

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

Օրմանայ, Մաղակ՝ ին

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ

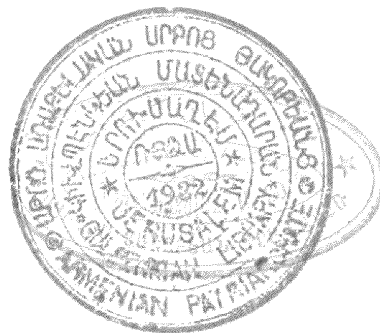
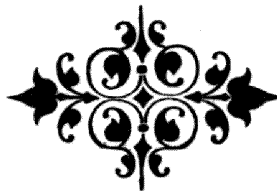
Azgapatum

ՀԱՅ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԱՆՑՔԵՐԸ
ՍԿԻՋՔԵՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ
ՅԱՐԱԿԻՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐՈՎ ՊԱՏՄՈՒԱԾ

ԳՐԵՑ

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆԵԱՆ

ՆԱԽԿԻՆ ՊԱՏՐԻԱՐԿ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ Վ. Ն. Հ. ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍՅԱՆ

ՍԿՍԵԱԼ 1912

BX

123

.07

1912

v. 1

ԳԵՐԱԳԱՄԻՒ ԵՒ ՍՐԲԱԶԱՆ
ՎՐ. ՍՈՒՔԻԱՍ ԼՐՔԳԻԱԿՈԴՈՍ ՊԵՐԶԱՆՑ
ԵՐԻՅԱԿՈՅՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱԿԱՆ ԴԱՍՈՒՆ
ՈՐ ՀԱՄ ՏՐԱՄԱՐԱԿՈՒԹԱՆՑ ԵՒ ՋԵՌՆԱՐԿՈՒԹԱՆՑ
ՈՒՄԴԱՆԿԱԾ Է ԼՈՒՄ ՆՈՒԻՐԱՌՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՎ
ԻՆՔՆԱՅՈՒՄ ՅԱՆՉՆԱՌՈՒ ԵՂԱԾ Է
ՍՈՅՆ ՏՐԱՄԱՐԱԿՈՒԹԱՆՑ ԺԱՒՔԵՐԸ ՏՈԳԱՆ
Ի ՊԵՐՈՒՄ ՍՈՒՐԲ ԵՎԵԼՅԱՆՈՅՍ
ԵՒ Ի ՎԱՅՆՈՒՄՆ ԼԶԳԻՍ ՏԱՅՈՑ

Ն Ա Խ Ա Գ Ի Տ Ե Լ Ի Փ

ՅԱՌԱՋԱՐԱՆ մը չէ որ կ'ուզենք գրել այստեղ, զի յառաջաբանները գործը աւարտելէն ետքը կը գրուին, եւ մենք վերջնապէս չաւարտած՝ կը սկսինք զայն պրակներով հրատարակել, եւ միւս կողմէն գործը լրացնելով հասցնել մինչեւ մեր օրերը, ուսկից տակաւին դարուկէս հեռու կը գտնուի մեր աւխտաւորները: Յառաջաբանի պակասը կը լրացնենք վերջաբանով մը:

Պատմութիւն գրողներ զանազան նպատակներ կ'ունենան, եւ ըստ այնմ կը կազմեն իրենց ծրագիրը: Ոմանք աւակերտներու համար ամփոփումներ կը պատրաստեն, ուրիշներ գիտականներու համար ֆենադատութիւններ կը գրեն, ոմանք ալ մասնաւոր շրջաններ կ'ուսումնասիրեն: Մեր նպատակը ասոնք չեն, այլ հանրութեան համար, եւ աւելի ժողովրդական դասակարգին համար, Ազգային Նկեղեցւոյ յիականաւոր պատմութիւն մը պատրաստել, եղիւթիւնները դասաւորել, դիւրիմաց ոճով բացատրել, եւ ընթերցանութեան դիւրամասշտի ընել:

Ասոր հետ մէկտեղ կ'ուզենք Հայոց Ազգային Նկեղեցւոյն հոգին ճշգրտեամբ ցոլացնել, Հայտաբան Ուլլափառ Նկեղեցւոյն իսկութիւնը բացատրել, եղիւթիւնները իրենց կապակցութեան մէջ ներկայել, լուսաբանութեան եւ կատարել ըմբռնման պէտք եղած յարակից հանգամանքները ցուցնել, Հայ Նկեղեցւոյ ընդհմարտներուն ըստմենք ու ըրածները անուղղակի կերպով ցրել, առանց վիճաբանութեան մտնելու. մէկ խօսքով պարզ պատմութեան շրջանակէն դուրս չելլել:

Հետեւաբար մեր աւխտաւորութեան մէջ պէտք չէ փնտռել, ոչ ֆենադատական հետազոտութիւններ, ոչ գիտական ուսումնասիրութիւններ, եւ ոչ ալ կազմաւորեալ բանավեճեր, այլ կ'ուզենք եղիւթիւնները պատմել իրենց պարզութեան մէջ դասաւորելով, երկբայականներն ու աւանդականներն ալ իրենց կարգին յառաջ բերել,

հաւանականութեան աստիճանն ալ ցոյց տալով:

Այդ նպատակին ծառայելով կը կարծենք հանրութեան համար անհրաժեշտ եղած պէտք մը լրացնել. որ համառօտութիւններով չի գոհանար, ֆենադատականներով կը յոգնի, հռոմէական հոգւով գրուածները օտարացած կը գտնէ, եւ ամբողջական պատմութիւն մը առձեռն պատրաստ չունի: Այսպիսի աւխտաւորութեան մը հեռու ժամանակներէ մտադրութիւնն ունեւի՞նք, բայց պատշտական տաղանդներէ ազատ միջոց մը պէտք էր անոր ձեռնարկելու համար: Միայն թէ օտո՞ւս մեր ձեռքն անցաւ այդ պատեհը, երբ կեանքի արեւը իր մութին կը մօտենայ, այնպէս որ կասկածի տեղի կ'ընայ տալ, թէ պիտի կարենա՞նք վերջացնել այդ աւխտաւորութիւնը, որուն երկու տարիէ ի վեր կը զբաղինք, եւ զոնէ նոյնչափի մըն ալ պէտք կայ լրացուցած եւ հրատարակած ըլլալու համար: Այդ մասին մեր նշանաբանն է. *Մինչդեռ ժամանակս ի ձեռս է, գործեսցուք գրարիս (ԳԱՂ. 2. 10)*:

Մեր նպատակին նկատմամբ այսչափը բաւական սեպելով, աւխտաւորութեան մասին գիտելիքները հետեւեալ կերպով կ'ամփոփենք:

Ա. Ներկայ պատմութիւնն գրելու ասէն աւխտեցանք, որչափ հնար էր, սկզբնական պատմիչներուն, այսինքն պատմութեանց աղբիւրներուն դիմել, եւ պէտք եղած ասել բառացի ալ անոնց բացատրութիւնները գործածել իբրեւ վկայութիւն:

Բ. Նոր պատմագիրներէ կամ պատմութեան խմբագիրներէ օգտուեցանք այն առիթներուն մէջ, որ մեզի անձանօք մնացած աղբիւր մը կամ վկայութիւն մը յառաջ կը բերեն:

Գ. Պատմական խորհրդածութեանց եւ անձերու եւ անցեալու գնահատութեանց մասին մեր տեսութեանց հետեւեցանք ազատօրէն, հիմ ունենալով եղիւթիւնաց կեռադատու

թիւնը: Ուզեցինք առաջնորդել, այլ ոչ բռնադատել ընթերցողին դատուութիւնը:

Գ. Մեր կարծիքն է թէ եջերու ներքեւ ծանօթութիւնները, եթէ հեղինակին հմտութիւնը կը բարձրացնեն, ընթերցողին ուշադրութիւնը կը կաշկանդեն. որ եթէ ծանօթութեանց նայի՝ կապակցութիւնը կը բխորէ, իսկ եթէ չնայի՝ կորուստ մը ըրած կը կարծէ: Այդ պատճառներով սոյն գործին մէջ ալ խուսափած ենք եջերու ներքեւ ծանօթութիւններ դնել:

Ե. Եթէ ծանօթութեան նիւթը կարելու է, համառօտ ակնարկով գրուածին մէջը անցուցած ենք, իսկ եթէ կարելու չենք սեպած՝ բոլորովին զանց ըրած ենք:

Զ. Նոյն իսկ վկայութեան կոչուած աղբիւրները, եւ բառացի բացատրութեամբ յառաջ բերուած խօսքերուն տեղերը՝ գրուածին կարգը զրաւ ենք փակագծով: Միայն երեք գիրով նշանակած ենք հեղինակը կամ գիրքը, հայերէն տառով հասորը. եւ բուռն համարով երեսը կամ էջը:

Է. Երեք գիրով նշանակուած գիրքերուն այբուբենական ցուցակը պիտի տրուի գործին վերջը, բայց աժմէն ալ անոնց բացատրութիւնը անհրաժեշտ ըլլալով, իւրաքանչիւր պրակի կողքին ներսի կողմը պիտի տրուի նոյն պրակին մէջ յիշուած գիրքերուն ցուցակը:

Ը. Իւրաքանչիւր գիրքի համար ցուցած ենք ոչ միայն հեղինակն ու մակագիրը, այլեւ մեր գործածած օրինակին հրատարակութեան բաղադր, տարւածք ու տարին, ըստ այնմ բաղադրանքով համար: Անոնք որ ուրիշ տպագրութիւն ունին, ինչ ու շատ մերձաւորութեամբ տեղը կրնան գտնել:

Թ. Պարբերական հրատարակութեանց համար, ինչպէս են օրագիր, հանդէս, տարեցոյց եւ այլն, երեք տառէն առաջ երկու բուռնանով, այսինքն տասնորդականով եւ միաւորով, ցուցած ենք տարին, որ եթէ փոքր է՝ 1900 հարիւրեակին, իսկ եթէ մեծ է՝ 1800 հարիւրեակին կը պատկանի: Այսպէս 89 պիտի իմացուի 1889, եւ 09 պիտի կարդացուի 1909: Իսկ Սուրբ Գիրքէն յիշուած վկայութիւններ, սովորական կերպով ցուցուած են:

Փ. Գրուածքին կարգին (§) հասուածի շանակով փակագծի մէջ զրուած թիւերը,

կը ցոյց տան այն հասուածին թիւը, որուն մէջ յիշատակուած է միեւնոյն եղելութիւնը կամ անձնաւորութիւնը:

ԺԱ. Զանազան աղբիւրներէ բառացի յառաջ բերուած կտորներուն մէջ, սովորական ուղղագրութիւնը պահած ենք, քանի որ մեր նպատակը իմաստն է, եւ բառազննութեան կամ տառագրութեան խնդիրներով չենք զբաղիր:

ԺԲ. Գործն նիւթի կամ շրջանի համաձայն մասերու եւ զուխներու բաժնած չենք. այլ իւրաքանչիւր կաթողիկոսի ժամանակը իբրեւ միջոց մը առած ենք, եւ նոյն միջոցին մէջ պատահած եղելութիւնները անոր անունին ներքեւ գրած ենք:

ԺԳ. Նախորդին մահուանէ ետք մինչեւ յաջորդին ընտրութիւնը անցած ժամանակամիջոցը, կամ արքունի պարապութեան միջոցը, միշտ նախորդին անունին ներքեւ պահած ենք:

ԺԴ. Ամսաթիւերը նշանակած ենք ինչպէս որ գտած ենք: Հին եւ նոր տոմարներու տարբերութիւնը սկսելէն ետք՝ ամէն անգամ կրկին ամսաթիւ չենք դրած, եւ եղելութեան տեղէն պէտք է հետեւցնել, թէ որ տոմարին համեմատ զրուած է:

ԺԵ. Գործը շարունակեալ հասուածներու բաժնած ենք, նիւթերու տարբերութեան կամ նմանութեան հետեւելով, եւ սկիզբէն մինչեւ վերջը մէկ շարքով բուռնամարտած ենք: Կոչումներն ու ցուցակներն ալ այդ բուռնամարտներուն համեմատ եղած են եւ պիտի ըլլան:

ԺԶ. Պէտք է յիշել, որ գործն պատրաստած ասեմ ընդարձակ բարբափելու դիւրութիւններ չենք ունեցած, եւ գոհացած ենք այն տեղեկութիւններով զորս առջուկէն կազմած էինք մեր ուսումնասիրութեանց եւ դասաւանդութեանց առիթներով, եւ կամ ձեռն ձգելու բախտն ունեցանք: Ուստի եթէ մեր չտեսած աղբիւրներ կան կամ երեւան կ'ելլեն, դժուարութիւն չունինք որ անոնցմով մեր գրածները լրացուին կամ փոփոխուին, միայն թէ եղելութեանց կապակցութիւնը չխանգարուի:

ԺԷ. Միեւնոյն պատճառով պէտք չէ զարմանք պատճառել կամ դիտողութեան տեղի տրուի, եթէ ներկայ պատմութեան մէջ զրոնք ինչինչ կէտեր, որ համաձայն չեն նա-

խընթաց հրասարակութիւններով մեր տուած տեղեկութիւններուն կամ յայտնած կարծիքներուն: Նոր աղբիւրներու եւ նոր տեղեկութիւններու համեմատ եղած տարբերութիւններ, մեզի համար առաւելութեան փաստ մը պէտք է նկատուին:

ԺԸ. Սրբեմն միտունիս դրած չենք պատմական տեղեկութեանց մասին վերջին խօսքը ըսած ըլլալ, քանի որ աղբիւրներու հաւաստութեան ճանաչով կ'ուզենք յառաջել: Ուստի եթէ մեր անձին համար ալ խստապահանջ ենք, իրաւամբ չենք հանդուրժեր որ ուրիշներ ալ կեղակարծ տեղեկութիւններով, քանզի մեկնաբանութիւններով եւ դիտմանաւոր աղաւաղումներով պատմութիւն կազմեն:

ԺԹ. Տարիք եւ ժամանակ եւ պարագայ մեզ յուսադիր չեն ընել, որ երկրորդ տպագրութեամբ աւելի կատարելագործումներ կարենանք աւելցնել սոյն աշխատութեան. քեզիս կ'ընդունինք թէ նորագիտ աղբիւրներ եւ նորանոր ուսումնասիրութիւններ այդ բանը կրնան շեղադրել կամ պահանջել իսկ: Նոյն իսկ գործս լրման հասցնելու երաւիաւորութիւնն ալ ոչ ոք կրնայ մեզի տալ, եւ ոչ մենք մեզի խոստանալ. ուստի այժմէն յանձնարարութիւն եւ խնդրանք կ'ուղղենք երբեմն առեկեմն՝ իսկ այժմ եղբայրակից երկուց սիրելեաց, ձեմարանեան անդրանիկ Կարապետ Տէր-Մկրտչեան եպիսկոպոսին, եւ Դպրեվանքեան անդրանիկ Բաբգեն Կիլիսեան եպիսկոպոսին, որ հոգ տանին գործս լրման հասցնել, եթէ մենք չկարենանք, եւ աւելի կատարելագործեալ նոր տպագրութիւն մը հրատարակել, եթէ ժամանակին պատշաճ տեսնուի:

Ի. Պէտք չէ զանց ընենք կրկին յիշատակել այս տեղ, ինչ որ յատուկ վերադարձութեամբ արդէն արձանագրեցինք: Գրական արդիւնաւորութիւններ իրենց նշանակութիւնը չեն ունենար, եթէ դրական արդիւնաւորութեան զօրութեամբ ի լոյս չընծայուին: Այդ միտով ընթերցողներու երախտամտօք զգացմանց կը ներկայացնենք Գերապետի եւ Գերաշնորհ Տ. Սուրբաշու Պարզեանց սրբազան արքեպիսկոպոսին զուարթառաս բարեսիրութիւնը, եւ սոյն աշխատութիւնը հանրութեան առջեւ հանելու համար մեզի նուիրած հովանաւորութիւնը:

ԻԱ. Վերջին դիտողութիւն մըն ալ: Պատշոնապէս հրատարակուած է որ ներկայ 1912 տարւոյ հոկտեմբեր 13'ին հանդիսաւորապէս տօնախմբուի Հայ Տպագրութեան չորրորդ հարիւրամեակը եւ Հայ Գրութեան հնգեստամբերորդ հարիւրամեակը, եւ ամէն բանասերներ կը փութան իրենց ձօնը բերել այդ կրկնակ սրագրաւ եւ ազգօգուտ ձեռնարկներուն, եւ իրենց երկասիրութիւնները կը նուիրեն նոյն կրկնակ յիշատակներուն: Ներկուին ալ կեանք տուողը Հայ Եկեղեցին է, երկուին ալ ոյժ տուողներ Հայ Եկեղեցականներ են. մեր սոյն գործն ալ ներքին անձուկ կապերով միացած է անոնց հետ: Գեղեցիկ զուգահիշութեամբ մը մենք ալ ճիշդ այդ միջոցին կը ձեռնարկենք գործիս հրատարակութեան. թող այս ալ ընդունուի իբր մեր համեստ նուէրը Ազգային Եկեղեցւոյ պայծառութեան եւ Ազգային Գրականութեան զարգացման ձօնուած:

Բերա Կ. Պոլսոյ, 1912 Օգոստոս 12

Ձեռնադրութեան յիշմանորդ տարեմուտին.

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ

ՏԵՐԸ ՄԵՐ ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍ.

1. ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ առ հաղորդման
կան քարոզութիւնը և սորվեցուցած վար-

ԵԿԵՂԵՑԻՈՑ

ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆ

դասկասութիւնը, լսկ տե-
սական կերպով աւանդ-
ուած սկզբունքներ չէին,
այլ գործնական կեանքի

կանոններ կը պարտաւանդէին, վառար յարա-
բերութիւններ հաստատելու. ընտրութիւնն ու-
նէին, յատուկ պաշտամունքի ձևեր կը սոր-
վեցնէին, ներքին իշխանութիւնն հիմեր կ'ա-
ւանդէին, մէկ խօսքով ամփոփ և կազմա-
կերպեալ և կանոնաւորեալ մարմիններ ձե-
ւառնէր. ամէն ստորինը կը ներկայէին:
Ինչ ալ ըլլան հետադնին քննադատներու.
աւստիւնները քրիստոնէութեան սկզբնառ-
բութեան վրայ, անուրանալի է, որ անդա-
տին իւր սկիզբէն քրիստոնէութիւնը հաւա-
քական մարմնոյ մը ձևով աւաջ կ'աւ. և
այդ հաւաքական կամ ժողովական միու-
թիւնը՝ Սկեզեյէ անունով նշանակուեցաւ. որ
է Ժուզէ կամ Ժուզէ-ըդ, զի ոչ միայն վար-
դապետութեան, այլ և պաշտամունքի և
կենդանոյի և իշխանութեան կենսական ստոր-
ներով միաւորուած ու կապուած էր: Սկեզեյէ
անունը Յիսուս ինչն ալ գործածեց իւր հիմ-
նած հաստատութիւնը նշանակելու. համար,
(ՄԻՔՏ. ԺՁ. 18, ԺԲ. 17), իրմէ հաքն ալ իւր
աշակերաններուն համախմբութիւնը նոյն անու-
նով ճանչցուեցաւ (ԳՐՄ. Ը. 1, ԺԲ. 1), և
այդ անունը անխափր գործածուեցաւ թէ
անոր ամբողջութեան և թէ անոր մասերուն
վրայ: Այսպէս Թեապոնիկեոսոյ (Ա. ԹԵՍ.
Ա. 1), Գաղատայոյ (ԳԱՂ. Ա. 2), Կորնթ-
թայոյ (Ա. ԿՐՆ. Ա. 2), Կենքրացոյ (ՀԻՄ.
ԺՁ. 1) եկեղեցիներ կոչուեցան, այն քա-
ղաքներու. քրիստոնէայ համախմբութիւն-
ները. նոյն իսկ ընտանեկան խումբերն ալ

առաջին եկեղեցի կոչուեցան (ՓԻՄ. Ա. 2, ՀԻՄ.
ԺՁ. 5), և Սկեզեյէ անունը քրիստոնէութեան
հետ նոյնանշան կ'աւ. և քրիստոնէութեան
պատմութիւնն ալ Սկեզեյէ-ն գաղաթիւն
անունն ստաւ: Անոնք որ ընդհանուր եկե-
ղեցական պատմութիւն կ'աւանդեն, պար-
տաւոր են մանրագնին խաղարկութեանց
մանկ, անոր սկսելուն և ընդարձակուելուն,
հետզհետէ անկողմ գարդաղման և կազմա-
կերպութեան մանրամասնութիւնները քայլ
առ քայլ զիսել. պարագաները աւաճեա-
սիրել, և ազդեցութեանց ներգործութիւն-
ները հետազօտել: Մենք այդ կէտերուն հե-
տեւելու պարտք չունինք. որովհետեւ նպա-
տակնիս է պարզապէս մեր Ազգային եկե-
ղեցոյն պատմական եղելութիւնները քաղել.
և որչափ հնար է անոնք իրենց իրական և
խակական տառապանքները վերածել: Ինչ որ
ընդհանուր աւստիւններով՝ քրիստոնէութե-
ան կամ քրիստոնէական եկեղեցի կոչ-
ուած աիեղերական հաստատութեան վրայ՝
պատմութիւնն ու գիտութիւնը կը հաստա-
տեն, մասերու վրայ ալ կը ճշմարտութիւն և
մասնաւոր եկեղեցոյ պատմութիւն մը չպար-
տաւորաւոր նորէն նոյն կէտերով զբաղի:

2. Հայոց եկեղեցոյ պատմութիւնը ձևա-
տաւած առեւնիս կը զգանք թէ ծանր աշ-

ՀԱՅՈՑ

ԵԿԵՂԵՑԻ

խառնութեան պէտք ու-
նինք զայն իւր իսկու-
թեան վերածելու համար:
Մէկ կողմէն խառնիրուան

աւանդութիւններ յաջողած են անատոյգ և
տարազէպ զրոյցներու ալ զուռ բանալ, իսկ
միւս կողմէ քաղաւածոյ պատմութիւն գորդ-
ներէն չտան, ու ելի քան պատմական հա-
ւատարմութեան ներշնչուելու, նպատակաւոր
զիտումներէ ազդուած են եղելութիւնները

իրենց հաճույից հպատակեցնել, և հանգա-
մանքներու այլայլութեամբ և տարազէլ
մեկնութեամբ անոնց բանադրութիկ նշանա-
կութիւններ և քմահաճոյ զոհնա սրտմեներ
տալ: Գիտենք թէ ամենամօտ ժամանակնե-
րու մէջ, ազգային եկեղեցական պատմու-
թիւնն սկսած է իւր ու զգոմիտ ուսումնա-
սիրողներն առնելու, սակայն զորքը զեռ
իւր լրումը չէ ստացած: Մենք ալ անոնց
աշխատանքներէն օգտուելով իսկ, բազմա-
թիւ և բազմազան գնեսութեանց պէտքը կը
տեսնանք: Այլ հպատակին մէջ յաջողելու
համար, պէտք զգացած ենք, որչափ հնար
է, զերծ մնալ սահմանափակ տեսութիւննե-
րէ ու հետեւողութենէ, և ամէն կէտ իւր
սկզբնական ազդիւրին մէջ ուսումնասիրել,
և միայն անոնց վրայ հիմնուիլ: Քանի որ
բուն հպատակնիս եղելութեանց ստու-
գութիւնն է, և ոչ մեկնութեանց ու խոր-
հրդածութեանց ոճն ու կերպը. յատուկ ու-
շաղրութիւն պիտի դարձնենք ժամանակա-
զրական ուսումնասիրութեանց, և զիպտա-
ծոց չարայարութեան, որք շատ անգամ
ստուգութեան լատպոյն փոստերն են:
Յատուկ ձեւ մըն ալ ընարած ենք մեզ, նի-
թերու կարգաւորութեան համար. և զլուս-
ներու քաժանութիւնը թողլով, եկեղեցւոյ պե-
տերուն շարքը բնդունած ենք իւր զլիս-
կարգութիւն, և ժամանակակից եղելու-
թիւնները և պարտադաներն իրարու մօտե-
ցուցած ենք իւրաքանչիւրին իշխանութեան
ժամանակամիջոցին ներքեւ:

3. Ահա թէ ինչու մեր տառքին զլուսիւր
Յիսուսի Քրիստոսի անունով բացինք, որով-
հետեւ նա ինքն է եկեղեց-
ւոյ Հիմնադիրը. ոչ միայն
Ընդհանուր եկեղեցւոյ ոյ, այլ
և իւրաքանչիւր մասնաւոր
եկեղեցւոյ զլուսիւր, և յատկապէս այն եկե-
ղեցիներու, որոնք ատուքերական են և ան-
միջական կերպով Քրիստոսի Առաքեալներէն
մէկին կամ միւսին ձեռքով հիմնուած և
սկզբնաւորութեամբ են: Քրիստոսի կենդանա-
թեան, կամ լաւ եւս՝ նորա աշխարհի վրայ
եղած միջոցին, աւետարանական վարդապե-
տութիւնը Պաղեստինի անձուկ սահմաննե-
րէն զուրա չկրաւ. այնպէս որ ոչ մի մաս-
նաւոր կամ ազգային եկեղեցի չկրնար իւր

անունը յիշուած գտնել նոյն միջոցին, և
ոչ ալ իւր եկեղեցին Յիսուսի հետ անմիջա-
կան յարաբերութեան մէջ դնել: Բացառու-
թիւն պէտք է սեպել, եթէ ինչինչ աւան-
դութիւններ, թէպէտ միթիւն և անհաստատ,
առիթ կ'ընծային մեզ, Յիսուսի և Հայոց
մէջ տեղի ունեցած յարաբերութեանց յիշա-
տակութիւնն ընել: Առաջին առիթը կրաւ
մեղի Մոզերուն զալուստը, որոնք Արեւել-
քէն եկան նորածին Յիսուսի երկրպագելու
(ՄԱՏ. Բ. 1): Ասոնց հայրենիքը հիներէն
չտակը Մաթուս աշխարհ են կոչած, և մեր
հեղինակներ առիթ տաւ են Մաթուս աշ-
խարհ իմանալ, և Մովսէսի նախարարներ
կամ գոնէ Մովսէսի նախարար մը կարծել
երեք մոզերը կամ մոզերէն մէկը, և մինչեւ
իսկ մոզերէն մէկուն, Ս. Գրատարի գերեզ-
մանը ցուցնել Մովսէս ասոնի մօտ Ամենաշատոյ
վանքին մէջ: Ուրիշ աւանդութիւն մըն ալ
մոզերը աւելի ներքին Արեւելքէն եկած
կ'ընդունի, որք ճանաչուն վրայ Հայոց թա-
գաւոր Արգարէն զիւրութիւններ և տեղե-
կութիւններ կ'ընդունին, և նոյնիսկ Արգարի
ընծաները կը տանին նորածին Յիսուսի (10
ԲԱՁ. 64): Ազգային աւանդութիւն մը յի-
շատակելով, չենք ուզեր Մոզերու ինքնու-
թիւնը որոշելու ընդհանուր ինդիկին մէջ
մանկ:

4. Բայց սակէ աւելի հոշակուած աւան-
դութիւն է, թէ այն հեթանոսները, որոնք
Յիսուսի երու տաղէմ մտած
առթին հերկայգանու եղան
ՊԱՏԳԱՄԱՌՆԵՐԸ (ՅՈՂ. ԺԲ. 20), Հայ պատ-
գամաւորներ եղած բլրան,
Արգար թագաւորէն զրկուած (ԽՈՐ. 106):
Բայց այս աւանդութեան առաջին ազդիւրը
ատարական է. և կը քաղուի Լուսաբնիս ե-
ղեացի զպիւրին զլուսթենէն: Մորա պատմա-
ծին համեմատ՝ Արգար թագաւոր Ուրուկե-
նիոյ կամ Եղեաիոյ պատգամաւորներ կը զրկէ
Ասորիքի Համայնցի բղէխին, որք կը
գտնեն զայն Երեւթերու պոլիս (այժմ Պէշի-
ճիպլին) քաղաքը, և զարձած տաննին ե-
րու տաղէմ կը հանդիպին, և Յիսուսի կա-
տարած բժշկութիւններուն յորը կը բերեն
Արգարին, որ հիւանդ էր: Արգար չկրնալով
անձամբ երու տաղէմ երթալ, նամակով և
պատուիրակով Յիսուսը Եղեաիս կը հրաւի-

ՅԻՍՈՒՍԻ
ԺԱՄԱՆԱԿԸ

բէ, որ գայ զինքն բժշկէ, և Հրէից հակա-
ռակութենէն ազատուելով խաղաղութիւն
վայելէ (ԼԱԲ. 3): Այդ պատմութիւնը իւր
բնագիրին մէջ պարզապէս աստրակած է,
նոյն գոյնով ալ փոխանցուած է Եւսեբիոսի
պատմութեան մէջ (ԵԻՍ. 59): և միայն Խո-
րենացիի պատմութեան մէջ, Արգար իւր
Հայոց Թագաւոր զուգուած և պատգամա-
ւորներն ալ Հայ նախարարներ եղած, և Ե-
րուսաղէմի մուտքին առթիւ Յիսուսի ներ-
կայացող հեթանոսներուն հետ նոյնացուած
են: Երեք պատմիչներն ալ համամիտ են
բակու, թէ Յիսուս չէ ընդունած Եղեաիս
երթալու հրաւերը, և խոստացած է իւր
կողմէ աշակերտ մը զրկել որ Արգարի հի-
ւանդութիւնը բժշկէ, և ճշմարտութիւնը
սորվեցնէ: Այս պատմականը Լարուբնիայի
մէջ պարզապէս բերանացի տրուած է (ԼԱԲ.
5): Իսկ Եւսեբիոսի և Խորենացիի մէջ գրա-
ւոր նամակի վերածուած է (ԵԻՍ. 60), ԽՈՐ.
106), և նամակի պատճէն մըն ալ յատուց
բերուած է, որ եթէ վաւերական ըլլար,
Աւետարաններէն աւելի նախնական պիտի
սկսուէր: Սակայն աւանդութիւնը կրկնակի
զժուարթեանց կը բաղխի, և ոչ միայն
Լարուբնիայի պատմութիւնը իւր մէջ ստու-

գութեան նշաններէ զուրկ կը գտնուի, այլև
Արգարին Հայոց Թագաւոր լինելը արտաքին
և ժամանակակից պատմութեան չհամապա-
տասխանելու: Բայց եթէ Մաղկադարդի օրը
ոչ, զոնէ Հոգեգալստեան օրը Երուսաղէմի
մէջ Հայեր ներկայ եղած կրնանք բակ: Այն
օրը գտնադաւ: անդիտու: գաղթականներ ի-
րենց լեզուն լսեցին տաքեալներուն բերնէն
(ԳՐՄ. Բ. 8), և իրենց լեզուն լսող Հայեր
ալ գտնուեցան: Թէպէտ սովորական օրի-
նակներու մէջ կը կարդանք, ի Մէլքեթ, ի
Հրեասթա՛ն և ի Գաթրա (ԳՐՄ. Բ. 9), սակայն
Տերտուղիանոս Այրիկեցի և Օգոստինոս Հիպ-
պոնացի՝ բազմաճառ մատենագիրներ, ի Մէ-
լքեթ, ի Հայասթա՛ն և ի Գաթրա կարդացած
են նոյն կտորը՝ իրենց ունեցած օրինակին
մէջ: Եւ կարի իրաւամբ, վասնզի Հրէաս-
տան՝ Հրէից համար գաղթականութեան եր-
կիր չէ, և ոչ ալ զիրքով Միջագետքի ու
Կապադովկիոյ մէջտեղն է, զի Գործոց հե-
ղինակը անգագրական շարքով մը կը յիշէ
գտնադաւն երկիրները: Այդ մեկնութիւննե-
րուն մասին ինչ ալ ըլլայ ստուգութիւնը,
պարտք սկսած ենք մենք ազգային յիշա-
տակները գանց չընել, բայց միանգամայն
անոնց մասին եղած կարծիքներն ալ յիշել:

Ս. ԹԱԴԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ.

5. Լարուբնիայի աւանդական պատմու-
թեան համեմատ, Յիսուսի համբաւանալէն
ետքը, Յուդա—Թովմաս
ԵԴԵՍԻՈՅ առաքեալ, երկուտասան-
ՔԱՐՈՉՈՒԹԻՒՆԸ ներէն մէկը, մականունա-
նայն Դիդիմոս, որ է Երկ-
ուորեակ (ՅՈՂ. ԺԱ. 16), իւր երկուս-
րակից Թադէոս Դիդիմոսը, որ եօթանասնից
թիւէն էր, կը զրկէ Եղեաիս, Յիսուսի ստուած
խոստումը կատարելու համար: Թովմասի մի-
ջամտութեան իւր պատճառ կրնայ բնաւու-
նել, թէ առաքելական կանոնաց յիշածին
համեմատ, Հնդկէ և Եթովպիա գաւառներ
զուրկ են, Բիւրսէն ի Զաքի վերջէն, Թովմասի վի-
ճակած էին, Թէպէտեւ քիչ ետքը, Ուռնա,
և Եթովպիա գաւառներ զուրկ չուէին, Մաթթէ և
Աբգար և Եթովպիայ Մէլքեթաց, Հայ և Եթ-

նայն հիւսիսէ և հարաւ, վիճակած կ'ըստին
Թադէոսի (ԿԱՆ. 9): Սակայն ի դէպ էր
թերեւ երկուքը իրարու միացնելով, միեւ-
նոյն վիճակը համարել, և հարազատ եղբայր-
ներ իրարու գործակից նկատել: Բայց ինչ
ալ ըլլայ վիճակներուն խնդիրը և առաքեալ-
ներուն ունեցած զերր, մենք կը բաւական
նամանք նկատի տանել միայն Թադէոսի Ե-
ղեաիս գալը: Ըստ այս աւանդութեան, Թա-
դէոս կ'իջեւանի Տուրիս անուն Հրէայի մը
տունը: Արդիւ անուն նախարար մը լուր
կու տայ Արգարի. Թադէոս արքայնիք կը
տարուի, Արգար կը հիւնայ ու երկրպա-
գութիւն կ'ընէ. և իւր Յիսուսէ խոստաց-
ուած բժշկը կ'ընդունի. Թադէոս կը քա-
րողէ, Արգար կը հաւատայ և հրաշքով կը
բժշկուի, ինչպէս նաեւ կը բուժուի Ար-

6. Լաբորանիայի տատրերէն և հայերէն
օրինակներու տատրերու թիւեր, առաջին տե-
տա իւրումը կրնայ հայ
ԵՐԿՈՒ թարգմանչին յանգգնու-
ՔԱԴԵՈՍՆԵՐ թիւան վերագրուիլ, որ
համարձակած է ընտելիլը
աղտաւողել իւր արգլին նպատատուր պարտ-
գաներ մուծանելով անոր մէջ: Ասկայն բա-
րբովին օտարտաի չէր լինէր, նայն իսկ Ասու-
րիններու վերոգրելի աղտաւողաթիւանց ներ-
մուծումը: Այլ կարծիքը հասանական կը
դառնայ երբ զիտնէք, որ տատրի ընտելիլին
համեմատ Արգտը, տակաւին թաղէսս չմե-
սած, անոր հարտաւ գարգեր և կարտալներ
կը զրկէ, որպէս զի անոնցմով թաղուի, և
թաղէսս կը մերժէ բսելով, թէ ինչպէս է կեան-
իմ, և ոչ այժմ է մահաւան իմոմ ընծաներ չեմ

7. Եթէ Հայ մասնագիրները քննենք,
կը տեսնենք որ տարտամ է անորդ գազա-
փար մը ունին իրենց ա-
ռաջին առաքեալ Թադէո-
սին վրայ, զոր կրրեմն
կրկոտասաններէն և կը-
րեմն կօթանասուռու կրկու քնիւն մէկը եղած
կը կարծեն: Բայց ճիշդ այս անորոշութիւնն
է որ մեր կարծիքին կը նպաստէ, և կը
ցուցնէ թէ նախնական աւանդութիւն մը
տեղի ունեցած է Յուդա-Թադէոսի առաքե-
լութեան վրայ, որ յետ ժամանակաց Թա-
դէոս Դիդիմոսի ատորական աւանդութեան
հետ խառնուած աւ չփոթուած է, բայց չէ
կրցած նախնական աւանդութիւնը ջնջել, և
անորդ և ներհակ յայտարարութեանց դուռ
բացած է: Ամենուն տեղ բաւ է Տաթևա-
ցիին կարծիքը, որ կը գրէ թէ Կեսաբոյն
սուրբ աւագանն զԹադէոս առաքելն մը յերե-

առանձին առե, Ղեկն ու անհանգստություն. և քիչ հաքը վրայ կը բերէ, թէ մանկ յեթնամեկն առնել, ղեկն անհանգստանալէ ետքը Լեւոնի Լեւոնի (ՏԱԹ. 549): Որչափ ալ Յուդա-Թադէոսը արեւմտեաններէ նոյնացուցած է Յուդա Տեոտենդրոյ հետ, սակայն արեւելեան աւանդութեամբ և աւետարանի ուսումնասիրութեամբ տարբեր ըլլալն յայտնի է: Յուդա-Թադէոսը առաքելոյ մասին և զած աւանդութիւններէ կը քաղուի, թէ նախ Կապադոքիոյ մէջ քարոզեց ուր Թէոփիլոսը ձեռնադրեց և իրեն տեղ թողուց, անկէ Հայաստան մտաւ, և մինչև Պարսից կողմերը գնաց, և Պարսկահայ գաւառներու մէջ նահատակուեցաւ: Նոյնիսկ Լատիններ կ'ընդունին թէ Հայոց առաջին լուսաւորիչներէն մին կ'ըլլաւ (ՓԵԹ. Բ. 172): Այդ է մեր եկեղեցւոյ այժմեան տեսութիւնն ալ, յորմէնեալ Սիմէոն Երևանեցի կաթողիկոսը հին տօնացոյցին Առաքելոյ Բարեպետէն և Յուդայէ տօնը (ՄՇՏ. 121), բացատրական փոփոխութեամբ Առաջին Լուսաւորաց Թադէոսէ և Բարեպետէն տօնին վերածեց (ՏԱՆ. 266): Զուգելով աւելի երկարել այդ մասին, և զանց ընելով շատ մը ուրիշ մանրամասնութիւններ, զորս հար էր յառաջ բերել, կը յտեւորենք միայն, թէ հայկական ազգիւրէ գրուած Թադէոսի վկայարանութիւններն ալ, ինչու չեն յիշեր թէ նա եօթնամեկնից թիւն եղած ըլլայ (ՍՈՓ. Ը. 11, 59), և նոյնիսկ առաքելական կանոնք ալ Հայոց առաքեալ կողմ Թադէոսի համար կ'ըսեն, որ է Բ. յերկուսուն առաքելոց (ԿԱՆ. 9): Վերջապէս կամ պէտք է երկու Թադէոսներ ընդունիլ իրր Հայոց առաքելներ, կամ թէ Յուդա-Թադէոսը ճանչնալ իբր Հայոց առաքեալ, որ թերեւս աւելի ապահովագոյն է: Բայց ամէն առթի մէջ Հայոց հայրապետութեան Թադէոսն առաքել (ԲՁՆ. 75), այսինքն առաքելական աթոռ ինչը ամէն կապահովութեամբ բարձր կը մնայ:

8. Հայոց աշխարհին լուսաւորութեան բուն պատմութիւնը կը սկսի Թադէոսի Հայաստան մտնելէ, որ զանազան կողմեր առաքելական պատգամներ ընելէ հաքը կը համարուի Արարչի, Շատարչի քաղաքացի, որ

որ էն հոգեւոր Բարեպետը Հայոց, և ուր կը գտնուէր թագաւորն Սանատրուկ (ՍՈՓ. Ը. 13): Թադէոսի քարոզութիւններ և բժշկութիւններ իրենց ազդեցութիւնը ունեցան և Բաղաճ հասարակութիւն Բարեպետ, ինչ որ և Սանդուխտ, զուսար թագաւորին: Ասոր վրայ Սանատրուկ բարկանալով կը հրամայէ սրահն առնել զհասարակութիւն, և Սանդուխտը բանտարկել: Թադէոս ազատ կը մնայ հրաշքով, և Սանդուխտն և ուրիշ բանտարկեալները կը քաջալիրէ, բանտապաններէն 33 հոգի կը հաւատան և կը մկրտուին: Թագաւորին կողմէ իշխան մը բանտ կը զրկուի Սանդուխտը տարհանուելու, բայց ան ալ կը հաւատայ 50 ընկերներով, և զարձեալ 200 հոգի կը նահատակուին թագաւորին հրամանով: Նոր փորձերէ հաքը, Թադէոս և Սանդուխտ և ուրիշ հաւատացեալներ թագաւորին տուէլ կը հանուին: Աւանդին ոգոքանքներ կը դործածուին Սանդուխտի վրայ. կը սպաւնան և կը կապեն ալ, բայց հրաշքով կապերը կը լուծուին: Թագաւորէն զրկուած նոր իշխան մըն ալ կը հաւատայ և մկրտուելով կը Կոչուի Սամուէլ, և կը նահատակուի. ուրիշ 3 ու 4 զլխաւորներ ալ տնոր ետեւէն. անոնցմէ հաքն ալ կը նահատակուի: Զարմանդուստ անուն իշխանուհի մը է Բաղաճ Բարեպետը (ՍՈՓ. Ը. 40): Վերջապէս Սանդուխտի ազանման վճիռը կը արուի, սակայն հրաշքներ տեղի կ'ունենան, և սխալմամբ զահճապետը կը զարնուի, և ժողովուրդէն 2000 հոգի եւս կը հաւատան ու կը մկրտուին: Իսկ Սանդուխտ կը նահատակուի կուրծքէն զարնուելով: Երեք օր հաքը կը ձերբակալուի Թադէոս առաքելին ալ, նախ զազաններու տուէլ և յետոյ հնոց կը նետուի, և երկուքէն ալ անմեռաւ ազատելուն վրայ՝ 433 հոգի կը հաւատան, կը մկրտուին ու կը նահատակուին: Առաքեալը զլխաւորն կը տարուի, բայց զահճը սխալմամբ իր եղբայրը՝ Զեմենատը կը զարնէ, զոր առաքեալը կը կենդանացնէ, և անոր վրայ 720 հոգի եւս կը հաւատան, և վերջապէս Թադէոս սրով կը նահատակուի: Լոյս մը կը ճառագայթէ և մերձակայ վէմ մը կը բացուի և առաքելոյն մարմինը ներս կ'առնէ, և 3400 հոգի կ'ըլլան հաւատացեալներ: Սանդուխտը նահատակութեան օր

կր նշանակուի քաղցրի 7 և Թաղէոսի քաղցրի 14. իսկ Յայսմաուրքի մէջ օգոստոս 20'ին գրուած է. Յիշատի առք առաւել թաղէոսի լաւաւորէն Հայոց, և Հայոց-Նիւն աշխարհայ իւրոց Սահաւել և Զարմարիտոս և Բազմա-Նիւն հաշտութեան որ ընդ նոսա իտարեցան է Սահա-Պրէլոյ: Այս է Հայոց ստաջին լուսա որոյ թեան

պատմութեան ամփոփումը, համաձայն հնա-ւանդ գրութեանց, որ Դ. դարու զործ հա-մարում են գրազէտներէ, և որ պարզապէս ազգային աւանդութեան վրայ հիմնուած է: Այդ պատմութեան վրայ զիտողութիւն-նիս, կը յետաձգենք Բարթողիմէոսի պատ-մութենէն վերջ, Հայոց ստաջին լուսա ո-րութեան պարագաները լրացնելէ հետք:

Ս. ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԱԼ.

9. Բարթողիմէոս առաքեալ անհակա-ռակ կերպով երկոտաններէն մէկն է (ՄԱՏ. Ժ. 3, ՄԱՐ. Գ. 18, ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍԻ ՂԿՍ. Զ. 13), և է ՔԱՐՈՉՈՒԹԻՒՆԸ նոյն ինքն Նաթանայէլ (ՅՈՒ. Ա. 45, ԻԱ. 2), որուն համար Յիսուս վկայեց, Ահա ա-րքիւս Իսայելայի, յորում Նիւն-Նիւն ու Բո- (ՅՈՒ. Ա. 47), և որ բոլոր իւր ընկերներէն առաջ Քրիստոսի աստուածութիւնը դաւա-նեցաւ բնկով, Դոս Եւ Որդի Աստուծոյ (ՅՈՒ. Ա. 49), և այս պատճառաւ արժանապէս Նիւն-Նիւն առաքեալի փառաւոր կոչումը ստացաւ: Նորա առաքելական գործունէու-թեան առաջին մասը կատարուած է Մարոց և Եղիմացոց այսինքն Պարսից և Պարթե-ւոց կողմերը (ՍՈՓ. ԺԹ. 22), մինչև Եղիմ գաւառը, որ է Բեյ է Բեյ-Բեյ (ՍՈՓ. ԺԹ. 6), քարոզած է նաև Ասորոց և Դերմանի-կեցոց երկիրները, և անկէ հետքն է որ կը մտնէ է Բեյ-Բեյ (ՍՈՓ. ԺԹ. 24), որ է Հայոց աշխարհը: Իւր առաջին մուտքն ըրած է Սիւնեաց նահանգը (ՍՐՔ. Ա. 60), Որդ-վաս գիւղէն սկսելով, անկէ անցած է Գողթն (ՍՐՔ. Ա. 61, ՍՈՓ. ԺԹ. 24) և յառաջա-ցած դէպ Արտաշատ քաղաք: Արտաշատայ բլուրին վրայ իրարու կը հանդիպին Թա-ղէոս և Բարթողիմէոս (ՍՈՓ. ԺԹ. 25), ուր մինչև ցայսօր կը ցուցուի Օթեաց իմա կոչուած տեղը, ուր երկու առաքեալներ զիշեր մը ի միտին օթեւանած են: Որչափ ալ սովորական դարձած կարծիք է, թէ Բարթողիմէոս Թաղէոսի նահատակութենէն հետք Հայաստան մասն անոր քարոզութիւնը չարունակելու, սակայն Բարթողիմէոսի հնա-

ւանդ պատմութիւնը այսպիսի պայման մը չիշեր (ՍՈՓ. ԺԹ. 24) մանաւանդ թէ կը չիշաւ, թէ երկուքն ալ յեւ Գեղեղ գոցին: Յուգա—Թաղէոսի և Բարթողիմէոսի միան-գամայն քարոզելը, աւելի ևս կ'արդարացնէ երկուքին հաւատարմապէս տրուած՝ Առաջին Հուսաւորիչներու կոչումը: Ո՛չ ապաքէն Հոռոմ ալ Պարսիս ու Պողոսին միանգա-մայն քարոզած լինելը կ'ընդունի, և երկուքն ալ հաւատարմապէս իւր հայրապետական աթոռին հիմնադիր կը ճանչնայ: Արտաշատի տեսակցութենէ հետք Թաղէոս կ'երթայ Վասպուրական և Արտաշ, իսկ Բարթողի-մէոս կ'երթայ Հեր և Զարեանդ գաւառ-ները, կը մտնէ նաև Անձեւացեաց գաւառը, կը չիշի զանազան կողմեր, և վերջապէս կը հասնի Աղբակ: Այն տեղ իրեն կը հանդիպի Ոգուհի, Սանատրուկ Թաղաւորին քոյրը, որ կը հաւատայ, և է Բեյ Բեյ-Բեյ գիւղ-աշխարհէ, առաքելոյն կը հետեւի (ՍՈՓ. ԺԹ. 26): Թաղաւորը Տերենտիոս հազարապետը կը զրկէ անոնց հետեւն, բայց սա ալ կը հաւատայ ու կը մկրտուի: Բարթողիմէոս և Ոգուհի և Տերենտիոս, Թաղաւորին ատենը կը հանուին, և հարձակորդներէ վերջ, ա-ռաքեալը կը նահատակուի փշոտ քուքերու հարուածներու ներքեւ, իսկ միւս երկուքը և ուրիշ հաւատացեալներ ալ սրամահ կը նահատակուին (ՍՈՓ. ԺԹ. 28, 30): Ուրիշ եկեղեցեաց աւանդութեան համեմատ Բար-թողիմէոս մորթեալը մահուամբ նահատակ-ուած կ'ըսուի (ՎԻԿ. Ա. 1472), ինչ որ արեւ-ւելեաց մէջ գործածուին չարչարանք մըն էր:

10. Բարթողիմէոսի Հայոց առաքեալ ըլլալուն, և Հայաստանի մէջ նահատակուե-

յուն ու անդալթիւնը ընդհանուր է բոլոր քրիստոնեայ եկեղեցիներու մէջ, այնպէս որ այդ մասին բնու.

ԱՌԱՔԵԼՈՑ

ԳԵՐԵՋՄԱՆՆԵՐԸ լու կամառարկութիւններ լու ծելու պէտք չ'մնար: Եթէ

տարբերութիւն մը կայ, նահատակութեան տեղւոյն անունին վրայ է, որ մեր Խորենացիէն Ուրբանոս (ԽՈՒՐ. 295) կամ Արեւանոս (ԽՈՒՐ 112) կոչուած է, որ Ուրբանուպոլիս ալ գրուած է, սակայն օտարներ աւելի մերձաւորութեամբ Ալբանոս կամ Ալբանոսպոլիս կը գրեն: Այդչափ տարբերութիւններ զարմանալի պէտք չէ երևին, քանի որ անձանօթ անուններուն՝ ընդօրինակողներու ձեռքով կրած ողջաւղումները սովորական բաներ են: Միւս կողմէ ալ պէտք է գիտել որ Պփփ յունարէնի և Ուրբանոս լատինարէնի մէջ քաղաքի իմաստ ունին, և յատուկ անուններու կը կցուին: Ամէնէն որոշ կը մնայ Ալբանոս կամ Ալբան (Albanus) անունը, որ լոկ տառի մը տարբերութեամբ կը նշանակայ Ալբակ (Albacus) անունին հետ, որ է Ս. Բարթողիմէոսի նշանաւոր մայրավանքը, այժմեան Պաշտպան քաղաքին մօտ, և ուր է սուրբ առաքելոյն գերեզմանը ըստ ողջային անդալթիւն: Գերեզմանին պարագային հասանական բացատրութիւնէ աւելի է, և կրնայ իբր փաստ նկատուիլ Բարթողիմէոսի կատարած առաքելական քարոզութեան: Իսկ Թաղէոսի նահատակութիւնն ալ Արտաղու. մէջ, նմանօրինակ հաստատութիւն կը գտնուի Ս. Թաղէոսի մայրավանքին զոյտութեամբ, այժմեան Մակոս քաղաքին մօտ, և անոր մէջ պատուում Թաղէոսի գերեզմանովը: Այսպէս Հայոց եկեղեցին կրնայ իւր Առաջին Լուսաւորիչներովը պարծնալ, և անոնց նախնական գերեզմանները ցոյց տալ իբր իւր առաքելական սկզբնաւորութեան անհաղաւթելի փաստը, ինչպէս Հռոմ ալ Պետրոսի և Պփփի գերեզմաններով կը փաստարանէ իւր առաքելական սկզբնաւորութիւնը: Առաքելաւորներէն իրաւաւորը Քրիստոսն անմիջապէս ստացած իշխանութեան զօրութեամբ ուշխարհի զանազան կողմերը տարածուելով քրիստոնեայ եկեղեցիներ կողմակերպեցին, որք առաքելականութեան կնիքը և անունը

սկիզբնակներ, և որք իրենց համար ինքնուրոյն զոյտութեան իրաւունքն ստացան, յատուկ և ինքնագլուխ հայրապետական անվաններով, ինչպէս եղաւ. Նաեւ. Հայոց հայրապետական տիտղոս: Առ այս նպաստեց Նաեւ. Հայաստանի քաղաքական կացութիւնը, որ այն միջոցին որչափ ալ Հռովմայեցոյց և Պարթևաց կողմանէ լռնադատուած, և մէջին կամ միւսին համակերպելու պարտաւորուած էր, սակայն զրաւուած և զաւառի վերածուած երկիր չէր. ինքնիշխան պետութեան և ինքնագլուխ իշխանութեան իսկութիւնը կորուսած չէր, և յատուկ թագաւորներով կը կառավարուէր:

11. Հայաստանի տառաքելական քարոզութեանց յիշատակութիւնները լրացնելու համար աւելցնենք, թէ Թաղէոսէ և Բարթողիմէոսէ զատ Հայաստանէ անցած կ'ըստի եւս Թովմաս, որ Հնդկաց առաքելաւոր եղած է ըստ անդալթիւն: Շմասն կամ Սիմօն Նախանձայոյց ալ, որ իբր Պարսից առաքելաւոր ճանչցուած է (ԽՈՒՐ. 110) և որուն անունով կը պարծի ցարդ Քաղաղացոյց Բաբելոնի կամ Տիգրոնի պատրիարքութիւնը, Հայաստանէ անցած է: Յովհաննէս Առաքելաւորի գրած Կաթողիկոսայց թուղթերէն առաջինին ճակատը հին ձեռագիրներէն ոմանց մէջ Պարթևաց և Հայոց անունը նշանակուած է, ուստի շատեր կը հետեցնեն թէ Յովհաննէս ալ այն կողմերը քարոզած է: Պետրոսի առաջին Կաթողիկոսայց թղթին սկիզբը կը յիշուին Պննասցիք և Կապադովկացիք (Ա. ՊԵՏ. Ա. 1), որով Փոքր Հայոց կողմերը քարոզած լինելը կ'իմացաի: Մատթիայի համար ալ կ'ըստի թէ մինչև Խաղտոսց կողմերը չըլած է: Ինչպէս կը տեսնուի, Հայեր իրենց երկու տառաքելաւորներէն զատ, որիչ առաքելաւորն ալ այցելութիւնը ունեցած են:

12. Թաղէոսի և Բարթողիմէոսի ժամանակաշրջանութիւնը հաստատել ըստական զժամարութեանց տեղի ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ կուտայ: Նախ և առաջ ԲԱՆԴԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ պէտք է նշատի տառնայ այն հիմնական տարբերութիւնը, զոր Հայաստանի քաղաքակրթու-

թեան մասին կը ներկայեն մեր Խորենացիին և Հոսովմայեցի պատմադիրներուն յատուց բերած տնտններն ու ժամանակագրութիւնները: Խորենացիին համեմատ Քրիստոսի թուականին սկիզբը Հայոց թագաւոր կը գտնուի Արգար և Կ'ապրի մինչև 34 թուականը, որուն կը յաջորդեն Անանէ 34—38, Սանատրուկ 38—68, Երսանդ 68—88 և Արատէս 88—129: Իսկ Հոսովմայեցի պատմագիրներու համեմատ, նոր թուականին սկիզբը կը գտնուին Տիգրան Դ. որուն կը յաջորդեն Արիարդան և Արտաւազ Ե. և Տիգրան Ե. (1—10), Երատայ (10—16), Վանան (16—18), Ջնան (18—34), Արշակ (34—35), Միհրդատ (35—46), Հաղպատիզ (46—53), Տրդատ (53—76) և Աշխողար (76—109): Պատմական պարագաներու շատ մը մերձեցումներ կը թելադրեն Սանատրուկ-Միհրդատի, Երսանդ-Հաղպատիզի, և Արատէս-Տրդատի նշանցումներ կազմել, սակայն մեր նպատակը չէ քաղաքական պատմութեամբ զբաղիլ, այլ միայն եկեղեցական և քաղաքական պատմութեանց համաձայնութիւնները որոնել, եկեղեցական պատմութիւնը հաստատուն գտնուի վրայ դնելու համար: Այդ այն Սանատրուկը որ բաւականագոյն պատմութեան Թաղէտի և Բարթողիմէոսի նահատակոյն է եղած, զժամանակէն ի վեր իր թուականին հետ համաձայնիլ: Սակայն մենք ոչ կրնանք թուականներուն ճշգրտութեան վրայ պնդել, և ոչ ալ հարկ կը սեպենք բոլոր թէ հարկաւ թուագարն էր, որ անձամբ սպանմանց զործողութիւնը կ'ընէր: Յետագայ պատմութիւններէն գիտենք որ Մաքսիմիան Ս. Արիատակէսի, Փայտակարանի բղէխը Ե. Գրիգորիոսի, և Սալահուդինայ նախարարը Ս. Թէոդորոսի նահատակողներն եղան, և անհար չէր որ Կորդուսը կամ Վասպուրականի կողմնակալ մըն ալ ստաքեաներուն նահատակոյն եղած բոլոր: Ուրիշ տեսութեամբ ալ թագաւորական հրամանի զործողները կրնան թագաւորի անձին հետ չգտնուիլ, և թագաւորին հրամանը և թագաւորական հրամանը իրարմ հետ փոխանակուած: Հետեւաբար բնաւ ստաքեանական պատմութեան ստուգութիւնը չկրնար վստայութեամբ սեպուիլ, թէև Սանատրուկի

անձին և ժամանակին հանգամանքները զրոտարաւ յարմարին երկու ստաքեաներուն քարտու թեան և նահատակութեան թուականներուն հետ: Անուններու և տարիներու փոփոխութեամբ ստանդական պատմութեանց հիմը չի խախտիր, եղևութիւններ կրնան իրենց հանգամանքներուն մէջ բերնէ բերան ալլալուիլ, բայց այս պատճառաւ եղևութիւններ իրենց զոյր թիւնը չեն կորսնցներ: Ուրիշ աղբիւրներ Բարթողիմէոսը նահատակողը կ'անուանեն Ամգահակ թագաւոր Հայոց (ՎԻԿ. Ա. 1472), սակայն գիտենք որ տրեւիքի իշխողներ տարբեր տարբեր տնտններով կոչուած են, և սակաւ պատուաւ տնտններ անուններու հետ չգտնուիլ են:

13. Ուրիշ ժամանակագրական խնդիր մըն ալ ծագում կ'առնէ ստաքեաներուն Պաղեստինէ գրուելուն և ՔԱՐՈՋՈՒԹԵԱՆՑ ՆԵՐՍԵՍԻ ԵՐԵՄԻԱՅԵԱՆԻ ԲՈՒՆԱԿԱՆԵՐ թուականին վրայ գի թէ համեմատական

չերելիք և թէ ընդհանրապէս ընդունուած չէ, որ Քրիստոսի համարածմէն անմիջապէս հաքը Ներսեսայ ստաքեան թիւնները սկսած բլլան, և այն ալ նոյն իսկ Փայրիլիանցի ստաքեաներուն ձեռքով: Այդ զոյրութիւնը բնականիլ հարկ կ'ըլլար եթէ պնդէինք, թէ Լարուրնիայի պատմութեան համեմատ, անմիջապէս յետ Բերտուէ յերթնուած Հայր Եր, Թաղէտ Եղևիտ եկու (ՎԱՐ. 6), թէ սորա քարտու թիւնը սկսու 35'ին և տեսց մինչև 43' և թէ Բարթողիմէոս անմիջապէս յաջորդեց, և նահատակուեցաւ 60'ին, կամ առ առաւել 66'ին, ինչպէս սովորաբար կը զրաւ: Այդ մասին ալ մենք չենք ուզեր որոշիչ ոյթ մը ճանչնալ թուականներու խնդրայն վրայ: Եթէ ուզենք Հայոց յատու պատմութեան եղևութիւնը նկատել անկախաբար Լարուրնեան ստանդակներէն և եղևեան յարաբերութեանէն, և եթէ ոյթ տանք, Թաղէտի և Բարթողիմէոսի միանգամայն Հայաստան գրուելուն, ինչ որ Օթեայ Խաչին տանդութեան հետ անքն է, կրնանք ամենայն դիւրաւ թեամբ յատուցել Թաղէտի քարտու թեան թուականը, և իրարմ մերձաւոր նկատել Թաղէտի և Բարթողիմէոսի նահատակութիւնները: Այս կերպով ոչ մի ընդ-

հարում չենք ունենար ընդհանուր առաքելական գործերուն հետ, և Հայոց առաքելական քարոզութեան ստուգութիւնը և առաքելական հայրապետութեան պրոթիւնը ոչ մի տկարութիւն կրած չեն ըլլար, եթէ հինգ կամ տասն տարի յետագային ալ, ինչպէս պատմութեան մէջ կը յիշուի Արտաշէսի կնոջ Սաթմակի տղապաններէն Սուքիասի և ընկերաց նահատակութիւնը, նոյն ինքն Արտաշէսի տան, որ մասնակցուող թէ հայաժողովներ տեղի ունեցած են անոր ժամանակ: Մեր Արտաշէսին ալ Հռոմայեցի պատմիչներուն Տրդատին հետ նոյնացումը, և այս վերջնայ տրուած 53-76 թուականը, չափ լաւ կը յարմարին ըսելու, թէ այդ միջոցներուն կրցան տեղի ունենալ առաքելական տղապանութիւնները իրենց գոյնը չափողներուն մէջ, հարաւային կողմնակալին ձեռքով և թագաւորական ընդհանուր հրամանով: Զէ՛ որ Տրդատին ալ Հռոմ գոյնը է ներսնէ պսակուելու, և զիստակ եղած է ներսնի ընթացքին և քրիստոնէից հայաժողովներուն: Բայց մենք չենք տգիտաւորաբար պնդել այդ մասին, զի ինչպէս ըսինք, անուններու և թուականներու խնդիրները զօրութիւն չունին հաստատուն աւանդութեամբ վկայուած եղելութիւն մը քննելու: Եթէ ամենց համար չափ զօրաւոր չկրնար չորսնիք Հայոց եկեղեցւոյն առաքելական հանգամանքը, հարկ կը սեպենք զիստակ տալ, թէ աւելի զօրաւոր չեն ուրիշ եկեղեցիներուն առաքելականութեան աւանդութիւններն ալ, և նոյն իսկ Պետրոսի Հռոմ երթալուն պատմութիւնը և Յովնանէսի եփեսոս գանձած լինելը, քննադատներէ իբր անմիջակի ստուգութիւններ չեն նկատուիր, թէպէտ և յատկանշական և յունական եկեղեցիներ ալ աւանդութեանց վրայ կը հիմնեն իրենց առաքելականութիւնը: Եթէ յունահռոմէական աշխարհին գործերն ալ պարզ կամ տկար աւանդութիւններով կ'որոշուին, որոնք ևս առաւել Արեւելքին և ներքին արեւելքին և այրուքնէ գործի Հայաստանին եղելութիւնները:

14. Հայոց լուսաւորութեան պատմութեան առթիւ կը յիշատակուին քանի մը նախնական արքայութիւններ, որք Հայերուն կողմէն ամենայն երկիւղածութեամբ յար-

գուած են: Առաջինն է Սուրբ Դաստառակը կամ Յիսուսի անհետագործ պատկերը: Թէ՛ Սուրբ Դաստառակը պատկերը կը նկատուի, որովհետեւ կ'ըսէ, թէ Անան աստուծոյ շնորհաւորութեամբ Յիսուսի զօրութիւն մէջ, և Յիսուս զատուածակ մը առաւուր երևալին վրայ պարտուեցաւ, և թէ այն եղաւ Անանի բերածը: Խորհրդային պարզապէս կենդանութեան քննադատութիւն կ'անուանէ զայն, և կը վկայէ թէ ինչ յարաբերութիւն մը քաջաբանութեամբ (ԽՈՒՐ. 106): Դաստառակը երկար տան յատուկ պաշտաման առարկայ եղած է Սեղահոյ մէջ, պահ մը անյայտ եղած, և յետոյ 539'ին նորէն գտնուած, և Խաչակիրներու ժամանակ արեւմտաք փոխադրուած, և մինչև ցայսօր կը ցուցուի Գենուայի (Genova) Ս. Բարթողիմէոս եկեղեցւոյն մէջ իբր բռն իսկ զատուածակը, մինչ ըստ այլոց իբր նախապէս կը ճանչցուի Հռոմի Ս. Սեղահոյ քաղաքի մէջ պահուածը: Ինչ ալ ըլլայ զատուածակին մասին ստուգ պատմութիւնը, անով զբաղուելու պէտք չմնար մեզի, քանի որ ակիզըր Ասորոց քով է պահուած, և այժմ Իստանբուլ տեղափոխուած: Միւս արքայութիւնն որ տակաւին Հայոց ձեռքը կը գտնուի՝ Ս. Գեղարդն է, որով զիստաւոր խոցեց Յիսուսին կողմ խաչէն վար առնելու առաջ (ՅՈՒՐ. 34): Այդ Գեղարդը Թաղէոս միապետ բերած է Հայաստան (ՍՈՒՐ. Ը. 59), և այն տեղ պահուած է Գառնիի մօտ Այրի վանքը, որ Գեղարդայ վանք ալ կոչուած է. ուսկից վերջին տարիներ փոխադրուած է Էջմիածին, ուր և կը պահուի մինչև ցայսօր, և միւսանի օրհնութեան գործածութեամբ երեք արքայութիւններէն մէկն է: Երրորդն է Տիրամօր պատկերը, որ էր է քաջաբանութեամբ, զոր առաքելները նախնային Բարթողիմէոսի որ չէր կրցած ժամանակին համար և Տիրամօր մահունէն առաջ տեսնալ: Այդ պատկերն է զոր Բարթողիմէոս Հայաստան բերաւ և զեկեղեցի Անձեւացեաց զատուած, Դարբնաց-Քար

կոչուած տեղը, ուր Անահիտի տաճարը մը կար, և ուր եկեղեցիին և կուսաստանի կանգնեց, և պատկերն ալ այնտեղ գետեղեց (ԽՈՐ. 295): Այս տեղն է որ Հոգեաց վանք անուանով կը մնայ մինչև ցայժմ, այլ միևնույն պատկերին պահպանութեան մասին ստորագրեց տեղեկութիւններ կը պակսին: Վերջապէս ազգային աւանդութիւն է, թէ Թաղէոս ի միասին բերած էր այն իւղէն, զոր ինքն Յիսուս առաքելոց յանձնած էր (ՄԱՏ. Զ. 13) իրենց շրջագայութեան ժամանակ: Միւսոնի օրհնութեան ատեն հին միւսոնէն նորին մէջ մաս մը խառնելու միւս արարողութիւնը, հաստատուած է այս աւանդութեան վրայ: որով եկեղեցիին գործածած միւսոնը կերպով մը կը միանայ Յիսուսէ օրհնուած արքայոյս իւղին հետ:

15. Հայոց լուսաւորութեան ժամանակակից անձերէն և առաջին առաքեալներուն հետեւողներէն և աշակերտներէն ծանօթ անուններն ալ առանձինն քաղել հարկ կը սեպենք, պատմական տեղեկութիւնները լրացնելու համար: Առաջին այդ կարգին պիտի յիշենք Ս. Աղդէ, Նղեսիոյ առաջին հպիսկոպոսը: Ըստ Հարութեանայ, նա յառաջ արքունական կերպասազորք և խոյրարար էր, և առաքելոյն մահուանէն առաջ իբր յաջորդ նշանակուեցաւ. (ԱՌ. 44. 46), և ըստ Խորենացոյն սրամահ նահատակուեցաւ Անանուհի հրամանով (ԽՈՐ. 112): Անոր, այսինքն Սեբե Աբդէ եպիսկոպոս Ներսէսի Կոնստանտինոպոլիսի յիշատակութիւնը տօնացոյցի մէջ անցած է անշուշտ ստորական աւանդութեան հետեւողութեամբ, և եթէ ոչ նախնական, բայց բաւական հին տօնացոյցներու մէջ ալ կը գտնուի: Աղդէի տօնին կցուած է յետոյ Ս. Արզար թագաւորին տօնը, սակայն այս հաւատարմապէս հնուանդ չէ, որովհետեւ. նոյն իսկ Կիրիկեցոց վերջին ժամանակները գրութեամբ տօնացոյցներու մէջ ալ չգտնուիր, այլ միայն Աղդէի տօնին օրը կը յիշուի, թէ ընթերցան յեկեղեցւոյ զմեռելու Աբդու- և զԲե- Նոբէ (ԳՈՅ. 125): Այդ յիշատակութիւնը առիթ առած է որ վերջին դարերու տօնացոյցները Աբդէ եպիսկոպոս և Աբդու- Նոբէ տօն մը կազմած են (ՄՇՏ. 125), յայտնի չէ թէ ինչ

հեղինակութեամբ: Իսկ այժմեան տօնացոյցներուն մէջ նշանակուած՝ Ներսէս և Աբդու- Նոբէ Նոբէ-Նոբէ Դեր յոբէ- Աբդու- առանձին տօնը, միայն դար մը առաջ մուծուած է Սիմէոնեան տօնացոյցին մէջ (ՏՈՆ. 296), հարկու. ո՛չ քննական, այլ բարեմիտ նախաձեռնութեամբ մը: Սիմէոն կաթողիկոս Աբդարին տուած նախապատուութեան տախտակը ինչ յետագայում է, և Նղեսիոյ կաթողիկոս Մատթայի հետ մէկ տօնի վերածած է (ՏՈՆ. 274): Ըստ այսմ Աղդէի և Արզարի տօները, որ Հայոց լուսաւորութեան մասին եզոյց Նղեսիական աւանդութեան փաստ կը նկատուին, մեր նախնեաց ժամանակ այդ նշանակութիւնը չեն ունեցած, և լուսաւորութեան հայկական աւանդութիւնը Նղեսիականէն անկախ եղած է, և Նղեսիոյ կաթողիկոսն ու թագաւորը հնուանդ ծէսին մէջ, իբր Հայոց լուսաւորութեան գործիչներ չեն ճանչցուած: Տօնացոյցի մէջ յիշատակուած բուն ազգային տօնն է, Սանդուխտ կոչին յիշատակը, որ նախնական տօնացոյցներու մէջ առանձինն նշանակուած է քաղոց 13-ին, և յետ ժամանակաց Թաղէոս առաքելոյն տօնին հետ միացուած է, ինչպէս որ մինչեւ հիմայ ալ կը մնայ: Սանդուխտի հաւատալուն և նահատակուելուն տեղեկութիւնները առիթ, միայն տարիքին վրայ հին վկայարանութիւններ բան մը չեն յիշած, իսկ Յայմատուրքը 12 տարեկան կը զնէ (ՅԱՅ. 262), մասնակցութեան որ զիւր կոչս էր, մինչ այն ատեն չատ կանուխ կ'ամուսնանային, մանաւանդ իշխանուհիները: Սակայն նկատելով Սանդուխտի գործունէութեան և ընթացքին հոնգամանքները, պէտք է սեպել չափահաս տարիքի մէջ նկատել զայն, և մերձաւորութեամբ 18 տարեկան համարել: Ուրիշ եկեղեցիներ իբր նախապայտ հի կը հոչակեն Պողոսի աշակերտ Ս. Թեկոյ Լիկալոնացին, որ բուն մարտիրոս ալ չէ, այլ խոստովանող միայն, քանի որ տանջանքներէ անփոստ ազատուելով՝ լրացեալ տարիքի մէջ խողովոյթեամբ վախճանած է: Ըստ այսմ նախապայտ հի լիկալոս փառքը կրոնական և Անոր գերեզմանը կը ցուցուի այժմ Նարեկի վանքին մէջ, որուն բուն անունն ալ Ս. Սանդուխտ վանք է, թէպէտ սովորաբար Ս. Գրիգորի վանք կը կոչուի:

րենանք պնդել, սակայն մեր կարծիքով նախադասելի է միսս Էնթադրաթեան, որ Զաքարիան հայտնի էր կ'ընդունէր, և մկրտութեան ատեն հրեական անուն ստացած, ինչպէս Իսրայէլ և Սամուէլ նախարարները: Եթէ այսպէս ըլլար վերջարանութիւնը գտնուէր ընդ տղայոցի նշանատ որ անձի մը գարձը նշանակել: ինչպէս յիշած է վերջիշեալ նախարարները և Զեմնատար: Ընդհանուր ասանդութիւնն ալ կը հաստատուի թէ Էսթանտանտներէսերը և արիչ նախընթաց աշակերտները երկուստաններուն ընկերացան և գործակիցներ եղան: Զաքարիայի գործունէութիւնը Թադէոսի հետ սկսելով, շարունակեց անոր կեանքին հետ, և յարաւանեց Բարթողիմէոսի ժամանակ ալ, մնալով իրեն հաստատուն աշխատող Արտաղի և Ագրակի կողմերը, երբ առաքեալներ, իրենց կոչման համեմատ, շարունակ առաքելական շրջագայութեանց վրայ կը գտնուէին: Երկու առաքեալներուն ալ նահատակութեան և ետքը բնական կերպով Զաքարիա անանց յաջորդը նկատուեցաւ, ինչպէս որ Թադէոս ալ վերջին ժամերուն յանձնարարած էր: (ԱՌՓ. Բ. 73): Յետոյ և մանրամասնեալ յիշատակներ կը պակսին մեր առաջին հայրապետին և առաքելացոյի շոխութեան աշխատութեանց վրայ: Հաստատուն ասանդութիւն է թէ նա մարտիրոսութեամբ վախճանեցաւ, ինչպէս որ նախապէս Թադէոսի բերանը դրած խոսքերէն ալ կը յայտնի (ԱՌՓ. Բ. 54), և ինչպէս աւելի յատկութեամբ կը գրէ Արտաղի աթոռին յիշատակարանը: Նոյնը մեզի ժամանակագրական տեղեկութիւն մըն ալ կու տայ, թէ Զաքարիայի նահատակութիւնը տեղի ունեցաւ շրջ. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 849. 850. 851. 852. 853. 854. 855. 856. 857. 858. 859. 860. 861. 862. 863. 864. 865. 866. 867. 868. 869. 870. 871. 872. 873. 874. 875. 876. 877. 878. 879. 880. 881. 882. 883. 884. 885. 886. 887. 888. 889. 890. 891. 892. 893. 894. 895. 896. 897. 898. 899. 900. 901. 902. 903. 904. 905. 906. 907. 908. 909. 910. 911. 912. 913. 914. 915. 916. 917. 918. 919. 920. 921. 922. 923. 924. 925. 926. 927. 928. 929. 930. 931. 932. 933. 934. 935. 936. 937. 938. 939. 940. 941. 942. 943. 944. 945. 946. 947. 948. 949. 950. 951. 952. 953. 954. 955. 956. 957. 958. 959. 960. 961. 962. 963. 964. 965. 966. 967. 968. 969. 970. 971. 972. 973. 974. 975. 976. 977. 978. 979. 980. 981. 982. 983. 984. 985. 986. 987. 988. 989. 990. 991. 992. 993. 994. 995. 996. 997. 998. 999. 1000.

քառերը: Եթէ Զաքարիա առաջները աչքի չէր գործած երկրորդական և զապանի գործունէութիւն մը վարելով, նոյն զիջար չէր կրնար այլեւ շարունակել, երբ ինքն իրը զրախ և առաջնորդ քրիստոնէից, յայտնի և զիստ որ գործունէութիւնն այլապէս Թադէոսի և անոր մարտիրոս ընկերներուն մօտ եղած ըլլայ, մասն զի ասանց մասունքներուն զանաւորուն պատմութեան մէջ, նախ և առաջ և առանձինն Զաքարիայի մարմինը կը գտնուի (ԱՌՓ. Բ. 90): Զաքարիայի յիշատակութիւնը Յայտնուեցաւ մէջ ալ անցած չէ: մինչ պէտք էր անելի ստորեկաւ կարգը գտնել, Առաջին Լատա արիշներու օգնական և անանց առաջին յաջորդ ու մարտիրոս հայրապետը: Մեր տեսութեամբ զիջար է պակասը լրացնել Վարդապետի պահպան նախընթաց երեքշաբթի ասոր Զաքարիա մարգարէի անոր Զաքարիա հայրապետին փոխանցելով, քանի որ Զաքարիա մարգարէ արդէն իսկ անն ունի երկուստան մարգարէից օրը և Հին Աւիտի ստորի մը համար կրկին աներ ստորական չեն: Ըստ այսմ մենք չվարանցանք Առաջ անունով վերաձայնել մեր եկեղեցւոյ առաջին հայրապետը:

18. Թերեւս անանց նորութիւն երևի, որ մենք առաքելական յաջորդութիւնը ան-

միջապէս և ուղղակի Արտաղի և Զաքարիայի կը սկսուանենք, ինչ որ ասկէ առաջ

եղած չէր, իսկ օրացոյցներու ու պարբերականներու մէջ երևցած վերջին զոյգակներն ալ մեր նախաձեռնութեամբ կազմուիլ սկսած են: Ազգային հին հեղինակներ բնաւ մատուցում իրեն զարձաւ ցած առաքեալներէն մինչեւ Լատա արիշ պահած քրիստոնէութեան վրայ ուսումնասիրութիւն ընել, և առաքելական աթոռին յաջորդութիւնը որունել, որով թէ Հայոց քրիստոնէութեան զոյգութիւնը կը ստացուի և թէ աթոռականութիւնը կը հաստատուի: Երկուստեք ալ զարու միջոց մը մէկ տատմով անցնել, և երկրորդ Լատա արիշը իրը Առաջին Լատա արիշներուն անմիջական յաջորդ ներկայել, պատմականորէն ստորաբնակ զրու-

թիւն մըն էր, բայց հիներուն մտադրութենէ վրիպեր էր: Յոյժ անազան, նոր վերջացած դարուն սկիզբները այդ կէտը դարմանելու գաղափարը ծագեցաւ, և ժամագիրքերուն մէջ սկսաւ կաթողիկոսաց ցուցակ մը հրատարակուիլ, որուն մէջ Լուսաւորիչը 25-րդ անունն է, և նախընթաց դարերուն համար 24 անուններ յիշուած են, և առաքեալներու զանազան աթոռներ իրարու խառնուած են հետեւեալ կերպով (ՓԱՄ. 609):

1. Թաղէոս առաքեալ.
2. Աղգէ Եղեսիոյ.
3. Եւստաթէոս Սիւնեաց.
4. Աքիս Եղեսիոյ.
5. Թէոփիլոս Կեսարիոյ.
6. Բարթողիմէոս առաքեալ.
7. Կուժսի Սիւնեաց.
8. Տուքիաս Եղեսիոյ.
9. Յուդա-Թաղէոս առաքեալ.
10. Զաքարիա Արտաղու.
11. Զեմնատոս Արտաղու.
12. Բարեկաս Սիւնեաց.
13. Բարսուժա Եղեսիոյ.
14. Մխիթար Սիւնեաց.
15. Զոթիկոս Կեսարիոյ.
16. Աղեքսանդր Կեսարիոյ.
17. Մեհրուժան Արտաղու.
18. Ակակիոս Եղեսիոյ.
19. Փիրմիլիանոս Կեսարիոյ.
20. Արքեղայոս Եղեսիոյ.
21. Կղենէոս Կեսարիոյ.
22. Կոնոս Եղեսիոյ.
23. Աթանազիէս Կեսարիոյ.
24. Ղեթնդիոս Կեսարիոյ.

Այդ ցուցակին առաջին օրինակը կը գրտնենք Սալլանթիանի մօտ, 1831-ին հրատարակուած Կրօնագիտութեան մէջ, ուր Հայ եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը կը փաստաբանէ, և առաջին ու երկրորդ և երրորդ դարերու Հայ եկեղեցւոյ պատկանող առաքելական հայրերու անուններ կը քաղէ: Այդ ցուցակը 25 անուններ կը պարունակէ, որուն 19 վերի ցուցակէն են, 5 հաս կը պակսին, այսինքն Աքիս, Տուքիաս, Զեմնատոս, Կոնոս և Աթանազիէս, և փոխարէն կը յիշուին Եղիշէ Աղուանից, Փայմա Պոնասի, Վլասիոս Սեբաստիոյ և Երեքանանուններ՝ մին Կեսարիոյ և երկուքը Սեբաս-

տիոյ (ՍԱԼ. 96-99): Սալլանթիանի կը հետևի Շահխաթունեան, որ 29 անուններով ցուցակ մը կու տայ, որուն մէջ սովորական ցուցակին 24 անուններէն զատ կը յիշուին Եղիշէ Աղուանից, Վլասիոս ու Պետրոս Սեբաստիոյ, և խաթ ու Դաթիլ Սիւնեաց (ՇԱՀ. Ա. 145-163): Յովսէփ Զուգայեցի քահանայ մըն ալ կը յիշուի այս տեսակ ցուցակով զբաղած (ՇԱՀ. Ա. 163), սակայն անոր զործր տեսած չենք: Ասոնց հետեւողութեամբ կազմուած է ժամագիրքին ցուցակը, և սովորական կիրառութեան անցած:

19. Թեթեւ ակնարկ մըն ալ կը բաւէ ցուցնել, թէ հար չէր Հայոց Եկեղեցւոյն առաքելական յաջորդու-

ԱՅՈՒՆԵՐՈՒ ԹԻՆՆԵՐ
ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
թիւնը պաշտպանել սովորական ցուցակով, որուն կը մանկն 3 առաքելային երբե նշանակուած, և 3 Արտաղու, 4 Սիւնեաց, 7 Եղեսիոյ և 7 Կեսարիոյ եպիսկոպոսներ: Որ եւ իցէ աթոս յատուկ և յատակ դաւադան մը պէտք է կազմէ, և տարբեր աթոռներու եպիսկոպոսներ երբեք իրարու յաջորդութիւն չեն կրնար նկատուիլ: Ոչ ալ հար է ոյժ մը քաղել, տարբեր աթոռներուն միեւնոյն առաքելոյ հիմնարկութիւն ըլլալէն, իբր զի Արտաղու, Սիւնեաց, Եղեսիոյ և Կեսարիոյ աթոռները հաւասարապէս Թաղէական աթոռներ կըլծ են, իրենց առաջին եպիսկոպոսներուն, Զաքարիայի, Եւստաթէոսի, Աղգէի ու Թէոփիլոսի, Թաղէոս առաքելէ ձեռնադրուած ըլլալուն տեսութեամբ: Բայց այդ ալ չբաւար խառնակ ցուցակ մը պաշտպանելու: Միւս կողմէն պէտք է եւս դիտել, որ այս ամէն աթոռները Հայաստանեայց հայրապետութեան չեն պատկանիր: Եղեսիոյ աթոռը Ուրոյնիոյ մետրապոլիտութիւն կըլու, և Անաիոքի հայրապետութեան հպատակող 14 մետրապոլիտութիւններէն մին նկատուեցաւ: Կեսարիոյ աթոռն ալ Պոնտոսի եքսարքութիւնն ըլլալէն կտքը Կոստանդնուպոլսոյ հայրապետութեան ներքեւ անցաւ, և անոր հպատակող բազմաթիւ մետրապոլիտութիւններէն մին նկատուեցաւ: Հետեւապէս այդ երկուքը պէտք է իսպառ հեռացնել Հայոց հայրապետական աթոռէն: Կր մնան Արտաղու և Սիւնեաց աթոռները, որոնցմէ այս

րենանք պնդել, սակայն մեր կարծիքով նախադասելի է միւս ենթադրութեան, որ Զաքարիան հայագրի կ'ընդունի, և մկրտութեան ատեն հրէական անուն ստացած, ինչպէս Իսրայէլ և Սամուէլ նախարարները: Եթէ այսպէս ըլլար վերադարձութիւնը գանց չէր ընէր այսպիսի նշանաւոր անձի մը դարձը նշանակել: Ինչպէս յիշած է վերայիցիս նախարարները և Զամնատար: Ընդհանուր աւանդութիւնն ալ կը հաստատուի թէ Եօթանասուններկաները և ուրիշ նախնիացի աշակերտները երկոստամաններուն ընկերացան և գործակիցներ եղան: Զաքարիայի գործունէութիւնը Թաղէոսի հետ սկսելով, չարունակեց անոր կեանքին հետ, և յարատեւեց Բարթողիմէոսի ժամանակ ալ, մնալով իրրեւ հաստատուն աշխատող Արտաղի և Աղբակի կողմերը, երբ առաքեալներ, իրենց կոչման համեմատ, չարունակ սուսքերական շրջապատ թեանց վրայ կը գտնուէին: Երկու առաքեալներուն ալ նահատակութենէն ետքը ընտանի կերպով Զաքարիա անանց յաջորդը նկատուեցաւ, ինչպէս որ Թաղէոս ալ վերջին ժամերուն յանձնարարած էր, (ՍՈՓ. Բ. 73): Յատուկ և մանրամասնեալ յիշատակներ կը պակսին մեր առաջին հայրապետին և առաքելայաւիպ հովութիւն աշխատութեանց վրայ: Հաստատուն աւանդութիւն է թէ նա մարտիրոսութեամբ վախճանեցաւ, ինչպէս որ նախապէս Թաղէոսի բերանը դրուած խօսքերէն ալ կը քաղուի (ՍՈՓ. Բ. 54), և ինչպէս տեղի յատկութենէն կը զրէ Արտաղի աթոռին յիշատակարանը: Նայել մեզի ժամանակագրական տեղեկութիւն մըն ալ կու տայ, թէ Զաքարիայի նահատակութիւնը տեղի ունեցաւ շ. թ. 102, որ կը տանի մեզ Քրիստոսի 72 թուականին, նոր հաշիւով համեմատ, որ Քրիստոսի ծնունդը սովորական թուականէն 4 տարի առաջ, և մահն աւ յարութիւնը սովորական 30 թուականին կը զնէ: Բարթողիմէոսի նահատակութիւնը 68'ին հաշուուած ատեն, Զաքարիայի բուն հայրապետութեան տեսչութիւնը 4 տարի պէտք կ'ըլլայ զնէ: Իսկ նահատակութեան պարագաներն մեզի անձանթ կը մնան, բայց հորկաւ նոյն հայածանքին չարունակութիւնն էր, որուն զգացումը

քեաները: Եթէ Զաքարիա առաջները աչքի չէր զարկած երկրորդական և զազանի գործունէութիւն մը վարելով, նոյն զիրքը չէր կրնար այլեւ չարունակել, երբոր ինքն իրը զլախ և առաջնորդ քրիստոնէից, յայանի և զլիսաւոր գործունէութիւն պիտի ունենար: Զաքարիայի գերեզմանն ալ պէտք է Թաղէոսի և անոր մարտիրոս ընկերներուն մօտ եղած ըլլայ, մասն զի ստանց մասունքներուն գտնուելուն պատմութեան մէջ, նախ և առաջ և առանձինն Զաքարիայի մարմինը կը գտնուի (ՍՈՓ. Բ. 90): Զաքարիայի յիշատակութիւնը Յայրամատուքի մէջ ալ անցած չէ. մինչ պէտք էր տանելի սուրբերու կարգը գտնել, Առաջին Լուսաւորիչներու օգնական և անանց առաջին յաջորդ ու մարտիրոս հայրապետը: Մեր տեսութեամբ զիւրին է պակասը լրացնել վարդապետի պահին նախնիաց երեքշաբթի աւուր Զաքարիա մարգարէի տանը Զաքարիա հայրապետին փոխանցելով, քանի որ Զաքարիա մարգարէ արդէն իւր տանն ունի երկոստաման մարգարէից օրը և Հին Ուխտի սուրբի մը համար կրկին տանը սովորական չեն: Ըստ այսմ մենք չվարանեցանք Սաբբանով վերաձայնել մեր եկեղեցւոյ առաջին հայրապետի:

18. Թերեւս ամանց նորութիւն երեւի, որ մենք առաքելական յաջորդութիւնը անմիջապէս և ուղղակի Արտաղի և Զաքարիայի կը սկսեալանք, ինչ որ ասկէ առաջ

եղած չէր, իսկ օրացոյցներու ու պարբերականներու մէջ երեւցած վերջին ցուցակներն ալ մեր նախաձեռնութեամբ կազմուիլ սկսած են: Ազգային հին հեղինակներ ընտ. մատուցութիւն չեն դարձուցած առաքեալից մինչեւ Լուսաւորիչ պահուած քրիստոնէութեան վրայ ուսումնասիրութիւնը ընտաքելական աթոռին յաջորդութիւնն էլ, որով թէ Հայոց քրիստոնէութիւնը կը ստուգուի և թէ առաքելականութիւնը կը հաստատուի Կուքուկէս դարու միջոց մը միանցիլ, և երկրորդ Լուսաւորիչին Լուսաւորիչներուն անմիջականորէն:

թիւն մըն էր. բայց նմանապէս
վրիպեր էր: Յոյ՛ տեսաւ. որ
դարուն սկիզբնէն առ հաս
գազափարը ծագէր. և
մէջ սկսաւ կաթնալոյսաւ
տարակուիլ, որուն մէջ
անունն է, և նախնական
24 անուններ գրուած
բաւ զանազան սխալներ
են հետեւեալ կերպով.

1. Թաղէն անունը.
2. Աղղէ նշանը.
3. Եւստափէն անունը.
4. Արքայն նշանը.
5. Թէոփիլոս անունը.
6. Բարթողոմէոս անունը.
7. Կուսմի անունը.
8. Տուքիոս նշանը.
9. Յուդա-Թաւմա անունը.
10. Զաքարիոս անունը.
11. Զեմնաւոս անունը.
12. Բարկաւոս անունը.
13. Բարսաւոս նշանը.
14. Միքիմի անունը.
15. Զաքիմի անունը.
16. Աղէքսանդր անունը.
17. Մանրոս անունը.
18. Արմէնոս նշանը.
19. Փրոքիմիոս անունը.
20. Արքեպիսկոպոս նշանը.
21. Կղենէոս անունը.
22. Կանոս նշանը.
23. Արմանափիլոս անունը.
24. Ղեւնդիմոս անունը.

Այդ ցուցակին
նկնի Սաղմոսի
ուսած Կրօնաւոր
ղեցւոյ անունը
բանէ, և ասոր
դարեւորաւ չի
քննարկուած
Այդ ցուցակ
որուն ընդ
պակեմի
մանաւոր
բնի

ԱՐՇ.

մըն ալ
անունը
ԱՀ. Ա.
աքերոյն
աքի մէջ
լապրները
նեն զար-
ցած մեզ
ԱՀ. Ա. 95):
անուոր են
ր, Ս. Ոսկի
նր չորս ըն-
որանց յիշա-
ննէ Հայ եկե-
փղրէն իվեր:
ախոսս, և իւր
լեցի կամ Հո-
նով Հայաստան
առաքելոյն կը
արարգութենէն ո
կը հաւատն և կը
կրտ անոր կը զոր-
նառակութենէն ետքը
հաւով Մաղկէոյ լեռ-
առկայն նորէն մերթ
հանց կ'եննեն և հաւա-
կցնեն, որանց Կարգին
ան իշխաններ և աղնուա-
կ թաղահիին ազգակից-
փառանէութիւնը ծանր կա-
ն և իւր Վնոյն և Վրդոյն
որոնք նոյնիսկ Ոսկին և ըն-
փակն որպէսզի ինչ ազգեցու-
լարատականները քրիստոնէս-
ցին, նոյն ազգեցութեամբ ա-
փոխեն: Թերեւս կախարդական
մը հետեւանք կը կարծէին եղե-
ն Երկու արքայորդիներ իրենց
ղին չհամեմար, նոր զարծողներէն
անոնք զարծողներուն վրայ կը զոյ-
ն, և մինչև Մաղկէոյ լեռները Ոս-
կի մնաւորանները երթալով, հինգն ալ
նահատակէին ասոր Բ-ըն-ը զէն-
ը (ԱՌՓ. ԺԹ. 62): Պատմութիւնը Ս. Ոս-
կի չորս ընկերներուն անունները չի յիշած,
իսկ եղեցութիւնը վկայուած է ազգային
հաւատաւուն աւանդութեամբ, որ անդրա-

երկրորդը երբեք իրբեւ նախապատիւ. և գրի-
խաւոր չնկատուեցաւ, և իւր ամենահին յի-
շատակներուն մէջ ալ գրուած կը գտնենք
թէ իրենց եպիսկոպոսացուն ~~առաջին~~ ~~առաջին~~
~~Թաթէ~~, և զարձեալ թէ նորէն այնտեղ գի-
մելով իւրբեք իւրեւնց ~~առաջին~~ (ՈՒՐ. Ա. 62),
որով իբր գլխաւոր կը մնայ Արտազու ա-
թուր, որ իրեն նախորդական հաստատու-
թիւնն ալ տնի Թաղէոսի սրբանուէր գե-
րեզմանով:

20. Ստեփանն Արտազու աթուրին յաջոր-
դութիւնն ալ բացատրելու համար շատ քիչ

ԱՐՏԱԶԵԱՆ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

անդեկութիւնները, և

գրեթէ բոլոր մը բակ հնար

պիտի չըլլար, և թէ բա-

րեղէկ պարտաւոր մը օգնութեան չհասնէր,
և փոքրիշատէ նիւթ չընծայեր մեր նախա-
պատած գրութեան: Այդ օժանդակութիւնը
կ'ընծայէ մեզի Մայր Աթոռի Արարատ ամ-
սագիրին հրատարակած մի պատառիկը (68
ԱՐ. 102), քաղուած ՉԶԹ=1330 թուակիր
գրչագիրէ մը (68 ԱՐ. 41), որ Արտազու
արքեպիսկոպոս՝ նշանաւոր Մործորեցի Զա-
քարիայի խնամքով պատրաստուած է, և
տառուած է ՂԸ=649 թուին գրուած Մա-
ղարթեցի Յովհաննէս վարդապետի յիշատա-
կարանէն (68 ԱՐ. 102), Յիշատակագրութեան
եւթերորդական ~~առաջին~~ շրջանը մա-
կողութեամբ: Որչափ ալ ժամանակակից
գրուած մը չըլլայ, ուսումնասիրութեան հիմ
կազմելու հեղինակութեան զուրկ չէ, զի
ձեռքէ ձեռք փոխանցուած աւանդութեան
մը արձագանգն է, և հնար չէ, ո՛չ Մաղար-
թեցին և ո՛չ Մործորեցին մտացածին կամ
խաբէական տեղեկութեանց հնարիչ ենթա-
դրել: Ուրիշ տեղ ալ ըսինք թէ բոլոր եկեղե-
ցիներ իրենց նախնական դարերու յիշատակ-
ները նմանօրինակ աւանդութեանց վրայ
հիմնած են: Այդ յիշատակարանը մեզի
առաջնորդ պիտի առնենք, Հայոց հայրա-
պետական աթոռին շարայարութիւնը կազ-
մելու համար, քանի որ ոչ ներքին և ոչ
արտաքին պատմութիւններ՝ երբեք զժուա-
րութիւն կամ անյարմարութիւն չեն ներ-
կայեր անոր դէմ: Նոր ուսումնասիրողներէն
չատեր ալ ընդգրկած են մեր տեսութիւն-
ները և մեր կողմած ցուցակը, և քանիներ

զայն փոխանցած են իրենց աշխատասիրու-
թեանց մէջ, իրաց առեալ անոնք, որոնք
Հայ եկեղեցւոյ առաքելականութիւնը ժը-
տելու կանխակալ կարծիքին կը ծառայեն:
Իսկ հին Հայ մատենագիրներուն այդ մասին
պահած լռութիւնը, պէտք է վերագրենք
այն շաղկապանց պաշտելութեան զոր ունե-
ցած են երկրորդ Լուսաւորչին վրայ, և այն
փափաքին որով ուզած են անոր գործին
մեծութիւնը զգալի ընել, և որ այնչափ
գրուած է իրենց ունեւորչը՝ որ բոլորովին
մոռցած են փնտել, գտնել, գրել և յիշա-
տակել ինչ որ առաքեալներէ մինչեւ Լուսա-
ւորիչ անցած միջոցին կը պատկանի, և ինչ
որ Հայոց աթոռին առաքելականութեան
հիմ և փաստ պէտք է ըլլայ: Նոյն մատե-
նագիրներ առաքելականութեան կէտր ամե-
նայն պնդութեամբ կը պաշտպանեն, և Գրի-
գոր Թաղէոսի և Բարթողիմէոսի յաջորդ
կը հաշակեն, ինչ որ պիտի չկրնային ընել,
և թէ առաքեալներէն մինչեւ Գրիգոր՝ Հայ
քրիստոնէութիւնը գոյութիւն ունեցած և
Հայոց աթոռ շարունակած չըլլար, և այս
բաւական է մեզի անոնց ներքին համոզումը
յայտնելու:

21. Զաքարիայի անունը նշանակուած
կը գտնենք կանոնագիրքին մէջ ալ, Սահ-
մաշտ Կանոնաց Սբայն Թա-
գեթի գլխուն վերջը, հե-
թուաւոր բառերով. Զայ-
ն Կանոնացի Եւ Զայն
Կանոնացի Թաթէն ~~առաջին~~ շրջանը, որչափ
Կանոնացի Կանոնացի (ԿԱՆ. 20):
Յիշեալ կանոնները 33 յօդուածներ կը պա-
րունակեն, և կանոնագիրքին 120—152 յօդ-
ուածները կը կազմեն: Մենք չենք ուզել
պնդել թէ իսկապէս Թաղէոսի գրութիւն և
Զաքարիայի ընդօրինակութիւն են, պարու-
նակուած իմաստներն բաւական են ապա-
ցուցանելու թէ յետագայ դարերու գործ
մըն է: Արդէն քննադատները ընդունած են
թէ բոլոր առաքելական կանոնները գրուած
են եկեղեցւոյ հաստատու սովորութիւնները
ճշգրտութեամբ և անորոշ ժամանակաւ հաստա-
տուած աւանդութիւնները գիրի անցընելու
դիմամբ, և առաքելական կոչուած են,
նախնական հոգիներին յայտնելու համար:
Մեզի ալ բաւական է հետեւցնել, թէ Հայ

եկեղեցին հաստատուն աւանդութիւն ունեցած է Թաղէոսի առաքելութեան և Զաքարիայի յաջորդութեան վրայ: Կանոններուն սկիզբը Ուսնայ կամ Եղեփա քաղաքի և վերջը Աղդէի յիշատակութիւնը բնաւ մեր պաշտպանած դրութեան չլինասիր, վասնզի արդէն բացատրած ենք թէ ինչպէս հառաջին հայկական աւանդութիւնը աստուածաւանդութեան հետ խառնուած է Լաբուրնիայի գիրքին երեսուն ելլելէն ետքը, Թաղէոսի անունին նոյնութեան հետեւնօք: Թաղէոսի կանոններէն առաջին 16 հասարակականութիւնը և քահանայներու համար են, 11 յօդուածներ ընդհանուր հաստատելոց ողջախոհութեան և ժողովարարութեան վրայ կը խօսին, իսկ վերջին 6 յօդուածները հարցապատասխանի ձևով կազմուած են: Աստուծոյ և Դաւթի առեւտրական սկզբնաւորութիւնները բաւական են ցուցնելու, թէ ուղղակի Թաղէոսէ աւանդուած չեն, այլ առաքելոյն բերնով ուրիշ գրուած են:

22. Զաքարիայի ժամանակակից յիշատակներուն մէջ, նախ և առաջ յիշենք Կումսին, որ Բարթողիմէոսէ Սիւնեաց եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ: Շար իշխանի և Նշնա իշխանուհոյ խնդրանք: Կումսի հաւանարար Եւստաթէոսէ ետքը Սիւնեաց կաթողիկոս մեծ տեսուչն եղաւ, այլ թէ ինչպիսի տառն ուղղեցաւ: Նշանակուած չենք գտնիր, և Բարթողիմէոսի հեռանալէն ետք՝ յետ պարսիկ լուսնիցս Կումսի բաւիլը, տառնը չցուցնիր, միայն խաղաղութեամբ վախճանած լինելը կը յայտնէ: Կումսիի յաջորդած էր Բարեկաւ խոփիկ, զոր Սիւնեցի հաստատեցաւ: Կումսի չափէն իշխանաց առաջնօրէն, ինչ որ ենթադրել կուտայ թէ Բարեկաւ կանախէն Բարթողիմէոսէ կամ Կումսիէ ձեռնադրութիւն ստացած էր (ՕՐԲ. Ա. 62): Բարթողիմէոսի աշակերտներուն կարգին կը յիշուի Նաեւ: Լուսիկ անունով մէկը, որ վախճանած է Վանանդի մէջ, և որուն գերեզմանին վրայ հրաշքներ կը կատարուէին մինչև: յետագայ դարեր (ՕՐԲ. Ա. 61): Իրր Թաղէոսի աշակերտ կը յիշուի ևս Դաթէ կամ Դադիւ: անուն մէկ մըն ալ, որ Մեծ Հայոց մէջ քարոզած է, և որուն անունով կը յիշուի Դադի վանքը, նորա գերեզմանին վրայ չիտուած, Արցախի մէջ,

Վանական վարդապետի վկայութեամբ (ԱՐԾ. 23): Դադէն զնա կը յիշուի իսկ մըն ալ իրր Սիւնեաց մէջ քարոզող, որուն անունը կը յիշուի իսկ վանքին վրայ (ՇԱՀ. Ա. 163): Յիշատակենք ևս Եղիշէ առաքելոյն աշակերտներէն մէկը՝ Սահաուն քաղաքի մէջ նահատակուած, որուն երկու եղբայրները սկարանալով նորէն հեթանոսութեանն զարկած: Աւանդութիւնը չէ հաստատած մեզ Սահաունի նահատակին անունը (ԿԱՂ. Ա. 95):

23. Բայց ասոնցմէ ուկի նշանաւոր են Ոսկեանց խումբին մարտիրոսները, Ս. Ոսկի քահանայ և իւր չորս ընկերները, որոնց յիշատակը կը տանէ Հայ Եկեղեցին սկիզբէն ի վեր: Ոսկին, յանական հնչումը իսկապէս, և իւր ընկերները, ազգաւ: Հռոմայեցի կամ Հռոմ, գործով կամ պաշտօնով Հայաստան եկած տառնին Թաղէոս առաքելոյն կը հանդիպին, և անոր քարոզութենէն ու հրաշքներէն ազդուելով, կը հաստան և կը մկրտուին, և իւր աշակերտ անոր կը գործակցին: Առաքելոյն նահատակութենէն ետքը հալածանքներու պատճառով Մաղկէոյ լուսնիները կ'առանձնանան, սակայն նորէն մերթ ընդ մերթ քարոզութեանց կ'ենեն և հաստատեցան ալ կ'աւելցնեն, որոնց կարգին Նաեւ: Խումսի մը Ալան իշխաններ և ազնուականներ, Սաթինիկ Թապահիին ազգակիցներէն: Ոսկեանց քրիստոնէութիւնը ծանր կուգայ թագաւորին և իւր վնասն և վրդայն վատկերտն, որոնք՝ նոյնիսկ Ոսկին և ընկերները կը սափան որպէսզի ինչ ազդեցութեամբ որ պալատականները քրիստոնէութեան մտցուցին, նոյն ազդեցութեամբ տանց միտքը փոխեն: Թերեւս կախարդական արուեստի մը հետեւանք կը կարծէին եղելութիւնը: Երկու արքայորդիներ իրենց նպատակին չհասնելով, նոր զարձադներէն աւելի անոնք զարձադներուն վրայ կը զայրանան, և մինչև: Մաղկէոյ լուսնիներ Ոսկեանց մոնարքները երթալով, հինգն ալ կը նահատակէին աստուծոյ քաջութեամբ (ԱՌՓ. ԺԺ. 62): Պատմութիւնը Ս. Ոսկիի չորս ընկերներուն անունները չէ յիշած, իսկ եղելութիւնը վկայուած է ազգային հաստատուն աւանդութեամբ, որ անդրա-

ՍԻՒՆԵԱՅ

ԱՅՈՒՆ

տին էտ ստ որչին ժամանակն անոնց յիշատակը բնդունած է առնելի ստ բրերուն կարգը, հասի 10 որտ ան վրայ։ Ս. Ոսկեան աշակերտներն են Ստ քիտական վիճակը, որոնց վրայ պիտի խօսինք իրենց կարգին։ Ոսկեան վիճակն ինքնա թեան վրայ չստ

հանդամանքներ անձանթի կամ մթին կը մնան, սակայն ուր յայտնի տ անդա թիւն կամ պատմա թիւն կը պակսի, և ուսումնա տարա թեան տարբերն ալ տաճան չեն զանա իր, աւերալ կը սեպենք հետապատ թիւներով զբաղիլ։

Ս. ԶԱՔԱՐԻԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ.

24. Առաջին էտ ստ որչինքնուն Գալի- լիայի լինելը յայտնի. և Զաքարիայի ալ անոնց հայրենակից լի-
ԳՈՐԾԵՐՆ ՆԵՐՐ ՀԱՍՆԱԿԱՆ ԵՂԱԾ
ՈՒ ՎԱՆՃԱՆԸ ՍՈՒՆ, ԶԵՄՆԱՍՈՒ ԿՐՆԵՐ-
կայանայ իրը Հայ եկե-
ղեցւոյ տաճին Հայրապետ հարա-
բանական հաւատարմութիւն էր նա առաջ-
էջնէ ի վերայ առնել հաւաքուցն, որ է կեր-
պով մը մեր աշխարհի հանրային չինա թեանց
վերակարգաներուն պէս պաշտօնակա մը. բայց
և միանգամայն բարեկարգ մէկ մը, «զբաշ-
բարեւն և ազաւորեւ, քաւաւիլ քաւաւ և խ-
բաւեւ» (ՍՈՓ. Բ. 73)։ Զեմնատու ներկայ էր,
երբոր զանիւր, որ իւր իսկ եղբայրն էր,
սորը կը վերցնէր Թաղէտի գլխուն վրայ,
այլ հարստ մը չփոխելով իւր իսկ եղբոր
մահացաւ հարստ մը մը կու ստար։ Զեմնատու
մեծած կամ մեծածի պէս կ'իշխար, մինչ ու-
ստաքեալը անմեծաւ մնացած, բայց յազատ
էր որ իւր մարդ մը փառնաւած էր։ Թա-
ղէտ աղօթքի կեցաւ և Զեմնատու մեծա-
նայով եւ յէն ի վերայ վերջն և բաշխեւ զն-
(ՍՈՓ. Բ. 56), սա ալ ինքզինքին զարգով Թա-
ղէտի գլխուց զօհելով, «աւաւ» յԱս-
տաւ, (ՍՈՓ. Բ. 74), և մկրտուեցաւ 520
հաւաւ ողնելով։ Թաղէտի հաւատարմութիւնը
տեղի աւելցաւ քիչ ետքը, և Բարթողիմէոսի

ստաքեալութեան միջոցին, Զաքարիա և Զե-
մնատու հաւատարմութիւն վերակարգութիւն բրին,
և Զաքարիայի հայրապետութեան ժամա-
նակն ալ, Զեմնատու անոր անդաման զար-
ծակիցն եղաւ։ Երբոր Զաքարիա ալ հաւա-
տակա եղաւ, բնական կերպով մը Զեմնատու
անոր յաջորդեց, իրեն «Հայ եկեղեցւոյ մեծ
կաթիկապա ու հայրապետ։ Ապապետն յի-
շատակարար Զեմնատու համար կ'ըսէ թէ
« Երբ զբաշ-բաւեւ հաւաքուցն Քրի-
ստէ և ինքնեւ» (68 ԱՐՏ. 102)։ Զեմնա-
տու հայրապետութեան աւաղով թեան շատ
համապատ լինելը բնական է, քանի որ նա
պղծէն ստաքեալներուն ժամանակն զարգի
զրաւ զանա ալ մէկն էր։ Ըսել է թէ ծե-
րացեալ ստաքի մէջ հայրապետութիւնը
ստանձնեց, և երբոր պաշտօնաւարտութեան
միջոց չունէր։ Ըսել փոխանք մարտիրոս-
կան չէ եղած, որովհետեւ քրիստոնէից հա-
մար համապատարար հանգարաւ ժամանակի
հանգարած է իւր քառամեայ հայրապե-
տութիւնը, որուն վերջը կը հասցնէ մեզ
76 թուականին։ Զեմնատու ժամանակակից
Սիւնեաց կաթիկապետն է Կոմար, որուն
հայնպէս խաղաղական վախճանը յիշատ
է պատմա թեան մէջ, որ հայն միջոցին տիրալ
հանգարաւ զբա թիւնը կը հաւատարմէ։ Ուրիշ
մարտիրոսի յիշատակն ալ չկայ հին ուսմն-
դա թեանց մէջ։

Ս. ԱՏՐՆԵՐՍԷՆԶ ՀԱՅՐԱՊԵՏ.

25. Միայն Արատական յիշատակարանն
ունինք հայրապետիս անունը, մինչ Զա-
րարիայի և Զեմնատարի

ԳՈՐԾԵՐՆ անունները ուրիշ պատ-
ՈՒՎԱՆՃԱՆԸ մութիւնաց մէջ ալ յիշ-
ուած էին: Հետեւա-

պէս իւր ծաղումին և նախընթացին և զոր-
ծունէութեան մասին մանրամասնութիւններ
կը պակսին: Իրեն պաշտօնավարութեան տե-
ւողութիւնը նշանակուած է ատանու հինգ
սարի, իսկ վախճանը մարտիրոսութեամբ,
ստանց որոշ թաղաւորի անունին, այլ պար-
զապէս րատած է թէ Նահապետացի է Բարեբա-
(68 ԱՐՔ. 102), որ աւելի քան տեղական իշ-
խանութեան գործը, որսառքին արչաւ անքի
հետեւ անքը կը նշանակէ: Պատմութեան մէջ
այսօրինակ արչաւ անքներ սովոր նշանակ-
ուած կան, և պէտք իսկ չենք տեսներ ճշ-
դել, թէ բարբարոսաց որ ցեղին ձեռքով
տեղի տնեցած է այլ նահատակութիւնը:
Ապրներսէնի վերջին օրերուն մօտ կը վախ-
ճանի Սիւնեաց եպիսկոպոսը՝ Բարեբա Խու-
միկ, որ յաջորդած էր Կումսիի (ՈՐՔ. Ա. 62),
և Սիւնեցիք չունէին իրենց պատրաստ եպիս-
կոպոս մը, որ աթոռը գրաւէր, ուստի Կ-
ՅԵՐԵՄԵՆ Է ՍԱՐԵ ԶԵՄԵՆ ԵՄԵՆ ԵՄԵՆ
ԹԵՐԷ ԶԵՄԷ Է ՄԱՆԷ ԵՄԵՆ, որ և ունեց-
նալ Նապրէն (ՈՐՔ. Ա. 62): Շատեր այլ կատ-
րը այնպէս իմացած են, իրը թէ նոյն իսկ
Թաղէսի կենդանութեան ժամանակ, յիշեալ
Մուշէ Սիւնեցից կողմէ զրկուած բլրաց
ձեռնադրու կրտ. համար: Սակայն ժամանա-
կազրական կերպով անհնար է այսպիսի բա-
ցաբաբութիւն մը տալ, վառնել Մուշէ Սիւն-
եաց եպիսկոպոսներուն կարգին եւստաթէս-
ակ, Կումսիի ու Բարեբասէ կարք կալ զայ,
և ինչպիսի ալ ուզուի ժամանակադրութիւնը
բանադատել, անհնար է Թաղէսը սակայն
կենդանի ենթադրել Բարեբասի մահաւրնէ
կարք: Շատ աւելի զիրին է ՍԱՐԵ ԹԵՐԷ
անունը ոչ անձին, այլ աթոռին վրայ իմա-
նալ, և հին եկեղեցական լեզուին մէջ ան-
սովոր չէ հիմնադիր առաքելայն անունով
կոչել աթոռը, առաքելայն իշխանութիւնն

ու. հեղինակութիւնը մշատու և կենդանի
բմբանելով իւր աթոռին և իւր յաջորդնե-
րուն վրայ: Այլ բացառութիւնը կը մէկ
կողմէն ժամանակադրութիւնը կը զիւրացնէ,
միւս կողմէն Արատական յիշատակարանին
նպատակաւոր փաստ մը կը կազմէ, թէ Հայ
քրիստոնէութիւնը ճանչցած էր Արատգի ա-
թոռին գոյութիւնը և հայրապետական իշ-
խանութիւնը: Մուշէ Ապրներսէնէ ձեռնադ-
րուելէ կարք չէ կրցած ԳԵՄԵՆ ԵՄԵՆ,
որովհետեւ անմիջապէս տեղի տնեցած է
Ապրներսէնի նահատակութիւնը, և Մուշէ
նովին իսկ Արատգու հայրապետական աթո-
ռին կոչուած է, ինչպէս Արատական յիշա-
տակարանն ալ կ'ընդունի, թէ Մուշէ մը եղած
է յաջորդն Ապրներսէնի, որուն պաշտօնա-
վարութեան վերջը կը հասցնէ մեզ մինչեւ 92
թուականը կամ տառքին զարուն վերջերը:

26. Վերադարձ (Տ. 23) յիշեցինք Սու-
քիասեան վկաներուն զարծր սուրբ Ոսկեանց
քարոզութեամբ: Ասանք
ՍՈՒՔԻԱՍԵԱՆ ազգաւ Այսն, և Սաթիւնիկ
ԽՈՒՄԲԵՐ Թաղու հիւ ազգականնե-
րէն, ու Արատգիսի պալա-
տին ազնու տկաններէն էին, որոնք մկրտուելէ
կարք պարտաւ թողուցին, ու Զարաշխ լուր
քաշուելով, ճշնատ սրական կեանք վարեցին,
յորդարու զիս ազրիւրի մը մօտերը, և 44 տա-
րի շարունակեցին այլ կրօնաւարական կեան-
քը (ՍՈՓ. ԺԺ. 59, 63): Մերձաւոր հաշուով
մը կը համենք Ապրներսէնի հայրապետա-
թեան վերջերը, և աւ ալ կը հաստատու նոյն
միջոցին տեղի տնեցած հալածանքը, քանի
որ պատմութեանն զիսնք որ Սուքիասե-
անք ալ մարտիրոսութեամբ կնքեցին իրենց
կեանքը: Բայց պէտք է խոստովանիլ թէ
ծանր դժուարութեանց տախիտ տուած է Սու-
քիասեանց պատմութեան ժամանակադրու-
թիւնը: Երբ նահատակութիւնը առաքելա-
կան քարոզութեանց օրերէն 44 տարի կարք
կը զրաի, որ հազիւ տառքին զարուն վեր-
ջերը կրնայ տարածուիլ, միւս կողմանէ իրը
արդէն տեղի տնեցած կը յիշուին, Պարսից
թաղաւ որ Շապուհին պատերազմները և Հա-

յոց թագաւոր Խոսրովին սպանութիւնը (ՍՈՓ. ԺԹ. 34), որ կատարուած են երկրորդ դարուն կիսուն, և իր 150 տարւոյ տարւեքութիւն մը կը գտնուի երկու ժամանակագրութեանց մէջ: Վկայից թիւն ալ սովորաբար 19 կը յիշուի (ՍՈՓ. ԺԹ. 55), բայց այլուր մինչեւ 364 կը բարձրացուի, որով նոյնիսկ Ալան ազնուականներ եղած ըլլալին ալ կը շփոթուի: Թէ թուականին և թէ անձերուն թիւին տարբերութիւնները դժուար է պարզ սխալմանքի կամ շփոթութեան վերագրել, և հաւանականագոյն կը գտնենք ըսել, թէ նախապէս Սուքիասեան 17 վկաներ նահատակուեցան յիշուած թուականին, և թէ անոնցմէ երկու ընկերներ Զրաբաշխի կամ Սուկաւէտի մէջ ճգնաւորներու աշակերտութիւն մը կազմեցին, որ շարունակեց մինչեւ երկրորդ դարուն կէսերը, և նոյն միջոցին արծարծուած հայածանփին մէջ նահատակուեցան 364 անձերը, որք Սուքիասանց հետեւող և Սուկաւէտի վկաներ լինելով՝ միեւնոյն անունը կրեցին, և երկու եղելութիւններ իրարու խառնուելով, իբրեւ միեւնոյն եղելութիւն կարծուեցան անուններու նոյնութեան պատճառով: Մեր ենթադրութիւնը, թրեւս նոր, բայց քստ ամենայնի կը լուծէ պատմական և ժամանակագրական դժուարութիւններ: Ընդհանուր կերպով ալ, եղելութիւնները գատելու կերպը ամէնէն ապահով կերպն է չատ մը դժուարութիւններ լուծելու, ինչպէս որ տարբեր եղելութեանց խառնուիր պատճառ եղած է դժուարութեանց երեւան գալուն: Ըստ ոչյամ ոչյտեղ կը յիշենք միայն բուն Սուքիասանց մասին մեզի հասած աւանդական պատմութիւնը:

27. Սուքիասանց խումբին գլխավորին
անունը Բարաքաթրա կամ Բահաթրա է ե-

ՍՈՒՔԻԱՍԱՆՑ

ՆԱԶԱՏԱԿՈՒԹԻՒ

Նախկին Հիւսիսօտոս անուանին տարբեր հնչումը կը կարծուի: Աստիճանով ալ յերկրորդական գահէն Ռաբայէն է եղած Ալա-նաց Թագաւորին (ՍՈՓ. Ա. 41), և իբր Սա-թինիկ թագուհւոյն պալատական՝ Հայոց արքունիքն է սնցած ուրիշ ընկերներով: Ասոնցմէ 19 հոգի Ոսկեանց քարոզութիւնամբ

քրիստոնէութիւնը ընդունելով, միջոց մը
ևս պաշտաման մէջ մտացած են, բայց հա-
կածեալ զէ Ժէ Է Էմբիւ Էն Էմբիւ-Նիւն Էնիչին,
իրարու հետ համակամ համաձայնութեամբ
արքունիքը կը թողուն և Զրաբաշխ լեռը
կ'առանձնանան։ Այդ լեռան տրուած Սու-
կաւէտ անունը Սու քիասպի անունէն առ-
նուած կը կարծուի (804. 48)։ Այնտեղ խո-
տաճարակ կեանքով կը մնան 44 տարի,
այնպէս որ Դերմիւ Դոցա Էին Էրբէ-
Էմբիւ, և Էմբիւ Դոցա Երգէ-Էմբիւ Էմբիւ (ՍՈՓ.
ԺԺ. 38), և ռակէյ է իրենց արուած Քօշ
մականունը, որ հաւանաբար արմատն է
Քէօսէ լեռ. անունին, որով կը կոչուի այսօր
Սու կաւէտը, Բազրեսանդայ դաշտին գլուխը,
Վաղարշակերտ քաղաքին մօտերը (ՍՈՓ.
ԺԺ. 65), այժմեան Արաշկերտ գետտին
կեդրոնը։ Սու քիասանց յայտնուիլը տեղի ու-
ցած է Այան թագաւորին հետապնդութեամբ,
որ Բաւրանա անուն զօրավարը զրկած էր
զանոնք համոզելու և քրիստոնէութենէ հո-
կեցնելու։ Բաւրանա Սու կաւէտ վրայ կը
զտնայ երանկիները, և առաջարկներով և
խոստումներով չկրնալով համոզել, բռնու-
թեանց կը ձեռնարկէ, չորս չորս ցիցի պըր-
կիկ տալով բրածկծ կը տանջէ, և կողերնին
այրել կու տայ։ Սու քիաս և Պօղիքաէս և
Կողրատոս, յատուկ կերպով կը դիմադրեն
Բաւրանայի, ընկերները կը քաջակրեն, ա-
ղօթքի կ'առաջնորդեն, և վերջապէս սրով
կը նահատակուին 17 վկաներ։ Ասոնց ու-
նուններն են։ 1. Սու քիաս, 2. Ղուկիանոս,
3. Պօղիքաէս, 4. Կողրատոս, 5. Անտիո-
քոս, 6. Իքսորոն, 7. Մհմնաս, 8. Փո-
կաս, 9. Սերգիոս, 10. Դոմնտիոս, 11. Ալ-
բանիոս, 12. Զոսիմոս, 13. Բիկատրիոս,
14. Թալկիսոս, 15. Յորդանէս, 16. Անաս-
տաս, 17. Թէոդորոս։ Խու մբին ամբողջու-
թիւնը կը լրացնեն 18. Յակոբոս և 19.
Թէոդոս, և տանք կը կարծուին այն եր-
կուքը, որք յաջողած են սրամահ կոտորա-
ծէն ազատիլ, և Բաւրանայի հետնապէն
հաքը, իրենց ընկերներուն մարմինները թա-
ղել, և իրենք ալ ճգնաւորական կեանքը
չարտնակել, պատճառ լինելով ուրիշ քրիս-
տոնականներու ալ Սու կաւէտի տանձնութեան
մէջ հաւաքուելուն, տիրող հալածանքէն
փախչելով, և ինքզինքնին կրօնաւորական
կեանքի նուիրելով։ Սու քիասանց նահատա-

կութեան օրը նշանակուած է նաւասարդի 17, առանց տարին յիշելու (ԱՌՓ.ԺԺ.55),

և նոյն օրը ալ նշանակուած է տօնը, նախ- նական տօնացոյցին մէջ (ՄՇՏ.5) :

Ս. ՄՈՒՇԷ ՀԱՅՐԱՊԵՏ.

28. Հայրապետի անունը կը գտնենք հաւասարապէս Արտազեան և Սիսական աւանդութեանց մէջ, ինչպէս վերև յիշեցինք ԳՈՐԾԵՐՆ ՌԻՎԱՆՔԱՆԸ (§ 25) : Արտազեան յիշատակարանը զայն Մուշեղ ալ կը կոչէ՝ անուններու նմանաձայնութեամբ (68 ԱՐԲ. 102), բայց կը նախադասենք Մուշէ յորջորջել, որ է նոյն ինքն Մովսէս անունին ասորահնչիւն կերպը, քան թէ Մուշեղ, որ զուտ հայկական անունն է : Յիշատակարանն ալ զայն բնիկ Հայ չճանչնար, այլ կը յիշէ թէ էր յերէրէն Պօղոս (68 ԱՐԲ. 102), որ եւս քանզիս կը հաստատէ զայն Սիւնեաց Մուշէին հետ նոյնացնելու կարծիքը, քանի որ Մուշէն առաջ Սիւնեաց կախկոպոս եղող Բարելան ալ խուժիկ էր, որ է ըսել Պարսից խուժաստան նահանգէն : Ինչպէս ալ մեկնենք, Սիւնեաց մէջ Պարսկաստանցիներու խումբ մը կը գտնուի, և անոր կը պատկանի Արտազու Մուշէ հայրապետն ալ : Մուշէի Արտազու մէջ մնալը հալածանաց վերագրելի է, և յայտնապէս կը տեսնուի, որ Ապրեհմէի նահատակութեան վրայ դժուարին եղած է աթոռին նոր հովիւ մը կարգել, և Մուշէ, որ Սիւնեաց աթոռին համար ձեռնադրուած էր, և տակաւին Արտազ կը մնար, ստիպուեցաւ տեղւոյն հովուական հոգը ստանձնել, և ոչ խաբար անորէն դառնալ Սիւնեաց աթոռը (ՈՐԲ. Ա. 62) : Հալածանաց շարունակութեան կ'ակնարկէ Արտազեան յիշատակարանն ալ երբոր կը վկայէ, թէ Մուշէ պարտաւորուեցաւ զաղտնի կերպով, պահուրտելով և մէջտեղ չերեւնալով վարել իւր երեսնամեայ երկարատեւ պաշտօնարութիւնը : Յետ խառնաբերելու զիստի օրէնքի իւր իշխանութեան տեղի տալով, ինչպէս իբրեւ իբրեւս, ինչպէս իբրեւս (68 ԱՐԲ. 102) : Այդ վկայութենէն կը քահանայեան թէ Մուշէի վախճանը եղած է

բնական մահուամբ ծերացեալ տարիքի մէջ, և ոչ նահատակութեամբ : Իսկ իւր 30 տարիներու պաշտօնավարութիւնը հաշուելով կը հասնինք մինչեւ 123 թուականը : Այդ միջոցին քաղաքական պատմութիւնը թէ Հայկական և թէ Հռոմէական աղբիւրներու համեմատ նշանաւոր եղելութիւններ և փոփոխութիւններ չեն կայանար :

29. Սիւնեաց աթոռը դատարկ մնաց Մուշէի չղաւթնալովը, որով նահանգին հա-

ւաստացեալները անոք և ՍԻՒՆԵԱՅ անօգնական վիճակի մէջ եՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ մնացին : Կային ժայռն անդէմն, բնակաւ այդ և անդ, և անէ զգիւց ի վերին Գաբաշ Բայնա- Գաբաշի զինն իւրեանց վերին զբաղման առաջանելով յաւել ժամանակ (ՈՐԲ. Ա. 62) : Յայտնի կը տեսնուի բոլոր յառաջ բերուած յիշատակներէն, թէ պետական արգելք մը դրուած էր քրիստոնէութեան դէմ, որ Սիւնեցիք ալ Մուշէի պէս թաքցելու կը պարտաւորուէին Գաբաշ լեռները, ինչպէս Սուկուէտի լեռը ապաւինողներուն համար ալ ակնարկեցինք (§ 27) : Այլ բոլորովին անգլուխ ալ չմնացին Սիւնեցիք, վասնզի առաջինը անոք ինքեանց ինքեանց առաջնորդ, և ետ այդ Զաքարիա Մուշէն անան (ՈՐԲ. Ա. 62) : Մեր կարծիքով այդ եղելութիւնը կատարուած է Մուշէի չղաւթնալով անտէրունջ մնացող Սիւնեցիներուն և Արտազու աթոռին միջեւ : Սակայն ուրիշներ առիթ տանելով Օրբելեանի միջանկեալ խօսքերէն, որ քրիստոնէից նեղութիւնները տեսած կ'ըսէ ինչպէս ի բնէ Լուսաւորէն ի Հայ, և լուսաւորելու զմեզն յիշատակ Հայոց, այնպիսի մեկնութիւն մը կու տան, որ առաջինը խօսքը Լուսաւորչին վրայ իմացուի : Սակայն Օրբելեան նախապէս պատմած էր, թէ Լուսաւորիչը իբր առաջին կախկոպոս Սիւնեաց նշանակած էր զմեզ Լուսաւորչի անդ ի ինքեանց,

և որ կը կարծուի Տիրիկէն Ասորին, և անկէ հաքն ալ շահ յէւրոյ Բըշտար տալիս, որոյ անունն Գրէգորէն (ՈՐԲ. Ա. 58, 59): Սիրահայ եպիսկոպոսներուն կարգին ալ, իրր առաջին եպիսկոպոս Յեռեմիայէն էր Բըշտար, կը զնէ սոյն սոյս Գրիգորիս, և անոր յաջորդներ կը նշանակէ: Մաշտոց, Անտոնիոս, Նուր, Գաղատ, և այլն: (ՈՐԲ. Բ. 246): Մինչ վերայիցիս ալ Բըշտար խոսքին հաքր յիշատակներն են Մովսէս, Սահակ, Զրաւնդատ, և այլն: (ՈՐԲ. Ա. 62): Ի դարձ Օրբէլ-հանի հրատարակիչը, մատուցում և ոչ ոք թափ և ինքն իրեն հակառակ կը կարծէ հեղինակը (ՈՐԲ. Ա. 318), փոխանակ մատուցում թէ Լուսաւորչի անունը միջանկեալ տեղադրէ մինչ և պատմական շարանակութիւն չկապմը, և թէ այնտեղ յիշատակ Մովսէս, Սահակ, Զրաւնդատ, և այլն անունները

Մուշէ և հաքր և Լուսաւորչիէ տառք եղող եպիսկոպոսներ են, զոր Օրբէլիսն, ինքն ալ Սիրահայ եպիսկոպոս, աթոռին հետեւող յիշատակներն յապում է: Արդէն այն պարտին ալ որ այդ յիշատակները կը պարտնակէ, մակարդատ ան է Զրաւնդատ և Յեռեմիայ (ՈՐԲ. Ա. 60), մինչ Լուսաւորչի զործերը տաննինն տնիստ ան են տրիշ գլխու մէջ, որ մակարդատ ան է, Սաւա լուսաւորչիէն աշտարիս Սեւեայ ի Յեռեմիայ Գրէգորէ (ՈՐԲ. Ա. 55): Պատմութեան կարգը կը ցուցնէ թէ Մուշէի չղատնալով, պահ մը բարձրովն զատարկ մնացած է Սիրահայ աթոռը, և անապատ զարծի զրախ անցած է Մովսէս Տարնեցի եպիսկոպոսը: Իսկ այն՝ որ եւ աշտար, նոյն իսկ Արատուս աթոռն է, և տնիստին հետեւն կանտութեամբ նոյն ինքն Մուշէ հաքրապետն է, որ երեսնամեայ երկարատեւ պաշտօնավարութիւն տնեցաւ:

Ս. ՇԱՀԷՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ.

30. Արատուս յիշատակարանի համառատ տնիստիցն զատ տեղեկութիւն չունինք հայրապետիս վրայ, Շահէն ԳՈՐԾԵՐՆ եպիսկոպոս առաջին և ԶԵՔՈՒ ՍԻ ՎԱՍԻՃԱՆԸ (68 ԱՐՄ. 102), և տրիշ ալ մի կողմէն որեւէ տանգրութիւն չունինք, որ ըստ սիւս ժամանակիս կարգութեան և եղբայրութեանց վրայ: Իսկ Շահէն հայրապետի պաշտօնավարութեան պատճառ 25 տարինեան հաշիւը, կը հասցնէ մեզ մերձաւորաբար 150 տարին, որ է երկրորդ զարտն կէսը: Այս տեղ յարմար կը սեպենք յիշել Արարատեան վիաներու մասին Լուսին եկեղեցւոյ տանգրութիւնը, զոր Լուսին յայտնաւորքը կը յիշատակէ յոյնիս 22 օրտան ներքին: Հայտնայիցի գինտ օրերու 9,000 հազար բանակ մը իւր քրիստոնէական պաշտպանեալ համար Հայրատան կ'անցնի և կը հաստատուի Արարատ լեռան կողմերը, իրեն զրախ տնեցալով Արատիս զօրավարը: Այնտեղ տրիշներ ալ կը միանան այդ խումբին, որ տան հազարէ տեղի կ'ըլլայ, և քրիստոնէական բաւարարութեամբ կեանք կը վարէ: Բայց

այնտեղ ալ կը համար հարածնքի տարաբար, և բանապատուութիւններ կը կատարուին որպէսզի հեթանոսութեան զտնան, սակայն անոնք հաստատուն կը մնան իրենց հաստաքին վրայ, և խմբովին կը նահատակուին խաչերու և կախաղաններու վրայ, Արարատ լեռան շուրջը, որ է իսկ Արարատեան զաշտին մէջ (ՎՐԲ. ԺԲ. 67): Այդ տանգրութեան պատմական հանգամանքները զիտելով, և ժամանակակից զեպքերուն հետ համեմատութեան զնելով, կը գտնենք որ Տրաքիանոսի կայսրութեան տան, Գաղատիոյ հոռմէական լեզէներ, կայսեր հրամանին անստատած էր և յաղթութիւն մը տանելէն հաքր տատածներու զոհ չէր մատուցած, և այս պատճառով իրեն բնավայրէն հեռացուելով Մեկրտինէ երթալու հրաման էր ստացած: Այդ պարագային վրայ կ'աւելցուի, թէ որչափ ալ լեզէներ Գաղատիայէ ելու, բայց ինչ փախտան տնեցալ յայտնի չէ (ՎՐԲ. Է. 450): Անտնութիւնները իրարու մօտեցնելով հաւանական է կարծել, թէ սոյն այս լեզէանակներն են, որ Հայրատան տարաւնած են, և որոնց թիւն ալ իրր տար

կամ տաճարմէկ հազար եղած կ'ըսուի: Ասկէ ետքն է որ Տրայիանոս Հայաստան մտաւ և երկիրը գրաւեց, և չորս տարւոյ չափ ալ զայն իբր գաւառ կառավարեց հռոմայեցի կուսակալի ձեռամբ, մինչև Ադրիանոսի զահակալութիւնը: Տրայիանոսի ժամանակ քրիստոնէից ղէմ հարածոնքները զայրացած

էին, և շատ ընական էր որ Տրայիանոս իւր ցառումը թափէր խուսափող լէզէոնականներուն և անոնց ընկերներուն վրայ: Հայաստանի մէջ հռոմէական տիրապետութիւնը տևեց 114—118 տարիներու միջոցին, որ շատ յարմար կու գայ Արտաւատեան վկայից մարտիրոսութեան սովորական թուականին հետ:

Ս. ՇԱԽԱՐՇ ՀԱՅՐԱՊԵՏ.

31. Արտաղեան յիշատակարանը կու տայ հայրապետիս անունը իբր Շահէնի յաջորդ, աւելցնելով թէ Աղուանից երկրէն էր, և թէ «ան ա՛հ խաւարէս է զնոն Աբաղ» (68 ԱՐԲ. 102): Այդ տարիները բարդելով նախորդներու հաշուոյն կը համարէք մինչև 171: Շաւարշի, ինչպէս նաև իւր նախորդէն Շահէնի, վախճանին վրայ յիշատակութիւն չունի Արտաղեան յիշատակարանը, ինչ որ ընական կերպով խաղաղական մահուան վրայ պէտք է մեկնել: Մենք չվարանկցանք անոնց անուններուն մօտ Սաբբ մակդիրը դնել, ինչպէս ասմէն եկեղեցիներ սովոր են նոյն Սաբբ անունով պատուել իրենց առաքելաշախիղ հայրապետներն ու եպիսկոպոսները, որովհետև դժուարին ժամանակներու և հարածեալ եկեղեցիներու հովիւներուն արդիւնքը, ինքնին

յայտնի մի կէտէ, և եթէ նահատակութեամբ չենդած վախճանին, որմարտիրոսական պատկով փառաւորուած ըսուին, կենդանի նահատակներ եղած են թագմաշարչար աշխատութեամբ: Այս միջոցին հնար է պատշաճեցնել Սիւնեաց նահանգի մէջ Թանահատի վանքին սկզբնաւորութիւնը, որուն համար Օրբէլեան գրած է, թէ Բագր յիւրոյ «Բանդա-Բանդա» եւ Նիկ շրէտիւր «Բագր» ահա յայտնի չունի 150'ին: Հիմնադիրն եղած կ'ըլլայ Մխիթար անուն ճգնաւոր մը, որուն գերեզմանին համար կը վկայէ նոյնինքն Օրբէլեան թէ «Բագր» ցոյսը կայ և խորհրդաբան «Բագր» (ՕՐԲ. Ա. 204), այսինքն շուրջ 150'ին: Հիմնադիրն եղած կ'ըլլայ Մխիթար անուն ճգնաւոր մը, որուն գերեզմանին համար կը վկայէ նոյնինքն Օրբէլեան թէ «Բագր» ցոյսը կայ և խորհրդաբան «Բագր» (ՕՐԲ. Ա. 205): Թէև որոշակի ցուցմունք մը յառաջ չբերեր Օրբէլեան պատմածին ստուգութեան համար, սակայն իբր հին աւանդութիւն մը յիշատակել հարկ սեպեցինք:

Ս. ՂԵԻՈՆԴԻՈՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ.

32. Հայրապետիս նկատմամբ Արտաղեան յիշատակարանին առած տեղեկութիւնները կը վկայեն թէ 17 տարի պաշտօնավարած է, թէ Աւրեղիոս կայսեր Հռոմայ և Վաղարշ թագաւորին Հայոց ժամանակից եղած է, և թէ նահատակուած է ի Եւսաբլոն քաղաք, որ է նոյնինքն Արտաղու օթուին տեղը (68 ԱՐԲ. 103): Մեր ցուցուցած հաշուով Ղեւոնդիոսի պաշտօնավարութիւնը պէտք է կ'ըլլայ զետեղել 171—190 տարիներու միջոցին, և կը

ճշմարտուի յիշատակարանին ցուցուցած ժամանակակցութիւնը, որովհետև Աւրեղիոսի միայնակ կայսրութիւնը կ'իյնայ 169—179 տարիներու միջոցին, իսկ Վաղարշի թագաւորելը ազգային պատմութիւններու հաշուով կը զրուի 193 թուին: Թէպէտ ճշդութեամբ չէ հաստատուած, ազգային պատմութեան և ազգային ժամանակագրութեան չփոթութեանց պատճառով: Այլ թէ այս միջոցին քրիստոնէից հարածոնք մը սեղի ունեցած է Հայաստանի մէջ, ուրիշ կողմէ յիշատակուած չենք գտներ, բայց այս պատճառ մը չէ որ Ղեւոնդիոսի նահատա-

մը, և ոչ եպիսկոպոս մը եղած ըլլալը կը յայտնուի: Ապա, Սիւնեաց հինգ յաջորդները՝ Արտազու մէջ նոյն Մուշէի յաջորդող երեք հայրապետներուն հետ բազմաանգամ, կրնանք բռն թէ ու ելի երկարատեւ միջոց մը իդէպ է նշանակել Սիւնեաց աթոռին հինգ յաջորդներուն, և համար մինչեւ երբորդ դարաւ տաջին կիսուն, երբ կը պակսին մեզի Արտազու յաջորդներուն անունները: Բաց աստի, եթէ եւս յայտարարութիւնը միայն Մովսէսի վրայ չտանենք, այլ անկէ

ետքը եկող չորսերուն՝ վրայ ալ տարածենք, ինչպէս նախադասութեան ձեւը կը պահանջէ, և յիշենք թէ նա՛ որ եւս յայտնին Արտազու աթոռն է (§ 29), հաւաստի կերպով կը քաղենք թէ Արտազու աթոռը Ղեւնդիսակ ետքն ալ հայրապետներ տնեցած է, որք ձեռնադրած են Սիւնեաց եպիսկոպոսներ, թէ և անոնց անունները մեզի հասած չեն, և Մաղարիթեցին ալ յիշատակ մը չէ գտած անոնց մասին Արտազու սուրբականութեան աթոռին մէջ:

Ս. ՄԵՀՐՈՒԺԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ.

36. Ուր որ Արտազեան յիշատակարանը կը լռէ, ուրիշ կողմէ վկայութիւն մը գտնելը կը լրացնէ, թէ երբորդ եպիսկոպոս մէջ ալ կը չառնակէր Հայոց հայրապետներուն յաջորդութիւնը Արտազու աթոռին վրայ: Եւսերիոս Կեսարացի իւր պատմութեան մէջ, Աղեքսանդրիոյ հայրապետ Դիոնիսիոսի թղթակցութիւնները յառաջ բերած տառն կը յիշէ, թէ զրեց նոյնպէս վրան ապաշխարութեան առաջնէն որ էին ի Հայաստան, որոց յայտնաբերուեալ էր Մեհրոսթան (Mitrozan) (ԵԻՍ. 517): Այդ կտորը հետք չէ երբեք Փոքր Հայոց վրայ խմանալ, ինչպէս ամենք կարծեցին (ՇԱՀ. Ա. 158), որովհետեւ իբր Փոքր Հայոց աթոռներ պէտք կ'ըլլար նկատել նիկիայացոյ, Կեսարիոյ և Մելիտինոյ միապապարտութիւնները, որք միշտ իրենց քաղաքին անունով կոչուած են, և երբեք Հայոց եպիսկոպոս կոչուած չեն: Նոյն իսկ Եւսերիոսի բացարձակ կերպով Հայաստան յիշելը, այդ անունով կոչուած Մեհ Հայքը կը նշանակէ, ինչպէս որ բոլոր հին հեղինակներու մէջ կը կարդանք, և ոչ երբեք Փոքր Հայքը, որ անազան գործածուած անուն մըն է՝ Պոնտոսի և Կապադովկիոյ մէջ մասին արտած: Նոյն իսկ Մեհրոսթան, զուտ արեւելեան անունը՝ չգտաւ յաճիր բացարձակապէս յաւանդել և յաւանդելու եղող նիկիայացոյ ու Կեսարիոյ ու Մելիտինոյ աթոռներուն, այլ կը ցոյցնէ թէ

նա Մեհ Հայոց մէջ պաշտօնավարող հայազգի եպիսկոպոս մըն է: Իսկ Հայաստանի աթոռն ալ, Արտազէն գտաւ ուրիշ սեղ մը եկեղեցիներու նշան չառնելով, որով երբորդ գտան մէջ Արտազէն աթոռին յաջորդութեան շարունակած լինելը կ'ապացուցուի: Նոյն իսկ Եւսերիոսի գործածած են. որոց յայտնաբերուեալ էր բացարձակ իսկապէս կերպով կ'արտայայտուէր, թէ Մեհրոսթան Հայազգութեան կը պատկանէր, և հինէն հաստատուած և շարունակուած աթոռի մը եպիսկոպոսն էր, որ նորէն Արտազու աթոռին կանոնաւոր յաջորդութիւնը կը հաւաստէ: Իդէպ է յիշել ևս Մեհրոսթան անունին Արքաւանդոս տոհմին սեփական անուն մը ըլլալը, որ նորէն մեր միտքը վառարարականի և Արտազէն վրայ կը տանի՝ Մեհրոսթանի աթոռը վնասած տառննիս: Իսկ Աղեքսանդրիոյ հայրապետութեան հետ յարաբերութեան մէջ գտնուելը, և անկիւնց մասին յուզուած վիճարկման մասնակցած լինելը կը ցոյցնեն, թէ Հայոց հայրապետութիւնը անձանթի և անկարելի որ զիրք մը չանէր, այլ ընդհանուր եկեղեցոյ գործերուն կը մասնակցէր:

37. Մեհրոսթան հայրապետի ժամանակը ճշգիւր. համար նախապէս ՍԵՀՐՈՒԺԱՆԻ պէտք է զիտել թէ Դիոնիսիոս հայրապետ Աղեքսանդրիոյ, որ Մեհրոսթանին զրած է, 248-ին ընտրուեցաւ և

264'ին վախճանեցաւ, և միջանկեալ 16 տարիներու մէջ կը պարբերականօրէն անոր հայրապետութիւնը: Իսկ Անգիւլոյ խնդիրը ըստ մեր, որ Աղաթաթաթեան խնդիրը ալ կը կոչուի, առիթ առած էր Դեկտտի հայրածանքին ստատկութենէն, յորում չափեր տկարացած էին և կուսակցութեան զստած, և եկեղեցւոյ մէջ մեծ խնդիր էր եղած անոնք տապալիարութեան ընդունիլ կամ ոչ: Դիմեախոս Աղեքսանդրացի գլխաւոր պաշտպանն էր տապալիարող անկեղցը, և այդ իմաստով ամէն կողմ թուղթեր կը գրէր. անոնցմէ մէկն է Հայոց եպիսկոպոսին ալ գրած նամակը: Արդ Դեկտտի հայրածանքը սկսաւ 249'ին, որ շատ թուրքաւոր Գողգոթի տանն 251'ին, և այն տանն սկսաւ անկեղցը խնդիրը, որ բաւական ալ տեսց, որով այդ միջոցներուն պէտք է գրուի Դիմեախոսի նամակը: Եթէ Եսեքիոսի խնդիրն մէջ պատմական կարգ մըն ալ դնել ու գնահատել, կրնանք զիտել որ Մեհրուժանի գրած նամակը յիշուած է, Թէլիմարէս Լուսադիկեցւոյն գրածն էր և կուսակցութեան Հռոմայեցւոյն գրածն էր առաջ (ԵԽՍ. 517): Արդ, Թէլիմարէս 256'ին արդէն մեռած էր, վասն զի նոյն թուականին կը յիշուի Զեդեգոս Ե Թէլիմարէս Է Լուսադիկեցւոյ եպիսկոպոս (ԵԽՍ. 528): Իսկ Կուսակցութեան Հռոմի հայրապետ ընտրուած է 254'ին, ուրեմն Մեհրուժանի նամակը գրուած է 253-255 տարիներուն միջոցին, որ տանն Մեհրուժան արդէն պաշտօնի վրայ պէտք է ըլլայ: Իսկ թէ երբ սկսաւ և երբ վերջացաւ անոր հայրապետութիւնը՝ ընտ. յիշատակութիւն մը չունինք, բայց մեզի կը բաւէ ցոյցնել թէ երբորդ զարու. կէսին նշանաւոր անձ մը կը գրանուէր Հայոց հայրապետական ակումբին վրայ, որ և համառօտ ու վաղանցուկ պաշտօնավարութիւն մը ունեցած պիտի չըլլայ, եթէ ծանուցուած և հաշտուած էր նոյնիսկ հետաւոր Եգիպտոսի մէջ: Իսկ տապալիարութեան խնդիրին Հայոց համար ալ կարեւորութիւն ունեցած լինելը կը ցոյցնէ, թէ խոսքովի հայրածանքին հետեւանք անկեղցը իսկ մը գտնուած է Հայոց մէջ, և խնդրոյ նիւթ եղած է անոնց տապալիարութիւնը: Մեհրուժանի վախճանին համար սովորական ցոյցովն բաւած է, թէ Զահարիոս Է Դեմետրիոս յորտէր 248 (ՓԱՄ. 614), սակայն

հին յիշատակներու մէջ տասնեակ ակնարկ մը չկայ, և մենք արդէն զիտեցինք թէ Մեհրուժան կենդանի էր 253-255 տարիներու միջոցին, որ տանն խոսքով արդէն սպանուած էր:

38. Մեհրուժանի անունէն կարք այլևս յիշատակ չունինք Արտաղ նստող հայրապետներուն վրայ, և եթէ

ՏՐԴԱՏԻ Մեհրուժանի ժամանակը
ՀԱՆՍԱՆՔԱՆԵՐԸ մինչև երբորդ զարուս
երբորդ քառորդն ալ տա-

րածենք, սակայն բաւական բաց մը կը մնայ, մինչև չորրորդ զարուս սկիզբը, մինչև Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի հայրապետ ձևաւորութիւնը: Այդ միջոցին համար ալ, միևնաջան պատմական իմաստաբերութեամբ, հետք չէ բակ՝ թէ մինչև այն տանն գրանուող քրիստոնէութիւնը մէկէն ոչնչացած ըլլայ: Միևս կողմէն ունինք բաւական յայտնի նշաններ ալ՝ որ քրիստոնէութեան զոյտթիւնը կ'ապացուցանեն: Ժամանակագրական ճշգրտութեամբ պէտք էր որ այստեղ Լուսաւորչի պատմութեան սկիզբը, քանի որ անոր ծնունդը 239'ին տեղի ունեցած է, բայց մենք սուրբին վերաբերեալ տեղեկութիւնները իրեն գլխաւոր թողով, յիշենք միայն այն պարագաները որոնք Հայ քրիստոնէութեան գոյութիւնը կը հաստատեն: Այդ երբորդ զարուս վերջին քառորդին մէջ տեղի ունեցան Տրդատի վերադարձը իր գահը վառնալը Հռոմայեցւոյ օգնութեամբ, և Գրիգորի քրիստոնէութեան յայտնութիւնը: Այդ առթիւ Տրդատ նախ հրովարտակ մը արձակած է 287'ին, որպէսզի Հայաստանի մէջ գտնուող քրիստոնէականներ, հաշտուած և հաշտուած յիւսիս և հարաւ (ԱԳԹ. 76): Անոր հետեւն երկրորդ հրովարտակ մըն ալ հանած է մահապարտութիւն սպառնալով անոնց՝ որ քրիստոնէականներ չյայտնեն կամ թէ թողան շարունակել (ԱԳԹ. 77): Արդ, եթէ երկրին մէջ քրիստոնէութիւնը հաստատուած և կարեւոր զիրք ստացած չըլլար, այդչափ խստութեանց պէտք տեսնուած չէր ըլլար: Ահա ըրող չլինի կրկնել ինչ որ վերեւ ալ յատուց բերինք (§ 34) Արտաղեան յիշատակարանէն,

որ կը վկայէ, թէ ի յամանաւ որքոյն Գրէգորէ Պօղոսէն լիւ է ինչ որ իրաւունքովն է, ըստ նմի և որոշուել է ինչո՞ւն է ի յամանաւ և ի յամանաւ որքոյն (68 ԱՐԲ. 103)։ Մեր միտքը աւելի ճշգրտու համար հարկ կը սեպենք յայտնել, թէ Հայոց քրիստոնէութեան իբր փաստ չենք յիշեր այն յիշատակները՝ որոնք կը վերաբերին Նիկոպոլսոյ, Կեսարիոյ և Մելիտինոյ գաւառներուն, և ոչ ալ այդ վիճակներուն մէջ նահատակուած մարտիրոսները կը յիշենք, թէպէտև անոնք ոմանց կողմէ իբրեւ հայ յիշատակուած են (ԱՐԵ. 75-91), որովհետեւ մեր նպատակն է բուն Հայ աթոռին վրայ ամփոփել խօսքերնիս, քով գիտնալով որ վերոյիշեալ վիճակները Պոնտոսի եքսարքութեան մէջ կը գտնուէին և Հայոց հայրապետութեան ներքեւ չէին։

39. Գեղեցիկ յիշատակ մը ունինք այն միջոցին Հայ քրիստոնէութեան աւանդու-

թէ՛ՆԻՆԵՐՈՒՆ
ՅԵՆՆԵՐՈՒՆ
ՍԱԼԱՆԻՆԵՐ
մէջ որ Յայսմաւուրքին մէջ ալ անցած է (ՅԱՍ. Ա. 211)։ Սուրեն նախարար Սալա-

հունի, որ կը բնակէր Դերջանի արեւելակողմը Սուրեն կամ Սուրենաշէն աւանին մէջ (այժմ Զուրուն գիւղ), Աթենադորոս անունով 15 տարեկան տղայ մը ունէր, ցաւազար։ Մայրն Աղուիթա, բարեգործ կին մը որդւոյն առողջութեան դիտմամբ զանազան ոգորմածութեան գործեր կրկատարէր, մինչև իսկ անտէրունջ ցաւազարներու հիւանդանոց մըն ալ կազմած էր։ Այնտեղ պատըպարուողներուն մէջ գտնուեցաւ Դասիոս անուն քահանայ մըն ալ, որ լռելիայն քարոզութիւններով հետեւողներ ալ շահեցաւ։ Լուսաւորիչի Երզնկայէն Արտաշատ տարուած ատենը, Դասիոս և ուրիշներ գիմաւորեցին և բժշկութիւններ ու ունեցան, Աղուիթա տարաւ տղան ալ և Աթենադորոս բժշկութեան արժանացաւ։ Ասոր վրայ մայր ու զաւակ Դասիոսէ միբարուեցան և Աթենադորոսը Թէոդորոս կոչուեցաւ։ Բայց Սուրեն անոնց չհետեւեցաւ, մոնաւանդ Տրդատի հրովարտակին հնազանդելով հալածելն ալ պարտք սեպեց։ Տղուն վրայ ստատկապէս բռնացաւ, նեղութիւններ ալ տուաւ, մինչև որ տղան տունէն հեռանալով Սեղեմնուտի ձորին մէջ պահուըտեցաւ։

Հայրը զայրացկոտ ետեւէն ինկաւ, և հաղիւ եօթներորդ օրը զայն գտաւ, և չկրնալով համոզել, իւր իսկ ձեռքով ծառի մը ներքեւ զաւակը խողխողեց։ Դասիոս թաղեց նոյն տեղ Ս. Թէոդորոսի մարմինը, և անոր հրակեց Աղուիթայի հետ, մինչև որ քրիստոնէութեան հռչակուելէն ետքը վրան մատուց մը չինուեցաւ, որուն գաւիթին մէջ թաղուեցան յետոյ Դասիոս և Աղուիթա։ Մատուցին քով չինուեցաւ ժամանակին Գորոփո. Ս. Թէոդորոս վանքը, որ այժմ ճանչցուած է Սըրբըլը Ս. Թորոս անունով, Դերջանի Դընիկ գիւղին մօտերը, ուր կը ցուցուին տակաւին երեք գերեզմանները, և ձող մըն ալ իբր մասունք կը պատուով սրբոյն նահատակութեան ծառին իբր յիշատակ։ Եղելութեան թուականը մերձաւորաբար պէտք է դնել 288 մայիս 11/ին։

40. Այս միջոցին տեղի ունեցած նահատակութեանց աւանդութիւնները լրացնելու համար, պէտք է յիշենք ինչ որ վերագոյնդ (Յ 26) ակնարկեցինք Սուկաւէտի մարտիրոսներուն

վրայ։ Վկայարանութիւնը իբր ժամանակագրական նշան ցոյց կուտայ Պարսից Շապուհին թագաւորելը, Հայոց Խոսրովին ոպանուիլը, Պարսից բանակին Հայաստան արշաւելը և նորէն իւր երկիրը դառնալը (ՍՈՓ. ԺԹ. 34), որք երրորդ դարուն վերջերը տեղի ունեցան։ Իբրեւ ասոնց մերձաւոր մի եղելութիւն կը խօսուի Սուքիասանց գլխաւորին բերնով, թէ եկեղեցի յաւ զբոսիչի տնէ, եւ իբրեւնեցէ Բագուանայ բազինը, ակնարկելով Լուսաւորչին (ՍՈՓ. ԺԹ. 38)։ Ասոնց վրայ աւելցնելով վկայարաններէն ոմանց վկայից թիւը մինչև 364 բարձրացնելը, յարմարագոյն կը սեպենք ըսել, թէ նախապէս Սուկաւէտի վրայ նահատակուած 17 մարտիրոսներէն զատ, Տրդատի հրովարտակին վրայ նոր խումբ մըն ալ նահատակուեցաւ նոյն Սուկաւէտի վրայ, ուր քրիստոնեաներ փախած ու առանձնացած էին, հոն գտնուող ճգնաւորներուն մօտ, և որք տեղւոյն նոյնութիւնէն Սուքիասանց անունով ճանչցուեցան։

41. Հայոց եկեղեցւոյ առաքելական սկզբնաւորութեան, և առաջին երեք դա-

րերու. մէջ անընդհատ շարունակութեան պատմութիւնը կը փակենք այստեղ: Ազգային հին մատենագիրներ ՆԱԽԱԼՈՒՍԱԻՈՐԶԵԱՆ փոյթ չեն ունեցած այդ ՔՐԻՍՏՈՆԵՒԹԻՒՆԸ շարունակութեան խընդրով զբաղիլ, թէպէտ ընդարձակօրէն խօսած են սկզբնաւորութեան վրայ: Առաջին Լուսաւորիչները և Երկրորդ Լուսաւորիչը գրաւած են բոլոր իրենց ուշադրութիւնը, և բաւական սեպած են անոնցմով միայն ջատագովել իրենց եկեղեցւոյն առաքելականութիւնը: Կարծես թէ Առաքելները և Գրիգոր իրարու անմիջապէս յաջորդած ըլլային, Պօղոսի Երեքտասաներորդ առաքելալ կոչուելուն նման, Չորեքտասաներորդ առաքելալ կոչած են Գրիգորը, և այնպէս ալ ընդունած են եկեղեցւոյ հիմնարկէքի արարողութեան մէջ (ՄԱՇ. 158): Սակայն պէտք էր որ առաջին զարուն սկիզբներէն մինչեւ երրորդին վերջերը եղող միջոցն ալ իմաստասիրուէր, որպէսզի կապակցութիւնն ու շարունակութիւնը արդարանար, և Հայոց առաքելական քարոզութեան ջնջուելուն, և Գրիգորով նորինորոյ սկսելուն բարուրանքը հերքուէր: Այդ կէտը մենք չատոնց, մեր առաջին ուսուցչութեան ժամանակներէն սկսելով, յատուկ ուսումնասիրութեան առարկայ ըրած էինք, և հորիւ յիշատակները ամփոփելու. աշխատած, ինչպէս նախընթաց գլուխներու մէջ, առջեւ բերինք: Հայրապետաց շարունակութիւնը, մարտիրոսաց նահատակութիւնը, հայածանքներու պատմութիւնը, և հնաւանդ յիշատակները իրարու կը համաձայնին և իրար լրացնելով, Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան օրինաւոր և կանոնաւոր շարունակութիւնը կը հաստատեն: Իսկ եթէ կը զանաւորն արմատական քննադատներ, որոնք աւելի հաստատուն փաստեր կը պահանջեն, մենք կը բաւականանանք պատասխանել, թէ եկեղեցւոյ առաջին զարբերուն պատմութիւնը, ամէն աթոռներու համար ալ նմանօրինակ զօրաւորութեանց ենթարկելալ է, և եթէ հաւանական աւանդութիւններ ուրիշներու համար բաւական և բաւարար կը սեպուին, մեզի ալ ներեալ պիտի ըլլայ օգտուել այդպիսի աւանդական և հաւանական յիշատակներէ, որպիսիներով

կ'օգտուին ինքզինքնին առաքելական հրահանգող աթոռներ:

42. Մինչև հիմայ մեր առաջ բերած պատմութիւնը, թէ ոչ հիմնապէս նոր, սակայն կրնայ իբրեւ նոր ՄԵՐ ամփոփում մը կամ հիւսուած մը նկատուիլ, աւելի ազգային յիշատակներէ քաղուած, և ինչ ինչ օտար յիշատակներով զօրացած: Մեզի անձանթ չեն նորերէն շատերուն՝ Հայոց առաքելական եկեղեցին և Հայոց առաքելական քրիստոնէութիւնը ուրանալու մարմաջը, բացարձակապէս անարգելով ինչ որ ազգային և ներքին աւանդութիւն է, և կուրօրէն յարգելով ինչ որ օտար և արտաքին է: Մինչև աստիճան մը կրնանք իմանալ Յոյն ու Լատին հեղինակներու հոգին, որոնք առաքելականութիւնը իբրեւ իրենց բացարձակ սեփականութիւն կ'ուզեն պաշտպանել, և բոլոր ուրիշ եկեղեցիները իրենցմէ բղխած և իրենցմէ կազմուած ցուցնել: Բայց չենք իմանար որ ազգային եկեղեցւոյ զաւակներ ալ զանաւորն, որ օտարազգի աւանդութեանց կրթնելով ազգայինները տկարացնելու գիշանին: Աւանդութեանց մասին ընկալելալ արամաքահական կանոն է, ներքինը արտաքինին և ընդէր օտարին նախադասել, որովհետեւ աւելի ճիշդ և աւելի ուղիղ կ'ենթադրուի տեղւոյն վրայ պահուած լուրը, կամ հեռուներ գրուած զրոյցը: Աւանդութեանց մէջ ժամանակը փոփոխութիւններ կը ներմուծէ, պարագաներ կ'աւելցնէ, հրաշալիքներ կը ստեղծէ, բայց հիմնական եղելութիւնը անոնցմով չխախտուիր, որով էութիւնը պարզաներուն զոհելը իրաւացի չըլլար: Անոր համար մենք ալ յառաջ բերուած աւանդութիւնները բոլոր իրենց պարագաներէն և հրաշալիքներէն մերկացուցինք, ինչպէս որ պատմական դրութիւնը կը պահանջէ: Անհիմանալի կը դառնայ մեզի համար այնպիսիներուն ալ կարծիքը, որ Հայոց առաքելաքարող քրիստոնէութիւնը ուրանալու չհամարձակելով, առաքելական յաջորդալիւնը կ'ուրանան, և կը կարծեն թէ Թաղէոսով կամ Բարթողիմէոսով սկսած ու վերջացած քրիստոնէութիւնը, կատարելապէս առաքելական կարենայ ըսուիլ, երբ երկուքուկէս

դարևոտ յանկարծ կը վերընծիւղի Գրիգորով մը, կամ անկէ առաջ Նզդեսիայէն եկած ազանդաւոր Ասորիով մը: Նոյնիսկ ամէնէն հաստարմատ ծառը՝ իր բունը կըտրուելէն 200 կամ 250 տարի ետքը վերադարձիւ չարձակեր:

43. Մեր նպատակէն դուրս ըլլալով բանավէճերու մասնիկ, պէտք չենք տեսներ Հայոց քրիստոնէութիւնը մեկնելու համար՝ ուրիշներէն կողմուած ենթադրութիւնները յառաջ բերել, և ցուցնել թէ կեղակարծ մեկնութեանց և հետեւ տեղերէ՝ մինչև իսկ Նզդեսիայէն և Արարիկայէն մուրացուած զրոյցներու վրայ հիմնուած են, և թէ իրարու հակասող պատգամներ կը պարունակեն: Եթէ երկրորդ դարուն կէսին քրիստոնէութիւնը ընդունող Աբգարի մը՝ ուռաջին դարուն ապրող Աբգարի մը հետ չփոխուած ըլլալը ընդունինք ալ, առկա չունենալով առաքելաբարող քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը հաստատող և անկէ անկախ աւանդութիւններ կան, մենք ալ այս կերպով կազմեցինք մեր պատմութիւնը: Եթէ Նզդեսիոյ դպրոցը կրցաւ ազդեցութիւն մը ունենալ Հայաստանի հարաւային նահանգներուն վրայ, այդ ըսել չըլլար թէ ինքն առաջին անգամ քրիստոնէութիւնը ներմուծեց: Եթէ ընդունինք ալ թէ Բաբելոնի յնդեհէն Հայաստան եկաւ, որովհետեւ «Եւրոպէս չէր եղած» (ԽՈՒՐ. 146), բնաւ պէտք չըլլար ըսել թէ առաքելային չեկան, կամ թէ երբոր նա եկաւ քրիստոնէութիւնը քննուած էր: Մենք ոչ թէ նա-

խալուսաւորչեան դարերու համար, այլ եւ յալուսաւորչեան ժամանակներու համար ալ մտադիր կ'ընդունինք, թէ Նզդեսիոյ և Կեսարիոյ դպրոցները մեծ ազդեցութիւն ունեցան Հայոց քրիստոնէութեան վրայ, և մինչև աստիճան մը իրարու մրցակիցներ կզան իրենց ազդեցութիւնը Հայաստան տարածելու մէջ: Ասիկա հետեւանք էր մէկ կողմէ Ոսրոյնիոյ և Կապադովկիոյ ուսումնական առաւելութեանց, և միւս կողմէ Հայաստանի այդ մասին նուազութեան, սակայն այդ ենթադրութիւնն ալ աւելի պատրաստ գետնի վրայ աշխատութեան կը տանի, և ոչ նոր գետնի ստեղծելու: Ինչպէս ըսինք, միտք չունենալով մերինէն տարբեր դրութիւնները մի առ մի առաջ բերել, զանոնք վերլուծել, տկար կողմերին բացատրել, և պարզ կարծիքներ ըլլալին ցուցնել, բաւական կը սեպենք ըսել, թէ անոնք իրար կը հակասեն, և մեզի հերքելու տեղի չեն թողուր, զի մէկուն հաստատածը միւսէն անհիմն կը դատուի: Ամէնքն ալ ազգային աւանդութիւնները կանխակալ կերպով մերժել կը սկսին, որ մեզի համար ուղիղ և արդարացեալ սկզբունք չէ: Իսկ եթէ ամէն դրութիւններն ալ պարզապէս հաւանական են, և ատուգութիւնը վճուել անհնար է՝ պիտի ըսուի աղբիւրներու նուազութեան և անբաւականութեան պատճառով, նորէն նախադասութիւնը ազգային աւանդութեան ապր թէ իրաւացի է, և թէ տրամաբանական, և մենք ալ ըստ այնմ կազմեցինք մեր նախալուսաւորչեան պատմութիւնը:

Տ. Ս. ԳՐԻԳՈՐ Ա. ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶ

44. Չորրորդ դարով նոր տապարէզ կը բացուի մեր առջև, և Հայ քրիստոնէական

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ պարան մը կը զգենու-
փառաւոր յաղթանա-

կութիւններով: Միեւնոյն ատեն եկեղեցական պատմութիւնը սերտ կապակցութեամբ կը միաւորուի քաղաքական եղելութեանց հետ, ինչ որ մեզ կը պարտաւորէ անոնց ակնարկել մեր ուսումնասիրութեանց մէջ: Առաջին երեք դարերուն մէջ ոչ միայն հալածեալ քրիստոնէութիւնը անջատ կը մնար քաղաքական պատահարներէն, այլ եւ ազգային և արտաքին պատմութեանց անհամաձայնութիւնը կը զմուարացնէր անոնց մէջ ներքին աղերս մը հաստատել: Ընդհակառակն այս միջոցէն սկսելով երկու պատմութիւններ իրարու կը մօտենան, անձերու և զիպումներու նոյնութիւնը կը պահեն, և ժամանակագրական տարբերութիւններն ալ լուրջ ուսումնասիրութեամբ համաձայնութեան կու գան, որով զիրին կ'ըլլայ եկեղեցական կեանքը քաղաքական կեանքին հետ զօղելով զիպումներու իսկական կերպարանը երկուսն բերել: Շատեր վերջին ժամանակներու մէջ այդ աշխատութեան ձեռնարկեցին, որոնցմէ մենք ալ կ'օգտուինք միացնելով մեր այ նախնական աղբիւրներու վրայ բրած անձնական հետազոտութիւնները: Ազգային պատմութեան Վաղարշը, Տիգրան Գ'ի որդին, կը նոյնանայ արտաքին պատմութեան Վաղարշին՝ Պարթեւաց Արտաւան Գ'ի եղբոր հետ, և երկրորդ դարու վերջին տարիներէն սկսելով ազգային և արտաքին պատմութիւններ իրարու կը մօտենան: Վաղարշ երկարատեւ և խոհական իշխանութիւն վարող թագաւոր մը, կը կերպարանէ իտրենացիին գոված մեծ Վաղարշակը (ԽՈՒ. 71), և երկու քուկէս դարու հեռաւորութեամբ ստուգուած կը լինի Պարթեւ թագաւորի մը կամ Արշակի մը եղբոր՝ Հայաստանի մէջ Պարթեւազնեան

հարստութեան հիմնադիր լինելը: Վաղարշի թագաւորութեան տեւողութիւնն ալ կը համաձայնի երկին պատմութեանց մէջ, որուն իտարով որդին՝ հօրը չուրջ քսանամեայ թագաւորութեան կը յաջորդէ: Այդ իտարովի կամ ըստ այլոց Տրդատի կամ Արշակի օրովն է՝ որ Պարթեւաց հարստութիւնը կը կործանի, մերձաւորաբար հինգ դար Պարսկաստանի և չրակայից վրայ իշխելէն հետքը: Արտաշիր Սասանեան 224'ին ապրտամբութեան դրօշը կը բարձրացնէ, և երկու տարի հետքը 226'ին Սասանեան ընկի Պարսիկ հարստութիւնը կը սկսի Պարսկաստանի մէջ: Սասանեանք Պարթեւեան հարստութեան ճիւղերը Պարսկաստանի մէջ ջնջելէն հետքը, կը ձեռնարկեն Հայաստանի ճիւղն ալ ոչնչացնել, այլ զինուորական ոյժով չեն յաջողիր, պատերազմները ձախող կը վերջանան իրենց համար, և նենգութեան դիմելու կը ստորնանան:

45. Հայոց թագաւոր իտարովի նենգութեամբ սպանութիւնը, ազգային պատմութե-

ԽՈՍՐՈՎԻ չիրի նախաձեռնութեան
ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ կը վերագրուի (ԽՈՒ. 154),
սակայն եթէ այն մինչեւ

չեւ 259 պիտի յետաձգուի, Արտաշիր այլեւս կենդանի չէ, զի նոր ուսումնասիրութիւններ 242'ին կը հաստատեն Արտաշիրի մահը և Շապուհի յաջորդելը: Այդ պատճառով ոմանք Պարսիկ թագաւորին անունին ոյժ տալով՝ մինչեւ 239 կը կանխեն իտարովի սպանութիւնը, ուրիշներ թուականին կրթնելով նենգութեան հեղինակ և զող թագաւորին անունը կը փոփոխեն: Մենք կը նախընտրենք թուականը փոփոխել, ոչոքի առաջ ունենալով թէ թուականներ աւելի ենթակայ են այլայլութեանց քան անձնաւորութիւններ, թէ մեր ազգային պատմութիւններ ընդհանրապէս կը մեղանշեն ժամանակագրական ճշգրտութեանց մէջ, և թէ եղելութիւնը պատմագիրներուն մերձաւոր ժամանակի մէջ կոտորուած լինելով, և Լուսա-

Առաջնան գերդաստանին մէջ նուիրական աւանդութիւններով կենդանի պահուելով, պէտք էր ճիշդ ու թարմ լինէին գործիչներու յիշատակները: Կրնանք ևս խորհրդածել, թէ նենգաւոր սպանութեան խորհուրդը շատ աւելի յարմար կու գար Արտաշիրի ընթացքին և օգուտին, որ Պարթեւական ճիւղերուն արագ ջնջուելուն հետամուտ էր, քան իր որդւոյն, որ այլեւս ապահով կը զգար ինքզինքը, Պարթեւեան հարստութեան իյնալէն 33 տարի ետքը, երբ ընկճած էր և գրեթէ անհետացած էին Պարթեւազնեայց վերջին ճիւղերը: Պարթեւազնեան թագաւորական գերդաստանին մնացորդներէն Անակ Պահլաւունի յանձն կ'առնէ Արտաշիրի առաջարկը կատարել, և իբր թէ Արտաշիրէ նեղուած ու Պարսից զօրքերէն հալածուած՝ Կորդուաց նահանգի սահմանազուխէն Հայաստան կը մտնէ, և Խոսրովէ սիրալիր ընդունելութիւն կը գտնէ (ԱԳՔ. 21), ինչպէս որ ուրիշ Պարթեւազնեայ փախստականներ ալ կանուխէն Հայոց երկիրը ապաւինած էին (ԽՈՐ. 152): Անակ երկու տարի մտերմաբար կ'ապրի Խոսրովի մօտ (ԽՈՐ. 155), և երբ Խոսրով կը մտաբերէր Արտաշիրի վրայ քալել, Անակ և իւր եղբայրը, անունը անյայտ, պատճառաւքով մը Խոսրովի հետ կը մեկուսանան Վաղարշապատի մէջ, իրենց իսկ սուրերով զայն կը սպաննեն, և իսկոյն դէպ Արտաշատ արչաւասոյր կը փախչին: Բայց Հայակոյտ գունդեր անոնց կը հետեւին, և Արտաշատու կամուրջին վրայ կը սպաննեն (ԱԳՔ. 22): Խոսրովի սպաննողներուն վրայ խօսելով գրուած է, թէ անոր որդին Տրդատ, ի աշխարհ ի բնութիւն ի հայրազան ի բազմաթիւ հօգեպօշտ ի բազմաթիւ հօգեպօշտ ի բազմաթիւ հօգեպօշտ (ԽՈՐ. 55) Յունաստան ապաւինեցաւ: Հօգեպօշտ անունը Անակի և եղբօր պատշաճեցուցած ատեննիս, դժուար է ճիշդ իմաստով տալ, իբր թէ Խոսրովի եղբայրները ըլլային, ինչ որ պատմութիւնը զանց չէր ընել նշանակել, իբրեւ ծանրացուցիչ պարագայ, եթէ իրօք այնպէս ըլլային: Ուստի յարմարաբար է աւելի ընդարձակ իմաստով տալ, իբր արեւնակիցներ միայն, թէպէտ արակաւ չեն կարծողներ որ Խոսրով և Անակ հարուգատներ եղած ըլլան: Իսկ Խոսրովի որդւոյն Տրդատի ա-

փախուստը պէտք եղաւ, որովհետեւ հակառակ դաւաճաններուն սպանման, Արտաշիր ասիթ դատաւանգրուի մնացող Հայաստան մտնել ու տիրել, և Պարթևական տոհմին մնացորդները քնջել: Անոնցմէ միայն Յակոբ Բէօբէկի անուն Տրքափ (ԱԳԹ. 24) կ'ազատի Արտաւազդ Մանդակունիի ձեռքով, և աղջիկ մըն ալ Խոսրովիդուխտ անուն Օտաւ Ամատունիի ձեռքով (ԽՈՒ. 157):

46. Երբ Խորով մահացու վիրավորուած, և վերջին շունչը չտուած, հրամայեց Սէնակի ազգաստիմը կոստրել, երկու գիրկի տղաներ միայն ազատեցան դայեկներու ձեռքով (ԱԳՔ. 23):

Իսյա ևրկուքին կրտսերագոյնն էր, այն որ յետոյ Գրիգոր կոչուեցաւ, և հաւանաբար Սուրէն էր կոչուած առաջուց: Ս. Սահակ, ընտանեկան աւանդութիւններէ քողելով, պատմած է, թէ այդ տղուն յղութիւնը եղած էր Արտաղու դաշտին մէջ, մօտ Գրիգորի առաջնայն Թաղէտի, երբոր Անակ Հայաստան եկած ատեն պահ մը անդէն բնակած էր, Հոռն որոյ և Շորի առաջնայն շորն ընկաւ կ'ըլլար տղան (ԽՈՒ. 155): Արդ, եթէ երկու տարի ետքը Անակ կը սպաննուէր, ուրեմն այն ատեն Գրիգոր մերձաւորաբար տարուան մը մանկիկ էր, և եթէ սպանութիւնը 240'ին տեղի կ'ունենար, Գրիգորի ծնունդը հարկ կը լինի 239'ին ղենլ: Գրիգոր տղեկ Հայաստանի սահմաններէն հեռացուելով, ուղղակի Կեսարիա տարուեցաւ և հոն մկրտուեցաւ, քրիստոնեայ դայեկին խնամքով որ էր Սոփիա Կեսարացի, Նւթագիոսի քոյր, և Բուրդար պարակին կին, որ բարեգէպ առիթով մը Անակէ իբրեւ ստնտու առնուած էր, և արկածէն ետքը Նւթագիոսի առաջնորդութեամբ իւր քաղաքը դարձաւ: Փիրմիլիանոս, Որոգինէսի հետեւող և օգնեցի յազմանախչոյն, որ 232'ին Կեսարիոյ կախկոպոս էր եղած, յատուկ դեր ունեցաւ Գրիգորի դատարարակութեան մէջ: Գրիգոր յաջորդեալէ հետեւ հաշու մամունացաւ. Դաւիթի դստեր Մարիամի հետ (ԽՈՒ. 161), և թէպէտ Զենոր Գլակ երկրասահմանայ մամունացած կը կարծէ Գրիգորը (ԶՆՆ. 22), բայց 12 տարուան մամունանայր սնհաւանական կ'երեւի, և թուա-

առաքելու շփոթութեան հետեւանք, ուստի իբր 22 տարեկան ենթադրել յարմարագոյն կը սեպենք, և թուականն ալ 261'ին հաշուել: Աթանազիոսէ քորեպիսկոպոս Փիլաքթովոյ, Լուսաւորչի ինամի և Մարիամու եղբայր է կոչուած (ՏԱԾ. 29), որով թէև Լուսաւորչի կինը Սեբաստացի կ'ըլլայ, սակայն դժուարին չէ բնակութիւնը Կեսարիա փոխադրած ըլլալը: Լուսաւորչին ալ ձեռնադրութենէն ետքը Կեսարիայէն Սերաստիա երթալը (ԱԳԹ. 420), այնտեղի հետ յարաբերութիւն ունեցած լինելը կը հաստատէ: Այդ ամուսնութենէն երկու զաւակ միայն ունեցաւ Գրիգոր, որոնք են Վրթանէս և Արիստակէս: Յետ երէց աճաջ երէցս որդիս լինելէ բացարձակութիւնը (ԽՈՐ. 161), ոմանք կ'իմանան իբր թէ ըսէր, թէ ամուսնութենէ մինչեւ երեք տարուան միջոցին երկու զաւակ ունեցած է, իսկ մնեք աւելի յարմար կը սեպենք իմանալ թէ երկու զաւակ ունենալէն երեք տարի ետքն է, որ Գրիգոր և Մարիամ համահաճութեամբ ընտանեկան կեանքերնին ընդհատած են, Գրիգոր գործով Կեսարիայէ հեռացած է, Մարիամ կուսաստան մը քաշուած, և ոչ թէ կրօնաւորած, Արիստակէս վերջէն Նիկոմաքոս միայնաւորին աշակերտած, և Վրթանէս աշխարհիկ կեանքի հետեւած և ժամանակին ամուսնացած է: Ըստ այսմ յիշեալ բաժանումը կրնայ զրուիլ 267'ին: Գրիգորին ինչ գործի ձեռնարկած լինելը և ուր գացած լինելը յայտնապէս զրուած չենք գտներ, բայց ուսումնական զարգացում ստացած լինելուն, գրագրութեան պաշտօնին հետեւած լինելը հասանական է, որով վերջէն ալ կը գտնենք զինքը Տրդատի արքունեաց մէջ իբր պալատական պաշտօնեայ, զրադեալ մանաւանդ գրական և պատգամաւորական աշխատութիւններով:

47. Տրդատ մանկիկ, հազիւ մէկերկու տարեկան եղած պիտի ըլլայ հօրը սպանութեան տանը: Նա իր երիտասարդութիւնը անցուց Զոռմայեցւոց մօտ, և վարժուեցաւ պատերազմական գործառնութեանց, և Զոռմէական բանակին մէջ ալ ծառայեց, Պրորոս և Կուրոս կայսրներու ժամանակ, և յատուկ քաջագործութիւններ ալ կատարեց (ԽՈՐ. 159):

Խոսարովի սպանութենէն ետքը, Հայաստան Պարսից ազդեցութեան ներքեւ մնաց, թէպէտ տանն տանն Զոռմայեցւոց կողմն ալ զօրացաւ, այլ վաղանցուկ յաջողութիւններ եղան մինչև Կարոսի մեծ յաղթութիւնը 283'ին: Այդ միջոցին համար Արտաւազդ թագաւոր մը կը յիշուի, որ Պարսից կողմէն անուանուած է Խոսարովի տեղ, և չենք գիտեր թէ նոյնը կը թագաւորէր Աւրդիանոսի յաղթութեան տանն ալ 274'ին: Թէ ոչ իրմէ՛ զատ ուրիշ թագաւոր ալ եղած էր: Աւրդիանոս Հայաստանը իւր հովանաւորութեան ներքեւ առնելով Տրդատը թագաւորեցուցած էր, բայց երկու տարի ետքը Վաւաթ Բ. նորէն Հայաստանը գրաւեց, և Տրդատ հեռացաւ: Թէպէտ նորէն զարձաւ Զոռմայեցւոց պաշտպանութեամբ: Այդ վերջնական և հաստատուն զահակալութիւնը Խորենացին ճանաչեալէ քննեալ զգած է յերբորդ մի Դիոկլետիանոս, որ 284'ին կայսր հռչակուեցաւ, և Տրդատ ալ 287'ին վերջնապէս գրաւած կ'ըլլայ իւր հօրենական գահը, առաջին զահակալութենէ 13 տարի ետքը (ԽՈՐ. 163): Այս առթիւ է որ Գրիգորն ու Տրդատը իրարու հետ կը գտնանք: Գրիգոր Տրդատի քով մանկելով, նպատակ ունեցած է հայրենեան հաղթանակը պարտիս (ԽՈՐ. 16), զոր սովորութիւն է իմանալ, իբր թէ ուղած ըլլայ Անակի սիրապանութեան փոխարէն հատուցում ընել: Պէտք է ըսել թէ Գրիգոր կանուխէն այդ որոշումը գործադրած է, վասն զի Տրդատ Գրիգորին խօսելով կ'ըսէ թէ. «չեմեցոր ընդ ինչ ճանաչեմէ լուսաւորչի» (ԱԳԹ. 61), և թէ այդպէ մի էն զի «իսկ ես չեմ, և ճանաչեմէ դու ինչ» (ԱԳԹ. 30), ինչ որ ոչ միայն երկարատեւ ժամանակ, այլ և իբր մտերիմ պաշտօնեայ մը Տրդատի քով եղած լինելը կը ցուցնէ: Կրնանք ուրեմն բնական թէ Գրիգոր նոյն իսկ Տրդատին տալիս թագաւորելն անոր հետ եղաւ, անոր հետ ալ հեռացաւ, ու միտին գործաւ: Հայաստան: Պէտք է ըսել ևս որ Գրիգորի ազգատոհմը անձնաթի մնացած էր արքունեաց մէջ, բայց զժուար է քրիստոնէութեանն ալ անձնաթի լինելը ենթադրել, վասն զի պէտք կը լինէր ըսել թէ Գրիգոր այնչափ տարիներ կեղծեօք ապրած ըլլայ: Ընդհակառակն այն տառններ

քրիստոնէութիւնը խաղաղ օրեր կը վայելէր, և քրիստոնեաներ կայարտ թեան մէջ ալ զօրծի գլուխ կը գտնուէին և կարեւոր պաշտօններ կը վարէին:

48. Տրդատ կատարեալ յաջողութեամբ և վերջնապէս իւր գահը գրաւելու համար

ԳՐԻԳՈՐԻ մտածին պէս, ղեռնայրա-

ՁԱՐՁԱՐԱՆՔՆԵՐԸ քաղաքն ալ չհասած, ու-

ղեց զօհարանական սո-
նախմբութիւն մը կատարել Սրէզ աւանի մօտ, ուր էր Հայոց Դիցամօր՝ Ոսկիածին Անահիտի տաճարը: Սովորութիւն էր ծաղկեայ պսակներով և թաւ ոստերով պատուել մեծ աստուածուհին, և Տրդատ, թեւեւ իբրեւ աւելի մտերմութեան նշանակ, Գրիգորի հրամայեց այդ նուէրները տանիլ: Բայց քրիստոնեայ պաշտօնեայն յանձն չառաւ չաստուածներու պաշտօն ընծայել: Պատմիչը կը դիտէ թէ այդ միջոցին Տրդատ յընդիմ թաղի (ԱԳԹ. 30), և հարկաւ գինովութեան հետեւանքն էր, որ Տրդատ հրամանը պնդեց, և խօսքը անդը տանելու համար նախ ողորմութեամբ, յետոյ տանջանք, ուղեց Գրիգորի զիմուդրութեան յաղթել: Այսպէս սկսաւ Գրիգորի քրիստոնէութեան յայտնութիւնը, որ բազմապիստեմ մարտիրոսական հանդէս դարձաւ, և անդի ունեցաւ Սրիգայի կամ Սրգնիկայի մօտ, ուր է այժմ Զարչարանք Ս. Լուսաւորիչ վանքը, քաղաքէն ղէպ հարաւ երկու ժամի չափ հեռու, Մեղուցիկ գիւղին մօտ, լերանց ստորոտը, գեղեցիկ ղերքի մը վրայ: Ագաթանգեղոս երկար և զարդարուն ոճով պատմած է Տրդատի պնդումները և Գրիգորի աներկիւղ պատասխանները, տանջանքներու նկարագրութիւնները և Գրիգորի եռանդուն ազօթքները: Մենք կը բաւականանանք չարչարանքները յիշատակել համառօտակի: 1. Ձեռքերը կապած, բերանը սանձ, կանակը աղի բուս, կուրծքը քիւրց, բարձրաւանդակէ կախել: 2. Մէկ ոտքէն կախելով ներքեւէն աղբ ծխել, և դայրս գաւազաններով ծեծել: 3. Ոտքերը կոճղներու մէջ ճզմել: 4. Ոտքին երկաթ բեւեռներ մխելով քայքայել ու վազցնել: 5. Գլուխը կափահար ծեծել: 6. Գլուխը մամուլի ղնելով քիթէն քսցախ

և բորակ փչել: 7. Գլուխը մոխրալից պարկի մէջ զոցել: 8. Գլխիվայր կախելով և նստոյ տեղւոյն ձագար անցնելով, փորը ջուր լեցնել: 9. Կողերը երկաթէ ճանկերով քերել: 10. Գետինը երկաթէ տատասկներ սփռելով վրայէն քաշկոտել: 11. Ծունկերը երկաթէ կապիճներու մէջ պնդել, և բազուկներէն կախել: 12. Հալած կապարով մարմինը այրել:

49. Այդ պարագաները հնար չէ որ հետաքրքրութիւն չշարժէին Տրդատի հետեւորդներուն մէջ, և չզրբաբէին Գրիգորի անձնաւորութեան վրայ հետազօտութիւններ ընել: Այս

ԱՐՏԱՇԱՏԻ
ՎԻՐԱՊԸ

կերպով Տաճատ իշխան Աշոցայ, Արտաւազդ Մանդակունիի քեռայրը, որ ժամանակ մը Կեսարիա ապրած էր (ԽՈՐ. 158), կը յաջողի Գրիգորի ինքնութիւնը ստուգել, և Տրդատի ալ կը հաղորդէ թէ նոյնինքն տիրասպան Անակի զաւակն է (ԱԳԹ. 70): Այդ յայտնութիւնը, զոր պէտք չենք զգար ճիշդ վերջին չարչարանքէն ետքը երեւան եկած ըսել: Տրդատի ցառումը կը սաստկացնէ, և գուցէ անոր հետեւանքով ալ չարչարանքները կը խստացնէ, և վերջապէս կը հրամայէ Արտաշատի վիրապը նետել, որ էր մահապարաներու համար սահմանուած խիստ բանաւ մը: Խոր գուբեր էին վիրապները, գուղիր կենդանիներով լեցուն, ուր նետուած մահապարանները անստանկի արգելաբան մը կը գանէին, և երբեմն ալ անսուղութեամբ և տուայտութեամբ կեանքերնին կը վերջացնէին: Այսօր ալ իբր ուխտատեղի կը մնայ Լուսաւորիչի վիրապը, Արտաշատի բլուրին վրայ, և որ վիրապի վանքին մէջ: Հինգ վեց մետր արամապիծով զուր մըն է, չուրջանակի կոփածոյ քարերով բոյրակ հիւստած, իսկ խորութիւնը այժմ 25 ոտք տանդուխ է, բայց բաւական մաս մը ժամանակին լեցուած է: Ներքեւը քար մը կայ երկու մաշած տեղերով, որք կը ցուցուին իբր Լուսաւորիչի ծնրադրութեան հետքեր: Գլուխը բերանը այժմ կամարով զոցուած և վրան փոքրիկ եկեղեցի մը շինուած է, և կողմնակի մուտքէ մը վիրապին մէջ կ'իջնուի: Այստեղ տարուեցաւ Գրիգոր իբրեւ մահապարտ: Ծանապարհին Սուրենաշէն

Հանդիպած լինելը յիշեցինք արդէն (§ 39)։ Կարնոյ մօտ ալ Ս․ Լուսաւորիչ վանքին և կեղեցւոյն աւանդատան մէջ փոքրիկ գութք մը կը պատուռի, իբր Լուսաւորչին գիշեր մը բանտի ծառայած արգելարան, թէպէտ գութքն ալ և կեկեղեցւոյ մէջտեղի բոլորակ քարն ալ, նմանութեամբ շինուած կ'երևին։ Լուսաւորիչ աստուածային նախասկանաւորութեամբ անվնաս ապրեցաւ յոյժ միտադան իշխան (ԱԳԹ․71), և բարեպաշտ այրի կին մը հոգաց անոր ոգեպահիլը (ԱԳԹ․72), որ շատ հաւանական է տեսնել Խոարովի-դուխտի հովանաւորութիւնը, որ գաղտնի քրիստոնեայ, գոնէ քրիստոնէից համակիր մը կը լիցնէ և։

50. Այդ երեքտասանամեայ միջոցին, Տրդատ նորէն պատերազմներ վարեց Պար-

ՆԵՐՍԷՆԻ
ՅԱՐԶԱԿՈՒՄՇ

Չնչևիդու, և երկիրը Սասնիկանց ազդեցութեան ներքեւ առնելու գաղափարէն: Պատերազմի բախտը յաջող զնաց Տրդատի Վռամ Բ'ի հանդէպ, բայց երբ ներսէն գահակալաց, նոր ոյժեր հաւաքեց, և այնպէս յարձակեցաւ 294'ին, որ Տրդատ պարտաւորուեցաւ անգամ մըն ալ Հռոմայեցւոց մօտ ապաստինիլ, և անոնց օգնութեամբ Պարսիկները հեռացնել, և իւր զօնը ապահովել: Հռոմայեցւոց համար տեսակ մը ինքնապաշտպանութեան գործ էր Հայաստանը պաշտպանել, որ թումբ մը կը կազմէր երկու կայսրութեանց միջեւ: առանց անոր Պարսիկները կրնային դիւրաւ Հռոմէական կայսրութեան սահմանները մտնել: Գրիգորի միջադէպը, ընդհանուր ատելութիւն մը զրգուած էր Տրդատի վրայ քրիստոնէից դէմ, և այն ատենէն կրկին հրովարտական արձակած էր քրիստոնեաները՝ կռապաշտութեան բռնադատելու և գաղանի քրիստոնեաները կռաւարտութեան յայտնելու համար (ԱԳՔ. 73, 76): Այս պատճառով պահ մը աւելի դժուարացաւ քրիստոնէից վիճակը Հայաստանի մէջ, Թէոդորոս Սպարառնիի (§ 39) և Սաւկաւէտի վկայից նահատակութիւնները (§ 40), ուրիշ նմաններն ալ ունեցան ամէն կողմ, և թերեւ այս պատճառով Արտաշատ թողուն ալ

անգլուխ կրցաւ մնալ ժամանակ մը, կամ թէ հայրապետներ պարտաւորուեցան զգուշանալ ի նշանահան կողովարկել, ինչպէս երբեմն Մուշէ հայրապետ (§ 28) :

51. Հոգաւորչի վերապային կեանքին
վերջին տարին էր, երբ նախաինումական
պատահար մը կը պատ-
րաստէր, թէ անոր խա-
ւարչային արգելարանէն
ազատութիւնը, և թէ

Հայոց աշխարհին կուսպաշտութեան խառնուրէն վերջնական ուղատուութիւնը: Խուճը մը կուսաններ կը հասնէին Վաղարշապատ մայրաքաղաքին մօտերը, և կը բնակէին շրջակայ այգիներու հնձաններուն մէջ: Խորհրդաւոր կերպարան մը ունի այդ կուսաններուն նախընթացը: Ազաթանդեզոս կը պատմէ, թէ Դիոկղետիանոս ուղեց կին առնել իւր տէրութեան ամէնէն գեղեցիկ աղջիկը, ուստի ղաթիք-թըթ, Նմահահաթ, ճէքթ-թըթ գրկուեցան ամէն կողմնը, պատկերները նկարելով թագաւորին ներկայելու: Հռոմ քաղաքը կուսաստան մը կայր, որուն գլխաւորն էր Գայիանէ, և կոյսերէն մէկն էր Հռիփսիմէ: Ինքեւս Գահէ: Անոր պատկերն ալ տարուեցաւ և նախադասուեցաւ, բայց կուսաններ հեթանոս թագաւորին ձեռքէն սղատու: Կամար խմբովին Հռոմէ փախան, և եկան առանձնացան Վաղարշապատու հնձաններուն մէջ, և կը կերակրուէին ապակեղէն ուլունք պատրաստելով և վաճառելով (ԱԳԹ. 78-86): Խորհնացի այդ պատմութիւնը կ'ընդարձակէ աւելցնելով թէ Հռոմի կուսաստանը Ս. Պօղոսի վանքն էր, ուր կային 300 վանական կոյսեր, թէ Գայիանէ հօգոյ ախօթ իմացաւ, թէ Խրեշէն Հռիփսիմէն առնաւ ի դաթե Գանն Հռոյեցոյ: Ինքահոթիւս Գիլքրդեթ-Գիլքրդեթ, և թէ այս պատճառով աւել Գան շիւնահոսան հօգէ, խմբովին Հռոմէ հեռացան Գայիանէի գլխաւորութեամբ: Նախ կու գան Աղեքսանդրիա, անկէ Երուսաղէմ ու Եղեսիա, և ապա Դարանադեաց, Խլաթու, Մոկոց և Կորդուաց գաւառներու ճամբով, և հետզհետէ Կճաւ, Բերկրի, Տմորիք, Կանգուար, և Կորիթ հանդիպելով կը հասնին Վան, և բաւական ժամանակ Վարազի վրայ մնալէ ետքը կու գան Վաղարշապատ (ԽՈՒ. 298—303): Իսկ Վաղարշապատի մէջ յայտնուենին

կը վերագրուի Դիոկղետիանոսի յանձնարարութեամբ Տրդատի հրամայած խուզարկութեանց (ԱԳՓ. 88)։ Որչափ ալ այս առանձնութիւնը սզգին մէջ տարածուած է, սակայն դիւրին չէ անոր ամէն պարագաները հաստատել, ոչ այնչափ պատմական փաստերուն տկարութեան, որչափ եղելութեանց ներքին հանգամանքներուն պատճառով։ Ուրովհետեւ ոչ Դիոկղետիանոս Հռոմ էր, և ոչ այդ կերպով ամուսնութիւն կրնար ընել, ոչ պատկերի վրայ ընտրութիւն կ'ըլլար, և ոչ ալ վերջապէս 70 կոյսերու բազմութիւն մը կրնար ապահովութեամբ այդչափ ընդարձակ ու զարծուզարծ ուղեորութիւն մը կատարել։ Ոմանք Գայիանէի և Հռիփսիմէի մէջ ուղեցին տեսնել Դիոկղետիանոսի կնոջ Պրիսկայի և դստեր Վաղերիայի անցքը, որոնք հալածուեցան քրիստոնէութիւնը չորանալուն համար, սակայն անոնք բոլոր ոմանց տկարացան ու կռուքերու զոհեցին (ՊԷԼ. Բ. 514), և ըստ այլոց Թեազանիկէ նահապետուեցան, և բնաւ յարարերութիւն չեն կրնար ունենալ Հայաստան տեղի ունեցած եղելութեան հետ։ Ուրիշներ մտածեցին, թէ կըրնան ասոնք եղած ըլլալ, այն խումը մը կոյսեր որք Մծբինի վանքէն փախան, ինչպէս Ս. Փեթրոսի վկայարանութեան մէջ կը կարդացուի (ՎԲԲ. 2. 81)։ Բայց այս մեկնութիւններէն հաւանականագոյն և ընտրեալագոյն կը կարծենք բախ, թէ առաքելական ժամանակէ սկսած Հոգւոյ վանքի Հայազգի կոյսերէն էին (§ 74), որք հալածանաց ատեն բռնուած, և իբրեւ նշանաւոր անձեր մինչեւ թագաւորին տառանք հանուած են։ Աւանդական պատմութեան մէջ ալ յատկապէս յիշուած է Տիրամօր պատկերին տեղը, իբրեւ կոյսերուն օթարաններէն մէկը, որ է նոյնիսկ Հոգւոյ վանքը (ԽՈՐ. 301)։ Բայց ինչ ալ ըլլայ Հռիփսիմեան կոյսերուն ծագման մթութիւնը, այն չկրնար անոնց իսկութեան և մարտիրոսութեան պատմութիւնը քննել։

52. Երբ կոյսերը յայտնուեցան, խիստ պահպանութեան ներքեւ տանուեցան, Հռիփսիմէի գեղեցկութեան հաշակը տարածուեցաւ, և թագաւորը հրամայեց պատուով իրեն բերել, բայց կոյսերուն զիմադրութեան վրայ, զայն բռնութեամբ տանելու հրաման

արուեցաւ։ Տրդատ Թառն հալածէր զհալած, խորհել զհալած ցանկաւն, բայց չյաջողուով, Գայիանէն բերել կու

ԿՈՅՆԵՐՈՒՆ տայ որ իբրտէ համակեր-
ՄԱՐՏԻՐՈՍՈՒԹԻՒՆԸ պիլ, բայց նա ընդհա-

կուակն զիմադրութեան կը քաջարէ, և ասոր համար տանջանքի ալ կ'ենթարկուի։ Հռիփսիմէ վերջնապէս կը դժբանայ, և Տրդատի ձեռքէն ազատուելով արքունիքէն կը փախչի, և հիասթափ բազմութեան մէջէն Գայիանէի հետ հրեւանները կը գտնուի։ Վրայ կը համին որքանի զահիճներ, և Հռիփսիմէն զանազան տանջանքներէ հոգք յօշոտելով կը մուցնեն, և որիչ 32 ընկերներն ալ որոմոս կը կոտորեն։ Հեռանին վրայ ալ յարձակելով այնտեղ մնացող հիւանդ Մարիանէն կը զարնեն, իսկ Գայիանէն երկու ընկերներով, միւս օր Մեծամօրի զուռնէն զարս չորս ցիցերու պրկելով կատամահ կը նահապետեն։ Հռիփսիմեանց նահապետութեան օրը նշանակուած է հուի 26, իսկ Գայիանեանց հուի 27 (ԱԳՓ. 112), և նոյն օրերուն զրուած են անոնց յիշատակները հետեանց ածնացոյցին մէջ (ՄԵՏ. 5)։ Նշանակուած օրերը հաստատուն տոմարի հաշուով կը պատասխանեն հոկտեմբեր 5 և 6 օրերուն, սակայն այն ատեն հայիւներ չարժական տոմարի վրայ կը կատարուէին, և 301'ին, որ այդ եղելութեանց ընկալեալ թուականն է, կը պատասխանէին նոյեմբեր 6 և 7 օրերուն համապատասխան տոմարով։ Յիշեալ 301 թուականը իբր լուստ օրութեան թուական ընդունելու կը նպաստէ և Աստղիկ, որ Քրիստոսի 553 թիւին, է լուստ օրութեան 252 կը հաշուէ (ԱՍՈ. 84)։ Հռիփսիմեանց վկայութեան պատմութիւնը շատ խճրճանայ ենթարկուած է օտարներու կողմանէ, մինչեւ իսկ անոնց գոյութիւնը ուրանալու չափ։ Սակայն անոնց ծագումին խնդիրը նահապետութեան ինդիքէն զատելով, այդ վերջին մասը իրեն համար հաստատուն փաստեր ունի ազգային նախնական և անընդհատ ուսանդութեան և ժամանակակից պատմութեան մէջ, և նոյն իսկ իրենց զերեզմաններուն և վկայարաններուն փաստովր։ Խնդրոյ նիւթ եղած է Հռիփսիմէ անունն ալ, որ ոչ լուսնակուն և ոչ ալ հայկական ծագում կը ցուցնէ, սու-

կայն բառի մը ստուգաբանութեան անստուգութիւնը չկրնար պատմական ստուգութեան փնտսել:

53. Հռիփսիմեանց նահատակութիւնը խոր յուզում և տպաւորութիւն թողուց Տրդատի վրայ, որ վեց եւեւ օրեր խոր տխրութեան մատնուած մնաց, և կրք վեցերորդ օր ուզեց որսի ելլալ, յանկարծ ճեղքել «Կո», և ինքզինքը անզգայութեան տալով դաշտերը կը թափառէր, և հնար չէր ըլլար զայն զսպել: Պալատականներէն շատեր ալ նմանօրինակ մտկոյնութեան նշաններ կը ցուցնէին: Ընդհանուր շփոթութեան մէջ խորովիղուխտ, Տրդատի քոյրը, սկսաւ հռչակել թէ իրեն եղած տեսիլքին համեմատ, պէտք է Գրիգորը Արտաշատէն բերել որ հարուածեալները բժշկէ: Մազու արժանի կը սեպուէին խորովիղուխտի խօսքերը, մինչև որ տեսիլքին հինգ կնկներուն վրայ, կ'որոշուէր Օտու Ամատունին զրկել Արտաշատ, որ իրօք կենդանի կը գտնէր 13 տարիէ ի վեր վիրաւոր նետուած Գրիգորը, և Վաղարշապատ կը բերէր, և արտաքերէն բժշկութիւնը կը կատարուէր նորա ձեռքով: Գրիգորի ստալին գործերէն մին կ'ըլլար կուսանաց անթաղ մնացած մարմիններն ամփոփել, և թէպէտ ուրեք բառուած է թէ ինն օրէ ի վեր այնպէս մնացած էին (ԱԳԲ. 117), սակայն յարմարագոյն է Յայտնաւորաց հետ սահմի 10'ին հաշուել Գրիգորի վիրաւոր եղելը, որ կը պատասխանէ նոյեմբեր 20'ին, Գայիանէի նահատակութենէն 13 օր հետք: Պատմութեան այս մասը ոմանց կողմէ նաքուզողոնոսորի արկածին նմանողութեամբ յերիւրուած զրոյց մը կը կազմուի, սակայն եղելութիւնը, եթէ իւր քերթողական զարդերէն մերկացնենք, զայլախտութիւն (lycanthropie) կոչուած ծանօթ ախտին կը վերածուի, և շատ յարմար կու գայ Տրդատի հոմկու կազմին և բուն կիրքերուն և տարօրինակ բնուորութեան: Իսկ Լուսաւորչի վիրաւոր մէջ տարիքը, իւր հրաշալի երեւոյթէն զատ, կրնայ իբր խորովիղուխտի բարեկերտ և ճարտար հոգածութեան արդիւնք ընդունուիլ, որ ևս քան զԵւս հաստատութիւն կը գտնէ, Օտու Ամատունի՝ նորա հաւատարիմ խնամակա-

լին գործակցութեամբ:

54. Գրիգոր անմիջապէս իւր առաքելական գործունէութեան կը ձեռնարկէ, իրաւ ալ յարմարագոյն

ԴԱՐՁԻՆ պատեն չէր կրնար գտնել
ՍԿԻՋԲԸ արդիւնաւոր յաջողութիւն
 ունենալու համար: Հարուածեալներու, և առհասարակ ամէն սարսափահարներու, հնգօրեայ բացարձակ պահեցողութիւն մը կը հրամայէ, ուրկէ հետք հարուածեալներուն բժշկութիւնը կը լրացնէ (ՁԼՆ. 25): Այս պահքին յիշատակն է Աւուջաւորը, որ է առաջին պահք, զոր Լուսաւորչի հրամայեց տարուէ տարի կատարել, յիշատակելով Նինուէացոց ապաշխարութիւնն ալ, որուն նմանութեամբ հրամայած էր այդ առաջին պահքը (ԸՆԴ. 105): Ապաշխարողական միջոցը ստեղծուի 60 օր ևս կը շարունակէ, յորա Գրիգոր անընդհատ քարոզելով և աւետարանելով զարծողները կ'ամրացնէ իրենց հաւատքին մէջ, և հետզհետէ անոնց թիւը կ'աճեցնէ: Ընդարձակ կերպով կը բացատրէ սատուածային ստեղծագործութեան և նախախնամութեան ու փրկագործութեան խորհուրդները, քաղելով Հին և Նոր Կտակարաններու գլխաւոր կէտերը, և զանոնք նորահաւատ ժողովուրդին հասկացողութեան մօտեցնելով: Ժամանակագրական զննութիւններն ալ շարունակելով կը գտնենք, որ բժշկութիւնները կատարուած կ'ըլլան սահմի 16'ին, իսկ երկամսեայ քարոզութեանց լրումը կ'իյնայ քաղոց 16'ին, որ հոռմէական տոմարին պատշաճեցնելով կը հանդիպին նոյեմբեր 26'ին, և յաջորդ 302 տարուայ յունուար 25'ին: Այդ վերջին թուականն է Լուսաւորչի մեծ տեսիլին օրը, կամ ուրիշ բացատրութեամբ Միածնին իջման կամ Էջմիածնի օրը, ինչպէս որ ինքն Լուսաւորչին հանդիսապէս պատմած է զայն նորահաւատ բազմութեան, ապաշխարութեան միջոցէն վերջը զայն հոգեւորապէս պարզանելու և միաթարելու համար: Էջմիածինը Հայոց եկեղեցւոյն համար հիմնական և նախնական պարագայ մը լինելով, պատշաճ կը սկսենք յառաջ բերել տեսիլին ամփոփումը:

55. Կէս գիշեր էր, կ'ըսէ Գրիգոր, զուք ամենքնիդ խոր քունի մէջ էիք: Իսկ

ևս տակաւին արթուն՝ աստուածային նախախնամութեան վրայ կը խորհրդածէի, եւ ահա բոմբիւն ու թըն-

ԷԶՄԻԱԾՆԻ զիւն մը յսեցի, և տես-
ՏԵՍԻԼՔԸ սոյ որ երկինք կը բաց-
ուէր, յուսոյ շողեր կը ճա-

ռագայթէին, և այդ Բէկերդաւան լաւոյ, երկինքէն իջնելով զիս անունով կը կոչէր (ԱԳՔ. 382): Ասոր վրայ կը պատմէ թէ իջնողը Միածինն էր, որ ձեռքը ոսկեղէն ուռ մը ունէր, և մինչև արքունիքին մօտը գալով գետինը կը բաղխէր, և սանդարամետը կը զղրղեցնէր: Էջմիածնի մեծ մուտքը տակաւին Տրդատայ Գոռ կը կոչուի, որ արքունիքը կը յիշեցնէ: Մայր աստուծոյն ներքեւն ալ, որ դատարկ է ու կը հնչէ, Սանդարամետի գեանափոր աստուծոյն հին տեղը եղած է: Գրիգոր կը շարունակէ տեսիլքին մէջ ցուցուած Կաթողիկէին ձեւը նկարագրել: Սիւն մը արքունիքին մօտ, ոսկի ուռով բաղխած տեղը, խորիսխը ճախարակեալ և բլուրի մը չափ մեծ, վրան հրեղէն սիւն մը յոյժ բարձր անոր վրայ ալ ամպէ թակաղակ կամ խոյակ, և ամէնուն վրայ յուսեղէն խաչ մը: Նոյն կերպով ու ձեւով ուրիշ երեք սիւններ ալ, առաջինէն ցած, այնպէս որ խաչով մէկտեղ մեծ սիւնին թակաղակէն վար կը մնային: Երեք փոքր սիւններ կանգնուած էին Հռիփ-սիմէի և Գայիանէի և Մարիանէի նահատակուած տեղերը: Չորս խաչերուն վրայէն չորս կամարներ նետուած էին մէկէն միւսը, կամարներուն վրայ խորանարդ գմբեթ մը, գմբեթին վրայ Աթոռ Աստուծոյ, զոր մարթ է իմանալ իբր գմբեթին յապտերը, և աթոռին վրայ զարձեալ մեծ խաչ մը: Տեսիլքին պարագաները զիսելով ոմանք բախ թէ պարզապէս Էջմիածնի կաթողիկէին նկարագրութիւնն է, տակաւն այն շատ հեռու է աստուծոյ մը նմանութենէն: Մերկ սիւններ զաշտի վրայ, մէկ սիւնը երեքէն բարձր, կամարներ խաչերուն վրայէն, գմբեթը խորանարդ, բնառ. Էջմիածնի աստուծոյն չին նմանիր: Եթէ տեսիլքին մէջ սիւն ու կամար ու գմբեթ յիշուելէն կը հետեցնեն, անոնք որեւէ չէնքի մէջ ալ կը գտնուին, և Գրիգոր կընար լատգոյն կերպով աստուծոյ մը նկարագրել, վաճաղի արդէն Կեսարիայի մէջ աստուծոյն տեսած էր: Ասկի յարմար է

ըսել, թէ Լուսաւորիչի տեսիլքը ոչ թէ աստուծոյ մը նկարագիրը կու տայ, այլ Էջմիածնի չորս աստուծոյն խորհուրդը կը բացատրէ:

56. Լուսաւորիչի տեսիլքը երկրորդ մաս մըն ալ ունի, ինչպէս ինքն պատմած է: Նա տեսաւ որ ըն-

ՏԵՍԻԼՔԻ Դարձակ դաշտը լեցուն էր
ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ միասին սեղաններով, որոնց խաչաքանչիւրին վրայ

միմի խաչ կայր: Գետ մը կ'անցնէր դաշտին մէջէն, որուն մէկ կողմէն կու գային սեւ այծեր, և գետը անցնելով ճերմակ ոչխարներ կը դառնային, ոչխարներէն յուսակիզ գառներ կը ծնէին, որոնցմէ ոմանք թեւաւորուելով երկինք կը բարձրանային, մինչ ուրիշներ գայլերու կը փոխուէին և հրեղէն հեղեղով մը կը տարուէին ու կ'անհետանային: Լուսաւորիչ ինքը մեկնած է, տեսիլքին մէջ մի մասերը Հայոց եկեղեցւոյն պատշաճեցնելով, և աւելցնելով թէ հրաման եղած է իրեն, չորս սիւններուն տեղերը աստուծոյն կանգնել, և կը հրամայէ ժողովուրդին որ պէտք եղած նիւթերը պատրաստեն: Եթէ տեսիլքին երկրորդ մասին նկատմամբ ալ բաւարար թէ եղելութեանց վրայ ձեւուած զրոյց մըն է. մենք կը յիշեցնենք, թէ պատմութեամբ տեսիլքը տարօրինակ պարագաներ չունի, և կրնայ որեւէ եկեղեցւոյ ալ պատշաճիլ, զի մկրտութեամբ սրբուիլը, հաւատացելոց հետզհետեւ ածիլը, ոմանց սրբութիւնը, և այլոց մեղաւորութիւնը, ամէն եկեղեցիներու վրայ ճշմարտութեամբ կէտեր են: Լուսաւորիչը իւր տեսիլքէն առիթ առած է նորահաւատ ժողովուրդին ընելիքը սորվեցնել, և ուղղութեան մէջ ապրելու յորդորել: Այս է էական կէտը:

57. Վերապէ կ'ընելէն մինչև տեսիլքը անցնող 66 օրերը, կրնան համեմատուիլ Առաջաւորէ մինչև Զատիկ

ՎԱՅՅԱՐԱՆՆԵՐՈՒՆ անցնող 10 շաբաթներու:

ԵՆՆՈՒԹԻՒՆԸ միջոցին: Անոր լրանալուն Գրիգոր կը սկսի եկեղեցւոյն կան պէտքերու հոգացողութեան: Աստիճան զործր պէտք էր բլլար մեծ սիւնին տեղը մայր-աստուծոյ կանգնել, յայց գայն կը յետաձգէ Գրիգորը: Բնէն հոգեւ և ժողովուրդէն Բարեբաշտեան Աստուծոյ զարթեւեցէ (ԱԳՔ. 382):

395), որովհետև չինուկիք ստճարին տեղը մեհան էր, և պէտք էր նախապես ծխական օրէնքով նա իրազարծել, անոր հոմար բառակուն կը սեպէր քաղաքորմով փակել, մեծ խաչ մը կանգնելով մէջտեղը: Իսկ կոյսերուն վկայութեան տեղերը անանց արիւնքով արբուած և նա իրազարծուած էին: Եւ սակայն անմիջապէս ձեռնարկեց անանց վկայութեանները կանգնել: Նախ սուրբերուն մարմինները պատեց ու արկղազարծ տապաններու մէջ փակեց, և վկայարաններուն ներքեւը զետեղեց, և վրանին պատշաճաւ սրտաճարներ կատարեց երեք տեղերն ալ, որ նախատակաւ թիւնները կատարուած էին: Այդ ստճարները զարուց ի զարս պահուած և մնացած են մինչեւ ցայժմ, Ս. Հռիփսիմէի և Ս. Գալիանէի ստճարները իրենց անուամբ կը մնան: Երրորդը Ս. Շոգակաթ անուն կը կրէ, իսկ այն տեղ նախատակաւ ալ Մարիանէ կոչման անունը՝ միայն աւանդութեամբ ծառայողացած է: Գերեզմանն ալ միաներէն տարբեր, հողին երեսէն վեր է: Իսկ Շոգակաթ անունը, որ Լուսաւորչի տեսիլքին ալ պարտաւ անունն է, կը ցուցնէ թէ Գրիգոր կոյսերուն բնակութեան հնձանը իրեն ստորակրան բնակավայր էր բրած, և այն տեղէն տեսաւ յաւելն չափերուն կաթիլը և Միածնին իջնալը: Երեք ստճարները այսօր ալ կանգուն են, թէպէտ նոյն իսկ Լուսաւորչի չինուանները չեն: Հռիփսիմեանց ստճարը Կոմիտաս կաթողիկոս, և Գալիանէանցը եզր կաթողիկոս վերաշինեցին է: զարուն մէջ: Իսկ Շոգակաթը՝ նախապէս կաթողիկոս վերաշինած է Ժէ. զարուն վերջերը: Հռիփսիմեանց և Գալիանէանց ստճարներուն ներքեւ զեանտփորներ կան մեծամեծ քարերով չինուած, և տանց մէջն են կառնուած ուկարները: Ատանց գոյութիւնը վերջի ժամանակները ստուգուեցաւ: Հռիփսիմեանցը՝ Լուսին կրանտ սրնկաւ փորձած գոյութեան տաթի (ՓԱՎ. 237), և Գալիանէանցը՝ Յովհաննէս արեղայի հետաքրքիր խաղարկութեան հետևանք (ՓԱՎ. 251):

58. Երրորդ այդ վկայարանները կը չինուէին, միւս կողմէն Գրիգոր ու Տրդատ քրիստոնէութեան տարածուելուն կը հետապնդէին: Տրդատ իւր թագաւորական իշխանութեամբ, քրիստոնէութիւնը իր

քանիքին և երկրին պաշտօնական կրօնքը կը հռչակէր, հեթանոս կառապատութեան խափանալը կը հրամայէր, և կարեւոր պատուէր տւելով կու տար սրբէս զի քանդուին ու կործանուին չառատածներու մեհանները, որոնք մնալով կրնային ժողովուրդին դաշխակուութեան տաթի բնծայել: Այդ նպատակով նոյնինքն Գրիգոր պետական պաշտօնական բնկերակցութեամբ գործադրութեան կը ձեռնարկէր, և Վաղարշագատէ մեկնելով նախ կը կործանէր Մեծամորի մօտ երազամոյն կոչուած տեղը՝ Տիրի մեհանը, անկէ ետքը Արաշատի մէջ եզրով Անահիտի տաճարը: Արաշատի գետտին պաշար լրացնելով կ'անցնէր զէպ արեւմտաք Նկեղեաց կողմերը, և հետզհետէ կը քանդէր, Թորգանի մէջ Բարչամիւսայ, Հանի ամրոցին մէջ Արամազդայ, երեզ քաղաքին մէջ Անահիտի, Թիլ տանի մէջ Նանէի, և Բագատիջ գիւղի մէջ Միհրի մեհանները: Պատմութիւնը այսպիսի ինչ յանտանէ կը յիշէ, և չարունակեր Գրիգորի ուրիշ տեղեր ալ կատարած գործերը: Ամէն տեղ չէնքերը կը կործանէին ու կուտքերը կը փշրէին, և տեղակին վրայ խաչ մը կը կանգնէին: Ինչչափ որ ոսկի ու արծաթ ու հարստութիւն կը գտնէին, կը գրուէին ու աղքատներու կը բաշխէին, իսկ գիւղերը իրենց գետիններով և չինուածներով, որ ստաջ մեհաններուն կառնածներ էին, անանց տեղ կանգնուելիք եկեղեցիներու կը սեփականէին (ԱԳԹ. 4)(18): Քառմերուն կատարուելուն տեղադրութիւն չկայ այդ ստաջին քարտուութեանց ժամանակ: Իսկ զեւերուն Կառնի և Խաղտեաց բանները փախչելուն բացառութիւնը կը ցուցնէ, թէ հեթանոսութեան պաշտարանները տաւերապէս հիւսիսային կողմերը կը գտնուէին: Դննապատներէն ոմանք կծու կերպով կը մեղադրեն Տրդատն ու Գրիգորը, թէ այդ կործանութեամբ հետանց յիշատակներու քննուելուն պատճառ եղան: Մենք կը բառականապէս զիտուէր, որ Հայաստան տեղական գրութիւն չունենալով այդ կողմէն մեծ կարուստ մը չէր կրնար կրել, և թէ մեհաններու կործանումը մը նոյնիսկ Յունաց ու Հռոմայեցի մէջ

պիսկոպոսութեան ձեռնադրութիւնները :

61. Այդ ձեռնադրութիւն ընդունելու պարագային ոմանք ուզած են այնպիսի իմաստ մը տալ, իբր թէ
 ԱՅՈՒՆԵՐՈՒ անուր Հայաստան Կեսա-
 ՎԱՋՄՈՒԹԻՒՆԸ բիոյ աթոռին ենթարկ-
 եալ վիճակ մը եղած ըլ-
 լայ (ԳԷԼ. 41) : Սակայն ոչ մի նշան և ոչ մի
 փոստ հնար չէ գտնել այդ մեկնութիւնը
 հաստատելու, և պատմութեան ընթացքն ալ
 երբեք այդ ենթադրութեան հնչատելու : Ա-
 թոռներու կազմակերպութիւնը և դասակար-
 գութիւնը հետզհետէ հաստատուած բան
 մըն է եկեղեցւոյ մէջ, և ըստ ամենայնի
 օրինակուած է քաղաքական բաժանմանց և
 դասակարգութեանց վրայ : Եպիսկոպոսական
 և մետրոպոլիտական և պատրիարքական ա-
 թոռները, յամենայնի և ըստ ամենայնի կը
 համապատասխանեն քաղաքական վարչու-
 թեան կազմած գաւառներու, նահանգներու
 և ըզեշխութեանց : Առաքելոց ժամա-
 նակ աթոռներ ցրիւ հաստատուեցան, իսկ
 անոնց դասակարգութիւնը հետզհետէ կազ-
 մուեցաւ քաղաքական իշխանութեան դա-
 սակարգութեան համեմատ : Ամէն գաւառ,
 այսինքն քաղաք մը իւր չըջականերով՝ և
 պիսկոպոսարան մը եղաւ, նահանգապետի
 քաղաքներ մետրոպոլիտաններ դարձան,
 և ուր ուր մեծ ըզեշխութիւններ կային պա-
 տրիարքութեան բարձրացան : Այդ դասակար-
 գութիւնը իւր նշանակութիւնը ստացած էր
 Հռոմէական կայսրութեան մէջ՝ չորրորդ
 դարուն սկիզբները : Հռոմ, բնիկ հռոմէական
 և արևմտեան երկիրներու պատրիարքա-
 ընդն էր ճանչցուած, ինչպէս Աղեքսանդրիոս
 և Անտիոք ալ նախկին Պաղոմիան և Սելու-
 կեան ինքնակալութեանց կեդրոններն էին
 եղած, և Հռոմէական կայսրութեան ներքե
 ալ իրենց ամփոփ ձեւը պահած էին, իբր
 մեծ ըզեշխութիւններ, Եգիպտոս և Արև-
 ւելք անուններու ներքե : Այս երեքն
 զոտ երեք ևս մեծ աթոռներ էին Կեսարիոս
 և Նիկիտոս և Հերակլիոս քաղաքները, որոնք
 Պոնտոսի և Ասիոյ և Թրակիոյ ըզեշխու-
 թեանց կեդրոններն էին : Այդ ամէնը կ'ա-
 պացուցուի երրորդ քաղաքական և եկեղե-
 ցական գաւառացուցանները իրարու կը
 ըզդդատուին, և իրարու կատարելապէս

համապատասխան ըլլալին կը տեսնուի :
 Հետեւաբար բոլորովին մտացածին է տա-
 քելոց անուններուն հետ կապել պատրիար-
 քութեանց ծագումը, և բոլորովին բռնա-
 զօտիկ է Հռոմէականաց պնդելը, թէ Հռոմ
 պատրիարքութիւն ճանչցուած է Պետրոսի
 գերեզմանովը, Անտիոք՝ Պետրոսի այն տեղ
 ստամարար մնալովը, և Աղեքսանդրիոս
 Պետրոսի աշակերտ Մարկոսէ սկսելովը :

62. Աթոռներու ծագումին այդ սկզբ-
 բունքը կը ծառայէ անոնց իւրաքանչիւ-
 րին իրաւաստական սահ-
 ԻՆՔՆԱԳԼԽՈՒԹԵԱՆ մաներն ալ գծելու : Հե-
 ՓԱՍՏԵՐԸ տեսալէս կրնանք եզ-
 րակացնել, թէ Պոնտոսի
 աթոռը կամ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսը, Հռո-
 մէական կայսրութեան սահմաններէն դուրս
 իրաւասութիւն և իշխանութիւն չունէր :
 Վասնզի Հայաստան սոցա և ինքնագլուխ
 տէրութիւն էր, և որչափ ալ Հռոմէական
 կայսրութեան հովանաւորութենէն կ'օգ-
 ատէր, սակայն ոչ անոր հարկատու, ոչ
 հպատակ, և ոչ ալ գերիշխանութեանը են-
 թարկեալ երկիր էր, այնպէս որ ազատօրէն
 երբեմն Հռոմայեցւոց և երբեմն Պարսից
 հովանաւորութենէն կ'օգտուէր : Եւ ոչ ալ
 Հայոց դարձր Կեսարիոյ եկեղեցիէն զրկուած
 քարոզիչներու ձեռքով կատարուած էր, որ
 տաթ ընծայէր տեսակ մը եկեղեցական աշ-
 խարհակալութեան իրաւունքին, որով ա-
 տաքեղական եկեղեցիներ քրիստոնէութիւնը
 ընդարձակելու ուղիաւեցան, և նորահաստ
 երկիրներու մէջ իրենց իրաւասութեան ներ-
 քե աթոռներ հիմնեցին : Հայոց դարձին
 մանրամասնեալ և վաւերական պատմու-
 թիւնն ալ բացէրոց կը հերքէ Կեսարիոյ
 աթոռին նախաձեռնութիւնը, զոր յետիններ
 ենթադրական կերպով ուղեցին մէջտեղ նե-
 ալ : Արդէն Հայաստան տաքեղական քա-
 ըզդութեամբ քրիստոնէութիւնը ճանչցած և
 հովուական աթոռ ալ ունեցած էր, և Կե-
 սարիոս չէր կրնար յայլ ճիշտ ձեռք, ուր ար-
 դէն առաւելեցաւ Քրիստոս (ՀՌՄ. ԺԵ. 20) իբր
 ի նորոյ քրիստոնէութիւն և աթոռ հիմնել :
 Արդար ըլլալու համար պէտք է յայտարարել
 թէ Կեսարիոյ աթոռն ալ այս տեսակ յաւակ-
 նութիւն չունեցաւ, այլ մատուցուած ճանչցաւ
 Հայոց տաքեղական ինքնաշխարհ աթոռը :

և Գրիգորի գրելով խոստովանեցաւ, թէ Քեւ ծագեաց արեւմտեան Գրեգորսն է Գրեգ, և Գրեգ ընդրեցաւ էրեւել ընդրեցաւ արեւմտեան թուոյն և Բաբելոնիոսն (ՁԵՆ. 10): Կեսարիա ուրիշ մէկ գրի մէջ ալ ձեռնադրութեան առաջութիւնը նկատեց իբր Վաթիւն է Քիւ երկուցոնց խոսքն (ԱԳՔ. 431), որ է իբր փոխադարձ սիրոյ նշանակ: Հոգ չէ որ Դեոնդիոսի նամակներուն վաւերականութեան վրայ դիտողութիւններ կարեւորանալ յարուցուիլ, ամէն առթիւ մէջ անոնք հին գրութիւններ են, որ կրկու կողմերուն համոզումները կ'ապացուցանեն: Բոլոր պատմական պարագաներն ալ կը հաստատեն, թէ ոչ Դեոնդիոս և ոչ անոր յաջորդ Կեսարիոյ հայրապետներ, երբեք Հայաստանի վրայ եկեղեցական իշխանութիւն չգործածեցին և գործածել չձեռնարկեցին, այլ Լուսաւորիչ և անոր յաջորդներ ինքնազուլու և անկախօրէն հովուեցին, և եկեղեցւոյ պէտք եղած կարգադրութիւնները հաստատեցին: Հետեւաբար Գրիգորի Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն ընդունիլը երբեք իրաւասական ծագում չունէր, և ոչ ալ իրաւասական հետեւանք ունեցաւ, և եթէ նոյն պահուն Հայաստանի մէջ ձեռնադրութիւն կատարելու բաւական թոյլով եպիսկոպոսներ չգլխաւորին ալ ընդունինք, ստիպուին կը մնայ այն իբրեւ պատահական մի պարագայ, որ յոռաջ եկած է կամ Գրիգորի Կեսարիոյ մէջ ունեցած անձնական յիշատակներէն և յարաբերութիւններէն, և կամ Տրդատի՝ զործին չքակութիւն տալու փափաքէն:

63. Ձեռնադրութիւնը տեղի ունեցաւ 302 տարւոյ, առաջին ամիսներուն մէջ: Այդ թուականը ոչ մի արդէլք չգտնէր, հալածանայ հրապարակութեամբ՝ Կեսարիոյ մէջ այսպիսի հանդիսաւոր գործողութեան մի կրկիք զժամուրդ թնկնէ: Ոչ միայն հար է զիտել թէ հալածանքներ երբեք եկեղեցական ձեռնադրութեանց արդէլք չեն եղած, և առատաւին ձեռնադրութեան հանդերձանքին վրայ կրկնան դիտողութեան տեղի տալ, այլ առաւելապէս մտադրութեան արժանի է գիտնալը, թէ Դիոկղեափանոսի հալածանքը այդ թուականէն սարի մը հաքը, 303 փետրուար

րի վերջը, հրամայուեցաւ Նիկոմիդիոյ մէջ, և ժամանակ մըն ալ անցաւ մինչև որ պատաները ստրածուէր: Իսկ անկէ առաջ քրիստոնեայք կատարեալ խաղաղութիւն կը վայելէին Արևելքի մէջ, միայն պատահաբար և անձնական պարագայից տոբիթներով գաւառապետներ քրիստոնեաներէ ռմանց վրայ կը բռնանային, հին օրէնքներէ օգտուելով: Այդ կարգէն է նաև Գրիգորի աներձագին, Փիլոքթալիոյ քորեպիսկոպոս Աթանազինէսի նահատակութիւնը, որ տեղի ունեցած էր կեղծ նամակի մը մասին, իւր աշակերաններէն մէկուն ըրած անհիմն զրբպարտութեան վրայ (ՎՐՔ. Գ. 347): Գրիգորի Կեսարիայէ բերած գլխաւոր յիշատակը Ս. Կարապետի մատուցն է, որ ըստ աւանդութեան երուսաղէմէ եփեսոս բերաւ և էր Պողիկարպոսի ձեռքով, և եփեսոսէ Կեսարիա բերուած ու պահուած էր Փիրմիլիանոսի ձեռքով, և մինչև հիմայ ալ կը պատու ուի Կեսարիոյ Ս. Կարապետ վանքին մէջ: Այդ մատուցէն մաս մը ուղեց Գրիգոր մէկտեղ տանիլ և թէպէտ Դեոնդիոս հաճեցաւ, բայց ժողովուրդին կողմէն դժուարութիւն յայտնուելուն վրայ, Հայ նախարարներ պարտաւորուեցան մաս մը զօրութեամբ և մաս մը նուէրով գործը յաջողցնել (ՁԵՆ. 24): Ս. Կարապետին մատուցէն զատ Գրիգոր ստացաւ մաս մըն ալ իւր ազգականին Ս. Աթանազինէսի մատուցէն, և այնուհետեւ այս երկու տնտեսներ անբաժան միացած կը մնան ազգային յիշատակներու մէջ, և սարեկան տօնախմբութիւն ալ ունին (ՏՈՆ. 155):

64. Կեսարիայէ մեկնելով Գրիգոր հանդիպեցաւ Սեբաստիա, հասել զբաւ իրեաց (ՁԵՆ. 24), բայց թերեւս ազգակցական յարաբերութիւններ ալ նորոգելու, կամ որովհետեւ անք բաւեց Բաղդադէն եղբոր (ԱԳՔ. 420), զի կրօնաւորաց պէտքը առաւելապէս Կեսարիայի մէջ կրնար հոգալ: Գրիգորի հետ եկողներուն մէջ կը յիշուին Դիոսիոս Աղէքսանդրացի, Սուրբինոս եփեսոսի և Ջենոր Դրակ Ասորի (ՁԵՆ. 25), և ասոնցմէ զատ Բաղդադէ բաւեց Բաղդադէ յաճեալ առաջը ընդէր (ԱԳՔ. 421), հարկաւ զանազան քաղաք-

ներէ հաւաքելով, և անոնց հետ կը մտնէր Հայաստան՝ Նիկիադոլիսի և Երզնկայի գիծով։ Հայաստանի հարստեղծութիւնը կրապաշտութեան պարսկական միջնաւերջէն էր, և Գրիգոր ձեռնադրութենէ առաջ այն կողմեր չէր եկած, ուստի փոխանակ շխտակ Վաղարշապատ երթալու, Տարսն իջաւ, որ այնտեղի մեհակներուն ալ կործանման աշխատի։ Կոստանի մօտ Խննակներուն բազմութեան վրայ՝ և Աշտիշատի մէջ Վահե անուն մեհակներն վրայ կանոնաւոր պատերազմի պարտաւորուեցաւ, քաղաքաւորութեան մերձեցաւ զէնքի պարտութեամբ զիմաղրեկուն պատճառով։ Մեհակներու տեղերը հիմարեկեց Գրիգոր Հայոց նախնական եկեղեցիները, զի այլևս եկեղեցական պաշտօնակատարութեանց պէտք եղած աստիճաններն ունէր։ Ս. Կարապետի առաջին հիմարեկեց Խննակներուն բարձրանողակին վրայ Քարաքէի տաքը (ՁԵՆ. 36), և Ս. Երրորդութեան Մայր եկեղեցին Աշտիշատի մէջ (ԱԳԹ. 424)։ Այս տեղերը գեական Գրիգոր մէկտեղ րեւած մասունքներուն կատարները, նախ րեւանայ կամ քարեայ առնաշափ տապաններու մէջ զնկելով, և ապա տապանները հողին մէջ թաղելով։ Հին դարերու մէջ սրբոց նշխարները միմիայն գերեզմանի զիրքի մէջ կը պատուուէին, և եթէ տեղափոխուէին ու բաշխուէին ալ, նորէն գերեզմանի ձևի կը վերածուէին, և սովորութիւն չէր մասնատուութեան կամ որեւէ շարժական ձևի ներքին պահել սրբոց տեղանքները։ Ս. Կարապետի և Ս. Աթանազիոսի ձեռնարկած գերեզմանները, առաջին անգամ և զլիսաւոր մասունքներով գրուեցան Խննակներ Ս. Կարապետի մէջ, որ եղաւ Հայոց մեծ ուխտատեղի, և Ս. Յովհաննէս Կարապետն ալ ընդունաւ եղաւ իր Հայոց աշխարհին երկնաւոր պաշտպանը։ Այն սուրբերուն գերեզմանները կը զանաւոր միեւնոյն Մշոյ զաշտին մէջ եղլլաւ սի Ս. Յովհաննէսի և Մանուկանքի Ս. Կարապետի եկեղեցիներուն մէջ, որ տեղեր փոքր մասեր գեական է Գրիգորի թէպէտ այլ վերջին գեական մեկերը Զեհար ու Աղաթանգեղոս չեն յիշած, բայց անոնք զարուհի ի պարսկական պահում են, և այսօր իսկ կը տեսնուին։ Իսկ մասունքներուն վերջին կատարները գրուեցան Բաղրեւանդի Ս. Յովհաննէս եկեղեցի այն մէջ (ԱԳԹ. 433)։ Կո-

ստորչի Տարսն եղած միջոցին հանդիպեցաւ Ամանորի աշխարհաւոր՝ որ կը կատարուէր նաւասարդի մէկին, (ՁԵՆ. 35), և որ 302 տարին կ'իշխար սեպտեմբեր 12'ին։ Գրիգոր հեթանոսական մեծ տներ քրիստոնէական տոնախմբութեան փոխեց, և Ս. Կարապետի առաջին մէջ նոր մկրտածներ համախմբելով եկեղեցական հանդէս կատարեց, և հրապարակեց յայտնի ի նման գեղեցիկ եւ մեծ տոնախմբել (ԱԳԹ. 425)։ Գրիգոր Տարսն զանաւոր միջոցին շարունակ մկրտութիւններ կատարեց, և յատկապէս կը յիշուին Կոստանքներ, և Աղաթանքի մէջ մկրտած 5050 հոգիներ, և քահանայներու ձեռքով ձորամիջի մէջ տանձինն մկրտած կիներ (ՁԵՆ. 35), որոնց զուամար 19 թիւ կամ 190,000 կը յիշուի (ԱԳԹ. 425)։

65. Գրիգոր մինչև սոսմի 7, կամ նոյեմբեր 17 Տարսնի մէջ մնալէ, և նահանգին ամեն կողմեր քրիստոնէական թիւերը ամբողջեցէ և հաշիւեցէ, և հաշիւեցէ և հաշիւեցէ հաշիւեցէ (ԱԳԹ. 426)։ Տրդատ, որ անհամբեր կը սպասէր Գրիգորի վարձին, այլևս չժողովեց անոր համբերուն, և ինքը փախեց զայն զիմաղրեկ Բաղրեւանդի մէջ իւր ընտանեօք և աւազանիով։ Արտաշարժ եղաւ իրերոց հանդիպումը, և անմիջապէս ձեռնարկեցին հոգեւորական միախմբութեանց, և հաշիւեցէ թահաւորէ ի պահ և յաջիւն անցնելէ հաշիւ, Տրդատ և Աշխէն և Խոսրովի զուխաւ, և ամենայն մարդիկ բանակին մկրտուեցան Եփրատ գետի Արածանի ճիւղին մէջ, ուր ցարդ կը ցուցաւ սեպտեմբեր քար մը Տրդատի աշխէն անունով։ Մկրտած տոններու թիւ 400 թիւ րատած է. որ է 4 միլիոն, այլ պէտք և այս թիւը բոլոր ոյց միջոցին զանազան կողմեր մկրտածներուն վրայ տարածել, և ոչ թէ նոյն որ մկրտածներուն վրայ, վաճաղի այլ թիւ գրուած է յայն առաջ մկրտած ոյց ու կին ու մանուկ ի միաւոր հաշուելով (ԱԳԹ. 435)։ Տարսնէ մեկնելուն թիւականը և ամբողջ պատարասութիւնն ալ հաշիւի տանելով,

ինչ որ Երկրորդ Լուսաւորիչ անունն ալ կը յայտնէ: Նորա սուաջին հոգեւէն մին եղաւ. պաշտօնեաներ ձեռնադրել կրկրին ամէն կողմնեւրուն համար: Քահանաներու, սարկաւազներու, և անաղանտներու համար գրուած է թէ անիւնք էին էին ի քաղնաւնէն (ԱԳԹ. 448), միասին համեկով հարկաւ ուրիշ կախակապաններէ ալ ձեռնադրուածները. որոց իւրաքանչիւրն իր վիճակին պէտքերը հոգալու պարտաւոր էր: Իսկ եպիսկոպոսներուն թիւը ասելէ առ զընթացքէն ըստ ան է (ԱԳԹ. 448), և ընտ. չափազանց չէ այդ թիւը: Եթէ իւրաքանչիւր գաւառ իր եպիսկոպոսը պիտի ունենար, երկու հարիւրի կը հասնին Մեծ Հայոց գաւառները, մեծ գաւառներ օգնականներու պէտք ունէին, սուսքեկական պաշտօններ և հայրապետանոցի գործերն ալ՝ յատկապէս որոշուած եպիսկոպոսներ կը պահանջէին: Բաց աստի Գրիգորի սուսքեկական պաշտօնը տարածուեցաւ. Վրաց և Աղուանից կրկրներու վրայ ալ, և Խարսեաց, Մասքըթաց, Ալանաց, Կասպից, Միջագետաց, Ասորուց և Մարաց կողմերն ալ Հայոց թագաւորութեան հետ կապուած էին, և Գրիգոր Բնիկը յԱրարատեան յէտէր Գառնաւնէն զանաւորեալ էր (ԱԳԹ. 440): Զհետք հայաստանի գաւառներուն թիւը 620 կը զնէ, որ կընտր եպիսկոպոսներուն թիւը բարձրացնելու փոքար ըլլալ, սակայն կ'երևի թէ նա քառասունուհին, ու ելի մանր բաժանումներ կ'իմանայ, և ոչ եպիսկոպոսական վիճակներ, որովհետեւ ամէն գաւառէն Բնիկը Գառնաւնէն կ'ենթադրէ (ԶԵՆ. 13), և ոչ թէ իւրաքանչիւր գաւառին եպիսկոպոս մը: Գրիգորի ձեռնադրած եպիսկոպոսներէն 12 միայն յանուանէ յիշատակուած են, և երեւի թէ ասոնք տեսակ մը երկրասասանից ժողով կը կազմէին հայրապետանոցի մէջ: Յիշուածներն են, Աղբիանոս Եփրատացոյց, Եւստողիոս Բասենոյ, Բասոս, Մովսէս, Եւսեբիոս, Յովհաննէս, Ագապէս, Արաթիկէս, Արսուկէս, Անտիոքէս, Տիրիկէս և Կիրակոս: Թէպէտ միայն երկուքին վիճակները յիշուած են, սակայն ամէնքն ալ Եղեմիակոս Կաթողիկոս կը յիշուի թէ յորդանոց Գառնա ընդհանր (ԱԳԹ. 442), որով բնիկ հայազգիներ ըլլալնին կ'իմացուի, թէպէտ օտար անուններ

ստացած են, հաւանաբար մկրտութեան տ-
տե՛ն :

68. Յատուկ մատուցում թիւն դարձուցած է Դրիգոր քաւմերու. սերունդները եկեղեցական պաշտօններու. կոչ

ԿՐԹԱԿԱՆ
ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ծինն զիւրութիւններ պատրաստելու մտադրութիւնը, վասնզի հեթանոսութեան աստն կրօնական ծառայութիւնը յատուկ դասակարգի մը ժառանգական վաստակն էր, ի՛նչ իբր աշխատութեան վարձ և ի՛նչ իբր հասոյթի ազգիւր, քուրմներն ալ ազգու դասակարգ մըն էին, և կրնային մեծ դժուարութիւններ հանել, եթէ յանկարծ ամէն զիւրութենէ զրկուած ըլլային: Ընդհակառակն յաջող օժանդակներ կը դառնային, եթէ իրենց օգուտն ալ ապահովուած տեսնէին: Միւսնայն աստն ժողովուրդին սովորական զգացումներն ալ իրենց գոհունակութիւնը կը գտնային, երբս իրենց հին սովորոյթներն ալ պահուած կը տեսնէին: Միայն պէտք էր զանոնք յաւ կրթիկ նոր կրօնքին սկզբունքներուն մէջ, ուստի նոր հաստատուած ուսումնարաններուն մէջ, հոգ կը տարուէր առանձն զաւգիս պնդութեամբ և զանազան նշաններով և միանգամայն չէր մոռցուիր անոնց դասընթացը հին իւրեքէ (ԱԳԹ. 438): Այս նախահոգ զգուշատրութիւններով կը յաջողէր Գրիգոր, զօրաւոր օժանդակներ կազմել անոնցմէ, որք այլապէս տնտեսական զգուշութիւնը պիտի դառնային, ժողովուրդին նախապաշարեալ միտքին վրայ իրենց ունեցած ազդեցութեամբ, կրօնական դաստիարակութեան համար եղած Զանգերը միանգամայն մտաւորական զարգացման ալ կը ծառայէին: Բայց որովհետեւ Հայ ապրումն ու Հայ գրականութիւնը գոյութիւն չունէին սակաւին, ստիպեալ էին զանազան լեզուներով և երկնային դաստիարակութիւնը յոյս կամայական բան մը չէր: Այն միջոցին Հայաստանի սահմաններուն վրայ երկու ուսումնական կեդրոններ կը գտնուէին, Եզեմիս և Կեսարիա: Եզեմիսը ասորերէն լեզու կը զարծածէր, երկրորդը յունարէն: Հայաստանի նահանգներն ալ մէկէն կամ միւսէն

կ'օգտուէին, իրենց մերձաւորութեան համեմատ: Հարաւային նահանգներ, Աղձնիք և Կորդուք, Տուրուքիստան և Նօսիք, աւելի Եգեանայի հետ յարաբերութիւն ունէին, իսկ հիւսիսային նահանգներ, և աւաւելոյս Բարձր Հայք և Արարատ, Տայք և Սիւնիք Կեսարիայի հետ կապուած էին: Հայաստանի մէջ նոր բացուած կրթարարներն ալ այդ բաժանման հետեւեցան:

66. Կրթական ձեռնարկէն աւելի էական էր, հոգեւոր պաշտամանից կարգադրութիւնը: Հայերէն լեզուն գրչութեամբ և կարդացուած լեզու չլինելով՝ անհնար էր ամէն մասերով կատարելով պաշտամունքներ և արարողութիւններ ունենալ: Հայոց համար և Հայոց յատուկ:

ՀԱՅԵՐԱՆԻ

ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

Միւս կողմէն Գրիգոր ինքն Կեսարիայի մէջ անած և ուսած, և իւր առաջին օգնականներուն մեծ մասը Կեսարիոյ և Սկրաստիոյ կողմերէն բերած ըլլալով, բնական էր որ Հայ եկեղեցւոյ պաշտամանից և արարողութեանց հիմը Կապադովկացւոց եկեղեցւոյն յատուկ ծէսը պիտի ըլլար, ինչ որ այժմ սուրբ Բարդի անունով ճանչցուած է: Սակայն, ինչպէս հայկական ծէսին զննութեամբը կը տեսնուի, Գրիգոր չէ ուզած ծառայօրէն և կուրօրէն յունականադավանանք ծէսը ընդօրինակել, այլ անոր մէջ զեղչեր ու յաւելումներ ու փոփոխութիւններ մուծած է, հետեւելով երկրին և աղբիւն պահանջից և բնոյթին, և շատ ազգային սովորութիւններ հեթանոսական կրօնքէն փոխ առնելով քրիստոնէութեան մէջ մուծած է, որով կըրցած է առանձնայատուկ և սեփական Հայ ծէսին հիմերը հաստատել: Լուսաւորչի ժամանակակից յիշատակներ կը պահպան մեր բաժը վկայութեամբ հաստատելու համար, սակայն երբ դար մը ևս քիչ Հայ գիր ու գրականութիւն կը ստեղծուի, և ժամանակին գործիչները յունական ուղիքներէ ընդարձակօրէն կ'օգտուին, սակաւին շատ բաներ նախընթաց դարուն հայկական սովորութեանց համեմատ կ'արձանագրուին և կը հաստատուին, և այդ սովորութիւնները Լուսաւորչի անունով ու հեղինակութեամբ կը բացորոշուին: Իրաւ ալ պաշտամունքի և աղօթքի համար հնար չէր ժողովուրդը օտար

լեզուի բռնադատել, զոր բնաւ չէր ճանչնար, և հնար չէր չիմացած լեզուով իր կրօնական զգացումները դրոշմել: Հարկաւ պէտք էր ամէնէն սովորական մաղթանքները, ինչպէս ևն Փառք, Հօր, Հայր, Քրիստոս, Սուրբ Աստուծոյ, Հաւատքի, հայերէն լեզուով ժողովուրդին ինքնազգի, և կրկնելով գոց ընել տալ, և գործնական կիրառութեան մէջ գնել: Մեր օրով ալ սակաւին Քուրդն ու Առնաւուտը իրենց լեզուն իրենց գրով չեն գրեր, բայց իրենց լեզուով գոց բրած կրկնել ու աղօթքներ ունին: Անգրադէտ մահմադականն ալ գոց բրած արարելէն աղօթքներ կը կրկնէ շարունակ: Այս տեսակ կացութիւն մը պէտք էր ճշմարտութիւն չորրորդ դարու Հայ քրիստոնէից մէջ: Պատիկ դիտողութիւն մը բաւական է նկատելու, որ ժամադիրքին մէջ յառաջ բերուած սաղմոսներուն շատ մը բացատրութիւնները Աստուածաշունչի ամբողջութեան մէջ պարունակուած սաղմոսներէն տարբեր են: Այս տարբերութիւնը մեր տեսութեամբ կ'ապացուցանէ առաջին ու գործնական թարգմանութիւն մը չորրորդ դարուն մէջ. և երկրորդ ուղիքական թարգմանութիւն մը հինգերորդ դարուն մէջ: Դիտել կու տանք ևս թէ ինչ ինչ կրօնական գործածական բառեր հինգերորդ դարու ճշգրտանութեանց չեն պատասխաններ, Սրբաբանքի բառը յունարէն բառին չհամապատասխաններ, որ ճիշդ եօթաբանք կը հնչէ, Քրիստոսի բառն ալ աղաւաղ տառադարձութիւն մըն է յունարէն Քրիստոսի բառին, այսպէս զի ուրիշներ ալ Այս նշաններէ մինք կը սիրենք հետեւեցնել թէ Լուսաւորչիէ սկսելով հայերէն լեզուով պաշտամունք Հայերուն անձանթ չեղան, թէ պէտք գիրի առնելու անհնարութիւն կար, և միայն գործնական կերպով բերել բերան ապրիցան:

70. Կրթական և ծիսական կարգադրութեանց համընթաց են կանոնական կարգադրութիւններն ալ: Այս

ԲԱՐԵԱՐԳԱԿԱՆ

ԿԱՆՈՆՆԵՐ

մասին պէտք է յիշենք վանքերու և եկեղեցիներու պահպանութեան համար իւրաքանչիւրին գիւղեր յատկացնելը, ինչ որ նախապէս մեհաններուն և քուրմերուն պահպանութեան համար գործածուած

կերպն էր: Այդ կապում ենք կրօնքի փոփոխությունները, քրիստոնեությունը օգտին ունեցան, և արքայանական հրամաններով հաստատու եղան: Հայրապետական աթոռին սեփականություն եղան աշխարհին գանազան կազմերը նշանում որ ուսմանը, ինչպես Աշտիշատ Տարանույ մէջ, և թիլ ու թարգման եկեղեցույ մէջ, և արհիշներ՝ ալ: Մշտլ Ս. Կարապետ փանքին մէջ միարանութիւն հաստատու ելուն առթիւ 12 գաւառներում որ աւար յատկացու եղան, որանցմէ կը յիշուին Կատա, Մեղրի, Մոսչ, Սարնի, Բրեխ, Կեղք և Բաղու: Իսկ նոյն միարանութիւնը կազմելու համար նշանակու եղան 43 կրօնաւորներ, որանց նշանում որնկն էին Անտան և Կրօնիկէս, և փանահայր բնաւու եղան Չենար Գրակ և Եպիփան: Կանանապիրքի մէջ կը գտնենք 30 համառու կրօններ, Աբգար Գրէգորէ առաջնայ հայր մակաղար թեմար (ԿԱՆ. 34), որանց գանազան բարեկարգութիւններ կը պարտանկեն: Չենք ու գեր սնդիկ, թէ տանք նոյնինքն Գրիգորի գլխաւոր կերպով աւանդում կրօնները ըլլան, բայց գտնուեցաւ է ընդունիլ, թէ Գրիգորի ժամանակին կարգադրութիւններն էին, որք ուսնուցութեամբ պահու ելով, յարմար տան մը գիրք տանու եղան: Ասով կը հաստատու թէ Գրիգոր կարգադրանութեան ալ մասդրութիւն գործուցած էր և կանանական բարեկարգութեան պատուէրներ ալ կազմած էր, ինչ որ իւր ստաքերական և հայրապետական պաշտօններուն համար էական էր: Մեր Կանանապիրքին մէջ կը գտնուին Անկիւրիայ, Նեոկեսարիայ և Լատալիկայ կրօնները, որք չորք 314'ին գտնուում են Գրիգորի կենդանութեան միջոցին, և հետք է մատակ թէ նա ինքն Գրիգորն է՝ որ իւրացուցած է ալ մարմններուն կրօնները և Հայր համար ալ պարտաւորի հայտնում: Ասկայն չառ չենք սնդիկ, որանհետեւ նոյնչափ համակրանութեամբ հետք է եւթաւորել թէ անանք աւելի ուշ Հայրապետան բերում եղան Նիկիական կրօններուն հետ: Գրիգորի անանով մակաղարում 30 կրօններուն նիւթը ընդհանրապէս՝ կանանապետներուն ապաշխարութեանց չորք կը գտնուու, և նկատի կ'առնել զիստարակէս յաւանապետան և անանական կանանապետան

յաթիւնները: Կը յիշել և ու կիրակէի պահպանութիւնը, և կախարչներու և գերեզմանակրկիներու պատիմները:

71. Յիշեցինք թէ Գրիգորի ստաքերական աշխատութիւնները Մեծ Հայքի գտնուում տաւառածու եղան: արքայ գործուցած էր Հայր յարգաւորան գերիշխանութիւնը: Հոթիւսիմանց խումբը 70

հոգի եղած է կ'րտաի (§ 51), որանցմէ 37 միայն նահատակու եղան Վաղարշապատի մէջ, մնացեալները գանազան կազմերը զրուում էին կանուխէն: Ասանց մէկն էր Նանի որ Վրաստան գնաց, և Միսիթի մայրաքաղաքին մէջ բռնկութիւններ կ'ընէր, և նոյն իսկ Միհրան բղնիլի կ'ընէ ալ բռնկեց: Ասկէ Միհրան սկսաւ հետաքրքրուիլ Նանիի գործութեան վրայ, և երբ ինքն ալ փանդուար փոթորիկի մը հանդիպեցաւ, Տրդատի փորձանքը յիշեց, և Նանիի Աստուծոյն տարախներով ապրանքաւ, և անկէ հետք քրիստոնեություն յարեցաւ և Նանիի հետ կուսապետութիւնը ջնջելու աշխատեցաւ (ԽՈՒ. 170): Ասանք ամէնքը տեղի տնեցան Հայր գործին տալին տարիները: Նանի և Միհրան Գրիգորի գիմեյին հրահանգում ելաւ համար, և անկէ տապան Վրաստանի համար գլխաւոր հովիւ մը և եկեղեցական պաշտօններ, և այս կերպով Վրաց կաթողիկոսութիւնը Հայր հայրապետութեան ենթարկեալ մնաց մինչեւ է. զար: Վրաստանէն գաա Ագուսնից համար ալ աշխատեցաւ Գրիգոր: Քրիստոնեություն մկամ էր այնտեղ ստաքերական գործն (§ 16), բայց չարանակութեան մասին յիշատակներ բոլորովին կը պակսեն (ԿԱՆ. Ա. 98): Տրդատ պատեալով լանու եղաւ Ագուսնից և Բաւրաց հետ չորք 314'ին, Բաւրաց թաղաւորը սպաննու եղաւ (ԽՈՒ. 168), իսկ Ագուսնից Սանայր, կ'երեւի թէ գերի ինկաւ, որ Հայր մայրաքաղաքին մէջ կը գտնուի, և իւր երկիրը գտնուով առաջնայ լանու (ԿԱՆ. Ա. 99), իրեն կուսաքեալ յարակէ մը: Սանայրի մահումնէ հետք է, որ Գրիգոր իւր Գրիգորիս թաղ Ագուսնից կաթողիկոս կը ձեանադրէ, սակաւին մանկահասակ եղած տանն, լան հոգիէն առաջին արքայն Քրիստոնե, և զիստոնէն Աստուծոյ

յանքն կեւի (ԲՁՆ. 10): Մասնատուր տեղեկու-
թիւններ չունինք ուրիշ երկիրներու, և
գլխաւորապէս Միջագետքի և Ատրպատա-
կանի մէջ կատարուած առաքելական աշ-
խատութեանց վրայ, թէպէտ տեսանք թէ այն
կողմերուն կախկոպութենէն ալ Գրիգորէ
ձեռնադրուեցան (ԱԳԹ. 440):

72. Լուսաւորչի ծննդեան թուականը
239'ին դրած էինք, և իւր ամուսնութիւնը
261'ին նշանակած, 22

ԱՌԱՆՁՆՈՒԹԵԱՆ տարեկան կղած տառն
ՍԷՐԸ (§ 46): Չարչարանքներուն
տառն 287'ին Գրիգոր 48

տարեկան մարդ մը կղած կ'ըլլայ, և 62
տարեկան վիրապէն կրած և ձեռնադրու-
թիւն ստացած և առաքելական աշխա-
տութեանց ետեւէ կղած: Որչափ ալ ա-
ռաջին տարիներու մէջ ժիւր և զործունայ
կեանք մը ունեցած լինելը կը տեսնենք, և
ծանր ու արդիւնաւոր աշխատութեանց նշան-
ները տեսնենք, սակայն չենք կրնար չիշխել
թէ բազմաշարքար անցեալ մը տկարացուցած
պիտի ըլլար զայն, մանաւանդ վիրապէն կա-
քը անմիջապէս տարօրինակ յոգնութեանց
պարտաւորեալ ըլլալով: Որչափ ալ առանձ-
նական և ճգնաւորական կեանքի սէրն կն-
թաղենք Գրիգորի վրայ, բայց պէտք է
տկարացած ըլլալուն պարագան ալ նկատի
առնենք, երբոր կը տեսնենք որ Բն ընդ
Ժամանակ Ժամանակ յանգուտ վերն-
եւել (ԱԳԹ. 442), հոգեկան հանդարտութիւն մը
վայելելու համար: Որչափ ալ Գրիգորի երբեք
երբեք ինչեւ լինէ՝ չմէլ չըրացանք զաւել-
րեւել (ԱԳԹ. 444), սակայն այս չէր բաւեր
նորահաւատ ժողովուրդին համար, որ իւր
հովուապետին անմիջական ներկայութեան
կը կարօտէր, և Տրդատ ինքն ալ շատ ազ-
նայ շարժեալ լինելու հանգուտը առնալով,
սակայն Գրիգոր կը զմուտէր թագաւորին
առաջարկը կատարել, ոչ հաճեալ զաւել-
յանք, այլ յանգուտ Գրիգոր հաճեալ լինելու
թէպէ (ԱԳԹ. 449), հանդարտ և խաղաղ
կեանքի պէտքը կը զգայր: Թէպէտ զԱԳԹ. 442-
այլ ճշմարիտ և արագաճեալ վերադարձ-
աւելու զաւել լինել (ԱԳԹ. 442), սակայն նա
չէր բաւեր Լուսաւորչի անձին հրապոյրը զար-
թուցանելու: Ասկէ յառաջ կ'աւել Գրիգորի զա-
ւակները կ'աւարտայ, բերել տալու որոշումը:

73. Գրիգորի զաւակներուն ծնունդը
262 և 264 տարիներու մէջ նշանակեցինք

(§ 46) որով քառասուն

ԳՐԻԳՈՐԻ տարեկանի մօտ անձեր

ՈՐԴԻՆԵՐԸ պէտք է կղած ըլլային,

երբոր Գրիգոր կ'աւարտայ

գնաց ձեռնադրութեան համար, և զարմա-
նալի է որ այդ պարագային զաւակները չեն
յիշուած: Խորհնայցին, առաջ մէջտեղ չիւ-
լանին երկն-ը հաւանաբար կը վերադրէ, իսկ
վերջէն չիրենալին ալ իբր տաքինական
խոնարհամտութիւն կը մեկնէ, իբր զի ե-
ւ ի հաւանաբար և ի հաւանաբար հօրն ինչեւ
զաւ (ԽՈՐ. 161), սակայն եթէ Արիստակէս Նիկո-
մաքոսի մօտ կը ճգնէր, և եթէ Վրթմանէս աշ-
խարհիկ կեանք կը վարէր ալ, կ'ըլլաւ ինչ
անգիտակ և անտարբեր պէտք չէր մնացած ըլ-
լային: Յարմարագոյն է թերեւս ըսել, որ չար-
չարանքներէն և վիրապէն հաւար իրենց հայրը
մնում գիտէին, և իրենք ալ կ'աւարտային հա-
ւաւ կը գտնուէին: Այս կերպով կրնայ մեկ-
նուիլ, որ անակնկալ կերպով լաւ յաճեալ
Գրիգոր, որ Գրիգորի արեւել զաւակները, թէ Գրի-
գոր ժամանակով ամուսնացած, և երկու
զաւակ ունեցած էր, և թէ անոնք տակա-
ւին կ'ընդունին էին (ԱԳԹ. 449): Տրդատի
հրամանով երեք նախարարներ, Արատապղ
և Տաճատ և Դատ, կ'աւարտայ գոյն, և հա-
զիւ Արիստակէս իր ճգնարանէն զաւակին
և Վրթմանէսն ալ իւր ընտանիքով մէկտեղ
բերին Հայաստան: Գրիգոր, կարծես անցած
զարձածին անտեղեկ, նոյն պահուն ալ իւր
առանձնութեան մէջ կը գտնուէր, և ինքն
թողաւորն եկողները Գրիգորին կը ստանէր:
Ժամանակին տարածուած զաղայականներուն
հետեւանքն էր, սերնդական յաջորդութեան
բացառիկ յարգ մը տալ, ուստի ամէնուն
համոզմամբ մեծ բախտ մըն էր Գրիգորի զա-
ւակները իբր զլուի ունենալ, և ընդհանուր
փափաքին վրայ, Արիստակէս իբրեւ միայ-
նակեաց և իբրեւ աւելի հոգեւորական անձ,
մեծ կ'ընտրուէր առաջ կախկոպաւորութեան կը
կոչուէր, և իւր հօրը հայրապետական պաշ-
տօնին օգնական կը նշանակուէր: Թուական-
ներ ճշդելու համար պատմական պարագայ
մը չենք գտներ: Շատեր 316'ին կը գնեն
Արիստակէսի ձեռնադրութիւնը, այլ հաւա-
նականագոյն կ'ըսեն թէ 310'ին գնել Գրիգորի

մի, երեսուցեմի, Անտիոքի և Աղեքսանդրիոյ աթոռներուն (ԴԱՆ. 24): Այդ պատժութիւնը չստ հաճելի երեւցած է լատինացիներու և հռոմէոսական նոր հեղինակներու, որք ուզած են անոր ստուգութիւնը պաշտպանել, եթէ ոչ իւր ամբողջ պարագաներով, գոնէ իւր էական մասին մէջ, որ է Գրիգորի Հոսմ երթալը և Սեղբեասարտի շնորհած ինքնազգիւթութիւնը: Ճառարի պարագայ մը եղած է, անոնց ձայնակից տեսնել վերջին տառններու մէջ, Մատթէոս Ա. կաթողիկոսը (ԴԱՆ. 31):

76. Մեր աշխատասիրտ թեան բնութիւնը լոկ պատմական ըլլալով, պէտք չենք զգար քննական և քննադատական բացատրութեանց մանկ, և եղելով թեանց մասին ամփոփելով

ԴԱՆԱՆՑ

ՅՈՒՆԹԸ

զրեկիքնիս, բաւական կը սկսենք սա քանի մը կէտերը յիշել: Դաշնայ Եւրոպայում գրութիւնը, յետին դարերու, ազատ ու անկախութիւն, գրական և լեզուարտնական և ժամանակագրական սխալներով լեզուն դարձ մըն է (ԴԱՆ. 55), որ այլուս իրեն համար պաշտպան չունի: Հոսմի աթոռին կողմէն Հայոց աթոռին անսահմանաչափութիւնը արտաբեր, և անոնց դարձ թեանը արեւելեան եկեղեցիներու իրաւաստ թեանց փափախութիւնը, ժամանակին հոգւոյն և սովորութեանց և յարաբերութեանց հետ յարաբերութիւնը մըն է: Գրիգորի մինչեւ Հոսմ ճանապարհորդութիւնը բնակը, բարբառովին անհիմն երթալութիւնը մըն է, որ ոչ մէկ կերպով պատմութեան հետ չզոգալիւ: Այդ միջոցին Հոսմ հայրապետներ եղած են Մարկէոս 308—309, Եւսեբիոս 309—311, Մեղգիոս 311—314, և Սեղբեասարտ 314—337: Այդ սկզբնական պատմութիւնը Եւսեբիոսի անունը կա սոյ (ԱԳՔ. 461), որ Կաստանդիանոսի քրիստոնէից ազատութեան համար հանած Մեղիոյանու հրաժարանէն ուղ առաջ է: Հայոց թագաւորութիւնը իւր յարաբերութիւնները կը պահէր ուղղակի Արեւելքի կայսրներուն հետ, և Արեւմտեան հետ յարաբերութիւն չունէր, իսկ Կաստանդիանոս 323-էն ետքը սկսաւ Արեւելքի մէջ իշխել, և մինչեւ այն տառն Լիւիւսիոս Էրիչապը և քրիստոնէութիւնը կը հաղածէր,

որով ոչ մի պատճառ չէր կրնար ըլլալ Հայոց թագաւորին և հայրապետին Հոսմ երթալուն: Դիմելի է ևս որ Գրիգոր Նոյն իսկ Հայաստանի մէջ հանրային կեանքէ կը խուսափէր, և Նիկիոյ ժողովին ուղ չգնաց, որով չէր կրնար մինչեւ Հոսմ երթալ գինքն ցուցադրելու: Առեւցենքը հետք որ 323-էն ետքը Կաստանդիանոս Հոսմ ուղ սկսած էր լքել, և գինքն աշխակ երթալու փնտելու յարմարութիւն ուղ կը պակսէր: Կաստալութեան արժանի է որ Խորենացին Աղաթանգեղոսի պատմութիւնը տաջեն տնկնալով իսկ, Գրիգորի ճանապարհորդելը չէ գրած, որով կամ գալն կեղակարծ դատած է, և կամ ուղեւորութեան հաստատը յետոյ Աղաթանգեղոսի մէջ ներմուծած է: Տրդատի ճանապարհորդութեանը գալով պարզ թիւրքմանցութեան մը հետեւնք չինելը չստով կը յայտնուի, երբոր բաղդատենք արտաքին պատմութեանց մէջ յիշուած Տրդատի ճանապարհորդութեան հետ, որ Դիմելի Կարտագոնէ յաղթուելով յանձնառու եղաւ: Հոսմ երթալ և Ներսէ կայսեր ձեռքով նորէն պատկուիլ, ինչպէս որ ուղ կաստարից 64 թուականին Այն Տրդատը ուղղային պատմութեան անձանքի միացած լինելով, զիւրաւ կրցաւ չփախուիլ համանունի հետ, և տաջին դարու եղելութիւնը չարար զարու եղելութիւն մը դարձաւ, ժամանակին յարմար պարագաներ ուղ տառնալով: Իսկ Դաշնայ թագովին յերիւրածը, հայկական բարեմիտ նկատութիւն մըն է Խաչակրներու ժամանակ կալման, երբոր Անտիոքի լատին պատրիարքներ, Կիլիկիոյ Նոյն աթոռին պատմութեան մին լինելէն տաթթ տանելով, Հայոց հայրապետութեան վրայ իշխելու փորձեր ըրին: Հայեր չուղեցին ուղղակի Լատիններուն դիմադրութիւն ցուցած ըլլալ, և մտածելին Հայոց աթոռին ազատութիւնը Հոսմի պարելուն կամքով եղած ցուցնել, որով թէ Լատինաց բարեկամութենէն ազատած օգնութիւնը պիտի չկարանցնէին, և թէ իրենց ազատ հայրապետութիւնը պաշտպանած պիտի ըլլային: Յայտնի է որքնն որ ոչ Գրիգոր և ոչ Տրդատ Հոսմ չեն գացած, և Սեղբեասարտի վերադարձած տառն չութիւնը անհիմն յերիւրածուած մըն է:

77. Լուսաւորիչի ընթացքը իւր երկրորդ մասին մէջ, առաքելական և ճշնանորակման կեանքերու խառնուրդ մը եղաւ, ճարտար կերպով մը իրարու կցելով հանրային զործունէութիւնն ու առանձնացեալ միայնութիւնը: Նա ուզած է պահ մը իրեն առանձնութեան սեղ ընել Գրական մշտնադասը, որ է ինքնակեան Ս. Կարապետի վանքը, որ իրեն համար աւելի սիրելի սեղ մըն էր, չորս տիւս ուղ տնտեսող մնացած է, բայց յետոյ Անտոն և Կրօնիզէս ճգնաւորներուն խորհրդով թողած է այն սեղը, որ աշխարհական համայնութեանց կեդրոնն ըլլալով, առանձնացեալ միայնութեան յարմար չէր (ՄԱՄ. 7): Այնուհետև Գրիգորի առանձնութեան սովորական սեղը եղած է Գարաշաղկաց գաւառի մէջ, Սեպուհ լեւոն վրայ եղող քարայր մը, ուր ճգնած և վախճանած էր, Հոգիաբանաց խումբէն կոչու մը՝ Մանկանունով, որուն յիշատակովը քարայրը Մանկաց Այրք անունը ստացած էր: Այստեղ է այժմ Կամախ գաւառի Ս. Լուսաւորիչ վանքը, Կարնի գիւղին մօտ, Սեպուհի Առաքելական վիճակին մէջ: Գրիգոր կ'առանձնանայ տնտեսող, «խեղճ» և զաւայտիւն և զանաբարձութեամբ հարց յնւնէն էր, որդեղ իտեղէն ընդ Աստուծոյ անգլազդե (ԽՈՒ. 178), բայց չէր մտնար իւր հօտն ու ժողովուրդը, թէպէտ լեցուցած էր զմեռած իղձնա եղեկոյունս և զբարեպետս (ԽՈՒ. 178), նաև իրեն փոխանորդ պրած էր Արիստակէս սրբին: Նա մերթ ընդ մերթ կ'իջնէր իւր լեւոնէն, և սաբբ արդարեւ իւրով Արիստակէս և մեռնի երեւել թնայնութիւն, զմեռնի անխեղճութիւն չէր, և հասարակ զնախալ է զարարելին ճշմարտութեան (ԱԳԹ. 455): Կ'երևի թէ այդ չորհուրդով իրենցը պարբերական ձև մը ունէին, որովհետև պատմիչը կ'ըսէ թէ մնչեւ ի վիճակ իւրաքանչիւր միջին (ԱԳԹ. 466), որով կրնար ալ համարձակորէն վկայել թէ զվերջացութեան երեւոյն արքայ, զարհաւ Աստուծոյ, առնց պաշտօնութեան արքայ (ԱԳԹ. 467): Այսպէս Գրիգոր հակառակ իւր յատկացեալ տարիքին և յոգնած մարմնին և միայնասէր սղոյն, կը սիրէր իւր ժողովուրդին հովուութենէն և

հոգածութենէն չբաժնուիլ:

78. Արիստակէս Աղեքսանդրացի, Ակիւղաս հայրապետէն երկէք ձեռնադրուած, իւր լուսաւորական հմտութեան համար ՆԻԿԻՅ թեմայի թեմայի մըն էր, որ մինչև իսկ հայրապետութեան յաջորդելու աչք ունեցաւ, և Աղեքսանդրի ընտրուելէն ցաւեցաւ: Այն ժամանակները կը շարունակէին Յիսուսի անձին վրայ խնդիրներ, զորս յուզած էր Պօղոս Սամոսացին: Արիստակէս ալ սկսաւ պաշտպանել թէ Յիսուս Քրիստոս չէ Որդի Աստուծոյ մարդացեալ, այլ գերազանց արարած մը, և թէ իրեն տրուած Որդի Աստուծոյ կոչումը բաւական իմաստով տանելու չէ: Աղեքսանդր հայրապետ Աղեքսանդրի կրկին գաւառական ժողովներու մէջ, 319'ին և 321'ին, հերքեց Արիստակէսի կարծիքը, որ սակայն իրեն պաշտպան կախկոտներ ալ ունեցաւ, և Նիսիոս արքեպիսկոպոս Նիկիոսիոյ ուրիշ ժողովով մը արձակեց Արիստակէսի ժողովներուն դատաւարութենէն: Երբոր վէճերը ընդհանրացան և եկեղեցւոյ մէջ հակառակութիւններ ստատեցան, Կոստանդիանոս ուղեկ խնդիրը ընդհանուր ժողովի մը մէջ լուծել, և յարկ քրիստոնէս աշխարհի կախկոտները հրաժարեց Նիկիոս քաղաքը 325'ին, ուր ժողովը բացուեցաւ յունիս 19'ին: Հրաժարուած էին նաև Տրդատ և Գրիգոր, այլ չափերով, կամ լատ. հոս չլինալով անձամբ երթալ, Արիստակէսը իրենց փոխանորդ նշանակեցին, և իրենց կարծիքին ու դատմութեան յայտարարութիւնն ալ գրուի որ անոր յանձնեցին և ճանաչեց հանեցին (ԽՈՒ. 176): Արիստակէս եղաւ Նիկիոյ 318 հայրապետներէն մին, որք միայն քանի մը հատի տարածայնութեամբ, Արիստակէս վարդապետութիւնը գաւառաւորացին, և Արիստակէսը նշանակեցին, և Կոստանդիանոս ալ գոյն աքսորեց: Նիկիոյ ժողովին հայրապետներուն կարգին կը կարգուցուի Հայոց Մեծայ Արիստակէս կամ Արիստակէս կամ Արիստակէս անունով կախկոտար, որ մեր Արիստակէսն է, թէպէտ օրինակ օրինակ անունը ազատուած: Յատուկ զործունէութեանը կամ բանաստեղծութեանը յիշատակ մը չունինք,

բայց արդէն այնչափ կախկոտացանք որ մէջէն միայն քանի մը հաստ պայքարողներու անունները միայն կը տեսնուին ժողովին ասանազրութեանց մէջ: Արիստակէս ժողովէն չիտակ վերադարձաւ Վաղարշապատ արթնահասարակութեան, և բաւական չափով խառնուեց (ԽՈՒՐ. 177), և Գրիգոր ազգապատահաւոր յաղթանակին վրայ ուրախանալով կ'ընդունին և կը հռչակէ Նիկիական կանոնները, և առաջինը իւր յիշատակէ իւր յիշատակը (ԽՈՒՐ. 177):

79. Արթնահասարակութեան ըստեւոր անդուշտ Նիկիական հանգանակին վաւերական օրինակը պէտք է հասկնալ: Ընդհանուր սովորութիւնը Նիկիական հանգանակէ կ'անուանէ ներկայիս պատարագի մէջ արտասանուած Հաւատամքը, որ սակայն տարբեր է Նիկիոյ ժողովին գործող մէջ պարունակուած հանգանակէն (ՎՊԲ. Ե. 428), և որ նոյնութեամբ յառաջ բերուած է Բարսեղի թուղթին մէջ: Այս բաւական է հաստատել թէ նոյնը բերուած է Արիստակէսի ձեռքով, ինչպէս Բարսեղն ալ կը յիշէ թէ նա ինքն եթէր յաշտահաճ ճշմարտութեամբ (ՊԳԹ. 44): Այժմեան գործածական հանգանակին նկատմամբ ազգային նոր հեղինակներ կարծեցին, թէ Լուսաւորիչ Նիկիական հանգանակին վրայ ինչ ինչ բացատրական յաւելումներ րրած ըլլայ, թէպէտ առ այս փաստ մը չունենին, և կարծեցին ալ քիչ մը յանդգնութիւն կ'ենթադրէր Լուսաւորիչի վրայ: Սակայն վերջին գննութիւնք յայտնեցին, թէ մեր գործածական հանգանակը Աթանասեան խմբագրութիւն մըն է, Նիկիականին վրայ ձեւուած, բայց քիչ մը աւելի ճոխացած, ժողովէն ետքը յարուցուած խմբածանքներն ալ հերքող (ՀԱՆ. 37): Քանի որ այս խմբագրութիւնը Նիկիոյ ժողովէն ետքն է, զժողովը է ըսել թէ Արիստակէս բերած ըլլայ, այլ թէ երբ այս երկրորդ խմբագրութիւնը բուն Նիկիականին տեղը անցաւ, և ո՞ր իշխանութեամբ մեր մէջ ծիսական կիրառութեան մասաւ, մանրամասն գննութեանց պէտք ունեցող ինչո՞ր մըն է, որ մեր պարզ պատմական նպատակէն դուրս կը մնայ: Հանգանակին վերջը փառաբանութիւն մը աւելցուած է, որուն վրայ է ռեբոյ

Լուսաւորիչի Դրժ աստեւոր մակագրութիւնը կը կարգացուի (ԺԱՄ. 438), թէպէտ ոչ միշտ և ոչ հնազոյն գրչագիրներուն մէջ: Նմանօրինակ փառաբանութեան մը ուրիշ և կեղեցիկ մէջ ալ գտնուիր՝ Հայոց յոտուկ և Գրիգորի հեղինակութիւն լինելը երկբայի կը դարձնէ:

80. Նիկիական կանոնները բաւական չափով բերուած կ'ըսուին (ԽՈՒՐ. 177), թէպէտ մեր կանոնագիրքին

պէտք 21 կանոններ կը տեսնուին (ՎԱՆ. 27): Լուսաւորիչ Նիկիական կանոնները ընդունելով, ինչո՞ք լուսաւորիչ հանգանակը յաւելուեալ, առաւել ևս ղեկ լինեալ, ղեկաւորութեան երկրէն լուսաւորիչ (ԱԳԹ. 466). ինչ որ ուրիշ տեղ՝ առաջինը իւր յիշատակէ կ'ըսուի (ԽՈՒՐ. 177). և ասանք պէտք է ըլլան կանոնագիրքի մէջ երեւցած 30 կանոնները (ՎԱՆ. 34), զորս անգամ մըն ալ յիշեցինք (§ 70): Բայց ասանցմէ զատ ալ մասնաւոր հաւաքածոնկու մէջ կը գտնուին Կառնի Սրբոյ Գրիգորի մակագրութեամբ 11 հարցումներու պատասխաններ, և երկու ճառօրէն կանոններ (ԱԲԼ. 23), որք առ հասարակ եկեղեցական կարգադրութեանց շուրջը կը դառնան: Հայերէն դպրութեան զեռ կողմուած չլինելը, մտածել կու տայ թէ զժողովը էր Գրիգորի հայերէն լեզուով կանոններ հաստատել, և հաւանական է բոլորին վրայ տարածել այն ծանօթութիւնը, որ մէկուն վրայ միայն դրուած կը գտնուի թէ Ռաբբանեցոյ ընդ յետեւ Երեմիայի հրահանգէն Սահակայ (ԱԲԼ. 25): Հարկաւ նոյն դիտողութիւնը պէտք է տարածել նաև Լուսաւորիչի անուամբ մեզի հասած Յաճախապատում մ գիրքին համար, որ 23 ճառեր կը պարունակէ, և հաւատոյ և քրիստոնէական վարույց վերաբերեալ կէտերը հեղինակութեան կը բացատրէ: Պատմութիւնն ալ գիտէ թէ Գրիգոր աւանդեց իւր յաճախեցոյնը ղեկաւորութեամբ, առաջինը իւր ղեկաւորութեամբ, (ԱԳԹ. 466), բայց հնար չէ կարծել որ հայերէն լեզուով գրուած ըլլան, նոյն իսկ օտար տառերով գրուած հայերէն ալ ենթադրելով: Արդէն Ազատականագրոյ յառաջ բերած Վերադարձութեան ռեբոյ Գրիգորի ընդարձակ գրութեան ալ (ԱԳԹ. 134-372), որ մեծ

յարարերու թիւն ունի Յաճախապատոււմ ճառերուն հետ, հայերէն բնագիր չէ: Իսկ Առաջին ժողովրդային վրայ կարգադրուած մակագիրը. Իւրեան Գրեթէ Լաւաւորէն Բերեաւ (ՓԱՄ. 245), աւելի լաւ կը լինէր՝ Վան Բերեան Գրեթէ Լաւաւորէն Բերեաւորէն կարգաւ, այնչափ հեռու կը գտնենք Լուսաւորչի ժամանակին մէջ գտնծի ձեւով քորոզի մը յօրինուածը, զի այս ձեւի սկզբնաւորութիւնն ալ յետագայ դարերու կը պատկանի: Լուսաւորչին կարողութենէն հեռու չենք գտներ դրական արդիւնքները, վասն զի կ'ընդունինք թէ լաւ յունական զարգացում տալով էր Փիլիպիլիսոսի ձեւքին տակ (§ 43), բայց ոչ հարկէ. հայ զրութեամբ զարգացած մը՝ որ տակաւին գոյութիւն հունէր:

**81. Լուսառ որդի մահը բողոքովին աուրա-
րինակ կերպով մը կատարուած է, ճգնարու-
նին միաոյնութեան մէջ,
ՄԱՆՆ
ՈՒ ՅԻՇԱՏԱԿԸ**
առանց ուրուք ներկայու-
թեան և առանց ազգին
գիտակցութեան : Եթէ

Գրիգորի առանձնատարու թեան չափադան-
ցու թիւը իբր չքմնղանք չուզէինք նկատել,
պէտք էր խստիւ մեղադրել Հայերուն երախ-
տամուռաց անհոգութիւնը, որ կրցեր են ոչ
միայն իրենց բազմերախտ Լուսաւորչին մա-
հը տնդիքանալ, այլիւ թողուլ որ անձանթի
հովիւներ՝ մեռած մէկ մը գտնելով, գտած
տեղերնին թաղեն, «չ գիտել թէ ո՛ր է ցե-
ն» (ԽՈՒ՝ 179), և փնտռելու իսկ չհետա-
պնդեն: Կրնայ մտածուիլ որ Լուսաւորիչը
կամաւ ուզած էր տնայալտ բնել իւր տեղը
ու իւր մահը, սակայն պատմութիւնը չյի-
շեր, որ գտնէ փնտռելու Գանձեր եղած ըլ-
լան: Ազաթանգեղոս կը վկայէ թէ Լուսա-
ւորիչն զմեռնայն առաջ Կենաց էօրց առաքել-
քան առաքելութիւնը վերել լուսաւորեց (ԱԳԹ՝ 468),
որով պէտք չենք ունենար կարծել թէ կիսան-
քին վերջին մասը հովուական գործունէլու-
թենէ վերջնապէս քաշուած ըլլայ: Իսկ Խո-
րենացին կ'ըսէ թէ չբե- են Ռեաթիկե՝ «բգե-
նայն է յաղելայն Նիկիոյ, այնպէս ոչ և երեւե-
ցա՝ յայտնեալ առաքել» (ԽՈՒ՝ 178): Ըստ այսմ
Արիստակէսի դարձը և Գրիգորի մահը իրա-
րու անմիջապէս յաջորդող եղելութիւններ
և դած կ'ըլլան, Խորենացիին յիշելը թէ Կե-
նաքել առաքելութեամբ առաջագահ քրիս-
տոնականութեան հիմնադրողն էր:

(ԽՈՌ՝ 179), պէտք չէ իմանալ իբր բացարձակ անյայտացում, այլ երբեմն երեւելով և երբեմն ծածկուելով վարած առանձնացեալ ճգնաւորութիւն մը, զի այդ ընդհատումները յայտնապէս յիշուած են, և վկայուած է թէ միշտ է լեւեմաւ կոտորածին զայս առեւը ա՛մ յա՛մ, (ԱԳԹ. 468), այսինքն առաքելական զործունելութիւնը: Իսկ մահուան թաականը սովորաբար յետաձգուած էր մինչև 332 հետևելով Խորենացիին ըսածին, թէ Գրիգորի քահանայապետութենէն մինչև մահը համարեալ թաւն ա՛մ երեսաւ (ԽՈՌ՝ 178): Այդ հաշիւը կ'իւրացնէ Սամուէլ Անեցի, ենթադրելով որ Նիկիոյ ժողովն ալ 331'ին տեղի ունեցած ըլլայ (ՍԱՄ. 64): Աղգային պատմագիրներ, Խորենացիէն սկսելով, շատ տկար են ժամանակագրական հաշիւներու մէջ, որով պատմական եղելութիւններն ալ կը շփոթեն և ժամանակակից յարաբերութիւնները կը խանգարեն: Նիկիոյ ժողովին թաականը այժմ ստուգապէս հաստատուած է 325'ին ամառին, որով Լուսաւորչի մահն ալ մինչոյն տարուան վերջերը, առ առաւելն յաջորդին սկիզբները, պէտք է դնել: Լուսաւորիչ որբեւոյցեալ ուղղափառ հաւատոյ յաղթանակին համար, վերջին անգամ մըն ալ Մանհայ Այրէն կ'իջնէ ժողովուրդին մէջ, ուր Արիստակէս Բայ և հանդէպէ հօրն և որբայն է Վաղբըշտաթ Բաղաթ (ԽՈՌ՝ 177), և անկէ վերջն է, որ այլևս չէ տեսնուած վերահաս մահուանը պատճառով: Լուսաւորչի ծնունդը 239'ին և մահը 325'ին և կամ 326'ին սկիզբը զնկելով 86 տարի ապրած կ'ըլլայ, որ կը համապատասխանէ բոլոր պատմական պահանջներուն: Միայն հայրապետութեան տարիները 30'է 23'ի պէտք կ'ըլլայ զեղչել, ինչ որ անհրաժեշտ է ժամանակագրութիւնը ուղղելու համար: Վասնզի Խորենացիին հաշիւը թէ՛ կաթողիկոսներու, թէ՛ թագաւորներու, և թէ՛ կայսրներու տարիներուն մէջ հաստատապէս և հաւասարապէս 24 տարիներու յաւելուածական սխալ մը ունի, և այդ 24 տարիները պէտք կ'ըլլայ համեմատական զեղչելով ուղղել, ինչպէս որ ինչ գրութեամբ ապացուցած ենք: (ՕԳ ԱՄՍ. 197): Նկատողութեան արժանի է որ ամէն տարբերուն մահուան որբ տոնելի եղած ատեն, Լուսաւորչիին համար այդ տոնը տեղի չէ

ռանցցած: Հին տոնացոյցը վերապէն երևելու.
տօնը նշանակած է սահմի 10'ին, և հաւա-
նական է որ այդ յիշատակը նոյնիսկ կեն-
դանութեան տառնէն սկսած ըլլայ: Նշխա-
րաց գիւտին տօնը հարկաւ ոսկրներուն
յայտնուելէն հաքը կարգադրուած է՝ իրեւ.
գլխաւ որ տօն: Իսկ վերապ մանկուն տօնը

**Զինն տօնացոյցի մէջ կը պակսի, և հոռւանա-
բար ու չ առեն հաստատուած է: Երեք տօ-
ներ պէտք չ'է շատ սկսողին երկից տօներէի,
սուրբ և մեծ նահատակին համար, որ Բեզայ
լատարձեմ լատարձ Գերդար ինկելով,
(հոգ. 180) Լատարձ անունը ժամանակ:**

Տ. Ս. ԱՐԻՄՏԱԿԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒ

82. Արիստակէսի անցեալը փոքրիշատ, արդէն ակնարկուած լրլալով, բնդարձակելու պէտք չունինք: Գրիգորի և Մարիամի երկրորդ զաւակը, ծնաւ 264'ին մերձաւորաբար, և հօրը մեկեկէն ետքը մօրը հետ անցուց մանկութիւնը իւր ծննդավայրը եղող Կեսարիայի մէջ, Դեռ նորահաս երիտասարդ հօգեւորական կեանքի հասնեցաւ, և Նիկոմաքոս անուն ճգնաւորին քով աշակերտեցաւ (ՁԵՆ. 22), և տակաւ յառաջանալով ինքն ալ շփան յինքն յարեցոյցեալ և աշխրհաւ ճգնաւորական խումբի մը գլուխ դարձաւ (ԱԳԹ. 450), և լիռնակեաց, քանջարճաշէ, որգեկական, խաւանդգրիտ և գիտնարաւ կեանք մը կը վարէր (ԱԳԹ. 450): Եւ այնչափ սիրահարուած էր այդ կեանքին, որ Տրդատի պատուիրակները զժուարութիւն կրեցին զինքն իւր մեռաորասօնէ կեանքէն հեռացնել, մինչև որ քրիստոնեայք առ հասարակ զինքն ստիպեցին պնդելով, թէ լա է Իսլ Գործ ճշտութեան Աստուծոյ, Իսլ ճշտութեան Բնութեան յանապաի ոյրը (ԱԳԹ. 452): Բայց անգամ մը որ Արիստակէս Հայաստան եկաւ, և իրր հօրը օգնական եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն առաւ, ալ տնկէ ետքը ինքզինքը ամենայն եւտնդով հովուական աշխատութեանց տուաւ, որով Գրիգոր կրցաւ հանդարտ սրտով միայնութեան հետ իլ, վատտ ըլլալով որ տաքեկական և հայրապետական աշխատութիւնը արթուն և կարող ձեռքի մէջ կը գտնուի: Սակայն իւր անձնական կենցաղին մէջ նա չմերկացաւ ճգնաւորական կերպարանը և

խառատիքուն իրանքը, և անփոփոխ պահանջ իւր հնօրեայ սավորութիւնները: Նիկիոյ ժողովին երթալու տառն ուղեկիցներ ունեցաւ: Յովհաննէս Տիգրանի, Յակոբ Մծընայ և Եւթալ Եղեափոյ հայրապետները, և չորսը միասին հանդիպեցան Կեսարիա քաղաքը, ուր ներկայ եղան երբ Ղեւոնդիոս կը մկրատէր Գրիգոր մանուկը, որ յետոյ Գրիգոր Աստուածաբունի հայր և Նաղիմանգի եպիսկոպոս եղաւ: Ղեւոնդիոս ալ միացաւ: Արեւելեայց խումբին և մէկտեղ հասան Նիկիա, ուր ժողովը պիտի գումարուէր: Կը պատմուի թէ Բիւթանիոյ ծովածոցին մօտերը խումբ մը Արիանոսներ, որք զօրաւոր էին Նիկոմիդիոյ վիճակին մէջ, տեսնելով Արիաստպէսի, տեսիլքով գծուծ, մարմնով նիհար, և ճրգնութիւններէ ներքեւեայ կերպարանը, սկըսան ըսել թէ Արեւելեան եկեղեցւոյ ներկայացուցիչը, առաւել մշակի քան թէ հայրապետի կը նմանի, և ծաղրելու համար առաջարկեցին որ արօրը տանէ և ծովը հերկէ: Արիաստպէս առանց վարանելու կը հասնի, մօճը ձեռք տանելով արօրով ու եղնելով դէպի ծով կը քալէ, և ծովին երեսը հաստատ գետնի պէս ակօսարեկ հերկելով ետ կը դառնայ, և ծաղրողները կը հրաւիրէ որ իրենք ալ, եթէ ուղիղ հաւատք ունին, երթան հերկելուն վրայ սերմերը ցաննն (ՎՐՔ. Գ. 488): Դիպումածը միայն մեր Յայսմաւուրքին մէջ պատմուած է (ՅԱՅ. 219), և մենք այստեղ յիշեցինք Արիաստպէսի կերպարանին և կենցաղին մօտին պահուած տանգուսթիւնը ցուցած ըլլալու համար:

83. Արիստակէս հօրը կենդանութեան
ժամանակէն հայրապետական պործուհեու-

թիւնը ստանձնած էր, իր Իւր հօրը պարտքն ու պատասխանատւութիւնը լրացնող: Վերջին անգամ չափազանց Գրիգոր մեկնած էր առանց վերջնական հրամարտականի ու հրամարտի, և անոր այլևս չերեւալովը Արիստակէսի գործունէութիւնը անգագալի կերպով՝ օգնականութենէ իսկական պաշտօնավարութեան փոխուեցաւ, այնպէս որ ոչ ախտոյ պարտաւթեան, ոչ նոր ընտրութեան, և ոչ հայրապետական ձեռնադրութեան ակզ չմտաց: Այս պատճառաւ պատմիչն այլ, բակէն ետքը թէ Գրիգոր Արիստակէսը յեռնագրեաց յեղեղեալսն ինքն ինքն իւր, վրայ կը բերէ, որ և յետ նոր իւր զեղեղեալսն հայրենեաց, և անորն հօրա յախճաթ ինքն ինքն հայրենեաց Մեծաց (ԱԳԹ. 452): Այդ պարագայն մեզի կը հաւատաւ, թէ Արիստակէսի կաթողիկոսանութուն տաւն, Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն տանելու խօսք չեղաւ, և թէ Կեսարիայ տէրութիւնը կողմէն ալ բնաւ զիտողութիւն չեղաւ, ինչ որ կը հաստատէ Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն տանելուն նշանակութեան մասին մեր տուած բացատրութիւնը (§ 62): Արիստակէսի զործունէութեան և արդիւնաւորութեան մասին պատմութիւնը մեզի մանրամասնութիւններ չէ հաստատած, բայց ամէնէն գերազանց վկայութիւնը կուտայ, երբոր կը հաստատէ, թէ առաւել եւս քան զհայր Քրիստոս երեւոյցանէր զիւր լուսնային պատմութեան (ԱԳԹ. 453), և տակէց աւելի մեծ գովեստ մը չէր կրնար խօսուիլ անոր վրայ: Արիստակէսի ծնունդը 264'ին հաշուուած տաւն՝ իր վաթսմամեայ պաշտօնավար հայրապետական ախտաբարձրացած կ'ըլլայ, իսկ հայրապետական պաշտօնին տեւողութիւնը 7 տարի ըստած է (ԽՈՐ. 179), և մենք պատճառ մը չունինք այդ մասին փոփոխութիւն մը ընելու, և հետեւաբար նորա վախճանին թուականը կ'ընդունինք 333'ին, որ ուրիշներէն իւր հայրապետութեան սկսելուն թուականը նկատուած էր: Ապրած կը լինի 67 տարի:

84. Այդ միջոցին մէջ կ'իյնայ Տրդատի մահը: Խորենացին ցաւալի չեղաով մը կը սկսի այդ եղելութեան պատմութիւնը. Ահա՛ զի, կ'ըսէ, աւել զճարտարութեան, հաւանաբար

Ինչ զանաւորութեան և զմարտարարութեան ոգիւ մեզ (ԽՈՐ. 181): Հայոց զարձին պատմութեան մէջ, որչափ գործ և արդիւնք կը վերագրուի Գրիգորի, նոյնչափ մըն արդիւնք է տալ Տրդատի, որ իրօք և ճշմարտութեամբ տառապեղից և լուսաւորչակից մը եղաւ: Հայաստանի համար: Տրդատ իւր եռանդաւ և նախանձաւ յոյզ բնութեամբ, որչափ բուռն ու սաստիկ էր քրիստոնէութեան դէմ հալածանքներ մղած տաւն, նոյնչափ և աւելի սաստիկ եղաւ կապալաչութեան դէմ վարած հալածանքներովը: Նա ոչ միայն ճշմարիտ քրիստոնէի, անկեղծ ապաշխարողի, և գրեթէ ճգնաւորի կենցաղ մը կազմեց իրեն համար, զի ի յեղեղեալ մեզն որ յառաջն գիտարարեալ, յայնժամ զոր է հեթանոսութեան անդ զործէր (ԱԳԹ. 454), այլև աշխատեցաւ, որպէսզի նորահաւատ Հայերուն, թէ մեծամեծներուն և թէ ռամիկ բազմութեան, ոչ միայն կրօնքն ու դաւանութիւնը փոխուած ըլլայ, այլ և զի վայելեցնէ հաւատքն աշխարհաւ և զործէր (ԽՈՐ. 181): Բայց այդ փոփոխութիւնը ծանր էր զլիսաւորապէս նախարարներուն և աւագանոյն, որոնք վարժուած էին հեթանոսական կենցաղին անառակութեանց և անբարոյութեանց, ինչնէլութեանց և պղծութեանց, և աւելի մտադիւր կը հետեւէին իմաց իմանց և հաճեց, քան բարեպաշտ թագաւորին յորդորներուն: Տրդատ յաւանադատ իրենեան հակառակութենէն, արքունիքը թողով հեռացաւ անգամ մը և գնաց ընկերաւոր Գրիգորի իւր ճգնարանին մօտ, երբ տակաւին նա կենդանի էր: Բայց Տրդատի ներկայութիւնը անհրաժեշտ էր երկրին, վաճառի նա էր որ Պարսիկներու և հիւսիսարեւել հրտակներու կողմէ եկած յարձակումները պիտի վանէր. և նախարարներ, խոստանալով լինել ըստ իմաց նոր, անգամ մը կըրցան զարմնել, զայն նորէն գործին զլուխը: Տրդատի սիրան ալ չէր կրնար ներել, որ երկրին պաշտպանութիւնը մերժէ, և կրօնքին շահերուն ջանքերը զանց ընէ: Բայց չուտով սկսան կրկնուիլ տառաջին անկարգութիւնները, և գրեթէ անհարկ եղաւ անոնց առաջին անուոյ, ուստի նորէն Տրդատ գործէ քաշուելու կամքը յայտնեց, և

իւր որոշման վրայ անյիղլի մնաց։ Արդէն տարիքն ալ շատ յառաջացած էր, և ինչորոշ անհամար ծերունին այլ եւս չէր զօրէր իւր բուռն կամքը ցուցնել։ Քաղաքական շահերու համար ալ նախարարներ յոյսերնին կտրած էին անկէ, ուստի անոր յանդիմանութիւններէն ալ ազատուելու համար՝ տիրասպան դաւաճանութեան խորհուրդը յղացան, և արքայեւ Նա գեղ ծահա, գլխացան իշտայ հաւաքայնէջ Նա (ԽՈՐ. 183)։ Տրդատի 56 տարի թագաւորութիւն կը տրուի, որ կթէ երկարակեաց եղած ըլլալուն նշանն է, սակայն անհար է 287'է հաշուել։ Մենք կը կարծենք թէ 56 տարին հաշիւը կրնայ արդարանալ 274'էն հաշուելով, երբ տեղի ունեցաւ Տրդատի սուրբին գահակալութիւնը, և մահը գնելով 330ին։ Տրդատի յիշատակը անդատին ի սկզբէն տօնելի սուրբութեամբ կարգը դատուած է, և հին տօնացոյցը զայն նշանակած է արէի 21'ին (ՄՇՏ. 5)։ Տրդատի հետ միացած է միշտ Աշխէն թագուհին և Խոսրովի խառն արքայազոյրին յիշատակը, որոնց վրայ պատմութիւնը կենսազգրական տեղեկութիւններ չտար, և ոչ ալ յայտնի է թէ Տրդատէ առաջ կամ ետքը վախճանած են, բարեպաշտ գործունէութեամբ անցնելով իրենց կեանքը։

85. Տրդատի սպանութիւնը զիւրութիւն ընծայեց նախարարներուն փառասիրական ձգտումներուն, և գլխաւորներ՝ մանաւանդ սահմանազլուխներու կողմնապետներ, փութացին ինքնագլուխ իշխանութիւններ կազմել, որոնց մէջ յանուանէ կրնանք յիշել Սանատրուկը Փայտակարանի, Բակուրը Աղձնակ, և Արքեղայոսը Մոփայ նահանգներուն մէջ։ Ասոնք իրենց թեւթիկունք առին Պարսից Շապուհ Բ. թագաւորը, որ ամէն միջոցներէ կ'օգտուէր Հայաստանի վրայ իւր թեւարկութիւնը տարածելու, որ Տրդատի օրով տեսական մնացած էր Հռոմայեցոց թեւարկութիւնը։ Խորենացին Որմիզդի անունը կու տայ (ԽՈՐ. 190), սակայն արդէն 309'էն Որմիզդ մնում և Շապուհ Բ. թագաւորած էր, որ և 70 տարի թագաւորեց մինչև 378։ Հայ նախարարներէն անոնք որ ընդհանուր միաբանութենէ

քակտած չէին, մասձեցին Հռոմոց օգնութեամբ կացութիւնը շտկել, և Տրդատի որդւոյն Խոսրով Բ. թագաւորութեան համար անոնց հովանաւորութեան դիմել։ Կաթողիկոսն ու գլխաւոր նախարարներ գրաւոր դիմում ըրին, և Անտիոքոս զօրավար եկաւ, Խոսրովին թագաւորութիւնը հաստատեց, կողմնապետ հրամանատարութիւնները յանձնեց Բագարատ Բագրատունիի, Միհրան Գուգարացիի, Վահան Ամատունիի և Մանածիհր Ռշտունիի (ԽՈՐ. 191), և փոխարէն վարձքը ընդունելով դարձաւ իւր տեղը։ Խորենացին, հետեւելով միշտ այն 24 տարիներու յաւելուածական սխալին, որով իւր ժամանակագրութիւնը խանգարած է (§ 81), Վրթանէս կաթողիկոսի կուտայ ի նպատակ Խոսրովի եղած դիմումը, և Կոստանդնուպոլսի զայն թագաւորեցնելու պաշտպանութիւնը (ԽՈՐ. 190), ինչ որ համեմատ չէ մեր ժամանակագրութեան։ Սակայն մեր հաշիւները կ'արդարանան Բուզանդի վկայութեամբ, որ յայտնապէս կը գրէ թէ Խոսրովի թագաւորելէն ետքը գրաւեց Վրթանէս հայրապետական աթոռը փոփոխել հօք իւր և Երջոն իւր (ԲՁՆ. 6)։ Ըստ այսմ Խոսրովը թագաւորած է երբ տակաւին կենդանի էր Կոստանդինոս Կոստանդի հայրը, և երբ Կաթողիկոս էր Արիստակէս։ Ինչպիսի ալ Արիստակէս՝ քաղաքական գործերէ հեռու ճգնաւոր մէկ մը կը նկարագրուի, սակայն իբր կաթողիկոս նա չէր կրնար անտարբեր մնալ տղգին համար կենսական ինդիկներու մէջ, և իւր միջնորդութիւնը աւելի մեծ նշանակութիւն կ'ունենար Կոստանդինոսի առջեւ, որ Արիստակէսը անձամբ ճանչցած էր Նիկիոյ ժողովին առթիւ, և որ աւելի համակրական կապ մը ունէր Տրդատի յիշատակին հետ և անոր գաւկին վրայ։

86. Պատմութիւնը աղքատ է Արիստակէսի գործունէութեան մանրամասնութեանց մասին, և չներկայեր մեզի յատուկ եղելութիւններ՝ նորա արդիւնատուութիւնը բացատրելու համար։ Բայց ամէնուն տեղ կրնայ անցնիլ իւր հայրն ալ գերազանցած ըլլալուն վկայութիւնը (Ա. Գ. 453)։ Միանգամայն երբեք հոգեւոր ըստ ասոցեւած, լաւ որոյ լիշտի

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍԻ
ՄԱՇԸ

աֆեայն անբաժան և զաբախեալ ըստ էր նա (ԽՈՐ. 179): Այսպիսի կը բաւէ ցոյցնել Արիստակէսի անաշուտ և անվերջ հաստատամտութիւնը, որով սաստիկ և բռն կերպով կ'ընդդիմանար նախարարներու առնադրութեանը և անխնայութեանը, և ոչ միայն յորդորներով և խրատներով կը քահարաւարաւորութիւնները արգելի, այլ և եկեղեցական արդարութեան հոգեւոր գէնքերով, սաստերով և արգելքներով, երկար ապաշխարութիւններով և նզովքներով կը զիմադրէր անոնց: Այս է ըստ մեզ Արիստակէսի առեւ հօգեւ կոչուելուն իմաստը: Սակայն զեղծ ու պիղծ անձերուն գայրոյթը չէր մեղմանար, և անոնք որ իրենց թագաւորին դէմ ալ դաւաճանեցին, պիտի չնարէին հարկաւ անդէն հայրապետին համարձակութիւնը: Անոնց ամէնուն մէջ տեղի կ'առարկէր գանուեցաւ Արքեպիսկոպոս Մովսէսը նախարարը, որ զայն քաղաքական պատճառներ ալ ունէր Արիստակէսէ վշտացած ըլլալու, ուստի ուզեց վրէժը բռնել և երբ Արիստակէս Մովսէսը գաւառին մէջ կը գտնուէր, իւր հովուական պաշտօններով ժողովորդը զօրացնելու, Արքեպիսկոպոս ինքն անձամբ, պատահել է հանապազմէ, սպան զնորով (ԽՈՐ. 179): Բազմազաւ ալ ինքնաշարժութեան մաս կ'անուանէ Արիստակէսի վախճանը (ԲՁ. 6), թէպէտ մասնաւոր պարագայ չիշխուի: Արիստակէսի և Մովսէսը գտնուելու միջև մաս-

նա որ յարաբերութիւն մը կրնայ նկատուիլ այդ տաթիւ, յիշելով մասնաւոր որ Նիկիոյ հայրապետներուն ցանկին մէջ Մովսէսը եպիսկոպոսի պաշտօնական անունը տրուած է Հայոց Մեծայն երկարացաւ ցիլին, որ նոյնինքն Արիստակէսն է: Թէպէտ առաջակային ոճի մըն է Արքեպիսկոպոսի բրածը, բայց երբ նկատենք սպանութեան զրգիչ պատճառը, շուտով կը կազմենք խոստովանող մասնաւոր փաստը, որովհետեւ Արքեպիսկոպոս ինքնաշարժութեան հանապազմէ, սպան էր ինքնաշարժ (ԽՈՐ. 179): Կշտամբանքը հաւանաբար եկեղեցական կամ կանոնական ձեւ մըն ալ ունեցած է, որ Արքեպիսկոպոսը վրէժանդութեան չարմալու ոյժ ունեցած է: Արիստակէսի հետ կը յիշուին իւր աշակերտները, որք Մովսէսը գաւառին մէջէն, թէպէտ յայտնի չէ թէ որ զիւզէն կամ որ ձորէն, մարմինը փոխադրեցին եկեղեցի գաւառը, և պատուով թաղեցին թիւ տասնի մէջ, որ էր ինքնաշարժ Գրէգորէ հօշ ինքն (ԲՁ. 6), բայց Գրէգորի մահուանէն ետքը ժառանգութեամբ ինքնաշարժ էր եղած (ԽՈՐ. 179): Արիստակէսի գերեզմանը կը գտնուի այսօր Երզնկայի Զուլտակ - Հայրապետ վանքին մէջ: Յիշատակը պատուուած է եկեղեցւոյ մէջ իր տանկի տուրը, Լուսաւորչի որդւոյ և թուանց կարգին, որոնց տանը հին տաճարայրը նշանակած է արեւի 22'ին (ՄՃՏ. 5):

Տ. Ս. ՎՐԹԱՆԵՍ Ա. ՊԱՐԹԵՒ

87. Վրթանէսի նախնիները վրայ ալ խօսած գանուեցանք, յիշելով իւր ծնունդը (§ 46), առաջին կեանքը, և Հայաստան գալը (§ 73): Վրթանէս աշխարհիկ կեանք վարեց և տնտեսացաւ: Կեսարիա եղած տանը, բայց անորէ մնացած ըլլալով, աղօթքի և ուխտի զիւնց, և է ծերութեան շրջանը Տէր-աղբէն շրջան, և անեցաւ: Երբեք Երթնէն (ԲՁ. 10): Մեղաթիւն տանը գաւառի տնտեսալը բաւարար կերպով հնար չէ

մեկնել, որովհետեւ իրմէ մինչեւ Սահակ, որ է իւր թոռն թոռը, պէտք է չորս ծնունդ գետեղել, և Սահակի ծնունդն ալ 350'էն անդին հնար չէ յետաձգել: Ուստի բաւական կը սեպենք ըսել թէ երեսներ անցաւ ցած գաւառի տէր եղած է: Իր ծնունդը 262'ին գրուած տանը, 295'ին կ'իջնայ երկու օրեակներու հայր լինելը, որք եղան Գրէգորի և Յուսիկ: Վրթանէսի բնատանօք Հայաստան գալն ալ 310'ին հաշուելով, 15 տարեկանի մօտ պատանիներ եղած կ'ըլլան այն տան իւր գաւառները,

որոնք առանձինն խնամքի ու զորքորանքի առարկայ եղան, և ձան շահեցան ինչպես Հայոց, և ռաբան քրոջ Բայն է Վերայ Իշա ռաբանի շահեցան (ԲՁՆ. 10): Պատմութեան մէջ բնաւ յիշատակ չկայ երկու որեակներուն մօրը վրայ, և ոչ ալ Վրթանէսի ուրիշ զաւակ ունեցած ըլլալը կը յիշուի, որով բոլորովին անհիմն չէր լինել կարծիք, թէ կինը վաղամեռիկ եղած է, և Վրթանէս այրիացեալ եկած է Հայաստան: Վրթանէսի զբաղման կամ արհեստին մասին ալ ակնարկ չենք գտներ բնաւ, և Յայտնութեան համաձայն կենսաբիոյ մէջ քահանայ ձեռնադրուած լինելը (ՅԱՍ.Բ. 266 և ՎՐԹ. Գ. 484) իբրեւ ստոյգ չենք նկատեր, որովհետեւ ոչ միայն Ագաթանգեղոս և Բուզանդ և Խորենացի, այլևս Վրթանէսի յիշատակութիւն չունին, այլևս Վրթանէս Արիստակէսի յետագասուած չէր ըլլար Գրիգորի օգնական ձեռնադրուելուն մէջ, ինչ որ արդէն քահանայ էր, մինչ Արիստակէս պարզ միայնակեաց էր և եկեղեցական չէր: Հաւանական է որ Վրթանէսի երեք կոչուիլը, որ պարզապէս մեծ զոռակ ըլլալը կը նշանակէ, եկեղեցական երէցի կամ քահանայի իմաստով առնուած է, և անկէ յառաջ կրած թիւ բիմարութիւն մըն է Վրթանէսի քահանայ կարծուիլը:

88. Բայց եթէ Վրթանէս եկեղեցական չէր Հայաստան եկած տան, և իւր կրտսեր

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ

ԿՈՅՈՒՄԸ

կղերական տառք եկեղեցականութեան չմտաւ, աներկրայապէս աւելի ուշ այդ կոչումը բնորոշեցաւ, և քահանայական ու եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնները իւր հօրմէն ստացաւ: Այս կարծիքը բնական կերպով կը հետեւի Վրթանէսի հայրապետութեան անցնելուն մասին պատմիչներուն գործածած բացատրութեան, վառարի կը գտնանան յաջորդեաց շահեցան (ԽՈՒՐ. 179), և եղեւ քահանայապետ (ԲՁՆ. 6) բառերով, ոչ ընտրութիւն, ոչ ձեռնադրութիւն, և ոչ կենսաբիոյ խօսք չեն բնաւ: Ինչպէս ժողովական իրաւամբ և ստացուած տախճանով Արիստակէս յաջորդեց Գրիգորի, միևնայն կերպով ալ Վրթանէս կը յաջորդէ Արիստակէսի, և միտքի մօտ է ենթադրել, որ երբ Գրիգորի տարիքը աւելի յառաջացաւ, և իւր միայնակեաց ու

առանձնութիւնը աւելի սովորական դարձաւ, և միայն Արիստակէս չէր կրնար ամէն բանի համար, Վրթանէս ալ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստանալով, հօրը օժանդակելու սկսաւ: Եւ եթէ ներկայ է պարագաները իրարու մերձեցնելով պատմական հետեւողները կազմել, յարմարագոյն է այդ ձեռնադրութիւնը ամէնէն ուշ 324'ին դնել, երբ Արիստակէս պարտաւորուեցաւ Հայաստանէ հեռանալ Նիկիոյ ժողովին երթալու համար, և Գրիգորը չէր կրնար առանց օգնականի մնալ, և իւր զաւակէն բնաւ զոյն օգնական մը հնար չէր նշանակել: Նկատի պէտք է առնել աղբիւն մէջ տրուած փոփոխ ու կարծիքը, որ Լուսաւորչին արեւակցութեան վրայ հիմնած էր արժանաւորութեան և արդիւնաւորութեան զերագոյն փաստը: Այդ տեսութեանց համաձայն Վրթանէս շարունակեց եղբօրն ալ օժանդակել, հօրը մեռնելէն ետքը, և հայրապետ ճանչցուեցաւ. եղբօր սպաննուելէն ետքը: Եղբորական պարագայն ալ չէր ներքաւելի ձեռնակրպութեանց ձեռնարկել:

89. Վրթանէս 333'ին հայրապետ հրապարակած տան 71 տարեկան եղած կ'ըլլայ,

ԽԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ Իսկ իւր պաշտօնավարութեան աւելուցութեան

ՏԱՐԻՆԵՐԸ

համար նշանակուած 15 տարին, զժողովին կը

լինի պատմական հանգամանքներու համաձայնեցնել, ուստի 24 տարիներու ատկապական զեղչին մի մասն ալ Վրթանէսի տարիներուն վրայ կը պարտաւորութիւնը ընել, և 15 տարիները երկու եղբայրներուն վրայ տարածելով, 8 տարի միայն առաջ Վրթանէսի մինչեւ 341, և մերձաւորութար 79 տարեկան հասակին մէջ վախճանած զնել: Այս կերպով Խորենացիին բացատրութիւնը, յետ ընդ հիշատակում հաշիւեցաւ հաշիւեցաւ Բայն Վրթանէս (ԽՈՒՐ. 197), իմացած կ'ըլլանք ոչ եպիսկոպոսականութեան, այլ պարզ եպիսկոպոսութեան վրայ, զոր վերեւ յարմար դատեցինք Արիստակէսի Նիկիոյ մեկնելուն պարագային հետ կցել (§ 88), որ Գրիգորի վերջին տարին էր, որով 15 տարիները Լուսաւորչի մահուանէն հաշուուած կ'ըլլան, և երկու եղբայրներուն հայրապետութեան տարիներուն կը պատասխանեն:

հզելությունն մէջ յատուկ և յաջողակ գործունեությունն մաս մը ունեցաւ։ Վրթանէս, հայրապետական հոգածությունն արթուն հակողությունն ալ զանց չընելով։

91. Աւելի կարեւոր գործունեությունն սպարէզ կը բացուէր Վրթանէսի, երբոր խորով Բ. Կոստակ կը մեռնէր 339 թն, և կը թագաւորէր իր որդին Տիրան, և ծանր դժուար

բովանդակ կը հանդիպէր, որովհետեւ Շապուհ հզոր բանակով մը իւր իսկ որդին Ներսէնը Հայաստան կը զրկէր, երկիրը գրաւելու և այնտեղ թագաւորելու համար (ԽՈՒ. 196)։ Տիրան չկրցաւ դիմադրել այդ յարձակման, մանաւանդ որ նախարարներուն մէկ մասն ալ չանուած էր Պարսից կողմը։ Տիրան, կը պարտաւորուէր հեռանալ և դիմել Յունաց օգնություն։ Վրթանէս ալ, որ յունասէր կուսակցությունն գլխաւորներէն էր՝ քրիստոնէական եղբայրակցությունն սկզբունքով, Տիրանի հետ կը մեկնէր Կոստանդնուպոլիս, անոնց օգնությամբ Տիրանը դարձնելու համար (ԽՈՒ. 196)։ Հայոց թագաւորի մը կայսեր դիմելուն յիշատակությունը կը գտնենք նաև Յուլիանոս կեսարէն Կոստանդ կայսեր ուղղած բանախօսությունն մէջ, ուր պարսկասէր կուսակցությունն զօրանալը, և Հայոց թագաւորին և անոր հետ Յունաստան ապաստանող նախարարներուն, կայսեր օգնությամբ իրենց տեղը վերադառնալը յայտնապէս յիշուած են (ԳԱԹ. Բ. 463)։ Տիրանի բացակայությունը միջոցին, իւր կուսակցությունը շարունակեց պատերազմը Պարսիկներուն դէմ, սպարապետությամբ Արշաւիր Կամսարականի, որդեւ Բեռեթէ և յոյժ գահաւորէին զին զորայն (ԽՈՒ. 196), և փառաւոր յաղթութիւն մըն ալ կատարեց Մուրի ճակատամարտին մէջ, որով տակի ևս դիւրացաւ կայսեր տուած օգնությունն յաջող ելքը։ Իսկ հայրապետական աթոռին դործերը, Վրթանէսի բացակայությունն, կրցան հոգացուիլ Աշտիշատի եպիսկոպոս Փաւլէնի ձեռքով, վասնզի նա էր այն միջոցին եկեղեցական դատակարարն առաջագոյն անձնաւորութիւնը, թէ իւր դիրքով և թէ իւր արժանաւորությունը։ Յունաց կայսեր հետ բանակցությունն յաջող

եկքը լրումն է Վրթանէսի քաղաքական արդիւնաւորությունն փառաւոր շարքին։

92. Եթէ Վրթանէսի արդիւնքն ու արժանիքը գնահատելի և գովելի էին ոմանց համար, նոյները պէտք էր թշնամությունն յորդորէին ուրիշները, որ անոր ազդեցությունն հակառակ

կը քայլէին։ Հայաստանի մէջ յունասէր և պարսկասէր կուսակցությունն անհանգիստ ընթացք բաւական յայտնի տեսնուեցաւ մինչև հիմայ պատմութենէն, իսկ Գրիգորի և բոլոր իւր ազգաստոյնն յունասէր կողմին հետ լինելը բնական էր թէ անձնական յարաբերությունն և թէ կրօնական սկզբունց տեսակէտէն։ Վրթանէս այդ երեսէն քիչ մնաց որ դաւաճանությունն մը զոհ երթար։ Նա եկած էր Տարոնի գաւառը, ուր ըստ հաւանական Մարտիրոսի մեծ ուշխարհատունը պիտի կատարէր Լուսաւորիչ հրամայումը կարգադրությունն համեմատ (Տ. 64)։ Պատմիչը կ'ըսէ թէ մի մի եղբւրս ըստ այդ հանդէսը կը կատարուէր, բայց կ'երևի թէ ոչ ամէնքը Աշտիշատի մէջ, այլ Գլակ, Եղրդուտ, Տիրինկատար, Կուրաւ ալ իրենց յատուկ տօներն ունէին միեւնոյն Տարոնի գաւառին մէջ (ԲՁՆ. 7)։ Երկու հազար լեռնականներ է Բնակաց Սէֆէրէ (ՍՈՓ. Ժ. 52), որ է այժմեան Սասունը, և որք տակաւին զհաւանական խառնուրդն հաւանական զհաւանական զհաւանական (ԲՁՆ. 7), է Խառնուրդն (ԽՈՒ. 188), և Խառնուրդն հաւանական զհաւանական է Բնակաց խառնուրդն (ԲՁՆ. 8), յանկարծ եկան Վրթանէսը սպաննելու միտքով, երբ նա Աշտիշատի մայր եկեղեցւոյն մէջ շաքարեղէն խառնուրդն (ԲՁՆ. 8)։ Բայց յարձակողները անբաւական յեռաթիւ կառնեցան (ԽՈՒ. 188), և այդ նախախնամական պաշտպանությամբ Վրթանէս ազատեցաւ, և անմիջապէս կերպով անցաւ Եկեղեցաց գաւառը, և ապաւինեցաւ Թիւ առանը, որ իրենց կալուածն էր։ Այդ դիպումին տունը լուսնուած չէ, բայց ի դէպ է զայն զնել այն միջոցին երբ խորովի վերջին տարիներուն մէջ մեծամեծ յուզմունքներ սկսած էին Պարսից արշաւանքին երեսէն, և երբ նախարարութիւնը յանձնեցան խառնուրդն յարգելու (ԽՈՒ. 188)

դէն (§ 90) Պարսից մեծ պատերազմը, որ մեռաւ Վաչէ Մամիկոնեան սպարապետ, և իրեն հետ բաւական թու ով նախարարազուն զօրավարներ և բազմաթիւ հայազգի զօրականներ: Արկածը ծանր էր և ամէնքը աշխարհաց արհաւիրեալ և արհաւիրեալ ոգեւոր և ծաւրեալիք հոգով, Ժշաւ քաղաք և անհոգ աշխարհոյ պաշտօնք էին (ԲՁԼ. 26): Վրթանէս սկսաւ բացատրել, թէ անոնք որ այդ պատերազմին մէջ ինկան, յազգեւ շեւորն և Եկեղեցայ և արհաւիրեալ օրինաց մեռած էին, որպէսզի եկեղեցիք և սրբութիւնք սոնհաւ տաներուն ձեռքը չիյնան, և սուրբ հաւատքը չանարգուի, թէ անոնք քաղաքապետն և հաւաքի եղան, և ընդ վայս Քրիստոսի է նաց

գիւտին ժամանակը խնդրոյ նիւթ կ'ըլլայ, մենք չէինք սիրեր այդչափ հետու թողուլ զայն, և այդչափ երկարատևն անհոգութիւն մը քսել մեր հայրերուն ճակտին: Ինչպէս ենթադրել, որ և ոչ մտածած ըլլան մինչև Սեպուհ բարձրանալ, և լերան վրայ գտնուող հովիւներուն հարցութորձ ընել, և ամէնուն պաշտած Լուսաւորչի փնտուկ: Ուստի մենք իբրև պատմական ասուգութիւն կ'ընդունինք, թէ Վրթանէսի թողուած աստն, արդէն Թորդանի մէջ էին Լուսաւորչի ոսկորները, և հօրը քով դրուեցան որդւոյն ոսկրներն ալ: Արիստակէսի մարմնոյն Թորդան չտարուելով թիւ աւանի մէջ թողուիլը, կրնար մտածել սոսկ թէ տակաւին Թորդան չէին բերուած հօրը ոսկրները, բայց աւելի հաւանական կը սեպենք ըսել, թէ նահատակ հայրապետին աշակերտները՝ Արքեպոստոսէ վսխնալով, փութացած են ամէնէն մօտ կալուածին մէջ թողել և ուղարկել Արիստակէսի մարմինը: Համառօտաբար պատմագիր մըն ալ Վրթանէսի հայրապետութեան անցնելուն հետ կը կցէ Լուսաւորչի նշխարներուն գտնուիլը (ՍՈՓ.Ժ. 51), ասկայն այդ շատիպեր հարկաւ Վրթանէսի հայրապետանալէն ետքը զնկ նշխարաց գիւտը: Աւելի յատակ է նոյն տեղ գտնուած ուրիշ պարագայ մը, ուսկից կը հետևի թէ Տրդատի մահը Գիւտ նշխարացէն ետքը տեղի ունեցած է, իբր զի այդ պարագայով է, որ Տրդատն ալ Թորդանի մէջ թողուած է, Դք Եդեւէ Քաբան Երէթ-Երէ: Արդ, որովհետև Տրդատի մահը 330 թին զրինք Արիստակէսի օրով, Գիւտ նշխարացը պէտք կ'ըլլայ ալ աւելի կանխել, և ընդունիլ թէ մեանելէն քիչ ետքը Լուսաւորչի ոսկրները Սեպուհ բերուած են Թորդան: Բասնեցի Գառնիկ ճրգնաւորի մը անունը անբաժան կերպով կապուած է նշխարաց գիւտին պատմութեան հետ, որուն Լուսաւորչի տեսիլքով յայտնուած կ'ըլլայ իւր ոսկրներուն տեղը: Այդպիսի տեսիլք մը անկարելի անձի մը վրայ ենթադրելի չլինելով, պէտք կ'ըլլայ ըսել, թէ Գառնիկ նոյնինքն Գրիգորի ձեռնաստան ուշակերտ և հետևող մըն էր, որ իւր սուրբ վարդապետին նշխարաց հետամուտ եղած և գտած է, և անկէ ետքը անոնք Սեպուհէ Թորդան փոխադրուած են, հաւանականա-

զոյն հաշուով 328 տարին չվերջացած:

97. Բայց պէտք է ընդունիլ թէ երբ ցանկալի նշխարքը գտնուեցան Թորդանի մէջ, ամբողջ ոսկրները

ՆՇԱՐԱՅ

ԲԱՇԽՈՒՄԸ

ստապանին մէջ չդրուեցան, այլ ժամանակին սովորութեան համաձայն, ոս-

կորներուն մի մասովը ստապան մը կազմուեցաւ, և ուրիշ մասեր զանազան տեղեր ցրուեցան, և գլխաւորապէս տարուեցան Վաղարշապատ, և Լուսաւորչաշէն Մայրատնորին մէջ հաւատացելոց բարեպաշտութեան տարկայ եղան: Ըստ այսմ երբ 450 թին Հայ նախարարներ կեղծ ուրացութեամբ Պարսկաստանէ կը դառնային, Բագրեւանդի մէջ զիրենք զիմաւորող եկեղեցականները խաչին նշանին հետ կը տանէին շնորհ արքայ առաքելական Նահապետ Գրէթ-Երէ (ՓԱՐ. 55): Նոյնպէս Յովհան Մանդակունի, Վահան Մամիկոնեանի՝ սպարապետութեամբ Հայաստան եկած աստն, զայն կը զիմաւորէր, սուրբ խաչին նշանէն զատ, աւելի նշնորհ Եդեւէ-Երէ Նահապետ Գրէթ-Երէ (ՓԱՐ. 176): Ներսէս Շինար, Զուարթնոց տաճարը շինած աստն, ի Ներսէս շնորհ հապառաւորէն Քաբան Երէթ-Երէ Նահապետ Գրէթ-Երէ: Նոյն կաթողիկոսն շնորհաւորէր և պարագայէն գլխաւոր Լուսաւորչին, արքայ ի ճրգնի Եդեւէ Երէ ի Քաբան (ՅՈՎ. 107): Կը յիշուի նաեւ որ Զենան կայսեր խնդրանքը ոսկրներէն մաս մըն ալ Կոստանդնուպոլիս փոխադրուեցան (ՎՐԹ. Գ. 359), և թէ այս նշխարները պահ մը անյայտացած ըլլալով վերստին գտնուեցան Միքայէլ Գ. կայսեր օրով, Թ. դարուն մէջ (ՎՐԹ. Գ. 362): Հանրածանօթ է Լուսաւորչի Աջին յարգը որ իւր կաթողիկոսութեան նշանակ նկատուած է ողջին կողմէն, և կաթողիկոսներու հետ տեղափոխուած, և այսօր ալ կը գտնուի Էջմիածնի մէջ, սուսնց մառնալու որ երկրորդ անգամն ալ կը ցուցուի Սիսի մէջ: Իսկ Լուսաւորչի գլուխը այսօր ամենայն պատուով պահուած է Իսպոլոյ Նեպոլիս (Napoli) քաղաքը, նոյնինքն Ս. Գրիգորիոս Արմենոսի (San Gregorio Armeno), կամ Հայոց Ս. Գրիգորին նուիրուող եկեղեցւոյն մէջ, որուն մենք ալ այցելած և տեսած ենք, և կը պատմեն թէ Հայ կուսաններ փոխադրած

են զայն Արեւելքէն, ասիական հրոսակներու արշաւանքներուն ատեն: Չենք խօսիր այն մանրմունք փշուրներուն վրայ, որոնք վերջին դարերու սովորութեան համեմատ ամէն կողմ ցրուած կը գտնուին, այլ միայն ուղեցիներ շէշտել, թէ առաջին անգամ Թորոքանի մէջ գետեղուելու ժամանակ ալ, Լուսաւորչի ոսկրները ամբողջապէս միեւնոյն տեղ ամփոփուած չեն:

98. Խոստացանք գործիս սկիզբը (§ 2) Հայ եկեղեցւոյ պատմութիւնը կաթողիկոսներու վրայ բաշխած ա-

ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ տեննիս, ազգային տեսա-
ՁԵՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ Կէտէն կարեւոր եղելութիւնները, ժամանակակիցներու պատմութեան հետ յարակցել: Այդ նպատակով ահա կը մտնենք Աղուանից կաթողիկոս Գրիգորիսի նահատակութիւնը պատմել: Յիշած ենք արդէն, թէ Գրիգորիս Վրթանէսի երկուորակ զուակներուն երկցագոյնն է (§ 87), պապենական անունով կոչուած, թէպէտ փոքրկացուցիչ մասնակից Գրիգորը Գրիգորիս եղած, թէ իր 295'ին ծնած է Կեսարիոյ մէջ, և 310'ին հօրը հետ Հայաստան եկած, և եղբօրը հետ Վաղարշապատէն, այսինքն Տրդատի արքունեաց մէջ, սնած ու կրթուած (ԲՁՆ. 10): Բայց այդ առաջին կեանքէն ետքը երկու եղբայրներուն ընթացքը իրարմէ զատուած է, և երբ Յուսիկ հօրը նման պետական ծառայութեան կը մտնէ, Գրիգորիս հօրեղբօրը կրօնաւորական ընթացքին կը հետեւի, և անոր մօտ եկեղեցական ծառայութեանց կ'աշխատի, կանուխ ալ կը քահանայանայ, և նուիրական պաշտօնութեան մէջ օրինակելի հոգեւոր մեծանձնութիւն և արդիւնաւոր փութաշնորհութիւն կ'արտայայտէ: Այլ եղած է պատճառ, որ թէպէտ Երեմիայի անունը հայտնի անբաժանական կը նկատուէր, սակայն արժանեաց տեսութեամբ, Գրիգոր և Տրդատ համոզուեցան զայն Աղուանից կողմերուն և Փայտակարան նահանգին համար եպիսկոպոսապետ ձեռնադրել, քանի որ հիւսիսային կողմանց գործիչներն ալ կ'ըսէին, որ երկրին մէջ քրիստոնէութիւնը զօրացնելու համար Գրիգորի զուկէն եպիսկոպոս մը պէտք է, և կը վստահացնէին թէ իրենց հաւատքի, թէ ի հաւելու անհաշիւ

Գրիգորի անունը (ԽՈՐ. 189): Որչափ ալ Գրիգորիս ասկաւին մանկահասակ, բայց հնար չէ հնգետասնամեայ եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըսել Բուզանդիէն հետ (ԲՁՆ. 10), այլ 320'ին ատենները, չուրջ 25 տարեկան եղած ատեն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն և առաքելական կոչում ստացած կ'ըլլայ:

99. Գրիգորիսի պաշտօնավարութիւնը և արդիւնքը կատարելապէս արդարացուցին իր վրայ դրուած ակնկալութիւնները, և ՆԱՍՏԱՏԱԿՈՒԹԻՒՆԸ քրիստոնէութիւնը ամրացնելու ու եւս քան զեւս

տարածելու աշխատեցաւ, իրեն հովանաւոր և պաշտպան ունենալով Սանատրուկ Արշակունին, որ հիւսիսակողմանց բղէշի էր դրուած Տրդատէն, և Գուգարաց և Փայտակարանի նահանգներէն զատ, Վրաց և Աղուանից երկիրներուն վրայ ալ գերիշխանութիւն կը վարէր, և Կովկասեան բազմաձի ցեղերուն վրայ ազդեցութիւն ունէր, հիւսիսէն մինչև Մաղքթաց երկիրը և հարաւէն մինչև Ասորպատական: Բոլոր այս ընդարձակութեան վրայ կը տարածուէր նաեւ Գրիգորիսի հովուական հոգածութիւնը (ԲՁՆ. 13), և ամենայն ինչ յաջող կ'ընթանար մինչև քառասնամեայ խաղաղութեան վերջը, մինչև հայ բղէշներու Շապուհի զրդմամբ ապստամբութեան մղուիլը (§ 90): Ասոնցմէ մին եղաւ Սանատրուկ Արշակունի, բայց Գրիգորիս չէր կարող անոր խորհուրդներուն համոձայնիլ և անոր ուղղութեան հաւանիլ, այլ հայրենասէր և եկեղեցասէր զգացմամբ, հաւատարմական պարտաւորութիւնները և հայրենական թագաւորութեան շահերը սկսաւ խօսիլ համարձակ: Այն միջոցին որ Աղձնեաց բղէշի ապստամբ Բուկուրը Վրթանէսի կեանքին կը դաւաճանէր (§ 92), Գրիգորիս ալ կը վստահուէր ի դէմքէն Նորի Սանատրուկ և այլոց օժանդակութեամբ Աղուանից (ԽՈՐ. 189): Բայց Գրիգորիս աներկիւղ կը մտնէր մինչև Սանատրուկի բանակը, հիւսիսային խառնիճաղանձ հրոսակին մէջ, որ հեթանոս ազգերէ հաւաքուած էր, և որոց Սանատրուկ կրօնապէս ալ համակերպութիւն կը ցուցնէր: Գրիգորիս առաքելական արիւթ թեմայ սկսաւ

Քրիստոնէական սկզբունքներն ալ բացառու-
րել այդ անասնձ բազմութեան: Գլխաւորնե-
րէն ոմանք հետաքրքրուեցան Գրիգորիսի
խօսքերէն, և ուղեցին աւելի մօտէն իմա-
նալ անոր քարոզութեանց հոգին, բայց
խելով որ յափշտակութիւններ և սպանու-
թիւններ և այլոց կերութիւններ քրիստոնէա-
կան կրօնքէ կ'արգիւտին, խորշելով սկսան
ըսել, Ձէ՛ ռշափշափեցո՛ւ, ղէ՛ ռւո՛ւրեցո՛ւ,
զէ՛ ռւո՛ւցո՛ւ շոյշ, է՛ն կեցո՛ւ: Եւ ասկէ հե-
տեւ, թէ՛ այս իրենցը շոյշ ը-
բէն է, շոյշ ա՛յս փշ, ղէ՛ այս ուսմա՛ք ի-
փշեցե՛ ղեր ուշա՛ն (ԲՁՆ. 14), և անմիջա-
պէս յախուռն որոշմամբ վճռեցին զայն
սպաննել իրբեւ մասնիչ և լրտես: Իրենց
բարբարոսական սովորութեամբ, ամենի և
վայրենի ձիւ պոչին կապեցին երիտասարդ
հայրապետը, և ձին ործակեցին Վասնեան
դաշտին մէջ, Կասպից ծովին եզերքը (ԲՁՆ.
15), որ է այժմեան Դերբենդի հարաւա-
կողմը Մուսքաթ կոչուած դաշտը: Մահուան
կերպը եղած կ'ըլլայ, ձիուն խօսական վազ-
քէն սաղին անդին զարնուելով և մահացու
հարուածներ ընդունելով. սակայն Խորենա-
ցիին ընթերեւ յէփն բացատրութիւնը (ԽՈՐ.
189), կրնայ հաւատարմապէս ձիերու ոտքին
տակ կոխկրակ ալ իմացուիլ: Այս եղելու-
թենէն հաքը տեղի ունեցաւ Սանատրուկի
կամ Սանէտանի չարաչար պարտութիւնն ու
սպանութիւնը, որ նկատուեցաւ իրբեւ. իբե՛-
րէն Գրիգորէ (ԲՁՆ. 17), Գրիգորիս նահա-
տակուած կ'ըլլայ 337'ին կամ 338'ին, 42
տարեկան առողջ հասակին մէջ, որ իրաւունք
կուտայ պատմիչին զայն հաշիւ անուանել:
Իւր մարմինը թողուեցաւ Հարանդ գաւա-
ռի Ամարաս գիւղի եկեղեցւոյն քովը, և
գերեզմանը անյայտ ըլլալէն հաքը կրկին և
կրկին յայտնուեցաւ. 489'ին և 1858'ին, և
այսօր ալ կը պատուուի Ամարասու Ս. Գրի-
գորիս վանքը, ճուղիի վիճակին մէջ: Յիշա-
տակը տանելի է որդւոց և թոռանց օրը, ուր
սզգին հինգ մեծարդիւն հայրապետները
միասին կը տնտին, մինչ արժան էր իւ-
րաքանչիւրին զատ զատ օրեր սահմանել,
ինչպէս եղած է ազգիս համար նուազ նշա-
նակութիւն ունեցող սուրբերու համար:
Գրիգորիսի նշխարաց առաջին գիւտը յա-
տուկ յիշատակ մըն ալ ունի անապոյցի մէջ

Բայց այն ալ ուրիշ 12 հայ ճգնառորեն կրու-
տանին հետ միացած է :

100. Մեր ազգին համար նշանակու-
թիւն ստացած անձնաւորութիւն մըն ալ
Ս. Յակոբ Մծրնայ հայ-
րապետն է : Ազգային ա-
ւանդութիւն մը կր կար-
ծէ , թէ Յակոբ զաւակ է

Անակի քրոջ՝ Խոսրովուհիի, որով Լուսա-
ւորչին հօրաքուհարդին եղած կ'ըլլայ, և թէ
քոյր մըն ալ ունեցած է, Ասկընէ անու-
նով, որ Գթոց թագաւոր Հռչէի մայրն ե-
ղած է (ՋԼՆ. 22): Սոկայն բաւ ալոց Յա-
կոբ բնիկ Մծբնացի ասորի մըն է, և մեր
յայամաւուրքն ալ տարբեր տեղեր տարբեր
կարծիքներ կը կրկնէ (ՅԱՍ. Ա. 27, Բ. 290):
Ամենքը կը միարանին ըսել թէ անոր առա-
ջին կեանքը խառամբեր և ճգնաւորական ե-
ղաւ: Կորդուաց լեռներուն մէջ, թէ Մծբին
դարձած աստն միացաւ: Մարուզէ կամ Մար-
կեղոս ճգնաւորին հետ, թէ Դիոկղետիանոսի
աստն հալածանք ալ կրեց, և թէ ժողովըր-
դեան բռնադատութեամբ Մծբինի եպիսկո-
պոս ձեռնադրուեցաւ: Ամիդի մետրապօլի-
սէն: Յակոբ թէ հովուութեամբ և թէ վար-
դապետութեամբ նշանաւոր եղաւ: Եկեղեց-
ւոյ մէջ, Նիկիոյ սուրբ ժողովին և Անտիո-
քի ժողովին ալ ներկայ դասուեցաւ, և
հրաշքներով և գուշակութիւններով հռչակ-
ուեցաւ, և Սաւաշէլէֆօր՝ անունով փա-
ռաւ որուամ հայրապետներէն մէկը ճանչցուե-
ցաւ: Անոր կը վերագրուի եւս Արարատի
վրայ բարձրանալու յանձնառութիւնը, որ-
պէսլի հաստատեալ ջրհեղեղի ճշմարտութիւ-
նը, առաքանին փայտէն կտոր մը բերելով:
Այս տախթով հրեշտակի ձեռքէն կտոր մը
ստացած է կ'ըսուի, քանի որ իրեն անհնար
եղած էր Արարատի գագաթին ստանալու-
նիքներէն աւելի վեր բարձրանալ: Էջմիած-
նի գանձարանին մէջ զարդ կը պահուի Ա.
Յակոբի բերած տախտակէն մաս մը, որ
քարացած փայտի կտոր մըն է: Յակոբ ոչ
միայն կ'ազէր ջրհեղեղի սատուութիւնը
հաստատել, այլև յոժեղ միւս խնդիրը, թէ
Հայոց Արարատին թէ ոչ Կորդուաց Արա-
րատին վրայ նստած էր ստապանը: Էնդհա-
նուր աւանդութիւնը ի նպաստ Արարատի
յուծուած գիտէ այլ խնդիրը, որով անի-

մանալի կը դառնայ Բուզանդի խառնուշիւթ բացատրութիւնը, ի վերին Հայոց, ի վառն Սարգստայ, ի սահման Արարատեան Բաբադարանի, ի Բառան Կարգասց (ԲՁՆ. 22), ուր իրարու խառնուած են երկու լեռներուն հանգամանքները: Այդ պարագային հետ կը կապուի Յակոբի և Մանածիհրի գիպուածը: Մանածիհրը՝ Աղձնեաց Բակուրի ապրատութիւնը ճնշած ատեն, յառաջացած կ'ըլլայ մինչև Մծբին, և ուրիշ գերիներու հետ Յակոբի ութը սարկաւազներն ալ տարած: Յակոբ կը հետապնդի գերիներուն ազատութիւնը ընդունելու, բայց Մանածիհր սուրբին միջնորդութիւնը կ'անարգէ, և ութը սարկաւազները (ԽՈՐ. 93) և 800 գերիները (ԲՁՆ. 24) Աղթամարի ծովին մէջ զահալիւթելով կը խղզէ, որուն վրայ Յակոբ Լնձաքեարս լերան զագաթէն Ռշտունեաց գաւառը կ'անիծէ, և գաւառը անջրդի և անպտուղ կը դառնայ, և հազիւ կը դարմանուի Մանածիհրի որդւոյն ապաշխարութեամբը (ԽՈՐ. 193): Կը պատմուի եւս թէ Արատամէտ գիւղացի՝ արունքին բաց լսի լուսցող աղջիկները, Յակոբի անցած ատեն ծածկուած չըլլալուն համար, անկէ անիծ-

ուեցան և մազերին ճերմկցաւ (ՎՐԹ. Ժ. 17): Մինչև հիմայ ալ կը տեսնուին Արատամէտի աղջիկներ, որ մազերնուն մէջ ճերմակ փունջեր ունին: Յակոբի վրէժինդիր հրաշքները մեծապէս օգտակար եղան Մծբնացւոց, որոց քաղաքը փրկեց Շապուհի արշաւանքէն և պաշարումէն: Արատաքին պատմութիւնն ալ կը հաստատէ Պարսից անշաղոգութիւնը 350'ին, Մծբինի պաշարման առթիւ: Քիչ ետքը վախճանեցաւ Յակոբ Մծբինի աթոռին վրայ խաղաղութեամբ: Իրեն անունով վանքեր և իրեն մասունքները յաճախ են Ռշտունեաց և Մոկաց գաւառներուն մէջ: Յակոբ Մծբնացւոյն վերագրուած են Զգոնի ճառերը, որք հայերէնի ալ թարգմանուած են, թէպէտ վերջին քննութիւններ տարբեր անձ մը կը ցուցնեն Զգոնը, և ոչ Մծբնայ Ս. Յակոբ հայրապետը: Ս. Յակոբ յատուկ ժողովրդական բարեպաշտութեան առարկայ է Հայոց մէջ, իբր երկնաւոր պաշտպան մը ընդդէմ ժանտախտի և ժանտամահի, ինչպէս Ս. Խարալամպոս Յունաց և Ս. Ռոքոս Լատինաց համար: Մեր տօնացոյցին զխաւոր և հնաւանդ տօներէն մէկն է Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետին յիշատակը:

Տ. Ս. ՅՈՒՍԻԿ Ա. ՊԱՐԹԵԻ

101. Վրթանէսի մահուամբ աթոռ պարապ մնաց, բայց նոր ընտրութեան համար վարանում պէտք մար, վրանդի ազգը Լուսաւորչի սերունդէն հայրապետ ունենալու սկզբունքը ընդգրկած էր, ըլլա՛յ ժառանգական քրմապետներու հին սովորութիւններէն ներչնուած, ըլլայ Լուսաւորչի ազգատոհմին վրայ դրուած անպայման վստահութեամբ զգածուած: Արիստակէս կուսակրօն մնած էր, Վրթանէսի զաւակներէն Գրիգորիս ալ չորս տարի առաջ նոյնպէս անժառանգ նախապետուած էր: Միայն Յուսիկ կայր մէջտեղ Վրթանէսի երկուորեակներուն կրտսերը: Նորա ծնունդը, մանկութիւնը, Հայաստան զարբ և արքունեաց մէջ կրթութիւնը, ամէնն ալ Գրիգորիսի հետ միասին

էին եղած (§ 98), միայն երկուորեակները իրարմէ տարբերած էին ընտանեկան կենցաղի մէջ: Գրիգորիս իւր հօրեղբոր կուսակրօնութիւնը ընդգրկած էր, իսկ Յուսիկ հազիւ չափահաս պատանի՝ ամուսնացած էր Տիրանի դստեր հետ բաւ Բուզանդայ (ԲՁՆ. 10): Պատմիչը կ'ենթադրէ թէ ամուսնացած է Դաւթ-Դաւթի եր, և թէ նա ամուսնութեան Բառաբարեցա ի Բառաբարէն ի վերին (ԲՁՆ. 11): Զայդ կրնանք վերադրել Լուսաւորչի սերունդը պահպանելու բաղձանքին, որ երբ Գրիգորիս կուսակրօնութիւնը նախընտրեց, նոյնինքն Տրդատ Յուսիկի վրայ ծանրացաւ, որպէսզի բարբառին չզաղրի Գրիգորի ազգատոհմը: Սակայն դժուար է կարծել որ 11 տարեկան ամուսնացած և 12 տարեկան զաւակ ունեցած ըլլայ, ինչպէս Բուզանդ կը գրէ, թէ Յուսիկ յերկուորեակե-

նէյ ի վեր առաջնայ՝ ամուսնական կենսակցութենէ հրամարկով (ԲՁՆ. 12): Այն տարիքին հայր ըլլալուն համար բնութեան օրէնք իսկ չէին նպաստեր: Ուստի պէտք է յապաղել ամուսնութիւնը կամ հայրութիւնը գտնէ մինչև 18 տարեկան ըլլալը, այսինքն 313'ին: Այդ թուականին Տիրանի հարսնցու աղջիկ ունենալն ալ շատ հաւանական չեղեւիր շատերուն, և Յուսիկը ոչ թէ փեսայ, այլ քեռայր կը համարին Տիրանի: Առայս կը նպաստէ եւս զիտել, թէ նոյնինքն Բուզանդ Յուսիկի որդւոցը համար կ'ըսէ թէ առջնաշէն ինչպէս զորս Բաբառըն (ԲՁՆ. 44), որ դարձեալ նոյնինքն Տիրանն է: Սակայն բնական կարգի համաձայն կ'ըլլար, որ Տիրանին քոյրը Յուսիկի և աղջիկները Յուսիկին որդւոց հետ ամուսնանային: Այս կերպով անսովոր և անհասկնալիք ենթադրութիւն մըն ալ կը դարձանուէր, ապա թէ ոչ Տիրանի աղջիկը իւր հօրաքրոջ կեսուր զարձած պիտի ըլլար:

102. Յուսիկի կեանքին համար նորօրինակ պարագաներ կը պատմէ Բուզանդ,

ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ

ԿԵԱՆՔԸ

զորս յիշել աւելորդ չենք համարիր տեղեկութիւնները ամբողջացնելու համար: Ամուսնական տառ-

ջին գիշերն իսկ կը յղանայ Յուսիկի կինը. Յուսիկ տեսիլ կը տեսնէ թէ յղացեալներ երկուորեակ են, և երկուքն ալ Աստուծոյ պաշտօնականներ պիտի չըլլան: Այդ պարագայն զինքը կը տխրեցնէ, և ամուսնացած ըլլալուն կը զղջայ, որովհետեւ միայն իւր պապին սերունդէն պաշտօնէից չպակսելուն համար ամուսնացած էր: Երբոր երկուորեակները ծնան, մէկուն անունը դրին Պապ, հարկատ պապեանական անունը կրկնած ըլլալու համար, և միւսը Աթանազիէնէս, որ թէ տղօց նախնիք կը նկատուէր, և թէ նշխարներուն բերուելովը ազգային անունի կերպարան տուած էր: Բայց Յուսիկ տեսիլքին տպաւորութեան ներքեւ այլ ոչ եմաստ առ չէն իւր, և քաջութիւն ու կրօնաւորական կեանք կ'անցնէր, և այս պատճառով կինը կը ցուէր, և խնամքէն երբեք չառնէր Յուսիկի զէմ: Բայց կինը չուտով մեռաւ, և Յուսիկ աներանց բռնապատուութենէն տղատեցաւ, և նոր տեսիլք մը գրեցը

միտիթարեց, որ անսովոր զուտակներէն տրամանաւոր թուներ պիտի ունենայ (ԲՁՆ. 12): Այսպէս անցան Տրդատի վերջին օրերը և Խոսրովի թագաւորութեան ժամանակը: Բուզանդ Յուսիկի ամուսնութեան ժամանակէն Խոսրովը թագաւոր կ'անուանէ (ԲՁՆ. 10), և եթէ ուզենք Բուզանդի բառերուն ոյժ տալ, կրնանք հետեւցնել, թէ Տրդատի կեանքին վերջին մասին մէջ, Խոսրով հօրը հետ թագաւորակից կը նկատուէր, և հօրը օգնական էր թագաւորութեան գործերուն մէջ. բայց շատ պնդելու պէտք չենք զգար, վասնզի մենք ալ չենք համարձակիր բակ թէ Բուզանդ այդչափ ճշգրտանութեան հետեւած ըլլայ: Երբոր Վրթանէս մեռաւ, երբորդ տարին էր որ Տիրան իւր հօր Խոսրովին յաջորդած էր, և Կոստանդնուպոլսէ զարձած, և իւր գահուն վրայ ամրացած էր: Մոռցած էր արդեօք այն պաղու թիւնն ալ որ իւր և իր քեռայր Յուսիկին մէջ տեղի ունեցած էր՝ վերջինիս յարուցած բնատանկան խնդրով: Դժուար է ճիշդը մակաբերել, բայց ինչ որ ալ ըլլար, ազգին կամքն էր Լուսաւորչի թուր իրեն հպիսկոպոսապետ ունենալ, և Տիրան չէր կրնար այդ փափաքին զէմ դնել, և Յուսիկի կաթողիկոսութիւնը արգելու: Պատմական յիշատակներ բնութեան արդէն մը չունին թէ Յուսիկ արդէն եկեղեցական պաշտօնէութեան մասն ըլլայ, և Բուզանդի բակը թէ Յուսիկ շէնքառանգ լընէ առաջ առնայ յաղաղութեան յիշ (ԲՁՆ. 12), պարզ կրօնաւորութեան համար բնութեան է, որ եկեղեցական ձեռնադրութիւն ընդունի:

103. Խորենացին շատ պարզ կերպով կը յիշէ Յուսիկի կաթողիկոսանալը, թէ յա-

Շրթէ շախառն Բաբառըն Երթէ շախառն (ԽՈՒՐ. 197), և ուրիշ ՁԵՌՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ Հայ պատմագիրներ ալ նոյն կերպով կը խօսին

և ձեռնադրութեան հանդէսի յիշատակութիւն չունին: Միայն Բուզանդ կը պատմէ թէ շախառն Երթէն Երթէն, Տիրան մեծամեծ նախարարներէն 13 հաստակից ընտրեց, և ամէնքը մէկէն ճանաչող զբաւ, որ կհասարիս երթան և Յուսիկը ձեռնադրել տան ի խառնակութեան, և թէ այնպէս ընել տուին, և Զաքարիայ շախառն Երթէն Երթէն Երթէն Երթէն

բեռն է յախած իւրոյ հասանքը Գրէգորի (ԲՁՆ. 30): Դարձած ատեննին Տիրան զիմաւորեց նորընտիր հայրապետը Արտաշատու ժամ Տափերայ կամուրջին վրայ, և հանդիսաւոր կերպով աւաջնորդեց կաթողիկէ և կեղեցին և նստեցուց յախած հայրապետին: Այդ եղելութեան միմիայն Ռուզանդէ պատմուիլը, և ուրիշ պատմագիրներուն զայն լռելը, կը ցուցնէ թէ ազգային աւանդութիւնը նպատաւոր չէր այդ պատմութեան, որով անոր ստուգութիւնն ալ կեղակարծ կը դառնայ: Գլխաւորապէս զիտեղի է, թէ բոլորովին ձրի խօսք մըն է ըստ ասորացի տեղագիր լռելիքի, քանի որ բացայայտ կերպով տեսանք, որ Արիստակէս (§ 83) և Վրթանէս (§ 88) Կեսարիա չգտային, և միայն Գրիգորի գաղտնի ըլլալը կրնայ զիմաւոր ըսուիլ, բայց ասորացի տեղագիր չլրար: Եթէ ուզենք ալ ընդունիլ Յուսիկի Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն առած լինելը, այն տակաւին բացառիկ պարագաներու հետեւանօք եղած կ'ըլլայ: Վասնզի Յուսիկ եկեղեցական չէր, և անոր ձեռնադրութեան համար բացառիկ ձեւ մը գործածել ունեւոր չէր ըլլար: Նոյն իսկ Յուսիկ ալ կրնար փափաքիլ որ Գրիգորի համար պահուած ձեւը նորոգուի: Բայց աւելի յանկեցուցիչ պարագայ մըն էր, Տիրանի զէպ առ Յոյսս բարեմարդիկ երեւնալու դիտումը: Դեռ նոր եկած էր Կոստանդնուպոլսէ, և անոնց հովանաւորութեամբ կրցած էր ձեւք ձգել իւր կորուսած գահը, պէտք ունէր աւելի եւս մշակել Յունաց բարեկամութիւնը, հարկ կը զգայր իւր երկրին մէջ ալ ոյժ ալ յունասէր կուսակցութեան, առանց մոռնալու որ կրնար յատկապէս ալ այդ զիջողութիւնը խոստացած ըլլալ Բիզանդիան կայսրութեան, իբրեւ պայման իրեն շնորհուիլք կամ շնորհուած օգնութեան: Ուստի ոչ թէ ըստ ասորացի տեղագիր, այլ իբր բացառիկ մի պարագայ կրնանք ընդունիլ, որ Յուսիկ Կեսարիա գացած, և Կեսարիոյ արքայականացէ մը, որուն անունն իսկ յիշուած չէ, ձեռնադրութիւն առած ըլլայ, միշտ պաշտպանելով իւր աթոռին անկախութիւնը, որ այս անգամ ալ յայտնապէս ակնարկուած է, Հայոց հայրապետութեան՝ յառաջիկայ Բագրատի վկայուելովը: Բայց աւելցնենք թէ Բուզան-

դի պատմութիւնը բիզանդական ուղղութեան հետեւող է, և միշտ Հայերը անարգելու և ստորնադնելու հակամէտ:

104. Եկատողութիւնն արժանի պարագայ մըն ալ Յուսիկի արուած մանկութեան հանգամանքն է, զոր պըն-
 ՆԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ զէլով կը կրկնէ Ռուզանդէ
 ԺԱՄԱՆԱԿԸ միայն, և կ'ըսէ յայտնապէս
 թէ էր ասորի Դանա, Գրիգորի, և Բագրատի հետեւ, Գրիգորի և Դանա (ԲՁՆ. 30), և թէ Գրիգոր ասորի Դանա էր, այլ զանոնքն ձեռնադրեալ իբրեւ յայտնապէս (ԲՁՆ. 31), և մահուան պարագային իսկ զայն երանելի Դանա Թագի կ'անուանէ (ԲՁՆ. 32): Արդ մենք ժամանակագրական հաշիւներու կրթնելով ցուցուցինք Յուսիկի ծնունդը 295 թն, որով 341 թն կաթողիկոսացած ատեն 46 տարեկան եղած կ'ըլլայ, և 6 տարի հայրապետութիւն վարած ըլլալով 52 տարեկան վախճանած: Արդ, յիշատակայ անձի մը բառին ճշդութեամբ Դանա անունը չի կրնար տրուիլ, բայց եթէ այդ բառին բաղդատական իմաստ մը տալով, և Յուսիկը համեմատութեան զնելով նախորդ ութսունամեայ հայրապետներուն՝ իւր հօրը ու իւր պապին հետ Հնար էր եւս Դանա բառին ընդարձակ իմաստ մը ընծայել, ինչպէս այժմ ալ ստանի մը պզտիկները, ինչ տարիքի մէջ ալ ըլլան տղայք կը կոչուին: Յուսիկ ալ, ինչպէս և Գրիգորիս, այդ կերպով ներկայացան արքունիքին մէջ, իբրեւ տղայ կրթուեցան, Յուսիկ փեսայացաւ: ալ, որով մինչեւ վերջ այդ առումը մնաց, և թէպէտ մէյմէկ հայրապետներ եղան, սակայն Դանա Գրիգորի (ԲՁՆ. 15), և Դանա Թագի (ԲՁՆ. 32) կոչումները, սովորական կիրառութենէն չզաղարեցան, գոնէ Ռուզանդի պատմութեան մէջ: Յուսիկի կաթողիկոսութեան վեց տարիներէն քնաւ պատմական մանրամասնութիւն չունինք մեր ձեռքը գտնուող գիրքերուն մէջ: Յունաց և Պարսից մէջ խաղաղութեան միջոց մը կը շարունակէր, Կոստանդ կայսր հաշտարար քաղաքականութիւն ունէր, իւր գործունէութիւնը կրօնական խնդիրներու վրայ դարձնելով: Նապուհ թագաւոր կրած ձուխողութիւններէն յոգնած, ամփոփուելու և զօրանալու պատ-

րաստութեանց դրադոմ էր, նորէն մէջաւել
եկնելու համար: Հայոց նախարարներ զուրսէն
գրգուռման և նեղուկներ չունեցած աստե-
նին հանդարտութեան մէջ մնալու պարտա-
ւորուած էին, որով Տիրան կրցաւ խաղա-
ղութեան միջոց մը վայելել: Թէեւ ոչնայեմ
առաջնութեանց հետեւեալ, այլ լուրջեւ յա-
նայ Բարեպաշտութեան (ԽՈՒՐ. 197): Իբր հայրե-
նի առաքինութիւն ալ, պէտք է Տրդատի պա-
պինական օրինակը իմանալ, քան թէ Խոս-
րովի հօրենական ընթացքը: Տիրան սակայն
և ոչ իսկ հօրը չափին մէջ մնաց, այլ անդե-
նութեան, պառնութեան, արտաբոլորութեան, արեւ-
նեցութեան, զգոնութեան, յաշտութեան, ոչ-
ապարտեցութեան, և այլ թաղամ մեղաց (ԲՁՆ.
31), անընդհատ շարք մըն էր իւր վարած
կեանքը, միշտ Բուզանդի վկայութեամբ:

105. Յուսիկի մահը բնական կերպով
տեղի չունեցաւ, այլ իւր հովուական և
հայրապետական նախան-
ՄԱՆՆ
ՈՒ ՊԱՏՃԱՌԸ
տակ եղաւ, և բռնա-
կան մահուամբ վախ-

ճանեցաւ, նոյնիսկ Հայոց թագաւորին և
իւր աներծաղին Տիրանի ձեռքով: Սովորա-
բար տարածուած և Խորենացիէ առնուած
պատմութիւնը կ'ըսէ, թէ Յուսիսնոսի Պար-
սից դէմ արշաւանքին աստեւ, Տիրան զայն
ղիմաւորեց, և բարեկամութիւնը կրկնեց:
Յուսիսնոս ղեւր պաշտելն Նիւրաթիւնէն Գաթիւն
ստու Տիրանի, որպէսզի եկեղեցւոյ մէջ
կախէ, իբր կայսրութեան հանդէպ հպատա-
կութեան նշանակ: Սակայն Յուսիսնոս նոյ-
նին մէջ ղեւր առնեց ընդ նա պատկերները
նկարել տուած էր, և Տիրան չմտածելով որ
Խաթիւնութեամբ, դեռաց երկրպագին պաշտելու, ու-
զեց զայն կախել յիւրա՛ւ արեւմտեան եկեղեցւոյ
Մոփաց գաւառին մէջ, ուր հանդիպած էր
Յուսիսնոսի: Յուսիկի զիմաղրեց ղեւրացւոյն-
ւն ղեւր Խաթիւնութեան, այլ Տիրանի պնդե-
լուն վրայ, պատկերը ընկեցեւ յերկր իտեւ
հանդէպ: Ասոր վրայ Տիրան Յուսիսնոսի առ-
ջեւ պարտաւոր չմնալու համար, ուզեց Յու-
սիկը պատել, և հրամայեց ջաշտել հարկանել
յերկր, մինչև որ ի գանձն առնարեաց ղեւր (ԽՈՒՐ.
199): Նահատակութիւնը նոյն մնալով, տար-
բեր պատճառէ յառաջ եկած է այն Բուզան-
դի համեմատ: Յուսիկ շարունակ յանդիմա-

նած է Տիրանը, իւր ապօրէն և ամբարշտ
գործերուն համար, և վերջապէս իբրեւ յայտ-
նի մեղաւորներ թագաւորն ու իր մեղաակից
մեծամեծները՝ արքայ ղեւր ղեւր ղեւր ղեւր
յիւ: Երբոր այս ալ օգուտ չէր ունենար, եւ
եւ ղեւր Խաթիւն պաշտելու ղեւր ղեւր ղեւր
յիւնեւ ղեւր, որ է ղեւր ղեւր ղեւր ղեւր
վիւ կ'արձակէր անոնց ղեւր: Ասկէ Տիրանի
և Յուսիկի մէջ յայտնի հակառակութիւն
մը, որ կը տեւէր ղեւր ղեւր ղեւր ղեւր
Բայց Տիրան ոչ կ'օգտուէր հայրապետին
յանդիմանութենէն, և ոչ ալ նշանակութիւն
կ'ընծայէր արձակուած վիւնին, ուստի երբ
կը հանդիպէր օր Խաթիւն պաշտելու տոնա-
խմարութեանց, Տիրան իւր աւագանիով մէկ-
տեղ ղեւր ղեւր ղեւր ղեւր ղեւր, երբ այն-
տեղ կը գտնուէր հայրապետը, Մոփաց գա-
ւառի Բնաբեղ արքունի բերդին մէջ: Յու-
սիկ անոնց ղեւր ղեւր ղեւր եկեղեցւոյ ղեւր
կ'ըլլէ, և մանկին արգիլելով բարձրաձայն
կը գոչէ: ղեւր արքունի, ղեւր Խաթիւն, ղեւր
Տիրանի մարդիկը որ ղիմաղրելու կանխա-
մտածութեամբ կու գային, կը յարձակին
հայրապետին վրայ, և կը սկսին ղեւրնել,
մինչև որ Յուսիկ Բնաբեղ եկեւր, ղեւր ղեւր
յիւնեւ ղեւր, ղեւր ղեւր ղեւր: Իսկ Տիրան ու
հետեւորդները եկեղեցի կը մտնեն, բայց
չուտով կը մեկնին: Եկեղեցւոյ պաշտօնա-
ներ կը հասնին, կը վերջնեն հայրապետը,
կարեւոր դարմանները կ'ընեն, և այնտեղէն
հեռացնելու համար կը տանին Դարմաղեաց
գաւառը, Թորդան գիւղը, Դրիգորի ազգա-
տոմին կալուածը: Յուսիկ ղեւրացաւ ազատել
որկածին հետեւանքէն, և անք ղեւր ղեւր
յիւնեւ ղեւր, և ղեւր ղեւր, և ղեւր ղեւր
տեղը Դրիգորի և Վրթանէսի գերեզմաննե-
րուն քովը (ԲՁՆ. 31): Յուսիկի նահատա-
կութիւնը մեր հաշուով կ'իյնայ 347'ին,
թէպէտ օրը ղեւր կրնար ղեւր:

106. Վերոյիշեալ պատմութիւնները կը
համաձայնին եղելութեան գլխաւոր գիծե-
րուն մէջ: Պատահական

ՏԻՐԱՆ
ԵՒ ՅՈՒՍԻԿ
տարբերութիւն մըն է,
թէ Տիրան պաշտօնապէս
հրամայեց ղեւր ղեւր
յիւ, կամ ղեւր աւագանին խուժեց Բնաբեղ
յիւնեւ ղեւր: Նոյնպէս նաեւ ղեւր Բնաբեղի մէջ
ծեծի տակ հոգին աւանդեց, կամ ղեւր

ետքը Թորդանի մէջ մեռաւ. ծնծին հետեւա-
նօք: Հաւանականագոյն և յարմարագոյն են
Բուզանդի աւանդած պարագաները, և ա-
մէն առիթի մէջ հաստատուն կը մնայ, թէ
Յուսիկ իւր հայրապետական նախանձայու-
ղութեամբը հաւատոյ պաշտպանութեան նա-
հատակ մը եղած է: Գլխաւոր տարբերու-
թիւնն է նահատակութեան պատճառ եղող
առիթը. սակայն այլեւս անհնար է որեւիցէ
կերպով պաշտպանել Խորենացիի պատմած
պարագաները, որովհետեւ Տիրան ու Յու-
լիանոս ժամանակակից չեն եղած: Տիրան
339'ին թագաւորած է, և 11 տարի ետքը,
350'ին գահազուրկ եղած, իսկ Յուլիանոս
361'ին կայսր եղած, և 363'ին սպաննուած
է, որով Յուլիանոսի պատկերին պատմու-
թիւնը բոլորովին անհիմն կը դառնայ: Բո-
լոր արտաքին պատմութիւններն ալ Յու-
լիանոսի հետ գործ ունեցող Հայոց թագա-
ւորին անունը Արշակ կ'ըսեն, և Տիրանի
որդի ըլլայն ալ գիտեն, մինչ Խորենացիի
ժամանակագրութիւնը բոլոր իւր ընթացքին
մէջ 24 տարիներու յաւելումով ակալով
կը քայլէ, և բնաւ պաշտպանուելու կողմ
մը չունի: Ուստի պէտք է բացէրաց մէկ
կողմ թողուլ Յուլիանոսի պատկերին խոր-
տակման պատմութիւնը, և երբ Լամբրոնո-
սի յորինած չարականին մէջ կ'երգենք,
+ՎԵՆԵԻԲ ԳԵՆԵԻԵՆ՝ ԻՆԴԻԵՆ՝ ԳԵՆԻԵՆ, ԴԵՐ
ԴԵՐ ԹԵՐԵՆԻՆ (ՇԱՐ. 433), պէտք է անոր այ-
լաբանական իմաստ մը տանք, ինչպէս որ
ՎԵՆԵԻԲ՝ յոգնակի ձեւն ալ կը թելադրէ, և
անկէ յորդորեալ ուրիշ տպագրութիւն մըն
ալ ՎԵՆԻԵՆ՝ դրած է (ՇՐԿ. 480): Կը մնայ
ուրեմն որ Յուսիկի նահատակութեան պատ-
ճառ ընդունինք նորա անվեհեր յանդիմա-
նութիւնները, ինչ որ Խորենացին ալ գիտէ
երբ կ'ըսէ, թէ Տիրան այդ ոճիրը գործեց
յաւելուլ է ԲԵՐԵԴԻԱՆ՝ ԼԵՐԵՆԻԱՆ ԶԵՐ ԴԵՐ
ԴԵՐ ԹԵՐԵՆԻՆ, յաւելու հանդուրդը յանդիմա-
նեալ իւրոց յանդուրդ (ԽՈՐ. 199): Ստոյգ է որ
տարօրինակ, և գրեթէ անհատատալի կ'երե-
ւի հայ քրիստոնեայ թագաւորի մը մինչեւ
այդ աստիճան լրբենի և անգութ կերպով
իւր հայրապետին դէմ համարձակիլը, սա-
կայն Տիրանի յամառ և ատոր նկարագրին
հետ պէտք է նկատի առնուլ, որ նա Յու-
սիկի վրայ կը նայէր, իրբեւ արքունեաց

մէջ մեծցած տղայ մը, որ արքունեաց պաշ-
տօնեայ և իրեն քեռայրն ալ եղած էր. ո-
րով իւր արքունական ճոխութեան մէջ,
առաւելութիւն մը կը զգայր Յուսիկի անձին
վրայ, և չէր ներեր անոր՝ ինչ որ ուրիշ
հայրապետի մը վրայ թերեւս համակերպէր
սանիլ: Բուզանդ գրած է թէ Վրթանէսի
տղոց Հայաստան եկած ատեն, ՎԵՆԻԵՆ ԴԵՐ
ԴԵՐ ԹԵՐԵՆԻՆ ԽԵՐԵՆԻՆ ԽԵՐԵՆԻՆ (ԲԶ. 10),
որ կրնայ իրբեւ հոգածու պաշտպանի
խնամք մը նկատուիլ, քանի որ այն ատեն
Տիրան ալ թագաւորի թոռ մըն էր: Ամէն
պարագայի մէջ այդչափ կը բաւէր Տիրանի
միտքին մէջ Յուսիկի վրայ յատուկ իշխո-
ղութիւն մը ենթադրել տալ, և անոր միտ-
քին մէջ դէպ առ ինքն ակնածութեան և
յարգանաց մասնաւոր պահանջ մը ստեղծել:
Սակայն Յուսիկ հեռու էր այդ սեռակ մտա-
ծումներէ, բռնն նախանձայուղութեան և
պահանջկոտ օրինապահութեան մէջ, նա ակ-
նածանքի սոցեւ խոնարհող չէր, և բացար-
ձակ ուղղութիւնը կը գործածէր, միայն իւր
պաշտօնէն և հոգիէն, և ոչ իւր անձնական
հանգամանքներէն ներշնչեալ: Ինչ որ թե-
րեւս Վրթանէսի կողմէն եղած ատեն դի-
տողութեան իսկ առիթ պիտի չտար, Յու-
սիկի նահատակ մահուան պատճառ եղաւ,
տակաւին յիմնամիտ առոյգ հասակին մէջ:
Յուսիկի յիշատակը տօնելի է իւր հօր և հօրեղ-
րօր և եղբօր հետ՝ Որդւոց և Թոռանց օրը,
բայց անգամ մըն ալ կը կրկնենք, թէ
պէտք էր յատուկ օրեր սահմանել այդ ա-
ռաքելանման հայրապետներուն:

107. Հարկաւ Տիրան ինքն ալ զգած-
ուեցաւ, երբոր բորբոքեալ զայրոյթը ան-
ցաւ: Անշուշտ չկրցաւ

ԴԱՆԻԷԼ

ԱՍՈՐԻ

անտարբեր. մնալ երբոր
Թորդանէ եկող գումկա-
նը՝ Յուսիկի մեռնելուն

լուրը բերաւ: Գուցէ և կեղծու պատիր վը-
տակցութեան և տարածամ համակրութեան
նշաններ ալ ուզեց ստալ, զինքը չքմեղելու,
և Լուսաւորիչի թուր սպաննած լինելու և-
ղեանական արատէն ինքզինքը արդարացե-
լու համար՝ ազգային ընդհանուր մեղադրա-
նաց սոցեւ: Իրբեւ եկեղեցական չահերու
հետամուտ հարկ սեպեց իսկոյն հայրապե-
տական աթոռին յաջորդութիւնը հոգալ, և

ծնունդը 313-ին ղենելով, իրենց հօրը մահուան սարին, 347-ին, 34 տարեկան ժրուժիր երիտասարդներ էին, որք իրենց հօրը նախկին դիրքէն և իրենց արքայազարմ մօրմէն օգառուելով, թագաւորական պալատին մէջ ապրած ու յառաջացած էին: Իսկ Յուսիկի ընտանեկան կեանքին քակտուելէն ետքը, զուրկ անոր ուղղամիտ և հօրենական ազդեցութենէն, իրենց մօրեղբօր Տիրան թագաւորին ձեռքին ստակ և օրինակին ներքեւ ցոփակեաց երիտասարդներ եղած էին, և զինուորական ազաս կեանքը նախընտրած (ԲՁՆ. 35): Երկու եղբայրներ երկու քոյրերու հետ ալ ամուսնացած էին, Վարազդուխտ և Բամբիշ, որք Բուզանդէ թագաւորին քոյրերը կը կոչուին (ԲՁՆ. 44, 49, 69): Բայց ինչպէս յիշեցինք (§ 101), չփոթութիւն մը կը տեսնուի այդ ազգաբանութեան մէջ, վասնզի Յուսիկի կինը Տիրանի աղջիկ ըստած ստան, Տիրանի քոյրերը Յուսիկի զաւակներուն կին եղած ըսել, Տիրանի թոռներուն իրենց մեծհօրը քոյրերուն հետ հասակակից եղած կարծել է, որ բնաւ միտքի մօտ չէ: Հետեւաբար աւելի հաւանական է Տիրանի քրոջ Յուսիկի հետ, և Տիրանի աղջիկներուն Յուսիկի զաւակներուն հետ ամուսնութիւնը ընդունել: Այդ պարագային Պապ ու Աթանազինէ, Վարազդուխտի և Բամբիշի հետ ազգակցութեան չորրորդ աստիճանին մէջ կը գտնուին, և երկու եղբայրներու երկու քոյրերու հետ ամուսնանալուն նախընթաց մը կ'ունենանք, նոյնիսկ Լուսաւորիչի քահանայական ազգատոհմին մէջ: Պատմութեան կարգին դառնալով կը տեսնենք, որ հակառակ Յուսիկի զաւակներուն անարժան կեանքին, կը զօրէ տակաւին ժառանգական յաջորդութեան զազափարը, և երկուքէն մէկը կաթողիկոս ընելու կամքը կը յայտնուի թագաւորին և ազգին, և Եղեմիղոսոյ միջնորդութեամբ կողմէն: Այս նպատակին հասնելու իբր առաջին քայլ մը, Պապ և Աթանազինէ առանց խօսքի խօսքի ըմբռնելու և բռնաբարելու, և ակամայ սարկաւազ ձեռնադրուեցան: Բայց այս ալ չզօրեց անոնց դժկամակութեանը յաղթել, և առաւել եւս ինքզինքնին աշխարհաւէր կեանքի տուին (ԲՁՆ, 44), մինչեւ որ ամենքն ալ անոնցմէ ձեռք քաշեցին, տեսնելով որ անբարեկ

էպիս Կոստանտինոպոլիս (ԽՈՒ. 201): 109. Այդ միջոցին պետք է ղենել երկու

նշանաւոր ճգնաւորներուն անուանները, որոնք կրնան կրօնաւորական կեանքի նախատիպները ըստել մեր ազգին մէջ: Անտոն և Կրօնիդէս ընդ կեսարացի էին, և Լուսաւորիչի այն կողմերէն բերած կրօնաւորներուն և եկեղեցականներուն մէջ աւելի նշանաւորներ՝ իրենց սրբակրօն ճգնութիւններով: Երբոր Լուսաւորիչ, Տարոնի Խնակնեան բարձունքին վրայ Գիսանէի մահաւանդ տեղ Ս. Կարապետի եկեղեցին և վանքը հիմնեց (§ 64), այնտեղ հաստատեց յիշեալ երկու ճգնաւորները իբրեւ տիպար և օրինակ կրօնաւորական կեանքին, զոր պիտի վարէին հոն հաստատուող 40 ճգնաւորները: Իսկ Տարոնի ընդհանուր վերակացութիւնը յանձնուեցաւ Ջենոր Գրակի, և Եպիփան ալ անոր օգնական դրուեցաւ Խնակնեան վանքի վերակացութեան համար (ԶԵՆ. 10): Այնուհետեւ կանոնաւոր և միակերպ կեանք մը անցուցած են յիշեալ ճգնաւորները՝ երբեմն վանքին մօտ ապրելով ու նոր կրօնաւորները վարժեցնելով, և երբեմն չրջակայ անտառներուն մէջ հեռանալով, ու կատարելապէս առանձնանալով: Անոնց անունը կը յիշուի անգամ մը Գրիգորի և Տրդատի իրենց այցելութեան երթալուն առթիւ, որք պարտաւորուեցան Այրիանոս եպիսկոպոսի ձեռքով զանոնք օրերով լեռներուն մէջ փրնտուել տալ (ՍՈՓ. Ժ. 69). և անգամ մըն ալ երբ Գրիգոր փափաքեցաւ հաստատուն կերպով Խնակնեան բարձունքը մնալ, և երկու ճգնաւորները զինքը այդ խորհուրդէն հեռացուցին (ՄԱՄ. 7): Երկուքին ալ ճգնաւորական կեանքը 40 տարի տեւեց Խնակնեան վանքին մօտ և չրջակայ լեռները (ՍՈՓ. Ժ. 93), սկսելով 302-էն, որ տարին Գրիգոր Տարոնի քարոզութիւնները կատարեց և տեղւոյն վանքերը հիմնեց: Երկու ճգնաւորներուն մահը կ'իշխայ 342-ին, առաջ Անտոնին և երկու ամիս ետքը Կրօնիդէսին: Ս. Կարապետի վանքին մօտ պղտիկ մատուռի մը մէջ կը պահուին երկու սուրբերուն գերեզմանները, իսկ իրենց յիշատակը տօնելի է ուրիշ Հայ ճգնաւորներու հետ:

Տ. ՓԱՌԷՆ Ա. ԱՇՏԻՇԱՏԵՑԻ

110. Երբոր Դանիէլի սպանութեամբ
և Յուսիկի որդիներուն վերջնական դիմա-
դրութեամբ, կաթողիկո-

ՆԱԽԸՆԹԱՅՆ սուրբիան հաւանական

ՈՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ ընտրելիները պակսեցան,
և ուրիշի դիմել հարկ ե-

ղաւ, իմ եղբւ- մօնեցան ահաւարէ, որ Լուսա-
ւորչի ազգատունէն հեռանալու չէ, և պէտք է,
որ ինքն քանի իշխանութեան Գրիգորի բացի, որ ինքն
նա զաւթաւ հարցն, և այս սկզբունքով կաթո-
ղիկոսութեան արժանի համարուեցաւ Փա-
ռէն Աշտիշատեցին, որ տեղւոյն առաջնորդն
էր, զի Գրիգորն այն ճամբէն հասաւ ԲՁՆ. 44): Փառէնի անունը խորհրդագրին և ցու-
ցակներուն մէջ Փառնեքսէն է գրուած, Փա-
ռէն-Ներսէս անուններու սղուած ձեւովը,
սակայն մինք նախադասեցինք Փառէն պարզ
ձեւը գործածել, իբրեւ կիրառութեան յար-
մարազոյն: Գալով անոր անձին, սրուած
որոշումէն յայտնի է որ Գրիգորի և Փառէնի
մէջ հարկաւ կապ մը եղած պիտի ըլլայ,
մինչ ոմանք աննշանակ կերպով մը կը յիշեն
ՉՓառնեքսէն ձեռն յԱշտիշատէջ Տառնայ (ԽՈՐ. 202),
և ուրիշներ ՉՓառնէն ձեռն երէց է Բառառնէն Տառ-
նայ (ԲՁՆ. 44): Մարթ է կարծել թէ Փառէն
այ Դանիէլի նման, Գրիգորի մտերիմ և հնոր-
եայ աշակերտ և հոգեւոր զաւակ մը
լինելուն, կամ թէ Աշտիշատ Գրիգորի
կալուածներէն, Փառէն այ Աշտիշատեցի
ըլլալուն Գրիգորի ընտանի կամ ընդոծին
ճորտ մը կը նկատուէր, և կամ թէ կողմ-
նակի ազգակցութեամբ մը կապուած էր՝
Գրիգորի կամ Վրթմանէսի ամուսիններուն
կողմանէ, վաճառի Գրիգոր իւր ցեղէն ազ-
գակից չունէր, և Յուսիկի խնամքներն այ
թաղաւորական գերդաստանէն էին: Խնդիրը
լուծելու համար ըստ ուստեք լոյս չունինք:
Բայց աւելի հաւանական կը կարծուի վեր-
ջին ենթադրութիւնը: Տեղեկութեանց պա-
կասութեան պատճառով չենք կրնար աւելի
բան մը ըսել Փառէնի նախնիքաց կեանքին
վրայ, իսկ այն Գրիգորն, որուն նկատմամբ
Բուզանդ կը գրէ թէ ճամբէն հասաւ ԲՁՆ. 44),
էնչոյն ինքն ինքն Գրիգորեանց Յովնան, որ անու-

նով թէպէտ իննականեան Ս. Կարապետ վան-
քին այ կը յիշուի, բայց ուրիշ կողմէն գի-
տենք թէ Ս. Կարապետի առաջնորդներն
էին Զենոր և Եպիփան, և ոչ երբեք Փա-
ռէն: Ուստի պէտք է Փառէնը ընդունել իբր
Աշտիշատի մայրեկեղեցիին վերակացուն,
զի Տարոնի ամէն հաստատութիւնք անխափ
Յովնանու Կարապետի անունը կը կրէին:

111. Փառէնի կաթողիկոսանալը պար-
զապէս տեղական գործադրութեամբ լրաց-
եալ գործ մը կը տեսնուի՝
ՁԵՆԱՎԵՐԻՑԵԱՆ Խորհրդագրի գործածած
ԽՆԴԻՐԸ ընդգծել և խցաղել Բառ-
նայ-Գրիգոր Բուզանդութեանէն

(ԽՈՐ. 202): Բուզանդ նորէն կը յիշէ թէ
Գառառնէն և Բառնէն և Գրիգորեան և Գրի-
գորս մեծ նախարարներով առն խցաղել
կե-
սարիս, և անք յեռնաբերելն ըն է ինքն
ԲՁՆ. 45): Այստեղ այ
հարկ կը տեսնուի կրկնել, որ բոլոր ազգային
պատմիչներուն ընդհանուր և անբացատր
լուծիւնը այդ պարագային վրայօք, զօ-
րաւոր փաստ մըն է, և լոկ Բուզանդի վկա-
յութիւնը չբաւարարուի հաստատելու: Մա-
նաւոր որ տեսնուի է Բուզանդի Հայոց
ղէմ հակառակախօս լեզուն, և անոնց եկե-
ղեցին անարգելու և ատրոնացնելու ջանքը:
Բուզանդ լինի զիտել, որ մոռնալով թէ՝
Յուսիկէն ետքը պաշտօնապէս կաթողիկոս-
ներ ցուցուցած է, սակայն կը յայտարարէ
թէ Հայերը զինքն ինքն ինքն ինքն ինքն
Բառնէն, անառնաբար եղեւ ինքն ինքն
Բառնէն, և անհաշտ էին (ԲՁՆ. 33): Նոյնպէս րն-
դարձակ կերպով ամէն տեսակ անասակու-
թիւններ և անօրէնութիւններ, մինչեւ իսկ
Գրիգոր Բառնէն Գրիգորեան ընդ Բառնէն
Բառնէն ըսելէն ետքը (ԲՁՆ. 34), կը յայտարարէ
թէ այնպիսի կաթողիկոս մը կը վնասուէին, որ
ըստ ինքն ինքն ինքն (ԲՁՆ. 35): Բայց կը
մոռնայ թէ իբրեւ սուրբ անձեր ներկայած
է Դանիէլն ու Փառէնը, որոնք եղան Հայե-
րուն կաթողիկոսութեան հրաւիրուած ան-
ձերը: Այս զիտողութիւնները կ'ընենք Բու-
զանդի պատմածներուն ներքին արժէքը

ցուցնելու, ապա թէ ոչ արդէն բացատրեցինք թէ պատրիարքական աթոռներուն որոշ տեղէ մը ձեռնադրութիւն տանելը՝ երբեք հպատակութեան փաստ չի կրնար ըլլալ, ինչպէս Հռոմի պատրիարքները Ոստիոյ եպիսկոպոսէն, և Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքները Հերակլիոյ արքեպիսկոպոսէն ձեռնադրութիւն ստանալու օրէնք ունենալով հանդերձ, երբեք նոյն աթոռներուն ներքեւ ինկած չեն համարուիր:

112. Փառէնի անձին և գործունէութեան մասին բան մը չգրեիր Խորենացի իսկ Բուզանդ ընդունելով ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ հանդերձ թէ շէշ աշխատեց ԵՒ ՄԱՀ օտար զանէր, կը յայտնէ թէ ստիպւաւ և ի հարկէ ընթերցէ անբեր թագաւորին, այսինքն է Տիրուհին, և ըստ Զորին խմբի երկեւ, չմարտիկէր իմ իրարէլ իւր իմ յանդերձ (ԲՁՆ. 45): Փառէն չտանէր այն հեղինակաւոր ազգեցում թիւնը գործունէին Գրիգորի արդիներն ու թոռները. տարիքով ալ խոր ծերութեան հասած էր, քանի որ Գրիգորի ժամանակէն գործի վրայ մարդ մըն էր, և ոչ ալ յոյս մը կրնար ունենալ յանդիմանելով կամ սասանելով ազգութեան բերել ծուռ ճանապարհ մէջ յառաջացած թագաւոր մը, որ Յուսիկն ու Դանիէլը սպաննել տալու համարձակած էր՝ զինքն յանդիմանած լինելուն համար: Ասանցմէ զատ նկատողութեան արժանի է, որ այդ միջոցին տեղի ունեցան Պարսից նահապետութիւնը, Տիրանի գերութիւնը, և Պարսից հետ պատերազմները, որք չէին ներքի ուրիշ բաներով զբաղիլ: Հետեւաբար զարմանալի չէ, եթէ Փառէն կը պարտաւորուէր լռել, և կրտսերական դիրք մը պահել, այլ ոչ երբեք ընթերցէ կամ ընկերանալ Տիրանի անօրէն գործերուն, ապա թէ ոչ չէր կրնար արդարանալ նոյնիսկ Բուզանդի կողմէ Փառէնի համար արուած բարի վկայութիւնը, թէ շէշ աշխատեց օտար զանէր: Փառէնի հայրապետութեան ժամանակը 4 տարի ըստած է Խորենացիէ (ԽՈՒ. 202), իսկ Բուզանդի օտար խմբի (ԲՁՆ. 45), յետագայ ցուցակներէն տանք 3 կը գտնեն և տանք 5, և այս տարբերութիւնները կրնան վերագրուիլ Փառէնէ առաջ և ետքը տեղի ունեցած տրուոյ պարապութեան տարիները մէկտեղ

համարելէն կամ գուրա ձգելէն: Յուսիկի մահը 347'ին և յաջորդին ընտրութիւնը 348'ին գտնելով, Փառէնի 4 տարիները կը համարեն 352'ին: Մահուան տեղը չէ յիշուած, և ենթադրութիւններ նշանակութեան զուրկ կը մնան. միայն ըստած է թէ իրեն հետ եղող եկեղեցական պաշտօնականներ մարմինը Տարոն տարին, և թաղեցին յաբաբէն Բաբէն Զաբէն Զաբէն Զաբէն, այսինքն Աշտիշատի եկեղեցւոյն յարակից եղող պարտէզը, և վրան գեղեցիկ շէշ մըն ալ շինեցին: Արդէն ինքն ալ հոն կը նստէր կաթողիկոսութեան առաջ: Իսկ Փառէն կամ Փառնեքսէն կաթողիկոսի չիրիմը այսօր Աշտիշատի աւերակներուն մէջ չտեսնուիր: Իւր յիշատակը ոչ տօնելի է և ոչ յայտնաւորքի անցած է, և հարկաւ իւր աննշանակ հայրապետութիւնը պատճառ եղած է այդ զանցաւորութեան: Անցողակի դիտել տանք, թէ մարմինը յաբաբէն թաղելու յիշատակութիւնը, համաձայն է հին կանոններով գրուած արգելքին, թէ իւր օրէնքէն իւր շէշ զէն Բաբէն Զաբէն Զաբէն Զաբէն (ԽՈՒ. 61): Այդ կանոնը այսօր ալ կը պահուի ընդհանրապէս, և չատ ցանցաւոր են այդ մասին բացատրութիւնները:

113. Յուսիկի երկու գումակները, Պապ և Աթանազիոսէ, եկեղեցական կոչման հրաւիրելով, կամ իրենց ըմբռնմամբ՝ փորձանքը, վերջնապէս հաւանքներէն ետքը, աւելի ևս ազատութիւն է բազմա անհաւանքներէ, և շէշէն Ապրաքոյ արհամարհուել յապաւելին (ԲՁՆ. 48), և նախնիքներէն իրենց ժառանգութիւն մնացած կալուածներն ու արտաւայելը անուր խնէնէութիւններով կը պղծէին: Սակայն չկրցաւ երկարել իրենց կարծեցեալ վայելքը, վասնզի յոյս անգին և արհամարհուել լռեց արեւելեան մահ մը կը համարէր նոցա յանկարծ յառաջ յայնչի, և երկու քն ալ մէկտեղ է Բաբէն Զաբէն Զաբէն Զաբէն (ԽՈՒ. 201), ինչ որ աստուածային պատուհաս մը նկատուեցաւ: Անգամ մը եկած էին Աշտիշատի իրենց կալուածը, եպիսկոպոսանոցը կը մտնէին իբրեւ իրենց սեփականութիւնը, և այնտեղ օրհնութիւն և բազմապիսեան ընկերներով լկտի խնդրանքներ պատրաստելով, շէշէն Զաբէն Զաբէն Զաբէն Զաբէն:

զեւ և վաճառելու և գնառելու և կառուցելու, և եղած ազդարարութեանց չանապարհ չառաքելու և շնորհակալութեան համար չհարգելու: Բայց անապարհ օգը կը մթափնի, երկինք կը գոռայ, սեղանատարած կը թափի, և կայծակ մը անագին փայլատակմամբ կ'իջնայ եպիսկոպոսանոցին վրայ, և հաշտութեամբ զերէնէն զերէն փոխադարձ քաջութեամբ մը: Սեղանակիցներ գոռում գոչում մի աստիճան անուղղի մէջ այս կողմ այն կողմ ցրուած էին, մինչ երկու եղբայրներ կամ արքեպիսկոպոսներ լուր կամ յանդգնութեամբ փախչել չուզելով, աստուածային բարկութեան պատահաբան հանդիպեցան, վստիկ ամենուն բոլորման համեմատ, հրեշտակ Կարմիր էր, որ երեւոյժ չնմանալէն փայլեալ (ԲՁՆ. 45): Այսպիսի մեծ եղաւ. ամենուն սարսափը որ ոչ ոք յանդգնեցաւ մօտենալ ու զիսկները վերցնել, և հաղի. օրեր անցնելէն ետք անոնց ցափառել և կնքել, այսինքն կայծակէն այրած ու խանձողած զիսկները վերցուեցան, և եկեղեցւոյն կից Աբաբէ կոչուած սեղը թաղուեցան: Աբաբէ անունը մտածել կուտայ թէ սա միևնոյն սեղն է ուր Փառնի մարմինն ալ յետոյ թաղուեցաւ. (§ 109): Այս եղաւ աղետալի վախճանը սուրբ հայրապետներու անսուրբ շատախոյնութիւն: Պապ զառակ չէր ունեցած իւր Վարագդուխտ կնոջ մէջ, այլ միայն Վրիկ անունով ապօրէն զառակ մը թողուց Հայեկացի հարձէ մը, այսինքն Աշտիշատի մօտ Հայեկ գիւղացի աղջիկէ մը: Իսկ Աթանազիէն իւր Բամբիշ կնոջ մէջ միակ զառակ մը ունեցած էր, որ է Ներսէս հայրապետը (ԲՁՆ. 49): Պապի և Աթանազիէնի մահը պէտք է զնկ իրենց հօրը մահուանէն քիչ ետքը, 349'ին մերձաւորաբար:

114. Քաղաքային կացութիւնը բոլոր կան աստիճան էր, որ հանդարտ կ'անցներ,

ՏԻՐԱՆ

ԵՒ ԱՐԵՍԱԿ

Տիրանի Յունաց օգնութեամբ գահ դառնալէն ետքը: Շապուհ չէր ուզած նոր խնդիր յուզել այն կողմերը, և պատերազմներու դաշար փոխադրուած էր Միջագետք, հայկական երկիրներէն դուրս: Այս միջոցին էր Մծրիկի պաշարումը, որ Շապուհ ձախողեցաւ, և Յակոբ հայրապետի քաջաշնորհ զորութեան թիւնը և սքանչելեաց օգնութիւնը Մծ-

րիւնը ազատեցին 350'ին: Ճիշդ այն տարին Շապուհ իւր մտադրութիւնը դարձուց Հայերուն կողմը, և ուզեց վրէժ լուծել Տիրանէն, որ իւր կամքին դէմ յաջողած էր թագաւորել Յունաց պաշտպանութեամբ: Բռնութեան տեղ խարդախութիւնը ձեռք առաւ, և Տիրանը բարեկամաբար իրեն հրաւիրեց հանրային գործերու վրայ խորհելու համար: Այդ նպատակին գործադիր նշանակուեցաւ Վարագդուխտ, Ատրպատականի մարզպանը, և սա օգտուեցաւ Տիրանի սենեկապետ Փիսակ Սիւնիի նենգութենէն: Տիրանի սեփականութիւն եղող ճարտուկ ճանձկէն հոյակապ ձիւ մը պատմութիւնը, երկրորդական պարագայ մըն է այս եղելութեան մէջ (ԲՁՆ. 50): Տիրան կը խաբուի, և Շապուհէ կը բանտարկուի երկու աշխարհ կուրցնելէ ետքը: Մեր պատմիչներ այդ կուրացումը իբրեւ աստուածային պատիժ կը նկատեն, եկեղեցւոյ երկու լուսաւորները՝ Յուսիկն ու Դանիէլը, խաւարեցուցած, այսինքն սպաննած ըլլալուն համար (ԽՈՒ. 203): Շապուհ կը կարծէր այդ կերպով Հայաստանը նուաճել, այլ Հայ նախարարներ մեծամասնութեամբ Պարսիկներուն դէմ զինուեցան, և Անդովկ Սիւնիի ու Արշալոյս Կամաարականը, պատգամաւ որ յղեցին Կոստանդնուպոլիս օգնութիւն խնդրելու (ԲՁՆ. 55): Հայոց ու Յունաց բանակներ յաջողեցան Պարսիկներու դէմ, որք կատարելապէս կազմ ու պատրաստ ալ չէին, ենթադրելով որ մեծ ոյժ մը պիտի չգտնան զիմացին: Բուզանդ կ'ըսէ թէ Կոստանդնուպոլիս եկած էր, և կաղամբաւաճառի ձեռով Պարսից բանակը լրտեսած էր, և թէ պատերազմի մէջ Շապուհի կիներն ու զանձներն ալ գերի ինկան, և թէ ինքն ալ հաղի կրցաւ միաձի ճողոպրի (ԲՁՆ. 50): Շապուհ հաճեցաւ Տիրանը ազատել և Հայոց թագաւորութիւնը ազատ և ապահով թողուլ, բայց միայն որ չէզոք դիրք մը պահէ Յունաց և Պարսից մէջ: Տիրան, թէպէտ ազատած, բայց կուրացեալ ըլլալով, այլիս չէր կրնար թագաւորութիւն վարել, անդրանիկն Արապէս մեծած էր (ԽՈՒ. 199). ուստի թագաւորութիւնը ինկաւ երկրորդին՝ Արշալոյս, մինչ երրորդ որդին՝ Տրդատ, պատանդ կը մնար ի Բիւզանդիոն: Երկիրը խաղաղեցաւ 351'ին:

115. Փառէն կաթողիկոսի անունը չի յիշուի այդ ամէն եղևութեանց մէջ, և հնար ալ չէր, որ բացարձակ ճշմարտութեամբ ապրած ութսունամեայ ծերունի մը կարենար քաղաքական և պատերազմական ծանր գործողութեանց մասնակցիլ: Իրեն մահն ալ չուշացաւ, և նորէն աթուոյ պարապութեան խնդիրը մէջտեղ ելաւ: Լուսաւորչի ցեղէն կայր միայն երիտասարդ Ներսէս, Աթանազիէի որդին, բայց նա ալ բացակայ էր և Բիւզանդիոն կը գտնուէր, և առժամեայ կարգադրութեան պէտքը անհրաժեշտ դարձաւ: Բուզանդ կը պատմէ, թէ Աղբիւսնոս Կաթողիկոսի ցեղէն Շահակ մը կաթողիկոս ընտրուեցաւ, և մեծաշուք պատուով Կեսարիա գրկուեցաւ. և կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ, և Հայաստան ղառնալով պաշտօնը ստանձնեց, և թէ Նահապետ Վարդապետ Գառնի, որ է լակ թոյլ և անտարբեր պաշտօնավարութիւն ունեցաւ. (ԲՁՆ. 45): Բայց Փառէնի ալ Ներսէսի մէջտեղ Շահակ կաթողիկոս մը, ոչ Խորենացին ունի, և ոչ ալ ուրիշ հին ու նոր ցուցակներուն մէջ կը գտնուի, որով մենք ալ իրաւամբ չենք ուզեր այդպիսի կաթողիկոսի մը գոյութիւնը ընդունիլ: Հին պատմիչ մը բացարձակ կ'ըսէ, թէ յետ մահած Նորա, այսինքն Փառէնի, ըստ մեծ լեռնայ հայրապետութեան Հայոց (ԱՌՓ. 2. 14): Այդ կէտը կը հաստատէ նոյնինքն Բուզանդ. ալ իւր անկապակից պատմութիւնով, վաճաղի ինքն ալ կը մտնայ թէ Հայոց կաթողիկոս մը նշանակած է, և քանի մը գլուխներ հաքը կը պատմէ թէ Արշակ թագաւոր և ազգին մեծերը կը հաւաքուին կաթողիկոսութեան դռնէն աթուոյն յաջորդ մը ստիպ. համար, և որչափ թէ մեծ շքան էջէ Նորա յաջորդութեան (ԲՁՆ. 68): Հազիւ համառօտ միջոց մը անցած է Փառէնի մահէն իտե՛ր, և Բուզանդի հնարած Շահակ կաթողիկոսը ոչ մնում է, ոչ հրամարտ, և ոչ աթուոյն մերժում, որ նոր կաթողիկոսի համար մատուցի, որով աւելի զիւրին է եղբայրացեալ, թէ գոյութիւն իսկ չէ ունեցած Բուզանդի հնարած կաթողիկոսը: Եւ որովհետեւ Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն ստած ըլլալու

պարագան ալ մտայտծին և անհիմն եղևութիւն մը կը դառնայ, իրաւունք կ'ունենանք նոյն եղբայրացութիւնը տարածել նախընթացին մէջ ալ այդ պարագային յիշատակութիւններուն վրայ, երբոր այն ուրիշ չկրկնուիր և Բուզանդի գլուխը չստուգուիր: Փառէնի մահն անէն մինչև Ներսէսի ձեռնադրութիւնը, և ոչ իսկ տարի մը ատեն կ'անցնի, և այդ միջոցին Արշակ նոր թագաւորած և երկրին գործերուն կարգադրութեամբ գրաւած, ընդհանուր փափաքանոց համեմատ ընտրութիւն մը ընելու համար հարկ տեսած է գործերը հանդարտութեամբ յառաջ վարել, և ընտրութիւնը յապաղել: Աթուոյ պարագութեան միջոցին հայրապետանոցի գործերը բոլորովին անգլուխ չէին կրնար մնալ, և տեղակալի մը պէտքը անհրաժեշտ էր: Ահա այդ տեղակալը եղած է Շահակ, Աղբիւսնոսի ցեղէն, Մանազկերտի Կաթողիկոսը, և ոչ երբեք կաթողիկոս: Իսկ Աղբիւսնոսեանց ցեղին յառաջ անցնիլը, մինչև նոյն ժամանակուն սկզբունքին հետեւանքն է: Աղբիւսնոս հին քրմական մեծ ազգատոհմի գլուխ էր, որ Լուսաւորչի ազգատոհմէն հաքը ամէնուն վրայ նախապատուութիւն ունէր, և ոչ պատճառով Լուսաւորչի նշանակած 12 մեծ Կաթողիկոսներուն առջին Աղբիւսնոս էր (ԱՌՓ. 441): Լուսաւորչի բացակայութեան արտաքին շրջան վերջացաւ Աղբիւսնոս կը մնայր (ԱՌՓ. 442), և Արիստակէսէ հաքը անմիջապէս Աղբիւսնոս կու գար պատիւի կարգով (ԱՌՓ. 459): Հետեւորար ազգային ըմբռնումը ալ և ժամանականութեան սկզբամբ ալ Լուսաւորչի տունէն յաջորդ պակտած տան, Աղբիւսնոսի տունէն էր որ յառաջ պիտի անցնէր. ինչպէս պիտի տեսնենք նոյն տունէն կաթողիկոսները յիշելով: Շահակ, որ այս անգամ կը յիշուի, և որ նորէն պիտի տեսնենք գործի վրայ, ինքն առաջին անգամ պաշտօնապէս ալ կաթողիկոսացաւ: Աղբիւսնոսեանց տունին, աւելի սովորաբար Մանազկերտացի անունը տրուեցաւ՝ յորմէ հետէ Մանազկերտը իւր գաւառներով և սահմաններով Աղբիւսնոս և Կաթողիկոսի շնորհուեցաւ իբր կոչուած (ԲՁՆ. 10):

Տ. Ս. ՆԵՐՍԵՍ Ա. ՊԱՐԹԵԻ

116. Ցարդ պատմությանը յայտնի
եղած է թէ որոնք էին Ներսէսի նախնիքը,
որ մնացած էր իբր միակ
ՌԻՍՈՒՄՆ շառուիղ Լուսաւորչի
ՈՒ ԱՍՈՒՆՆՈՒԹԻՒՆԸ ատնմին, Աթմանագինէի
և Բամբիչի զաւակ. հայ-

րը եղերական կերպով մեռած, ինչպէս յիշեցինք (§ 113), իսկ մայրը տակաւին կենդանի կաթողիկոսութեան ընտրուած ատեն (ԲՁՆ. 69): Ներսէսի ծնունդը հնար չէ հօրը 18 տարեկան եղած ըլլալէն առաջ ենթադրել, որով կը համարենք 329'ին (§ 101), և ինքն ալ 18 տարեկան եղած կ'ըլլայ իւր մեծ հօրը Յուսիկ կաթողիկոսին նահատակութեան տարին, և տակաւին փոքրահասակ յաջորդութեան կոչուելու համար, իւր հօրը և հօրեղբօրը դժկամակութենէն ետքը (§ 108): Ներսէս ոչ միայն մանկահասակ էր, այլև ներկայ չէր, զի է Կեանքն էր է հրահանգ (ԽՈՒ. 202): Բայց փոքր տարիքէն ամուսնացած էր ժամանակին սովորութեան համամատ, և մանաւանդ Լուսաւորչի ազգատոհմին շարունակութեան համար յայտնուած ընդհանուր փոփոքին վրայ, ինչպէս յայտնի կ'ընէ պատմագիրը, թէ երբեք չէր լինէր իւր յաջորդութեան արժանի (ՍՈՒ. Զ. 19): Իւր լծակիցն էր Սանդուխտ, զուսար Սամիկանեան Վարդանի, որդւոյ Կրտսեաց զաւակ, որդւոյ Վաչէի, Վրթմանէս հայրապետէ փառաւորուած նահատակին (§ 94): Իրենց ուսումնական կեանքը մէկտեղ կը կատարէին ծաղկահասակ ամուսինները, ինչպէս սր պատմին ալ կը գրէ թէ հասնէին Ներսէսին և հասնէին իւր յաջորդութեան արժանի (ՍՈՒ. Զ. 14), և հարկաւ կատարացուց համար գեղեցիկ և սրաշարժ տեսարան մըն էր տեսնալ մանկահասակ լծակիցները, որք լուրջ ուսման և կրթութեան կը նուիրէին այն օրերը, որք սովորաբար զուարճութեան կը ծառայէին: Այնպէս ուսնացան 348 սեպտեմբեր 29'ին իրենց անդրանիկ զաւակը, զոր Սահակ անուանեցին, բայց հազիւ երեք տարի կրցան իրենց ընտանեկան երջանկութիւնը վայելել: Սանդուխտ, չենք գիտեր ինչ հիւանդութեամբ, վախճանեցաւ. Կեսա-

րիոյ մէջ մերձաւորաբար 349'ին, և իւր հայրը Վարդան, որ Կեսարիա կը գտնուէր, իւր դեռատի աղջկան և փեսային խնամոց համար, չուզեց պանդխտութեան մէջ թողուլ անոր մարմինը, այլ բերաւ ու թաղեց Եկեղեցաց Թիլ աւանը, Լուսաւորչեան տոհմին կալուածը, ուր թաղուած էր Արիստակէս հայրապետ (§ 86): Ներսէս այրի, հազիւ քսան տարեկան, իւր ուսմունքը շարունակեց Կեսարիա, ուր իրեն ընկերակիցներ պէտք է եղած ըլլան, Գրիգոր Նուզիանզացի, Բարսեղ Կեսարացի, Գրիգոր Նիւսացի, որք 328, 329 և 330 տարիներուն ծնած ըլլալով, իրեն հասակակիցներն էին:

117. Երբոր Արշակ Թագաւորեց 350'ին, Ներսէս Հայաստան եկաւ յաջորդել իւր Երանգ (ՍՈՒ. Զ. 19), որուն ՈՂՈՄՊԻԱԴԱ հօրաքեռորդի կ'ըսուի ՅԱԳՈՒՂԻ (ՍՈՒ. Զ. 15), միշտ ենթադրելով թէ Բամբիչը Տիրանի քոյրն էր, մինչ աւելի ճիշդ պիտի ըլլար՝ իւր մօրեղբայրը ըսել, ինչպէս արդէն բացատրեցինք (§ 101): Արշակ ուղեւոր պատուել իւր ազգակիցը, և օգտուել անոր կարողութենէն, իբրեւ շնորհակալութեամբ և հաւատարմութեամբ իւր զաւակին (ՍՈՒ. Զ. 19): Բայց երբ Փառէն վախճանեցաւ, Ներսէս նորէն Հայաստան չէր, այլ կը գտնուէր ի Բիւզանդիոն, նպատակ ունենալով ըստ Խորենացւոյ առաջին զորանոց Կոստանայ խաչել (ԽՈՒ. 202): Այդ խօսքը սովորաբար այնպէս իմացուած է, թէ Ներսէս իշխանազուն յոյն օրիորդի մը հետ ամուսնացած է Բիւզանդիոնի մէջ: Սակայն անոր կենսագիրէն գիտենք, թէ Ներսէս այրի էր Բիւզանդիոն զացած ատեն, և երբեք անոր երկրորդ ամուսնութիւնը յիշուած չէ և Բիւզանդիոն ալ չէր երբեք հասնէր ըսելն ալ (ԲՁՆ. 69), նոյն ատեն այլևս ամուսնաւոր չիլնելը կը հաստատուի: Եթէ Ներսէս Սանդուխտի մեռնելէն ետքը երկրորդ ամուսնութեան մասը ըլլար, եկեղեցականութեան պիտի չընտրուէր և ձեռնադրութիւն ալ պիտի չկարենար ստանալ Կեսարիայէ: Հետե-

թևան գործին ձևափոխելից,
ոյժ առնելով այն զօրութիւնս համակրու թենէն
որ իբրեւ շուքը կազմուած էր։ Միանգա-
մայն իբրեւ լատագոյն կրթութիւն ստացած,
և կայսերական քաղաքներուն մէջ տիրող
կարգադրութեանց տեղեակ մի անձ, սկսաւ
նորանոր կանոնադրութիւններ կազմել,
և անոնք աւելի ամրապէս հաստատելու հա-
մար, ուզեց ծաղիլ Երբեմն եղեկեղեկաց և հա-
մբէն յշտհաշտ (հոմ. 205), ազգային ժո-
ղով մը գումարել հասնարար 354'ին, Աչ-
տիչաաի մէջ, որ էր Դեղ լեւ Նախեցի ծաղ-
ից Գեղեղեղ (ԲՁՆ, 76), ինչպէս կ'ըսէ Բու-
զանդ։ Սակայն տակէ տապ ազգային ժո-
ղով մը գումարու ամ լինելուն բնաւ յիշա-
տակութիւն չունինք։ Հետեւ արար կրնանք
ըսել թէ Տարոնի մէջ դու մարու ամ տարե-
կան աշխարհատեսները տախի կ'ընծայէին և
պահպաններու և նախարարներու համա-
խմբութեան, և պէտք եղած խորհրդակցու-
թեամբ ժամանակին պատշաճ կարգադրու-
թիւնները հաստատելու։ Ժողովրդական
գործերը կամ կանոնները չունինք, և ոչ ոյ
կանոնադիրքին մէջ այլ ժողովին յիշատա-
կութիւնը կայ, որով հարկ կը լինի պատ-
մական կերպով աւանդուած բարեկարգու-
թիւնները իբր Աշտիչաաի ժողովական որո-

չու մեկեր նկատել, և Աստուծոյ բազմամթիւ են, և երկրորդն մէջ նոր կեանքի մը սկզբնաւորութիւնները կը կազմեն: Լուսաւորիչն սկսեալով կէս դար մը ժամանակին հայրապետները հաւատոյ շահերը նկատի առած էին, և քրիստոնէական վարդապետութիւնն ամբողջման և եկեղեցւոյ հաստատութիւնն նպատակին հետեւած էին: Ներսէսով նոր շրջան մը կը սկսի բարոյական և կրօնական բարեկարգութեան, նա կ'ուզէ կայսրութեան եկեղեցիներուն և քաղաքներուն մէջ ուսած և տեսած կարգադրութիւնները Հայոց մէջ ալ տարածել, և զբարեկարգութիւնն զբարեկարգելու համար, ժամանակ է խառնարանի, ի սէր Նիւր-Քրէ (ԽՈՐ. 205): Եթէ աւագին շրջանին գլուխը կանգնող Գրիգորը Լուսաւորիչ հոգեւորականաց և հաւատոյ լոյսը տարածելուն համար, Ներսէս ալ երկրորդ շրջանին գլուխը պիտի նկատուի իբր Լուսաւորիչ հոգեւորականաց, բարեկարգական կանոններուն տուած անխնայ աշխատութիւններուն համար, մինչեւ որ երրորդ շրջան մը բացուի Սահակով, որ Հայ դպրութեան սկզբնաւորութեամբ և զարգացմամբ իբր Լուսաւորիչ հոգեւորականացն ալ տալիս հանրութեան:

122. Ներսէսի ձեռնարկած բարեկարգութիւններուն առաջիններն հզան բարեգործականներ: Բորոտներ

ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ և ուրուկներ, և ուրիշ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹԻՆՆԵՐ վարակիչ ախտեր ունեցողներ, բնակություն է կր մերժու էին և անհնամ կր թողու էին, ներս է անոնց համար ուրկանոցներ և հիւանդանոցներ հաստատեց: Որբեր, ծերեր և չքաւորներ ու ինամքէ զուրկ կը մնային, ներս է հրամայեց իւրաքանչիւր քաղաքի և գիւղի մէջ ուղքատանոցներ ըսնալ և աղաքիսնները պատապարել: Հիւրեր և օտարներ ապատանելու տեղ չէին գտներ, ուստի պատուիրեց որ տանկներն ու աղքատանոցներու մէջ ընդունուին: Եւ որպէսզի բարեգործական հաստատութիւններ կարենան պահպանուիլ, իւրաքանչիւրին համար որոշ թուով գիւղեր և ագարակներ յատկացուց, և սահմանեց որ անոնց բերքերէն, յարգեալ աղքատեալ և էլ ինչ աղքատեալ և էլ գեւեալ (հո՛ր. 206) հոգացուին նոյն հաստատութեանց ծախքերը: Ըստ. ամ չէ թէ ինչ կերպով գտանց և ինչ

կանոնով որոշեց այդ հաստիքները գիւղերը, բայց հարկաւ թաղաւորական հրամանի ալ պէտք ունեցաւ, կամ թէ նախարարներէն առատաձեռն տուույութիւններ կրցաւ ստանալ: Գիտենք թէ հին ատեններ, ոչ պետութիւններ և ոչ հաստատութիւններ, հասոյթի դրամական գանձարան չունէին, այլ ամէն պէտքեր ընական բերքերով կը հագցուէին, և հարկեր ու տուրքեր ալ մեծաւ մասամբ նոյն ձևով կը վճարուէին: Տրդատի համար ըսուած է թէ օրէնք դրուելու հոգի երբայ յաճեայ՝ «բարձի Գեղ», իսկ յաճեալ եմն եմն հոգ երբայ եկեղեցականներուն յատկացնել (ԱԳԹ. 436), թերեւս ասոնցմէ բաժին հանեց Ներսէս իւր հիմնած բարեգործական հաստատութեանց, կամ թէ իւրաքանչիւրին վրայ յաւելուածներ օրինադրեց կամ օրինադրել տուաւ: Այս ամէն հաստատութեանց վրայ ընդհանուր հակող և վերակացու նշանակեց իւր հաւատարիմ խաղ սարկաւազապետը, որ էր է Մարգարէ Կաթայ (ԽՈՐ. 206) կամ է Կաթայ Գաթայ է Գեղէ Մարգարէ (ԲՁՆ. 108), որ այժմեան Կան գիւղին տեղը կը կարծուի: Խաղին արուած պաշտօնին ընդարձակութիւնը և Ներսէսի անոր վրայ դրած վստահութիւնը, խաղին կատարեալ գովեստը կը կազմեն: Պատմութիւնը զայն կը ներկայացնէ իր բնական միւս այլ Ներսէս թէ բարեգործական աշխատութեամբ և թէ վարչական հանձնարարութիւններով ինչպէս առաջիկային պիտի յայտնուի:

123. Երկրորդ կէտը որուն մտադրութիւն դարձուց Ներսէս, եկեղեցականները եղան, և յատկապէս վանական կոչում ունեցողներ, և վիճակներու կապակցութիւններ, որք քաղաքներու մէջ և ընտանիքներու մօտ սկսած էին ապրիլ ազատ կեանքով: Ներսէս որոշեց որ այդպիսիներ իրենց միանձնութեան կոչումը պահեն, և աշխարհիկ բնակչութեան կեդրոններէն հեռու մնան: Վանականներ ունենան յատուկ եղբայրանոցներ, մենակեացներ հիւղերու խումբեր, և կախկուպոսներ ալ կախկուպոսներու ընտանիքներ: Եւ որպէսզի վանքեր կարենան իրենց ապրուստն ունենալ, որոշեց որ թաղաւորներուն և նախարարներուն, իշխաններուն և

զօրավարներուն և անոնց գերդաստաններուն գերեզմանները վանքերու մէջ ըլլան, և փոխարէն անոնց գիւղերէն և ազարակներէն մէկ քանին նոյն վանքերուն յատկացուին (ԱՌՓ. Ե. 39): Եպիսկոպոսներ արդէն իրենց կալուածներն ունէին, իսկ միայնակեացներ սակաւապէտ և ընչափ քանակեանք պիտի ունենային, և իրենց կը բաւէին բարեպաշտներուն նուէրները: Գլխաւորապէս վանականաց և երկրորդաբար միայնակեաց բարեկարգութեան հակելու համար տեսուչներ նշանակեց, Դանիէլ Ասորիի աշակերտութենէն Շաղիտա Ասորի և Եպիփան Յոյնը, Դինգ Ալկունին և Եփրեմ մը, հաւանաբար ան ալ Ասորի մը (ԽՈՐ. 206): Ներսէսի հոգածութենէն չէին կրնար վրիպիլ ընդհանուր դաստիարակութեան և ուսման պէտքերը, և այդ նպատակով իւրեք Գեղաց յաճեալ և արեւելի, յաճեալ Գեղաց (ԲՁՆ. 78): Երկու լեզուներուն միանգամայն պէտքը բացատրած ենք արդէն (§ 68), թէ հետեւանք էր մայրենի լեզուով դպրութիւն չգտնուելուն, որով Հայաստանի նահանգները իրենց դիրքին և յարաբերութեանց համեմատ, ոմանք Կեսարիոյ յունական դպրոցէն և ոմանք ալ Եգիպտոյ ասորական դպրոցէն օգտուելու պարտաւարտուած էին: Այդ դպրոցներուն ուսկիրտները յիշեալ լեզուներուն մէջ յատկանշաւոր՝ հոգեւորական տեսակէտէն ալ մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէին, որովհետեւ անոնք էին որ եկեղեցիներու մէջ Սուրբ Դրոց ընթերցուածները կը վերծանէին և կը թարգմանէին, կրօնական և բարոյական քարոզներ կը խօսէին, և ժողովրդական լեզուով ազօթքներ և մտղթանքներ կը թելադրէին: Անոնք եղան Վերջապէս և Թագաւորական պաշտօնեաներու զարգացման ուսկիրտները, որոնք ճանապարհացին հայերէն դպրութեանց սկզբնաւորութեան: Այս խումբէն եղան նոյնինքն Ներսէսի գաւազը Սահակ, և ձեռնաստեղծ Մեսրոպ, Հայ գիրին գտիչները և Հայ դպրութեան նախահայրերը:

124. Ժողովուրդին ուղիղ ընթացքը, հակող պաշտօնեաներուն թիւէն ու ջանքէն կախում կ'ունենայ, որովհետեւ ոչ միայն պէտք է ընտիր պաշտօնեաներ ունենալ, այլ և բաւական թուով աշխատողներ պատ-

րաստել տեղւոյն ընդարձակութեան և ժողովուրդին բազմութեան համեմատ: Այդ

հոգածութեան արդիւնք

ԲԱՐԵԿԱՐԳԱԿԱՆ է, որ Ներսէսի քանքով
ՋԱՆՔԵՐ իւրեցան իւրիւր իւրեցին

բարեփոխեց զաշխարհս, և զաշխարհէն յաշխարհս (ԲՁՆ. 78): Առաջագոյնէն օտար չէ, եթէ այդ խնամքով աւանդին կենսագիրին ըսածներն ալ, թէ Ներսէսի գահն իշխանացն Հայոց, Բայրապետի (ՍՈՓ. Զ. 32), որովհետեւ հարկաւ կաթողիկոսի մը գործը չէր արքունի ճաշին սեղանակիցներուն տեղերը որոշել: Նոյնիսկ 400 թիւն ալ նախարարութեանց թիւը չէ, այլ յիշեցնել կու տայ Լուսաւորչի հաստատած 400 եպիսկոպոսական աթոռները (§ 67): Ըստ ամենայն հաւանականութեան, Ներսէս հետամուտ եղաւ. այդ կարգադրութիւնը Ներսէս և պարապ աթոռները արժանաւոր և պիտկոպոսներով լրացնել: Իսկ ժողովուրդին բարեկարգ կենցաղին համար եղած հոգածութիւնները ընդարձակ կերպով կը բացատրուին պատմիչներէն, զորս մենք միառմի յառաջ բերել աւելորդ կը սկսենք: Բոլորովին ալ լռած չըլլալու համար, կարեւորագոյններէն յիշենք այն կանոնը, որով արգիլեց շէնքաւորաց ինտերմիտը շէնքաւորացիներէն (ԽՈՒ. 206): Բայց որոշ յայտնի չէ թէ մինչեւ որ աստիճանի մերձաւորութեանց համար էր զրուած արգելքը, զի միայն նուերու, այսինքն իրենց զաւակներու կիներուն համար արգելք մը կը յիշուի (ԲՁՆ. 77): Միւս այլ կանոնով արգիլեց այն զեղծումները, որով է վերջի մեծաց Բայրապետի շէնք շէնքաւորացիներէն (ԽՈՒ. 206), այս ալ պարզ սպառնալիքն է համար չէ, այլ տեսակ տեսակ բարբարոս սովորութեանց համար, որոնք մեղքներու համար կը գործուէին, ցոյցն զիստ, և արեւմտեան զաւակներէն յաշխարհէն զերեւել (ՍՈՓ. Զ. 42): Կը յիշուի նաեւ հրեշտակաւ մեղքն է մեղքաւորաց և յարեւել (ԲՁՆ. 77), որ տկարակ մին է առաքելաց ժողովին մէջ զրուած արգիլքին (ԳՐՄ. ԺԵ. 29), որ շուտով զարգեցաւ ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ: Յատկապէս կը հրամայուէր ամուսնական հաւատարմութիւնը. Դ՛ արեւ և Դ՛ արեւ Բերեւել իւրեանց ամուսնութեան ընկալու

մանց (ԲՁՆ. 77): Գեղեցիկ էր եւս մարդասիրական կանոնը, որով կը պատուիրուէր մեղքաւորացիներէն շէնքաւորացիներէն, և ծառաներու, աշակերտներու և կրտսերներու հետ գիտով և չափաւորութեամբ վարուիլ (ԲՁՆ. 78), և վերջացնել հին սովորութիւնը, որով իշխաններ և տէրեր, ուսուցիչներ և ծնողներ բռնական վարմունք ունէին իրենց ստորադասականներուն վրայ: Բայց ամէն կանոններէն վեր է օրինակի ազդեցութիւնը, և այդ մասին ալ Ներսէս իւր անձին վրայ կը փայլեցնէր անխաղախ օրինապահութիւնը. Ներսէս անշուշտ իւր ձեռքով, և ոչ ոքի կողմէն (ԲՁՆ. 75): Մինչեւ իսկ Բայրապետի յետոյ լռեց զմեղքաւորացիներէն, և Բայրապետի զաւակներէն (ԲՁՆ. 78): Անդադար և անընդհատ էր իւր աշխատութիւնը, և զվերջացնելու աշխարհի մեղքաւորացիներէն, և անշուշտ իւր ձեռքով, և ոչ ոքի կողմէն (ԲՁՆ. 80), և կը յաջողէր երկրին կերպարանը փոփոխել, զի երկրի մեղքաւորացիներէն զաւակներէն (ԽՈՒ. 206), և Աստուած կը փառաւորէր իւր պաշտօնեայն, և անոր կը շնորհէր այն զօրութիւնը, որով մեղքաւորացիներ և Բայրապետի անեղք անեղքացիներ (ԲՁՆ. 74): մէկ խօսքով մենք ալ կրնանք համարձակ ըսել, թէ Ներսէս արեւելեան Ներսէսն է Ներսէսը (ԲՁՆ. 81):

125. Քաղերով յառաջ բերինք այն տեսութիւնները որք կը ծառայէին Ներսէսի մեծ կերպարանը նկարագրելու. և որք իրաւունք տալին զայն ՄԵՄՆ Ներսէս յորջորջմամբ պատուելու: Այս ըստածները կը պատկանին Ներսէսի ամբողջ կենսութիւն, որուն մասնաւոր գործերուն մասին զեւ չիօսեցանք, և խօսելէն առաջ զիստ պիտի տանք, թէ ժամանակագրական մեծ զմուտութիւններու կը հանդիպի անոնց շարադրութիւնը, և Ներսէսի գործունէութեան տեսողութիւնը: Նորէն այն 24 տարիներու յաւելուածական սխալն է (§ 81), որուն ուղղութիւնը կատարեցինք՝ մասամբ չըջանիս առաջին մաս

սին մէջ, Գրիգորի ժամանակին վրայ, և միւս մասն ու պարտաւորեալ ենք Ներսէսի ժամանակին վրայ ծանրացնել: Խորենացի 34 տարի կուտայ Ներսէսի կաթողիկոսութեան (ԽՈՐ. 228), և այս թիւը կրկնուած է բոլոր հին պատմիչներէն, միայն Օրբէլեան է որ 20 տարի կուտայ (ՕՐԲ. Բ. 249), կենսագիրն ալ անգամ մը 25 տարի գործունէութիւն տալէն ետքը (ՍՈՓ. Զ. 41), վերջէն 34 տարուան հայրապետութիւնը կը յիշէ (ՍՈՓ. Զ. 115): Սակայն Ներսէսի ընտրութիւնը 353 թին հաստատելէն ետքը, և իւր մահն ալ 373 թին տեղին թողուլ զժողովը լինելով, անհար է այդ միջոցին մէջ սղմեցնել կարծեցեալ 34 տարիները, ինչ որ կը ճշմարտութիւնը նաև Արշակի արուած 30 տարիներու վրայ (ԽՈՐ. 223): Ըստ այսմ ամէն նոր պատմագիրներ, պարտաւորուած են այդ թիւերը գեղջիկ, և քիչ ու չատ տարբերութեամբ 20 տարի տալ Ներսէսի հայրապետութեան, ինչպէս որ մեր զննութիւններն ալ կը հաստատեն: Մեր հաշիւներուն հիմն է Պապ թագաւորի մահը Վաղէսի 11 թ տարին, որ է 374, և Ներսէսի մահն ալ անկէ տարի մը առաջ, այսինքն 373 թին: Իսկ Արշակի գերութիւնը կամ Պապի թագաւորին ալ պէտք է զննել 368 թին, հետևելով Ամմիանոսի հաստատուն ժամանակագրութեան (ԱՄՄ. 426): Թագաւորներու կամ հայրապետներու պաշտօնավարութեան տևողութիւնները հնար չէ թուարանական գումարով մը ստորեւ թելադրել վերածել, վաճառի սկսած ու չաւարտած տարիներ իբր լրացեալ կը հաշուուին պատմութեանց մէջ, և այս պատճառով պէտք է պատմական կշիւները հաստատելու համար, մերթնդմերթ գումարներէն տարի մը կամ երկու գեղջիկ, որպէսզի ժամանակագրութիւնը արդարաւնայ: Արդ, բնական է թէ Ներսէս Արշակի երրորդ տարին եպիսկոպոսապետ եղաւ: Բնայամ պէտք է զննել Արշակի թագաւորութիւնը 350 թին, և Ներսէսի հայրապետութիւնը 353 թին: Բայց յերբեք մէջ շտապութեամբ (ԽՈՐ. 205) կ'արդարանար ևս, եթէ Արշակի թագաւորութիւնը 351 թին ալ զբաւէր: Այս ժամանակագրութեամբ Արշակ կը սկսի թագաւորել Կոստանդի 14 թ տարին, և կը լրացնէ անոր մնացորդ 10, Յու-

լիանոսի 2, Յովիանոսի 1 տարիները, և կը դադարի Վաղէսի 5 թ տարին: Իսկ Ներսէս կը սկսի Կոստանդի 17 թ տարին, և կը լրացնէ անոր մնացորդ 7, Յովիանոսի 2, Յովիանոսի 1 տարիները, և կը դադարի Վաղէսի 10 թ տարին, քանի որ Պապ սպաննուած է Վաղէսի 11 թ տարին: Մեր պատմագիրները Պապի մահը Թէոդոսի 20 թ տարին յետաձգելով (ԽՈՐ. 229), Վաղէսի մնացորդ 4, և Թէոդոսի արուած 20 տարիներով 24 տարիներու յաւելուածական սխալ մը բրած կ'ըլլան: Թող որ Թէոդոս 16 տարի թագաւորած լինելով, 20 թ տարի ալ ունեցած չէ:

126. Ներսէսի հայրապետական գործունէութեան առաջին տարիները խաղաղութեամբ և բարեկարգական աշխատութիւններով անցան: Իրացի պետութեանց, Յունաց և

Պարսից ալ հաշտ քաղաքականութիւնը նպաստեցին Հայաստանի հանդարտութեան, և Ներսէսի բարենորոգչական ջանքերուն: Արշակի և Ներսէսի մէջ ալ համաձայնութիւն կը տիրէր, թագաւորական և հայրապետական իշխանութիւնները իրարու կ'օժանդակէին, և այդ է Բագանդին բռնկի թէ Արշակ է մարտնչեալ հաւաքէն ըստ հաւաքէն իմարտնչեալ բնաշուքէն, և թէ տանն անցնելով այդ ուղիով լինէն շեղեցաւ: և յաւաքն իմարտնչեալ է լեւնեալ լեւնեալ հաւաքն (ԲԶՆ. 109): Այդ փոփոխութեան հետևանքներուն առաջինը եղաւ Գնէլի արկածը, 359 թին, որով վեց տարուան ժամանակամիջոց մը եղած կ'ըլլայ Ներսէսի հայրապետութեան հանդարտ գործունէութեան տևողութիւնը: Տիրանի թագաւորութեան ժամանակէն Բագանդին պատանդ յղուած էին, նորա երրորդ զաւակը Տրդատ՝ Գնէլ որդւոյն հետ, և իւր անդրանիկէն ունեցած թուր՝ Տիրիթ (ԽՈՐ. 199): Երբոր Տիրան Պարսից կողմը մոտենալու կերպեր սկսաւ ցուցնել, և կայսրը կասկածեցաւ: Տիրանի հաստատութեան վրայ, պատանդներէն Տրդատ սպաննուեցաւ: Խորենացին Վաղէս-ափանտ կայսեր տնտեսը կուտայ (ԽՈՐ. 206), սակայն ժամանակագրութեան համեմատ պէտք է Կոստանդի վերադարձը այդ պա-

նութիւնը, եթէ իրօք վրէժինդրական զործմըն էր եղածը. որովհետեւ բոլորովին մատչածին չէր ըլլար ըսել, թէ Տրդատի սրիւ տրկածով կամ խօթութեամբ մեռնիր, վրէժինդիր սպանութիւն մեկնուեցաւ. Հայրապետ ինք տեսնելով մանուսանդ որ միւս պատանդին՝ Տիրիթի, ոչ մի փնտս եղած չէ, և Տրդատի որդին Գնէլ, տունձինն պատիւներու արժանացած, հիւպատոսութեան աստիճան և սուսա ընծաներ ստացած է (ԽՈՒ. 207): Տիրիթ և Գնէլ սպաս թողուած են, երբոր Արշակի թագաւորելուն առթիւ հաշտութիւնը ամրացած էր, և Արշակի հարսնացուն Ողիմպիոսայի հետ երկուքն ալ Հայաստան դարձած են՝ Ներսէս անեկապետին առաջնորդութեամբ, ինչպէս արդէն ճշդեցինք (§ 117): Հայաստան գալիւնէն ետքը, Արշակի երկու եղբորդիներն ալ պատուաւոր զիրք վայելեցին, բայց Գնէլ իւր զարգացմամբ ու բնաւորութեամբ աւելի յաջողութիւն գտաւ, և իւր կուրցած մեծ հօրը առանձինն խնամքն ալ վայելեց, որովհետեւ Տիրան, իւր ձախող ընթացքով Տրդատի սպանութեան պատճառ եղած կը կարծէր ինքզինքը, և փոխարէնը անոր որդւոյն կ'ուզէր հասուցանել: Զայն իւր մօտը առած էր, և միասին կը բնակէին: Արաքածի վրայ Կուտչ, այժմ Կօշ տունը, զայն հարստացուցած էր, և թագաւորապէս հանդէսներ կատարել սուսա, երբոր Գնէլ ամուսնացաւ. Անդովկ Սիւնիի Փառանձէմ օղկան հետ, որ բնական և բարոյական ձիւրքերով Հայ օրիւրդներուն մէջ գերազանց համբաւ կը վայելէր: Գնէլ ասպետական վարժերու և զինուորական կրթութեանց մէջ ալ մեծ յաջողակութիւն ունենալուն շատ նախարարներ իրենց գաւառները անոր յանձնած էին՝ զինա և զաբաւ դաստիարակութիւն ստանալու համար (ԽՈՒ. 208):

127. Գնէլի առաւելութիւնները և ստացած համակրանքը ծանր եկան Տիրիթի, որ ցած բնաւորութեան վիճակաւ անձ մը կը նկատուէր իր ժամանակի մարտիկներէն: Գնէլի արագ աճը, փանդի Տիրանի անդրանիկին՝ Արաքէսի գաւառին ըլլալով, թագաւորութեան

թեան հասնելու զապաւորն ալ կը փայտաշէր: Սակայն իւր այս ներքին զգացումը իւր հօրեղբորդւոյն վրայ բեռնելով, սկսաւ Արշակի միտքը արտօրել և հաստատել, թէ Գնէլ կը խորհի զինքն սպաննել, և թագաւորութիւնը գրաւել: Ինչ որ Գնէլի սուսակութիւններն էին, Տիրանի գաւառը, ժողովրդական յարգանքը, Բիւզանդիանէ ստացած աստիճանը, փառաւոր հարմիրքը, ընծաներու և կալուածներու տաւելութիւնը, ամէնն ալ Տիրիթի բերանը մէկմէկ փռատել էին իւր քառութիւնը հաստատելու: Վարդան Մամիկոնեան, թագաւորին զինակիրը, որ պէտք է երիտասարդ մը եղած ըլլայ, և ոչ նոյնինքն Ներսէսի անկրը, գործիք եղաւ քառութեան, և այժմ սուսա մտերմօրէն Տիրիթի խօսքերուն, մինչև իսկ երգմամբ հաստատելով թէ ինքն Գնէլի բերանէն լսած է, թէ իւր հօր Տրդատին մահուն վրէժը Արշակէն պիտի լուծէ (ԽՈՒ. 208): Այնչափ բոլորն ու խօսեցան, որ վերջապէս Արշակը համոզեցին, և ան նոյնինքն իւր զինակիրին ձեռք հրաման յղեց Գնէլի, որ Արարատ գաւառէն կլլէ, նախարարաց գաւառները իրմէ հեռացնէ, և երթայ բնակիլ Արարանի գաւառը, այժմ Բերկիրի, Վասպուրականի մէջ, վրանդի, կ'ըսէ, օրէնք է որ թագաւորէն և փոխանորդ թագաւորապետէն գտաւ, ուրիշ իշխաններ Արարատի կեդրոնին մէջ չընակին: Այս վերջին պարագան Տիրիթի նպատակաւոր պիտի ըլլար, և ինչպէս իր երիցադոյն՝ Արշակի մօտ պիտի մնար: Գնէլ կը պարտաւորուի համակերպիլ, որովհետեւ մահաւ սպանալիք կար եթէ չհաղանդէր: Բայց Տիրան մեծապէս զայրացաւ, իրեն զէմ անարգանք մը համարելով Արշակի այդ հրամանը. աստի գաւառէն ինչպէս անոր իսկ Արշակ կուրացեալ և ծերացեալ հօրը յանդիմանութիւններէն ազատելու համար, հրաման բրաւ տաւ որ անեկապետներուն գաղանի կերպով զայն հեղձման բնակ, և իրրեւ յանկարծամահ եղած, նոյնիսկ Կուտչի մէջ թողել, որով Տիրան թագաւորական գերեզմանի պատիւէն ալ զրկուեցաւ: Հայրապետութիւնը Արշակի անիրաւ գործերուն դուրս բացաւ: Տիրանի մահը կրնանք զնել շուրջ 358 թին:

128. Գնէլը հեռացուցած ըլլալ չէր բա-
ւեր Տիրիթին նախանձը յագեցնելու, վրան

ԳՆԷԼԻ
ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
զի Գնէլի ձերքերը և ու-
ղաւելութիւնները չէին
զաղբած, և զէպ իրեն
եղած համակրութիւնը՝

միասին փոխադրած էր Ասորեանի և Աղիո-
վիս հեռաւ որ գտնուներն ալ, որ իրեն սահ-
ման նշանակուած էին: Տիրիթ և Վարդան
առիթ կ'առնէին անտի իրենց չարամտու-
թիւնը յառաջ վարելու, և ուրիշ շարժե-
հարթի ալ զործակից բնկալով (ՍՈՓ. Զ. 43), կը
յաջողէին Արշակը համոզելու, թէ Գնէլ
միշտ նոյն խորհուրդը կը անուցանէ, թա-
ղաւորը մեղցնել և ինքը թաղաւորել, և
թէ Գնէլը մէջակցէն վերցնելէ զատ ուրիշ
միջոց չկար վրանդը հեռացնելու: Այս կեր-
պով կը կազմուի Գնէլի սպանութեան որո-
շումը, որ ըստ Խորենացոյ կը զործադրուի
Արշակի և Գնէլի բարեկամարար որսի ե-
լած տանը, որուն մէջ նոյնինքն Վարդան,
իւր թէ սխալմամբ կամ հանդիպմամբ որսին
սեղ Գնէլը կը զարնէ (ԽՈՐ. 210): Տարբեր է
Բուզանդի և կենսագիրին յառաջ բերած
պատմութիւնը, բայց երկուքին մէջ ալ բա-
րեկամութիւն կեղծելու և նենգութեամբ
սպաննելու պարագան կը հաստատուի: Նա-
ւասարդի տօնին առթիւ, նորէն նոյն Վար-
դանը կը յղուի Գնէլի, ըսելու թէ Արշակ
միտքը փոխած է քս վրայ, և չուզեր զոն
նաւասարդաց առանց քս անցանել և հաւանե-
ցնելու որ հանքէն իւրով քան և քրտէն զայ
թաղաւորին մօտ, Գաւնի գաւառը, Շահա-
պիվան տանը, ուր էր արքունի բանակը:
Այնտեղ եկած էր Ներսէս ալ, թաղաւորին
հետ կատարելու մեծ տօնը, իւր սեղը իւր
զործակից կախկոպտաները յղելով Բագա-
ւանի և Աշտիշատի աշխարհատօներուն,
Խաղը՝ Բագաւան, և Աշտիշատ՝ Մուրիկը
(ԲԶՆ. 121), կամ աւելի ուղիղ Մուրիկը՝
որ է Մուրիտիոս: Միւս կողմէն զաղանի
հրահանգ կը արուէր Երազմակ զահճապե-
տին, որ Գնէլը եկած տանն, զեռ բանակը
չմտած, բռնէ ու կապէ և զաղանարար
սպաննէ: Այդպէս ալ ըրաւ Երազմակ. իւր
զինեալ հետևորդները Գնէլը ձիէն վար ա-
ռին, և ձեռուրները հաին կապելով սպան-
ման տեղը տարին: Փառանձէմ, որ մէկտեղ

էր, այլայլմէ եղած, կը վազէ արքունի բա-
նակը, և չիտակ եկեղեցին կը մանկ, ուր
Ներսէս առաւօտեան ժամերգութեան ներ-
կայ էր, կը պատմէ եղածը, և թախանձե-
լով կը խնդրէ որ թաղաւորին իմացնէ և
իւր ամուսինը ազատէ: Ներսէս եկեղեցին և
ժամերգութիւնը կը թողու, թաղաւորին
կ'երթայ, բայց սա իբր թէ քունի մէջ սա-
մուրենիով գլուխը քողարկած անշարժ կը
մնայ: Ներսէս ձեռքէն բռնելով կը ցնցէ
Արշակը և ծանր կերպով կը խօսի, որ
Գնէլը վրանդէն ազատէ, թէ ոչ Աստուած
ալ է քեզ ալ ինչոյցե (ԲԶՆ. 122): Արշակ կու-
մաւ Բաշտայր և շաշ ինչոյց, որպէսզի ա-
սան վրասակի, իսկ Ներսէս սիրտին եռանդէն
երէջէր յայնք, և կ'ուզէր երթալ իբրեւ շաշ-
հանգ, զի ինչ հոգե Գնէլ, և հաւա նոյն
տանն ներս կը մանկը Երազմակ ըսելով,
թէ Կաթրեցոյ շահաւան Բաշտայր և Կաթրե-
շտայր Գնէլ (ՍՈՓ. Զ. 46): Ներսէս այս
լսելով կը սկսի սաստիկ կերպով յանդիմա-
նել Արշակը, իւր կեղծապատիւ բնթացքին
համար, կը հռչակէ թէ նա ինքն է Տիրանի
և Գնէլի սպանիչը, և թէ անձծի ներքեւ
ինկած է: և թէ Աստուած չարաչար կեր-
պով իրմէ և իր մեղսակիցներէն պիտի լու-
ծէ այդ անիրաւութեանց վրէժը: Ասոր
վրայ Ներսէս արքունիքը կը թողու և Ար-
շակէ կը հեռանայ, և այլ ալ քրտեւ անքրէն
յայն քանի: Արշակ ամօթաւար, իւր թէ
ծածկել ուղիով ճշմարտութիւնը և զինքն
անպիտակ ցուցնելով եղելութեան, մեծա-
հանդէս սուգ կը կատարէ, և բոլոր տօնի
եկողները կը ստիպէ զի Գնէլ ալ ինչ և
լոյցն զԳնէլ Դեռ Կեղան Արշակաւ: Իսկ
Փառանձէմ զհանքէն զաղաւորէլ զԳնէլ
յայն Դեռ Կեղան Կեղան (ԲԶՆ. 124):
Գնէլի սպանութեան թուականը ճշդելու
փաստ կ'ընծայեն Բուզանդի խօսքերը, թէ
ժողով հանելու առաւօտան օրն լաւանայր Կեղ-
նէ, և յայն առաւ քս Գեղեցոյ (ԲԶՆ. 121),
որ է ըսել թէ այն տարին նաւասարդի մէ-
կին տօնական օրը կիրակի կը հանդիպէր:
Արդ, հայկական չարժական տոմարի հաշ-
ուով, նաւասարդի տոմարին օրը կիրակի
հանդիպած է 359'ին, համապատասխանելով
հռոմէական տոմարին օգոստոս 29'ին: Այս
թուականը ամէն կերպով կը պատասխանէ

պահել, երբոր իրենց իշխանութեան դէմ լարուած դաւաճանութեանց, առաւ թէ, ստոյգ տեղեկութեանց զիմաց կը գտնուին: Անգամ մըն ալ որ շիտակ ճանաչէն կը շեղին, այլեւս ոճիրներ կարծես չլիթայեալ իրարու. կը հետեւին: Տիրանի և Գնէլի սպանութեանց ետեւէն եկաւ Տիրիթի սպանութիւնը: Սա Գնէլի դէմ լարած դաւաճանութեան մէջ երկրորդական նպատակ մըն ալ ունէր, Փառանձէմը իրեն տանուլ, որուն անհամեմատ գեղեցկութիւնը և կիրթ բնաւորութիւնը իւր նախանձն էր չարժամ: Ուստի երբ Փառանձէմ անմխիթար կ'ողբար, Տիրիթ անոր յուր զրկեց, թէ ինքն անոր մխիթարիչը պիտի ըլլայ (ՍՈՓ. Զ. 49), և Արշակէ խնդրեց անոր հետ ամուսնանալ (ԲԶՆ. 126): Արշակ, որ Գնէլի յուզարկաւորութեան տառն լաւ գիտած էր Փառանձէմը, և անոր գեղեցկութեան հմայուած, կոսկածանօք լսեց Տիրիթի առաջարկը, և հետազննելով իմացաւ. թէ ինչու քառթևոնց զիմած էր Տիրիթ. ուստի անոր դէմ ալ թշնամացաւ: Տիրիթ փախաւ, ըսոյց Արշակ ետեւէն զինուորներ զրկեց, որ Բասկնի և Տայցոց սահմանները եզոզ, այժման Սօղանլուի տնտաւներուն մէջ զինքը գտան ու սպաննեցին: Իսկ Փառանձէմ, Արշակի հրամանով արքունիքին մէջ բնդտնուեցաւ ի նշան կ'ըսէ կենսագիրը (ՍՈՓ. Զ. 50). թէպէտ զժողովին է բռնի օրինաւոր իմաստովը տանել այդ բացատրութիւնը, քանի որ Ողոմպիադայի հետ օրինօք ամուսնացած էր, և յայտնապէս Ողոմպիադայի, առջին Բժէ Արշակ հանգումները կը տրուի (ԽՈՒ. 210): Պատմագիրներէն սմանք Ողոմպիադայի ամուսնու-

**թիւնը ասկէ ետքը եղած իր կարծեն, սա-
կայն մենք արդէն այդ կէտը ճշդեցիկօք ար-
տաքին պատմիչներէն ալ (§ 118), և հնար
ալ չէ ենթադրել, թէ այսչափ անցքերէն
ետքը ներսէս կաթողիկոս կրցած ըլլայ Ար-
չովի հարանցու բերիւտ. չափ ստորնանայ:**

**130. Ինչպէս բախնք ոճիրներ չգթայեալ
կը չտանան, և Արշակ վրէժխնդրութեանց
կիրքէն հալը, սովորական
ճՂՄՄԻԱԳԱՅԻ
կիրքէ մղեալ, նոր ոճիր-
ՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ներու կը ձեռնարկէր :
Այստեղ պէտք է որ մն-**

ցույակի գիտողութիւն մը ընենք Փառան-
ձէմի նկարագրիւն վրայ: Խորենացի կը գրէ,
թէ նա կին մըն էր որ Քրիստոսի շուրջը
լռելով լռէր և լռութեամբ լռողը որ խոսէ
(ԽՈՌ. 210): Սակայն եթէ պատմական դէպ-
քեր իրզմամբ քննուին, և եթէ արտաքին
վկայութիւններն ալ նկատի առնուին, հարկ
կ'ըլլայ տարբեր գաղափար մը կազմել այդ
դժբախտ կնոջ վրայ: Փառանձէմի նախնիս-
ցին համար վկայուած է, թէ ան-ան-
բնական և անբնական և անբնական (ԽՈՌ. 119),
և թէ ոչ թոյր նաև նա է կանայք և հարսեր
և յարսեր (ՍՈՓ. 2. 43): Գնէլի հետ ամուսնու-
նալէն ետքը, սպորինի գործ մը գրուած
չկայ իւր վրայ, իւր ամուսնոյն տարածքու-
թեան և սպանութեան տեղն ընտել
զիր-
քը յարսեր լինելը կը ցուցնէ, և Տիրիթի
հանդէպ ունեցած ընթացքը հարս լի-
նելը կը հաստատէ. իւր մահուան պա-
րագաններն ալ, զորս պիտի պատմենք,
արիասիրտ կնոջ մը նկարագիրը կը ցու-
ցնեն, որով կանխակալ կարծիքի մը հետ-
քերը կը տեսնենք իրեն դէմ գրուած խիստ
բացատրութեանց մէջ: Միւս կողմէն Ողորմ-
պիտոյի ամուսնութեան կանխած լինելը
նոյն պատմիչներուն յառաջ բերած դէպքե-
րուն շարքն ու նշանակութիւնը կը փոփո-
խեն: Ըստ այսմ Փառանձէմի արքունիք
ընդունուիլը, բռնութեան հետեւեալ եղանակ
է պարզապէս. իսկ իւր դժկամակութիւնը
յայտնապէս վկայուած է, թէ Փառանձէմ
թոյր զԱրշակ (ՍՈՓ. 2. 50), թէ ինչ է նա ոչ յան-
գոյր զԻսա Խոր, այսինքն թէ Փառանձէմ
ինքզինքը Արշակի չյանձնեց, ոչ թէ հար-
կաւ անոր համար, որ Արշակ իւր է մարտի
և իւր է գահը (ԲԶՆ. 126), այլ զի Ողորմ-

պիտադայի օրինաւոր թաղաւորին քով տար-
փածուի կամ հարձի տարին զերթ կը մնար
Փառանձեմի, զոր չէր կրնար նա յանձն
առնուլ: Ասկէ յառաջ կու գայ Ողմպիտպան
սպաննելու նոր սճիրը, որպէսզի հնար լինի
Փառանձեմը օրինաւոր կին և թաղաւոր
հաշակելով, անոր սիրար զրուել: Արքանե-
կաց զրան երէցներէն մէկը, անունը Մըջի-
նիկ կամ Մըջմիկ, Արչակունեաց Գամբուռ,
այժմեան Վարդավի Գոյնակ զի գէն, աւա-
թան առաքանաւ Բանայ, սճիրին գործիք կը
կտանայ, և եկեղեցւոյ մէջ է կենաց Գեշ-
նացան խաւեւ, կը սպաննէ Ողմպիտպան
(ԽՈՒ. 210): Պատմիչներ այլ անգամ սճիրին
հեղինակ կը կարծեն Փառանձեմը, բայց
յարմարապէս է զայն Արչակի վերադրել,
որովհետեւ, եթէ Արչակ Ողմպիտպան կը
նախադասէր և առաւել սէրէր ըն աւ Վարան-
յէ (ՍՈՓ. 9. 5), ինչպէս կ'ըսեն, Փառանձեմ
կասկածելի գործած կ'ըլլար և նախասկին
չէր հասնէր, մինչ Արչակ այս կերպով կը
յաջողէր Փառանձեմի զմիամեկութեան յաղ-
թել և զիրաւ զայն հնազանդեցնել օրի-
նաւոր թաղաւորութեան պայմանին ներքեւ:
Այսպէս ալ երաւ և Փառանձեմ Հայոց թա-
ղաւոր հաշակուհեաւ 360'ին տաննները:
Բայց նա Պապին մայրը չէր, այլ ըսկ մայ-
րադիր մը եղաւ: Պապ այն տանն հաղիւ:
Ստրեկան աղայ մը եղած կ'ըլլար, և հարա-
զատ մօրը Ողմպիտպանի տեղ զիրաւ կըր-
նար մօրան փոխանակել, մանաւանդ եթէ
սա ալ մայրաբար խնամէր զայն, ինչ որ
զիրաւ կրնայ սպասուիլ Փառանձեմէն:
Պապին եղբայր մըն ալ կը զրուի Տրդատ
անունով (ՍՈՓ. 9. 50), որ պատմական զեր
մը վարած չէ, և պէտք չենք զգար ճշդել
թէ Ողմպիտպան մնացած էր, թէ ոչ Փա-
ռանձեմէն եղաւ:

131. Ողմպիտպանի սպանութիւնը Ար-
չակի սիրահարական կիրքէն գտաւ, կրնար
քաղաքական նպատակ
ՔԱՆԱՔԱԿԱՆ ալ ունենայ: Արչակ ինչ-
ՓՈՓՈՆՈՒԹԻՒՆ պէս փոխադրած էր իւր
բարոյական ընթացքը,
նայն կերպով քաղաքական ալ այլապէս
էր: Այն յանձնէր քաղաքականութիւնը,
որով Արչակ կրցած էր իւր թաղաւորա-
թիւնը ստանալ, և որով վարած էր իւր

առաջին տարիները, առկաւ պաշտօն էր իւր
սիրահին մէջ: Շապուհի հրապարակները և
խառաւ մեկըր գործացած էին իւր վրայ, և
քիչ քիչ Պարսից կողմը հակելու սկսած էր:
Շուրջ 356'ին, որ է ըսել Յուլիանոսի պա-
տերազմէն 8 տարի առաջ (ԲՁՆ. 140), Ար-
չակ Պարսկաստան ալ գացած էր Վարդան
Մամիկեանեանի խորհրդով, և այնպէս բարե-
կամութեան երդում ալ ըրած էր աւետա-
րանի վրայ, բայց յետոյ Վասակ Մամիկեան-
եանի զրգուսթեամբ յանկարծ հետացած էր
Պարսկաստանէն (ԲՁՆ. 130), և Շապուհի նա-
րէն Վարդանի ձեռքով բարեկամական խա-
ռաւ մեկըր կը նորոգէր (ԲՁՆ. 131), և Արչակ
չատ մը զեղեկէն հաքը, վերջապէս Պար-
սից կողմը կը հակէր և անոնց օգնութեան
զոհուեր ալ կը յղէր Մըջադեաք՝ 358'ին
(ԲՁՆ. 134): Արչ, այս միջոցին չատ յարմար
պիտի ըլլար յայն թաղաւոր մէջակէն վեր-
ցնել, որ սկիզբէն ալ իրրեւ պարտք մը ի-
րեն վրայ զրուած էր Կոստանդ կայսեր
կողմէն: Այլ զխաղաթիւնք ևս քան զիս
կը հաստատեն թէ Մըջիւնիկի թերազրիչը
Արչակ էր, և ոչ թէ Փառանձեմ: Նայն զի-
տաղութիւնները կը պարզեն ևս ներսէսի
ընթացքը: Անհաւանք է որ անոնք ներսէսի
յանձնէր քաղաքականութիւնը, որ չէր
կրնար երբեք համակերպիլ Արչակի նոր
սկսած պարսկասէր քաղաքականութեան, և
կրակապաշար նախադասել քրիստոնեային:
Հետեւ արար յարարեալութիւնները սկսած
էին պաղիլ թաղաւորին և հայրապետին
միջեւ, երբոր վրայ հասան Արչակի կատա-
րել ստած սճրագործ սպանութիւնները
Տիրանի, Գնէլի, Տիրիթի և Ողմպիտպանի
վրայ: Եթէ ներսէս Արչակի հետ յարաբե-
րութիւնները խզեց, և արքանիքէն տաքը
կարեց, և քաղաքական գործերէ հետաքս,
Արչակի սճիրներէն զգուած ըլլալէն գտաւ,
անոր քաղաքական ու զգութեան անհամա-
ձայն ըլլալու պատճառն ալ ունէր: Ասոր
հետ մէկտեղ, ներսէս ինքն ալ կատարելա-
պէս զոհ չէր կրնար ըլլալ Յայն կայսրնեաւ
ընթացքէն, որ բացարձակ և համարձակ
կերպով անոնց վստահէր, և անոնց մօտե-
նալու կէտը պնդէր: Կոստանդի երկզքի
ընթացքը հապահեալ չհասած էր, նա
յայնձնապէս Արիմոնոսեաւ պաշտպանու-

թիւն կ'ընէր և ուղղափառը կը հալածէր, բան մը որուն ներսէս չէր կրնար համակերպիլ, և ոչ ալ Կոստանդի ձեռք յանձնել հայկական թագաւորութեան ուղղութիւնը: Կոստանդի մեռնելէն ետքը, 361'ին անոր յաջորդած էր Յովիանոս, որ քայլ մը ևս յաւաքանալով հեթանոսական կռապաշտութիւնը վերականգնանայնելու գաղափարը յղացած և քրիստոնէութիւնը պաշտօնապէս և իշխանաբար հալածելու սկսած էր: Ինչպէ՞ս կարենար ներսէս Բիւզանդիոյ կայսրութեան հովանաւորութեան վաստիլ: Միւս կողմէն չկրնալով պարսկասէր քաղաքակրթութեան ալ օժանդակել, խոհմութիւն սկսեց բոլորովին քաղաքական գործերէ քաշուիլ: Թողու թագաւորն ու նախարարները որ առանց իրեն գործեն, և ինքն ալ մասնակից չըլլայ անկերպարան անցուղարձին, որուն ոչ կրնար համակերպիլ, և ոչ ալ բացարձակօրէն հակառակիլ: Բայց երբ ներսէս քաղաքական յարաբերութիւնները կ'ընդհատէր, իւր հովանական պարտաւորութիւնները չէր լքանէր, ընթանայ չէր ընդհատուի: Վաղաքակրթի և հաւատքի զիջում տեսնուեցաւ (ՍՈՓ. Զ. 49). կը տարածէր իւր հաղածութիւնը յաճախ Գառնի (ԲԶՆ. 115), մերթ ալ հեռանայ ի Վերս, և աւելի շարժելու էին ինչպէ՞ս յաւել (ՍՈՓ. Զ. 49), և մերթ ալ հեռանայ յաշտակէ Լայոյ և հաւանել ի Գառնի Ուրհայ՝ Միջագետքի մէջ (ՍՈՓ. 66), որ ըսել է թէ ամէն կողմեր հովանական այցելութիւններ կուտար: Ներսէսի այդ կեանքը 359'էն Գնէլի սպանութենէն սկսելով, շարունակեց մինչեւ 363, Յովիանոսի մահը:

132. Սահայն կաթողիկոսական իշխանութիւնը Հայոց մէջ պարզապէս և բացարձակապէս եկեղեցական ՆԵՐՍԷՍԻ չէր: Բոլոր հայրապետապետի ձեռնադրութիւն կը վայելէին պետական գործերու մէջ, թէ իրր Պաշտօնական կամ Պարթեազանց ամեն նախապետ, թէ թագաւորական սահման արեւակից և ինքն իշխանապետ, և թէ իրր եկեղեցական իշխանութեան պետ, որ հոգեւորական, կրթական, բարեգործական և պատական գործերու վրայ գերազանց

ձեռնհասութիւն ունէր: Ինչպէս հեթանոսութեան ժամանակ քրմապետներ անհրաժեշտ բաժին մը ունէին երկրին վարչութեան մէջ, նոյն իրաւունքը կը վայելէին հայրապետներն ալ: Հետեւաբար ներսէսի բացակայութիւնը զգալի դատարկ մը կը ձգէր արքունեաց, կամ այն ստան դործածուած բաւով, արքունական բանակին մէջ, ինչ որ դատարկն դիրքի մէջ կը զնէր թագաւորը, և պէտք էր դարձան մը ճարել: Հարկաւ միանգամ և երկիցս գիմուսներ և զան ներսէսի, բայց նա չուտով չտեղի ստուղ բնաւորութիւններէն չէր, և չէր ալ կրնար ըլլալ, ցորչափ կացութիւնը չէր պարզուէր: Բազանդի պատմութեան համեմատ Գրեգորի Ներսէսի ջանքով Գառնի Գառնի (ԲԶՆ. 127), որուն կը ձայնակցի կենսագիրը՝ թէ Արշակ եփէր զմէ ի դրան Գառնի իւրոց, որո՞ւ անան եր Գառնի, և իւրոց զգալիորէն աշխարհին զՅեռաբարեցեն զմ եղբայրապետ Հայոց, և թէ միայն երեք կախկապաններու ձեռնադրութեամբ՝ Չոնակ կղաւ Գառնի Լայոց: Երեք ձեռնադրողներն կղան Գեորգ Գառնայ, Տաճատ Աղանայ, և Սիմէոն Անձեւացեաց և պիսկոպոսները, թէպէտ բոլոր մնացեալ և պիսկոպոսներ ու հաւանքան ըն (ՍՈՓ. Զ. 66): Իսկ Խորենացին ոչ Չոնակը կը յիշէ, և ոչ ներսէսի տեղ ուրիշ հայրապետ կը ճանչնայ, այլ միայն կ'ըսէ թէ ներսէս Գառնի Լայոց ի Գառնի Գառնի (ԽՈՐ. 210), և թէ վերջէն Արշակի ազաւանքով հաւանքան Գառնի Ներսէս եմ ի Գեորգ Լայոց (ԽՈՐ. 216): Արդ, ներսէս վախճանած չէր, հրաժարած չէր, աթոռը պարագ չէր, որ նոր կաթողիկոս մը ձեռնադրուէր: Միւս կողմէն Բազանդ, որ ամէն պարագայի մէջ պէտք կը տեսնայ կաթողիկոսները Կեսարիա տանիլ ձեռնադրուելու համար, պիտի չկրնար իրր կաթողիկոս ընդունիլ մէկը, որ Կեսարիա չերթար, որ բոլոր Հայ կախկապաններէն չընդունուիր, և միայն երեք Հայ կախկապաններէ ձեռնադրութիւն կը ստանայ: Գարձեալ, սակաւին զօրաւոր էր Հայոց մէջ ժառանգական արժանեաց նախապաշար մը, և յայտնի են Լուսաւորչի սերունդէն կաթողիկոս ունենալու հաստատուն կամքը, և անոր պակասութեան կամ Լուսաւորչի հոգեւոր գա-

ւանկներուն և կամ Աղբիւնոսեան սերունդին դիմելու սովորութիւնը, որով բացարձակապէս անհար է ընդունիլ, որ որեւէ սինդիքոր կրէջ մը, «ԲԵՆԻ ԵՄԵՆ» (ԲՁՆ. 127) կաթողիկոսութեան կոչութիւն, և ազգն ալ այդ ընտրութեան հանդարձել, Վերջապէս Բուդանդի պատմութեան յայտնի չէ, թէ քիչ ետք ինչ կ'ըլլայ այդ Չոնակ կաթողիկոսը, որ աստուգի մը պէս կ'ըլլի և ասանց հետք թողլու կ'անհետանայ պատմութեան մէջ: Այդ տեսութիւնները բաւական են ապացուցանել թէ Չոնակ անունով կաթողիկոս մը երբեք եղած չէ: Միւս կողմէն արքայական կաթողիկոսական գործերը վարող և անոր զերը լրացնող մէկը պէտք էր, և այս ալ իրաց կարգով Աղբիւնոսեան տունին զինուոր կաթողիկոսը պիտի ըլլար, որ սովորաբար իրը կաթողիկոսական գաւառն առաջին, կաթողիկոսին բացակայութեան անոր տեղակալութիւնը կը վարէր (§ 118): Ներկայ տարին մէջ ալ պէտք է ճանչանաք միեւնոյն Աղբիւնոսեանց կամ Մանուգիւրացոյց ասմին զուտն ու ասանցին կաթողիկոս Շահակը, որ Փառնէ կաթողիկոսականութիւն վարած էր, և նոյն իրաւամբ Ներսէսի բացակայութեան ալ հայրապետական տեղակալութիւնը կը վարէր, և կը զարարէր՝ երբոր Ներսէս պատման գործերու վարչութիւնը կը ստանձնէր: Անունն իսկ մեր կարծիքով միեւնոյնն է, և միայն տաւերու չափ ընթերցմամբ կամ աղաւաղ գրութեամբ ՇԱՀԱԿ եղած է ՉՈՆԱԿ, ինչպէս զրչութեանց նմանութիւնն ալ կը ցուցնէ: Մեր կարծիքին վստահ մը կը մաստատարէ Աղբիւնոսեանցին ալ, որ կաթողիկոսաց ցանկին մէջ Ներսէսէն ետքը նստող Շահակ կաթողիկոսին անունը Չոնակ կը գրէ (ԱՅՐ. 16): Հետեւորար կրնանք համարձակ ըսել, թէ միեւնոյն Շահակ Մանուգիւրացոյն է, որ Ներսէսէ առաջ և Ներսէսի բացակայութեան ժամանակ անգամ տեղակալութիւն վարեց, և Ներսէսէ ետքը կաթողիկոս ընտրուեցաւ:

133. Այստեղ պատշաճ կը սկսենք միջանկեալ կերպով յիշատակել Ստեփանոս Ուրնեցիի նահատակութիւնը, իրը զուտ ազգային յիշատակ մը, թէպէտ համակրան տանձմաներուն մէջ կատարուած, Յուրա-

նոսի Պարսից դէմ զացած միջոցին: Ստեփանոս Փոքր Հայոց կոկիսան, այժմ Կէօք-

ՍՏԵՓԱՆՈՍ

ՈՒԼՆԵՑԻ

սու քաղաքը ընտելոյ և

ստանդուն հայ երիտա-

սարդ մըն էր՝ իրը 25

տարեկան, որ հայրածու-

նոց պատճառաւ իւր ծնողքն ու մերձաւորները հաւաքելով մերձակոյ լեռները կ'ապաստանէր: Հայրը Ղազարոս այնակոյ կը վախճանի, և մնացեալներուն թաքստի տեղը հովիւի մը ձեռքով կը յայտնուի և կը ձերբակալուին ու կը տարուին Կանչի բերդը, Սակրատէս զատաւորին տալիս, որ սպաննալիքով և սանջանքներով կը վարձէ անոնց հաստատակներ: Բայց ամէնչն ալ անդրդուելի մնալով կը նահատակուին: Նախ Բագարոս պատանի սանջանքներու տակ կը մնան, յետոյ Ստեփանոսի մայրը Մարիամ և Խիթր կոչաւ աղջիկներ տանձմինն կը զբոխատային, ինչպէս նաև Գրիգորիոս Կոկիսանցի՝ Սմբատ ու Յովհաննէս զաւակներու վր, Ղեւոնդ ծերունին՝ Դուրիթ ու Ստեփան ու Թաղէս զաւակներով, Սիմէոն Կեսարացի, Վեդատիս, Բաբիլոս, Սամուս, ուրիշ ծերունի մը չորս զաւակներով, և այլևս տարւածներ, որոնց մէջ և կիներ, և ամէնէն վերջը Ստեփանոս: Նահատակութեան թըւականը ճշգրտով, պէտք է նշանակել 362 օգոստոս 18/ին (ՅԱՅ. 20). իսկ տեղը եղած է Կանչի բերդը, այժմ Չոքուրհատը, Զոնու գի մօտերը, ուր ցարդ կը պատուի նահատակներուն զերեզմանը, ոչ չստ հետ: Ուրիշ կամ Յուրապոլիս քաղաքէն, որ է այժմեան Զէյթունը (ՎՐԳ. Կ. 89):

134. Որչափ ալ մեր նպատակը չէ քաղաքական պատմութեան վերաբերեալ զիպ-

ուածները բացատրել,

ՆԵՐՍԷՍԻ

սակոյն քաղաքական ու

եկեղեցական եղելութեանց

ներքին և սերտ կապակ-

ցութիւնը, և եկեղեցական զիպուածներուն տառամտաբարութիւնը, անհրաժեշտ կ'ընեն զանէ համառօտակի անոնց վրայ ալ ակնարկ նետել, որովհետեւ եղելութեանց ներքին նշանակութիւնը յայտնուի: Այս պատճառով պէտք կը զգանք Ներսէսի իրը չորեքամեայ բացակայութեան միջոցին զէպքերը քաղել: Որովհետեւ Սրչակ չարանակ Շապուհի

խոստումներով ու նենգություններով ու սպառնալիքներով անար կողմը անցնելու ստիպումներ կը կրէր, Կոստանդ կայսր Կոստարիա եկած ատեն, զայն իրեն մօտ կանչեց, և հաստատուն բարեկամութեան խոստումներ ստացաւ (ԱՄՄ·207), իսկ Արչակ նորէն իւր երկզիմի ընթացքը չարոնակեց, այնպէս որ հումայեցի պատմիչը չվարանիր զայն ճշտելու և հաստատելու Քաթեկոն անուանել (ԱՄՄ·362): Ըստ այսմ Յովիանոս ալ երբոր Պարսից դէմ պատերազմի կը պատրաստուէր, կրցաւ Արչակի սողարարութիւն զրկել, որպէսիկ քաջամարտիկ դուռնդերով իրեն օգնելու պատրաստուի (ԱՄՄ·288): Բայց Արչակ յաջողեցաւ. կերպ կերպ զարծուածքներով այդ օգնութիւնը չզրկել, և զանազան պատճառներով արգելուած ըլլալը հաստատեց (ԱՄՄ·340): Պատերազմը ձախող եղաւ. կայսերական բանակին, և Յովիանոս ինքն ալ պատերազմին մէջ սպաննուեցաւ, 363 յունիս 26'ին, և անոր տեղ կայսր հռչակուեցաւ. Յովիանոս, ուղղափառ քրիստոնեայ մը: Յայտ ձախող վիճակի մէջ նոր կայսրը ստիպուեցաւ ծանր պայմաններով հաշտութեան զաշնագիրը ստորագրել, որով Հայկական հինգ նահանգներ, Արսն, Մակք, Զարեանդ, Հեր և Կորդուք, որք Յայնկոյս-Տիգրիսեան յունական կողմնակալութեան կը պատկանէին, բացարձակապէս Պարսից թողուեցան, ինչպէս նաև բոլոր Միջագետքը մինչև Մըքրին և Սինգար (ԱՄՄ·361), և որ աւելին է, կայսրը յանձնառու եղաւ որ ինքն երբեք Արչակի և Հայերուն պիտի չօգնէ Պարսիկներուն դէմ (ԱՄՄ·362): Արչակ յոստիսար մնաց իւր քաղաքականութեան մէջ, երբոր Յոյները ձեռնթափ ըլլալով, զինքը Պարսից ձեռքը թողուցին, և այս անգամ պէտք զգաց նորէն Յունաց կողմը մշտել, և զունք յորդորել որ կերպով մը հովանաւորութիւններ չարունակեն, և Պարսիկները ազատ չթողուն ուղածներն ընկալ: Քաղաքականութեան փոփոխուելովը, տեսութիւններ և անձնաւորութիւններ ալ փոփոխուեցան, և Ներսէսի անձը նորէն իւր կարեւորութիւնը ստացաւ: Ինչպէս Քաթեկոն եւեթէ ի իւրիւ հայրապետին Ներսէս (ԲՁՆ·115), կը գտնէր զայն յԱրշակունի Տառնայ (ՍՈՓ·Ձ·51),

Իսապահար լինելէ առ խառն Նոր (ԽՈՐ·216), նախարարներն ալ խմբովին Նոյն սղաշանքը կը կրկնէին, և պիտակաւորներն ալ կը թախանձէին, կը պահանջէին իսկ, որ ծանր կացութեան հանդէպ, Քաթեկոն ղեկավարէ իւր, ղեկավարէ (ԽՈՐ·216): Ներսէսի համար դժուար չէր այլևս ղեկավարել իւր տեսութիւնները կը յաղթանակէին, Յունաց կողմը չահելու. խնդիր էր, կայսրն ալ ուղղափառ Յովիանոսն էր: Ներսէս փորձառու եղաւ կերպով դարձաւ արքունիքը, թագաւորին և ղեկաւոր նախարարներուն հետ ժողով գումարեց, և միաձայն համաձայնութեամբ որոշուեցաւ յատուկ պատգամաւորութիւն մը զրկել Բիւզանդիոն, Նոյնինքն հայրապետին ղեկաւորութեամբ, բարեկամական յարաբերութիւններ մշակելու և պաշտպանութեան ձևեր հաստատելու համար: Իր պատգամաւորութեան անդամներ 6 հոգի յիշուած են Բուզանդէն (ԲՁՆ·106), իսկ կենսագիրը 17 հոգի կը յիշէ (ՍՈՓ·Ձ·52), բայց թերեւս տասնք ժողովականներու ղեկաւորներն են: Երկուքն ալ յիշատակուած և աւաւել համանական պատգամաւորներն են, Գարջոյլ խորհուրդներ, Մուշկան Սահառուներ, Մեհեան Անձեւացի և Մեհեանդակ Ռշտունի: Մեհեան Արքունի արդէն հակառակ կարծիք ունէր և Պարսից կողմին յարած էր (ԲՁՆ·144), նոյնպէս Վահան Մամիկանեան (ԲՁՆ·264), որք յետոյ հաստատեցին ալ տրացան (ԽՈՐ·222): Այդ պատգամաւորութիւնը, յոստպարսիկ զաշնադրութեան քիչ ետքը կազմուած ըլլալով հարկաւ Յովիանոսի երթալու զիտաւորութեամբ ճանապարհելու, սակայն Յովիանոս միայն եօթն ամիս պաշտոն վարեց, և չնչարգելութեան արկածով մեռաւ. 364'ին, և պատգամաւորութիւնը Վաղէսը դատաւ կայսերական դահլին վրայ, որ թէպէտ քրիստոնեայ, բայց Արիմոնոսայ պաշտպան էր: Անգամ մըն ալ կ'ուզէր յիշեցնել, թէ Չոնակ կաթողիկոս մը ստեղծողներ, անոր նկատմամբ խօսք չունին, երբ Ներսէս, որ իւր եկեղեցական պաշտօնէն չէր զաղարած, պատական գործերու մասնակցութիւնը կը վերստանձնէ:

135. Սոյն պատգամաւորութեան մասին տարբեր կերպով կը խօսին մեր երեք

կորոյս յիմար մը ենթադրել: Դժուար է թէ Վաղէս այդչափ վատաշուքին ունենար Ներսէսի աղօթքին, իսկ օտար հայրապետ մը դատապարտելը, և իբր չքմեղանք ամբաստանագիր դրկելը, քաղաքական յարաբերութեանց տեսակէտէն անհնար և անհաւատարի պարագաներ են: Վաղէսի Տրայիանոս որդի մը ունենալը ուրիշ տեղէ՝ ծանօթ չէ: Միայն Գրիգոր Աստուածաբան պատմած է, թէ Վաղէս անձամբ Կեսարիա գնաց Բարսեղ Կեսարացին շահելու, և չկրնալով զայն իւր կողմը ձգել, հրամայեց զայն աքսորել, բայց նոյն գիշեր իւր վեց սարեկան Վաղենտինոս Գաղատոս որդին ծանրապէս հիւանդացաւ: Դոմինիկէ կայսրուհին այդ պարագան աստուածային պատիժ նկատելով, Բարսեղին աքսորը արդելիլ տուաւ: Անմիջապէս տղան սկսաւ ապաքինիլ, և սուրբը վատաշուք ուր կ'ապրի, եթէ ուղղափառութեան մէջ դաստիարակուի: Վաղէս խոստացաւ, տղան առողջացաւ, սակայն Արիանոսներուն մկրտել տուաւ, տղան նորէն հիւանդացաւ ու մեռաւ, և Վաղէս զայրանալով երկրորդ անգամ Բարսեղը աքսորելու հրաման ուղեց տալ, բայց անհնար եղաւ: հրովարտակը ստորագրել (ՓԵԹ. Ա. 369): Հաւանաբար այդ պատմութիւնն է որ Ներսէսի պատշաճեցուցած են: Ներսէսի 9 տարի ամբողջ Հայաստանէ դուրս գտնուիլը՝ կղզիի մը կամ քաղաքի մը մէջ աքսորմամբ, ոչ մէկ կերպով կրնայ հաշտուիլ պատմութեան ընթացքին հետ, և երկրին այսչափ երկար ատեն առանց հայրապետի մնալը չարդարանար, մանաւանդ որ՝ նոր Զոհակ մըն ալ այս պարագային համար ստեղծուած չէ: Վասակ Մամիկոնեանի 6 տարի կայսրութեան գումարները որչաւանքներ ընելը և մինչև Վոսիս համիլը, եթէ իրօք եղած ըլլար, հնար չէր որ արտաքին պատմիչներ չյիշէին: Արշակի ալ անհնար էր Յունաց գէմ պատերազմներ մղել, երբ միւս կողմէ Պարսիկներէն սաստիկ կը նկուէր: Թող որ Արշակ 364'էն ետքը 6 տարի և.ս թագաւորութիւն չունեցաւ: Մակեդոն պատրիարքն ալ 360'ին թողնէ զրկուեցաւ և 361'ին մեռաւ, որով Ներսէսի համար միջնորդութիւն չէր կրնար ընել: Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին գալով,

անիկա գումարուեցաւ 381'ին, իսկ Ներսէս արդէն 373'ին մեռած էր: Թէոդոս ալ, որ 378'ին կայսր հռչակուեցաւ, չկրնար երբեք Ներսէսի հետ գործ ունեցած ըլլալ: Այդ դիտողութիւններէն ետքը հետևեալ կերպով հնար է ամփոփել եղելութիւնը: Պատգամաւորութիւնը Կոստանդնուպոլսոյ և կաւ 364'ին, պատանդ բերելով Պապ արքայորդին և նախարարներու գումակները (ԽՈՐ. 216): Վաղէս պատուաւոր ընդունելութիւն ըրաւ, բայց զարծը երկարեց կրօնական ինդիքներ ալ խառնելով, և վերջապէս յարաբերութիւնները իսպառ չխզելու համար խոստումներով Ներսէսն ու պատգամաւորութիւնը ետ դարձուց, Պապի և ուրիշ պատանդներուն համար ալ բնակաւայր սահմանելով Նեոկեսարիա, այժմ Նիքիտար քաղաքը (ԱՄՄ. 427): Ներսէս 364'ին Հայաստանէ մեկնելով, 365'ին վերադարձաւ, 9 ամիս բացակայութենէ ետքը:

137. Այս անգամ ալ Ներսէսի բացուկայութեան միջոցին պաշտօնական տեղափոխութիւնը և որքոնեաց հետ յարաբերութիւնները, կատարած է հաւանաբար նոյն Շահակ Մանուկերտացին, որ Ներսէսէն առաջ (§ 115) և Ներսէսի ատեն (§ 132) այդ պաշտօնը վարած էր, թէպէտ բնաւ յիշատակուած չենք գտնիր: Ընդհակառակն, կը յիշուի Խաղ Կարնեցին, որ Ներսէսի հաւատարիմ գործակատարն էր, և որուն Ներսէս չմեկնած եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն էր տուած Բագրեւանդայ և Արշարունեաց վիճակներուն վրայ, և անոր յանձնարարած էր զԲեռայի Բորթ Բերդացաւիճեան աշխարհի մեծ ցեղանի խաչ Դաւթի (ԽՈՐ. 218): Ներսէսի քաջութիւնը ատենը, Խաղն ալ միասին գործէ քաջութիւնը էր հարկաւ, իսկ այս անգամ Խաղ գործի վրայ կը մնար, որովհետև Ներսէս ալ գործէ քաջութիւնը չէր սկսուիր: Որչափ ալ Խաղի յանձնութիւնը Բերդացաւիճեան աշխարհի գործը, բարեգործական և կրթական հոգերն էին, վաճառի տալէն կողմ կը պտըտէր Իսթիւ և Իրօքի, ասացանք և Դաւթի զաւթան, որպէս էր նա յանաւարեալ Բեռայի (ԲԶՆ. 111), սակայն Խաղ իւր նախանձաշուքով թիւր բարեկարգական գործերու ալ

139. Արշակունիքը առերի մեծ վնաս
մըն ալ պատճառեց երկրին, թագաւորին և
նախարարներուն մէջ

ԱՐՇԱԿԻ յայտնի թշնամութեանց
ՎՐԷԺԽՆԴՐՈՒԹԻՒՆԸ առիթ ստեղծելով: Ար-
շակունիքի վրայ գա-
ցող նախարարներ, ուղղակի թագաւորին
վրայ ալ քաղով կը նկատուէին, վանգի
անդ աղբաւն աբաւնէ և.ս շինած էր Արշակ
(ԲՁՆ. 110), որ իսկ եւ Նոյննէ զիւրմէս Կա-
նան (ԽՈՐ. 213), մինչդեռ Շապուհ առիթէն
օգտուելով օգնութիւն զրկած էր ընդդիմա-
դիր նախարարներուն, և Արշակի դէմ կռի-
ւը, Հայոց դէմ պատերազմի փոխելով, յար-
ձակած էր մինչև Գարսնապետաց Անի ամ-
րոցը, այժմ Կամախ, և Արշակունի թագա-
ւորներու ոսկրները իսկ վերցուցած: Նա-
խարարներ աղաչելով ոսկրները ետ առին,
բայց որովհետեւ հեթանոս և քրիստոնեայ
թագաւորներուն ոսկրները խառնուած էին,
արժան չգտնելին Վաղարշապատի կաթողի-
կէին մօտ թաղել, ուր լոկ քրիստոնեաներն
էին թաղուած, այլ տարին թաղեցին Արա-
գածի վրայ Աղցք գիւղը (ԽՈՐ. 213), որ
մօտ է Կաւաչի: Իսկ Արշակ Վրաստանի և
բոլոր հիւսիսային գաւառներու գունդերը
միաբանելով, յարձակեցաւ Արշակունի
աւերող նախարարներուն վրայ, ինքիւ չէր
յետեւ ինքիւ իւր, բայց ամենէն աւերի ծան-
րացաւ Կամարականներուն վրայ, որովհե-
տեւ Ներսէճ Կամարական հրամանատար և-
ղած էր ընդդիմադիր գունդերուն (ԽՈՐ.
216): Անոր գերդաստանը խաբկանօք իրեն
ձգելով ամբողջ կոտորել տուաւ (ԽՈՐ. 218),
և մարմինները հրամայեց ընկնել առիւ, կե-
րտէր լինել լանջ, մինչև իսկ անոնց ոսկր-
ները հաւաքող և թաղող սայրորդներն ալ
կախաղան հանել տուաւ (ԽՈՐ. 219): Վրէժ-
խնդրութեան նպատակին մէջ չարակա-
նութիւն ալ խառնուած էր, զի կ'ուզէր գրա-
ւել անոնց Արասագետի մերձը և Նրաւնդա-
շատ քաղաքը (ԽՈՐ. 218): Ներսէճ Կամա-
րական Գաղաւն և Շաւարշ գաւառներովը
Յունաստան կրցաւ փախչիլ, և միայն
Սպանդարատ խնայուեցաւ, վանգի Արշա-
կունի կին ունէր (ԽՈՐ. 218), թէպէտ ըստ
այլոց մանկիկ մը փոքրիկ եղած կ'ըսուի
(ԲՁՆ. 133), որ պէտք է հօրը հետ աղատ-

ուած տղայ մը ըլլայ: Կամարականներուն
վրայ կատարուած անգութ կոտորածին և
անոնց մարմիններուն անարգանքին ատեն,
վրայ հասաւ Խաղ եպիսկոպոս, որ չկրնա-
լով ինքզինքը զսպել համարձակեցաւ իշ-
թել շէրայ քանի- յանդիմանալեան, իսկ Արշակ
անոր դէմ ալ բռնանալով, հրամայեց Կա-
նան և Կաթիլ: Նուրայն ներկայ եղող Արա-
հունի նախարարազուն եղբայրներ՝ կորովի
և քաջ երիտասարդներ, քաղաքներու վրայ
կը յարձակին և Խաղը կ'ազատեն, որ իրենց
բացակայ եղբօր անկն էր (ԽՈՐ. 220):

140. Հայերուն Բիւզանդիոնէ օգնու-
թիւն աղեր, հարկաւ Շապուհի հաճելի չէր
ըլլար, և Վաղէսի ալ
ՊԱՐՍԻՑ թոյլ ընթացքը զինքը կը
ԱՐՇԱԿԱՆՔՆԵՐԸ քաղաքներ համարձակ
գործել Հայոց դէմ, ա-
ռանց Բիւզանդիոնի միջամտութենէն վախ-
նալու: Քանի որ Վաղէս, թէպէտ Հայերը
առերես կը խաբէրէր, սակայն Յովիանոսի
դաշինքը խախտելու միտք չէր ցուցներ:
Այս միտքով, նախ զանազան նենգաւոր
միջոցներով, ապա մասնաւոր թշնամու-
թիւններով Հայոց քաղաքական կացու-
թիւնը կը քանաւ պառակաւ, նախարարնե-
րէն քանիններ հրապոյրներով, և ուրիշները
սպառնալիքով ու բռնութեամբ իրեն կողմը
կը ձգէր, և Հայաստանի վրայ արշաւանք-
ներ կը սկսէր (ԱՄՄ. 426): Այդ քանքարուն
մէջ իրեն օգնական և խորհրդական ունէր,
երկու ուրացեալ Հայ նախարարներ՝ Մեհ-
րուստան Արծրունին և Վահան Մամիկոնեանը
(§ 134), որոնք յատին պատմագիրէն
կիւրակէս և Արատուն են կոչուած (ԱՄՄ.
426), հարկաւ ուրացութենէ ետքը անուն-
ներն ալ փոխած ըլլալուն համար, քանի որ
յայտնապէս կը յիշէ թէ Արատուն տառ
Հայոց բանակին հրամանատարն էր (ԱՄՄ.
426), և այս կերպով Վահան Մամիկոնեանը
կը մասնանշէ: Նոր կացութիւնը յանկարծ
կը յեղափոխէր Հայոց քաղաքականութեան
ընթացքը: Արշակ Շապուհի յարձակումնե-
րէն զգուած, և քիչ մըն ալ Վաղէսի խոս-
տումներէն ոգեւորուած, կը միանար Ներ-
սէսի և նախարարներուն հետ, որպէսզի
համաձայն և համերաշխ կերպով դէմ գնեն
Պարսիկներուն, և անոնց համամիտ սակա-

ւաթիւ Հայ նախարարներուն: Ներսէս ոգևորիչ էր այդ համաձայնութեան, Վասակ Մամիկանեան սպարապետ էր հայազունդ բանակին, և իրեն օգնական ունէր Անդովիկ Սիւնին՝ Փառանձէմ թագուհին հայր (ԲՁՆ. 165): Իսկ Արշակ անձամբ և իշխանութեամբ կը հաճանաւ որչա՞ր զինուորական ձեռնարկները: Շորք մը պատերազմներ տեղի ունեցան այնուհետեւ Պարսից և Հայոց մէջ, սակայն անհետ է հետեւի Բագանդի պատմածներուն, որ 24 յարձակումներ կը թուէ, զոտ զոտ Պարսիկ զօրավարներու անունով, և իրաքանչիւրին ձեռքին տակ 40% մինչեւ 400 ընդ զօրաց բանակներ, և ամենն ալ Հայերէ կտրուցար յաղթում և խաղաւ կատարում, այնպէս որ և «շփշփ» (ԲՁՆ. 149-162): Այս տեսակ տատկարանութիւններն են, որ Բագանդի պատմութիւնը կեղտկարծ կը դարձնեն, և նոյն մեղադրանքը դիւրաւ տրիչ պատմածներու վրայ ալ կը տարածուի: Եթէ իրօք այդ բոլոր հայազարսիկ պատերազմներուն ելքը, ոչ Պարսկաստան զինուոր մնացած պիտի բոլոր, և ոչ ալ Հայ նախարարներ պատերազմներէ պիտի ձանձրանային, Արշակի ղեմ եղած պիտի չըլլային, և պատերազմերու պիտի չզմկանակէին: Նախարարներուն բերանէն բոտում է, թէ այս երեսուն մէկ տարեկան Պարսկաստան զինուոր (ԲՁՆ. 165), որ միայն Արշակի վրայ չկրնար խմայելի, վասնոր Արշակ ոչ իսկ 30 տարի թագաւորութիւն ունեցաւ, և ոչ ամեն տարի պատերազմի մէջ եղաւ: Այլ յաւան պէտք է բնդ, թէ 337'էն, այսինքն քառասունամեայ խաղաղութեան լրանալէն մինչեւ 367, Հայաստան տպահով խաղաղութեան տանն չառնեցաւ:

141. Զինուոր բախար կատարեալապէս Պարսից յաջող եղած պիտի չըլլայ, և ոչ ալ Հայոց նպատակն, որ

ՏԱՊՈՒՀԻ

ՆԵՆԳՈՒԹԻԻԼԸ

տեսակաւ ձեռնթափ լինել կը խորհին, իսկ Շապուհ ալ հաշտարար միջոցները կը նախադասէ: Ներսէս, ընդհակառակն կ'աշխատի նախարարներուն մէջ ինկած երկպառակութիւնը դաշնանել, և Բագանդի օգնութեան տնկարութեամբ, և մանաւանդ քրիստո-

նէական կրօնի պաշտպանութեան յորդորներով՝ կը ջանայ Պարսից ղեմ զինուորական զիմադրութիւնը չզաղրեցնել (ԲՁՆ. 166): Պէտք է յիշել այս տեղ, թէ Ներսէսի միտքին վրայ մեծապէս կ'ազդէր այն ստակաթի հարածանքը՝ զոր Շապուհ պաշտպանապէս հրատարակած էր քրիստոնէութեան ղեմ, և որ տարիներէ իվեր ստակութեամբ կը շարունակէր, և որ մինչեւ երկու հարիւր հազար քրիստոնէից նահատակուելուն պատճառ եղած կ'ըսուի, նոյնիսկ Պարսիկ պատմագիրի մը վկայութեամբ (ՊՆԼ. Բ. 904): Հարկաւ Ներսէս չէր կրնար վստահիլ Շապուհի կողմէ քրիստոնէից խոտաւորումը բարեկամութեան: Նախարարներ ընդհակառակն յատուա խորհուրդի զիմեցին, և երբ վերջին անգամ Արամատական Պահլաւիկ հաջ Քաշա յարձակեցաւ, և Արշակ իշխողը կը հետանար, նախարարներ փութացին յետեւ հաւանիլ Պարսիկին տալ ջարկութեանց, և Շապուհին երթալով հաւատարմութիւն յայտնել, որ խորհուրդի իրաջեկո համար յա ընդունելութիւն կ'ընէր անոնց, և Բեք-բեկ Նահապետ Նալի իրենց տեղերը: Արշակ քաջալերուելով այդ պարագայէն, ինքն ալ Պարսիկ զօրավարին հետ բանակցութեան կը մտնէ, և կը հաւանի իսկ Տիգրան երթալ և Շապուհի ներկայանալ (ԽՈՒ. 221): Երգմնագանցութեանց հետ խառն ճարտար հրապոյններ, կ'անուանէ յաթին պատմագիրը, Շապուհի բանած ընթացքը (ԱՄՄ. 426): Բագանդ ալ կը յիշէ, թէ Շապուհ և Բեք-բեկ Նահապետ Նալի իրար յետեւ ելան և Բեք-բեկ Պարսից, նշան էր հաւատարմութեանց լաւագործութեան: Պարսկաստանէ զարձոյ նախարարներն ալ Արշակը աղեղեցին, Բեք-բեկ, Նալի, մինչեւ որ Արշակ թէ իմա իմա, և թէ ոչ իմա, Վասակ Մամիկանեան սպարապետ ալ մէկտեղ տանկով Շապուհի ներկայացաւ (ԲՁՆ. 168): Ներսէս իւր կտակածնա զիմադրութիւնը շարունակեց, թէպէտ իւր խորհուրդը անարգուեցաւ, սակայն ինքն իւր զիրքը պահեց պարագայից հակելու համար:

142. Իրաց ելքը իրաւունք տուա Ներսէսի, նախատեսած վստանքը կատարուեցաւ, և Շապուհ բոլորովին խոտման

հակառակ վարուեցաւ: Քիչ մը տտեն ինքզինք յայտնեց, Արշակի գրել տուաւ, որ Փառանձէմ թագուհին ալ Պարսկաստան գոյ. նախարարներուն գլխաւորներն ալ իրենց կեննրով մէկտեղ նորէն Տիգրոն հրաւիրեց (ԽՈՐ. 222), և միւս կողմէն զիւթութեանց զիմեց, Արշակի ներքին մտածումները իմանալու համար: Հայաստանէն իջելու ելանք և ինչո՞ւ Բիւր բերել տալով, մոգերուն ձեռքով կախարդական փորձեր կատարեց, և համոզուեցաւ թէ Արշակ խրոխտ է, և եթէ ազատութիւն զանէ՝ թշնամութիւն պիտի յուզէ: Ուստի հրամայեց զայն երկաթէ շղթայի զարնել և Խուժաստանի Անյուշ բերդը նետել, որ Անյուշ ալ կը կոչուէր (ԲՁՆ. 172). իսկ լատին պատմագիրը Ագաբանա կ'անուանէ, և միանգամայն կ'ըսէ, թէ Արշակը կուրացուցին ալ, և թէ շղթաները արծաթէ էին, որ մեծամեծ անձերու դատապարտութեան ստիժիւ, իբր պատիւ մը կամ ունայն մխիթարանք մը կը գործածուէր (ԱՄՄ. 426): Անյուշ բերդը վերջնական մոռացութեան տեղ էր, ուր նետուածը գրեթէ անտուաղ, կեանքը կը վերջացնէր: Իսկ Վասակ Մամիկոնեանի հետ Շապուհ աւելի խիստ կերպով վարուեցաւ: Անոր ըրած պատերազմները իբր անհաւատարմութեան գործեր՝ դատաստանի ենթակեց, և Վասակի խրոխտ խօսքերէն ունի զայրանալով, մորթեցերծ մահուան վճիռ տուաւ, և մորթը յարդով լեցնելով Արշակի կակիծը շատցնելու համար, Անյուշ բերդը զրկեց, որ անոր ցուցնեն (ԲՁՆ. 173): Արշակի վերաբերեալ կէտերը յրացնելու համար աւելցնենք, թէ յայտնի չէ թէ որչափ տտեն ապրեցաւ. նա Անյուշի մէջ: Ըստ Խորենացուոյ նա կ'ապրէր տակուին երկրորդ Հայաստանի վերահաս աւերածները տեղի ունեցան, և թէ շա՞տ ժամանակ անցաւ, և անձնասպան եղաւ, առանց ըսելու թէ ինչպէս (ԽՈՐ. 223): Բուզանդ. Դրաստամատ մը կը յիշէ, Անգեղտուն իշխան, Արշակի հաւատարիմ, անոր հետ Պարսկաստան գացած, յետոյ Պարսից ծառայութեան մտած, և Քուշանաց պատերազմին մէջ Շապուհի

կեանքը ազատած՝ որ իբրեւ պարգեւ՝ արտօնութիւն կը ստանայ, օր մը Արշակը ուրախացնել, շղթաներէ ազատելով, լուսլով, զարդարելով, և խորափկներ և գինիներ տանելով, և թէ այդ միջոցին Արշակ արքնալով, կերակուրին դանակը սիրտը մխեց ու մնաւ, և Դրաստամատ ինքն ալ անձնասպան եղաւ (ԲՁՆ. 215): Ամմիանոս բանաստեղծութիւնը յիշելէն անմիջապէս ետքը կ'ուկցնէ, թէ անքէն Կոստան Բաբայան երկուս (ԱՄՄ. 426): Իսկ Սոզոմենոս Արշակը հաւատոյ նահատակ կը ճանչնայ, և ուրացութեան չհաւանելուն համար կատամահ սպաննուած կ'ըսէ (ԿԱԼ. Ա. 44): Այս տարբեր պատմութիւններուն մէջէն՝ նախադասութիւն կու տանք վերջիններուն: Մերոնք քաղաքական ճարտարութեանց ու վարչական պահանջմանց մասին գաղափար չունին, և անողոք են այն թագաւորներուն հետ՝ որ յամենայնի հայրապետներուն խօսքովը չեն շարժուած, և կը սիրեն անոնց գլուխը ունիծակուր խօսքեր և երկնառաք պատուհաններ թափել: Բայց նոյն միջոցին Պարսկաստանի մէջ տիրող հալածանքը եւ Շապուհի քրիստոնէից ղէմ տակութիւնը, պատմական ստուգութիւններ են, և Շապուհի կողմէ իրեն ձեռքը ինկածներուն՝ ուրացութիւնը իբր փրկութեան միջոց առաջարկելն ալ յայտնի է, ինչպէս օրինակները պիտի յիշենք: Ըստ ամենայնի հաւանական է նոյն առաջարկին Արշակի ալ եղածը ըլլալը, որուն խրոխտ ու պատուազգած բնաւորութիւնը յայտնի կ'երևի, ինչ ալ ըլլան քաղաքական բնութեան մասին ըսուելիք տեսութիւնները, և բնական է որ Արշակի զիմադրած մերժումը՝ Շապուհը գրգռած ըլլալ՝ Անյուշի կատամահ կեանքին և կուրացուցուելուն և վրիժառու երկաթով վախճանին հրամանը տալու: Ժամանակագրութեան կողմէն պէտք է 366'էն 368, երեք տարիներու մէջ զնկ հայապարսիկ պատերազմները, 368'ին Արշակի Պարսկաստան երթալն ու բանաստեղծութիւնը, և յաջորդ. 369 տարին ալ իւր եղևրական մահը:

143. Արշակի վախճանին պատմութիւնը յրացնելով եւ դառնալով Հայաստանի ղէպքերուն: Արշակի եղած հրաւիրին խա-

բէութիւն մը ըլլալը, շուտով հասկցուեցաւ Հայաստանի մէջ, և Արշակի բերնով

ՊԱՊԻ
ՅԱԳԱՌՈՒՆԵԼԸ
Եկած գիրերուն ոչ ոք վատահոյժիւն ունեցաւ: Նախարարներէն մի մասը ընտանիքին հաւաքելով

Յունաստան անցան, ուրիշներ Ալանոսպանի գունդերէն մեծ մասին հա գաւնալը տեսնելով քաջալերուեցան, և զինուորական պաշտպանութեան պատրաստուեցան: Փառանձէմ թագուհի Տրդատ արքայորդին ալ մէկտեղ առնելով, զանձերով ու պաշարներով Արտազերից բերդը ապաւինեցաւ: Ներսէս հայրապետ Մուշեղ, Մամիկոնեան և Վասակի որդին՝ նոր սպարապետ, Վաղէս կայսեր զիմեցին, Պարսից ղէմ օգնութիւն, քրիստոնէութեան պաշտպանութիւն, և նոր թագաւոր ու հովանաւորութիւն խնդրելով: Վաղէս գտն մնաց, որ Հայկ բրեն կը դիմեն, թագաւորութեան համար յարմար տեսաւ Պապը, Ողոմպիադա յոյն թագուհիէն եղած Արշակի որդին, Տերենտիոս կամ Տերենտիանոս սպարապետի ալ հրաման տուաւ որ զօրաւոր բանակով Հայաստան երթայ, և Պապի, կամ լատին պատմիչին համեմատ՝ Պարսից թագաւորութիւնը հաստատել, պայմանով որ իշխանութիւնը վարէ, առանց արքունական անուն և զօրդ գործածելու, որպէսզի Յովիանոսի յանձն առած պայմանները զանց ըրած կամ դաշնագիրը եղծած չբաւարի (ԱՄՄ. 417): Անգամ մըն ալ հարկ կը սեպենք գիտել տալ, որ հնար չէ Պապը Փառանձէմի հարազատ գաւակ ընդունիլ, քանի որ Փառանձէմ Գնէլի սպանութենէն ետքը Արշակի կին եղաւ 359'ին, իսկ Պապ 363'ին պատանդ ստարուեցաւ, և 369'ին թագաւոր հռչակուեցաւ: Արդ, պատանդ գացած ատեն արդէն ԶԵՔԻԷՆ և ՀՈՋԻԿՆԻՐԱՆԻ կ'ըսուէի, այսինքն է արքունքը անցուցած, որ 4 տարեկան աղուն չըսուիր, և հռչակուած ատեն գործի գլուխ անցնելու կարող կը նկատուէի, որ 10 տարեկանի չյարմարիր, և անհրաժեշտ կը լինէր Պապի ծնունդը մինչեւ 352 տանիլ, և 16 տարին լրացնելէն ետքը թագաւորած ըսել, որով Ողոմպիադայի գաւակ եղած կ'ըլլայ սակայն Փառանձէմ մօրաւն մայրաբար սիրուած ու խնամուած: Արշակ աւելի մեծ գաւակներ

ունեցած պիտի ըլլայ ըսինք (§ 118), որով Պապին կայսեր կողմէ նախադասուիլն ալ, մօրենական յոյն արիւն ունենալուն նշանը կ'ըլլայ: Պատմութեան վերադառնալով, Տերենտիոս Պապը Նէոկեսարիայէ առնելով Հայաստան մտաւ: Ներսէս և Մուշեղ, և անոնց համախոհ նախարարներ Պապի չուրջը բոլորեցան, և նոր պատերազմի սպարէզ մը բացուեցաւ Հայաստանի մէջ:

144. Շապուհ հազիւ թէ իմացաւ, որ Հայեր Յունաց կը դիմեն, և անոնց օգնութեամբ նոր թագաւոր կը նստեցնեն, անկէ զօրութեամբ նոր արշաւանք մը պատրաստեց Հայոց ղէմ:

Մեհրուժան-Կիւրակէսը իրեն Որմիզդուխտ աղջկան հետ ամուսնացնելով, ի նա հասարակ շաշմարէս (ԽՈՒ. 223), որ է ըսել թէ զայն մարզպան նշանակեց, իսկ Վահան-Արտաւան ընդհանուր զօրապետի իշխանութեամբ անոր ընկերացաւ: Որմիզդուխտ մըն ալ, Շապուհի քոյր, Վահանի կին արուած էր (ԲՋՆ. 184), որով երկու ուրացեալներն ալ, թագաւորին փեսայանալով արքայազուն իշխանի աստիճան տուցած էին: Այսուհանդերձ հաւանական չեմուտք, որ Շապուհ այսպէս բացարձակ կերպով բոլոր իշխանութիւնները երկու ուրացեալներու վստահացած ըլլայ, և իղէպ կու գայ ըսել, թէ անոնց պաշտօնակից կամ օգնականներ էին Զիկն ու Կարէնը յիշմանք առի իւրաց, զորս Բուզանդ կը յիշէ իբր Հայոց վրայ զրկուած գունդերուն հրամանատարներ (ԲՋՆ. 174): Պարսից գլխաւոր նպատակն էր Արտազերից բերդը, զոր լատին պատմիչը Արտազերաց անտիկ և երկնաբերձ ամրոց կը կոչէ, և ուր սպաւինած էր Փառանձէմ թագուհին (ԱՄՄ. 426): Պարսիկներ բերդին չուրջը խիստ պաշարուած մը թողով, Հայաստանի զանազան կողմերը հրոսակ գունդեր ավուեցին, աւել ու աւել բոլոր գլխաւոր քաղաքները, և գերին ու աւարը Պարսկաստան տանելու համար Նախիջևան հաւաքել (ԲՋՆ. 178): Յանուանէ կը յիշուին Արտաշատ, Վաղարշապատ, Նրուսնդաշատ, Զարեհուան, Զարիշատ, Վան և Նախիջևան քաղաքները, որ Պարսիկ հրոսակներէն զրաւուեցան, բայց ինչ որ հաւանական չե-

րեւիր այդ քաղաքներէն զերի ատարած Հրեաներուն թիւն է, որ Հայերու հաւասարաշափ հարիւր հազար անուորի կը հասնի Բուզանդի հաշուով (ՔՁՆ. 177): Այս ալ անոր յատուկ անճշգոյթեանց և դիզարանութեանց կարգը անցնելու է: Տերենտիոս սպարապետ իր Յոյն բանակով, և Հայ նախարարներ իրենց զօնողերով, Պոպ թագաւոր, Ներսէս հայրապետ, և Մուշեղ սպարապետ, պարսպ չմտացին այդ միջոցին, որ 14 ամիսներ տևեց, և հայնչափ ատեն Արտազերից բերդին պաշարուածները կրցան դիմանալ և Պարսիկներուն զիմադրել: Դուրսի եղողներն ալ կը յաջողէին ներսիններուն խրախոյս տալ՝ Պոպի անունով և յունական զօրաւոր օգնութեանց յոստդրութիւններով (ՔՁՆ. 175): Բայց խոստացուած օգնութիւնները չհասան, և պաշարուածներ վերջիվերջոյ ոյժերնին սպառած պարսաւորուեցան անձնատուր ըլլալ, Փաւսանձէմ ալ միասին: Խորինացի կ'ըսէ, թէ ուռնացին ծաւ հաճառեցին Պոպայ, այլ անհաւատք է լինել և ուրիշ քաղաքներէ (ԽՈՒ. 223), սակայն այդ ձրի մեղադրանք մըն է, 14 ամիս պաշարման տոկացողներուն դէմ: Բուզանդ կ'ըսէ թէ պաշարուածներ առաջի յիշուցն Փաւսանջեայ առեւին և ընդեւն և արաբ լինելն, անոր համար է Տեառնէ հաւելն պարտահառ, և վերջին ամսուան մէջ բերդին մէջ եղող 11,000 այրեր և 6,000 կիներ, բնահանուր մահով մեռան, և միայն Փաւսանձէմ միայն երկու նախիշներով, որ պարսաւորեալ անձնատուր եղաւ (ՔՁՆ. 176): Նորէն ձախող տեսութեանէ թելադրեալ՝ հակասական և իրարու անյարիր և անկապակից բացատրութիւններ են, որ իբր պատմական չեն կրնար բնդունուիլ: Ըստ Ամմիանոսի, Պարսիկներ իրենց բոլոր զօրութեամբ և զօնողերու բազմութեամբ պաշարումը սաստկացուցին, և պաշարուածներ զանազան յարձակումներ յաջողութեամբ վանեցին, բայց վերջուպէս քիչնալով ու պարտասելով դուռները բացին (ԱՄՄ. 428): Եւ այս, կարծենք, զանազան պատմութեաներէն՝ աւելի բնական և աւելի ճշմարտունան ձևն է: Պաշարեալներուն պաշարին սպառիրն ալ հարկու մեծ դեր մը ունեցած է, և այս պէտք է ըլլայ Ռիզանդի ակնարկածը, թէ վերջին ամսուն ճահալն է վերջ

Նշոյ (ԲՁՆ, 175), թէպէտ նա կերտ խումներ և չուայտու թիւներ կ'ենթադրէ : Փամանակազրական հաշուով Արտագերից բերդին պաշտպանը 368'ին սկսած լինելով, անկուսը պէտք կ'ըլլայ 369 տարւոյ երկրորդ կէսին սկիզբները զննել :

145. Զարմանքի արմանի է Հայոց ընդ հանուր դիմադրութիւնը, և անհնարին առ ղէտներու տողալը, հարօնսկաւ որ բաւական նաչափ զօրութիւն ալ չունէին, եւ Յոյներէ սպառնաւ մեծ օգնութիւններն ալ չէին հասնիր. բայց ստակաւին Պարսիկներու յանձնուելու ներքին հակառակութիւն կը զգոյն: Այդ երեւոյթին իսկական բացատրութիւնը պէտք է տեսնել Շապուհի բռնած ընթացքին մէջ, որ լոկ քաղաքական աշխարհակալութեան նպատակով չէր գործեր, այլ Մաղղեղական կրօնքի տարածումն ալ կ'ուղէր ընդարձակել, և քրիստոնէից դէմ յայտնապէս հայտնանք էր հանած, և դիմադրողները անխնայ կը նահատակէր (§ 141): Զօհնայն խրդ էրբեմնեմ զանայ խոփեմ, կ'ըսէ Խորենացին: Եպիսկոպոսները և քահանաները ձերբակալել ստալով Պարսկաստան կ'աքսորէր, որ կրօնքի պաշտօնեաներ և պաշտպաններ պակսին, յունարէն գիրքերը կը ժողվէր ու կ'այրէր, յունարէն խօսիլ և յունարէնէ թարգմանելը կ'արգելէր, և Յոյներու հետ սովէն ծանօթութիւն և հաղորդակցութիւն չէր ներեր. ոչ այնչափ քաղաքական պատճառով, որչափ ուղեկով խոփեմ զբնիւրեմնեմ առաջ, որովհետեւ յանդիման լուրեմ եկեղեցայ խրդ (ԽՈՒ՝ 224): Բուզանդ ալ կը հաստատէ, թէ Նեղիմ զբաւառ խրդի լուր է բաւառ արեմեմ, խաղաղապաշտպանեմ և է պաշտօն գաւառ Մաղղեղանց, և թէ իբրեւ ու զ յայն առաջն առաջն է բնիւրեմնեմ լուրման զառաջնեմ (ԲՁՆ՝ 183): Ասոր հետեւանքն էր որ զօհնայն այր է լուր հաւառ խոփառ արեմալ խղա, կը հրամայէր զօհնայն զին և զանալ հաւել լուր ցից ապից, որով հաղառ հաղառ և բերտ բերառ ճշմարտապէս հաստառ նահառ տակներ կ'ըլլային (ԲՁՆ՝ 181): Առանձինն խատութեամբ կը նեղէր Շապուհ զանայ առաջն և նախաբառն, զորս բերդելու մէջ

աշխեայ (ԲՁՆ. 179), ուսկից պահ մը պատահա-
կառեւորով ազատ թողած էին, կամովին և
սիրով հետեւեցաւ գերաւթեան, բակով թէ
ալ է հաբէ հովիտ խաւով զեռն իւր (ԲՁՆ. 177):
Ասոր համար զինքն ամբաստանեցին թէ և
կած է, զի իւրեանց զեռն զեռն զեռն
բռնաբանեալեան (ԽՈՒ. 223), ինչ որ իրօք ալ
անոր նպատակն էր: Զուիթայի մազին ճիւղ-
մակ և մօրս քին սև ըլլալը կախարդութիւն
մեկնուեցաւ (ԲՁՆ. 179), և վերջիվերջոյ
Ծառահարմայեայ լաւաբու զաւթեայ զի խաւով
զեռն զեռն բռնաբանեալեան (ԽՈՒ. 223), բայց նո-
անդարդութիւն կը մնար, և կարեւորեւ լաւաբու-
նոյ լաւաբու իւր (ԲՁՆ. 181): Միւսն է
Համադասարհի Մամիկոնեան, Վարդանի
քոյր և Գարեգին Ռատանիի ամուսին, որ
Վանայ բերդին մէջ փակուածներէն էր:
Մեհարոյն հրաման տուաւ զերդակալին զի
Երեւոյն զին, երբ ալ աւել յաւել զեռն խա-
ւով զեռն, բայց Համադասարհի ամէն չար-
արարքներու տակաւ, և ուրաքովեան զի

147. Հայտատանի մէջ կատարուած և՛
զերի թիւանց չդարձած, Փառանձէմի մահ-
ուան պատմութիւնն ալ
ՓԱՌԱՆՁԵՄԻ
ՄԱՆԸ
կ'ուզենք լրացնել: Չենք
գիտեր թէ ինչու մեր
պատմիչներ անողոք են
տարաբախտ թագուհւոյն յիշատակին,
որ բնական և բարոյական ձիրքերով օժ-
տուած և բոլոր հայ կիներուն վրայ գերա-
զանց նկատուելովն հանդերձ, ոչ Գնէլի հեա-
տմանութեան մէջ իբրեւ իշխանուհի, և
ոչ Արշակի հետ ամուսնութեան տանն իբրեւ
թագուհի, երջանիկ օր մը չկրցաւ վայելիչ,
թէպէտ երբեք ալ ստորին և ցած հոգւոյ
նշաններ չցուցուց: Խորենացին կ'ըսէ թէ
ընդ այլոցն հռեւելադէպէն (ԽՈՒ՛. 223): Բու-
զանդ աւելի մանրամասնօրէն կ'ըսէ, թէ
ուշիսորհոմոպով բազմութեան առջեւ և
հրապարակի մէջտեղ հրապոյս Բեհնայէն, այ-
սինքն թակարդ պատրաստելով զայն զեափն
ձգեցին, և ոմրոխը վրան տրձակեցին ի
խառնիւն զհռեւելադէպէն առաջաւորս պը-
նեան, և կր կնքէ րակով, թէ այսպէս հռեւ-
ելէն զԲեհնայէն զՓառանձէմ (ԲՁՆ. 178): Դըմ-
բախտարար լատին պատմիչը Փառանձէմի
զերի ինսպր յիշելէն ետքը (ԱՄՄ. 428),

մահուան վրայ բան մը չըսեր, որ աւելի լոյս մը ունենայինք, ինչու որ ոչ մի կերպով պիտի չ'անդուրժէինք «Դեպք» բառով որոնել Հայ թագուհւոյ մը սպանութիւնը: Բուզանդ կը կարծէ, իբր թէ Շապուհ ուզած ըլլայ իշխանաւոր լինել աշխարհի Հայոց (ԲՁՆ. 187), բայց բոլոր երկիրը աւերող և աւարող, և բոլոր ազգը գերող ու փորձող Շապուհի պէս մէկու մը աչքին մեծ կշիռ չէր կրնար ունենալ կնոջ մը անպատուութիւնը: Միւս կողմէ նախարարագուհի կիներուն վրայ գործածուած բռնութիւնները և անձնական հեշտութեանց ծառայեցնելու ստիպումները, անհար էր որ չգործածուէին գեղեցկութեամբ և վայելչութեամբը ամէնուն գերազանցող թագուհիի մը վրայ, որուն դժուարին պիտի չսկսուէր կամակատար լինել մեծագործ և յաղթական թագաւորի մը հաճոյից, ու այս կերպով իրեն փառաւոր դիրք մը կազմել: Եթէ իրօք այն վառուէր և գիւտնուէր, փառամոլ և սպանիչ, պոռնիկ ու բողակեաց կիներ էր, ինչպէս կ'ուզեն ենթադրել: Ընդհակառակն նոյնիսկ այն տարօրինակ տանջանքը, որ ըստ Բուզանդայ գործածուած է Փառանձէմի վրայ, ո՛չ ապաքէն հրապուրանաց անսացած և Շապուհի հաճոյից խոնարհած չլինելուն՝ վրիժառու հեղեղութիւնը կը հաստատէ: Հարկաւ հաստոյ ուրացութեան կէտն ալ խառնուած էր պատուոյ ուրացութեան առաջարկին, ինչպէս եղած էր ուրիշներուն, և մեր կարծեօք Փառանձէմն ալ պէտք է չարտօգտել այն նախարարագուհի կիներուն հետ, որոնց վրայ արդ ևս խօսեցանք: և հետեւապէս՝ Նահապետի ըսել Հայոց տիկին Հայազգի Փառանձէմը, և ոչ թէ «Դեպք»:

148. Հաւատայ պաշտպանութեան կէտն էր հարկաւ, որով ներսէս կը յաջողէր նախարարաց միաբանութիւնը պահպանել, հաւատակ ամէն տեսակ նեղութեանց և բազմաթիւ տառապանաց: Արտագրից բերդին սնկումը և Փառանձէմի գերաթիւնը մեծ ապաւորութիւն գործեցին երկու կողմերուն վրայ ալ: Շապուհ սոյն յաղթանակէն խրոխտացած, Հայաստանի գրաւման և մոլգեղացման

գործը լրացնելու կը օրհնար, մինչ Հայեր ու Յոյներ, վերջին տագնապին մէջ երկիրն ու հաւատքը պաշտպանելու կ'աշխատէին: Յունաց կողմէն Արիսթէոս (ԱՄՄ. 428) կամ Աղղէ (ԽՈՐ. 225) կամ Աղէ (ԲՁՆ. 189) կոմս օգնութեան կը համներ Տերենտիոս սպարապետի բանակը զօրացնելու, և Հայեր մասնաւոր յաջողութիւններով և ձմեռուան վրայ գալով առժամայ ու կործանու հանդարտութիւն կը վայելէին 369 տարւոյ վերջերը և 370'ի սկիզբները: Երբոր ձմեռը անցաւ, Շապուհ իւր բանակը ամբողջացնելով Հայաստանի վրայ քայելու կը պատրաստուէր, ուստի Յոյներն ալ, որ այլեւս յայտնապէս Հայոց պաշտպանութեան և Պարսից հետ թշնամութեան սկսած էին, նոր գունդեր ալ յղեցին Հայաստան, Տրաքիանոս կոմսի և Վատոմար Արամանի զօրավարութեամբ: Տերենտիոս ստրատիստ և Մուշեղ սպարապետ մտածեցին կանխել և Պարսիկներուն ճանապահ կարել: ուստի գունդերնին մղեցին մինչև Բագրեւանդ, այժմ Ալաշկերտ գաւառը, ըստ լատին պատմիչին Բագրեւանդա Bagavanda (ԱՄՄ. 462), Բագրեւանդ քաղաքին անունով կամ Բագրեւանդ անունին աղուաղմամբ: Այնտեղ սպասեցին, Պարսկոստանէ Հայաստան անցնող ռազմագիտական ճանապահ վրայ, և պատերազմը խառնուեցաւ: Բագրեւանդի հովիտին միւս ծայրը գտնուող Զիրա, այժմ Տրապիս կոչուած ընդարձակ դաշտին մէջ (ԽՈՐ. 225): Պատերազմին նկարագիրը տալ մեր նիւթէն դուրս է, թէպէտ շատ հետաքրքրական պարագաներով կարելորդ և պատմական ճակատամարտ մը եղած է: Բանակներուն զօրութեան և զօրավարներուն ճարտարութեան յարակից եղած է ներսէսի աղօթքը, որ Նապոտի, այժմեան Իւլֆիլիսէի վանքին վերելք բարձրացող լեռան գագաթին վրայ՝ զօրավարներուն դէնքերը օրհնելէն ետքը (ԲՁՆ. 199), բազկատարած աղօթքով կ'օժանդակէր հոգեւորական, ձեռքերը շնորհաբերելով ինքրեւոք, հանգիստ Նահապետի Մովսէսի (ԽՈՐ. 226), մինչև որ լրացաւ: Նոր Ամաղէկի դէմ յաղթութիւնը: Ասոր կ'ակնարկէ Երզնկայոյցոյն շարակմանը, «Դեպք» զինուորական գրաւմանը (ՇԱՐ. 417): Ներսէսի մօտ

կը մնար Նպատի գլուխը՝ Պապ Թադաւ որն ալ, որուն Տերենտիոս չէր ներած ճակատամարտին խառնուիլ, որպէսզի վստահի մը չհանդիպի (ԲՁՆ. 197)։ Զիրաւի յաղթանակէն ետքը Հայոց և Յունաց նիզակակից բանակը՝ նոր յաղթութիւն մըն ալ տարաւ Ատրպատականի Գանձակ քաղաքին մօտ (ԲՁՆ. 204), և այսպէս պահ մը կ'ազատէր Հայաստան Պարսիկներու արշաւանքներէն։

149. Խորենացի այդ պատերազմին հետ կը կապէ ուրացեալ Մհերոսի մահը, թատերական կերպարան ՄԵՆՐՈՒԺԱՆ մըն ալ տալով եզելու-ՈՒ ՎԱՀԱՆ թեան։ Կը պատմէ թէ Զիրաւի օրը Մհերոսի մահը՝

ձիոյն վիրաւորուելովը չկրցաւ փախչիլ, և Կոզովիտ, այժմ Պայազիտ գաւառի մէջ, չամբին մօտ ձերբակալուեցաւ Սմբատ Բագրատունիէ, որ չուզեց զայն բանակ բերել, կասկածելով Ներսէսի գթութենէն։ Այլ նոյն տեղը միա խորովողներուն ձեռքէն չամփուր մը խնց, ատրաչէկ դարձուց, և բոլորելով Մհերոսի գլուխը անցուց, ըսելով թէ իբրեւ թագադիր ասպետ, զինքը Հայոց թագաւոր կը պատկէ, և «յեղե» «տեղե» լըն (ԽՈՒ. 227)։ Իսկ Վահանի մահուան մասին յիշատակութիւն չունի։ Բուզանդ Վահանի համար կ'ըսէ, թէ իւր իսկ Սամուէլ որդին սպաննեց Վահանը ու անոր Որմիդ-դուխտ կինը, և ինքն ալ Խաղտեաց լեռները փախաւ (ԲՁՆ. 184)։ Իսկ Մհերոսի մահին կեանքը կ'երկարէ իբր 10 տարի եւս, և Մամուէլ Մամիկոնեանի և Բարեկ Սիւնիի ձեռք սպաննուած կ'ըսէ ուրիշ պատերազմի մէջ (ԲՁՆ. 261)։ Ամմիանոս ընդհակառակն չատ կանուխ սպաննուած գիտէ Կիրակէան ու Արտաւանը, զորս արգէն Մհերոսի ու Վահանի հետ նոյնացուցինք (§ 140)։ Նորա պատմութեան համեմատ, այս երկուքը Արտազերից պաշարման տուն բանակցութեան համար բերող մօտն, Փառանձէմը խաբէութեամբ ձեռք ձգելու համար, բայց լսելով թագաւորին ողբն ու վիշտը և ազգային վստահին մօտին խօսածները, իրենք վստակուեցան Պարսից կողմը թողուլ և Հայոց դատը պաշտպանել։ Ուստի բերդէն ելնելէն ետքը հնարքով մը պաշարող Պարսիկները ջարդել տուին, և իրենք

զայցին Պապին հետ միացան, և հինգ ամիս ալ անոր հետ յաջողութեամբ պատերազմեցան Խաղտեաց լեռներուն մէջ։ Շապուհ նեղի մասն շննդութեան դիմեց, և քստնեւորու ձեռք այնչափ պղտորեց Պապի միտքը, որ վերջապէս երկուքն ալ սպաննել տալով, զլուխները Շապուհի զրկեց (ԱՄՄ. 426-428)։ Այսուհանդերձ իղէպ է մտածել, թէ Պապ Շապուհի շատ վրայ իյնալէն կասկածելով, և անոնք իրեն մօտ անոր լրտեսները կարծելով, ուզեց սպաննել, և զլուխներն ալ Շապուհի զրկեց՝ իբր լուկեայն յանդիմանութիւն։ Որն և ըլլայ այդ սպանութեան նպատակը, զժուար է բոլորովին ներքին մի պարագայի վրայ արտաքին վկայութիւնը նախադասել, որովհետեւ մեր պատմագիրներուն մէջ Մհերոսի մահի և Վահանի դարձի եկած ըլլալուն բնաւ նշանը չկայ։ Ամմիանոս ալ Կիրակէսի և Արտաւանի սպանութիւնը կրկին անգամ յիշած ատենը, որդեւ լըն վերապահութիւնը կ'աւելցնէ (ԱՄՄ. 497)։ Նմանօրինակ պարագայ մը ունինք Բուզանդէ պատմուած Հայր Մարգարէի վրայ, որ Փառանձէմի Արտազերից մէջ զանուած ատեն, եւոք ինքն ինքն ինքն և ինքն ինքն զրկելն (ԲՁՆ. 176), և այս պատճառով Պապ Թադաւոր երկրին խաղաղելէն ետքը Մուշեղ Մամիկոնեանի յանձնեց զայն չարամահ սպաննել։ Մուշեղ ալ զայն ձերբակալեց Մշոյ Ողական բերդը, և մերկացնելով ու ոտք և ձեռք կապելով, Եփրատի սառցոյցին վրայ թողուց մինչեւ որ մեռնի (ԲՁՆ. 195)։ Դրակ Մարգարէն ալ, որ Հայր Մարգարէի տեղն անցած, և Պարսիկ սահմանազրուխին կողմնակալ նշանակուած էր, զաղանի Շապուհին կողմը չահուած, և Պապի դէմ դաւաճանութիւն պատրաստելու սկսած էր, ուստի պատուաւոր կերպով թագաւորին մօտ հրա իրուեցաւ, և այնտեղ պալատին նրբանցքներուն մէջ սպանուեցաւ (ԲՁՆ. 209)։ Հայրի և Դրակի դէպքերը յիշեցինք, որովհետեւ ամանք ուզեցին այդ երկուքը նոյնացնել Կիրակէսի և Արտաւանի հետ (ԳԱԹ. Բ. 504), բայց մենք այդ նմանութիւնը նախադասելի չենք տեսներ։

150. Ներսէսի կեանքին մէկ նոր շրջանը կը բացուի Զիրաւի պատերազմէն ետքը, վստահի «յեղե» «տեղե» լըն ընդ

Կեանքի Պապի Եպիսկոպոս (ԽՈՐ. 227): Մուշեղ
հայրապետի համար կը պատմուի, թէ իբր
յաղթական Հայաստանի
ԽԱՂԱՂՈՒԹԵԱՆ զանազան կողմերը պար-
ՄԻՋՈՅԸ տեցաւ, որպէս զի բեր-
դերու և քաղաքներու

մէջ մնացած Պարսիկները ցրուէ ու վռնաւ
և երկիրը ազատէ, միանգամայն սահմանա-
գլուխներու պաշտպանութիւնը կարգադրեց,
նոր վասնզնեկու տեղի չտալու համար
(ԲՁՆ. 192): Կը յիշուի նաեւ, թէ իւր հօր
Վասակին մորթեցերը սպանութեան և այն-
չափ բիւրաւոր Հայերու խառնուած կոտորա-
ծին վրէժը լուծելու համար, ձեռք ինկած
գլխաւոր Պարսիկներէն ոմանց վրայ նման-
օրինակ խառնութիւններ ալ կը կատարէր,
մորթելու և մորթեցերը բնելու ու այրելու
հրամաններ տալով (ԲՁՆ. 192-193): Ասոնք
սիրտը այրած մարդու մը բուռն կիրքերու
հետեւանքներն էին, բայց Մուշեղ մեծանա-
նութեան գործեր ալ ընելէ հետո չէր, ինչ-
պէս Շապուհի կանանոցէն՝ ձեռք ինկած կի-
ները, ոչ և ուրիշ Շապուհին զարծնելը
(ԲՁՆ. 194): Ներսէս որ Բիւզանդիոնի պատ-
գամաւորութենէն դառնալէն իվեր քաղա-
քական և պատերազմական չփոթութիւն-
ներէն չունչ առած չէր, սկսաւ բարեկար-
գութեան հոգեբով զրադելու, և նոցէն
ձեռք զարկաւ իւր հայրապետական առաջին
չրջանին աշխատութեանց: Մէկ կողմէն կը
ջանար աւերածները նորոգել և կործան-
ուածները կանգնել, եկեղեցականաց դասա-
կարգութիւնները կանոնաւորել, բարեգործու-
կան հաստատութիւնները կարգաւորել, խը-
րատներ և յորդորներ առատացնել, և գրեթէ
առաջին ժամանակները վերականգնացնել
(ԲՁՆ. 192): Միւս կողմէն հոգ կը տանէր, որ
թագաւորին ու նախարարներուն մէջ հա-
մաձայնութիւն և համերայնութիւն հաս-
տատուի, թագաւորը հայրապետի իշխան
Նախարարին վարուի, և նախարարներն յանձն
առնուն ծառայել Բարսեղին, և իւր յա-
տեցն իւրաքանչիւր, որպէսզի նորէն երկպառա-
կութեամբ երկրին փաստակար չըլլան (ԽՈՐ.
227): Այս կերպով Ներսէսի կեանքին վեր-
ջին չրջանը առաջին չրջանին վերջիշումը
սկսաւ ըլլալ:

151. Անցողակի յառաջ բերենք այստեղ

արտաքիններէն պահուած յիշատակ մը:
Բարսեղ Կեսարացոյն գործերուն մէջ կայ,
92 թուով նշանակուած
ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐՈՒՆ Թուղթ մը, Իտալիոյ և
ԹՈՒՂԹԸ Գաղղիոյ եպիսկոպոս-
ներուն ուղղուած, որ-
պէսզի Արիանոսաց զօրանալուն դէմ աշ-
խատին և Արեւելքի եպիսկոպոսներուն օգ-
նեն: Այդ թուղթին գրողներն են 32 եպիս-
կոպոսներ, որոնց անունները միայն կան
առանց իրենց վիճակներուն յիշատակու-
թեան. բայց կ'ենթադրուի թէ ժամանա-
կին նշանաւորագոյն եպիսկոպոսներն են:
Այսպէս առաջին յիշուած Մելիտոս և Եւսե-
բիոս և Բասիլիոս անունները, կը նոյնաց-
ուին Անտիոքոյ և Սամասատայ և Կեսարիոյ
հայրապետներուն հետ, անոնցմէ հաջը յիշ-
ուած են Գրիգոր և Անթիմոս և Եւստաթէոս,
որք կը նոյնացուին Նազիրանցոյ և Թիա-
նիոյ և Սերաստիոյ եպիսկոպոսաց հետ,
նոյնպէս ալ 29'րդ յիշուած Ներսէս անունը
չատեր կը նոյնացնեն Ներսէս հայրապետին
հետ (ԿԵՐ. Բ. 1168): Նամակին մէջ րաւած
չէ թէ ժողովական գործ է, բայց 372'ին
Կեսարիոյ մէջ գումառական ժողով մը եղած
է յունիս ամսոյն (ՊԵՂ. Ա. 459), և Բարսեղ
ալ 370'ին յաջորդած է Եւսեբիոսի, և 372
թուականը կը վերագրուի ստորագրող վե-
րոյիչեալ նամակին: Հայաստան այս միջոցին
պատերազմներէ գերծ էր, և Ներսէսի ան-
հնար չէր հաւատոյ խնդիրի համար Կեսա-
րիա հրթալ: Միայն թէ այսպիսի ուղեւոր-
ութեան մը յիշատակը բնաւ չկայ մեր
պատմագիրներուն մէջ, և այս լուծութիւնը և
Ներսէսի անունին շատ վերջ թողուած լի-
նելը, կը թելադրեն կարծել, թէ յիշուած
Ներսէսը՝ Հայոց հայրապետը չէ, այլ ուրիշ
համանուն մը Փոքր Հայոց վիճակներէն:
Իսկ եթէ Ներսէս անունը անսովոր երևի
Փոքր Հայոց եպիսկոպոսներուն մէջ, մարթ
է ըսել թէ յիշուած նամակը ժողովով գրե-
ուած չէ, այլ հետզհետէ ստորագրուած է
ձայնակցող եպիսկոպոսներէ: Մանաւանդ որ
անուններուն մէջ կը գտնուին նաեւ Խորհրդ
և Մարիս անուններն ալ, որ բուն արեւել-
եան են, ինչպէս նաեւ Ագրաւամ և Իսահակ
անուններ, որք աւելի Արեւելքի մէջ գոր-
ծածական են: Անուններուն կարգը զննելով ա

նուրիս յիշուած պարագաները, եթէ ըսենք թէ Ներսէս սիրտի կամ թոքերու անբուժելի տխտով հիւանդ էր, ինչ որ իւր գործելու ոճէն և թափէն ալ կը մտկարերուի: Խախի հաղկերոյթը իւր յոգնութիւններով, և թեւեւ յուզումներով ալ պատճառ եղաւ վերջնական թափի, կամ ինչպէս կ'ըսեն նոպայի մը, և յանկարծական ստոգնապը թունաւ որման վերագրուեցաւ, ինչպէս մեր օրերն իսկ այդ կտակածը կը ծագի ամէն անականակալ դիպումի մը առթիւ: Ներսէս գիտցաւ զայն, և իւր վերահաս մահը գուշակեց, աննպաստակ և աննշանակ դարմանները մերժեց, վամպի անտեղի և անօգուտ ըլլալին գիտէր, կուրծքին վրայի կտալոյտ բիծն ալ, արիւն փախելուն պարագան ալ, ախտի նշաններ են, և ոչ թէ թոյնի: Կըրնանք տպաքէն չարագուշակ համարիլ Խախի հաղկերոյթը, այլ ոչ զաւաճան, որով ոչ Պապը մարդոսպան ըսել պէտք կ'ունենանք, և ոչ Ներսէսը անձնապան կարծել անխորհուրդ պատմութիւններով:

155. Մահուան թուականը պէտք է անկասկած զննել 373'ին, որովհետեւ 374'ին տեղի ունեցաւ Պապին սպանութիւնը, շատ մը խղիւղութիւններէ ետքը, իսկ իբր մասաթիւ նշանակուած է հրոսից ամիսը և հինգշաբթի օր (ՍՈՓ. Զ. 112), և չարմական տոմարի հաշուով հինգշաբթի կը հանդիպին հրոսից 5, 12, 19, 26 օրերը: Աւագրեան ճառարտիւրէ մը տանելով հրոսից 5'ին կը զննէ Ներսէսի մահը (ՎՐՔ. Գ. 393), և այս յարմարութիւնը իբր ստուգութիւն կ'ընդունինք նշանակելով թուականին, որ 373'ին կը համապատասխանէ յուլիս 25'ին: Հետեւորար պէտք չենք զգար փնտել թէ ինչո՞ւ ուրիշ մը նաւասարդի 30 է յիշած, և ինչո՞ւ հին ճաշոցը արէի 11'ին է նշանակած տօնը: Ներսէսի մարմինը արքայական չքեղութեամբ, և թաղուորին և նախարարաց բազմութեան և եկեղեցական զասակարգութեանց ընկերակցութեամբ թաղուեցաւ թիլ աւանը, Արիստակէսի գերեզմանին մօտ, ուր կանուխէն թաղուած էր Սանդուխտը, Ներսէսի վաղամուսինկ ամուսինը (§ 116), և այս էր հարկաւ Թորգոմի մեծ

զամբարանը չտարուելուն պատճառը: Արիստակէսն ու Ներսէսը անունին ատուած են Երզնկայի Զուխտակ-Հայրապետ վանքին (§ 86): Թիլայ կաթողիկէն կործանեցաւ Է. դարու աւերածներուն ժամանակ, և Ներսէսի գերեզմանը անյայտացաւ, մինչեւ որ 1275'ին տանեները (ՍՈՓ. Է. 44) յայտնուեցաւ Պատուական սարկաւագի (ՍՈՓ. Է. 46), և սկիւնները Սարգիս արքեպիսկոպոսի ձեռօք քաղաք փոխադրուեցան, մէկ մասը դրուեցաւ Երզնկայի եկեղեցին և մէկ մասը Տիրաշէնի վանքը (ՍՈՓ. Է. 64), որ Ս. Ներսէսի անունը կը կրէ, և կը գանուի Երզնկայի Գիւղին մօտ: Յովհաննէս վարդապետ Երզնկացի փառաւորած է Ներսէսի յիշատակը յատուկ շարակոններով (ՇԱՐ. 3), և նոյնը կ'երեւի նորա նշխարաց գիւտին պատմին ալ: Ներսէսի յիշատակը տօնելի է Լուսաւորչի որդիներէն և թոռներէն զատարար: Ներսէսի գործունէութիւնը և արդիւնքները արժանացուցած են զայն Մեծ անուանակոչման, որով կը ճանչցուի պատմութեան մէջ: Իւր գլխաւոր արժանիքը կը կազմեն, եկեղեցական և բարոյական և քաղաքական կեանքի բարեկարգիչ ըլլալը, և Լուսաւորչէն ետքը երկրին կենցաղական կերպարանը փոփոխելը, որով ինչպէս ըսինք (§ 121), Լուսաւորչէն արդէն կոչուելու արժանացաւ: Մահուան տանն նա 45 տարեկանէ մեծ եղած չէ, և եթէ այդ տարիքին մէջ ընդարձակ գործունէութիւն կրցաւ ունենալ, զարմանալի չէ, որովհետեւ շատ կանուխէն, 25 տարեկան աթոռ բարձրացաւ, և 20 տարի հայրապետութեան միջոց ունեցաւ: Մեր օրերն ալ անոր նմանութիւնը ունեցանք Ներսէս վարժապետեան պատրիարքի վրայ, որ 47 տարեկան վախճանեցաւ հիւծիչ ախտով մը, երկարատեւ գործունէութեան համբաւ ձգելով, վամպի 25 տարեկան եպիսկոպոս ձեռնադրուած ու անկէ ալ առաջ գործի գլուխ անցած էր:

156. Ներսէսի առաջին գործակից և հաւատարիմ հետեւող Խաղ եպիսկոպոսի յիշատակը տօնելի է հայրապետին հետ, թէպէտ պատմիչներու մէջ անոր վախճանին մասին որոշ յիշատակ չենք գտնել: Վերջին անգամ յիշուեցաւ երբոր Ապահունի նախարարագուհիներ, իւր աղջկան տագրներ,

ՆԵՐՍԷՍԻ
ԳՈՐԾԱԿԻՑՆ

Ե՛ր որ 30 տարի տոյն պաշտօնը վարեց 20-
նորի յաջորդելով (ՄԱՄ. 7), Ձեռնորի 20 և
Նպիփանի 30 տարի տալով, վերջնայս կհանքը
352 ին տաւրտած կ'ըլլայ՝ Ներսէսի բնա-
րութենէն ալ առաջ, և Ներսէսի ժամանակ
Ս. Կարապետի վանահայր եղած կ'իյնայ
Նպիփանի յաջորդ Ստեփաննոր (ՄԱՄ. 7):
Երկրորդ Նպիփանի ճշնութեան տեղ նշա-
նակուած Մամբրէ լեւը, և Մամուշեղ գետը
(ԲՁՆ. 227) անծանօթ տեղեր են, իթէ աղա-
ւաղուած անուններ չեն, անիմանալի կը
մնան եւս մեծ ծովը, և անկէ անդին անա-
պատ կղզին, ուր Նպիփան վերջնապէս
քաշուած և վախճանած կ'ըսուի (ԲՁՆ. 228),
և թէ՛ Վանայ լիճին և անոր կղզիներէն
մէկուն չպատշտեցնենք: Ներսէսի նշա-
նակած վերատեսուչներէն Գինդ Սլկունիի
համար կ'ըսուի թէ մինչև վերջը մնաց
էրէ՛ւ Բեշլէյց, և Լարդդեթ Դեշլէյց, և
Բարդդ Դեշլէյց, և Բարդդ Լեշլէյց
և Բարդդ Լեշլէյց, և Լարդդ Լեշլէյց
և Լարդդ Լեշլէյց (ԲՁՆ. 280), և թէ
Հայաստանի ամէն կողմերը լեցուց վանա-
կաններու բազմութեամբ, որք ոչ միայն
ժողովուրդին կը քարոզէին, այլ և հեթա-
նոսներ կը դարձնէին (ԲՁՆ. 281), և ինքն
Գինդ Հայոց մէջ ընդհանրապէս Լարդդեթ
անունով ճանչցուած էր (ԲՁՆ. 280): Գինդ
վերջի տաններ իրեն յատուկ ճշնարան
բնարած էր, Մաղկէոյ լեաները, ուր են
ակունք Նիքատայ, և ուր նախապէս ճշնած
էին մսկեան նահատակները (§ 23): Գինդ
Սլկունին, իբր բուն հայազգի և իբր հայ
վանականութեան նախահայր արժանի էր
տոնելի, գոնէ յիշատակելի ըլլալու, սակայն
անոր անունը Յայմատուրքի իսկ անցած
չէ: Պէտք է ըսել թէ մերտօցնեայց համար
չսա հին է օտարներու վրայ հիմնալու և
իրենցինները անտեսելու սովորութիւնը: Շու-
գիտայի և Նպիփանի և Գինդի իբր բնկերու-
կից նշանակուած Նիքամի մտալն (§ 123),
ուրիշ տեղեկութիւն չունինք, բայց անհա-
ւանական չէր ըլլար կարծել, թէ սա ինքն է,
որ յաջորդած է Ս. Կարապետի վանահայր
Ստեփանոսի, և 28 տարի առաջնորդ եղած է
Խնձակեան միտրանութեան (ՄԱՄ. 8):

րեկան ննթաղրուած աստն ալ, պէտք էր նորաձին ըլլար Աղբիանոսի ձեռնադրուած տարին: Եւ ոչ իսկ Աղբիանոսի որդի ըսելու հարկ կը տեսնենք, քանի որ սովորաբար յաջէ և ի խառնութենէ (ԽՈՒ. 228), կամ ի շառնէ (ԲՁՆ. 232) Աղբիանոսի կ'ըսուի, մինչ որ Աղբիանոսի ըսուած կ'ըլլար եթէ ուղղակի գաւազը ըլլար: Տարիքին կողմէ 70'է վեր պէտք է զննել Շահակը, որ 352'ին արդէն տեղակալութիւն վարած էր, և որ կարճ միջոց մը միայն կրցաւ հայրապետական պաշտօն վարել:

158. Շահակի հայրապետական աթոռ բարձրանալուն առթիւ Խորենացի կը գրէ, թէ այս եղաւ առաջ Դժէ ԿԵՍԱՐԻԱ արեւելեացոյն ԿԵՐԹԱՆԸ (ԽՈՒ. 228): Երբ Կեսարիոյ աթոռին միջամտութեան զաղարման կ'ակնարկէ, անոր նախնիքացարար, գոնէ երբեմն, տեղի ունեցած ըլլալը կը հաստատէ: Մենք ալ այդ միջամտութիւնը տեսնաք Գրիգորի, Յուսիկի և Ներսէսի հայրապետութեանց ատեն, որոնք կանուխէն եպիսկոպոսական աստիճան չունէին, և միանգամայն ըսինք, թէ պէտք չեղաւ Արիստակէսի և Վրթանէսի համար, որոնք արդէն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն առած էին (§ 83, 88): Շահակի ալ Կեսարիա երթալ պէտք չէր, քանի որ արդէն եպիսկոպոսութեան աստիճանն ունեցող էր (ԲՁՆ. 232) իբր Մանազկերտի և Հարքայ եպիսկոպոս (ՍԱՄ. 273), և տեղակալութիւն ալ վարած էր: Բուզանդ ալ կը յիշէ Շահակի առանց Կեսարիոյ հայրապետական աթոռ բարձրանալը, և կը պատմէ թէ այս բանին համար ցամաք վրէժաւոր ԿԵՐԹԱՆ, գումարեց ժողով եղեւորացոյ ղեկավարութեան շահակին ԿԵՐԹԱՆ, և արքեպիսկոպոսն ու ժողովը լռօքն ղեկանութեան խառնութենէն Հայոց, որպէսզի այլեւս Հայոց հայրապետը մի իշխեցէ Երևանքէ ղեկավարութեան Հայոց, և թէ անկէ ետքը բոլոր Հայ եպիսկոպոսները պարտաւոր կ'ըլլային, որ ստիպուած ելնային ի խառն ԿԵՐԹԱՆացոյ և անոր վրէժն եղեւորացոյ: Իսկ Հայոց կաթողիկոսը այնուհետեւ լոկ զլռօք եղեւորացոյ անուն պիտի կրէր, և ուրիշ եպիսկոպոսներէ ի վրայ մայն չեղեր, և հայ օրհնէր

Երեւան (ԲՁՆ. 232): Բայց այսպիսի տարօրինակ և անիմաստ կացութիւն մը երբեք տեղի չունեցաւ Հայաստանի մէջ, որ կաթողիկոսական իրաւասութենէ զուրկ ըլլայ կաթողիկոսը, միայն թագաւորական ճաշի սեղանը օրհնելով կաթողիկոսութիւն վարէ, և բոլոր Հայ ընծայեալներ եպիսկոպոսանալու համար Կեսարիա երթալու պարտաւոր ըլլան: Պատմութիւնը ոչ մէկ տեղ և ոչ մէկ ատեն այդպիսի կացութեան մը յիշատակութիւնն ու հետաւոր ակնարկն իսկ չունի, և Հայոց եկեղեցին օրինաւորապէս և կատարելապէս և տեւողապէս հայրապետական իրաւասութիւն գործածող կաթողիկոսներով կառավարուած է: Կեսարիոյ ննթաղրեալ ժողովն ալ, որով իրաւամբ պիտի կարենար ջնջել Նիկիոյ ժողովին չորրորդ կանոնը, որ երեք եպիսկոպոսներու ձեռք կատարուած եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնը, իբր վաւերական և օրինաւոր կը ճանչնայ (ԿԱՆ. 28): Ո՛չ ապաքէն նոյնինքն Բուզանդն է, որ երեք եպիսկոպոսներով ձեռնադրուած Չոնակը իբր օրինաւոր կաթողիկոս կ'ընդունի (ԲՁՆ. 127): Բուզանդ չըսեր ևս թէ եպիսկոպոս ձեռնադրել արգելեալ և կերակուրի սեղան օրհնելու միայն արտօնեալ կաթողիկոսը արդեօք հայրապետական իշխանութիւն պիտի գործածէր վիճակներու և եպիսկոպոսներու վրայ: Եթէ վարչական իրաւասութիւն կը վայելէր, ինչո՞ւ ձեռնադրութեան իրաւունքէ կը զրկուէր, և եթէ իրաւասութիւն չէր վայելէր, ո՞վ կը կառավարէր Հայոց եկեղեցին, որովհետեւ Կեսարիոյ աթոռն ալ լոկ ձեռնադրութիւնը վերապահած էր իրեն: Հետեւաբար բաւական է այդպիսի տառապելոյն պատմութեան հակասական կէտերը յիշել, որ անոր մտացածին եղջերուաքաղ մը եղած ըլլալը յայտնուի:

159. Բուզանդ անուն չտար, թէ այդ որոշումները սուրբ Կեսարիոյ եպիսկոպոսը ով էր, սակայն ժամանակագրութիւնը ցոյց կու տայ, թէ պէտք է Բարսեղ Կեսարացին ըլլայ, որ 370'էն մինչեւ 379 Կեսարիոյ աթոռին վրայ էր, և այն միայն կրնար 373'ին որոշումներ տալ: Եթէ որեւէ անձնան և անծանօթ անձ մը ըլլար, գոնէ յիշատակին կորած

լինելը ենթադրու էր, բայց Բարսեղի ընդոր
գործերը, գրուածները և նամակները ամե-
նայն մանկամասնութեամբ և կատարեալ
ամբողջութեամբ մեզի հասած են, և անոնց
մէջ Բուզանդի պատմած բաները բնաւ չեն
գտնուիր: Եւ այս բաւական է՝ Բուզանդի
տուած տեղեկութիւնը ստկու և հերքելու:
Բարսեղի թուղթերէն ՂԹ'երորդը կը խօսի
ուպաքէն Հայերու վրայ, և կ'ըսէ, թէ հա-
րաւոր ինքզինքն ի մէջ եղեալոց Հայոց,
և թէ երեսնան լաւ իբրց յոր ապրիւր-
նեմք Դռնէնէն Հայ, որ կրնայ կասկածի
տուիթ սալ ոմանց, կամ թերեւս առիթ ալ
տուած է Բուզանդի գրածներուն, սակայն
այդ թուղթին մէջ յիշուած են թէնդորոս
Նիկիպոլոսոյ, Յատուիթոս Սեբաստիոյ,
Միքիաոս Գերատիոյ և Կիրեղ Սատաղիոյ
եպիսկոպոսները, այսինքն է այժմեան Շա-
պինգարտիսար, Սըվազ, Կիրասոն և Սա-
տուղ քաղաքները, որք հին Առաջին-Հայոց
եկեղեցական նահանգը կամ մետրապոլիտ-
թիւնը կը կազմեն, և Կեսարիոյ կամ Պոն-
տոսի եքսարքութեան ներքեւ են, և Հու-
յաստանի կամ Հայոց հայրապետութեան
ըջոնակէն գուրս կը մնան: Բարսեղի թուղ-
թերէն ՃԴԵ'երորդն ալ, Կողոնիոյ եպիսկո-
պոսին ուղղուած է, և Կողոնիա ալ Առաջին
Հայոց քաղաք է, այժմ Քէօյլի-հիսար, ո-
րոնց մէջ Բարսեղ յայնապէս կ'ըսէ, թէ
ստէպ կը գրէ նաեւ այլ եղբայր Փոփոն Հա-
յոց, որով թէ Բարսեղի և թէ ուրիշ Կեսա-
րիոյ արքեպիսկոպոսներուն բերնին մէջ և
գրիչին ներքեւ: Հայոց վրայ խօսուած ատեն,
միշտ Առաջին-Հայք և Երկրորդ-Հայք կ'ի-
մացուին, իբր Պոնտոսի եքսարքութեան են-
թարկեալ գաւառներ: Եւ ոչ երբեք Մեծ-Հայք:
Բոլոր պատմութեանց մէջէն անհնար է
գտնել մը կամ պարագայ մը ցուցնել, որով
Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսներ Մեծ կամ
բուն Հայաստանի վրայ իրաւասութիւն կամ
հսկողութիւն կատարած ըլլան: Ստացեալ
ձեւնադրութիւններն ալ պատու ուղիւր
նպատակէ անդին չեն անցնիր, և երբեք
իրաւասական նշանակութիւն չեն կրնար
ունենալ:

160. Կեսաորիոյ եւ Հայոց աթոռներուն
յարաբերութիւնները կ'երեւի թէ ուրիշ ժա-
մանակներ ալ տեսակ մը խնդրոյ նիւթ ե-

ղամ են, որ ամենց խզու կլուն՝ կերպ գերպ
մեկնու թիւ եներ փնտռում են։ Աստուծոյ

մէկն է և այն ձեւը, զոր

ԻՆՔՆԱԳԼՈՒԽ ԿԱՌԱՐԱԾ Է ՆԵՐԱՀԱՐ ՀԻՆ

ԱՓՈՒ *կենսաագիտ. մր., որուն հե-*

տիւ.ած է; նաեւ Գառ-

մարան կաթողիկոսը: Ասոնց կաթօժիքով պատրիարքութիւնները առաջ չորս էին չորս աւետարանիչներու անուններով, այսինքն Անտիոք Մատթէոսի, Աղեքսանդրիոս Մարկոսի, Հռոմ Ղուկասու և Եփեսոս Յովհաննէսի անունով, թէ յետոյ Եփեսոսի աթոռը Կոստանդնուպոլիս փոխադրուեցաւ, թէ Երուսաղէմ և Կիպրոս ալ պատրիարքութիւններ եղան, և թէ այդ պատճառով Հայերն ալ համբաւեալն առեալ Արշակ թագաւորին և բոլոր նախարարներուն նախաձեռնութեամբ, եօթներորդ աթոռ մըն ալ որոշեցին կազմել, և հոգոցն է զաբելէր-գաբելէս Թադէոս, զԵմէ Ներսէս (ՍՈՓ. Է. 9): Այդ որոշման իբր փաստ գործածուեր է Հայոց աթոռին առաքելական ըլլալը, է Ռջ առեալ զաբել առեալն Ռջ զԵմէ Ներսէս և զԹադէոս, որք Աստուգանս ունի զՅովհաննէ Տեառնէ Կաթող և առաքելն, շէտեկով միանգամայն թէ Նշաբել աբել և Նոս Կաթող Թադէոս, և թէ Հայոց աթոռը վերջէն ստեղծուած չէ, որովհետեւ այդ առաքելականերուն զԵմէ Ներսէս Կաթողն Ռջ զԵմէ Ներսէս (ՍՈՓ. Է. 10): Պատճառաբանութեան հիմը մենք ալ ընդունած ենք (§ 62), բայց ոչ իբրեւ վերջէն յիտս զառնալու պատճառ, ինչպէս կ'ընէ այդ եկեղեցիական հեղինակը, այլ սկզբնական և իսկական և շարունակական ինքնազուլի աթոռ եղած ըլլալը հաստատելու համար: Արշակի և Ներսէսի ժամանակ նոր որոշում մը տրուած ըլլալը, իբր պատմական եղելութիւն մը չենք կրնար ընդունիլ, միայն անկէ կը հետեւցնենք, թէ Հայոց ազգային համագումար եղած է՝ իրենց աթոռին Թադէոսով և Բարթողիմէոսով առաքելական և ինքնազուլի եղած ըլլալը, զի Ռջ առեալ զաբել առեալն (ՅՈՒ. 68): Շատեր Կեսարիոյ ձեռնադրութիւններուն պարագայէն չփոթելով կերպ կերպ մեկնութիւններ տալու միաբեր ունեցած և պատմական իտանակ

և հակասական տեսութիւններ ստեղծած են։ Որովհետեւ վերեւ Կիպրոսի յիշատակութիւն եղաւ, աւելցնենք անցողակի, թէ Կիպրոս՝ Անտիօքայ պատրիարքութեան կողմէն, իւր 14 մետրապոլիտութիւններէն մին նկատուած էր, բայց Կիպրոսի մետրապոլիտները իրենց ինքնապաշտութիւնը կը պնդէին Քառանարանի աթոռ ժառանգէկնուն համար։ Թողորը Սփեհտսի ժողովին առջեւ ելաւ, և 431 օգոստոս 31 ին ժողովական որոշում տրուեցաւ ինպատակ Կիպրոսի, միանգամայն ընդհանուր կերպով որոշուեցաւ որ աթոռներու յարաբերութեանց մէջ հնգամեկ իրաւաստութիւնները պահուին, ո՛չ ինքնակախներ հպատակութիւն գլխաւն, և ո՛չ գլխաւորներ բռնի գրաւումներ ընեն։ Արդ, և թէ իւրօք Հայերը Կեսարիոյ աթոռէն ապստամբած լինէին, միթէ Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսն ալ իւր իրաւունքին խնդիրը մէջտեղ չէր հաներ, ինչպէս Անտիօքայ պատրիարքը կը բողոքէր Կիպրոսի դէմ։ Սակայն ժողովին մէջ ասանկ բողոք չէ եղած, որ է ըսել թէ ասանկ խնդիր ալ տեղի չէ ունեցած (ՕՐՄ. 178)։ Ընդհակառակն նոյնիսկ օտարազգի աթոռներու կողմանէ կազմուած թեմական ցուցակներ կը գրեն, թէ Միջագետքէն անդին դէպ հիւսիս կը գտնուի Մեծ-Հայք, որ ինքնապաշտ է, և չհպատակիր ոչ մի պատրիարքական աթոռոյ, այլ պատուուած է Սուրբ Գրիգորի Հայոց հայրապետի յիշատակով, և ունի երկու հարիւր քաղաքներ և բերդաքաղաքներ (ՕՐՄ. 189)։ Այս վկայութիւնները, որք Հայոց աթոռին սկզբնական ինքնապաշտութիւնը կը հաստատեն, կը հերքեն անոր ետքէն ձեռք ձգուած բան մը ըլլալը։

161. Կեսարիոյ հետ յարաբերութեանց խնդիրին վերաբերեալները ամփոփելու համար, քանի մը մանր կէտեր ալ յիշենք։ Ներսէսի կենսագիրը կ'ըսէ, թէ Էդէ լեռն աշտնէ և Ժն՝ Սկիւտ գոթմէրն, և ինչ օտարք յաւըն ոչ եղեւ ի Կաթանդանապոլիս աւանդէն, զի Սրբապետ, Կիլիքի և Հայք թիւաբնութիւն յաւըն զապիւն գոթմէրն (ՍՈՓ. Է. 10)։ Սակայն ոչ Սոկրատի և ոչ ժողովական գործերու մէջ ասանկ յիշատակութիւն տեսնուած չէ, և

անհիմն կը լինի Հայոց աթոռոյն ինքնապաշտական վերջէն տրուած ըլլալուն կարծիքը։ Նշանակութեանէ զուրկ է եւս պատրիարքական աթոռները խորհրդաւոր կոթր թիւին վերածելու ճիշդը, իբր թէ Իսահակ զօրմն Կաթանապոլիս, Եփեսոսի Ժողովին Կաթանապոլիս, որ Կաթանապոլիս, որ Կաթանապոլիս (ՍՈՓ. 63), վրանդի ոչ Կիպրոս պատրիարքութիւն եղաւ, և ոչ եօթն թիւի պահպանութիւնը արդարացաւ։ Միծաղելի կը թուի նաեւ արդեւ թէ Արշակի և Ներսէսի ժողովը Հայոց ինքնապաշտական պատրիարքութիւնը հաստատեց, որովհետեւ կեղեցական ինքնապաշտութիւնները լրանան, և ոչ Կաթանապոլիս Թիւ Ժողովին (ՍՈՓ. Է. 11)։ Իսկ ինքնապաշտութիւնը կը համարեն 1. պատրիարք, 2. արքեպիսկոպոս, 3. մետրապոլիտ, 4. եպիսկոպոս, 5. քահանայ, 6. սարկաւազ, 7. կէսարկաւազ, 8. վերածնող, 9. սողմոսերգու։ Առաջին աստիճանին կը դնեն Հայոց հայրապետը, երկրորդին Վրաց և Ազոուանից կաթողիկոսները, և երրորդին Սկրատիայի, Մելիտինէի և Նիքիոսի մետրապոլիտները (ՍՈՓ. 63), առանց շփոթելու, որ այս վերջինները Հայոց հայրապետութեան սահմանէն դուրս էին։ Ուրիշ տեղ մը այդ կարգին կը գրուին եւս Մոփաց և Մաւսրի մետրապոլիտները (ՍՈՓ. Է. 11), և յայտնի չէ թէ որն է այս վերջին քաղաքը, որ կ'ըսէ այժմեան Մուսուլն է, ըսաւ Հայոց աթոռին հետ յարաբերութիւն ունեցած չէ։ Անյարիր է եւս ոմանց ըսելը թէ հաւաքու լեւ եր Կաթանապոլիս Հայք ինքնապաշտ է, և թէ Թագէտս ձեռնադրեց Կեսարիոյ աթոռին կաթակոպոս Թէոփիլոսը, աշտ օգոստ, առաւել յեռապոլիս ինքնապաշտ է Հայք ի Կաթանապոլիս, որովհետեւ Կեսարիոյ քրիստոնէութեան առաջին դուրսուն մէջ Հռոմայեցի ոչ իշխանութեան ներքեւ էր, և Թէոփիլոսի ձեռնադրութիւնն ալ փաստ մը չէր կրնար ըլլալ։ Անհիշող է եւս ըսելը, թէ Հայոց Կեսարիայէ ձեռնադրութիւն առնելու տեսնեց Թագէտ Բագէտն (ՍՈՓ. Զ. 31), վրանդի Ներսէսէն ետքը եղող կաթողիկոսներ, Շահակ, Զաւէն, Ասատուրակէս, Սահակ և Յովսէփ Կեսարիա գացած չեն, որ է ըսել Գաղկեդոնի ժողովէն 80 տարի առաջ դադարած է Կեսարիոյ

Հայերը դժգոհ են իրենց թագաւորէն, և միտում ունին Պարսից կողմը անցնելու. ուստի պէտք է Պապը հանել, և Հայերուն ուրիշ թագաւոր մը տալ, որպէսզի Յոյններէն չպաղին, և Պարսիկներուն չյարին: Լատին պատմիչը որ իրաց կացութիւնը կը պարզէ, աւելի Պապի նպատակաւոր է, քան Տերենտիոսի, զոր իբր քսու կ'ամրաստանէ, իսկ Պապը ժիր և յոստից երիտասարդ մը կը նկարագրէ, և լաւ դիտումներու յարմար կը կարծէ, եթէ ուղղամիտ անձէ մը առաջնորդուած ըլլար (ԱՄՄ. 497): Այդ տեղեկութիւններով կրնանք բացատրել, թէ ինչպէս Յոյներ, որ Պապը նախադասած ու պաշտպանած էին մօրենական յոյն արիւն ունենալուն համար, կրցան յայտնապէս Պապին դէմ դառնալ և մինչև ևս իսկ զայն դաւաճանել: Բուզանդ, որ իր տեղեկութեանց մէջ չափ չունի, Տերենտիոսի բերան դարձած, չարիք չկայ որ ներսէսի մահուրէն հաղթը Պապի անցուցած վերջին տարուան վրայ չբարդէ: Այսպէս են, որբանոցներ և հիւրանոցներ կործանել, կուսաստաններ ցրուել, կոյսերը պղծել, աղքատաց վերակացուները հալածել, աղքատաց օգնողները պատժել, եկեղեցեաց տասանորդները և պաղիները խափանել, ամուսնութեան հաստատութիւնը քննել, ազատ կնաթողութիւններել, վայրագ սուգերը նորոգել, եկեղեցականները սարկութեան ստորնացնել, եկեղեցիներու կայտածներուն հօթնէն հինգը գրաւել, համարձակ դիւապաշտութիւն ընել, և մինչև ևս իսկ ներել որ նորէն կուսքեր կանգնուին և դրօշկալներու պաշտամունք ընծայուին (ԲՁՆ. 237): Բուզանդ աւելի հաւատարի կ'ըլլար, եթէ աւելի չափաւոր ըլլար իւր ամբաստանութեանց մէջ, որովհետեւ ոչ Պապի տարիքը, ոչ բնութեան Տերենտիոսը, ոչ ներսէսի մահէն հաղթը անցած սուղ ժամանակը, և ոչ իսկ Յոյն կուսակալին երեսէն կրած հալածանքը, չէին կրնար իրեն ներել, այդ աստիճան մեծեղուն ամպարչաւորութիւններ գլուխ հանել: Պապ պարտաւորեալ էր Տերենտիոսի քառթիւններէն և յունական ստիպումներէն զինքը պաշտպանել, այնպէս որ թերեւս իւր սովորական խէնէջ և անսուակ կեանքն իսկ վարկու համարձակութիւնը կը պակսէր:

164. Խորենացի Պապի անօրէնութիւններէն տեղեկութիւն չունի, միայն կ'ըսէ թէ արհաւիրեալ նշանաց Յու-

ՊԱՊԻ նաց կայսրը, և սխալ ՍԱԱՆՈՒԹԻՒՆԸ զարբարել է զարեւել (ԽՈՐ. 229): Թերեւս Պապ Տե-

րենտիոսի ընթացքէն զգուած Պարսից կողմը միտում ունեցած ըսէինք, եթէ նախընթացարար չգիտնայինք որ այս ալ Տերենտիոսի քառթիւնաց արձագանգն էր: Որովհետեւ Բուզանդի գրածին համեմատ, իբր թէ Պապ Պարսիկներուն զաշնակցելով Յունաց կայսեր պատգամ յղած ըլլայ, թէ Կեսարիոյ հետ Պոնտոսի տասը քաղաքներ Հայոց եղած են, և Նդեսիսն ալ Հայերը շէնցուցած են, պէտք է որ անմիջապէս անոնք հտ դարձնէ (ԲՁՆ. 238): Պապի անձնդիւր կենցաղին բոլորովին անյարմար, և հիմնովին առաւ ամբաստանութիւն մը, որովհետեւ լատին պատմիչին համեմատ, միայն Պարսից կողմ անցնելու կասկածը յայտնած է Տերենտիոս, և ոչինչ աւելի: Բայց վերջիվերջոյ Տերենտիոսի հնարքները իրենց արդիւնքը ունեցան: Վաղէսի միտքը պղտորեցաւ, և Պապը մէջտեղէն վերցնելու որոշումը տուաւ: Երբոր Ասիա անցաւ, Պապը բարեկամական տեսակցութեան համար Տարսոն հրաւիրեց, Պապ եկաւ, բայց զգալով որ նենգութեան զոհ կ'երթայ, 300 հեծեալներով խոյս կու տայ: Պապ ու ընկերներ իրենց հետամուտ եղողները նետահար կը հալածեն, և երկու օր ու երկու գիշեր ձի վազցնելով Սիրիայի եզերքը կը հասնին, գետը լողալով կ'անցնին, և Հայոց թագաւորութեան սահմանը կը մտնեն. ուր Պապ համակիր և ապահով ընդունելութիւն կը գտնէ: Դանիէլ կոմս և Բարգիմէր զօրավար, որ Պապի վրայ զրկուած էին, ձեռնունայն հտ կը դառնան, և ինքզինքնին արգարացնելու համար կ'ըսեն թէ Պապ կախարդական արուեստի հմուտ ըլլալուն, ինքզինքը մշուշով պատելով աներեւոյթ ըրած և այնպէս կրցած է անցնիլ: Ասոր վրայ Վաղէս ու Տերենտիոսներէն հրաւիրելու գաղափարը կը թողուն, և Տրայիանոս զօրավարին կը յանձնեն նենգութեամբ սպաննել: Նա ալ առաջ իբր Պապի կողմնակից կը ձեռնայ. անոր վատահաւթիւնը կը գրաւէ, փոփոխ հացկերոյթներով բարեկա-

մութիւն կը մշակէ, մինչեւ որ անգամ մը խրախճանքի մէջ տեղը, յանկարծ Տրայիանոս դուրս կ'ելլէ, և բարբարոս գունդերէն ղինուոր մը Պապի վրայ կը յարձակի: Պապ պաշտպանութեան կը կանգնի, բայց ուրիշներ ալ վրան կը իռւմեն, և կուրծքէն վիրաւորուած և բազմաթիւ հարուածներով ծակոտուած արիւնլուտ կ'իյնայ և վերջին շունչը կուտայ (ԱՄՄ. 500): Հատին պատմիչը կարծես խօսքեր չգտնէր վատ դատաւանութիւնը այսպէս կու: Մահուան կերպին վրայ համաձայն է Բուզանդ ալ (ԲՁՆ. 239), որով այլեւս հարկ կ'ըլլայ մէկ կողմ դնել Խորենացիին գրածը, թէ Պապ Տերենտիոսի դէմ պատերազմի մէջ գերի ինկաւ, և չըլթայակապ Բիւզանդիոն ստարուեցաւ: Եւ կայսեր հրամանով գլխատուեցաւ: Գլխատման հրամանն ալ կը վերագրէ Թէոդոսի (ԽՈՌ. 229), ինչ որ բարեբախտաբար թաղ չէ, որովհետեւ շատ տխուր պիտի ըլլար Հայուն գաղտփարը Թէոդոսի վրայ՝ զոր իբր սուրբ կը տօնէ (ՏՆ. 18): Իսկ Պապ Թագաւոր, որուն դէմ բիւզանդական կայսրութիւնը այսչափ անուղիղ ճանաչանքով դիմեց, հազիւ թէ 24 տարեկան անփորձ երիտասարդ մըն էր, աւելի արգահատելի բիւզանդական կրթութիւնէն ժառանգած մոլութեանցը համար, քան դատապարտելի իւր անխորհուրդ ընթացքին համար: Իրեն նկատմամբ աւելի արդար է լատին պատմիչը, քան մեր աղգային պատմագիրները: Այդ տմէն եղելութեանց մէջ Շահակ կաթողիկոսի անունը չիշուիր, արդէն րաինք թէ քաղաքական գործերէ հեռու կը պահէր ինքզինքը:

165. Պապի դաւաճանութեամբ սպաննուելէն ետքը, պահ մը նախարարները չփոթեցան և կասկածեցան Յոյներու բարեկամութեան վրայ, և խորհրդակցութեան մտան, այլ յաղթեց ընթացքին չփոխելու կարծիքը: Հարկաւ Յոյն զօրավարն ալ Զանաց արքայադստիկ Պապի սպանութիւնը, մահաւանդ որ անմիջապէս նոր Թագաւոր հռչակուեցաւ Վարազդատ, էնիք Գահե Արշակունի (ԽՈՌ. 229), և աւելի ճշգրտութեամբ՝ Պապի եղբորորդին (ԲՁՆ. 48, ՍՈՓ. 2. 118), ինչ որ կ'արդարացնէ մեր կանխաւ ըսածը, թէ

Արշակ Պապէ առաջ գաւականեր աւնեցած էր (§ 118): Վարազդատ երիտասարդութիւնը Յունաստան անցուցած և ողիմպիական ըմբշամարտներու մէջ յաղթանակներ տնեցած, միտմիր երիտասարդ մըն էր, և իբր համակրելի անձնաւորութիւն սիրով ընդունուեցաւ, բայց վարչական յաջողակութենէ զուրկ գտնուեցաւ (ԲՁՆ. 241): Մուշեղ Մամիկոնեան իբրեւ խնամակալ կը հսկէր երիտասարդ Թագաւորին վրայ, և բիւզանդական արքունիաց հետ համախորհուրդ կը Զանաց զօրացնէր Պարսից սահմանագլուխը, մինչեւ իսկ շահաւոր ազգանշան շահաւոր իշխան շահաւոր (ԲՁՆ. 241): Մակայն Վարազդատ, թէպէտ Յունաստան մեծցած, բայց Յոյներուն մեծ համակրութիւն չունէր, մինչեւ իսկ մատրերեց Շապուհին փեսայանալով, Պարսից հովանաւորութեան ներքեւ մտնել (ԽՈՌ. 230), և իրեն համամիտներ ալ տնեցաւ: Նախարարներուն մէջէն: Առաւելապէս այս եղանակով ըլլայ Մուշեղ Մամիկոնեանը դաւաճանութեամբ սպաննելուն շարժառիթը (ԲՁՆ. 244), ինչ որ կը հաստատուի Սմբատ կամ Բատ Սահառունիի սպարապետ անուանուելովը, որ էր Բաւարիան Գահե Գահե Մուշեղ (ԲՁՆ. 245): Պարսից Թագաւորը այս միջոցին իրմէ հեռացուց և Հայաստան դարձուց Վասակ Մամիկոնեանի որդիներէն Մանուէլն ու Կոնը (ՍՈՓ. 2. 119), կամ բոլոր Բուզանդայ, Արտաշէն Մամիկոնեանի մը որդիները, որք Պարսկաստան էին, ու Պարսիկ բանակին կը ծառայէին (ԲՁՆ. 246): Այդ եղելութիւններուն մէջ ալ կաթողիկոսի յիշատակութեան հետք չտեսնուիր ուրեք: Ըլլայ մարմնական սկսուրութիւն, ըլլայ քաղաքական գործերէ խուսափում, Շահակ հեռու մնաց աղգային անցուղարձերէ, և մահն ալ վրայ հասաւ ահաբեկման (ԽՈՌ. 228) կաթողիկոսութենէ ետքը, որք 373 ին սկսած լինելով 377 ին վերջացած պիտի հաշուուին: Շահակի կաթողիկոսութեան տեւողութեան վրայ փոփոխութեան պէտք չենք գտնել, քանի որ մեր ժամանակագրական հետազոտութեանց դէմ դժուարութիւն չյարուցանելու, ինչչափ ալ ոմանք երկու աւելի, կամ երկու պակաս հաշուով, 2 կամ 6 տարի ստուած են: Ոչ մահուան պարագաները գրուած են և ոչ

թաղման տեղը, բայց հառանականազոյն է կարծել թէ ծերութեան տկարութեամբ վախճանած, և իւր հայրենական կալուածին,

Մանազկերտի մէջ թաղուած է: Իր վրայ Բուզանդէ զատ գէշ խօսող եղած չէ, բայց գովութեան արդիւնք մըն ալ թողած չէ:

Տ. ԶԱԽԷՆ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ

166. Կաթողիկոսական աթոռը Մանազկերտացի ուղղափառներին անցած էր արդէն: Լուսաւորչեան տոհմին ժառանգը Մահակ ալ՝ կամ սակաւին Յունաստան էր, և կամ դեռ աթոռակալութեան հասուն չէր նկատուեր, ուստի առանց այլեւայլութեան, միեւնոյն Շահակի տոհմէն առնուեցաւ անոր յաջորդն ալ, որ եղաւ Զաւէն, ինչպէս պատմութեան Ալեքսանդր (ԽՈՒՐ. 231), կամ կենսագիրին ըսելովը, եղբայր Շահակայ (ՍՈՓ. Է. 28), որ փոխանցուած է ուրիշ ցուցակագիրներուն ալ: Բուզանդի շատ Ալեքսանդր եպիսկոպոս ըսելն ալ (ԲԶՆ. 271), պէտք է իբր ի շատի իմանալ, և ոչ իբր բուն որդի, որ անհար կը լինի ժամանակագրական հաշուով, ինչպէս Շահակի համար ալ ըսինք (§ 157): Իբր Շահակի եղբայր ընդունիլ դժուարութիւն չէր կրեր, սակայն չէինք սիրեր կենսագիրին վկայութիւնը Խորենացիին նախադասել, թէպէտ յետագայ ցուցակագիրներ մեծամասնութեամբ կենսագիրին են հետեւած: Զաւէնի գահակալութիւնը Խորենացին կը դնէ յերեւոյթ մօ Վարդապետայ (ԽՈՒՐ. 230), որ ըսել կ'ըլլար 376'ին, մինչ Շահակի կաթողիկոսութիւնը տեւած գտանք մինչեւ 377: Կամ այն է, որ յերեւոյթ մօ պիտի ստիպուէինք կարդալ, և կամ սկսեալ ստորիններու իբր ամբողջ հաշուելուն պիտի վերադրենք ուղ փոքրիկ տարբերութիւն: Մենք կը պահենք 377 տարին իբր Զաւէնի աթոռակալութեան թուական: Տեւողութիւնն ուղ զարձեալ մե շատ բաւած է Զաւէնի համար (ԽՈՒՐ. 231), և ցուցակագիրներ մեծաւ մասամբ պահած են նոյն թիւը, իբաց առեալ քանի մը նորեր, որ Խորենացիին սխալ ժամանակագրութիւնը ուղղելու համար քմահաճ ուղղութիւններ լրացնեն, առ

առնց նախնական աղբիւրներէ քաղելու ուղղութեանց փաստերը: Ներսէսի մահուան և Մահակի կաթողիկոսացման թուականները արտաքին պատմութեամբ ստուգուած են, և երկուքին միջոցը գահաւոր 13 տարիները ճշդիւ կը պատասխանեն երեք Մանազկերտացիներու տրուած տարիներու գումարին: Այս կերպով Զաւէնի մահուան տարին պէտք է ըլլայ 381: Ասոր ալ համառօտ պաշտօնավարութիւնը մտածել կու տայ, թէ ծերութեան հասակի մէջ աթոռ բարձրացած պիտի ըլլայ: Չենք ուզեր ըսել թէ երիտասարդ կամ միջահասակ տարիքի մէջ մեռնողներ չեն ըլլար, այլ երբ առանց դիտողութեան և առանց որոշ պատճառ մը յիշելու, խաղաղական և քնական մահով մը կը նշանակուի մէկու մը վախճանը, առաջին և սովորական մեկնութիւնը ծերութեան վերադրելն է:

167. Զաւէնի անձնաւորութեան համար բոլորովին լուռ է Խորենացին, իսկ կենսագիրը կը ճանչնայ զայն իբր առաջնորդ լեւոյստ (ԲԶՆ. 271), որ կը սիրէր հագուել սպուիլ ու սիգալ, և որդեգրութեամբ, առաջնորդութեամբ կ'ըսէր զմեռնողներէն (ԲԶՆ. 272): Երկու իրարու ներհակ վկայութիւններէն առաջինը կ'ընդունին Պատմաբան կաթողիկոսը (ՅՈՒՎ. 68), և ուրիշ հեղինակներ, և մենք ալ նոյն կարծիքին պիտի հետեւինք, որովհետեւ ոչ մի մասնաւոր գործ կամ ուրարք յառաջ չբերուիր Զաւէնի դէմ, և եղելութեանց վրայ չհիմնուած դատաստաններ՝ ոյժ չեն կրնար ունենալ: Բոլոր մեղադրանքը զգեստին համար է, թէ

Զաւէն ալիւնաւ և զարգալիւն, զբարեւնաւ և բարեւնաւ, և թէ զաւանդիւն և զնորմիւն և զբարեւնաւ (ԲՁՆ. 271), որ է ըսել թէ մուշտակ կը հաղնի եղեր, և հաղուսաները զարգարուն և արդուկում են եղեր, և չենք կարծեր թէ այսպիսով մարդ մը չուրազործի կարգ անցնի: Մանաւանդ որ այդ տեղեկութիւնները Բուզանդի գիրքին ծայրը աւելցուած կցկատուր կտորներէն են, որոնք բնաւ հեղինակութեան յարգ չեն վայելեր: Եթէ լաւ մտադրութիւն զարմենք ժամանակին սովորութեանց վրայ՝ պիտի տեսնանք, թէ Լուսաւորչի ազգատունը՝ Գրիգորէ և Աբիստակէսէ սկսելով, կրօնաւորական և ճշնասիրական ձև. մը ունէր իւր կենցաղին և տարազին մէջ, որ պարտաւորիչ չէր բոլոր եկեղեցականութեան, մանաւանդ աշխարհիկ կամ ամուսնական կեանքի մէջ ապրող եկեղեցականութեան, ինչպէս սովոր էր ապրիլ Մանազկերտացեաց տունն ալ: Խաղի վրայ խօսած ատեննիս ալ այդ դիտողութիւնը բրինք (§ 131): Զաւէն կը մեղադրուի նաեւ որ թող կու տար քահանաներուն զբարեւորութիւնը և զբարեւորութիւնը (ԲՁՆ. 271): Այդ կտորը եւս քանակաւ կը հաստատէ մեր տրուած բացատրութիւնը, թէ կրօնաւորներու և վանականներու պճառաւոր սքեմ մը կանոն էր, բայց ոչ նոյնպէս աշխարհիկ եկեղեցականներու, որոնք ազնուական դասակարգի բարձրացած կը նկատուէին, և նոյն դասակարգին զգեստները կրելու իրաւունք կ'ունենային, զոր Բուզանդ հաշտէ՛ զնորմաւորէ՛ կ'անուանէ, այսինքն է զգեստ ազատաց կամ ազնուական դասակարգի: Իսկ Խաղիւնաւ և Խաղիւնաւ, աչքի տալիս կը բերէ արեւելեան հնութեանց քանդակները, ուր կը տեսնուին ազատներ և զինուորականներ՝ մինչև ծունկը հասնող և վրայի քրդանցքը չեղակի կարուած զգեստով մը: Մենք պէտք չենք զգար այս կամ այն սովորութեան ջատագովութիւնն ընել, միայն կը բաւականանք ըսել, թէ ժողովրդական եկեղեցականութիւնը հին ատեն յատուկ տարազ չունէր, և ազատաց տարազը գործածելու արտօնած էր, իսկ եկեղեցական

կոչում տարազը կրօնաւորներու և վանականներու համար էր: Այսօր ալ գաւառներու մէջ քահանաներ տեղական տարազ ունին, Կովկասի քահանաներ հասարակ զրկարկ կը գործածեն, և մեր եկեղեցական զգեստ կոչածը, զար մը առաջ՝ արեւելքի մէջ ամէնուն գործածած տարազն էր: Զաւէնի դառնալով, այդ միայն կրնանք ըսել, թէ նա հեռու էր Լուսաւորչի ազգատունին ճշնասիրական տարազէն ու կենցաղէն, ոչ ինքն այնպէս կը վարուէր և ոչ ուրիշ եկեղեցականները կը ստիպէր, և եկեղեցական կոչումը ճշնասիրականին հետ նոյնացնելու միտք չունէր: Բայց այս կերպով նա ոչ բարձր չէր կրնար ըսուիլ, և ոչ ալ աւանդութիւն ապրելու մեղադրանքին կ'որժանանար: Խաղ ալ նոյնպէս ապրած էր, Շահակ ալ տարբեր սովորութիւն ունեցած պիտի չըլլայ: Անպարտկէս ալ նոյն տարազն ու կերպը պահելով, Բուզանդէ կը գովաւի իրր ոչ բարեւորութիւն, առաւելագոյն, արեւել (ԲՁՆ. 272):

168. Քաղաքական գործերու մասնակցութեան մէջ, Զաւէն ալ Շահակի յարեւմտան է եղած, այսինքն
ՎԱՐԱՋԴԱՏԻ ԸՆԹԱՅԸ տարբեր, թէպէտեւ իւր օրով տեղի ունեցած է Վարազդատի զահաղդիւնութեան նշանաւոր եղելութիւնը: Խորենացիի պատմածին համեմատ, Վարազդատի Պարսից կողմը միտելը Թէոդոս կայսեր լուր արուեցաւ: Վարազդատ Բիւզանդիոն կոչուեցաւ, և ստիպուեցաւ երթալ, որպէսզի բռնի չտարուի: Բայց կայսրը և ոչ իսկ զայն տեսնել ուզեց և երկուք չըլծանելով աքսորեց ովկիանոսի Թալիս կղզին (ԽՈՒ. 230), զոր զժուար է նոյնացնել այժմեան ծանօթ կղզիներէն մէկուն հետ, ինչպէս և անիմանալի կը մնայ թէ ինչու այսպիսի հեռու կ'աքսորէ: Իսկ կենսագիրին և Բուզանդի պատմութեանց համեմատ զինքն հալածողներն են Մամիկանեան եղբայրները, Մանուէլ և Կոն՝ հաւանաբար Մամիկան անունի կրճատ, ինչպէս Բատր՝ Սմբատի (§ 165): Ասանք Հայոստան գալով գործի գլուխ անցած էին, նախ Մանուէլ սպարապետութիւնը առած էր Սմբատ Սահաւունիի ձեռքէն, յետոյ իրեն կողմ կը

յանկույններ մեծամեծ նախարարները, և Վարազդատի դէմ պատերազմի կ'ելէր Մուշեղի սպանութեան վրէժը լուծելու համար, և յաղթութիւնը կը տանէր Կարնոյ դաշտին մէջ (ԲՁՆ. 248): Մանուէլ Վարազդատը կը վանէ, և թող կու տայ որ Հայաստանէ ելլէ, իւր որդիներուն իսկ արգելելով որ չի հետապնդեն և տիրապանութիւն չընեն (ՍՈՓ. Զ. 122): Մանուէլ պատերազմէն վերջ սպանել կու տայ եւս Գարեգին Ռչատունին և Սմբատ Սահառունին, իբր Մամիկոնեաններու սպանութեան մեղապարտներ (ԲՁՆ. 250): Վարազդատ Հայաստանէ փախչելով կը դիմէ Բիզանդիոն, երբ տակաւին կենդանի էր Վաղէս, որ մեռաւ 379'ին, որով Վարազդատի փախուստը պէտք է զենել 378'ին, քանի որ 4 տարի միայն տևած է իւր թագաորութիւնը (ԽՈՒ. 230), և ոչինչ չստիպեր այդ թիւը փոփոխել: Բուզանդ և կենսապիւր աքսորի խօսք չեն ընէր, այլ միայն կ'ընէ թէ ռաք Եւրոպայի և Եկեւոյ (ԲՁՆ. 251) և թէ Ինքն ռաքէն լեւեռեցաւ (ՍՈՓ. Զ. 122), որ է ըսել, թէ Վարազդատ Յունաստանի մէջ մնաց, ու հեռուօր կղզիներ չզբոհուեցաւ, ինչպէս Խորենացին կ'ըսէ, միայն թէ օգնութեան արժանի չտեսնուեցաւ: Վաղէսէ, որ 378'ին հապճեպով Գոթաց դէմ պատերազմի կ'երթար: Իսկ Թէոդոսի խօսք չկրնար ըլլալ, որ 379'ին կայսր եղաւ: Կրնանք ալ ըսել, թէ Վաղէս արեւմտաքի կողմէն եկած արշաւանքներէն նեղուած, արեւելքի գործերուն մտադրութիւն դարձնելու միջոց չգտաւ: Գոթացուի Վարազդատ, անգործ զեղերեցաւ: անորոշ մասնանակ Յունաստանի մէջ, ուր իւր տառջին տարիները անցուցած էր, և որոշ բան մը չենք կրնար ըսել անոր մահուան վրայ: Բայց ինչ կ'ընէր Զուէն, երբոր եղբայրսպանն պատերազմը կը մղուէր Կարնոյ դաշտին մէջ, երբոր Հայեր թէպէտ ծանրապէս նեղուած արտաքին թշնամիներէն, ստիպուին չլին մատնէր միանալով իրենց օգուտը խորհիլ, և իրարու դէմ ելած զիրար կը կոտորէին: Բարձրացող նա արդեօք իւր հայրապետական ձայնը, Պատմութիւնը կը լռէ:

169. Երբոր Յոյներ ձեռնիքով եղան Հայաստանի դարձերէն, և Մանուէլ Մամի-

կոնեան Վարազդատը հեռացնելով, աղտատութիւն ստացաւ իւր ուղածին պէս կարգադրել

ԱՐԵԱԿ

ԵՒ ՎԱՆԱՐԵԱԿ

երկրին բախար, յարմարազոյն սեպեց անշափուհա սղաքներ թաղաւոր հաշակել, որպէսզի առնոց անունով ինք կարենայ իշխանութիւնը վարել: Պապի սպանութենէն ետքը Հայաստան էր մնացած նորա այրին Զարմանդուխտ թագուհին, իւր երկու պզտիկ գնդակներով, Արշակ ու Վաղարշակ (ԲՁՆ. 251): Զարմանդուխտի անունը կը ցուցնէ թէ Հայազգի էր թագուհին, որով չստուգուիր է Կոնստանտին Կոստանտինով (ԽՈՒ. 232), զի անուն փոխած ըլլաւ ալ հասանակուն չէ: Ազգաթեանց մասին չիսթութիւնները տալիս ունեցանք մասնանիշ ընել Պապին մօրը վրայ խօսած տեղեկիս ալ, և կը կարծենք թէ Պապի Յոյն մայրը՝ Յոյն ամուսինի փոխուած է: Պապի ամուսնութիւնն ալ, եթէ հայ իշխանուհայ հետ եղաւ, հարկաւ թաղաւորելէն ետքը տեղի ունեցաւ, որ է ըսել 369'ին տեղեկները, և Վարազդատի գահազրկութիւնն ալ 378'ին զենելով, Պապի գնդակներուն մեծն ալ 10 տարեկանէ աւելի պիտի չըլլար: Մանուէլ, երկու պզտիկները, Արշակն ու Վաղարշակը, զոյգ թագաւորներ հաշակեց, մայրերինն ալ է Բէթլէ Գեթեման գոթուհի (ԲՁՆ. 251), և իրեն պաշտպան մը ունենալու համար, Գործոյ Խորխոռունին ընկերներով և ընծաներով ճապուհին գրեկց (ԲՁՆ. 252), որով չկրնար արդարանայ միւս պատմութիւնը, որ Արշակին ու Վաղարշակին թագաւորելը Թէոդոսի կը վերադրէ: Մանուանդ որ ոչ Բաբելոնի երկնքն յապառքութեան նպատակը (ԽՈՒ. 231), բաւրովին աննշանակ էր 10 և 9 տարեկան տղոց համար: Պարսիկներուն զիմելը յաջող ելք ունեցաւ, վստիկ ճապուհ ճանչցաւ երկու եղբայրներուն թագաւորական աստիճանը, և Բեթլէյ անոնց, և Զարմանդուխտ թագուհւոյն Բեթլէ և Գոթանան և Լաւ Բաբելոնաց (ԲՁՆ. 252), իսկ Մանուէլի իբր բուն իշխողի՝ Բաբելոնի գոթանան մօրը, և զիսուն Գործանակի Բեթլէ, թերեւս արծաթ ոսկեզօծ, և տաղաւարին արծաթն ետեւէն հանգոյց Բեթլէ, և կուրծքին զէլէ, վրան մը շէկաւորէր, և

ձեռնթափ ըլլալը, և ճապարակ միանկրով Արապիքի թագաւորը 379'ին, որ թագաւորական կառավարութեան ձեռնարկեց, և Մանուէլ ալ իր խոհականութեամբ զիսցատ յօգուտ գործածել երկու տէրութեանց տուած միայն անգործութիւնը, և ահա՛ երկէքն Հայոց է իւրաքանչեւ երբ ընդհանրեալ Մանուէլ զաւանջեալ զանոյն շարք (ԲՁՆ. 257): Մանուէլ միւսու ընտանի մահաւոր զէտ հաւանքեալ զանոյն (ԲՁՆ. 264), ինչ որ նշանակելի պարագայ մըն է Մամուկերեան սպարապետներուն համար, ինչպէս ինքն Մանուէլ ալ կը գործածուի, որ իւր բոլոր մարմինը վերաբերով ինչո՞նք ըլլալով հանդերձ՝ ընդէր ոչ եւս զաւանջել զաւանջեալ, և կը ցուէր որ իրեն զէտեալ զանոյն զանոյն (ԲՁՆ. 265): Բայց Մանուէլի մահը իսկապէս վաղեմի և վատաբար և զատ ազգին: Արշակ զեւ մանուկ էր, նոյնքան կրնար ոչ նախարարները զապել, և ոչ երկու տէրութիւններու մէջ հաշտ և խոհմը ընթացք մը պահել: Արապիքի Մանուէլի որդին, որ սպարապետութիւնը ժողովեց (ԲՁՆ. 264), հօրը հանձնարը չունէր, և Հայաստանի մէջ չգիտեալ իրենց սկսան, ինչ որ սպարապետ էր հայաստանական թէ Յայնկերուն և թէ Պարսիկներուն: Թէպէտ կայսր խորհուրդ յղացաւ, Հայաստանի մի մասը Պարսիկներուն թողով, մնացեալը իրեն ապահովել և արեւելիկ կողմանէ վստայի տալու: Եւստիոս Գ, երկարակեաց ճապարակ Բ'ի թուր, չառով հայանկցաւ, և Հայաստանի բաժանումը իրենց մէջ որոշուեցաւ և հայտնութեան պաշտօնադիրը հայաստանեցաւ նոյն 384 տարին (ԽՈՐ. 232): Դժուար է բաժանման սահմանադիրը կազմել իւր ամբողջութեան մէջ, բայց ընդհանուր կերպով Բարձր Հայք և Մոսկոյն հայ հանդէ՛ որ Զորքորդ Հայք կոչուեցաւ, Յայնայ մնացին, իսկ մնացեալ հայանկեր, Արարատ և Տարսիսերուն և Վասպուրական ուրիշներու հետ Պարսիք բաժին հղան: Արշակի ազատութիւն թողուեցաւ, որ մասին մէջ ազգ թողաւ որոշութիւն ընել, իսկ նա նախադասեց Յայնայ բաժնին անցնել, լուսաբեւեւ շահել իւրեւն, և ծառայել իւրեւն իւրեւն: Խորհուրդի Արշակի հօր ալ է իւրեւն զաւանջել իրենց կը յիշէ (ԽՈՐ.

232), սակայն մենք նորէն պիտի կրկնենք, որ ոչ թէ մայրն Զարմանկաւ, այլ մեծ մայրն Արամպիւսա՝ Բիւզանդիոյ արքունիքէն էր: Յիշուած չենք զանկը յայտնապէս թէ ուր հաստատեց Արշակ իւր արքունիքը, սակայն կարին քաղաքին արտաւոր կարեւորութիւնը, և անոր նորագոյնութիւնները և Թէպէտ պիտի կոչուի, Յայնական Հայաստանին մայրաքաղաք նշանակուած լինելը կը ցուցնեն:

173. Արշակի օրինակը ուրիշ չառ նախարարներ ալ հրապարակեց Յայնական բաժինը անցնել, ինչ որ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ Պարսիք թագաւորին մատուցութիւնը զրուեց, և խմանալով որ անոնք կը սիրեն Արշակունի թագաւորի մը ներքեւ ըլլալ, ինքն ալ իւր բաժնին մէջ, վաղեմակ Պարսիկ մարդկան մը նշանակելու, Հայ Արշակունի մը զրաւ զրաւ թագաւոր առնալով, որ հզաւ Խորհուրդ Գ, Խորհուրդ կոչուած է ահ իւրեւն Արշակունի (ԽՈՐ. 232), կամ իւրեւն Բարձր Հայք (ԲՁՆ. 270), սակայն 415'ին յոյժ շէր վաճառուած մէկ մը (ՓԱՐ. 18), 384'ին, այսինքն 30 տարի առաջ, հաւանքէր կրնար ըլլալ, բայց եթէ Բիւզանդիոյ սպարական ուժով ծեր չեղողը մանուկ կոչելով: Եթէ յոյժ ծեր մը՝ զանէ 75 տարեկան կարծենք, Խորհուրդ 45 տարեկան թագաւոր հղած պէտք է ընդունել: Իսկ իւրեւն ազգէն կամ տաճէն ըլլալու համար, պէտք է այս ալ Արշակ Բ'ի տաճին առնալու իրենց սերած մէկը ընդունել: Վաղեմակ հօրեղորորդի մը, քան թէ հզաւոր մը: Պարսիկ թագաւորին ըրածը իւր օգուտը ունեցաւ, թէ երթալիք նախարարները մնացին, և թէ գաղութներէն շատեր զարձան, և մնացին միայն Արշակի անդակի պատաններ, Դարա Սիւնի, Դադաւոն Արշարունի, Պերդ Դարձմանցի, Առատ Գնունի, Կենան Առատունի, Սուր Մոսկոյի, Խոստով Առատունի, և քանի մը ուրիշներ զորս պատմիչը աչալու հաւանք կը կոչէ, և ուրոց զաւանջելու հաւանք Խորհուրդ Գ (ԽՈՐ. 233): Նոյնիսկ Արշակի կողման մեծամեծ նախարարներէն ալ ամանք, ինչպէս Մանուկ Բարձրատունի, Սուրէն Խորհուրդունի, Վանան Առատունի, և

րապետականի փոխանցեց, բայց անսնցմի գտաւ Լա սա սրչի Պարթեա ուղեւան առնմը ե Ագրիանտի Մանուկերատցի ստանն ալ, իրենց սեփականն ե տաճաղին կալածանքն ալ ունեցան: Հայրապետական կալածանքն ստանաւ Նինոյ տարբեր տեղեր գտնաւ ամբողջ Քաղաքի Կիւսկա 15 գոտաներուն ամբողջականն ցոյցակը չենք գտնել: Վեց հազար միայն տնտեսները կը յիշէ, որք են Արարատ, Գարանապի, Եկեղեկաց, Տարան, Բզնաշիք ե նոսրիք: Իսկ մնացեալներուն համար ըստ ամէն է, Ե որ ընդ Բեշ Ե Եւրջ ընտել, ինչ որ որոշ գոտա-սի մը հետք չէ պատշաճեցնել: Իւրաքանչիւր գոտանն ալ ամբողջապէս կալածանքն էր, այլ իւրաքանչիւրին մէջ գիւղ մը կամ երկուս: Պատմա թեւան ընթացքին մէջ յիշուեցան Տարանի Աշտիշատը, Եկեղեկաց Թիւր, ե Գարանապի Թարգանք, որոնց կրնանք աւելցնել Արարատի մէջ Կոտայից Արամանքը (ՅՈՎ. 133), իսկ մնացեալներուն վրայ որոշ տեղեկութիւններ չենք գտած, ե չենք կրնար ալ մտալ, թէ վերեւ յիշուած Ամօքն ալ հայրապետական կալածանքն էր թիւն

էր: Ամեն տարի մէջ պէտք է գիտել թէ հայրապետական կալածանքն ընտիր տեղեր ե քարերը աղարակներ էին, ինչպէս կ'իմացուի Հայր Մարգարեան պատահարէն: Անգամ մը որ Մարգարեան Աշտիշատ տեղին էր եկած, Ներսէս հայրապետ զինքը ճաշի կը պահէ, ե նա ալ տարի ի տնտեսայ ամեն կողմերը պարտիկ տ. գիտել, ե նախանձիկ: Սեղանի վրայ երբ քիչ մը աւելի կը խմէ, ե տնտեսներուն վրայ կը հիմնայ, կը սկսի Արշակունի թագաւորները թշնամանել, Տրդատէ սկսելով, ե մնացեալնն աւելցան իրենք իրարա խտանելով նախատել, թէ շաշի-է Գեղե- ինչպէս ընտել-է Գեղե-է Ե Եւրջ (ԲՅՆ. 117), այսինքն պնդու-ւ որ հայտն ալ Եկեղեկացեաններուն տնտէս է ե ոչ պարտականներուն: Այս Հայր Մարգարեան Շատապ Արծրունիի ձեռքով սպան-նուած է (ԲՅՆ. 121), ե տարբեր է Մաշեղ Մամիկոնեանի ձեռքը սպաննուած Հայր Մարգարեան (Յ 144), ե երկու թէ Հայր տնտեսն ալ իրեն պատահանն՝ հասարակ էր ամեն Մարգարեաներուն:

Տ. Ա. ՍԱՀԱԿ Ա. ՊԱՊՈՒՐԱԿԷԱՄ

179. Երբոր Աստուրակէս մեծաւ 386 թին հայրապետի Պարթեալեան բաժնին մէջ, գետ Արշակ կը թագաւորէր Բաշտեան բաժնին մէջ ե պէտք չէր որ տնտէսը կու կողմերու համաձայ-նա թիւնը ապահովէր: Կաթողիկոսական ընտրութիւն կատարուէր, որովհետեւ ազգին մէջ երկրորդական թիւն չձայլէր, ե բաժանման վիճար չընդարձակուէր: Մինչ այս մինչ այն Արշակ ալ կը մեռնի (Յ 174), տեղը տրիւ Արշակունի թագաւոր մը չհասիր, այլ Յայն կու տակալ մը, որ Հայտ թեւան պետի մը նկարագիրն ա իրաւունքը չունէր: Այս կերպով Խոսրով իրաւունք կը ստանայ իւր նախաձեռնութեամբ նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը կատարել: Լա սա սրչի ազգա-տաճին նկատմամբ ազգին ունեցած համա-

րա մը կրկին կը գործնուէր, երբ նեղ ե դժուարին կացութիւնը կարողացան հայրապետի մը անհրաժեշտ պէտքը կը զգա-ցնէր: Մանուկերատցիք արդիւնաւոր-թիւն ցոյցաւոր ե համակրութիւն ստացած չէին, գոյցէ աչքի գործող անձ մըն ալ չունէին, հետեւ որպէս ամենաւնի համակրաւ ե համամիտ հաւանութեամբ հայրապետական տիտար քարձրացաւ Սահակ, Ներսէսի որդին, Աթանազիոսի թոք, ե Յաւիթով տ. վերթանելով Լա սա սրչի, Նինոյերայ ծը-նունդ: Կաթողիկոսական յաջորդութիւնը պահ մը յաղաղած էր վերադիպալ պատ-ճառներով, ե Սահակի ընտրութիւնը պէտք է զնել 389 թին, որ է Խոսրովի երկրորդ տա-րին, ինչ որ մեր ժամանակագրութեան կշիռն ալ կ'արդարացնէ: Խոսրովի համար պարճանայ տրամաւ արդիւնք պիտի հա-

մարտի Սահակի նման հայրապետի մը ընտրութեան նախաձեռնում թիւնն ստանձնած և գործադրած լինելը, որ Հոգեւոյ Լուսաւորէլ Գրիգորէ և Սրբոյ Լուսաւորէլ Ներսէսէ հաքը, Մոռ Լուսաւորէլ եղաւ. Հայ աղգին համար, և անոր գարուցիդարս անւելուն և տպրելուն սկզբնապատճառը պիտի ճանչցուի Հայ գաղութեան ստեղծմամբ:

180. Սահակի նախնախնային վրայ թէպէտ տասնեանդ ակնարկներ ըրած ենք, բայց կ'արժէ որ այստեղ ալ ամփոփուի մը ներկայացնենք: Անոր ծնունդը կեսարիոյ մէջ եղած ըսինք (§ 116), երբ Ներսէս ու Սանդուխտ մանկամարդ մոմսակներ այնտեղ կը մնային ուսմանց հետեւելով: Հաստատուն տեղեկութիւն մը, զոր բոլոր ժամանակակիցներ, Կորիւն, Խորենացի և Փարպեցի միաձայնութեամբ կը կրկնեն, Սահակի ծննդեան օր կը նշանակէ նաւասարդի 30'ը, (ԿՈՐ. 41, ՄՈՓ. ԺԱ. 28, ԽՈՐ. 270, ՓԱՐ. 37): Արդ ուրիշ կողմէ գիտենք թէ 350'ին Ներսէս արդէն Բիւզանդիոն անցած էր իսկ նախնախնայ 348 և 349 տարիներուն նաւասարդի 30'ը չարժական ստմարի հաշուով, կ'իյնայ սեպտեմբեր 29'ին, և մենք նկատի առնելով բոլոր մանր մունր յարադաններն ալ, զորս բացառել երկար կը լինէր, 348 սեպտեմբեր 29'ը կը գնենք իրրեւ ճիշդ թուական Սահակի ծննդեան: Սակայն չառ չառ անմայր որբ կը մնար մանկիկը, զոր հարկաւ Հայաստան կը դարձնէր իւր պապն Վարդան Մամիկոնեան, երբ իւր վաղամտիկ աղջկան Սանդուխտի մարմինը կը բերէր ու կը թաղէր Թիլ տանը. իսկ փոքրիկ Սահակը կը յանձնէր՝ իւր մայրենի պապանց Մամիկոնեանց տունը Տարսնի մէջ, ուր կը սնունէր և առաջին մանկութիւնը կ'անցընէր Սահակ, վասնզի հայրը Ներսէս, ոչ թիտապաղ երիտասարդ, ուսմանց համար անցած էր Բիւզանդիոն, իսկ հօրենական պապանց կողմէն ոչ ոք կար, որ կարենար անոր խնամքը ստանձնել: Երբոր Սահակ չափահաս պատանեակ մը եղաւ, Ներսէս չէր կրնար այլիս զանց ընել իւր հայրական պարտաւորութիւնը, և ամէն հոգ տարաւ. որպէսզի իւր միածինը, և Լուսաւորչեան աղգատուն-

մին միակ շառաիղը, արժանաւոր զարգացում ստանայ, և այս նպատակով երկար տարիներ զայն պահեց Կեսարիոյ և Բիւզանդիոյ հոգակաւոր ուսումնարաններուն մէջ: Սահակի ստացած զարգացման աստիճանին համար կը գրէ Փարպեցի, թէ յոյժ աւելեալ անցացանէր վերջէս զբաղման բիւզանդեան, ելլելով Կոստանդուպէս հմար երգողական դասին և հետեւողական յարգողայ յայտնաբանութեան, եւս առաւել քեզիւնէն ինքնագործական արտադրանք ցուցանէր (ՓԱՐ. 16): Սահակի ամբողջ գործունէութիւնը գննած տաննիս յայտնի կը տեսնենք, որ նա յունական գաղութեանց հետ յառաջացած էր սատրական և պարսկական լեզուներու մէջ ալ, որոնցմէ առաջինը պիտի լրացնէր իւր եկեղեցական հմտութիւնները, և երկրորդը պիտի զիրարացնէր իւր վարչական յարաբերութիւնները: Իսկ հայերէն գաղութեանց խօսքն ընել տեսնող է, քանի որ տակաւին գոյութիւն չունէր, և իրմով պիտի սկսէր ժամանակին:

181. Սահակի ընտանեկան վիճակին գալով, հնար չէ չառ յետաձգել անոր ուսմանութիւնը: Վարդան Մամիկոնեան, որ Մուսկի թուոն է, 417'ին, զհապանութեամբ Բիւզանդիոն կը զրկուի (ԽՈՐ. 252), և այնտեղ կայսերութեան կողմանէ սպրտակաւոր ստիճան ու պաշտօն կը ստանայ (ԽՈՐ. 254): Արդ, ենթադրելով որ այն տան Վարդան գտնէ 28 տարեկան եղած ըլլայ, և Սահակի աղջիկն ալ 18 տարեկան մայր եղած ըլլայ, Սահակի ամուսնութիւնը պէտք կ'ըլլայ նշանակել 370'ին, իւր 22 տարեկան եղած տանն, ինչ որ չառ բնական և հասանական հաշիւ մըն է: Պատմութիւնը մեզի չէ հասցատ ցած Սահակի ամուսնոյն՝ ոչ անունը և ոչ աղգատունը, և անոնք որ Շուշան տունըր առած են, պարզ ենթադրութիւնն է՝ կ'առաջնորդուին, կարծելով թէ մեծ մամիկն անունը կրկնուած է իւր թոռնորդոյն՝ Վարդանի աղջկան վրայ, քանի որ Սահակ աղջիկ թու ալ տեսցած չէր իւր միակ աղջիկէն, որուն անունը Սահականոյ, և համառօտութեամբ Անոյ է յիշուած: Սահակի արու. գաւակ ունեցած չըլլալը իրեն ալ մեծ մասհոգաւթիւն պատճառած է, և ինքն իր

անց գիմն թխնը Հայերը Պարսից կոպըր
անցներս միտեցնէ, և զբարձրաւորեալ ձեռնդ
է նաւէ և արդէն է Պարս զբարձրեալ զայն (ԽՈՒՐ.
241), և առի կը մտածէ որ առիկի ոգտակար
կ'ըլլայ Պարսից բամբի Հայերը իրեն գրա-
ւել, և տարօրինակ սրտմամբ մը կը հաս-
նի, որ իտարով Փ. որ իրը Պարսից հարկա-
տու. և ենթարկեալ, անոնց համանաւոր-
թեան ներքեւ. Հայտատանի մի մասը կը կա-
ռավարէր, Յանաթան բամբին վարչութիւնն
այ ստանձնէ, անոր վրայ Բիս գանդիոյ կայ-
սերութեան համանաւոր թխնը յարկեալ
և յանաթան օրէնքներս համակերպեալ:
երկուց տերանց միանգամայն ծառայելու
անհատին գրա թխնը իրական գարձելու
վարձ մը, որուն հետեւանքը պիտի ըլլար,
կայսեր տեսութեամբ, Հայերը ամբողջարար
իրեն քաշելու դիւրութիւն մը, վաստահաւ-
րով Մահակի և իտարովի յանաթան գա-
տամետներն Աստուք ալ, կը մտածէին հար-
կաւ Պարսից ճապարհ Փ. թաղաս որը համ-
գել հասանալան զոյցներով Յանաթան բամբին
ալ գրաւելու հետեւանքը, բայց ելքը իրենց
նպատակին համապատասխանեց: Պանուհ-
ցան գարձեալ Հայ նախարարներ, որք ճա-
պարհի ազգարարեցին, թէ իտարովի ըն-
թացքը և արեւելի զարգացումն նոր,
արեւելեամբ և ոչ արեւմտեամբ է (ՓՈՒՐ. 12):
ճապարհ արեւելի արեւմտեամբ լսեց ազգ տե-
ղեկութիւնները և իսկայն իտարովի հրա-
ւել ճիշդուն երթեալ: իտարով զգացեալ զբար-
ւարեալն, նախ կը միտմախ երթեալ արեւ-
մու իւր իշխան և բարեւոյ (ՓՈՒՐ. 12), բայց յե-
տոյ կը կատարածի, և Յայներէն ոգտութիւն
կը ինզրէ որ չերթալ, բայց ոչ զբարեւ ի
արեւմտեալ, և արեւելեալ ընթացեալ կ'ու-
րաչէ երթեալ, ասանց բարեկամական ձեւերը
խանդակելու (ԽՈՒՐ. 241): Բայց ընդունելու
թխնը բարեկամական չըլլար: Վասն Փ.
կրնան, որ յարգած էր ճապարհի, և որ
տառաջ ալ Հայտատանի գարձեալով գրա-
ւած էր, իտարովի թաղաս որս թեւեւ գր-
կեց, և Անու չ բերելին մէջ բանադրելի
առաւ, իսկ թաղաս որսական ձեւակերպու-
թիւնը խախտել չուզեալով, իտարովի եզրայր
Վաղարշը (ԱՐՄ. 75) թաղաս որ անուանեց,
փոխելով անոր Պահլաւիկ անունը, իւր և
իւր հօր անուններով Վասն-ճապարհ և կոչեց

(ՓՈՒՐ. 13), *թվագրված Ստանդարտացույց 5* անու-
նով այ գիշտած է արեք (ԱՄՆ. 7) : *Խոսքովի*
հետ քանտարկտ կցառ. նուե Գաղստ ան Կամառա-
քանտն Իսկ ճառ արչ. Կամառարանն և Պարզե
Ամառառնի, արանք 7(00) հեծեարնեքով փորձած
էին Խոսքովի ճանաչէն զարձնել, նպատակ-
նառն չաջողեցան, ճառ արչ. սպաննա կցառ,
և Պարզեա զերի խնայով մարիեկերծ կցառ,
և մարիթ Գէլթեռնէ Քրէնէւ ռառ-ջմբ Խոս-
քովին ներկայացուցին (ԽՈՒ. 242) : Այդ կղե-
լաթեանց թառական պէտք է զննել (389)
աարին, որ էր Խոսքովի հինգերորդը (ԽՈՒ.
241) :

185. Այդ դարձումներից մեջ անհնար է Սահակը անմահան ենթադրել: Նա ինքնապատիժի առաջնորդելու իսկ կարողություն ունի, և քաղաքական գործերը այ խնդրանքը հետո չէր պահել, ուստի Պարսկներու աշխին կամեմանի պիտի երևար: Նոյնիսկ ինքնապատիժի վրայ դրած մեղադրանքներէն մէկն այ այն էր, որ համարձակեցաւ անբաժնէ կարգել լեզուի-պատմութեան զեքն Սահակ (ԽՈՒՊ. 241): Երբոր ինքնապատիժի ստորեկաւ, Պարսկի պարսկերէնը չէր լեզն Սահակ և չէր լեզն անբաժնէ կարգել լեզն ինքնապատիժի (ԽՈՒՊ. 241), որ է իսկ ինքն ինքնապատիժի կարողութեան իրեն Սահակը կամեմանի իրեն այ Պարսկի տեղաբնակն աշխին իրեն չեղեալ ներկայեցաւ, այ նոր կարողութեան իրեն մը չեղաւ, և Սահակ ազգին կողմէն միշտ օրինաւ որ հայրապետ ճանչցաւ եղաւ, մինչեւ որ գործերը կանոնաւ որ ընթացար մը ստացան: Այդ պարսկերէնն այ Սահակ իւր ձեռքով պատարասեց, անձամբ ճիշդան երկարով և երեսուերեւ Վրաս-կականի հաւ քանակ-ցելով, Վրաս-կականի հաւ այ քանձնապատարան ստանալով: Շատ քաւ և շատ քաւ ընդունելու իրեն զատ Սահակ Վրասի կողմէն, նախ որ կը պատկանէր Կաթողիկոս-Պատմութեան, և վերջին Սահակն ինքնապատիժի պատմութեան տեղաբնակներուն, այլ մանաւանդ կ'ըսէ պատմիչը, զի Կաթողիկոս-Պատմութեան Կաթողիկոսն ինքնապատիժի Կաթողիկոսն (ԽՈՒՊ. 242), որ է իսկ, ինքն ինքնապատիժի

դր նշանակուի զբաժնէ բարեպաշտութեամբ (ԽՈՒՐ.
237), կորսելու յետո՛ւ մարտնչէր բարեպաշտութեամբ
(ՓԱՌ՝ 13), զոր իղէպ է իմանալ իբր յիշա-
տակաց դպիր: Կը յիշուի և Առաւմուտն ոմն,
հագարապետ սրբունեաց, որուն ձեռքին
տակ գործի սկսած է Մաշթոց (ԿՈՒՐ՝ 14):
Կորիւնի հաշուով, Մեսրոպի եկեղեցական-
նութեան մասնելէն մինչև գրող զիւր 10
տարուան միջոց մը պիտի նշանակուի (ԿՈՒՐ՝
48), որով մինչև 394 տարուան ծառայու-
թեան մէջ մնացած կ'ըլլայ. ուստի 389-394
հնգամեայն կ'իյնայ Վառաճապուհի ատեն, և
384-389 հնգամեայն խորովի թագաւորու-
թեան ներքեւ: Խորովին ծառայած ըլլալը
յիշուած է Փարպեցիէն (ՓԱՌ՝ 13), և Վառա-
ճապուհի ատեն գործէ քաշուած ըլլալը կը
վկայուի խորենացիէն (ԽՈՒՐ՝ 245). իսկ Ներ-
սէսի մահունէն մինչև խորով, 373-384
տասնամեային մէջ, Վարազդատ թագաւորի
և Մանուէլ ինքնակալի ալ ծառայած լինելը
յայտնի յիշուած չէ: Մաշթոցի յաջողակու-
թիւնը այնչափ էր, որ անոր սրբունիքէն
մեկնելէն ետքը, Վառաճապուհ «չ ջախճա-
րաց» բռնէր առ ի բարաց, որ կարենար անոր
տեղը լցնել (ԽՈՒՐ՝ 245): Սակայն Մաշթոց
ի ծառայութեան Ասորոյ մարտնչէն բռնելու
ամէն մեծութիւն և պաշտօն և տախտակ
մէկզկի կը թողուր, ի խառնէր բռնէր. Բիւր-
տէն, և առէն վաղաւաճէ ի Դաւիթեան խոր-
հաշտէր (ԿՈՒՐ՝ 14): Բացատրուած մասնակա-
գրութեան համեմատ 394-ին Սահակ էր կա-
թողիկոսը, ուսումնական և գործունեայ
միայնակեցութեան տառաջնորդը, հասկնալէս
անոր օրինակն էր որ Մաշթոցն ալ կ'ոգե-
ւորէր, և անոր էր որ կը գիմէր Մաշթոց
իւր նոր կոչումը նուիրագործելու և արդիւ-
նաւորելու: Սահակի և Մաշթոցի մերձաւոր
տարիքը, և երկուքին ալ Տարնի մէջ ման-
կութիւններն անցուցած լինելը, իբր հին ծա-
նոթներ կը ներկայացնեն մեզ այս երկու և
բանակները, և հարկու. Սահակ՝ նախառե-
սելով Մաշթոցի յոստալից տապաւն, թէ ոչ
յորպիսի, գտնէ սրբախոսութեամբ քնդունած
է սրբունական զիւանի ճարտար դպիրին
եկեղեցական կոչման մասնը:

187. Մաշթոց 394-ին եկեղեցականութեան նուիրութեամբ տանին, 40) տարեկան, աշխարհքի փորձառու, գործունէութեան մէջ

**ԿՒՈՒՑ, զարգացեալ և ճարտար ունձ մըն
էր, որ ոգեւորու թխան բուռն թափով մը**

ՄԵՍՐՈՊԻ
ԸՆԹԱՅՔԸ

շուհի, չստերէն իրրու Մ-ը Սերբէ կամ Տէր Սերբէ ստուգարանուած է, և այդ ենթադրութեամբ հնար է ըսել, թէ եկեղեցական ձեռնադրութեան մէջ անասնի փոփոխութիւն ունեցած է: Միջոց մը նոր կոչումին փորձառութիւնը լրացնելէն, և հոգեւորական վարժութեանց և վանական կեանքի պայմաններուն բնակչանայէն ետքը, ինքն ալ, իւր հնագոյն ընկերներուն նման գործնական աշխատութեանց կը ձեռնարկէր, և Բաբէ-Լեւոն շահա յիշել յաբեցացոնէր շահեբե-Լ, և անոնց հետ կ'երթար Գողթն գաւառը, յանգիւր և յանգիւրս Գողթն (ԿՈՒՐ, 15), ուր կար ստակաւն շահե-Լ շահե-Լ հեթանոսական, անկասկած Տրդատի օրերէն անմատոյց լուսնորու մէջ պահուրած: Թէպէտեւ ընդհանուր առմամբ իրր բուն հեթանոսութեան հետքեր կարծուած են այդ ազանդաւորները, այլ աւելի յարմարագոյն կը կարծենք Բողոքոսիան ազանդաւորներու վրայ իմանալ, ինչպէս ստորեւ. ալ պիտի տեսնենք: Մեարոյ մեծապէս օգտուեցաւ Գողթն բարեպաշտ իշխանին Շարիթի օգնութենէն, և յաջողեցաւ գրիթէ անհետ ընել այդ ազեղ մնացորդները, և բոլոր Սիւնեացու Վասպուրականի սահմանակցութեան գաւառներուն մէջ կը տարածէր իւր քարոզութիւնները: Որովհետեւ. առատածային աւսմանց առաջին աղբիւրը Ս. Գիրքն է, անոր վրայ զրած էր Մեարոյ իւր ժառգրութիւնը, և կ'աշխատէր գոյն ընակացնել հաւատացեալներուն, հատուածներ կարդալով տարի բնագիրի վրայ, և բերանացի թարգմանելով կարդացածը: Բայց եթէ պատահէր որ այլ ոչ ընթերցող, աշխատեցող, ընթերցումէ օգուտ մը քաղել անհնար կ'ըլլար, որովհետեւ. կարդացուածը շահե-Լ է յաջողեցաւ լինել (ԿՈՒՐ 238): Այդ ախտի կացութեան նկարագիրը արժան է փարպեցիէն լսել, որ եթէ իւր երիտասարդութեան տակն չհասաւ անձնական փորձառութեամբ գրածը գգալ, սակայն սկա-

նատենաներուն և տառապողներուն բերնէն լսեց ամենայն մանրամասնութեամբ: Սուրբ Գիրքը հասկնալու փափաքողներ, կ'ըսէ, քաղաք թաղիս և հեռաքնաց ճանապարհս և քաղաքաժամանակեայ դէպքերս պարտաւոր էին ասորի դպրոցներ երթալ: Եկեղեցւոյ պաշտամունք և կարգացմունք ալ ասորի աստուծոյ կ'ըլլային (ՓԱՐ. 13), վասնզի Պարսիկներ իրենց բաժնին մէջ յունարէնի ուսումն ալ արգելած էին, և դո՛ւր ասորի կը ներէին, քրիստոնէական պաշտամանց համար (ՍՈՓ. ԺԱ. 13), ուսում մը, յորժեւ ղին էին իբրեւ լեւ և օրիշէ թաղաւորսն, և եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ մեծ աշխատութեան կը պարտաւորուէին թարգմանութեանց համար: Այդ նպատակով երկու նոր դասակարգեր կազմուած էին եկեղեցական պաշտամանց համար, Վերջածառն որ օտար լեզուով գիրքերը կարդալու վարժութիւն ունեցողներէ կը կազմուէր, և Թարգմանիչն որ օտար լեզուով գիրքերը բերանացի և առեւտել ժողովուրդին կը թարգմանէին: Ասոր վրայ ունեցողի որ հաւատացելոց ձեռքն ալ միայն թան մը չէր մնար, իւր բնական և մայրենի լեզուով գրուած, և հնար չէր որ ժողովուրդ մը ամբողջ օտար լեզուի հետեւ թիւն ունենար: Ինչ որ Մեսրոպ իւր փորձառութեամբ կը զգար, նորութիւն մը չէր, և ուսուորիչի օրէն այդ դժուարութիւնը կար, և դար մը ամբողջ այդ կերպ վարուած էր Հայ եկեղեցին, սակայն արքայական քաղաքապետութենէ եկած պաշտօնէի մը պահուած էր՝ խորապէս զգածով այդ տարօրինակ կացութենէն, և փոփոխեալ հոգալ, թէ ինչո՞ւ: Հնար պիտի չըլլայ թափան յայտն և ոչ քաղաքացւոյ քաղաքացւոյ, մայրենի լեզուով և ոչ օտարի լեզուով շահել ղգին արանց և խանց առհասարակ յաճեալն եկեղեցին (ՓԱՐ. 14): Ահա՛, ասիկ Հայ գիրի գիւտին և Հայ դպրութեան սկսկիւն բուն և ներքին շարժումները:

188. Այդ խորհուրդներով տարակուսած ու տաղնապատ միջոցին, Մեսրոպ կը լսէ թէ Բաշ Զաւարթեմ հայերէն լեզու (ՓԱՐ. 14), և լսելը օտուզելու և անկէ գործնականացէս օգտուելու համար, կը փախայ դալ կաթողիկոսական սթուր, և իւր միտքն ու լսածը կը հաղար-

դէ հայրապետին, շրդ Կաթողիկոս Բաշ Զաւարթեմ (ՎՈՐ. 16): Հարկաւ Սահակ ալ իւր կողմէն զգացած և զգածուած էր նոյն մտածումներով, և ո՞վ գիտէ քանիցս կերպեր ալ մտածած էր այդ կացութենէն ելլելու: Բայց Մեսրոպին բերած լուրը նոր յուսոյ դուռ մըն էր, ուստի երկուքը մէկտեղ Վառձապուհի կը ներկայանան, որպէսզի իւր իշխանական հովանաւորութեամբ և միջոցներով Հայ տառերը երևան բերէ: Այդ գործը, կ'ըսեն, շրդ ասորի ասորի բերէ Բաշ Զաւարթեմ, Զաւարթեմ Զաւարթեմ, Զաւարթեմ Զաւարթեմ, Զաւարթեմ Զաւարթեմ (ՓԱՐ. 14), ինչ որ կը ցուցնէ թէ Սահակ և Մեսրոպ լուր զգացած էին ձեռնարկուած գործին հիմնական կարեւորութիւնը: Վառձապուհն ոչ նուազ գիտակցորթին կարեւորութեան, և կատարելապէս համոզուած Հայ գիրի մը անհրաժեշտ հարկին վրայ, կը պատմէ, թէ իրօք ինքն ալ Միջապետք եղած ասին լսած է, թէ Դանիէլ անուն ասորի եպիսկոպոս մը ունեցած է Զաւարթեմ Զաւարթեմ Զաւարթեմ (ՎՈՐ. 17), և թէ Հարէլ անունով քահանայ մըն ալ, Դանիէլ եպիսկոպոսին մերձաւորներէն, Վառձապուհի ներկայացած, և խոստացած է հայերէնացւոյ լեզու առեւել Զաւարթեմ Զաւարթեմ Զաւարթեմ (ՎՈՐ. 24): Հայ գիրերուն գիտին համար եղած առաջին շարժումին թաւակներ ճշգրտ, պիտի ծառայէ մեզի Վառձապուհի Միջապետք երթալը: Խորհնացի կ'ըսէ, թէ այդ ուղիս որութիւնը տեղի ունեցաւ Վառձի հրամանով, որպէսզի Պարսիկ և Յայն դուռ գերաւ մէջ եղած թշնամութիւնները խողաղեցնէ, և թէ այդ շփոթութիւնները տեղի ունեցան, երբ Բաղանդիոյ մէջ ալ յաղաք Մեծի Յովնան Ոսկերիանի շփոթեալ լեւեր Զաւարթեմ Զաւարթեմ Զաւարթեմ, և ղրդն ղրդ Զաւարթեմ Զաւարթեմ (ՎՈՐ. 24): Այդ 402'ին էր Յայն և Դանիէլի գործադրներուն քաղաք մը Բաղանդիոյ մէջ, և 403'ին Ոսկերիանի ղեմ հաղածութիւնը և աքսորելու ճիգը, որով Վառձապուհի երթալն ալ 402'ին կրնանք ղնել, և 403'էն հաքին ղնեք կրնար յապաղել Միջապետք գառնալը, այնպէս որ ուղիս լուր թենէնոր գառնալու առիթով տուած կ'ըլլայ Հարէլի և Դանիէլի մասին տեղեկու-

ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

ՆԵԱՆԱԳԻՐԲ

թխաները, զի չէր ուղիղ կրնար այսպես կուրծիսը լսել մեր պահած կամ մտածած բոլոր մեղքերը և անհատական իրավունքները, ինչպես որ Մանուկը և Մարտիկը այդ գիրքերում կրող գրողները (ԽՈՒՄ 245)։ Բայց այստեղ կրնանք 403 տարին ընդունել, իբրև սկիզբն չափի գիրքին համար կրած ճիշդություն։

189. Մեղադրյալն առած լսելով՝ վառված պահի բերած անգեղանի թխաներով գործարած, ամենքը քաջաբերեց լրբաբերուն գործի ձեռնարկել, և որպես կրած յարմարությունն մեր գրքից, որպեսզի այդ նշանները անշուշտ լինեցին, կամ այդ նշաններով լինելուց յարմարեցին իրենցինքն իրենցինքն իրենցինքն (ԽՈՒՄ 245)։ Ինչպես որ բոլոր, երևան գտն և կենտրոնական պետքը հաղորդելու վառված լինելուց պաշտոնները նշանակեց շատ մեղադրյալն և համարեցին իր, և որպեսզի անհատական, յայն քաջաբերեց նշանները (ԽՈՒՄ 245)։ Գործին կարևոր պահի իրենց կրող մեղադրյալն արժանիքին փաստը, որպես առնալով ոչ առաջինը է լսում, և ոչ չափ կրկնում, որպեսզի միայն առկա անգեղանի թխան անհատականը։ Մեր անհատական Մանուկը կամ Մարտիկը աշակերտական թխան մեղք մեր չեղանակ, այդ թաղանթներում զի անհատականներին զրկում են մեր, օտար լեզու այդպիսի հմուտ, որ թաղանթներն այդ թխան բացում լինելով, ասի թխանում էր Հարկի հետ անհատական, գործով այդ հետաքրքրել, և իբրև անհատական և անհատական ծանոթ կրնար գործին կրող գիրքային։ Վառված թաղանթները արժանի հարմարակցով նորին Մեղադրյալն մեղքեցան, մինչև այստեղ ամենքը պետք և կրած նախապատրաստական թաղանթը հաղորդական թաղանթ կրող գրողներ։ Մանուկը կր քաջաբերել, Մարտիկը, թիկ կրող աստերը կր համարին, կրնայ նա անհատական անհատական, իբրև հետ անհատական աստեր քաջանուններ, գործ Մանուկ ինքն իրենց պահի առ, ասի լինելով այդ թիկ ասի քաջաբերել է իրենց լինելուց, բերելու ասի ասի լինելուց, որպեսզի, կրող, այդպիսի յայն քաջաբերել է իրենց իրենց լինելուց (ԽՈՒՄ 14)։ Միայն կրողանի Մանուկը և Մարտիկը յարմարակցական թաղանթներն լինելուց և լինելուց

(ԽՈՒՄ 245), և նոր գիրքին և ուղղակի գրողական թաղանթն առաջինն համար մեղադրյալներ կարողացրել, և որպեսզի նոր է չափ գրող ընդարձակել, և ժողովրդական գործունեության համար կր խորհելին։ Մինչև այսպես հայտնաբերել մեղք պետք կրած պատրաստական թխանները կր անհատական, վառված համար Մեղադրյալ, գտն Հարկը քաջանուն, և միայն գիրքին Գանդիկ կարողացրել, չենք գիրքը մեր քաջաբեր, և համարեցան իրենց գրող, մի գիրք ինչ պաշտոններով, որպեսզի իր մաս գտնող ծանոթ կրողները երևան հանել և իրենց հաղորդել, և արդյունքն այդ անհատական գիրքերն անհատական ծանոթ և կրողական թխան։ Մեղք մեր մեղքին Գանդիկի մաս, մինչև որ ասի հարմարեցնել բոլոր այդ անհատական գրողական։ Երբ որ կարծեցին թիկ ինչ որ և ինչպիսի որ պետք է՝ առաջինն և, վառված և Հարկը միայն հայտնաբերել, և ինչպես ցուցանել Մեղքը (ԽՈՒՄ 246)։ Գրողները (ԽՈՒՄ 17)։ Այդ աստերին քաջաբերական թաղանթներ կր նշանակեց 404 տարին, և այս է որ իբրև հայտն գիրք գիրք ընդունում է այժմ քննադատներն և հետաքննարկողներն կողմ, թիկակառ. այն հայտն լինելու կատարելով կողմ թխան չէր։

190. Բայց ինչ էլին Գանդիկան նշանակելները, որք իբրև լրբաբերուն գիրք մեր ուղղանա կրան այն

ԱՌԱՋԻՆ

ՆԵԱՆԱԳԻՐԵՐԸ թաղանթ թխաններ կրած են չափերն կողմ, աստեղ կարծեցան մեղքներն համարան կրողներ մեր միայն հանդիս, քանի որ սկզբնական պատմություններն ոչ մեկը գտնաբերելուց բացառական թխան մեր չէ գրած։ Ամենայն համար հին հայտնական էր՝ որք մասնաշաղկապ մասնում էլին, արիճներն համար հին փոխարինական աստեր էլին՝ գործունե թխան լինում, լսող այդ Գանդիկը յարմարեցան նորանոր ձևեր էլին՝ աստերներ հետևողական թաղանթ։ Խորհուրդներ կրող, թիկ նշանակելներ էլին իրենց լինելուց քաջաբերելուց լինելուց և լինելուց (ԽՈՒՄ 245), որ աստերան թիկ պետք անհատական կրող և լինելու փոխարինական աստեր կրող, թիկ Մեղադրյալն լրբան էր՝ իրենց լինելուց

194. Դիրքի վերջնական կազմում թևն էն
 Էտր, նոր գործի արտ. կցառ. ազդեցին գրադ-
 րա թևան և ազդեցին
 ՆՈՐ
 ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ Նակի կախողիկառ թևն էն
 առաջ կազմում ած (6) ա-
 չակերաններան, առկյան Մեարապի հասու-
 ցած 4(1) աչակերաններն ալ (ՍՈՓ. Բ. 9), որք
 առ հասարակ Թ-բգձնէլ անուշով ճանչցու ած
 էին, և եկեղեցական թարգմանա թևանց
 պաշտօն կր վարէին: Ասանք արդէն գործի
 վարժ անձեր, չառաջ իւրացու ցին Հայ
 գպրա թևան սկզբունքները, և եզան իրենց
 կարգին ազդեցին գաղափարակա թևան ու-
 առ ցիչներ և տարածողներ, տխու եղով Հա-
 յատան աշխարհի առջն կազմերը, պար-
 վաճկա եղով զլիստ որսալէս Պարական
 բաժնին մէջ: Նկատուա թևան արժանի է որ
 նոր գպրա թևան ծագու մն ու տարածու մը
 ոչ մի գիտուա թևան առիթ չառառ տիրա-
 պետաց Պարսիկ կառավարա թևան կազմէն,
 քանի որ արգիւնէք ուրիշ բան չէր, բայց
 եթէ ասորի գպրա թևան սեղ հայր անդին

195. Սուրբ Գիրքը եղած էր գիրքի
 զիստին շարժասիրիքը, Սուրբ Գիրքը պէտք
 էր ըլլար անոր նախընտան
 ՍՈՒՐԲ ԳԻՐՔԻ երանապրիքն ալ: Կորին
 ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ աշնակէ իմն կը ցոյցնէ
 թէ նշխարակ Սամուտար
 մէջ Մեարայ ձեռնարկեց Ս. Գիրքին թարգ-
 մանաթեան, Յովնան եկեղեցապիւրի և Յով-
 սէփ Պաղտայիւրի օգնաթեան, և թէ թարգ-
 մանաթիւնն ալ շրջեց՝ Եւսեփէ աշխարհի
 աշխարհին Հոսիանաթի (ԿՈՐ. 2Գ), և թէ ասա

ջին թարգմանած կատրը Առակաց գիրքն էր : նոյն բանը Խորենացի ալ կը յիշէ , մինչեւ իսկ անոնց թարգմանել կու տայ զառնելոյ՝ յայտնէ՝ և ըսէ իրաւ (ԽՈՐ. 247) : Բայց մենք կը կարծենք , որ ոչ այբուբենի առաջին թերի կազմութեան տառն Ս . Գիրքէն բան մը թարգմանած չըլլայ , և ոչ ալ Սամուստի մէջ կանոնաւոր թարգմանութիւն լրացնել հնարաւոր եղած ըլլայ : Հաւանաբար ուզած են միայն նորոգ կազմակերպութեան արդիւնքը փորձել , ինչ որ բնական էր , և Առակաց գիրքին թարգմանութիւնն են բրած : Ըստ այսմ Խորենացիին յիշատակած ամբողջ Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը , Սամուստի մէջ եղածէն պէտք է զատել , և ընդհանուր կերպով գիրքի դիտէն յառաջ եկած արդիւնքի պէս խմանալ : Աւելի որոշ պարագաներով կը պատմէ Փարպեցին Ս . Գրոց թարգմանութեան գործը : Սբանեմ Մաշուր , կ'ըսէ , և որ ընդ շահաբանիւն իմանայն էին , չէին համարձակիր աղպիսի ծանր գործի մը ձեռնարկել , սր էր Բաբբանէլ զէր ի յոյն լեզու ի հայ Բաբբան , վասնզի յունարէնի ճշմարտէս Բաբբան չէին , անոր համար թաղաւ որն ալ նախարարներն ալ իրենց հետ տանելով եկան Սահակէ խնդրել , որ հաճի աղանել ըսնի յաշտաբանիւն հաբան , և Բաբբանէլ զաբանաշտաբան իրաւան ի յոյն լեզու ի հայ Բաբբան : Սահակի զխնդիրն շատ մը համոզելի բացատրութիւններ ալ կ'աւելցնեն , և կը համոզին ըսել , թէ Ս . Գիրքի թարգմանութեամբ , Լուսաւորչին բրածին հաւատար բարիք մը պիտի ընէ ազգին (ՓԱՐ. 16) : Սահակ հաւանեցաւ իրեն եղած այս առաջարկին , և անվերջ ջանքով զոյգ և զերեւել Բաբբանեաց զաբանաշտաբան (ՓԱՐ. 17) : Յառաջ բերուած կտորներուն բազմաթիւ յայտնի կը տեսնուի , որ երկու թարգմանութիւններ եղած են ժամանակին , մին Մարտակ , իրր սկզբնական փորձ , և միւսը Սահակ , իրր վերջնական գործ : Միանգամայն նկատելով որ մեր ունեցած Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութիւնը յաւանական Եօթանասնից որինսկին վրայ ձեւուած է , սակայն բազմաթիւ տարբերութիւններ ալ ունի , որք տարական թարգմանութեան կը համապատասխանեն , նկատելով ևս որ Մարտակ

աշխատութիւնները տարբերէն գործածող գաւառներու մէջ եղած են , և մինչեւ իսկ Սահակ ինքնին առաջին անգամ տարբերէնէ թարգմանութեան մասնակցած է (ԽՈՐ. 248) . նոյնպէս գիտնալով թէ այն տառն պարսկական կառավարութեան բռնադատութեամբ տարբերէն Ս . Գիրքը միայն պաշտօնապէս կը գործածուէր . գիտելով վերջապէս որ Փարպեցին չեղակով և կրկնակով ի յոյն լեզու թարգմանութիւնը Սահակի կը վերագրէ , մենք իրաւունք կ'ունենանք եզրակացնել , թէ Ս . Գրոց թարգմանութեան առաջին կտորները կամ փորձերը Մարտակ կատարուեցան տարբերէնի վրայ , սակայն արդիւնքը գոհացուցիչ չսեպուեցաւ , և յունականին գերազանցութիւնը ընդունուած ըլլալով , Սահակ պարտաւորուեցաւ , կամ առաջին թարգմանութիւնը ուղղել յոյնի վրայ , կամ թէ նորէն թարգմանել յոյնէն՝ տարբերէնն ալ առջին ունեցալով , և այսպէս յառաջ եկաւ Ս . Գրոց ամբողջական Հայ թարգմանութիւնը Սահակէ կատարուած , և անոր թէ կախողիկական և թէ գիտական հեղինակութեամբ հաստատուած : Աւելի մանրամասնեալ հետազոտութիւնները բանասէրներուն կը թողուին :

196 . Սուրբ Գիրքէն ետքը անհրաժեշտ պէտք եղող գիրքերը ծիսական կարգադրութիւններն էին , և

ՄԻՍԱՐԱՆԻ

Սահակ ու Մարտակ ան-

կարգադրութիւն միջնակէ անոր ձեռնարկեցին , շէնքեցան զէր-

զաբանաշտաբան իմանալ ի յոյն լեզու Բաբբան ի հայերէն Բաբբանէլ (ՍՈՓ. ԺԱ. 17) : Հին պատմագիրներէն որոշակի չենք գտնել թէ որ կարգադրութիւններ կամ կանոններ ուղղակի Սահակի ձեռքէն եկան , կամ Սահակի կողմէն հաստատուեցան , թէպէտև նորեր կը յիշեն պատարագամատոյցը իբրեւ ամենէն առաջ պատրաստուած , ձեռնադրութեանց կանոնը 410'ին , աշխարհաթաղը 413'ին , քահանայաթաղը և հոգեհանգիստը անկէ ետքը , և սերմնորհնէքը 423'ին (ՅԵՎ. Ա. 327-329) : Ամէն սովոր մէջ ծիսարանի պէտքը այնչափ անհրաժեշտ էր , որ հնար չէ ևնթողել , թէ Սահակի ժամանակէն պատրաստուած չըլլան գլխաւոր խորհրդակատարութեանց կանոնները , ինչպէս են մկրտութիւնն ու զրոյմը , նշանն ու պսակը ,

բայ հշտարագրած խնամքովն յարեւել զհրածեցին է հայ լեզուն (ՍՈՓ. ԺԼ. 17)։ Այսօր նախնեաց թարգմանութեամբ ծանօթ են մեզի Բարսեղ Կեսարացի, Յովնան Սեփերեան, Եփրեմ Սարգի, Գրիգոր Աթանէսիացի, Գրիգոր Աստուածարան, Գրիգոր Նիստացի, Սեփերեան Եմեսացի, Աթանաս Ալեքսանդրացի, Կիրիլ Երաստղեմացի, Եպիփան Կիպրացի, և զես աւելի չառաւստաջին գործերս ընտիր գրութիւնք։ Բայց ոչ միայն աստուածարանական նիւթեր, այլ և փիլիսոփայականներ և պատմականներ հայերէնի թարգմանութեամբ միւս նախնանքս ձեռքով, Արիստոտէլի և Պլատոնի, Փլինի և Պարթիսի խնամատարական գիրքերք, և սերտա Կեսարացիի պատմութիւնն ա յրանիկներ, և աւելի չառաւստաթիւ գիրքեր հայտնի են մասեցի գործուն։ Այս անցողական ակնարկն իսկ բաւական է զայնքն, թէ որչափ այլ կրօնական և եկեղեցական չարմատիկով սկսաւ հայ գիրքն և հայ գրքութեան ձեւնարկը, սակայն անոր արդիւնքը այլ չըմանակէն գտաւ այստարածուեցաւ, և մասաւորական գարգացման և գրական արդիւնատարութեան ամէն ճիւղերն այլ իւր մէջը ամփոփեց։

198. Դիմելու արժանի է, որ այս բնագործակ գրական աշխատութեան մէջէն,

ՍԱՀԱԿՅԱՆ
ԿԱՆՈՆՆԵՐ
գրեթէ ակնայ, կամ չառաւստա յիշ բան կը գտնենք, որ Սահակի կամ Մարտայի անունով մակադրատ ամ

բոլոր, և բոլոր թարգմանութիւնները անտաճաճ կերպով հասած են մեզ, իբրեւ հինգերորդ դարու թարգմանչաց խաւիքն գործը։ Սակայն այս ալ բաւական է նախ երկու քին անտարբար պայծառացեալ, քանի որ գիտենք թէ երկուքն ալ հոգին էին մասնաւորին գրական աշխատութեանց, և իրենց շատեր, իրենց խրատը, և իրենց վերահսկողութիւնն էր, որ խաւիքը կ'աղեկարարէր, և որուն մէջ իրենք ալ անձամբ իրենց գրիչն ածելին և իրենց քրտնարք կը թափէին։ Սահակի անունով քանի մը մասեր կը գտնենք կանոնադրքի մէջ, որ մեր ձեռք կ'աղ օրինակին մէջ 55 գրաւորներու վերածուած են, և կը պարտաւորեն հետեւեալ կանոնները։ Թէ որչափ պարտ է զեւթն հարգարան պահել յիշեցնել

ցեւ, կանոնք 33 (ԿԼԿ. 98), Թէ որչափ անհանգիստ էր զեւթն, կանոնք 10 (ԿԼԿ. 102), Թէ որչափ պարտ է եղեւիւղացի անէլ զընտելի որչափ եկեղեցաց, կանոնք 5 (ԿԼԿ. 105), Թէ որչափ պարտ է եղեւիւղացի պահել զեւթն եկեղեցաց, կանոնք 7 (ԿԼԿ. 107), և վերջապէս՝ Յովնա պատմարար որչափ եկեղեցաց և պարտ յաղագրութեանց, ընդարձակ կանոն մը (ԿԼԿ. 109)։ Սակայն նախերը աւելի օրինակի մէջ բաժնուած են Յաղագս կախարհագրաց 7 կանոն, Յաղագս քրեականագրաց 13, Կարգ քանոնացից, 23, Կարգ վանաց, 8, Վանա գանձուց եկեղեցւոյ 12, Յաղագս պարտաց մակարդականաց 8, բովանդակ 71 գրաւորներ (ՍՈՓ. Բ. 71-134)։ Այս կանոնները ընդհանրապէս պաշտօնէից պարտաւորութեան և եկեղեցական հաստիքից մաստակարարութեան շարքը կը գտնան, և սակայն աստարչի անտար կը յիշուի, իբր աստջին հեղինակ այլ կարգադրութեանց։ Ամէն տարի մէջ յայտնի կը տեսնուի, թէ կարգի կանոնի նախանձախնդիր հոգի մը տնկեցած է Սահակ, և ապա է որ ամէն բան օրէնքի աւագ կարգադրութիւն։ Այլ գիտնալով կրօնք իբր աստղ նկատել, որ կանոնագիրքին մէջ գտնուող տարբերական և նիւթական կանոնները, քանի մը հին մակարդակի տարաւ մեկըր, և Թաղեւորի ա Գրիգորի անունով մակարդակ գրաւորներն ալ հարկաւ այլ միջոցին և Սահակի ջանքով հայերէնի վերածուեցան, և իբր եկեղեցական օրէնք հաշտուեցան։

199. Որչափ ալ մենք եղեւիւղական միայն հետամտաւ, անոնց մասին խորհրդածութեանց չենք մտնիր,

ԳԻՐԻ ԳԻՐԻՆ
ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ
սակայն հարցն չէ բարդաւորելու միայն միայն այն մեծ նշանակութեան մասին,

զոր հայ գիրքի գիտար և հայ գրքութեան կարգման թիւնն տնկեցան մեր ազգին և մեր եկեղեցւոյն պահպանութեան և աւագութեան վրայ։ Եթէ հայաց եկեղեցին իրեն յատուկ գիրքն ա գիրքերը չտանտար, երբեք պիտի չկարենար իբր լինարտարն եկեղեցի իւր գոյութիւնը ապահովել, և պէտք էր որ ձուրա էր և ընկզմէր որեւէ մէկ եկեղեցւոյ մէջ, որուն լեզուն ա գիրքն ա գիրքը իրեն համար գործածական պիտի ըլլար։

լային: Որեիցէ հանրային մարմին մը, հետը չէ որ լոկ իզձեռտ և զգացումներու ու մտքի կարենալ իւր կեանքը ապահովել: Կեանքը արտաքին և զգալի բան մըն է, և պէտք է որ արտաքին և զգալի այժմ մըն ալ զայն զայն ամրապինդ պահպանելու: Հայր, որ քաղաքական կացութեան գործը թիւնը՝ հինգերորդ դարէն սկսելով կրօնացոյց, եթէ չունենար իր զիրն ու զբաղանդութիւնը, որ իրրեւ խորիմի յոսոյ և իրրեւ հիմ հաստատութեան, անոր ազաւէնն եղաւ իւր ալեծութիւնը փառանքներուն և իւր ցրտած և վայրաւորութեան կեանքին մէջ, այսօր հազիւ թէ հայ ազգի մը յիշատակը մնացած կ'ըլլար, ինչպէս իզուր կը փնտաւին Մարտիոս Պարթևոսց, Ասորեստանաց և Բարեւոյցոց հետքերը այժմեան աշխարհի մէջ: Սահակի և Մեսրոպի խորախմբանց տեսութիւնը նշմարեց քաղաքական կեանքի քայքայեալ վիճակը նախաստեակ ազգին սպառնացած կորուստը, մարդարեւական իմն հողով զգաց ապագային ապահովութեան պէտքը, կազմեց զիրերը, սակզմեց զբաղանդութիւնը, և փրկեց մեր ապագան: Այսօր եթէ հայ կայ, աւելի քան հայկոյ արիւնը, Սահակի և Մեսրոպի միաքնն է անոր կեանքը ստուգը, և այդ մեծ բարիքն ալ եկեղեցոյ ծոցէն ծնաւ: Որչափ միաքառ բարձր, այնչափ հողով երկնային և սիրտով տառաւածահաճայ անձեր եղան Սահակ ու Մեսրոպ, եկեղեցականներու բնութիւն իսկ մը պատեց անանց չափը, և Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան հարիւրակը անցնելու տեսեց հայ եկեղեցոյ վարդապետներու և երէցներու գոտակարգին մէջ: Եկեղեցին էր՝ որ հովանաւ որեց այս գործը, եկեղեցականներ էին՝ որ նախաւորեցին ազգաշէն մեծ գործին: Գիրն ու գիրքը եկեղեցիով, եկեղեցին ալ զիրով ու զիրքով, իրարաւ անբաժան փաթիլի տնայ, գործերու փորձանքներուն, Հայուն անուր ստացնալներուն, Հայութեան անբոքերեկ փառնալներուն զէմ անվանեց այժմ կազմեցին: Տառնա հինգ գործերու մարտիրոսական նեղութիւններէ կտրը, եթէ այսօր տալիս ին հայ կայ և հայութիւն կայ, եթէ մասաւրական կենաց յաջողակ և քաղաքական կենաց ընդունակ սերունդ մը՝ ազգ մը՝ ընդ-

հանուր աշխարհի գործունքը կը գրաւէ, գայն պէտք է իրաւամբ Սահակի և Մեսրոպի անմահական գործին արդիւնքը ճանչնալ և խոստովանել: Սրահեւք անանց յիշատակը, և գոտանք պատմութեան:

200. Խաղաղական միջոց մը եղաւ Վառձապաւնի թաղաւորութիւնը: Իրաւարարներն ալ յաջող եղան, սակայն խոհական ընթացքն ալ իւր բաժինը տեսցաւ, որովհետեւ ճշմարիտ արժանեաց արդիւնք էր՝ բաժանեալ և պատակեալ հայրենիքը համաձայնութեան մէջ պահել, և երկու նախանձընդդէմ պետութիւնները գործածել, ստանց կասկածանք յարուցանելու: Խոհականութեան արդիւնքն ալ աննշանակ չեղաւ, որովհետեւ Վառձապաւնի անունն ալ կապաւած մնաց զիրի զխախտ և զբաղանդութեան գործնալուն հետ: Վառձապաւն ալ յաջողեցաւ այդ բարբոսութեան տանը անփորձ և անխախտ անցնել, մինչև իւր մահը: Վառձապաւնի թաղաւորութիւնը 21 ստոր բաւած է սովորաբար (ԽՈՐ. 248): Բայց Փարսեցին արդ թաւակներ յիշած ստան բաւ մը կ'աւելցնէ թէ Եկոյ յետ այսօրի Բաղաւաճ Վառձապաւն մահաւ և մի, թէպէտ անանք մահ Բաղաւաճ կը կարգան (ՓԱՐ. 18): Եւեղաւած յետ այսօրի՝ նախընթաց եղելութեան մը կը կապուի, և նախընթացարար տնիւք Մեսրոպի կրօնաւորիւր յաւ հիմքերէր բաւանք հայց Վառձապաւն (ՓԱՐ. 13), որով իրաւունք կը զգանք երկու մասերը իրարաւ գոմարելով 26 ստորի տալ Վառձապաւնի թաղաւորութեան: Այդ ենթադրութեամբ պէտք չենք տեսնար մերթնդմերթ ընդհատ անխախտութիւններ ենթադրելու, ինչպէս տրիչներ կը բռնադատուին ընկ տառնց հիման, սրբապի կարենան եղելութեանց կշիւր պահպանել, զոր մենք աւելի զիւրաթեամբ կը պահենք Վառձապաւնի ժամանակը երկարելով, և այն ոչ քանաւոր գրութեամբ: Վառձապաւնի թաղաւորութիւնը սկսած էր 389 թն, որով վերջը կ'ընտայ 414 թն: Մահը եղաւ հաւել ի յետիւր Զեբա-Զեբա, և Բաղաւաճ հաւել (ՓԱՐ. 18), և հարկ կը լինի զմեզ 70 տարեկանէ վեր վախճանած կարծել: Վառձապաւն միայն Սարապէս անուն քառամեայ որ-

դի մը թողուց (ԽՈՐ. 248), որ թաղաւորելու յարմար չէր, և Սահակ յանձն առաւ. անձամբ Տիգրան երթալ, և Յազկերտ Ա. թաղաւոր համեցնել, որպէսզի ներք խորովի նորէն թաղաւորութիւնը ստանձնել, որ Սահակի առաջին անգամ Տիգրան երթալէն ի վեր, լռածեալ պահեցաւ որչա՛ք յԱնյառն Բերդի (ԽՈՐ. 249): Յազկերտ հաւանեցաւ, և խորով բանալն զան ըստ ծրարացաւ, բայց այլեւս յոյժ ծեր էր, յանի որ երբեք չէր լինէր հասնող Վառաճապահի մեծ եղբայրն էր. և հազիւ կէցեալ միտս առնել ինքեանք (ՓԱՐ. 18), կամ ինչպէս ուրիշ մը կը զրէ, ի կրօնաւոր Բարեւալ (ԽՈՐ. 249): Տարիքն ալ ժամանակն ալ չէին ներեր խորովի զործանելութիւն մը ցոյց տալ. և իր օրերն ալ՝ Վառաճապահի օրերուն շարունակութիւնն եղան առանց նարսիսեան, և կարծես թէ միայն փառօք զերեւման իջնելու համար՝ վերադառնալ զան ըստ ծրարացաւ:

201. Թաղաւորական զանք նորէն զատարկ մնաց 415'ին, և մէջտեղը միայն 11 տարեկան Արաւելար կար

ԵԱՊՈՒՇ

ԹԱԳԱՒՈՐ

Արշակունի սերունդէն:

Զայն պատեն համարեցաւ.

Յազկերտ, Հայոց թաղաւորութեան

ստեղծողն առաւել ալ քնքիւ, և առկա Հայերուն մտցնել ապ իրենց ինքնութիւնը, և իր որդին Շապահի Հայոց թաղաւորի անունով Հայաստան գրկեց, իրը Պարսիկ կուսակալ մը երկիրը կառավարելու պաշտօնով: Յատկապէս հրահանգ տաւ իր անոր, անուշտ թեմաւ և թուրքական վարսիլ նախարարներուն հետ, ինչպէս և Գրեգորիոս անուշտ իրեն յանկաւ ցանկ, իրեն հանձնարարեալ և զբաղեցնող անոնց բարեկամութիւնը զրաւել, եւ ինչպէս հաւաքեալ անոնց ընտանեկան շրջանակին վրայ ազդել, որպէսզի յաջողի հետզհետէ անոնք պարսիկ կեանքին ընտելացնել, և ի դէմ իւրեքեւանց ազգայնացանել, որով միեւնոյն շարքին ի Յանայ (ԽՈՐ. 249), շարքին լայնեցան ի Բերդ (ԽՈՐ. 249), շարքին լայնեցան ի Բերդ (ԽՈՐ. 249), շարքին լայնեցան ի Բերդ (ԽՈՐ. 249): Բաւական հարաւոր էր Յազկերտի մտածմանքը, բայց զործը իրեն նպատակին համարաւորութեանց: Հայ նախարարները որչափ ալ ինքիս արարել և յեղեղելու յաղաթականութեան հակամարտ, սակայն Արշա-

կունի ազգատանձմին նախապաշար մը կը կրէին, և Սասանեան կրտսերապաշար մը իրենց վրայ չառ վառ ապաւորութիւն զործեց: Շապահի ինքն ալ ընտ. կարողութիւն մը ցոյց չտուաւ, որով պատկաւանք ազդէր, համակրութիւն չանէր, և իրեն յանձնաւոր նպատակը յաջողցնէր: Բայց նախարարները զօրաւ որ զրաւ մը չունէին, վառեղի համարաւոր Մամիկոնեան սպարապետը՝ Սահակի վեհալին՝ մնաւ իր, և Հրահատ Կամուրանը՝ Գաղաւթի որդին, որ աքսորէն ազատելով Շապահի հետ եկած ապարապետ եղած էր, չունէր այն ազդեցութիւնը, որ պէտք եղած ուղղութիւնը տար: Հայ նախարարներ Շապահի բարեկամ չեղան, բայց և ոչ ոք ինքեանք հաւաքեց զբաղեցնող (ԽՈՐ. 249): Շապահի խաղաղութիւնը զարծաւ: Հայ նախարարներուն՝ Ասամ Մակայի զինքը կը ծաղրէր՝ իրը կնամարդի, Շապահի Արմաւիրի զայն նախատելով կը քամահէր, խորով Գարգամայի զէնք ալ վերցնելով կը զիմաղրէր, հակառակութիւնը յայտնէր, բայց զիմաղրութիւն կազմելու ոչ ոք կար և ոչ զրաւ: Այդ անգլուխ և անկանոն վիճակը չարա տարի տեսց, մինչեւ որ Շապահի 419'ին, հարը հիւանդութիւնը պատարակ զանկով Պատկաւան զարծաւ, բայց պաշտօնակրներու զատածանութեամբ սպաննուեցաւ, և Յազկերտի միտս որդին Վառաճ. թաղաւորեց 420'ին: Քաղաքական կացութիւնը այսպէս ուրաւ ազդել ետքը, զատանք Սահակի և Մարտիկի զարծաւ տեսնելով:

202. Գիրի վերջնական դիմելն՝ 406'ին, մինչ խորովի մահը՝ 415'ին, երկրին խաղաղ կառավարութեան տակն, ԲԻԻԶԱՆԴԻՈՆԻ Սահակ պատեն զատա ՊԱՏՈՒԻՐԱԿԱՆԵՐ Հայաստանի պարսկական բաժնին մէջ ընդարձակել

Հայ լեզուի տառցումը, և բարեկարգել հայ ծէսով կառարար տնարարութիւնները: Երկիրը նոր ալի և նոր պայծառութիւն տաւ, զոր յարեւան զովանակելով կը հաշակ Գարգամային, մարդարեւական պատգամը կրկնելով (ԵԱՊ. ԲԱ. 9) թէ լայն երկրաւոր լայն Հայոց բերդեւոր Տեմալ ի հաւաք լայն արք հայրաւորին Սահակ, իբրեւ զնոր բաղան որ ծաղիւն զնոր (ՓԱՐ. 18): Սակայն

այդ ամենայն միայն պարսկական բաժնին մէջ կը կատարուէր, որովհետեւ յունական բաժնին մէջ իրաց կացութիւնը փոխուած էր: Թէոդոս Մեծի մահուընէ ետքը 395 թին, Արկադիոս և Անտրիոս բաժնած էին կայսրութիւնը, և Արկադիոս պահած էր իւր հօր կարգադրութիւնները Արևելքի մէջ, բայց երբ Արկադիոս մեռաւ 408 թին, և Թէոդոս Բ. Փոքրն, 7 տարեկան կայսր հռոմէական, Անթիմիոս խնամակալ փոփոխութիւններ րրաւ. զատուական վարչութեանց մէջ, և Հայաստանի յունական բաժինը, այլևս ոչ հաւասար վաւարակուհի, այլ ընտան քրքուելու իւր (ԽՈՐ. 247), Յոյն կոմսեր նշանակելով իրր կուսակալ: Հոգեւորական վարչութեան ալ ձեռներէջ եղաւ, որով Հայ զատուները քաղաքացի, վեհապետ, յաճախ Կիսար, և պարտաւորեալ եղան լըրիլ յաճախ քաղաքացի (ԽՈՐ. 248), չկընալով օգտուիլ նորոգ սկսուած Հայկական դպրութեան: Սահակ պարսկական բաժնին աշխատութիւններով զբաղած, չկրցաւ գործնական ակնարկ մը դարձնել այս կողմ, մինչև Շապուհ արքայորդուն Հայոց թագաւոր անուանուիլը: Ասոր ժամանակ ամենայն ինչ տակնուվրայ եղաւ, կարգ ու կանոն խանգարուեցաւ, նոյնիսկ Սահակի ճիգերը սկսան անպտուղ մնալ, Պարսիկ հեթանոս թագաւորէն այլևս պաշտպանութիւն չէր գտներ, անդրախ և պառակտեալ նոխարարներէն զժուար կ'ըլլար զօրաւոր հովանաւորութիւն քաղել, հետեւապէս մտածեց Սահակ պահ մը տեղի տալ, և պարագայէն օգտուելով յունական բաժնին վրայ դարձնել իւր մտադրութիւնը: Տարիէ տեղի կը հաշուենք Սահակի պարսկական բաժնին մէջ մնալը Շապուհի ժամանակ, և մերձաւորաբար 417 թին կը զննեք Սահակի յունական բաժնին անցնիլը: Իրեն կ'ընկերանային իւր ամուսնակիցը Մեսրոպ, ոչակերտներէն Բաճուրէն մը (ԽՈՐ. 233), և իւր թուները վարչական ու Հայկական ու Համազասպեան, վախճանեալ Համազասպ սպարապետին զատակները: Հեթանոս թագաւորին ընթացքէն շատած, և քրիստոնեայ տէրութեան վրայ մեծամեծ յոյսեր դրած, կ'անցնէր Սահակ սահմանադրաւոր, բայց մեծ յատախարութեան զիմաց զանուեցաւ, որովհետեւ Անտ-

առիոս, որ Պանսական և Հայկական զատուներու մեծ բզեշին էր, յայտնի կերպով արգելեց Սահակի Հայերէն գիր ու դպրութիւն ուսուցանել, մինչև որ յատկապէս կայսերական կառավարութեան արտօնութիւն չհասնէր: Սահակ պարտաւորուեցաւ արտօնութիւնը ձեռք ձգելու. աշխատիլ: Յատու գիր մը գրեց Թէոդոս կայսեր, բացատրեց իւր միտքը և իրեն գէմ դրուած արգելքը, և ինչորեց որ իւր Հայոց կաթողիկոս, յունական բաժնին վրայ ալ իւր իրաւասութիւնը ճանչցուի, և հայերէն ուսումները չարգելուին: Գիր մըն ալ գրեց Կոստանդնուպոլսոյ Ատաղիկա պատրիարքին, որպէսզի թագաւորին մօտ բարեխօսէ և իւր առաջարկութեանց կատարմանը օգնէ: Մեսրոպն ու վարդանը, և Դերջանու Գնիթ կաթիկոսը, իրր պատգամաւորներ որոշեց և Անատոլիոս ալ ինչորեց, որ պատգամաւորութեան ուղևորութիւնը դիւրացնէ: Իսկ մինչև որ պատգամաւորութիւնը Բիւզանդիոնէ դառնայ, ինքն ալ քաշու եցաւ: Մեկտեղ քաղաքը, մէկտեղ բերած աշակերտներովը, որոնց գլխաւորն էր Ղևոնդ վանանդեցին, և հիւր մնաց Ալիակիոսի, որ երկրորդ Հայոց մետրապոլիտն էր (ԽՈՐ. 252): Պատմիչը կը գրէ, թէ միշտ է յեռն քրքուելու քրքուելու լըրիլ զքրքուելու լըրիլ, և թէ առհասարակ քրքուելու լըրիլ (ԽՈՐ. 253), որով կը ցուցնէ թէ Անատոլիոս հարկ տեսաւ. մինչև իսկ պատգամաւորութիւնը ճանապարհ հանելու համար, նոխապէս Բիւզանդիոնէ հաճութիւն ստանալ: Իսկ Սահակ հարկաւ բոլոր տները Մեկտեղէն մէջ չկրցաւ փակուիլ, այլ պէտք ունեցաւ ստէպ Անատոլիոսը տեսնել, և Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսին հիւրասիրութիւնը վայելել, որ էր Փիրմոս, յաջորդն Հելլադիոսի, յաջորդին Բարսեղի:

203. Պատգամաւորութեան ելքը յաջող եղաւ, և առին շէր յաւային և շէր օն յաւային (ԽՈՐ. 253): Թէոդոս ՍԱՅՈՒԱՍ Փոքր 16 տարեկան եղած ԱՐՏՕՆՈՒԹԻՒՆԸ էր, խնամակալութիւնն ալ իւր Պաղարիս քրքու ձեռքն անցած էր, ուխտեալ կուսան մը, ստակոսին ծագկահասակ, և բոլորովին բարկաշատ թեանց նախընտր: Ատաղիկա ալ,

[illegible]

Թէ, ու սկիզբ ուր, Վատիկանի մասննագրաւորին մէջ, զանազան զիրերու զանազաներուն կարգին նկարուած է Յովհանն Կոստանտինի ալ՝ ձեռքը հայեքէն աչքու բէնով։ Ինչպէս զիսկ տրքանիքին կողմէն եղած չնորհնութան կարգին հրամայուած էր եւս, որ Սահակի եւ զպրօքներու համար Գաբրիէլ եւ Զաքարիէն, Վարդանի աչքուած էր ստորատեղաւոր տատիճան, եւ Կարնայ զաշտին վրայ նորէն քաղաք մը պիտի շինուէր ու ամրանար, իբր կեդրան եւ զգեակ Յաննական Հայաստանին, այն որ Թէոփոս պոլիս կոչուեցաւ, բայց աւերի սովորաբար Կարնայ Գաղաթ կամ Կարին անուանով ճանչցուեցաւ։ Իսկ Մհարապի արուեցաւ Սէլեւքիէնի (հՈՒՔ 255) կամ Ալեքսանդրի (հՈՒՔ 27) պատիւ, որ կը պատասխանէ եկեղեցական ու ամամբ զարգացեալ կրօնաւորներու արուած պատուոյ տատիճանին, որ մեր մէջ Վարդապետ անուանով ճանչցուած է։ Ըստ այսմ պատմիչներէն ամենք Մհարապի արուած տատիճանը Ռոմանուս-Բիւն Վարդապետ-Բիւն սրբոյն Բազիլիոս Սեբեքեանի, եւ Ժնոյ եւ Գրիգոր Վարդապետ Նեա զատակցութիւն կոչած են (ԱՐԾ 78), որ Մհարապի սկսելով սրոյ զատակարար մը կազմած է Հայ եկեղեցւոյ մէջ։ Անոր համար վարդապետներու արուած կրօնականներուն մէջ ընդհանրապէս Մհարապի կ'անուանի զատակարարին սկզբնաւորութիւնը։

204. *Մեկտապ ու վարդան ու Վնիֆ*
Կաթերսկունն և պատրիարքական հրամանա-

ሀሀጊሀፋኮ

ԿԵՐԱԴԱՐՁԸ

գիրները ուսում, և յա-
սուկ պատիւներով փա-
ռաւ որտեւ, Բիւզան-
դիանէ, զառնայրով Անտ-

աղիտի տի ներկայացուցին բերած հրամանա-
գիրքին, և պէտք է բռնել, թէ Անաստղիտս,
որ ինք իր զրախ բան մը բռնելու վարձանած
էր, հրամանը ստանալէ հաջորդ առաւելօքն
զիւ բացուց Սահակի գործունէութիւններ, և
առատացուց գրամական օգնութիւնները և
պաշտօնական համայնութիւնները: Այս
կերպով հայերէն լեզուի ուսումը չափ
առարժուեցաւ և գործողացաւ յառաժան
բաժնին մէջ, աւելի յաջողութեամբ՝ քան
պարսկական բաժնին մէջ, չնայելի բազմա-
տալէս լատիպէն կարգութեան, զոր ունէին
այն գաւառները: Սահակի ոչ ոք աշխատա-

անհատական ընդունելություն կը գտնվի, կը հասնի բոլոր աստվածություններուն, Արատշէսը թագաւոր կը հռչակուի, անոր Պահապանական Սատանան կոչու մով Արատշէսի կը փոխուի, հաշտութիւնը կը հաստատուի, և մարտիկ մահացան յանգանայ Դիւն: Բոլոր մասնակարգութիւնը և զինուորական հրամանատարութիւնը հայ թագաւորին և հայ նախարարներուն կը թաղուի, առանց պարսիկ Վերականգնող (ԽՈՒՐ. 256): Եղանակելի է մարտիկ մահացան լացատարութիւնը, փոխանակ Ներման բաւր գործածելու, որ խոր մէջ ասորնացոյցի անհաղթ մը տնի, աստից հետանալու համար մեր օրերը մահացան լացատարութիւնը, իրեն նոր գիտ մը գործածուեցաւ, մինչ 15 դարեր աստի մերկաններուն ծանօթ եղած լինելը կը տեսնուի: Արատշէս-Արատշէսի թագաւորութիւնը պիտի նշանակենք 422 թին: Տակաւին անշափահաւ կը նկատուէր 18 տարեկան թագաւորը, եթէ ոչ օրինօք, գտնել իրօք, և խնամակարի պէտք տնի: Այս անունով մէկ մը պաշտօնապէս չեղաւ: Միայն բարդական պատմութեան աստի մը Մահակի վրայ ծանրացաւ, որպէս չեղաւ աստի մը պաշտօնապէս անփորձ թագաւորը: Գործադրող Արատշէս չեղաւ ինչ որ Վրամշտապուհի մը օրինակ կը սպասուէր, և ինքզինքը աստի անկարգութեանց: Պատմագիրները աստի գոյնեղութիւնը կը նկարագրեն զինքը, թէ էր այդ մահուի և ինքնու, թէ քաղաք անապատ-Ներմէ քաղաք Վրամշտապուհին, թէ զեղեւ և յանգան քաղաք կը հետեւէր (ՓՈՒՐ. 19), և թէ անապատ անապատ զանգան յանգան (ԽՈՒՐ. 262):

206. Մահակի մեկնելէն ետքը, Մարտապարկուն որ կերպով վարեց իր պաշտօնը յանական բամբին մէջ, ամէն կողմ զարդներ բաշտ և տեսչներ հաստատուեց: Գնիթ կարկուտու Գերջանի զարդներուն վերակարգութիւնը աստիանց, Գանան եկեղեցոցի յանձնուեցան եկեղեցոց պարիսպները կառուին զարդները, ինչպէս Ենովք Սպերցիին՝ Սպերցի զատին զարդները (ԽՈՒՐ. 258): Իսկ Սիւնեացի նահանգին համար նշանակուեցաւ Անանիոս կարկուտու, որուն պաշտօնը կը կանգնէր Վրամշտապուհի նա-

խարարը, զոր իրը այդ Խորհրդանշան և անհանգիստ և յանգան կը գտնուէր (ԽՈՒՐ. 25): Անոր ընդհանրապէս իրենց զատաններուն կարկուտներն էին, որոնք պատիւ կը համարէին զարդներուն տեսչի պաշտօնը, և հոգեւորական և կրթական զարդերը միանգամայն կը վարէին: Մարտապարկուն անհանգիստ կեդրոնական հաստատութիւն մըն ալ կարգուի, աստից նորանոր աստիցներ կարկուտին համար, և աստից ընտրեց ճաղգամքի կամ ճաղգամքի հովիտը, զոր շատեր կը նշանակէին Խորհրդամի հովիտին հետ, այլ աստեղեկաւ եղած զննութիւններ և աշխարհագրական տեղեկութեանց մերձեցումներ կը նշանակեն Սպերցի մօտ, այլմիան Մատակաւրէ կոչուած զեղեցիկ հովիտին հետ: Այնտեղ Մարտապարկուն թաղանթանց զարդերէն-Ներմէն առանց Խորհրդամի աստի մը զարդէն արտեւոր անհանգիստ, լոկ արտաքին աստի ձեւով, այլ ինքն զինքն առանց Խորհրդամի անհանգիստ և ինքն զինքն զարդէն (ԽՈՒՐ. 257), ինչ որ կը ցուցնէ, թէ զարդութեանց հետ վրամշտական կրթութիւնն ալ կը միանայ, որով ճաղգամքի վարչապետանցը իրեն սպասուի զարդերուն քերտ անկարծիքը պէտք է նկատուի: Պահ մը Մարտապարկուն անհանգիստ հաստատութիւնը կատարելէ ետքը, Գեանց Վրամշտապուհին վերակարգութեան թագաւոր և ինքն աստի ձեւանքի վրամշտը:

207. Աստիկոս պարսկաւորէ Մահակի աստի մը զինքն մէջ յիշուած էին Բարդու-

րիտանաց արքային հետեւողները, և յանձնարարուած էր որ անանց հետամտի, որպէս կամ

զինքնին հանգիստ և իրենց վարչապետութեան հրամարի, և եթէ հասնելին Մահակի կ'ըսուէր հանգիստ և հանգիստ (ԽՈՒՐ. 255): Մահակի կ'ըսուէր թէ բաւական տան յանգիստ անանցմով զարդի Գեանց բամբին մէջ եղած տան, աստի երբոր մեկնելու կաւ Մարտապարկուն յանձնարարեց անգիստ անհանգիստ Խորհրդամի, և եթէ զարդանք և զարդանք յանգիստ, զարդանք հանգիստ (ԽՈՒՐ. 256): Այս աստի միայն կը յիշուին Բարդուի անունով արքայուն արքայը, որոնք պէտք է միանան համարի աստիները ետքը ճաղգամքի վարչապետութեան:

կանոնին մէջ յիշուած Մծղնէից աղանդին հետ (ԱԱՆ. 118): Իսկ Մծղնէայք ալ Յոյնե-
րէն Եւթակտեան կամ Մետաքեան կոչուածներն են, որոնց առաջին անունը յունարէն բա-
ռէն ծագում առած է, և երկրորդը նոյնա-
նշան տառերէն Մէյէլա՝ բառէն, որ մեր
մէջ Մշնէայ տառադարձուած է (ԱԱՐ. 42):
Աղանդին ծագումը Ասորիքէն կը կարծուի,
իսկ վարդապետութիւնին էր ամէն օրէնք
և ամէն պաշտամունք աւելորդ համարիլ,
և ամէն անկարգութիւն և ամպարչտութիւն
և պղծութիւն համարձակ գործել, պարզ
ազօք մը լատական համարելով ամէն մեղ-
քէ սրբուկու: Այդ աղանդաւորները իրենց
վարդապետութեան մոլեռանդ բոլորքում
տալով, ամէն արտաքին բնութիւն և յա-
փըշտակութիւն և անիրաւութիւն ալ հա-
մարձակ կը գործէին, և հասարակ եղեւնու-
գործի կերպարանը կ'առնէին: Հարկաւ ասկէ
յառաջ եկած է իրենց դէմ խառտութիւն գոր-
ծածելու որոշումը, մինչև իսկ շարժանք
հաշտելու հետեւնապիտան ժամանակներէ միա-
ցորդ մը կը կարծուի այդ աղանդը, քրիս-
տոնէութեան ժամանակ անոր գոյնը առած,
և այս պատճառաւ է որ հեթանոսութեան
միացորդ ալ կարծուած է անոնց գոյութիւ-
նը: Դիտելով որ այս անդամ ալ Մետաք
Գողթն գաւառէ կը սկսի իրեն յանձնուած
քննութիւնը կատարել, բոլորովին անտեղի
չէր ըլլար, եթէ առաջին անգամ ալ Մետաքի
Գողթն գաւառի մէջ հեթանոսութեան հետ-
քերը ջնջելու աշխատութիւնը, սոյն այս աղան-
դաւորներուն համար եղած ըսէինք (§ 187):
Արդէն Խորենացին ալ սոյն Բորբորիտանե-
րուն կամ Մծղնէայներուն երևուցիւր կ'ան-
ուանէ Քաջեւ աբաբ Գառնա-Նիւա՝ հեթանոս-
էն աղանդայն, ի ծանակէ անիշառնութեան ի վե-
րեւեւ (ԽՈՐ. 258): Մետաք նոյն կու գայ
Գողթն, ուր իւր առաջին հովանաւորին
Շարիթ իշխանին որդւոյն՝ Գիտ իշխանին
օգնականութեամբ կը յաջողի քննել ա-
ղանդաւորները: Անկէ կ'անցնի Բալասական
դաշտը, ուր ուրիշ խումբ մը կայր ապաս-
տանած, զբաղման յազմութեան քէ, իսկ զա-
հառնալով մինչև Հոնաց իշխանութեան
կողմերը կը հալածէ, և Մուշէ Տարնեցի
եպիսկոպոսը պատած կողմերուն հսկող կը
թողու, և ինքը կ'անցնի Գաղամանայ ձորը՝

Ուսի նահանգին մէջ: Հոն ալ կը յաջողի
աղանդաւորները ի գիտութեան հաշտութեան
ձեւ, օգնականութեամբ Խորա իշխանի: Ասոր
վրայ Տաշիրքի Աշուշա իշխանէն ալ կը հրա-
ւիրուի իւր կողմերն ալ այցելել յազմա շարժ-
քայ, և այնտեղ ալ յաջողութեամբ կը
պատկուին Մետաքի քարոզութիւնները, ա-
ռանց պէտք ունենալու շարժանք
և ընդունած հրահանգն ու իշխանութիւնը
գործածել (ԽՈՐ. 258): Յայդմ նախադասելի
կ'երևի մեզի Խորենացւոյ վկայութիւնը,
քան միւս կենսագիրին ըսածը, թէ Մետ-
աք անասանները խոչտանալու և տանջե-
լու ձեռնարկած ըլլայ, և խառնալ և ճիւղ
և պէտք իւրաքանչիւր հետաքննելու պէտք
ունեցած ըլլայ (ՍՈՓ. ԺԱ. 15): Մետաք եր-
կու տարիի չափ աշխատած պիտի ըլլայ թէ
զպրոցներու համար և թէ աղանդաւորաց
դէմ, այնպէս որ իւր շրջադայութիւնը ա-
ւարակով, նորէն Արարատ գաւառի կեղ-
րանը Սահակի մօտ գտնալը և Վաղարշա-
պատ համարը, հազիւ 423'ին վերջերը կրնայ
տեղի ունեցած ըլլալ, երբ արդէն Արարտէս
թագաւորած էր, և երկրին մէջ փոքրիւստէ
հանդարտութիւն սկսած էր:

208. Ուրախութեան ասիթ եղաւ եր-
կու քին ալ նորէն իրարու հանդիպելնին: Միւս-
թարական էր որ բաւա-
կան տարիներ աստ և անդ
ՍՈՓՈՒՄԸ թափառելէ ու տուապե-
լէ հոգը, հանդարտօրէն
ուսումնական գործերու պարտապաշտութիւն
կը դանկին: Այն տառն ժամանակն ալ աւելի
ընդարձակել հայ գրականութիւնը, և գոյն
ճարտարներու համար յարմար աշակերտներ
յղել ուսումնական կեդրոնները, որպէսզի
ևս քանզիս վարժութիւն օտարալեզու ուս-
մանց մէջ, ծանօթանան անոնց լատիներէն
մասնագրութեանց հետ, և ճարտար թարգ-
մանութեամբ ճոխացնեն հայ գրականու-
թեան պաշարը, որպէսզի Հայեր կարողա-
նան անոնցմէ օգտուիլ, ասանց օտար լեզ-
ուաց համար երկար տարիներ վատնելու:
Առաջին ընտրուածներն եղան Յովսէփ Պազ-
նուցի և Եղնիկ Կազրացի, որոց պաշտօն
արուեստը Եղնիկ երթալ և տարի մասե-
նադրութեամբ զբաղել, և անկէ հոգը Բիւ-
զանդիս անցնիլ: Ըստ այսմ ուղևորեցան

և սկսան ստորերէն մասնազիրներ գտակ, բայց հրապարակաւ խաղա ստանալով, թէ Բիւզանդիոյ համար ուրիշներ կը նշանակուին (ԽՈՐ. 258), անմիջապէս ինչ գիրք որ ընտրած էին հաստատրիմ անձանց ձևօք մեծ վարդապետներուն զրկեցին (ՍՈՓ. ԺԱ. 16), և իրենք առանց հրաժարի Եղեախայէ Բիւզանդիոյ անցան: Այնպէս հասան ևս Ղեւոնդ Վանանդեցի և Կորիւն Սթանչեկի, որոց համար թէպէտ գրուած է թէ յետեւից կռիւն, սակայն ուրիշ անգի համար սահմանուած ըլլալին ըսուած չէ, այլ միայն իւրովի կանխած ըլլալուն վրայ խմբադրուէ: Բիւզանդիոյ անունը հրապարակէ էր ամենուն համար, ուստի նաև Յովհանն Եկեղեցացի և Արձան Արքայի, որք Կեսարիոյ զրկուած էին, բայց անգիւնէն զմզմէ ճաշակը կը զեղերէին, անոնք ալ միաներուն ևս: Են հասան Բիւզանդիոյ, և վեցն ալ լատ. ընդունելութիւն գտան Աստիկոս պատրիարքէն, Սահակի և Մեսրոպի մտերիմ բարեկամէն (ԽՈՐ. 259): Թէպէտև այսանոց պատմիչը Մատթէոս պատրիարքի անունը կուտայ, սակայն ժամանակագրական թիւրիմացութիւններ սովորական են խորհրդայն պատմութեան մէջ: Մատթէոս 431'ին աթուր քործարացու, իսկ մինչև 426 Աստիկոսն էր, անկէ ետքը Սիսինիոս մինչև 428, անկէ ետքը Նեստոր մինչև 431, և միայն Նեստորի անուամբն էր ետքը ընտրուեցու: Մատթէոս 431'ին աթուր քործարացու: Իսկ այս ստաքտ մեկըր անգի ունեցան Մեսրոպի Վաղարշապատ գտնալէն անմիջապէս ետքը, 426'էն առաջ, և Աստիկոսի պատրիարքութեան օրով, քանի որ Մատթէոսի ընտրութեան տարին Սահակ արդէն աքսորուած էր Պարսկաստան: Բիւզանդիոյ գաղտնիքը, ինչ կերպով ալ գտած ըլլան, արդիւնաւոր եղան նախնայորէ քաջեց եղեալ առաջ, ամենայն ժրտութեամբ աշխատեցան, և ինչ լաւագոյն հեղինակներէն ի խաբարէն և ի իրենց (ԽՈՐ. 259):

209. Յարմարագոյն կը գտնենք այդ միջոցին յիշել Մեսրոպի մի այլ աշխատութիւնը, զոր կատարեց զրացի ազգերու օգտին, համաձայն մերազնեայ պատմիչներու: Հայոց անգիր վիճակը հասարակ էր զրացի ժողովուրդներուն ալ, և Հայոց բախ-

տարու իր հարկաւ անոնց ալ նախանձր պիտի չարժէր: Մեսրոպի համար ստորածուած էր իրենց գիրքերու:

ՎՐԱՅ-ԱՂՈՒԱՆԵՑ
ԳԻՐԵՐԸ

Հարիչ, ուստի Վրաց կողմանէ ևս կը հրապարակուէր, իրենց համար ալ նոր տառեր կազմել, և Մեսրոպ սիրով կ'երթար Վրաստան, և կը ներկայանար Բակուր թագաւորին և Մովսէս Կախկապտապետին (ԿՈՐ. 25): Վրաց լեզուին բոլոր մանրամասնութեանց լատ. անգիւնաւոր համար, Քրէստ և ճշմարտեամբ մարդ մը կը գտնէր իրեն օգնական: Ջաղայ գալիքը (ԿՈՐ. 26), և այնպէս կը կազմէր և կը լրացնէր վրացերէն այբուրէնը, և թագաւորին պաշտպանութեամբ աղաքներ ժողովելով և զարդաներ ընտրելով անձամբ առաջին ուսուցումը կը սկսէր, և բաւական ժամանակ սովորեցնելէն և վարձակներէն խաբար, իւր աշակերտներէն Սամուէլ Տաշրացին, այնպէս կը թողար (ԿՈՐ. 26) և ինքն կ'անցնէր Աղուանից երկիրը: Բենիամին անուն մէկ մը, ազգու. Աղուան, հաստատու եղած էր Մեսրոպի գիւտին, ու անանկով և ունեւորով Հայ լեզուին զարգացումը, և Մեսրոպի իրր աշակերտ հետևելով, և ուղուաներէն անգիւնութիւնները հաղորդելով, վերջապէս գոյն համոզեց իրեն երկրին ալ օգտակար ըլլալ: Մեսրոպ Բենիամինի հետ Աղուանից երկիրը գալով կը ներկայանար Արաբալ թագաւորին և Երեմիոյ Կախկապտապետին: Այստեղ ալ տատերու կազմութեան գործը տարակելով ուսուցման և հակողութեան պաշտօնն ալ կը կատարէր միջոց մը, վայելելով Աղուանից թագաւորին և Կախկապտապետին հօր պաշտպանութիւնը, և այնչափ արդիւնաւոր կ'ըլլար Մեսրոպի արդիւնքը, որ ճշմարտեամբ և անսխալեայ աշխատեց և անսխալեայ և անսխալեայ մէջ ճշմարտեամբ և առաջնութեամբ և առաջնութեամբ և առաջնութեամբ (ԿՈՐ. 31), որ է ըսել Ս. Գրոց թարգմանութիւնն ալ կ'ունենային: Մեսրոպ ժամակ մըն ալ այստեղ աշխատելէն ետքը, կրթական գործին հակողութիւնը կը յանձնէր իւր աշակերտներէն Մուչեկ Բարսապետին և Յովնաթան Աղուանին, անցում մըն ալ կ'այցելէր Վրաց, որոնց թագաւորած էր Արձաղ (ԿՈՐ. 32) կամ Արձիկ (ԽՈՐ. 258), և անկէ կը գտնար

բաստանութիւնները, Վլաւմ գործին օրինու-
կան ձեւ. տալու համար, Արատաշիրն ու Սա-
հակն ու Տիգրանն կանչեց,
և անոնք իրենց հաւա-
տարմութիւնը Զատագո-
վեցին: Վլաւմ կ'աշխա-
տէր որ Սահակը պաշտօնի վրայ մնայ,
և Սուրեն Պահլավին պաշտօն տուաւ որ
անիկայ համազէ նախարարներուն հետ
միանալ Արատաշիրի դէմ. սակայն Սահակ
անդրդուելի կերպով կը պատասխանէ, թէ
Արատաշիր հաւատարմութեան մասին վատ-
թարութիւն ըրած չէ, քրիստոնէութեան
սրբանուէր օրէնքներու դէմ մեղանշած է,
բայց անիկայ ձեռք օրէնքով աւելի քաշմեա-
նքով է և ձեռքառեաց (ՓԱՐ. 24): Վլաւմ տես-
նելով թէ Սահակը դուրս թողլու միջոցն ու
չյաջողի, քաշմաբեւ աշտն կը դաժարէ, ուր
նախարարներ քաշմա ղաթեբեանաւիտն և ագի-
պիտն անքաշմաւիտն կը խօսին թաղաու-
րին և կաթողիկոսին դէմ (ՓԱՐ. 24), և Սա-
հակին կանուխէն Յունաց կայսեր և հայրա-
պետին ըրած թղթակցութիւնը իրր քաղա-
քական դատաճանաթիւն կը ներկայեն (ԱՐՄ.
29): Իսկ Սուրմակ խեղճ քան անհաճախ և
առաւել ղաթեպեւ քան ղաթեպեւ ձեռքառեւ (ՓԱՐ.
23), և ամենքն ու միաձայնութեամբ յանձն
կ'առնուին, թէ քան չ' իսկ ևս պիտի է խե-
ղճաբ, թող ինքն պարտի ըստ յանձնի ինք-
նաբար (ՓԱՐ. 24): Ասկէ յաջող պա-
րազայ մը չէին կրնար սպասել Վլաւմ ու իւր
աւագանին ու, և թաղաուորական վճռով
Արատաշիր կը զրկուէր թաղաուորականէ, և
Սահակ կաթողիկոսութեան, Վիսմիրաւ-
պետն պարսիկ կ'անուանուէր մարզպան հա-
յաստանի, և Սուրմակ Մանազկերտացի կը
նշանակուէր կաթողիկոս (ԽՈՐ. 265) ինչպէս
որ ղաթեպեւ Եղիսիպոսապետն էր իմ ձեռ-
քառեւ խեղճաբ (ԽՈՐ. 264): Արատաշիրի հա-
մար հրամայու եղաւ անքեւ ագիպեւ ղեւ, և
ղաթեպեւ ինչ ագիպեւ անքեւ յարաւանիս, ղեւապեւ
և ղեւիս Սահակ իրրու. աքսորական Պարս-
կաստանի մէջ պահեցին, և ղաթեպեւ Եղիսիպո-
սապետն և ու յարաւանիս զրաւ եցին: Արատա-
շիրի և Սահակի համար բերդարգիլ բան-
տարկութեան տեղ մը յիշուած չէ, և կ'ը-
րուի թէ Տիգրանի մէջ պահուեցան տանելի
կերպով մը: Եթէ այդ գործողութեանց որ-

տաքին ձեւերը նայինք, և կողմէն իւր կաթողիկոսի թեան համար կազմակերպ և վեհապետական իշխան սաջարկին հասաստութիւն օրինական ձեւեր կարձ պակսէր Նիկեացոյ կամ, տարրին համամասութիւնը, և այս բանով եղաւ որ Սահակը օրինաւորապէս կաթողիկոսութենէ զտարած չսեպուէր, և Սուրմակ հոգեւորական իշխանութեան կառարկապէս չտիրանար: Սա կրցաւ հայրապետանոցը դբաւել, կալուածներուն տիրանալ, և Պարսիկ կառավարութեան կողմէն Հոյ եկեղեցոյ պէս նկատուիլ, այլ ներքին հոգեւորական իշխանութեան իրաւները չկրցաւ գործադրել: Հոյ եպիսկոպոսութիւնը և քահանայական խումբերու աւագութիւնը մեծաւ մասամբ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան ձեռքն էր անցած, որք ոչ մի կերպով չուզեցին իրենց վարդապետներէն բաժնուիլ, և ոչ ու Սուրմակը իբր օրինաւոր կաթողիկոս ճանչնալ: Ժողովուրդն ալ, որ մասնակից չէր նախարարներուն անձնասէր և ազգակործան խորհուրդներուն, այդ մասին իւր հոգեւոր պետերուն հետ կապուած մնաց: Բաշեմէնէ եպիսկոպոսաց ժիշտ միացած մնացին հաճեց իշխան Մեսրոպ (ԱՌՌ-266), որ կերպով մը Սահակի տեղակալ նկատուեցաւ: Հայաստանի մէջ, անոր հետ ներքին յարաբերութիւնները երբեք չզարկեցան, և Սուրմակ հակառակութեամբ եղաւ պարզապէս, և այնպէս ալ մնաց ժամանակին սերունդին աչքին և պատմութեան ուղիւ: Բնական էր որ Սուրմակի իրաւասութիւնը չկարենար ճանչցուիլ Յունական բաժնին մէջ, ուստի Անատոլիոս, իբր ընդհանուր կուսակալ՝ Յունական Հայաստանի հոգեւորական գլուխ նշանակեց Հատուկ Կուսակազմին (ԱՌՄ-50) կամ Կուկարաթիցին, որ թէպէտ եպիսկոպոսապետ կրկնուի, այլ հասնորէն Կեսարիոս արքեպիսկոպոսին ենթարկուած էր:

213. Այդ կացութեան ներքեւ Սարմակ և ոչ իսկ իւր կուսակից նախապարները կրցրաւ զտհաշնել, և շուտով ի նոցն Նախարարն Լաւրէնտիս յախառն, որունք ստարի մը հաքը Վլաամի գիմնոյժ նոր կաթողիկոս ու զե-

նախնայական զորքերը կը մերժէ, և իբր պարզեւ կը խնդրէ, որ Հայոց նախնայական զորքերը պահպանեն և մարդկային չկարենան աշխարհը, Հրահանգ Կառավարականի որդին Գաղատի իւր աստիճանին մէջ վերահաստատուի, և Վարդան իւր թոռը Մամիկոնեանց ստանալէտ թիւան զլուի ճանչցուի: Վասն իր չնորէ խնդիրները, միանգամայն անոր կը դարձնէ աւելի որ իրեն բնակութիւն և ապրուստ ունենայ (ԽՈՐ. 267): Այս պայմաններով Սահակ նորէն Հայաստան կը գտնուի 432 թին, չորս տարուան ապստամբական թաղակոյտ թիւնէ հաքը:

215. Նոր կացութիւն մը կը ստեղծուի Հայաստանի մէջ: Կատարեալ կարգաւորութիւն չէր, բայց մասնաւոր գոհունակութիւններ տուի մանի վիճակ մըն էր, որովհետեւ Վիսմիրչու-

պուհի ալ հրահանգ արտած էր Հայերը չնկողն, հնարաւոր դիւրութիւնները բնօրինակ, կրօնական խնդիրները ազատ թողուլ, և Պարսից արքայականութիւնը սիրելի ընել տալ: Էջմիածինը կամ Վաղարշապատի կաթողիկէն Շմուկի ձեռքն էր, որով Սահակ իրեն աթոռանիստ ըրաւ: Բաղրեւանդոյ լուսաւորչաւն տաճարը, որ ծագէր յերկուստ լայն ի հրեայէն Գրիգորի Գրիգորի (ԽՈՐ. 259), որ է այժմեան Արաշկերտի Իւստիանի վանքը: Միանգամայն Մեարտը պաշտօնապէս իւրեւորէր յերկուստ ի Վաղարշապատի, իբր իւր անգղապարհ հազարապետի գործերու համար այնտեղ զիմուները գոհացնելու, և Շմուկի գործառնութեանց վրայ հակելու: Ինքն Սահակ Բաղրեւանդ կը մնար, իրեն չորսը ունենալով իւր աշակերտներէն քանի մը հարս, և անոնց զլուի Ղեւոնդ Վանանդեցին, որ նոր հայրապետանոցին մէջ Սահակի գլխաւոր օգնականն եղաւ: Կատարեալ պարզ զառնալէն հաքը (ԱՐՄ. 81): Իսկ Շմուկ միանակ ստակ զիգելու մատակը, եկեղեցական կարողաններ իրացնելու կ'աշխատէր, և ուրիշ վիճակներու իրաւունքներն ալ վայելելու: Համար, վախճանեալ կախկոյտներու յաջորդներ ձեռնադրելու: Հաւանութիւն չէր տար, պաշտօնի վրայ եղողներն ալ անտի պատճառանքներով կամ քոյն ինչ գործառն քոյն

կը հալածէր և կը հետապնդէր, և անոնց ամենաւն իրաւունքները իրեն կը կորզէր: Իւր կենցաղական վիճակն ալ ըստ ամենայնի կը նմանէր Վաղարշ Բագրեւանդի (ԽՈՐ. 268), ինչնէն առն մը կերպարանը ստալով Գրիգորեանութիւն և ներսէններու սրբաւորն հայրապետանոցին: Այստեղեւորք կախկոյտներ և նախարարներ չաւ մատակը թիւն չորսը տուցին, քանի որ Սահակի ներկայութեամբ կը միախառնէին, որ ոչ միայն Բաղրեւանդի կեղծութիւն իւր հակադրութիւնը կը տարածէր, և իւր աշակերտներով պէտք եղած հալածութիւնը կը կատարէր, այլեւ ծերացեալ հասակին ներկայն չափ գոհացան կողմեր կը չըմէր, և ժողովուրդը կը միախառնէր, մանաւանդ Տարնի կողմերը: Այս պատճառով կրցաւ Շմուկ աւելի աւելի աթոռանիստ լայն մնալ, պաշտօնը չարտնակել, և մնալի է հրահանգ Կառավարութեան մէջ (ԽՈՐ. 269):

216. Սահակ թէպէտ ծերացեալ, թէպէտ առանձնացեալ, և զրեթէ անպաշտօն հայրապետութեան զերի ԵՓԵՍՍԻ մէջ վախճան, ոչ միայն ԿԱՆՈՆԵՐԸ ազգային եկեղեցիով կը գրադէր, այլեւ բնօրինակ եկեղեցոյ չափերուն և քրիստոնէական վարդապետութեան ճշգրտութեան համար աշխարհը հակադրութիւն կ'ընէր: Նեատոր Գերմանիկի, Անտիոքի զպրոցի աշակերտներէն, 428 թին Սիսինիոսի յաջորդած էր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան մէջ, ըստ ական հոգակ աստեղծ ըլլալով Արիանոսաց և Նովատեանց զէմ վարած պաշտօններով: Քրիստոսի աստուածութեան և Բանին մարդկայնութեան խորհուրդը պաշտպանելով, և Քրիստոսի ճշմարիտ Աստուած և ճշմարիտ մարդ ըլլալը բացատրելով, ական բնակ թէ Աստուած ի մարդն բնակեալ է միայն և անմահ է ամէն մարդկային բնութեան գործերէ, որով երկու տարրեր անձեր կ'ենթադրէր ի Քրիստոս, և մարդկայնութիւնը և միաւորութիւնը քննած կ'ըլլար, վերջապէս գործ անօրէնութիւններն ալ միայնոյ մարդոյ վերադրելով, պարզապէս մարդկայն անկողնաք մը քարոզած կ'ըլլար: Այդ դրութիւնը սակայն Նեատորի հեղինակութիւն չէր, որովհետեւ իրմէն աստի նոյնպէս խօ-

սած ու գրած էր Թէոդորոս եպիսկոպոս Մապսուկասիոյ, և Նեատոր աշակերտելով և անկէ առնելով կրցած էր իւրացնել, որովհետեւ Թէոդորոս վախճանած էր նոյն ստորին՝ որ Նեատոր պատրիարքութեան բարձրանալով, իրաւունք ստացած էր աւելի հեղինակութեամբ խօսելու։ Նեատորի զէմ ելաւ Կիւրեղ հայրապետ Աղեքսանդրիոյ, և Նեատորի վարդապետութեան մոլորութիւնները մէջտեղ գրաւ, Քրիստոսի վրայէն բաժանման տեսութիւնը հեռացնելու համար Բէռլինի Բաժնի Ֆաբիանցեայ քանաձեռն հռչակեց, և գլուխ կանգնեցաւ եփեսոսի երրորդ սուրբ ժողովին, որ գումարուեցաւ 431'ին, որ Նեատոր նշովու եղաւ, աթուէն զրկուեցաւ և աքսորուեցաւ, և Մաքսիմիանոս կոստանդնուպոլսոյ պատրիարք ընտրուեցաւ։ Ասոր հաղածութեամբ ամէն կողմ ասարածուեցան եփեսոսի վճիռները, և Հայոց հայրապետութեան ալ յղուեցան։ Սահակի աշակերտներէն վեցերը, Յովնան, Յովսէփ, Ղեւոնդ, Եգնիկ, Արձան և Կորիւն, 426'էն առաջ Բիւզանդիա եկած էին և ուսմանց և թարգմանութեանց կր պարապէին։ Մաքսիմիանոս անոնց յանձնեց սխալման վճիռները որ տանին, միանգամայն Ս. Գրոց ընտրեալագոյն օրինակ մըն ալ, և զիրենք փութացուց օր առաջ երթալ և վճիռները հասցնել Սահակ հայրապետին և Մեսրոպ վարդապետին, որպէսզի Նեատորի հետևողներ առիթ չգտնեն իրենց մոլորութիւնները այն կողմերը ասարածելու։ Նեատորականներ կոչսերական սահմաններէն վտարուելով, Պարսից աէրաթեան կողմերը կը տարածուէին, և Պարսից կողմանէ լաւ ընդունուլով իւր Գանդային իբր հակադրական մի տարր։ Վեց աշակերտները Հայաստան հասան Սահակի Պարսկաստանէ գտնուէն քիչ ետքը՝ 432'ին, և երկու վարդապետները գտան Եկեղեցւոյ Տաճար, և Զեյթունցի զեման թողնելն Եկեղեցի (ԽՈՒՔ. 260)։ Անոնք ալ ընդհանուր եկեղեցւոյ համամիտ վճիռը յարգելով, և իրենց ալ տնեցած ուղղափառ վարդապետութեան վրայ հիմնուելով, մերժելով մերժեցին Նեատորական մոլորութիւնը, և հրամայեցին զեմալոր հեշտաձեռն ի Բոց հալածել յերեւելոյ աշտարակն (ՍՈՒՔ. ԺԱ. 29)։

217. Սահակի զարծառելութիւնը լոկ

եփեսոսեան կանոններուն ջատագովութեամբ չփերջացաւ, նա մտադրութիւն գործուց

ԹԵՈԴՈՐՈՍ
ՄՈՊՍՈՒԵՍԱՅԻ
նոր հնարքներուն վրայ։
Եփեսոսի ժողովը միայն
Նեատորի վրայ էր խօսած

և անոր գրածները զատապարտած, և Նեատորականք իրենց պաշտպանութեան համար առջեւ կը բերէին Թէոդորոս Մապսուկասոյն այն գրածները, որոնց հետեւած էր Նեատոր, անկէ առաջ ալ Դիոդորոս Տարսնացւոյն զիրքերուն մէջ երևցած էին Նեատորական վարդապետութեան սերմերը, թէպէտ Դիոդորոս Բարսեղի և Սահակեանի վարդապետն էր եղած, և օրհնութեամբ վախճանած էր 390'ին։ Բայց աւելի Թէոդորոսի գրածներն էին որոնք Նեատորականց ձեռք իրենց պաշտպանութեան կը ծառայէին, որովհետեւ եփեսոսի ժողովը անոնց զէմ վճիռ մը չէր արձակած։ Սահակի տեսութեան վրայած չէին այդ հնարքանոց ջատագովութիւնները, և անոնց մասին ալ զգուշաւորութիւններ ձեռք առած էր։ Միւս կողմէն եփեսոսեան զատանութեան զլիսաոր պաշտպաններ, Կիւրեղ Աղեքսանդրիոյ, Պրոկղոս կոստանդնուպոլսոյ և Ակակիոս Մեհիմնոյ հայրապետներ, լսելով թէ Նեատորականք առեւ զգէրն Թէոդորոսը՝ Մաքսիմիանոս, կամ Մոպսուկասոյն, զէրբողն Նեատորէ և շուրջէրն Դիոդորի, և ոչ Թէոդորի, Բեռլին յաշտարակն Հայոց (ԽՈՒՔ. 260), հարկ տեղեցին զգուշացնելու թուղթեր գրել Սահակի և Մեսրոպի։ Պրոկղի (ԹՎԹ. 1) և Ակակի (ԹՎԹ. 14) թուղթերուն պատճեններն տանինք, իսկ Կիւրեղինը ոչ։ Այս թուղթերուն գրութիւնը պէտք է 435'ին, զոնկ 434'ին վերջերք թուուի, վասնզի այն տարւոյ կէսին միայն Պրոկղ յաջորդեց Մաքսիմիանոսի։ Սահակ և Մեսրոպ պարտապատշաճ կերպով պատասխանեցին Պրոկղի, ընդարձակ բացատրելով իրենց զատանութիւնը (ԹՎԹ. 9), և միանգամայն յայտնելով թէ իրենց կողմերը ազատ են Նեատորական մոլորութենէ, և թէ ի շեղանքն Առաքելոյն աշտարակն հալածելն չեն զեմալոր և հալածել և թէ երևան գալ ի հալէն չեն զեմալոր և չեն զեմալոր (ԹՎԹ. 13)։ Նոյն յայտարարութիւնը կրկնեցին Ակակի ալ

(ԹՂԹ. 18): Հայոց հայրապետին այդ յայտարարութիւնները մեծապէս զնահատուեցան մանաւանդ Պրոկղի կողմէն, և իբր կարեւոր մի վկայութիւն նկատուեցաւ ու պահուեցաւ. Հայոց եկեղեցւոյն հեղինակութիւնը, այնպէս որ 553'ին գումարուած կոտանդնուպոլսոյ ժողովին մէջ, ուր Երեք Կյուիները դատապարտուեցան, Հայոց թուղթն ալ իբր ուղղափառութեան փաստ հանդիսապէս կարդացուեցաւ. Կիրակի Աղեքսանդրացիի թուղթէն անմիջապէս ետքը: (Օձնեցին կ'ըսէ թէ այս առթիւ Աշտիշատի մէջ ազգային ժողով մըն ալ գումարուած է Սահակի նախագահութեամբ (ԹՂԹ. 220), սակայն ժամանակակիցներու մօտ այսպիսի յիշատակութիւն յայտնի չենք գտներ, և կ'երևի թէ Օձնեցին պէտք տեսած է երեք սուրբ ժողովներուն մէջմէկ ազգային ժողով կցել: Որովհետեւ առաջին ազգային ժողովը կը զնէ յորժմ էին Ռաֆայէ ի Նէիէյ, և երկրորդը յորժմ Ներսէս Գրչոյս ի Կաթաղէս: Գրչոյս յորժմ, և երրորդը յորժմ հռոմէ Ռաֆայէ ի Կէրէլ և ի Պրոկղէ որ յԱթէն (ԹՂԹ. 220): Բայց, ինչպէս ցուցուցինք, Ներսէս կոտանդնուպոլսոյ ժողովին չգտնուեցաւ: (§ 136) Պրոկղ ալ Եփեսոսի ժողովէն տարիներ ետքը պատրիարք եղաւ: Բայց եթէ պաշտօնապէս ազգային ժողով մը չգումարուեցաւ, և թերեւ Սահակ չկարենար ալ այսպիսի համախմբութիւն մը կատարել, պետական կաթողիկոսութիւնը նմուէլի ձևով ըլլալով, հարկաւ իրեն աշակերաններէն շատերուն հետ խորհրդակցութիւններ ունեցաւ. և զգուշանալու հրահանգներ զրկեց ամէն կողմ:

218. Յիշեցինք վերեւ թէ Մաքսիմիանոս պատրիարք Եփեսոսի կոտանդնուպոլսոյ հետ յղեց նաեւ զԳրչոյս Երէմիէս ԱՍՏՈՒԱԾԱԵՈՒՆՅԻ Էրչոյ, այսինքն Ասատու-ՎԵՐԱՔՆՆՈՒԹԻՒՆԸ ծառանչ զրոյց ընտիր և խնամով ուղղադրուած օրինակ մը: Խորհնացի կ'աւելցնէ, թէ Սահակ ու Մկարտայ այդ օրինակը տանելով Գրչոյս Ռաֆայէի շէնքէն Ռաֆայէի, որ է բակ թէ նորինորոյ Ասատուծառնչի թարգմանութեան ձևով զարկին ու թառնուհինգ սարեկան Սահակի և ութսուն տարեկան Մկարտայ, ինչ որ ընտ. խելքի մօտ ենթադրութիւն մը չէ. մանաւանդ որ կո-

րիւնի գրածին համեմատ, կանխաւ կատարուած թարգմանութիւնը լրացեալ ու վերջացեալ գործ մըն էր, և գրեթէ երեսուն տարի էր որ հայերէն Ասատուծառնչը ընդհանուր կիրառութեան մօտ էր, և ժողովրդականացած էր: Խորհնացի կ'աւելցնէ ևս, թէ այս նոր թարգմանութիւնը կատարուեցաւ Գրչոյս Ռաֆայէի հանձնարմբ, այսինքն թէ կատարուեցաւ ամբողջարար և նորինորոյ յօրինամբ, և այն շուտշուտ, օգտուելով Բիզանդիոնէ զարձոյ աշակերաններուն ստացած հմտութիւնէն: Այդ պարագաները աւելի ևս ունահաւանական կը դարձնեն 433'էն ետքը կատարուող նորինորոյ թարգմանութիւնը: Այդ անհաւանականութիւնը հարմարեալ կ'աճի երբոր կ'ըսէ թէ նոյնիսկ այս նոր թարգմանութիւնէն ետքը ի Բաղամ Ժառնց Ռեբոյեալ Գրչոյս Գրչոյս որովհետեւ Վերսէս եղողներ կ'ըլլան Սահակ ու Մկարտայ, և Բիզանդիոնէ զարձոյ վեց երիցագոյն աշակերանները, Յովհանն, Յովսէփ, Ղեւոնդ, Եզնիկ, Արձան ու Կորիւն, իսկ Բաղամ Գրչոյս ըստ. ամեն ալ պէտք է ըլլայ յունարէնի հմտութիւնը և թարգմանելու յաջողակութիւնը: Իրաւ որ պէտք էր բոլոր ժամանակակիցներու, Կորիւնի ու Փարպեցիի ու նոյնիսկ Խորհնացիի առաջուրնէ գրածները ջնջել, ու Սահակ ու Մկարտայ չապշուած գովեստները հերքել, եթէ պէտք ըլլար այդ հաստատմին կարեւորութիւն տալ: Չենք գիտեր ևս թէ որո՞նք են զիշ լատիններքեւ ծածկուածները, զորս Սահակ ու Մկարտայ Աղեքսանդրիա կը յղեն, ի Գրչոյս Վերսէս, Կեսարիայէ, Բիզանդիոնէ և Աթէնքէ գերազանց կարծած յունարէնի ճամարանը, որպէսզի անոնց ձևով անգամ մը նորէն թարգմանութիւն Ասատուծառնչը (ԽՈՐ. 260), ինչ որ երբեք եղած չէ այլեւ, և ոչ մի տեղ ալ այս տեսակ ակնարկ մը տեսնուած չէ: Մենք կը զփութարանանք որ և է կարեւորութիւն տալ այդ հաստատմին, և կը համաձայնինք ալ, որ նոյնիսկ այդ կտորը փաստ մըն է անոնց ձևով, որ Խորհնացիի անունով ճանչցուած պատմութեան ժամանակակից գործ մը չլինելը կը պաշտպանեն: Իբր պատմական պարագայ կրնանք միայն ընդունիլ, թէ նոր և ընտիր օրինա-

կին Բիզանդիանի, համեմատելիս հաքր, Սահակ և Մեսրոպ Բիզանդիանի, զարձազ վեցերորդ հետ մեկտեղ, անգամ մըն ալ աչքէ անցուցին սրբէն կատարուած թարգմանութիւնը, ոչ թէ անոր թերացեալ զարծ ըլլալուն համար, այլ անանկա թէ իրենց ունեցած յոնարէն օրինակը և յոր համար օրինակը կարեւոր և աչքի զարնող տարբերութիւններ ունին սրբեւոր իրենց մէջ:

219. Խորենոսցի այ պատմութեան տալիս բերած կտրոնիս այն իմաստը կու տայ,

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ թէ Բիզանդիա զրկուած վեցաշաբաթներուն զատ-
ԳԱՅՈՂՆԵՐԸ նալէն հաքր, յոր խումը մըն ալ զրկուեցաւ Ա-

զեքսանդրիա, և քսանդեա կատարեալագործուելու համար: Եղև թեմանց ընթացքը բոլորովին անհաւ անսկան չցուցներ այդ առաքումը, ոչ թէ յոնարէնի կատարելագործմամբ Ս. Գրոց անթերի թարգմանութիւնը կատարելու գիտամբ, ինչպէս պատմիչը կը փափագի ցուցնել, այլ յրիստոնէական վարդապետութեան և եկեղեցական աւանդութեան զուտ և կատարեալութիւնը ուսումը ստանալու համար: Անգրասին տալին ժամանակներէն Ազեքսանդր, Աթանաս և Թէոփիլ Ազեքսանդրիոյ հայրապետներ մեծ անուն հասած էին հերետիկոսութեանց զէմ գործուող պաշտօններ մեղելով, վերջին տառններ ալ կիրակի հայրապետին նկատման վրայ տարած յաղթանակը տակի ևս յարձրացուց Ազեքսանդրիոյ աթոռին և ճանարանին համար, և շատ հաւանական կը տեսնուի, որ քանի մը աշակերտներ ալ այն կողմ յղելու գաղափարը ծագած ըլլայ: Սակայն Խորենոսցիի պատմութիւնը այդ կողմը չօգտուի, զայնուհետեւ անուն չտար, զի մըն ունի անորոյ, ի վերջոյ զի մըն անորոյ մը կը նկատուի, տանց ալ ըլլալը իմացելու, բոլորովին ուսուցիչ, և զրեթէ իմաստակական ոճ մը կ'ստանի անսած սեղերը և զարգացուցանողը նկարագրելով, «աշխատեալ» համարողելու ունայնատը զգացուցանողը կը ցուցադրէ, եզրապատէ Բաղիս ինքած ըլլալու, համ և Աթէնք տեսնել հաքր Բիզանդիա զալու, և անիկ ալ հայտատուն, հայրենական գաւառ երթալու պատմութիւններ կ'ընէ (ԽՈՐ.

261): Արդ, դժուար պիտի լինէր այդ ամէնը Սահակի կեանքին վերջին տարիներու կուցութեան հետ կապակցել, թէպէտ հայտատուն զարձազ տառնին Սահակն ու Մեսրոպը մեծած զանալին ընդունինք: Միւս կողմ Սահակի ներքողարանը Ազեքսանդրիա զայնուհետեւ, Բիզանդիա և Աթէնք զայնուհետեւ հետ միաժամանակ կը գնէ, և երեք տեղեր զայնուհետեւ անուններն ալ խառն կը նշանակէ, որք ևն, Մովսէս Խորենոսցի, Մամբրէ Խորենոսցի, Դաւիթ Ներզիսացի, Եղիշէ Պատմարան, Յովսէփ Պաղնացի, Եղիշէ Կողբացի, Արձան Արձարանի, Ազան Արձարանի, Մաշէ Տարանցի, և այլ քաշաշ (ՍՈՓ. Բ. 14), որ հնազոյններ հաւ. թողուած ևն, յորագոյններ տալ անցած, և այնպիսիներ իսկ յիշուած ևն որ Սահակի կենդանութեան մեծ գործունէութիւն չեն կրցած ունենալ: Սակայն ներքողարան մը պատմարան չէ, և կրնայ նմանօրինակ կէտեր իրարու կցելով զովեւորից փաստերը զօրացնել: Սակայն մեր կարծիքով շատ կեղծակարծ կը մնայ վերջին անգամ Ազեքսանդրիա զրկուածներուն զարծ, և Խորենոսցիին պատմածները ու ելի ևս կը կրնան հասնի պատմական պարագաները: Ինչ որ պատմութեան ընթացքին մէջ շատ ակնկալու պիտի յայտնուի, հայոց եկեղեցի այն և Ազեքսանդրիոյ աթոռին մէջ ներքին և սերտ կապակցութեան արտայայտութիւնն է: Մեր եկեղեցին և մեր հայրապետները միշտ Ազեքսանդրիոյ ու զգութեան հետեւող եղած են, և վարդապետութեան մէջ ալ միշտ այն կողմը միտած, հետո պահելով ինքզինքնին Անտիոքայ զարդին և Բիզանդիոյ հայրապետութեան ու զգութեան: Ասկէ մարթ է հետեւցնել թէ Ազեքսանդրիա ալ աշակերտներ յղուած են և Ազեքսանդրիոյ վարդապետութիւնը հայտատուն բերուած և պատիւ տալով է: Բայց թէ միայն վերջին չրժանին մէջ երեստի ժողովէն հաքր, կամ թէ յոյնիսկ տառնին չրժանին մէջ, երբ եղև սիւս և կատարիս և Բիզանդիա աշակերտներ զրկուեցան (§ 208), առ այս Խորենոսցիին մէջ զանաւոր յիշատակները հիմնական բացատրութիւն չեն տար, և որքանիկ ու զլիստ արտաքին կորիսն և Փարպեցի, բնա յիշատակութիւն չունինք:

220. Երկրին ընդհանուր կապտ թխան
վրայ տուած նկարագիրնիս (§ 215) չէր կրը-
նար կատարելապէս գո-
նոր հացնել ազգն ու իր նա-
ԱՌԱՋԱՐԿ խտրարնեիր: Այս վեր-
ջիններէն անմեք իսկ,
որ Սահակի և Արատաչիի զէմ մեծ գա-
ւաճանութիւնը սարքած էին, բոլորովին
փոխուած իրենց զառափարնեաւն մէջ
կ'աղէին բրածնին ջնջել, բայց կերպ մը
չէին գտնել: Այլիս անհար էր Պարսից
թագաւորէն խնդրել, որ պարսիկ մարզպանի
տեղ Արշակունի թագաւոր մը առայ: Եթէ
Արատաչի կենդանի ալ ըլլար, յոյս չկար որ
անգամ մը պետական կարգերը հաստատուե-
լէն ետքը, Արատաչի՝ իրը նոր ոմն Խոսրով,
Տիգրանի բանակէն Հայոց զանը փոխադրուի:
Միւս կողմէն Վիճմիրչապուհն ալ բարբո-
ւոյն ասելի կերպարան մը չէր: Շմուկի
փոփոխութիւնը կընային ազել, բայց Բրգի-
չայէ Շմուկի փոխուելէն ինչ ոգոտ առեաւն,
որ Շմուկէ ուրիշ սեւէ մէկու փոփոխուե-
լէն ոգոտ մը յոսային: Միակ եղանակն
էր, որ Սահակ յանձն տանոյր նորէն պաշ-
տոնական և քաղաքական գործերը ստանձ-
նել, աէր կանգնիլ ազգին, և իւր շունչով
հոգեւորել քաղաքական գործերն ալ, ո-
րոնցմէ այժմ հետու կը մնար: Այդ նպատա-
կով, նախարարներ ըրածներուն վրայ
զգացած Սահակի կը զիմէին, որպէսզի
յանձն տանու. կաթողիկոսութիւնը ամբող-
ջապէս և պաշտօնապէս ստանձնել, որպէսզի
իրենք ալ անոր պետական հաստատութիւնը
հողան: Մեղա՛ յերէնս և առաջէ՛ քո, Բող Բը
Բըլընցը, կ'ըսէին անկեղծաբար, և Գրի-
գորի որինակը կը բերէին, որ լընչընց լընչ-
լո՛ք Բընչըն և զԵրէն, զը Բընչըն ընդ ն-
ԶԵԼԵԼ Բը: Իսկ Սահակ ներկա. մասին ու-
մէն պատրաստութիւն յայտնելով մէկտեղ,
պաշտօնապէս կաթողիկոսանալէ կը հրամա-
րէր, յայտնելով թէ վստահութիւն չունի
զլուխ կանգնելու ուզգի մը, որ Բընչըն և
Բընչըն և Բընչըն կըսէին (ՓԱՐ. 27): Նոր
տախտ մըն ալ պատճառ. կը լինի նախարար-
ներուն իրենց թախտանձառնները կրկնելու:
Շմուկ, որուն փոփոխութիւն հաստատու-
լինել աւելորդ սեպած էին, մնաւ Կէնչու-
մա հինգ հայրապետական արժուին վրայ:

այսինքն է 437 թին։ Առիթը բարեղէպ էր, ոչ միայն Սահակի հովանաւորութիւնը նորոգելու, և թանկագին արդիւնքները վայելելու, այլեւ միանգամընդմիջա ջնջելու։ Համար այն ստարաղէպ և սարապարտ բաժանումը, որով հայրապետական իշխանութիւնը երկու քի բաժնուած էր, և պետական մարզպանին մօտ կրֆնական մարզպան մըն ալ ստեղծուած էր, ևկհղեցին ներքնապէս նեղելու և ճնշելու։ հեղինակութեամբ։ Այս անգամ ևս քանդեալ և աստակացուցին և պրնդեցին նախարարները իրենց թախանձանքները, մինչեւ իսկ կը խոստանային որ ոչ թէ իրեն անձին համար, այլեւ իրեն թունելուն համար ալ հրավարաւ հանել տան Պարսից արքանիքէն ազատահով պահել շնն իշխանութիւն (ԽՈՒ․269)։ Բայց Սահակ միշտ անդրդուելի մնաց իւր գիմաղրութեան մէջ, և երբ սեսաւ որ բոլորովին անմխիթար կը լքանէին իրեն դիմողները, պարտաւորուեցաւ անոնց յայտնել թէ յԱստուծոյ է իբրդ, զէ Բաւնաւց է Կանաչայութիւն յադէբբէն Դիբբի, և Բաւնաւցութիւնն յադէբ Լքաւնաւեոց (ՍՈՓ․Բ․34), և սկսաւ պատմիլ թէ ինչպէս ալ բանը իրեն յայտնած էր Աստուած, յաւաշ Ժն շնաւաւբիլն յեղեհաւաւութիւն (ՓՂԲ․28)։ Ասոր վրայ կրկնորոշէն և մանրամասնորէն սկսաւ պատմիլ այն տեսիլը, զոր արդէն քաղեցինք (§ 182), և զոր ընդարձակորէն յաւաժ բերած է Փարպեցին (ՓՂԲ․28-37)։ Ունկնդիր նախարարներ յաբաւաւ հաբել շաւնաւեոց, և միայն աստուածակոյս կողմանէ կոտ կարգադրութեան մը հպատակելու զգոցմամբ լեցին և մկնեցան, և այլեւս համարձակեցան խօսիլ ալ ինդրոյն վրայ։ Շմուէլի յաջորդութիւնը բացը մնացած ըլլալով, և ոչ ոք այլեւս ալ բանին վրայ հողալով, Ստրմակ Մանողլիկոտացին առիթ գտաւ կորսուած իշխանութիւնը ձեռք ձգելու, և նորէն պետական հրամանով հակաթու կաթողիկոսութեան բարձրացաւ (ՌՈՎ․76)։ Եկատարութեան արժանի կը սեպենք գիտել, թէ 437 թին, երբոր Շմուէլի մահաւոր պետական կաթողիկոսութիւնը բաց կը մնար, և նախարարները կ'ուղէին զայն Սահակի վրայ դարձնել, Սահակ արդէն 89 տարեկան ծերունի մըն էր, բայց աղղը ամբողջապէս

ժամանակ այն յերկրորդ խմբի անդամներ, զոր պարտ է իմանալ տաճկական ժամանակաշրջանի ձևով, առաջին ժամը 2'ին: Սակայն ամսաթիվը հաշուելու համար պէտք է թուականը ճշգրիտ քանի որ հայկական շարժական տոմարն էր ժամանակին զործածականը: Տարւոյն նկատմամբ ձեռուր նիս եղած աղբիւրները կը գրեն. Յաւաճում մի Յաւաճում, որտեղ Վաճաճ, իսկ միայն ինչու է Պարթի Վաճաճ (ՎՊՐ. 41): Իսկ միայն ինչու է երկրորդ Յաւաճում, որտեղ Վաճաճ, իսկ միայն ինչու է Պարթի Վաճաճ (ՎՊՐ. 37): Իսկ միայն ինչու է երկրորդ Յաւաճում, որտեղ Վաճաճ, իսկ միայն ինչու է Պարթի Վաճաճ (ՎՊՐ. 270): Յաւաճում մի երկրորդ Յաւաճում, որտեղ Վաճաճ, իսկ միայն ինչու է Պարթի Վաճաճ (ՎՊՐ. 27): Այս վկայութիւններէն թէպէտ միջինները չփոթ են, թէ երկրորդ բառը Յաւաճումն էր պիտի տրուի թէ տարին, սակայն վերջինը շատ յստակ, և առաջինն ալ ամէն շփոթութենէ զերծ կերպով կը յայտնեն թէ երկրորդ Յաւաճումն առաջին տարին պէտք է իմանալ: Մանաւանդ որ այս յստակ վկայութիւնները կորուստ են, որ միանկողին ալ աղբիւրն է, ինչպէս Փարսկեցին կը խոստովանի (ՎՊՐ. 37): Բայց աստի Մարտիկ մահուան համար ալ, որ յետ մեջ մեջ մեջ տեղի ունեցաւ (ՎՊՐ. 44), կորուստ կ'ընէ թէ յաւաճում մի երկրորդ Յաւաճում է ինչու է (ՎՊՐ. 48), որով անհնար կը լինի Սահակի մահը Յաւաճումն երկրորդ տարին յետաձգել: Ըստ այսմ Սահակի մահը պէտք է զննել Յաւաճումն առաջին տարւոյն Վաճաճ, այսինքն է 436 օգոստոս 4'ին սկսող տարւոյն մէջ, որ այն տարին պատահականաբար է շարժական տոմարի Աւետիկայ 1'ին, որով միայն 33 օր ետքը նաւասարդի 30'ին, կամ սեպտեմբեր 7'ին, կ'իյնայ Սահակի մահը, օրն ալ չորեքշաբթի: Թէպէտ Սահակի յետին ժամանակաց ներքողարան մը յաւաճում էր (ՎՊՐ. 35), սակայն ժամանակակիցներէն ոչ մէկը հոգեւորականի օր չի չեր, և մեր հղբակցութիւնը կ'արդարանայ տոմարական կանոններու հիմամբ կազմուած հաշիւով: Տարիքի հաշուով եթէ նաւասարդ 30'է 30' ամբողջ 90 տարիներ լրացուցած կ'ըստի Սահակ, սակայն արեւգահնային հաշուով 348'ին նաւասարդի 30'ը

սեպտեմբեր 29'ին հանդիպած ըլլալով, մահած տարին 90'ը լրացնելու 22 օր պակաս եղած կ'ըլլայ: Իսկ ոմանց զրոյսը թէ Սահակ մահ էր ինչու է (ՎՊՐ. 81), քննաւ ժամանակագրութեամբ չկրնար որոշարանալ: Հայրապետութեան տարիները 387'էն հաշուելով 51 տարի կ'ըլլան, առանց միայն զննելու պետական պաշտօնագրերով եւ տարիներուն, որոնք ազգին աշխիւնն ունակութիւն չունեցան և չունին, և Սահակ օրինաւորապէս կաթողիկոս ճանչցուած է ընտրութենէն մինչև մահուան օրը:

223. Սահակի վրայ որչափ ներքողներ գրուին, միշտ իւր արժանիքէն վար մնացած կ'ըլլան, մինք ալ եղելու թեմայն հետամուտ ԳՈՎԵՍԸ խորհրդածութիւններու և գնահատումներու մանկ

չենք ուղեր: Իրական արդիւնքին համար քանի մը խօսք ըրինք (§ 199), բայց Սահակ գրականին հաւասար ունեցաւ արքայութեան, հայրապետութեան, քաղաքագիտութեան և ժողովրդասիրութեան արդիւնքները, այնպիսի աստուծութեամբ որ անմրցելի կրնան ըստի: Իւր ազգասիրական զգացումները, երկիրին չմեղակալու համար ինքզինքը վտանգելը, թաղաւորութեան շարունակելուն համար անխնայ և արի ջանքերը, որչափ ալ իրենց պտուղը ունեցած չըլլան, Սահակի համար խոստովանողական պսակ մը կազմեցին: Այդ կողմէն ծանր ցաւեր ալ կրեց նա ազգին զժառանգութիւնը տեսնելով, և աւելի կարեւոր վշտացաւ. յոյնակ ազգին զաւակներուն ձեռքով պատրաստուած ստգնապները նշմարելով: Իրեն մեծ ցաւ ալ եղաւ. որ իրմէ հտը իւր ազգատոհմին արու ժառանգ չկրցաւ թողուլ: Իւր մահուան ատեն, արդէն մեռած էր իւր փեսան Համադասակ Մամիկոնեան սպարապետը, կ'երևի թէ Սահականոյ ալ արդէն վախճանած էր, որով իբր անմիջական ժառանգները կը նշանակուին իւր թոռները՝ Վարդան, Հմայակ և Համադասակն, որոց թողած է զառաջագահութիւնը իւր քրոջ և զքրոջ տղային, որ իւր քրոջ տղային յարգելու համար միշտ ցաւ-խեղութեամբ (ՎՊՐ. 37): Ըստ այսմ Լուսաւորչին ազգատոհմը ուղիղ գիծով բոլորովին մարեցաւ, և իզական կող-

դէն (§ 196): Սահակ և Մեսրոպ ի սկզբանէ անտի իբր տօնելի սուրբեր պատուուեցան Հայ եկեղեցւոյ մէջ, կրկին տօնախմբութեամբ, անգամ մը երկուքը միասին, և անգամ մըն ալ Սահակը առանձինն, և Մեսրոպ ուրիշ թարգմանիչներու հետ: Երկուքին միասին տօնը, գիրի գիտին նշանակութիւնը առած է, և ժամանակէ մը վեր ազգին մէջ իբր զպրոցական տօն ընդունուած է: Իսկ առանձինն տօները իրենց սրբութեան յիշատակները կը կազմեն: Մեր սովորութեան համեմատ Սահակի հայրապետութեան վերջը պէտք էր աւելցնէինք իրեն ժամանակակիցներուն մասին պէտք եղած

տեղեկութիւնները, այսինքն թարգմանիչներու պատմութիւնները, բայց յարմարագոյն կը կարծենք այդ մասը յետագայ յաջորդ կաթողիկոսին պատմութենէն ետքը, որ առնն անոնցմէ շատեր իրենց ընթացքն ալ լրացուցած կ'ըլլան, և պէտք չենք ունենար շատ մը պատմական պարագաներ իրենց հղելութեան ժամանակէն առաջ անցնել: Սահակի մասին գրածնիս, թերեւս համեմատաբար աւելի երկար երեւայ, բայց կ'որժէր, որ ազգային կեանքին համար միւս նշանակութիւն ունեցող ժամանակի մը հոգին ու պարագաները մանրամասնօրէն ուսումնասիրուէին:

Տ. Ս. ՅՈՎՍԷՓ Ա. ՀՈՂՈՑՄԵՑԻ

226. Մեսրոպի հուստարիմ աշակերան է Յովսէփ, հայրենեօք Սիւնեաց նահանգի, Վայոց ձոր գաւառի, Հոգոցիմ կամ Խոզոցիմք գիւղէն, որով բնաւ տեղի չմնար զայն չփոխելու Սահակի աշակերաններէն Յովսէփ Պաղնացիի հետ՝ որ Մոփաղ նահանգի Պաղին գաւառէն էր: Իւր վրայ բնաւ խօսուած չէ, մինչև Մեսրոպի մահուան ատենը, երբ կը յիշուին անոնք: Բայց արդէն յիշուին և անոնց գլուխը գրուած է, առաջին Յովսէփ (ՍՈՓ. ԺԱ. 32): Իւր ծննդավայրը անթաղել կու տայ, թէ այն ժամանակէն յորում Մեսրոպ Գողթն գաւառի և Սիւնեաց նահանգի մէջ փաշխատէր, Յովսէփ անոր քով աշակերտած և անբաժին ընկեր և զօրաւոր օժանդակ մը եղած է վարչական գործերու մէջ, գլխաւորապէս երբ Մեսրոպ Յունական բաժինին մէջ տեղակալութիւն վարեց, և երբ Սահակի կրօնական կաթողիկոսութեան ներկայացուցիչ եղաւ Վաղարշապատի մէջ: Մեսրոպ ալ ձերացած էր և միւր և յաջողակ գործակցի մը պէտք ունեցած էր, ինչպէս էր Յովսէփ, աւելի վարչական մարդ, քան ուսումնական մը, որովհետեւ այս կողմէն իրեն առաւելութիւն մը վերագրուած չէ: Տարիքով կրտս-

ներագոյն եղած է քան Սահակի երիցագոյն աշակերանները, ինչպէս Յովսէփ և Ղևոնդ և ուրիշներ, թէպէտեւ արդէն ձերութեան թեւակոխելու մօտ հասած կ'երևի: Կորիւն զայն այդ պարագան կը կոչէ, և զինքն քան զայն չբարեբաղ կը ցուցնէ (ՍՈՓ. 8), մինչ գիտենք թէ Կորիւն ալ Սահակի երիցագոյն աշակերաններէն էր: Իսկ Յովսէփի այս անգամ պաշտօնի անցնելուն միակ պատճառը Մեսրոպի կամքն է: Մտրմակ պետական կաթողիկոսութիւնը նորէն ձեռք անցուցած էր, իսկ Սահակի կրօնական կաթողիկոսութիւնը տեղակալութեան ձեռք ներքեւ Մեսրոպին մնացած էր, Մեսրոպին քովն ալ Յովսէփն էր, որ գործի գլուխ կը գտնուէր, գործին ընթացքին վարժ էր, և ամէնէն ճանչցուած էր: Այս պարագաներուն ներքեւ օգտակար եղանակներ էր, որ եղած վիճակը չփոխուէր, նոր ընտրութեամբ և նոր կազմակերպութեամբ նոր դժուարութիւններ չստեղծուէին, և Յովսէփ մնար իր տեղը և գործերը շարունակելին իրենց ընթացքը: Այս եղած պիտի ըլլայ Մեսրոպի միտքը, երբոր յանձնարարեց որպէսզի իրմէ ետքը նոր ձեռնարկներ չընեն, և Յովսէփ Հոգոցմեցին, իւր հուստարիմը և գործին վարժ անձը, շարունակէ նոր ստեղծուած և բաժանուած մէ առաջ եկած կացութիւնը: Այս

կերպով պէտք է խմանալ ժամանակակիցներուն խօսքերը: Փարպեցին կը գրէ, թէ Մեարտպէ հաբը, յաջորդեաց զաւանդեալեան շնորհիւ Հայոց, հրամանաւ երանելոյն Մաշտոցի, սաբէն Յովնէի, որ էր է բաւառէն Վաշայեայ, է գեղջէն որոմ աւան էր Խաչազիս (ՓԱՌ. 18): Խորենացի ալ կը գրէ, թէ զաւանդեալեան շնորհիւ Հայոց, հրամանաւ երանելոյն Մեարտպէ, Նորին շնորհիւ, Յովնէի բաւան է Վաշայեայ, է Խաչազիս գեղջէ (ԽՈՌ. 271): Դիչ մը կը տարրերի Կորինի գրածը, թէ Կաթէի և Զեւառա զեւառա շնորհիւ յայտարարեալ հարցն Կաթէից, որոց աւանքն Յովնէի գեղաւոր յաջորդն, և երկրորդն յաւանքն Յովնէի աւան (ԽՈՌ. 46): Որչափ ալ քիչ մը միջին ըլլան Կորինի խօսքերը, բայց միշտ կը հաստատեն, թէ տեղապահութեան գլխաւորութիւնը Յովնէի մնացած է, Յովնէն մին ալ գործակից արտած է իրը երկրորդ, զոր միւսներ հարկ չեն սեպած յիշել, գործին բովանդակութիւնը Յովնէի վրայ մնացած ըլլալով:

227. Համաձայն բացատրումը պարագայից հայրապետական իրաւասութեան ընթացքը ընտ. չարմուժ կամ փոփոխութիւն չի լինի Մահակի և Մեարտպի միանելէն հաբը, և գործերը միևնոյն կարգով յատկեցին միևնոյն Սուրմակի մահը: Անոր երկրորդ անգամի կաթողիկոսանալը ժամանակակիցներ չեն յիշեր, թերևս անարգելու և չյիշատակելու նպատակով, բայց յայտնապէս կը վկայեն Յովնէնէն կաթողիկոս, որ զաւանդեաց պաշտօնավարութիւն կը նշանակէ Գեղեւ Բաւա (ՅՈՎ. 76), և Սահփաննոս Ասողիկ, որ աւանքէն կուտայ, այդ տարրերութիւնը չուտով կը մեկնուի, Սուրմակի ստաջին անգամի մէկ տարին ալ զաւանդելով: Միայն թէ Ասողիկի բակը թէ աւանքն է իւր հայրապետաց (ԱՍՈ. 77) չարգարանար, փառնդի մեր տեսած տաճարինդ, աւելի զաւանդանալիքի միայն օտարազգին Կարանոս Սուրմակը կաթողիկոսաց չարքին մէջ մտնած է, մենք ալ չենք կրնար ընդունիլ անուն մը, զոր Հայ եկեղեցին ի սկզբանէ անտի ընդունած չէ: Այդ միջոցին մարգարանի փոփոխութիւն եղաւ: Վիճակը հարկաւոր 13 տա-

րի պաշտօնավարութեան հաբը զաղրեցաւ (ՈՐԲ. Ա. 98), չենք գիտեր թէ մահաւոր կամ պաշտօնի փոփոխութեամբ, և Յազկերտ որ տակաւին Հայոց նկատմամբ իւր հօր Վառամի հաշտարար քաղաքականութիւնը կը պահէր, հայտնի պարսիկին տեղը հայ մը մարգարան նշանակեց, Վառամի Սիւնին, որ տարիէ մը ի վեր Վրաց մարգարանութիւնը կը վարէր (ՓԱՌ. 83) և 441'ին Հայոց մարգարանութեան փոխադրուեցաւ: Վառամի Պարսից արքունեաց մէջ երկար տառն մնացած էր, և պետական լեզուին և օրէնքներուն և սովորութիւններուն լատ. հմտաւ էր, յաջորդակ պաշտօնէութեան ձիրքերը կատարեալապէս ունէր, Սիւնեաց տանտէրութեան տառն իւրհարար և հանձնէր և յաւանքաց մարդ մը երևցած էր, շնորհաբար իմաստաւորութեան Աստուծոյ (ԽՈՌ. 25), կը վայելէր զիրք մը չէր և բարձր է մէջ շնորհիւ Հայոց: Մարգարանութեան տառն ալ այդ լատ. գիրքը պահած էր, լինելով միանգամայն յոյժ մեծաբայ և երեսէն էր բարձր աւանքի (ՈՐԲ. Ա. 99): Վառամի մարգարան էր, երբոր Սուրմակի մահաւոր 443'ին, և պաշտօնական և տէրութեան ճանչցումը կաթողիկոսութիւնն ալ զատարակ մնաց: Վառամի թէ իրեն ազգին և եկեղեցւոյ պատուոյն նախանձախնդիր, և թէ Պարսիկ կատարարութեան տառն գործերը իւրացնելու հետամտաւ, ինքն ալ միացաւ անոնց հետ, որ կաթողիկոսական տիպին տարողական և կանոնական վերակազմութեան փոփոխող էին, և բովանդակ իրաւասութիւնը հարկն մէկ անձի վրայ միացնելու կ'աշխատէին: Ընտրելոյն վրայ ալ այլևս խնդիրի տեղ չէր մնար, Լուսաւորչեան ազգատանը բոլորովին սպառած էր, Մահակի Մամիկոնեան թառները գինու որակուն տապալէզի մէջ յառաջացած անձեր էին, Մանագկերտացեաց ազգատանը տառնի զարծած էր Սուրմակի բռնած փաթեթը ընթացով, այլևս բացէն և ազատ ընտրութեան պարտաւոր կ'իրականանար, և այդ տեսութեամբ աչքի տնջաւ էր Յովնէի Հողոցմեցին, որ թէ ոչ պաշտօնապէս, բայց իրապէս և օրինաւորապէս քանի տարիներ ի վեր գաղութեամբ գործերը կը վարէր, որով աւելի ընտրեալ, քան թէ ընտրելի կը ներկայանար: Վառամի Սիւնին ալ Յով-

դրած է Մեսրոպ Կրէց Հոգոյցմեցիի, Ժ. դա-
րու հեղինակ մը, որ կ'ըսէ, իմացացանք լուսն
նորա, զոր օճակ առնէ ինչ եղևիպոս քու նմա, և
չէ հշտբէր: Եւ ի շէրմանէ յամանային ոչ յաման-
եաց յեռնաբրէլ Յովէֆ եղևիպոս իմ իմեղքիս,
այլ ճեաց երեց և ի նմի լախմանցս (ՄՅՍ. 221):
Սակայն այս Մեսրոպ Կրէց ժամանակակից
պատմիչ մը չէ որ իրր Վկայ ընդունուի,
հինէն ալ իրեն յատուկ փաստ մը չունի,
այլ միայն իմաստակ խորհրդածող մըն է,
իրր զի Ղևւնդ Կրէց Յովսէփին խօսկով
ըսեր է՝ թէ ապօքանա ի վեր եւ ամ զամենեան
(ԵՂ.Ի. 139), և չէ ըսեր ռիւսաւ ի վեր եւ, ինչ-
պէս պէտք է եղեր ըսել, եթէ հպիսկապո-
սական ձևնապարտիւն ունենար: Ընդհա-
կառակն այս իմաստակ պատճառարանու-
թիւնը իրեն զէմ կը դառնայ, վասնզի ա-
պօքան է որ բուն ձևնապարտիւն կը նշա-
նակէ, մինչ ռիւսաւ լոկ իշխանութիւն է:
Բայց եթէ ռիւս բուն ալ իր ուղած իմաստով
առնուէր, Փարպեցիին զմեղքիս-նիւնն ամեր
զմեռ րակը, պէտք էր զմեղքիս-նիւնն յե-
ռաբրէլ իմանար: Ուստի Մեսրոպը մէկ-
զի թողով Փարպեցիին խօսքին դառնանք:
Փարպեցիին զիմաց ունինք Նղիշէն, նոյն-
պէս Յովսէփ ծանօթ և ժամանակակից մա-
տենադիր, որ Յովսէփը հաստատապէս իրր
հպիսկապոս կը յիշէ. Յովէֆ եղևիպոս Աբ-
բաբայ (ԵՂ.Ի. 22), Յովէֆ եղևիպոս Բազմ-
եղևիպոսայ (ԵՂ.Ի. 54), ի յեռն Յովէֆ-
եղևիպոսին (ԵՂ.Ի. 33): Երկու զէմառդէմ
Վկայութեանց մէջ, բնական է որ նախա-
դասելի լինի, այն որ իրաց ընթացքին ալ
համաձայն է, ինչպէս յատկաներէն ալ
թոյմա՝ Յովէֆ եղևիպոս (ԱՐԾ. 81), և Յով-
նան՝ հոյր-դեմն Յովէֆ (80Վ. 77) անունով
ձանցած են Հոգոյցմեցին: Յովսէփ 439'ին
տեղակարութեան ձևով պաշտօնի անցաւ,
և 444'ին ժողովական որդմամբ և պետա-
կան հաստատութեամբ կաթողիկոս ձանց-
ցաւ եղաւ, և անկէ մինչև. 450) խաղաղու-
թեամբ պաշտօն վարեց, և ամէնուն կողմէն
ընդունաւ եղաւ իրր: Ինչո՞ւն ամենայն բնա-
նից և հասարակ յամենայն իր ալիւնն (ԵՂ.Ի.
132): Հետև արար պատճառ մը չկար որ ա-
ռանց ձևնապարտիւն մնար, և ի շէրմանէ
յամանային ոչ յամանեաց յեռնաբրէլ պատճա-
ռանքը, բնաւ չարդարանար տաննամեայ

խորհրդակցական պաշտոնավարութեան հետ։ Եթէ Յովսէփ ձեռնադրուած չէր, քոնի որ առանց կաթողիկոսի չէին կրնար հպիսկոպոսներ ձեռնադրուիլ և յաջորդել, պէաք կը լինէր ըսել թէ Հայոց եկեղեցւոյ մէջ հպիսկոպոսական յաջորդութիւնն ալ դադարած էր։ Լնդհակառակն մենք կը տեսնենք որ հպիսկոպոսներու ժողովներ կը գումարուէին, և Յովսէփ անոնց գլուխը կը գրաւէր իբր հպիսկոպոսական։ Ոչ կհասրիոյ խնդիր կար այլևս, ոչ Պարսիկ արքունիաց արգելք, ոչ հակակիր եկեղեցականութիւն, և ոչ ընդդիմադիր կառավարութիւն։ Հետևաբար ոչ մի պատմական և ոչ մի սրտամաքանական փաստով հնար է Յովսէփի հպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ունենալուն վրայ երկբայիլ։ Յովսէփի սեփականութեամբ կրէց անուանին բուն պատճառն ալ տրիշ բան չէ, բայց եթէ այն՝ որ ոչ՝ Լուսաւ որչազարմ և ոչ Ալբրիանոսեան անձ մըն էր նա, այլ Հողոյմնցի պարզ երէց մը, գուցէ և ոչ ազատ, այլ շինական դատակարգի սերունդ, որ առաջին անգամ ըլլալով յանկարծ մինչև կաթողիկոսական զահ կը բարձրանար։ Այդ կէտը ամէնուն միտքին վրայ սեւեռեցաւ, և Փարզեցին ալ կրցարսիլ թէ Յովսէփ, Երեմեայ երէց էր ասուն մը իրեն յեռաբարձութեամբ աստիճանով, բայց կրցաւ յառաջիկ և բարձրանալ, որ մինչև իսկ գլխաւորութեամբ Հայոց գլխաւորութեամբ։ Ոչ տարաքէն Մեսրոպ ալ գլխաւորութեամբ անունով կոչուեցաւ ասունին և կը կոչուի մինչև այսօր, թէպէտ անհնարին է ենթադրել, որ Յունական սահմաններու մէջ իբր կաթողիկոսի տեղակալ գործողը, և հպիսկոպոսներ իբր աշակերտ գործածողը, և հպիսկոպոսական պաշտօններ տուողը, ինքն հպիսկոպոս եղած չլլայ։ Լսաւ այամ երէց կոչումն ալ, մակդիր անունի ձեւ մը առած և Հողոյմնցի Յովսէփ կաթողիկոսի վրայ։ Այդ կէտին վրայ սուրիք պիտի ունենանք նորէն խօսիլ, իրեն մարտիրոսական հարցու փորձին առթիւ։

232. Անցադատի յիշենք այստեղ Ակոս
Մեկիտինացիի երկրորդ թուղթը, Հայերուն
ուղղուած, որուն զլախը հայրապետի հասցէ
չկայ, մինչ առաջին թուղթը ունէր (թիւ
14), այլ կը կարգացաի, Պարտական և առ-

սեփի կանոնախն զրաւած բարձր զիրքը, որ նշան մըն է իւր իրական արժանեաց, որ եւրիցազոյն աշակերտներէն չլինելով, ամէնուն յարգանքին և գնահատման արժանացած է:

234. Պատմական իրադրութեանց զաւանդով, նշանաւոր զիպատեաներ չունինք

Յովսէփի առաջին ատա-
ՔՈՒՇԱՆԱՅ
ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ
նամեային մէջ կատար-
ուած, այսինքն մինչև

449: Յազկերտ հօրը յաջորդելէն հօքը իսկ և իսկ պատերազմ էր հրատարակած Յանայ զէմ և մինչև Մծրին յարձակած (ԽՆՈՒ.269), սակայն ծանր պատերազմ տեղի չունեցաւ, որովհետեւ Թէւզոս Բ. կայսր՝ Անտաղիոս սպարապետի ձեռքով Յազկերտը հանձնաց, և հաւաքեաց ըստ հմայն (ԽՆՈՒ.8): Ասոր վրայ Յազկերտ խորհեցաւ. հիւսիսային և արևելեան կողմէն ընդարձակել իր տէրութիւնը, և պատերազմ հրատարակեց Հանայ կամ Քուչանայ զէմ, այսինքն այն ազգերու զէմ որ Պարսկաստանին արևելքը և կովկասի հիւսիսը, կապից ծովին չորքը կ'ապրէին, և նոյն տան Քուչան կամ Հան ցեղին գերիշխանութեան ներքեւ էին: Երկու տարի տեւեց այդ պատերազմը 440'ի և 441'ի ամառներուն՝ որոնց մասնակցեցան, Հայոց, Վրաց, Ալաւ անից, Հանայ, Կարգուսց և Աղձնեաց մարդպետութիւններուն բանակներն ալ (ԽՆՈՒ.10), որովհետեւ ինչչափ ալ բանջն՝ այսինքն հարկը յարեան Պարսից երէւոյր, անկայն յարեան Հայոց, ինչպէս և արիւն երկրներու, բաժնեւոր է յեւն Նախարարացն առաջըրբէն զառեւելի (ԽՆՈՒ.9): Յազկերտի առաջին յարձակումները յաջող չեղան իրեն, ուստի պարտաւորուեցաւ. նոր կերպ մը մտածել, զրաջի ազգերու թշնամութեանն ապաւ մնալու համար, և որչեւ հաստատուն բանակ մը պահել ճորայ Պահակը, բանակեալ քաղաք ալ չլինեց այնտեղ, որ այսօր կայ Դարբանդ կամ Տէրապէնա քաղաքը, թէ իրեն պաշտպանութեան ոյժ մը, և թէ իրը յարձակութեան զանգ մը՝ մերթնդմերթ թշնամայն զաւանները տեղեկաւ: Այդ կարգադրութիւնը եօթը տարի շարունակուեցաւ Յազկերտի 4'րդ տարին մինչ 11'րդը, այսինքն 442'էն մինչև 448'ը: ճորայ բանակը տարաւ և տարի կը փոխուէր, Հայոս

զանց այրաւ ձին զլստ որ տեղը կը բռնէր, և նախարարները պարտաւորուեցաւ էին երկար տան իրենց երկրէն հեռու մնալ: Եղիշէ այդ կարգադրութեան յարմարին հակաքրիստոնէական նպատակ մը կուտայ, և ճորայ բանակին կողմութեան զլստ որ զիստ մ'կը ցուցնէ, քրիստոնեայ զաւանները տիրապէն, որպէս զի զիստ կարենայ ընդհել զայն, և Պարսից կրակապաշտ կրօնին հաւանդեցնել: Սակայն բացայայտ հարձանք և յայտնի բռնադատութիւն զեւ սկսած չէր, ինչպէս արիւն կողմերէ ալ տեսանք, և երկրին կրօնական վիճակը վրդովուած չէր: Այդ կէտը ինքն եղիշէ ալ անուղղակի կերպով կը հաստատէ, երբոր կը պատմէ, թէ Հայ նախարարներ և Հայ այրաւ ձին առաջըրբէն հաւաքեալ զէրիշէի Դոս Բաբարէն, իւրեցին բնացին յիւրեանցն առաջըրբէն հաւաքեալ, և առաջըրբէն իւրեանցն և Դիւրեանցն իւրեանցն: Հարձանքի կերպարանը այնչափ հեռի էր, որ զայսով զանդերը բնայն եւ ըստ իւրեանց զառաջըրբէն առաջըրբէն հաւաքեալ զէրիշէի և բաժնեւոր զառաջըրբէն (ԽՆՈՒ.10): Այդ վերջին պարագայն Յովսէփ կաթողիկոսի հաւատեան իմաստքին արդիւնք պէտք է ճանչցաւ, որ առաջ իրը կրօնական տեղակալ, և 444'էն իրեն պաշտպանութեւն ճանչցաւ՝ կաթողիկոս, սկսած էր զարմել:

235. Յազկերտի թագաւորութեան 12'րդ տարուայ տեղըր, 449'ի զարման բացաւորին յարմարին նոր կերպարան

ՀԱԼԱՄԱՆՔԻ

ՍԿԻՋԸ

մը տալիս զարմեր: Վերջնական պատերազմի պատճառաւ իւրենց տեսնուեցան, և տեղի զօրաւոր բանակ մը քաղեց Քուչաններուն զէմ, որք չգիմացան և փախաւ տալ պարտաւորուեցան, և թագաւորին իսկ ինքզինքն ազատուաւ. նայեցաւ, և Պարսից բանակը փախաւ որ յաղթանակ մը տարաւ. (ԽՆՈՒ.16): Այս վայրկեան փախուեցաւ Յազկերտի ընթացքը, կամ եթէ մինչև այն տան զաւանի էր, համարձակ յայտնուեցաւ, և հրապարակով հրամայեց, թէ պէտք է բոլոր իւր տէրութեան հաւատարմերը Մազկերտեց կրօնքին հետեւին, և արեւ ու կրակ պաշտան: Նա կը մտածէր հարկաւ տեղի հաստատ հիմերու վրայ զնեկ

նոյնացնել Գարեգին Սրտանձառանի հետ, որ պատերազմի գաշտին վրայ մեանող նախարարներէն մէկն է (ՓԱԲ. 72), կրթներով մանուսնոյ անոր յաւաքաբէժ Գրեգէի կոչուելուն վրայ (ԼՂԼ. 93), իրր այն թէ ամենէն առաջ ձգտարտաթեան վկայած ըլլայ: Սակայն եթէ լատ. մատղրութիւնը դարձնենք, մանկագոյն նախարարական Գարեգինը, շէքիւմ Գ. բանաստեղծութիւն կրած է, 449'էն մինչեւ 451, և շէքիւմ ճանաչողունկով նահատակուած է, որով աղատութեան միջոց անեցած չէ, և պատերազմին մասնակից եղած չէ: Պէտք է ուրիշ Ասորայրի գործովորներէն եղող Գարեգինէն տարբեր նկատել ձորայ քարաղիչ Գարեգինը, և Սրտանձառան Գարեգինին սրտած յաւաքաբէժ անունը իմանալ, իրր բանակին գլուխը յառաջապահ խոյսցող, և առաջին անգամ պատերազմին մէջ ինկող գործավարը:

238. Չորս տ. առ գինուորականներուն վրայ գործադրուած բանութեան լատ. ապագայութիւնը բրած չլինելը չափազանց զգալով, Յաղկերտ լեռն գոյն կը փոխէ, անոնց բնութագրին վերադրելով իր բրածը, և 12 օր ետքը ճոխ հացկերայթ մը կա տայ զլիստ որ զինուորականներուն, և սեղանին վրայ գտնուող միտ կը հրամայէ քրիստոնեաներուն, շէքիւմ երբեք հրամարին, չափաբեր, և զինովցներով մարտիկներու միջոցը կը գործածէ, բայց անկէ ոչ յաջողութիւն չգանկով, կը կտաւ զի, և կը հրամայէ քանի մը տակի համարձակները յետոյ յետոյ կապելով և զնախաճառն իրենց երկու երկք օր պահել, ուրիշներն ոչ յաւաքաբէժ չարչարել: Երբոր կը նայի Յաղկերտ թէ այս կերպերով ոչ նպատակին չհասնիր, այն տակն կը սկսի քրիստոնեայ գաւազերը հետաւ որ երկիրները ցրուել, անուարտ սեղեր գտնուող ամբողջութեւ պահպանուած թեան գրկել, ամենէն զմեկու ձմերայի սեղերը անոնց տալ, որոյն տն թաշակները նա աղեցներ՝ քաղցի և ծարաւի պարտաւորելու տալիս, և ուրիշ չափ կերպ նկատութեանց երկարելու: Սակայն քրիստոնեայ գաւազեր համբերութեամբ կը ստանին այդ ամէն գրկանքներու, գիտնալով որ կրօնու-

կան հաղածոք մին է եղածը, և իրենց տարր հաւատարին համար կը չարչարուէին, և իրար կը մխիթարէին: Մինչև իսկ հեթանոսներ անոնց վրայ կը զարմանային և կը յաջողութիւն բուրով, թէ լատ. ինչ ճարտար ճանաչող ծիւղ, Կան յաղաղիւմ օրինաց հաւանալ (ԼՂԼ. 18):

239. Այդ միջոցին պէտք է գետեղել Աստուանց նահատակութիւնը, որուն վրայ թէպէտ պատմիչներ լատ. թիւն պահած են, սակայն Յաղկերտի օրքը յաւաք կը բերէ անոնց պատմութիւնը, և աղգային սանադոյցն ու ճին տակններէ իվեր անոնց համար ամուսկան յիշատակ սահմանած է, որ և մինչև իսկ յայտարար անխափան կը կտարարուի: Հաւանարար այն միջոցին՝ երբ գաւազան գաւազեր գլուխը սեղեր կը գրկուէին: Աստու Գնաւի և Մահաճիւր Ռչատանի հրաման տալուն Պարսկաստանի խորերը որոշեալ սեղ մը երթալու: Երբոր հաւան ինչ ճանաչողիւ, որ մէկ կողմէն Պարսկաստան և միւս կողմէն Հայաստան կը տանէր (ՎԲԲ. Բ. 68), միտքերնին պատրեցաւ, և մասնակցին իրենց երկիրն երթալ, իրենց կրօնքը պահել, և իրենցնեւ լատ. պաշտպանութիւն ընել: Հաղկերտ լատ. եղաւ Աստուանց գաւազին հետապնդմը, յատուկ պատգամաւորով կեղծու որ խոտաւմերը փորձուեցան, ետեւէն գաւազեր գրկուեցան վրանին՝ ամբողջապէս կտարելու, եթէ յանձն չառնուն ուրանալ (ՉԱՄ. Բ. 20): Աստու գաւազին ճանապարհ լատ. անեցնելէն ստուգելով, Պարսիկները ետեւէն հաւան, և նորէն ուրաջութեան հրաւերը ըրին: Հայեր պահ մը գլխադրութեան չարժուեցան և իրարու ձայն տալին Ձէ կապէ գինուորական հրամանով, բայց վերջէն ճգնաւորի մը տեսիլքէն աղգուելով, և անհատաւոր գլխադրութեան անգամ տ լինելը տեսնելով, գլխաբերին նեակցին և կամաւոր նահատակութեան յանձնատու եղան: Մահաճիւր իր գաւազով տակի տալով անցած, և իր տեսիլքին Ռչատանեայ գաւազը հաւան էր, երբ Պարսիկ գաւազեր ետեւուն հաւան, և անոք ու միւսնայն հաղաւ նահատակուեցան: Իրեն նահատակութեան սեղեր յիշուած են՝ Աստուանց համար Անձնացեայ

զատառի Զրիակայի վանքը (ՍՈՓ. ժ.թ. 78), և Մանածիճքեանց համար Ռչատունեայ զատառի Ոչխարանից վանքը (ՍՈՓ. ժ.թ. 82), որպեսզի զմտար է ճշգրիտ անանց բան անգիրը սլոմ զանառ սլ վանքերու մէջ։ Յանա անէ յիշում նահատակներն են Աստմեանց խաւովն՝ զլիստարն Աստմ Գնառնի, և որդին Վարս Գնառնի, Վարս Ոստանիկ, ներսէն երաւանդանի, և Վարձառար Արծրանի։ Իսկ Մանածիճքեանց զանային զլիստարն՝ Մանածիճք Ռչատունիկ զատ մէկ մը յիշում չէ։ Նահատակներու թիւին համար Բաւար-Բաւար Եւթից ընկերաց բացատար թիւնը (ՍՈՓ. ժ.թ. 81) որպէս բան մը չցուցներ։ Երկու խաւներն ալ մէյմէկ նախարարական զանայեր կը պաշտէին, և ումէնէն հաւանական հաշուով խաւքանչիւրը չորս հինգ հարիւր հեծեալէ պակաս պէտք չէ եղած ըլլար։ Արդեօք Գնառնեայ և Ռչատունեայ զանայերէն զատուրիչներ ալ չեղան, որք նմանօրինակ նահատակ թիւն հանդիպեցան։ Ուր որ պատմութիւն յիշատակ չունինք, ենթադրելու իրաւունք չենք կրնար տնենալ, միայն թէ պատմիչին գրելը, թէ զրաւ զանայերէն Բաւար իսկ և իսկ անքէն հասեալ լիւիան (ԵՂԼԻ 18), չատերուն չատ անգիր նահատակում ըլլալը կը հաստատուի, որով ալ երեւան ալ հազարաւոր մարտիրոսներ տնեցած է հալ եկեղեցին։

240. Քո չանոցդ դեմ վերջին պատե-
րադիր 449) ասորսն մեջ կատարուեցաւ ,

Synphyron. mifonon mib m'g.

ԱՐՏԱՇԱՏԻ *անիկ, հալքը սկսանք հաղթա-*

ԺՈՂՈՎԸ ծանր և քանակապես

Քիմիայի և Բնական գիտությունների ֆակուլտետի Կենտրոնի Կոմիտեի անդամները՝

սպաներ գրաւեցին, և տեսեցին մինչեւ
ձմեռ։ Ուրեմն Հաղբու համար տապնապաղի
միջոց մը եղաւ 449-450 ձմեռը։ Թաղաւս-
բական հրովարտակր, Միհրնիստէի գրաւ-
ածը, Փենչապաւ հի հրահանգները՝ մաղախ բլր
տակնաւ վրայ բնեւա գէնքեր էին, պէտք չէ
ալ մասնալ, որ այդ պատար ջարերաւ միջ
իրենց անձնակամ չահերը մասածներ ալ
պակնաւ չէին։ Կաթնաղիկաւ և եղիակապաններ
և պղծամիր նախարարներ սկսան մասածել,
Մէ գոռէ անէնէւէ զաւանուիւ և է գոռուիւրէ
անինն թէր-հաւաւ հարգոց՝ շար-շար իգորէւ ար-
հար իգորէնն Բաղ-ճի (ՓԽՍՊ. 44), և պէտք

[illegible]

241 . Ժողովին կազմա թեան և գործե-
լանն վրայ Փարպեցիին և Եղիշէին առաւ

առողջագույն թիվ հանձնարք

ԺՈՂՈՎԻՆ *առարկեցին, առկայել լաւ*

ՆԵՐԿԱՆԵՐԸ *ու ուս միտասիրեցաւ կը տես-*

Կոմիտեի անդամները հանդիպումներ ունեցան հայկական հասարակության ներկայացուցիչների հետ՝ քննարկելու հայկական հարցի լուծման հարցը:

Հակառակ էն, այդ իրար կը լրացնեն: Վերադառնալով գիտելներ ի՞նչ պաշտօնական հրապարակներէն Փարսեղին թողտ տրին հրամանադիրը յիշած է, իսկ եզիշէ Միշիններ-սէնի կրօնական թաղապարս թիւնը (էջ 236): Այդ առթիւն թիւնը ազանց ալ կը նշմար-

տի, որովհետև Փարպեցի ազգային պատմութիւնը կը գրէ, իսկ Եղիշէ կրօնական քառասույսութիւն, և խրատեցիւրը իւր նպատակին ծառայող կէտերը իվեր կը հանէ: Ժողովին գլուխը երկու պատմագիրներէն ալ գրած է Յովսէփ Հոսոյմցիին, մէկէն Եղեղիւս Աբրահամ, կոչուած (ԵՂ. 22), և միւսէն որ զինովիւնութեան Հայոց շէնքին շէնք (ՓԱՌ. 44): Ետեւէն կու գտնուի 17 եպիսկոպոսներու անուններ, 16'ը երկուքին մէջ ալ նոյն անձեր, միայն կարգը տարբեր, և կը կարծենք թէ ոչ աթոռներու տառաջնութիւնը և ոչ աթոռակալներու երկնայնութեան կարգը նկատի առնուած է, այլ ըստ զիարաց չարած են անունները: Թէպէտ կրնայ ալ ըլլալ, որ մէկը աթոռներու միւսը աթոռակալներու կարգին յառաջնութեան հետեւած ըլլայ, սակայն սրտեղաւ և ճշգրտաւ նշաններ կը ստեղծեն: Ահա եպիսկոպոսներու ցուցակը, Փարպեցիին տառածին համեմատ.

1. Անանիա Սիւնեաց,	ըստ Եղիշէի	10.
2. Մուշէ Արծրունեաց,	»	11.
3. Սահակ Տարբեաց,	»	1.
4. Սահակ Ռչատունեաց,	»	12.
5. Մեղիսէ Մաննկերաց	»	2.
6. Եղիշի Բաղրեւանդաց	»	3.
7. Սարգիս Բղնունեաց	»	4.
8. Թաթիլ Բաանդաց	»	6.
9. Երեմիա Մարգարտանի,	»	8.
10. Գաղ Վանանդաց,	»	14.
11. Բառիկ Մակաց,	»	13.
12. Եղբարք Անձեւացեաց	»	16.
13. Տաճատ Տայոց	»	5.
14. Քառասն Տարբերունայ	»	7.
15. Զատէն Մանանդուց	»	9.
16. Եղիշէ Ամատունեաց	»	15.
17. Երեմիա Ապահունեաց	»	17.

Երկու անուններ քիչ մը տարբերութեամբ, և թերեւս աւելի ուղիղ կերպով գրած են Եղիշէ, Մեղիս Մաննկերաց և Քառասն Տարբերունայ, և միայն մէկ անուն բարբառովն տարբեր է, զի Մանանդուց Զատէնի տեղ գրած է Եղիշէ Մարգարուց: Գառնաներուն իրարաւ կից ըլլալը իւր նշանութեան նշան կրնար ընդունուիլ, եթէ եպիսկոպոսներու անունները բարբառովն տարբեր չըլլային: Եղիշէ եպիսկոպոսներէ գտաւ ընդ-

հանուր կերպով կը յիշէ Քառասն Գառնանեաց և Գառնանեաց երէցանէ, հաւորէ՝ հաւորեալեաց (ԵՂ. 22), մինչ Փարպեցի կը յիշէ ի Գառնանեաց երէցանց հաւորէ Ղեւանդ, և Խորէն ի Մեղեւայ, և Գառնէ, և այլ Գառնանեաց երէցանէ, և հաւոր զանաւանէ Քառասն, հաւորէ՝ հաւորէ և հրեշտակներ տերմին Աղանա, որ երջապէն Արծրունեաց (ՓԱՌ. 45): Յիշեալ անձերուն խնդրութեան վրայ չենք ուղեր երկուքի, սմանք ծանօթ են արդէն, ինչպէս Եղիշի Բաղրեւանդաց և Անանիա Սիւնեաց, արիւններ պիտի ծանօթանան պատմութեան ընթացքին, ինչպէս Սահակ Ռչատունեաց և Թաթիլ Բաանդաց: Երկու պատմագիրներուն զիտար տարբերութիւնն է, Եղիշէի կողմէն նախարարաց ներկայութեան չիշտ իլը, թէպէտ անոնց հաւանութեամբ հաւաքուիլը կը գրէ, մինչ Փարպեցի յսկանէ յոմոսանէ կը յիշէ 18 նախարարներ, Վասակ Սիւնի, Ներշատակ Արծրունի, Վրիս Խորիստունի, Վարդան Մամիկոնեան, Գիւտ Վահանունի, Արտակ Մակացի, Շմուսն Անձեւացի, Մահալէ Ապահունի, Աւատուն Վանանդեցի, Արչախը Արչարունի, Վահան Ամատունի, Աստ Պնունի, Վարդապետակ Պարունի, Հրահատ Աչաղեան, Հմայեակ Գիւնարեան, Գաղրիկ Արեղեան, Փապիւղ Աւատեղեան, և Վրէն Ջիւնաղեան, և կ'աւելցնէ աւել տեղաւ հները (ՓԱՌ. 45): Ահապէս է որ առանց նախարարներու մտով զամբարած ըլլայ, իսկ Եղիշէ չիշտ երկին, պէտք է վերադարձ Եղիշէի կողմէ իսկ կրօնական նամակին պատճէնը արտելուն, որուն մէջ մաս չէին կրնար ունենալ նախարարները:

242. Ժողովին տաճիւ երկու տարբեր գիրեր կային, թողաւ սրտեղան Նրովարտակը

և Միհրանդակի յարգարտ
ԺՈՂՈՎԱԿԱՆ ԿՈՆԵՐՈՒՄԵՆԵՐ
ԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
պէտք էր որոշուիլին
յայտնել, իսկ երկրորդին

մասին միտքերը յաւարանել և յրիտանելութիւնը քառասույսութիւն: Հրովարտակին արած պատասխաններ անկեղ Փարպեցի, որի և համարձակ մերժում մը, ինչպէս վայել էր ճշմարտաւ յրիտանաներուն: Հայերը այդ գիրով կ'ընդունին թէ հպատակութիւնը իրենց պարտքն է, ոչ միայն ըստ երկնայն ժողովան, որ ըստ զրէնէ ըստ ծառայել մը

գործածուած էին, և Հայերուն նման Վրացիներ և Աղուաններն ալ յայնի մերժման պատասխաններ զրկած էին, և թիրեւս երեք ազգերուն համամտութիւնն էր, որ Յազկերտը կը կտակեցնէր անմիջապէս բռնական միջոցներու զիմելէ: Ըստ այսմ Հայերուն արուած հրամանին նման՝ Վրացիներէն և Աղուաններէն ալ զլխաւոր նախարարներ Տիգրան երթալու հրաման ստացան: Երբոր հրամանագիրները եկան, երեք ազգերու մէջ պատգամաւորութիւններ փոխանակուեցան ընկիւնին որոշելու համար: Մտածեցին և տեսան թէ՛ ղէքիւնը զոգտաւորութիւնն իւրեանց անհաւատարմութիւնը լաւ է, ու ստի ղէքիւնը լաւ է զտակեցին: Իրենք իրենց մէջ հաստատուն մնալու առիթն ուրախութեամբ ընտրեցին, և թաւաք իւրեանց տեղադրեցին հաւատարմութիւնը: Աստուծոյ յանձնելով կ'որոշէին ճանապարհ կրող (ՓԱՌ. 47): Հայերէն կանչուածներն էին, Վասակ Սիւնի, Ներշապուհ Արծրունի, Արտակ Ռշտունի, Գաղիշոյ Խորխուանի, Վարդան Մամիկոնեան, Արտակ Մոկացի, Մանէճ Ապահունի, Վահան Ամասունի, Գիւտ Վահանունի, և Շմուռն Անձեւացի: Այս ասանէն ուրիշները, Արտակ Ռշտունիէ և Գաղիշոյ Խորխուանիէ զատ, Արտաշատի ժողովին ներկայ եղած և հաստատութեամբ երգում ըրած էին (§ 241): Երբոր երթալու որոշումը արուեցաւ, Վարդապետի մէջ Յովսէփի հայրապետական օրհնութիւնն ստին, և իրենց զուտները հանգիստելով և ճանապարհի կարգադրութիւնները աւարտելով, Քաջին յետագայի (ԵՂ. 33): Վրացիներէն կը յիշուին, Բրեշէն Աշուշ և այլ անուններ: Եւրոպէի (ՓԱՌ. 47), իսկ Աղուաններէն զայսոյնները անունով յիշուած չեն:

244. Ժողովական նամակին Տիգրան համարը, Պարսիկներուն պետական խորհրդականցի թիւները, հաւատարմութեան կանչուելը, երեք ազգերուն պատգամաւորութիւնները, երթալու արոշումը, և մինչև Տիգրան ազգերութիւնը, գրուեցին 450 տարւոյ առաջին երեք ամիսները: Նախարարներ ետեւէ ետեւ կ'ուղեւորէին, և կ'ենթադրենք թէ որոշ

տեղ մը խմբուելով, մէկտեղ ըրին Պարսից մայրաքաղաքը մատրերնին, խորաքանչիւրը իրեն հետ այրուծի հետեւորդներու խումբ մը ունենալով: Սակայն զարմացմամբ զիտակեցին, թէ սովորական եղող պատասխանութիւնները այս անգամ չկատարուեցան: Այսու հանդերձ ասանց յապառման յանգիստէն (ԵՂ. 33), որէ է 450 տարւոյ ապրիլ 15'ին, առաջ չաքսթ օրը: Գաղի խորհրդով էր որոշուած այդ օրը, քրիստոնէից հրաշափառ տանը ոնարգելու համար: Յազկերտ ներկաներուն բերնէն հպատակութեան յայտարարութիւնը կրկին լսելէն հաւաքը վրայ կը բերէ, թէ պէտք է ուրեմն իր հրապարտակին ալ հնազանդին, մինչ իրենք յանգիստէն էին իրենց նամակներով ընդգիմանալ, սակայն ինքը զիտէ պէտք եղած միջոցները զարմածել, մնալու անհաւատարմութիւնը (ԵՂ. 34): Այդ սպառնալիքներուն կը պատասխանէ Վարդան Մամիկոնեան ամէնուէն բերնէն, թէ պետական պարտաւորութիւնն կատարելու մէջ երեք գանդաւառ գտնուած չեն, ոչ ի խաղաղութեան և ոչ ի պատերազմի, և ասկէ հաքն ալ չեն գտնուիր, այլ թէ կրօնական խնդիրը խորաքանչիւրին խիղճին կը պատկանի, և ինքն իւր հաւատքը չուղեր երբեք փոխել (ՓԱՌ. 49): Ասոր վրայ Յազկերտ նորէն իւր հրամանը երեւելէ և ղէքիւնը, սպառնալով զիրենք Սակաւասան աքսորել, ընտանիքնին Խուժաստան ցրուել, և իրենց երկիրները՝ քակել, քանդել և յապականութիւնը դարձնել (ԵՂ. 36): Ասոր վրայ երեք ազգերուն նախարարներն ալ կը համաձայնին առաջ ընկնող Յազկերտէ, որպէսզի կարենան իւրեւ ընդ Բրեշէն: Ասիկայ իրենց կը շնորհուի (ՓԱՌ. 49): Տագնապի օրեր եղան զատիկին տոնական օրերը: Հայ ու Վրացի ու Աղուան նախարարները՝ մէկտեղ զրուած էին, լայն հակողութեան ներքեւ, և չարունակ կը խորհրդակցէին, աչու ընկնուուն առջև ունենալով Յազկերտի սպառնալիքները: Նուազ կը հոգային ինքզինքնին, քան թէ իրենց երկիրը: Նախարարներէն ոմանք Պարսկաստանի զինուորական ծառայութեան կը գտնուէին, ուրիշներ ալ ճորայ Պահակէն անդին մնալուն բանակին մէջ վին (ԵՂ. 37):

կան զիջողութիւն ցոյց տալու համար սե-
ղեկատուններ պակաս չէին ընել հարկաւ .
գտնէ վասակ մորզպան հաճոյական ծառա-
յոթնան մէջ գտնուած լինելու տուիթը չէր
ուզեր փախցնել : Յազկերտ իր սպառնալիք-
ներուն իրականութիւնը ցուցնելու համար,
հրամաններ կու տար նախարարները յաբաշ-
տաբաշիւն տանելու համար պէտք եղած
գումակեր պատրաստել : Թագաւորին խոր-
հրդականներէն մէկն ալ , որ Վերեւ էսի եր
յաւազանն կենդանի , և որ բռնադատուող ու-
րացող մը եղած կը կարծուի , լաւն է թա-
շուի ռետէր շահուի տէրն է Քրիստոս , լուր կու-
տայ գաղանապէս , որ ինչ ընեն՝ ընեն , միայն
թէ առ ռետմի մի է Ներեւեւեւ ռետմի շահնաւ ու-
րացուցեն (ԵՂԻ . 37) : Ո՛րչա այս օրերուն
զուովան կը համէր , թէ Քուշանաց կողմէ
նոր յարձակում տեղի ունեցած է , որով
Յազկերտ կը պարտաւորուէր անմիջապէս
օգնութեան բանակ ղրկել . և ինքն ալ կը
պատրաստուէր ետեւէն համիր : Անտակնալ
պատահարը լնէր մի օրնաւաշիւն Նոյն յեր-
նէյ , որովհետեւ Յազկերտ կը պարտաւոր-
ուէր ձեռնարկել խնդիրին մէջէն պատառով
ելլել , ուստի օրեւէ զիջողութեան խոստա-
մով կը գոհանար , և հանդիսաւոր արարու-
ղութեան պայմանները գտնայ կ'ընէր (ԵՂԻ .
38) : Նախարարներն ալ միւս կողմէ կող-
մամբ ձեռնադիր կուտային վարդանի , որ
անգամ մը որոգայթէն ելլալէն և իրենց եր-
կիրը դառնալէն ետքը , ըստ ամենայնի անոր
հրահանգին պիտի համակերպին . ու կ'ըսէին .
Ահաշաւ ասցելոյն է Կեն լաւոյն Եւ արացու-
րնելլ շահնաւ Կերն է Քրիստոս օրնաւաշիւն :
Ահա թէ ինչպէս վարդան ալ պարտաւորից
փախուսան ուղղեցութիւնը կրեց , և յաշն
առ լաւոյն Կերնաւաշիւն Կերնաւաշիւն : Յազկերտի
կը հաղորդուէր , թէ նախարարներ յանձնա-

ուս կը լինին, և ի Գոսն ճերմակոյն կը թափուի, ինչպէս, այլ ու մեծութիւն, պարտաւոր, եւ ու ճշմարտութեամբ, զեռնարհա՞ն ինչ իւրեանց ցոյցանէին (ՓԱՌ. 53), և այսչափով կը վերջանար գործը, իբր ինչ իւրեանցին իմի աւերելաւիւնն Յազկերտի (ԵՂԻ. 38): Ուրախութեան մեծ շարժում տեղի ունեցաւ: Պարսիկ արքունեաց մէջ: Նախարարներուն առատ ու ազգի ազգի նուէրներ կը տրուէին, խրախճանութիւններ կը կազմակերպուէին, և երեք ազգերուն տանուտէրները ու սեպուհները ի հանդերձ իւրաքանչիւն շարքերէն, և ձեռնորհներէն կը պատիւները կու տային (ՓԱՌ. 54): Եւ ինչպէս Նախարարի չափ մոզեր կ'որոշուէին անոնց հետ մէկտեղ կը թափուի, Դէ՞ Դէ ինչպէս ճիշդաբար զլիստորութեամբ և բոլոր կրօնական պատրաստութիւններով, բաւական այլուծի ալ անոնց ընկերակից կը տրուէր, պատուէրներ ու հրահանգներ կը յանձնարարուէին գործին յաջողութեան համար: Պարսկաստանի ամէն կողմերը տարուշաններու մէջ գոհարանական հանդէսներ կը կատարուէին, և վերջապէս նախարարները Յազկերտի կը ներկայանային հրաժեշտ առնելու և անմիջապէս տեղերէն մեկնելու (ԵՂԻ. 39): Այնպէս վարդան կը կոչուի խօսքերով կը յայտարարէր, որ մինչև հիմայ արիւթեան և քաջութեան բաւական արդիւնքներ ցուցած ըլլալ կը կարծէ, բայց սակեւ կար, կ'ըսէ, հաշիւ օգնականութեամբ Աստուծոյ բերելէ բերել այնպէս, զոր ուրիշ ուրիշ ինչ ինչ, այլ եւ ի ինչեր բերել եւ ինչ ուրիշ գործեր հաշիւն այն ինչ ցոյցաբեր (ՓԱՌ. 55): Ստացաւ ալ տեղեկութեան հաշիւ կառուարած նահատակութեան մեծ գործը: Նախարարներ և մոզական կարաւաններ մեկնեցան Տիգրան, միայն Բարիկ և Աստուծոյ Սիւնիք՝ վասակի զաւակները, և Աշուշա վայրի, պահուկցան իբր պատանդ (ՓԱՌ. 55): Իսկ մոզերը հրահանգ ունէին ցրուիլ Հայոց, Վրաց, Աղուանից, Լինաց, Աղճնաց, Կորդուաց, և Մոզէից երկրները, և այս պատճառով իրենց մէջ բայտ ընկնաւ եւ ինչպէս արեւելին, ինչ որ լիւր որո՞ւր գոհն հաշիւ յաշիւբար (ԵՂԻ. 39):

246. Եղիշէ կրկու. ժամանակագրական տեղեկութիւններ կ'աւելցնէ այստեղ: Նախ կ'ըսէ թէ մոզական կարաւանին պահարը

Գոհնապէս և Գոհնաբար արեւելի հրահանգ ժամ յաւաջ Հայաստան հասնելու, որովհետեւ

Հայաստանի մէջ գործի

ՓԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ սկսելու տակնը որոշուած

ՃԵՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ էր, ինչ երբեք չհամարուէ,

շաբաթ քեցերէր (ԵՂԻ. 39):

Ասիկայ գործի սկսելու պայմանաւորով էր: Իսկ վերջացնելու համար տարի մը միջոց տրուած էր, Դէ՞ Դէ ինչպէս ինչպէս ինչպէս, որպէսզի վերջնապէս բացին ինչպէս, Դէ՞ Դէ ինչպէս եւ ինչպէս Գոհնաբար (ԵՂԻ. 40), երկրորդ մասը հայերէն ամիսներով բացատրուած է, և Հայ նահապետը շարժական տարածով այն տարի օգոստոս 6'ին կ'իյնար, որով ըսել կ'ըլլայ թէ 450 օգոստոս 6'էն մինչև 451 օգոստոս 5, պէտք էր քրիստոնէութիւնը Հայաստանէ Գոհնաբար ըլլաւ, և կրակապաշտութիւնը ամէն կողմ հաստատուած: Այդ իմաստով պէտք է՝ որ աստիճան մասին մէջ յիշուած քեցերէր Դէ՞ Դէ ալ, միևնոյն սկզբնաւորութեան պատասխանէր, գոնէ մերձաւորապէս, որպէսզի արքունի հրահանգին պարագաները իրարու համաձայն ըլլային: Վեցերէր ամիսը, ամսուն անունով յիշուած չլինելը, կը ցուցնէ թէ հայկական ամսու վրայ չէ խօսքը, ապա թէ ոչ ամսուան անունը յայտնապէս զրուած կ'ըլլար: Պարսից քաղաքական տարւոյն ալ Հայոց հին շարժական տարւոյն նման էր տարեկան հաստատուած 365 օրերով, և նահանջ տարիով, որուն տարեգրական ալ Նեօթէքէի հաշուով 450'ին պէտք էր իյնար օգոստոս 1'ին (ԵՂԻ. 435), մեր օգոստոս 6'էն քանի մը օրերու տարբերութեամբ: Օգոստոս 1'է հաշուելով վեցերէր ամսուն սկիզբը կ'իյնայ դեկտեմբեր 29'ին, որ չպատասխանէր նախատարած սկսուելիք տարիին: Եւ ոչ ալ յարմար լուծում կ'ունենանք եթէ վեցերէր ամիսը ուրաքութեան թուականէն կամ Յազկերտի ներկայանալէն՝ տարի 15'էն հաշուէինք, վասնզի այն տակն ալ վեցերէր ամիսը հոկտեմբերի կէսին կ'իյնար: Այս խնդիրը կը լուծուի Պարսից կրօնական տարածով, որուն հաստատուն տարեգրակը կը նկատուի զայնանային գիշերահաշուարար մարտ 21'ին: Այս տարւոյն մէջ տարեկան 6 ժամերու մնացորդները 1460 տարի չեն յատաճուիր նահանջ տարի

մը կազմելու համար, այլ իւրաքանչիւր 120 տարի նահանջ ամիս մը տակցնելով նորէն տարեւումը մարտ 21-ի՝ գիշերահաւասարին կը բերուի: Հաստատուած հաշիւներով, նահանջ ամսոյ ուղղութիւնը վերջին անգամ 411'ին եղած ըլլալով, անկէ մինչև 450 անցած էին 39 տարիներ, որք 9 օրով յետաձգած էին կրօնական տարեգլխը, և վերադարձին՝ կամ տուածին ամսուան սկիզբը կ'իյնար մարտ 12'ին, և այս հաշուով չափ-վայրով՝ այսինքն Քեցերէք ամիսը պիտի սկսէր օգոստոս 9'ին: Այդ հաշիւը կու գայ գրեթէ օրըօրին նոյննապ օգոստոս 6'ի նաւասարդին հետ, և կ'արդարացնէ Եղիշէի տուած ժամանակները: Այս կերպով Հայաստանը կրակապաշտ ընկելու զօրծին, նախարարներու կեղծ ուրացութենէ սկսելով, 3 ամիսէ աւելի միջոց մը տրուած կ'ըլլայ, զործնական ձեռնարկները սկսելու համար:

247. Վերևս բացատրուած ժամանակա-դրութեամբ կեղծ ուրացութիւնը անգիտ-նեցած կ'ըլլայ Պարսից կրօնական տոմարին երկ-րորդ ամսուան մէջիւրը, և պէտք է բակ, թէ պատ-

րաստութիւնները բաւական արագութեամբ կատարուեցան, որ մոգերը և իրենց հետեւողները յաճեալն չբերէին: Եւ յաճեալն չապաց, և բանակեցան Մոգկոտն գաւառի Ձիւրա, այժմ Տիւաթին գաւառին վրայ: Անոնց բանակեալին մօտ էր Անգղի զի գաբաղաքը, որ ամառ բերդ էր, և որ ըստ անոնց նայա-ցում է այժմեան Դարդալըի հետ Չորրորդ ամսուան սկիզբը կ'իյնար յունիս 10'ին, և յաճեալն չբերէին: Բայց կանուխէն հասած էր Հայաստան նախարարներուն ուրացութեան գոյժը: Նոյնիսկ Տիգրանի մէջ գտնուող քրիստոնէայ գունդեր, սկսան անոնց երեսը զարնել իրենց տկարամտութիւնը (ԵՂ. 41), մէկտեղ զացող եկեղեցականներն ալ անոնցմէ բաժ-նուեցան, և հեծալ պնդողեալսն մը հա-սուցին Հայաստան իրողութիւնը գեկուցու-նելու: Հաղիւ թէ կաթողիկոս և եպիսկո-պոսներ գոյժը լսեցին, մոզմութեամբ քաջա-լերելու համար իրենց վիճակները երան, ու մէն կողմ քորեպիսկոպոսներ, այսինքն ի-

րենց կողմէ փոխանորդներ զրկեցին, ԴԵՐԵ-ջն Եւրոպայն ազատներն ու շինականները, այրերն ու կիները, քահանաներն ու միայ-նակեացները, ուրացողներուն և անոնց հետ եկող մոգերուն գէմ գնելու համար, մինչև իսկ արեան կապերը մոռնալով՝ որդին հօրը և կինը ամուսինին պիտի չինայէր: Եւ յա-սուցին իւրեք անգամ Եւրոպայն (ԱՐՄ. 81), գլուխն անցուցանելու յառաջին թագաւորին, որ Մահակի ժամանակէն Բագրեւանդի մէջ հաստատուած էր իրբն անոր Գեղար (ԱՐՄ. 81), գլուխն անցուցանելու յառաջին թագաւորին, որ Մահակի ժամանակէն Բագրեւանդ գաւառներու ձառագուն վրայ: Պարսկաստանէ համոզող կարուստը ամիսի մը չափ հանգիստ բրա-նդալուցող զաւառին մէջ, թիրեւս կը սպա-սէր որ կամաւ որ յանձնառութիւններ գտնէ Հայոց կողմէն, գտնէ Տիգրանէ գարծող և Պարսից գէնը ընդունող նախարարներ ձեռ-նարկ մը ընեն: Երկուր սպասելէ ետք, վերջապէս սկզբնաւորութիւն մը ըրած ըլ-լալու համար համեմատէն 25 օր ետք, կիրա-կի օր մը, Անգղի եկեղեցոյն վրայ յարձա-կում մը կարգադրեցին: Կիրակին յուլիս 2'ին կ'իյնայ, այս օրը կրնայ ընդունուիլ իւր հաւանական թուական Անգղի գործո-ղութեան: Դիւնդ երէց, իր օգնականներով և հետեւ որդիներով կանգնած էր եկեղեցոյ պաշտպանութեան, փայտերով և քարերով զեւաթառն ճառք և ճգողութիւն շարժեցին, զէնքի սլ զիմեցին, և հաղիւ թէ մոգակալը կրցու-ինքզինքը մահուանէ ազատել, ու իւր տեղը տալուին: Մոգակալը, որ կ'երևի թէ բա-լորովին դաժան մէկը չէր, մինչև իսկ մատակց ձեռնարկէն ետ կենալ: Մարգարէն խորհրդակցութեան հրաւիրեց և անոր յայա-նեց թէ ինքն լսած է որ ժամանակով Շա-պուհ Մեծ թագաւորն ալ քրիստոնէաները զարձակու միաք ունեցած է, և ամէն խրա-տութիւն գործած է, բայց տեսնելով որ ընդհակառակն քրիստոնէութիւնը կը սա-րսածուի, հայածանքը զաղրկեցուցած և ա-զատութիւն չտրուած է: Հիմակ ալ ինքը նոյնպէս գործը անհնար կը տեսնայ, ինչ-պէս որ մարգարէն պէտք էր տալուց ձանձկած ըլլար: Ուստի ինքն յանձն կ'առ-

նէր թագաւորին և մովսէսեան մովսէսին գրելով, անհնարութիւնը իմացնել, և բընտրութիւնը զազրեցնել, և կը յորդորէր որ մարդպանն ալ իւր կողմէ պէտք եղածը գրէ (ԵՂ. 44-47): Ստեփաննոս վաստակ բարորդին ընդհանրապէս մովսէսը կը քաջալերէ, Աղուանից կողմը գտնուող ստանհագարի բանակը Հայաստան բերել կը թելադրէ, ինքն ալ իւր սեփական Սիւնեաց գունդը կը բերէ է ինչպէս օրհանգիստեան հօգիք և հօգիքն (ԵՂ. 48), և մագական կարասանը կը սփռի Հայաստանի ամէն կողմերը, բռնի կերպով կրակապաշտութիւնը հաստատելու:

248. Պէտք չէ կարծել թէ մագերէն կարասանին հետ մեկնող կեղծութեան նախա-
 րարները, անոնց հետ
 ԱՌԱՋԻՆ մէկտեղ Մագերէնի պաշ-
 ԶԵՌՆԱՐԿՆԵՐ տին մէջ սպասած ըլլան,
 որովհետեւ անոնք հա-

տառաւ թագաւորին և է հանապազմէն ընդ-
 անիւ երբեք առեպարանին սքեռ, հրաշքերով և է
 Բիւրեղ՝ քնացին յիւրաքանչիւր աշխարհ (ՓԱՐ. 55):
 Հարկաւ պէտք ուր չտեսնան աղիւս և
 կարասանով ծանրութեանս և կարասանին
 հետ դանդաղաբար ճանապարհել, և իւրա-
 քանչիւրը իր հետեւորդներով և արքայիս
 քաղաքով փութաց հասնել իւր գաւառը: Ա-
 ռաջին գործերնին եղաւ. եկեղեցականներուն
 և աշխարհականներուն գլխաւորներէն քանի
 մը հագի հրաւիրելով, իրենց ծածուկ խոր-
 հուրը բացատրել, և գաւառին եպիսկոպոսէն
 իրենց արձակումն ընդունել (ԵՂ. 49), բայց
 ստակաւն հրապարակաւ. չէին յայտնել իրենց
 միտքը: Նոյնինքն Վարդան՝ որ իրեն եղ-
 բայրներուն և ազգաստանին իւր հաստատու-
 մասութիւնը վկայած էր, Բայն առաջին մա-
 մարդութիւնները կը կատարէր, և կը զգու-
 շանար Բաբելոնի մէջ առաջին Հայկ. երկ-
 յիւրեղ (ՓԱՐ. 55): Այս միջոցին, իբրեւ հա-
 խապարարստական միջոց մը, կաթողիկոսն
 Յովսէփ և Վասակ մարդպան, Ներշա-
 պուն Արծրունի և Վարդան սպարա-
 պետ, համաձայն հաւանութեամբ Աստու-
 Գնունի նախարարը պնդողեապան կը
 յղէին Բիւզանդիոն, որպէսզի կայսրը տազ-
 նապաղից կայսրութեան տեղեկութիւն տնե-
 նայ, և պատշաճ օգնութիւնը փութացնէ
 (ԵՂ. 54): Ստեփաննոս հաղիւ թէ Աստու Բիւ-

զանդիոն կը հասնէր, գիրք կը մատուցանէր
 և կայսերական դրան ժողովը նկատաւոր-
 թեան կը հաւաքուէր, Թէոդոս կը մեանէր
 և իւր լաւ խօսքով քննէր օրհանգիստեան
 (ԵՂ. 55): Արդ գիտենք որ Թէոդոս Բ.
 450 տարուայ յուլիս 28-ին մեռաւ. ձիւն ինտ-
 լով, և ոչ թէ երկար հիւանդութեամբ, ու-
 րով մինչեւ մահուան օրն ալ կրնար Հայոց
 պատգամաւորին հետ զրազիլ: Ամէն առթի
 մէջ պէտք է ընդունել թէ Հայեր շատարած
 են Բիւզանդիոնի կայսրութեան դիմելու:
 Իսկ Աստու Գնունին այն է՝ որ Արապաւոր
 ժողովին գտնուեցաւ (§ 241), և տարրեր է
 Աստուան հաւատակներու առաջնորդէն
 (§ 239): Միւսինոյն ազգաստանի մէջ համա-
 նուններ ստեղծ կը գտնուէին, մանաւանդ որ
 իւրաքանչիւր ազգաստան իրեն սովորական
 և տանգական անուններէն դուրս ելլալ
 չտա չէր սիրել: Անգղի եկեղեցւոյն պատա-
 հարը և Վասակի բռնած երկրորդ ընթացքը,
 վաստակաւորութիւն գործեց ընդհանրա-
 պէս, և գլխաւորապէս Վարդան, յաւարակ
 վիճակ մը ստացաւ, թէ ընդդիմութիւնը
 պիտի չիրականանայ, ուստի գլխին տա-
 նելու ու Պարսկական Հայաստանէ հեռա-
 նալու որոշումը առաւ: Հմայակ եղ-
 բայրն ալ իրեն կատարեալապէս ձայնակե-
 ցաւ, և ազգաստանին ժողովով Տարսնէ
 մեկնեցան, որ Տուարածաստի և Բասն գա-
 ւառներու ճանապարհով՝ Կարին սպասինին և
 Յանայ լաւինը անցին (ՓԱՐ. 57): Մամի-
 կունեան սպարապետին հետեւալը, Վասակի
 ալ սղէկ չեկաւ. մանաւանդ որ իրեն պատ-
 ճառով անդի կ'ունենար հետեւումը, ուստի
 չուտով մօտը հրաւիրեց եպիսկոպոսներէն և
 նախարարներէն քանի մը գլխաւորներ, իրեն
 քրիստոնէական հաւատարմութիւնը կրկնեց,
 և անմիջապէս նամակ մը գրեց Վարդանի,
 և աւետարան մըն ալ բերել տալով երդ-
 մամը կնքեց և ուրիշներուն ալ կնքել տու-
 աւ, և պատգամաւորութիւն մը հանեց
 Վարդանի ետեւէն, որ զայն ետ զարձնէ:
 Պատգամաւորներն եղան Վառնդ Վանան-
 դեցի, Երեմիա Վարդաշապատացի ու Խորէն
 Մրենացի երէցներ, և Արշաւիր Արշարունի,
 Հմայակի Դիմաքսեան, ու Գաղթիկ Արեւան
 նախարարներ, որոնք համակն ու աւետա-
 րանը տանելով Վարդանին ետեւէն հասան

սակաւ լինելու բանակը երեքի բաժնեց, աջ թևը բանձնեց Արշաիր Արշարաւնի, որ է նոյնինքն իւր փեսան Արշաիր Կամարաւկանը, և անոր օգնականն տաւա Մուշ Գիւմարսեանը, ձախ թևը բանձնեց Խորէն Խորխոստանի՝ Հմայեակ Գիւմարսեանի հետ, ինքն մնաց կեդրոնը իւր օգնականներով։ Պարսիկ զանգը անձամեծաւ շատաւ էր, բայց Հայերուն ետևըր աւելի շատ էր։ Թէպէտ Արշաիր և Մուշ ճախճի մէջ ինկան և Մուշ սպանուեցաւ և Գաղբիկ Արեղեան վիրաւ սրուեցաւ, բայց Պարսիկները բնկրկեցան, և զեական մէջ թափախլ սկսան, նաւերով փախչողներն ալ Արշաիրի նետաձգութեան կատարուեցան։ Գիւղերը վրայ հասնելով Հայերը հանդիստ ըրին, և միւս տատան Կարբ անցնելով նորէն Պարսիկները հարածեցին, և Հմայեց պահակին մօտենալով անոնց հետ բանակցութեան մօտն, որ Պարսից զէմ իրենց օգնեն։ Գործին չարանաւկութիւնը և տեղւոյն պաշտպանութիւնը Վահան Ազատնի բանակով, իրենք փաթացին Հայաստան գտնալ, որովհետեւ չփոխ լուրեր սկսած էին համարի Վարդանի տկանջը։ Ազատնից արշաւանքը լրացած էր յաւաք երեսուն (ԵՂԻ. 61), և երբոր եկան ի Գաւառ Արարայ, Գաւառեան զօրք օրերը սկսած էին (ՓԱՐ. 67), որ է բոկ թէ նոյնները ամայ երկրորդ կէսին գործած էին, միշտ միևնոյն 450 տարւոյ մէջ։

252. Վատակ մարդպան Վարդանի մեկնելէն տասն անկի տնեցած համաձայնութեան համաձայն Հայաստանի կեդրոնական բանակին հրամանատարութիւնն ալ իւր վրայ տաւ էր (ԵՂԻ. 57), և այսպէս կրկնակի իշխանութեամբ սկսած էր իւր նպատակին համար աշխատել։ Իբր թէ քրիստոնէութեան պաշտպան ըլլալ, սաւա լուրեր կը տարածէր, թէ Արարայ զօրք զբեռնէին շէրէնց շէրէն, թէ մինչև հիմայ եղած ընդդիմութեանց և մարտաւ սպանութեանց ներս մ' չնորհաւած է, միայն թէ Հայեր հարստակութիւն յայտնեն և Վարդանի կողմակերպած տարատաւութեանէն բաժնաւին։ Քանի մը քահանաներ ալ գտած էր, որ իր յայտարարութիւնները տարածեն, որոնց մէջէն յանաւանէ կը յիշ-

տին Զանգակ Սիւնի, Սահակ Զաքարի և Պատրաւ երկաթի (ՓԱՐ. 68)։ Վատակ աւելի մեծ յաջողութիւն տնեցաւ նախարարներուն վրայ, որոնցմէ բաւական կաւակիցներ գտաւ, անոնց երկչաւութիւնը շահագործելով և անոնց փառասիրտ թիւնն ալ շահագործութիւնը մշակելով։ Վարդանի և ախտապահներու կողմէն բաժնաւկով Վատակի և ախտանկներու կողմը անցնողներուն մէջ կը յիշալին զլսաւ սրապէս Տիրաց Բաղրատանի, Գաղիւց Խորխոստանի, Մանէճ Ապահանի, Գիւտ Վահանի, Վարազդատի Պարսի, Արաւէն Գարեգեան, Ներսէճ Սարգսի, (ՓԱՐ. 67) Արատի Ռչատանի, Ընջուլ Ակեացի, Մանէն Ամատանի, (ԵՂԻ. 71), և այլ յաւաք և զօրք զբեռնէին Գաղիւց և Մանէճ և Արատի Պարսկաստան գաղաղ կեղծութեանը կէս, իսկ Գիւտ Ազատնից արշաւանքին ալ մօտենակցած էր։ Ընդհանուր կերպով կը նկատուի, որ միևնոյն ազատամբ մէջ երկու կողմերուն հետեւողներ կը զրաւնալին հաւատարմակէս, ինչ որ նախարարական տուներու մէջ արեւ ընտանեկան երկպառակութիւնները կը հաստատէ, հարկաւ իրարաւ հակառակ մրցմամբ ազատամբն տանաւ երկու թիւնը ձեռք ձգելու համար։ Վատակ աւելի միջոց մին ալ զործածեց։ Մամիկոնեաններէն, Կամարաւկաններէն և ախտապահներէն, նախարարապետ պատաններ և ազաներ վարդաւ կերպով Սիւնեաց նահանգը հաւաքեց, որ յետոյ սովնար մէկտեղ իրեն պատանները Գաւառէն զօրք զբեռնէին Պարսից (ՓԱՐ. 67)։ Վատակ այս բաները ըրած տան, Պարսից համար ալ մեծ հաջողութիւն չունէր, որովհետեւ պետական ստիկները խորագրակով, Պարսիկ զանգերը ձմերուցի համար բոլոր երկրին մէջ կը ցրաւ էր, ինքն ալ իւր Սիւնեաց երկրը կը քաշաւ էր, մինչ երկրին մէջ խեղճութիւնն ալ նեղութիւնը երթալով կը տարածուէին։

253. Վարդան Ազատնից արշաւանքին գտնալով, կոչաւ թիւնը մեծապէս խանգարած գտաւ, ձմեռը տատակութեամբ կոխած էր, սեւ ձեռնարկ այցելու անհար էր, ուստի պէտք էր միայն գործուն սպանելով նախարարատաւութիւններ ընել։ Զովսեփ կաթողիկոս և բոլոր եպիսկոպոսներ և

Վրացիներուն ու Աղսաններուն ալ Հայոց հետ միաբանութիւնը քակուել առ տախտապատ քառթիւններով, Հոնաց կողմէն գալիք օգնութիւնն ալ խափանելու համար ճորայ բռնակը գործցնելու խորհուրդը թելադրեց Միշններէնի, երբոր առ մինչեւ Փայտակարան եկած էր պէտք եղած կարգադրութիւններն ընելու (ԵՂԻ. 72-73): Միեւնոյն ժամանակ Մարկիանոսէ զրկուած զեապանութիւնն ալ կը համէր, և Պարսիկներ վատահրկային թէ Հայեր Յայնքէ օգնութիւն պիտի չտանենան (ԵՂԻ. 66): Այսպէս Միշններէն ու խառապահ Հայերուն թմէն օգնութենէ զրկուած ըլլալուն համոզմամբ, հրաման րարտ որ զօրաւոր բանակ մը Պարսկաստանէն յատաջէ, Վասակի ալ յանձնարարեց իւր ուխտանենդ նախարարներուն զունդերը հաւաքել և ամբարկել, և Մուշկաններու առաջ գործադրար պատերազմին հրամանատար կարգելով, ինքն նորէն Տիգրան զօրձաւ: Հոգ տարած էր ուխտապահներուն հաւանական թիւն ալ խմանով, որպէս զի երէն ընդ Բոյ հաչումով բանակ մը պատարասէ (ԵՂԻ. 74): Մինչ այս մինչ այն, յուր կը համէր. երէ զք եհաւ քաշաւ է շէր և Ձաւ-է-աւոր քաշաւ (ՓԱՐ. 68), որ կը զանուէր Պարսից բանակը, Վարդան չառաքով պատչած հրամանները հառաց իրեն նիզակակիցներուն որ իրենց զունդերով իջնեն Արատալ գաշար, գալիք բանակին յատաջացաւ մը արդիւրէս: Ինքն յատաջեց, և իրեն հետէն հետաջեալ կը համէին և կը խմուէին ներշնչաբան Արծրունի, Խորէն Խորխոսունի, Արատի Պարսի, Վահան Ամատունի, Թաթալ Գիմաքսեան, Արշաւիր Արշարունի, Շմաւոն Անձեւացի, Տաճատ Գնթունի, Ատաթ Գնունի, Խաւրով Գարեգեան, Կարէն Սահաւունի, Հմայեակ Գիմաքսեան, Գաղթիկ Գիմաքսեան, Ներսէս Քաջրերունի, Փարսման Մանգակունի, Արսէն Ընծայենի, Այրաւկ Արկունի, Վրէն Տաշրացի, Ապրատմ Արծրունի, Խաւրս Արտանձաւեան, և Շուս ախտապահ: Ասանցմէ զատ եկած էին նաեւ Վահան Երեւոյ, Ռշտանեայ, Տրպատունեայ, Քաղեանց և Աղեւացոյ զունդերը, որոց զիստ սրներուն անունները յիշուած չեն: Ասանձար Ամատունին 300 հեծեալներով առջեւէն զայցած էր թշնամին

ընթացքը լրտեսելու: Ուխտապահներու բռնակը հաւաքուեցաւ Արատալ գաշար, որ է հինէն Շաւարչան կոչուածը, այլ աւելի սովորական գործած է Արատալ անունը, որ նոյն գաշան գիւղերէն է, և որուն մաս խանեցաւ ճակատամարտը: Այսմէան Մուկուի գաշան է այն, որուն մէջէն կ'անցնի Տղմաւ գետը: Երբոր թմէնքը հաւաքուեցան, լինէր հաւորէ հաւորաւ լինաւ և զի հաւոր այր (ԵՂԻ. 77): Յառաջ բերուած անուններուն մէջէն Վահան Ամատունիի անունը, թերեւ իրեն զունդին համար յիշուած է, եթէ նախկին հաղարապետին համանուն մը չէ, որովհետեւ առ Բիւզանդիոնի պատգամաւորութենէն զարձած չէր (§250), ինչպէս և իւր ընկերը Հմայեակ Մամիկոնեան (ՓԱՐ. 74): Իսկ պատերազմին առթիւ յիշուած են ևս Արատի Մակայի, Միշնապահ Մարգարատեան, Փաթալ Աստեղեան և Համաղապեան Մամիկոնեան, իսկ նահատակեցող կարգին յիշուած են Վահան Գնունի և Գուրգին Արտանձաւեան:

255. Ուխտապահ բանակին վերջնական կողմութիւնը լրացաւ ի յաւորաւ արքային Բէք Գնթի Պենթեկոսթէն ՎԵՐՁԻՆ (ՓԱՐ. 69): Նորիւ այդ բացարաւ թիւնը խմացան իւրեւ հողեղալսեան հօթներէն մէջ, Պենտեկոսթէ կիրակիին յաջարկող ուրախը, ասանց մատաղութիւն զարձակու, որ Հողեղալստար չարաթ մը ստանըր, Շնորհային սկսաւ ժի գարաւ մէջ (80Ն. 144), իսկ և գարուն այդ հօթնակը պարգաւէս ամարան ազաւացից արաքն էր, և այնպէս ալ կը կոչուէր (ՈՒՄ. 372, ՎԱՐ. 114) Ուստի Պենտեկոսթէի ուրախը բաւածը, ստանին նախնիկաց ուրախը էր, որ հին սովորութեամբ ուստի ալ էր, և անոր համար նոյն օրը զունդերն ալ շաւորաւ լինաւ արքային հաւորաւ (ՓԱՐ. 70), ինչ որ պիտի չկրնային ընել պահք օր մը: Պենտեկոսթէին նախնիկաց ուրախին ուստի լինեն ալ հաւանց էր, որովհետեւ ի հաւանք րար Յինունքին մէջ 50 օր չարանակ պահքը կը բէր, և Շնորհային եղաւ որ Համարձաւ մէ հաթի չարեքաթին և ուրախները պահքի փոխեց (ՄԵՏ. 67): Տամարական հաշիւները ընելով կը գտնենք, թէ 451 տա-

Հայերը ամեն կողմէ փակելու համար, փեղերն ալ անոնց կտուէն չարած էր, և ինքն ալ միջավայրը կը մնայր Մատան գունդը չարժք տանելով: Հայերը 66,000 յիշեցինք արդէն, իսկ Պարսիկներ 200,000 պէտք է ըլլան առ հուսովն, Միհրներսէնի նախաձեռնութեամբ (§ 254): Սխառնեմը Հայերուն թիւը տեղ մը ճշգրտած չէ, բայց նկատի տանելով Վասակի հետեւող նախաւարներուն թիւը, իրատեսք կ'ունենանք 40,000'է աւելի ենթադրել: Թիւերը անհասարէն էին, ուստի աւելի քան կանոնաւոր և զգուշաւոր ճակատամարտ մը, բռն ու յախառն յարձակման ձեւը առաւ: Աւարայրի պատերազմը, ահագին չփոթ մը թողլով Պարսիկ գունդերուն մէջ: Տղմատ գետն ալ, որուն եզերքը տեղի կ'ունենար պատերազմը, Պարսիկներուն արգելք եղաւ իրենց ազատ շարժումները կատարել, մինչ Հայեր խզախորէն յի է վերայ առել գետը անցան, Պարսից ալ թիւը չփոթեցին, և զէպի իրենց փեղերը մեղեցին, որ անոնց ուղին տակ կտրուողուն: Պատերազմի գաշտին վրայ Հայաց կողմէն 287 մարդ և 9 զօրավար, իսկ Պարսից կողմէն 3544 մարդ և 9 զօրավար ինկած ըլլալը բուսական է ցուցնելու, թէ ինչ ուժգնութեամբ յարձակած են Հայերը, և ինչպէս չփոթած ու խառնակած են Պարսիկներուն գիծերը: Փարպեցին կ'ակնարկէ առայլ Բաշա-Բէն շերտն Հայաց, որ առ Զաքէ և ոչ Կոնստանդին զանաւորն պատերազմի մէջ, և որ է Գրիգոր Գրիգորէն շառ-Բէն-Կոնստանդին (ՓԱՐ. 72): Աստիք ուխտապահներն բաժնուող մաս մը չեն, որոնց ամենքն ալ կրօնատէր և ազգատէր կանոնով եկած էին, այլ Պարսից կողմը եղող Վասակի հետեւողներն են: Այլ Բաշա-Բէն բացառութեամբ իրեն իսկ յայտնապէս կը ցուցնէ, թէ ախտապահներու բանակէն ստորեր բազմութեան մը կ'ակնարկէ պատմագիրը:

227. Եղիշէ կը մանրամասնէ պատերազմի գաշտին վրայ ինկաղներուն թիւը, խրաքանչիւր նահատակուող զօրավարին առնալով, բոս հետեւեալ օրինակի.

1. Վարդան Մամիկոնեան և 133 իրեններէն
2. Խորէն Խորխոսանի » 19 »
3. Արապ Պալաւի » 57 »
4. Տաճատ Գնթաւի » 19 »

5. Հմայեակ Դիմաքսեան և 22 իրեններէն
6. Ներսէս Քաջբերանի » 7 »
7. Վահան Գնունի » 3 »
8. Արսէն Ընծայենի » 7 »
9. Գարեգին Սրտանձառեան » 20 »

Ընդամենը 9 զօրավար և 287 զօրական: Փարպեցին ալ միև ոյն 9 զօրավարները կը յիշէ, իսկ իրենց մարդերը համադրմար 276 կը զնէ, որ կ'ընէ

ՆԱՀԱՍԱԿԱՅ
ԹԻԻԸ

բովանդակ 285, փոխառակ 296'ի: Սակայն այսչափ չմնացին նա-

հատակուողները, որովհետեւ Հայերը պարտաւորուեցան զրուի և արաւիլ, և Պարսիկներ հետապնդելով հաղածեցին, և կամ կտուէն համեմելով կամ թաքստացնելն հանելով, սրակաւոր ըրին կամ փեղերով կոտորակեցին, ընդ ամենը 740 հոգի ևս բոս եղիշէի, կամ 750 ևս բոս Փարպեցի, որով վարդանանց նահատակուող համադրմարը միայն մէկ թուով տարբերած կ'ըլլայ երկու պատմագիրներու մէջ, 1036 կամ 1035: Սակայն 1036 թիւը տանադոյցներու մէջ ալ անցած և նախադրածուած է (ՏՈՒ. 34): Վերջին նահատակուողներուն համար ոչ նախարարներու անուն յիշուած է, և ոչ ալ որ ազգատան մէջ ըլլանին ցուցուած, սակայն վերագոյնը (§ 254) երեսունէ աւելի ցեղեր և զօրավարներ յիշեցինք, և հասարական չերևիր բոս թէ միայն 9 ցեղերէն նահատակուողներ եղած ըլլան պատերազմի գաշտին վրայ, և միւսները բնաւ կորուստած չըլլան: Հետեւեալէս աւելի ճշգրտութեամբ խօսած կ'ըլլանք՝ եթէ բանք, թէ առաջ յիշած 296 նահատակները անունք են, որոնց անունը կամ թիւը տուուցուեցաւ, բայց թէ տակ աւելի եղան ճակատամարտին առթիւ՝ թէ նայն և թէ ուրիշ ցեղերէն նահատակուողներ, որոնք յետոյ ընդհանուր գումարին մէջ խառնուեցան: Դիտուող թիւն մըն ալ պիտի ընենք Ներսէս Քաջբերանի համար, որուն անունը, չենք գիտեր ինչու, վրիպած է Շնորհալին ուշադրութեամբ, երբոր միև ուրիշ զօրավարներուն անունները յիշած է իւր շարականին մէջ (ՏՈՒ. 572): Նա 1036 վրանները զօրավարներէն զուրա համարած կ'երևի, փոխելի կը գրէ, Բաշա-Բէն Կոնստանդին և Երեմիայ

Բէ- ընդ Թէն. որ ընդ Նախ Նահապետեմ
(ՇԱՐ. 574), մինչ պատմագիրներ Գ զօրա-
վարները 1036 թիւին մէջ կը փակեն, ինչ-
պէս տեսանք:

258. Մուշկան Նիւսարուտուրա զօրա-
գլուխ և Վասակ Սիւնի մարզպան, իրգե-
յալթական նկատուեցան,
ՊԱՏԵՐԱՋԱՄԵՆ
ԵՏՔԸ
սարը սպաննուեցաւ, և
ուր Գ-յը այնահետեւ ի մէջ

Գլխաւոր, Գ-յը յետեւ Գլխաւոր Գլխաւոր
Լեւ (ԵՂ. Ի. 92): Յիւստոսը բանակը չկրցաւ
այլևս կանոնաւոր ընդգրիմութիւն ընել,
Թէպէտև 66 հազարէն հազարի մը կորուս-
տը, խորտովին ուժաթափ եղած ըսել չէր:
Հայաժականներէն շատեր ամուսն առնելու
պահանջ էին, և Պարսիկ բանակը զիստուորա-
պէս անոնց գէտ սկսաւ գործել, զիմադրու-
թիւնը ջլատելու համար: Վասակ գործակից
էր անոնց, և ներումի ու կրօնական ազա-
տութեան խոստումներով անձնատուր ըլլա-
լու կը յորդորէր, սակայն այլևս Վասակի
վրայ վստահութիւնը դադարած էր (ԵՂ. Ի.
94): Զանազան զիպուածներու մէջէն կը
յիշուի, Նոյնիակ Արատու. բերդերէն մէկուն
մէջ, թերևս Անգղի մէջ, ապաւինողներուն
պարտզան: Յովսէփ կաթողիկոս և Ղևոնդ
երէց, այնտեղ ապաստանած էին՝ հազար
մը զինուորականներու հետ, Բակ զօրավար
մը հրամանատարութիւնը ստանձնած էր:
Երբոր բերդը պաշարուեցաւ, և մէջինները
անձնատուր ըլլալու հրախրուեցան, կար-
ծիքները տարբերեցան: Բակ զիմադրողնե-
րէն էր, և 700 հազի իրեն միացան, գիշե-
րանց դուրս ելան, պաշարողները ճեղքեցին
ու անցան: Մնացեալներէն 213 զինուորա-
կաններ, և Յովսէփ ու Ղևոնդ եկեղեցա-
կան Բաշ-ժ ընկերացի անձնատուր եղան,
երբոր այլևս ոչ ոք չէր հաճեր ի ներս: Սա-
կայն զինուորականները խեղճ սրահատոր
եղան, և ասանք պէտք է ըլլան երկերիւր
մարտիրոսները, որոնց յատուկ յիշատակը
կայ Յայամուտուրի մէջ (ՅԱՍ. Բ. 66): Եկե-
ղեցականներ թոյլ տրուեցան, յաւաքով որ
ժողովուրդը համակերպելու կը յորդորեն,
Իսկ Յովսէփ և Ղևոնդ խօսիլ սկսան, ինք-
զինքնին տպաւորութեան ամրաստանու-
թիւնէն պաշտպանեցին, և Վասակը մեղա-

պարտ ցուցնելով, յաղաքեցին ու դատա-
տան ուղեցին. ուստի Մուշկան հրամայեց
կրկուքն ալ զահել զգաւաւոր, Նախապէս
Գաւ հաշիւ, սիրտին զայրայթը զոհոցնելու
համար (ԵՂ. Ի. 96): Կապոյա լերան բերդին
մէջ ալ ամրացողներ կային, որք պաշարող-
ները կը նեղէին, անոր համար այստեղ ալ
Վասակ խոստումներու գիմեց, և կըր Լի-
չէն երէցի զիստուորութեամբ պատգամաւո-
րութիւն մը բանակեցելու համար դուրս ե-
լաւ, քահանան ու ընկերները հրամայեց
զիթայի զարնել (ԵՂ. Ի. 98): Նոյն կերպերով
ձերբակալուեցան ևս Արատուտու եկեղե-
ցականներէն՝ Սամուէլ քահանայ և Արատ-
համ սարկաւազ, որոնք քանդած էին Լի-
տաշատի տաճարը (ԵՂ. Ի. 101): Բասենի
Թաթիկ կախկոպուն ալ կալանաւորուեցաւ,
և իրիւս սաստիկ փնտաւար անձ մը, անմի-
ջապէս Վասակի խորհրդով Խաժատան
տաճարու եցաւ (ՓԱՐ. 75): Այդպէս Մուշկան
ու Վասակ իրենց յաղթութեան հետևանք-
ները կ'ընդարձակէին, կըր միւս կողմէն
եղելութեանց լուրերը Յաղկերտի կը հա-
նէին, որ գոհ չէր միւսը, որովհետեւ անոնց
կրօնական նպատակը իրականացնելու, երկրին
նիւթական վիճակը խանգարուած, թագաւո-
րութեան մի լաւ մասը քանդուած, և արքա-
նական գանձն ալ փնտաւ անէր: Յաղկերտ վեր-
ջապէս զգաց, որ իրենց անձնական չափերուն
նպատակով զինքն այլրնայլոյ գործերու
մղողներ կան: Այդ միտքով ուղեց գործին նոր
ու զգութիւն մը տալ, Մուշկան Նիւսարու-
տուրի հրամայեց Հայաստանէն ելնել և
Հանաց գէտ երթալ, Վասակը մարզպանութենէ
հեռացուց պատուաւոր կերպով Տիգրան հրա-
տարելով, և Արարմիզդ Արշական անուն Պար-
սիկ զօրավար մը, որ Գաւ-ժէն էր եղած զը-
վաթի ինքն զաւթեւաթ, Հայաստանի մարզպան
և ապարապետ անուանեց, վստահնալով
անոր խափանութեան վրայ (ԵՂ. Ի. 100):

259. Եկեղեցական պատմութեան մը
նկարածէն աւելի ընդարձակուեցանք Աս-
րայրի պատերազմին ման-
ԵՂԵԼՈՒԹԵԱՆ
ՇՈՒՐՁԸ
րամանութեանց վրայ,
որովհետեւ եղելութիւնը
քաղաքականէն աւելի
կրօնական կերպարան տնէր, և ուղեակի
եկեղեցական գործունէութեան ձեւ էր ա-

ում: Որչափ ալ Վարդան էր չարժանան հոգին, սակայն անոր կաղժամակերպողներն ու վարդները եկեղեցականներ էին, և Յովանի կաթողիկոս առաջին զերն ուներ ամեն պարզայից մէջ, իրեն զլիստ որ խորհրդական ունենալով Ղևանդ երէցը, զոր պիտի չվարանք գործին առաջնորդն ալ անուանել, նկատելով որ ազգն ալ եկեղեցին ալ, Ղևանդ երէցին անունով պատուած է այդ ազգաւոր եկեղեցականներուն խումբը, որուն մէջ կաթողիկոս մըն ալ կար, եպիսկոպոսներ ալ կային: Եկեղեցին այն օրէն սկսելով, հաստոյ մարտիրոսներուն շարքը զսահեց Աւարայրի 1036 Նահատակները, և այն յիշատակը, որ Վրթանէս հայրապետի կարգադրութեամբ սկսած էր կատարուիլ (§ 94) ի պատիւ ազգային Նահատակներու, որք եկեղեցւոյ և ազգին պաշտպանութեան համար՝ անձնազոհ եւանդով կեանքերնին նուիրած էին, այլևս սեփականութեամբ նոյն սկզբունքին վերադառնալ անոյններուն, և Վաչէկանց ու Վասակեանց, Մուշեղեանց ու Մանուէկեանց անունները ընկզմեցան Վարդանանց փառաւոր անունին մէջ: Սկիզբէն այդ եղած է ազգին համագումար, հիմայ ալ նոյն համագումար տակաւին անեղծ կը մնայ ամէն Հայ սիրտերու մէջ, և ամէնուն զգացումները կը թրթռան Վարդանանց անունին: Սակայն եղան ումանք, որ սխալ և կրօնամոլ քաղաքականութեան մը արդիւնք համարեցին Աւարայրի Նահատակութիւնը, և ու ելի ուղիղ ու պատասխան քաղաքականութիւն մը ուղեցին տեսել Վասակի ընթացքին մէջ, որ ազգին տպագան լաւագոյն կը նկատէր Պարսից հովանաւորութեան ներքեւ, քան ուխտապահներուն նախնարած կերպին մէջ, որ պարզապէս յունաւոր և յունամոլ ուղղութեան արդիւնք կը կարծուի: Առանց ուղիղ մանրակրկիտ վէճերու մէջ մանկ, զորս մեր գործին պայմանները չեն ներքեր, կը կանխենք յայտնել, թէ մենք ալ յունաւոր քաղաքականութեան պաշտպան պիտի չկանգնինք, այլ որպէսզի Վասակ կարենար իւր ընթացքին մէջ արդարանալ, պէտք էր որ իւր ազգեցութիւնը ցուցնէր կրօնական ինդիքը քաղաքականէն զատելով, և կրօնական ազատութիւնը խնայելու պահովէր,

և ոչ թէ քաղաքացիական ըլլար կրօնական բռնութիւններու և գործակից հանդիսանալ խորհրդին յայտարարութիւններու: Պէտք չէր նաեւ որ սուսականապա կեղծու որով թեամբ մասնակցէր այն ամէն զիմամբներու, զորս ուխտապահները խորհեցան ընել զէպի Բիւզանդիոն, և ոչ ալ իրենները խաբէր սուս երդումներով, Պարսիկներն ալ գրգռէր կեղծաւոր գործակցութեամբ:

260. Անկեղծ ու համարձակ պարսկուսէր քաղաքականութիւն մը, Վասակի համար գովեստի և արդիւնքի փաստ մը եղած կ'ըլլար, եթէ կրօնական ազատութեան մէջ ցուցնէր

Պարսիկ արքունեաց օգուտը: Ինչպէս արդարացնել Վասակը, երբոր նոյնիսկ մոզպիտին այդ կէտին վրայ համոզուած ըլլար տեսնելով, և այդ ուղղութիւնը պաշտպանելն ալ լսելով, ինքն հակառակը յայտնելու և հակառակը գործելու պատասխանատուութիւնը կը ստանձնէ (§ 247): Վասակ իրաւամբ կը մեղադրուի, որովհետեւ որեւէ քաղաքական տեսակէտէ օտար, անձնական շահու և փառամոլ դիտումի միայն ծառայեց, սուս խոստումը և սուս երդումը իրր միջոց գործածեց, իրեններուն դէմ անիրաւելու և բռնանալու խիղճ չըրաւ, և ոչ ալ Պարսիկ արքունեաց շահերը պաշտպանեց, որուն իւր թէ հաստատարիմ պիտի մնայր, Վասակ ազգին խիղճին առջեւ դատապարտուելէ ետքը, թաղաւորական տեսանքին առջեւ ալ պատմապարտ գտնուեցաւ: Եթէ Յազկերա ինքնին և ուղղակի կրօնական բռնութեան նպատակ ալ չունենար, մոզպետներ և Միհրներսէհ և Վասակ միարտանկան այդ համագումար ներշնչել Յազկերաի, և տէրութեան տպագան կրօնական ձախման մէջ ցուցնել, ուխտապահ Հայեր, որ այդ ուղղութեան դէմ մաքառեցան, կրօնի պահպանութեամբ ազգին ձախումն ալ արգելեցին: Պատմութիւնը կը ցուցնէ, թէ ինչպէս կրօնապէս միացածներ, ազգութիւններն ալ կորանցուցին, ինչ որ վերադառնալ իրան եղած է Հայութեան համար: Մարիխանտի ստոր ընթացքը կը հաստատէ, թէ յունաւոր քաղաքականութիւնը չէր որ Հայք պիտի փրկէր, ինչպէս Վահան Մամիկանեանի ըն-

տղջոյնը ետ կը դառնայ (ՓԱՌ․76)։ Եւ այս խօսքին վրայ Վասակ կը հասնի, ձիէն կ'իջնէ, կ'ողջունէ, և Ղեւոնդ անորոտն էր ըստ իր խօսքին։ Իսկ երբ Վասակ կարծկոյթ թէ անոնք ոնտեղեակ են իւր ըրածներուն երկոյր ըստ նաւ երկուքոյն, մինչեւ իսկ կը հրաւիրէր ճշէլ ըստ Նաւ մօտաւոր օթեւանին մէջ, և ինքն կ'անցնէր առաջ։ Այն ատեն Ղեւոնդ ետեւէն կը ձայնէ, թէ ամէնէն կարեւորը մտաւած է և ուր կրթալը չէ հարցուցած։ Վասակ համարձակութեամբ կը պատասխանէ թէ թագաւորին կ'երթայ գառնէլ զնորոտն։ Այն ատեն Ղեւոնդ մարգարէական շէշտով մը կ'ըսէ, իւր արդեւոր ինքնաշարժութեամբ զիւր ի վերայ անոր ի Հայս քաղաք, որք ըստ ի Տեւալ Աստուծոյ չէ իտեղեւ (ՓԱՌ․77)։ Որչափ ալ Վասակ մուտրեալ միտք մը ունէր, սակայն սուրբերուն վրայ մեծ յարգ մը կը ատմէր, և Ղեւոնդի խօսքերուն վրայ ակտուր սպաւորութիւն մը ունեցաւ, և սիրտութեամբ ճանապարհ շարունակեց, և հասաւ Տիգրոն, ուր պատուաւոր ընդունելութիւն ալ ունեցաւ։ Իսկ կապեալ եկեղեցականները հազիւ յետ երկուք ամառ և լաւ ատար կը հասնէին թագաւորին ձմեռնային պալատը (ԵՂԻ․101), որ ըսկ է թէ 451 հոկտեմբերին կէսէն հաքը Տիգրոն կ'երթային։ Մինչեւ այն ատեն նախարարներն ալ կը հասնէին արդի յետ երկուք ամառ (ԵՂԻ․103), պատանդ տղաքներն ալ անոնց ետեւէն, և կարգը կու գար քննութիւններն սկսիլ և դատաստանները վճիկ։ Առաջ մասնաւոր տեսակցութիւններ տեղի կ'ունենային իւր նախաքննութիւն, և եկեղեցականներուն և նախարարներուն զլխաւորները հարցաւորութիւն կ'ենթարկուէին, մինչեւ որ վերջէն հանդիսաւոր ատեն կազմուեցաւ Միհրներսէհի նախագահութեամբ՝ սակայն ինքն Յազկերտ ալ ի մօտոյ կը հետեւէր դատաստանին արդիւնքին (ԵՂԻ․103)։ Ըստ այսմ հազիւ 452 ատարոյ սկիզբները կրցաւ սկսիլ Տիգրոնի մէջ, Հայաստանի իրողութեանց մեծ դատաստանը։ Իսկ Հայաստանի մէջ ամէնուն մեկնելէն հաքը, աւելի ևս ընդարձակորէն սկսաւ գործել Ասորոմիդդ։ Եպիսկոպոսներուն թոյլ կու տոր իրենց իշխանութիւնը վարել յայնապէս ըստ անոր ինքնաշարժութեամբ, աւերակ գաւառներուն հար-

կերը կը ներէր, այրուձիին ծառայութիւնը կը թեթեւցներ, միայնակեացները իրենց տեղերը կը դարձնէր, փոխաստականներուն կը ներէր իրենց ստացուածներուն ափրապետութեան դառնալ, բռնի կամ բռնադատեալ կրօնափոխ եղածներուն քրիստոնէութեան դառնալը չէր արգելեր, վերջապէս ձեռքէն եկածին չափ ժողովուրդը գոհացնելու, երկրին վերաշինութիւնը քաջալիքելու, և բարօրութեան վիճակ պատրաստելու հնարաւոր դիւրութիւնները կ'ուզէր պակաս չընել (ԵՂԻ. 102) :

**265. Տիգրանի մէջ կաղմակերպուած
դատաստաններուն դառնալով, թէ Փարսկցի
և թէ Եդիշէ բաւական
ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆԱՅ
ԴԱՍԱՍՏԱՆԸ
ընդարձակօրէն կը պատ-
մեն դատական գործողու-
թիւնները, սակայն կէտ-**

տակէտ չեն համապատասխաներ ամէն ման-
րամասնութեանց մէջ, ինչ որ զարմանալի
չէ, որովհետեւ ոչ թէ պաշտօնական տաե-
նագրութիւն է կազմածնին, այլ գլխաւոր
պարագաները յետիններուն աւանդելու հա-
մար պատմագրութիւն մը: Մինք ալ առանց
ատենագրութիւն մը կազմելու յաւակնու-
թեան՝ միտքն փորձովութեանց բնութիւնը
ցոյց տալու կէտերը կ'ուզենք քաղել: Նա-
խապէս եկեղեցականներու՝ դատաստանը
տեսնուեցաւ, և անոնք համարձակօրէն ը-
րածնին չժամկեցին, ծանրանալով մանաւանդ
հա՛յ ազնւել'ու կէտին վրայ: Արտաշատի
տարուշանը քանդողներ, Սամուէլ և Աբրա-
համ, յայանեցին, թէ իրենք սպանութիւն
ըրած չեն, այլ կրակի պաշտօնեաները՝ փա-
խան, և կրակը անցաւ, այն տաեան իրենք
ալ մոխիրը գետը թափեցին, ինչպէս մոզնն
ալ կ'ընէին, և որովհետեւ հարն ու ջուրը
եղբայրներ են, իրենք ալ եղբայրները իրա-
րու սուին (ՓԱՐ. 78): Սահակ ալ Քաջաջի
հետ հարցաքննուեցաւ, ու նա ալ աւելի
խիստ խօսեցաւ: Ռշտունեաց կրակատունին
աւերման վրայ: Վերջէն ատեանն հանուե-
ցան Յովսէփի ու Ղեւոնդ, Մուշեղի ու Ար-
չէնի հետ, և Ղեւոնդ ամէնուն կողմէն խօ-
սեցաւ: Նախ իրենցմէ իւրաքանչիւրին սա-
տիճանն ու պաշտօնը ուզեց ճշդել, որովհե-
տեւ ըստ Գրիգորեան-Ռեան օթանն անդեղեղի էին
Խրատանիւր պարոտայ: Յովսէփը ցուցնելով,

կ'ըսէ, որ թէպէտ քան զինքն յանկուտն է տ-
նէ, այլ պարտաւ իրենց է արժանաւորուելու և
գլուխի և Ամենայն Հայոց բանակապետին: Յետոյ
Սահակը ցուցնելով կը յայտնէ, թէ Ս- զորք
օժան ըստ ճշմարիտ և որդարեւ իրենց պարտ-
նեան պարտութեան մերձ ըլլան: զորքերն առնի:
Վերջապէս իրեն և մնացեալներուն վրայ
զարով կ'ըսէ, թէ այլքս և եւ մարդն եւ ըստ
իրեն բանակապետին: Թէպէտ չորսերկուս միայն
քահանաներ էին, Ղեւոնդ, Մուշեղ, Արշէն
և Սամուէլ, իսկ Քաջաջ և Արքայաժողով ասար-
կապակներ էին, սակայն անոնք զատու ա-
ւելորդ է սեպած (ՓԱՐ. 79): Փարպեցիէն ա-
ռաջ բերուած խօսքերը բաւական են ցու-
ցնելու թէ եկեղեցական պատիւը, Փարպե-
ցիին միտքին մէջ, ձեռնադրութիւնն է, և
ձեռնադրութիւնն ալ օծումն է, ուստի եր-
բոր Յովսէփը պարտաւ բարձր և բոլոր քա-
նանայութեան գլուխ կը ճանչնայ, նովին
իսկ զայն եպիսկոպոսական ձեռնադրութեամբ
և օծմամբ օծուած կ'իմանայ, և միայն
Պարթևազանց և Մանազկերտացեաց քահա-
նայապետական տուններէն դուրս, պարզ
երիցական տունէ առջեւ եկած ըլլալուն
կ'անհարկէ, երբոր անոր երէց անունը կու-
տայ, ինչպէս որ ուրիշ տեղ ալ ցուցնելով
(§ 231): Իսկ ասոր շաննկուտ աւելման
խնդիրին զարով, Ղեւոնդ բնագլխական հրմ-
տութիւններու կը մտնայ բացատրելով, թէ
քանի կերպերով կրտկ կը ծագի, և ինչպէս
կը մարի, ինչ բաներու կը գործածուի, և
ինչ բաներու օգտակար է, որով պարզ
նրի մը ըլլալը կը հաստատէ, և աստուած
չլինելը կը ցուցնէ: Յովսէփ և Սահակ անոր
բառները կը հաստատեն, միաներն ալ կը
ձայնակցին, որով Միհրնեանէն զայրանալով
կը հրամայէ չլիքներով ձեռնել երանելիները,
քիթներուն բերններուն ալ չխնայելով, և
իրեւ զատապարտեալներ ծանր չլիքներով
բանտարկել կը հրամայէ, մինչև որ արքա-
նական լծով անոնց վերջնական բախտը
որոշուի (ՓԱՐ. 80-81):

266. Կորզը կու գայ նախարարներուն
գառառատանին, որոնց վերապրում յան-
ցանքը, ատրու շաններու կործանման կամ
մոպերու կոտորածի կէտերը չէին, այլ երկ-
րին ուերման պատճառ եղած ըլլալին, և
այս մասին ու խոտապահները, ինքզինքնին

արդարացուցած տառննին, բոլոր վշտաներու պատճառ կը ցուցնէին Վատակը և իր հա-

ՎԱՍԱԿԻ մախոհները : Դատաստանը
դէմդէմի ոմբաստանութեամբ

ԴԱՏԱՍՏԱՆԸ Թեան ձեռն մը առաւ, առաջ քաշեմ առաջ Միհր-

ներսէ՛հի նախապահութեամբ քննութիւն կատարուեցաւ. (ԵՂԻ. 104), և վերջին անգամ Յազկերտի նախապահութեամբ վերջնական զճիւղ արուեցաւ. (ՓԱՐ. 82): Երկու պատմագիրներն ալ մանրամասնութեանց կը մանեն Վասակի դէմ եղած ամբաստանութիւնները յառաջ բերած տտեմնին: Նախ կը յիշուի թէ ուխտապահները ցոցոտէին զնոսրոնք որոնց վրայ հապառէ Վասակայ եղբւուր, և որք ուղղուած էին Վրաց, Աղուանից և Ալեքանաց իշխաններուն, ինչպէս նաեւ կայսեր և Անախոքոս սարառակրտոն, և որով Պարսիկներուն դէմ օգնութիւն կը խնդրուէր (ԵՂԻ. 103): Այս թուղթերուն գրուած և Վասակէ ալ կնքուած լինելը յիշեցինք (§ 250), սակայն անոնք պէտք էր հասցեներնուն յղուած. ըլլային, եթէ յատկապէս քանի մը հատ պահուած չէին, կամ թերեւս յլուած ըլլալուն վաւերական փաստեր և վկաներ ցոյց կու տային, ինչպէս յատկապէս կը յիշուի Աստմ Գնունին, որ առաջին անգամ Վասակի գրութիւնը տարած էր Բիւզանդիոն (ԵՂԻ. 103): Իբրեւ ամբաստանութիւն յառաջ բերուած է, թէ Զարեհունի մէջ մոգերուն ջարդը, և չառ բերդերուն Պարսիկներուն ձեռքէն հանուիլը Վասակի համառութեամբ և հրամանով եղած գործեր են (ԵՂԻ. 103): Մուշկան Նիւստրատուրտ ալ վկայեց թէ պատերազմէն ետքը գործուած բռնութիւնները և խաբէական երդումներով եղած կոտորածները մարդպանին հրամանով գործուեցան (ԵՂԻ. 103): Պարսիկ պաշտանական հաստատեցին թէ արքունիք երթալիք հարկին գումարէն գողութիւն ըրած է (ԵՂԻ. 104): Ուխտանենգներուն մէջէն ալ չատեր, համարձակութիւն տաին Վասակի դէմ վկայութիւն տալ: Հայաստանի մէջ նեղութիւն կրած մոգեր և Պարսիկ զինուորականներ ալ հաստատեցին թէ իրենց հարուածներուն պատճառը մարդպանն էր: Վասակի սպառկաններն ալ իբր զատախաղ ներկայացան, և չառ մը եղերութիւններ պատմելով եղբա-

կացուցին, թէ Հոնաց և ուրիշ խնամքն
աբաւել իբրեւորելն գրաւ (ԵՂԻ. 104): Դա-
տապարտուած եկեղեցականներն ալ տառն
բերուեցան, և Սահակ կաթողիկոսն ամենուն
կողմանէ ընդարձակօրէն բացատրեց, թէ
նա՝ որ իւր հաւատարմին անհաւատարիմ ե-
ղաւ, թագաւորին ալ հաւատարիմ չէր
(ԵՂԻ. 105): Այդպէս քննութիւնները շար-
քաւա՞ն չարանակելէ հաքը, յայտնի եղաւ
թէ պարտաւորեցա՞ն իշխանները (ԵՂԻ. 103),
սակայն վճիար հանդիսաւոր գումարման
թողուեցաւ, որուն հրաւիրուեցան որ ոչ ո-
նէր շարքէն թափաւորէն, և լեցուեցաւ Աբե-
ւ և Աւարեւ զօրան իբրեւն (ՓԱՐ. 82): Վաստիկն
ալ անոնց հետ էր իւր ամէն զարդերով
(ԵՂԻ. 106): Այնտեղ բոլոր ուխտապահներու
խումբին կողմէն Արշապիւր Կամարակուն
կամ Արշարունի, Վարդանի փեսան, իբրեւ
տեղեկարար խօսեցաւ, և նորէն բոլոր ամ-
բաստանութիւնները քաղկով զօրաւոր կեր-
պով հաստատեց թէ Վասակի երկրամի ըն-
թացքն էր, որով դիմադրութիւնը կատար-
ուեցաւ, Վարդանը փախուտէն զարժուց
և զէնք տանելու քաջակրեց, և ամէն մի-
ջոյններ զործածեց, որով Պարսից ծառայու-
թեան մէջ եղող քաջերը զոհուեցան և
Պարսից լաւագոյն մէկ գաստը տանեցաւ
(ՓԱՐ. 83-84): Դատաստանին եկըր կատարե-
լապէս ձախող եղաւ Վասակին, թագաւորն
և բոլոր առաջնին Վասակը դատապարտե-
ցին տախճանէ և պատիւէ զրկման, մըշ-
տընջնաւոր լանաւորութեան, և զանձին
հաւաքած վիտայն հատուցման: Երկուեկ
առաջն աբեւայն զօրանցն, առաջ անցաւ
գտնաւորաւ, և մերկեց ի նմանէ շարքէն և
զքեցոյն նմանաբէրէ մահապարտ: Անոր վրայ
դաշինները սիրայան Վասակի անձին, ի-
շխանը զոհ և շէնաւ, ինքնաբէր նախնայն ի
մահու, և քաւան երան յայն զնաւ, որ ի-
շխանաբար աբեւայն (ԵՂԻ. 107): Եւ ոչ այսչափ
միայն, այլև ձաղանքի ենթարկելու հա-
մար, օրըտօրէ քերէն ի քերէն զնաւ-
ն զօրանցն: Միւս կողմէ հատուցման
գումարն ալ այնչափ ծանրացուցին, որ
մեկն զնաւ և զնաւ և զնաւ արքա և զարքա
ինքնաւ եւ եր ի վերայ, և եր քաւանցաւ, և ոչ
կորց հաւանցանէլ շարքա արքանէ (ԵՂԻ. 108):

267. Վասակի դատապարտութիւնը

ուխտապահներուն ազատութեան չծառայեց,
միայն թէ անոնց վիճակը չժանրացուց, և
ամէնքնին մէկաւ, 8 և
ԵԿԵՂԵՍԻԱՆԻ ԵԿԵՂԵՍԻԱՆԻ
ԿԱԹՈՒԹԵՒՆԸ խորաւորե-
ցան Վրկան, այժման
Մազանդարուն գաստը, որպէսզի այնտեղ
պահուին իւր իշխան (ՓԱՐ. 86): Այդ ո-
մէնը տեղի ունեցաւ 452 տարուց սկիզբնե-
րը, իսկ Վրկանի բանաւորութիւնը տեւեց
երկու տարի, մինչև 454 տարուց ամառը,
երբ Քուշանաց պատերազմին պատճառով
նոր եղբորութեանց տախճ արուեցաւ: Յով-
սէփ կաթողիկոսի անդարձ աքաղորդ և բան-
ասարկութիւնը իսկեց բոլորովին անոր յա-
րաբերութիւնը ազգին հետ, այնպէս որ
այլևս իսկապէս և իրապէս զաղարած ե-
ղաւ անոր զործածեալութիւնը: Այդ մասին
եղիչէ և Փարպեցի որոշ բան մը չեն գրիր,
այլ Յովնան կաթողիկոս կը գրան, թէ
որովհետև արքա հայրապետն Յովսէփ զօրան
շքեւեւէր, ինչչափ ալ նա քեւ եւ իւր
կեանքն, աբեւայն զարքա շարքան հա-
յոյ առանց հովանի զօրան Քրիստոսի թաւալ, և
կաթողիկոս մը ունենալու պէտքը տեսան:
Պատմաբանն ալ կը համաձայնի կարծել թէ
ի նրանէ արքան ինչ Յովսէփայ այն իբրեւոր-
(ՅՈՎ. 78): Պատերազմի օրէն և Յովսէփի
ձերբակալուելէն հաքը, հարկաւ միջոց մը
բոլորովին անգլուխ և անկերպարան մնաց
կաթողիկոսական տիտը, որովհետև հնար
ալ չէր ընդհանար չփոխութեան և խառ-
նակութեան մէջ ախտին կարգադրութեամբ
զրադիլ: Բայց երբ ամբաստանեալներ Տիւ-
րան տարուեցան և վճիռները արուեցան,
հարկաւ Ասորոմիզդ մարզպանն ալ փափա-
քեցաւ որ գործերու կարգադրութեան հա-
մար կաթողիկոս մը դանուի, և այս կերպով
ծաղում տաւ կ'ըլլայ Մեկիտէի կաթողիկո-
սութիւնը 452'ին, Յովսէփի հաւատարմու-
թենէն առաջ: Սակայն մինք Յովսէփի բա-
մինը չփակած, պէտք կը զգանք միևնոյն
գլուխին մէջ պատմել Յովսէփի ու ընկերաց
մարտիրոսութիւնը, և ապա դառնալ Մեկի-
տէի կաթողիկոսութեան: Չմոռնալ ևս յի-
շու թէ միևնոյն 451 տարին, որ Հայաս-
տանի հաւատարմութեան արկածները տեղի
կ'ունենային, անցին Բիզանդիոյ մէջ և -

գտնուող երկու կապեալները հրամայեց առանձինն տեղ մը տանել ու գլխատել, նախապէս երկուքին ալ աջ ձեռքերը կտրելով, և փոխադարձաբար միմեկին յապալելով: Այսպէս նահատակուեցան Սամուէլ քահանայ և Աբրահամ տարկուազ, երկուքն ալ ընդ Աբրահամ գաւառի Արամ գիւղէն, և Արտաշատի եկեղեցւոյն պաշտօնեաներ: Նահատակութեան տեղերնին էր Ապար նահանգի Վարդգես կամ Վարդգէս գաւառը, ուր կը գտնուէր այն օր Յաղկերտի բանակը, իսկ կաաարման օրը գրուած է հրօտից ամսոյ 7 (ՓԱՐ. 87), որ շարմական տոմարի հաշուով կ'իյնայ 454 յուլիս 7'ին, չորեքշաբթի օր: Միեւնոյն ատեն յատուկ սուրհանդակ կը հանուէր Խուժաստանի կուսակալին, որպէսզի շտապօրէն պահանջէ այն տեղ բանտարկուած Թաթիկ եպիսկոպոսը: Հրամանին հասնելուն պէս, տեղւոյն մոգերը, շատոնց եպիսկոպոսին տրինին ծարուի, նախապէս շտապօրէն գայն տանջեցին, և քերեցին շտապօրէն յապալելու, և անկէ ետքը գլխատեցին: Օրը որոշուած չէ, սակայն սուրհանդակին Ապար նահանգէ Խուժաստան նահանգ երթալը և ամանջանքներու օրերը նկատի առնելով, առաջին երկուքին նահատակութենէն գոնէ տասներեք օր ետքը պէտք է ընել Թաթիկի մարտիրոսութիւնը: Թաթիկ Մկարդի մահուան ատեն իրեն մօտ գտնուող աշակերտներէն մէկը եղած էր (§ 224), անկէ ետքը Բասենի եպիսկոպոս ձեռնադրուած, և Արտաշատի ժողովին ներկայ գտնուած էր (§ 241), և կրօնական պայքարի միջոցին ամէնէն բուն գործողներէն մին եղած էր, տարուշան մին ալ ինքը կործանած էր, անշուշտ իւր վիճակին Բասենի մէջ, և իբր աւելի ոչքի վարնող մը, առանց Տիգրանի մէջ դատուելու՝ դատաւարատուած և հետուոր Խուժաստան բանտարկութեան յղուած էր:

270. Այս երեք եկեղեցական մարտիրոսներէն ետքը կը մնային միւսները, որոնք Նիւշապուհի մէջ բանտարկուած էին: Անոնց համար ալ յատուկ գաւառը որոշուեցաւ Դինշապուհ մարտապետը, որ կանուխ Հայաստան զրկուած էր կրօնափոխութեան հրո-

մանը գործադրելու համար (§ 236), իրեն օգնական տալով Ջնիկան մարզպետը և Մովսէս հանդերձապետը, վերջինը յատկապէս մովպետան մովպետին կողմէ նշանակուած: Դինշապուհի յանձնարարուեցաւ անմիջապէս մեկնել, խորէական կերպով վեց եկեղեցականները հեռացնել ժողովուրդին աչքէն, և անծանօթ տեղ մը վեցն ալ սպաննել շտապօրէն: Դինշապուհի (ՓԱՐ. 88): Նկատողութեան արժանի է, այդ ամէն հրամաններուն մէջ խառնուած գաղաւթապետութեան հրահանգը, և յայտնի զգուշութիւնը՝ որպէսզի մարտիրոսներուն ոսկրները քրիստոնէից ձեռքը չիյնան, որուն անոնք այնչափ յարգանք ու արժէք կու տան, այնպէս որ կիններ անգամ մարզաբաժնի շտապերը սիրով կը փոխանակեն ոսկրի փշուրի մը հետ (ՓԱՐ. 88): Քրիստոնէից կողմէ մարտիրոսաց ոսկրներուն տրուած յարգանքը յայտնի է, և այդ ժամանակէն Հայոց մէջ ալ տարածուած ըլլալը կը հաստատուի այդ զգուշութիւններէն: Ինչ որ դիտելու արժանի է, նոյնիսկ հեթանոսներու կողմէն յայտնուած համոզումն է, թէ իրապէս մարտիրոսաց ոսկրները ներքին ոյժ մը ունին, որով քրիստոնեայք կը գործնան և կը յուշողին, և քրիստոնեաները այդ օգուտէն զրկելու համար է, որ մարտիրոսներուն ոսկրները անհետացնելու յատուկ ջանք կը ընեն: Թէ ոչ, եթէ այդ համոզումը չունենային, հարկաւ իրենք իսկ զայն իբրեւ լուսեւստերի միջոց մը կը շահագործէին: Եղիշէ կը գրէ թէ Վասակի բանակետը Նիւշապուհի գլխակէն հետու էր օրէն հետ (ՄՂԻ. 111), որ է 15 օրուած ճանպոյ, և իրօք ալ Սամուէլի և Աբրահամի կատարումէն 16 օր ետքը հրօտից 23'ին կամ յուլիս 23'ին, ուրբաթ օր, երեկոյն մօտ, Դինշապուհ դատաւորը Նիւշապուհ կը հասնի իւր ընկերներով, և ամանջապէս նոյն գիշերը պէտք եղած պատրաստութիւնները կը կարգադրէ:

271. Այստեղ Եղիշէ միջանկեալ կերպով և ընդարձակ մանրամասնութիւններով կը պատմէ Նիւշապուհի մոգապետին դարձը, որ բանտարկեալներուն վրայ հակոդն էր միանգամայն: Անունը չէ յիշուած, բայց ըստ ամեն ինչի բնական զգուշացման հետեւ ինչպէս որ

դեպքերում որևէ, և հիմն չենք տալ ուսում և լրացուցած էր, որք են Անպարտաբաշ, Բաղարայի, Պահ-
 ՆԻԻՇԱՊՈՒՇԻ լաիկ, Պարսկազեն Հա-
 ՄՈԳՊԵՏԸ մակդեն: Իսկ կրօնա-
 մարտիկան սկզբունքով
 ստատ ամենը պահանջող քահանաները նախա-
 րարներէն գտակ, ու զէճ խառնարանները
 նախառն մը բանաստեղծեց. ամէն յարարերու-
 թեմէն գրկեց, և հաղիս չմեանելու չափ հաց ու
 ջուր սաղ կուտար: Քառասուն օր այդպէս
 նեղեցին ետքը, երբոր կը տեսնէ որ գան-
 զատի կամ թու լնալու. նշան չերևիր, կը
 կատարածի որ ծառաներ զաղանապէս կը կե-
 րակընէ, ուստի զուս և երգիք կը կնքէ
 և հաւատարմներու պահանջներէն կը
 յանձնէ: Տամառ հինգ օր ալ այդ կը տեսէ,
 և նորէն տկարանալին չտեսնուիր, մանա-
 լանդ որ պահապաններ ներսէն միշտ օր-
 նութեան երգեր կը լսէին զօրաւոր ձայ-
 ներով երգում: Այն տանն մոզպետ ինքն
 անձամբ կուգայ ծակէ մը բանաստեղծները
 գիտելու, ու կը տեսնէ որ կը հանգստանան
 բայց լուսաւոր կերպարաններ ունին, և քիչ
 ետքը կ'ելլին կը կանգնին, և իրենց պաշ-
 տամունքը կը կատարեն: Ասոր վրայ մոզ-
 պետը զարմացած ու չփոթած՝ հրամայեց,
 կ'ըսէ եղիչէ, որ ուրիշ չոր ու վերնայարկ
 սենեակ մը փոխադրուին: Գահնապետը և
 կու հրամանը հաղորդել, սակայն Յովակի
 կաթողիկոս ամէնուն կողմէն պատասխանեց
 թէ իրենք հանգիստ չեն փնտրել: Մոզպետը
 աւելի զարմացած, նորէն բանար ինչու
 միայնակ, ու նոյն լուսաւոր կերպարանները
 տեսաւ, ներս մտաւ, ու երբ այլևս լուսա-
 ւորութիւն չտեսաւ, Ղեւնդ պատասխանեց
 թէ անիկայ իրեն համար հազեւոր լուսոյ
 նշանն էր: Ասոր վրայ քրիստոնէութեան
 նկատմամբ բացատրութիւններ կը խօսի
 Սահակ, որ քաջ պարսկազէտ էր, և մոզ-
 պետը վերջնականապէս քրիստոնէութիւնը
 կ'ընդունի և բանաստեղծաց քովէն չրած-
 նուիր: Փիշերը լուսաւոր տեսիլքներ կը
 տեսնէ, Վարդանը, Արամը, Խորենը
 յայտնապէս կը ճանչնայ, անոնցմէ զատ կը
 տեսնէ ևս 1033 և 213 մարտիրոսները
 (§ 257, 258): Աստուծոյ ամէնքը մէկտեղ իւր
 ապարանքը կը տանի, ինքն ալ կը մկրտուի,

և ամէնուն ուրախութեան սեղան կուտայ,
 և յետոյ ինքն ալ մէկտեղ բանաւ կը գաւ-
 նայ: Ասոր վրայ Դենչապուհ կը հասնի,
 իրողութիւնը կը լսէ, թաղաւորին կը հա-
 զորդէ, և հրաման կ'ընդունի մոզպետն ալ
 փորձելէ ետք, հետաւոր տեղ մը աքսորել և
 վերադարձ մը նետել, որ այն տեղ մեանի, ինչ-
 պէս որ Դենչապուհ կը գործադրէ, և մոզ-
 պետն ալ քրիստոնէական հաւատոյ մարտի-
 բոս մը կ'ըլլայ (ԵՂԻ. 112-124): Զարմանալի
 է որ այդպիսի նշանաւոր պարագայի մը
 վրայ կատարեալ լռութիւն կը պահէ Փար-
 պեցին, և մոզպետին և անոր զարմանքը վրայ
 և ոչ հետաւոր տեսարկ մը տեսի: Նիւշա-
 պահի մարտիրոսներուն վկայութիւնը կա-
 տարուեցաւ ամէն յարարերութեան հետ
 տեղ մը, և միայն Խուժիկ քրիստոնէայ մը
 կըրցաւ լաւեր հասցնել, որուն հետ անձամբ
 տեսակցած է Արշալիր կամարական, և
 անկէ լսած է Փարպեցին, և այնպէս գրած
 իւր պատմութիւնը (ՓԱՐ. 101): Այդչափ
 նշանաւոր եղելութիւն մը հնար չէ որ վրի-
 պէր Խուժիկին յիշողութեանէն, և կամ զանց
 լինէր Փարպեցիի մատուցութեան, այնպէս
 որ Փարպեցիի լռութիւնը կրնայ իբր փաստ
 ընդունուիլ պատմութեան իրականութեան
 վրայ կատարուելու: Պարագայ մին ալ գրծ-
 ուսարութիւն կը կաղմէ եղիչէի պատմու-
 թեան մէջ, իբր զի սա կ'ընդունի թէ մոզ-
 պետին գաղտնաբերութեան զատաս-
 տանէն առաջ նայուեցաւ (ԵՂԻ. 124), և
 միւս կողմէն կ'ըսէ թէ Դենչապուհ երբեք
 չէր ընդունուի ինչպէս ինքն ընդունաւ, և մոզ-
 պետը գտակաւ իշխանութիւն կը ստանար
 (ԵՂԻ. 123): Այդ, Նիւշապուհէ Վատեա,
 15 օրուան ճանապարհ էր, և Դենչապուհ չէր
 կրնար մէկ օրուան մէջ երթալ ու գալ,
 վաճառի հրաւիր 23'ին Նիւշապուհ հասնե-
 լով՝ 25'ին սուրբերը կը հաւատակէր: Բայց
 միւս կողմէն ալ չենք տգիւր եղիչէն կեղա-
 կարծ և մատուցին իրեր պատմող մը կար-
 ծել, կամ թէ պարզ գրայցներու հաւատա-
 ընծայով մը ցուցնել, քանի որ իւր պատ-
 մութեան ուրիշ ոչ մի մասին մէջ տալիս
 տկարութեան նշան տեսած չէ, և ինքն ալ
 նոյն Խուժիկը կը յիշէ, թէ երբեք չէր
 ընդունուի ինչպէս ինքն ընդունաւ (ԵՂԻ. 142): Իսկ մոզպետի
 գաղտնաբերութեան մասնակցողական անյար-

կապաշտ կեղծելով խօսակցութեան կը մտնէր, և զիպաւածոց ու չըջտկոյից վրայ անդհկութիւններ կուտար, այնպէս որ Դենշապուհ կարեւոր օգնական մը գտած կը կարծէր: Առաջ բաժնէր թէ եկեղեցականները ի վերջոյ Գալիլէոս և Գալիլէոս, բայց երբոր Խուժիկը ճանաչէր բաժնուկու եղաւ, պարտաւորուեցաւ յայտնել բուն նպատակը, և Խուժիկը ստիպել, որ իբր ջիւղմուտն ու կրակապաշտ մը կրակապաշտներուն կորուստը տեսնէ և ուրախանայ: Խուժիկը իբր թէ զիջանկով յանձն կ'առնու. Դենշապուհ ընկերանալ, մինչև որ կը հասնին Ռեւան անուն գիւղ մը, Նիւշապուհէ 6 փարսախ հեռու, որ է հին հաշուով վեց ժամուան ճանապոյ, նման այժմեան տաճկական չափերուն՝ որ մէկ փարսախը կամ երեք մղոնը մէկ ժամուան ճանապոյ կը համարէ: Նորէն երեկոյ եղած էր, ուստի կը պարտաւորուին գիշերը Ռեւանի մէջ հանգստանալ. Խուժիկն ալ կը մնայ Դենշապուհի կարուսանին հետ: Այդ ամէնը կը կատարուէր հրտաք 24'ին կամ յուլիսի 24'ին, չարաթ որ:

273. Կիրակին գիւ. չէր լուսցած, երբ Դենշապուհ, և իւր կարուսանը Ռեւանէ կ'ելլէին գաղանաբար, առանց մէկու մը անդհկութիւն տալու: Փարսախ մը ևս, այսինքն ժամու մը չափ ևս կը հեռանան գիւղէն, և լուսնալու տառն կը հասնին, քարուտ, առաքարածոր և առաքուտ տեղ մը, ուր ճանապարհ չկար որ մարդ անցնէր, դալար չկար որ արօտականներ գային: Այնտեղ Դենշապուհ, Ջիւղմուտ և Մովսէս տեսնաւ կը կազմեն, և սուրբերը զատաստանի կը քաշեն: Դենշապուհ գործը կ'առաջարկէ ըսելով թէ, մէկ կամ երկու հոգիներու մահուան պատճառ եղողներն ալ մահապարտութեան արժանի են, մինչ անոնք այնչափ Հայերու կոտորուելուն պատճառ եղած էին, և թէ թագաւորը իրենց կեանքը կը չնարհէ, և բոլոր նախարարներն ալ կ'արձակէ ու պատիւներնուն կը վերադարձնէ, բաւական է որ հաւանին քրիստոնէութիւնը թողուլ և զրազաշտական գէներ ընդունիլ: Դենշապուհ ստիպումին վրայ Սահակ եպիսկոպոս անոր

խօսքերը կը թարգմանէ, որուն կը պատասխանէ Յովսէփ կաթողիկոս, թէ անգամ մը Միհրենքաւէնի տաջիւ իրենց միտքը յայտնած են, և փոփոխելու կամք չունին: Ասոր վրայ հարցութեամբ, սղոքանքը ու սպառնալիքը կը շարունակեն երկարօրէն, զատուորներուն և երանկիներուն մէջ: Սահակ եպիսկոպոս թարգմանութիւն կ'ընէ, Յովսէփ կաթողիկոս վճռական պատասխանները կուտայ, Ղեւոնդ երէց վարդապետական կէտեր կը բացատրէ և իրենց ընթացքը կը ջատագովէ: Մուշէ և Արշէն քահանաներ և Քաջաջ սարկաւազ, իրենց համաձայն վնակը կը յայտնեն: Այդ խօսակցութիւնները քիչ տարբերութեամբ Փարպեցիէ և Եղիշէէ ալ յառաջ բերուած են, և հարկաւ Խուժիկի հաղորդած գլխաւոր իմաստներն են, զորս պատմագիրները ոճով մը գիրի առած են, իրարմէ քիչ տարբերութեամբ: Երբոր յորդորներ և սպառնալիքներ արդիւնք չունեցան, Դենշապուհ և ընկերները մահուան վճիռը գործադրել սրտեցին նախապէս տանջանքներն ալ փորձելով. թէ իբր ակարացնելու միջոց, և թէ շարժման մահուամբ մեղքներու եղանակ: Երկու պատմագիրները այդ մասին ալ իրարմէ տարբերութիւններ ունին. Փարպեցիի համեմատ, նախ Դենշապուհ սուսերով կը կարէ Սահակի ուսը, յետոյ Յովսէփ կը գլխատուի, Ղեւոնդ մերկացուած քարածայրերու վրայ կը քաշկրտուի, մինչ Մուշէ, Արշէն և Քաջաջ կը գլխատուին, վերջէն Ղեւոնդ, և ամենէն վերջը Սահակ ալ կը գլխատուին (ՓԱՍ. 100-101): Իսկ ըստ Եղիշէի նախ վեցին ալ ոտուրները և ձեռքերը կը կտակեն, և երկույն պարաններով ապաւաճեցուելու վրայ կը քաշկրտան (ԵՂ. 125), յետոյ Արշէնը կապկալով կը պրկեն, ժամերով այնպէս կը պահեն ու կը գլխատեն (ԵՂ. 131): Վերջէն Դենշապուհ Սահակի ձախ ուսը կը կարէ (ԵՂ. 131), անկէ ետքը, նախ Յովսէփը, յետոյ Մուշեղը և Քաջաջը և Ղեւոնդը, և ամենէն վերջը Սահակը կը գլխատեն (ԵՂ. 139): Յայտնաւորքը տակի եղիշէի պատմութեան կը մօտենայ (ՅԱՍ. Բ. 55-56): Երկու պատմութեան մէջ ալ կան ամէնուն գլխատմամբ վկայած բլլար և Սահակի ուսին կտրուիլը, միայն Եղիշէի մէջ տակի են ամէնուն ալ

քաշկռատելը և Արշէնի պրկուելը: Տարբերութիւնը մասնաւոր պարագաներու վրայ է, որոնք կրնան յիշողութենէ վրիպիլ դիրի առած ժամանակ: Այդ եկեղեցական նահատակներուն խումբն է, որ Ղեւոնդեանց առունով տօնախմբուած և փառարանուած է եկեղեցւոյ մէջ սկիզբէն իվեր: Նահատակութեան օրը եղած է Յազկերաի 16րդ տարին, որ է 454, հրատից ամսոյ 25'ին, որ այն տարի պատասխանած է յուլիս 25'ին, օրն ալ կիրակի, ինչպէս Աստղիկ ալ կը յիշէ, հարկաւ աւանդութենէ առնելով (ԱՍՈ. 80): Օրինակներէն ոմանց մէջ հրատից 27 ըսուիլը և է թուատուերու շփոթութեան յայտնի հետեւանք է, որովհետեւ տոմարական հաշիւներն են, որ թուականներու մասին վերջնական փաստ պիտի ըլլան:

274. Ղեւոնդեանց խումբը տօնացոյցի մէջ +հաւայից անունով կը յիշուի (ՏՈՆ. 33),

թէպէտեւ ինը նահատակ-

ՂԵՒՈՆԴԵԱՆՅ
ԱՆՈՒՆԵՐԸ
երկուքը եպիսկոպոս, երկուքը սարկուազ, և

չորսը միայն լոկ քահանաներ են: Այդ պարագային մէջ +հաւայ անունը ահաւանոր Եփեց-Կաթողիկոս հետ նոյնանշան առնուած է, և ինը մարտիրոսներն ալ այդ դասակարգին պատկանելիուն համար, ընդհանուր կերպով +հաւայ կոչուած են, ուսանց աստիճանի տարբերութեան մտադրութիւն դարձնելու: Այդ խորհրդով է որ մինչեւ այսօր, Ղեւոնդեանց տօնը Հայ եկեղեցւոյ ամուսնաւոր քահանայութեան յատուկ տօնախմբութեան օր ճանչցուած է: Աստիճաններուն մտադրութիւն դարձուած չըլլալուն հետեւանքն է, որ խումբին ալ անունը Ղեւոնդ քահանայէն առնուած է և ոչ Յովսէփ կաթողիկոսէն կամ Սահակ եպիսկոպոսէն: Ղեւոնդ Վանանդեցին Սահակի ամէնէն հին աշակերտներէն էր, և նոյնիսկ աշակերտներուն մէջ բխոր (ԽՈՐ. 253), որ ամէն պարագայի մէջ յառաջադէմ գործողներէն մէկն էր, և իւր ընկերներուն վրայ հակող, որ Սահակի վերջին տարիներուն մէջ իբր փոխանորդ անոր քով գտնուած էր, որ կեղծուրացներու դէմ շարժման մէջ առաջին դիմագրաւը եղած էր, որ Յովսէփ կաթողիկոսութեան տնքածին գործակիցն էր, և

չնորհիւ իւր զարգացման և տոննաբանելու յաջողակութեան՝ թէ Աւարայրի բանակին մէջ, թէ Տիգրանի աստանին առջեւ, և թէ Ռեւանի դատական հարցափորձին առթիւ, միշտ գլխաւոր խօսողն եղած էր: Մէկ խօսքով Ղեւոնդ կրնայ բոլոր այդ կրօնական շարժման հոգին ըսուիլ, և այդ պատճառով է որ իւր անունով կոչուած են իւր գործակիցները: Ղեւոնդ բնիկ էր Վանանդ գաւառի Իջաւանք գիւղէն, սակայն իւր գործունէութեան ասպարէզը աւելի Բագրեւանդ գաւառի մէջ եղած է: Տարիքը 70'ը անցած պէտք է դնել, քանի որ գիրի գիւտին օրերը արդէն իբրեւ երէց կը յիշուի, և անկէ իբր 50 տարի ետքն է իւր նահատակութիւնը: Յովսէփի մասին պէտք եղած տեղեկութիւնները արուած են արդէն, իսկ տարիքին մասին 60'ի մօտ կրնանք ենթադրել զինքը, քանի որ Ղեւոնդ անոր համար Միհրնեսրէհի առջեւ կ'ըսէր, թէ Ժակոբէ +հաւայի տեւեւ տեւեւ (ՓԱՐ. 73): Սահակ եպիսկոպոսի համար պարզապէս Ռշտաշեաց ըսուիլը, առանց գաւառի և գիւղի (ՓԱՐ. 101, ԵՂԻ. 139) անոր նախարարական կամ ազնուական տունէ լինելը կը ցուցնէ: Հարկաւ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութենէն եղած է, թէպէտ նախապէս անունը յիշուած չէ, իւր գաւառին եպիսկոպոսն ալ եղած է, և կրակին պաշտամունքը քննած է իւր վիճակին մէջ: Սահակի գլխաւոր արժանիքներուն մէջ յիշուած է քաջ պարսկագէտ ըլլալը, որով թէ Միհրնեսրէհի և թէ Դենշապուհի աստաններուն մէջ երբեմն թարգմանի և երբեմն ամէնուն կողմէն խօսողի դերերը վարած է: Տարիքով աւելի Ղեւոնդի քան Յովսէփի հասակակից եղած է, ինչպէս որ Յովսէփ ալ ըստ Կոբէի աքաց քան զինքն նախապատիւ կը ճանչնայ Սահակը (ԵՂԻ. 132): Մուշէ քահանային հայրենիքը եղած է Աղբակ գաւառը, իսկ պաշտօնը Արծրունի նախարարութեան մօտ, իբրեւ Դրան երէց, կամ որ նոյն է իբր տաներէց նախարարական ազգատոհմին: Արծրունիք Մամիկոնեաններէն ետքը գլխաւոր դերը ունեցան կրօնական շարժման մէջ, և Ներշապուհ Աւարայրի բանակի կեղերնին հրամանատարն էր: Ըստ այսմ Մուշեղ ալ զըլխաւոր դեր վարած պիտի ըլլայ, սակայն

ատրուչանի մը կործանումէն զատ, յասկուպէս պատմութեամբ յիշատակ մը չունինք: Թէպէտ յայտնի յիշում չէ, բայց Մուշեղն ալ, Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութենէն եղած պիտի ըլլայ, թէ ոչ առանց զարգացման Արծրունեաց հոգեւոր վարիչը չէր կրնար ըլլալ: Տարիքին վրայօք ալ տեղեկութիւն չունինք, բայց երիտասարդ մը եղած չէ: Անունը չտա անգամ Մուշէ ալ գրուած կը գտնանք, ինչպէս ուրիշ տեղեր ալ Մուշեղ անունը աղուելով Մուշէ և Մուշ եղած է, և պէտք չէ չփոթել բուն Մուշէ անունին հետ որ Մովսէս անունին ասորահնչիւն ձեւն է: Արշէն ալ Արսէն անունի ասորահնչիւն ձեւն է, ինչպէս Եղիշէ՝ Եղիսէի և Շմուէլ՝ Սամուէլի: Արշէն երէցի ծննդավայրն է Բագրեւանդի Եղեգիկ գիւղը, և այն կողմերն ալ եղած պիտի ըլլայ քահանայական պաշտօնավարութիւնը, ինչպէս իւր կալանաւորման պարագայէն ալ կը յայտնուի (§ 258): Արշէնի համար գլխաւոր ըսուելիքը այն է, թէ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութենէն և ուսնալ դասակարգէն չէր, այլ ի ԲԷ շնորհման հարգման ինքնուրուշէն, և որքանքն էր ի ԲԷ-ի ԲԷ-ի ԲԷ-ի (ԵՄԷ. 119): Իւր ընկերները ոչ միայն զինքը չէին անարգել, այլ մանաւանդ առուելագոյն պատրիարքով քաջալերել և զօրացնել կ'աշխատէին: Քաջալ տարկաւազն ալ ընդիմառակ էր և Սահակ եպիսկոպոսի փոքրութիւնը, բայց այդ դիրքին մէջ ալ յատուկ գործունէութիւն ցուցած էր, որ յատկապէս կալանաւորուելու և դատաւարաւորուելու արժանի համարուեցաւ: Արշէնն ու Քաջալը պէտք է միւսներէն երիտասարդագոյն եղած ըլլան: Այդ վեցերն եղան որ Ապար նահանգի Ռեւան գիւղէն փարսախ մը հեռու, ժայռուտ և անքնակ սեղը նահատակուեցան, և յիշատակին մանրամասնութեամբ հասած պիտի չըլլար, եթէ ինքիւն ակնհասեալ եղած չըլլար: Ղեւնդեանց խումբին հետ կը համարուին ևս Թաթիկ եպիսկոպոս և Սամուէլ քահանայ և Աբրահամ սարկաւազ, որոնց վկայութիւնը պատմեցինք արդէն, առաջինը ինքնապատման և վերջինները Վատգետի մէջ (§ 269): Ըստ այսմ ինն ևս Ղեւնդեանց քահանայից խումբը կազմողներ, և տասներորդ կը լինի Նիւշապուհի

հաւատացեալ մողպետը, եթէ փարսախի փարպեցիի լուսնէն ծագած կասկածը:

275. Դենշապուհ իրեն եղած յանձնարարութիւնը աւարտած էր վեց սուրբերը մեղքնել տալով, կը մնար ՂԵԻՈՆԴԵԱՆՑ ռեկրեսկու պահպանութեան համար առած հրամանը, ուստի իր ջոկատէն ինն հոգի որոշեց, որ նոյնտեղ մնան, և մինչև տասն օր կամ աւելի ալ սպասեն, մինչև որ մարմինները քայքայուին և գիշակեր թռչուններէ փարսախին, և ոսկրներն ալ ցրուին: Խուժիկն ալ անոնց վրայ իւրեւ հսկող կը թողու, այնչափ մեծ եղած էր ասոր ազգած վատահոթիւնը: Ինքն ալ Ջնիկանի ու Մովանի և զինուորներու ջոկատին հետ Ռեւան, անկէ ալ Նիւշապուհ կը դառնայ, որ երթայ Յաղորդէ ըրածները: Բայց ինքիւն Նապատակը բոլորովին տարբեր էր, նա կերպ մը կը փնտռէր մարտիրոսներուն ոսկրները ձեռք ձգելու: Կիրակիէ երկուշաբթի գիշերը, ինքն ասոր յերեւոյթ ինքեւ, սահաբին փայլակներ և կայծակներ և լուսաւոր երեւոյթներ տեղի կ'ունենային, որպէս թէ երկրորդ կը դողար, և պահապանները ահաւազով կ'անցընէին գիշերը, և յաջորդ երկուշաբթին: Ներքեւ ինքն ևս միեւնոյն փոթորիկներ, որոտումներ և բամբուկներ կը կրկնուէին, որոնց մասին ինքիւն պահապաններուն միտքը չփոթելու կ'աշխատէր, և զիտել կու տար թէ ինքն այս լուսաւոր շարժումն ինքն ասոր ինքն էր: Պահապաններ սահաւազի մէջ ազատելու կերպ մը կը մտածէին, և երրորդ օրը ինն յանձնարար, այսինքն է երկնայեան դէմ, ինքիւն փախչելու կը սկսէր, որպէս զի միւսները քաջալերէ, բայց ինքն ուր մոլոր ճանապարհով ետ կը մնար, մինչ պահակ զինուորները չիտակ մինչև Ռեւան, և միւս օր Նիւշապուհ կ'երթային եղածը դատաւորներուն հաղորդելու (ՓԱՐ. 102): Դենշապուհ և իւր ընկերները մտադրութեամբ մտիկ կ'ընէին, և յաջորդ շաբաթը ժողով կը գումարէին, ինչ ընկերքին որոշելու, և կը յաղթէր Դենշապուհի խորհուրդը չձանձուեն և ազմուկ չձանել ոսկրներու մասին, և չմոլոր ջրիստոնեաներու գողտնի զօրութեան դէմ: Խուժիկը այդ միջոցին

իրեն տասը հաս ջրիստոնիայ ընկերներ կր ճարէ, և դատաւորներուն ձեռնթափ լինելը ստուգելով, անոնց հետ սուրբերուն մարմինները երկու երեք փարսախ եւս հեռու կը տանի, ուր կ'աշխատին ոսկրները միտէրէն զատել: Միտերը ընդէն պարտաւ շնորհ յանգարէն, իսկ իւրաքանչիւրին ոսկրները զատ զատ պատելով կ'ամփոփէին, և առաջ եօթն եւս այնտեղ մնալէ հտքը, կամաց կամաց կու գային ի շահապահ, որ է Նիւշապուհ, և այնտեղ առաջ քաղած կը մնան առանց ումեք բան մը յայտնելու: Այդ միջոցին է որ Խոսիկ կամաց կամաց գործը մէջտեղ կը հանէ, նախ աքտորեալ նախարարներէն սկսելով, որոնց միառմի կը պատմէ եղելութիւնները, հարցափորձները, տանջանքները, գլխատումը, և իւր քրածները (ՓԱՐ. 103): Միտնգամայն կը սկսի ոսկրներէն մասունքներ ցրուել, զորս նախարարներ ուրախութեամբ կ'ընդունէին և կը պահէին, իրր երաշխաւորութիւն իրենց ազատութեան, բաւ բաւ որքոյ առ Աստուծոյ Ղեւնդի (ՓԱՐ. 104): Այս պատմութիւններն են, որք բերնէ բերան շարունակ խօսուած են նախարարներէն, և իրրեւ օրական մաղթանք ընդ Բաբայոս աղօթի կրկնուած, մանաւանդ Արշաւիր Կամարական, աէր Արշարունեաց և Վարդանի փեսայ, բոլոր իւր կեանքին մէջ կրկնած է, և մենք ալ անկէ լսելով ճշդութեամբ գրած ենք, կ'ըսէ Փարպեցին, և ոչ քնա քոթալ անյայտ յապաղեալ ճառացաւ ինչ շոտեալ (ՓԱՐ. 105):

276. Ղեւնդի և Սահակի լրացած տարիքը բնական կերպով մտածել կու տայ, թէ մինչեւ անոնց նահատակութեան տարին Սահակի և Մեսրոպի աշակերտներէն շատեր ալ կամ արդէն վախճանած կամ ընթացքին լրացուցած էին, որով յարմար կը սկսինք այստեղ համառօտակի քաղել, ինչ որ պատմութիւնը մեզի հասուցած է Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան երիցագոյններուն վրայ: Բայց զժախտաբար շատ քիչ մանրամասնութիւններ ունինք այս մասին: Սահակի կենաց ատեն, գործի վրայ եղողներ անոնք էին հարկաւ, ինչպէս Արտաշատի ժողովին եպիսկոպոսներուն ցուցակն ալ կը վկայէ (§ 241): Սակայն Փարպեցի ասոնց շատե-

լուն վերջէն հալածուած ըլլալը կը յիշէ, և կ'երևի թէ շատ երկար էր այդ ցուցակը: Ընդ այդտեղը երկու էջ ինկած է միակ բնագիրէն (ՓԱՐ. 202), որուն համեմատ հրատարակուած են տպագիրները, և այդ կորսուած հատուածին նախընթաց թերթը Մովսէսի, և հետեւորդը Տիրայրի հալածանքները կը յիշեն: Ինչ որ կը ցուցնէ թէ բոլոր պակասած մասը հալածուողներու շարք մըն էր, որոց պատմութիւնը կը քաղէր Փարպեցին, ցաւելով թէ առաջնահա յարգէն ընդդէմ Խորհրդի զշտի լեւնդի (ՓԱՐ. 201): Իսկ հալածանքը պէտք կ'ըլլայ յետագայ 452 թուականէն հտքը, երբոր նոր կաթողիկոսներու ատեն, բոլորովին նոր ընթացք մը սկսաւ, և Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութիւնը անարգուեցաւ Վարդան-Ղեւնդեան արկածներէն հտքը:

277. Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան մէջ ամէնէն առաջ յիշուածներն են Յովհան Նկեղեցացի և ԱՌԱՋԻՆ Յովսէփ Պաղնացի, որոնք ՎԵՅԵՐԸ Մեսրոպի աշխատակցեցան թերի այբուբենի միջոցին, անոր ընկերացան Սամուսատի ուղեւորութեան մէջ, մօտը գտնուեցան գիրերուն վերջնական կազմակերպութեան ատեն (§ 191): Նոյնները կը յիշուին եւս Բիւզանդիա դացող աշակերտներուն մէջ (§ 208), և անկէ հտքը պատմութեան մէջ չենք հանդիպիր անոնց անունով և մականունով յիշուելուն: Շահապիմանի ժողովին մէջ կան Յովսէփ և Յովհան երէցներ (§ 228), առանց ուրիշ յաւելուածոյ, որ կրնան նոյնացուիլ, բայց Արտաշատի ժողովին մէջ ոչ Յովհան մը կայ և ոչ Յովսէփ մը, Հոգոցմեցիէն զատ: Թովմաս պատմիչ Յովհան մը կը յիշէ Մոկաց եպիսկոպոս (ԱՐՄ. 82), և Կորիւն՝ Յովհան մը իրրեւ օգնական Հոգոցմեցի Յովսէփի (§ 233): Անհաւանական չէ որ նոյնիսկ Նկեղեցացին ըլլայ Մոկաց եպիսկոպոսը, բայց ոչ երբեք Հոգոցմեցիին օգնականը: Վախճանին չենք գիտեր, 451'ի պատահարներէն առաջ վախճանած են թերիս, զի աշակերտներուն երիցագոյնները լինելով, հարկաւ ծերագոյններ ալ էին: Բիւզանդիա դացող վեցերէն է Նզնիկ Կողբացի (§ 208), որ անկէ գտնուել հտքը կը

ՍԱՀԱԿ
ՄԵՍՐՈՊԵԱՆԵՐ

(ԱՐԾ. 75): Ազան կը սպասէ, բայց միտքը չփոխեր, և կրօնաւորական սքեմը կը զգենու. Սահակին աքսորէ դառնալէն հաքը (ԱՐԾ. 80): Հօրն ու հօրեղբայրներուն հետ յունական գաւառներ ալ կ'այցելէ, և նորէն Հայաստան դառնալով սրբութեամբ կը վախճանի և կը թաղուի Ազամակերտի վանքը (ՓԱՐ. 5 և ԱՐԾ. 91), Աբծրուհեաց գաւառին մէջ: Ազանի ուսումնական ուղևորութեանց վրայ սրոյ յիշատակներ չկան, սակայն նա ալ ընդհանրապէս թարգմանիչ աշակերտներուն կարգը կը դրուի: Սոյն կարգին մէջ յիշուելու է ևս Երեմիա, հաւանաբար նոյնինքն Երեմիա Վաղարշապատցի երէցը, որ Վարդանին հետէն ղրկուածնէրէն մին էր (§ 248), և սարկաւազապետ

կոչմամբ գտնուած է Սահակի մօտ անոր մահուան ատեն (§ 221), և անշուշտ թարգմանիչ աշակերտ մըն էր: Անգամ մըն ալ յիշենք Յովսէփ Հոդոցմեցին, Թաթիկ Բասենցին, Սահակ Ռշտունին և Մուշկ Աղբակեցին, Ղեւոնդեան մարտիրոսներուն թիւէն, որոց Սահակ-Մկարպեան աշակերտութենէն լինելը ակնարկեցինք իրեն կարգին (§ 274): Մինչև. հիմայ յիշուած անունները, Սահակ-Մկարպեան խումբին առաջիններն ու երիցադոյններն են: Ասոնցմէ զատ կան խումբ մըն ալ, որք կրասիրադոյն անունով ճանչցուած են, և որոց զործունէութիւնը անագան հրապարակ ելած է, մենք ալ իւր կարգին կը թողունք անոնց վրայ խօսիլը:

Տ. ՄԵԼԻՏԷ Ա. ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԱՑԻ

279. Ղեւոնդեանց նահատակութիւնը ամբողջացնելու նպատակով անոնց պատմութիւնը առաջ տարինք, բայց պէտք է երկու երեք տարիով ևս դառնանք Հայաստանի և Հայ եկեղեցւոյ վերաբերակ զիպուածները պատմելու համար: Ասորայրի ճակատամարտը, եկեղեցականներու և նախարարներու տքսորութիւնը, և մարզպան Ասորոմիզդին գործունէութիւնը պահ մը թող չառնին, որ ներքին և եկեղեցական կարգադրութեանց վրայ հնար լինէր մտադրութիւն դարձնել: Միւս կողմէն Հայոց ազգին գլխէն անցած արկածները, ընդհանուր ազդութեան վրայ ալ ազգած էին: Եկեղեցականութեան զլխաւորները բանտարկուած և աքսորուած, նախարարական տուններէն բոլոր գործունեաները հեռացուած, անասարատի ամէնուն վրայ տիրած, բնական էր որ նոր մարդեր և նոր կերպեր մէջտեղ ելլէին: Մարզպանն ալ, որ արտաքին ձեռակերպութիւնները պահելու կը հետեւէր, կ'ուզէ որ եկեղեցին գլուխ մը ունենայ: Յովսէփ կաթողիկոսին ֆն ալ կը հրամայէր որ եկեղեցին անգլուխ չմնայ (ՅՈՎ. 78), նախարարներէն

յարմարողներն էին որ տանու տէրութիւնները կը վարէին, եկեղեցականներէն աւելի եռանդունները քաջուած էին, ուստի իրաց բնական կերպով հին սովորութիւններ նորէն մէջտեղ ելան, և ժառանգական ընտրութեան ձեւը երեւան եկաւ: Լուսաւորչեան սերունդին սպառնելուն պատճառաւ Աղբիւնոսեան սերունդը նորէն բաց ասպարէզ ունեցաւ, և Մելիտէ Մանազկերտացի կաթողիկոսութեան աթոռը բարձրացաւ: Պատմութիւնը իւր նախնութեամբ չյիշեր, բայց մենք չենք վարանիր նոյնացնել զայն Շահապիվանի ժողովին ներկայ Մեղիտոս երէցին (§ 228), և Արսաշատի ժողովին ներկայ Մանազկերտի Մելիտէ կաթողիկոսին հետ (§ 241): Այդ ենթադրութեամբ, ուղղութեան հակամէտ, բայց ծերացած, և տկարացած անձ մը կը ներկայանայ Մելիտէ, երբ 452'ին կաթողիկոսութեան կը կոչուի: Ազգային պատմիչներ Յովսէփէ կաթողիկոսէ սկսելով, և կաթողիկոսներու գաւազանադիրք կազմողներ, ընդհանուր կերպով ցուցակի չեն անցներ Մելիտէն, և անոր յաջորդող Մովսէսը, և Յովսէփ Հոդոցմեցիէ ետքը Գիւտ Արահեղացին կ'անցնին, իւր թէ անմիջապէս իրարու յաջորդած ըլլային (ՅՈՎ. 78):

Տ. Ս. ԳԻՒՏ Ա. ԱՐԱՀԵԶԱՑԻ

284. Երբոր Մովսէս մեռաւ, Հայաստանի մէջ կացութիւնը փոքրիշատէ փոխուած էր: Յազկերտ մե-

ՆԱԽԸՆԹԱՅՆ առած էր, որոյ անունն ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ իսկ տարափ եղած էր բոլոր ազգին: Պերող իւր գահն ու իշխանութիւնը ամրացնելու մտադիր, կողմնակիցներ և համակիրներ չահելու կը հետամտէր, իրօք ալ Հայ նախարարներու կողմէն օգնութիւն գտած էր: Հայաստանի մէջ Սահակ-Մարտպեան աշակերտութեան միացորդներ, և Վարդան-Ղևոնդեան շարժումին վերջիներ, սկսած էին ոգի առնել, և հրապարակ նետուելու: Համար ոգևորուիլ: Բանաստիկալ նախարարներ կիսովի ազատուած Պարսիկ բանակին մէջ կը ծառայէին, Ասորոմիդդ աւելի ևս թոյլատու էր Հայոց ներքին ու կրօնական դործերու մասին: Ըստ այսմ նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը բոլորովին տարբեր ուղղութեամբ կատարուեցաւ: Մանազկերտացիք մէկ կողմ դրուեցան, որոնց մէջ հարկաւ թեկնածուներ չէին պակսեր, և Սահակ-Մարտպեան աշակերտութեան վերջիներէն մէկ մը, Գիւտ Արահեզացին, կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ: Պարսկաստանի չիթ կացութիւնը և Պերողի հազիւ թէ իւր թագաւորութիւնը ապահոված լինելը, պատահութիւն ընծայեցին պետական ձեռակերպութիւնները գոնց ընելու, և պէտք իսկ չստանաւ նոր ընտրուած կաթողիկոսին հաստատութիւնը ընդունիլ թագաւորէն: Պերող ալ այն տանն պահանջկոտ չեղաւ այս մասին (ՓԱՐ. 114): Գիւտ ընտրուած տանն մերձաւորաբար 60'ը անցած պիտի ըլլայ, որով նախապէս գործունէութեան տարիներ առնեցած, և երիտասարդութիւնը Սահակի և Մարտպի կենդանութեան տանն և անոնց աշակերտութեան մէջ անցուցած կ'ըլլայ: Ինքն իսկ կը յայտնէ, թէ ՂԵՂԵՍ-ԲԷՆ ԳԻՒՏ-ԲԷՆ ԲԵՐԵՅ և ՂԵՄՍԵՐ ԲԵՆԻՍ ԲԵՆԻՍ ԵՐԵՄԵՅ ԵՐԵՄԵՅ ԵՐԵՄԵՅ ԵՐԵՄԵՅ (ՓԱՐ. 114), որով հարկ կ'ըլլայ ըսել, թէ

Գիւտ ալ մէկն էր այն խումբէն, որ Սահակի աքսորէն ետքը յունական դպրոցները դրկուեցաւ (§ 219), բայց ոչ այդ առթիւ և ոչ յետոյ Գիւտի անունին չենք հանդիպիր: Պատահական տարբերութիւն մը կարելորդ լուսարանութիւն մը կու տայ այդ մասին: Եզնիկ երէց իւր գաւազանագիրքին մէջ հայրապետիս անունը կը գրէ ԳԵՐ ԳԵՐ (ՍԱՄ. 208), և Գաղ. անունով կախկոպոս մը ներկայ կը գտնենք Շահապիվանի ժողովին մէջ (§ 228), Վանանդայ Գաղ. կախկոպոս մըն ալ Արաշատի ժողովին մէջ (§ 241): Ժամանակագրական բաղդատութիւններն ալ նպաստաւոր են հետեւեցնելու, թէ Գաղ. կախկոպոսը միեւնոյն Գիւտ կաթողիկոսն է, որ հայրապետութենէ առաջ Վանանդի վիճակաւորն է եղած: Գիւտ կաթողիկոսին Վանանդի հետ յարաբերութեան յայտնի նշան մըն է ևս, որ ինչչափ ալ ինքն էր Ի ԲԵՆԻՍ ԵՐԵՄԵՅ, Ի ԳԵՂԵՍ ԱՐԵՆԵՅ (ՓԱՐ. 110), սակայն աւելի յաճախ իբր Ոթմսեցի կը յիշուի, և Ոթմուս Վանանդ գաւառի քաղաքներէն է, որ Գիւտի աքսորէ գառնալէն ետքը, իրեն հաստատուն բնակավայրն ալ եղաւ: Այդ բացատրութիւնը չառ աւելի հաւանական կը գտնենք, քան թէ ենթադրել թէ Տայոց գաւառի Արահեզը և Վանանդ գաւառի Ոթմուսը իրարու սահմանակից լինելուն, հաստատապէս Գիւտի հայրենիք նկատուեցան (ԱՐԱ. 89): Վերջապէս պէտք է ընդունիլ թէ Գիւտ նախընթացաբար գործունէայ և արդիւնաւոր դեր մը ունեցած էր, և ուխտապահներու հետեւողներուն ուղղիչ և ղեկավար ճանչցուած էր, որ հազիւ թէ տասնք պատահէր կը գտնեն, մէկէն Վանանդի կախկոպոսը կաթողիկոսական աթոռ կը բարձրացնեն: Ընտրութեան թուական պէտք է նշանակել 461 տարին, Պերողի միահեծան թագաւորելէն իբր երկու տարի ետքը:

285. Յիշեցինք արդէն թէ Պերող աքսորեալ նախարարներուն կատարեալ ազատութիւնը յետաձգեց: Այդ յապաղման պատճառ կրնար սոսկ Հայերուն վրայ եղած սո-

վորական կասկածը, մանաւանդ երկար տա-
ռապանքի հետեւանօք անոնց մէջ աճած կծու.

ԱՆՈՒԱՆԻՑ
ՇԱՐԺՈՒՄԸ
կակիծը, բայց մասնաւոր
պարագայ մըն ալ եկաւ
ընդհանուր կակիծը զօ-
րացնել: Հայ նախարար-

ներուն կեղծութեան առթիւ (§ 245)
իրենց ընկերակից եղած էր Վաչէ Աղուանից
թագաւորը, որ ինչպիսի ալ յետոյ պահ մը
ջանացած էր ինքն ալ քրիստոնէութիւնը
հռչակել Հայաստանէն եկող վարդանի բա-
նակին օգնութեամբ, սակայն վարդանի
արտորնօք մեկնելէն ետքը պարտաւորուած
էր նորէն կեղծութեան կերպարունը
զգենուլ, և մինչև իսկ Յաղկերտի քոյժ աղ-
ջկան հետ ամուսնանալով, իւր երկրին հան-
դարտութիւնը ապահոված էր: Այսպէս յա-
ռաջեցին գործերը մինչև որ Յաղկերտ կեն-
դանի էր, և մինչև որ երկու արքայորդիներ
րուն ժառանգական պատերազմը սկսաւ:
Շփոթ կացութիւնը քաջալերեց Վաչէն, և
կեղծութեան վիճակը թօթափել համարձակե-
ցաւ, յայտնապէս քրիստոնէութիւնը յայտա-
րարել և Պարսիկներուն դէմ ելնել, ու անոնց
հետքը իւր երկրէն հեռացնել: Պերոզ իւր
թագաւորութիւնը ապահովելէն ետքը, մաս-
դրութիւնը դարձուց այն կողմը և նորէն
Աղուանները հնազանդեցնելու համար պա-
տերազմ բացաւ, բայց Վաչէ կովկասի Մաս-
քութիւնէն տասնեակ իշխաններ կամ թա-
գաւորներ իրեն նիզակակից առնելով, քա-
ջութեամբ դիմադրեց Պարսիկներուն: Պերոզ
նեղի մտած, նոյն իսկ Հոնաց կամ Բուշա-
նաց գունդերը վարձեց, որք իւրեքս Գա-
րէ Էնդ Աղուանից Գաւրի, և թէպէտ մեծամեծ
աւերումներ եղան, բայց Աղուանք ու կով-
կասայինք չընկճուեցան: Վերջապէս Պերոզ
հաւանեցաւ հաշտութիւն կնքել, պայմանաւ
որ իւր քոյրը և քեռորդին իրեն յանձնուին:
Վաչէ հաւանեցաւ և շնորհ և զինքն եւ Գաւրի,
որոնք ի Բէլ Դոք Էն, և ինքն ալ կ'ուզէր բո-
լորովին երկրէն հեռանալ, և հեռաւոր տեղ
մը կրօնաւորիլ, բայց վերջէն հաւանեցաւ
երկրին մէջ մնալ, բայց միշտ ապաշխարու-
թեան և կրօնաւորութեան կեանք մը վարելով
(ԵՂ. 154): Այդ եղելութեանց համբաւը
Հայաստան հասաւ, և ամենուն քաջալերական
խթան մը եղաւ, Գիւտ կաթողիկոս գեղեցիկ

գիր մը ուղղեց Վաչէի, ուր կը յիշէ Լուսա-
ւորչի ժամանակ Ուռնայրի ձեռքով Աղուա-
նից քրիստոնէութիւնը ընդունիլը, և Վաչէի
վերջին արիւթիւնը գովելով կը բարձրացնէ
անոր հաւատքը, և աստուածային վարձուց
արժանաւոր լինելը կը վստահացնէ: Ընտիր և
զօրաւոր է Գիւտի գիրը, որ զինքն կորովի
և հմուտ գրչի տէր կը ցուցնէ (ԿԱՂ. Ա. 103—
115): Աղուանից խռովութիւնները տեւեցին
մինչև ի հիւսիսէրք Գաւրի (ԵՂ. 155), այ-
սինքն մինչև 461, Գիւտի կաթողիկոսու-
թեան սկիզբը: Վաչէի թէ մակագիրին (ԿԱՂ.
Ա. 103), և թէ գրութեան մէջ (ԿԱՂ. Ա. 113),
Գիւտ պարզապէս իբր կախկալութեամբ
է, սակայն կաթողիկոսութեան ատեն զրո-
ւած լինելը ոճէն ալ կը յայտնուի:

286. Աղուանից խռովութիւնները խա-
փանած էին Հայ նախարարներուն կատարեալ

ազատութիւնը, թէպէտ
նԱԽԱՐԱՐՔ
ԵՒ ՏԻԿՆԱՅՔ
ռոճիկներն և պատիւներն
օր ըստ օրէ աւելցած էր,
և միշտ կնք և գործով

արձակելու խոստումները կը կրկնուէին:
Վերջապէս երբոր միջոց մը Լուսանցաւ և
Պերոզի թագաւորութիւնը մտաւ Գաւրի Գե-
րք, 462 գարունին, Հայաստան դառնալ-
ուն հրամանը արուեցաւ (ԵՂ. 155, ՓԱՐ. 110):
Այստեղ յարմար կը սեպնաք պահ մը յետա-
հայեաց ակնարկ մը նետել 451'է 462 տարի-
ներուն վրայ, որ եղաւ նախարարներուն
տառապանաց միջոցը, զոր իբր տառամեայ
միջոց մը կը զնէ Եղիշ վերոյիշեալ հաշուով
(ԵՂ. 146): Աւարայրի ճակատամարտէն ետքն
էր, 451'ին, որ Հայաստանէ հեռացուեցան,
Տիգրանի դատաստանէն ետքը Պարսկաստանի
մէջ բանտարկուեցան, 454'ին Նիւշապուհ
փոխադրուեցան միշտ կապանօք, Ղևոնդ-
եանց նահատակութենէն ետքը նորէն վեր-
կանի բերդը տարուեցան, 457'ին կա-
պանքներէ ազատելով Պարսկաստանի մէջ
ժողովեցին, 459'ին Պերոզի կողմէ աւելի
ընդարձակութիւն տեսան. բայց մինչև 462
չկրցան կատարեալ ազատութեամբ իրենց
տեղերը դառնալ: Առաջին մասը տանջան-
քով և խիստ տառապանքով, վերջին մասն
ալ զգալի զրկումներով, երկարատեւ խոս-
տովանողութիւն մը եղան 37 նախարարնե-
րուն համար, որք ամենայն զուարթութեամբ

և արիութեամբ կրեցին ամէն նեղութիւնները, միշտ մերժելով ուրացութեան առաջարկները, և վարձուց ու վայելից հրապոյրները, որոնք իրենց առջև կը դրուէին, եթէ յանձն առնէին քրիստոնէութիւնը թողուլ: Իրենցմէ ոչ ոք, ոչ տարիքոսներէն և ոչ երիտասարդներէն, վայրկեան մը իսկ միտքէն չանցուց, կեղծուրացութեամբ ալ ազատութիւն ձեռք ձգել: Ներշնչուէ Արծրունի, Վահան Ամասունի և Շմառն Անձեւացի. այդ խումբին գլխաւորները, որք 450'ի կեղծուրացութեան մէջ գտնուած էին, այն ատեն յոյս մը ունէին կազմ ու պատրաստ Հայաստանի մէջ արդիւնաւոր ընդդիմութիւն կազմակերպել, իսկ աւելի Հայաստանը չէր կրնար այլեւս այդ անկեղծութիւնը ներշնչել, ուստի իրենք գլուխ եղած՝ ընկերները արիասիրտ տոկունութեան կը յորդորէին, և ամէնքը իրրեւ վանօրէից կրօնաւորներ սաղմոսներով ու երգերով ատեններն կ'անցնէին: Յորչափ հոգեւորականները իրենց հետ էին, անոնց առաջնորդութիւնը կը վայելէին, անոնց նահատակութիւնէն հոգը ծերագոյններ գլխաւորութիւնը ստանձնած էին, իսկ երիտասարդագոյն և նուազ վարժ եղողներ, ռաւ գրգռութիւն հայրենի լայնութիւնէն, և եղբայրացի լայնութիւնէն հայրենի լայնութիւնէն (ԵՊԻ. 152): Իրենց կենցաղական նեղութեանց վրայ խօսիլ աւելորդ է, քանի որ չգիտեցինք իրենց տարիքութեան խստութեանց մէջ կ'ապրէին: Անոնց կրած նեղութեանց համահասարակ կամաւորապէս յանձն առած էին, նահատակեալ և բանտարկեալ և հայածեալ նախարարներուն կիներն ու աղջիկներն ու ազգակիցները, որոնցմէ հինգ հարիւրէ մօտ յաւանք զանազան հանգանակներն ու ընտանեկան դիւրութիւնները լքած, և ամէն տեսակ զրկումներու ինքզինքնին ենթարկած, բոլորովին ճգնողական և աղօթական կեանք մը կը վարէին, չկարենալով հարկաւ ինքզինքնուն ներկայ ամենէն պարզ վայելքներն անգամ,

երբ իրենց սիրելիները կամ կեանքներին զոհած էին կամ տառապանաց կեանք մը կը վարէին: Կ'երեւի 457'է ետքն ալ, երբոր բանտարկեալ նախարարներ մասնաւոր ազատութիւն ստացան, ասդին իրենց ընտանիքներ չարքաշ կենցաղներն չփոխեցին, մինչև որ իրենց սիրելիաց հետ զրկախառնուելուն օրը հասաւ:

287. Գիւտի վիճակեցու աքսորեալ նախարարներուն դարձը ողջունել, երբոր վերջապէս Պերողի 6'րդ տարին, 462'ին, արտօնուեւերԱԴԱՐՁԸ ցան իրենց երկիրը գաղաւթալ, և իւրաքանչիւրը իւր առաջին տեղը ստանալ և սեփական տուն տիրութիւնը վարել: Անոնց անունները տուինք Տիգրան սարուած ատեններն (§ 263): Պատմիչներ չեն յիշեր թէ անոնցմէ մէկը մեռած կամ պակաս ըլլայ՝ 12 տարիներուն մէջ, որչափ ինչ անցաւ Հայաստանէ մեկնելուն և Հայաստան գաղաւթուն միջև: Նեղութիւններ, հիւանդութիւններ և վերջին պատերազմներ կրնային մէկին կամ միւսին կեանքը վտանգել, այլ այս մասին բացարձակ լռութիւնը, փաստ մը պիտի նկատուի այդպիսի պարագայի բացակայութեան: Մահաւանդ որ Փարպեցին ամենուն համար կը հաւատէ, թէ կեցելէ իւրաքանչիւր ըստ անհատի ի Տեառն, վերջին լայնութիւնէն ի Տեառն հաշիւ իւրաքանչիւր (ՓԱՐ. 110), որ է ըսել թէ հայրենական երկրէն դուրս օտար հողի վրայ մեռնող և թաղուող չեղաւ: Գիւտ կաթողիկոս, այդ թէ Գիւտնաբ հայր, և Գիւտնաբ յաւանք, յորդորեալ իւր գերազանց կարողութեամբ հոգեւունչ քարոզներ կը խօսէր, երբոր խնդակից բազմութիւնը Վաղարշապատի կաթողիկէին մէջ սրտագին փառաւորանութիւններ կ'երգէր, և ամէնքը հոգեպարար խօսքերով մխիթարուած, և օրհնութիւններն ու կ'երթային ի տառն իւրաքանչիւր (ՓԱՐ. 110): Նոր կեանք մըն էր որ կը սկսէր Հայաստանի մէջ: Երկրին մէջ գլխավոր միացածներուն վրայ ալ նոր հոգեւորութիւն կը տիրէր, և ամէն կողմ եկեղեցւոյ պայծառութեան և ազգային զարգացման ջանքեր էին, որք գործնական կերպով կը քաջալեր-

ուէին. իրենց հովանաւոր և պաշտպան ունենալով քաջարթուն հովուապետը: Նորարողութիւնը երիտասարդութեան մէջ սկսած էին աչքի զարնել, այն վեց մանուկները (§ 282), որք Աշուշայի ապարանքին մէջ սնած ու կրթուած, իրենց նախնեացը Վարդանի և Հմայեակի տրիակն օրինակներով տոգորուած, աքսորանքէ դարձող Համապապեանի և Արշաւիրի խրատներով ոգեւորուած, սկսած էին գամ քան զգամ աճեցնել և ծաղկեցնել այն բարի սերմերը, զորս ժողովուրդ տիկինն Զուիկ, անդատին մատող հասակէն ցանկեր էր իր զաւակներուն և տաղերթուններուն մանկական միտքին ու սիրտին մէջ:

288, Տառնամաղ միջոց մը կանոնաւոր պաշտօնավարութիւն կրցաւ ունենալ Գիւտ կաթողիկոս, թէպէտ ոչ անմասն ներքին դժուարութիւններէ, ինչպէս պիտի տեսնենք: Մեր պատմագիրներ փորձանքներ և տաճնապետներ նկարագրելու հետամուտ, հանդարտ միջոցներու վրայ մանրամասնութիւններ չեն տար, և մենք պարտաւոր ենք կցկատուր յիշատակներ հաւաքելով գոհանալ: Փամագիրքին ճակատը, զայն կարգադրողներուն յիշատակութեան մէջ որոշակի կը կարգացուի Գեորգի հայր-դէպէտ անունը (ԺԱՄ. 3), ինչ որ կը ցուցնէ թէ եկեղեցական պաշտամունք Սահակի և Մեսրոպի առաջին կարգադրութենէ ետքը (§ 196), սկսած էին սակաւ խանդարտիլ, Սահակի աքսորանքէն մինչև նախարարաց դարձը անցնող խռովութեանց և չփոթութեանց օրերուն մէջ: Երբ պահ մը եկեղեցին սկսաւ հանդարտութեան նշաններ տեսնել, Գիւտ կաթողիկոս յատուկ մտադրութիւն դարձուց եկեղեցական բարեկարգութիւնները վերանորոգելու, և կանոնական ու ծիսական կարգադրութիւնները յարգարելու: Թէպէտ ծիսական մատենաներուն մէջ Գիւտի անունով մակագրեալ յատուկ հատուածի մը չենք հանդիպիր, սակայն ընդհանուր կերպով չենք վարանիր զայն իբր կրկնորդ կարգադրիչ և բարեկարգիչ ճանչնալ: Գիւտի հովուական հսկողութեան նշանակ է նաև Գաւիթ Անյաղթի ու զգած համառօտ նամակը, որով կը խնդրէ քրիստոնէութեան նշանակ

կողմը խաչին պաշտպանութեան գրուած մը պատրաստել: Անտիոքի կողմերէն և Աւլին գիւղէն երեք աղանդաւորներ, Կոստանդին և Պետրոս և Թէոդորոս անունով, Հայաստան կու գան և իրենց մօրորութիւնները կը սկսին քարոզել, ու Քալվարիէ՝ Աստուծոյ խաչ, և ու լիւն՝ Աստուծոյ խաչ (ԳԱԽ. 100), որ է յայտնապէս Նեստորականաց վարդապետութիւնը, որոնք հետզհետէ զօրացած էին Ասորոց կողմերը: Գիւտ անոնց գալթակղութիւնը արգելելու համար Դաւիթ Ներգինացիին կը դիմէ, որպէսզի իւր իմաստասիրական հանձնարով ուղղափառ վարդապետութեան պաշտպանութիւնն ընէ, և այս է Բաշխարհի սկզբնաւորութեամբ ծանօթ գեղեցիկ ներդրումներ: Որչափ ալ Գիւտ զինքն նամակին ստորագրութեան մէջ Գեորգի-դէպէտ և կ'անուանէ և գերեզման ի գործադր ըսելով, Դաւիթ Բաշխարհ կը ցուցնէ, և իւր կեանքին վերջին օրերուն կ'ուզէ ակնարկել, սակայն միանգամայն Հայոց հօթի հաշտութեամբ (ԳԱԽ. 101) ստորագրելով կը ցուցնէ թէ իւր պաշտօնավարութեան առաջին տասնամիակին մէջը կամ վերջերը զրա՞ծ է այս գիրը, և ոչ երկրորդ մասին մէջ, երբ պաշտօնէն քաշուած ու խռանձնացեալ կ'ապրէր Ռիմա սի մէջ: Փոքրիկ յիշատակ մըն ալ Սրբէիան պահած է: Աւարայրի ճակատամարտէն անմիջապէս ետքը, երբոր Պարսիկներ տալէն կողմ ցրուած աւերածներ կ'ընէին, և ուրացութեան չհաւանողները կը կոտորէին, Սիւնեաց նահանգի Վայոցձոր գաւառին մէջ ալ հարկաւորաւոր նահատակողներ և զան, Աթաշխառ անուն զօրավարի մը ձեռքով, և յատկապէս Եղեղեաց և Անգեղձոր և Արտարոյնք և Յաղացքար կոչուած սեղերը, որոնցմէ միայն Մարտիրէ մը յիշուած է անունով, որ Անգեղձորի նահատակներուն զլիստ որն էր: Գիւտ հոգ կը տանէր, որ բոլոր նահատակներուն յիշատակները պատուով պահուին, և անկէ քաջակերտելով Վայոցձորեցիք ոմանք, Հրեւ և Շահիրէս և Արզիւ և Արշէն երէց, ձեռնարկեցին իրենց նահատակներուն համար վկայարան մը չիւնել (ՈՐԲ. Ա. 112), և երբոր աւարտեցին Գիւտ անձամբ եկաւ նաւակատիքը տօնել Սիւնեաց Անանիոս եպիսկոպոսին հետ: Բաշխարհի խաչով սկիւրները կը հաւաքեն և գերեզման ի հան-

Ի՞նչ-որ զեռարձեւ, և ութն օր տօնախմբութիւն կը կատարեն: ժամանակը կը դրուի յինչերդդ ո՛վ Գեորգ երանելոյ Հայոց Կաթողիկոս, յամբան ժամօրին, որ օր հինգ էր ամսոյ (ՕՐԲ. Ա. 113): Թուականը կ'ըլլայ 468, իսկ ամսարան ամսամուսն՝ եթէ մարգարայ ամիսը ուզենք իմանալ, շարժական տոմարով անոր 5'ը յունիս 1'ին կը հանդիպի այն տարին: Իսկ եթէ ամսառնամուսի յունիս 21'էն առնենք, ամսուսն 25'ին պէտք կ'ըլլայ զենել նաակատիքի օրը: Իսկ վկայարանին տեղը հին անունով Սրկղօնք կոչուած, Օրբիկանի օրով Խոտորայեզ կը կոչուի՝ իզեր (ՕՐԲ. Ա. 113), զոր Այիշան կը նոյնացնէ յետին ժամանակներու Բոյորարքերդի և այժման Պաշկնտի հետ (ՍԻՆ. 130): Որչափ ալ անկարեւոր երեւի յիշատակս, սակայն գլխաւոր արժանիք մը կ'աւելցնէ Գիւտին, կրօնի և ազգի քաջարի նահատակներուն յիշատակին և պատուոյն զարծուցած մտադրութիւնը ապացուցանելով:

289. Կարծես թէ որ և է մի վատ ոգի
կայ, որ կու գայ մեր ազգին գործերուն
վրայ չար շունչ մը փչել,

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒ

ԸՆԹԱՑՔԸ

Երբոր հրկրին մէջ ուխ-

Լմը կը սկսէր ոգեւորուիլ,

համար, քառօթեան ստորհնութենէ զոտ ուրիշ միջոց չունէին: Ուստի սկսան ուխտապահները Պերողի առջև ամբաստանել, իբր ակօրութեան անհաւատարիմներ և յունական կուսակցութեան հետևողներ, և նոյն իսկ Գիւտ կաթողիկոսին վրայ զրպարասութիւններ ընել: Իրենց աչքին փուշ եղողներէն մէկն ու վահան Մամիկոնեանն էր, ապա զիս զբնի զբնի շփոթելոյ, որ իբր այլ մոռցի, առաջնորդութեամբ և բարեւեր, նոյն իսկ Պարսիկներուն մտադրութիւնը գրաւած էր, այլ կասկածանօք կը վարուէին անոր հետ լսելով զհաւանքաբան զհաւանքաբան (ՓԱՐ. 112): Այդ նախանձորդներու խումբին գլխաւոր վարիչն էր Գաղիշոյ Խորխոռունի, որ վասակի ժամանակէն անոր ջերմ գործակիցն էր, և որ կը ջանար կաթողիկոսը իր ազդեցութեան ներքև տունել, սակայն Գիւտ չէր կրնար ոչ Գաղիշոյի և ոչ անոր ընկերներուն մաերիմն ըլլալ: Քանի այդ հակառակութիւնները կը զօրանային, ուխտապահներու կողմը իրենց պաշտպանութեան կերպեր մտածելու կը պարտաւորուէին, մինչև իսկ կը զիմէին Լեւոն Ա. Թրակացի կայսեր՝ որ Մարկիանոսի յաջորդած էր 457-էն ի վեր: Գաղանի գիմումները Դաւթաւ և Երէնց կրկնուեցան, խոստումներ ու ստացուեցան, բայց իրական օգնութիւն չէր հասնար երբեք, և ի գուր կասկածանաց առիթ արուած կ'ըլլար ուխտանկնքներուն քառօթեանց: Նախարարներէն ոմանք ու, ինչպէս Բարիկ Սիւնի՝ Վասակի որդիէն տարբեր նախարարազուն մը, և Սահակ Ամասունի, աքսորէ դարձողներուն թիւէն, հափառաբան վտանգէն վախճալով լաւագոյն կը սկսէին, ամէն ինչ թողուլ, և անսպասուական կեանքի նուիրուելով ի ծերակայ և ի մայրաքաղաք Երէն ապաւինիլ, որպէս զի վերահաս նոր արկածներուն սկանաւան չըլլան:

290. Պերոզ, որ Հայ նախարարներուն
ազատաւարուն էր եղած, սիրտով բարեւէր և
ուղղութեամբը լաւ մէկը
ԳԻՒՏԻ
ԴԱՍԱՍՏԱՆԸ
մով տուած էր ազատու-
թիւնը, այն ալ շատ մը
քաջկուտութեամբ ևս, ինչպէս տեսանք
Անճնակոն չա՛ն էր եղած Պերոզի չարժա-
ւիթը, ապա թէ ոչ իր հարածի հօրմէն տար-

բերութիւնն չունէր: Ատորմիզդի հաշտարար մարզպանութիւնն ալ վերջացած էր, չենք գիտեր թէ մահուամբ կամ պաշտօնանկութեամբ, և 464'ին անոր յաջորդած էր Ատորմիզնասպ Յովմանդեան, և իւր նախորդին ուղղութեան հակառակ ընթացքի ձեռնարկած: Շարունակ կրկնուած քսութիւններ և զրպարտութիւններ իրենց արդիւնքն ունեցան վերջապէս: Յոյներու հետ բանակցութեանց լուրը աւելի եւս հաստատեց ամբաստանութիւնները, և Պերոզ հրաման ըրաւ և Գիւտ կաթողիկոսը Տիգրան կանչեց քննելու և դատելու համար: Գիւտ առանց դժուարութիւն յարուցանելու համակերպեցաւ, և ինքնին Տիգրան հասաւ 471'ին, ուր պատուաւոր ընդունելութիւն մը ըրին իրեն Պարսիկ քրիստոնեաները, Տիգրանի և Խուժաստանի և Հրեւի եպիսկոպոսին՝ այսինքն Պարսկաստանի պատարիարքին գլխաւորութեամբ: Պերոզ իւր սաջիւը չհանեց կաթողիկոսը, այլ Աշտատ գօրավարի որդի Յըզատիշնասպ Միհրանի յանձնեց անկէ բացատրութիւններ ուզել Գադիշոյ Խորխոռունիի ամբաստանութեանց վրայ: Գիւտ համարձակութեամբ պատասխանեց ամէն հարցումներուն: Գադիշոյի և անոր ընկերներուն դէմ ունեցած հակառակութեան մասին ըսաւ, թէ չկրնար ուրացեալներու մտերիմ և բարեկամ ըլլալ, թէպէտև անոնց դարձին կը փափաքի և կ'աղօթէ, և մինչև իսկ զոհողութեանց ալ պատրաստ է: Յոյներու հետ յարաբերութեանց համար ըսաւ, թէ այն տեղ ուսում առած լինելուն հին ընկերներ ունի, և թէ եկեղեցիին սպասները այն տեղէն բերել տալ պարտաւոր է, ուրիշ տեղ չգտնուելուն համար: Իսկ հաւատարմութեան մասին ըսաւ թէ իւր կրօնքն իսկ այդպէս կը հրամայէ և ինքն ալ ըստ այնմ կը վարուի: Պատասխանները զոհացուցիչ երեւցան Պերոզի աչքին, սակայն չուզեց առիթը կորսնցնել, ուստի առաջարկել տուաւ, որ իրենց զենք ընդունի, որպէս զի ունեցած պաշտօնը պահէ, զոր մինչև հիմայ առանց թագաւորին հաստատութեան պահած է, և մեծամեծ պատիւներ և բնօրինակ ստանայ, ապա թէ ոչ պաշտօնէն ալ եպիսկոպոսութենէն ալ կը զրկէ: Գիւտ փափաք յայտնեց ուղղակի Պերոզի առջև խօսիլ, բայց Յըզատիշնասպի

պնդելուն վրայ պատասխանեց, թէ կաթողիկոսութեան ծանրութենէն ազատելուն գոհ կ'ըլլայ, թէ եպիսկոպոսութիւնը թագաւորը չկրնար առնել, և թէ ոչ մի պայմանով քրիստոնէութիւնը չուրանար, և իրենց առջեւ և ճարձքի օրէնց չհետեւիր. իսկ խոստացուած ոսկիները անարգանք կը համարի: Յըզատիշնասպ ստիպեալ հաղորդեց թագաւորին Գիւտի խիստ խօսքերը: Պերոզ զայրացաւ իրեն և իրեն կրօնքին եղած անարգանքին, բայց մտաբերելով չուզեց ոչ սպաննել և ոչ բանտարկել, ոչ դատ, ըսաւ, համբարել չեղանա Նորա, և ոչ երէկեպոսեւել յայտնեց Նորա, և աւելցուց. հոջ ուր և համբարել չեղանա Նորա, և ոչ երէկեպոսեւել յայտնեց Նորա, և չե գո (ՓԱՐ. 113-115): Ատոր վրայ Գիւտ միջոց մը Տիգրանի մէջ մնաց, Փարպեցին կ'ըսէ, ըստ Նորա համբարել չեղանա Նորա, Տիգրանէ մեկնելու արտօնութիւնը չուտով չարուեցաւ: Այնտեղ ալ քրիստոնէից խնամքով զբաղեցաւ, ձեռնադրութիւններ կատարեց, և հաւանաբար այս ալ Պերոզի աչքին հաճելի չըլլալուն, իրեն տեղը զրկուեցաւ, բայց հայրապետանոց չդարձաւ, այլ Ոթմուս քաշուեցաւ, և այն տեղ ապրեցաւ առաւելագոյն պատուով և շնորհքով (ՓԱՐ. 116), որովհետեւ ազգը չգաղթեցաւ իւր սուրբ կաթողիկոսին իշխանութիւնը յարգելէ, ինչպէս ըրած էր կանխաւ Սահակի հետ: Գիւտի Ոթմուսը եղաւ ինչ որ եղած էր Սահակի Բագրեւանդը, հոգեւորական և իսկական կաթողիկոսութեան աթոռ: Գիւտ հարկաւ ուրախ էր այդ վիճակին մէջ, որովհետեւ ազատ էր շատ մը տաղտկալից գործերէ, բայց տրտում էր, կ'ըսէ Փարպեցին, խոստովանողութեան և մարտիրոսութեան փառքէն զրկուած ըլլալուն համար (ՓԱՐ. 116):

291. Գիւտի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը շատ տարբեր թիւերով նշանակուած է պատմագիրներէն ՊԱՇՏՕՆԻՆ և զաւազանագիրներէն, ՏԵՒՈՂՈՒԹԻՒՆԸ բայց աւելի տիրող թիւերն են 9 կամ 10, և 15 կամ 17: Առաջին զոյգը չուտով կը մեկնուի կիսատ տարւոյ մը ամբողջ համրուելովը կամ ընտ. չհամրուելովը, և երկրորդ զոյգն ալ և և է թուատուերուն իրարու փոխանակուելովը, ինչ որ շատ յաճախ կը հանդիպի

բակ, թէ Գիւտի պետական պաշտօնագրերու - թնեղն հաքը, ոչ ողզին և ոչ պետութեան կողմէն կաթողիկոսութեան նոր աթոռակալ մը տալու հոգ չտարուեցաւ, այլ Գիւտ, թէպէտ Վաղարշապատի հայրապետանոցէն հետո, սակայն Սիմոնի բնակութեանէն կանոնադրապէս չարունակեց աղզին հովուապետութիւնը: Բայց Գիւտ ծեր էր և առանձնութեանէն չէր հեռանար, ուստի անհասանկան չէ որ իրեն քով օգնական մը տնեցած ըլլայ ծանր աշխատութեանց և անգափօխութեանց մէջ իրեն օժանդակելու համար, և այս գործը կատարելու յարմարագոյն տնձն էր Յովհան Մանգակունին, որ մահուանէ հաքը անմիջապէս անոր յաջորդեց: Այդ վերջին ենթադրութիւնն ալ, որչափ և ժամանակակիցներէ յիշուած չըլլայ, սակայն պատմութեան նախնիքաց և հետևորդ պարագաներուն հետ սերտ միասորութեամբ կապուած է, և կատարեալ կերպով ճշմարտանման կը ներկայանայ:

293. Յովհանէս Պատմաբան կը գրէ, թէ Հայոց թագաւորութեան դադարելէն հետո, Շաւաղ Արծրունի ու բաղկալ և Վնդոյ Պարսիկ հրապաշտութեան մեհեան մը կը չինեն ի Դուին. և Վնդոյի որդին Շերոյն ալ քրմապետ կը գնեն: Վարդան Մամիկոնեան զօնդի մը զլուխ Դուին կը յարձակի, մեհեանը կը կործանէ, Շաւաղը կը մնայնէ, Վնդոյն կ'այրէ, Շերոյն կը կախէ, Մշկան մարդպանը կը հալածէ, մեհեանին տեղը Ս. Գրիգորի կաթողիկէն կը չինէ, և Գիւտ կաթողիկոսը այն տեղ կը բերէ (ՅԱՎ. 77): Միևնոյն բանը տարբեր կերպով յառաջ կը բերէ Թովմաս Արծրունի: Շաւաղ Արծրունի, Վասակի եղբայր և Աղանի հօբեղբայր, Պերսի տանն կ'ուրանայ, և Վնդոյ մարդպանի հետ կրտսերապաշտութեան մեհեան կը չինեն Արտաշատի մէջ: Վարդան Մամիկոնեան, որ Մոկաց Զաւաղ ամրոցը կը մնար, Մամիկոնեան և Ռչատունի և Անձևուացի զօնդերէն 1200 հոգիով կը յարձակի, Շաւաղը կ'ըսպաննէ, Վնդոյն և Շերոյն Դուին կը սանի, Վնդոյն ու Շերոյն կ'այրէ, մեհեանին տեղը Ս. Գրիգորի կաթողիկէն կը հիմնէ, և Գիւտ կաթողիկոսն ալ այնտեղ կը փոխադրէ (ԱՄՄ.

84-86): Ուրիշ յետազանք ալ տոյն պատմութիւնը կը կրկնեն թեթև փոփոխութիւններով (ՎԱՐ. 53): Յովհան և Թովմաս ժամանակակիցներ լինելով, երկուքն ալ ողջակի բերանացի զրոյցէ առած են իրենց գրածը, քանի որ եզրէն ու փարպեցի այդպիսի յիշատակութիւն չունին: Պատմութեան մէջ ալ այնչափ իրարու անյարիր և անկապակից պարագաներ կան, որ ամբողջ եղևութիւնը կեղակարծ զրոյց մը նկատելու իրատունք կուտան: Վարդան ու Գիւտ երբեք գործակից չեն կրնար ենթադրուիլ, Պերսի օրով Վարդան այլևս չկար, մեհեանի տեղն իսկ չփոխէ, Մշկան և Վնդոյ մարդպաններ չեն եղած, Վարդանի գործերը ժամանակակիցներէն ճշդուած ըլլալով, Շաւաղի մեհեանին կործանումը տեղի չունի անոնց մէջ: Բայց մենք փոխանակ հիմնովին կեղակարծ և մտացածին նկատելու այդ պատմութիւնը, կը մտածենք թէ չատ անգամ անունի մը չփոխութիւնն է, որ եղևութիւնը կը խանգարէ, և անունը ողջակալով գործը իւր կարգին կը մաննէ: Ըստ այսմ, եթէ այստեղ ալ Վարդանի տեղ, Վարդանի հոգւոյն ըստ ամենայնի ժառանգ և անոր ընթացից նմանող, նորա եղբորորդին Վահանը տանենք, իրաւութիւնը չատ զիւրա իւր տեղը կը գտնէ: Նախ Պերսի և Գիւտի ժամանակները կ'արդարանան, Շաւաղի ուրացութիւնը և մեհեանաչինութիւնը զժառարկութեան չհանդիպիր, վտանգի Գիւտի քաջուելէն հաքը ուխտանկանները տակի երևաւ առած էին. Մաղիաշ Գաբէշ և յոգեմէստ առաջագահ աբաղաշ Կաթողիկոս (ՓԱՐ. 116): Վահան Մամիկոնեան ալ սաղաւրէզ նկատուած և գործունեաց դեր ստանձնելու սկսած էր, բուն գործերու ու ձևադրման մէջ կը նկատուէր համարձակ, այնպէս որ իւր հակառակորդներ առիթ կը գտնէին բակ, թէ ոչ է հաքը մեհեանացի Կաթողիկոսն (ՓԱՐ. 116): Այդ պարագաներուն մէջ և յեղակարծ զայրոյթի և բուն նախանձայտ զոթիկան միջոցին մեհեան մը կործանել, չատ հասանկան կը դառնայ Վահանի զիրքին մէջ եղողի մը: Թերևս Վահան երկիրը սաք հանելու և զինեալ զիմադրութեան մը սկզբնաւորու-

թիւն ալ ուզեց ընել, բայց պէտք եղած օգնութիւնն ու յաջողութիւնը չգտաւ: Մեր այս կարծիքը տւելի եւս կը հաստատուի, նկատելով որ ճիշդ այդ միջոցին է, որ Վահան երէւել է Գոռն, Գեորգիայի է հասարկ (ՓԱՐ: 116): Վահանի զգացումները ունեցող մէկու մը, դիւրին չէ առանց բուն և արտասովոր պարագայի մը, մէկէն հաստատքը ուրանալ կամ կեղծութեան դիմել, լոկ նախանձորներու հակառակութեան և քսուներու բանասարկութեան համար: Անոնք այնչափ տարիներէ ի վեր կը շարունակէին, և Վահանի տկարանալու առիթ չէին ընծայեր: Բայց բուն և տարածամ, բանք նաեւ՝ անխորհուրդ քայլի մը առջեւ, որիչ կերպ չէր մնար, կամ կեանքի կորուստը յանձն առնուլ, և կամ կեղծութեան դիմելը կեանքը զնել: Վահան ալ մղուած էր այն դիտումէն, զոր Վարդան և բնակիները Տիգրանի մէջ ունեցան, իրենց գործունէութեան ասպարէզը չփակել, այլ անգամ մը ազատելով կարենալ դիմադրութիւն կազմակերպել: Վահան ալ չվարանկեցաւ բռնել այն ճանապարհ, ուսկից զացեր էր իւր հօրեղբայրն ու օրինակելի տիպարը: Հաղիւ թէ բուն նախանձայուզութենէն սթափած; վստայեղ կը զգայ, և առանց թողլու որ ուրիշներ զինքն ամբաստանեն, ինքն կը փութայ Տիգրան երթալ, արքունի դուռը ներկայանալ, և կամաւ որ, բայց կեղծ, ուրացութեամբ իւր կեանքը զնել, վստահութիւն չահիլ, և Հայաստան դառնալ:

294. Կը մնան Գոռնի քանդուած մեհեանին տեղ կաթողիկէ մը հիմնարկելու, և Գիւտ կաթողիկոսն ալ այնտեղ վախճանելու պարագաները: Նախ Գիւտ ծերացած և քաշուած էր այդ միջոցին, Վաղարշապատի հայրապետանոցէն ալ հետեւ կ'ապրէր, որով թէ պաշտօնապէս և թէ անձնապէս չէր կրնար նա Գոռն երթալ և նոր կաթողիկէ մը ու հայրապետանոց մը նախարարութիւն: Վահանի ալ անհնար էր փառաւոր հիմնարկէքի մը ձեռնարկել այսպիսի տաճնապալի կացութեան մէջ. ուր իւր ապահովութիւնն իսկ կեղծութեան մէջ կը փնտռէր: Թերեւս Գիւտի օրհնութեան արժանացած ըլլայ իւր նա-

խանձայոյզ ձեռնարկին համար, իսկ կաթողիկէի հիմնարկէքը կրնար միայն ընել, երբոր իւր փառաւոր յաղթանակէն ետքը Հայաստանի մարդպան եղաւ, և երկրին բախար իրեն յանձնուեցաւ և եկեղեցւոյ պայծառութեան աշխատելու իշխանութիւն և ազատութիւն ունեցաւ: Գիւտի ատեն տակաւին հայրապետանոցի փոխադրութիւն չէր եղած, վաճառի Մանգալուինն ալ իւր կաթողիկոսութեան առաջին մասին մէջ, միշտ Վաղարշապատի կաթողիկէին մէջ կը կատարէր հայրապետական աստիճանութիւնները և գործողութիւնները: Երկրին պարագաներն ալ նպաստաւոր չէին տեղափոխութիւն ընելու, և ինչպէս ըսինք աչքի զարնող գործերէն ձեռք քաշած էր Գիւտ՝ իր վերջին տարիներուն մէջ: Հաստատուն աւանդութիւն մը եղած պիտի ըլլայ ազգին մէջ, որ Դընայ կաթողիկէն, ուր ետքը այնչափ դարեր նըստեցան կաթողիկոսները, քանդուած տարուշանի մը տեղը եղած է, ինչպէս Վաղարշապատի կաթողիկէն ալ Մանգալաւոյ մեհեանին տեղը կառուցուած էր: Աւանդութիւնը իւր բնական մեկնութիւնը կը գտնէ. երբոր ընդունինք, թէ Վահան Մամիկոնեան, երբ Դընայ մէջ կը նստէր մարդպանական լիազօր իշխանութեամբ, այն ատեն հիմնարկեց Ս. Գրիգորի կաթողիկէն և հայրապետանոցը, նոյն այն տեղը, ուր տարիներ առաջ նոյն Վահան բուն նախանձայուզութեան միջոցին կրակատուն մը քանդած էր: Ինչպէս Գոռնի մեհեանին քանդուելուն և Վահանի կեղծութեան պատմութիւնը հաւանական մեկնութեանց վրայ հիմնեցինք, նոյնպէս թուականն ալ լոկ հաւանականութեամբ կրնանք զնել մերձաւորաբար 476-ին, Գիւտի կեանքին վերջերը, որ հաշիւէր երկու շեշտ-ընձք (ՓԱՐ: 116). այսինքն սովորականէն աւելի երկար ծերութեան համակողմ, ինչ որ իրաւունք կու տայ զինքն ութսունը անցնելէն ետքը վախճանած ըսելու: 478-ին: Գիւտի կեանքը իր ազգայէն գործունէութեամբ, եկեղեցական բարեկարգութեամբ, հովուական արգիւններով, և խոստովանողական տառապանքներով. կատարելապէս յարեւման է արքայան հայրապետներէն ընտրելու գոյններուն. և կատարեալ ընդօրինակութիւն մըն է Սահակի բազմալատակ և բազ-

թեմաք վախճանած: Այս վերջին պարագան կը յիշեցնէ այժմեան Ոստանի մէջ, Վանայ լիճին մօտ, Չաղար կամ Չարահան Ս. Նշանի վանքը, ուր կը պատուուի ցայսօր Նղիշէի գերեզմանը: Թովմաս ալ Նղիշէ բանակայ կոչած պատմագիրը, վերջէն իբր Վերդ-պետ կը ներկայացնէ Մովսէս մէջ բնակող և Ռչտունեաց ծովեզերքը վախճանած (ԱՐՄ. 89): Իսկ պատմութեան գիրքին մասին կը յաւելու, թէ Բարծու մա Ասորի զայն կարգալու համար հեղինակէն առած ըլլալով, Մերշապուհ Արծրունիի հակառակութենէն վշտացած, Վահան Արծրունիի մասերը Նղիշէի ձեռագիրէն ֆնջած և այնպէս դարձուցած է, որով Վահան Արծրունիի նահատակութեան յիշատակը կորած է: Սակայն պէտք է դիտել, թէ Նղիշէի գիրքէն Արծրունեաց յիշատակը ֆնջուած չէ, զի եթէ Վահան չյիշուիր, ներշապուհ Արծրունի նշանաւոր դեր մը կը վարէ ռմէն պարագայի մէջ. և նոյն իսկ Աւարայրի ճակատամարտին մէջ կեդրոնի գունդին հրամանատար եղած ըլլալը յիշուած է (ԵՂ. 77. 90): Ինչ որ մեր կարծեօք այժմ կը զարնէ, Խորենացիէն և Փարպեցիէն յիշուած Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտաց կարգին Նղիշէի անունին չյիշուիլն է, որուն անգամ մը միայն կը հանդիպինք Սահակի անանուն կենսագրութեան մէջ (ՍՈՓ. Բ. 14), թէպէտ այս լուծութիւնը կրնանք վերագրել Նղիշէի Հայաստանէ հեռացած չլինելուն: Եթէ աւանդական կէտերը բոլորովին չանարգենք, և եթէ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտաց կեանքին ընդհանուր ձեւը իբր ուղեցոյց առնենք. Նղիշէն ալ այն բազմաթիւ կրէցներէն մէկը կ'ըլլայ, որք Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութիւնը կազմեցին և իր ընկերներուն նման եպիսկոպոսութեան ալ բարձրանալով Արտաշատի ժողովին ներկայ Ամատունեաց Նղիշէ եպիսկոպոսը եղած պիտի ըլլայ: Երբոր կացութիւնը կը փոխուի Աւարայրի ճակատամարտէն ետքը, Մանագերտացի Մելիտէի և Մովսէսի օրով հալածուողներէն զլիսաւորը եղած է Նղիշէ, իբրեւ Վարդանի և իւր շարժումին փառաբանողը: Այս պատճառով պարտաւորուած է հրապարակէ քաջուիլ և ճգնողական կեանք մը տառնալ, տեղերն ալ փոփոխելով ապահովութեան համար, մինչև որ սրբութեամբ կը

վախճանի ժողովուած վիճակի մէջ (ՍՈՓ. ԺԱ. 43): Իսկ մահուան ժամանակին համար, մեր կարծեօք նկատողութեան արժանի է, որ Պերողի հինգերորդ տարին նախարարաց մասնակի արձակուրդը գիտէ, և միւս՝ վեցերորդ տարին բոլորովին արձակելու խոստումն ալ իմացած է (ԵՂ. 155), բայց խոստման գործադրութիւնը և նախարարաց դարձը չգիտեր ու չպատմեր: Բայց էրեղեայ Բնդարեւ Բաղդադի, կ'ըսէ, այսինքն արձակուելին ալ գրելու միտք ունի, բայց գրելու չհամար: Նոյնիսկ Բաղդադի Բնդարեւ Բաղդադի մակագրութիւնն ալ (ԵՂ. 110) կը ցուցնէ, թէ իւր պատմութիւնը փակած էր որդէն Բնդարեւ Բաղդադի վերջաբանով (ԵՂ. 109), և ետքէն իբր յաւելումը գրեց Ղեւոնդեանց և նախարարաց պատմութիւնը. և մտադիր էր նոր յաւելուած մըն ալ գրել նախարարաց դարձին համար, եթէ մահը չկանխէր: Այդ պարագաները կ'արդարացնեն ևս, թէ ինչու հինէն բոլոր թարգմանիչներուն մէջէն միմիայն Նղիշէն Մեսրոպի սօնակից եղած է, իբր հալածուիլ և իբր ճգնաւոր, որ իւր ընկերներուն մէջէն առաջին խոստովանողը եղաւ, և իւր ընկերներէն փառաւոր յիշատակի արժանացաւ Սահակի և Մեսրոպի հետ, ինչոր ուրիշներուն չվիճակեցու: Այս է մեր տեսութեամբ Նղիշէի մասին հաւանականագոյն պատմութիւնը, իսկ մահն ալ հարկ կ'ըլլայ դնել Գիւտի առաջին տարին 461 թին:

297. Ոչ նուազ մթին է Մովսէս Խորենացիի անունն ու կեանքը, հակառակ Մովսէս Խորենացի անունով ճանչցուած պատմութեան տիեզերահռչակ լինելուն: Ասոր անունն ալ միայն

Սահակի անանուն կենսագրութեան մէջ անգամ մը յիշուած կը գտնենք (ՍՈՓ. Բ. 14), իսկ բոլոր միացած ժամանակակիցներ անոր անունը չեն տար: Նոյն իսկ Խորենացի կոչման ծագումն ալ անլուծանելի կը մնայ, ցորձով իբր ծննդավայր կը նշանակուի Տարնոյ Խորձ գիւղը, որուն գիւղացիները Խորենացի կրնային ըսուիլ, և ոչ Խորենացի, որով այդ կոչումը արդարացնելու համար գիւղին անունը Խորձ և Խորձ փոխելու աստիպում են

մեզի հասած օրինակէն (ՓԱՐ. 202): Մովսէսի և Դաւիթի և ուրիշ վարդապետաց գերեզմանները կը տեսնուին տակաւին Տիրինկատարի Ս. Առաքելոց վանքին պարիսպին ներքեւ, որ այս պատճառով Ս. Թարգմանչաց վանք ալ կոչուած է: Խաչքարերը կը մնան, բայց ոսկրները կը կարծուի թէ չկան, հետեւելով Փարպեցիի գրածին: Զօյնքն է գերեզմանէն հանել Գայէ և ի գեղաբնակ (ՓԱՐ. 202), թէպէտև ցարդ ստուգող մը եղած չէ: Իսկ այս անոպայ հալածանքներ և գերեզմանակրկիտ ամպարչտութիւններ, զորս Փարպեցի իբր լրացեալ իրողութիւն կը յիշատակէ, հարկաւ Գիւտի և Մանդակունիի օրով եղած չէին կրնար ըլլալ, այլ աւելի կանուխ Մելիտի և Մովսէսի ժամանակներուն պէտք է պատշաճեցնել (§ 280):

299. Մովսէսի եղբայրն է Մամբրէ (ՎԱՐ. 51), հետևաբար Խորենացի, Վերջապահմանունակ (ՄԱՐ. 3), հարկաւ յաջող և զօրաւոր ընթերցող մը եղած ըլլալուն համար, աւելի քան թարգմանիչ: Երբ հայերէն թարգմանութիւնը չէր կատարուած, Ս. Գիրքին օտարալեզու բնագիրները կարդալու պաշտօնով Վերջապահներ կային, որոնք կըրցան յետոյ հայերէն թարգմանութիւններ կարդալու ծառայել: Երեք ճառեր, որոնք Մամբրէի անունով հրատարակուած են, աւելի թարգմանութիւններ են քան հեղինակութիւններ: Իւր կեանքին և վախճանին վրայ տեղեկութիւններ կը պակսին, և Մովսէսի ու Դաւիթի հետ հօգայն զոռն խօսքն ըսելն ալ (ՎԱՐ. 54), որոշ բան մը չյայտնել: Սոյն երեքին անունով և Գաղկեղոնի ժողովին նկատմամբ յառաջ բերուած գրուածներն ու բանավէճերը, բնաւ վաւերականութեան նշաններ չունին, և աւելի ետքի դարերու գործեր են: Մեզի համար յայտնի է թէ 451-ի ժողովին խնդիրը կար տարիներ Հայոց մէջ չլուզուեցաւ, և անհնարին չփոթութեանց մատնուած երկիրը չէր ալ կրնար այդ տեսակ խնդիրներով զբաղիլ: Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտութեան մտայն եղած ցրիւ տեղեկութիւնները ամփոփելու, և զոնէ անուններ մոռացութեան չմասնակցու համար, հետեւեալ յիշատակութիւններն ալ կը փութանք քաղել: Խորովիկ մը կը յիշէ Փարպեցի, որ յունական դպրոցներ քաջածէր, և դարձած միջոցին, դեռ չհասած հակառակութիւններ սկսան իրեն դէմ, թէ հա, հօգայն Դաւիթ Բարձրան: Ինչ որ Խորովիկի մեծ վիշտ եղաւ, և Հայաստան չմտած վախճանեցաւ, որով Հայեր և ոչ իսկ Գեղարքայ Բարձրան Բարձրան ընդհանրապէս (ՓԱՐ. 202): Կը յիշուի ևս Աբրահամ Մամիկոնէից եպիսկոպոս մը, իբր կրօնական ուսմանց մէջ յառաջացեալ մէկ մը, որուն կը դիմին Վասակ և Տաճատ և Գոստեր Արծրունի: (ԱՐՄ. 90), և որ զանազան նիւթերու վրայ ալ ճառեր գրած է (ՉԱՄ. Բ. 222), և ժամանակն ու զարգացումը Սահակ-Մեսրոպեան ընտիր աշակերտութեան եղած լինելը կը հաւատեն: Նոյն աշակերտութեան մէջ կը դասակարգուի նաեւ Մուշէ Սիւնեաց եպիսկոպոսը, զոր ոմանք Անանիայի անմիջական յաջորդ կը կարծեն, այլ Օրբէլեան երկուքին մէջ կը դնէ Նուն և Գաղատ եպիսկոպոսները, առաջինին 8 և երկրորդին 17 տարի պաշտօնավարութիւն տալով (ՈՐԲ. Ա. 114): Յիշենք ևս Խաչիկ վարդապետը, որ հօգայն Դաւիթ Բարձրան և ընդհանրապէս Բարձրան մը եղած, և խաղաղութեամբ ու լի արդիւնք վախճանած է (ՅԱՍ. Ա. 237):

300. Յատուկ յիշատակութեան արժանի է Աբրահամ Զննակեցի երէցը, որուն խոստովանողական արկածները գրեցինք և ազատութիւնն ալ յիշեցինք Ասորեստանի քրիստոնեաներուն երաշխաւորութեամբ (§ 282): Աբրահամի Հայաստան դառնալը պէտք է դնել նախարարներու վերջնական արձակման ժամանակէն առաջ, և այն ալ յատկապէս նախարարներուն թախանձանօք, որ Աբրահամը ստիպեցին Հայաստան դառնալ, և իւր խրատներով ու տեղեկութիւններով իրենց վշտակիր ընտանիքները մխիթարել և բոլոր Հայերը ուրախացնել: Աբրահամ, աքսորեալ և նահատակեալ խումբին կրօնայրիքը, ամէն բան տեսած ու ամէն բանի գիտակ էր, ինքն ալ ականջները վրայ տուած և Շահուրի օթին մէջ սարապարհակ մշակութեան զատապարտուած, կեն-

ԱՐԱՄԱՍ

ԶԵՆԱԿԵՑԻ

խոստովանողական արկածները գրեցինք և ազատութիւնն ալ յիշեցինք Ասորեստանի քրիստոնեաներուն երաշխաւորութեամբ (§ 282):

Աբրահամի Հայաստան դառնալը պէտք է դնել նախարարներու վերջնական արձակման ժամանակէն առաջ, և այն ալ յատկապէս նախարարներուն թախանձանօք, որ Աբրահամը ստիպեցին Հայաստան դառնալ, և իւր խրատներով ու տեղեկութիւններով իրենց վշտակիր ընտանիքները մխիթարել և բոլոր Հայերը ուրախացնել: Աբրահամ, աքսորեալ և նահատակեալ խումբին կրօնայրիքը, ամէն բան տեսած ու ամէն բանի գիտակ էր, ինքն ալ ականջները վրայ տուած և Շահուրի օթին մէջ սարապարհակ մշակութեան զատապարտուած, կեն-

դռնի մարտիրոս մըն էր՝ որ իրեններուն կը դառնար, և Հայեր ամէն կողմէ դունդա-գունդ գիւնցին իրեն տեսութեան, իր պատ-մութիւնները լսել, իր տեղեկութիւններով միջոցառուիլ, իր խորասներով քաջաբերուիլ (ԵՂԻ. 148): Աբրահամ այդ պատիւներէն փոխելով ուղեց առանձնացեալ մնալ, բայց ժողովուրդին թախանձանօք և Գիւտ կաթողիկոսի իշխանութեամբ Բզնունեաց եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ (ՓԱՐ. 106), առ ոչինչ համարելով խեղութիւնը, որ վասն հոռտոյ փառաւորութիւն մըն էր: Աբրա-համ հաղուական պաշտօնովը Բաղ-ճաւի զինուոր (ՓԱՐ. 106), և միանգոյ-մոյն գրական վաստակներու ալ կը ձեռ-նաքցէր: Իրեն կը վերագրուի Ի ճաւի աշ-տից գրութիւնը, որ Պարսկաստանի մարտի-րոսներուն վրայ ներդրական մըն է, ընտիր ոճով և պատմական յիշատակներով (ՀԻՆ. չ. 1): Աբրահամու վախճանը կը խառ-դութեամբ է Բաղ-ճաւի զինուոր (ՓԱՐ. 106), և թաղուեցաւ իւր վիճակին մէջ: Պուր-անքի Աբրի գիւղին մէջ կը ցուցուի այսօր իւր գերեզմանը, և գիւղն ալ իւր ճգնու-թեան տեղը կը կարծուի, որովհետեւ իւր կենաց վերջերը ըստեց իւր Գիւտ, ուր առաջին երբեք էր իւր իսկուհի զինուոր (ԵՂԻ. 148): Նոյնիսկ Աբրի գիւղին անունն ալ Աբրահամի անունէն առնուած կ'երևի: Երկար չէ կրցած ըլլալ Աբրահամի կեանքը, այնչափ տառապանք-ներէ ետքը, տարիքով ալ Սահակ-Մեսրոպ-եան աշակերտութեան երիցագոյններէն ըլ-լալով: Աբրահամ և իւր ընկերակիցը Խորէն առանձինն տօնական յիշատակ ունին մեր տօնացոյցին մէջ, Գիւտայ անունին ներքեւ:

301. Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտու-թենէն էին եւս Վարդա և Թաթուլ երկու եղբայրներ: Ծննդավայր-նին չէ յիշուած, բայց հաւանական է Գաբիւղեան ցեղէն ենթադրել, նկա-տելով որ նոյն գաւառը կ'առանձնանան, երբոր կ'ուզեն ընդունիլ գործերէ ձեռք քաշել, և առանձնակեաց ճգնաւորութեան նուիրուիլ: Առանձնանալուն ժամանակն ալ եղած է յետ Գաբիւղեան ցեղացի Վարդապետ (ՍՈՓ. ԺԱ. 47): Եկեղեցական աստիճան ու-

նենալին յիշուած չէ, բայց քահանայ եղած ըլլալին ճշմարտանման է, քանի որ շա-կերտ էին Գաբիւղեան Ժամանակին ա-հա փորձանքներուն հետ մաքառիլ ամէն անձի տրուած չէր, որով Վարդա և Թաթուլ աւելի սիրած են ճգնաւորութեամբ խոյս տալ փորձանքներ տալանքներէ: Կ'երևի թէ անունին իսկ փոխելու միտք ունեցած են, որովհետեւ, Վարդա՝ Գիւտ (ՍՈՓ. ԺԱ. 51) և Թաթուլ՝ Թեոփ (ՍՈՓ. 80) անունով ալ կը յիշուին: Առաջին առանձնացած տե-ղերին եղաւ Վիշապաձորի քարանձաւը, Կաղզուանի մօտ, բայց միջոց մը միասին ճգնելէն ետքը՝ Վարդա բաժնուեցաւ և Գիւ-տայի անձաւը գնաց: Երկուքն ալ կ'ապ-րէին խոտորուտ անդեամբ, աշխարհի հետ ամէն յարաբերութենէ կտրուած, մինչև որ Թաթուլի ճգնարանը որսորդներէ կը յայտ-նուէր, և ուխտի և հետեւողութեան և աշա-կերտութեան եկողներով կը լեցուէր: Թա-թուլ միջոց մը անոնց առաջնորդելէն ետքը, աշակերտներէն Թումասը իրեն տեղը թողով Մայրուձորի մենարանը կը քաշուի, իսկ Վիշապաձորի տեղը կը կոչուէր Թաթուլ վանք: Վարդա մենարանն ալ գիւղատնով կը յայտնուէր, և հոն ալ աշակերտներու և հետեւողներու խումբ կը հաւաքուէր, և Գիւտի վանքը կը հիմնուէր, ուր և կը վախճանէր Վարդա: Իսկ Թաթուլ Մայրու-ձորի մենարանին մէջ վախճանելով, մար-մինը Թաթուլ վանքը կը բերուէր, և յետ-մօտ Գիւտ Թումաս ալ մեռնելով Թաթուլի մօտ կը թաղուէր: Թաթուլի և Վարդա մօտ, մերձաւորութեամբ Գիւտ կաթողիկոսի ժամանակը կրնայ դրուիլ, Թումաս տը շատ աւելի երկարակեաց եղած չէ (ՍՈՓ. ԺԱ. 50): Երկրորդ միասին տօնելի են մեր եկեղեցւոյ մէջ:

302. Մաշթոցի աշակերտներու անու-նով մարտիրոսներ ալ կը յիշատակուին Յայո-մաւուրքի մէջ (ՅԱՍ. Ա. 141), թէպէտ շատ անո-րոշ կերպով մը: Հոնեւոր-նոր արշաւանքի մը ա-տեն, Խաչէն գաւառի գերիներու մէջէն գե-ղեցկատեսիլ և մեծազգի կին մը, Թաթուլի անուն, կը պահուի զօրովարին տրամադ-րութեան, բայց ընդլիմանալուն պատճառով ամուսնի ձիւ. պոչը կը կապուի և յօշոտուե-

լով կը նահատակուի: Արիւնք թափուած տեղերէն երևցած լոյսին բացատրութիւնը խմանալու համար, Մաշթոցի աշակերտներէն Աթանաս քահանայի կը հարցուի, որ քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը և զօրութիւնը բացատրելով զօրավարը դարձի կը բերէ, և կը մկրտէ Թէոփիլոս անունով, ինչպէս նաեւ Մովսէս և Երանողիս որդիները և բանակէն մաս մը: Ասոր վրայ Հոնաց թագաւորին հրամանով Թէոփիլոս կը նահատակուի իւր ընկերներով, իսկ որդիները Դիզափայտ լեռան ճգնաւորներուն մօտ կ'ապաւինին իրենց հետեւող քրիստոնէայ զօրքերով: Բայց Հոնաց գունդ մը կը զանէ զանոնք և առհասարակ կը կոտորէ, ճգնաւորներն ալ միասին, և մարմիններն ալ դիզելով կ'այրէ: Ասոնք են Դիզափայտի վկայք կամ Մաշթոցի աշակերտք կոչուած մարտիրոսները, իսկ թուականը հաւանականութեամբ 465'ին կը դրուի (ՉԱՄ. Բ. 127):

303. Ժամանակին նշանաւոր անձնաւորութեանց չարքին պէտք չէ զանց ընենք Շուշանիկն ալ, փառաւոր ՎԱՐԳԱՆԻ վկայուհին, որ ածնելի ԱՂՋԻԿՆԵՐԸ սրբունի մըն է միւր եկեղեցւոյ մէջ: Շուշանիկ փաղաքական անունն է Վարդան Մամիկոնեանի մեծ աղջկան, որուն բուն անունն է Վարդենի կամ Վարդանուհի, իսկ երկրորդին անունն է Վարդանոյ: Վարդան արու գաւակ ունեցած չէ, և Մանգնսը՝ զոր Ասողիկ կը յիշէ իբրեւ Վարդանի որդի և 20 տարի սպարապետութիւն ըրած (ԱՍՈ. 80), ուրիշ ոչ մէկէն յիշուած է, և պարզապէս չփոթուած է Վահանի հետ, որ Վարդանի եղբորորդին էր, բայց հոգւով ու սրտով կրնար իբր որդի սեպուիլ: Մանգնոս անունն ալ Մամիկոնեանին ողաւաղումը կ'երեւի, եթէ Magnus=Մեծ կոչման տառադարձութիւնը չէ: Սահակի ամուսնութիւնը 370'ին նշանակեցինք (§ 181), 371'ին կ'իյնայ Սահականոյ ծնունդը, և որովհետեւ ճիշդ թուականներ կը պակսին, համեմատական հաւանականութեամբ կրնանք 387'ին դնել Սահականոյ ամուսնութիւնը Համազասպ Մամիկոնեանի հետ, և 388'ին Վարդանի ծնունդը, 408'ին Վարդանի ամուսնութիւնը Դստրիկ օրիորդի մը հետ, չենք գիտեր որ

ազգատոհմէն, և 409'ին Վարդենի-Շուշանիկի ծնունդը, և տարի մը կամ երկու ետքը Վարդանոյ ծնունդը: Ասոնց, զանէ երկրորդին ամուսնութիւնը, քիչ մը ուշ պէտք է ենթադրել, Սահակի աքսորէն ետքը, որովհետեւ 455'ի տառնները, Վարդանոյ զաւակները Գեորգի և Գեորգիան էին (ՓԱՐ. 111), Հմայեակի զաւակներուն հասակակից ըլլալով: Վարդան իւր մեծ աղջիկը ամուսնացուց Վրաց բղելի Աշուշայի Վազգէն որդւոյն հետ, որ միանգամայն աղջկան հօրեղբոր քենին զաւակն էր՝ վեցերորդ աստիճանի խնամութեամբ, իսկ պղտիկ աղջիկը առաւ Արշարունեաց տանուէր Արշաւիր Կամարականի: Շուշանիկ ունեցաւ երեք մանչ և մէկ աղջիկ զաւակներ (ՍՈՓ. Բ. 13), իսկ Վարդանոյ երեք մանչեր, Նեփէն և Հրահատ և Սահակ Կամարականներ (ՓԱՐ. 122-162): Զարմանալի է որ պատմութեան մէջ այլեւս Վարդանի աղջիկներուն անունները չեն յիշուիր, նոյնիսկ երբ Աշուշա, 455'ին, Վաքգանի եղբորորդիներուն հետ թուներն ալ պատանդութենէ ազատելով իւր քովը կը բերէ: Այս վերջիններուն մալին ու մօրաքոյրը չեն յիշուիր, այլ Արշաւիր ու Վարդանոյ զաւակներն ալ, Հմայեակի զաւակներուն հետ, Զուիկ տիկնոջ հոգածութեամբ կը խնամուին (§ 283): Շուշանիկի պատմական ժամանակագրութիւնը կազմելու համար պէտք կը լինէր ճշդել թէ ե՞րբ Հմայակի և Արշաւիրի զաւակները Վրաց բղելիին քովէն մեկնեցան և իրենց երկիրը գարձան, երբ Սելուշու մեռաւ ու Վազգէն անոր յաջորդեց, և երբ Վազգէն քրիստոնէութիւնը ուրացաւ: Արդ Վազգէնի սպանուին տեղի ունեցաւ Պերոգի 25'րդ տարին (ՓԱՐ. 118), այսինքն է 481'ին: Միւս կազմէն պատանդ տղոց ազատութիւնը գրինք 455'ին, և այդ թուականէն ետքն էր որ Զուիկ Ժոյց և Իրեոն շէրէն Իւր յաշտեցին Վրաց Իսա Աշուշայի Վրաց Բեդէնի (ՓԱՐ. 110): Այդ դատարարական միջոցը աւանազն հինգ տարի ենթադրելով, կը հասնինք 460'ին և մինչև այն տառնները պէտք է ընդունինք Աշուշայի ի կեանս ըլլալը: Հետեւաբար, երբ Մամիկոնեան և Կամարական տղաքներ՝ Աշուշայի մօտ Վրաստան էին, Շուշանիկ ալ կենդանի էր, բայց Աշուշայի հարսը և Կամ-

սարականներուն մօրաքոյրը բնաւ չյիշուիր, թերեւս իւր ամուսնոյն վազգէնի հետ, բղշխին տունէն գատ և ուրիշ քաղաք կը բնակէր: Վրաց մայրաքաղաքը Մծխիթա էր, իսկ Շուշանիկի բնակավայրը Յուրատու եղած կ'ըսուի (ՈՒՆ.Բ. 35): Իսկ Արշաւիրի կին Վարդանոյշը, կրնար վաղամեռիկ ալ եղած ըլլալ, քանի որ բաղդատելու կուռան մը չունինք:

304. Վազգէն, իւր հօրը յաջորդեց և Վրաց բղշխն անուանուեցաւ, ծանօթ էր արդէն իւր զէն և առաջին վարքովը, որ մեծ ցաւ էր իւր կնոջ Շուշանիկի, կին Բարեպաշտ և Երկեղաշ յԱռաջն է Դանիէլին իւր (ՍՈՓ.Թ. 11): Վազգէն այնչափ յառաջացաւ իւր լկտի ընթացքով, որ իւր աղջկան իսկ սկսաւ ցանկանալ, և իւր դուստրը՝ կարենալու համար առաջին էր Բաբելոն, որուց Տիգրան երթալ Պարսից դէնը ընդունիլ, որ յետոյ ըստ Պարսից օրէնի նպատակը կատարէ (ՍՈՓ.Թ. 17): Շուշանիկի սիրտը զգաց վերահաս վտանգը. իրօք ալ Վազգէն Տիգրանէ դարձաւ՝ հաւատքը ուրացած, Պերոզի գոքանչը իրեն կին առած, և խոստանալով չլին առաջ և շարքին Գրգոյսանէլ է Դանիէլին օրէն (ՍՈՓ.Թ. 12): Գուժկաններ լուրը բերին Վազգէն չհասած, և Շուշանիկ իսկոյն զաւակներով եկեղեցի կ'երթար աղօթել. հոն կը մնար մինչև երեկոյ, գիշերն ալ կը հսկէր է Բաբելոն օր Բել էր յեկեղեցին (ՍՈՓ.Թ. 15): Վազգէն, թէպէտ ուրացեալ, բայց քրիստոնեաներուն ազատութիւնը յարգելու յայտարարութիւններ կ'ընէր, այնպէս որ նոյնինքն Վրաց եպիսկոպոսական Սամուէլ և բղշխին եղբայրը Ջոջիկ, Շուշանիկը կը համոզէին բղշխինն պալատը դառնալ, ուստից նա այլեւս հեռու մնալ որոշած էր (ՍՈՓ.Թ. 24): Պալատ գալէն հաքը մինչև երեք օր տառնաւորեալ կը մնար, և բռնադատութեամբ միայն ընթրիքի կը ներկայանար, շուտով մեկնելու համար: Վազգէնի ուրիշ կոչին ալ չէր համակերպեր, մինչև որ Վազգէն ինքը վրան երթալով՝ հարկաւ ըստ Բարեպաշտի յայտ, և Ջոջիկ իսկ չէր կրնար իւր հարսը պաշտպանել: Վազգէն կը հրամայէր Շուշանիկը եղած տեղը փակել առանձինն, քովը մարդ չթողուլ, և կերա-

կուրի համար լոկ գարիէ հաց և ջուր տալ (ՍՈՓ.Թ. 31): Այս միջոցին էր որ Վազգէնի զաւակներէն մէկը կուր գետին մէջ կը խեղդուէր, և Շուշանիկ կը մխիթարուէր թէ գոնէ ուրացութեան վտանգէն ազատեցաւ: Վազգէն պարտաւորեալ ըլլալով քաղաքէն հեռանալ, Շուշանիկը առժամապէս եպիսկոպոսին ապարանքը կը դնէր հսկողութեան ներքե, և դառնալէն հաքը կ'աշխատէր ողաքանօք շահիլ, սակայն սա կը մերժէր ուրացեալին կենակցութիւնը, և քովի եղած զարդերն ալ ետ կը զրկէր: Վազգէն բարկանալով եպիսկոպոսարան կու գար և ծնծելով ու քաշկռակելով պալատ կը տանէր զայն, եպիսկոպոսին և քահանաներուն ալ սպառնալով, այնպէս որ Շուշանիկ կը բերուէր Բել Երեմ և գործադարձ զէնքով (ՍՈՓ.Թ. 35): Վազգէն կը հրամայէր, Շուշանիկի ոտքն ու ձեռքը ու վիզը շղթայի զարնելով բանտին մէջ փակել, շղթաներն ալ պատին ամրացնելով և գարեղէն հացէն և ջուրէն զատ կերակուր չտալ: Վազգէն բանտ ալ երթալով երես առ երես կ'անարգէր և կը սպառնար Իսթեփան է Դանիէլին (ՍՈՓ.Թ. 36): Վեց տարի ամբողջ այդ վիճակին մէջ բանտարկուած կը մնար Շուշանիկ, և հագիւ թէ Ջոջիկի միջնորդութեամբ միայն վիզին շղթան կը վերցուէր: Գործ մը միայն ունէր մերկ մարմնոյն վրայ, և պարեգօտ մը վրայէն, բոկոսն ու բացազուխ և մորթ մը միայն իբրեւ կոշիկ (ՍՈՓ.Թ. 43): Հինգերորդ տարին Վազգէն, երկար բացակայութենէն դառնալէն հաքը, վհուկի մը կը դիմէր, Շուշանիկին միաքը փոխելու, որ տարի մը ի զուր վկայուհին նեղելէ հաքը, նպատակին չէր հասներ: Վազգէն նաև շարքին Գրգոյսանէլ, և Շուշանիկի համար Պերոզի կը գրէր, թէ Բաբելոն ըստ Դանիէլին օրէն Վարդանոյշ է (ՍՈՓ.Թ. 43): Շուշանիկ հիւժուած ու տանջուած, անսասան էր իւր հաւատքին վրայ, թէպէտ Վազգէն չէր դադարեր ամէն կերպերով զինքն ուրացութեան ստիպել, մինչև իսկ, կ'ըսուի թէ, կատաղութեան մէկ վայրկեանին, փորձեց իւր իսկ լախտով զայն վիրաւորել, բայց Ջոջիկ արգելեց (ՅԱՍ.Բ. 315): Բանտարկութեան եօթներորդ տարին էր, երբ Շուշանիկ հիւժուածայր յանձնարէր Բաբելոն ըստ Դանիէլին օրէն:

եֆեմ-Նեմ շուր իրեայ (ՍՈՓ.Թ.44), և մարտիրոսութեամբ կեանքը կը կնքէր նոյն բանտին մէջ: Վերջին վայրկեանին քովն էին Ջոջիկ իշխան, Սամուէլ եպիսկոպոսապետ, Յովհանն եպիսկոպոս, տիկնոջ դրամներէցը և ուրիշ քահանաներ, որոնք և իւր փափաքին համեմատ՝ թողեցին զայն եկեղեցիին քովը այնտեղ, ուրտեղէն առաջին անգամ զինքն քարչելով տարած էր Վաղգէն (ՍՈՓ.Թ.45): Վրաց մայրաքաղաքը այն ատեն Մծխիթա էր, իսկ բանտին տեղը կը յիշուի Ուփրէթի բերդը, զոր Յուրտաւի մէջ կը դնէ Ուխտաւնէս (ՈՒԽ.Բ.128), իսկ Յուրտաւն ալ Տփիսիս մայրաքաղաքին «հանաւից» կը նկարագրէ (ՈՒԽ.Բ.34): Շուշանիկի գերեզմանն ալ Յուրտաւի մէջ ճանչցուած էր, և մեծ ուխտատեղի էր, ինչպէս և ինքն Ուխտաւնէս ուխտի գացած և համբուրած ըլլալը կը պատմէ (ՈՒԽ.Բ.35): Շուշանիկի բանտը կը ցուցուի այսօր Տփղիսի միջնաբերդին մէջ, որ հասարակաց բանտ եղած է: Շուշանիկ իրեն հետ ունեցած է «եդաբան» մէջ փոխիչ, որ «եդաբան» էր «բժշկ» Սահակ, և զոր մինչև վերջ իրեն հետ պահած է (ՍՈՓ.Թ.27): Կը յիշուի ևս խաչափայտի մասունք մը, զոր Շուշանիկ յանձնած է Սահակ-Մեարտապեան աշակերտներէն Անդրէաս արեղայի մը, որ Տարօն տանի և Աւուքելոց վանքին յանձնէ, սակայն Շուշանիկի բանտարկութեան լուրին վրայ և վաճառքովն ճանաչուի, Անդրէաս վախցած և մասունքին հետ Սպերի մէջ պահուրտած է 5 տարի: Ետքը լուր տուած է Գրիգոր Մամիկոնեանի մը, որ կը գրուի որքէ Լոյսիկ, եղբոր «բժշկ» Վարդանայ (ՅԱՅ.478), այլ պէտք է ըլլայ նոյնինքն Գրիգոր «բժշկ» Վարդանայ, եղբոր Վարդանայ (ՓԱՐ.171), որ եկած և սուրբ Նշանը Սպերէ տարած է Երասխաձորի Գաղաթ բերդը, ուր մնաց զբաղւած խաչակրութեամբ: Անկէ փոխադրուեցաւ Վանանդի Ս. խաչ վանքը և Մծխիթայէ երկնիչ 459 տարի ետքը տարուեցաւ Կարա քաղաքը, և անկէ 164 տարի ետքն ալ Անի քաղաքը, ուր մնաց 142 տարի ևս, մինչև քաղաքին Զարմաղանի Թաթարներէն աւանդելը 1239 ին (ՅԱՅ.479): Շուշանի կառարման թուականը, ոմանք 458 ին կը դնեն, 45 տարեկան եղած ատեն (ՎՐՔ.Գ.66), որ չարագարանար, քանի որ Աշուշայի մահուանէն գոնէ 8 տարի ետքը պէտք է

հաշուել, և Աշուշա 460 ին առաջ մեռած չէ: Ուրիշներ 474 կամ 476 ին կը դնեն (ՍՈՓ.Թ.60), Անուոյ խաչին հաշիւով: Սակայն թէ Յայամաւուքին ժամանակագրութիւնը անճիշդ է, և թէ խաչին Մծխիթայէ երկնիչ կ'ենթադրուի Շուշանիկի բանտարկութեան և ոչ թէ մահուան տարին: Մենք Աշուշայի մահը 462 ին դնելով, Վարդանի-Շուշանիկի կատարածը կը հաշուենք 8 տարի ետքը 470 ին, 50 տարեկանէ աւելի եղած ատենը: Մահուան օրը նշանակուած է քաղցրի 17 ին (ՍՈՓ.Թ.46,55), որ չարժական տոմարի հաշուով յիշեալ տարին կ'իյնայ դեկտեմբեր 15 ին, թէպէտ հաստատուին տոմարի հաշիւը կազմուելէն ետքը դեկտեմբեր 25 ին դրուուած է:

305. Պատմութիւնը յիշատակութեան արժանի եղելութիւնները քաղած ատենը,

ՎԱՍԱԿԻ

ՄԱՆԸ

ուր գործերով չբաւականանար, վաճառքի եղերիկ և անօրէն գործերն ալ

օգտակար ազդեցութիւն կը գործեն իրենց տխուր տպաւորութեամբը: Այդ նպատակով չենք ուզեր զանց ընել Վասակի մահուան պատմութիւնն ալ: Վասակ Սիւնի, որ 441 ին 451, տասնամեայ միջոց մը Հայաստանի մարզպանութիւնը վարեց, և չարաչար դատապարտութեան ներքեւ ինկաւ (§ 266), նա ալ խիստ բանտարկութեան անտանելի վիշտերու մէջ կնքեց իւր կեանքը, որ սակայն չկրցաւ իրեն ոչ սիրտի հանդարտութիւն և ոչ հոգեկան փառաւորութիւն պատրաստել: Փարպեցին կը կրկնէ ինչ որ նոյն իսկ Վասակի «բարեգործութեամբ» զոհուած իրեն պատմած են (ՓԱՐ.86), թէ նա «շուր շուր» հաւաքելով և յաւաքելով հանելով, և թէ ինքնին զբոսնելով ճեղքելով զբոսնելով, խոստովանելով թէ «եդաբան» էր «բժշկ» Վարդանայ և որքէ Նահապետեմ Ներսէս «բժշկ» Վարդանայ եղած են բոլոր իւր զօրախառնութեանց սկզբնապատճառը (ՓԱՐ.85): Բայց այսու հանգերձ ոչ փոքր խոստովանութեամբ չընեն Ներսէս (ՆՂԻ.109): Ներսէս կ'աւելցնէ, թէ բանտի նեղութենէն մարմինն ալ չարաչար ապականեցաւ, որովհետեւ անկա յաբոս «բարեգործ» անքէն ի կողմն, հիւծեցաւ և հալեցաւ, հոտեցաւ և սրղնուցաւ, մեղք ինչ փոքրութեան եղն ինչ

Յոնանասն ծառայչ Երբա (ԵՂԻ. 108)։ Փարպե-
ցին կը գոհանայ միայն Վաղարշի և Եղեմիեմի
Քաջա՞ն ու պարած լինելը յիշելով, և գիտենք
թէ Փարպեցին շատ չափաւոր և զգուշաւոր
է իւր բացատրութեանց մէջ։ Իսկ լանտար-
կութեան տեսողութիւնը կը դնէ միայն աճա-
նաւորոյ լացատրութեամբ, որ հաղիւ թէ
չորս հինգ տարի կրնայ ինթադրուիլ, և
ամենայն հասականութեամբ Վասակ մե-
ռած էր արդէն 455ին, ապա թէ ոչ նա-
խարարներուն հետ իրեն ալ թուացում մը
չնսրհուած կ'ըլլար։ Վասակ Տիգրանէ դուրս
բանտ ալ տարուած չերևիր, որովհետեւ
Փարպեցին յայտնապէս կ'ըսէ, թէ չ'ըշն-
կը մնայր (ՓԱՐ. 85), այսինքն Տիգրանի մայ-
րաքաղաքին մէջ։ Վասակի ընթացքին վրայ
արդէն տեսութիւններս յայտնեցինք (§ 260),
և պէտք է ըսել թէ անկարող մէկը չէր, և
յու սկզբնաւորութիւն ալ ունեցած էր (§
227), միայն թէ ամբարտաւան յոյսեր ապա-
կանեցին անոր միտքը։ Երբոր Վասակ զա-
տապարտուեցաւ, Սիւնկաց տանուտէրու-
թիւնը արուեցաւ Վարազվազան Սիւնիի,
Վասակի փեսային, որ իւր աներոջ հետ հա-
կառակութեան պատճառով ուրացած՝ և
Հայոց վրայ հայածանքը արծարծած էր

(Յ 235) : Վարազվազան կրցած է բազմա-
մանկեայ իշխանութիւն վարել, Սիւնեաց կը-
կիրը ատրուշաններով և մոխրանոցներով
լեցնել, բազմա արքեպէսանքաւ Ման-
ուանը համար գրուած է թէ Գառնիւն է դէ-
պահ մահաւոր Բաղրաշէն լաւաւը (ՓԱՐ. 85),
ինչ որ Փարպեցոյն զգուշաւոր գրիչին տակ
մեծ նշանակութիւն կը ստանայ, և վերջին
տարիներու մէջ սաստիկ և տառապալից
ախտի ենթարկուած լինելը կը ցուցնէ : Գիւ-
տի ժամանակ Բաբիկ Սիւնի, է Կառաշէնէ
մոգարշէն է ինչեւէ փոխելով (ՓԱՐ. 112),
առանձնութեան դիմած էր, ինչպէս պատ-
մեցինք (§ 289), և կրնանք հետեւցնել թէ
մինչեւ այն տեսնելի կ'ապրէր Վարազվա-
զան : Անոր անունը այլեւս չիշուիր, երբ
Գաղիշոյ խորխուռնի ուրացեալներու զրու-
խը անցած կ'ամբաստանէր Գիւտ կաթողի-
կոսը 471'ին տեսնելի, ուսկից քիչ առաջ
իդէպ է դնել Վարազվազանի մահը, մեր-
ձաւորաբար 20 տարի վարելով Սիւնեաց
տանուաւորութիւնը : Կարազվազանի յա-
ջորդը Սիւնեաց տանուաւորութեան մէջ,
եղաւ ուրիշ ուրացեալ մը, Գրիգոր Սիւնի,
որ բաւական տալուր դեր ունեցաւ Հայոց
կրկրորդ չարժուամի ժամանակ :

Տ. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ա. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

306. Երբոր Գիւտ վախճանեցաւ, Կրկիրը բոլորովին չփոթի և անտէրունջ վիճակ մը ունէր: Գիւտ շատոնք քաջուած էր Ոթմուսի մէջ, և կաթողիկոսական իշխանութիւնը լոկ հագեւորական շրջանակի մէջ կրնար վարել: Վուհան Մամիկոնեան կեղծութեան հետեւանօք, անգործ և աննշանակ կեանք մը կը վարէր: Ատրվշնասպ մարզպան և Վեհվհնամ հապարապետ, աւանց պաշտօնապէս հալածանք հռչակելու, ամէն կերպով քրիստոնեաները ընկճելու միջոցներ կը գործածէին: Գաղիչոյ Խորխուռնի և Գղիշոն Սիւնի, տարացեալ նախարարներու խումբին հետ Պարսից համակրութիւնը գրաւելու և

չահեւորինք ընդարձակելու համար, ոչ մէկ անխրաւութենէ ետ չէին կենար: Պերող թագաւոր Հայերը նեղելով և տկարացնելով՝ անոնց շարժումները խափանելու քաղաքականութիւնը կը հովանաւորէր, ահն ու սարսափը ամէն բանի կը տիրապետէր: Այսպիսի պարագաներու մէջ օրինաւոր գործողութիւն և կանոնական ընտրութիւն չստղծուար էր, և եղած ըլլալուն ոչ յիշատակը չունինք: Եթէ յանկարծ կը տեսնենք որ արժանաւոր և կարող և գործունեայ գլուխ մը կ'ելլէ մէջտեղ, պէտք է ընդունիլ թէ նախախնամական ուղղութեամբ մը տեղի կ'ունենար: Գիւտի նախատես և արթուն հոգին կրցած էր իրեն մօտ ընտիր օգնական մը պահել, որ իւր կենդանութեան ատեն

գործոց ընթացքը ձեռք առած էր, և որ իրմէ ետքը նովին իսկ աթոռին տէրը կը ճանչցուէր: Լաւեր խնդութեամբ կ'ընդունէին զայն, վատեր դիմադրելու չէին համարձակիր: Այսպէս միայն կրնանք մեկնել Յովհան Մանգակունիի կաթողիկոսական աթոռ բարձրանալը 478'ին, Գիւտի մահուանէն անմիջապէս ետքը: Յովհաննէսի Մանգակունի մականունը կը ցուցնէ թէ նախարարագուն օգնական տունէ էր: Իրեն ծննդավայրը եղած է Մախնոտ գիւղ Արշամունեաց (ԱՍՈ՝ 82), այժմեան Վարդով գաւառի մէջ: Կ'ըսուի թէ ռաբբի-է-Ռաբբի Մահալայ Կաթողիկոս (ԿԱՆ՝ 123): Սակայն դժուար է Սահակ-Մարտպեան հարիւրեակին մէջ համրել Մանգակունին, որ գիրի գիւտի տարին և ոչ իսկ ծնած կ'ըլլայ, եթէ 80 տարեկան ալ վախճանած ըսենք 490'ին, բայց կրնայ նոր աշակերտութեան մտած պատանի մը ըլլալ Սահակի մահուանէ՝ այսինքն 438'էն առաջ, և իբր պարծանք յիշել Սահակի անունը, Սահակի անմիջական աշակերտներուն աշակերտը ըլլալով: Կանոնաւոր ուսում առած և յունական դպրոցներու ալ հետեւած ըլլալը կը հաստատուի իւր անունով հասած մատենագրութիւններէն: Անհար է եւս Մանգակունին նոյնացնել Յովսէփ Հողոցմեցիի օգնական եղող Յովհանի հետ (§ 233), վասնզի 439'ին նորահաս պատանի մը միայն կրնար եղած ըլլալ, և ոչ երբեք կաթողիկոսարանի օգնական ըլլալու յարմար: Յովհաննէս կաթողիկոսութեան գործերը պաշտօնապէս ձեռք առած ատենը, ուրիշ բան չէր կրնար ընել, բայց եթէ հնարաւոր կերպով տիրող կացութիւնը պահպանել, կրցածին չափ ազգն ու եկեղեցին յանձնաձեռնել, լաւերուն քաջալիւրութեան և արիւթեան յորդորներ կարգաւ, վատերուն պատճառած փնտնելը խափանել: Նոր ձեռնարկ մը չէր կրնար ընել իւր պաշտօնին առաջին տարիներուն մէջ 478'է 481:

307. Վահան կեղծուրացութեան մէջ հանգարտ գործունէութեան դիւրութիւն չահելու մտադիր էր, Ռաբբի-է-Ռաբբի պաշտօնն ալ կը վարէր տէրութեան կողմէն, որ ոսկիներ հանելու և ձարելու գործ պիտի ըլլայ, բայց Հայաստանի մէջ ոսկեհանք գտնուիլը ցուցուած չէ, և աւելի ոսկիներ հաւաքելու և

պահելու իմաստով պիտի առնուի: Իրեն օգնական տրուած էր Վրիւ անուն Ասորի մը, Վահանի հակառակ-

ՎԱՀԱՆԵԱՆՑ կորդներուն գործիք: Ա-
ՇԱՐԺՈՒՄԸ սոր ձեռքով տմբաստան-
ուեցաւ Վահան, թէ

ոսկիները կը ժողվէ ու կը պահէ, որպէսզի անոնցմով Յունաց կամ Հոնաց գունդեր վարձէ և ոպստամբի: Հազիւ թէ Վահան դաւը իմացաւ, հաւաքած ոսկիները առնելով փութաց Տիգրոն երթալ, և ղէմառաջմ Վրիւի տմբաստանութիւնները ցրեց, բացատրելով թէ ոպստամբութիւն ընել ուզողը ձեռքը ունեցած ոսկին չյանձնէր, և միանգամայն շուրջը մարդիկներ կը հաւաքէ, մինչ ինքն և ռաբբի-է-Ռաբբի Վահան Վրիւի (ՓԱՐ՝ 117): Պերող համոզուեցաւ և Վահանը իւր գործին գլուխը դարձուց, բայց Վահանի սիրտը միշտ խաղաղ չէր, ուրացութեան անունը զինքը կը ճնշէր, և ըստ Դոմէ-է-Կորոմար, որ իրեն ծանօթ էր: Իստաթ-է-Ռաբբի Վահանը ներկայանայ: Այդ միջոցին Պերող կը պարտաւորուէր Հեփթաղներու ղէմ պատերազմի ելնել, բայց չէր յաջողեր, ինչ որ համարձակութիւն կրնար տալ հպատակ ազգերուն Պարսից լուծէն ընդվզելու: Հայ գունդ մըն ալ կը գտնուէր Պարսից բանակին հետ Հեփթաղներու ղէմ, որուն մէջ ուխտապահ և ուրացեալ նախարարներ մէկտեղ էին: Վերջիները աւելի երես ունէին, և առաջիններուն վրայ կը ճոխանային, ինչ որ ուխտապահներուն սիրտը գրգռելու կը ծառայէր: Հեփթաղներու հետ ամօթալի հաշտութենէն ետքը, Հայոց գունդն ալ ետ դարձաւ, երբ գործելու եղանակը անցած ըլլալով ձմերոցներ երթալու պարտաւոր էր: Գունդերը Շիրակ գաւառը հասած էին, Պերողի 25'րդ տարին. 481 աշունին, երբ յանկարծական լուր մը ամէնքը ցնցեց: Վախթանգ Վրացի սպաննած էր Վազգէն բղիչիւր, Շուշանիկի ուրացեալ ամուսինը, ոտք հանած էր Վրացիները՝ որ այլեւս չէին կրնար դիմանալ Վազգէնի և Պարսիկներուն անիրաւութեանց, և պատեւազմի սկսած էր Զարմիր Հաղարաւ խտ պարսիկ զօրավարին հետ: Վախթանգ Հայերուն ալ գաղտնի պատգամաւոր յղած էր, որ իրենք ալ չարժուին, և միասին Պար-

սիկներուն զէմ ելլան, խոստանալով թէ
Հոններն ալ օգնելու պատրաստ են (ՓԱՐ.
118): Շիրակի բանակին մէջ զաղանի խոր-
հրդակցութիւններ սկսան անմիջապէս, ուխ-
տապահներ և կեղծուրացներ շարժուելու
կամքը ունէին, բայց Վահանէ գատ մէկու
մը վրայ վստահութիւն չունէին որ իրենց
գլուխ ըլլայ, ուստի գիշեր մը միտքերնին
իրեն կ'առաջարկեն: Վահան համարձակ կը
յայտնէ, թէ ինքն ալ կեղծուրացութիւնը
վրայէն նետելու միտ փափաք մը ունի,
բայց գործի ձեռնարկել չ'ամարձակիր, ու-
րովհետեւ Պարսիկներ զօրաւոր են, Վրացի-
ներ տկար են, Յոյներ խաբերայ են, Հոնները
դեռ մէջտեղ ելած չեն, և ամէնէն աւելի,
Հայ նախարարներուն վրայ վստահ չէ:
Դուք, կ'ըսէ, յարգէ՛ք ասոք և անգործ
(ՓԱՐ. 119): Նախարարներ զգածեալ կ'երդ-
նուն, որ ոչ Յոյներու և ոչ Հոններու, այլ
Աստուծոյ վրայ դրած են յոյսերնին, և մին-
չեւ վերջ պիտի մաքառին իրենց հաւատքին
վրայ: Այս յայտարարութենէն զգածուած
Վահան ու եղբայրը Վասակ, յանձն կ'առ-
նեն շարժումին գլուխն անցնիլ, չնայելով
որ Վարդ եղբայրնին պատանդ է Տիգրանի
մէջ, և կրնայ վտանգի հանգիպիլ: Բանակին
մէջ զանուոյ Աթիկ Բջնեցի քահանան ա-
ւետարանը կը բերէ անմիջապէս, ամէնքը
զատ գատ երեւոյ՞նք: Ի վերջ հանգիստապէս
կ'երդնուն, և գիշերային խորհրդակցու-
թիւննին խնդութեամբ աւարտելով յե-
րեւոյ՞նք և անգործ (ՓԱՐ. 120): Հոր-
կաւ փութացին լուր հասցնել կաթողիկոսին
ի Վաղարշապատ, վասնզի Յովհաննէս ար-
դէն ամէնուն սիրտը գրաւած էր իւր արիա-
կան ընթացքով:

308. Գիշերուան խորհրդակցութիւնը
հարկաւ ընդհանուր գիծերու մէջ չ'մնաց,
այլ անմիջական ձեռնարկ-
ներու կերպն ալ որոշուե-
ցաւ: Ատրվչնասպ մարդ-
պան և Վահակնամ հա-
ղորապետ իրենց բանակին հետ էին՝ եթէ
խակոյն անոնք մէջտեղէն վերցնէին, իրենք
կացութեան տէր կը դառնային և կրնային
առ առաւել աշխարհաւոր (ՓԱՐ. 119):
Պատիկ պատրաստութեամբ մը առաւօտուն
դործի սկսելու որոշումը առած էին, բայց

Վարազշապուհ Ամատունի, որոշման մաս-
նակցող նախարարներէն մին, անմիջապէս
գործը Ատրվչնասպի կ'իմացնէր. և սա առ-
տու չեղած բոլոր իրեններով կը փութար
փախչիլ Անիի բերդը, անկէ Արտաշատ, անկէ
ալ Ատրպատական, որպէս զի իւր անձը ա-
զատէ: Հայեր անմիջապէս Ատրվչնասպին կը
հետապնդէին, բայց չէին յաջողիր հասնիլ,
միայն Պարսից կարասին ու զբաստները կը
գրաւէին, և ուրացեալներէն Գաղիչոյ Խոր-
խոռունին կը ձերբակալէին, բայց ինչ կ'ընէին
չենք գիտեր, միայն թէ այլեւս Գաղիչոն
յիշուած չենք գտներ: Միանգամայն իրենց
մէջ առժամայ կառավարութիւն մըն ալ
կը կազմէին, Սահակ Բագրատունին մարդ-
պան և Վահան Մամիկոնեանը սպարապետ
կ'անուանէին, և օրինաւորապէս Դուինի
մէջ կը զետեղուէին, կը մտածէին ևս Տայոց
լեռներուն վրայ հաստատել իրենց ռազմական
կեդրոնը: Բայց ուրացեալներէն ոմանք որ
Ատրվչնասպի հետ էին, խորհուրդ տուին ա-
նոր յանկարծ ետ դառնալով Հայերը ընկճել,
քանի որ Յոյներէն և Հոններէն սպասած օգ-
նութիւննին ստացած չեն: Ատրվչնասպ հա-
ւանեցաւ, և 9000 զօրքերու բանակ մը
կազմելով Ատրպատականէ ետ դարձաւ և
մինչև Նախիջևան հասաւ: Հայերը հազիւ
400 հոգւոյ գունդ մը կրցան պատրաստել
Ատրվչնասպի զէմ զրկելու համար, Վասակ
Մամիկոնեանի հրամանատարութեամբ: Գա-
ցողներ ճարտար զգուշաւորութիւններով և
ռազմական հնարագիտութիւններով բանա-
կեցան Մասիսի ներքեւ Ակոռի գիւղը: Բոլոր
ոյժերնին չորս հարիւրհակի բաժնեցին: Մի-
ջինը առին Բարգէն Սիւնի և Վասակ Մամի-
կոնեան, ձախակողմը՝ Գարջոյ Խորխոռունի,
աջակողմը՝ Ատոմ և Առասատոմ Գնունիք, և
պահստի թեւը՝ Ներսէս և Հրահատ Կամա-
րականք: Թէպէտեւ Գարջոյ Խորխոռունին
նենգելով իրեններուն հետ թշնամիին կողմը
կ'անցնէր, սակայն միւս երեք հարիւրակներ
կատաղի յարձակմամբ Պարսիկներուն և ու-
րացեալներուն գունդերը կը ցրուէին, Ատր-
վչնասպ մարդպանը և Կատուշներուն զօրա-
գլուխը կը սպաննէին, Գաղիչոն Սիւնին հա-
զիւ կ'ազատէր Բարգէն Սիւնիին պաշտպա-
նութեամբ. և Հայոց համար փառաւոր յաղ-
թանակ մը կը լինէր Ակոռիի պատերազմը:

Ուրացելոց խումբէն Վառադոյ Գնթունի և Վասակ Սահաւունի, կը փութային իրր գումական հասնիլ Դուին և Յովհաննի, Սահակի ու Վահանի սաւա յուր տալ թէ Պարսից կողմը յաղթող եղաւ, և Հայոց բոլոր զօրավարները սպանուեցան: Պահ մը տխրութիւնը կը տիրէր քաղաքին մէջ, մինչև որ Առաստոմ Գնունի ճշմարիտ աւետար կը բերէր, յաղթական գումաղներն ալ ետևէն կը հասնէին, և ուրախութեան տօն կը կազմէին, և կաթողիկոսն Յովհաննի Դուինի եկեղեցւոյն մէջ մեծահանդէս գահաբանական ազօթք կը կատարէր, ի՞նչ. սաղմօսը երգել տալով. Դուրջոյ լաւ ի՞նչ յարաբերութիւն (ՓԱՐ. 123-126):

309. Մինչև որ այդ եղելութիւնները լրացան ձմեռն ալ վրայ հասաւ, Պարսիկներ չկրցան իրենց կորսնցուցած պաշտօնական զիրքը վերականգնել, որով Հայերն ալ համարձակու-

թիւն առին կառավարուիլ այն առժամայ իշխանութեամբ զոր կազմակերպած էին Սահակով և Վահանով և Յովհաննի հովանաւորութեամբ: Բայց զարնան բացուելուն կըրնային Պարսիկները նոր պատրաստութեամբ դառնալ, ուստի պէտք էր պաշտպանութեան միջոցները խորհիլ: Վախթանգի զրեցին որ խոստացած օգնութիւնը հասցնէ Հոնքերէն, բայց նա հաղիւ թէ 300 հոգի կը յղէր, ահա՛նք ալ ամիս մը ետքը պարսկացիներէն ետ կը կանչէր: Արծրունեաց, Անձևացեաց, Մոկաց և Ռշտունեաց մեծ նախարարութեանց ալ կը դիմէին, բայց սպասուած պատրաստականութիւնը չէին գտնել: Մինչև իսկ Յովհաննի Մոկացի և Սիսակ Անձևացի, Յովհաննի Անձևացիի և Ներսէս Երուսնդունիի գէտ կ'ելլային՝ երթալին արգելելու համար, սակայն ասոնք Առաստ գիւղին մօտ արգելոցները վանելով, 482 առաջ շարժուն Վահանի հետ կը միանային: Զատիկը ապրիլ 25'ին տօնածատենին կը լսէին, որ Պարսիկները Հեր և Զարեանգի ճանապոհ կը յառաջանան, ուստի անոնց յառաջացումը արգելելու համար, անմիջապէս գունդերին քակցուցին դէպի Արտազ գաւառը: Յովհաննի կաթողիկոսն ալ բանակին կ'ընկերանար ազօթելով և օրհնելով, յորդորելով և քաջաբերելով: Պատերազմը անգի ունեցաւ. Ներ-

սահապատ գիւղին մօտ: Պարսից հրամանատարն էր Ատրնեբէն Փուշարպանան, իրեն օգնական ունենալով Սուրէն Պահլաւ, Վէնի ճոռեան, Ատրվչնասպ Տապեան և Գդիհոն Սիւնի զօրավարները: Հայոց բանակը կազմեց Վահան, կեդրոնի թեւն յանձնելով Սահակ Բագրատունիի, անոր օգնականներ տալով Բարգէն Սիւնին, Ատոմ Գնունին, Փափագ Պարունին: Զախ թեւը իրեն պահեց, մէկտեղ առնելով իւր Վասակ եղբայրը և Ներսէս ու Հրահատ Կամարականները: Պահաւի գունդը յանձնեց Վրէն Վանանդեցիի և Պապ Արտակունիի: Բարձր պահ մը տկարացաւ, Վրէն չկրցաւ օգնութեան հասնիլ, Վահան վրայ հասաւ իւր թեւով և պատերազմին բախտը որոշեց: Ինքն սպաննեց խոռեանը, և Ներսէս՝ Ատրվչնասպը, Պարսիկներ չփոթած փախուստի դիմեցին, մինչ Հայեր անդուծեալ կը հալածէին, այնպէս որ Պարսիկ սպանուածներուն թիւը փոխածներէն աւելի կ'ըլլար: Հայ բանակը փառաւոր յաղթութեամբ կը դառնար կաթողիկոսին մօտ, որ բոլոր պատերազմի միջոցին ազօթքի զբաղած էր իւր եկեղեցականներով, և յաղթականները կ'օրհնէր, ըսելով. «Եւ յայժ, Կեանքով Վառադոյ հաւ ընդ յեղ (ՓԱՐ. 126-130): Ներսէս հաւապատ մօտ է Աւարայր գիւղին, Արտազի դաշտին մէջ, որ այս երկրորդ անգամ հաւատոյ նահատակութեան ասպարէզ կ'ըլլար, առաջինէն 31 տարի ետքը, նոյնպէս մայիս ամսոյ վերջին օրերը: Սակայն շատ աւելի յաջող էր այս անգամուսն ելքը, վանդի Վահան յաղթական կ'ելլէր, ուր Վարդան կեանքը զոհած էր. և Յովհաննի յաղթողները կ'օրհնէր, ուր Յովսէփ գերեկոց հետ կը շրջաթայտէր: Անանկեալ պարագայ մըն ալ աւելի կը շառացնէր ուրախութիւնը, վանդի Վարդ, Վահանի պզտիկ եղբայրը, Գեղեւ ի Կապանացի զօր-Կեանք Արտազ, Տիգրանէ կը հասնէր այն միջոցին, ինչ որ բարեգուշակ նշան մը սկսեցաւ, վասն զի Վահան բաժնէր, որ եթէ Աստուած գործը պիտի յաջողէ, Վարդն ալ ողջամբ իրեն կը դարձնէ (ՓԱՐ. 131):

310. Ներսէս հաւապատի յաղթութենէն դարձող գունդերը յմողկոսն գաւառի, Վարդանի ջերմուկը հանգիստ ընելու վրայ էին,

երբոր Վախթանգի պատգամաւորը լուր բերաւ, թէ Միհրան զօրավար Պարսիկ գունդերով Վրաց վրայ կուգայ, թէ ստիպողական է որ օգնութեան հասնին, և և թէ Հոնաց գունդերն ալ հասնելու վրայ են: Վահան և Հայ նախարարներ միշտ կասկածաւ էին Վախթանգի վրայ, բայց խաչի ու աւետարանի վրայ օգնութեան երդում րրած էին, խղճեցին երդումին չյարգել ու ճանաչալ ելան ամառուան տօթին ներքեւ: Հոնք չկային օգնութեան եկած, և Միհրանի գունդերը դուրս ելան չէին, Վախթանգ խորհրդական միջոցներով գիրենք խաղցուց, և ստիպեց ալ որ ճարմանայնի պաշար իջնեն, կուրի եզերքը, թէպէտ գիրքը յաջող չէր Վահանի սեւութեամբ: Միհրան հասաւ վերջապէս ահալ զօրութեամբ, բայց Հոնաց գունդեր չկրեցան: Վահան հրամանատարութիւնը ստանձնեց, աջ թեւը յանձնեց Բարչղ Վահաւունի: Սատոն Գարեգեանի հետ, ձախ թեւը Վախթանգի, միջինը իրեն պահեց ներսէն և Հրահատ և Սահակ Կամարտականներու և Ասոմ Գնունիի հետ, պահասի թեւը տուաւ Սահակ Բագրատունիի և Բարգէն Սիւնիի: Հազիւ թէ պատերազմի խառնուրդը ստացաւ, Վրաց գունդերը փախուստի սկսան, Հայերէն ումանք Պարսից կողմը անցան Վրաց խաբէութենէն զգուհով, մաս մըն ալ չիթելով Վրաց փախուստին հետեւեցաւ, և Վահան, անօգնական մնացած, չկրցաւ Պարսից դէմ դնել: Սահակ Բագրատունի և Վասակ Մամիկոնեան պատերազմին մէջ ինկան, Հրահատ Կամարտական և Յազղ Սիւնի, ձիերնին կորսնցնելով գերի ինկան, քրիստոնէից կողմը յաղթուեցաւ, և Վահան Հայոց մնացորդները ժողովելով Տայոց լեռները դիմեց իբրեւ. տեղի ապաստանի: Ինքը կը մնար Մկնատինձ գիւղը, և Միհրան իւր գունդերով բանակած էր Յունաց բաժնին սահմանագլուխին մօտ՝ Գու. գիւղը, այժմեան Բաւենի թիւղը, և այնտեղէն բանակցութեան մասաւ Վահանը հաշտութեան հրաւիրելու և անոր առաջարկները լսելու: Վահան այդ առնէն սկսաւ իւր պայմանները ճշդել և պահանջել որ քրիստոնէութիւնը ազատ ըլլայ, ուրա-

ցութիւնը արժանիք չսեպուի, քառթեանց հաւատք չընծայուի, և տանուտէրութեանց իրաւունքները յարգուին: Թերեւս այդ բանակցութիւնք կը մը ունենային, սակայն յանկարծ Միհրան ետ կանչուեցաւ, և նորոք բանակովը հեռացաւ, և Հայաստան նորէն անաւերունջ մնաց, Պարսիկներէն լրբուած, և Հայերուն կողմանէ ալ սառմամայ կերպերով հոգացուած (ՓԱՐ. 132-137): Վահան պատեհ կը գտնէր Տայոց լեռներէն իջնել, և գալ Արարատ գաւառ, նախապէս Վաղարշապատի հայրապետանոցը հանդիպիլ, կաթողիկէի և կուսմանց վկայարաններուն մէջ ուխտը կատարել, կաթողիկոսին օրհնութիւնը ընդունիլ, և անկէ Գուին երթալ անաւերունջ կացութեան կառավարութիւնը ստանձնելու, որովհետեւ Սահակ Բագրատունիի մահուամբ, զինուորական զորքերու հետ քաղաքական և ընդհանուր կառավարական վարչութիւնն ալ իրեն կը մնար (ՓԱՐ. 141): Ընթացողին պատերազմին վերաբերեալ կէտերը լրացնելու համար աւելցնենք, թէ Վասակ Մամիկոնեանի մահուան խորհրդաւոր նշանակութիւն մը տրուեցաւ այն ատեն, որովհետեւ Վասակ րրած էր կանուխէն, թէ թող Վարդ. եղբայրս ողջ տեսնամ և մեռնիմ (ՓԱՐ. 132): Միւս կողմէն Վասակի և Սահակի մահերը այնչափ անհաստատի կրեցած էին, որ սկսան ձայներ պտըտիլ թէ անոնք կենդանի են, պատերազմին մէջ սառած ծանր վէրքերնէն հաքը Տեղաց անապատի ճգնաւորներուն մէկէն ինամուած ուրժկուած են, և թէ Պարսիկներուն դատաճանութենէն վախնալով, Վրաց և Տայոց սահմանի լեռներուն մէջ պահուրտած են: Զրոյցը այնչափ զօրացաւ, և ազդականներուն հետաքրքրութիւնը այնչափ շտտցաւ, որ Մուշեղ Մամիկոնեան ընտիր գունդով մը ձմեռն ամբողջ ցրտաշունչ և ձիւնապատ լեռներուն վրայ անցուց անպտուղ հետապնդութեամբ (ՓԱՐ. 143):

311. Երբոր Միհրան Պարսկաստան կը դառնար, Հրահատ Կամարտականը և Յազղ Սիւնին մէկտեղ կը տանէր, իբրեւ. ազնիւ. նուէր մը Պերոգի ընծայելու: Ներսէն Կամարտական, որ եղբօրը գերութեան վրայ անմիսիթար էր, քանի մը ընկերներով և գաղանի կերպով Պարսից բանակին կը հե-

տեւէր, որպէսզի կերպով մը եղբայրը փախ-
ցնէ ու ազատէ: Այս նպատակով մինչեւ

ՅԱԶԴ ՍԻՒՆԻ
ԵՒ ՏԵԱՌՆԹԱԳ
Բագրեւանդ հետեւեցաւ:
Ուրիշ միջոցներու հետ
ազօթքն ալ չէր մոռնար:
Գիշեր մը հռանդուն հա-

ռաչանքով Լուսաւորչի օգնութեան դիմեց,
որուն հիմնարկած սրբաւայրին մօտ կը
գտնուէր. Ներսէ՛ի ազօթքը ընդունուեցաւ,
Հրահատ կրցաւ նոյն գիշեր պահպանու-
թիւնը խաբել և եղբորը միանալ, և եր-
կուքն ալ միասին իրենց երկրին ճանպան
բռնեցին: Սակայն Հրահատի փախուստին
վրայ Յազգի վիճակը վտանգուեցաւ: Գդիսն
Սիւնի, Յազգի զէմ անձնապէս ալ զրզըռ-
ուած, քսութիւնը շատցուց: Առաւօտուն
Յազգ դատաստանի քաշուեցաւ, և իբր
ազատութեան միջոց ուրացութեան հրաւիր-
ուեցաւ, որուն արիւթեամբ դիմադրեց
երանելի սկաւռնը, ոչ սպառնալիքներէ սկա-
րացաւ և ոչ հրապոյրներէ խաբուեցաւ, և
նոյն օր նոյն տեղ գլխատմամբ կատարուե-
ցաւ, Բագրեւանդայ Ս. Յովհաննէս եկեղի-
ցիէն իբրեւ երկու քարնկէց հետու, նպատ-
ւերան ստորտը: Կատարման օրը նշանակ-
ուած է հոռի 16'ը, որ շարժական տոմա-
րով կը լինի 482 սկստեմբեր 12'ը: Նահա-
տակին մարմինը թաղուեցաւ անդէ՛ն է անբ-
հարձն Գրէգորէ, այսինքն Ս. Յովհաննէս
Գրիգորաւէն տաճարին մօտ (ՓԱՐ. 141): Այդ
ժամանակին կ'իյնայ եւս Տեառնթագ Արշա-
րուսի նահատակութիւնը, բնիկ Կալոց
գիւղէն, և Շիրակի Բեռնոս գիւղին մէջ
թաղուած: Ասողիկ կ'ըսէ Վայեւ Վան Քրի-
ստոսէ Կալեւթի, սակայն ուրիշ բան չաւել-
ցնէր, որ պարագաներուն և տախթներուն
վրայ տեղեկութիւն ունենայինք: Նահատու-
կութիւնը հրամայող պարսիկ զօրավարին
անունը գրուած է Զաւ. Միհրան Հազարա-
ւուխտ, և յայտնի չէ թէ Յազգը նահատա-
կող նոյնինքն Միհրանն է, թէ ոչ անկէ
հաջը եկող Հազարաւուխտը (ԱՍՈ. 81): Հե-
տեւաբար թուականն ալ չենք կրնար ճշդել,
թէպէտ փակեալ կը մնայ 482 և 483 տարի-
ներու մէջ:

312. Զմեռը նորէն հանդարտ անցաւ,
վասն զի երկու կողմերուն համար ալ դրժ-
ուար էր ձիւնի և ցուրտի ներքեւ աշխատիլ:

Սակայն 483 դարնոն սկիզբը, և ամենայն
հաւանութեամբ զատիկէն անմիջապէս հաջը,

որ այն տարի ապրիլ 10'ին
ՎԵՐՋԻՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐ
կ'իյնար, յանկարծ Զար-
միհր Հազարաւուխտ Ար-
տաշատ հասաւ, երբ Վա-

հան Դուինի մէջ էր իր սակաւաթիւ գուն-
դով: Իրեն հետ էր Յովհան կաթողիկոս ալ:
Վահանի կացութիւնը վտանգաւոր պիտի
ըլլար, եթէ Հազարաւուխտ քաղաքը պա-
շարէր իւր բազմաթիւ բանակով. ուստի նա
փորձեց դաշտին մէջ պատերազմիլ: Քաղա-
քէն դուրս խոյացաւ Կալեւթի, լաւ կո-
տորած մը ըրաւ Պարսից մէջ, բայց չկրցաւ
ուսկի դիմանալ, և պարտաւորուեցաւ հե-
ռանալ, որ եղաւ Կալեւթի Կալեւթի Կալեւթի:
Իրեններէն ինկան Որդի Դիմաքսեան և
Քաջաջ Սահաւունի, Յովհան կաթողիկոս ալ
որ ձիւն վրայ Վահանի գունդին հետ էր,
վիրաւորուած ինկաւ, բայց Աստուած ին-
յեաց Կալեւթի հօռն էր, և շնորհեց իրեն
ողջ զնայն անբէ: Նոյն միջոցին կը հասնէր
Մուշեղ Մամիկոնեան, Տայոց լեռներու տա-
րապարտ թափաւումէն, բայց չկրցաւ ուրիշ
բան ընել, բայց եթէ Վահանի միանալով
գիմել գէպի Տայոց և խաղաղեց լեռները:
Հազարաւուխտ Վահանը հաղածելով Ոքաղէ,
այժմ Թորդոււմ, գաւառը անցաւ, ու Շա-
ղաղոմի գաւառը մտաւ, այժմեան Մասաթ-
տէրէ ձորը, բայց Վահան հեռացած էր, և
միայն կրցաւ Ներսէ՛ն ու Հրահատ Կամսարո-
կաններու կիները գերել, և պատուով ու
սրբութեամբ պահել, որպէսզի այս կերպով
անոնց ամուսինները անձնատուր լինելու
հրապուրէ: Հազարաւուխտ Բասենի Դու-
գիւղը կը գտնուէր, երբոր հրաման ստացաւ
Պերոզէ, որ Հեփթաղներու դաշնակից Վախ-
թանգին վրայ երթայ, մինչ ինքն Պերոզ
ուղղակի Հեփթաղներուն զէմ կը քաղէր,
իսկ Հայաստանի մարզպանութիւնն ու հրա-
մանատարութիւնը կը յանձնուէր Շապուհ
Միհրանի (ՓԱՐ. 144-146): Հազարաւուխտ
յանձնատարած էր Շապուհի՝ Կամսարոսկան
աիկիները սրբութեամբ պահել, և անոնց
ամուսինները շահելու աշխատիլ: Տիկիներ
Բասենի Բողբերդ ամրոցը զրուեցան Յը-
զատովնասալ բերդակալի հակողութեան տակ,
և յատուկ պատգամաւ որներ զրկուեցան Ներ-

աէհի ու Հրահատի մեծամեծ խոստումներով, եթէ անձնատուր ըլլան, մանաւանդ եթէ Վահանն ալ սպաննեն: Սակայն Կամսարականները խոստութեամբ մերժեցին եղած առաջարկները, և Վահանի հետ շարունակ կը նեղէին Պարսից գունդերը: Վահան, Տայոց կողմէն իջնելով, և Կարնոյ դաշտին արեւելակողմի լեռներէն քերելով դէպի Հաշտանից գաւառը կը յառաջէր, իբր աւելի ապահով և օգնութիւն ընդունելու յարմար տեղ մը: Ամառը անցեր էր այդ մասը կռիւններով, որովհետեւ երբ Մուշեղ Մամիկոնեան և Ներսէ՛հ Կամսարական Կարնոյ Արծաթի գիւղէն կ'անցնէին, արդէն գիւղացիք հնձելու վրայ էին (ՓԱՐ. 148): Այնտեղ յիշեալ երկուքը խուրս Արշամունիի հետ Պարսիկները ցրուելէ ետքը, Վահանի հետ կը միանային Արշամունեաց Նրէզ գիւղը, ուր Վահանեանք նորէն կը յաջողէին Պարսիկները չփոթել և ցրուել, և կ'անցնէին Շտեայ գիւղը: Գլխաւորներէն Գարաղ Գաբեղեան միայն կը միտնէր Նրէզի կուռն մէջ: Շապուհ զօրավար Գդիհոն Սիւնիի խորհրդով վերջնական յարձակում մը կը պատրաստէր Վահանի դէմ, որ աւելի տկարացած էր իրեններուն մի մասին ալ յաւասարաստութենէ և յոգնութենէ ստիպուած հեռանալովը: Բայց Վահան իւր փոքրիկ գունդովը (ՓԱՐ. 152), և Ներսէ՛հ ու Հրահատ ու Սահակ Կամսարականներու և Մուշեղ Մամիկոնեանի օգնութեամբ, կը կանխէր անպատրաստ Պարսիկներուն վրայ յարձակիլ, Գդիհոն Սիւնիին կը սպաննէր, Սիւնեաց գունդը կը ցրուէր, և Պարսիկներ գրեթէ ապշած փախչելու կը նայէին, մինչև ինքն իսկ Շապուհ գերմարդկային զօրութեան մը կը վերագրէր գործը, և իւր գունդերը կը հաւաքէր Բասենի Ալուար գիւղը: Շտեայի պատերազմին մէջ Հայոց կողմէ ինկողներուն մէջ յանունէ կը յիշուին Քոնթ Աւաւենեան, Ներս Յովսէփեան, Ասդէն Վանանդացի և Ղերպարզոս Յոյն (ՓԱՐ. 153): Վահան, որչափ ալ Շտեայի պատերազմին մէջ յաջողած, սակայն շարունակ վտանգի ենթակայ էր Պարսիկ գունդերուն շատութեան, և իւր հետեւողներուն սակաւութեան պատճառով, և յուսարեկ խորհուրդներով կը ստաւապէր:

313. Երբ կարծես թէ այլեւս Վահանի

կազմակերպած շարժումը վերջնական ձախողութեան կը մօտենար, նախախնամական

օգնութիւն մը կու գար
ՎԱՂԱՐԵԻ
ՅԱԳԱՒՈՐԵԼԸ
իրաց կերպարանը փոփոխել, և անակնկալ յաջողութեան դուռ բանալ:

Շապուհ Միհրան Ալուարի մէջ նոր յարձակման պատրաստութիւններով կը զբաղէր, երբ Պարսկաստանէ համեղ պնդադեպաններ գոյժ կը բերէին, թէ Հեփթաղաց պատերազմը ձախող եղաւ Պարսից համար, թէ Պերոզ ինքն ալ սպաննուեցաւ, թէ Հեփթաղներ համարձակ կը քայլէին Պարսկաստանի վրայ, թէ պէտք է բոլոր Պարսիկ ոյժեր երկրին պաշտպանութեան վազեն: Զմեռնային ամիսներու մէջ էր երբ Նրէզի և Շտեայի պատերազմները տեղի ունեցան, և 484 թ. ամառուան մէջ էր, որ Շապուհ Հայաստանը թողուց իր բոլոր գունդերով: Նոյնը ըրաւ Հազարաւուխտ ալ Վրաստանը թողլով, և բոլոր Պարսիկ նախարարներ Տիգրանի մէջ հաւաքուելով Պերոզի եղբայր Վաղարշը թագաւոր հռչակեցին, ճանչնալով զնա իբրեւ այ բարեւոր և հեղ Միանգամայն ամէնքն ալ յոգնած և ճանձրացած ըլլալով Պերոզի ընթացքէն, համարձակ կը յայտարարէին թէ նա Բաշտեմի Բայն, ըստ Կոմ շէր Բաշտեմ Կոմի, Բաշտեմ Կոմի, Բաշտեմ Կոմի, Բաշտեմ Կոմի (ՓԱՐ. 157), որով և խորհուրդ կու տային Վաղարշի, մէկ կողմ թողուլ անօգուտ ձրգտումները, կրօնական հալածանքները դադարեցնել, հպատակ ազգերը շահելու աշխատիլ, և թագաւորութեան երկիրները չէնցնելով, Պարսկական գանձին և արքունիքին և ժողովուրդին բարօրութեան աշխատիլ: Այս խրատները տուողներուն գլուխ կը գտնուէր նոյնինքն Զառմիր Հազարաւուխտ, որ Հայաստան եկած էր: Անոր խօսքերը կը հաստատէր Շապուհ Միհրան, և Վահանի և Հայերուն քաջութիւնները կը պատմէր, որք քանի մը հարիւր հոգիով հազարաւորներու բանակները յաջողեցան ցրուել (ՓԱՐ. 158): Վաղարշ, իրնէ խաղաղասէր, սիրով կ'ընդունէր առաջարկը, և իւր առաջանիին հետ կը վճռէր ըստ այնմ գործել:

314. Երբոր Շապուհ Միհրան մեկնեցաւ, նորէն Հայաստան Պարսից կողմանէ

հանուր բարօրութեան հետ տէրութեան չափերուն այ նպաստաւոր էին՝ Արքայ և առաջնորդ արքային են, ըստ: Չափազանց պատուեց ուխտապահ պատգամաւորները, մինչև ուրացեալներուն նախանձը չարժելու չափ, որք ինքզինքնին արհամարհելու և չափով կը գտնէին (ՓԱՐ. 163): Գործը վերջացնելու համար Վահանի ներկայութիւնը անհրաժեշտ ըլլալուն, նորէն հրաւերը կրկնեց Նիխոր: Երբոր Պարսիկ ու Հայ պատգամաւորներ Դուին վերադարձան, և միտքարական լուրեր բերին, Վահանի երթալը որոշուեցաւ, և բաւական գունդ մը մէկտեղ աւանելով, և կաւ նոյն Արտաշու. դաշար, որ հաշակաւոր եղած էր Աւարայրի և Ներսէսապատի պատերազմներով, և Յղինդ գիւղէն Ներսէս Կամարականը զրկեց Նիխորի, որ Պարսիկ պատանդներ յանձնէ, որպէսզի ինքը վստահօրէն Պարսից բանակը գայ: Նիխոր ութը միւս նախարարներ յղեց Ներսէսի հետ, որոնց մէջ էին Բազէ շահապ Արապատականի, Վենձեհնամ նախկին հազարապետը, և Ներշապուհ եղբայր Միհրան զօրավարին: Անոր վրայ Վահան իւր գունդերով մինչև Նուարսակ գնաց, և Նիխորի բանակը մտած ատեն փողերը հնչել տուաւ: Նիխոր քաղցրութեամբ դիմել տուաւ, թէ խաղաղութեան միջոցով ինչեւ ժողովուրդը քանակ, և թէ Վահան պէտք էր այդ ձեւակերպութիւնները գիտնար: Վահան պատասխանեց, «նախ» զի Սրբոց Գեորգի Գեորգի, և անկէ ետքը կը պահեմ ձեւակերպութիւնները, որոնց անսեղեակ չեմ (ՓԱՐ. 165): Տեսակցութիւնը շատ սիրալիր եղաւ, և ժամերու կրկնեցան խօսակցութիւնները: Պարսիկ գլխաւորներ Վահանի ներկայացան և Հայոց գլխաւորներ Պարսիկներէ հրաւիրուեցան. պատուաւորութիւններ չափազանց առատացան, և անցած եղելութեանց վրայ երկու կողմանէ բացատրութիւններ տրուեցան, բոլոր միասը Պերոզի անձին վրայ ծանրացնելով (ՓԱՐ. 165-168): Վահան իւր երեք ստալարները կրկնեց, աւելցնելով, թէ իրենց համար պարէ և չեղանք չիւղրեր, թող թաղաւոր արժանաւորին չնորհէ. միայն երեք պայմանները, կ'ըսէ, շնորհեցե՛ք մեզ ինչ և ի՞նչ է խաղաղութեան: Նիխոր կը խոստանայ, և առաջնորդ մը հիւր կը պահէ Հայերը, որ միասին

ուրախանան, պաշտօնական ընթրիքներ կուտայ, միայն ուխտապահները հրաւիրելով, և ուրացեալները դուրս թողլով, այնպէս որ ասոնք ալ հանդէսներու տեղերը մտնելու համար կը պարտաւորուէին ըսել, թէ յաղաթմբոյն թշուարէն (ՓԱՐ. 170): Բանի մի օրէն ետքը իրարմէ վատուեցան. Նիխոր ինքզինքն որ Հայ բանակ մը անմիջապէս զրկուի Պարսկաստան Վաղարշի օգնութեան, վասն զի Պերոզի որդին Զարեհ՝ ժառանգութեան համար ապստամբութիւն յարուցած էր: Վահան Դուին դարձածին պէս, ուղուած գունդը պատրաստեց Վրէն Վանանդեցիի հրամանատարութեամբ, անոր օգնական տալով իւր Վասակ եղբորը որդին՝ Գրիգոր Մամիկոնեանը, և ինքն ալ պատրաստուեցաւ Տիգրան երթալ անոնց ետեւէն, և թագաւորին հետ անձամբ հաշտութեան պայմանները և պէտք եղած կարգադրութիւնները վերջացնել: Այդ ամէն եղելութեանց մէջ կաթողիկոսը իւր բարձր դերն ու հովանաւորութիւնն ունէր, զոր կարճ կերպով մը կ'ամփոփէ Փարպեցին, յիշելով թէ Յովհանն էր, որ յաղաթմբոյն ինչ էր Գեորգի զօրավարին (ՓԱՐ. 176):

316. Շատ փառաւոր եղաւ Վահանի Տիգրան մտնելը, նոյնիսկ Հայաստանի մէջ պատերազմող Պարսիկ ՎԱՀԱՆ զօրավարներ, Վաղարշի ՍՊԱՐԱՊԵՏ միտքը պատրաստած էին նպաստաւոր տեղեկութիւններով: Լուսապատարութիւն ըրած էին նաեւ Զարեհի դէմ գացող հայապետներին ընթացքը, և Վրէնի ու Գրիգորի քաջութիւնը, որք Զարեհը գերելով Վաղարշին յանձնած էին, և սա հրամայած էր իւր եղբորորդին հրապարակին վրայ խաղաղութեամբ (ՓԱՐ. 172): Վահանի հասած օրը հանգիստ տրուեցաւ. միւս օրը հանդիսաւորապէս թագաւորին ներկայացաւ, և փոխադարձ ատենաբանութիւններով եղելութիւնները պարզուեցան: Վահան նորէն պահանջեց երեք պայմաններ, պնդելով թէ չեն կրնար ընդունիլ կրօնք մը, զոր իրենք իրեն ճշմարիտ չեն ճանչնար: Վաղարշ յայտնեց թէ ոչ ոքի բռնադատութիւն կ'ընէ, և թէ Հայոց ու Վահանի ապստամբական գործերը կը նկատէ իբր Պերոզի բանութեանց դէմ

բողոք ք մը, ու. պատիժի արժանի չսեպեր։ Պարսից առաջաւանին իսկ յորդորեց Վազարը թագաւորը՝ որ Հայաստանի սպարապետութիւնը Վահանի թողու Մամիկոնեանց տանուաւորութեան հետ. միւս նախարարներուն ալ պատիւներ եղան ըստ անոնց արժանիքի։ Հարկաւ այդ առթիւ Մանգուկունիին կաթողիկոսութիւնն ալ պետական հաստատութեամբ վաւերացաւ։ Վահան առանձինն ինկիրք բրաւ. կամարաւանաց տանուաւորութիւնը Ներսէի ստիւլ, և հաւանութիւն ստացաւ։ Այլ Արծրունեաց տանուաւորութիւնը յետաձգուեցաւ, մինչև որ յաջողին Վազարը իւր յօգուտ Արեւոյ շէրհէի վաճառել (ՓԱՐ. 172-176)։ Հայաստանի մարզպանութեան համար ալ ընտրուեցաւ Անդեկան, այդ էելոյն, Գորգի, Իսախանայեւ (ՓԱՐ. 177)։ Այսպէս ամենայն ինչ յաջողութեամբ տարտելով, ու գրեւ ի վաւ թագաւորին՝ առաջարկներուն հաստատութիւնը ընդունելով, սպարապետն Վահան և հետեւող նախարարներ, փառքով ու խնդութեամբ Տիգրանէ մեկնեցան։ Յստան կաթողիկոս զիրենք զիմաւորեց ինչով և Լուսաւորչի մատակարարով, և ոչնչաւի շնորհ օրհնաւթեան համբարեւ։ Նախ Գայն ի Կապու Վազարը, որ և Նոր-Քաղա, ուր ի Կապու էլեւեղեւ ի Կապուէն, և ի Կապու Նախարարեւ ի Կապուէն, ցածաւթեւ, Կապուէ, և Կապուէ հոգեւորական հանգեաներ կը կատարէին, և զԿապու և զԿապու կ'ընծայէին։ Կապու Կապու, և ապա ամենքին մեկտեղ բազմութեամբ կուգային ի Կապու Կապու Հայոց ի Կապու, որ նոյն ժամանակին մայրաքաղաքն էր, ուր և Կապու հաստատուած էր Անդեկան մարզպան (ՓԱՐ. 176)։ Փարպեցին, որ ամէն մանրամասնութիւններով այդ եղելութիւնները կը պատմէ, օր և ամիս յայտնող բաւ մըն ալ չունի, որ բաւ այնմ իրողութեանց ժամանակագրութիւնը կազմենք։ Շուարհ Միհրանի մեկնիլը 484'ի աշունին սկիզբները նշանակեցինք, անկէ ետքը տեղի ունեցած բանակցութիւնները և ճանապարհորդութիւնները նկատի առնելով, և տեղափոխութեանց ու գործողութեանց պէտք եղած ժամանակները հաշուելով, նոյնիսկ ձմեռնային եղանակի մէջ ալ եղելութեանց շարունակած լինելը ենթադրելով, հարաւ 485'ի գարունէն ա-

ռաջը լրացած կտրծել այդ ամէն գործերը, և վահանն սպարապետին Դուինի մէջ պաշտօնապէս հաստատուելը:

317. Որչափ տանն տեսեց Անդեկոսնի մարդպանս թիւնը դժուար է քաղել Փարպեցիին գրածին: Միայն կ'ըսէ Սեդեկոսն որ ըստ Դեռնի լուրի Վահանի ձիւքը, և նկատի տա-

Ներկով որ ամէն յաջողութիւնն է քեռա՝ նորա ա-
մենայն Գեորգի Լ անշխարհաւորութեամբ, մտա-
ծեց որ օգտակարագոյն պիտի ըլլար մարգ-
պանութիւնն ալ սպարապետութեան հետ
անոր յանձնել: Այդ խորհրդով Տիգրան դար-
ձաւ, ամէն բան մանրամասնօրէն թագաւո-
րին և առաջանին ներկայեց, որ իւր ա-
ռաջարկին հաւանեցնէ: Դիտել տուաւ թէ
Հայոց աշխարհն Ռէք Ե, և թէ դուրսէն գացող
Պարսիկ մը հազիւ թէ յաճ երէւս և երէ-
կրնայ ճանաչել Ղեբ աշխարհն և Ղեբդէի աշ-
խարհն, իսկ ընկեր արդէն ամէն բան գիտէ:
Աւելցուց ալ որ Պարսիկ մարգպանը Ղեբոց
դառնաւ Ռէքի դուռ, մինչ ընկեր Ղեբ դառն հա-
ջար դուռ, և մարգպանին ընկիւք ծախքը
դուռնէ իւր օգուտ լինէ: Այնչափ խօսեցաւ
Անդեկան, որ վերջապէս ամէնքը համոզեց.
Վահանի անունով մարգպանութեան հրո-
վարտակ դրել տուաւ, և յասուկ դեսպանով
ուղղակի Վահանի ձեռքը հասուց: Վահան
պահ մը շուարեցաւ, և Ղեբաշխարհէն Հայ
ժողովոյ ճանաչելով թաւաշայ, սակայն ոչ վայել
էր և ոչ ալ օգտակար էր զայն մերժել: Դրժ-
ուարին վայրկեանին մէջ, իբր ճշմարիտ բա-
րեպաշտ, կը փութար անմիջապէս երթալ է
դառն Արարատ: Հնար չէր որ եղելութիւնը
գաղանի մտար, և յոյսը քաղաքին ժողո-
վուրդը, ամէն տատիճանէ և ամէն հասակէ,
զայն լսելով Գեորգ Երեւել ընտանայն յեկեղեցին: Ծար-
բեր էին զգացումները բազմութեան մէջ,
վասնի զի եթէ արարատեալը քաղաքեաց և ղե-
բաշխարհ դուռն լըստաւայեցաց համար՝ Վահանի
պաշտօնը անդառաւ արարատեալ կը պատճառէր,
անդին իջնադուռն և իւրաքանչիւր կողմը, այսինքն
ուրացութեամբ լսելով անմիջապէս և առա-
նախանձալուզով թեամբ ու խառապաներու ղեմ
եղողներ, կը պարտաւ որոս էին ար-
քաշաւորն անմիջապէս ունենալ, մտածելով
թէ ինչ միջոցներով թեան արեւմտեան կ'ընայ

բերել իրենց գլխուն Մամիկոնեան Վահանը, մարզպանութեան և սպարապետութեան պաշտօնները միանգամայն ձեռք անցուցած ըլլալով, և Պարսիկ արքունիքին համակրանքն ու վստահութիւնը վայելելով: Ընդհանուր եռանդին ժամանակ, մէջտեղ կ'երեւէր Մանդակունին, ինքն ալ այլայլմէ կ'զած Գեորգի Վահագնի աւագանին, և յատուկ գոհաբանական արարողութիւն մը կը կատարէր սաղմոսներով և խորհրդաւոր կարգացմունքներով, զօր օրինակ, Իսրայէլին ազատութիւնը Փարաւոնին ծառայութենէն, և Սողոմոնի թագաւոր հռչակուիլը: Ինքն ալ բեմ բարձրանալով է Գեորգի Վահագնի, գեղեցիկ և իմաստալից յորդորական մը կը խօսէր հաւաքեալ բազմութեան: Այստեղ ալ Փարպեցին պղտիկ ակնարկ մը անգամ չ'ունի, ուստից կարենանք հետեցնել, թէ ինչչափ ստեն վարեց Անդիկան մարզպանութեան պաշտօնը, և թէ երբ հասաւ Վահանի ձեռքը մարզպանութեան հրովարտակը: Անեցին իւր հաշուով 507'ին կը զնէ Վահանի մարզպանութիւնը (ՍՄՄ. 72), որուն սխալ լինելը յայտնի է: Բայց եթէ ինչպէս Փաղկեղձոյի ժողովին թուականը պէտք կը լինի ուղղել, 473'ը 451 վերածելով, ապէս ալ 22 տարի պիտի գեղչենք, կ'ունենանք 485 թուականը, որ յարմար կու գայ մեր ժամանակագրութեան կարգին, 485 զարունին սպարապետութիւնը և 485 աշունին վերջերը մարզպանութիւնը զնելով:

318. Փարպեցի իր պատմութիւնը կը փակէ Մանդակունիին տաճարաբանութեամբը, զոր խօսած է սա Դուինի ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻՆ և կեղեցեւոյն մէջ, Վահանի ԶԱՌԸ մարզպանութեան աւետիսը տօնախմբելու առթիւ: Ընդարձակօրէն յառաջ բերուած է այդ տաճարաբանութիւնը (ՓԱՐ. 179-182): Բայց հակառակ ընդարձակութեան, կանոնաւոր ձեւ մը չունի, որ ըսենք թէ պատմագիրը զայն կազմած ու կոկած է, այլ կցկտուր հատուածներով և անկապակից ակնարկներով կազմուած ամբողջութիւն մըն է, որ մեր կարծեօք, տաճարաբանութեան վաւերական ըլլալուն նշանն է: Փարպեցին հարկաւ անձամբ ներկայ էր Դրոնայ եկեղեցիին մէջ, երբոր Մանդակունին կը

խօսէր, և ինչ որ նշանակելով ու յիշելով կրցած է հաւաքել, զայն նոյնութեամբ յառաջ կը բերէ: Սղագրութեան արհեստը չունէր որ աւելի կատարեալ կերպով կարենար տաճարաբանին խօսածը գիրի տունել, որով գրաւիչ և նշանաւոր կէտերը միայն կրցած է նշանակել: Նմանօրինակ բաներ այսօր ալ կը կարդանք մեր լրագիրներուն մէջ, երբոր տաճարաբանութեանց ամփոփումներ կու տան, առանց սղագրութենէ օգտուելու, կցկտուր իմաստներ ևն գիրի առոււածները: Բայց ինչպէս ըսինք, այդ պարագան նշան է որ պատմագիրը իրմէ բնականաւորապէս զած չէ: Իսկ տաճարաբանութեան տիրող իմաստը և տաճարաբանի զգացումները ճշգրիտ համար, պէտք է լաւ իմաստասիրել այն վիճակը, յորում Մանդակունին կը գտնուէր: Անակնկալ յաջողութիւնը և անսպասելի կացութիւնը, որով Հայոց երկրին բախտը քրիստոնէսայ Հայու մը, և այն ալ Վահանի պէս մեծահաւատ և տարիներով հաւատքի համար մաքառող Հայու մը ձեռք կը յանձնուի, այնպիսի մեծ աւետիս մըն էր, որ իրաւքնէ այլայլմէ ըլլալու կը հասցնէր հայրապետը: Մարզպաններ մեր կուսակալներուն պէս ամփոփ չ'ըջանակի մէջ գործող պաշտօնեաներ չէին, բացարձակ տէր էին կենաց և մահու, ընչից և բախտի, իրենց կամքն էր իրենց օրէնքը: Այդ պայմաններու ներքեւ կը յանձնուէր Հայաստան Վահանի ձեռքը, գրեթէ կէս դարէ ի վեր Պարսից բռնական և կրօնամոլական տիրապետութենէ ետքը: Վարդանի և Հմայեակի ոսկիրոտիքն ալ կը խայտային Վահանին ձեռք ձգած յաջողութեան վրայ: Երբ մէկ կողմէն Մանդակունին այդ մտածումներով կը բորբոքուէր, միւս կողմանէ կը տեսնէր իւր հօտին մէջ տիրապետող հակառակութեան հոգին: Հայոց մի լաւ կէսը գլուխ ծռած, համակերպած, կեղծած, հետեւած, օգտուած էր Պարսիկ բռնութեան կերպերէն, և ուխտապահ ազգակիցները հալածած, վշտացուցած, և փոստերու հանդիպցուցած էր: Այս անգամ դերերը կը փոխուէին, ուխտապահներն էին որ համարձակութիւն կը ստանային, և ուխտանենդներն էին որ վտանգի կ'ենթարկուէին: Հարկաւ այն անհամար բազմութեան մէջ, շատեր յաջողու-

թիւներէն գինովցած, տեսակ տեսակ վրէժ-
խնդրութեան սպառնալիքներ կը կուտակէին
հին սպառնացողներուն գլխուն, և նոր երկ-
պառակութեանց սերմեր կը սկսէին երեւ-
նալ ժողովուրդին մէջ, Հայ ուխտապահ
մարզպանին հովանաւորութեամբ ուխտա-
նենգները ճգմելու: Յովհան. ընդհանուր
ժողովուրդին հայրը, ամէնը շահելու հետա-
մուտ, մոլորեալներուն ընկճումը տեսնելով
անոնք ուղղութեան բերելու ջանացկոտ,
նա փոխադարձ հաշտութեան, անյիշար
ներողամտութեան, տկարացելոց արգահատ-
ման քարոզն է որ կը խօսի, կարծես թէ
վրիժաւորութեամբ մոլեգնեալ ամբողջ մը հոն-
դարտեցնել կը ճգնի: Չկրնար ամենայն ինչ
բաց խօսքերով արտասանել, չհամարձակիր
ամէն ճշմարտութիւն անպատուակ հռչա-
կել, չուզեր ուխտապահներուն նախանձա-
յուզութիւնը վիրաւորել, չփափաքիր ուխ-
տանենգներուն յանձնապատանութիւն ներ-
շնչել: Այդ տարբերիւմ իղձերն ու այդ
փափուկ զգացումներն են, որով լեցուած է
Մանդակունին, և այդ սիրտէն կը բղխին
նորա խօսքերը, զորս իրուամբ գնահատած
է Փարպեցին, և նախնական ձեւին մէջ մի-
զի հասուցած է, չհամարձակելով արուեստա-
կան ոճերով անոնց վեհութիւնը խանգարել:
Երբոր այդ ոգւով կարդացուին Մանդակու-
նիին խօսքերը, այն ատեն երեւան կու գայ
անոնց բարձրութիւնը: Անկեկոց ներուա-
մտութիւնն է անոր քարոզածը, թշնամեաց
սէր, անարգելոց արգահատանք: Ճշմարիտ
հայր մը ժողովուրդին, հայրապետ քաջաւո-
րուն, հովիւ բարեգութ, փոխադարձ միա-
ւորութեան կերպով կ'ուզէ իւր հօտը պահ-
պանել ամբողջութեամբ: Ուրախութեան
ամէնէն խօսական մէկ վայրկեանին, ամէնէն
կենսական և ամէնէն իմաստուն ու վեհ
ձգտումներն են, որ իր սիրտէն կը բղխին,
և զոր իրեններուն կը ջանայ ներշնչել: Ա-
յսպէս թէ չեն Մանդակունիին ատենաբա-
նութեան խօսքերը, ինչպէս նիւթը ձեւին
զոհող քննադատներ կը կարծեն, այլ ընդ-
հակառակն բարձրախոս հոգւոյ մը արդիւնքն
է, որ երեւան կու գայ:

319. Այսպէս կը փակուի Վահանեանց
շահատակութեան պատմութիւնը, որուն վրայ
հարկ սեպկեցինք երկարել ինչպէս Վարդու-

նանց նահատակութեան վրայ ըրած էինք
(§ 259), վասնզի մեր կարծեօք Վահանի

ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐՈՒ
ԲԱԶՄՈՒԹԻՒՆԸ

չարժումն ալ, ոչինչ ընդ-
հատ Վարդանի չարժու-
մէն, պարզապէս կրօնա-
կան զգացումէ մղուել էր:

Ինչպէս որ վերջն ալ ցուցուց: Բաւական եղաւ
որ Վարդարշի գահակալութեամբ կրօնական
ազատութիւն հռչակուէր, որ Վահան ալ և
բոլոր Վահանեանք ալ՝ Պարսից թաղաւո-
րութեան ամենահաւատարիմ ծառայութիւն-
նին յայտնէին ու անխարդախ կերպով գոր-
ծադրէին: Այս տեսութեամբ պէտք չէ որ
սուրբ հաւատքի Ե դարու նահատակներուն
թիւը Աւարայրի օրուան 1036 մարտիրոս-
ներով փակուի, այլ Արտաղու բերդին 213
խողովորուածներն ալ, Որջնադի նահատակ-
ներն ալ Հմայեակ Մամիկոնեանի գլխաւո-
րութեամբ, Արցախի անառններուն մէջ կո-
տորուածներն ալ, ու Վահանի հետեւողու-
թեամբ Ակոռիի, Ներսէհապատի, Ժարմա-
նայնի, Դուխի, Երէզի և Շտեպի մէջ նա-
հատակուողներն ալ, Վասակ Մամիկոնեանով
Սահակ Բագրատունիով, Ատոմ Գնունիով,
Յազգ Սիւնիով, և ուրիշ յականէ յանուամէ
յիշուած նախարարազուններով, պէտք է
միեւնոյն պատուոյ և յիշատակի մասնակցին,
և Վարդանանց և Վահանեանց համախումբ
մարտիրոսները պարծանօք տօնուին մեր կող-
մէն, «Ե աշուժ շուք շէտ Բաշու աշիտ
Զաւար-Յիւն Զաւից (ՅԲԲ.ԺԲ.1), և պէտք է
անոնցմով քաջակերտինք մեր սուրբ հա-
ւատքը և մեր սուրբ եկեղեցին պաշտպա-
նելու:

320. Մանդակունիին կաթողիկոսու-
թեան երկրորդ շրջանը պատմելէն առաջ,
պէտք կ'ըլլայ անոր տե-
ւողութիւնը ճշդել: Բոլոր
պատմագիրներ և ցուցա-
կագիրներ, երկու կատա-

րկապէս որոշ հաշիւներ կու տան, կէսը 6 և
կէսը 12 տարի զնելով Մանդակունիին
կաթողիկոսութիւնը: Քանի որ այդ երկու
թիւերը անայլայլակ կերպով կը կրկնուին
ընդհանրապէս, հնար չէ ոչ պատահական
սխալանաց և ոչ թուանշան տառերու նմո-
նութեան վերադրել այդ տարբերութիւնը, և
ոչ ալ հնար է մին միւսին զոհելով մէկ կողմ

թողուլ։ Մենք կը կարծենք թէ երկուքն ալ կ'արդարանան՝ եթէ դիտենք, որ Մանդակունիին կաթողիկոսութիւնը իրապէս 12 տարի տեւած է, և հետո ալ չէ նուազագոյն միջոցի մէջ պարփակել անոր կրկին գործունէութիւնները։ մին եկեղեցւոյ պաշտպանութեան համար Վահանեանց շարժումին ատեն, և միւսը՝ եկեղեցւոյ բարեկարգութեան համար խաղաղութիւնը տիրելէն հետք։ երբ իրեն ալ կաթողիկոսութիւնը պաշտօնական գործութիւն ստացաւ պետական վտարանցմամբ։ Այդ վերջին պարագան տեղի ունեցաւ 484'ին մարտի տարեարդ կամ 485'ի սկիզբները, երբ ուրդէն 6 տարի էր, որ 478'էն ի վեր Մանդակունին հայրապետութիւն կը վարէր Գիւտի մահուանէն հետք։ Կը մնայ ուրեմն 484'էն հետք 6 տարի ևս երկարել Մանդակունիին կաթողիկոսութիւնը, և 490'ին զնկ նորա կեանքին և պաշտօնին վերջը։ Այս կերպով երկու հաշիւներն ալ արդարացած կ'ըլլան, և յուժումն ալ ըստ ամենայնի կը համապատասխանէ արտաքին պատմութեանց ժամանակակցութեան հետ, որով մէկ կողմէ Լիւնի կայսրութեան և միւս կողմէ Պերոզի և Վաղարշի թագաւորութեանց հետ կապուած են Մանդակունիին գործերը։ Արդէն 484'ին վերջին օրերէն սկսած էր իրական խաղաղութիւնը Պերոզի մահուամբ, 485'ին սկիզբները Վահան պարագաւ հղաւ, և նոյն տարւոյ վերջերը մարդպան անուանուեցաւ։ այդ միջոցին ալ կը սկսին Մանդակունիին բարեկարգական արդիւնքները, որոնցմով հայրապետաց շարքին մէջ Սահակի գլուխակից մեծ անուն մը թողած է։

321. Մանդակունիի վերագրուելիք կարգադրութիւններէն առաջինն է հայրապետական Աթոռին տեղափոխուելը։ Ոմանք այդ գործը

ԱԹՈՐԻՆ

ՏԵՂԱՓՈՆՈՒԼԸ

Մեկտէի վերագրեցին (ՉԱՄ. Բ. 85), առանց

պատմական փաստի, այլ մակարեութեամբ, մինչ անթաղութիւնը հակառակը կը ցուցնէ, և այնպիսի չփոթ միջոցի մէջ անհնար էր այսպիսի կարեւոր որոշում մը ընել։ Պատմագիրներէն ոմանք այդ տեղափոխութիւնը Վարդանի ու Գիւտի վերագրեցին, սակայն արդէն դիտել տուինք (§ 293), որ

այդ երկուքը հրեք ժամանակակից և գործակից չեղան, և Վարդանի անունը Վահանի փոխելով ալ այն օրերուն պարագաները չէին կրնար ներկայ պաշտօնական որոշման և գործադրութեան ձեւնարկել։ Տեսանք որ Մանդակունին ալ շարունակ Վաղարշապատի և Դուինի մէջ կ'երթուէր, և ամէն անգամ որ հոգևորական գործողութիւն կար ընելիք էջմիածին կու գար, ուր էր իւր կեդրոնը և սուրբ կաթողիկէն, և Դուին կ'երթար միայն քաղաքական գործերու համար։ Սակայն Վահանի սպարապետութենէն հետք, երբ մարդպանութեան ընտրութիւնը պիտի տօնէ, այն ատեն միայն ամէն բան Դուինի կաթողիկէին մէջ կը կատարէ, և Վաղարշապատ գալու պէտք չտեսներ, հակառակ որ Վաղարշապատի կաթողիկէն նորոգութիւններ ստացած էր։ Այդ մանրամասնութիւնները քովէ քով լսելով վստահօրէն կ'եզրակացնենք. թէ կաթողիկէն և հայրապետանոցը պաշտօնապէս Վաղարշապատի մէջ էր ներքին շփոթութեանց տեղորոշման ժամանակ, հակառակ որ տեղը աւեր դարձած էր և հիմնական նորոգութեանց պէտք կար։ Այդ նորոգութիւնը կը յիշէ Փարպեցին, Շահայի պատերազմէն և Պերոզի մահուանէն անմիջապէս հետք, Վահանի Վաղարշապատի կաթողիկէն ուխտի գալուն առթիւ, տեղեցնելով, զբնակչութեւն Նորդեպէս Քաղաքէն շտեղծեմ զնոցեւ Բորձնեւ Բորձնեւ Բորձնեւ (ՓԱՐ. 157)։ Սակայն զեւ կացութիւնը չորոշուած և միջոցները չպատրաստուած այսպիսի գործի մը չէր կրնար ձեւնարկել, ուստի զբնակչութեւն խօսքը, ոչ թէ միեւնոյն օրը կատարուած գործ մը կրնանք իմանալ, այլ յետոյ իւր կարգին լրացած գործ մը։ Ըստ այսմ պատմական կարգին և իրաց պահանջին յարմարագոյն կը լինի ըսել, որ հազիւ թէ Վահան գործելու զիւրութիւն և իշխանութիւն ստացաւ՝ խորհեցաւ հայրապետանոցին ղեկին ալ բարձրացնել, և կաթողիկէ մը հիմնարկեց Դուինի մէջ այն տեղ՝ ուր Շահապ Արծրունիի տարու չանը կործանած էր, իբրեւ իւր կեդրոնացութեան քառութիւն և յաջորդութեան նշանակ։ միանգամայն Վաղարշապատի կաթողիկէն ալ նորոգելու սկսաւ Ղազար Փարպեցիի վերակացութեամբ (ՓԱՐ. 196)։ Դրեալ կաթողիկէն լրացած և

անդափոխութիւնը եղած էր երբոր մարգարանութեան հրովարտակը եկաւ, որով այլ եւս Վաղարշապատ երթալ հարկ չեղաւ, և հանդէսը Դուինի մէջ կատարուեցաւ: Ուրեմն հայրապետանոցին պաշտօնական անդափոխութիւնը և Դուինի մէջ հաստատուիլը պէտք է դնել 485'ին:

322. Եկեղեցական կանոնաց պահպանութեան և բարեկարգութեան մասին ալ

Մանդակունիի մատգրութիւն դարձնելուն նշանակ են, իւր անունով մակագրելով ինը կանոնները, որք կանոնադիրքին ալ անցած են

(ԿԱՆ. 122), և տաններորդ մըն ալ կայ դատէն և աւելի ընդարձակ (ԿԱՆ. 123): Կանոններու հրատարակութիւնը ժողովի մը գումարումը կ'ենթադրէ, բայց այս մասին որոշ յիշատակ մը չենք գտներ: Օրբէիւն Շահապիւմանի ժողով մը կը յիշէ, «է եր Թաւա Մաքաթաւի, և զայն կը դնէ, է Թաւաթ է Գրայ Ժաւաթէ և Ելաւաթէ Լայոց նեղութեան հասնելէն յետոյ (ՈԲ. Ա. 97), որով չկրնար նոյնացուիլ Յովսէփի կաթողիկոսութեան սկիզբը գումարումը Շահապիւմանի ժողովին հետ (§ 228): Բայց Յազկերտի հալածմանքը յիշելն ալ յարմար չգար, որովհետեւ անկէ շատ ետքը և Պերագի բռնութիւններն ալ վերջանալէն ետքը, Վաղարշի օրով կրնար Մանդակունին ժողով մը հաւաքելու ձեռնարկել: Հետեւաբար Մանդակունիին ժողով մը գումարած ըլլալուն հաւանականութիւնը ընդունելով, Օրբէիւնի գրածն ալ նոյն հաւանականութեամբ կ'ընդունինք, յորդորուելով մանաւանդ կանոններ հաստատելու համար ժողովի մը անհրաժեշտութենէն, և զայն կը դնենք մերձաւորաբար 486'ին: Մանդակունիին կանոնները ընդամենապէս պահելու և տօնելու կը վերաբերին, շարաթն ու կիրակէն պահէ ազատ կը հռչակէ, գինին ու ձէթն ու ձուկը իբր ուտեսց կերակուր կը դատէ, չորեքշաբթի և ուրբաթ մարտիրոսաց տօները կ'արգելու, ծնունդը յայտնութեան հետ կից կը հրամայէ, և այլ նմանօրինակ կէտեր: Այս յիշատակներ կը ցուցնեն թէ մեր այժմեան տօներուն ձեւը, և Հայոց տօնացոյցին յատուկ հոթնեկական զրութիւնը

Մանդակունիին ատենէն հաստատուած են եղեր, ոչ իբր Մանդակունիէ մուծուած նորութիւն մը, այլ աւելի կանուխէն հաստատուած զրութեան շարունակութիւնը, ինչ որ մեզ մինչեւ Լուսաւորիչ կը հասցնէ, համաձայն ազգային ընդհանուր համոզման: Իսկ վերջին ընդարձակ կանոնը խստիկ'արգելու անուանելու և անարժաններու ձեռնադրութիւնը, ինչ որ եկեղեցւոյ գլխաւոր օրէնքներուն կարգէն է:

323. Բայց ուր աւելի կ'երևին Մանդակունիի գործունէութեան արդիւնքները, ծիսական գիրքերը եղած են, այնպէս որ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ այժմեան ծիսական կարգերը

ՄԻՍԱԿԱՆ

ԿԱՐԳԵՐ

Մանդակունեան կարգադրութիւններ կրնան կոչուիլ: Սահակի և Մեսրոպի կարգադրութիւններ սակաւին հաստատուն գործածութիւն չառած, վերահաս շփոթութիւններով խանգարուեցան, Յովսէփ անանցմով զբաղելու միջոց չունեցաւ, Գիւսն ալ ընդարձակ պատեհ չգտաւ, ինչպէս և ինքն Յովհանն իւր առաջին չրջանին մէջ: Միայն երկրին խաղաղելէն ետքը կրցաւ անոնց մատուցել Մանդակունիին զարմանիլ, խանգարեալները վերանորոգել և պակասները լրացնել: Իւր անունը ժամագիրքին ճակատը (ԺԱՄ. 3) իբրեւ վերջնական կնիք է. Օձնեցին լսկ եղածը վերահաստատելու ցանք մը ունեցաւ, իսկ Շնորհալին երգերու և շարականներու յաւելումներ ըրաւ, բայց ծիսական կարգերուն վերջնական ձեւը Մանդակունիին հաստատածը մնաց: Ժամագիրքին մէջ ուղղակի իրեն կը վերագրուին Գիշերայինի Զաւթացեաց քարոզը և Զաւթ Գահաւթ աղօթքը (Օձ. 28), և ճաշու կրտորդ և վեցերորդ և իններորդ ժամերու աղուհացից մեծ քարոզներն ու աղօթքները (ԿԻԲ. 20), սակայն ուրիշներ ալ գրած պիտի ըլլայ: Շարականներուն մէջ, միայն Հոբիսիմեանց համարարձին Յովհաննէս կաթողիկոսի կը վերագրուի, անորոշ թողլով Մանդակունիին կամ Օձնեցին, բայց մենք կը կարծենք թէ պէտք է Մանդակունին ընդարձակ մասնակցութիւն ունեցած ըլլայ այդ ճիւղին մէջ, որ իրմէ առաջ աւելի մշակուած չէր, և ինչպէս մութիւններ միմիայն սաղմոսներու երգերը

Պատմագիրներն չեն խօսիր այդ մասին: Բայց այս չարգիլէր որ զինքն ճանչնանք իբր հոյակապ դէմք մը, իբր մեծագործ հայրապետ մը, և իբր ազգի ու եկեղեցւոյ մեծ բարերար մը: Իւր առաքինական ու հոգեւորական կեանքն ալ, իւր ուղիղ զգացումներն ալ, իւր յայտնի արդիւնքներն ալ զինքն արժանի կ'ընեն՝ սուրբ ու տոնելի անձերու շարքին մէջ դասուելու, ինչպէս մենք ալ իբրեւ Սուրբ մակաբերել չենք վարանած: Տարիքը հարկաւ 75'ը անցած կամ 80'ի մօտեցած էր, որովհետեւ եթէ Սահակի ժամանա-

կէն ուսանող մը կամ աշակերտ մը լինելու տարիքը ունէր, անկէ պակաս չէր կրնար ըլլալ 490'ին, որ է իւր մահուան թուականը: Գերեզմանին տեղը նշանակուած է յոմանց Շիրակի կամ Վանանդի Բեռնոս գիւղը, (ՉԱՄ.Բ. 218), բայց չենք գիտեր թէ որ ստոյգ աղբիւրէ քաղուած, որովհետեւ աւելի հաւանական կը լինէր կարծել, որ Դուինի մէջ եղած ըլլայ: Նշան ալ չկայ որ իւր նախարարական գերդաստանին դամբարանը փոխադրուած ըլլայ, Արշամունեաց գաւառը:

Տ. ԲԱՐԳԵՆ Ա. ՈԹՄՍԵՑԻ

326. Մանգակունիին յաջորդը եղաւ Բարգէն՝ Վանանդ գաւառի Ոթմուս գիւղէն (ԱՍՈ. 82), զոր էնդան

ՆԱԽԸՆԱՅՆ յաշիւբաւի, այսինքն ԵՒ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ Մանգակունիի աշակերտ կ'անուանէ Պատմաբանը (ՅՈՎ. 80), սակայն բնիկ Ոթմանցի ըլլալը մտածել կու տայ, որ եթէ վերջի տարիները Մանգակունիին հետեւող և գործակից եղած էր, առաջին տարիներու մէջ Ոթմուսի մէջ Գիւտի պաշտպանութիւնը վայելած, և անոր աշակերտած, և այնպէս դիրք մը ստացած է Հայ եկեղեցականութեան մէջ, և իրեն պաշտպաններ ալ ունեցած է, որով կրցած է մինչև կաթողիկոսական աթոռ բարձրանալ: Ահաւանական չէ ենթադրել, որ արդէն Մանգակունիի ծերութեան տառն Բարգէն յաջողած ըլլայ հայրապետանոցին մէջ իրեն դիրք մը կազմել, և գործերու կարգադրութեան մասնակցիլ, որով դիւրացած է իւր կաթողիկոսական ընտրութիւնը: Ժամանակին յիշատակները որոշ գաղափար մը չեն տար ընտրութեանց կերպին վրայ, և հարկաւ ազդեցիկ անձերուն ձայնն է որ կշիռ ունեցած է այդ պարագայից մէջ: Պատմութիւնը բնաւ տեղեկութիւն չտար ոչ իւր անցեալին և ոչ իւր գործունէութեան վրայ, որ կարենայինք գիտնալ թէ ինչ զարգացում ստացած էր և ինչ բնաւորութեան տէր էր: Եթէ նկատի պիտի առնունք այն դանգատ-

ները զորս Փարպեցին կը գրէ իւր ժամանակին նստող կաթողիկոսին դէմ. նպաստաւոր գաղափար պիտի չկազմենք Բարգէնի ընթացքին նկատմամբ, և միայն իւր դիրքին և իւր փառքին հետամուտ անձի մը նկարագիրը պիտի տեսնենք իւր վրայ: Միայն թէ քաղկեդոնական խնդրոյն մէջ բռնած ուղղութիւնը և ազգային եկեղեցւոյն պահպանութեան նպաստաւոր որոշումը, այսօր իրեն անունը փառօք յիշատակել կու տան կաթողիկոսներու շարքին մէջ: Կ'երեւի թէ Ղազար Փարպեցին իրեն դէմ հզոր մրցակից մը եղած է, այլ Բարգէնի Դուինի մէջ զօրացած ըլլալը, իսկ Փարպեցիին Վաղարշապատի մէջ հեռու և գործերէ անմասն մնալը, վճռած են Բարգէնի յաջողութիւնը, և այդ պատճառով Փարպեցիին հանդէպ բարեկամութեան պահանջներն ալ մոռցած է, և Վահանն ալ իւր կողմը շահելով Փարպեցին նեղութեան մատնած է:

327. Օգտակար է այստեղ համառօտակի քաղել Փարպեցիին անցքերը, որ ոչ թէ լոկ իբր պատմագիր, այլ և իբր ուղղամիտ գործիչ մը իւր նշանակութիւնը ունեցած է ազգային կեանքին մէջ: Ինքն ալ բաւական կենսագրական տեղեկութիւններ տուած է իւր վրայ: Բնիկ Արարատի Փարպի գիւղէն, առ եղբւր Դրբէ (ՓԱՐ. 187) որ է ըսել ազնուական դասու-

Այդ եզրակացութեան յանգելու համար մեր շատոնց դիտած կէտերը հետեւեալներն են: Բարգէնի կաթողիկոսութեան սկիզբը ճշգիւլու համար պէտք է նկատի առնուի Գիւտի և Մանգակունիի կաթողիկոսութիւնները, որոնք սերտ կապակցութիւն ունին Վահանեանց շարժումին հետ, և այս ալ Պարսից թագաւորներուն ժամանակագրութեան հետ, որ այժմ չնորհիւ արտաքին քննադատներու ատոյգ թուականներով որոշուած է: Ըստ այսմ Վաղարշի թագաւորելէն 6 տարի անդին հնար չէ թողուի Մանգակունիին մահը, որով Բարգէնի ընտրութիւնն ալ 490'էն անդին չկրնար յետաձգուիլ: Բարգէնէ մինչև Աբրահամ Աղբաթանեցի միջանկեալ ութը կաթողիկոսներու մասին, այնպիսի համաձայնութիւն մը կայ հին պատմագիրներու և ցուցակագիրներու մէջ, որ անոնք այլայլելու կամ ժամանակագրութիւնը խախտելու բնու պատճառ մը չկրնար գտնուիլ, և խիստ քննադատն անգամ կը պարտաւորուի անոնց համաձայնութիւնը յարգել, և անոնց ժամանակները նոյնութեամբ պահել պատմական կամ աւանդական տեւողութիւններու համաձայն: Այս ութերուն յաջորդող Աղբաթանեցիի թուականին գալով, անոր ընտրութիւնը որոշակի նշանակուած է Խոսրով Բ'ի թագաւորութեան 17'րդ տարին (ՈՒՆ. Բ. 2 և 62). այսինքն է 607'ին: Ըստ այսմ Աղբաթանեցիի ընտրութեանէն ետեւ գալով պիտի ճշդենք Բարգէնի յաջորդին, Սամուէլ Արծկեցիի ընտրութիւնը, որ կ'իյնայ 516'ին, և Մանգակունիին մահունէն մինչև Արծկեցիին ընտրութիւնը մնացող 26 տարիներու միջոցը պիտի վերագրենք Բարգէնին: Բայց ինչ որ այս կերպով լոկ ենթադրական հաշիւ մը կը կտրծուի, նորանոր վկայութիւններ իբրեւ կատարելապէս դրական կը հաւաստեն: Գիրք Թղթոցին մէջ գտնուած Թադէ Լայոց է Պարսկ գրուածը՝ որոշակի կու տայ Բարգէնի կաթողիկոսի անունը՝ Կաւատ թագաւորին 18'րդ տարին, այսինքն է 506'ին (ԹՂԹ. 42), և Բարգէնի անունը կը կրկնուի նաև երկրորդ թուղթին մէջ, որ աւելի ուշ գրուած է (ԹՂԹ. 48): Հետեւաբար անգամ մը որ կը խախտուի հաւանդ յիշատակներու 5 կամ 6 տարիներու դրութիւնը, այլևս դժուարութիւն չինք զգար ժամանակագրական պա-

հանջից հպատակեցնել Բարգէնի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը: Եթէ ներքալ է ենթադրական միկնաբանութիւն մը սալ այդ տարրորինակ տարբերութեան, պիտի ըսենք թէ թուատառով գրուած ի՛նչ կամ ԻԶ թուականներուն մէջ՝ թուանշան Ի տառը նախդիր է տառի փոխուելով, թուականը գրչագիրներու ձեռքին տակ ազաւաղուած է, և միայն Ե կամ Զ տառերը իբր թուանշան մնացած են, և այնպէս ալ մէկէն միւսին անցած են:

332. Հինգերորդ դարու պատմական մասնագիրներուն դադարելէն ետքը՝ սոսկալի դատարկի կը հանդիպինք մեր եկեղեցւոյ ԵՒ ՔԱՂԿԵԴՈՆ պատմութեան մէջ, այնպէս որ Զ և Է դարերու

պատմութիւնները կրնանք ըսել թէ բոլորովին կը պակսին: Երբ է դարէն ետքը Սերէոս Բագրատունի, Մովսէս Կազանկայաւուցի, Ղեւոնդ վարդապետ, Յովհաննէս կաթողիկոս, Թովմաս Արծրունի, Ստեփանոս Ասողիկ և Ուխտանէս եպիսկոպոս հետզհետէ երեւան կու գան, անոնք հինգերորդ դարու պատմագիրները համառօտուելէ ետքը, Զ և Է դարերու համար հազիւ թէ անուններ և տարիներ կը նշանակեն, և կ'անցնին իրենց օրերուն եղելութիւնները յառաջ բերել: Մենք ալ հետեւաբար աւելի բան մը պիտի չկարենանք ներկայել. և բոլոր մեր մտադրութիւնը պիտի դարձնենք այդ ժամանակէն մնացած քանի մի թղթակցութիւններու և կրօնական գրուածներու վրայ: Արգէն ալ Մանգակունիէն ետքը հիմնապէս կը փոխուի պատմութեան նկարագիրը. և թախծալի կամ ողբալի, բայց միշտ հետաքրքրաշարժ և շահագրգռող եղելութեանց տեղ՝ տաջենիս կ'ունենանք կրօնական վէճերու անհատնում շարք մը, որք իրարու կը յաջորդեն առանց վերջ գտնելու: Այդ վէճերուն աղբիւրն ու սկզբնապատճառը Քաղկեդոնի ժողովն է, զոր Հայ եկեղեցին երբեք չուզեց ճանչնալ, նկատելով զայն իբրեւ հակասութիւն Եփեսոսի ժողովին հետ, ուր Յիսուսի Քրիստոսի մարդկութեան և աստուածութեան կատարելալ միաւորութիւնը վճռուեցաւ. նեստորի վարդապետած տարբերութեան դէմ: Այս հիմամբ որեւէ երկուքութեան կամ տարբերու-

թեան գաղափարը, իբր Քրիստոսի միութիւնը ու միաւորութիւնը եղծանող, Հայոց եկեղեցւոյ կողմէ անընդունելի դատուեցաւ: Իրօք այ Քաղկեդոնի ժողովին մէջ ընդունուած երկու քննութեանց վարդապետութիւնը, եփեսոսի ժողովով վճռուած միութեան ու միաւորութեան հետ համաձայն չէր զարմեր վարդապետներուն և հայրապետներուն տեսութեամբ, հետևարար երբեք չուզեցին Քաղկեդոնի կանոններուն հաւանել: Սակայն պարզ մերժումով մը գործը չվերջացաւ: Հայեր, թէ կենցաղապէս և քաղաքականապէս, և թէ կրօնապէս ու եկեղեցականապէս չէին կրնար ջնջել իրենց յարաբերութիւնները՝ տեղով դրացի և նախընթացով կապակցեալ Յունաց եկեղեցւոյն հետ: Պատական տեսակէտով ալ, Յունական կամ Բիւզանդական կայսրութիւնը երբեմն տիրապետող էր Հայաստանի վրայ, երբեմն ալ պատերազմող Հայաստանի համար: Հայեր ուղէին թէ չուղէին Յունաց հետ յարաբերութեան մէջ պիտի լինէին: Իսկ Յոյներ, իրենց ազդեցութիւնը ևս քանդեաւ ամրացնելու հետամուտ, Հայերը կրօնապէս և եկեղեցականապէս ալ իրենց հպատակեցնելու կ'աշխատէին, մինչ Հայեր աղբ վերջին համաձայնութենէ կամ հպատակութենէ բոլորով պրտով կը խորշէին, թէպէտ միեւնոյն ասին ամէն յարաբերութիւն խզել ոչ կրնային և ոչ ալ կը կամենային: Այդ մէկ կողմէ վարանոտ՝ և միւս կողմէ հաստատամիտ ուղղութեան հետեւանքն է, Զ և Է դարերու կրօնական խնդիրներուն և վէճերուն անվերջ շարունակութիւնը, որք Քաղկեդոնէն ինքէն անունով կրնան կոչուիլ: Այս նպատակով հարկ կը դրանք քիչ ևս գտնալ, և խնդիրը իւր ծագումէն ներկայել, զոր մինչև հիմայ զանց բրինք, սրով հետև մինչև Բարգէնի օրը, Հայոց համար գոյութիւն ունեցող խնդիր մը չէր, և քաղաքական կացութիւնն ալ ատիկ չէր ներկայեր, յունական կողմին գործերով և խնդիրներով զբաղել:

333. Եփեսոսի երրորդ տիեզերական ժողովը վերջացեր էր 431 յուլիս 31'ին, գատապարակելով Նեստորի վարդապետութիւնը, որ բաժանում և տարբերութիւններ կը գնէր Քրիստոսի աստուածութեան և

մարդկութեան մէջ, իբր այն թէ Աստուած բնականաւ ըլլայ ի մարդն, և ոչ միացեալ, որով

ՔԱԼԿԵԴՈՆԻ ՔԱԼԿԵԴՈՆԻ
ՆԱԽԸՆԹԱՅԸ յոկ Քրիստոսածին մը:
Այս վարդապետութեան

զէմ իբրեւ նշանարան հաշակուեցաւ ժողովին մէջ կիւրեղ Աղեքսանդրացիի բացատրութիւնը, Մէ Բէռ-Նէ-Ն Բաշի Բարձրեցւոյ, Նեստոր Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութենէն զրկուեցաւ, գատապարտուեցաւ և նզովուեցաւ, և աքսորուեցաւ Անտիօքի մօտ, Ս. Եւպրեպեայ վանքը, և անկէ ալ 435'ին Լիբիոյ անապատը, ուր և մեռաւ 440'ին: Իսկ Նեստորականներ, որոնք Անտիօքի Յովհաննէս պատրիարքին և Ասորիքի եպիսկոպոսներուն պաշտպանութիւնը կը վայելէին, զէպ Արեւելք քաշուեցան, և Եգիպտոյ մէջ կեդրոնացան, ուր իրենց պաշտպան կեցաւ Իրաւ եպիսկոպոս, որ 435'ին Ռարուլասի յաջորդած էր, և այնտեղ զօրացան մինչև որ 487'ին Ջեննի հրամանով ցրուեցան: Նեստորի վարդապետութեան զէմ մաքառողներուն մէջ նշանաւոր էր ևս զամ Եւտիքէս, Բիւզանդիոյ մօտ եղող Կուլի կղզւոյն ծերունի վանահայրը (ԹՂԹ. 215), որ Քրիստոսի միութիւնը այնչափ և այնպէս բուռն սկսաւ պնդել, որ աստուածութիւնը և մարդկութիւնը իրարու հետ չփոխուած նկատեց, և աստուածութեան և մարդկութեան խառնուրդ մը սկսաւ քարոզել, մարդկութեան ընկղմամբ և գրեթէ ոչնչացմամբ աստուածութեան մէջ, զորօրինակ կաթիլ մը մեղր ծովին մէջ, կամ շիւղ մը բոցին մէջ, և մինչև Իսկ Քրիստոսի մարմինն երկնային ծագում և բացառիկ գոյացութիւն վերագրելու հասաւ: Եւտիքէսի վարդապետութիւնը նախ վանքերու և վանականներու մէջ ընդունելութիւն գտաւ, և միայն 447'ին հրապարակի վրայ սկսաւ խօսուիլ: Փլաբիանոս պատրիարք, որ Պրոկիի նոր յաջորդած էր, խնդիրը նկատի առաւ, և 448'ին տեղական ժողովով մը Եւտիքէսը գատապարտեց՝ ելնալ Բէռ-Նէ-Ն բացառութիւնը մէջտեղ գնելով: Կիւրեղ մեռած էր 444'ին, և Բէռ-Նէ-Ն բացառութեան պաշտպանը, սակայն իրեն յաջորդած էր Դիոսկորոս, իւր նախորդին նախանձայնոյց

պաշտպանը, որ ձայն բարձրացուց Փյոտրիանոսի ստեղծած բացատրությունից հետո, իբրև նկատարական վարդապետություն կրկնություն մը: Թեոդոս Բ. կայսեր ալ դրեց, և նոր ժողով մը գումարելու արտահանություն ստացաւ, որ և տեղի ունեցաւ Եփեսոսի մէջ 449 թվականին 8'ին, 135 եպիսկոպոսներու ներկայութեամբ: Եւտիքէս նախընթաց ժողովներու համաձայն գումանություն մը ներկայելով արդարացաւ, և Փյոտրիանոսի բացատրությունը դատապարտուեցաւ: Աղեքսանդրիոյ աթոռը իւր փայնն ու ազդեցութիւնը օրստօրէ կը զօրացնէր, յորմէնեւ նկատարականությունից հետո ս'լամբ էր մաքառիլ Կիւրեղով և Դիոսկորոսով, ինչպէս կանխաւ ըրած էին Աղեքսանդր ու Աթանաս արքեպիսկոպոսներու գէմ: Այդ պարագան հաճելի չէր Հին և Նոր Հրեաներու հայրապետութեանց, որք իրենց ստաւելութեան ձգտումներով կը զբաղէին, և Հռոմի Լեւոնը և Կոստանդնուպոլսոյ Անատոլիոսը, որ Փյոտրիանոսի նոր յաջորդած էր, միացան Աղեքսանդրիոյ Դիոսկորոսին գէմ: Մարկիանոս կայսր, ալ որ 450'ին Թեոդոսի յաջորդած էր, իրենց հետ միացաւ, Հռոմի օգնութեամբ՝ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը բարձրացնելու դիմամբ, և այսպէս կազմակերպուեցաւ նոր կապություն մը: Լեւոն 450'ին ժողով մը գումարեց ի Հռոմ, ուր Եփեսոսի 449'ի ժողովը և Դիոսկորոսը մերժեց, Փյոտրիանոսը պաշտպանեց, և իբր հաւատոյ կանոն հաշտեց Փյոտրիանոսի ուղղած իւր թուղթը, 449 յունիս 13'ին գրուած, և Տաւմար Լեւոնէ կոչուած: Այդ թուղթը երկուքի և բաժանման գաղափարներ կը պարունակէ, յայտարարելով թէ Քրիստոս խաչուի մահով և խաչուի իւր փայնն (Լեւ. 12), թէ Բանն Ներքոքէ զոր Բանն է, և մարմինն խաչուի զոր մարմինն է (Լեւ. 16), և վերջապէս՝ թէ ինչպէս է Կրիստոս Քրիստոս մի անձ է, բայց այլ է ուստի անբաժան, և այլ ուստի Գառն (Լեւ. 20), և ուրիշ նման բացատրություններ, որոնք նկատարական երկուքութեան դուռ կը բանալին, այնպէս որ փրկագործ չարչարանաց ոյժը միայնոյ մարդկութեան կը մնար, և իւր իսկութիւնը կը կորսնցնէր: Բնութիւնն ալ, որ բոլոր իմաստասիրաց է, եւնութիւնն ինքնալ ինքն ինքն ինքն, երկու կը լինէր, և երկու սկիզբն

և երկու Քրիստոս ընդունելու պիտի տանէր, նկատարի դրութեան համաձայն:

334. Մարկիանոս և Լեւոն իրենց նպատակը յաջողցնելու համար մտածեցին՝ աւելի

ՔԱՂԱԿԵԴՈՆԻ
ԺՈՂՈՎԸ

բայց վերջապէս Մարկիանոս Կոստանդնուպոլսոյ հրովարտակը հանեց 451 ժայն 17'ին մոզովը հրաւիրուած էր Բիւթանիոյ Նիկիոյ քաղաքը, բայց Մարկիանոս քաղաքական պատճառներով չկրցաւ Կոստանդնուպոլսէ հեռանալ. ուստի սեպտեմբեր 22'ին հրամայեց որ եպիսկոպոսները Բիւթանիոյ Քաղկեդոն քաղաքը փոխադրուին, ուր հոկտեմբեր 8'ին առաջին նիստը տեղի ունեցաւ: Մարկիանոս կայսր և Պուղքերիա կայսրուհի, ամէն միջոց գործածեցին, որպէս զի Աղեքսանդրիոյ աթոռին ազդեցութիւնը կտարուի, և Դիոսկորոս գաղափարաւորի, որ Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին բարձրացման զիւրութիւն ընծայուի: Այդ մասին Հռոմը իրենց կողմը ունենալուն համար, պարտաւորուեցան Լեւոնի Տոմարը ընդունիլ իբր սահման հաւատոյ: Եպիսկոպոսներ բազմաթիւ էին, 636 հոգի, բայց զրեթէ ամէնքը Կոստանդնուպոլսոյ և Անտիօքի պատրիարքութեան սահմաններէն: Որչափ ալ ներկաներուն կողմէն վերապահութիւններ յայտնուեցան, Եփեսոսացի կողմէն դիմադրութիւններ եղան, և Արեւմտեայ կողմէն բացարձակ բացակայութիւն ցուցուեցաւ, այսուհանդերձ Մարկիանոսի և Պուղքերիայի նպատակը յաջողանալից: Կայսերական պաշտօնեաներ ժողովին վարիչները եղան, զինուորական ոյժ մը մոզովը կը ճնշէր, ամէն դիմադրութիւն արտաքին ուժով կը զսպուէր. մինչև որ նոյնները 1'ին ժողովը փակուեցաւ: Սակայն վերջին պահուն Լեւոնի և Մարկիանոսի համաձայնութիւնը խզուեցաւ, նշանաւոր Իճ կանոնին պատճառով, որով Կոստանդնուպոլսոյ աթոռը Աղեքսանդրիայէն նախապատիւ կը վճռուէր և Թրակիոյ ու Ասիոյ ու Պանտոսի եկեղեցիները Կ. Պոլսոյ ներքեւ մարտապոլսոսութեանց կը վերածուէին: Լեւոն չկրցաւ համաձայնիլ այդ վճիռին, որով Հռոմացիները կը վստահուէր, ուստի չհաւանեցաւ:

ժողովին ամբողջութեան: Աղեքսանդրիոյ աթոռը արդէն հակառակ էր, Անտիոքայ աթոռն ալ դիտողութիւններ ներկայեց, և քսարքութիւններն ալ չէին կրնար համակերպիլ, որով Թրակիայէ և Կոստանդնուպոլսէ դուրս Քաղկեդոնի ժողովին հեղինակութիւնը անհակառակ չճանչցուեցաւ: Հայաստան միւսոյն օրեր անհնարին չփոթութեանց մէջ կը գտնուէր: Աւարայրի ճակատամարտը մայիս 26'ին, ինն օրով միայն ետքն է մայիս 17'ի հրաւիրագիրէն: Հոկտեմբեր 8'էն մինչև նոյեմբեր 1' ժողովին օրերը, Յովսէփ կաթողիկոս և նշանաւոր եպիսկոպոսներ և երէցներ և գլխաւոր նախարարներ Տիգրանի մէջ բանտարկուած կը գտնուէին, իսկ Հայաստանի մէջ եկեղեցին և երկիրը անգլուխ կը հեծէին: Հայեր Բիւզանդիոյ և Քաղկեդոնի անցքերով չէին կրնար հետաքրքրուիլ. և ոչ ալ տեղեկութիւն կրնային ունենալ: Նոյն իսկ օգնութիւն խնդրելու համար գացող պատգամաւոր նախարարներ, Մարկիոնոսի մերժումին վրայ՝ Կոստանդնուպոլսը թողած հաղաւտաւ վրայ էին:

335. Մարկիոնոս ցորչափ կենդանի էր, ամէն միջոց գործածեց որպէս զի Քաղկեդոնի ժողովին հեղինակութիւնը պաշտպանէ, թէպէտ ըստ ամենայնի չյաջողեցաւ: Պրոտերիոս Քաղկեդոնիկ խումբէն, կայսերական հրամանով Աղեքսանդրիոյ պատրիարք եղաւ, բայց քիչ ետքը սպանուեցաւ: Թէոդոս Երուսաղէմի պատրիարք եղաւ 452'ին, Տիմոթէոս Ելուրոս կամ Կուզ Աղեքսանդրիոյ՝ 457'ին, և Պետրոս Փուլոն կամ Թափիշ Անտիոքայ՝ 470'ին, ամէնքն ալ Քաղկեդոնի ժողովի հակառակորդներ: Լեւոն Ա. Թրակացի որ Մարկիոնոսի յաջորդեց 457'ին, որչափ ալ ուզեց Քաղկեդոնի որոշումները պաշտպանել, սակայն պարտաւորուեցաւ հակառակորդներուն զիջանիլ, և թողուլ ունեւ միջոց մը իրենց աթոռներուն վրայ: Երբ Տիմոթէոս Ելուրոս իւր աթոռէն հեռացուեցաւ 460'ին, զարծեալ ուրիշ հակաքաղկեդոնիկ մը անցաւ աթոռին, ինչպէս էր Տիմոթէոս Սալփակիտոս: Նոյնպէս եղաւ Անտիոքի աթոռին վրայ Փուլոնի մերժումէն ետքը: Երբոր Լեւոն Թրակացին մեռաւ

474'ին, կայսրութիւնը մնաց իւր չորս տարեկան թոռին Լեւոն Բ կրտսերին, որ քանի մը ամիս ետքը մեռաւ, և կայսրութիւնը անցաւ Զենոնի, որ Լեւոն Ա'ին փեսայ և Լեւոն Բ'ին հայրն ու խնամակալն էր, բայց Բասիլիսկոս զօրավար, Լեւոն Ա'ի աներծազը, զօրացաւ ու կայսրութիւնը գրաւեց: Ելուրոս ու Փուլոն նորէն իրենց աթոռները դարձան, և Քաղկեդոնի վճիռները մերժուեցան 476'ին, կայսերական հրովարտակով և 500 եպիսկոպոսներու համաձայնութեամբ: Յիշենք անցողակի թէ այդ միջոցին Հայաստանի մէջ նորէն հալածանքներ սաստկացած էին, Գիւտ թագաւորական հրամանով զերկուսն Ոթմուս առանձնացած էր, և ճիշդ 476'ին Կ'իյնար նաև Վահան Մամիկոնեանի բռնադատեալ կեղծութեանցութիւնը (§ 294): Մտածելու իսկ չէր որ Հայեր կարենային քաղկեդոնական խնդիրներով զբաղիլ, բայց եթէ զբաղէին ալ, հակաքաղկեդոնիկ որոշումներ պիտի տեսնէին քրիստոնեայ եկեղեցիներու կողմէ: Բասիլիսկոս չկրցաւ երկար վայելիլ ձեռք ձգած կայսրութիւնը, Զենոնի կողմը զօրացաւ 476'ին, որ իւր իշխանութիւնը ամրացնելու նպատակով ուզեց միջակ ընթացք մը բռնել Քաղկեդոնիկներու և Հակաքաղկեդոնիկներու միջև, քանի որ առաջինները զօրաւոր էին մայրաքաղաքին մէջ. իսկ երկրորդները ընդարձակուած էին գաւառներու մէջ: Կոստանդնուպոլսոյ հայրապետական աթոռը բարձրացած էր 492'ին Ակակիոս, որ երկու կողմերը շահելու միտում ունէր, իսկ Աղեքսանդրիոյ աթոռը նստաւ Պետրոս Մոնզոս 481'ին, յայտնի պաշտպան մը իւր նախորդին Տիմոթէոս Ելուրոսի: Ակակիոս ալ ցաւած և պաղած էր Հռոմի ընթացքէն, և նորէն Աղեքսանդրիոյ յարաբերութիւնները ուզեց մշակել, այլ այս հար չէր Մոնզոսի հետ, առանց Քաղկեդոնի վճիռներու մասին համամտութիւն գոյացնելու: Թղթոց Դիրքին մէջ յառաջ բերուած են երկու քին թղթակցութիւնները, Պետրոսի ինն և Ակակի վեց նամակներով (ԹՂԹ. 243-275). որք հարկաւ յետ ժամանակաց ծանօթացան և թարգմանուեցան Հայոց կողմէն: Զենոն Ակակի և Պետրոսի համաձայնութեամբ զօրացած, նոր հրովարտակ մը հրատարակեց 482'ին, որ է

չանան։ Առ այս գլխավոր պատճառ պետք է սեպել Վահան մարդպանի քաղաքականութիւնը, որ բոլորովին պարսիկ արքունիքին բարեմտութեան վստահացած, զայն կ'ուզէր մշակել անկեղծ ուղղութեամբ, հեռացնելով որեւէ Յունաց հետ մերձաւորութեան կասկածը։ Միւս կողմանէ, եթէ կայ-սերութեան դիպումներով ալ զբաղիլ ուզէին, վերջնական և որոշիչ փաստը Զենոնի Հենոտիկոնն էր, 482-ին հրատարակուած, Վահանի մարդպանութենէն քիչ առաջ։ Աղեքսանդրիոյ և Անտիոքայ աթոռներ և գրեթէ բոլոր Արեւելք՝ Քաղկեդոնի հակառակ էին, և Հայերը պետք չունէին աւելի փաստ որոնել։ Հին յիշատակներու մէջ կը գտնուի զրուցասարական գրուած մը Մովսէս Խորենացիի և Դուռի Ներգիրացիի վերագրուած, և Քաղկեդոնի ժողովին վրայ բացատրութիւններ տուող, զոր հնար չէ իրելու վաւերական գրուած նկատել, որովհետեւ անոնց օրով այսպիսի ինդիր ալ գոյութիւն չունէր։ Գիրք Թղթոցին մէջ ճառ մը կայ, Սեւեթի Բէթի Կեղեկոնի Մովսէսի Խորենացիի եղբորդին, որուն մէջ երկու բնութեան բացատրութիւնը կը հերքուի (ԹՂԹ. 22), իրաւ առանց Քաղկեդոնի յիշատակութեան, սակայն հաւանականագոյն է յետին ժամանակներու մէջ տարբեր Մովսէսի մը գործ կարծել։ Ուրիշ գրուած մըն ալ կայ, Սեւեթեանց Յովնանու Հայոց եղբորդին Կեղեկոնի յիշատակութիւնը կը հերքուի (ԹՂԹ. 29), ուր նոյնպէս Քաղկեդոնի յիշատակութիւնը չկայ, և հնար է զորուածը պարզապէս նեստորականներուն դէմ նկատել, եթէ երբեք հարկ լինէր Մանդուկուսիին վերագրել, այլ աւելի յարմար է Գաբգեհան կամ Օճնեցի Յովհաննէսներուն մէկուն գործը համարել։ Կը պատմուի եւս թէ Վասակ և Տաճատ և Գոտեր Արծրունի նախարարներ՝ Մարկիանոսի տոնն Բելզանդիս երթալով հրաւիրուեցան Քաղկեդոնի ժողովը ընդունիլ, բայց նախ իրենց վարդապետներուն կարծիքը առնելու պետքը ունեւորին, և ըստ այնմ գրեցին Սահակ-Մհարոսկան աշակերտութենէն Մամիկոնեանց եպիսկոպոս Աբրահամին։ Ասոր պատասխանը կ'ըլլայ՝ Ժ ԴԱ ԴԻԷ ԼԵԼ ԿԵՐՏԵԼ ԲԵՐՏԵԼ, և նախարարներ ըստ այնմ կը խօսին կայ

սեր, որ այլևս չբռնադատեր և ըստն էլ իմ
կամոյ իբրեանց կեալ (ԱՐԾ. 90)։ Այդ մանր յի-
շատակները յառաջ բերինք հաստատելու
համար թէ Վահանի մարդպանութեան օրով
Հայոց մէջ երբեք քաղկեղոնական խնդիր
չյուզուեցաւ, և թէ գտնուող ինչ ինչ յի-
շատակներ ըստ ինքեան անժամանակ և ան-
հաւանական բաներ են, յետին ժամանակ-
ներու մէջ յօրինուած, ինչ ժամանակներէն
արդարացում գտնալու դիտմամբ։ Միթէ
հաւանական է՞ ընդունիլ, որ Մարկիանոսի
պէս ջերմ քաղկեղոնիկ մը Հայ կաթիկոսոսի
մը խօսքին զօրութեամբ իւր բռնադատու-
թենէն հրաժարի։ Կրնանք ուրեմն վստահ-
օրէն հաստատել, թէ մինչև 506 թուականը
Հայերը աւելի չունեցան և պէտք ալ չզգա-
ցին Քրիստոսի բնութեան կամ բնութեանց
խնդիրներով լրջօրէն զբաղիլ, բայց եթէ
նկատորական տեսակէտէն։

339. Բարգէն կաթողիկոս պատմական-
օրէն կը յիշէ, թէ Կաւառի 18րդ տարին,
Ֆէլզեթ- յողմէտէտ, ժու-
մանակին Հայաստանի Ռ-
դոն կամ մայրաքաղաքը
եղող Դուխնի մէջ, Եպի-
սկոպոս և Էմմանուէլ և Նոթարուս (ԹՎԹ. 42),
Տիգրանի կողմէրը եղող քրիստոնեաները
պատգամաւորութիւն մը ներկայացաւ ժողո-
ւին: Ասկէ կը հետեւցնենք թէ յատկապէս
պատգամաւորութեան պատճառով գումարե-
ութեան չէր Դուխնի ժողովը, այլ թէ սովորու-
թիւն էր պարբերական ժողովներ գումարել
եկեղեցւոյ ընթացիկ խնդիրները քննելու,
և բարեկարգական պէտքերը կարգադրելու
համար. և թէ ասոնցմէ մէկն էր 506'ի ժո-
ղովն ալ: Եպիսկոպոսներէ 20 անձ կը յիշ-
ուին յանուանէ, վանականներէն ընտւ մէկու-
մը անունը չարուիր, իսկ նախարարներէն
ալ 14 հոգի յանուանէ յիշուած են, ուրիշ-
ները զանց ընկելով: Եպիսկոպոսներուն թիւը
չատ չէ, այնպէս որ Հոյոց եպիսկոպոսու-
թեան բացառիկ ժողով մը չկրնար ըսուիլ:
այլ յաւէտ պարբերական և պաշտօնական
ժողով մը աթուին գործերուն հակող: Այս
գաղափարը կը ներշնչէ մեզի Ուխտանէս, որ
30 վիճակներ կը յիշատակէ որք ընդուն-
ի տեղն տեղն ի ռբէ-յ Կրէթթե, և եթէ դիտենք
այդ դարերուն պատկանող գրուածները, կը

տեսնենք թէ գրեթէ միշտ նոյն 30 վիճակներուն եպիսկոպոսներն են որ գործի գլուխ կը գտնուին, և որք երիցութեան կամ մերձաւորութեան կամ կարեւորութեան տեսակէտէն կաթողիկոսին սովորական խորհրդականները և ընդհանուր եպիսկոպոսութեան ներկայացուցիչները կը նկատուին: Ըստ այսմ աւելորդ չենք նկատեր յիշեալ 30 վիճակներու ցուցակը անգամ մը յառաջ բերել, որ յետագայ գործողութիւններն ալ լուսաբանելու կը ծառայէ: Այդ յիշեալ 30 վիճակներն են. 1. Հարք, 2. Ոստան (Դուին), 3. Տայք, 4. Մարգաղի, 5. Արշամունիք, 6. Արծրունիք, 7. Սիւնիք, 8. Ռշտունիք, 9. Մոկք, 10. Ամատունիք, 11. Բասեն, 12. Մամիկոնեանք (Տարոն), 13. Բազրեւանդ, 14. Խորխոռունիք, 15. Վանանդ, 16. Ապահունիք, 17. Արշարունիք, 18. Գնունիք, 19. Դողթն, 20. Գարդման, 21. Ակէ, 22. Բուժունիք, 23. Երուտակք, 24. Ատորիք, 25. Անձեւացիք, 26. Պայունիք, 27. Մեհնունիք, 28. Ելոյ (Հեր), 29. Զարեհաւան, 30. Միւսաւորիք (Մարդպետական) (ՈՒԽ. Ա. 100): Արդ 506'ի ժողովին գտնուող եպիսկոպոսներն ալ այդ վիճակներէն են.

1. Մերչապուն Մամիկոնէից
2. Ներսէս Մարգաբետական
3. Տիրատուր Հարքայ
4. Սամուէլ Բզնունեաց
5. Փոկաս Բասենոյ
6. Սամուէլ Բասենոյ
7. Թաթուլ Արշարունեաց,
8. Ազան Խորխոռունեաց
9. Ատատիոս Տայոց
10. Տաճատ Արշամունեաց
11. Դանիէլ Ռշտունեաց
12. Յափիկ Մոկայ
13. Խարբաս Արծրունեաց
14. Շահէ Ամատունեաց
15. Սահակ Պայունեաց
16. Պօղոս Գնունեաց
17. Մովսէս Զարեհաւանի
18. Դաւիթ Տմարեաց
19. Դանիէլ Անձեւացեաց
20. Թէմրաս Մեհնունեաց

Ժողովին ներկայ նախարարներէն կը յիշուին.

1. Վարդ Մամիկոնեան
2. Սահակ Կամսարական
3. Սպանդիատ Բազրատունի
4. Արշաւիր Խորխոռունի
5. Զիկ Դիմաքսեան
6. Մանգէն Ամատունի
7. Տիրոտ Պայունի
8. Վարազներսէն Դաշակարանի
9. Վոստամ Ապահունի
10. Գնէլ Գնունի
11. Բաշխէն Վահեւունի
12. Արտաշիր Սիւնի
13. Ատրներսէն Ռշտունի
14. Արտաշիր Աւաւեղեան

Այդ անուններուն (ԹՂԹ. 42) յիշատակութեամբ կ'ուզենք միայն հաւաստել թէ Հայ եկեղեցւոյ վարչութիւնը իրեն համար միայուն ժողովական ձեւ մը ունէր, և թէ այդ ժողովին մէջ աշխարհականներն ալ եկեղեցականներուն հետ անդամակցութիւն կը վայելէին, և թէ եկեղեցականութեան մէջէն եպիսկոպոսներէ զատ, երէցաց և լուսիւնաց և Ժաշագեւ խնայեաց գլխաւորներն ալ ժողովներուն կը մասնակցէին (ԹՂԹ. 42):

340. Բարգէնի առաջին թուղթը առանձինն առնուած ատեն, այնպէս իմն կ'ընդհատուի թէ լոկ Հայերն էին ԲԱՐԳԵՆԻ ժողովին ներկաները. նոյնպէս ՍԿԻ Ժողովը գրուածն ալ Հայոց ժողովները պատմած ատեն, Բարգէնի ժողովին մէջ որոշներու ներկայութիւնը չյիշեր (ԹՂԹ. 221): Սակայն Աղբաթանեցին կը գրէ, թէ յայտ Ժողովը յորտ աշխարհ Ժողովն էր, Վրաց Գարբիէլ կաթողիկոսն ալ ներկայ էր ուրիշ 23 վրացի եպիսկոպոսներով, որոնց անուններն ալ կուտայ, և թէ Աղուանից կաթողիկոսն ալ ներկայ էր իւր եպիսկոպոսներով (ԹՂԹ. 183): Արդ, 506'ի ժողովական թուղթը, զոր ամբողջաբար ունինք, ոչ Քաղկեդոնի խօսք կ'ընէ և ոչ Տոմարի, այլ պարզապէս և բացառապէս կը զրադի Նեստորով և Պարսիկ Ատորեստանի մէջ գործող Նեստորականներով: Բայց կայ Բարգէնի երկրորդ թուղթ մըն ալ, որ առ երեսս ժողովականի ձեւ չունի, սակայն ոչ մի իւրիք առաջինէն կը տարբերի, բայց եթէ որ եպիսկոպոսներու և

նախարարներու անունները չեն կրկնուած, այլ Մերչապուհէ ետքը աւելցուած է, և այլն էդէֆիգուաց 4-րդ, որ քառասուն և քառասուն, և նախարարներէն Վարդէ ու Սահակէ ետքը աւելցուած է, և յափնայն ուղարկ, Ռաֆայէ և Գրիգոր (ԹՎԹ. 48), որով առաջին նամակին անունները կրկնուած կը նկատուին, և ճիշդ այդ երկրորդ թուղթին մէջն է, որ Քաղկեդոնի ժողովն ու Լեւոնի տոմարն ալ կը մերժուին: Այդ դիտողութիւնը կրնար մեզ առաջնորդել հետեւեցնելու, թէ առաջին անգամ Հայեր Քաղկեդոնով չըրաղեցան, և թէ երբոր Պարսկ-Ասորեստանի քրիստոնեաներուն պատգամաւորը դարձաւ և լուր բերաւ, թէ Նեստորականներ մոլորութիւննին կը պնդեն ի յաւելն Գրիգորի շրջանը (ԹՎԹ. 48), այն ատեն Բարգէն կրկնորդ գումարում մը կատարեց 508-ին ատենները, Վրաց և Աղուանից հետ միաբանութեամբ, և այդ ժողովին մէջ վճռեցին թէ Գրիգորի շրջանը չէ Գրիգորի արարելու Նեստորի և այլն Նախի (ԹՎԹ. 49): Օձնեցին ալ, որ Կաւասի 18-րդ տարւոյն ժողովը կը պատմէ, Նեստորի և Ակակի և Բարծուամայի միջոցով կը յիշէ, իսկ Քաղկեդոնի և Լեւոնի խօսքը բնաւ չընեն (ԹՎԹ. 220): Ուրիշներ ուրիշ մեկնութիւններ ուզած են տալ, յիշեալ տարբերութիւնները պարզելու նպատակով: Մեր ներկայածը պարզապէս Քաղկեդոնի խնդրոյն չյիշուելուն կէտը կը շօշափէ, ապա թէ ոչ Նոյնիսկ առաջին նամակին համար Բարգէն կը հաստատէ, թէ Գրիգորի յիշել յաւելն Վրաց և Աղուանից Գրիգորի շրջանը: Իսկ Վրաց և Աղուանից եպիսկոպոսներուն չյիշուիլը կ'արդարանայ անով, որ Երեմիայի շրջանը Գրիգորի շրջանէն (ԹՎԹ. 51), այսինքն երեք ազգերուն կողմէն զատ զատ գիրքը գրուելն են, և իւրաքանչիւրին եպիսկոպոսները իրենց գիրքերուն մէջ յիշուելն են (ԹՎԹ. 183):

341. Նեստորականաց քարոզիչները Պերոզի 27-րդ տարիէն, կամ 483-էն սկսելով մուտ գտած էին Պարսկաստան (ԹՎԹ. 43), բայց ՊԱՐՍԿ-ԱՍՈՐԻ ԿԱՍՏԱՆ (ԹՎԹ. 487) ին պարսկական երկրներէն Զենոնի հրամանով Պարսկաստանի մէջ հաստատուեցան իւրոր անունը գլխաւոր

ւորները. Ալի, Բարձաֆ, Ման, Յաւան, Պարսի և Միս (ԹՎԹ. 43), որոնցմէ Բարձումային Հայաստանի մէջ ալ աշխատելը յիշուած է մերիշներէն (ԱՐԾ. 88), իսկ միացեալները արտաքիններու ծանօթ անուններ են (ՅԱՐ. 73): Այս կերպով Նեստորականաց առջեւ քաղկեդոնի Պարսից իշխանութեան ներքեւ եղող Ասորեստանը կամ Միջագետքը և բուն Պարսկաստանը, ուր յաջողեցան ժողովներ ալ գումարել երբեմն ի Գաւառապետ կամ Բեթլապատ, և երբեմն յԱրթուրապետ կամ Մարի (ԹՎԹ. 43), և շատերուն միտքերը պղտորել: Բաւական հետեւողներ ալ ունեցան ինքզինքնին հաւատարիմ պարսկահայաստաններ ձեւացնելով, իսկ Եփեսոսական միաբանները իրր յունասէր ներկայելով: Այդ վերջինները թէ եկեղեցական և թէ քաղաքական տեսակէտէ տաքնապի մասնուած, որչափ ալ իրենց պաշտպանութեան համար Գրիգորի և Բարձումային շրջանը իրենց ուղղամտութիւնը, սակայն չկարացին վճռական բան մը ձեռք ձգել, և պէտք զգացին Պարսից տէրութեան ներքեւ գտնուող քրիստոնէութեան նախապատիւն և կարեւորագոյնն եղող Հայ եկեղեցոյն դիմել, և անով զօրանալ, և այսպէս յառաջ եկաւ պատգամաւորութիւն մը յղելու գաղափարը: Այդ պաշտօնին ընտրուեցան Սամուէլ երէց Մահարձոյ, Շմաւոն երէց Բերթոյմայ կամ Բեթարչամայ, Ախայ երէց Պերոզապուհի, Մարայ զպիր և այլ ընկերներ (ԹՎԹ. 42): Ասոնցմէ կրկնորդը Շմաւոն կամ Սիմէոն արտաքին պատմութիւնէ ալ գովուած ժիր աշխատող մըն է ուղղափառութեան գոտին համար (ՅԱՐ. 77): Պատգամաւորութիւնը Հայաստան հասաւ Կաւասի 18-րդ կամ 506 տարին, և ներկայացաւ Բարգէն կաթողիկոսի, երբ արդէն գումարուած էր Հայոց հայրապետութեան Դոմինի ժողովը, Վրաց և Աղուանից ենթարկեալ կաթողիկոսութեանց եպիսկոպոսներով մէկտեղ: Փանի որ ժողովին գումարման յատուկ նպատակ մը յիշուած չէ, հաւանաբար կը կարծենք՝ ազգային պարբերական ժողով մը եղած ըսել, ինչպէս դիտեցինք (§ 339): Պատգամաւորներ իրենց խնդիրը ժողովին ներկայելէ առաջ կանխեցին յայտարարել, ծառայ եմք Դոմինի

կառավարող ընտանիքի (ԹՂԹ. 43), որով նեստորականներուն կողմէ իրենց դէմ եղած քսութիւնը կ'ուզէին ցրել: Յետոյ նեստորականներուն սկզբունքները և խարդաւանանքները կը պարզեն, և իրենց դաւանութիւնը կը բացատրեն, և կը կնքեն խօսքերնին Հայերուն պաշտպանութեան դիմելով, Հաստ և առ յեղ լաւ Նորին Ժառանգութեան, Բարեկամութեան (ԹՂԹ. 44): Դուրսի ժողովը երկար հետազոտութեանց և խորհրդակցութեանց պէտք չունէր ուղիղ դաւանութիւնը որոշելու, և Պարսկ-Ասորեստանի քրիստոնէից ցուցնելու: Նեստորի մուրթութեան և Եփեսոսի դաւանութեան կէտերը իրենց համար ամրացած և արմատացած համոզումներ էին, Սահակի օրէն միացած հոգեւորական ժառանգութիւն, և զայն յայտնեցին անմիջապէս, և համարձակապէս հռչակեցին, Զայս հասարակ Հասարակ և Բարեկամ, և Ազատ, և Ազատ (ԹՂԹ. 45): Պատգամաւորները պէտք ունէին զրաւոր փաստ մը տանիլ հետեւին, և զայն ոչ միայն ուղղադաւան քրիստոնէից ցուցնել իբր պահովութիւն, այլև թագաւորական իշխանութեան ցուցնել իբր պաշտպանութիւն: Սերգիս Բարբէն անուն մէկ մը, ազգու Արքիւշոյեան Խոսեփ, որ կ'ընդունէր պատգամաւորութեան աշխարհական գործակատարն էր, բացարձակապէս պահանջած է ժողովէն. Ինչ հասարակ Նախկին պէտք, և հասարակ Նախկին հասարակ և Զարեհ և Զարեհ Բարբէն (ԹՂԹ. 47): Այդ նպատակով կազմուեցան ժողովական թուղթեր Հայերուն և Վրացիներուն և Աղուաններուն կողմէն զատ զատ (ԹՂԹ. 51): Հայոց ժողովական գիրը գրուեցաւ հայերէն և պարսկերէն, և կնքուեցաւ Բարբէնէ և բոլոր եպիսկոպոսներէ, և Վարդէ և բոլոր նախարարներէ, որպէսզի իբր վաւերագիր ծառայէ (ԹՂԹ. 47): Ժողովական այս գիրն է, որ Բարբէնի առաջին թուղթ անունով իրոյս եկած է վերջին ատեններ: Ժողովին տեղւոյն և տարիին մասին բացայայտ տեղեկութիւններ կը գտնուին նոյն թուղթին մէջ, որով այլ եւս հնար չէ ընդունիլ թէ Վաղարշապատի մէջ գումարուած ըլլայ (ԶԱՄ. Բ. 225), ինչպէս կը մեկնուէր Նոր-Քաղաք (80 Վ. 81) կամ Քաղաքաւոր (ԹՂԹ. 220) անունը: Արդէն

Հայոց կաթողիկէն և հայրապետական աթոռն ալ պաշտօնապէս փոխադրուած էին Դուրսի նոր ոստանը (§ 321):

342. Բարբէնի առաջին թուղթը Հայոց եկեղեցւոյ հնագոյն դաւանական գրութիւնն է, որ ժողովական և պաշտօնական կերպարան ալ ունի, ուստի կարեւոր է անոր պարունակութեան մասին քանի մը բացատրութիւններ աւելցնել: Թուղթին հասցէն ուղղուած է ընդհանրապէս, Տէրւոյ Բարեկամ և Երջանայ հասարակաց, որոնց մէջ կը յիշուին Դանիէլ եպիսկոպոս Քարմայ, Մաղքայ և Շատայ քրեպիսկոպոսներ, և 15'ի չափ երէցներ, սարկաւազներ և անապատաւորներ, որոնց անուններուն և տեղերուն ճշգրտութիւնը զտել և ստուգել պէտք է զրաւորական աղուաղմանց պատճառով: Պարսկաստանի զանազան նահանգներու անուններ ալ դրուած, և իւրաքանչիւրէն ազատ Բարբէն ալ յիշուած են: Ժողովական եպիսկոպոսներու և նախարարներու ցուցակը տունք արդէն (§ 339), պատգամաւորութեան առաջարկներն ալ քաղեցին (§ 341), և նկատողութեան արժանի է, որ այդ գիմումին համար համալուծութեան հետեւ Բարբէնի հրովարտելով Վաղարշ Բարբէն (ԹՂԹ. 43): Երրորդութեան և Մարդեղութեան խորհուրդները երկարօրէն բացատրուած են աւետարանի վկայութիւններով, և իբր փաստ կրկնուած է միշտ Նիկիոյ ժողովին վճիռը, և միայն ի վերջոյ կ'աւելցուի Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին վկայութիւնն ալ: Եփեսոսի ժողովը յիշուած չէ, որովհետեւ անոր դաւանութիւնն էր որ խնդրոյ առարկայ կը դառնար, և իդէպ էր անկէ դուրս փնտռել անոր ուղղափառութեան փաստերը: Իբրեւ մուրեհալ և մուրեհուցիչ կը յիշուին միայն Դիոդորոս, Թէոդորոս, Նեստոր, Թէոդորեոս, Իբաս, Ակակ, Բարծուհա, Մանի և Պաւղի (ԹՂԹ. 46), ամէնն ալ յայտնի Նեստորականներ: Իսկ Եւտիմիոսի, Լեւոնի, Քաղկեդոնի անունները բնաւ յիշուած չեն, որով բացարձակապէս կը հաստատուի, թէ Բարբէնի 506'ի ժողովը ոչ առիթ ունեցաւ զբաղելու, ոչ զբաղեցաւ, և ոչ ալ կարծիք յայտնեց Քաղկեդոնի ժողովին վրայ: Հետեւաբար հնար

կոստանդնուպոլսոյ և Ամպէզէս Քերտնի հայ-
րապետներուն վարդապետութիւնները, և
կ'աւելցնեն Վաղարշ Զեռնի Բարեբաժեալ Բաթ-
արի Հաւատոյ, որ է Հենտիկոնը, և կը կըն-
քեն Փաթիլի Բարեբաթի Քի Քաղիքաւիս Կաթիլի
Նեապոլի եւ այլն Նաւիկ (ՔՂԹ. 49): Անաս-
տասի հրովարտական խօսքը չկայ, և հաւա-
նաբար տեղեկութիւն ալ չունէին տակաւին:
Իսկ նշովեալ մոլորեցուցիչներուն կարգին
յիշուած են, Նեստոր, Արիոս, Թէոդորոս,
Դիոդորոս, Թէոդորոսոս, Եւտիմոս, Պողոս
Սամոսասացի, Իբաս, Ակակ, Բարծուամ և
Բաբէ (ՔՂԹ. 50): Այդ անուններուն մէջ նկա-
տողութեան արժանի է Եւտիմիոս անունը,
որով Հայոց եկեղեցին, այն առաջին վայր-
կեանին յորում Քաղիկոնը չընդունիր իբրեւ
Նեստորի նպաստաւոր, միանգամայն Եւտի-
միոս ալ կը մերժէ իբր բնութեանց խառնու-
կիչ, որով կը հաստատուի թէ բնաւ մեր
եկեղեցին Եւտիմիոսի համարոն չգտնուեցաւ,
և միաբնակ վարդապետութիւնը իմացաւ
միշտ Կիւրեղեան և Եփեսոսական դրութեան
համեմատ, և ոչ երբեք Եւտիմիոսի մոլորու-
թեան տեսակէտէն: Իսկ Բաբէ, որ այս ցու-
ցակին մէջ կ'երեւի, է նոյն ինքն, որ ա-
ռաջին նամակին մէջ յիշուած էր, Բաբէ՝ Առ-
բեբաժի Կաթիլի (ՔՂԹ. 45), որ վերջին տա-
րիները մնաւ էր, և իբր հեղինակութիւն
կը պատուէր Նեստորականներէն: Շատեր
Բաբէի մահը կը դնեն 502'ին, իսկ ընտրու-
թիւնը 497'ին:

344. Բաբէի ժողովական թուղթերը
հարկաւ ազդեցութիւն ունեցան, որովհետեւ

Պարսից արքունիքը հա-
ւանեցաւ ուղղափառ դա-
ւանութեան հետեւողնե-
րուն վրայէն Նեստորա-
կաններուն ներշնչած կասկածը հեռացնել,
տեսնելով որ սմբողջ Հայաստան ալ նոյն
հաւատքին կը հետեւի: Ասորի պատմիչը
կ'ըսէ, թէ այդ վաւերագիրները Շմաւոն
Բեթարչամացիի կողմէ կաւատ թագաւորին
ներկայացուեցան, և նա նոյն գիրքը հաս-
տատեց արքայական կնիքով (ՅԱՐ. 27): Այս
կը ցուցնէ թէ Հայ եկեղեցին հեղինակաւոր
գիրք ունէր Արեւելեան քրիստոնէութեան
մէջ, և իրեն զրացի եկեղեցիները, Վրացին
ու Աղուանը հիւսիսէն, Ասորին ու Պարսիկը

հարաւէն, իրենց հաւատոյ կանոնը և պե-
տական պաշտպանութիւնը կը ստանային
Հայոց հովանաւորութեամբ: Պետական վրա-
տաւորութեան նշան էր նաեւ որ Վահանի
մահուանէն ետքը, անոր կրտսեր եղբայրը
Վարդ, առանց այլեւայլութեան Հայաստա-
նի մարզպան կ'անուանուէր: Վահանի մահը
ըսինք (§ 337) թէ 505'է անդին յետագայ
հնար չէ, և որոշ փաստ չկայ 503'ին դնե-
լու (ԱՍԼ. 255), և եթէ պարզ բառերու ալ
նշանակութիւն մը տալ արժան է, առաջին
թուղթին մէջ Վարդի մարզպանութեան ա-
նուն չտրուիլը, կրնանք մեկնել թէ Վահան
այնինչ մնաւ էր, և Վարդ տակաւին փո-
խանորդութիւն կը վարէր առանց պաշտո-
նական հրովարտակը ստացած ըլլալու, ինչ
որ քիչ ետքը առած պիտի ըլլայ, որովհե-
տեւ երկրորդ թուղթին մէջ Հայոց Բաբէ-
նուած է յայտնապէս: Այդ անուանումը
պէտք է ուրեմն դնել Բաբէի օրով, և ոչ
Սամուէլի ասանը, ինչպէս կը կարծէ Պատ-
մաբանը (ՅՈՎ. 82): Վարդի գործունէութենէն
բնաւ յիշատակ չունինք, և եթէ Բաբէի
թուղթերուն մէջ յիշուած չըլլար, հազիւ
թէ իւր վրայ տեղեկութիւն պիտի ունենա-
լինք: Պատմաբանը բնաւ իսկ պաշտօնին
տեւողութիւնը չյիշեր (ՅՈՎ. 82), Սեբեոս
առաջին թուականէ կու տայ անոր մարզպա-
նութեան (ՍԵՐ. 47), զոր Ասողիկ առ չոր
(ԱՍՈ. 83) և Անեցին առ երէն (ՍԱՄ. 74) միայն
կը դնէ, սակայն այս վերջինը 538-541
թուականը կը նշանակէ, զոր պաշտպանել
անհնար է: Վարդան ալ առ չոր (ՎԱՐ. 57)
և Կիրակոս առ երէն (ԿԻՐ. 23) կու տան նման
միւսներուն, և հաւանաբար չորսի և երեքի
տարբերութիւնը, պարզապէս Դ և Գ թուա-
տառերու շփոթութեան պիտի վերագրուի:
Մենք, առանց ձեռուընդի ուրիշ փաստ մը
ունենալու, պիտի չկարենանք խախտել
Վարդի մարզպանութեան կարծաւորեալ-
ութիւնը, որուն մասին համամիտ են ամէն
յիշատակագիրներ: Իսկ Վարդին մարզպա-
նութեան վերջանալուն նկատմամբ Չամչեան
կը գրէ, թէ Հայ նախարարներէ ամբաս-
տանուեցաւ և կաւատի հրամանով պաշտո-
նէն զրկուեցաւ, սակայն լուսանցքի մէջ
յիշուած հինգ պատմիչներէն (ՉԱՄ. Բ. 236) և
ոչ մէկը այդպիսի ակնարկ մը ունի, և պար-

զապէս Վարդի տեղ պարսիկի մը մարզպան անուանուելէն հանուած ենթադրական մակարեութիւն պիտի ըսուի: Նոյնպէս ենթադրական կը կարծենք Վարդը պաշտօնազուրկ եղած ըսել Յունաց հետ բարեկամութեան կասկածի վրայ (ԱՍԼ. 255): Ըստ մեզ ոչինչ չարգելուր կարծել, թէ Վարդի ալ տարիքը լեցուած էր, Վահանէ շատ տարբերութիւն չունենալուն, ուստի մահը չուշացաւ, և մարզպանութիւնն ալ պարսիկի տրուեցաւ, որովհետեւ հայ նախարարներու մէջ իւր վրայ մտադրութիւն հրաւիրող մէկ մը չգտնուեցաւ: Ըստ այսմ 510'ի ատենները Վարդի մարզպանութիւնը վերջացած, և Բուրդան պարսիկը անոր տեղ անցած պիտի նշանակենք: Կաւասի Յունաց դէմ պատերազմի սկսիլը կը դրուի 502'ին, և 503'ին Ամիդի առումը, և 506'ին Անաստաս կայսեր հետ հաշտութիւնը: Մենք տեսանք որ Բարգէնի թուղթերուն համաձայն, մինչեւ 508, Վարդ մարզպանութիւն կը վարէր, հետեւաբար յունապարսիկ պատերազմները չեն կրցած հայապարսիկ յարաբերութեանց վրայ ազդեցութիւն ունենալ:

345. Բարգէնի դառնալով, միջոց մըն ալ Բուրդանի ներքեւ պաշտօն վարած ըլլալը պիտի ընդունինք, մինչեւ 516, համաձայն մեր կազմած ժամանակագրութեան (§ 331), իսկ գործունէութեանը և մահուանը վրայ ուրիշ մտնրամանութիւն պիտի չկարենանք տալ, պատմագիրներէն բան մը աւանդուած չըլլալով: Բարգէնի անձնաւորութեան և բնաւորութեան մասին շատ նպաստաւոր չիօսեցանք սկիզբէն, հիմնուելով Փարպեցիին գանգատներուն, և աննպաստ ակնարկներուն վրայ: Սակայն պատմութեանց մէջ անսովոր չէ տեսնել այնպիսի անձնաւորութիւններ, որոնք փառասիրութենէ մզուած, նպատակներուն հասնելու համար միջոցներու խտրութիւն չեն ընկր, բայց դիտումին ձեռք ձգելէ ետքը պաշտօնին պարտքերը և պահանջները խղճմտութեամբ կը լրացնեն: Այսպիսի նկարագիր մը կը տեսնուի Բարգէնի վրայ ալ, որ Հայ եկեղեցւոյ պաշտպանութեան և անոր անկախ տեսականութեան համար հիմնական որոշման հեղինակը

հանդիսացաւ, խզելով միանգամընդմիջ յունական խժժանքներու յարաբերութիւնը, և բացորոշակի մերժելով Քաղկեդոնի ժողովով ստեղծուած դրութիւնը: Պատմական յիշատակներու նուազութիւնը չներեր մեզ մանրամասնօրէն հետազննել Հայոց կաթողիկոսին և Հայ եպիսկոպոսութեան մտաւորական աշխատութիւնը, երբոր համարձակ յայտարարեցին, Փառքեմ շէ Քաղկեդոնի Եպիսկոպոս Նեփոքէ: Ըստ երեւութիւն միմիայն նեստորականութեան կերպարանն էր, որ Հայերը կը խրտչեցնէր, և ամենադոյզն նմանութիւնն ալ բաւական կ'ըլլար զիրենք գայթակղեցնել, և բառերու և դարձուածներու պատիպատ չփոթութիւններուն ետեւը տեսնել ծածկուած միտքը, և Քաղկեդոնի վարդապետութեան մասին հռչակել, թէ Քաղկեդոնի Եպիսկոպոս Նեփոքէն և Նեփոքէն և Նեփոքէն և Նեփոքէն (ԹՂԹ. 49): որովհետեւ լոկ մարդ կը ցուցնէին մարդկութեան Փրկիչը, բաժնելով Քրիստոսի անբաժան միութիւնը: Սակայն Բարգէնի և իր ժողովականներուն համար անծանօթ չէր, որ տակաւին Հռոմ և Բիւզանդիա կը վիճէին նոյն ժողովին ամբողջութեան վրայ, Աղեքսանդրիա և Անտիոք բացէքաց կը մերժէին անոր հեղինակութիւնը, Բասիլիականի և Ջենոնի և Անաստասի կայսերական հրովարտակները կ'արգելէին անոր ընդունելութիւնը: Աթոռներու հակընդդէմ մրցմանց խաղ մըն էր քրիստոսաբանական խնդիրին ներքեւ ծածկուած իսկութիւնը, և վերջապէս ոմանց պաշտպանած քաղկեդոնեան ժողովը, ոչ թէ հաւատոյ կէտ մը վրձնած էր, իբրեւ սահման հաւատոյ, այլ Եփեսոսի մէջ վճռուած Մարդեղութեան խորհրդոյն կերպը կը դիտէր բացատրել, երբ իրօք զայն կը խախտէր, և դպրոցական ուսումնասիրութեանց նիւթերուն մէջ կը մտնէր: Բարգէնով տրուած ժողովական որոշումը դարազուրկ եղաւ: Հայ եկեղեցւոյ ինքնութեան, և անոր տեւողականութեան անկեան քարը դարձաւ, դարուցիդարս անոր գոյութիւնը պաշտպանելով: Ոմանց տեսութեամբ Հայոց եկեղեցական կղզիացումը, իրեն վնասակար եղած է, իբր պատճառ անպաշտպան միայնութեան և անջատեալ տկարութեան: Սակայն այդ հետեւան-

Կոստանդնուպոլսոյ և Ամպլզէս Քերսոնի հայ-րապետներուն վարդապետութիւնները, և կ'աւելցնեն Ղրիստոսի Զեմեթ Բարեբաշէ-Լեւոն-աբէն Զառմաշ, որ է Հենոտիկոնը, և կը կրնն-քեն Փիլիպոս Բարեբաշէ զ'է Քաղիքաշէն առաջին Նեսարէի եւ այլոց նմանէն (ԹՎԹ. 49): Անաս-տասի հրովարտական խօսքը չկայ, և հաւա-նաբար տեղեկութիւն ալ չունէին տակաւին: Իսկ նշովեալ մոլորեցուցիչներուն կարգին յիշուած են, Նեստոր, Արիոս, Թեոդորոս, Դիոդորոս, Թեոդորեոս, Եւտիքոս, Պոզոս Սամոսատցի, Իբաս, Ակակ, Բարծուամ և Բարէ (ԹՎԹ. 50): Այդ անուններուն մէջ նկա-տողութեան արժանի է Եւտիքէսի անունը, որով Հայոց եկեղեցին, այն առաջին վայր-կեանին յորում Քաղիքաշէնը չընդունիր իբրեւ Նեստորի նպաստաւոր, միանգամայն Եւտի-քէսն ալ կը մերժէ իբր բնութեանց խառնա-կիչ, որով կը հաստատուի թէ բնաւ մեր եկեղեցին Եւտիքէսի համախոհ չգտնուեցաւ, և միաբնակ վարդապետութիւնը իմացաւ միշտ Կիրեղեան և Եփեսոսական դրութեան համեմատ, և ոչ երբեք Եւտիքէսին մոլորու-թեան տեսակէտէն: Իսկ Բարէ, որ այս ցու-ցակին մէջ կ'երևի, է նոյն ինքն, որ ա-ռաջին նամակին մէջ յիշուած էր, Բաբէ Առ-բե-աբան Կաթողիկոս (ԹՎԹ. 45), որ վերջին առ-բինները մեռած էր, և իբր հեղինակութիւն կը պատուուէր Նեստորականներէն: Շատեր Բարէի մահը կը դնեն 502'ին, իսկ բնորո-թիւնը 497'ին:

344. Բարեզէնի ժողովական թուղթերը հարկաւ ազդեցութիւն ունեցան, որովհետեւ

Պարսից արքունիքը հա-
ՎԱՐԴ
ՄԱՐԶՊԱՆ
ւանեցաւ ուղղափառ դա-
ւանութեան հետեւողնե-
րուն վրայէն Նեստորա-

կաններուն ներչնչած կասկածը հեռացնել, տեսնելով որ ամբողջ Հայաստան ալ նոյն հաւատքին կը հետեւի: Ասորի պատմիչը կ'ըսէ, թէ այդ վաւերադիրները Շմաւոն Բեթարչամացիի կողմէ Կաւատ թագաւորին ներկայացուեցան, և նա նոյն գիրերը հաս-տատեց արքայական կնիքով (ՅԱՐ. 27): Այս կը ցուցնէ թէ Հայ եկեղեցին հեղինակաւոր գիրք ունէր Արեւելեան քրիստոնէութեան մէջ, և իրեն գրացի եկեղեցիները, Վրացին ու Աղուանը հիւսիսէն, Ասորին ու Պարսիկը

հարաւէն, իրենց հաւատոյ կանոնը և պե-տական պաշտպանութիւնը կը ստանային Հայոց հովանաւորութեամբ: Պատկան վըս-տանութեան նշան էր նաեւ որ Վահանի մահուանէն ետքը, անոր կրտսեր եղբայրը Վարդ, առանց այլեւայլութեան Հայաստանի մարզպան կ'անուանուէր: Վահանի մահը ըսինք (§ 337) թէ 505'է անդին յետաձգել հնար չէ, և որոշ փաստ չկայ 503'ին դնե-լու (ԱՍԼ. 255), և եթէ պարզ բառերու ալ նշանակութիւն մը տալ արժան է, առաջին թուղթին մէջ Վարդի մարզպանութեան ա-նուն չտրուիլը, կրնանք մեկնել թէ Վահան այնքան մեռած էր, և Վարդ տակաւին փո-խանորդութիւն կը վարէր առանց պաշտո-նական հրովարտակը ստացած ըլլալու, ինչ որ քիչ ետքը առած պիտի ըլլայ, որովհե-տեւ երկրորդ թուղթին մէջ Հայոց մարզա-կոչուած է յայտնապէս: Այդ անունն պէտք է ուրեմն դնել Բարեզէնի օրով: Սամուէլի ասենք, ինչպէս կը կարծի մարանը (ՅՈՎ. 82): Վարդի գործունէ-րնաւ յիշատակ չունինք, և եթէ թուղթերուն մէջ յիշուած չըլլար թէ իւր վրայ տեղեկութիւն պիտի չինք: Պատմաբանը բնաւ իսկ տեսողութիւնը չյիշեր (ՅՈՎ. 82): Այս-պէս Բաբէ-աբան կու տայ անոր նութեան (ՍԵՔ. 47), զոր Աս- (ԱՍՈ. 83) և Անեցին ահ երէն կը դնէ, սակայն այս վեր-թուականը կը նշանակէ, զ-անհնար է: Վարդան ալ և Կիրակոս ահ երէն (ԿԻՎ) միւսներուն, և հաւանա-տարբերութիւնը, պար-տաւերու չփոխութեան Մենք, առանց ձեռա-ունենալու, պիտի Վարդի մարզպան-թիւնը, որուն յիշատակադիրն, նութեան վերջ-կը գրէ, թէ տանուեցաւ և նէն գրկուեց-յիշուած հինգ ոչ մէկը այդ

դարպէս Գաղթի տեղի ունեցող
 անուանուիլով հետեւեալ
 կարերը թիւ 1-ով համարուած
 թաղապետի Գ. Գրիգորեանի
 նապուրթ կողմէն արտադրուած
 մուրթեան կտորով տեղ
 մէկ տեղին հաստեղծուած
 ալ տարբեր չլինող
 տարբերակ թիւ 2-ով
 հետեւեալ
 կէտերու մէջ
 կէտերու տարբերակ
 Նկար. մէկ կարծիքով
 բոլոր մէկն են իրար
 աստիճանից հարկաւորուած
 ցած, և հարկաւորուած
 պիտի ընեն իրար
 պատկերացմի
 ՆԱԽԱՐԱՀ ԼԱՅՈՒՆ
 կայսեր հետ համաձայն
 որ Բաղդադի թաղապետ
 և ԼԱՅՈՒՆ Գաղթի
 բէր, համաձայն
 Նկար. մէկ կտոր
 թիւ 3-ով համարուած
 255- Բաղդադի
 ալ Բաղդադի տեղի

1999年12月

၁။ အထွေထွေ
 ၂။ အကျဉ်းချုပ်
 ၃။ အကျဉ်းချုပ်
 ၄။ အကျဉ်းချုပ်
 ၅။ အကျဉ်းချုပ်
 ၆။ အကျဉ်းချုပ်
 ၇။ အကျဉ်းချုပ်
 ၈။ အကျဉ်းချုပ်
 ၉။ အကျဉ်းချုပ်
 ၁၀။ အကျဉ်းချုပ်

երկինք Ազոտանից եկե-
ղութեան վրայ գաղա-
նաշխարհականաց զոր-
հանդէս համար: Կանոն-
(ԿԱՂ. Ա: 184-189), և կը
մնաց հասոյթներու, եկե-
ղատանութեան, եպիսկո-
սներու, և պահք ու կիրա-
նութեան արժա-
նականներ, Այբ շէրերը - պէ-
շտեան շէրերն ի՞նչ որոշե-
լու և խնամքութեան արգելիս
զատ նեղ գիծի մէջ կ'ամ-
րաւորուած ամենայնի կը համաձայնի
թեանց զորս մենք արդէն
պալիմանի կանոններուն վրայ
հորդ ժԱ կանոնն ալ կ'ըսէ,
«... անոնց որոնք անոնց, և անոնց
որոնք, զայնոնքն ի իրենքն աբ-
սուրդով կնաթողութիւնը և ապո-
ղութիւնը արտաքին դատարանի
մէջ: Անոնց պահանջանայ բացառ-
ութեամբ անորոշ, հարկաւ չկրնար
ան դատողութենէ կախում ունեցող
անքի վրայ մեկնուիլ, քանի որ ա-
թի մէջ կրնան այսպիսի պատճա-
ր ստեղծուիլ: Հետեւաբար մենք այդ
մէջ լռելիայն ենթադրուած կը տես-
նակեցական տեսանի քննութեամբ
պիմամբ կատարուած ամուսնալուծու-
ն զրութիւնը:

1. ԱՐԾԿԵՑԻ

գրուցուած էէ իր վրայ: Մենք գիտեով որ Արծկէ կամ Բզնունիք կեդրոնն էր Ազգիա- նոսեանց կամ Մանազկերտացեաց ազգատոհմին, ուսկից էր և Սուրմակ (§ 211), և թէ Դուինի ժողովին մէջ կը յիշուի Բզնունեաց եպիսկոպոս Սամուէլ մը (§ 339), վստահօրէն կը հետեւցնենք թէ Սամուէլ կաթողիկոս միեւնոյնն է, իւր հայրենական գաւառին և պիսկոպոսութիւնը վարող, և Մանազկերտացեաց ազգատոհմին սերունդ, որուն պատ-

349. Քաղաքական կացութեան մասին ալ չատ գրելիք չենք գտներ: Պարսիկ մարզպանն ունենալու վրայ, Կաւաստի դրած վստահութիւնը չարդարացաւ, գլխաւորապէս երկրին զինուորական պաշտպանութեան կողմէն, որ պետական շահերու գլխաւորն էր: Բուրզանինքն ալ, որ իբր «նշիտ» եւ «նշի» կը ներկայացուի (ՉԱՄ.Բ. 236), չկրցաւ արդիւնք մը ցուցնել: Երբ 515'ին Հոնները Կովկասի շրջանն անցնելով յարձակեցան Պարսկական գաւառներու վրայ, առանց զօրաւոր դիմադրութիւն գտնելու (ՉԱՄ. 496): Բայց երբ հասան հարաւային Հայաստանի լեռնական գաւառները, Խոյթի եւ Սասունի կողմերը: Մէջէն Գնունի տեղացի գունդերու զլուխը անցած, կարող եղաւ ասպատակին դէմ ելնել, եւ ոչ միայն անոնց յառաջացումը արգելուլ, այլեւ կորակոր ետ մղել եւ երկրին տպահովութիւնը պաշտպանել: Այդ պարագան յորդորեց Կաւասար նորէն Հայտ յանձնելու: Հայոց մարզպանութիւնը: Բուրզանն ալ կանչուեցաւ, եւ Մէջէն Գնունի անոր յաջորդեց, հաւանաբար 517'ին (ՉԱՄ.Բ. 237): Ամէն առթի մէջ Բուրզանի արուած չորս տարիները (ԿՍԲ. 23) քիչ մը երկարելու պէտք կը գգացուի, Վարդի եւ Մէջէն միջեւ եղած միջոցը լրացնելու համար: Սամուէյ թախ-

350. Սամուէլի օրով նոր դաւանական
խնդիրներ յուզուեցան կայսերութեան սահ-
մաններուն մէջ, և նոյն
ՅՈՒԼԻԱՆԵԱՆՔ իսկ միաբնակ դաւանու-
եի ՍԵԻԲԵՐԵԱՆՔ թեան մէջ բաժանում
պատճառեցին: Հակա-
քաղկեդոնիկ դրութեան զօրստոր պաշտպան-
ներէն մէկն էր Յուլիանոս եպիսկոպոս Հա-
լիկաւանասի, որ է այժմեան Պատուրումը,
և Անաստասի օրով ազգեցիկ զիրք կը գրա-
ւէր: Սեւերոս Սոզոպոլսեցին ալ, զանազան
աղանդներու ծառայելէն հտքը, հակաքաղ-
կեդոնական գրութեան ջատագով եղաւ:
Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, և Անաստասի հա-
մակրութեան արժանանալով Անտիոքի պատ-
րիարք անուանուեցաւ: 512'ին: Երկուքն ալ
աչքառու զիրք ունենալնուն, առաջին աք-
սորուողներէն եղան, երբ Յուստինիանոս
518'ին Քաղկեդոնի ժողովին պաշտպանու-
թիւնը ձեռք առաւ, և անոր հակառակորդ-
ները հարածեց: Երկու աքսորեալներ միան-
գամայն գտնուեցան Աղեքսանդրիա, և թէ-
պէս կացութեամբ քախտակից և վարդա-
պետութեամբ դաւանակից, իրարմէ գատ-
ուեցան Քրիստոսի մարմինին լոնական վի-
ճակը ճշդելու մէջ: Յուլիանոսի կարծիքով
Քրիստոսի մարմինը, որչափ ալ բուն մարդ-
կային մարմին էր, բայց ի հարկ չէր ընթառ-

կուեր բոլոր մարմնական կարիքներու և կիրքերու, ինչպէս են քաղց ու ծարաւ, քուն ու յոգնութիւն, քրտինք ու արցունք, այլ այդ ամէնը կը կրէր ի կոմ-՝ Սեւերոս ընդհակառակն կը կարծէր թէ Գրիստոս ու մէն մարմնական կարիք ու կիրք կը կրէր ի հաբէ, ըստ ամենայնի հաւասար ամէն մարդ անհատի, առանց որոյ իսկապէս հաբ-՝ չէր ըլլար: Վիճուած տարբերութիւնը իրեն հիմը կ'ունենար Գրիստոսի մարմինին ապականացու ըլլալուն կամ չըլլալուն վրայ, որովհետեւ բոլոր մարմնոյ կարիքներ՝ կերպով մը մարմնոյ ապականութեան կը վերածուին, և այս տեսակէտէն ապականացու կամ ապականելի բառը, իբրեւ որոշիչ բառ ընդունուեցաւ, և Յուլիանեանք կոչուեցան Անապականական, ինչպէս Սեւերեանք՝ Ապականական ըսուեցան: Խնդիրը հետզհետէ ճիւղաւորուեցաւ, և շատեր պզտիկ տարբերութիւններ գնելով իրենց բացատրութեանց մէջ տասնէ աւելի դրութեանց և վարդապետութեանց անուններ ստեղծեցին: Խըն-

դիրը ծայրայեղութեան տանողներ, Յուլիանոսի անապականելիութիւնը մինչեւ երևութականութեան տարին, ըսելով թէ լոկ առերիւոյթ և ոչ իրական էր Գրիստոսի կրածը: Իսկ Սեւերեանք ապականելիութիւնը մինչեւ աստուածաշարժարութեան հասնեցին, պնդելով թէ աստուածային բնութիւնն ալ չարչարելի դարձաւ բնութեանց միաւորութեամբ: Երկու դրութիւններն ալ Ասորոց մէջ ընդարձակ տարածում ունեցան, Յուլիանեանը իբր աւելի մերձաւոր միաբնակ ուղիղ վարդապետութեան, և Սեւերեանը իբր աւելի ընտանի Անտիոքի եկեղեցւոյն: Հետեւաբար երկու դրութեանց վէճերն ալ զօրացան, բայց Սամուէլի օրով անոնց արձագանգը Հայերուն չհասաւ, և խնդիրի նիւթ չեղաւ, ինչ որ ճշմարտուեցաւ աւելի անագան: Ըստ այսմ ոչ միայն Նեստորական և Քաղկեդոնական, այլեւ Յուլիանեան և Սեւերեան խնդիրներով ալ պարտաւորուեցան զբաղիլ Հայոց հայրապետները:

Տ. ՄՈՒՇԷ Ա. ԱՅԼԱԲԵՐԵՑԻ

351. Սամուէլի յաջորդեց Մուշէ, Կոտայք գաւառի Այլարերք գիւղէն, որ յոմանց Աղբերք ալ գրուած է, իսկ Կոտայք այժմեան ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՆԵՐԵԱՆԻ գաւառն է, որով Մուշէ Դուինի հայրապետանոցին մօտերէն եղած կ'ըլլայ: Նախընթացաբար իւր անունը երբեք յիշուած չէ, պատմագիրներն ալ տեղեկութիւն չեն տար, որով չհնք կրնար ճշդել, թէ ինչ կերպով և ինչ արժանիքով աթոռ բարձրացաւ: Քսանի մօտ պատմագիրներ և ցուցակագիրներ, մէկէն գատ, ամէնքն ալ զարմանալի միաձայնութեամբ 8 տարի կու տան Մուշէի կաթողիկոսութեան, որով Սամուէլի մահուան թուականն եղող 526'էն մինչեւ 534 պէտք կ'ըլլայ գնել անոր պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը, թէպէտ մահուան պարագաներն ալ կ'անգիտանանք: Իւր աստի մարգպանը եղած է Մժէժ Գնունին,

իսկ Պարսից թագաւոր Կուաւոր վախճանած է 531'ին 43 տարի թագաւորելէ ետքը, և իրեն յաջորդած է Խոսրով Ա իւր որդին, Անուշիրուան մականունաւնուած, այսինքն է Երանելի: Յունաց կայսրութիւնը 527'ին Յուստինիանոսի մահուանէ ետքը, անցաւ Յուստինիանոսի, որ կայսրներուն կարգին ամէնէն նշանաւորներէն մին եղած է իւր օրէնսդիր և բարեկարգիչ հանճարովի: Յուստինիանոսի նպատակներէն մինն ալ եղաւ Քաղկեդոնի ժողովին խնդրոյն վերջ մը տալ, որ իւր գահակալութեան տակ, 76 տարիէ հետէ կը յուզուէր, առանց վերջնական լուծման մը յանգելու: Ինքն Յուստինիանոս ալ տակաւին 25 տարիէ աւելի աշխատեցաւ, մինչեւ որ կրցաւ խնդիրին վերջ տալ ճարտար դարձուածքով մը: Իսկ քաղաքական խաղաղութիւնը վրդովուած էր Յունաց և Պարսից մէջ, ցորչալի կենդանի էր Կուաւոր, սակայն պատերազմի տապարէզը Միջա-

այ Մուշէէ ընդունելով ձեռնադրութիւնը:

353. Օրբէլեան Երեցակի վրայ խօսելէն առիթ կ'առնէ Գիւտ ճգնաւորին վրայ ալ խօսել, և այս մասին գրածներն ալ կ'ուզենք ետ ԲՐԻՍՏՈՍԱՍԷՐ քաղել, թօթափելով շատ մը հրաշապատում պա-
րագաները: Շարիթ իշխան Գողթն գաւառի, հաւանաբար թուն Շարիթի որ Մեսրոպի առաջին քարոզութեանց օգնած էր (§ 187), և որդի Գիւտի՝ որ նոյնպէս Մեսրոպի օ-
ժանդակած էր (§ 207), երկու գաւառի թողած էր, Վասակ և Շապուհ, որ ընտանեկան պատերազմի կ'ըլլան ժառանգական խնդրով, և յատկապէս Որդուատ գիւղին ստացու-
թեան համար: Վասակ, պատերազմի բոր-
բոքման մէջ Շապուհը կը վիրաւորէ, բայց այնպէս կը յուզուի, որ կ'ուխտէ աշխարհքէ քաշուի, և թէ եղբայրը բշկուի (ՕՐԲ. Ա. 121): Շապուհ կ'առողջանայ, և Վասակ լռելիայն կը փոխի. և Բաղք գաւառի լռներուն մէջ ճգնաւորութեան կը սկսի Գիւտ անունով: Եղած տեղը երեքուկէս տարի մնալէն ետքը, օր մը այն կողմերը ուրախութեան երգեր լսե-
լուն, աւելի ներսերը կ'երթայ, և Երասխի եզերքը Քարավազ կոչուած տեղը, պզտիկ քարանձաւի մը մէջ կը հաստատուի: Տասը տարիներ անցած էին, և Գիւտ-Վասակ խո-
տաճորակ կ'ապրէր, գազաններու հետ ըն-
տելացած, երբոր յանկարծ այնտեղ կը հաս-
նի իշխանաւոր մէկը, հրաշալի եղջերուի մը հետեւելով: Գիւտ նոյն միջոցին արջի մը

թաթը կը խնամէր: Իշխանաւորը, որ օտար թագաւորի մը որդի է եղեր, հրացած կը մնայ, Գիւտի սրբութենէն կը հրապուրուի, կը մկրտուի Քրիստոսասէր անունով, և դրամ ալ բերել տալով նոյն տեղը վանք ու եկեղեցի կը շինէ Գիւտի գլխաւորութեամբ, և ինքն ալ անոր կ'աշակերտի: Թագաւորին խնդրակները տեղը կը գտնեն ու բռնութեամբ տանելու կու գան. բայց Գիւտ և Քրիստո-
սասէր և ընկերներ կանուխէն հեռացած կ'ըլ-
լան, միայն հիւանդ կրօնաւոր մը կը գտնեն կը սպաննեն, և վանքն ու եկեղեցին կը քան-
դեն: Ասոր վրայ թագաւորը չարաչար կը հիւանդանայ, որդին իրեն լուր կը զրկէ, որ բշկուելու համար զինքն ազատ թողու և քանդածը շինել տայ: Ինչ որ կը գործա-
գրուի: Քարավազի վանքը մինչև 500 ճրգ-
նաւորներ կը հաւաքուին, 200 վանքին և 300 քարանձաւներուն մէջ: Վանքը նորէն նորէն փորձանքներու կը հանդիպի, մինչև որ Գիւտ 84 տարեկան եղած և Քրիստոսասէր կը նահատակուին, վանքին վրայ եղած նոր յորձակման մը տտեն: Յրուեալ կրօնաւոր-
ները դառնալով Գիւտը կը թաղեն եկեղեցւոյ գուռիքը, և Քրիստոսասէրը եկեղեցւոյ մէջ: Ստեփանոս Օրբէլեան, որ Սիւնիոց արք-
եպիսկոպոս էր, արժանահաւատ անձերէ քաղելով աւանդած է Գիւտի և Քրիստոսա-
սէրի պատմութիւնը (ՕՐԲ. Ա. 121-130): Այս Գիւտին աշակերտներէն է վերեւ յիշուած Երեցակ ճգնաւոր և փիսկոպոսը:

Տ. ՍԱՀԱԿ Բ. ՈՒՂԿԵՑԻ

354. Մուշէի յաջորդած է Սահակ կա-
թողիկոս, որ առաջին անգամ նախկին
կաթողիկոսներէն մէկուն
ԿԵԱՆՔՆ անունը ունի, և ըստ ըն-
ՈՒ ՍԱՀԸ կոչուող սովորութեան
Սահակ Բ անունով ու-
րոշուած է: Սակայն անունի թուահամարը
ուելցնելու սովորութիւնը հին չէ: Վերջին
ժիւ գարու կաթողիկոսներէն առաջ, ոչ
մէկը թուահամարով կոչուած կամ ստորա-

դրած է, և ինչպէս կը յիշենք, առաջին
անգամ Յովհաննէս Ը այդ ձևը գործածել
սկսած է 1831'ին: Սակայն վերջին պատ-
մագիրներ պէտք զգացած են նոյն ձևը
նախորդներու վրայ ալ տարածել, ինչ-
պէս որ մենք ալ կ'ընենք, հոգ ստանալով որ
թուահամարէն զատ ծննդավայրէն տառաւած
կամ իբր մակդիր ընդունուած անունն ալ
ուելցնենք իւրաքանչիւրին, հիներուն տու-
ած անուններուն հետ համեմատութիւնը

պահելու համար: Թող որ թուահամարի մէջ նոր հեղինակներն ալ ըստ ամենայնի համաձայն չեն, նկատելով որ հակաթուոներու և աթուակիցներու անունները ոմանք թուահամարի անցուցած են և ոմանք ոչ: Այդ մասին ալ ընդհանուր կերպով ընդունուած հաստատուն կանոն չկայ. մենք ալ սովորութեամբ նուիրագործութեամբ պարագաներուն կը հետեւինք, առանց բժականդիր կանոնաւորութիւն փնտռելու: Սահակի ծննդավայրն է Հարք գաւառի Ուղկի գիւղը, որուն դիրքը անորոշ մնացած է այժմեան Պուլսնք գաւառի մէջ: Հին ատենն ալ շատ նշանաւոր տեղ եղած պիտի չըլլայ, որ ոչ ուրեք կը յիշատակուի, նոյնիսկ Սահակ զանազան տեղեր Ուղկեցի, Յղկեցի, Զակեցի, Զակեցի, Նղեգիկցի, Նղեգականցի և Հարքացի ալ ըսուած է: Սակայն Նղեգիկցի ըսողներն իսկ Հարք գաւառը կը յիշեն (ԱՍՈ. 82), որով խնդիր չկրնար ըլլալ, Բագրեւանդի Նղեգիկի, Կարճկանի Նղեգիսի, Սիւնեաց Նղեգիքի և Հանձիթի Նղեգիի հետ չփոխելու: Սահակի կաթողիկոսութեան տեւողութիւն 5 տարի դրուած է ընդհանրապէս, երկու տեղ միայն 7 ըսուած է, որ և և է թուատուերու փոխանակութեան պիտի վերագրուի, և միայն մէկ ցուցակի 10 տարի տալը ընդհանուր համաձայնութեան դէմ ոյժ չկրնար ունենալ: Ըստ այսմ Սահակի

կաթողիկոսութիւնը 534-ին սկսելով 539-ին վերջացած պիտի ըսուի, հարկաւ բնական մահուամբ, քանի որ ուրիշ պարագայ մը պատմուած չէ: Ամբողջ իւր կաթողիկոսութեան միջոցը կը մնայ Մժէմի մարզպանութեան, Խոսրովի թագաւորութեան և Յուստինիանոսի կայսրութեան ժամանակ, և այդ հնգամիայ ժամանակի մէջ ոչ քաղաքական պատերազմ տեղի ունեցած է, և ոչ կրօնական նոր խնդիր մը, որով Սահակ հանդարտ և անակնկալներէ զերծ պաշտօնավարութիւն մը ունեցած է: Կաթողիկոսութեան կարճատեւութիւնը բնական կերպով մտածել կու տայ թէ ծերութեան հասակի մէջ աթոռ բարձրացած ըլլայ, բայց իբր պատմական ստուգութիւն պնդել հնար չէ: Սահակ Հայոց Կաթողիկոս և Դժէ Բագրեւանդ ընդարձակ գրութեամբ մը կայ Գիրք Թղթոցի մէջ (Թղթ. 413-482), զոր ոմանք Սահակ Ուղկեցիին ուղեցին վերագրել, սակայն ոչ Ուղկեցիին ժամանակ այսպիսի գրութեան մը աւելի ընծայող պարագաներ ճշմարտութեան, և ոչ ալ Ուղկեցին Դժէ Բագրեւանդ անունին արժանաւոր անձնաւորութիւն մը եղած է, և մենք ալ համամիտ ենք նոյն գրուածը Սահակ Գ Զորոփորեցիին ժամանակին պատշաճեցնել (ՅԱՐ. 290):

Տ. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ Ա. ՏԻՐԱՌԻՉՑԻ

355. Քրիստափոր, որ Սահակ Ուղկեցիի յաջորդեց, Բագրեւանդ գաւառի Տիրառիջ գիւղէն էր (ՅՈՎ. ՆԱԽԸՆԹԱՅՆ 83), և իբր արժանաւոր ու ժամանակը ոք կոչուեցաւ կաթողիկոսութեան: Ոչ միայն Պատմաբանին Նաթանգոյնի յաջորդութեան խօսքը, նշանակալից իմաստ մը ունի, այլև Ասողիկ գիւղացի կոչմամբ զայն կը պատուէ (ԱՍՈ. 82): Տիրառիջցին՝ Քրիստափոր Առաջին մակագրեցինք, ինչպէս որ արդէն բացատրուած ենք Քրիստափոր Արծրունիին անգոյ և մտացածին անձ մը եղած ըլլալը

ցուցնելով (§ 292), և այս ևս քանակաւ կը ճշմարտուի այն յիշատակներով, որք տատակաւ աղբիւրներէ քաղուած են և նշանաւոր գործունէութիւն մը կը վերագրեն Տիրառիջցիին, և կ'արդարացնեն Թովմայէ յիշուած Քրիստափորին տրուած գնչեղութեան խօսքը: Միեւնոյն ատեն կը ճշգրտուին Թովմայի պատմած յարաբերութիւնները Ասորիներուն հետ, միայն Պերոզի տեղ Խոսրովի անունը դնելու է, իբր ժամանակին իշխող արքայից արքայ (ԱՐՄ. 88), ինչ որ դժուարին ուղղութիւն մը չէ, նկատի ունենալով մեր պատմիչներ

րուն սովորական դարձած՝ անուններու և թուականներու անճշգրտութիւնները: Ընդդէմ խօսելով, Թովմաս ալ նոր կաթողիկոս մը ստեղծած չէ, որովհետեւ ոչ անոր ժամանակը ցուցած է, ոչ յաջորդութիւնը ճշգրտած, և ոչ ալ Արծրունի ըլլալը յիշած է, այլ միայն Պերողի անունն է, որ Չամչեանի իբր հիմնադար ծառայած է անգոյ կաթողիկոս մը ստեղծելու (ՉԱՄ.Բ. 182), և անկէ ետքը եկողներ՝ առանց հետազոտութեան միամիտ հետեւողութեամբ ընդունած են անոր ենթադրութիւնը: Քրիստափորի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը պատմագիրներու և գաւազանագիրներու ստուար մեծամասնութեամբ 6 տարի նշանակուած է, ինչ որ մենք ալ կը պահենք, ընդհանրապէս ընդունուած ժամանակագրութեան համեմատ, կարեւորութիւն չափով քանի մը հեղինակներու կողմէ նշանակուած 5 տարի տեւողութեան: Համաձայն այդ գրութեան Քրիստափորի տարիները պէտք է պատշաճեցուն ընդ 539-է 545 տարիներուն: Ամբողջ միջոցը կը բովանդակուի Խոսրովի թագաւորութեան, Յուստինիանոսի կայսերութեան, և Մժէմի մարզպանութեան միջոցին: Ինչպէս ընտրութեան մանրամասնութիւնները կը պակասին, նոյնպէս պաշտօնին վերջաւորութեան կերպն ալ որոշուած չէ, և լուսութեան հանդէպ բնական մահուան ենթադրութիւնն է, որ իբր ստոյգ կը ներկայանայ: Բարգէնի յաջորդներուն իրարու վրայ կարճատեւ պաշտօնավարութիւններն ալ հաւանական կը ցուցնեն, թէ բազմամիայ և աւելոր անձնաւորութիւններ կը նախադասուէին հայրապետական ընտրութեանց մէջ: Իսկ ընտրութեանց ինչ կերպով կատարուիլը գաղտնիք մը կը մնայ պատմութեան առաջ, թէպէտ հայրապետներուն յաջորդութեան խնդիրի տեղի չտալը, ընկալիալ ձեւի մը գոյութիւնը կը հաւաստէ:

356. Քրիստափորի գործունէութեան վրայ ազգային աղբիւրներ բնու. անգլիկո-

թիւն չեն տուած, և այն

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ համառօտ ակնարկն ալ

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅՔ զոր Թովմաս տուած էր,

զմբախտաբար իրմէ խլուած էր երեւոյթի առիթ մը վերագրուելով: Սակայն նոր հետազոտութիւններ նշա-

նաւոր դեր մը կ'ընծայեն Քրիստափորի, թէ նետորականութեան դէմ ուղղափառութիւնը պաշտպանելուն, և թէ Հայոց եկեղեցւոյն գերակայ դիրքը ամրապնդելուն մէջ: Խոսրով թագաւոր որ գահ բարձրացած ասին 531-ին, Յունաց հետ խաղաղութիւն էր հաստատած, լաւ աչքով չտեսաւ Յուստինիանոսի Պարսիկներէն անկասկած մնալով, հետզհետէ զօրանալը, և 539-ին պատերազմ բացաւ Յունաց դէմ: Խաղաղութիւնը խզելու առիթ ընծայեցին յունական բաժինին Հայերը, որք կայսերական կառավարիչներուն խստութեանց չդիմանալով, ոտք էին ելած և Պարսից թագաւորին օգնութեան դիմած (ԱՍԼ. 259): Խոսրով իրար շաւանքները մինչև Եդեսիա և Անտիոք անարածեց, և քրիստոնէայ գաղթականներ ալ փոխադրեց իւր սահմանները (ՅԱՐ. 129), և կամովին փոխադրուողներ ալ եղան: Աստիճմէջ շատ էին եփեսոսական ուղիղ դասնութեան հետեւողները, որոնք նետորականներէ կը դարձէին և Քաղկեդոնականներէ կը զգուշանային: Միւս կողմէն ուրիշ շրջաններ ալ դիրենք կ'արգելէին յունական յարաբերութիւններ մշակել: Ոչ միայն Խոսրով արգելք էր Յունաց հետ յարաբերութիւնները (ՅԱՐ. 129), այլև դասնական տարբերութիւններ զօրացած էին անոնց մէջ: Յուստինիանոս կայսր, Քաղկեդոնի ժողովէն ծագում առած դասնական վէճերը վերջացնելու ջանք կ'ընէր, և մէկ կողմէն՝ փոփոխութիւնի անունը պաշտպանելով և իր կողմէն Եփեսոսի վարդապետութիւնը անհրապեղելով կը կարծէր երկու կողմերը իրար մօտեցնել և համաձայնութիւն կոչել: Հրովարտակ մըն ալ հանեց 533-ին արգելելով Քաղկեդոնի ժողովը մերժել, թայց միանգամայն անոր վարդապետութիւնը քաջալերով Եփեսոսին նմանցնելու կ'աշխատէր: Արդէն Սեւրոս Անտիոքի աթոռէն և Յուստինոս Հաղիկառնացի եպիսկոպոսութենէն մերժուած էին, Չենոնի և Անաստասի հրովարտակներն ալ հերքուեցան, Նզովուեցաւ նաև անոնց գործակից Ակակիոս պատրիարքը, բայց Յուստինիանոս կ'ուզէր որ մերժուին և հերքուին նաև Թէոդորոսի և Թէոդորետոսի և Իբասի գրուածները, իբրև նետորականութիւն պարունակող, ինչպիսի ալ

առաջինները Բաղկեդոնի ժողովէն մերժուած չէին: Թէպէս Սեւերոս մերժուեցաւ և 543 ին մեռաւ, բայց Սեւերեանց կողմը ամուր պաշտպանութիւն գտած էր Յակոբ Մանծաղոսի կամ Բարադէոսի գործունէութեամբ, որ Անտիոքի պատրիարք հռչակուեցաւ, և Ասորոց երկիրները շրջեցաւ, Հայաստան ալ մտաւ, որ Սեւերեան ապականականութիւնը տարածէ: Իսկ միւս կողմէն Յուլիանեան Անապականականք Աղեքսանդրիոյ աթոռին տիրացան Գայիանոսի ընտրութեամբ: Այդպիսի չփոթութեանց և անհամաձայնութեանց ժամանակն է, որ Պարսկաստանի քրիստոնեաները անորոշ և անզուլս վիճակի մէջ, նորէն Հայերուն կը դիմեն, ինչպէս Բաբգէնի օրով ըրած էին (§ 341):

357. Եթէ Թովմայի պատմութեան հետեւինք, Քրիստափոր նախ նամակով զգուշացուց Ասորեստանի և Ասորիոց խուժաստանի քրիստոնեաները, մի խառնել ըդ նետադէմը, ինչ որ գրեց Կիւսէ Իերջանի և Սաղոսեաց եպիսկոպոսներէն, որ է ըսել յունական բաժինի Հայերուն: Թովմաս Բարծուս, որ 535 էն Մըծքինի աթոռը խորձարացած էր և Նեսատրակոնտութեան մեծ ջատագովն էր, Քրիստափորի նամակները ձեռք ձգելով, զայն Պարսից Թագաւորին առջև ամբաստանեց, իբրեւ յորդորող Վանայ Բագրատին Իւրիւ հաւանքով: Բայց կ'երեւի թէ չյաջողեցաւ, որովհետեւ պատմիչն ալ հետեւանք մը չյիշեր (ԱՐԾ. 88): Այդ պարագան, ինչպէս նաև Բարծուսայի համաձայն հալածանքը, որ ուղղափառներուն վանքերը աւերելով և եկեղեցականները կոտորելով, զանոնք իր կողմը բռնադատելու կ'աշխատէր (ՎԼԵ. Ա. 227), ինչպէս ասորական աղբիւրներն ալ կը հաստատեն (ՅԱՐ. 127), Քրիստափորը յորդորեցին, գրութիւններով չգոհանալ, այլ անձամբ երթալ Պարսկաստան, արքունիքի առջև իսկութիւնը պարզել, ուղղափառութեան համար պետական պաշտպանութիւնը ապահովել, և ձեռնադրութիւններով և շինութիւններով ուղղափառ քրիստոնեաները յանձանձել և մխիթարել: Քրիստափորէ ձեռնադրութիւն ընդունողներու մէջ յանուանէ կը յիշուին Մար-Մաթայի մետրապոլիտ Գարմայ

(ՅԱՐ. 123), և Բեթ-Արարի եպիսկոպոս Ախուղեմէ (ՅԱՐ. 124), սակայն հարկաւ այսչափով չվերջացաւ, որովհետեւ ըսուած է, որ ամբողջ այն կողմերը Շիգարի եպիսկոպոս Կարիսէն գատրնաւ վիճակաւոր եպիսկոպոս մնացած չէր (ՅԱՐ. 122), և անգամ մը որ Քրիստափոր գործին ձեռնարկած էր, զայն լրացնելէ առաջ ետ չէր դառնար: Հայոց կաթողիկոսը Միջագետք և Ասորեստան և Պարսկաստան պատած ատենը, այն տեղեր զանուոյ Հայերուն վրայ ալ հարկաւ պիտի տարածէր իւր հոգածութիւնը, քանի որ յայտնի է, թէ Հայ գործիչներ պակաս չէին այն կողմեր ուղղափառութեան պաշտպանութեան համար, մինչև իսկ մարտիրոսական վկայութիւն յանձն տանելով, ինչպէս են Հայազգի Սարգիս մը և Հայաստանցի մեծ Թովմաս, որ յանուանէ յիշատակուած են (ՅԱՐ. 134): Դժբախտաբար ընդարձակ և մանրամասն տեղեկութիւններ մեզ կը պակսին Քրիստափորի կաթողիկոսութեան այդ պանծալի շրջանին վրայ, որով չենք կրնար ճշդել թէ որչափ ատեն և որ կողմեր տարածեց նա իւր հովուական և առաքելական այցելութիւնը. որ այնչափ գեղեցիկ յիշատակ մը թողած է Ասորիներուն մէջ, որ մինչև ժիւ դար Մազիսասոսի օրով ալ կը յիշուէր (ՄԱԳ. 163), և որ առիթ ընծայած է Ասորիներուն զինքն ծագմամբ Ասորի կարծել (ՅԱՐ. 122), թէպէս նորա Հայ ծագումը՝ գաւառին և գիւղին անուններովը աներկբայաբար հաստատուած է: Ներուի մեզ աւելցնել. թէ իւր քնիկ սահմաններէն դուրս ալ այդչափ աշխատութեան յանձնառու կաթողիկոս մը, հարկաւ չատ աւելին ըրած է իւր հօտին համար, ուղղափառ վարդապետութիւնը պաշտպանած, եկեղեցական դասակարգերու վրայ հսկած, եկեղեցւոյ պայծառութեան աշխատած, և ժողովուրդին վրայ հայրական և հովուական հոգածութիւն տարածած: Այլ, աւել, որ պատմական աղբիւրներուն պակասութիւնը, կը պարտաւորէ մեզ պատճառաբանեալ մականրերութիւններով գոհանալ, և իբրեւ կնիք կրկնել իրեն տրուած ֆելեոֆայ պատուանունը (ԱՍՈ. 82), և պաշտօն իմաստասէր գովեստը (ԱՐԾ. 88):

Տ. ՂԵՒՈՆԴ Ա. ԵՌԱՍՏԵՑԻ

358. Ղեւոնդ կաթողիկոսի ծննդավայրը սովորութիւն է Նուաստ գրել, համաձայն Պատմաբանին (ՅՈՎ. 83),

ԺԱՄԱՆԱԿՆ Թէպէտեւ աւելի յաճախ ՈՒ ԳՈՐԾԵՐԸ Առեստ է գրուած, և Առ-
մերսնի, այժմ Բերկրի,
գաւառի մէջ նշանակուած է (ԱՍՈ. 83): Առեստն այ միշտ Փոքր յաւելուածով յիշուած է, որ Մեծ Առեստի մը գոյութիւնը կ'ենթադրէ, և պատմութեանց մէջ ալ յիշուած է Առեստ աւանը, առ քն ծովուն Բըշ-
նաւեց, ի յիւսիս-արեւմտ, ի վերայ գետ-
նէն (ԲՁՆ. 19), որ իրաւունք կու տայ նոյնա-
ցնել զայն այժմեան Մարմէշի հետ, առ հա-
մանաբար քեթիւ, որ է յիւսիս-արեւմտ, այսինքն որոշու-
ած է յիւսիս (ՏԲՂ. 52): Փոքր Նրաստը կամ Փոքր Առեստը հարկաւ երկրորդ և աւելի մանր գիւղ մըն էր Մեծին մօտերը, և իբր-
անոր մի նոր թաղը: Ղեւոնդի պաշտօնա-
վարութեան տարիները պատմագիրներու և գաւազանագիրներու մեծամասնութեան կող-
մէն 3 են գրուած, և մէկ քանիէն միայն 2, և այդ ընդհանուր համաձայնութեան հանգէպ Ասողիկի մէջ կարդացուած 21 տա-
րիները (ԱՍՈ. 83), պարզապէս գրչագիրի սխալանոց պէտք է վերագրել: Պատմու-
թիւնն ալ անտեսել գտաւ եղելութիւն մը կամ յիշատակ մը չունի ոչ Ղեւոնդին գոր-
ծունէութեան և ոչ Ղեւոնդի ժամա-
նակին վրայ, ինչ որ կարծաթաւ պաշտօնա-
վարութիւնը հաստատելու կը ծանայէ: Նորե-
րէն մէկուն 523'է 546, այսինքն 23 տարի տալը (ՍԱՄ. 277), պարզապէս կամայական ենթադրութիւն մըն է Մանդակունիի և Աղ-
բաթանեցիի մէջտեղի միջոցը լեցնելու հա-
մար: Իսկ մենք այս դարմանին պէտք չու-
նինք, վաճառի արդէն Բարգէնի տարիներուն վրայ լրացուցինք այդ հաշիւը, և այն ոչ կամայական ենթադրութեամբ, այլ առձեռն վաւերացիրներու ուսումնասիրու-
թեամբ (§ 331): Համաձայն այդ դիտողու-
թեանց երեք տարի կու տանք մենք ալ Ե-

ռասանցիին կաթողիկոսութեան, 545'էն 548, բայց ոչ մի պատմական տեղեկութիւն չենք կրնար տալ այդ միջոցին համար: Իշ-
խանաւորները միեւնոյններն են, զորս նա-
խորդներուն վրայ յիշեցինք, այսինքն են խորով թագաւոր, Յուստինիանոս կայսր և Մովսէս մարգարէ: խորով պատերազմներէ յոգնած, պահ մը հանգարտութեան տարի-
ներ կ'անցնէր, Յուստինիանոս կը շարունա-
կէր քաղկեդոնեան խնդիրը վերջացնելու համար: Հռոմի և Կոստանդնուպոլսոյ աթոռ-
ները համերաշխութեան բերել, և Թէոդորոսի ու Թէոդորեոսի ու Իբասի երեք գլուխ-
ները դատապարտել տալու ծրագիրին վրայ պնդել: Հռոմի Ագաթանոս հայրապետը ստիպած էր Կ. Պոլիս գալ 536'ին, որ կայ-
սեր հետ չէր համաձայնած, բայց իւր մահ-
ուամբ գործը յետաձգուած էր: Յուստինիա-
նոս Վիգիլիոսը անոր յաջորդ նշանակած էր, իրեն օժանդակ ըլլալու խոստումով, բայց Հռոմայեցիք չէին ուզած Վիգիլիոսը ճանչ-
նալ, Սիլվերիոսը հայրապետ հռչակած էին, որ նոր արգելք մը եղած էր Յուստինիանոսի գաղափարին գործադրութեան, մինչև որ Սիլվերիոս աքսորուեցաւ և աքսորի մէջ մեռաւ 537'ին, և Վիգիլիոսի իշխանու-
թիւնը ճանչցուեցաւ: Յուստինիանոս Վի-
գիլիոսի օգնութեամբ կրցաւ աւելի յաջո-
ղութիւն գտնել, և 546'ին հրովարտակ ալ հանեց նոր բեղհանուր ժողով մը հաւաքե-
լու, և անով խնդիրին վերջնական ձեւ մը տալու: Բնաւ յիշատակութիւն չենք գտներ, որ Յուստինիանոս Հայոց հայրապետ Ղե-
ւոնդին ալ հրաւէր զրկած ըլլայ ժողովին գալու կամ պատգամաւոր զրկելու, գոցէ Հայաստանի մէկ բաժինին կայսրութեան ձեռաց ներքեւ ըլլալը բաւական սեպեց՝ Հայ եկեղեցւոյ մասնակցութիւնը արդա-
րացնելու: Ամէն առթի մէջ Եռասանցիին եռամիային մէջ ուրիշ պարագայ չենք գտներ յիշելու:

քէն աւելի ստոյգ է և ստոյգ պիտի մնայ, թէ պատճառ եղաւ ազգային սեփական և տեւողական և անկորուստ պահպանութեան: Միւս կողմէն երբեք հնար չէ Հայոց եկեղեցին անջատեալ կամ բաժանեալ, կամ ինչպէս ոմանք կ'ըսեն, հերձեալ անուանել, քանի որ նա երբեք իւր գլխուն զրութիւն մը ստեղծելով չհեռացաւ: Եկեղեցին մի էր և մի կը մնար ընդհանուր միութեամբ երեք ժողովներու հիման վրայ: Հայ եկեղեցին մինչև ցայսօր նոյն զրութիւնը կը պահէ և կը պաշտպանէ: Միւս եկեղեցիներն են, որ նոր ժողովներով՝ զրութիւններ և դաւանութիւններ ստեղծեցին, և նախկին միութեան հիմը այլայլեցին: Յոյն որթատաքաներ մինչև եօթներորդ ժողով յառաջեցին, Լատին կաթողիկոսներ մինչև քսաներորդ ժողով հասան, նորանոր դաւանութիւններ աւելցնելով և բարդելով: Բաժանեալ կ'ըսուի նա՝ որ նոր զրութեամբ նորութիւն կը ստեղծէ, և ոչ նա՝ որ զրութեան պաշտպանութեամբ անփոփոխ կը մնայ: Այս է Հայ եկեղեցւոյ կացութիւնը, և այդ զրութեան կապուած է Բաբգէն հայրապետի անունը:

346. Ժամանակակից դէպքերէն յիշատակութեան արժանի կը սեպենք Գրիգորիսի Աղուանից կաթողիկոսի և ԳՐԻԳՈՐԻՍԻ Լուսաւորչի թոռին նշանաբանը խարքներուն յայտնուիլը, որուն նահատակութիւնը պատմած ենք իւր կարգին (§ 96): Մեր եկեղեցին յատուկ տօնական յիշատակ մը նուիրած է այդ յայտնութեան (ՏՈՆ. 241), և հարկ է որ պարագաներն ալ ծանօթացնենք: Աղուանից ապաշխարող թագաւոր Վաչէ (§285) ետքը, նորէն հալածանք և նեղութիւն պատեցին Աղուանից երկիրը, այնպէս որ Վաչագան ալ՝ Վաչէի որդին, կեղծութեամբ կը պարտաւորուէր (ԿԱՂ. Ա. 132), նման մեր Վահանին, և զերեւոյժ անտէրուջ կը մնար երկիրը, առանց իւր ազգէն և իւր հաւատքէն գլուխ ունենալու (ԿԱՂ. Ա. 131): Երբ Վաղարշի թագաւորութեան սկիզբը (§ 313) կրօնքի ազատութիւն տրուեցաւ, Աղուանք ալ օգտուեցան նոյն օրէնքէն, և Վաչագան, Վաչէի եղբորորդին, քրիստոնէութեան դառնալով, Աղուանից թագաւոր ե-

ղաւ, 485-ին կամ քիչ ետքը, և ամէն կերպով աշխատեցաւ քրիստոնէութիւնը վերանորոգել և պայծառացնել իւր երկրին մէջ, իրեն օգնական ունենալով Շուփհաղիչէ կաթողիկոսը (ԿԻՐ. 98): Վաչագանի մեծ բաղձանքներէն մին եղաւ Աղուանից նախկին առաքելաշաւի հայրապետներուն նշխարքները զանել, և անոնց փառաւորութեամբ քրիստոնէութիւնը զօրացնել: Արդէն Մանգակունիէն խնդրած էր Հայոց լուսաւորիչներուն Գրիգորի և Հռիփսիմի և Գայիանէի մասունքները, և նա ալ յղած էր Դարահոճեցի Մատթէոս երէցի ձեռօք (ԿԱՂ. Ա. 158): Յոսի գիւղացի Յակոբ երէցի մըն ալ տեսիլքով, և տանուտէր Խոճկորիկ նախարարին ձեռքով նոյն գիւղին մէջ յայտնուած էին Յովհաննէս Մկրտիչի հօր Զաքարիայի և Պանդալէոն բոխիկի նշխարքներէ մասունքներ, զորս Գրիգորիս ժամանակին բերած և անդ պահած կ'ըսուէր (ԿԱՂ. Ա. 151): Վաչագան մեծահանդէս թափօրներ և հանդէսներ կազմելով, և այս նշխարքներն ալ մէկտեղ տանելով Ամարաս գնաց, ուր ժամանակին թագուած էր Գրիգորիս հայրապետը (§ 98): Շատ արարողութիւններէ և ազօթքներէ ետքը, նոյնինքն Վաչագանի, և Յովէլ սարկաւազի և Յովէլ երէցի մը տեսիլքներով, Ամարասի մօտ Քարուէժ գիւղի զերեզմաններուն մէջ կը յաջողէին որոշել Գրիգորիսի զերեզմանը, ու սկից անուշահոտ բույրում մը կը հաստատէր սուրբին ոսկրներուն ստուգութիւնը (ԿԱՂ. Ա. 156-179): Միևնոյն ժամանակին տեղի ունեցաւ եղիչէ առաքելոյն ոսկորներուն ալ յայտնուիլը, որոնք պիտի գտնուէին Զերգունի դաշտը գուբի մը մէջ (§ 16): Վաչագան զգուշութեամբ հանել տուաւ այնտեղ գտնուող ոսկրները, բայց չստ էին, և հանելէ քիչ քիչ շէջէ շէջ, և ազօթքի դիմացին սուրբին ոսկրները ճանչնալու համար: Ասոր վրայ ել հաջորդէ Բաբգէն, բոլոր շեղակուտեալ ոսկրները ցրուեց, և միայն փոքրիկ մաս մը մնաց անշարժ, որոնք սուրբին ոսկրները ճանչցուեցան և պատուով զետեղուեցան (ԿԻՐ. 97), իսկ գլուխը Ռուսիան գիւղը տարուեցաւ Ստեփանոս քահանայի ձեռքով (ԿԱՂ. Ա. 96): Գրիգորիսի նշխարաց յայտնութիւնը մերձաւորաբար կը զրուի 489-ին, բայց որոշակի ճշդել գիւրին չէ:

ամեն առթի մէջ Բարգէնի առաջին տարիներուն մէջ պէտք է նշանակել:

347. Ըստ այսմ միեւնոյն Վաչագան թագաւորի և Շուփնադիչէ կաթողիկոսի օգրերուն կ'իյնայ Աղուան-
ՎԱՅԱԳԱՆԻ նից մասնակցութիւնը
ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ Դուինի ժողովին, և անոր
դասնական որոշումներուն, ինչպէս յառաջ բերինք (§ 342): Վաչագան թագաւոր, երբոր բարեպաշտական ձեռնարկներու ոյժ կու տար, ներքին և եկեղեցական բարեկարգութեանց ալ հետամուտ էր, ինչ որ կը հաստատուի Աղուէնի ժողովին գումարումովը և կանոններովը: Ժողովին ներկայ են, Շուփնադիչէ արքեպիսկոպոս Պարտաւի կամ կաթողիկոս Աղուանից, երկու հայկապոսներ Մանասէ Կապադոյ և Յունան Հաչուայ, երեք քրիստոնէականներ Անանիա և Սահակ Եւուտոյ և Շմաւոն Յուայ, և երէցներ, Յովսէփ Կաղանկայտուքի, Մատթէոս Պարտաւի, Թոմա դրան թագաւորին, Պօղոս Գեղաձի, Մատթէոս Դարահոձի, Արիկազ Բեղայ, Ուրբաթ Պրմանուշայ, և Յովէյ, և Պարմիտէ, և Յակոբ: Աշխարհականներէն ներկայ էին Վաչագան թագաւոր, Միրնորիկ հաղարապետ, Բակուր Կաղանկայտուքի և Վարդան Դարգմանի նախարարներ, իսկ Աղուանից տանուտէրներէն, Մարութի, Տիրազդ, Սպարակոս, Ղամա, Ռատան, Արչէս, Ռուրս, Բերմուսան, Ռասկէն, Փիւրոզի, և ուրիշներ: Այդ յիշատա-

կութիւնը յառաջ բերինք Աղուանից եկեղեցւոյն կազմակերպութեան վրայ զաղափար մը ստալու, և աշխարհականաց գործակցութիւնը ցուցնելու համար: Կանոնները 22 հատ են (ԿԱՂ. Ա. 184-189), և կը խօսին եկեղեցականաց հասոյթներու, եկեղեցականաց ամբաստանութեան, եպիսկոպոսաց իրաւունքներու, և պահք ու կիրաւի պահելու վրայ: Նկատուցութեան արժանի կը սեպենք ժ Կանոնը, Այդ շէրշէրդ յիշէին ժ' աբաշէ, և շէրշէր շիշ ժ' աբաշէ, որով ազգակցութեան և խնամութեան արգելեալ տախիճանները շատ նեղ զիծի մէջ կ'ամփոփուին, և ըստ ամենայնի կը համաձայնին այն բացատրութեանց զորս մենք արդէն տուինք Շահապիվանի կանոններուն վրայ (§ 230): Յաջորդ ժԱ կանոնն ալ կ'ըսէ, Յ- որ շիշ խոշ- առանց պոթառանց, և առանց պաշէ շիշ առէ, շայնիշ- խաշ- խոշ- առէ քոշիշ քոշիշ, որով կնաթողութիւնը և ապօրէն կենակցութիւնը արտաքին դատարանի կ'ենթարկուին: Առանց պոթառանց բացատրութիւնը, թէպէտ անորոշ, հարկաւ չկրնար անձնական դատողութենէ կախում ունեցող պատճառանքի վրայ մեկնուիլ, քանի որ ամէն առթի մէջ կրնան այսպիսի պատճառանքներ տեղծուիլ: Հետեւաբար մենք ուղկանոնի մէջ լռելեայն ենթադրուած կը տեսնենք, եկեղեցական տառնի քննութեամբ և որոշմամբ կատարուած ամուսնալուծութեան գրութիւնը:

Տ. ՍԱՄՈՒԵԼ Ա. ԱՐԾԿԵՑԻ

348. Աւելորդ չըլլայ կրկնել, թէ Չգարուն ազգային պատմութիւնը շատ աղքատ կերպով կը ներկայանայ մեր պատմագիր-
ՆԱՍԵՆԹԱՅՆ եի ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ ներուն պակասութեամբը և արտաքիններուն Հայոց մասին լռութեամբը: Սամուէլ ամէնուն կողմէ կը նշանակուի իբր Բարգէնի անմիջական յաջորդ, և Բզնունեաց Արծկէ, այսմ Ալմաւազ, քաղաքէն ըլլալէն աւելի բան մը

զրուցուած չէ իր վրայ: Մենք զիսկով որ Արծկէ կամ Բզնունիք կեպրան էր Աղբիւնոսեանց կամ Մանազկերտացեաց ազգատոհմին, ուսկից էր և Սուրմակ (§ 211), և թէ Դուինի ժողովին մէջ կը յիշուի Բզնունեաց եպիսկոպոս Սամուէլ մը (§ 339), վստահօրէն կը հետեւցնենք թէ Սամուէլ կաթողիկոս միեւնոյնն է, իւր հայրենական գաւառին եպիսկոպոսութիւնը վարող, և Մանազկերտացեաց ազգատոհմին սերունդ, որուն պատ-

կանած են Աղբիանոս, և Շահակ, Զաւէն, Աստուրակէս, Սուրմակ, Մելիտէ ու Մովսէս կաթողիկոսներ: Եկեղեցական տեսակէտէն ոչ մի գործունէութեան առիթ չեկաւ Սամուէլի հանդէպ, և կրցաւ իւր ժամանակը անցնել հանդարտութեամբ, երկրին և եկեղեցւոյն սովորական պէտքերը հոգալով: Իւր ընտրութեան թուականը որոշելու ամէնէն ստոյգ հաշիւ նկատած ենք արդէն Աղբաթանեցիին թուականէն դէպ ետեւ հաշուելով՝ հաստատել 516'ին (§ 331), իսկ տեւողութիւնը ընդհանուր կերպով 10 տարի ըստած է: Թէպէտ կան քանի մը ցուցակներ որոնք 5 տարի կու տան, սակայն 10 տարի նշանակողներ թէ բազմաթիւ են և թէ հնագոյն (ՅՈՎ. 82), և անոնց կը հետեւի ընդհանրապէս ընդունուած ժամանակագրութիւնը: Ըստ այսմ Սամուէլի մահը պէտք կը լինի զնել 526'ին:

349. Քաղաքական կացութեան մասին ալ չատ գրելիք չենք գտներ: Պարսիկ մարդպան ունենալու վրայ, Կաւասթի զրաւ վաստակութիւնը չարդարացաւ, գլխաւորապէս երկրին զինուորական պաշտպանութեան կողմէն, որ պետական շահերու գլխաւորն էր: Բուրդան ինքն ալ, որ իբր ռաշիֆաւ Եւ ռաշի կը ներկայացուի (ՉԱՄ. Բ. 236), չկրցաւ արդիւնք մը ջուշնել. երբ 515'ին Հոնները Կովկասի չղթան անցնելով յարձակեցան Պարսկական գաւառներու վրայ, առանց զօրաւոր դիմադրութիւն դնելու (ԼՊԱ. 496): Բայց երբ հասան հարաւային Հայաստանի լեռնական գաւառները, Խոյթի և Սասունի կողմերը Մժէժ Գնունի տեղացի գունդերու գլուխը անցած, կարող եղաւ ասպատակին դէմ ելնել, և ոչ միայն անոնց յաւաքացումը արգելուլ, այլև կորակոր ետ մղել և երկրին ապահովութիւնը պաշտպանել: Այդ պարագան յորդորեց Կաւասթի նորէն Հայու յանձնելու: Հայոց մարդպանութիւնը: Բուրդան ետ կանչուեցաւ, և Մժէժ Գնունի անոր յաջորդեց, հաւանաբար 517'ին (ՇԱՄ. Բ. 237): Ամէն առթի մէջ Բուրդանի տրուած չորս տարիները (ԿԻՐ. 23) քիչ մը երկարելու պէտք կը զգացուի, Վարդի և Մժէժի միջև եղած միջոցը լրացնելու համար: Սամուէլ բախ-

տաւոր եղաւ Հայ մարդպանի հետ գործ ունենալով, որով եկեղեցական գործերը կը դիւրանային: Սակայն միւս կողմէն ընդհանուր խաղաղութիւնը խանգարեցաւ, երբ 518'ին Յուստինոս Ա յաջորդեց Անաստաս կայսեր, սկսաւ թշնամութիւններ յուզել Պարսից դէմ, ուզելով Կողքիսի և Վրաստանի կողմերը ընդարձակել իւր ազդեցութիւնը: Միջպետքէն ալ պատերազմ բացաւ Պելլասարիոսի հրամանատարութեամբ: Թէպէտ մեծ ճակատամարտեր տեղի ունեցան, բայց Հայաստան ուղղակի պատերազմի ասպարէզ չէր: Ինչ ալ ըլլար, չէր կրնար չզգալ երկու պետութեանց մէջ մղուած հակառակութեանց ճախող հետեւանքները: Հայտուութեան բանակցութիւններ սկսան 515'ին, սակայն անոնց վերջը չկրցաւ տեսնալ Սամուէլ: Բանակցութիւններն ալ ելք չունեցան, Վրասնի 527'ին Յուստինոս վախճանեցաւ և Յուստինիանոս յաջորդեց:

350. Սամուէլի օրով նոր դաւանական խնդիրներ յուզուեցան կայսերութեան սահմաններուն մէջ, և նոյն ՅՈՒԼԻԱՆԵԱՆՔ իսկ միաբնակ դաւանութեա ՍԵԻԲԵՐԵԱՆՔ թեան մէջ բաժանում պատճառեցին: Հակաքողկեղծնիկ դրութեան զօրաւոր պաշտպաններէն մէկն էր Յուլիանոս կաթողիկոս Հալիկառնասի, որ է այժման Պոստուրումը, և Անաստասի օրով ազդեցիկ դիրք կը գրուէր: Սեւերոս Սոգոպոլսեցին ալ, զանազան ողանդներու ծառայելէն ետքը, հակաքողկեղծական գրութեան ջատագով եղաւ: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, և Անաստասի համակրութեան արժանանալով Անտիոքի պատրիարք անուանուեցաւ 512'ին: Երկուքն ալ աչքաւոր դիրք ունենալուն, առաջին աքսորուողներէն եղան, երբ Յուստինիանոս 518'ին Քաղկեդոնի ժողովին պաշտպանութիւնը ձեռք առաւ, և անոր հակառակորդները հարածեց: Երկու աքսորեալներ միանշարժապէս գտնուեցան Աղեքսանդրիա, և թէպէտ կացութեամբ բախտակից և վարդապետութեամբ զաւանակից, իրարմէ զատուեցան Քրիստոսի մարմինին ընտանի վիճակը ճշդելու մէջ: Յուլիանոսի կարծիքով Քրիստոսի մարմինը, որչափ ալ բուն մարդկային մարմին էր, բայց է հաշիւ չէր ենթար-

կուեր ըստ մարմնական կարիքներու և կիրքերու, ինչպէս են քաղց ու ծարաւ, քուն ու յոգնութիւն, քրտինք ու արցունք, այլ այդ ամէնը կը կրէր ի իւրեանց: Սեւերոս ընդհակառակն կը կարծէր թէ Քրիստոս ու մէն մարմնական կարիք ու կիրք կը կրէր ի հօրի, ըստ ամենայնի հուսար ամէն մարդ անհատի, առանց որոյ իսկապէս հօր-սէ-ւ չէր ըլլար: Վիճուած տարբերութիւնը իրեն հիմը կ'ունենար Քրիստոսի մարմինին ապականացու ըլլալուն կամ չըլլալուն վրայ, որովհետեւ ըստ մարմնայ կարիքներ՝ կիրքով մը մարմնայ ապականութեան կը վերածուին, և այս տեսակէտէն ապականացու կամ ապականելի բառը, իբրեւ որոշիչ բառ ընդունուեցաւ, և Յուլիանեանք կոչուեցան Սնապականական, ինչպէս Սեւերեանք՝ Ապականական ըսուեցան: Խնդիրը հետզհետէ ճիշդաւորուեցաւ, և չատեր պղտիկ տարբերութիւններ գնելով իրենց բացատրութեանց մէջ տանէ աւելի դրութեանց և վարդապետութեանց անուններ ստեղծեցին: Խըն-

դիրը ծայրայեղութեան տանողներ, Յուլիանոսի անապականելութիւնը մինչեւ երևութականութեան տարին, ըսելով թէ լոկ առերիւոյթ և ոչ իրական էր Քրիստոսի կրածը: Իսկ Սեւերեանք ապականելութիւնը մինչեւ աստուածաշարժարութեան հասուցին, պնդելով թէ աստուածային բնութիւնն ալ շարժարեւի դարձաւ բնութեանց միաւորութեամբ: Երկու դրութիւններն ալ Ասորոց մէջ ընդարձակ տարածում ունեցան, Յուլիանեանք իբր աւելի մերձաւոր միաբնակ ուղիղ վարդապետութեան, և Սեւերեանք իբր աւելի ընտանի Անտիոքի եկեղեցւոյն: Հետեւաբար երկու դրութեանց վէճերն ալ զօրացան, բայց Սամուէլի օրով անոնց արձագանգը Հայերուն չհասաւ, և խնդիրն ինքն ինքի չեղաւ, ինչ որ ճշմարտուեցաւ աւելի անագան: Ըստ այսմ ոչ միայն Նեստորական և Քաղկեդոնական, այլև Յուլիանեան և Սեւերեան խնդիրներով ալ պարտաւորուեցան զբաղիլ Հայոց հայրապետները:

Տ. ՄՈՒՇԷ Ա. ԱՅԼԱԲԵՐԵՑԻ

351. Սամուէլի յաջորդեց Մուշէ, Կոտայք գաւառի Այլարեք գիւղէն, որ յոմանց Աղբերք ալ գրուած է, իսկ Կոտայք այժմեան ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ Ե, իսկ Կոտայք Երեւանի գաւառն է, որով Մուշէ Դուինի հայրապետանոցին մօտերէն եղած կ'ըլլայ: Նախընթացաբար իւր անունը կրեք յիշուած չէ, պատմագիրներն ալ տեղեկութիւն չեն տար, որով չհնք կրնար ճշդել, թէ ինչ կերպով և ինչ արժանիքով աթոռ բարձրացաւ: Քսանի մօտ պատմագիրներ և ցուցակագիրներ, մէկէն զատ, ամէնքն ալ զարմանալի միաձայնութեամբ 8 տարի կու տան Մուշէի կաթողիկոսութեան, որով Սամուէլի մահուան թուականն եղող 526'էն մինչև 534 պէտք կ'ըլլայ զնկ տնոր պաշտօնավարութեան տեւողութիւնը, թէպէտ մահուան պարագաներն ալ կ'անգիտանանք: Իւր տանի մարդպանը եղած է Մովսէս Գնունին,

իսկ Պարսից թագաւոր Կուստը վախճանած է 531'ին 43 տարի թագաւորելէ ետքը, և իրեն յաջորդած է Խոսրով Ա իւր որդին, Անուշիրուան մականունանուած, այսինքն է Երանելի: Յունաց կայսրութիւնը 527'ին Յուստինոսի մահուանէ ետքը, անցաւ Յուստինիանոսի, որ կայսրներուն կարգին ամէնէն նշանաւորներէն մին եղած է իւր օրէնսդիր և բարեկարգիչ հանճարովի Յուստինիանոսի նպատակներէն մինն ալ եղաւ Քաղկեդոնի ժողովին խնդրոյն վերջ մը տալ, որ իւր գահակալութեան տան, 76 տարիէ հետէ կը յուզուէր, առանց վերջնական լուծման մը յանգելու: Ինքն Յուստինիանոս ալ տակաւին 25 տարիէ աւելի աշխատեցաւ, մինչև որ կրցաւ խնդիրին վերջ տալ ճարտար դարձուածքով մը: Իսկ քաղաքական խաղաղութիւնը վրդովուած էր Յունաց և Պարսից մէջ, ցորչափ կենդանի էր Կուստ, սակայն պատերազմի տապարէզը Միջա-

ալ Մուշէէ ընդունելով ձեռնադրութիւնը:

353. Օրբէլեան երիցակի վրայ խօսելէն առիթ կ'առնէ Գիւտ ճգնաւորին վրայ ալ խօսիլ, և այս մասին գրածներն ալ կ'ուզենք եւ ՔՐԻՍՏՈՍԱՍԷՐ քաղել, թօթափելով շատ մը հրաշապատում պարագաները: Շարիթ իշխան Գողթն գաւառի, հաւանաբար թոռն Շարիթի որ Մեսրոպի առաջին քարոզութեանց օգնած էր (§ 187), և որդի Գիւտի՝ որ նոյնպէս Մեսրոպի օժանդակած էր (§ 207), երկու գաւառի թողած էր, Վասակ և Շապուհ, որ ընտանեկան պատերազմի կ'ելլան ժառանգական խնդրով, և յատկապէս Որդուստ գիւղին ստացուած թեան համար: Վասակ, պատերազմի բորբոքման մէջ Շապուհը կը վիրաւորէ, բայց այնպէս կը յուզուի, որ կ'ուխտէ աշխարհքէ քաշուիլ, և թէ եղբայրը բժշկուի (ՈՐԲ. Ա. 121): Շապուհ կ'առողջանայ, և Վասակ լռելիայն կը փախչի. և Բողք գաւառի լեռներուն մէջ ճգնաւորութեան կը սկսի Գիւտ անունով: Եղած տեղը երեքուկէս տարի մնալէն ետքը, որ մը այն կողմերը ուրախութեան երգեր լսելուն, աւելի ներսերը կ'երթայ, և Երասխի եղերքը Քարավազ կոչուած տեղը, պզտիկ քարանձաւի մը մէջ կը հաստատուի: Տասը տարիներ անցած էին, և Գիւտ-Վասակ խոտաճորակ կ'ապրէր, գազաններու հետ ընտելացած, երբոր յանկարծ այնտեղ կը հասնի իշխանաւոր մէկը, հրաշալի եղջերուի մը հետեւելով: Գիւտ նոյն միջոցին արջի մը

թաթը կը խնամէր: Իշխանաւորը, որ օտար թագաւորի մը որդի է եղեր, հիացած կը մնայ, Գիւտի սրբութենէն կը հրապուրուի, կը մկրտուի Քրիստոսասէր անունով, և զրոյս ալ բերել տալով նոյն տեղը վանք ու եկեղեցի կը շինէ Գիւտի գլխաւորութեամբ, և ինքն ալ անոր կ'աշակերտի: Թագաւորին խնդրակները տեղը կը գտնեն ու բռնութեամբ տանելու կու գան. բայց Գիւտ և Քրիստոսասէր և ընկերներ կանուխէն հեռացած կ'ըլլան, միայն հիւանդ կրօնաւոր մը կը գտնեն կը սպաննեն, և վանքն ու եկեղեցին կը քանդեն: Ասոր վրայ թագաւորը չարաչար կը հիւանդանայ, որդին իրեն լուր կը ղրկէ, որ բժշկուելու համար զինքն ազատ թողու և քանդածը շինել տայ: Ինչ որ կը գործադրուի: Քարավազի վանքը մինչև 500 ճրգնաւորներ կը հաւաքուին, 200 վանքին և 300 քարանձաւներուն մէջ: Վանքը նորէն նորէն փորձանքներու կը հանդիպի, մինչև որ Գիւտ 84 տարեկան եղած և Քրիստոսասէր կը նահատակուին, վանքին վրայ եղած նոր յարձակման մը ատեն: Յրուեալ կրօնաւորները զառնալով Գիւտը կը թաղեն եկեղեցւոյ գոտիքը, և Քրիստոսասէրը եկեղեցւոյ մէջ: Ստեփանոս Օրբէլեան, որ Սիւնիոց արքեպիսկոպոս էր, արժանանաւոր անձերէ քաղելով աւանդած է Գիւտի և Քրիստոսասէրի պատմութիւնը (ՈՐԲ. Ա. 121-130): Այս Գիւտին աշակերտներէն է վերեւ յիշուած երիցակ ճգնաւոր և վիսկոպոսը:

Տ. ՍԱՀԱԿ Բ. ՈՒՂԿԵՑԻ

354. Մուշէի յաջորդած է Սահակ կաթողիկոս, որ առաջին անգամ նախկին կաթողիկոսներէն մէկուն ԿԵԱՆՔՆ անունը ունի, և ըստ ընդ ՈՒ ՄԱՀԸ կալիս աւստրութեան Սահակ Բ անունով որոշուած է: Սակայն անունի թուահամարը տեկնցնելու սովորութիւնը հին չէ: Վերջին փոքրու կաթողիկոսներէն առաջ, ոչ մէկը թուահամարով կոչուած կամ ստորա-

դրած է, և ինչպէս կը յիշենք, առաջին անգամ Յովհաննէս Ը այդ ձևը գործածել սկսած է 1831-ին: Սակայն վերջին պատմագիրներ պէտք զգացած են նոյն ձևը նախորդներու վրայ ալ տարածել, ինչպէս որ մենք ալ կ'ընենք, հոգ ստանալով որ թուահամարէն զատ ծննդավայրէն առնուած կամ իբր մակդիր ընդունուած անունն ալ տեկնցնենք իւրաքանչիւրին, հիներուն տուած անուններուն հետ համեմատութիւնը

պահելու համար: Թող որ թուահամարի մէջ նոր հեղինակներն ալ ըստ ամենայնի համաձայն չեն, նկատելով որ հակաթողերու և աթուակիցներու անունները ոմանք թուահամարի անցուցած են և ոմանք ոչ: Այդ մասին ալ ընդհանուր կերպով ընդունուած հաստատուէն կանոն չկայ. մենք ալ սովորութեամբ նուիրազործուած պարագաներուն կը հետևինք, առանց բժախնդիր կանոնաւորութիւն փնտռելու: Սահակի ծննդավայրն է Հարք գաւառի Ուղկի գիւղը, որուն զիրքը անորոշ մնացած է այժման Պալանք գաւառի մէջ: Հին տառնն ալ շատ նշանաւոր տեղ եղած պիտի չըլլայ, որ ոչ ուրեք կը յիշատակուի, նոյնիսկ Սահակ զանազան տեղեր Ուղկեցի, Յղկեցի, Զակեցի, Զակեցի, Եղկեցի, Եղկականցի և Հարքացի ալ ըսուած է: Սակայն Եղկեցի ըսողներն իսկ Հարք գաւառը կը յիշեն (ԱՍՈ՝ 82), որով խնդիր չկրնար ըլլալ, Բագրեւանդի Եղեգեկի, Կարճկոնի Եղեգի, Սիւնեաց Եղեգի և Հանձիթի Եղեգի հետ չփոխելու: Սահակի կաթողիկոսութեան տեսչութիւնը 5 տարի զրուած է ընդհանրապէս, երկու տեղ միայն 7 ըսուած է, որ և և է թուատուերու փոխանակութեան պիտի վերադրուի, և միայն մէկ ցուցակի 10 տարի տալը ընդհանուր համաձայնութեան դէմ ոյժ չկրնար ունենալ: Ըստ այսմ Սահակի

կաթողիկոսութիւնը 534-ին սկսելով 539-ին վերջացած պիտի ըսուի, հարկաւ բնական մահուամբ, քանի որ ուրիշ պարագայ մը պատմուած չէ: Ամբողջ իւր կաթողիկոսութեան միջոցը կը մնայ Մովսիս մարգարանութեան, Խոսրովի թագաւորութեան և Յուստինիանոսի կայսրութեան ժամանակ, և այդ նշանակալի ժամանակի մէջ ոչ քաղաքական պատերազմ տեղի ունեցած է, և ոչ կրօնական նոր խնդիր մը, որով Սահակ հանդարտ և անակնկալներէ զերծ պաշտօնավարութիւն մը ունեցած է: Կաթողիկոսութեան կարճատեւութիւնը բնական կերպով մտածել կու տայ թէ ծերութեան հասակի մէջ աթու բարձրացած ըլլայ, բայց իբր պատմական ստուգութիւն պնդել հնար չէ: Սահակ չորս-հինգ տարի Կաթողիկոսութեան ընդարձակ գործուած մը կայ Գիրք Թղթոցի մէջ (ԹՂԹ՝ 413-482), զոր ոմանք Սահակ Ուղկեցիին ուղեցին վերադրել, սակայն ոչ Ուղկեցիին ժամանակ այսպիսի գործութեան մը առիթ ընծայող պարագաներ ճշմարտուեցան, և ոչ ալ Ուղկեցին Դժի Բագրեւանդ անունին արժանաւոր անձնաւորութիւն մը եղած է, և մենք ալ համամիտ ենք նոյն զրուածը Սահակ Գ Զորոփորեցիին ժամանակին պատշաճեցնել (ՅԱՐ՝ 290):

Տ. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ Ա. ՏԻՐԱՌԻՉՑԻ

355. Քրիստափոր, որ Սահակ Ուղկեցիի յաջորդեց, Բագրեւանդ գաւառի Տիրապի գիւղէն էր (ՅՈՎ՝ 83), և իբր արժանաւոր ուք կոչուեցաւ. կաթողիկոսութեան: Ոչ միայն Պատմաբանին Զորոփորեցի յաջորդեցաւ. ինչպէս խօսքը, նշանակալից իմաստ մը ունի, այլև Ասողիկ Գեղեցիկ կոչմամբ զայն կը պատուէ (ԱՍՈ՝ 82): Տիրապիցին՝ Քրիստափոր Առաջին մակագրեցինք, ինչպէս որ արդէն բացատրուած ենք Քրիստափոր Արծրունիին անդոյ և մտացածին անձ մը եղած ըլլալը

ցուցնելով (§ 292), և այս ևս քանակաւ կը ճշմարտուի այն յիշատակներով, որք տարական աղբիւրներէ քաղուած են և նշանաւոր գործունէութիւն մը կը վերադրեն Տիրապիցիին, և կ'արդարացնեն Թովմայէ յիշուած Քրիստափորին տրուած գնահատմանը: Միւս կողմէն կը ճշգրտուին Թովմայի պատմած յարաբերութիւնները Ասորիներուն հետ, միայն Պարոզի տեղ Խոսրովի անունը դնելու է, իբր ժամանակին իշխող արքայից արքայ (ԱՐՄ՝ 88), ինչ որ զժողովին ուղղութիւն մը չէ, նկատի ունենալով մեր պատմիչները

րուն սովորական դարձած՝ անուաններու և թուականներու անճշդութիւնները: Ճիշդ խօսելով, Թովմաս ալ նոր կաթողիկոս մը ստեղծած չէ, որովհետեւ ոչ անոր ժամանակը ցուցած է, ոչ յաջորդութիւնը ճշդած, և ոչ ալ Արծրունի ըլլալը յիշած է, այլ միայն Պերոզի անունն է, որ Չամչեանի իբր հիմնաքար ծառայած է անգոյ կաթողիկոս մը ստեղծելու (ՉԱՄ.Բ. 182), և անկէ ետքը եկողներ՝ առանց հետազոտութեան միամիտ հետեւողութեամբ ընդունած են անոր ենթադրութիւնը: Քրիստափորի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը պատմագիրներու և գաւազանագիրներու ստուար մեծամասնութեամբ 6 տարի նշանակուած է, ինչ որ մենք ալ կը պահենք, ընդհանրապէս ընդունուած ժամանակագրութեան համեմատ, կարեւորութիւն չստալով քանի մը հեղինակներու կողմէ նշանակուած 5 տարի տեւողութեան: Համաձայն այդ դրութեան Քրիստափորի տարիները պէտք է պատշաճեցուն 539'է 545 տարիներուն: Ամբողջ միջոցը կը բովանդակուի Խոսրովի թագաւորութեան, Յուստինիանոսի կայսերութեան, և Մծէփի մարզպանութեան միջոցին: Ինչպէս ընտրութեան մանրամասնութիւնները կը պակսին, նոյնպէս պաշտօնին վերջաւորութեան կերպն ալ որոշուած չէ, և լուծութեան հանդէպ բնական մահուան ենթադրութիւնն է, որ իբր ստոյգ կը ներկայանայ: Բարգէնի յաջորդներուն իրարու վրայ կարճատեւ պաշտօնավարութիւններն ալ հաւանական կը ցուցնեն, թէ բազմամասն և ալեւոր անձնաւորութիւններ կը նախագասուէին հայրապետական ընտրութեանց մէջ: Իսկ ընտրութեանց ինչ կերպով կատարուիլը զաղանիք մը կը մնայ պատմութեան առաջ, թէպէտ հայրապետներուն յաջորդութեան խնդիրի տեղի չտալը, ընկալեալ ձեռք մը զայութիւնը կը հաւաստէ:

356. Քրիստափորի գործունէութեան վրայ ազգային աղբիւրներ բնաւ անզեկութիւն չեն տուած, և այն ՊԱՐՍԱՍՏԱՆԻ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅԷ համառօտ ակնարկն ալ զոր Թովմաս տուած էր, զմրախառնար իրմէ խըլուած էր երեւոյթանալ անձի մը վերագրուելով: Սակայն նոր հետազոտութիւններ նշա-

նաւոր դեր մը կ'ընծայեն Քրիստափորի, թէ նեպոտականութեան դէմ ուղղափառութիւնը պաշտպանելուն, և թէ Հայոց եկեղեցոյն գերակայ դիրքը ամրապնդելուն մէջ: Խոսրով թագաւոր որ գահ բարձրացած տուն 531'ին, Յունաց հետ խաղաղութիւն էր հաստատած, լաւ աչքով չտեսաւ Յուստինիանոսի Պարսիկներէն անկասկած մնալով, հետզհետէ զօրանալը, և 539'ին պատերազմ բացաւ Յունաց դէմ: Խաղաղութիւնը խղկլու առիթ ընծայեցին յունական բաժինին Հայերը, որք կայսերական կառավարիչներուն խստութեանց չդիմանալով, ոտք էին ելած և Պարսից թագաւորին օգնութեան դիմած(ԱՍԼ. 259): Խոսրով իր արշաւանքները մինչև Նդեսիա և Անաիոք անաթոլիոյ, և քրիստոնէայ գաղթականներ ալ փոխադրեց իւր սահմանները (ՅԱՐ. 129), և կամովին փոխադրուողներ ալ եղան: Ասոնց մէջ շատ էին եփեսոսական ուղիղ դասնութեան հետեւողները, որոնք Նեպոտականներէ կը զարչէին և Քաղկեդոնականներէ կը զգուշանային: Միւս կողմէն ուրիշ պատճառներ ալ դիրքնք կ'արգելէին յունական յարաբերութիւններ մշակել: Ոչ միայն Խոսրով արգելք էր Յունաց հետ յարաբերութիւնները (ՅԱՐ. 129), այլև դաւանական տարբերութիւններ զօրացած էին անոնց մէջ: Յուստինիանոս կայսր, Քաղկեդոնի ժողովէն ծագում առած դաւանական վէճերը վերջացնելու ջանք կ'ընէր, և մէկ կողմէն Քաղկեդոնի անունը պաշտպանելով և միւս կողմէն Նիքիոսի վարդապետութիւնը ամրապնդելով կը կարծէր երկու կողմերը իրարու մօտեցնել և համաձայնութիւն խոյանել: Հրովարտակ մըն ալ հանեց 533'ին արգելելով Քաղկեդոնի ժողովը մերժել, թայց միանգամայն անոր վարդապետութիւնը քաջաչելով Նիքիոսին նմանցնելու կ'աշխատէր: Արդէն Սեւերոս Անաիոքի աթոռէն և Յուստինոս Հաղիկաւանցի եպիսկոպոսութենէն մերժուած էին, Ջենոնի և Անաստասի հրովարտակներն ալ հերքուեցան, նոյնպէս նաեւ անոնց գործակից Ակակիոս պատրիարքը, բայց Յուստինիանոս կ'ուզէր որ մերժուին և հերքուին նաեւ Թէոդորոսի և Թէոդորոսի և Իրասի գրուածները, իբրեւ Նեպոտականութիւն պարունակող, ինչպիսի ալ

ստացիանները Քաղկեդոնի ժողովէն մերժուած չէին: Թէպէտ Սեւերոս մերժեցաւ և 543 թին մեռաւ, բայց Սեւերեանց կողմը ամուր պաշտպանութիւն զտած էր Յակոբ Մանծաղոսի կամ Բարսաղէոսի գործունէութեամբ, որ Անտիոքի պատրիարք հռչակուեցաւ, և Ասորեաց երկիրները չըջեցաւ, Հայաստան ալ մտաւ, որ Սեւերեան ապականականութիւնը տարածէ: Իսկ միւս կողմէն Յուլիանեան Անապականականք Աղիքսանդրիոյ աթոռին տիրացան Գայիանոսի ընտրութեամբ: Այդպիսի շփոթութեանց և անհամաձայնութեանց ժամանակն է, որ Պարսկաստանի քրիստոնեաները անորոշ և անգլուխ վիճակի մէջ, նորէն Հայերուն կը դիմեն, ինչպէս Բարսէղի օրով բրած էին (§ 341):

357. Եթէ Թովմայի պատմութեան հե-

տեղիք, Քրիստափոր Նախ Նամակով զգուշացուց Ասորեստանի և Խուժաստանի քրիստոնեաները, զի իսկուհի Եւֆրատէսը, ինչ որ գրեց

Եւսէ, Իերջանի և Խաղտեաց եպիսկոպոսներէ, որ է ըսել յունական բաժնի Հայերուն: Թովմաս Բարծուս, որ 535 թին Մըծքի միջոցով բարձրացած էր և Նեստորականութեան մեծ ֆատագոն էր, Քրիստափորի Նամակները ձեռք ձգելով, զայն Պարսից թագաւորին առջև ամբաստանեց, իբրեւ յորդորող զՍեւերեան իւրեք հազար զինուորով, բայց կ'երեւի թէ չյաջողեցաւ, որովհետեւ պատմիչն ալ հետեւանք մը չիչեր (ԱՐԾ. 88): Այդ պարագան, ինչպէս Նաե Բարծուսայի համած հալածանքը, որ ուղղափառներուն վանքերը աւերելով և եկեղեցականները կոտորելով, զանոնք իր կողմը բռնադատել կ'աշխատէր (ՍԼԷ. Ա. 227), ինչպէս ասորական ուղբիւրներն ալ կը հաստատեն (ՅԱՐ. 127), Քրիստափորը յորդորեցին, գրութիւններով չգոհանալ, այլ անձամբ երթալ Պարսկաստան, արքունիքի առջև իսկութիւնը պարզել, ուղղափառութեան համար պետական պաշտպանութիւնը ապահովել, և ձեռնադրութիւններով և չինութիւններով ուղղափառ քրիստոնեաները յանձանձել և մխիթարել: Քրիստափորէ ձեռնադրութիւն ընդունողներու մէջ յանուանէ կը յիշուին Մար-Մաթայի մետրապոլիտ Գարմայ

(ՅԱՐ. 123), և Բեթ-Արարի եպիսկոպոս Ախուղեմէ (ՅԱՐ. 124), սակայն հարկաւ այսչափով չվերջացաւ, որովհետեւ ըսուած է, որ ամբողջ այն կողմերը Շիգարի եպիսկոպոս Կարիսէն զատ բնաւ վիճակաւոր եպիսկոպոս մնացած չէր (ՅԱՐ. 122), և անգամ մը որ Քրիստափոր գործին ձեռնարկած էր, զայն լրացնելէ առաջ ետ չէր դառնար: Հայոց կաթողիկոսը Միջագետք և Ասորեստան և Պարսկաստան պատած ատենը, այն տեղեր զանուող Հայերուն վրայ ալ հարկաւ պիտի տարածէր իւր հոգածութիւնը, քանի որ յայտնի է, թէ Հայ գործիչներ պակաս չէին այն կողմեր ուղղափառութեան պաշտպանութեան համար, մինչև իսկ մարտիրոսական վկայութիւն յանձն տունելով, ինչպէս են Հայազգի Սարգիս մը և Հայաստանցի մեծ Թովմաս, որ յանուանէ յիշատակուած են (ՅԱՐ. 134): Իժմախտարար ընդարձակ և մանրամասն տեղեկութիւններ մեզ կը պակսին Քրիստափորի կաթողիկոսութեան այդ պանծալի շրջանին վրայ, որով չենք կրնար ճշդել թէ որչափ ատեն և որ կողմեր տարածեց Նա իւր հովուական և առաքելական այցելութիւնը. որ այնչափ գեղեցիկ յիշատակ մը թողած է Ասորիներուն մէջ, որ մինչև ժիւղար Մագիստոսի օրով ալ կը յիշուէր (ՄԱԳ. 163), և որ առիթ ընծայած է Ասորիներուն զինքն ծագմամբ Ասորի կարծել (ՅԱՐ. 122), թէպէտ նորա Հայ ծագումը գտնուին և գիւղին անուններով աներկբայաբար հաստատուած է: Ներուի մեզ աւելցնել. թէ իւր բնիկ ստամաններէն զուրս ալ այդչափ աշխատութեան յանձնառու կաթողիկոս մը, հարկաւ շատ աւելին ըրած է իւր հօտին համար, ուղղափառ վարդապետութիւնը պաշտպանած, եկեղեցական դասակարգերու վրայ հակած, եկեղեցւոյ պայծառութեան աշխատած, և ժողովուրդին վրայ հայրական և հովուական հոգածութիւն տարածած: Այլ, աւել, որ պատմական աղբիւրներուն պակասութիւնը, կը պարտաւորէ մեզ պատճառաբանել մակարիւրութիւններով գոհանալ, և իբրեւ կնիք կրկնել իրեն տրուած ֆիլեոֆոյ պատուանունը (ԱՍՈ. 82), և զանաք իւրեքիւրեք գովեստը (ԱՐԾ. 88):

Տ. ՂԵՒՈՆԴ Ա. ԵՌԱՍՏԵՑԻ

358. Ղեւոնդ կաթողիկոսի ծննդավայրը սովորութիւն է Նուաստ գրել, համաձայն Պատմաբանին (ՅԱՎ. 83), ժԱՄԱՆԱԿՆ թէպէտեւ աւելի յաճախ ՈՒ ԳՈՐԾԵՐԸ Առեստ է գրուած, և Առ-
մերսնի, այժմ Բերկրի, գաւառի մէջ նշանակուած է (ԱՍՈ. 83): Առեստն ալ միշտ Փոքր յաւելուածով յիշուած է, որ Մեծ Առեստի մը գոյութիւնը կ'ենթադրէ, և պատմութեանց մէջ ալ յիշուած է Առեստ աւանը, առաջին ծովան Քաշ-
նաւեց, ի յիշատակն արտաւել, ի վերայ գեղա-
կն (ԲՁՆ. 19), որ իրաւունք կու տայ նոյնա-
ցնել զայն այժմեան Մարմէտի հետ, առ հա-
ման Քեթու, որ է յիշատակն, այնքան որոշու-
ած է յիշ (ՏԵՂ. 52): Փոքր Նրաստը կամ Փոքր Առեստը հարկաւ երկրորդ և աւելի մանր գիւղ մըն էր Մեծին մօտերը, և իբր անոր մի նոր թաղը: Ղեւոնդի պաշտօնա-
վարութեան տարիները պատմագիրներու և գաւազանագիրներու մեծամասնութեան կող-
մէն 3 են գրուած, և մէկ քանիէն միայն 2, և այդ ընդհանուր համաձայնութեան հանգէպ Ասողիկի մէջ կարգացուած 21 տա-
րիները (ԱՍՈ. 83), պարզապէս գրչագիրի սխալանաց պէտք է վերագրել: Պատմու-
թիւնն ալ անուշէ զատ եղելութիւն մը կամ յիշատակ մը չունի ոչ Ղեւոնդին գոր-
ծունէութեան և ոչ Ղեւոնդի ժամա-
նակին վրայ, ինչ որ կարճատեւ պաշտօնա-
վարութիւնը հաստատելու կը ծնուայէ: Նորե-
րէն մէկուն 523'է 546, այսինքն 23 տարի տալը (ՍԱՄ. 277), պարզապէս կամայական ենթադրութիւն մըն է Մանդակունիի և Աղ-
բաթանեցիի մէջտեղի միջոցը լեցնելու հա-
մար: Իսկ մենք այս դարմանին պէտք չու-
նինք, վաճառի արդէն Բաբգէնի տարիներուն վրայ լրացուցինք այդ հաշիւը, և այն ոչ կամայական ենթադրութեամբ, այլ առձեռն վաւերագրներու ուսումնասիրու-
թեամբ (§ 331): Համաձայն այդ դիտողու-
թեանց երեք տարի կու տանք մենք ալ Ն-

ուասեցիին կաթողիկոսութեան, 545'էն 548, բայց ոչ մի պատմական տեղեկութիւն չենք կրնար տալ այդ միջոցին համար: Իշ-
խանաւորները միեւնոյններն են, զորս նա-
խորդներուն վրայ յիշեցինք, այսինքն են խորով թագաւոր, Յուստինիանոս կայսր և Մծէժ մարզպան: խորով պատերազմներէ յոգնած, պահ մը հանգարտութեան տարի-
ներ կ'անցնէր, Յուստինիանոս կը շարունա-
կէր քաղկեդոնեան խնդիրը վերջացնելու համար: Հռոմի և Կոստանդնուպոլսոյ աթոռ-
ները համերաշխութեան բերել, և Թէոդորոսի ու Թէոդորեանոսի ու Իբասի երեք գլուխ-
ները դատապարտել տալու ծրագիրին վրայ պնդել: Հռոմի Ագաթանոս հայրապետը ստիպած էր Կ. Պոլիս գալ 536'ին, որ կայ-
սեր հետ չէր համաձայնած, բայց իւր մահ-
ուամբ գործը յետաձգուած էր: Յուստինիա-
նոս Վիգիլիոսը անոր յաջորդ նշանակած էր, իրեն օժանդակ ըլլալու խոստումով, բայց Հռոմայեցիք չէին ուզած Վիգիլիոսը ճանչ-
նալ, Սիլվերիոսը հայրապետ հռչակած էին, որ նոր արգելք մը եղած էր Յուստինիանոսի գաղափարին գործադրութեան, մինչև որ Սիլվերիոս աքսորուեցաւ և աքսորի մէջ մեռաւ 537'ին, և Վիգիլիոսի իշխանու-
թիւնը ճանչցուեցաւ: Յուստինիանոս Վի-
գիլիոսի օգնութեամբ կրցաւ աւելի յաջո-
ղութիւն գտնել, և 546'ին հրովարտակ ալ հանեց նոր ընդհանուր ժողով մը հաւաքե-
լու, և անով խնդիրին վերջնական ձեւ մը տալու: Բնաւ յիշատակութիւն չենք գտներ, որ Յուստինիանոս Հայոց հայրապետ Ղե-
ւոնդին ալ հրաւէր զրկած ըլլայ ժողովին գալու կամ պատգամաւոր զրկելու, գուցէ Հայաստանի մէկ բաժինին կայսրութեան ձեռաց ներքեւ ըլլալը բաւական անպիտ-
Հայ եկեղեցւոյ մասնակցութիւնը արդա-
րացնելու: Ամէն առթի մէջ Նուասեցիին եռամսային մէջ ուրիշ պարագայ չենք գտներ յիշելու:

Տ. ՆԵՐՍԷՍ Բ. ԲԱԳՐԵԻԱՆԴԱՑԻ

359. Պատմութիւնը քիչ մը ճոխութիւն կը սկսի ստանալ Ներսէսի օրով, և ինչ ինչ գրուածներ լոյս ՆԱԽԸՆԹԱՑՆ կ'ընծայեն ժամանակին ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ եղելութեանց վրայ: Ներսէսի ծննդավայրն է Բագրեւանդ, այժմ Ալաշկերտ գաւառի Աշտարակք գիւղը (ՅՈՎ. 83), որով ոմանք Աշտարակեցի անունով ալ մականուանած են զինքը, այլ մինք զայն չենք գործածեր, որովհետեւ Աշտարակեցի մակղիր անունը վերջերս սեփականուեցաւ Ներսէս և կաթողիկոսին, և օգտակար է անուններու չփոխութենէ զգուշանալ: Ներսէսի կաթողիկոսութեան տարիները 9 նշանակուած են ամէն պատմագիրներէ և գաւազանագիրներէ, այնպիսի ստուար մեծամասնութեամբ, որ մէկու մը 20 և ուրիշ մէկու մը 5 տարի տալը, բացարձակապէս զրոյագիրներու սխալանք պէտք է ճանչցուին: Համաձայն այդ հաշուոյն, Ներսէսի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը պէտք է զնել 548'է 557 տարիներու մէջ: Բոլոր միջոցին կը շարունակեն խոսքովի թագաւորութիւնը և Յուստինիանոսի կայսրութիւնը, միայն Մժէժ Գնունի մարզպանը կը վախճանի 548'ին, Ներսէսի ընտրութենէն քիչ առաջ կամ քիչ ետքը, 30 տարի (ԱՍՈ. 83), և թերեւս ալ աւելի (ՍԱՄ. 74), պաշտօն վարելէ ետքը, որուն շնորհիւ եկեղեցին հանդարտ կացութիւն մը վայելեց, և երկիրն ալ հնարաւորութեան չափին մէջ բարօրութիւն տեսաւ: Որչափ ալ արատքին պատերազմներ և ներքին դժուարութիւններ պակաս չեղան, Մժէժ գիտցաւ խոհական քաղաքականութեամբ վատ հետեւանքներու սաստկութիւնը արգելել, և Կաւատի ու խոսքովի վատահոթութիւնը գրաւելով, կասկածոտ իշխանութեան դժնդակ ընթացքը չափաւորել: Ներսէս իւր կաթողիկոսութեան սկիզբէն չգտաւ իւր նախորդներուն վայելած հովանաւորութիւնը, և իրեն զիմաց սկսաւ տեսնել Պարսիկ մարզպաններ, մէկ կողմէն կրակապաշտ

մոլեւանդութեամբ լեցուն, և միւս կողմէն ամէն կերպով անձնական օգտին հետամուտ: Առաջին եկող Պարսիկը եղաւ Դինշապուհ Նիխորական, որ անմիջապէս ձեռնարկեց Դուինի մէջ պաշտօնապէս պահուած կրակատունէն զատ, ուրիշներ ալ հաստատել գլխաւոր տեղերը, որոնց մէջ առանձինն յիշուած է Ռշտունեաց Ոստանը: Միանգամայն կը ջանայ Հայերուն մէջ ալ տարածել կրակապաշտութիւնը, ըստ պարագայից գործածելով հրապուրն ու ողորանքը, բռնադատութիւնն ու սպառնալիքը, մինչև իսկ կը յիշուի թէ Բագրեւանդի այս պատճառով (ԱՍՈ. 85): Դինշապուհի այդ ընթացքը հակառակ էր այն պայմաններուն որ կանուխ, Վաղարշ թագաւորի և Վահան Մամիկոնեանի միջեւ հաստատուած էին (§ 314), և Ներսէս կաթողիկոս պատշաճ կերպով զայն զգացուց խոսքով թագաւորին, որ նորանոր յուզումներու առջեւն առնելու համար, հաւանեցաւ Դինշապուհը ետ կոչել, 4 տարի մարզպանութենէ ետքը, և 552'ին անոր տեղ եկաւ Վշնաս Վահրամ պարսիկ նախարարը, լուազոյն արամադրութիւններով անձ մը, յատկապէս հրահանգ ունենալով Հայերու քրիստոնէութիւնը յարգել, կրօնափոխութեան չափակել, և կրօնափոխ եղածներուն քրիստոնէութեան վերադառնալին չարգելել: Սակայն այդ ազատութիւնը Հայերուն համար էր միայն, իսկ բուն կրակապաշտ Պարսիկներուն քրիստոնէութեան դառնալը արգելուած կը մնար մոգական օրէնքով:

360. Հայոց և Ասորոց յարաբերութիւնները յիշեցինք Բարզէնի և Քրիստափորի օրով, և պէտք չէ ԱՍՈՐԻՆԵՐՈՒ կարծել թէ անկէ ետքը ԴԻՍՈՒՍԸ այդ յարաբերութիւնները իզուած ըլլան: Մեզի ալ հաւանական կ'երևի ընդունել, թէ Քրիստափորէ ձեռնադրուած Մար-Մաթայի մետրապոլիտ Գարմայի (§357) յաջորդները, Մարի, Իշողեկա, Մար-Սահա, Սիմոն և Քրիս-

տափոր, ոչ թէ իրարմէ ձեռնադրուելով շարունակեցին, ինչպէս ասորի պատմիչը կը կարծէ (ՅԱՐ. 128), այլ Հայոց կաթողիկոսներէն ընդունեցան շարունակաբար իրենց ձեռնադրութիւնը (ՅԱՐ. 131): Բայց այդ միջոցին ընդարձակ պառակտում մը տեղի ունեցած էր Ասորւոց մէջ, սպականութեան և անապականութեան խնդիրին և Սեւերեանց կամ Յակոբիկեանց տարածուելուն և զօրանալուն պատճառով (§ 350): Սակայն նշանաւոր խումբ մը կար մնացած Հայաստանի դրացի Ասորական Միջագետքին մէջ, որ Աղձնեաց նահանգին և Սասունի լեռանց կողմերն ալ սփռուած էր, որ Սեւերեան վարդապետութենէ կը խորշէր, և կատարելապէս յարած էր Հայոց եկեղեցւոյն, և զայն իբր իրեն գլուխ և առաջնորդ կ'ընդունէր: Այս խումբին գլխաւորներն են Սամուէլ քորեպիսկոպոս, Դանիէլ Սարերայ, Գարրիէլ Ովփեսի, Եղիա Սուսինայի, Շապուհ Գնիսթոյի, Յազգէն Գումայի, Դանիէլ Բղնայի, Բղեշի Սաղիմայի, Մեղքի Յովզամնայի, և Դաւիթ Սոքփոնէի երէցներ (ԹՂԹ. 52): Յիշեալ տեղերը թէպէտ քիչ ծանօթ և անուններն ալ աղուաղուած, այլ ընդհանրապէս Ասորական Միջագետքի և Նիքիեքոսի սահմանակցութեան մէջ կը գտնուին (ՅԱՐ. 93): Սամուէլ և Դանիէլ անուններ Բարգէնի թուղթերուն մէջ ալ յիշուած են, բայց 506-է տաղին, 45 տարիներու հեռաւորութեամբ դժուար է պնդել թէ նոյն անձերն ըլլան: Վերոյիշեալներուն հետ եղող երէցներ, սարկաւազներ, վանքի միաբաններ և ժողովրդականներ, կ'որոշեն իրենց համար յատուկ եպիսկոպոս մը ունենալ, և կ'ընտրեն Սարերայ վանքէն Արդիշոյ կամ Արդիսոյ, որ է Նիքի-Նէսու. (ժառայ Յիսուսի) անուն երէցը, և հանդիսաւոր պատգամաւորութեամբ կը յղեն Ներսէս կաթողիկոսին ձեռնադրուելու համար: Պատգամաւորութեան անդամներն են Ահարոն Մարհարայի, Դաւիթ Խափայի, Յակոբ Սարերայի, Նոյ Կենայի, Դաւիթ Փարթնայի, Եղիա Սարերայի, Յովսէփ Սարերայի և Սերգիս Մարտի երէցներ, որոնց հետ են նաև Բրիսիսոյ միայնակեաց, Դաւիթ Բղնայի սարկաւազ և Սէթ Տամոքայի միաբան: Ընծայութեան գիրին հասցէն գրուած է առ Ներ-

սէս Իմեղիւս Հայոց Մեծաց, և Մերշապուհ Եպիսկոպոս Տարնոյ, յաւելուածով այլ-միաբանաց և իշխանաց աշխարհիք, և փառաւոր տիտղոսներով, լաւաց, ճշմարիտ, և աստուծոյն հովանաց արդարաց և հարանց հոգեւորաց, որ է և լաւ աշխարհի և զինք հասարայ, Կարդիշ արդարաւնեան և աշխարհ աստեղաց, ընկեր արքայ և քորեպիսկոպոս, Կարդիշ Գրիգորի և Կարդիշ Իսաի (ԹՂԹ. 52): Որչափ ալ արեւելեան ճառարանութեան տեղի տանք, սակայն Հայոց եկեղեցւոյն վրայ ունեցած մեծ զաւաթաւորներն միշտ յայտնի կ'ըլլայ: Ընծայականին մէջ ընդարձակ հաւատոյ դաւանութիւն մը գրուած է, որ ընդհանուր գիծերու մէջ նման է սովորական հանգանակներու, այլ նկատելի է, որ նշուած հերետիկոսներու հետ կը յիշեն եւս շփոթեալ Քաղիքոնի, և զորմաշ Լիւնի, և շիւթիս և շիւթիս և զիւր իւրեանց ապականութեան: Կը դաւանին եւս, որ Քրիստոս իւրեցաւ և զաւան զաւան, որդի և իմացաւ, օրոքաւ և զիւր զիւր, և ապականութեան քննութեան քննութեան քննութեան (ԹՂԹ. 53), ինչ որ պարզապէս կը ցուցնէ թէ Սեւերեաններէ զատուած խումբ մըն են, աւելի Յուսիսներու մօտ, բայց երեւութականներ չեն: Միանգամայն կը յայտնեն թէ յաշխարհի հեղինակաց կը գտնուին և իրենց հաւատքին համար կը հալածուին, և կը խնդրեն որ իրենց դաւանութիւնը Հայ եկեղեցիէ հաստատուի, որպէս զի անոր հեղինակութեամբ ինքզինքնին պաշտպանեն և հակառակորդները լռեցնեն:

361. Յայտնի չէ թէ Ներսէս այս առթիւ ժողով մը գումարեց արդեօք, որովհետեւ պատասխանը գրուած է միայն յոնտն կաթողիկոսին և Մերշապուհ եպիսկոպոսին (ԹՂԹ.

55): Բայց, կ'ըսէ, թէ ձեռնադրութիւնը կատարած է Կարդիշ Եպիսկոպոս (ԹՂԹ. 58), որ գոնէ մասնակի եպիսկոպոսական գումարում մը կ'ենթադրէ: Ասորւոց առում դաւանութիւնը աւելի ալ ընդարձակելով կը կրկնէ Ներսէս, և կը յայտարարէ թէ ճշմարիտ էր Կարդիշ հաւատով, և կը հրամայէ հասարակութեան ընդհանուր հաւատով և նեղութիւն ալ յոնքն առնելով ուղղափառութիւնը պաշտպանելու համար

(ԹՂԹ. 57)։ Ասորիները խնդրած էին որ Եղեջե Յեռնաբաբեան Յեր զոր Կոյտ, Կրդեա Կանա + Եղեջեյեան + (ԹՂԹ. 54), որ Լ Ըսել անուղական կոտնոն մը. և թէպէտ Ներսէս այդ մասին կարգադրութիւն մը չյիշեր, բայց արդեամբ կը սեանենք որ Հայոց հայրապետութիւնը ընդունած է Ասորիներուն կախկոպոսին չարունակ ձեռնադրութիւն տալու պայմանը, որովհետեւ զայն իբր իւր աթոռին և պիսկոպոսներէն մին կ'ընդունի և Հայ և պիսկոպոսութեան դասակարգին մէջ կ'անցնէ։ Հարկաւ այդ իրաւամբ է որ Աքթեայ Ասորեայ Կղաթեայ Եղեջեյեայ Դրենայ ժողովին ներկայ գտնուած է (ԹՂԹ. 73), միշտ ալ հայրապետական աթոռին ընթերցակայ և հաստատուն խորհրդական երեսուն կախկոպոսներէն մին եղած է, Քանեւ լըբա Ասորեայ (ՈՒԽ. Ա. 100)։ Ըսել է, թէ երբ Ասորեայ մեծամասնութիւնը Սեւերեան կամ Յակոբիկեան վարդապետութեան հետեւեցաւ, և պատրիարքութիւնն ալ գրաւեց, անոնց հետ համամիտ չեղող Ասորիներ, աւանձինն հաստատութիւն մը եղան, և Հայոց հայրապետին հովանաւորութեան ներքեւ աւանձինն վիճակ մը կազմեցին, Հայ կախկոպոսի իրաւունքներն ալ վայելելով։ Ասանք ինչ հարկաւ Գրիգորեան կամ Գրիգորիկ կոչուած Ասորիները, Հայոց Լուսաւորիչին անունը վրանին աւանելով (ՅԱՐ. 118)։ Ասորեայ ընծայականին և Ներսէսի պատասխանին մէջ թուական յիշատակուած չէ, այլ պարագայից ուսումնասիրութեամբ կը տեսնուի, որ Աքթեայի ձեռնադրութիւնը 549'էն անդին յետաձգելու չէ։ Կիրակոս անուններու չփոթութեան մէջ ինկած կ'երեւի, Աքթեայի ձեռնադրութիւնը Ներսէս Գ Իշխանեցիին վերագրելով (ԿՒՐ. 34), քանի որ տեղէ մըն ալ նշան չունինք անուններու զուգադիպութեամբ մեկնելու։

362, Աբգրիչոյ ձեռնադրու թեամբ փա-
ռաւորութեան, և Հայոց հայրապետին թուղ-
թով զօրացած և Հայ իշ-
ափհեոսի խաններու հովանաւ որո-
ւմ թեամբ պաշտպանուած,
դարձած է իւր վիճակը,
որուն աթոռանիստ քաղաքը ճշգրտած չէ,
բաց հաւանական է նփրկելու կամ Մայրեր-
կառ կամ Մայրաֆարկին, այժմեան Մուֆտի-

զին քաղաքը կարծել: Հայերուն զառանան-
կից Ասորիներ նոր զօրութիւն և արիտու-
թիւն ստացան, իրենց հակառակորդներուն
գէմ, և օրինական դիրքի մը տէր ելում
գտան ինքզինքնին, մինչ առաջ երկու կող-
մէն, Նիստորականներէն և Յակորբիկեաններէն
հարածուելով, դժուարին կացութեան մասա-
նում էին: Արդիւոյ կը վկայէ թէ հակա-
ռակորդներն ու, կրթոր տեսան որ Հայ և-
կեղեցին իրենց պաշտպանն է, ուս-
նոցա դառնաւ և երկու, որովհետեւ մտածե-
ցին թէ Հայոց եկեղեցին Պարսից տէրու-
թեան պաշտպանութիւնը կը վայելէ, և
եթէ Հայոց հաստատածին դէմ ելան, Հայ-
աբայց արայէ ցոցանէ, և իւր շէշ-շէշ ու-
սանքիս հաւանքանէ: Ասոր վրայ Նիստորու-
կաններ բոլորովին ձեռնթափ եղած են, բայց
Յակորբիկեանք, իրենք ալ միարեակներ
մտածած են Հայաստան պատգամաւորու-
թիւն յղել և Հայիրը իրենց կողմը շահիլ:
Ըստ այսմ Արդիւոյ լուր կու տայ, թէ ու-
սեմ Սեւերեանդ, իւր իւր Հայ երկու, և իւր-
իւր և զայնոցանա հաւանքանէ, և իւրանէ
իւրան քեզի, իւր հաւաքայի արքայ և զը-
րապետ ունի (ԹՎ.Թ. 60): Այլ թէ այս տեսակ
ձեռնարկ մը տեղի ունեցած է, որոշակի
գրուած չէ. և Յակոր Մանծաղոսի կամ
Բարադէոսի անձամբ Հայաստան գալուն և
Սեւերեան վարդապետութիւն տարածած
ըլլալուն տկնարկն ալ (ՅԱՐ. 133), իբր մաս-
նաւոր ճիգ մը պէտք է նկատել, և ոչ պաշ-
տօնական կերպարան զգեցած մի իրողու-
թիւն: Արդիւոյի դառնալով, իւր անունով
երեք գրուածներ ևս ունինք ձեռնարկիս,
որոնց մէկը, ուղղուած է Ներսէս կաթողի-
կոսի և Մերչապուհ կաթողիկոսի և ուրիշ
աթուակից կաթողիկոսներու յաւաք ունեւ
Նիստորականաց հերձուռողաց (ԹՎ.Թ. 62), իսկ
միւս երկուքը առանց հասցէի պարզ դուս-
տութիւններ են, Յաւաք Նաւարդ զօրու-
սանքիս հաւանքանէ (ԹՎ.Թ. 66 և 68): Այս վերջին երկուքին բովան-
դակութիւնն ու ոճը զննելով, օտար չէ
իրարու. շարունակութիւն և պատահմամբ
երկուքի բաժնուած՝ միակ գրուած մը կար-
ծել: Պատիկ տկնարկ կամ յիշատակ մը կը
գտնենք այդ գրուածներուն մէջ հետեւե-
լիս.

գիրը, վանս գի կր խոստանայ, որ ընդ իմ ևս (ԹՂԹ. 61), որ կրնայ Դրնայ ժողովին համար Դուին գտնուելուն հետ (ԹՂԹ. 73) կապուիլ, և գրուածին ալ 553 թուականը արուիլ: Բայց թէ ինչ առիթով յորդորուած է Արդիչոյ նորէն նորէն իր դաւանութեան հանգանակը կազմել, իզէպ է ենթադրել, թէ չփոթ զրոյցներ կամ ստոր քառ թիւաներ պարտաւորեցին Աբգիչոյն իւր դաւանութիւնը պարզել և հակառակորդները լռեցնել: Իսկ Աբգիչոյին հակառակութեան հանդիպելը մտացածին ենթադրութիւն մը չէ, որովհետեւ իւր ժամանակին նշանաւոր դէմք մը եղած է, և իւր գործունէութեամբ կազմակերպած և զօրացուցած է ուղղափառ Ասորի բաժին մը: Երբ Ասորոյ ստուար թիւը, մասամբ Նեստորականութեան և մասամբ Սեւերիանութեան կողմը շահուած էր:

363. Դենչապուհ մարզպանի մասին ըսինք (§ 359), թէ անմիջապէս քանքեր ըրաւ կրակապաշտութիւն տարածելու, և թէ շատեր ալ նահատակուեցան այդ պատճառով: Ամէնուն ա-

ՄԱՆԱԶԻՐ
ԳՐԻԳՈՐԻՍ

նունները մեզի հասած չեն, և եկեղեցւոյ մէջ յիշատակուած ու ածնուած երկու անուններ միայն ունինք, անով աւելի նշանաւոր, որ մոզական կրօնքէ դարձած բուն պարսկիներ էին: Ասոնց առաջինն է Մանածիհը, Ռաժիկ կոչուած ցեղէն, որ կանուխէն Հայաստան եկած, Հայկրու մօտեցած, անոնց հաստաքին համակրած, քրիստոնէութիւն ընդունած, Գրիգորիս անունով մկրտուած ու Դուինի մէջ հաստատուած էր: Գրիգորիս իւր նոր հաստաքին ևւանդով վաւերած, վանական կեանքի ալ հետեւեցաւ. և Դուինի չրջակայ վանքերէն մին մտաւ, ուր սրբակրօն վարքովը և հիւրընկալ օտարասիրութեամբը նշանաւոր եղաւ, մանաւանդ Պորակաստանէ եկող քրիստոնէականներուն ցուցած խնամքովը, ոյնպէս որ վանքն ալ իւր անունով Ռաժիկ Մանածիհի վանք սկսաւ կոչուիլ: Դենչապուհ զալուն պէս առանձինն մտադրութիւն դարձուց մոզական կրօնքէ դարձած Գրիգորիսի վրայ, զայն բերել տուաւ, և իւր հայրենի կրօնքին դաւանալու յորդորեց և ստիպեց, պետական օրէնքն ալ

յիշեցնելով: Երբ Գրիգորիս դէմ զրաւ, տանջանքներով փորձեց, և անոր անդըրդուելիութիւնը տեսնելով անմիջապէս զխտակու լծիւ տուաւ (ՎՐԲ. Ա. 464): Անեցին 551 թուականը կուտայ (ՍԱՄ. 74), այլ այդ ժամանակադրութիւնը դժուար կ'ըլլայ ընդունիլ, քանի որ Պարսից թագաւորներուն տարիներովը ճշգրտած թուականներ ունինք վաւերական պաշտօնագիրներու մէջ: Դրնայ ժողովական գիրը Խոսրովի 17-րդ տարին կը նշանակէ, իբր Գրիգորիսի նահատակութեան թուական (ԹՂԹ. 72) որ կրնայ համեմատուիլ 549-ի սկիզբին, եթէ ուղենք պահել Յայսմաուրքի նշանակած յունուար 2-ը, իբր նահատակութեան օր (ՅԱՍ. Ա. 6):

364. Ուրիշ պարսիկ մարտիրոս մըն է Մախոժ Բունարաստանցի, Պարսկաստանի Բեշապուհ գաւառէն, մագպետի զաւակ (ՅՈՎ. ՅԻԶՏԻԲՈՒՂՏ 84), Դուին բնակող, որուն վրայ առաջին անգամ տպաւորութիւն դրածեց Գրիգորիսի նահատակութիւնը: Ասոր վրայ աւելի մօտեցաւ քրիստոնէականներուն, և վերջնական կերպով միաբն ժողովեց, երբ անգամ մը խաչին օրհնութեամբ հրդեհի մը մարկը տեսաւ (ՅԱՅ. 389): Անմիջապէս Դենչապուհի լուր տրուեցաւ, որ երիտասարդին միաբն ժողով տալու ուշխատեցաւ, և նպատակին չհասնելով բանտարկել տուաւ: Հին Մախոժ հանդիպեցաւ Ներսէս քահանայի և Սահակ կրօնաւորի, որք Պարսից դէնը անարգած ըլլալուն համար բանտարկուած էին: Անոնցմէ ստովեցաւ քրիստոնէական վարդապետութիւնը, մկրտուեցաւ Յիզաիրու զաւանուով, որ է Աստուածատուր, և կրօնաւորութիւն ալ ընդունեցաւ: Երեքն ալ բանտին մէջ էին երբ Վշտաս Վահրամ եկաւ, և բանտարկեալները քննել սկսաւ: Ներսէս և Սահակ արձակուեցան, բայց Մախոժ-Յիզաիրու զաւանդատու եցաւ քրիստոնէութիւնը թողուլ իբր ծննդեամբ մոզական կրօնքի հետեւող: Վշտաս Վահրամ զինքն կ'արդարացնէր յատուկ պետական օրէնքով: Երբ տանջանքներն ալ չգօրեցին Մախոժի վրայ խաչելու հրաման բրաւ, և Աստուածատուր երիտասարդը խաչին վրայ նետահար հոգին աւանդեց: Նահատակութեան օր

պէսք է նշանակել փետրուար 25, և ասորին 553 (ՅԱՅ. 390): Մարմինը մարդպանի արածութեամբ և մեծահանգէս յուզարկաւորութեամբ թողեց ներսէս կաթողիկոս Դուինի կաթողիկէին արեւելակողմը, և վրան կոփածոյ քարէ վկայարան մը կանգնեց (ՅՈՎ. 84):

365. Ժամանակակից է Արդլմահ՝ աղուն նահատակութիւնն ալ, որ միայն Հայ եկեղեցւոյ մէջ կը տօնուի: Առաջին անունը Ասեր, ԵՒ ՈՒՐԻՇՆԵՐ Դև իի որդի, ազգով և կրօնքով Հրէայ, Պարսկաստանի Շիգար քաղաքէն: Ասեր 12 տարեկան հօրը ոչխարները կ'արածէր, բայց Հրէայ ըլլալուն, ոչ քրիստոնեայ և ոչ կրօնապաշտ աղաքներ զինքն իրենց ընկեր չէին առնէր կերակուրի տակն: Ասոր վրայ քրիստոնեայ աղաք կը հասնին զինքն ընդունիլ, եթէ մկրտուի, ինչ որ նոյն աղաք կը գործադրեն դաշտին ջրհորին մէջ, Մէլքէ Զաւայա Քըլէտաշի, որ է Աթա-Է-Մէ-Էն, խորհրդական խօսքերով: Անկէ ետքը Ասեր-Արդլմահ՝ կատարելապէս քրիստոնէութեան կը փարի, հրէութենէ կը խորչի, մայրը կը չփոթի, հայրը կը կառղի, այնչափ որ հանդիմանաւ որ մը զանակով աղուն վրան կը վազէ, և ստանէն դուրս ալ հետապնդելով, դաշտին մէջ կը խողիւղէ իւր որդին: Արդլմահ՝ մարտիրոսութեան թուականն ալ մերձաւորաբար 553-ին կը դրուի: Յուլիս 14-ին Յայսմատուքի համեմատ (ՅԱՍ. Բ. 25): Որովհետեւ՝ զրուած է թէ վաճառականներ անոր մարմինը Շիգարի դաշտէն փոխադրեցին (ՎՐԲ. Ե. 113), և որովհետեւ Հայ եկեղեցին միայն կը տօնէ անոր յիշատակը, ճշմարտանման կ'ըլլայ ըսել թէ Հայ վաճառականներ ծանօթացուցին անոր անունը: Այդ միջոցին նահատակուած են ուրիշ երեք մարտիրոսներ ալ, Սահակ և Սամուէլ և Յզրմոխտաս, որոնց վրայ մանրամասնութիւնք կը պակսին, և միայն ընդ Պարսիկ ըլլալնին կը գիտցուի (ՍԱՄ. 75, ՈՐԲ. Ա. 139):

366. Երբ Հայոց հայրապետ ներսէս իր առաջին տարիներու մէջ, նորէն եկեղեցւոյ պաշտպանութեան գործով կը զբաղէր, Դենշտաւո՝ մարդպանի մոյի, բայց ճարտար հալածանքներու զէմ, և վարպետ կերպերով

լաւազոյն որեր կը պատրաստէր Վշնոս մարդպանի ձեռքով, անդին Բիւզանդեան ոստանին մէջ Յուստինիան

ԵՐԻՑ ԳԼԽՈՑ նոս կայսր, թէ պետութեան և թէ եկեղեցւոյ բացարձակ տէր-կանգնած,

կ'ուզէր միանգամընդմիշտ վերջացնել հարիւր տարիէ իվեր Քաղկեդոնի ժողովէն ծագում առած, և յունահռոմէական կայսերութեան մէջ մղուած եկեղեցական և դաւանական խնդիրները: Նորա ծրագիրը պարզեցինք արդէն, թէ Քաղկեդոնի անունը և եփեսոսի դաւանութիւնը միանգամայն պահել էր, և այս նպատակին իւր միջոց կը խորհէր Թէոդորոս Մոպսուստացիի, և Թէոդորետոս Կիրացիի և Իրոս Եղեսացիի գրուածները դատաւարակ առաւ, որոնք Քաղկեդոնի մէջ իբր ուղղափառ զանց եղած էին: Այս երեք գրուածները, որ Նէս-Կէլսոս կոչուեցան, ինքն առաջին անգամ հրովարտակով դատաւարակեց 543-ին, 546-ին ժողով վաճառել հրամայեց, որ դժուարացաւ Արեւմտացիներուն դիմադրութեամբ, 551-ին իւր հրովարտակը կրկնեց, և երբ տակաւին անոնց դիմադրութիւնը կը շարունակէր, 553 մայիս 4-ին ժողովը քանալ ստատոյց Կոստանդնուպոլսոյ մէջ 151 եպիսկոպոսներու ներկայութեամբ: Ժողովին մէջ հետզհետէ քննուեցան երեք Կիւսիները, և մոլորական դատուեցան: Մայիս 17-ի 5-րդ սիստին մէջ իբր Թէոդորոսի զէմ փաստ կարգացուեցաւ: Հայոց թաղթէն հաստատւած մը, որ կանախէն Պրոկղ պատրիարքին զրուած և Կոստանդնուպոլսոյ դիւանին մէջ պահուած էր: Պրոկղի անունը բառական է ցուցնել թէ Ս. Սահակի կողմէ զրուած թաղթին էր այն՝ յանուն Հայոց եկեղեցւոյ ամբողջութեան (§ 217): Ժողովը փակուեցաւ յունիս 2-ին, և 14 նշովքներ արձակուեցան, որոնց 10-ը զրեթէ կրկնում են եփեսոսի նշովքներուն, 11-րդը հին հերետիկոսներուն մերժումն է, և յանուանէ կը յիշուին Արիոս, Եւեռմիոս, Մակեդոն, Ապողինար, Նեստոր, Եւափէս և Որոզինէս: Վերջին երեքն ալ երկոց Կիսոց դատաւարատութիւններն են: Վիզլիլոս և Արեւմտացիներ նորէն դժուարութիւններ հանեցին այդ նշովքներու զէմ, որք Լեւոնի և իր տոմարին և Հռոմի աթոռին ազդեցութիւնը կը

369. Մեղադրութեան գիրը մեծ արգիւնք ունեցած չէ, և ժողովը հաւաքուած է 18 եպիսկոպոսներու ներկայութեամբ: Աստուծոյ ՄԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ մէջ 7'ը մեղադրութեան գիրին ստորագրողներն են, Ամատունեաց եպիսկոպոսն զատ, 10 մեղադրեալներէն 3 միայն եկած են, Արծրունեաց և Պալուսեաց և Մեհնունեաց եպիսկոպոսները, 8 հատ ալ աստեղծէ դուրս են, Ներսէս Մարգարէոյ, Վաղոտ Արշաժունեաց, Մարկոս Բագրեւանդոյ, Յոհան Ապահունեաց, Յովնան Վանանդոյ, Հաւուկ Արշարունեաց և Յոյս Գողթան եպիսկոպոսները, որոնց հետ է նաեւ Արդիշոյ Ասորեաց ուղղափառաց եպիսկոպոսը: Աւելի բազմաթիւ են նախարարներուն աշուհները, որոնք ժողովին մասնակցած և որոշմանց ոյժ տուած են, և նկատելի է որ անոնց մի մասը՝ փոխանակ իւր նախարարական ցեղին՝ պարզ հայրանունով յիշուած են: Նախարարութեան անունով յիշուածներն են, Համազասպ Մամիկոնեան, Գարջոյ Խորխոռունի, Աստուածատուր Վանանդեցի, Գնեալ Գնունի, Վարազ Գաբեղեան, Գրիգոր Աբեղեան, Մերչապուհ Շինական, Համազասպ Զինականեան, Աստուածատուր Հաւունի, Վարդան Վահեւունի, Հմայեակ Վարաժնունի, և Մանուէլ Սպանդունի: Իսկ հայրանունով յիշուած են, սպարապետ Սամէլ Արտաւազդեան, Գրիգոր Հմայեակեան, Սահակ Վարդանեան, Դատոյ Գարջոյեան, Գրիգոր Վասակեան, Վարդան Վասակեան, Զօրակ Գազաւունեան, Յոհան Յոհանեան, Վարդան Մուշեղեան, Սահակ Հմայեակեան, Աշոտ Վարազտիրոցեան, Մուշեղ Հմայեակեան, Վրիւ Արտաշիրեան, Աստուածատուր Արշաւիրեան, Սամուէլ Մամական, Վարդ Հմայեակեան, Ներսէս Սամսունեան, Վարդ Մամական, Արտաւազդ Մամական, Համազասպ Սահակեան, Սահակ Մանուէլեան, և Վարդան Մուշեղեան: Իսկ Վարազ մը և Համազասպ մըն ալ լոկ անունով յիշուած են: Նախարարներուն շատութիւնը տրուելիք որոշման արտաքին գործադրութեան պէտք ունենալէն յառաջ եկած է, և այդ պատճառով բաւած է, թէ ոչ ոք որոշող չէր յաշտեալեանց իշխան խառնուրդին (ԹՂԹ. 74):

74): Ժողովը կը յայտնէ, թէ Խաչեալ Խաչեայի շառիւղի մէջ ինչպէս որ կը բացատրէ Օրբէլեան ալ (ՕՐԲ. Ա. 132): Ժողովը միանգամայն հրամայեց անոնց հետ վիճարանութեան իսկ չմտնել, այլ հեռանալ ինչպէս որ որոշեալ է ինչպէս Քրիստոսի Աստուծոյ, և նոյնք կարգացածն անոնց՝ որ նեստորականներուն կը հետեւին, եթէ ինչպէս որ որոշեալ է ինչպէս Քրիստոսի, եթէ ինչպէս որ որոշեալ է ինչպէս Քրիստոսի, եթէ ինչպէս որ որոշեալ է ինչպէս Քրիստոսի (ԹՂԹ. 74): Նկատողութեան արժանի է կաթողիկոսն ալ ժողովողականի հետ միասին յիշելը, որ Հայոց եկեղեցւոյն ըմբռնման լուսաւոր և լուսամիտ յայտարարն է: Անգամ մըն ալ կը կրկնենք, թէ այդ ժողովական գրութեան մէջ, որ Ռաֆայէլ Բագրեւանդի Հայոց Եկեղեցւոյ մականգրուած է, բնաւ Քաղկեդոնի և բնութեանց խնդիրին ակնարկ մը չկայ, և չենք գիտեր թէ ուստի և ինչպէս քաղած են ուրիշներ քաղկեդոնական դաւանութեան մասին մանրամասնութիւնները, զորս կը վերագրեն Խորովի 24'րդ տարին Ներսէս կաթողիկոսի գումարած ժողովին, որ միևնոյն վերոյիշեալ Միաբանութեան ուխտին ժողովն է: Պէտք չէ նկատողութենէ վրիպեցնել, որ տարի մը առաջ տեղի ունեցած էր Կոստանդնուպոլսոյ ժողովը, ուր քաղկեդոնեան վարդապետութիւնը, նշանաւոր այլայլութիւն մը կրած էր (§ 366), բայց կարծեա թէ Դրւնայ ժողովը անկէ ալ տեղեկութիւն չունի, որեւոչ հեռաւոր ակնարկ մը կ'ընէ այս մասին

370. Սոյն ժողովին պէտք է ընծայել նաեւ այն 87 կանոնները որոնք Ներսէսի Խաչեայի և Ներսէսի Մանուէլի և Ներսէսի Խաչեայի անունով անցած են Կանոնագիրքին մէջ (ԿԱՆ. 71-74), որովհետեւ միշտ կանոններ ժողովական հաստատութեամբ ստացած են իրենց հեղինակութիւնը, թէպէտ յիշեալ կանոններուն գլուխը՝ ժողովի գումարման մասին բնաւ տեղեկութիւն տրուած չըլլայ: Սոյն կանոններուն նպատակն է եկեղեցական կարգերուն և եկեղեցականաց ընթացքին մէջ սպրդած

զեղծումները բառնալ, այլ բնաւ յիշուած չեն Շահապիվանի ժողովին հրամայած արտաքին պատիժները (§ 229), և միայն նդովքի և լուծման և ապաշխարութեան եկեղեցական պատիժներ կը յիշուին: Գլխաւորաբար քահանաներու վրայ մտադրութիւն դարձուած է, հրամայելով որ երկկիններ և տգէտներ վտարուին, վաշխառուներ և արքեցոյներ պատժուին, արծաթագին ծառայ չպահեն, չաքաթ և կիրակի օրերու պատարագը չխափանեն, ժողովուրդը բաժակէն չգրկեն, բաժակին յաւելուած չխառնեն, քահանայական պաշտօնները ժողովրդականներու չյանձնարարեն, նախաթողութիւննին ձեռնադրութեան ժամանակով և կարգով պահեն: Գլխաւոր քահանային, այսինքն աւագերէցին պարտք կը դրուի միշտ եկեղեցին մնալ, իսկ միւսներուն կը ներուի ամառը փոխանակաւ մնալ, հարկաւ իրենց հողադործական աշխատութեանց պատճառով, իսկ պղերգութեամբ հերթերուն պակտողները բաժիններէն պիտի զրկուին: Քահանայից կը պատկանին եւս եկեղեցւոյ տրուած նուէրներուն և հասոյթներուն մասին եղած կարգադրութիւնները: Բացարձակապէս կը հրամայուի որ քահանայք այդ նուէրները տունենին չտանին, կամ հասոյթները վաշխով չգործածեն, կամ իրենց տնական պէտքերէն զատ զուարճութեանց չծախսեն, այլ ամէն բան եկեղեցին պիտի հաւաքուի աւագերէցին հսկողութեան ներքեւ, և ստացուած գումարը համեմատաբար պիտի բաշխուի, մէկ բաժին դպիրներուն և այրիններուն, մէկուկէս սարկաւազներուն, երկու քահանաներուն, և երկուքուկէս աւագերէցին: Այստեղ յիշուած չեն եպիսկոպոսին քահանայական հասոյթը տասանորդելու իրաւունքը, ոչ ալ քահանաներուն ժողովուրդը տասանորդելու սովորութիւնը, և ոչ ալ եկեղեցւոյն և աղքատաց բաժինները ակնարկուած են, որովհետեւ պարզապէս քահանայից մնացած բաժինին բաշխման շուրջը կը դառնայ կանոնը: Իսկ դպիրներուն կարգին են լուսարարներ և դռնապաններ և ժամկոչներ, և այրիններն են եկեղեցւոյ լուսաքններուն և մաքրութեան զբաղող կիները, ինչպէս են այժմ ալ Նրուսաղէմի մայրապետները: Ժողովրդական ազգայններուն և

հոգեհացերու և պատարագի սեղաններու մասին ալ հրամայուած է, անոնցմէ բան չվերցնել և տուն չտանիլ, այլ բոլորը յօգուտ ժողովրդեան սպաւել: Խորհուրդներու մատակարարութեանց նկատմամբ ալ կը հրամայուի քահանաներուն, որ ապաշխարութիւնը վաճառաշահութեամբ չգործածեն, և խոստովանութեան գաղտնիք չյայտնեն, մկրտութիւնը մի միայն վտանգի պատճառով տուներու մէջ կարենան կատարել, աւազանը բաւական ըլլայ երախային հասակը ջուրով ծածկելու. կիներ մկրտութեան չապաւաւորեն, սարկաւազներ մկրտութիւն չընեն, այլ քահանայք իրենք մկրտեն, և ոչ ալ ջուր օրհնելով մանկամայրերու յանձնեն որ անով մկրտութիւն կատարեն:

371. Քահանաներուն պատկանող կանոններէն ետքը ամուսնութեանց մասին խօսուելով, րտուած է միայն ԴԱՐՁԵԱԼ այրին ու կոյսը իրարու ԿԱՆՈՆՆԵՐ հետ չպսակել, և տղաներ չպսակել, թէպէտ տարիք

յիշուած չէ, և կը պահանջուի որ փեսացուն և հարսնցուն իրար տեսած ու ճանչցած ըլլան: Եկեղեցիներու մասին ալ հրամայուած է, մէջը մեռել չթաղել, և սպաններ հարսնիքներու չգործածել: Դպիրներու կը հրամայուի եկեղեցւոյ մէջ եկեղեցական զգեստ գործածել, և առանց քահանայի պաշտամունք չկատարել: Վանականներու կը հրամայուի, վանքէ դուրս կենցաղին չփոփոխել, արեւ ծագելէն ետքը դուրս ելլալ, և արեւ մտնելուն վանք դառնալ, առեւտուրով չգրադիլ, վանքէն դուրս միայն աւագ երէցին տունը օթեւանել, վանքին մէջ կին աշխատաւոր չաւանել. ինչպէս են հացարար, կովկիթ և խնոցէհար կիներ: Աղանդաւորներու նկատմամբ ալ կը հրամայուի մի վաճառել, այն է բնակակցութիւն չընդունիլ: Հարկաւ Նեստորականներու համար է այդ արգելքը, ինչպէս Ուխտ միաբանութեան գիրին մէջ ալ ակնարկութիւն եղած է: Վերջապէս պահքերու մասին հրամայուած է քառասունքը և առաջաւորը չլուծել, աւագ չարաթ օրն ալ պատարագէն առաջ թան և գինի չճաշակել. թէպէտեւ ոք տկարութեան պատճառով կանուխէն հաղորդուած ըլլայ: Կանոնները կը վերջանան այս խօսքերով:

ևս պարտաւորեցաւ յեւ յամենայն ամենայն պարտաւորել ինքնամեջ զաւստի շահի միայն, ինքնաւ յԱստուծոյ շահի, առաջնութեան և զհետոյ ինքնութեան (ԿԱՆ. 74): Այդ կտորը բացատրուած է յոմանց, յամենայն ամենայն շահի միայն պահպանել (ՀԱՄ. Բ. 239), և նոյնը ուրիշներէն կրկնուած է (ԱԲԼ. 81): Բայց ինչպիսի ալ ազօթքի պարտաւորու և մարմնոյ առողջութեան մտադրութիւն զարնելու խրատը, լեկեայն ժողովարարութիւն կ'ենթադրէ, սակայն կանոնին բացատրութեան մէջ պահքը որոշակի յիշուած չէ, և պատուէրն ալ բացարձակ հրաման չհնչեր: Ինչ ալ ըլլայ կանոնին բուն իմաստը, ընդհանրապէս այդ կանոնին հետեւանք կարծուած են մեր սոնացոյցին 12 շարաթապահները, որք են, 1. Եղիական, 2. Լուսաւորչի, 3. Վարդավառի, 4. Վերափոխման, 5. Խաչվերացի, 6. Վարազայ խաչի, 7. Յիսնակաց, 8. Ս. Յակոբայ, 9. Աստուածայայտութեան, 10. Առաջաւորաց, 11. Մեծ պահոց երկրորդ շարաթին և 12. Աւագ շարաթի շարաթապահները: Բայց ուրիշ առմամբ գիտենք որ ասոնցմէ հինգը տաղաւարի շարաթապահներ են, այսինքն. 1. Վարդավառի, 2. Վերափոխման, 3. Խաչվերացի, 4. Աստուածայայտութեան և 5. Աւագ շարաթու: Չորսն ալ չորս եղանակաց պահքեր են, այսինքն. 1. Եղիական, 2. Վարազայ խաչի, 3. Ս. Յակոբայ և 4. Մեծ պահոց երկրորդ շարաթու: Առաջաւորացը՝ Լուսաւորչի մասնաւոր հաստատութիւն է, և Լուսաւորչիներ՝ յատուկ ազգային բարեպաշտութիւն մըն է. իսկ Յիսնակացը՝ ծննդեան հին մեծպահքին սկզբնաւորութիւնն ու յիշատակն է, որ այժմ խոփանալ է:

372. Ասողիկ կը գրէ թէ սոյն այս ժողովին մէջ, որ գումարուեցաւ Խոսրովի 24'րդ և Յուստինիանոսի 14'րդ տարին, Ներսէս և ԵՓՈԹԷԸ Ներշապուհ և Պետրոս Իւրբեցի զնոսիմն շառաց (ԱՍՈ. 83), և միանգամայն ի քոյ ինչին ի Յուստինիանոսի, և թէ սոյն տարին էր 304 Յունաց Փիլիպպոսեան թուականին, 553 ծննդեան Փրկչին և 252 լուսաւորութեան Հայոց (ԱՍՈ. 64): Սակայն ստույգն այն է որ այս ժողովին մէջ թուականի որոշում չտրու-

ուեցաւ, ինչպէս և Յոյներէ բաժանման խնդիրը կանուխէն կատարուած էր Քաղկեդոնի ժողովը չընդունելով: Բայց թուականի խնդիրը զիտողութեան նիւթ կրցաւ ըլլալ, որովհետեւ 553 թուականը բոլոր աշխարհի համար ալ զատիկի տօնին չփոթելուն տարին եղաւ: Զատիկի օրը գտնելու կանոնը առաջ ճիշդութեամբ հրէական տոմարն էր, միայն զատիկին տօնը լուսնին լրման յաջորդող կիրակիին կը թողուէր, Հրէից հետ մէկտեղ տօնած չըլլալու համար: Նիկիոյ ժողովէն ետքը պէտք եղաւ յատուկ զատական ցուցակ մը ունենալ, որ քանի մը տարի ետքը կազմուեցաւ Անդրէաս Բիւզանդացիի ձեռքով: Նա դիտեց որ լուսնի վերադիրին 19 տարիներու շրջանը կամ իննեւտասներեակը, 5 անգամ դառնալով 95 տարիի շրջանէն ետքը նորէն ամառան նոյն օրերուն կու գար, և ինչպէս և հինգ ամի քաղաքից զիւրեք չըլլալ չըլլայութեան ինչին (ՇԻՐ. 20): Բայց եթէ ամիսներուն օրերը նոյն կը դառնային, շաբթուն օրերը նոյն չէին գար, որովհետեւ եօթներեակներու շրջանը 28 էր, և 95'ը 28'ի վրայ ճիշդ չէր բաժնուեր: Այսուհանդերձ Անդրէաս պէտք եղածը լրացնելով 200 տարուոյ շրջան մը կազմեց, որ 353'ին սկսաւ, և որով կանոնաւորուեցան զատիկները մինչեւ 552: Այս է Անդրէասի երկրորդ ըսուած շրջանը: Այդ շրջանին առաջին տարին իննեւտասներեակը 11 էր դրուած, և լուսնի ծագումը կ'ըլլար մարտ 22'ին և լրումը ապրիլ 4'ին, որ արարչութեան օր կը կարծուէր, իսկ շրջանին վերջին տարին իննեւտասներեակը 21 էր, լուսնի ծնունդը մարտ 12'ին և լրումը մարտ 25'ին: Այս տարւոյն յաջորդը պէտք էր ունենար իննեւտասներեակ 2, լուսնի ծագումը մարտ 31'ին, և լրումը ապրիլ 13'ին: Մինչ շրջանին առաջին իննեւտասներեակը 11 լինելուն, 2'ին և 11'ին մէջտեղ 9 տարեկութիւն կը մնար, և այս պատճառով ինչ շաբթիկ ամիս և ամենայն արհեստ ամառանքի (ՍԻՐ. 24): Հարկաւ այդ չփոթութիւնը Հայերն ալ զգացին, և 9 տարիներու համար առժամայ կարգադրութեան դիմեցին, երկերեքեակէն հրաժարելով և սովորական իննեւտասներեակին հետեւելով: Մեր պատմագիրներ այդ խնդիրին մէջ Ներսէս և

... 372. Առողիկ կը գրէ թէ սոյն այս ժողովին մէջ, որ գումարուեցաւ Խոսրովի 24'րդ և Յ. Կոնստանտինոպոլի 14'րդ տարիներէն, իսկ ինքնապաշտութիւնն ու յիշատակն է, որ այժմ խափանեալ է:

372. Առողիկ կը գրէ թէ սոյն այս ժողովին մէջ, որ գումարուեցաւ Խոսրովի 24'րդ և Յ. Կոնստանտինոպոլի 14'րդ տարիներէն, իսկ ինքնապաշտութիւնն ու յիշատակն է, որ այժմ խափանեալ է:

ուեցաւ, ինչպէս և Յոյներէ բաժանման խնդիրը կանուխէն կատարուած էր Բագրէ-դոնի ժողովը չընդունելով: Բայց թուականի խնդիրը զիտողութեան նիւթ կրցաւ ըլլալ, որովհետեւ 553 թուականը ըզոր աշխարհի համար ալ գատիկի տօնին չփոխելուն տարին եղաւ: Ձատիկի օրը դանկու կանոնը առաջ ճիշդութեամբ հրէական տոմարն էր, միայն դատկին տօնը լուսնին լրման յաջորդող կիրակիին կը թողուէր, Հրէից հետ մէկտեղ տօնած չըլլալու համար: Նիկիոյ ժողովէն հետք պէտք եղաւ յատուկ դատական ցուցակ մը ունենալ, որ քանի մը տարի հետք կազմուեցաւ Անդրէաս Բիւզանդացիի ձեռքով: Նա զիտեց որ լուսնի վերադիրին 19 տարիներու շրջանը կամ իննեւտասներեակը, 5 տնգամ դառնալով 95 տարիի շրջանէն հետք նորէն ամսուան նոյն օրերուն կու գար, և ինչպէս և հինգ տնգ քառասունէր զեղանի շրջադասութեան էնյն (ՇԽԲ. 20): Բայց եթէ ամիսներուն օրերը նոյն կը դառնային, շաբթուն օրերը նոյն չէին գար, որովհետեւ եօթներեակներու շրջանը 28 էր, և 95'ը 28'ի վրայ ճիշդ չէր բաժնուէր: Այսուհանգերձ Անդրէաս պէտք եղածը լրացնելով 200 տարուոյ շրջան մը կազմեց, որ 353'ին սկսաւ, և որով կանոնաւորուեցան գատիկները մինչեւ 552: Այս է Անդրէասեան երկերէ-բեան ըսուած շրջանը: Այդ շրջանին առաջին տարին իննեւտասներեակը 11 էր դրուած, և լուսնի ծագումը կ'ըլլար մարտ 22'ին և լրումը ապրիլ 4'ին, որ արարչութեան օր կը կարծուէր, իսկ շրջանին վերջին տարին իննեւտասներեակը 21 էր, լուսնի ծնունդը մարտ 12'ին և լրումը մարտ 25'ին: Այս տարւոյն յաջորդը պէտք էր ունենար իննեւտասներեակ 2, լուսնի ծագումը մարտ 31'ին, և լրումը ապրիլ 13'ին: Մինչ շրջանին առաջին իննեւտասներեակը 11 լինելուն, 2'ին և 11'ին մէջտեղ 9 տարիներու շրջան կը մնար, և այս պատճառով շրջադասութեան արհեստը քառասուն (ԿԽԲ. 24): Հարկաւ այդ չփոխութիւնը ինքնապաշտութեան ալ զգացին, և 9 տարիներու համար իննեւտասներեակը զիտեցին, երկերեւեակէն հրաժարելով և սովորական իննեւտասներեակին հետեւելով: Մեր պատմագիրները այդ խնդիրին մէջ ներսէս և

Յովհաննէս և Մովսէս կաթողիկոսները չփութելով, տոմարական գործերը մէկին կամ միւսին կու տան անխտիր, ինչպէս և Կիրակոս, որ աւելի մօտէն խնդիրը կը բացատրէ, չըջանին չփութիլը Մովսէսին կու տայ, իսկ ուղղութիւնը Յովհաննէսին՝ որ Մովսէսէ առաջ է (ԿԻՐ. 24)։ Սակայն խնդիրը ժամանակագրութեան կը պատկանի, և տարիներու ընթացքն է որ ուղղութիւն պիտի տայ եղելութեանց, և ոչ թէ կաթողիկոսաց անունը։ Արդ, ստոյգ է որ չփութը ծագեցաւ Ներսէսի օրով, ուստի ինք տարիներու առժամայ կարգադրութիւնն ալ՝ զոր Կիրակոս Յովհաննէսի կու տայ (ԿԻՐ. 24) և Անեցին՝ Մովսէսի (ՍԱՄ. 74), պէտք է Ներսէսի վերագրել, և այս կերպով թերեւս արդարաւնայ Աստղիկի գրածը, որ ուղղութիւնը Ներսէսի կու տայ (ԱՍՈ. 83)։ Բայց Ներսէսի վերագրուելիք ուղղութիւնը՝ առժամայ կարգադրութիւնը կրնայ ըլլալ, և ոչ թէ հինգհարիւրեակի հաստատուն ուղղութիւնը, որ 361'ին յօրինուեցաւ Ներսէսի մահէն ետքը։

373. Ներսէսի կաթողիկոսութեան մասին գրուած եղելութիւնները քաղեցինք արդէն, և անոնցմէ դուրս
ԱՐԴԻՒՆՔՆ
ՈՒ ՄԱՇԸ
շատ նշանաւոր դիպուածներ չենք գտներ յառաջ բերելու համար։ Բայց պատմութեանն ալ բաւական են գործունեայ և արթուն և զօրաւոր հոգւոյ տէր անձ մը տեսնել Բագրեւանդացի հայրապետին վրայ։ Դենշապուհ մարզպանը փոփոխել տալու յաջողութիւնը՝ վարչական ճարտարութեան նշանակ էր, իսկ Դրնայ ժողովը, և Նաստորականներու դէմ մաքաւումը, և բարեկարգական կանոնները՝ իւր հայրապետական նախանձայնութիւնը կը հաւաստեն։ Խոսրովի 25'րդ տարին, այսինքն ժողովէ տարի մը ետքը, նոր թուղթ մը գրած է Գրիգոր Արծրունեաց և Գրիգոր Մարդակե-

տական եպիսկոպոսներուն, յիշեցնելով Նաստորականներու դէմ արուած ժողովական վճիռը, և անոր ճիշդ գործադրութիւնը յանձնարարելով։ Նամակին մէջ կ'ըսէ, թէ վառ ծանօցանելոյ այնչէ՛լ որոյ չէ՛ լռեալ շոյ պատեր, վառ նորէն շոյ լռեալ առ յիշ պատեր հրամայեցա՛ք բրե՛լ (ԹՂԹ. 76)։ Սակայն Արծրունեաց և Մարդակետական կամ Սեպհական Գնդին եպիսկոպոսները ժողովին ներկայ էին (ԹՂԹ. 73), և պէտք է ըսել թէ այս գիրը չըջարեւական էր ամէն եպիսկոպոսներուն, և գլխաւորապէս ժողովին չզանուողներուն, և թէ հանդիպմամբ է որ վերոյիշեալներուն անունով օրինակը Գրիգ. Թղթոցին հաւաքածոյին անցած է։ Այս պարագան ալ Ներսէսի գործունէութեան նշանակ է։ Իսկ ուսմանց և զարգացման համար ունեցած օրինակն նշանն է, իւր ատենի Սիւնեաց դպրոցէն նշանաւորագոյն անձերուն ծաղկիլը, ինչպէս նաեւ Եզրաս Անգեղացիի փայլիլը, որ զբոս ճարտանէ՛ն Քաղաքացանէ՛ք (ԱՍՈ. 83), հարկաւ կաթողիկոսին հովանաւորութեան շնորհիւ։ Եզրաս Անգեղացիի արդիւնքներուն վրայ ուրիշ տեղեկութիւն չունինք, և որովհետեւ կոչուած է աշակերտ Մովսէսի եպիսկոպոսի Բագրեւանդայ (ՍԱՄ. 73), Մովսէս Խորենացիի աշակերտ, և Սահակ Մեսրոպեան աշակերտութեան հետեւող մը կը կարծուի։ Ներսէսի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը 9 տարի, և մահը 557 թուականին եղաւ, հաւանաբար լրացեալ տարիքի մէջ, ինչպէս սկիզբէն բացատրեցինք (§ 359), և նորէն աւելցնելու բացատրութիւն չունինք։ Խաղաղութեամբ և փառօք կնքած է նա իւր բազմարդիւն կեանքը, յատուկ գնահատման արժանանալով Հայոց եկեղեցւոյն պահպանութեան և փառաւորութեան օժանդակողներէն մին եղած ըլլալուն համար։

վրայ, գոր Պետերոսի աշակերտ և համանման
կ'անուանէ, և Աղւռանից Զաքարիա կա-
թողիկոսէն ձեռնադրութիւն առած էր, կ'ըսէ,
և պատճառ կը ցուցնէ Յովհաննի հակաթո-
ռութեան խնդիրը (ՈՐԲ. Ա. 133)։ Բայց քանի
որ հակաթոռութիւնը աւելի ուշ տեղի ու-
նեցաւ, թիւրիմացութեան և ժամանակա-
գրական չփոթութեան հետեւանք պէտք է
կարծել Վրթանէսի ուրիշ աթոռէ ձեռնա-
դրուիլը։ Յովհաննէսի հետ կաթողիկոսական
թուղթին կը ստորագրեն, Աբրահամ Տարո-
նոյ և Մամիկոնէից, Ներս Բասենոյ և Մար-
գարոյ, Մաշթոց Խորխոռունեաց, Գիււս
Վանանդայ, Բաբ Ամատունեաց, և Արդիշոյ
Ասորեաց ուղղափառաց եպիսկոպոսները։
Այս անուններուն նկատմամբ պէտք է դի-
տել թէ Մերչապուհ, որ այնչափ ազդեցիկ
դիրք մը ունէր Ներսէս Բ'ի մօտ՝ միւսած է,
բայց անոր յաջորդ Աբրահամն ալ միեւնոյն
դիրքը զրուսած է Յովհաննէս Բ'ի մօտ, և
ամէն եպիսկոպոսներէն վեր կը ստորագրէ։
Իսկ Արդիշոյ, իւր ստացած դիրքն ու մաս-
նակցութիւնը կը պահէ Հայ եպիսկոպոսնե-
րու չարքին մէջ։ Հնար է հետազննել, թէ
հաստատուն եպիսկոպոսական ժողով մը կը
կենա՞ր արդեօք կաթողիկոսին մօտ, կամ
կարեւոր պարագաներուն խորհրդակցութեան
կը հրաւիրուէին, թէ ոչ հանդիպմամբ հայ-
րապետանոցի մէջ գտնուող եպիսկոպոսներ
էին՝ որ կաթողիկոսին կը ձայնակցէին և կը
գործակցէին։ Բայց այդ հետազոտութեան
չինք մտներ, քանի որ զայն օրինաւորապէս
ճշդելու տարրեր կը պակսին ձեռուբնիս։

376. Կաթողիկոսական թուղթը, հա-
խապէս Հայոց աթոռին առաքելականութիւնը
կը հռչակէ, յիշելով «-բէն
ՍԻՒՆԵԱՅ
ԹՈՒՂԹԸ
յաջորդը (ԹՂԹ. 78), կրեք
ժողովներու գաւառու-
թիւնը իբր հիմն կ'ընդունի, կը հերքէ նեա-
տորականները, կը պատմէ անոնց կոռւթա-
սանէ Հայոստան անցնիլը, և այդ պատ-
ճառով Դընայ ժողովին գումարուիլը, ո-
րուն ինքզինքն ալ մասնակից կը ցոյցնէ,
և Սիւնիաց եպիսկոպոսին Պետրոսի ներկա-
յութիւնն ալ կը չէշտէ, և կը յարէ. Մէ-
քան-Սէ-մթ շէյշն Նեադոբեանս և Ղեզկե-
նիտ և շալ հերձաւած է Տըն «-բէն եկեղեցոյ»

չլքէիւ: հաշտեալն արարաւ (ԹՂԹ. 79): Տեսանք
պարզէն թէ Դրենայ ժողովական գիրին մէջ
Քաղկեդոնի յիշատակութիւն չկար (§ 367), և
եթէ այսուամենայնիւ Յովհաննէս Գաբելո-
եան և Յովհաննէս Օձնեցի կաթողիկոսներ՝
Քաղկեդոնականները կը յիշեն, պէտք է ը-
սել թէ իրենց համադման մէջ Քաղկեդոնա-
կանները Նեստորականներու հետ նոյն կը
նկատուէին: Կաթողիկոսը կը յիշէ այնուհե-
տեւ թէ լսած է որ Սիւնեաց նահանգին մէջ
Նեստորականներու հետ հաղորդակցութենէ
չկն զգուշանար, ուստի պարտք կը զգայ
ազդարարել, որ այս բանը ժողովական ու-
րույմանց հակառակ է, ուստի պէտք է, որ
այնպիսին նախ նշողէ գրով լռէ Նեստոր և
զմեռեալն հեռեւեռ և զմեռելի Քաղկեդոնի, և
ողա ընդունել լռելիութիւն ապաշարտութեմբ (ԹՂԹ.
80): Կաթողիկոսական գիրին հետ, իբր
նուիրակ զրկուած է Մաթթէոս քահանայ
հաւորելի այր (ԹՂԹ. 79), որպէսզի պէտք
կղած բացատրութիւնները տայ, և պահ-
ուելիք կերպերը ցուցնէ: Այլ թէ ինչ ար-
դիւնք ունեցաւ թուղթը, չփոթ է Սը-
բէլեանի գրածը: Տեղ մը կ'ըսէ թէ Սիւնեաց
աթոռին խզումը շարունակեց միշտ միակե-
րոյ Աթուհիս խառնութիւն և բարեւ հաւորելու-
թեան ի միջ (ՕՐԲ. Բ. 133) և ուրիշ տեղ մը
կ'ըսէ թէ Սիւնեցիք եւն միակեանս խառնութիւն,
ուր ստմարը հաստատուեցաւ. (ՕՐԲ. Ա. 139),
և այս ալ տեղի ունեցաւ: Մովսէսի օրով է
Եւ որովհետեւ Յովհաննի հակաթոռութիւնը
ցուցուած է իբրեւ Սիւնեաց հակառակու-
թեան պատճառ, պէտք է ըսել թէ Գաբելո-
եանի գիրը լաւ ընդունելութիւն ունեցաւ:
Միհրաբառայիրի և Վրթանէսի կողմէ, և թէ
Սիւնեաց աթոռին հակառակութիւնը ունի
հարը տեղի ունեցած խնդիր մըն է, և ներ-
կայ եղելութեանց հետ յարաբերութիւն
չունի: Անգամ մըն ալ կը կրկնենք, թէ մեր
պատմագիրներուն չփոթութիւնները ժամա-
նակագրական կանոններով պէտք է ուղղել:

377. Նմանօրինակ թուղթ մըն ալ ունինք Ալյուանից կաթողիկոսութեան յղուած, միեւնոյն Նևատորականներու. նկատմամբ, և միեւնոյն Մատթէոս քա՛նանոյի ձեռամբ, որ երկու թուղթերը միանգումայն առած ճանապայ երած կ'ըլլայ, նախ Արեւնաց զործը վերջացնելու, և անկէ ետքը Ալյուանից

կողմը կրթալու պաշտօնով: Ժամանակին Աղուանից կաթողիկոսն էր Աբաս, Մեծի-
 րանք գաւառէն որ, 552'ին
 ԱՂՈՒԱՆԻՑ աթոռ ելելով 44 տարի
 ԹՈՒԼՅԸ պաշտօն վարեց (ԿԱՂ. Ա.
 220) մինչեւ 596, և նշանա-
 ւոր եղաւ իւր գործունէութեամբ: Գաբղեանի
 թուղթն ալ անոր ուղղուած է իբր Աշտի-
 ի-Պէտք (ԿԱՂ. Ա. 224), բայց բնագիրին մէջ
 գրուած է Պարթաւայ եղեւոյն (ԹՂԹ. 81),
 քանի որ Աղուանից կաթողիկոսներ երկու-
 անուաններն ալ անխափր կամ միասին կը
 գործածէին: Աբասէն զատ հասցէին մէջ կը
 յիշատակուին, Մովսէս Բաւաղատու, Գրի-
 գոր Կապաղականու, Հոռմակ Ամարասու,
 Տիմոթէոս Բալասականու, Ամբակում Շաքէոյ,
 Յոհանիկ Գերգմանոյ, և Ղեւոնդ Մեծ-
 կուանց եպիսկոպոսները: Յիշուած վիճակ-
 ները դիտելով կը հետեւցնենք, թէ Ուտիի
 և Արցախի սահմանակից գաւառներ ալ Աղ-
 ւանից կաթողիկոսութեան ներքեւ կը գտ-
 նուէին: Իսկ Հայոց Յովհաննէս կաթողիկո-
 սին հետ՝ Սիւնեաց թուղթին ստորագրող
 վեցերէն զատ կը ստորագրեն ևս, Գրիգոր
 Մարգարտական, Ստեփանոս Տայոց, Քրիս-
 տոփոր Ռշտունեաց և Սեկունդոս Մոկաց
 եպիսկոպոսները: Թուղթին մէջ պատմուած
 է թէ Պետրոս Աղքատասէրի կոչուած վան-
 քէն ելած քանի մը նեստորական վարդա-
 պետներ (ԹՂԹ. 81), որոնց անունները ուրիշ
 տեղ յիշուած են, Թովմաս Կեղծաւոր, Նղիա
 Փապղոս որ է սաղմոսերգու, Բնոս և Իբաս
 (ԿԱՂ. Ա. 230), Աղուանից կողմերը գալով
 սկսած են սերմանել զար արա՞նք ալիքեւն Նեփոթէ
 և զԵղեւն Գաղիթոն (ԹՂԹ. 81), որ հակա-
 ռակ է երեք սուրբ ժողովներուն: Ասոր
 վրայ յաւանջ կը բերուի, բացատրուած հան-
 զանակ մը, իբրեւ կանոն հաւատոյ, և կը
 նշուուին հին ու նոր մարտիրոսացիներ, Ա-
 րիոս, Պօղոս Սամոսատացի, Մանի, Մար-
 կիոն, Եւնոմիոս, Եւսիքոս, Ապոլինարոս,
 Նեստոր, Թէոդորոս, Թէոդորեոս, ևնոր
 ժողով Գաղիթոն, Գաբղէ Լեւոն, Իբոս, Ա-
 կակ, Բարծուամ Մծմնացի և Սեւերոս
 (ԹՂԹ. 83): Եւ որպէսզի Հայոց և Աղուանից
 եկեղեցիներուն հին հաւատակցութիւնը ան-
 խափա պահուի, կ'աղարարուի նոյն դա-
 ւանութիւնը անփոփոխ պահել, և միանգա-

մայն երեք կամ աւելի եպիսկոպոսներ կը
 հրաւիրուին գալ, և ճշմարիտ վարդապետու-
 թեան մասին բացատրութիւններ ստանալ
 (ԹՂԹ. 84): Գաբղեանի այդ թուղթն ալ
 օգտակար հետեւանք ունեցաւ, վասնզի Ա-
 բաս Բնաթիւն առնելէ ետք՝ եղեւոյն, որ
 է ըսել ժողով գումարելով, Նեստորական
 վարդապետները հաւածեաց, և Աղուանից եկե-
 ղեցին աղատեց ի ժողովն Գաղիթոն ի անոր
 ևնայն շարքաւոյ պարտաւն (ԿԱՂ. Ա. 229):
 Սիւնեաց և Աղուանից զրկուած թուղթերը
 թուականի ակնարկներ չունին, բայց հաւա-
 նական է զայնս 564'էն ետքը թողուլ, երբ
 Սուրէնի մարգարտութեան ներքեւ համար-
 ձակութիւն գտան Խաժատանի և Պարս-
 կաստանի Նեստորականները, որք իրենց
 պաշտպանութեան կը գործածէին Քաղկե-
 դոնի ժողովին հաստատած երկուութեան
 կամ երկու բնութեանց վարդապետութիւնը:

378. Այս երկու թուղթերը ուսումնա-
 սիրուած ատեն երեւան կ'ելլայ Գաբղեանի
 անձնաւորութեան արժա-
 քանքը, որ իբր արթուն
 ԳՈՐԾԵՐ հովիւ իւր հօտին վրայ կը
 հակէր, և իբր հմուտ

վարդապետ ուղղափառութիւնը կը պաշտ-
 պանէր: Դժբախտաբար մեր պատմագիրներ
 մանրամասնօրէն չեն գրած իւր հայրապե-
 տական գործերը, որ կարենայինք աւելի
 ընդարձակ տեղեկութիւններ տալ: Հասու-
 կտոր յիշատակներով գոհանալու պարտա-
 ւորուած, յիշենք նաեւ, ի յայտնաբերու
 Գաղիթոն քարոզ մը, որուն մէջ աւելի մտադիր
 եղած է սաստուածութեան և մարդկութեան
 միաւորութիւնը բացատրել (ԹՂԹ. 85-89), և
 ուր յայտնապէս կը տեսնուի հմուտ և զար-
 գացեալ անձի մը գրիչը: Իւր հովուական
 տալիստութեանց իբր նշան կրնանք յիշել ևս,
 Նրուսաղէմի Հայ կրօնաւարներուն խնդիրը:
 Ասոնք, իբր 500 անձինք, առաջնորդ և
 միաբանք մենաստանաց և խրճիթաւոր
 միայնակեացք, սկսան նոյն միջոցին Յոյն
 պատրիարքներուն կողմէն բռնադատուիլ,
 ալիս հաւանել շարք ժողովն Գաղիթոն,
 և իստաւանաբերել երկու բնութեանց (ԱՆԱ.
 11), որովհետեւ միւս կողմէն հրաման Բա-
 րսի իստաւայր, զի Բնութեանց ալիք ի Հայոց
 իրաւաւորաց և Յաւիթի Ասորի կամ յԱրեւոյնաց

(ԱՆԱ. 12): Հայ կրօնաւորներ զիմեցին Յովհաննէս կաթողիկոսին, որ պատասխանեց չհամակերպիլ այդ հրամանին, և եթէ հարկ ըլլայ, Երուսաղէմէն հեռանալ, ինչպէս որ չատեր ըրին: Բայց Հայ կրօնաւորներէն մեծ մաս մը նեղութիւնաց և հալածանաց տակաւ չհամբերեցին և մնացին ու իրենց 70 վանքերը պահպանեցին (ԱՆԱ. 9), մէջէն Ռէֆիկ Եպիսկոպոս Պաշտօնաւոր (ԱՆԱ. 12): Յովհաննէս կաթողիկոսի ստամոսէր Զանից նշան պէտք է ընդունիլ, էական Գիրքին յաւարակէն հայերէնի վերածուիլը, որուն յիշատակարանին մէջ գրուած է. թէ թարգմանուեցաւ հայերէնէն Ռէֆիկ Եպիսկոպոս Պաշտօնաւոր, որ Հայոց թուականին ին կամ ին տարին կը յիշուի, որ մեզ կը տանի 576 կամ 578 թուականին, երբ արդէն Գարեգեանը մնում էր: Սակայն եթէ թուատառի սխալ մը չկայ, հնար է ըսել թէ իւր կենդանութեան տուած հրամանը մահուանէն ետքը աւարտեցաւ. կամ թէ յիշուած թուականը, ոչ թարգմանութեան այլ զիրքին ընդօրինակութեան տարին կը ցուցանէ (ՎԱՐ. 87): Այսպիսով կը պարտաւորուինք փակիլ Գարեգեանին հայրապետական գործունէութեան յիշատակները, և անցնիլ այն եղելութեանց, որ իրեն վերջին տարիները զառնացուցին:

379. Հայաստանի անդորրութիւնը վերջովուած էր 564'էն ետքը, յորմէհետեւ Սուրբ Հայրապետ Գրիգորէն մարգարան փոխած էր իւր նախորդներուն պա-

ՇԱՐԺՈՒՄՆ ՈՒ ՓԱՆՈՒՍԸ համ հայտարար ընթացքը, հակառակ նայնիսկ

Խորով թաղաւորին կանխաւ տուած հրահանգներուն: Բայց թէ ինչու Խորով, Սուրբէնի կառավարութեան կերպն ալ տեսնելով, և անոր գէմ եղած գանդաւաններն ալ լսելով, տակաւին զայն պաշտանի վրայ կը պահէր, պատմութենէ բացասարուած չէ: Սուրբէնի գերդաստանին սզեցիկ գիրքը, գուցէ ևս պահանջկոտ կերպը, կը ստիպէր Խորովը զայն իւր կեղծանուն հետ ապահել և անոր գործերու ազատութիւն թողուլ: Սուրբ Համարձակութիւն ստացաւ ու զածին պէս գործելու, իսկ Հայեր յուսահատ կացութեան մէջ ինկան: Մէկ կողմէն հարստահարութիւններ և բռնութիւններ, միւս կողմէն

կրակապաշտութեան համար բռնադատութիւններ, ձեռքի տակէն ընդհանուր շարժում մը կը պատրաստէին: Համբերութեան չափը լրացաւ, երբ Սուրբէն մարգարան սպաննել տուաւ նախարարներուն զիւստորներէն Մանուէլ Մամիկոնեանը, Վասակի որդին, և Վարդ մարգարանին թուր: Այս եղեւնը տեղի ունեցաւ Խորովի 41'րդ տարին արեգի 22'ին, որ է 571 թուականի փետրուարի 23'ին, ըստ շարժական տոմարի, և ոչ մարտ 30'ին, ինչպէս հաշուած են ոմանք, հաստատուն տոմարի հետեւելով (ՉԱՄ. Բ. 284): Ասողիկ ալ կը յիշէ փետրուարը առանց ամսաթիւի (ԱՍՈ. 85): Վրէժինդրութեան ոգին վառեցաւ Մանուէլի եղբոր՝ Վարդանի սիրտը, Մամիկոնեանց սեփական նախանձայտագրութեան և արիութեան արժանաւոր ժառանգ մը: Գունդ մը կողմաց անմիջապէս, և Սուրբէն մարգարանը յանկարծակիի բերելով սուսերահար սպաննեց, ապաստամբութեան զօրջը պարզեց, նախարարական գունդերը գործի հրաւիրեց, և հայտգունդ բանակին զլուխը անցնելով, Գունդ քաղաքը գրաւեց, Պարսիկ գունդերը հալածեց, և իշխանութեան տէր կանգնեցաւ: Յովհաննէս կաթողիկոս միացաւ Վարդանի շարժումին, և անգամ մըն ալ գործի գլուխ գտնուեցան Վարդան ու Յովհաննէս մը, ինչպէս եղած էին երբեմն Վահան ու Յովհաննէս մը (§ 309), և Պարսիկներէն համարանցի վերածուած կեղեցին իսկ այրեց (ՍԵՔ. 48): Խորհած էին կանխաւ Բիւզանդական կայսրութեան ալ զիմն, և Յուսահանու Բ յոժարակամ յանձնառու եղած էր Հայերը պաշտպանել, ամբողջ Հայաստանն ու Վրաստանը իւր կայսրութեան կցելու ակնկալութեամբ: Վարդան քաջալերուած գործի սկսաւ իւր հայագունդ բանակով: Նախ Վահագն գործովոր մը ստիպեց ձեռնադրանք ետ դառնալ, և յետոյ Միհրան Միհրեանդակ գործովորը վանեց, Խաղամարի ճակատամարտին մէջ (ՍԵՔ. 49), ռաբի-է-հայրապետին (ՎԱՐ. 57) զօրացած, որ թէպէտ պատմիչ մը ներսէսի անունը կուտայ (ՎԱՐ. 57), այլ պէտք է անոր յաջորդին Յովհաննէս անունը կարդալ, ժամանակագրութիւնը ուղղելով: Շարժումը շարունակելու համար Հայեր օգնութեան պէտք ունէին, մինչ Յոյներ կը դանդաղէին, իսկ Պարսիկ-

ներ անհզ զօրութեամբ կ'առչուէին Միջագետք և Ասորիք և Հայաստան: Երբոր առնաք սկսան յաջողիլ, Յովհանն ու Վարդան պարսաւորուեցան Հայաստանէ խոյս տալ, և Կոստանդնուպոլիս տապալինիլ, կայսեր օգնութեամբ դառնալու և Պարսկները վանելու ակնկալութեամբ: Այդ նպատակով Յովհանն ու Վարդան չուզեցին Յոյներու հետ կրօնական խնդիր յուզել, և առանց այս ու այն դաւանութեան խօսքն ընելու, իրեւ թէ մէջերնին խնդիր եղած չըլլար, թաղաւորին հետ հաղորդեցան ըստ երեւոյցի՝ Ու Սոփիայի նորաչէն մայր եկեղեցւոյն մէջ, և ոչս պատճառով այն դուռը ուսկից Հայերը եկեղեցին մտած են՝ Դուռն Հայոց կոչուեցաւ, և այնպէս ալ մնէ յայօր ինչ, կը գրէ Ասողիկ (ԱՍՈ. 86): Յոյն պատմիչը կը կարծէ թէ կաթողիկոսն այդ հաղորդակցութիւնը դժգոհութեամբ ըրած ըլլայ (ՅԱՐ. 113), սակայն յայտնի է թէ կեղծեալ միամտութիւն էր Յոյները չանելու և ակնկալեալ օգնութիւնը գտնելու համար: Հայերուն Կոստանդնուպոլիս հասնիլը, պէտք է նշանակել 572ին սկիզբները:

380. Յովհաննի այդ ուղեւորութիւնը աւելնկալեալ արգիւնքը չունեցաւ։ Երբոր Հայաստանի մէջ լսուեցաւ թէ Յովհանն քաղկեդոնիկ Յոյնըրու հետ հոգեւորապէս ուլ հաղորդուեցաւ, ընդհանուր գոնդատներ սկսան խօսուիլ, և Բաղը եղեկոգոռներ աղաւալները յաղըլիեյնի կոնգլիտին և Երու հեթ եղծններն ին, երն դոռիլ իւռաւալի Սինդրիներէ, այսինքն Բաղկեդոնիկներու հեթ, և Երանց հեթ իլ հաղըրդոռիլ, իւռիլ յեղ ալեւ իւռիլ Էնդոռիլ, այլ իւռիլ աւգոմ իլ Եղըլիլ (ՅԱԲ. 114)։ Կաթաղիկոսը սնդիւտակ չէր, Եւ Էղըգոյն իւռեւէր Էնդոռիլ Եւ Էնդաւըրդոռիլ (ՄԻԽ. 265), և սնցաւ որ կիրպոլ ճարտարութիւն մը կ'ուգէր գործածիլ։ Այլ երբ տեսաւ որ իրենները ճայն կը բարձրացնէին, և կայարն ուլ ունայն խոստումնարոլ ժամովաճաւ կ'ըլլար, և Պարսիկներու յաջողութենէն վախնալով սմէն գոհողութեամբ հայտութիւն կնքիլու հետամտ տ

էր, Յոյներու հետ հաղորդակցութիւնը վերջացուց, իսկ Ռաշին (ՄԻՍ. 265), կամ աւելի ճշգրտութեամբ, կաթողիկոսն և իրենները Յոյներէ բռնաւորեցին և Ռաշին հոգեւորական (ՅԱՐ. 114)։ Աւանդին համայնք մը կազմակուծուել, հարկաւ յատուկ եկեղեցի ունենալ ալ կ'ընթացէր, և կրնանք հետեւցնել թէ այդ թուականէն սկսելով Հայերը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ազգային եկեղեցի ունեցած են։ Իսկ Յովհաննէս կաթողիկոս իւր երկրին թշուառութեամբ հետ, իւր ձեռնարկին ձախողին ալ տեսնելով, սաստկապէս զգածուեցաւ իւր ծանրացեալ սարկիքին մէջ, տկարութիւնը և հիւանդութիւնը զինքը հիւժեցին, և անդէն Կոստանդնուպոլսոյ մէջ իւր տառապագին կեանքը կնքեց և Նիքիոյ ռազմական ինքնապաշտպան (ՄԻՍ. 265), և նոյն քաղաքին մէջ թաղուեցաւ (ՅԱՐ. 92), և մեծ պատիւով յապարհացաւ ռազմական (ՄԻՍ. 265)։ Կայսեր և Յունաց կողմէն Յովհաննէս կաթողիկոսի մահուան և յուղարկաւորութեան տաթիւ բռնուած ընթացքը գրուած չէ, ինչպէս նաեւ չենք գիտեր թէ ուր թաղուեցաւ։ Հայ կաթողիկոսին մարմինը, պատմութենէն ըստ լուսաբանութիւն չունինք, ոչ ալ յիտոյ յիշատակ մը գտած ենք։ Սակայն Յովհաննէսի իւր հակաքաղկեդոնիկ դաւանութիւնը պահելը, հարկաւ վերապահութեան յորդորած է Յունական հայրապետութիւնն ալ, Բիւզանդական արքունիքն ալ։ Վարդան Մամիկոնեան իրեն զիրք մըն ալ կազմակուծ համար, ուղղակի կայսերական բանակին մէջ գործադարութիւն ստանձնած էր (ԱՍՒ. 263), թէպէտեւ եկեղեցական հաղորդութենէ հեռու կը մնար (ՅԱՐ. 115)։ Բաւական տեսն չկրցաւ նա արգիւնաւոր գործի ձեռնարկել, որովհետեւ Յուստինոս Բ ալ Պարսիկներէն հաշտութիւն գնելու պարտաւորուած էր 45,000 ոսկւոյ ծանր տուգանքով (ԱՍՈ. 263)։ Այդ հաշտութեան կնքուելուն կամ անոր բանակցութեանց տեսն տեղի ունեցաւ Յովհաննէս Բ Գարեգեան կաթողիկոսին մահը՝ 573 թ. վերջերք կամ 574 թ. սկիզբները։

Տ. ՄՈՎՍԵՍ Բ. ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ

381. Յորչափ Յովհաննէս Գարեգեան
կենդանի էր և Հայ եկեղեցւոյ ուղղափառ

ՆԱԽԸՆԹԱՅՆ

ՈՒ ԸՆՏՐՈՒԻԼԸ

դաւանութեան պաշտ-
պան կը մնար, Հայերը
երբեք անոր յաջորդ նշա-
նակել չմտաբերեցին, բայց
յիշուած ալ չենք գտնիր, թէ աթոռին տիրոջ
երկամեայ բացակայութեան միջոցին ո՞վ կը
վարէր հայրապետանոցին գործերը: Մով-
սէսի մահուանէ հտքը աթոռոյ պարապու-
թեան միջոցին տեղապահ մը դրուեցաւ
գործերը վարելու. տեղապահութեան սովո-
րութիւնը ընդունուած տեսանք նաեւ Ներ-
սէս Պարթևի ընտրութենէն առաջ (§ 115)
և քաշուած միջոցին (§ 132), հարկաւ այս
առթիւ ալ մէկ մը նշանակուած էր, որ
վարէր հայրապետանոցի գործերը, մանա-
ւանդ կատարելապէս տալանապալի օրերու
մէջ, որք շարունակեցին Յովհան կաթողի-
կոսի և Վարդան սպարապետի մեկնելէն
հտքը: Մովսէս Եղիվարդեցիի տնունը և ոչ
իսկ Յովհանի թուղթերուն մէջ գրուած է,
որ կարենանք զայն գործի գլուխ կարծել:
Թերեւս այդ պաշտօնը մնաց Տարնոյ և
Մամիկոնէից եպիսկոպոս Աբրահամի ձեռքը,
որ Յովհանի ներկայութեան ալ գործերու
մէջ առաջին դերը կը վարէր: Բայց այս
կարծիքը, ենթադրութենէ անդին չանցնիր:
Ինչպէս ըսինք Մովսէս կաթողիկոսութենէն
առաջ երբեք յիշուած չէ, և նախընթացը
անձանօթ կը մնայ: Պատմաբանը կ'ըսէ թէ
էր ԼԵՒԷ ԵՍԵՒԷ Է Կարգեալեան Երբայ, և
կը ներկայէ զայն իբր Եր Աստուծոյ (80Վ.
84), որք գիտութեան և սրբութեան ար-
ժանիքներ ունենալը կը ցուցնեն, և իւր եր-
կարատեւ և գործունեայ հայրապետութիւնն
ալ նոյնը կը հաստատէ: Մենքավայրն է Ա-
րագածոտն, այժմեան Էջմիածին գաւառի
Եղիվարդ կամ Եղուարդ գիւղը, որ կը բա-
ցատրէ երիտասարդութիւնը հայրապետանոցի
մէջ անցընելը: Պաշտօնի կոչուած է նոյնիսկ
չփոթ պարագաներու մէջ, որ կարող անձ-
նաւորութեան մը ներկայութիւնը կը պա-

հանջէր: Որչափ ալ 574'ին, Մովսէսի ընտ-
րութեան տարին, Պարսից և Յունաց մէջ
հաշտութիւն կը կնքուէր, սակայն Հայաս-
տանի կացութեան վրայ որոշ պայմաններ
չէին հաստատուած, և Հայեր կը շարունա-
կէին իրենց շարժումները, մասնաւոր խլր-
տումներով զանազան նահանգներու մէջ,
որովհետեւ Վարդան Մամիկոնեան բացա-
կայ էր, և անոր տեղը բռնող, ամէնէն յար-
գուած և ամէնուն առաջնորդող գլուխ մը
կը պակսէր (ԱՍԼ. 263): Հարկաւ այդ կա-
ցութիւնը եւսքանգեւս կը զժուարացնէր
Մովսէսի դիրքը, որ պարտաւոր կ'ըլլար
ցրուեալ ոյժերը և ինքնազուխ ձեռնարկ-
ները իրարու հետ յարմարելու զժուարին
գործը ստանձնել:

382. Բոլոր հին պատմագիրներ և գա-
ւազանագիրներ համաձայն են Մովսէսի կա-
թողիկոսութեան տեւո-
թաւանակը
ՈՒ ՏԱՐԻՆԵՐԸ
նակել, և մենք պատճառ
մը չենք գտնիր այդ հա-

մաձայն և համամիտ վկայութիւնը խախտել:
Նորերէն ոմանք պարտաւորուեցան այդ մի-
ջոցը 43 տարի բարձրացնել, կարծելով թէ
Մովսէսի վերագրուած տոմարի նորոգու-
թիւնը 552'ին կատարուած իրողութիւն մը
ըլլայ, և Մովսէսն ալ նոյն թուականին ա-
թոսի վրայ ենթադրել պէտք ըլլայ. բայց
մենք արդէն յիշեցինք թէ այդ միջոցին
Ներսէս Բ էր Հայոց կաթողիկոսը (§ 372):
Իստ այսմ անխախտ պահելով Մովսէսի 30
տարիները, անոր կաթողիկոսութիւնը 574'էն
կը հասնի 604, և կը գրուէ 2 դարուն
վերջին քառորդը և քանի մը տարիով կ'ան-
ցնի է դարուն մէջ: Այդ միջոցին կը պա-
րունակուին Պարսից խոսքով Ա Անուշիր-
վան թագաւորին վերջին 4 տարիները, Ու-
միդդ Դ'ի 12, և խոսքով Բ'ի առաջին 14
տարիները: Իսկ Բիւզանդիոյ կայսերական
գահին վրայ կը գտնուին, Յուստինոս Բ
մինչեւ 578, Տիբեր 4 և Մարկ 20 տարի,
և միջոցը կը փակուի Փոկասի առաջին 2

տարիներով: Քաղաքական կացութիւնը չփոթ ու խառնակ եղած է յունապարսկ պատերազմներուն պատճառով, որք առաւելապէս Հայաստանի հողին վրայ կատարուեցան, որ ոչ միայն երկրին աւերման պատճառ եղաւ, այլև Հայերը անորոշ և տարտամ կացութեան մատնեց: Չէին գիտեր թէ որին տիրապետութիւնը նախադասեն և որին կողմը բռնեն, քանի որ երկու կողմերն ալ լուսութեան խոստումներ կ'առատացնէին հրապուրելու համար, և խըստութեանց գործադրութիւններ կը շատցնէին զսպելու համար:

383. Քաղաքական գործերու և անոնց յարակից հայրապետական գործունէութեան շանցած, հարկ կը սեպենք տոմարի նորոգութեան և Հայոց թուականին խնդիրը բացատրել, և պարզել հին յիշատակներուն մէջ գտնուած տարբերութիւնները: Տոմարական գործողութիւնը այնպիսի հաստատուն կերպով կապուած է Մովսէսի անունին հետ, որ անհար է զայն անկէ զտանել և ուրիշ հայրապետի մը անունին հետ միացնել, թէպէտև աստ և անդ Ներսէսի և Յովհաննէսի անունները սուղոյնք ալ գտնուին: Միւս կողմէն աներկբայ է, թէ տոմարի խառնակութեան պատճառը առաջ եկաւ Անդրէասի երկերթորեակին սպառնելէն 552'ին, և զատկական հաշիւներուն այլեւս Անդրէասեան շրջանին չհամապատասխանելէն: Այդ եղելութիւնը մենք ալ յիշեցինք իւր կարգին, և ըսինք թէ առժամեայ կարգադրութիւն եղաւ զատկական տօնին համար, իննեւտասներեակի կարգին հետեւելով, առանց շրջանի ցուցակ ունենալու (§ 372): Բայց այս չփոթութիւնը Հայոց յատուկ բան մը չէր, և ընդհանուր էր բոլոր կայսրութեան եկեղեցիներուն, որոնց Հայերը հետեւողներն էին, իրենց համար յատուկ զատկական կամ քրիստոնէական տոմար մը չունենալով: Նոր շրջան մը կազմելու և նոր զատկական ցուցակ ունենալու պէտքը աւելի փութալման կերպով աշխատեցուց Աղեքսանդրիոյ գիտունները, որք ժամանակին առաջնակարգ դիրք ունէին, և վերջապէս Անդրէասեան շրջանին լրանալէն ինը տարի ետքը, 561'ին, գտնու-

զան կողմերէ հաւաքուած 36 գիտուններու ժողով մը, էաս Աղեքսանդրացիի նախագահութեամբ, կազմեց հինգհարիւրեակը կամ էասեան շրջանը, որ է 532 տարիներու շրջան մը, ուսկից ետքը զատկի օրերը նորէն շրջանին գլուխը կը դառնան և նոյն կարգով կը շարունակեն: Հինգհարիւրեակի կազմութեան գաղափարը ամենապարզ է: Զատկի օրը երկու տարիներով կ'որոշուի, մէյ մը լուսնին լրման օրը և մէյ մըն ալ շարթուան օրը, քանի որ կանոն է հորկաւ կիրակի օր տօնել. և ոչ թէ որեւէ օր՝ որ լուսնը կը լրանայ, ինչպէս էր և է հրէական օրէնքը: Լուսնի օրերը կը ցուցուին վերադիմելով. որոնց շրջանը 19ը թիւ կը պարունակէ, և իննեւտասներեակ կը կոչուի. իսկ շարթու օրերը կը ցուցուին հօթներեակներով, որոց շրջանը 28 թիւ կը պարունակէ: Արդ պէտք էր այնպիսի մեծ թիւ մը ունենալ՝ որ թէ 19'ի և թէ 28'ի հաւասարապէս բաժանելի ըլլար. որպէսզի երկու շրջաններն ալ կարենային մէկտեղ սկսիլ և մէկտեղ վերջանալ: Իսկ այս նպատակին ծառայող ուրիշ թիւ չէր կրնար գտնուիլ, բայց կ'է 19'ին և 28'ին իրարու հետ բազմապատկութեան արտադրեալը՝ որ է 532, և այսպէս կազմուեցաւ հինգհարիւրեակի կամ 532 տարիներու շրջանը: Աղեքսանդրիոյ էասեան շրջանին կազմութիւնը կայսեր ներկայացուելուն վրայ, Բիւզանդական հայրապետութիւնն ալ զբաղեցաւ նոյն խնդիրով, և իւր գիտուններուն խումբը իրեն Բիւզանդացւոյ նախագահութեամբ, որչափ ալ ընդունեցաւ 532 տարիներու շրջանը, բայց լուսնոյ լրումներուն հաշուոյն մէջ չորս տեղ մանր տարբերութիւն մը մտնեց, որով լուսնոյ լրումը փոխանակ կիրակիին սկիզբը իյնալու, չաւաթ օրուան վերջը կը մնար, և այսպէս հարկ կ'ըլլար յաջորդ կիրակի օրը զատկի տօնել, և ոչ 7 օր յետագիւ ինչպէս ըրած էր էասեան հաշիւը (ՎԻՐ. 25): Շրջանին այդ 4 տարիներն են ճշգրտել կոչուածները, յորս էասեան զատկը ապրիլ 13'ին նշանակուած է, իսկ Իրիսնեանը ապրիլ 6'ին, որուն համար ալ ըսուած է թէ Իրէն զոռոնաց զհնն զափէն (ՍԱՄ. 75): Այդ ծառութիւնը շուտ ալ սեղի ունեցաւ, վաճաղի յեթ ունի երեւեցաւ եղբայն իրն (ՎԻՐ. 25),

Տ. ՄՈՎՍԵՍ Բ. ԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ

381. Յորչափ Յովհաննէս Գարեգեան
կենդանի էր և Հայ եկեղեցւոյ ուղղափառ

ՆԱԽԸՆԹԱՅՆ

ՈՒ ԸՆՏՐՈՒԻԼԸ

դաւանութեան պաշտ-
պան կը մնար, Հայերը
երբեք անոր յաջորդ նշա-
նակել չմտարեցին, բայց
յիշուած ալ չենք գտնիր, թէ աթոռին տիրոջ
երկամեայ բացակայութեան միջոցին ո՛վ կը
վարէր հայրապետանոցին գործերը: Մով-
սէսի մահուանէ հտքը աթոռոյ պարապու-
թեան միջոցին տեղապահ մը ղրուեցաւ
գործերը վարելու. տեղապահութեան սովոր-
ութիւնը ընդունուած տեսանք նաեւ Ներ-
սէս Պարթևի ընտրութենէն առաջ (§ 115)
և քաշուած միջոցին (§ 132), հարկաւ այս
առթիւ ալ մէկ մը նշանակուած էր, որ
վարէր հայրապետանոցի գործերը, մանա-
ւանդ կատարելապէս տալանապալի օրերու
մէջ, որք շարունակեցին Յովհան կաթողի-
կոսի և Վարդան սպարապետի մեկնելէն
հտքը: Մովսէս Եղիվարդեցիի անունը և ոչ
իսկ Յովհանի թուղթերուն մէջ գրուած է,
որ կարենանք զայն գործի գլուխ կարծել:
Թերեւս այդ պաշտօնը մնաց Տարնոյ և
Մամիկոնէից եպիսկոպոս Աբրահամի ձեռքը,
որ Յովհանի ներկայութեան ալ գործերու
մէջ առաջին դերը կը վարէր: Բայց այս
կարծիքը, ենթադրութենէ անդին չանցնիր:
Ինչպէս ըսինք Մովսէս կաթողիկոսութենէն
առաջ երբեք յիշուած չէ, և նախընթացը
անձանօթ կը մնայ: Պատմաբանը կ'ըսէ թէ
էր ձեռք և ուսուցիչ հայրապետանոցին օրինակ, և
կը ներկայէ զայն իբր արք. Աստուծոյ (ՅՈՎ.
84), որք գիտութեան և սրբութեան ար-
ժանիքներ ունենալը կը ցուցնեն, և իւր եր-
կարատեւ և գործունեայ հայրապետութիւնն
ալ նոյնը կը հաստատէ: Ծննդավայրն է Ա-
րագածոտն, այժմեան Էջմիածին գաւառի
Եղիվարդ կամ Եղուարդ գիւղը, որ կը բա-
ցատրէ երիտասարդութիւնը հայրապետանոցի
մէջ անցընելը: Պաշտօնի կոչուած է նոյնիսկ
չփոթ պարագաներու մէջ, որ կարող անձ-
նաւորութեան մը ներկայութիւնը կը պա-

հանջէր: Որչափ ալ 574'ին, Մովսէսի ընտ-
րութեան տարին, Պարսից և Յունաց մէջ
հաշտութիւն կը կնքուէր, սակայն Հայաս-
տանի կացութեան վրայ որոշ պայմաններ
չէին հաստատուած, և Հայեր կը շարունա-
կէին իրենց շարժումները, մասնաւոր խլըր-
տումներով զանազան նահանգներու մէջ,
որովհետեւ Վարդան Մամիկոնեան բացա-
կայ էր, և անոր տեղը բռնող, ամէնէն յար-
գուած և ամէնուն առաջնորդող գլուխ մը
կը պակսէր (ԱՍԼ. 263): Հարկաւ այդ կա-
ցութիւնը Լուսինադեւս կը ղեկավարեցնէր
Մովսէսի գիրքը, որ պարտաւոր կ'ըլլար
ցրուեալ ոյժերը և ինքնագլուխ ձեռնարկ-
ները իրարու հետ յարմարելու դժուարին
գործը ստանձնել:

382. Բոլոր հին պատմագիրներ և գա-
ւազանագիրներ համաձայն են Մովսէսի կա-
թողիկոսութեան տեւո-
թւութիւնը 30 տարի նշա-
նակել, և մենք պատճառ
մը չենք գտնիր այդ հա-
մաձայն և համամիտ վկայութիւնը խախտել:
Նորերէն ոմանք պարտաւորուեցան այդ մի-
ջոցը 43 տարի բարձրացնել, կարծելով թէ
Մովսէսի վերագրուած տոմարի նորոգու-
թիւնը 552'ին կատարուած իրողութիւն մը
ըլլայ, և Մովսէսն ալ նոյն թուականին ա-
թոռի վրայ ենթադրել պէտք ըլլայ. բայց
մենք արդէն յիշեցինք թէ այդ միջոցին
Ներսէս Բ էր Հայոց կաթողիկոսը (§ 372):
Ըստ այսմ անխախտ պահելով Մովսէսի 30
տարիները, անոր կաթողիկոսութիւնը 574'էն
կը հասնի 604, և կը գրաւէ 30 զարուն
վերջին քառորդը և քանի մը տարիով կ'ան-
ցնի է զարուն մէջ: Այդ միջոցին կը պո-
րունակուին Պարսից Խոսրով Ա Անուշիր-
վան թագաւորին վերջին 4 տարիները, Ու-
միդդ Դ'ի 12, և Խոսրով Բ'ի առաջին 14
տարիները: Իսկ Բիւզանդիոյ կայսերական
զահին վրայ կը գտնուին, Յուստինոս Բ
մինչեւ 578, Տիբեր 4 և Մօրիկ 20 տարի,
և միջոցը կը փակուի Փակասի առաջին 2

տարիներով: Քաղաքական կացութիւնը չփոթ ու խառնակ եղած է յունապարսիկ պատերազմներուն պատճառով, որք առաւելապէս Հայաստանի հողին վրայ կատարուեցան, որ ոչ միայն երկրին տւերման պատճառ եղաւ, այլև Հայերը անորոշ և տարտամ կացութեան մատնեց: Չէին գիտեր թէ որին տիրապետութիւնը նախադասն և որին կողմը բռնեն, քանի որ երկու կողմերն ալ լաւութեան խոստումներ կ'առատացնէին հրապուրելու համար, և խրատութեանց գործադրութիւններ կը շատցնէին զսպելու համար:

383. Քաղաքական գործերու և անոնց յարակից հայրապետական գործունէութեան չանցած, հարկ կը սեպենք տոմարի նորոգութեան և Հայոց թուականին խնդիրը բացատրել,

ՏՈՄԱՐԱԿԱՆ
ԽՆԴԻՐԸ

և պարզել հին յիշատակներուն մէջ գտնուած տարբերութիւնները: Տոմարական գործողութիւնը այնպիսի հաստատուն կերպով կապուած է Մովսէսի անունին հետ, որ անհար է զայն անկէ զատել և ուրիշ հայրապետի մը անունին հետ միացնել, թէպէտև տատ և անդ Ներսէսի և Յովհաննէսի անունները տուողներ ալ գտնուին: Միւս կողմէն աներկբայ է, թէ տոմարի խառնակութեան պատճառը առաջ եկաւ Անդրէասի երկեր-իրեակին սպառնելէն 552'ին, և զատկական հաշիւներուն այլեւս Անդրէասեան չըջանին չամապատասխանելէն: Այդ եղելութիւնը մենք ալ յիշեցինք իւր կարգին, և ըսինք թէ առժամեայ կարգադրութիւն եղաւ զտական տօնին համար, իննետասներեակի կարգին հետեւելով, առանց չըջանի ցուցակ ունենալու (§ 372): Բայց այս չփոթութիւնը Հայոց յատուկ բան մը չէր, և ընդհանուր էր բոլոր կայսրութեան եկեղեցիներուն, որոնց Հայերը հետևողներն էին, իրենց համար յատուկ զատկական կամ քրիստոնէական տոմար մը չունենալով: Նոր չըջան մը կազմելու և նոր զատկական ցուցակ ունենալու պէտքը աւելի փութաջան կերպով աշխատցուց Աղեքսանդրիոյ գիտունները, որք մամանակին առաջնակարգ գիրք ունէին, և վերջապէս Անդրէասեան չըջանին լրանալէն ինք տարի ետքը, 561'ին, գտնու-

զան կողմերէ հաւաքուած 36 գիտուններու ժողով մը, էաս Աղեքսանդրացիի նախագահութեամբ, կազմեց հինգհարիւրեակը կամ էասեան չըջանը, որ է 532 տարիներու չըջան մը, ուսկից ետքը զատկի օրերը նորէն չըջանին գլուխը կը դառնան և նոյն կարգով կը շարունակեն: Հինգհարիւրեակի կազմութեան զազափարը ամենապարզ է: Զատկի օրը երկու տարիներով կ'որոշուի, մէյ մը լուսինն լրման օրը և մէյ մըն ալ շաբթուան օրը, քանի որ կանոն է հարկաւ կիրակի օր տօնել. և ոչ թէ որեւէ օր՝ որ լուսինը կը լրանայ, ինչպէս էր և է հրէական օրէնքը: Լուսնի օրերը կը ցուցուին վերադիրներով. որոնց չըջանը 19ը թիւ կը պարունակէ, և իննեւասներեակ կը կոչուի. իսկ շաբթու օրերը կը ցուցուին հօթներեակներով, որոց չըջանը 28 թիւ կը պարունակէ: Արդ պէտք էր այնպիսի մեծ թիւ մը ունենալ՝ որ թէ 19'ի և թէ 28'ի հաստատապէս բաժանելի ըլլար, որպէսզի երկու չըջաններն ալ կարենային մէկտեղ սխիլ և մէկտեղ վերջանալ: Իսկ այս նպատակին ծառայող ուրիշ թիւ չէր կրնար գտնուիլ, բայց եթէ 19'ին և 28'ին իրարու հետ բազմապատկութեան արտադրեալը՝ որ է 532, և այսպէս կազմուեցաւ հինգհարիւրեակի կամ 532 տարիներու չըջանը: Աղեքսանդրիոյ էասեան չըջանին կազմութիւնը կայսերներկայացուելուն վրայ, Բիւզանդական հայրապետութիւնն ալ զբաղեցաւ նոյն խնդիրով, և իւր գիտուններուն խումբը Իրիոն Բիւզանդացուոյ նախադահութեամբ, որչափ ալ ընդունեցաւ 532 տարիներու չըջանը, բայց լուսնոյ լրումներուն հաշուոյն մէջ չորս տեղ մանր տարբերութիւն մը մտածեց, որով լուսնոյ լրումը փոխանակ կիրակիին սկիզբը իյնալու, շաբաթ օրուան վերջը կը մնար, և այսպէս հար կ'ըլլար յաջորդ կիրակի օրը զատկ տօնել, և ոչ 7 օր յետաձգել ինչպէս ըրած էր էասեան հաշիւը (ԿԻՐ. 25): Շրջանին այդ 4 տարիներն են ճշգրտել կոչուածները, յորս էասեան զատկը ապրիլ 13'ին նշանակուած է, իսկ Իրիանեանը ապրիլ 6'ին, որուն համար ալ ըսուած է թէ Իբեռ գոթաւոց զիւռ շաբաթ (ՍԱՄ. 75): Այդ ծառութիւնը շատ ալ տեղի ունեցաւ, վասնզի յետոյ մի Եբեռ-Եգոթ շաբաթ (ԿԻՐ. 25),

Միջազեռքի ճանապոհ մինչև Մելիտինե ու Սեբաստիա յառաջացաւ, բայց յունական և հայագունք բանակները զօրացան, և Խոսրով մագապուր փախուստի պարտաւորուեցաւ, յաղթականին ձեռքը թողլով իւր թագունին և մարգարտազարդ վրանը, ինչպէս նաև մովպետան մովպետը և նուիրական Աթաշը, զորս Յոյները Եփրատի մէջ հեղձուցին, շատ մը պարսիկ մեծամեծներու հետ (ՍՍԲ. 50): Այդ վերջին եղևութեանց թուականը նշանակուի 576 տարին (ԱՍԼ. 263): Յոյներու յաջողութիւնը տեսական չեղաւ, և իրենց մէջ ներքին երկպառակութիւններ ծագեցան, Մարկիանոս ամբաստանուեցաւ և ետ կանչուեցաւ, և անոր յաջորդեց Թէոդորոս, որ Պարսիկներուն նոր արշաւանքին դիմաց սեղի տուաւ, և անոնք ալ պատեն զսան ամէն տեսակ նեղութիւն հաղթել Հայաստանի (ԱՍՈ. 86): Բիւզանդիանի մէջ Յուստինոս ակարացած էր տխրելով, և գործերը անցած էին Սոփիա կայսրուհւոյն ձեռքը. որուն խորհուրդով կայսերակից անուանուեցաւ Տիրեր, և 578'ին Յուստինոսի յաջորդեց: Թէոդորոսի զօրավարութեան ներքեւ եւսքանդակ տակարացան Յոյները, և Պարսիկներ զօրացան, բայց Խոսրով ծերացած ու յոգնած, ուզեց խաղաղութիւն հաստատել, Յոյներէն պահանջելով իրեն յանձնել փախստական Հայ նախարարները: Բիւզանդիան չհամարեց և Պերգամա քաղաքը յատուկ հայկական զաւոյթ մը կազմուեցաւ, ուսկից նշանաւոր զօրավարներ և կայսրներ ալ ելան: Խոսրով Հայաստանի համար ալ հաշտարար ընթացք մը բռնեց ընդհանուր ներում չնորձելով, և խաղաղասէր մարզպան մը նշանակեց, Վլանտինոս Միհրան անուն, բայց շատ չտեսց ինքն ալ մահաւ 579'ին, և իրեն յաջորդեց իւր որդին Որմիզդ Դ: Պատմութիւնը յատուկ դարձունէութիւն և արդիւնք կ'ընծայէ Մովսէս կաթողիկոսի, Խոսրովի ցասումը իջեցնելու և հաշտարար արամադրութիւններ ներշնչելու, ինչպէս նաև Հայ ժողովուրդը փառքիչատէ հանդարտութեան և համակերպելու հպատակութեան յորդորելու մէջ: Եօթն տարիներ, 571'է 578, շարունակ և անպատու չփոթութեանց և տերմանց մէջ անցեր էին, Վարդան Մամիկոն-

եանի չարժուէն ի վեր: Խոսրովի վերջին օրերուն մէջ քրիստոնէից, և յատկապէս Հայերու հանդէպ ցոյց տուած քաղցրութիւնը, առիթ տուաւ անոր վերջին վայրկեաններուն մէջ քրիստոնէութիւն ընդունած և մկրտուած ըլլալուն զրոյցին, որուն մեր պատմիչներն ալ արձագանք եղած են (ՍՍԲ. 52, ԱՍՈ. 114):

388. Որմիզդ հօրը յաջորդելով նորէն Յունաց զէմ յարձակու մները նորագեց, բայց յաջողութիւն չունեցաւ:

ՊԱՐՍԻԿՆԵՐ	Յունական բանակին զու-
ԵՒ ՅՈՅՆԵՐ	խը անցած էր Մօրիկ, որև. Մարտիրոս, Հա-

յաղդի զօրավարը, որ մինչև իսկ Դուինը առաւ, և Մարական գաւառները մատաւ, և հետզհետէ վանեց Պարսից Վահրամ Պահլաւ և Տամ-Խոսրով անուանի զօրավարները, և յաղթական փառքով Բիւզանդիա դարձաւ, Տիրեր կայսեր փեսայացաւ, և անոր ստրաժամ մահուանէ ետքը կայսր հռչակուեցաւ 582'ին: Արտաքինք իրեն ծննդավայր կը նշանակեն Փոքր Հայոց Արարիսանը, այժմ Եարբուզ, իսկ մերայինք Արարատայ Օչաւկանը (ԿՈՓ. 27): Որմիզդ պարտաւորուեցաւ հաշտութիւն խօսիլ, և երկու սաեք թշնամութիւններ դադարեցան ժամանակ մը, որ տաւն Մովսէս կաթողիկոս ջանաց փոքրիչատէ կարգաւորել աթոռին գործերը, առմարի նորոգութեան գործը լրացուց (§ 385), և երկրին շինութեան յորդորեց ժողովուրդը, ու զարմանեց անցնող չփոթութեանց տեւրածները: Այսպէս անցան քանի մը տարիներ մինչև 590, որ միջոցին Վլանտինոս ետքը մարզպանութիւն վարած կը յիշուին, Տամ-Խոսրով 2 տարի, Վարազ Վլուր 1 տարի, Վահրամ Պահլաւ 5 տարի, Հրահատ 4 ամիս, և Դատան Հարարոն 2 տարի (ՍՍԲ. 59-60), Որմիզդ իւր ընթացքով տակի եղած էր ամէնուն. բայց պատեն մը պէտք էր ատելութեան պոթկարուն: Վահրամ Պահլաւ, որև. Վահրամ Չորին կամ Վահրամ Մեհեանդակ, կովկասային Մասթութներու վրայ մեծ յաղթութեան մը ետքը, Որմիզդի զրկած էր աւարարածինը, որ գահ չմնաց, և սկսաւ պահանջումները սատակացնել, և այս պատճառ եղաւ ներքին երկպառակութեանց: Յոյներ առիթէ

օգտուելով նոր յարձակումներ կազմակերպեցին Ասորպատականի վրայ, և Որմիլդ ուղեց վաստաբար փախչիլ թագաւորական գանձը տանելով: Պարսիկ նախարարներ և զօրավարներ միաբանեցան Որմիլդը սպանել, և որդին ինսուրով թագաւորեցնել, բայց անդին Կովկասի բանակը Վահրամն էր թագաւոր հռչակած, որ յաղթական կերպով Տիգրոն մտաւ, և գահը գրաւեց: Իսկ ինսուրով իւր Վնդոյ և Վստամ քեռիներուն հետ, որ շարժումին գլուխ էին եղած, պարտաւորուեցաւ Տիգրիսը անցնիլ և Մօրիկ կայսեր պաշտպանութիւնը խնդրել մեծամեծ խոստումներով (ՍՅԲ. 54-58): Մօրիկ պաշտպանութիւնը ստանձնեց հակառակ իւր արքունեաց խորհուրդին, Փիլիպպիկոս զեապան զրկուեցաւ, և Յովհան պատրիկ և Ներսէս Հայկազն զօրավարներ հրաման ստացան ինսուրով թագաւորեցնել, որքեւ յաջողեցան իրենց օգնական ունենալով հայագունդին հրամանատար Մուշեղ Մամիկոնեանը: Ինսուրով Բ Պարուէզ, խոստումին հաւատարիմ, Յոյներուն թողուց Միջագետքէն Դարա և Նիփրկերտ ամուր քաղաքները, և Հայաստանէն մաս մըն ալ մինչև Նրասխի և Վանայ լիճին եղերքները, որով Պարսից բաժինը կը փակուէր Արարատ և Վասպուրական նահանգներու մէջէն անցնող գիծով մը (ՍՅԲ. 96):

389. Այդ ամէն եղելութիւնները Հայոց համար անտարբեր չէին կրնար ըլլալ, քանի որ թէ պատերազմները և թէ սահմանազլուխներու փոփոխութիւնները իրենց երկրին վրայ կը կատարուէին: Բայց Պարսից բաժինին մէջ եղողներուն համար յաջողութիւն կը համարուէր ինսուրովի գահակալելը, որ քրիստոնէայ կին ալ ունէր, իւռւթաստանցի Շիրինը, և անոր ազդեցութեամբ նպաստաւոր կը լինէր ուղղափառ քրիստոնէաներուն (ՍՅԲ. 76): Իսկ Յունական բաժինին մէջ Հայկական գաւառներուն ընդարձակուիլը, և նոյնիսկ Մօրիկի Հայ սերունդ լինելը, Բիւղանդական կայսրութիւնը կը քաջալերէր Հայ եկեղեցւոյ կեդրոնն ալ իրենց կողմը անցած կարծել, և կաթողիկոսական աթոռը այս կողմ անցընել: Ասկէ տարբեր պատճառ մը չենք կրնար նշանակել Մօրիկի այն որոշման, որով 590'ին,

Հայ կաթողիկոս մը կը հաստատէր յունական բաժինին մէջ: Ընտրեալն էր Յովհաննէս եպիսկոպոս մը, Կոզովիտ գաւառի Բագարան գիւղէն, Արշարունեաց նշանաւոր Բագարանէն տարբեր գիւղ մը: Նոր կաթողիկոսին աթոռը հաստատուեցաւ յունական բաժինին վերջին սահմանին վրայ Աւան կոչուած քաղաքը, գրեթէ զէմ յանդիման Դըւնայ հայրապետանոցին, որովհետեւ Ազատ գետն էր որ երկու տէրութեանց Հայկական բաժինները և երկու կաթողիկոսարանները կը զատէր: Այդ Յովհաննէսը շատերէն կաթողիկոսներու շարքին մէջ նշանակուած է, և Յովհաննէս Գ անունով՝ նորերն ալ զայն իրենց ցուցակներուն մէջ մուծած են, ինչ որ մենք պիտի չկարենանք ընդունիլ, որովհետեւ միեւնոյն աթոռին վրայ միեւնոյն ստեն երկու օրինաւոր աթոռակալներ տեսնել՝ բացարձակապէս անհնար է: Այդ յայտնի է թէ երբ Յովհան Մօրիկի իշխանութեամբ կաթողիկոս կը հռչակուէր, Մովսէս Բ 16 տարիէ ի վեր հայրապետական աթոռը կը վարէր, այնպէս որ Մօրիկ չէր կրնար Կոստանդնուպոլիս վախճանող Յովհաննէս Բ Գաբըղեանի յաջորդ մը տալու պատրուակն ալ զործածել: Հետեւաբար Յովհան հակաթոռ մըն է կանոնական տեսակէտէն, և անհնար է անոր անունը օրինաւոր կաթողիկոսներու ցուցակին մէջ ընդունիլ: Յովհաննէս Պատմաբանն ալ կը հաստատէ թէ Յովհաննէս Կաթողիկոս Բ-ը չէր յաջորդէր Կոստանդնուպոլիս հայրապետին (Յովհ. 94): Կրնայինք ընդունիլ թէ Յովհաննէս եղած ըլլայ այդ հշարէտ և արքայ և առաքիլ ի վեր (Յովհ. 94), և այդ առաքիլ ընտրուել յաջորդեցաւ (ՎԱՐ. 60), այսինքն իւր անհատական կեանքին մէջ արտաքին սրբութեան և առաքինութեան նշաններ ունեցող մը, սակայն դժուար է ճշմարիտ առաքինութեան սկզբունքին հետ հաշտեցնել եկեղեցւոյ երկպառակութեան գործիք դառնալը, բայց եթէ ծանր միամտութիւն ենթադրելով իր վրայ: Յովհաննէս Պատմաբան կ'ուզէ վստահացնել թէ Յովհաննէս չէր բնառնու չեղեւ զին իւր իւրեանց ազնոյն (Յովհ. 94): Սակայն մեր կարծեօք հնար չէ այդ պարագան հաստատել: Կրնար ըլլալ որ Մօրիկ իւր կայսրութեան Հայերը շահելու համար, տ-

նոնց դաւանակից մը ընտրած ըլլայ իբր կաթողիկոս, սակայն յետագայ եղելութիւնք հաւանական չեն ցուցներ նոյնպէս շարունակելը: Օրբէլեան կը վկայէ թէ Յունաց կողմէն կը շարունակէին Քաղկեդոնի դաւանութիւնը ընդունել տալու բնագոյնութիւնները, և առաւել է Ռաբանի Մարկոս. և թէ այդ պատճառով ժողովներ գումարուեցան Բաբելոնի և Կոստանդնուպոլսի, և երէցաւորաբար է թէրաբոլսի, որ է Կարին, և թէ Հայերը հաւանեցնելու համար առաջին Բաբելոնի հարցադրութիւնը շինելու (ՍՍՄ. Լ. 143): Արդ, ինչպէս ընդունիլ որ հակաքաղկեդոնիկ մնացող մը՝ կրցած ըլլայ Մորիկի պաշտպանութիւնը վայելել: Որչափ ալ կարեւոր ըլլայ Պատմաբանին վկայութեան կշիւը, մենք պիտի պնդենք Յովնան Բագարանցին քաղկեդոնական դաւանութեան համակերպող և հետեւող մը ըսել, մեզի հիմ ունենալով Սեբեոսի վկայութիւնը, թէ Յովնան ընդ Նոն, այսինքն ընդ Յոյնս, հաղորդեալ Բաբելոնացի (ՍՍՔ. 87): Աւելի յատակ կը գրէ Ուխտանէս, թէ Նոնացին է ինչն Նոնացի, հայաւորութիւն Մովսէսի, զիսկն առ ինչն Նոնացի, որ ալ հայաւորութիւն է ինչն հայաւորութեան Հոյոց (ՈՒԽ. Բ. 63):

390. Վերը յիշուած ժողովները միութենական փորձեր էին, որոնց մեծ հոգաւորութեամբ կը հետեւէր ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ Մորիկ, և Պարսից վրայ ԵՒ ԺՈՂՈՎՆԵՐ ասացած ազգեցութեան, և Խոսրովին իրեն հանդէպ ցուցած կամակատարութեան վստահանալով, կը յուսար Պարսից բաժինի Հայութեան և Մովսէս կաթողիկոսի վրայ ալ ազգեցութիւն գործածել: Ժողովները կը գումարուէին գլխաւորապէս յունական բաժինին եպիսկոպոսներով: Աւելի նշանաւոր է Կոստանդնուպոլսոյ ժողովը, զոր Անեցին 589/ին կը դնէ (ՍՍՄ. 76), սակայն աւելի ուշ պէտք է դնել, որովհետեւ Մուշեղի Պարսից կողմէն հեռանալէն ետքը գումարուած է (ՉԱՄ. Բ. 531): Յոյն եպիսկոպոսներուն հետ զանուած են 21 Հայ եպիսկոպոսներ, որք Փոտի վկայութեամբ, Քաղկեդոնի վարդապետութիւնը ընդունած կ'ըլլան (ՉԱՄ. Բ. 531), ինչ որ զարմանալի չէ, քանի որ կայսրութեան հպատակ դաւաններէն էին, և համակերպութեան կը բռնադատ-

ուէին: Սակայն Մովսէս կաթողիկոսի պատուիրակները, Վրթանէս և Գրիգոր մեծ վարդապետները, որք Յունաց հպատակ և այդ համակերպութեան պարտաւոր չէին, Հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը պաշտպանեցին, կամ ինչպէս Անեցին կ'ըսէ, «նշտեցեալ զնոյն դոքսն Նշտեալ» (ՍՍՄ. 76): Եւ ասով Հայոց եկեղեցին և հայրապետական աթոռը ամենեւին խախտած չեղաւ իւր վարդապետութենէն: Այսպէս յիշուած վրթանէս վարդապետը անշուշտ միեւնոյնն է, որ Մովսէսի կաթողիկոսութեան ատեն անոր օգնականն ըլլալով, մահուանէ ետքը աթոռին եւամեայ պարապետութեան ատեն տեղապահութիւնը վարեց: Մեզի հասած է Սորմենաս սարատկասի մէկ գիրը, ուղղուած Վրթանէս վարդապետի, Քիւստոնդի մականունով և Տերաք Նաւարէ պատուանուելով: Վերջին կոչումը կը յիշենք կաթողիկոսական պատուիրակ երթալը, և կը հաստատէ տեղապահ Վրթանէսի Քիւստոնդի մականուն ունեցած ըլլալը: Իսկ Սորմենաս, իւր սորոքեալ և Հայոց զբաղեցնողներով, իբր Յունական Հայաստանի գլխաւորական հրամանատար կը մատնանշուի (ԹՂԹ. 90): Այս գրոյն պարունակութիւնը Մովսէսի մահունէն ետքի ժամանակին պատկանելուն, իրեն կարգին պիտի վերլուծենք: Իսկ Գրիգորի վրայ ընաւ տեղեկութիւն մը չենք գտներ, ով ըլլալը որոշելու համար: Նմանապէս մեզի անծանօթ կը մնան Թէոդոսիոսի երեք ժողովները, որք Մորիկի ատեն գումարուած են, և որոնց նպատակը եղած է քաղկեդոնական դաւանութեան ստիպել Յունական բաժինին Հայ եպիսկոպոսները: Որովհետեւ եթէ եպիսկոպոսներու մէջ հղած է մաս մը համակերպելու պատրաստ, ընդգիծողներու մաս մըն ալ գտնուած է, որոնք առ ինչ համարեալ զբաղեցնող չեն և աւելի Տոնցի (ՍՍՔ. 87): Ասոնց գլխաւորները կը նկատուին Մանասէ Բասենոյ և Յովնանէս Ամատունեաց եպիսկոպոսները (ԹՂԹ. 109): Այսպիսի կացութեան մէջ ակներեւ է, թէ Մորիկի ընտրած և պաշտպանած կաթողիկոսը, Բագարանցի Յովնանէսը, չէր կրնար համակերպողներուն թիւէն չըլլալ: Եթէ առաջունէ Յովնան Հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը ունեցած ալ էր, սակայն

զայն հաստատակէս պահած չէ, ինչպէս Սեբէոս ալ կը վկայէ:

391. Մուշեղ Մամիկոնեան, որ յունական բռնակին հետ խոստովի պաշտպանութեան համար պատերազմեցաւ, քանիցս հրաւեր ստացած էր Վահրամէ, իրեն հետ միանալ Սասանեան հարստութիւնը վերջացնելու (ՍՅԲ. 63-66), մինչև իսկ երդմամբ խոստանալով թէ յեւրոպայէն ի՞նչ չէ՛յոյ Ռոմանոս-Ման (ՍՅԲ. 64): Սակայն Մուշեղ չէր հաւանած, խոստովի կողմին զօրութիւնը տեսնելով, և անոր ձեռքով մարդպանութեան համակու և իւր հայրենեաց օգտակար ըլլալու յոյսով: Սակայն քսութիւններ կանխեցին, իբր թէ Մուշեղ օգնած ըլլայ Վահրամի փախչելուն (ՍՅԲ. 69), որով խոստով մտածեց նենգութեամբ սպաննել Մուշեղը, այլ չյաջողեցաւ խորհուրդը գործողիկ, և Մուշեղ ու Յունան պատրիկ խոստովը ամբաստանեցին ալ Մօրիկի առջեւ: Սակայն Մօրիկ շարունակեց խոստովը պաշտպանել (ՍՅԲ. 75): Մուշեղ յունական կողմը անցնելով՝ իւր դաւանութիւնը չուզեց փոխել, հարկաւ միտք ունենալով նորէն ետ դառնալ: Մօրիկ ինչչափ ալ Մուշեղը իւր բանակին մէջ զօրավարութեան նշանակեց, բայց միւս կողմէն խորհուրդ տուաւ խոստովի՝ Հայ գունդերը Հայաստանէն հանել, զի ոչի՞ մի խորհրդ և անհաշիւ էն, առէ, կան ի մէջ մերձ և պարտէն (ՍՅԲ. 79): Ինքն իր կողմիները հաւաքեց ու Թրակիա անցուց Աւարներու դէմ պատերազմելու, խոստով ալ իրենները Մարաստանի և Բակարիոյ կողմերը հեռացուց: Ասկէ յառաջ եկաւ նախարարներուն մէջ շփոթ մը, մէկ կողմէ միւսը փախչելով ազատելու համար, թէպէտ ապաստանած կողմերուն վրայ ալ մեծ վատահոթիւն չունէին: խոստով առաջ իրեն եկողներուն սիրալիր ընդունելութիւն ցուցուց, բայց երբ Հայերը տեսան թէ Վասպուրական Համարակար վրանին կը զրկուի, անոր վրայ քայեցին և զարկին և գանձերը գրաւեցին: Այսպէս սկսաւ նոր շարժում մը որուն գլուխը կը գտնուէին Սամուէլ Վահեւունի, Ատատ խորխուունի, Մամակ Մամիկոնեան, Ստեփանոս Սիւնի, Կոտիս

Ամատունի, և Թէոդորոս Տրպատունի (ՍՅԲ. 81): խոստով նոր բանակ պատրաստեց այդ շարժումին դէմ: Մօրիկի ալ դիմեց որ Հեռակ զօրավարին հրամայեց օգնութեան երթալ: Հայեր շփոթեցան և գտնուեցան: Մամակ և Ստեփանոս և Կոտիս՝ Պարսկէնը իրեն կողմը անցան, Սամուէլ և Ատատ և Թէոդորոս Յոյներուն հնազանդեցան (ՍՅԲ. 82): Բայց նորէն չհանդարտեցան: Սամուէլ իւր Վահեւունի ազգակիցներով՝ որք էին, Սարգիս, Վարազ, Ներսէս և Վատամ, և Տրպատունին Թէոդորոս, նորէն խլրտեցան, և ուզեցին Յոյն կառավարիչը սպաննել Կարնոյ ջերմուկին մէջ, բայց չյաջողելով Կորդուաց լեռները ապաստանեցան: Այնտեղ վրանին հասան Հերակլ կայսերական կուսակալ և Համազասպ Մամիկոնեան հայագունդին զօրավար, և Զերմայ գետեզերքին վրան փախտականները զարկին: Վահեւունիներէն Սամուէլ և Ներսէս և Վատամ պատերազմին մէջ ինկան, Սարգիս և Վարազ գերի իյնալով գլխատուեցան, իսկ Թէոդորոս Պարսից սահմանը անցնելէ ետքը բռնուեցաւ և Յոյներու յանձնուեցաւ: Մօրիկ նոր զօրաժողով մը ըրաւ Հայաստանէն, և Թրակիա անցուց Մուշեղ Մամիկոնեանի հրամանատարութեամբ: Կայսերական գունդերը առաջին յաղթութենէն հրապուրեալ թշնամիներուն երկիրները մտան մինչև յայնչայս Բերդն Դաւաթայ, բայց տեղերը չճանչնալով ծուղակներու մէջ ինկան և կոտորուեցան: Այդ առթիւ Բաշաթիւն Նախարարն էր և զբոյն Հայաստանէն կորսուեցան, նոյնինքն Մուշեղ գերի ինկաւ և սպաննուեցաւ Բաշաթիւնէն (ՍՅԲ. 86): Այդ միջոցին միակ բաղդաւորն եղաւ Ատատ խորխուունին՝ որ կայսերական պատիւներու արժանացաւ (ՍՅԲ. 83):

392. Որչափ ալ մեր յառաջ բերած եղելութիւնները աւելի քաղաքական գոյն ունին, սակայն եկեղեցական պարագաներու հետ կապակցեալ են, քանի որ Յունաց և Հայոց մէջ տիրող երկպառակութեանց հիմնական պատճառը Բաղկեդոնի դաւանական խնդիրն էր: Հայաստան եղող Յոյներուն ծանր էր որ Հայեր իրենցմէ, իբր հերձուածողներէ կը

ՄՈՎՍԷՍԻ

ԿԱՅՈՒԹԻՆԸ

միտքը կը փոխէ, և հազիւ նոր խոստումներով կայսերական քաղաքը կ'երթայ, և կ'արտօնուի իւր երկիրը
ՆԱԽԱՐԱՐԱՅ
ԳՈՐԾԵՐԸ
 զառնայ, ուր Յոյները
 նշկահելու խորհուրդներ
 կ'ունենայ. և այս պատ-

ճառաւ ձերբակալեալ Կոստանդնուպոլիս կը տարուի, և գազանոց առջև նստուելու կը դատապարտուի (ՍՅԲ. 89): Սմբատ, այս անգամ անշուք, բարձր և լայն հասակաւ, և բաւական ցամաք մարմնով, կը յաջողի արջը բռնել տապալել, ցուրը եղջիւրներէն պատկեցնել, և ոտիւններէն վրան հեծնալով խաչափողէն խեղդել: Ասոր վրայ կեանքը կը շնորհուի, և պատիւ ալ կը ստանայ, բայց նորէն կտակածանաց ենթարկուելով Ափրիկէ կ'աքսորուի (ՍՅԲ. 91): Անեցին՝ Սմբատը խորովի հրամանով գազաններու առջև թողուած կ'ըսէ, սակայն անուններու մէջ սխալած ըլլալը յայտնի է (ՍԱՄ. 76): Որովհետեւ ամմիջնապէս ետքը յանկարծ կը տեսնենք Սմբատը հաճոյաւ յաւ խորովոյ որոյն (ՍՅԲ. 91), առանց բացատրելու թէ ինչպէս Ափրիկէէ Պարսկաստան անցաւ, բայց դժուար չէր աքսորալայրէն փախուստը. իսկ Յոյներու դէմ տակուլութիւնն էր՝ որ Պարսիկներու հաւատարմութեան կը յորդորէր: Հաւանաբար Սմբատ նշանաւոր ծառայութիւններ ընծայեց այն պատերազմներուն մէջ, զորս խորով ունեցաւ իւր մօրեղբոր Վստամի դէմ, որ խորովի դէմ հանեց արեւելեան ազգերը, իւր եղբոր Վնդոյի՝ նենգութեամբ սպանուելէն ետքը (ՍՅԲ. 94): Հալազուեղ բանակ մըն ալ կար խորովի կողմը, որուն մէջ էին, կանուխ իրեն կողմը անցնող երեքները՝ Մամակ Մամիկոնեան, Ստեփանոս Սիւնի և Կոտիս Ամատունի (§ 391), և ասոնցմէ զատ նաեւ Գագիկ Մամիկոնեան, Պապ Բագրատունի, խորով Վստամի և Վարդ Արծրունի (ՍՅԲ. 92): Ասոնք իրենց քաջութեամբ պատիւներու և ռոճիկներու արժանացան, բայց մէջէնէն կասկածի ենթարկուողներ ալ եղան: Գագիկ և խորով Պարսկաստանի մէջ, և Մամակ Հայաստան դառնալէ ետքը խաղաղութեամբ վախճանեցան: Իսկ Ստեփանոս, իւր հօրեղբորմէն՝ Սահակ Սիւնիէ ամբաստանուելով զլիսատու եղաւ ի շաբլի շաբլու, տարին ան-

յայտ, և Կոտիս Մծբին զրկուած ատեն ճանպարհ նենգութեամբ սպաննուեցաւ (ՍՅԲ. 95): Պապի և Վարդի վախճանին համար որոշ բան մը չենք գտներ: Վարդ Արծրունին նոյնն է, որուն կինը Մարիամ, Մուշեղ Մամիկոնեանի աղջիկը, բարեպաշտական եւ ռաւդեամբ համարձակեցաւ: Գրեհայ վանքին Ս. Կարապետի մատուռը մանկ, հակառակ կիներու համար աւանդական արգելքին, բայց խորացան, սոցան և որբերէն յոյժ սոգորք էլեղեցոյն: Ասոր վրայ, թէպէտ ափրիկներ խաղաղութեամբ մատուռէն ելաւ, և 395 միաբաններու ճոխ սեղան տուաւ, սակայն եկեղեցականը Աստուծոյ բողոքեց, և ափրիկներ վանքէն մեկնած ատեն, հրեշտակ ի՞նչ, ինչպէս կը գրեն, արով սպաննուեցաւ: Բայց վանքին առաջնորդը ելեւ թաքցաւ էլեղեցոյն, և որբերէն յոյժ՝ բազմաթիւ որբերէն (ՄԱՄ. 9-11): Այդ պատմութիւնը մինչեւ ցայսօր աւանդութեամբ կը կրկնուի, և կանոնաց համար արգելքը կը շարունակէ յորգուիլ:

394. Սմբատ Բագրատունի այնչափ սիրելի եղաւ խորովի և այնչափ յաջողեցաւ արեւելեան ազգերու դէմ Վարած պատերազմներովը, որ խորով անոր յանձնեց Վրկանայ մարզպանութիւնը և զինուորական հրամանատարութիւնը ոսկում և արծաթով, զարդերով և զգեստներով վարձատրեց, մինչեւ իսկ անոր նուիրեց իւր հօր Որմիզդի սեփական կամարն ու սուրը (ՍՅԲ. 96): Այդ անուանումը տեղի ունեցաւ 599 ին, խորովի 10'րդ տարին (ՍՅԲ. 102): Մեծ եղաւ Սմբատի արդիւնքը իւր նոր պաշտօնին մէջ: Թշնամիները հալածելուն, ապստամբները նուաճելուն և աւերակ երկիրը շէնցնելուն մանրամասնութիւնները տալ՝ մեզի չպատկանիր: Մեր յիշատակելիք պարագան է այն կողմերը աքսորուած և անտէրունջ մնացած քրիստոնեաներուն համար ցուցած հոգացողութիւնը, որոնք մինչեւ իսկ շէշ-էրեւոյ հաւանքէն (804. 90): Ասոնք մեծ մասամբ Հայեր էին, թէպէտեւ կային յիշխանութիւնէն Յունաց և յԱսորաց ուսուցիչ (ՍՅԲ. 97): Որմբատի բրած կարգադրութեամբ, ոչ միայն հասարակէն ի հասարակ, այլև որբերէն աշխարհ:

եւ լընդ հայերէն հոգեւորականներէն զէնաւ Նո-
բէրէն, և եկեղեցական կարգերու պահպա-
նութեան համար, չէրէջ «Տէ Նոյն» ինչ, Ա-
բէլ շաւի, գլուխ ըլլալու կ'ընտրէ, և Մով-
սէս կաթողիկոսի կը զրկէ եպիսկոպոս ինչ-
նէն Յովհաննէս Պատմարան կը յաւելու,
թէ սակէ սկսելով Վրկանի կողմերը եղած
են ինչ-է Բէթ Նոյն յոգնեալ Գրէգորէ, Բիւ-
ջայսը Ժամանակի (ՅՈՎ. 91): Սմբատի մարզ-
պանութիւնը 8 տարի տեսեց (ՍՅԲ. 102),
այսինքն է մինչև 607, շարունակ պատե-
րազմներու մէջ, յաղթութեանց շարք մը
կազմելով անընդհատ, և խոստովի անձն ու
գահը ապահովելով այն վտանգներէն՝ զորս
Վստամ կը պատրաստէր անդադար, միտքը
զրած ըլլալով իւր քեռորդին խոստովը
սպաննել, և իւր վրէժը լուծել անկէ, որ իր
քեռներուն ձեռքով թագաւորութեան բարձ-
րացած ըլլալով հանդերձ (§ 388), վերջէն
անոնց դէմ դարձած էր, իբր ուզելով Երեմի
զին ինչ-ն խառնել հոգ իւր Որմիզդի (ՍՅԲ.
93): Այդ միջոցին տակաւ ծերութիւնը կը
ծանրանար Մովսէս կաթողիկոսի վրայ, և
կը կրէր այն ծանրածանր շփոթութեանց և
խռովութեանց ազդեցութիւնը, զորս փոքր
իշտաէ ուրուագծել հարկ դատեցինք, Ժա-
մանակին կացութիւնը պարզելու համար,
ուսկից մեծապէս կախում ունին եկեղեցա-
կան գործերը: Մովսէսի վերջին տարիները
նոր արկածներ և նեղութիւններ պատրաս-
տած էին վշտակիր կաթողիկոսին: Ասոնք
յառաջ եկան Մօրիկի սպանութիւնէն 602'ին,
և Փոկոսի կայսերական գահը գրաւելէն:
Խոստով, որ Մօրիկը իրեն բարերար կը
ճանչնար, ոչ միայն Յոյներու հետ խաղա-
ղութիւնը խզեց, այլև Մօրիկի որդի կար-
ծած Թէոդոսի իրաւունքը պաշտպանելու
միտքով, Փոկոսը գահէն վանելու շար-
ժուեցաւ, օգտուելով Եգիպտոսի Հերակլ և
Միջագետքի Ներսէս զօրավարներուն ալ
Փոկոսի դէմ զէնք առած ըլլալէն: Պատե-
րազմի դաշարը գլխաւորաբար Հայաստանի
մէջ բացուեցաւ, և հետզհետէ եղիվարդ,
Հուստոյմարդ, Ականիցդաշտ, Արգինա, Գե-
տիկ, Անզղ, Միտակիր (ՍՅԲ. 116-120) արիւ-
նով ներկուեցան, և որ տակից ցաւային էր,
Հալար երկու տէրերու միջև բաժնուած,
զինուորական օրէնքի գործ թեամբ զիրար կը

սպաննէին, և իրենց երկիրը կ'աւերէին:
Ժամանակին յեղեղուկ բախտին նշանակ
կրնայ ըլլալ Աստու խորհուրդին, որ երբ
Մօրիկէ պատուուած կայսերութեան կը ծա-
ռայէր (§ 391), Թրակիոյ պատերազմին
չուզելով երթալ, Պարսից կողմը անցաւ
601'ին, և երբ Մօրիկի մահը լսեց, Պար-
սիկները թողուց Յոյներուն անցնելու հա-
մար, բայց խոստով կանխեց զայն ձերբա-
կալել, և ոտուքները ու ձեռուքները կա-
պելով, բիրերու հարուածներով սպաննել
տուաւ (ՍՅԲ. 111): Խնդ Մովսէս կաթողի-
կոս, տարիքի բնութիւն տակ ճշուած՝ իր հա-
տին և իր վիճակին կործանումը կը գիտէր,
երբ կրօնական վիշտ մըն ալ ունեցաւ:

395. Անգոստին Լուսաւորչին օրէն ներ-
քին միտւորութիւն մը հաստատուած էր Հա-
յոց և Վրաց եկեղեցիներու
ՄՈՎՍԵՍ ԵՒ ԿԻՐԻՒՆ
րուն մէջ: Գրեգորիս Լու-
սաւորչի թոռը, որ հիւ-
սիսային երկիրներու կա-

թողիկոս ձեռնադրուեցաւ, ընդհանուր ե-
պիսկոպոսապետ եղաւ Կովկասի կողմերը
եղող ազգերուն, բայց յետ ժամանակաց
երկու աթոռներ զատուեցան, երբոր Վրա-
ցիներ և Աղուաններ զատ զատ թագաւ-
որութիւններ եղան: Բայց երկուքն ալ Հա-
յոց աթոռին գերիշխանութիւնը կը ճանչ-
նային, կաթողիկոսին Հայոց աթոռէն կը
ձեռնադրուէին, և դաւանական խնդիրնե-
րու մէջ Հայոց կը հետևէին, և Հայոց ժո-
ղովներուն կը մասնակցէին իբրեւ նոյն եկե-
ղեցոյ անդամներ: Պատմութեանս կարգին
տախթներ ունեցանք այդ կապակցութիւնը
շեշտելու: Նոյն կացութիւնը կը շարունա-
կէր Գ դարուն սկիզբէն մինչև 9 դա-
րուն վերջը, գրեթէ երեք դար ամբողջ:
Մովսէսի վերջին տարիները վախճանեցաւ
Վրաց կաթողիկոսը, հաւանաբար Սամուէլ
(ԱՅԲ. 22), և Մովսէս անոր յաջորդ ձեռ-
նադրեց Կիրիոնը, որ Արարատի քրեպիս-
կոպոս էր, այսինքն է հայրապետական տ-
թոռոյ կեդրոնական վիճակին մէկ մասին
փոխ-թեմակալը: Կիրիոն ընդ Վրացի, և
ծննդեամբ Զաւարս, այժմ Ախալքէլէք գա-
ւառի Սկուարի գիւղէն, աշակերտած էր
Վրացերէն և հայերէն գրութեանց, և յու-
նականին մէջ ալ գործնալու: համար 15

տարի մնացած էր Փոքր-Հայոց Նիկոպոլիս քաղաքը, անկէ եկած էր Դուին և հայրապետանոցին ծառայութեան մտած, իբրև վանաց երէց, և յետոյ իբրև քորեպիսկոպոս: Կոնստանդնուպոլիս (ՌԻՍ.Բ.4), անորոշ է թէ առհասարակ հայրապետանոցի ծառայութեան, թէ ոչ քորեպիսկոպոսութեան մէջ, կաթողիկոս կը ձեռնադրուի Մովսէսի 25-րդ տարին (ՌԻՍ.Բ.6), որ է 598-ին: Մովսէսի պէս դաւանութեան վրայ ամուր կաթողիկոս մը, եթէ վստահացաւ իւր շուրջը եղողներէն Կիւրիոնը՝ կարեւոր պաշտօնի բարձրացնել, հարկաւ առ ալ մինչեւ այն ատեն իւր ուղիղ մտաց և ուղղափառ վարդապետութեան վրայ կասկած չյարուցանելու զգուշաւոր եղած էր: Սակայն հետեւանքը բոլորովին տարբեր եղաւ, վստայի Կիւրիոն եղաւ որ Վրաց եկեղեցին Հայոց եկեղեցիէն զատեց, և եկեղեցական միաբնակ վարդապետութենէն քաղկեդոնական երկաբնակ վարդապետութեան վերածեց: Մեր պատմիչներ ընդհանրապէս կը մեղադրեն Կիւրիոնի կեղծուպատիր նենգութիւնը, որ Նիկոպոլսոյ երկարատեւ բնակութեան մէջ, քաղկեդոնիկ վարդապետութեան ընտելացած, կրցած է իւր միաքը ծածկել Դրենայ մէջ եղած ատեն, մինչեւ որ յաջողեցաւ Վրաց կաթողիկոսութիւնը ձեռք ձգել, և անկէ ետքը մէջտեղ հանած է իւր իսկուկութիւնը: Մովսէս կաթողիկոսի համար ըստած է թէ միամիտ կերպով գործած է, ակէր-ցեւ-ըծ-ծ-ի շորս որքն (ՌԻՍ.Բ.4), բայց նա զանց չէ ըրած ձեռնադրութենէ առաջ ուղիղ դաւանութեան խրատներ տալ և ուխտ ալ ընդունիլ (ՌԻՍ.Բ.10):

396. Մեր սեպտեմբերի 1-ին պէտք է Կիւրիոնի միաքին մէջ, աւելի հեռուն դիտող պարագաներ նկատել: Վրաց Յոյներուն կողմը միտելը, ժամանակակից է Յովհաննէս Գաբրիէլեանի և Վարդան Մամիկոնեանի Յոյներուն դիմելուն, երբ Գուրգէն Վրաց իշխանն ալ Պարսիկներէ վտարանջեց, և պարսաւորուեցաւ Բիզանդիոս փախչիլ (ՉԱՄ. Բ. 287): Յոյներ աւելի մտադրութիւն դարձուցին Վրաստանի վրայ, որ ամփոփ և ամուր երկիր մըն էր, և զոր գրեթէ ամբողջ

ջութեամբ իրենց ձեռքը կրնային անցնել և տիրապետել: Երբ Մորիկ խոստովէ նոր գաւառներ ստացաւ Հայաստանի մէջ, Վրաստանի միւս մասը կայսրութեան հետ միացուց, և այս կերպով Վրացիներ աւելի մօտէն սկսան Յոյներու ազդեցութիւնը կրել, և աւելնկալութիւննին անոնց վրայ զնել: Միւս կողմէն Պարսկահայոց մէջ գտնուող Հայոց հայրապետական աթոռին ոյժն ալ երթալով կը նուազէր, նոր Հայ կաթողիկոսութիւն մը հաստատուած էր Յունական Հայաստանին մէջ, և Յունական բաժինին ապագան աւելի յուսալից և աւելի փայլուն կ'երևէր, մինչ Պարսկականին հետ յարաբերութեանց պահպանութիւնը խոստանալից չէր ներկայանար: Նոյն իսկ Պարսից թագաւորութիւնը Յոյներուն միտալ քաղաքականութիւն մը ձեռք առած էր խոստովի անձնական զգացմանց հետեւանօք: Այս ումէն պարագաները չէին կրնար վրիպիլ Կիւրիոնի տեսութենէն, որ Նիկոպոլսոյ մէջ 15 տարի մնալով յունական ազդեցութեան վրայ նպաստաւոր գաղափարներ կազմեր էր, հետեւաբար ոչ այնչափ դաւանական ուղղափառութեան համոզմամբ, որչափ իւր հայրենեաց ապագային տեսակէտով, որոշեց Կիւրիոն Յունաց կողմը միտիլ և Յոյներու հովանաւորութիւնը շահելու ծրագիրը մշակել, որուն առաջին և հիմնական պայմանն էր անոնց դաւանութեան համաձայնիլ: Այստեղ հանգերձ Կիւրիոն չչտապեց իւր ներքին դիտումը շուտով երևան բերել, և ոչ ալ յայնմապէս Հայոց հայրապետական աթոռին հետ յարաբերութիւնները խզել: Անսովոր չէ, որ եկեղեցական կամ քաղաքական տեսութեանց մէջ ալ, անձնականները իրենց ազդեցութիւնը չեն կորսնցներ, և հարկաւ Մովսէսի պատկառելի կերպարանքը կը շարունակէր խոր տպաւորութիւն ներգործել Կիւրիոնի վրայ: Սա ոչ թէ միայն անոր կամքով և անոր ձեռքով կաթողիկոսութեան հասած էր, այլ անկէ 25 տարի առաջէն, իւր առաջին աշակերտութենէն սկսելով վարժուած էր յարգել իւր վրայ հայրաբար խնամք ունեցող հայրապետին անձը: Պատմիչն ալ կը յիշէ թէ Կիւրիոն չէր իշխեր համալսարանի և համալսարանի տնօրէնի Հայոց Խրեղիստի, և թէ երբեք անոր Կիւրի

բախտը առջև (ՈՒԽ.Բ. 15): Երեք տարիներ անցան առանց մի նկատողութեան արժանի միջադէպի տեղի տալու (ՈՒԽ.Բ. 6), այսինքն մինչև 602 տարին:

397. Կիւրիոն նիկոպոլիս գտնուած ժամանակէն ուսումնակից բարեկամ մը ունեցած էր, անունը Կիս, որ խուժիկ կը կոչուի, այսինքն խուժաստանցի պարսիկ. թէպէտ բնակութեամբ հաստատուած էր նիկոպոլիսի մօտ Զուստարիմս գիւղը: Կիս նկատորական էր (ՈՒԽ.Բ. 3), այլ կ'երեւի թէ ինքզինքը կը ծածկէր, ինչ որ չտա դիւրին էր, որովհետեւ նկատորականներ չէին խորչէր երկարակ Քաղկեդոնականներէն, զանոնք իրենց հետ համամիտ ընդունելով: Կիւրիոն ալ Քաղկեդոնականներէն չէր խորչէր, որով կրցած էին իրենց մէջ սրտակից և համամիտ բարեկամութիւն պահել: Կիւրիոնի կաթողիկոսանայէն ետքը Կիս անոր մօտ կու գայ, անոր եպիսկոպոսարանին ծառայութեան կը մտնէ, և Կիւրիոն ալ զինքը կը վարձատրէ եպիսկոպոսական աստիճանով, և կը ձեռնադրէ զնա օրորոթեալ եղեւոյս, զոր մինք կ'իմանանք իբր աթոռին հէքընէ, իսկ պատմիչին՝ այնքան աշխատեալ եղեւոյս ըսելը (ՈՒԽ.Բ. 3) կը մեկնենք իբր՝ նկատորական հիւրերու հանդէպ բարեմարտիկ ընդունելութիւն ընելուն ակնարկ մը: Կիսի եպիսկոպոսանայէն ետքը աւելի համարձակութիւն ստանալը, և նկատորականներուն հանդէպ բռնած ընթացքը զինքը կասկածիլի կրնային ընել, բայց կ'երեւի թէ Քաղկեդոնիկներու հանդէպ սովորական դարձած բարեակամ ընթացքը պատճառ կ'ըլլար որ Կիսի գործերը մտադրութիւն չէին շարժեր, և խօսքի առիթ չէին տար: Շատերուն լռած ասուն մէջտեղ կ'ելլէ Յուրատուայ եպիսկոպոս Մովսէսը: Սա բնիկ Հայագգի, աղայութենէ Յուրատուի մէջ բնակած, և վիճակին եպիսկոպոսներուն մօտ վրացերէնը և հայերէնը ուսած, և եկեղեցական կոչման մէջ յառաջացած, Կիւրիոնէ Յուրատուի եպիսկոպոս էր ձեռնադրուած, անոր կաթողիկոսութեան տառջին տարին (ՈՒԽ.Բ. 6), այսինքն է 599'ին: Սա տեսնելով որ Վրաց հայրապետանոցին մէջ Քաղկեդոնականներէն

զատ նկատորականներն ալ համարձակութիւն կը գտնեն Կիւրիոնի թոյլտուութեամբ և մինչև իսկ նկատորական Կիսը եպիսկոպոս ձեռնադրուած է, հարկ սեպեց եղելութիւնները Մովսէս կաթողիկոսին հաղորդել և անոր մտադրութիւնը հրաւիրել: Մովսէս իւր ձերութեան վերջին օրերուն մէջ զգածեալ, անմիջապէս թուղթ մը կը գրէ Կիւրիոնին, ուր հայրաբար խրատելէ և սխալած ըլլալը ցուցնելէ ետքը, կը յանձնարարէ երեք ժողովներու գաւառութիւններէն չլեզիլ: Կաւատ թագաւորի օրով Հայոց և Վրաց միաբանութեամբ հաստատուած վարչապետութենէն չհեռանալ, որ է Բարգէշի ժողովը (§ 339), փախչիլ չեղած խառնէ Գաղիքի և յանձնարարէ Գաղիքի Լեւոնի, խուժիկ եպիսկոպոսը Վրաստանէն հեռացնել, անոր հաստակիցներն ալ մերժել, և միանգամայն վճռաբար կը հրամայէ, աղաւթե՛ր հանդէպ արտաւոր և պարտաւորեալ զոյգաց, և աղաւթե՛ր Դեթա զըմբ (ՈՒԽ.Բ. 8-12): Մովսէս կաթողիկոս համակին հետ կը յղէ ևս Ստեփանոս եպիսկոպոսը, որ երբեք չէր հաշտեալ, որպէս զի բերանացի ալ պէտք հղածը հաղորդէ (ՈՒԽ.Բ. 7): Կիւրիոն ամենայն պատրաստակամութեամբ կ'ընդունի Մովսէսի հրամանները. Յանդիմանել էի, կը գրէ, որպէս որ եւ վերադառնալ և հայ հոգեւոր, որպէս և եւր ինչ երկրագործ և շահագործ եղի յեր հոգեւոր սիրոյ: Կը վստահացնէ թէ Կաւատի ժամանակին միաբանութիւնը աշխարհ կը պահէ իւր եպիսկոպոսներով, թէ խուժիկ եպիսկոպոսն ալ մերժած է, երբ որ իմացած է անոր հարութիւնը, և թէ իբր զղջումի եկած մը ընդունած էր զայն յառաջողոյն (ՈՒԽ.Բ. 12-13): Սակայն անկեղծ չէր Կիւրիոն իւր յայտարարութեանց մէջ, և միայն Մովսէսէ պատկառելէն բռնադատեալ կը գրէր այդ յայտարարութիւնները, զի մինչև իսկ Կիսը իսկապէս հեռացուցած չէր, և չէր ձեռնադրել, և ինչ Բաժնէ ի Բաժնէ (ՈՒԽ.Բ. 15):

398. Ներուոնի կաթողիկոսը հարկաւ միւսթարուեցաւ. Կիւրիոնի յայտարարութեանց վրայ, իւր կեանքին վերջին օրերուն մէջ, վաճառի այլևս Վրաց խնդիր չյուզուեցաւ, Կիւրիոն ալ չուզեց դառնացնել անոր վերջին վարկեանները: Թղթակ-

ցութիւնները և բանակցութիւնները տեղի ունեցան 603 տարւոյ ընթացքին մէջ, իսկ 604'ին կնքեց Մովսէս իւր

ՄՈՎՍԷՍ

30 տարւոյ երկարատեւ

ԵՒ ՎՐՅԱՆԷՍ

կաթողիկոսութիւնը: Ե-
զիվարդեցին Մովսէս

պէտք է յիշատակուի աւելի արդիւնաւոր հայրապետներու մէջ, ոչ այնչափ յառաջ բերած նշանաւոր արդիւնքներովը, որչափ բազմադիմի արկածներու հանդէպ ցուցած արիւսիրտ տոկունութեամբը, և Հայոց եկեղեցւոյն պաշտպանութեան համար կատարած աշխատութիւններովը: Յունական ազդեցութեան զօրանալը, Մօրիկի ձեռներէց ազդեցութիւնը, ամէն կողմէ պատած ձախող պարագաները, մեծապէս վտանգ կը սպառնային Հայոց եկեղեցւոյն ինքնուրոյն գոյութեանը, եթէ Մովսէսի խոհական և ճարտար, միանգամայն անվրդով և հաստատուն գործունէութիւնը չգանուէր Հայ եկեղեցւոյ գլուխը: Կարծես թէ ձախող բախտը գերեզմանէն անդին ալ կը հալածէր Մովսէսը, վասնզի զինքն հողին յանձնելէն ետքը անհնար եղաւ իրեն յաջորդ մը տալ, և 604'էն մինչեւ 607 դատարկ մնաց հայրապետական աթոռը, բայց այստեղ ալ Մովսէսի նախատես հոգածութիւնը նպաստեց եկեղեցւոյ: Նա իւր վերջին տարիներուն մէջ իրեն օգնական առած էր Վրթանէս Բչկանորդի՝ քերթող վարդապետը, ինչպէս կը կոչուի ամէնէն, թէպէտեւ պէտք է ընդունիլ թէ Քերթու և Վարդապետ մակդիրները իբրեւ պատուոյ անուն տրուած են Վրթանէսի՝ իւր գիտնական և ուսումնական կարողութեան համար, թէ ոչ հարկաւ եպիսկոպոսական աստիճան ունեցած է կաթողիկոսական փոխանորդութիւն վարելու կոչուած անձ մը, եթէ Մովսէսի թուղթը ամենող Ստեփանոսն ալ եպիսկոպոսական աստիճան ունէր: Վրթանէսի ծագումն ու նախնիքը ծանօթ չեն պատմագիրներէն, իսկ Քերթու անունը կը ցուցնէ թէ Սիւնեաց զարդի աշակերտութենէն էր, թերեւս Սիւնի ալ էր հայրենեօք: ամէն առթի մէջ պէտք չէ զայն չփոխել Սիւնեաց եպիսկոպոս Վրթանէսի հետ (§ 375), որուն Գարեղան թուղթ մը ուղղեց, որ 23 տարի ալ պաշտօն վարած է, և իրմէ ետքը եկած է

Գրիգոր մը, որուն յաջորդած է Քրիստոփոր եպիսկոպոս (ՈՐԲ. Բ. 246), որ պաշտօնի անցած է Մովսէսի վերջին տարիները (ՈՐԲ. Ա. 140):

399. Վրթանէս Քերթող անմիջապէս ձեռք առաւ հայրապետանոցի գործերը, և Մովսէսի մահուան վրայ սկսաւ

ՎՐՅԱՆԷՍ

աթոռը կառավարել, իբ-

ՏԵՂԱՊԱՆ

րեւ Դեղադհ, ինչպէս պաշտօնապէս կու տան իրեն

այդ անունը Ուխտանէս (ՈՒԽ. Բ. 17), և Օրբելիան (ՈՐԲ. Ա. 140), և Յուրտաւացին (ԹՂԹ. 10), և երեք տարի վարեց պաշտօնը, մինչեւ որ կաթողիկոսական ընտրութիւն կատարուեցաւ: Պատմագիրք համաձայն են աթոռոյ երկարատեւ պարագութիւնը յիշել, այլ կը լռեն, թէ ինչ եղաւ ընտրութեան երկարաձգուելուն պատճառը: Չամչեան կը կարծէ թէ եպիսկոպոսներ պառակտեցան ընտրելին վրայ, և գործը Սմբատի գալուն թողուցին (ՉԱՄ. Բ. 302): Սակայն Սմբատին Հայաստան գալը շատ ետքը, երրորդ տարւոյն վերջերը խօսուեցաւ, իսկ երկարատեւ կութիւնն ալ չէր կրնար այնչափ զօրաւոր ըլլալ, որ մեծամասնութեան մը կազմուիլը արգելէր: Միւս կողմէն անտեղի կը գտնենք ենթադրել որ Վրթանէս աշխատած ըլլայ ընտրութիւնը խափանել, որպէսզի պաշտօնը իւր ձեռքը մնայ: Վասնզի աւելի պիտի ուղէր ընտրութիւնը փութացնել և կաթողիկոս ընտրուիլ, ինչ որ շատ հաւանական էր: Իսկ եթէ եպիսկոպոսներ իրմէ սովորէին, ընտրութիւնը պիտի փութացնէին, որպէսզի Վրթանէսը գործերէ հեռացնեն: Պարսից արքունիքին կողմէն արգելք մը մտածելու համար ալ բաւական նշաններ չկան, վասնզի կաթողիկոսի պապատեւութիւնը Պարսից բաժինի Հայերը կը տկարացնէր Յունական բաժինի Հայերուն առջեւ, ինչ որ Պարսիկ քաղաքականութեան նպաստաւոր չէր, մանաւանդ երբ յունական բաժինին մէջ կը նստէր Յովհան Բագարանցին իբր կաթողիկոս Հայոց: Եւ ոչ ալ կրնանք ըսել թէ Խոսրով իւր Հայերը կը սիրէր ընկճել ի նորհուկա Յունաց կայսեր, վասնզի Խոսրով այդ բանը կրնար ըսել պարզապէս Մօրիկի անձին հանդէպ, իսկ 604'ին Մօրիկ արդէն սպանուած էր և

Փոկաս կայսերությունն անցած, որուն զէմ ու ժգին պատերազմ կը մղէր խոսրով (§ 394): Ըստ այսմ անյուծանելի կը մնայ ընարությունն յապաղելուն իսկական պատճառը: Բայց ի՞նչ կը ներառի հասանական կարծիք մը յայտնել, մենք պիտի ըսենք թէ ասոր պատճառ առաջ. Յովհաննէս Բագարանցիի հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը: Հայաստանի մեծագոյն մասը Յունական բաժինին անցած էր, Յունական բաժինին եպիսկոպոսներուն մէջ ալ նշանաւոր և զօրաւոր մաս մը կար քաղկեդոնական վարդապետութեան հակառակ, Բագարանցին ալ բռնադատութեան ներքեւ Յոյներուն համակերպած էր ու միտք և ուղղութիւն փոխելէ հետո: չէր: Պարագաներուն համաձայն է կարծել թէ եպիսկոպոսներու մէջ կը տիրէր ախոռին պառակտումը վերցնելու միտքը, Բագարանցիին Ազատ գետը անցրնել տալով և Դունայ ախոռը տանելով, ամէն առթի մէջ Հայոց եկեղեցւոյն աւանդական ուղղութիւնը պահելու պայմանով: Այդ նպատակին համար հարկ եղած բանակցութիւններ, և զժուարտութիւնները հարթելու համար խորհրդակցութիւններ, կրցած են երկարաձգել առ ընարություն ձեռնարկը:

400. Տեղապահութեան եռամեան, 604-է 607, կը բոլորուի բովանդակ խոսրովի թագաւորութեան և Փոկասի ԲԱՂԱՔԱՎԱՆ կայսերություն ժամանակ, ԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ երբ երկուքը իրարու զէմ ոխացեալ անդադար պատերազմներ կը մղէին: խոսրով անձամբ վարած էր Միջագետքի կողմէն գաղտնի ռաւակը, և տարիուկէս աշխատելով Դարս և Ուռհա քաղաքները նուաճած, ուսկից ետքը հանգստանալու համար Տիգրոն դարձաւ, և նոր արշաւանքը յանձնեց խառնամ Ռադման զօրավարին, որ մինչեւ Անաթոք հասաւ յաղթանակով (ՍՅԲ. 122): Իսկ Հայաստանի կողմը Վեհ-Ջուռնան և Սինեատմ-խոսրով (ՍՅԲ. 118) զօրավարներու հրամանատարութեամբ կը շարունակէին այն պատերազմները զորս յիշեցինք (§ 394), և որք ասպարէզ ունէին Յունական Հայաստանը, որով Դուինի մէջ տանելի վիճակ մը կը տիրէր, և ներքին և եկեղեցական խնդիրներով զբաղելու առիթ կ'ունենային Վրթանէս

տեղապահ և եպիսկոպոսական մարմինը: Մարզպանութեան պաշտօնը կը վարէին Պարսիկներ՝ որոնց ցուցակը տալինք (§ 392), բայց որովհետեւ անոնց պաշտօնին տեսչականները չունինք, չենք կրնար ճշդել թէ 603-ին և յաջորդ տարիներուն մէջ ով էր մարզպանը: Հոյիմանէ ետքը Շահրայէն-պեաի անունը տանինք (ՍՅԲ. 123), բայց երբ պաշտօնի մասը ըլլալը չենք գտնիր: Մարզպաններէն զատ զինուորական հրամանատարներ ալ կային, և երբեմն պաշտօններ իրարու կը խառնուէին: Յունական բաժինին մէջ Հերակլէ ետքը եկած էր Սորմենաս սարսակաւ (ԹՎԹ. 90), որուն անունը կըրճատուելով Սորմէն և հայացուելով Սուրէն ալ գրուած է (ՍՅԲ. 112): Իսկ Համագոսպ Մամիկոնեան հայադունդի զօրավարը Ակապիոսի մը քսութեան զոհուած էր (ԱՍՆ. 208), և տեղը անցած էր Մովսէս Գնունի: Քաղաքական կացութիւնը համառօտիւ ուրուագծելով, անցնինք Վրթանէս տեղապահի գործերն ու գրուածները քաղել: Բայց որովհետեւ անոնց թուականները որոշակի նշանակուած չեն, մենք պիտի հետեւինք նիւթերու տարբերութեան համեմատ ամփոփել ցրիւ պահուած տեղեկութիւնները:

401. Նախապէս կը գտնենք Սորմենաս սարսակաւէն Վրթանէսի ուղղուած գիր մը, և Վրթանէսի առած ՍՈՐՄԵՆԱՍԻ պատասխանը: Սորմենասի ՆԱՄԱԿԸ գիրը աւելի հայրապետի քան թէ զօրապետի մը զրիշէն երածի ոճն ունի, սակայն այն ժամանակներ գիտնազէտներուն հաստիքին ալ մեծաւ մասամբ եկեղեցական և աստուածաբանական էր: Սորմենաս կը յիշէ որ քաղաք անգամ բերանացի և զրուոր յարաբերութիւններ ունեցած է Վրթանէսի հետ, առանց ճշդելու թէ երբ, բայց հարկաւ Վրթանէսի իբր պատուիրակ ժողովներու գացած տանը (§ 389), և յոսացած է զայն իրեն համամիտ ունենալ. բայց նա վերջէն օտար-քաղ է վարուած, և զրոյս է թէ ինչպէս իրեն առանց անհաշիւ իւրոյ բան մը չկրնար տեսլ իմ լեւ, մինչ իբր տեղապահ և իբր քերթով ճոխանալով, անգործ-անգործ ինքզինքը Դուին և Դաւիթ Դաւիթն առջեւ կը ծախէ, և ցոյցանէ զանի իւր, իւր և իւր և իւր:

փախստական միաբաններէն ոմանք դառնալով թաղեցիկն նահատակները՝ Անտոնի և Կրօնիդէսի գերեզմաններուն քովը (ՄԱՄ. 20), ուր և կը պատուուէին մինչև ցայսօր։ Նահատակութեան օրը յիշուած է քաղոցի 4'ին, հինգշաբթի օր, ժամը 9'ին (ՄԱՄ. 19), իսկ տարին սովորաբար ընդունուած է 604, Խոսրովի արշաւանքներուն տարին, և իրօք ալ այն տարի քաղոցը երկուշաբթի կը սկսի, որով 4'ը կը լինի հինգշաբթի, և հոռմէական տոմարով կ'իյնայ հոկտեմբեր 29'ին։ Ժամանակին առաջնորդին անունը գրուած է Թողիկ (ՄԱՄ. 20), որ իբրև նոյն կը ներկայացուի վերագոյն Թադէոս կոչուածին հետ (ՄԱՄ. 8), որով թերեւս յարմարագոյն լինէր Թադիկ կարգալ, և կը դրուի Աթանասէ սկսելով հինգերորդ, և կը յիշուին Աթանասի 10, Կոմիտասի 8, Ստեփանոսի 6, Բարսեղի 8, և Թադէոսի 30 տարիներ։ Աթանասը յիշեցինք տոմարի նորոգութեան առթիւ (§ 384), և անկէ ետքը միջանկեալ 22 տարիները չեն հակառակիր 604'ին Թադէոսի կամ Թողիկի առաջնորդութիւնը ընդունելու։ Միայն թէ դժուար կ'ըլլայ ընդունիլ Կոմիտասի և Ստեփանոսի առաջնորդութիւնները, որք ժամանակակից եղած են Արրահամ և Կոմիտաս յաջորդ կաթողիկոսներուն, որոնք ընտրուեցան՝ Արրահամ 607'ին և Կոմիտաս 615'ին։ Մեր պատմագիրներուն ժամանակագրական անճշգրտութեանց դիմաց կը գտնուինք շարունակ, զորս դժուար է մեկնել, բայց եթէ համաձայնեցնենք ընդհանուր ըլլալը ենթադրելով։ Ասկէ ետքը Մամիկոնեան Յովհաննէս երկարօրէն կը պատմէ ինչ որ Վահան՝ Գայ մականուանեալ (ՄԱՄ. 15) և որդին Սմբատ, Մամիկոնեան տանուտէրներ, գործեցին Միհրան և Վարչիր և Վախտանգ Պարսիկ զօրավարներուն դէմ, Տարոնոյ գաւառին և Ս. Կարապետի վանքին պաշտպանութեան համար, Փոկասի կայսրութեան առաջին տարիները (ՄԱՄ. 15-29)։

403. Կիւրիոն Վրաց կաթողիկոս, որ Մովսէսի կենդանութեան ատեն չէ համարձակած ինքզինքը յայտնել և իւր մատուցած ծառայութիւնը անհետ տանիլ, այլ եւս զգուշաւորութեան պէտք չգտաց իբրեւ մեծ Մովսէսի օգնական, մասնաւորապէս որ աթոռն ալ դառ-

տարկ կը մնար, և Կիւրիոն ինքզինք աւելի բարձր կը տեսնէր քան Հայոց աթոռին տեղապահը։ Այսուհանդերձ

ՄՈՎՍԷՍ

ՅՈՒՐՏԱՒԱՅԻ

այլ անուղղակի կերպով ուզեց ծանրանալ Յուր-

տաւի եպիսկոպոս Մովսէսի վրայ, որ Կիսի ձեռնադրութեան խնդիրը յուզած էր (§ 397), և որ Հայ եկեղեցւոյ դաւանութեան նախանձախնդիր, գրեթէ միակ էր՝ որ Վրաց աթոռին եպիսկոպոսներուն մէջ Կիւրիոնի միտքին չէր հետեւեր։ Մովսէս ընդ Հայ՝ Տաշիրք, այժմ Լոռի գաւառի Մեհենկերտ գիւղէն, և Յուրտաւի մէջ տղայութենէ իվեր մնալով իբր Վրացի եղած էր, և Յուրտաւի եպիսկոպոսարանին ծառայութեամբ յառաջացած, և իւր գործունէութեամբ Կիւրիոնի ալ սիրելի եղած, և անկէ եպիսկոպոս ձեռնադրուած էր, ինչպէս յիշեցինք (§ 397)։ Մովսէս մինչև իսկ համարձակուալէս քաղկեդոնականութեան դէմ կը քարոզէր, և Վրաց կաթողիկոսարանին երկդիմի ընթացքը կը քննադատէր, և այս իրեն աւելի կը յաջողէր, որովհետեւ Յուրտաւ Հայաստանի սահմանակցութեան մէջ հայաշատ վիճակ մըն էր, և ընդհանուր Հայութեան կողմէ յաճախած տեղ մըն էր՝ Շուշանիկի գերեզմանին (ՈՒԽ. Բ. 35) և Մծխիթայի խաչին և Մանգղեաց խաչին ուխտաւորութեանց համար (ԹՊԹ. 194)։ Յուրտաւի վիճակին մէջ հայերէն և վրացերէն պաշտամունք անխտիր կը կատարուէին, և եթէ Վրացիներ թոյլ էին հաւանդ դաւանութեան մասին, Հայեր ամուր էին, և Մովսէս եպիսկոպոս նշանաւոր գործութիւն ու բազմութիւն ունէր իւր կողմ իւր վիճակին մէջ։ Կիւրիոնի նպատակն էր այդ խոչընդոտը վերցնել իւր վիճակէն, և այս եղաւ Մովսէս եպիսկոպոսի հանդէպ բռնած ընթացքին նպատակը։ Իբր առաջին քայլ հրաման կը դրկէ Յուրտաւի եպիսկոպոսին և իւր Բնի (ՈՒԽ. Բ. 18)։ Մովսէս կաթողիկոսի մահուընէ ինչչափ ետքը առաւ այս որոշումը, որոշ գրուած չէ։ Ուխտանէս Կիւրիոնի կեղծագործ ընթացքը կը դնէ մահիւ, իբրեւ մահ Մովսէսի ատեն 602'է 604, և իբրեւ մահ զինք մահուան (ՈՒԽ. Բ. 16), որ 5 չտար, և հետեւաբար երկրորդ մասը պէտք է կարգալ իբրեւ մահ զինք մահ-

ան, ինչպէս ուրիշ տեղ գրուած է (ՈՒԽ. Բ. 23), որ կ'ըլլայ ամբողջ տեղապահութեան միջոցը, և անորոշ կը մնայ Յուդաիստի և պիսկոպոսին կիւրիոնէ կոչուելուն տաեմը, ինչպիսի ալ ոմանք, որոշակի ելիւս Գրէք գրած են, Ուխտանէսի առաջին խօսքերուն կրթնելով (ԱՄ. 45): Այսու հանդերձ մնաք ալ կ'ընդունինք թէ օրօրին չկոչեց. չէրէ-ժեռ Մովսէս ինչպէս, և տարիի մը չափ անցաւ մինչև որ կիւրիոն գործունեայ դե-րի մը ձեռնարկեց, որուն հարկաւ առիթ տուաւ Յուդաիստին իւր համարձակ դի-տողութիւններով:

404. Մովսէս եպիսկոպոս վարանեցաւ երթալ, կը մտածէր թէ կիւրիոն իրենէ Եր-շէր Երեմի (ՈՒԽ. Բ. 18), և անշուշտ պատճառանք-ներ ստեղծեց, վրանդի բացարձակ ընդգիծու-թեան նշաններ չտուաւ, բայց երբ հրամանը կրկնուեցաւ ու երեքնուեցաւ, այլեւս ընդ-գիծմանալը պատշաճ չտեսաւ, և ոչ յետ-քննել ներկայացաւ Վրաց կաթողիկոսա-րանին, Տփղիս քաղաքի Սուրբ Սիոն եկե-ղեցւոյն գաւթին մէջ՝ արքունիքին մօտ, ուր կը մնար այն տաեմ Սարնիսէն իշխան, իբրեւ բղիշկ Վրաց: Մովսէս կարծելով թէ անմիջապէս կիւրիոնի ներկայութեան պիտի ընդունուի, պատրաստուած էր համարձակ քաղկեդոնական և նստորական խնդիրները յուզել, և կիւրիոնի երկդիմի ընթացքը երեսը զարնել: Բայց այդ մասին յուսա-խաբ եղաւ, կաթողիկոսարանի սպասաւոր-ներ մուտքը չներեցին, վրանդի կիւրիոն հրամայած էր Երեմի Երեմի յետ: Մով-սէս պարտաւորուեցաւ դուրս ելլել, և գնաց իրեն ծանօթ Յակոբ քահանայի մը տունը, ուր էր Բրէյ Սուրբ Սիոն: Ինչ որ սպասեց այն տեղ, որ օրի յուսալով որ կիւրիոնէ ընդու-նուի, սակայն կիւրիոն ձայն չէր հաներ, Մովսէսի հետ բանակուիւ էր խորչէր, ու կ'երեւի կ'ուզէր ընդունելութիւնը երկարե-լով Յուդաիստին Տփղիս պահել, և յարմար առիթ բռնադատել կամ ընկճել: Կիւրիոն աւելի ճարտար եղած կ'ըլլար, եթէ բարե-մարդիկ ձեւերով Մովսէսը արգելէր, բայց կ'երեւի թէ կիրքը զսպելու չափ խոհակա-նութիւն չունէր: Ոչ նուազ կրքոտ էր և

Մովսէս, Տփղիս գալով և ինչ որ սպասե-լով իւր պարտքը կատարած կը սեպէ, և երբ կը տեսնէ որ կիւրիոն ինչ որ ետքը, առանց բան մը ըսելու Միսիթիս կը մեկնի (ԹՂԹ. 181), իրեն նկատմամբ վրանդէ մը կատարուելով, կ'որոշէ զյուսին աւանկ ու իւր տեղը դառնալ, կիւրիոնի ալ ըսել տալով, թերեւս վերոյիշեալ Յակոբ քահանայի ձեռ-քով, թէ նա նախնեաց հաւատքը կը փոխէ և ուղղափառ դաւանութիւնը կը պղտորէ, և թէ ծայրը աղէկի պիտի չյանգի, ուստի պէտք է խոչն ու խուժը մաքրէ (ՈՒԽ. Բ. 20): Տփղիսէ կու գայ չիտակ Յուդաիստ և Դաւիթ ի Երեմի (ՈՒԽ. Բ. 21), բայց ինք-զինքը ապահով չզգար, որովհետեւ կիւրիոն հոնէն սպառնալիքներ տեղացուցած էր, և ձայն ալ հանած էր թէ քիչէրէ Գալ Գալ Գալ (ՈՒԽ. Բ. 21), մինչ Մովսէս լոյս ցե-րեկով մեկներ էր Տփղիսէ (ՈՒԽ. Բ. 100): Մով-սէսի ականջը հասաւ, որ Գալ Գալ Գալ Գալ իրեն իշխան Երեմի (ՈՒԽ. Բ. 27), որոնք անշուշտ կիւրիոնի գրգռութեամբ յուզած էին Յուդ-ատի Վրացիները: Մովսէս սկսաւ ինք-զինքը ապահով չզգալ իւր վիճակին մէջ, և ուզեց հեռանալ և հայաքնակ կեդրոն մը ու-պախնիլ: Թէպէտ ժամանակը ձմեռնային էր, այսուհանդերձ ստիպողաբար մեկնեցաւ Յուդաիստէ, եթէ օրէն հասաւ Արտաշատոսի Ս. Յովհաննէս վանքը, որ է Փարպի մօտ եղող Յովհաննավանքը, և այնտեղ դադարեցաւ և հիւրընկալուեցաւ Բաբելոս վանահօրմէ (ՈՒԽ. Բ. 21), որ իւր ծանօթն եղած պիտի ըլլայ: Որչափ ալ Մովսէս ձմեռն ու ձիւնը ու փքարգ մնալը կը յիշէ՝ իբր այնտեղ դադարելուն պատճառ (ԹՂԹ. 111), սակայն կ'երեւի թէ Մովսէս չուզեց ուղղակի Դրանայ աթոռը երթալ, զրոյցնե-րու առիթ չտալու համար. ապա թէ ոչ դժուար չէր, օգերուն քիչ մը մեղմանալուն մէկ երկու օրուան ճանպով Փարպի Դուին անցնիլ և տեղապահին մօտ երթալ, առանց նամակագրութեան պէտք ունենալու: Իյդ ձմեռնային եղանակը յարմար կը սեպինք 605-է 606 տարւոյն հաշուել:

405. Յովհաննավանքի մէջ հանդարտ չէր կրնար մնալ Մովսէս: Ի հարկէ ինչ ինչ կերպեր փորձեց կիւրիոնի ընթացքին ար-

գեղք գնելու, մինչ կիրիոն ալ նոյնիսկ Յուրատաւի մէջ Մովսէսի ազգեցութիւնը կոտորելու կ'աշխատէր։

ԱՌԱՋԻՆ Մովսէս կը պարտաւորուի գրել ի հաշիւ լեզու-նոյն Յուրատաւայ եկեղեց-այն (ԹՂԹ. 111), իր դաւանակից Հայերը զօրացնելու և Վրաց կաթողիկոսարանին նոր ուղղութեան դիմադրելու համար։ Մովսէսի առ Յուրատաւացիս գրած Շրջագայնէն թուղթը, համառօտելով յառաջ կը բերէ Ուխտանէս (Ուխ. Բ. 28), այլ ամբողջաբար կը գտնուի Գիրք Թղթոցին մէջ (ԹՂԹ. 113-118)։ Մովսէս յայտնապէս կը գրէ, թէ տեսնալով որ դաւանական սխալ ուղղութիւն մը կը սկսի, հարկ սեպեց ճշմարտութիւնը յայտ յանդիման մէջ տեղ դնել, սակայն, կ'ըսէ, «բազմաթիւ անգամ, բազմաթիւ անգամ եղեմ, զիսկ հաշիւ (ԹՂԹ. 114)։ Անկէ կ'անցնի ուղիղ դատաւորութիւնը վկայութիւններով բացատրել, և որովհետեւ նկատորականութիւնն ու քաղ-կեղծականութիւնը հրէական կը կոչուէին, Յիսուսը աստուածութենէ զատուած իբր սոսկ մարդ ցոյցնեցուն համար, կը յիշէ Նրուստղէմի կործանումը, իբր զի «բազմաթիւ անգամ, ընդ նոյն և դաւաճեց ինչ իբր տէրութեանը» (ԹՂԹ. 115)։ Վերջին մասին մէջ դաւանական բացատրութիւնները կ'ընդար-ձակէ, Մարկիանոս կայսրը և Պաղքերիս կայսրուհին՝ որք Քաղկեդոնի որոշման պատ-ճառ եղան՝ աշխարհայեցող Նեոփիլէ կը կոչէ, և վերջապէս կը յորդորէ իրեն հօտը հաստանդ դաւանութեան վրայ հաստատուն մնալ։ Շրջագայական թուղթին կցած է Պաշտօն-լըրարք ժողովոյն երկնայեց մականգրեալ ընդարձակ գրուած մը, որուն մէջ Քաղկեդոնի ժողովին գումարման և հետևանաց պատ-մութիւնը մանրամասնաբար տուած է (ԹՂԹ. 119-127), և զոր հարկաւ կազմած ու հրա-տարակած և ցրուած է Մովսէս՝ միտքերը լուսաւորելու համար։ Այս ամենէն ետքն է, որ Մովսէս իւր ճիգերէն արդիւնք մը ձևաք չկրնալով ձգել, կը պարտաւորուի Հայոց կաթողիկոսութեան դիմել, որ մինչև այն ասան բոլորովին անտեղեակ կը մնար կիրիոնի և Մովսէսի խնդիրէն։ Համառօտ գիր մը կ'ուղղէ Վրթանէս անդապա՛նին զոր իրեն հայրն է և ինչպէս կը կոչէ, իրեն զլուին եկա-

ծը կը պատմէ, Յուրատաւացիներուն գրած ըլլալը կը յիշէ, և կը խնդրէ որ Վրթանէս ալ անոնց յորդորական մը գրէ։ Մովսէսի բոլոր ուշադրութիւնը իւր վիճակին վրայ է, առ-կա ին կիրիոնի համար անխորկ մը չառնի, և անոր համար բան մը չխնդրեր (ԹՂԹ. 110)։ Վրթանէս սիրով կ'ընդունի Մովսէսի առաջարկը, համառօտաբար կը պատասխանէ և կը յիշէ, որ եթէ հօգի Քրիստոս Աստուծոյ, ի հօ-տաւոր ինչպէս կ'անհնարեմ (ԹՂԹ. 112), որով պարզապէս հեռու որ պատարաստութեանց կ'անհարկէ, և որոշուած գործի մը բնու-թիւնը չունի։ Յուրատաւացիներուն ալ չըջու-գայական մը կը յղէ Վրթանէս (ԹՂԹ. 130), իսկ Յուրատաւացիք թէ իրենց եպիսկոպոսին և թէ կաթողիկոսական անդապա՛նին կը պա-տասխանեն իրենց հաստատմանութիւնը վրա-տահանելով։ Սակայն կը յայտնեն Մովսէսի՝ որ իւր վիճակը չզտանայ, զի իրենք ալ պիտի պարտաւորուին ինչպէս և քննէ Քոյ (ԹՂԹ. 129)։ Տեղապա՛նին ալ կը յայտնեն, որ ցորչափ Քաղկեդոնի ժողովի՝ որ հայրապետ անուանէ Քրիստոս և պիտի պարտաւորուին ինչպէս և քննէ (ԹՂԹ. 132)։ Յուրատաւացոց այդ յայտա-րարութիւնները կը պարզեն կիրիոնի բռ-նած անտեղի և անտանելի ընթացքը։ Այդ առաջին թղթակցութիւններով կ'անցնին 606 տարւոյ սկիզբները։

406. Մովսէս Յուրատաւացին միշտ Յով-հաննաովանք կը մնայ, և չմտարեբեր Գուին երթալ և անձամբ իւր խնդիրը յուղել, և պար-տաւորեալ նորէն նամու-կազրութեան կը դիմէ։ Ընդունած է Վրթանէսի պատասխանը, տե-սած է անոր Յուրատաւացիներուն զրկած գիրը, և վստահութիւն ստացած է իւր վի-ճակային Հայերուն հաստատմանութեանը վրայ։ Ու այս անգամ կը մտածէ կիրիոնի վրայ ազդեցութիւն բանեցնել։ Կը խնդրէ Վրթանէսէ որ ուղղակի գիր մը գրէ կիրիոնի, գիր մըն ալ Ատրնեսոսէ՝ բղիշկին և անոր ազգակից Վահան և Բրդմի՛ն իշխան-ներուն, և գիր մըն ալ Պետրոս եպիսկոպոս-ին։ Կը յանձնարարէ որ այս թուղթերը կաթողիկոսարանի պաշտօնակցի մը ձեռքով յղուին, և Վրթանէսի կը յանձնարարէ՝ թէ ի հարկին յեւ պէտք եթէ ելնու, ինչպէս և

Էս (ԹՂԹ. 133): Վրթանէս սիրով կը կատարէ Մովսէսի առաջարկները, այլ միակ գիրք մը կ'ուզէ կիւրիոնի և Ատրնեբաէնի և իշխաններուն, ուր կը յիշէ Մովսէս կաթողիկոսի գրած թուղթը (§ 397), և Լուսաւորչի ժամանակէն հաստատուած եղանակը՝ իւրեանց յանձնարարող հաւատքը, և կը յորդորէ պահել հին դաւանութիւնը, և զգուշանալ Քաղկեդոնի Նորֆոնթիստէնէ: Մինչև իսկ կ'առաջարկէ, որ երկու կողմերու իշխանները համաձայնին ժողով հրապարակ, ուր ինքն ալ կու գայ, և բերանացի բացատրութիւններով խնդիրը կը վերջնայ (ԹՂԹ. 138): Դիրք մըն ալ առանձին կը գրէ Պետրոս և պիսկոպոսին, յանձնարարելով որ հոգ տանի, որպէս զի Մովսէս զբաւէր եղեւիպոս, որ ճշմարէտ հասարակ շէնքաւոր է, է գեղեցիկ էր Գրեցի, և անոր ալ կը կրկնէ երկու կողմանց իշխաններու համաձայնութեամբ ժողով գումարելու առաջարկը (ԹՂԹ. 136): Այս Պետրոս պիսկոպոսի համար կը գտնենք թէ է Նազաւէ եր աշխատ և աշխատ (ՈՒԽ. Բ. 46), իբր զի եր է վերջ աշխատ է: Նա էր որ առաջին անգամ կիւրիոնի էջմիածինէ Տփղիս երթալուն ալ ընկերացած էր (ՈՒԽ. Բ. 46): Այդ պարագաներէ կը հետեւի թէ Պետրոս ոչ միայն ուղղամիտ և Մովսէսի համամիտ էր, այլև վրաց կաթողիկոսարանին մէջ ազդեցիկ և նախաթուղիք մը ունեցած ըլլալը կը յայտնուի: Վրթանէս այս գիրքը յղելէն ետքը Մովսէսի ալ կը պատասխանէ, թէ իւր պաշտօնականութենէ մէկը յղել զժողովը եղաւ, և գիրքը Մովսէսի թղթաբերին յանձնեց որ տանի: Իսկ իւր Տփղիս երթալուն համար կ'ըսէ, թէ պէտք է նախապէս երկու կողմերու իշխանները համաձայնին ժողով գումարել (ԹՂԹ. 135): Կիւրիոն չստ կոչա վարու եղաւ: Վրթանէսի հանդէպ: Նախ չուզեց իսկ անոր գիրք ձեռք առնել և կարդալ, և երբ վերջի վերջոյ հաւանեցաւ կարդալ տալ և լսել, տեսնելով որ Վրթանէս ուղղափառութեան դաս կու տայ, բարկութեամբ կը պատասխանէ, թէ երուսաղէմի աթոռին կը զրկեմ այդ գիրքը, թող այն վճռէ ուղղափառութիւնը: Այս կ'ըսէր, որովհետեւ Հայեր սովոր էին Ազգապատգարից և երուսաղէմի աթոռներուն առաջին դաւանութիւնը պնդել, իսկ Կիւրիոն երուսաղէմը կը յիշէր, որով-

հետեւ Յորնաղ վերջէն բռնադատութեամբ հպատակած էր քաղկեդոնական դաւանութեան: Կիւրիոն խափանեց աշխատեալէն և ղեկնաւորողութեան, այլ և ղեկնաւորողութեան, բայց Ուխտանէս կը կասկածի, թէ անոր գրածը Դիրք թղթոցին անցնելու աշխատէ և պատշաճ համարել, կորած ըլլայ (ՈՒԽ. Բ. 46): Սակայն հաւանականագոյն կ'երեւի գրած ըլլալը, վասն զի Վրթանէս աշխատեց հաւանարար վահան և Բրգմիհր իշխաններուն, գրած ըլլալը կը յիշէ (ԹՂԹ. 141), այլ Կիւրիոնի գրած ըլլալը չյիշէր: Մենք կը կարծենք թէ Պետրոսն ալ լուռ կեցած չէ, և աշխատէ Պետրոս ստորագրութեամբ հասարակութեան և խափանութեան և աշխատեալէն և ղեկնաւորողութեան (ԹՂԹ. 99-107) Պետրոս վրացիէն Վրթանէս տեղապահի գրուած է, իւր միտքը հաւաստելու համար: Տփղիսի մէջ տեղի ունեցած եղելութեանց լուրը բերած է Մովսէսի թղթաբերը, զորս սա կը յիշէ Վրթանէսի գրած երրորդ գիրքին մէջ (ԹՂԹ. 140): Իսկ աշխատեց Վրթանէսի գրածին մէջ ըսուած է, որ Մովսէս ելէ խափանէ, եկեցէ ինքնաշխատեալէն, և ղեկնաւորողութեան (ԹՂԹ. 141): Այսպէս վրաց կաթողիկոսարանը եւսքանցեալ կը պնդէր իւր ուղղութիւնը, իսկ երուսաղէմէ կարծիք հարցնելու խօսքը, լոկ ճշմարտութիւն մը եղած կը տեսնուի, և ոչ իրական կամք կամ եղելութիւն մը: Վրթանէսի կողմէն Մովսէսի գրուած երրորդ թուղթը Ուխտանէսի մէջ երկուքի բաժնուած է (ՈՒԽ. 49 և 50), մինչ Դիրք թղթոցը երկուքը միահետ կը դնէ (ԹՂԹ. 141-145): Վրթանէս այդ գրուածին մէջ, Մովսէսի խնդրանաց վրայ, քաղկեդոնական խնդրոյն վերջին մասին պատմութիւնը կ'ընէ, թէ ինչպէս Անաստասի հրովարտակէն ետքը Յուստինոս գործը այլալեզու, և Քաղկեդոնի ընդունելութիւնը բռնի հրամայեց, ուր թէպէտ ինչինչ գրոյցներ ալ խառնուած են, սակայն խնդիրը լրջօրէն բացատրուած է:

407. Այդ վերջին գրութիւնները տեղի ունեցած են 606 տարուայ ընթացքին մէջ, իսկ թղթակցութիւնները և ջանքերը դադարած են Կիւրիոնի կողմէ ցուցուած բացարձակ ընդդիմութեան վրայ, որք ա-

նագրու ա կր դարձնէին այլեւս ամէն փորձ
ու ճիշդ : Վրթանէս ինքն ալ Մովսէսը հան-
գարատութեան կը յորդո-
թէ, Դ՜՜՜ Դ՜՜՜, Վ՜՜՜՜՜ խը-
րատովը, մանաւանդ որ
աթոռոյ պարապութեան
վերջ տալու գործը ամէնուն միտքին մէջ կը
զօրանար, և ի յա՛հա՛ս Վ՜՜՜՜՜ էն Ռ՜՜՜՜՜ Դ՜՜՜՜՜
էլ, կ'ըսէ Վրթանէս (ԹՂԹ. 14), որով համ-
բերութեան կը հրաւիրէ հռանդատ Յուդա-
ւացին : Այդպէս կ'անցնի 606ի վերջին մա-
սը : Իսկ Մովսէս Յովհաննաւովանքի առանձ-
նութեան ձանձրութիւնը կ'ուզէ փարատել,
քաղկեդոնական խնդրոյն վրայօք եղած
գիրքերը ու գիրքը հաւաքելով և արտա-
գրելով, որպէսզի լիազոյն ուսումնասիրու-
թեամբ կարենայ օր մը մաքառել կիրքին
և անոր համախոհներուն հետ, որուն կը
յուսայ պատենը ունենալ, երկուց աշխարհաց
կախկոպտանելով և իշխաններով գումար-
ուելիք ժողովի մը մէջ : Մովսէս իւր եր-
րորդ համակին մէջ Վրթանէսի կը գրէ, թէ
ստացած է Տիմոթէոս Աղեքսանդրացիի ղեկ-
բովարդի, և և բոլոր այն թուղթերը ոչ
ի Ռ՜՜՜՜՜ Եկեղեցի-Ռ՜՜՜՜՜ Ռ՜՜՜՜՜ Դ՜՜՜՜՜ Դ՜՜՜՜՜
հասած են հաեւ այլ Ռ՜՜՜՜՜ Դ՜՜՜՜՜ Դ՜՜՜՜՜
Դ՜՜՜՜՜ Երեւելի Դ՜՜՜՜՜ Դ՜՜՜՜՜ : Ասոնք ամենքը
հաւաքեցի և Վ՜՜՜՜՜՜՜ Դ՜՜՜՜՜ Դ՜՜՜՜՜, և կը
խնդրէ որ Զննորի և Անտաստի հրովար-
տակներն ալ յղէ, և միանգամայն տեղեկա-
ցնէ, թէ որպէս վերջին անգամ Ռ՜՜՜՜՜ Դ՜՜՜՜՜
Դ՜՜՜՜՜ Վ՜՜՜՜՜՜՜ Դ՜՜՜՜՜ Դ՜՜՜՜՜ (ԹՂԹ.
140), այսինքն է կ'ուզէ զիանալ Յուստինոս
ի ժամանակ քաղկեդոնականութեան զօրա-
նալուն պատմութիւնը, զոր արդէն յիշե-
ցինք (§ 406) : Մովսէսի այդ աշխատու-
թիւնը կարծել տուաւ ոմանց, թէ նոյնինքն
Մովսէս Յուդաւացին եղած ըլլայ Գիրք
Թ՜՜՜՜՜ Նկրկակը (ԱՅԻԹ. 43) : Սակայն մեր
կարծեօք չտապուած դատողութիւն մըն է
այս, աննշանակ առնչութեան մը վրայ հիմ-
նուած : Մովսէս իւր կիրաւութեան համար
հաւաքածոյ մը կազմելու աշխատած է, և
ոչ թէ հանրային երկասիրութիւն մը պատ-
րաստած, նա ոչ թէ Հայոց եկեղեցւոյ Թ՜՜՜՜՜
հաւաքու մն է կազմած, այլ ամբողջ գիրքեր ալ
անցուցած է իւր հաւաքածոյին, ինչպէս կը
յիշէ Տիմոթէոս Աղեքսանդրացուն գիրքերը :

Գիրքը Թղթոցը Հայոց հայրապետանոցին մէջ մկսած պաշտօնական հաւաքածոյ մըն է, և անկէց է որ Մովսէս կը ստանայ և կ'ընդօրինակէ, անկէց է որ իր պակասներն ալ կ'ուզէ, հետեւաբար ինքն չէ անոր առաջին հեղինակը: Սոյն Գիրք Թղթոցին մէջ նշանաւոր տեղ մը կը գրուեն նոյնինքն Մովսէսի գիրերը, և դժուարին կ'ըլլայ հասացընել, թէ նա ինքզինքն ալ հեղինակութեանց կարգ անցուցած ըլլայ: Ուստի չնք կարծել որ արդարանայ Յուրաւացին Գիրք Թղթոցի հեղինակ ըսելու կարծիքը, այլ պէտք է ընդունիլ թէ այն հաղհատէ կազմուած է Դրոնայ կաթողիկոսարանին մէջ, իրրեւ դիւան հայրապետանոցի, և հաղհատէ բարդուելով իւր կանոնաւոր լրումը ստացած է Սննցիին ձեռքով, վստահի անկէ ետքը եղած յաւելումածները շատ անկանոն և կցկտուր ձեւ մը առած են (ԹՂԹ. Յ.) :

408. Երեք տարի կ'ըլլար որ Հայոց
կաթողիկոսական աթոռը պարսապ կը մնար,
բայց երեք կաթողի-
կոսի ընտրութեան խոր-
հի ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ հուրով բարձի թողի ու-
զամ չէր: Վրթմանէս
առաջին թուղթին մէջ, զայն է հոգ աստուծոյ
կը ցուցնէր, և կրորդ թուղթին մէջ է ծա-
մասնական իւրեանց ընտրութեան մէջ Բագ-
րանցին կար, նոր կաթողիկոս մըն ալ Պարս-
կական բաժինին մէջ աղետաբեր կրնար ըլ-
լալ, եթէ Յունական բաժինին հպակապու-
ները առանց իրենց ընտրութեան կաթողիկոս
ընդունիլ չուզէին: Իսկ երկու կողմերը հա-
մաձայնելով ընտրութեան կատարելու համար,
Պարսկական կողմը պէտք եղած ազդեցու-
թեան տէր մէկը չկար, մինչ Յունական
բաժինին մէջ ազդու կերպով կը գործէր
Սորմէնաս սարաւեալ (§ 401), և այն
կողմի նախարարներն ալ չէին կարող ընդ-
դիմանալ: Ազգին մէջ միակ ազդեցութեան
տէր անձը Սմբատ Բագրատունին էր, բայց
այն ալ հեռի հայկական կեդրոնէն Վրկանի
մարզպանութիւնը կը վարէր, պատերազմ-
ներով զբաղած էր, և տեղէն չէր կրնար
հեռանալ, և եթէ կարենար այժմ առանց սը-
քունի թոյլտուութեան մեկնիլ օրէն չէր:
Միւս կողմէն հար չէր որ Սմբատ անտար-

բեր մնար ազգային գործերուն, և յարարե-
րութիւն չունենար տեղապահութեան հետ:
Պէտք է ըսել, որ երբ Վրկանէս մերձա-
կայ ընտրութեան վրայ կը հիմնուէր, Սմբատ
8 տարի Վրկանի մարզպանութիւնը
վարելէն ետքը, արքունի դուռը կ'երթար,
և քաղաք մէջ-մէջ կ'ընդունուէր, և արտո-
նութիւն կ'առնէր երկու տեսակ շէնքեր իւր, և
հրաման կը ստանար շէնքերէն Սրբոյ Պրի-
գորէ որ է Պալատ, շարժումի տանն կործանածը,
և միանգամայն կը փութար ինքիւ հրաման յա-
րայն, զի կարգէն տեսնուէր ինքիւ ինքիւ,
այսինքն է որ կաթողիկոս ընտրեն: Սմբատի
այդ հրամաններով գալը կը ցուցնէ, թէ տ-
առաջ ընէ պատրաստած էր ընելիքը, և թէ
ուղղակի Հայաստանի գործերուն համար
կու գար, անանկ որ երկու տեսակ շէնքեր իւր
բացատրութիւնը, անգամ մը իւր տունը
զալ տեսնել պիտի չիմացուի, այլ իւր ազ-
գին գործերը տեսնել կարգադրել (ՍՅԲ. 102):
Մինչև իսկ Ուխտանէս կը համարձակի գրել
Սմբատի համար, թէ եկեղ զմեր-մեր ինքե-
րէ և շառաւիղներէ հայրապետի (ՈՒԽ. Բ. 56),
որով աւելի եւս կը հաստատուի Սմբատի
վարած իշխանութիւնը դերը: Իրեն համար ը-
տող ալ կայ թէ մարտն էր Հայոց (ՈՒԽ. Բ.
17), կամ թէ մարտն էր Հայոց ի հրամանէ Խա-
րա (ԱՍՈ. 86), բայց պէտք չէ իմանալ որ
Հայաստանի մարզպանութիւնն ալ Սմբատի
տրուած ըլլայ Վրկանի մարզպանութեան
հետ: Այլ միայն բացատրել իշխանութիւն մը
կրօնական գործերը կարգադրելու: Որով-
հետեւ Շահրապէնպետ մարզպանէն ետքը,
զոր վերջին անգամ յիշեցինք (§400), մարզ-
պանութիւնը վարած են Պարսկանպէտ Պար-
չընազդատ, տպա Նամգարուն Շոնազպ,
ապա Շահրապէսկան, ապա Ճուռ Վահան,
որով կը հասնինք Հերակլի կայսերութեան
առեւը (ՍՅԲ. 126), և այս շարքին մէջ Սրմ-
բատ բնաւ չյիշուիր:

409. Սմբատին գալէն ետքը կատար-
ուած եղելութեանց շանցած, պէտք կ'ըլ-
զանք ժամանակագրական
ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ ինքիւրին վրայ քանի մը
ՃԵՂԻՎԱՐԴԵՑԻ խօսք ըսել, առիթ առ-
նելով նոր կաթողիկոսի
ընտրութեան թուականէն, որ Հայ ժամա-
նակագրութեան համար հաստատուն կը-

ուան մըն է. ինչպէս կանուխէն ալ ըսինք,
թէ անոր վրայ հիմնուելով կազմած ենք
մեր ալ ժամանակագրութիւնը (§ 331): Եր-
կու ձեռնարկներու կամ պաշտօնական յայ-
տարարութիւններու մէջ, զորս կու տան
Հայ եպիսկոպոսներ, յատկապէս կը յիշեն
Եփեսոս-Կոնստանդնուպոլիս Ազգային Խորհուրդ-
այն որոշեց թուականը (ԹՎԹ. 139, 151), մի-
եւեռայն կը կրկնէ Ուխտանէս իւր պատմու-
թեան զանազան տեղերը (ՈՒԽ. Բ. 3, 57, 62),
մինչ Սերգեյի մէջ յաւիտեաներէ կը
կարդանք (ՍՅԲ. 102), չեմ գիտեր թէ զրչա-
գիրի կամ տպագիրի չփութութեամբ: Ամէն
առթի մէջ, որովհետեւ թէ պարսկական տո-
մարի տարեգրութիւնը, և թէ Խորհուրդի գահակա-
րութեան սկիզբը 590 յուլիանէն կը սկսին (ՆՈՒ.
435), իւր 17-րդ տարին 606-է 607 թուականին
կ'իջնայ, և կաթողիկոսի ընտրութիւնն ալ
զատիկին օրերը կատարուած ըլլալուն, 607
զատիկին հարկ կը լինի դնել: Ըստ այսմ 607
տարին, որ է Արքայապետ Ա. Աղբաթանցի
ընտրութեան թուականը, այլեւս ընդունուած
է իւր ժամանակագրութեան հաստատուն
կուտան: Իսկ Սմբատի Հայաստան գալուն
ժամանակը աւելի կանուխ պէտք է նշանա-
կել, և մեր կարծեօք 606 տարու Վերջերը,
որովհետեւ բաւական գործողութիւններ տե-
ղի ունեցան ընտրութիւնը կատարելէ առաջ:

410. Սմբատ ընելիքին վրայ կանխա-
խորհած ու մտածած ըլլալով, հազիւ թէ

ԱՊԱՐԴԻԻՆ

ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

հասաւ, անմիջապէս բա-
նակցութեան մտաւ եր-
կու բաժիններու եպիս-
կոպոսներուն հետ, և մի-

բանեալ միայն Հայոց երկուց երեքնայն, որ է Յուսու-
բանէն և որ է Պարսից (ՍՅԲ. Ա. 141), Բագա-
րանցիին հակաթու մը լինելը յայտարարեց,
և աթուին նորէն կաթողիկոս մը ընտրելու
հարկը ամէնուն հաւանութեամբ հաստատել
տուաւ: Այս տեսութեամբ եպիսկոպոսաց
ժողով մը հրաւիրեց, երկու բաժիններուն
համերաշխ մասնակցութեամբ, ուր սակայն
նախարարներու ներկայութեան յիշատակու-
թիւն չկայ: Յունական բաժինին նախարար-
ները հարկաւ պիտի զգուշանային կայսրէն
և սարսափաւոր տկնածելով, և որովհետեւ
պատճառը անընդունելի չէր, Պարսկական
բաժինին նախարարներն ալ համաձայնած են

սահմանները կ'ընդունի, օրհնութեան կ'արժանանայ: 7. Ով որ ժողովին կանոններուն անաստէ՝ նշույթի կ'ենթարկուի, ինչ աստիճանէ ալ ըլլայ, եպիսկոպոս կամ քահանայ, իշխան կամ ժողովրդական: Այդ կանոններուն մէջ իշխանը լարեալ կոչուածը, նոյն ինքն տեղապահն է, որ իբրեւ գլուխ եպիսկոպոսական խումբին ընտրութենէ առաջ պէտք եղածը պիտի գործադրէ, իսկ Չ'րդ կանոնին մէջ կաթողիկոսին վերապահուած կէտը, հարկաւ ընտրութենէն հաքը թողուած կը նկատուի:

412. Այդ կանոնները ժողովական վրձնով հաստատուելէն հաքը, բոլոր ժողովականներէն յետոյ կը պահանջուի, այսինքն է ԳԵՆԵՐԱԿ իրենց զաւանթեան

ստորագրեալ յայտարարութիւն, և որպէս զի այն ոմանց համար ստորնացուցիչ ձեւ չտունէ, ամէնէն առաջ այդ ձեռնարկը կուտան այն եպիսկոպոսները, որք երբեք չեղած չէին և որոց վրայ կասկած ալ չկար: Այս ձեւը նոյնինքն Սմբատի մէկ մտածմունքը եղած է, ինչպէս յայտնապէս ալ գրուած է, թէ ձեռնարկը Եւրբայ Սմբատ Վրէժն իւրաքանչիւր Ամէնէն առաջ ձեռնարկը կը ստորագրեն վերը յիշուածներէն Բասենոյ, Սիւնեոյ, Ռշտունեոյ, Ամատունեոյ, Անձիւացեոյ, Գողթան, Մեհնունեոյ, Բուժունեոյ, Առնոյ և Նոյ կամ կայէնի եպիսկոպոսները (ԹՂԹ. 149), որոնք գումարման առթիւ իբրեւ գլխաւորներ յիշուեցան (§ 410): Ուխտանէսի օրինակին մէջ Մարգարտական եպիսկոպոսն ալ յիշուած է (ՈՒԽ. Բ. 57), սակայն պէտք չինք տեսնել անոր անունն ալ աւելցնել, քանի որ յետոյ անոր անունը ուրիշ դասակարգի մէջ պիտի տեսնենք: Ձեռնարկը դրուած է յանուն Սմբատ Վրէժն իւրաքանչիւր և Դեռն Գիգայ Դաշտիւնի, և լարեալ կոչուած չափ Շարաղարն: Սմբատի անունը յայտնի է, Շարաղարն ալ գիտենք թէ է Վրէժնն այս լարեալ կոչուած Շարաղար (ՈՒԽ. Բ. 60), թէպէտ չկարենանք ձգել Շարաղար կոչման բուն իմաստը: Իսկ Գիգ տէր Դաշտկարանի, անձանթ մնացած է պատմութեան մէջ: Այլ գիտելով որ միշտ մարգարանէն հետ և տեղապահէն ա-

ռաջ յիշուած է, պէտք է ըսել թէ բարձր դիրք ունեցող մէկն է, ինչպէս կրնայ ըլլալ Պարսիկ մարգարանին հետ գտնուող և հազարապետութեան պաշտօն վարող Հայ նախարարը: Բայց Գիգ և Դաշտկարան անունները, ոչ Հայ անձի և ոչ Հայ գաւառի մը վրայ յիշուած են, և կրնայ մտածուիլ որ Հայ հազարապետը պարսիկ կոչում առած է, կամ թէ Գիգ անունը Գրիգորի աղաւաղեալն է, ինչպէս տեսնենք Ներսէսը Ներս և Մուշեղը Մուշ եղած: Իսկ արուած ձեռնարկը համառօտ յայտարարութիւն մըն է իւրեք և իւրեք հազար, համաձայն Ժրհ. Եւրբայ և Երեմիէ լարեալ կոչուած, և հերթումն ամէն հերժուածողաց, Քաղկեդոնի ժողովն ու Լեւոնի տոմարն ալ մէկտեղ (ՈՒԽ. Բ. 149): Եւ որպէսզի գործը երկկողմանի ըլլայ, փոխադարձաբար Սմբատ մարգարան և Գիգ Դաշտկարան և Շարաղար վարդապետ ալ նոյն ձեռնարկը մատուցին եպիսկոպոսաց դասուն (ԹՂԹ. 158) և Սմբատ ամէնքն ալ ստորագրել և մատանհօք կնքել տալով ի պահ դրաւ, և եւ ի իւրեք եկեղեցի (ՈՐԲ. Ա. 143): Թղթոց Գիրքը և Ուխտանէս պատմիչ յայտնի չեն ըսել թէ միւս 40 եպիսկոպոսներն ու 390 քահանաներն ալ, որ ժողովի գումարուած էին, նմանօրինակ ձեռնարկ մը տուին, սակայն հնար չէ հակառակը մտածել, քանի որ նոյնիսկ գլխաւորներ կամովին այդ պայմանին ենթարկուեցան: Հարկաւ այն բազմութենէ իւրաքանչիւրին պարագայն ու դիրքը, ժողովով հաստատուած կանոններուն համաձայն քննուեցաւ և որոշուեցաւ, և ըստ այնմ ժողովին մասնակցելու ընդունուեցան: Ըստ այսմ յառաջ բերուած ձեռնարկի պատճէնը պէտք է ընդունիլ, իբր ամէնուն առած յայտարարութեան նմոյշը: Այդ աշխատութիւնը պէտք էր քանի մը շարաթ զբաղում տար ժողովին գլխաւորներուն, և իրօք ալ միջոց մը անցաւ մինչեւ ժողովին երկրորդ նիստը, որուն մէջ պիտի կատարուէր կաթողիկոսական ընտրութիւնը: Մարեի ամսոյն սկիզբը՝ Մեծպահոց կէսին, երրորդ եօթնեկի շարաթ օրը կ'իշխար այն տարի, իսկ ընտրութիւնը գտակէ առաջ չկրցաւ կատարուիլ:

Տ. ԱՐԲԱՆՅԱՄ Ա. ԱՂԲԱԹԱՆԵՑԻ

413. Ընտրութեան նախապատրաստութիւնները լրանալով, եպիսկոպոսներուն ձեռնադրութեան ժողովքը (ՈԻԽ. ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ Բ. 60), այսինքն ժողովին երկրորդ նիստը կազմելու ատենը հասաւ, և գումարուեցան նոյն եպիսկոպոսները և վանականները, ինչպէս և նախորդ (ՈԻԽ. Բ. 61): Վերադառնալ յիշուած էին 50 եպիսկոպոսներ և 390 եկեղեցականներ (ԹՂԹ. 147), և չենք կարծիր թէ ասոնց վրայ նորեր աւելցած ըլլան, իսկ նախարարներէն բնաւ անուն չյիշուելէն կը հետեւցնենք, թէ պատահաբար Դուինի մէջ գտնուողներ միայն մասնակցած ըլլան, և ոչ թէ պաշտօնական հրաւերով եկածներ: Ընտրութիւնը միաձայն հաւանութեամբ կատարուեցաւ և յաջողեցաւ զբաւեցնել իմաստասիրութեան գաւառը (ԹՂԹ. 163) և ընտրեալը եղաւ Արքանազար եպիսկոպոս, Ռշտունիք գաւառի Աղբաթանք գիւղէն, թերեւս այժմեան Աթանանքը, այն որ նախընթաց գումարման առթիւ յիշուեցաւ իբր եպիսկոպոս Ռշտունեաց (§ 410): Արքանազար ընտրուիլը և Վրթանէսի չընտրուիլը այնպէս անակնկալ սեպուած է նոր պատմիչներուն, որ զայն մեկնելու համար ըսած են, թէ Վրթանէս վախճանած էր արդէն (ՅԱՐ. 138), ինչ որ պատմութեան համաձայն չէ, վասն զի Վրթանէս ներկայ եղած է ընտրողական նիստին (ՈԻԽ. Բ. 61), և անկէ ետքն ալ տակաւին գործունէութիւն ունեցած է, ինչպէս պիտի յիշենք: Արքանազարի նախադասուիլը կրեանք տարբեր պատճառներու վերադրել: Կրնայ ըլլալ որ Վրթանէս ծերացած ու յոգնած՝ ուզած ըլլայ ծանր աշխատութեան և պատասխանատուութեան ներքեւ չմտնել, Բագարանցիին և Կիւրիոսին խնդիրներուն առթիւ: Բայց կրնայ ալ ըլլալ, որ Վրթանէս արդէն Սորմնասի և Կիւրիոսի հետ վէճի բռնուած ըլլալուն, ընտել ժողովը ուզած ըլլայ նոր անձնաւորութիւն մը մէջտեղ հանել, խնդիրներուն լուծումը դիւրացնելու համար: Դիտուած ալ է ընդհանրա-

պէս, որ տեղապահներ դժուարաւ յաջորդութեան կ'անցնին: Բայց Արքանազար զիւրաւ յանձնառու եղած չէ, և ձեռք բռնելու և քաշման աղաչելու ստիպած են զինքը. և վերջապէս ըստ ավերութեան խառնուած տարանի վրայ վիճակ ձգելու են դիմած: Աւետարանի վիճակէն ելած է այս տունը. Իմէ եւ յերմէն, ոչ զի զիմ իմ արքէն, այլ զիմ արքէն որ արքէն զիմ (ՅՈՒՆ. Զ. 38), և այս վիճակին մէջ աստուածային կամք մը տեսնելով, զիջած է Արքանազար, թէպէտ ոչ իմաստասիրութեամբ (ՈԻԽ. Բ. 62): Արքանազար չարագրուած է բնաւորութեամբ այդ հեշտ քաշման հասարակ, ուսմամբ խառն և երկնաշունչ և ի գիտութեամբ Տեառն, իսկ դաւանութեամբ հասարակ ի հասարակ ճշմարիտ և խառն խառն խառն հասարակ (ՈԻԽ. Բ. 62): Ուրիշ կերպ ալ չէր կրնար ըլլալ այսպիսի տաղանդաւոր և փափուկ ժամանակի մէջ պաշտօնի կոչուելու համար: Իւր ձեռնադրութեան օրը նշանակուած է, զինչ որքայ զարդն, յաւաք ինքն ինչ, յեւ իման խառնաբեր (ՈԻԽ. Բ. 61), որ կը ցուցնէ Զատիկի յաջորդ կիրակին, կամ Նոր կիրակին, և 607'ին զատիկը ապրիլ 23'ին ինստով, ապրիլ 30'ը կը լինի Արքանազարի ձեռնադրութեան օրը: Միայն թէ խառնաբեր յիշատակութիւնը պէտք է իբր գրիչի վրիպակ մը ընդունիլ: Զեռնադրութեան Խոսրովի 17'րդ տարին եղած լինելը հաստատութեամբ կրկնուած է (ՈԻԽ. Բ. 3, 62), և մարերի սկիզբէն, երբ առաջին նիստը եղաւ, մինչև նաւասարդի վերջը, չորս ամիսներ անցած կ'ըլլային, և այնչափ ատեն հնար չէր ժողովը գումարուած պահել: Բայց աստի նաւասարդի վերջը յուլիս 29'ին կ'իյնար, և այլեւս զատիկի յիշատակութեամբ որ չէր կրնար ցուցուիլ: Հետեւաբար պէտք է վրիպակը ուղղել, և ընթեռնուել յեւ իման խառնաբեր, որ իրօք ալ կը վերջանար ապրիլ 23'ին ճիշդ զատիկի օրը: Այդ ուղղութիւնը ուրիշներ ալ կ'ընդունին (ԱՎԻ. 150): Օրբելեան բոլորովին տարբեր հայել մը կու տայ, թէ յաւաք խառնաբեր պահելու ժողովք

լրացնել: Քանի որ նիւթերը պատրաստ էին, և եպիսկոպոսներ տեղերին երթալու կը շտապէին, յարմար է միւսոնի օրհնութիւնը ձեռնադրութեան յաջորդ կիրակին կատարուած ըսել, աշխարհամատրան յիշատակին, 607 մայիս 7'ին: Ապա է Բարսեղ Բարսեղ Բարսեղ կաթողիկոս միւսոնը կը բաշխէ և պիսկոպոսներուն և վանահայրերուն, և փոխադարձաբար իրար օրհնելով, և հրամեշտի ողջոյնը փոխանակելով, հետզհետէ Խաչատուր Երեմիայի (ՈԻԽ.Բ.68): Եւ իրաւունք ալ ունէին, վասն զի մեծ գործ մը զլուխ հանած էին, և եկեղեցւոյ մէջ մտած պառակտումները վերջացուցած էին: Հայոց և կեղեցւոյ ուղղափառ դաւանութիւնը և ինքնուրոյն վարչութիւնը՝ անգամ մը ևս ամրացած էին այս կերպով, և Յունական բաժինին մէջ մուտ գտած թուրքութիւնները զարմանուած էին, և Բագրատնոցին հակաթու կաթողիկոսութիւնը տկարացած էր, որով ինքն ալ գրեթէ աննշանակ դիրքի վերածուած, սկսաւ քաշուած ապրիլ կարիւնի մէջ:

Ա17. Եկեղեցական միաբանութեան և համաձայնութեան հաստատուելուն մէջ, յատուկ նշանակութեան արժանի պարագայ մըն էր ՍԻԽԵԱՅ ԱՅՈՒՇ Սիւնեաց կաթողիկոսին բաժնած ուղղութիւնը: Սիւնեաց կաթողիկոսը ոչ միայն Յունաց բաժնին զլիսաւորներէն էր (ՕՐԲ.Ա.143), այլև Դունայ աթոռէն բաժնուած էր, մինչ նոյն բաժինին զլիսաւորներէն, Բասենայ Մանասէն, հոգւով չափ պաշտպան էր հայրապետական աթոռին և Հայոց դաւանութեան: Սիւնեաց աթոռը իրեն համար բարձրագոյն դիրք մը կը պահանջէր, հաւասար կայսերական սահմաններուն մէջ գտնուող մետրապոլիտներուն, որք իրենց ձեռքին տակ կաթողիկոսներ ունէին, անոնց ձեռնադրութիւնը կը կատարէին, և յատուկ համախմբութիւններ կ'ունենային իբր գաւառական ժողովներ: Այսպիսի դիրք մը ունէին Աղուանից և Վրաց կաթողիկոսները, որք յատուկ առաքելական քարոզութիւններ ալ ունեցած էին: Թերեւս նոյն հիմամբ էր Սիւնեաց աթոռին պահանջն ալ, որ առաքելա-

կան ժամանակէն Եւստաթէոսի ձեռքով հաստատուած էր (§ 16), որուն յաջորդած էր Կուսի (§ 22), և շարունակալ յաջորդութիւն ալ կազմուած էր Լուսաւորէն առաջ (§ 29): Այդ խնդիրին սկիզբը կը վերագրուի Պետրոս Սիւնիին, զոր գովեստով յիշեցինք Ներսէս Բագրատնոցիին տուած աջակցութեանը համար (§348), և զարմանալի կը թուի մեզ անոր վերագրել այնպիսի չարժուած մը, որ մինչև ազգային պառակտումի պատճառ տուաւ: Ուրիշ տեղ ալ այդ պառակտումին ակնարկեցինք, և յիշեցինք Յովհաննի հակաթուութեան իբր շարժառիթ ցուցուիլը (§ 375), այնպէս որ Սիւնեաց աթոռին բաժնուիլը խառն պատճառներէ առաջ եկած, կամ թէ մէկով սկսած և միւսով զօրացած կ'ըլլայ, և իսկ հրամանէ օրհնել Պետրոսի բարութեանը առջև նստուած կ'ըլլայ, միայն հեղինակութիւն մը աւելցնելու համար: Արդեթէ ոչ Վրթանէս, գոնէ անկէ ետքը եկող Սիւնեաց կաթողիկոսներ սկսան ձեռնադրութիւն և միւսոն ընդունիլ Աղուանից կաթողիկոսէն, ինչպէս կը վկայէ Օրբէլիան, Սիւնեաց աթոռին յաջորդ մը (ՕՐԲ.Ա.133), և այսպէս ըրած պիտի ըսուին գոնէ Գրիգոր և Քրիստափոր (ՕՐԲ.Ա.140): Այս երկրորդին օրով է՝ որ երկպառակութիւնը վերցուեցաւ, շնորհիւ և արդեամբ Սմբատ մարզպանի: Այդ յաջողութեան օգնած է Սահակ իշխան Սիւնեաց (ՕՐԲ.Ա.143), որ անկեղծ կերպով միաբանած է Սմբատի հետ, և գործակցած անոր նպատակին: Սահակ, իբրև աշխարհական և իշխան, դիւրաւ կրցած էր համաձայնիլ Յունաց դաւանութեան ալ, մինչ Սմբատի հետ միանալու համար, պէտք էր որ Հայոց դաւանութեան դառնար: Թղթոց Գիրքին մէջ այսպիսի դարձի պաշտօնագիր մը կայ, որուն մէջ ոմն Սահակ՝ որդի Համազասպայ, Արած գիւղէն, նեստորական վարդապետութենէ դառնալու, զայն նզովելու, և ուղղափառութեան դառնալու յայտարարութիւն և ստորագրութիւն կը ներկայէ Մանասէ Բասենայ և Յովհաննէս Ամասունեաց կաթողիկոսներուն, Գիգ Դաշտկարոնի և Սարգիս Զօրականեան իշխաններուն, և Բիւրանորդի վարդապետին, որ է Վրթանէս տեղապահը, և այս հինգերն ալ իրենց կնիքով կը վաւերացնեն ստորագրուած յայտարար-

րութիւնը (ԹՂԹ. 108): Որպէս զի հերքում մը այդչափ հանդիսաւոր ձեւ մը զգենու, և հերքման գիրը Գիրք Թղթոցին անցնելու կարեւորութիւնը ստանայ, հնար չէ որ Արած գիւղացի աննշան Սահակի մը յայտարարութիւնն ըլլայ, ուստի բոլորովին մտացածին կարծիք մը չենք համարիր, ըսել թէ Սիւնեաց իշխան Սահակին կը պատկանէր այդ յայտարարութիւնը, որ պիտի ծառայէր Սմբատի հետ անկեղծ գործակցութեան մտնելը հաստատել: Գիտենք որ միեւնոյն ատեն կային Սահակ մըն ալ Մամիկոնեան նախարար (ՍեՔ. 88), և Սահակ մըն ալ Արծրունեաց նահապետ (ՍեՔ. 124) ինչպէս կրնային ըլլալ ուրիշ Սահակներ ալ, սակայն Գիրք Թղթոցին անցնելու պարագային՝ պատմական նշանակութիւն մը տալ կեղտկարծ մտածմունք չէ: Պատմութեան կարգին դառնալով, աւելցնենք թէ Արրահամի ընտրութենէն քիչ ետքը Սիւնեաց եպիսկոպոս Քրիստափոր մուտաւ, 10 տարի պաշտօն վարելէ ետքը և իրեն յաջորդեց Դաւիթ, Արրահամի ձեռնադրութեամբ (ՕՐԲ. Ա. 145): Հայրապետական աթոռին և Սիւնեաց աթոռին հաշտութեան հիմերէն մէկը եղած էր հարկաւ՝ քիչուշատ Սիւնեաց աթոռին գոհացում տալու խոստումը, ինչպէս որ յետոյ կարգադրուեցաւ:

418. Սիւնեաց աթոռին Հայոց հայրապետական աթոռէն հեռանալով Աղուանից աթոռէն ձեռնադրութիւն և միւսին ընդունիլը, յայտնի կը ցուցնէ Հայոց և Աղուանից աթոռներուն մէջ ալ գծաութիւն ինկած ըլլալը: Ասոր ալ պատճառը, Աղուանից և Վրաց աթոռներուն միջեւ ծագած յառաջնութեան խնդիրն էր: Աղուանից աթոռը իբր տառքերական աթոռ կը նկատուէր եղիշէ տառքերոյ հաստատութեամբ (§ 16), և յառաջնութիւն կը վայելէր, բայց յետոյ Վրաստան աւելի կարեւորութիւն ստացաւ, և Հայերու ղեկները Վրացիները շահիլ, և չվարանեցան Վրաց աթոռին յառաջնութիւն տալ: Ասկէ ծագում տուած էր Հայոց և Աղուանից մէջ պաղտութիւն մը, որ հետզհետէ երկուքը իրարմէ հեռացուցած էր, և կ'երեւի թէ պաղտութիւնը գծաութեան հասցնողը եղած էր Աղուանից Արաս կաթողիկոսը, որ եր-

կարատեւ և ազդեցիկ պաշտօնավարութիւն ունեցաւ: Սիւնեաց աթոռին ալ իրեն կողմ անցնիլը քաջակերեց Աղուանից աթոռը, և երկուքն ալ աւելի զօրացան, երբ Յովհան Բագարանցին կաթողիկոս հռչակուեցաւ: Յունաց բաժինին մէջ, և Հայոց հայրապետութիւնը պառակտուալ ձեւ մը առաւ: Ասոր հետեւութիւնն ալ Աղուաններէն ոմանց յունական կամ քաղկեդոնեան դաւանութեան մօտենալն էր, որոնց մէջ կը յիշուին Մխիթար Ամարասու և Սիմոն Մեծկողմանց եպիսկոպոսները (ԹՂԹ. 196): Հայերուն Վրաց տուած պաշտպանութեան հետեւանքներէն մին կրնանք նկատել, Կիւրիոնի ձեռնադրութիւնը, որով Մովսէս կաթողիկոս ձիւքերով կարող և հայրապետանոցին հետ կապուած անձ մը ուղեց բարձրացնել Վրաց աթոռին վրայ, այլ ծերունի հայրապետին նախատեսութիւնը վրիպեցաւ, որովհետեւ Կիւրիոն, տարբեր ուղղութիւն բռնեց և Հայոց աթոռը նշկահելու ճանպարհ մտաւ: Այն ատեն է, որ Հայեր ալ ուղեցին ուղղութիւնը փոխել, և Աղուանից աթոռը սիրաշահիլ: Սմբատ իւր ընդարձակ ձեռնարկին մէջ այդ կէտն ալ նկատի առաւ, և Սիւնեաց եպիսկոպոսին հետ Աղուանից կաթողիկոսն ալ հայրապետական ընտրութեան մասնակից ընել ուղեց, բայց չյաջողեցաւ, և այս է Աղուանից կաթողիկոսին հաշտութեամբ իւր իշխանի մօտը լինելը (Յ. 414): Սակայն ցորչափ կը տեսէր Կիւրիոնի տարօրինակ ընթացքը, Հայերը կը շարունակէին Աղուանները սիրաշահելու ջանքերն, ինչ որ չէր կրնար վրիպիլ Կիւրիոնի տեսութենէն, և աւելի ևս սաստկացնել անոր փառասիրական և անջատողական զգացումները:

419. Ուխտանէս, ոչ ի գրոյ այլ ի լրոյ տունելով, կը պատմէ թէ Արրահամու ընտրութենէն ետքը, Վրաց ՆԱԽԱԹՈՒՌԻԹԵԱՆ և Աղուանից կաթողիկոսները այցելութեան եկան ի տէր և ի հաշտութեամբ, թէ Արրահամ ընդունեցաւ անոնք խառնաձայն, թէ պատուոյ սեղանին վրայ երբ բաժակին կարգը եկաւ, օրհնեց և էփ շափ իւրեքին Աղուանից (ՈՒԽ. Բ. 113), և թէ ասկէ զայրացաւ Կիւրիոնի հակառակու-

նշանակ էր: Դիտել կու տայ Կիւրիոնի, թէ Քաղկեդոնի ժողովը և Լիւանի տոմարը կը պաշտպանէ՝ հակառակ Կաւառի օրով միաբանութեամբ հաստատուած ժողովական որոշման (§ 340), և կը խրատէ իւր նոր ուղղութենէն հեռանալ: Ի վերջոյ չկրնար հաւատալ թէ ինչպէս որոշեց որոշեց, այսինքն պարսկահպատակներուն հետքն ըլլայ ինչո՞ւ Բեթան-Ռէն առնել ըստ Բեթան-Ռէնի, այսինքն է յունական կայսերութեան շահերուն ծառայել: Կը յիշէ ևս թէ մտածած է Եղեճեղոսեան որչափ, բայց առ այժմ պարզած սեպած է Ռիմի ընդհանրէ պարսկապետ: Կիւրիոն կը փութայ անմիջապէս պատասխանել, և կաթողիկոսին ընտրութիւնը շարահաւորել կը սկսի, բայց զարմանալի է որ մինչև ուրիշ ամիսներ այդ պատշաճութիւնը զանց ըրած է: Մովսէս կաթողիկոսի նամակին ակնարկելով, այնպէս իմն կը ցուցնէ, թէ ինքն անկէ առաջ ալ, Նեստորականներուն մոլորութիւնը իմանալով՝ Խուժիկը մերժած է (ԹՂԹ. 166): Սակայն երկրորդ թուղթին մէջ կը խոստովանի, թէ այդ մասին Մովսէս օրհնեւ ինչո՞ւ որ ի, և գիտէի թէ որքա՞ն է, ըստ Զորա հրահանգէ հեռացողն ըստ է Դիմ (ԹՂԹ. 178): Հարկաւ ինքն ալ հասկցած է թէ երկդիմի խօսքերով, Աբրահամ չխաբուիր: Շուշանիկի հայերէն պաշտօնին համար կ'ըսէ, թէ Բեթեղաբան չէ գիտեալ, այլ եպիսկոպոսին վրացերէն և հայերէն գիտնալուն համար, կարգադրած էր երկուսն ալ Գրեթ-Ռէնի կատարել: Յուրտաւ կաթողիկոսին համար կ'ըսէ, թէ եւ ըստ հաւանքի, այլ եր Բիւն որ լեցի լեւոն Զորա, ուստի ինչի՞նչ որ ինչ և ինչի՞նչ ինչ, այլ ինչ ինչ ինչ ինչ, և ի գիտէի գիտե՞լ ինչ՝ իւր վիճակն ալ լքանելով: Այս մասին մէջ ալ Կիւրիոն ճշմարտախօս չէ, վստիկ ծուրասացիին Տփղիս երթալը կը լռէ, և միայն ծուրասուէ փախչելը կը յիշէ: Քաղկեդոնական խնդիրին գալով, Յունական կայսերութեան ծառայելու կերպարանը հեռացնելու համար, Երուսաղէմի աթոռը մէջտեղ կը դնէ, և Բիւզանդիոյ յիշատակութիւն չընէր: Մեր հին հաւատքը, կ'ըսէ, Երուսաղէմի հետ մէկ էր, այժմ ալ զնոսք Երուսաղէմի օրհնէ և ինչո՞ւ, Բեթեղեան ծառայող որոշեց որոշեց եմ, որուն թագաւորութեան մէջ ալ Հոռոմներ

կան, որ քաղկեդոնական են: Աբրահամի եպիսկոպոսներ յղելու ակնարկութեան, Կիւրիոն հեղեղութեամբ կը պատասխանէ, Բեթեղեան որ հեռացանք և հեռանք: Վերջէն կ'ազատէ անմեղադիր ըլլալ որ անձամբ չկրցաւ զալ, և թուղթին պատասխանը կը խնդրէ (ԹՂԹ. 167):

422. Սմբատ չէր դադարած ազգի և եկեղեցւոյ գործերով զբաղելէ, և հայրապետի ընտրութենէ ետքն ալ կը շարունակէր միաբանութեան ձեռնարկին հետեւի, և իւր ազդեցութեամբ անոնց յաջողութեանը աշխատիլ: Երբոր պէտք եղաւ որ Աբրահամ Կիւրիոնի գիր մը զրկէ, Սմբատ ուզեց իւր կողմանէ ալ գրել, որպէսզի գործին ոյժ տուած ըլլայ, և երկու նամակներ միասեղ զրկուեցան: Սմբատին գրած թուղթին կը մասնակցին Գիգ Դաշակարանը և Շարսաղար վարդապետը, որոնք կարծես թէ իրարմէ անբաժան վերին հակող և խնամակալ մարմին մը կը կազմեն: Սմբատ ալ կը յիշէ թէ Հայոց և վրաց եկեղեցիներ մի էին, բայց օտարամուտ խառնակիչներ պատճառ եղան որ երկու ազգերուն մէջ, նոյնիսկ Հայեր իրարու մէջ երկպառակութիւններ ունենան, բայց այժմ Աստուծոյ ողորմութեամբ և արքայից արքայի բարերարութեամբ հայրապետ ինչի՞նչ և ազգութիւն եղեւ, ուստի կը խնդրէ որ վրաց հետ ալ միաբանութիւնը հաստատուի, որքեւ և Բեթեղեան էին: Կը յաւելու թէ ինչ ինչ բաներ լսած է յեղեճեղոսեան Յարգաւոր, որ որքեւ և շատ ցաւած է: Այսպէս ևն Շուշանիկի հայերէն պաշտօնին խափանուիլը, և Մովսէսի գացող հայ ուխտաւորներուն դէմ յարուցուած դժուարութիւնները, որով Սմբատ ինքն ալ արգելուած է ուխտի երթալ: Կը զրկէ ևս թէ ինչո՞ւ Եղեճեղոսեան հարեքն ինչո՞ւ Բեթեղեան որչափ, բայց որ ծառայող հարեքեւ Բեթեղեան չէր: Սմբատի գրածն ալ Աբրահամի գրածին հետ գրեթէ նոյն է (ԹՂԹ. 169), միայն ծուրասացիին համար որքեւ և ըսելը, պէտք չէ Դուին եկած իմանալ, այլ թէ մեր կողմին է, Փարպիին Դուինէ շատ հեռու չըլլալուն համար: Կիւրիոն կը փութայ Սմբատի ալ պատասխանել, շատ մը քաղաքավարի խօսքերով անոր փառաւոր

թեան հետեւանօք՝ Վրաց եկեղեցւոյ նուիրապետութիւնն ալ, ծէսն ալ, ծիսական լեզուն ալ առանձին գոյութեան հիմը կորսնցնուցին, և ամենայն ինչ ռուսականի, ռուսազգիի և ռուսերէնի հետ միաւորուեցաւ, և ազգային եկեղեցւոյ սիրահար Վրացիներ զգամուսն կը մնան: Բայց մենք պատմութիւնը չարունակենք, և մեր ազգային եկեղեցւոյն սեփական կեանքը բացատրենք:

428. Նոյն միջոցին որ Վրաց հետ ալ խընդիր կը յուզուէր, Աղուանից հետ ալ խըն-

դիր կար, և Աբրահամ ոչ միայն իւր Հայ եկեղեցւոյն համար կ'աշխատէր, այլ Նախապետ

աշխատէր Վրաց և Աղուանից ճիգեր կը թափէր (ԹՂԹ. 163): Աղուանից հետ յարաբերութեանց խզուելուն սկզբնաւորութիւնը պատմեցինք արդէն (§ 418), և միաբանութեան համար առաջին փորձերն ալ յիշեցինք: Երկու կէտեր կային, մէկը դաւանութեան և միւսը նախաթողութեան: Դաւանութեան խնդիրին նկատմամբ բոլոր Աղուանք համաձայն չէին, և կաթողիկոսութիւնը ամբողջաբար քաղկեդոնականութեան յարեալ չէր, այլ եպիսկոպոսներուն մէջէն ոմանք այն կողմը կը միտէին, և գլխաւորներն էին Միսթար և Սիմոն, Ամարասայ և Մեծկողմանց եպիսկոպոսները, որոնք իրենց տեսութիւնները գրով ալ ներկայած էին Աբրահամ կաթողիկոսին: Խնդիրը լուսաբանելու և համաձայնութիւն գոյացնելու համար, Աբրահամ մտածեց ընդարձակ պատասխան մը ուղղել յիշեալ երկուքին, և եթէ կան այլ եպիսկոպոսներ, նոյն համաձայնութեան Մանրամասնաբար և տեղնիտեղօք պարզեց եփեսոսեան և քաղկեդոնական դաւանութեանց էութիւնը կազմող՝ միաւորութեան և երկուութեան վարդապետութիւնները: Աբրահամի հետ գրութեան մասնակցած են, Թէոդորոս Մարդապետական, Դաւիթ Սիւնեաց, Ստեփանոս Բաղրեւանդայ, Մովսէս Խորխունեաց, Քրիստափոր Ապահունեաց և Մատթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոսները, որ հայրապետանոցին մէջ կաթողիկոսին գործակից և խորհրդակից զանուած պիտի ըլլան: Ասոնցմէ Դաւիթ արդէն յիշուած Քրիստափորի յաջորդն է (§ 417), Թէոդո-

րոս, Ստեփանոս, Մովսէս և Քրիստափոր, վերջէն ձեռնարկ տուողներն են (§ 414), իսկ Մատթէոս, նախանձայոյզ Յովհաննէսի (§ 410) յաջորդը պէտք է ըլլայ: Գրութեան պատրաստութիւնը յանձնուեցաւ Վրթանէս քերթողին (ԹՂԹ. 196) իբր կարողագոյն գրողի, որ Վարդապետ Հայոց (ԹՂԹ. 149) ճանչցուած էր իրաւամբ: Պարտաւէ Յղիւյն Աղաւթի մակագրուած աշխատութիւնը ընդարձակ թուղթ մըն է, որ յառաջ բերուած է Դիրք Թղթոցին մէջ (ԹՂԹ. 196-211), և տակաւին վերջաւորութիւնն ալ թերի է, ձեռագիրէն երկու թերթ ինկած ըլլալուն պատճառով (ԹՂԹ. 211): Աւելորդ կը սեպենք գրուածին ամփոփումը քաղել, քանի որ ամբողջապէս աստուածաբանական է, և Աւետարաններուն և Նիկիական հանգանակին առաջնորդութեամբ կը վերլուծէ փրկագործութեան խորհուրդը և Քրիստոսի անձնաւորութիւնը: Վրթանէսի գրիչէն ելած հայրապետական գրուածին անմիջական ազդեցութիւնը ինչ եղաւ, ճշդել չենք կրնար: Միայն թէ քիչ ետքը Աղուանից տթոսին հետ լաւ յարաբերութիւնները նորոգուեցան: Այս ելքին մեծապէս նպաստած պիտի ըլլայ Վրաց աթոռին հետ տեղի ունեցած խզումը, վաճառի տաով երկու փոքր կաթողիկոսութեանց նախաթողութեան խնդիրը վերջացած կ'ըլլար՝ Վրաց դուրս ելնելովը, և առաջին տեղը Աղուանից կը մնար, առանց դժուարութեան:

429. Վրաց խնդիրին դառնալով ձեռունիս ունինք Աբրահամի վճռական կոնդակը, կամ Երջեպետի Նաղիւ, որով Վրաց աթոռը և կաթողիկոսը և ժողովուրդը հոգեւոր հաղորդակցութենէ կը զրկէ, ինչ ոճով որ այն տառններ այսպիսի որոշումները կը արուէին: Դիրք Թղթոցը (ԹՂԹ. 189-195) և Ուխտանէս (Ուխ. 132-136), որ այս պաշտօնագիրին պատճէնը պահած են, բնաւ չեն յիշեր թէ Աբրահամ այս առթիւ յատուկ ժողով մը գումարած ըլլայ, այսպիսի կարեւոր որոշում մը տալէն առաջ: Նոյնիսկ պատճէնին սկզբնաւորութեան մէջ իրմէ զատ եպիսկոպոսի մը անուն չտար, թէպէտեւ ուրիշ անգամներ, մինչեւ իսկ մասնաւոր նամակներ

կ'ըսէին թէ գլխաւոր աթոռը միայն իմացելու
կը կոչուէր, և ասկէ կը հետեւեցնէին, թէ
Հայերը եպիսկոպոսէ վեր միայն մէկ աստի-
ճան ունին, որով իրենց կաթողիկոս ըսածը
մատրապոլիտ եղած կ'ըլլար, կամ առ առա-
ւելն արքեպիսկոպոս, և ոչ երբեք պատ-
րիարք, և Հայոց աթոռը պատրիարքութիւն
չեղած ատեն, պատրիարքութեան մը են-
թարկելի կ'ըլլար: Ահա թէ ուր կը դիտէ-
ին Գրգոր անուանի ներքեւ յուզուած խն-
դիրը: Օրբէլեան բառացի ալ կը յիշէ Յոյնե-
րուն այդ առարկութիւնը. Ո՞ր է Յէր աթոռ
և գաբրէլ-բն, ընդ որով առեալ է արեւելոյն
և այլն. իմ ցոյցէ դէպք, և իմ ինչ ու առեւ,
հաշտեցեցէ՛ Ժողով լըբի աթոռաց (ՕՐԲ. Ա.
144), այսինքն է Անտիոքի, Աղեքսանդրիոյ,
Հռոմի և Կոստանդնուպոլսոյ չորս աթոռնե-
րէն մէկուն (ԼԱՄ. 82): Յունաց առարկու-
թիւնը պարզապէս իմաստակութիւն էր, ո-
րովհետեւ դասակարգութեան ինը թիւը
կամայական էր, և հրեշտակաց ինը դասու-
կարգութեանց օրինակը՝ օրինական փաստ
չէր կրնար ըլլալ: Սաղմոսերգութիւն պէս
աստիճան չէին, եպիսկոպոսներու աստիճա-
նաւորումն ալ պատահական էր, էական
ինչորէր ինքնագլուխ եկեղեցի ըլլալն էր, և
իւրաքանչիւր եկեղեցի կրնար տարբեր աս-
տիճաններ կազմել: Այսպէս Լատիններ քա-
հանապոթիւնը եօթը աստիճանի կը բաժ-
նէին, կամ սաղմոսերգութիւններով ութը աստի-
ճանի, եպիսկոպոսներն ալ գումարելով աս-
տիճանները տասներկուքի կը հասնէին: Աս-
տիճանաւորներու տրուած կոչումն ալ բան
մը չէր հաստատար, ինչպէս Հռոմայ հայրա-
պետը՝ Եղեշիպ անունը կը գործածէր, և
Բիւզանդիայ հայրապետը՝ Գրգորիպոս կը
կոչուէր, բայց պատրիարքութիւննին չէին
կորսնցներ: Հայեր այն ատեն այդ պատաս-
խանները չտուին, այլ նմանելու տենդէ
բռնուեցան, և ինքզինքնին այս քան յոյժ
գործեալ գործ, չկրնայով անմիջապէս ինը
աստիճանները ցուցնել: Օրբէլեան կը կարծէ
թէ առաջունէ այդ աստիճանները Հայոց
մէջ եկեր են, և վերջէն մնացեր են հաշտե-
ալ, առեւելեալ յաթուհալ: Այսպէս թէ
այնպէս, Յոյներուն առարկութիւնը ցրե-
լու համար գումարուեցաւ. Ժողովարհագր
մը, գլխաւորապէս արքեպիսկոպոսի և մատ-

րապոդիտի աթոռներ կազմելու համար, որ-
պէսզի կաթողիկոսութիւնը իններորդի բարձ-
րանայ և պատրիարքութեան հաւասարի
(ՈՐԹ. Ա. 145), իբր թէ ինքնազուլի եկեղեց-
ւոյ մը պէտ ըլլալէ աւելի պայման մը պէտք
ըլլար՝ պատրիարք ճանչցուելու համար: Մա-
նուանդ որ Յովհաննէս կաթողիկոսի կար-
ծիքով, արդէն կանուխէն իսկն յաւգամայն
Բօլմաթ-Կէւլ գոմէր լի- պարէադոն-Լեւոն
(ՅՈՎ. 63), և եօթնէն մէկը Հայոցն էր:

431. Այդ ժողովին մէջն է որ աթոռ-
ներու. աստիճանին վրայ որոշումներ կը
արուին. Հայոց աթոռը

ԻՆՆ ԴԱՍՈՒՑ

4479C

ԻՆՆ ԴԱՍՈՒՑ կը հռչակուի պատրիարք,
ԿԱՐԳԸ Աղուանից աթոռը՝ արք-
 եպիսկոպոս, և Սիւնեաց
աթոռը՝ մետրապոլիտ: Հայոց Աթոռին վրայ
կը գտնուէր Աբրահամ, Սիւնեաց աթոռին
վրայ՝ Դաւիթ, իսկ Աղուանից աթոռին
վրայ եղողը յիշուած չէ (ՈՐԲ. Ա. 146): Ուխ-
տանէս զրոյց մը կը յիշէ, թէ Աղուանից ա-
թոռին արքեպիսկոպոս հռչակուելուն վրայ,
Կիւրիոն ցաւած ըլլայ իւր աթոռին մետրա-
պոլիտութեան իջնելուն համար (ՈՒԽ. Բ. 120):
Զրոյցը արդէն անհիմն է, զի աթոռներու
որոշումը Կիւրիոնի քաղկեդոնական խնդիր-
ներէն կտքն է, այլ եթէ այնպէս ալ ըլլար,
ի՞նչ կ'արգելէր որ եկեղեցւոյ մը մէջ մէկէ
աւելի երկրորդական աթոռներ գտնուէին,
և Վիրք ու Աղուանք հաւասար աստիճանէ
աթոռ ունենային: Զէ՞ որ Յովհաննէս կա-
թողիկոս, Վրացն ալ Աղուանիցն ալ հաւա-
սարապէս արքեպիսկոպոսներ նկատած է
Ներսէս Մեծի ժամանակէն (ՅՈՎ. 63): Ուստի
պէտք է ըսել թէ զրոյցը ծագում առած է
երկու աթոռներու մէջ յուզուած նախաթո-
ւաութեան խնդիրէն. զոր արդէն յիշեցինք
(§ 418): Նոյնպէս մետրապոլիտական աթոռ-
ներու մասին ալ, ոչինչ կը ստիպէր որ մի
միայն Սիւնեաց աթոռը այդ աստիճանին մէջ
գտնուէր: Տասնուհինգ նահանգներն ալ իրենց
մետրապոլիտները կրնային ունենալ, գուցէ
և ունեցան, որովհետեւ ուրիշ կերպով դիւ-
րին չէր լիներ մեկնել ու ճշդէլ նահանգա-
կան տնտեսով, Կորճէից կամ Տայոց կամ
Աղճնեաց կոչուած եպիսկոպոսներուն վի-
ճակները: Օրբէյիսան կը յիշէ թէ Մարգա-
տական եպիսկոպոսն ալ, որ քանիցս յիշուած

Թէոդորոսն էր, այդ աստիճանին տէր հռո-
 չակուեցաւ, ի իրր վասպուրականի մետրա-
 պոլիտ, և թէ վերջէն առնէ ի նման շոյն (ՕՐԲ.
 Ա. 147): Կրնայ ենթադրուիլ որ Օրբէլեան
 իւր աթոռին նպաստաւոր լիզու. մը գործա-
 ծած ըլլայ, վասն զի միշտ Մարդպետական
 եպիսկոպոսները, ցանկերու զուխը կը տես-
 նենք, ինչպէս վերջին դարերու մէջ ալ Ար-
 տազու եպիսկոպոսները: Նոյնպէս Օրբէլեան
 Սիւնեաց աթոռին վրայ խօսելով, մինչև իսկ
 անոր երբեմն կ'օթներորդ եղածն ալ կը մտ-
 ժէ (ՕՐԲ. Ա. 181), թէպէտ այդ բանը հա-
 գոյն ցուցակով հաստատուած է (ՈՒԽ. Ա.
 100): Յովհաննէս Պատմաբանն ալ, որ ին-
 քաւորութեան ղադաւորը նուիրապետու-
 թեան զաղափարը կը փայփայէ, իրեն Հայոց
 մետրապոլիտները կը նշանակէ Սերաս-
 տիոյ և Մելիտիոյ և Նփրկերտի աթոռները
 (ՅՈՎ. 63), որոնք Ներսէս Մեծի ատեն Հա-
 յաստան չէին, և միայն Մօրիկի ատեն ըն-
 դարձակ Հայաստանի մաս համարուեցան
 (§ 392): Խնդիրն ներքին էութեան զայով,
 մենք Հայ եկեղեցւոյ հայրապետական աթո-
 ռին իսկապէս պատրիարք լինելը կը հիմ-
 նենք ծագմամբ և հաստատութեամբ՝ ա-
 ռաքելական, և քաղաքական տեսութեամբ՝
 Հռոմէական կայսրութենէ զուրս և անկախ
 ըլլալուն վրայ: Այլ թէ իւր նուիրապետու-
 թիւնը ինն կամ աւելի կամ պակաս աստի-
 ճաններով կը կազմուի, այդ պարզապէս
 պատահական և կամայական է: Այսուհան-
 դերձ գիտենք որ իրեն յարակից երկրորդա-
 կան աթոռներ ունեցաւ, Աղուանիցն ու
 Վրացը, և թէ գաւառական եպիսկոպոսներէ
 բարձր, նահանգական եպիսկոպոսներ ալ
 ունեցաւ, թէպէտեղ զժուտոր ըլլայ ճշդել, թէ
 ինչ էր այս նահանգական եպիսկոպոսներու
 վայելած պատուոյ կամ իրաւասութեան ա-
 ռաւելութիւնները, Օրբէլեան իրր Սիւնեաց
 աթոռին մետրապոլիտական տաւաւելութիւն-
 ներ կը յիշէ, առջեւէն իւրեւել իւրեւել,
 կաթողիկոսին քաջալից և իւրեւելից քաջել,
 արքայապետին և հոգեւոր գէր պատուանուն
 վայելել, և իւր եկեղեցիներու մէջ, միայն
 իւր անունը յիշել առ (ՕՐԲ. Ա. 148): Անուն
 յիշելու խնդիրն մէջ գիտելի է, որ հին սո-
 վորութեամբ իւրաքանչիւր եկեղեցական
 աշխարհ իւր անմիջական գլուխը կը յիշէր.

քահանայք եպիսկոպոսը, եպիսկոպոսներ
 մետրապոլիտը կամ արքեպիսկոպոսը, և ա-
 սոնք պատրիարքը, և ոչ թէ տարբեր աս-
 տիճանները ի միասին յիշել, ինչպէս այժմ
 սովորութիւն է ընել: Այդ կէտին վերա-
 բերեալ տեղեկութիւնները ամբողջացնելու
 համար յիշենք եւս, թէ Հայեր մետրապո-
 տութիւնը նորոգած ատենին, Եղեւթա-
 ռանէ ընդ յեւթի և յեւթաբէլ իրաւունքները
 չուրին մետրապոլիտներուն, միանգամայն
 շոյն աշխարհ իւրեւել իւրեւել տաւաւելի
 (ՕՐԲ. Ա. 148): Ուսկից կը հետեւի, թէ Հայերն ալ
 ունեցան հասարակ եպիսկոպոսութենէ աւելի
 բարձր աստիճան մը, թէպէտ ոչ ըստ ամե-
 նայնի յունական գրութեամբ: Օրբէլեան որ
 Հայ մետրապոլիտներու կը զանայ եպիսկո-
 պոս ձեռնադրելու արտօնութիւնը, ուրիշ
 տեղ հակառակը կը գրէ, թէ Բարեպետ յե-
 շաբէ Եղեւթաբէլ (ՕՐԲ. Ա. 181), անշուշտ
 Յունաց սովորութիւնը կրկնելով:

432. Իբրեւ լոկ տեղեկութիւն, և ոչ
 իբր կանոնական գրութիւն, կ'ուզենք յա-
 ռաջ բերել այստեղ, Օր-
 ԻՆՆ ԴԱՍՈՒՑ Բէլեանի և Լամբրոնացիի
 ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐ հետևողութեամբ, ինք-
 անց նկատմամբ տրուած

զգեստի և պաշտօնի բացատրութիւնները:
 Ինն կարգերը Օրբէլեանէ կը կոչուին 1.
 Հայրապետ կամ պատրիարք, 2. Արքեպիս-
 կոպոս կամ եպիսկոպոսապետ կամ կաթո-
 վիկոս, 3. Մետրապոլիտ, 4. Եպիսկոպոս,
 5. Երէց կամ քահանայ, 6. Սարկաւազ,
 7. Դպիր կամ կէսսարկաւազ, 8. Անա-
 զանոս կամ գրակարգաց, 9. Փաստոս կամ
 սաղմոսագրու (ՕՐԲ. Ա. 150-154): Իսկ Ուխ-
 տանէսի տուած անուններն են. 1. Պատ-
 րիարք, 2. Արքեպիսկոպոս, 3. Մետրապո-
 լիտ, 4. Եպիսկոպոս, 5. Քահանայ, 6.
 Սարկաւազ, 7. Կիսասարկաւազ, 8. Կղե-
 րիկոս, 9. Գրակարգաց (ՈՒԽ. Բ. 119), ուր
 վերջին երկուքը սխալմամբ յիտ և առաջ
 գրուած են: Լամբրոնացին ալ կը համարէ ինը
 դասերը հետեւեալ կերպով 1. Հայրապետ
 կամ պատրիարք, 2. Արքեպիսկոպոս կամ
 եպիսկոպոսապետ կամ տաւալին եպիսկոպոս
 կամ կաթողիկոս, 3. Մետրապոլիտ կամ
 մայրաքաղաքացի, 4. Եպիսկոպոս, 5. Քա-
 հանայ կամ երէց կամ երեմիս կամ պապոս,

այն ատեն, թէ օրէն է՝ արդեօք գործածել այն պատարագի սեղանները, որոնք հերձուածողներէ գործածուած ըլլալով՝ պղծուած կը համարուին. թէ ոչ հարկ է անոնք քակել, նորեր կանգնել, և նորէն օծել: Այս միջոցին նիստորականաց և Քաղկեդոնականաց հետեւողները բաւական տարածուած էին, և Վրաց խղումն ալ նոր ընդարձակութիւն սուած էր անոնց, որով սեղաններու խնդիրէն յառաջ եկած զժուարութիւնները շատցած էին: Այնպէս կը տեսնուի որ Աբրահամ թոյլատու ընթացք մը բռնած էր, պաշտամանց զիւրութիւններ ընծայելու համար, մինչ Գրիգոր այդ ընթացքին համամիտ չէ, և հաւանաբար իւր գաղափարակիցներէ ալ յորդորուած, զիտուազիր մը կ'ուղղէ Աբրահամին, զի, Դոստ, կ'ըսէ, առաւել ողորմութեան արեւել: Գրիգորի պատճառարանութիւնը կազմուած է հին և նոր կտակարաններէ քաղուած օրինակներով և վկայութիւններով, որոնց գլխաւորն է, թէ քանի որ կաթողիկոսին ալ կարծիքով և հրամանով, օրէն չէ հաղորդել այն պատարագներուն, որոնք հերձուածողներէ կը մատուցուին, սեղաններն ալ ընդունել պէտք չէ: Քրիստոսի վարդապետութեամբ սեղանն է որ օրէն շաղապէս, ուստի հնար չէ սեղանը ընդունել, քանի որ պատարագը կը մերժուի: Դոստ, կ'ըսէ, և զորոշուեալ անք երկրորդութեան՝ Գաղատացիներէն է հօգեւորէն առաջանէ, այսինքն է, Աբրահամ չէր ներկր որ աղօթքի և երկրպագութեան երթըցուի այն եկեղեցիները, որոնք կը գտնուէին առ մեր հերեմիւրայս, և համարեալ է Պարս, է Տէգլան և յայլ քեղեմ (ԹՂԹ. 156): Ասկէ կը հետեւցնէ, թէ սեղանները ընդունել հակասութիւն կ'ըլլայ: Միեւնոյն ատեն գործը զիւրացնելու համար, Գրիգոր խնդիրին միջաստիճան լուծում մը կու տայ, ուղղափառներէ կանգնուած և հերձուածողներէ պղծուածները՝ նոյնիսկ հերձուածողներէ կանգնուածներէն զատելով. և կ'առաջարկէ. Զհայցոման Բեր կ'արեւել, քեղեմ շաղապէս Նոր՝ է Նորոյ հաղապէս, որովհետեւ առաջին շնորհքն ալ յանգիւնցնէ և յանգիւնցնէ. Բացառաւ: Բայց կ'ընդունի որ պահուին առաջին անգամ ուղղափառներէ կանգնուածները, վասնզի ինչպէս գայթակղեալները զղջմամբ

ուղղափառութեան կը վերադառնան, և զբերեալութեան խաղաղութեամբ յառաջն է Բացառաւ: Բացառաւ (ԹՂԹ. 155): Սեղաններու առթիւ խաչերու վրայ ալ առանձինն կը խօսի (ԹՂԹ. 158), և ամենայն ակնածութեամբ կը կնքէ. Առ Բարէ հոգեւորաւոր (ԹՂԹ. 159), թէ քեղեմ արեւել քեղեմ է (ԹՂԹ. 160), և կը խնդրէ որ ինչ ինչ յայտնեցու յեւ է հին և ինչ ինչ քեղեմ, քեղեմ և Բեր (ԹՂԹ. 155), բայց ինչ է ինչ քեղեմ ինչ ինչ, և ուր քեղեմ, Բեր քեղեմ (ԹՂԹ. 160): Որովհետեւ խնդիրը Գրիգոր Քերթովի նաւակէն կը քաղենք, և ուրիշ պատմական յիշատակ չունինք, անոր վերջաւորութեան մասին բան մը չենք կրնար աւելցնել, բայց ինչ, որ նոյնիսկ պատմական յիշատակին բացակայութիւնը կը ցուցնէ, թէ զիւրաւ համաձայնութիւն գոյացած է, և հակառակութիւն տեղի չէ ունեցած:

434. Յիշեցինք արդէն թէ Սմբատ Բագրատունի, Վրկանի մարզպան և Հայաստանի արտասովոր արքունի գործակալ, պարտաւորուեցաւ. 608 տարւոյ գարնան սկիզբը Պարս-

կոստան զտանալ Խոսրովի ստիպողական հրամանով (§ 424): Կոչուելուն շարժառիթն էր Քուշաններու նորէն Պարսից վրայ քալելը, որոնց գէտ զրկուեցաւ Սմբատ աստիճանի բարձրացմամբ, Խոսրովչումնոր պատուանունով, և իրաւունք ստանալով գործածել պարսեան և գաղ թեհեղեայ յաւնոյ օշեւաւ, սկանակապ վրան, գան արծաթի, փողեր չորեքձայնեան, և պահապաններ արքունի թիկնապահներէն: Սմբատ Հայ գունդեր ալ առաւ մէկտեղ, որոց կը հրամայէին Վարազշապուհ Արծրունի, Սարգիս Տայեցի, Վաստ Գողթնացի, Սարգիս Դիմաքսեան, Սարգիս Տրպատունի, և Մանուէլ ու Արտաւազ ու Վաստ ու Հմայեակ Ապահունիներ (ՍՈԲ. 104): Սմբատ մեծ յաղթութիւն մը տարած, անհոգ կը մնար պզտիկ գունդով մը, երբ թշնամին անակնկալ կերպով յարձակումը նորոգեց: Սմբատ հրաման րբաւեւ քաշուի, և ինքն Սարգիս Դիմաքսեանի և Սարգիս Տրպատունիի և Սմբատիկ զինա-

կիրի ընկերակցութեամբ ազատեցու, իսկ Դատոյեան պարսիկ զօրավարը ուզեց պատերազմիլ, բայց յաղթուեցաւ, ու թշնամին մինչեւ Ասպահան սպաստակեց: Ձախողուածը ամբաստանութեանց զուռ բացաւ, բայց Խոսրովի կողմէն քննիչ զրկուած Շահ-րապան Բանտական նախարար՝ Սմբատը արդարացուց և Դատոյեան մահուան դատապարտուեցաւ (ՍՅԲ. 106): Սմբատ պատեւրազմը նորոգեց 609'ին նոր ոյժերով, Քուշանաց թագաւորը մինամարտով սպաննեց, և անոր գունդերը մինչեւ ներքին գաւառները հալածեց, որուն վրայ Խոսրով նոր պատիւներ տուաւ Սմբատի, մինչեւ արքունի փիղը հեծցնելու չափ (ՍՅԲ. 108), և արքունեաց մէջ հանգստիս պաշտօնի կոչեց, իրրեւ երբեք չեղարարէր Գահաւոր խաւարի, ուր ապրեցաւ Սմբատ, այլեւ 8 տարիներ մինչեւ 617 (ՍՅԲ. 109):

435. Միւսնոյն տառններ Խոսրով Յուսաց դէմ ալ պատերազմը կը շարունակէր, վասնզի չէր ներեր Փո-
ԲԱԳԱՐԱՆՑԻՆ կասի խաղաղութեամբ
ՄԱՇԸ վայելել Մօրիկի գահը, և
կըր Խոսրով Ռազման
Միջագետքի մէջ կը յառաջէր, Աշտատ Յեղտայար, որ Աշտատ ալ կոչուած է (ՅՈՎ. 94), Յունական Հայատտանը կը մտնէր, Բասնի Դու գիւղի մօտ մեծ յաղթութիւն մը կը տանէր, Կարինը կը գրաւէր, և մինչեւ Սատաղա ու Նիկոպոլիս ու Կեսարիա կը յառաջէր: Խոսրովի 21'րդ կամ 610 տարին յաղթական բանակը Պարսկաստան դարձած տան, գրեթէ բոլոր Կարնոյ ընակիչները գերի կը տանէր, և Համաստան քաղաքը կը փոխադրէր: Գերիներուն մէջ էր Յովհան Բագարանցի հակաթոռ կաթողիկոսը, ծերացած և աննշանակ կացութեան մասնուած, որ հաղիւ տարի մը եւս կ'ապրէր գերութեան երկիրը, և կը վախճանէր 611'ին, 590'էն առդին 20 տարի աննշանակ և անօգուտ պաշտօնավարութեամբ, եթէ չուզէր իսկ իրեն վրայ ծանրացնել եկեղեցւոյն և ազգին պառակտելուն գործիք դարձած ըլլալը, յարգելով պատմիչներէն ոմանց վկայութիւնը՝ թէ անհատաբար աբդար և առաքել վարք մը ունեցած էր: Բագարանցիին մարմինը Համաստանէն բերուեցաւ, և Աւան

քաղաքը թաղուեցաւ, իւր իսկ իրեն համար իրր յաթուանիստ կառուցած եկեղեցւոյն մէջ (ՍՅԲ. 123): Յոյներ կրէք չմտաբերեցին Բագարանցիին յաջորդ մը տալ, ոչ անոր գերութեան տան և ոչ մուսկէն ետքը: Հակաթոռ կաթողիկոսութիւնը օգուտ չէր ունեցած, և Աբրահամի ընտրութեան առթիւ Յունական բաժինին եպիսկոպոսներն ալ ամբողջաբար Դուինի աթոռին հետ համաձայնած էին, նոր հակաթոռ մը իրեն հետեւող պիտի չգտնէր: Բայ տատի Յոյնիւր այս մասին մտածելու իսկ տան չունէին, զի Հերակլ Եգիպտոսի զօրավարը, որուն Փոկասի դէմ ելնելը յիշած ենք (§ 394), երբեք իւր հակառակութենէն ետ չէր կեցած, և տակաւ իւր կողմը զօրացուցած, մինչեւ իսկ ծովէն ու ցամաքէն Բիւզանդիոնի վրայ քալեց, մայրաքաղաքը գրաւեց, Փոկասը սպաննեց, և ինքն ծերացած ըլլալով, իւր համանուն Հերակլ որդին կայսր հռչակել տուաւ, 610'ին:

436. Հերակլ կայսր իւր գահը ապահովելու և իւր իշխանութիւնը զօրացնելու համար, փափաքեցաւ
ՊԱՐՍԻՑ Պարսից հետ հաշտութիւն
ՅԱՂԱՆԱԿԸ կնքել, Խոսրովը համա-
զելով, թէ իւր նպատակը
կատարուեցաւ, երբ Փոկասի սպանութեամբ Մօրիկի վրէժը լուծուեցաւ (ՍՅԲ. 125): Սուկայն Խոսրով չհաւանեցաւ, և կը պնդէր թէ ինքն Մօրիկի տեղ անոր որդին Թէոֆոլ թագաւորեցուցած է, և Հերակլի թագաւորութիւնը չճանչնար: Միանգամայն հրաման տուաւ իւր զօրավարներուն կայսրութեան վրայ յարձակիլ ամէն կողմէ: Ընդհանուր բանակին հրամանատարն էր Խոսրով Ռաշման, որուն Շահրվարազ պատուանունը չնորհուեցաւ, և օգնական տրուեցաւ Շահէն Պատգոսապան, որ մինչեւ փոքր Ասիոյ առաջակողմը քալեց: Խոսրով ալ Դամասկոսը գրաւեց 613'ին, և անկէ Փոքր Ասիոյ բանակին գլուխը անցնելով մինչեւ Քաղկէդոն եկաւ, և կը սպառնար Բիւզանդիոս անցնիլ: Հերակլ տակաւին կը ջանար հաշտութեամբ և խաղաղութեամբ գործը վերջացնել, միշտ առջեւ դնելով Փոկասի սպանութիւնը իբրեւ Խոսրովի հաճելի գործ մը (ՍՅԲ. 142): Բայց Պարսիկներ չկասեցան և

նաւերով Բիւզանդիոյ վրայ յարձակեցան, և թէպէտ չյաջողեցան, սակայն խրոխտանալով ձեռքէ չձգեցին (ՍՅԲ. 143), և իրենց աւարտութիւնները և սպառնալիքները շարունակեցին: Շահրվարազ խոռոմ Բիւթանիայէ Երուսաղէմի վրայ դարձաւ և գոյն առաւ 614 տարի 10'ին, և թէ պահենք զիստ ասոր զորքն յետ զորքն թուականը, միանգամայն, խորովի թագաւորութեան ինչ տարին ինչ ուղղելով, և մարգար 19'ն ալ մարտի կարգաւով (ՍՅԲ. 130): Երուսաղէմի աւարին հետ գրաւուեցաւ խաչափայտն ալ, և գերիններու հետ տարուեցան Զաքարիա պատրիարքը և բազմաթիւ եկեղեցականներ: Պահ մը կայսերութեան ըտրոր Ասիական սահմանները Պարսից ձեռքը անցած գտնուեցան (ԱՍԼ. 272), և խորով այնչափ հպարտացաւ, որ Հերակլի անձր և անշուք շատ հասցեով նամակ կը գրէր, կը խրատէր որ իւր Քրիստոսին չի վատահի, թագէն հրաժարի և գոյ Պարսկաստան, ուր զինքն տունով տեղով հանգիստ ապրեցնել կը խոստանար (ՍՅԲ. 143):

437. Այս միջոցին կրօնական գոնազան պատահարներ տեղի կ'ունենային Պարսից մայրաքաղաքը: Արքունահաց մէջ Սմբատ Բագրատունիի ստացած ազդեցիկ դիրքը յիշեցինք (§ 434): Ուրիշ մըն ալ կար, որ նոյնչափ ազդեցութիւն ստացած էր արքունահաց մէջ, Գարրիէլ Շիգգարացին, արքունահաց բժշկապետը կամ պարսկ կոչմամբ Գարրիէլ, որ յաջողած էր Շիրին թագուհւոյն ամուսնունը բժշկել, և Մերդանշահ արքայորդւոյն ծննդեան պատճառ ըլլալ (ՅԱՐ. 146): Գարրիէլ ալ Սմբատի նման միաբնակ ուղղափառ էր, նոյնպէս էր և Շիրին թագուհին (ՍՅԲ. 76), և այս երեքին համամիտ ուղղութիւնը կրցաւ ազդել խորովի վրայ, որ իւր պաշտպանութիւնը շնորհէ իրենց դաւանութեան, և զլանայ Նեստորականներուն: Չէ որ Նեստորականներ Քաղկեդոնականներուն համամիտ էին, և խորով ալ ստատիկ աւելութեամբ կը պատերազմէր քաղկեդոնիկ Յոյներուն հետ: Զօրութեամբ այդ ազդեցութեան երկար ձգձգումներ և զան Նեստորականներու կաթողիկոս մը

ընտրելու համար Սարգիս Կաթողիկոսի մահունէն ետքը, որ մեռած էր 604'ին: Թէպէտ Նեստորականներ կ'ուզէին Գրիգոր Կաթողիկոսին բաժրացնել աթոռը, բայց Գարրիէլի ազդեցութեամբ ընտրուեցաւ, Գրիգոր Պորութեցին: Այն ալ շուտով վախճանեցաւ շուրջ 609'ին, և այս անգամ աւելի մեծ տազնապ ծագեցաւ, վիսնգի խորով յաջորդին ընտրութիւնը Շիգգարացիին յանձնեց, իսկ նա ամէն տեսակ զժուարութիւններ հանեց, որպէսզի յաջորդ չընտրուի, և Նեստորականներ տկարանան, և թէ հնար լինի իսպառ ալ ցրուին ու ջնջուին (ՅԱՐ. 146): Նեստորականներ շարունակ դիմումներ կ'ընէին ընտրութեան արտօնութիւն ստանալու համար, իսկ Շիգգարացին չէր դադարներ ծանր ամբաստանութիւններ կուտել անոնց գլուխը, այնպէս որ խորովի հրամանով հարկ եղաւ կէս դատական կէս կրօնական քննութիւն մը բանալ, զիստոր նպատակ ունենալով ճշդել, թէ Նեստորականաց ուղղութիւնը տէրութեան հակառակ կողմ մը ունէր արդեօք: Աստի և անտի պատգամաւորներ հրաւիրուեցան, Նեստորականներուն ներկայացուցիչները եղան Յովնաթան Խզայեարի և Շուրխալըմարան Բեթալոյի մետրապոլիտներ և Գէորգ Իգալացի գիտնական վարդապետ: Նեստորականաց յիշատակներուն համաձայն իրենք յաղթական գտնուեցան կրօնական վիճաբանութեանց մէջ, և Շիգգարացիին հրամայուեցաւ որ զիրենք չհալածէ (ՅԱՐ. 147): Այս պարագային է որ Պարսից ժողովի մը յիշատակութիւնն ունինք, որուն թուականը և կազմութիւնը խնդրներու տեղի տուած է:

438. Սովորաբար ընդունուած դրութեամբ, և պաշտօնական գրութեանց վրայ հիմնուելով, Պարսից ժողովին գումարումը եղած է յետ Բեթալոյի (ՍՅԲ. 189), և անոր մասնակցած են Զաքարիա Երուսաղէմի պատրիարքը (ՍՅԲ. 192), և Կոմիտաս Տարոնոյ և Մատթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոսները (ԱՍՈ. 96): Այդ ամէն պարագաները ճշմարտուելու համար պէտք է ար ժողովը գումարուած ըլլայ 616'ին, կամ առնուազն 615'ին: Ուրիշ հաշուով մը Գէորգ Իգալա-

ցի, որ ժողովին մէջ գտնուած կ'ըսուի, խաչուած է 615 յունուար 14'ին, անկէ առաջ 15 ամիս բանտարկութիւն է կրած, որով կը հասնինք 613 հոկտեմբեր կէսին, անկէ ալ առաջ երէր թափանչ, գոնէ 4 ամիս, այդ գործերով ասին անցուցած է, որով ժողովի թուական կը դրուի 613 յունիս ամիսը (ՅԱՐ. 153): Երկու հաշիւներն ալ իրենց համար բաւական հաստատուն հիմեր ունին, որք պատմական պարագաներու հետ ալ կը կապակցին, այնպէս որ մեր կարծեօք հնար չէ մին միւսին զոհել, և բնաւ զըժուարութիւն չենք տեսներ, երկու տարբեր գումարումներ ընդունիլ, ինչպիսի ալ երկրայութիւն յարուցուի, թէ երբեք թուի եւ ինչպէս (ՅԱՐ. 159): Մեր տեսութիւնը արդարացնելու համար կը յիշենք նախ, թէ ինչպէս նեստորական աղբիւրներ Սոսրովի 23րդ տարին կը յիշեն, որ է ըսել 612/3 տարեշրջանը (ՅԱՐ. 153), նոյնպէս ուրիշ աղբիւրներէ յստակօրէն կը քաղուի միւս թուականը՝ Երուսաղէմի գերութեան պարագայով: Զաքարիա պատրիարքի ներկայութիւնը այնպիսի նշանաւոր եղելութիւն մըն է, որ չէր կրնար ոչ կեղծիքի և ոչ թիւրիմացութեան ներքեւ իյնալ: Նեստորականներու յիշած ժողովը, Մարաստանի մէջ տեղի ունեցած մասնաւոր գումարում մըն է (ՅԱՐ. 151), մինչ բուն Պարսից ժողովը Պարսից մայրաքաղաքին մէջ, ի դառն արեւելի (ՍԵՐ. 189), և ամէն կողմերէ հրաւիրուած եպիսկոպոսներով կազմուած (ԹՂԹ. 218), լիակատար գումարում մըն է: Մարաստանի մէջ տեղի ունեցած գումարման նպատակն է՝ նեստորականաց կաթողիկոս ընտրելու արգելքը վերցնել (ՅԱՐ. 149), մինչ Պարսից ժողովին պատմութեան մէջ, ներկայ էր առաջնաւելի-միջին նեստորականաց (ՍԵՐ. 191), և ինքն հայրապետ իսկ յառաջ մարտնչու կը խօսէր (ՍԵՐ. 190): Մարաստանի գումարման նպատակն էր նեստորականաց աթոռին պարագութեան վերջ դնել, և անոնց դէմ եղած ամբաստանութիւնները ցրել, մինչ Պարսից ժողովին նպատակն է Պարսկաստանի քրիստոնեաներուն մէջ սիրող երկպառակութիւնը վերջացնել, և երկրին խաղաղութեան նպատակ (ՍԵՐ. 189): Հետեւաբար Մարաստանի գումարումին արդիւնքը եղաւ որ

կաթողիկոս ընտրելու արտօնութիւնը արդուեցաւ, և նեստորականք իրաւունք ունեցան կարծելու թէ իրենք յաղթեցին: Սակայն Ուղղափառներու և նեստորականներու վէճերը չվերջացան, թերեւս աւելի ալ զայրացան, և Սոսրով կրցաւ ըսել. Լեւի թէ երբեք հաճանք էն արեւելեցն, և միւս ղեկն չեղէ, ղեկն հաճանք էրաւոյն. որք միւսն-միւսին չեղանք ի դառն արեւելի, ղեկն ղեկն հաճանքն և ղեկն միւսն-միւսին (ՍԵՐ. 189): Սոսրով կերպով մը քրիստոնեայ կայսրներուն դերը կը ստանձնէ, և ընդհանուր ժողովի մը կը յանձնէ գաւանական վէճերու որոշումը: Իսկ այս գործը շատ տարբեր է կաթողիկոսի ընտրութեան արգելքը վերցնելու խնդիրէն:

439. Պարսից ժողովին գումարման հրահելու համար, Սոսրովի կողմէն առիւթ կամ

ՊԱՐՍԻՑ
ԺՈՂՈՎԸ
թագաւորական պատուիրակ նշանակուեցան Սըմաւաթ Բագրատունի և Գաբրիէլ Շիգգարացի: Ժողովին հրաւիրուեցան պարսկահայատակ աթոռնի եպիսկոպոսներ իզմանք արեւելի և Աստիւսաթի, որ է ըսել բուն Պարսկաստանի և Միջագետքի վիճակաւորները, և յանուանէ յիշուած ունինք Կամբիշոյ մետրապոլիտը, որ է Տիգրանի եպիսկոպոսը, և Պօղոս Արուստայ, Գաբրիէլ Տաճկաց, Յովնան Հերթայ, Սիմոն Նինուէի, Սաքախոյ Կոնոնիհորական, Գաբրիէլ Քարմայ, Բենիամին Մադրի, և Ստեփանոս Արզնի եպիսկոպոսները (ԹՂԹ. 218): Բայց ամէնը այսպիսի չէ, որովհետեւ ներկայ են այլ բազմաթիւ եպիսկոպոս, եպիսկոպոսիցս և աթոռաւոր (ԹՂԹ. 218), ինչպէս և շատ երէցանք (ՍԵՐ. 189): Ժողովին ներկայ է ևս Զատարեա հայրապետ Երուսաղէմ և այլ բազմաթիւ իմաստասէր, իմա՝ գիտնական եկեղեցականներ, որոնք գերի բերուած էին ոչ միայն Երուսաղէմէ, այլեւ Ալեքսանդրացոյ առաջնի (ՍԵՐ. 189), վասնզի Սոսրովի բանակին մէկ մասը Եգիպտոս ալ արշաւած էր (ԱՍԼ. 272): Հայերուն գլխաւոր մասնակցութիւն արուած չէ, միայն երկու անձեր կը յիշուին, Կամիտաս Մամիկոնէից և Մատթէոս Ամատունեաց եպիսկոպոսներ, որոնց համար կ'ըսուի թէ Դիւղեան առ (ՍԵՐ. 190), իբր այն թէ ուղղակի հրաւիրուած չէին: Բայց այդ մա-

ոին ըսելիքնիս առաջիկային կը թողունք: Ժողովին մէջ չփոթը սաստիկ եղած է, որովհետեւ երկու դաւանութեանց եպիսկոպոսները դէմդիմաց էին: Նեատորականաց կաթողիկոսին Յիսուսի նկատմամբ յայտարարութիւնը, թէ Ք' իշխոյնէ ստացած այն այն, մեծ ժխտը կը յարուցանէ. առաջին ժողովներու հաւատքը յառաջ կը բերուի, և քաղկեդոնեան վարդապետութեան առջի երեքներուն հակառակ ըլլալը կը բացատրուի, իւրաքանչիւր ժողովի հովանաւոր կայսրներուն անունները կը ճշգրտին, և խոսքով կը վճռէ, թէ երէց Ռաֆայէլը հրաման ճշմարիտ Ռաֆայէլէ, իսկ Ք' այն (ՍԵՔ. 191): Ժողովին մէջ թաղաւորին վերագրուած խօսքերը, յարմարագոյն լինէր թաղաւորական ոստիկաններէն ըսուած կարծիք, որովհետեւ խոսքով ներկայ չէր, և քրիստոնէական մանրամասնութեանց ալ ծանօթութիւն չունէր: Ժողովին որոշումը նեատորականներուն նըպաստաւոր չեղաւ, և չէր ալ կրնար ըլլալ, քանի որ Սմբատն ու Գարրիէլն էին ոստիկանները, և Շիրին թագուհի անոնց հովանաւորը: Նեատորականաց հայրապետին համար կ'ըսուի թէ Գառնիք եղաւ, թէ հրամայուեցաւ. բոլոր անոր համախոհները հանել յաբէն (ՍԵՔ. 190)), և իսկ Ք' իշխոյնէ ստացած այն այն, թէ Ք' իշխոյնէ ստացած այն այն (ՍԵՔ. 191): Թերեւս, այդ խառութեանց մէջ նշանակութիւն ունեցաւ, նեատորականներուն իբր քաղկեդոնիկ Յոյներու կողմակից ցուցումը ըլլալը, թէ ոչ խոսքովի աչքին մեծ նշանակութիւն ունեցած պիտի չըլլար Գրիստոսի բնութեանց միաւորութեան կամ երկուութեան խընդիրը: Այսպիսի են Պարսից ժողովին մասին մեզի հասած տեղեկութիւնները:

440. Հայերուն այդ ժողովին մէջ գըլխաւոր դեր չունենալը նկատողութեան արժանի է, մանաւանդ որ Հայ եկեղեցւոյն նախանձալոյզ պաշտպան՝ Սրմբատ Բագրատունին, ժողովին կառավարող և հսկող ոստիկան էր: Հայոց աթոռը, բոլոր Պարսկական թագաւորութեան մէջ, առաջին և բարձրագոյն հոգեւոր իշխանութիւնն էր, և արքունիքն ալ կը ճանչնար և կը յարգէր անոր կարեւ-

որութիւնը: Միայն երկու եպիսկոպոսներ զեղեցան ապ, որոնք վառ Բաղնիշէն շեղուելէն յետոյ (ՍԵՔ. 190), որ է ըսել թէ ոչ ժողովին ներկայ ըլլալու, այլ տեղական գործերու համար պատգամաւորութիւն մըն էր: Երկու եպիսկոպոսներէն մէկն է Մատթէոս Ամասունեաց եպիսկոպոսը, զոր արդէն գործի վրայ տեսանք Աղուանից գրուած թղթոյն առթիւ (§ 428), իսկ միւսն է Կոմիտաս եպիսկոպոս Մամիկոնէից կամ Տարոնոյ: Արդ Կոմիտաս որ իբրեւ Մամիկոնէից եպիսկոպոս ժողովին ատեն Պարսկաստան կու գայ, Պարսկաստանէ չդարձած ընդարձակ թուղթ մը կը ներկայացնէ ժողովին վառ հաւատք, և անոր մէջ կը յայտնէ, թէ յաջորդեցաւ ի Կոմիտասին հետ Վաղարշ (ՔՂԹ. 218): Այդ տեղեկութիւններէն պիտի քաղենք պատմութիւնը, քանի որ աւելի բացայայտները չունինք: Ամէնէն մեծ դժուարութիւնն է Արքայամ կաթողիկոսի մահուան թուականը ճշգրտել, որպէսզի անկէ անցնինք նոր կաթողիկոսի ընտրութեան: Այդ ամէն պատմագիրները և գաւառահայ գիրները, որոնցմէ 15'է աւելի յատկապէս քննած ենք, ամէնքն ալ առանց բացառութեան 23 տարի կու տան Արքայամի, և 607'էն հաշուելով 630'ին կը տանին նորա կաթողիկոսութեան վերջը, մինչ մենք հաղիւ թէ 616'ին հասած ենք պատմական ժամանակագրութեամբ, և ահա նոր կաթողիկոսի մը անունը կը գտնենք զիմացնիս: Պատմագիրներու համաձայնութիւնը զօրութեամբ փաստ կը նկատուի, և մենք ալ զայն սիրած ենք և կը սիրէինք յարգել, եթէ ժամանակագրութեան խստապահանջ փաստը չպարտաւորէր պատմագիրներու և գաւառահայ գիրներու տուած թուականը մէկ կողմ թողուլ, և եղելութեանց պահանջին հպատակելով գտնէ 615'ին վերջերը վախճանած ըսել Արքայամ Աղբաթանեցի կաթողիկոսը: Թէ ինչպէս տեղի ունեցած է սխալին ծագումը, կամ թէ ինչպէս կրցած է այն միօրինակ ձեւը տարածուիլ, հետազօտել աւելորդ է: Ինչպէս Արքայամի կաթողիկոսութեան սկիզբը, նոյնպէս Կոմիտասի ալ կաթողիկոսութեան սկիզբը պատմականօրէն հաստատուած են, և երկուքին միջոց ժամանակէն աւելի պաշտօնավարութիւն չենք

կրնար տալ Արրահամի: Արրահամ գործունեայ և որոշ կամքի տէր անձ մը կը տեսնուի, որ ամէնէն տաղնապալի միջոցի մէջ աթոռ բարձրացաւ եկեղեցւոյն երկպառակ վիճակը դարմանելու, և վարատեալ հօտ մը հովուելու: Մէկ կողմանէ Վրաց բաժանման մէջ ցուցած արի և անվկանդ հաստատամտութիւնը, միւս կողմէն Յունաց բաժնին եպիսկոպոսները միաշանկու, և Աղուանից բաժանման տառջքն սունելու համար սիրաշահութիւնները, կը ցուցնեն ժամանակին պարագաներու վրայ իշխելու, և իւրաքանչիւր

չիւր եղելութիւնը իւր էութեան մէջ կշռելու կարողութիւն մը, և արժանի կ'ընեն իւր անունը նշանաւորագոյն կաթողիկոսներու հետ զստելու: Մահուան պարագաները, և թաղման տեղը յիշուած չեն: Ասոնք Դըւնայ մէջ տեղի ունեցած են աներկբայաբար: Տարիքն ալ չատ ծերացած չերեւար: Մովսէս կաթողիկոսի օրով յիշուած չէ, և տեղապահութեան միջոցին կը սկսի երեւիլ, և իւր գործելու կերպերն ալ ժիր տարիքի նըշանները կը յայտնեն:

Տ. ԿՈՄԻՏԱՍ Ա. ԱՂՑԵՑԻ

441. Կոմիտասի ծննդավայրն է Արագածոտն գաւառի Աղցք գիւղը, որով զիւրութիւն ունեցած է Դըւնայ հայրապետանոցին ա-

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ
ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՑ
չակերտիլ Եղիվարդեցի Մովսէս կաթողիկոսի օ-

րով, և այնտեղ յառաջելով Ս. Հռիփսիմէի վկայարանին փակակալ անուանուիլ, ուսկից ետքը ձեռնադրուած է Տարոնոյ և Մամիկոնէից եպիսկոպոս (ՅՈՎ. 95): Արրահամի ընտրութեան միջոցին Տարոնոյ եպիսկոպոսի անուն յիշուած չէ (§ 410), թէպէտեւ Բագրեւանդացի և Գաբեղանի կաթողիկոսներուն օրէն տեսանք Տարոնոյ եպիսկոպոսներուն վայելած մեծ դիրքը և գործունէութիւնը: Կը նստեցնենք թէ նոյն միջոցին զատարկ էր Տարոնոյ աթոռը, և թէ Արրահամ եղաւ Կոմիտասը նոյն աթոռին վրայ հաստատողը: Անկէ ետքն է որ թէ աթոռին իրաւունքով և թէ անձնական արժանիքով՝ Կոմիտաս կը սկսի գործի գլուխ գանուիլ, և երբ պէտք կ'ըլլայ լաւ բռնաւթեան աշխարհին պատգամաւորութիւն յղել լաւաւորին, կրկու պատգամաւորներուն առաջինն է Կոմիտաս, և երկրորդն է Մամիկոն Ամատունեաց եպիսկոպոս (ԱԵԲ. 190), Յովհաննէսի յաջորդը, որոնց անունները միշտ յիշուած տեսանք գրիստոր գործողութեանց մէջ: Բայց թէ ինչ բռնաւթեան էր, զոր թագաւորին ձեռքով պիտի հեռացնէին պատգամաւոր եպիսկո-

պոսները, բնաւ բացատրուած չէ, և գաղտնիքը լուծելու միակ բանալին Կոմիտասին եպիսկոպոսութեամբ երթալն և կաթողիկոսութեամբ դառնալն է (ԹՂԹ. 218): Ըստ այսմ մենք ալ համամիտ ենք ընդունիլ, թէ յիշուած բռնաւթեան կաթողիկոսական ընտրութեան արգելքն էր, որ նորէն տեղի ունեցեր էր Արրահամի մեռնելէն ետքը: Մովսէսի մահունէ ետքը կաթողիկոսական ընտրութեան յապաղիլը, Նեստորականներու կաթողիկոսական ընտրութեան մասին տրուած հրամանները (§ 439), և նոյնիսկ Եղեւսիոյ եպիսկոպոսին ընտրութեան համար թագաւորական արտօնութիւն ստացուած ըլլալը (ՅԱԲ. 156) կ'ապացուցանեն, թէ Պարսից թագաւորներ՝ գլխաւոր քրիստոնեայ հոգեւոր պետերու ընտրութիւնը առանց իրենց հաւանութեան թող չէին տար կատարել: Այդ բանին հաստատութիւնը ունինք նոյնիսկ Սահակ Պարթեւի և Յովսէփ Հողոցմեցիի և Գիւս Արահեղացիի օրով տեղի ունեցած Պարսիկ արքունիքի միջամտութեանց մէջ: Բայց եթէ Կոմիտաս Տիգրան երթալով կաթողիկոսութեան հաստատութիւն ստացու, հարկաւ ինքնագլուխ կերպով աթոռը յափշտակող չեղաւ, և ոչ ալ Սմբատ Բագրատունի միայն իւր կամքով և ազդեցութեամբ Հայոց կաթողիկոսը կրցաւ նշանակել. երկու ենթադրութիւններն ալ հնուի են Կոմիտասի և Սմբատի ուղղութեանէն և նկու-

լողգորկւն : Ուրիմն պէտք է ընդունիլ , թէ
Հայեր իրենց մէջ կաթողիկոսական ընտրու-
թիւնը կատարեցին Կոմիտասի վրայ , բայց
գործին ձեւակերպութիւն և հռչակ չտուին՝
գլուարութիւն չյարուցանելու համար , և
նոյնիսկ Կոմիտասը Տիգրան զրկեցին , Մատ-
թէոսի պէս նախաձեռնարկ և գործունեայ
կախկոպութիւն մը ընկերակցութեամբ , և Սմբ-
բատի յանձնարարեցին գործին պաշտօնական
մասը լրացնել , ինչ որ գլուար չէր , նկա-
տելով Սմբատի վայելած ազդեցութիւնն ու
վստահութիւնը : Եթէ ներեալ է ենթադրու-
թեանց մէջ աւելի յառաջել , գուցէ կանու-
խէն Արքահամի ալ հրաւէր զրկուած էր
Պարսից ժողովին գալ կամ պատուիրակներ
զրկել և իւր տեսութիւնը հաղորդել , և մա-
հը վրայ գալով և յաջորդութեան խնդիրը
կնճռոտելով , Հայեր պարտաւորուած էին
լռելեայն ընտրութիւն կատարել և ընտրեալը
Տիգրան զրկել՝ պաշտօնական ձեւերը լրա-
ցնելու համար :

442. Կոմիտաս Տիգրան եղած տառնէն
կը սկսի իւր հայրապետական իշխանութիւնը
գործածել, Հոսոս Գէր
ՀԱՒԱՏՈՅ
ԳԻՐԸ
մը կամ ուղղափառ դա-
ւանութեան ընդարձակ
բացատրութիւն մը ներ-

կայելով Պարսից ժողովին, զոր քանիցս յիշեցինք: Կոմիտասս սնոր մէջ ինքզինք բացարձակապէս Կոմիտէի Հայոց չկոչէր, այլ կը ստորագրէ, Սո Կոմիտէ Մոմիշեից եպիսկոպոս, որ ցաւորեցայ ի Կոմիտէիս ինչ Հայոց Մեծայ (ԹՎ.Թ. 218), որ առկի ըստբեւ Կոմիտէիս իմաստն ունի, ինչպէս մենք այսօր մեր ճշգրտանութեամբ պիտի գրէինք: Ասոր պատճառ կը կատարենք, որ ազգային ընտրութենէ և պետական հաստատութենէ ետքը նուիրական արարողութեան կամ օժման ալ պէտք ունէր, որպէսզի կանոնաւորապէս կաթողիկոս ըսուէր: Հաւատոյ գիրին շարժառիթը կը բացատրէ ըսելով, թէ ի ինքեց յերթ, հրամանադրեաց, երբեք չեք լայս (ԹՎ.Թ. 218): Ինչպիսի ընդունին են Պարսկաստանի և Ասորիստանի եպիսկոպոսները, որոնցմէ ինը հատը ցանուանէ կը յիշուին (§ 429), և որոնց կ'ուղղուի խօսքը, թէ, ինքեցի զհասարակեաց Հայոց, որք երբեք երբեք հասեալ չայի, այսինքն մայրա-

քաղաքի մէջ հասարգութեամբ էիք: Իսկ հրամանատարաց Գեորգի, պէտք է իմացունին քրիստոնեայ նախարարներ, որովհետեւ կը գրէ, թէ յետկարը ստուծ է առաջն նախարարաց Հայոց և այլ ուղից ուղից տրեւանելէ, որ ի Գրանդ-Գրանդի հետեւ իայն, ճանաչանք առաջն ճշդ Գրանդ-Գրանդի Խորհրդովն ի իշխանաց, որոց ճանաչելու անուն Սիբուր, յաջէ Բաբար-Գրանդի (ԹՂԹ. 218): Այդ բացատրութիւնը հնար չէ իմանալ, իբր այն թէ պէտք եղած ըլլայ իւր ուղղափառութիւնը դաւանելի, որպէսզի կաթողիկոսութիւնը հաստատուի. որովհետեւ ժողովական կաթողիկոսներ ճանաչող տրեւանելէ Հայոց ուղից էին գիտնալ, այսինքն է Հայոց եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը: Նախարարներն ալ, որք ժողովին կը մասնակցէին, տարբեր նպատակ չէին կրնար ունենալ: Բաց աստի ով որ հաւատոյ դաւանութիւն պիտի տայ, համառօտ բանաձեւ մը կը ստորագրէ, ինչպէս տեսանք Աբրահամի ընտրութեան առթիւ փոխանակութեամբ ձեռնարկները (ԹՂԹ. 149), մինչ Կոմիտասի հաւատոյ գիրը ընդարձակ վարդապետութիւն մըն է, ուր յառաջ կը բերուին Ս. Գրոց և ժողովոց վկայութիւնները, կը բացատրուին զանազան մոլորութիւնները, և կ'աւանդուին հայրապետական յորդորներ, որոնց մանրամասնութեանց մտնել պէտք չենք տեսներ, որովհետեւ քիչուշատ ծանօթ նիւթեր են, որ ամէն հաւատոյ գիրերուն մէջ կը զանախան: Կոմիտասի յայտարարութիւնը ընդարձակ ցուցակ մը ունի նշովուած ազանգաւորներու, որոնցմէ 25 և աւելի անուններ կը յիշէ, և այս կարգին են եւս Աւարիքոս, Սեւերոս, Գայիստեանք, և Քաղկեդոնի ժողովը: Աներկբայ է, որ Հայոց եկեղեցւոյ դաւանութիւնը, նոյն եկեղեցւոյ պետին բերնով բացատրուած, մեծ ծանրակշռութիւն ունեցաւ: Տիգրանի մէջ գումարուած Պարսից ժողովին որոշմանց վրայ, ինչպէս որ իւր կարգին ակնարկեցինք (§ 438):

443. Կոմիտասս պետական հաստատու-
թեամբ, կաթողիկոսութեան տիրացած Դուին
կը դառնայ 616'ին, սակայն իւր ընտրու-
թիւնը կրնանք 615'էն հաշուել, հիմնուելով
ազգին կողմէն կատարուած լին գործողու-
թեանց վրայ: Կոմիտասի գործունէութեան
պատմութեան ճամսած, պէտք ունինք անոր

պաշտոնավարութեան տեւողութիւնը ճշգրէլ,
որովհետեւ նորէն պատմագիրներու և գա-
ւազանաւորներու տուած

ՊԱՇՏՈՆԻՆ ԹԻՒՆ հետ անհամա-
ՏԵԻՈՂՈՒԹԻՒՆԸ ձայնու.թիտան մեջ կը
գանու.ին ժամանակու-

կից եղիլու թիւնները։ Անոնք համաձայնութեամբ 8 տարի միայն կու տան Կոմիտասի կաթողիկոսութեան, Միխայիլ միայն 26 տարի կը նշանակէ (ՔԱՀ. 36), հարկաւ զըրչագիրի սխալմանօք։ Այս կերպով 615'էն սկսելով 623'ին վերջացած պիտի ըսուէր Կոմիտասի կաթողիկոսութիւնը։ Սակայն միւս կողմէն կը տեսնենք որ Վարազատիրոց մարզպան Հայաստան հասնելով կը տեսնէր որ Ռուս եւ երեւելի Կոմիտաս Կաթողիկոս (ՍՅԲ. 153), իսկ Վարազատիրոց Կառատէ անուանուեցաւ, և Կառատ 628'ին թաղաւորեց ճշդութեամբ ժամանակագրութեամբ։ Թէպէտ զըրչութեամբ է, որ Վարազատիրոցի հասնելուն իշխան Ռուս եւ իշխան Կաթողիկոս կար և ոչ տեղապահ, սակայն հնար չէ հինգ տարի աթոռոյ պարապութիւն ընդունիլ, այն ուլ առանց տեղապահի իսկ, մինչ Մովսէսէ կտքը օրինաւոր տեղապահութիւն կարգադրուած էր, մանաւանդ որ այսպիսի ընդարձակ պարապութիւն մը, հարկաւ պատմութեան մէջ յիշուած կ'ըլլար։ Ուստի պէտք է ըսել թէ Վարազատիրոցի հասնելուն Կոմիտաս նոր վախճանած էր, որով մահը տեղի ունեցած կ'ըլլայ 628'ին, և ոչ թէ 8 ալլ գրեթէ 13 տարի կաթողիկոսութիւն հարկ կը լինի տալ Կոմիտասին, ժամանակակցութիւնները պահպանելու համար։

444. Կամիասարի կաթողիկոսութեան
ամբողջ միջոցին կը գտնուէր Խոսրովը Պարսից
և Հերակլը Յունաց

ՀԵՐԱԿԼԻ *արքայական զաներուն*
ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ *վրայ: Առաջին տարինև*
բու մէջ կը չարունակին

Յունական երկիրներում վրայ Պարսից յարձակումները, և զլխաւորապէս Ասորոց և Փոքր Ասիոյ գաւառներէն, որ պատերազմի դաշտ կ'ըլլան, որով Հայաստանի թէ Պարսկական և թէ Յունական բաժինները համեմատական հանգարտութիւն կը վայելին, չմոռնալով յիշել որ Յունական բաժինն ալ ստէպ Պարսիկներէն գրաւուած էր: Հերակլ

իզ շարունակէր իւր նախադասած ընթացքը, այն է խաղաղական միջոցներով և վստահութիւն ներշնչելով՝ իրարովին սիրար շինել, և տանելի պայմաններով հաշտութիւն հաստատել։ Սակայն ելքը իւր նպատակին չէր համապատասխաներ, ընդհակառակն իրարովի խրոխտանքը կը զօրանար, և կայսերութեան մէջ ալ դանգաւանք կը շատնային Հերակլի թուլութեան և ակարողութեան վրայ։ Վերջապէս Հերակլ ալ կը համոզուի իւր քաղաքականութեան անօգուտ լինելուն, և կը ցնցուի իրարովի նամակէն, որ քրիստոնէութիւնն ալ կ'անարգէր, զինքն ալ կը նախատէր (§ 436)։ Զինուորական մեծամեծներու հետ, եկեղեցականներն ալ ձայն բարձրացուցին Սարգիս պատրիարքի գլխաւորութեամբ, և վերջապէս բոլոր զօրութեամբ պատերազմի ելլելու որոշումը տրուեցաւ։ Հերակլ ուզեց անձամբ ստանձնել պատերազմին հրամանատարութիւնը, և կայսերութեան ակողակցութիւնը և խնամակալութիւնը յանձնեց իւր որդւոյն Կոստանդինի, զինուորական պատրաստութիւնները լրացուց, և 622'ին զատիկը տօնեց տարիլ 4'ին, և միւս առտուն Բիւզանդիայէ Քաղկեդոն անցաւ բանակին հրամանատարութիւնը ստանձնելու, մինչ նաւային տորմիդն ալ բանակ մը կը փոխադրէր Կիլիկիոյ ծոցը, Պարսիկ գունդերը կտեւէն պատելու համար։ Հերակլ առաջին անգամ Յունական Հայաստանէն վանեց Պարսիկներուն արշաւանքները և այնտեղ ձմերեց, մինչ հարաւային բանակը Պարսիկները կը վանէր Երուսաղէմէ, Դամասկոսէ և Անտիօքէ։ Միւս տարին 623'ին, Հերակլ պատերազմը նորոգեց, մտաւ Մորաստան և Ասորպատական՝ Դուինի և Նախիջեւանի ճանպով, գրաւեց Գանձակ, և աւերեց նուիրական կրակին կամ Հրատ Վշնասպի բազինը (ՍՅԲ. 145), բայց նորէն ետ դարձաւ ձմերկու համար։ Պատերազմները աւելի սաստկացան 624'ին, Հերակլ Տրապիզոնէ սկսելով Վրաց և Աղուանից երկիրը, և Հայոց Փայտակարան և Արցախն նահանգներու մէջ նշանաւոր յաղթութիւններ տարաւ Պարսիկներու վրայ։ Բայց միւս տարին, 625'ին, իրարովի նոր գունդերով պատերազմը նորոգեց Շահրվարազ իրաւամբ և Շահէն Պատգոսապան զօ-

կոտորած, խառնակութիւն ու չփոթութիւն, Պարսիկ և Յոյն բանակներու կռիւն, նոյնիակ Դուինը յարձակմանց և գրաւմանց ենթակայ: Հետեւաբար չէր կրնար սպասուիլ, որ կաթողիկոսը այդ միջոցին որեւէ գործունէութիւն ու արդիւնաւորութիւն ունենար: Միայն թէ նկատողութեան արժանի է, որ Հայերուն ուղղութիւնը այդ միջոցին յունականին համակիր և նպաստաւոր եղաւ, և հայագունդ զինուորականութիւնը յունական բանակին կողմը գտնուեցաւ, և անիկայ զօրացուց, ինչ որ զարմանալի չէ, քանի որ յաջողութիւնը միշտ Հերակլի հետ էր: Հայ գունդերուն մասին որոշ թիւեր և որոշ զօրավարներ յիշուած չեն, և այդ միջոցին խօսուած անձը Մսէթ Գնունին է, որ Յունական Հայաստանին սպարապետն էր, և բոլոր Հայ գունդերուն ընդհանուր հրամանատարը նկատուեցաւ: Այսպէս ժամանակին պատկերը ընդհանուր գիծերով տալէ ետքը, անցնինք Կոմիտասի ձեռքով կամ Կոմիտասի ժամանակ կատարուած եկեղեցական գործերը պատմել:

446. Խորովի 27-րդ տարին, որ է 616-ին, Կոմիտասի կաթողիկոսութեան սկիզբը, երկու Ասորի եպիսկոպոսներ, Մարութա և Պետրոս, ԱԵՊԻՍԿԱՊՈՍՆԵՐ ասորաց կողմէն Դուին կուգան, և «զաւագ» հասարակ չէր մը կը ներկայացնեն քաջ կոմիտ, ցիւրի և ցաւաւոր քաջ Կոմիտս կաթողիկոս Հայոց Մեծաց, և լաւ ընդունելութիւն գտնալով «քաջ» ինքն կը գաւառն իրենց տեղերը (ՍԱՄ. 290): Ասորուց կողմեր ըսուածը ընդհանուր բացատրութիւն մըն է, և որոշակի չյայտներ թէ որ գաւառէն և որ գաւառութեան կողմէն եկած էին Հայոց կաթողիկոսարանը, իրենց հաւատակցութիւնը և հպատակութիւնը յայտնել: Այս առթիւ պէտք ըլլալով պարապներու զննութեամբ պատմութիւնը ճշդել, օգտակար կը սկսենք յիշել տալ ներսէն Բագրեւանդացիի օրով կատարուած Աբգղիոյի ձեռնադրութիւնը, ուղղափառ Ասորիներու հովուութեան համար (§ 361): Այն ատեն ալ յիշեցուցինք, թէ սահակայ պատահական եղելութիւն մը չէր, այլ թէ կային Հայաստանի հարաւակողմը, Միջագետքի սահմանակցութեան մէջ, Հայոց հա-

ւատակից և Հայոց հայրապետութեան ենթարկեալ Ասորիներ, որոնց եպիսկոպոսները Հայոց կաթողիկոսէն կը ձեռնադրուէին, և հայրապետական խորհուրդին մէջ աթոռ ունէին, ինչպէս Ռիստանէս ալ կը յիշէ իւր ժամանակին, Ժ զարու մէջ (ՈՒՆ. Ա. 100): Այդ տեղեկութիւնները մերձեցնելով, կրնանք հետեւցնել թէ Մարութա և Պետրոս միեւնոյն կողմերու եպիսկոպոսներ էին, Աբգղիոյի յաջորդութենէն, որք հարկ սեպած էին անձամբ ներկայանալ նորընտիր Կոմիտաս կաթողիկոսին, և զաւանակցութեան և հպատակութեան վկայութիւնը վերանորոգել: Միեւնոյն գիրին մէջ կը յիշուին Զաքարիա և Սաբա և Գիորգիոս եպիսկոպոսներ, զորս կը մերժեն և կը նզովեն Մարութա և Պետրոս, ինչպէս նաեւ զաւագ յիշուող ինքն (ՍԱՄ. 291): Կ'երեւի թէ պահ մը տարածայնութիւն ինկած է նոյն այս ուղղափառ Ասորիներու մէջ, և ուրիշ աթոռէ ձեռնադրութիւն առած նեսաորական կամ քաղկեդոնիկ եպիսկոպոսներ եկած են անոնց մէջ, և իրենց կողմ ժողովուրդ շահիլ ուզած են, վասնզի յայտարարութեան մէջ կը միտէին նաեւ զաւագին օր ընդունիլ զաւագ: Հարկաւ Կոմիտաս, նախկին եպիսկոպոս Տարոնոյ, և մօտէն ծանօթ սահմանակից գաւառներու գործերուն, ջանացած է ճշմարտութիւնը պաշտպանել և խռովութիւնները հանդարտել, հոգ տարած է յիշեալ եպիսկոպոսները քաջալերել ու պաշտպանել, և ուղղափառ ասորի հաւատացեալները կանոնաւոր կացութեան մէջ զօրացնել:

447. Սերէոսի մէջ կը գտնենք թղթակցութիւն մըն ալ Երուսաղէմի տեղապահ Մոզեստոս երէցին և Կոմիտաս կաթողիկոսին միեւնոյն, որուն վաւերականութեան վրայ ալ պիտի կասկածէինք, եթէ Սերէոսի պէս լուրջ և ըզգուշաւոր պատմագիր մը չըլլար զայն յառաջ բերողը: Որովհետեւ Երուսաղէմի աթոռը Յորդանի վերջին օրերէն ի վեր քաղկեդոնիկ գաւառութեան հետեւած էր, և չէր կրնար հոգեւոր սիրոյ հաղորդակցութիւն հաստատել Հայոց հակաքաղկեդոնիկ աթոռին հետ: Բայց Կ'երեւի թէ Երուսաղէմի աթոռն ալ իւր ուղղութիւնը փոխեց, քա-

դաքին Պարսից ձեռք անցնելէն, և Զաքարիա պատրիարքին գերի տարուելէն ետքը, և ուզեց իրեն նպաստաւոր ընել Հայոց աթոռը, որպէսզի անոր ձեռքով պաշտպանութիւն չա՛նի երուսաղէմի քրիստոնեայ ժողովուրդին համար: Արդէն այդ փոփոխութեան առաջին քայլը տեսնուած էր Պարսից ժողովին առթիւ, որուն մէջ Զաքարիա պատրիարք յայտարարած է, թէ երեք ժողովներուն ղաւանութիւնն է ուղիղը, թէ նոյնն Ռաբան Հայոց հաւաքն ճշմարտութեմբ է, և թէ Քալիֆաթն առեցեւն ու է Ռաբան նոյնն: Զաքարիա աւելի յաւանջելով իւր քաղկեդոնիկ ղաւանութեան վրայ զգլուս յայտնած է. եթէ ու էտ Ռաբան Բաբելոնի Բաբելոնի, և ու էտ Բաբելոնի Բաբելոնի էր առ Ռաբան, Բաբելոնի էր առ Ռաբան, Բաբելոնի էր առ Ռաբան (ՍԵՔ. 192): Անշուշտ Զաքարիա այդ յայտարարութիւնը կ'ընէր, տեսնելով որ նկատորական և քաղկեդոնիկ ղաւանութիւններ կասկածաւոր են խորհրդի աչքին, և ինչ որ Զաքարիա Պարսկաստանի մէջ կ'ընէր, հարկաւ Մոգեստոս ալ, որ անոր տեղապահութիւնը կը վարէր, նոյնը պիտի ընէր: Մոգեստոս է, որ առաջին անգամ Կոմիտասի կը գրէ, առիթ առնելով Հայ ուխտաւորներուն երուսաղէմ երթալը: Կոմիտասին կու տայ «բռնակաւոր» և «Բաբելոնի» աշխարհն Հայոց կոչումը (ՍԵՔ. 131) լռելով պարբերաբար անունը, կը պատմէ երուսաղէմի մէջ քրիստոնէից տրուած պաշտպանութիւնը, և Հրէից հեռացումը, կ'ընդունի թէ այս արդիւնքները է յէր «Բաբելոն» եղանակ, և կը խնդրէ Ռաբանի «Բաբելոն» է յէր և նոյն է Ռաբան (ՍԵՔ. 134): Այս խօսքերը բաւական նշանակալից են՝ Կոմիտասի միջնորդութեամբ երուսաղէմացիներու օգտուած լինելը հաստատելու: Պատասխանին մէջ Կոմիտաս ինքզինքին եղբայրաբար, և տեղապահին եղբայրաբար Մոգեստոս կոչումը կու տայ (ՍԵՔ. 134), և քաջալերական խօսքերով կը միախառնէ, և առաւելագոյն զիւրութեանց ակնկալութեամբ կը յուսադրէ: Այս թղթակցութեան մասին տուած տեղեկութիւննիս յայտնապէս կը ցուցնեն, թէ անիկայ փոխանակում է Կոմիտասի առաջին տարիներուն մէջ, երբ տակաւին Հիւրակ պատերազմի սկսած չէր, և երբ սու-

ղէմ Պարսից իշխանութեան ներքեւ կը մնար:

448. Կոմիտասի անունին աւելի հռչակ տուող գործերը իւր շինարար ձեռնարկներն են, այնպէս որ Միխայէլ

ՋԱՆԱՋԱՆ կրցած է Շէն-ը անունը
ՇԻՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ տալ Կոմիտասի (ՔԱՀ. 36):
Արդէն, յիշեցինք (§ 424),

թէ Դուինի Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյն շինութիւնը, զոր սկսած էր Սմբատ Բագրատունի Պարսկաստան մեկնելէն առաջ, այն ատեն չէր լրացած, և ոչ ալ Արարատի կաթողիկոսութեան միջոցին լրացաւ, և Կոմիտասի մնաց նոյն շինութիւնը աւարտել (ՍԵՔ. 123): Անկէ ետքը Կոմիտաս ուզեց իջմիածնի կաթողիկէն ալ նորոգել, որ Վահան Մամիկոնեանի ժամանակ Ղազար Փարպեցիի ձեռքով կատարուած նորոգութենէն ետքը (§ 327), բաւական վնասուած էր, մանաւանդ երբ աթոռն ալ Դուին փոխադրուեցաւ և Վաղարշապատ լքուեցաւ: Անշուշտ վերջին պատերազմներու միջոցին ալ նորանոր աւերումներ ունեցաւ, բանակներու անցուդարձին ճանպուհ վրայ գտնուելով: Կոմիտաս խախտուած պատերը նորոգել տրւաւ, փայտակերտ մասերը վերջնելով քարակիրով փոխանակեց, և յատակն ալ քարայարկ նորոգեց (ՍԵՔ. 141): Իջմիածնի կաթողիկէին փայտակերտ ըլլալը կամ փայտակերտ մասեր ունենալը՝ Փարպեցիի նորոգութեան ատենէն ալ յիշուած էր, և այստեղ Կոմիտասի նորոգութեան առթիւ ալ կը յիշուի: Հետեւաբար զժուար կ'ըլլայ անոր նախնական շինութեան վրայ ճիշդ գաղափար կազմել: Եթէ այժմեան շինութեան և արուեստի զանազան ոճեր կը յաջորդեն անոր վրայ. բայց ամէնէն ներքեւինը մնած մնած կոմիտայնիւրով շինուած է, և հիմնին ալ շատ խոր են, որ փայտակերտի գաղափարը բնաւ չեն զարթուցաներ: Գուցէ փայտակերտները յարակից մասեր են, որոնք հետզհետէ քարակերտի փոխուած են: Յովհաննէս կաթողիկոս, Վաղարշապատի կաթողիկէին բռնէր՝ միայն քաջալերել կրցած կ'ըսէ, և զայն քակելով քեզեցեալաբար և քաջալերելով իւր իւր (ՅՈՎ. 96), որով այժմեան մեծ զմբէթը Կոմիտասաչէն կը պարտաւորութիւնք ճանչնալ: Վաղարշա-

պատի կաթողիկէին նորոգութեանց հսկողն եղած է Յոնանիկ վանահայրը (ՍՅԲ. 141): Բայց աւելի նշանաւոր շինուածը եղած է Հռիփսիմեանց տաճարը, հետեւանք իւր սկզբնական պաշտօնին, Ս. Հռիփսիմէի փոկակալութեան, որ հարկաւ իւր սիրտին հին բազմանքը եղած է: Կոմիտաս հինը բոլորովին քակած է, այն որ Սահակ Պարթևէ շինուած կ'ըսուի (ՍՅԲ. 140), և որ պէտք է երկրորդ շինութիւն նկատուի Լուսաւորչի նախնական շինութենէն ետքը (§ 57): Սահակաշէն շտապը իւրից ցաւ և յիշ (ՍՅԲ. 140) ու իւրից և գործարար (ՅՈՎ. 96) եղած է, իսկ Կոմիտասաշէնը հրաշափէ և լայնուշ և շտապը և յիշուշ կը կոչուի (ՅՈՎ. 96), որ տակաւին կը մնայ նոյնութեամբ, և իրօք ալ գեղեցիկ շինուած մըն է, ոչ այնչափ ընդարձակ, այլ իրեն յատուկ ճարտարապետական ոճ մը ունի, յատակէն մինչև գագաթը միապաղաղ գմբէթի մը ձևը ներկայիւ:

449. Հռիփսիմեանց վկայարանը նոյն իսկ Հռիփսիմէի և ընկերաց մասունքներուն վրայ շինուած կը գիտցուէր, սակայն գերեզմանը յայտնի մէջտեղ չէր երևիր, այլ այն ծածկուած էր վկայարանի հիմքերուն մէջ: Հին վկայարանին քակուելուն առթիւ հիմին պատերուն մէջէն դուրս ելաւ Հռիփսիմէի շիրիմը, և կաթողիկոսն ինքնին փութաց անձամբ քննել և զննել զայն, և տեսաւ որ տապանը կը կրէր Գրիգորի և Սահակի կրօնքները, որ ըսել է թէ Լուսաւորչի կրօնքելով գետեղած էր վկայութիւններուն մարմինները, և Սահակ ալ իւր կնիքը աւելցուցած էր վրան: Կոմիտաս ալ չհամարձակեցաւ անոնց կնիքները խախտել ու բանալ, և իւր կնիքն ալ վրան աւելցուց, որով երէց հապաքեաց երբորդ ճառարէս վաւերացուած եղան Հռիփսիմէի մասունքները (ՍՅԲ. 140): Այժմ սրբուհիին տապանը կը գտնուի տաճարին գետնափորին մէջ, ուր կը մտցուէր զրեթէ սողոսկելով ցած ու նեղ անցքէ մը, և անկէջ անդին կը բացուէր փոքրիկ սենեակ մը, ճիշդ տաճարին խորանին ներքեւ, որուն շուրջը կը գտնուին խոշոր տապանաձև քարեր, ու անոնց ներքեւ կը ճանչցուին

Հռիփսիմէի և ընկերներուն ոսկրները: Այս ձևն ունէր երբ մինք ալ այցելեցինք, այլ այժմ ձևը փոփոխուած է վերջին ատեններ կատարուած կամահաճ նորոգութիւններով: Ոսկրներու գոյութեան մասին լոկ աւանդութիւնն էր ընկալեալ փաստը, սակայն ժէ դարուն սկիզբը երկու Լատին կրօնաւորներու փորձած գողութիւնը, իրական գոյութեան նիւթական փաստը տուաւ (ԳԱՎ. 131): Կոմիտաս միջոց մը տապանը եւել է քաշեց լաւ գէլը-լեւն յիշ, որ այս առթիւ ժողովրդական եւանդուն բարեպաշտութեան աւարկայ եղաւ, և ետքէն ամբողջաւ խաշուէր, այսինքն պատրաստուած տեղը դրուեցաւ, երբոր լրացաւ ցաւիկ իւր: Պատմութեան մէջ յիշուած կը գտնենք թէ լաւ հապաքեաց Հռիփսիմէի էր ինչ լաւ և լաւ ճառարն (ՍՅԲ. 140), և եթէ թիզը քսան հարիւրորդաչափ հաշուենք, մօտաւորապէս չափ մը և ութսունեւհինգ հարիւրորդաչափ (1,85) հասակ ունեցած կ'ըլլայ կոյսը, որ յոյժ արտակարգ է, բայց բոլորովին անհար ու տարօրինակ չէ, մանաւանդ որ չէին ալ կրնար հասակը ճշգրէ եթէ տապանը չբացին: Թերեւս տապանի չափն է դրուածը, և աւելի քան լաւ հապաքեաց երանելոյն, պէտք է կարգաւ լաւ քաշուի երանելոյն, որ այժմ տեսնուած քարով ալ կ'արդարանայ: Այստեղ վարդան կը յաւելուի թէ Գրիգորի հասակն ալ 10 թիզ էր, իսկ Տրդատի հասակն ալ 14 թիզ (ՎԱՍ. 61): Կ'երևի թէ աւանդութիւնը անձի մը մեծութիւնը, նորա հասակին բարձրութեան վրայ հաստատելով, աստիճանաբար աճեցուցած է անոնց հասակները. հետեւապէս զրոյցէ աւելի կարեւորութիւն չենք կրնար տալ այդ հասակի չափերուն:

450. Կոմիտաս յատուկ և զգայուն իղձ մը ունեցած է Հռիփսիմէ կոյսի յիշատակին, որ ոչ միայն անոր վկայարանը գեղեցիկաշէն վերականգնած է, ոչ միայն անոր աւարտելուն մեծահանգէս նաւակատեաց տօն կատարած է, այլ և այդ առթիւ իւր սիրտին ու միտքին թափը պատկերացնելով յօրինած է Այնթապի յիշուշ Գրիգորի Գրիգորի գեղեցիկահիւս և չընաղ շարականը (ԿԻՐ. 30): Հայ եկեղեցին հնագոյն շարականներ ունեցած է անշուշտ,

որոնք ցայսօր ալ կ'երգօրին, և սակայն առնոց հեղինակները որոշակի չեն ցուցուած, և միայն ընդհանուր կերպով իբր Սահակէ մինչեւ Մանգակունի երկարող միջոցին երկասիրութիւնները ընդունուած են: Կոմիտասի Անյն+՝ը առաջինն է որ պատմական ստուգութեամբ իւր հեղինակին անունը կը կրէ: Այդ շարականը հայկական հին չափով տաղասացութեան տիպարն է, բառերու և ոճերու ճոխութեամբը՝ ընտիր հայկարանութեան օրինակ է, բանաստեղծական արուեստին գերազանցութեամբ՝ նշանաւոր է, պատմական յիշատակաց անխարդախ հետեւող է, և եկեղեցական և հոգեւոր օծութեամբը՝ անզուգական քերթուած մըն է: Եւ եթէ գործէն հեղինակը գուշակել տրամաբանական օրէնք է, Անյն+՝ը բաւական է Կոմիտասի եռանդուն և ուսումնական և զարգացեալ միտքին բարձրութեան վկայել: Եւ որովհետեւ եղանակաւորումն ալ քերթուածին զուգընթաց կ'ըլլար, Կոմիտասը իւրեւ կարող երաժշտագէտ ալ պէտք է ճանչնանք: Անյն+՝ը երեսունուվեց տուն է, երեսունուվեց հայկական այբուրենին սկզբնատառերով կազմուած, որով իրմէ կտքը այբուրենի տառերով կազմուած 36 տուն շարականները Անյն+ կոչուեցան ընդհանրապէս: Հռիփսիմեանց սաճարին և Անյն+ շարականին թուական կրնանք դնել 618'էն 619 տարին: Կոմիտասի հաւատոյ գիրն ալ յիշեցինք, և այս երկուքն են զլիստ որապէս ձեռաւրնիս եղող Կոմիտասի գրական գործերը, երկուքն ալ ընտիր, մին իբրեւ գրագիտական և միւսը իբր աստուածաբանական: Ասանցմէ զատ գրուածներ ալ ունեցեր է (ՀԻՆ. 425), որոց վրայ որոշակի տեղեկութիւն չենք գտած: Իսկ Զբոյս Կոմիտասի Հայոց հայրապետի, և պարբերիչ Կոմիտասի (ԹՂԹ. 481) կոչուած գրութիւնը, հնար չէ իբրեւ հարազատ գործ ընդունիլ: Ինչինչ օրինակներու մէջ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքին անունը Պիւռոս է յիշուած (ՀԻՆ. 425), և գրուածին վերջը Կոմիտաս Բիւզանդիա գացած Գննթաղրուի (ԹՂԹ. 467): Արդ Կոմիտաս երբեք Բիւզանդիա չէ գացած, և ժամանակակից չէ կրցած ըլլալ Պիւռոսի, որ 639'ին Սարգիսի յաջորդեց: Նոյնիսկ այդ զրուցադրութեան նիւթերը

չատ աւելի կտքը մէջտեղ նետուած խնդիրներն են, և յետին ժամանակաց գրող մը կեղծեալ անուններով գրուած մը մէջտեղ հանած է:

451. Չենք գիտեր թէ Կոմիտաս որ դպրոցի մէջ ստացած է իւր զարգացումը, սակայն ինքն իրապէս ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ զարգացեալ, ընդհանուր ԶԱՆՔԵՐ զարգացման ալ քաջակերող և սատարող եղած է: Իւր ժամանակին դպրոցները աւելի փայլ ստացան, որոնց մէջ կը յիշուին Սիւնեաց դպրոցը և Արշարունեաց դպրոցը և Շիրակայ դպրեւանքը: Սիւնեաց դպրոցը Սահակի և Մեսրոպի ասոն առաջնութիւն ունէր բոլոր Հայ վարդապետանոցներու վրայ, և Օրբէլեան կը գրէ, թէ անոնք հրամայած էին զԲարգանդեան և զԵրեմիայեան Նոյս ասեւ, որով և Երեմիայեաններ իրենց պաշտօնական կոչումը դարձած էր: Այդ միջոցին Սիւնեաց դպրոցին զլուխը կը գտնուէր Մաթուսաղա Ռէ Երեմիայե Եւսեպի Գեօրգի, որ յետոյ Սիւնեաց մետրապոլիտ ալ եղաւ: Դաւիթի յաջորդելով: Օրբէլեան Մաթուսաղայի պաշտօնը բացատրելու համար կը գրէ, թէ Նաթանգանէ Գեօրգի Եւսեպի վարդապետացն է Վերայ Բարբէ և Երեմիայե Եւսեպի Եւսեպի (ՕՐԲ. Ա. 155), որ մեր այժմեան ուսուցչական աթոռներու ձեւը կը յիշեցնէ: Օրբէլեան ինքն ալ Սիւնեցի քերթողներուն յաջորդը, գոհունակութեամբ կը յիշէ թէ ասք պարբերիչ Կոմիտաս, ուրիշ վարդապետանոցներու, նոյնիսկ Արշարունեաց դպրոցին վրայ՝ Սիւնեացը նախադասելով, իւր սիրելի եղբորորդին, Թէոդորոս Բաթնեաւորը այնտեղ զբրկեց Մաթուսաղա քերթողահօր աշակերտելու համար: Իսկ Արշարունեաց դպրոցը կը գտնուէր Երախաձոր գաւառի Վարդիկ-Հայր վանքը, որ Վարդիհէր ալ կը կոչուի, և է նոյնինքն Թաթայ վանքը Վիշապաձորի մէջ (§ 301): Այնտեղ կային շատ հարգար և գեղատաշ Զոյոց, որոնք զձեռնաւ խաչակերպէն և կը կրթէին (ՕՐԲ. Ա. 156), այլ գրուած չէ թէ ով էր դպրոցին զլուխը: Շիրակայ զբարեւանքին առաջնորդն էր Բարսեղ Ծոն վարդապետը, որուն գործունէութիւնը փայլած է Ներսէս Գի օրով (ՍԻՆ. 34): Միւսնոյն ասոն կը փայլէր Յովհան Մայրա-

վանեցի, Բջնիի մօտ Մոյրոյ վանքին առաջնորդը, որո՞ւմ զնախնայութիւնն հաւատարմութեւն էր Կոմիտաս, կը գրէ Ասողիկ (ԱՍՈՒ-88), և պէտք է իմանալ, թէ կաթողիկոսարանի ներքին գործոց գլխաւոր պաշտօնեան էր, փոխանորդ մը կամ գլխաւորապէս մը, ինչպէս մենք պիտի ըսէինք մեր ճշգրտանութեամբ: Կաթողիկոսարանը իւր սեփական ուղակերտներն ալ կ'ունենար, և կրնար Յովնան առնոց ուսուցիչն ալ եղած ըլլալ: Այդ ամէն մանր տեղեկութիւններ իրարու քով բերուելով, զօրաւոր փաստ մը կը կազմեն Կոմիտասի արժանեաց, իբր ուսմանց և զարգացման քաջալերիչ մը: Այդ եզրակացութեան կը յանգինք ևս գիտելով, որ հօթներուդ դարձ վեցերորդէն աւելի ուսեալ հեղինակներ և գրական անձեր արտագրած է, որոնց աշակերտութեան տարիները Կոմիտասի օրերուն կ'իյնան, իսկ անոնց անունները իրենց կարգին պիտի յիշենք: Այդ հետեւանքին օժանդակած են նաև Յունաց հետ աւելի շփումները, որոնց դուռ բացին Հերակլի յաղթութիւնները, յունական տիրապետութեան ընդարձակուիլը և յարաբերութեանց շաւնալը, որք Կոմիտասին օրէն սկսան, և հետզհետէ ազդեցութեամբ ալ զօրացան:

452. Կոմիտասի օրերուն զիպեցաւ Միակամայց վարդապետութեան սկզբնաւորութիւնը: Հերակլ Կայսր ՄԻԱԿԱՄԵԱՅՑ ՍԿԻԶԲԸ Պարսիկներուն վրայ տուրած յաղթութիւններուն հետ՝ եկեղեցական խնդիրներով ալ զբաղեցաւ, և փափաքեցաւ իւր ընդարձակ կայսերութեան մէջ դաւանական միաբանութիւն ալ հաստատել, ու խաղաղական իշխանութիւն մը ունենալ: Կայսերութեան մեծ մասին մէջ զօրաւոր էր Յփեսոսական միաբաններու կամ հակաքաղկեդոնիկներուն թիւը, թող որ Նեստորականներ և բուն Նեստորականներ ալ կարեւոր բաժիններ կը կազմէին: Հերակլ զիմեց Կոստանդնուպոլսոյ Սարգիս արարիարքին, որ մեծ ազդեցութեան տէր անձ մըն էր, ոչ միայն իր եկեղեցական գիրքովը և հմտութեամբը, այլև քաղաքական տեսակէտէն, վանդի ինքն էր տիրապէս կայսրութիւնը հռաւաճողը Հերակլի բացակայութեան,

քանի որ աթոռակից և խնամակալ հռչակուած Հերակլի որդին, Կոստանդին Գ, դեռևս պատանի մըն էր, երբ հայրը 622'ին պատերազմի դաշար կը մեկնէր (§ 444): Նոյնինքն Սարգիս արարիարք գործն դեր ունեցած էր Պարսիկներու և Աւարներու դէմ՝ մայրաքաղաքին պաշտպանութեան մէջ: Սարգիս դաւանական խնդիրը լուրջ նկատողութեան առաւ, և խնդրոյն լուծումը մը տեսաւ Թէոդորոս Փառնաւոս եպիսկոպոսին գրուածոց մէջ, որ Միակամայց գրութեան հեղինակը կը նկատուի: Սարգիս եփեսոսեան դաւանութեան համոզուած պաշտպան մըն էր, բայց կը զգար, որ քաղկեդոնեան երէւ Քաթոլիկ բացատրութիւնը, Կոստանդնուպոլսոյ 553'ի ժողովէն ետքը պաշտօնական ձև առած էր իրենց մէջ, և այլևս ետ դուռնալ և զայն ջնջիլ հնար չէր: Այս տեսութեամբ Սարգիս չկրցաւ մի քան Քաթոլիկ բացատրութիւնը յունական եկեղեցոյն մէջ վերանորոգել, այլ երէւ Քաթոլիկ բացատրութիւնը պահելով, մի կ'ափ և մի քործողութիւն բանաձեւը ընդունեցաւ, իբր ուղղափառ վարդապետութիւն, այսինքն է, թէ Քրիստոսի երկու բնութիւնները մէկ կամքի որոշմամբ կը գործէին և մէկ գործունէութիւն ունէին: Այդ կերպով եփեսոսեան մի քան Քաթոլիկ դաւանութիւնը իսկապէս կ'արդարանար, վանդի եթէ կամք ու գործ մէկ էին, քաղկեդոնեան երէւ Քաթոլիկ դաւանութիւնը աննշանակ բացատրութիւն կը դաւանար: Հերակլ տիրապետութեան տարիներէն Սարգիսի ներկայած բացատրութեան, մանաւանդ երբ տեսաւ որ հակաքաղկեդոնականներն ալ հաւանութեան նշաններ կը ցուցնէին, իսկ քաղկեդոնականներուն վրայ իշխելը իրեն համար զիւրին էր: Առայժմ այսպիսի միայն բաւական ըլլայ յիշել, վրան զի Միակամայց խնդիրները և այն մասին տեղի ունեցած յուշումները, 428'էն այսինքն Կոմիտասի մահուրնէ ետքը տեղի ունեցան:

453. Բայց աւելի մեծ և աւելի կարեւոր երևոյթ մը եղաւ իսլամական կրօնքին սկզբնաւորութիւնը: Նոր կրօնքին մարգարէն եղաւ Մուհամմէտ, որ ծնած էր Մէքքէի մէջ 571'ին, և իւր հօր Ապստոլոսի մահուրնէ, և իմինէ մօրը վաղամեակի ըլլա-

լէն ետքը, անո՞՞մ էր իւր մեծօր Ապտիւլ Միւթալլէպի խնամքին տակ, և ասոր ալ մեռնելէն ետքը, իւր հօր-
ԻՍԼԱՄՈՒԹԵԱՆ Լկրօր Ապութալլէպի մօտ
ՄԱԳՈՒՄԸ Լկում էր, երբ տակաւ-
 ւին հազիւ տասնամեայ
 պատանի մըն էր: Մուհամմէտ Մէքքէի
 Կուրէիշ ցեղէն էր, որ զինքն Իամայէլի
 և Աբրահամի սերունդ կը ճանչնար, ժամա-
 նակաւ շատ բարձր դիրք գրաւած էր, բայց
 այս միջոցին նուազած էր և առեւտուրով
 կը զբաղէր, Մուհամմէտ ալ 13 տարեկանէ
 սկսաւ հօրեղբօրը գործակցիլ, և 585'ին ա-
 ռաջին անգամ վաճառաբարձ կարաւանին
 հետ Ասորիք եկաւ, թէպէտ մեր պատմա-
 գիրներ Եգիպտոս կ'ըսեն (ՎԱԲ. 63): Այստեղ
 առաջին անգամ քրիստոնէից հետ շփում
 ունեցաւ Մուհամմէտ, և մտերմացաւ Սոր-
 գիս Բիսրա անուն միայնակեացի մը հետ,
 որ Արիսնոս և Կերինթեան աղանդաւոր
 կ'ըսուի (ԿԻԲ. 32), և աւանդութեամբ Հա-
 յաղգի եղած կը կարծուի: Մուհամմէտ իւր
 առեւտրական երթևեկներուն մէջ իւր հե-
 տազօտութիւնները ընդարձակեց, իւր հայ-
 րենեաց կռապաշտ կրօնքին հետ սիրտը չի
 հաշտուեցաւ, միաստուածեան դրութեան
 հետեւող Հրէաներուն և Քրիստոնեաներուն,
 և ասոնց զանազան ճիւղերուն հետ ծանօ-
 թացաւ: Առեւտուրի մէջ զարգանալով հօ-
 եղբօրմէն բաժնուեցաւ, և խափճէ անուն
 մեծահարուստ այրիի մը առեւտրական գոր-
 ծերուն գլուխ եղաւ, և 596'ին, 25 տարե-
 կան եղած տառն, անոր հետ ալ ամուսնա-
 ցաւ, թէպէտ նէ իրմէ 15 տարի աւելի մեծ
 էր: Մուհամմէտ քանի յառաջացաւ, այնչափ
 աւելի իւր հայրենիքն ու ազգը կռապաշ-
 տութենէ ազատելու մեծ գաղափարը մշա-
 կեց, իւր նպատակը սկսաւ տարածել, և
 քիչ քիչ հումանոզներ և համակիրներ ալ
 ունեցաւ: Բայց միայն 40 տարեկան եղած
 ասին, այսինքն է 611'ին, ներքին բուռն
 ազդեցութենէ մղուած, և հաստատուն գոր-
 ծունէութեան կամքով զօրացած, առեւ-
 տրական գործերէ քաշուեցաւ, քարոզու-
 թեանց սկսաւ, և մարգարէական կոչում ու-
 նենալը յայտարարեց: Իւր առաջին գործա-
 կիցներն եղան, կինը խափճէ, հօրեղբօրո-
 ղին Ալի, աները Ապուպէքիր, ազգականնե-

րէն Օսման, հօրեղբայրը Համզա, և հօրեղ-
 օր թոռներէն Էօմէր: Իր հետեւողներուն
 Մէքքէի անունը տուաւ, որ է Փէթէ կամ
 Հաֆսէ, նոյն բառին տարբեր առումնե-
 րուն համեմատ: Միանգամայն սկսաւ իւր
 յայանութիւններն ու աստուածային պատ-
 գամները հռչակել, և ամբողջական նոր կրօ-
 նական դրութիւն մը կազմել, որ հաագոյն
 մովսիսական և քրիստոնէական յայանեալ
 կրօնքներուն հետ առնչութիւններ կը պա-
 րունակէր, բայց միեւնոյն տառն տեղական
 յապուկ պարագաներ ալ կը միացնէր: Մու-
 համմէտի դրութեամբ, Ադամէ, Աբրահամէ,
 Մովսէսէ և Յիսուսէ ետքը, յայանութեանց
 լրումն էր իրենը, և ինքն էր Յիսուսի կան-
 խապուշակած Միւթալլէ (ՂՆԻ. 68): Մու-
 համմէտի առաջին յաջողութիւնը մեծ չե-
 դաւ Մէքքէի մէջ, և Կուրէիշներու ընդդի-
 մութիւնը զօրացաւ, որուն համար 622
 յուլիսին պարտաւորուեցաւ անկէ խոյս տալ,
 և Մէսինէ ապստինիլ, ուր ընդունելութիւն
 գտաւ գլխաւորապէս հրէական գաղթակո-
 նութեան պաշտպանութեամբ: Ասկէ կը
 սկսի Հիճրէթի կոչուած արաբական կամ
 լուս եւս իսլամական թուականը, պարզա-
 պէս լուսնական դրութեամբ կազմուած:
 Մուհամմէտ Մէքքէի մէջ կորսնցուցած էր
 խափճէ ամուսինը և անկէ ունեցած չորս
 մանչ զաւակները: Ապագային 14 նոր ա-
 մուսնութիւններ կնքեց, բայց մանչ ժառանգ
 չթողուց: Մէսինէի մէջ Մուհամմէտ իւր
 կրօնական կազմակերպութեան հետ, զին-
 ուորական զօրութիւնն ալ ջանաց միացնել:
 Մէքքէցի գունդի մը վրայ յաղթութիւն
 տարաւ 624'ին, և տակաւ զօրութիւնը ա-
 ւելցուց, Արաբիոյ հիւսիսային կողմերը տա-
 րածեց իւր ազդեցութիւնը, և 627'ին նոր
 յաղթութիւն մըն ալ տարաւ, Մէքքէի Կու-
 րէիշներու վրայ, որոնք 628'ին հաշտութիւն
 և զինադադար խնդրեցին և ստացան, Մէք-
 քէն ու իր սրբավայրն եղող Բեապէն, Մու-
 համմէտի միւսլիմներուն առջեւ բանալու
 պայմանով: Ասոր վրայ նոր ոյժ ստացաւ
 Մուհամմէտի կողմը, և հետզհետէ ընդարձա-
 կեցաւ անոր քարոզած կրօնքը:

454. Կոմիտաս կաթողիկոս իւր վերջին
 օրերուն մէջ լսեց այս հուսաւոր շփոխները:
 Արեւմուտքէն եկող Միսկամեայց խնդիրը

դժ կ'աւելցնէր Հայերուն միաբնակ գաւա-
նութեան, և հաճութեամբ կրնար ընդունիլ
դայն Կոմիտաս, և այս
պէս հարկաւ զինքը կը
քաջալերէր յունական յա-
րարերութիւնները մշա-
կել, և նորէն Յունաց հետ մերձաւորու-
թեան կողմը միտիլ: Իսկ հարաւէն եկող
չարժումի ձայնը չէր կրնար զինքն շատ շա-
հագրգռել, շատ հետու էր շարժումին կեղ-
րոնը, և չէր ալ կրնար մտածել, թէ օր մը
այնչափ մօտէն պիտի ըլլային Արարաց և Հա-
յոց յարաբերութիւնները: Կոմիտաս իր կեան-
քը կնքեց ծերացեալ տարիքի մէջ, 628'ին
սկիզբները, և ամենայն հաւանականութեամբ
Հերակլի բանակին և օժանդակ հայագուն-
դերուն վերջնական յաջող կռիւն ուրախու-
թեան մէջ, որչափ ալ իւր աթոռանիստը
նորէն Պարսիկներուն կ'անցնէր, Մօրիկի օր-

ուն սահմանազրկութիւններուն վերահաստա-
տելովը: Կոմիտասի մարմինը թաղուեցաւ
էրզրումի, յէրա՛հ շէն-Լ Եկեղեցւո՛ւ, Բէյ հա-
ճաբաբէի որբոյն Հա՛խիմե՛յ (ՕՐԲ. Ա. 156): Ս.
Հախիմիմէի եկեղեցւոյն յատուկը, ստապանու-
քարի պէս մեծ քար մը կը ցուցուի այսօր,
սաւանց մէկ զրութեան և սաւանց որեւէ նշա-
նի, գեանին հարթ հաւասար դրուած, և ա-
ւանդութիւնը կը վկայէ թէ անոր ներքեւն
է Կոմիտաս կաթողիկոսի մարմինը, թէպէտ
եւ ոչ ստուգող և ոչ քրքրող եղած է
մինչև ցայսօր: Քարին զիրքը դէպի խորա-
նին կողմը, կրնայ արդարացնել, թէ ներ-
քեւէն գերեզմանը Բէյ է Հախիմիմէի հան-
գատարանին, բայց անհաւանական չէ որ
գեանափոր սենեակին տրեւելեան կողմը ե-
ղող ստապանը՝ նոյնինքն Կոմիտասի գերեզ-
մանն ըլլայ:

Տ. ՔՐԻՍՏԱՓՈՐ Բ. ԱՊԱՀՈՒՆԻ

455. Կառատ Շիրոյ հազիւ թէ գահ
բարձրացաւ, և Հերակլի հետ խաղաղու-
թիւնը կնքելով հին հայ-
կական բաժինին տիրացաւ,
եւ ՆԱԽԸՆԹԱՅ
փութաց երկրին կառա-
վարութեան հոգ տանիլ,
և օգտակարագոյն սկսեց Հայու մը յանձնել
պաշտօնը, որպէսզի բնակչութեան սիրտը
չահի, և երկրին շինութիւնը զիրարացնէ:
Սմբատ Բագրատունի Ստարովչումի յիշա-
տակը դեռ յարգի և պատկառելի էր Պարսից
միտքին, թէպէտ Սմբատ 627'ին վախճանած
էր և մարմինն ալ Կողովիտ գաւառի Դա-
րոյնք աւանը է բնիկ հաճաբաբան բերում
էր (ՍԵՐ. 109): Բայց կար վարազաիրոյ որ-
դին, որ հօրը կենդանութեան տունէն ար-
քունի պաշտօններու մէջ յառաջացած էր,
և պատերազմներու ժամանակ ալ շարունա-
կած էր պատուոյ զիրք վայելիլ, և հօրը
ժառանգը կը նկատուէր ձիւքերով և ար-
ժանիքով ալ: Կառատի բնարութիւնը կը
զիրանար այս կերպով, և վարազաիրոյ
Բագրատունի Հայաստանի մարդպան նշա-

նակուեցաւ, և անմիջապէս գործին զլուխը
անցաւ, և Երբ-Բէ-Բէ ընկաւ ըն-ձ-ձայն ու-
րբն Հայաբաբեայ (ՍԵՐ. 153), զի Հայ մըն
էր, Սմբատի գաւառն էր, և արժանեաց ալ
աւել ճանչցուած էր: Վարազաիրոյ Հայաս-
տան հասնելով դատարկ գաւառ կաթողիկո-
սական աթոռ, և իրբեւ կարեւորագոյն և
ստիպողական գործ՝ կաթողիկոսի ընտրու-
թեան ձեռնարկեց: Ժողով զուամարեց բա-
օրինի, և Թէոդորոս Ռշտունիի պաշտպանու-
թեամբ ընտրուեցաւ, զի անպարտաւ յԱբբա-
հա՛ման Գա՛նէ, որո՛ւ անան էր Քրիստոփոօր (ՍԵՐ.
154): Այսպէս կը ներկայացնէ Սեբեոս նո-
ւնաիր կաթողիկոսը: Պատմաբանն ալ Քրի-
ստոփոօր զի յԱբբահա՛ման Գա՛նէ կ'ըսէ (ՅՈՎ. 97):
Բայց Ասողիկ աւելի պատուաւոր կերպով
կը կոչէ. Տէր Քրիստոփոօր ուր յԱբբահա՛ման
Բաբէն յԱպահանեաց Բաբան (ԱՍՈ. 88), և
էյաւոր Գա՛նէ ըլլալը Օրբէլեան ալ կը հա-
տատէ (ՕՐԲ. Ա. 156): Այդ իրարմէ տարբեր
անդեկութեանց մէջ Քրիստոփոփոսի նախն-
ութեան ճշգրիտ համար, նախ կը դիտենք որ
ծննդավայրը յիշուած չէ, և լոկ նախարա-

բութեան անունով Ապահունեաց գաւառէն ըսուած է, որ մեր տեսութեամբ նախարարական ազգատոնմէ ըլլալը կը ցուցնէ, ինչ որ կը հաստատուի չափազանց քանակ իսկ Աթուհեան քանդակը, աւելի յստակ կերպով Աթուհեան քանդակը ըսուած է, որ կը ցուցնէ թէ Ապահունեաց տոնման Արարամեան ճիւղէն էր: Հետեւապէս մտադրածին գիւտ մըն է կարծել, թէ Արարամեան ըսուելուն պատճառը՝ Արարամ կաթողիկոսի ազգական պիտի իմացուի (ՉԱՄ.Բ.327), և մինչև իսկ Արարամ կաթողիկոսի գաւառի, իբր թէ Արարամ եկեղեցականութենէ առաջ աշխարհէ մըն և հայր եղած ըլլայ (ԱԿԻ. 149): Բաւական էր նկատել, որ Արարամ Ռշտունի էր, իսկ Քրիստափոր՝ Ապահունի: Մեր կարծեօք պէտք չէ իսկ Քրիստափորը պարզ առաջադրած մը եղած կարծել կաթողիկոսութենէ առաջ, վառնդի ոչ միայն սովորութիւն էր միշտ ընտրելագոյն եպիսկոպոսներուն մէջէն առնել կաթողիկոսը, այլև պարագաները չէին ներքին անփորձ անապատական մը գործի գլուխ անցնել: Ուստի մեք ճշմարտանման կը կարծենք Քրիստափոր Ապահունի կաթողիկոսը նոյնացնել Քրիստափոր Ապահունեաց եպիսկոպոսին հետ, որ Արարամ կաթողիկոսի հետ ստորագրած է Աղուանից թուղթը (§ 428), որով գործերուն մաս և կարող անձ ալ ցուցուած է: Իսկ առաջադրած կոչումը, որ իրեն արուած է Սերէնէն, հետեւանք է Քրիստափորի վերջին կեանքին, և քիչ մըն ալ խոստակրան կենցաղին և խոստակրայ զգացումներուն:

456. Քրիստափոր համառօտ և վաղանցուկ օրեր միայն ունեցաւ. կաթողիկոսական աթոռին վրայ:

ԲԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆ

ՈՒ ԸՆԹԱՅՔԸ

Նագիրք խառն կերպով կը նշանակեն 2, 3 և 4 տարիներ, միայն Ասողիկ 6 տարի կուտայ, որ

մինակ մնալով հեղինակութիւն չկրնար կազմել: Երեք և չորս տարիներու տարբերութիւնը անշուշտ Գ և Դ նմանաձև թուատուներու չիփոխութենէն է, իսկ 2 և 3 տարիներու տարբերութիւնը հետեւանք է Սերէնի գրածին, իսկ առաջին հայրապետութեան օրէնքի, և յաջորդող երեք թիւերէն (ՍԵՐ. 154): Ըստ այսմ Քրիս-

տափորի պէտք է տանք կրկու լրացեալ տարիներ միայն, և անոնք ալ ղեակաւ 628-է 630 տարիներուն մէջ: Երկու լրացեալ տարիներն ալ բաւական էին շորեւէ գործունէութեան և արդիւնաւորութեան միջոց ըլլալ, սակայն զժրախառար ոչինչ չենք գտնել պատմագիրներէն նշանակուած, որք կը գոհանան նորա ընտրութեան ակնարկի և պաշտօնէ ելնելուն պարագաները բացատրել: Սերէնս կը գրէ, Նաբէղա՝ այդ հայրք և օրհարհար, որոյ վրէժ էր իբրեւ շառի (ՍԵՐ. 154): Սերէնի դատարաններ խիստ է և վճարական, մինչ Պատմաբանը կը մեղմացնէ դրեւով. Չառնէ քան ճառէ, թէ ասորիք է իմ յերթ և իմ (ՅՐՎ. 97): Ասողիկ ալ մեղադրանքները կը թիթեցնէ. Եւ այլ ինչ պատճառ առջին ըսելով (ԱՍՈ. 88): Օրհնէն և կիրակոս կը լռեն բոլորովին, իսկ Վարդան անցողակի կ'ըսէ, թէ ասորիք է ասորիք է իմ իմ (ՎԱՐ. 61): Այդ վրէժաւորութիւններուն բաղդատութիւններէն և Քրիստափորի պաշտօնանկութեան պարագաներէն կը տեսնուի, որ Սերէնս յատուկ կիրք մը ունի Քրիստափորի գէմ, ինչ որ զիւրին պիտի ըլլայ մեկնել, երբոր պարգաւի թէ Քրիստափորի անկման պատճառը Վարդապետաց Յազարատունիի կողմէ յարուցուած խնդիրն էր, և Քրիստափոր Վարդապետացի նրպասաւոր եղած չէր: Իսկ Սերէնս ինքն ալ Բազարատունի էր և Բազարատունեաց եպիսկոպոս, և Վարդապետացի գէմ եղանակուն նպաստաւոր չէր կրնար ըլլալ: Այլ թէ եղելութեան մէջ իրաւունք ունեցողը ո՞րն է, և մեղադրութեան արժանի ո՞վ է, պատմագիրներու կցկտուր և հարկանցի տեղեկութիւններով վճարական որոշում տալ զժուար է, միայն թէ Սերէնս ետքը եկող պատմագիրներ, Սերէնի գրածն ալ աշուշին ստջիւռ նշանակով, կը մեղադրեն Քրիստափորի գէմ Վարդապետացի ազգեցութեամբ բացուած պայքարը, և այդ պատճառով պաշտօնէ ձգուելը: Պէտք է հաս զիտել, որ Քրիստափորի կաթողիկոսութենէն հազիւ 15 տարի ետք, Սերէնս արդէն Բազարատունեաց եպիսկոպոս է, և նախապատիւ եպիսկոպոսներէն մէկը, ինչ որ իրաւունք կուտայ ըսելու, թէ Սերէնս անձամբ ալ խոսնուած էր Վարդապետացի խնդիրին մէջ, և Քրիստա-

գործի հետ ալ անձնական չփութներ ունեցած էր, և ասոնց արձագանգն է որ իւր պատմութեան մէջ կը տեսնուի: Այդ դիտողութիւններէն հտքը գտնաք եղելութիւնը բացատրել:

457. Սեբէոսի պատմութեան համեմատ, Քրիստափոր խռովութեանց պատճառ եղաւ.

ԲԱՍԲԱՍԱՆՔ ԻՐԱՎԱՐԱԿԱՆ
ԵՒ ՇՐԱԺԱՐԱԿԱՆ
ԴՈՍԿ ՎԱՐԱՊԱՐՈՂԻ Ե ԻՐ

եղբոր մէջ: Ասոր վրայ եպիսկոպոսներ և իշխաններ քննութիւն րացին, և իւր ընտանիքներէն երկու հոգի ժողովին ներկայացան և կաթողիկոսին դէմ վկայութիւն տուին: Եպիսկոպոսներէն ոմանք դուրս հանուեցան, և մնացեալ ժողովականներուն որոշմամբ կաթողիկոսութեան փակեղը Քրիստափորէ առնուեցաւ, կարգէն գրկուեցաւ, և անարգանք դուրս հանուեցաւ. (ՍԵՐ. 154): Բոլորովին կը տարբերի Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութիւնը: Սա կը գրէ թէ զրոյցներու նայելով Վարապարոց գտած է եղբի իւր եղբայրներուն հետ Քրիստափորի քսութեանց համար: Այսպիսի խօսքեր սկսեր են պատիլ, և նոյնիսկ անոր տունին մարդիկներէն քանի մը խօսք խառնողներ Բաժնաւոր աղբիւր չիններ են, և հոգի մտաւ և քմահաճ կերպով որոշեր են զինքը կաթողիկոսութենէ վար առնել: Քրիստափոր ասոր վրայ յօժարակամ կը հրաժարի չարիքի առիթ չաղու համար, և Մասեացոսն գուտաի Ուղիք գիւղին մօտ միայնարան մը կը չինէ, և շատ ալ միայնակեացներ իրեն քով հաւաքելով, պահքով ու առջօթքով, տքնութեամբ ու աշխատութեամբ, առաքինաջան կեանքի կը ձեռնարէ (ՅՈՎ. 97): Ժամանակով մերձաւորներէն Առաջիկայ ալ կը գրէ, թէ Քրիստափորը աթոռէն զար աւին, որովհետեւ իշխաններուն մէջ խռովութիւն կը ձգէր, և յետոյ ուրիշ պատճառներ ալ աւելցուցին (ԱՍՈ. 88): Վարապարոց ալ իշխաններու մէջ խռովութիւն ձգելէն զատ բան մը չի չին (ՎԱՐ. 61): Իսկ կիրակոս և Օրբէլեան բնաւ պատճառ մը չեն ցուցներ: Այդ մանրամասնութիւնները իրաբանական ժողովներով կը տեսնենք, որ Սեբէոսէ վաւեր ամենքն ալ համաձայն են Քրիստափորը յանդիման հակառակութեանց զոհ գացած

ցուցնել: Վարապարոցի և եղբայրներուն մէջ գտնութիւնը, եթէ ընտանեկան խնդիր չէ, ընտանիքէ դուրս իշխաններու վրայ պէտք կ'ըլլայ մեկնել, վաճաղի գործի մէջ գլխաւոր Վարապարոցի եղբայրներ, բնաւ յիշուած չեն: Քրիստափորի դէմ վկայութիւն տուող ընտանիքներն ալ, ազգականներ չեն, այլ կաթողիկոսարանի մարդիկներ, որք դուրս կրնային մարդպանէն վատրկուել: Նշանակալից է Սեբէոսի խոստովանութիւնը, որ ժողովին եպիսկոպոսներէն ոմանք դուրս հանուած են սրտովն առաջ, որ է ըսել թէ բողոքող մաս մը եղած է Քրիստափորի նպատակաւոր: Բայց ամենէն աւելի նկատելի է Քրիստափորի կաթողիկոսութենէ հտքը անցուցած կեանքը, ինքզինքը ճգնաւորական և խաղաղական կենցաղի մը նուիրելով, հետեւ ամէն անտեղի ճիգերէ: Այդ պարագան սուտ չկրնար ըլլալ, վաճաղի Ուղեաց միայնարանը ամենուն ծանօթ էր և Վարդան ալ զայն կը յիշէ, թէ տէր Քրիստափոր Մասեացոսնի մէջ միայնարան չինաց, ուր առաջնապէս Բաժնաւոր աղբիւր, երէհաւոր Խորաշնորհաբար (ՎԱՐ. 62): Սեբէոս այս նպատակաւոր կէտը լռութեամբ կ'անցնի և չի չին, և ասով աւելի եւս կատարած կ'աւելցնէ իւր կուսակցական հակառակութեան վրայ:

458. Այդ ամէն դիտողութիւններէ հտքը, մենք կը կարծենք թէ հետեւեալ կերպով պէտք է իմանալ

ԵՆԵԼՈՒԹԵԱՆՑ ԻՍԿԱԿԱՆ ԵՂԵԼՈՒԹԻՒՆԸ:
ԱՍՓՈՓՈՒՄԸ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՎԱՅՐԿԻԱՆՆԸ

կը չհշտուի, որ Քրիստափոր ընտրուեցաւ առաջնապէս Թէոդորոսի Ուղեաց Գեղան (ՍԵՐ. 153) կամ Խորհրդաւոր Թէոդորոսի (ՅՈՎ. 97), իմացնելու համար թէ Քրիստափոր Վարապարոցի պաշտպանեալ չէր, կամ թէ ըսել Թէոդորոսի կողմնակիցն էր: Այդ կէտը եւս քանակեւս նշանակութիւն առած կ'ըլլայ ընտրութենէ հտքը, որով Վարապարոց չկրնար կաթողիկոսը իւր ուղղութեան ծառայեցնել: Թէոդորոս աստիկ յունտակաց մը եղած է, ինչպէս իւր լուրը գործերը պիտի ցուցնեն, մինչ Վարապարոց յունտակէր մը կը յայտնուի, վերջէն վերջ մարդպանութեամբ հանդերձ Յունաց կողմը անցնելով: Քրիստափոր

Թէոդորոսի ուղղութեան ջերմ հետևող եղած կ'երևի, իւր խիստ ու բուռն իշխանական բնաւորութեամբ՝ Վարազտիրոցը վիրաւորելու չափ: Ասոր վրայ տեղի կ'ունենան մարզպանին ջանքերը իրեն հու. կաթողիկոս մը ունենայու. և Քրիստափորը հեռացնելու համար: Այսուհանդերձ իշխաններու մէջ գծաութեան առիթ ըլլալէն զատ, ուրիշ ամբաստանութեան նիւթ չեն գտներ, նոյնինքն Սերէոս, իւր ամէն հակակրօթեամբ ուրիշ ամբաստանութիւն չյիշեր, ոչ բարոյից և ոչ հաւատքի նկատմամբ մեղադրանք չգտներ: Քրիստափորը պաշտօնանկ ընելու համար ժողով կը գումարուի, համաձայնութիւն չգոյանար, ժողովականաց մէկ մասը կը բողոքէ, բայց մարզպանին կամքը կը յաղթանակէ: Բողոքողներ կը հանուին, և Քրիստափոր այդ տեղի դարձուածքներէն զայրացած, կը հրաժարի, քօղն ու հայրապետանոցը կը թողու, և նենգաւոր մեքենայութիւններէն ազատ մնայու համար, ճգնաւորութեան կը դիմէ և աւադանէ կ'ըլլայ: Ըստ այսմ Քրիստափոր կը յայտնուի այնպիսի ընաւորութեամբ մէկ մը որ կը կոտորուի, բայց չծւիր. կը յաղթուի, բայց չստորնանար: Մեր տեսութեան դէմ թերեւս դիտուի, թէ Վարազտիրոց, Սմբատ Խոսրովչնութիւնի որդի, և պարսկական արքունեաց մէջ անած, յունասէր զգացմանց տէր պիտի չըլլար: Սակայն Պարսկաստանի կացութիւնը հիմնովին փոխուած էր Սմբատի ժամանակին կացութենէն: Կառատ Շիրոյ հազիւ 6 ամիս թագաւորութիւն ունեցաւ, և մեռաւ. 628 տարւոյն վերջերը, և Արտաշէր՝ հօրը տեղ թագաւոր հռչակուեցաւ, 7 տարեկան անչափահաս հասակի մէջ: Ասոր վրայ Հերակլ բանակցութեան մասաւ Շահրվարազ Խոռեամի հետ, որ անոր թագաւորելուն օգնէ, եթէ գերի տարուած Խաչափայտը դարձնէ: Խոռեամ պայմանին հաւանեցաւ, և Տիգրոնի վրայ քաղեց, Արտաշիրը սպաննել տուաւ, և ինքն թագաւոր հռչակուեցաւ, Խոսրովի ազգական Բորանի կամ Բորանդուխտի կամ Բորի հետ ամուսնանալով: Խոռեամ և ոչ իսկ երկու ամիս թագաւորութիւն վայելց, որովհետեւ չուսով սպաննուեցաւ. 630) տարիին, և Բորան արքայադուստրը թագու հի հռչակուեցաւ. Խո-

ռոս Բորիզը իշխանի խնամակալութեամբ, և ինքն եղաւ. որ Խաչափայտը դարձուց Հերակլի բարեկամութիւնը ապահովելու համար: Այդ չփոթութեանց մէջ էր որ Վարազտիրոց այ իւր զգացումները կը փոխէր, և Յունական ազգեցութեան կ'ենթարկուէր: Վարազտիրոցի և Քրիստափորի մէջ անհամաձայնութիւնն ալ, ոչ թէ կաթողիկոսութեան սկիզբէն կը սկսի, այլ երկրորդ տարւոյն մէջ կը զօրանայ Հերակլի յաջողութեանց հետեւանօք, և երրորդ տարւոյն սկիզբը յայտնի հակառակութեան կը յանգի:

459. Քրիստափորի մնացեալ կեանքին վրայ տեղեկութիւն չունինք, իւր յաջորդներէն Յովհաննէս Պատաւերձին մարան նորա ճգնաւորական կեանքը գրելով, վերջը հնչանակեր, որով կ'իմացուի թէ նոյն վիճակին մէջ կեանքը կրօնից, միայնակեացներու բազմութեան տառջնորդելով: Մեր տեսութիւնը աննպաստ է Քրիստափորի անձին վրայ, թէպէտեւ դիտողութեան ենթակայ ըլլայ խիստ և բուռն ընթացքը, մինչ իշխանաւորներու վրայ զնահատելի և նախադասելի է սիրաշահելու ուղղութիւնը: Այլ որնեւ ըլլայ Քրիստափորի նկատմամբ ըլլալիք դատաստանը, և ինչ չարժանիք ալ մզած ըլլայ եպիսկոպոսները և իշխանները ժողովի գումարուելու, միայն եկեղեցական կանոններուն մասին կարեւոր հետեւութիւն մը ունինք քաղելիք, թէ Հայ եկեղեցին իւր մէջ իշխանութիւն կը զգայ, նոյնիսկ իւր կաթողիկոսը դատի ենթարկելու, և անոր վրայ վճիռ արձակելու: Այդ առաջին առիթն է, զոր պատմութիւնը մեզի կը ներկայացնէ. առաջիկային ուրիշ նմանօրինակ առիթներ ալ պիտի տեսնենք: Արդէն իսկ այդ գերադոյն իշխանութեան նշանակը կը նկատուի, որ ծխական կարգադրութեամբ Առաջադարձը, քարոզին մէջ, Վառաձեռնաձեռն և ազգաբանեւորաց մաղթանքը՝ նախադասուած է Վառաձեռնաձեռն Տեղայ մաղթանքին (ԺԱՄ. 243): Նոյնը կը տեսնուի բոլոր նմանօրինակ ազգայնութիւն, և յատկապէս պատարագի Գահաձեռն քարոզին մէջ (ԺԱՄ. 593): Աւելորդ չըլլայ աւելցնել, թէ Ապահունին ոմանց Քրիստափոր Գ ըսելը, հետեւանք է Քրիստափոր Արծրունի մը ստեղծելու. զրոյթեան (§ 292):

Տ. ԵԶՐ Ա. ՓԱՌԱԺՆԱԿԵՐՏԱՑԻ

460. Միևնոյն չարժամը որ Քրիստոս-
փորը կաթողիկոսութենէ հեռացուց, աթո-
սին բարձրացուց Եզր կա-
ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ թողիկոսը, որ բաւական
ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՅ խօսել տուած է իւր վրայ
պատմութեան մէջ, և
մերձաւոր և հեռաւոր ժամանակներու մէջ
ծանրապէս մեղադրուած է, այնչափ որ ասեմ
մը սովորութիւն եղած էր, իւր անունին
սկզբնատառը գլխիվայր դնել, Եզրի ծննդա-
վայրն է Նիգ գաւառի Փառաժնակերա գիւղը,
և Թէոդորոս Քաթինասէն որ Կոմիտասի եղ-
բորորդի էր, Եզրի ալ քեւորդի կ'ըսուի
(ՅՈՎ. 99, ՀԻՆ. 470), որով Եզր կ'ըլլայ
Կոմիտասի եղբոր աներծաղը, կամ Կոմիտաս
Եզրի քրոջ տաղրը, ինչ որ շուտով ալ կը
մեկնուի, քանի որ Արագածոտնի Ազգքը և
Նիգի Փառաժնակերար իրարմէ շատ հեռու
չեն: Այդ խնամիրութեան հետեւանք է հար-
կաւ որ Եզր Կոմիտասի յատուկ հովանաւո-
րութիւնը վայելած, հայրապետանոցի մէջ
յառաջացած, և Դրւնայ Ս. Գրիգորի փո-
կակալ անուանուած է (ՅՈՎ. 98): Սեբէոս
զինքը կը ներկայացնէ իբր այդ Եզրն և հիւ,
որ ոչ խօհէր զոչ ցատեցանէլ, և ոչ ելանէր ի քեր-
նայ շորս քան Դէբէլ (ՍԵՔ. 154): Այդ նկարա-
զիրը, և Դրւնայ մէջ Վարազաիրոցի մօտ
գտնուիլը, բաւական են բացատրել, թէ
ինչպէս Եզր կրցաւ Վարազաիրոցի ընտրե-
լին ըլլալ, և կաթողիկոսական աթոռ բար-
ձրանալ առանց վիճակաւոր եպիսկոպոս մը
ըլլալու, ինչպէս եղած էին ընդհանրապէս
իւր նախորդները: Իրեն կաթողիկոսութեան
տեւողութիւնը համաձայն կերպով նշանակ-
ուած է 10 տարիէն աւելի, կամ 11 տարի,
և երկու տեղ միայն 9 նշանակուած ըլլալը
համաձայնութիւնը չեղծաներ: Հետեւելով
այդ համաձայնութեան մենք ալ 11 տար-
ուան տեւողութիւնը կը պահենք, և 630'ին
գնելով Եզրի ընտրութիւնը, կաթողիկոսու-
թեան վերջը կը նշանակենք 641'ին:

461. Եզրի ընտրութեան տարին խաչա-
փայտին ալ գերեզարդին տարին էր, զոր

Հերակլի զրկեց Բորան թագուհին Պար-
սից, վասնզի Շահրվարազ խուռաւ խաւ-
տացած պայմանը գոր-
ԶԵՐԱԿԼԻ ծաղրելու չափ ալ ասեմ
ՊՏՈՅՏՆԵՐԸ չէր ունեցած. իսկ Բորան
պէտք ունէր Հերակլի բա-
րեկամութիւնը ապահովել: խաչափայտը Հե-
րակլի գեսպաններուն յանձնուեցաւ, որ Հա-
յաստանի ճանաչով զայն Կոստանդնուպոլիս
հասուցին: Հերակլ փափաքելով զայն անձամբ
տանիլ Երուսաղէմ՝ իւր առաջին տեղը, բա-
նակ և թագաւորական հանդերձանք կազ-
մելով կը մեկնի մայրաքաղաքէն, և խաչա-
փայտը Գաբիւլ հասցանէ ի Գաբիւ Գաբիւ (ՍԵՔ.
158): Այդ առթիւ բնաւ ծովագնաց ուղե-
ւորութիւնն ալ պատմուած չլինելուն, և
բանակի ընկերակցութիւնն ալ պատմուած
լինելուն, անտարակոյս ցամաքի ճանաչով
կատարեց Հերակլ Երուսաղէմի ուխտաւո-
րութիւնը, որ շտապով ալ չէր կրնար լրա-
նալ: Երուսաղէմի մէջ մեծ ուրախութիւն-
ներ և մեծահանգէս տօնախմբութիւններ
կատարուեցան, և այս առթիւ հաստատուե-
ցաւ Վերացման խաչի կամ խաչվերացի տա-
րեկան տօնը, որով 631 սեպտեմբերի 14'ը
կրնայ նկատուիլ իբր խաչափայտին Երուսա-
ղէմ հասնելուն թուականը: Հերակլ հարկաւ
միջոց մը Երուսաղէմ մնաց, անկէ Ասորիք
անցաւ, կայսերութեան գաւառները այցե-
լեց, որոնք շատ վնասուել էին վերջին պա-
տերազմներու ատեն, և ատկաւ յառաջելով, և
Նիքիա ապրիլ և Մոփաց նահանգներէն անց-
նելով եկաւ Յուստինիան Հայաստանը, իրեն
ընկալատեղի ընտրելով Կարին կամ Թէոդո-
սուպոլիս քաղաքը, որ կայսերական կո-
սակալութեան ալ կեդրոնն էր: Այստեղ է
որ Հերակլ կը ձեռնարկէ կրօնական կամ
գաւառական միաբանութեան զարկ տալու,
որպէսզի իւր գաւառներուն ժողովուրդները
ներքին և հաստատուն միութեան մէջ դնէ,
նոյնիսկ կայսերութեան պաշտպանութեան
համար, որ մեծ վտանգի հանդէպ կը գրո-
նուէր Արարական որչաւանքներուն երեսէն:

Մուհամմադի բանակները Արաբիոյ մէջ տպահով դիրք մը կազմած, սկսած էին դէպ հիւսիս քաղել և կայսերութեան սահմանագլուխները զարնել և յառաջել, կէտ նպատակի ունենալով Պաղեստինը և Ասորիքը գրաւել, զոր իրենց սեփական իրաւունքը կը նկատէին, իբր Իսմայէլի որդիք, և իբր ժառանգներ այն երկիրներուն, և կ'ըսէին թէ հօր Բերաբ Աբրահամ-ի և Ասորիքը զայդ է կ'ըսէ յառաջագլուխները (ՍՅԲ. 166): Ասորիքը և Հայոց երկիրներուն մէջ զօրաւոր և բազմաւոր էին հակաքաղկեդոնականները, և Հերակլ չէր կրնար սնունց վատահիլ, ցորչափ սիրտով զատուած էին Յոյներէն, և հակակիր զգացումներ կը սնուցանէին: Այստեղ սնվամ մըն ալ պիտի կրկնենք, թէ երբ Հերակլ՝ Հայերն ու Ասորիները դաւաճողներն միութեան կը հրաւիրէր, պարզապէս և բացարձակապէս քաղկեդոնականութիւն չէր տեսնար առաջադրածը, այլ եփեռատական և քաղկեդոնական դաւաճողութեան մէջ միջատահման դրութիւն մը, երկու կողմերուն մասնակի գիջողութեամբ կազմուած, այն է Սուրբիս պատրիարքի խորհած և առաջարկած միակամեայ դաւաճողութիւնը, որ կոստանդնուպոլսոյ 626 տարւոյ ժողովոյն մէջ պաշտօնապէս ընդունուեցաւ, և 633'ին նոր ժողովով մը կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան կողմէ հռչակուեցաւ, և որուն ձայնակցած ու միացած էր Կիւրոս Աղեքսանդրիոյ պատրիարքը, և այս կերպով հակաքաղկեդոնիկներէն մաս մըն ալ իրեն կողմը շահած էր (ՖՆԲ. Ա. 241):

462. Գործերը այդ կացութեան մէջ էին, երբոր Հերակլ ձեռնարկեց Եզր կաթողիկոսը համոզել, և անով Հայոց եկեղեցին ու ազգը իր կողմը շահիլ: Ազգային պատմութիւն ու

ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ

ԱՌԱՋԱՐԿԸ

ստմնասիրողներ, սովորաբար այդ գործողութիւնը Եզրի առջին տարւոյն մէջ կը դնեն (ՉԱՄ. Բ. 328), որ է ըսել 630'ին, ինչ որ չկրնար կապակցիլ Խաչափայտի վերադարձին և Հերակլի ուղևորութեան պէտք եղած ժամանակամիջոցին հետ (§ 461), և պէտք է զայն գետեղել յերեքդ փոխադրել Եզրի, ինչպէս յայտնապէս գրած է Որբէլեան (ՕՐԲ. Ա. 156), որով 632'է առաջ

հնար չէ դնել, և աւելի հաւանականութեամբ 633'ին: Հերակլ Մժէժ Գնունին, Յունական Հայաստանի սպարապետը, պատուիրակ որոշեց Եզրի ժողովը կրթաւոր Դրնայ հայրապետանոցը, և պէտք եղած կերպով զայն հրաւիրելու որ Կարին գոյ և կայսեր հետ հողեւորապէս հաղորդակցի, որպէսզի իւր իշխանութիւնը օրինաւորապէս ճանչցուի Յունական բաժինի Հայերուն վրայ: Մժէժ կը սպառնար ալ յանուն կայսեր, որ եթէ չհաւանի հաղորդել օրինաւոր յայտ, հարկ պիտի ըլլայ Յունական բաժինին զատէն կաթողիկոս մը նշանակել, որով Եզր Պարսկական բաժինէն դուրս իշխանութիւն պիտի չկարենար վարել: Եզր ծանր կացութեան կը մատնուի այդ առաջարկներուն առջեւ, և հարկաւ միտքը կը բերէ Մօրիկի օրով տեղի ունեցած Յովհան Բագարանցիի հակաթաւ կաթողիկոսութիւնը, և անոր աղիաւորել հետեւողները, և կը վախճայ Հայ եկեղեցոյն վրայ նմանօրինակ տազնապ մը նորոգել: Անտարակոյս է որ Եզր փախուստի ճանապարհներ փորձած է, առանց որոյ Մժէժ հակաթաւութեան սպառնալիքին չէր հասնել: Դժուարին դիրքէն ազատելու համար Թէոփոս Ռշտունիի հետ ալ կը խորհրդակցի, որիչ նախարարներ ալ կը խօսեցնէ, յարմար որոշման մը յանգելու համար: Թէոփոս Պարսկական բաժինին մէջ սպարապետ էր, և իւր յունատեան զգացումներով ծանօթ: Նա միւս ընկերներուն հետ համախոհութեամբ կը պատասխանէ. Մեքէմբէ փոխադրելու (ՕՐԲ. Բ. 157), անհարկելով Պարսից թաղաւորին, որ այն ատեն Յաղկերտ էր, Բորանէ կաթող հասող քանի մը սակաւօրեայ թաղաւորներէ հաքը զան բարձրացած 632'ին: Ասով Թէոփոս ու ընկերներ կը յայտնեն թէ իրենք Պարսից հպատակ կը զանուին և իրենց համար բանի մը պէտք չեն տեսներ: Սակայն չեն հակառակիր որ Եզր երթայ, Հերակլի հետ տեսնուի, և Հայոց իրաւունքը ու դաւանութիւնը ահաբեկ պաշտպանէ, և այդ նպատակով իրեն հետ տանէ ժամանակին երկու գերագոյն վարդապետները: Մաթիս սողա Սիւնեցին և Յովհաննէս Մայրաբանեցին: Երկրորդը Դուին կը զանուէր իբր Ս. Դրիգորի եկեղեցոյն փոկակալ և կաթողիկոսա-

րանի գործերը կը վարէր, ուստի Մաթուսաղային միայն հրաւիրակներ յղուեցան, որ Դուին գայ (ՈՐԲ. Ա. 157), և խորհրդակցին և միասին կայսեր երթան:

463. Այդ պարագաներու մէջ նկատելի է, որ բնաւ չյիշուիր Վարազտիրոց մարզպանին անունը: Գիտենք ՎԱՐԱԶՏԻՐՈՑԻ ԸՆԹԱՑԲԸ տօնը լքելով Յունաց կողմը անցաւ, Ատրպատա-

կանի նախկին մարզպան Խուռն Որմիզդի և անոր որդւոյն և յաջորդին Ռոստոմի դաւաճանութենէն վախճալով, որով յայտնի կ'ըլլայ թէ 633'ին արդէն այդ փախուստը տեղի ունեցած էր: Վարազտիրոցի համար գրուած է իրաւ, թէ շէտայ քաղաքէն շատ մը շէտայ շէտայ շէտայ, բայց 628'էն 5 տարին ալ կրնար բաւել օգտակար գործունէութիւն ցոյցնելու: Իսկ փախուստին պատճառ եղած է Ռոստոմի եղբոր Գարիքապետի Դուին գալը՝ Վարազտիրոցը նենգութեամբ դաւաճանելու համար: Հաղիւ թէ Վարազտիրոց գաղանի տեղեկութեամբ անոր միտքը կ'իմանայ, կ'ինն ու որդիները առնելով գիշերանց Դուինը կը թողու և մինչեւ Տարոն կը փախչի, ինքզինքը պաշտպանելու համար: Այնտեղէն է որ Հերակլի հետ կը բանակցի, և պէտք եղած խոստումները ընդունելով անոր կը ներկայանայ, մինչ տակաւին Հերակլ Ատուրոց կողմերը կը զանուէր, Երուսաղէմէ Հայաստան գալուն առթիւ: Կայսրը զինքը պատուով ընդունեցաւ, միջոց մը մօտը պահեց, անկէ մայրաքաղաք զրկեց, ուր աղաքան խառնարան, և քանոյ արծաթէ, և քանոյ քաղաք յոյժ չնորհեց անոր: Վարազտիրոցի Սմբատ որդին ալ կայսերական սենեկապաններուն մէջ առաւ (ՍԵՐ. 160): Այդ պատմութեան պարագաները գննելով, մարթ է դիտել, որ Վարազտիրոցի պէտք չէր դժուար ըլլալ Գարիքապետի դաւաճանութեան առաջն առնուլ, նոյնիսկ ինքն անոր վրայ բռնադատելով, քանի որ երկրին մարզպանն էր: Նոյնպէս վայելուչ որոշում մը չէր՝ այսպիսի չնչին պատճառով մարզպանութիւնը ձեռքէ հանել: Հերակլ ալ այնչափ պատուով և բնծանկրով չէր ընդուներ Վարազտիրոցը, եթէ կանուխէն անոր բարեկամութեան նշանները տեսած չըլլար: Մի-

գուցէ Վարազտիրոց գաղանի խորհուրդով և Հերակլի դիտակցութեամբ այդ կերպը գործածեց, Պարսից կողմը տկարացնելու, և երկիրը անիշխանութեան մատնելու համար: Զի իրօք Վարազտիրոցէ հոգը նոր մարզպան չանուանուեցաւ, և Պարսկական բաժինը անտէրունջ կրնար սեպուիլ Յազկերտի տկար և անկայուն և երերուն թագաւորութեան ներքեւ: Իսկ Հայաստանի մէջ Թէոդորոս Ռշտունին էր, որ իրեւ սպարապետ գործի գլուխ էր կանգնած, և պահանջից համեմատ ազգային շահերուն պաշտպանութեան կ'աշխատէր: Այս էր հարկաւ պատճառը որ Եզր ալ Թէոդորոս Ռշտունիի խորհուրդին կը դիմէր:

464. Եզրի ընկերանալու հրաւիրուած վարդապետներէն Մաթուսաղա հրաժարեցաւ իւր զբաղումները պատճառելով, և իւր աշակերտներէն նոյնիսկ Եզրի ազգական Թէոդորոսը զրկեց որ կաթողիկոսին ընկերանայ (ՈՐԲ. Ա. 158): Նմանապէս Յովհանն ալ հրաժարեցաւ կամ թէ խիստ պայմաններ առաջարկեց, որ նա ալ կաթողիկոսին չընկերացաւ և զիջեցին և զիջեցին իւրեանց աշխատանքները (ՈՐԲ. Ա. 159), և Եզր Դուինէ մեկնեցաւ: Հերակլի մօտ երթալու, իրեն ընկեր առնելով Տիրատուր Արտազու, Քրիստափոր Դարունեաց, Մարտիրոս Դողթնեաց և Եպիփան Մամիկոնէից եպիսկոպոսները, և Վարդան Բագառիճոյ, Թովմաս Արշարունեաց, և Թէոդորոս Բռթենաւոր վարդապետները, և ուրիշ քանի մը նուազ կարեւոր անձեր (ՉԱՄ. Բ. 328): Կաթողիկոսը պատուաւոր ընդունելութիւն գտաւ Կարնոյ մէջ Հերակլի կողմէն, և անմիջապէս բանակցութիւնները սկսան, Հայոց կաթողիկոսին և Յունաց կայսեր միջեւ, որ իրեն հետ յոյն եպիսկոպոսներ ալ ունէր: Խնդիրը բնական կերպով կեզրանացաւ Քաղկեդոնի ժողովին և Եզր քաղաքէն բացառութեան վրայ, վտանգի Հայերը Յոյներէ զատող ուրիշ դաւանական խնդիր չկար: Եզր ալ իրաւամբ յայտնեց Հերակլի, որ եթէ նա հրաժարի ի Քաղկեդոնի ժողովէն և ի Լեւոնի քաղաքէն, Դուինը (ՈՐԲ. Ա. 138): Այս առթիւ մէջտեղ բերուեցաւ Լեւոնի տոմարը, և անոր լացատրու-

թիւնները քննուեցան, երկու կողմէն բացատրութիւններ տրուեցան և աւանուեցան, և վերջապէս Հայերը Հերակէ խնդրեցին յեռնաբէ հաւաք հաւաքի (ՅՈՎ. 99): Կայսրը հաւանեցաւ, և հաւատոյ գիր մը պատրաստել տալով յոյն եպիսկոպոսներուն, և իւր իսկ կնքով հաստատելով յանձնեց Եզրի, որ իրեններուն հետ հանդարտօրէն և ազատօրէն քննէ, և դիտողութիւն եթէ ունի առաջարկէ. և խոստացաւ որ եթէ ուղիղ չգտնէ, Հռոմէները Հայոց դաւանութեան կը դարձնէ, և իւր գիրը կ'այրէ, ոչ ոք չէ կ'ըսէ, հաւանեցէ՛ք և դուք Եզր իրեններով գումարուեցաւ յիջեալն էր, և քննութիւններ կատարեցին զէջն առաջ (ՕՐԲ. Ա. 158), կամ ուրիշներու գրածին համեմատ, երեւոյթայ յաւանութիւն (ՁԱՄ. Բ. 539), եթէ թիւերու չփոթութիւն չէ, զի հաւանական չերեւիր Հերակի 30 օր սպասելը: Հայերուն կողմէն տարբեր կարծիքներ ունեցողներ եղան, բայց վերջնական որոշման մէջ յաղթեց Թէոդորոսի կարծիքը, իբր Մաթուսաղայի աշակերտ, և Մաթուսաղայի տեսութեանց վկայ ու թարգման: Թէոդորոսի յայտարարութիւնը եղած է ըստ Օրբէլեանի, թէ ոչ ոք չէ հաւանութիւն ինչ հաւաքոյ, այլ մի մի և և և, և թէ մեզ պէտք է անոնց հետեւիլ, քանի որ հոգի թաւ աբաբ է, մի և մի չէ ինչպէս թաւաւ (ՕՐԲ. Ա. 160): Եթէ այս եղաւ իրօք Թէոդորոսի յայտարարութիւնը, ստոյգ որ ճշմարտութիւնէ հեռու էր անոր բնութեամբ: Զի հակառակ ինչինչ դաւանական և կանոնական և ծիսական կարգադրութեանց, զորս Հայեր Յոյներէ փոխանցեցին, իրեւարդէն կաղմակերպեալ եկեղեցիէ, երբեք Հայոց եկեղեցին Յոյներէ ճիւղաւորմամբ չունեցաւ իւր ծագումը, այլ առաքելական քարոզութեամբ և անկախօրէն լուսաւորութեամբ և ինքնուրոյն կաղմակերպութեամբ ստացաւ իւր սկզբնաւորութիւնը:

465. Թէոդորոսի այս յայտարարութիւնը իւր արդիւնքն ունեցաւ, և Եզրի հետ եղող եպիսկոպոսներուն և աշխարհականներուն միտքերը միաբերեալ պղտորեցան: Արդէն Եզրի միտք ինչպէս ինչ ճշմարտութիւնէ, վրան զի մի անկէ մարմաւոր ինչ և աբա-

հաւանութիւն, հետեւապէս ներկաներուն մէջ համաձայնութիւն կաղմուեցաւ, Հերակի ներկայած հաւատոյ գիրը ընդունիլ և ստորագրել, և ըստ այնմ ալ փութացին կայսեր հաղորդել: Հերակլ ուրախութեամբ լեցուն հրամայեց հանդիսաւոր եկեղեցական արարողութիւն կատարել Կարնոյ եկեղեցւոյն մէջ, և պատարագին մէջ Յոյներ ու Հայեր, Հերակլ ու Եզր, միասին հաղորդուեցան, և այս կերպով գլուխ ելաւ Հերակլի խորհած և ճարտար միջոցներով յաջողուցած միաբանութիւնը: Մինչև հիմայ կը ցուցուի Կարնոյ մայրեկեղեցւոյն կից՝ հին ու փոքրիկ եկեղեցի մը, Միքայի Սաբբա Առաքելի կոչուած, Եզրի օրով կատարուած միաբանութեան յիշատակ, որուն վրայ թէպէտ որեւէ յիշատակարան չկայ, այլ Եզրի ժամանակէ մնացած ըլլալու չափ հնութեան նշաններ ունի, և ժամանակով նոյնիսկ մայր եկեղեցւոյն մէջ կը պարունակուի եզր, և վերջէն նոր շինութեան ատեն դուրսը առանձին է թողուեր: Հերակլ իբր գոհունակութեան նշանակ, Եզրին նուիրեց զբարեբան Գիւղապետի Կոթայ և զաւան Քաթաբի (ՕՐԲ. Ա. 160), ըստ այոց նաեւ ՂԱԴԳ (ՎԱՌ. 61), բայց կ'երեւի թէ միեւնոյն զաւան է, զրչագիրներէ չփոթուած: Ելմիածնի կաթողիկոսարանը մինչև ցայսօր իրաւունք կը վայելէ Կողբայ աղանձաքէն ձրիաբար ստանալու քանի մը սայլաբեռ քարաղի կտորներ: Այս են Եզրի միաբանութեան և Կարնոյ ժողովին վրայ պատմիչներուն տուած տեղեկութիւնները, որոնք համամիտ են ծանր կերպով մեղադրելու Եզր կաթողիկոսին անձը: Միայն Սեբէոսն է, որ առանց դիտողութեան կը վերջացնէ պատմութիւնը, որքան միայն զաւան զաւան ինչ ըսելով (ՍԵՐ. 159), ինչպէս առաջուց ալ գովութեամբ յիշատակած էր, թէ էր այլ ինչ և հէշ (ՍԵՐ. 154): Մի՛ գուցէ ինքն ալ Եզրի խորհրդակիցներէն մէկը եղած ըլլայ, որ արդէն ալ Քրիստափորի պաշտօնանկութիւնը և Եզրի ընտրութիւնը այնչափ գոհունակութեամբ պատմած է (§ 457): Բայց Յովհաննէս Պատմաբան Եզրի և իւրանոց համար կը գրէ, թէ Գիւղապետի, իբր անձնաւոր ինչ և Եզրի ինչ ըսելով (ՅՈՎ. 160): Ասողիկ ալ Եզրի համար կը գրէ, թէ Գիւղապետի և Եզրի

առաջին գրքի խմբից եղաւ (ԱՍՈ. 88): Անեցին ալ Գեղարամի հաւանեալ կը ցուցնէ Նզրը (ՍԱՄ. 79), Վարդան լաւ Գեղարամի խմբի Գեղարամի էր (ՎԱՐ. 61), Կիրակոս կը մեղադրէ թէ Գեղարամ զառնայ (ԿԻՐ. 34): Իսկ Օրբելեան ամէն անարգանք կը կցէ նորա առաջին, և Կողբայ նուէրը յիշատակած աստեանը կը գոչէ. Ո՛վ անիւս և շուրջ Գեղարամի (ՕՐԲ. Ա. 160):

466. Պատմական եղելութեանց կարգին առջեւ չանցած, պէտք կը զգանք քննել, թէ ինչ էր Նզրի օրով ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆՑ թեո՛ւ ժողովը, և իրօք ինչ էր Նզրի և իւրայնոց ընդունած հաւատոյ գիրը: Դժբախտաբար ոչ Կարնոյ ժողովին գործերն ու կանոններն ունինք, և ոչ ալ Հերակլի ներկայած հաւատոյ գիրին պատճէնը: Կարնոյ համախմբութիւնը Հայոց ժողով մը ըլլալու համար պէտք էր Հայ եպիսկոպոսներու և վարդապետներու պատկառելի թիւ մը ունենար, բայց Նզրի հետ եկող 4 եպիսկոպոսներէն և 3 վարդապետներէն զատ ժողովական չէ յիշուած, ոչ թիւ է ցուցուած, և ոչ նիստեր նշանակուած, և եթէ ներկաներուն ով ըլլային ալ դարեր ետքը Զաքարիա Մործորեցին է յիշած (ՉԱՄ. Բ. 538): Հետեւաբար Կարնոյ ժողով ըստւանդ, իսկապէս և բառին ճիշդ նշանակութեամբ եկեղեցական ժողով մը եղած չէ: Ինչպիսի ալ Սափ Ժողովը կը գրէ, թէ Հերակլ ժողով ըլլաւ յաճախեցէն ինքնապէս և Յովնայ, բերելով նաեւ զԵղիշտի և Կարապետի Հայոց (ԹՂԹ. 221), սակայն այդ գրուածը իբր վաւերական ընդունուած չէ, և Յոյն իմաստասէրներ Հայոց ժողով չեն կազմեր, և Հայեր ալ մէկէ աւելի հայրապետ չունէին, և եպիսկոպոսներու հայրապետ անունը տալով հեղինակութիւն չստեղծուիր: Նզրութիւններն ալ չեն արգարացներ կանոնական ժողովի մը ձևը: Յոյներ գիր մը կու տան, կաթողիկոս և քանի մը եպիսկոպոսներ առանձինն կը քննեն, և երբ հաւանութիւն կը յայտնեն, եկեղեցական հանդէս կը կատարուի: Ոչ նիստեր կան, ոչ որոշումներ, և ոչ կանոններ, այնպէս որ պարզապէս կայսերական հրաման մըն է, որուն

Հայեր օգտակար կը սեպեն զլուսն ծռել, իրենց քաղաքական կացութեան հետեւանօք, և Պարսիկներէ յուսահատ՝ Յոյներու օգնութեամբ գիրքերնին պահելու ակնկալութեամբ: Հարկաւ Հերակլ անոնց աչքին առջեւ դրած է հարաւէն սպառնացող ահագին վտանգը, որուն գէժ դնելու համար իրարու հետ սերտ միաբանութեան պէտքը անհրաժեշտ էր: Նոյնինքն Թէոդորոս Ռշտունի, որուն յունաստեաց զգացումները յայտնի էին, պահ մը պարտաւորուեցաւ Յունաց օգնել, փոխադարձաբար Հայոց համար օգնութիւն պատրաստելու համար:

467. Հերակլի առաջարկած և Նզրի և իւրայնոց ընդունած հաւատոյ գիրին գալով, եթէ պատճէնը ունենան ԴԱՒԱՆԱԿԱՆ յինք, ճշգրտութեամբ գիտեստութիւն ցած կ'ըլլայինք, թէ ինչ էր Հայոց կաթողիկոսին ստորագրած դաւանութիւնը: Պատճէնը չունենալով պարտաւորուած ենք ինչինչ նշաններու և յարակից պարագաներու գիմել գաղափար մը կազմելու համար: Սկզբնա կ'ըսէ, թէ Հերակլի առաջարկած գիրը՝ Նզրեալ ընտրեալ և զառնայ (ՆԵՐ. 159): Նոյնը կը կրկնէ և Պատմաբանը, թէ գրուած էր Նզրեալ զառնայ (ՆԵՐ. 100): Միեւնոյն է Ասողիկի բացատրութիւնն ալ, թէ առաջարկուած էր Նզրեալ զառնայ (ՆԵՐ. 88): Նման են տանցմէ ետքը եկողներուն գրածներն ալ: Ըստ այսմ կրնանք հետեւցնել թէ Նզրի ընդունածը բացասական լուծութիւն մըն էր Քաղկեդոնի որոշման հանդէպ, և ոչ թէ հաստատական հաւանութիւն Քաղկեդոնի դաւանութեան: Եթէ Նզր այդ կերպով քաղկեդոնականութեան հանդէպ զիջում մը կ'ընէր, սակայն կատարեալ քաղկեդոնիկ չէր ըլլար, քանի որ առաջարկող կայսրը՝ Հերակլ ալ, ու Ռիզանդական եկեղեցին ալ, և հետեւաբար Հերակլի հետ եկող Յոյներն ալ, կատարեալ քաղկեդոնիկներ չէին, այլ միակամեայ դաւանութեան հետեւողներ և պաշտպաններ: Մի և մի Գեղարամի խմբի քաղաքականութիւնը մի ընտելութիւն կը հնչէր, ինքն Հերակլ ալ եւթեալ կոչուած հրովարտակով, միակամեայ

վարդապետութիւնը հաստատած էր, և զայն
 Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքին կողմէն
 չ'աւերացնել տուած էր յատուկ ժողովով մը
 638 թին: Անտարակոյս Հերակլի կողմէն պատ-
 րաստուած և Եզրի յանձնուած հաւատոյ
 գիրն ալ, եթէ Քաղկեդոնը լռութեամբ
 կ'անցնէր, կամ թէ անցողակի զայն կը յի-
 չէր, Մէ կօփ և Ռէփօղօ-Քէօն նոր բանա-
 ձեւը կը պարունակէր, և Եզր ու Հայեր
 այդ բանաձեւին ներքեւ Ռէփօղօն զաւա-
 նութիւնը կրնային տեսնել, և ինքզինքնին
 հաղարտեցնել: Հարկաւ Հերակլ և իւրա-
 յինք ալ ամէն ճիգ թափած և ամէն լուսա-
 քաւութիւն տուած են, թէ Քաղկեդոնի ա-
 նունը պահելով ալ, Եփեսոսեան դաւանու-
 թիւնը կը վերանորոգուէր, ինչպէս որ Հա-
 յեր կը պահանջէին: Մինչեւ իսկ Հայերուն
 աչքին, Յունաց կողմէն զիջողութիւն եղած
 լինելը կրնային ցոյցնել: Այդ տեսութիւն-
 ները, երբեք մտացածին գիւտ պէտք չէ
 կարծիք, որովհետեւ Հերակլի և Բիւզան-
 դակիւն եկեղեցւոյն պաշտօնական դաւանու-
 թեան վրայ հիմնուած են, և ստոյգ եղելու-
 թեան տրամաբանական հետեւանքներն են:
 Մեր զիտողութիւնը կ'արդարանայ եւս պատ-
 մական պարագաներով: Հերակլի ներկայած
 բանաձեւը ընդունելով հանդերձ Եզր պահ
 մը հուշեւոր հաղորդակցութենէ կը հրաժա-
 րի, յունական կղերին է դռնկո-Քէօն և յայ-
 դաժօն-Քէօն համարձակ լինելը պատճառելով (ՕՐԲ.
 Ա. 159), որով հաւատոյ գիրին պարունակու-
 թեան զէմ խնդիր յարուցած կ'ըլլար ան-
 ուղղակի կերպով: Նկատելի է եւս, որ Եզր,
 Հերակլի գիրը ընդունելէն ետքն ալ Դուիքի մէջ
 անհակաւակ կ'ընդունուի մեծամասնութեան,
 կամ լաւ եւս հանրութեան կողմէն, ինչ որ
 հնար պիտի չըլլար, զիտնալով հալսկոպոսա-
 կան դաւուն նախանձայուզութիւնը, եթէ
 ընդունած հաւատոյ գիրին մէջ փախուստի
 տեղ մը կամ արդարացման կողմ մը չգրա-
 նուէր: Ելլի Յունաց հետ հաղորդակցու-
 թեան միակամեայ գրութեամբ եղած ըլլա-
 լուն իբր նշան կրնանք յաւելուլ, որ լատին
 մատենադէր մըն ալ, Հայոց Եպիսկոպոս Ա-
 թանաս մի կը յիշէ՝ իբր Կոստանդնուպոլսոյ
 Սարգիս պատրիարքին օժանդակ, միակամ-
 եայ դաւանութիւնը զօրացնելու օգնող
 (ՊՐԹ. Գ. 73): Անունի չփոթութեամբ՝ Եզ-

րի ակնարկութիւն եղած կարծելը՝ անհա-
 ւանական չէ, քանի որ Աթանաս անունով
 Հայոց հալսկոպոսի մը գոյութիւնը բնաւ
 ուրիշ տեղ յիշուած չէ:

468. Յիշենք եւս թէ ամէն բան վեր-
 ջանալէն ետքը Մաթուսաղա Սիւնեցին ալ
 Դուին եկաւ, քաղկեդո-
 ՄԱԹՈՒՍԱՂԱ նականութեան ընդունե-
 ԵՒ ԹՈՒՂԹԸ լութիւնը լսելով և եղա-
 ծին վրայ գայթակղելով,
 սակայն գալէն ետքը և բացատրութիւններ
 առնելէն ետքը Կէօն, որ է ըսել թէ
 պատշաճ լուսարանութիւնը լսեց: Օրբէջեան
 Մաթուսաղայի լռելուն պատճառ կու տայ,
 թէ յիշեալ Կէօնի եւ Բայց Մա-
 թուսաղա քերթողը իւր աշակերտին հեղի-
 նակութեան կամ անձնաւորութեան առջեւ
 խոնարհող չէր, այլ կրնար տեղի տալ Թէո-
 դորոսի բացատրութեանց առջեւ, երբոր սա
 Ռէփօղօն և Ռէփօղօն բանաձեւը ցոյց կու
 տար, և Ռէփօղօն բացատրութիւնը անոր
 մէջ պարունակուած կը ցուցնէր: Մաթու-
 սաղա ոչ միայն լռեց և համակերպեցաւ,
 այլեւ յանձն առաւ Եզրի ձեռքէն Սիւնեաց
 հալսկոպոսութեան ձեռնադրութիւնը ըն-
 դունել (ՕՐԲ. Ա. 161), բուն մը որ Մաթուսա-
 ղայի վրայ տկարութեան և մեղսակցութեան
 կեղտը պէտք էր բերեր, ուր ընդհակառակն
 պատմութեան և աւանդութեան մէջ ան-
 տիկից և անբասիր մնացած է Մաթուսաղա
 քերթողահօր անունը: Մաթուսաղայի ձեռ-
 նադրութիւնը անուղղակի կերպով հաստա-
 տութիւն կու տայ Կարնոյ միաբանութեան
 համար մեր տուած թուականին: Դաւիթ
 ձեռնադրուած էր Աբրահամի ընտրութեան ա-
 ռաջին տարին (§ 417), այսինքն է 607 թին, և
 Օրբէջեան 27 տարի պաշտօնավարութիւն կու
 տայ Դաւիթի (ՕՐԲ. Ա. 155, Բ. 246), որով
 Մաթուսաղայի ձեռնադրութեան տարին կ'ըլ-
 լայ 634 կամ 633 կիսատ տարիներու միաց-
 մամբ, որ է նոյնիսկ Կարնոյ միաբանութեան
 թուականը (§ 462): Օրբէջեան Մաթուսա-
 ղայի մէկ գրութիւնն ալ յառաջ կը բերէ
 (ՕՐԲ. Ա. 158), սակայն իւր ըսածը չոր-
 դարանար, վասնզի գիրը գրուած է Եզրաս
 կաթողիկոսի, Յովհաննէս Մարդապետկան
 և Մաթուսաղա Սիւնեաց հալսկոպոսներու
 կողմէ, իսկ Մաթուսաղայի ձեռնադրու-

թիւնը տեղի ունեցաւ Կարնոյ միաբանութենէն ետքը, նոյնիսկ Օրբէլեանի վկայութեամբ: Բաց աստի գիրը ուղղուած է Հեռակ կայսեր, և հաւատոյ խոստովանութեան ձեռնարկէն ետքը՝ իբր բացատրական դիտողագիր, մինչ Թէոփորոսի Եզրին մօտ հկած ատեն դեռ Հերակլի ձեռնարկը տրուած չէր: Հետեւաբար պէտք է եզրակացնել, թէ այդ գիրը պատրաստուեցաւ իբր զիջողութիւն մը Մաթուսաղայի տեսութեանց, կամ թէ իբրեւ վերապահութիւն մը Հայոց կողմէն, Հերակլի իմացնելու համար, թէ որչափ ալ միակամեայ դրութեան հետեւանօք հոգեւոր հաղորդակցութիւնը յանձն առին, սակայն քաղկեդոնական դաւանութեան մօտին իրենց համոզումը չեն փոխած, և ունոր բանաձեւը ուղիղ չեն գտնիր: Այդ յայտարարութիւնը գրուած է յանուն Հայ եկեղեցւոյ, կաթողիկոսին և երկու մետապոլիտներուն կողմէ, և Հերակլի ուղղուած, ինչոր նորէն մեր տեսութիւնը կ'արդարացնէ, թէ Հայ եկեղեցին, և նոյնիսկ Եզրն ալ միակամեայ դրութեան հիմամբ, և քաղաքական պահանջներու ստիպմամբ, Յունաց հետ հոգեւոր հաղորդակցութեան յանձնառու եղան, սակայն իսկապէս քաղկեդոնականութիւնը չընդունեցան, և կատարելապէս քաղկեդոնիկներ չեղան:

469. Ընդհանուր կերպով զիջողական քաղաքականութեան տիրապետած ատեն,

ՅՈՎՀԱՆ
ՄԱՅՐԱՊՈՍԵՑԻ

աններող և անփոփոխ մըտաց տէր կը յայտնուի միայն Դըւնայ Ս. Գրիգորի փոկակալ Յովհան Մայրապետի վարդապետը. և իւր ընդդիմութիւնը կը յայտնէ, Եզրի ընդունելութեան չմտանկցելով, որուն իւր պաշտօնին պարտաւորութեամբ ստիպուած էր իբր փոկակալ, կամ մեր այժմեան ճշգրտանութեամբ՝ իբր առաջ լուսարարապետ: Եզր կը ցափ փոկակալին կողմանէ եղած անարգանաց, և շատեր հանդէս Դեպարտմենտի կը յորդորեն Յովհանը, որ պարտաւորապէս յարգանքի մէջ թերի չգտնուի, այլ նա պինդ կը մնայ իւր որոշման մէջ, յայտարարելով թէ, չկրնար յարգել մէկ մը որ թափեաց իսկ զանաձեւ հանգիստի մէջ: Եզր այդ բանէն աւելի վշտացած հրաման կ'ընէ որ հարկաւ իւր

բնն ներկայանայ, և ահայ հանգիստի Յովհանը կաթողիկոսին աւջեւ կ'ելլայ: Եզր զինքն կը յանդիմանէ, թէ Երեմիայի խաբարհաճանքը ընդդէմ ինչո՞ւ չէր յայտարարէ թէ Հերակլի հետ հաղորդակցութեամբ եկեղեցւոյ աւանդութիւնը խախտած է, և կը խօսի այն բառախաղը, որ նշանաւոր մնացած է, Յէրոնիմոսի հանդէպ Եզր, վաղի յեղափոխական հանդէպ յայտնեցաւ: Ասոր վրայ Եզր զայրանալով կը հրամայէ Յովհանի յանդգնութիւնը պատմել, և կը սկսին քիթին բերնին զարնել, հաջորդէր հանգիստի զարնելը: Եզր և զիջող, մինչ Յովհան յետ ի վեր Բեքիւն կը գոհանար, թէ վաճառահար Տեառն արժանի էր հանգիստի, կրկնելով քահանայապետին տեսանէն վերջ առաքեալներուն համար ըստուած խօսքերը (ԳՐԾ. Ծ. 41): Այլեւս անհնար էր Յովհանի իր պաշտօնին վրայ մնալ, ուստի փոկակալութիւնը և Դուինը թողնելով քաշուեցաւ իւր առաջին տեղը որ է Մայրոյ Վանքը, զոր Եզր սկսաւ Մայրոյ Դոմ անուանել և Յովհանը Մայրապետացի, իբրդի Յովհան եզի պէս յամառ և պինդ գլուխ մէկն էր: (ՅՈՎ. 101), Թէպէտ կոչուած նախատական էր, սակայն կիրառութեան մէջ ընդհանրացաւ, և այժմ ալ Յովհան աւելի Մայրապետացի անունով ծանօթ է, քան թէ բնիկ Մայրավանքացի կոչումով: Յովհան այնտեղ ալ լուռ չէր կենար, և Եզրի դէմ հակառակութիւն կը գրգռէր, ուստի Եզր հրամայեց որ Դըւնայ մերձաւոր տեղերէն ալ հեռանայ, և նա քաշուեցաւ Գարդմանի գաւառը, Գետարակք բերդին մօտերը (ԿԻՐ. 31), ուր առանձնական և գերական կեանք մը ունեցաւ, և մեր պատմիչներ զինքն իբր առաքելի և սուրբ կը հռչակեն: Մայրապետացիին այդ միջադէպը մեզի առիթ կու տայ դիտելու, որ նա մինակ մնացած է իւր խստապահանջ սկզբունքներուն մէջ, իրեն ձայնակցողներ չէ ունեցած, և կաթողիկոսարանի եպիսկոպոսներէն և վարդապետներէն և Հայոց նախարարներէն Յովհանի պաշտպան և կոմսակից չէ գտնուած: Այս ալ եւսքանգեւա կը հաստատէ թէ Եզրի զիջողական հաղորդակցութիւնը, ներողամիտ աչքով նկատուած է ամէնուն կողմէն: Եզր ինքն ալ բնաւ մէկու մը ստիպում չէ ըրած, հակաքաղկեդոնական համոզումն էր կենա-

ուած չէ եղեր, ինչպէս կը գրէ Պատմարան կաթողիկոսը, թէ այս եղև զինքն յաճախ շնչեւ ի Հայ (ՅՈՒՎ. 103): Միասկստարութեանց ալ մտադրութիւն դարձուց եզր, և ինչինչ կարգադրութիւններ ըրաւ, որոնց մէջ բնաւ յունականի ստրկական հետեւողութիւնը չէր շարժառիթը: Օձնեցին կը վկայէ թէ Առաւօտեան ժամերգութեան վերջին մասը զատելով՝ յատուկ Արևազայի ժամերգութիւն մը կազմելը՝ եզրի կարգադրութեամբ եղած է, եւ զի՛նչ ափեցաւ ՂԱԲԵՐԷՄԻՆ ԶԵՆՈՒՄԵՆ ԵՎԵՆ, շէր եղեջի առաւ ՏԵՐԵՆՆԵՆ ԵՎԵՆ ԵՆ ի յաճախեց Նշեցի զի՛նչ ի ԲԵՐԷՆԵՆ (ՅՁՆ. 30), և աւելի յատկօրէն կը կրկնէ, թէ զի՛նչ ՓԵՆՆԵՆ ի ԲԵՐԷՆԵՆ Նշեցի զի՛նչ, շէր ի ԲԵՐԷՆԵՆ ԵՎԵՆ Նշեցի ի ԲԵՐԷՆԵՆ (ՅՁՆ. 104): Մեր գլխաւոր գիտած կէտն է, Օձնեցիի կողմէ եզրի անունին պատուով յիշատակուիլը, ինչ որ բնաւ չյարմարիր Այս յաջող գրութեան նախատական և բուն լեզուն: Միւս կողմէն այդ մէկ կարգադրութիւնն ալ կը բուէ հաստատել թէ եկեղեցական ծիսականատարութեանց և բարեկարգութեանց ալ հետեւող եղած է Փառամանակերտացի հայրապետը:

472. Եզրի միաբանական և բարեկարգական գործունէութիւնը կը պարտաւորուինք գինը նորա կաթողիկոսութեան առաջին մտաին մէջ, երբ տակաւին համեմատաբար արտաքին և ներքին խաղաղութիւն կը վայելէր Հայաստան: Իսկ այս միջոցը հազիւ կրնանք երկարել մինչև 636 թուականը: Մուհամմէտի շարժումները իւր կենդանութեան տառն գրեթէ Արաբացի ցեղերու սահմաններէն անդին չանցան, և եթէ Ասորիքի կողմերն ալ յարձակեցաւ և Յունական բանակներու հետ գործ ունեցաւ (§ 461), գլխաւոր պատճառներն էին Հիւսիսային Արաբիոյ այն ցեղերը, և գլխաւորապէս Ղասանի թագաւորութիւնը, որ քրիստոնէութիւնն ընդունած և Յունական կայսրութեան հովանաւորութեան ներքեւ մտած էին: Հերակլի բանակները արդէն առաջին հանդիպումը ունեցած էին Մուհամմէտի զօրքերուն հետ, երբ կայսրը 631'ին Ասորիքի մէջ կը գտնուէր: Մուհամմէտ այդ միջոցին Մէքքէ և

ալ գրաւած էր և Քեապէի կուռքերը վերցուցած, և զայն իւր կրօնքին կեդրոն նշանակաւորած: Մուհամմէտ մեռաւ 632'ին Մէտինէի մէջ, և յաջորդութիւնը Ալիի, Էօմէրի և Ապուպէքրի մէջ խնդրոյ նիւթ ըլլալէն ետքը, վերջինին կողմը զօրացաւ, և Ապուպէքրի առաջին ԽԱՔԷՔԷ կամ մարգարէին յաջորդ հռչակուեցաւ: Ասոր օրով աւելի ընդարձակուեցան Արաբներու արշաւանքները, թէ Յունաց և թէ Պարսից դէմ գունդեր զրկուեցան, որոնք տիրապետութենէ աւելի արշաւանքներով կը գոհանային, թշնամին տկարացնելու և իրենք տակաւ զօրանալու համար: Ապուպէքրի շատ երկար չիշխեց, և երկու տարի ետքը 634 օգոստոս 23'ին մեռաւ, նոյն օրը որ իւր Խալիֆ զօրավարը Դամասկոսին կը տիրէր: Խալիֆայութեան յաջորդեց Էօմէր, որ իւր տասնամեայ իշխանութեան միջոցին, Արաբական աշխարհակալութեանց ընդարձակողը, և Իսլամական ինքնակալութեան հիմնարկողն եղաւ: Հեազհետէ Ասորիքի գլխաւոր քաղաքները Արաբաց ձեռքն ինկան, 637'ին Երուսաղէմ ալ ստիպուեցաւ անձնատուր ըլլալ Սափրոնիոս պատրիարքի գլխաւորութեամբ, այն պայմանով, որ Էօմէր, որ Մէտինէ կը գտնուէր, անձամբ գայ գրաւել, ինչպէս որ ալ եկաւ անմիջապէս: Պատրիարքը հագացած էր Պարսից գերութենէն դարձած Խաչափայտը առաջուց կոստանդնուպոլիս զրկել: Սափրոնիոս շուտով մեռաւ. վիշտէն զգածեալ, և իրեն յաջորդեց Սերգիոս պատրիարք Էօմէրի հաստատութեամբ: Երբ Ասորիքի տիրապետութիւնը կը լրանար, արդէն Արաբացիք սկսած էին Պարսից վրայ քայլել, 636'ին առաջին մեծ յաղթութիւն մը ըրին, Յազկերտ փախաւ և Արաբացիք զանազան կողմեր արշաւեցին: Հաւանաբար այդ պատերազմին մէջ էր, որ Մուշեղ Մոմիկոնեան և Գրիգոր Սիւնի, Պարսիկ բանակին հետ պատերազմեցան և ճակատամարտին մէջ սպաննուեցան (ՍՅԲ. 168): Արաբական արշաւանքներուն հրամանատարն էր Սաաա, որ ամէն կողմ ահուսաբաժի սրբուհի 636'էն սկսելով երեք չորս տարի շարունակ: Եզր կաթողիկոս իւր վերջին տուրիններուն մէջ դժուարին ժամանակին վիշտերուն ներքեւ կ'ընկճէր:

473. Յունական Հայաստանի մէջ կ'իշխէր Մժէժ Գնունի՝ Հերակլի կողմէն, որուն յաղթութեանց օժանդակն էր եղած, և Մժէժ ԵՒ ԴԱԻԹ ազդեցութեան տէր դառնալով անիրաւ ձեռնարկներու ալ միջամուխ կ'ըլլար։ Պատմութիւնը Մժէժը կը մեղադրէ Վարազտիրոցի փախստեան խնդիրին մէջ։ Իրեն ձախող դերն ալ յիշեցինք Եզրը կայսեր հետ հոգեւոր հաղորդակցութեան ստիպելուն մէջ (§ 462)։ Մժէժ Դաւիթ Սահառունիին դէմ ալ խարդախ ընթացք ունեցաւ։ Նոյն միջոցներուն Բիւզանդիոնի մէջ Հերակլի դէմ դաւաճանութեան գաղտնիքը երեւան ելաւ։ Այդ գործին մէջ կը գտնուէին Հերակլի որդին Աթալարիկոս, եղբորորդին Թէոդորոս, և ներքին սենեկապետը, և Հայ իշխաններէն Վահան Խորխոռունի և Սմբատ Բագրատունի Վարազտիրոցի որդին, որ սենեկապետին սիրելին էր։ Վարազտիրոցի համար ալ ըսուեցաւ, թէ համախոհ գտնուած էր, բայց Հերակլի սպանութեան դէմ էր դրած, լոկ գահադրկութեամբ բաւականանալով։ Գաղտնիքին երեւան գալուն՝ Հերակլ դաւաճաններուն քիթերն և ողջ ձեռքերն կտրել տուաւ, միայն Վարազտիրոցի և որդւոյն խնայեց, սպանութեան խորհուրդը արգելած ըլլալուն համար (ՍԵՔ. 160), բայց երկուքն ալ Ախրիկէ տքտրի զրկեց։ Այդ պարագային Մժէժ, Դաւիթ Սահառունին ալ ձերբակալեց իբրեւ դաւաճանութեան մասնակից և կապանօք Բիւզանդիոն զրկեց։ Դաւիթ յաջողեցաւ ազատիլ, և իրեն կողմնակիցներ ալ գտնալով Մժէժն ու անոր գործակից Վարազան իր Գնունին սպաննեց, և բանակը իր կողմը շահեցաւ։ Հերակլ կայսր ոչ միայն Դաւիթի արդարութիւնը ճանչցաւ, այլ և Յունական բաժինին կառավարութիւնը անոր տուաւ կուրապաղատի աստիճանով, բայց վերջէն Դաւիթ ալ ասելի դարձաւ իւր ընթացքով։ Հազիւ երեք տարիի չափ պաշտօն վարեց, և նա ալ աւարտեալ է զբոլոր հաւանքս, սակայն ժամանակին տիրող շփոթութեան պատճառով օրինաւոր յաջորդ չունեցաւ, Հայաստանի երկու բաժիններն ալ անտէր անտէրունջ կոտորութեան մասնուեցան, և աւարտեալէ աւելի ոչ ոք չուր, իբրեւ զիստէս

Հայոց (ՍԵՔ. 162), և էլ չուր հաւանքս ինչէ և է նախքան իրաւունքս զբոլոր հաւանքս զՀայաստանէս (ՅՈՎ. 104)։ Հայաստանի դժպընի բախտին նոր մէկ օրինակն ալ։ Դաւիթ Սահառունիի եռամեայ պաշտօնավարութիւնը յարմարագոյն է 635'է 638 տարիներուն մէջ զնկլ մերձաւոր հաշուով, և անկէ ետքը անիշխանութիւնը։

474. Այդ միջոցին է որ Արաբացի բանակներ առաջին անգամ Հայաստան կը մտնեն։ Սատարի գունդերը Պարսիկներու դէմ պատերազմած տառնին, անոնցմէ մաս մը դէպի Հայաստան կը քալէ 639'ին, Ապտուր Ռահիմ զօրավարին առաջնորդութեամբ, որ Մոկաց նահանգէն կը յարձակի դէպի ներս, Սահառունի և Վարդիկ Մոկացի անձնատուր կը լինին, և մինչև իսկ ճանապարհոցն ելու կը զիջանին։ Բայց Տարոնի մէջ Տիրան Մամիկոնեան կը փորձէ դէմ զնկլ, նախընտրելով մեռանիլ, քան քրիստոնեայ երկիրը մատնել, և իրօք ալ թէպէտ Սահառուն ձեռքովը կը սպաննէ, բայց ինքն ալ կը զարնուի և կը մեռնի, ուրիշ երկու Մամիկոնեան իշխաններու հետ։ Արաբացիք Տարոնի գլխաւոր սրբավայրները, Աշտիշատը, Դլակը, Մասնավանքը աւերելէն ետք (ՄԱՄ. 58), կը քալեն դէպի Վանայ ծովակին հիւսիսակողմը, կոտորած և սարսափ կը սփռեն Բզնունիք, Աղիովիտ ու Աւերբանի գաւառները, Բերկրի ձորերէն յառաջելով կ'իջնան Կազովիտ գաւառը, անկէ ալ կ'անցնին Արարատի նահանգը, նպատակ ունենալով Դուին հասնիլ։ Հանապաւն վրայ գտնուող նախարարներ չեն կրնար դիմադրութիւն ընել, միայն Թէոդոս Վահառունի, Խոչեան Առաւելեան և Շապուհ Ամատունի, կը փութան լուր հասցնել Դուինի, որպէս զի դիմադրութեան պատրաստուին, և հոն կը փութացնեն արամադրելի ոյժերը։ Կը մասձեն Մեծամորի կամուրջն ալ կործանել, որ Արաբաց յառաջխաղացումը արգիլեն, սակայն անոնք կը յաջողին Մեծամորը անցնիլ, Վարդիկ Մոկացիի առաջնորդութեամբ (ՍԵՔ. 170)։ Արարական բանակը Դուինի տողիւ կը հասնի, և Խոսրովակերտի անտառին մօտ բանակ կը դարնէ, արէ մահայ 20'ին, 640 հոկտեմբեր 6'ին շար-

զական հոռոմարով, որ ճիշդ ալ կը պատասխանէ պատմութեան յիշած յառաջ երթումին, և ի նախնային պարագաներուն (ՍՅԲ. 171): Երեք տմիս կը տեւէ Դուինի պաշտօնումը, և վերջապէս 641 յունուար 6'ին, յառաջ երթոյ Յայտնութեան (ՍԱՄ. 80), Արարացիք քաղաքը կը զրաւեն, և անինայ կը կոտորեն 12,000 հոգի, 35,000 ալ գերի կը տանին վաճառելու, և եկեղեցի ու ապարանք կապուտ կողոպուտ ընելով կը մեկնին: Հայաստան անտերունջ էր, վասն զի Դուինի Սահառունիէն ետքը ոչ ոք չէր եղած յայտնութեան Հայոց (ՍՅԲ. 170), միայն Թէոդորոս Ռշտունին կայր, որ իւր անձնական նախաձեռնութեամբ, և քանի մի նախարարներու ընկերակցութեամբ, ոչ ոք չէր գործէր ի նշնառեաց, միանգամայն եղկութեանց և դիպուածոց մտադրութիւն կը դարձնէր, և շէտեւ շատ շուտ և շէտեւ շատ իւրեք տմիս (ՍՅԲ. 163), Թէոդորոս փորձեց Արարական գունդերուն Դուինէ ետ դառնալուն առթիւ՝ յանկարծական յարձակումով մը գերիէն և կողոպուտէն զոնէ մաս մը ազատել, և կողովիտի մէջ դէմերնին հրաւ, բայց ոչ իւրեք շէտեւ շատ շուտ, և կորուստով ետ քաշուեցաւ, և դէպի Դուին դնաց այն տեղի գործերը հոգալու (ՍՅԲ. 171):

475. Երբոր Դուինի տագնապը տեղի կ'ունենար, դեռ եւս կենդանի էր Եզր, ինչպէս յայտնի կը գրէ պատմիչը, թէ եւեւ այս յամար (ՍՅԲ. 181). բայց ծերացեալ և տկարացեալ վիճակի մէջ, այնպէս որ գործունէութեան նշան մը չէ կրցած ցուցնել: Ըլլայ հիւանդութեամբ, ըլլայ վշտագին յուզմամբ, Եզր կը վախճանի Դուինի առման միջոցին, թէպէտ ոչ օրը և ոչ պարագաները՝ չունինք պատմութեանց մէջ, այնպէս որ ճշգիւ ալ չենք կրնար որոշել, թէ Եզր տեսաւ արդեօք առումը, կամ թէ առման միջոցին կոտորածն ու տեղումն է, որ տկարացած ծերունիին մահը փութացուց: Պատմաբանը առումը պատմելէն ետքն է որ կ'աւելցնէ, թէ իսկ և իսկ լեւեալէր հայրապետ Եզր, բայց առման միջոցին սպաննուածներուն թաղու-

մը Եզրի յաջորդին կը վերադրէ, թէ յայտնութեան հառաքելը շէտեւ շատ շուտ (ՅՈՎ. 106): Իրաւ հնար չէ երկար տեսն սպաննելոց դիակներուն մէջտեղ մնացած ըլլալը ենթադրել, բայց հնար ալ չէր որ աւրուած և աւարուած և 35,000 գերի տուող քաղաքն ալ, անմիջապէս սպանեալներու դիակներովը զբաղէր: Յարմարագոյն կը կարծենք ըսել, թէ Եզր կենդանի էր տակաւին 641 յունուար 6'ին, երբ քաղաքը առնուեցաւ, ծերութիւն, հիւանդութիւն և վիշտ մահը փութացուցին, և քիչ օր ետքը մեռաւ, և քաղաքական տեսակէտէն անտէրունջ երկիրը, և եկեղեցական կողմէն ալ անգլուխ մնաց: Եզրի վրայ կազմուած գաղափարը շատ աննպաստ է ընդհանուր առմամբ, բայց ոչ այնչափ մերձաւորներուն, որչափ աւելի յետիններուն մէջ: Սկսէս բնաւ իսկ մեղադրող չէ, Պատմաբան ու Ասողիկ՝ տգիտաբար խառուած ըլլալու կէտը կը պնդեն, քան թէ գիտակցօրէն դուռնանած ըլլալու իսկ խառուելուն կէտն ալ դիւրաւ կրնանք մեկնել միակամայ վարդապետութեան մէջ ընկըմամբ և ոչնչացած սեպելով քաղկեդոնիկ երկարակութիւնը: Այս խորհրդածութեամբ է որ համարձակեցանք մեղմացնել Եզրի նկատմամբ ըլլալիք դատաստանը, մանաւանդ որ ուրիշ ամէն պարագաներով իւր պաշտօնին անարժան մէկը եղած չէ, և ամենազմուարին ժամանակներու մէջ գործի գլուխ մնացած է: Թերեւս խոհեմական դիջողութիւնը շատ ընդորձակած է, հակաթոռութեամբ եկեղեցին չառաւակտելու, յունական հովանաւորութիւնը չկորսնցնելու և արարական արշաւանքներու դէմ պաշտպանութիւն մը ունենալու նպատակով: Ամէն առիթի մէջ ժամանակակիցներ ալ մեղմօրէն դատած են Եզրը, ոչ անոր կաթողիկոսութեանը հակառակած են, ոչ իրեն դէմ վէճեր յարուցած են, ոչ ալ զինքը իբր հաւատոյ և եկեղեցւոյ դուռնան աթոռէ վար առնել մտածած են: Ընդհակառակն Եզր, նաեւ միաբանական ձեռնարկէն ետքը, պատուով և յարգանք իւր աթոռին վրայ մնացած է բաւական տարիներ:

Տ. ՆԵՐՍԷՍ Գ. ԻՇԽԱՆՑԻ

476. Թէոդորոս Ռշտունի կողովարտ անպատու փորձէն ետքը (§ 474), շխտակ Դուին եկաւ, աւերուած Եւսփոստիոսի տաճարում քաղաքին վիճակը տեսնելու և հնարուար հոգածութիւնն ընելու: Երբոր եկաւ, տեսաւ որ կաթողիկոսն ալ վախճանած էր, և երկիրը կրկնակի անգլուխ և անտէրունջ մնացած էր, ուստի առաջին հոգն եղաւ. եկեղեցւոյ գլուխը կաթողիկոս մը դնել, որ կարող ըլլար ուրիշ գործերու ալ գլուխ կանգնիլ և ազգին տիրութիւն ընել: Թէոդորոսի առաջարկութեամբ և եպիսկոպոսներու և նախարարներու հաւանութեամբ կաթողիկոսութեան հրաւիրուեցաւ Ներսէս Տայոց եպիսկոպոսը: Ներսէսի ծննդավայրն էր Տայոց նահանգի Իշխան գիւղը, և հաւանաբար իշխանական տունէ ալ սերած էր: Տղայութենէ Յունաստանի մէջ կրթուած էր, անոնց լեզուին և դպրութեան տեղեակ եղած, զինուորական ծառայութեան մտած, և այս պատճառով զանազան կողմեր պտտած, յունական սովորութեանց և կենցաղի ընտելացած, մինչև իսկ հապտատէս զէտէն Էփրայմ խաչուցի (ՍՍԲ. 220): Բայց երբոր Հայաստան դարձաւ բնաւ այդ իւր միտումէն նշան չցուցուց, եկեղեցական կոչման մէջ մտաւ, և մինչև Տայոց եպիսկոպոսութեան բարձրացաւ, հաւանականաբար Եզրի ձեռնադրութեամբ: Ներսէս իւր բնաւորութեամբ և զարգացմամբ և նախընթացով յարմարագոյն անձն էր տաղանդալից ժամանակին մէջ կաթողիկոսութիւնը վարելու: Բայց նա վարանեցաւ. գործի գլուխ անցնիլ, երբ Դուինի մէջ թափուած արիւնը դեռ չէր չորցած, և աւերածին կրակը չէր մարած, մինչև իսկ պատասխանատուութենէ ազատելու համար Գալաթիոյ Գալատիոյ լիւն Իսիդոր: Սակայն համախմբուած եպիսկոպոսներուն և նախարարներուն բռնադատութիւններէն չկրցաւ ազատիլ, և ստիպուած հաշտութեամբ հաշտութեամբ: Ներսէս իւր կաթողիկոսութիւնը

սկսաւ. Դուինայ կոտորածին մէջ սպաննուածներուն զիակաները հաւաքել աւարով, որք տակաւին ցրուած ու սփռուած էին քաղաքին մէջ և դաշտին վրայ, և անոնց պարտ ու պատշաճ թաղումը կատարեց: Կոտորածին զոհերը իբրեւ ճշմարիտ նահատակներ նկատելով, անոնց թաղման տեղւոյն վաշտէնի պատիւ տուաւ, և յետոյ վրանին տաճար մը հիմնեց և Նորփառ շէնք ի վերջոյն (ՍՍԲ. 81), որ կ'երևի թէ միւնստի Ս. Սարգիսի եկեղեցին է, զոր ուրիշ պատմագիրներ կը յիշեն:

477. Ներսէսի կաթողիկոսութեան ընտրուած տարին Արաբացիք Պարսից վրայ Նէհաւէնտի մեծ յաղթութիւնը կը տանէին, ՍՍԲ. 81-ը որով կը վերջանար Պարսից Սասանեան թագաւորութիւնը: Վերջին Յազկերա փախստական կ'երթար ներքին գաւառները, և Թաթարական երկիրներուն մէջ կը թափառէր, մինչև իւր եղբորական մահը 650ին: Իսկ Պարսկաստան թէ քաղաքականապէս և թէ կրօնապէս կը հնազանդէր Արաբացւոց իսլամական իշխանութեան: Այս կերպով Հայերը բոլորովին կը բաժնուէին Պարսից տիրապետութենէն, իսկ Արաբացիք ալ դեռ կազմակերպեալ տէրութիւն և սահմաններ չունէին, այլ արշաւանքի ձեւով կը յարձակէին, և ետ կը քաշուէին իրենց գրուած երկիրներէն: Յունական կայսերութեան մէջ ալ նոյն 641 տարին կը մեռնէր Հերակլ, և Հերակլիոս կոստանդին ու Հերակլիոս կամ ըստ մերայնայ Հերակլակ՝ զոյգ կը թագաւորէին: Բայց առաջինը չուտով մեռաւ. Հերակլակի մօրմէն Մարտինայէ թունաւորուելով, որ սկսաւ իշխանութիւնը վարել իւր որդւոյն հետ: Սակայն վաղեմիանոս Արշակունի, Հերակլի զօրավարներէն, անմիջապէս Արեւելքէն դառնալով, Մարտինան ու Հերակլակը միանգամայն վտարեց ու սպաննեց, և կայսր հուսկեց Հերակլիոս Կոստանդինի 12 տարեկան որդին, որ է Կոստաս Բ, զոր մերայինք

Կոստանդին կը կոչեն հօրը անունով (ՍՅԲ. 175): Սորա հրամանով հօրը ժամանակէն աքսորուածները ետ կկան, անոնց հետ նաեւ Վարազտիրոց և Սմբատ Բագրատունիք Հայաստան գարձան, որոնց համար Հերակլ յատկապէս ալ յանձնարարութիւն ըրած կ'ըսուի իւր վերջին ժամերուն (ՍՅԲ. 169): Ներսէս կաթողիկոս Պարսից իյնալէն և Արաբաց զօրանալէն ետքը ուրիշ ճանապարհէն, բայց կթէ Յունաց կողմը դառնալ, և Բիւզանդական կայսրութեան հովանաւորութեան ապաստինիլ, և երկրին կառավարութիւնը անոնցմէ ապասել: Այդ խորհուրդին մէջ իրեն համախոհ գտնուեցաւ Թէոդորոս Ռչտունին ալ, Հայաստանի վիճակին համար ուրիշ կերպ մը հնարաւոր չլինելով, քանի որ ինքնագլուխ կառավարութեան միջոցներն ալ կը պակսէին: Ուստի յօժարութեամբ զիմում ըրին կայսեր, որպէս զի Վարազտիրոց Բագրատունին Հայաստանի կուրապաղատ կամ կառավարիչ նշանակէ, բայց յառաջագոյն Ներսէս կաթողիկոս Վարազտիրոցի հետ տեսակցեցաւ, և անկէ խոստում ու երդում առաւ, թէ հաւատարմութեամբ պիտի ծառայէ կայսրութեան, և Վարազտիրոցի գիրն միասին զրկեց Կոստանդինի (ՍՅԲ. 181): Կայսրը հաւանեցաւ առաջարկին, որ խաղաղական տիրապետութեան կերպ մըն էր իրեն համար, Վարազտիրոցի ալ արդէն ներած էր, իւր առաջին պատիւները վերահաստատեց, 'կինն ու գաւակներն ալ զրկեց, որոնք իբր պատանդ Կոստանդնուպոլիս կը պահուէին, և Վարազտիրոց ձեռք առաւ երկրին կառավարութիւնը, զոր անգամ մը վարած էր իբրեւ մարզպան Պարսից թագաւորութեան: Բայց հաջիւ թէ գործի կը ձեռնարկէր, ձերացեալ և աքսորէ տկարացեալ, յանգիւնէն ետեւ հեռագործիք և գործ: Իսկ մարմինը տարին թաղեցին Դարոյնքի դամբարանը, ուր թաղուած էր իւր հայրը Խոսրով զում Սմբատն ալ (§ 455): Կայսրը լսելով Վարազտիրոցի մահը, Հայոց փափաքանց համաձայն, անոր յաջորդ նշանակեց նորա Սմբատ որդին, նոյնպէս կուրապաղատի տառիճանով և պատիւներով, իսկ Հայ գունդերուն ընդհանուր սպարապետութիւնն ալ առաւ Թէոդորոս Ռչտունի (ՍՅԲ. 182), որչափ ալ անոր մասին

առաջուց կասկածներ յուզուած էին Բիւզանդիոյ արքունեաց մէջ (ՍՅԲ. 180): Սմբատ Բագրատունիի կուրապաղատութեան թուական պէտք է ընդունի 642 տարին, և այդ կարգադրութեանց մէջ ալ ճանչնալ Ներսէսի քաղաքագէտ առաջնորդութիւնը:

478. Սմբատի և Թէոդորոսի պաշտօնի անցնելուն սկիզբները նոր արշաւանք մը ըրին Արարացիք, Երեք թեւերու բաժնելով իրենց գունդերը, այսինքն է դէպի Արարատ և Աղուանք և Վասպուրական: Արարատի թեւը նախ երեւանը պաշարեց, բայց չյաջողեցաւ տանել, և անկէ Արծաթի վրայ դնաց, բայց հոն ալ դժուարութեան հանդիպեցաւ: Միայն բերդապահներուն անգղուշութեամբ Արարացիք սորվեցան Կախանակտոցի բարձունքին գաղանի անցքը, և արէ մահուն 23'ին, այսինքն է 643 օգոստոս 10'ին, կիրակի առաւ մը, պահապանները սպաննելով բերդը գրաւեցին և բերդապահները գերեցին: Սակայն Թէոդորոս իւր բանակով վրայ հանելով Արարացիները ցրուեց, և գերիները ազատեց: Անկէ ետքը Աղուանքի վրայ գացած թեւն ալ Նախիջեւանի առջև ցրուեց (ՍՅԲ. 184), որով Վասպուրականի թեւն ալ անոնց հետէն ետ քաշուեցաւ, և պահ մը արշաւանքները ընդհատեցան, որով ապահովեցաւ իւր զորքը (ՅՈՎ. 109): Այդ խաղաղութեան ժամանակը կրնանք մերձաւորաբար տասնամասայ միջոց մը հաշուել, 642'էն 652, կամ թէ քիչ մը նուազ:

479. Այդ տարիներուն մէջն է որ Ներսէս կարող կ'ըլլայ ամէն կողմ շինարար նորոգութեանց ձեռնարկել, որով Շինող մականունին արժանացաւ պատմութեան մէջ: Յիշատակուած շինութիւններէն մէկն է Ս. Սարգիսի եկեղեցին Դուինի մէջ, որ այրած էր քաղաքին առման տակ: Երկրորդ կը յիշուի Խորվիրապի եկեղեցին, բայց երկուք են այժմ Խորվիրապի եկեղեցիները, մէկը նոյնիսկ Վիրապին բերնին վրայ շինուած, իսկ միւսը քիչ մը անդին վանքին բակին մէջ: Ներսէսի շինածը նկարագրելով պատմութիւնը կը գրէ

է վերայ վերով արքայ Գրէգորէ (ՅՈՎ. 106), որ նոյնիսկ Վիրապի բերնին վրայ շինուած և կեղեցիին կը յարմարի: Անտարակոյս ուրիշ շատ մը տարուած կամ քանդուած եկեղեցիներու նորոգութեան ձեռնարկեց, վասնզի մէկ երկու շինութեամբ չէր կրնար Շինող մականունը ստանալ: Բայց Ներսէսի անունին հոչակ տուողն եղաւ Վաղարշապատի Ս. Գրիգորի կաթողիկէն, որ Զուարթնոց եկեղեցի ալ կոչուած է, որովհետեւ նոյնիսկ էր յանձն երկնայէն Զաւարթնոց՝ որոց երէւել է Կեօքան արքայ Գրէգորէ (ՍՅԲ. 186), ինչպէս նաեւ Առապարի եկեղեցի ալ բաւած է, որովհետեւ շինուած էր յաւարթէ (ՎԱՐ. 67), է վերայ ճանապարհին յարմար տեղ ընդ առջ և ի վեր խաչաքան Տրդատ արքայ Գրէգորէ (ՍՅԲ. 186): Շինուածը մեծ զարմացմամբ գտնուած է ամէն պատմագիրներէ, թէ էր քաջ շինած ծով և լիակ զբաղմունքով, արքայէն ապրանքով (ՍՅԲ. 186), թէ էր Բէ և Երանց և քաղաքայն յարմար տեղ (ՅՈՎ. 107), և թէ էր զբաղմունքով Կեօքան (ԿԻՐ. 34): Այդ մեծ տաճարը յետոյ արքայ Երանց (ԿԻՐ. 34), բայց աւերակներն ալ չէին տեսնուիր Վաղարշապատի դաշտին մէջ, և միայն քանի մը հողակոյտներ իբր նշան կը ցուցուէին, մինչև որ վերջին տեսններ ինչպիսի Դատան վարդապետի աշխատութեամբ պեղումներ կատարուեցան, և գտնուած աւերակներ և բեկորներ հաստատեցին արուած գովհաններուն ստուգութիւնը: Մեծ զմբէթին չորս սիւններուն ներքեւը Ներսէս գետեղած էր շինուած արքայ Գրէգորէ, իսկ Լուսաւորչի գլուխը չէր ուղած է Երանց ծածկել, այլ գետեղած էր արքայ Երանց (ՅՈՎ. 187), բարեպաշտներուն տեսանկի ըլլալու կերպով: Այս գլուխն է որ այժմ Բաղիոյ Նէպոլիս քաղաքը Լուսաւորչի անունին նուիրեալ եկեղեցւոյն մէջ պահուած է: Ներսէս այն եկեղեցւոյն կից իւր քանդակէն ալ շինեց, և եկեղեցւոյն և հայրապետանոցին շուրջ ալ այգիներ և ծառատաններ տնկեց: Քառակուսի գետն ջուր ալ բերաւ ոռոգելու համար, և այն արքայ տեղերը ծաղկեցուց: Շուրջանակի պատուար ալ քաշեց, և բնակութիւնը բարձր պարիսպով պատեց, ինչպէս ժամանակին պարագաները կը պահանջէին (ՍՅԲ. 186): Կերևի թէ իւր անունով

ի հիմանց կանգնուած շինութեան մը զիտումն էր, որ Ներսէսը յորդորեց Զուարթնոց կաթողիկէն և յատուկ հայրապետանոց կառուցանել: Այդ տաճարին մէջ գետեղուած կ'ըսուին Մախոթ-Յիզաթիւղաթի և Սուրհան-Դաւիթի նշխարներն ալ (ՎԱՐ. 67), սակայն պէտք է ուրիշի ձեռք զրուած ըլլան, վասնզի Դաւիթ աւելի ուշ է ժամանակով, իսկ Յիզաթիւղաթի մասունքը ժամանակակիցներ չեն յիշեր:

480. Խաղաղութեան միջոցէն օգտուելով Ներսէս, նիւթական շինութեանց հետ՝ եկեղեցական բարեկարգութեանց ալ ուղեց հոգ տանիլ, և այդ մտածմունքով ժողով գումարեց Դրնայ մէջ, նպատակ ունենալով կարեւոր և ստիպողական կէտեր կարգադրել: Այդ ժողովն է հարկաւ, որոյ կանոնները Կանոնագիրքին մէջ ալ անցած են (ԿԱՆ. 135): Գումարման թուականը այնտեղ ըսուած է յա՛ի չորսրէ Կաթողիկէնէն իւրեք, որ է անշուշտ Հերակլի թու Կոստանդինը, և չորրորդ տարին կը պատասխանէ 645 թուականին: Սակայն միւս կողմէն, Կոստանդինի Հայաստան եկած տարին ըսուած է թէ ժողով մը եղած է յաւարթէ արքայ Երանց (ՍՅԲ. 223), որ 652'էն ետ դառնալով կ'իյնայ 648'ին: Այդ երկու տարրեր թուականները, մեր կարծիքով պէտք է պատշաճեցնել երկու տարբեր ժողովներու, ինչպէս յառաջիկային պիտի բացատրենք: Ժողովականներուն գալով կաթողիկոսէն զատ 16 եպիսկոպոսներ կը յիշուին մեր ձեռքը եղած Կանոնագիրքի օրինակին մէջ, որք են Յովհաննէս Մարգարեան, Ներսէս Հարթոյ, Քրիստոստոս Բաննոյ, Իսրայէլ Տայոց, Յովհաննէս Մարգարայ, Յովհան Բզնունեաց, Գրիգոր Աշմունեաց, Սիրէոս Բագրատունեաց, Գրիգոր Խորխոռունեաց, Սիմէոն Ռշտունեաց, Իսրայէլ Վանանդայ, Թէոփիլոս Արշարունեաց, Ասայէլ Ամատունեաց, Գրիգոր Անձևացեաց, Թադէոս Գնունեաց, և Սամուէլ Մեհնունեաց եպիսկոպոսները (ԿԱՆ. 138): Ասոնցմէ զուրս Յովորոս Պալունեաց եպիսկոպոսը կ'ուկցուի ուրիշ ցուցակի մէջ (ՉԱՄ. Բ. 345): Յիշուած անուններուն մէջէն Յովհան Մարգարեան

կախակապուր յիշուեցաւ արդէն Նդրի և Մաթուսաղայի հետ Հերակլի ուղղուած գրութեան առթիւ (§ 450), Սերէոս Բագրատունեաց կախակապուր ծանօթ պատմագիրն է, որ իբր ժամանակակից շատ բան մանրամասնօրէն կը գրէ, բայց այս առաջին ժողովին մասին բան մը գրած չէ: Իսկ Իսրայէլ Վանանդայ կախակապուր հաւանարար Նոյնինքն Իսրայէլ Ոթմսեցի ապագայ կաթողիկոսն է: Նկատելի է Սիւնեաց կախակապոսին բացակայութիւնը, որ տակաւին Մաթուսաղան էր, և հաւանարար ծերութեան պատճառով բացակայ եղած է: Ժողովին մէջ հնար չէ, որ դաւանական խնդիրն ալ յուզուած չըլլայ, և հիմնուելով քանի մը տարի հաքը Կոստանդինի գրուած նամակին, պէտք է ըսել թէ բացարձակ հակաքաղցկեղոնիկ դաւանութիւնը հռչակուեցաւ ժողովէն: Բայց կ'երևի թէ ժողովին նպատակը գլխաւորապէս բարեկարգական կէտերն էին: Ժողովին 12 կանոնները Կանոնագիրքին անցած են, իբր Հայ եկեղեցւոյ կանոնական օրէնքներ:

481. Ներսէսի օրով գումարուած Դրւնայ ժողովին 12 կանոններէն առաջին չորսերը կախակապոսներուն մասին կը խօսին, հրամայելով նախապէս որ արքայ-թեմաք և արքայ-թեմաք տարին, ուրիշի վիճակին մէջ իրաւունք չգործածեն, և Նոյնիսկ ուր ոչ քոյ եպիսկոպոս, մերձաւոր կախակապոսներ կաթողիկոսի հրամանով միայն պէտք եղած գործողութիւնները կատարեն, բայց հասոյթները Նոյն Վանանդայ թողուն: Ինչպէս նաև իրարու վիճակներ չյափշտակեն, և եթէ սահմաններու խնդիր ունենան, քննութեան ենթարկեն և բռնութեան չգլխեն: Աւելի խստիւ կ'արգիլուին զօշաքաղութեան գործերը, վանքերու և դպրոցներու այցելած ատենին՝ իրենց հետևորդներով կերակրուել և աւելի բան չպահանջեն, և սուգանքներէ զանձուած գումարները չխրաջեն, ալ կարօտներու խնամքին և տկարանոցներու պահպանութեան ծախսին: Հինգերորդ կանոնը կը խօսի եկեղեցական հասոյթներու վրայ, և կը հրամայէ որ Լուսաւորչի և Տրդատի օրէն իրաւաբանչիս ընտրի կամ եկեղեցւոյ նուիր-

ուած կալուածներ անփոփոխ մնան, և ոչ թէ ծախքին համեմատութեամբ վճարուին: Եկեղեցականներուն ալ կը պատուիրէ որ ոչ ուսած հասոյթով գոհանալ, և նուազութեան պատճառաւով պաշտօնը չնուազեցնել: Իշխանութիւն տալով կախակապոսին յուլացողները և խափանողները, իբրեւ անհրաժեշտ: Նշանակելի է որ այդ ստատին կ'ենթարկուի նաև այն, որ զանազան արքայ-թեմաք և արքայ-թեմաք: Յաջորդ կանոնով կը հրամայէ պաշտօնին չկատարող եկեղեցականները մինչև երեք տարի հասոյթէ զրկել: Եւ եթէ տակաւին չարունակեն քրոջ և քրոջ Բերթէլ է շահագործ, որ է կարգալոյծ հռչակել: Եթեքերորդ կանոնով կը հրամայուի, որ այր կամ կին, որոյ ամուսինը գերութեան զաւցած է, մինչև եթէ տարի համբերէ, և անկէ հաքը կարենայ ամուսնանալ: Եթէ անկէ առաջ ամուսնացաւ, և առաջին ամուսինը դարձաւ, երկրորդէն զատուի և առաջինին դառնայ: Իսկ եթէ եթէ տարիէն վերջ գերութեան դառնայ, կամ առաջինին դառնայ կամ նորէն ամուսնանայ: Բայց այդ ամէն պարագաներուն մէջ միշտ ապաշխարութեան պայմանը կցուած է: Ութերորդ կանոնը անորդի եկեղեցականներուն ժառանգութեան համար է, որոնց ժառանգը իրենց եկեղեցին պիտի ըլլայ, բայց կը ներուի որ մերձաւորներէն մէկը որդեգրեն, և կատարուող ժառանգ ընեն՝ եթէ նա քահանայանայ, թէ ոչ մասնակի միայն: Նոյն կանոնին մէջ նախապէս եղած զեղծումներու և եկեղեցական հասոյթներու օտարացումներու վրայ խօսուելով կը հրամայուի, որ Խոսրովի և Հերակլի օրերէն առաջ եղածը Դ՝ շահագործ: Վերջին չորս կանոնները իշխաններու և ազատներու համար են, որոնք եկեղեցականներու և կարօտներու վրայ տարապայման կը բռնանան եղեր: Ժողովը կը հրամայէ որ եկեղեցիներու և եկեղեցականներու և երիցուհիներու իրաւունքները և հասոյթները չյափշտակեն, իրենց քմաց համեմատ չբաշխեն, անոնց վրայ հարկ ու տուրք չդնեն, վանքերու մէջ բնակութիւն չհաստատեն, վանականները ուղարկուին պէս չփոփոխեն, իրենց նախնիքներուն հաստատութեանց ուխտի կրթան, բայց Ժառանգութեմ Դ՝ իշխանչիս տկարանոցներու վրայ որ և է բռնութիւն

կին մէջ: Թէպէտ ինքն անձամբ անկարող, բայց իւր օգնականները, մեծաւ մասամբ նորահասներ, նոր աշխարհակալութեանց և նոր յաղթութեանց հետամուտ, երեք կողմէն տնազին արշաւանքներ կր մղէին կայսրութեան դէմ, որուն հետ հաստատուած եւսահայ հաշտութեան կամ զինադադարի պայմանաւանքն ալ լրացած էր (ՍՆԲ. 215): Թեւ մը Եգիպտոսը կրկին նուաճելով, Ափրիկէի հիւսիսային երկիրները գրաւած, և Հերակլեան նեղուցն ալ անցնելով Սպինիա մտած էր: Ուրիշ թեւ մը Ասորիքէն դէպի Կիլիկիա և Փոքր Ասիա կը յառաջէր յաղթական զնաջողով: Երրորդ թեւ մը Միջագետքէն դէպի Պարսկաստան կ'երթար, ուր Յազկերտ նոր փորձեր կ'ընէր թագաւորութիւնը վերահաստատելու: Այդ գունդը Հայաստանի վրայ ալ արշաւանքներ կը կատարէր, և ժողովուրդը կը նեղէր: Եթէ Ափրիկէի արշաւանքը կրնար անտարբեր թողուլ Հայերը, բայց ոչ նոյնպէս Փոքր Ասիայ և Միջագետքի արշաւանքները, որք Հայերուն վրայ կը ծանրանային և Հայաստանի կը սպառնային: Յունաց կայսրութիւնը, որ երկրին տիրապետողն էր իրաւապէս, իրապէս ոչինչ չէր ընէր, գուցէ չէր ալ կրնար ընել: Միայն Հայաստան գտնուող Յայն զօրավարներ և գունդեր Հայերը կը նեղէին և կը կեղեքէին, և բռնութիւններ կը գործէին քաղկեդոնական ինքիրին պատճառով, կամ բռնի հաղորդակցութեան ստիպելով, կամ տարօրինակ պահանջումներ առաջարկելով: Յուստատ կոչու թեւան մէջ ներքին անհամաձայնութիւն կը ծագի Հայոց մէջ, և չին կրնար միաբանիլ ինչ ընկիւնտն վրայ: Յոյներուն հաստատարի մնալով Արաքացոյց թշնամութիւնը կը զրգուէին՝ առանց Յոյներէ պաշտպանութիւն գտնելու, մինչ Արաքացոյց կողմը դառնալով, իրենց քրիստոնէութիւնը անարգած կը սկսուէին, թէպէտ Յունաց դաւանութեան համաձայն չէին: Դուրիթի ձեռքով զրկուած հրամանն ալ զայլացուցած էր հոգիները, իսկ Հայաստան գտնուող Յոյներուն ընթացքն ալ զայրոյթ և զզուանք պատճառած էր: Ահա զանազան տեսակէտներ, որք միտքերը կը շփոթէին, և զանազան միտք մնէր կը թերազրէին՝ որք համաձայնութեան չէին նպաստեր: Այդ

գաղափարները 649'է սկսելով հետզհետէ զօրացան, և տարի մը կամ երկու երկիրը անստոյգ վարանման մասնեցին: Եկեղեցականաց կողմը ներսէս կաթողիկոսի գլխաւորութեամբ միշտ կրօնական տեսակէտը ամուր բռնելով, հոգւով չափ կը խորշէր իսլամական մերձաւորութենէն: Մինչ նախարարները Թէոդորոս սպարապետի գլխաւորութեամբ՝ որեւէ կերպով ապահովութեան վիճակ մը կը փնտռէին, առանց իսլամութիւնը ընդունելու: Վերջապէս նախարարաց կողմը զօրացաւ, որոնց ձեռքն էր քաղաքական վարչութիւնը և զինուորական ոյժը: Թէոդորոս Ռչտունի բանակցութեան մտաւ Մուավիէ զօրավարին հետ, որ Փոքր Ասիայ կողմէն կը յառաջէր: Հայերը կը հաւանէին Արաքացոյց հպատակիլ և Յոյներէն բաժնուիլ, առ այժմ ապահարկ մնալ, եթէ տարի ետքը սակ կամ հարկ տալ որչափ որ կարենան, և 15000 հեծեալ պահել, և իրենց հաւատքին մէջ մնալ: Իսկ Արաքացիք կը խոստանային օգնութեան զօրք զրկել Յունաց դէմ, Հայ հեծեալները շատ հեռու չի զրկել, Տաճիկ պաշտօնեաներ չդնել, և հարկին հաւոյն արմտիք ալ ընդունիլ (ՍՆԲ. 216): Եկեղեցական կողմը բռնադատուեցաւ լռել, թէպէտեւ եղած դաշնագրութիւնը համարեցաւ՝ ուրիշ ընդհանուր և դաշնային ընդդէմը (ՍՆԲ. 215): Այդ դաշնագրութեան թուականը կրնանք դնել 651'ին, որով Հայոց վարանման միջոցը երկու տարիի չափ ձեռք-ձեռքուած կ'ըլլայ:

487. Հազիւ թէ գործը Կոստանդնուպոլսոյ մէջ լսուեցաւ, Կայսրը ջանաց քաղցրութեամբ Հայերը հպա-

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆԻ տակութեան դարձնել,
ԱՐԵԱՒԱՆՔԸ Բազմազան և զաւարտանք

էրեւոյ, առաջարկեց որ կամ գլխաւորներ Կոստանդնուպոլիս գտն, կամ ինքն իսկ Կարին գայ, և միտքին որոշեն թէ զիշարքէն ինչ ձեռք բաց Թէոդորոս և նախարարներ ոչ հոգեւոր լեւ չմա: Տրտունջը սկսաւ շատնալ Յունաց մէջ, և զինուորական կողմը ձայն բարձրացուց Հայերէն վրէժ լուծելու համար, մինչեւ որ Կոստանդին կայսր, դեռ ևս 24 տարեկան երիտա տարդ, պարտաւորուեցաւ բոլոր իւր ոյժը թափել, և ստուար բանակով Հայաս-

տակաւին քովն է, հրաւիրեցեալ ինքեւն և տե-
անել: Այդ յայտնութեան վրայ Ներսէս պա-
պանքէն կը մնայ, և կայսրը գիտեցեալ ընե-
գաւթիւն շուրջ, կը յանդիմանէ զայն բռնեա-
լաւոր ի վերջ: Իսկայ յետոյ եպիսկոպոսին
կը հրամայէ երթալ հաղորդել ընդ ինքեւն,
ինչ որ առեկի՝ պաշտօնապէս հաշտուելու
իմաստը կուտայ: Եպիսկոպոսը կ'օրհնէ
կայսրը, և կայսրն ալ եպիսկոպոսը օրհնեց,
յայտնելով թէ նա իմաստութեամբ գործած
է, առեկցնելով իսկ՝ թէ և եւ շնորհալու է
(ՍՆԲ. 223):

489. Քիչ մը մանրամասնօրէն յառաջ
բերինք այդ միջադէպը, զոր շատ առեկի
երկարօրէն գրած է Սե-
սեբեոսի
ԴԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆԸ
մէջ, բայց երկարապա-
տում ըլլալով ալ՝ եպիս-

կոպոսին անունը չտար, և ուր ըլլալը չյայտ-
նեց: Ասիկայ մեր կարծիքով անուղղակի
յայտնութիւն մըն է, թէ ինքն Սեբեոս
Բագրատունեաց եպիսկոպոսն է, առաջ հա-
ղորդութենէ խուսափող և ետքէն կայսեր
բացատրութիւն տուող, և Ներսէսի գաղա-
նիքը մէջտեղ հանող եպիսկոպոսը: Ոչ միայն
որեւէ եպիսկոպոսի մը վրայ այդչափ գրա-
ղիւր չանկանութիւն մը չունէր, այլև
գործէն ետքը գովեստի կամ մեղադրութեան
բառ մըն ալ իր կողմէ չառեկցնելը, խնդիրին
անձնական լինելը կը հաստատէ: Կը մնայ
ճշդել, թէ ինչ էր Սեբեոսի համոզումը միա-
բանութեան կամ հոգեւոր հաղորդակցու-
թեան մասին, և թէ ինչ օգուտ կ'ակնկալէր
նա ժողովական գիրին Ներսէսի կողմէ պահ-
ուած լինելը մէջտեղ հանելով, որ կայսեր
հաճոյանալի գրուած մը չէր: Սեբեոս Ներ-
սէսի վրայ խօսած ատեն, ամէնէն խիստ
բացատրութիւններով կը ծանրանայ նորա
քաղկեդոնիկ միաբանութեան վրայ: Վասնզի
կը գրէ թէ անգաստին Յունաց դպրոցներուն
մէջ գտնուած ատենէն հասարակեալ էր շէտ ի-
նքեւ յաղորդելու Քաղկեդոնի, թէ Հայաստան
դառնալէն ետքը գաղանի կը պահէր զի-
նքաւորաւորութեան, թէ նա շէտեաց զնե-
րէր հասարակութեան Գրեգորի, թէ Հայ եկեղեց-
ւոյ շէտք և զնեք և շէտեալի տղայաց
շէտքեաց զնեք, և թէ Կոստանդինի ներկա-
յութենէն ինքեւ ինքեւ, ինքեւ զնեք ինքեւ:

Սակայն Ներսէսի կատարած հոգեւոր հաղոր-
դակցութիւնը՝ Եզրի ըրածէն առեկի ծանր
գործողութիւն մը չէր, մանաւանդ որ Ներ-
սէս զաւանական բանաձեւներու ալ մասն
չէր, և զաւանական յայտարարութիւն կրն-
քած չէր, այլ լոկ արարողական հաղորդակ-
ցութիւն մը ըրած էր, որ Հայ եկեղեցւոյ
թողաւոր և ներողամիտ հոգեւոր ալ հակա-
ռակ չէ: Այսու հանդերձ, ինչպէս տեսնեք
(§ 465), Սեբեոս Եզրը չէր մեղադրած, մա-
նաւանդ թէ գոված ալ էր, այնչափ որ մեզի
իրաւունք տուաւ կոսկածելու թէ ինքն ալ
Եզրի համախոհ մը եղած ըլլայ: Իսկ այստեղ
մոռնալով Եզրի միջադէպը, կը համարձակի
յայտարարել թէ մինչեւ Ներսէսի հաղորդակ-
ցութիւնը, Հայոց եկեղեցւոյ զաւանանքը
հասարակեալ ինքեւ էր ինքեւ ինքեւ ինքեւ
Բեռնի Գրեգորի մինչեւ յայտը (ՍՆԲ. 221): Մինչ
եթէ Ներսէսի ըրածը Հայ եկեղեցւոյ հաստա-
քին խրամատ մըն էր, այդ խրամատը կանու-
նէն բացուած էր Եզրի ձեռքով, և Ներսէս
զայն կը կրկնէր իւր նախորդին օրինակով:
Քրիստափորի և Վարազտիրոցի և Եզրի վրայ
խօսած ատեննիս առիթ ունեցանք ըսելու,
թէ Սեբեոս իւր ժամանակակից զէպքերը
պատմած ատեն, բոլորովին ազատ չի տես-
նուիր անձնական զգացումներէ, և այստեղ
ալ Ներսէսի վրայ ըրած մեղադրանքներովը,
և այդ առթիւ յայտնած գաղափարներովն ալ
միևնոյն կոսկածը կը զօրացնէ իւր վրայ, և
մենք պիտի չկարենանք հաւանել Սեբեոսի
տեսութիւններուն և մեղադրանքներուն:

490. Ներսէսի զիջողութիւնը անաշա-
ռարար նկատած ատեննիս, պէտք է նախ
զիտենք, թէ Կոստանդին
կայսր և Պիւսոս պատ-
ՏԵՍՈՒԹԻՒՆԸ
րիւրք, որ Հայոց հետ
հաղորդակցութիւն կը
պահանջէին, յամենայնի և ըստ ամենայնի
քաղկեդոնիկներ չէին. քանի որ համոզուած
ու խառնապահանջ միակամեայներ էին, որք
Քաղկեդոնի անունը պարտաւորուած ըլլա-
լով պահել Կոստանդինապոլսոյ երկրորդ ժո-
ղովին զօրութեամբ, անոր իսկութիւնը սկա-
րացուցած էին, երկու բնութեան բացատրու-
թեան քով՝ միևնոյն և միևնոյն զգացումներ
ու անոր զնեքով, ինչպէս քանիցս բացատրու-
ցինք: Պիւսոս պատրիարք՝ Սարգիսի գոր-

ծակիցն ու յաջորդը, գլուխ էր միակամայ դաւանութեան, որուն հաւանած էին նաև Կիւրոս Ալեքսանդրիոյ եւ Հոնորիոս Հռոմայ հայրապետները: Իսկ Կոստանդին, որ եւ Կոստաս Բ կայսր, այն է, որ Մարտինոս Հռոմի հայրապետը 653-ին Հռոմէ հանելով Նափսոս փոխադրեց, անկէ Կոստանդնուպոլիս բերաւ, անկէ ալ Քերսոնեոսն աքսորեց, Հերակլի Էքթէ-հրովարտակր դատապարտած ըլլալուն համար, եւ այս կերպով Կոստանդին՝ Միակամայց մեծ պաշտպանը կը հանդիսանար: Ըստ այսմ Ներսէս ալ, որ ասոնց հետ հոգեւոր հաղորդակցութեան մէջ կը մտնէր, երբեք կատարելապէս եւ բացարձակապէս քաղկեդոնական դաւանութեան հետեւող մը չէր ըլլար: Մանաւանդ որ պարզ հոգեւոր հաղորդակցութիւնը, առաջ ալ այժմ ալ, Հայ եկեղեցւոյ ներողամիտ սկզբունքին հակառակ չէ, բաւական է որ երեք ժողովները ընդունուին, մնացեալ կէսերու վրայ նա ազատութիւնը կը յարգէ, եւ իրեւ երկրայական եւ երկրորդական խնդիրներ՝ անոնց մասին չկաշկանդեր մասնաւոր եկեղեցիներու կարծիքը, Ներսէս, նախկին զինուորական եւ քաղաքագէտ վարիչ, այդ ուղղութեան կարապետներուն եւ հովանաւորներուն մէջ իրեն յատուկ զիրք կը վայելէ, եւ լայնախոհ տեսութեանց տիպար կրնայ համարուիլ: Նա ինքն էր, որ 648-ի ժողովական թուղթով բուռն կերպով իւր եկեղեցւոյն դաւանութիւնը կը պաշտպանէր, եւ նոյն ինքն էր՝ որ Յոյն կայսեր հետ հաղորդակցութենէ չէր քաշուեր: Իսկ եթէ կար մաս մըն ալ, որ այսպիսի հաղորդակցութենէ կը խորչէր, ասոր զխառն կատարածն ու վտիւր, հաղորդակցութենէ սկսելով Յունաց եկեղեցւոյն մէջ ընկղմելու եւ ձուլուելու վտանգն էր: Իրաւ ալ Յոյները իրաւունք կու տային այդ երկիւղին, հաղորդակցութենէ հաքը իրենց սովորութիւնները եւ ծէսերն ու դաւանութիւնն ալ ընդունելու բռնադատութիւններ գործածելով: Ներսէսի վրայ այդ վտանգը հեռացնելու պարտքը կար, եւ այդ նպատակին ծառայելուն յուսուոր փաստ է 648-ի ժողովական թուղթը, ուր դաւանութեան հետ ծիսական կէտեր ալ պարզուած եւ պաշտպանուած են (§ 485):

491. Դալով քաղաքական տեսութեանց՝ որոնցմով կ'առաջնորդուէր Ներսէս, եւ որ ժամանակին երկպառակութեանց եւ անհաստատ թեւաւորութեան պատճառ կ'ըլլար, էականը՝ յունական եւ արարական տիրապետութիւններէն մէկուն նախադատութիւնն առաւ խնդիրն էր: Ներսէս յայտնի ու բացարձակ յունական տիրապետութեան կողմնակից ու պաշտպանն էր: Ոչ միայն իւր դատարարականութեամբ եւ փորձառութեամբ, ոչ միայն իւր եկեղեցական նկարագիրին ազդեցութեամբ, այլ եւ քաղաքական եւ կենցաղական հայեցածքով ալ կրնար իւր միտքին եւ սիրտին մէջ արարական տիրապետութեան քաջակերող չըլլալ: Արաբիոյ անապատներէն ելած հրոսախումբ մըն էր վերահաս արշաւանքը, ոչ քաղաքական, ոչ տնտեսական, ոչ կենցաղական եւ ոչ ընկերական առաւելութիւն մը չէր փայլեցնէր անոնց նկարագիրը, կրօնական մոլեգնութեան հետ աւարառու տապաւնականութեան խոնդն էր զայն գրգռողը, ոչ մի ղիւրուսութիւն չէր բերեր իրեն հասած սեղանը, ոչ մի բարոյքման երաշխաւորութիւն չէր խոստանար իրեն տիրապետութիւնը: Ներսէս, խոհական միտք եւ քաղաքագէտ անձ, իրաւամբ կրնար խորշիլ իւր հայրենիքին մէջ հրախելէ այդ տարրը, եւ քանի որ ընտրութեան համար ուրիշ եզր չկար, բռնադատաւ էր նախադասել յունական տիրապետութիւնը, ուր գտնէ կրօնքի եւ օրէնքի, կառավարութեան եւ զարգացման նախատարրները կը գտնուէին: Ազգն ալ իւր ամբողջութեամբ որոշ մէկ միտում չունէր, որ գտնէ անոր ազդեցութեան առջեւ Ներսէս սեղի տար: Ազգը միայն օրը օրին վտանգը զրկու, եւ պարագայից համեմատ ուղղութիւն փոխելու ճանպարհ կը հետեւէր: Նախարարները, որ օր մը առաջ Թէոփորոս Ռշտունիի առաջնորդութեամբ եւ Յոյներուն թուրքական համար Արաբացոյց կողմը կը հակէին, օր մը հաքը Յունական բանակ մը համեմուն պէս, Արաբացիներէ երես դարձուցին: Ստոյգ է ուրեմն, որ այսպիսի տափնապալի կացութեան մէջ, հետեւն հետ դիտելով, եւ ոչ մի կողմը հնար է մեղադրել եւ դատաւիտել, եւ մենք ոչ յունասէրներու եւ

ոչ արաբասէրներու իրաւունք տալու միտք չունինք, միայն կ'ուզենք բացատրել, թէ հնար չէ Ներսէսի ուղղութեան վրայ անարգանօք խօսիլ, այլ մանաւանդ՝ պարագաները դիտող, հետեւանքները կշռող, և իւր հայրենիքին հնարաւոր օգուտը հոգացող միտք մը ճանչնալ նախկին գինւորական կաթողիկոսին վրայ:

492. Ներսէս իւր ուղղութեան համոզումը, և իւր տեսակէտին վրայ հաստատուն, աշխատած էր ամէն միջոցներով, անով կամ չանով, համոզմամբ կամ ստիպմամբ, յունական տիրապետութեան կարծիքը զօրացնել (ՍՆԲ. 221), յուսալով Կոստանդինի Հայաստան եղած միջոցին, հաստատուն և զօրաւոր կացութիւն մը ստեղծել: Դժբախտաբար Ներսէսի ակնկալութիւնները չիրականացան: Կոստանդնուպոլսոյ մէջ ծագած խառնակութիւններ և հիւսիսային ժողովուրդներու կողմէ կայսրութեան կեդրոնին վրայ յարձակումներ, Կոստանդինը ստիպեցին հապճեպով ետ դառնալ, Հայաստանի պաշտպանութիւնը և կուսավարութիւնը յանձնելով Մաւրիանոս զօրավարին, և մասամբ յունական ու մասամբ հայագունդ բանակ մըն ալ թողլով անոր ձեռքը: Այս կարգադրութիւնք տեղի կ'ունենային 652 աշունին: Կոստանդինի հեռանալուն ատենները, Արաբացիք նոր արշաւանքներ կազմեցին դէպի Հայաստան, Յոյները անկէ հալածելու համար, մանաւանդ որ իրենց հետ կապուած Հայեր կը մնային Թէոդորոսի գլխաւորութեամբ: Առաջին անգամ իրենց արշաւանքները մինչև Նախիջևան և մինչև Դուին մղեցին, բայց երբ ձմեռը սաստկացաւ, և Արաբացիք ցուրտին չդիմանալով ետ քաշուեցան, Մաւրիանոս կրցաւ յաջողութիւն ունենալ: Բայց երբ 653 ին գարունը բացուեցաւ, Բեյ ի Ղաթի Բէ (ՍՆԲ. 224), որ այն տարին ապրիլ 21 ին կ'իյնար, Արաբացիք իրենց արշաւանքը նորոգեցին, և յունական բանակը մինչև հիւսիսային գետտները հալածեցին, Մաւրիանոս վրայ և Տայոց նահանգներուն վրայէն իջաւ Տրապիզոն, և անկէ փախստական հեռացաւ. կայսրութեան ներսերը, Հայաստանը անպաշտպան թողլով Արաբացոյց

առջև (ՍՆԲ. 233): Ներսէսի ակնկալութիւնք նորէն պարագի երան, և որովհետեւ ինքն յունական կուսակցութեան գլուխ էր կանգնած, և Թէոդորոսի և համախոհներուն հետ թշնամացած, և անոնց հակառակութիւնը հրաւիրած, տեսաւ որ իրեն անհնար պիտի ըլլայ գործերուն մասնակցիլ, ուստի լուսագոյն սեպեց պահ մը ասպարէզը լքել և քաշուիլ, և թողուլ որ միւս կողմը իւր գիտցածին պէս գործէ: Մաւրիանոսի փախած ատեն, ինքն ալ Հայաստանէ հեռացաւ, և լուսաց ընդ նմա ի Կոստանդնուպոլսոյ (ՍՆԲ. 235), յուսալով թերեւս այնտեղ կայսեր հետ նոր կարգադրութիւն մը ընել: Բայց պատիւներէ և ընծաներէ աւելի բան մը չգտաւ: Ներսէս յուսախաբ՝ ստիպուեցաւ Բիւզանդիոնէ ետ դառնալ, և առանձնացաւ Տայոց նահանգը հարկաւ իւր ծննդավայր Իշխան գիւղը, և հոն մնաց վեց տարիի չափ, մինչև երկրին կացութիւնը նոր փոփոխութիւն ունեցաւ. Թէոդորոս Ռշտունիի մեռնելէն ետքը (ՍՆԲ. 235):

493. Յազկերտ Պարսից վերջին թագաւորը, անգամ մը յաղթուած ու փախստական, այս միջոցին նորէն փորձ մը ըրաւ իւր թաւոտորութիւնը ձեռք ձգել, արեւելեան գաւառներէ գունդեր հանելով, բայց վերջնականապէս յաղթուեցաւ ու սպանուեցաւ, և 652 տարին Սասանեանց վերջնապետ թուական կ'ընդունուի շատերէն: Արաբացիք յաղթական, Յոյներ փախստական, Ներսէս յուսահատ, ասպարէզը մնաց Թէոդորոսի ձեռք, որ իւր ուղղութեամբ, Արաբացիներու առջև գլուխ ծռելէ տարբեր եղանակ չէր գտնել: Այս նպատակով ելաւ անձամբ Դամասկոս գնաց, Մուսլիէ զօրավարին հետ տեսնուեցաւ, Հայոց հպատակութիւնը ներկայեց, լուս կերպով պատուուեցաւ, հաշիւեց անկէլէն և ակիբէլ, և լուս Բեյ Ղաթի Բէ ընծայ ստացաւ, և Հայաստանի ու հիւսիսային կողմերու վրայ մինչև Գաւառ ձգեց՝ քրիստոնէից գունդերու ընդհանուր հրամանատար անուանուեցաւ, և իւր փեսային, Համազասպ Մամիկոնեանի համար ալ Հայաստանի վրայ վարչական պաշտօն տուաւ, և յաջողութեամբ դարձաւ, պայման

ՆԵՐՍԷՍԻ
ՔԱՇՈՒՆԸ

ԹԵՈԴՈՐՈՍ
ՌԵՏՈՒՆԻ

փորձ մը ըրաւ իւր թաւոտորութիւնը ձեռք ձգել, արեւելեան գաւառներէ գունդեր հանելով, բայց վերջնականապէս յաղթուեցաւ ու սպանուեցաւ, և 652 տարին Սասանեանց վերջնապետ թուական կ'ընդունուի շատերէն: Արաբացիք յաղթական, Յոյներ փախստական, Ներսէս յուսահատ, ասպարէզը մնաց Թէոդորոսի ձեռք, որ իւր ուղղութեամբ, Արաբացիներու առջև գլուխ ծռելէ տարբեր եղանակ չէր գտնել: Այս նպատակով ելաւ անձամբ Դամասկոս գնաց, Մուսլիէ զօրավարին հետ տեսնուեցաւ, Հայոց հպատակութիւնը ներկայեց, լուս կերպով պատուուեցաւ, հաշիւեց անկէլէն և ակիբէլ, և լուս Բեյ Ղաթի Բէ ընծայ ստացաւ, և Հայաստանի ու հիւսիսային կողմերու վրայ մինչև Գաւառ ձգեց՝ քրիստոնէից գունդերու ընդհանուր հրամանատար անուանուեցաւ, և իւր փեսային, Համազասպ Մամիկոնեանի համար ալ Հայաստանի վրայ վարչական պաշտօն տուաւ, և յաջողութեամբ դարձաւ, պայման

լը, ինքնասնար ձև. մը թելադրած է Չամ-
չևանի, տեղապահութիւն մը կազմակերպե-
լու և անդոյ անձ մըն ալ

ԿԱՅՈՂԻԿԱՌԱՐ
ԲԱՅԱԿԱՅ

տեղապահ Նշանակելու :
Այն բուռն տենդը, որով
վառուած են մեր հռոմէա-

դուան գրիչները՝ իրենց եւրոպական տպաս-
տանարաններուն մէջ, Չամչևանը իրենց
առհաճորդ ունենալով, զիրենք մղած է
Հայոց կաթողիկոսներէն, կամ գոնէ իրենց
սիրած անձնաւորութիւններէն հեռացնել
հակաքաղկեդոնական և հակահռոմէական
ձեռնարկները, և անոնց պատշաճեցնել իրենց
նախասիրած ուղղութիւնը : Այդ բաղձանքն
է որ թելադրած է Յովնան Օձնեցի կաթո-
ղիկոսէն վերցնել Մանազկերտի ժողովը գու-
մարած ըլլալու, ըստ իրենց, կեղտը, և զայն
վերագրել ինքնատուր Յովնանի մը, որուն
Մանազկերտացի անունն ալ տուած են ժո-
ղովին տեղէն առնելով : Ներսէսի բացակա-
յութիւնն ալ յարմար պարագայ սեպելով
այդ միջոցին զետեղած են Յովնան Մանազ-
կերտացին, զայն բարձրացնելով կաթողի-
կոսական տեղապահութեան, և նոյն ժամա-
նակամիջոցին բերելով Մանազկերտի ժողովը
(ՉԱՄ. Բ. 351) : Այլ ամէն պատմագիրներ,
Սեբէոս և Պատմարանը գլուխին, որ Ներ-
սէսի բացակայութիւնը կը պատմեն, և ու-
նոր ժամանակակիցներ կամ մերձաւորներ
են, երբեք տեղապահ մը գտնուած ըլլալը
չեն յիշեր, Յովնանի մը գոյութիւնը չեն
գիտեր, ժողով գումարուած ըլլալը չեն
պատմեր, և ոչ մի հեռուոր ակնարկով առ-
բօրինակ գիտար չեն արդարացներ : Այդ
միջոցին խօսուած Յովնան մը, միայն Մայ-
րադոմեցին է. բայց գիտին հեղինակը՝ իւր
Մանազկերտացին անոր հետ ալ նոյնացնել
չէ ուզած : Միւս կողմանէ նկատի առնելով
այդ օրերուն Հայաստանի խառնաշփոթ վի-
ճակը, եկեղեցական անկերպարանութիւնը,
քաղաքական խռովութիւնները, և բոլորու-
վին անկարգ կացութիւնը, միաքի հսկողական
ալ կու գայ որ տեղապահ մը կարենայ եկե-
ղեցական ժողով գումարել, դատանական
խնդիրներով զբաղիլ, և այն ալ ոչ թէ լոկ
ազգային և ներքին ժողովով մը, այլ Ասոր-
ւոց հետ միանալով և համաձայնութեան
յանգելով : Աւելցնենք նաև որ Յուլիանեանց

կամ Երեսօթականաց խնդիրը, որ Մանազ-
կերտի ժողովին գլխաւոր նիւթը կը կազմէ,
տակաւին Հայաստանի մէջ կարեւորութիւն
չէր ստացած, և արտաքին չփոխներէ հան-
դարտելով, այս տեսակ խնդիրներով զբա-
ղելու ատենը չէր : Հետեւաբար Ներսէսի բա-
ցակայութեան միջոցը լրացնելու համար
մտածուած տեղապահութիւնն ալ, Յովնան-
նէս Մանազկերտացին ալ, և իրեն ժողովն
ալ, հիմնապէս մտացածին գիւտերուն կարգը
պէտք է դասել :

495. Երբոր անհիմն և կեղակարծ են-
թագրութիւնը կը հեռացնենք, կը մնայ որ
եղկութեանց մասին բու-

ՆԵՐՍԷՍԻ

ԸՆԹԱՅՔԸ

ցատրութիւն մը տանք :

Արդ նախապէս պէտք է
գիտել, թէ Ներսէս իւր

ծննդավայր Իշխան գիւղը քաշուելով, ոչ
կաթողիկոսութենէ հրաժարեցաւ և ոչ պաշ-
տօնը լքեց, որ տեղապահ մը պէտքը զգաց-
ուէր : Արդէն Դուռնայ հայրապետանոցը գրե-
թէ լքուած էր, Զուարթնոց եկեղեցին և բնա-
կարանն ալ աւարտած չէր, կաթողիկոսը
պարագայից բերմամբ երերուն վիճակ մը
ունէր, և ոչինչ չէր արգելեր, որ Տայոց Իշ-
խան գիւղէն ալ կարենար իւր հայրապետա-
կան իշխանութիւնը վարել : Բաց աստի Ներ-
սէս հայրապետական պաշտօնին եկեղեցական
գործերէն չքաշուեցաւ, այլ պարզապէս եր-
կրին քաղաքական գործերուն ղեկավարու-
թիւնէն հա կեցաւ : Մեր կաթողիկոսները՝
ամէն ատեն երկրին քաղաքական վարչու-
թեան մէջ մաս առնէին, արքունեաց մէջ
գործօն դեր կը վարէին. ինչպէս Ներսէս
Պարթևի և Վրթանէսի օրէն ալ ցուցուցած
ենք : Մանաւանդ Հայաստանի երկու բա-
ժիններու և երկու պետութիւններու բաշ-
խուելէն ետքը, կաթողիկոսներն էին, որ
երկու մասերը քաղաքական և արտաքին
յարարերութիւններով իրարու կցելու միջ-
նորդներն էին : Ներսէս Իշխանցին ալ,
նախկին զինուորական և քաղաքագիտու-
թեան վարժ մարդ, իրեն պարտք էր սեպած
երկրին քաղաքական կացութեամբ զբաղիլ,
և իրեն որոշ և յատուկ ուղղութիւնն առնէր,
որուն միշտ ալ հետեւած էր : Երբ իւր ջան-
քերը յայտնի ձախողութեան մասնուեցան
կոստանդինի երթալովը և Մաւրիանոսի

փոխելով, այն ուսնն ատիպուեցաւ սա-
պարեղը թողուլ, որպէս զի գոնէ հակառակ
ուղղութիւն ունեցողներ, որք յաջողութիւն
ունենալ կը կարծէին, աշատաբար գործեն:
Ներսէս ալ վերջէն վերջը իւր ուղղութիւնը
փոխեց, բայց այս ատեններ դեռ այդ զի-
ջողութեան պատրաստուած չէր: Որովհետեւ
իւր և Թէոդորոսի մէջ ատարածայնութիւնը
յայտնի թշնամութեան հասած էր, և իրարու
մօտենալ պնդանար դարձած էր, անոր համար
Ներսէս երկուցեալ ինչ ի ստիճի ցամառէն Ռեշ-
տանէն Գեղար (ՅՈՎ. 111), Պոլիս կ'երթար,
և այն տեղ ալ չյաջողելով, ասպարէզէ քաշ-
ուելէ զատ ուրիշ ճանապաղ չունէր, զի ինչպէս
Ռեշտանէն և ոչ ինչպէս որ ընդ նմա՝ անհաբե-
ցամաժք բնակուելէն ի վերջ Ներսէս (ՍՅՔ. 224):
Իսկ առձեռն գործերու համար բուսական էր
Դուին կամ Վաղարշապատ պաշտօնեայ մը
ունենալ, և այսպիսի մէկու մը գտնուելուն
նշանն ալ ունինք: Անաստաս Ակոռեցին,
«նեկեղեկ» Ներսէս կը կոչուի, բառին ընդար-
ձակ և պատուաւոր իմաստով, իբր նորա
վատահոլութեան մարդը, որ Ներսէսի մօտն ալ
չէր մնար, այլ Ներսէս հրամանաւ չմեկ
Գրիգորէն, այսինքն Վաղարշապատի Զուարթ-
նոց կաթողիկէն, միշտ էր Ներսէս (ՎՍՔ. 70):
Անաստաս՝ որ Վաղարշապատ կը մնար, իբր
Ներսէս՝ իշխան գեղը կը գտնուէր, և անոր
հրամանները կը կատարէր, ամենայն հաւա-
նականութեամբ եկեղեցիին շինութիւնէն զատ
ուրիշ հրամաններ ալ կը կատարէր, և պէտք
եղածը Ներսէսի կը հաղորդէր, և հրահանգ-
ները կ'ընդունէր: Անաստասին Ներսէսէն
ետքը կաթողիկոսանալն ալ նշան մըն է,
թէ առաջուց ալ կաթողիկոսարանի գործե-
րուն մէջ գտնուած է: Ուր որ պատմիչներ
յատակ կերպով ինչ ինչ պարագաներ չեն յի-
շեր, մանր ակնարկներ ալ պատմական դու-
ստրկները լրացնելու կը ծառայեն:

496. Ներսէսի քաշուիլը դրինք 653'ին
Մաւրիանոսի հեռանալէն ետքը, և որովհե-

ՆՈՐԷՆ
ՅՈՒՆԱՅ ԿՈՂՄԸ

տեւ գրուած է թէ յի-
մեցերէն ի թիւ իւր
(ՍՅՔ. 235), ուրիմն Ներ-
սէսի գործի գլուխ դառնալը տեղի ունեցաւ
659'ին սկիզբները: Դառնալուն ալ իբր
պատճառ կը ցուցուի, թէ լաւաւ չվերահս-
նէր

Թէոդորոսի և զԳեղարոսի Իսախելեան ազգաբնակ-
(ՅՈՎ. 112): Թէոդորոսի մեռնելով մէջանալէն
կը վերնար Ներսէսի անձնական հակառա-
կորդը: Իսկ Արաբացւոց արշաւանքներուն
դադարիլը հետեւանք էր, այն ներքին պա-
տերազմներուն՝ որով զբաղած էին Ալիի և
Մուսալիի կուսակցութիւնները, որոնք տե-
ւեցին մինչեւ 661, երբ Ալի և որդին Հա-
սան Պարսկաստանի մէջ սպանուեցան, և
Մուսալիի խալիֆայութիւնը դրաւ, և
Իսմայիլ հարստութեան հիմնադիրը եղաւ:
Իրեն կեդրոն ընտրելով Դամասկոս կամ Շամ
քաղաքը: Միեւնոյն ժամանակ Յոյները յա-
ջող չէին մը ստացած էին իրենց մայրաքա-
ղաքին ազատելէն և Արաբացւոց ետ քաշ-
ուելէն ետքը (§ 493): Միւս կողմէն Հայերը
անհնարին կերպով կը տառապէին Արաբու-
կան կեղեքումներէն, որոնք այնչափ աւելի
կը սաստկանային, որչափ առանին պատե-
լաղմները կը շարունակէին: Այս կերպով
պարագաները կատարելապէս նպաստու-
էին Ներսէսի ուղղութեան, և առիթը չի
կորսնցնելով վար իջաւ Տայոց լեռներէն,
խօսեցաւ յորդորեց, և Հայեր վերջին նե-
ղութեան մէջ լաւ համարեալ զբաւ աւ ղիւն-
էն իւր իւր ի ճառարանէն Արաբացւոց, և
հաջորդ բանագնացութիւններով հաշտե-
ցան ի ճառարանէն Ռաֆայէն Յանուց: Համա-
ճայնութիւնը գրեթէ կատարեալ եղաւ,
վաճաղի Ազուանք ու Սիւնիք ալ, որ հին
ատեններ Ասորպատականի մարզպանութեան
մաս կը կազմէին, և կերպով մը Հայաստա-
նէ զատուած էին, անոնք ալ միացան Յու-
նոց հպատակութիւնը ընդունիլ (ՍՅՔ. 237):
Կոստանդին կայսր ուրախութեամբ ողջու-
նեց իրեն եղած դիմումը, հաւանեցաւ Հա-
յաստանի պաշտպանութիւնը ստանձնել, և
Ներսէսի առաջարկութեամբ Հայաստանի
կառավարութիւնը կուրապաղատի աստիճա-
նով յանձնեց նոյն Համադասալ Մամիկոն-
եանի, Թէոդորոսի փեսային, որ նախապէս
Արաբացւոց կողմէն Հայաստանի կառավար-
իչ եղած էր, և այժմ Յունաց կողմը կ'անց-
նէր (ՍՅՔ. 236): Իսկ Մուշեղ Մամիկոնեան
իւր չորս զաւակներուն Արաբացւոց մօտ
պատանդ լինելը մտածելով, ոչ իւրեք ի բ-
նէ ի ճառարանէն Նոյն (ՍՅՔ. 237):

497. Երեք տարի տեւեց Համադասալի

կուրապաղատութիւնը (80Վ. 114), և այդ երեք տարիները համեմատաբար հանդարտութեան տարիներ եղան

ՁՈՒԱՐԹՆՈՑ Հայաստանի համար: Ա-
ԵԿԵՂԵՑԻՆ րաբացիներ պարապ չու-
նէին Հայերու և Յոյներու

հետ զբաղիլ, Յոյներն ալ չէին ուզեր կրօնական խնդիրներով Հայերը իրենցմէ պաղեցնել. արդէն իրենք ալ ներքին պառակտումներով զբաղած էին, ու չէին կրնար արտաքին գործերու մտադրութիւն դարձնել: Ներսէս այդ կացութենէն օգտուեցաւ երկրին նորոգման և բարեկարգութեան աշխատելու, հնարաւոր ձեռնարկներն ընելով, և առձեռն միջոցներէ օգտուելով: Յատուկ մտադրութիւն դարձուց Ձուարթնոց եկեղեցւոյն շինութեան, զոր իւր հայրապետութեան առաջին ժամանակին հիմնարկած էր (§ 479), և որ շարունակած էր իւր բացակայութեան ալ Անաստասի ձեռքով (§ 495), բայց աւարտած չէր իւր դարձին ատեն: Մեր կանխաւ տուած նկարագիրէն մի մասը, և գլխաւորաբար հայրապետական բնակարանը, շուրջանակի պարիսպը, Գասաղէ բերուած ջուրը, պարտէզները և ծառատունկերը՝ այդ ժամանակ լրացան: Այլեւ-իւրեք խոշոր-շուրջ խոշոր միջոցներէ ինչ աւելցուցանեց իւր շինութեանը (80Վ. 113), զոր մէջք կ'իմանանք իրրեւ ուխտաւորներու հիւրանոցներ:

498. Այդ միջոցին պէտք է զննեք Վարազյ խաչին երեւումը, որ ազգային աւանդութեանց մէջ նշանաւոր տեղ գրաւած է, թէպէտ Սեբէոս և Պատմաբան զայն չեն յիշատակել: Ճոշմանքներն նշանակած ճիւղ թուականը, որ 653'ին կը պատասխանէ չկրնար իրրեւ ճշդուած թուական ընդունուիլ, որովհետեւ նոյնիսկ Ներսէսի փախուստին և առանձնանալուն տարին է (§ 492), և կաթողիկոսը չէր կրնար այդ միջոցին Վարազ գալ և հանդիսական առնախմբութիւն կատարել, ինչպէս կը պատմուի (ՎՊՔ. ԺԱ. 213), և ոչ ալ երկրին չփոթ վիճակին մէջ հնար էր մտադրութիւն դարձնել նոյն տեղիքին: Մենք կը կարծենք թէ յիշուած թուականին գրչագրութիւնը ուղղելով,

պէտք է ձեռք կարդալ, որ կը սկսի 660 տարւոյ յունիս 14'ին, և կը ձգուի մինչեւ 661 կէսը, որուն մէջ տեղի ունեցաւ Հայոց հպատակութիւնը Արաբական իշխանութեան, նոյնիսկ Ներսէսի գործակցութեամբ: Արծրունին ալ Վարազայ յայտնութիւնը կը զննէ յովհետեւ Ներսէսի ճանաչման (ԱՐՄ. 286): Իսկ Արծրունիին գրեկէն 259 տարի առաջ տեղի ունենալուն հաշիւը անորոշ կը մնայ, վասնզի անորոշ է անոր գրած տարին ալ: Գալով երեւումին պատմութեան, ազգային աւանդութիւնը գիտէր, թէ Գայիանէ իւր սանին Հռիփսիմէի վիզէն կախած էր բուն Խաչափայտի մասունքը, զոր իւր յիշատակին առաջին տարին (ՍՈՐ. 298), զոր կոյսը մէկտեղ պահեց իւր ուղեւորութեան մէջ, բայց վերջին անգամ Վանի մօտ Վարազ եղած տաննին, վասն ինչպէս հաշուեց մասունքը վիզէն հանեց, և ծածկեց Վարազի գագաթը, հետեւ Վանի, ի հարաւ Վանի վերին, և հոն թողուց երբ անկէ Վարազապատ կ'երթային, և երկու քահանաները այնտեղ պահպանութեան մնացին: Սակայն քահանաներ այնտեղ կը վախճանին, և Խաչափայտին տեղը կը մնայ անձանօթ (ՍՈՐ. 302): Այդ աւանդութիւնը կենդանի պահուած էր Վանի կողմերը, վասն զի Վարազը յաջորդաբար ճգնաւորներու տեղ եղած էր, ու խրճիթներ ու եկեղեցի ալ չիւնուած էին: Ասոնց յաջորդներն էին այդ ժամանակին նոյն տեղ ճգնող երկու ընկերներ, Թողիկ և Յովել: Ասոնք իրենց հոգեւոր փափաքներուն մէջ շարունակ ալ կ'աղօթէին Աստուծոյ, որ լերան ծոցը ծածկուած սուրբ գանձը յայտնէ: Վարազ լեռը իրեն գագաթը ստփարակ լեռնադաշտ մը ունի ուր չիւնուած էր Վերին Վարազի եկեղեցին, և անկէ վեր ալ սկսածեւ քարաժայռներ կը բարձրանան, որ Գալիլիա կը կոչուին: Գիշեր մը որ Թողիկ և Յովել աղօթքի էին, յանկարծ կը տեսնեն որ Գալիլիայի գագաթը լուսաւոր առճար մը կ'երեւի, 12 սիւներով, և հրեշտակային փառաբանութիւններ կը լսուին, Սիւներու մէջտեղն ալ կը փայլի լուսափռ խաչի նշան մը, որ քիչ ետք անկէ կը բաժնուի, և օդին մէջէն կու գայ կը հանգչի եկեղեցւոյն սեղանին վրայ: Իրօք ալ երկու ճգնաւորները եկեղեցի կը մտնեն, և լուսե-

ղէն ինչը այնտեղ կը տեսնեն, և երկրպագելէ ետքը՝ կ'ելլեն, տեսիլքը ուրիշներու կը պատմեն, և տեսնէք ալ կը տեսնեն և կը վկայեն: Վան քաղաքն ալ լուր կը հասնի, և հաւատացեալներ խմբովին Վարազ կու գան, և Գալիլիա կը բարձրանան, և մինչև 12 օր ամենայն ոք կը տեսնէ և կը հաստատէ, Գալիլիայի վրայ 12 սիւններով լուսաւոր տաճարին տեսիլքը: Իսկ ինչպիսի մասունքը շօշափելի կերպով կը տեսնուի եկեղեցւոյ սեղանին վրայ, և այն օրէն սկսելով ազգային բարեպաշտութեան նշանաւոր առարկայ կ'ըլլայ: Ներսէս կաթողիկոսին կը հասնի աւետիսը, և նա ալ կը փութայ Վան գաւ և Վարազ ելլել, Թէոդորոսի որդի Վարդ Ռըշտունի սպարապետին հետ, որ Վարդ Պատրիկ անունով ալ կը յիշուի (ՎՐԳ. ԺԱ. 213): Վարդի անունը կը հաստատէ մեր դրած 660 թուականը, վասն զի 653'ին դեռ Թէոդորոս կենդանի էր, և սպարապետն ինքն էր, մինչ Վարդ հօրը մահու ընէն ետքը անոր գործը ստանձնեց: Ներսէս կաթողիկոս եղելութիւնը ստուգելէ ետքը, մեծանշանքէն տոնախմբութիւն կը կատարէ, և Վարազայ ինչին երեւման յիշատակին տարեկան տօն կը հաստատէ Հայ եկեղեցւոյ մէջ, որ մինչև ցայսօր անխափան կը տօնուի: Վարազայ տօնին օրը հաստատուեր է մենեական ամսոյ 20'ին, որ թէպէտ Յայամաւորքի մէջ փետրուար 26 կը դրուի (ՅԱՍ. Ա. 96), սակայն հին ուշարժական տոմարի հաշուով, 660'ին հանդիպած է դեկտեմբեր 30'ին, զոր կրնանք ընդունիլ իբրեւ տեսիլքի օրը: Այժմ տօնը կը կատարուի ինչի երրորդ կիրակիին, որ սեպտեմբեր 25'էն հոկտեմբեր 1, եօթն օրերուն մէջ կը փոփոխուի:

499. Վարազայ երեւումին ըլլալիք զիտողութիւններուն առաջինն է, անոր ստուգութիւնը, որ թէպէտ ԱՅՐ ՄԱՍԻՆ երկու ճգնաւորներու ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ խօսքին վրայ կը հիմնուի, սակայն ընդհանուր և աշխարհաքարող աւանդութեամբ հաստատուած է, ինչպէս բոլոր նմանօրինակ եղելութիւնները: Կը զիտուի նաեւ թէ արդեօք լոկ երեւոյթ մըն էր լուսաւոր խաչին տեսիլքը, ինչպէս 351 մայիս 7'ին Երուսաղէմի մէջ տեղի ունեցած երեւումը, զոր Երեւման

ինչին կը տօնենք, թէ ոչ իրական և նիւթական ինչպիսի կտոր մըն էր երեւցածը: Ինչ ալ կարենայ ըսուիլ տեսիլքին մեկնութեան վրայ, և ինչ իմաստ ալ տրուի Սաբբ Նշան կոչման, որով Հայեր սովորեցան անուանել Վարազայ ինչը, իրական եղելութիւն մըն է, որ ինչպիսի կտոր մըն էր Վարազայ սուրբ Նշանը, որ Հայոց ազգային բարեպաշտութեան առարկայ եղած է առջի օրէն մինչև ցայսօր, և որ ցարդ կը պահուի Վանայ մէջ: Հրաշալի երեւմամբ յայտնուած Հոփիսիմէի ինչպիսի կտոր, նախ պահուեցաւ Վերին Վարազի եկեղեցին, քիչ ետքը շինուեցան Ներքին Վարազի մեծ վանքը և Ս. Նշանի եկեղեցին, և հոն փոխադրուեցաւ ինչպիսի մասունքը: Իսկ 1021'ին Սենեքերիմ Սրժրունի, Վասպուրականի թագաւորը, միասին Սեբաստիոս փոխադրեց, և Ս. Նշան վանք մըն ալ շինեց, բայց 1026'ին նորոս մահու ընէն ետքը նորէն Ներքին Վարազի եկեղեցին տարուեցաւ: Իսկ 1651'ին ինչպիսի բռնապետներ Չոմար և Սիւլէյման վանքին կողպուտին հետ յափշտակեցին, բայց անոնց արագ և չարաչար մահու ընէն ետքը, յաջորդներն Իպրահիմ եւ դարձուց 1655'ին, և այս անգամ Վանեցիք, ապահովութեան համար քաղաքին Ս. Տիրամայր եկեղեցին դրին, որ այնուհետեւ սկսաւ Ս. Նշան կոչուիլ: Ինչպէս է նաեւ թէ ինչպէս կրնար 300'ին բուն ինչպիսի կտոր մը գտնուիլ Գալիլիայի մօտ, մինչ ինչպիսի գիւար 327'ին տեղի ունեցաւ: Հեղինէ զշխոյի ձեռքով: Այդ բանին մեկնութիւնը կու տայ հին աւանդութիւն մը, որ կ'ընդունի, թէ առաքեալներ, և յատկապէս Յակոբոս Տառնեղայր՝ Երուսաղէմի առաջին եպիսկոպոսը, կրցած էր Յիսուսի ինչպիսի տէն մաս մը ձեռք անցընել: Ուրիշ աւանդութիւն մըն ալ կայ, թէ Կղտղիոս կայսեր ամուսինը, Պատրոնիկէ զշխոյն, որ Յակոբոս Տառնեղայր ալ ժամանակակից է, Երուսաղէմ եկած և ինչպիսի տէն մաս մը ստացած էր, և այս կտորէն եղած կ'ըլլայ Գալիլիայի կամ Հոփիսիմէի մասունքն ալ (ԽՈՒ. 298), որ երկար տատն Վարազայ ժայռերուն մէջ պահուած, և վերջապէս հրաշալի կերպով յայտնուած է: Ամէն առթի մէջ, այսպիսիով գոհ կը մնայ ազգային աւանդական բարեպաշտութիւնը: Հայ եկե-

զեցին ալ յատուկ շարականով պատուած է տօնը, որուն հեղինակը յայտնի չէ, բայց Վարազդ միայն Հոգի շարականին մէջ յիշուած է, երբ Օրհնախիւ շարականին մէջ բնաւ Վարազի անուարկ չկայ, մինչև իսկ Յոգոս-Ներսէս խօսքերը կրնան ուղղակի Երուսաղէմի երևուածին վրայ առնուիլ: Տեսիլքին նշանակութեան գալով, խորհրդաւոր էր խաչին փառաւորութիւնը, երբ խաչի հակառակողներուն ձեռքէն աղատուելու զգացումներով կ'ուրախանային Հայերը, և ինդութեամբ կ'երգէին, Որ ետոք զեւ ընդդէմ լինալոյն, զանգաւեալ սոլա զհաւատացեալ (ՇԱՐ. 513):

500. Խաչափայտի ուրիշ մասունքի պատմութիւն մըն ալ կը յիշէ Մամիկոնեան իւր գիրքին մէջ: Երբոր Միսակի Հերակլի ատեն Խաչափայտը Հայաստանի ճանաչով գերութենէ կը դարձուէր (§ 461), Երիզայի մէջ սպասաւոր մը մաս մը կտրելով փախած ատեն կը բռնուի ու կը գլխատուի, իսկ կտրուած կտորը կը տրուի Յովհաննէս Կեսարիոյ եպիսկոպոսին: Քիչ ետքը Վանան Կամարական 36000 դահկանի կը ստանայ զայն նոյն Յովհաննէս եպիսկոպոսէն, և Գլակայ Ս. Կարապետին եկեղեցին դարանի մը մէջ կը զետեղէ: Վեց տարի ետքը Գորգ Շատախօս, իշխան Արջուց, Միծառնիկ անուն Տարոնցիի մը ձեռք Խաչափայտը գողնալ կու տայ, և Արջք, կամ Սասունի Շատախ գաւառը բերելով, յատուկ յինուած եկեղեցիի մէջ կը պահէ: Ներսէս կաթողիկոս Տարոն կու գայ Խաչափայտի ուխտին, և Վանանի հետ Գլակ երթալով զայն իւր տեղը չեն գտնիր: Եօթնօրեայ սուգէ ետքը, տեսիլքով կ'իմանան Արջք տարուած ըլլալը, և հոն կ'երթան, Միծառնիկը և իրեն գողակից լուսարար կրօնաւորը կը պատժեն, Գորգ իշխանէն հարիւր հազար դահկան տուգանք կ'առնեն, իսկ Խաչափայտը ետ չեն դարձներ, այլ Արջուց և պիսկոպոսին պահպանութեան կը յանձնեն, Գլակէ աւելի ապահով գտնելով Արջուց բերդը, և եօթը քահանաներ կը նշանակեն նոյն Խաչափայտի եկեղեցիին, որ Միծեռնայ Ս. Խաչ անունը ստացաւ (ՄԱՄ. 54): Մամիկոնեան Հայ թիւին 130 տարին՝ իրր և զեւ լութեան թուական կու տայ, որ կը համա-

մատի 681 տարւոյն, երբ այլևս Ներսէս չկրնար կենդանի եղած ըլլալ: Եթէ այստեղ ալ ձև թուականին գրչագրութիւնը ուղղելով ձև կարգանք, յարմարագոյն թուական մը ունեցած կ'ըլլանք 659'ին, երբ իրօք Ներսէս ամէն կողմ շինութիւններ և բարեկարգութիւններ կատարել սկսած էր: Կաթողիկոսներու յաջորդութեան մասին, Մամիկոնեան ճիշդ թիւը տուած է, երբ Ներսէսի համար կ'ըսէ թէ Խաչափայտը էր ի Գորգ Գրիգորի (ՄԱՄ. 56) որ ճշդիւ կը պատասխանէ մեր ալ կազմած գաւազանագիրին, և կ'արդարանայ Յովհան Բագարանցին կաթողիկոսաց ցուցակէն դուրս ձգելին (§ 389): Ուրիշ Խաչի մասունքի յիշատակ մըն ալ ունինք այդ միջոցին, որ կը պահուի եղեր Շիրակայ Դպրեվանքը, որուն առաջնորդն էր Բարսեղ Ճոն վարդապետը, և մասունքն ալ Ճոնեանց Խաչ կը կոչուի եղեր: Արաքսական արշաւանքներու ատեն Սարգիս Ճոնեանց վարդապետ՝ մասունքը Դպրեվանքէն կը հեռացնէ ապահովելու համար, և մինչև Վրաստան կը տանի, Վարձիոյ վանքը: Դեմտր Վրաց թագաւորի կինը, ուրկութեամբ հիւանդացած, անոր կը դիմէ Տիմոթէոս վարդապետի մը ժամանակ, և բժշկութիւն կը գտնէ, և անկէ ետքը Վրացիք իրենց կը պահեն Վարձիոյ Խաչափայտը և Հայերուն չեն դարձներ (ՎԱՐ. 69):

501. Ներսէսի նորէն ողջունած յունական դրութիւնը, և իրեն զգացած խնդրամիտ գոհունակութիւնը՝ երկար տեւողութիւն չունեցան, և երկիրը նոր փոփոխութիւն կրեց Մուսավիթի խալիֆա կամ ամիրապետ հոջակուսէն ետքը 661'ին սկիզբները: Մուսավիթ գիւնուորական ձիրքերու հետ քաղաքագէտի հմտութիւններն ալ կը միացնէր, որով արաքական տիրապետութեան կերպարանը բոլորովին փոփոխեց: Մինչև այն ատեն արշաւանքներ և ասպատակներ էին անոնց յաղթութիւնները, Մուսավիթ կանոնաւոր պետութեան և օրինաւոր կառավարութեան ձեւը մտցուց, և զօրաւոր կամքով ու ճարտար միջոցներով իրականացուց իր նպատակը: Այստեղ պէտք է նկատել, թէ Մուսավիթ խալիֆա հոջակուսէն ալ առաջ, թէ ոչ իրաւապէս,

գոնէ իրապէս տէր և իշխան էր Ասորիքի և չրջակայից մէջ Արաբացւոց գրաւած երկիրներուն։ Օսման մօտ իննամասնայ ծերունի մըն էր, և Ալի հեռաւոր Պարսկաստանի մէջ մնացած էր, Մուավիէ բանակին հրամանատարը ու երկրին ալ կառավարիչն էր, ուստի կոնխաւ գործադրել սկսած էր իւր նպատակը, զոր լրացուց երբ Ալիին սպանուելովը անհակառակ թագաւորեց, իբր խալիֆա կամ յաջորդ Մուհամմէտի։ Այդ միջոցին Համազասպ Մամիկոնեան կը մնռնէր երեք տարի կուրապաղատութիւն վարելէ ետքը, և երկրին գլուխ և կառավարիչ մը տալու խնդիրը կը բացուէր։ Բնական կերպով պէտք էր դիմէին Կոստանդին կայսեր՝ նոր կուրապաղատ մը անուանել տալու համար։ և նախարարներ խորհուրդի կը գումարուին Ներսէսի մօտ։ Կը քննեն ու կը կշռեն, կը խորհին ու կը վիճեն, և վերջապէս նախընտրելի կը դատեն, նորէն Յոյներէն հեռանալ և Արաբացւոց դաւանալ։ Մուավիէի բռնած դրութիւնը զիրենք կը քաջալերէ, Յունաց տկարութիւնը և կրօնական հալածանքը զիրենք կը թուլցնէ։ Վերջապէս Ներսէս կաթողիկոս ալ մանկութենէ յունասէր, կրթութեամբ յունական, և քսան տարիէ ի վեր ամենայն պնդութեամբ յունամիտ քաղաքականութիւնը պաշտպանող մը, կեանքին վերջին օրերուն, նա ալ իւր համոզումը կը փոխէ, և կը հաւանի ամիրապետէն ուզել երկրի նոր կառավարիչը։ Այդ որոշման մէջ իւր կշիռն ունեցաւ Արաբացւոց վրիժառութեան երկիւղը, որոնք Հայերուն Յունաց կողմը դաւանադրուելու ժամին 1775 պատանդները (§ 493), սուրէ անցուցած էին միայն 22 հատին ինայելով (ՍԵԲ. 237), և նորանոր վտանգներ ալ կը սպառնային (ՂՆԴ. 33)։ Այդ համաձայնութեան վրայ հայերէտ Ներսէս հաշտեց Նախարարի իշխան և կառավարիչ անուանուի, Գրիգոր Մամիկոնեան (ՅՈՎ. 114), Համադասպի եղբայրը (ԱՍՈ. 100), որ կանուխէն պատանդ տարուած էր Դամասկոս։ Մուավիէ լռելի երէտ զնոյն իւր զօրքով, կուտայ Գրիգորի իշխանական տաւանքը, և առէ զնա հրամանաւոր Հայոց (ՅՈՎ. 114), հարկ մըն ալ նշանակելով Հայոց վրայ (ՂՆԴ. 33)։ Միեւնոյն ժամանակ Փոքր Հայոց կուսակալ

Շապուհ նախարարն ալ, իւր ուղղութիւնը կը փոխէ և Արաբացւոց հպատակութիւնը կ'ընդունի (ՉԱՄ. Բ. 358)։

502. Հազիւ թէ Ներսէս, երկրին կապութեան ձեւ մը տուած էր, և կը յուսար թերեւս այդ կերպով ներքին հանդարտութեան շարունակութիւնը ապահովել, և առաւ միեւնոյն

661 տարին, իւր կեանքը կը կնքէ, Զուարթնոց եկեղեցւոյն կից իւր կառուցած հայրապետական բնակարանին մէջ։ Իւր գերեզմանն ալ միեւնոյն տեղը կ'ըլլայ, այն շիրիմին մէջ՝ շէր իւր իւր յոյսով, նոյն եկեղեցւոյ հիւսիսակողմը, որ Լուսաւորիչի փառաւոր անունին արժանաւոր փառաւոր շինուած մը եղած էր։ Քսան տարիներու երկարատեւ պաշտօնավարութիւն ունեցաւ Ներսէս Գ իշխանցի, Շինող մականունակալ, ոչ միակերպ և ոչ միօրինակ, այլ տեսակ տեսակ և յանկարծական փոփոխութեանց ենթարկուած ժամանակամիջոցի մը մէջ, զոր փոքրիչատէ պարզաբանել ջանացինք, անցումները ճշդելով և իւրաքանչիւրին կերպարանը ցուցնելով։ Անհնար է չճանչնալ Ներսէսի վրայ թափանցող և գործունեայ, լայնախոհ և կամքի տէր ունձի մը նկարագիրը, և իւր ազգին և իւր եկեղեցւոյն զարգացման և բարօրութեան համար հոգածու սիրտ մը։ Նա ունեցած է իւր հաստատուն համոզումները, և ջանացած է անոնց իրականացումը յաջողցնել, բայց միանգամայն չէ զժուարացած հնարաւոր զիջողութիւններն ընել, երբ խստապահանջ առիթներ անոնք անհրաժեշտ ցուցած են։ Կոստանդին կայսրը չոյելով և անոր ստաջարկած հաղորդակցութեան զիջանելով՝ վտանգի մը առջեւն առնելը, իւր զիւղը քաշուելով՝ Թէոդորոսի սղատ գործունէութեան ասպարէզ թողուլը, նախարարներուն համաձայնելով՝ Մուավիէ Գրիգոր Մամիկոնեանի հրամանատարութիւնը խնդրելը, զիջողութեան մեծ օրինակներ են։ Միւս կողմէն երկրին բարօրութեան համար աշխատանքները, մեծագործ շինութեանց ձեռնարկները, բարեկարգութեան համար ժողովական կանոնները, Հայ եկեղեցւոյ դատաւորութեան պաշտպանողական գրուածքը, եկե-

ղեցական երգեցողութեանց շնորհաբեր կարգադրութիւնները, գործունեայ և մտացի կարողութեան արդիւնքներն են: Պատմաբանը, որ իւր յաջորդներէն է, կը վկայէ թէ երկնիք և հալածաբար և հոյակապ երեւելի է Հայոց, յաւանդեալ է հանգիստ առանձնական կենացն է պարսպապատ Գառնի (ՅՈՒՎ. 114): Սեբեոս նորա մահը յիշատակելու չհասնիր, թէպէտ գիտէ թէ Գառնի աշտարակէն է Գառնի իւր (ՅՈՒՎ. 235), ինչպէս նաև իւր ունի թէ զբոսայտ:

Մատենադարանի ձեռագրաւ, և առնէ իւրաքանչիւր ձեռագիր (ՅՈՒՎ. 239), որ ըսել է, թէ 661-ի եղելութեանց տեղեակ է, բայց Ներսէսի մահը չէ իմացած: Որչափ ալ Սեբեոս կծու խօսքեր գրած է անոր մասին (§ 489), և համամիտ չէ եղած անոր տեսութեանց, բայց թէ ուրիշ պատմիչներ, և թէ վերջին գրողներ առհասարակ՝ Ներսէսի սննդը համակիր աչքով նկատած են:

Տ. ԱՆԱՍՏԱՍ Ա. ԱԿՈՌԵՑԻ

503. Ներսէսի յաջորդութիւնը դիւրին փոխանցմամբ մը տրուեցաւ իւր սննդակապերին և օգնականին Անաստասի, որուն ծննդավայրն էր Մասեացոյն գաւառի Ակոռի գիւղը (ՅՈՒՎ. 115):

Դեռ նոր էր հաստատուած Հայերուն բռնակցիք ընթացքը, նոր մարդ մը կրնար միջադէպներ յարուցանել, մինչ Անաստաս Ներսէսի գաղափարներուն համամիտ և կաթողիկոսարանի գործերուն ալ տեղեակ էր, և անոնք փոխանորդարար ալ վարած էր Ներսէսի առանձնացած միջոցին (§ 477): Անաստասի բնաւորութեան և արժանիքին վրայ մասնաւոր յիշատակութիւններ չունինք, այլ գործերուն զննութեամբ կը կարծենք, թէ աշխատասէր անձ մըն էր, կանոնաւոր գործերու հետամուտ, ընտիր բայց համեստ ձիրքերով ճոխացած: Իւր կաթողիկոսութեան տեւողութեան ամէնուն կողմէ առանց բացառութեան 6 տարի տրուած է, ուստի մենք ալ կը զետեղենք զայն 661 և 667 տարիներու միջև: Իւր ժամանակը Արարացոյց գործութեան և Մուսիկիի խաղաղական իշխանութեան, և Յունաց լուին և քաշուած անգործութեան միջոցն է, որով ոչ մի քաղաքական դիպում չունինք պատմելիք: Ինքն ալ այդ պարագայէն օգտուած է իւր անունին յիշատակ մը թողուլ, հետեւելով իւր նախորդին և վարդապետին օրինակին, և ձեռնարկած է փառաւոր եկեղեցի մը կառուցանել իւր ծննդավայրին, Ա-

կոռի գիւղին մէջ, զոր պայծառաշունչ կը կոչէ Պատմաբանը: Եկեղեցիին քով կ'առնէին կացուրդ կամ ժամատուն առանձնական ախոյեան, այսինքն է քահանայական միաբանութեան, և այլը եւ իջեց, այսինքն զանազան տատիճանէ եկեղեցւոյ պաշտօնականներուն, ինչպէս նաև հիւրաց և Գառնի և Գառնի համար յատուկ պատասպարաններ (ՅՈՒՎ. 116): Անաստասաչէն եկեղեցին երկար տարիներ կանգուն մնացած էր, և միայն մեզի մերձաւոր ժամանակներ, 1840 տարւոյ մեծ երկրաշարժին կործանած է:

504. Պատմութիւնը մեծամեծ գովեստներով կը պատուէ Գրիգոր Մամիկոնեան իշխանն ալ, որ Ներսէսի միջնորդութեամբ Հայաստանի հրամանատար կամ կառավարող էր նշանակուած (§ 501): Գրիգոր կը ներկայացուի իբր բարեպաշտ և երկնաշունչ, առաջնորդ յաւանդեալ իւրաց և ազգայնաց, շնորհաւոր և իւրաքանչիւր, ազգայնաց և իւրաց մեծ լուսնի (ՅՈՒՎ. 115): Սակայն պէտք է ճանչնալ, թէ պարագաներն ալ իրեն նպաստաւոր եղան, քաղաքական միջադէպներու բացակայութեամբ: Ներկին ընդհանուր բարօրութեան և բարեկենսութեան հետեւած ատեն, Գրիգոր, ժամանակին տիրապետող ոգւոյն հետեւելով, եկեղեցի մըն ալ ինքն ձեռնարկեց շինել, Արուս մեծ առանը, որ է այժմեան Թալիշը, էջմիածնի գաւառին մէջ: Այս շինութիւնն ալ գովուած է իրիւր շնորհաշունչ,

որուն քովը կը կառուցանէ իրեն համար ալ արքունական ճախութեամբ, ապարանք մը, հասարակեցոյ տարածքէն և իրավաբանական և դատական Եղիվարդ աւանի արեւելեան կողմը, բնակութեան հասարակեցոյ վանք մը, կամ Նախ-բանոց սեպի իրանաւորութեան Գառնոց, յորմէ և Եկեղեցի դպարանաւորութեան (ՅՈՎ. 116): Գրիգորի վարչական ընթացքն ալ յատուկ գովաստի արժանի եղած է, և վկայուած է թէ հետեւեալ ղեկի տնայնացի տարբեր (ՅՈՎ. 115), և թէ էր եղբայրներ և տարբեր և Գրիգորի աշակերտ (ՂՆԻ. 35): Արուծի կաթողիկէին յինութիւնը կը դրուի ի հիւսիսին Անաստասի (ԿԻՐ. 35), որ է ըսել 665 թուականին:

505. Միւսնոյն 665 տարին տեղի ունեցած է Սուրհանի դարձն ալ: Սուրհան պարսիկ էր ազգաւ, ազնուական սերունդէ, որ յաջէ խաչաւորութեան ընդունուած է, ըստ իսլամական կրօնքը ընդունած էր, և Արարական բանակին կը ծառայէր Հայաստանի մէջ: Չանազան պարագաներ Սուրհանի միտքը գրաւեցին դէպի քրիստոնէութիւն, և ինքնաբերաբար Գրիգոր Մամիկոնեանի յայտնեց իւր միտումը, որ քաջաբերեց և պաշտպան կանգնեցաւ ու կաթողիկոսին ներկայացուց: Սա ալ անոր կրօնական կրթութիւնը հոգաց, և Սուրհանի միտումը անձամբ կատարեց Արուծի նոր կաթողիկէին մէջ, անոր նուիրագործութեան միջոցին: Գրիգոր կնքահայր կեցաւ, և իւր հօր Դաւիթ անունը տուաւ նորահաստ իշխանին, անոր ամուսնութիւնն ալ դիւրացոյց, և Կոտայք գաւառի Չազ գիւղն ալ բնակութեան և ապրուստին յատկացուց (ՅՈՎ. 117): Դաւիթ յետոյ իւր բնակութիւնը փոխադրեց Դուին քաղաքը, և գրեթէ երեսուն տարի բարեպաշտ քրիստոնէի կեանքով ապրեցաւ, ու մարտիրոսութեամբ պատկուցաւ, ինչպէս իւր կարգին պիտի յիշենք:

506. Անաստասի գործերուն գաղափարով կը գտնենք տոմարական հաշիւներու ուղղութեան համար տարած հոգածութիւնը: Մովսէսի օրով կատարուած տոմարի նորագութիւնը (§ 384), գաղափարի հաշիւը Յուլեան կամ Հռոմէական տոմարի պատշաճե-

ցուցած էր, և 532 տարիներու հասի չըջանը ընդունած, սակայն Հայոց քաղաքական տոմարը, հին չարժակոնն

ՏՈՄԱՐԻ

էր մնացած, որուն տա-

ԽՆԴԻՐԸ

րինկը հաւասար կերպով

365 օրերէ բաղկացած

լինելով, 6 ժամերու կոտորակը հաշիւի չէր տանուած, և այսպէս 4 տարին մէկ օր ետեւ կը մնար գիշերահաւասարը, և Հայոց տոմարը ուղղակի չէր տար գաղափարն օրը, և պէտք կ'ըլլար գաղափարը շտապեցնել, որ է ըսել հռոմէական տոմարին կարօտ ըլլալ: Անաստաս փափաքեցաւ որ Հայոց տոմարին տրուի այնպիսի ուղղութիւն մը, յի թերեւ շտապեց ըստ իր յայտնաբերեց յօրս եղանակներու վրայ չըջան չընեն, և չըլլան յիշատիկ յիշատիկ յիշատիկ (ՅՈՎ. 118): Թէպէտ պատմիչներ չեն յիշեր, սակայն տոմարական հաշիւով ուրիշ շարժառիթ մըն ալ կրնանք նշանակել Անաստասի այդ մտադրութեան: Հինգհարիւրեակի կամ Հայոց թիւի 114 տարին, որ է 665 թուականը, Մաղապատիկի տարի եղած է, որ է ըսել Հայերուն և Յոյներուն գաղափար օրուան վրայ իրարմէ գաղափարներ տարին (§ 383): Որչափ ալ Անեցին 653'ին կը զնէ պատահաւ շտապեց ըլլալը, սակայն տոմարական հաշիւներ կը բռնադատեն մեզ թուականը ուղղել: Այդ ծաղաղափարի պատահաբար շատ լաւ կրնար Անաստասի մտադրութիւնը հրաւիրել տոմարի խնդրով գրաւելու: Ինչ ալ ըլլայ շարժառիթը, Անաստաս իրեն մօտ հրաւիրեց Անանիոս վարդապետը, Անեցի (ՅՈՎ. 117), կամ յԱնէից գեղջէ (ՍԱՄ. 84), որ աւելի սովորաբար Շիրակացի անունով ճանչցուած է գաւառին անունով, կամ թէ Շիրակայ Դպրեվանքէն ըլլալուն համար: Անանիոս էր Բաղէթեան և հաւանաբար, քիչ շտապեց Կիւսիսի Գրիգորի (ԿԻՐ. 35), Հայ վարդապետներուն մէջէն միակը՝ որ համարողական գիտութեան հետեւած էր Տրոպիզոնի մէջ, Տրոպիզոն Բիւզանդացի իմաստասէրին մօտ, մինչ ընդհանրապէս Հայոց մէջ անտեսուած էր այդ ճիւղը, ինչպէս ինքն ալ կը գանգատի (ԵԻՐ. 1): Շիրակացին, Պատմարանի վկայութեամբ, լաւ է զ-

Տ. ԻՍՐԱՅԷԼ Ա. ՈԹՄՍԵՑԻ

508. Անունն էլ տուի բան մը չեն տանդեր պատմիչները Անաստասի յաջորդին վրայ: Մենք կը յիշենք ՆԱԽՆԹԱՅՆ թէ Ներսէսի օրով գաւոռի ժԱՄԱՆԱԿԸ մարտած, 645 տարուոյ ժողովին մէջ երկու Իսրայէլ եպիսկոպոսներ կային, մէկը Տայոց և միւսը Վանանդայ (§ 480), և երկուքէն մէկը չառ լաւ կրնայ ըլլալ 667'ին կաթողիկոսական աթոռ բարձրացողը: Միւս կողմէն դիտած ըլլալով թէ Հայոց վիճակներուն եպիսկոպոսները սովորաբար գաւառին բնիկներէն առնուած են, և տեսնելով որ Իսրայէլ կաթողիկոսի ծննդավայր կը ցուցուի Ոթմուսը, որ Վանանդ գաւառի գիւղ մըն է, մենք գիտարութիւն չենք գտներ Իսրայէլ Վանանդայ եպիսկոպոսը Իսրայէլ Ոթմսեցի կաթողիկոսին հետ նոյնացնել: Նորա պաշտօնավարութեան տեսողութիւնը Պատմաբանը 10 տարի ըսած է (ՅՈՎ. 118), և չափեր կը կրկնեն նոյն թիւը, և մեզմէ առաջիններն ալ նոյնը ընդունած են, թէպէտ կը տեսնենք որ քսանի մը ցուցակագիրներ միայն 6 տարի կու տան, որ հաւանաբար գրչագրութեան սխալանաց կը վերագրուի, ինչպէս նաև Իսրայէլ անունին տեղ մը Նդիշէ (ՎԱՆ. 159), և Անեցիին մօտ Նդիա գրուած լինելը (ՍԱՄ. 84), մինչ Նդիան աւելի ուշ կաթողիկոս եղած է, ինչպէս Անեցին ալ յիշած է (ՍԱՄ. 85): Այս հաշուով Իսրայէլի կաթողիկոսութիւնը հարկ կ'ըլլայ դնել 667'էն մինչև 677: Իր ժամանակին բնաւ դաւանական խնդիր յուզուած ըլլալուն յիշատակութիւն մը չունինք, որ առիթ ընծայէր մէկ կամ միւս կողմ համաձայնութիւն յայտնելու, և կամ Յունաց հետ հաղորդակցութեան առիթ ունենալու: Ուստի ձրի խօսք մը կը գտնենք Սափ Ժողովոյ գրութեան յայտարարութիւնը Նդրի յաջորդող կաթողիկոսներուն վրայ, ինչպէս Անաստասի վրայ խօսած տառնինս ալ բացատրեցինք (§ 508): Ինչ որ իրր պատմական եղելութիւն կրնանք ընդունիլ միայն այն է, թէ այդ կաթողի-

կոսներուն ժամանակ ալ մաս մը վիճակներ, որք Յունաց կայսերութեան ներքե կը մտնէին, յունական ազդեցութիւն ալ կը կրէին, և այս ու այն եպիսկոպոսներ, այս ու այն պատճառով բռնադատուած կամ հրապուրուած, դաւանական կամ ծիսական կերպով Յոյներու հետ կը համաձայնէին, և անոնց առաջարկութեանց կամակատար կ'ըլլային: Բայց այսպիսով հնար չէ հաստատել, թէ Հայոց եկեղեցին, որուն կեդրոնն ու կաթողիկոսը յունական տիրապետութենէն դուրս, արաբական ազդեցութեան և հպատակութեան ներքե կը գտնուէին, յունական և եկեղեցւոյն դաւանութիւնն ու ծէսերը ընդունած, և Հայ եկեղեցւոյ հաւանդ դաւանութենէն օտարացած ըլլան:

509. Քաղաքական եղելութեանց գալով, Իսրայէլի բովանդակ կաթողիկոսութեան ժամանակ ամիրապետ եղած է Մուավիէ, որով նորանոր դիպուածներու առիթներ չեն եղած,

և մինչև վերջը խաղաղական կառավարութեան ոճը շարունակած է: Մուավիէ բոլոր իւր ճիգը թափած է ամիրապետութիւնը ընարդողական ձևէն ժողովրդական ձևի վերածելու, և այդ հպատակին արգելք եղողները զսպելու կամ ջնջելու: Այդ կերպով խաղաղական իշխանութիւնը, որ Մուհամմէտէ մինչև Մուավիէ ընտրեալ խալիֆաներ ունեցած էր, կատարելապէս կրօնական դրութեամբ, Մուավիէով ժողովրդական դարձաւ: Ի մասնաց հարաւորութեան մէջ, և քաղաքական պետութեան ձևը ստացաւ: Յունաց կողմէն ալ Իսրայէլ նեղուելու առիթ ունեցաւ: Երբոր ինքն պաշտօնի անցաւ: Կոստանդին Հերակլեան կամ արտաքիններու գործածական անունով, Կոստաս Բ կոչալը, թէ Արաբացիներէն և թէ Սլաւներէն նեղուած՝ Կոստանդինապոլիսը թողած, և Հին Հռոմի մէջ հաստատուելու համար Բատրիսանցած էր, բայց այնտեղ ալ Լոնգոբարդացիներու յարձակումներէն վախճալով՝ Սի-

կիլիոյ Սիրակուսա քաղաքը շուայտութեանց տուած էր ինքզինքը: Այնտեղ 668'ին Կոստանդին բողոքի մէջ սպանուեցաւ Անդրէաս ծառային ձեռքով, իսկ Մժէժ Գնունի, որ անոր հետ կը գտնուէր իբրեւ զօրապետ, առիթ գտաւ կայսր հռչակուելու: Սակայն սպանուած կայսր որդին՝ Կոստանդին Դ Պոզմուս, այսինքն է Մօրուել, որ Կոստանդին կը մնար, օրինաւոր ժառանգ ճանչցուեցաւ, և կայսրութեան տէր եղաւ: Մժէժն ու անոր կուսակիցներն ալ ձերբակալեց ու սպաննեց, բայց կայսրութիւնը հանդարտութիւն չգտաւ արտաքին թշնամիներուն երեսէն: Արաբացիք 672'ին մինչև Կոստանդնուպոլսոյ դռները հասան, և ծովէն ու ցամաքէն եօթը տարի շարունակ մայրաքաղաքին դէմ պատերազմեցան, բայց զայն չկրցան գրաւել, որովհետեւ ամառուան ամիսները յարձակումներ ընելով ձմեռները ետ կը քաշուէին, և Յոյներ դիւրութիւն կ'ունենային իրենց վնասները դարմանել և պատրաստութիւնները զօրացնել: Կոստանդին Դ որ զինուորական կարողութեան տէր անձ մը յայտնուեցաւ, կրցաւ

այդ պարագաներէ օգտուիլ, և վերջնական յաղթութեան յանգիլ, նորէն կայսրութեան սահմանները ընդարձակել և անոր ազդեցութիւնը տարածել: Բայց անկէ առաջ Իսրայէլ կաթողիկոս վաթսմանեցաւ 677'ին, որով նա իւր ժամանակին մէջ յունական գործունէութեան հետ շփուելու և անոնց բռնադատութիւններէն ալ նեղուելու առիթ չունեցաւ: Հայեր արաբական հովանաւորութեան ներքեւ հանդարտիկ օրեր վայելեցին միջոց մը, և Գրիգոր Մամիկոնեան Մեծ Հայոց ու Շապուհ նախարար Փոքր-Հայոց մէջ կրցան փոքրիշատէ կանոնաւոր, և ժամանակին ներածին չափ աշխարհաչէն իշխանութիւն վարել, մինչև որ նորէն բորբոքեցան յունական և արաբական մրցակից պատերազմները Հայաստանի վրայ, և Հայեր նորէն անտանելի աղէտներու մասնուեցան: Իսրայէլի կաթողիկոսութեան տասնամեայ միջոցը փակելով չենք կրնար ոչ նորա թաղման տեղը ճշդել, և ոչ ալ իւր անձին ու նկարագիրն վրայ կատարեալ կերպով տեղեկութիւններ աւելցնել:

Տ. ՍԱՀԱԿ Գ. ԶՈՐՈՓՈՐԵՑԻ

510. Սահակի ծննդավայրն է Զորոփոր գաւառի Արքունաշէն գիւղը, Գուգարաց նահանգին մէջ, և բացառաւորութեամբ մը մօրը ծառայումն ալ յիշուած կը գտնենք, թէ Արարատ նահանգի, Մողղաղ գաւառի, Բերդկաց գիւղէն էր (ՅՈՎ. 118), որ այժմեան Պորտակ գիւղի հետ կը նոյնացուի (ՏԵՂ. 78): Թէպէտ ամէն կաթողիկոսներու մակդիր անունը սովորաբար իրենց գիւղէն առնուած է, սակայն Սահակը գաւառէն առնելով Զորոփորեցի կոչել սովորութիւն եղած է, և մինք ալ ըստ այնմ պահած ենք, և Արքունաշէնցի կոչումը չենք մուծած: Իսկ Տաթևացին տարօրինակ կերպով մը կը կոչէ զայն Սահաբ որ բնաց ընդդէմ Տաթևաց (ՏԱԹ. 637), կոչում մը որ ուրիշէ գործածուած

չէ: Կաթողիկոսութենէ առաջ Ռոստակաց եպիսկոպոս է եղած (ՅՈՎ. 119), զոր իդէպ է նոյնացնել Ուտի նահանգի Ռոստակացեան գաւառի հետ (ԽՈՐ. 610), թէպէտ Ռոստակաց գաւառ մըն ալ յիշուած է Արցախու Մեծկուտնք և Մեծիրանք գաւառներու միջև (ՏԵՂ. 89): Որնեւ ըլլայ Սահակի եպիսկոպոսական վիճակը, երբեք իւր անունը առաջուընէ յիշուած չէ, բայց հարկաւ գործունէութեան նշաններ տուած էր, որ գործի գլուխ կոչուեցաւ, երբ քաղաքական հորիզոնը սկսեր էր մթագնիլ, և Արաբացոց և Յունաց գործերուն կնճառաւորիլ, Արաբացոց տակաւ թուրքալը, և Յունաց քիչ քիչ ինքզինքնին գանալը, մօտակայ փոթորիկներ գուշակել կու տային: Սահակի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը ասորբեր կերպով նշանակուած է պատմագիրներէն, և

17, 23, 25, 26 և 27 տարիներ տրուած են անոր, որոց տարրերութիւնը դժուարաւ կրնանք մեկնել: Թերեւս ժէ և իէ թուատառեր գրչագրութեան սխալանք փոխանակուած են, վասնզի երկուք միայն են 17 տարի տուողներ, մինչ մեծամասնութիւնը 23 և աւելի տարիներ կու տայ: Ասանցմէ ոմանք ալ թերեւս ուզած են զեղչել Սահակի աքարական տարիները, բայց աւելի նախնական և աւելի պատմութեան պահանջից յարմար է Պատմաբանէ նշանակուած 27 տարին (ՅՈՎ. 124), որ այժմ ընդհանրապէս ալ ընդունուած է: Ըստ այսմ Սահակի ընտրութիւնը Խորայէլի մահուան տարին՝ 677'ին զնկելով, և 27 տարիներն ալ ամբողջապէս լրացեալ չհաշուելով, Սահակի մահը կը դնենք 703'ին: Իւր ժամանակակից քաղաքական պետերը՝ Արաբացւոց կողմէ եղան, առաջ Մուավիէ որ 680'ին մեռաւ, և իրեն յաջորդեց որդին Նէզիս 3 տարի, անկէ ետքը Մուավիէ Բ և Մրուան մէյմէկ տարի միայն իշխեցին, և 685'ին զահակալեց Ապտիւլմէլիք, որ 20 տարի իշխեց, և Սահակի մահուանէ ետքը մեռաւ: Իսկ Յունաց կայսրները եղան երկու Պոգոնասները, Կոստանդին Դ մինչեւ 685, և Յուստինիանոս Բ մինչեւ 695, զոր Ղուռնդիոս հալածեց և 3 տարի իշխեց. անոր ալ յաջորդեց Տիբերիոս: Յուստինիանոս նորէն զարծաւ 705'ին, երբ Սահակ արդէն մեռած էր: Ընդհանուր առմամբ Սահակի երկարատեւ կաթողիկոսութիւնը՝ երկարատեւ նեղութեանց և խռովութեանց ալ միջոց եղաւ, և պատմիչներ իրաւունք ունին ըսելու, թէ յայտ Ժամանակի հալածում և աւերում առաջիկ իհաս շայ (ԱՍՈ. 101), վասնզի իւրաքանչիւր իւր զոհեցաւ, և առանձին առաջիկ շայաւորեալ զոհեցաւ (ՅՈՎ. 119):

511. Հազիւ թէ Սահակ աթոռ կը բարձրանայ, և ահա առաջին յարձակում մը տեղի կ'ունենայ Արաբացւոց կողմէն Բաւարաւ անուն զօրավարի մը առաջնորդութեամբ, որ Հայաստանէն անցնելով Վրաց իշխան Ներսէհի վրայ կ'երթայ, բայց չյաջողիր և փախըստական կը դառնայ (ՅՈՎ. 118), երթալուն և դառնալուն անհնարին փնտնեց հաս-

ցնելով հայկական գաւառներուն: Այդ յանկարծական յարձակման ուրիշ պատճառ մը չենք գտնել, բայց եթէ 679'ին Արաբացւոց վերջնապէս յաղթուելով Կոստանդնուպոլսէ ետ դառնալին: Մայրաքաղաքին եօթնամիայ պաշարումը վերջացաւ արաբական տորմիզին սպառնալու: Չնշուելովը յանաւ հաւ կոչուած նորագիւտ կրակին զօրութեամբ, որ ջուրի վրայ ալ կ'այրէր: Ասոր վրայ բանակն ալ պալատաւորուեցաւ դառնալ, և Յոյներ հետապնդելով սաստիկ ջարդ տուին, այնպէս որ Արաբացիք պարտաւորուեցան երեսնամեայ խաղաղութիւն կնքել, տարեկան 30,000 ոսկի ու 50 արաբացի նժոյգ վճարելով, և 50 նշանաւոր գերիներ դարձնելով (ԼՊԱ. 499): Այս յաղթութիւնը, սիրտ առաւ Յոյներուն, կայսրութեան կենդանութիւնը վերանորոգեց, և Արաբացւոց ներքեւ յակամայից հպատակած քրիստոնեաները՝ նշկանելու քաջալերեց, և այս պիտի ըլլայ Վրաց դէմ ուղղուած արաբական արշաւանքին պատճառը, քանի որ Վրացիներ Յունաց հետ կապուած էին Կիւրիոնի ատենէն: Իսկ Հայոց դէմ ուղղակի բան մը յիշուած չէ այս անգամ, քանի որ Հայեր չէին համարձակած տակաւին Արացւոց հետ յարաբերութիւնները խզել, և Պատմաբանը, Գրիգոր Մամիկոնեանի մահուան հետ կը յարակցէ Հայաստանի խռովութեանց սկզբնաւորութիւնը (ՅՈՎ. 119): Հիւսիսային լեռնականներ, որոնց անունը միշտ տարբեր կերպով կը յիշուի՝ առաջնորդող ցեղին անունին համաձայն, մեծ արշաւանք մը կազմակերպեցին Հայաստանի վրայ յեօթներորդամ Թաթարաւորեալ Սահակայ (ՅՈՎ. 119), մինչ Ասողիկ կը գրէ Եփեսոսէրէր Թաթար, և Եփեսոս իրեն իւր (ԱՍՈ. 101): Այդ բացատրութիւնները կու տան 684, 682 և 681 թուականները, Անեցին ալ 682 տարին կը նշանակէ (ՍԱՄ. 84), և յարմարագոյն կը գտնենք այդ թուակաշնը, Պատմաբանին օրինակին մէջ Ե և Է թուատառերու գրչագրական սխալանք ենթադրելով: Յարձակողները կը կոչուին խաղիրք, որոնց դէմ ելաւ Գրիգոր հայագունդ բանակով, և ինքն ալ նոյն պատերազմին մէջ սպանուեցաւ: Գրիգոր պաշտօնի անցեր էր Ներսէսի վերջին տարին 661'ին (§ 501),

անկէ մինչև իւր մահը 20 տարիներ անցած կ'ըլլան, և չարդարանար Անեցիի և Կիրակոսի միայն առաջն պաշտօնավարութիւն տալը (ՍԱՄ. 84, ԿԻՐ. 35): Խաղիւրներու արշաւանքը կրնայ մեկնուիլ, իբր Արարացոց զէմ ուղղուած յարձակում մը, որով Գրիգոր Մամիկոնեան Արարացոց նպաստուոր նպաստակով գործած կ'ըլլայ մինչև իւր կեանքին վերջը:

512. Գրիգոր Մամիկոնեանէ ետքը չփոթեալ և անկերպարան վիճակ մը կ'ունենայ Հայաստան, չգիտնալով որ յոշակի կերպով որ կողմին յարիլ, քանի որ Արարացիք՝ որ Կոստանդնուպոլսոյ առջև ունեցած կորուստով Յոյնութուն ասպարէզ տուած էին, Հայաստանի վրայ ազդեցութիւնն կը պահէին. գոնէ այն մասին վրայ՝ որ իրենց հովանաւորութեան ներքե կը գտնուէր: Կոստանդին Պոզոնատ մինչև իւր մահը 685'ին, և անոր յաջորդը Յուստինիանոս Պոզոնատ մինչև իւր երրորդ տարին (ԱՍՈ. 101), Հայաստանի վրայ յարձակում չփորձեցին, հետևաբար մինչև 688 թուականը Արարացոց կողմէն անուանուած իշխաններ Հայաստանը կառավարեցին: Այդ միջոցին ամիրապետներն էին, Մուսովիէ մինչև 680, Եէզիա մինչև 683, Մուսովիէ Բ մինչև 684, և Մրուան մինչև 685, որուն յաջորդեց Ապտիւլմիլիք, նոյն տարին որ Յուստինիանոս ալ Կոստանդինի յաջորդեց, և երկու բուն գործիչներ ու մրցակիցներ՝ Արարական և Յունական գահերը գրաւեցին միանգամայն: Անկէ ետքը սկսան Հայաստանի ծանր տագնապները: Այս միջոցին կազմուած յունական գաւառներուն ցուցակը քննած ատեննիս, անոնց մէջ կը գտնանք Հայոց Բէմ անունով Ամասիոյ գաւառը, և Կապադոքիոյ Բէմ և Լէֆադիոյ Բէմ անունով Սեբաստիոյ և Մելիտիէի գաւառները (ԼՊԱ. 499), որով յունական Հայաստանը՝ Փոքր-Հայոց մէջ ամփոփուած, և Մեծ-Հայքը Արարական իշխանութեան ներքեւ մնացած կ'ըլլայ, որուն կառավարողը, Պատմաբանին համեմատ, եղած է Սմբատ Բագրատունի որդի Սմբատայ (ՅՈՎ. 119-120), մինչև Ասողիկ կը յիշէ Աշոտ Բագրատունին 3 տարի և Ներսէ՛ Կամսարականը 4 տարի

(ԱՍՈ. 101-102), իսկ Անեցին՝ Ներսէ՛ Կամսարականը 3 տարի, Աշոտ Բագրատունին 3 տարի, և Ներսէ՛ Կամսարականը 3 տարի (ՍԱՄ. 84): Վարդան կը յիշէ նախ Աշոտ Բագրատունին և յետոյ Սմբատ Բագրատունին (ՎԱՐ. 70-71), Կիրակոս՝ Ներսէ՛ Շիրակացիի անունը կու տայ (ԿԻՐ. 35), իսկ Ղեւոնդ՝ Աշոտ Բագրատունինէն ետքը կը յիշէ Սմբատ Բագրատունի Վարազաթրացի որդին (ՂՆԻ. 36, 39): Շփոթութիւնը կը շատցնեն Արարացոց և Յունաց կողմէ փոփոխակի անուանումները միևնոյն անձին վրայ, նոյնպէս Ներսէ՛ի երբեմն Կամսարական և երբեմն Շիրակացի կոչուիլը, քանի որ սերնդեամբ Կամսարական էր և իշխանութեամբ տէր Շիրակայ, և վերջապէս Բագրատունեաց ծննդաբանութեան մասին տարբերութիւնները: Կացութեան վրայ պարզ գաղափար մը կազմելու համար զիտել կու տանք, թէ Հայաստանի իշխանները, ոչ թէ տիրողներէ կ'անուանուէին, այլ տիրողներէ կը ճանչցուէին, և ասոնք ալ ըստ պարագայից մերթ այս և մերթ այն կողմ կը դառնային: Իսկ տիրապետող կողմին եղան, Արարականը մինչև Գրիգորի մահը 682'ին, և մինչև Յուստինիանոսի յարձակումը 688'ին, անկէ ետքը Յունականը մինչև Արարացոց 698'ի նոր յարձակումները և Հայաստանի վրայ արաբացի ոստիկաններ անուանուիլը: Արարացիք Մուսովիէ Ա'ի մահունէն ետքը երկարատև ներքին պառակտումներ ունեցան, և Ասորիք, Արաբիա ու Պարսկաստան երեք խալիֆաներ կը տրէին: Ապտիւլմիլիք Ասորիքի ամիրապետը՝ Յունաց հարկ վճարելով այն կողմէն զինքն ապահով կը պահէր, և 13 տարիներ առանին պատերազմներ մղեց միւս երկուքին դէմ, և երբ միահեծան եղաւ, այն ատեն միայն կրցաւ Յունաց դէմ դառնալ և Հայաստանն ալ գրաւել:

513. Գրիգոր Մամիկոնեանի մահունէն մինչև Յուստինիանոսի յարձակումը, 682'է մինչև 688, վեց տարիները, ամենայն հաւանականութեամբ պէտք է կէս առ կէս բաժնել Աշոտ Բագրատունիի և Ներսէ՛ Կամսարականի իշխանութեանց վրայ, հետևելով պատմա-

ԽԱՌՆԱԿ
ՄԻՋՈՑ

ՅՈՒՆԱՑ

ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

17, 23, 25, 26 և 27 տարիներ տրուած են անոր, որոց տարրերութիւնը դժուարաւ կրնանք մեկնել: Թերեւս ժէ և իէ թուատուներ գրչագրութեան սխալանք փոխանակուած են, վասնզի երկուք միայն են 17 տարի տուողներ, մինչ մեծամասնութիւնը 23 և աւելի տարիներ կու տայ: Ասոնցմէ ոմանք ալ թերեւս ուզած են զեզլել Սահակի աքսորական տարիները, բայց աւելի նախնական և աւելի պատմութեան պահանջից յարմար է Պատմաբանէ նշանակուած 27 տարին (ՅՈՎ. 124), որ այժմ ընդհանրապէս ալ ընդունուած է: Ըստ այսմ Սահակի ընտրութիւնը իտայէլի մահուան տարին՝ 677'ին զնկելով, և 27 տարիներն ալ ամբողջապէս լրացեալ չհաշուելով, Սահակի մահը կը գնենք 703'ին: Իւր ժամանակակից քաղաքական պետերը՝ Արաբացւոց կողմէ եղան, առաջ Մուավիէ որ 680'ին մեռաւ, և իրեն յաջորդեց որդին Սէդիա 3 տարի, անկէ ետքը Մուավիէ Բ և Մուսան մէյմէկ տարի միայն իշխեցին, և 685'ին գահակալեց Ապտուլմէլիք, որ 20 տարի իշխեց, և Սահակի մահուանէ ետքը մեռաւ: Իսկ Յունաց կայսրները եղան երկու Պոզոնատները, Կոստանդին Դ մինչև 685, և Յուստինիանոս Բ մինչև 695, զոր Դեոնդիոս հալածեց և 3 տարի իշխեց. անոր ալ յաջորդեց Տիբերիոս: Յուստինիանոս նորէն դարձաւ 705'ին, երբ Սահակ արդէն մեռած էր: Ընդհանուր առմամբ Սահակի երկարատեւ կաթողիկոսութիւնը՝ երկարատեւ նեղութեանց և խռովութեանց ալ միջոց եղաւ, և պատմիչներ իրաւունք ունին ըսելու, թէ յայտ ժամանակ հալածանք և տեղափոխումներ եղան ինչպէս չարաց (ԱՍՈ. 101), վասնզի ինչպէս ինչպէս չարաց, և առանձին զայսպէս զայսպէս (ՅՈՎ. 119):

511. Հազիւ թէ Սահակ աթոռ կը բարձրանայ, և ահա առաջին յարձակում մը տեղի կ'ունենայ Արաբացւոց կողմէն Բաաբա անուն զօրավարի մը առաջնորդութեամբ, որ Հայաստանէն անցնելով Վրաց իշխան Ներսէի վրայ կ'երթայ, բայց չյաջողիր և փախըտական կը դառնայ (ՅՈՎ. 118), երթալուն և դառնալուն անհնարին վնասներ հաս-

ցնելով հայկական գաւառներուն: Այդ յանկարծական յարձակման ուրիշ պատճառ մը չենք գտնել, բայց եթէ 679'ին Արաբացւոց վերջնապէս յաղթուելով Կոստանդնուպոլսէ ետ դառնալին: Մայրաքաղաքին եօթնամիայ պաշարումը վերջացաւ արաբական տորմիղին սպառնալու: Շնորհելովը յառաջ ևս կոչուած նորագիւտ կրակին զօրութեամբ, որ ջուրի վրայ ալ կ'այրէր: Ասոր վրայ բանակն ալ պարտաւորուեցաւ դառնալ, և Յոյներ հետապնդելով սաստիկ ջարդ տուին, այնպէս որ Արաբացիք պարտաւորուեցան երեսնամեայ խաղաղութիւն կնքել, տարեկան 30,000 ոսկի ու 50 արաբացի շոյգ վճարելով, և 50 նշանաւոր գերիներ դարձնելով (ԼՊԱ. 499): Այս յաղթութիւնը, սիրտ տուաւ Յոյներուն, կայսրութեան կենդանութիւնը վերանորոգեց, և Արաբացւոց ներքեւ յակամայից հպատակած քրիստոնեաները՝ նշկահելու քաջալերեց, և այս պիտի ըլլայ Վրաց դէմ ուղղուած արաբական արշաւանքին պատճառը, քանի որ Վրացիներ Յունաց հետ կապուած էին Կիրիոնի ատենէն: Իսկ Հայոց դէմ ուղղակի բան մը յիշուած չէ այս անգամ, քանի որ Հայեր չէին համարձակած տակաւին Արացւոց հետ յարաբերութիւնները խզել, և Պատմաբանը, Գրիգոր Մամիկոնեանի մահուան հետ կը յարակցէ Հայաստանի խռովութեանց սկզբնաւորութիւնը (ՅՈՎ. 119): Հիւսիսային լեռնականներ, որոնց անունը միշտ տարբեր կերպով կը յիշուի՝ առաջնորդող ցեղին անունին համաձայն, մեծ արշաւանք մը կազմակերպեցին Հայաստանի վրայ յեթեմերդոս մօտ խառնակութեամբ (ՅՈՎ. 119), մինչ Ասողիկ կը գրէ ի հեթեմերդ մօտ, և ի հեթեմ երեսուն խառն (ԱՍՈ. 101): Այդ բացատրութիւնները կու տան 684, 682 և 681 թուականները, Անեցին ալ 682 տարին կը նշանակէ (ՍԱՄ. 84), և յարմարագոյն կը գտնենք այդ թուակալներ, Պատմաբանին օրինակին մէջ և և ի թուատուներու գրչագրական սխալանք ենթադրելով: Յարձակողները կը կոչուին խաղիք, որոնց դէմ ելաւ Գրիգոր հայազունդ բանակով, և ինքն ալ նոյն պատերազմին մէջ սպանուեցաւ: Գրիգոր պաշտօնի անցեր էր Ներսէսի վերջին տարին 661'ին (§ 501),

անկէ մինչև իւր մահը 20 տարիներ անցած կ'ըլլան, և չարդարանար Անեցիի և Կիրակոսի միայն ահա Կաթողիկոսական տալը (ՍԱՄ. 84, ԿԻՐ. 35): Խաղիւրդեալ տալը չաւանքը կրնայ մեկնուիլ, իբր Արարացոց զէմ ուղղուած յարձակում մը, որով Գրիգոր Մամիկոնեան Արարացոց նպաստուոր նպատակով գործած կ'ըլլայ մինչև իւր կեանքին վերջը:

512. Գրիգոր Մամիկոնեանէ ետքը չփոթեալ և անկերպարան վիճակ մը կ'ունենայ Հայաստան, չգիտնալով որ յառաջիկայ կերպով որ կողմին յարիլ, քանի որ Արարացիք՝ որ Կոստանդնուպոլսոյ առջև ունեցած կորուստով Յոննէրուն տապալէջ տուած էին, Հայաստանի վրայ ազդեցութիւններն կը պահէին. գոնէ այն մասին վրայ՝ որ իրենց հովանաւորութեան ներքեւ կը գտնուէր: Կոստանդին Պոզոնատ մինչև իւր մահը 685'ին, և անոր յաջորդը Յուստինիանոս Պոզոնատ մինչև իւր երրորդ տարին (ԱՍՈ. 101), Հայաստանի վրայ յարձակում չփորձեցին, հետևաբար մինչև 688 թուականը Արարացոց կողմէն անուանուած իշխաններ Հայաստանը կառավարեցին: Այդ միջոցին ամիրապետներն էին, Մուսովիէ մինչև 680, Ենգիտ մինչև 683, Մուսովիէ Բ մինչև 684, և Մրուան մինչև 685, որուն յաջորդեց Ապտիւլմիշիք, նոյն տարին որ Յուստինիանոս ալ Կոստանդինի յաջորդեց, և երկու բուն գործիչներ ու մրցակիցներ՝ Արարական և Յունական գահերը գրաւեցին միանգամայն: Անկէ ետքը սկսան Հայաստանի ծանր տաքնապները: Այս միջոցին կազմուած յունական գաւառներուն ցուցակը քննած ատենիս, անոնց մէջ կը գտնանք Հայոց Բէմ անուանով Ամասիոյ գաւառը, և Կապադովիոյ Բէմ և Լիւնդիոյ Բէմ անուանով Սեբաստիոյ և Մելիտինէի գաւառները (ԼՊԱ. 499), որով յունական Հայաստանը՝ Փոքր-Հայոց մէջ ամփոփուած, և Մեծ-Հայքը Արարական իշխանութեան ներքեւ մնացած կ'ըլլայ, որուն կառավարողը, Պատմաբանին համեմատ, եղած է Սմբատ Բագրատունի որդի Սմբատայ (80Վ. 119-120), մինչև Ասողիկ կը յիշէ Աշոտ Բագրատունին 3 տարի և Ներսէ՛ Կամսարականը 4 տարի

(ԱՍՈ. 101-102), իսկ Անեցին՝ Ներսէ՛ Կամսարականը 3 տարի, Աշոտ Բագրատունին 3 տարի, և Ներսէ՛ Կամսարականը 3 տարի (ՍԱՄ. 84): Վարդան կը յիշէ նախ Աշոտ Բագրատունին և յետոյ Սմբատ Բագրատունին (ՎԱՐ. 70-71), Կիրակոս՝ Ներսէ՛ Շիրակացիի անունը կու տայ (ԿԻՐ. 35), իսկ Ղեւոնդ՝ Աշոտ Բագրատունինէն ետքը կը յիշէ Սմբատ Բագրատունի Վարազաիրացի որդին (ՂՆԻ. 36, 39): Շփոթութիւնը կը շատցնեն Արարացոց և Յունաց կողմէ փոփոխակի անուանումները միևնոյն անձին վրայ, նոյնպէս Ներսէ՛ի երբեմն Կամսարական և երբեմն Շիրակացի կոչուիլը, քանի որ սերնդեամբ Կամսարական էր և իշխանութեամբ տէր Շիրակայ, և վերջապէս Բագրատունեաց ծննդաբանութեան մասին տարբերութիւնները: Կացութեան վրայ պարզ գաղափար մը կազմելու համար զիտել կու տանք, թէ Հայաստանի իշխանները, ոչ թէ տիրողներէ կ'անուանուէին, այլ տիրողներէ կը ճանչցուէին, և ասոնք ալ ըստ պարագայից մերթ այս և մերթ այն կողմ կը դառնային: Իսկ տիրապետող կողմին եղան, Արարականը մինչև Գրիգորի մահը 682'ին, և մինչև Յուստինիանոսի յարձակումը 688'ին, անկէ ետքը Յունականը մինչև Արարացոց 698'ի նոր յարձակումները և Հայաստանի վրայ արաբացի ստիկաններ անուանուիլը: Արաբացիք Մուսովիէ Ա'ի մահուընէ ետքը երկարատև ներքին պառակտումներ ունեցան, և Ասորիք, Արաբիա ու Պարսկաստան երեք խալիֆաներ կը տրէին: Ապտիւլմիշիք Ասորիքի ամիրապետը՝ Յունաց հարկ վճարելով այն կողմէն զինքն ապահով կը պահէր, և 13 տարիներ առանին պատերազմներ մղեց միւս երկուքին դէմ, և երբ միահեծան եղաւ, այն ատեն միայն կրցաւ Յունաց դէմ դառնալ և Հայաստանն ալ գրաւել:

513. Գրիգոր Մամիկոնեանի մահուընէ մինչև Յուստինիանոսի յարձակումը, 682'է մինչև 688, վեց տարիները, ամենայն հաւանականութեամբ պէտք է կէս առ կէս բաժնել Աշոտ Բագրատունիի և Ներսէ՛ Կամսարականի իշխանութեանց վրայ, հետևելով պատմա-

80ԻՆԱՑ

ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

գիրներուն մեծամասնութեան տուած տեղեկութեանց: Թերեւս եռամեայ պայմանաժամով իշխանապետ փոփոխելու սովորութիւն մը կար, թէպէտ պատմագիրներ չեն յիշեր, բայց առանց այդ դրութեան զարմանալի կը դառնայ ամէնուն ալ միակերպ երեք տարի պաշտօն վարելը: Կառավարութեան վիճակը հանդարտ էր այդ միջոցին, Արաբացիք միջամտելու դիւրութիւն չունէին, Յոյները առաջ մղուելու պատճառ չունէին, քանի որ 30 տարուայ համար խաղաղութեան դաշինք կնքած էին 679 թին, որ մինչեւ 709 պէտք էր շարունակեր: Հայեր, երկու կողմերուն ձանձրութիւններէն անզբաղ, կրնային իրենց ներքին գործերով զբաղիլ արտաքիններու հետ հաշտ ընթացք մը բռնելով, Արաբացւոց հարկը վճարելով, թէպէտ այն շատ թեթեւ չէր, և Յոյներուն կրօնական բռնադատութիւններէն տղատ մնալով: Դաւանական խնդիրներուն գալով, տեսանք արդէն որ ատեն մը մերձաւորութեան նշանները սկսած էին շատնալ, և դիւրութեամբ հոգեւոր հաղորդակցութիւններ կը հաստատուէին երկու եկեղեցիներուն մէջ: Ասոր պատճառը եթէ մտաւոր քաղաքական էր, Յունական կայսերութեան հովանաւորութիւնը շահելու նպատակով, և Հայաստան արշաւող կայսրներուն ճնշումներէն բռնադատուելով. մասամբ ալ եկեղեցական էր, վասնզի Հերակլի կայսրութեան սկիզբէն, մինչև Կոստանդին Պոզոնատի 12-րդ տարին, որ է ըսել 610-էն մինչև 680, Յունաց եկեղեցին իւր թունդ քաղկեդոնիկ ուղղութիւնը մեղմացնելով, միակամեայ դաւանանքի կը հետեւէր, զոր պատրիարքներով ու ժողովներով ընդունել էր, իրեն համակարծիք ունենալով Աղեքսանդրիոյ և Հռոմայ աթոռներն ալ: Այդ պարագան մեծ դիւրութիւն կ'ընծայէր Հայոց, աւելի համարձակութեամբ Յոյներու հաղորդակցութեան հաւանելու, երբ քաղաքական շարժումներ ալ նոյնը կը թելադրէին: Այդ գիտողութիւնը ըրինք արդէն, Եզր կաթողիկոսի Հերակլ կայսեր հետ (§ 467), և Ներսէս կաթողիկոսի Կոստանդին կայսեր հետ հաղորդակցութիւններ (§ 490) պատմած ատեննիս, քանի որ երկու կայսրներն ալ ջերմ միակամեայներ էին, և Կոստանդին Պոզոնատն ալ նոյն ուղղութիւնը

կը պահէր, մինչև որ անկէ հեռանալու պէտքը զգաց: Հերակլ ու Կոստանդին կայսերութեան զօրութիւնը կը տեսնէին Արեւելեան ուղգութիւնները իրենց հետ կապակցելուն մէջ, իսկ այդ ուղգերը միաբնակներ և հակաքաղկեդոնիկներ էին: Յոյներ չկարենալով այլեւս իրենց 553-ի ժողովին հակառակ Քաղկեդոնը մերժել, խորհեցան զայն մեղմացնել միակամեայ դրութեամբ, որպէս զի Արեւելեան ուղգերը չահին: Բայց Կոստանդին Պոզոնատ, տակաւ Արեւելեաններէն յոյսը կտրեց, և սկսաւ Արեւմտեաններէն յուսալ իւր կայսրութեան պէտք եղած օգնութիւնը, անոր համար միակամեայ դաւանութենէն հրաժարեցաւ, և նորէն զուտ ու թունդ քաղկեդոնականութեան դարձաւ: Այս եղաւ 680-ի ժողովին շարժումիւր, որ Կոստանդնուպոլսոյ Երորդ, և տիեզերական վեցերորդ կը կոչուի Յոյներէն և Լատիններէն:

514. Ժողովը հրաժարեց ինքն Կոստանդին կայսր, հրահանգ տալով Դոմնոս Հռոմայ հայրապետին իւր
 4-ՊՈԼՍՈՑ ներկայացուցիչները Կոս-
 Գ. ԺՈՂՈՎԸ տանդնուպոլիս զրկել,
 բայց Դոմնոսի մահուամբ

անոր յաջորդն Ագաթոն՝ պատուիրակ նշանակեց Թէոդորոս և Գէորգ երէցները և Յովհաննէս սարկաւազը: Արեւմտեան եպիսկոպոսներէն եկան միայն Յովհաննէս Պորտուայ, Արոնդանտիոս Պրենեստիայ և Յովհաննէս Հոնգիոնի եպիսկոպոսները: Ժողովը բացուեցաւ 680 նոյեմբեր 7-ին, ոչ եկեղեցւոյ, այլ կայսերական պալատին մէջ, նոյն իսկ կայսեր նախագահութեամբ, և միայն 40 ժողովականներով, նպատակ ունենալով Քրիստոսի վրայ մէկ թէ երկու կամք, և մէկ թէ երկու գործողութիւն ըսելու խնդիրը լուծել: Պատրիարքներէն ներկայ էին միայն Գէորգ Կոստանդնուպոլսոյ և Մակար Անտիոքայ հայրապետները, Աղեքսանդրիոյ և Երուսաղէմի աթոռներէն միայն մէյմէկ սարկաւազներ իւր ներկայացուցիչ նկատուեցան: Դումարումները տեւեցին մինչև 681 սեպտեմբեր 16, և ամէն միջոցներ գործածուեցան միակամեայ դրութիւնը հերքել տալու, զոր կը պաշտպանէին գլխաւորաբար Մակար Անտիոքի և Գէորգ Կոստանդ-

նուպոյսոյ պատրիարքները, և Թէոդորոս Մելիտինէի մետրապոլիտը: Կայսրը 12 եպիսկոպոսներ ալ աւելցուց 681 մարտ 18-ի նիստին, և ջանաց հետզհետէ նորեր հասցնել և շտապել, և ճշուսները և սպառնալիքները սաստկացնել, մինչեւ որ կրցաւ 681 սեպտեմբեր 16-ին, 160 ժողովականներով՝ հանդիսութեան մէջ երկակամնայ դաւանութիւնը հռչակել, և իբր հերետիկոս նշուել տալ հիներէն Թէոդորոս Փառանու եպիսկոպոսը, Սարգիս և Պիւռոս և Պօղոս և Պետրոս՝ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքները, և Հոնորիոս Հռոմայ ու Կիրոս Աղեքսանդրիոյ հայրապետները: Իսկ ներկաներէն դատապարտուեցաւ Մակար Անաիոքայ պատրիարքը, որ իրեններուն հետ համարձակութիւն ունեցաւ կայսեր ճշուսներուն հակառակ՝ համոզումը չփոխել, և Երկաքնակ Երկակամայներուն յառաջ բերած վկայութիւններուն ազաւազութիւններն ու ծամածռութիւններն ալ մէջտեղ հանել (Պէլ. Ա. 734), Հայերուն կողմէ բնաւ մասնակցութիւն չիշուած չէ, որովհետեւ այն միջոցին Մեծ-Հայք արաքսիսն հովանաւորութեան ներքեւ էր, և Յոյներու հետ յարաբերութիւնը ընդհատուած էր: Որոշակի չենք կրնար ճշդել, թէ երբ և ինչպէ՞ս Հայերը պաշտօնական տեղեկութիւն ստացան այդ ժողովին վրայ: միայն թէ անիկայ պատճառ եղաւ երկու եկեղեցիներու յարաբերութիւնները պաղեցնելու, որք տակաւ առ տակաւ սկսած էին իրարու հետ մօտենալ՝ Հերակլի և Կոստանդինի ջանքերով, և Միակամնայ միջաստիճան դաւանութեան հետեւանքով: Եթէ 682-է ետքը Հայեր Արաքսեոց կողմը աւելի հակում ցուցուցին, հարկաւ 680-681-ի ժողովը իւր ազդեցութիւնն ունեցաւ այդ մասին:

515. Այս առթիւ յիշենք Կոստանդնուպոլսոյ միւս ժողովն ալ որ 692-ին սկիզբները տեղի ունեցաւ Յուստինիանոս Բ կայսեր հրամանով, 211 եպիսկոպոսաց ներկայութեամբ, և որ Տրուլլեան կոչուած է, կայսերական պալատան Տրուլլոն կոչուած սրահին մէջ գումարուած ըլլալուն համար: Կոստանդնուպոլսոյ Բ և Գ, կամ ըստ Յունաց և Լատի-

նաց՝ Ե և Զ տիեզերական ժողովները, բարեկարգական կանոններ չէին կազմած, և այդ պակասը լրացնելու համար տեղի ունեցաւ Յուստինիանոսի ժողովը, որ Հիւֆիշեմ ալ կոչուեցաւ: Այս ժողովին մէջ 102 կանոններ որոշուեցան, որք եկեղեցական օրինաց հաւաքածոյ մը կը կազմեն, և յունական եկեղեցւոյն մէջ գործածական են: Թէպէտ Լատիններէն չեն ընդունուած, Հռոմայ հայրապետին և Արևմտեայց մասնակցութիւնը գտնուած չըլլալուն համար: Քանի մը կանոններու մէջ Հայերը կը յիշուին և անոնց սովորութիւնները կ'արգելուին: Զորօրինակ 32-րդ կանոնով՝ բաժակին ջուր չխառնելը: 33-րդ կանոնով՝ միայն քահանայից զաւակները քահանայութեան ընդունելը: 81-րդ կանոնով՝ Սուրբ Աստուած-ին ոչ Խաչեցաւ Վան Բեր աւելցնելը: 99-րդ կանոնով՝ եկեղեցւոյ մէջ եփած միս օրհնելը, որ է մատաղը: Իրրեւ հետաքրքրական յիշենք 49-րդ կանոնն ալ, որով եպիսկոպոս ընտրուող քահանային կը հրամայուի երէցկիւնին կենակցութենէն բաժնուիլ: Մեր նպատակէն դուրս կը սեպենք բոլոր կանոններուն ամփոփումը քաղել, քանի որ մեր եկեղեցւոյ մէջ ընդունուած չէ Տրուլլեան կամ Հինգվեցեան ժողովը:

516. Կոստանդին կայսր խաղաղութեան մէջ կնքեց իւր կեանքը, թէ Արաքսերու և թէ Աւարներու հետ պատ-

ՑՈՒՆԱՑ

ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

ուաւոր խաղաղութեան դաշինք մը հաստատած, կայսրութեան ներքին և

զինուորական բարեկարգութեանց ոյժ տուած, և դաւանական խնդիրներու լուծմամբը Արևմտեաններուն օգնութիւնն ու պաշտպանութիւնը պատրաստած ըլլալով: Իրեն յաջորդեց որդին Յուստինիանոս Բ 685-ին, 16 տարեկան անփորձ և խիզախ հասակին մէջ, և ուղեց օգուտ քաղել ձեռք անցուցած յաջող կացութենէն, և նորէն կայսրութեան սահմանները ընդարձակել: Առանց միտ դնելու հօրը կնքած երեսնամիայ խաղաղութեան, իւր իշխանութեան երրորդ տարին, 688-ին զօրաւոր բանակ մը զրկեց գէպ Արեւելք, Ղևոնդիոսի հրամանատարութեամբ, թէ Արարական տիրապետութիւնը Հայաստանէն վերցնելու և թէ իւր քաղաքական

քանի որ դեռ նոր աւարտած էր Տրուսիանի ժողովը (§ 514), և եկեղեցական ծրագիրներով լեցուն էր կայսեր միտքը։ Այս երրորդ գուժարումն է, որ Հերակլէ ու Կոստանդինէ ետքը, Յուստինիանոսի ձեռքով հաւաքուեցաւ Հայերու և Յոյներու միջև։ հոգեւոր հաղորդակցութիւն հաստատելու նպատակով, բայց այս անգամ մեր պատմիչներ, ոչ իրողութիւնը կը բացատրեն և ոչ եղելութիւններ կը յիշեն, որով կը պարտաւորուինք յարակից հանգամանքներու մեկնութեամբ կացութիւնը պարզել։ Որչափ ալ պատմիչներ կը լռեն, սակայն նկատի առնելով Յունաց կրօնական ձգտումները, կայսրներուն հոգեւորականէն քաղաքական ոյժ քաղելու գիտումը, և Բիւզանդական կայսրութեան ուղղութիւնը, անհարկին է Յուստինիանոսի կազմած համալսմբութեան մէջ դաւանական նպատակ չտեսնել։ Ինչ որ մենք պարագայից ուսումնասիրութեամբ կ'եզրուկացնենք, Տաթևացին ալ կը հաստատէ, երբ Կարնոյ ժողով մը ելած կը յիշէ՝ հրեմաւս Բէթլ խառնուրդն Ուսթաւեայ, որուն զլուխը գտնուած է Կիւղիշտէ Հայոց Սահակ (ՏԼԹ. 544)։ Բայց այս անգամ վերցուած էր Հերակլի ու Կոստանդինի յաջողութեան հիմնաքարն եղող՝ միակամեայ վարդապետութիւնը, 680-ի ժողովին որոշումը զրկած էր Յուստինիանոսը ուղղ դիւրութենէն, և Հայերը սրտապնդած էր քաղ

կեղանական վարդապետութեան զիմաց որ եւ զիջողութիւն չընկալու. որով բնական էր Յուստինիանոսի ձեռնարկին ձախողիլը: Տաթևացին ալ կը հաստատէ թէ հակաքաղկեդոնիկ եղած է Յուստինիանոսի հաւաքած ժողովին որոշումը, ինչ որ կը գտնենք կանոնագիրքին մէջ ալ, ուր կարնոյ ժողով մը առաջ բերուած է Յուստինիանոսի և Սահակի ներկայութեամբ (ԿՍՈ. 148), զոր այս պարագայէն տարբեր տառն մը չենք կրնար գտնել: որչափ ալ տարօրինակ երևի ժողով մը, որ կը հաւաքուի հրամանաւ Բեռքէ Բառքէ Բառքէ, որ կը հռչակուի իբր Նոնիանոսյան օրինոցն Աստուծոյ և Երբոյ Երբոյ խաչաւորեալ, ու կը նշովէ և զորմէն Լեւոնի Դիմար է ընդունիլ թէ Յուստինիանոս ալ համամիտ եղած ըլլայ այս որոշման, և պէտք է ըսել թէ ժողովը չհամապատասխանեց Յուստինիանոսի կամքին, և չհամեմեցաւ քաղկեդոնիկ դատանութեան: Յուստինիանոս հարկաւ զժկամակեցաւ. և բարկացաւ, և ասոր յայտնի նշանն է, որ կաթողիկոսն Սահակ, ոչ եւս Եղբի և Ներսէսի պէս պատիւներ կը տեսնէ, այլ կայսեր մօտ Երբեք կը պահուի, և պատանդ առնուած իշխաններու ու իշխանաց զաւակներու, և հինգ կախկոպոսներու. հետ աքսորական կոստանդնուպոլիս կը տարուի: Հարկաւ Զորոփորեցին այդ նկատութեան չէր ենթարկուի, եթէ կայսեր կամակատար եղած ըլլար: Իսկ Յուստինիանոս շատ աւելի չի պնդեր իւր ձեռնարկին վրայ, իշխաններէն ոմանց պատիւներ և ընծաներ կը բաշխէ, Աշտի տեղ իշխանապետ կը նշանակէ Շիրակայ տէր Ներսէս կամարականը, և կաթողիկոսն ու հինգ կախկոպոսները և իշխանազուն պատանդները մէկտեղ առած կոստանդնուպոլիս կը գտնուայ, հաւանական հաշուով 693'ին սկիզբները: Սակայն իւր ընթացքը սկսած էր զգուսնք ազդել կայսրութեան մէջ, մանաւանդ երկակամեայ վարդապետութեան պաշտպանութեամբ՝ միակամեայ կախկոպոսներուն և վարդապետներուն վրայ գործած բռնութիւններովը, և իւր եղբայրներուն ալ սպանութեամբը: Ղեւնդիոս Բիզանդացի, զինուորական չարման մը գլուխ անցնելով կայսր հռչակուեցաւ 695'ին, և Յուստինիանոսի քիթը կըտ-

րուելով աքսորուեցաւ ու կաղիքներու մօտ ապաստանեցաւ:

520. Սահակի կոստանդնուպոլիս տարուիլը հազիւ թէ անցողաբար յիշուած է Աստղիկէ (ԱՍՈ. 102), իսկ ԿԵՂՍ ՍԱՀԱԿԻ ուրիշներ բոլորովին կը ԳՐՈՒԱԾՆԵՐԸ լռեն, յիշողն ալ ոչ մի բացատրութիւն չտար, թէ ինչչափ տեւեց և ինչպէս վերջացաւ: Սահակի բացակայութեան միջոցին, կաթողիկոսութեան ինչ ձեռք տեսած ըլլալը, և կաթողիկոսարանի վարիչ կամ տեղակալ մը գտնուիլն ալ, բոլորովին անյիշատակ թողուած պարագաներ են: Հաւանականօրէն կաթողիկոսութեան հետեւելով մենք կը կարծենք, թէ Հայաստանի մէջ կաթողիկոսական աթոռը յատուկ տեղակալ չէ ունեցած, և կաթողիկոսարանին մէջ գտնուող կախկոպոսներու ձեռք ընթացիկ գործերը հագացուած են: Իսկ Սահակ ազատած կ'ըլլայ Յուստինիանոսի գահընկէցութեան վրայ, քանի որ Ղեւնդիոս փոյթ ունեցած է անոր բռնութեանց զոհ գացողներու զիւրութիւններ տալով իւր իշխանութիւնը զօրացնել: Այստեղ իբրեւ տեղեկութիւն յառաջ կը բերենք տարօրինակ գրուած մը, որ Երբոյ Երբոյ Սահակ, Հայոց Մեծոյ Կաթողիկոս անունի ներքեւ Յունաց մէջ երեւցած է, և հին եկեղեցական հեղինակաց հաւաքածոյներուն անցած է 1145 տարուայ թուականով (ՀՅՔ. ձԼԲ. 1154): Գրուածը կը պարունակէ առաջին իշխանացի ճշմարիտ մը Երբեք Հայոց Երբեք Երբեք ընդ Երբեք և Գիւրգի, և ուր 14 գլուխներով կը հերքուին Հայերուն վերագրուած մոլորութիւններ (ՀՅՔ. ձԼԲ. 1155-1218): Դարձեալ ուրիշ իշխանացի ճշմարիտ մը Երբեք Երբեք և Երբեք Հայոց, որուն մէջ 29 հերակիոսութիւններ կը համարուին (ՀՅՔ. ձԼԲ. 1219-1238), և վերջապէս Պատմութիւն զբոյս Հայաստանի, և հրահանգ մը, թէ Որդեալ Երբեք Երբեք Երբեք Հայ (ՀՅՔ. ձԼԲ. 1238-1266): Մենք նպատակ չունինք ոչ զրոյթեանց քաղուածը տալ և ոչ հերքելու զրազիլ, միայն Սահակ Գ Զորոփորեցի կաթողիկոսին հետ ունեցած յարաբերութիւնները զննել: Արդ, Սահակ անունով Հայոց կաթողիկոս, Զորոփորեցիէն զատ մէկը չենք կրնար ցոյցնել, որովհետեւ Սահ-

հակ Գ Գառնեցին սոսկ սաթուակից մը եղաւ. 1624'ին, և Սահակ Ահապին, թէպէտ 1755'ին ընտրուեցաւ, բայց օծում չստացաւ և աթոռի չանցաւ: Իսկ 1145'ին կաթողիկոսութեան աթոռին վրայ կը բազմէր Գրիգոր Գ Պահլավունին: Հետեւաբար յիշեալ գրութեանց հեղինակ Սահակ կաթողիկոս մը, Ձորոփորեցին միայն պէտք կ'ըլլայ իմանալ: Այդ ենթադրութեան կը ծառայէ ևս դիտել, որ պատմական ճառքին մէջ յառաջ բերուած է Հայ կաթողիկոսներու ցուցակը Լուսաւորչէն մինչև Իսրայէլ, թէև աղտուադրուած անուններով, և իւրաքանչիւրին պաշտօնավարութեան տարիներն ալ նշանակուած են: Իսկ Իսրայէլէն ետքը կը դրուի Սահակ Բաալապրէացի, առանց տարւոյ նշանակութեան, որով տակաւին իբր աթոռի վրայ կ'իմացուի: Իսկ Բաալապրէացի անունն ալ, Բաալապրէացի և Կապրէացի բառերու թարգմանութեամբ, կրնայ Արտաշէս գիւղի անունին համեմատուիլ: Նոյն տեղ Հայ դուքսերու կամ իշխաններու ցուցակն ալ կը դրուի մինչև Շաք Բաբրապրէացի 3 տարի ու Ներսէս Կապրէացի 3 տարի, և Սեբեթիոս Բաբրէացի անունով կը վերջացնէ, առանց անոր տարին նշանակելու (ՀՅԲ. ՃԼԲ. 1258): Այդ անուններուն մերձեցմամբ ալ յայտնի կը տեսնուի, թէ կեղծող հեղինակը 1145'ին գրելով, նպատակ ունեցած է Սահակ Ձորոփորեցիին պաշտօնակցին իւր գրութեամբ: Կեղծող հեղինակը Սահակի բերանը դրած է, թէ ինքն հերկաթկոսներու և ամբարիշտներու մէջ ծնած ու անած, աստուածային ոգորմութեամբ ճշմարտութիւնը ճանչցած և զայն Հայերուն քարոզել սկսած է, բայց անոնք քանիցս մոլով ընկով զինքն սպաննել որոշած են, անոր համար ինքը պարտաւորուած է փախչիլ և արքայ ճարտարացի ապաւինիլ (ՀՅԲ. ՃԼԲ. 1219): Իսկ պատմական յօդուածին մէջ ըստուած է, թէ Սահակ կաթողիկոս Յուստինիանոսի ասուն Կոստանդնուպոլիս երթալով՝ երկաթնակ վարդապետութիւնը ընդունեցաւ. իւր եպիսկոպոսներով, բայց իբր Հայաստան զարծաւ. Հայեր սպառնացան զինքն չընդունիլ, և նա նորէն ետ դարձաւ և քաղկեդոնականութիւնը նշովեց (ՀՅԲ. ՃԼԲ. 1254): Չինք իմանար, թէ ինչպէս այդ պարագան զիստալով մէկանդ,

Յոյներ կրցած են Սահակ կաթողիկոսի գրութեամբը Սրբայ հոգի Բրայ վերադառնութեամբ մակագրել: Գուցէ այդ մակագրութենէն և կեղծ գրութենէն խաբուած է Կարանոս ալ, որ Սահակը մինչև վերջ աշխարհ և հասարակ քաղկեդոնիկ կը հռչակէ (ԿԱԼ. 197): Այդ համառօտ քաղուածները ամփոփելով կը տեսնենք, որ Սահակի Կոստանդնուպոլիս գտնուած ըլլալուն յիշատակը, առիթ տուած է անոր մասին սուտ լուրեր և անոր անունով կեղծ գրութեան կազմելու, իբր ԺԲ դարուն մէջ Յոյներ հետամուտ էին Հայերը իրենց հետ միաբանութեան ստիպելու: Անաւարդեցին ալ այդ կեղծ գրութեան խաբուած պիտի ըլլայ, իբր իբր քաղկեդոնիկ կը հռչակէ Սահակը, որ Հաւ Հայերուն Սահակ Բաբրէացի (ԿԱԼ. 442): Սակայն այս ամէն լուրեր և գրութեան վաւերականութենէ զուրկ են, և Սահակի Կոստանդնուպոլիս մէջ քաղկեդոնիկ լինելուն զրոյցն ալ առասպելական է: Բայց եթէ այնպէս ալ ըլլար, ինչ նշանակութիւն կրնար ունենալ աքսորի կամ բանտի մէջ գտնուող կաթողիկոսի մը բռնադատեալ յայտարարութիւնը: Արդէն Սահակի ազատութիւն գտած ասուն՝ բռնադատեալ յայտարարութենէն ետ դառնալուն խոստովանութիւնն ալ՝ բաւական է Հայոց եկեղեցւոյն աւանդական վարդապետութեան անխախտ պահպանութիւնը հաստատել:

521. Խորհրդածութիւնները փակելով և պատմութեան վերադառնալով, ամենահաւանական ենթադրութեամբ կ'ըսենք, թէ Սահակ որ Հայաստանի մէջ Յուստինիանոսի բռնադատութեան չհամակերպելով Կոստանդնուպոլիս աքսոր տարուեցաւ, այնտեղ ալ հաստատուն մնաց իւր միաբան վրայ, և թերևս նկատութիւններ ալ քաշեց, մինչև որ Յուստինիանոսի գահազրկութեամբ և Ղիստիոսի գահակալութեամբ ազատութիւն ստացաւ Հայաստան դառնալ: Այս պարագան կը ծառայէ զարձեւել հերքելու Սահակ ճարտար գրութեան այն յայտարարութիւնը, թէ եզրէ եզրիւ բոլոր կաթողիկոսները հաշտութեամբ ինքիստեան Քաղկեդոնի աշխարհի (ԹՂԹ. 222): Ըստ այսմ Սահակ կը դառնայ 695'ին,

իսկ Հայաստան կը շարունակէ Յունաց իշխանութեան ներքեւ մնալ, պատճառ մը չունենալով վտարանջնելու։ Ղեւնդիոս կայսրէն, և ոչ ալ Տիբերիոս Ապսիմարէն կամ Ափսիմերամէն, որ 698'ին Ղեւնդիոսի դէմ ելաւ, զայն սպաննեց, և կայսր հռչակուեցաւ, և մինչև 705 իշխեց։ Ներսէս Կամարական որ Յուստինիանոսէ իշխանապետ կամ զուքս անուանուած էր 692'ին, երեք տարի միայն պաշտօն վարեց (ՍԱՄ. 84), և այս անգամ Հայաստանի կառավարութեան ղրուխը անցաւ Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեան, որ Սմբատայ որդի (ՅՆԳ. 119), կամ Վարազատիւրոցի որդի (ՂՆԳ. 39) կոչուած է, պարզապէս այս նշանաւոր Բագրատունիներուն սերունդը ըլլալուն, որովհետեւ ինքը Աշոտի որդին էր (ՂՆԳ. 44), Վարազատիւրոցի թուր և Սմբատի թունորդին։ Սմբատի իշխանութեան անցնիլը ժամանակագրական հաշուով 695'ին ինչպիսի, Յուստինիանոսի գահազրկութեան և Սահակի աքսորէ դարձին հետ միեւնոյն տարին հանդիպած կ'ըլլայ։ Անկէ մինչև 698 երեք տարի համեմատաբար խաղաղ կառավարութիւն մը վարած կ'ըլլայ Բիւրատեան, երբ տակաւին Արաքացիք իրենց ներքին պատերազմներով զբաղած էին, և Ապտիւլմէլիք Մոզապը ընկճելէն և արեւելեան գաւառները հնազանդեցնելէն ետքը, կ'աշխատէր Ապտուլլան ալ ընկճել և հարաւային գաւառներն ալ հնազանդեցնել, ինչ որ հազիւ 698'ին զլուխ հանեց։ Հազիւ թէ Ապտիւլմէլիք հակառակորդ խալիֆաները ջնջեց, և միահեծան տէր եղաւ Այսրիոյ և Ասորեստանի և Պարսկաստանի, այս անգամ մտածեց Յոյներուն դէմ ելլալ, և Բիւզանդական կայսրութիւնը նուաճելու ձեռնարկել, վասն զի չէր ալ կրնար մոռնալ Կոստանդնուպոլսոյ պաշարումէն ետքը կրած մեծ պարտութիւնը, կայսրներուն հարկ վճարելու ստիպուելը, և նոյնիսկ երեսնամեայ խաղաղութեան միջոցին Յուստինիանոսի Հայաստան արշաւելը, և զայն յունական կայսրութեան հնազանդեցնելը։ Արաքացւոց և Հայոց մէջ տան մը բարեկամական յարաբերութիւններ մշակուած էին Թէոդորոս Ռշտունիի ձեռքով, և Ներսէս կաթողիկոս ալ վերջիվերջոյ այս կողմը հակած էր։ Բայց բարեացակամ տեսակէտը չէր շարու-

նակեր այլեւս, յորմէհետէ Հայեր կայսրութեան կողմը անցեր և Յունաց հետ համեմատաբար կը գտնուէին։ Իրաւ. Հայեր Արաքացիներէ անօգնական յունական բանակին առջև տեղի տուած էին, սակայն ամիրապետը չէր կրնար կամ չէր կոմենար այդչափ նորը տարբերութիւններով զբաղիլ։ Հայաստան կայսրութեան գաւառ եղած էր, և իբր կայսրութեան գաւառ, և կերպով մըն ալ իբր իրենց տիրապետութենէ վտարանջնած երկիր, Արաքական բանակին վրիժառութեան ապարդիւ դարձաւ։ Մենք պէտք չունինք ամիրապետութեան և կայսրութեան միջև տեղի ունեցած ամէն ղեկուածները քաղել, այլ միայն Հայաստանի իրողութիւնները պատմել, քանի որ մեր եկեղեցին միշտ բախտակից եղած է երկրին կացութեան։

522. Ապտիւլմէլիք ամիրապետին հրամանով Հայաստանի վրայ առաջին եկողն եղաւ Նոյնինքն Մուհամմէտ-պին-Մոււան, ամիրապետին եղբայրը (ՎՆԳ. 319), որ առաջ կայսեր հետ բանակցութեան մասաւ, և թշնամութեան առիթ նկատելով՝ կայսեր կողմէ արաքական ոսկիներուն մերժուիլը, պատերազմի սկսաւ։ Մեր պատմիչներ կրկին անուններով երբեմն Մոււան և երբեմն Մահմէտ կը կոչեն միեւնոյն անձը (ՅՆԳ. 119-120), և իրեն յարկաւ անունն ալ կու տան, որ Կոստակալի իմաստով գործածուած է հայերէն գրութեանց մէջ։ Մոււան երկու տարիի չափ Հայաստանի և շրջակայից մէջ գործեց, 698'էն 700, ամէն կողմ աւերած և կոտորած սրբուելով, սկսելով Մոկաց Նահանգի Զերմաձոր գաւառէն (ՂՆԳ. 40), որ է Վանայ Շատախը։ Ով որ դէմ ելար կը ջարդէր, վանք ու եկեղեցի կը կողոպտէր, նախարարական տունները կը մերկացնէր, բերդեր ապաւինողները սուտ վատահութիւններով դուրս կը հանէր, այրերը կը սպաննէր, կին ու սղայ իբրեւ գերի կը վաճառէր, և այնչափ նեղութիւն կը պատճառէր, որ առիթ կու տար Երեմիէ շէշ-է-էն՝ որ Երեմիէն հանգստեմէ յաշիւ-բիւ-բիւ-բիւ-բիւ (ՂՆԳ. 40)։ Մուհամմէտ-պին-Մոււանի ժամանակին գործերէն երկուքը իբրեւ նմոյշ կը պատմուին։ Գեղամայ

գտնուէին իրենց օրէնքներով քրիստոնեայ հպատակները կառավարել, և պարտաւոր կ'ըլլային ներել որ քրիստոնեայք իրենց կրօնական սկզբունքներուն համեմատ կառավարուին, և առ այս պէտք կ'ունենային քրիստոնեայ պետի մը յանձնել այդ գործերուն վարչութիւնը: Ըստ այսմ Արարացի ոստիկանները չէին կրնար անմիջական ազդեցութիւն և մասնակցութիւն ունենալ հպատակ քրիստոնեաներու կեանքին ու կենցաղին վրայ. իրենք կը բաւականանային հարկերը հաւաքելով, և երկրին զինուորական պաշտպանութիւնը կատարելով:

524. Այստեղ միջանկեալ կերպով պէտք է յիշենք, որ Հայերէն լեզուին մէջ՝ չափ ընդարձակ և չափ անորոշ իմաստ մը կը պարտաւորութիւնք տալ +աչ+հաշիւ բառին, որ մեր մէջ

անխտիր կը գործածուի, եւրոպական ճշգրտանութեամբ զատուած և որոշուած՝ politique ու civil ու municipal բառերու տեղ, որոնցմով կը տարբորուին՝ քաղաքական-պետական ու քաղաքական-կենցաղական ու քաղաքական-տեղական վարչութիւններ և գործեր: Այդ վերջինը, այսինքն տեղական-քաղաքական վարչութիւնը, չինիսուն ծանօթ ճիւղ մը չէր, որով միւս երկուքին վրայ ամփոփուած տաննիւս կրնանք ըսել, թէ իսկամ Արարացիք միայն պետական-քաղաքականը պահած էին իրենց ստիկաններուն, այսինքն է երեւմտական և զինուորական վարչութիւնները, իսկ կենցաղական-քաղաքականը կը յանձնէին քրիստոնեայ անձերու, տեսակ մը ներքին ինքնավարութեան իրաւունքով: Ասանք առաջ առաջիննուն կը կրէին յունական կոչմամբ, բայց վերջէն ամիրապետներ դժուարութիւն չքաշեցին Խֆաթ անուն և պատիւ և հանդերձանք ոչ առաջ անոնց, երեւմտական և զինուորական բարձր վարչութիւնը միշտ ստիկաններու ձեռքը պահելով: Այդ վերջին ձեռով է որ Բողրաստունեաց և Արծրունեաց և Կարուց Թագաւորութիւններ սաւեշմուած պիտի տեսնենք առաջիկային մէջ: Նոյնին մէկ ուրիշ տեսակ գործադրութիւնը եղաւ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքներուն դիրքը, Օսմանեանց ամիրապետութեան ներքեւ:

Իսկ Ապտուլլահ ոստիկանի մօտ առաջին անգամ պատրիկի պաշտոն վարողը մնաց Սմբատ Բիւրասեան, որ 695'ին գործի գլուխ անցած էր Կայսերական անուանմամբ, իւր միանգամայն պաշուեցան Սահակ Կաթողիկոսին իրաւունքները, ինչպէս որ Կաթողիկոսութեան գահակալները կը վարէին սկիզբէն իվեր, և որուն մաս կը կազմէր դատական իշխանութիւնը, եկեղեցական, ընտանեկան, ամուսնական, ժառանգական և քարոյական չրջանակներու մէջ :

525. Արդլա կամ Ապտուլլա: ոստիկան
կր ներկայանայ իբրեւ այր ժանդ, ժալբէն և -

ԳԱՒԻԹ
ԴՆԻՆԵՑԻ

ԴԵՐՄԱՆ, Է ԵՄԵՐ ԼԵՐԵՐ-
ԵՐ, ՊԵ ԴԻՆԵՐԵՐԵՆԻՆԻ ԻՔ-
ԵՆ ԴԻՆԵՐ ԻՔԻ ԻՆԻՆ ԲԵՆԵՆ-
ՆԵՐԻ: ՆԱ ՆԱԿԱՌԱՎ ՈՒ-

նեցաւ. Հայերուն ներքին ոյժը ջախջախելով,
ճշգրիտ գլխաւոր նախարարները, և այս
նպատակով կ'աւանդէր հոգեւոր շահերը
և զուգահեռօքն, միւս կողմէ Հայերը ազ-
գասացնել և միջոցներէ գրկելու համար յո-
ւրէ առաջ դիրք տալ և զարգացած բաժնի (80վ.
120) : Կրօնական հաղթանակն ալ իբրեւ պատ-
ճառանք կը գործածէր այդ նպատակը իրա-
գործելու , և այս կերպով կը կարծէր սեւե-
կան և անհավատակ տիրապետութիւն հաս-
տատակ Հայաստանի վրայ, հոգ չէր որ եր-
կիրը անապատանար, և աւերակաց վրայ
թագաւորէր ամիրապետը : Ապաւրտահի կրօ-
նական հաղթանակն գլխաւոր դռնն եղաւ
Սուրհան-Դաւիթ , որուն դարձը պատմե-
ցինք (§ 505), որ և Ձագ գիւղէ փոխադ-
րուած էր Դուին քաղաքը իւր ընտանեօք :
Ապաւրտահի լուր տրուեցաւ , թէ նա նախ-
կին իսլամ մըն էր՝ իւր հաւատքը ուրացած ,
ինչ որ իրենց օրէնքով մահապարտութեան
արժանի գործ կը համարուէր : Դաւիթ փըն-
տրուեցաւ և տեսնան հանուեցաւ , և իւր
առաջին կրօնքին դառնալու հրաւիրուեցաւ ,
և երբ չհաւանեցաւ , շարժուի հարաւորէ և
կապուի և բաժնի լուսնադատութիւններ եղան
բաւական օրեր , խաչի նշան մըն ալ առջեւ
տրուեցաւ , ու կոխտակ հրամայուեցաւ ,
բայց Դաւիթ մինչեւ վերջ անխախտ մնաց
իւր քրիստոնէութեան վրայ , իւր կնոջ կող-
մանէ ալ քաջարկական խօսքեր լսելով :
Վերջապէս խաչի վրայ մնացնելու վճիռը

այ ստուծ Երասխի վրայ վազելով Խորշ հառնին Խորշից Կոչնի մողապուր փախչելով ապաւինեցան Շուշանի ապարանքը, որ տիկին է կոչուած (ՂՆԻ. 46), իբր տանուաէր Վահան Կամաւորականի գուսարը, և տեղւոյն տիրուհին Տիկին Շուշան անոնց համար բարեխօս կանգնեցաւ Սմբատի առջև, որպէս զի իւր հիւրընկալութիւնը դաւաճանուած չըլլայ: Եւ ոչ միայն պահեց պահպանեց, այլև անոնց մէջէն որոնք կը տեսնէր Բելա և Բոլա, զիւրացանքէն հանդիմանիչ, և որոնք կը տեսնէր Վարդանակերտի պատերազմը պէտք է ուրեմն դնել 703 ի յունուարին, որ է սաստիկ սառնամանակաց ամիսը Արարատի դաշտին վրայ: Միեւնոյն տունն Կամաւորական Ներսէս և ուրիշ ազատներ ալ Վանանդի մէջ արարական ուրիշ գունդ մի կոտորեցին սպառապուռ, այնպէս որ գրեթէ թափն չուր: Կը լինէր Հայաստանի մէջ զանազան արարական բռնակին, և ինքն Ապառաժի ոստիկանն ալ փախչեալ անցաւ Բայր և Բոլա: Վարդանակերտի կոտորածը այնպէս սաստիկ ապաւորութիւն գործած էր Արարացոց վրայ, որ Պատմաբանի գրածին համեմատ սովոր էին ըսել, թէ Վարդանակերտ անի Դ յիշեցէ Բել (ՅՈՎ. 121):

529. Հայեր այս յաղթութեան վրայ, յիշեցէ լայնաբեր լինեալ, և իբր թէ իսպառ Արարացոց սիրապետութենէն ազատած ըլլային, աւարամասէն բաժին կը հանէին Յունաց կայսեր, որ Տիրերիտս Ապսիմարն էր, և ընտիր առնիկ նմոյքներ և արարացի սպանեալներու քիթեր ընծայ կը զրկէին Կոստանդնուպոլիս: Կայսրն ալ այդ ընծաները իբր հպատակութեան առնաւտոյն ընդունելով, չնորհակալութիւններ և պատիւներ կը փոխարինէր, և կուրապազատի աստիճան և պաշտօն կը հնարէր Սմբատի, որ հայագունդն ալ մէկտեղ առած կ'երթար ամբանալ Տայոց գաւառը, իրեն կեդրոն ընելով Թախարք ամրոցը, և պաշտպանողական պատրաստութիւններ կը կարգադրէր (ՂՆԻ. 47): Բայց միւս կողմէն Ապսիմալէիք ամիրապետ և զածը լսելով, և Հայերուն նորէն գլուխ քա-

չելը տեսնելով, նոր բանակ կը կազմէր, ահագին բազմութեամբ և զօրաւոր պատրաստութեամբ, անոր ալ հրամանատար կը նշանակէր Մուհամմէտ-պին-Ոգրայ նշանաւոր զօրավարը, և ճանապ կը հանէր առնալ զլրէթ և Հայոց, հրաման տալով հրէհել և Կաթիլ, Կոթալի զիւրացէ, ահաւորէ Գիւրի, և Կերիւր Կաթալի զիւրացէ (ՅՈՎ. 122): Պատրաստութեանց լուրն իսկ ահուգողի կը մասնէր Հայերը, որոնք իրենց բուն յաղմանց մէջ կը յասային յունական կայսերութեան օգնութեամբ նոր և լուսազոյն կուցութիւն մը պատրաստել, մինչ Ապսիմար կայսր, իւր գահին վրայ երկրուն, ներքին չփութութիւններով չըջապատուած, գահագուրկ Յուսիսիանոսի և Խաղիքներու յարձակումներուն վտանգէն սարսափած, աւելի Հայերուն բարեկամութենէն իրեն օգնութիւն կը սպասէր, քան թէ Հայերուն օգնելու կարողութիւն ունէր: Այս վնասեցուցիչ յայտնութիւնները Հայերուն առջև ուրիշ ճանապ չէին թողուր, բայց եթէ նորէն Արարացոց հետ հաշտուելու կերպը փնտռել, և դիմադրելու ոյժ չունենալով, գիւրիւն գիւրի և ողորմութեան ապաւինիլ: Սմբատ ինքն գլուխ կանգնեցաւ այս նոր խորհուրդին, և պնդադեպաններ յղելով փութաց Սահակ կաթողիկոսի միջնորդութիւնը խնդրել, ամէն տեսակ հպատակութեան և համակերպութեան և հատապարտութեան երաշխաւորութիւնները առաջարկելով: Այդ տեսութիւնները ամենայն ստուգութեամբ կը քաղուին եզրութեանց զննութենէն, թէպէտ պատմագիրներուն մէջ անոնց բացատրութեանց չենք հանդիպիր:

530. Սահակ տարիէ մը իվեր Դամասկոսի մէջ աքսորական, ըլլայ իբրեւ պատանդ, ըլլայ իբրեւ բանաւոր, կ'երևի թէ նկատառութեան արժանի զիրք մը կը վայելէր ամիրապետին աչքին: Մինչև հիմա պատմուած եզրութիւնները ուսումնասիրելով, և անոնց մէջ Սահակի վարած դերը նկատելով, անհնար է չտեսնել անոր վրայ պատկաւելի և կարող և ազդեցիկ նկարագիր մը, որ իւր ունեցած բարձր գիւրքին

ԱՐԱՔԱՅԻՈՅ
ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ

Թենէն ազատած ըլլային, աւարամասէն բաժին կը հանէին Յունաց կայսեր, որ Տիրերիտս Ապսիմարն էր, և ընտիր առնիկ նմոյքներ և արարացի սպանեալներու քիթեր ընծայ կը զրկէին Կոստանդնուպոլիս: Կայսրն ալ այդ ընծաները իբր հպատակութեան առնաւտոյն ընդունելով, չնորհակալութիւններ և պատիւներ կը փոխարինէր, և կուրապազատի աստիճան և պաշտօն կը հնարէր Սմբատի, որ հայագունդն ալ մէկտեղ առած կ'երթար ամբանալ Տայոց գաւառը, իրեն կեդրոն ընելով Թախարք ամրոցը, և պաշտպանողական պատրաստութիւններ կը կարգադրէր (ՂՆԻ. 47): Բայց միւս կողմէն Ապսիմալէիք ամիրապետ և զածը լսելով, և Հայերուն նորէն գլուխ քա-

ՍԱՀԱԿԻ
ՄԻՋՆՈՐԴԵԼԸ

Նա ալեւոր էր ապա որո թիւն գործեր իրեն հետ տեսնուողներուն վրայ: Հարկաւ ինքն Ապտիւլմէլիք ամիրապետն ալ նոյնը զգացած էր, Սահակը տեսնելով և խելով, քանի որ Ապտուլլահէ ամբաստանուած և շրջ-թայակալալ զրկուած ըլլալով հանգիւծ, հանգարտ կենցալ մը ունէր Դամասկոսի մէջ: Մուհամմէտ-ալին-Մրուսն զօրավարն ալ ամիրապետին եղբայրը, երկու տարիի չափ Հայաստան եղած տանն, առիթ ունեցած էր Սահակի արժէքը գնահատել, որուն կողմէն բնաւ զժուարութեան հանգիւղած չէր, և թերեւս ալ յունականութեան հակակիր զգացումներ լած էր տնոր բերնէն, որ նոր դարձեր էր Կոստանդնուպոլսոյ ուքտորէն: Հարկաւ այս և նամանորինակ նպաստաւոր հանգամանակ վրայ հիմնուելով՝ Սահակ համարձակեցաւ միջնորդ կանգնիլ ամիրապետին առջեւ, և արտօնութիւն ստանալ Հայաստան զաւանալու, որպէսզի Ոկրայի հետ տեսակցելով, առանց արիւն թափելու Հայոց հպատակութիւնը ամրացնէ, և անոնց հաստատ հաւատարմութիւնը երաշխաւորէ: Եթէ ամիրապետը հաւանեցաւ Սահակի առաջարկութեան, եթէ վստահեցաւ որ նա իւր առաջարկը իրականացնելու կարողութիւնն ունի, և եթէ Ոկրայ պատե-րազմի ձեռք չզարկած պատրաստուեցաւ Սահակի հետ տեսակցիլ, պէտք է հետևեցնել, թէ երբ ամիրապետը կ'արտօնէր Սահակը Հայաստան դառնալ, անչուստ պարտու պատշաճ հակողութեան ներքեւ, միւս կողմանէ ալ հրաման հասուցած էր Ոկրայի ետևէն՝ բանական միջոցներու չձեռնարկել, կաթողիկոսին հետ հաշտարար բանակցութիւնները չլրացուցած: Պատմութիւնը կը ցոյցնէ թէ երբ Սահակ Դամասկոս, ելած զէպի Հայաստան կ'երթար, Ոկրայ ալ Սահակը տեսնալու կուգար, որ է բաւ, բանակին հրամանատարը իւր զինուորական արշաւանքը կասեցուցած կամ յապրեցուցած, զէպ ետև կը դառնար Սահակի հետ տեսակցելու: Երբոր մէկ կողմէն Սահակի անձին զավեստը կ'ընենք, պէտք չէ գտնը ընենք յիշել Ապտիւլմէլիքի ալ մարդասիրական զգացումը՝ որ հնարաւորութեան սահմանին մէջ խաղաղական միջոցները կը նուխադասէր, և նկատի աւանել Մուհամմէտ

պին-Ոկբայ զօրավարին ալ՝ արինահանգու -
թենէ խտ սափելու. զգուշութիւնը :

531. Սահակ կաթողիկոս, երկար պաշտօնավարութենէ յոգնած, բազմապիսի փորձանքներէ անցած, ներւ քին և արտաքին վիշտերով տառջնապատ, ոքսոր-ներով և քանտարկու-

թխհնկրով ակարացած, իրեններուն աղէտ-
 նկրովը տագորտւած, ծերացեալ հասակի
 հասած, և հիւանդագին մարմնով տառա-
 պած, ճանապոյ կ'իլլայ Դամասկոսէ, և հա-
 կառակ իւր ակարութեան կը փութայ, կը
 շտապէ, կ'աճապարէ որ սուսջ Հայաստան
 հասնիլ, քանի որ զեւ Ոկրոյի վրիժառու
 բանակը ռաք չէ կոխած այն երկիրը, զոր
 աւարկու հրաման ստացած է իւր ամիրա-
 պետէն: Բոլոր Սահակի ուշուրուշը գրու-
 տած է այդ մատմունքով, թէ ինչ ընէ,
 ինչ խօսի, որ թերեւ հոգ լինէ Դոքսոսէ
 ըստ յանդիման Դոքսոսի (ՅՈՎ. 122),
 Բայց քանի կ'երթայ, աւելի ակարութիւն
 կը զգայ, իրեն քովինն իւր կը տեսնան
 թէ հեռաբացս սոք ինքն ինքն է հեռաբաց-
 թէն Դոքսոս, այնպէս որ երբ կը հասնին Միջո-
 գետքի Խառան քաղաքը, այլևս անհար
 կը լինի անոր յառաջիկ: Սահակ լսած էր որ
 Ոկրոյ ընդ սուսջ կու գայ իրեն, ստացած
 հրահանգին համաձայն հաշտարար բանակ-
 ցութիւնն ընելու: Բայց իւր վերջին օրերը
 մատալուտ կը տեսնէ, և չյուսար թէ քեր-
 նացի խօսելու պիտի հասնի, անոր համար
 կը նստի և գէ Նաթ զգաւորաց Երեմի
 ինչ ինչ յեռաբաց (ՅՈՎ. 122), և արարական
 լեզուով: Այսպիսի փափուկ վայրկեանի մէջ
 գրուած գիր մը, այնպիսի մեծ կարեւորու-
 թիւն մը ունի, որ գոնէ քաղաքը տալ
 անհրաժեշտ կը սկսենք:—Ազգիս կողմէ, կը
 զրէ, զրկուած էի քեզի հետ խօսիլ, և ինչ
 որ նախարարականք և ժողովրդականք
 Դոքսոսէ ինքն ինքն քեզ առաջարկել: Բայց
 կհամարեալ ակար, արեւել զգաւորաց ինչ
 ինչ: Արեւել ինքն ինքն ինքն ինքն ինքն
 Դոքսոս, որ ձեր նախահար Բամակէյն տիեզե-
 րաց իշխանութիւնը խոստ սցաւ, որ իմ ժո-
 ղովուրդին արեւել ինքն ինքն ինքն ինքն
 ձեզի պիտի ծառայէ հարկաւորութեմ, և պի-
 տի հնազանդի յարեւել արեւել, սուրբ արիւն-

կը դնէ, այլ Սահակի մեծնոցի գործին արդիւնք, որ ըստ օրին է աւելանալ, է վերայ հօգն հանգոյցեալ, աներկիւղ կը փութար քաւ ընդ առաջ իրենց հօգն (ՂՆԻ. 52): Պատմութիւնը միեւնոյն կերպով կը քաղէ Կիրակոս ալ (ԿԻՐ. 35), թէ պէտ շատեր կը հետեւին Պատմաբանին գրածին: Քննական տեսակէտէն միշտ կը նախադասուին այն պատմութիւնները, որք աւելի բնական պարագաներով կը ներկայանան, քան անոնք որոնք հրաշալի հանգամանքներ կը զգենուն: Փամանակի մերձաւորութեան տեսակէտէն ալ, Ղեւոնդ դար մը առաջ է Պատմաբանէն, մինչ հրաշալիաց զրոյցներ հետզհետէ կը բարդուին եղելութեանց վրայ, որով նախադասելի պիտի ներկայանար Ղեւոնդի պատմութիւնը, քան Պատմաբանին գրածը: Սակայն նկատելով որ Յովնանէս Պատմաբան կաթողիկոսի նման լուրջ անձնաւորութիւն մը, Ղեւոնդի պատմութիւնը տեսած ըլլալով հանդերձ, անկէ տարբեր պարագաներ կը յիշէ, և թէ ազգային աւանդութեան մէջ նախադասութիւն տրուած է Պատմաբանին գրածներուն, նոր պատմագիրները կը նախադասեն անոր պատմութիւնը, ինչպէս և մինք ալ ըրինք: Դրիգոր Անուարդեցիին ալ բոլորովին տարբեր պարագաներ կը յաւելու, թէ երբ Սահակ Միջագետք մեռաւ, իջաւ լայն է վերան, և աբա զաւանդէի, որ երբ երբէ Մահմեդ, Նաբոսեց և Կորդոս զէր իւրեք, որ քրիստէ և առաքել հրաշայեալ: Նաեքաց զնոյն և քառաւանդաւ, և հաճեալեաց զաւ, և առաջ ին զնա հրաշայեալ եւ, և առնեմ (ԿԱԼ. 442): Բայց վերջին զրոյցներ են այդ պարագաները, որոնք ոչ մի պատմագիրէ յիշուած չեն, և անկապակից ալ են:

534. Որն և ըլլայ Սահակի վերջին գործունէութեան մասին նախադասելի բացատրութիւնը, և արարական վրիժառու ցատումը ցածուցանելու համար,

ՍԱՀԱԿԻ

ԱՐԴԻՆԻՔԸ

Դամասկոսէ մեկնած ըլլայ

թէ Դուինէ, յայտնապէս կը տեսնուի ծերացեալ կաթողիկոսին վրայ բարձր միտքի և մեծ սիրտի և արի ոգւոյ չնաշխարհիկ նկարագիրը, որ անձնուէր համարձակութեամբ կը դիմագրուէ, աւեր և ուտար շնչող ահաւոր բանակի և անեղ հրամանատարի մը

բորբոքեալ ցատումին: Իրաւունք ունին մեր բոլոր պատմագիրները, երբոր վերին Նախախնամութեան օրհնառութեամբ կը տեսնեն այդ եղելութեանց մէջ, որ առասն է յաջողի և արդիւնաւորել սիրտի ուղղութեամբ և միտքի խոհականութեամբ եղած ձեռնարկները: Սահակի այդ պատկառելի նկարագիրը յայտնի տեսնուեցաւ իւր կեանքին ամէն մէկ դիպումներուն և արկածներուն մէջ, որ բազմապիսի և ծանրածանր պայագաներու առջև գտնուելով, երբեք ինքզինքը չկորսնցուց, իւր ուղղութիւնը չզոյլեց, և իր ազգն ու եկեղեցին չլքեց, այլ փորձանքներուն՝ փորձանաւոր, գիտցաւ պահել ու պաշտպանել եկեղեցւոյն աւանդական հաստատութիւնը և ազգին յարմարագոյն զիրքը: Սահակի վերջին յայտարարութիւնը, որով Արաքսացոց հանդերձ հաւատարիմ հպատակութիւն երաշխաւորելով՝ Հայաստանը սպառնալու կորուստէ ազատեց, Հայոց համար կտակային սկզբունք դարձաւ, և դարուց ի դարս մինչև մեր օրերը ազգային գոյութիւնը պահպանեց: Միւս կողմէն ինչ որ ԺԲ դարէն ետքը Սահակի անունով կեղծուեցաւ, մեղի կը հաւատալ թէ մեծ եղած էր անոր անունը ազգայնոց և օտարաց մէջ, և կեղծարարներ անոր հեղինակութիւնը կ'ուզէին շահագործել իրենց խարդախեալ գրութեանց մէջ: Սահակ գրական արդիւնաւորութեան արժանիք ալ ունեցած է, թէպէտ իւր անունով շատ երկասիրութիւններ հասած չեն մեղի, բայց այն քիչն ալ որ ունինք՝ ընտիր գրիչի արդիւնք են: Արմաւենեաց օրուան ճառը, թէ իմաստով և թէ հայկաբանութեամբ գնահատելի գրութեան մըն է (ՕՂՆ. 185): Խաչի և Եկեղեցւոյ շարականները, զորս Տաթևացի սոյն այս Սահակին կը վերագրէ (ՏԱՔ. 637), միւր եկեղեցական երգերուն ընտրեալագոյններն են, թէպէտև հնար է մտածել, թէ անոնց մէջ ուրիշներէ գրուածներն ալ խառնուած են, իսկ Սահակէ ընտրողարար կարգադրուած: Ոկրայի ուղղած նամակն ալ ոճի վեհութեան հետ արարողախոսութեան տաւալելութիւնն ալ կը հաւատալ, քանի որ Սահակ իբրեւ ինչ Խաչագորհ (ՅՈՎ. 122) և Ոկրայ ինքնին ընկերացիք (ՂՆԻ. 51):

535. Կանոնագիրքին մէջ ունինք 15 կանոններ, որ վերջնայ Սահակայ Հայոց Կաթողիկոսին անուանով մակագրուած են (ԿԱՆ. 125), և ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ յայտնապէս Ձորոփորեցւոյն կ'ականարկեն: Այս տեսակ կանոններ լեւելեայն ժողովական հաստատութիւն ալ կ'ենթադրեն, թէպէտ պատմութեան ընթացքին մէջ բարեկարգական ժողովի մը գումարուելուն յիշատակութիւնը չունեցանք, բայց կանոններուն եկեղեցւոյ պաշտօնական հաւաքածոյին անցնելը՝ կը ստիպէ այսպիսի ժողովի մը գոյութիւնը ընդունել: Առ այս կը նպաստէ դիտելը, որ կանոններուն գլուխը բաւական է թէ խնդիրները Յովհաննէս Սիւնական մը առաջարկած է, իսկ անոնց լուծումները կը պատկանին Սահակայ Հայոց Կաթողիկոսին և Նոբէմբրուոյն Եղեկոյտոց Բաժնոց (ԿԱՆ. 125): Տեղ մը ժողովի մը յայտնի յիշատակութիւնն ալ կը գտնենք (ՉԱՄԲ. 560), որով Սահակէ գումարուած բարեկարգական ժողովի մը իրականութիւնը իբր ստոյգ պիտի ընդունուի: Միայն անորոշ կը մնայ տեղն ու ժամանակը ճշդել, բայց հաւանաբար Դուին եղած է ժողովին տեղը, որովհետեւ հոն էր կաթողիկոսական աթոռը, իսկ ժամանակին մասին մերձեցումամբ կրնանք դնել զայն Աշոտ Բագրատունիի կուրապաղատութեան միջոցին, 688'էն 692 տարիներուն մէջ, երբ յունական տիրապետութեան ներքեւ, և Աշոտի եկեղեցւոյն և աղագոյն ջանքերով չորհրդէ՝ աւելի զիւրին էր եկեղեցական բարեկարգութեանց մտադրութիւն դարձնել: Սահակի 15 կանոններուն նիւթերը եկեղեցական ծէսերու և սրբութեանց չորջը կը դառնան, և գործնական կերպեր կը ցուցնեն՝ մասնաւոր պարագաներու վրայ: Առջի երկու կանոններուն մէջ Եպիսկոպոսներուն կ'արգելուի զինուած կերպով պաշտօն վարել, և կամ կրօնաւորներու փափաքով իրենց գործը թողուլ: Յաջորդ կանոնը կը ներէ պոռնկեալ և ի մեղ մեծ-մեծ շաշմէշ անձին, քահանայ ըլլալէն ետքը կոչումը չարունակել: Չորս կանոններ ուրեւթեամբ կամ բորոտութեամբ օխտացեալներուն համար կը պարգևն այն սկզբունքը, թէ պրզծեալ մարմինը արգելք է հոգեւորական

հաղորդութեանց: Հոգեհանգստեան պաշտօնները կը յանձնարարէ 15'րդ կանոնով, մինչ 8'րդ կանոնով ալ կ'արգելու եկեղեցւոթեւ: Ետեւ հոգեհանգիստ կատարելը: 9'րդ կանոնով կը հրամայէ կիրակիէ կիրակի սրբապարծեալ հացը նորոգել: Յաջորդ երկու կանոններով եկեղեցիէ դուրս հաղորդ ստլու կերպերը կ'որոշէ՝ արգելական և հիւանդ անձերու, և սիւնական կամ խցարգել ճգնաւորներու համար: Տարին մէկ անգամ վրան պատարագ մատուցուող սեղանները իբր չարժական կը նկատէ: Ասորինքու ձեռքով տիկերու մէջ բերուած ձէթը անսուրբ չնկատեր, թէեւ մեռելաւոյ մէջ դրուած ըլլան: և վերջապէս 14'րդ կանոնով կ'արգելէ, օրհնած ձէթին կամ միւռունին յաւելուած ընել, այլ յաճեալ պարգէ ի հայր-դուին ընդունել, ըստ Կաթողիկոս Երեմիայի Սահակայ (ԿԱՆ. 125-126): Որչափ ալ ծանր նիւթեր չեն Ձորոփորեցիին կանոնադրած կէտերը, սակայն խստապահանջ և միանգամայն լայնախոյ՛միտքի մը սկզբունքները կը պարունակեն:

536. Ասանցմէ զատ ուրիշ ինն կանոններ ալ կան, Սահակի նախագահութեամբ գումարուած Կարնայ ժողովին կողմէ (§ 519) տրուած, որ նոյնպէս ծիսական կէտերու չորջը կը յաճին: Բայց չենք ուզեր այդ կանոններուն վաւերականութեան վրայ պնդել, վասնզի Կանոնագիրքին յաւելուածներուն մէջ դրուած են, և պարունակութիւնը կասկածի տեղի կու տայ: Կանոններուն առաջինը կը հրամայէ Յայտնութիւնը յունուար 6'ին տօնել և ոչ դեկտեմբեր 25'ին, երկրորդը կը պատուիրէ նոյն օրը ջրօրհնէք կատարել միւռոնիափով, երրորդը օրհնութեան աւետարանները, և չորրորդը ճրագալուցի ընթերցումները կը սահմանէ: Յաջորդ երեք կանոններ Յայտնութեան ութօրէքին, և փետրուար 14'ին Տեսաւրնդաւաթի տօնին պատշաճները կը ցուցնեն: Ութերորդ կանոնը կը հրամայէ հաղորդութեան խորհուրդին հացը անխմոր և բաժակը անջուր պահել, իսկ վերջին կանոնը պատարագի շեւատ որտեղիները կը բացատրէ ըստ խրատքանչիւր տասնիմանի, որոնց մէջ գիտողու-

Թեան արժանի կէտեր պակաս չեն: Այս կանոններուն մասին կասկածը կը շատնայ տեսնելով, որ այդ կարգադրութիւնները, որք յունական եկեղեցւոյ ընդունելի չեն, նոյնինքն Յուստինիանոսէ հաստատուած կը ցուցուին, և անհնազանդներուն կը սպառնացուի, որ ինքնաշուքն հրաժանուի ընդ Ռաբանուսէ պարտահաճի ձեւիցն (ԿԱՆ. 151):

537. Եօթներորդ դարուն փակումը առիթ կ'ընծայէ մեզ, համառօտ ամփոփում տալ

այդ վերջին միջոցին Հայաստանի մէջ երեւցած

ԴԱՐՈՒՍ նշանաւոր անձնաւորութեանց, որոնցմով հինգերորդ դարուն նման, եօթներորդ դարու գրական շրջանը կը կազմուի: Այդ նոր գործունէութեան իբր առաջնորդ պէտք է նշանակել Կոմիտաս Աղցեցի կաթողիկոսը, որ ինքն ալ ուսումնական և զարգացեալ միտքի տէր, յատուկ հոգածութիւն ունեցաւ զարկ տալու մատուցական շարժումին (§ 451), ուսկից յառաջ եկաւ եօթներորդ դարու Գերթողներու դասակարգը, որ հինգերորդ դարու Թարգմանիչներէն ետքը՝ մատենագիրներու նոր շարքը արտագրեց: Մէկէ աւելի եղան Կոմիտասի քաջալերութեան ներքեւ կազմուած և բարեկարգուած դպրոցները, ինչպէս Արշարունեաց վանքը, Շիրակայ դպրեվանքը և ուրիշներ, բայց ամենէն գլխաւորն եղաւ Սիւնեաց վարդապետանոցը, որ անդատին հինգերորդ դարէն հիմնուած և շարունակաբար պահուած դրպրոց մըն էր, և ի արեւմտ Սահալայ և Մեքքայ իրաւունք ստացած էր զլաւ կալ և հրամանաւոր ձեռնքի վարդապետի Հայոց (ՕՐԲ. Ա. 155): Ասիկա փաստ կու տայ հետեւցնելու, թէ բոլոր եօթներորդ դարու մատենագիրներ իրենց հմտութիւնը ստացած են նոյն վարդապետանոցին մէջ. թէպէտ յետոյ իրենք ալ իրենց համար մասնաւոր դպրոցներ բացած են, իբր անմիջական միջոց զարգացում տարածելու: Թէպէտ փափաքելի էր, բայց պատմագիրները պրպակելով չինքն գտնել Սիւնեաց վարդապետանոցի մեծ վարդապետներուն կամ քերթողանայրերուն ամբողջ շարքը: Կոմիտասի մօտ ատեններ կը յիշուի Մաթուստղայ, որ կ'ուսուցանէր ի վերջ Բաբել և Երեմիա Բաբելի լատինացի (ՕՐԲ. Ա. 156)

և հաւանաբար անոր նախորդն էր Վրթանէս Գլխանորդի քերթող վարդապետը, որ տեղապահութիւն ալ վարեց Մովսէսէ ետքը, ընտրութեան յապաղելուն եռամեայ միջոցին: Սիւնեաց եպիսկոպոսներէն ալ թերեւս եղան քերթողանայրութիւն վարողներ, բայց պէտք չէ կտրծել թէ երկու պաշտօնները միշտ միացեալ եղած ըլլան միեւնոյն անձի վրայ:

538. Նշանաւոր անձնաւորութիւնները յիշած ատեննիս, առաջին անգամ դիմացնիս կ'ելլէ Յովհաննէս ՅԱՅՐԱՎԱՆԻ Մայրավանեցին, Դընայ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՑԻ կաթողիկէին փակակալը, այն որ Եզրի միաբանական հաղորդակցութեան դէմ ելնելուն համար հալածուեցաւ և պաշտօնէն զրկուեցաւ, կաթողիկոսին կողմէ Մայրագոմեցի անունով անարգուեցաւ, և Գիտարակի առանձնարանը քաշուեցաւ (§ 469): Արդէն իւր կարգին ալ դիտել տուինք, թէ Եզրի և Յովհաննի մէջ տեղի ունեցած անցուղարձին պատճառը, ոչ այնչափ դաւանական խնդրոյն էութիւնն էր, որչափ եղելութեան արտաքինը. Եզրի կողմէն ցուցուած ճկուն և երկդիմի դիմադրութիւնը, իսկ Յովհաննի կողմէն արտայայտուած անկքելի նախանձայնուղութիւնը. և ասոնցմէ առաջ եկած անձնական պատուոյ խնդիրը և կրից զայրոյթը: Եզրի խստութիւնը հետեւանք էր վիրաւորեալ արժանապատուութեան, և ոչ դաւանական պաշտպանութեան: Յովհանն բոլոր մեր պատմիչներէն բացարձակ կերպով հռչակուած է իբր կարող և ուղղամիտ և ուղղափառ վարդապետ: Իրեն արուած պատուանուններն են, Գլխաւոր Կարգաւար, և Կարգաւար Կարգաւար (ՅՈՎ. 99), Կարգաւար Կարգաւար Կարգաւար (ԱՍՈ. 88), Կարգաւար Կարգաւար (ՍԱՄ. 80), և ուրիշ նմաններ, որ անոր արժանիքը կը հաստատեն: Իրեն կը վերագրուին երեք գիրքեր, Խրատ վերայ, Հաւատարմութիւն, և Նշանակ վերառաւութեամբ, զորս գրեց Գիտարակի առանձնութեան մէջ, բայց շուտով իւր Կարգաւար Կարգաւարի մէջ իրեն մասին տարածուած ձախող ըմբռնումին պատճառով (ԱՍՈ. 88), ինչ որ հետեւանք էր Եզր կաթողիկոսի պաշտօնական հալածանք

քին: Երեք գիրքերը մեզի հասած չեն, որ կարենայինք անոնց վերլուծութիւնն ընել, և մօտէն գաղափար կազմել Մայրագոմեցիին վարդապետութեան վրայ:

539. Այդ գիրքերուն կորուստը աւելի աւաղելի է այն պատճառով, որ Մայրագոմեցիին անունով սխալ և մոլար վարդապետութիւն մը տարածուած է. և մինք պէտք էր գիրքերը տեսնէինք, ուղիղ դատաւարան ընելու համար:

Բայց Մայրագոմեցիները երկու եղան, Յովհաննէսի աշակերտ Սարգիս վարդապետ մըն ալ, նոյն մակդիր անունով ճանչցուեցաւ, և Յովհաննէսի մահուանէ ետքը, որուն երբ հանգիպած ըլլալը յայտնի չէ անոր գիրքը շարունակելով անոր գործը ստանձնեց ու համբաւը իւրացուց: Ստէպ հանգիպած բուն է, որ աշակերտներ իրենց վարդապետին ըսածը չափազանցելով, սխալանքի իյնան, և ձրիաբար վարդապետին անունն ալ աղարտեն: Այդ բանը Յովհաննէսի և Սարգիսի մասին ալ ճշմարտուած է: Ժամանակին յիշեցինք Յուլիանեան և Սեւերեան տարածաշնութիւնները նոյնիսկ միաբնակ հակաքաղկեդոնիկներու մէջ, միանգամայն ըսինք թէ Յուլիանոս Աղիկառնացւոյ վարդապետութիւնը մինչև երեւութակաշնութեան տարուեցաւ Յուլիանեանց կողմէն (§ 350): Բանիցս յիշեցինք եւս թէ ապականութեան խնդիրին մէջ Հայերը, Աղիկառնացւոյն սկզբնական վարդապետութիւնը նախընտրեցին, թէ Քրիստոս ոչ ի հօրէն ալ ի հօրէն կը կրէր ապականութեան հետեւանքները իւր միաւորեալ բնութեան վրայ, որով նգովուած մոլորեցուցիչներուն հետ կը յիշէին Սեւերոսն ալ, ինչպէս Ներսէս Բագրևանդացիի (ԹՎԹ. 56), Արքիշոյ Ասորիի (ԹՎԹ. 60), Յովհաննէս Գարեգեանի (ԹՎԹ. 83) և Վրթանէս Քերթոզի (ԹՎԹ. 138) հաստատոյ թուղթերուն մէջ: Մայրագոմեցի Յովհաննէսի կողմէ բուն կերպով պաշտպանուած քաղկեդոնիկ դոստոյթեան ղէմ նախանձայոյզ հակառակութիւնը, Սարգիս Մայրագոմեցիի ձեւը անցած ատեն, Յուլիանոսի չափաւոր դրութենէն Յուլիանեանց չափազանց դրութեան փոխուեցաւ, և երեւութակաշն մոլորութիւնը, որ տալիս

կը տարածուէր Հայաստանի կողմերն ալ, Մայրագոմեցւոց վարդապետութիւնը եղաւ: Սակայն բոլոր մեր պատմագիրները համամիտ և համաձայն կերպով Յովհաննէսը կ'արդարացնեն, և Սարգիսի կը վերագրեն մոլորութեան պաշտպան եղած ըլլալու դերը: Յովհաննէս Պատմաբան կաթողիկոսը բացարձակապէս կը ստանձնէ Յովհաննէս Մայրագոմեցիի պաշտպանութիւնը, և յիշելով թէ հաբասաբասանութեան պատճառով վրայ, վրայ կը բերէ թէ եւ ոչ իւրեք հաբասանութեան ինչ հաբասաբասանութեան, որովհետեւ կը կարծէ թէ ի հաբասանութեան իւրեք հաբասանութեան հաբասանութեան (ՅՈՎ. 102): Միեւնոյն ուղղութեամբ Ասողիկ ալ կը վկայէ, որ թէպէտ զմանի հաբասանութեան յիշեցնէ, այլ ոչ թէ ոչ (ԱՍՈ. 82), և նոյնը ասոնցմէ ետքը եկողներն ալ կը վկայեն, թէ Մայրագոմեցի աղանդաւորը, Յովհաննէս չէր, այլ Սարգիսը, և թէ մինչև իսկ այս պատճառով Յովհաննէս ի քոյ յիշեցնէ հաբասանութեան զմանի, որով ոչ մի կերպով հնար չէ Յովհաննէս Մայրագոմեցին դատապարտել, ինչպէս կարի փութկոտութեամբ կը պնդեն հռոմէական դաւան գրողներ, Եգրի գործը բարձրացնելու և Եգրի հակառակորդը նուաստացնելու դիտմամբ: Յովհաննէս Պատմաբան որ գիրքերը տեսած է, Սարգիսի մոլորած լինելը կը հաւատայ, չէ թէ ինչ ընթերցեալ է, կ'ըսէ, բէր Էստա Էստա (ՅՈՎ. 105): Իսկ Մայրագոմեցւոց աղանդին մասին երկարիկ հարկ չենք տեսներ, վասնզի ծանօթ է Երեւութակաշնաց դրութիւնը, որոնք բնութեանց միաւորութեան վարդապետութիւնը այնչափ առջեւ տարին, որ մարդկութիւնը աստուածութեան մէջ ընկղմած և ոչնչացած ըսելու հասան, որով ինչ որ մարդկային է Քրիստոսի անձին վրայ՝ բնաւ իրականութիւն չին ընծայեր, այլ առաջօք երևոյթ կը դաւանին: Երեւութակաշնութիւնը այս ծայրայեղութեամբ իւր իսկ խուսափած քաղկեդոնականութեան կը մօտենար: Վասնզի բնութեանց միաւորութիւնը մերժել կ'ըլլար, եթէ Քրիստոսի չարչարանքը լոկ մարդկութեան տալով՝ փրկագործ անօրէնութեանց նշանակութիւնը կորսուէր, իսկ նոյն չարչարանքները լոկ երևոյթ ըսելով՝ փրկագործ անօրէնութեանց իսկութիւնը կը ջնջուէր:

540. Մայրագոմեցուց կամ Հայ Երեւոթականաց ղէմ առաջին ձայն բարձրացնողը եղաւ Թէոդորոս Թէոդորոս վարդապետ, Քոթնատ որ մականուանուած, խաւրաղնազգեսց ճգնաւորութեանը համար: Թէոդորոսի համար յիշեցինք արդէն թէ Կոմիտասի եղբորդին էր, որով ինքն ալ Աղցեցի եղած կ'ըլլայ, և Եզրի քեռորդին (§ 460), և Մաթոս ազգայի աշակերտը (§ 451), և պատմեցինք եւս Եզրի զիջողութեան մէջ Թէոդորոսի ունեցած քաջակերիչ մասնակցութիւնը (§ 464), հետեւաբար զարմանալի պէտք չէ երեւայ, եթէ Թէոդորոսը գործունեայ դեր մը ստանձնած կը տեսնուիք Մայրագոմեցուց ղէմ: Հոգ չէ թէ Յովհաննէս իրապէս մաս ունեցած ըլլայ կամ ոչ Մայրագոմեցուց մոլորութեան մէջ, Թէոդորոսի համար բաւական կը սկսուէր, որ խնդիրը Մայրագոմեցուն առանձնարանէն երեւան եկած էր: Թէոդորոսի ճառը, ինչպէս որ ապագրուած կը տեսնենք (ՅՁՆ. 147), եզակի կերպով մակագրուած է՝ ընդդէմ Մայրագոմեցուն, սակայն գրուածը սկիզբէն մինչեւ վերջը, միշտ յագնակի կերպով ուղղուած է շատերու, և ոչ մէկ անձի, և միայն վերջը հռետորական դարձուածով անգամ մը, Արքային մը ունի (ՅՁՆ. 156), որ սակայն խումբի մը ղէմ գրուած ըլլայր չեղծաներ, քանի որ սկիզբէն կը խօսի շատերու հասցէին, թէ Ահա Բարապետեան այժմ է Բարապետ, Եւրոպիոս Բարապետեան զարմալ, Եւրոպիոս Բարապետեան զարմալ, և նոյնպէս կը շարունակէ մինչեւ վերջը, և երբեք յատուկ անձի մը անունը չէ տուած, ոչ Յովհաննէսի և Սարգիսի: Այնպէս որ անհիմն չէր լինել, կարծիք որ մակագիրին մէջ Յ. և Յ. գիրերու զրգարական սխալ մը սպրդած ըլլայ: Թէոդորոսի ճառը երեւութական աղանդը մերժած ատեն, երբեք քաղկեդոնական դատմութեան պաշտպանութիւն ըրած չըլլար, ինչպէս հռոմէադատանք կ'ուզէին հաշակեկ (ՉԱՄ. Բ. 362), վտանգի տալիսի բառ մը կամ տառ մը իսկ չկայ, այլ միայն փրկական անօրէնութեանց իսկականութեան ցոյցմունքներ կան Ս. Գիրքէն և սուրբ հայերէն, ինչ որ հակաքաղկեդոնիկ միարնակութեան

հիմնական է, և որուն համար քաղկեդոնիկ երկաթնակութիւնն ալ անբաւական կը դատուի: Եթէ Թէոդորոսի ճառէն Հայ եկեղեցուց դատմութեան համար ցոյցմունք մը պիտի քաղենք, այն առիթի մեզի նպաստաւոր կ'ըլլայ, զի եթէ Եզրի համագումր Թէոդորոսի հետ նոյն էր, ապա Եզր ալ երկաթնակ մը չէր քաղկեդոնիկներու դրութեամբ: Քոթնատորի համար ըստւոյն է թէ հաստատուած էր Արագածի ստորոտը Ս. Աստուածածին վանքը, որ կրնայ նոյնացուիլ այժմեան Հռոմէոյ վանքին հետ, ուր ընտիր աշակերտութիւն մը կազմեց, որուն փայլը առեցաւ Եւրոպիոսի Յովհաննէս Օձնեցի կաթողիկոսները: Իրեն կը վերագրուին եւս ուրիշ երկու ճառեր, ի սուրբ Խաչն (ՅՁՆ. 159) և ի սուրբ Կոյան (ՅՁՆ. 172), որք իրենց ներքողական ձեւին ներքեւ երևութականաց զրութեան հերքումներն են արտապէս, մարդկութեան խորհուրդին իսկական իրականութիւնը ցոյցնելով: Առիթի պատմական տեղեկութիւններ չունինք Քոթնատորի կեանքին և վախճանին վրայ:

541. Դարուս նշանաւորագոյն անձերուն կարգը պէտք է զատենք Մովսէս Սիւնեցին, որ հաւանաբար միևնոյնն է, որ Սիւնեաց կաթողիկոս ալ եղած է Օրբէլեանի հաշուով, Մաթուսաղայի ձեռնադրութիւնէն 97 տարի ետքը (ՕՐԲ. Բ. 246) որ մեզ կը տանի մինչեւ 730 թուականը: Այլ այդ ցուցակը դժուար է ճշդութեամբ պաշտպանել, ժամանակագրական անհամաձայնութեանց պատճառով, որովհետեւ նոյն Մովսէսն է որ Ստեփանոս Սիւնեցիի վարդապետը եղած կ'ըսուի (ՕՐԲ. Ա. 173): Թէպէտ կրնայ ըլլալ որ Սիւնեաց վարդապետանոցին վարիչը Մովսէս, իր կեանքին վերջին օրերը միայն յանձնառու եղած ըլլայ մարապոլատութեան անցնել, զոր 7 տարի վարած կ'ըսուի: Սակայն ամէն առիթի մէջ անհրաժեշտ կ'երևի այդ թուականները կանխել, ինչպէս Ստեփանոսի վրայ խօսած տաննիս պիտի դիտել տանք: Մովսէսի անձը, որչափ ալ մինչեւ հիմայ առիթ մատուցութեան առարկայ եղած չէ, սակայն մեր տեսութեամբ ար-

ներուն հեղինակին ինչինչ կէտեր իբր ակա-
նասես յիշեն է, զորօրինակ Վիրոյ կաթո-
ղիկոսին հետ Հոնաց քանակին մէջ գացած
տտեն կը գրէ, թէ «Եւ Գրեթէ Գրեթէ» նոյն
է Գրեթէ Գրեթէ (ԿԱՂ. 372), և դար-
ձեալ թէ Գրեթէ Գրեթէ Գրեթէ Գրեթէ (ԿԱՂ. 323), և Զուանչիւր յիշած տտեն,
զայն Գրեթէ Գրեթէ է կը կոչէ (ԿԱՂ. 312):
Կողանկայտուացիին եկեղեցական մը եղած
լինելը հաւանական է՝ թէպէտ որոշակի տա-
տիճանը նշանակուած չենք գտներ: Իսկ ա-
շակերտութիւնը հարկաւ Սիւնեաց վարդապետանոցին մէջ եղած պիտի ըսենք, նկատի
առնելով իւր ընտիր հայկաբանութիւնը:
Գովութեամբ պէտք է յիշենք նաեւ Բարսեղ
Ճոն վարդապետը, Շիրակայ դպրեմանուց
առաջնորդը, որուն շարականներու մասին
տարած աշխատութիւնը յիշեցինք (§ 482):
Նմանապէս Անանիա Շիրակացի վարդապե-
տը, համարողական գիտութեան միակ հմուտ
հայ վարդապետը (§ 506), և ուսկից միայն
քանի մը հատակոտորք հասած են մեզի:

Նոյնպէս Դաւիթ Բագատանցին, որ Խաչա-
թէր անունով կը ճանչցուի, և որուն Յունաց
կողմէ պատգամաւոր եկած ըլլալը յիշեցինք
(§ 483), թէպէտ իրմէ բան մը մեզի հասած
չէ: Իբրեւ մատենագիր ծանօթ է եւս Փիլոն
Տիրակացի վարդապետը, որ Սոկրատ Սկո-
լաստիկոսի եկեղեցական պատմութիւնը
թարգմանեց (ԱՍՈ. 101), Ներսէս Կամսարա-
կանի առաջարկութեամբ: Այդ թարգմանու-
թիւնը հետաքննին ուսումնասիրութեան ա-
ռարկայ եղած է վերջին տետներու մէջ. և
միեւնոյն տտեն ժամանակակից ուրիշ մա-
տենագիրի մըն ալ անունը երեւան եկած է,
Գրեթէ Զորոփորեցի անունով, եթէ չուզենք
զայն նոյնացնել Գրեթէ Արշարունիի հետ
(ՍՈԿ. ձե): Զորոփորեցի կոչումը Սահակ կա-
թողիկոսի հետ ազգակցութեան մը միտք կը
բերէ. արդէն ինքն Սահակ ալ դարուն
զրական անձնաւորութեանց շարքին մէջ
պէտք է դասուի, ինչպէս արդէն զրե-
ցինք (§ 534):

Տ. ԵՂԻԱ Ա. ԱՐՃԻՇԵՑԻ

544. Սահակ Միջագետք վախճանեցաւ,
Խառան քաղաքը, երբ Հայաստանի վերա-
հաս վտանգը հետոցնելու
ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ համար Մուհամէտ-պին-
ԵԻ ԺԱՄԱՆԱԿ Ոկրայ զօրավարին կը դի-
մէր, ըլլայ Դամոսկոսէ,
ըլլայ Դաւիթ երթալով անոր տեսութեան:
Անակնկալ մահը կրնար նպատակը պարտալի
հանել, բայց Սահակի ճարտար մտածումը
երկնային Նախախնամութեան հովանաւո-
րութեամբ զօրացած, ցածուց Ոկրայի ցա-
սումը, վտանգը փարատեցաւ, և Հայաս-
տանի խաղաղութիւնը ապահովուեցաւ: Ա-
րարացի հրամանատարին չնորձած ներումով
և տուած խոստումով: Նոյնինքն Ոկրայ
հրամայեց պատուաւոր յուղարկուորութիւն
կատարել հանգուցեալ հայրապետին մարմի-
նին, որ մեծ հանդիսաւորութեամբ փոխադ-
րուեցաւ: Խառանէ մինչեւ Դաւիթ, և դրուե-
ցաւ է Գրեթէ Գրեթէ Գրեթէ (ՂՆԴ. 52): Հար-

կաւ թաղումը կատարելէն ետքն է որ յա-
ջորդի ընտրութեամբ զբաղեցան, և կաթո-
ղիկոսական աթոռ բարձրացուցին Եղիա Բըզ-
նունեաց կաթիկոսը (ԱՍՈ. 106), որ ծնըն-
դեամբ ալ նոյն կողմերէն էր, Աղիսիկա
գաւառի Արճէլ աւանէ, որ նոյն անունով
կը մնայ մինչեւ ցայսօր: Չենք գիտեր թէ
ինչ առաւելութեամբ ստացաւ Եղիա այդ
բարձրացումը, բայց զիտելով որ իւր ընտ-
րութիւնը կը կատարուէր նոյն միջոցին՝ որ
Հայեր յօժարութեամբ արաբական հպատա-
կութիւն կ'ընդունէին, և տեսնելով որ իւր
պաշտօնավարութեան միջոցին Այսրեկոս
հանդէպ կատարեալ հաւատարմութեան
նշաններ ցոյց տուած է, կրնանք հետեցնել
թէ Եղիա այդ քաղաքակրթութեան գոր-
ծունեայ կուսակից մը եղած էր, անդատին
Սահակի ժամանակէն, և բնական կերպով
կաթողիկոսութեան կոչուեցաւ, երբ իւր
հետեւած ուղղութիւնը կը յաղթանակէր:

Ռ.Առ.մկանյան զարգացմանը մասին յայտնի նշաններ չունինք, և կրնանք ըսել թէ աւելի վարչագէտ քան թէ գրագէտ մը հանդիսացած է: Իւր կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը ընդհանրապէս 13 կամ 14 տարի կը տրուի բոլոր պատմագիրներէն, այնպէս որ մէկու մը միայն 3, և ուրիշ մէկու մը 23 տարի դնելը, պարզապէս գրչագրական սխալանք կը յայտնուի: Իսկ 13 և 14 տարիներու տարբերութիւնն ալ Գ և Դ թուատառերու փոխանակութեամբ կը մեկնուի: Արդէն Սահակի մահը գրինք 703'ին, անկէ 14 տարի հաշուելով, և ժամանակակցական պարագաներու վրայ հիմնուելով, վերջը կը դնենք 717'ին: Ասողիկի մէջ Հայոց 158'ին եղած կը կարգացուի Եղիայի ընտրութեան թուականը (ԱՍՈ.154), որ կ'ըլլայ 709 տարին, սակայն ուրիշ տեղ ալ ՃԾԳ գրուած կայ (ՍԱՄ.276), որ կ'ըլլայ 704. և այս տարբերութիւնները իրաւունք կու տան մեզի շատ բնականորէն չպնդել գրչագիրներու թուատառերուն վրայ:

545. Եղիայի կաթողիկոսութեան սկիզբը Արաբացի վեհապետն էր տակաւին Ապարիւմէլիք, որ երկու տարի ետքը 705'ին մահաւ, և իրեն յաջորդեց որդին Վալիտ, Վլիթ գրուած մեր պատմագիրներուն մէջ, որ 10 տարի ապրեցաւ, և իրեն յաջորդեց 715'ին իւր եղբայրը Սիւլէյման, որ ստեփանակաց եղաւ, և 717'ին մեռնելով ամիրապետութիւնը անցաւ նորա հօրեղբորորդւոյն Էօմէր Բ'ի ճիշդ Եղիայի վերջին տարին։ Աստեղ էին որոնց հետ գործ ունեցաւ Եղիա կաթողիկոս, քանի որ Հայաստան այլեւս արաբական մարզ եղած էր։ Իսկ Բիւզանդական գահին վրայ, ինքնընտրի կայսրներ իրար սպաննելով իրարու կը յաջորդէին։ Տիբեր Ալիսիմուրա 705'ին տեղի կու տար՝ քիթը կտրած Յուստինիանոս Բ'ի, որ նորէն կը զօրանար Խալիֆներու օգնութեամբ, և 711'ին ինքն ալ տեղի կու տար Փլիլպպիկոս Վարդանի։ Անաստաս Բ կը զօրանար 715'ին, Խէոդուս Գ 716'ին, և անկէ ետքը 717'ին զահ կը բարձրանար Լիւսն Գ Իստուրացին, որ կրցաւ վերջապէս սեւական կերպով թագաւորել։ Հայեր ողջակի յարաբերու-

Քիւն չունէին այլևս Յունական կայսերութեան հետ, բայց ինչինչ պարագաներ կըրցան Հայերը յորդորել, անցողակի կերպով Յոյներուն կողմը միտելու, թէպէտ առանց տեսողութեան, չկրնալով անոնց կողմէ աւերնալուած օգնութիւնը գտնել:

546. Սահակը պատուող Մուհամմէտ-պինի-Ոկրայ գորավարին համար Պատմա-
բանը կ'ըսէ թէ ընդ կրօնի-
դարձեալ, դառնայ է Գեղի-
իւր (80 Վ. 124), մինչ Ղե-
ւոնդ կը գրէ, թէ Մահմեդ
ըբուլաքն երկրորդ անգամ ելեւ-յաշխարհո Հոյոյ
շահա երէն հաւաքաբեւ դադարէր (ՂՆՊ. 52):
Երկրորդ անգամ ըսելը, կրնանք Մուհամմէտ-
պինի-Մրուան և Մուհամմէտ-պինի-Ոկրայ
գորավարներուն համանուն լինելուն վերա-
գրել, իսկ ելեւ-յաշխարհո Հոյոյ ըսելը կրնանք
նոյնացնել ընդ կրօնի դարձեալ բացատրու-
թեան հետ, որովհետեւ ըստ Ղեւոնդի՝ Գա-
մակոսէ Հայաստան եկող գորավարը, ըստ
Պատմաբանին՝ Հայաստանէն ետ կու գար
Սահակը դիմաւորելու: Հետեւաբար պատ-
մութեան կարգով Ոկրայ շահա երէն Հայաս-
տանի ոստիկանութիւնը կը վարէ խաղա-
ղութեամբ, և երբեք Վարդանակերտի կո-
տորածին վրէժը լուծելու չձեռնարկեր: Այդ
եռամեայ միջոցին է, որ Վալիա՝ Ապտիւլմէ-
լիքի կը յաջորդէ: Երեք տարիէ ետքն է,
որ յանկարծ անագորոյն և խուժուժ վրի-
ժառութեան մը պիմաց կը գտնուինք, ինչ-
պէս են Նախիջևանի և Խրամի նենգաւոր
կոտորածները: Այդ յանկարծական խոփո-
խութեան շարժառիթը կը գտնենք Ղեւոնդի
պատմած միջադէպին մէջ: Յուստինիանոս
Բ, որ Ափսիմբրոսը սպաննելով նորէն գահ
բարձրացեր էր, յաւակնութիւն ունեցաւ
նորէն գէպի Հայկական գաւառները իւր
իշխանութիւնը տարածել, և նոր արշաւանք
մը պատրաստեց գէպի Հայաստան: Հայեր,
որոնց գլուխը կը գտնուէր միշտ Սմբատ
Բիւրատեան, կը դիմէին որ ինչչափ ալ Ոկ-
րայ հայտ կը գործէր, սակայն միշտ ընդ
կամօ շայէր Նախաբարցո Հոյոյ (ՂՆՊ. 53): Վա-
լիա ալ, որ իւր իշխանութիւնը տարածելու
համար, մէկ կողմէն մինչև Սպանիա, և
միւս կողմէն մինչև Հնդկաստան և Պախա-
րա և Քաշկար բռնակներ կը հասցնէր:

Սմբատ Աշոտեան, Գրիգոր և Կորիւն Արծ-
րունիք, Վարազշապուհ Սմատունի և եղ-
բայրը, և Բագրատայ ի Զաւարեանց Զայոց,
զորս չկրնար պատմիչը մի ըստ միմե պատմել,
զի բոլորովին անշուշտ անշէն լաւեանքն ի
Զաւարեանց (ՂՆԳ. 58): Կարծես թէ երկրին
գլխաւորներուն սպասիլը աւելի կը քաջա-
ւերէր Արաքացիները, ուզածնուն պէս աւե-
րել և աւարել, գերել և գերփել, և կողո-
պուսով ու գերութիւնով երկիրը անապա-
տացնել: Դուինի վրայ աւելի եւս կը զօրա-
նար իրենց թշնամութիւնը, որուն բնակիչ-
ները պահ մը մտաբերած էին ինքզինքնին
պաշտպանել Սմբատի գլխաւորութեամբ, եւ
գերաստան փախչելէն առաջ: Արաքական
հրոսակը Դուին կը հաւաքէր գերին ու կո-
ղոպուսը ոստիկանին տրամադրութեան ներ-
քեւ, և անտի անագին բազմութիւն մը
ճանաչող հանելով կը տանէին մինչեւ Դա-
մասկոս: Բայց կ'երեւի թէ Մուհամմէտ-պի-
նի-Ուլապի գործերը իրենց չափազանցու-
թեամբ և անգթութեամբ, նոյնիսկ Վալիա
ամիրապետին հաճող չեղան, որ նա ետ կան-
չուեցաւ, և տեղը զրկուեցաւ: Ապախլազիզ
անուն նոր ոստիկան մը, շինարար և հաշ-
տարար հրահանգներով (ՂՆԳ. 59): Այդ
Ապախլազիզ կը յիշէ եղեր, որ 641 յուն-
ուար 6'ի Դուինի սուլթին անգամ Արաքա-
ցիներէ գրաւուած օրը (§ 475), ինքն 12
տարեկան տղայ մըն է եղեր, կարմիր սփա-
ծնելիով մը միայն ծածկուած, որ նեղ անց-
քէ մը սողոսկելով պարիսպներուն վրայ
կ'ընէ, և իրեններուն ձայն կուտայ, և
Արաքացիք պարիսպներուն գրաւումը սկը-
սած կարծելով կը քաջալերուին և սասա-
կապէս կը յարձակին, ներսի գունդերը տե-
ղի կուսան, և իրենք քաղաքը կ'առնեն
ու կը կործանեն: Ապախլազիզ զուգադի-
պութեան վրայ զարմանալով կ'ընէ եղեր.
ի յիշեմ իմ եղբւորս Զաւարեանց Զայոց-
նայից զաւ (ՂՆԳ. 60): Անոր ոստիկանութեան
տարին ճշդելու համար որոշ նշաններ չու-
նինք պատմութեանց մէջ, բայց հախիճե-
ւանի և Խրամի արկածներէն ետքը զոնէ
տարւոյ մը միջոց պիտի տանք, մինչեւ գե-
րութեան Դամասկոս հասնիլը, ու սկիզբ հաքը
տեղի ունեցած է Վալիաի նոր հրամանը:
Ղեւոնդ՝ Սմբատը 6 տարի Փոյթի մէջ բնա-

*կամ կ'ըսէ (ՂՆԴ. 58), որով կը հասնինք
712 թուականին, սակայն պէտք չունինք
ենթադրել, թէ Մմբատ Ապոխուազիդի հրա-
ւէրը ընդունածին պէս անմիջապէս դարձած
ըլլայ:*

549. Հայաստանէ տարուած գերութեան մէջէն յանուանէ կը յիշատակուի,

ՎԱՀԱՆ Վահան անուն տղայ մը
(80Վ. 126), տաղատին

ԳՈՂԹՆԱՑԻ *չորս* *ստորեկան*, *որդի*

Խոսարովու Գողթնեաց նախարարին, որ հարկաւ Նախիջևանին մէջ սպաննուած նախարարներէն մէկն էր, քանի որ — քէ ալ կոչուած է (ՍՈՓ.ԺԳ.10): Վահան Գառնակոս հասնելէն ետքը ուրիշ անտիական տղայոց նման իսլամական հաւատաքի մէջ կրթութեան տրուեցաւ, հայրենական Վահան անունը Վահապի փոխուեցաւ, և հետզհետէ ուսմանց մէջ յառաջանալով իւր հասակակիցներուն մէջ նշանաւոր հանգիստացաւ, և իբր արքունի գիւսնադպիր ամիրապետութեան մէջ պաշտօնի անցաւ (ՍՈՓ.ԺԳ.20): Վահան Գողթնացիի նահատակութիւնը իւր կարգին պիտի պատմենք և առայժմ այսպիսի նշանակել բաւական ըլլայ: Անոր վկայարանութիւնը առանձինն գրուած մեզի հասած է, ուր Նախիջևանի և Խրամի կոտորածներուն յիշատակն ալ կ'ըլլայ, և թուականներ ալ կը ցուցուին արարական և հայկական տոմարներով, և կոտորածին պատասխանատուութիւնը կը թողուի Ապտիւրմէշիք ամիրապետին վրայ, որով 704 ին կատարուած կ'ըլլայ այդ եղերական արկածը: Սակայն մենք այդ գրուածին նախադասելի կը համարինք Ղեւոնդ պատմիչի յայտնի վկայութիւնը, որ կոտորածին հրամանը կը վերադրէ Ապտիւրմէշիքի յաջորդին, և կը զնէ զայն յառաջում ափ իջեռնուի Վալիտի (ՂՆԻԲ.54), և ըստ այսմ փոփոխել հարկ չենք տեսներ մեր գրած թուականները: Վկայարանութեան մէջ նշանակուած կը գտնենք եւս, թէ յառաջում ափ իջեռնուի գերիները Դուին բերած են, զիւրստ — յաքէլուէ պահած, և յառաջում հառաքէլ զէպ Ասորիք ճանապահ հանած են (ՍՈՓ.ԺԳ.19), ինչ որ կրնանք պատշաճեցնել 707 տարուին, որուն գոտիկը հանգիպած է մարտ 27 ին: Նոյն տարիւրէ կը քաղենք, թէ գերիներուն

մէջէն մաս մը արգելարանի մէջ և մաս մըն ալ ճանպուռն վրայ մեռած են, և թէ ճանպուռն հանելէ առաջ իւրաքանչիւրին շարժանքով հետէն, և թէ տարած տաններն համարով և երբ հաշիւ կը բռնէին:

550. Գերի տարուածներուն մէջն է նաև Շուշան Կամարական, որուն գթութիւնը պատմեցինք Վարդանանկերտի պատերազմէն փախըտական Արաբացուոց վրայ (§ 528): Կերեւի

թէ քանի մը տարիներ բաւական եղած էին անցեալը մոռցնել, որ յատուկ բռնութիւններ ալ գործածուեցան իրեն վրայ, Միջագետքի Խառան քաղաքը, ուր տարուած էր գերութեան բազմութիւն մը: Խիստ բանտարկութիւն, քաղց ու ծարաւ և զանազան տանջանքներ չկրցան ընկճել արիասիրտ բամբիշը, որ միշտ հաստատուն մնաց իւր հաւատքին վրայ, և տանջանքներու ներքեւ վախճանեցաւ Խառանի բանտին մէջ: Որոշ չէ թէ ինչ պատճառով սկսաւ Շուշանի վրայ ուրացութեան բռնադատութիւնը: Թէեւ կրնայ մտածուիլ գեղանի կնոջ մը տիրանալու պատճառը, բայց անհաւանական չէ, որ Արաբացի փախստականներուն վրայ ցուցած սէրն ու գութը, իբր իսլամութեան յարած ըլլալու պատրուակ գործածուած, և իսլամութենէ կտ դարձողի պէս մահապարտութեան ենթարկուած ըլլայ: Թուական կը ցուցուի Հայոց ձմեռ տարին, այլ իդէպ է եւ և ի թուատառերու փոխանակութեամբ ուղղել, և 708'ին զնել Շուշանի կտարումը, և ոչ 706'ին (ՉԱՄ.Բ. 382), եթէ գերութիւնը 707 աշունին մեկնեցաւ Հայաստանէ: Երբոր Շուշանի նահատակութեան լուրը հասաւ իւր եղբոր Գագիկ Կամարականի, նա աւարտելու վրայ էր Վարդանակերտի յաղթութեան յիշատակին նոյն աւանին մէջ հիմնարկած ուխտի եկեղեցին, և մարտիրոսի եղբայր ըլլալու պարծանք, եկեղեցւոյն նաւակատեաց հանդէսին խառնեց իւր վկայութիւն քրոջ տօնական յիշատակը: Թեւեւ Եղիա կաթողիկոս եղաւ փառաւոր տօնախմբութեան հանդիսագիրը: Շուշան Կամարականի յիշատակը ճառընտրներուն մէջ յիշուած է (ՉԱՄ.Բ. 382), բայց պէտք էր Յայամուտ րքի սնցնէր և տօնակուն ալ

ըլլար գթութեամբը օրինակելի, բարեգործական ձեռնարկովը յառաջընթաց (§ 528), և մարտիրոսութեամբը փառաւոր տիկնոջ յիշատակը:

551. Պատմութիւնը կը լռէ Եղիա կաթողիկոսին վրայ, որ պիտի չկարենար անտարբեր դիտող մը ըլլալ այդ քստմնելի եղելութեանց: Վերեւ գիտեցինք, թէ Եղիա իւր ընթացքով արարական մերձաւորութեան հա-

մուկեալ կուսակից մը կը յայտնուի, որով թերեւս համամիտ չկրցաւ ըլլալ Սմբատի ձեռնարկին. երբ սա նորէն Յունաց կողմը սկսաւ միտիլ, գործնական գեր մըն ալ առաւ, և եղաւ առաջնորդ զբաւ Յունաց (ՂՆԳ. 55): Եղիա կրնար գուշակել ձախող հետեւանքը, որով վերջէն պիտի չկարենար անոնց ըրածը պաշտպանել, բոլոր իւր ճիգը թափելով ալ: Բայց Ոկրայ երբեք իւր ցատումը չհափաւորեց, և Նախիջևանի և Խըրամի խուժդուժ հրայրեացը, և նախարարաց խաշտանգանքը, և բիւրաւոր գերիներու վտարանդի տեղափոխութիւնը, այնպիսի գործեր են, որոնց նմանը հազիւ թէ տեսնուած ըլլան պատմութեան մէջ: Գուցէ Եղիայի կողմէ Վալիտի ուղղուած դիմումներ՝ նշանակութիւն մը ունեցան՝ ամիրապետին արամադրութիւնը մեղմելու՝ և Ապտիւլազիզի ոստիկանութիւնը յաջողցնելու, բայց ուր պատմութիւնը յայտնի վկայութիւն մը չտար, բացարձակապէս պնդել չենք յանդգնիր: Պատմութեան կարգին կը գտնենք եւս թէ Ապտիւլազիզի գալուն վրայ համեմատաբար հանդաւառ միջոց մըն է, որ կը սկսի և կը շարունակէ անկէ ետքը, արարական տիրապետութեան և հայկական հպատակութեան միջեւ համերաշխ ընթացքով: Այդ նոր կացութեան հեղինակ կրնայ նշանակուիլ Եղիա կաթողիկոս, և երկրին շինութեան տեսակէտէն օգտակար նկատուի իւր բռնած ուղղութիւնը: Շինարար ձեռնարկներուն առաջինը եղաւ Գուին քաղաքի վերանորոգութիւնը, զոր Ապտիւլազիզ գլուխ հանեց իւր խոստման համեմատ, հըրբէոյն և ընդհանրապէս մեծաշէնք բաւ զառաջն, դուռներով և դռնափակերով ամրացած, պուրիսներով շրջապատուած, և ջրափից փո-

սերով պաշտպանում (ՂՆԴ. 60): Հարկաւ հայրապետանոցն ալ, կաթողիկէն ալ, և ուրիշ եկեղեցիներն ալ պարտաւ պատշաճ նորոգութիւններն ստացան Եղիայի հոգածութեամբ:

552. Ոստիկաններուն մօտ հայ օգնականի մը ներկայութիւնը յիշած ենք արդէն (§ 523): Սմբատ Բագրատունի Բիւրատեանն էր, որ այդ պաշտօնը երկարատեան վարեց յեղյեղուկ ընթացքով մը, ստէպ Յունաց կողմը անցնելով, և յուսախար նորէն Արաբացիներուն դառնալով: Սմբատի իշխանութեան տևողութիւնը 20 տարի նշանակուած է (ՍԱՄ. 84), զոր եթէ հաշուենք առաջին անգամ 695'ին Յունաց կողմէն կուրապաղատ անուանուելէն (§ 521), վերջը կը հասնի 715'ին: Բայց այդ քսան տարիները կանոնաւոր և յարատեւ պաշտօնավարութիւն պէտք չէ ըսուին, քանի որ թեթեւօրէն այս ու այն կողմ յարած է, փախուստի ալ պարտաւորուած է, և հաւանաբար այդ ումէն պարագաներ միասին հաշուելով, նշանակուած են 20 տարիները, որով Եգեբաց երկրէն դառնալէն ետքն ալ իւր պաշտօնը շարունակած կ'ըլլայ: Սմբատ և իրեններ փախած էին 706'ին (§ 546), այնտեղ մնացած են 6 տարի (ՂՆԴ. 58), և ետ եկած են երբ Ապտիւլազիդ հափառեցաւ յիշանալէն, և հրովարտակ գրեց՝ Գառնա յիշանալէն աշխարհ, և վստահացնելու համար Գայր Նոյ Բէր Երթմաթ լո՛ւ Երթմաթ լո՛ւ Երթմաթ լո՛ւ Երթմաթ լո՛ւ: Փոյթ քաղաքը գտնուող նախարարներ, գրեթէ լքուած էին Յունաց կողմէն, և իզուր կը յուսային անոնց օգնութեամբ յաջողութիւն գտնել ու դառնալ: Յուսախիստս Բ որչափ և ձեռնարկեց կայսրութեան և իւր թշնամիները ընկճելու, բայց բնաւ համակրութիւն չէր վայելիւր բանակին կողմէն և ապստամբութիւնը սկսաւ 711'ին, Գիրսոնի դէմ դացող գունդերէն, և անոնց ձեռքով հայազգի Վարդան Փիլիպպիկոս կայսր հռչակուեցաւ, և Յուսախիստս փախստական, Նիկոմիդիոյ ծոցին վրայ Դամասքիս, այժմ Տարքնա, գիւղին մէջ սպաննուեցաւ: Այդ միջոցին կը համեմատի Սմբատի և ընկերներուն Փոյթէ Հայաստան դառնալը Ապտիւլազիդի

խոստումներով: Յոյներուն դէմ ցատումին յայտնելու համար, Սմբատի մարդիկը չմեկնած ուարի տուին իրենց ասպնջական քաղաքը, և եկեղեցիներու գանձերն ու զարդերն ալ յափշտակելով Հայաստան դարձան: Յոյները ուրիշ կերպով վրէժ լուծել չկրնալով, նզովի գիր հրատարակեցին ի վերայ Գործողաց Կաթողիկոսին, որոշեցին ամէն զատկին նոյնը կարդալ, վասնզի ի Գործողաց կատարուած էր յափշտակութիւնն ալ (ՂՆԴ. 56), 712'ին գատիկը հանդիպած էր ապրիլ 3'ին: Հարկաւ Ապտիւլազիդի աշխիւ արաբասէր համակրութեան փոստ նկատուեցաւ, յունական քաղաքին աւարառութիւնը, և Սմբատ անհակառակ սկսաւ վարել անոր մօտ իւր պատրիկի պաշտօնը, օգտուելով անշուշտ Եղիայի՝ ոստիկանին մօտ ստացած ազդեցութենէն:

553. Այդ միջոցին պէտք է գետեղել Աղուանից մէջ յուզուած քաղկեդոնական խնդիրը, որ Եղիայի կաթողիկոսական գործունէութեան նշանաւորագոյն պարագան է: Աղուանից կաթողիկոսական աթոռին վրայ կը գտնուէր Ներսէս, որ յառաջագոյն Բակուր կը կոչուէր (ԱՍՈ. 104), և Ներսէս իւր եկեղեցականութեան անունը եղած էր: Ներսէս ի հրաշքս զնոյն Բէրեւ, սկսաւ յայտնապէս քաղկեդոնիկ դաւանութեան կողմը հակիլ, որուն առջի ժամանակներ ալ Աղուանից մէջ միտումներ յայտնուած (§ 428), իսկ Հայոց կաթողիկոսներու ջանքով խափանուած էին: Ներսէսի նորէն հրապուրուելուն պատճառը կ'ըլլայ Արաբացուց կողմէ նեղուելով, Յունաց հովանաւորութիւնն ու պաշտպանութիւնը հրաւիրելու մտադրութիւնը: Ներսէս իրեն օգնական գտաւ Գիւրգիս համայնալէսն (804. 126), որուն անունը Սպրամ կը յիշուի, և Բակուր կանուխէն իր Գիւրգիս եղած կ'ըլլայ (ՈՐԲ. Բ. 23), իսկ ուրիշ տեղ Ափի Բաբեհի անունը դրուած կը գտնենք (ՉԱՄ. Բ. 564), թէպէտ Աղուանք այն տառն թագաւորութիւն չունէին, բայց կրնար թագաւորազն տիկին մը եղած ըլլալ: Այս երկուքին ճիգերը գործը հետզհետէ կը զօրացնէին, կիւրիսնի ձեռքով Վրաց կաթողիկոսութեան ըրածը երկրորդը կը ջանային: Բայց կիւ-

րիոնի ժամանակ տեղապահը չէր կրցած վերջնական և հեղինակաւոր միջոցներու դիմել, և տակաւ գորտացած էր բաժանման գործը, իսկ Եղիա օրինակէն խրատուած, և կաթողիկոսական իշխանութեամբ ճոխացած, փութաց վտանգին առջեւն առնուլ: Երէջս և երէջս՝ ահա՛ գրեց Ներսէսին Նախկին հասարակական պարտքէն, բայց օգուտ չուներ: Ոչ Աղուանից կաթողիկոսը և ոչ Աղուանից տիկինը իրենց միաքէն չղարձան, այլ իրենց յունասէր քաղաքականութիւնը կը մշակէին, երկրին վրայ յայտնի փորձանք հրաւիրելու վտանգով: Այդ նախատեսութիւնն էր որ Աղուանից ժողովուրդն ալ յուզեց, և Նախարար՝ Նախարար իմացելէ՝ զէնցէն Քէ հայրապետին նշանել: Իսկ Եղիա թէ կրօնական և թէ քաղաքական վտանգին առջեւն առնելու համար անհրաժեշտ գտաւ արտաքին իշխանութեան բազուկը հրաւիրել կոչութիւնը չվրդովելու համար: Պատմաբանը իմաստաւոր և ընդունաւոր էր կը գտաւ Եղիայի բռնած ուղղութիւնը, և մենք ալ պիտի չմեղադրենք Եղիան կրօնական խնդրի մէջ այլազգի և այլալիւծ քաղաքական միջամտութիւն հրաւիրած ըլլալուն համար: Գործը պարզապէս կրօնական չէր, այլ կրօնական երևոյթին ներքեւ իսկապէս քաղաքական խնդիր էր, և եթէ յունական քաղաքականութեան հետեւելու համար քաղկեդոնիկ դաւանութիւն կը մշակուէր, իրաւացի էր որ հակաքաղկեդոնիկ դաւանութիւնը պաշտպանելու համար արարական քաղաքականութիւնը մշակուէր: Հայեր և Աղուաններ դժուարին փորձերէ անցած էին այդ կրկնակի քաղաքականութեանց յարափոփոխ ուղղութեանց հետեւելով, և հազիւ պահ մը շունչ առնելու վրայ էին: Անխոհեմութեան գերազոյնը եղած կ'ըլլար նորէն տկար Յոյնիւրուն սիրոյն՝ զօրաւոր Արարացիները զրգռել: Դեռեւս նոր էին զարձած Սմբատ Բլաշտեան և իրեններ, որ իրենց յուսախարութեամբը համոզուած, հարկաւ պիտի քաջակերէին Եղիայի մտադրութիւնը: Այդ տեսութեանց ամենէն զօրաւոր փաստերէն մին կը նկատենք, որ նոյնիսկ Աղուան նախարարներն են իրենց կաթողիկոսին և տիկինին դէմ բողոքելով, Հայոց աթոռին պաշտպանութեան զիմողները (ՅՈՎ. 127):

554. Պատմաբանը կը գրէ թէ Եղիա գրէ Բաղնիսի առաջնորդին Իմացելուն Ուր (ՅՈՎ. 127), մինչ Ասողիկ՝ Ապտիւլի Եղիայի ամիրապետին անունը կու տայ (ԱՍՈ. 104), սակայն Ապտիւլի Եղիա 705'ին մեռած էր, և Եօմէր 717'ին զահարծրացաւ, մինչ Աղուանից խնդիրը 712'է 715 տարիներուն միջոցին իգէպ է գետեղել, երբ ամիրապետ էր Վալիա, որ 705'ի 715 իշխեց, և իրեն յաջորդեց Սիւլէյման 715'է 717: Միւս կողմէ Եղիայի կաթողիկոսութիւնն ալ 717'էն անդին չենք կարող երկարել, հետեւաբար Վալիաի պիտի վերագրենք, ինչ որ Եօմէրի կամ Ապտիւլի Եղիայի անունով գրուած է: Նորէն կը կրկնենք որ մեր պատմագիրներուն համար նորութիւն չէ, իրենցմէ հետո զանազան գործիչներու անունն այլապէս, կամ ժամանակագրութիւնը չփոթել: Նմանապէս պէտք չենք զգար կաթողիկոսին և ամիրապետին միջև ուղղակի թղթակցութիւն նշանակել, քանի որ Հայաստան կը գտնուէր Ապտիւլի Եղիայի տակ, ամիրապետին ներկայացուցիչը և արարական ազդեցութեան պաշտպանը, խաղաղ կառավարութեան հետապնդող և չփոթութեանց մասին հսկող: Երբ Ապտիւլի Եղիայի կամակցութեամբ կը գործէր և ամիրապետին կը գրէր, կրնար Եղիա ամիրապետին դիմած ըստիլ, մանաւանդ եթէ Եղիայի կողմէն պատուիրակներ ալ կ'երթային Դամասկոս (ՅՈՎ. 128): Իսկ գործը մինչև ամիրապետին հանելը, անոր կարեւորութիւնն արուելու նշանն է, կամ թէ կաթողիկոսի ու տիկնոջ վրայ ձեռք դնելու համար յատուկ հրահանգի պէտք զգալին է: Ներսէս-Բակուրի և Սպարապետի կողմէ վրայ գրուած ամրաստանութիւններն են, թէ հետագայում են ի հաշտութեան ժամանակ Եղիայի ամիրապետին, թէ եկեղեցական ազդեցութեան մէջ զնախարար հաշտութեան, թէ իրենց երկիրը Յունաց հնազանդութեան ներքեւ հաշտութեան հաշտութեան, թէ վտանգ կայ որ յաջորդին և ի Հաշտութեան հաշտութեան (ՅՈՎ. 127): Այդ պարագաները կը ցուցնեն որ խնդիրը բաւական սուր հանգամանք տաւ էր, և թէ անմիջական խիստ զարմանի պէտքը կը պա-

կ'ըստին խառնված Քաղկեդոնի աշխույժ (ԹՂԹ. 222): Արդէն Եղիայի նախորդներուն նկատմամբ ալ ցուցուցինք այդ ամբաստանութեան անհիմն ըլլալը, որով ամբողջաբար հերքուած կ'ըլլայ այն տարադէպ կարծիքը որ Հայոց եկեղեցին, կամ Հայ եկեղեցւոյ կաթողիկոսները, Եզրէն մինչև Եղիա, մերձաւորաբար դար մը, քաղկեդոնիկ պատանութեան ներքեւ ապրած ըլլան:

556. Եղիայի կաթողիկոսութեան մնացեալ տարիները տաւոց նոր միջադէպի ան-

ցան, և խաղաղութեամբ
ՄԱՆՆ
ՈՒ ԱՐԴԻՆՔԸ
կնքեց նա իւր կեանքը,
իբր 14 տարի պաշտօնավարելէ ետքը, 717 թու-

կանին, որ տարին կայսերական աթոռին կը բարձրանար Լեւոն Գ Իսաւրացին, Անաստաս Բ'ի և Թէոդոս Գ'ի վաղանցուկ գահակալութիւններէն ետքը: Իսկ ամիրապետութեան կ'անցնէր Էմէր Բ, Սիւլէյմանի սակաւօրեայ իշխանութիւնէն ետքը: Եղիայի յիշատակը շատ հռչակ ունեցած չէ մեր կաթողիկոսներուն շարքին, բայց արդարութիւնը կը պահանջէ որ պատմութիւնը անշնչանակ չթողու նորա արդիւնաւոր անունը: Երկու գլխաւոր կէտեր մատգրութեան արժանի կ'ընծայեն Եղիայի գործունէութիւնը: Առաջինը քաղաքական է, որով իրականացուցայ այն գաղափարը զոր Զորափորեցին յղացաւ, և մահտամբը նուիրագործեց, բայց գործադրելու չհասաւ, այն է Յունաց հետ յարաբերութիւնները խզել, որք ոչ զօրութեամբ կը պաշտպանէին, և ոչ կրօնից ազատութիւնը կը յարգէին, և անկեղծաբար արաբական հպատակութեան յարիւ, որոնք զօրութեամբ յաղթող էին, և կառավարութեամբ ալ խաղաղ կացութիւն մը կը յուսադրէին, թէպէտ երբեմն կասկածի առիթ տուող միջադէպներ կը հանդիպէին: Եղիա այդ դրութիւնը իրականացուց, նոյն իսկ մեծ արդեւքներու յաղթելով, ինչպէս եղան Դրաշպետի անխոհեմ շարժումը Հայոց կողմէն, Նախիջևանի ու Խրամի անգութ վրէժխնդրութիւնը Արաբացւոց կողմէն, և Ներսէս-Բակուրի վստանաւոր բնթացքը Ազուսանից մէջ: Հակառակ այդ երեք ծանր պատահարներուն, որ կը սպառնային ամէն ակնկալութիւն իղերեւ հանել, Եղիա կրցաւ

նորէն կացութիւնը ամփոքել, և Ապարի զիզի ոստիկանութեան ներքեւ տանելի դրութիւն մը հայթայթել երկրին և եկեղեցւոյն: Եղիայի երկրորդ արդիւնաւորութիւնն է Հայ եկեղեցւոյ դաւանութեան պաշտպանութիւնը, զոր ուժգնակի արտայայտեց Ազուսանից խնդիրին առթիւ և քաղկեդոնիկ վարդապետներուն դէմ: Իւր կաթողիկոսութեան միջոցին Հայաստանի մէջ կը գործէին նաեւ Մայրապոմեցի Երեւութականները, և Պաւլիկեան աղանդաւորները, որոնք սակայն կարող չեղան մեծ յուզումներ պատճառել Եղիայի ատեն: Արճիշեցի կաթողիկոսը, թէպէտ ուղղակի բան մը չըրաւ այդ հերձուածներուն դէմ, սակայն թող ալ չտուաւ որ համարձակօրէն գործեն և խիզճեր յուզեն:

557. Մայրապոմեցի Երեւութականներուն մասին համառօտ տեղեկութիւն տուած ենք արդէն (§ 539), քա-

ՊԱՆԴԻԿԵԱՆՑ
ԱՆԱՆԴԸ
նի մը խօսք ալ Պաւլիկեանց մասին տւելցնենք, ոչ թէ անոնց ծագման և

վարդապետութեանց վրայ կատարեալ տեղեկութիւն տալու դիմամբ, այլ Հայոց հետ ունեցած յարաբերութիւններն ցուցնելու համար: Պաւլիկեանց ծագումը, կը բարձրանայ մինչև հին Բորբորիտները կամ Մրծղեայները (§ 207), և իրաւամբ կոչուած են Նախիջ Տօղեան-Քեան պաշտօն-Քեան ինչքով (ՕՁՆ. 39): Իսկ Մրծղեայներն ալ Մասսալեանց և Մանիքեաց հետ կը կապուին, և անոնց սերմն է, որ դարէ դար տարբեր անուններով ապրեցաւ, և տարօրինակ աղանդաւորներու շարք մը երևան հանց: Եօթներորդ դարու մէջ Հայաստանի մէջ աւելի զօրացան, այնպէս որ Պաւլիկեանութիւնը ուղղակի Հայերէ ծագում առած աղանդ մը կարծողներ եղան, և Պաւլոս կամ Պողոս անուն հայ եկեղեցական մը անոնց աղանդապետ նշանակեցին: Ուրիշներ Պողոս առաքեալի անունը վրանին տաւած կը կարծեն, կամ Պողոս Սամուսացիէ սկըսած կ'ենթադրեն: Մենք այդ հետազոտութիւնները մեր նպատակէն դուրս կը նկատենք, և միայն կ'ընդունինք թէ է դարուն մէջ զօրացած ու կեղբոնացած էին, և խրամական պաշտպանութեամբ քաջաբերած:

նկարագրում է, յոյժ գեղեցիկ տեղեւոյք (ԱՍՈ. 185), լայնուշ հասակաւ մարմնով (ԿԻՐ. 37), գունեւն է թխնաւոր, և սաւրահաւոր զգացում ունեցող (ՅՈՎ. 131), և ծաղիկաւ լիցի մարմնով (ՅՈՎ. 129): Յովհաննէս սովորութիւնն ալ ունեցած է շարժանական է դարձանքն երանգէ նիւթն զգեստաւորեալ պիտակաւ, և սակ մանր խաւարացեալ լայն լայն անոյնի յայն ընդ խաւարեալ, զիւր ընդ ծաղիկաւ մարմնով (ՅՈՎ. 129), և այնպէս ապառաժան խաւարեալ գործի գլուխ գանձուի (ՅՈՎ. 130): Յովհաննէս կաթողիկոսի այդ սովորութիւնը կը պաշտպանէ ուրիշ Յովհաննէս կաթողիկոս մը, թէ այդ կերպը օգտակար է, որպէս զի տեղացի բարեխոսիչ բարե դարձանքն իրարմանքն լիցի, և շարժանական ընդառնանքն զայնոցն է շարժանական է: Օրինակ ալ կը բերէ եկեղեցիներուն զարդերը, որ եթէ լայն լայն անոյնի գեղեցիկ շարժանական շարժանական լայնական լայնական, ապա որպէս հասակաւ մարմնով (ՅՈՎ. 130): Ինչպիսի ալ Պատմաբանին զիտողութեանց դիմաց հնար էր առարկել, թէ ոչ այսպէս իմացան նախնի հայրապետներ իրենց աստիճանին ազդեցութիւնը, սակայն միւս կողմէն ալ ստոյգ է, թէ իւրաքանչիւր ժամանակի յատուկ պարագաները կու տան այդ տեսակ խնդիրներու լուծումը, ինչպէս այժմ ալ ոչ եւս կը պահուին առաքելական ժամանակներու անշուք տարազները: Իսկ Օձնեցիին զգացմանց մասին բաւական ըլլայ գիտնալ, թէ նա այդ երեւոյթի ներքեւ խստամբեր կեանք մը կ'անցնէր զանաւոր լայնական և տեղեւոյքն զանաւորեալ, և է ներքեւ յայնչեաց ցեղի զգեստաւորեալ (ՅՈՎ. 129):

559. Օձնեցիին վերջին ժամանակներու պատմագիրներէն Յովհաննէս Գ համարուած է, Բագարանցիին ալ թիւի անցնելով, որ իբր հակառակութեամբ չկրնար օրինաւոր կաթողիկոսանքու թիւին անցնիլ (§ 389), և Օձնեցիին կը լինի Յովհաննէս Գ Մանգակունիէն և Գաբեղանէն ետքը: Իւր կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը ամէն պատմագիրներէն և ցուցակագիրներէն համաձայն կերպով 11 տարի զրուած է, և զայն փոփոխելու բնաւ

պատճառ մը չկայ, և մէկ ցուցակի միայն 15 տարի նշանակելը բնաւ հակառակ փաստ մը չէ, ինչպէս նաև ուրիշ ցուցակի մը Օձնեցիին բոլորովին իսկ մոռնալը, Եղիայի անմիջական յաջորդ զնկելով Դաւիթը (ՍՍՄ. 268): Այդ հաշուով Օձնեցիին կաթողիկոսութիւնը կ'իյնայ 717'է 728 տարիներու մէջ, որ միջոցին ամիրապետներն են Էօմէր Բ 717'է 720, Եէզիա Բ 720'է 724, և Հէշամ 724'է սկսելով 19 տարի, որով այս երեքին հետ ալ գործ ունեցած կ'ըլլայ Օձնեցիին: Իսկ Բիւզանդական կայսրներէն ժամանակակից գանուկցաւ Լեւոն Գ Բաւարացիին հետ, որ 717'ին գահ բարձրանալով 24 տարի իշխանութիւն վարեց: Ամիրապետին կողմէն Հայաստանի վրայ ոստիկանութիւն վարողներուն գալով, Ապտիւլազիզի սովորաբար 16 տարի պաշտօն կը նշանակուի, որ 708'էն սկսելով կը տանի մինչև 724, և բաւական տարիներ Օձնեցիին հետ ալ գրտնուած կ'ըլլայ: Սակայն հարկ կը լինի այս տեւողութիւնը կարճել, եթէ իւր յաջորդը Էօմէր ամիրապետին ժամանակակից պիտի ընդունինք: Վլիթ կամ Վալիս՝ Հայոց ոստիկանի մին ալ անունը կը գտնենք յիշուած (ՅՈՎ. 130), որ պէտք է Ապտիւլազիզի յաջորդը եղած ըլլայ: Այդ սովոր յիշուած Պաղատատ քաղաքը (ԱՍՈ. 105) յայտնապէս Դամասկոսի հետ շփոթուած է: Գալով ոստիկանի գործակից եղող պատրիկին, Սմբատ Բիւրառեանը մնում կամ դադարած պիտի ընդունինք 715'ին, Եղիային մահուանէ երկու տարի առաջ (§ 530), որով Օձնեցիին ընտրութեան ատեն արդէն պատրիկ գտնուած կ'ըլլայ Աշոտ Բագրատունի, որդի Վասակայ, որուն 15 տարի պաշտօնավարութիւն կը տրուի (ԱՍՈ. 106): Հետեւաբար նա կը լինի ամբողջ Օձնեցիի կաթողիկոսութեան միջոցին կուսակալութեան օգնականի դերը վարողը:

560. Օձնեցիի կաթողիկոսութեան ժամանակէն նշանաւոր է՝ անոր ամիրապետին տուած այցելութիւնը, ԱՄԻՐԱՊԵՏԻՆ որուն թուականը ճշգրէր թու համար պէտք է ինչ ինչ գննութեանց դիմենք: Պատմաբան և Աստղիկ և Անեցիին, որքաւ լայն կանուխ գրած են, ամիրապետին ա-

նունը չեն տար, մինչ Վարդան կը յիշէ Ումարը (ՎԱՐ. 92), որ է Էօմէրը, իսկ Կիրակոս Հէշմը (ԿԻՐ. 37), որ է Հէշամը: Արդ նկատելով որ Հէշամը Օձնեցիին վերջին տարիներուն կ'իյնայ, որ ասին այլուս Օձնեցին քաշուած կեանք մը կ'անցընէր (ԿԻՐ. 39), և թէ Օձնեցին իւր այցելութենէն ետքը, ամիրապետին հրամաններով զօրացած կըտրուկ գործերու կը ձեռնարկէր (ՎԱՐ. 73), աներկբայ կերպով կրնանք ըսել, թէ Էօմէրի օրով եղաւ այդ այցելութիւնը, որ է ըսել 720'էն առաջ, կամ թէ ըսել Օձնեցիի աթոռ բարձրանալէն քիչ ետքը: Ինչչափ ալ այցելութենէն ետքը Կիւսէ-Մա-ճըրուած ըլլայ (ՅՈՎ. 133), սակայն այս սակաւը Օձնեցիի բովանդակ կաթողիկոսութեան վրայ կ'իմացուի, և ոչ այցելութենէն ետքը անցած միջոցին վրայ: Իսկ այցելութեան առիթ կ'ընծայէ Հայաստանի ոստիկանին ամիրապետին մօտ զացած ատեն, Հայոց կաթողիկոսին գեղեցկութեան և փառաւորութեան վրայ հիացմամբ խօսելը, մինչեւ որ ամիրապետին հետաքրքրութիւնն ալ կը շարժուի առ արտասովոր աստիճանով սքանչելատեսիլ մարդը անձամբ ճանչնալու: Ամիրապետին խօսող ոստիկանին անունը Վլիթ է յիշուած (ՅՈՎ. 130), որ է Վալիտը, սակայն ըստ մեզ տարօրինակ եղած կ'ըլլար Հայոց ոստիկանին այդ լուրը տալու համար Դամասկոս երթալը, և աւելի պատմական եղելութեանց կարգին յարմար կը գտնենք ըսել, թէ լուրը տանողը Ապախլազիզ եղաւ Դամասկոս դառնալուն առթիւ: Իսկ ամիրապետին հրաւէրը կամ հրամանը բերողը Վալիտ եղած կ'ըլլայ, Դամասկոսէ եկած ատենը: Յատուկ պաշտօնակա մըն ալ զրկուած էր ամիրապետէն, պարտու պատշաճ կերպով առ ինչ շաքի Ա-Կ-ճ-ճ-ճ (ՅՈՎ. 130): Ուղեւորութիւնը կատարուեցաւ սովորական կերպով, և Օձնեցին իւր անձնական շքեղութեան զարդերուն հետ, հարկաւ հետեւորդներու պատուաւոր խումբ մըն ալ ունեցաւ մէկտեղ: Փամանակագրական հաշիւները մերձեցնելով, անյարմար չէր ըլլար 719 գարունի բացուելուն դնել Օձնեցիի Դամասկոս երթալը:

561. Ամիրապետին գլխաւոր հետաքրքրութիւնը՝ փառաւոր և փառազարդ մարդ

մը տեսնալն էր. և հրաման ըրաւ, որ կաթողիկոսը իւր ամբողջ արդուզարդով ներկայանայ, ըստ այնմ ալ ԱՄԻՐԱՊԵՏԻՆ կատարուեցաւ: Յովհան-ՋԱՐՄԱՅՈՒՄԸ նէս ամիրապետին ներկայացաւ փայլուն և պաշտօնական զինուորով, զինուորով շաշմարտան զինուորով, և զինուորով զինուորով: Իրաւ ալ ամիրապետը հիշեալ զարմացեալ մնաց Օձնեցիի արտասովոր գեղեցկութեան, դէմքին, հասակին, մօրուքին և անձնակա կերպարանին վրայ, ինչ որ միշտ նկատողութեան արժանի կէտ մը եղած է հին ժողովուրդներու, և մասնաւորապէս արեւելեան ազգերու համար: Առաջին անգամ իր ամիրապետը ձեռք բերել տուաւ և նստեցուց, աւելի լուրջ խօսակցութեանց մտնելու համար, կաթողիկոսին պէս ամիրապետին վերաբերմամբ: Այդ կէտը կատարելապէս կը պատշաճի Էօմէրի անձին և զգացմանց, որ նկարագրուած է իբր ըստ ամենայնի պարզապէս անձ մը, իշխանական ճշմարտութեանց չհանդուրժող, բարեգործ և բարեալ, որ իւր նախորդներուն ժամանակէն սկսած շքեղութեանց սովորութիւններն ալ արգելած և դադարեցուցած էր (ՎԱՐ. 330), ուստի Էօմէրին շատ յարմար կ'ը գտնէ պատմիչներուն կողմէն անոր բերանը զրուած խօսքերը: Ե՛ս լսեմ եմ, կ'ըսէ, որ ձեր մարդարէն Յիսուս, հեզ էր և խոնարհ, ազգատուութիւնը կը սիրէր, պարկեշտ և սուկական զգեստ կը գործածէր, իրեններուն ալ այնպէս կը յանձնարարէր, որով անոր ուռաջին տառաքեալներն ալ, և անոնցմէ ետքը եկող ձեր հին առաջնորդներն ալ, ազգատուութիւնն ու գեղեցկութիւնը, մեծութիւնէ և փարթամութենէ աւելի սիրած ու պահած են: Ինչպէ՞ս կ'ըլլայ, որ դուն անոնց հետեւող մը, տասնիկ շքեղ կերպով կը զարդարուիս: Կաթողիկոսը կը պատասխանէ. Իրաւ Գրիստոս տէրն մեր խոնարհ և անարգ կերպարանով ապրեցաւ, նոյնը ըրին տառաքեալները և տառաքելոց հետեւող հայրապետները, սակայն անոնք իրենց ազգեցութիւնը ցուցնելու, իրենց իշխանութիւնը գործածելու, և ժողովուրդին վրայ ազդելու համար հրա-

Թեան իմաստը յայտնապէս կը ցուցնէ, թէ Վասիլը Հայոց եկեղեցին անարգելէ կտքը, սաստիկ հիւանդացած, և Հայոց կաթողիկոսին աղօթքով առողջացած ըլլայ: Եւ այս անգամ մըն ալ կը հաստատէ Օձնեցիին հետեւած ուղղութիւնը: Լեւոն կայսեր նկատմամբ մեր պատմիչներ թղթակցութիւն մը կը յիշեն անոր և Էօմէր ամիրայեանին միջև: Էօմէր քրիստոնէութիւնը քննադատող գիր մը կը գրկէ Լեւոնի (ՂՆԳ. 67), որուն ընդարձակ հերքում մը կը գրէ Լեւոն, քրիստոնէութեան հաւատքը և Սուրբ Գիրքը պաշտպանելով և իսլամական վարդապետութեան քննադատութիւնն ընելով, զոր ամբողջօրէն յառաջ բերած է Ղեւոնդ (ՂՆԳ. 69-128), և որուն հետեւանքը կ'ըլլայ Էօմէրի կողմէ քրիստոնէից տրուած դիւրութիւնը և ցուցումը քաղցրութիւնը (ՂՆԳ. 128): Խնդիրը մեզմէ օտար լինելուն, միայն մեր պատմագիրներուն կարեւորութիւն տուած ըլլալուն համար յիշեցինք, գործին և գրութեան վաւերականութիւնն իսկ չպնդելով: Բայց ուրիշ կողմէ Լեւոն աւելի քան քննադատող, համակիր մը կ'երեւար իսլամական դրութեան, վասնզի անողոք պատերազմ բացած էր պատկերներու դէմ, որ յունական ծէսին մէջ չափազանց շատ, իսկ իսլամական կրօնքէն բացարձակապէս արգելուած էին: Պատկերամարտութեան առաջին գաղափարը կը վերագրուի Զենոն Հերապոլտոյ եպիսկոպոսին, որ զար մը առաջ ապրած էր, բայց մեծ ընդունելութիւն չէր գտած և աննշանակ մնացած էր: Լեւոն, բնիկ ասիացի, և յունական գգացումներէ հեռու, իւրացուց պատկերամարտ սկզբունքը, և իւր առջի օրէն սկըսաւ անուղղակի կերպով ջնջել պատկերները եկեղեցիներէ և բոլոր հանրային վայրերէ, ու տակաւ յառաջանալով 724'ին հրովարտակով արգելեց պատկերները, բռնի ալ վերցնել և կտրտել տալով անոնք, և խրատութիւններ հրամայելով և տքտրներ և նեղութիւններ վճռելով պատկերներու պաշտպան եպիսկոպոսներու և քահանաներու դէմ: Պատկերամարտութիւնը մեծ ազդեցութիւն չունեցաւ Հայոց մէջ, վասնզի Հայերը թէ ոչ պաշտօնապէս պատկերամարտ, սակայն իրօք խիստ զգուշաւոր էին

պատկերներու կիրառութեան մէջ, չունէին Յոյներուն յատուկ պատկերներու առատութիւնը և անոնց անխտիր պատիւը, և հուզիւ թէ օծեալ պատկեր մը միայն կը պահէին եկեղեցիներու առաջ սեղանին վրայ: Միայն Պաւղիկեանք աւելի քաջակրութիւն ստացան արտաքին պաշտամանց դէմ վարած հակառակութիւններուն մէջ:

565. Օձնեցիին իւր ձեռնարկած բարեկարգութիւնը զօրացնելու համար, պէտք տեսաւ յատուկ ժողովով մը հաստատել կարեւոր ժողովուրդէն կարգադրութիւնները, որոնք պիտի ծառայէին

սպրդած գեղծումները վերցնելու, և Հայոց եկեղեցւոյ հասանդ առվորութիւններն ու ծէսերը ամրացնելու: Ժողովին գումարումը կը քաղենք Կանոնագիրքին անցած Կանոններէն, սակայն ոչ գումարման տեղն ու թուականը, և ոչ ներկայ եղողներուն թիւն ու անունները նշանակուած կը գտնենք: Ժամանակին պարագաները ուսումնասիրելով պէտք է ըսել, թէ ժողովը տեղի ունեցաւ 720'ին, Յովհաննէսի Դամասկոսէ դառնալէն կտքը, և փութոյ պնդութեամբ բարեկարգական ձեռնարկներու սկսած տեսնել, և թէ գումարուեցաւ: Դուինի մէջ, ուր էր կաթողիկոսական աթոռը, և ուր հաւաքուած են գրեթէ բոլոր ազգային ժողովները, բացառութիւն ըլլալով Յոյն կայսրներու նախաձեռնութեամբ Կարնոյ մէջ գումարուածները: Իսկ ներկայ եղած են գոնէ երեսուն և աւելի գլխաւոր եպիսկոպոսներ, Սշոտ պատրիկ և նշանաւոր նախարարներ: Օձնեցիի այն գեղեցիկ ճառը, ուր կը խօսի իւր առաջին կեանքին և հայրապետանալուն և եկեղեցական բարեկարգութեան նկատմամբ (ՕԶՆ. 1), ժողովի բացման ատենաբանութիւն մըն է, զոր խօսած է Իմաստաւէր կաթողիկոսը, ժամանակին պէտքերը բացատրելու և կարեւոր խնդիրները ժողովականաց մտադրութեան յանձնարարելու համար: Այդպիսի ատենաբանութեան հանդիպած չենք՝ նախընթացարար տեղի ունեցած ժողովներու մէջ, սակայն եթէ նորութիւն մըն ալ է, համաձայն է ուսումնական և գործունեայ եպիսկոպոսապետի մը արժանիքին: Պարունակութիւնն ալ կ'արդա-

րացնէ Օձնեցիին վերադրուած վեհ ու վսեմ հոգին, և իմաստասիրական և աստուածաբանական և ծիսական կէտերու խորին հմտութիւնը, թափանցելով նոյնիսկ արարողական պաշտամանց թաքուն նշանակութիւնները: Աստուածաբանութեան օրինակը, ինչպէս որ հրատարակուած է, մէջտեղը թերի կ'երեւի, վստիկ նախադրութեան մէջ նշանակուած գլուխներէն չորսը, որք կը խօսին շարաթ օրուան խորհուրդին, խաչերը օծելուն, Սուրբ Աստուծոյ խաչի, և առաւօտեան ժամերգութեան վրայ, աստուածաբանութեան կարգին չեն գտնուիր, այլ Ժ'րդ գլուխէն ԺԵ'րդին կ'անցուի (ՕՁՆ. 21), և յայտնի չէ թէ քննադիրէն պակասած է, թէ ոչ տպագրողներ զանց ըրած են հրատարակել, որոնք բացատրութիւն մըն ալ տուած չեն:

566. Դուրիսի ժողովական կանոնները 32 հատ են, որոնք կը գտնուին թէ կանոնադիրքին մէջ (ՎԱՆ. 126), և թէ աստուածաբանութեան հետ հրատարակուած են (ՕՁՆ. 24): Ա-

ռաջին երկու կանոնները արբեցութեանց դէմ են, թէ եկեղեցականաց և թէ աշխարհականաց համար, որոնք հաղորդութենէ կը զրկուին, և այն եկեղեցականը, որ յաճախէ ինքն յաճախէ կարգալոյծ ընել կը հրամայուի: Յաջորդ երեք կանոններ պատկենբու վրայ են, որք կ'արգելուն կիրականամուսին, զատկի ճրագալուցին, և զատկի քառասունքէն մինչեւ հոգեգալուստ պսակ օրհնել, ինչպէս նաեւ տուփ իրիկուընէ երեկոյթ ընել, արքանալ և զեղխիլ, այլ կը հրամայեն պարկեշտութեամբ պատկի և հաղորդութեան խորհուրդները ընդունիլ: Եթէ քահանայն իմանայ որ այսպէս պատրաստուած չեն, կ'արտօնուի պսակը ուրիշ օրուան յետաձգել: Պատկի կը վերաբերին ԺԵ և ԺԶ կանոններն ալ, և կը հրամայեն որ յեկեղեցի և ի ռեքոմենտոն օրհնուին, նոյնպէս երկրորդ պատկներն ալ, իսկ եթէ յառաջագոյն իրարու հետ պղծեալ ըլլան, կը պատուիրուի զատկ, կամ թէ ապաշխարութենէ ետքը օրհնել: Մեծպահոց շարաթ և կիրակի օրերուն վրայ կը խօսին Զ'րդ և Է'րդ կանոնները, որպէսզի պատարագը

չխափանուի, իսկ պահել կամ լուծանել յետաձգելէ իմա խաչի վրայ: Յաջորդ կանոններ հետզհետէ կը հրամայեն, որ միւսուոնը հայրապետը օրհնէ, իսկ եպիսկոպոսները միայն ի շարքէ Նիգլաթիւն, և ոչ երբեք քահանաները: Ասոնք կրնան օրհնել մկրտութեան ձէթը, և հիւանդաց ձէթը, իւրաքանչիւր անգամ զատ զատ: Պատարագի սեղանը քարեղէն և անշարժ չինել, և ոչ փայտեղէն ու շարժուն: Նոյնպէս մկրտութեան աւագաններն ալ քարեղէն և հաստատուն չինել մկրտատունին մէջ: Իսկ երախայից ձէթն ու հրաժարումը մկրտարանին դուռը կատարել: ԺԷ կանոնէն մինչեւ ԻԴ կանոնը ժամերգութեանց պատշաճները կը կարգադրուին, ԻԶ և Լ կանոնները, Յայտնութեան ջրօրհնէքի և ութօրէքի աւետարանները կը ցուցնեն, և Մաղկազարդին կը հրահանգեն որք քառու և ճեմալու շարժել, այսինքն քչոցները հնչեցնել: ԻԷ և ԻԸ կանոնները կը հրամայեն որ փայտէ կամ որեւէ նիւթէ խաչի նշաններ, եթէ օրհնուած և օծուած չեն ի շարքէ և յեկեղեցի-ճեմալու ջրհնդուստին, իսկ օրհնուելէ և օծուելէ ետքն ալ ամենայն նախանձախնդրութեամբ պաշտպանուին: Դիտելու է որ խաչերու հետ պատկերներու ալ յիշատակութիւն չըլլար: ԼԱ կանոնը կը հրամայէ կիրակին կէսօրէն չլուծել, այլ միշտ յետեւէ պահել զգուշանալով ի բոլոր և ի ճանապարհորդութենէ: Վերջապէս ԻԹ և ԼԲ կանոնները կը հրամայեն զգուշանալ, չհաղորդել և չկենակցիլ ամէն հերձուածողներու հետ, և յատկապէս Մըդղնայ կամ Պոլլիկեան, այսինքն է Պաղիկեան, աղանդաւորներու հետ, որոնք պէտք է խառնել և ծաւր պարտաւոր լինել, միշտ զգուշանալ, իսկ եթէ տակաւին յամուին, որքո՞ւն ընկենալ յեկեղեցի, ինչ որ կը ցուցնէ թէ առաջուան յիշուած խառնակութիւն ու ծաւր պարտաւոր ըսածներն ալ եկեղեցական իմաստ ունին: Ինչպէս ուրիշ առիթներու մէջ զիտել տուած ենք, բարեկարգական կանոնները լռութեամբ կը ցուցնեն ժամանակին տիրող անկարգութիւնները, և Օձնեցիին կանոնները մեզի կ'իմացնեն թէ ինչ տեսակ զեղծումներ կը յաճախէին այդ միջոցին Հայ եկեղեցւոյ մէջ, և պէտք է հետեւեցնել թէ հակառակ ժամանակին չփոթ

կացութեան, բացարձակապէս ծանր կէտեր չեն յիշուածները:

567. Օձնեցիին եկեղեցական բարեկարգութեանը համար նախանձախնդրութիւնը չբաւականացաւ. Դունայ

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔԻ ժողովին մէջ դրուած
ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ կանոններով, որոնք ընդ-
հանրապէս կրկնում էին

արդէն օրինադրուած կանոններու: Եկեղեցին սկիզբէն ունէր իւր կանոնները կամ առաքելական աւանդութեանց հետևողութեամբ կամ ժողովներով հաստատուած, և որք եկեղեցւոյն կը ծառայէին իբր կանոն գործոց: Սակայն տառնք միշտ առձեռն պատրաստ չէին գտնուիր, «մէն+ մեմ», և ոչ «մէն+մեմ» մեմեմեմ կը գտնուէին, և պէտք էր անոնց սամուղլութիւնը գեղջիկ-քոչ մարմնէն է հայրապետանոցէ աջանցանցէն (ՅՁՆ. 115) Այս կերպով նախապէս հոգեւորական պաշտօնականներու զիրութիւն կը տրուէր ընկիւնին գիտնալ, և երկրորդաբար ուսումնասէր անձներու նիւթ կը պատրաստուէր բազմախոյզ խնդիրներ լուսաբանելու համար: Այս աշխատութիւնն է զոր ինքն կաթողիկոսն ձեռնարկեց անձամբ կատարել, և Հայոց համար հեղինակութիւն ունեցողը, ու ժամանակին գործադրութեան ընդունուածը զատելով և զտելով Հայ եկեղեցւոյ Կանոնագիրքը կազմեց: Իւրաքանչիւրին նախարան ալ աւելցուց զժամանակ և զպարհառ ցուցնելու համար, և կանոններուն իւրաքանչիւր զլուխները համարեալ բաժնէն է «կէն» նախակարգելով, որպէս զի առաջադրութեան զեան յետոյ տեղադրէ քոչէ ինքնու. (ՅՁՆ. 116), և միանգամայն բոլոր կանոնական գլուխները շարադրեալ թուահամարի վերածեց: Օձնեցին հարկաւ իրեն ուղեցոյց ունեցած է յունական եկեղեցւոյն մէջ ընդունուած, և թէոդոսեան ու Յուստինեան անուններով ծանօթ հաւաքածոյնները: Ահա այդ Կանոնագիրքն է որ մեզի հասած է, թէպէտ տակաւին տպագրութեամբ հրատարակուած չէ, բայց այսօր ալ իբրեւ մեր եկեղեցւոյն օրինագիրք կը ծառայէ, հարկաւ ժամանակով խափանած կամ նոր որոշմամբ փոփոխած կանոնները պարտապաշտօնաւ ուսումնասիրութեան ենթարկելով: Օձնեցիին աշխատութեան յարգը

ցուցնելու համար, բաւական ըլլայ զիտել, որ Հայ կանոնագիրքը Արեւմտեանը կը կանխէ, և աւելի առաջ է քան Իսիդորոս Մերկատորի գործը, որ թ զարուհ կալմուած է, և ոչ թէ է զարուհ հեղինակ Իսիդորոս Հիսպագիոյ հպակոպոսին գործն է, որով մեր Օձնեցին Իսիդորոսէն զար մը առաջ յօրինած կ'ըլլայ Հայոց կանոնագիրքը:

568. Մեր նպատակին մէջ չմտնար մասնագրութեանց մասին վերլուծումներ տալ

բայց որովհետեւ Օձնեցիին հեղինակութիւնը, ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄ մասնագրութեան աւելի պաշտօնական օրինագիրք

մըն է, որ եկեղեցական վարչութեան ուղղութիւնը կը ցուցնէ, աւելորդ չենք սեպել, անոր պարունակութեան համառօտ ամփոփում մը տալ: Կանոնագիրքը ինչպէս այսօր կը տեսնուի, յաւելուածներ ստացած է, և չէ մնացած որչափով կրնար եղած ըլլալ Օձնեցիի ժամանակ: Եւ իրաւամբ, որովհետեւ իբրեւ հայրապետանոցի արձանագրութիւն նկատուած էր, և Օձնեցիէն ետքը դրուած ժողովական կանոններն ալ պէտք էր հետզհետէ աւելնային: Սակայն զժառանգաբար կ'երեւի թէ ինչ ինչ անհաստատ կամ անվաւեր կատրներ ալ աւելցուած են գրչագիրներու կամայականութեամբ: Օձնեցիին հարազատ գործը, պէտք է փակենք լէ գլուխին և 1207'դ կանոնին, որ կը մակագրուի Կանոն Տեառն Յովնէնի Իմաստաւորէի Հայ Կեդրոնի (ԿԱՆ. 126): Իսկ պարունակուած 37 գլուխները կրնանք բաշխել հետևեալ կերպով, իրենց ծագման տեսակէտէն: Նախապէս ընդհանուր եկեղեցւոյ աւանդական կանոններ, որք են հետևեալ գլուխները. Ա. Սահմանք տառքելոց, 34 կանոններ. Բ. Երկրորդ տառքելականք, Կղեմայ կոչուած 85 կանոններ. Գ. Փիլիպպոսի տառքելոց 9 կանոններ. Ե. Հարց հետևողաց 24 կանոններ: —Երկրորդաբար ազգային եկեղեցւոյ աւանդականներ, որք են. Գ. Սահմանք Արքայն Թաղէոսի 33 կանոններ, և Թ. Արքայն Գրիգորի 30 կանոններ: —Երրորդաբար տիեզերական ժողովներու կանոնները, որք են. Է. Նիկիոյ ժողովին 21 կանոններ. Ը. Նիկիոյ երկրորդա-

կանք 112 կանոններ. ԺԲ. Կոստանդնուպոլսոյ ժողովին 3, և Գրիգոր Աստուածաբանի 31 կանոններ. ԻԶ. Եփեսոսի ժողովին 6 կանոններ: — Զորորդարար, մասնաւոր ժողովներու կանոններ, որք են. Զ. Անկիւրիոյ ժողովին 20. ԺԸ. Կեսարիոյ ժողովին 10. ԺԹ. Նէոկեսարիոյ ժողովին 20. Ի. Գանգրայ ժողովին 25. ԻԱ. Անտիոքայ ժողովին 25. ԻԲ. Դարձեալ Անտիոքայ 1. ԻԳ. Լաւողիկեայ ժողովի 55. ԻԴ. Սարգիկեայ ժողովին 21, և ԼԲ. Անտիոքայ ժողովին երկրորդական 11 կանոններ: Հինգերորդ կարգին են սուրբ հայրերու կանոններ, որք են. Ժ. Աթոնաս Աղեքսանդրացիի 90. ԺԱ. Մակար Երուսաղէմացիի 9. ԺԳ. Բարսեղ Կեսարացիի 50. ԺԴ. Նորին դարձեալ 1. ԺԵ. Նորին դարձեալ 271. ԺԶ. Եփրեմ Ասորւոյ 8. ԻԵ. Եպիփան Կիպրացիի 6. ԻԶ. Կիրեղ Աղեքսանդրացիի 5, և Սեւանդեայ եպիսկոպոսի 14 կանոններ: — Վերջապէս ազգային ժողովներու կամ հայրապետներու կանոնները, որք են. ԺԷ. Ներսէս Բագրեւանդացիի 37. ԻԸ. Սահակ Պարզեւի 33. ԻԹ. Նորին երկրորդական 22. Լ. Շահապիվանի ժողովին 20, Յովհաննէս Մանդալունիի 9. ԼԴ. Նորին դարձեալ 1. ԼԵ. Աբրահամ Մամբրեանեանի 4. ԼԶ. Սահակ Զորոփորեցիի 15, և ԼԷ. Յովհաննէս Օձնեցիի 32 կանոններ: — Օձնեցիէն ետքը եղած յաւելումները մինչեւ ԽԶ. գլուխը կը հասնին, սակայն չարայարեալ թուահամարը կը փակուի ԽԲ. գլուխով և 1317-րդ կանոնով: Ասոնցմէ ԼԸ գլուխը, որ կը պարունակէ Սիոն կաթողիկոսի 24 կանոնները, նոր հաստատուած գլուխ է. մնացեալներ հիներէն զանուածներ և կցուածներ են, որոնք Ներսէս Պարթև, Յովհաննէս Մանդալունի, Ներսէս Իշխանցի և Սահակ Զորոփորեցի կաթողիկոսներու, Եղիշէ վարդապետի և Վաչագան թագաւորի, և օտարներէն Եպիփան Կիպրացիի և Յովհան Ոսկերեանի առաջները կը կրեն: Մենք չենք երկարեր իւրաքանչիւր կանոնի ծագման ժամանակը և բուն հեղինակը ճշգրտել: Կանոններ իրենց ոյժը եկեղեցւոյ հաստատութիւնէն կ'առնեն, հոգ չէ որ մակագրեալ ժողովներու կամ հայրապետներու հորդոտ զօրքը չըլլան:

569. Մեր տեսութեամբ Գիրք Թղթոցն

այ Օձնեցիի պէտք է վերագրել (ԹՂԹ. Բ.), թէպէտև հիներէն որոշակի ըսուած չէ: Մեր կարծիքին գլխաւոր փաստը, Գիրք Թղթոցին ալ Կանոնագիրքին նման հայրապետանոցի պաշտօնական արձանագրութեան բնութիւնն ունենալն է, որ պիտի ծառայէր իրրեւ հաւանդ դաւանութեան ուղեցոյց, ինչպէս Կանոնագիրքն ալ աւանդական բարեկարգութեան ուղեցոյց ըլլալու համար կազմուեցաւ: Այդ նմանութեան մի ուրիշ նշանն ալ երկուքին հաւասարապէս առաջին և կանոնաւոր մասէն ետքը, յետագայ կցկաւուր յաւելումներ ունենալն է, որ բաց և չարունակելի արձանագրութիւն ըլլալուն հետեւանքն է, ինչ որ չէր կրնար ճշմարտութիւն անհատական և փակուած աշխատութեան մը վրայ: Եւ ո՞վ աւելի յարմար կրնար ըլլալ հայրապետանոցի մէջ հաւանդ դաւանութեանց վաւերագիրներու արձանագրութիւնը բանալու, եթէ ոչ նա ինքն որ աւանդական բարեկարգութեանց վաւերագիրները արձանագրելու գաղափարը յղացաւ, և գործադրութեան ձեռնարկեց: Այդ կէտին վրայ գրեցինք արդէն, Մովսէս Յուրտաւացիին Գիրք Թղթոցին հեղինակ ընողներուն կարծիքը ջրելով (§ 407): Ուստի աւելի չենք երկարեր այդ կէտին վրայ: Միայն աւելցնենք, որ Գլխի Թղթոցին ալ նախնական և կանոնաւոր մասը Օձնեցիին ժամանակին փակուած, անոր մօտ տեսններն ալ կարգաւոր կերպով շարունակուած, և միայն վերջերը աղաւաղուած է: Գիրք Թղթոցը Յուրտաւացիին վերագրողներ պէտք է դիտեն, որ այդ հաւաքածոյէն մեծագոյն մաս մը անոր ժամանակէն ետքին պատկանող գրուածներով կազմուած է, և թէ Յուրտաւացի եպիսկոպոսը հայրապետանոցի մէջ պաշտօնական արձանագրութիւն բանաւալու հեղինակութիւն չունէր:

570. Օձնեցին իր ժամանակին, քաղաքական տագնապներէ ազատ, բոլոր իւր գործունէութիւնը կրցած է դարձնել դաւանական և բարեկարգական խնդիրներու, ոչ միայն իրրեւ հայրապետ կարգադրելով և գործադրելով, այլ և գրելով և բացատրելով, հակա-

առկորդներու զէմ մագառելով, և ուղղամիաներու զղացումները զօրացնելով: Այս նպատակին ծառայած են մեզի հասած քանի մը ճառերը, որոնց մէջ Պաւղիկեանց և Երևութականաց մարտաթիւնները կը հերքէ, անոնց ծագման անտեղութիւնները պարզելով, Սուրբ Գիրքէն փաստեր գիտադրելով, և ուղղափառ սուրբ հայրերու տեսութիւնները բացատրելով: Թէ Ընդդէմ Պաւղիկեանց (ՕՁՆ. 34) և թէ Ընդդէմ Նիքեոսեանց (ՕՁՆ. 48) ճառերը մատուցուած են հետաքննած առնչութիւն, յայտնաբերուած կը գտնենք Օձնեցիին վրայ ընդարձակ հմտութիւն, ոչ միայն Աստուածաշունչի և սուրբ հոգի հեշտեղ գիրքերուն, այլ և արտաքին իմաստասէրներու հեղինակութեանց ընթերցմամբ, և հնարաստեղծութեան և բնագիտական տեղեկութիւններով ճշմարտացի միտք մը, որ համարձակ տիրապետութեամբ կը խօսի ձեռք առած նիւթերուն վրայ: Միւս երկու ճառերն ալ զորս տպագրողները իբր կրկնայական հրատարակած են, Հիմնադրութեան և Երևութեան Երկու եկեղեցւոյ (ՕՁՆ. 119), և Յիսուսի (ՕՁՆ. 130) մակարդութեանց ներքեւ, նպատակ ունին արտաքին պաշտամանց նըշանակութիւնը բարձրացնել, և հաւատացեալ մտղովորդին խօսելով՝ հեռացնել անոնց միտքէն Պաւղիկեանց գայթակղութիւնները, ինչ որ շատ յարմար կու գայ Օձնեցիին ուղղութեան, ոճի և լեզուի համաձայնութեան զատ: Օձնեցիի մի տրիչ գրուածն ալ հրատարակուեցաւ վերջին տառերով, Խառնութեան և Երկու յայտնաբերուած է: Իսկ նոյն Օձնեցիին անունը կրող ճառը, մակարդակով Ընդդէմ Երևութեան և Երկու յայտնաբերուած է յետոյ (ԹՎԹ. 234), թէպէտ նիւթով յարմար է նոյն հայրապետին Ը կուսնին (ՕՁՆ. 25), սակայն գրութեան ոճը չկրկնէ իմաստասէրին սովորական վեհաթիւնը, և չենք համարձակիր իրեն հարազատ հեղինակութիւնը համարել: Պատմութեան ընդհանուր կերպով կը գրէ, թէ Օձնեցիին թողած է հաւաքական Բազմութեան յարգութեամբ, զմեզ հանդիպող լուր Բազմութեան, և յարգութեամբ և զմեզ հանդիպող լուր Բազմութեան (ՅՈՎ. 129), բայց չենք գիտեր թէ նա աչքի տալու ու-

նկատ արդեօք մեզի հասածներէն աւելի թուով ճառեր, թէ ոչ յիշուած քանի մը ճառերն էին միայն անոր ալ գիտցածները:

571. Պատմաբանը կը գրէ ևս, թէ Օձնեցին առ ի եկեղեցւոյ Քրիստոսի զբաղմունքով իւրեք-չորս-հինգ-վեց-միայն խօսեցաւ (ՅՈՎ. 129), և իրօք ալ կը տեսնուի որ իմաստասէր հայրապետը առանձինն իմն կերպով հետամուտ եղած է մամրագրութեանց կարգաւորութիւնները ոչ միայն Բազմութեան, այլև Բազմութեան կատարակարգութեան: Բացայայտութեանց մասին ունենք զանազան հասակոտորներ Յառաջիկայի եկեղեցւոյ (ՕՁՆ. 8), Վառ Բազմութեան (ՕՁՆ. 101), և Այլ-եկեղեցւոյն խօսք (ՕՁՆ. 109), և ասոնցմէ զատ ուրիշ գեղեցիկ հաստատման, զորս Անձնացիին յառաջ բերած է իւր մեկնութեանց մէջ (ԱՆՁ. 83, 125, 146, 156, 166, 178, 195, 214), որոնք ինչպէս մեր ձեռքը կը գտնուին, ընդհատ հաստատման ևս այս ու այն մասին վրայ, բայց մեզի մատնել կու տան, թէ Օձնեցիին ընդարձակ և կարգաւորեալ մեկնութիւն մը գրած է բոլոր մամրագրութեանց վրայ, որ իւր ամբողջութեամբ այլևս մէջտեղ չերևիր: Դիտողութեան արժանի է ևս որ Անձնացիին յառաջ բերուած հաստատմանը կը տարբերին միևնոյն նիւթի վրայ Օձնեցիի մատենագրութեանց մէջ հրատարակուածներէն, և յայտնի չէ թէ Օձնեցիին տարբեր խմբագրութիւններ ալ ունեցած է, թէ ոչ յետիններ անոր հետեւողութեամբ նոր խմբագրութիւններ ըրած են: Իսկ եկեղեցական պաշտամունքը ճշմարտացի և ըզրայական մասին, յայտնի նշան մըն է իւր կանոններուն կարգին նոր շարագրուած ազօթքներ ալ յառաջ բերելը (ՕՁՆ. 31), և զանազան ընտիր շարականներուն հեղինակը լինելը: Ասոնց մէջ նշանաւոր է՝ Կրթ Բազմութեան (ՏԱԹ. 637), այսինքն չորս տառաւորներուն շարականները, որոնց մէջ Մեղ և Բազմութեան Դատի և Յակորայ հարց պատկերը առանձինն ալ յիշուած է, իբր գեղեցիկ 25'ը հանդիսաւորելու համար գրուած, Կիրակոսի կարծիքով, նոյն օրը յառաւան ծէ-

սով ծնունդ տօնուերուն պատճառաւ (ԿԻԲ. 39), սակայն Դուքի և Յակոբայ տօնը ղեկակներ 23 և 24 օրերու մէջ կը փոփոխուի, և երբեք 25'ին չհանդիւրդի: Հոսի-սիմանց Աւփէլէն շարականն ալ ուսանց կողմէ Օձնեցիին կը վերադրուի, և օտար չէ Օձնեցիին ոճէն, և թերեւս յարմարագոյն է անոր վերագրել քան Մանդակունիին: Երկու Յովհաննէս կաթողիկոսներ շատ զիւրաւ կը չփոթուին, երբոր մակդիր անունը միտսին չկրկնուիր: մանաւանդ որ եկեղեցական պաշտամանց մասին իրարու նմանօրինակ գործունէութիւններ ունեցած են: Մանդակունիին համար ըսինք, թէ ինքն եղաւ որ վերջնական ձեւակերպութիւնը տուաւ Սահակի ու Մեսրոպի ձեռք սկսած կարողութեանց (§ 323), անկէ հաքր ժամերգութիւններով զբաղուող մը չինք ունեցած, և նոյնինքն ներսէս Իշխանցին գոհացած է շարականներու ընտրութիւնը ընել տալով (§ 482): Մանդակունիէն ետքը Օձնեցին է, որ ժամերգութեանց վրայ յատուկ մատուցողութիւն դարձուցած, անոնց կարգերը կունոսորած և նոր ձեւերու ներքեւ դրած է, և անոնց խորհուրդն ու իմաստն ու կապակցութիւնը բացատրելու յատուկ քանք ունեցած է:

572. Օձնեցիին եկեղեցական նախանձայոյզ գործունէութեան լրուժը եղաւ Մանդակերտի ժողովը, որ իւր հայրապետութեան շէ ԱՍՈՐԻՔ վերջին ստորիններուն մէջ գումարուեցաւ, 726'ին, ինչպէս յատուկ ուսումնասիրութեամբ ստուգուած է (ՅԱԲ. 185), համաձայն Սփոյն զբոթեան տուած՝ Հայոց 175 թուականին (ԹՂԹ. 233), թէպէտ այլուր 729 նշանակուած է (ՍԱՄ. 87): Գումարման նախաձեռնութիւնը կը պատկանի Հայոց հայրապետին, իսկ անոր պատճառ տուողը՝ Հայոց և Ասորոց մէջ տեղի ունեցած ընդհարումներն էին: Մանօթ է Սեւերոսի և Յովհաննոսի տարաձայնութեամբ երկփեղկած ապականութեան խնդիրը (§ 350), նոյնիսկ Միաբնակներուն խումբին մէջ: Ապականութեան է հօգի կամ է հակա ստորերութեան խնդիրը՝ առաջին հեղինակներէն հաքր այնպէս յատկացու և աղաւաղեցաւ իրենց հետեւողներուն ձեռքը, որ Սեւերոսնք մինչեւ աստուածաշարչարութիւն հասան իսկ Յովհաննեք մինչեւ երեւութականութիւն յառաջեցին: Առաջինները Ասորոց և երկրորդները Հայոց մէջ տապարէզ գտած էին, մինչ երկու կողմերուն հայրապետներն ալ չափաւ չափ մը հաստատել կը ջանային: Ասորոց պատրիարքական աթոռը բարձրացած էր 724'ին Աթանաս Գ Անտիօքայի, որ լայնախոս միտքի և ուղիղ դիմանց տէր անձ մը կը նկարագրուի, և անոր հետ սկսաւ Օձնեցին յարաբերութեան մասնկողմափառ վարդապետութեան կէտերը ճշգրտու: Երկու տարիներ, Բարշապուհ Նփրկերտացի քահանայ, որ Բարխաղըրչարա կոչուած է Ասորիներէն (ՅԱԲ. 179), և Գարրիէլ Բեթեղարացի սարկաւազ, խնդիրը զրգուած էին սխալ դրութիւններ և սուտ տմբատանութիւններ յերիւրելով երկու եկեղեցիներու միջեւ, այնպէս որ անհրաժեշտ կը պառնար միտքերը լուսաւորել և խնդիրը պարզել: Այդ նպատակով փոխադարձ թըղթակցութիւններ տեղի ունեցան Յովհաննէսի և Աթանասի միջեւ, և վերջապէս ժողովի մը մէջ երես առ երես բանակցութեան պէտքը հաստատուեցաւ (ՅԱԲ. 129):

573. Ժողովի համար նախապէս յարմար դատուած կ'ըսուի Արզն կամ Արզն, այժմ Խարզան, երկու ազգերու սահմանադրոյն վրայ, սակայն Հայաստանի ոստիկան Վալիտի սահմանէն գուրա լինելուն, սա չներեց Հայ կաթողիկոսին և եպիսկոպոսներուն իւր սահմանէն ելնել (ՅԱԲ. 130), և ժողովատեղի կ'որոշուի Մանազկերտ, այժմ Մալազկերտ, Ապահունիք գաւառին մէջ, սահմանադրութիւն Հայ կողմը: Սահմանեալ օրը այնտեղ կը հաւաքուին Հայոց կաթողիկոսը 23 եպիսկոպոսներով և 8 վարդապետներով, իսկ Ասորոց կողմէն միայն 6 եպիսկոպոսներու զան իրենց պատրիարքին և եպիսկոպոսներուն կողմէն պատգամաւորութեամբ: Հայ եպիսկոպոսներու ցուցակը, ասորական աղաւաղումներէ քաղելով և ուսումնասիրողներու հետեւողութեամբ ուղղելով (ՅԱԲ. 190), կրնանք այսպէս կազմել. Ազրէոս

ՄԱՆԱԶԿԵՐՏԻ

ԺՈՂՈՎԸ

ազգերու սահմանադրոյն

վրայ, սակայն Հայաստանի

ոստիկան Վալիտի

սահմանէն գուրա լինելուն, սա չներեց Հայ կաթողիկոսին և եպիսկոպոսներուն իւր սահմանէն ելնել (ՅԱԲ. 130), և ժողովատեղի կ'որոշուի Մանազկերտ, այժմ Մալազկերտ, Ապահունիք գաւառին մէջ, սահմանադրութիւն Հայ կողմը: Սահմանեալ օրը այնտեղ կը հաւաքուին Հայոց կաթողիկոսը 23 եպիսկոպոսներով և 8 վարդապետներով, իսկ Ասորոց կողմէն միայն 6 եպիսկոպոսներու զան իրենց պատրիարքին և եպիսկոպոսներուն կողմէն պատգամաւորութեամբ: Հայ եպիսկոպոսներու ցուցակը, ասորական աղաւաղումներէ քաղելով և ուսումնասիրողներու հետեւողութեամբ ուղղելով (ՅԱԲ. 190), կրնանք այսպէս կազմել. Ազրէոս

Հարքայ, Թաղէոս Ոստանի, Սահակ Մամիկոնէից, Յեսու Բասենայ, Սարգիս Տայոց, Թէոդորոս Բղնունեաց, Թէոդորոս Արշամունեաց, Գրիգորիս Արշարունեաց, Ներշապուհ Ասպակունեաց, Հաբէլ Ամատունեաց, Դաւիթ Ռշտունեաց, Յովսէփ Արծրունեաց, Գրիգոր Վանանդայ, Նարկիսոս Խորխուռունեաց, Եսայի Գողթան, Յովհաննէս Գնունեաց, Գէորգ Ռոտակաց, Յովսէփ Բագրատունեաց, Միքայէլ Բագրեւանդայ, Երեմիա Ապահունեաց, Սողոմոն Մարգարայ, և Գաբրիէլ Արղնի: Իսկ վարդապետներն են՝ Խորովիկ Թարգմանիչ, Դաւիթ Սուփրի, Սողոմոն Մաքենոցաց, Ռաֆայէլ Վանացիէց, Սիմէոն վարդապետ, Յովհաննէս քորեպիսկոպոս, Գրիգոր Տարունայ, և Սահակ Մանգակունի, որոնցմէ վերջ կը յիշուի Սարգիս Սամնայ կամ Սասնացոյ եպիսկոպոսը: Իսկ Ասորոց պատգամաւոր եպիսկոպոսներն էին, Կոստանդին Եղեսիոյ, Շմաւոն Խաւանի, Թէոդորոս Գերմանիկիոյ, Աթանաս Նփրկերտի, Սիմոն Գարայի և Թէոդորոս Սամուտիոյ: Ասորոց կողմէն եկած է նաև աշուղտ, քահանայ և խառն անձ մը, Խայան Տանուկայա անուն, որ աստուածաբան վարդապետ մը պէտք է ըլլայ, Հայոց կաթողիկոսին կողմանէ ելքայը կոչուած ըլլալուն համար (ՅԱՐ. 194): Հայ ժողովականներուն կողմանէ գիտնական և աստուածաբան անձի հռչակ ունէին, նախապէս կաթողիկոսը, որ Ասորիներէն ալ Սաբէ Գեորգի Տէր-Սաբէ ընդունուած է (ՅԱՐ. 180), և Խորովիկ Թարգմանիչ, որուն ունեցած զերը և գրած պաշտպանութիւնները կը վկայեն իր արժանիքին, ու Գրիգորիս Արշարունի, որ առ Էփեսոս, և Նիքիոյի վարդապետ Նայոց կոչուած է (ԹՎ. 232): Յիշեալ անձերէն զատ, ինչպէս ուրիշ ժողովներու, նոյնպէս ներկայիս մէջ ալ գտնուած են, այլևս նշանաւոր քահանայներ և վանականներ, որոնց անունները չեն յիշուիր (ՅԱՐ. 194): Միայն նախարարներու և իշխաններու յիշատակութիւն չենք տեսներ, և զուցէ անոնք պէտք չտեսնուած մասնակցի ժողովի մը, որ բուն ազգային չէր, և երկու եկեղեցիներու ղաւանական համաձայնութեամբ պիտի զբաղէր:

574. Մանազկերտի Հայ-Ասորական ժո-

ղովին գլխաւոր նպատակը ապականութեա

խնդիրին ծայրայեղութիւնները, աստուածաշարժարտութիւնն ու երեւութականութիւնը հերքել, և ուղիղ դատաւարութեան կէտը որոշելն էր, և ժողովական կանոններն ալ անոր համեմատ կազմուեցան: Հաւատոյ դաւանութիւն մը յղած էր Աթանաս պատրիարք, ուրիշ մըն ալ Հայոց կողմէն ներկայեց Յովհաննէս կաթողիկոս (ՅԱՐ. 195), որ նման է սովորական հանգանակին, միայն Քրիստոսի մարդկութեան մէջ կրից և ապականութեան կէտերը աւելի ընդարձակուած են, և վերջէն աւելցած են 10 նշովքներ, որք ամենայն հասականութեամբ նոյնինքն (Ճննչիին զրիչէն ելած էին, և ժողովական համաձայնութեամբ ընդունուեցան և հռչակուեցան: Այս 10 նշովքները մեր ազգային մատենագիրներուն մէջ ալ կը գտնուին, սակայն ասորերէնի հետ բաղդատական ուսումնասիրութիւնը (ՅԱՐ. 198) լաւագոյն եւս պարզած է անոնց իմաստը: Առաջինը Երրորդութեան և երկրորդը Մարդեղութեան դաւանութիւնն է, միւս երեքը աստուածութեան և մարդկութեան միաւորութիւնը կը բացատրեն միաբնակ վարդապետութեամբ: Իսկ վերջին հինգերը ուղղակի ապականութեան խնդիրը կը շօշափեն, թէ Քրիստոսի մարմինը իրական էր և ոչ երեւութական, աղամային էր և ոչ երկնային, մահկանացու և մեղանշական բնութենէն էր և ոչ նախաստեղծին անմեղ վիճակէն, թէ Քրիստոս կիրքերը և վիշաբը իսկապէս կրկն յեւ չափ, և յեւ յաւիտեան բնութեան, և ոչ յաստատածային բնութեան, անոնց անխղիճ միաւորութեան ներքեւ, և ոչ իրրեւայլ ոմն աստուած և այլ ոմն մարդ: Այդ դաւանութեան ամփոփումը կուտայ Կիրական գրելով, թէ այդ ժողովին մէջ նշովքներն ընդունուեցան և զապահովեցան:

ՍԱՆԱԶԿԵՐՏԻ ԼՈՒԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՀԵՐՔԵԼ, և ուղիղ դատաւարութեան կէտը որոշելն էր, և ժողովական կանոններն ալ անոր համեմատ կազմուեցան: Հաւատոյ դաւանութիւն մը յղած էր Աթանաս պատրիարք, ուրիշ մըն ալ Հայոց կողմէն ներկայեց Յովհաննէս կաթողիկոս (ՅԱՐ. 195), որ նման է սովորական հանգանակին, միայն Քրիստոսի մարդկութեան մէջ կրից և ապականութեան կէտերը աւելի ընդարձակուած են, և վերջէն աւելցած են 10 նշովքներ, որք ամենայն հասականութեամբ նոյնինքն (Ճննչիին զրիչէն ելած էին, և ժողովական համաձայնութեամբ ընդունուեցան և հռչակուեցան: Այս 10 նշովքները մեր ազգային մատենագիրներուն մէջ ալ կը գտնուին, սակայն ասորերէնի հետ բաղդատական ուսումնասիրութիւնը (ՅԱՐ. 198) լաւագոյն եւս պարզած է անոնց իմաստը: Առաջինը Երրորդութեան և երկրորդը Մարդեղութեան դաւանութիւնն է, միւս երեքը աստուածութեան և մարդկութեան միաւորութիւնը կը բացատրեն միաբնակ վարդապետութեամբ: Իսկ վերջին հինգերը ուղղակի ապականութեան խնդիրը կը շօշափեն, թէ Քրիստոսի մարմինը իրական էր և ոչ երեւութական, աղամային էր և ոչ երկնային, մահկանացու և մեղանշական բնութենէն էր և ոչ նախաստեղծին անմեղ վիճակէն, թէ Քրիստոս կիրքերը և վիշաբը իսկապէս կրկն յեւ չափ, և յեւ յաւիտեան բնութեան, և ոչ յաստատածային բնութեան, անոնց անխղիճ միաւորութեան ներքեւ, և ոչ իրրեւայլ ոմն աստուած և այլ ոմն մարդ: Այդ դաւանութեան ամփոփումը կուտայ Կիրական գրելով, թէ այդ ժողովին մէջ նշովքներն ընդունուեցան և զապահովեցան:

ւանութիւնը, և ոմանք այս և ոմանք այն ծայրայեղութեան կը տանին ժողովին վարդապետութիւնը: Չենք ուրանար որ Հայոց մէջ մէկ կամ միւս մոլորութեամբ վարակեալներ ալ գտնուած ըլլան, նոյնիսկ ամէն աստիճանէ անձեր: Սակայն անոնց գտնուիլը եկեղեցիին հնաւանդ և պաշտօնական դաւանութիւնը չփոխեր. ըլլայ ալ կաթողիկոս մը՝ որ սխալ կարծիքի հետեւած ըլլայ: Հայ եկեղեցին Յուլիանոսի վարդապետութեան կը մօտենայ, Քրիստոսի մարմինը ի հարկէ և ի սկզբանէ ապականութեան ենթարկեալ չըսելով, ինչ որ անարգանք պիտի ըլլար աստուածութեան հետ միաւորութեան, բայց ասով Յուլիանեան և երեւութական եղած չըլլար, ինչպէս նաեւ աստուածաշարժարութեան հաւանած չըլլար՝ Սուրբ Աստուծոյ ինչեղծութիւնը աւելցնելով ի դէմս Քրիստոսի, և վստահ անձառ միաւորութեան:

575. Եթէ Մանազկերտի ժողովին գըլխաւոր նպատակը ապականութեան խնդիրն էր, սակայն ուրիշ խնդիրներ ալ յուզուած են ՔԱՂԱԿԵԴՈՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ հարկաւ առիթէն օգտուելով, որպէսզի ճշգուհի և որոշուին Հայոց և Ասորւոց մէջ համաձայն կամ անհամաձայն եղած կէտերը: Պատմագիրներէն մէկը Մանազկերտի ժողովին նպատակը պարզապէս՝ Վառ Բաղիւրէնի աշխարհի է ըսած (ՍԱՄ. 87), ուրիշ մը գրած է թէ Օձնեցին այդ ժողովով «բէնց ընտան» է ծաղրելու աշխարհի (ՎԱՐ. 73), ուրիշ մըն ալ նոյն ժողովով է քոյ ընկեցեւ կ'ընդունի զաւանդութիւնն Քաղիւրէնի (ԿԻՐ. 38), «բէնց յաշխարհէն զաշխարհաշինութեան երկունքն է ինքնաշինութեան» (ԱՍՈ. 104): Արդ, Մանազկերտի 10 նշովքները հիմնուած են միտքով հակաքաղկեդոնական վարդապետութեան վրայ, որուն մէջ Հայեր և Ասորիներ կատարելապէս համաձայն էին, որով այդ մասին խնդիր յուզելու պէտք չկար, և այս կերպով հակաքաղկեդոնիկ վարդապետութիւնը անգամ մը եւս պաշտօնապէս հռչակուած կ'ըլլար, և քաղկեդոնականութեան միտում ունեցողներուն կարծիքը կը հերքուէր: Նոյն ժողովին մէջ խօսուած են՝ Մանգեան անունը դիտարկելու 25-ին,

կամ յունար 6-ին կատարուիլը (ԿԻՐ. 39) սուրբ խորհուրդի հացին խմորուն կամ անխմոր՝ և բաժակին ջրախառն կամ անապակ ըլլալը (ԱՍՈ. 105), որոնց մասին Ասորիք ալ Հայերէն կը սարքերէին, սակայն Օձնեցին անխառն հռչակած է Հայ եկեղեցւոյ հնաւանդ ծէսերը, որոնք ինքեւս «բէնց» էին (ԿԻՐ. 39): Իսկ Հայոց ու Ասորւոց միաբանութիւնը հաստատուած է անկախաբար այդ ծիսական կէտերէն, որոնց մէջ երկու եկեղեցիներ տարակարծիք մնացին, թէպէտ և Հայեր պատշաճ բացատրութիւնները տրւին (ԽՈՍ. Բ. 187-197): Քանիցս յիշեցինք Սուրբ Ժուզէց գրուածը, որ նոյնիսկ Յովհաննէս կաթողիկոսի բերնէն, Եւ Ռաֆէնէն, Ինչ Ռաֆէնէն բացատրութիւնները գործածած է, և որուն նպատակն է ցուցնել թէ իրմէ առաջ եղող վեց կաթողիկոսներ, Եզրէ Եղիա, քաղկեդոնիկ են եղեր և Հայ եկեղեցին մուրացուցեր, և ինքն Յովհաննէս յաջողիւ է եկեղեցին ուղղութեան բերել: Նոյնտեղ մանրամասն կերպով կը պատմուի թէ ինչպէս ինքն հրամայեց ժողով գումարել, և ընդարձակ հաւատոյ գիր մը կը կցուի նոյն պատմութեան: Այդ գրուածին ոչ միայն փքուռոյց ձեւը և ստորին ոճը անյարմար է Իմաստասէրին գրիչին, այլեւ պէտք է Օձնեցին բողոքովին անտեղեակ ենթադրել անցեալին՝ ձրիապէս անարգելու համար իր նախորդները, որոնց հաւատոյ գիրերը և ժողովական գործերը արդէն յառաջ բերինք, և իրեն ալ, որ հին գիրերու հաւաքող մըն էր, անծանօթ չէին կրնար ըլլալ: Բաց աստի Մանազկերտի ժողովը, պարզապէս Հայոց քաղկեդոնիկութիւնը սրբելու համար գումարուած ըսել, նպատակի հետ անյարմար կու գայ, վստահի այս գիտման համար Օձնեցին պէտք չունէր Ասորւոց գործակցութեան: Ուստի թէ գործին և թէ գիրին ուսումնասիրութեամբ հնար չէ իբր Օձնեցիի վաւերական գործ նկատել այն գրութիւնը, այլ անոր անունը կեղծելով որեւէ ապիկար մէկէ մը գրուած ըսել: Միեւնոյն պատճառով որեւէ կալուարութեան արժանի չեն կրնար ըլլալ քանի մը տարօրինակ կարգադրութիւններ, որ նոյն գրուածին մէջ կը հանդիպին: Այսպէս է մեծպահոց վրայ խօսած աստին ըսելը, թէ

նալով, նոյնացնել զայն Մանազկերտի ժողովին ներկայ Սարգիս Ստանոյ եպիսկոպոսին հետ (ՅԱՐ. 215): Մեզ հետաքրքրողը աւելի Խոսրովիկի մատենագրութիւնն է, ուսկից կը քաղուի իւր արժանիքը, և ժամանակին պատմութեան մէջ վարած դերը: Իւր նախընթացին և պաշտօնական աստիճանին և վախճանին վրայ աւելի տեղեկութիւն պիտի չկարենանք աւելցնել, զոհանալով վերեւ գրութեանը, և մատենագրական խնդիրները մասնագէտներու թուլով:

579. Օձնեցիի աշակիցներուն մէջ յատուկ յիշատակութեան արժանի է Գրիգորիս Արշարունի, սովորաբար քորեպիսկոպոս կոչուած, նախապէս այդ անունով պայծառացած ըլլալուն համար, որովհետեւ Արժիշեցիին՝ ըստ այսոց Զորոփորեցիին ժամանակէն եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ, և Արշարունեաց եպիսկոպոս անունով յիշեցինք զայն Մանազկերտի ժողովականներու կարգին (§ 573): Աստիկ զայն ֆիլոսոֆ-պաշտօնագրուած կը ճանչնայ (ԱՍՈ. 102), և Սեւ Ժողովոյ գրութեան մէջ զի ֆիլոսոֆ կը կոչուի (ԹՂԹ. 232), և այդ տեսութեամբ առաջնակարգ դեր ունեցած է Հայ-Ասորական միաբանութեան ժամանակ: Փիլիսոփայ կամ Իմաստասէր պատուաւիր մտկանունին Օձնեցիին և ուրիշներու այ տրուած ըլլալը դիտելով, կը կարծենք թէ յատուկ դպրոցի մը սովորական մտկորդի եղած էր, ինչպէս Սիւնեցիներու Քերթով մտկանունը: Իսկ այսպիսի դպրոց մը յարմար կ'ըլլայ Քաթինաւորին հաստատած Արագածոտնի կամ Հոռիձոյ վանքը կարծել, եթէ Երասխաձորի Արշարունեաց դպրոցն ալ (§ 451) նոյն սովորութիւնը ունեցած չէ: Գրիգորիսի գլխաւոր աշխատութիւնն է Ընթերցանոց Բնութիւն գիրքը, զոր պատրաստեց Ներսէս Կամսարականի խնդրանքով, որ պատրիկ ընտրուեցաւ 693'ին (§ 519), և որուն գրութեամբ գրուած է մեկնութեան յառաջարկին մէջ: Օձնեցիին անունին ալ նոյն գործին հետ յիշուիլը (ԼԻՆ. 473), հետեւանք կ'երեւի աշխատասիրութեան երկարելուն, այնպէս որ Ներսէսի առաջարկութեամբ սկսուած

գիրքը, Օձնեցիի յորդորելովն ու քաջալերելովը վերջացած ըլլայ:

580. Նախիջևանի և Խրամի կոստորածէն ետքը տեղի ունեցած մեծ զերութեան առթիւ յիշեցինք նաեւ ՎԱՀԱՆԻ Խոսրով Գողթանի նախաւորի որդւոյն մանուկ Վահանի անունը (§ 549):

Գերութիւնը տեղի ունեցած էր 707'ին. իսկ 12 տարի ետքը, 719'ին Էօմէրի կողմէ հրամայուեցաւ գերեզարձը, Օձնեցիին այցելութեան առթիւ (§ 562): Վահան, թէպէտ մանկութենէ իսլամական օրէնքի մէջ անո՞ւմ Վահապ անունով, սակայն գիտակ էր իւր ծագման և ազգատոհմին, և ուղեց օգտուիլ ընդհանուր գերեզարձէն՝ ինքն ալ Հայաստան դառնալու համար: Էօմէր յատուկ սէր մը ունէր իւր երիտասարդ զիւանուպարին վրայ, և չուղեց զայն հեռացնել, և նոյնիսկ անոր Հայազգի սերունդ ըլլալուն չուղեց հաւատալ, մինչեւ որ Միջագետացի աբսոլուտ և հիւսիս-արեւելի վկայութիւն տուին այդ մասին (ՍՈՓ. ԺԳ. 21): Անկէ ետքն ալ Էօմէր ողորջանօք կ'ուղէր Վահապը միաբնակ հեռացնել, սակայն նա իրրեւ չնորհք խնդրեց, որ անգամ մը երթամ, և Գեօրգիս զերեւելէն ինչ-որ բան տեսնեմ, և սեփական գումարս տիրանամ, և ինչ որ պէտք է քրիստոնէական կարգադրեմ, և նորէն դառնամ ու առ յեւ հաւանք (ՍՈՓ. ԺԳ. 22): Էօմէր վերջապէս կը զիջանէր, և արջիւղ Վահան հրապարակեց, զի քրիստոնէական լիարժեք անդամ եմ (ՍՈՓ. ԺԳ. 67): Վահանի դարձը պէտք է դնենք 719'ի վերջերը, վաճառի Հայաստանի մէջ էր, երբ ըստ ինչ-որ հաւանքի եթէ Գեօրգիս (ՍՈՓ. ԺԳ. 23), իսկ Էօմէրի մասը տեղի ունեցած է 720 փետրուար 10'ին: Եւ դառնալուն խոստումը առնող ամիրապետին մեռնելովը, Վահան շէք-աբէ Էն-Քալան (ՍՈՓ. ԺԳ. 71), և այլեւ չէր ուղեր դառնալ Եւրոպայէն, որ է Տեֆ-աբէ (ՍՈՓ. ԺԳ. 23), այլ ինքզինք մոռցնել տալով կը մնար Հայաստան, և իւր հայրենական քրիստոնէական կրօնքը կը պաշտէր: Իւրայիններ ալ գործը աւելի ամուր կրակելու համար, խորհեցան զինքն ամուսնացնել, և թէպէտ Վահան առաջ կ'ընդդիմանար, սակայն անոնք բռ-

նորոգելի ընդհանուր խնամքի (ՍՈՓ.ԺԳ.71), և ամուսնութիւն կնքել կուտային ընտիր օրիորդի մը հետ յաղթանակէն Սեւեայ գետը (ՍՈՓ.ԺԳ.24) որ այն ատեն Բաբգէն նախարարն էր (ՕՐԲ.Ա.180), իսկ օրիորդին անունը յիշուած չէ: Վահան կրցու բաւական տարիներ խաղաղ կեանք մը անցնել Գողթն

գաւառը, իւր տունը, որ պէտք է գտնէ տաննամեայ միջոց մը ըլլայ, իւր մահուանէն դէպ ետ հաշուելով: Ըստ այսմ կրնանք հետեւցնել թէ Վահանի այս միջոցին վայելած հանգարտութիւնը, Իմաստասէր և քաջարթուն հայրապետին հովանաւորութեան արդիւնքն էր:

Տ. ԴԱԻԹ Ա. ԱՐԱՄՈՆԵՑԻ

581. Օձնեցիին յաջորդութեան կոչուեցաւ Դաւիթ, Կոտայք գաւառի Արամոնք

գիւղէն, Երևանի մօտե-

ՊԱՇՏՈՆՆ

ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

րը, որուն ոչ նախնութեա-

ցը գիտենք, և ոչ ալ ա-

ռաջուց ուր տեղի կախ-

կոպոս եղած ըլլալը: Տրդատի ժամանակէն կաթողիկոսարանի կալուած եղող գիւղերէն մին եղած է Արամոնքը (ՅՈՎ.133), որուն այդ առթիւ յիշուիլը կրնայ մեկնուիլ իբր նշանակ Դաւիթի տղայութենէ կաթողիկոսարանի մէջ մեծցած և յառաջացած ըլլալուն: Իւր վրայ ոչ յատուկ գովեստ մը կը գտնենք գրուած, և ոչ յայտնի ստգտանք, որով մենք ալ իւր մասին աւելի որոշ կարծիք մը չենք կրնար յայտնել: Իւր կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը հաստատապէս 13 տարի ցուցուած է պատմագիրներէն, մէկ երկուքը միայն 12 կը գնեն կամ 12 ու կէս, որով յայտնի կ'ըլլայ թէ 13'րդ տարւոյն ընթացքին մէջ վախճանած է: Արդէն ամէն տարեթիւերու մէջ այդ ենթադրութիւնը պէտք է ընել, վասնզի հնար չէ ճիշդ լրացեալ տարիներով տեւողութիւններ գտնել: Ըստ այսմ Դաւիթի ընտրութիւնը 728'ին գնելով, վախճանը պիտի նշանակենք 741'ին: Ժամանակակցական հաշիւներով Դաւիթի կաթողիկոսութիւնը կ'երկարի մինչև Հնչամ ամիրապետի վերջին տարիները, իսկ Լեւոն Իսաւրացի կայսեր ճիշդ վերջին տարին, որով այդ կողմէ մեծ փոփոխութեանց հանդիպած չէ: Հայաստանի ոստիկանը այլևս Վալիա չկրնար ըլլալ (§ 559), վասնզի Դեւոնդ կը յիշէ, թէ Հնչամի ա-

ռաջին տարին, որ կ'ըլլայ 725'ին, Հերթ անուն զօրավար մը զրկուեցու աշխարհէն: Ընդ ընդ աշխարհ Հայոց (ՂՆԳ.130), որուն բուն ոստիկան՝ այսինքն կուսակալ եղած ըլլալը չհետեւիր, և կրնանք տակաւին Վալիաի ոստիկանութիւնը շարունակուած ըսել: Բայց քիչ ետքը կու գայ Սաիտ զօրավար (ՎԵՐ.343), մերիններէն Սէթ-Հարաշ կոչուած, իբր Խաղիւրներու դէմ պատերազմին հրամանատար (ՂՆԳ.131), որ սովորաբար ոստիկանութեան պաշտօնին հետ կապուած գործ մըն էր: Իսկ անոր ետեւէն կը հասնի Մալիմ կամ Միւսէմա, Հնչամի եղբայրը, իբրեւ գերագոյն իշխան մը (ՎԵՐ.342): Մալիմ, Հայաստանի մէջ մնացած է, 729'էն սկսելով մինչև 731, երբ Հնչամ դժգոհ Մալիմի Խաղիւրները վերջնապէս չնուաճելէն, զայն ետ կը կանչէ, և Հայաստանի ոստիկանութեան կը յղէ Մրուան-պին-Մուհամմէտ զօրավարը, որ նախապէս ալ Հայաստանի կուսակալ եղած կ'ըսուի (ՎԵՐ.343), առանց ճշգրտութեան երբ: Դեւոնդ Մրուանը իբրեւ Սաիտի կամ Սէթի յաջորդ կը նշանակէ (ՂՆԳ.143), որով Մալիմ լոկ գինուորական հրամանատար մը եղած կ'ըլլայ, և Սաիտ ոստիկանութիւնը վարող, իսկ Մըրուան երկու պաշտօններն ալ միանգամայն ստանձնող: Խաղիւրներու յարձակումները և ասպատակութիւնները բաւական նեղութիւն պատճառեցին Արաբացի գունդերուն, և մեծ փրկանք հասուցին Հայաստանի բոլոր գաւառներուն, մինչև Զարեանդի հարաւային կողմերը (ՂՆԳ.131): Թէպէտ Արաբացի բանակը, Հայ գունդերով ալ զօ-

դարտ կայութիւնը և Դա-
ւիթի առաջին տարիներուն սպաստակի և
պատերազմի շփոթները, Վահանը մամէն
մտադրութենէ հեռու պահեցին, և կրցաւ
խաղաղիկ սպրիլ Գողթնի մէջ, ուղարկա-
րողի կեանք վարելով, և իւր սկսումայ
ուրացութեան վրայ ապաշտուելով, և զայն
քաւելու ոչխատելով։ Ամուսնական կեան-
քն այ կ'երեսի թէ խստակրօն ճգնողո-
թեան ենթարկած էր, որովհետեւ զաւակ
ունեցած ըլլալը՝ գրուած չէ։ Բայց հնար
չէր որ իսպառ ծածուկ կարենար մնալ իւր
անձն ու գործը։ Ամիրապետական արքու-
նիքէն դացած ու չդարձած Վահապը հար-
կաւ պիտի փնտռուէր, ինչպէս ալ եղաւ, և
բոս-բոսեցաւ, և լուր տրուեցաւ ռիբելդեթն,
իւ դոքսոս — ի բրիտանական հասարակ և արհա-
մարհեաց ջերմն խորհուրդ։ Թէպէտ Հեյտոմ քրիս-
տոնէութիւնը հալածող չէր եղած, ինչպէս
իւր նախորդ Նէզիտը, սակայն իսլամական
օրէնքով, իսլամութենէ ետ դառնալը ար-
դելուած և գլխապարտութեան ոճիր նկատ-
ուած էր, ուստի Հեյտոմ պարտաւ որ էր
փնտռել տայ, և իրօք ալ Երեւն հրամանաւ չա-

դռնէն զբերանն աշտակա կը վարուէր, հարկաւ Աշոտ պատրիկն ալ՝ աւելի պաշտպանութիւն մը ցուցած չէ:

587. Անգամ մը եւս կը ծանրանայ Վահանի վիճակը: Վերահաս ձմեռը կ'անցընէ Արազածոտնի վանքը, եւ երբ 734'ի գարունը կը բացուի, կը մտադրէ ա-

նօթ կերպով: Հանդիպմամբ հասնելէ աչքի զննող, եւ անոր կը դիմէր ըսելով. Տա՛ւ զնա՛նք աչքի: Մարդը գրաստի վարձքը կը պահանջէ, եւ Վահան ուրիշ բան մը չունենալով, կը հանէ կուտայ ծառնէն մի քանի զննող (ՍՈՓ.ԺԳ.28), որ պէտք է ըլլայ իւր պաշտօնական կնիքը: Այս կերպով կը հասնէր ի մեծաւորանոց տէրին Ներսէսին (ՍՈՓ.ԺԳ.73), որ Բագրատ 28'ին: Վանքին անունը տրուած չէ, բայց Շիրակի մէջ իբրո անապատ ճանաչուած էր Խնձկոնից վանքը: Վահան այնտեղ դադարէր միայն, կատարեալ ճգնաւորական կեանքով, սակայն ով ըլլալը իսպառ ծածուկ չէր մնար, եւ լուր կը տրուէր ինքնաբերական ծառայութեան, որ երկու ամիսէն ինքնաբերական, եւ ազդարարութիւն կը զրկէր անոնց, որ երկուցէ քանիցէ չլինէ, զի միայն ինքն ինքն զոհուի (ՍՈՓ.ԺԳ.29): Վահան կը համակերպի եւ կ'երթայ յանապատ յանապատնէր եւ անապատնէր (ՍՈՓ.ԺԳ.30), ուր ճգնէր միայն ինքն ինքն (ՍՈՓ.ԺԳ.74): Վանքը Թեղենիաց ուխտն էր, Նիգ գաւառի մէջ (ՅԱՅ.475), իսկ տարին 734 աշունէն մինչեւ 735 աշուն: Այդ միջոցին Վահան կրկին եւ կրկին կը մտածէր իւր վիճակին վրայ, որ անհաստատ եւ անորոշ բան մըն էր, եւ կըտրուկ ելք մը տալու միտքը կը յղանար: Ինքն քրիստոնէայ էր ծնած, իսլամութիւնը կամքով ընդունած չէր, ամէն բան անգիտութեան մը հետեւանք էր, ուստի իրաւունք ունէր առանց դժուարութեան իւր քրիստոնէութիւնը շարունակել: Կը վստահ թէ այս պատճառաբանութեամբ եւ ամիրայական ղուրդ ունեցած իւր բարեկամներով կրնայ իւր դատը պաշտպանել, ուստի կ'որոշէ ինքն ինքն ծառայել, որպէսզի համարձակուի անոնց անհեղինակ զննողներէն իւր ղուրդ, որով իրեննէրուն հետ վերջին տեսութեան եւ անոնց ալ իւր մտադրութիւնը հաղորդելու համար գացած կ'ըլլայ այն կողմերը: Մաքնոցաց վանքին մէջ Վահան հաշտութիւն ծառայէր եւ Բագրատ 28'ին (ՍՈՓ.ԺԳ.76), որ է ըսել 736 թուականներ 16'ին, եւ Սողոմոն առաջնորդէն պատշաճ խրատներ եւ խել Բագրատ 28'ին, եւ հանդիման ինքն ինքն ղուրդնէրով, ճանապարհ կ'ընար, եւ կը հասնէր Բզնունիաց գաւառը, Արծկէի մօտ, Երաշխաւոր վանքը, յոյ՛ Մաքնոց (ՍՈՓ.ԺԳ.34), ոչ Արարատի, այլ Սիփանի ստորոտը, որուն առաջնորդն էր Արատաղը վարդապետ, միեւնոյնը որ կտքը նահատակութեան պատժութիւնն է գրած (ՍՈՓ.ԺԳ.55): Երաշխաւորի առաջնորդը իւր միարաններուն հետ մեծ ընդունակութիւն ըրաւ Վահանի, լաւ է իմա-

նահատակ, զոր ծառայէր եւ Բագրատ 28'ին: Իսկ եթէ երբեք չյաջողի, չէր վարաներ հաւատքին համար կեանքն ալ զոհել (ՍՈՓ.ԺԳ.75): Թեղենիաց վանքին ճգնաւորներուն ազօթքը խնդրելով կը մեկնի, եւ 735 աշունին կուտայ նորէն Արազածոտնի Յովհաննավանքը (ՅԱՅ.475), որ իւր ծանօթ տեղն էր, եւ ուստի կրնար իւր ուղեւորութեան պէտքերը ստանալ: Այնտեղ կ'անցընէ 735'էն 736 ձմեռը, որպէսզի ճանապարհելու եղանակը հասնի: Այլեւս մէջտեղ ելած էր Վահանի միտքը, եւ ինքն ինքն որ Բագրատ 28'ին ինքն ինքն Բագրատ 28'ին Վահան ամուր էր իւր միտքին վրայ, որով Յովհաննէս վարդապետ, առաջնորդ ուխտին, պարտաւորուեցաւ պէտք եղածը հոգալ, ինքն եւ Բագրատ 28'ին, հարկաւ դրամ եւ պաշար ալ, եւ Բագրատ 28'ին ինքն ինքն ինքն ինքն: Յովհաննէս վանքէ մեկնումը, պիտի դնենք 736 ամառուն, որով կը լրացնէր Վահան ամառն ինքն ինքն Բագրատ 28'ին (ՍՈՓ.ԺԳ.32), եւ դէպ ուղիղ կ'երթար Մաքնոցաց վանքը, որուն առաջնորդն էր Սողոմոն վարդապետ, զոր Մանազկերտի ժողովին առթիւ յիշեցինք (§ 573): Մինչեւ հիմայ որոշ չըջանակի մը մէջ կը մնար Վահան, վանքի Արազածոտն, Նիգ եւ Շիրակ գաւառներ իրարու մերձաւոր են, մինչ Մաքնոցաց վանքը, Սիւնիաց Գեղարքունի գաւառին մէջ է, այս չըջանակէն եւ Դամասկոսի ուղեգիծէն ալ դուրս, որով իրեննէրուն հետ վերջին տեսութեան եւ անոնց ալ իւր մտադրութիւնը հաղորդելու համար գացած կ'ըլլայ այն կողմերը: Մաքնոցաց վանքին մէջ Վահան հաշտութիւն ծառայէր եւ Բագրատ 28'ին (ՍՈՓ.ԺԳ.76), որ է ըսել 736 թուականներ 16'ին, եւ Սողոմոն առաջնորդէն պատշաճ խրատներ եւ խել Բագրատ 28'ին, եւ հանդիման ինքն ինքն ղուրդնէրով, ճանապարհ կ'ընար, եւ կը հասնէր Բզնունիաց գաւառը, Արծկէի մօտ, Երաշխաւոր վանքը, յոյ՛ Մաքնոց (ՍՈՓ.ԺԳ.34), ոչ Արարատի, այլ Սիփանի ստորոտը, որուն առաջնորդն էր Արատաղը վարդապետ, միեւնոյնը որ կտքը նահատակութեան պատժութիւնն է գրած (ՍՈՓ.ԺԳ.55): Երաշխաւորի առաջնորդը իւր միարաններուն հետ մեծ ընդունակութիւն ըրաւ Վահանի, լաւ է իմա-

նէ զմեռնայն ինչ և զգորշանս, որքն զմեռնայն իրեաց հալածանս մահ լըրս, և ի հիմեքերդոս մի երկնուն իւր, պահեց զայն առաքս երկն, գորշապեհաց նմ զմեռնայն զգորշան, և ընկեր տուաւ ինքն ալ զմի մի յեղբորն սպասարեւ նմ որչափ իմեռնայն (ՍՈՓ. ԺԳ. 35, 77):

588. Արծկէէ մեկնելէն ետքը, Հայաստանի սահմանէն դուրս կ'ելլէր, և այլեւս հանդիպած տեղերը չեն յիշուիր: Ճանապան կը հանդիպի Բաղամ հեծելաց Գորշեւ ի գորշեւէն ի հիւ-

ՎԱՀԱՆ
ՌՈՒԾԱՓԻ ՄԷՋ
Գորշեւ ի գորշեւէն ի հիւ-

մեռնայն իմեռնէ, որք կանուխ Խաղիւրներու գէմ պատերազմող գունդերէն մաս մը եղած պիտի ըլլան (§ 582), և որոնք ետ կը դառնային հետեւելով Մրուան ոստիկանին, որ Միջագետքի ոստիկան էր անուանուած, վասնզի նոյն տարին նոր պատերազմ յիշուած չէ: Ուստի կամ Եղեւսի քաղաքը հանդիպելով, փրկչական կենդանագիրքն ուխտ կ'ընէ, Կալինիկիա կամ Ռաքթա քաղաքին մօտերը Եփրատը կ'անցնի, և վերջապէս կը հասնի Ռուծափ կամ Սեղգիուպոլիս, այժմ Ռուզափա, որ էր Բաղամնէն Շամ ինչնէն Տաճկաց (ՍՈՓ. ԺԳ. 35), այսինքն Հեշամ ամիրայականին, որ այնտեղ պատահարաւ կամ առեւտրաւ գտնուած ըլլալու է: Վահանի Ռուծափ հասնիլը՝ յետագայ եղելութեանց օրերը հաշուելով, պէտք է զննել 737 մարտ 1'ին, մեծպահոց կէսին: Իրեն հետ եկող Յովհաննապոլսի և Նրաշխաւորի միաբանները, թերեւս ուրիշներ ալ, ետ կը դարձնէ՝ զի Բաղամնէն (ՍՈՓ. ԺԳ. 78), և ինքն ապաքս Գորշեւ Գորշեւէն սպասարեւ, սպասելով որ իմացուի և փնտռուի: Երբ լուր մը չեկար, ինքզինքը կը յայտնէ ամիրայականին պաշտօնեաներէն ոմանց, որ իրեն նախածանօթներն էին: Ասոնք գեղանի և պայծառ զինանադիրքը՝ այդ գծուծ վիճակին մէջ տեսնելով կը խղճան, և կը խրատեն բան մը չյայտնել, և իւր առաջին դիրքը գրաւել: Վահան անոնց կը հաղորդէ իւր հաստատամիտ քրիստոնէութիւնը, անգիտակցարար իսլամացած ըլլալը, և քրիստոնեայ մնալու իրաւունքը: և նոյնը ամիրայականին առջեւ ալ պաշտպանելու համար եկած ըլլալը: Նոյն միաբանով կը գիմէ նաեւ ապաքսը, որ յառաջ եղեւ էր նորա Գորշեւ:

Գորշ, յետոյ առ ինչնէն մի, որ զգորշեւէն ետ մօտէն հանէր, և անոնցմէ ալ միջնորդութեան յոյս չգտնաւով, իւր բակիքը գիրի կ'առնէ, և դահճապետին ձեռք, որ Քաշ ինչնէն Հիւսիսաց կը կոչուի, ամիրայականին յանձնել կուտայ: Հեշամ գիրը կարդալէն ետքը կը հրամայէ որ Վահանը առջեւ հանեն: Նախ որդոքանօք, յետոյ խոստումներով, վերջէն սպառնալիքներով կ'աշխատի Վահանի միտքը փոխել տալ, բայց անօգուտ: Վահան իւր քրիստոնէութեան իրաւունքը կը պաշտպանէ, գտնաւ ու հարստութիւն կը մերժէ, նոյն իսկ Գորշեւաց իշխանութիւնն ալ վրայ տալ չվարանիր, միայն կը ինդրէ: Տօր ինչ հաւորյալներէն ըստ Գորշեւէն հաւորյալներէն ինչ զգորշեւէն իմեռնայն իմեռնէն (ՍՈՓ. ԺԳ. 35-42): Հեշամ կը բարկանայ և կը հրամայէ որ ինչնէն Բաղամ, և զոր նորա գորշեւ ինչնէն, ուր կը մնայ առաքսը, որ է ըսել մարտ 9'էն մինչեւ 17, որ էր որ Գորշեւ զգորշեւէն ինչնէն, այսինքն է ծաղկազարդի կիրակին: Այդ միջոցին Հեշամ ստեպ բանտ զրկել կուտար զգորշեւ ինչնէն զգորշեւէն ինչնէն, որոնք հաւորյալ Գորշեւէն միւս կողմէ Վահանի վրայ ճիշդ տեղեկութիւն ստանալու համար, երազներթաց պատուիրակներ զրկած էր Մրուանի, որ ի Գորշեւէն ի Միջագետք հաւորյալաց (ՍՈՓ. ԺԳ. 44), կամ լաւ եւս Միջագետքի ոստիկան էր եղած (ՎՅՐ. 350): Նա կը պատասխանէր, թէ Վահան յիմեռնայնէն ու ետք Գորշեւէն մէկն է, և չէ հեծել որ իմեռնայն իմեռնէն Գորշեւէն միւս կողմէ Վահան մէջ եղած տան կը մերժէր Յակոբիկ Ասորի երէցին ձեռքէն հաղորդուիլ, և վերջին օրը բանտապանէն հրաժեշտ կ'առնէր, չնորհակալ ըլլալով որ Գորշեւէն ինչնէն (ՍՈՓ. ԺԳ. 44):

589. Վահան զգացած էր այլեւս թէ քրիստոնէութեան համարձակութիւն ստանալու յոյս մնացած չէ, և

ՎԱՀԱՆԻ
ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԼԸ
հասած է, իսլամութենէ
ետ դարձող մը նկատուե-

լուն համար, ուստի աղօթքով ինքզինք մարտիրոսութեան կը պատրաստէր: Հազիթէ Մրուանէ գարձող երազներթաց պատուիրակները անոր պատասխանը կը բերէին, թէ Վահան ոչ պակասամիտ և ոչ ջլխատուող

մէկն է, Հէջամ վերջին վճիռը տալու կը ձեռնարկէ, և մարտ 18'ին աւագ երկու-
շարթի օր, նորէն տառան կը հանէ Վա-
հանը, և հարցափորձէ, խոստումէ և սպառ-
նալիքէ ետքը մահուան վճիռը կ'արձակէ,
մանաւանդ որ Վահանի համարձակ պա-
տասխաններուն վրայ, ունենդիրներն ալ
կ'աղաղակէին զի «նշադալ զաւտեցի Նա ի կե-
ցալ»։ Բայց Հէջամ տակաւին կը յուսար
վախցնելով միտք փոխել տալ, և դահա-
պետը կը հրահանգէր, որ սուր շողացնելով, և
թեթեւ գծելով տառն անցնէ, թերեւս հա-
ւանի իրենց հաւատքին։ Դահապետը առաւ
Վահանը, քաղաքէն դուրս հանեց, սպառ-
նացաւ, զաւտեցի իւր յայտնի, հաւանքով
Վահանի անյողողղ հաստատամտութիւնը,
վճիռը գործադրեց, և վերջապէս զաւտե-
ցաւ զէլէն (ՍՈՓ. Ժ. 49)։ Տարբեր ընթեր-
ցումներ և զանազան բացատրութիւններ
բողոքատելով ստուգուած է, թէ Վահանի
վկայութեան օրն է 737 մարտ 18 աւագ
երկուշարթի օրը, ցերեկի ժամը 9'ին։ Իսկ
Հայոց շարժական տոմարով 185 մարտի
27։ Յայտնուորքը մարտի 20'ը արեգի 20'ի
փոխած է, որ համաձայն չէ նախնական
վկայաբանութեանց։ Սուրբին մարմինը կը
մնայ այն գիշերն ի զիւրեքս զիւրեքս
ընկնալով, բայց ոչ ոք և ոչ շուներ կը մո-
տենան, և միւս առտուն ներքինապետը
հրաման կ'ընէ, որ եթէ քրիստոնեաներ
կան, գիտցածուն պէս թողնեն։ Ասոր վրայ
ինչչափ քրիստոնեաներ որ կային, Յակոբիկ,
Նեստորական և Հռոմ հաւաքուեցան, և
Օտարաց գերեզման ըսուած մասին մէջ հան-
գուցին։ հազուադէպ կատրոններ և գետնի ա-
րիւնդանդ հողն ալ ժողովելով և պահելով։
Թէոփիլէ-ասոր-Սանփան կոչուած Հռոմ մը
ուզեց մարմինը գողնալով պահել, բայց
Սերգիոսպոլսոյ Ասորի եպիսկոպոսը տէր
եղաւ և յատուկ վկայարան կանգնեց։ Իսկ
երաշխաւորի առաջնորդը Արտուազդ վար-
դապետ եօթը տարի ետքը, 744'ին յատուկ
ուխտի գնաց մինչև Ռուծափ, և քննու-
թիւններ ընկելով և գրաւոր վկայութիւններ
հաւաքելով՝ յայտնութեան տօնին, այսինքն
745 յունուար 6'ին տեղը դարձաւ, և Հա-
յաստանի մէջ քաղած լուրերուն և կանու-

խէն Վահանէ լսածներուն միացնելով ման-
րամասն կերպով վկայաբանութիւնը կաղ-
մեց։ Նկատողութեան արժանի է Վահան
Գողթնացիի 5 տուն շարականը, որ սովո-
րականէ դուրս քնքուշ ոճովը, տարբեր հե-
ղինակի մը գործ կը տեսնուի։ Բերանացի
աւանդութիւն մը կայ թէ Վահանի քրոջ
կողմէ երգուած ըլլայ իբր պարզ եղերերդ։
Ժամանակակիցներու մէջ յիշատակութիւն
չենք գտներ, ազգին կողմէն Գողթնացի
նահատակին նուիրուած յարգանքի մասին։
Իւր անունը տօնելի սուրբերուն մէջ անցած
է, բայց չենք կրնար ճշդել, թէ երբ, և
որով ձեռքով տօնացոյցին անցաւ։

590. Դաւիթ կաթողիկոսի ժամանակա-
կից նշանաւոր անձ մըն ալ Ստեփանոս
Սիւնեաց եպիսկոպոսն է։
ՍՏԵՓԱՆՈՍ Պատմութեան մէջ յայտ-
ՍԻՆԵՑԻ նապէս ըսուած է թէ
Դաւիթէ ձեռնադրուե-

ցաւ (ՕՐԲ. Ա. 180), հետեւաբար հարկ չենք
զգար տեղի կորեւորութիւն տալ Սիւնեաց
եպիսկոպոսնելուն տարիներէն քաղուելիք
թուականին, որով Դաւիթ եպիսկոպոսի
ձեռնադրութենէն հաշուելով (§ 417), Ստե-
փանոսի ձեռնադրութիւնը յետագուած կ'ըլ-
լար մինչև 754, Տրդատ կաթողիկոսի ժա-
մանակ (ՕՐԲ. Բ. 247)։ Ստեփանոս, որդին է
Դրենայ կաթողիկէի աւագերէցին, և հա-
ղհաւէ կաթողիկոսարանի, Մաքնոցաց
վանքի, և Սիւնեաց վարդապետանոցի մէջ
կրթուած։ Այս վերջին տեղը կ'աշակերտի
Մովսէս Սիւնեցիին, և անոր մահուանէ ետ-
քը, Անանիա կը ձեռնադրուի Սիւնեաց ե-
պիսկոպոս, իսկ Ստեփանոս կաթողիկոսա-
րանի ծառայութեան կը մանէ Եղիայի ա-
տեն, և կը սկսի փայլիլ Սուրբ Գրոց մեկ-
նութիւններով և տօնապատճառի ճառերով։
Սմբատ Բագրատունի երէւելի իշխանի
հետ վիճարանած տառն, Ստեփանոս կը զգայ
յունական ուսմանց պէտք ունենալը, և
յանկարծական որոշմամբ փոխել չի տալ
իւրեքայ Կոստանդնուպոլիս կ'երթայ, և իմաս-
տասէր ու միաբնակ ուսուցչի մը մօտ հեղին
և յատն լեզուներու կը հմտանայ (ՕՐԲ. Ա.
177)։ Սմբատ, որ չենք կարծեր թէ պատ-
րիկն ըլլայ, եղելութիւնը իմանալով Լեւոն
կայսեր կը գրէ որ շուտով և հաշտել անձը

591. Այդ միջոցին կը վախճանէր Սիւն-
 ևոց եպիսկոպոսն Յովհանն, և Սիւնեոց
 նախարարներ, Բաբգէն
 ՍԻՒՆԵՅԻՒՆ և Քուրդ, Ստեփաննոսը
 ԳՈՐԾԵՐԸ կը խնդրեն իրենց մետ-
 րապոլտական աթոռին
 յաջորդութեան, և Դուիթ կաթողիկոս յո-
 ժարութեամբ կը կատարէ անոնց առաջար-
 կը: Ստեփանոս ունեցած համութեամբ և
 ժրութեամբ կը ձեռնարկէ ամէն կերպ բա-
 րեկարգութիւններով ճոխացնել իւր վիճակը,
 մանաւանդ թէ բովանդակ Հայ եկեղեցին,
 քարոզելով և գրելով, անկարգութիւններ
 զարմանելով և եկեղեցական պաշտամունքը
 ճոխացնելով: Սիւնեցւոյն մատենագրութիւն-
 ներէն կը յիշուին Ծննդոց, և Յորի և Եգե-
 կիէլի գիրքերուն (ՕՐՔ. Ա. 181), նոյնպէս
 Դանիէլի և Աւետարաններուն մեկնութիւն-
 ները (ԿԻՐ. 17), և ուրիշ հասուկտիր ճառեր
 և թուղթեր (ՀԻՆ. 494): Թարգմանութիւն-
 ներէն յիշեցինք Արիստագացին և Նիսացին,
 կը յիշուին նաեւ Կիւրեղ Երեսագեղմացին և
 Ղևառականի մեկնութիւն մը (ՀԻՆ. 496): Իսկ
 եկեղեցական պաշտամունց համար, Ժո-
 մարգութեանց մեկնութիւններ է գրած (ՕՐՔ.
 Ա. 182), ինչպէս հաստատմ մըն ուլ տուեալ կը
 բերէ Անձեւացին (ԱՆՁ. 77), և չարականներ,
 կցւորդներ, սատողգիներ և տաղեր է յօրի-
 նած, որոց մէջ նշանաւոր են Յարութեան
 ուսագ օրհնութիւնները (ՕՐՔ. Ա. 182):
 Օհնաբէն չարականին ծաղումը, Սաղ-
 մոսին ութը կանոններէն իւրաքանչիւ-
 րին ծայրը աւելցուած մարգարէական օրհ-
 նութիւններէն է, որոնք կանոնը քաղելի
 ետքը եղանակով կ'իրգուէին: Ասան մը
 սկսեր են ութը կանոններուն օրհնութիւն-
 ները ամբողջաբար երգել կիրակի օրեր, առ-
 կէ ներշնչուած են Սիւնեցիին յօրինած ա-

ւազ օրհնու թիւնները, մարդարէականններուն իմաստները փրկագործ անօրինութեանց պատշաճեցնելով: Այդ պատճառով նոյնիսկ օրհնութեան շարականին սկզբնաւորութիւնը Սիւնեցիէն կը կարծուի, և այդ իմաստով կրնայ առնուիլ Օրբէլեանի գրածը, թէ Քառեաց և Ղաթն յայն, և Կաթեաց շաբաթեան Երեմիէն (ՕՐԹ. Ա. 181), որովհետեւ ութն ձայներ իբր եղանակներ Սիւնեցիէն քաջ են, իսկ օրհնութեան շարականներ հին չեն, ինչպէս են հաջ և ուրիշ շարականները: Այժմ գործածական ութը տաւազ օրհնութիւններէն մէկը Շնորհալիի կը վերագրուի (ՏԱԹ. 637), սակայն Սիւնեցին հատ մը պակաս գրած չերեւիր, ինչպէս Օրբէլեանի խօսքէն ալ կը քաղուի, այլ Շնորհալին, որ ամէն տեսակը փորձած է գրել, հատ մըն ալ ինքն գրելով հինին տեղ փոխանակած կ'ըլլայ: Սիւնեցիին բոլոր գրական երկասիրութիւնները պէտք չէ որ եպիսկոպոսական ձեւնադրութենէն ետքի միջոցին թողունք, վասնզի կանուխէն սկըսած է նորա արդիւնաւորութիւնը:

592. Ստեփանոս նախանձայրյոյզ էր նաև վարուց և բարոյից բարեկարգութեան, և անաշառ էր այդ մասին տեսած զեղծումները յանդիմանելու և ամէն միջոցներով արգելելու: Այդ նպատակով հովուական այցելութիւններ ալ կը կատարէր ի Ռէլ երէրօտան գաւառաց Ռեմօնի գաւառէն իւրոյ, այսինքն է Սիւնեաց 12 գաւառներուն մէջ, քարոզելով և խրատելով, ուղղելով և ստատելով: Ամառուան միջոցին կը հանդիպի Վայոցձոր գաւառը, Եղեգիկ ձորը, Մոզան աւանը, ուր կը բնակէր, ինչի տեղէն արքեպիսկոպիտան Կրդէն երեք անգամ խրատած էր զայն, բայց նէ անզեղջ կը մնար, ուստի Ստեփանոս ինչ հաշտութիւն տեսնելու համար, զայն կը բանադրէր: Պոռնիկ կիներ, որ դիրքի և իշխանութեան տէր մէկն էր, զայրոսնալով իրեն եղած անարգանքին համար, անօրէն վրէժխնդրութեան կը դիմէր: Սաստիկ տաք օր մըն էր, և Ստեփանոս նոյն երեկոյ Աւագակն կոչուած ջուրին մինչև գլուխը կ'իյլէր լալանալ ի նա, և ուսի ծառի մը վրայ անկողին շտկել տալով կը

ննջէր: Կինն ու հոմանին գիշերայն ու գէշ-
քով կու գան եպիսկոպոսին պառկած տեղը,
և երբ հոմանին կը քաշուի վատթար խոր-
հուրդը գործադրել, ինքն կինը հարեւ շաշ-
է փշեռ-բքոյ, հեւջը շաշեան աքէն (ՕՐԲ. Ա.
182-185): Եպիսկոպոսին հետեւորդները,
առտուն կ'իմանան եղելութիւնը, և հանդի-
սով ու ժողովուրդով կը հանգուցանեն մեր-
ձակայ Արկաղան գիւղի Ս. Քրիստափորի
եկեղեցին, որ է այժմեան Արկեաղի Ս. Խաչ
վանքը: Նու ճգնաւորը տեսիլքի մէջ կը
տեսնէ Ստեփանոսի երկնային փառաւորու-
թիւնը, և թերեւս այս պատճառով անոր
յիշատակը յայսմաւուրքի անցած է, թէպէտ
աօնելի եղած չէ: Ստեփանոսի մահուան օրը
դրուած է Հայոց 184 թուականին հրոտից
15 և յուլիսի 21, Սիմէոն Աղուաշի յիշա-
տակին օրը (ՕՐԲ. Ա. 186), թէպէտ նոր յայս-
մաւուրքը կը դնէ հրոտից 17, և յուլիսի
23 (ՅԱՍ. Բ. 37), իսկ հինը՝ հրոտից 18 և
յուլիսի 24 (ՅԱՅ. 668): Եթէ Սիմէոն Աղ-
ուաշի օրը պինդ պիտի բռնենք, յուլիսի
21'ը պիտի նախադասուի, իսկ հրոտից 15'ը
միայն անշարժ տոմարով կ'արդարանայ,
թէ ոչ Հայոց 184, որ է 735 տարին, հրո-
տից 15'ը, շարժական տոմարով կ'իյնայ
մայիս 6'ին: Հին տոմարի շարժական թուա-
կանները անշարժ տոմարի վերածելու ան-
ճշգրտութիւնը յաճախ է մեր վերջին գրողնե-
րուն մէջ, և դժուար է որոշել, թէ որը
որին հպատակեցնելով փոփոխած են: Ստե-
փանոսի սպանութեան հետեւանքներուն
գալով, հազին երկրաշարժ մը վերիվայր
կ'ընէ նոյն օրերը Վայոցձոր գաւառը, առ-
սը հազարէ աւելի մարդիկ կը կորսուին,
գիւղեր կը թաղուին և գետեր կը կորսուին,
իսկ Ստեփանոսի մարմինը Արկեաղէն Թա-
նահատի վանքը կը փոխադրուի: Այս
փորձանքին պատճառով գաւառին Վայոցձոր
կոչուիլը (ՕՐԲ. Ա. 186), ոչ իբրեւ անունի
ծագում, այլ իբրեւ անունի յարմարութիւն
պէտք է իմանալ, զի աւելի հին է Վայոցձոր
անունը (ՓԱՐ. 38), զոր ոմանք ոչ էլայ բա-
ռէն, այլ հնդկական Վայառ աստուածութե-
նէն կ'ուզեն առնել (ՕՐԲ. Ա. 333): Իսկ մար-
դասպան կինը աւագն հարեմն էկեալ է օգառ-
րաւիւն, ինքզինքը սաստիկ ապաշխարու-
թեան կու տոյ, և Թանահատի վանքին

հանդէպ բացօթեայ գուրի մը մէջ կ'ապրի բուսական տարիներ մինչեւ իւր մահը, և նոյն գուրին մէջ կը թաղուի, որ կոչ հաղթեղ լեռն, ինչպէս կը գրէ Օրբէլեան (ՈՐԲ. Ա. 187): Ստեփանոս Սիւնեցիին կախկոպոսութեան պաշտօնը, թէ Օրբէլեանի հետեւինք, ա՛մ մի պիտի ըսենք, թէ պէտ ինքն ալ կը յիշէ թէ «մե՛ս ա՛մ ա՛մ» (ՈՐԲ. Ա. 182): Եթէ 728'ին Կոստանդնուպոլսէ դառնալէն ետքը ձեռնադրուեցաւ, և 735'ին սպաննուեցաւ, 8 տարիներու միջոցը կ'արդարաւայ, թէ ոչ պիտի ըսենք թէ 734'ին ձեռնադրուեցաւ և միւս տարին նահատակուեցաւ: Ըստ մեզ անյարմար չըլլար 8 տարիներու կարծիքը նախադասել:

593. Դաւիթ կաթողիկոսի ժամանակին եղելութիւնները լրացնելու համար, պէտք է յիշենք, թէ այս միջոցին կը յիշուին քանի մը բանիբուն և ընտրեալ անձեր ալ, որոնք ուսումնական հռչակ ունեցան, թէպէտեւ աւոնց վրայ որոշ տեղեկութիւններ չունինք, և անոնցմէ մնացած արդիւնք ալ չէ հասած ձեռուընիս: Մենք ալ պիտի շատանանք աւոնենին միայն յիշելով, որք են՝ Եփրեմ վարդապետ, Խաչիկ վարդապետ, Դաւիթ Հռոմայեցի, Անաստաս վարդապետ (ԿԻՐ. 40), որ թերեւս է նոյնինքն Վառ Վառէի գրութեան հեղինակը (ԱՆԱ. 10), և Ստեփանոս դրաներէց, հմուտ խափաբան և գրաբարբէլ, այսինքն քերականական աբեգաբէց (ԱՄԱ. 89): Գրական արդիւնքով փայլողներուն մէջ պէտք է յիշել Սահակդուխտ Սիւնեցի կուսանը, Ստեփանոսի քոյրը, որ բանաստեղծական և երաժշտական հմտութեամբ նշանաւոր եղած է, և Գառնի գիւղի ձորակին մէջ իրեն առանձնարան մը կազմած, քաղցրանուազ տաղեր յօրինած և երգած է, և նոյնիսկ վարագոյրի ետեւէն ուրիշներուն ալ սորվեցուցած է: Իրեն գրածներէն կը

յիշուի Սբ. Բէկ Մարիամ երգը (ՈՐԲ. Ա. 182), գուցէ և Վահան Գողթնացիի Զարմաշ է Բոյ շարականը, որ փափուկ զգացումներ կը բուրէ, որ ուրիշներէ Վահանի քոյր կը վերագրուի (§ 589), որ ծանօթ անձ մը չէ, մինչ Սահակդուխտի և Վահանի մէջ առաջուց հոգեւոր հաղորդակցութիւն եղած ըլլալը շատ հաւանական է: Սահակդուխտի գերեզմանը եղած է նոյնիսկ Գառնոյ ձորակին մէջ:

594. Դաւիթ կաթողիկոս խաղաղութեամբ կնքեց իւր կեանքը 741'ին, 13 տարի պաշտօնավարելէ ետքը, և հարկաւ թաղուեցաւ, իր ծննդավայրն եղող, իր կալուածն եղած, և իրեն հայրապետանոց ըրած Արամոնքի մէջ: Թէ ոչ բոլորովին անշնանակ, բայց արդիւնաւոր անձնաւորութիւն մը եղած չէ: Դուինը թողլով Արամոնք քաշուիլը, մեր տեսութեամբ աւելի դժուարութենէ փախչելով անձնական հանգիստ փնտռելու նշանակ է, քան թէ լարձը և փափուկ զգացման հետեւանք: Վահան Գողթնացիի տըւած խորհուրդն ալ, որ անապատ մը քաշուի և ուրիշին վնաս չհասցնէ, աւելի իրեն վրայ ալ ծանրութիւն հրաւիրել չուզելու իմաստն ունի: Իւր ժամանակին մէջ նշանաւոր ձեռնարկով մը կամ գործունեայ դերով մըն ալ երեւան եկած չէ, և Ստեփանոս Սիւնեցիի և ուրիշ վարդապետներու մասին ցուցած համակրութիւնը, սովորական գործէ մը աւելի չէ: Դաւանական խնդիրներու մէջ Օձնեցիին արդիւնաւոր ժառանգութեամբը բախտաւորութեամբ ըլլալով, նոր խնդիր մըն ալ չունեցաւ. գործունէութիւն ցուցնելու համար, իսկ Դերմանոսի ուղղուած հաւատոյ գիրն ալ՝ րովանդակ Ստեփանոս Սիւնեցիի արդիւնքն է: Ըստ այսմ աւելի բան մը պիտի չկարենանք ըսել Դաւիթի կաթողիկոսութեան վրայ:

Տ. ՏՐԴԱՏ Ա. ՈՒՄՍԵՑԻ

595. Տրդատի հայրենիքը միայն գիտենք, Վանանդ գաւառի Ոթմուս գիւղը, որ Գիւտի անպաշտօն ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ հայրապետանոցն էր և եի ԺԱՄԱՆԱԿ դամ (§ 290), և ուր ծընած էր Իսրայէլ կաթողիկոսն ալ (§ 508): Կը յիշուին ահա թէ է Գառնէ Զաւարդ-ըն էր (ՂՆԳ. 167), և ուրիշ բան չենք գիտեր իւր վրայ: Նկատելով որ բոլոր կաթողիկոսներ եպիսկոպոսներուն մէջէն առնուած են, և եպիսկոպոսներն ալ իրենց վիճակներուն բնիկներէն եղած են, հետք էր Տրդատը Վանանդի եպիսկոպոս եղած բնիկ, բայց բնաւ յիշատակութիւն չունինք: Իրեն համար Պատմաբանը կը վկայէ, թէ եղած է այդ սարք և պարկեշտ, և քաղաքը ԲԵՆԻԿ, այսինքն ո՛ր Նոյն իսկ ԲԵՆԻԿ ԵՐԵՎԱՆ ԵՐԵՎԱՆ ԵՐԵՎԱՆ ԵՐԵՎԱՆ (ՅՈՒ. 134): Դաւիթի վերջին օրերը ասպատակութիւններ չեն յիշուած, որ անմիջապէս Տրդատի ազօթքով դադրած ըլլան, ուստի պէտք է մեկնել այն պատերազմներուն և արշաւանքներուն վրայ, որոնք Տրդատի օրով սկսան Հէջամի միւսնելէն ետքը, և անոր օրովն ալ վերջացան, ինչպէս պիտի պատմենք: Իւր ընտրութեան մեր ալ տուած 741 թուականը, գեղեցիկ զուգարդիպութեամբ կը համաձայնի Ասողիկի գրածին հետ, որ է Հայոց թուականի 190 տարին, (ԱՍՈ. 107), իսկ տեւողութեան համար մեր գննած և բաղդատած 15 ցուցակներէն, միայն մէկը 27 տարի գրած է, և մէկն ալ բոլորովին անունը մոռցած է, մնացածները հաստատապէս 23 տարի կու տան, որով իւր կաթողիկոսութեան վերջը պէտք է զննել 764'ին: Այդչափ երկար միջոցին մէջ Տրդատի անձնական գործունէութենէն բնաւ յիշատակ մը չունինք, սակայն քիչ չեն արտաքին և ներքին եղելութիւններ, զորս պէտք է քաղենք, որպէս զի Հայաստանի կացութեան շարայարութիւնը պահենք, և յետագայ դէպքերուն կապակցութիւնը յայտնուի:

596. Տրդատի առաջին տարիները Հէջամի վերջին տարիներն են, և խաղաղութեամբ շարունակեցին ԻՄՍԵԱՆՔ մինչեւ 743, երբ Վալիս Եի ԱՊՊԱՍԵԱՆՔ Բ յաջորդեց իւր հօրեղբոր: Այդ օրէն կը սկսի Իւմմանց հարստութեան քայքայումը: Շատեց էր որ Իւմմանք իբր բնակալներ կը նկատուէին ուղղամիտ իսլամներուն կողմէն, ամիրապետութեան՝ կամ իրենց բառով՝ մեծ իմամութեան պաշտօնը, Ֆաթմայի և Ալիի սերունդին, այսինքն Մուհամմէտի հարազատ սերունդին ձեռքէն յափշտակած ըլլուուն համար: Երկու գերդաստաններ իրենց իրաւունքը կը նկատէին այդ պաշտօնը, մէկը Ալիի տան կոտորածէն սպառած, անոր Մուհամմէտ որդւոյն սերունդը, միւսը իրենց մարգարէին հօրեղբոր՝ Ապպասի տունը: Այս երկուքին մէջ ձուլումի ձեւ մը անդի ունեցաւ, երբ Ալիի թոռ՝ Ապտուլլահ-պին-Մուհամմէտ իւր իրաւունքը փոխանցեց Ապպասի թոռնորդի Մուհամմէտի, որ այս պատճառով Հէջամէ հալածուեցաւ, և բանտարկուեցաւ, և ազատութիւն գտնելէն քիչ ետքը մահաւ 746'ին, իրաւունքը թողով իւր որդւոյն Իպրահիմի, որ օրինաւորապէս տիրանալու հասաւ և սպանուեցաւ, և իրմէ ետքը իրաւունքին տիրացաւ և յաղթանակեց Մուհամմէտի միւս որդին, Ապուլ-Ապպաս, Ապպասեանց հարստութեան հիմնադիրը, որուն Սաֆֆան կամ Արիւնուշտ մականունը արուեցաւ: Հէջամի մահուրէն մինչեւ Իւմմանց դադարումը և Ապպասեանց սկզբնաւորութիւնը, 7 տարիներ անցան, 743'էն 750: Հէջամի յաջորդը Վալիս Բ. իւր գեղխութեամբ և անառակութեամբ զգուշի դարձաւ, և տարիէ մը սպանուեցաւ, և անոր յաջորդելու համար մէջտեղ ելան, Եէզիա Վալիտի որդին, Եէզիա Սիւլէյմանի որդին, Սիւլէյման Հէջամի որդին, և Իպրահիմ Վալիտի միւս որդին, որոնք իրարու դէմ մաքառեցան, մինչեւ որ Մըրուան-պինի-Մուհամմէտ, Մըրուան Ա ամիր-

րապետին թողը, այն որ Հայաստանի (§ 581) և յետոյ Միջագետքի ոստիկան էր հռոմ (§ 588), ուղեց շփոթութեանց վերջ տալ, և ինքն գրաւեց ամիրապետութիւնը 744'ին, և վեց տարի պահեց, մինչեւ 750: Մրուան շարունակ ապստամբութեանց դէմ մաքաւելու և պատերազմներ մղելու ստիպուեցաւ, մինչեւ որ Ապպասեանք վերջնականապէս զօրացան, և Մրուան սպանուեցաւ Եգիպտոսի Պուշիր գիւղը, Ղփախներու եկեղեցիին մէջ (ՎՆԹ. 356): Իսմիւնաց հարստութեան վերջանալովը և Ապպասեանց հարստութեան սկսելովը, Արաբական ինքնակալութեան վեհապետական տունը միայն փոխուեցաւ, պետութիւնը նոյնը մնաց, և Հայաստան տէր չփոխեց, միայն ինքնակալութեան կեդրոնը փոխուեցաւ, վասն զի Ապպասեանք Դամասկոսը բոլորովին թողուցին, և մայրաքաղաքնին Պաղատաի մէջ հաստատեցին:

597. Այդչափ շփոթութեանց մէջ, որոց սպարէզ էր գլխաւորապէս Միջագետքը,

հնար չէր որ Հայաստան
նւնարսւրսը անոնց ազդեցութիւնը
ԳԾՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ չզգար: Մրուանէ ետքը
Հայաստանի ոստիկանու-

թիւնը յանձնուած էր Իսաք-պինի-Մըսլիմի (ՎՆԹ. 146), որ պաշտօնի վրայ էր տակաւին, երբ Գրիգոր և Դաւիթ Մամիկոնեանք, որք Վալիտի հրամանաւ աքսորական կալանաւորութենէ ազատած էին, անոր սպանուեցին ետքը Հայաստան եկան (ՎՆԹ. 149), և Վասպուրական նահանգը ոտք հանեցին: Դաւիթ դաւաճանութիւն ալ կազմեց Աշոտը սպաննելու, սակայն նա ինքզինքը պաշտպանեց, և իրենները Դարունից բերդին մէջ ամրացնելով՝ ինքն Մրուանին գնաց, ինչ բարեկամութեան չնորհիւ պաշտպանութիւն գտնելու համար (ՎՆԹ. 150): Աշոտին մեկնելուն վրայ, Իսաք պատրիկութեան պաշտօնը յանձնեց Գրիգոր Մամիկոնեանի, սակայն Մրուան հրամայեց Աշոտը վերահաստատել, և Դաւիթ Մամիկոնեանը պատմել, ճայրհոտը առնել օրէս և յետոյ. և փայտեքաղաքը բռնել (ՎՆԹ. 151): Իսաք պատրիկութեան հրամանները գործադրել, մերձաւոր հաշուով 746 տարին, բայց Գրիգորի տառելութիւնը ստատկացաւ Աշոտի դէմ, ու-

րովհետեւ առաջին աքսորի ցաւին աւելցան հղբօրը կորուստը և իւր պաշտօնանկութիւնը: Մտածեց օգուտ քաղել Արաբացոց ընտանի պատերազմներէն, և անոնց լուծը թօթափելով, նորէն Բիւզանդական կայսերութեան ներքեւ մտնել, քաջալերուելով այն յաղթութիւններէն, զորս Կոստանդին և Կոպրոնիմոս, որ 941'ին իւր հօրը Լեւոնին յաջորդած էր, կը տանէր Արաբացոց վրայ Փոքր Ասիոյ կողմերը: Արաբքուստ առնէր Իզլա-թէն ընդ Աշոտ Բաթէ-Դաշ, բայց ներքուստ նախարարներուն մէջ կը տարածէր իւր խորհուրդը ի Բաթէ-Դաշ և Իզլա-թէն Բաթէ-Դաշ, և կը յաջողէր ալ, և Բաթէ-Դաշ և Իզլա-թէն Բաթէ-Դաշ յայդ խորհուրդին կը հաւանէին, վասն զի ծանր դարձած էր արաբական լուծը, և պատեհ տալիս կը նկատուէր անոնց ներքին երկպառակութիւնը (ՎՆԹ. 152): Գրիգորի համախոհները, իրենց մէջ միաբանելէն ետքը Աշոտին կը հաղորդէին իրենց խորհուրդը, և թէպէտ սա շատ կ'աշխատէր զիրենք համոզել, և գործին անստուգութիւնը և վտանգները բացատրել, բայց անոնք զինքը հաշտեցանքէն իմացնել և Բաթէ-Դաշ սպաննելով զինքն բոլորովին լքանել: Վերջապէս Աշոտ և Գրիգոր Բաթէ-Դաշ Բաթէ-Դաշ Բաթէ-Դաշ, ոստիկանը կը մերժէին, ապստամբութիւնը կը հռչակէին, և Տայոց լեռները կ'ամրանային, Պոնտոսի յունական բանակին պաշտպանութեան վրաստանելով (ՎՆԹ. 154): Ապստամբութեան թուական կրնայ հաշուուիլ 747 տարին, Բայց և ոչ ոք ոչ ոք կրնային համաձայնութեամբ գործակցել, երկպառակութիւնը կ'աճէր մէջերնին, և Աշոտ մաս մը նախաւորներով կը բաժնուէր, ու դէպի Բագրեւանդ կը մեկնէր, իրեն սեփական գաւառը, և նորէն Արաբացոց հետ հաշտուելու վրայ կը խորհէր: Աշոտի հետ եղողներէն ոմանք լուր կը հասցնէին Գրիգորի, որ անմիջապէս իւր գունդերով կը հասնէր, Աշոտը կը պաշարէր և կը կարմնաւորէր, և Գրիգոր ի Գրիգոր և Բաթէ-Դաշ Բաթէ-Դաշ իւր սպաննալ հղբօր, և անոնց ձեռքով կուրցնել կու տար ու կը թողուր, և ինքն իբր Հայոց իշխան, Կարին քաղաքը կ'երթար, յաղթութեան աւերակներ կը տարածէր (ՎՆԹ. 155), և կը հռչակէր Կոստանդին Կիպրոնիմոսի՝ Յունաց

կայսերութեան ծառայող Հայերուն վրայ խառութիւններ գործադրելէ ետքը (ՂԱԱ. 502), նոր արշաւանք մը կազմակերպեց դէպի Հայաստան, և մինչեւ Կարին հասաւ, և քաղաքն ալ գրաւեց և ուսրեց, և մեծ գերութիւն մըն ալ վերուց, որուն կամուրջապետ խառնուեցան նաեւ Հայերէն շատեր, արարական բռնութիւններէ ազատելու նպատակով (ՂՆԴ. 161): Սակայն հաստատուն չեղաւ Յունաց յաջողութիւնը: Արաբացիք արշաւանքը նորոգեցին նոր ոյժերով, Մելիտինէ գրաւեցին, Կիլիկիա մտան, և Պամփիլիոյ մէջ ալ Մելիտի ճակատամարտը վաստկեցան (ՎՅԲ. 363): Եէգիպտոսի իւր կողմէն նորէն Կարինը գրաւեց, և քանդուածները վերաշինեց, և հեռացած բնակիչներուն տեղ Արաբացի գաղթականութիւն բերաւ (ՂՆԴ. 161): Այդ եղելութիւնները կրնանք գետնով 756'է 758 տարիներուն մէջ: Իսկ Հայաստանի կացութիւնը բնաւ բարեօրոշման վիճակ չունեցաւ, որովհետեւ ի հրամանադրութեան Եգիպտոսի և յիշատակութեան Աբդուլ-Մուկոմար է, որ է Ապու-Ճաֆէրը, յայտնաբերուած լեռնային հարկադանակութեան ի վերայ ոչնչութիւն Հայոց, մինչեւ կարենալ ըսել, թէ վերջինս ինքնաբերական յիշատակութեան (ՂՆԴ. 166): Ասոր հետ աւելցան նոր կողմէն ալ քանդակ բռնութիւններ պակաս չէին, և մեծ ոստիկանին հրամանին ներքեւ եղող զօրավարներն ալ, ուզած բռնութիւններն կը գործէին: Սիւլէյման Պարսիկ անուն մէկ մը տապաւանակով կը նեղէր Վասպուրականի նահանգը. ժողովուրդը բռնադատուեցաւ զէնքով զիմադրել, որուն գլուխ կանգնեցան Սահակ ու Համազասպ՝ Վահան Արծրունիի որդիներ, բայց երկուքն ալ պատերազմի մէջ ինկան քաջաբար զիմադրելէ ետքը, սակայն եղբայրն Փաղիկ Արծրունին, յաջողեցաւ տապաւանակը հաւաքել և Սիւլէյմանն ալ սպաննել (ՂՆԴ. 162): Անկէ ետքը Մուկոմար կամ Սալիհ անուն ուրիշ զօրավար մը կը հասնի Վասպուրական, և Փաղիկ կը պարտաւորուի Նկան բերդը ամրանալ, և պատեն գտնալով և նոր ոյժ ժողովելով, յարձակումը հաւաքով մղէ: Բայց անկէ ետքն ալ Ռուհ անուն ուրիշ զօրավար մը կու գայ, որ կը պարտաւորէ Փաղիկը հաւաքուիլ, և նորէն Նկանի մէջ ամրանալ: Ռուհին կը յաջորդէ Մուսէ

կամ Մուսա զօրազուխը, որ երկար ջանքերէ ետքը չկարենալով ամրոցը առնել, նենգութեան դիմելով Փաղիկը կը խաբէ, և զայն իւր երկու զաւակներուն՝ Համազասպի և Սահակի հետ մէկտեղ, կապանք ամրապետին կը զրկէ: Փաղիկ պահապան զուած գումարները վճարելէն ետքն ալ տապաւանակը չգտնէր, և բանտի մէջ կը մնանի, իսկ երկու տղաքը նորէն Հայաստան կը գառնան (ՂՆԴ. 165):

600. Նոր փորձանք մըն ալ կը հրաւիրէր երկրին Եէգիպտոսի անխորհուրդ մէկ գործը: Ոստիկանը երեւի տապաւանակը գառնելու նպատակէ մղուած, ինքնաբերական հետ բարեկամութիւն կը

հաստատէ, և անոնց թագաւորին կամ խաքանին՝ իրաւունք անուն քոյրը կնութեան կ'առնէ, որ նախապէս և ծառաներու, զարդերու և զանձերու տապաւանակէն մըն ալ մէկտեղ կը բերէ: իրաւունք տալով, Եէգիպտոսի իշխանութեան, այսինքն Հայաստանի վրայ բազմութիւն արշաւանք մը կը հանէ, և ամէն չարիք հասցնելու հրահանգ կու տայ իւր զօրավարին, որ էր Ռաֆիկաթան, ինքնաբերական իշխանը (ՂՆԴ. 162): ինքնաբերական տապաւանակը, Ազուանից և Վրաց և Հայոց գաւառները կ'առնէ ու կ'աւարէ, կը գերէ ու կը գերփէ, իսկ Եէգիպտոսի ճակատ անոնց դէմ զինել, և քաջաւոր կը մնայ իբր թէ ինքնաբերական իշխանութեան (ՂՆԴ. 164): Իսկ ինքնաբերական իշխանը միայն վրէժ մը լուծած ըլլալին բաւական համարելով, հաւաքով գառնան, և հաւանաբար այս պարտքան է, որ տապաւանակներուն ինքնիրեն հաւաքուալը, վերագրուած է արքային՝ Սրգատ կաթողիկոսին (ՅՈՎ. 134): Թէպէտ ինքնաբերական տապաւանակը կը դադարէր, սակայն Եէգիպտոսի կեղեքումները չէին զաղարկ: Որպէս զի դրամ ժողովէ, ամէն միջոցներ կը գործածէր, իրաւունք, ինքնաբերական և արքային անունով տապաւանակներով և զիւսերով եղածը յաւաքուալով կ'աշխատէր, այնպէս որ ինքնաբերական անունով կը կապուէր երկրի Հայոց

և ամէն ոք է՝ յայտնի է ի քաղաքս զգեալ լի-
 ջնն, կամ թէ յիշատակէ իմ գեղապետ լինելն,
 որ Նէզիտի հարկահաններուն և հարստահա-
 րողներուն ձեռքէն ազատին: Սահակ պատ-
 րիկ և Տրդատ կաթողիկոս, քանիցս ջանա-
 ցին Նէզիտի հասկացնել իր բռնած եղանո-
 կին վտանգները, սակայն լսող չկար, ուս-
 տի իրենց գանգատը մինչև Պաղտատ՝ Ապու-
 ժաֆէր ամիրապետին հասուցին, որ վեր-
 ջապէս հաւանեցաւ. Նէզիտը ետ կանչել,
 (ՂՆԴ. 167), թերևս հաւաքածին համեմատ
 իրեն մաս հանած չլինելուն համար. որով-
 հետև չենք կարծիր, թէ գթութեան զգա-
 ցումով դործած ըլլայ: Նէզիտի տեղ ոստի-
 կան անուանուեցաւ Բաքար կամ Բաքր,
 որ է Պէքիր, բայց հազիւ տարի մը կ'անց-
 նի, այն ալ ետ կը կոչուի, և ոստիկան
 կ'անուանուի Հասան որդի Կահաթրայ, Նէ-
 զիտը փնտռել տալու չափ չարամիտ մէկ մը:
 Պատմիչը Պէքիրի ետ կանչուիլը առաջ է-
 չի գործածել եղած կ'ըսէ, թերևս ուղու-
 ծին չափ կեղեքիչ չըլլալուն համար: Որով-
 հետև նոյն ինքն կը վկայէ թէ Հասանի
 արուած հրահանգն էր, ինչպէս յայտնի է զե-
 րէն Հայոց է Գեղե՝ շրջապատ (ՂՆԴ. 168):
 Ոստիկաններու փոփոխութեան տարիները
 պատմիչներէն ճշդուած չեն, միայն Տրդատ
 Ոթմսեցիին միջնորդութիւնը կը յիշուի Նէ-
 զիտի ետ կանչուելուն մէջ, որով 764'էն
 առաջ եղած լինելը կը հետևի, և Նէզիտ
 մերձաւորարար 12 տարի պաշտօն վարած
 կ'ըլլայ. և երկու յաջորդներն ալ Ապու-ժա-
 ֆէր ամիրապետէն անուանուած կ'ըլլան:

601. Այսպէս կը վերջանայ Տրդատ
 Ոթմսեցիի կաթողիկոսութիւնը 764'ին, և

մենք 23 տարիներու երկար պաշտօնավա-
 րութիւն մը կը փակենք, առանց որ և է հայ-
 րապետական գործունէու-

ՏՐԴԱՏԻ

ՄԱՆԸ

թիւն ու արդիւնաւորու-
 թիւն պատմած ըլլալու:
 Այսու հանդերձ պիտի

չկարենանք ոչ զինքը մեղադրել, և
 ոչ իւր վրայ աննպաստ գողափար մը յայտ-
 նել: Երկրին կացութիւնը, զարգոնէ թեթե-
 կերպով մը պատկերացնել ուզեցինք, կա-
 տարեկապէս կ'արդարացնէ վշտակիր կաթո-
 ղիկոսը, եթէ չկրցաւ պարապոյ վայրկեան
 մը գտնել, և հովուական ու հայրապետական
 գործերու վրայ մտածել, պարտաւորեալ
 լինելով շարունակ իւր հօտին աղետից վրայ
 արգահատել, և ցուերուն ցուակցիլ: Հար-
 կաւ այդ զգացման համար է, որ այդ առ-
 քէ և դրէնք, և առաջիններէն ինչպէս լինելը
 վկայուած է Պատմաբանէն (ՅՈՎ. 134): Բա-
 նի որ Վանանդեցի նախարարներուն ցեղէն
 էր. թերևս իւր գերեզմանը ծննդավայրին
 մէջ եղաւ, իւր իշխանապետն նախնեաց
 գամբարաններուն մէջ. սակայն պատմու-
 թիւնը այս մասին բան մը ըսած չէ: Իբր
 պարզ անդեկութիւն յիշենք, թէ Տրդատին
 օրով, 760 նահանջ տարին, ծնադատիկ էր
 հանդիպած, որ է Յունաց և Հայոց զատիկ-
 ներուն շարաթ մը տարբերիլ: Սակայն
 անշնանակ անցած է, որովհետև Հայոց և
 Յունաց մեջ սերտ յարաբերութեանց օրեր
 չէին: Մեր պատմագիրներէն Անեցիին միայն
 կը յիշէ պատմութեամբ շաբէ ըսելով, սակայն
 754'ին կը դնէ (ՍԱՄ. 88), որ ստմարական
 հաշիւներու ճշգրտութեամբ չկրնար արդարա-
 նայ:

Տ. ՏՐԴԱՏ Բ. ԴԱՍՆԱԻՈՐԵՑԻ

602. Տրդատի յաջորդեց ուրիշ Տրդատ
 մը, ծննդեամբ Տուրուրերան նահանգի Դաս-
 նաւ որք գաւառէն, (ՅՈՎ.
 ՊԱՏՏՕՆՆ 134), որ կը պատասխա-
 նէ այժմեան Թէքման ու
 Շուշար լեռնային գա-
 ւառներուն: Տեղ մը Դասնաւան կոչուած
 է Տրդատի ծննդավայրը (ԱՍՈ. 107), որ

կրնայ բացատրուիլ իբր Դասնաւորք գա-
 ւառի գլխաւոր աւանը, և ի դէպ է նոյնա-
 ցնել զայն ուրիշ պատմիչէ Բուսնք կոչ-
 ուած աւանին հետ, իբր Տրդատի հայրե-
 նիք (ԿԻՐ. 33): Ոչ նախընթաց կեանքին և
 ոչ հայրապետական գործունէութեան վրայ
 պատմուած յիշատակ չունինք, և պատճառն
 ալ անշուշտ իւր նախորդին համար ըսածնիս

վրայ, ուստի կաթողիկոսական աթոռը, պարապ տեսածին պէս, ինքն առաջին կ'ըլլայ Սիոնը առաջարկել, և ամենեցուն հաւանութեամբ Սիոն կը հրաւիրուի կաթողիկոսական աթոռը: Այսպէս տարօրինակ պարագայով մը կը կատարուի նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը (80Վ. 136): Սիոնի ծննդավայրը եղած է Արագածոտն գաւառի Բաւոնք գիւղը, ինչպէս սովորաբար կը գրուի այդ անունը, որովհետեւ զանազան օրինակներու մէջ զանազանեալ գրութեանց կը հանդիպինք, զորօրինակ Բաւոնիք, Բըզնոյք, Բիոսվէք, և մինչև իսկ Բագուան ալ գրուած է, (ԿԻՎ. 39), որ Արագածոտնի մէջ չէ: Տղայութենէ հայրապետանայի մէջ անած և ուսած, թէ ուսմանց և թէ առաքինութեանց մէջ զարգացած է (80Վ. 135), և ընդհանրապէս իբրեւ այդ առաքել ճանչցուած (ՎԱՐ. 75), և հետզհետէ մինչև Աղծնեաց եպիսկոպոսութեան բարձրացած, և Սիմ լերան աղբիւրին գործոյն վրայ մեծ հռչակ ստացած:

605. Սիոն կաթողիկոս ոստիկանի պաշտպանութեամբ պաշտօնի կոչուած, ղիւրաւ պիտի կարենար ՊԱՐՏԱԽԻ երկրին մէջ հանդարտութեան և գործոց բարեկարգութեան մտադրութիւն դարձնել, և Օձնեցիին օրէն ասդին բարձի թողի եղած եկեղեցական կանոններուն պահպանութիւնը վերանորոգել, և սպորդած զեղծումները դարմանել: Մանուսանդ որ ինքն Սիոն ալ կ'ընդունի, թէ «յա՛մբ որքա՛ն է հաւանել, քանի՛ս Երեմիայի խօսքն է (ԿԱՆ. 130): Այդ փափաքանաց, և այդ յաջողութեան արդիւնք է հարկաւ, որ նորընտիր կաթողիկոսը կրցաւ եկեղեցական ժողովի մըն ալ գաղափարը յղանալ, և զայն հաւաքել և նոր կանոններ սահմանել: Սիոնի ժողովին ժամանակը անհրաժեշտաբար պէտք է կանխենք, և անոր կաթողիկոսութեան սկիզբները դնենք, վասն զի Սիւլէյման ոստիկանի հովանաւորութեամբ ստացուած աւժամնայ հանդարտութիւնը վաղանցուկ եղաւ, և Հայաստան նորէն խռովութեանց և անկայից մասնուեցաւ, և անոնց մէջ հնար չէր եկեղեցական ժողովի հաւաքել երկրին եպիսկոպոսները և նախա-

րարները: Այդ տեսութիւններով Սիոնի ժողովը հնար չէ 768 տարիէ անդին յետաձգել: Իսկ ժողովներու սովորական տեղը եղող Դուին քաղաքը, այլ ևս անյարմար դատուեցաւ, վասն զի զրեթէ քաղաքին կերպարանը փոխակերպուած էր իսլամ գաղթականներուն շատնալովը, և անդատին Դաւիթ Արամոնեցիին օրէն Դուին ծանր սկսած էր գալ, նոյն իսկ կաթողիկոսներու սովորական բնակութեան: Որոշ չենք գիտեր, թէ երկու Տրդատները յանձն առին Դուին դառնալ, թէ ոչ Արամոնեցի հայրապետանոցին մէջ բնակեցան: Այս պատճառով Աղուանից կաթողիկոսութեան աթոռանիստ՝ Պարտաւ քաղաքը յարմարագոյն դատուեցաւ, և այն տեղ հաւաքուեցան երկու ազգերէն եպիսկոպոսներ և նախարարները: Ներկաներուն մէջ յանուանէ յիշուած են, Հայոց կողմէն Սիոն կաթողիկոս, Գէորգ Ոստանի, Սադովկ Սիւնեաց, և Եսայի Գողթան եպիսկոպոսներ, Սահակ Բագրատունի պատրիկ, և Ատրնեւէ՛ Սիւնի, Սմբատ Բագրատունի, Մեհրուժան Արծրունի, Վահրամ Խորխուռնի, Արտաւազդ Աշոցեան, Վահան Վանանդեցի, և Սահակ Գողթնացի նախարարներ: Իսկ Աղուանից կողմէն, Դաւիթ կաթողիկոս, և Վարազբուրդակ Վաչագանեան, Վարդան Սատունեան, և Տիրիկ Քարոնեան նախարարներ: Յիշուած անունները քիչ են, բայց կ'երևի թէ միայն շատ նշանաւորները յիշուած են, և հարկաւ ուրիշ Հայ եպիսկոպոսներ և քանի մի Աղուան եպիսկոպոսներ ալ գտնուած են: Միւս կողմէն Սիոն կը յայտարարէ, թէ ինչքէն զեղեկեղեցիցէն ի՛նչ, այլ թէ է Բաւոնքի Բաւոնքէն ինչեցեցէն ինչ ինչ, և ինչ ինչ, բայց անոնք որ չկրցան դալ, հաւանալ ինչեցէն ինչ, է Բաւոնքի Բաւոնքէն (ԿԱՆ. 131): Ըստ այսմ գրաւոր հաւանութեանց զօրութեամբ, Պարտաւայ ժողովը բաղմագոյն եպիսկոպոսներով գումարուած ժողովի ոյժը ունեցաւ: Կանոնադիրքը Պարտաւի կանոններէն անմիջապէս ետքը կը դնէ Վաչագանի կանոնները, որք կանուխ ժամանակաւ հաստատուած են (§ 347), բայց թերեւս այս առթիւ նորէն կրկնուեցան:

606. Պարտաւի կանոնները 24 են, և ստորբերեալ կէտեր կը շօշափեն, զորս նմանները մօտեցնելով կը քաղենք ի գիւրու թիւն, կանոններուն թիւերը զանց ընելով յիշել, չխճողելու համար: Առ հասարակ եկեղեցականներու, եպիսկոպոսներու և քորեպիսկոպոսներու և քահանաներու կ'արգելու իրենց կոչումը որդեւ ըստ մարմնական զբօսանքի, և կը հրամայուի ժողովուրդը չհոգացող և ծուլացողները կարգէն լուծել: Առանձինն եպիսկոպոսներու կ'արգելու ուրիշ վիճակէ քահանայ ձեռնադրել, եկեղեցական սուգանքները բռնի գանձել, սեղանի և եկեղեցւոյ նուիրագործութիւնները քահանայից յանձնել, և միւռոն օրհնել կամ միւռոնի խառնուրդ բնել, այլ հայրապետէն ընդունիլ: Յատուկ կանոնով մը կը հրամայուի եկեղեցիներու վարդապետներ նշանակել և քարոզութիւնը չգաղթեցնել: Քահանաներու կը հրամայուի հերթերին անխափան կատարել, պատարագի նշխարքը իրենք պատրաստել, բաժակին բաւական գինի դնել, և եաքէն գինի չխառնել: Կը հրամայուի նաեւ մկրտութեան աւազանն ալ սուրբ սեղանի պէս զգուշութեամբ պահել, բանադրեալները և եկեղեցական արարողութեամբ չթաղել, բայց անոնց երախտները մկրտել, և եթէ քահանան հեռուէն գալով հիւանդ երախտ մկրտելու չհասնի՝ 20'րդ կանոնը կ'ըսէ, կիւսեցեւորք չշառն, և խաչեցեւորք Քրիստոսի յիշատեմբ, բայց այդ կանոն չլինի իւրեք յիշատեմբ: Կրօնաւորներու կը հրամայէ իրենց վանքերէն չհեռու և վանքէ վանք չթափառիլ, բայց եթէ առաջնորդութեան և քարոզութեան պաշտօններով: Եկեղեցական հաստատութեանց և ստացութեանց մասին կը հրամայուի, վանքերուն հասոյթները անխափան պահել, և եկեղեցւոյ առաջնորդներու, հիւրերու, աղքատներու և կարօտներու միայն գործածել: Իսկ անոնք յափշտակողներ և իւրաքանչեւ, նոյնիսկ սուներին ստանող վանականներ, նշովքի կ'ենթարկուին: Կ'արգելուի հարկերու վճարման համար եկեղեցական ստացութիւնները վաճառել: Ամէն առտակ անկեղանցներու վայելքը իւրաքանչիւր վիճակին կը վերապահուի, և

ոչ օտար վիճակաւորներու կամ թափառական մուրացիկներու: Նմանապէս քառասունքէ, հոգոցէ, ագապէ և ուրիշ նուէրներէ եղած արգիւնքները կը հրամայուի նուիրողին եկեղեցւոյն և տաներէցներուն յատկացնել, և միայն աւելորդ մասեր նուիրել յայլ եկեղեցի, կամ էլ իւրեւոր, կամ յայլ: Յատուկ կանոն մը կ'արգելու եկեղեցին փակել մասնաւորաց յանցանքին, կամ հանդիսութեանց ու զուարճութեանց, և կամ հարկերու հաւաքման պատճառով: Հրամանը ուղղուած է թէ եկեղեցականներուն և թէ գեղջաւազին, որ է գիւղապետ: Ամուսնութեանց վրայօք ալ կանոններ դրուած են: Կ'արգելուին ամուսնութիւնք յայլմէքէ ցլբորբը զարմ, հեթանոսաց հետ զարմութեան՝ որ չէ մոռնալիւն, նոյնպէս երբեք զարմութեան ալ, կարգաւորութիւն սպառնալով քահանային՝ որ զարմութեան չարմարմ լինի երկրորդ ամուսնութեանց համար կը հրամայուի տալախարութեան կանոնը պահել: Գերութեան մէջ հեթանոսաց հետ պղծուողներուն, կամ հեթանոսներէ իւրաքանչիւր պղծուած կ'եններուն, մէկ տարուան տալախարութիւնը բաւական կը սեպուի: Վերջապէս կ'արգելուի դաշտանի մէջ զանուոյններուն պսակը օրհնել (ԿԱՆ. 131-133):

607. Վերջին 24'րդ կանոնը Հին Կտակարանի սուրբ գիրքերուն կանոնը կու տայ, որ մեր ազգային կանոններուն մէջ առաջին ծանօթ կարգադրութիւնն է, պաշտօնական ձեռնի երգիւ: Կանոնին մէջ յիշուած գիրքերն են. Մովսէսի հնգամատենը, այսինքն՝ 1. Մընուդք, 2. Ելք, 3. Դեւատականն, 4. Թիւք, 5. Երկրորդ Օրէնք: Անոնցմէ ետքը՝ 6. Յատու նաւատ, 7. Դատաւորք, 8. Հռութ, 9-12. Թագաւորութեանց չորս գիրքեր, 13-14. Մնացորդաց աւուրքն երկու, 15-16. Եզրի բանքն երկու, 17. Գիրք Յովբայ, 18. Սաղմոսք, 19-21. Սողոմոնի երեք գիրք, որք պէտք է ըլլան, Առակք, Ժողովող և Երգերգոց, 22-33. Երկոտասան մարգարէք, 34. Եսայի, 35. Երեմիա, 36. Եզեկիէլ և 37. Դանիէլ: Այդ կանոնին մէջ կը պակսին, քանի մը գիրքեր:

ՍՈՒՐԲ ԳՐՈՑ

ԿԱՆՈՆԸ

զորս մենք այժմ իբր կանոնական կ'ընդունինք, և են. 1. Նեեմի, 2. Եսթեր, 3. Յուդիթ, 4. Տալթիթ, 5-7. Մակաբայեցւոց գիրք երեք, 8. Իմաստութիւն Սողոմոնի, 9. Սիրաք: Իսկ Բարուքն ու Երեմիայի ողբը հնար է ընդունիլ՝ թէ Երեմիային հետ խմացուած են: Պարտաւի ցուցակին մէջ չյիշուած 9 գիրքերը, եւրոպական կոչուած գիրքերն են, որք հրէական կամ Եզրի կանոնին մէջ չկան, և այժմեան Բողոքականներն ալ կը սիրեն անոնք կանոնէ դուրս ձգել, և պէտք կ'ըլլայ լսել թէ Հայ եկեղեցին ալ երբեմն նոյն կարծիքն ունէր երկրորդականներու մասին: Այդ կէտը հաստատութիւն ալ կը գտնէ եկեղեցական ընթերցուածոց գննութենէն, որոնց մէջ չստ քիչ, և թերեւս ալ չստ նոր են նոյն գիրքերէն առնուածները: Հռոմէական գրողներ Հայ եկեղեցիէն այդ միտքը հեռացնելու համար, իրենք փութացած են Պարտաւի կանոնը լրացնել, և երկրորդականներն ալ յաւելուլ (ՉԱՄ.Բ. 412): Սակայն Պարտաւի ժողովը գիտակցաբար գործած ըլլալուն փաստը կու տայ, երբ Սիրաքայ խմաստութիւնը կը յիշէ, և զայն աբադաբ կը կոչէ, և օգտակար կը դատէ ա իշտագանիէ մանկաց շատաշատ (ԿԱՆ. 133): Նկատողութեան արժանի է եւս, որ Հին և Նոր Կտակարան, պաշտօն զէր սորբէ եղածները յիշել խոստանալով, միայն Հին կտակարանի գիրքերը կը յիշէ, իսկ Նոր կտակարանի գիրքերը չեն յիշուած, և չենք գիտեր թէ զանցառութեամբ կամ մոռացութեամբ, թէ ոչ գրչագիրներուն թերութեան պատճառով:

608. Սիոն կաթողիկոս Պարտաւի ժողովը աւարտելով, և վերանորոգուած կանոնները բոլոր եպիսկոպոսներուն հաղորդելով, միաթարուած կը դառնար Հայաստան, հարկաւ ինքնիրեն լաւագոյն օրերու շրջան մը խոստանալով, ինչ որ սակայն չէր իրականանար, նորէն ոստիկանի փոփոխութեան պատճառով: Սիւլէյմանը, որուն իշխանութենէն յաջող արգիւնքներ կ'սկսկալուէին, նորէն հրապարակէն հեռացած կը գտնենք, և իբր ոստիկան կը ներկայանայ միւսնոյն Հասան որդի Կահաթրայ (ՎՆԴ. 170), որ իրա-

ւամբ դժպիսի եղած էր Հայերուն աչքին: Չենք գիտեր թէ ինչ աղբիւրէ քաղած են լուրերնին, անոնք որ Սիւլէյմանը վաղամեակի եղած կ'ըսեն (ՉԱՄ.Բ. 413), թերեւս աւելի հաւանական է զայն ետ կանչուած կարծել, որովհետեւ իւր խոհեմ ընթացքը և հարկահանութեան մէջ նուազ խստութիւնը չէին կրնար հաճելի ըլլալ արծաթասէր Ապու-Ճաֆէր ամիրապետին: Հասանի նորէն ոստիկանութեան անցնելովը կը սկսին նորոգուիլ երկրին մէջ հարստահարութիւնները և կեղեքումները, կը գրգռուին ամենուրեք զգացումները, և կը բորբոքին նախաւորներուն խլրտելու պատրաստուած միտքերը: Ղեւոնդի պատմութեան մէջ Սիւլէյմանի ոստիկանութեան յիշատակութիւն չըլլար, և միահետ կը շարունակէ Հասանի չարաշուք գործունէութիւնը, սակայն թէ Սիոնի ընտրութեան մասին պատմուած պարագաները, և թէ Պարտաւի ժողովին կանոնները, հաստատուն փաստեր են Սիւլէյմանի միջանկեալ պաշտօնավարութեան: Միայն որոշակի չենք կրնար ճշգրտել Սիւլէյմանի դարելուն և Հասանի վերստին գալուն ճիշդ թուականը, վասնզի Հայաստանի խլրտելուն սկիզբը կ'իյնայ 774-ին, և հինգ տարիներու միջոց մը կը մնայ Պարտաւի ժողովէն մինչեւ խլրտումը: Իսկ Սիոնի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը, մեր բողոքատած բոլոր ցուցակներուն մէջ հաստատապէս 8 տարի դրուած է, և միայն մէկ ցուցակին 27 դնելը (ՍԱՄ. 268), թերեւս ի նախդիրը ի թուատառ առնելու թիւրիմացութեան հետեւանք է: Ըստ այսմ Սիոնի տարիները պէտք է զետեղել 767-էն մինչեւ 775, որ տարին նշանաւոր է Ապու-Ճաֆէր ամիրապետին և Կոստանդին Կոպրոնիմոս կայսեր մահերովը, որոնց յաջորդեցին իրենց զուակները Մուհամմէտ-Մահաթի ամիրապետ, և Լեւոն Դ Խաղիր կայսր: Սիոն բարեգուշակ ակնկալութեանց ներքեւ կաթողիկոսութեան բարձրացած, ինքն ալ դառնաղէտ տագնապներու բաժակը քամեց, և անհնարին խռովութեանց և շփոթութեանց մէջ իւր կեանքը վերջացուց:

609. Անլուծանելի հանգոյց մը դարձած էր Հայաստանի վիճակը, և տիրապետող Արաբացւոց և տիրապետեալ Հայոց իրարու

Ներհավ կացութիւնը: Հայեր անտանելի և
անհանդուրժելի հարստահարութիւններէն
յու սահաւած, խրատումէ

ԱՐՏԱՒԱԶԴ

ԵՒ ՄՈՒՇԵՂ

Լ. ԽԱՊԱՏԱՄԲՐՈՒ թննչ ու
բիշ ԿԼՔ մը ՀԼՆ զտնելը, ԽԱ
ԼԱԳՈՂՆ սեպհիտով մեռնիլ,

Քանի որ առաջատարներից մեկը իսկ Արտուրյանը էլ հայոց խորհրդակցները տեսնելով, կեղևքեր են հարստահարել գոտի միջոց չէին խորհիր սանձք զսպելու, որպեսզի անգործ և անկարմխալով խլրտելու ոյժ չունենան։ Վերջին անգամ նորէն ոտք ելնելու նշանը կու տար Արտուրյանը։ Մամիկոնեան, Հմայակի որդին, որ 773'էն կեղծ հաստատութեամբ Հայ գունդ մը կը պատրաստէր, և Արարացեոցմէ ստացած գէնքերով կը զօրացնէր իբրեւ օժանդակ գունդ, և հագլիւ թէ 774'ի զարունը կը բացուէր, իւր գունդով դէպի Շիրակ կը քալէր, Կումայրի գիւղին մէջ գաւառին հարկահանը կը սպաննէր, և պատրաստ դրամները իւրացնելով, Տայոց և Գուգարաց լեռնակողմը կը դիմէր։ Հասան ռաթիկան անմիջապէս անոր ետեւէն Արարացի և Հայ գունդերը կը հանէր, Մամիկոն զօրավարի և Սմբատ Բագրատունիի հրամանատարութեամբ։ Վերջինս կուրացելով Աշոտի երէց որդին էր, և հայագունդին սպարապետ էր նշանակուած, իսկ Սահակ Բագրատունի պատրիկ այլեւս չիչուիր։ Այդ միջոցին նա արդէն վախճանած էր, կամ ըստ այլոց սպանուած էր (ՉԱՄԲ. 413)։ Մամիկոնի և Սմբատի գունդերը, Արտուրյանը կը զարնէին Վրաց Սամցխէ գաւառին մէջ, և Հայաստանէ դուրս կը հալածէին, և Արտուրյանը եգերացեոց երկիրը կ'ապաւինէր, և այնտեղ հաստատուելով իշխանութեան ալ կը հասնէր (ՂՆԴ. 169)։ Միւս կողմէն Հասան նոր հրամաններ կու տար հարկահանութիւնը ստատկացնելու, և անինայ նեղելու իշխաններն ալ ստիկն ալ։ Արտուրյանի գլխաւորութիւնը ուրիշ Մամիկոնեան մը կը քաջալերէր, և Մուշեղ որդի Հրահատի, հարկահանները կը սպաննէր, և իր գաւառը ոտք կը հանէր, և Արտուրյանը բերդին մէջ կ'ամրանար։ Ապրտամբներէն 60 հոգիի գումարտակ մը Բագրեւանդ կ'իջնէր, Ապրամճապ հարկահանը կը սպաննէր և Բագրեւանդն ալ ոտք կը հա-

Ներքո: Անամիջապես 200 Արարացի հեծեալներ
Կարինէ կը հասնէին, խլրտումը զսպելու,
բայց խարս գիւղի մէջ գիշերած ասուհներն,
Հայեր կամաց մը տնոնց օթեւանին պատերը
կը փլցնէին, որով ձիերը կը խրաչէին, և
զինուորները կը շփոթէին, իսկ Հայեր կը
յաջողէին ամէնքը կոտորել, և ձիերուն ու
զէնփերուն տիրանալ: Յաջողութիւնը պըզ-
տիկ էր, բայց մեծ քաջալերութիւն կը
սփռէր: Անամիջապէս Մահմէտ զօրավար,
Արաբացի գունդ մը կը զրկէր դէպի Բագ-
րուանդ Ապունճիպ կամ Ապու-Նեճիպ զօրա-
վարին հետ, բայց Բագուանի պատերազմին
մէջ Հայերը կը զօրանային, և Արարացի
գունդը կը ցրտէին, մինչև Արուճ կը հալա-
ծէին, և Արարացուց վրայ սարսափ կը թո-
ղուին:

610. Այդ պզտիկ յաջողութիւններ մեծ հռչակ ունեցան, ահապէս որ ամէն կողմէն նախարարներ ռաք կ'ել- լէին, և կարծէի լսել շտաբ- Նոյ խեղճաշնոյնն իմացել:

Մոնտղոն, այսինքն ճշգրտորդ մէկն ալ սկսած էր քարոզել, թէ Դեյ-եւէ ժամանկ իրիւնքեան, և թէ ընդհանր գործնէ Գոթական խառնուրտեանն ի քսանն Թորգոմայ, օրով ամէն կողմէն խանդավառութիւն կը շատնար, ամէն կողմ Հայեր կը զինուէին, մինչև իսկ Սմբատ ապարապետ իբրեւ յաւա-յեան կը ստիպուէր ապստամբներուն միա-նալ (ՂՆԻ. 173), որոնք ուխտերով և եր-դումներով գործի կը սկսէին։ Միայն Աշոտ Բագրատունի, Սահակի որդին, իրենց տկա-րութիւնը և Արարացոց գորութիւնը բա-ցատրելով՝ կ'ուզէր ապստամբութեան առ-ջիւն առնուլ, այլ լսելի իսկ չէր ըլլար (ՂՆԻ. 176)։ Հինգ հազար հեծելոց գունդ մը կը կազմուէր, և հետեւակ ռամիկի խումը մըն ալ անոնց հետ, և ամառուան մէջ կ'երթային Կարինը պաշարել, և ամ-բողջ ձմեռը պաշարումը կը շարունակէին։ Կարինը պաշարողներէն զատ գունդ մըն ալ կազմած էր Համազասպ Արծրունի՝ Գագիկի որդին, Վասպուրականի մէջ, Սահակ և Մհերու ժանն կորայրներուն աջակցութեամբ։ Ուրիշ գունդ մըն ալ Կողովխաի մէջ հաւաք-ուած էր Վասակ Բագրատունիի, Աշոտի որդւոյն և Սմբատի եղբոր հրամանատարու-

կուշաթին: Կիրակոս կը յիշէ թէ հանդիպեցաւ յառաջ շաբաթը Խոյեղացոյ (ԿԽԲ. 40), զոր իգէպ է իսլամական պայրամին վրայ իմանալ, այլ մերձաւորարար միայն, որովհետեւ տոմարական բաղդատութեանց հաշիւները չեն արդարացներ: Յաղթական Արարացիք՝ Արճէշի և Բագրեւանդի պատերազմներէն ետքը սկսան համարձակ ասպատակ սփռել ամէն կողմեր, և ձեռուընկերէն եկած աւերածը ընել: Եկեղեցիներ կործանել, խաչեր խորտակել, եկեղեցականները չարչարել, ամէն բան աւերել: և ամբողջութեամբ մէջ ապաւինածները կամ բռնութեամբ կամ խաբէութեամբ կոտորել: Հասան ոստիկան, իրրիւ: Հայաստանը նորէն նուաճած, որժանաւոր վարձքն ու փառքը ընդունելու համար Պաղատա կ'երթար, սակայն նպատակին չէր հասներ, և չարաչար ցաւօք տանջեալ կը մեռնէր, և իրեն տեղ ոստիկան կը նշանակուէր՝ Նէզիտ (ՂՆԳ. 186): Ապուճաֆէր ամիրապետն ալ վերջին անգամ մը Մէքքէի ուխտաւորութեան համար Պաղատաէ կը մեկնէր, բայց նպատակին չհասած, այն ալ կը մեռնէր ուղեւորութեան մէջ (ՎՆԲ. 367):

613. Ղեւոնդ պատմագիր, աւագ Խորհուրդ կը գտատէ Հայոց խլրտումը (ՂՆԳ. 173), և չարժու մը քա-
 ՍԻՈՆԻ ջաղերով մոնողո'նը Խ-
 ՄԱՆԸ քեքայ և Բեւեւ (ՂՆԳ. 174), և սրապատմ մոլոր-
 եւ (ՂՆԳ. 176) կ'անուանէ, իսկ անոր խօսքերը ըստիւր Խորհ, և Նեմօ-Նեմ Խորհ (ՂՆԳ. 176): Ընդհակառակն կը գտվի Աշոտ Սահակեան Բագրատունին, որ ղէ երայր Խորհ և Նեմօ-Նեմ, ու միջոցն է Խորհ ըստիւր ղեքի (ՂՆԳ. 174): Ժամանակակիցի և գրեթէ ականատեսի այս գատողութիւնը իրեն ծանրակշիւթիւնն ունի: և իրօք ալ միտքի մօտ չէր, որ Հայեր իրենց ակար ոյժերով

կարենային Արարական ինքնակալութեան դիմադրել: Եթէ կէտ մը կայ, որ իրրիւ չքմեղանք կրնայ յիշուիլ, այն ալ անհանգուրժելի և անտանկի գործած վիճակն էր, որ մարդը յուսահատութեան կը տանէր, որ այլ եւս չէր կրնար կշռելով և չափելով ձեռնարկներ ընել: Այդ զիտողութիւնը կ'ընենք հետեւեցելու համար, թէ ի՞նչ եղաւ արդեօք այդ պարագայից մէջ Սիոն կաթողիկոսի վարած դերը, և թէ ի՞նչ կացութեան մէջ կը գտնուէր նա, երբոր արժուանիստ Դուինի մէջ եղող Արարացի գունդեր Հայեր կը ջարդէին, և Հայ գունդեր Արարացիներուն դէմ կը պատերազմէին անհաւասար զօրութեամբ և անյայտ ձեռնարկով: Սիոնը կը ներկայանայ մեզի իրր խոհական միտք և կշռողատ հոգի, կարգաւորութեան և բարեկարգութեան աշխատող, թէ Աղձնաց կաթիկոպոսութեան ժամանակէն և թէ կաթողիկոսութեան առաջին տարիներէն, տիրապետող ինքնակալութեան և կուսակալութեան հետ հաշտ վարուող, և այսպէս երկրին բարօրութեան օգտակար հնարաւոր գիւրութիւններու հետապնդող: Հարկաւ պիտի չկարենար խլրտող նախարարները քաջալերել, և ապագայ աղէտները նախատեսելով Աշոտ Սահակեանի հետ պիտի ըսէր: 'Ի՛նչե՛ք եւ ղեքս անսարսառնեմ ինչե՛ք Խոյեղ, ղէ ուղեքսքե միջեւ Խորհ և Նեմօ (ՂՆԳ. 176): Պատերազմներու պատմութեան մէջ Սիոնի անունը յիշուած չէ, անոր դիմող մը եղած չէ, անոր խօսքը փնտռուած չէ, այն ալ իր ներքին կակիծէն, և իւր ժողովուրդին աղէտներէն ընկճուած, լացով ու կոծով ու ողբով կնքած է իւր կեանքը, ճիշդ Արճէշի և Բագրեւանդի արկածներուն օրերը: Պատմութիւնը իւր մահուան պարագաները չյիշեր, բայց ժամանակն ու եղելութիւնները բաւական են սիրտի ցաւէն վախճանած բոլորը հուսատել:

ճշգրիտ թէ երբ պաշտօնի անցաւ, այլ հաւանական է, որ Հարունի պաշտօնի անցնելուն վրայ նշանակուած ըլլայ Նէղիտի տեղ: Նոյն միջոցին, 780'ին, Լեւոն Դ մեռաւ, արդէն հիւանդութենէ տկարացած ըլլալով, և իրեն յաջորդեց Կոստանդին Զ Պերփեռուժէն, կամ Միրանեծին, այլ դեռ պզտիկ ըլլալուն մայրը Երինէ դշխոյ, կայսեր խնամակալ և իշխանութեան տէրը եղաւ:

617. Երինէ դշխոյ, մեծամտութեամբ և փառամոլութեամբ լեցուն կ'ին մը, ուղեց կայսերութեան հին փառքը վերանորոգել, մանաւանդ որ Արեւմուտք թողորովին ելած էր Բիւզանդական իշխանութեան ձեռքէն, և Փրյանկաց թագաւորն Կարլոմանոս կամ Կարոլոս Մեծն յաղթական կերպով տիրապետած էր Իտալիոյ: Երինէ մտածեց զոնէ Արեւելքին կողմէն իւր իշխանութիւնը ընդարձակել: Լաքանսդրակոն զօրավար բանակով մը սկսաւ յառաջանալ, Մահտի իւր Հարուն որդին անցուց իւր բռնակին գլուխը: Արաբացիք յառաջեցին, բայց յունական զուգեբրը որոնց դարձեալ Հայ զօրավարներն էին հրամայողները, սկսան Արաբները նեղել, և այնպէս պաշարեցին որ պարէն ճարելու դժուարութեան մէջ ինկան, մինչև իսկ լիւր տէր ի Բաղդադ (ՂՆԴ. 191): Այդ միջոցին է որ Տաճատ Անձեւացի, Հայ զօրավարներուն առաջինը, ցաւած ըլլալով որ հեռախօսք լարէր առ Նաթաֆէն, Արաբացուց գլխաւորին Հարունի հետ բանակցութեան մաս: Ինքն կանուխէն Արաբացուց բռնութենէն փախած մէկն էր, և առ հարկի Յունաց ծառայութեան մասած, ուստի երբ իրեն ապահովեց, իւր տաճի դիրքը և փառաւոր կացութիւն մը, որոշեց կայսրուհիէն վրէժը լուծել, և իւր հայագունդով Արաբացուց կողմը անցաւ, անոնց պաշարումը վերջացուց, և դիւրաւ յառաջանալու ճանապարհն ալ ցուցուց, այնպէս որ Հարունի բանակը մինչև Կոստանդնուպոլսոյ դիմացը հասաւ, և ծանր պայմաններով կայսրն ու կայսրուհին հաշտութիւն խնդրելու խոնարհեցուց, և յաղթական ետ դարձաւ 782'ին: Օտար պատմագիրներ Տաճատը իսլամութիւնն ալ ընդունած կ'ըսեն (ՂԱԱ.

503), բայց մեր պատմագիրք այսպիսի բան մը չեն յիշեր, մանաւանդ թէ իբր Հայ քրիստոնեայ նախարար մը՝ պատրիկոթեան պաշտօնին կոչուած ըլլալը կը պատմեն (ՂՆԴ. 193): Թէպէտ Թթման ոստիկան՝ դժուարութիւն կը հանէ, թէ «Է Կաթ Դաբանոն» Նաթաֆէն Հայոց, և թէ չեն ուղեր իրենց վրայ իշխան ճանչնալ մարդ մը, որ է յեռն Կոստալ առ Կոստալ Յունաց, սակայն Հարուն, որ երախտապարտ էր Տաճատի, մինչև հայր իւր անաւել լիւր, իւր որոշումը կը պնդէ, և Թթման յաճախ Կոստալ կը պարտաւորուի Տաճատի իշխանութիւնը ճանչնալ (ՂՆԴ. 194): Սակայն իւր հակառակութիւնը չդադրեցնէր: Քիչ ետքը Խազիրներու զէմ պատերազմի առթիւ, Տաճատն ալ միասին կը տանի, և ամառան տօթակէզ ամիսներու մէջ Քերան դաշտի հնոցաձեւ ապառաժներու պահպանութեան կը թողու, որուն չգիմանալով Տաճատ, անդէն կը մեռնի, ինչպէս նաև իրեն օգնականները՝ Բագարատ սպարապետ և Ներսէհ Կամարական, և հայագունդներէն շատ շատեր: Թթմանի այդ գործը մինչև Մահտի ամիրապետին ականջը կը հասնի, և այս պատճառով զայն ոստիկանութենէ կը հանէ, և տեղը կը նշանակէ Ռոհ և Ռուհ անուն իշխան մը: Վերջին եղելութիւնք ժամանակագրական կարգով կրնան դրուիլ 784'ին, որովհետեւ Ռուհի ոստիկանութենէն շատ չանցնիր, և Մահտի ամիրապետ կը մեռնի 785'ին (ՂՆԴ. 195):

618. Մահտի երկու որդի ունէր, Մուսա և Հարուն, այսինքն է Մովսէս և Ահարոն, և կ'ուզէր չմեռած իրեն յաջորդ նշանակել իւր կըրտսեր որդին Հարուն-էլ-Ռաշիտը, սակայն հուշակելու չհասած մեռաւ, և երէց որդին Մուսա-էլ-Հատի ամիրապետութեան անցաւ: Կ'երեւի թէ հայրն ալ կը ճանչնար անոր ամիրապետութիւնը, որ զայն ետ ձգել կը մտածէր, ինչպէս իրօք ալ յայտնուեցաւ այդ Ժառ և Կարաթառ և Կոստալի, որ մինչև իսկ զուարճութեան համար նետաձիգ եղած տանն, իր մարդիկները չղուկ կը կեցնէր և կը մեռցնէր (ՂՆԴ. 195): Մուսայի Հայոց նկատմամբ ըրած առաջին կարգադրութիւնն եղաւ Ռուհ ոստիկանը ետ կանչել, որ իւր դիտ-

մանց համաձայն չէր երեւար , և անոր տեղ նշանակել իրազմ անուն մէկ մը , ԿԵՐԷՆ-ԸՊՈՒՆԱՆԻ ԻՍԽԱՆԻ ԲԱՅԵՐԻ ԴԵՐԶԵՐԻ (ՂՆԻ՝195) : Երբ պատշաճից պահանջողութեան համեմատ Հայ նախարարներ առաջին անգամ իրեն ներկայացան Դուինի մէջ , անմիջապէս ձերբակալել տուաւ Արծրունի երեք եղբայրները , Համազասպ և Սահակ և Մհերու ժամը Գոյճիկի որդիները , և անոնց մասին սամբատտանագիր զրկեց ամիրապետին և հրահանգ խնդրեց : Արծրունի իշխաններուն մօտին ուրիշ ամբաստանութիւն մը չէր կրնար ըլլալ , բայց եթէ Վասպուրականի շարժումին գլուխ կենալին (§ 610) , և Արճէչի պատերազմը մղելին (§ 611) : Սակայն ասանք 10 տարի առաջուան գործեր էին , և ժամանակին ամիրապետն ու ոստիկանները անոնք մոռացութեան տուեր էին , և նոր պարագայ մըն ալ տեղի ունեցած չէր : Պատմիչին շնորհիւ զբաղւած Նախարարաց և Կաթողիկոսի յիշելն այ՛նհին եղելութիւնները միայն միտք կը բերէ : Միւս կողմէ , ոստիկանին զէնդուէլ Լաւրէնթիւն Ժոզֆ Երանց , և Շարիշարդուիւն Կաթողիկոսի Երանց Երանցի ղեկավարէին (ՂՆԻ՝196) , պէտք է առիթ եղած ըլլայ՝ ներկայով փրկանք և տուգանք ձեռք ձգելու . գուցէ այ՛ն անոնցմէ սկսելով գործը ընդարձակելու : Արծրունի նախարարներ կալանաւոր մնացին Ժամանակ երէց Կաթողիկոսի (ՂՆԻ՝196) , զոր պէտք է երէց Կաթողիկոս , վասնզի յայտնապէս ըսուած է թէ անոնց նահատակութիւնը Գրգիշու յիշատակութեան Մարտի (ՂՆԻ՝199) , իսկ Մուսայի իշխանութիւնը Կաթողիկոսի միայն տեսած է (ՂՆԻ՝200) , կամ աւելի ճիշդ 14 ամիս (ՎԵՐ՝376) : Ամիրապետին հրամանն եղաւ . Բաղու լեռնէ Կաթողիկոս , իսկ իբր շնորհ կ'աւելցուէր որ պատիժը կը ներուի երէց Կաթողիկոսի Կաթողիկոսի Կաթողիկոսի (ՂՆԻ՝196) , պայման մը զոր իշխանութիւնը ամէն քրիստոնեայ դատապարտեալի կ'առաջարկէ : Մհերու ժամը Կաթողիկոսի յանձն առնուլ , կարծես թէ ծախող նշանակութիւն մը ունենար Մհերու ժամը անունը Արծրունեաց համար (§ 149) , իսկ Համազասպ և Սահակ բացէքաց մերժեցին , և չուղեցին փոխանակել Շարիշարդուիւն Արծրունի ղեկավարէին : իրազմ ոստիկան վճիռը գործադրելէն առաջ , նոր ատեան մըն ալ կազմեց , Յայտնութեան ու թորէքին մէջ ,

Ե հարցափորձով ու խոշտանգանքով ուղեղնոնց հաստատումամբ հետևյալով: Ահա թնհրուհն հերքելն երկնի փայտեր դնելով պրկել՝ և Զլուրդ սաստիկ ծնծել տուաւ, նախ Սահակը և յետոյ Համազասպը, և վերջէն հրամայեց երկուքն ալ զլխատել, մարմինները փայտերէ կտխել, և վար առնել ևտքը ալրել, ու մնացած մոխիրը իբր փոշի ցրուել, որպէս զի իրենց ոսկրները նահատակներու պատիւն զրկուին: Համազասպ և Սահակ Արծրունիներու նահատակութիւնը թէպէտ նշանակուած է Հայոց 233 թիւին (ՂՆԻ. 200), սակայն պէտք է ուղղել իբր գրչազրութեան սխալ, և դնել 786՝ին ու թօրէքին, Մուսայի ամիրապետութեան հետ կապելու համար, ինչպէս որ ուրիշներն ալ նոյնպէս ուղղած են (ՎՐՔ. Զ. 343): Նահատակութեան մանրամասնութեանց մէջ հետեւեցանք Ղեւոնդի, որ ժամանակակից պատմիչ է, մինչ վկայաբանութիւններ ինչ ինչ պարսզաներու մէջ կը տարբերին: Ղեւոնդ նոյն իսկ Մհարու ժանի մասին տակաւին զղջման ունկալութիւն կը յայտնէ (ՂՆԻ. 197), որով անոր կենդանութեան ատեն գրած ըլլալը կը յայտնուի: Համազասպ և Սահակ Արծրունի նախարարներ տօնելի սուրբեր են մեր եկեղեցւոյ մէջ (ՏՃՆ. 236), և անշուշտ Սասնի կաթողիկոսէ հրամայուած է անոնց տօնական յիշատակը:

619. Հարուն-էլ-Ռաչիա եղբորը Մուսա-էլ-Հատիին յաջորդեց 786/ին, իւր մօր

ԿԵՂԵՔՈՒՄՆԵՐ
ԵՒ ԳԱՂՈՐԱՆԵՐ

Ուսուցչարանի և Բարձր-
եան Նախարար Նուհայի
պատկանող թեմայ, որ

Մուսա կ'աշխատէր որդին Զափրը կամ Ճաֆէրը ժառանգ նշանակել, այլ յանկարծամա՛ն լինելով նպատակին չհասաւ: Հարուն արտաքին պոտմութեանց համեմատ Լրաբացի ամիրապետներուն ամէնէն կարկառուն ղէմքն է, իւր մեծագործութեամբ և զարգացմամբ և բարեբաստիկ վեհութեամբ. մինչ մեր պատմիչը գէշ և ոք՝-Լուսէր կը կոչէ զայն (ՂՆԻ. 200), և եղելութեանց ընթացքն ալ կը ցուցնէ, թէ անոր կողմէն Հայաստանի համար յաջողութիւն մը յառաջ եկած չէ: Մեր պատմիչք Հարունի Ովեգլա կամ Ուպէտուլլահ անուն մէկ եղբայրը կը յիշեն, զոր օտար պատմիչներու մէջ չենք գտներ, և

754-ի ժողովը մերժելու և պատկերամարտութիւնը դատապարտելու համար: Օգոստոսի առաջին օր ժողովը պիտի բացուէր, բայց զինուորներ և ժողովուրդ ընդդիմացան և խափանուեցաւ, և ժողովը Նիկիոյ մէջ գումարուեցաւ յաջորդ 787 տարին, սեպտեմբեր 24-ին, 377 եպիսկոպոսներու ներկայութեամբ, և հոկտեմբեր 13-ին եօթներորդ և վերջին նիստին մէջ ժողովական որոշումը հռչակուեցաւ, և 22 բարեկարգական կանոններ ալ հաստատուեցան: Մեր պատմութեան համար բուսական ըլլայ այդչափ ինչ քաղած ըլլալ, քանի որ ուղղակի Հայոց հետ յարաբերութիւն ունեցող կէտ մը չկայ այդ ժողովին մէջ: Մեր եկեղեցին սկիզբէն իվեր շատ զգուշաւոր և չափաւոր եղած է պատկերներու մէջ, սեղանի պատկերէն զատ ուրիշ պատկեր չներկայ, արձանները բոլորովին մերժելով, եկեղեցական պաշտամունքի գործածուելիք նկարն և ուրիշ պատկերն օծելով, և տուններու մէջ պաշտամունքի պատկեր չընդունելով: Ինչ որ ընդունուած էր Նիկիոյ երկրորդ ժողովէն առաջ, նոյնը պահած է ժողովէն ետքն ալ, անկախաբար ժողովական որոշումէն, որուն

տիեզերական ժողովի ոյժ ալ չէ տուած, թէ ինքն մասնակցած չլինելուն, և թէ անոր նախընթացներն ալ ընդունած չլինելուն պատճառով: Իրաւ Տաթեւացին զայն կը յիշէ, բայց միայն յայտնի թուով ազգաց շարքին մէջ, իբր պատմական յիշատակ միայն. և ոչ իբրեւ ընդունելութեան առարկայ, զի նոյն շարքին մէջ Քաղկեդոնի ժողովն ալ կը դնէ (ՏԱԹ. 544): Միայն չենք կրնար բացատրել, թէ ինչպէս և որու ձեռքով Նիկիոյ ժողովը՝ եօթներորդ առաջ թուով յիշատակութեամբ անցած է Թայամաուրքին մէջ (ՅԱՍ. Բ. 185), սակայն առանց նախընթացներու եօթներորդ մը՝ արդէն անհիմն բան մըն է: Միւս կողմէն Թայամաուրքին անսեղի և անճահ յաւելումներով ատեն ատեն խճողուած լինելը, ամէնէն ընդունուած ստուգութիւն մըն է: Պատմագիրներուն մօտ բնաւ յիշատակ մը չենք գտնար, որ Եսայի չմուած տեղեկութիւն ունեցած ըլլայ յիշեալ ժողովին վրայօք, կամ այդ մասին որ և է որոշում տուած կամ կարծիք յայտնած ըլլայ: Ժողովին անունն իսկ անծանօթ է մեր պատմիչներուն:

Տ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ա. ԴԸԻՆԵՑԻ

622. Եսայիի յաջորդին ընտրութիւնը չիթ կերպով մը բացատրուած ըլլալուն, ոմանք կարծեցին, թէ սա ինքն է հայրապետութեան ղեկավարը (Տ. 593), որ ոչ օրինաւոր կերպով, այլ ոստիկանին կաշառք տալով զայն հաճեցուցած և կաթողիկոսութիւնը իւրացուցած ըլլայ (ՉԱՄ. Բ. 419): Այդ մասին մեր առաջին դիտողութիւնն է, թէ ոչ մի նշան չկայ Ստեփանոս կաթողիկոսը Ստեփանոս զրաներէցին հետ նոյնացնելու, և թէ այսպիսի նոյնացում մը ոչ մի պատմագիրէ նշանակուած չէ, և լոկ անունի յարմարութիւնը չբաւարար այսպիսի կարծիք մը կազմելու: Ընդհանրապէս վիճակաւոր եպիսկոպոսներէն կ'ուռնուէին կաթողիկոս-

ները և ոչ երէցներէն: Բաց աստի եթէ Ստեփանոս զրաներէց կաշառքով աթոռ բարձրացող մէկը եղած ըլլար, պատմութիւնը անոր մասին բարի վկայութիւն տուած չէր ըլլար, ոչ թէ միայն իբր Բանիթան և հառաջանայն խառնաբախտ և զբաղաւթիս արտաբայեց, այլ և իբր հանդերձ հոգեւորական առաջնորդներ հռչակուած մէկ մը (ԿԻՐ. 40): Իսկ կաշառքի յիշատակութիւնը կը գտնենք Ղեւոնդի մօտ, որ մինչև յաջորդել յառաջ հայրապետութեան զԱթեման՝ Բազմա իշխումս յաջորդելը կը պատմէ (ՂՆԴ. 204), և անկէ առնելով կը կրկնեն Անեցին (ՍԱՄ. 89) և Կիրակոս (ԿԻՐ. 42): Իսկ ուրիշ պատմագիրներ այսպիսի բան մը չեն յիշեր, և Պատմաբանը յայտնապէս շարեւորում ան է Դոմէն Կաղապէ Կաշառքեցիին (ԹՈՎ. 138), և ոչ թէ

Ստեփանոս կաթողիկոսութիւնը կը գրաւէր: Բառին իմաստին զայով, հաշտ կը կոչուի՝ ոչ միայն ուղղութիւնէ մոլորեցնելու համար արուած թիւ՛ը, այլևս բռնութիւնէ սպառնալու համար արուած թիւա՛նք: Մեր պարագային մէջ ալ, եղկոս թեանց ընթացքը տեղի այս երկրորդ խմատը կը թելադրէ. իբր գի Սիւլէյման և Իպնդոկէ, ոստիկանն ու հարկահանը, որ հանգուցեալ կաթողիկոսին մահուամբ հայրապետանոցը կողոպտել ձեռնարկեցին, նորընտիր կաթողիկոսն ալ ճանչնալ և հաստատել չին ուզած, առանց միծաղումար վճարում մը ստանալու, և այս երեսէ նեղուած Ստեփանոս, պարտաւորուած է վատնել զաֆնայն ինչ և զաֆնայն, որպէս զի թիւա՛նք և ծառայից՝ պարտաց ինչու-իշն ըլլայ, զորս հարկահանը իբր երաշխաւորութիւն գրաւի ներքեւ առած պիտի ըլլայ (ՎՆԴ. 204): Յետագայ ժամանակներու մէջ ալ, և մինչև իսկ մեր ժամանակները, կաթողիկոսներու և պատրիարքներու հաստատութեան հրովարտակները վճարումներով կը ստացուէին, և նոյնիսկ կազմակերպեալ դրութեանց ներքեւ՝ զիսանսկան տուրքի օրինաւոր կերպարանը առած են այդ վճարումները: Այս տեսութիւններով մենք չենք յօժարիր Ստեփանոս կաթողիկոսին վրայ, ապօրինի կաշառքով աթուր իրացուցած ըլլալու մեղադրանքը բեւեցնել: Նոս առաւել անհիմն կը համարինք ոմանց կարծածը, թէ Ստեփանոս իբրեւ հաշտ պարտէ պարտէ (ԵՓՐ. Ա. 588), զի այս մասին հիւնները բնաւ ակնարկ չունին:

623. Յոյժ կարծառեւ եղած է Ստեփանոսի հայրապետութիւնը, զոր ոմանք 2, և ուրիշներ միայն 1 տարի կը զնեն, որով կ'իմացուի թէ տարիէ մը քիչ աւելի ժամանակ մնացած է աթուրին վրայ, որով պատեհն իսկ պակասած է իրենն արդիւնաւորութիւն ցոյց տալու: Պատմիչներ անունէն զատ բան մը հասուցած չեն մեզի, և ինչպէս իրարմէ ըստ իր (ՅՈՎ. 138), սովորաբար բնիկ Դրենցի իմաստով առնուած է, թէպէտ օտար չէ 'Իրէնի մէջ երկար մնալու խմատով ալ առնել իւր համաձայն պաշտօնավարութիւնը ամենայն հաւանականութեամբ կը վերա-

գրենք իւր ծերութեան, ինչ որ իւր երեք յաջորդներուն վրայ ալ նկատելի է, և անոնցմէ մէկուն՝ Սողոմոնին վրայ բացայայտ կերպով կը շեշտուի: Ապա թէ ոչ չորս կաթողիկոսներու համար՝ 7 տարի միայն պաշտօնավարելը նկատողութեան արժանի կէտ մը պէտք էր ըլլար: Իսկ եթէ դաւաճանութեան կամ բռնութեան հետեւանք եղած ըլլար, պատմիչներ զանց չէին ընել զայն որոշ և բացայայտ կերպով նշանակել: Միւս կողմէն բազմամնայ ծերութիւններու յաջորդարար ընտրութիւն ալ առանց որոշ պատճառի չէր կրնար ըլլար: Կամ ոյն է որ զժուարին կացութեան առջև գործունեայ անձեր պաշտօնէն կը խուսափէին, կամ թէ Սիւլէյման ոստիկան և Իպնդոկէ հարկահան, որ այդ միջոցին պաշտօնի վրայ մնացած կը տեսնուին, ծերութիւնները, այսինքն մահամերձները պաշտօնի կոչելու ազդեցութիւն կը լսանցնէին, որպէսզի հաստատութեան և հրովարտակի կաշառքը կամ բռնի վճարումը բազմապատկելու տախտիկներ ստեղծեն: Ամէն տախտիկ մէջ ետեւէկետեւ յոյժ կարճատեւ կաթողիկոսներու յաջորդութիւնը այնպիսի պատմական երեւոյթ մըն է, որ բացատրութեան կը կարօտի, և ցաւալի է որ պատմագիրներ այս մասին բնաւ լուսաբանութիւն թողած չեն: Ստեփանոսի մասին ընտրութեանէն ետքը մահը յիշելով, կը պարտաւորուինք անոր մասին ըսելիքնիս վերջացնել, չկարենալով և ոչ իսկ իւր մասին զազափար կազմելու չափ տեսութիւն մը աւելցնել: Ստեփանոսի կաթողիկոսութիւնը 788'ին սկսած 790'ին վերջացած կ'ըլլայ, մերձաւորաբար իբր 2 տարի տեւելէ ետքը:

624. Ժամանակակից դէպքերն ալ մեծ կարեւորութիւն չեն ներկայեր: Արարացուց և Յունաց ընդհարումները այս անգամ Հայաստանէ հեռու տեղի ունեցան: Հարուն ուղեց Կիլիկիոյ կողմերը ընդարձակել և ամրացնել, և Կիպրոսի վրայ տորմիլ զրկեց, և երկնէ դիտոյ այն կողմերը զարձուց կայսերութեան պաշտպանութիւնը (ՎՆԴ. 384): Իսկ Հայաստանի մէջ Մահրուժան Արծրունի ուրացեալ, իւր նախարարութեան տանու տէրութիւնը մէջ հաստատուած, Շապուհ և Վարդ Մամիկոն-

ՏԱՐԻՔՆ

ՈՒ ՄԱՇԸ

ուրիշներ միայն 1 տարի կը զնեն, որով կ'իմացուի թէ տարիէ մը քիչ աւելի ժամանակ մնացած է աթուրին վրայ, որով պատեհն իսկ պակ-

եանները սպաննեց, որդի թէ չապագայ հոր նոցա Մուշեղայ եղեւ ուղեքն Տէր (ՎԱՌ. 76), այսինքն է Արճէշի և Բագրեւանդի կոտորածները և իւր եղբայրներուն նահատակութիւնը, գուցէ և իւր ուրացութիւնն ալ աղէտներուն մէջ կը համընդ: Բայց ինքն է Մեհրուժան ալ վրէժխնդրութեան զոհ գնաց՝ վասնզի Դուռի Մամիկոնեան ալ՝ իրենեւրուն վրէժը կը լուծէր Մեհրուժանը սպանելով (ՉԱՄ. Բ. 417): Նախարարներուն ընտանեկան վէճերուն կարգէն յիշատակութեան արժանի է Ջահապ Պարսկիին բրածը: Ջահապի կին էր եղած Տէր Յեղեղ (ՎԱՌ. 76), որ խօսքին կարգով՝ Շապուհ և Վարդ Մամիկոնեաններու չորս քոյրերէն մէկուն կ'երեւի ակնարկել (§ 612), սակայն հետեւանքը ոչ թէ Մամիկոնեաններու, այլ Բագրատունիներու վրայ կու գայ ծանրանալ: Վասնզի Ջահապ յաճախեալ էր Տաւ Քաջաբլուշ, և իւրերէր յիշել է ինչն ինչ Բագրատունիներէն (ՎԱՌ. 76), և եթէ Ջահապ իւր կնոջ

իրաւունքովը Արշարունեաց գաւառին կ'ուզէր տիրանալ, պէտք է Բագրատունիներուն հետ զորք ունեցած ըլլար, վասնզի Բագրատունի Աշոտ Մասկերն էր, որ խնայեցն ուրախեալն Արշարունեաց յաղթէն Կաթողիկոսեաց (ԱՍՈ. 108): Ըստ այսմ պէտք է որ Ջահապի կինը Բագրատունի մը եղած ըլլայ՝ Աշոտի և Շապուհի քոյր, և ոչ Մամիկոնեան մը՝ Շապուհի և Վարդի քոյր: Իրօք ալ Աշոտ և Շապուհ եղան որ զէնքի զօրութեամբ Ջահապը վանեցին, Շիրակն ու Աշոցքն ալ զրաւեցին, և իրենց մէջ հաւաքով Բագրատունիներէն իւր կեդրոնը Կաթողիկոս գաւառէն կը հանէ, և Արշարունեաց մէջ կը հաստատէ (ԱՍՈ. 108), և շէն վաճառ (ՎԱՌ. 76), որ յայտնապէս չփոխած անուն մըն է, և Կաթողիկոս Անին՝ Շիրակի Անին հետ փոխանակուած է: Ապա թէ ոչ, ոչ Աշոտ և ոչ ուրիշ Բագրատունիք՝ Կաթողիկոս կամ Դարանապի գաւառին երբեք չտիրացան:

Տ. ՅՈՎԱԲ Ա. ԴԸԻՆԵՑԻ

625. Ահա վերեւ յիշուած (§ 623) չորս սակաւակեացներուն երկրորդը, որ և ոչ սարի մը լրացուցած է ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ ՈՒ ՄԱՇԸ Դէպ Տէր Տէր Պատմարանը (804. 138), զոր չափեր ալ կը կրկնեն, և ոմանք մէկ սարի կը գնեն կրոն հաշուով, ինչպէս սովոր ենք ըսել: Յովարի անունը Յոր ալ յիշուած է (ՎԱՌ. 76), և անկ մը Յակոբ ալ զրուած է (ԱՅՐ. 17), սակայն մէկը կրճատուին, և միւսը զբնակիւրի սխալանք կ'երեւին, որովհետեւ ընդհանրապէս Յովար անունով կոչուած է: Իրեն ծագման անգը ցուցուած է յովարէն, ի խորագրէն ուրախէն (804. 138), կամ յովարէն, ի խորագրէն

Դէպ Տէր, կամ ի խորագրէն (ԿԻՐ. 42): Ոստանը, ուր կուրապաղատի ապարանք ալ գտնուի, յայտնապէս Դընայ Ոստանն է, իսկ Յովարի յաղթանէն իմ ի խորագրէն ըլլալը, չենք կարծեր թէ կուրապաղատի մը աղանական տոմէն սերած ըլլալը ցուցնէ, այլ միայն կուրապաղատին թաղին կամ տգարակին մէջ ծնած լինելը կ'իմացուի: Վեցամեայ կամ քիչ աւելի պաշտօնավարութենէն հետք չենք տեսնել մէկու մը (804. 140), գործունէութիւն կամ արդիւնաւորութիւն ալ ունենալ զօրու էր, և երբ պատմիչները կը լռեն, մենք ալ կը պարտաւորուինք, այդչափով փակել Յովարի վաղանցուկ կաթողիկոսութիւնը 790'էն 791 տարիներու միջոցին:

Տ. ՍՈՂՈՄՈՆ Ա. ԳԱՌՆԵՑԻ

626. Սողոմոն, Մաղազ գաւառի Գառնի հոչակաւոր գիւղը ծնած, Մաքենոցաց մեծ ուխտէն էր, բայց ինքն ընտրուած էր Մաքենոցաց առաջ-
ՈՒ ՊԱՏԿԵՐԸ նորդ և Հայր Հարանց կոչուած Մեծ Սողոմոնը, զոր Մանաղկերտի ժողովին ներկայ եղողնե-
րուն մէջ յիշեցինք (§ 573), և որ Վահան Գողթնացիին ասանջտկոնն ու քաջակերողն էր եղած (§ 587): Կրտսերն Սողոմոնն է մեկու-
թեմէ աւել զաւել ինքնաբերական խելի Մա-
քենոցաց մեծահոգիական վանքին մէջ, և առ-
գինիւն երկու շաբաթ քաջաբան, և Մեծ Սողո-
մոնի նման գիտնական ուսուցիչի մը ձեռքին
սակ վերջեւել էլ էր է ինքնաբերական արտաբեր-
անքէն նաեւ կատարելապէս հմտ քաջ խելի քա-
ռաւիւն ինքնաբերական, այսինքն է սաղմոսսանուազ
երգեցողութեանց: Մաքենոցաց միաբանները
երկուքի ըստնուած էին, երեւի կրօնաու-
րական խառնութեանց աստիճանին վրայ տար-
բեր տեսութիւններ ունենալուն, և Սողո-
մոն Հայրն Հարանց, միաբաններուն կէսին
հետ մէկտեղ Գեղարքունեաց Մաքենոցաց
վանքը թողլով, մեկնած էր Շիրակ գաւա-
ռը, և հոն Զրեակ կոչուած տեղը նոր վա-
նական միաբանութիւն մը հաստատած, ա-
ւելի միայնակեաց ճգնաւորութեան ձեռի
ներքեւ, բազմ ճգնաւոր և աշխատանք շաբաթ
աւել: Այդ խումբին մէջն էր և կրտսերն
Սողոմոն, իւր առաջնորդին հաւատարիմ
հետեւողն ու առաւել սիրելին, գուցէ և այս
պատճառով անոր անունը վրան առած:
Հարկաւ Մեծ Սողոմոնին վախճանելէն ետքը,
Զրեակի առաջնորդութիւնը ստանձնած էր
կրտսերն Սողոմոնը, վասն զի այն տեղ իւր
ծերութեան հասած էր, միշտ խրճիթի ճգնաւոր
և աշխատանք խառնութեան կեանքը շարու-
նակելով: Յովարի մեծնեղէն ետքը կ'որոշէն
շաբաթնաւոր խառնութեան յաւանքը: Սողոմոնը
Մեծ Սողոմոնի արեւելեան անձեր կաթո-
ղիկոսութեան բարձրացնելու միեւնոյն գա-
ղափարն է որ կը յայտնուի, և որուն գաղա-
նիքը կը դժուարանանք մեկնել: Մի գուցէ

մարդկային հանճարէն և յաջողակաւ թեւէն
յոյսերնին կտրած, բոլոր ակնկալութիւննին
երկնային բացառիկ օժանդակութեան վրայ
դրած ըլլան: Երբոր պաշտօնական պատգա-
մաւորութիւնը եկած էր Սողոմոնը Զրեակի
խրճիթէն Գառնի հայրապետանոցը տանելու,
Սողոմոնի յօժարակամ պատրաստակամու-
թիւնը զարմանք ազդեց շատերուն, և յաւան-
գաւոր, այսինքն նախադարձներուն կողմէն
հարցում ուղղուեցաւ իրեն. ըսէ՞ր յօժարեւ
եթեւ է հայրապետութեան, դուն որ ծեր ես, և
յաւանքին ճգնաւոր վերայ յոյժ աշխատե-
լուն կատակի ձեւ տալով եղած հարցու-
մին, եթե՞ կ'ըսէ, զի աւել զի ըստ այլ հայ-
րապետութեան յոյժ եկեղեցեացն (ՅՈՎ. 141), և
ըսել կ'ուզէ, թող իմ պատկերս ալ գտնուի
կաթողիկէին պատկերուն վրայ, կաթողիկո-
սաց շարքին մէջ: Ըստնաւ և ծերունա-
զարդ Սողոմոնին բերանը, հարկաւ չենք
կրնար թեթեւաբանութեան վե-
րադրել տուած պատասխանը, այլ միայն իբր
վերնադոյն կոչման մը համակերպելով կրցածը
ընելու պատրաստակամութիւն մը: Միեւնոյն
ժամանակ կ'իմանանք, թէ սովորութիւն կայ
եղեր կաթողիկոսներուն պատկերները, քե-
ղապետ ճգնաւոր ձեռքով մայրեկեղեցոյն
պատկերուն վրայ գծագրել: Ուր էր թէ այդ
պատկերն գտնէ բեկորներ մնացած ըլլային:

627. Իրօք ալ Սողոմոն պատկերը նկա-
րել տալէն աւելի արդիւնք չէ կրցած ունե-
նալ, և իրեն անունով

ՄԱՆՆ

ՈՒ ԳԵՐԵՋՄԱՆԸ կատարուած գործողու-
թեան մը յիշատակն ալ
չունինք: Քանի որ էր
ծերացեւ յոյժ (ՅՈՎ. 42), ու աւել զի ըստ
կեցեւ կը վախճանի, և քիչ ըստ հոգի էր, զոր
պէտք է իմանալ թէ կաթողիկոսաց շարքին
մէջ կը թաղուի, և ինչպէս որ կը փափա-
քէր կեցեւորէ ի հաւանքն արքայ (ՅՈՎ. 141):
Այդ վերջին բացատրութիւնը նախընթաց
խօսքերուն հետ բաղդատելով պիտի իմա-
նանք, իբր թէ ըսէր ի հոգի եկեղեցեաց, ինչ-
պէս որ ծիսական բացատրութեամբ ալ եկե-

դեցիին համար է մարտի տարեան կ'ըսուի (ԺԱՄ. 487): Սողոմոնի միամենայ կաթողի-

կոսութիւնը կը հաշուուի 491'է 492 տարի-
ներու միջոցին:

Տ. ԳԷՈՐԳ Ա. ԲԻԻՐԱԿԱՆՑԻ

628. Նորէն սակաւակեաց կաթողիկոս
մըն է, որ առաջին երեքներուն կը յաջորդէ:
Գէորգի ծննդավայրը Ա-
ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ
ՈՒ ՄԱՇԸ
րազածոսն գաւառն է,
որ քանիններէն առանց
գիւղի անունին կը յիշ-
ուի (ՅՈՎ. 142), իսկ գիւղի անունն տուող-
ներէն չորսը Բիւրական կը յիշեն, երկուքը
Աշտարակ (ԱՍՈ. 109), և մէկ մըն ալ Սշա-
կան (ԿԱԼ. 210): Գուցէ ծնած և անած տե-
ղերը տարբեր եղած են, և ընտելութիւնն ալ
փոփոխական եղած է: Մենք կը նախընտ-
րենք Բիւրականցի կոչել, միծամանութեան
հետեւելով: Գէորգի իբր մակղիւր յիշուած է
պատմագիրներուն, կողմանէ, խոյրբուկ
կամ խոյրբուկ անունը (ԿԻՐ. 42, ՍԱՄ. 90),
որ Հոյրբուկ կամ Հոյրբուկ ալ գրուած է:
սրանք առաջին կոչումին աղաւաղումները
կ'երեւին: Այլ թէ ուրկէ ուր և ինչ առի-
թով այսպիսի տարօրինակ մակղիւր մը տըր-
ուած է, բնաւ տեղէ մը ստույգ լուսաբանու-
թիւն չունինք և չենք կրնար ճշդել թէ
Խալսկեօք, թէ ոչ Խալսկեօք որքուի մը
եղած է, զի դժուար չէ, որ Բիւրական-
ցի Գէորգն ալ՝ եղիպատուչեցի Նսայիի
նման խեղճ որբուկ մը եղած ըլլայ, բայց
այս կարծիքը պարզապէս բառերուն

իմաստին վրայ հիմնուած է: Չենք ալ գի-
տեր թէ ուր աշակերտած է, և ինչ պաշ-
տօններ վարած է, և թէ որ գաւառի եպիս-
կոպոս եղած է: Միայն իրեն ալ երեք տարի
կարճատեւ կաթողիկոսութիւն վարելէն կը
հետեւցնենք, թէ նա ալ ծերացեալ հասակին
մէջ կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած է,
և խաղաղութեամբ կեանքը կնքած է, ա-
ռանց նշանաւոր գործողութիւն կատարելու,
և նոյնիսկ առանց պէտք եղած ժրութիւնն
ունենալու: Գէորգին անունը տալէն ետքը
Պատմաբանին յիշելը, թէ պատմաբան
Հալսկեօք Խալսկեօք և Խալսկեօք
Հալսկեօք Խալսկեօք և Խալսկեօք
(ՅՈՎ. 142), նոյն օրերը կատարուած նոր եղելու-
թիւն մը չէ, այլ Արճէշի և Բագրեւանդի
պատերազմներէն ետքը Հայերուն շարժում
ընկող կարողութիւնն ու միջոցները սպա-
ռելով, Արաբացոց անհակառակ տիրապե-
տելուն բացատրութիւնն է: Միւս կողմէն
արտաքին պատմութիւններէ ալ կը տեղե-
կանանք, թէ Հարուն ամիրապետ հետա-
մուտ էր Արաբական տիրապետութիւնը ար-
շաւանքի և ասպատակի ձեւէն մերկացնե-
լով, կանտնաւոր կառավարութեան ձեւին
մտցնել: Այսպիսի ալ Գէորգի եռամենայ կա-
թողիկոսութեան մասին, որ 492'է 495 տա-
րիներու միջոցին մէջ կը պարունակուի:

Տ. ՅՈՎՍԷՓ Բ. ՓԱՐՊԵՑԻ

629. Յովսէփի հայրենիքն ալ Արազա-
ծոսն գաւառն է, իսկ բուն ծննդավայրը
ըսուած է ի Բնալուց Արքայ
ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆ
Գրեթե (ՅՈՎ. 142), կամ
ՈՒ ԱԳԱՐԱԿԵՐԸ
ի Բնալուց Արքայ (ԱՍՈ.
108), և այդ բացատրու-
թեամբ կ'իմացուի Փարպի գիւղը, ուր Հու-

սաւորչաչէն եկեղեցի մը եղած է, իբրեւ նշա-
նաւոր ուխտատեղի (ԱՐԱ. 159): Եթէ լոկ
ի Բնալուց բացատրութիւնը ըլլար, կրնար
Զուարթնոց Ս. Գրիգորի եկեղեցիին վրայ
ալ իմացուիլ, այլ ի Բնալուց ըսելը Փարպին
կը մատնանշէ: Յովսէփ կաթողիկոսին Կարիճ
մակղիւր անունն ալ տրուած է (ԱՍՈ. 158),

առաջնորդ օտարներու ձեռք կը մնայ: Այս առթիւ կը կատարուի ոստիկանի փոփոխութիւնն ալ, որովհետեւ Խուզիմա պաշտօնէն կ'ելլէ, և տեղը կը զրկուի նոր ոստիկան մը, ամենայն հաւանութեամբ Հօլ անուն (ՅՈՎ. 144), որուն ոստիկանութիւնը Վարդան ալ Յովսէփի օրերուն կը դնէ (ՎԱՐ. 80): Հարկաւ անհնար էր որ Խուզիմայի գործին աշխատութիւնը վճռուելէն ետքը, պաշտօնի վրայ թողուէր: Յովսէփ կաթողիկոսի համար ստուգիւ մեծ զովևսոյ փաստեր են, եկեղեցական ստացութեանց մասին ցոյց տուած հաստատամտութիւնը, եկեղեցւոյ նուիրական իրաւունքները պաշտպանելու համար խոստովանողական ասանջանքներ կրելը, խարդաւանանքը մէջտեղ հանելու համար աներկիւղ ձեռնարկը, և վերջապէս ճարտար փաստարանութեամբ յափշտակաւ կալուածները մեծաւ մասամբ ետ դարձնելու յաջողիլը: Աւելցնենք նաեւ՝ անխիղճ և անիրաւ ոստիկանին ձեռքէն երկիրն ազատելը, ինչ որ անուղղակի կրցած է ազդել նոր բնարուած ոստիկանին, որուն վրայ չեն պատմուիր Սիւլէյմանի և Խուզիմայի անյուր բռնութիւնները: Այս դիտողութիւններն էին որ մեզի կը թելադրէին Յովսէփը Կարէ՛ք և ոչ Կարէ՛ք մականնուանել (§ 629):

631. Խուզիմայի ոստիկանութեան, դատաւարներուն խնդիրին, Յովսէփի գործերուն, և Հօլի անուանման թուականները

ԴԻՊՈՒԱՄԵՐ ԵՒ ՄԱՇԸ հաստատելու համար, որոշ նշաններ չունինք, սակայն յայտնի է որ բաւական երկարած են Խուզիմայի նենգաւոր հետապնդումները, իսկ աւելի ալ երկար եղած կ'ըլլայ դատը, եթէ ուղղակի ամիրապետին ատենին աւելեւ հաստատուեցաւ եկեղեցւոյ իրաւունքը, և Կուսակերան ու Հոռոմոյմարգը ետ առնուեցան: Միւս կողմէն Յովսէփ ա՛ն Բարա՛ն հայրապետութիւն վարելէ ետքը վտխմանա՞ծ է (ՅՈՎ. 144), որ բաւական արամաղրիկի ժամանակ թողած է յիշատակուած եղելութիւնները լրացնելու: Յովսէփի կաթողիկոսութեան տեւողութեան 11 տարիները, առանց բացառութեան կրկնուած են ամէն պատմագիրներէ և ցուցակագիրներէ, որով նորա վախճանը կ'իյնայ 806 տարին: Այդ

միջոցին դէպքերէն կը յիշուի Խաղիւրներու ասպատակութիւն մը Հայաստանի մէջ, իրենց թագաւորին ողջկան Հայաստանի մէջէն Խորասան գացած ասեն, ճանապահ մեռնելուն պատճառաւ, թէպէտ սպանութեան կատարած ալ չէր կրնար ըլլալ: Երկու ամիս շարունակ երկիրը աւերելէ և աւարելէ ետքը՝ ետ դարձած են Խաղիւրները, Արարացի նոր գունդեր հասնելուն վրայ (ՎԱՐ. 385): Իսկ Յունական կայսերութեան մէջ, կը յիշուի Հայ գունդերուն երկնէ գշտոյին դէմ ելնելը, որ բաւական վտանգի ենթարկեց անոր իշխանութիւնը, սակայն նա յաջողեցաւ շարժումը զսպել, և Հայ զինուորներէն հազար մը Արշիպեղազոսի կղզիները, և մաս մըն ալ Թրակիոյ հեռաւոր բանակատեղիները ցրուել (ԼՊԱ. 503): Իսկ Երինէ, որ իբր որդւոյն Կոստանդինի գահակից, ինքն էր բա՛ն իշխանութիւն վարողը, 790'ին Կոստանդինի նախաձեռնութեամբ պալատէն հեռացուեցաւ, և 15 ամիս աքսորեալ մնաց Մարմարայի եզերքը Երեթերիա քաղաքը, այլ յաջողեցաւ նորէն որդւոյն հետ հաշտուիլ և տոջի դիրքը գրաւել: Երինէ ասով չգոհացաւ, այլ իշխանութիւնը ամբողջ ձեռք անցնելու համար, 797'ին իւր որդւոյն դէմ դաւաճանութիւն մը կարգադրեց, և զայն կուրացնել տալով գործէ հեռացուց: Իսկ միւս կողմէն իրեն դէմ ալ դաւաճարութիւնները շատցան, մինչեւ որ Վարդան Հայկազն, Հայ գունդերու պաշտպանութեամբ զայն զահէն վար կ'առնէր, և ինքն կայսր կը հռչակուէր 802'ին, թէպէտ ինքն ալ տեղի կու տար Նիկիփորոսի, որ հակառակ երգման զայն կը կուրացնէր, և կը փակէր Իշխանաց կղզիներէն Պառտիի վանքին մէջ: Իսկ Երինէ Իշխանաց կղզիները, և յետոյ Լիւրոս կղզի աքսորուելով, այնտեղ մեռած է 803 օգոստոս 9'ին, և որովհետեւ վերջին տարիներու մէջ բարեգործութեանց, և աքսորի մէջ ապաշխարութեանց հետեւած էր, Յոյներ զայն սուրբերու կարգը անցուցած են: Նիկիփորոս նախ բանակցելով, և և յետոյ զէնքով փորձեց Երինէի ժամանակ հաստատուած Արարացւոց հարկէն ազատիլ, այլ չյաջողեցաւ և պարտաւորուեցաւ վճարու մը շարունակել: Այս վիճակին մէջ էին Հայաստանի գործերը, և անոր ափրապե-

տողներուն յարաբերութիւնները, երբոր
Յովսէփ կաթողիկոս իւր բազմաշխատ

կեանքը կը կնքէր 806'ին, իսկ մահուան
պարագաները յիշուած չեն:

Տ. ԴԱԻԹ Բ. ԿԱԿԱՂԵՑԻ

632. Արազածոտն, Մազազ, Կոտայք
և Նիգ, որ Արարատ նահանգի կեդրոնը
և էջմիածնի շուրջը գտնուող գաւառներն
են, աւելի ստեպ կը յիշուին իբր կաթողի-
կոսներու ծննդավայր, ինչ որ կը ցուցնէ թէ
հայրապետանոցի աշակերտութիւնն իւր նշա-
նակութիւնն ունեցած է ընտրութեանց մէջ:
Կակազ ալ Մազազ գաւառի գիւղերէն է,
և հայրենիք Դաւիթի, որ Յովսէփէ կաթողիկոսութեան ընտրուեցաւ: Հաւա-
նական է որ գաւառի մըն ալ եպիսկոպոս
էր առաջուընէ. թէպէտ յիշատակութիւնը
մնզի չէ հասած: Քանի մը հաստ յոյժ կար-
ճատեւ, հաստ մըն ալ չափաւոր տեւողու-
թեամբ կաթողիկոսութիւններէ ետքը, Դա-
ւիթ երկարատեւ պաշտօնավարութիւն ու-
նեցաւ, վասնզի Պատմաբանը առ Կաթողիկոս
կու տայ անոր (ՅՈՎ. 147), և ամէն ցուցա-
կագիրք նոյնը կը կրկնեն, Ասողիկէ գատ,
որ 25 տարիներ գրած է (ԱՍՈ. 108), ինչ որ
Ե և է թուատառերու գրչագրական սխա-
լանք մը կրնայ ըսուիլ: Հակառակ այդ եր-
կար տեւողութեան, զոր պէտք է հաշուել
806'է 833 տարիներու վրայ, ոչ միծ ար-
դիւնաւորութիւն մը, և ոչ նշանաւոր եղե-
լութիւններ պիտի կարենանք պատմել Կա-
կաղեցւոյն վրայ, և չենք գիտեր ինչի վե-
րագրել այդ ստերջ հետեւոնքը: Դաւիթի
տկարութեան, թէ ժամանակին դժպիհի
հանգամանքներուն: Իւր կաթողիկոսութեան
սկիզբը տակաւին Հարուն էր ամիրապետը,
և հաւանաբար Հօլ կը վարէր ռաիկանու-
թիւնը, որոնք աւելի բարեմիտ դիտումներ
կը ցուցնէին: Աշոտ Մասկերն ալ սպարա-
պետութեան պաշտօնը կը պահէր, ընտիր
ձիրքերով օժտեալ մէկ մը, որ կրնար ձեռն-
հաս կաթողիկոսի մը օգտակար օժանդակ
ըլլալ: Այդ պարագաներէն օգտուած չերե-
ւիր Կակաղեցին, այլ չափաւոր կարողու-
թեան տէր, և միւր գործունէութենէ զուրկ,

և միայն եղած կացութիւնը պահելով բա-
ւականացող անձի մը գաղափարը կը ներ-
շնչէ դիտողին:

633. Դաւիթի կաթողիկոսութեան ըս-
կիզբները տեղի ունեցաւ Յովսէփ և Սահակ

ՅՈՎՍԷՓ
ԵՒ ՍԱՀԱԿ

կութիւնը, որք ասոնցի
սուրբեր են մեր եկեղեց-
ւոյն մէջ (80'ն. 161): Հա-

գարացի իշխանազուն մը, որուն ազգա-
տոմը Կայս է կոչուած (ՎՐՔ. Դ. 293), իսկ
անունը չէ յիշուած, Կարնոյ մէջ կը հաս-
տատուի, տեղացի Հայերէն քրիստոնեայ կին
կ'առնէ, և կնոջ կը ներէ ոչ միայն իւր կրօն-
քը պահել, այլև գաւառները քրիստոնեայ
մեծցնել և մկրտել (ՅԱՍ. Ա. 40): Ասոր գա-
ւակներն են Եռաւոճ և Իսաք, կամ Յով-
սէփ և Սահակ, և երրորդ մը անունը ան-
ծանօթ մնացած: Գործը խնդիրի նիւթ չըլ-
լար, մինչև որ աղաքը մեծնան և Յովսէփ
կ'ամուսնանայ և գաւակներ ալ կ'ունենայ:
Բայց իսպառ ալ գաղտնի չէր կրնար մնալ,
և իսլամ հօր քրիստոնէացած գաւակներ լի-
նեւին կը սկսի խօսուիլ: Պատիւ գաւակը կը
յաջողի շուտով յունական սահմանը անցնիլ:
Բայց մինչև որ Յովսէփ առնով տեղով փո-
խադրուի, և Սահակն ալ անոր օգնէ, լուրը
իշխանութեանց կը հասնի, և երկուքն ալ
ձերբակալելու և ատեան հանելու հրամանը
կը սրուի, և կը բանտարկուին: Վկայաբա-
նութիւնը կը յիշէ Քուրդիկ Մամիկոնեան իշ-
խանի մը անունը, որ երկու եղբայրները
մէկտեղ տանելու ջանք է ունեցեր, բայց
գործը չկարգադրած Յովսէփ և Սահակ ձեր-
բակալուեր են (ՎՐՔ. Դ. 295): Ասոնք իրենց
հօրնական հաւատքին դառնալու համար
ատեանի մէջ հարցափորձուելէ ետքը կը
բանտարկուին, սպառնալիք և ողորմութիւն
զործածուին, իսլամ օրէնսգէտներ համոզե-
լու կ'աշխատին, մինչև իսկ հայրենին յոր-

գործեր կը խօսի, կեղծ հաւանութեամբ ազատեալու և ետքը յունական երկիր անցնելու: Բայց երկու եղբայրներ, իրենց միտքէն չեն դառնար, և յօժարակամ յանձն կ'առնուն գլխատումը, որ կը վճուրի իբր ուրացեալ իսլամներ նկատուելուն համար: Ոստիկանի անունը չկայ պատմութեան մէջ, և վճիռ տուողն ալ անհայտ է: Կամ էլ ինչո՞ւ Կարնոյ (ՎՐԲ. Գ. 295) կամ էլ ինչո՞ւ Կարնոյ (ՅԱՍ. Ա. 40) անունով կը յիշուի, և շատ հաւանական է որ առանց իսկ ոստիկանին մասնակցութեան, տեղական դատաւորին վճռով գլխատուած են, ինչ որ իսլամական օրէնադրութեան համաձայն է: Վճիռին գործադրութիւնը եղած է Կարնոյ մէջ, և գերեզմանին ալ այնտեղ եղած է, և ցարդ Կարնոյ քաղաքամիջի կեդրոնը իսլամներէ պատուուած զոյգ գերեզմաններ կան, զորս տեղացի քրիստոնեայք, իբր Յովսէփայ և Սահակայ գերեզման կը ճանչնան: Սահակի անունը սովորաբար առաջ յիշուիլը անոր առաջ գլխատուելուն պիտի վերադրուի, թէ ոչ երիցագոյնը Յովսէփն է եղած: Կատարման օրը յիշուած է միշտ արացի 15 (ՎԱՐ. 91), և կ'աւելցուի ևս յաւոր չիշխաթ-ի-ն (ՍԱՄ. 90), և սովորաբար տրուած 808 թուականը (ՎՐԲ. Գ. 301) ճիշդ կը յարմարի թէ տմատութիւն և թէ եօթնեկի օրուան, որ շարժական տոմարով այն տարին հանդիպած է հոկտեմբեր 19'ին, մինչ Յայսմաուրքը անշարժ տոմարով յունուար 22'ին է դրած (ՅԱՍ. Ա. 40):

634. Դուրիթի օրով էր որ Աշոտ Մասկեր սպարապետ (§ 612), յաջողութիւն մը ունեցաւ Սեւադա անուն պարսիկ իշխանի մը դէմ (ՎԱՐ. 79), որ ամիրապետին իշխանութենէն ընդվզելով, անկախ տէրութիւն մը կ'ուզէր կազմել, գրաւելով նաեւ Հայաստանի հիւսիսային գաւառները: Նոյն պատերազմին մէջ կը մեռնի Շապուհ Բագրատունի՝ Աշոտի եղբայրը, և իւր որբերը կը մնան Աշոտի խնամքին ներքեւ: Ամիրապետը իրեն նշան գահաւանութեան հա կը դարձնէ Աշոտի որդին Սմբատը, որ պատանդ կը պահուէր Պաղտատի կամ Սամարայի մէջ (ԱՍՈ. 108): Այդ եղելութիւնը պէտք է դնել 822'ին,

վասնդի անկէ հաշուելով շէն երէց Կարնոյ Աշոտ էր Կարնոյ (ՎԱՐ. 79), իսկ Աշոտ 804'ին սպարապետ, և 20 տարի պաշտօն վարած լինելով (ՍԱՄ. 91), մեռած կ'ըլլայ 824'ին: Այդ տարին արդէն Մէմուհ էր ամիրապետը, Հարունի երկրորդ որդին, որ հօրը մահուանէ ետքը, 809'ին Խորասանի իշխան էր հռչակուած, բայց իւր եղբոր, ամիրապետ Էմինի դաւադրութեան հետեւանօք, ներքին պատերազմներ սկսան մէջերնին, և Հարունակեցին մինչեւ որ 813'ին Էմին սպանուեցաւ, և Մէմուհ ամիրապետութեան տիրացաւ: Սա ինքն էր, որ Սմբատը ետ դարձուց և հօրը մահուանէ ետքը սպարապետ ալ անուանեց: Սակայն արաբական տիրապետութիւնը սկսած էր Հարունի օրերուն հանդարտութիւնը կորսնցնել, գլխաւորաբար Պարսիկներուն խլրտելուն պատճառով, որոնք իրենց անկախութիւնը նորէն ձեռք ձգելու ձեռնարկած էին: Յիշեցինք արդէն Ջահաղի մը ջանքերը, իրեն տիրապետութիւնը ընդարձակելու (§ 624): Սեւադան, զոր վերեւ յիշեցինք էր Կարնոյ Զահաղայ ըստուած է (ՎԱՐ. 79), և նոյնն է որ քանի մը տարի ետք, Սմբատի սպարապետութեան տարին, նոր շարժում մը եւս կազմակերպեց, Հայաստանը գրաւելու: Սեւադա իւր նախնոյն Ջահաղի նման, ինքն ալ Հայ կին առած էր, Արուսեակ Բագրատունին, և անով ինքզինքը Հայ տանու տէրներուն կարգն անցուցած, և կնոջ անունով յաջորդեալ երէք Բաշաղ-ի-ն Եփրատի մէջ (ՅՈՎ. 145): Հայոց հետ հաստատած ազգականութեան և մտերմութեան շնորհիւ, ոչ եւս իբր Հայոց թշնամի, այլ իբր Հայոց պաշտպան կը կարծեցնէր զինքն Արաբական տիրապետութեան դէմ, այնպէս որ կը յաջողի շատեր իրեն յանկուցանել, և իրեն հետ կը միանան նոյնիսկ Սմբատ սպարապետը, Սահակ Սիւնին, և այլ անհայտ քանի:

635. Նոր սպառնացող խռովութեան առջեւն առնելու պէտքը զգաց ոստիկանը, որուն անունը Տօլ է ըսուած (ՅՈՎ. 145): Խուզումայէ ետքը, որ 806'էն առաջ պաշտօնէն դադարած է, որիչ ոստիկանի անունը չունինք պատմագիրներէն, և չենք գիտեր թէ ուստի

ԴԱԻԹ

ԲԱՆԱԳՆԱՅ

քաղուած է Ասլիտի մը անունը, որ ոմանց կողմէ յիշուած է (ՃՆՏ. 172): Իսկ Հօլ, որ 806'էն առաջ պաշտօնի անցած էր (§ 630), դժուար թէ մինչեւ 825 պաշտօնի վրայ մնացած ըլլայ, և այն ալ Հարուն, էմին և Մէմուն, երեք ամիրապետներու ներքեւ: Ամէն առիթի մէջ Սեւադայի մեծ շարժումին ատեն գտնուող ոստիկանին անունը Հօլ յիշուած է (ՅՈՎ. 145): Հօլ ոստիկան զէնքի չդիմած, կ'աշխատի նախ Պարսիկներու և Հայերու մէջ եղած համաձայնութիւնը քակտել, որով դիւրին կ'ըլլար Սեւադան ընկճել, ինչպէս քանի մը տարի առաջ յաջողած էր, նոյնիսկ Հայերու ձեռքով (§ 634): Ուստի Դաւիթ կաթողիկոսը բանաձեւայ զրկեց, Սմբատն ալ Սահակը իրենց խորհուրդէն դարձնելու, և Սեւադայի հետ ալ համաձայնութեան մը գալու: Դաւիթ հաճեցաւ երթալ, տեսակցիլ ու բանակցիլ, բայց քաջութիւնը չուզեալ և զաւթել ալ նպատակին չհասաւ, անոնք իրենց նպատակին վրայ պնդեցին, և կաթողիկոսը, յաւիտեան կը դառնար: Հօլ պարտաւորուեցաւ զէնքի դիմել, և ընտիր բանակով մը վրանին քալեց: Հրազդանի հովիտին մէջ կառակերտի մօտ իրարու հանդիպեցան, յողթութիւնը ոստիկանին կողմը եղաւ, Սահակ Սիւնի պատերազմին մէջ ինկաւ, իսկ Սեւադա և Սմբատ հաշիւ հաշտեցան: Դաւիթի միջնորդութիւնը, իրեն կաթողիկոսութեան արդիւնքներէն, թէ ոչ միակը, գոնէ գլխաւորը պէտք է նկատել: Դաւիթի կաթողիկոսութիւնը այդ եղելութենէն ետքը բաւական տարիներ եւս շարունակեց մինչեւ 833, սակայն իւր գործունէութեան և Հայաստանի կացութեան վրայ ուրիշ յիշատակ մը չենք գտներ, և կաթողիկոսին մահուան վրայ ալ Եւսէպիոս չենք տեսներ: (ՅՈՎ. 146) աւելի տեղեկութեանց չենք հանդիպիր:

636. Օգտակար կը սեպենք այստեղ համառօտ տեղեկութիւն մը տալ Բագրատունեաց ժամանակակից ազգագրաբանութեան վրայ, որ ԵՍԻՍՏՈՒՆԻՔ կարեւոր է առաջիկայ եղելութիւնները լուսարարելու համար: Իբրեւ արմատ կ'առնենք, Աշոտ Բագրատունի պատրիկը, Վասակի որդին (§ 537), Բագրատի եղբորորդին, և Սահակ պատրիկի հօրեղբորորդին (§ 559): Աշոտի որդիք են Սմբատ և Վասակ, որոնց առաջինը սպարապետ եղաւ (§ 609), բայց Բագրեւանդի պատերազմին մէջ սպանուեցաւ (§ 612): Սմբատի որդիներն են Աշոտ Մսակեր և Շապուհ, և ողջիկ մը, որ Վրաստանի Բագրատունիներէն՝ Աշոտի որդի Բագրատի հետ ամուսնացաւ (ՎԱՐ. 79): Աշոտ սպարապետութիւնը ժառանգեց (§ 615), իսկ Շապուհ Սեւադայի դէմ պատերազմին մէջ մեռաւ (§ 634): Աշոտ խաղաղութեամբ վախճանեցաւ, և իրեն յաջորդեց իւր որդին Սմբատ (§ 634), որ երեք զաւակ ունեցաւ, Աբաս, Աշոտ և Սահլ: Աբասացոյց մէջ մեծ բարեբախտութիւն կը համարուէր մանչ անդրանիկ մը, և այս պատճառաւ հայրեր իրենց անդրանիկին անունով մականուն կը կազմէին, այս սովորութեան համեմատ Սմբատ ալ Աբարաս կամ Ապու-էլ-Ապպաս այսինքն Աբա-էլ-Հայր մականունով ճանչցուած է ժամանակակիցներէն: Կրասեր որդւոյն Սահլ անունն ալ, արաբական Սալիհ անունը պէտք է ըլլայ: Սմբատի միւս զաւակ Աշոտն է, որ մեծ դեր ունեցաւ, թագաւոր հռչակուելով: Մսակերի եղբայր Շապուհը շատ որբեր թողած է պատմութեան համեմատ, սակայն միայն Աշոտի մը անունը կը յիշուի իբր Սպերի իշխան, մինչ միւս կողմէն առանց հայրանունի չորս եղբայրներ կը յիշուին իբր Սմբատի մերձաւորներ, զորս մինք անհաւանական չէինք կարծել իբր Շապուհի որդիներ և Սմբատի հօրեղբորորդիներ ճանչնալ: Այս կարծիքին նպաստաւոր կը նկատենք տեսնել, որ Դաւիթը Սմբատի եղբայր կը կոչուի (ՎԱՐ. 79), որ հօրեղբորորդիներու ալ արուած անուն է: Այս չորսերն են Դաւիթ, Սահակ, Մուշեղ և Բագրատ, որոնցմէ առաջինը և վերջինը փեսայութեամբ զանազան կողմերու իշխաններ եղան, Դաւիթ Տարոնի Օձ բերդին, և Բագրատ

զարաւ Սասունի Սիմ լերան: Աչտա Սպեր-
ցիին որդին եղած է Շապուհ, որ է նոյն
ինքն Շապուհ Բագրատունի պատմագիրը:
Աչտա Վասակիան պատրիկին միւս որդւոյն
Վասակին դառնալով՝ կը յիշատակուին որդին
Ատրներսէհ, Ատրներսէհի որդին Աչտա Վրաց
պատրիկ, Աչտաի որդին Բագարատ, Բագա-
րատի որդին Դաւիթ, և Դաւիթի որդին
Ատրներսէհ Վրաց թագաւորը, որոնցմէ սե-
րած է Վրացի Բագրատին աղջատանմը:
Սիւնեաց տունն ալ, որ ամէն տունն նշանա-
ւոր եղած է պատմութեան մէջ, երկուքի
բաժնուած էր այդ միջոցին, և երկու իշխա-
նական տուններ կը կազմէր Սիւնեաց նահա-
պին մէջ: Առաջին ճիւղէն այս միջոցին կը
յիշուին Վասակ և Փրիկպէ եղբայրներ, Վա-
սակի որդիներ Փրիկպէ և Բարգէն, իսկ Փրի-
կպէի որդի Ներսէհ, որ սպաննեց Աղուանից
Վարադարդատ իշխանը իւր աղջատանմով:
Իսկ միւս ճիւղէն էր Սահակ որ Կառակերտի
դատերազմին մէջ սպանուեցաւ (§ 635), և

անոր որդին Գրիգոր՝ Սուփան մականուան-
եալ, որ չենք զիտեր, և բացայայտուած չենք
զանոր թէ ինչ իմաստով խառնուեալ
է նկատուած (ՕՐԲ. Ա. 211): Գրիգորի որդին
ալ եղաւ Վասակ, որ նոյնպէս փաղաքա-
կան մականունով Գարուս կոչուեցաւ (ՕՐԲ.
Ա. 213): Այստեղ յիշենք Աղուանից իշխան
Վարադարդատի զուսար Շահանդուխար,
անգագական գեղեցիկ օրիորդ մը, որ Սիւն-
եաց հարս գացած տունն, Տաթևի մօտ այլ-
ազգի սուսերամերկներու կողմէ յարձակու-
մը կը կրէ, և երբ կը տեսնէ որ իրեն հետ եղբ-
րերը սպաննելէ հաջորդէ, զինքն յափշտակիւ-
մբայ են, մահը աչքը տանելով, ձին կը
մտրակէ և ժայռէ մը վար կը գահավիժէ:
Շահանդուխտ անվաս միայուն վրայ, կ'ախ-
տէ այն տեղ միայ ճգնութեամբ, որիչ աղ-
ջիկներ ալ կը միանան իրեն, և կուստատան
մը կը կազմեն, ուր և 30 տարի ճգնելով
սրբութեամբ կը վախճանի (ՕՐԲ. Ա. 208):

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Դ. ՈՎԱՅԵՑԻ

637. Դաւիթի կը յաջորդէ Յովհաննէս,
համառուններուն չորրորդը, մեր ընդունած
կարգով (§ 559), Կոստայ
ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ
ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿ
որուն նախընթացը մութ
կը մնայ: Կ'երևի թէ

Յովհաննէսի ընտրութեան տունն անհամա-
ձայնութիւն մը տեղի ունեցած է նախա-
բարներուն մէջ: Վասնզի Բագարատ Բագ-
րատունի՝ Սասունի իշխանի համար գրուած
է, թէ ՂԵՐԵԼ ԹԵՐ, զի առնչ խառնուեալ
հայր-դէպի հաճախութեան (ՅՈՎ. 148), սակայն
չէ կրցած իւր կամքը յառաջ տանիլ, և
յազթած է Սմբատ սպարապետի և Գրիգոր
Սուփանի կողմը, և Յովհաննէս աթոռ
բաշխեցաւ: Յովհաննէսի ընտրութեան հա-
մար ընդունուած է 833 թուականը. իսկ
կաթողիկոսութեան տեղադրութիւնը եղած է
առ իսկ և երբ (ՅՈՎ. 161), որ համաձայ-
նութեամբ կրկնուած է ամէն ցուցակագիր-
ներէ, որով տեղադրութեան վերջը պէտք է

զենել 855-ին: Դաւիթի մահուան և Յովհան-
նէսի կաթողիկոսութեան տարին, Մէմուհի
մահուան և Մոթասէմի ամիրապետութեան
տարին ալ է: Նոր ամիրապետին բուն տ-
նունը Մուհամմէտ եղած է (ՎՅԲ. 408) և
յետոյ անունը փոխած և ամիրապետներուն
մէջ առաջին ըլլալով տատուածային անուն
մը տանելով՝ Մոթասէմ-Պիլլահ կոչուած է
(ՎՅԲ. 443): Սակայն մեր պատմագիրներ
Ջափար (ՅՈՎ. 149), Ջափար (ՕՐԲ. Ա. 213),
Աբուսահակ (ՎԱԲ. 79), Աբուսահակ Մահմէտ
(ՎԻԲ. 43), և Աբուսահակ Մահմէտ (ՍԱՄ. 92)
տարբեր անուններով կը կոչեն զայն: Յա-
ջորդին մէջ ալ այդ անուններուն տարբե-
րութիւնը ստեպ պիտի տեսնուի մերոնց
մօտ, սխալ տեղեկութեանց կամ տեճերու
չփոթութեանց պատճառով, որովհետեւ այդ
միջոցին ամիրապետներ ալ շատ շուտ իրա-
րու կը յաջորդէին: Մէմուհի յաջորդը Մա-
թասէմ 9 տարի պաշտօնավարեց, և 842-ին
իրեն յաջորդեց որդին Ապու-ճաֆէր-Հա-

բուն-էլ-Վաթըք-Պիլաս (ՎՆԲ. 444), և ասոր ալ 847'ին յաջորդեց եղբայրը Միւթէ-վէքթիլ-Պիլաս (ՎՆԲ. 445), որ մինչեւ 861 պաշտօնավարեց։ Այս երեքը եղան Յովհաննէսի ժամանակակից ամիրապետներ, որոնց մէջ նշանաւոր եղաւ իւր անգթութեամբ և զեղխութեամբը Վաթըք-Պիլաս ամիրան, և անոր Ճաֆէր անունը կ'երևի թէ աւելի ծանօթ և աւելի գործածուն եղած է Հայոց մէջ, և երեք ամիրաներ միեւնոյն անունի ներքեւ յիշուած են։ Անեցին երեքը կը տարբերէ, և Արուստայի 2, Ահարոնի 4 և Զափրի 16 տարիներ կու տայ (ՍԱՄ. 92)։ Արծրունին ալ երեք անուններ կու տայ, և Սահակ 9, Ահարոն 5 և կէս, և Զափր 17 տարի ամիրապետ եղած կ'ըսէ (ԱՐԾ. 117), բայց այս հաշիւներն ալ ճիշդ չեն, և Ահարոն և Զափր նոյն սնձի անուններն են, որ 16 տարի ալ իշխանութիւն վարած չէ։ Բիւղանդիոյ կայսրներուն մանրամասնութեանց մանկու պէտք չենք զգար, որովհետեւ Հայաստան անոնց հետ յարաբերութիւններ տեղի չունեցաւ այդ միջոցին։ Միայն իբր տեղեկութիւն յիշենք, որ Նիկեփորոս կայսր Վարդան Հայկազնի վրայ գործած անգթութենէ կտքը (§ 631), շատերուն հետ ալ նմանօրինակ խառութիւններ գործածեց։ Արշալիր Հայկազն պատրիկ գանձապետը, որ Ստաւրակիոս ալ կոչուած էր, և անոր փեսան Լիւոն պատրիկը, Վարդ Արծրունիի որդին, գանձակոծ ընելէ և մտղերը գերծելէ ետքը վանքերու մէջ փակեց։ Սակայն Միքայէլ Ա Ռանգաբէ 811'ին Նիկեփորոսի յաջորդելով երկուքն ալ սպառեց, սակայն ինքը ապիկար դատուելուն, դժգոհութեանց առջեւ քաշուեցաւ, և Լիւոն Արծրունին կայսր հռչակուեցաւ։ 813'ին, Լիւոն Ե Հայկազն անունով։ Իւր հրամանով Կոստանդնուպոլսոյ նոր ժողով մը գումարուեցաւ։ 815'ին, որ Նիկիոյ Երկրորդ ժողովին դէմ պատկերներու պաշտօնը հերքեց ու նզովեց, և Լիւոն ոյժ առաւ այդ որոշման։ Միքայէլ Բ Թլուատ, 820'ին Լիւոնը սպրնանց և կայսր հռչակուեցաւ, Թովմասի ապստամբութեան ալ յաղթեց, և մինչեւ 829 իշխեց, և իրեն յաջորդեց Թէոփիլոս, և ասոր ալ 842'ին իւր որդին Միքայէլ Դ Արքիոքը, մօրը Թէոտորայի խնամակալութեամբ։

638. Պարսից խրատումները դադրած չէին, Զահապի և Սեւադապի շարժումներ

ԲԱԲԱՆԻ

ԽԼՐՏՈՒՄՆԵՐԸ

Բաբան անուն մէկ մը, որ կրօնական ձեւեր ալ խառնած էր իւր շարժումին, և նոր վարդապետութիւններ ալ կ'աւանդէր, և երևի թէ ին մողղեզական կէտեր էին իսլամութեան վրայ պատուարաւորուած։ Մոթասսէմի օրով աւելի ստատկացան Բաբանի արշաւանքները, որ անխափր Պարսկաստանի և Հայաստանի մէջ կը տարածէր իւր սարսափն ու կոտորածները, Արաբական պետութիւնը այն կողմերէն հեռացնելու միտքով։ Բաբան մը կը յիշուի, որ Վասակ Սիւնիի դուստրը իրեն կին առած, և այս կերպով մաս մըն ալ երկիր գրաւած էր, բայց վերջէն այն կողմեր անհաշու եղած էին հրամայէ և օրէնջ Բաբան, Բաբան նորէն յարձակելով Կաթիկ և Զաւար կոտորածի մասնած էր երկիրը (ՈՐԲ. Ա. 202), և միւս տարին ալ Դեղարքունի գաւառը մտած, Մաքենոցաց մեծ վանքը կործանած, և 15,000 հոգի ջարդած էր (ՈՐԲ. Ա. 203)։ Կը յիշուի ևս Աբդուհեթ ում, միեւնոյն պարսիկ արշաւանքին ճիւղերէն, որուն դէմ ելած է Բաբգէն Սիւնի և ապաւտակը ցրուած (ՎԱՐ. 80)։ Մենք չենք կարծիք ամէն յարձակմանց մէջ Բաբանը տեսնել։ Այլ անոր անունով գործող զօրավարներ։ Մոթասսէմ ամիրապետ պէտք զգաց վերջնապէս նուաճել Բաբանի ապստամբութիւնը, որ մինչեւ իսկ Պաղտատի վրայ սպաննալ կը յանդգնէր, և լիազօր հրամանատարութեամբ Հայաստան զրկեց Աֆշին կամ Ափշին ռապիկանը, բնիկ անունով Հայտար-պինի-Քաուս, ծագմամբ Թուրքաստանէն։ Քանի մը տարիներ տեւած են Աֆշինի և Բաբանի մղած պատերազմները, ճակատամարտներէն խուսափելով, և թշնամին նեղի դնելով և պաշարելով՝ զայն ձեռք ձգելու համար (ՎՆԲ. 440)։ Աֆշինի զործակից էին Սմբատ սպարապետ և որդիները, որոնցմէ Սահլ Բագրատունի կը յաջողի ձերբակալել Բաբանը և Աֆշինի կը յանձնէ (ՎԱՐ. 79)։ Օտար պատմագիրներ ալ կը ճանչնան Բաբանը ձերբակալող Սահլ-պինը-Սամբատ զօրավարին անունը (ՎՆԲ.

440), և 837'ին կը դնեն կղերութիւնը: Սահլի հաշւէն հաշւը ինչո՞ւ պէտք է ունենայ հաշւը հաշւը պարզեւ կը տրուի (ՎԱՐ. 79), իսկ Բաբան իւր եղբօրը և իրեններէն 3300 գերիներու հետ Պաղատա կը տարուի, և ձաղանքի ենթարկուելէ ետքը, ծայրակոտոր և փայտէ կախուած կը սպանուի (ՎՅՐ. 440):

639. Մոթասէմ ամիրապետ պէտք զգացած էր Յունաց հետ ալ պատերազմները նորոգել, որովհետեւ Թէոփիլոս կայսր առիթ գտած էր Արաբացւոց դէմ յարձակումներ ընել և յաջողիլ, և նոյն իսկ Բաբանի ալ օգնութիւններ մատուցած էր, մինչև Ասորիք յառաջացած էր. Մամուստան առած, և Սոգոպետրիա կոչուած աւանն ալ գրաւած ու կործանած, որ Մոթասէմի ծննդավայրն էր եղած (ԼՊԱ. 505), և զոր Անեցին՝ Չուպատա կը կոչէ (ՍԱՄ. 93): Թէոփիլոսի յաջողութեանց վարիչներն էին Մանուէլ Մամիկոնեան, և Թէոփորոս մը, նոյնպէս արեւելեան գաւառներէն: Բայց կայսերական արքունեաց սովորական քսութիւններ յաջողեցան Մանուէլը կասկածելի ընել Թէոփիլոսի աչքին, և Մանուէլ պէտք զգաց վաճանգէն ապստելու համար Արաբացւոց կողմն անցնիլ, և լաւ ծառայութիւններ ալ մատուց ամիրապետութեան: Բայց Թէոփիլոս գաղտնի պատգամաւորութիւններով յաջողեցաւ նորէն Մանուէլի սիրտը շահիլ, որ յանձն առաւ ետ դառնալ, և պատճառաւորով մը մինչև յունական սահմանագլուխը գալով, հրաժեշտ առաւ ամիրապետին՝ Վաթըք-Պիլլան որդիէն, որին կ'ընկերանար, և նորէն կայսերական ծառայութեան անցաւ, և զարձակալ կարելու որ ծառայութիւններ ընծայեց եւրոպական գաւառներու մէջ: Իսկ Մոթասէմ Աֆշինի և ուրիշ զօրավարներու առաջնորդութեամբ յաջողեցաւ մեծ յաղթութիւններ տանիլ Փոքր Ասիոյ մէջ, և Յոյները յետ մղել: Մանուէլ ծերացած խաղաղութեամբ վախճանեցաւ Միքայէլ Գի' օրով: Այդ յիշատակութիւնները յառաջ բերինք ժամանակին կացութեան յեղեղուկ վիճակը, և Հայ նախարարներուն անհաստատ զրութիւնը ցուցունիլու համար: Զեռնակէց եռանդով և

ժիրաժիր քաջութեամբ վառուած, չէին գիտեր թէ որ ուղղութեամբ պիտի կարենային իրենց երկրին և ազգին օգտակար ըլլալ, և տարուբերեալ կարծիքներու ազդեցութեան ներքեւ, իրենք իրենց և իրարու ալ հակառակ ձեռնարկներու կը հետեւէին:

640. Յովհաննէս կաթողիկոսի գործունէութեան նշանը չունինք այդ ամէն եղեւթութեանց մէջ, որք կը ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ գրաւեն նորա կաթողիքի ճակատներէն կոսութեան առաջին ութը տարիները: Արծրունին կը ներկայացնէ զայն իբր եկեղեցական և բարոյական բարեկարգութեանց նախանձայոյդ հայրապետ մը, որ կ'աշխատէր որպէսզի վայելցնէ ըստ իր անհատական փառքի (ԱՐՄ. 127), որով ոչ ամենուն հաճելի կ'ըլլար իւր խստապահանջութիւնը: Բազարատ Բագրատունի Սասունի իշխանը, որ համաձայն չէր եղած Յովհաննէսի ընտրութեան, նոր դիրքի տէր եղած էր, զի հրաժարեւ և իշխան իշխանաց Հայոց անունը կը տրուի անոր (ՅՈՎ. 147): Այդ կոչումը տմանք ոստիկանի պաշտօնին նոյնանշան կարծելով, Բագարատի անունը ոստիկաններու շարքին անցուցած են, իբր Հօլի յաջորդ (ՉԱՄ. Բ. 441), սակայն դժուարին է այդ տեսակ պաշտօն մը վերագրել Բագարատի: Ուրիշ տեղ միայն իշխան Տաւրոս փրէն ըսուած է (ՎԱՐ. 80), կամ պարզապէս իշխան Հայոց (ՈՐԲ. Ա. 212), կամ թէ անկէ յայտնա չգիտենք (ԲԱՐ. Բ. 119): Արդէն յիշած ենք թէ Հայաստանի մէջ Արաբացի ոստիկանէն զատ Հայ պատրիկ մը և Հայ սպարապետ մը եւս կը գրտնուէին իբր ոստիկանին օգնական, և երբեմն ալ այս երկու պաշտօններ մէկ տնձի վրայ կը միանային, ուստի Բագարատի պաշտօնը պատրիկութիւն եղած կրնար ըլլալ, քանի որ սպարապետութիւնը Սմբատի վրայ էր: Յայտնի չէ թէ ինչ արժանիքով Բագարատ այդ պաշտօնին հասած էր, կամ թէ իրօք այդ պաշտօնը ունէր, միայն թէ ազդեցութիւն գործածելու առիթ գտաւ, և անկէ օգտուելով ուզեց Յովհաննէսի դէմ հակառակութիւնը գլուխ հանել, քանի որ ինքեք ժամ գեղաւ շուրջ փոխաւ նոր ինքնացանկ (ՅՈՎ. 149): Այդ նպատակին ծառայեցին

իւր հմանք չարաքան, ի նշանին յընդամենաց ամեն
 ինչիւն չարաքան, որոնք կաթողիկոսին վրայ
 ինչ ինչ զրպարտութիւններ սկսան խօսիլ,
 և Բագարատին առջև երևելով իրենց ամ-
 բաստանութիւնը վկայեցին, և Բագարատ
 մատուցելու ընդունեցաւ անոնց քսութիւնը,
 եթէ ինքն ալ չէր անոնք գրգռողը: Եւ զրեց
 հրովարտել առ ամենեւեմ ի քոյ իւր յընդամենաց
 շնորհաբան, միշտ առաջին նպատակին հետե-
 տիլով չարացանել հայրապետ ըստ իւրաքան յեղե-
 րեցութեան (ՅՈՎ. 148): Շատ յատուկ չէ զըր-
 ուած թէ ինչ կէտի վրայ էր Յովհաննէսի
 դէմ եղած զրպարտութիւնը: Պատմաբանը
 քան աղբար քաջաբանաց կ'ըսէ: Սակայն
 ամբաստանողներուն կաթողիկոսարանին մե-
 ջէն ըլլալը, և Շուշանի ծերերուն և Նար-
 կեսոս Երուսաղէմացին զրպարտողներուն
 օրինակը (ՅՈՎ. 147), և Յովհաննէսին՝ աչ-
 արք և պարկեշտ նկարագիրին շեշտուիլը
 (ՎԱՐ. 80), բարոյից խնդիր եղած ըլլալը կը
 ցուցնեն: Միւս կողմէն քանի որ Բագարատ
 ուրիշ մը աթոռ բարձրացնելու գիտումն
 ունէր, կաթողիկոսութեան հետոյ կախկո-
 պոսի և համախոհներու գործակցութիւնն ալ
 պէտք էր եղած ըլլար: Բագարատի այդ
 յանդուգն ձեռնարկէցութեան հանդէպ, Յով-
 հաննէս տեղի տալու ձեռով կաթողիկոսա-
 րանը կը թողու. և կ'երթայ առանձնանալ
 Այրից վանքը, որ է Այրեւմանքի Ս. Գե-
 ղարգը, որ քանիւր աշխարհ Սահայ ալ կոչ-
 ուած է (ՅՈՎ. 148), թերեւս Սահայի իր հայ-
 րապետութենէն առաջ, վաթսուս աշակերտ-
 ներով այնտեղ միաբանական կեանք վարած
 ըլլալուն համար (ԱՐԱ. 346): Բայց Յովհան-
 նէս իւր անմեղութեան բողոքն ալ զանց
 չըրաւ, և հոգեւոր հարգանքն սրով պաշտօնա-
 րանին (ՅՈՎ. 148), որ է ըսել, եկեղեցական
 նշանքի վճիռը արձակեց Նաւարեղէն հայհալ
 անձերուն դէմ:

641. Կաթողիկոսին քաշուիլը և բողո-
 քածն յայտարարութիւնը իրենց արձագանքը
 ունեցան, և ամէն կողմէ
 ԺՈՂՈՎՈՎ հերքումի և մերժումի
 ԱՐԴԱՐԱՆԱԼԸ ձայնի բարձրացան Բա-
 գարատ Բագարատներին
 յանդգնութեան դէմ, որ ինչ ալ ըլլար
 չէր կրնար իւրովի այդպիսի քայլ մը առ-

նել: Սմբատ Բագարատների սպարապետ և
 Գրիգոր Սուփան Սիւնեաց տէր գլուխ կե-
 ցան ընդհանուր զայրոյթին, և երեւի թէ
 Յովհաննէս ալ յանձն չառաւ գործը ծածկե-
 լով՝ առանց օրինաւոր քննութեան փա-
 կել, որ պէտք եղաւ կախկոպոսաց և Նա-
 խարարաց համագործ թուղ գումարել, ուր
 արագաբեւ խառնաձեռն հաստատուեցաւ իշ-
 խան շրջանց չար հայհալաց արագաբեւ, և անկէ
 ետքը միայն Յովհաննէս զարձաւ յաւան-
 արքութեան, որով և սուրբ եկեղեցին Գրե-
 Նարեգէն պաշտօնաւոր (ՅՈՎ. 148): Նորերէն
 ոմանք այդ ժողովը Երեւանի մէջ գումար-
 ուած ըսին (ՉԱՄ. Բ. 443), սակայն մենք հի-
 ներուն մէջ նշանակուած չգտանք: Այդ ե-
 ղելութենէն մեր քաղաքի հետեւանքն է, թէ
 Հայ եկեղեցւոյ կանոնը համարձակ իրաւունք
 կու տան իրեն, իւր կաթողիկոսներուն ալ
 դատը տեսնել, և արդար վճիռն արձակել,
 և թէ ոստիկաններու բռնադատական իշխա-
 նութիւնն ալ չէ կրցած արդելք դնել այդ
 օրինական գործողութեան: Բագարատ հար-
 կաւ հաճութեամբ չախաւ իւր ձեռնարկին
 պարապի ելլելը, և իւր հրովարտակին ազ-
 գային ժողովով մերժուիլը, և թերեւս ալ
 նոր ձեռնարկներ կը մտածէր իւր նպատակը
 առջև տանելու, և աւելի զօրաւոր զրպար-
 տութեամբ կաթողիկոսին և անոր պաշտ-
 պաններուն դէմ ելլելու: Բայց նոյն միջո-
 ցին Յովհաննէսի դէմ սուտ վկայութիւն
 տուողներէն մէկուն քարածայտէ մը գահա-
 վիժելով ջախջախուիլը, երկրորդին բարձր
 տանիքէ մը գիշերային ինչալով մեռնիլը,
 երրորդի մըն ալ յորձանուտ գետի մը մէջ
 ընկղմիլը, ամենուն վրայ անուշող ազդե-
 ցին, Բագարատ ինքն ալ սարսափելով ետ
 կեցաւ իւր խորհուրդէն, և Յովհաննէս
 պատուով ու փառքով անցուց իւր հայրա-
 պետութեան մնացորդը: Որոշ նշանակուած
 չէ թէ ինչպիսի տեսեց Յովհաննէսի Այրե-
 վանքի մէջ առանձնացած մնալը, սակայն
 գործին տրուած կարեւորութենէն կը հետե-
 տի, թէ ամենայն ինչ միեւնոյն 841 տարւոյն
 մէջ լրացած է, այսինքն է իբրեւ շնորհ ար-
 յետ Երեւան յեղեցութեան շնորհ (ՅՈՎ. 147):

642. Արարական տիրապետութեան ձեռ
 կ'երեւի թէ հետզհետէ փոփոխուելու կամ
 թուրնալու երես կը բռնէր, քանի որ նոյն

իսկ Պաղտատի մէջ ամիրապետութեան ազդեցութիւնը կը նուազէր ներքին երկպառակութեանց երեսնէ։

ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐ Մոթասէմ իւր բնակութեւն ՊԱՏՐԻԿ թիւնն ալ Պաղտատին մէջէն հանելով, 12 փարսախ հեռու Սամարա ըստած տեղը կը հաստատէր (ՎՅՐ. 439), ուսկից յառաջ եկած է մեր պատմագիրներուն Պաղտատն ու Սամարան իբր նոյնանշան գործածելը։ Զանազան գաւառներ իբրեւ աւատական իշխանութիւններ, ամիրայազուններու և զօրավարներու ազատ մատակարարութեան կը յանձնուէին, միայն հարկի մը կապով կեդրոնին հետ միացած մնալով։ Մնծ բաժիններու տիրապետողներն ալ մասնաւոր գաւառները երկրորդականներու կը յանձնէին նոյնպէս լոկ վճարի պայմանով, և ոստիկան ըստածներ իբրեւ այցելու հաւաքիչներ հարկերու գանձումէն զատ ըստին չէին խառնուեր։ Ասկէ յառաջ եկած է Հայաստանի մէջ ալ գանազան նախարարներուն մէյմէկ կողմ իբրեւ աւատապետ տիրապետելը, որ հետզհետէ կանոնաւոր ձեւ ստանալով մասնաւոր թագաւորութիւններ կազմելու ճանապարհացաւ։ Այդ դիտողութիւննիս կ'արդարանայ ուսումնասիրելով մանաւանդ Արծրունիին պատմութեան հոգին, և նկատի առնելով ոստիկաններու յաջորդութեան ընդհատ և անկանոն շարքը։ Սոյն այս միջոցին, որուն վրայ կը խօսինք, կը տեսնենք Բագարատ Բագրատունին՝ Սասնոյ և Տարոնոյ տէր, Աշոտ Արծրունին՝ Վասպուրականի տէր, Գրիգոր Սուփանը և Բաբգէն Սիւնին՝ Սիւնեաց երկու բաժիններուն տէր, և Սմբատ Արշալան ալ Շիրակայ տիրացած, որոնք իրենց կողմէ պատերազմներ ալ կը մղեն, և Արաբացի զօրավարներու ալ կը դիմադրեն, և այս կերպով կը հաստատեն աւատական գրութեան հետզհետէ զօրանալը։ Վերջին անգամ յիշեցինք Աֆշինը, որ Հայաստան եկած էր իբրեւ հրամանատար և մեծ ոստիկան, և Բաբանի դէմ մեծ պատերազմը մղած (§ 638)։ Աֆշին Հայաստանէ Փոքր-Ասիա անցաւ։ Յունաց դէմ պատերազմելու, և իրմէ ետքը իբր ոստիկան կամ Հայոց Ռէթ յիշուած կը գտնենք Խալիֆայ Ենգիտ մը, որ Վրաստան ալ կ'երթայ, ան-

շուշտ հիւսիսային արշաւանքներու՝ պատճառով, և կը մեռնի Զաւախք գաւառի Խոզարի գիւղը (ԱՍՈ. 108)։ Անկէ ետքը կը գտնենք Ապուսէթ ոստիկանի անունը (ՅՈՎ. 149), որ պատմագիրներու շատերէն իբր մէկ անձ կը ներկայացուի, բայց Արծրունին երկու Ապուսէթներ կը գատէ, հայր ու որդի, և որովհետեւ ինքը կը յայտարարէ ռէթի ճաշեւ յայտ պարագաներ պատմել (ԱՐԾ. 117), և իւր գրածներով շատ մը մթին կէտեր կը լուսարանուին, մենք ալ պարտք կը զգանք անոր հետեւիլ։

643. Ապուսէթ, կամ աւելի ուղիւ հնչմամբ Ապու-Սախտ, ոստիկանին գալուստը բոլոր պատմիչներէն կը վերագրուի Զափր աս-ԵԻ ՏԵՂԱԿԱՆՆԵՐ միրապետին, որ է նոյն ինքն Վաթրք-Պիլան, և որ 847'ին մեռած ըլլալով, այդ թուականէն գտնէ երկու տարի առաջ, 845'ին պէտք է դնենք առաջին Ապուսէթին անուանումը։ Ծափէր-Վաթրք-Պիլան, շատ հապրեցաւ, և 847'ին իրեն յաջորդեց եղբայրը Միւթէվէք-բիլ-Պիլան, և անոր օրովն է, որ կ'իյնայ Հայոց 300 (ԱՐԾ. 117, ԱՍՈ. 108), այսինքն է 851 տարին, Հայաստանի անհնարին նեղութեանց թուականը, զորս մեր պատմագիրներ միեւնոյն Զափրի կը վերագրեն, սակայն արտաքիններէն չստուգուիր որ Միւթէվէքբիլ ալ ծափէր անուն ունեցած ըլլայ, և երեւի թէ ամիրապետին փոփոխութեամբ ըլլալուն լուրը, որեւէ պատճառով Հայոց ծանօթ չէ եղեր։ Միւս կողմէն նոյն արտաքին պատմութիւնը կը վկայէ, և Միւթէվէքբիլի և ոչ ծափէր-Վաթրքի կը վերագրէ անգութ և մոլեռանդ բռնաւորութեան գործերը, որք տեղի ունեցան ամիրապետութեան ամէն կողմերը։ Ապուսէթ հարկերու համար եկած ատեն հակառակութեան հանդիպեցաւ, զիսաւորապէս Վասպուրականի իշխան Աշոտ Արծրունիի և Տարոնի իշխան Բագարատ Բագրատունիի կողմէն, որոնք զինքը բռնապետեցին հարկին գումարն առնել և երթալ, և ուրիշ բանի չխաւնուիլ, և իրօք ալ Գան Գանէ Նա զնէս և հաս արտնի, և Գանցանէն զն ընդ նոյն Գանէն (ԱՐԾ. 119)։ Ապուսէթ ետ գարձած ատեն՝ Արայ-Մովսիսի, հաւանաբար Արի-

Սահիպ ամիրայի մը կը յանձնարարէ Վասպուրականի կողմը (ԱՐԾ. 123), և Մուսապինի-Ջօրահա ամիրայի մըն ալ Տարոնի կողմը (ԱՐԾ. 120), որպէսզի Աշոտն ու Բագարատը ստիպեն խոնարհիլ, և զինու զօրութեամբ ալ ընկճեն: Իսկ ինքն կը դառնայ Սամարա կամ Պաղտատ, ամիրապետէն նոր հրահանգներ և օգնութիւններ առնելով Հայաստան դառնալու: Այս-Մովսիսի ամիրայ Աղբակի և Անձեւացեաց կողմէն Վասպուրական մտնելով, ապառաժ տէր, թերթեր, յփշտակէր, իւրաքանչիւր խառնուրդէր, իւր յփշտակէր (ԱՐԾ. 123), և Աշոտ Արծրունիի ազգարարութեանց ալ մտիկ չէր ընել, թէ հարկէ զատ բանի չխառնուի և երկիրը չաւերէ: Այդ պատճառով հարկ կ'ըլլար զէնքով հալածել ամիրան, և Աշոտ՝ Վահանն ու բոլոր Արծրունի իշխանները, Գուրգէն և Վահան Հաւնունիները, և Գուրգէն Ապուպէլէճը մէկտեղ առնելով Այսին վրայ կ'երթար, և Արծուճք գիւղի մօտ վրան յարձակելով կը ցրուէր և կը ջարդէր, և ինքն Այս-Մովսիսի ալ, որ Ովայ ալ գրբուած է, մինչև Պաղտատ կը փախչէր, եղածին լուրը տանելու (ԱՐԾ. 124): Միւս կողմէն Մուսապինի-Ջօրահա Տարոնի կողմը կը քայլէր: Բագարատ կը պարտաւորուի իւր ոյժերը հաւաքել, և ամէն կողմէն օգնութեան հրաւիրել, և հետզհետէ կը հասնին Թոռնիկ Բագրատունի, Շապուհ Ամատունի, Գրիգոր Գնունի, Արտաւազգ Ընարունի, Սմբատ Ապահունի, Գրիգոր Քաջբերունի, Գազրիկ Ապուհարազ, Թէոդորոս Վարազի, Խոսրով Վահանունի, Խոսրով Ակէացի, Վարդան Գարեղեան, Սմբատ Մարազեան, Պատրիկ Անձեւացի, Գորգ Հարմացի, Դաւիթ Գունդուզար, և այլ քաջաբազ քաջաբազ իւրաքանչիւր զօր: Բագարատ կը փութայ Աշոտ Արծրունիի ալ լուր զրկել, որովհետև ստուար բանակով կու գար Մուսա: Պատե՛րազմը խառնուեցաւ Տարոնի մէջ, և զիպող ժամին հասաւ Աշոտ՝ Այսին դէմ յաղթութենէ ետքը, իւր Արծրունի և Հաւնունի գունդերով, և կատարեալ եղաւ Հայոց յաղթութիւնը, որք Մուսայի բանակը մինչև Բաղէշ հալածեցին, Շահաստան քաղաքն ալ պաշարեցին, բայց խնայեցին ու չկոտորեցին՝ Աղձնեաց նախարարին տիկնոջ՝ Բագարատի

քոյ թախանձագին աղաչանաց վրայ (ԱՐԾ. 122): Օգնութեան հասնող Արծրունի իշխաններէն յանուանէ կը յիշուին 16 հոգի Աշոտի և Գուրգէնի և Գրիգորի ազգականներէն, որք են՝ Վասակ, Վահան, Մուշեղ, Ապուպէճ, Գուրգէն, միւս Վասակ, Ապուճափր, միւս Մուշեղ, Ապումայեայ, միւս եւս Վասակ, միւս Վահան, Համադասպ, Վասակ Գրիգորեան, Ապումրկդէմ, Մեհրութան և Գրիգոր, իսկ Հաւնունիներէն կը յիշուին Վահան և Դաւիթ (ԱՐԾ. 121): Մուսա ալ փութաց գունդիւններ հասցնել Պաղտատ, և Հայոց խրտուճներուն դէմ պէտք եղած ոյժերը փութացնել յանձնարարեց (ԱՐԾ. 123):

644. Ապուսէթի, Այսին և Մուսայի հետզհետէ հասուցած գոյժերը, գործունէութեան պարտաւորեցին Աւարացիները: Միւթէվէք-ֆիլ-Պիլլան՝ նոր ամիրապետին նախաձեռնու-

թեամբ, որ ազգականները գոհացնելու համար՝ երկրին զանազան կողմերը անոնց մէջ բաժնած էր փոխարքայական ձեւով: Ըստ այսմ Հայաստան վիճակած էր իւր որդւոյն Մողասի, Ատրպատականն ու Իրանն ու Խորասանն ալ միւսին (ՎՅՐ. 446): Միւթէվէք-ֆիլ կը նկարագրուի իբրեւ մոլեռանդ մը և քրիստոնեաներու և հրէաներու հալածող, որոնց վրայ ծանր և անարգական զրկութիւններ հրամայած էր, կ'արգելուր ձի հեծնալ, ալ միայն էշ ու ջորի և առանց ապոնդակի, կը հրամայէր առնելնուն վրայ չունի ու կապիկի նշան մը դնել զատուելու համար, բացարձակապէս կը հեռացնէր պետական պաշտօններէ, կը բռնադատէր իսլամներէ տարբեր ձեւով զգեստներ հագնիլ, և կը զրկէր դպրոցներ յաճախելէ (ՎՅՐ. 447): Այդ տրամադրութեանց ներքեւ կը կազմուէր Հայաստանի վրայ արշաւելու սահմանուած նոր բանակը, նոյնինքն Ապուսէթ ոստիկանի հրամանատարութեամբ, հրահանգ ունենալով Ելնէլ ի Քիւրայ աշխարհէն՝ Հայոց, լուրջեւ լուրջ օրդէն իւրեցան: Բայց Ապուսէթ Բագարատէն՝ զիւ Ասորոց կամ Միջագետք կողմերը եղած ատենը, և լուրը Պաղտատ հասնելով, անոր պաշտօնը տրուեցաւ իւր որդւոյն Եուսուֆ-պինի-Ապուսէթի (ԱՐԾ.

129), և սակէ առաջ եկած պիտի ըլլայ պատմագիրներուն, հայր ու որդի Ապուսէթները միացնելը, ինչպէս միացուցած ու չփոթած են ամիրապետներն ալ: Եռասուֆ Ապուսէթ առաջ վասպուրականի կողմերը կու գայ Ատրպատականէն մանկելով, և Աշոտ անկախութեան կողմը քաջուած էր: Աշոտ կը կասկածի, և իւր մայրը Հովհաննէս տիկինը կը զրկէ ընծաներով, որ Բագարատի քոյրն էր, և այս կերպով Ապուսէթ կը համոզուի առայժմ չպնդել, և դէպի Տարսն կը յառաջէ: Խլաթի հասնելով Բագարատը կը հրաւիրէ, որ կասկածի չկրթալով հրաւերին կը պատասխանէ, քայց բոլոր իւր հետեւորդներով շղթայի կը դարձուի, և ուղղակի Սամարա կը զրկուի ամիրապետին տրամադրութեան: Իսկ ինքն Ապուսէթ կու գայ յԵրեւել Մուշ քաղաքի Տարսն, և կը սկսի բոլոր Տուրուքերանի և Աղձնեաց կողմեր աւերել և աւարել, գերել և գերփել, երկրին բնակիչները վաճառելու առնել է իրենց: Ասորոց և յամենայն ահմանդ քերթեան Տափաշ: Իսկ քովը պահածները առաջաւորաց յԵրեւել քաղաքի մէջ խիստ գործերու կը ծառայեցնէ, որով մաս մըն ալ գիտեցէ կը ցրուէր, և Ապուսէթ կը յաջողէր յաւել քաղաքի մէջ զբնակել (ԱՐԾ. 131): Միայն Բագարատի բնիկ տանուտէրութեան՝ Սասունի գաւառին լեռնակողմերը ազատ կը մնան, ձմեռ տանն այն տեղեր երթալու դժուարութեան համար: Երբոր գարուն կը բացուի, և Սասունցի լեռնակամներ կը զգան որ կարգը իրենց պիտի գայ, Խոյթի մէջ կը գումարուին, և լեռան կողմէն յանկարծ կը յարձակին Մուշ քաղաքի վրայ, որ անպատրաստ գտնուելով տեղի կու տայ: Սասունցիք գրտնուած զինուորները կը կոտորեն, պատանդներ և գերիներ կ'արձակեն, իսկ Ապուսէթ Բագարատի շինած Ս. Փրկիչ եկեղեցին կ'ապրինի իր բնակարանով տեղ, և գմբէթին մէջ կը պահուէր, որ զոյժ աւելնալ արդարեւ զոյժ արդարեւ զեղեւ զեղեւ զեղեւ: Խոյթիցիներ կ'իմանան, եկեղեցին կը պատեն, և իրենցմէ մէկը գմբէթին վրայ բարձրանալով, Եռասուֆ Ապուսէթի աչտէով կ'անակէն կը զարնէ, և նիզակը թոփէն անցնելով անտիքին տա-

կէն կը հանէ, և նոյն տեղ զայն կը մնացնէ: Արժուանի պատմիչը կը յաւելու, Եռասուֆ Երեւել զոյժ արդարեւ զեղեւ զեղեւ զեղեւ: Այս առթիւ հետաքրքրական մանրամասնութիւններ ալ կու տայ Սասունցիներուն կենցաղին և սովորութեանց վրայ (ԱՐԾ. 134):

645. Ոստիկանին սպանութիւնը թիթիւ իրողութիւն մը չէր, իւր արձագանգը հրեւիքի մէջ կու տայ, և ամէն գաւառներէ խլրտուիներ սկսան: Արտաքին պատմիչներն ալ գիտեն թէ

ԲՈՒՂԱ
ՏԱՐՈՆԻ ՎՐԱՅ

Հայաստան ամբողջ ապստամբեցաւ և կուսակալը սպաննեց (ՎՅԲ. 447): Այդ եղիւթի թեան թուականն է 851 տարին, զոր վերեւ յիշեցինք (§ 643): Երբոր լուրը Պաղատա հասաւ, Միթէվէթի մամիրապետ, արդէն քրիստոնեաները հալածելու տրամադիր, իրեններէն ամէնէն կատաղի ամիրա մը ոստիկան անուանեց, ազգաւ Թուրք, անունը Բուզա, այսինքն է Յուլ, որ իւր բնաւորութեան համեմատ տրուած մականունն մը կ'երեւայ. իսկ իսլամական անունը անծանօթ կը մնայ: Բուզայի ձեռքին տակ զըրուած էր զօրաւոր բանակ մը, բազմաթիւ օգնական սպաններով, և հրահանգ տրուած էր, բոլոր նախարարները և իշխանները ձերբակալելով Պաղատա զրկել, զինուորական կամ ռամիկ'որ զէնք կրնայ բռնել՝ ամէն ալ սուրէ անցնել, իսկ եթէ էլ լաւագոյն իսլամական օրէնքը ընդունողներ գտնուին՝ իրեն մօտ պահել և գործածել (ՅՈՎ. 151), և բոլոր Հայոց աշխարհը, արդէն Երեւել և Երեւել Գերեմի մէջ քանդել և կործանել (ԱՐԾ. 140): Բուզա իւր արշաւանքը կը սկսի Տարսնի կողմէն, ուր տեղի ունեցած էր Եռասուֆ-պիլի-Ապուսէթի սպանութիւնը, և ուր կը հասնէր 852'ին գարնան բացուելուն: Կը ձերբակալէր Բագարատի երկու որդիները, Աշոտ և Գալիթ Բագարատները (ՅՈՎ. 151), և յատուկ գունդեր կը զրկէր Սասունի վրայ, և ջարդել կու տար զԵրեւել և Երեւել, որ ամբողջ էին վաշղիմակ լեռան վրայ (ԱՍՈ. 109), և ընդհանուր կերպով Տարսնը կ'այրէր և կը քանդէր: Զէնք բռնողներէն մէկ մասը քաղաքէն քաղաք իրեն կը բերէին, և ամէն ալ հրահանգ արդէն զԵրեւել, միայն

զանգեցէլ և զբեռնար և զբեռնար կը պահէր ուրացութեան յորդորելու համար: Իսկ Բագարատի երկու որդիները հանդէ՛հ հարաւորաբար իւրեանց իրենց ազգականներով, ամիրապետին կը զրկէր, և Տարոնը նուաճելով կ'անցնէր Վասպուրական (ՅՈՎ. 152):

646. Տարոնէ Խլաթ գալով, գունդերէն մաս մը Ժիրակ գորապետի ձեռքին տակ, Վանայ լիճին հարուէն ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ կը զրկէ Ռշտունեաց ՄԷՋ կողմը, իսկ ինքը մնացած գունդերով հրախախտելու կը քալէ Ապահունեաց ճանապարհով: Ժիրակ Մոկաց գաւառէն կ'անցնի հանդարտօրէն, վասնզի գաւառին իշխանը Սմբատ Բագարատունի, թերեւս նոյնինքն Տարոնոյ պատերազմին Սմբատ Մարազեան կամ Մոկացեանը, հպատակութիւն կը յայտնէ, իսկ Ռշտունեաց գաւառին մէջ կոտորածները կ'ընդարձակէ իբրեւ Աշոտ Արծրունիի իշխանութեան մաս: Առուանից և Ածանայ ձորերուն մէջ մեծ ջարդեր կը կատարուին, և կենդանի ձերբակալուած գերիներ Ռշտունեաց Նորադիւղ աւանի մէջ վիզերնէն չուաններով կապուած կը կոտորուին: Միայն ձորի մը կիրճին մէջ երկու եղբայրներ, անուննին անծանօթ, և Շապուհ Ռշտունի քահանայ, պարսատիկով և քարերով բաւական վնաս կը հասցնեն սասպատակողներուն: Գերիներուն մէջէն Ապուսահակ Վահեուհի, Մարգարտականի եպիսկոպոս Սահակի եղբայրը, Բաբայրի հասակով Գեղեցիկ-Գեղեցիկ ակումբ մը, ուրացութեան չհաւանելով կը գլխատուի, որուն պատմութիւնը Արծրունի պատմիչը լսած է Արտամէտի Սամուէլ քահանայէն, և ակահատեաններէն ստուգած (ԱՐՄ. 145): Ժիրակ իւր ճանապարհ առջեւ տանելով Տոսպ գաւառը կը մտնէ, Արտամէտի եկեղեցին կ'այրէ, և կը միանայ Բուղայի, որ Հայաստան բնակող Տաճիկներու առաջնորդութեամբ և կրած էր պաշարել Թոռնուան գաւառի Նկան բերդը, ուր ամրացած էր Աշոտ Արծրունի, և իրեն հետ էին Մուշեղ Վահեուհի, Վահրամ Տրուհի, Վահրամ Թիկնապահ, Հասան սեպուհ, և ուրիշ իշխաններ: Բուղա պաշարումը ստատկացաւ, մինչեւ իսկ ապակի ամաններու մէջ ծծումբ ու կրակ զննելով,

պարսատիկով նետել կու տար, բերդը հրդեհելու միտքով. որուն դէմ պաշարուածները ինքզինքնին կը պաշտպանէին Թրջուած թաղիքէ զգեստներ գործածելով (ԱՐՄ. 147): Երբոր պաշտպանութիւնը կը զժուարանար, պաշարեալներ գիւղ և ագարակ, հարկ և պատանդ ստալով հաշտութիւն խնդրելու խօսքեր կ'ընէին, բայց Մուշեղ Վահեուհի, Վահրամ Տրուհի, և Վահրամ Թիկնապահ կը կանխէին, և Բուղայի գաղտնապէս կ'իմացնէին, թէ պատրաստ են Աշոտ Արծրունիին յանձնել, իբր միակ պատասխանատու, եթէ իրենց ներքին իրենց իշխանութիւնը վայելի: Բուղա առաջարկին կը հաւանէր, և յիշեալ երեքը ուրիշներ ալ իրենց միացնելով, հաշտութիւն խնդրելու որոշման կը յանգէին, և նոյնինքն Աշոտը իբր բանագնաց կը զրկէին, որ այս կերպով Բուղայի ձեռքը կ'իյնար: Աշոտ ոչ անգիտակ, այլ ստիպեալ, դաւաճան գործողութեան զոհ կ'երթայ: Բուղա Նկանը գրաւեց, և ամէնքն ալ իբրեւ գերի նկատեց, միայն մէկ մասը Մոկաց իշխան Սմբատին չնորհեց, իսկ զըլխաւորները Սամարա զրկեց ամիրապետին, որոնց մէջ էին Աշոտ Արծրունի և որդին Գրիգոր Գերիկի, Վահան Արծրունի և որդին Գագիկ Ապուսարտան, Մուշեղ Արծրունի և տիկինը Հրանայ: Գերիները ճանապարհան Ատրպատականի վրայօք (ԱՐՄ. 155), վասնզի Գուրգէն Արծրունի Աշոտի եղբայրը բռնած էր ներքին ճանապահ, և Զրմար ու Սրինգ ու Ճախուկ բերդերուն մէջ ամրացած էր (ԱՐՄ. 151): Այսուհանդերձ խումբ մը Հայեր փորձեցին գերիները ազատել, և գերեզմար գունդին վրայ յարձակեցան և մաս մըն ալ ազատեցին, բայց նոր հասնող գունդերէ ընկճուեցան և մաս մըն ալ գերի իյնալով Բուղայի բերդեցան, որ իրենց ներելու համար իսլամութիւն առաջարկեց, սակայն մերժեցին, և թէպէտ Գաղթեց Գաղթեց, բայց անդրդուելի մնացին, և յօժարակամ յանձերնին առին հաւատոյ համար նահատակուել: Ասոնցմէ յանուանէ կը յիշուին միայն Գէորգ Ակէացի և Խոսրով Գաբեղեան (ԱՐՄ. 157), և անանուն պարսիկ իսլամ մըն ալ, որ քրիստոնէից արիւթեանէն ոգեւորեալ, անոնց հետ կը միանայ, և ինքզինքը քրիստոնեայ կը դառնի, և գլխատ-

մամբ կը նահատակուի (ԱՐԾ. 159): Յայտնաբերքէն յուլիս 1'ին նշանակուած Գէորգ Ակայեցին և Քրիստոնեայ երիտասարդը, և ուրիշ մարտիրոսները (ՅԱՍ. Բ. 2) միեւնոյն Ակէացին և նորադարձ պարսիկը և իրենց ընկերներն են անշուշտ: Այս միջոցին պէտք է դնել Յովհաննէս Նախիջևանցի երիտասարդին նահատակութիւնն ալ, որ առանձինն գրուած է ապրիլ 23'ին (ՅԱՍ. Ա. 181): Նմանապէս և Շահապ Արծրունին, որ Պաղատտի մէջ նահատակուած է յուլիս 22'ին (ՅԱՍ. Բ. 36):

647. Բուղայ Տարոնը և Վասպուրականը նուաճելէ յետոյ կը քալէ դէպ Աղբակ, Գուրգէն Արծրունիի դէմ:

ԱՂԲԱԿԻ
ՄԷՋ

Ամէն կողմէ փախստականներ, զլխաւորապէս Վասպուրականի գաւառներէն,

հաւաքուած էին Գուրգէնի մօտ, որ բնակած էր Թու գիւղին լեռնակողմը: Բուղայի այն կողմ զրկած գունդերուն կը հրամայէին Մուքատտէմ, Եուսուֆ, Ապուհէշամ, Համդոյ և Եուսուֆ-պինի-Թահիմ (ԱՐԾ. 161): Գուրգէն, Բուղայի գունդերուն վերջնապէս դիմադրելու անհնարութեան առջև, մտածեց հաշտութիւն խօսիլ, և հնազանդութիւն և հարկ և հաս խոստանալով գործը վերջացնել, և այս նպատակով նոյնիսկ իւր մայրը Հովփսիմէ տիկինը, Բագարատ Բագարատունիի քոյրը, բանազնաց զրկեց Բուղայի: Բուղա հաւանութիւն յայտնեց, և խոստացաւ Աշոտի տեղ Վասպուրականի իշխան նստեցնել Գուրգէնը, և ամէն տեսակ վստահութիւններ յայտնեց, որպէս զի Գուրգէն իրեն տեսութեան գոյ: Սակայն Արաբական գունդին շարժումները կասկածի տեղի տուին, Հայեր պաշտպանութեան պատրաստուեցան, և երկու կողմեր պատերազմի խառնուեցան: Հայեր նահատակութեան կը պատրաստուէին, աւետարանի ընթերցմունքներ ընելով, Ժամիրգութիւն կատարելով, և Մովսէսի և Երից Մանկանց օրհնութիւնները երգելով: Յաղթութիւնը Հայոց կողմը մնաց. վստահ թշնամի գունդը պառակտեցաւ և ցրուելու պարտաւորուեցաւ (ԱՐԾ. 165): Պատերազմիկ գունդերուն առաջնորդող իշխաններուն մէջ յանուանէ կը յիշուին, Գուրգէն և Վասակ և Պերճ և Մուշեղ և Սահակ և Ապուհիւղէմ և Ա-

շոտ Արծրունիք. Վահան և Շապուհ և Ապուհէթ և Պատրիկ և Ապուհէլմ և Վարդան Գնունիք. Ապուհէլմ և Վահան Գաղղրիկեանք. Մուշեղ և Առիթ և Սահակ Ամասունիք. Միւհ և Ռոստոմ և Վարազշապուհ Վարաժունիք, Գէորգ և Յիսէ և Սահակ Ընտրունիք. Վասակ Ակէացի, Քարարակ և Հրահատ Վահուհիք. Պատրիկ, և Գէորգ և Դուրիթ և Հասան Անձևացիք, Դուրիթ Գունդսաղար (ԱՐԾ. 164): Բուղա այդ պարտութեան վրայ խորամանկութիւնը բռնութեան խառնելով, երբ մէկ կողմէն իւր գունդը կը զօրացնէր, միւս կողմէն ընդհանուր ներում և խաղաղութիւն կը հռչակէր, և Համդոյ պարսիկ և Հէթմ թուրք իշխանները Գուրգէնի կը զորկէր, և ամենածանր երդումներով Գուրգէնի ապահովութիւն և իշխանութիւն կը խոստանար, մինչև որ Գուրգէն համոզուելով հաւանեցաւ Բուղայի մօտ երթալ: Իրօք ալ ընդունելութիւնը լաւ եղաւ և պատիւները չափազանց: Բայց երեք օր ետքը Բուղա Գուրգէնի ներկայացուց՝ իբր թէ ամիրապետին կողմէ իրեն զրկուած թուղթ մը, որով Բուղա կը յանդիմանուէր Հայոց կողմը անցած ըլլալուն համար, և սպառնալիօք կը հրամայուէր բոլոր Հայոց իշխանները կապեալ իրեն հասցնել: Բուղա այդ գիրին զօրութեամբ ինքզինքը երդումէն ազատած սեպելով, անմիջապէս շղթայի զարնել կուտայ Գուրգէնը և բոլոր իշխանները, և ճանապարհ կը հանէ դէպի Սամարա, թիւր յայտնի չէ, և ոչ ալ բոլորին անունները կը տրուին, սակայն մինչև հիմայ յիշուած իշխաններուն գրեթէ բոլորն ալ գերութեան գացողներուն մէջ պէտք է սեպել: Անոնց մէջ էին նաև Յովհաննէս Արծրունեաց կախկապոս, և Գրիգոր Արծրունի քահանայ: Իսկ կամաւորապէս հետևողներուն գլուխը կը գտնուէր Արծրունեաց բամբիշը, Աշոտի և Գուրգէնի մայրը: Յայտնաբերքը մարտ 6 ամսաթիւի ներքև Սամարայի մէջ նահատակուած 42 զկաներ կը յիշէ (ՅԱՍ. Ա. 108), որոնք Բուղայէ զրկուած խումբէն պէտք է ըլլան: Այս խարդախ գործառնութիւնէ ետքը, Բուղա նոյն կողմերն ալ տարածեց Տարոնի և Վասպուրականի աւերածներն ու կոտորածները, և 852 տարւոյ ամառն ու աշունը այդ գործերով անցընելէ ետքը, ձմեռուսն մօտենա-

հեռացուած ատեն, կաթողիկոսական աթոռին վրայ քաղաքագէտ և ռազմագէտ անձի պէտքը անհրաժեշտ լինելով, Զաքարիա Զագեցին յառաջ կոչուեցաւ իբրեւ սոյն նպատակին յարմար և նոյն գործերու մէջ վարժուած իշխան մը: Մեկնութիւնը առանց վարանման պիտի ընդունէինք, և թէ Զաքարիայի նախընթացին վրայ որեւէ այսպիսի ակնարկ մը ունենայինք, սակայն յաւաք է ինչ-էն (ԱՍՈ՝ 111), և այդ առիթ և առիթն (ԿԻՐ՝ 43) եղած ըլլալը՝ այդ ենթադրութեան փաստեր չեն, և աւելի աշխարհէ քաշուած, և սրբակրօն անձի մը կերպարանը կը ներկայեն: Ապագային պիտի հանդիպինք, որ ներհակընդդէմ ձգտումները լռեցնելու համար, Կիրակոս Վերապետի պէս սրբակրօն ճշմարտ մը ընտրել պէտք եղաւ, մինչ Զաքարիայի ընտրութեան ատեն այսպիսի ձգտումներ ալ չեն յիշուիր: Բոլոր եպիսկոպոսներուն պատասխանատուութենէ խուսափելուն ենթադրութիւնն ալ հաւանական չէ, վասն զի ոչ այդչափ երկչոտութիւն, և ոչ այդչափ խոնարհամտութիւն ենթադրելի չեն եպիսկոպոսական դասակարգին վրայ: Որով առանց բացատրութեան կը մնայ, և ոչ իսկ սարկաւազ անձի մը կաթողիկոս ընտրուիլը, և մէկ օրուան մէջ սարկաւազութենէ սկսելով, բոլոր աստիճանները ընդունիլը, և հետզհետէ սարկաւազ, քահանայ, եպիսկոպոս և կաթողիկոս ձեռնադրուիլը: Բայց միշտ մթին կը մնայ Զաքարիայի նախընթացարար ինչ եղած ըլլալը: Նախարարական անուն չունենալը, և պարզապէս Զագ գիւղացի մը կոչուիլը, իշխան կամ գորավար եղած չըլլալը կը թելադրեն, և ձեռնադրութեանց սարկաւազութենէ սկսիլը՝ զոնէ դպիր մը եղած ըլլալը ենթադրել կու տայ: Մի՞ գուցէ հանգուցեալ կաթողիկոսին պաշտօնեան և գործառնութեանց տեղեակ եղած ըլլալը, իրեն ընտրելութեան հիմը կազմած ըլլան: Ամէն առթի մէջ հնար չէ չտեսնել Սմբատ Աբլարասի կամքին ազդեցութիւնը այդ գործին մէջ, և միանգամայն չխոստովանիլ, թէ հա լաւ դիտող և քաջ կշռող մը եղած է: Որովհետեւ Զաքարիա լիովին արգարացուց իւր վրայ դրուած ակնկալութիւնը, և եկեղեցւոյ ու աշխարհին համար բազմարդիւն հայրապետ

մը եղաւ, և ուսումնական զարգացման և վարչական ճարտարութեան կարողութիւններ ալ ցուցուց:

654. Երբոր Բուղա Հայաստանի հալածումը, կամ լաւ եւս կործանումը տարտեց, և ամիրապետին դարձաւ,

ԲՈՆԱԴԱՏԵԱԼ աշխտիկ հայ նախարար-ԿԵՂՇՈՒՐԱՅՆԵՐ ներու բաւական թիւ մը հաւաքուած էր, և մաս

մըն ալ Բուղա մէկտեղ բերելով թիւր կ'աճեցներ: Ասանք իբրեւ պետական յանցուպարաններ բանտերու մէջ կը մնային, և նոյնինքն Սմբատ Աբլարաս սպորտապետն ալ ընդ այլը ինչը հասարակ բանտ նետուեցաւ, և յայնչեան երեւոյթի միտման շնորհիւ (804. 163): Կարանաւորներուն տանէն առաջինը եղած էր Բագարաս Բագրատունի Տարոնի իշխանը, զոր Եւսուֆ-Ապուսէթ նենգութեամբ բռնած և Պաղտատ զրկած էր (§ 644): Այդտեղ Բագարաստ, ուրացութեամբ միայն կրցած էր իւր կեանքը ազատել Ապուսէթի սպանութեան վրէժ-խնդրութենէն, և իսլամանալով ու թրփատուելով Պաղտատի մէջ կ'ապրէր (ԱՐՄ՝ 182): Ուրիշ ուրացեալ մըն ալ եղած էր Վասակ Արծրունի, Աշոտի ազգականներուն առաջինը (§ 643), բայց սա կարանաւորուելէն առաջ փութացած էր կանխել Սամարա երթալ, եւ յօժարակամ իսլամութիւն ընդունիլ, մեծամեծ շնորհներու ակնկալութեամբ (ԱՐՄ՝ 177): Բուղայի ետ դառնալուն եւ Հայաստանի խնդիրին փակուելուն վրայ, Միւթէվէքթիլ ամիրապետ ուզեց կարանաւոր իշխաններուն դատը տեսնել, և գործին նշանակութիւնը մեծցնելու նպատակով, փոզեր հնչեցնել տուաւ, հանդիսաւոր ատենն քացաւ, եւ բանտարկեալ իշխանները և իրենց ազգակիցները դատելու նստաւ (ԱՐՄ՝ 172): Երբ դատական ձեւակերպութեանց ոճով ո՞վ ըլլալուն հարցումները սկսան, իշխանները պատասխանեցին թէ անձանթ մարդիկ չեն, իրենց ով ըլլալը ամիրապետն ալ գիտէ, և պարապ տեղը իրենց վրայ ձախողակի կը նայի, վասն զի, կ'ըսեն, մէ ոչ եւս ապագայ է հոգի ինչ-էն թափուլ (ԱՐՄ՝ 173): Սակայն ամիրապետը կը յիշեցնէ, թէ այդպէս զանազանութեան յեր առիթ, և թէ աղբար քոչ-քոչ և զանազան տէր եղած էք, բայց որովհե-

նոցանէր զընթացիւն իբրեւելիք աշխարհաց, և զմահաբն Նոյս (ԱՄԾ. 194)։ Ամբաստ ոչ մի կերպով յանձն չատու. առեփնս իսկ ուրացու-
թեան հաւանիլ, և ոչ ալ իւր աղետորեալ
կեանքին մնացորդը նախագասեց իւր հա-
ւատքին, և ոչ մեծեմ խմ երկնց, այլ բ-
զամ անգամ անբխեցեալ որակէ ընդդէմ-
ութիւն։ Երբ ամիրայպետը կը խորհէր դառնաշի-
քաւման, զն իբրեւանէ, երբեք ոչ յայտնի-
կանխեց, կ'ըսէ Պատմաբանը, և պարտ-
աւորեալ մահամբ վախճանեցաւ Ամբաստ քան-
տին մէջ (80վ. 164), և զնորաւանդունդ անունով կը յի-
շատակուի (ԿԻՐ. 44), որով ցարդ աւելի յա-
ճախ Ամբաստ Խոստովանող անունով կը յի-
շատակուի պատմութեան մէջ։ Ամբաստի մար-
մինը թաղուեցաւ տեղական քրիստոնեանն-
րուն ձեռքով, Դանիէլ մարգարէի գութին
վրայ շինուած եկեղեցւոյն կամ վկայարա-
նին մէջ, ուր թաղուեցաւ հարկաւ և նա-
հատակ Գրիգոր Արծրունին։ Ամբաստի քան-
տարկութեան տեսողութիւնը և մահուան
թուականը ճշդելու համար սրոյ նշաններ
չունինք։ Պատմիչը սեղ մը յաւելոյդ որ
գերբնութեան ըսելէն ետքը (ԱՄԾ. 228), կը յի-
շատակէ թէ Բե- Եւ Գերբնութեան և պարտե-
քաւման էն (ԱՄԾ. 229), որով 858'ին տա-
կաւին կենդանի եղած կ'ըլլայ Ամբաստ, և
երեք տարիէ իվեր քանտարկուած, քայց
այսչափ երկարած չերեւար անոր մահը, և
յիշուած թուականներն ալ իրարմէ անկախ
կրնան առնուիլ։

657. Ստեփանոս եւ Գրիգոր եւ Սմբատ
 իշխաններէն զսառ ուրիշ նահատակներ եւ
 խոստովանողներ ալ եղած
 ՇՌԻՓՍԻՄԷ
 ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ
 կերպով ըսուած է, թէ
 նաեւ այլ բազմաթիւ վայելչի
 վանքերու, և ձեռն յանձնելէն (կիր. 44), որ
 Զափր կը կոչուի, բայց Միւթէվէքիլի պէտք
 է իմանալ (§ 643): Աստուծոյ ընկերակց եղաւ
 Հովհաննէս տիկին, Բագարատ Բագրատունիի
 քոյր եւ Աշոտ եւ Գուրգէն եւ Գրիգոր Արծ-
 րունիներու մայրը, որ երկիցս բանազնացի
 պաշտօն ալ կատարած էր (§ 644, 647): Նա
 ալ հարցեալ եւ Բազմաթիւ, բայց համալ-կա-
 յայտարարելով կեանքի հաստատութիւնը, Պաղ-
 տատի մէջ մնալու խոստովանողան շնոր-
 հակաբան, եւ թողուեցաւ փաստադրապէս

յութի Թշնամի (ԱՐԾ. 234) : Նոյն շարքին մէջ պատշաճ կը սեպենք դասել Գրիգոր Մամիկոնեան իշխանը (§ 652), որ «բնիկ զննել զնա» (ՎԱՐ. 818), կերպը գտաւ րանտէ ազատելու և Հայաստան դարձաւ : Ամիրապետէն Ատրպատականի ոստիկանին, եւ անկէ Աշոտ սպարապետին հրաման կու գայ, որ ուր ալ ըլլայ, փախստականը ձերբակալուի եւ հա դարձուի, մինչ Գրիգոր իւր գաւառը՝ Բագրեւանդ գաւառով, կ'աշխատէր ամրանալ Գարեղեան գաւառի Գաղանտաձկը բերդը : Սակայն անհնարին տառապանքէն ընկճուած, հասնելէն չնչի տօն առաջ Բաղնի Աշոտ առիթէն կ'օգտուի, և Գրիգորի դիակին գլուխը կտրելով Ատրպատականի Մահմադ ոստիկանին կը զրկէ, իրր թէ Գրիգորի յուսակաւն սահմանները անցած տանն հետէն հասած և սպաննած ըլլայ : Գործը նոյն կերպով ոստիկանէն կը հաղորդուի ամիրապետին, և Գրիգորի սեփական Բագրեւանդ գաւառը և «բնիկ բնիկ» նիւթ պարգեւ կը տրուի Աշոտի : Թշնամի, կ'ըսէ պատմիչը, քաջաւ ի Հայոց աշխարհէն ալ Մոսկովի (ՎՄՐ. 45), բայց աւելի տանուտէրական իշխանութեան, և ոչ ազգատոհմի շարունակութեան վրայ պէտք է իմանալ այդ դադարումը, վասնզի Մամիկոնեաններու անունը շարունակած է յաջորդ դարերու մէջ ալ :

658. Հաւատոյ Համար տանջուողնե-
րուն մէջ պիտի գտանք եւս Նանա Ասորի
սարկաւազը: Նանայի
նԱՆԱ
ԱՍՈՐԻ
անունը յիշուած է Աշոտ
Մասկերի ժամանակէն,
կոր նա իբրեւ հմուտ և
գիտնական անձ Հայոստան եկաւ Բուրետ
Ասորի վարդապետին յանձնարարութեամբ,
որպէսզի Եպիկուրոս անուն քաղկեդոնիկ
յոյն եպիսկոպոսին դէմ մաքաւի, որ կը
ջանար Աշոտը իւր կողմը համոզել: Նանա
յաջողած էր այն առնել Եպիկուրոսը յազթա-
հարել ու սուֆուական զօրութեամբ, և Աշոտ
հեռացուցած էր զայն իւր քովէն (ՎԱՐ. 78):
Կ'երևի թէ անկէ հտքը Նանա Հայաստան
մնացած, և Հայերուն գործակից գտնուած
է, որ ինքն ալ Բուզայի գերութեան հետ
Պաղտատ կը տարուի, և իբր նշանաւ որ
անձնաւորութիւն մը մմիրապետին առջև

կը հանուի: Նանայի ալ կ'առաջարկուի ուրացութիւնը, իբր դատապարտութենէ ազատելու միջոց, բայց Նանա խոստովանեցաւ հաճախութեամբ շփոթութեամբ, և այս պատճառաւ Գառնի-Նանայի շփոթութեամբ պահեցին յաւել խոստովանեց, մինչև որ պարագայներու փոփոխմամբ արդիւնեացաւ ինքնին Աստուծոյ (ԿԻՐ. 44):

659. Բարեկապտեան առիթը, որուն կ'ակնարկուի, անշուշտ այն ներքին շփոթութիւններուն ու խառնուկութիւններուն պարագան է, որք Պաղատայի ամիրապետութեան մէջ տեղի ունեցան, և հետզհետէ Ապպառնանց հարատւութեան անկումը պատրաստեցին: Ամիրապետներ, որոնք Ամիրմուհի կամ Ամիրէյմուհի կոչուած են մարիմներէն (ՍԱՄ. 95), իբր էմիր-իւլ-ուսուլի կամ ընդհանուր իշխան, ներքին գաւառներու թուրք ցեղերէն իրենց անձնապահ եւ տէրութեան պաշտպան գունդեր կազմած էին՝ թուրք հրամանատարներու ձեռնաց ներքեւ, իսկ իրենք ինքզինքնին բռնութեանց և անգթութեանց, ցոփութեանց և անառակութեանց տուած էին անկոպար եւ անպայման: Որպէսզի աւելի ալ ազատ ըլլան, Պաղատայ քաղաքէն քիչ հեռու Սամարայի մօտերը ձախէրիէ տնտիւ պալատ մը շինած էին, ուր ճոխութեանց հասարակ էին խենչելութեանց չափն ու չափազանցութիւնը: Այդ անկարգ ընթացքին մէջ ամենէն առջեւ քաղաքը եղաւ Միւթէ-վէքիլ-Պիլլան, Հայաստանի կործանման մեծ սկզբնապատճառը, և որուն ոյժն ու բազուկը կը կազմէին չորս թուրք զօրավարներ, Վասրֆ, Պուզա-Քէպիր, Պուզա-Սաղիր եւ Պաղլը: Ասոնցմէ երկրորդն է Հայաստանի Բուզա ոստիկանը, և այդ միջոցին յարմար է դնել Արծրունիի անոր մօտին պատմածը, թէ Սահակ Իսմայէլեանի կինը, զոր Բուզա բռնի իրեն կին ըրած էր (§ 651), շարունակ կը բողոքէր թէ եւ չէ՛սէ՛ս եւ չէ՛սէ՛ս, յընչէ՛ ինչ-որ (ԱՐՄ. 196): Ուստի երբ Բուզայի հետ Պաղատայ կը համար, կինը կը յաջողի իրողութեան լուրը հասցնել ամիրապետին, որ կնոջ գեղեցկութիւնը տեսնելով, և Բուզայի գայն իւրացնելը իրեն անարգանք սկսելով, Բուզան պաշտօնով խորա-

սան կը զրկէ, և ճանապարհ սպաննել կու տայ (ԱՐՄ. 237): Իրօք ալ արտաքին պատմութեան մէջ Պուզա-Քէպիր այլեւս չիշուիր, այլ իւր որդին Մուսա-պինի-Պուզա, և Պուզա-Սաղիր (ՎՆՐ. 451) գործի վրայ կը գտնուին թուրք գունդերուն գլուխը: Ասոնք հետզհետէ սկսան այն դերը վարել ամիրապետներուն նկատմամբ, ինչ որ նին պրետորականները վարած էին Հռոմի կայսրներուն հանդէպ: Թէպէտ Միւթէ-վէքիլի այնչափ շնորհները վայելած էին, բայց անոր դէմ դարձան Վասրֆի գրգռութեամբ, և անուկնկալ դատաւարութեամբ ամիրապետը սպաննեցին, 861 զեկտեմբեր 12-ին (ՎՆՐ. 448), և յաջորդ հռչակեցին, անոր Մուհամմէտ-Ապու-ձաֆէր որդին, որ կոչուեցաւ Մուհամմէդ-Պիլլան: Ասիկա ուղեց դարմանել իւր հոր անգութ հալածանքները՝ Ալիի անունին և զայն պատուովներուն, և քրիստոնեաներուն դէմ: Իսկ միւս կողմէն ըստ ամենայնի կը հետեւէր անոր ցոփակեաց խենչելութեանց, և այդ երեսէն մեռաւ 5 ամիս ետքը 862-ին, թէպէտ ոմանք զեղակուր սպանուած կը կարծեն (ՎՆՐ. 448): Թուրք զօրավարներ չվստահելով Միւթէ-վէքիլի ցեղին վրայ, անոր Մուհամմէտ եղբորը Ահմէտ-Ապուլ-Ապաս որդին ամիրապետ հռչակեցին, որ կոչուեցաւ Մըսթայն-Պիլլան, և իւր ընթացքով ներքին և արտաքին թշնամութիւններ գրգռեց, և ապստամբութիւններու առիթ տուաւ: Արմաշ վէզիրին երես տալը թուրք զօրավարները գրգռեց, Վասրֆ, Պուզա-Սաղիր, Պաղլը և Մուսա, Սամարայի վրայ յարձակեցան, և ամէն բան այրեցին և քանդեցին, բայց յետոյ իրենք իրարու մէջ պառակեցան: Մըսթայն առիթ տանելով Պաղլըը սպաննել տուաւ, բայց Վասրֆ և Պուզա-Սաղիր իրեն դէմ դարձան, և ամիրապետ հռչակեցին Մուհամմէդի եղբայր Մուհամմէտը: Մըսթայն պարտաւորուեցաւ անձնատուր ըլլալ, զինքն չխողովելու պայմանով, բայց աքսորի անունով ճանապարհանուեցաւ, և Պաղատայի մօտ Վասիթ ըստած տեղը, այնչափ գանապած եղաւ որ հարուածներու ներքեւ մեռաւ, 866-ին: Նոր ամիրապետ Մուհամմէտ-Ապու-Ապուլլան, Մուհամմէդ-Պիլլան կոչուեցաւ, և իւր իշխանութիւնը ամրացնելու նպատակով, հետզհետէ

սպաննեց իւր եղբայրն ու մերձաւորները, և Վասըֆ ու Պուզա-Սադիր գորավարները, որ իրեն օգնած էին: Ասոր վրայ Թուրք գունդեր սաք ելան սպանեալ գորավարներուն որդեաց գլխաւորութեամբ: Սալիհ-պին-Վասըֆ և Մուհամմէա-պին-Պուզա առնիկի խնդիր յուզեցին, Մութալը ձերբակալեցին, լաւ մը ծեծեցին և մերկացնելով ստատիկ արեւի տակ կանցեցին մինչև որ յանձնառու եղաւ իշխանութենէն հրաժարել, բայց և այնպէս գեանաւոր Նկուզի մէջ անսուղութեամբ սպաննեցին, 869 թին: Վաթըքի զաւակներէն Մուհամմէա-Ապու-Ապտուլլահ ամիրապետ հռչակուեցաւ Մոթթատի-Պիլլահ անունով, և ուզեց կարգ ու կանոն մուծանել գործերու մէջ, Ղուրանի պատուիրանները և արդարութեան կանոնները ուզեց վերանորոգել, բայց Թուրք գունդերը չկրցաւ զսպել, որք զինքը ձերբակալեցին, և ձաղանքի ենթարկելով և գանակոծելով հրաժարելու ստիպեցին: Իսկ նա, մինչև վերջը ընդդիմացաւ ու չհաւանցաւ, թէպէտև գեախը թաւալեցին, գլխուն և փորին և մարմնոյն վրայէն քարելով ունակին ըրին, և վերջապէս դաշոյնով զարկին սպաննեցին, 870 թին: Անկէ ետքը ամիրապետութեան կոչուեցաւ Միւթէվէֆէլի զաւակներէն Ամէա-Ապուլ-Ապալաս, Մութամմէա-Պիլլահ անունով: Ինչպէս փոթորիկներն ալ ստատիկ զայրանելէ ետքը պահ մը կը զաղրին, ամիրապետութեան խառնութիւններն ալ, որ 861 թին սկսած էին, 870 թին դադար աւին, Թուրք գունդերը հանդարտեցան, և Մութամմէա 23 տարի իշխանութիւն վարեց մինչև 892 (ՎԽԹ. 452):

660. Ամիրապետութեան վիճակին վրայ պատմած պարագաները, որչափ և մեր նպատակէն զարսուզի սեպուին, սակայն կարեւոր էին, որպէսզի լաւ հասկցուէին Հայաստանի արապատոյններուն գործերը, և բացատրուէին անոնց հետ տեղի տնեցած յարաբերութիւնները: Բուզայի խառնութիւնները և բոսն ճշումները, նախարարներուն բանտարկութիւնն ու աքսորը, երկիրը լքուցած և ամէն շարժումները գաղթեցուցած էին, և կեղծութեաց նախարարներն ալ

և ուրացութեան ընդդիմացող բանաւարկեալներն ալ առկաին Պաղատաի մէջ կը պահուէին: Իսկ Հայաստանի մէջ Աշոտ սպարապետ և Զաքարիա կաթողիկոս կը ջանային ներքին հանդարտութեան մէջ պահել երկիրը, և քիչ քիչ զայն իւր վերջերէն բռնկելու աշխատիլ: Նախարարներէն Հայաստանի մէջ մնացողներ իրենց գաւառներուն մէջ կը տիրէին, արապատոյններու հանդէպ հաւատարիմ հարկատուութեամբ, իսկ իրարու մէջ գանց չէին ընել բնական կոխներ մղել, նոյնիսկ այս անկեալ վիճակին մէջ: Մենք մտադիր չենք անոնց մանրամասնութեանցը մանկել: Այս էր երկրին վիճակը Բուզայի հեռանալէն ետքը, երբ ստիկանութեան գերագոյն իշխանութիւնը Ատրպատականի Մահմէտին ձեռքն էր, և իրեն կողմէն Հայաստանի մէջ կը գործէր Իպրահիմ (§ 652), իսկ սպարապետութիւնն ալ յանձնուած էր Խոստովանող Սմբատի որդւոյն Աշոտի: Այս Աշոտի մասին հարկ կը սեպենք դիտել տալ, թէ նա իբրեւ երիցագոյն զաւակ, իւր հօր Սմբատ Աբլարասի տեղը անցած էր, թէպէտ Աբլարաս, կամ Աբասի հայր կոչումը Սմբատի անդրանիկին Աբաս մը եղած ըլլալը կը ցուցնէ: Վասն զի արաբական սովորութեամբ, անդրանիկին անունէ կը կազմուէր հայրական կոչմամբ մականունը: Միւս կողմէն Աշոտի հետ կը տեսնենք, իբրեւ եղբոր էրց Աբասի Հայոց աղբիւրէ գործակցութիւնը (ԱՐՄ. 249), որ հաշտութեամբ Հայոց կոչուելով (ԱՍՈ. 112), Աշոտ կրտսեր եղած կ'ենթադրուի: Արդ որպէսզի արդարանայ Աբլարաս կոչումը, պէտք է ենթադրել որ անդրանիկ Աբասի մը վաղամեռիկ վախճանէն ետքը, կրտսերագոյն զաւակի մը վրայ կրկնուած է նոյն անունը, և Աշոտ երիցագոյն է, և ոչ անդրանիկ:

661. Հայաստանի կացութիւնը սկսաւ փոխուիլ, երբոր բանաւարկեալ և աքսորական նախարարներ սկսան նԱԽԱՐԱՐԱՅ հեռուհեռ գերութենէ գԵՐԵԴԱՐՁԸ զաւանդ: Արժրունին ալ գիտէ թէ Զաքարիայի ապանուած էր, և իրեն յաջորդած էր Մաթէին որդին Մուհթաղը-Պիլլահ, որ 6 տմիս ետքը մեռաւ:

րավարին ետևեն՝ Յոյներուն դէմ պատե-
րողմի կ'երթայ, Միւթէվէքքիլի վերջին տա-
րին, այսինքն 861-ին, բայց կը յաղթուի և
կը սպանուի (ՎՆԲ. 450): Արդ Ե-նէս արա-
բական գործածական անունն է, որ Յ-նէ և
Վ-նէ եղած է մեր պատմիչներուն կողմէ,
վասնզի ժամանակն ալ յարմար կու գայ,
Ալի ոստիկանին Հայաստանի մէջ գործի վրայ
գտնուած ատենին, և անկէ էօմէրի օգնու-
թեան գացած ըլլալուն: Նոր կարգադրու-
թեամբ ամէն նախարարներ իշխանութիւն
ստացան իրենց գաւառները կառավարելու,
կատարելապէս աւատական զրութեամբ, և
էջեռն անունով, իսկ ամէնուն վրայ դրուե-
ցաւ էջեռնայ էջեռն մը ամիրապետէն անուանե-
ալ, իշխաններուն վրայ հակելու և երկրին
համախմբութիւն տալու, և տիրապետող
ինքնակալութեան առջև յարաբերութեանց
միջնորդ ըլլալու համար: Արաբական հպա-
տակութեան միակ նշանը մնացած էր հարկի
վճարումը, զոր իւրաքանչիւր իշխան պար-
տաւոր էր իւր մասին համար, և որոնց գե-
րագոյն հաւաքին էր Ատրպատականի ոստի-
կանը, իսկ տեղական հակողութիւնը կը կա-
տարէր իշխանաց իշխանը, և ի հարկին Ատր-
պատականէ զրկուած յատուկ զօրավար մը
կամ ասորադաս ոստիկան մը, ինչպէս էր
կանուիս յիշուած Իպրահիմը (§ 652):

663. Պատմաբանը սիրտի կատարեալ
գոհունակութեամբ, երջանկութեան և բա-
րօրութեան միջոց մը կը
ԳՈՒՐԳԵՆ նկատէ, Հայաստանի մէջ
ԱՊՈՒՊԷԼԷՃ նոր սկսած կացութիւնը,
իրը զի դարձող նախա-
րարներ Երմե-մեմֆ Տեռն Երմեցան և Նափ-
թ-մեցան, և ամէն կողմ յայտնի էրմեցանց ցեղա-
ցեւոյ մեքէ, Ե- յայտնի է- քեմ-մեքէ, որովհե-
տեւ այդ Երմ և յաջորդաց ի քեմ-մեքէն
(ՅՈՎ. 171): Այդ գոհունակութեան զգացումը
ահագին սաղնապէ կաքը որեւէ զիւրութեան
մը երես տեսնողներու ըմբռնումին յայտա-
բարութիւնը կը նկատենք, և ոչ իրակատար
բարօրութեան վկայութիւն: Բայց մեզ բա-
ւական է գիտնալ թէ Զաքարիայի օրերը
Հայաստան սկսաւ իւր վիշտերէն ազատած
չունչ մը առնել, և իրեն ոգեւորութեան և
վերանորոգութեան համար աշխատիլ: Այդ
կէտին մէջ պէտք չէ ուշադրութենէ վրի-

պեցնենք Զաքարիայի արժանիքը, որ իշխա-
նաց իշխան Աշոտի խորհրդակից և գործա-
կիցն էր այդ բարեգուշակ կացութիւնը
պատրաստելու մէջ: Սակայն ցաւով պիտի
յիշատակենք ներքին թշնամութեանց գոր-
ծեր, որք եթէ մէկ կողմէն աւատական
դրութեան հետեւանքներն են, միւս կողմէն
մեր նախնեաց հռչակեալ անմիաբանութեան
ալ նշանները պիտի նկատուին: Գուրգէն
որդի Ապուպէլէճի, Վասպուրականի իշխան-
ներէն մին, Բուղայի Հայաստանի վրայ ե-
կած ատենէն, իւր երկիրը թողով ապաւի-
նած էր նախ Գուրգէի Մամիկոնեան Բագրե-
ւանդի իշխանին, և անկէ Գաղաբար Բագ-
րատունի Սպերի իշխանին մօտ: Վերջինիս
օգնեց ալ Արաբացի գունդի մը յարձակման
դէմ, Յոյներու կողմը անցնելու բանակցու-
թեան մօտ, բայց վերջէն Սմբատի միջ-
նորդութեամբ Բուղայէն արտօնուեցաւ անոր
մօտ մնալ և գործակցիլ (ԱՐՄ. 219): Երբոր
լսեց թէ այլազգի գունդերու Վասպուրա-
կանի վրայ նոր յարձակման մը առթիւ, Սա-
հակ Ապուպէլէճ սպանուած և Ապուջափր
Արծրունիի գունդը ցրուած է, և Վասակ
Կովակեր մը իշխանութիւնը ձեռք առած է
Տաճկաց կողմէն, Գուրգէն Ապուպէլէճ իս-
կոյն վրայ հասաւ, և նորէն Տաճիկները հե-
ռացնելով, ինքը գրուեց Վասպուրականի
գլխաւոր իշխանութիւնը (ԱՐՄ. 221): Բուղա
իւր զօրավարներէն Բուտեղը զրկեց անոր
վրայ, բայց Գուրգէն Ապուպէլէճ զօրացաւ և
յաղթեց, և Բուղա պարտաւորուեցաւ ճանչ-
նալ Գուրգէն Ապուպէլէճի իշխանութիւնը, և
այսպէս անցան յաջորդ չորս տարիները (ԱՐՄ.
223): Անկէ ետքն է որ Աշոտ Արծրունիի
եղբայրը Գրիգոր՝ Վասպուրական կ'արշաւէ
Գուրգէնը մերժելու, բայց կը համաձայնին
երկիրը բաժնելով միանգամայն իշխել, թէ-
պէտ Գրիգոր տարիէ մը կը վախճանի (ԱՐՄ.
225): Վահան Աշոտի որդի, Գրիգորի տեղ
կուգէ անցնիլ, բայց Գուրգէնէ կը մերժուի,
իսկ երբ կու գայ Գրիգոր Դերենիկ՝ Աշոտ
Արծրունիի որդին, անոր դէմ կ'ելլէ իւր ու-
րացեալ հօրեղբայրը Գուրգէն, և Գուրգէն
Ապուպէլէճի կ'առաջարկէ, իրարու հետ հա-
մաձայնելով երկիրը կիսել, և հին իշխանին
որդին հեռացնել: Բայց սա չհամաձայնիր, և
Յունաց կողմ փախչելու առթիւ Բշիր և

Զբոյի տաճիկ զօրավարներէն ձերբակալուելով Աշոտ սպարապետին կը յանձնուի, և անկէ Ատրպատականի ոստիկանին կը յղուի (ԱՐԾ. 229): Գուրգէն Ապուպէլէճ ուրացու-թեան յորդորուելով կը բանտարկուի, կը չղթայուի և կը խոշտանգուի, բայց աննկուն կը մնայ. իսկ միւս Գուրգէն քիչ ետքը կը մեռնի՝ Գարշապադաւան ամարշապանին, երբ ամէնուն ալ ազատութիւն եղաւ. իրենց կրօնքը պաշտել և Գուրգէն Ապուպէլէճն ալ ազատութիւն ստացաւ (ԱՐԾ. 231): Երբոր Վասպուրական դարձաւ, այս անգամ ալ Դերենիկին կողմէ բանտարկուեցաւ, և թէպէտ Դերենիկին ծառաներէն մէկը զայն գաղտնարար ազատեց, և ձեռքը զաշոյն տալով մինչև Դերենիկին ննջած սենեակը առաջնորդեց, բայց Գուրգէն Ապուպէլէճ չուզեց վրէժնդիր ըլլալ, այլ բաւական սեպեց միայն ձայն տալ և ինքն փախչիլ: Ըզնաւոր մը, որուն մօտ ապաստանած էր Գուրգէն, զայն կապելով Դերենիկին յանձնեց, որ նորէն բանտարկեց: Այս առթիւն է որ Զաքարիա կաթողիկոս, Աշոտ իշխանաց իշխանն ու եպիսկոպոսներ ալ հետը առած, անձամբ Վասպուրական եկաւ. հաշտութիւն գոյացնելու, և իւր հրամանով Գուրգէն բանտէն արձակուեցաւ, և Մարգաստանի գաւառը անոր յատկացուեցաւ. իբրեւ իւր սեփական իշխանութիւն, թէպէտ սա լուսագոյն սեպեց Տարոնի կողմերը քաշուիլ: Քիչ ետքը Աշոտ իշխանաց իշխան, Դերենիկի վրայ եկաւ, և որդեւ շահաւոր զայն բանտարկեց: Այս անգամ Գուրգէն Ապուպէլէճ Դերենիկի պաշտպանութեան ձեռնարկեց, Ռշտունեաց գաւառի Նորագիւղ աւանը եկաւ, և այն տեղէն սկսաւ բանակցիլ և սպառնալ, մինչև որ Աշոտ հաճեցաւ. Դերենիկը արձակել, այլև Գուրգէնի առաջարկութեամբ իւր աղջիկն ալ այրիացած Դերենիկի կնութեան տուաւ, և որքէն Նախապի Ժեհաւանեաց քիւրապետ Դերենիկն, և այսպէս ամրացաւ Բագրատունեաց և Արծրունեաց հաշտութեան գործը: Հայոց 312 կամ 863 տարին նշանակուած է իբր թուական այդ բարեգուշակ եղելութեան (ԱՐԾ. 233): Ուզեցինք քաղել այդ միջոցէպէրը իբր նմոյ մը ժամանակին տիրող յարաբերութեանց, և իբրեւ նշանակ Զաքարիա կաթո-

ղիկոսի աշխարհաշէն գործունէութեան:

664. Զաքարիայի ստացած մեծ համբաւին և ազդեցութեան իբր նշանակ պէտք է յիշենք Դուինի մեծ երկրաշարժը, որ մեծպահ-եի ԴԱՐՁՈՂՆԵՐ քին մէջ սկսաւ, և քիչ-քիչ շարժում (ԱՍՈ. 112), որով չենք գիտեր թէ որ շարժը կը ճշդուի, և որ երեք ամիսներ տեւեց, և շատ չենք կործանեց: Սակայն կաթողիկէ տաճարին անվնաս ազատիլը, Պատմաբանին վկայութեամբ Զաքարիայի արժանեաց կը վերագրուի, որ սփռն աղբիւր և պաշտօնէի մշտնաշէն աղբիւրը մշտնապէս, և Աստուած հաճեցաւ խել անոր աղօթքին, անվնաս շէնքէն պահել թաղաքի ցաւանէ վառքին (ՅՈՎ. 170): Երկրաշարժին վնասները սաստիկ եղան, ապարանքներ և պարիսպներ փլան, շատեր փլատակներու ներքեւ մեռան, և ցրտաշունջ ձմեռնային սառնամանեաց ներքեւ բոլոր բնակիչներ՝ փողոցներ և հրապարակներ թափեցան: Իբր երկրաշարժին թուականը յիշուած Հայոց 312 տարին (ԱՍՈ. 112), պէտք է հաշուել 863-ին, բայց Անեցին 865 կը շնէ (ՍԱՄ. 95), որ հետեւանք է իւր ընդունած 553 տարիներու տարրերութեան, որուն մենք չենք կրնար հետևիլ, թէպէտ նա իբրեւ կանոն կը գործածէ, ինչպէս նոյնտեղ նշանակուած քանի մը կրկին թուականներու զննութեամբ կը հաստատուի (ՍԱՄ. 95): Այստեղ յիշենք նաեւ որ գերեզարձի առթիւ ազատողներուն մէջ եղան Յովհաննէս Արծրունեաց եպիսկոպոս և Գրիգոր Արծրունի քահանայ, որոնց խոստովանողական բանտարկութիւնը պատմեցինք (§ 654): Յովհաննէս եպիսկոպոս դառնալէն ետքը չուզեց պաշտօնը ստանձնել, այլ է քոյ իւր յեղիւնդաւան հովհաննէսին, այսինքն Արծրունեաց եպիսկոպոսութենէ հրաժարելով, առանձն աշխարհ տեղ քաշուեցաւ, հարկաւ տարիքն ալ նեղութիւնն ալ զինքը տկարացուցած էին: Յովհաննէս եպիսկոպոսի և Գրիգոր քահանայի մահուան վրայ տեղեկութիւն կը պակսի, միայն թէ խոստովանողական պատուով վախճանեցան: Իսկ Արծրունեաց եպիսկոպոսութեան կոչուեցաւ ուրիշ Յովհաննէս մը, այդ հեշտ քոյեղաւոր (ԱՐԾ. 234): Յի-

չենք եւս Նանա Ասորի սարկաւազն ալ, որ գերութենէ ազատելով նորէն Հայաստան դարձաւ (§ 558), և Հայ եկեղեցւոյ համար աշխատեցաւ :

665. Զաքարիայի ժամանակին պատկանող տեղեկութեանց թերին լեցնելու և

ԻՇԽԱՆԱՑ

ԻՇԽԱՆ

ժամանակին նկարագիրը տուած ըլլալու համար, յիշենք եւս, թէ Աշոտի երեք անգամ պատուոյ

բարձրացումն տրուած կը ցուցուի Անեցիէն : Նախ 857'ին կը գրէ, թէ Ռէշուտ Բաթրիպա-
 րաճիւն, Ռէշուտ Ռէշուտ Բաթրիպա-
 րաճիւն կը գրէ թէ Աշոտ Ռէշուտ Բաթրիպա-
 րաճիւն (ՍԱՄ. 95) : Աշոտի թագաւոր հռչակու-
 ուիլը Զաքարիայի մահուանէ ետքն է, ուս-
 տի այստեղ զանց կ'ընենք, իսկ անկէ դուրս
 կայ միայն հօրը տեղ սպարապետութիւն
 ստանձնելը, և յետոյ իշխանաց իշխան ան-
 ուանուիլը : Սպարապետութիւնը ստանձնեց
 անմիջապէս իւր հօրը մեկնելէն ետքը 855'ին
 իսկ իշխանաց իշխանութիւնն ալ գերու-
 թեան դարձին առթիւ 858'ին, և Պատմա-
 բանը կամ Ասողիկ ուրիշ միջանկեալ բարձ-
 րացում չեն յիշեր, և Անեցիին 874'ին նշա-
 նակածը պէտք է կանխել և գերեզարձին
 թուականին տանիլ : Աշոտի անձին վրայ
 առատ են պատմիչներուն գովեստները, և
 կը նկարագրուի ամէն կատարելութիւններով
 լրացեալ անձ մը : Լաւ կրթութիւն ստացած,
 պատերազմական քաջութեամբ նշանաւոր,
 վարչական յաջողակութեամբ անզուգական,
 բնաւորութեամբ հեզ և խոնարհամիտ, ներ-
 քին զգացմամբ բարեխէր, անտի փառքե-
 րէ հեռու, անիրաւ չահերէ անմասն, ամէ-
 նուն սիրտը գրաւող, բարեպաշտութեան
 մէջ նշանաւոր, ազգասէր և աշխարհաշէն,
 և այլ ամէն տեսակ բարի ձիրքերով օժ-
 տուած : Եթէ ընդունինք իսկ, որ պատմիչ-
 ներ առաջին անգամ թաքով պատուուած
 Հայ մը տեսնալէն զբաւուած, բոլոր հոգ-
 տորական ճարտարութիւննին քանային
 թափել, սակայն հնար չէ ուրանալ, որ գե-
 րազանց և բարձր ձիրքերու նշան մըն է,
 երեսուն տարի շարունակ պաշտօնի վրայ
 մնալ այսպիսի դառն ժամանակներու մէջ,
 և թէ տիրապետող ինքնակալութեան, և թէ

բովանդակ ենթարկեալ իշխաններուն հա-
 մակրութիւնը այնպէս գրաւել, որ այս
 վերջիններ ազաւոր ըլլան իրեն բարձրաց-
 ման, և պատուութիւնն ալ հաճի անսովոր
 շնորհաբաշտութեամբ, թագակիր վահու-
 թեան բարձրացնել իրեն հպատակ իշխան-
 ներէն մէկը : Եթէ յայտնի վկայութիւններ
 ալ չըլլային, այս դիտողութիւնը բաւական
 էր Աշոտի արժանիքը բարձրացնելու : Աշոտի
 այդ ընթացքը մեծ ընդարձակութիւն կ'ըն-
 ծայէր եկեղեցիին ալ, որ խիստ հալածանքի
 զիրքէն՝ ազատ բարգաւաճման դիրքին
 կ'անցնէր, և իւր հաստատութիւնները ծաղ-
 կեցնելու գիւրութիւն կը գտնէր : Բայց եթէ
 եկեղեցին կ'օգտուէր Աշոտի իշխանութենէն,
 Աշոտ ալ օգտուած էր եկեղեցւոյ իշխանու-
 թենէն, վասնզի բարեբախտ եղած էր իրեն
 հետ գործի գլուխ անցած տեսնել Զաքա-
 րիայի նման կաթողիկոս մը, զոր հեռատես,
 և կարծես թէ սրտազէտ թափանցողու-
 թեամբ մը, Սմբատ Խոստովանող, յետին
 աստիճանէն մինչև կաթողիկոսութիւն
 բարձրացնել տուած էր մէկ օրուան մէջ,
 երկրին և եկեղեցւոյն և իւր որդւոյն ապա-
 հով ապաւէն մը և կարող առաջնորդ մը
 պարգեւելով : Աշոտի գործունէութիւնը՝ ե-
 կեղեցականէն աւելի ազգային պատմու-
 թեան պատկանելուն զանց կ'ընենք մանրա-
 մասնօրէն յառաջ բերել : Նոյնպէս զանց
 կ'ընենք ինչ որ իր ստան և իր մասնակցու-
 թեամբ գործուեցաւ Սիւնեաց երկու մասե-
 րուն և Վասպուրականի ու Տարսնի ու Անձե-
 ւացեաց իշխաններուն կողմէն, որք զոնա-
 զոն գաւառները կառավարող նախարար-
 ներն էին : Անցողարար յիշենք, թէ Զաքա-
 րիայի անունը կը արուի յատկապէս Սիւն-
 եաց իշխանին՝ Վասակ Գարուռի մահուան
 առթիւ, որուն թագման փութաց Զաքա-
 րիա, Վասակի այրւոյն Մարիամ տիկնոջ
 հրաւիրմանօք, և չքեղ յուղարկաւորութիւն
 մը կատարեց, զի նորա զարթոյնալիս
 զարթոյն, անհաւ միջոց և անպէ օգտու-
 ւալիս, և զբերեալս զարթոյն և զարթոյն
 (ՈՐԲ. Ա. 217) : Այս պարագային կը տեսնենք,
 թէ ինչ տեսակ արտաքին հանդերձանք ներ-
 եալ էին Հայոց եկեղեցւոյ հոգեւոր իշխա-
 նութեան կողմէ : Զաքարիա եւ կը դառ-
 նար հանգուցեալ իշխանին գաւառները օր-

նկելով: Գրիգոր Սուփանը, Սահակն ու Վասակը:

666. Զաքարիայի պետք է վերագրենք թագաւորական անունն ու պատիւը վերահսկողութեան համար զաթաւորութեան ղափարն ալ, թէպէտ լըրմանը հասած չլլայ: Հայաստանի ոստիկան կը

յիշուի Յիսէ որդի Շեխայ ամիրա մը, որուն անուանման ժամանակը եւ իւր պաշտօնական բաժինը այստեղ յիշուած չէ, բայց յետոյ իբր Ատրպատականի ոստիկան պիտի տեսնենք: Արծրունիին պատմածին համեմատ, Յիսէ օրինաւորապէս անուանեալ ոստիկան չէր, այլ իւրովի շնորհը, այսինքն Հայաստանը, Բաղաթմոնէն յինչ քրտէսը եւ ինչոյց է քրտէսը շնորհը քրտէսը (ԱՐԾ. 248): Ուրիշ տեղ մըն ալ զայն Ասորայի կը կոչէ (ԱՐԾ. 242), որ Ամուրայ կամ Միջագետքի ոստիկան ըլլալը կը ցուցնէ, եւ այդ տեղեկութիւններէն կը հետեւեցնենք, թէ Յիսէ Միջագետքի ոստիկան էր, եւ օգտուելով այդ շփոթութիւններէն, որք 861'էն ետքը Պաղատատի մէջ տեղի կ'ունենային (§ 659), յաջորդած էր ինքն տիրանալ Հայաստանի, յափշտակելով զայն Ատրպատականի ոստիկանին ձեռքէն, որուն նախապէս յանձնուած էր Հայաստան (§ 652): Այս Յիսէն է, զոր Զաքարիայ իբրեւ զաւակ, եւ կ'աշխատի պատշաճ կերպերով անոր սիրտը շահիլ, եւ կը յաջորդի անոր բարեացակամութիւնը գրաւել, եւ յոյժ զաւակն ինքն, վաճառել Յիսէ ալ պէտք ունէր երկրին իշխանութիւնները իրեն համակիր ընել, որպէսզի իւր ազդեցութիւնը ամրացնէ: Յիսէ կ'աշխատի Հայոց կաթողիկոսն ալ իւր կողմն ունենալ, որուն պաշտօնական դիրքէն զատ՝ ընդհանուր ազդեցութիւնն ալ կը տեսնէր, եւ զայն կը պատուասիրէ Գաթալ ինչ շնորհքով, եւ իրաւունք կու տայ Գաթալ Բաղաթմոնէն ինչ քրտէսը, որ է առջեւէն խաչապէս դրօշակ տանել տալու իրաւունք, եւ միանգամայն արտօնութիւն կը շնորհէ Գաթալ Բաղաթմոնէն (ՎԱՐ. 85), եւ երբ եւ ուզէ տեսակցութեան եւ խորհրդակցութեան համար իրեն մօտ գալու: Այդ մանրամասն յարաբերութեանց շնորհիւ է որ Զաքարիայ Հայաստանի նոր վայելած ինքնավար կառավարութիւնը առաւել եւս պայ-

ծառացնելու եւ ամրացնելու համար, կը խորհի աստիճան մը եւս բարձրացնել անոր գլուխը գտնուող անձին պատիւը, եւ ինչպէս սպարապետը իշխանաց իշխանի փոխուեցաւ, իշխանաց իշխանն ալ թագաւորի բարձրացնել: Այդ նպատակով նախ կը պարտաւորուի Հայ իշխանները համաձայնութեան բերել, եւ անոնց հետ մէկտեղ գործին պաշտօնական ձեւ տալ: Ասոնց գլխաւորներն էին Վասակ իշխանիկ եւ Գրիգոր Սուփան՝ Սիւնիաց նահանգին երկու կէսերուն իշխանները: Եւ Գրիգոր Դերենիկ Արծրունի՝ Վասպուրականի իշխանը, իսկ այլ իշխանաց Հայոց մէջէն (ՕՐԲ. Ա. 219) կրնանք յիշել Գուրգէն Ապուպէյէճը, որ յաջորդած էր Մուշեղի Անձեւացեաց իշխանին (ԱՐԾ. 239), Մուշեղ Մուկաց իշխանը (ԱՐԾ. 240), եւ Գաթիկ Ապուրուան Արծրունի՝ Աղբակու իշխանը (ԱՐԾ. 253): Զենք կրնար ճշգրտել թէ Զաքարիայ, մինչեւ որ կէտ կրցաւ յառաջացնել այդ խորհուրդը, որովհետեւ ստոյգ նշաններ եւ թուականներ չունինք Յիսէի Հայաստանի իշխանութիւնը ձեռք անցնելուն մասին: Միւս կողմէն կը դիտենք որ այդպիսի ձեռնարկ մըն ալ՝ չուտով յաջորդելու գործերէն չէր. եւ պէտք էր շատ միջոցներ եւ շատ հրապոյրների գործածել, մինչեւ որ առաջ ոստիկանը, յետոյ ամիրապետին շնորհակալ, եւ վերջէն ինքն ամիրապետը յանձն առնէին, այդպիսի բացառիկ եւ աչքառու շնորհ մը ընել հպատակ սազգի մը, որուն դէմ քիչ առաջ ստատիկ հակառակութիւն եւ անգութ վրէժխնդրութիւն յազնցնելու ետեւէն էին: Հարկաւ ամիրապետութեան անկեայ վիճակը, եւ Մութամէտ-Պիլլան ամիրապետին տկար կացութիւնը, եւ զանազան կողմերը գոհացնելով իրեն իշխանութիւնը պահպանելու դիտումը՝ նպաստեցին այդ ձեռնարկին: Թագաւորական անունին ու պատիւին տուուելութիւնը սովորաբար 885'ին կը դրուի, իսկ Զաքարիայի մահը 877'ին, որով բաւական ատեն անցած կը լինի Զաքարիայի յղացած խորհուրդէն մինչեւ անոր իրականանալը: Իսկ Յիսէի Հայաստանի ոստիկանութիւնը գրաւելը, Մութամէտի գահակալութենէն քիչ առաջ կամ քիչ ետքը տեղի ունեցած եղելութիւն մը կ'երեւի: Անոր անունին չենք հանդիպիր արտաքին պատմու-

թեան մէջ, որ պարագաներու բողոքատու-
թեան մտնէինք: Իսա-պին-Մուհամմէտ մը
կայ (ՎԵՐ. 422), բայց անիկայ շատ աւելի
կանուիս գործի վրայ գտնուած է: Դերենիկ
Արծրունիի՝ խորհուրդին մէջ գլխաւորու-
թիւն ստանձնելը, անոր հօրը Աշոտին մե-
ռած ըլլալը կը ցուցնէ, Աշոտ ալ 874'ին
վախճանած է (ԱՐԾ. 244): Ասոնք են մեր-
ձաւորաբար ձեռնարկին սկզբնաւորութիւնը
ճշդելու նպատառը նշանները:

667. Զաքարիայի կաթողիկոսութեան
նշանաւոր գործերէն են՝ Բիւզանդական հայ-

ՓՈՏ
ՊԱՏՐԻԱՐԺ

րապետութեան հետ յա-
րաբերութիւնները, որք
առիթ ընծայեցին սնդամ
մըն ալ յատուկ կերպով
չեշտելու և հաստատելու Հայ եկեղեցւոյ
ուղղափառ դաւանութիւնը: Զաքարիայի
յարաբերութիւնները կատարուեցան նշա-
նաւոր Փոտ կամ Փոտիոս պատրիարքին
հետ, որ մեծ հռչակ ունի պատմութեան
մէջ, թէ իւր գիտնական հմտութիւններով
և վարչական կարողութեամբ, և թէ իբր
սկզբնապատճառ այն մեծ եղելութեան, ո-
րով Յունական եկեղեցին խզեց իւր յարա-
բերութիւնները Լատինական եկեղեցւոյն
հետ, զոր իբր նորահար վարդապետու-
թեանց հետեւող և տիրապետական ձգտում-
ներու հետամուտ կ'ամբաստանէր: Արեւ-
մտեայք այդ խզումը Աբե-եփեմ հեջում-ը կ'ան-
ուանեն, բայց աւելի ճշմարտանման կ'ըլլար
Աբե-մոհեմ հեջում-ը կոչել, քանի որ Լատին-
ներն էին, որ իրենց նորահար բարդութիւն-
ներով հին եկեղեցւոյ դրութենէն կը հեռա-
նային: Փոտ պատրիարքութեան հասած էր
բացառիկ պարագաներու մէջ: Յովհաննէս
Է, որ և Յաննէս պատրիարք, իբր պատ-
կերամարտ ճանչցուած ըլլալով, պաշտօնանկ
եղած էր 842'ին, Միքայէլ Գ'ի կայսր հրո-
չակուած ատեն, նորա խնամակալ մօրը
Թէոդորա դշխոյի կամքով: Մեթոքիոս որ
աթոռ բարձրացաւ, չորս տարիէ մնաւ,
և 847'ին պատրիարքութեան կոչուեցաւ
Իգնատիոս, Միքայէլ Ա. կայսեր որդին, որ
եկեղեցական կոչման նուիրուած էր: Իգնա-
տիոս թէ ծագմամբ և թէ պաշտօնովը զօ-
րաւոր զիրքի տէր դարձաւ, և արքունեաց
վրայ ալ ազդեցութիւն կը գործածէր: Ո-

րովհետեւ Վարդ Կեսար, կայսեր մօրեղ-
բայրը, իւր հարսին հետ ազգապիղծ յարա-
բերութեանց մէջ կը մեղադրուէր, Իգնա-
տիոս հրապարակաւ մերժեց զայն հաղոր-
դութենէ 857 տարւոյ Յայտնութեան տօնին
օրը: Վարդ կրած անարգանաց վրէժը լու-
ծելու համար, նախ Թէոդորա կայսրուհին
պալատէն հեռացնել տուաւ, որ Իգնատիոսի
պաշտպանն էր, յետոյ Միքայէլ Գ'ը համո-
զեց պատրիարքը ամբաստանել, պաշտօնանկ
ընել և աքսորել, և անոր տեղ՝ պատրիարք
ընտրուեցաւ Փոտ, կայսերական աւագ դի-
ւանաւորակիր, և կայսեր քեռայր Սերգիոս
պատրիկի եղբայրը, որ վեց օրուան մէջ բո-
լոր եկեղեցական սատիճանները ստացաւ, և
հայրապետ հռչակուեցաւ 857'ին: Քիչ ա-
ռաջ Զաքարիա կաթողիկոս ալ նոյնպէս մէկ
ոստումով մինչեւ կաթողիկոսութեան բարձ-
րացած էր, բայց ոչ իւր նախորդը զրկելով:
Իգնատիոսի պաշտպանութեան ձեռնարկեց
նաեւ յունական եպիսկոպոսութեան մէկ
մասը՝ Մետրոփանէս Զմիւռնիոյ եպիսկոպոսի
գլխաւորութեամբ, բայց Փոտ կրցաւ իւր
կողմը զօրացնել և հակառակորդներն ալ
չահիլ, միայն չյաջողեցաւ Իգնատիոսէ յօ-
ժարակամ հրաժարման գիրը ստանալ: Փո-
տին պէտք էր որ միւս հայրապետական ա-
թոռներուն ալ ղինքը ճանչցնէր, և 859'ին
Հռոմի Նիկողայոս Ա. հայրապետէն նուի-
րակներ եկան Կոստանդնուպոլիս, և 861'ին
ժողովական քննութեամբ Փոտի օրինաւոր
աթոռակալութիւնը ճանչցան, թէպէտ Նի-
կողայոս յետոյ ուղղութիւնը փոխեց, և
863'ին Հռոմի ժողովով մը Փոտի հակառակ
որոշում տուաւ: Փոտ անոր պատասխանեց
867'ին Կոստանդնուպոլսոյ ժողովով՝ Նիկո-
ղայոսի դէմ որոշում մը տալով, որ Հռոմի
եկեղեցւոյն նորահար վարդապետութիւն-
ները դատապարտուեցան, գլխաւորապէս
եկեղեցականաց ամուրիութեան և դրոշմի
տուուչութեան կէտերը, և մանաւանդ հան-
գանակի մէջ և յՈրդւոյ յաւելուածը: Այս-
պէս սկսաւ Յոյն և Լատին եկեղեցիներուն
իրարմէ խզուելուն կամ բաժնուելուն փո-
խադարձ հերձուածը:

668. Սա ինքն Փոտն էր որուն հետ
Զաքարիա յարաբերութեան մտաւ, ա-
ռիթ առնելով Փոտին նոր ձեռնարկներէն, և

կայսերութեան սահմանին մէջ գտնուող
Հայերը քաղկեդոնիկ դաւանութեան ստի-
պելէն: Որչափ ալ Պատ-
մաբանը այդ մասին
ԵՒ ՓՈՏ
յայտնի ակնարկ մը չու-
նի, սակայն յետագայից յի-
շատակներ և մինչև մեզի հասած թուղթե-
րու պատճէններ իրողութիւնը կը հաստատեն:
Վարդան պատմիչ յարաբերութեան սկզբնա-
ւորութիւնը Ջաքարիայի կը վերագրէ, վա-
սնդի Փոտի գրածը կը ցուցնէ, իբր Թա-
ռ-Ջառքեա, յոգաթառէ հարցման՝ ի՞նչ է-
նէն շարքէ թուի (ՎԱՐ. 82): Այդ թուղ-
թերու պատճէնները մենք չունինք, թէպէտ
Չամչեան հատումները յառաջ կը բերէ, ա-
ռանց յիշելու թէ ուրտեղէն քաղած է
(ՉԱՄ. Բ. 681-684): Վարդան ինքն ալ Փոտի
նամակին իմաստը քաղած է, և ունոր հե-
տեւողութեամբ ժողովներու և հայրապետ-
ներու ցուցակներ տուած է, խօսքը փակե-
լով թէ այսօր ի իշխան Փոռայ ահա եւ
չա (ՎԱՐ. 85): Վարդանի քաղուածը բոլո-
րովին տարբեր է Չամչեանի յառաջ բերած
հատումներէն, բայց իրարու հետ բաղդատ-
ուած ատեն կը տեսնենք, որ Ջաքարիայի
նպատակը եղած է Քաղկեդոնի ժողովին
մասին զիտողութիւններ յայտնել, և Փոտն
ալ աշխատած է նոյն ժողովին շատագովա-
կանը գրել: Խնդիր կրնայ ըլլալ եւս թէ
արդեօք միայն մէկ թուղթ գրած է Փոտ
Ջաքարիայի, թէ ոչ մէկէ աւելի, վասնզի
Փոտ Աշոտի գրած թուղթին մէջ կ'ըսէ, թէ
Բաշա ահա Քրեցոյ յառ-Շարքէ յեր և ահա
նայեալ յալմի Քառէոյ (ԹՂԹ. 28), ուսկից
կը հետեւի թէ Փոտ Աշոտ իշխանի գրելէն
առաջ քանիցս փոխանակեալ թղթակցու-
թիւն մը ունեցած է Ջաքարիայի հետ, որ
կանոնաւոր վիճաբանութեան և պատճառա-
բանութեան ձևը առած կ'ըլլայ, երկու
կողմեր իրենց տեսութիւնները պաշտպանե-
լով, և ոչ թէ Չամչեանի կարծածին պէս,
Ջաքարիա ընթերցեալ ղեռնարկ Փոռայ, շարժա-
յոյ, ինչ ղեռք շարժեալ թամաշա առեղե-
մայեալ էին Բաշա ի Հայոց որդեալեան թու-
ի Քաղկեդոնի (ՉԱՄ. Բ. 685): Ոչինչ չար-
դարացներ այդչափ սեղան ենթադրել գիտ-
նական կաթողիկոսը: Իմաստը ճշգրիտ
ակնի դժուարին կը լինի այդ թղթակցու-

թեանց ժամանակը որոշել։ Վարդան յերհա-
նարէր ուղիքս խառնելն կը դնէ Փոտի
գիրը, և զայն բերող նիկիոյ մետրապոլիտ
Յոհաննին Հայաստան հասնիլը, որ կը համե-
մատի 869 տարւոյն։ Սակայն այդ տարին
Փոտ ալբուս հայրապետական աթոռին վրայ
չէր, որովհետեւ նոյնիսկ 867'ին, Փոտի
գումարած ժողովին տարին (§ 667), Միքա-
յէլ Գ կը մեռնէր, և Վասիլ Ա կայսր բարձ-
րանալով Փոտը պաշտօնանկ կ'ընէր, և Իզ-
նատիոսը պատրիարքութեան մէջ կը հաս-
տատէր, որեւ մինչեւ իւր մահը աթոռի
վրայ կը մնար, և միայն 877'ին Փոտ նորէն
հայրապետ կը վերընտրուէր։ Սակայն այդ
տարին Զաքարիա վախճանած կ'ըլլար, և
անհնար էր Փոտի և Զաքարիայի յարաբե-
րութիւնը, ինչչափ ալ Վարդան այսպիսի
գազափար մը կ'ներեւի թելադրել, երբոր
կը գրէ, Վառնի, ու որով Փոտ, որ շահուն
դէմ (ՎԱՌ․84)։ Բայց Փոտի՝ Վասիլի օրով
վարած հայրապետութիւնը Զաքարիայի հետ
ժամանակակից չեղաւ։

669. Այդ տեղեկութիւններէն հաքը պէտք կը զգանք Զաքարիայի և Փոտի յաւարեհութիւնները դնել
 ԻՆՁ ԻՆՁ 864'է 867 տարիներու միջոցին, երբ Փոտ խաղաղաբար տիրապետած էր
 Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին, և Հռոմի աթոռին հետ խռովելով, Նիկիոյայոսի ուղղութիւն փոխելուն համար, պէտք կը զգար իրեն նոր բարեկամներ գտնել, և այս դիտմամբ կ'աշխատէր իւր կողմը յանկուցանել Հայոց հայրապետը, որուն համբաւը լսած էր, և զոր կը նկատէր իբր յաւերժահրշէջ արաշ յոգնալարէ հաղաւթ, և քոչափոյնու մեծայն զանազան խառաքանքեամբ (ԶԱՄ.Բ.682): Մի և նոյն պատճառով մեզի հաւանական կ'երևի, թէ առաջին քայլը Փոտ առած է, Հայոց հայրապետին առաջարկելով Քաղկեդոնի ընդունելութիւնը, որպէս զի կայսերութեան Հայերն ուղղիւրաւ չահի, և թէ անկէ հաքը տեղի ունեցած է Զաքարիայի հարցման վերը, կամ լաւ եւս դիտողութեանց հարցումը, որուն կը յաջորդէ Փոտի գրած պարտաւանդ հարցման (ՎԱՄ.82): Մեր գննութիւնները չարունակելով պիտի ըսենք, թէ այսպիսին ուղղաւոր եղան Փոտի գիրերը, զի քաղաւթ անհատ

հեղինակներու ծանօթ իսկ չին, պէտք է յոյն եպիսկոպոսին կողմէ կազմուած անդեկութիւններ համարել: Իսկ թուղթին ալ՝ ժողովէն ետքը յարմարցուած գրութիւն մը ըլլալուն, և Կոստանդնուպոլիս ղրկուած չլինելուն մասին խօսքը, պէտք է դասել այն կամայական գիւտերուն հետ, որոնք սիրելի են Չամչեանի, Հայոց եկեղեցին քաղկեդոնիկ ցուցնելու համար (ԶԱՄ. Բ. 687), մինչ գրութեան ճակատը դրոշմուած է թուղթին Սահակ վարդապետին ձեռքով, և հրահանգ՝ Աշոտայ գրուած ըլլալը (ԹՎԹ. 283), և Վաչագան և Կիրակոս, զորս Չամչեան իբր աղբիւր կը նշանակէ լուսանցին մէջ, իր զրուցածները չեն պարունակեր: Գործին ընթացքն ալ մեր տեսութեան ստուգութեանը կը վկայէ, վասնզի Շիրակաւանի ժողովէն և Յոնանի անպտուղ պատգամաւորութենէն ետքը միջադէպը իսպառ փակուած է, և Փոս ինքն ալ որ 867'ին պաշտօնանկ ըլլալով 877'ին նորէն աթոռ բարձրացաւ, մէկ մըն ալ միութեան առաջարկները չնորոգեց, և առանց դաւանութեան ինդիք յուզելու, Վասիլ կայսեր գործակցեցաւ Աշոտին թագաւորական պատիւ ու պսակ ընծայելու: Աշոտի պատասխանը գրող Սահակ վարդապետն ալ առաջիկային պիտի ծանօթացնենք:

671. Աւելորդ չենք սեպեր համառօտութեանը աստէն Պաւղիկեան աղանդաւորներուն անցքերը, զի օտարներ իբր Հայերէն ծագում առած աղանդ մը կը հուշակեն զայն, և զի անցքերն ալ Փոքր Հայոց կամ կայսերութեան Հայկական գաւառներուն մէջ կատարուեցան: Օձնեցին ժամանակէն տեսնաք կանոնական կարգադրութիւններով (§ 566), և վարդապետական ճառերով (§ 590), այդ աղանդին դէմ մղուած ճիգերը, և իրօք ալ Ը գարուն սկիզբները տարածուած ու զօրացած էր աղանդը Հայաստանի, Կապադովկիոյ և Պոնտոսի կողմերը, որուն զլխաւոր կը նկատուէր Սիդուանոս սարկաւազ, և իրեն հաստատուն բնակավայրն էր Առաջին Հայոց Կողմիս, այժմ Քէօյլի-Հիսար քաղաքը: Սիմէոն զօրավար, որ կայսերական իշխանութեամբ ղրկուած էր աղանդաւորները ֆիզիկա, Սիդուանոսը ձերբակալեց, աղանդ

դաւորները գերեց, և խոշտանգանք ստիպեց, որ իրենց պետը քարկոծեն, բայց տնոնց արիական դիմադրութենէն ազդուելով իրենց յարեցաւ: Պաւղիկեանք կը զօրանային, մինչ կայսերական օրէնքներ զիրենք մահապարտութեամբ կը պատժէին: Աղանդաւորներ հալածանքին դէմ զինեալ ապստամբութեան դիմեցին, և Արաբացիներէն օգնութիւն խնդրեցին կայսերութեան դէմ, ինչ որ զիւրաւ ստացան. և անոնց հովանաւորութեամբ կեդրոնացան Կապադովկիոյ Արգէոս, այժմ Էրճիսս, լերան շուրջը, և երեք քաղաքներ կազմեցին. որոց զլխաւորն էր Տեփրիկիա, այժմեան Տիփրիկը: Արաբացիք տեղական օգնութիւններով զօրացած, իրենց արշաւանքները մինչև Կոստանդնուպոլսոյ հանդիպակաց կողմերը մղեցին Միքայէլ Գ'ի ժամանակ, 858'ին: Յոյներ դէմ դնելու համար պատերազմի ելան, բայց Սամուսատի և Ամասիոյ ճակատամարտներուն մէջ չարաչար յաղթուեցան, Մելիտինէի իշխան Էօմէրի բանակներէն, որոց կ'օգնէին Պաւղիկեանց գունդերը: Պարտութիւնները սթափեցուցին յունական կայսերութիւնը, Պետրոնաս զօրավար մեծ ոյժերով պատերազմը նորոգեց, 862'ին յաղթեց եւ սպաննեց Էօմէրը, և անկէ ետքը Ալի-պինեանա զօրավարը, որ Հայաստանէն եկեր էր անոր օգնութեան (§ 662): Բայց Պաւղիկեանք չընկճուեցան, Փոքր Ասիոյ զանազան կողմերը տապաւաններ կը սփռէին, և Եփեսոսի ու Նիկիոմիդիոյ ալ կըսպառնային: Իրենց պետն էր Քրիստիւրոս, որ յաջորդած էր իւր հօր Կարբէասի, Սիդուանոսի յաջորդին, որ խրոխտաբար մերժեց Միքայէլ Գ'ի խաղաղութեան բանազնացները, իրենց համար կրօնական և քաղաքական ազատութիւն պահանջելով: Վասիլ Ա, որ 867'ին Միքայէլի յաջորդեց, 871'ին պատերազմը նորոգեց Պաւղիկեանց և Սարակինոսաց դէմ: Առաջին տարին գոհացաւ պզտիկ պատերազմներով Պաւղիկեանները հալածել և շրջապատել. միւս տարին Սարակինոսներու դէմ դարձուց զէնքերը, և քանի մը կարեւոր քաղաքներ գրաւեց: Երրորդ տարին 873'ին Քրիստիւրոս դարձնականերէ սպանուեցաւ, Պաւղիկեանք չփոթեցան, Տեփրիկիա գրաւուեցաւ և հիմնադրուած կոր-

հեղինակներու ծանոթ իսկ չեն, պէտք է յոյն եպիսկոպոսին կողմէ կազմուած տեղեկութիւններ համարել: Իսկ թուղթին ալ՝ ժողովէն ետքը յարմարցուած գրութիւն մը ըլլալուն, և Կոստանդնուպոլիս ղրկուած չիւնկուն մասին խօսքը, պէտք է դասել այն կամայական գիւտերուն հետ, որոնք սիրելի են Չամչեանի, Հայոց եկեղեցին քաղկեդոնիկ ցուցնելու համար (ԶԱՄ.Բ. 687), մինչ գրութեան ճակատը գրոշմուած է թուղթին Սահակ վարդապետին ձեռքով, և հրահանուած Աշոտի գրուած ըլլալը (ԹՂԹ. 283), և Վաղարշի և Կիրակոս, զորս Չամչեան իբր աղբիւր կը նշանակէ լուսանցին մէջ, իր գրուցածները չեն պարունակել: Գործին ընթացքն ալ մեր տեսութեան ստուգութեանը կը վկայէ, վասնզի Շիրակաւանի ժողովէն և Յոնանի անպտուղ պատգամաւորութենէն ետքը միջոգէպը իսպառ փակուած է, և Փոս ինքն ալ որ 867'ին պաշտօնանկ ըլլալով 877'ին նորէն աթոռ բարձրացաւ, մէկ մըն ալ միութեան տառապանքները չնորոգեց, և առանց դաւանութեան ինդիք յուզելու, Վասիլ կայսեր գործակցեցաւ Աշոտին թագաւորական պատիւ ու պսակ ընծայելու: Աշոտի պատասխանը գրող Սահակ վարդապետն ալ առաջիկային պիտի ծանօթացնենք:

671. Աւելորդ չենք սեպեր համառօտութեանը առաջն Պաղիկեան աղանդաւորները:

ՊԱՆԴԻԿԵԱՆՑ
ԳՈՐԾԵՐ

Իսկ անցքերն ալ Փոքր Հայոց կամ կայսերութեան Հայկական գաւառներուն մէջ կատարուեցան: Օձնեցիին ժամանակէն տեսնաք կանոնական կարգադրութիւններով (§ 566), և վարդապետական ճառերով (§ 590), այդ աղանդին դէմ մղուած ճիգերը, և իրօք ալ Է դարուն սկիզբները տարածուած ու զօրացած էր աղանդը Հայաստանի, Կապադովկիոյ և Պոնտոսի կողմերը, որուն գլխաւոր կը նկատուէր Սիդուանոս սարկաւազ, և իրեն հաստատուն բնակավայրն էր Առաջին Հալոյ կողմնիս, այժմ Բէյլիւ-Հիսար քաղաքը: Սիմէոն զօրավար, որ կայսերական իշխանութեամբ զրկուած էր աղանդաւորները Գնջելու, Սիգուանոսը ձերբակալեց, աղան-

դաւորները գերեց, և խոչտանգանօք ստիպեց, որ իրենց պետը քարկոծեն, բայց տնոց արիական դիմադրութենէն ազդուելով իրենց յարեցաւ: Պաղիկեանք կը զօրանային, մինչ կայսերական օրէնքներ զիրենք մահապարտութեամբ կը պատժէին: Աղանդաւորներ հալածանքին դէմ զինեալ ապստամբութեան դիմեցին, և Արարացիներէն օգնութիւն խնդրեցին կայսերութեան դէմ, ինչ որ դիւրաւ ստացան. և անոնց հովանաւորութեամբ կեդրոնացան Կապադովկիոյ Արգէոս, այժմ Էրճիսս, լերան շուրջը, և երեք քաղաքներ կազմեցին. որոց գլխաւորն էր Տեփրիկիս, այժմեան Տիվրիկը: Արարացիք տեղական օգնութիւններով զօրացած, իրենց արշաւանքները մինչև Կոստանդնուպոլսոյ հանդիպակաց կողմերը մղեցին Միքայէլ Գ'ի ժամանակ, 858'ին: Յոյներ դէմ դնելու համար պատերազմի ելան, բայց Սամուսատի և Ամասիոյ ճակատամարտներուն մէջ չարաչար յաղթուեցան, Մելիտինէի իշխան Էօմէրի բանակներէն, որոց կ'օգնէին Պաղիկեանց գունդերը: Պարտութիւնները սթափեցուցին յունական կայսերութիւնը, Պետրոնաս զօրավար մեծ ոյժերով պատերազմը նորոգեց, 862'ին յաղթեց եւ սպաննեց Էօմէրը, և անկէ ետքը Արիպին-Եահեա զօրավարը, որ Հայաստանէն եկել էր անոր օգնութեան (§ 662): Բայց Պաղիկեանք չընկճուեցան, Փոքր Ասիոյ զանազան կողմերը ասպատակներ կը սփռէին, և Եփեսոսի ու Նիկոմիդիոյ ալ կը սպառնային: Իրենց պետն էր Բրիտոկիւրոս, որ յաջորդած էր իւր հօր Կարբէասի, Սիգուանոսի յաջորդին, որ խրոխտաբար մերժեց Միքայէլ Գ'ի խաղաղութեան բանագնացները, իրենց համար կրօնական և քաղաքական ազատութիւն պահանջելով: Վասիլ Ա, որ 867'ին Միքայէլի յաջորդեց, 871'ին պատերազմը նորոգեց Պաղիկեանց և Սարակինոսաց դէմ: Առաջին տարին զոհացաւ պզտիկ պատերազմներով Պաղիկեանները հալածել և չըրջապատել. միւս տարին Սարակինոսներու դէմ դարձուց զէնքերը, և քանի մը կարեւոր քաղաքներ գրաւեց: Երրորդ տարին 873'ին Բրիտոկիւրոս դարձնականերէ սպանուեցաւ, Պաղիկեանք չփոթեցան, Տեփրիկիս գրաւուեցաւ և հիմնադրուեց կոր-

ծանուեցաւ, և Պաւղիկեանք կոտորուեցան և ցրուեցան, գերուեցան և բռնի զինուորագրուեցան, և այսպէս վերջացաւ անոնց ևրեւէն գորացած սարսափը և 25 տարիներէ իվեր Փոքր Ասիոյ մէջ տիրող սազնապը (ԼՊԱ. 507): Ինչչափ որ ալ գործողութիւնները Հայաբնակ գաւառներու մէջ կատարուեցան, և մեծաւ մասամբ Հայազգիներ էին Պաւղիկեան խումբերը կազմողները. սակայն Մեծ Հայոց կողմերը՝ այդ ամէն շփոթութիւնները արձագանգ չունեցան, և Զաքարիայի հայրապետութեան օրերուն բնաւ այս տեսակ յիշատակութիւն չկայ մեր պատմագիրներուն մօտ:

672. Զաքարիայի կաթողիկոսութիւնը կը փակուի իբրեւ ժամանակահատուկութիւնէ հետք, որչափ ինչ ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ Պատմաբանը նշանակած է ՄԱՇԸ (80Վ. 174), և որ նոյնութեամբ կրկնուած է ամէն ցուցակագիրներէ, Լկրծունին միայն ինչեւ ի հայրապետութեան ժամանակահատուկ կը դնէ (ԱՐՄ. 245): Ընտրութիւնը հաշուած էինք 855, որով վախճանն ալ կը պարտաւորուէինք դնել 877'ին. բայց Ասողիկ Հայոց 324 տարին կը ցուցնէ իբր մահուան թուական (ԱՍՈ. 113), որ կը սկսի 875 ապրիլ 22'ին: Անեցին ալ 855'ին դնելով ընտրութեան թուականը 22 տարի տեւողութիւն կու տայ (ՍԱՄ. 92), և 877'ին կը դնէ Զաքարիայի յաջորդին թուականը (ՍԱՄ. 95): Բայց պէտք է յիշել, որ երկու թուականներու շփոթութիւն մը կը տեսնուի յայտնապէս Անեցիի մէջ, որ Քրիստոսի 855 թուականը կը համեմատէ Հայոց 302 թուին, և 553 տարիներու տարբերութիւն կ'ենթադրէ, որ յարմար չգար լաւագոյն հաշիւներով ստուգուած թուականին (§ 385): Մենք նկատելով որ շատ անգամ սկսուած տարիներ իբր ամբողջ հաշուելով համեմատութիւնները կը խանգարուին, միանգամայն բաղդատելով յետագայ պատմութեանց պահանջներուն հետ, 876'ին վերջին օրերուն կը դնենք Զաքարիայի վախճանը: Զաքարիայի յիշատակը պատուում է իբրեւ ժամանակահատուկ (80Վ. 174), և իրօք ալ պատմական եղելութեանց վրայ պարզ ակնարկ մըն ալ կը բաւէ, տեսնալու համար, թէ ինչպէս իւր օրով հիմ-

նովին կերպարանափոխուեցաւ երկրին վիճակը, և ինչպէս Բուղայի արիւնքուշտ օրերը երջանկաւէտ օրերու փոխուեցան: Որչափ և իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունիի արժանիքն ալ անուրանալի է, սակայն անհնար է այդ փոփոխութեան մէջ գործունեայ գեր մը չափ իմաստուն և կենցաղագէտ հայրապետին, որ գիտցաւ հետըզհետէ երկրին աւերածները նորոգել, և շրջափոխել և պառակտած նախարարներուն միութեան և միաբանութեան հողին ներշնչել, որով առաջնորդուեցան Աշոտի համար արքունական թագու պատիւ ալ ինդրելու (§ 666), և ընդունելու: Հարկաւ անխորհուրդ չէր, որ եկեղեցական աստիճաններէ զուրկ մէկ մը՝ յանկարծ օրուան մը մէջ մինչեւ գերագոյն աստիճանը կը բարձրանար, և եթէ Սմբատ Խոստովանող տեսած էր անոր վրայ արժանիք մը՝ զայն բարձրացուցած ասին, եպիսկոպոսական դասակարգն ալ համոզուած էր այդ բացառիկ արժանաւորութեան, և անհակառակ և աննախանձ կու տար աստիճանաց ձեւնադրութիւնները: Զաքարիա ուսմամբ ալ յետեւալ մէկը եղած չէ, վասնզի ճառքներէն իրեն անունով մտկազրուած (ՀԻՆ. 503), որոնք հմտութեան և հեղեղութեան կնիք կը կրեն: Եկեղեցական նախանձայուզութեան ալ կը լկայեն կոստանդնուպոլսոյ Փոռ պատրիարքին հետ յարաբերութիւնները, և Հայ եկեղեցոյ ուղղափառութեան հաստատամիտ պաշտպանութիւնները: Զաքարիա թաղուած է ի Դաւթի հորձ (80Վ. 174), զոր ի դէպ է հասկանալ Դունայ կաթողիկէին կից կաթողիկոսներու դամբարաններուն վրայ, վասնզի հայրապետանոցն ալ կը չարունակէր միալ նոյն ոստանին մէջ:

673. Զաքարիայի արդիւնաւորութեանց չարքին պէտք է աւելցնել հնարաւոր չափով ուսմանց և հեղինակութեանց տուած քաջալերութիւնը, վասնզի կը հանդիպինք քանի մը անուններու, որ իւր ասին ծաղկեցան և գնահատելի երկասիրութիւններ թողուցին: Այս կարգին առաջին պիտի յիշենք Փոռի ուղղուած պատասխանը խմբագրող Սահակ

վարդապետը (§ 670): Սահակ սոփորաբար Մուռա մականունով յիշուած է (ՎԱՐ. 85), այլ բառուած է թէ ըստ աւելցանքի՝ Ապի-կարէշ Կարէշ (ԱՍՈ. 145), թէպէտ չենք գիտեր երկու մականուններուն ալ իմաստը կամ ծագումը: Ինքն եղած է Աշունքի եպիսկոպոս, Տայոց նահանգին մէջ, որ կայսրութեան հպատակ էր, և որ կը պատասխանէ այժմեան Թորդումի էօջք տւանին: Սահակ Հայոց եկեղեցւոյ դաւանութեան նախանձախնդիր ըլլալուն, հաւթեալն էր լաւ հասարակ, եւ չէր Լաւա Աշար (ՎԱՐ. 85), և այսպէս գրտնուեցաւ Շիրակաւանի ժողովին մէջ, և իւր հմտութեան, և թերեւս հեղինակութեան համար, պաշտօն ունեցաւ Փոտին յղուելիք պատասխանը գրելի տւանու: Ժամանակակից է ևս Համամ վարդապետ Արեւելցի, որ գրած է Առակաց գիրքին վերլուծութիւնը, Յորի ԼԸ ՈՒ Եւ գլուխին բացատրութիւնը, և Սաղմոսի մէջ զանազան մարգարէական օրհնութիւններուն մեկնութիւնը, և քերականական վերլուծութիւններ (ԱՍՈ. 145), որոնց վրայ կ'աւելցուի ևս շէքիշի (ՎԱՐ. 86), որ պէտք է ըլլայ ճշգրիտ լեզուէն լեզուի ընդարձակ ստղմոսին մեկնաբանութիւնը: Պէտք է յիշենք ևս Գազիկ

վարդապետը, առաջինը՝ Ս. Արամայ, հաւանաբար Աղձնեաց նահանգը, Սղերդի մօտ եղող Ատոմեանց վանքին առաջնորդը, որ շէշարի Բարդուղիմէոսի Դաւարեալ է թէր աւփփեց (ԱՍՈ. 146), սկիզբն առնելով սրբոց վարքերու և վկայարանութեանց հաւաքածոյին, հետեւողութեամբ յունական եկեղեցւոյ մարտիրոսաբանութեանց գիրքին, որ եկեղեցւոյ մէջ ալ կը կարդացուի: Գազիկի գործը Արամայի կոչուած է, Ատոմայ վանքին տնունէն, բայց յաջորդ տարուան մէջ Ատոմ Անձեւացի եպիսկոպոսն ալ աշխատած է նոյն հաւաքածոյին վրայ, և շատիւ անոր տնունէն կը հետեւցնեն Ատոմագիր կոչումը, որ շատ ընդհանրացած ալ չէ, և հետզհետէ Լաւաբի, Տեւոյոյ, Տեւոյոյի, Տեւոյի, Լաւաբի՝ տնունները գործածուած են, և մեր օրեր Յայաւաբի տնունը գործածական դարձած է: Դժբախտաբար շատեր, նաև անփորձներ ձեռք խառնած և յարմար անյարմար մասեր խճողած են անոր մէջ, ինչպէս կը տեսնուի 1706'ին և 1730'ին Կոստանդնուպոլիս տպուած օրհնակներուն վրայ, որ բաւական զտուեցաւ 1834'ի նոր տպագրութեան մէջ:

Տ. ԳԵՈՐԳ Բ. ԳԱՌՆԵՑԻ

674. Զաքարիայի յաջորդը եղաւ Գէորգ, բնիկ Գառնի գիւղաքաղաքէն, որ է Կոտայք գաւառի թագաւորական տւանը, մինչև ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԱԽԸՆԹԱՅ ցայսօր ալ նշանաւոր իւր հմտութիւններով: Պատ-

մարանը կը ներկայէ Գէորգը իբր յայտնի զաւակն յընդմեջ տան իմաստասէր (80Վ. 174), որով պէտք չէ կաթողիկոսարանին պաշտօնեաներէն սոսկական մէկ մը իմանալ, վասն զի այլուր կը յիշուին Եղիշի-Գառնի իմաստասէր (80Վ. 214), և Գէորգ ալ եպիսկոպոս պէտք է եղած ըլլայ, եթէ կաթողիկոսարանին պաշտօնէութեան մէջ զաւակն մէկ մըն էր: Իւր ընտրութիւնը կը վերադրուի բացարձակապէս

Աշոտի կամքին, որ ընդմեջ ըստ պատշաճ հրամայէ յեռագրել յառաջագործութեան Թորգոմայ (80Վ. 174), սակայն չենք կրնար ենթադրել որ եպիսկոպոսներ և աղատ նախարարներ անմասն մնացած ըլլան, միայն թէ իշխանաց իշխանին կամքը գերակշռութիւն ունեցած է: Զեռնագրել յառաջագործութեան բացատրութիւնն ալ, որ կրնայ յիշեցնել Զաքարիայի համար գործածուած Յեռագրէն է հայրապետութեան բացատրութիւնը (80Վ. 161), պէտք չէ մեկնել Զաքարիայի նման բոլոր աստիճանները միանգամայն առնելու իմաստով, վասն զի այդպիսի անսովոր և բացառիկ պարագաներ ենթադրելի չեն, ցորչափ յայտնի չեն գրուած: Այդ բացատրութիւնն կը քաղենք միայն, թէ կա-

Թողիկոսական աստիճանը եկեղեցական ա-
րարողութեամբ կը տրուէր, և ոչ թէ լոկ
ընտրութեամբ կը վերջանար: Գէորգի ձեռ-
նագրութիւնը ակզի ունեցած է *Բժշակ-
ութեամբ Թեոֆիլոս Գեորգի* (ԱՍՈ.
113), որ է Աստուածայայտութեան ութ-
ուէրը, և պէտք է զայն պատշաճեցնել 877
յուշուար 13'ին, որ այն տարին կիրակի օր
մըն ալ կը հանդիպէր, անկանի 28'ին Հայոց
տոմարով: Գէորգ կաթողիկոսի վերագրուած
էր ցարդ Յովնանու Ասորւոց պատրիարքի
Թղթոյն պատասխանը (ՀԻՆ. 531), որ հրա-
տարակուած ալ է (ԹՎԹ. 335), և ուր Գէորգ
Հայոց Քրիստոսի և հոգեւոր քիչ-քիչ պատ-
ուանուեալ յիշուած է: Այդ թուղթը կրնար
ալ ծառայել իբր Գէորգի գրական արժանի-
քին փաստ: Սակայն նոր հետազոտող մը,
Ասորւոց պատրիարք Յովնանէս Բարշու-
շանի անուանով գտնուած նամակը վերոյիշ-
եալ պատասխանին հետ բաղդատելով, և
յիշեալ Յովնանէսի 1064'է 1073 պատրիար-
քութիւն վարած լինելը ճիշտելով, եզրակա-
ցուցած է որ ոչ թէ Գէորգ Բ Գառնեցիին,
այլ Գէորգ Գ Լուսեցիին պէտք է վերագրել
յիշեալ պատասխանի նամակը (ՅԱՐ. 241):
Ըստ այսմ Գէորգի գրական արդիւնքէն և
գրական կարողութենէն փաստ մը չմնայով
ձեռուընիս, որոշ բան մը չենք կրնար ըսել,
սակայն հնար չէր որ Զաքարիայի ձեռքին
տակ գտնուող կաթողիկոսարանի պատշաճ
պաշտօնական ուսուցիչ և հմուտ մէկ մը եղած
չլլար:

675. Խաղաղ ու հանգարտ անցած է
Գէորգի կաթողիկոսութեան առաջին մասը,
որ 877'էն կը համար մին-
չու. 885, Աշոտի թագա-
ւոր հաշակուած տարին:
Գոհացուցիչ չափով հա-
մերայիս վիճակ մը ունէին երկրին իշխան-
ները, իշխանաց իշխանը խոհական ընթաց-
քով կը շահէր ամէնքը, և կաթողիկոսն ալ
հայրաքաղաք հովանի էր անոնց փոխադարձ
յարաքերութեանց, չթողլով որ զրգու-
թեանց առիթներ ծագին, կամ իշխանաց
տիրութեան անսահման շրջաններ: Հ' տես-
բար այդ միջոցին կարեւոր պատահարներ
չունինք պատմելիք, և պարտաւորեալ ենք
քանի մը ցրիւ յիշատակները քաղել: Երբ

Աշոտ իբր իշխանաց իշխան Հայաստանի
գլխաւոր պետը կը նկատուէր, ոչ միայն
Հայ իշխաններ ազատ աւատապետներ կը
մնային իրենց գաւառներուն մէջ, այլև
Տաճիկ գաւառապետներ զանազան կողմե-
րու կը արեւելին: Հայերուն մէջէն գլխաւոր-
ներն էին Գրիգոր Դերենիկ իշխան Արծրուն-
եաց, Աշոտ Կիրապաղատ իշխան Տարսնոյ,
Մուշեղ Բագրատունի իշխան Մոկաց, Գուր-
գէն Արծրունի իշխան Անձեւացեաց, Վասակ
Իշխանիկ իշխան Սիւնեաց, Վասակ Գարուռ
իշխան Սիսականի, Ասորներէն Բագրատունի
իշխան Վրաց, ամէնքն ալ իրարու ազգակ-
ցութեամբ կամ ինամութեամբ մերձաւոր-
ներ: Առաջնակարգ դեր ունէին նաև Աշոտի
եղբայրները, Աբաս սպարապետ՝ որ Վանան-
դի գաւառը կը կառավարէր, և Շապուհ
ասպետ, որ Աշոտի մօտ գտնուող գունդին
զօրավարն էր, և Աշոտի որդին Սմբատ, որ
Գուգարաց կողմերը հանդարտեցնելու և
կառավարելու ջրկուած էր: Իսկ Արարացի
իշխաններէն կը յիշուին, Յամանիկ Աղուա-
նից կողմերը Պարսաւի մէջ, Ապրարատ
Կայսիկ Ապահունեաց գաւառը, և Անմաթ
որդի Հայթի՝ որ է Անմաթ-պինը-Խոյիս
Տարսնի մէջ: Պատմիչը կը դիտէ, որ Բիւ-
լոյն իշխանն է Բագրատունի, Բագրատունի
հրապաղաթ Գեորգի (ԱՐԳ. 247): Այդ քաղաքանց
հետեւանք էր որ Անմաթ մինչև Գուր
կ'արշաւէր, այլ Աբաս սպարապետի դիմա-
դրութենէն կը ստիպուէր ետ դառնալ, և
նման պատճառով ալ Դերենիկ՝ Աշոտ Կի-
րապաղատի դէմ կ'ելլէր, և զայն ձերբակա-
լելով Վասպուրականի Սեւան բերդին մէջ
կը բանտարկէր, որչափ ալ Աշոտի եղբայր
Գուրիթը՝ Դերենիկի քուսայրն էր (ԱՐԳ. 248):
Բանտարկեալ կիրապաղատին պահպանու-
թիւնը յանձնած էր Դերենիկ իւր քուսորդ-
ւոյն Հոսանի, իսկ եղբորիւնը վիշտ
պատճառած էր ամէնուն: Համբուրեալ
թարգման կը կանգնէր Գէորգ կաթողիկոս,
որ Բագրատունի Բագրատունի Դերենի-
կին՝ որ անիրաւ գործէն ետ կենայ, և յա-
ջողութիւն չգտնելով անձամբ ալ ել Բագ-
րատունի Բագրատունի Դերենիկը համոզել,
սակայն ոչ Բագրատունի չէլ իրոյն, և պար-
տաւորուեցաւ ետ դառնալ՝ գործը Բագրատունի

էր. և զէ լընդեցայ, և ըստ որդեգրի մէկեւ ինքնահրաման թաղի զեպրոյ սորբ հարցն, որ է Քիւ Վր և Կաղիբոնաւանցն, ինչն որոյ աղջկանոց աղջկաբոնաւանք և առաջն աւանքն պարտեց ինչին սորբ յետոյ զինանգրեւան զինէն իւրծեց (ՅՈՎ. 189): Աբասի գրուած նամակին պարագաներուն վրայ իւր կարգին պիտի խօսինք, այստեղ միայն Մաշտոցի ակնարկած միջադէպին վրայ կ'ամփոփենք մեր խօսքը: Մաշտոց կ'ընդունի թէ սխալ մը գործեր է, վասնզի ինքնիր գլուխ առանց բարձրագոյն հաստատութեան հաղորդակցութեան մտեր է Քաղկեդոնականներու հետ: Այս առթիւ կաթողիկոսարանին կողմէն իրեն դատապարտութեան նշովք սպառնացուիր է, որուն վրայ ինքն իրաւացի գտեր է յանդիմանութիւնը. անոր համար կաթողիկոսին առջեւ խոնարհէր, ապաշխարութեամբ ներում է հայցեր, և այս կերպով միջադէպը փակուեր է: Պատմութեան մէջ եղելութիւնը յիշուած չէ. նամակին մէջն ալ ատենն ու պարագաները չեն ցուցուած, որով լոկ մակարութեամբ և ենթադրութեամբ կրնանք ըսել, թէ Փոտէ եկած պատուիրակութեան և Նիրակաւանի ժողովին ատեն կամ անկէ ետքը, կրցած է Մաշտոց լայնախոհ գաղափարի հետեւիլ՝ բարեմիտ նպատակով, և թէ ետ քաշուած է, երբոր տեսած է որ եկեղեցական իշխանութիւնն ու մարմինը իրեն համամիտ չեն գտնուած: Ասկէ աւելի բան մը ըսել չենք կրնար: Միայն զարմացմամբ կը տեսնենք, որ Չամչեան իւր քաղկեդոնիկ սիրայարութեան միջոցներուն մէջ բարեմիտ մեկնութեանց չըջանէն անդին անցնելով, խեղաթիւրումներ իսկ գործածելու կը հասնի. և Մաշտոցի նամակէն վերեւ յառաջ բերուած կտորը այլայլելով կ'ըսէ, թէ Մաշտոց Քաղկեդոնի դէմ խօսողներուն համար նշովքի թուղթ մը գրած էր, և թէ վերջէն ալ նոյնը կը հաստատէր. և այս դիմամբ Մաշտոցի բերանը օտարոտի բացատրութիւն ալ դնելով կը գրէ. Այլ է վերայոյր միեւնիլ ասէ. «Իմ նշովք Գաթապաբոնաւան յետոյ յերթէ և արժանի էր» առ այնպիսի ընդդէմ դրոյ իրեցի (ՉԱՄ. Բ. 925), որ քմահաճոյ բառերով կը փոխանակէ լընդեցայ խոստովանութիւնը՝ Քաղկեդոնականաց հետ խորոցը վերջացած ըլլալուն համար, և պարտեց շնոր-

հաբեւն յայտարարութիւնը, և աղջկանոց աղջկաբոնաւանք և առաջն աւանքն խոնարհիլը: Քանի մը բառեր աւանելով և միւսները զեղչելով, ինքնահրամար յաւելուածներ կցել, բացարձակութենէ տարբեր կերպ մըն է:

679. Այդ քանի մը միջադէպները, զորս յառաջ բերինք՝ Գէորգի կաթողիկոսութեան

ԱՇՈՏ

ԹԱԳԱՒՈՐ

մանակին հանդարտ ու

խաղաղ կացութիւնը

խանգարելու բնութիւնը

չունէին, որով կաթողիկոսն ու իշխաններ համարձակութիւն ունեցան տիրող վիճակին աւելի փայլ մը տալ, և Հայաստանի իշխանաց իշխանը՝ Հայոց թագաւորի պատուանունով և արքունական շքեղութեանց առուելութեամբ փառաւորել: Այս կերպով թէ ազգային կացութեան կարեւորութիւնը պիտի չատնար, և թէ իրենք ալ իրենց դիրքերուն մէջ բանով մը բարձրացած պիտի ըլլային: Այդ խորհուրդին գլուխը կը յիշուին Գրիգոր Դերենիկ իշխան Արծրունեաց, Գրիգոր Սուփան իշխան Սիւնեաց որ հօրը Վասակ Գափուռի յաջորդած էր, և Վասակ իշխանիկ իշխան Սիսականի, որոնք ընդ այլ իշխանաց Հայոց, յատուկ դիմում ըրին ամիրապետին որ ամիր Ահմաթ կոչուած է (ՍՐԲ. Ա. 219), և է Մութամէտ-Պիլլահ, որուն բուն անունը Ահմէտ-Ապուլ-Ապպաս էր (§ 659): Իսկ դիմումին միջնորդն էր նոյն ինքն Յիսէ, որուն հետ տեսակցած և առաջին քայլերը պատրաստած էր Զաքարիա կաթողիկոս (§ 666), և որ Ասորպատականի ոստիկանը եղած էր, և Հայաստանի գերիշխանութիւնն ալ իրեն կը պատկանէր: Այս պատճառով իշխանք և նախարարք Հայոց իրենց առաջարկը զեւրոյնէն աւերադէմն էին՝ ինչն սորբի Յիսէի որդեգրեց Շէնայ (ՅՈՎ. 175): Քանի որ ինքն Աշոտ չէր կրնար գործին առաջին դերը ստանձնել, հարկաւ Գէորգ կաթողիկոսն էր որ նախարարները միաբանելու և խնդիրին առաջնորդելու գործը կը վարէր: Թէ ինչ մտածումներով և ինչ պայմաններով հաճեցաւ ամիրապետը Հայոց խնդիրը կատարել, բացատրուած չենք գտնար: Միայն գիտենք թէ Ապպատսեանց ամիրապետութիւնն իր ներքին ոյժը կորսնցուցած էր, ամէն կողմ ինքնազուլ իշխաններ կը տիրապետէին, և

Մու թամէտ հարկադրուած էր անոնց ինքնա-
վարութիւնը ճանչնալ և հաստատել. դոհա-
նալով միայն տարեկան հարկի մը վճար-
մամբ, ինչպէս էին Եագուպ Սաֆար՝ Պարս-
կաստանի և Ահմէտ Թուլուն՝ Եգիպտոսի մէջ։
Անշուշտ Հայոց առաջարկն ալ զիւրութեամբ
ընդունուեցաւ, որովհետեւ հակառակ պա-
րագային նորէն Հայոց ապստամբութեան և
զինեալ ընդդիմութեան տագնապները պիտի
սկսէին, և ամիրապետութիւնն ալ կարող
պիտի չըլլար դէմ դնել։ Նոյնիսկ Ատրպա-
տականի ռաիկաններն ալ ինքնագլուխ տի-
րապետողի հովեր առած էին ամիրապետին
հանդէպ։ Ասկէ զատ համոզիչ փաստ մը
չենք տեսներ, մեկնելու համար այն սիրալիր
սրտիւ զիւրահաւան զիջողութիւնը, որով
թագաւորի անուն և պատիւ և իրաւունք
կը չնորոտէր Հայոց իշխանաց իշխանին։
Հարկաւ Յիսէ, որ Զաքարիայի օրէն բարե-
կամական յարաբերութիւններ հաստատած
էր Հայոց հետ, իրեն միջնորդութեան վարձ-
քնն ու պարգեւը առատապէս մպանովցու-
ցած էր։ Յիսէ ռաիկան անձամբ եկաւ քե-
րել Ռաբի Ռաբա-օրաւ, զիստա Ռաբա-օրաւ, և
զարգիւս և պարս և երէկ-ը օր-դարէի, զիստ
և շարգիւս մէկտեղ, և անոնցմով փառաւորիկ
Աշոտ Բագրատունին, Խոստովանող Սմբա-
տի որդին։ Հայեր չգոնացան միայն քաղա-
քական զգեստաւորման հանդէսով, այլ և
կեղեցական հանդէս ալ աւելցուցին, և կա-
թողիկոսական օրհնութեամբ նախարարե-
ցին Հայոց թագաւորութեան վերանորո-
գումը։

680. Թագաւորական օրհնութեան ման-
րամանութեանց մանկով, նախ պէտք է
զայն Շիրակաւանի կամ
ԹԱԳԱՌՈՐԱԿԱՆ ՆՐԱԳԱՌՈՐՔԻ մէջ կա-
ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ տարուած ըսել, որովհե-
տեւ այնտեղ էր Հայաս-
տանի ինքնուրոյն կառավարութեան կեղ-
րոնը։ Իսկ գործածուած արարողութեանց
մասին Պատմաբանին խօսքերէն այնպէս կ'ը-
րեւի թէ լոկ ազօթք և օրհնութիւն կա-
տարուած է, և ոչ օծում, զի կը զրէ։ Զհ-
բե-օր օրհնութեանց օրհնութեան ապա-
մէջ Եագուպ, փոխաւ զժամ արա-
մէի Եագուպ, փոխաւ զժամ արա-
մէի Եագուպ (ՅՈՎ. 176)։ Հինքերէն ուրիշներ ալ պարզա-
պէս կը զրեն։ Օրհնէ զիստ Եագուպ (ՎԱՐ.

86), այնպէս որ Օրհնութեան գրեյր, թէ Եագ-
ուպ Եագուպ, Եագուպ Եագուպ, և Եագուպ Եագուպ
Սիւնեաց Եագուպ Եագուպ (ՕՐՔ. Ա.
219), մեզ չստիպէր օծում տեղի ունեցած
չինելը ընդունիլ, որովհետեւ Օրհնութեան իւր
օրուան սովորութեան համեմատ կը խօսի,
մինչ Պատմաբանը՝ օրհնութիւնները փոխաւ
ժամ արա-մէի եղան կ'ըսէ, և բացայայտ կեր-
պով օծում տեղի ունեցած չըլլալուն կ'ակ-
նարկէ։ Միայն Սիւնեաց եպիսկոպոսին և
ուրիշ եպիսկոպոսներու ներկայութիւնը աշ-
խարհանդէս մը տեղի ունեցած ըլլալը կը
ցուցնէ։ Ահմէտ Թուլուն մէջ Գէորգ բարեբախտ
եղաւ, շուտուց դադարած և շատոնց բազ-
մացուած հանդէսի մը նախագահելով, որ
բոլոր երկրին ալ մեծ ազդեցութիւն ունե-
ցաւ, և ազգային և կրօնական հաստատու-
թիւններ և ձեռնարկներ, նոր քաջարեւո-
թիւն ստացան (ՅՈՎ. 176)։ Եղելութեան
թուականը ճշդելու մասին, պատմիչներու
մէջ սարքերութեանց կը հանդիպինք, և
միայն եղելութեանց զատաւորութեամբ կր-
նանք յարմարագոյնը նախադասել։ Պատ-
մաբանը որոշ թուական չունի. իսկ ուրիշ
ընկալեալ թուականն է Հայոց 334 տարին,
որուն սարեգլուխը կ'իյնայ 885 ապրիլ
19'ին, և կը տեսնուի մինչև 886 տարւոյ նոյն
օրը, և քանի որ առնական օրուան յիշատա-
կութիւնն ալ չունինք, այդ միջոցին որ և է
մէկ օրը կրնայ իբրեւ հանդիսական թագա-
ւորութեան օր համարուիլ։ Սակայն երբ ոմանք
Հայոց 334 տարին կը յիշեն (ԿԻՐ. 45, ԱՐՄ.
258, ՕՐՔ. Ա. 219, ՍԱՄ. 95), ուրիշներ 336
թուական կը գրեն, և Քրիստոսի 888 թուա-
կանը կ'աւելցնեն, Գէորգի կաթողիկոսու-
թեան 12'րդ տարին ալ յիշելով (ԱՍՈ. 144,
ՎԱՐ. 86), իսկ Անեցին Հայոց 334 թուականը
Քրիստոսի 887 տարւոյն կը համեմատէ (ՍԱՄ.
95)։ Ժամանակագրական ճշդութեանց ծա-
ռայող կէտերուն ուսումնասիրութիւնը կը
յորդորէ 334 թուականի ընթերցումը նա-
խադասել, 885'ի վերջերը կամ 886'ի սկիզբ-
ները դնել թագաւորութիւնը, և քանի որ
885 թուականը ընդհանրապէս ընդունուած
է, մենք ալ զայն փոփոխելու պահանջ մը
չենք տեսներ։

681. Աշոտի թագաւորելը հայկական
երրորդ հարստութիւն նկատուած է պատ-

միջներէն (ԱՍՈՒ. 143), սակայն պէտք է դիտել, որ Հայաստանի անկախ պետութիւն մը չսկսաւ Բազմապետութեան երով, այլ լոկ ինքնուրոյն ներքին կառավարութեան ձև մը, և այն ալ ոչ կատարեալ և ամբողջ: Վասնզի երկիրը ոչ միայն հեռաւոր գերիշխանի մը հարկատու էր, այլ Ատրպատականի ոստիկաններ, երբեմն ամիրապետի անունով և երբեմն ամիրապետէն ապստամբելով, ուղղակի Հայաստանի կառավարութեան ներքին գործերուն կը միջամտէին: Հայերն ալ իրենց կողմէն այդ միջամտութեանց առիթ ընծայելէ չէին խորշեր: Եթէ առաջին անգամ Աշոտի թագաւորը համակամ խնդրեցին և համամիտ ողջունեցին, բայց յետոյ նախանձու կիրքեր զիրենք գայթակղեցուցին, իրարու դէմ ամբաստանութիւններով ոստիկաններուն դիմեցին, ամէնքն ալ իրենց հաշուոյն թագաւոր կոչուելու փափաքէն հրապարուեցան: Ոստիկաններն ալ առիթը ձեռքէ չփախուցին, իրենց կողմնակցութիւնը սուղի վաճառեցին, Հայերը իրարու դէմ զինեցին, և երկիրը բազմաթիւ պետերու մէջ բաժնեցին, այնպէս որ Հայոց թագաւոր անունով վեց եօթը իշխաններ միեւնոյն ատեն Հայաստանի զանազան կողմերը կ'իշխէին: Նոյնիսկ առաջին թագաւոր Աշոտի հինգ տարուան թագաւորութեան միջոցը կատարեալ խաղաղութեամբ չանցաւ, և անկէ առաջ իւր իշխանաց իշխան անունով վարած կառավարութեան ժամանակները շուտով փնտռուիլ սկսան, և կարծես թէ թագը բարեբաւարիկ ազդեցութիւն չգործեց: Բազմապետութեան պատմութիւնը ոչ ազգին և ոչ եկեղեցւոյն համար միսթարական երեւոյթներ չունի ներկայելու, և հազիւ թէ թագաւորութեան աւետիսով ուրախացած, զմեզով տաքնապնդող գոյմեր գրելու պիտի պարտաւորուինք: Պատմիչը նախարարական տուններուն մէջ տիրապետող բարոյական անկարգութիւնները յիշատակելով, Զրնգեղի և Սողոմի աստուածասաստ պատահանները կը յիշէ, և իբր երկնառաք պատիժներ կը ցուցնէ Հայաստանի վրայ նսած տաքնապնդող, քանի որ Բեդ Կաշի, յայտնապէս Կաշի Կաշի Կաշի կը

պատճառէին (ԱՐՄ. 244): Էտք էր իբրեւ պատճառ յիշել նախանձը, անմիաբանութիւնը, և եղբայրասպան պայքարները, որոնք ըստ ինքեան անհնարին պատուհասներ էին, երկնառաք պատիժներէն ալ սաստիկ:

682. Վասիլ կայսր, որ իբր հայկական Արշակունի հարստութեան սերունդ (§ 676), և իբր բիւզանդական կայսր, կրկնակի ձգտումներ կը տածէր Հայաստանի վրայ, և Ապպասեանց անկումն ու տկարանալը տեսնալով կրնար մեծայոյս լինել իւր փափաքներուն իրագործման, լաւ չտեսաւ թագաւորական աստիճանի և պատուոյ շնորհմամբ Հայերուն Արաբական տիրապետութեան հետ ներքնապէս կապուիլը, և փութաց ինքն ալ իւր կողմէն սիրելի երեւիլ Հայոց, և անոնց համակրութիւնը վառ պահել: Այս նպատակով ինքն ալ իւր կողմէն Գրիգոր Նոստրիպոլիտէն Աշոտի Իմաստասէր (ՎԻՐ. 45), որով պայման խաղաղութեան և սիրոյ հաստատութեան խաղաղութեան յաջողութեամբ խաղաղութեան խաղաղութեան (ՅՈՎ. 177): Այս կերպով է որ Աշոտի թագաւորը խաղաղութեան խաղաղութեան խաղաղութեան խաղաղութեան (ՅՈՎ. 177), լրացեալ իրողութեան մը վրայ կը հասնէր, որ առանց իրեն կատարուած էր: Չենք կարծեր որ Վասիլէ եկած թագին համար ալ օրհնութիւն մը կատարուած ըլլայ, թէպէտեւ Վարդան կը գրէ, թէ ինչ և ինչ Վասիլ Կաշի, և օրհնէ զՎասիլ Կաշի (ՎԱՐ. 86): Վասնզի Պատմաբանը օրհնութիւնը իսմայելեան թագին կը յատկացնէր և յունականը յիշելով նորէն օրհնութիւն չիշխեր: Վասիլի նպատակը պարապի չելաւ: Հայերուն չատ հաճելի եղաւ քրիստոնեայ վեհապետէն ալ իբր թագաւորութիւն ճանչցուելին, որով կը յուսային Արաբական տկարացած տիրապետութենէ ազատելու: համար հովանաւոր մը ունենալ, ինչ որ չեղտուեցաւ մանաւանդ Աշոտի որդւոյն և իրեն տանները: Սակայն այդ երկկողմանի քաղաքականութիւնը բարեգուշակ չեղաւ: Հայաստանի համար: Յոյներն ալ իրենց մէջ միշտ պառակտած, և զօրաւոր ձեռնարկներու անբաւական, ոչ թէ Հայերը ազատու-

թեամբ օժտելու, այլ իրենց հպատակեցնելու հետամուտ էին, և անհիմն յուսադրութիւններով կը քաջայերէին Հայերը անխորհուրդ շարժումներու, որոնք ոչ յաջող և զան և ոչ արդիւնաւոր, և շատ մը սազանապներու և տառապանքներու գուռ բացին, և Բագրատունիները կատարեալ անկումի հասուցին:

683. Աշոտի թագաւորութեան հնգամեայ միջոցին՝ մեծ փոփոխութեանց և ծախող գործողութեանց առիթներ չերեցան տալաւին, որով կրցաւ աշխարհաշէն ձեռնարկներով

զբաղիլ: Պատմաբանին յիշած մանրամասնութեանց մէջ նշանաւոր կը նկատենք երկրագործական և անասնաբուծական զարգացմանց ջանքերը (ՅՈՎ. 196), որք հիմնապէս երկրին բարօրութեան հետեւող իշխանապետի հանձարը կը վկայեն: Քաղաքականապէս իւր ազդեցութիւնը տարածեց դէպ հիւսիս, իրեն հպատակեցնելով Գուգարաց յեռաբնակները և Ուտեացւոց եւաղաբ ժողովուրդը, և բոլոր ի Զոր-Զոր Բեթ Երէն Կոմարու գտնուող ցեղերը, զանոնք օրէնսդրու և հրապարակելով: Եզերացւոց թագաւորին հետ զի Բագրատունիները կը հաստատուէին, և յայտնաւորուէին (ՅՈՎ. 177): Ամիրապետութիւնը այդ կողմէն զբաղուարութիւն չէր հաներ, վասնզի իւր ազդեցութիւնը կը տարածուէր, թէ և միջնորդաբար: Դերենիկ ալ առիթէն օգտուելով իր իշխանութիւնը կ'ընդարձակէր Հեր և Զարեանդ գաւառներու կողմերը (ՅՈՎ. 178), և ձմերելու համար կ'երթար Լճայից ձորը Հեր քաղաքի մօտերը: Տեղւոյն այլազգիները, որք չէին կրցած տանիլ Դերենիկի յաջողութիւնը, դաւաճանութեան դիմեցին, և անգամ մը երբ Դերենիկ պզտիկ գունդով զետեղուեց ինչ յանգիստ յանգիստ կը շրջէր, Հերի քաղաքապետը Ապլերս, բարեկամական ձեւով, բայց աւելի մեծ գունդով դիմաւորելու ելաւ, և իրենները երկու կողմ բամբակ որ Դերենիկ առջեւ գայ, և հաղիւ թէ սա ձեռն առեալ զի Զոր-Զոր մէջերնին մատու, ետեւէն փակեցին, և որեւէ զետեղ զետեղ չառնին (ԱՐԾ. 255): Դերենիկի մարդիկը յաջողեցան միայն մարմինը

ստանելով բերիւ և թաղել Աղբակի Սուրբ Խաչ վանքը (ԱՐԾ. 257): Դերենիկի մահը տեղի ունեցաւ 886'ին, վասնզի մեծ տղան Աշոտ Սարգիս դեռ 9 տարեկան կ'ըսուէր, (ԱՐԾ. 257) որուն ծնունդը նշանակուած է 877'ին (ԱՐԾ. 245): Դերենիկի երեք տղաքը, որք միանգամայն Աշոտ թագաւորի թոռներն էին, շատ պզտիկ ըլլալուն, Աշոտ իւր որդին Շապուհը զրկեց, որպէս զի անոնց ժառանգութիւնը կարգադրէ, ինչպէս որ ալ ըրաւ՝ Գագիկ Ապուրուանը անոնց խնամակալ նշանակելով, իսկ մայրերնին տիկին Սոփի, Աշոտի աղջիկը, տարիուկէս ետքը կը վախճանէր (ԱՐԾ. 257): Նոյն միջոցին Սիսականի իշխան Վասակ Իշխանիկն ալ խաղաղութեամբ կը վախճանէր, և իրեն կը յաջորդէր եղբայրը Աշոտ Սիսական (ՅՈՎ. 179): Արսա սպարապետ, թագաւորին եղբայրը, վանանդի կողմեր խաղաղելու և կառավարելու կ'երթար (ՅՈՎ. 182), ինչպէս թագաւորին երէց որդին Սմբատն ալ, ի իշխան Գագարաց՝ ի նոսրէ զգեալ զոյնի իշխան էր (ՅՈՎ. 181), և այս կերպով Աշոտ իր իշխանութիւնը ամէն կողմեր ազդեցիկ ու օգտակար կ'ընէր: Գեորգ կաթողիկոսի անունը որոշակի յիշուած չենք տեսներ այդ հնգամեայ միջոցի գործերուն մէջ: Սակայն տեսնելով որ Աշոտ իւր մահուան պահուն ալ ու ինչ զգեալ իշխան Գեորգ իշխան էր (ՅՈՎ. 180), և անկէ ետքն ալ Գեորգ էր՝ որ թագաւորութեան գործերուն մէջ կը գտնուէր, անկասկած կը հետեւեցնենք թէ նա շարունակաբար Աշոտի խորհրդականն ու օգնականն էր եղած:

684. Չամչեան յունական աղբիւրէ տեսնելով կը պատմէ Աշոտի Փոքր Հայոց կողմերը երթալը եւ Կոստանդնուպոլիս Լեւոն 2 Յունաց կայսեր այցելելը, որ 886'ին իւր հօրը Վասիլի յաջորդած էր (ՉԱՄ. Բ. 706): Սակայն այդպիսի ճանապարհութիւն մը չեն յիշեր մերոնք, որոնք ժամանակով աւելի մօտ են Աշոտի, և Յովհաննէս Պատմաբան ականատես մըն է, որ զանց պիտի չընէր այսպիսի նշանաւոր դէպք մը: Միւս կողմէն Հայաստանի ոստիկանն ալ լաւ աչքով պիտի չդիտէր այդպիսի այցելութիւն մը: Պատմա-

բանը Աշոտին համար կը գրէ, թէ է հա-
նադարէն. յիշեալն հիւանդացաւ, եւ Բա-
գարանի մօտ Փարսպառ կոչուած տեղը
մեռաւ (ՅՈՎ. 180), բայց Կոստանդնու-
պոլսոյ անուն չտար, և նոյն իսկ յիշ-
ուած տեղերու անունները Շիրակի մէջ փոք-
րիկ պտոյտի վրայ եղած լինելը կը ցուցնեն:
Ըստ այսմ կրնանք հետեւցնել, թէ վերջէն
Աշոտի թոռան, Աշոտ Բ թագաւորին Կոս-
տանդնուպոլիս երթալը՝ չփոթութեամբ Աշոտ
և թագաւորին վերագրուած է: Հազիւ Աշոտ
կը զգայ իւր վերջին վայրկեանն հասած լի-
նելը, շտապաւ իւր մօտ կը կանչէ Գէորգ
կաթողիկոսը, և անոր ձեռքէն կ'ընդունի
Մարմնոյ և Արեան յետին թոշակը, և անոր
կը յանձնէ Գալստի և Երեմիայ, որ բաշխէ
է Գալստի և յազարա: Միանգամայն նոյն հայ-
րապետին տրամադրութեան ներքեւ կը դնէ,
չեղարար Գալստի միւր, և զբաւալն յիշ-
ուած զբաւալն Գալստի, և զհոգի զբաւալն,
որպէսզի իւր պատշաճ տեսած կերպով բաշխէ յիշ-
ուած զբաւալն Գալստի իւր կարօտու-
թեան համաձայն, և ամէն կողմ իրեն համար
հոգեհանգստեան աղօթքներ կատարել տայ
է նախնայն զբաւալն Գալստի: Մարմինը
կը փոխադրուի և կը թաղուի մերձաւոր
Բագարան քաղաքը, չքեղ յուղարկաւորու-
թեամբ. Գալստի հանգիստ և Գալստի զ-
բաւալն կը զարդարեն, իսկ զբաւալն
չեղարար և զբաւալն առջեւէն կը քալեն, և ի-
շուար Գալստի մեծ կաթողիկոսն ալ գլուխ-
նին դադաղը պատկերով աղօթքներ կը մա-
տուցանեն՝ զեղարար զբաւալն Գալստի և զ-
բաւալն նուագելով: Աշոտի երէց որդին
Սմբատ և եղբայրը Աբաս բացակայ ըլլալով,
միւս երեք որդիները, Դաւիթ և Սահակ և
Շապուհ, հեղափոխել զիւր զբաւալն, և անոնց
հետէն բոլոր նախարարագուէն իշխաններ,
և անհամար բազմութիւն խաչաւ և անա-
ւան, որոց մէջ էր տեսանելի Կոստան Գալստի-
այն, և Գալստիայն Գալստի և Գալստիայն Գալ-
ստի և Գալստիայն Գալստի (ՅՈՎ. 181): Աշոտ մեռաւ
71 տարեկան (ՎԱՐ. 86), Հայոց 339 (ԱՐՄ.
258) կամ 340 (ԱՍՈ. 145) թուին, զոր իղէպ
է համեմատել 890 թուականին, թէպէտ
Անեցին 892'ին կը տանի (ՍԱՄ. 95), իւր
յատուկ հաշուովը: Յայսմաւորքը մարտի
21'ին կը դնէ Աշոտի յիշատակը (ՅԱՍ. Ա.

234), որ շարժական տոմարով կը պատաս-
խանէ փետրուար 2'ին, 891 տարւոյն սկիզ-
բը: Աշոտ մեռաւ երկար տանն Հայոց բախ-
աւ վարելէն, և երկրին համար մեծապէս
երախտաւոր ըլլալէն ետքը: Աշոտ գործի
գլուխ անցած էր 855'ին Բուղայի անգթու-
թեանց օրերը, երկիրը աւերակ եղած էր և
բոլոր իշխաններ և իւր հայրն ալ գերութեան
տարուած էին, բայց 35 տարի ետքը, Հայաս-
տանը կը թողուր չէն և եկեղեցին պայծառ,
և երկրինալ թագաւորութեան բարձրացած:
Ըսենք արդեօք, թէ իւր կազմած բարօրու-
թիւննալ կ'առնէր կը տանէր իրեն հետ:

685. Սմբատ թագաւորանգ արքայոր-
դին, զոյժը առնելուն անմիջապէս եկաւ Շի-
րակաւան, ուր եկաւ և
Գէորգ կաթողիկոս Բա-
գարանի մէջ յուղարկա-
ւորութիւնը լրացնելէն
ետքը, որպէսզի մխիթարէ և թագաւորու-
թիւնը ստանձնելուն պաշտօնական գործու-
թիւնները լրացնէ: Սակայն միւս կողմէն
Աբաս սպարապետ, եղբորը ժառանգութիւնը
իրեն սեփական կարծելով, ինքզինքը Հայոց
թագաւոր հռչակելու կը ձեռնարկէր, և երբ
Ատրնեքսէն իշխան Վրաց, իրեն հանդի-
պելով Շիրակաւան երթալ կ'ուզէր, ար-
գելք կը դնէր՝ որպէսզի Սմբատ իբր թա-
գաւոր չձանչցուի: Ատրնեքսէն, ցաւակցա-
կան այցելութեան անհրաժեշտ պայմանը
լրացնելու պատճառաբանութեամբ, Աբասէ
թոյլտուութիւն կը ստանար, բայց Շիրա-
կաւան գալով, Սմբատը իբրեւ թագաւոր
կ'ողջունէր, և ամէն կերպով կը քաջալերէր
արիանալ և գործի գլուխ անցնիլ: Անոր
խօսքերով Սմբատ զեղարար զբաւալն զբեց-
նէ Գալստի և Գալստիայն զբեց-
նէ իշխանութիւն վարելու կը սկսի (ՅՈՎ.
182): Սեւ հագնելով սուգ պահելու յիշատա-
կութիւնը նկատողութեան արժանի է, որ
այս սովորութեան կանուխէն ալ գործածա-
կան եղած ըլլալը կը ցուցնէ: Ատրնեքսէն իւր
այցելութեան արդիւնքէն գոհ և Սմբատէ
տեսած սիրոյն և ստացած ընծաներուն վրայ
ուրախ՝ ետ կը դառնար, երբ նորէն Կարս
հանդիպած տանն, Աբաս իշխան իւրեւ իւր
Գալստի զբաւալն, և Գալստիայն իւրեւ իւր
Գալստի զբաւալն Գալստի և Գալստիայն Գալ-
ստի: Շիրակաւան մէջ կատարուած գոր-

ընթացիչ- բազմե՛ւ և նախնական գաղափարէօք, իւր թագաւորութիւնը ծանուցանելով և իւր բարեկամութիւնը վկայելով Լեւոն Զ կայսեր, որ Իմաստասէր կոչուեցաւ, իւր ուսումնական արժանեաց համար: Լեւոն ալ փոխադարձաբար մեծամեծ ընծաներ կը յղէր Սըմբատի, Բեղիշիկի զնոց և զարդոց, և ռաբիւնա հանդերձ գէթափայտ, և ըմպան և բաժան և իմարս աշանապա ի համակ սկոյ (ՅՈՎ. 200):

Յոյներուն համար անսովոր առատածնունդ թեմաք, զի զի սովորաբար Հոռոմոց առաք լինել, այլ Լեւոն որքէ Հոյոս էր, և աւելի քան զՀոյ առաքարփայտ (ԱՍՈ. 146): Հայերու և Յոյներու իրարու մօտենալը լաւ տպաւորութիւն չըրաւ Ատրպատականի ոստիկանին, որ եղած էր թագատու Սմբատայ: Անոր անունը կը գրուի սովորաբար Ափշին, և կը կոչուի որդի Սաճի (ԱՍՈ. 148), իսկ ուրիշ տեղ գրուած է Աւշին որդի Ապուսեհի (ԱՄԾ. 261): Թերեւս ազգական է Ափշինի, որ Բարանի ապատամբութիւնը նուաճեց (§ 638): Իսկ Անեցին, Սաճ կամ Ապուսէճ հայրանունը կը նոյնացնէ Ապուսէճթ կամ Ապուսէթ անունին հետ, և Մշոյ մէջ սպանուած Եռսուֆ Ապուսէթ ոստիկանին (§ 644) գաւալներ կը կարծէ այդ Ափշինը, և Յուսափը զոր պիտի տեսնենք աւելի ետքը (ԱՄԿ. 96): Կիրակոս ալ նմանօրինակ ակնարկ մը կ'ընէ շաբն Ապուսէթայ անունը տալով (ՎԻՐ. 46): Սմբատ լուր առաւ Ափշինի մտադրութեան վրայ, թէ կ'ուզէ զէնքով իւր վրայ քալել, ուստի ինքն կանխեց և երեսուն հազարով յառաջացաւ մինչև Ռոտոկաց գաւառը, հաւանաբար Փայտակարանի Ռոտիքաղա գաւառը, Ատրպատականի մօտերը, և այնտեղէն պատգամաւոր զրկեց Ափշինի, թէ Յունաց հետ յարաբերութիւն հաստատելով նպատակ ունի ամիրապետութեան երկիրները ճոխացնել, և դիւրացնել այն ընտիր ապրանքներու առևտուրը, զորս Յոյներ կը պատրաստեն և Արարացիք կը սիրեն ունենալ: Սմբատ իւր խօսքին ոյժ տալու համար պաշտօնաբարձօք կը զրկէր ոստիկանին, և Ափշին թէ գրուած բացատրութեան անսալով, և թէ իւր վրան եկող բանակէն ակնածելով, կը զիջանէր: Ափշին ու Սմբատ կը տեսակցէին և սիրով կը բաժնուէին: Սմբատ Ափշինը հանդարտեցնելէ ետքը կը քալէր Դուինի

իրայ, ուր Մահմէտ և Ումայի, այսպազգի
իշխաններ չէին ուզեր Սմբատի իշխանու-
թիւնը ճանչնալ, բայց չկրցան դիմագործել և
Սմբատ պատերազմով գրաւեց քաղաքը յո-
ռուր Ռօշի Խրջութիւն (ԱՍՈ՝147), որ 892'ին
կ'իյնար ապրիլ 21'ին: Իսկ երկու գլխաւոր-
ներ փախած տառնին ձերբակալուեցան, և
հոռամբէ կողմնոց և վարդո՛ր հանձնու, երբեմն շը-
նայեմ և Լեւոն կայսեր զրկուեցան (ՅՈՎ՝202),
որ Սմբատի կողմէն գրգռիչ ցոյց մըն էր
Արաբացւոց դէմ: Սմբատ Դուինի յաղթական,
իւր իշխանութիւնը կը հաստատէր և կ'ըն-
դարձուէր հիւսիսային կողմերը, ուր արդէն
գտցած էր իւր հօրը ժամանակ, և Կարինէն
դէպի Կղարջք, այժմ Շաւշէթ, անկէ դէպի
կովկաս, Տփղիս ու Ալանաց դուռն
ալ մէջը ըլլալով, բոլոր այդ կողմերը իրեն
կը հպատակեցնէր (ՅՈՎ՝203): Այս պարա-
գային պէտք է կցել Տիեղբեւիւ մականունը
որ Սմբատի գրուեցաւ (ՍԱՄ՝96), բայց յետոյ
ուելի գործածական եղաւ Նահաթի մակա-
նունը իւր մարտիրոսական մահուամբը: Ան-
գամ մըն ալ Սմբատ իւր երկրին խաղաղու-
թիւնը ապահոված կը կարծէր:

690. Բայց այս անգամ ալ բնական հարուած մը կու գար խանգարել երկրին հանդարտութիւնը, Դուինի մեծ երկրաշարժը, որ տեղի ունեցաւ յերբոյժ աֆրիկայի Սահարայ (ԱՐՄ.259), այսինքն է 893'ին, թէպէտ և Անեցին մինչև 898 կը յետաձգէ (ՍԱՄ.96)։ Այս երկրաշարժը «ապոկալիպիկ» կ'ըսուի քան Ջաքարիայի օրով 863'ին տեղի ունեցած երկրաշարժը (ԱՐՄ.259)։ որ երեք ամիս տեւած էր (§ 664)։ Դուին ի հիման զաշխարհ կործանեցաւ, «սեպտեմբեր»-ը ինքն ինքի հետ ինքն ինքի կը շարժուէր, 70,000'է աւելի մարդիկ կորսուեցան (ԱՐՄ.259), որոց թաղումը անհարկին հետ, ի վեր և ի ինքնին կը նետուէին, և աղեկտուր տեսարաններ տեղի կ'ունենային, զորս Պատմաբանը յառաջ կը բերէ իր բնականատես (80Վ.205)։ Գէորգ կաթողիկոս ալ, որ Դուինի մէջ կը գտնուէր, կաթողիկոսարանի կործանումէն հազիւ ազատած, կու գայ բնակիլ Վաղարշապատի մօտ Ջուարթնոց եկեղեցին, այլ Դրիգոր Ռշտունեաց եպիսկոպոս և իրեններէն ոմանք փախ

ատկեներու ներքեւ Գեորգեանցան (ԱՐՄ. 260)։ Դուինի երկրաչարժը կրցաւ իբրեւ աստուածային պատուհաս սեպուիլ ամպարիշտ քաղաքին դէմ, վասն զի Դուին մեծամասնութեամբ իսլամներու բնակութիւն էր դարձած, ուր ամէն տեսակ անկարգութիւնք համարձակ կը գործուէին, բայց քրիստոնէից վիշտի պատճառ կ'ըլլար, որ իրենցմէ ալ բազմաթիւ անձեր և իրենց սրբավայրեր միասին փնասուած էին։ Ասոնց հոգեւոր միաթարութեան համար Մաշտոց վարդապետ Սեւանի անապատէն գիր մը ղրկեց, զոր Պատմաբանը ամբողջութեամբ յառաջ կը բերէ, (ՅՈՎ. 205-209), և ուր Մաշտոց սուրբ գիրքէն օրինակներով, և ընդհանուր աշխարհի գործերը բացատրելով կը յայտնէ, թէ աստուածային նախախնամութիւն կը ներէ կուրուսանել շարժութիւնը Գեորգեանց, նախ որ ունէր Գեորգ և ունէր Բ, և յետոյ որ հնար չէ այդ պատուհասներու մէջ անձերը զատել, և երբեմն արդարեւ զԳեորգի պատճառով է Բ-ին ընդհանրութիւնը, ինչպէս և մեղաւորներ զԳեորգեանց է Բ-ին լայնութիւնը։ Իսկ Պատմաբանը կը յաւելու, թէ մենք քրիստոնէայք ալ ունենալով Յեփթայ, Խառն-Եփթայ, Եփթայ և Եփթայ (ՅՈՎ. 209)։

691. Ափշին ոստիկան թէպէտ անգամ մը Սմբատի հետ հաշտութիւն խօսած, ստ-

ԳԵՈՐԳ

ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԱԾ

կայն սիրտը վստահ չէր Սմբատի վրայ, ինչպէս Սմբատ ալ իրեն չէր վստահանար, և ձանձրանալով Ատրպատականի ոստիկաններուն անձան միջամտութիւններէն, հետամուտ էր ուղղակի ամիրապետէն կախում ունենալ, և Ատրպատականի ոստիկաններուն Հայաստանի վրայ գերիշխանութիւնը դադարեցնել տալ։ Հարկաւ Դուինի Արաքսոյններուն վրայ տարած յաղթութիւնն ու հիւսիսային երկիրներու տիրապետութիւնը (§ 689), Ափշինը զո՞նք Գեորգեանցներ չէին։ Ուստի կրկին զօրաժողովի սկսաւ, և Սմբատի կասկածը չզարթոցնելու համար՝ տարբեր կողմ արշաւելու ձայներ հոնեց, բայց յանկարծ երեւեցաւ Նախիջևանի մօտ և մինչև Դուին յառաջացաւ, երբ Սմբատ զեռ անպատրաստ էր։ Սմբատ Արաքսի ամուր լեռնակողմը քաշուեցաւ, և այն տեղ համախմբելու կան-

չեց Հայ իշխաններու գունդերը, և հիւսիսային ազգերու օժանդակ խումբերը։ Գեորգ կաթողիկոս նորէն մէջտեղ ինկաւ հաշտութեան վեճերը վարելու, և ինքնայորդոր ճանապարհաւ դէպի Դուին Ափշինը ղեկավարելու, և զայն համոզելով Խառն-Եփթայ հօռի Տեառն, որպէս զի երկրին հարուածը հեռանայ։ Ափշին պատուով ընդունեցաւ կաթողիկոսը, և հաւանութիւն ալ յայտնեց ամենայն ինչ խաղաղութեամբ վերջացնել, եթէ Սմբատ զայն անձամբ բանակցելու։ Արտաբ-Բ և Գեորգ Գեորգեանց Արտաբ-Բ, Խառն-Եփթայ միտքէն իսկ չանցուց թէ դաւաճանութիւն էր ոստիկանին միտքը, և յանձն առաւ երթալ Սմբատը առնել և մէկտեղ դառնալ։ Բայց Սմբատ և նախարարներ Գեորգի զգացուցին, թէ նենգաւոր թակարդ մըն է առաջարկը, և չհամակերպեցան, եւ Գեորգ Գեորգեանց կաթողիկոսին ալ զգացուցին որ չդառնայ, այլ նա խօսք տուած ըլլալը առարկելով, և թերեւս ալ ուրիշ կերպով մը Ափշինը կասեցնել յուսալով, պնդեց ու դարձաւ, բայց անմիջապէս բանտարկուեցաւ։ Եւ Գեորգ Գեորգեանց Խառն-Եփթայ և Եփթայ Եփթայ։ Ափշին իւր գունդը առաջ քաշուց մինչև Արաքս գետին Դուին գիւղը։ Երեք օր ետքը ճակատամարտը սկսաւ, և Հայեր զօրացան, և Ափշին յաղթեալ Խառն-Եփթայ հաշտութիւն կնքեց, գոհանալով հարկին իւր միջնորդութեամբ վճարուելուն պայմանով։ Երկու կողմէն բարեկամութեան երդումներ տրուեցան, ընծաներ ալ փոխանակուեցան, և Ափշին մեկնեցաւ առանց կաթողիկոսը արձակելու, այլ եւ հասարակ կապելոց պէս վարուեցաւ անոր հետ, և ոչ իսկ խմելու ջուր տալու կամ ձեռքը ջուր թափելու համար սպասաւոր մը քովը տալով (ՅՈՎ. 213)։ Երկու ամիս կրեց Գեորգ այդ խիստ բանտարկութիւնը, Ափշին զայն իրեն հետ ալ կը պատցնէր իւր շրջապայութեան մէջ մինչև Փայտակարան քաղաքը (ՅՈՎ. 214), որով կ'իմացուի Աղուանից Պարտաւը։ Եղած գիւղումներու վրայ հազիւ հաճեցաւ Գեորգ Գեորգեանց և Գեորգ Գեորգեանց իբր իրկանք ընդունելով արձակել։ Թագաւորն ու նախարարներն ու եպիսկոպոսներն պահանջուած ստիկը հաւաքելով հասուցին Արեւելից կամ Աղուանից իշխան Համամի, որ ինքն ալ իւր կողմէն

գումարին վրայ մաս մը աւելցնելով, Ափշինի վճարեց, և կաթողիկոսը ընդունելով՝ անոր հանգստութեան և պատուոյն համեմատ՝ ինչ որ պէտք էր կատարեց, և փառաւոր կերպով դարձուց իւր աթոռը, որով բոլոր ժողովուրդը աւելցան ինքնաթիւս քաջաւոր, և ամէն եկեղեցիներու մէջ շնորհակցեալ ինչպէս կատարեցին գոհաբանութեան համար (ՅՈՎ. 215): Պէտք է զիտել տանք որ Պատմաբանը փրկանքին վրայ խօսած ատեն չէր ցոյց տալ և առաջին բացատրութիւնները կը գործածէ, որով կը հաստատուի թէ կանոնաւոր Գէորգի օրէն ինքը՝ Յովհաննէս Պատմաբան՝ Մաշտոցի աշակերտութենէն մեկնած, և Գէորգ կաթողիկոսի մօտ պաշտօնի մտած էր, և գուցէ ինքն իսկ էր առանց անունը տալու եղբայրացի զբաղուած անձը (ՅՈՎ. 124): Այդ վերջին եղբայրութիւնները իդէպ է զնկ 894 տարւոյն ընթացքին մէջ:

692. Որչափ ալ խիստ պատահարներ ժամանակին Հայ իշխանները կը ստիպէին իրարու հետ միաբանութեամբ և գործակցութեամբ՝ արտաքին թշնամութեանց զիմադրել, պատմութիւնը ընդհակառակն անոնց մրցակցութեան տիտուր հետեւանքները միայն կը պարզէ մեր առաջ: Դերեկի կրեք զաւակները՝ որք Գագիկ Ապոււմրուանի խնամակալութեամբ իւրենց հօրը յաջորդած էին (§ 683), զեռահաս երիտասարդութեան թեւակոխելուն ինքնուրոյն իշխել ուղեցին, երկիրը իրենց մէջ բաժնեցին, Աշոտ առաւ Վասպուրականի կեդրոնը, Գագիկ Ռշտունիքը, և Գուրգէն Աղբակը՝ իրենց շրջականներով (ԱՐՄ. 261): Աշոտ աւելի առաջ մղելով իւր ձգտումները, ելաւ Ափշինի մօտ գնաց առատ ընծաներով թագաւորական աստիճանի հասնիլ փափաքելով (ՅՈՎ. 216): Անոր օրինակէն քաջալերուելով Գրիգոր Սուփան Սիւնեաց իշխանն ալ նոյն միտքով Ափշինի դիմեց (ՅՈՎ. 217), բայց Ափշին ընծաները տանելով փոխադարձ ընծաներով ետ դարձուց, առանց փափաքին կատարելու: Սուփան շղջ ջանքով չէր հաջողուիլ ի Բաբանի թիւնը, որքէն Սմբատի հետ հաշտուեցաւ, բայց Աշոտ ետ չէր կենար իւր ձգտումներէն: Գագիկ

Ապոււմրուան տհաս իշխաններուն վտանգաւոր ընթացքը տեսնելով, Սմբատէ ալ քաջալերուած (ԱՐՄ. 262), երեքն ալ ձերբակալեց, Աշոտը Նկան, Գագիկը Սեւան, և Գուրգէնը Կատոր բերդերուն մէջ փակեց, և ինքն բոլոր Վասպուրականի տիրապետեց (ԱՐՄ. 264): Միւս կողմէն Մուշեղ Մոկաց և Գուրգէն Անձեւացեաց իշխաններ իրարու դէմ ելած էին: Մուշեղ պատերազմին մէջ սպանուեցաւ (ՅՈՎ. 223), և իրեն յաջորդեց որդին Գրիգոր (ԱՐՄ. 276): Գուրգէն որսի ատեն ձիէն իյնալով մեռաւ, և տեղը անցաւ որդին Ասոմ (ՅՈՎ. 223): Ապոււմրուանէ դժգոհ Վասպուրականի նախարարներ, Յիսէ Տրունի որդի Հոնաւարայ, Վարազշապուհ Արեղեան, Թագէտոս Ակէացի որդի Շերեփայ, և ուրիշներ, Ասոմ Անձեւացիին մօտ երթալով պատերազմի ելլալ կը խորհէին: Բայց Ապոււմրուան անոնց խորհուրդը ցրուեց, և Անձեւացեաց ու Մոկաց իշխաններուն վրայ ալ իւր ազդեցութիւնը տարածեց, և Վասպուրականցիք պարտաւորուեցան, հեռանալ և Տարոնի Գուրգէն իշխանին մօտ ապաստանիլ (ԱՐՄ. 265): Բայց Տարոնն ալ լաւագոյն վիճակ չունէր: Ահմատ որդի Յիսէի որդւոյ Շերայ, ոստիկան անունով ինքնազուխ կը տիրէր Միջագետքի և Ասորիքի վրայ, և կ'ուզէր Հայաստանն ալ իրեն ներքեւ նուաճել: Նախ զբաւեց Աղձնիքն ու Սասունը, ձերբակալելով Ապոււմրուան իշխանը, Արծրունեաց փեսան, որ արտաքուստ ուրացեալ է ծառայելու ինչպէս ինչպէս Անկէ անցաւ Տարոն, ուր Գագիկ կուրապաղատի յաջորդած էր եղբորորդին Գուրգէն, և պատերազմի մէջ սպաննուեցաւ (ՅՈՎ. 219): Ահմատ կը պատրաստուէր բոլոր Հայաստանը գրաւել, ուստի Սմբատ պէտք զգաց անոր դէմ ելլալ, Հայ իշխաններու, և գլխաւորաբար Գագիկ Ապոււմրուանի նիզակակցութեամբ: Նախ պահանջեց որ Տարոնէ քաջուի, և յանձնէ զայն Գագիկ կուրապաղատի Աշոտ որդւոյն (ԱՐՄ. 266), և երբ Ահմատ ընդդիմացաւ, 60 հազարի (ՅՈՎ. 219) կամ 100 հազարի (ԱՐՄ. 266) բանակով ինչպէս Տարոնի կողմերը: Ապոււմրուան թագաւորութեան խոստումով Ահմատէ շահուած էր, ուստի սխալ ճանապարհով Սմբատի բանակը Ապահունեաց կողմերը ժայռոտ և

մացառուտ և անջուր կողմերը թափառեցուց, մինչև որ Թուխ գիւղին մօտ Անմատի բանակին մասնեց: Տակաւին Սմբատի կողմը անգուգական քաջութեամբ կը դիմադրէր, երբ Ապոււմուան իրեններով փախուստ կեղծեց, միւսներն ալ ստիպուեցան ցրուիլ, և Սմբատ ալ Բագրևանդ ապաւիտեցաւ (ՅՈՎ. 221):

693. Սմբատի պարտութիւնը և Հայոց երկպառակութիւնը նորէն սրեցին Ափշինի ձգտումները, և նորոգեցին քանիցս չյաջողած Հայաստանի գրաւման զիտումը: Ամիրապետութեան գահին վրայ 892-ին Մըթամէտ-Պիլ-

լահի յաջորդած էր իւր եղբորորդին Մըթագէտ-Պիլլահ, իւր բուն անունով Անմէտ-Ապուլ-Ապալա, խողաղատէր և շինարար անձնաւորութիւն մը, որ ամուլ պատերազմներէ խորշելով ոստիկաններուն ինքնագլուխ իշխանութեանը չէր հակառակեր, որպէսզի ժողովուրդը հանգարտութեան մէջ բարօրութիւն գտնէ (ՎՅՐ. 455), մինչ ոստիկաններն իշխանութիւններն ընդարձակելու դիտմամբ պատերազմները կը շարունակէին: Հայաստան Ատրպատականի և Միջագետքի ոստիկաններուն հաւասարապէս ախորժելի բաժին մըն էր: Ափշին, որ շուրջալիս հալածումներէն հզօրացած յաղթանակէր և իւր յաջողութիւններէն խոստովանելով իրեն կողմ կը շահէր (ԱՐԾ. 262): Գագիկ Ապոււմուան Անմատի հետ կատարած մեծ նենգութենէն ետքը, Ափշինի հետ ալ համաձայնութեան կը հետամտէր, և Վանայ մէջ շաքարեղէն շաքար-թանաք էր բերել, և զաւաթները կ'երազէր (ՅՈՎ. 222), երբոր ամէն բան իրեն համար վերջացաւ: Երեք երիտասարդ իշխաններէն Գագիկը՝ զոհեց ընդունել հանգիստ և իւր փառքերը կ'երազէր (ՅՈՎ. 222), երբոր ամէն բան իրեն համար վերջացաւ: Երեք երիտասարդներ ալ իրեն հետ միաբանելով (ԱՐԾ. 267) Ապոււմուանի վրայ յարձակեցան և սպաննեցին, երբ սա հեծեալ

է ջուր-ջուր հարկ տուաւ իրեն և ինքնալի կ'երազէր (ՅՈՎ. 222): Գագիկ չուտով եղբայրները ազատեց Նկանի և Կատորի բերդերէն (§ 692), և միասին շէրքի տուաւ իրեն և իրեն իշխանութեան: Սմբատ գոհ մնաց Ապոււմուանի վրայ կատարուած վրէժխնդրութենէն, և երեքն ալ պատուեց, Աշոտը իշխանութեան, Գագիկը զօրավարութեան և Գուրգէնը մարզպանութեան աստիճաններով (ԱՐԾ. 268): Մինչ այս մինչ այն, Ափշին իւր մտադրութիւնը կը գործադրէր, և հիւսիսային կողմերը կ'երթար Ուտէացոց և Գուգարաց և Վրաց իշխանները շահելու, բայց չյաջողելով իջած էր Վանանդ, Սմբատին վրայ քաշելու: Իսկ սա կ'ապաւինէր յաճախ Կարաբագրի խորհրդէն: Կարաբագրի կ'երթար և նուաճէր, ազատագրուէր կ'երթար և արքունական գահները Կարաբի բերդին մէջ կ'ապաւնովէր, և Հասան Գնթունի նախարարը հրամանատարութեան կը կարգէր (ՅՈՎ. 225):

694. Ափշին յարմարագոյն սեպեց Կարսը գրաւել, և այնչափ սաստկացուց պաշտարումը, որ Հասան Գնթունի պարտաւորուեցաւ անձերու ազատութեան պայմանով անձնատուր

ըլլալ: Իսկ Ափշին շուրջալիս հալածումներէն հալածուած իւր թողու, այլ թագուհին ու հարսը ու ազատ կ'երթար ու Հասան հրամանատարը կը պահէ, և զաւաթները կ'երազէր (ՅՈՎ. 226), ուստից յետոյ Պարտու անցած կ'երեւի (ԱՐԾ. 269): Պատմաբանը կը վկայէ թէ Ափշին յաւերժ զիջեցաւ զաւաթներէն իրեն և իրեն իշխանութեան: Կարսը կ'երթար և նուաճէր, ազատագրուէր կ'երթար և արքունական գահները Կարաբի բերդին մէջ կ'ապաւնովէր, և Հասան Գնթունի նախարարը հրամանատարութեան կը կարգէր (ՅՈՎ. 225):

բառը՝ պատանդ, և Շապուհ ևղբոր աղջիկը կնութեան տալով Ափշինի։ Սմբատ պարս-տաւորուեցաւ այդ պայմաններուն զիջանիլ, որովհետեւ չէր տեսներ Վառլամայ-ճա-նիւն (ՅՈՎ. 227)։ Շապուհ սպարապետ և արքայեղբայր ան-ձամբ տարաւ իւր աղջիկն ու ևղբորորդի-ները հաւանաբար ի Պարտաւ, և լաւ ըն-դունելութիւն գտաւ (ԱՍՈ. 148), և միասին Վառլամայ-ճա պարս-պարեցին և Վառլամայ-ճա-նիւն (ՅՈՎ. 228), և Շապուհ դարձաւ Ափշինէ ընծաներ բերկով և հաղորդելով Վառլամայ-ճա-նիւն Աթուրայ (ԱՍՈ. 148)։ Բայց Ափշին Սըմ-բատի սանձաններէն չմիկնեցաւ, և Վառլամայ-ճա-նիւն զառնաւ յԱթուրային յառնալիս (ՅՈՎ. 228)։ Նոյն պատճառով կ'երեւի թէ թա-գուն ոչն զերեգարծն ալ կը յետաձգուէր, վասն զի Ափշին զայն ճանաչոյ կը հանէր, երբ յԱթուրային հառնալիսն ի գառնալիս Բաթուրայ-նիւն զոչ յեղանկէր, իսկ հարաւ կ'երեւի թէ իր ամուսնոյն՝ պատանդ արուած Աշոտ արքայորդ։ ոչն հետ մնաց (ՅՈՎ. 229), երբոր Ափշին Ատրպատական դարձաւ։ Երբոր Ափ-շին Սմբատի դէմ կը գործէր, աչքէ չէր վրիպեցուցած Արծրունի երեք իշխանները, և զանոնք փոխ առ փոխ իրեն մօտ կը հրաւի-րէր դաւաճանելու զիտմամբ։ Վերջին ան-գամ Գուրգէն էր, որ դաւել իմանալով հա-զիւ կը յաջողէր փախչիլ Շապուհ Ամասու-նիի օգնութեամբ։ Այն ատեն Արծրունեաց դէմ ալ գունդ կը զրկէր՝ Սափի անուն ու-րացեալ յոյնի մը գլխաւորութեամբ, և Արծ-րունի իշխաններ զէպի Աղբակ կը քաշուէին։ Զմեռուան մէջ ալ գունդ կազմելով՝ ետ կը դառնային Մարդաստան գաւառի Համբոյ-րազան աւանի մէջ հաստատուած Արաքս-կան գունդը հալածելու, բայց յոգնած ու ցուրտէն նեղուած վիճակի մէջ, չէին յաջո-ղեր, և բաւական գերիներ կը թողուին, որոնք Ափշինի կը զրկուէին, և անոր հրա-մանով կը սպանուէին, միայն Արշակ Վա-րաժնունին կ'ազատէր Ափշինի նոր կնոջ Շա-պուհի աղջկան միջնորդութեամբ (ԱՐԾ. 270)։ Այդ ձմեռը, յորում անգամ մըն ալ Ափշին ու Սմբատ հաշտուեցան, պէտք է համեմա-տենք 896' և 897 ձմեռուան, որ կը պատաս-խանէ Հայոց 345 տարւոյ վերջին մասին։ Այս հաշուով Կարսի պատերազմը տեղի

ունեցած կ'ըլլայ 896'ի, և Թուխի պատե-
րազմը 895'ի տաճարային միջոցներուն:

695. Ժամանակագրական կարգը կը հաջնէ մեկ Հայոց 346 տարւոյն, որուն ա-

ԳԷՈՐԳԻ

UUZC

ԳԷՈՐԳԻ ԻՐԼ 16/ին, և որուն ըն-
ՄԱՂԸ Թացքին մէջ չհաղհնտէ
կրեք կաթողիկոսներ, Գէ-
որգ Բ և Մաշտոց Ա և Յովհաննէս Ե հայ-
րապետական աթոռի վրայ գտնուեցան :
Պատմաբանը թուականներ նշանակելու սո-
վորութիւն չունի, Ասողիկ է որ Գէորգի
մահը կը զնէ 346 թաին (ԱՍՈ. 146), և նոյն
346 թուին կը զնէ եւս Յովհաննէսի ընտ-
րութիւնը (ԱՍՈ. 147) : Թէպէտ Արծրունին
347/ին կը զնէ Գէորգի մահը (ԱՐԾ. 273),
սակայն վերջին օրեր Գառնիի մէջ գտնուած
Մաշտոցի գերեզմանը՝ վճռական կերպով
ինչիւր կը պարզէ, քանի որ յստակ կերպով
կարդացուած է անոր վրայ . Յեջ ԹՎ Ի ՔՄ
ՓՈԽԵՑԱԽ ՏՐ ՄԱՇՏՈՑ (ԲԲԳ) : Միւս կողմէ
Մաշտոցի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը
բացայայտ կերպով ճշգուած է ա՛յս Եօլն
Քշն (8ՈՎ. 230), որով իրաւունք կ'ունե-
նանք 897/ի ամառուան սկիզբը զնել Գէորգի
մահը, և 898/ի սկիզբները Յովհաննէսի ընտ-
րութիւնը : Գէորգ իւր մահուան ատեն կը
գտնուի ի Վասպուրական, և որովհետեւ նա
ոչ Սմբատի հետ գտած և ոչ Սմբատէ բաժ-
նուած էր, կը մնայ միայն ըսել, թէ Արծ-
րունի իշխաններուն չփոթ կացութիւնը և
անոնց մէջ տիրող պառակտումներն էին, որ
ծերունի հայրապետը ստիպած էին այն կող-
մերն երթալ, և իւր հեղինակաւոր ձայնով
համերաշխութիւն և գործակցութիւն հաս-
տատել : Դուինի երկրաշարժէն ետքը Գէորգ
եկած էր Վաղարշապատ բնակիլ (§ 690).
բայց հայրապետանոցը իւր հաստատուն տեղը
կորսնցուց, և Գէորգ աստանդական գիրքի
պարտաւորուեցաւ : Նախընթաց յօդուած-
ներու մէջ քիչ մը ընդարձակօրէն պատմե-
ցինք պատերազմներու և պառակտումներու
քաղաքական եղելութիւնները, որք թիբիս
օտար էին եկեղեցական պատմութեան պա-
հանջներէն : Բայց կամաւ մասնաւոր մենք այդ
մանրամասնութեանց, որովհետեւ անոնք պի-
տի տային մեզի Գէորգ կաթողիկոսի վերջին
տարիներուն գործունէութեան կերպարանը :

ուսման արժեքին վերագրենք արագահաս մահը: Ոմանց հասակ է ծերությունը պարբերական ըսելն ալ (ԿԻՊ. 45), աւելի արդիւնաւոր ծերութեան իմաստն ունի, մանաւանդ որ Յայմատուրքը է վերահաս հասակը կաթողիկոսացած կ'ըսէ (ՅԱՍ. Բ. 187), որ անկամ տկարութեան տարիք չէ: Հիներուն մէջ տարիք նշանակուած չենք գտներ, և երեւի թէ շատ քիչ ճշնողական կեանք վարած ըլլալուն վրայ հիմնած են, քսան տարեկան վանք մտած են թաղերելով: Մենք պիտի միտինք Մաշտոցի կենցաղական փոփոխութեան վերագրել սակաւօրեայ կաթողիկոսութիւնը: Մարդկային մարմինը որ և իցէ կացութեան ունակութեամբ՝ անոր կ'ընտելանայ, և անկէ յանկարծ ետ չկրնար դառնալ, ըլլայ ալ ամենախիստ զրկման վիճակը: Մաշտոցի ալ դիւրին պիտի չըլլար քառասուն տարիներէ ի վեր ունակութեամբ հաստատած կեանքը փոփոխել, և ոչ նա միահանգերձ, բոկոտն, առանց հացի և ջուրի, լոկ բանջարով ու թրջած՝ և ոչ իսկ եփած ընդեղէնով կեանք վարել հայրապետանոցի մէջ, ուր պարտաւոր էր նաեւ արքունական ճոխութեանց մասնակցիլ, և ժողովրդական և իշխանական կեանքին համակերպիլ: Հարկաւ այդ փոփոխութիւնն է, որ չարաչար ուղղեց Մաշտոցի վրայ, և առաջին անգամ ստամոքսը կրեց անոր ծախող հետեւանքը, և վերահաս ախտ մը կարճեց անոր սրբակրօն կեանքին թելը:

697. Մաշտոցի սակաւօրեայ կաթողիկոսութեան միջոցը նշանաւոր եղելութեանց ալ աւելին չունեցաւ, վաճառի Ափշին նոր էր հաշտութիւն կնքած, և թշնամութիւնները վերա-

նորոգելու պատենն ալ կը պակսէր, որով իազաղութեամբ անցան Մաշտոցի Զօթը ամիսները: Նորա մահուան օրը ճշդել դժուար կ'ըլլայ Յայմատուրքին տուած թուականով, որ սահմի 4'ին կամ հոկտեմբերի 13'ին կը դնէ Մաշտոցի յիշատակը (ՅԱՍ. Բ. 187): Այս համեմատութիւնը անշարժ տոմարի դրութեամբ է, որ այն ատեն դեռ կազմուած չէր, և չարմական տոմարով սահմի 4'ը 346'ին կը պատասխանէր յունիս 18'ին: Արդ ամանորը ապրիլ 16'ին սկսած լինելով, նոյն

տարւոյն մէջ սկսուած կաթողիկոսութեան եօթնամսեան չէր կրնար ապրիլէ յունիս միջոցին մէջ պարունակուիլ: Դժբախտաբար Պատմարանն ալ օրերու կամ տօներու յիշատակութիւն մը չունի, որ անոնց ուսումնասիրութեամբ հաւանական հաշիւ մը կազմէինք: Կը մնայ ուրեմն որ Հայոց 346 թուականին մէջ երեք կաթողիկոսներու իրարու յաջորդած ըլլալը պինդ բռնելով՝ հետեւեցնենք, որ թերեւս սահմի 4'ը, որ է 897 յունիս 18'ը, Մաշտոցի ընտրութեան թուականը ըլլայ, որով անկէ 7 ամիս յառաջելով 898'ի յունուարի վերջերը տեղի ունեցած կ'ըլլայ անոր մահը, և 898 փետրուարին կ'իյնայ Յովհաննէսի կաթողիկոսանալը, տակաւին Հայոց 346 տարին չլրացած, որուն վերջը կ'իյնայ ապրիլ 15'ին: Մաշտոցի համար նշանաւորագոյն պարագան անոր անունին Յայմատուրքին մէջ անցած ըլլալն է, Յէշտի առէ հայր-դէպի Յէրայ Մաշտոց լաւագործութեամբ (ՅԱՍ. 121), որուն ոչ ատենը կրնանք ճշդել և ոչ որուն իշխանութեամբ անցած ըլլալը: Թերեւս նոյնինքն իւր աշակերտ և յաջորդ կաթողիկոսն էր այդ ընողը, թէպէտ Յայմատուրքի կատարեալ կազմութիւնը աւելի ուշ տեղի ունեցած է: Մաշտոցի Նիւրթ աղբիւրը հաճախեալ եղի է Գառնի, Տեղ առ հոգին խորհրդարան, շուրջ Տեղարան, հաւանաբար Գառնի մեծած ըլլալուն համար: Նոյնտեղ շինեցին է վերայ Նոր լայնեւ եկեղեցի (ԿԻՊ. 46), սրբութեան համբաւը կանուխէն տարածուած ըլլալուն: Մաշտոցի գերեզմանը երեւան եկաւ վերջին ատեններ Գառնիի մէջ կատարուած պեղումներուն կարգին, և վրան յատկօրէն կը կարդացուի ՅԽԶ հայկական թուականը (11 ՈՍՏ. 562):

698. Մաշտոց անունը յատկացուած է Հայ եկեղեցւոյ ծիսարանին, և որովհետեւ երկու նշանաւոր Մաշտոցներու կը հանդիպինք պատմութեան մէջ, Մաշտոց Մկարտիկ և Մաշտոց կաթողիկոսի, ինդիլի տեղի կու տայ ծիսարանին տրուած կոչումին ծագումը:

ՄԱՇՏՈՑ

ԾԻՍԱՐԱՆ

Շատերուն կարծիքն է, թէ Ս., Մաշտոց կաթողիկոսը, իբրեւ զինքն ու ըստ իւր աւանդական իրաւունքի, իրաւունք ունի իրաւունք տալու իր ժողովին (կիր. 45), մինչ ուրիշներուն տեսութեամբ աւելի պատուաւոր կը նկատուի Մաշտոց Մեսրոպի վերագրել, մանաւանդ որ ծիսական կարգեր անդատին հինգերորդ դարէն կազմուած էին (§ 196): Բայց մենք հաւանականագոյն պիտի դասենք Մաշտոց կաթողիկոսին վերագրել անունը, որովհետեւ Մաշտոց անունը ոչ թէ ծիսական կարգերը կազմելէն է առնուած, այլ անոնք նիւթապէս հաստորի մը մէջ ամփոփելէն: Եթէ անունը ծիսական կարգեր կազմելէ առնուէր, ոչ թէ Մեսրոպի այլ Սահակի անունը պէտք էր գործածուէր, վասն զի պատմութեան համեմատ Սահակ եղած էր անոնք կազմողը, և հայրապետական իշխանու-

թեամբ հաստատողը, ինչ որ Մեսրոպ չէր կրնար ընել: Իբրեւ ոչ անարգելի գիտաւթիւն կ'աւելցնենք, թէ Մեսրոպ վարդապետին Մաշտոց անունը աւելի գործածական չէր եղած իւր ժամանակ, որ գիրքին ալ տրուէր, և թէ նա աւելի Մեսրոպ անունովն է յիշուած: Դարձեալ Մեսրոպի սուղին անունը Մաշթոց է գրուած, և ոչ Մաշտոց, ինչպէս հաստատուն կերպով գրուած է թէ ծիսարանին և թէ կաթողիկոսին անունը: Վերջապէս պէտք չէ ենթադրել որ Մաշտոց քանի մը ամսուան կաթողիկոսութեան մէջ այդ գործը գլուխ հանած ըլլայ, վասն զի ըրածը հայրապետական իշխանութեան պէտք չունէր, այլ պարզապէս գրչութեան և գրագրութեան գործ մըն էր, որուն շատ յարմար կու գար Սեւանի առանձնութիւնը, իւր գրական կեանքը և ուսումնական աշխատասիրութիւնը:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ե. ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏԱՑԻ

699. Յովհաննէսի ծագումը, իւր իսկ խօսքով, եղած է ի Դաստիգէր Դաստիգէր (ՍԱՄ. 277), որ աւելի ուշ ըստ ՍՈՒԹԻՆ զութեամբ Դաստիգէր ԵՒ ՊԱՏՄՈՒԹԻՆ կերտ կոչուած է, և է հին դաստակերտն Արտաշէսի, որ Տրդատէ Կամսարի շնորհուհեաւ (ԽՈՐ. 177): Ուրիշներ Յովհաննէսը ի Կաթողիկոսի Դաստիգէր (կիր. 46), կամ ի Իւլա (ԱՍՈ. 147) կ'ըսեն, ինչ որ կրնանք մեկնել Դաստիգէր Կերտին յիշեալ երկու նշանաւոր տեղերուն մէջտեղ աննշան գիւղի վերածուած ըլլալովը, վասն զի սովորութիւն է գլխաւոր քաղաքին անունով յիշատակել աննշան գիւղերէ եղող անձերը: Դաստիգէր Կերտին աննշան տեղ դարձած ըլլալուն նշանն է, որ յետիններէ ոչ ուստեք կը գտնենք անոր բուն դիրքին բացատրութիւնը: Յովհաննէս ըստ արեւմտեան կամ ըստ արեւելեան, հարաւոր է Տրդատէր էր Մաշտոց վարդապետին (ՍԱՄ. 277), և այդ բառերուն իմաստով՝ յարմար է եղբորորդի կամ քուորդի ենթադրել: Ի մասինս իմաստ էր անոր աշակերտութեան

(ՅՈՎ. 230) Արտաւազի և Սեւանի վանքերուն մէջ, այլ ընթացքը լրացնելով անցած էր հայրապետանոցի պաշտօնէութեան Գէորգի օրէն (§ 691), և թերեւս իւր այնտեղ ստացած ուղղակիութեան հետեւանքն էր՝ Մաշտոցի ալ հայրապետութեան կոչուիլը: Ասոր նշան կրնայ ընդունուիլ, որ յետ Կաթողիկոսի Դաստիգէր (կիր. 46), կամ ի Իւլա (ԱՍՈ. 147) կ'ըսեն, ինչ որ կրնանք մեկնել Դաստիգէր Կերտին յիշեալ երկու նշանաւոր տեղերուն մէջտեղ աննշան գիւղի վերածուած ըլլալովը, վասն զի սովորութիւն է գլխաւոր քաղաքին անունով յիշատակել աննշան գիւղերէ եղող անձերը: Դաստիգէր Կերտին աննշան տեղ դարձած ըլլալուն նշանն է, որ յետիններէ ոչ ուստեք կը գտնենք անոր բուն դիրքին բացատրութիւնը: Յովհաննէս ըստ արեւմտեան կամ ըստ արեւելեան, հարաւոր է Տրդատէր էր Մաշտոց վարդապետին (ՍԱՄ. 277), և այդ բառերուն իմաստով՝ յարմար է եղբորորդի կամ քուորդի ենթադրել: Ի մասինս իմաստ էր անոր աշակերտութեան

մականունն ստացած է իւր աշխատասիրութենէն առնուած կոչումը: Յովհաննէս իրեն համար կ'ըսէ, թէ ինչ հանգեց լցեալ եղբայրքի մէջ յանդիմանելի համարչ հայրապետութեան Հայոց, որ օրհնէր աշխարհիկ և ազգային իրերէն միշտ ցարդ եւս (ՍԱՄ. 277): Եւ այս կատարելապէս կը համաձայնի մեր ցուցակին ալ, ըստ որում Յովհաննէս յիսնորորդ կաթողիկոս է, և անգամ մըն ալ կը հերքուի Սուրմակն ու Բագարանցի կաթողիկոսներու ցուցակին անցնողներուն դրութիւնը: Սովորաբար Պատմաբանը՝ Յովհաննէս Ջանուշով նշանակուած է նոր պատմագիրներէ և ցուցակագիրներէ՝ Բագարանցի հակաթուր թուաբերութեան խառնելով, ինչ որ մենք չընդունեցանք, և ըստ այնմ կազմեցինք Յովհաննէսներու շարքը (§ 389), որուն համեմատ Հինգերորդ պէտք է յիշուի Դրասխանակերտացի Յովհաննէսը:

700. Յովհաննէսի առաջին հայրապետական գործն եղաւ Երազգաւորս կամ Շիրակաւան քաղաքին մէջ եկեղեցիներ թագաւորական ապարանքի մօտ Սմբատի հիմնարկած և աւարտած մեծ եկեղեցւոյ նաւակատիքը կատարել (ՅՈՎ. 231): Ժամանակիս իշխաններուն մէջ մըրցակցութիւն մը կայր եկեղեցիներ և վանքեր կառուցանելու և շէնցնելու, և անոնք կալուածներով ճոխացնելու, և այդ մասին համամիտ կը գործէին Բագրատունի և Արծրունի և Սիւէի երեք տուններն ալ: Ոչ միայն ժամանակակից պատմիչներ երկարօրէն կը նկարագրեն անոնց առատաձեռնութիւնները և մեծագործութիւնները, այլ և ինչչափ որ հնութեանց յիշատակներ և Հայ ճարտարապետութեան մնացորդներ կան այժմ Հայաստանի մէջ, չըսեմ ամբողջաբար, այլ գրեթէ ամբողջաբար այդ ժամանակներու շինուածներ են: Այդ շինարար հոգւոյն շարժառիթը աւելի քան մեծագործութեան փառասիրութիւնը, բարեպաշտական զգացում մըն էր, որուն իբրեւ նմոյշ կրնայ առնուիլ Շապուհ Բագրատունիի, Սմբատի եղբոր յայտարարութիւնը, թէ իմաց և ծանայ թէ ամենայն գաւառ և քաղաքի մէջ յաւանք և զարկ տրուի եկեղեցւոյն շինութեանը (ՅՈՎ. 232): Սմբատի ստեղծած նորութիւնը բոլոր Հայ իշխաններուն փափաքը կը սրէր իրենք ալ թագաւոր հռչակուելու, եւ երբ չէին ընդունիր ուզածին, Ափշինի ականջը կասկածոտ խօսքեր կը հասցնէին Սմբատի նկատմամբ: Ափշին պատեհ կը սկսէր թշնամութիւնը նորոգելու, և կասկած չտալու համար, նախ զէպի Տփղիս կ'արշաւէր, անկէ յանկարծուած Շիրակ իջնելու համար: Սմբատ ըստ սովորութեան Տայոց լեռները կ'ապաւինէր, և կը յաջողէր շուտով այնչափ բանակ մը հաւաքել, որ Ափշին զարնուելէ կը խուսափէր, և բարեկամական ողջոյնի եկած ըլլալու ձեւը տալով, և իւր որդին Դեդաթը ներքինապետին խնամակալութեամբ Սմբատին յանձնելով՝ Դուին կը թողուր, եւ ինքն Ատրպատական կը մեկնէր առաւելագոյն գործիքամբ դառնալու զիմամբ: Այդ առթիւ Սահակ արքայազորը այրին, ընծաներով Ափշինը կը համոզէր, և պատահաբար տրուած Սմբատ որդին հոտ կ'առնէր: Սմբատ թագաւոր ալ ներքինապետը կը շահէր և իրեն մը-

շտիմով յայնմ առաջ, յորժմ թանձր ազգային և քաղաքական (ՈՐԲ. Բ. 226): Տեղագրական աշխատութեան կը պատկանին այն բազմաթիւ յիշատակները, զորս Արծրունիներ, Արծրունիներէ, Օրբելեան Սիւնիներէ, և Պատմաբանը Բագրատունիներէ հիմնարկուած և նորոգուած, և կալուածներով ճոխացած եկեղեցիներու և վանքերու վրայ զբաժնն, այլ մենք զանց կ'ընենք յառաջ բերել մեր պատմութեան կարգին:

701. Երբոր Հայաստանի մէջ գոհացուցիչ հանդարտութիւն կը տիրէր, Սմբատ թագաւորի բարեմիտ, ՆՈՐ բայց ոչ թերեւս կշռա- ՅԱՐԱՎԱՌԻՍՆԵՐ դատ մի գործը, առիթ տուաւ երկրին մէջ նա-

խանձի կրակը վառել, և դուրսէն ալ բռնութեան հրդեհը հրաւիրել: Ատրնեսէ՝ Վերաց իշխան կամ բաշխ կամ կիւրապաղատ, առիթ օրէն Սմբատի համակիր և օգնական դառնալով էր, Աբաս սպարապետի խլրտումներէն սկսելով (§ 655): Սմբատ ուղեւոր իւր երախտագէտ բարեկամութիւնը յայտնել, անոր թագաւորական անուն և պատիւ կը շնորհէր, և երբեք իմաց տալով թէ ան հաւատարմութիւնը բոլոր Հայ իշխաններուն փափաքը կը սրէր իրենք ալ թագաւոր հռչակուելու, եւ երբ չէին ընդունիր ուզածին, Ափշինի ականջը կասկածոտ խօսքեր կը հասցնէին Սմբատի նկատմամբ: Ափշին պատեհ կը սկսէր թշնամութիւնը նորոգելու, և կասկած չտալու համար, նախ զէպի Տփղիս կ'արշաւէր, անկէ յանկարծուած Շիրակ իջնելու համար: Սմբատ ըստ սովորութեան Տայոց լեռները կ'ապաւինէր, և կը յաջողէր շուտով այնչափ բանակ մը հաւաքել, որ Ափշին զարնուելէ կը խուսափէր, և բարեկամական ողջոյնի եկած ըլլալու ձեւը տալով, և իւր որդին Դեդաթը ներքինապետին խնամակալութեամբ Սմբատին յանձնելով՝ Դուին կը թողուր, եւ ինքն Ատրպատական կը մեկնէր առաւելագոյն գործիքամբ դառնալու զիմամբ: Այդ առթիւ Սահակ արքայազորը այրին, ընծաներով Ափշինը կը համոզէր, և պատահաբար տրուած Սմբատ որդին հոտ կ'առնէր: Սմբատ թագաւոր ալ ներքինապետը կը շահէր և իրեն մը-

զլացան հարկին սակը վճարել: Սմբատ պարսա-
ւորուեցաւ. պատերազմի ելլել 902'ին, և իրեն
օգնութեան փութաց Աշոտ Վասպուրականի
իշխանը, մէկտեղ ունենալով Մոկաց Գրիգոր
և Անձեւացեաց Ատոմ իշխանները իրենց
գունդերով: Ասկէ կը հետեւցնենք թէ Յով-
հաննէսի բանադրանքը արձակուած պէտք
էր ըլլար: Կայսիկները մէկ կողմէն հաշտու-
թիւն կը խնդրէին, և միւս կողմէն անուկնկալ
յարձակում կ'ընէին Սմբատի գունդին վրայ,
որ անակնկալի հանդիպելով ետ կը քաշուէր:
Բայց Վասպուրականցի նիզակակիցներ վրայ
կը հասնէին և թշնամին ետ կը մղէին, և
Կայսիկները հաշտութեան կը ստիպէին, թէ
հարկը և թէ քանի մը քաղաքներ տալու
պայմանով (ԱՐԾ. 277): Աշոտ իրեն օգնա-
կաններով յաջորդ տարին ալ, 903'ին, օգ-
նութեան եկաւ: Սմբատ թագաւորին, երբոր
Սմբատ Սիւնեաց իշխան ուղեց հարկը զլա-
նալ, և իբրեւ թագաւոր՝ ուղղակի Ասորպա-
տականի ոստիկանէն կախում հաստատել:
Սմբատ Սիւնի չյանդգնեցաւ իւր վրան ե-
կած բանակին ընդդիմանալ, և Աշոտը միջ-
նորդ բռնեց խաղաղութեամբ գործը վերջա-
ցնելու, և եղբորը Սահակ Սիւնիի հետ, հար-
կին գումարը յղեց, և առանց արիւն թա-
փելու գործը վերջացաւ (ԱՐԾ. 278): Բայց
Աշոտ չկրցաւ երկար վայելիլ Սմբատի հո-
վանաւորութեամբ կազմած նոր զինքը: Տա-
րի մը ետքը Նախիջևան կ'երթար, զոր
Սմբատ թագաւոր իրեն սուած էր՝ ստա-
ցած օգնութեանց փոխարէն, երբ տկարա-
ցաւ ծանր հիւանդութեամբ, զոր անհրաժեշտ
հարգանք թշնջելու յեւեղեցիւն կ'անուանէ
պատմիչը, և որովայնացաւ իւր կողքէ: Ա-
շոտ 40 օր անկողին մնաց Նախիջևանի մէջ
և 29 տարեկան վախճանեցաւ արեգի 4'ին
երեքշաբթի օր մը (ԱՐԾ. 279) որ կրնայ յար-
մարիլ 904 նոյեմբեր 13'ին: Արծրունի պատ-
միչը երկար գովեստներ և սղբեր կը գրէ իւր
Արծրունի իշխանին վրայ, որուն մահուան
ատեն, կ'ըսէ, եւ իւր աւելիքը գլուխը իւր
տէքլէն ետքէն անոր հաւատարմի մեծութեան
(ԱՐԾ. 281), մինչ Պատմաբանը երգմաղան-
ցութիւնը յիշելով՝ Գէորգեան յանգիւստին
կը վերագրէ Աշոտի, և տարածում մահն ալ
կերպով մը իբր անոր հետեւանք կը նկա-
տէ (ՅՈՎ. 242): Վասպուրականի իշխանու-

թիւնը անցաւ եղբորը Գագիկին, որ իւր
միւս եղբոր Գուրգէնի հետ երկուքի բաժ-
նեց Արծրունեաց իշխանութեան գաւառները
(ԱՐԾ. 282): Միւս կողմէն Սմբատ ալ կոր-
սնցուց իւր Շապուհ և Դաւիթ եղբայրները,
և սպարապետութիւնը տրուեցաւ Շապուհի
որդւոյն Աշոտին (ՅՈՎ. 244):

704. Երբոր Յուսուփ Ասորպատականի
ոստիկան եղաւ, Սմբատ պատեն սկսած էր
նոր ոստիկանին հետ նոր
ՅՈՒՍՈՒՓԻ ԸՆԹԱՅՐ ԲՐՆԵԼ, և ԱՍՈՐ-
ՅԱՐՁԱԿՈՒՄԸ պատականի հետ յարա-
բերութիւնները խզել, ինչ

որ իւր մեծ նպատակն էր: Այդ դիտմամբ
զրկած էր Դեմաթ և Ընթայ Բեդեջեյաբաբ-
Իսայեթեան Գրեգորի Բաթեթ, որ էր տա-
կաւին Մըթաղէտ-Պիլլահ, որ լազաւի իւր
Գրեգորի զորքին հետ իւր Գրեգորի, և այս առ-
թիւ Սմբատը նորէն կը մեծարէր, զրկելով
զինք արտաւան և իւր արտաւան, և իւր
Գրեգորի Գրեգորի Գրեգորի Գրեգորի Գրեգորի
և երկուքն էլ Գրեգորի Գրեգորի Գրեգորի Գրեգորի
և զորքը: Սմբատ այն ատեն իւր յա-
ջողութեան վրայ մեծապէս գոհ մնաց, և
յոյժ արեւելք զաւարթացաւ (ՅՈՎ. 244): Ափշինի մահը հաշուեցինք 899'ի գա-
րունին (§ 701), նոյն տարւոյ ամառուան մէջ
լրացած կ'ըլլան այդ բանագնացութիւնները,
և աշունի մօտ պէտք է զննել Յուսուփի յար-
ձակումը, որ նոյնիսկ ամիրապետէն ընդմիջ-
ելով, ուղեց Հայերը իրեն հպատակեցնել
(ՅՈՎ. 246), իսկ ամիրապետը ուրիշ հա-
տակներու հետ Սմբատին ալ հրամայեց որ
Յուսուփի դէմ պատերազմի (ԱՍՈ. 150): Յու-
սուփ Փայտակարանի և Ուտիի ճանպով Հա-
յաստան իջաւ, և մինչև Դուին ու Շիրակ
յաւաջացաւ, ուր Սմբատի կողմէն պատ-
րաստուած զօրաւոր բանակը տեսնելով կա-
սեցաւ, և իւր Ասորի քրիստոնեայ քա-
տուղարը զեպան զրկեց, ու բարեկամական
յայտարարութիւններ րրաւ, զԳրեգորի Գրե-
գորի Գրեգորի Գրեգորի Գրեգորի Գրեգորի
և զԳրեգորի Գրեգորի Գրեգորի Գրեգորի Գրեգորի
(ՅՈՎ. 247): Այս կերպով բարեկամութիւն
կը հաստատէին, իրար կը վստահացնէին և
Գրեգորի Գրեգորի Գրեգորի Գրեգորի Գրեգորի
որովհետեւ Գրեգորի Գրեգորի Գրեգորի Գրեգորի
հասած էր, Յուսուփ ձմեռը Դուին կ'անցը-
նէր, և Սմբատ Երասխաձոր գաւառի Նախ-

322): Հետեւապէս Հայաստանի խաղաղութեան և մարտի հանդարտ իշխանութեան տարիները իրաւունք կ'ունենանք 900'էն մինչեւ 908 երկարել, որ Պատմաբանին գովաբանած յաջողութիւններուն և չինութիւններուն իրականանալուն բաւական և զուր միջոց մըն է (ՅՈՎ. 120):

706. Յաջողութեան տարիներ ամէն տեղ զիւրաթիւն ընծայած են ներքին խնդիրներ յուզելու. նոյնը տեղի ունեցաւ. Հայաստանի մէջ ալ: Մարտա թագաւորին և միւս իշխաններուն միջեւ պաղտութիւններ հազնեաւ ընդարձակուեցան: Առաջինը եղաւ Ատրնեւէն Վրաց թագաւորը, որուն մտերմութիւնը այնքան սերտ էր Մարտի հետ: Կոստանդին թագաւոր Եգերացոց՝ Մարտի աներձագը և Ատրնեւէնի փեսայն, կը ձեռնարկէ իւր սահմանները ընդարձակելու համար գրաւել Կովկասի այն կողմերը, որք Նաւախէս էին ընդ յետէ բռնայն Մթապայ: Մարտա և Ատրնեւէն կը խրատեն զգուշանալ, և երբ չանսար, Մարտա վրան կ'երթայ կը կարանաւորէ, երկրին վրայ կուսակալներ կը դնէ, և Կոստանդինը կը բանտարկէ յաճախ Անի երկնի շէնքէն: Զորս ամիս ետքը տեսնելով որ Եգերացիք բոլորովին ընդվզել կը պատրաստուին, նորէն Կոստանդինը իւր տեղը կը զարձնէ, և սա ալ այնուհետեւ զինքն է բռնաւ հաղաթափելու և ի մոլորակու ծառայութիւն բռնայն Մթապայ բերել, ինչ որ Ատրնեւէն իրեն նախատինք և հակառակութիւն սեպելով, կը սկսի Մարտի հետ թշնամանալ (ՅՈՎ. 255): Երբոր Յուսուփ կը յաջողի նորէն Հայաստանը իրեն ձեռքին ներքեւ տանել, Հայ իշխաններ փոխանակ իրենց թագաւորը զօրացնելու, կը սկսին Յուսուփը շարժարթիւ, և ուղղակի անոր հետ մտերմութիւն հաստատել, և այս կերպով իւրաքանչիւրը իրեն համար առաւելութիւններ յուսաւ: Անոնց կիրքերը աւելի կը յուզուին, երբոր Յուսուփ թէ իր և թէ ամիրապետին անտնով կը պահանջէր իրեն ռաբիւղէն աւել շահ, նաեւ զոքի միջ զաւել ալ, զոր Մթապայի խոստացած էր թողուլ: Յուսուփի զէմ ելնելու հրամանը ստանալով տառն (ՅՈՎ. 256): Մարտա նեղի մասն ընդ բռնաւ շէնքէն տեղա-

նեւ իւր հիւրերէն հրապարակուեցաւ (ՅՈՎ. 258), կրկնապատկելով սովորական ստանդարտը, և բոլոր բերքերու եւ կենդանիներու հարիւրին քսանը տուրքի գրաւելով: Մարտի համոզմամբ վերահաս վստահէն ազատելու համար անհրաժեշտ էր ինքէն մէկը զոհել. քանի որ լեւին Գիւրգէն շահին յաջորդը շահին զոհելով (ՅՈՎ. 258): Բայց իշխանները այնպէս մասնակի չուզեցին, այլ լուսազոյն սեպեցին Մարտը մէջտեղէն վերցնել՝ որ Յուսուփի հակառակութիւնը դուրսի: Դաւաճան խորհուրդին գլուխ կանգնեցաւ Հասան Հաւունի, որ իշխան և հրապարակ էր բռնաւ տեղափոխուեցաւ, Ատրնեւէն ալ Մարտի զէմ հակառակութիւնը գտնուցնելու առիթ սեպեց, և այս երկուքը, և այլեւս միջոցներ ընդ իրենց դաւաճանութիւնը որոշեցին: Հասանի աները, յանձն առաւ զործադիր ըլլալ իրենց հետ, որոշելով որ մը, որ իրենք ալ Երազգաւորս պիտի հաւաքուէին: Այլ խորհուրդը վիժեցաւ, որովհետեւ այն որ Մարտա Տաշիրք գաւառը գացած էր. դաւաճանութեան ձայնն ալ լսուեցաւ, ամէն մէկը սկսաւ իրեն համար վախնալ, Հասան և Ատրնեւէն ալ Երազգաւորսը և Անին կողոպտելով Տայոց լեռները ապաւինեցան: Թագաւորին կողմնակիցները զայրացան, վրէժխնդրութեան համար դաւաճաններուն վրայ քաղեցին, Վրաց կողմերը բռնաւ ծաղաղէն հեղեղին, և Ատրնեւէն շէնքէն հայեր: Մարտա կը զիջանի, միծանձնութեամբ կը ներէ, միայն իւր իսկ պաշտաններէն դաւաճանութեան մասնակցողներէն ոմանք կուրացնելով կը պատժէ, ոմանք ալ Եգերացոց կամ Յունաց կողմերը կ'աքսորէ (ՅՈՎ. 262): Ժամանակագրական համեմատութեամբ իղէպ է դաւաճանութեան գործը 908 տարւոյ ընթացքին մէջ զնել:

707. Դաւաճան Արծրունի Վասպուրականի իշխանը, Մարտէն ցաւելով որ Նախի-ջեւանը Մարտա Սիւնի-ին ձեռքէն տանելով իրեն չի յանձնել, բոլորովին իսկ Մարտա գլուխ կը քաշէ և առատ ընծանելով Յուսուփի կը զիջէ, որ թագաւորական պատիւ և իրաւունք ստանայ, և զիւրաւ կը յաջողի

708. Յուսուփ բուսական բան մը Սըմ-
բուսէ առած ըլլալով, և աւելին ալ ստու-
նալու յուսով կաթողի-
ՅՈՎ. ՀԱՆՆԷՍ կոսը բանտարկուած պա-
ԱԶԱՏՈՒԱՄ հելով, իւր ուղղութիւնը
փոխեց, և դէպի Սիւնիք
արշաւեց, այնտեղի իշխանները ճնշելու և
կողոպտելու (ՅՈՎ. 268): Սմբատ Սիւնի՝ Սի-
սականի իշխանը, պահ մը փորձեց դիմադ-
րել, բայց չտոկալով իւր մայրը Շուշանը, և
իւր կիներ Սոփին՝ Դերենկիի գլուստորը, և իւր
Սահակ եղբոր կիներ, Երնջակի մէջ ամրա-
ցնելով, ինքն ապաւինեցաւ Վասպուրական,
և Սահակ՝ Գուգարք, իրենց աներտանց մօտ,
միւս եղբայրները Բաբգէն և Վասակ մնացին
երկրին մէջ, ինչպէս և Գրիգոր Սուփանն ալ
Սիւնեաց իշխանութեան գլուխը, բայց չկըր-
ցան արգելել Յուսուփի ասպատակութիւն-
ները, որ ջարդելով ու քանդելով, գերելով
ու գերփելով, բոլոր Սիւնիքը արիւնով ներ-
կեց, Հայոց 358 տարուոյ վերջերը յառաջ
դնէ ռաբբ շապին (ՕՐԲ. Ա. 231), որ 910՝ ին
ապրիլ 1 ին կը հանդիպէր. իսկ 359 թուա-
կանի ամսնորը կ'իյնար ապրիլ 15 ին: Յու-
սուփ Սիւնիքէ դառնալուն Դուինի մէջ կը
հաստատուի, և այն տեղէն Հայաստանի ամէն
կողմեր ասպատակներ և հրոսակներ կը սըփ-
ռէ: Գրիգոր Սուփան, նեղը ինկած կու գայ
անձնատուր կ'ըլլայ, անոր կը հետևի և Վա-
սակ Սիւնի, որ Սիսականի մէջ մնացեր էր,
բայց մինչ Սուփան պատիւ կը գտներ, Վա-
սակ կը բանտարկուէր (ՕՐԲ. Ա. 231): Յու-

ստեփ միւս կողմէն շարունակ Սմբատէ հարկեր կը պահանջէր, և թէպէտ սա 60,000 շահեկան կը վճարէր (ՅՈՎ. 270), սակայն Յուստփ չէր գաղբր կռօնողն (ՕՐԲ. Ա. 231), Սմբատը հալածելէ որ կողարջի անտառիկ լեռները քաշուած էր: Բոլոր այդ միջոցին Յովհաննէս կաթողիկոս կը մնար արգելալով ի գաղտնի իւր-իւր, ի գործը բանդի և երկնի խառնուած, միշտ նստանոր դրամական վճարութեան հետ ստիպման ներքեւ: Որովհետեւ պահանջից պատանդ մըն էր կաթողիկոսը, ստիպումները ուժովցնելու համար զայն կը տանջէին ալ, և դահիճներ բաւ հաճոյս կրելու տային անոր գանգ և բանդ, գեղարան և բեղարան ի խառնուած քաղաքէն և յանձնէին զայն, այլ ի վերջոյ և ի վեր իւրոց ստիպել և դառն կործան (ՅՈՎ. 270): Այս խղճալի կացութեան մէջ կ'անցընէր բոլոր ամառն ու վերահաս ձմեռը, մինչև 911 տարւոյ զարնան բացուիլը, առանց բարեկոյս նշան մը տեսնելու, և այն ալ յագագծութենէ իշխանացն, որ ճշգրտեցան ի գործարաններէն անդի յառաջ և անի խառնուած գործարան և անդի խառնուած և անդի խառնուած (ՕՐԲ. Ա. 231): Յովհաննէս կաթողիկոս, տեսնելով որ իրեն հասած նպաստներով ի բազմոց օգնականներէն, բազմա վճարած էր, բայց այլևս ոչ ոք որ օգնէ իրեն, վասն զի այլ ոչ ոք անի բնական յետքեր, խնդրեց և ստացաւ եւ հրահան խառնութեան յառաջանել, այն պայմանով որ չըջի և դրամ հաւաքէ և պահանջուած սակին մնացորդը վճարէ: Թէ կրցաւ յաջողիլ, կամ թէ որչափ ինչ հաւաքեց ու վճարեց՝ բան մը չգրեց, միայն թէ հալածու ըլլացայ, կ'ըսէ, ի գաղտնի իւր-իւր, մինչև հասաւ Աղուսնից Սահակ իշխանին մօտ, և անկէ ալ գնաց ի խառնուած Գորգարաց, և անդ բնակեցաւ ան անելով գործարան: Իւր ազատութեան հետամուտ եղած լինելուն վրայ անդարդառնալով կը յայտնէ, թէ զայդ ըրաւ ոչ ի խառնութեան յառաջանելու մահապատիւն որ ըստ Աստուծոյ, այլ վասն զի ոչ թէ հաւատոյ, այլ դրամի նահատակ եղած պիտի ըլլար, քանի որ ոստիկանը սակ անոց անգնէր, և միայն դրամի պատճառով վնասը կը տանջէր (ՅՈՎ. 273):

709. Վերջին 910 ասորոյ միջոյին Յուսուփի տնձնատուր եղողներուն մէջ էր Լուս Աշուտ ապարտապետ, Սմբատի եղբորորդին,

գործող Պատմաբանը կ'աշխատի արդարացի, թէ Գուստֆեր չ'անհետա՞նք և մեղմացնելու դիտմամբ գնաց, և միայն է՝ Ինչո՞ւ ինչո՞ւ միայն ընդհատեցին ընդհատումը և է՝ Բա՛նա՞նք էր Կե՛զե ստիպուած հարկեցե՞նք Երեմիայի Երեմիայի է՝ Երեմիայի (ՅՈՒ. 272)։ Չենք գիտեր թէ գիտակից ստուգութեամբ, թէ ոչ միամիտ լատենտութեամբ կ'ընէ Պատմաբանը այդ գիտողութիւնը, վասնզի մինչեւ իսկ իւր հօրեղբոր դէմ պատերազմող մէկուն վրայ իրաւունք կ'ունենանք կասկածով բերուիլ, թէ յոյս ունեցաւ Սմբատի իշնալով անոր յաջորդութիւնը ստանալ Գուստֆէ։ Սեբերոյ ներկելուն Գուստֆի նոր գունդերով կը յարձակի Սմբատի վրայ, և այս անգամ իրեն հետ են Հայ գունդերն ալ, որոնք Վրաց Ասորեանքէն և Վասպուրականի Գաղիկին և սպարապետ Աշոտին հրամանատարութեամբ պատերազմի կը քալեն Հայոց թագաւորին դէմ (ԱՍՈ. 150)։ Սմբատ Երեմիայի Երեմիայի զորք, իւր երկու որդիները Աշոտ և Մուշեղ անցքերը կը պահպանեն Նիզ գաւառին մէջ, բայց եկող ռոմերուն չեն կրնար զիմադրել, մանաւանդ Ուտէացւոց կամ Սեւորդեաց գունդին, թշնամիէն վաստկուելով՝ տարածում փախուստի տապարելուն վրայ։ Աշոտ կրցաւ փախելով սպասիլ, իսկ Մուշեղ զերի ինկաւ (ՅՈՒ. 276)։ Այդ կը լինի Ձկնաժողովի դժբախտ ճակատամարտին ելքը (ԱՍՈ. 151), որ իբր Սմբատի վերջնական անկման նախադուր կը սեպուի, և այդ առթիւ Պատմաբանը երկարածիք ողբեր կը գրէ, և երկրին աւերածը, մարդկան կոտորածը, ու եկեղեցւոյ փառը կը նկարագրէ տխրագին չնշտերով (ՅՈՒ. 277-286)։ Գուստֆի այդ յաջորդութեան վրայ, ուր Հայերը Հայկուն ձեռքով կոտորել ստիպու յաջողեցաւ, կեղծիքն ալ մէկ կողմ թողլու յանգնեցաւ, վասն զի Յոյներուն օգնութեան հասնելուն երկիւղն ալ փարատեցաւ։ Լեւոն 2 Իմաստասէր, որ խոստացեր էր Սմբատի օգնութիւն հասցնել, մեռաւ 911'ին, և եղբայր Աղեկսանդր, շուրջ դարեւ յապարհաշուք արեւ (ՅՈՒ. 293), չկրցաւ արտաքին գործերը նայիլ, և ինքն ալ չուտով մեռաւ, գահը թողլով Կոստանդին Ի Պորփիրոսէնի, Լեւոնի

որդւոյն, որ իրաւամբ յաջորդութիւնը կը պահանջէր: Յուսուփ իրեն ապաւինողներէն կամ իրեն ձեռք ինկողներէն հետզհետէ ղեկավարեալ յանձն առաւ: Գրիգոր Սուփան Սիւնեաց իշխանը, Սմբատի որդին Մուշեղ Բագրատունին, և Սահակի որդին Սմբատ Բագրատունին (ՅՈՎ. 283), որուն վրայ Գագիկ Թագաւոր և Աշոտ սպարապետ ալ սկսան կասկածանք վարուիլ, և թշնամութեան առիթ չտալու համար կատարեալ կամակատարութեան հետեւիլ (ՅՈՎ. 284): Միայն Վասակ Սիւնի, Սիսականի իշխաններէն, կը յաջողէր գիշերախուռն բանտէն փախչիլ, և իրեն գաւառը ապաւինիլ (ՅՈՎ. 285): Իսկ Սահակ և Վասակ՝ Սուփանի եղբայրները իրենց մօրը Մարիամ տիկնոջ հետ Սևան կղզին կ'ապաւինէին, բայց այնտեղ ալ կը հանէին Յուսուփի հրօսակները, ուստի կըղզին թողլով Միափոր բերդը, և անկէց ալ Գարգմանի լեռները կ'ապաւինէին, իսկ մայրերնին թափառական պտոյտներուն մէջ կը մեռնէր (ՈՐԲ. Ա. 234): Յուսուփ քաջաբերուած որ ոչ ոք է որ է ղեկի հալիւն, յանձնեալ չէր հիւնէր ընդ միջոց իրաւունքի, և նոյնիսկ Հայ գունդերը այդ նպատակին կը գործածէր, ինչպէս Գագիկը Բագրատունի գրկեց Վաղարշակերտ ամրոցին վրայ (ՅՈՎ. 289), մինչ Յովհաննէս կաթողիկոս, Գուգարաց կողմերը փախստական, անհարկին հարուածոց գոյժերով կը տոչորէր (ՅՈՎ. 332):

710. Ամառ մը ու ձմեռ մը եւս անցան այդ ողբալի եղելութիւններով, և 912-ի գարնան բացուելուն Սմբատ առիթ գտաւ, և Տայոց ու Գուգարաց կողմերէն, և Կղարջի բերդէն, զոր իրեն կեդրոն ըրած էր, ինչպէս Շիրակ, ազգային գործերուն մօտ ըլլալու նպատակով. բայց ապահովութեան համար գնաց բնակիլ Երասխաձորի կամ Արշարունեաց գաւառը, Կապոյտ կոչուած ամուր բերդը, որ է հինքուն Արատգերից բերդը, այժման Կաղզուանի մօտերը: Ինքն կանուխէն խորհած էր զեպանութիւն մըն ալ ամիրապետին յիշել, ու Յուսուփի ըրածները ամիրապետութեան շահերուն վնասակար ցուցնելով, անոր միջամտութիւնը խնդրել: Դեպքանու ինքամբ գացողը եղած էր

ՍՄԲԱՏԻ

ԸՆԹԱՅԸ

Գրիգոր իշխան Մուշեղ, զի եւ իսկ եւ հանձնեալ ձանձնուած մարդ մը, որ յաջողեցաւ իսկ, Մըքթատիրը և անոր արքունիքը համոզել, սակայն Կարմաթացիք Արարիոյ մէջ և Ֆաթիմեանք Ափրիկէի մէջ գրաւած էին ամիրապետութեան բոլոր ոյժերը, և չկրցաւ Հայաստանի գործերուն մտադրութիւն դարձնել (ՅՈՎ. 292): Սմբատ դեռ յոյս ունէր ազգին պառակտեալ ոյժերը ամփոփելով կանոնաւոր ընդդիմութիւն և երկրին պաշտպանութիւն պատրաստել, բայց ներքին երկպառակութեանց տալիս յաջող կերպ մը չէր գտներ: Բնութեամբ քաջ և աննկուն, ամէն զժուարութեանց դէմ դիմագրաւ, միւս կողմէն փափկազգած և հեզահամբոյր, զթոտ և անյիշաչար, և քրիստոնէական սկզբանց հաւատարիմ մարդ մըն էր Սմբատ, որ հանդարտ կացութեան մէջ երկրին երջանկութիւնը կրնար պատրաստել, իսկ այսպիսի չփոթուած կացութեան մէջ, ուրիշներուն համար զինքը զոհելու առաքինութիւնը ունեցաւ: Պատմաբանը երկպառակութեանց և հակառակութեանց բացատրութիւնը տալու համար կը գրէ. Ոհնէ ի հալիւն, եւ այլ զհնէ առանց հալիւն պարտաւնայ, զի յառաջ եւ հետագայ յառաջ հալիւն եղին ի նման արքունիքս եւ ի որդիքս, եւ ծանեալ զարքս իսկ զնա, եւ զնա յառաջ իսկ զնա ի նման արքունիքս, եւ զնա յառաջ իսկ զնա ի նման արքունիքս (ՅՈՎ. 293): Նոյնիսկ ամէն փորձանքներու չարահապաւորան Գագիկ Արծրունի, և եղբայրը Գուրգէն, երբոր իրենց կեանքին համար ալ սկսան վախճալ՝ Յուսուփի խորհուածանքները անանկելով, իշխանութեան եւ յառաջ եւ յառաջ զնա յառաջ ի նման արքունիքս, եւ զնա յառաջ իսկ զնա ի նման արքունիքս (ՅՈՎ. 291): Բայց այլեւս ոչ իրենք կրնային խորհուրդներն գործադրել, և ոչ Սմբատ կրնար անոնց անկեղծութեանը վստահիլ: Աշոտ սպարապետին վրայ այնտեղ անհարկ մը չկայ, բայց վերջէն ըսուած է, թէ դեռ եւ իսկ չէր զնա յառաջ ի նման արքունիքս (ՅՈՎ. 339):

711. Տարի մը եւս անցաւ այդ կացութեան մէջ, և 913 տարւոյ գարնան միայն Յուսուփի վերջնական յարձակումը Սմբատին

Դուինի մէջ ի նեղ յարկի խառնուրդի բանի փակեց: Ասանց զլիստ որմերն էին Սիսական իշխաններուն մայրը Շուշան, Սմբատի կինը Սոփի գիեցիկ աղայով մը, և Սահակի կինը: Այնպէս սաստիկ էր այդ խեղճ կիներուն բանտը, որ իրենց փեղագի հեշտոցն էր ունէին, և ոչ իսկ ջուր և աշտահ հաց կը ստանային (ՈՐԲ. Ա. 236), այլ հապաք խեղճ լաւագին, որպէսզի այս կերպով զպէտս գիեղահին լինէին (ՅՈՎ. 303): Սմբատի մահունէ և Երնջակի իշխանին հաքը բոլորովին թշուառութեան միջոց մը կը բացուի աշխարհ լի երկինքի ահա խեղճ (ՍԱՄ. 99): Այդ անիշխանութեան միջոցը 914-էն սկսելով կը տևէ մինչև 921. իսկ անոր մէջ կատարուած և հզօր թիւնները, դժուար է ժամանակագրական շարունակութեան վերածել, որովհետև տեսակ տեսակ գործողութիւններ միևնոյն տանն կը կատարուէին իրարմէ անկախաբար: Յուսուք այլևս անհաշիւ էր Հայաստանի, բայց ոչ թէ ամէն կողմ իրեն կանոնաւոր հպատակութիւն կ'ընծայէր: Ընդհակառակն ամէն Հայ իշխաններ իրենց գլխուն կ'ապրէին և կը գործէին, մէկ կողմանէ անոնք մանր մանր գահեր կողմնով այս կողմ այն կողմ կ'ապառասակէին, և տրկար գտած տեղերնին Յուսուքի թողած գահերը կամ անոր հրամանով պիտուած հրոսակները կը ջարդէին, միւս կողմէն Յուսուքի սակի ստուար գահերով անոնց վերայ յարձակումներ կը կարգադրէր, և իբրև թէ տապաւնները ցրուելու հպատակով, անդէն և անգործ ժողովուրդը կը կողոպտէր և կը ջարդէր, և անոր տանջանքներով կը նեղէր: Իւր անգութ և անյաղ կիրքերուն մոլեռանդ ձգտումներ ալ խառնելով՝ ձեռքը ինկածները, մանաւանդ միւսմիւս և կայսառ երիտասարդները, իւր հաճոյից ծառայեցնելու համար ու բացառիկ կը ստիպէր: Եթէ քիչերու վրայ կը յաջողէր, բայց շատեր յոգաւորութեամբ մարտիրոսական պատկին կը փաթային: Այդ փոխադարձ պայքարներու հետևանքն էր երկրին սպառնալու քանդումն ու կործանումը, աշխատութեան և արդիւնաւորութեան իսպառն զարումը, զարգանքներուն աւելումն ու անմարդանայը, այնպէս որ բո-

լոր Հայաստան կ'երևէր իբրեւ շերտեր, որ ոչ անհաշիւ ընդ նա, և ոչ բնական չէր որդի հարգի, այլ ընդ ընդ ընդ ընդ ընդ ընդ (ՅՈՎ. 322): Կարի իրաւամբ Անկեցին Հայոց աշխարհաշին կը կոչէ այդ եօթնամեայ միջոցը (ՍԱՄ. 98), վասն զի ոչ ալ Յուսուք, որ տիրապետել կը կարծէր, իրօք իշխանութիւն կը վարէր: Նա հինգ աշխարհի Հայոց Դուինի մէջ կը մնար (ԱՍՈ. 155), իսկ մնացեալ միջոցը Ասորպատական դառնալով անկէ իւր տեղակալներուն ձեռք յառաջ կը վարէր աշխարհաշին, և ոչ աշխարհաշին իշխանութիւնը: Ասորքը չսպառնի ինքն համառօտ ամփոփում մը յառաջ բերենք այդ եօթնամեային եղելութիւններէն, վասնզի անուղղակի կերպով Հայ եկեղեցւոյ կացութիւնն ալ նկարագրած պիտի ըլլանք:

715. Այսու Բագրատունի, Սմբատի որդին, այն որ ըստ Վաղինք Բագրատունի (ԱՍՈ. 155), հազիւ թէ հօրը

ԶԱՅ ԻՇԽԱՆՆԵՐ
կերի իշխալը և տանջուի իւր լսեց, անմիջապէս գլուխը

արխագուի խումբ մը կողմեց, Արտա եղբայրն ալ իրեն միացաւ, և միասին յարձակեցան Շիրակի կողմերը, և ուր ըստ Բագրատունի կողմերը, և ամէն կողմ իրեն կանոնաւոր հպատակութիւն կ'ընծայէր: Ընդհակառակն ամէն Հայ իշխաններ իրենց գլխուն կ'ապրէին և կը գործէին, մէկ կողմանէ անոնք մանր մանր գահեր կողմնով այս կողմ այն կողմ կ'ապառասակէին, և տրկար գտած տեղերնին Յուսուքի թողած գահերը կամ անոր հրամանով պիտուած հրոսակները կը ջարդէին, միւս կողմէն Յուսուքի սակի ստուար գահերով անոնց վերայ յարձակումներ կը կարգադրէր, և իբրև թէ տապաւնները ցրուելու հպատակով, անդէն և անգործ ժողովուրդը կը կողոպտէր և կը ջարդէր, և անոր տանջանքներով կը նեղէր: Իւր անգութ և անյաղ կիրքերուն մոլեռանդ ձգտումներ ալ խառնելով՝ ձեռքը ինկածները, մանաւանդ միւսմիւս և կայսառ երիտասարդները, իւր հաճոյից ծառայեցնելու համար ու բացառիկ կը ստիպէր: Եթէ քիչերու վրայ կը յաջողէր, բայց շատեր յոգաւորութեամբ մարտիրոսական պատկին կը փաթային: Այդ փոխադարձ պայքարներու հետևանքն էր երկրին սպառնալու քանդումն ու կործանումը, աշխատութեան և արդիւնաւորութեան իսպառն զարումը, զարգանքներուն աւելումն ու անմարդանայը, այնպէս որ բո-

սայացաւ: Աշոտ Երկաթի ցուցած արիւն-
թիւնը և ունեցած յաջողութիւնը, զինքն
սիրելի ըրաւ միւս իշխաններուն, որոնց
գլուխը կը գտնուէր Ատրնեքէն Վրաց
թագաւորը, և ամէնքը ի մի կ'ա-
թեցէն, միաձայն հաւանութեամբ խօս-
եալ խօսակցեցանքին Աշոտը Բագրատի հօ-
րայ: Բայց իրենք այդ որոշումը կու տային
իրենց գլխուն, առանց ամիրապետական
հաստատութեան, և Աստուծոյ օրհնութիւն զ-
ապագայ յաջողութեամբ (ՅՈՎ. 307): Աշոտ անկէ
հետքն ալ միշտ այդ առիթը յաճախ աշխատե-
ցաւ իրենց հօրն ապագայի (ՅՈՎ. 339): Այս է
պատճառը որ Հայոց թագաւոր մը հռչակ-
ուելով հանդերձ անշխունքին կը կոչուի
իրաւամբ այդ միջոցը: Սիսական իշխան
Սմբատ և եղբայրը Սահակ, առաջինը Վաս-
պուրականէ, և երկրորդը Գուգարքէ հա-
նելան, իրենց մայրն ու կիները քերթեմք ը-
նելու համար փորձեր ըրին ու աշխատե-
ցան, բայց ոչ յաջող: Շուշան տիկին և
Սմբատի դիտելի տղան բանտին մէջ մեռան,
և հանելու ի բանտէն պահապանն ընկեցին
առաջ, իսկ իրենց կիները ապահովութեան համար
Գուգարքէ հեռացուցան, և Աստուծոյ օրհնութեան
մէջ դրուեցան ի յաջողութեամբ, յաճախ
(ՅՈՎ. Ա. 237): Երկու Սիսականներ իրենց
Բագրատ և Վասակ եղբայրներուն հետ,
ապագայ ի խօսակցեցան յորոշ, իրենք ալ ի-
րենց կողմէն Աշոտ Երկաթին նման աշխա-
տեցան ի վերջ ի վերջոյ հաջողութեամբ, և Բագ-
րատի օրհնութեամբ հաջողութեամբ (ՅՈՎ.
308): Անդին Վասպուրականի թագաւոր
Գագիկ ալ, Յուսուփէ բաժնուէրն հետքը,
կասկածաւոր դարձած էր անոր աչքին, և
ինքն Գագիկ ալ զգալով իւր ուղղութեան
սխալը Յուսուփէ զինքը պաշտպանելու կը
պատրաստուէր, որ իրեն դէմ ալ գունդեր
հանած էր: Գագիկ և Գուգարքէ քաջութեամբ
զիմադրելէ հետքը կը պարտաւորուէին տեղի
տալ (ՅՈՎ. 308), և իրենց ընտանիքներն ու
գտնները Վասպուրականէ հեռացնելով ի ծա-
րայ առաջ լեռնոյն Մոկոչ և Կարաբաղ կ'ա-
պաւինէին, իրենք ալ ապագայ յաջողութեամբ
խաղաղութեամբ, ինչպէս միւս իշխանները և
բոլոր աշխարհը (ՅՈՎ. 339): Այս ամէն
չարժան մէջ միայն Աշոտ սպարապետ,
Սմբատի եղբորորդին, և Յուսուփի եղբոր

Ափշինի աներձագը, Գեորգի ի միջ
շրջանէն յայ աշխարհի (ՅՈՎ. 339), ալ-
նունելով Հայոց թագին, զոր վերջապէս
Յուսուփէ ստացաւ (ՅՈՎ. 366):

716. Այս էր Հայ իշխաններուն վիճա-
կը անիշխանութեան միջոցին, երբ միւս
կողմէն Յուսուփ և իւր
ՀԱՆՍՏԱՆԲ ԵՒ ԿԵՆԵՍՈՒՆԲ ԵՒ ԿԵՆԵՍՈՒՆԲ
սփռած հրոսակները այն-
քան տագնապներ կը
հասուցանէին Հայոց, որ
մարդուն սիրտը կը ճմուռի, անոնց մի
թիւն և կարագիւրն ալ կարգաւորվ
Յով-
հանէս Կաթողիկոսի գրիչին ներքեւ: Իւր-
ապագայ ի խօսակցեցանքին Աշոտը Բագրատի հօ-
րայ: Բայց իրենք այդ որոշումը կու տային
իրենց գլխուն, առանց ամիրապետական
հաստատութեան, և Աստուծոյ օրհնութիւն զ-
ապագայ յաջողութեամբ (ՅՈՎ. 307): Աշոտ անկէ
հետքն ալ միշտ այդ առիթը յաճախ աշխատե-
ցաւ իրենց հօրն ապագայի (ՅՈՎ. 339): Այս է
պատճառը որ Հայոց թագաւոր մը հռչակ-
ուելով հանդերձ անշխունքին կը կոչուի
իրաւամբ այդ միջոցը: Սիսական իշխան
Սմբատ և եղբայրը Սահակ, առաջինը Վաս-
պուրականէ, և երկրորդը Գուգարքէ հա-
նելան, իրենց մայրն ու կիները քերթեմք ը-
նելու համար փորձեր ըրին ու աշխատե-
ցան, բայց ոչ յաջող: Շուշան տիկին և
Սմբատի դիտելի տղան բանտին մէջ մեռան,
և հանելու ի բանտէն պահապանն ընկեցին
առաջ, իսկ իրենց կիները ապահովութեան համար
Գուգարքէ հեռացուցան, և Աստուծոյ օրհնութեան
մէջ դրուեցան ի յաջողութեամբ, յաճախ
(ՅՈՎ. Ա. 237): Երկու Սիսականներ իրենց
Բագրատ և Վասակ եղբայրներուն հետ,
ապագայ ի խօսակցեցան յորոշ, իրենք ալ ի-
րենց կողմէն Աշոտ Երկաթին նման աշխա-
տեցան ի վերջ ի վերջոյ հաջողութեամբ, և Բագ-
րատի օրհնութեամբ հաջողութեամբ (ՅՈՎ.
308): Անդին Վասպուրականի թագաւոր
Գագիկ ալ, Յուսուփէ բաժնուէրն հետքը,
կասկածաւոր դարձած էր անոր աչքին, և
ինքն Գագիկ ալ զգալով իւր ուղղութեան
սխալը Յուսուփէ զինքը պաշտպանելու կը
պատրաստուէր, որ իրեն դէմ ալ գունդեր
հանած էր: Գագիկ և Գուգարքէ քաջութեամբ
զիմադրելէ հետքը կը պարտաւորուէին տեղի
տալ (ՅՈՎ. 308), և իրենց ընտանիքներն ու
գտնները Վասպուրականէ հեռացնելով ի ծա-
րայ առաջ լեռնոյն Մոկոչ և Կարաբաղ կ'ա-
պաւինէին, իրենք ալ ապագայ յաջողութեամբ
խաղաղութեամբ, ինչպէս միւս իշխանները և
բոլոր աշխարհը (ՅՈՎ. 339): Այս ամէն
չարժան մէջ միայն Աշոտ սպարապետ,
Սմբատի եղբորորդին, և Յուսուփի եղբոր

այլ Յունաց և Եգիպտացոց և Գուգարացոց և Ուտայացոց և ուրիշ Կովկասաբնակ ազգերու մէջէն ալ առաջի՛ք և որիչ՛ք՝ պատեհ առիթ կը գտնէին եկեղեցիներու և վանքերու և քաղաքներու վրայ յարձակելու, չորս հազարէ յաւելի զինուոր քաղաքներու վրայ, և իրենց երկիրը կը դառնային (ՅՈՎ. 322): Ի լրումն այդ ամէն ազգացից խառնուրդի մը և զետէ և իշխանի իրարու դէմ մաքառելէ ետ չէին կենար, և ժողովուրդն ալ եղածները կործանելով կը ջանար շարժանքներ արդարեւ և ապաւորել, որով Հայեր Հայերու դէմ հաճախեալ ընդ միմեան հարեալ է հաւաքութիւն և իշխանացի (ՅՈՎ. 324): Մենք ստուերագիծ մը միայն քաղեցինք, պէտք է կարգալ Պատմաբանին արտաճմիկ և ողբալի նկարագիրը:

719. Յովհաննէս կաթողիկոս և պատմագիր, յուսաբեկ և սրտաբեկ, տակաւին զանազանք կը մնար ի մէջ Գաղարաց և Վրաց, ուր քաշուած էր Յուսուփի գերութենէն ազատելէ ետքը (§ 707), և ընդերքեւ կը տեսէր իւր պանդխտութիւնը, յետոյ ի մի արդեւ, բայց միշտ ունեւէլ և ազատել իշխան Տեառն Արարչոյ (ՅՈՎ. 332): Հայաստանի աղիսդորմ վիճակը լսուած էր Բիւզանդիոյ մէջ, և Յունական կայսրութիւնը և Յունական եկեղեցին չէին կրնար չտեսնել, որ Հայոց Արարչական ամբարանութեան կողմէ կրած տաքնապը, հարկաւ անոնք կը յորդորէր նորէն հոգւով ու սրտով իրենց կողմը դառնալու: Այդ նպատակով և յարաբերութեանց դուռ բանալու համար, պատրիարքին յանձնուեցաւ սիրոյ և յորդորանաց գիր մը ուղղել կաթողիկոսին: Նամակին պատճէնը յառաջ կը բերէ Պատմաբանը (ՅՈՎ. 333-337) առանց թուականն ալ յիշելու: Գրողն է Նիկողայոս Ա. պատրիարքը, որ երկրորդ անգամ աթոռ բարձրացած էր 910'ին: Իսկ նամակին հասնելէն ետքը ըսուած է թէ Յուսուփի գերեւ եւս արշաւանքէն շարժուեալ (ՅՈՎ. 338), ուր գլխակէ թէ նա հինգ միայն մնաց (ԱՅՈ. 155), որ 914'էն կը հասնի 919, որով շուրջ 918'ին պէտք է դնել Նիկողայոսի նամակը: Նիկողայոս իւր նամակին մէջ ամենայն խոհմու-

թեամբ ընտելեցական կամ դաւանական միաբանութեան խօսք չըներ, և Հայոց և Վրաց և Աղանէց մահաբաւ հաւատքեւ ժողովուրդը, իբր Հայոց կաթողիկոսի հօսկ'ընդունի, որով կը տեսնուի թէ Վրաց կանուխէն քաղկեդոնականութեան յարկը՝ ոյժը կորուսած էր Հայ Բաղրատունիներուն այն կողմերուն իշխանութիւնը ձեռք անցընելէն ետքը: Անկեղծ ցաւ կը յայտնէ վերահաս ազնաներուն համար, կը զիտէ որ Նիւքին երկպառակութիւնն ալ սոսի՛թ սուած է այդ տաքնապին, ուստի պէտք կը տեսնէ որ կաթողիկոսը նախապէս աշխատի Հայ իշխանները միաբանել, սկսելով իրեն մօտ դառնող Վրաց թագաւորէն և Ափխազաց իշխանէն, որոց ինքը պատրիարքն ալ յատկապէս գրած է, և յետոյ անոնց օգնութեամբ միւս Հայ իշխաններն ալ միացնելով: Կը խոստանայ որ երբ Հայ իշխաններ իրենց ոյժերը միացնեն, կայսրն ալ, որ էր Կոստանդին է Պորփիրոսէն, առաւելեց չորս քաղաք յոթնաւորէն, որոնք միմեան օրհնութեամբ Արարչոյ և Կաթողիկոսին անշուշտ թշնամաց վրայ կը զօրանան: Յաղթութենէն ետքը պէտք կ'ըլլայ որ տեղի ունեցած յանցանքներ ներուին, և իւրաքանչիւրին իրաւունքը իրեն դարձուի, և իւրաքանչիւրին Քրիստոսի հաւատքեւ: Պատրիարքը կը վերջացնէ ըսելով Սրբաշուք աղբիւրն է ընդ շահաւորութեան մերմ:

720. Յովհաննէս իւր սպասած աստուածային այցելութիւնը հասած կարծեց Յունաց պատրիարքին ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ նամակովը, և առաջին Ի ՏԱՐՈՆ անգամ յուսոյ նշոյլ մը տեսաւ՝ իւր անմիաթարտաճանութեան մէջ, ուր հօթը տարիէ իվեր թաղուած կը մնար 911'է տագին: Զորացեւ զբաւեցնելու ի միմեան իւր իշխանութեւնը զգացի, կ'ըսէ, և արշաւանք յի հազի ի (ՅՈՎ. 338): Յաղկեցաւ նախ Վրաց թագաւոր Ատրնեւէնը համոզել, որպէսզի միաբանութեան գործին գլուխ կանգնի, իբր տարիքով և փորձառութեամբ երիցադոյն անձ մը: Ափխազաց Գուրգէնն ալ արդէն իրեն հետ էր, կը մնար միւսները յորդորել, և յանձն տուաւ ինքն անձամբ մէջ-

բարոյական աշխարհին Հայոց՝ Յուսուփի հեռանալովը, կայսրը կը համոզէ, և բարձր զբաղւած զբաղւած Հայոցին մէկտեղ ունենալով, կու գայ Հայաստան իւր հայրենական թագաւորութիւնը ձեռք առնուլ (ՅՈՎ. 366): Աշոտը պահով և օգնութեամբ Հայաստան դարձնող կայսեր անունը չփոխմամբ Կոստանդին (ՅՈՎ. 365), կամ Լեւոն (ԱՍՈ. 156) գրուած է, այլ ուղիղն է Ռոմանոս (ՈՐԲ. Ա. 237), նոյն ինքն Լեւոնեանոր, ծագմամբ Հայազգի, որ իւր փեսայն Կոստանդինը՝ Գահաղուրկ ընելով՝ կայսրութիւնը ստանձնած էր 919 թին: Յուսուփ որ Ասորպատական կը գտնուէր, և Յունական բանակներու հետ մաքաւելով Աշոտ Երկաթի հեռացնել չէր յուսար, ձեռքէն եկած գէշութիւնը ըրած ըլլալու համար, Աշոտ սպարապետը Հայոց թագաւոր հռչակելով Հայաստան դարձուց (ՅՈՎ. 366), միւս կողմէն Վասպուրականի թագաւոր Քրատիկին լալ նորէն պատիւներ և ընծաներ կը զրկէր իրեն: Հայոց թագաւորի (ԱՐՄ. 322), որպէս զի այս կերպով Հայեր իրարու դէմ պատերազմելով, լրացնեն երկրին տւերումը զոր ինքն սկսած և առջեւ տարած էր: Իրաւ ալ գլխաւորապէս երկու Աշոտներ, իրարու հօրեղբորդիներ, իբրեւ զբարձր իշխան ընդ միմեանս ի գլխի մարտի մարտից իրարու մեծաներ հասցնել սկսան: Սմբատ Սիսականի և Վասակ Սիւնիքի իշխաններ, Աշոտ Երկաթին կողմը բռնեցին (ՈՐԲ. Ա. 237), և մեծ պատերազմի մը պատրաստութիւններ կ'ըլլային, երբ Յովհաննէս կաթողիկոս, իջած Գեղար ծառէն, երկու հօրեղբորդիները եղբայրական լծորդութեան յորդորեց, և անոնք ալ կաթողիկոսին հայրական իրաւաներուն անստլով ի պայծառ միաբանական և խաղաղութեամբ համագործակցան, և երկուքն ալ առանձին մասերու վրայ իշխել յանձնառու եղան (ՅՈՎ. 368), Աշոտ Սմբատեան մնաց Շիրակաւան, և Աշոտ Շապուհեան նստեցաւ Գուին (ՅՈՎ. 373): Այդ եղիւթութիւնները պէտք է գնել 921 տարուայ ընթացքին մէջ, թէ Աշոտ Երկաթի համար, և թէ երկու Աշոտներուն հաշտուիլը:

724. Մասնաւոր դիպումներ են որ հետզհետէ կը շարունակեն, Հայ իշխաններու իրարու հետ զմտելովը և հաշտուելովը

շարունակաբար, այլ ոչ տեւական կերպով: Վասակ և Աշոտ Գնթունիք, որք Սմբատին օրէն Գուգարաց մէկ մասնորէն սին մէջ կողմնակալ հաստատուած էին, ուղեցին ինքնագլուխ ըլլալ, և Շապուհեան, աշխարհ երեւոյթի մէջ ամբացան: Աշոտ Երկաթ, Աբաս եղբայրն ալ մէկտեղ առնելով, որ իրեն մօտ եկած էր, վրանին գնաց, քիչով անոնց բազմութիւնը ցրուեց, և Գուգարաց Գուգէն իշխանին մօտ հանդարտեցաւ (ՅՈՎ. 371): Յանկարծ լսեց թէ Աշոտ Շապուհեան, պայմանները անարգելով, գրաւած է իւր սահմանէն Վաղարշապատը: մէկէն վրայ հասնելով զայն հալածեց, և նորէն իւր մասը ձեռք անցուց (ՅՈՎ. 373): Յովհաննէս կաթողիկոս վրայ հասաւ, Շապուհեանը յանդիմանեց, ուղեց նորէն հաշտեցնել, բայց չյաջողեցաւ, և երկու Աշոտներ զբիւրմի միմեանց զինքն իմեցնելով, Գուգէն Գուգէն (ՅՈՎ. 374): Աշոտ Երկաթ Աղուանից Սահակ Սեւադա իշխանին մօտ կ'երթայ, անոր ազգական հետ կ'ամուսնանայ, և անկէ ալ օգնութիւն առնելով Գուինի վրայ կը քայլէ միւս Աշոտին դէմ: Յովհաննէս նորէն կը միջամտէ ի խաղաղութեան ընդ երեւոյթի միմեանց: Բայց Երկաթ չանսար, Գուինի վրայ կը յարձակի, բայց իւր աներծագին Գրիգոր Սեւադայի բռնութեամբ յաջողութեամբ պատճառով, չյաջողիր, և ետ կը մղուի: Այս անգամ ալ Գուգարաց Գուգէն իշխանէ օգնութիւն առնելով՝ նորէն կու գայ պատերազմը նորոգելու, բայց Յովհաննէս կաթողիկոս նորէն մէջնեղ կ'իյնայ եղբայրասպան կռիւը արգելիլ, և ուրախութեամբ կը գրէ, թէ յոյժ չառի՛ն աղ ոչ արտառ չոցառ ի յինն ինչ մարտի ընդ միմեանս հաշտեցնել (ՅՈՎ. 376): Միւս կողմէն կ'ապստամբի Մովսէս իշխան Ուտեացոց, Աշոտ իւր աներ Սահակի հետ անոր վրայ կ'երթայ, կը ձերբակալէ և կը կուրցնէ (ՅՈՎ. 379): Նոյն միջոցին Գուգէն Գուգարաց իշխան և Աբաս արքայազնայր Աշոտի դէմ դաւաճանութիւն կը պատրաստեն, Աշոտ կ'ազատի, բայց թշնամութիւն մը կը սկսի (ՅՈՎ. 380): Վասակ Սիւնի կը սկսի Աշոտէ կտակածիլ և կաթողիկոսին կը դիմէ, և սա Աշոտէ վստահութեան գիր

առնելով կը յանձնէ անոր, բայց ուրիշներ Աշոտը կը համոզեն, թէ միւս Աշոտի հետ խորհրդակից է, որուն վրայ Աշոտ Վասակը կայան բերդին մէջ չգլխայակապ կը բռնադատուի: Նորէն կաթողիկոսը կը համարէ Աշոտը յանդիմանել, առաւ խոստումը յիշեցնելով, բայց սա է վառ զինքն Կարգարացներ, և Յովհաննէս չկրնալով Վասակին վրայ վատահիլ, աւելի չի պնդեր (ՅՈՎ. 382): Այդ ցրիւ պատահարներ զորս ծաղկաքաղ յառաջ կը բերենք, մեզի կը պարզեն ժամանակին տիրող զրգաթեանց և երկպառակութեանց տխուր պատկերը, երբ ամէնէն աւելի պէտք ունէին ձեռք ձեռքի տալով ազգին ընդհանուր բարիքը հոգալ: Միւս կողմէն ալ ճշգրիտ գաղափար կու տան խեղճ Յովհաննէս կաթողիկոսին քաջած նեղութեանց, նոյն իսկ իրեններուն ձեռքէն: Այս վերջէն յառաջ բերուած եղիլութիւններ կրնան 922 տարւոյ ընթացքին մէջ գետնադուրիլ:

725. Բայց տխուր պատահարներ գետնէն վերջանար, որեւէ մի աննշան պատ-

ԱՇՈՏ

ԵՒ ՍԱՀԱԿ

ճառով կը գծուէին Աշոտ թագաւոր և աները Սահակ: Զմեռուան մէջ կիրքերը կ'աճէին, և

գարնան իրարու դէմ կը ճակատին Ախոյեանք գիւղին մօտ, բայց Բժ-Բժ+ ասպանոյ առժամայ հաշտութիւն մը կնքել կու տան, և Աշոտ ետ գաւառալով Դուրնը կը զարնէ, իբր գի Շապուհեանը Սահակի համամիտ էր գտնուած: Անկէ Աշոտ կ'երթայ Ատրնեւէնի հետ միանալ, և միասին Գուգարաց Դուրգէնին վրայ կ'երթան, որուն կ'օգնեն միւս Աշոտը և Աբաս արքայազայրը: Երբոր ասոնք այստեղ զբաղեալ են Սահակ Ուտիի կողմէն Աշոտի սահմաններուն վրայ կը քայլէ, ու Զորոփորի կողմերը կը գրաւէ և Վասակ Սիւնին կայան բերդի բանաորկութենէն կ'ազատէ: Աշոտ կը համարէ, և եպիսկոպոս մը բանաորաց կը զրկէ Սահակի թշնամութեան պատճառը և պահանջը իմանալ իսկ Սահակ եպիսկոպոսը վար դնելով պատերազմի կը քայլէ: Այստեղ Պատմաբանը կը յիշէ, թէ Աշոտ հաշտութեան գիրը, իւր աւջակէն տարած խաչին վրայ կոպելով, և գլխաւոր իրաւարար կոչելով, կը խնդրէ

որ եթէ ինքն է յանցաւորը, ինքն վնասուի, թէ ոչ թշնամին պատժուի: Եւ այս ուժով կը յարձակի, թշնամին կը ցրուէ, և Սահակ աները, և Դրիգոր տներձագը ձերբակալելով կը կուրցնէ: Այս պարագայէն Յովհաննէս կաթողիկոս իւր սէրը կը հեռացնէ Աշոտ Երկաթ թագաւորէն, որովհետեւ կ'ըսէ, «այդէս Բժ-Բժ էր Գաւառ-Բժ, անպարտ շէր-Բժ էր Կայան» (ՅՈՎ. 392): Աշոտ Երկաթ, Հայաստանի մէջ թագաւորներուն շատնալը տեսնելով, և զինքն ամէնէն բարձր նկատելով սկսած էր Շահանշահ անունը գործածել (ՅՈՎ. 395), որով Պատմաբանը ասկէ ետքը կը սխի հեգնութեամբ իմն առնալէ Շահանշահ, կամ Շահ Կոչեւ շահ կոչել Աշոտը (ՅՈՎ. 400), և իւր համակրանքը կը շատցնէ Գագիկ Արծրունիի, Վասպուրականի թագաւորին, զոր առաջ կը հեգնէր Ռաֆայել (ՅՈՎ. 264) և Ռաֆայել կոչելով (ՅՈՎ. 266): Գոհունակութեամբ կը յիշէ թէ Գագիկ երրորդ անգամ ըլլալով Փարկինի անուն Հագարացի դեպոսին ձեռք ամիրապետէն թագաւորական թագ կ'ընդունէր, «այն-Բժ էր Կայան-Բժ» (ՅՈՎ. 382): Ասոր վրայ Յուսուփ սկսած էր թշնամութեամբ վարուիլ Գագիկի դէմ (ՅՈՎ. 383), մինչ զերբերը փոխուելով, սկսած էր պատիւներ և ընծաներ և Ռաֆայել յղել իւր իսկ նահատակած Սմբատի որդւոյն (ՅՈՎ. 375): Այդ առթիւ պէտք է տեղի ունեցած ըլլայ Ասրպատական տարուած տիկիններուն գերեզարդը, որոնք յետ երկուստ Բժ-Բժ Կայան և հանգիստ էր Կայան-Բժ (ՅՈՎ. 372):

726. Վերջապէս Յուսուփի ալ յաջողութեանց ընթացքը սկսաւ վրդուիլ: Նա սկսած էր հետադնատ ինքնազուխ գործել, և իբր Ասրպատականի և Պարսկաստանի տիրապետը ա-

ՆՈՐ

ԿԵՐԱՐԱՆ

միրապետէն գլուխ քաշել: Մըքթաթիր Պիլլահ, և անոր տկարութենէ օգտուելով իշխանութիւնը ձեռք անցնող չըջանակը, յատուկ կերպով Մոնոս զօրավարը զրկեցին (ՅՈՎ. 406) Յուսուփի դէմ առնալ ինչ շէր, որ թէպէտ անգամ մը և երկուք չկրցաւ Յուսուփը յաղթահարել, բայց երրորդ անգամին Յուսուփ չկրցաւ նոր հասնող ոյժե-

րուն դէմ դնել, և ինքն ալ գերի բռնուելով, ամիրապետին տարուեցաւ, որ հրամայեց զայն չղթայտակալ բանտարկել (ՅՈՎ. 393), և յետոյ պատիժը ծանրացնելով՝ քաջամարտիկ իսկուհի Երանդի (ՅՈՎ. 242), որով Յուսուփ ինքն ալ համը առաւ այն գանակոծութեանց և խիստ բանտարկութեանց, զորս ուրիշներուն կրել տուած էր: Յուսուփի բանտարկութեան տեսողութիւնը զաւարտեց ըսող կայ (ԱՐԾ. 323), այլ հաւանականագոյն է ահա ինքն իր քրոջ հետ (ՅՈՎ. 241), և այն ալ ոչ աւելի քան երեք տարի, որովհետեւ ութը տարիի տեսողութիւնը 923'էն սկսելով 931'ին կը հասնէր, և այն ատեն Պատմաբանը չէր կրնար անոր ազատութիւնը, և նորանոր գործերը պատմել (ՅՈՎ. 409): Աստուծոյ պատգամի ոտնակները Յուսուփէ հետքը յանձնուեցաւ Ըստուքի, որ Յուսուփի օգնականներէն էր, և անոր վերջին քաղաքականութիւնը շարունակելով Դաւիթ թագաւորին հետ, և յարձակման կը պատրաստուէր Վասպուրականի Գագիկին դէմ: Սակայն Գագիկ ձառնուողի անուն մէջ մը է իրենց հետ իւրիշ, այսինքն եկեղեցական մը, Գագիկի կողմանէ պատգամաւոր երթալով, ընծաներով և հանձնարելով խօսքերով Ըստուքը հաշտութեան համոզեց, որ անգամ մը խոստանալէն ետքը շարունակեց հաստատ մնալ խաղաղարար ուղղութեան մէջ: Վասպուրական ազատեցաւ հրոսակներէն և յարձակումներէն, և Գագիկ ձեռնարկեց իւր երկիրը ծաղկեցնել, և նշանաւոր շինութիւններ ալ կառուցանել, որոնց մէջ աւելի խոստում են Աղթամար կղզւոյն մէջ շինուած ամրացեալ պալատը և մեծ կաթողիկէն: Պալատէն այլևս հետք չկայ, բայց կանգուն կը մնայ եկեղեցին, զոր այնչափ հիացմամբ կը նկարագրէ Արծրունի (ԱՐԾ. 329-336): Պատմիչին զարմացում ազդող պարագաներէն մին եղած է տաճարին դուրսի կողմին կոխածոյ և ներկած պատկերներով զարդարուիլը, զորս քանդակած է Մանուէլ ճարտարապետը (ԱՐԾ. 331), և որոնք հազար տարիէ ետքը սակաւին կը տեսնուին ներկերնին կորուսած, ընդ որ ալ Հայաստանի մէջ սովորական չեն քանդակները: Իսկ միւս զարմանալին

զմեկին երկուսէն բարձրութիւնն է, զոր եթէ ոք գիտել ուզէ, պէտք է, կ'ըսէ, որ նախ ի թոյնացեալ լեռնէն, եւ ապա Գագիկէն շրջապատէն (ԱՐԾ. 332), բայց կ'երեւի թէ Արծրունին աւելի բարձր չէնք մը տեսած չէ եղեր:

727. Երբոր Վասպուրականի թագաւորութիւնը կը խաղաղէր, սակաւին խոտ

Վասպուրականի թագաւորութիւնը
ԱՆՈՏԻ Արարատի թագաւորութեան մէջ. որ է Աշոտ
ՅԱՆՈՂԻԼԸ Երկաթ Շահանշահի Բագ

րատունի թագաւորութիւնը: Նախ Վասպուրականի Շահանշահի բերդապահը, որ մինակ տիրացած էր եղբորը Աշոտ Գագիկին մեռնելէն ետքը (§ 724), նորէն գլուխ կը քաշէր, եւ Աշոտ երկար աշխատութեամբ կը հնազանդեցնէր զայն, յաղթութենէ վերջ առաջին յաջող և յաջող և յաջող ընկող, գերի ինկած բերդապահները (ՅՈՎ. 398): Անկէ ետքը նորէն երկու Աշոտ թագաւորներ իրարու հետ կը մրցէին, բայց վերջապէս երկու տարիէ ի վեր վարած պայքարներէն յաջողած (§ 724) հաշտութեան կը զիջանէին, և Յովհաննէս կաթողիկոս յատկապէս հրապարակելով, կ'երթար դէպք և ապառաժել է մէջ շոյն զաւարտեցեալ իւրեանց հաշտութեան և հաշտութիւնը լրացնելով քաջամարտիկ և ինքն յաջողութեամբ կատարէին Գագիկի մէջ (ՅՈՎ. 400): Երբոր Աշոտ երկաթ Ուտի գետնայ կը պատրաստուէր կը լսէր, թէ Ամրամ Յիկ, զոր ինքն այն անգամ հրամանատար դրած էր, ապստամբած է, բայց իւր վրայ հասնելուն՝ Յիկ կը փախչի ու գաղանի պատրաստութեանց կը ձեռնարկէ, և այլեւս ապառաժ քրեւոր իրեն կը միանան: Աշոտ անկէ ետքը իր թագաւորին կ'երթայ, և ապահովարար ետ դարձած ատեն, է մէջ առաջին յաջողութեամբ և ապա Վառ թագաւոր, որ իրենց հետ իւրիշ գաղանները, Աշոտ թագաւորի մէջ կ'իյնայ: Հազիւ թէ ինքը կաքաւաքար բերդը կ'ապաւինի, սակայն իւր գաղանները կը կատարուին մէջ իւրիշ զինուորները (ՅՈՎ. 404): Պատմաբանը անգամ մըն ալ ասիւթ կ'առնէ Աշոտ երկաթը մեղադրել, թէ զաւարտեցեալ շոյն զաւարտեցեալ իւրեանց հետ իւրիշ գաղանները, և թէ այս պատճառաւ այլեւ

չարեն (ՅՈՎ. 419): Այլևս անփութ կը բարձրանայ զէպի լեռ, է վերէն վառ, կամ լուսնու գամբուն կողմը, որ խառն առաւել էն, անկէ ալ կ'իջնէ Գեղամայ լիճին եզերքը, և կը փակուի Սեանի կղզին, իսկ ստաճին աշակերտութեան վանքը: Չորս որ միայն այնտեղ մնայէ հաքը՝ պէտք կը զգայ մաս զանախ է հայրապետանց եկեղեցին որք, և կը մտածէ ևս ներսի հետ բանակցութեան մանկ, և այն ստացումները զորս պահել չէր կրնար՝ իրը բնծայ տալով, հասնում իրեն ստանալ որ է որքան քաղաքէլ մնայ և գործերուն հետեի (ՅՈՎ. 420): Այդ դիմամբ կու գայ իսկ սեփականութիւնն եղալ է յեռնէր որքան ինքն ինքն, և նշանաւ առ նշան կը զրկէ, թէ ինքն այլընդարկող աշակերտ չի լուրս: պատճառով հետագայ, այլ եթէ վնքն ապահովցնէ՝ պատարաստ է Դոսին զալ և մօտը մնալ, և ըստ ամենայնի զինքն հաճեցնել: Ներք կը հասնի և յեռնէր երբեք կը պատարաստ կաթողիկոսին զրկելու, բայց առ քաղաք ինքն Մահմադին անոր միտքը կը պղտորէ, և կը համարէ կաթողիկոսը ձերբակալելու և անոր ինչքերը կողոպտելու համար գտնել մը հանել: Արկուած զինուորները առաջ Այլևս անփութ կ'երթան, մէջի յրօնաւորները ձեռով աւարչարանքով գանձերը ցոցնելու կը ստիպեն, որպէս թեան ալ կը հրատարակեն, կը սպաննեն, և վանքը կողոպտելով ներքին կը բերեն (ՅՈՎ. 424): Յովհաննէս կաթողիկոս հաղիւ այդ եղելութիւնները կը լսէ, կը փութայ Բիւրականն ալ հետանալ, իրեններն ալ միասին, և կ'երթայ ապաւինիլ Բաղարան քաղաքը: առ Բաղարանէն Աշտ (ՅՈՎ. 425), որով պէտք է իմանանք Շապուհեան Աշտը, ինչպէս կը հաստատուի ուրիշ տեղ է Բաղարանէն քաղաքը ըսկովոր (ՅՈՎ. 446), մինչ Սմբատեան Աշտը պիտի տեսնանք Սեան կղզին ապաւինած:

730. Կաթողիկոսին Բիւրականն փախած տանն չէր կրցած իրեն հետեւի դռն եղեկապէս Սահակ, հիւանդ ԲԻՒՐԱԿԱՆԻ ըլլալուն պատճառով, աւԱՅԱՏԱԿԱՆԵՐԸ նոր հետ մնացեր էին քանի մը քառանգներ, սարկուաղներ ու կրօնաւորներ: Բիւրականի բնակիչներն ալ չէին կրնար ձեր ու սղայ, կին ու տկար, երեսի վրայ թողլով փախ

չիլ: ուստի իրենց մէջէն զինուորութեան վարժ եղողներ զլուր կանգնեցան, և ամբողջիկ պաշտպանելու պատրաստեցան: Մարմնաւոր պատրաստութեանց հոգեւորականն ալ խառնելով, յեռնէ Բաղարանը խնդրեցին Կաթողիկոսին, որ յատուկ պատարագեց, ամենքը հաղորդեց, և մարտիրոսական մահուան պատրաստեց, նշանաւ չէին խրատներով և յորդորներով: Երբոր ներքի զրկած հրատակը հասաւ, ամբողջ փակուած գտաւ, և պատարագմի ձեռնարկեց: Եկողները որքան եօն յարձակումները նորոգեցին, բայց չէր յեռնէ որքան ժողով, և թերեւս բնաւ ալ չյաջողէին, եթէ ներսէն չզրկեմէն և զհետք որքան մը մասնիչներ յարձակողներուն ճանապ չցուցնէին (ՅՈՎ. 432): Բայոր Բիւրականի մէջ գանուողներ գերի ինկան, և անողորմաբար կոտորուեցան, կիներ և պատանիներ իրեւտարարովն պահուեցան, և ամբողջ ու եկեղեցի ու տուններ կողոպտուեցան: Գերիները միահամուռ հաւաքելով, շաբաթեցեցէն էն շաբաթ զգեցեցին, յետոյ զէնք սկսան շողացնել ուրացութեան յորդորելով, և անոնց հաստատամիտ յայտարարութեանց վրայ՝ միասին խողխողեցին ինքն ինքն զառնէր զառնէր Ասանք ևն Բիւրականի վկաները, որոնց զլուր կը գտնուի Սահակ Կաթողիկոս, և յանուանէ կը յիշուին՝ Մովսէս և Սարգիս և Դոսիթ եղբայրներ, երեքն ալ քառանգայ, առջի երկուքը ամուսնացեալ և Դոսիթ կուսակրօն: Սահակ կրօնաւոր որ աչք տկար, Սողոմոն Սաղաստանցի ճգնաւոր, և Թէոդորոս սարկուաղ՝ վերապահ չէին զնէ վանականները, որով մէկին անաւոր անձանքով կը մնայ, իսկ Բիւրականցիները կը հաչուէ առնէ քան զերկուք (ՅՈՎ. 437): Միայն Գեղարգ սարկուաղ յաջողած է կոտորածէն ազատիլ, և եղելութեանց լուրը կաթողիկոսին բերել (ՅՈՎ. 438): Իրեւնչանականի պարագայ կը յիշուի, որ գերիներու մէջ մահմանական մշակներ ալ զբաղուելով, ինքզինքնին յայտնելով ազատ թողում են, որ միանգամայն խառնաւոր չէր զառնէ չէր հաւատացել ինքն ինքն (ՅՈՎ. 436): Երբոր գերի կիններն ու տարր և սպանելոց զլուրները ներքին բե-

բին, ուրախութեան վայրկեանի մէջ կը հրամայէ դէբեւլն առհասարակ լածանել և խաղալ (ՅՈՎ. 440), և ընդհակառակն հրամայէ սրով առաջել զլեւորսն զայնոսի, որ ժամեցին զմիջոցն (ՅՈՎ. 441): Միայն իբրև բնական ընդհանրութեամբ երկու իւրաքանչեւները, մէկը կիրականացնուի և միւսը կիրականացնուի, և ընդհանրութեան կը հրաւիրէ, և ընդհանրացնուի վրայ գլխատել կուտայ (ՅՈՎ. 441): Իւրականի վկաներուն նահատակութեան օրը նշանակուած է Անկի 10, իսկ կիրականներունը անկի 17 (ՅՈՎ. 438-441): Նոյնպէս կրկնուած է և այլուր (ՎԱՐ. 87): Միայն Յայտնաւորքը անկի 12 կը դնէ, և կը համեմատէ ապրիլի 19-ին (ՅԱՍ. Ա. 174): Սակայն շարժական տոմարով պէտք էր համեմատել դեկտեմբեր 14 և 21 օրերուն: Տարեթիւը 332 նշանակուած է (ՅՈՎ. 438): Բայց յայտնի չփոթութիւն մըն է, վաճառի 883 տարին Յովհաննէսի ընտրութենէն ալ առաջ է, թուատառերը ուղղելու հաւանական հիմ մըն ալ չենք գտներ, և 926 տարւոյ վերջերը յարմար կը տեսնենք դնել Իւրականի արկածը:

731. Այդ միջոցին Նըսր կը պարտաւորուի Ասորպատական զաւանս Յուսուփի հրամանով, այնտեղ երեւան եկած ապստամբութիւն մը նուաճելու: Իրեն փոխտնորդ կը թողու:

ՆՈՐԱՆՈՐ

ԲՈՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բըշր կամ Պէշիր անունով սասիկան մը, և անոր կը յանձնէ Սահակ ու Բարդէն կալանաւոր իշխանները: Բըշր սկսուած գործը առջև ասնելու համար Աշոտ Երկաթի վրայ կը քալէ, իսկ ու հեռանալէն Նա Նոյս, բայց անոր դէմ բան մը չկրնար յաջողցնել, վաճառի Աշոտ յանաւորելէն ահագն է Սահակ իջնող առաջանալը, և կը սկսի աստ և անդ յարձակիլ, և զաւանսանէայ ծաղրաբար ժողովան գերել և առը հալածել և ծաղիկ սրտ դուրս (ՅՈՎ. 443), իրեն դէմ դնող ալ չգտնար՝ առեւել և անաւորացեալ երկրին մէջ: Միայն Գեորգ անուն իշխան մը, Մարգարտունի կոչուած յոմանց (ՉԱՄ. Բ. 811), զրուխր քաջըրու պատիկ խումբ մը ժողովելով Բըշրը կը նահէր, և մէկ քանի անգամ ալ բաւական վնաս կը հասցնէր, ինչպէս Քեղա ամրոցին պաշարման առթիւ (ՅՈՎ. 445), և Աշոտ ալ

պատեն զտնելով Սեւանէ զուրա յարձակում մը կ'ընէր: Բայց Բըշր իւր վայրոյթը տկարներուն վրայ կը թափէր, զանազան պարտաւոր մահա առեւել, զանազան զանազան զեբեւորք մէջ և զանազան զանազան հարգան և զաւանս էս (ՅՈՎ. 144): Այդ միջոցին Նըսր կը զաւանս Ասորպատական և չիտակ Սիսականի Սմբատ իշխանին վրայ կը քալէր, բայց անոր պատարաստած զօրութեանէն խիթալով և առած ընծաներէն շահուելով, հաշտութիւն կը կնքէ, և նախ Բարդէնէ և յետոյ Սահակէ պահանջուած փրկականքներն ալ ընդունելով կ'արձակէ իրենց տեղերը (ՅՈՎ. 448): Այս եղելութիւններով կ'անցնէր 927 տարին, միշտ միեւնոյն նահապետաց և անգարմանի հարուածոց մէջ:

732. Յովհաննէս կաթողիկոս Բիւրսկանէ փախչելով եկած էր Բագարան, Աշոտ

Շապուհեանի մօտ, միշտ

ՎԱՍՄՈՒՐԱԿԱՆ

ԿԸ ՔԱՇՈՒՐ

դիտում ունենալով Դուրս

նի հայրապետանոցը ազա-

տել և կարգադրել, որ

հաշտէր թէպէտ և թէպէտառնէր առ հասարակ ընդ յետմէ Նահապետել էր Նըսրին: Գեղեցիկ էր կաթողիկոսին փափաքը, բայց կացութիւնը նպաստաւոր չէր, զի ուր էր, որ բան է միայն թոյլէր հոգով լալ՝ առնալ Նորոգման յայտնաւոր իջնող պարագայ մը երևցաւ, բայց երբոր Նըսր վերադարձաւ իւր տկարացութիւններն ալ տկարացան, և վերջնական օրոշման հարկը զգաց: Ինքն տարիքով յառաջացած պիտի ըլլար, քանի որ տաւր տարի առաջ կոստանդին կայսեր գրած նամակին մէջ իւր ծերութիւնը կը յիշէր (ՅՈՎ. 351): Աշոտ Սմբատեանի վրայ իւր վատահոթութիւնը զաւարած էր: Աշոտ Շապուհեան տկար և անզօր էր գործի գլուխ կանգնելու, Գաղիկ Արծրունին լաւագոյն գիրք կը վայելէր, բայց այն ալ իւր ռահմաններուն մէջ փախած, միշտ հրաւիրան իւր առաջարկներ կ'ընէր, Հայոց կաթողիկոսը իւր մօտն ունենալու համար, որ իրը թափառէր Հայոց գիրք կողմէ, և զայն բարձրացնէ և վաւերացնէ: Վարանտա կացութեան մէջ մնաց Յովհաննէս միշտ առաջնային յաշտան յաշտան:

Եւլյեզֆֆեր, զոր ի դէպ է 927 տարւոյն պատշանճեցնել, և վերջապէս Գազիկի մօտ երթալու որոշումը տուաւ, Շապուհեանէ ալ նպատակին յորդորուելով, և ոչ ոք չմտնելով յաւերջել, և ճանապարհի ու ապահովութեան միջոցներն ալ ստանալով, եկաւ հանգարտիլ Գազիկ Արծրունիի մօտ, և աւեր հովանւոյն ներքեւ անցրեալ իւր վերջին օրերը (ՅՈՎ. 446): Այստեղ կը սպառի Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութիւնը, և մեզ կը պակսին իւր մահուան թուականին և պարագաներուն մասին որոշ տեղեկութիւններ, և ճոխ ու կատարեալ կենսագրութիւն մը թերի կը մնայ իւր վերջին մասին մէջ: Այդ թերութիւնը կ'ազդէ նաեւ Յովհաննէսի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը ճշգրտութեամբ ինչպիսիք: Ինչ որ իբր ստոյգ կրնանք նշանակել այն է, թէ Յովհաննէս այլեւս Վասպուրականէ գլուխ չելաւ, հաւանաբար Աղթամարայ կաթողիկէն փառաւորեց, բայց չատերկար չապրեցաւ, իսկ գերեզմանը եղաւ Զորովանքի մէջ Գէորգ Գառնեցիի գերեզմանին մօտ (§ 695), որուն գործակիցն ալ եղած էր:

733. Յովհաննէսի մահուան թուականը ճշգրտութեամբ չատեր անոր պատմութեան վերջին կէտերը իբր ուսումնասիրելու փաստ կը նկատուի, սակայն մեր տեսութեամբ ուրիշ է պատմութիւնը փակել և ուրիշ է կեանքը կնքել: Յովհաննէսի պատմութեան ոճը, ու ոճին մէջ տեսնուած փոփոխութիւնները յայտնապէս կը ցուցնեն, թէ այն ոչ թէ մէկ անգամէն և յատուկ ուսումնասիրութեամբ գրուած գործ մըն է, այլ նախապէս հին ժամանակները քաղած է Մովսէս Խորենացիէն, և մերձաւոր ժամանակները Շապուհ Բագրատունիէն, այն ալ կաթողիկոսանալէ առաջ կամ կաթողիկոսութեան սկիզբները: Անկէ ետքը մաս մաս իբրեւ անձնական յիշատակագիրք շարունակած է իւր պատմութիւնը, օգտուելով աստ և անդ ունեցած առանձնացման միջոցներէն, ինչպէս Գուգարք, Դերջան, Բագարան և ամէնէն ետքը Վասպուրական: Այստեղ վերջին ձեռքը տուած է իւր գործին և զայն փակած է սրտառու յորդորականով մը, ուր գտաւ-

թեանց տխուր հետեւանքները, կը յիշէ ու Սուրբ Դիրքի օրինակներով կը ճոխացնէ (ՅՈՎ. 455), և կ'ողբայ որ ցարք եւ յարեւոյն եւ յաւերջ զարեւոյն զարեւոյն զարեւոյն զարեւոյն (ՅՈՎ. 451), և կը խրատէ ուղղութեան և միաբանութեան հետեւիլ: Այսպէս իւր երկասիրութիւնը փակելէ ետքը տակաւին ապրած կրնայ ըլլալ, թէպէտ յառաջացած ծերութեան և նեղութիւններէ ու տանջանքներէ ու տառապանքներէ պարտասուած ու տկարացած վիճակի մէջ: Ամէնէն աւելի աչքի զարնող կէտերը, ժամանակակից անձնութիւն նկատմամբ, և զլիաւորապէս Աշոտ Երկաթի և Գազիկ Արծրունիի, և Հայոց թագաւորութեան բուն տէրը ցուցնելու մասին, իւր փոփոխուած տեսութիւններն են, պարագայից փոփոխուելուն համեմատութեամբ, ինչ որ տարբեր ժամանակներ և տարբեր տպագրութեանց ներքեւ գրուած ըլլալը կ'ապացուցանէ: Ժամանակագրական տեսակէտէն աչքի զարնող կէտը Աշոտ Երկաթի մահը չյիշատակելն է, որուն իբր հաստատուն թուական ընդունուած է չատերէն 928 տարին, սակայն այդ միայն յիշեալ թուականին իւր պատմութիւնը վերջացուցած, և ոչ թէ արդէն մեռած ըլլալը կ'ապացուցանէ: Յուցակագիրներ ընդհանրապէս 27 կամ 27 ու կէս կամ 28 տարի կաթողիկոսութիւն կու տան Յովհաննէսի, որ 898'էն սկսելով (§ 695) կը հասնի 926'ին, սակայն պատմական պահանջներ կը պարտաւորեն այդ թուականէն անդին ալ երկարել Յովհաննէսի կեանքը: Ասողիկի մէջ 22 տարի ըսուած ըլլալը (ԱՍՈ. 147) պէտք է թուատառի սխալման վերագրել, ի՞նչ գրուածը ի՞նչ արտագրուած ըսելով, իսկ Կալանոսի հեղինակին միայն 7 տարի նշանակելը նկատողութեան իսկ արժանի չենք սեպեր, քանի որ նա կաթողիկոսներու կարգն ալ խանգարած է, և Մաշտոց 1, Թէոդորոս 11, Յովհաննէս 7 ու Եղիսէ 7, տարիներով ցուցակ մը կազմած է (ՎԱՆ. 210): Այդ տարտամ յիշատակներու հանդէպ հաւանականագոյն կը սեպենք 929'ին դնել Յովհաննէսի մահը, ծերացեալ և ընկճեալ տարիքի մէջ, երբ Աշոտ Երկաթ ալ մեռած էր քիչ առաջ: Այս կերպով Յովհաննէսի կաթողիկոսութիւնը 30 լրացեալ տարիներ տեսած կ'ըլլայ:

Օրբէլեան տեղ մը կը յիշէ, թէ Հայոց 379, որ է 930 տարին, Սիւնեաց Յակոբ եպիսկոպոսը Տաթևի մայրեկեղեցին բովանդակ նկարել տալով, մեծահանգէս նաւակատիք կատարեց, և իւր զինուորի հետ Հայոց ներկայ ըլլալ հանդէսին (ՈՐԲ. Ա. 303): Եթէ կաթողիկոսին անունը տրուած ըլլար, և եթէ թուատառին վրայ կապած չըլլար, պիտի պարտաւորուէինք տարի մը կամ երկու եւս յետաձգել Յովհաննէսի մահը, սակայն հաւանական չենք տեսնել ծերացեալ և տկարացեալ կաթողիկոսին լոկ նաւակատիքի մը համար Վասպուրականէ Սիւնիք գացած ու դարձած ըլլալը:

734. Յովհաննէս կարկառուն դէմք մըն է Հայոց հայրապետներու շարքին մէջ, ոչ միայն մատենագիր մը եղած ըլլալով, որ յիշատակաց արժանի ըլլալու գերազանց հիմն է, այլև

ԱՅՈՒՌ

ՓՈԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

իւր անխոնջ գործունէութեամբ և բազմաչարչար կեանքով: Ընտրութեան օրէն աստանդական, բայց Դուինի աւանդական հայրապետանոցը աչքէ չհեռացուցած, մինչև իւր վերջի օրերը երազեց հայր-դէտեոյ եկեղեցի մը վերանորոգել (ՅՈՎ. 420), և օրհել շինարար է օրհելի Նոր (ՅՈՎ. 421), և միայն երբ ամէն կողմէն լքուած և յուսաբեկ մնաց՝ այն ատեն հեռացաւ Դընայ կեղրոնէն, որ արդէն Գէորգ Գառնեցիին օրէն դադրած էր իրապէս հայրապետներու հաստատուն բնակավայրն ըլլալէ (§ 690): Դուինի երկրաշարժէն, այսինքն 893'էն մինչև 927 անցած 34 տարիներու մէջ, որչափ ալ Դուին զրկուած էր հայրապետներուն ներկայութենէն, սակայն հայրապետանոցը պաշտօնապէս եւ իրաւապէս այնտեղ կը սեպուէր. և աթոռոյ երկրորդ փոխադրութիւնը պէտք է դնենք 927'ին, որով 485'էն, երբ աթոռը պաշտօնապէս Վաղարշապատէ Դուին փոխադրուեցաւ Յովհաննէս Մանդակունիի ձեռքով (§ 321), անցած կ'ըլլան 442 տարիներ. մինչև որ Դուինն ալ Վասպուրական փոխադրուեցաւ Յովհաննէս Դրասխանակերտացիին ձեռքով: Աթոռը Վաղարշապատի մէջ մնացած էր միայն 182 տարի 303'է սկըսելով, որով Դուինը ամէնէն երկար տեւող հայրապետանոցը կ'ըլլայ: Ասկէ հաջորդաբար

արագ փոխադրութիւններ պիտի տեսնենք, ազգին անկայուն կացութեան հետեւանօք: Ահա՛ շոյ Հայոց կաթողիկոսութիւնը, որ երբեք տեղական անուն մը վրան չառաւ, նովին իսկ իրեն օրինական աթոռավայր նրկատեց, ուր ուրեք որ Հայութեան քաղաքական կեղրոնը տեսաւ: Վասպուրականի աթոռը սովորաբար Աղթամարայ աթոռն էր կոչենք: Քանի որ Աղթամարայ կաթողիկէն լրացած կամ գրեթէ լրացած էր Յովհաննէսի Վասպուրական երթալէն առաջ, քանի որ Դազիկ Արծրունի փառաւոր կաթողիկէ մը հիմնած էր իւր թագաւորութեան մէջ. և քանի որ արքունական մեծագործ և ամբողջապաշտան ալ Աղթամար կղզիին մէջն էր (ԱՐԾ. 331), անապատայտ այնտեղ ալ եղաւ Յովհաննէսի յատկացուած նոր հայրապետանոցը:

735. Յովհաննէս կաթողիկոսի ժամանակակից է Յովհաննէս Սիւնեաց եպիսկոպոսը, նշանաւոր իւր 33 տարեոյ երկար պաշտօնավարութեամբ (ՈՐԲ. Բ. 247), և այն մեծագործ

ՍԻՆԵԱՅ

ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ

հիմնարկութիւններով, զոր իւր յորդորներով և առաջնորդութեամբ կատարեցին Սիւնեաց իշխաններն ու աթիկները, գլխաւորապէս Տաթևու աթոռանիստ մայրավանքին վրայ: Տաթևին աթոռանիստ լինելը Օրբէլեան կը հանէ Գէորգ եպիսկոպոսի օրը (ՈՐԲ. Ա. 248), որուն ընտրութիւնը, զանազան թուականները մերձեցնելով, եղած է 832'ին, և պաշտօնին տեւողութիւնը 8 տարի: Գէորգէ հաջորդ Տաթևը պայծառացնողներն եղած են իւր յաջորդները, Դաւիթ 17, Յովհաննէս 10 և Սողոմոն 18 տարի (ՈՐԲ. Բ. 247), որոց կը յաջորդէ վերոյիշեալ Յովհաննէսը, 885'ին, քանի որ վախճանած է 918'ին (ՈՐԲ. Ա. 298), 33 տարի պաշտօն վարելէ հաջորդ: Ինքն Նորհացէն գիւղացի յոյ՛ և հայոցի ղաւակ, մօրուն ձեռքէն հաւաղող Բաղնիք և հաւաք ըլլալէն փախչելով Տաթևի վանքը կ'ապաւինի, և աշակերտութեան մէջ զարգանալով Դաւիթ եպիսկոպոսէ քահանայ կը ձեռնադրուի, Սողոմոնի ատեն փակակալ կ'անուանուի, և կ'ըլլայ Բաղնիքի հաւաքի և հայոցի կաթողիկոսէ Սիւնեաց եպիսկոպոս

կր ձեռնադրուի։ Տաթևը ի հիմանց վերահորոգելու միտքը կը յղանայ, և 344 նաւասարդ 4, կամ 895 ապրիլ 20 զատիկի օրը կը կատարուի «Կէջն շինած» էկեղեցոյն (ՕՐԲ. Ա. 269)։ Տասնութէկ տարի ետքը 906 խն կը կատարուի մեծահանգէս նաւակատիքը, որուն կը նախագահէ Յովհաննէս կաթողիկոս, և ներկայ կը գտնուին Սմբատ Հայոց թագաւոր, և Գագիկ Վասպուրականի իշխան, ինչպէս նաև Սիւնիաց երեք մասերու իշխանները, այսինքն Աշոտ Սիսական, Գրիգոր Սուփան և Զազիկ Բաղաց որք համաձայնութեամբ միեմ և միտերհաբո հոգացած էին ծախքերը (ՕՐԲ. Ա. 269)։ Նաւակատիքի հանգէտները կը տեսնեն ուն օր, և անկէ ետքը կը ցրուին Հայոց և Աղուանից ամէն կողմերէն հաւաքուած կախկոպոսներ և իշխաններ (ՕՐԲ. Ա. 273)։ Այդ ժամանակէն նոր զարկ մը կ'առնէ Տաթևի ուսումնական զարգացումն ալ, որ պայծառաբար բաժանալան և իրաւորաւորաւ դառնալ լաւ երկրացի, և լի էր ծովամարտի քիչ-քիչով երաշխայան երկոց, ճոխ էր և լաւաբան լաւագործական իրաւորութիւն, իսկ աւելորդաբար չկարողանալ (ՕՐԲ. Ա. 271)։ Օրբիկան հնարաւ և ծարարաւ յետքէն նամակներէ քաղելով՝ յառաջ կը բերէ Տաթևի եղած շնորհումները, և Սիւնիքի ուրիշ վանքերուն շինութիւնները և ստացութիւնները (ՕՐԲ. Ա. 275), որոց ոճերն ու ձեւերն ալ հետաքրքրական են յատուկ ուսումնասիրութեամբ զբաղողներու համար։ Մենք բաւական կը սեպենք յիշիլ, թէ այդ գրութեանց ներքե կը կարգացուի Պատմաբանին ստորագրութիւնն ալ։ Ան Յովհաննէս շինական Արտաշէս իրաւորաւ Հայոց, վերջ եմ այս անգամ և անգամ ընդհանրաւ ի մեծ իշխանաց Անանիոս, և Բագիկ իմի սովորական մարտեա (ՕՐԲ. Ա. 279, 283), ինչ որ կը ցուցնէ թէ իւր տաւապագին կեանքին մէջ ալ, զանց չէր ընկր նա եկեղեցոյ մանր շահերովը զբաղիլ, թէպէտ այդ պարագաները իւր պատմութեան մէջ յիշած չէ։ Յովհաննէս կաթողիկոսի Սիւնիաց հետ ունեցած յարաբերութեանց կարգին յիշենք ևս Յովհաննէս կախկոպոսի յաջորդին ձեռնադրութիւնը, զոր կատարեց ինքն մեծ և աշխարհաւ իրաւորական Հայոց տէր Յովհաննէս, Սիւնիաց Բագիկէն իշխան Սմբատ

Միասականի խնդրանքը: Նոր եպիսկոպոսն
 եղաւ. Յակոբ, որդի եղբօր նոյն ինքն Յով-
 հաննէս կաթողիկոսին, տնտէսպետ Կոն-
 ղիստորանին, և շորթուէլ Կոնդէլուին, և առ-
 տնայն իշխանաց Դընայ հայրապետանոցին
 մէջ, որ կը ներկայացուի իբր այլ քաջբա-
 ւալ և գեղեցիկութիւն, հաճաքել և խմորան,
 բազմաբայ և հեղձօր, լի տնայն առաքե-
 լեալք (ՈՐԲ. Ա. 299), և բաւական նոր շինու-
 թիւններ ալ ըրած ըլլալը կը պատմուի (§
 733), ըսյց զժառխտաբար պիտի հանդիպինք
 իւր կարգին կաթողիկոսութենէ ապստամբ-
 լու ունեցած յաւանքութեանը:

736. Յովհաննէս կաթողիկոսի անունը
տուած տառն Ասողիկ կ'աւելցնէ, թէ յ-

ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՈՑ

ህፋኪደብር

Է Մադդոնի բառով, հու-
 աւի մեկնայի տրեքտեմեյան խորհուրդ (ԱՍՈՒ 147):
 Իսկ Մագիստրոս կը գրէ, թէ ղեկըն Սիբ-
 ալիքեան յայ երեւոյս յառաջ գեառ Յովնա-
 նիէ և Սիբադայ Բաբարոանայ (ՄԱԳ. 153):
 Մագիստրոսի խօսքերը կրնան ունխտիլ ի-
 մացուիլ թէ Յովհաննէս Ովայեցիի ու Սեմ-
 րատի խոստովանողի, և թէ Յովհաննէս Դե-
 րասխանակերտացիի ու Սմբատ Նահատակի
 վրայ: Մինչ Ասողիկ աւելի չեշտակի այդ
 երկրորդ իմաստը կը թկադրէ: Մա-
 գիստրոս Սմբատի երեւումը իւր ժամանա-
 կէն, այսինքն չուրջ 1050'էն, 170 տարի
 ուսջ տանելով (ՄԱԳ. 154), 880'ին տատնները
 դրած կ'ըլլայ Սմբատի սկզբնաւորութիւնը,
 մինչ Ովայեցիին ժամանակը 855'ին կը վեր-
 ջանայ, և Դրասխանակերտացին 897'ին կը
 սկսի, և աւելի բնական է յետագային հետ
 կապել ծագման սկիզբը, քան թէ իբր 30
 տարի առաջ վախճանած կաթողիկոսին և
 իշխանաւորին անունին հետ, ինչպէս սովո-
 րաբար կը կրկնուի այժմ (ՉԱՄ. Բ. 884): Մա-
 գիստրոս ուրիշ տեղ ալ Թոնդրակեցիներուն
 դէմ՝ երեքասուն տահնայադեպ Էջոյց Մեծոյ
 բողոքեցին կ'ըսէ (ՄԱԳ. 167), սակայն ու-
 նուններ չտարուն, յայսին չըլլար թէ Ովա-
 յեցիէն մինչ իրաւիկ նստող 15 կաթողիկոս-
 ներէն որուն կ'ուզէ ակնարկել, Ամէն առթի
 մէջ անհաւանական չէ, ժամանակագրական
 նկատել Ասողիկի տուած տեղեկութիւնը:

ինչ ալ ըլլայ ճիշդ թուականը, Սմբատ Զարեհաւանցին, իւր վարդապետութիւնը քաղած կ'ըսուի Մըջուսիկ անուն պարսիկ բըժիշկէ և աւանդաբաշխ մողէ մը (ՄԱԳ. 153): Հաւանական չէ որ այդ ուսումը ստացած ըլլայ իւր հայրենական Մաղկոտան, այժմ Տիատին գաւառին մէջ, և պէտք է ըսել թէ Պարսկաստան պանդխտած, և այն տեղ հին մաղղեգական դէնին մնացորդներուն մէջ ապրած է: Սակայն ամբողջական մաղղեգականութեան հիման վրայ չէր հաստատուած Սմբատի կազմած աղանդը, նա շատ մը քրիստոնէութեան նմանութիւններ ունէր: Միւս կողմէն արտաքին պաշտամանց անարգութիւնը, խստակրօն կենաց ձևակերպութիւնը, և բռնական միջոցներու կիրառութիւնը, կը յիշեցնեն քիչ առաջ ընկճուած Պաղիկեանները (§ 671), որք Սձնցիի ժամանակ ալ զայրացած էին (§ 566) և որք յետոյ յետոյ դիմելով կ'երթան միանալ հինգերորդ դարու Մծղեայներուն (§ 229) կամ Բորբորիսաններուն հետ (§ 207): Պէտք է ուրեմն հետեցնել, թէ Սմբատ Պարսկաստանի մէջ միտքը մոլորած, և իւր համազմամբ ձեռնարկի մը բորբոր զգացած, իւր գլուխը հաւաքեց հին Պաղիկեաններէ տատ եւ անդ զանազակ մնացորդները, որոնցմէ էր թերեւ ինքն ալ, և այնպէս գլուխ կանգնեցաւ նորոգ կազմակերպեալ աղանդի մը: Օգուտ

քաղելով երկրին անգլուխ և անիշխան կաղութենէն, կրցաւ մէկ մոռացուած անկիւն մը, Հարք դաւառի Թոնդրակ գիւղը իրեն կեդրոն ընել, և աշակերտներ շատցնել. և այսպէս հետզհետէ գործօն դերեր կրցան ստանձնել իւր յաջորդները: Սմբատի համար կ'ըսուի, թէ առաջ տահալա-Յեան, Կեդի-տահալալէ կը գործէր, նաեւ իբրեւ տահալալե, բայց ուրիշ պաշտօնեաներ ձեռնադրելէ կը խորչէր, այդ արարողութիւնները իբրեւ անոր վարչական ուսուցանելով (ՄԱԳ. 154): Յովհաննէս Պատմարան իւր գիրքին մէջ բնաւ այդ մասին յիշատակութիւն չունի, ինչ որ գործին աննշանակ մնացած ըլլալուն ապացոյցն է, թէ ոչ եթէ իւր ժամանակ սկսած ըլլար, կամ եթէ իրմէ քիչ առաջ Ովայեցիին օրով սկսած ըլլար, պէտք էր Յովհաննէսի պէս կաթողիկոսի մը մտադրութիւնը հրաւիրած ըլլար: Սմբատ Զարեհաւանցիին սկզբնաւորած և Թոնդրակեցոց կոչուած աղանդը՝ հետզհետէ աճեցաւ անոր յաջորդներուն ձեռքով, որոնց անունները կուտայ Մաղիատրոս թէ էին, Թոդրոս, Անանէ, Արքայ, Սարգիս, Կիրեղ, Յեսու (ՄԱԳ. 154), և անկէ ետքը Ղազար, որ իր օրով աղանդագետն էր (ՄԱԳ. 166): Առ այժմ այսչափ ինչ յիշատակելիս բաւական ըլլայ յետագայ դէպքեր իրենց կտրգին պիտի պատմուին:

Տ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Բ. ՌՇՏՈՒՆԻ

737. Ստեփանոսի կաթողիկոսութիւնը երկու բառով միայն նշանակուած կը գրանենք, թէ Յովհաննէսէն ընտրութիւն ետքը եւոք տէր Ստեփանոս Ե Բ (ՎԱՐ. 89) կամ թէ առաջ զիմարի-Յեան տէր Ստեփանոս Բ (ՎԻՐ. 48). իսկ Ասողիկ բնութիւն մուցած է անոր անունը. և Յովհաննէսի անմիջական յաջորդ կը դնէ Թեոդորոսը (ԱՍՈ. 156): Ո՞վ էր և ուսկի՞ց, ինչ ընտրութեամբ և ինչ արժանեօք ակոյտ բարձրացաւ, չենք գիտեր, կամ թէ որ և է գործունէութիւն ունեցաւ, անկէ ալ անդեկու-

թիւն չունինք: Ուր ստույգ յիշատակութիւնք կը պակսին, պէտք է հաւանական մտաբերութիւնք պատմական եղելութեանց կապակցութիւնը լրացնեն. և ըստ այսմ իրաւունք կը ստանանք ըսել, թէ Յովհաննէսի հոն հաստատուելու միտքով Վասպուրական փոխադրուիլը, և այնտեղ ալ վախճանելը, իրաւունք կուտար Վասպուրականի թագաւորին իւր իշխանութեամբ անոր յաջորդը հաստատել. և Հայոց հայրապետութեան ձեռքով՝ սեփականելու պատճառով Հայոց թագաւորութիւնը նախադրեալ: Ըստ այսմ Ստեփանոս պէտք է Վասպուրականի

եպիսկոպոսներէն տարիքով յառաջացած և դիրքով նախապատուած մէկն եղած ըլլայ: Անոր ծերութեան իբր փաստ կը նկատենք միամտայ պաշտօնավարութիւնը, որ գուցէ ամբողջ տարի ալ չէր: Մենք գինքը Ռըշտունի անունով կոչեցինք, զոր բնաւ տեղէ մը քաղած չենք: Միայն մեր տեսութեամբ պէտք է համանուն կաթողիկոսները յաւելուածական կոչմամբ մը զանազանել, թուահամարի կարգով կոչուած թէ չփոթ և թէ կամայական դարձած է, քանի որ նոր գրողներ իրարմէ տարբեր թիւեր կազմած են, հակաթուները և աթուակիցները թուահամարի անցնելով կամ դուրս թողլով, իսկ հին գրողներ թուական կարգ բնաւ ընդունած ու գործածած չեն, որ գտնէ աւանդութեամբ նուիրագործուէր: Ուստի մենք ազգային եկեղեցական պատմութեամբ զբաղած առջի օրերնէս, աշխատած ենք իւրաքանչիւրին ծննդավայրէն կա՞նք բնակավայրէն կոչուած մը սեփականել: Այդ որոշմամբ ուր որ յայտնի նշանակուածը չգտանք, հաւանականը ընդունեցանք, և քանի որ Աղթամար Ռշտունեաց գաւառին մէջն է, և Ստեփանոսի տեղացի ըլլալը ակնհերե է, Ռշտունի կոչեցինք զայն, նոյնպէս իւր երկու յաջորդները: Այդ կոչումը, զոր մեր հրատարակութեան տուած ցուցակներուն մէջ կանուխէն սկսած էինք գործածել, կամոց կամոց հանրութեան մէջ ալ ընդունելութիւն գտաւ, քանի որ անհրաժեշտ պէտքի մը լրումն էր, որ ինքնին ալ իրեն ճանապարհ կը բանար:

738. Գաղիկի նախաձեռնութեան նպատակեց անշուշտ, Արարատի Բագրատունի թագաւորութեան անկալուն ժԱՄԱՆԱԿԻՆ ղիճակը: Աշոտ Շապուհեան, Յուսուփի հուշկած թագաւորը, ոչ զօրութիւն ունէր և ոչ ազդեցութիւն, որ կարենար ազգային մեծ խնդիրներուն մէջ ձայն ունենայ: Աշոտ Սմբատեան, երկաթն ու Շահանշահը, իբր Հայոց թագաւոր ճանչցուած, որչափ ալ նեղուած և տատանդական, միջամտութեան ձեռնարկած կ'ըլլար, բայց ճիշդ այն միջոցին նա ալ կը վտիճանէր: Անեցին 922'էն 8 տարի իշխանութիւն կուտայ անոր (ՍԱՄ. 99), իսկ Ասողիկ 978'ին, այսինքն 929'ին վախճանած կ'ըսէ,

նոյնպէս 8 տարի իշխանութենէ ետքը՝ Կոստանդնուպոլիսէ դառնալէն սկսելով, իսկ 15 տարի հօրը մահուանէ ետքը (ԱՍՈ. 156): Հետեւաբար ստոյգ է թէ 929'ին կամ 930'ին, ուսկից անդին Յովհաննէս կաթողիկոս կենդանի եղած չկրնար ըլլալ, Աշոտ ալ մեռած էր, և Գագիկ իբրեւ Հայոց թագաւոր կամ Հայ թագաւորներուն գլխաւորը, կաթողիկոս հաստատելու նախաձեռնութիւնը կը սեփականէր: Աշոտ անորդի ըլլալով, իւր յաջորդութիւնը իրաւամբ ինկաւ իւր եղբոր Աբասի, որուն ինքն սպարապետութիւնը յանձնած էր, բայց յետոյ երկու եղբայրներ գժտած, և իրարու դէմ ելած էին (§ 724): Այդ հակառակութիւնը անգամ մը յիշուելէն ետքը նորէն կրկնուած չէ, և յետագայ երկպառակութեանց մէջ Աբասի անունը այլեւս չտեսնուիր, ինչ որ նշան է թէ եղբայրներու գժտութիւնը երկար չտեւեց, կամ թէ մինչև Վերջ չտեւեց, և թէ յետին ժամանակներու մէջ Աշոտ և Աբաս հաշտ էին, որով իշխանութիւնը փոխանցեցաւ առանց հակառակութեան, և բնական իմն կերպով: Բնաւ տեղ մը յիշուած չենք գտնիր որ Աբասի թագաւորութիւնը ոստիկանին կամ ամիրապետին կողմէ հաստատուած ըլլայ, և այս ալ հետևանք է այն անկած վիճակին որուն հասած էր Ապաստեանց ամիրապետութիւնը Պաղտատի մէջ: Ծիշգ. 930'ին տեսնենք, Մարտավիկ պարսիկ ինքնազլութիւն հուշակած ամիրապետին կը սպառնար, երբ Մուշէս ներքինապետն ալ Մըքթատիր ամիրապետին դէմ ելած էր, զոր յաղթեց և իւր զինուորներուն սպաննել տուաւ 932'ին, և տեղը անցուց անոր եղբայրը որ Քահէր-Պիլլահ կոչուեցաւ: Ամիրապետութեան ամէն կողմերը ոստիկաններ ինքնազլութիւն դարձած ազիկամի կը կառավարէին, և ամիրապետական իշխանութիւնը իւր նշանակութիւնը կորսնցուցած էր (ՎՅՐ. 457): Այդ կացութեան մէջ Հայոց ալ գիւրին էր, իրենց գիտցած կերպով իրենց գործերը վարել, հզօրագոյնին առջեւ տեղի տալով, և հարկով ու ընծայով ինքզինքնին ապահովելով: Արդէն Հայաստանի մէջ ալ միեւնոյն ձեւը կը տիրէր, և ամէն նահանգ կամ գաւառ իրեն ազատ տէրն ունէր: Աբասի թագաւորութեան բոլոր Հայ իշխաններու հաւաք-

մամբ, և Վասպուրականի մէջ Գագիկի նախագահութեամբ հաստատուած ըլլալուն յիշատակութիւնը (ՉԱՄ. Բ. 822), մենք հին պատմիչներու մէջ չտեսանք, և ոչ իսկ Արծրունի թագաւորներուն Բագրատունիներու առջեւ խոնարհեցնուն յիշատակութիւնը գտանք:

739. Ստեփանոսի գործերէն միակ յիշատակ մը ունեցած պիտի ըլլայինք, Տաթևի եկեղեցւոյն վերանորոգուելէն ետքը կատարուած նաւակատիքին նախագահելը, եթէ կաթողիկոսի անունը նշանակուած ըլլար (§

733): Թուականները հաւանական կը ցուցնեն այդ ներկայութիւնը, զի 929'էն 930 յարմար կու գայ Ստեփանոսի կաթողիկոսութեան, պարագաներն ալ բոլորովին անյարմար չեն, զի Սիւնիք հաշտ յարաբերութիւններ կը պահէին Արծրունեաց հետ: Այսու հանդերձ չենք համարձակիր իբր ստուգուած յանձնարարել այդ տեսութիւնը, զոր ճշդելու պէտք եղած տարրերը կը պակսին: Ստեփանոսի ժամանակին վրայ աւելի տեղեկութիւն չենք գտներ, ինչպէս իւր պաշտօնավարութեան և մահուան վրայ ալ յիշատակներ չեն հասած:

Տ. ԹԵՂՈՂՈՐՈՍ Ա. ՌՇՏՈՒՆԻ

740. Թէոդորոսի անձին, ընտրութեան պայմաններուն, և Ռշտունի կոչման մասին պիտի կրկնենք, ինչ որ ժԱՄԱՆԱԿԻՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ արդէն Ստեփանոսի համար ըսինք (§ 737): Սա ալ Վասպուրականի եպիսկոպոսներէն և Վասպուրականի թագաւորին նախաձեռնութեամբ հաստատուած կաթողիկոս մըն է, իրեն հայրապետանոց ունենալով Աղթամարայ կաթողիկէն, ինչ որ յայտնապէս ալ կը քաղուի Անեցիէն, որ կը գրէ ի յԱղթամար Թէոդորոս Բագրատունի (ՍԱՄ. 99): Միայն թէ Թէոդորոսի կաթողիկոսութիւնը վաղանցուկ եղած չէ Ստեփանոսի նման, այլ ամէն ցուցակագիրներ համաձայնութեամբ 11 տարի պաշտօնավարութիւն կը վերադրեն, և մենք ալ պատճառ մը չունինք այդ տեսութիւնը փոփոխելու, որով Թէոդորոսի հայրապետութեան միջոցը կը զբաւէ 930'էն 941 տարիները: Ամիրապետութիւնը այդ միջոցին բոլորովին իւր նշանակութիւնը կորսնցուցած էր, ամէն ձևերէց զօրավար գաւառի մը իշխանութիւնը սեփականած էր, Պողոստ միայն կը մնար ամիրապետին, այնպէս ալ Էմիրի ի մէրա անուամբ հաստատուած պաշտօնականը, ամիրապետը իւր կանանցոյն մէջ փակած, աղիկամի

գործերը կը վարէին, և ուրբաթի աղօթքներուն կը նախագահէին (ՎՅԲ. 460): Ասով ալ ամիրապետներ տեւական կեանք չունէին. Բահր-Պիլլահ (§ 738) տարիուկէս ամիրապետի անունը պահելէ ետքը կուրցուելով բանտարկուեցաւ 934'ին, և բանտէ կլկելով մուրացիկ ապրեցաւ (ՎՅԲ. 459): Եպուլ-Ապպաս՝ Մըքթաթի որդին 934'է 940 անուանական իշխանութիւն վարեց Ռատի-Պիլլահ անունով, և ջրգողութեամբ մնաւ: Իրեն տեղը անցաւ Իպրահիմ Ապու-Իսաք, Մոթթաթի-Պիլլահ անունով, և չորս տարիէ ան ալ գահազուրկ եղաւ և կուրցուեցաւ: Տիրապետող իշխանութեան այդ կուրցութիւնը առիթ ընծայեց Հայերուն փոքրիշատէ ազատօրէն իրենց գործերուն մտադրութիւն դարձնել, մանաւանդ որ Ատրպատականի հզօր ոստիկաններն ալ սկստացած կ'երևին Պարսիկ իշխաններուն զօրանալովը: Ինչպէս որ կայսերութեան մէջ, բոլոր այդ միջոցին կ'իշխէր Ռոմանոս Ա Լեկաթեոս (§ 720), որ բաւական երկար իշխանութիւն ալ ունեցաւ մինչեւ 944: Ռոմանոս օգտուեցաւ Արաբացւոց չփոթութիւններէն իւր ստամանները ընդարձակելու, և իրեն նպոստեցին Յովնանէս և Թէոփիլէ Գուրգէն կամ Գուրգուսա, երկու հայ եղբայրներ, որոնք քսան տարիի չափ Յունաց գունդե-

րուն հրամայեցին Ասիոյ մէջ, և նշանաւոր յաղթութիւններ ստարին Արարաց վրայ, հազարի չափ քաղաքներ և բերդեր հանելով անոնց ձեռքէն (ԱՊԱ. 509), և մինչև Վան յառաջացնելով իրենց արշաւանքները (ԱՊԱ. 508): Արդէն գիտենք թէ ոչ միայն Փոքր-Հայք, այլև Մեծ-Հայքի մի մասը յունական կայսերութեան կը հպատակէր, և զլիաւորապէս ինն միսիքը՝ Չորրորդ-Հայք եղած էր, իրր չարունակութիւն Փոքր-Հայքի՝ Առաջին և Երկրորդ և Երրորդ Հայք կոչուած հայաբնակ նահանգներուն: Այդ նահանգներուն սահմանները չարունակ փոփոխական կացութիւն ունէին, համաձայն մէկ կամ միւս կողմէ եղած յարձակումներուն յաջողութեան, որք նոր զարկ առած էին Ռոմանոսի ժամանակ Յոյներուն ի նըպաստ: Այս սահմաններէն անդին էին Արտաի և Գագիկի, կամ Բագրատունի և Արծրունի, կամ Արարատի և Վասպուրականի թագաւորութեանց սահմանները, որոնք զրեթէ այս վերջին յիշուած նահանգներով կը սահմանափակուէին, և որք ազատութիւն կը վայելէին կամաւոր հարկերով կամ ընծայարկերով թիւններով պաշտպանուած:

741. Արտաի թագաւորութեան ընդհանուր նկարագիրը յաջող եւ չինարար եղաւ: Իրեն կեդրոն ընարեց Վանանդ գաւառը, և Կարս քաղաքը սկսաւ ամրացնել բերդերով և պայծառացնել պարստով և կաթողիկէով: Կեբեի թէ իւր հօրեղբոր Աբաս սպարապետի ժամանակէն (§ 685), Կարս սպարապետաներու կեդրոնն էր եղած, և անգամ մը այն տեղ հաստատուած և տեղը սիրած լինելով, տեղը փոփոխել չէ ուզած: Աբասի յաջողութեան նպատակն որ պարագայ մը եղաւ իւր հօրեղբորորդւոյն Աշոտ Շապուհանի մահը, որ առաջ Գուինի, իսկ վերջերը Բագարանի մէջ կը նստէր իրր ինքնազուխ թագաւոր (§ 732), թէպէտ յոյժ հանդարտած վիճակի մէջ: Աշոտ յաջորդութեան թեկնածու չունեցաւ, և այսպէս սպառեցաւ: Հայ թագաւորութիւններուն մէկ ճիւղը և Արտաի իշխանութիւնը աւելի սարածուեցաւ իւր սահմաններուն մէջ: Սիւնեաց իշխաններն ալ

զիւրաւ ընդունեցան Աբասի գերագահութիւնը, որուն նշանակ կը համարինք նոյն ինքն Աբասի անունին՝ Սիւնեաց իշխանին անունին կից նշանակուելը (ՕՐԲ. Ա. 304): Աբաս իւր զիրքը կանոնաւորելէն ետքը ձեռնարկեց առջևն առնուլ Ափսաղներու, Վերացիներու և Սարմատացիներու և ուրիշ կովկասաբնակ աւազակաբարոյ ազգերուն կողմէն չարունակող սպառապանքներուն, որոնք Հայոց ներքին գաղութիւններէն և տկարութիւններէն քաջակերուած, չարունակ Հայ գաւառները կ'իջնէին և աւերելով աւարելով իրենց լեռները կը գառնային: Այն ժամանակներ այդ գոռնդերուն գլխաւոր հրամանատարն էր Ափսաղներու Բէր Թագաւորը, որ Բելաշէ միջբլուզման զամալ կը զրկէր Աբասին, որ չկանխէ Կարսի մէջ չինած կաթողիկէին նաւակատիքը փութացնել, վասն զի ինքն պիտի գոյ խորշէլ քիչեքանէն ահմաւաւ: Աբաս իւր իշխանական և կրօնական զգացումներուն մէջ վիրաւորուած, Հայ գոռնդերը կը միացնէ, ինքն ալ գլուխը անցած թշնամոյն դէմ կը քալէ, Կուր գետի մօտ ճակատամարտը կը խառնուի, Հայերը կը զօրանան, ասպատակը կը ցրուի, և Բէր կը ձերբակալուի: Աբաս զայն չղթայակապ Կարս կը բերէ, և իւր չինած կաթողիկէն ցուցնելով. «Եթէ, կ'ըսէ, չիւնչիւնէ Եփեսոսէ, չէ ոչ ոչ Եփեսոսէ» (ԱՍՈ. 159), և կը հրամայէ քիչել լուշ Զաւ, և կուրացուցուած Բէրը ծանր փրկանքով իրեններուն կը դարձնէ, պայման կնքել տալով, որ այլեւս Հայաստան պիտի չյարձակին: Այսպէս Աբասի ձեռքով եղե իւշը զեբէն զեբէն Հայոց, չէ եբէն զեբէն զեբէն (ՍԱՄ. 99): Դիտողութեան արժանի կը նկատենք, որ Աբաս այդչափ յաջողութիւն ունենալէ, և արժանաւայել կաթողիկէ եկեղեցի ալ կառուցանելէ ետքը, բնաւ հետամուտ չէ եղած ոչ Հայոց կաթողիկոսը Վասպուրականէ Արարատ դարձնելու, և ոչ ալ մրցակից կաթողիկոսութիւն մը ստեղծելու իւր թագաւորութեան մէջ: Այդ կէտը իրելու Արտաի խոհականութեան գերագոյն փաստ մը կը գտնենք մենք, որ չէ ուզած պատանական խնդիրներով տիրող համերաշխութիւնը վատնել, և կատարեալ իրողութեան մը դէմ մաքաւելով յուզումներ ըս-

տեղծել, որովհետև Գագիկ դիւրաւ պիտի չհաւանէր ձեռքէ հանել կաթողիկոսին իւր հովանաւորութեան ներքեւ մտած ըլլալուն առաւելութիւնը:

742. Արծրունեաց պատմիչը կը գրէ, թէ երբ ամիրապետութեան սահմաններուն

մէջ իւրաքանչիւր ու զէր

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԴԻՄ ԿՈՐԵՐ, Նախիջեւա-

նի Արաքացի ոստիկանն

այ իւրեանց բնակելի

լնէլ, և Հայաստան յարձակելով, Գողթն ու Գուլիւր գրաւեց, և մինչև Արա-

գածոսն հասաւ, որ է Բաշին իւրաքանչիւր Արա-

ւոյ որդւոյ Սիւրբոյ: Արաս որովհետև ոչ ի-

րաւելոյ է գիւղ հաւելել, Գագիկը օգնու-

թեան կը կանչէ, բայց յետոյ ինքնիրեն վեր-

ջացնել ուզելով, հալապոյեալ պատերազմի

կը մտնէ, և որովհետև հոգաւորապէս ոչ ի-

րաւելոյ է գիւղ հաւելել, Գագիկը օգնու-

թեան կը կանչէ, բայց յետոյ ինքնիրեն վեր-

ջացնել ուզելով, հալապոյեալ պատերազմի

կը մտնէ, և որովհետև հոգաւորապէս ոչ ի-

րաւելոյ է գիւղ հաւելել, Գագիկը օգնու-

թեան կը կանչէ, բայց յետոյ ինքնիրեն վեր-

ջացնել ուզելով, հալապոյեալ պատերազմի

կը մտնէ, և որովհետև հոգաւորապէս ոչ ի-

րաւելոյ է գիւղ հաւելել, Գագիկը օգնու-

թեան կը կանչէ, բայց յետոյ ինքնիրեն վեր-

ջացնել ուզելով, հալապոյեալ պատերազմի

կը մտնէ, և որովհետև հոգաւորապէս ոչ ի-

նիս է, թէ 29 տարի թագաւորեց (ԱՍՈ. 273), որ սկսելով 908'էն (§ 707), կը յանգի 937'ին, և այս է Գագիկի մահուն համար ընդունուած սովորական թուականը, Թեոդորոս կաթողիկոսի եօթներորդ տարին: Արծրունեաց թագաւորութիւնը, զոր Գագիկ հիմնած էր, շարունակեց իւր սերունդին մէջ, իբրեւ անկախ թագաւորութիւն, և Գագիկի տեղ անցաւ իւր երէց որդին Աշոտ Դերենիկ, որուն 17 տարի իշխանութիւն է տրուած, մինչև Հայոց 407 թիւը (ԱՍՈ. 273), ինչ որ կը հասնի մինչև 958, իսկ Գագիկի մահը եղած կ'ըլլայ 941'ին: Այդ թուականներու անյարմարութեան մէջ հարկաւ գլուխեան կամ ընդօրինակութեան սխալանք մը ենթադրուելով, ընդհանրապէս ընդունուած է 937'ին դնել Գագիկի մահը և Աշոտ Դերենիկի թագաւորութիւնը:

743. Թղթոց Գիրքը, որ քաղկեդոնական խնդիրին շուրջը Հայոց բռնած ուղղու-

թեան պաշտպանողական

ԳԱԳԻԿԻ հաւաքածոյն է, Վաս-

ԹՈՒՂԹԸ պուրականի Գագիկ թա-

գաւորէն գրուած նամակի

մը պատճէնը կը պարունակէ, որուն մասին մեր պատմագիրներ բան մը գրած չունին, և թուղթն ալ իւր մէջը անունի և թուականի ակնարկներ չունի, որ կարենայինք գրութեան ժամանակը, պարագաները, և զխառնորոպէս նպատակը ճշդել: Հաւաքածոյն կազմողը, իբրեւ ուղղակի ու իշխան Յաւելոյ Ռաֆայէ գրուած կը ցուցնէ, իսկ բուն հասցէն ուղղուած է հայրաքաղաք, որ է Գագիկի տեղիւնը Նոր Հոռոյ, և պատրիարքի յընդհանուր: Կայսեր անուն չկայ: Միայն մէջը ըստ է, թէ համարձակութիւն չունենալով ու ի գիւղ ու քաղաքի իրաւունքներ չունին, հայրապետին կը գրէ, շնորհակալութեամբ ու արեւելոյ հայրաքաղաք Նոր Հոռոյ, և պատրիարքի յընդհանուր: Մենք կը կարծենք թէ այդ գիրը 930'էն առաջ գրուած չէ, քանի որ Յովնանէս կաթողիկոս այդպիսի պարագայ մը չյիշեր. և ամենայն հաւանականութեամբ գրուած է այն միջոցին, երբ Հայազգի Գուրգէն կամ Գուրգուս զօրավարներ, մինչև Տիգրիսի և զերքը հասան, և Գագիկի հետ ալ բանակցութեան մտնելով զայն յորդորեցին կայսեր հովանաւորութեան դիմել, և կրօնական

Տ. ԵՂԻՇԷ Ա. ՌՇՏՈՒՆԻ

745. Թէորոս հանգարտ կացութեան մէջ վախճանեցաւ, և յաջորդութիւնն ալ հանգարտ կերպով կարգադրուեցաւ, դարձեալ Վասպուրականի մէջ, և Արծրունեաց թագաւորին հովանաւորութեամբ, որ էր Աշոտ Դերեմիկը: Ազգակցական ազդեցութիւն մըն ալ խառնուեցաւ. գործը դիւրացնելու, վասն զի Եղիշէ էր Եղբայր Թէորոսի (ԱՍՈ. 157, ՎԱՐ. 89), որով գրեթէ ժառանգական իրաւունքով կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ: Ինչպիսի ալ ազգակցական իրաւունքը ջնջուած էր Սահակ Պարթեւէ ետքը, բայց բոլորովին մոռցուած չեղաւ իր. և այս միջոցներուն յաճախ կը յիշուին ազգակից կաթողիկոսներ, ինչպէս Յովհաննէս որ Մաշտոցին ազգականն էր. և ուրիշներ ալ որ առաջիկային պիտի տեսնենք: Եղիշէի անունը բոլոր հիններէն եղիսէ գրուած է, բայց մենք նախադասեցինք պահել նորերուն գործածած ուղղագրութիւնը, միայն տեղ մը Եղիս գրուած է (ՍԱՄ. 99), զոր հարկ է իբր գրչութեան սխալ նկատել: Եղիշէ անունը մեծ տեղ մը կը գրուէ Աղթամարի յիշատակներու մէջ, և կը նկատուի իրենցմէ իբրեւ Աղթամարի առաջին կաթողիկոս: Կը գրեն թէ Եղիշէ մը, Գագիկ թագաւորի ազգական, Գէորգ Գառնեցի կաթողիկոսէ յատկապէս Աղթամարի համար կաթողիկոս ձեռնադրուած ըլլայ, և իբր թէ Վասպուրական և Աղձնիք և Տուրուքերան նահանգներէն մաս մը զառելով, Աղթամարի բաժանեալ կաթողիկոսութեան օրինաւոր սկզբնաւորութիւն մը տրուած ըլլայ: Զարմանալի չէ որ Աղթամարի աթոռակալներ իրենց ծագումը ուզած ըլլան գեղազարդել և արդարացնել, սակայն մտածուած կերպը բոլորովին անկապակից է ստուգապատում յիշատակներու հետ: Գէորգ Գառնեցին իւր հաւատարիմ և ժամանակակից պատմիչն ունի, Յովհաննէս Պատմաբան կաթողիկոսը, որ բնաւ Գէորգի սասնկ տարօրինակ լրան մը ըրած ըլլալը չը

յիշեր, և ոչ ալ Գէորգի իմաստութեան կրնայ վերագրուիլ իւր կաթողիկոսութենէն ուրիշի բաժին հանելու յետսամիտ գաղափարը թող որ Գէորգի մահուան ատեն 897-ին, ոչ Վասպուրականի թագաւորութիւն կար, և ոչ Գագիկ թագաւոր, ոչ Աղթամարի կաթողիկէն էր շինուած, և ոչ նոր կաթողիկոսութիւն ստեղծելու պահանջ կար: Յովհաննէս ինքն ալ, որ Վասպուրականի Գագիկը կը գովէ, և վերջէն անոր մօտ գացած է, Աղթամարի մէջ իրմէ զտա ուրիշ կաթողիկոսի մը գտնուիլը չգիտեր: Աղթամարի կաթողիկոսութեան պաշտպաններ հոգ չեն ունեցած և ոչ իսկ ժամանակակից պատմութիւնը ուսումնասիրել: Իսկ Եղիշէի անունին Աղթամարի յիշատակներուն մէջ իբր աթոռին հիմնարկող նկատուիլը կ'արդարանայ այնու, որ Եղիշէ Աղթամարի աթոռին մէջ մեռնող վերջին կաթողիկոսն է. իւր յաջորդն Անանիա՝ Արծրունեաց թագաւորութիւնը թողուց, և Բագրատունեաց սահմանը անցաւ, և Արծրունիք չուզեցին իրենց աթոռական առաւելութենէն հրաժարիլ. և այն օրէն Աղթամարի հակաթոռութեան սերմերը նետուեցան: Բնական էր ուրեմն, որ Եղիշէի անունը մեծ դեր խաղար այդ շարժումին մէջ: Հետեւաբար պէտք է ըսել թէ Գէորգէ ձեռնադրուած Եղիշէն, անգոյ անձնաւորութիւն է, թէպէտ Աղթամարցոց ենթադրութեանց հիմ եղող Եղիշէ մը, իրական է, և է նոյնինքն Անանիայի նախորդը, Ամնայն Հայոց հայրապետներէն Աղթամար նըստող ու մեռնող երեք կաթողիկոսներուն վերջինը:

746. Եղիշէի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը տարբեր կերպով նշանակուած է, հինգ (ՎԱՐ. 89) կամ ԳՈՐԾԵՐՆ ԵՍԹԸ (ԱՍՈ. 157) տարի, ՌԻ ՄԱՀԸ տարբերութիւն մը, զոր գիւրին է մեկնել Ե և է թուատառերու փոփոխութեամբ, առանց պէտք ունենալու դիմել վերջին երկու տարիները ամբաստանեալ և քաշուած վիճակի

րութենէն յորդորուեցաւ կամ համոզուեցաւ : Հայրապետական ընտրութեանց մասին պարագաներով տեղեկութիւններ չունենալուս, աւելի որոշ կերպով բան մը չենք կրնար ըսել : Ապագային մէջ Անանիայի՝ Արծրունեաց հովանաւորութենէն Բագրատունեաց հովանաւորութեան անցնելը դիտելով, անհիմն միտք մը չենք կարծեր յայտնած ըլլալ եթէ ըսենք, թէ Անանիայի ընտրութեան մէջ Աբաս ալ մասնակցութիւն ունեցաւ, խոհեմ և զգուշաւոր կերպով հայրապետութիւնը նորէն կեդրոնական տեղ մը դարձնելու նպատակով : Անանիայի կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը ամէն պատմիչներէ և գաւազանագիրներէ 22 տարի նշանակուած է տուանց բացառութեան, և պատճառ մը չկայ որ մենք ալ այդ հաշիւէն չեղինք, ուստի 946'ին գնելով անոր ընտրութիւնը, Եղիշէի մահուընէ անմիջապէս հաջորդ, վախճանը կը հասնի 968'ին : Իւր օրով 954'ին պէտք էր վերջացնել Դերենիկը 17 տարիները, 937'էն սկսելով անոր թագաւորութիւնը (§ 742), սակայն Ասողիկ մինչև Հայոց 407 տարինքն մինչև 958 կամ 959 կ'երկարէ անոր մահը (ԱՍՈ. 273), և Օրբելեան ալ նոյն 407 թուականին կը ղենէ Գագիկ Արծրունիի մահը (ՕՐԲ. Բ. 29), զոր պէտք է Գագիկի որդի Դերենիկի վրայ իմանալ, և այդ երկու համաձայն վկայութիւններ կը յորդորեն, Դերենիկի մահը քանի մը տարիով յետաձգել : Իսկ եթէ ուզուի Դերենիկի 17 տարիները պինդ բռնել, հարկ կ'ըլլայ Գագիկի մահը 937'էն 941 յետաձգել : Աբուսաւի Համոզապ, և որորը Աշոտ Դերենիկի յաջորդելով՝ բաւական երկար թագաւորած է, մինչև Անանիայի և Վանանի մահը : Բագրատունեաց թագաւորութեան մէջ Անանիա ժամանակակից եղաւ Աբասի տոսնամայի մը չափ, մինչև 955, երբ վերջացան Աբասի 24 տարիները, և իրեն յաջորդեց որդին Աշոտ Գ Ողորմած մականուանեալ, որ չատ երկար ապրեցաւ :

748. Անանիայի հայրապետութեան ժամանակը, ամիրապետութեան հետ բաղդատուելով, զոյգ կ'ընթանայ Մօթի-Պիլլահի ժամանակին, որ 28 տարի ամիրապետութեան անունը կրեց, մէկ գրադիրով և համատ թուակով պարտաին մէկ անկիւնը

քաշուած, մինչ բուն իշխանութիւն վարողներն էին Էմիրիւլումէրա փոխարքաները՝

Մսիզ և որդին Ազէտ-
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ Տէվլէթ : Հեազհետէ ամիրապետութեան նշանակութիւնն ալ կը կորսուէր,

վանդի Մսիզ-Լէտին-Ալլահ, Ֆաթիմանց իշխանապետը, Եգիպտոսն ու Արաբիան կը գրաւէր, և խալիֆա և ամիրապետ կը հրուչակուէր 968'ին, Անանիայի վերջին օրերը : Իսկ յունական կայսերութեան մէջ Կոստանդին է, որ կրկին բարձրացած էր (§ 746), մինչև 959 իշխեց, և մեռաւ իւր զաւակէն թունաւորելով, որ Ռոմանոս Բ անունով հօրը յաջորդեց, և հազիւ 4 տարի զեղխութեանց մէջ ատեն անցնելէ հաջորդ, ինքն ալ մեռաւ 963'ին, թունաւորուելով իւր ամուսին Թէոփանէ դշխոյէն, որ Նիկեփորոս Փոկաս զօրավարին հետ ամուսնանալով զայն կայսրութեան բարձրացուց : Թէոփանէ Նիկեփորոսէ ալ պաղելով Յովհաննէս Չմշկիկ զօրավարին հետ միացաւ, և Նիկեփորոսը սպաննել ու Չմշկիկը կայսր հռչակել տուաւ 969'ին, Անանիայի մեռնելէն քիչ հաջորդ : Չմշկիկ՝ Թէոփիլէ Գուրգէնին թուն էր (§ 740), Նիկեփորոս ալ վարդ պատրիկի որդին էր, երկուքն ալ Հայազգի քաջ զօրավարներ, որք կայսրութենէ տուաջ և հաջորդ նշանաւոր յաղթութիւններ տարին Արաբացոց վրայ, և կայսերութեան սահմանները ընդարձակեցին Փոքր-Ասիոյ և Ասորիքի և Միջագետքի, մասամբ ալ Հայաստանի մէջ, որք մեր նիւթէն դուրս կը մնան : Այսչափ ինչ բաւական ըլլայ Անանիայի ժամանակին քաղաքական կացութիւնը ցուցնելու համար :

749. Անանիայի անունը միշտ գովութեամբ յիշուած է ամէն պատմիչներէ, իբրեւ անձ մը աֆէրէզնիէ
ԱՅՈՒՆ ԵՔԵՐԵՄԵ ԲԵՐԵՊԱՐԱՆԷԼ,
ՏԵՂԸ և ԲԵՐԵՆԵՐԻ ԵՐԵՄ ԴԵՄԻԷՆԵ
(ԱՍՈ. 159) : Իւր գործու-

նէութիւնը կանոնաւոր պատմող մը ունեցած չէ, և մեզ հարկ կ'ըլլայ ցրիւ յիշատակները քովէքով բերելով, հարաւորութեան չափին մէջ, անոր պատմութիւնը կազմել : Առաջին կէտը զոր պէտք է նկատի առնենք աթոռին տեղափոխութիւնն է : Անցին բացարձակ կերպով կը գրէ, թէ իւր

72 տարիներին, հինգ-մի քաղաք և եփնե-
րան մի է վարել եկեղ (ՍԱՄ-100), բայց
դժուար է այսպես բաժնել Անանիայի պաշ-
տոնավարութիւնը: Մենք տեսանք որ 946'էն
առաջ հնար չէ դնել անոր ընտրութիւնը
(§ 747), և Հայոց 598'ին, այսինքն 949'ին
արդէն նա Սիւնիք եկած էր, Յակոբ եպիս-
կոպոսի խնդիրը կարգադրելու (ՕՐԲ.Բ. 26),
և եթէ թուատառի փոփոխութիւն ալ են
թաղրենք, միշտ 5 տարի Աղթամար մնա-
ցած ըլլալու միջոց չ'մնար, և քնաւ չարդա-
րանար 17 տարի ալ Վարազ նստած ըլլալու
խօսքը, բայց եթէ կաթողիկոսութենէ ա-
ռաջ 17 տարի Վարազ առաջնորդութիւն
մէջ մնացած ըսելով, թէպէտ այս չէ Անե-
ցիին միտքը: Արդ Անանիայի ընտրութեան
և Սիւնեաց խնդիրին թուականները մերձե-
ցնելով, պէտք է ըսել, թէ հիւսիսային գա-
ւառներու մէջ ծագած խնդիրները հանդար-
տելու, և հայրապետական աթոռին բռնա-
բարեալ իրաւունքները պաշտպանելու հա-
մար, Անանիա անմիջապէս պէտք զգաց
անձամբ այդ կողմերը երթալ, և Աղթամա-
րի առանձնութիւնը թողլով, որ կաթողի-
կոսարանի ազդեցութեան կորստելուն գըլ-
խաւոր պատճառն էր, և թերեւս քիչ մը
ստեն ալ իւր սիրեցեալ Վարազը մնալէ յի-
սոյ, եկաւ Կարս, Աքսոս թագաւորի մօտը:
Այնտեղէն սկսաւ նախ թղթակցելով գոր-
ծին լուծումը հոգալ, և միանգամայն պէտք
եղած նախապատրաստութիւնները կատա-
րել, իշխաններու և ազդեցիկ անձերու
տրամադրութիւնները պատրաստել, և այն-
պէս գործին ամենայն զօրութեամբ ձեռնա-
մուխ ըլլալ: Գալով յուզուած խնդիրին իս-
կութիւնն ալ բացատրելու մասին, ինչոյն
կը գտնենք Օրբելիանի պատմութիւնը, որ
ինքն ալ Սիւնեաց եպիսկոպոս ըլլալով,
գործին մասին աւելի տեղեկութիւններ և
յիշատակներ ունէր, և աւելի ընդարձակ ալ
կը գրէ Ապագայի մասին Յակոբ մակագրած
գլուխին մէջ: Միայն թէ ինքը կը ցանայ
միշտ թեթեւցնել իւր նախորդներէն Յակոբի
ըրածները, մինչ ուրիշ պատմիչներ ծանր
կերպով կը մեղադրեն Յակոբի ընթացքը, և
չստ մանրամասնութեանց ալ ալ չեն մաներ:

750. Արդ, Օրբելիանի պատմութեան
համաձայն, Յակոբ եպիսկոպոս, Յովհաննէս

կաթողիկոսի սուրբազաններէն, և նոյն կաթողիկոսէն Սիւնեաց մետրապօլիտական աթոռին վրայ ձեռնադրուած ՍԻՆԵԱՅ (§ 735), իրեն շնորհալուծ թեազարութիւնը ստուցաւ Աղուանից Սահակ կաթողիկոսէն, որուն հետ հոգեւորական շօնաշարժութեամբ յարաբերուել էր, և երկուքն ալ եին միեւնոյն հոգեւորական և յոյժ մեծաւոր (ՍՐԲ.Բ. 17): Շատոնց ծանօթ էր Աղուանից աթոռին հակամիտութիւնը, որ Հայոց հայրապետութեան հետ ունեցած կապակցութիւնը խզէ, և ինքնագլուխ կաթողիկոս ըլլայ, և ոչ թէ Հայոց աթոռին ներքեւ՝ իրեն. լոկ արքեպիսկոպոսութիւն սեպուի (§ 431): Հայաստանի շփոթ և ընկճակ վիճակը և կաթողիկոսներուն տարտամ և թափառական աստանդականութիւնը, և իրենց սուրբացութեան նուազիլը, նոր պատեն ընծայեցին Աղուաններուն իրենց համայնի ջանքը վերսկսելու, և Սահակ Աղուանից կաթողիկոս նորէն ոյժ տուաւ այդ նպատակին: Որպէս զի աւելի զօրաւոր ընէ իր գործը, իրեն օգնականներ ալ սկսաւ որսալ, և Հայաստանի հիւսիսային կողմերը իւր սուրբացութեան ներքեւ առնել, և ինքն անոնց միւռն բաշխել և ձեռնադրութիւններ ընել, քանի որ Հայոց կաթողիկոսներուն ալ թափառական կեանքը, և վերջի տաններ Աթոռմար քաջուիլը՝ բարեպատեն առիթ կ'ընծայէին իրեն: Միւս կողմէն այդ կողմի իշխանները, ամէնքն ալ Բագրատունի սերունդէ, չէին սիրեր անսուղակի կերպով Աթոռունի իշխաններու սուրբացութեան ներքեւ ըլլալ. որոնց հովանաւորութեան ենթարկուալ էին Աթոռմար նստող վերջին կաթողիկոսները: Յակոբ Սիւնեաց եպիսկոպոս, որ 918'էն ի վեր ձեռնադրուած էր, և շատ օգտակար շինութիւններով և կալուածներով Սիւնեաց վանքերը պայծառացուցած էր, իշխաններու և արկիշններու բարեպաշտութիւնները քաջալերելով, ըստ ամենայնի վստակուած էր Աղուանից կողմը, անկէ կ'առնէր միւռնը, անոր կը դիմէր ձեռնադրութեանց համար: Օրգելեան վերոյիշեալ պարագաները յատուց կը բերէ իւր նախորդին ընթացքը արդարացնելու համար: Զի կաթողիկոսն Հայոց, կ'ընէ, հեռագիւլ եին յայնմ ժո-

մանկէ, զի լուսն հանդարտութեան հիմնադրութեանց իմաստեցւոց՝ ընդեւ ինչ շարժում որ է 'Գոթի' և շրջէն այդ անոր: Եւ կը յաւելու թէ, Յովսէփ լուսն հեռանալու ժամանակ ինչպէս որ յաճեալ երթալ առ իմաստեցւոյն Հայոց և առնալ յառն, ապա հարկ եղեւ ինքեւ զիստեմ ի իմաստեցւոյն Աղաւանդ: (ՈՐԲ. Բ. 18) Այս տեղ պէտք է զիտել թէ միւռն տանելու համար, աճ յաճեալ երթալ առ իմաստեցւոյն բացատրութիւնը, և աւելի ստորեւ ալ մեղադրանքը՝ թէ քաղաք մէջ եւ Յովսէփ զիստեմ ինչպէս որ իմաստեցւոյն Հայոց կախկալութեան պարտաւոր էին իւրաքանչիւր ասորի, կամ գտնէ ստէպ ստէպ կաթողիկոսին մօտ երթալ, թէ իրր հպատակութեան նշանակ, և թէ իրր յարաբերութեանց զիստեմ ինչ, և այս առթիւ իրենց պէտք եղած միւռնն ալ ստանալ: Յակոբի ընթացքին դատարարով, մենք ալ գիտել տալինք թէ Յովսէփի շարունակ թափառական կեանքը, և Ստեփանոսի ու Թէոդորոսի ու Եղիշէի քաջուած զիրքը, ձախող պարագաներ էին յարաբերութեանց պահպանութեան համար: Սրբելիան յայտնապէս կ'ըսէ թէ Աղուանից խզումը սկսած էր ի լաւեանէն Գեորգիոս իմաստեցւոյն, և կը տեսնուի յառաջ հինգ իմաստեցւոց, որք են մեր յիշած չորսերը և Մաշտոց (ՈՐԲ. Բ. 19):

751. Անանիա Կաթողիկոս գործը ձեռք առած ատեն, պարտաւոր էր հեռաւորութեան

պատճառները մէջ տեղէն
ԱՆԱՆԻԱ հեռացնել, և ահա թէ
ԵՒ ՅԱԿՈԲ ինչու իր առաջին գործը
կ'ըլլար, Արարտաի թա-

ղաւորութեան սահմանները անցնել: Արարտա Կարսի մէջ տեղակէ հաքը՝ իրեն բնակելու համար կեդրոն ընտրեց Արգինա գիւղը, Ախարեանի եկեղեցի և Անիի մօտ, ուր յետոյ կ'աւելի զերեւմանը (ՈՐԲ. Բ. 32), ուր նստեցան իւր յաջորդները, և ուր կանոնաւոր ալ նշանաւոր վանք մը կար: Անանիա, հարկաւ այս տեղէն, նախնիներ զրկելով իրեն մօտ հրաւիրեց Սահակ Աղուանից Կաթողիկոսը և Յակոբ Սիւնեացի կաթողիկոսը որպէս իր պարագայը բանակցութեամբ խնդիրը փակէ, այլ անոնք տեղերէն չէր ժողովան, և քաղաքէն զեւել: Սրբելիան ալ չկրնար Յակոբը անմեղադիր ընել, և կ'ընդունի թէ ինչեւեւ հաւանական հարգանքս առնելով

ժի, վասն զի էր այդ անկեայ և սեփ, քաղաքային և հեռաւոր, բնակեմը աւար և բանիմաստ, հանճարով պայծառ և շրմամբ յայտ Կաթողիկոս (ՈՐԲ. Բ. 18): Անանիա այդ գիմադրութեան հանդէպ առաջին յաճախ շարժեալ, անմիջապէս որոշեց անձամբ Սիւնիք երթալ, որ Յակոբ կամ հեռաւորութեան, կամ հեռաւորութեան ընկնել, և ինքն ալ Սիւնեաց գործը վերջացնելէն հաքը Աղուանք անցնի: Անանիայի կարուկ և գործունեայ ձեռնարկը իւր ազդեցութիւնը ունեցաւ: Սիսականի Սմբատ և Բաղայ Ջուանշիր իշխանները կաթողիկոսը զիմաւորելով Տաթև տարին պատուով, Յակոբ ալ խոնարհելով զիստեմ ինչպէս որ ինչեւեւ, արժեքեւ առաջադրեց ի մեղիմանեցաւ, և զիստեմ ինչպէս որ ինչեւեւ արժեքեւ, հեռաւորութեան յեւ և առաջ ինչպէս որ ինչեւեւ արժեքեւ և առաջ ինչեւ և արժեքեւ ինչ ինչ զանազան մեր (ՈՐԲ. Բ. 19): Անանիա աւելի պահանջ չունէր, գոհ մնաց և օրհնեց, իսկ Աղուանք երթալու միտքը չկրցաւ կատարել, վասն զի թագաւորն վախճանած էր, Աքաա գուժական զրկելով Կաթողիկոսը յաղարկաւորութեան կը հրաւիրէր. և Անանիա պարտաւորեցաւ ետ դառնալ յառաջ ինչ, (ՈՐԲ. Բ. 20), ինչ որ Աղթամարէ վերջնապէս հեռացած ըլլալուն հաստատութիւնն է:

752. Երբ Անանիա Սիւնեաց գործը լրացուց, և Աղուանիցն ալ նոյն միջոցով զիստեմ կը կարծէր, իւր
ԱՂՈՒԱՆԻՅ Կ'առնէ թէ ինչպէս իւր
ԽՆԴԻՐԸ առաջին վիճակին դարձած է, Աղուանից Սահակ Կա-

թողիկոս կը մեռնի, Աղուանք անոր տեղը իրենց մէջ և անկախ օճամբ կը ձեռնադրեն Գաթիկը, որ էր հաւաքաւոր շրջէն, Յակոբ ալ տանոց կը գործակցի, և շուրջ ինչ հեռաւորեւ Աղաւանդ: Անանիա կը փութայ Աղուանից բուն զրկել՝ որ հեռաւոր միտն յառնալէ և ինչեւեւ արժեքեւ ինչպէս որ ինչեւեւ արժեքեւ և առաջ ինչեւ և արժեքեւ ինչ ինչ զանազան մեր (ՈՐԲ. Բ. 20), ինչ որ Աղթամարէ վերջնապէս հեռացած ըլլալուն հաստատութիւնն է:

խոսքի խոսքը լինելն (ՈՒՔ.Բ.21): Անանիա պետք էր զգայ հա միացած միաբնակ զործադրել, և չուտով դէպ Աղուանք կը մեկնի: Գրիգոր Խաչենոյ իշխանը զինքն կը դիմաւորէ, և Արքային կոչուած սեղը բնդհանուր ժողով մը կը կազմուի, ուր կու գան Գաղիկ և Յովնան, և բոլոր իշխաններ, եպիսկոպոսներ և վանականներ: Հին յիշատակարաններ և Աղուանից ու Հայոց յարաբերութիւններ կը քննարկուին: Անանիայի պահանջած պայմանները կը հաստատուին, Գաղիկ ալ Յովնան ալ հաւասարապէս անարժան նկատուելով, պաշտօնէն ու պատիւէն կը լուծուին, իսկ յաջորդին մասին Աղուանք տալն կը խնդրեն ընտրութիւնը կատարելու և ձեռնադրութեան զրկելու: Գրիգոր Խաչենոյ իշխանը կը միջնորդէ Գաղիկի համար, բայց Անանիա կը մերժէ յայտարարելով, թէ իբրեւ ճշեւ ժեշեւ լինէ, և իբրեւ դաշեւ լինէ լինէ: (ՈՒՔ.Բ.25):

753. Օրրկեան հին յիշատակարաններու վրայ խօսած տալն, Աղուանից և Հայոց յարաբերութիւնները կը քաղէ հետեւեալ կերպով:

ԱՂՈՒԱՆԻՑ
ԱՅՈՒՆ Գրիգորիս Աղուանից առաջին կաթողիկոսը, Ուսուսայր թագաւորին խնդրանքով Գրիգոր Լուսաւորիչէ ձեռնադրուեցաւ, անկէ ետքը 440 տարի շարունակ և Հայոց 25 կաթողիկոսներու ժամանակ, միշտ Հայերէն ձեռնադրուեցան Աղուանից կաթողիկոսները, մինչև Արքայաժողով Աղաթանեցիի ժամանակը: Անկէ ետքը հակառակաթու Յովնան Բագարանցիի և ինն դասուց խնդիրներու տալն, Կիրիոն վրայ կաթողիկոս լինէ Գաղիկի Հայերէն զատուեցաւ և գաղիկէն ելէ: Ասոր վրայ Աղուանից կաթողիկոսն ալ գաղիկէն ելէ: Գաղիկէն ելէ, ինքն ալ Բագարանցի ի Բագարանցիի մեռնելէն ետքը, Աղուանք նորէն Հայերուն գործան, և Կոմիտաս Աղցեցի իւր երկրորդ տարին Աղուանից կաթողիկոս ձեռնադրեց, և այսպէս շարունակեց 85 տարի եւ, Հայոց 7 կաթողիկոսներու ժամանակ մինչև եղիա Արծիշեցին: Ասոր օրով Սպարապետ Աղուանից աիկին, իւր Բագարանցի Բակուրը կաթողիկոսացնել ուզելով՝ չհամարձակիր Հայոց զրկել, և Պարտաւի մէջ

ինքնազուլիս ձեռնադրել կու տայ զայն՝ Ներսէս անունով, որ աւելի է Զաւակ շրջապատէն: Այս պատճառով եղիա Աղուանք կ'երթայ, և բարեւի հրահանգ Սպարապետ Բագարանցիին: Աղուանքն ալ կը խոստատուէ, և նոր կաթողիկոս կը ձեռնադրէ. և Աղուանիցն երդում և ձեռնարկ կ'առնէ թէ Գաղիկէն ետքէն: Բայց այս ալ կը չարանակուի 137 տարի եւ, Հայոց 14 կաթողիկոսներու տալն, մինչև Գէորգ Գառնեցիին: Բագարանցի ընտրութեան և Գէորգին գերութեան տալն, Աղուանից կաթողիկոսը կը մեռնի, և Աղուանք Գաղիկէն ետքէն կաթողիկոս կը ձեռնադրեն Գէորգի զրան եպիսկոպոսներէն Յովնանը, որ այն սեղ փախած էր: Երբ Գէորգ գերութենէ կ'ազատի Աղուանից Համամ թագաւորի ձեռքով, չուզել ճանչնալ Յովնանի ձեռնադրութիւնը, բայց Համամի զղջում յայտնելուն և ներում հայցելուն վրայ, իբրեւ յեռաբար զԵրեմիայէն ետքը ժամանակին դառնութեան և Հայոց կաթողիկոսներու մտադրութիւն չի գարձնելուն պատճառով, Աղուանք կը չարանակեն Երեմիայէն և Երեմիայէն և Երեմիայէն օծմամբ կաթողիկոսներ ձեռնադրել, որ կ'ըլլան Յովնանէ ետքը անոր եղբայրը Սիմեոն, ապա Գաղիկ, ապա Սահակ, և վերջէն Գաղիկ, որ յիշուեցաւ, և այս ալ կը շարունակէ 69 տարիներու միջոց մը (ՈՒՔ.Բ.22-25): Այդ սեղեկութեան մէջ կաթողիկոսներու թիւերը կը համապատասխանեն մեր զուգահեռներէն, վաճառել իրօք Արքայաժողով 25'րդ է. եղիա 33'րդ, և Գէորգ 48'րդ. իսկ տարիներու հաշիւը չյարմարիր, վաճառել 440 և 85 և 137 և 69 տարիները գումարելով կ'առնենք 731 տարի, ընդմիջումներն ալ չհաշուելով, և Գրիգորիսի 315'ին Լուսաւորիչէ ձեռնադրուելէն համարելով (§ 71), կը հասնինք 1046 և ունի ալ առջև: Անանիայի ժամանակը դարի մը չափ ունի կանուխ է. թուատուելու օրով մը մը անհրաժեշտ է ընդունիլ, իսկ զայն ճշգրտելու աշխատութիւնը աւելորդ կը սկսենք:

754. Պատմութեան կարգին դառնալով, Անանիա զիջաւ Աղուանից խնդրանքին, իրենց միջոց տալով նոր ընտրութիւն ընել, և չիտակ Տաթև. եկաւ Յակոբի գործը վերջացնելու: Յակոբ չհամարձակեցաւ ներկայա-

րենայ հաստատված շեղումներն ունենում են իրենց իրավունքները։ Սակայն ընտրողական գործողություններից վերջ տրուած չըլլալուն՝ կր պարտաւորուի մեկնել, Արժարունեաց արքունիքէն կոչուած ըլլալով մեռելաթաղի մը համար։ Օրբեկեան բոլորովին անխմանալի կերպով կը յիշատակէ այդ պարագայն, թէ քաջան հասնէ ի թագաւորէն Վասպուրականի և Արժարունի, Գրիգոր իշխանէն, եւ ի վերջոյն ի իւր իշխանի (ՕՐԲ. Բ. 29)։ Եթէ թագաւորն է գումարան զրկողը՝ ինչպէ՞ս էր իշխան կրնայ ըլլալ թաղաւոր, իսկ եթէ թագաւորը չէ մեռնողը, ուրիշ մեռած մը յիշուած չէ։ Գործնալ Գրիգոր անուն Վասպուրականի թագաւոր մը չճանչցողի որ այդ միջոցին, այսինքն չորս 962'ին, և Արտասաշ Համազասպն էր որ 953'էն 969 Վասպուրականի գահին վրայ գտնուեցաւ։ Եթէ չուզենք բոլորովին մոռցածին կամ թիւրիմաց կերպով անգոյ պարագայ մը յիշուած ըսել, ինչ որ ենթադրելի չէ, վասն զի առանց անոր Անանիայի յանկարծական կերպով Աղուանից երկրէն մեկնելը չբացատրուիր, պիտի ըսենք թէ Գրիգոր անունը սխալմամբ գրուած է Արտասաշի տեղ, և թէ մեռնողը թագաւորն է, որուն թաղման կաթողիկոսի ներկայութեանը պէտք կը տեսնուի։ և Անանիա ալ հարկ կը զգայ Արտասաշին հրաւիրին երթալ։ Ինչպէս նոյն ինքն Օրբեկեանի վկայութեամբ (ՕՐԲ. Բ. 20) Անանիա առաջին անգամ Աղուանք երթալէ արգելուած էր Արտաի թագաւորին յազարկաւորութեան գտնուելու համար (§ 751)։ Երկու պարագաները իրարու մօտեցնելով կրնանք հետեցնել, թէ տեսակ մը արքունական պատուոյ նշանակ եղած պիտի ըլլայ, կաթողիկոսներուն անձամբ՝ թագաւորներուն յուզարկաւորութեան գտնուելու։ Իսկ թէ ինչ կերպով դիակը անթաղ կը պահուէր, մինչեւ որ սուրճանդակը Վասպուրականէ Աղուանք երթար, և կաթողիկոսն ալ Աղուանքէ Վասպուրական գար, դիպատակ արհեստին վրայ տեղեկութիւն չունինք, միայն թէ պատմութեանց մէջ չստան յապաղեալ յազարկաւորութեան թիւներու օրինակները։

756. Աղուանից աթոռին ընտրութեան դառնալով, պատմիչը կը յիշէ, թէ Անանիայի մեկնելէն ետքը Աղուանից իշխանները, Իշխանիկ, Սենեքերիմ, միւս Սենեքե-

րիմ, Ջուանչիր և Գուրգէն, Բեռն զմայիս շեղալ իւրեցեւ, ընտրողական գործողութիւնը կը վերջացնեն, և

ԱՆՈՒԱՆՔ
ԿԸ ՀԱՆԴԱՐՏԻՆ
նակեն Դաւիթ խոտակերացի կրօնաւորը, և կը

զրկեն Անանիայի որ ձեռնադրէ (ՕՐԲ. Բ. 29)։ Յայտնի չէ թէ ուր կատարեց Անանիա խոտաւորուած ձեռնադրութիւնը։ Աղթամարի՝ մէջ Վասպուրական եղած տունը, թէ Արգիշայի՝ մէջ Արարատ գոտնալէ ետքը։ Ամէն առթի մէջ զգնումի և մեղայի յիշատակութիւնները կը հաստատեն, թէ ընտրողական երկպառակութեանց երեսէն ձեռնադրուած՝ զայրացմամբ և սպառնալիքով մեկնած է Անանիա՝ Աղուանքէն Վասպուրական դառնալ տունը։ Վահանի Սիւնեաց և Դաւիթի Աղուանից աթոռներուն վրայ հաստատուելով, Անանիա մեծ խնդիր մը վերջացուցած եղաւ, և խափանեց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ պառակտում սպառնացող վտանգ մը։ Յաջողութիւնը ընդհանուր գոհունակութեան ալ պատճառ եղաւ, և քաջան և քաջ լեւոնաւոր (ՕՐԲ. Բ. 29)։ Ինքն Օրբեկեան ալ մեծապէս զգածեալ այդ եղելութեան վրայ, սիրտի զեղումով կը յարմարի նորէն բաժանման հետեւողին դէմ, ով ալ ըլլայ, որ Բաբեբէ ընդ այն իւրաքանչիւր շեղում ընթանալ։ Եթէ Սիւնեաց արքայակապուս կամ Աղուանից կաթողիկոս ալ ըլլայ այդպէս՝ առէք երբեք ինչեւէն չեղելու եղծէ, ման և քաջն իւր ընդ ներքինաւ և ընդ արտաքին եղծէ, և ընդ ստանալէ Գործողութեանց։ Բայց յանկարծ կը մտաբերէ, կարծես, և միտքը կ'իյնան իւր ժամանակին Սիւնեցի վարդապետներուն՝ Կիլիկիա նստող կաթողիկոսներու հետ վարած դառնական վեճերը, և կը յաւելու, որ եթէ քաջն իւր իւրեքն ի հասարակ իմ յեկեղծէ, և ճշմարիտ արգելեցնէ ի վերայ ինքնիւրեցն շեղում, այն տուն թող պատշաճն ընեն, ինչեւէ քեզեցն շեղում, Բեռն զմայիս ինքնիւրեցն (ՕՐԲ. Բ. 30)։

757. Սիւնեաց և Աղուանից խնդիրը չգիտեմ, պէտք է յիշենք անոր յարակից խնդիր մըն ալ, որուն խառնուած է խոտով Անձեւացեայ կաթողիկոսի անունը։ Գովութեամբ և յարգանքով յիշուած անձնաւորութիւն մըն է խոտով, Անանիա կաթողիկոսի

ժամանակակից, որուն ծագումն եւ նախնի-
թաց կեանքը չենք գիտեր, և ոչ ալ ծննդ-
դեան թուականը, և ա-
ռաջին անգամ իւր անու-
նը կը յիշուի, իբր փեսայ
հօրեղբօր Անանիայի Նա-
րեկացւոյ, և իբր հայր երեք նշանաւոր զա-
ւակներու, որք են Սահակ, և Յովհաննէս Նա-
րեկացի, և սուրբ Գրիգոր Նարեկացի: Աշխար-
հական կեանքէն եկեղեցական կեանքի անց-
նելու համաժամանակներն ալ ծանօթ չեն, թէ
արդեօք ամուսնացեալ քահանայութեամբ,
թէ ոչ պարզ այրիութեամբ առաջին ձեռնա-
դրութիւնը ստացաւ: Ամէն առթի մէջ չու-
տով փայլեցաւ իբրեւ գրող և հմուտ անձ-
նաւորութիւն, և եպիսկոպոսութեան կոչ-
ուեցաւ Անձեւացեաց դատարին վրայ, որ
այն ալ թագաւորութիւն մըն էր (ՈՒՌ. 9),
և գուցէ Խոսրովի հայրենիքն ալ էր: Այս
եղաւ ամենայն հաւանութեամբ այրի մնայէ
եաքը, և Անանիայի կաթողիկոսութենէն
առաջ, Ազխամար նստող վերջին կաթողի-
կոսներէն մէկուն ձեռնադրութեամբ: Սոյն
Խոսրովի կը պատկոնին պատարագի և ժա-
մակարգութեանց մեկնարանութիւնները:
Խոսրովի անունը Սիւնիաց խնդիրին յարակ-
ցողն է Օրբելեան, երբոր կը պատմէ երկրորդ
անգամ Յակոբ Սիւնիաց եպիսկոպոսին հա-
նած խնդիրները, և անոր վրայ խօսուած
ամբաստանութիւնները, որոց մէջէն յիշե-
ցինք, թէ շրայ Բյւշնշնշնիւ Աշտուէց (Տ. 752),
և ըստած ալ է, թէ և շեհերէ Անշեհ-
եաց Եղեղեղեղ Նա շեղեաց Բյւշն Անանիայի
հնազանդութենէն (ՈՐԲ. Բ. 20): Ժամանակա-
գրութեան յարմարութիւնը չներեր որ տար-
բեր Խոսրովի վրայ մեկնենք այս կտորը, և
հարկ կը լինի ընդունիլ, որ երբ Սիւնիաց
արքեպիսկոպոսը Հայոց կաթողիկոսին դէմ
կ'ելլար, Անձեւացեաց եպիսկոպոսն ալ, որ
նոյնպէս յատուկ իշխանութեան մը եկեղե-
ցական պեան էր, նա ալ Հայաստանի հա-
րաւէն կը ձայնակցէր հիւսիսային շարժու-
մին: Կիրակոս ալ կը յիշէ Խոսրով եպիսկոպոս
մը Յակոբի համամիտ, և թէպէտ Անձեւաց-
եաց անունը չտար, բայց մենք ալ հարկ չենք
տեսներ, երբորդ անձ մը ստեղծել, որչափ
ոչ անխմատ բաներ վերագրէ սոյն Խոսրովի,
զորս անհնար է Անձեւացեաց պ անական

հայկականոսի պատշաճեցնել: Այս կարգին
կը յիշէ Կիրակոս, իբր թէ Խոսրով ըսէր,
թէ չէ՛ստէ գրելու է և ոչ չէ՛ստէ, իբրև
հումանիտի ուղիղ աստաղդարձութիւն: Թէ
մինչև պատանակութիւն մանչերուն մազերը
կտրելու չէ, վասն զի պարտէ՛ր ըստը մազերը
պատելէն կ'ելլայ: և թէ երիտասարդութեան
ասեմ միայն մազերը կտրելու է, վասն զի
այն ասեմն չորէն կը կոչուի (ԿԻՐ.48): Զու-
գելով այսպիսի աննշանակ կէտերու վրայ
երկարել, կէտ մը միայն կը գտնենք, որ
նշանակութեան արժանի է, թէ ոչ է
պարտ եղի՛նք պարտելի՛նք այնքան իմացի՛նք
չէ՛նք, զի ասելն ոչինչ առնէ, քայլ միայն զու-
նակուելն: Նուիրականական սկզբունքնե-
րու խանգարում մը կ'ըլլար պնդել, թէ
կաթողիկոսութիւնը լոկ պատուանուն մըն
է, և ոչ իշխանութիւն: Բայց այս կէտը
նախընթացներէն զատուած է Կիրակոսի
գրուածին մէջ, և յաջորդ խօսքերու ձևա-
բաղդատուած ասեմն կը տեսնուի, թէ աւելի
Յակոբի, քան թէ Խոսրովի պէտք է վերա-
գրել՝ եկեղեցական կարգերը խանգարող
դրութեան այդ պաշտպանութիւնը (ԿԻՐ.48):
Նախընթացաբար յառաջ բերուած Յակոբի
գործերուն պատմութիւնն ալ, անոր այդ
տեսականոր կը հաստատէ:

758. Պատարագի մեկնութեան Մխիթարեան հրատարակչները յառաջ բերելով

ՔԱՂԿԵԴՈՆԻԿ
ԶՐՈՅՑ

միջկապէս կ'ուզեն հետեւեցնել թէ Խորովի, ոչ թէ յունադաւան քաղկեդոնիկ մը, այլ իսկապէս հռոմէադաւան կաթողիկ մըն էր, և անոր համար Անանիայէ կը հալածուէր (ԽՈՎ. գ)։ Սակայն կ'երևի թէ լայն մտադրութիւն չեն դարձուցած Օրբելիանի գրածին։ Որովհետեւ նա ոչ թէ Խորովի, այլ իբր Յակոբի վրայ բարդուած ամբաստանութիւն մը կը յիշէ զայն, և իւր կողմէն կը յարէ թէ զբարդուած համաբն շայտելի Բանս, և ոչ ճշմարտութիւն՝ զբարդուած Եղե՛նիպոսէն Յովնէայ, և գործը կը թողու քննել բարդարարին Առաջայ (ՈՐԲ. Բ. 20)։ Իսկ Յակոբին քաղկեդոնականութիւն միակը յարմար կու գար, վասն զի Աղուանից կողմը կը բռնէր, Աղ-

ուանք ալ շարունակ կը փորձուէին Վրաց հետեւիլ: Վրացիներն ալ Կոստանդնուպոլսոյ Յունական եկեղեցւոյն յարած էին, իսկ Յունական եկեղեցին տաանկորդ դարուն արդէն Հռոմէն բաժնուած էր: Հետեւապէս ոչ Խոսրովով, այլ և ոչ Յակարով հնար չէ հռոմէապաւստանութեան նպաստաւոր փաստ մը քաղել Սիւնեաց և Անձեւացեաց միջադէպներէն: Խոսրովի նկատմամբ ըստածները այդպէս իրենց բուն իմաստին վերածելէն ետքը կը մնայ ճշգրէլ, թէ ինչ եղաւ: Խոսրովի դիրքը՝ Սիւնեաց խնդիրին մէջ և Անանիայի հանդէպ: Յայտնի է թէ կաթողիկոսական իշխանութիւնը անկեալ վիճակի ենթարկուած էր երբոր Անանիա աթու բարձրացաւ, և թէ Անանիայի Վասպուրականէն հեռանալը հաճելի չեղաւ: Արժուանի թագաւորներուն, որոնք սկսան ընդակամը նայիլ կաթողիկոսին և ընդդիմադիր շարժումներ ալ ընել: Այդ հոսանքին բունըւած է հարկաւ Խոսրով Անձեւացին ալ: Յակոր առիթէն օգուտ քաղած է զայն իրեն կողմը որսալու, և իրեն ձեռնարկին դաշնակից մը գտնելու: Բայց պատմութիւնը ուրիշ բան մը չլիներ Խոսրովի գործունէութենէն, և Կիրակոսի յառաջ բերած, իբրեւ և պարտէ և չարքէ բաւերուն խնդիրները ծիծաղ միայն կրնան շարժել, և ոչ թէ լուրջ ընդդիմութիւն մը ցուցնել: Պատմութեան լուրջ, որ Միսթարեան հրատարակիչներուն աչքին վերջապէս քաղկեդոնականութեան կամ հռոմէականութեան յարիլ երևցած է, ընդհակառակն նշան է թէ անցաւ որ բան մըն է եղած Խոսրովի շարժումը, առանց լուրջ գործողութեան: Ապա թէ ոչ Անանիա, որ Յակորն ու Գագիկը հալածեց մինչև վերջը, հարկաւ Խոսրովի չէր ներեր: Անանիայի Աղուանքէն Վասպուրական երթալը թագաւորին հրաւերով (§ 755), բարեգէպ առիթ մը եղած է անշուշտ Խոսրովի և Վասպուրականցոց հետ համաձայնութեան գալու: Առանց այս ենթադրութեան հնար չէր, որ իւր որդին, Գրիգոր Նարեկացին, առայր իր հօրը՝ յոյժ հեռեւդէ պարտաւիճեալ Ապարան նկարագիրը (ԽՈՎ. 67), եթէ հայրապետական աթոռին հետ հակառակութեան մէջ՝ և անոր վճռոյն ներքե վախճանած ըլլար Խոսրով: Այս է մեր տեսութիւնը Խոսրովի նկատմամբ, բնագիր-

ներու մանրագնին ուսումնասիրութեան վրայ հիմնուած:

759. Անանիայի ժամանակին նշանաւոր եղելութիւններէն մէկն է վանքերու ստորո-

րինակ կերպով շատնալը

ՆՈՐԱԾԷՆ Հայաստանի սմէն կող-

ՎԱՆՔԵՐ մերը, որով ծաղիւն աշ-

ծառանայր իբրեւ կրօնաւորական

հանրէն յաշիւրհիւ Հայոց (ԱՍՈ. 159):

Վանականութիւնը Հայոց համար նոր բան մը չէր: Իւր առաջին ժամանակներուն մէջ աւելի ճշնաւորական և անապատաստէն ձեւ ունէր, այլ հետզհետէ համախումբ միարանութեան ձեւ առաւ, և ուսումնական գործացման սկսաւ: Ժողովուրդի և Եկեղեցւոյ Մեծն կրնան իրար հիմնադիրներ նկատուիլ: և կաթողիկոսներէն նշանաւորագոյնները վանականութեան քաջալերողներն եղան: Ուսումնական նպատակը յորդորած էր մեր վանականները Յունական սահմաններուն մէջ տարածուիլ, ոչ յունադաւան քաղկեդոնիկութեան հետեւելու, այլ մասնաւոր յունական ուսմանց հաստատութեան հզօրագոյն ևւս ազգային եկեղեցին պաշտպանելու համար: Ռոմանոս Ա Լիկաբենոսի մոլեռանդ հալածումը քաղկեդոնիկ չեղողներու դէմ՝ առիթ եղաւ այդ վանականներուն խմբովին Յունական բաժինէն ելլելու և Հայագրի մանր թագաւորութեանց սահմաններուն մէջ ցրուելու (§ 746), որով յանկարծ Հայաստան հասան Բագրատիւն իբրեւ հաշիւընէ ի հաշիւընէ ի հաշիւընէ ի հաշիւընէ (ՎԱՍ. 88), զի ոչ հաշիւընէն հաշիւընէն Բագրատիւն (ԿՈՎ. 47): Առանց գալուստը գրկարաց ընդունուեցաւ: Արարատի և Վասպուրականի և ուրիշ կողմերու: Հայագրի թագաւորներէն և իշխաններէն, որոնք չափազանց եռանդեամբ փարած էին եկեղեցիներ ու վանքեր հիմնելու և պայծառացրնելու գործին: Որչափ իրենց մէջ կը պակսէր սիրոյ և խաղաղութեան առաքինութիւնը, այնչափ աւելի հոգեւորական բարեպաշտութիւններով իրենց խիղճերը հանդարտելու կը ջանային: Անանիա մեծ ճիգ թափելու չէր պարտաւորուած՝ թագաւորներն ու իշխանները, և մասնաւոր թագուհիներն ու իշխանուհիները տաւառաձեւութեան յորդորելու: համար: Բաւական էր

որ գիտնար տախթները զործածել և ունանց գործադրութեան հսկել: Հոռոմոց հալածանքները, վանականաց ուսումնասիրութիւնը, իշխանաց բարեպաշտութիւնը, և ժողովրդական եռանդը, իրարու միացած, վանաշինութիւնները ընդարձակելու գործուոր շարժառիթներ էին, այնպէս որ ամէն առանձնութիւններ լցեալ և խճուղեւ էին կրօնաբանական, մշակութային և շէնքերի մասին: (ԱՍ. 49): Շարժումը սկսած էր Անանիայի նախորդներուն օրով, առանց իսկ այն կաթողիկոսներուն գործակցութեան (§ 746), և այս տեսութեամբ յետագայում էինք նոր յինդւած կամ շէնքած վանքերուն ցուցակը տալ: Անանիայի արդիւնքները լաւագոյն հա լուսարանելու համար: Քանի որ իւրաքանչիւր վանքի համար որոշ թուականներ չունինք, առանց ժամանակագրութեան և տեղագրութեան մտադրութիւն դարձնելու, խառն կերպով յառաջ կը բերենք զանազան մասնագիտներուն յիշատակած անունները:

760. Կամրջաձորի վանքին անունը Ն-ի (ՎԱՐ. 88). և Ն-ի առջին (ԱՍՈ. 159) կը յիշատակուի մատենագիրներէն:

ԿԱՐԶԱՅՈՐ

ԵՒ ՇՈՐՈՍՈՍ

սինքս: Իրիքը Արշարունաց գաւառին մէջն է, այժմ

Չալարան, Կապոյտ գետակին ձորին մէջ. Կամուրջի մը մաս. և թէ անունին նայինք: Բայց ուրիշ աւանդութիւն մը կ'ըսէ թէ Կամրջաձոր անունով վանք մը կար Փոքր Հայոց Լիկանաճ գաւառը, ուր էր Յովնանէս վանահայրը, որ այն տեղ պահուած խաչափայտի մասունքը մէկտեղ առնելով Հայաստան փախաւ, և Արտա թագաւորի պաշտպանութեամբ նոր վանքը շինեց հինին անունով 939 թիւին (ԱՐԱ. 548): Ուրիշներն ալ կը հաստատեն Հրաշք Նշան կոչուած հրաշագործ խաչափայտին Յովնանէս վանահոր ձեռքով Կամրջաձորի վանքը բերալը, սակայն յետեւեցող աշխարհիկ եկամ կ'ըսեն (ԱՍՈ. 158). և առաջին Կամրջաձորի յիշատակը չունին: Մեղի ալ հաւանագոյն կ'երեւի հայանուն կոչման առաջին անգամ Հայաստանի մէջ սկսիլը: Յովնանէս վանահայր իւր վանքը շէնքուց ինչ ինչ առնելով

շահմանաբաժինն որքոյն Բարսի, որուն զըլխաւոր պայմանն էր միշտ ինչ հասարակաց ըլլալ: Քառասուն ընկերներով եկած էր, և մինչև երեք հարիւր շատցուց Կամրջաձորի վանականները: Իրեն յաջորդեց Պողիկարպոս հասարի կրօնիչը պահապան, անոր ալ Սամուէլ Կամրջաձորեցի, Բաղձաւոր է գիտութեան գրքի որքոյն և յերէմ երաշխաւորեց (ԱՍՈ. 160): Միւս վանքը որ իբր առաջնակարգ յիշուած է, Հոռոմոսի վանքն է, որ է Հոռոմոց կամ Հոռոմի կամ Հոռոմցի վանք, այսպէս կոչուած, որովհետև շինողները որդե ին է Հոռոմոց կոչման էին (ՎԱՐ. 88): Խօշաւանք անուն ալ ունի, երկու քառակուսի աշտարակներուն պատճառով, որ խօշաւ կը կոչուին (ՏԵՎ. 32): Տեղը Շիրակ գաւառին մէջն է, և շինողն է ուրիշ Յովնանէս վանահայր մը, շարքերէն յաճախ առաջինութեան, և առաջին յորդանանութեան շարք: Պանդուխտներու ու ճանապարհներու և առհասարակ կարօտներու օգնութիւնը, այդ վանքին աւանդութիւն եղած է, որ միշտ ցոյց երեւի կը վկայէ Աստուծոյ (ԱՍՈ. 160): Արտաի օրը եղաւ առաջին շինութիւնը. քիչ ետքը կործանեցաւ նոյն Արտաի որդւոյն Մուշեղի գրգռութեամբ, Ապրիլի Ներմաստիկ պարսիկ ամիրային ձեռքով (ԱՍՈ. 175), այլ վերադարձ շինուեցաւ Յովնանէս Սմբատ թագաւորէն, և կ'երեւի թէ այս տան առաջին Յովնանէս անունն ալ (ՇԱԿ. 20). մինչ առաջին անունը Ս. Շողակաթ եղած կ'երեւի (ԱՍՈ. 175): Տակաւին շէն մնացածներէն մէկն է Հոռոմոց Խօշաւանքը:

761. Նորաշէն վանքերուն մէջ կը յիշուի նաև Դպրավանքն (ՎԱՐ. 88), կամ

Դպրեւանքն ի Շիրակ գաւառի (ԱՍՈ. 62), այլ լսկ վերաշինութիւն և պայծառացում պէտք է

իմանալ, որովհետև Դպրեւանքի գոյութիւնը յայտնի է Բարսեղ ճոն վարդապետին օրէն, եօթներորդ դարու մէջ (§ 482): Յիշուած է ևս Կապուաքորի վանքը լեւոնաւոր տեղ ունեցող դիրքով (ԱՍՈ. 162), և հաշտեալ կոչմամբ (ԿԻՎ. 48), բայց չենք յիշար ճշգրիտ, թէ նոյն իսկ վանքին կը պատկանի այդ հոշակը, թէ ոչ տեղւոյն, որ է Կապոյտ գետին ձորը, որին վրայ էր Կապոյտ բերդը, ուր ապաւինած էր և ուր անձնատուր եղաւ

Միջառաջագրություն (§ 711), և որ նայն իսկ կանոնադրական փոփոխություններու մեջ հոգսովուած Արարողական քննարկին հետ կը նոյնացուի (ԱՐԱ. 58): Դերձան գտաւ ինչ ալ հիմնուեցաւ իրաւագրոյ Ս. Դրիգոր վանքը, Սիմոն անուն իւր և ճիշդապէս վարդապետի մը ձեռքով, որուն յաջորդած է Պարոտ, և ասոր ալ Բարսեղ, զոր անձամբ տեսած է Ասողիկ, և վանականներուն ճշնողական կեանքին վրայ հիմնադրով, կ'ըսէ, ինչէ զանազանապէս (ԱՍՈ. 161): Յիշուած է Վանքոյ վանք մըն ալ, որուն հիմնադիրն է Վարդիկ հայր, և իրեն ընկերակից Կարմիր հայրը, երկուքն ալ անպատաստէն ճշնաւորներ, որոնց գողտներու վրայ ալ իշխանութիւն կը վերագրուի, իսկ իբրեւ տեղ կը ցուցուի Մոխոց նահանգին Պաղնատու գաւառը (ԱՍՈ. 163), ոյսինքն այժմեան Արդնիի կողմերը: Դժուարին է ճշդել Լիկանսիոն աշխարհի Կարբերդ գաւառին մէջ Նահնգի կոչուած տեղը, Մովսէս Տարանցիին իւր տնունով հիմնած Մովսիսովանքին գիւղը (ԱՍՈ. 161), թէպէտ շատեր Կարբերդը Խարբերդի հետ կը նոյնացնեն (ՉԱՄ. Բ. 824): Կարնայ գաւառին մէջ գտնուող Հնձուց վանքին հիմնադրութիւնն ալ այդ միջոցին կը նշանակուի, և Սարգիս վարդապետի մը կը վերագրուի (ԱՍՈ. 162): Այս է Հինձք գիւղին մօտ ելող Ս. Աստուածամանայ Կարմիր վանքը, որուն սկզբնաւորութիւնը մինչև Ս. Ներսէս Մեծ կը տանի տեղական տնայնութիւնը: Ստիպին մնաք կը կարծենք, թէ բոլոր այդ միջոցին պատմուած հիմնադրութիւններ՝ վերաշինութիւններ և պայծառացումներ եղած են: Վասպուրականի կողմերէն յիշուած կը գտնենք միայն Նարեկայ վանքը, Ռշտունեայ գաւառին մէջ, Բաշտաշի գլխաւոր տեղի վանքը և իր ձեռքով (ԱՍՈ. 160): Այդ գովեստը կը պատկանի Անանիոս Նարեկացի վարդապետին, որ եղաւ քիչ մը հին (ԱՍՈ. 164), և իւր անձնական հմտութեամբ և Նարեկայ վանքին տուած զարգացմամբ ալ հռչակաւոր հանդիսացաւ: Սա ինքն է Խոսրով Անձևուցիի խնամքին, որ անոր գաւառներէն Յովնանէս ու Դրիգոր Նարեկացիներուն ուսուցիչն ալ եղաւ, և որուն աշակերտած է Ռիստունէս պատմիչն ալ (ՌԻՆ. 10): Այդ ամէն վա-

Նակաոններուն առաւելաւ թիւններն էին, մէկ կողմէն ճգնաւորական խառակրանաւթիւն և միւս կողմէն առաւմտական արդիւնաւորութիւն, և անոնց մեծ նախնաւորն ու քաջաբերդն էր Նոյն ինքն Սկնտնիա կաթողիկոսը:

[illegible]

Տ. ՎԱՀԱՆ Ա. ՍԻՒՆԻ

768. Երբոր Անանիա մեռաւ, Աշոտ Թա-
գաւոր իւր ազգեցութեան գազաթնակէտն

էր, և ընդհանուր համա-
ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ձայնութիւն կար տակա-
ԵՒ ՕՄՈՒՄ ւին հայազգի բազմաթիւ

թագաւորներու մէջ, ուս-
տի լիագոյն իշխանութեամբ կրցաւ տէր
կանգնիլ ընտրողական գործողութեանց: Հը-
րաման ըրաւ որ գումարուի թող իշխու-
ող և հոգի ունի, որք են վանքերու առաջ-
նորդները, Շիրակաւան քաղաքը, որ Բա-
գրատի կը կոչուի տակաւին (ՕՐԲ. Բ. 32),
թէպէտ Աշոտի օծուելէն սկսելով Անի եղած
էր Բագրատի տակաւին (ՕՐԲ. Բ. 4): Ժո-
ղովին ներկայ էր նաեւ Վահան, Զուանշիր
իշխանի որդին և Սիւնեաց արքեպիսկոպոս,
Անանիայէ ձեռնադրուած (§ 754), իսկ Ժո-
ղովին նախագահողն էր Յովհաննէս Աղուա-
նից կաթողիկոսը (ՈՒՌ. 40): Վահան իշխա-
նական ճոխութեամբ և շինարար գործու-
նէութեամբ մեծ համբաւ ստացած էր վեց
տարիէ ի վեր Սիւնեաց աթոռին վրայ, ա-
մենէն ալ վկայուած էր Վահանի մասին
և իմաստասիրութեամբ, ուստի միաձայն ընտ-
րութեամբ միշտ թող իշխուի կաթողիկոսական
աթոռին յաջորդութեան կոչուեցաւ: Ինչ որ
պէտք կը զգանք չեղտել տալ այդ ընտրու-
թեան մէջ, օրինական գործողութեանց
չարքն է, որ մեր օրերուն մէջ կատարուած
կարգադրութեանց ըստ ամենայնի յարմար
կու գայ, և կը ցուցնէ թէ հին ժամանակ-
ներու մէջ ալ նոյնները գիտցուած ու գործա-
դրուած էին: Թագաւորն է որ կը կարգա-
դրէ թող իշխուի, և հրահանգէ իւր իշխ-
անին, և ոչ ուրիշ եկեղեցականներէն
մէկը: Ամենայն թող իշխուի ընտրութիւնը
կը կատարուի, ընտրուածին վրայ դնել յիշ-
եցողութեան եղանակները, և օրհնել իւր
պաշտօնը (ՕՐԲ. Բ. 32): Եւ որովհետեւ
պատմիչը այդ պարագաները իրրիւ նորու-
թեան մը չեն ընկալել, կը հետեւի թէ ա-
պէ առաջ ալ միեւնոյն էր կաթողիկոսական
ընտրութեանց ձեւը: Ուստիսցին հրահանգ-
աւոր իւր ազգեցութեան գազաթնակէտն

նախքէ եղած կ'ըսէ Վահանի ընտրուիլը (ՈՒՌ.
40), որ կրնայ միայն իմացուիլ իբր յանձնա-
րարութիւն մը իւր մահէն առաջ եղած:
Ասով մէկտեղ եթէ Վահանի համար առանկ
նպատակաւ վկայութիւն մը ըլլար, զայն
լուծած չէր ըլլար Օրբելեան: Բացաստի Ուս-
տիսցին գրածը ոյժ մը կ'ունենար, եթէ միայն
Անանիան յիշէր: Ինչ կը գրէ, հրահան-
գաւորն է, Յովհաննէս և Աշոտ Բագրատի
Հայոց (ՈՒՌ. 40), մինչ Յովհաննէս ու Աշոտ,
Գագիկի որդիները, Անանիայի մահունէ 50
և աւելի տարի ետքը թագաւորեցին: Այս-
չափը չափ իսկ է Վահանի նկատմամբ Ուս-
տիսցին գրածներուն կարեւորութիւն չափ-
ութիւն: Վահանի հայրը Զուանշիր, Սիւնիք
նահանգին Բագրատի իշխանն էր, և
այս պատճառով Վահան երբեմն Սիւնի է
կոչուած, և երբեմն ի Բագրատ (ՍԱՄ. 100)
կամ Բագրատի իւր անունը Վահանիկ ալ
գրուած կը գտնենք (ՍԱՌ. 168, ՎԻՐ. 49, ՍԱՄ
101), այլ չենք կրնար վճռակի որոշել թէ
փաղաքական կոչում մըն է, իւր իշ-
խանագլուխ սերունդէն յառաջ եկած, թէ ոչ
անարգական նպատակով ըսուած է իւր ան-
կումէն ետքը, որովհետեւ կեանքին վերջին
պահուն միայն գործածուած է այդ նուազ
լուրջ կոչումը:

769. Որչափ փառօք և վստահութեամբ
աթոռ բարձրացաւ Վահան, այնչափ ալ ա-

նակնկալ եղաւ անոր ան-
ՎԱՀԱՆ կումը, և կաթողիկոսա-
ԱՍԲԱՍՏԱՆՈՒԱՍ կան աթոռէն վար առնը-
ւիլը եպիսկոպոսական Ժո-

ղովի վճռով: Տարի մը իսկ չէր անցած Վա-
հանին ընտրութենէն, որ զանազան կողմե-
րէ լուրեր տարածուեցան անոր գաղտնի յա-
րարեթեանց վրայ Վրաց և Յունաց քաղ-
կեղանիկ եկեղեցիներու հետ, թէ անոնց կող-
մը միտած է, և Հայոց եկեղեցին ալ կ'աշ-
խատի անոնց համաձայնեցնել, և զաւանա-
կան խնդիրէն զատ ծիսական ձեւերու մէջ
ալ համակերպութիւններ ընդունիլ, և զը-
խաւորապէս եկեղեցիներու ներքինը նկարէն

պատկերներով լեցնել, յունածէս եկեղեցիներու նման: Ասողիկ պարզապէս կը գրէ. Սա ընդ Քաղիքական-ի յերկու-նիւն և հաճախ-ի մեծ-ն ընդ-ն առել (ԱՍՈ. 168), իսկ Վարդան աւելի կարծ կերպով կ'ըսէ. Կարծիս առել ընդ Գրե-ն է Վրաց (ՎԱՐ. 89), որոնք քաղկեդոնականութեան յարած էին. և ճիշդ այդ կէտին վրայ կը մեկնէ Կիրակոս, թէ Գրե-ն է ընդ Վրաց Գրե-ն Գրե-ն Գրե-ն Գրե-ն (ԿԻՐ. 49): Օրբելեան, որ իբր անձնական պատուոյ խնդիր կը նկատէ իւր աթոռին նախորդներէն միոյն գործը, կ'աշխատի որ-չափ հնար է պաշտպանել ու կը գրէ, թէ Գրե-ն է ընդ Գրե-ն Գրե-ն Գրե-ն Գրե-ն (ՕՐԲ. Բ. 32): Երբ Օրբելեան կ'ուզէ կերպով մը թեթեւցնել, Անեցին ամէն կերպով կը ծանրանայ, թէ Վահանը ամբաստանեցին՝ Զանգեզուր հաստատու ընդ-ն Գրե-ն Գրե-ն Գրե-ն (ՍԱՄ. 101): Թէպէտ պատմագիրները համամիտ են Վահանը ամբաստանելու իբրեւ քաղկեդոնիկ, սակայն որոշակի գործի կամ փաստի մը յիշատակութիւն չեն ընդ, այլ ընդհանրապէս կասկածի ձեւը կուտան, թէ շատ մտերիմ յարաբերութիւններ հաստատած էր Քաղկեդոնականներու, և գլխաւորապէս Վրացիներու հետ: Իբրեւ կասկածի նշան յառաջ կը բերուին յունական պատկերներու կիրառութեան համար ըրած Զանգեզուր: Օրբելեան ինքն ալ կը հաստատու. թէ Գրե-ն Գրե-ն Գրե-ն է Վրաց և Գրե-ն է Վրաց Գրե-ն Գրե-ն, և հրաժեշտ յաճախ եկեղեցի-ն ընդ-ն առել ըստ Հոռոմոց Գրե-ն Գրե-ն Գրե-ն (ՕՐԲ. Բ. 32): Կոնքը կամ իկոնները՝ որ է պատկերները, ուրիշներն ալ կը յիշեն, թէ Եր Գրե-ն Գրե-ն Գրե-ն Գրե-ն Գրե-ն Գրե-ն Գրե-ն Գրե-ն (ՍԱՄ. 101): Ուզեցինք բառացի յառաջ բերել պատմագիրներուն ըսածները, որովհետեւ մեր տեսութեամբ ալ կարծես թէ բան մը կը պակսի Վահանի մտադրութիւնը բացորոշ կերպով հաստատելու համար: Պատկերներու ներմուծումը, եթէ միայն սեղանի վրայի համար էր, չենք կարծեր թէ մինչև այն ատեն Հայ եկեղեցւոյ մէջ պատարագի սեղանին վրայ պատկեր դասուած չըլլայ, կամ թէ այդպիսի դասապարտելի արարք մը ըլլայ և Հայ եկեղեցւոյ ուղղու-

թեան դէմ, ուստի մեզի ալ տարադէպ չե-րեւիր յունական Գրե-ն Գրե-ն Գրե-ն (ՕՐԲ. Բ. 296), որ է պատկերներով զարդարուած միջնորմը՝ մեր վարագոյրին տեղը: Սակայն այդչափն ալ ուղղակի իբր քաղկեդոնական աղանդի նշան չկրնար նկատուիլ, քանի որ պարզապէս ծիսական կէտ մըն էր: Ուստի պիտի ըսենք թէ իկոնները կամ իկոնոստասը միտք բանալու առիթ եղաւ, և այս կերպով մէջանդ ելաւ քաղկեդոնիկ Վրացիներու հետ զիջողական յարաբերութիւնները՝ կամ դաշնագրութիւնները դաւա-նական կէտերու մասին: Բայց այդ մերձաւորութիւնը ընդունելով ալ, տակաւին շատ հեռու ենք հաշտուելու եղև եկեղեցւոյն Հոռոմոց մեկնութեան, ինչպէս Կալանոս կ'ուզէ իմանալ (ԿԱԼ. 211) վրան զի Հոռոմոց և Հրոմոսի եկեղեցիներ իրարմէ բաժնուած էին արդէն (§ 667), և Հոռոմոց հետեւողութիւնը Հոռոմի հնազանդութիւն եղած չէր ըլլար:

770. Այլ թէ ինչպէս և ինչու կրցաւ Վահան այդ միտքին հետեւիլ, այն ալ մութ կը մնայ: Նա Անանիա ժՈՂՈՎՆ Մոկացիի նման խստա- ՈՒ ՓԱԽՈՒՍԵԸ պահանջ անձէ մը ընդ- ունուած և ձեռնադրուած

էր Սիւնեաց արքեպիսկոպոսութեան, վեց տարի առանց կասկած տալու պաշտօնը վա-րած էր, և կաթողիկոսական ընտրութեան ատեն եպիսկոպոսներու ժողովական որոշ-մամբ ըստ ամենայնի վատահիլի նկատուած էր: Բայց հազիւ թէ կաթողիկոսութեան կը բարձրանայ իրաց կերպարանը կը փոխուի և կասկածաւոր կը դառնայ: Սիւնեաց երկ-րին մէջ գայթիգայթի ընթացքը նոր չէր, և դէպի Վրացիներն ու Աղուանները համակիր վերաբերումն ալ նախընթացներ ունէր, Արարատի և Սիւնեաց թագաւորութեանց մէջ ալ համերաշխութիւնը շատ հաստատուն չէր: Մի գուցէ նորէն քաղաքական անհա-մաձայնութիւն մը ըլլայ բուն պատճառը իբր զի Վահան՝ Արարատի մէջ ստացած իւր նոր դիրքը անտեսելով՝ և Սիւնիներուն կող-մը հակելով, առիթ տուած ըլլայ իրեն վը-րայ կասկածներ արթնցնելու, և իկոններու խնդիրը և Վրաց հետ համակրութիւնը, պատ-ճառ դարձած ըլլան քաղկեդոնականութեան կասկածը բորբոքելու, և գոյն իբր գահին-

զանեք (ՈԻՌ. 40): Ուստի պատմագիրներուն համաձայնութեամբ ա՛յ ֆ նշանակուած տեւողութիւնը փոփոխելու բնաւ պատճառ մը չենք գտնիր, և Վահան 968'ին աթուրարձրացած, 969'ին աթուէ գրկուած կ'ըլլայ Անույ ժողովին վճռով, և Աշոտ Թագաւորի հրամանով կամ հաստատութեամբ: Շատ կարճաբառ տեւողութիւնը, և այդ միջոցին ալ հակառակութիւններով և ամբաստանութիւններով անցած ըլլալը, չնայած Վահանի որեւէ հայրապետական գործունէութիւն ցոյց տալ, և պատմութիւնն ալ բնաւ պա-

րագայ մը չյիշելու: Օրբելեան միայն կը յիշատակէ թէ իւր տեղ Սիւնեաց աթուրին արքայակոպոս ձեռնադրած է շաշէ երէց ֆ Աշոտ անուան լաւ առաքել ճգնաբեան և խնայաբեան, որ 17 տարի պաշտօն վարելէ ետքը հրաժարած է, և իւր տեղը անցուցած իր իսկ որդին Յովհաննէսը, որ սակայն 6 ու կէս տարիէ կը վախճանի, և Աշոտ նորէն աթուր կը դառնայ, և հինգ ու կէս տարի ետքը կը վախճանի ծերութեամբ և խաղաղութեամբ (ՈՐԲ. Բ. 94), որ տեղի ունեցած կ'ըլլայ 997'ին, Սարգիս Սեւանցիի օրով:

Տ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Գ. ՍԵՒԱՆԵՑԻ

772. Վահանի գործը քննելու համար գումարուած Անիի ժողովը, բաւական չսեպեց անոր գահընկէցութիւնը հռչակել, այլ գործը լրացեալ վիճակի վերածած ըլլալու համար, փութաց յաջորդ մը նշանակել, հրամայեց Աշոտ Բագրատի և Վահանի ամէն յոյսերը կրտսերի: Այդ շտապօրէն ընտրութեան գրգիռ տուած է Վահանի փախուստը, վասնզի յայտնապէս գրուած է, թէ իբրեւ գեղաշին լեւոն Նուս, լաւին լվահան, և իբրեւ լեւոն Նուս շաշէ Կաթողիկոս (ՈՐԲ. Բ. 33): Նորընտիրը եղաւ Ստեփանոս Սեւանցի վանահայրը, ժողովին ներկայ եղողներէն մէկը (§ 770), որ նախադասուած է հարկաւ աւելի անկողմնակալ մէկ մը եղած ըլլալուն համար: Իսկ ինչպէ՞ս Արշարունակաց եպիսկոպոսը, որ ներկաներուն մէջ առաջին նշանակուած է (ԱՍՈ. 168), որ և յետոյ կաթողիկոսութեան բարձրացաւ, և Վահանի դէմ ելողներուն գլխաւորը եղած պիտի ըլլայ, խոհեմութեամբ ետ կեցած կ'երևի անձնական շահու կասկած տուած չըլլալու համար: Ստեփանոսի ընտրութեան մասին կը յիշատակուի, թէ երբ հաջորդող երէն որքո՞նք առն Աստուծոյ Մշակոյցի (ՍԱՄ. 101), և մենք դիտել տուինք արդէն (§ 745), թէ վերջին յաջորդութեանց կամ ընտրութեանց մէջ նկատի կ'առնուէր ազգակցութեան կապը, և Ստեփանոս երկու-

կաթողիկոսներու, Մաշտոցի և Յովհաննէսի ազգական եղած կ'ըլլար միանգամայն: Միւս կողմէն կը հաւաստուի թէ երբ հետեւեալ լաւագոյն Նուս (ԿԻՐ. 49), այսինքն Մաշտոցի, զոր արդէն նկարագրեցինք իբրեւ կատարելապէս արքայական մէկ մը, մինչեւ անունը Յայսմաւուրդին մէջ յիշատակելուց կարգը անցնելու արժանացած (§ 697): Աշոտի և Անիի ժողովին դիտումը, որ էր նոր ընտրութեամբ ինչպէ՞ր վերջացնել, իւր արդիւնքը չունեցաւ: Վասնզի Աքուսաշ Վասպուրականի թագաւորը, որուն մօտ ապաստանած էր Վահան Սիւնի գահընկէց կաթողիկոսը, ուղղակի անոր պաշտպանութիւնը ստանձնեց, օրինաւոր կաթողիկոս ճանչնալով զայն, և չընդունելով Ստեփանոսի ընտրութիւնը, և քաջապիքով Վահանը իւր հայրապետական իշխանութեան իրաւունքները գործածել: Վահան իւր բնակութիւնը հաստատեց Վանայ մօտ, ի վանք որ կոչէ Զարայան (ՈՐԲ. Բ. 33), այժմեան Սախապատը, ուր իրմէ առաջ ապաստանած էին և թաղուած էին Գէորգ Գառնեցի (§ 695) և Յովհաննէս Դրասխանակերտացի (§ 733), և չենք իմանար թէ ինչո՞ւ չուղեց հաստատուիլ Աղթուսի մէջ, որ մինչեւ իսկ Անանիայի օրով բուն հայրապետանոցը եղած էր: Վահան համարձակեցաւ մինչեւ իսկ Անիի ժողովին մասնակցողներուն դէմ նզովք արձակել, որ հարկաւ Ստեփանոսի և Աշոտի և բոլոր Ա-

բարասի ալ տարածուած էր, և Ստեփանոս իւր կողմէն փոխադարձաբար նոյնը ըրաւ Վահանի և Արուստչի և բոլոր Վասպուրականի գէմ, և այսպէս նշովք աստի և նշովք անտի, յերկուսն իւրեանց նշովքս լին զշէնքս (ԱՍՈ. 168): Մենք չենք իմանար թէ ինչ ըսել կ'ուզէ Օրբելեան, երբ Վահանը Ստեփանոսի հետ բազմատեսիլով, Կաթողիկոսին կը գրէ (ՕՐԲ. Բ. 33), քանի որ նոյն իսկ բառը մեր բառագէտներուն ալ անծանօթ մնացած է:

773. Այդ տեսակ չփոթ կացութեան մէջ հնար էր օրինաւոր հայրապետական գործունէութիւն սպասել ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ Ստեփանոսէ, և գրեթէ ընդործ անցած է անոր Կաթողիկոսութեան ժամանակը, որ շատ երկու ըսուած է ամենէն (ՕՐԲ. Բ. 33, ՎՐԻ. 89, ԿԻՐ. 49, ՍԱՄ. 101), և նոյնը կը քաղուի Ուռնայեցիէն ալ (ՌՈՒ. 41, 47), և զոր պէտք է զետեղել 969-971 տարիներու մէջ: Իրեն համար ըսուած է, թէ հօգուտ զարեմակայ իշխան Զայոց (ԱՍՈ. 168), ինչ որ կը ցուցնէ թէ Վահան կատարելապէս Կաթողիկոսութիւն կը վարէր Վասպուրականի մէջ, և Ստեփանոսի իշխանութիւնը կը պարփակուէր Արարատի մէջ: Սիւնիքի համար որոշ յիշատակութիւն մը չունի Օրբելեան, երբոր կը գոհանայ ըսել Ստեփանոս յԱնի և Վահան ի Վասպուրական (ՕՐԲ. Բ. 33), բայց տալովով ալ յայտնի կ'ընէ թէ Սիւնիքի թագաւորն ու երկիրը՝ Սիւնի Վահանի կողմնակից չէին: Ստեփանոսի նախընթացը, Սեւանի առաջնորդութեան պարագայն, և առաքինի ու խաղաղասէր նկատուելով, բաւական են մեզ համոզելու, թէ ուղղամիտ նախանձապաշտութեամբ գործին մէջը գտնուած, աւելի ուրիշներուն ազդեցութիւնը կը կրէր, երբոր խառնութեանց և նշովից զէնքերով կը մարտէր իւր մրցակիցին դէմ, որ այդուհանդէպ հակառակաթու մը դարձած էր: Անիի ժողովին վճիռէն ետքը, Ստեփանոս փոխապէս երկրորդ ժողով մը գումարել կ'ընտան խնդիրը լուծելու համար, որ անշուշտ Անիի մէջ հաստատուեցաւ, և որուն մասնակցեցան Արարատի և Սիւնիքի կողմնորոշ եպիսկոպոսներէն և վարդապետներէն զատ, նաեւ Բագրատի իշխանացի Տաթևայ, ի Հալ-

աթիւն ի Մոգոս և ի Խաչենայ (ԱՍՈ. 168), այսինքն է Տաթևայ և Յունայ եպիսկոպոսները և վարդապետները, որոնք մրցակից Հայ թագաւորութիւններուն եպիսկոպոսները չըլլալով, իրաւաբան հաշտարարի կամ գերագոյն իրաւարարի դերը պիտի վարէին: Ժողովին որոշումը յայտնի բառերով յիշուած չէ, բայց իբր հետեւանք կը ցուցուի, բանակցութեան մը պէտքը, զայն անձամբ կատարել յանձն կ'առնու. նոյն իսկ Ստեփանոս Կաթողիկոս, առաքինական խոնարհութենէ և զիջողութենէ չխորշող անձ մը: Իրեն ընկերակից կ'առնէ Մովսէս վարդապետ, մը թերեւս նոյն իսկ Մովսէս վարդապետը (§ 761), և Բագրէն Սիւնի վարդապետը, նպատակ ունենալով ոչ խառնել ի յանդիմանութիւն Վահանայ և Արարատի (ԱՍՈ. 169), և անոնք ուղիղ ճանապարհով Անիի երկրորդ ժողովին թուական կրնանք նշանակել 971 տարին, վասն զի Ստեփանոսի երկամեայ Կաթողիկոսութիւնը պիտի մեկնուէր անշուշտ Անիի մէջ և իշխանութեան գլխիւր անցուցած միջոցին, և ոչ Վասպուրականի մէջ կրած արկածներու միջոցին վրայ:

774. Ստեփանոս կրնար յուսալ իւր խոնարհամիտ և խաղաղասէր ընթացքով հասնել կողմը շահիլ, ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹԻՒՆ գտնել և օրինաւոր կերպով մը աթոռէ ալ քաշուելու պատրաստ էր, եկեղեցւոյ պառակտումը և հայրապետութեան բաժանումը վերջացնելու համար: Բայց անկախութեան հակառակ պարագաներու հանդիպեցաւ Վահան և Արուստչի, և ոչ իսկ բանակցութեանց մտնել ուղեցին, այլ վաղեմէն բարեւալ, ոչ բարեւալ շէնք և ոչ լաւեւ իշխ, բանական միջոցներու ձեռնարկեցին, որ խառնալով միայն որ հակառակորդը իւր իսկ ստեղծ իրենց ձեռքը կ'իյնար: Ուստի երեք եկաւորներն ալ, Ստեփանոսն ու Մովսէսը ու Բագրէնը, անմիջապէս հրամայեցին Ազիամար կղզւոյն մէջ փակել, և բանադրել, քանի որ Կաթողիկոսութիւնը, իւր սովորական իմաստով յարմար չգար թագաւորանիստ կղզւոյն վրայ: Որոշ գրուած չենք գտնել թէ ինչպիսի տառն երեք Ազիամարի մէջ արգելական միացին:

Պատմիչը լուրջ ուղի մը ունի, որ չատ անորոշ պայմանաժամ է, այլ կ'երևի թէ շատ երկար չտեսնուի։ Վահան և Աբուսահլ, իբր ընդհանգն, Մովսէսն ու Բարգէշը բռնակալ ետ դարձուցին, որ երթան եղելութիւնը Աշոտի և Արարատի եպիսկոպոսներուն հաղորդեն, իսկ Ստեփանոս կաթողիկոսը փոխադրեցին Կոտորոց բերդը, այժմեան Քաթողիկոսը, ուր մնաց նա բանտարկեալ, մինչև որ մեռաւ։ Այս տեղ ալ պատմութիւնը չը նշանակէր թէ ինչպիսի ատեն ապրեցաւ Ստեփանոս Կոտորոց բանտարկութեան մէջ։ Սակայն անյարմար չէր լիներ այդ միջոցին պատշաճեցնել, անգամ ինչ Կոտորոցի մէջ (ՍԱՄ. 101) կամ մի անգամ (ՍԱՄ. 40) բացատրութիւնները, և հայրապետական աթոռին անգլուխ մնացած միջոցը տարի մը հաշուել։ Աթոռը պարապ կը մնար, վրան զի Աշոտ թագաւորն ու կաթողիկոսական աթոռին եպիսկոպոսները չէին կրնար օրինաւորապէս նոր կաթողիկոսի ընտրութեան ձեռնարկել, ցորչափ կենդանի էր Ստեփանոս Սեւանցին, որուն կաթողիկոսութիւնը կը պաշտպանէին իրենք Վահանի և Աբուսահլի հակառակութեան պէտք։ Իսկ կաթողիկոսութեան գործերը տեղակայութեան ձեռքով պէտք էր կառավարուէին։ և աներկբայ կերպով կրնանք ըսել, թէ նոյն ինքն ինչպիսի Արշարունին էր տեղակալը, որ Վահանը գահընկէց ընող ժողովին գլուխն էր, և որ Ստեփանոսի մահը ստուգուելէ ետքը կաթողիկոսական աթոռ բարձրացաւ։

775. Անդատին հին ժամանակներէ կասկածի առիթ տուած է Ստեփանոսի մահը բանտարկութեան միջոցին։ Անհար չէր, որ իւր ԿԻՊԻՆ ՄԱՆԵՐԸ լցեալ տարիքին մէջ այդչափ հակառակութեանց և նկրտութեանց և խոշտանգմանց մասնուած անձ մը, բնական կերպով ալ իւր կեանքը կնքէր, սակայն շատ աւելի հնարաւոր էր որ Վահան և Աբուսահլ իրենց ապահովութեան և վրէժխնդրութեան համար ուղէին Ստեփանոսը մէջտեղէն վերցնել։ Այդ կասկածանաց արձագանք եղած է պատմիչն ալ, երբ կը գրէր թէ Ստեփանոս Բաբայն ինչ բեր-

դին Կոտորոց, և կը յաւելու, ոչ ինչիս թէ Եփեսոսի մէջ ինչպէս, այսինքն Վահանի և Աբուսահլի, և թէ այլ զոհաբերութեան (ԱՍՈ. 169)։ Բայց նկատողութեան արժանի է պատմութեան որոշակի նշանակածը, թէ ինչպէս Բաբայն ինչպէս Բաբայն (ՕՐԲ. Բ. 39, ԿԻՐ. 49), թէպէտ ինչպէս Բաբայն գործներ ալ կան (ԱՍՈ. 969, ՍԱՄ. 101)։ Եթէ նոյն օրն ալ եղած չըլլայ, իրարու շատ մօտ եղած պիտի ըլլան երկու մահերը, քանի որ այդ զուգահեռ պայմանները ամէնուն կողմէն նկատողութեան արժանի եղած է։ Երբոր Վահան իւր մրցակիցին կորուստը կը դաւաճանէր, ասորին իրեն անակնկալ կերպով մեռնիլը, երկնային կարգադրութիւն մը կ'ըմբռնուէր, և պատմիչներն ալ իբր Բաբայն Կոտորոցի (ՕՐԲ. Բ. 33), կամ Կոտորոցի Աստուծոյ (ԿԻՐ. 49) եղած գործ մը կ'ընդունին եղելութիւնը։ Հարկաւ Աբուսահլ ալ զգածուեցաւ այդ անակնկալ զուգահեռութեան, և թերեւ իւր կեանքին վրայ ալ երկիւղ կրելով, ձեռնարկեալ հակառակութեան կասեցաւ, քանի որ գրգռուողն ալ այլևս մէջ տեղ չկար, և այս կերպով Բաբայն Կոտորոցի յաշտութեան (ԱՍՈ. 169), և դիւրին եղաւ խաղաղ և օրինաւոր կերպով նոր կաթողիկոսի ընտրութեան ձեռնարկել Անիի մէջ։ Վահան թաղուեցաւ Ձորովանքը, Գէորգի և Յովհաննէսի գերեզմաններուն քովը (ՕՐԲ. Բ. 33), և այսպէս օրինաւոր կաթողիկոսներու պատուովն արժանացաւ։ Աբուսահլի պաշտպանութեամբ իսկ Ստեփանոսի գերեզմանին մասին բոլոր մը գրուած չէ, և հարկաւ պատուոյ ցոյց մը եղած չէ Կոտորոց բանտարկեալին, ետքէն ալ փոխադրութիւն մը կամ ուրիշ կարգադրութիւն մը յիշուած չկայ։ Առանց թերեւս մեծ գործունէութեան տէր եղած ըլլալու, մեծ առաքինութեան տէր եղած պէտք է ճանչնալ զժողովարար կաթողիկոսը, որ իւր հաշտութեամբ և խաղաղութեամբ ճիշդութեամբ մարտիրոսն եղաւ։ Եւ իրաւ ալ առանց խորարմատ առաքինական զգացում ունենալու, հնար չէր Ստեփանոսի ըրածը ընել, և երկպառակութիւնը վերջացնելու փափաքով հակառակորդին քովը երթալ, երբ ինքը զօրաւոր վիճակ ունէր և աթոռին ստացութեան մէջ էր։

Տ. ԽԱԶԻԿ Ա. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ

776. Պէտք չէր որ Արարատցիք նոր կաթողիկոսի ընտրութեան ձեռնարկէին ցոր-
 շափ օրինաւոր կաթողի-
 ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ կոսը Վասպուրականցոց
 ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿ ձեռք գերի ինկած էր,
 որպէսզի զայն լքած ըլ-
 լալու կասկած չտան, անոր մահը ստուգ-
 ուելէն ետք ալ՝ պէտք չէր յապաղել: Ընտ-
 րելին ալ փնտելու երկար աշխատանքի
 պէտք չկար, քանի որ յայտնի էր Արշա-
 րունեաց կաթողիկոս Խաչիկի վայելած ազ-
 դեցութիւնը և փորձուած գործունէութիւնը:
 Իրօք ալ Խաչիկ Ա Արշարունի կաթողիկո-
 սութեան բարձրացաւ, հրամանաւ խառնու-
 րէ Ողորմէն Կոնստանտնուպոլիս քաղաք
 և Եղեւնացոց որդոց (ԿԽԲ.49): Այստեղ ալ
 բոլորովին մտացածին կը դառնայ Ուսանալի-
 ցիին ըսելը, թէ Ստեփանոս Երանդեաց յաջո-
 իւր ղերմէն ղտէր Խաչիկ (ՈԽԲ.47): Ընտրու-
 թեան թուական կը դնէ Անեցին Քրիստոսի
 973 տարին (ՄԱՄ.101), և Ասողիկ Հայոց
 421 տարին (ԱՍՈ.171), որ 972 մարտ 28-ին
 կը սկսի, և կատարելապէս իրարու կը հա-
 մաձայնին, եթէ ըսենք թէ ընտրութիւնը
 կատարուեցաւ հայկական տարւոյն վերջին
 ամիսներուն մէջ, այսինքն է 973 տարւոյ
 սկիզբները, ծնունդէ զատիկ միջոցին: Իսկ
 Ստեփանոսի և Վահանի մահերը հանդիպած
 կ'ըլլան 972-ին վերջերը: Խաչիկի կաթողի-
 կոսութեան տեւողութիւնը պատմագիրնե-
 րուն մեծ մասէն համաձայնութեամբ 19 տա-
 րի նշանակուած է: Կան ոմանք որ 21 տա-
 րի կու տան, զոր Անեցին ալ կը յիշէ, այլ
 կ'ուզէ, Տէր Խաչիկ առ ԽԱ՝ քոյ ԺԹ արդէն,
 ըսելով (ՄԱՄ.101), և մենք շատ լաւ կը
 մեկնենք այդ տարբերութիւնը դիտել տալով,
 որ Ստեփանոսի Վասպուրական մեկնած օրէն
 (§ 774) Խաչիկ ինքն էր, որ կաթողիկո-
 սարանի վարչութիւնը ձեռք առած էր իբր
 տեղակալ, և այդ միջոցն ալ գրեթէ երկամ-
 եայ մըն էր, որով իրօք Խաչիկ 19 տարի
 կաթողիկոս եղած, և 21 տարի կաթողիկո-
 սութիւն վարած կ'ըլլայ, և իւր կաթողիկո-

սութեան վերջը կ'իյնայ 992-ին: Իրեն ժա-
 մանակակիցներ եղած են Բագրատունեաց
 Թագաւորական գահին վրայ Աշոտ Գ Ողոր-
 մածը մինչև 977. անկէ ետքը որդին Սմբատ
 Բ Տիեզերակալը մնացեալ միջոցին համար,
 որովհետև միայն Խաչիկի վերջին տարինե-
 րուն մէջ, 990-ին, Գագիկ Ա Շահանշահը
 յաջորդեց իւր եղբորը: Արժուանեաց Թագա-
 ւոր Աբուսահլին մահը ճշգիւ երկար ուսում-
 նասիրութեանց պէտք ունի, պատմագիրնե-
 րուն յառաջ բերած թուականներուն և գոր-
 ծողութիւններուն իրարու համաձայն չըլլա-
 լուն համար (§ 747), սակայն ամէն պարս-
 զայի մէջ պէտք է ընդունիլ թէ նա Վահա-
 նէ քիչ ետքը մեռած պիտի ըլլայ: Իր մեռ-
 նելով երեք որդիքը հայրենի ժառանգու-
 թիւնը բաժնեցին, և մասնակի Թագաւորու-
 թիւններ հաստատեցին, Աշոտ-Սահակ Տոսպ
 Վասպուրականի, Գագիկ-Խաչիկ Անձեւաց-
 եաց, և Սենեքերիմ-Յովհաննէս Ռշտունեաց,
 մինչև որ առջի երկուքին մեռնելով՝ երրորդը
 նորէն բովանդակ Վասպուրականի վրայ տի-
 րեց: Միենոյն ատեն կը շարունակէր Թա-
 գաւորիկ Կարսի մէջ Մուշեղ, որ եղբորը
 մահունէ ետքը, եղբորորդւոյն դէմ ելաւ
 գլխաւոր Թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու
 նպատակով: Միւս Թագաւորութիւններն ալ
 շարունակեցին հիւսիսային Հայաստանի և
 Կովկասեան գաւառներուն մէջ, որոց ման-
 րամասնութիւնները մեզ աւելի չեն հետա-
 քըքրեր:

777. Կաթողիկոսական յաջորդու-
 թեանց մէջ նկատի առնուիլ սկսած ազգակ-
 ցական կապը՝ այս անգամ
 ԱԶԳԱՅՈՒԹԻՒՆ ալ ճշմարտուեցաւ, որով-
 ԵՒ ԱՅՈՒ հետեւ Խաչիկ՝ Անանիա
 կաթողիկոսին արդէն
 (ՎԱՐ.90), կամ հաջորդ արեւ (ՕՐԲ.Բ.33), և
 աւելի ճիշդ հաջորդ է կամ քեւորդի (ԱՍՈ.171)
 է եղած: Միայն թէ ազգակցական յարաբերու-
 թիւնները անարժանները առջեւ անցնելու
 չեն ծառայած, այլ կաթողիկոսներ իրենց
 մերձաւորներէն յուսատու երիտասարդները

յիշենք՝ Հայոց կողմէ իրեն հետ սկսած յարաբերութիւններն են: Տարոն գաւառի մէջ Մուշի մօտ, Այծեաց բերդին առջև եղած ատեն, Աշոտի կողմէն իրեն կու գան Սմբատ Թոռնեցի իշխանը, և Ղեւոնդ կամ Լեւոն իմաստասէր վարդապետը, և այլ եպիսկոպոս և լաւագէտ իրրեւ խաղաղութեան դեսպաններ, և լուր կու տան թէ Աշոտ Բագրատունեաց, Փիլիպպէ կապանի, Գուրգէն Աղուանից, Սեննեքերիմ Վասպուրականի, և Գուրգէն Անձեւացեաց թագաւորները, պատրաստ են 80,000 զօրաց բանակով օգնել անոր: Ուռնայեցին որ այս պարագայն կը պատմէ, կ'աւելցնէ հոս, թէ Դաւթ-ճեղիս առաջնորդը Վահագն Վահանայ Հայոց իմաստասէր (ՈՒՌ. 21): Արդէն առիթ ունեցանք գիտել տալու (§771), թէ Ուռնայեցիին ներկայացուցած Վահան կաթողիկոսը՝ իւր ամէն պարագաներով տարբեր է ուրիշ Երասմիւսներուն միաձայնութեամբ պատկերացուցած Վահանէն, և 973'ին, երբ Չմշկիկ Արեւելք անցաւ, արդէն Վահան մեռած և Խաչիկ կաթողիկոս եղած էր: Չմշք գիտեր թէ Խաչիկ Ուռնայեցիին կրցած է մտացածին պատմութիւն մը կազմել Վահանի վրայ: արդեօք իրմէ առաջ պատմիչները տեսած ըլլալուն, թէ ոչ Ուռնայի լատին իշխաններուն ներքեւ ապրելով, քաղկեդոնականութեան դէմ եղած չերեւնալու համար: Արդ կամ բնաւ կաթողիկոսի գիր մը ներկայումս չէ Չմշկիկի, կամ թէ Խաչիկէ գրուած թուղթ մըն է ներկայումս: Արդէն անհնար էր որ Աշոտի պատգամաւորները կարենային Վահանի ալ գիրը տանել: Ուղիղ չէ ևս Սեննեքերիմի իբր Վասպուրականի թագաւոր յիշուիլը, զի այն ատեն Աշոտ-Սահակ ունէր այդ անունը (§ 776), և 14 տարի ալ թագաւորեց, գոնէ մինչև 985: Ուռնայեցիին պատմելովը՝ Չմշկիկ գոհացաւ: Աշոտէ չէր Գագն հաշիւ զինուոր, և հաշիւ և հաշիւ ընդունելով, և պատգամաւորները Բժ զարգեալ ևս դարձուց: Այդ մասին ալ որոշ բան մը ըսել չենք կրնար, բայց ինչ որ Ուռնայի չգրաւորելուն համար կը պատմուի (ՈՒՌ. 22), պատմական պարագաներ չներկայի: Չմշկիկէ Աշոտի գրուած երկար նամակի մը պատճէնը, որ ամբողջապէս յառաջ կը բերուի (ՈՒՌ. 23-33), վաւերականութեան կնիք չկրկեր, զի աւելի հը-

րամանատարի մը իւր վեհապետին մատուցած տեղեկագիրին ոճն ունի: Ըստ այսմ երբեք պատմական ստուգութիւն չենք կրնար տալ Ղեւոնդ վարդապետին Կոստանդնուպոլիս երթալուն ալ, ուսկից նորէն ի նպաստ քաղկեդոնիկութեան փաստ մը քաղել կ'ուզուի (ՉԱՄ. Բ. 847), մինչ եթէ աւելի մտադրութեամբ գննուին Ուռնայեցիին խօսքերը, պիտի տեսնուի, թէ սա կ'ուզէ Հայոց դառնութիւնը բարձրացնել՝ երբոր կը գրէ, թէ Խոսեցաւ Լաւր-ճեղիս Հայոց ընդ աշխարհ իմաստասէր և Լաւր-ճեղիս Լաւր-ճեղիս Լաւր-ճեղիս (ՈՒՌ. 34): Ուռնայեցիին պատմութեան վրայ դիտողութիւննիս վերջացնելու համար՝ աւելցնենք, թէ անոր գրածին համեմատ Չմշկիկ, իբր թէ զղջումի գալով, իւր ձեռքով Ռոմանոս Բ Կրտսերին Վասիլ և Կոստանդին գաւառները կը թագաւորեցնէ, և անոնց երկուքով ի վերջ երեւոյ, ինքն ալ անապատ մը կը քաղուի, կրօնաւոր կ'ըլլայ, և կամաւոր աղքատութեամբ կ'ապրի մինչև իւր մահը (ՈՒՌ. 36): Իսկ կայսերաց հարազատ պատմութեան համեմատ, Չմշկիկ իւր արշաւանքէն դարձած ասան Բիւթանիոյ մէջ հիւանդացաւ, վիճակը ծանրացաւ, և հաղի Կոստանդնուպոլիս մտաւ, ու մեռաւ 970'ին, և կասկածուեցաւ իսկ թէ Վասիլ ներքինիէն թուրաւորուած ըլլայ (ՎԱՄ. 510): Այդ կէտերը հարկ տեսնենք առջեւ բերել, ցուցնելու թէ իրաւ հնար չէ Ուռնայեցիին հետեւիլ Վահանի նկատմամբ պատմածներուն մասին:

779. Աշոտ Ողորմածին մահը կը գրուի Հայոց 426'ին (ԱՍՌ. 174) կամ 425'ին (ՎԱՄ. 90), և ըստ այսմ մենք ալ կը պահենք 977'ին, որչափ ալ Անեցիին 982'ին կը յետաձգէ (ՍԱՄ. 102),

ԱՇՈՏ
ԵՒ ՍՄԲԱՏ

սակայն Անեցիին մօտ ստէպ կը հանդիպինք երկու թուականները համեմատելու մէջ սպրդած սխալներուն: Աշոտ որչափ ալ գթոտ և բարեպաշտ, Ողորմած մականունին արժանանալու չափ (§ 764), զինուորական արիւթիւն ալ ցուցուց ասպատակներուն դէմ (§ 705), և եկեղեցական նախանձալուգութիւն ալ ցուցուց Վահանի գործին մէջ (§ 770), որով ըստ ամենայնի կատարեալ թագաւորի մը տիպարը երև-

786. Խաչիկի քաղաքական և եկեղեցական արդիւնաւորութեանց հետ պիտի յիշենք որիչ պարագայ մըն ալ, որ սատարապէս ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆԸ կը ծառայէր սնար սնունդ բարձրացնելու. և այս է Արդինայի հայրապետանոցին մէջ մատենագարան մըն ալ կազմելը: Այդ ալ կը քաղենք պատմիչին քիչ մը ծաղկեալ ոճով զրոյթէն, թէ Խաչիկ ոչ միայն իւր կաթողիկէն ակօնէլ զգեստներով և ջանքերէր շատ սպասներով զարդարեց, այլև հաւաքեց շատ քան իրաւ յաւելիլ արդեալ զգեստներ, շատեւեւաց և ժողովրդէն պարգէն, հանդէսներ շատեւեւաց և ժողովրդէն պարգէն (ԱՍՈ. 172): Իրաւ զիստ որ յիշուածներն են սատարածաշունչը և սուրբ հարց գործերը, սակայն գիտենք թէ ասանք էին ժամանակին համար ամէնէն յարգի եղած, և զրեթէ իրր միտք պիտանի ընդունուած գիրքերը, և ասանք սաջիւ անցընել ուղած է պատմիչը: Ինչ ճոխութիւն ունէր Խաչիկեան մատենագարանը մեզի յայտնի չէ. սակայն իւր ամէնէն համեմատ չափին մէջ ալ՝ ապացոյց մըն է Խաչիկի գործունեաց և ուսումնասէր ճիւղերուն: Քանի մը հաս նշանաւոր և երկաթաղի զրջողիքներ, որոնք այժմեան մատենադարաններուն ալ գանձը կը կազմեն, Խաչիկի կաթողիկոսութեան թուականները կը կրեն, և սնար սնունդ կը փոստ որեն: Միեւնոյն արժանեաց փաստ կրնայ սեպուիլ նաեւ ուսումնական վարդապետներուն խումբը, որ այդ միջոցին ծագեցաւ, և որոց մասին կ'ուզենք տեղեկութիւններ տալ, առաջիկայ յոյուածներուն մէջ:

787. Խաչիկի օրերուն կը համապատասխանէ Կարսի թագաւոր Արասի իշխանութիւնը, որ 984-ին հօրր ԿԱՐՍԻ Մուշեղին յաջորդեց (§781), և բաւական երկար իշխանութիւն վարեց: Որչափ Արաս իւր երկաթապարտութեան հանգիստէն և իշխան, և անհաղթ բռնող հոգեւորաց կ'երեւէր, այնչափ չէ հանգիստ և խաղաղ, և ամենայն բարեբաղնէանց հաստատու մարդ մը եղաւ թագաւորելն ետքը: Նախապէս զինւորական կարգադրութիւնը հոգաց, որովհետեւ Կարսին բանակը գոլութեամբ կը յիշ-

ուի Դաւիթ կիւրապաղատի օգնութեան գացող Հայ բանակին հետ, իբր յատուկ պարագայ մը նշանակելով թէ Արաս իշխան զգեստներէն իւր ունէր (ԱՍՈ. 244): Միեւնոյն ասան երկրին բարօրութեան համար ալ հոգ տանելով, խափա Զննեց տաղակութիւնը և մարդասպանութիւնը, որ իբր զնայրէնի սովորական եղած էին վանանդի բնակիչներուն որոնք ոչ զոյն է հանդարտ և է բացայտեղէն իշխանէն, այլ և է արդեալ, և այդ բանը յաջողցուց զգեստ բռնող անհաղա հանգիստ պարգէն: Արասի կը վերագրուի նաեւ եկեղեցական հոգեւոր նախնաւորութիւն մըն ալ, որով նախ ինքն զգեստեւեւաց և զարգէն, և զարգէն զարգէն, այսինքն է շարաթագաւորները, իսկ հոգէն և բանւորեղէն ճիւղէ շատանալով, ոչ է ինչեւեւ ինչ և ոչ է ինչեւ ճաշակելով, ինչեւեւ և ուղեաց վրայ ալ կ'աղղէր, որոց ամենաթեմէն անհաղա ինչեւեւ եղած էր, որովհետեւ ինչեւեւ անհաղա ինչեւեւ զարգէն զարգէն (ԱՍՈ. 184): Ընդհանուր սովորութեանց հետեւելով Արաս ալ հոյակապ վանք մը շինել տուաւ Արշարունեաց գաւառին մէջ, Շիրիմ կոչուած տեղը, (ԱՍՈ. 48), հաւանաբար այժմեան Կազգուանի Սէլիմ կոչուած գիւղը: Շիրիմի վանքին առաջնորդ նշանակեց Մովսէս վարդապետ մը, Յովհաննէս և Յամգիթաւ եղբայրներուն հետ միատեղ. որոնք սրբակրօն առաքիւնութեամբ վանքը պայծառացուցին, և միեւնոյն տարւոյն մէջ վախճանեցան 1002-ին (ԱՍՈ. 185): Այս առթիւ կը յիշուի նաեւ Թրիմի վանքը, Կամրջաձորի մօտերը, զոր պայծառացուց Արասի մայրը, Փառիսայ թագաւոր Սենեքերիմի քոյրը, անունը անծանօթ, և ինքն ալ սնար մէջ կրօնաւորեցաւ (ԱՍՈ. 185), և որ վաշտ իշխանաց եղած կ'ըսուի (ԱՐԱ. 548), որպիսիք կարի ցանցաւ եղած են Հայաստանի մէջ: Կուսան կրօնաւորութիւնը առաջնակարգ ալ շատ չեն, ուստի Կարսի թագաւորնոյն հետ յիշենք ևս Մամբան և Ռաշուքան կրօնաւոր կիները, Սմբատի եղբոր Գուրգէնի սերունդէն (ՎԱՐ. 90), որ է Լոսի թագաւորական տունը (ՎԱՐ. 106):

788. Այդ միջոցին շատ պատերազմական և քաղաքական զէպքեր տեղի ունեցան որոնք մեր նպատակէն դուրս կը մնան եկեղեցական գործերու հետ յարակցութիւն չու-

**ՆԵՆԱՅԻՆԱՆ ՀՈՄԱՐ: ԴԻՔԱԼՈՐՆ Է ՎԱՐԴ ԸՍԿ-
ԼԱՐՔՈՒԻ ԿԱՄ ՍԿԼԵՐՈՍԻ՝ ՎՈՍԻԼ ԿՅԱՆԵՏ Խ-**

DUFLSH

ԳՈՐԾԵՐԸ

պատամբիրը, նոյնիսկ Հայերուն և օրականնուննուն օգնութեամբ, որուն դէմ զրկուեցաւ Վարդ Փո-

չինքին դրժելը, և անոր թշնամի Սալար ամիրային Հայ գունդեր օգնութեան դրկելը, մինչ Ապուտլուփ ըստ հեթանոսական դէմին յարգած էր միշտ հաշտութեան դաշինքը, զոր Սմբատ բերդապետն օրէնս ոչ պահեաց: Միւս չարը, սարափէն էս, իւր քրոջ ուղիկը խառնակութեամբ առնելն է, զոր անդէն եհար Ասորաս զինն շայն և ապակեաց, որուն հետէն Սմբատ ալ բարբառաբար դադար քնդիւն ցառաց մեռաւ անդէն (ԱՍՈ. 246): Այդ միջոցին, չնք գիտակի ինչպէս, թագաւորին համարարանոցին խոտի և որսներու գէղերը կրակի կը տրուին Անիի մօտ: Նոյն օր եկեղեցւոյ մէջ գանուողներէն մէկ մը՝ յանկարծ բուրվառին մէջէն զո՛ւ իջնալն վերցնելով, կը սկսի պոռալ՝ երթա՛մ այրել ըմբարանաց խառնարն: Այս չափը բաւական կ'ըլլայ որ Սմբատ առանց քննութեան կը հրամայէ մարդուն աշուրները փորել, և հաղէփ ու ճիւղերու փաթթելով այրել: Մինչ խեղճը պարզապէս ցարեւ ի իւրաց խառնակ մըն էր: Մարդուն մարմինը այրելէն ետքը բացօթեայ կը նետեն, զոր քաղաք եկած ատեննին՝ անպարտաբար իրենցեաց օճեց տեսնելով խիղճ կ'ընեն, և կը թաղեն ըստ բերդապետի օրէնի: Բայց Սմբատ մարդ կը զրկէ, և նորէն գերեզմանէն հանել կու տայ: Երեկոյին նոյն կրօնաւորներ, քաղաքէն ելած ատեննին կը տեսնան խիղճին դիակը քել շնոց եղեւ, և ցաւելով կ'անիծեն Սմբատը, այդէն և նորա օրէնացն ելան ի բերդապետն, և պատմիչը կը յարէ, որ և իսկուրեցս ինչ (ԱՍՈ. 245): Սմբատ մեռաւ 438'ին (ԱՍՈ. 246) և ոչ 428'ին, որ յայտնի սխալ է, վասն զի քիչ առաջ նոյն պատմիչը 425'ին դրած էր Սմբատի թագաւորելը (ՎԱՌ. 90): Իսկ Հայոց թուականը պէտք է համեմատել 990'ին սկիզբները, հայկական տարւոյն վերջերը, որ սկսած էր մարտ 24'ին, և այս՝ պատմութեան ալ յարմար կուգայ, վասն զի հարկաւ 989 աշուրին էր հանդիպած որսներուն կրակի տրուիլը: Սմբատի յաջորդեց եղբայրը Գագիկ, հայաժակտն կեանքէն դառնալով: Յանկարծ կին մը Գագիկը զաւաճեց խառնակ պատմիչով, թէ երազ տեսած էր որ Սմբատ մեռած չէ, այլ իբրեւան դեղձ դնէ ի բերդապետն: Գագիկ ստիպուեցաւ. եղբորը գերեզմանը բանալ ատլ, և ամենայն բազմա և զբոս ցուցնել, ինչ անբաւարար է: Եւ այսպէս կատարուեցաւ կրօն-

նաւորներու անէծքը. և որ աւելին է, գերեզմանը բացողը եղաւ նոյն մարդը, որ չէր այնչեւեւ զբաղել եւն (ԱՍՈՒ 247):

789. Խաչիկի վերջին տարիներուն մասին գաղտնի պատմելու եղելութիւններ չկան:

ԽԱՉԻԿ

ՄԱՇԸ

Իւր վերջին օրերը Գաղիկի օծումն ալ պէտք է նա կատարած ըլլայ, թէ պէտք չայտնի յիշատակ-

ուած չենք գտնել: Բոլոր կեանքին մէջ նոյն գործունէութիւնն է գործ Խաչիկ կը շարունակէ անխնայ կերպով, ազգին ամեն տեսակ պէտքերը իրեն հոգածութեան առարկայ դնելով: Վերջապէս լծուաւ զբաղելու, և ի Բարսի ծերութեան գիւն յաւիտեան, և մարմինը կը թաղուի Արգինայի կաթողիկէին հիւսիսակողմը (ԱՍՈՒ 250), Անանիա Մովսէսին ալ Արգինայի վանքին մէջ թաղուած էր (§ 767), և երկու տեղերը տարբեր չենք կարծեր: քանի որ Խաչիկի շինութեանց համար ըսուած է, թէ Ներսէս զորան ինքնաշինութեան, ուր Անանիա կը բնակէր, աւելցնելով իսկ թէ շինութիւնները եղած են ի հանգիստութեան Խաչիկի (ԱՍՈՒ 171): Խաչիկ ոչ միայն կարող, այլ և յաջող հայրապետ մը եղաւ, զի իւր օրով երկիրը ներքին երկպառակութիւններէն ազատ և արտաքին յարձակումներէն խաղաղ տան անցաւ, եկեղեցին ալ նիւթապէս ճոխացաւ և բարոյապէս իւր ինքնութեան մէջ պահուեցաւ ու զօրացաւ: Մահուան թուականը 992'ին հաշուեցինք արդէն, 973'էն սկսելով նորա կաթողիկոսութեան թուականը, որով կը լրանան իրեն արուած 9 տարիները (§ 776):

790. Անանիայի և Խաչիկի արգինաւոր օրերուն մէջ շատ մը նշանաւոր վարդապետ-

ԽՈՍՐՈՎ

ԱՆՁԵՒԱՅԻ

ներն ալ պատմական եղելութեանց կարգին յիշուեցան, սակայն տառէն

կ'ուզենք գլխաւորներուն անունները համախմբել, ամփոփ տեղեկութիւն մը տուած ըլլալու համար: Մատենագրութեամբ ծանօթ եղողներէն սկսելով, առաջին պէտք է յիշել Խոսրով Անճեւացեաց եպիսկոպոսը, որուն մասին առիթ ունեցանք խօսելու (§ 759), իւր վրայ դրուած մեղադրանքը բացատրելու համար: Ուստի այդ խնդիրը զանց ընելով

պիտի յիշենք, թէ իրմէ մեզի հասած են պատարագի և ժամերգութեանց մեկնութիւնները: Առաջինին համար ըսուած է թէ առաջն գծագրութեան շուրջ յետագայ Գրգոր Կաթողիկոս (ԽՈՎ. 67), որ Անճեւացիին միջին գաւառն է, և որ իրեն մօտ մնացած է, երբ երէցն Յովհաննէս և կրտսերն Գրգոր մտած են Նարեկայ վանքը: Գրգորեան թուականն ըսուած է 399, որ է 950 տարին, Անանիայի կաթողիկոսութեան միջոցին, երբ սա գրեթէ յուսարեկ Սիւնիքը և Աղուանքը օրինաւորութեան հնազանդեցնելէ, գործին լուծումը երկնային նախախնամութենէն կը սպասէր (§ 754): Իսկ Սահակի վերագրութեան գծագրութեան ըլլալով, և ոչ գրգորեան, կրնանք հօրը գրածին ընդօրինակութեանը վրայ մեկնել: Միւս գործը, որ է ժամերգութեան մեկնութիւնը, մեզի հասած է Մովսէս Երզնկացի վարդապետի կազմած հաւաքածոյով, որ Անճեւացիին մեկնութիւններուն կցած է՝ Օճեցիին գրած և շուրջ 10-է 12-է 13-է 14-է 15-է 16-է 17-է 18-է 19-է 20-է 21-է 22-է 23-է 24-է 25-է 26-է 27-է 28-է 29-է 30-է 31-է 32-է 33-է 34-է 35-է 36-է 37-է 38-է 39-է 40-է 41-է 42-է 43-է 44-է 45-է 46-է 47-է 48-է 49-է 50-է 51-է 52-է 53-է 54-է 55-է 56-է 57-է 58-է 59-է 60-է 61-է 62-է 63-է 64-է 65-է 66-է 67-է 68-է 69-է 70-է 71-է 72-է 73-է 74-է 75-է 76-է 77-է 78-է 79-է 80-է 81-է 82-է 83-է 84-է 85-է 86-է 87-է 88-է 89-է 90-է 91-է 92-է 93-է 94-է 95-է 96-է 97-է 98-է 99-է 100-է 101-է 102-է 103-է 104-է 105-է 106-է 107-է 108-է 109-է 110-է 111-է 112-է 113-է 114-է 115-է 116-է 117-է 118-է 119-է 120-է 121-է 122-է 123-է 124-է 125-է 126-է 127-է 128-է 129-է 130-է 131-է 132-է 133-է 134-է 135-է 136-է 137-է 138-է 139-է 140-է 141-է 142-է 143-է 144-է 145-է 146-է 147-է 148-է 149-է 150-է 151-է 152-է 153-է 154-է 155-է 156-է 157-է 158-է 159-է 160-է 161-է 162-է 163-է 164-է 165-է 166-է 167-է 168-է 169-է 170-է 171-է 172-է 173-է 174-է 175-է 176-է 177-է 178-է 179-է 180-է 181-է 182-է 183-է 184-է 185-է 186-է 187-է 188-է 189-է 190-է 191-է 192-է 193-է 194-է 195-է 196-է 197-է 198-է 199-է 200-է 201-է 202-է 203-է 204-է 205-է 206-է 207-է 208-է 209-է 210-է 211-է 212-է 213-է 214-է 215-է 216-է 217-է 218-է 219-է 220-է 221-է 222-է 223-է 224-է 225-է 226-է 227-է 228-է 229-է 230-է 231-է 232-է 233-է 234-է 235-է 236-է 237-է 238-է 239-է 240-է 241-է 242-է 243-է 244-է 245-է 246-է 247-է 248-է 249-է 250-է 251-է 252-է 253-է 254-է 255-է 256-է 257-է 258-է 259-է 260-է 261-է 262-է 263-է 264-է 265-է 266-է 267-է 268-է 269-է 270-է 271-է 272-է 273-է 274-է 275-է 276-է 277-է 278-է 279-է 280-է 281-է 282-է 283-է 284-է 285-է 286-է 287-է 288-է 289-է 290-է 291-է 292-է 293-է 294-է 295-է 296-է 297-է 298-է 299-է 300-է 301-է 302-է 303-է 304-է 305-է 306-է 307-է 308-է 309-է 310-է 311-է 312-է 313-է 314-է 315-է 316-է 317-է 318-է 319-է 320-է 321-է 322-է 323-է 324-է 325-է 326-է 327-է 328-է 329-է 330-է 331-է 332-է 333-է 334-է 335-է 336-է 337-է 338-է 339-է 340-է 341-է 342-է 343-է 344-է 345-է 346-է 347-է 348-է 349-է 350-է 351-է 352-է 353-է 354-է 355-է 356-է 357-է 358-է 359-է 360-է 361-է 362-է 363-է 364-է 365-է 366-է 367-է 368-է 369-է 370-է 371-է 372-է 373-է 374-է 375-է 376-է 377-է 378-է 379-է 380-է 381-է 382-է 383-է 384-է 385-է 386-է 387-է 388-է 389-է 390-է 391-է 392-է 393-է 394-է 395-է 396-է 397-է 398-է 399-է 400-է 401-է 402-է 403-է 404-է 405-է 406-է 407-է 408-է 409-է 410-է 411-է 412-է 413-է 414-է 415-է 416-է 417-է 418-է 419-է 420-է 421-է 422-է 423-է 424-է 425-է 426-է 427-է 428-է 429-է 430-է 431-է 432-է 433-է 434-է 435-է 436-է 437-է 438-է 439-է 440-է 441-է 442-է 443-է 444-է 445-է 446-է 447-է 448-է 449-է 450-է 451-է 452-է 453-է 454-է 455-է 456-է 457-է 458-է 459-է 460-է 461-է 462-է 463-է 464-է 465-է 466-է 467-է 468-է 469-է 470-է 471-է 472-է 473-է 474-է 475-է 476-է 477-է 478-է 479-է 480-է 481-է 482-է 483-է 484-է 485-է 486-է 487-է 488-է 489-է 490-է 491-է 492-է 493-է 494-է 495-է 496-է 497-է 498-է 499-է 500-է 501-է 502-է 503-է 504-է 505-է 506-է 507-է 508-է 509-է 510-է 511-է 512-է 513-է 514-է 515-է 516-է 517-է 518-է 519-է 520-է 521-է 522-է 523-է 524-է 525-է 526-է 527-է 528-է 529-է 530-է 531-է 532-է 533-է 534-է 535-է 536-է 537-է 538-է 539-է 540-է 541-է 542-է 543-է 544-է 545-է 546-է 547-է 548-է 549-է 550-է 551-է 552-է 553-է 554-է 555-է 556-է 557-է 558-է 559-է 560-է 561-է 562-է 563-է 564-է 565-է 566-է 567-է 568-է 569-է 570-է 571-է 572-է 573-է 574-է 575-է 576-է 577-է 578-է 579-է 580-է 581-է 582-է 583-է 584-է 585-է 586-է 587-է 588-է 589-է 590-է 591-է 592-է 593-է 594-է 595-է 596-է 597-է 598-է 599-է 600-է 601-է 602-է 603-է 604-է 605-է 606-է 607-է 608-է 609-է 610-է 611-է 612-է 613-է 614-է 615-է 616-է 617-է 618-է 619-է 620-է 621-է 622-է 623-է 624-է 625-է 626-է 627-է 628-է 629-է 630-է 631-է 632-է 633-է 634-է 635-է 636-է 637-է 638-է 639-է 640-է 641-է 642-է 643-է 644-է 645-է 646-է 647-է 648-է 649-է 650-է 651-է 652-է 653-է 654-է 655-է 656-է 657-է 658-է 659-է 660-է 661-է 662-է 663-է 664-է 665-է 666-է 667-է 668-է 669-է 670-է 671-է 672-է 673-է 674-է 675-է 676-է 677-է 678-է 679-է 680-է 681-է 682-է 683-է 684-է 685-է 686-է 687-է 688-է 689-է 690-է 691-է 692-է 693-է 694-է 695-է 696-է 697-է 698-է 699-է 700-է 701-է 702-է 703-է 704-է 705-է 706-է 707-է 708-է 709-է 710-է 711-է 712-է 713-է 714-է 715-է 716-է 717-է 718-է 719-է 720-է 721-է 722-է 723-է 724-է 725-է 726-է 727-է 728-է 729-է 730-է 731-է 732-է 733-է 734-է 735-է 736-է 737-է 738-է 739-է 740-է 741-է 742-է 743-է 744-է 745-է 746-է 747-է 748-է 749-է 750-է 751-է 752-է 753-է 754-է 755-է 756-է 757-է 758-է 759-է 760-է 761-է 762-է 763-է 764-է 765-է 766-է 767-է 768-է 769-է 770-է 771-է 772-է 773-է 774-է 775-է 776-է 777-է 778-է 779-է 780-է 781-է 782-է 783-է 784-է 785-է 786-է 787-է 788-է 789-է 790-է 791-է 792-է 793-է 794-է 795-է 796-է 797-է 798-է 799-է 800-է 801-է 802-է 803-է 804-է 805-է 806-է 807-է 808-է 809-է 810-է 811-է 812-է 813-է 814-է 815-է 816-է 817-է 818-է 819-է 820-է 821-է 822-է 823-է 824-է 825-է 826-է 827-է 828-է 829-է 830-է 831-է 832-է 833-է 834-է 835-է 836-է 837-է 838-է 839-է 840-է 841-է 842-է 843-է 844-է 845-է 846-է 847-է 848-է 849-է 850-է 851-է 852-է 853-է 854-է 855-է 856-է 857-է 858-է 859-է 860-է 861-է 862-է 863-է 864-է 865-է 866-է 867-է 868-է 869-է 870-է 871-է 872-է 873-է 874-է 875-է 876-է 877-է 878-է 879-է 880-է 881-է 882-է 883-է 884-է 885-է 886-է 887-է 888-է 889-է 890-է 891-է 892-է 893-է 894-է 895-է 896-է 897-է 898-է 899-է 900-է 901-է 902-է 903-է 904-է 905-է 906-է 907-է 908-է 909-է 910-է 911-է 912-է 913-է 914-է 915-է 916-է 917-է 918-է 919-է 920-է 921-է 922-է 923-է 924-է 925-է 926-է 927-է 928-է 929-է 930-է 931-է 932-է 933-է 934-է 935-է 936-է 937-է 938-է 939-է 940-է 941-է 942-է 943-է 944-է 945-է 946-է 947-է 948-է 949-է 950-է 951-է 952-է 953-է 954-է 955-է 956-է 957-է 958-է 959-է 960-է 961-է 962-է 963-է 964-է 965-է 966-է 967-է 968-է 969-է 970-է 971-է 972-է 973-է 974-է 975-է 976-է 977-է 978-է 979-է 980-է 981-է 982-է 983-է 984-է 985-է 986-է 987-է 988-է 989-է 990-է 991-է 992-է 993-է 994-է 995-է 996-է 997-է 998-է 999-է 1000-է 1001-է 1002-է 1003-է 1004-է 1005-է 1006-է 1007-է 1008-է 1009-է 1010-է 1011-է 1012-է 1013-է 1014-է 1015-է 1016-է 1017-է 1018-է 1019-է 1020-է 1021-է 1022-է 1023-է 1024-է 1025-է 1026-է 1027-է 1028-է 1029-է 1030-է 1031-է 1032-է 1033-է 1034-է 1035-է 1036-է 1037-է 1038-է 1039-է 1040-է 1041-է 1042-է 1043-է 1044-է 1045-է 1046-է 1047-է 1048-է 1049-է 1050-է 1051-է 1052-է 1053-է 1054-է 1055-է 1056-է 1057-է 1058-է 1059-է 1060-է 1061-է 1062-է 1063-է 1064-է 1065-է 1066-է 1067-է 1068-է 1069-է 1070-է 1071-է 1072-է 1073-է 1074-է 1075-է 1076-է 1077-է 1078-է 1079-է 1080-է 1081-է 1082-է 1083-է 1084-է 1085-է 1086-է 1087-է 1088-է 1089-է 1090-է 1091-է 1092-է 1093-է 1094-է 1095-է 1096-է 1097-է 1098-է 1099-է 1100-է 1101-է 1102-է 1103-է 1104-է 1105-է 1106-է 1107-է 1108-է 1109-է 1110-է 1111-է 1112-է 1113-է 1114-է 1115-է 1116-է 1117-է 1118-է 1119-է 1120-է 1121-է 1122-է 1123-է 1124-է 1125-է 1126-է 1127-է 1128-է 1129-է 1130-է 1131-է 1132-է 1133-է 1134-է 1135-է 1136-է 1137-է 1138-է 1139-է 1140-է 1141-է 1142-է 1143-է 1144-է 1145-է 1146-է 1147-է 1148-է 1149-է 1150-է 1151-է 1152-է 1153-է 1154-է 1155-է 1156-է 1157-է 1158-է 1159-է 1160-է 1161-է 1162-է 1163-է 1164-է 1165-է 1166-է 1167-է 1168-է 1169-է 1170-է 1171-է 1172-է 1173-է 1174-է 1175-է 1176-է 1177-է 1178-է 1179-է 1180-է 1181-է 1182-է 1183-է 1184-է 1185-է 1186-է 1187-է 1188-է 1189-է 1190-է 1191-է 1192-է 1193-է 1194-է 1195-է 1196-է 1197-է 1198-է 1199-է 1200-է 1201-է 1202-է 1203-է 1204-է 1205-է 1206-է 1207-է 1208-է 1209-է 1210-է 1211-է 1212-է 1213-է 1214-է 1215-է 1216-է 1217-է 1218-է 1219-է 1220-է 1221-է 1222-է 1223-է 1224-է 1225-է 1226-է 1227-է 1228-է 1229-է 1230-է 1231-է 1232-է 1233-է 1234-է 1235-է 1236-է 1237-է 1238-է 1239-է 1240-է 1241-է 1242-է 1243-է 1244-է 1245-է 1246-է 1247-է 1248-է 1249-է 1250-է 1251-է 1252-է 1253-է 1254-է 1255-է 1256-է 1257-է 1258-է 1259-է 1260-է 1261-է 1262-է 1263-է 1264-է 1265-է 1266-է 1267-է 1268-է 1269-է 1270-է 1271-է 1272-է 1273-է 1274-է 1275-է 1276-է 1277-է 1278-է 1279-է 1280-է 1281-է 1282-է 1283-է 1284-է 1285-է 1286-է 1287-է 1288-է 1289-է 1290-է 1291-է 1292-է 1293-է 1294-է 1295-է 1296-է 1297-է 1298-է 1299-է 1300-է 1301-է 1302-է 1303-է 1304-է 1305-է 1306-է 1307-է 1308-է 1309-է 1310-է 1311-է 1312-է 1313-է 1314-է 1315-է 1316-է 1317-է 1318-է 1319-է 1320-է 1321-է 1322-է 1323-է 1324-է 1325-է 1326-է 1327-է 1328-է 1329-է 1330-է 1331-է 1332-է 1333-է 1334-է 1335-է 1336-է 1337-է 1338-է 1339-է 1340-է 1341-է 1342-է 1343-է 1344-է 1345-է 1346-է 1347-է 1348-է 1349-է 1350-է 1351-է 1352-է 1353-է 1354-է 1355-է 1356-է 1357-է 1358-է 1359-է 1360-է 1361-է 1362-է 1363-է 1364-է 1365-է 1366-է 1367-է 1368-է 1369-է 1370-է 1371-է 1372-է 1373-է 1374-է 1375-է 1376-է 1377-է 1378-է 1379-է 1380-է 1381-է 1382-է 1383-է 1384-է 1385-է 1386-է 1387-է 1388-է 1389-է 1390-է 1391-է 1392-է 1393-է 1394-է 1395-է 1396-է 1397-է 1398-է 1399-է 1400-է 1401-է 1402-է 1403-է 1404-է 1405-է 1406-է 1407-է 1408-է 1409-է 1410-է 1411-է 1412-է 1413-է 1414-է 1415-է 1416-է 1417-է 1418-է 1419-է 1420-է 1421-է 1422-է 1423-է 1424-է 1425-է 1426-է 1427-է 1428-է 1429-է 1430-է 1431-է 1432-է 1433-է 1434-է 1435-է 1436-է 1437-է 1438-է 1439-է 1440-է 1441-է 1442-է 1443-է 1444-է 1445-է 1446-է 1447-է 1448-է 1449-է 1450-է 1451-է 1452-է 1453-է 1454-է 1455-է 1456-է 1457-է 1458-է 1459-է 1460-է 1461-է 1462-է 1463-է 1464-է 1465-է 1466-է 1467-է 1468-է 1469-է 1470-է 1471-է 1472-է 1473-է 1474-է 1475-է 1476-է 1477-է 1478-է 1479-է 1480-է 1481-է 1482-է 1483-է 1484-է 1485-է 1486-է 1487-է 1488-է 1489-է 1490-է 1491-է 1492-է 1493-է 1494-է 1495-է 1496-է 1497-է 1498-է 1499-է 1500-է 1501-է 1502-է 1503-է 1504-է 1505-է 1506-է 1507-է 1508-է 1509-է 1510-է 1511-է 1512-է 1513-է 1514-է 1515-է 1516-է 1517-է 1518-է 1519-է 1520-է 1521-է 1522-է 1523-է 1524-է 1525-է 1526-է 1527-է 1528-է 1529-է 1530-է 1531-է 1532-է 1533-է 1534-է 1535-է 1536-է 1537-է 1538-է 1539-է 1540-է 1541-է 1542-է 1543-է 1544-է 1545-է 1546-է 1547-է 1548-է 1549-է 1550-է 1551-է 1552-է 1553-է 1554-է 1555-է 1556-է 1557-է 1558-է 1559-է 1560-է 1561-է 1562-է 1563-է 1564-է 1565-է 1566-է 1567-է 1568-է 1569-է 1570-է 1571-է 1572-է 1573-է 1574-է 1575-է 1576-է 1577-է 1578-է 1579-է 1580-է 1581-է 1582-է 1583-է 1584-է 1585-է 1586-է 1587-է 1588-է 1589-է 1590-է 1591-է 1592-է 1593-է 1594-է 1595-է 1596-է 1597-է 1598-է 1599-է 1600-է 1

կաթողիկոսի, որուն պահանջելովը գրած է (ՀԻՆ. 533): Յայտնի է այս գրուածէն, որ Անանիա Նարեկացիի ալ, որ Խոսրով Անձեւացիին մտերիմն էր, իբր անոր կնոջ հօրեղբորորդին և զուակներուն ուսուցիչը, ամբաստանուած է իբր Անձեւացիին և Յակոբ Սիւնեցիին կողմնակից և համամիտ, և այս պատճառով կաթողիկոսը իրմէ յայտարարութիւն է ուզած կասկածը փարատելու համար: Անանիա Նարեկացի ուղղուած գիրը տուած է յառաջացեալ տարիքին մէջ, այլ զգածեալ և զկծեալ սիրտով, մանաւանդ այն պատճառով, որ Անանիա կաթողիկոս պետք էր զայն լաւ ճանչցած ըլլար իբր անպաշտօն և նախկին շառի, զի Մովսէսի էր, և կ'երեւի թէ աշակերտակից ալ եղած են միեւնոյն վանքի մէջ Վարազ կամ Աղթամար: Միեւնոյն գրուածին ուսումնասիրութենէն կրնանք քաղել, թէ այդ կրօնական խնդիրին մէջ, որ Անանիայի ժամանակէն սկսած է յուզուիլ Սիւնեաց և Անձեւացեաց հետ, Թոնդրակեցեաց ազանդն ալ իւր մասը ունեցած է, իբրեւ նախնական կարգերու թշնամի մը: Ասոր մէկ նշանն է Խոսրովի վերագրուած կարծիքը, թէ կաթողիկոսը «եւ ինչ առի, և թէ ոչ է պարտաւոր ինչպէս ինչ (ԿԻՐ. 48): Անանիա գրած է Հաւատարմութիւն գիրք մըն ալ Ընդդէմ երկնային, զոր անձամբ իբր ընդդէմ պարտաւոր նեկայացուցած է առ հաւատարմութիւն և հաւաք հայրապետ Խաչի (ՈԻԽ. 11): Այդ եղելութեան առթիւ կը նշանակուի, թէ յառաջ ահաբան, յաճեալ արեւ, որ որ արեւ և փն էր արեւ, յառաջ ինչպէս, յինչեւորք ժամանակ Անանիա և Ուխտանէս ի միասին գտնուած են յեղ քեռնի որ ինչ Ախաբեան (ՈԻԽ. 12): Տարեթիւր չէ յիշուած, բայց արեւի 11'ը կիրակի հանդիպելու համար, ամիսը հինգշաբթիով սկսած ըլլալու է, և այսպէս հանդիպած է 973 և 980 և 987 տարիներուն, յորս արեւի 11'ը ինկած է յուլիս 6 և 4 և 3 օրերուն: Արդ նկատելով որ Անանիա Նարեկացի արդէն յառաջացեալ տարիք ունէր Անանիա Մովսէսի օրով, յարմարագոյն կը սեպենք Խաչիկի ընտրութենէն անմիջապէս ետքը 973'ին զանկ Հաւատարմութիւն ներկայումբ, և յուլիս 6'ին Ուխտանէսի հետ հանդիպումը, ճիշդ յառաջ ահաբան: Անանիայի ուրիշ ստույգ գրուած չունինք, թէ պէտք ուստեւանդ Ա-

նանիա վարդապետի անունով մակագրուած ճառեր կան, որոնք ճշգրիտ և համաձայն վարդապետներուն մէջէն որոշել մատենագէտներու կը պատկանի: Անանիայի կենսագրական թուականներն ալ անորոշ կը մնան, միայն անկասկած կերեւի Նարեկի վանքին մէջ մեռնիլը, որուն հետ կապուած է իւր անունը, և ուր վաստկած է քիչ-քիչ Դժպատուանունը (ԱՍՈ. 164): Նարեկայ առաջնորդութեան մէջ Անանիայի յաջորդած է Յովհաննէս, Գրիգոր Նարեկացիի մեծ եղբայրը, որ Նաբեյ Դժպատու և Բաբրդապատեմ ինչպէս կոչուած է (ՆԱՐ. 268), ինչպէս Անանիա ալ ինչպէս Նաբեյ կոչուած էր (ԱՍՈ. 164): Յովհաննէսէ մնացած յիշատակ կրնայ նկատուիլ Նարեկ գիրքը, վանքի Գրիգոր ինքն կը վկայէ, թէ Գրիգոր-Նաբեյ եղբոր ինչ ընդդէմ Յովհաննէս ինչպէս գրեցի, (ՆԱՐ. 268):

792. Կամրջաձորոյ վանքին առաջնորդներն ալ յատուկ յիշատակութեան արժանի են, Յովհաննէս որ հիմնադրուած էր (ՆԱՐ. 268), և ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ Պողոկարպոս որ Վահանի գահնկէցութեան ժողովին գլխաւորներէն էր (ՆԱՐ. 770), որոնց յաջորդեց Սամուէլ Կամրջաձորեցին, որուն Խաչիկի անունով գրած թուղթը արդէն վերլուծեցինք (§ 784): Ասոր կը վերագրուի տօնապատճառ գիրք մը Անանիա Արշարունեաց եպիսկոպոսի խնդրանքովը գրուած (ՀԻՆ. 790): Նորահաստատ վանքերը համարած ատենին, յիշեցինք Յովհաննէս Հոռոմոսցին (§ 760), Սիմոն Խլածորեցին, Պարոս Խլածորեցին, Վարդիկ Վանքեցին, Կարմիր Պաղնացին, Մովսէս Տարոնեցին, Սարգիս Հնձացին (§ 761), Ստեփանոս Յախոքարեցին, Յովհաննէս Սանահնեցին, Սիմոն Հաղարատացին (§ 762), որոնց հիմնարկութիւնները ոչ միայն առաքինական, այլեւ ուսումնական արդիւնքներ ունեցան: Ասոնցմէ զատ կը յիշուին եւս հետեւեալները. Յովհաննէս Խաչիկի վարդապետ, որ Վրացիներէն սպաննուելով թաղուած է Բաւանի Ակսիգոմս գիւղը, որ Սուրբ-Յովհաննէս անունը առած է, և մինչեւ այսօր ալ նոյն անունը կը պահէ թէպէտ Սրբազան կը գրեն Թուրքերը: Յովսէփ Հնձացի Գերմաքուր վար-

դապետ, Կարնոյ Կարմիր վանքին առաջնորդ, Կիրակոս Գծածկերպ Գիսնական վարդապետ, որ Նիզ գաւառի Թեղենեաց վանքը կը մնար, ուր էր և Երեմիա Թեղենեցին: Սարգիս Աղուան Վայկյարան վարդապետ և Յովհաննէս ամուսնացեալ քահանայն: Ասոնց ամէնուն համար անխտիր վարդապետ անունը կը տրուի, և կը գովուին իբր Բժ Բէրաբեմբ, առաջ Բէրաբեմբ հռչակուած անձեր (ԱՍՈ. 172): Այս կարգին պէտք է յիշուի և Ղեւոնդ վարդապետը, Լեւոն փիլիսոփայ Կոչուած, որոյ անունը տուինք իւրեւ Չմէկիկի մօտ զեապան զրկուած (§ 778): Մեարոպ Վայոցձորեցի կամ Հոգոցմեցի երէցն ալ, որ Ներսէսի պատմութիւնը գրեց կամ առաջուց գանաւած գիրքէ մը ծաղկաքաղեց, այդ միջոցին ծաղկող ուսումնականներէն է, որ իր գրութեան Հայոց 416, այսինքն է 967 թուական գնելով կը յիշէ Վահան կաթողիկոսը (ՍԱՓ. Զ. 138), և մենք ալ 968 նշանակած ըլլալով (§ 771) նոյն թուականէն հետագոյն չենք ըլլար, վասն զի մինչև 968 մարտի 30 Կ'երկարի Հայոց 416 տարին: Առ այժմ այս չափը բաւական կը սկսենք Խաչիկի միջոցին համար, ասոնցմէ հաքը եղողներն ալ յաջորդին միջոցին կը թողունք: Բայց միջոցը չփակած, քանի մը կէտեր ալ կ'ուզենք պատմել կամ յուսաբանել:

703. Հռչակաւոր է նաև Դաւիթ Մոկաց կաթիկոսոսի անունը, որ նոյն ինքն Մոկացի Անանիա կաթողիկոսէ և-
 ԱՊԱՐԱՆԻՑ Կաթիկոսութեան բարձ-
 ՆԱԶԸ րացած, և Ապարանք ըս-
 ուած տեղը վանք մը չինած, և որքակրօն և առաքինի գործերով հռչակ հանած էր, և մեռնելէն հաքը հրաշագործ սուրբի համբաւ ստացաւ, և իւր գերեզմանն ալ ուխտատեղի դարձաւ: Մոկաց և Կորդուաց լարեկապաշտներուն: Դաւիթի եղբորորդին, զոր անհաւանական չէ Զափրանիկ Մոկաց իշխանին հետ նոյնացնել (ԱՍՈ. 198), Կոստանդնուպոլիս երթալով յունական զինուորութեան մօտ, և նշանաւոր եղաւ, Մանգլաւա զօրավար անունով: Իսկ Դաւիթի յաջորդեց եղբոր թուր, և Մանգլաւա քեւորդին, Ստեփանոս Մոկաց կաթիկոսոս: Մանգլաւա իրեն հետ ունէր հօրեղբոր գերեզմանին հողէն, և անոր գորութեամբ եղած բժշ-

կութիւնները մինչև Վասիլ և Կոստանդին կայսրներուն ականջը հասաւ, հետաքրքրուեցան, տեղեկութիւններ քաղեցին, և ուղեցին յատուկ պատիւներ ընել հրաշագործ գերեզմանին, և ընծայ մը Ապարանից վանքին: Մանգլաւա իշխան Ստեփանոս եպիսկոպոսի կամքը հարցնելով, առաջարկեց Խաչափայտի մօտ մի ունենալ, և անմիջապէս կայսրները պարտադրեցին յանձնել յառաջ երթալ յորմամբ յիշեալ տեղի (ՆԱՐ. 379), և անոր մէջ գետեղել տրւին Խաչափայտէն զատ, փուշպակի, սպունգի, բեւեռի, զենքակի և խանձարուրի մասունքներ, և նոյն Մանգլաւային ձեռքով Ապարանքի վանքը զրկեցին, ուր մեծահոնդէս տօնախմբութիւն կատարուեցաւ: Ստեփանոս կաթիկոսոսի նախագահութեամբ, և Արծրունի թագաւորներուն՝ Աշոտի և Գուրգէնի և Սենեքերիմի ներկայութեամբ, որոնցմէ վերջինին սահմաններուն մէջ կը գտնուէր վանքը (ՆԱՐ. 387): Ստեփանոս այդ առթիւ եկեղեցին ալ նորոգեց և զարդարեց, զոր չափազանց բացատրութիւններով կը նկարագրէ Նորեկացին, և ուր շատ սուրբերու մասունքներ ալ հուսաքեց (ՆԱՐ. 386), և այնուհետեւ Ապարանից վանքը նշանաւոր ուխտատեղի մը դարձաւ, և մանաւանդ հրչակուեցաւ: Նորեկացին գրած Ապարանից պատմութիւնովը (ՆԱՐ. 372-390), և այդ առթիւ պատրաստած խաչին ներբողեանովը (ՆԱՐ. 390-406), որուն իբր յարակից գրած է Աստուածածնի ներբողն ալ (ՆԱՐ. 407-421) զորս կը նուիրէ Ստեփանոսի՝ Էրէնդ Մօշէ հղբ Գէրգէնի (ՆԱՐ. 422): Ապարանից վանքը այժմ լքեալ վանքերէն մէկն է Մոկա գաւառի Մամրտանց գաւառակին մէջ, Ապարանք գիւղին մօտ: Անցողակի յիշենք այստեղ Թուսինոս Մոկացի ճգնաւորին անունը, զոր Յայամուտքը գովութեամբ, բայց առանց թուականի, կը յիշատակէ (ՅԱՍ. Ա. 149): Փասայ վանքը ըսուածն ալ անձանթ է, սակայն անյարմար չենք սկսել Ռուսիոսի անունը կցել Մոկաց գաւառի վանական պայծառութեան ժամանակին հետ, զի նորա որքակրօն և ճգնաւորական կեանքէն զատ ուրիշ պարագայ մը չիշատած չէ:

794. Ժամանակակից կը նկատուի Մոկային Առաքելոյ վանքին հիմնադրութիւնն ալ:

Բե-ի եղած ըլլան (ՉԱՄ.Բ.851), և այնպէս ալ ընդունուեցաւ ժամանակ մը. սակայն հետզհետէ հետազոտութիւնները ընդարձակուելով ցուցուցին, թէ անհնար է այդպէս մեկնել: Սահակի աղջիկը Համադասպ Մամիկոնեանի հետ ամուսնացած էր, և անկէ ծնած երեք զաւակներէն Վարդան և Համազասպեան աղիղ սերունդ չթողուցին, և միայն Հմայեակի զաւակներն են, որք ազգատունը շարունակեցին. սակայն երբեք իրենց Մամիկոնեան ազգաբանութիւնը չխանգարեցին, և մինչև այդ ժամանակները՝ որ Պահլաւունի ցեղ մը մէջտեղ կ'ելլէ, Մամիկոնեաններ մնացած էին, ինչպէս Մուշեղ և որդին Թառնիկ, և անկէ ետքն ալ շարունակեցին, որով անհնար կ'ըլլայ Մամիկոնեանները՝ Պահլաւունի եղած ըսել, կամ Սահակի աղջկան սերունդը կարծել Պահլաւունիները:

796. Երբոր այս կողմէ բոլորովին կը փակուի Պահլաւունիներուն լուսաւորչազարմ ըլլալը, պէտք է ուրիշ հիմ
 ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆ մը գտնել: Այդ մասին
 ՍԵՐՈՒՆԴ մեր կարծիքն եղած է անոնց սերունդը կապել
 Կամսարականներուն հետ (ՕՏ.ԼՈՒ.Ձ.93), և ուրախ ենք տեսնելով, որ Կոստանեանց ալ, Մաքիստրոսի ներսուն ուսու մնասիրողը, այդ եզրակացութեան կը համաձայնի (ՄԱՊ.ԺԳ): Պահլաւունիք Հայոց հին նախարարութիւններուն կարգին երբեք յիշուած չեն, այլ կը ճանչցաին իբր Պարթևներուն բնաշխարհը եղող Բահլ գաւառի (ԽՈՒ.164) տիրապետողներ. որոնք յետոյ երեք ճիւղի բաժնուեցան, Կարէնի Պահլաւ, Սուրէնի Պահլաւ, և Ապահայեաթի Պահլաւ՝ անուններով (ԽՈՒ.103): Առջի երկու ճիւղերէն մէկ մէկ անձ Հայաստան փոխադրուած են զանազան առիթներով: Սուրէնեան Պահլաւներէն է Անակ (ԽՈՒ.154), որ Խոսրովը զաւտմանելու կու գայ, և որուն զաւակն է Գրիգոր Լուսաւորիչ: Այս ցեղը աւելի քան նախարարական, քահանայապետական տուն ճանչցուեցաւ, և մինչև Սահակ Պարթև շարունակեց, և անով սպառեցաւ, ինչպէս յիշեցինք (§ 796): Կարէնեան Պահլաւներուն ցեղը Արաւիկի Սասանեանէ կոտորուած տան, Պերողամաս աղան Բուշանաց երկիրը տալա-

սանեցաւ (ԽՈՒ.153): Ասոր որդին Կամսար Հայաստան փոխաւ և քրիստոնէութիւն ընդունեցաւ. բայց վաղամուսիկ ըլլալուն անոր որդին Արշաւիր նախարարական տան մը գլուխ ճանչցուեցաւ, և Երասխաձորը իբր բնակավայր ընդունեցաւ, և նախարարութիւնն ալ ու գաւառն ալ Արշաւիրի անունէն Արշարունիք կոչուեցան (ԽՈՒ.177), իբր Արշարունիք, բայց նոյն ատեն Արշաւիրի հօրենական անունէն տանելով Կամսարական կոչումն ալ ստացան (ԽՈՒ.173): Անկէ ետքը պատմութեան մէջ շարունակած է Կամսարականներու կամ Արշարունիներու յիշատակութիւնը, և նշանաւորագոյններէն մէկն է. իշխան Արշաւանի Արշաւիր Կամսարանի, որ էր և գեղաց զբաղմուն Հայոց արքայ Վարդան Կամսարանի, իշխան Մարտիրոսի, իշխան Վարդանի Կամսարանի (ՓԱՐ.65): Այս կերպով Արշաւիրի կինը կ'ըլլայ Ս.Սահակի թոռնորդին, և Կարէնեան Պահլաւները խառնուած կըլլան Լուսաւորչի սերունդին, անոր իգական ճիւղին մնացորդներէն մէկուն հետ զուգակցելով: Ահա Կամսարականներուն՝ Լուսաւորչի սերունդը կարծուելուն փաստը: Կամսարականներու նշանաւորներէն մինալ եղաւ Ներսէս կիրապաղատ, եօթներորդ դարուն վերջերը (§ 512), ուսկից ետքը հետզհետէ կը նուազի Արշարունի կամ Կամսարական ցեղին զիրքը, մինչև որ Աշոտ Բագրատունի, Մըսակեր մականունանալ, որ իններորդ դարուն սկիզբները սպարապետ էր (§ 634), գեղացիներէն որք զբաղմուն Արշաւանի (ԱՍՈ.108), և անկէ ետքը նոյն նախարարութեան անուն ալ կարծես թէ զաղրեցաւ: Եթէ նախարարական տունը իւր կարեւորութիւնը կորսնցուցած չըլլար, իւր երկիրը զրամով ծախելու չէր գիշտներ, բայց ասով ցեղը ջնջուած չէր. որովհետեւ վաճառողներ և գինը գանձողներ կային մէջտեղ: Կամսարական-Արշարունիներ երբ իրենց բնիկ գաւառը, նախկին Երասխաձորը կը թողուն, կ'անցնին հաստատուիլ Արարատայ վարամասնիք գաւառը, զոր պէտք չէ չիթիկ Տուրուբերանի համանուն գաւառին հետ, և որուն գլխաւոր քաղաքն է Իջնի, և անա այս տեղէն է որ երեսն կու գան Պահլաւունիները, իբրեւ գաւառին աէր. ինչ որ ականերեւ կը ցուցնէ հին Կամսարական-Ար-

չտրուենիներուն՝ և նոր կամ Երկրորդ Պահլաւունիներուն նոյնութիւնը:

797. Ժամանակագրական հաշիւն ալ կու գայ հաստատել այդ եզրակացութիւնը:

Հայոց 435=986'ին է որ
ՊԱՆԱՆԻՍԻՆԵԱՅ
ՆԱԽՆԻՔԸ

Վահրամ Պահլաւունի Մարմաշէնը կը հիմնարկէ, երբ արդէն սպարապետ էր, և հետոյ չէ 40 տարեկանէ պակաս ենթադրել զինքն այդ թուականին: Արդ Վահրամին հայրն է Գրիգոր Պահլաւունի, մեծ հայրն է Ապուղամիր, և մեծ պապն է Արտակ. որոց իւրաքանչիւրին 20-25'ական տարի սերունդեան միջոց նշանակելով՝ դարի մը միջոց կ'ունենանք դէպ ետեւ, իբր Պահլաւունեաց նախահօր թուական, մինչ շուրջ 820'ին էր որ Երասխաձորէ ոյսկողմ անցեր էին հին Կամսարական-Արշակունիները. և Կամսարական մը եղած կ'ըլլայ նոյն ինքն Արտակ՝ գաւառին նոր տանուէրը, և Պահլաւունեաց նախահայրը: Ինչ որ մենք բաղդատական պատճառաբանութիւններով կը քաղենք, յայտնի կերպով կը հաստատէ նոյն ինքն Պահլաւունին Մագիստրոս, երբ Կաթողիկոս Արտակոյ կոչմամբ կը յատկանշէ իւր նախահայրը (ՄԱԳ. 40), և Կամսարական մը եղած կ'ընդունի Պահլաւունիներուն առաջինը: Երկու ցեղերուն նոյնութեան վկայ մըն ալ Անաստաս վարդապետն է. որ քննեալ յերոսոստէ և Կաթողիկոս Եղեալ, տեղեկագիր մը գրած է վառ վառէն շուրջ 435-436-ի (ԱՆԱ. 13), ի ինքեայ իշխանին Համալուսայ Կաթողիկոսի Պահլաւունոյ (ԱՆԱ. 11): Անաստասը յարմար է նոյնացնել՝ Կիրակոսի յիշած ընդհանուր վարդապետներէն համանուն Անաստասի հետ (ԿԻՐ. 40), որ Ժամանակակից կը ցուցուի Ստեփանոս Սիւնեցիին, որ ապրեցաւ ութերորդ դարուն առաջին կէսին մէջ, Կամսարականներուն իրենց գաւառը Բագրատուն-

իներուն վաճառելէն առաջ: Ասկէ կրնանք հետեցնել, թէ Կամսարականներ Վարամունեաց գաւառը չանցած, և Արտակէն ալ առաջ Պահլաւունի կոչումը իրենց սեփականել սկսած էին: Համազասպը, որ Անաստասէ կը յիշուի, Երասխաձորի մէջ բնակող Կամսարականներուն՝ եթէ վերջինը չէ, վերջիններէն մէկը եղած կ'ըլլայ: Ամէն առթի մէջ Պահլաւունիներուն Կամսարական սերունդ եղած ըլլալը անկասկած կը դառնայ, և երբեմն պայծառ ու նշանաւոր եղած ուղղատուն, ինչ Բագրատունի Կաթողիկոս Դիմիտրի Զ-ի (ՉԱՓ. 540), կրկին հրապարակի վրայ կը սկսի փայլիլ, տասներորդ դարուն կէսէն ետքը: Արտակ և Ապուղամիր լոկ անուններ են մեզի համար, որոց վրայ Մագիստրոս ալ բան մը չպատմեր, թէպէտեւ գովութեամբ և օրհնութեամբ կը յիշէ անոնց անունները: Իսկ առաջին անգամ արդիւնքներով պայծառանալ սկսող Պահլաւունին՝ Գրիգոր Համգէն է, աստուածապաշտ, առաքինի, ողորմած, եկեղեցաշէն և վանաշէն անձ մը, որ քառասնամեայ կը վախճանի այրի թողլով երեսնամեայ Շուշիկ կամ Շուշանը, և որք զաւակներ, Վասակ, Վահրամ, Տիգրան և Գրիգոր, և Սեդա աղջիկ մը: Իսկ Ապուղարիպ անունով յիշուած որդին պէտք է Տիգրանի հետ նոյնացնել (ՄԱԳ. ժգ.), որովհետեւ չորսէ աւելի եղբայրներ չեն յիշուիր (ՇԱԿ. 148): Իսկ Գրիգորի վրայ իւր հօրը միւսնոյն Գրիգոր Համգէ անուններուն կրկնուիլը, կասկած կը զարթուցանէ թէ հօրը մահուանէ ետքը ծնած աղայ մը պիտի ըլլայ: Վերջինները՝ Գրիգոր և Սեդա վաղամեակի ալ եղած պիտի ըլլան, որովհետեւ միայն առաջին երեքը կը յիշատակուին պատմութեան մէջ: Սակայն Պահլաւունիներուն գործերը պատմութեանս կարգին կը թողունք պատշաճ պարագաներուն յիշատակել:

[illegible]

803. Սարգիսի գործերուն կարգին նշու-
նաւոր է Սիւնեաց աթոռին մասին համակիր

**Վերաբերումը: Երրորդ Անանիա Մոկացին՝
Սխանակող խնդիրը վերջացնելով՝ Վահանը**

ሀክቲኬሲያ

ԱՅՈՒՆ

Որոշակաց աթուղին ձեռնադրած էր, իբր ըմբռնող թիւան պատիվ զրկած էր աթուղի իւր առանձնա-

Նորոշում թիրնհերէն (§ 754): Վասն երբ Սիւն-
հաց աթոռին վրայ իրեն յաջորդ ձեռնադ-
րեց Աշտը (§ 771), չկրցաւ անմիջապէս
կարգադրու թիրն մը ընել, և ինքն ալ շու-
տով հակառակութեանց ենթարկուեցաւ,
որով Սիւնհաց աթոռին կազմութիւնը փո-
խել անհնար եղաւ, մինչև Աշտի մահը
(§ 771): Իրեն յաջորդէն Սամուէլ, Յակոբ
և Գրիգոր, որոնք Սարգիսէ ձեռնադրուե-
ցան, շատ համառօտ կեանք ունեցան, և
455=1006'ին զործեալ թափուր էր Սիւն-
հաց աթոռը, ու նոր ձեռնադրութեան պէտք
կար: Ընարեալն եղաւ Յովհաննէս, երջնէի
և խառնութեան ոյն Արարչի, ձիրքերու արժա-
նիքէն զատ, ցեղովն ալ նշանաւոր: Վասն
զի Օրբելեան կը վկայէ ի շարժեց իւր
Սարգիսէ ձայն իւր (Օրբ. Բ. 46): Այդ առ-
թիւ Վասակ թագաւոր ձեռնադրութեան հետ
հին առանձնաշնորհութեանց վերահաստա-
տութիւնն ալ խնդրեց, և պէտք չէ մոռնալ,
որ Անիի թագուհին ալ Կասարամիդէ էր:
Վասակի դուստրը: Այդ միջնորդութիւնները
և մասամբ Յովհաննէսի ազգակցութիւնն ալ,
համոզեցին Սարգիսը հին առանձնաշնոր-
հութիւնները վերադարձնել, բայց այն կոն-
գակին մէջ, որոյ պատճէնը Օրբելեան պա-
հած է (Օրբ. Բ. 52), Սարգիս միմիայն օրի-
նական պահանջին խօսքը կ'ընէ: Կոնգակը
կոչուած է Նախ շրջագլուխ, թաւական է
455=1006, կոչուած արքայական արարչի,
և ուղղուած Սիւնհաց Վասակ թագաւորին,
կրօնը Սեպուր իշխանին, և քեռայրին Աշտ
իշխանին, և առաջագոյն և շնորհաւոր խառն-
գլուխ, զորս կը բամնէ ըստ երկրորդին իւր-
գիւր խառնագլուխ, որք են մարտապաշտութեան
ենթարկեալ կախկալաւորները, թէպէտ
վերջէն 15 անուններ կը համրէ: Կը պատմէ
ևս թէ իրեն ներկայացուցած են շնորհաւոր
Նախ և զժեռ պայման, որով Հայոց հայրա-
պետներ հաստատած են Սիւնհաց աթոռին
պատճնութիւնները, իւրեւ իւրեւ Գրիգորի
և Սարգիսի մինչև Ս. Սահակ' յունարէն, և

Կողմնակի վարդապետներն իրեն զրկում են, բայց ասանք միայն զրով պատասխանեցին և երթալ չուղեցին: Իսկ երբ Վասիլ խնդիրը կրկնեց, Սամու էլ Կամբջաձորեցին յանձնառու եղաւ Կոստանդնուպոլիս երթալ: Այնտեղ երկար վիճարանութիւններ ունեցաւ: Յոյն վարդապետներու հետ, անդառն սկիզբէն տոմարական հաշիւները կազմելով: Յոյները չկարենալով ընդդիմարանել, Կ'առաջարկէին Մուսի Կիպրոսցի, Երրայեցի վարդապետը բերել իրրեւ: Գերազոյն որոշիչ, սակայն այն ալ յամբ և սոսք որք զմեռնէ իմաստանէ՝ Գառն Յաւնաց և Գառն յԵմէն Սամու էլէ Լայոց Լարդապետին (ՈՒՌ. 55), որուն վրայ Վասիլ Յոյնեցիէն զԵմէն Եմէն ի Գառնաց եկեղեցւոյն, և զԼարդապետն Լայոց Բեռն Գառնեցի Կոստանդնուպոլիս (ՈՒՌ. 56): Որչափ ալ Ուսնայեցին, և անկէ առնելով Գոսնդատապալը (ՍՄՐ. 44) մեծ տրախտութեամբ կը պատմեն այդ միջադէպը, սակայն արդիւնքին մէջ չտեսնուիր որ Յոյներ թողած ըլլան զոսոք և զԵմէնաց Գառն Գառն Ուսնայ, կամ ընդունած զԼարդապետն Գառն Գառն Եմէն, որուն Լայեցի կը հետեւին, այլ ծառայողները շարունակեցին, և հետզհետէ 1102'ին, 1197'ին, և 1292'ին նորանոր շփոթութեանց առիթներ ընծայեցին, մինչև որ 1824'ին Լայեցի եղան, որ իրենց զրաթենէն հրաժարեցան, և ծառայողի խնդիրը միանգամ ընդ միշտ խափանուեցաւ: Հետեւ ապէս հնար չէ Կամբջաձորեցւոյն պատուիրակութեան տալ այն կարևորութիւնը զոր Ուսնայեցին ուզած է ընծայել: Չմտնանք յիշել, որ Ուսնայեցին Լայոց թագաւորն ալ կը շփոթէ, ու Յովհաննէսի անունը կու տայ (ՈՒՌ. 54) որ 1007'ի ծառայողիէն 13 տարի ետք հօրը յաջորդեց, և այն պատճառով մենք վերագոյնդ Գառնի անունը զրինք, քանի որ Յովհաննէս Մարգարի հետ մէկտեղ իշխանութեան վրայ ալ չգտնուեցաւ:

805. Մարգարի հայրապետական գործունէութեան մէջ աւելի նշանաւոր է Թոնդրուկեցոյ խնդիրը: Անոնց սկզբնաւորութեան մասին խօսեցանք Յովհաննէս Դրասխանակերտացիին ժամանակ (§ 736), իսկ անկէ ետքը իրենց վրայ չատ խօսիլ տուած չէին: Առանձնացեալ վիճակի մէջ լսիկ կ'ապրէին Հայաստանի քա-

նի մը անկիւնները, և մանաւանդ այն տեղերը որ Տաճկաց կամ Յունաց իշխանութեան ներքեւ կը մնային, ինչպէս էին Թոնդրակ Ապահունիք գաւառի մէջ, Կաշէ և Թուրայ Մանանդի գաւառի մէջ, և Խրնունք Մարգարի գաւառի մէջ, և զանաւոր տեղերէն առնելով Թոնդրակեցի, Թուրակեցի, Կաշեցի, Խնունցի, տարբեր անուններով կը ճանչցուէին, բայց կեդրոնին Թոնդրակն էր, ուր կը նստէր իրենց ազանդապետը, որ այս միջոցին էր Յեսու (§ 736): Թոնդրակեցոյ գործին զայրանալուն առիթ ընծայեց Յակոբ Հարքայ կախկապուը, վասն զի մինչև այն տառն բարձրատախճան անձ մը չէր հետեւած այդ ազանդին, մինչ Յակոբ, և կախկապատական իշխանութեամբը սկսաւ իր վիճակին մէջ այնպիսի կարգադրութիւններ ընել, որ Թոնդրակեցոյ սկզբունքներուն հետեւանքներն էին, թէպէտեւ ինքը ուղղափառ եկեղեցւոյ հետ իւր համաձայնութիւնը ու յարաբերութիւնը խղիկ չուղեց: Քննարկելով զԵմէնաց կերպարանով, այնպիսի ազգեցութիւն մը չանցաւ ժողովուրդին և կրկին վրայ, որ լէւ զԵմէն հանել հրաշքեր, չէր որ ընդդիմանայր (ԼԱՍ. 111): Անկէ ետքը սկսաւ ի նպատակ հասարակ Գառն Եմէն Գառն Եմէն ի նպատակ պատարագը արգելիլ, և ամենց միայն բացառաբար ներել ի Գառն Եմէն Գառն Եմէն Գառն Եմէն Գառն Եմէն (ԼԱՍ. 114), բարեպաշտական արարողութիւնները ծաղրել, մեղադրանքներ արձակուած զրանալ, հաւատալիքներ թելել ցնել, և արտաքին ձեւերով ներքին անաւակութիւնները քողարկել: Յակոբի ընթացքը յաճեց ընկալուել եղև և յաճեց ու, որով յերկուս Գառն Եմէն Գառն Եմէն Գառն Եմէն հարկ եղև: Տարանի մէջ հարց և հարցադրոյ և Գառն Եմէն ժողով գումարել, և Յակոբի ընթացքը քննել: Ներկայ ժողով եղև, Յակոբ ժողովին հրաժարուեցաւ, բայց ի Գառն Եմէն, ի յեռն Գառն Եմէն Գառն Եմէն Գառն Եմէն կեղծաւոր յայտարարութիւններով ամբաստանութիւններ կը հերքէր, բայց աւելի քաղաքական պաշտպանութեամբ կը զօրանար, վասն զի իշխան Գառն Եմէն, ի Գառն Եմէն, ի Գառն Եմէն Գառն Եմէն Գառն Եմէն (ԼԱՍ. 115): Վերջապէս Յակոբի յարած կրօնադրանքին մէջը, ետալի Կարնեցի արեւոյն, Գառն Եմէն և Գառն Եմէն

դառնալի դարձ, և գլխիդ հափքելով հրդեհ դարձի, և այս երեսն հազար հազար և ընդ այս հանձնիկներ ալ կ'ընէր: Եղիա մէկէն կը հրամայէ ամբաստանեալ եպիսկոպոսները զինու որաներու ձեռքով բերել, իսկ Սամուէլ ձայն կու տայ եկեղեցականներուն և ժողովուրդին իրեն հետ գալ, բազմութիւնը կը համախ Նփրատի եկերքը, որ ուռած կու գար, նաեւ մը միայն կը գտնուի որով եպիսկոպոսներ կ'անցնին և կը բանտարկուին, և այլ եւս նաեւակը չեն դարձներ, որ ժողովուրդը չխուսէ, իրիկուն կ'ըլլայ, ժողովուրդը անհամբեր, քահանաներ առջեւէն, իրենք հաեւէն ջուրը կը նետուին, և անվտանգ կ'անցնին, ու ուրիշ յայտն բազմութիւն և ուրիշ (ԼԱՍ. 123): Եղիա դատարան ալ կը զգածուի ժողովրդական ցոյցէն և անվտանգ անցքէն, զոր իբրեւ հրդեհ դարձի կ'ընդունի, Փրորիս, այժմ Փիրիզ քաղաքի եպիսկոպոսաբանին մէջ տտեան կը բանայ, և Կաշեցիները պարտաւոր կը դատէ իրենց սրբապիղծ ձեռնարկին համար: Հաղի. թէ Վրպէս յունադատան ըլլալ խոստանալով և եպիսկոպոս Հուռմ եպիսկոպոսին կաշառք տալով զայն կը շահի, և անոր պաշտպանութեամբ անպատիւ կը թողուի: Իսկ միացեալ Կաշեցիները հաշտեալ և բաշտեալ կը պատմուին, և ժողովուրդը ուրախութեամբ և եկեղեցականներու ժողովն ալ դատարանը օրհնելով ետ կը դառնան, և Բազմադրիւրի խաչին միջագէպը կը փակուի (ԼԱՍ. 124):

807. Այդ եղերութիւնները նորէն առիթ
կ'ընծայեն մեզի մտադրութիւն դարձնել հո-

ԱՂԱՆԴԱԻՈՐԱՅ
ՊԱՏԺՈՒԻԼԸ

կերպով մը կրնայ բաղդատուիլ Արեւմուտքի մէջ միջին զարկուտ ասեւն զօրացած հասա-
տաքնական զեղծու մներուն հետ: Քանիցս
յիշած ենք թէ Հայոց եկեղեցին սկզբունքով
հեռու է բանադատական միջոցներէ, բայց
այն ու կը կրցաւ երբեմն անցողակի կերպով
նմանօրինակ միջոցներ գործածել, երբ ազան-
դաւորներուն գործերը հասարակ եղեւնա-
գործու թեանց և անարդարանալի բանու թեանց
կերպարան կ'առնէին, կամ թէ արտաքին
ազդեցու թիւներ իրենց միտքը կը նախա-

պաշարէին: Ինչ որ ներկայ պարագային մէջ
Բազմադրիւրի խաչին առթիւ. Կաշեցիներու
վրայ գործուեցաւ, մասամբ ժողովրդական
յուզման հետեւանք էր, որ կանոն ու օրէնք
չլինէր, և մասամբ յաւանական օրէնքներու
գործադրութիւն էր, վասն զի Մանանդի
յոշնական իշխանութեան ներքեւ էր, որ
յօթեան հրամայէ ղէքէքն պարտաւորէ
կրէւ և իրօք ալ կայսերական զօր-վար և
զօր-վարէ Բարեպետն ըստ, ինչպէս Մագիստրոս կը
վկայէ (ՄԱԳ. 162), և ինչպէս իրօք ալ կա-
տարուած է (§ 671): Իսկ աղուհասդրոյմի
կիրաւութիւնը Մագիստրոսէ կը յիշուի իբր
պատիժ մը՝ զոր մէջ բանալայագետ գործածած
են (ՄԱԳ. 162). բայց հնար չէ իբր գում
հայկական սկզբունք նկատել: Վասն զի կա-
նոն Յոյներու կողմէ ալ գործածուած էր,
և Սարգիսի հրամանով՝ միայն Յակոբ Եպիս-
կոպոսի վրայ գործադրութիւնը յիշուած է:
Իսկ Սամուէլի վեց Կաշեցիներու վրայ ը-
րածը, աւելի յաւանական սովորութեանց
պէտք է վերագրել: Թոնդրակեցւոց աղանդը
նորամուտ բան մը չէր Հայոց մէջ. և ան-
դասին Ս. Սահակի օրէնք (§ 207) Հայ աղան-
դաւորներու շարունակութիւն մը անընդհատ
է պատմութեան մէջ, այնպէս որ արտաքին
պատմիչներ նոյն իսկ Պաղիկեաններուն
ծագումը այդ Հայ աղանդաւորներու հետ
կապեցին: Անոնց գործունէութիւնը ա-
ւելի ստասկոպաւ Օճնեցի, Ովայեցի և Դրաս-
խանակերասացի Յովհաննէսներու և բարձր Հա-
յապետեաց բանալայագետաց օրով, որոնք աշխարհ
ընտ զբաշտեցին լեւոնել իւր առ իւր (ՄԱԳ.
154), բայց բնական կարգադրութիւններ չը-
րին: Սարգիս ինքն ալ տարբեր ճանպէհ չբա-
լեց, և մէկ Յակոբի վրայ եղածը՝ վարչական
ուղղութեան փոփոխութիւն չի հաստատել:
Յակոբի համար կը պատմուի ևս, թէ Սար-
գիս հրամայեց զայն ի քաղաք արքեպիս-
կոս յաջողեցաւ ի գլխի հարեւալ զբարե-
բաշտ ըլլալ: Անկէ ետքը Կոստանդնուպոլիս
երթալով իւրեք միւրեք ըստ նոյն իւրեց, բայց
չընդունաւ իր, նորէն Ապահունիք կա-
տար և Թոնդրակի մէջ ղաթալար կը մնայ,
բայց աղանդաւորներն իսկ զինքն կը մարմն
ընտ առաւել ղաթալար (ԼԱՍ. 117): Այս կենցա-
ղական պիտութեան պարագայն կրնայ հիմ
եղած ըլլալ Սարգիսի գործածած խառն

թեանց: Յակոբ Թոնդրակէ ալ հեռանալով, ինքիս լեռներու կողմը կը բնակի ժամանակ մը, անկէ կ'անցնի Մուհարկին, որ է Մուֆարդին կամ Նփրկերտ, թերեւս իսլամութեան դիմելով, վասն զի միեւնոյն ամիրային իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէին Ապահունիք և Նփրկերտ (ԱՍՈ. 257), և վերջապէս այն տեղ ձուլուի իբրեւ լեռ, և իսլամութեան իշխանութեան ներքեւ (ԱՍՈ. 117): Վրովէն վերջն ալ խեղճութեամբ եղաւ, վասն զի չարաչար տիրապետութեան տակ, և նոյն իսկ շեք-թուրքներու, և այնչէս տառապեցաւ: Բայց արդէն իսկ (ԱՍՈ. 125): Իսկ Թոնդրակեցոց բոլորքունը սուլայր մը հանդարտեցաւ, մինչև որ նորէն սկսան գլուխ վերցնել Պետրոս Դեառաբարձի օրով, և սաստիկ կերպով ճնշուեցան Գրիգոր Մագիստրոսի իշխանութեամբ:

808. Ժամանակիս նշանաւոր գէմբերէն մին է Տայոց թագաւոր Դաւիթ կիւրապաղատը, զոր արդէն յիշելու առիթ ունեցանք, (§ ԿԻՐԱՊԱՆԱՍ 801), և որ իբրեւ ծերագոյն և կարողագոյն անձ՝ բոլոր Հայազգի իշխանաւորներուն վրայ ազդեցութիւն ունէր: Ապահունիքի և Նփրկերտի ամիրոս Բատի մեռնիլը, առիթ տուաւ Դաւիթի Հայաստանի հարաւակողմը յարձակիլ, Տաճիկները այն կողմերէն հեռացնելու համար, և իրօք ալ յաջողեցաւ: Մանազկերտը գրաւել, յարէ հանգիստը զՏաճիկներէն (ԱՍՈ. 257), և շատ ազնիւ շնորհակալ (ԱՍՈ. 261): Ատրպատականի ամիրան Մալմուկն (ԱՍՈ. 258) կամ Մամուկն (ՈՒՌ. 44), պաշտպանութեան եկաւ, և Բատի քեռորդի ու յաջորդ Մովսէս Ապուլմար (ԱՍՈ. 257. 258) ամիրային հետ մինչև Մազկերտ կամ Տիատին գաւառը յառաջեց, բայց Տայոց Դաւիթին, Հայոց Դաւիթին, Կարսի Աբասին և Վրաց Բագարատին համախմբուած բանակները Վաղարշակերտ կամ Արաշկերտ քաղաքի մօտ համախմբուած տեսնելով՝ չյանդգնեցաւ, և երկիրը տակնուվերջ և տապաւնակելով ետ դարձաւ (ԱՍՈ. 258): Ապուլմար Տաճիկներուն թշնամանալուն համար անոնցմէ սպանուեցաւ, և Դաւիթ նորէն Վրացի գունդեր զրկեց, որոնք ինքի մօտ յազ-

թուեցան 998 զտակին, ինչպէս յիշեցինք (§ 801), և Մալմուկն առիթ գտաւ առիթ մեծ զօրութեամբ Հայ թագաւորներուն դէմ ելլալ: Այս անգամ թագաւորներ անձամբ տապարէզ չիջան, և զօրավորներ զրկեցին: Դաւիթի նշանակած հրամանատարն է Վահրամ Պահլաւունին, որ սուրբին անգամ գործի գլուխ կը յիշուի՝ իւր սրբոյն Սմբատի հետ (ԱՍՈ. 262): Դաւիթի գունդերուն գլուխն է Դարբիէլ Ոչոպարեան, Վրաց Գուրգէն թագաւորին գունդերուն կը հրամայէ Փերս Զոյրիկեան, Աբասի գունդերուն հրամայողը յիշուած է: Հայեր ու Վրացիներ իրենցմէ շատ առիթ բազմաթիւ կը տեսնեն թշնամին և կը զգուշանան ճակատիլ, մինչ միւս կողմէն թագաւորներ շարժուողովն ազնուաբար երէժ կը կատարեն, և առաջինը շարժումն է Վահրամ Պահլաւունին կը բաշխեն՝ երկնային օգնութեան դիմելով: Պատմիչը կը յիշէ թէ այդ ամէնը հանգիստը հարաւորեալ խորհրդին (ԱՍՈ. 263), որ մեղի կը հաւատատէ Սարգիսի մասնակցութիւնը ազգային պաշտպանութեան գործերուն, և ժողովուրդին տուած հոգեւորական քաջալերութիւնը: Հայոց 447 թուին, յամառեալ որեւէ մեծ յերեւելեալ խորհրդի, որ ճիշդուծիչը կը պատասխանէ 998 հոկտեմբեր 18-ին, թշնամիներ ուղեցին Հայերն ու Վրացիները պատերազմի գրգռել, բայց ասոնք զգուշացան, ու առիթ չանհաշտ (ԱՍՈ. 263), որուն վրայ թշնամին սկսաւ ցրուիլ, և աւարաւորութեան զրազիլ: Քրիստոնեաներ պարագայէն օգուտ քաղելով ուժգին կերպով անոնց վրայ կը յարձակին, կը ջարդեն և կը հալածեն, և Մալմուկն ինքն ալ հազիւ կրնայ Արճէշ քաղաքը ապաւինելով ազատիլ: Պատմիչին բնիլը, թէ շահաւորեալ որեւէ շարժումը չընէ Հայոց յարձակումը կը սկսէր (ԱՍՈ. 263), կը ցուցնէ թէ Մարոյ մեծ յաղթութեան փառքը զլիսաւորապէս Հայոց զօրավոր Վահրամ Պահլաւունին ճարտարութեան արդիւնքն եղած է, թէպէտ ընդհանրապէս Դաւիթ կիւրապաղատին անունն է՝ որ կը յիշուի, ինչպիսի ալ նա հեռու էր, և բռնակին մէջ եղողներ ու իսկուր շարժումն մէկտեղ, և շարժումն իսկուր շարժումն իրբեւ պատերազմին գլուխ և օգնութիւն կը նկատէին (ԱՍՈ. 264):

809. Մենք չենք ուզեր ոչ մի կերպով Դաւիթ կիրապողատին արժանիքը նուազել կամ գովեստները ազանել, որա պատմիչներ չափա- զանց կերպով կը շաղկեն, սակայն չենք ալ կրնար լուր, որ նա առաջին օրինակը առաւ փաստակար գործողութեան մը, որով Հայ իշխաններ սկսան իրենց երկիրները յօժարութեամբ ինչ զանգիոյ կայսրներուն յանձնել. առ առաւելն պիտականուն և անհաստատ փոխականութեամբ մը, որով հետզհետէ սկսան Գնդուիլ Հայաստանի մէջ եղող ազգային տէրութիւնները: Առաջ սկսած էին մանրուկով տկարանալ, միանգամայն իրարու հետ հակառակութեամբ վստահուիլ, և վերջապէս ձեռնարկեցին յօժարակամ յանձնառութեամբ վերջանալ և Գնդուիլ: Իշխանութեան գլուխը գանձողներուն անձնատէր ձգտումներուն արդիւնքն էր այս, որ մինչև իրենց մահը զօրաւորի մը պաշտպանութեան ներքեւ մանկով, և իրենց ժողովուրդին ազատութիւնն ու բախտը օտարին վաճառելով, ինքզինքնին ապահովել կ'աշխատէին: Դաւիթ առաջին վստահաւոր օրինակը առաւ. այդ ընթացքին: Իբր պատճառ կը նշանակուի թէ ոչ ինչ չէր որքէ իմ ելքայը, որ խառնէր զ- ինքն ինքնաբերական չէր (ԱՍՈ. 267), և կր յիշուի միանգամայն թէ Տայոց իշխաններ իւրեքն չէր իւրեքնաբերական կիրապողատին վրայ (ՈՒՌ. 46): Կ'երևի թէ Դաւիթ ներքին գրգռութիւններէ ալ ցաւած, իւր կենդանութեան ատենէն յանձն առերէւ էր զաշխատեալ իւր ինքնաբերական վստահ (ԱՍՈ. 267): Աստղիկ կը գրէ թէ Դաւիթ լեւալ աշխատէր, քե- ղեւալ խառնալէ, լեւալեւեցալ յաշխատէր իւր ինքնաբերական չէր (ԱՍՈ. 267): Գրածին ժամանակակից ըլլալով, բնա յիշատակութիւն չընէր թէ գաւաճանութեամբ սպաննուած ըլլայ, ինչպէս կը գրէ Ուսանեցին: Մահուան օրը կը յարմարի 1000 մարտ 31'ին, թէպէտ կրնար 999'ին գտնուիլ վրայ ալ խնայուիլ, որ հանդիպեցաւ. ապրիլ 9'ին, իբր զի Հայոց 449 ամանորը կ'իշխար մարտ 21'ին: Ուսանեցին պատմածին համեմատ Իւրիոն Վրաց արքայակապառ, իշխաններէ գրգռուած, առաջին անգամ հազարգութեան խորհուրդին թոյն խառնելով ուղեց սպաննել, և երբ Դա-

ւիթ գաւաճանութիւնը իմանալով զեղթափ կ'առնէր և կ'ազատէր, Իւրիոն Դաւիթի քնացած առան սենեակը կը մտնէ, բարձր է վերջէ վերջէ կը զնէ, և աշխատեալ չէր (ՈՒՌ. 46): Թերեւս Դաւիթի ըրած տարօրինակ նուիրատուութեան վրէժխնդրութիւնն էր, որ Տայոց իշխաններն ու կախկապառ գրգռեցին, իրենց ազատութիւնը պաշտպանելու դիտմամբ, բայց կայսրը փութաց գալ և ժառանգութեան մտնել:

810. Վասիլ 998'ին Ասորիք անցած էր Եգիպտոսէն դէմ պատերազմի, Խաչկերտէն մինչև Յայստոսի: ՅԱՅՆԵՐՈՒ այսինքն 998 սեպտեմբեր ՏԻՐԵԼԸ 16'էն մինչև 999 յուն- վար 6 այն տեղ էր եղած, և անկէ ետքը ձմերկու համար Կիլիկիա եկած, և Փոքր Ասիոյ գործերով այն կողմերը մնացած (ԱՍՈ. 266): Երբոր Դաւիթի մահը լսեց, իսկոյն ճանապարհու, Մելիտի- նէի մէջ Սերաստիոյ Հայ քահանաները ընդունեցաւ, և արտօնեց համարէ լեւալ յաշխատէր (ԱՍՈ. 268), ինչ որ խափանուած էր Սերաստիոյ յոյն մետրապոլիտին հանած հալածանքէն իվեր (§ 782): Վարդապետի տօնին, այսինքն յուլիս 7'ին, կը գտնուէր Բալուի և Քզիի կողմերը: Երգնկայի մէջ ընդունեցաւ, և պատուեց Նփրկերտի նոր ամիրան (ԱՍՈ. 268), Ապոմաւորի եղբայրը (ԱՍՈ. 260), և Ափիազներու Բազարաս ու Վրացիներու Գորգէն թագաւորները, և անոնցմէ ետքը Կարաի Աթա, և Վանի Սենեքերիմ թագաւորները (ԱՍՈ. 269): Միայն Գաղիկ Հայոց թագաւոր չուղեց երթալ, իբրեւ խառնալէ համարէ լեւալ չէր (ԱՍՈ. 267): Գործը լրացնելէն ետքը ինքն ալ Խաչկերտ իջաւ, և անկէ Կոստանդնուպոլիս ղարձաւ (ԱՍՈ. 270): Այս առաջին քայն եկաւ, և անկէ ետքն է որ Հայ իշխանութիւններ հետզհետէ կը վերջանան կայսերու:

թեան խառնուելով: Պահ մը Վրաց Գուրգէն թագաւոր փորձեց Յոյները Տայոց նահանգէն հեռացնել, և մինչեւ Մամրուան կամ Նարման հասաւ, սակայն Կանիկկ մագիստրոս անոր գէմ ելաւ, և պատերազմները շարունակեցին մինչեւ 1001 տարւոյ ձմեռուն սկիզբը, և վերջապէս խաղաղութիւնը կրնարուեցաւ: Մեծափայ Աստուածածին գիւղին դաշնադրութեամբը, տիրապետութեան սահմանները անփոփոխ մնալով (ԱՍՈ. 271): Այս եղելութեանց հետեւանքն է Յոյներուն քայլ մը ևս Հայոց թագաւորութիւններուն մօտենալը, և ասոնց հետզհետէ Զնջուիլը, և այդ հետեւանքին պատասխանատուութենէն զերծ չմնար Դաւիթ կիւրապաղատ, որչափ ալ Ասողիկ ուզէ վկայել, թէ եղեւ ռազմա-խաղաղութեան եւ շինութեան աշխատանքները Հայոց և Վրաց (ԱՍՈ. 267):

811. Սարգիսի կաթողիկոսութեան գրչաւոր պարագաները գրեթէ կը վերջանան պատմութեան եղելութեան ներքոյ: Յիշատակութեան արժանի է ահեղ երկրաշարժը, որ Հաշտանք, Սորձեան, Մոփք, Բալահովիտ և Պաղնատուն գաւառները վերիվար ըրաւ, լեռներ ճեղքուեցան, ժայռեր պատառուեցան, ջուրերու ակեր չորցան, անջրկի ակեր աղբիւրներ բացուեցան, լեռներ իրարու կը խոնարհէին, դաշտեր կ'օրօրուէին, փոշին օդը կը մթնցնէր, փողոցներ և գիւղեր կործանեցան, շատեր աւերակներու ներքեւ մեռան, և կիսամուս փախչողներ լացուկոծով աշխարհքը կը թնդացնէին: Կործանած բերդերէն կը յիշուին Ճապաղջուր, Աթթախ և Ամիզ: Երկրաշարժին սկիզբը կը գրուի 444 քաղոց 30'ին, կամ 995 օգոստոս 19'ին: և տեւողութիւնը եօթն ամիս մինչեւ յաջորդ նոստարգը (ԱՍՈ. 255), որ կը սկսէր 995 Մարտ 22'ին, և այսպէս ամբողջ ձմեռնային միջոց մը տեւած էր Մոփսք կամ Չորրորդ Հայոց նահանգին խեղճութիւնը: Թէպէտ յայտնապէս գրուած չէ, բայց անհարկ էր որ ժողովրդասէր կաթողիկոս մը, ինչպէս էր Սարգիս, իւր բոլոր հոգածութիւնը դարձուցած չըլլար այդ խեղճերուն օգնութիւն հասցնելու համար: Իր Սարգիս կատարուած չինութիւն մը կը յիշուի յատկապէս Ս. Հը-

ռփսիսմէ եկեղեցի մը, կամ Վիյաբառ քաղաքի Հռփփէի մը ռաբբիէր Կաթողիկէն Անայ (ՎԱՐ. 90), և իրօք ալ մինչեւ հիմակ Անիի մայր եկեղեցւոյն կից փոքրիկ եկեղեցիներու աւերակները կը տեսնուին (ՇԱԿ. 73): Պատմիչը կը յաւելուի, թէ ռաբբիէն ռաբբիէն Հըռփսիսմանց, Բերեւէ Բեքա-հաթի-Բեք (ՎԱՐ. 90), որով կ'իմացուի թէ Վաղարշապատի հին վկայարանին գերեզմանները բռնալով, մասունքներէն մաս մը Անի փոխադրած ըլլալ, սակայն ժամանակակից պատմութեան մէջ այսպիսի գործողութիւն մը յայտնապէս յիշուած չէ: Այս պատճառով ուրիշներ ուզած են ենթադրել, թէ Բերեւէ ռաբբիէն Հըռփփէի մը, յիշեալ եկեղեցին չինած ըլլալ (ՉԱՄ. Բ. 877): Ամէն տոթի մէջ ենթադրութեան աւելի չեն տրուած մեկնութիւններ: Իսկ Կաթողիկէն ռաբբի Բեք ըսելը (ՎԱՐ. 90), կրնանք իմանալ թէ Անայ կաթողիկէին մէջ ալ Հռփսիսմանց տօնը մեծահանգէս կատարել տալու սկսաւ, Վաղարշապատի կաթողիկէին հին սովորութեան հետեւողութեամբ: Այս պարագան Հայոց լուսաւորութեան և Հռփսիսմանց պատմութեան մասին ազգային աւանդութեան նոր հաստատութիւն կ'ընծայէ: Վերջապէս Սարգիսի գործունէութեան կը պատկանի, Ստեփանոս Տարձնեցի կամ Ստեփանոս Ասողիկ վարդապետի թողած պատմութեան արժանիքն ալ, վասն զի որչափ ալ Ասողիկն եղաւ որ ռաբբի-Կաթողիկէն Բեք ըսելու ռաբբիէն յօրինուած էր (ԱՍՈ. 13), սակայն Սարգիսի հրամանն ու քաջալերութիւնն է որ Ստեփանոսը յորդորեց, ինչպէս յիշեցինք (§ 799): Ասողիկ իւր գրութեան տարին կը ցուցնէ բաղդատական թուականներով, և կը յիշէ Սարգիսի 13, Դաւիթի 15, Վասիլի 30, Հայոց 453, Յուլիոս 756, Քրիստոսի 1004 և Ագամի 6282 տարին (ԱՍՈ. 276), որ պատմագիրին մատուցութեան նշան մը կրնայ համարուիլ:

812. Սարգիս երբոր կաթողիկոսութեան բարձրացաւ, արդէն բաւական յառաջացած տարիք ունէր, ճգնաւորական կեանքն ալ հարկաւ իւր վրայ ծանրացած էր, այսուհանդերձ 27 տարի էր, որ ծանր պաշտօնը կը վարէր, ինչպէս տեսանք, ամէն տեսակ գործառնու-

ՍԱՐԳԻՍԻ

ՇՐԱԺԱՐԻԼԸ

տարիք ունէր, ճգնաւորական կեանքն ալ հարկաւ իւր վրայ ծանրացած էր, այսուհանդերձ 27

Քիսանց ալ մասնակցելով, թշնամութիւններ հետադնելու աշխատելով, և նոյնիսկ պատերազմական ձեռնարկներու տառնն ալ հայրապետութեան վայել գործակցութենէն չը խուսափելով: Տարիքը ինչ եղած էր, պատմագիրներ չէն գրեր, բայց գրիթէ իննամեայ եղած պիտի ըլլայ, որ այլևս ինքզինքը աշխատութեան անբաւական տեսնելով յօժարակամ կ'որոշէ գործէ քաշուիլ, և իւր ձեռքով իւր յաջորդն օծել ու տեղը նստեցնել: Վատա կրնա՞ք ըլլալ, թէ ոչ մի արտաքին հակառակութիւն կամ դժգոհութիւն առիթ տուած չէ Սարգիսի այդ որոշումին, վասնզի վկայուած է, թէ Զ Բարէ հանդէսէն աւարտեաց ղինան էր (ՂԱՍ. 13), հետևաբար յօժարակամ որոշումէ տարբեր պատճառ մը չկնք կրնար նշանակել, և այս ալ իրեն առաքինի զգացումներուն արդիւնքն է, չուզելով որ իւր պատճառով հայրապետական գործունէութիւնը տկարանայ: Այս գեղեցիկ նպատակով ծերունազարդ հայրապետը ի կենդանութեան իւրո՞ւ, իւրով յետո, և մէք հանդէսէն օծեց իւր յաջորդը Անիի կաթողիկէին մէջ (ՂԱՐ. 93), անոր յանձնեց պատիւն ալ պաշտօնն ալ, և ինքն քաշուեցաւ իւր մնացած օրերը անցընել Ղարաբեղ լիւնի (ՔԱՀ. 38): Բայց չէ յիշուած թէ ուր: Համարձակ պիտի ըսէինք թէ իւր սիրելի Սեւանը գործած կ'ըլլայ, եթէ յիշուած չըլլար որ Հոռոմոսի վանքը թողուած է (ՂԱՍ. 19), որ նոյնտեղ ապրած ու մեռած ալ ըլլալը ենթադրել կու տայ: Իսկ մահուան թուական յիշուած է 471 = 1022 տարին (ՍՄԲ. 48), որ հրամարելէն ետքը երեք տարի և աւելի ալ տակաւին ապրած լինելը կը հաստատէ: Սարգիսի առաքինի նախընթացը, և ժիր գործունէութիւնը և համեստ վերջաւորութիւնը, ըստ ամենայնի կ'արդարացնեն իրեն համար գրուած լիաբերուն գովեստները, և յատկապէս Ասողիկի վկայելը, թէ ի գաւառաւիւնի ծայրագոյնին ժամեւել պատուոյ՝ եկաց ի նոյն միտ ըստ առաջին խնամհոսութեան, և ոչ գիւնեաց ղերան էր, այլ ըստ Աստուծոյ պատկերացեւ, առաքելու յղորմութեան և ի խնամհոսութեան զարգաւ ղընիւտ էրան և ի գիւնի ի պարբեր ղինան իւրագաւորման սահմանին, ղերանութեմք վարցեւ և պահոյն սրբութեմք և յետո մարմնոյ (ԱՍՈ. 251): Սարգիսի յաջորդ կաթողիկոսը եղաւ Պետրոս Բ. Բագրատունի:

րոտ Ա., այլ մենք անոր վրայ խօսիլ չսկսած ,
մեր սովորու թեան համեմատ , ժամանակին
նշանաւոր անձնաւորութեանց մօտին պէտք
եղած տեղեկու թիւնները սուկնենք :

813: Առաջինը այս կարգին Դրիգոր
Նարեկացին է, իսկ հետո՝ Անճիւնացիի որդին
(§ 757), Անանիոս Նարե-

ԳՐԻԳՈՐ
ՆԱՐԵԿԱՑԻ

կացիի աշակերտը և եղ-
բոր թուը, և Յովհաննէս
Նարեկացիի եղբայրը (§

791)։ Գրիգորի ծնունդը մերձաւորաբար կը գրուի 400—951 տարին, որովհետեւ 426—977 թուականին արդէն քահանայ ձեռնադրուած, և գիտութեան ու իմաստութեան հոչակ հունամ էր, որ Գուրգէն Արծրունի Անձնացեցեաց թագաւորին խնդրանօք երգերգոցի մեկնութիւնը գրելու կը ձեռնարկէր (ՆԱՐ. 367), և 25 տարեկանէ պակաս տնձի մը հնար չէր այսպիսի փափուկ գրուած մը յանձնարարել։ Ասկէ իբր 5 տարի ետքը գրած է Ապարանից խաչին պատմութիւնն ու զոյգ ներբողեանները, ԴատիթՄոկացի եպիսկոպոսին խնդրանօք (ՆԱՐ. 422), ինչպէս իւր տեղը պատմեցինք (§ 793)։ Ճիշդ այս միջոցին, 984'ին, կը զնէ Անեցին, թէ Ժշլէ բէր շարեւի՜ն Իսա-բէմբ և առախնաբէմբ սարբ այլ Աստուծոյ Գրեթէր Նարեկացի (ՍԱՄ. 103)։ Նարեկ աղօթագիրքին թուական նշանակուած է, 451—1002 տարին (ՆԱՐ. 268), իսկ միւս գրուածներուն, Աւաքելոց և Յակոբ Մծբնայի ներբողներուն, զանաւորուն և տաղերուն ժամանակները որոշակի չեն նշանակուած, և հարկու առիթներու համաձայն զանազան աւանդներ պատրաստուած են։ Իսկ աղեհաւայ և Բաբե վարաց խրատին (ՆԱՐ. 483) հեղինակութեան ստուգութիւն ճշդելը մատենագրութեամբ զբաղողներուն կը թողունք։ Գրիգորի ամբողջ կեանքը սնցած է Նարեկի վանքին մէջ, ուր Անանիայէ ետքը առաջնորդ էր իւր իսկ եղբայրն Յովհաննէս, իսկ ինքն յետէ վարդապետաց և իրաւի բաւարար միայն կը կոչէ զինքն (ՆԱՐ. 422), որով Նարեկի մէջ աշակերտաց ուսուցիչ և գրական աշխատութիւններով զբաղող մը եղած ըլլալը կը յայտնուի։ Սքանչկի աղօթագիրքը, կամ ինչպէս ինքն կ'անուանէ, դրաւի՛նայ Զաւարանի բանից օգտակարաց, զոր պատրաստած է ի խորաց հարցմանց հարց մանկանց և բաւարար

նապատվան, և թէ մէկ կողմէն իւր քերթողական աւելանին, զրոպան յաջողութեան և բարեկալից զգացմանց մեծութիւնը կը հաստատէ, միւս կողմէն կը ցուցնէ այն սրբութեան և կարողութեան համբաւը, զոր կը վայելէր Գրիգոր, Նարեկայ վանքին համաստեանականը: Մեր նպատակէն դուրս է Նարեկ գիրքին առաւելութիւնները վերլուծել, բայց իբրեւ պատմագիր բաւական կը սեպենք յիշել տալ, թէ ազգին մէջ գրեթէ Սուրբ Գրիգորին համահասարակ պատիւ ընծայուած է այդ գիրքին, և սքանչելագործ յատուկ զօրութիւններ կը վերագրուին անոր մէջ մի գրականութեան: Այդ ազգագիրքն եղած է նաեւ մեծ փաստը, որ Գրիգորին ուսաքինազարդ կեանքը ցոյցնելով, անոր անունը տօնելի սուրբերու կարգը անցուցած է: Բայց այդ կարգադրութեան ժամանակը որոշել չենք կրնար, միայն գիտենք որ մօտ 1300-ին Ստեփաննոս Գոյնեղացիի գրած տօնացոյցին մէջ՝ տակաւին Նարեկացիին անունը չկայ, թէպէտեւ անկէ շատ առաջ առաջնորդ է հռոմէացի Գրիգորին հրեշտակէն ի մարտի կոչած էր զայն Լամբրոնացիին (ՏՄԱ. 158), և Նարեկացիին Ամենայն Բարեբաղ խորհրդով (ՆԱԲ. 86), ամբողջարար յառաջ բերած էր պատարագի մեկնութեան մէջ (ԼԱՄ. 195): Նարեկացիին մասը կը գրուի յետոյ տարեկան եղած տարին 452 տարւոյ մեհակի 21-ին (ՅԱՅ. 395), որ կը պատասխանէ 1003 հոկտեմբեր 7-ին, թէպէտ Յայամաւուրքը հաստատուն տուաւ կը համեմատէ փետրուար 27-ին: Մարմինը թաղուեցաւ նոյն իսկ Նարեկայ վանքին մէջ, որուն բուն անունը Ս. Սանդուխտ է, բայց անկէ ետքը Ս. Գրիգոր ալ սկսաւ կոչուիլ:

814. Հռոմէացւան ազգայիններն ալ Գրիգոր Նարեկացիի տօնը պահած ըլլալով, կը ջանան ոչ միայն յու-

ՆԱՐԵԿԱՅԻՆ նաղաւան քաղկեդոնիկ ԴԱԼԱՆՈՒԹԻՆԵԸ մը, այլև կատարեալ հռոմէացւան մը ցուցնել

Նարեկացին, որ Հռոմի գոյութեան յիշատակութիւնն ալ չունի բոլոր իւր գրուածներուն մէջ: Լամբրոնացիին խօսքը առ առուելն յունական քաղկեդոնիկ գաւառութեան մօտիկ կրնար ցուցնել Նարեկացին, մինչ ճիշդը խօսելով, բաժանումները վերցնելով եկեղեցիներու միութեան փառաքան եղած է՝ Նա-

րեկացիին բուն զգացումը, որ նոյն աստիճանի ուրիշ շատերու ալ փառաքան էր: Մասնաւոր որ Հայ առաքնական լիւսանութեան տկարանալը, և պարսկական ու թաթարական բանութեանց զօրանալը, բնական կերպով մը Հայերուն մի մասը յունական կայսրութեան կողմը կը մղէր: Բայց երբ մէկ մասը այդ տեսութիւններով կ'օրօրուէր, անգին միւս մասը ազգային եկեղեցւոյ նախանձախնդրութեամբ կոտորածի կը գտնէր այդ միութեան ձգտումները, և Մայիս անունով կ'այլադէպ այդ ձգտումներ ունեցողները, և անհաստատի չէ որ այդպէս կոչուած ըլլայ Նարեկացին ալ: Զանազան պարագաներ յայտնի կը ցուցնեն թէ այդ տեսակ ձգտումներ աւելի հաճութեամբ կը փայտայուէին Վասպուրականի կողմերը, և այդ սահմանին մէջն էին Նարեկայ վանքն ալ, և Վասպուրականի մէջ ապրող Անձեւացի ու Նարեկացի վարդապետներն ալ: Ասոնց մասին Թոնդրակեցւոյ համակրութեան կասկածներ ալ եղան, կասկածները տարածուեցան Գրիգորի վրայ ալ, որ Սարգիս որդին էր (§ 757) և Անանիայի աշակերտը (§ 191), ուստի Գրիգոր ալ Անանիայի նման պարտաւորուեցաւ Թոնդրակեցիները նշովելու գիր մը գրել, «իսկ ազգայինն է լաւ ինքնայն» (ԹՂԹ. 495): Գիրը ուղղուած է առ Տէր հայր մը, որ գուցէ նոյնինքն Սարգիս կաթողիկոսն է, և կը զարմանայ, որ այդպիսի բաներ իրեն համար ըսուած են, իբր թէ Մուշեղ Թոնդրակեցիին համախոհ ըլլայ, և յայտարարութիւն մըն ալ կը գրէ (ԹՂԹ. 498-502), հետեւելով իւր վարդապետին Անանիայի տուած օրինակին: Հետեւաբար Թոնդրակեցիներուն և ոչ քաղկեդոնականութեան խնդիրին վրայ յարմար կ'ըլլայ մեկնել, ինչ որ Յայամաւուրքը կը պատմէ, թէ Եղեղեմ է միայն Եղեղեմացւոյն և ինչեւէ, ազգային և բնական, յիշուելու Գրիգոր Նարեկացին, «իսկ իսկ իսկ Եղեղեմ երգարան և բարեկամ զայն» (ԹՂԹ. 498-502): Պատմութիւնն ալ անորոշ է, ոչ իշխաններն յայտնի են և ոչ կալիսկոպոսները, ոչ տեղը և ոչ ժամանակը, և ոչ նպատակը: Բայց այդչափ բաւական եղած է հռոմէացւաններուն, Անիի մէջ հաստատել Նարեկացին զատուղ տաճար, և Սարգիս կաթողիկոսն ընել Նարե-

(ԿԻՐ. 4), և ինքզինքը Անանիա Նարեկացիի
յե-տէն և արեւոյ աշակերտ իմ ըն-դրէ կը խոս-
տովանի (ՈՒՆ. 10), և ա-

ՈՒՐԻՇ Նոր հրամանովը կը գրէ
ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ Երեք մասի բաժնուած
պատմութիւնը, որուն

երրորդը, և հաւանաբար երկրորդին մէկ
մասն ալ գեղն գտնուած չեն: Իսկ իւր կեն-
սագրական պարագաները բոլորովին անյայտ
կը մնան: Միւս այլ նշանաւոր վարդապետ
որ այս միջոցին կը յիշուի Յովհաննէս Տա-
րննացին է, մականունն Կոզեռն (ԼԱՍ. 13),
որուն զանազան գրուածներ կը վերա-
դրուին, բայց մեղի հասած նշանաւոր գործ
մը չունինք (ՀԻՆ. 571): Կոզեռնի վրայ
ինչչինչ պատմական դէպքեր առիթ պի-
տի ունենանք առաջիկային յիշատակել: Կը
յիշուին ևս Սարգիս վարդապետ, Տի-
րան վարդապետ, Յենովք վարդապետ,
Երեքն ալ կաթողիկոսարանի վարդա-
պետներ, և Գրիգոր վարդապետ յոյժ
խառն բռնի (ԼԱՍ. 13), ինչպէս նաեւ
Սամուէլ Կամրջաձորեցին և Յովսէփ Հնձա-
ցին, զորս յիշեցինք Խաչիկ Արշարունիի
օրէն (§ 792): Ասոնցմէ զատ և այլ բազմա-
թաղկած ըլլալը, և պատմիչին վկայելը, թէ
անոնց ձեռքով բարձրաւոր յոյժ եղբ-բէ-
րայ ուղղութեամբ լուրջ-դաստիարակութեամբ (ԼԱՍ. 13),
նոր արժանիք մը կ'աւելցնէ Սարգիս կաթո-
ղիկոսին՝ իբր հովանաւոր ուսումնական
զարգացման, և իբր պաշտպան ազգային
ուղղութեան եկեղեցւոյ:

817. Երբ ներքին աղբիւրներ Հայոց
եկեղեցւոյն ուղղութեամբ կանգնածները
կը խօսին, Յոյներ իրենց
ՆԻԿՈՆ Հոյ եկեղեցին ա-
ՊՈՆՏՈՍ նորագիւտ և անոր դէմ
մաքատելու առիթը չեն

կորսնցներ: Քաղկեդոնական խնդիրին չորրորդ
յուզում մէկեր երբեք զաղարած չէին,
բայց այդ միջոցին անոնց նոր զարկ մը կու-
տայ Նիկոն Պոնտացի, մականուն անհալ Մի-
սանոյիդէս, որուն անունով կը գտնուի
յուշարէն գրուած մը՝ Ընդդէմ Բարձր իշխան
Հայոց (ՍՍՎ. Գ. 90), և յաւելուած մըն ալ իբր
Կարգաւորութեան Բարձր Հայոց (ՍՍՎ. Գ. 92):
Նիկոն Հայազգի կ'ըսուի սերնդեամբ, և
Պոնտացի ծննդեամբ, Պափղագոնիոյ Ոսկե-

քար վանքին աշակերտած 12 տարի, և ան-
կէ ետքը Հայաստան գացած յունական դա-
ւանութիւնը քարոզելու (ՍՍՎ. Գ. 90), որ
չեքե-չեքե Հայոց է բազմաթիւ լուրջ-
աշխատանք (ԿԱԼ. 213): Հայաստանէ զատ Կրետէի
և Յունաստանի մէջ ալ ապաշխարութիւն
քարոզած կ'ըսուի, այնպէս որ Յոյն և Լա-
տին եկեղեցիներու մէջ տօնելի սուրբ ըն-
դունուած է, և նոյնմբեր 26'ին յիշատակը
կը կատարուի: Նիկոնի յառաջ բերած Հայոց
կարծեցեալ մոլորութիւնները, Յոյները Հա-
յերէն զատող սովորական կէտերն են (ՍՍՎ.
Գ. 91), այսինքն երկու բնութիւն և երկու
կամք չընդունելին, որ ինքե-յոյ յաւելուածը,
Հոգւոյն Սրբոյ բղխման կէտը, զորս իբրեւ
եւտիքականութիւն, աստուածադարձութե-
ան և հոգեմարտութիւն կ'ուզէ ցուցնել
ծամածուռ մեկնութիւններով: Նոյնպէս են
խաչի օծումը, օծումի նշան բռնու զար-
նելը, պատկերներ չչառցնելը, Աստուածա-
յայտութեան տօնին օրը, բազարջ հացը,
անապակ բաժակը, մատաղի օրհնութիւնը,
որոնք բոլոր հին ծէսերն են, և պարսպ տեղ
կ'աշխատի իբր հին օրէնքի զոհ ցուցնել մա-
տաղը, կամ պատկերամարտութիւն կարծել
տալ իկոններով եկեղեցին չհանդիս: Դուկասի
աւետարանէն արեւմտ քրտինքի տունը, և
Յովհաննէսի աւետարանէն չնացեալ կնոջ
պատմութիւնը, Հայերը չեն վերուցած, այլ
հնազոյն յոյն օրինակներու հետեւած են: Կե-
սարիայէ ձեռնադրութիւն չաւելը Հայոց
եկեղեցւոյն ինքնագլուխ լինելուն պատմա-
կան փաստն է: Իսկ բոլորովին նոր լուծած
բան է, թէ Հայերը մեծ պահքին մեղքն և
կթեղէն կը գործածեն, մինչ ամենախիստ էր
Հայոց մէջ պահեցողութեան կանոնը: Չամ-
չեան ինքն ալ Նիկոնի չափազանցութիւննե-
րէն զայնակղած, ոչ Հայ ըլլալը և ոչ Հա-
յաստան քարոզած ըլլալը կ'ուզէ ընդունիլ
(ՉԱՄ. Բ. 1025), հիմնուելով հախնական
պատմիչին վկայութեան, զոր մէջ չենք
տեսած, և Ասողիկի լուծեան, որ հիմնա-
կան փաստ մը չէ: Որովհետեւ պէտք չէ
բնաւ անթաղելի, թէ Նիկոն Հայ թագաւո-
րութեանց երկիրները մտած ըլլայ: Հայաս-
տանէ բաւական մաս մը Յունաց իշխանու-
թեան ներքեւն էր, ուր միշտ Յունաց կող-
մէն բռնական քարոզութիւններ կը կատար-

ուէին, և Սեբաստիոյ ու Մելիտանոյ մոլե-
ռանդ մատրապոլիսները հարկաւ մէկէ ա-
ւելի նիկիոններ ունեցած են իրենց ձեռքին
սակ (§ 782): Այսպիսիներուն զորքը, ոչ թէ
Հայ եկեղեցւոյ զաւանթութիւնը փոխեն և-
ղած է, այլ իսումը մը Հայ-Հռոմէներ չինե-
լով, կարծել թէ զաբն Հայոց է քաղաք-
նաւն ազատած են: Իսկ այս միջոցին յայտ-
նի է թէ, կէս բռնութեամբ և կէս հրապո-
րանօք բաւական Հայ-Հռոմէներ եղած են,
գլխաւորապէս Արեւելքէն եկող յարձակու-
մաններուն զէմ Արեւմտեքէն հովանաւորու-
թիւն գտնելու ակնկալութեամբ:

818. Իրբև հետաքրքրական ծանօթու-
թիւն կ'ազենք յիշել այդ միջոցներուն Լա-
սին աշխարհքի մէջ սըր-
բութեամբ փայլող, և
ՃԳՆԱՒՈՐՆԵՐ Լատին եկեղեցիէն սուր-
բերուն կարգը դասուած

երեք Հայերուն անունները: Ասոնց առա-
ջինն է Մակար Անտիոքայ եպիսկոպոսը,
որ Անտիոքայ պատրիարք ալ ըսուած է (Փնթ.
Բ. 324), և թերեւ Անտիոքի մէջ հաստատու-
ած Հայ եպիսկոպոսներէն է (§ 785): Մա-
կար Հայազգի ծնողքներէ կը ծնի Անտիոքի
մէջ, և այն անկ եկեղեցականութեան կը
հետեւի իւր հորեղբոր Մակար եպիսկոպոսի
ձեռքին սակ, և անոր կը յաջորդէ եպիսկո-
պոսութեան մէջ (Փնթ. Բ. 334): Երուսաղէմ
ուխտի գացած ատեն, քրիստոնէութիւն քա-
րողելուն համար կը բանտարկուի և կը չար-
չարուի, և ատանց իւր աթոռը դառնալու
Եւրոպա կ'անցնի իբր պարզ ճգնաւոր մը, և
ամէն կողմ հրաշագործութեամբ կը հաշակ-
ուի: Գերմանիոյ Բաւարիա և Մոզուստիա
գաւառները կը չրջի, տարի մը կը մնայ
Փլանդրիոյ մէջ Գանապիլիոյ վանքը, ուր ժան-
տախտէ բռնաւորները խնամելով, ինքն ալ
կը վարակուի, և 1012 տարի 10'ին կը
վախճանի: Ասոր վրայ նախ Փլանդրիոյ, և
յետոյ բոլոր Լատին եկեղեցւոյ մէջ իրբև

սուրբ ընդունուած է (ՉԱՄ. Բ. 860): Երկ-
րորդն է Սիմէոն Հայ նախարարազուն մը,
որ առաջ Արշարունեաց զաւառի վանքերուն
մէջ կրօնաւորեցաւ, և յետոյ առանձին ճրգ-
նութեան սկսաւ խրճիթի մը մէջ: Երուսա-
ղէմ ուխտի գացած ատենն ալ հրաշագոր-
ծութիւններով փայլեցաւ, և Արսէն Հայ ե-
պիսկոպոսէն պատուուեցաւ, և անծանօթ
մնալու փափաքով Եւրոպա անցաւ: Նախ
Հռոմ եկաւ, ուր առաջ իբրեւ հերետիկոս
կտակածի ենթարկուեցաւ, բայց Հռոմի հայ-
րապետէն ուղղափառութիւնը հաստատուե-
ցաւ: Հռոմէ մեկնելով Տոսկանիոյ քաղաք-
ները շրջեցաւ, և հետզհետէ Սպանիա, Բրի-
տանիա, և Գաղղիա պտտեցաւ պանդխտու-
թեամբ, ամէն տեղ հրաշքներով փառաւոր-
ուելով, և ժողովրդական ցոյցերէ փախչելով:
Վերջապէս հաստատուեցաւ Իտալիա, Ման-
տովա քաղաքի Բենեդիկտեանց վանքը, ուր
և վախճանեցաւ 1016 յուլիս 16'ին, և հը-
րաշքներ մահուրէնէ ետքն ալ շարունակեցին,
և Բենեդիկտոս Բ պապէն սրբոց կարգը
դասուեցաւ (ՉԱՄ. Բ. 865): Երրորդն է Դա-
ւիթոս, թերեւ Դաւիթ, բնիկ Հայաստանցի
և այնտեղ կրօնաւորած, որ մեծ ուխտերու
երթալու փափաքով կը սկսի շրջիլ Երուսա-
ղէմ և Հռոմ և Սպանիոյ Կոմպոստելիա քա-
ղաքը, և վերջապէս կը հաստատուի Իտա-
լիոյ Լուկա քաղաքը, խառակրօն ճգնաւորի
և հրաշագործի համբաւը վայելելով, մինչև
որ սրբութեամբ կը վախճանի 1050 յունիս
3'ին, և դար մը ետքը Հռոմի պապերէն սըր-
բոց կարգը կը դասուի (ՎՐՔ. ԺԲ. 125): Բել-
գիոյ Գանապիլիա (Gand), և Իտալիոյ Ման-
տովա (Mantova), և Լուկա (Lucca) քաղաք-
ները մեծ պատառով կը պահեն այդ Հայ
սուրբերուն գերեզմանները, և մեծահանդէս
կը տօնախմբեն, և իբր իրենց երկնային
պաշտպանները կը ճանչնան սքանչելագործ
Հայազգի երանելիները:

Տ. ՊԵՏՐՈՍ Ա. ԳԵՏԱԴԱՐԶ

819. Պետրոս եղաւ այն անձը որուն վրայ Սարգիս կաթողիկոս և Դազիկ թագաւոր իրենց մտադրութիւնը ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ հաստատեցին, հայրապետական աթոռին արժանաւոր յաջորդ մը տալու համար: Ժողովական ընտրութեան յիշատակութիւն կը պակսի, բայց առանց հպիսկոպոսական ժողովին համաձայնութեան չէին կրնար լրանալ, ոչ կաթողիկոսի մը քաշուիլը, և ոչ կաթողիկոսի մը օծուիլը, հետեւապէս ժողովական գործակցութիւնը անհրաժեշտութեամբ տեղի ունեցած կ'ըլլայ: Պետրոսի հասկընթացը պատմուած չէ, ծննդավայրն ալ նշանակուած չէ, և ծագումէ առնուած մականդիր անուն ալ ունեցած չէ: Բայց ընդհանրապէս ընդունուած է իբրեւ խաչիկ Արշարունիի եղբայր, և իբր Անանիա Մոկացիի քեւորդի, թէպէտ և հինքէն ամէնը այդ ազգակցութիւնը չեն յիշեր: Միւս կողմէ խաչիկի ընտրութիւնը 973'ին, և Պետրոսի ընտրութիւնը 1019'ին դնելով, և երկուքն ալ հասուն տարիքի մէջ ընտրուած գիտնալով, մօտ յիսուն տարինքու տարբերութիւն պէտք կ'ըլլայ ընդունիլ երկու եղբայրներու մէջ, որ սոցորական և զիւրաւ ընդունելի չէ, և աւելի հաւանական կ'ըլլար ըսել, թէ Պետրոս խաչիկի եղբորորդին էր: Ամէն առթի մէջ կաթողիկոսներու և կաթողիկոսարանի մերձաւոր մըն էր, որ կարող անձերու հովանաւորութեան ներքեւ կանոնաւոր ուսում ստացաւ, և գիտական ու զարգացուն անձ մը եղաւ: Գրիգոր Մագիստրոս, որ Պետրոսի հետ սերտ յարաբերութեան և սրտակից բարեկամութեան մէջ գտնուեցաւ, առատօրէն կը շուայէ անոր գովեստի բացատրութիւններ, որոնցմէ եթէ մէկ մասը իբր աստիճանին պատուադիր ձեւակերպութիւններ, և մէկ մասն ալ իբր յունասէր գործակցութեան հետեւանք նկատենք, տակաւին Պետրոսի զարգացուն ուսումնասիրութեան իսկական փաստեր են այն սկննդները, զորս Մագիստրոս իւր

թուղթերուն մէջ կ'ընէ Պետրոսին գրած տետեն, և հելլենական քերթողներու և խմատասէրներու և սուրբ հայրերու գրածները անոր ծանօթ և բնական եղած կ'ենթադրէ: Ըստ այսմ պէտք է ընդունիլ, թէ Պետրոս կանոնաւոր կրթութիւն ստացած էր յունական շրջանակներու մէջ, յաճախած էր Յունաց լատագոյն ուսումնարանները, և կաթողիկոսարանին մէջ ալ մասնակցած էր եկեղեցական և ազգային գործերու: Սխալած չենք ըլլար ըսելով, թէ Սարգիսի ծերացեալ և տկարացեալ տարիքին մէջ՝ անոր օգնական և աջակցութիւն էր, և այս կերպով արժանի դատուեցաւ հայրապետական աթոռ բարձրանալու: Պետրոսը Արշարունի պիտի չկարենանք ըսել, զի խաչիկի մակդիր անունը իւր հպիսկոպոսական վիճակէն առնուած է, և ոչ իւր սերունդէն կամ ծննդավայրէն, որ յիշուած չըլլալուն, սովորութիւնը ընդունեց Գետադարձ մականունը, թէպէտ և ոչ հինքը այդպիսի մակդիր անուն մը յիշած են (ԳՍՏ. 13), և ոչ գետադարձութեան պատմութիւնը հիմնական ստուգութիւն մը ունի, ինչպէս իւր կարգին պիտի բացատրենք: Նախորդին կենդանութեան տետեն կաթողիկոսական օծում ստանալն ալ տարբեր էր օգնականի կամ աթոռակիցի ձեւէն, որ յետոյ նոյն ինքն Պետրոսի օրով սկսաւ, և հետզհետէ տարածուեցաւ և ընդարձակուեցաւ: Որովհետեւ Սարգիս ոչ թէ աթոռակից կամ լիազօր օգնական մը նշանակեց, այլ ինքն պաշտօնապէս քաշուեցաւ, և տեղը յաջորդ նշանակեց: Այսու հանգերձ Սարգիսի ըրածը առաջին օրինակ մը նկատուեցաւ, կաթողիկոսին կենդանութեան անոր քով ուրիշ օժեալ կաթողիկոս մըն ալ ունենալու սովորութեան:

820. Հազիւ թէ Պետրոս գործի գլուխ անցաւ, երկրին խաղաղական վիճակն ալ խանգարուեցաւ: Դազիկ թագաւորի մեռնելովը: Դազիկ իւր խոհականութեամբ և աշխարհավար կարողութեամբ այնպիսի բարձր և ազդեցիկ դիրք մը ստացած էր, որ ամէն

դեպքան ալ զրկած էր, որ խրոխտանօք կը խոստանար, երթալ Աշոտը բռնել և Սմբատին գերի բերել: Սակայն հազիւ թէ ճակատած էին, Աշոտ վրացիին վրայ յարձակեցաւ՝ և ձեռքի պողովատիկով անանկ մը զսորկաւ: Եւ զերկապառ Դաւիթն ապառաժաց Դիւն ցառ: Սմբատի բանակը սարսեցաւ, Աշոտի գունդերը ետեւէն իննալով հալածեցին, այնպէս որ փախչողները քաղաք ալ չկրնալով մտնել՝ է յԱխուրեան գետն անկնելն, և Անի ալ նեղը ինկած Աշոտի անձնատուր ըլլալու վրայ էր (ՌԻՌ. 11): Մէկ կողմէն օրինականութեան սկզբունքը, միւս կողմէն Աշոտի առաւելութիւնը, ստիպեցին Հայոց գլխաւորները միջատահման պայմանով խաղաղութիւն հաստատել: Պահաւունի իշխաններ Վասակ և Վահրամ, և Բագրատունի թագաւորներ Աբաս Կարսի, Գուրգէն Վրացու Գէորգ Ափխազաց միաբանեցան, Յովհաննէսի կողմէն ալ Անիի արքունիքին գլխաւորներ, իրենց զուէս ունենալով Պետրոս կաթողիկոսը, Աշոտին գացին և համոզեցին, որ հաշտութիւն հաստատուի թագաւորութիւնը երկուքի բաժնելով, և լաւ մաս մը Աշոտին յանձնելով, բայց Անին և յառաջնութիւնը Սմբատի պահելով, պայմանով որ ելի յառաջագոյն ճան հասնէ Յովհաննէս, Աշոտ լիցի թագաւոր մնայն (ՍՄԲ. 28): Աշոտի որոշուած մասը Դրոց աշխարհ կոչուած է (ՍՄԲ. 28, ՌԻՌ. 11), զոր կը սիրենք իմանալ իբր զուգորու կամ սահմանազրկներու կողմը, համեմատ Լատալիկացիին բացատրութեան, որ է Դերիս իշխան աշխարհ, որ հայ է լիցի Պարսից և Վրաց (ԼԱՍ. 14):

822. Երկու եղբայրներուն մէջ կնքուած հաշտութիւնը ինչ ինչ միջադէպներ ալ ունեցաւ տակաւին, մինչև որ Աշոտ, գլխաւոր թագաւորութիւնը ձեռք ձգելէ յուսահատ, յանձնառու եղաւ հանդարտութեամբ իւր մասը կառավարել, և եղբորը մահուան սպասել շահնշահութիւն ձեռք ձգելու համար: Աշոտի իշխաններէն մէկը, հարկաւ անոր դրդումով, դատախազ կանգնեցաւ Սմբատի գէմ, Ափխազաց Գէորգին առջև, որ գլխաւոր գերը ունեցած էր հաշտարար գումարումին մէջ: Աշոտի կողմնակից իշխանը կը բողոքէր, թէ

ԱՇՈՏԻ
ՆՈՐ ՃԻԳԵՐԸ

Շաքիլ իմ բնական գիշեր, զոր անբաժանելի Դրոց յինչ Սմբատ: Իսկութիւնը ինչ էր մեզի յայտնի չէ, բայց Գէորգ, այդ բանը իբր Սմբատէ գործուած անիրաւութիւն նկատելով, ետեւէն գունդ հանեց. իսկ Սմբատ որովհետեւ լաւ ծանօթէն Դաւիթն ու իւր շաքիլ յինչ Սմբատ: Ափխազներու գունդերը Անի մտնալով կաթողիկէն և կաթողիկոսարանն իսկ իւրաքանչիւր կ'ընէին, օծնալ խաչերն ալ անարգելով, որոնց վրայէն օծումի նշանակեցող քեւեռներն ալ վերցնելով կ'ընէին, Դաւիթ և յինչ լաւ ծանօթ: Պատմիչը քիչ ետքը Ափխազներուն պարտութիւնը այդ սրբապղծութեան պատիժ կը մեկնէ: Իսկ Սմբատ իւր ազատութիւնը ստացաւ, երեք բերդեր իբր փրկանք վճարելով, և Անի դարձաւ, որով Աշոտ բան մը չօգտուեցաւ կարգադրուած դարձուածքէն (ԼԱՍ. 14): Այս անգամ ալ կը մտածէ նենգութեամբ Սմբատը մեղցնել: Թալինի մէջ հիւանդ կը ձեւանայ, և անկողինին մօտ որոգայթ փորել տալով, Սմբատը անասութեան կը հրաւիրէ, որ կու գայ և շիտակ որոգայթին մէջ կ'իյնայ, և ձերբակալուելով Ապիրատ Հասանեան Պահաւունի իշխանին կը յանձնուի որ սպաննէ: Ապիրատ կը վարանի յանձնառութիւնը կատարել: Զի՞քը յինչ լիցի իմ յօժեւ Տեւան, և իւրեքը Դ Երէյ է Դաւիթ Դրոց, և այս մտածումով Սմբատը առեւ զին յառաջ իւր յԱնի (ՎԱՐ. 97): Այս խորհուրդն ալ չյաջողիր Աշոտի: Իսկ Ապիրատ, սկիզբէն Սմբատի հակառակ, այս գործով Աշոտէ ալ կասկածոտ, Դուինի իշխեցող Ապուստի (ՍՄԲ. 28) կամ Ապուստար (ՌԻՌ. 12) ամիրային կ'ապաւինի իւր գունդով, և պաշտպանութիւն ու պատիւ ալ կը գանայ: Քսու անձեր կը սկսին Ապիրատը կասկածոտ ցուցնել, ու ամիրային սիրտը կը փոխուի, և Դաւիթ է յայլ շէրք է լիցի Դաւիթ իւր իւր չափէր, և է ձեռք լիցի լիցի լիցի լիցի և հըն, և անոնք է Դաւիթ Դաւիթն աշխարհ լիցի (ՌԻՌ. 12): Ապիրատի գորավարներէն Սաբի իշխան, Ապիրատին կինն ու զաւակներն ու հեծկազուղը Սմբատին կը դարձնէ, որ զիրենք հօրենական իշխանութեան մէջ կը հաստատէ, և Ապիրատի ցեղը կը շարունակէ իւր Ապլահապ և Վասակ որդիներով (ՌԻՌ. 12):

13): Այդ վասակն է որ յետոյ Մագիստրոսին փեսայացաւ: Աշոտի դառնալով, իւր յեղիկով կ'ընթացքը կ'երեւի թէ իրեններուն ալ հաճեցի չըլլար, որ ինքզինքը լքեալ կը զգայ, իսկ զաշխարհ երթեալ հասնէ ի Գառնի, և անոնց կողմէն օգնութիւն գտանելով քայ անոնց յաշխարհն իւր (ԼԱՍ. 14): Չենք կարծեր որ Աշոտ մինչև կոստանդնուպոլիս գացած ըլլայ կայսեր ներկայանալու համար (ՉԱՄ. Բ. 900), որովհետև այդ միջոցներուն վասիլ արեւելք եկած էր (ԼԱՍ. 15), և Աշոտի պէտք էր միայն հակայունական կասկածը վրայէն հեռացնել, որպէսզի վասիլի հակառակութեան առարկայ չըլլայ, և խաղաղաբար իւր բաժինին տիրէ: Այսպէս ալ բոլոր անկէ ետքը, և նոյն իսկ Անի քաղաքը ոտք դնելէ զգուշացաւ շաբաթն առաջ ինչո՞ւ (ՍՄԲ. 28): Լաստիվերացին, որ չէ կըրցած երբեք Սմբատի համակիր ըլլալ, գովութեամբ կը փակէ Աշոտի յիշատակութիւնը, թէ յաջորդեալ յԱսորոսի, որի բնակարանն էր Բերդը, և զորոսի տան շինարարութեան մէջ Պետրոսի գերը եղած է հաշտարար ընթացք մը, միշտ յունական քաղաքականութեան ուղղութեամբ, որուն վերջիվերջոյ Աշոտ ալ պարտաւորուեցաւ համակերպիլ:

823. Նոր տեսարան մը կը բացուի այս պահուս Արեւելքի գործերուն մէջ, և նոր զօրաւոր տիրապետող ցեղ մը կ'երեւի մէջտեղ, որ վերիվայր կը դարձնէ Արեւելքի կացութիւնը:

Ապարսեանց իշխանութիւնը դէպի իր անկումը կը դիմէր, և այդ պատճառով իր իշխանութեան երկիրները ազատ և ազկիամի բռնաւոր պետութիւններ կը կազմէին, և այս կացութենէն կ'օգտուէին Հայաստանի և չրջակայից մէջ ստեղծուած մանր մունր Հայ թագաւորութիւնները: Ամիրապետներ՝ իրենց կեդրոնին մէջ, նոյն իսկ իրենց պաշտօնեաներուն ձեռքը խաղաղութեամբ, պիտակասուն վեհապետներ էին, որոնցմէ վերջին անգամ յիշեցինք Քատէր-Պիլլահը (§ 801), որ 41 տարի ալ այդ անունը կրեց մինչև 1031, և իրեն յաջորդեց Քահրմ-Պիտրալլահ,

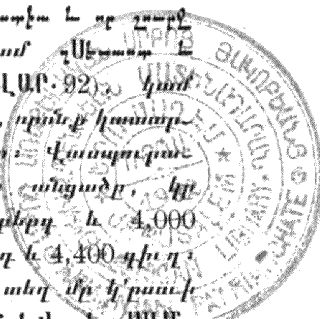
որ իր կարգին 44 տարի ևս նոյն դիրքը շարունակեց, մինչև 1075 (ՎԵՐ. 463): Այդ միջոցին էր որ ահագին փոթորիկ մը կը սպառնար Արեւելքէն, ամէն բան տակնուվրայ ընելու սահմանուած: Թաթար կամ թուրք մէջ ազգաբնակչութենէ ճիւղ մը, Սելճուք անուն գլխաւորի մը առաջնորդութեամբ, չրջակայ ցեղերը յաղթելով, և հետզհետէ յառաջելով եկած և հաստատուած էր Պարսկաստանի մէջ Խաղէվէնուհաններու իշխանութիւնը ջնջելով: և աւելի առաջ անցնելով՝ բոլոր Ասիոյ առաջնորդման երկիրները գրաւելու ծարաւով: Սելճուք իշխանին կեանքը շատ չերկարեց, և իրեն յաջորդեց որդին Միխայիլ, որ 1020'ին իւր ցեղին գլուխն անցաւ: Թէպէտ Սելճուքներու աւելի մեծ ձեռնարկները՝ Սելճուքի թոռան Թոգրուլի կամ Տուղրիլի ատեն կատարուեցան, բայց Միխայիլի ատենէն սկսան անոնք Հայաստան մտնել, և երկրին կացութիւնը վերիվայր ընել: Այդ յարձակումներուն առաջնապետուղ զո՞հ կ'երթայ վասակ Պահլաւունին: Հրոսակներու ճիւղ մը Դելումնաց (ՈՒՌ. 13) կամ Դէլմանաց (ՍՄԲ. 29), այն է Արապատականի Դէլման գաւառին կողմէն կը յորձակի, և մինչև Նիգ գաւառ ու Բջին բերդ կը յառաջէ, ուր էր Պահլաւունիներու կեդրոնը: Գոյժը վասակին կը հասնի, երբ որով իւրով Գրեթըն և այլ գաւառներու շինարարութեան մէջ էր: Գուժկանը կ'աղաղակէր. Գրեթըն միշտ բնակուած վասակ յանկարծ կ'ելլէ, պզտիկ գունդ մը կը կազմէ Փիլիպէ և Գորգ Չորտունէլ և Քաջն-Միհրան իշխաններով, ատենն ու տեղը որդւոյն Գրիգորի կը յանձնէ վանք մը կը հանգիստի, կը խոստովանի ու կը հաղորդուի, և գունդին գլուխը անցնելով այլազգիները կը ցրուէ ու կը հալածէ ուր որ կը հանգիստի: Այդ միջոցին ահագին Խափշիկ մը, շուրջապէս Եփեսոս Եփեսոսի Գոյն անունէն, առջև կ'անցնի իբրեւ վասակի դէմ ախոյեան: Հայեր պահ մը կը վարանին, իսկ վասակ իրենները կը քաջաբերէ և Խափշիկին դէմ գիմազբաւ կ'ելլէ, և այնպէս Եփեսոսը ի վերջոյ գրեթէ, որ Խափշիկը յերթաւ Եփեսոս և անկախ յերթէր: Ասոր վրայ Հայերը վերջապէս կը հալածեն այլազգիները, իրենցմէ ալ զոհեր տալով, որոնց մէջն էր

Գաջն-Միհրանը կամ Էմբանը (ՈՒՌ.16): Վասակ յաղթութենէն դառնալով, Արագածոտն գաւառի Սերկելի լեռան վրայ, է բարձր-ն էն (ՍՄԲ.30), կամ ընդհովնէն բարձր (ՈՒՌ.16), հանգիստ առնելու համար կը նընջէր, երբ այլազգիներէն մէկը անկէ անցնելով գէրաց թէ է լընաթեցն է (ՍՄԲ.30), բարձրէն խոշոր քար մը իջեցուց գլխուն, և այսպէս հաւաքեցաւ բազմ Վասակ Պահլավանին (ՈՒՌ.17): Գրիգոր Մագիստրոս, Վասակի որդին, չվարանիր իրեն մարտիրոսութիւն հաշակել իւր հօրը վախճանը (ՄԱԳ.40), որուն կը ձայնակցի Ծնորհալին՝ իւր թուանորդին ալ: Մէն է Վասակ բազմ հաւաքաւ, այն որ արեւմէ Զահարիէն (ՉԱՓ.541):

824. Երբոր Պահլավանիք կը յաջողէին իրենց երկիրը Սեյծուք հրոսակներու արշաւանքէն ազատել, անգին ՎԱՆԷ ԱՐԺՐԱՆԻՔ կը յուսահատէին անոնց դիմադրել, քանի որ այն կողմէն աւելի զօրաւոր և աւելի տեւական էին՝ եղած յարձակումները: Սենքերիմ թագաւոր, անպատու փորձելէ յոգնած, և հանգարտութիւն գտնելու ստատիկ բաղձանքով, իւր թագաւորութիւնը Յոյներուն փոխանցելու խորհուրդը կը յղանայ, ոչ Դաւիթ կիրաւազատին ռժով, իւր կենդանութեան ատեն օգնութիւն ապահովելու և մահունէն ետքը բացարձակապէս յանձնելու պայմանով (§809), այլ նոյն ատենէն ուրիշ երկրի մը հետ փոխանակելով, և իրեններուն ժառանգութիւն մը ապահովելով: Սենքերիմի որդին Դաւիթ Կոստանդնուպոլիս կ'երթայ կայսեր հետ բանակցելու (ՍՄԲ.46), զի անձամբ ալ իզուր մաքառեր էր Սեյծուքներու հրոսակը ընկերելու (ՈՒՌ.59): Վասիլ ամենայն սիրով ընդունեցաւ առաջարկը, վասն զի նոր երկիրներու տիրապետութեամբ կայսրութեան սահմանները կ'ընդարձակուէին, իսկ կայսրութեան ծոցին մէջ Հայերուն յանձնուելիք նոր երկիրը, առանձնաշնորհաւ կուսակալութենէ աւելի բան մը չէր ըլլար, և երբ ուղէին կրնային Յոյները Հայերուն իշխանութիւնը փոփոխել կամ ջնջել, առանց դիմադրութեան իսկ հանդիպելու: Փոխանակուելիք տեղը կը որոշուի Սեբաստիոյ գաւառը, բայց ճշգիւ չենք կրնար որոշել թէ ինչ ընդարձակու-

թեամբ, որովհետեւ պատմիչներ ոչ չափ կ'որոշեն և ոչ սահմաններ կը գծեն, և կը բաւականան յիշել զազաթ Սեբաստիա և որ շարք ընդ-ն բարձր (ՎԱՍ.32), կամ Վասակ է զԼաթի և յուլ պարսիս (ՎԱՍ.92), կամ Վասակ էր թեմիս (ՍԱՄ.105), որոնք կատարեալ բացատրութիւն չեն տար: Վասպուրականի մէջ Յոյներուն ձեռքն անցածը, կը նշանակուի 8 քաղաք, 72 բերդ և 4,000 զինւոր, կամ ըստ այլոց 12 բերդ և 4,400 զինւոր: Իսկ 115 վանքերուն համար տեղ մը կ'ըսուի թէ զվանդան և էր Սենէթիէ է Վասիլ (ՍԱՄ.104): Բայց այլուր կը յիշուի թէ հազար հինգ-սուն զինւոր (ՍՄԲ.46): Երբոր երկիրը բոլոր կը թողուի, վանքեր չէին կրնար դուրս մնալ, և զատ պետութիւն կազմել, ուստի պատմիչներուն և էր ըսելը պէտք է իմանալ, թէ վանքեր Հայ վանականներու ձեռքը մնացին, և Յոյն վանականներու չյանձնուեցան: Սենքերիմ Վանէ ելաւ մէկտեղ առնելով իրեն չորս որդիները, Դաւիթ, Աբուսահլ, Աստոմ և Կոստանդին, և եղբորորդիները, Դերենիկ, Գազիկ և Աշոտ (ՎԱՍ.92), իւր իշխանները, ազատագունդը, և 400,000 հոգի ժողովուրդէն, որ Վասպուրականի բնակութեան մէկ երրորդը կը հաշուուի (ՉԱՄ.Բ.903): Մէկտեղ բերաւ Վարազայ Ս Նշանն ալ, և անոր համար նոր վանք ու եկեղեցի կանգնեց Սեբաստիոյ մէջ, Ս Նշան անունով: Իսկ մէկտեղ ելլող եկեղեցականներէն և ժողովուրդականներէն մաս մը այս տեղ այն տեղ ալ մնացին, և այդ խումբէն կ'ըսուին Սկիւի և Արաբկերի հայաբնակութիւններն ալ, և Ակնայ Նարեկ վանքն ալ, ուր Ս Գրիգոր Նարեկացիի ուկորներէն մասունքներ ալ զրուեցան: Սենքերիմի տեղափոխութեան թուական կ'ընդունինք 1021 տարին, քանի որ Անեցին երկու տեղ Հայոց 470 թուականը կը կրկնէ (ՍԱՄ.104,105), ինչ որ կը համապատասխանէ եղելութեանց ժամանակագրական պահանջին ալ:

825. Վասպուրականի նոր տիրապետութիւնը, Վրաց և Ափխազաց՝ նոր խլըրտումները, և Հայաստանի միւս մասերն ալ կայսերութեան հպատակեցնելու փափաքը, առիթ տուին Վասիլ կայսեր նորէն անձամբ Արեւելք անց-

828. Պետրոսի կատարած ջրօրհնէքին
առթիւ պատմութեամբ գեղարվեստական

ԳԵՏԱԴԱՐԶԻ

ՋՐՈՅԸ

վերացին չունի, այլ միայն
կը գրէ. և՛ էնչու-լ հայ-
րապետէն զտերահաւան էնչ

է վերան, ցնցողը լայն հաւաքովն էր յանդիմանէ
թագեացի է վերջն, զոր տեղին աւ հաւաքով մօնէ
եան, և քառասունքն շինարարութեամբ, և քառասուն-
եղջիւր հաւաքայն զոր (ԱՄՍ. 19): Վարդան ալ
կը կրկնէ. և զէն հաւաքովն շին, լայն քառասունքով
է յաւայ հայրապետէն և յաւաքովն հաւաքովն էնչ
ցաւն տեսնողն, և յայտ քառասունքովն հաւաքովն
(ԱՄՍ. 93): Գեղարվեստական կամ հասան-
քին կենսական խոսք չեն ընել, այլ թէ
միայն միւսնոր ջրօրին մէջ թափուած աստեան
փայլուն պղծականներ կրեցած են ջրօրին
երեսը, ինչ որ պայծառ օր մը արեւին ճա-
ռագայթներուն ներքեւ տեսնուելիք երե-
ւոյթ մըն է, որ կրցած է իւր բարի ազդե-
ցութիւնն տեսնող նախապաշարեւոյ Յայն
առաջին վրայ, որուն ալ գիտէ ինչ ձախող
թելադրութիւններ բրած էին իւր մտեւանդ
եկեղեցականները: Այդ պարզ պատմու-
թիւնը հասկանալի աճում մը տեսցած և
փառաւորութեամբ է իրրեւ Հայոց պատմու-
թեան երկնային հաստատութիւն: Անեցիին
մօտ կը կարգանք. Տէր Պետրոս արքեպիսկոպոս
է հաւաքովն հաւաքովն շին, և զէն վա-
րդան (ԱՄՍ. 106): Սմբատ ալ կը կրկնէ.
Հաւաքովն երեւել է զէն վերջ, և հաւաքովն
վերջն ալ է (ԱՄՍ. 47): Կիրակոս ալ կը գրէ.
Յաւաքովն հաւաքովն Պետրոսի քառասուն-
վերջն է վեր, և լայն հաւաքովն թագեացի, որ հաւաքովն
ցաւնէն զհաւաքովն արքեպիսկոպոս (ԱՄՍ. 54): Ինչ-
պէս կը տեսնուի զեղարվեստական կենսա-
կան կամ եւ պատմական պարագան յետին-
ներէ միայն յիշուած է, զոր չունին խոսա-
կանագոյն պատմիչներ՝ Լատիւներացին և
Վարդան: Միանգամայն զայն յիշողներն ալ
համաձայն չեն, մէկը միւսին, միւսը խո-
չին, և երբորդ Պետրոսի ազգութիւն վերա-
դրելով հրաշքը: Գեղարվեստական խոսքի
մասունք մըն ալ պահուած էր, իրրեւ Պե-
տրոսի գործածած ձեռագիր խաչը, սակայն զի-
տեանք թէ ջրօրհնէքը միւսանթափով կը կա-
տարուի, և ոչ խաչի տեսնապարտութեամբ:
Վկայութիւնները ճշգրտութեամբ յառաջ բե-

րինք ցուցնելու համար, թէ գետադարձու-
թիւնը նախնական և հիմնական պատմու-
թիւն մըն է, ինչպէս Գետադարձ անունն ալ
պատմիչներէ յիշուած չէ, և մենք իրրեւ
պարզ մակդիր անուն մը կը գործածենք
զայն, սովորութեան հետեւելով, աւելի քե-
տէ քառասունքովն է քառասունքովն հաւաքովն
աւելի անոր: Հրաշքներու վրայ խօսուած աստեան,
եթէ հրաշքներ՝ հրաշքը գործողին և հրաշքի
նպատակին հետ կապակցութիւն պիտի ու-
նենան, ոչ Պետրոսին անձը և ոչ անոր կա-
տարած գործը երկնային հրաշքի մը գորու-
թեամբ փառաւորութեամբ արժանիքը չունէին:
Կիրակոս նոյն երկնային կը զարգարէ
վարժուած ազատիի մը պատմութեամբ, որ
Յայններուն միւսանթափին աստեան կ'իջնար
իւրեւել ընդ վեր, բայց այս անգամ յանդիման-
է ինչո՞ւն արքեպիսկոպոս է, եւ զէն և զհաւաքովն
էնչ էնչ հաւաքովն Յայն, և հաւաքովն քառասուն-
վերջն (ԱՄՍ. 54): Բայց Հայոց հա-
ւաքովն առաւելութիւնը հաւաստելու հա-
մար, պէտք էր որ արժիւր Հայոց լեռներէն
եկած ըլլալն ալ յարմարցնէր, որպէս զի յոյն
արքիւ մը յոյն ազատիի զէմ ելած չկար-
ծուէր: Պէտք չենք տեսնել կարեւորութիւն
ընծայել Կիրակոսի յիշած պարագային, ա-
կայն շատ բնական կը գտնենք ջրօրհնէքի
աստեան ազատի թոյլտրութեամբ, և
շատ զիւրին անոնց թոյլտրութեամբ զէպի վար-
ու զգնելու եղանակը: Իսկ Վարդան կայսեր
Պետրոսի օրհնած ջրով օրորուիլը (ԱՄՍ. 49),
պարզապէս Պետրոսին ցուցած յարգանք մըն
է, զոր կատարում տեսնուողին պարագային
շատ կեղտկարծ կը դարձնէ: Տրապիզոնի
գետակին մօտերը, վերին անոր նայող բար-
ձունքի մը վրայ, Հայոց վանք մը կայ մին-
չե ցայսօր Ս. Ամենափրկիչ անունով, և կըր-
նայ մօտակա տալ՝ թէ Պետրոսի ժամանակէն
եկած ըլլայ անոր առաջին հիմնարկութիւնը:

829. Պետրոս իւր լուսնակցութիւնները
լրացնել և ջրօրհնէքի առթիւ փառաւոր-
ութիւն կաք, փոխանակ
ՎԱՍԻԼ
ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ
ու զգնելու Անի դառնալու,
և Յովհաննէս Սմբատ թա-
գաւորին իւր ձեռնարկին
յաջողութիւնը տեսնելու և անոր մօտա-
մանութիւնները հաղորդելու, ճանապարհ
փոխել, և չիտակ կ'իջնէ Սեբաստիա, ուր

հաստատուած էր Սենեքերիմ Վասպուրա-
կանի թագաւորը, և այն տեղ կը մնայ
քանի մը տարիներ: Պատմութիւնը չճշգիր
այդ տարօրինակ գործին պատճառը, և մա-
կաբերելով պէտք է ըսենք, թէ Տրապիզոնի
հօգտեւ Քիւր լաւ ընդունելութիւն չէր գտած
Անիի իշխաններուն և ժողովուրդին մէջ, և
Պետրոս վոտահութիւն չունեցաւ: Համարձակ
այնտեղ դառնալ, կայսրն ալ խոհմաութիւն
սեպեց, որ պահ մը հեռանայ, և տոգոհնե-
րու հետ չփման մէջ չգտնուի: Սենեքերիմ
արդէն Յունաց հետ սակարկութեան օրինակը
տուած էր. և պէտք չէր գայթակղէր Պետ-
րոսի ըրածէն: Միւս կողմէն ընդարձակ դի-
մադրութիւն կը պատրաստուէր Յոյներուն
դէմ, և ոչ միայն տեղացի իշխաններ, այլ և
Քաղաքի յիշատակի Հռոմոց, զոր Վաթէ ընդ
ժամանակ ժամանակ ի պարսոյ իշխանութիւն
էջեալ էր, միաբանեցան նոյն միջոցին, և
Նիկեփորոս Մովսիսը կայսր հռչակեցին (ԱՍՍ.
20): Այդ միաբանութեան մասնակցեցան
Գաղիկի որդիները Յովհաննէս և Աշոտ ալ
(ՄԱԲ. 48), հարկաւ չկրնալով չարժուին
դէմ դնել, և նոյնիսկ իրենցնրուն զգացում-
ները վիրաւորել: Այդ պարագաներուն մէջ
դժուար էր Պետրոսի մէն զառնալը: Սկստա-
տիոյ Սենեքերիմն ալ Նիկեփորոսի հետ միա-
նալու հրաւիրուեցաւ, բայց անիկայ առելի
Վասիլի անսաց, որ յոյս առնելու չէ հաջորդ
չէրոս Նիկեփորոսի (ՄԱԲ. 48): Իրօք ալ Դա-
ւիթ, Սենեքերիմի որդին, անոր մօտ դնաց
իբրեւ հապարդէ՞ օգնական, բայց պատեհ
առիթին, սոր է Քիւր աւել աղան ընդ, և հա-
տեւ զէլեւի գոթալեւ հապարդեւ առ լեգաթը
Վաթէ (ԱՍՍ. 22): Կայսրը ուրախացաւ և Դա-
ւիթի օժիտ տուաւ: Կեսարիա, Մոմիդաւ և
Խաւարտանէք քաղաքները հապարդ զհապարդ
(ՄԱԲ. 48), զոր չնկար կարծիր իբր նոր թա-
գաւորութիւն նկատել, այլ Սկստատիոյ Սկո-
րունի թագաւորութեան ընդարձակութիւն:
Դաւիթի գործը որչափ ալ նենգաւոր, սա-
կայն Հայ թագաւորները դժուար կացութե-
նէ մը ազատած է, որոնք ապստամբ Նիկե-
փորոսի հետ անմիջական չփման մէջ՝ չէին
կրնար անոր դէմ դնել, մինչ կը տեսնէին որ
վերջին յաղթութիւնը Վասիլի պիտի մնար:
Լատիվիւրացին կերպով մը կ'ուզէ Դաւիթի
գործը արդարացնել, ըսելով թէ յաջորդեալ

[illegible]

830. Պետրոս քանի մը տարի շարունակից Սեբաստիա մնալ, իբրեւ Աթորունի թա-
գաւորին հիւրը, կամ լա-
կա իբր յունական հովա-
նաւորութեամբ պաշտ-
պանուած: Հարկաւ կա-

րեւոր պարագաներ կը տփայէին զինքը հետու մնալ իւր աթոռէն և Անիի կաթողիկէէն, թէպէտ այն սեղ ունեցած ճոխութիւնը չէր կրնար ամբողջաբար վայելել Սիրաստիոյ մէջ։ Ուրիշ առթով մը բացատրումով կը գտնենք այդ ճոխութեան մանրամասնութիւնները, զորս նա կը վայելել յալա հայրապետութեան է Հայաստան աշխարհին։ Իւրեւ հաստիկց ազգիւր դռեւ է Ռաբաբըն Հայոց, ունէր հինգահազար զէւ առաւել է և Ժառէն է շահաւոր ըստէր ըստէր։ Իսկ իբր հետեւորդ է դա հայրապետին կը գտնուէին 12 եպիսկոպոս, 4 վարդապետ, 60 կուսակրօն քահանայ և 500 ամուսնացեալ երէց, այնպէս որ չէր հասարակաւ հայրապետութեանն ղառապետութեանն Հայոց (ՈՒՄ. 185)։ Մեր տեսութեամբ զրչագրական սխալ մը պէտք է ընդունիլ 500 գիւղերու և 500 երէցներուն թիւերուն վրայ, ինչպէս նաեւ եպիսկոպոսական թիւերուն համար այժմ 500 բաւած են, և նոյնչափ եպիսկոպոսութեանն գաւառապետութեանն (ՈՒՄ. 184)։ մինչ Լուսավորչի տառնալ եպիսկոպոսարաններու թիւը 400 բաւած էր (§ 67)։ Նմանապէս, «նէր խաւարին հայրապետաց բացատրութիւնը» չենք կարծել թէ Պատրիարքականութեանց վրայ պէտք ըլլայ միկնել (ԳԵՏ. 18), քանի որ անմիջապէս աւելցուած է դռեւ է Ռաբաբըն Հայոց, որ

Պահլաուունի իշխանին, որ է նոյն ինքն Գրիգոր Մագիստրոսը: Մենք տեսանք որ Գրիգոր՝ Յովհաննէսի արքունիքին գլխաւոր գործիչներէն էր, և հնար չէր որ ինքն Պետրոսի դէմ եղած հակառակութեանց և անոր դէմ յարուցուած հալածանքին մասնակից եղած չըլլար: Նոյն իսկ Պետրոսի Բջնի բերդին մէջ բանտարկուիլը, և Պահլաուունի իշխանին Պետրոսի բանտապահ ըլլալը, նշան է թէ նա Պետրոսի գլխաւոր հակառակորդներէն էր: Բայց բանտարկելոյն և բանտապահին անմիջական յարաբերութիւնները անոնց զգացումները փոխեցին, և Պետրոս ու Գրիգոր անբաժանելի մտերիմներ եղան: Երբուքին միջև փոխանակուած թղթակցութիւնը կը ցուցնէ, թէ Պետրոս Գրիգորի կողմէ պաշտելի կերպարան կը նկատուի, որուն անպայման սէր և յարգ, պատկառանք և գրեթէ պաշտելութիւն կը դառնայ: Այդ փոփոխութեան գլխաւոր պատճառ կը կարծենք երկուքին հաւատարմագէս գիտնականութիւնը, որ փոխադարձ յարգանք զգալու առաջնորդեց: Քաղաքական տեսակետէն ալ Պետրոս կրցած է Գրիգորը վստակիլ կատարեալ յունասէր, չըսենք յունամոլ, ուղղութեան՝ որուն Պետրոս մեծ քարոզիչն ու միր գործիչն էր, և այս երեսէն սիրելի չէր եղած ազգային զգացումներ ունեցող Անիի արքունիքին, բայց հալածուելով հանդերձ՝ իւր ուղղութենէն և իւր համոզումէն ետ չէր կեցած, և մինչ մէկ կողմէն եպիսկոպոսական շարժումին զօրութեամբ իւր տեսութեանց պաշտպանութիւնը յառաջ կը մղէր, և հակառակորդ արքունիքին դէմ կը մարտէր, միւս կողմէն առաքինական հանդարտութեամբ Բջնիի առանձնութեան մէջ կը մնար, սիրելով ընթերցմամբ և ուսմամբ սրարապիլ: Գրիգորի վկայութեամբ կը տեղեկանանք, թէ գլխաւորապէս Եփրեմ Ասորիի շառագիւղէն գործն էր իւր կարգացածը, զոր Գրիգորի ալ ստեղծ էր կարգալու, որ ետ դարձուցած աստն, զայն կը կոչէր շնչեղէրք + և իսկ Բայնոս-Նեա (ՄԱԳ. 4): Ուրիշ անձ մըն ալ անշուշտ, որ այդ պարագաներուն մէջ, ազդեցիկ դեր մը կատարած պէտք է ըլլայ, Գրիգորի կրտսեր հօրեղբայրը Տիգրան Ապղարիպն է, որ Յովհաննէսի արքունիքին մէջ մարդպանի (ՇԱԿ. 82), կամ

ուրիշ բացատրութեամբ՝ հորկերու վերատեսուչի և գանձային պաշտօնակցի գործը կը կը վարէր (ՄԱԳ. ԺԵ), և անգործ չէր մնար, երբոր ամէն կողմէ ընդդիմամարտ զգացումներ արքունիքը վերիվայր կ'ընէին: Ապղարիպի ընթացքը չէր կրնար տարբերիլ իւր եղբորորդիէն, որ Պահլաուունի գերդաստանին գլխաւորը կը նկատուէր, թէ ոչ տարիքով, գոնէ գիտութեամբ և արժանեօք:

837. Երբոր արքունիքը խոնարհեցաւ Պետրոսը իւր աթոռը դարձնելով խաղաղութիւն հաստատել և իւր իսկ զիրքն ալ ապահովել, այս անգամ Պետրոս ինքն էր որ շառագիւղէն Բայնոս-Նեա, և թէպէտ Բայնոս-Նեա ինքն էր որ շառագիւղէն Բայնոս-Նեա էր, բայց նա իւր ընդդիմութեան մէջ հաստատ կը մնար, և գործէր խոնարհութեամբ (ՈՒՄ. 89): Ոչ թէ Պետրոս նորէն աթոռը գրաւելու կամք չուներ, այլ կը պահանջէր որ ապօրինի ձեւով և գրեթէ բանտարկեալ կատարուած գործը օրինական ձեւ տանէ: Թագաւորի կամքով մերժուած և թագաւորի կամքով դարձող մը չըլլայ, այլ եպիսկոպոսաց ժողովով իւր արդար իրաւունքը հաստատուի: Ըստ այսմ հարկ եղաւ Պետրոսի այդ պահանջին ալ կատարել, ժողովին նախագահութեան հրաւիրուեցաւ ծերունին Յովսէփ Կաթողիկոսն Աղուանից, որ իւր եպիսկոպոսներով Անի եկաւ: Հայոց 487 թուականին, 1038-ին վերջերս, Հայոց եպիսկոպոսները, վարդապետները, հայրապետները կամ վանահայրները, կրօնաւորները, իշխանները և ազաններն ալ հրաւիրուեցան, մեծ ժողով մը գումարուեցաւ Էֆրեմ-Նեա (ՈՒՄ. 89), եթէ թուատուի սխալմունք չկայ, և այնտեղ որոշուեցաւ Պետրոսի աթոռազրկութեան անկանոնութիւնը, և զայն իւր աթոռը դարձնելու պէտքը: Հագիւ թէ ժողովական որոշումը լսուեցաւ, առանց կանոնական գործադրութեան սպասելու, ռամիկը յանդիման-Նեա գործելու մղուեցաւ: Դեռակորոսի վրայ յարձակեցան յառաջ Յայնոս-Նեա Տեառն, Բայնոս Եֆրեմ շնչեղէրք, կաթողիկոսական քօղը գլուխէն քաշեցին, ու պատուեցին, զի հանդիմանութեանց աստն Եֆրեմ յայն Եֆրեմ-Նեա խոնարհեցաւ, եկեղեցիէն դուրս քաշեցին, և հանին շառագիւղէն և իսկ

եղևորթենէ սկսիլը ճշդուած չըլլալով: Զանազան և տարբեր ծանօթութիւնները մերձեցնելով, և Յովհաննէսի 20 տարին (ՍԱՍ. 105) հիմ առնելով, 1041'ի վերջերը կը կը նշանակուի Աշոտի, և 1042'ի սկիզբները Յովհաննէսի մահուան թուականը: Յովհաննէս անորդի էր, իսկ Աշոտ միայն պզտիկ սղայ մը թողած էր, Գագիկ անունով 12 (ՈՒՌ. 91), կամ լաւ ևս 15 տարեկան (ՍՄԲ. 54), որ ինքն իրեն չէր կրնար գործի գլուխ անցնիլ և ժառանգական իրաւունքը պաշտպանել: Ասկէ սկիզբն առաւ անխիտանական կացութիւնը:

839. Կոստանդին Թ ալ առանց արուղտակ թողլու վախճանած էր, որով յաջորդութիւնը ինկաւ իւր մեծ ուղջկան Զոյիի ամուսնոյն, որ Ռոմանոս Գ Արկիրոս անունով գահ բարձրացաւ 1028'ին: Խակամիտ զինուորական մը, յոյժ հաւանել տալէ ետեւ ինքնաբերաբար մէկ կողմէն Սարակինոսներու դէմ պատերազմի կ'երթայ Ասորիքի Բեռիա կամ Հալէպ քաղաքը, միւս կողմէն Սիւս: Լեւրան միայնակեացները և Ասորուոց եպիսկոպոսը կը նախատէ և կը հալածէ, բայց չարաչար կը յաղթուի Հալէպի և Ուռնայի պատերազմներուն մէջ (ԼԱՍ. 32): Ռոմանոս Կոստանդինուպոլիս դառնալէն ետքը, Զոյի կայսրուհոյն կամակեցութեամբ, և իւր պաշտօնէից ձեռքով բաղնիքի լականին մէջ կը խղճուի 1034 ապրիլ 11'ին, աւագ հինգշաբթի օր (ԼԱՍ. 35): Զոյի թագուհին իւր մէկ հոմանիին հետ ամուսնանալով զայն կայսր հռչակել կու տայ Միքայէլ Դ Պափղագոն անունով, որ նորէն մտադրութիւն կը դարձնէ Արեւելքի վրայ, և թէպէտ անգամ մը Յունական զօրքը չարաչար կը յաղթուի Արճակի մօտ (ԼԱՍ. 37), բայց միւս տարին կը յաջողի ետ մղել Պարսկաստանէ եկող Սելճուքները, և ապառնել վասպուրականի նահանգը (ԼԱՍ. 38): Այս պարագայէն կը մտածէ օգտուիլ կաթողիկոսարանի հիւրընկալ Կիրակոս երէցը, որ Կոստանդինէ յանձնուած նամակը՝ Յովհաննէսի դարձնելու յանձնառութիւնն էր ստացած (§ 831), բայց առանց յանձնելու քովն էր պահած, մէկ է յաւանել Միքայէլ Դ-ի հետ ինքնաբերաբար, ուստի

կրցաւ նորէն կայսեր դարձնել, և ինքնաբերաբար (ԼԱՍ. 46): Զարտուղի խորհրդածութիւն մը աւելորդ չերեւի այստեղ: Գրեթէ ատար տարիներու միջոց մը պէտք է ենթադրել, 1028'է 1038, այդ դժբախտ նամակին Կոստանդինէ Կիրակոսի յանձնուելուն, և Կիրակոսէ Միքայէլի վաճառուելուն մէջ, և հասանական չէ կարծել որ կաթողիկոսարանի հիւրընկալը շարունակ Կոստանդինուպոլիս մնացած ըլլայ առանց Հայաստան իւր պաշտօնին դառնալու: Արդ այս միջոցը կը պատասխանէ Պետրոսի Անիի մէջ հակառակութեանց ներքեւ, և Զորովանք առանձնութեան մէջ, և Բջնի բանաստեղծաւ վիճակով անցուցած տարիներուն: Արդեօք անիրաւած կ'ըլլանք Պետրոսի անձին, եթէ ենթադրենք թէ Կիրակոս երէց, Պետրոսի պաշտօնեայն, ուղղակի անոր հաղորդած է ստացած աւանդը, անոր խորհուրդով չէ յանձնած արքունիքին, և վերջապէս նոյն զայրացած կաթողիկոսին թելադրութեամբ, Կոստանդինուպոլիս դարձուցած է՝ իրեն կամ անոր մօտ պահուած նամակը, և Միքայէլի յանձնած, կրկնակի վճարմամբ օգտուելով միևնոյն վաճառումէն: Խորհրդածութիւն մըն է, որ մեր միտքին մէջ կը ծագի, և ընթերցողներու խիղճին կը թողունք իրենց դատողութիւնը կազմել: Անշուշտ միևնոյն տեսութեամբ գլխաւոր դերակատարին կ'անկտրկէ Լաստիվկաոյին ալ, երբոր սիրտին խորէն կը հառաչէ, Վահագն յոյժ հաւանել և Գագիկ, զի այստեւ շուրջ շունչ տալէ ետեւ (ԼԱՍ. 50): Բայց այս կէտը փակելով աւելցնենք, թէ Միքայէլ Դ Պափղագոն կայսրէն, նոյն նամակը անցաւ անոր քեռորդուհոյն Միքայէլ Ե Կալափատի, որ 1041'ին իւր մօրեղբօրը յաջորդեց, իբրեւ Զոյի կայսրուհոյն որդեկիր (ԼԱՍ. 39): Կալափատ Զոյին իբրեւ պոռնիկ խուզել և աքսորել տուաւ, Ալեքսիոս պատրիարքն ալ բանաստեղծ իբր գործակից բայց Զոյիի քրոջ թէղորայի գրգռութեամբ ժողովուրդին գայրոյթին հանդիպեցաւ, և կուրացուելով բանաստեղծեցաւ, և Կոստանդին Ժ Մոնոմախոս, որ Բագրատէ մեծաբոյի (ՍՄԲ. 61), Զոյիի հետ ամուսնանալով գահ բարձրացաւ 1042ին, և ամբողջաւ Կիրակոսէ վաճառած նամակին: Մոնոմախոս հազիւ թէ իմացաւ

Հայոց թագաւորական գահուն դատարկու-
նալը Յովհաննէս Սմբատի մահուամբը, մաս-
դրեց պարագայէն ոգտուիլ, և արդիւնաւո-
րեւ ձեռք ձգուած նամակին նպատակը:

840. Միայն Յոյները չէին որ Հայաս-
տանը գրաւելու աչք ունէին: Պարսկաստանի
սիրապետող Սելճուքեան
ԶԱՆԱԶԱՆ Թուրքերը, որ երբեմն Պար-
ՋԳՏՈՒՄՆԵՐ սիկ և երբեմն Սարակինոս
անունով ալ կը յիշուին,

Ապագասեան ամիրապետութեան ինթար-
կուած ըլլալուն համար, նորանոր ձգտում-
ներ կը մշակէին, յորմէհետէ 1038'ին Միխա-
յէլ պէկի մահուամբ Թուրուլ պէկ կամ Տուդ-
րիլ բէկ, Սելճուքի թուր, Սելճուքներու
սուլթան հռչակուած էր: Հայ թագաւորու-
թիւններ բոլորովին վերջացած չէին Յովհան-
նէսի և Աշոտի մեռնելովը, որոց բաժիննե-
րը միահամուռ Արարատի Բագրատունի թա-
գաւորութիւն կը կազմէին: Դադիկ Աբաս-
եան կը թագաւորէր Կարսի կամ Վանանդի
մէջ, և Դուիթ Գուրգէնեան Անհողին մակ-
անուանեալ, դեռ կենդանի էր Տաշիրքի
կամ Լուիի թագաւորութեան գլուխը (ՎՊ. 53), որուն քիչ հաքը յաջորդեց Կորիկէ
(ՎԱՐ. 101): Զմոռնանք Աբխազաց ու Վրաց
ու Աղուանից միացեալ թագաւորութիւնն ալ,
որուն կ'իշխէր Բագարատ Գէորգեան, բայց
իրեն ղէմ ելած էր Լիպարիա իշխան, Օրբել-
եանց նախահայրը, և զայն մինչև խորին
Աբխազք փախցնելով, ինքն կը կառավարէր
երկիրը, Յունաց կայսրներու հովանաւորու-
թեամբ (ՎԱՐ. 98): Սերաստիոյ մէջ ալ Սե-
նեքերիմի յաջորդող Դուիթ որդին վախճա-
նած էր 1035'ին, և իրեն տեղ անցած էր
Սենեքերիմի երկրորդ որդին Աստմ, որ իշ-
խանութիւնը կը վարէր եղբորը Աբուսահլին
հետ զործակցութեամբ: Իսկ Անիի մէջ առ-
ժամեայ եռապետութիւն մը կազմած էին,
Պետրոս և Սարգիս և Գրիգոր, համամիտ
չըլլալով ալ թէ ինչ ձեւ պիտի կարենան
տալ անգլուխ թագաւորութեան, և ոչ ալ
իրարու հետ բոլորովին համընդուն ըլլալով,
Վասն զի երբ մէկ կողմէն հանրային կացու-
թեան ձեւ մը տալու կը խորհրդակ-
ցէին, միւս կողմէն հանրային պատրուակին
ներքեւ անձնական ոգոս մը քաղելու մաս-
ժու մներով կ'օրորուէին: Պետրոս միշտ իւր

սխառ զործին աւարտման մտադիր, կ'աշ-
խատէր Վասիլի հետ կնքուած զաշնադրու-
թեան և Միքայէլի հետ կնքուած վաճառ-
ման համաժող, Անին իւր սահմաններով
յանձնել յունական կայսրութեան, և անոր
հովանաւորութեան ներքեւ իրեն հանգիստ ու
կրջանիկ զիրք մը կազմել: Սարգիս ընդ-
հառակն միտքէն կ'անցընէր Բագրատի և Վրաց
հաշի Նիքիոյ և որչա՞ք շուրջ շուրջ գաւառ (ԼԱՍ. 47), հարկաւ ոչ իւր անկախ թագաւոր, այլ
Յունաց պաշտպանութեան ներքեւ թագաւո-
րակերպ ճոխացող կուսակալ մը: Իսկ Գրի-
գորին Պահլաւանի արիւնը չէր ներեր այդ-
պիսի վտա խորհուրդներու զործակից լինել,
մանաւանդ որ զժուարին կացութեան մէջ,
նորէն հրապարակի վրայ երեւցած էր իւր
ձերունի հորեղբայրը Վահրամ, որ շուրջը
բոլորած իւր ազգատոհմէն երեսունի չափ
ազատ իշխաններ (ԼԱՍ. 47), գլուխ կանգ-
նած էր ժողովրդական շարժման, որ ամու-
նայն ուժգնութեամբ կը պնդէր, թէ յանձն
չառնուր իւր քաղաքն ու թագաւորութիւնը
օտարին յանձնել, և այդ նպատակով կը
զինուէր, և երեսունհազարի բանակ մը կազ-
մած էր (ՈՒՌ. 99): Վահրամ այդ հոր և ան-
հաշի, և Բագրատի և Նիքիոյ յայտ և ան-
հաշի և հաւաք շուրջ Պահլաւ (ԼԱՍ. 47), այդ
շարժումին հոգին էր, Գրիգոր ալ անկէ չէր
կրնար զատուիլ: Իսկ Սարգիս, լաւա՞յն է հա-
նա՞ Յովհաննէսի, չուր հագրաւոր շուրջ (ԼԱՍ. 47), այսինքն արքունեաց հազարապետն էր,
առիթ գառա թագաւորական գանձերը
յափշտակելով, տանիլ ապահովել իւր հայ-
րենական ժառանգութեան բերդերուն մէջ՝
Աբխազքի կողմերը (ՈՒՌ. 98), և Անի գառ-
նալ թագաւորելու և իշխելու սկիզբաւու-
թեամբ: Պետրոս հարկաւ չէր կրնար իրեն հա-
մար իշխելու մտածումներ ունենալ, բայց իւր
մեծ ձեռնարկին հետեւելով մէկտեղ, չէր յան-
գըզներ բացարձակ կերպով ղէմ երթալ ժողո-
վրդական հասանքին և Վահրամի ուղղութեան:

841. Յովհաննէսի մահունէ հաքը կազ-
մուած եռապետական իշխանութիւնը շու-
տով քայքայուեցաւ, Սար-
գիսի բուռն ձգտու մներուն
ԹԱԳԱՒՈՐԵԼԸ և Գրիգորի ազգասէր
զգացումներուն արթնա-
լովը: Սարգիս ստիպողական հրաւ էր կը

զրկէր Մոնոմախոս կայսեր, որպէսզի չուտով հասնի Անին գրաւել, որուն զուգահեռ կը խոտաւնար բանալ Յունաց բանակին առջեւ (ՍՄԲ. 56), Պետրոսի գործակցութեան ալ վստահելով այդ մասին, մինչ Վահրամի պատրաստած ընդդիմութիւնը օրօքանգօր կը զօրանար, և Պետրոս չէր կրնար ինքզինքը սնոր հակառակ ցուցնել: Յոյներ եկան, որ ըստ ոմոնց ասեւ հաշիւ (ՈՒՌ. 100), իսկ բոսայլոց հաշիւը հաշիւ կը հասնէին, կամ այնչափ կը կարծուէին, Հայոց դէմ հայհոյութեան և Նախապետաց խօսքեր ալ ընելով (ՍՄԲ. 57): Իսկ Անին պաշտպանողներ սաստիկ կատաղած, քաղաքէն դուրս եկան, և բուռն զօրութեամբ յարձակողները վանեցին, և հաւանէն ինտրով չարաչար քարոցեցին, այնչափ որ ինքն Վահրամ հարկ զգաց կոտորածը արգելուլ, և հաշիւ չառնալ հաւանեցաւ իրենները, որով միայն հաշիւը հոգի կրցան ազատիլ՝ կ'ըսեն պատմիչները (ՈՒՌ. 100, ՍՄԲ. 57): Անոր վրայ Յոյներ պահ մը իրենց դիտումէն ետ կեցան, և այլ ոչ եւս յէջքէն լինէ (ՍՄԲ. 57): Բայց միւս կողմէն Տաշիրքի թագաւորը Գաւրիթ Անշողին, ոտք ելաւ անտէրունջ թագաւորութեան տիրանալ, օգտուելով Գաւրիկ Աշոտեանի անշտափաստութենէն, և իրեն ալ մեծ Գաւրիկին կործորողին ըլլալէն, բայց Վահրամի հրամանին ներքեւ կազմուած նոր բանակը սնոր ալ դէմ ելաւ և մերժեց, թէպէտեւ առաջուց Տաշիրքի սահմանակից գաւառներէն շատեր յանձն առած էին Անշողինին հնազանդիլ (ՍՄԲ. 57): Այս չփոթութեանց մէջ անցաւ Յովհաննէսի մահուան տարին: Թէպէտեւ յայտնի կերպով թագաւորութիւն հաստատուած չէր, բայց արքունական գահին օրինաւոր ժառանգ Գաւրիկ իրաւունքն էր որ կը պաշտպանուէր, և երբ Սարգիսի դարձուածները խայտառակուեցան, Յունաց ոսնձգութիւնները վերջացան, Անշողինին ձգտումներն ալ ետ մըղուեցան, և կացութիւնը բուռն ապահով կերպարան մը ստացաւ, յաղթական Անեցիներուն նպատակը եղաւ օրէնքին և սովորութեան պահանջած ձեւով Հայոց թագաւորութիւնը հռչակել, և Աշոտի որդին Գաւրիկը հանդիսաւ որ կերպով օծել: Այս նպատակով խառնութեամբ և հաշիւով մասնաւոր զայն է քաղաք Անի, և խառնութեամբ է վերայ էր-

եանց (ԼԱՍ. 47), բոլոր նախարարներ հաւաքուեցան, Պետրոս կաթողիկոս ալ ստիպուեցաւ համակերպիլ, և այսպէս կատարուեցաւ Գաւրիկի օծումը 1043'ին (ՍՄԲ. 107): Իբր օծման թուական՝ Սմբատ Հայոց 491 տարին կը յիշէ (ՍՄԲ. 59), ուստի յարմար կու գայ ըսել թէ 1043'ի առաջին ամիսներուն տեղի ունեցաւ օծումը, հասնաբար Աստուածայայնութեան տօնին մօտերը, մարգաց ամսոյն մէջ: Օծումին կատարումը եղած կ'ըսուի հրաշալի միջոց Գրիգորի, որպէս Վահրամի (ՍՄԲ. 67), զոր ուրիշ մը չէր լինէր միայն Մարգարէ կը կոչէ (ՈՒՌ. 101), որ կ'ըսէ պարզապէս գրչապետական սխալմամբ մը չէ, Մարգարէ կամ Մարգարէ կոչման տարադէպ աղաւաղութիւն մըն է: Այդ պարագան կը ցուցնէ որ երբ Վահրամ Պահլաւունին զինուորական հրամանատարութիւնը կը վարէր, Գրիգոր Պահլաւունին ալ քաղաքական կառավարութեան գլուխը կը գտնուէր, և Պահլաւուններն էին որ վստահեալ թագաւորութեան վերջին նշանակները կը հանդիսանային:

842. Գաւրիկ Բ օծուած ասան արդէն խառնութեամբ, կամ լաւ ևս եօթնամյա միայն եղած էր, յայտնի էր ՍՈՆՈՄԱՆԻ ԳԻՐԵՆԸ ծնունդը կ'ըսէր (ՈՒՌ. 100), չէր լինէ և

վայելու և խառնութեամբ և հմարտութեամբ (ՍՄԲ. 57), որ ամենուն վստահութիւն կը ներշնչէր, թէ կարող թագաւոր մը պիտի ըլլայ: Վաստ Սարգիս, վախէն Անիի միջնաբերդին մէջ ամրացած էր, Գաւրիկ իւր զինուորներով յերթուել ըրաւ զայն (ԼԱՍ. 47), և իշխանութեան անոյն է հմարտ ոչ միայն բերդը, այլ և զքաղաքը քաղաքէն զքաղաք (ՍՄԲ. 58), բայց ներողամտութիւնը մինչև ծայրը հասկցնելով, ոչ միայն չէր պատժեր, այլ և իւր պաշտօնին կը դարձնէր, և ընդէն է հմարտ նստուցանէր (ԼԱՍ. 47): Յոյներ չէր լինէր Գրիգորի Հայոց սահմանները մըղնելով հրով և բերաններէն կերկրը մարտնչելով (ԼԱՍ. 48), բայց աւելի բուն մը չէին յաջողիլ ընել՝ Վահրամ Պահլաւունիի գտնուեցողի իմաց: Գրիգոր Պահլաւունին ալ Այրազ գետիններուն վրայ կ'երթար, և թէպէտ առաջին անգամ չէր յաջողիր, բայց յետոյ անոնց գտնուելը կը հաջողէր և մինչև իրենց

Սամուսատ նստող յոյն կուսակալին, որ առէր շէշեմեթիւն Արեւելից Կոնստան, թէ շահաւորութիւն, այսինքն Մոնոմախոս կայսեր, թէ Բել շէշեմեթիւն հաւանքաւէ Կոնստան, և եւ որոշ շէշեմեթ և շէշեմեթիւն որ յաշեմեթիւն էն (ԱԱՍ. 52): Վասիլի (§ 826) և Միքայէլի (§ 839) հետ կնքուած վաճառութեան հաքը, այդ երրորդն է զոր Պետրոս կը կնքէ Մոնոմախոսի հետ, և միեւնոյն Անին կրկին և կրկին նորոնոր շահերու առարկայ կը կազմէ: Անգին կայսրը, առժամեայ պատուասիրութիւններէն հաքը լեզուն փոխած էր: Ու յիշեց շէշեմեթիւն և շէշեմեթիւն շէշեմեթիւն, այլ Գագիկը իրր արգելական պահպանութեան ներքեւ զնկով կ'առաջարկէր. Տոր լն շէշեմեթիւն Անեքիւրիսի հետ կատարուած փոխանակութիւնն ալ յիշեցնելով կը խոստանար Եւ որոշ Կել շէշեմեթիւն և շէշեմեթիւն որ շէշեմեթիւն Առաջին-Հայոց Արծրունի թագաւորութեան քով, երկրորդ-Հայոց Բագրատունի թագաւորութիւն մըն ալ կանգնել կը խոստանար, այլ ինչ որ ծերունի Անեքիւրիսի կողմէն բախտ մը կարծուած էր, երկուսորդ Գագիկի անպատուութիւն կ'երեւար, և Նա շէշեմեթիւն յաշեմեթիւն (ԱԱՍ. 51): Կայսրը իրր իւր պահանջքին փաստ առջեւ կը զնէր շէշեմեթիւն, Յովհաննէսի նամակը (ՈՒՌ. 111), որով Անիի տիրանալու իրաւունքը կը հաստատուէր, և միւս կողմէն Կել շէշեմեթիւն և շէշեմեթիւն Կոնստանի և Սարգսի (ԱԱՍ. 52), առաջինին գանձեր և երկրորդին իշխանութիւններ խոստանալով, Սամուսատի իշխանին միջնորդութեամբ Անիի բանալիներն ալ ձեռք ձգելու կ'աշխատէր: Երրորդ առաջինն աւ Մոնոմախոս շէշեմեթիւն Անոյ շէշեմեթիւն Բաշեմեթիւն, և Գել շէշեմեթիւն Կոնստանի և Կել շէշեմեթիւն Կոնստանի (ԱԱՍ. 52), նորէն սկսաւ կայսրը Գագիկը հրամարկուստիպել, թող ինչ ու բանալիները իրր փաստ մէջտեղ զնկով: Գագիկ կը պնդէ, թէ Բագրատի Հայոց եւ Եւ, և եւ շէշեմեթիւն լն (ԱԱՍ. 62), և բանալիները զրկողներուն զէմ կը բողոքէ, թէ Գագրատի Գել շէշեմեթիւն լն (ՈՒՌ. 111): Այդ վերջին զիմարկութիւնն ալ բաւական տեսնեց, և երեւան որ շէշեմեթիւն Գել շէշեմեթիւն (ԱԱՍ. 62): Բայց վերջապէս զինքն բանաւորութեան ներքեւ և արգելական վի-

ճակի մէջ տեսնելով, իրեններուն ալ ուխտադրութեան նենգութեան զգուշով, և ընդգիմութեան ապարդիւն ըլլալուն համոզուելով, յոյ կամաց զիջողութիւն կը յայտնէր, և կայսրն ոչ եւս խոստացուած Մեկրիմեթիւն կուսար անոր, այլ կը ներքէ միայն որ Սեւաստիոյ վախճանեալ թագաւորին՝ Գագիկ Արծրունիի այրիին հետ ամուսնանալով, Գել շէշեմեթիւն (ԱԱՍ. 52), այսինքն այն բաժինին որ Գագիկի իրր վարձք արուեստ. Նիկիփորոս Մովսէսը սպաննելուն համար (§ 829): Միայն թէ այն տեղ Կեարիս և Մամիզաւ և Սարաւանէք յիշուած էին (ԱԱՍ. 48), իսկ այս տեղ կը յիշուին Կայրուպատ և Պիլու (ԱԱՍ. 62), որք անուններու ատրերութեամբ, Կապաղովիոյ միեւնոյն կողմը կը ցուցնեն, թէ պէտ զմուսը է արուած անունները յունարէն աշխարհագրական անուններով ճշդել: Գագիկի համար ամանց է կը շէշեմեթիւն ըսածը (ԱԱՍ. 108, ԿՌ. 52) թիւրիմացութեան պէտք է վերագրել, եթէ չուզենք Գագիկի հետեւորդներուն վրայ խմանալ, վասն զի ուրիշ տեղ՝ շէշեմեթիւն յիշուած կը գտնենք (ԱԱՍ. 108): Այս եղբայրութիւնները կը կատարուէին 1044 թ. վերջերը՝ զէպի ձմեռը:

845. Անիի մէջ, թագաւորութեան իրր ինամակայ կը մնային Պետրոս և Սարգիս, Վահրամ զինուորական հրամանատարութիւնը կը պահէր: Իսկ Գրիգոր թերեւս միամտորէն Գագիկի երթալուն յաջող ելքին կը սպասէր, և յերէրէլ ինքեւս անձամբ Կոստանդնուպոլիս կու գար անցած դարձածը իմանալու կամ թէ պատշաճը գործելու, որով բանալիներուն յանձնուելուն մասնակից չէր եղած: Միայն թէ կացութիւնը զննելով և համոզուելով, թէ շէշեմեթիւն շէշեմեթիւն Կոնստանի (ԱԱՍ. 521), ինքն ալ փոխանակութեան ձեռք կը գործադրէր իրեն հաշուոյն, կը թողուր իւր հայրենական Բջինի, Կայրուս և Կայծաւ բերդերով մէկտեղ (ԱԱՍ. 99), զոր այլեւս զմուսարաւ պիտի կարենար պաշտպանել, և յունական ծառայութեան կը մանէր մագիստրոսութեան աստիճանով, Միջագետքի կուսակալ կ'անուանուէր, և Տարսնի կողմը ընդ տեսականութեան զուտ մըն ու

կ'առնէր, գէշը և բազում գրեւ և հարանեւ-
յաշէի յաշէ (ԼԱՍ. 52): Գրիգորի կոտորած-
նու պոլիս գտնուած միջոցին կը հանդիպի
մասնատական գիտուն Մանուչէի հանդիպիլը,
և Ղուրանի ու Աւետարանի բազմաթիւական
վէճը, որուն վրայ Ղուրանի տաղաչափակ
լինելուն նշանակութիւն չունենալը հաստա-
տելու համար, Գրիգոր կը յայտարարէ անոր՝
թէ բաւարար չէր յաշէի յաշէի, և իրօք ալ չորս օր-
ուան մէջ կ'աւարտէր հազարադասուն կոչ-
ուած տաղաչափակները (ՏԱՂ. Է.), զար-
մացման մէջ թողլով արարացի քերթողը:
Իսկ Մանուսի կայսրը 493 Հայոց թուակա-
նին յառաջելէն ետքը (ՍՄԲ. 63), որուն ամա-
նորը կ'իյնար 1044 մարտ 10'ին, որ է ըսկ
ձմեռուան մօտենալուն, Ասիա անուն իշխան
մը լիազօր իշխանութեամբ Հայաստան կը
զրկէ Անին գրաւելու և կոտավարելու (ԼԱՍ.
52), որուն ոմանք Վարդան (ՎԱՐ. 99) և
ուրիշներ Պարսկաստան պաշտօնական անունը
կու տան, և ներքինի ըլլալուն հարց կամ
այլին կը կոչեն (ՈՒՌ. 112): Անեցիներուն
ծանր կու գայ քաղաքին յանձնել, և ինչ-
պէս առաջին անգամ (§ 841), նորէն զին-
ուորական ընդդիմութիւն կը կազմակերպեն
Վահրամի և Պահլաւունիներուն զինուորու-
թեամբ, և վրանին եկող Յունական գուն-
դերուն վրայ ալ կը զօրանան, որք կը
պարտաւորուին տեղի տալ, և ձմեռը վրայ
հասնելուն Ուխթիքի և Թէոդոսպոլիսի, այ-
սինքն է Սլիքի և Կարինի կողմերը կը
քաշուին ձմեռելու: Անեցիներ, թէպէտ յա-
ջողութիւն մը ունեցած էին, բայց յուսա-
հասնեցան երբոր լսեցին թէ Գագիկ տեղի
տուած է, Գրիգոր ալ ձեռք քաշած է, ի-
րենք տկարացած են, ամէն կողմերէն թըշ-
նամբներով պաշարուած են, և ոչ մէկ կող-
մէ օգնութեան յոյս մնացած չէ: Պահ մը կը
մտածեն կամ Անտոյին Գաիթի, կամ Ասի-
խաղաց Բագարատը Անի բերել և թագաւո-
րեցնել (ԼԱՍ. 52), բայց ուր ուրեմն, կը հա-
մազուին, որ Յայնկերու առջեւ տեղի տալէ
զատ եղանակ չունին: Հին թագաւորներուն
զերեզմաններուն վրայ տեղի և ողբի արա-
րողութիւն մը կը կատարեն, լացն երեւ
շնորհակցել իւրեանց (ՍՄԲ. 63), և անշու-
շտօն իւրեանց շնորհակցել Գագի, և անոր

եւ (ՈՒՌ. 112), լուր զրկեցին պարակոմանոս
Ասիսի, և ետեւ շնորհակցելու համար
ալ հաւանեցաւ տեղի տալ, երբ համոզուե-
ցաւ թէ յաջողութեան յոյս մնացած չէ, և
բոլոր ժողովուրդը կոտորածի մասնակ
պիտի ըլլայ գիմադրութեան հետեւանքը: Ասիսի
Բագի և Բագի Բագի Բագի Բագի (ՍՄԲ. 63):
Պարտաւոր և Սարգիս կրնային ուրախ ըլլալ
թէ վերջապէս հասան իրենց նպատակին,
որովհետեւ այս աշխարհի ի վաճառէն յայնժ
հա-
ջողեցաւ (ԼԱՍ. 50), զոր պատմութեան կար-
գին մէջ յիշեցինք միանգամ և երկիցս և
երկիցս, և այն էր որ իւր լրումը կը ստա-
նար: Մենք ալ գոչենք ուրեմն ողբերգակ
Լասիվկերացիին հետ: Ո՛վ Գագի վաճառէն այ-
նորի, անիւր արեւնց շնորհակցելու հարց
(ԼԱՍ. 46): Այդ եղելութեան իբր ճշդուած
թուական պիտի ընդունինք Հայոց 493
տարւոյ վերջին տմիսները, կամ որ նոյն է,
1045 տարւոյ առաջին տմիսները, զարունին
բացուելուն տառնները:

846. Ասիս կու տակալ Անիի տիրացած
տուն, անշուշտ Գագի Գագի Գագի Գագի

Պարտաւոր (ԼԱՍ. 53): Յայնե-

ՍՄԲ. 63 րուն համար խորին երախ-

ԵՒ ՎԱՐՄԱՍ տաքիտութեան պարտք

մըն էր, ամէն տեսակ պատ-

ուասիրութիւն և ընծայաբերութիւն մա-
տուցանել Պարտաւոր, որ առաջին օրէն Հայոց
թագաւորութիւնը Յայնկերուն անցընելու
գաղափարը հովանաւորել էր, և այդ նպա-
տակով մինչեւ վերջ աշխատել, և մինչեւ
իսկ այդ պատճառով հակառակութիւն և
հալածանք ալ կրեր էր: Թերեւս ոմանք ու-
զեն ներողամտութեամբ նայիլ Պարտաւոր այդ
ընթացքին վրայ ըսելով, թէ Հայոց թագա-
ւորութեան տեւողութեան յոյսը կարած, և
Սեղծութեանց զօրանալէն վախցած, Յունա-
կան տիրապետութեան մէջ կը կարծէր
գտնել ապագային ապահովութիւնը: Սակայն
ցորչափ կաղամակերպեալ իշխանութիւն մը
կար, և զանազան Հայ իշխանութեանց
միութիւնը նշանակելի զօրութիւն մը կը
կազմէր, կրնար կայսերութեան հովանաւո-
րութիւնը պատրաստել, այլ ոչ թէ հայրենի
իշխանութեան գաւառան լինել, և անոր
վախճանը վախճանել, և իւր ողբը օտա-

տարի մը ետքը հաշուել պատշաճ ըլլալով, յարմարագոյն է 1046'ին դնել. որչափ ալ Լատտիվերոցիին մէջ 493 Հայոց թուականը կը գտնենք նշանակուած, սակայն ժամանակագրական պահանջին փաստը աւելի զօրաւոր կը գտնենք, քան մեր գրչագիրնեւրուն թուատառերու մէջ սովորական դարձած սխալանքը: Միջոց մըն ալ պէտք է տալ Կամենսոսի կայսեր հետ բանակցութեանց, այնպէս որ Պետրոսի Արծն գալուն համար ցուցուած ժամանակը, Բերքեւէն է որդեգրուած յայտնաբերման (ԼԱՍ. 53), 1046'ի դեկտեմբերին պէտք կը լինի հաշուել:

848. Բայց Արծնը հայրապետութեան աթոռանիստը պիտի չըլլար, այլ միայն ճարտար ձեւ մըն էր հայրապետը հեռացնել Անիէ, ուր դեռ թարմ էին Հայ կեանքի յիշատակները, և

սակաւորել այնպիսի միջավայր մը, ուր կար ժամանակէ իվեր զօրաւոր դարձած էր յունական ազդեցութիւնը: Մերձաւոր տունին օրը, Պետրոս նորէն ջրօրհնէքի արարողութեան հանդիսագիր կ'ըլլայ յարգաւորական զբոսի ուր իջնէ ի վերջն ուր ի հետեւեալ զբոսի ուր ի վերջն, այն է վերին Եփրատի սկզբնաւորութիւնը, որ Կարնոյ դաշտին մէջէն և Արծնի մօտէն կ'անցնի, և որ այժմ Գարսառու անունով կը կոչուի. պահ մըն ալ ընդարձակուելով Կարնոյ Շամբը կը կողմէ: Արարողութիւնը կը կատարուի Գարսառուի, որպէս և վայել էր, և միւռոնթափի պահուն տաճիկ մը կը ներկայանայ իր արեւելէ և հարաւ խնդրելով: Պետրոս հրաժայէ նա իջնէ ի վերջն, միւռոնթափէն միւռոնթի չիլը տանելու տուն, հապճեպ շփոթին պատճառով չիլը կը կտարուի, միւռոնթը հապճեպ կը թափի ի վերջն հարաւէն և վերջն, բայց կտարած չիլէն Բերքեւէն Պետրոսի ձեռքը կ'ընկէ կը խոցէ, և յարգաւորական արեւելէ կը խոցէ, և յարգաւորական արեւելէ կը խոցէ: Պատահարը վստահաւոր կողմ մը չունէր, և դարմանն ալ գիւրին էր, բայց ձախող տապաւորութիւն թողուց ժողովուրդին վրայ, և ամէնքը սկսան ըսել, թէ չէ Բերքեւէն չիլէն: Ասով մէկտեղ իրենց հանդէսը կը շարունակեն, և հաշտեալ կերակուրի կը նստին: Բայց երբ տակաւին ի սեղանէ ելն, անա հասին կ'ընկաւորէ, Կամենսոսէ յղուած

պաշտօնեաներ, որք հրաման ունէին Պետրոսը Արծնէ ալ հանել, և Խաղտոյառիջ, այժմ Բաղտառիջ կոչուած բերդը բանտարկել, որ Կարնոյ դաշտին վերջը, Եփրատի վրայ, ժայռուտ կիրճի մը մէջ տուր զգեակ մըն էր: Միեւնոյն օրը հրամանը գործադրուեցաւ, և Պետրոս ճամբայ հանուեցաւ դէպի իւր նոր բնակութեան տեղը: Այդ եղելութեան թուական պէտք է նշանակենք 1047 յունուար 6, կամ 495 ժարգաւց 3 երեքշաբթի օրը: Բայց չորս տարի առաջ օրը օրին, Աստուածայայտնութեան տունին, Պետրոսին փառքին գաղաթնակէտն էր եղած Խաղտեաց գեալին վրայ (§ 827), և այն օրուն տապաւորուած գործին վրէժը կը լուծուէր Հայոց գետին վրայ, և միեւնոյն Յոյները, այնտեղ Պետրոսը փառաւորող, այստեղ Պետրոսը դատապարտող կ'ըլլային: Կաթողիկոսին երկու քեռորդիներէն Անանիա՝ որ կ'երևուի մէկտեղ էր, անմիջապէս ներքինի մը հետ Կոստանդնուպոլիս զրկուեցաւ, իսկ Խաչիկ՝ որ Անի մնացած էր, հաշտեալ Սեւաքար բերդը բանտարկուեցաւ (ԼԱՍ. 54), որ հաւանաբար Խաղտոյառիջի բերդերէն մէկն էր:

849. Պետրոս այն տեղ մնաց մինչև Բերքեւէն, որ կը հանդիպէր 1047 ապրիլ 19'ին կամ 496 հոտի 11'ին, և Բերքեւէնէն զբոսի ուր ի վերջն և հաշտեալ Սեւաքար (ԼԱՍ. 54):

Այսպէս համառօտակի կը պատմէ ժամանակակից Լատտիվերոցին, մինչ Ուռնայեցին ընդարձակ պարագաներ կը յաւելու, և մինչ նա բանտարկեալի տեղափոխութեան ձեւը կու տայ եղելութեան, սա յատուկ փառաւորութեան ձեւեր կ'ուեցնէ: Մոմոմախ զիր զրած կ'ըլլայ չէ Բերքեւէն հաշտեալ Սեւաքար ի վերջն յարգաւորական կ'ըսուի (ՈՒՄ. 122): Այդ տարբերութիւնը հաշտեցնելու համար, ոմանք ուղեցին ըսել, թէ Բերքեւէնէն Բերքեւէնէն Բերքեւէն, հրամայած ըլլայ հաշտեալ Սեւաքար (ՉԱՄ. Բ. 944), այլ մնաք կը կարծենք, թէ բոլոր եղելութիւններ՝ քաղաքական դարձուածներու արդիւնք են: Հարկաւ կաթողիկոսին բանտարկութիւնը գէշ տապաւորութիւն թուած էր Հայոց վրայ, և Յունաց հանդէպ

զայրացում պատճառած: Կացութիւնը պէտք էր դարմանել, մինչ կայսրը կամք չունէր Պետրոսը ազատ թողուլ, ուստի յարմարագոյն սեպեց, արտաքին պատուազիր ձեւերու ներքեւ տառեկազոյն հեռացում և պատուաւ որ արգելականութիւն մը կարգադրել: Պետրոս ինքն ալ գործին իսկութիւնը հասկցած պիտի ըլլայ, սրովհետեւ մատմեց թէ, քոչե ալ ոչ խղճան զէն Հոմար ելնէլ յԱրեւել (ՈՒՌ. 122), և կանխաճող զգուշութեամբ իրեն փոխանորդ հաստատեց կրտսեր քեռորդին խաչիկը, քանի որ երէցն Անանիա արդէն Կոստանդնուպոլիս տարուած էր, և շէնարարութեան հարգութեամբ ալ տուաւ անոր (ԱՌՍ. 72), որ է կաթողիկոսական տաւիճան և օծում: Պետրոսի այդ ըրածը հիմնովին կը տարբերէր Սարգիս կաթողիկոսի իրեն համար ըրածէն (§ 812): Սարգիս պաշտօնապէս գործէ քաշուելով ամենայն ինչ Պետրոսի կը թողուր, մինչ Պետրոս աստիճանն ու գործը իրեն վրայ պահելով, իրեն լիազօր տեղակալ և փոխանորդ կամ ակոռակից մը կը հաստատէր, որ կարենայ ըստ ամենայնի և յամենայնի կաթողիկոսական պաշտօնը կատարել բուն կաթողիկոսին բացակայութեան ատեն: Նախաճող զգուշութեամբ մտածեց որեւէ առթի մէջ եկեղեցին առանց միւսոնի չթողուլ, և 400 լիար միւսոն երկաթի ամաններու մէջ լեցնելով թաղել տուաւ Ախուրեան գետին մէջ, կամ ըստ եւս Ախուրեանի ձորամէջը, Բըլ է Գոռն Կառնի, հարկաւ քիչերու գիտակցութեամբ և գողանապէս, զի Բ' Գոռն աշտեցի է յեւ Հոմար (ՈՒՌ. 122): Այս ալ նոր փաստ մըն է, թէ Պետրոսի յունասիրութիւնը քաղաքականէն անդին չէր անցներ, և կրօնական համակերպութեան չէր մտնէր: Ախուրեանի մէջ թաղուած միւսոնը, այլևս հանուած պիտի չըլլայ, վասնզի պատմիչը կը վկայէ իւր Ժամանակին համար, թէ ինչ պահու Բըլն ցայտը Ժամանի (ՈՒՌ. 122): Անկէ ետքն ալ փնտռող և հանող եղած չէ, և կրնայ գրգռել Անիի մէջ պեղում կատարողներու հետաքրքրութիւնը: Պետրոս այդ առթիւ ալ չուզեր թողուլ իւր սիրած ճիւղ ձեւերը և հետեւորդներու բողոմութիւնը, զոր ունէր իւր թագաւորակերպ հայրապետանոցին մէջ (§ 830): Յոյներ ալ

կը ներեն, որ արտաքին ձեւերով որչափ ուզէ յագնայ ու միաթարուի, և Պետրոս կը քաջալերուի իրօք թագաւորաւայել ուղեկցութիւն մը կազմել, եթէ արուած թիւերը կեղծեալ չեն: Ընտանի կամ Գոռնի տղաները՝ Գոռնի հաղուած և Գոռնի Գոռնի 300) հեծակներ են, և վարդապետներ և կաթողիկոսներ և երաժիշտ ու վանական քահանաներ՝ 120 հոգի ջորիներու հեծած, և հետի քաղող սպասաւորներ 200, ընդ ամէն 620) հոգի (ՈՒՌ. 122):

850. Որպէսզի Պետրոսի հետեւորդները լոկ ծառայութեան սահմանուած անձեր չի կարծուին, Ուսուցիցի մօտ յանուանէ կը յիշուին ՆԵՏԵՆՈՐԴԵՐԸ 17 եկեղեցականներ, իբր ծանօթ և գիտնական ան-

ձեր: Ասոնց գլուխը նշանակուած են երեք անուններ յատուկ գովարանութեամբ, Բուխար վարդապետ՝ Զաւենիւն և Լաւնի Բաւենի, Սալատուր՝ Գոռնի Գոռնի, և Թաղէոս՝ Գոռնի Գոռնի: Գոռնի Գոռնի, անշուշտ գիտնականութեան, և ոչ ըմբռնամարտութեան խմաստով: Ետեւն կուգան ուրիշ վարդապետներ, Գէորգ Գոռնիեցի, Յովհաննէս Գոռնիեցի, Մատթէոս Հաղարատացի, Միսիթար Գոռնիեցի, Տիրանուս Կապանեցի, Վարդան Սանահնեցի, Բարսեղ Բաղարատացի, և Միսիթարիկ, որոնք ուրիշ կողմէն ծանօթ չեն: Վերջը գասուած են, տէր Եղիսէ, տէր Բարսեղ, տէր Գէորգ, տէր Եփրեմ, տէր Անանի, և տէր Սալիկ, որոնցմէ առջի երեքը ծանօթ կաթողիկոսներ են, որով ամէնուն ալ նոյնպէս եղած ըլլալը կը հետեւեցնենք: Եղիսէին համալայել և շէն, իսկ Գէորգի Զաւենիւն կոչումները աւելցուած են (ՈՒՌ. 123): Վերջին երկուքը քեռորդներուն համանուններ են, բայց նոյններ են ըսել չենք կարծեր, քանի որ Անանիա առաջուց եղած էր, և Սալիկ Հայաստան մտնած էր: Պետրոսի նախորդ և ազգակից կաթողիկոսներու անուններ են, որ գործածական անուն եղած կը տեսուին: Դիտուութեան արժանի է որ վարդապետներ կաթողիկոսներու կը նախադասուին, որով թէ վարդապետութեան մեծութիւնը կը հաստատուի, և թէ վարդապետներուն գիտնական կաթողիկոսներ եղած ըլլալը կը

գիտարթու որ Տարանի կուսակալ էր եղած , և
Լիպարիտ Օրբելիան Վրաց գունդերուն զօրա-
վարը , բայց կը պակսէր գերագոյն հումա-
նատորը , և բազմիշխանութիւն կը տիրէր ,
մինչ գրուած է , թէ Բաշկիեան լէւն միջո-
ւեւ է և աշարհաբան և Ռէշ է լաշառձ ,
ինչ որ և « աշարհաբան » (ԱԱՍ . 70) : Պա-
տերազմին սաստկութեան և թշնամիներուն
զօրանալուն վրայ` Ահարոն Բուլղարի-բանով
« էն է ինչուն » դրէնքը կը փոխէր : Ասոր
վրայ կ'ամենաս և Գրիգոր ալ իրենց զօրաց
հետ է գիտարթու գրականայն , իսկ Լիպարիտ գի-
մադրութիւնը շարունակել ուզած ատեն կը
պաշտօնէր և կը ձերբակալուէր , և անգամ
մըն ալ երկիրը Սեյծուքեանց հրոսակներուն
կը մտանուէր (ԱԱՍ . 71) , որոնք կանոնաւոր
տիրապետութենէ աւելի , կոտորածի և կո-
ղոպուտի հետեւ էին : Յաղթական հրոսակը
Կարսի վրայ ալ քաղեց , և յանկարծ պաշա-
րեց քաղաքը , երբ Յայանութեան աօնին
գիշերը , անհողութեամբ նկեղեցական պաշ-
տամանց զբաղած էին , և որպէս որքէն է ա-
շարհ , սովոր էին է պերսեանք ամեն Բաշկի-
եանք-բանով ժողովուրդ (ԱԱՍ . 73) : Այդ թուա-
կանը կրնանք պատշաճեցնել 1050 յունուարի
6/ին , կամ 498 մարգաց 3/ին : Յարձակող-
ները ամբողջ գիշերը և ձեռքեւ ընդ աշտ
տարաւորութեամբ զբաղելէ ետքը , առաջ
գիշեր և զիւրոյց աշտին բնացին յայնմեան դ-
րանց (ԱԱՍ . 74) : Իսկ Լիպարիտի գերութիւնը
երկար չեղաւ , և ազատութիւն ստացաւ իւր
իմաստուն խօսուածքովը : Բրէհիմ , որ Սեյ-
ծուքեանց հրամանատարն էր , Լիպարիտը` որ
Նախարար ալ կոչուած է (ՎԱՍ . 99) , Տուզրիլի
կը զրկէ , իբրեւ զինքն ինչ և առ զանոնք գե-
րեւ հաճելի չէ (ԱԱՍ . 71) : Լիպարիտի կ'առաջար-
կուի իսլամութիւն ընդունիլ , իսկ նա կը խնդրէ
անձամբ տեսակցիլ Տուզրիլ սուլթանին հետ ,
և անոր հարցումին պատասխանելով կ'ըսէ .
« Եթէ իմանա՞նք ես ծախեալ զինքն , եթէ
« առնա՞նք » , իսկ եթէ լաւագոյն ես աշտե-
մաւ աշտեալ զինքն : Տուզրիլ ստորին կը գտնէ
վաճառականի դերը , և վաս` դահիճի դերը ,
և թագաւոր ներնալու միտքով , պարզեա-
նելով ազատ կը թողու . Լիպարիտը (ՎԱՍ .
99) , որ կայսեր հրամանով Վրաց կուսակալ
կը նշանակուի , Բագարատ թագաւորին
կոստանդնուպոլիս տարուելուն վրայ (ՎԱՍ .

100), թէպէտ Բագարատ կրցաւ նորէն ձեռք
ձգել իւր թագաւորութիւնը:

856. Անիի ինյաւէն հաքը կը մնային տակաւին Կարաի Գաղիկը և Տաշիրքի կամ Գուգարաց Կիւրիկէն, իսկ Անիի Գաղիկը, Պիղուժ կողմերը, Կհասարիոյ գաւառին մէջ (§ 844): Նա

միջոց մը կոստանդնուպոլիս միացում էր՝ բայց չենք կրնար ճշգեռ, թէ առիթ ունեցաւ արգելօք Պետրոսն ալ այնանզ տեսնել՝ և րանալիներու առաքումը (§ 844) երեսը գարնել, թէ ոչ արդէն ինքը մեկնած էր, երբոր Պետրոս կոստանդնուպոլիս տարուեցաւ 1047 ին, ուր Գագիկ գացած էր երկու տարի առաջ 1045 ին (§ 843): Գագիկ, Անի երթալէ արգելուելով, շատն հայրենի բերել տուած կ'ըստի ի Հոռոմս, այսինքն Պիղոսի իշխանութեան մէջ, ուր դեմքերէն և զանգեքերէն կ'ապրէր, և սիրտին դառնութեանն նեղութիւն յետ արհեստն ի վերայ գլխի Բազաւորական էր իր վայելած իշխանութիւնը, ինչպէս նեղ սահմանին մէջ, որուն բնակիչները Յոյսեր էին առաւելապէս, և անոնցմէ կը լուծէր իրեն դէմ գործուած անիրաւութեան վրէժը, և հայրենի թագաւորութիւնը կորսնցնելուն ցաւը, շը նեղութեամբ յապարհեցին աշտանաւորաց և նեղաւորացն հերեմէնաց (ՈՒՌ. 112): Պատմիչին սրբան ալ Գագիկի չափ այրած կ'երեսայ, որ անսովոր բացատրութիւններով կը կարծէ իւր ցասումը յագեցնել: Հայ թագաւորներէն Ատոմ ալ կար Սերաստիոյ մէջ: Անգամ մը Միքայէլ Պափղագոնի ժամանակ, ձառնորէն և շը իշխան իշտաւորցն Սեւեթերէայ, նորէն Հայ քառ մը, Ատոմի և հղբորը Արուստայի դէմ զրպարատութիւններ էր խօսած կայսեր, ինչէն հապարհեցին ի վերայ ++, և ասոր վրայ կայսերական բանակ մը եկած էր Սեբաստիոյ վրայ: Արծրունեաց արքունիքին հին գորավարներէն Շապուհ կ'ազէր զինաւ գորութեամբ զիմադրել, բայց Ատոմ խոհեմութիւն սեպցողէնքի ձեռնարկել, ուսկից վերջնական արդիւնք մը յուսալի չէր, և հղբորը հետ կոստանդնուպոլիս գնաց ու կայսեր ներկայացաւ, ճամբարութիւնը պարզեց, քառութիւնը ցրուեց, և կայսրը համոզեց, որ

հիացաւ անոնց վրայ, և հրամայեաց զմարդիսն
կ'ըստնեւ (ՈՒՌ. 96): Աստուծոյ յաջողութեամբ
Սերաստիա դառնալէ ետքը, այլեւս լաւ յա-
րաքերութեանց մէջ ապրեցաւ կայսրներու
հետ:

857. Աստուծոյ յաջողութեամբ զօրա-
ցած, համարձակեցաւ Մոնոմախոսէ խնդրել,
որ վերջ արուի Պետրոսի
ՊԵՏՐՈՍ պատուաւոր արգելակա-
նութեան, և ներուի անոր
որ Հայաստան դառնայ:

Կայսրը միշտ Պետրոսի մասին կասկածոտ
(§ 851), չուզեց արտօնել անոր Անի դառ-
նալը, բայց Աստուծոյ ալ չուզելով կտրել,
հաճեցաւ որ Սերաստիա դառնայ, և զմարդիսն
զմարդիսն զէնքս բաւեալ հայրապետին, ևս և
աշխարհ չոր՝ Բաղամբ Ընթաց և Բաշ և Բիւր-
նայ և Բաշմայ, և Բաշի Բաշի շարքերն և
Երանանդիան շնորհելով, Սերաստիա զրկեց
(ՈՒՌ. 125), Աստուծոյ պաշտպանութեան և և-
րաշխարհութեան ներքեւ ապրելու պայմա-
նով: Այսպէս Պետրոս կրցաւ թէ ոչ իւր
աթոռը, գոնէ Հայոց մէջ դառնալ, և իւր
ժողովուրդին հետ անմիջական շփման մէջ
գտնուիլ: Պետրոսի իբրեւ հաստատուն բնա-
կաւայր, կամ իբրեւ առժամայ հայրապե-
տանոց նշանակեց Աստուծոյ Սերաստիայ Սուրբ
Նշան վանքը, շուրջ շինեալ էր Բաղամբ-
շարքերէ, կ'ըսէ պատմիչը (ԱՍ. 72), սա-
կայն Սուրբ Նշանի վանքը Սենեքերիմէ
չինուած էր արդէն (§ 824), և Աստուծոյ միայն
զայն տակի զարդարած կրնայ ըլլալ: Այս
կերպով Պետրոս նորէն հայրապետական իշ-
խանութիւնը ձեռք առած կը սեպուէր, և
ուղղակի ալ կրնար հովուել Աստուծոյ և Գա-
գիկի սահմաններուն մէջ եղող Հայերը, և
գերիշխան կերպ մը պահել ներքին վիճակ-
ներու վրայ, թողլով որ Խաչիկ ըստ առաջ-
նոյն անմիջական իշխանութիւն վարէ այն
կողմերուն վրայ, մանաւանդ որ Պետրոս
տարիքը առած և տառապանքէ նեղուած,
անձամբ ալ բաւական տկարացած պէտք էր
ըլլար: Ինչպէս անգամ մը յիշեցինք (§ 851),
Պետրոսի կոստանդնուպոլսոյ արգելականու-
թեան վերջը պէտք է զնեւ շուրջ 1051'ին,
կոստանդին Մոնոմախոս կայսեր և Միքայէլ
Կերուլարիոս պատրիարքին օրով:

858. Գրիգոր Պաշխուտեան՝ Վասակի
որդին, Վասպուրականի, Տարոնի, Մանազ-
կերտի, Արճէշի, Բերկրիի
ԹՈՆԴՐԱԿԵՅԻ և Միջագետքի կուսակալ
ԵՒ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ անուանուած էր (ՄԱԳ. 213) մագիստրոսութեան

աստիճանով, և այդ աստիճանին անունն է,
որ իբրեւ մակդիր անուն մնացած է իւր
վրայ, թէպէտև շատեր կային, նոյնիսկ
Հայերուն մէջէն, որ մագիստրոսութեան
աստիճան ունէին: Ինքն ոչ միայն ներհուն
փրկիստիայ և հմուտ լեզուագէտ ու գրողէտ
մըն էր, այլև կատարեալ աստուածաբան
մը և կրօնքի նախնադիր պաշտպան մը,
ինչպէս իրմէ մնացած գրութեանց ամէն մի
տողը կը հաստատէ: Պէտք չէ ուրեմն զար-
մանալ երբոր տեսնենք զինքն կրօնական
ձեռնարկներու գլուխը, նոյնպիսի եռանդով,
որչպիսի հայրապետ մը կրնար ունենալ: Պատ-
մած ենք Սարգիս կաթողիկոսի օրով Թոն-
դրակցոց (§ 805) և Կաշեցոց (§ 806) դէմ
եղած հարածանքները, որոնց հետեւանօք
պահ մը մարտ էր ազանդաւորներու ըմ-
բոստութիւնը: Ատեն անցնելով և այժմինին
հաւաքելով նորէն սկսեր էին Թոնդրակցիք
ասպարէզ գտնել, և իրենց շահաւատկու-
թիւնները ընդարձակել իրենց կեդրոնին
մէջ, և այս անգամ իրենց զործունէութեան
գլուխ կանգնած էր ազանդապետին Ղա-
զար, զոր Շէշ-Շաւ կը կոչէ Մագիստրոս
(ՄԱԳ. 166): Թոնդրակ կը գտնուէր իւր իշ-
խանութեան ներքեւ, բիւզանդական օրէնք-
ներն ալ խիստ էին ազանդաւորներու դէմ,
և մինչեւ իսկ սահմանած էին շէշ-Շաւ զառ-
հաւ չբեւեռցաւ, և իրօք ալ Բաղամբ շարքեր և
Բաշ և Բաշմայ և Բաշի Բաշի Բաշի Բաշի (ՄԱԳ. 162): Մենք ալ պատմութեանս կարգին յի-
շած ենք Պաշխուտեանց դէմ գործածուած
բռնն ճնշումները և Տեփրիկիոյ կոտորած-
ները (§ 671): Մագիստրոսի ուղքէն վրիպած
չէին հարկաւ Թոնդրակի անցաւ գարձները,
կրք այնտեղէն երկու քահանայք, Պողիկար-
պոս և Նիկանովը, զգլխովի գալով Երեւ-
նապոլսեցան, և ամէն բան շինեցին ու-
րաւոր տունին (ՄԱԳ. 161): Մագիստրոս այս
անգամ գինու զօրութեամբ եկաւ Թոնդրակ,
որ էր ազանդաւորաց կեդրոնը, զոր Շէշ-Շաւ
կ'անուանէ, և ուր Բաշ-Շաւ էին արդ հաշտե-

կր հաստատե (ԼԱՍ. 72), հարկ կ'ըլլայ յիշուած տեւողութիւնը կոստանդնուպոլիսէ դառնալէն ետքը ազատ եղած միջոցին վրայ մեկնել, և հաստատուն պահել Խաչիկի 6 ստարի կաթողիկոսութիւնը: Այդ առթիւն մէջ այլ ևս հնար չլինիր 5 տարի պարապուծեան միջոցը ընդունիլ Վարդանին (ՎԱՐ. 99) և Այրիվաշեցիին հետ (ԱՅՐ. 17): Այդ դրութիւնը համաձայն կու գայ այն պարագային ալ, որով Խաչիկի կոստանդնուպոլիս տարուիլը կը վերագրուի Տուկիծի (ՍԱՄ. 112, ՈՒՌ. 164, ՍՄԲ. 75), որ գահակալեց 1059'ին: Միւս կողմէն պակաս չեն անոնք, որ առանց երկարատե պարապուծիւն մը ընդունելու, անմիջապէս ղեկ տէր Խաչիկ (ՍԱՄ. 113) կաթողիկոս եղած կ'ընդունին Վկայասէրը, կամ յարժա՛հ Կրտսերից ի յաշիւհէ՛ս տէր Խաչիկ (ՈՒՌ. 185), Վկայասէրը ընտրուած կ'ըսեն, կամ Խաչիկ մնումին պէս Ժողովուրդ ի Վիշնը ընտրութիւն ըրին կը գրեն (ԿԻՐ. 54): որով երկարատե պարապուծեան դրութիւնը այլևս տեղի չունենար: Ասոր հետ մէկ տեղ Խաչիկէ ետքը կաթողիկոսի ընտրութեան արգելք մը կը յիշէ Շնորհալին (ՉԱՓ. 544), և ընտրութեան արտօնութիւն ընդունելու համար Գագիկ Աբասեան թաղաւորին կայսեր երթարն ալ պատմուած է (ՎԱՐ. 102), և Մարիամ թագուհոյն միջնորդին ալ յիշատակուած (ՎԱՆ. 225), որոնք ընտրութեան յապաղած ըլլալը կը հաստատեն: Այդ տարբերութիւնները նկատի առնելով, ինչչափ ալ մենք պահ մը Պետրոսի կաթողիկոսութիւնը կարծելու, և երկարատե պարապուծիւն մը ընդունելու դրութիւնը նախադասած էինք, սակայն երկու կողմերու վկայութիւնները կշռելով, հակառակը հաստատապէս հերքուած չենք գտնիր, և ընդհանրապէս ընդունուած դրութենէ զատուելու չափ ոյժ չենք գտար, և Պետրոսի մահը մինչև 1058 յետաձգելը կ'ընդունինք:

860. Այդ հաշուոյն համեմատ, Պետրոսի կենդանութեան կ'իյնայ Մոնոմախոսի մահը,

1054 նոյեմբեր 30'ին, զոր

ՎԵՐՋԻՆ ԻՐՐԵՆ ԿՐԻՍՏԻՆ Ե ԲՈՂՈՒՆԵՐ ԿՐ

ԵՂԵԼՈՒԹԻՒՆՔ ԵՄԵՐՈՒՄԻՆԷ ԼՈՍՏՈՒՆԻՍԻՆ

ԳԻՆ, և ՆԵՐԷ ԲՐԷ ԵՄԵՐՈՒՄԻՆԷ

ԵՄԵՐՈՒՄԻՆԷ ԵՂԵՆ ՎԱՍԻՏԱՆԵԳՈՒՄ՝ Կ'ըսէ (ԼԱՍ.

86): Կայսերաց պատմութեան մէջ տարօրի-

նակ կերպով մը, իւր քենին Թէոդորա ուղղակի կայսերական իշխանութիւնը ձուլ առաւ, և պահեց երկու տարի մինչև իւր մահը 1056'ին: Իբր թէ Թէոդորա թագուհին Գագիկ Աշոտեանին առաջարկած ըլլայ, զի հոգի լիցի, և այդ նա, և Բագրատի Յաւնաց, և Գագիկ մերժած ըլլայ (ՎԱՐ. 105), ինչ որ մենք հաւանական չենք տեսներ: Թէոդորայի մահունէ ետքը գահ բարձրացաւ ծերունին Միքայէլ 2 Սարատիոզիկ, բայց իրեն դէմ ելաւ Կոմիանոս, և ինքն տիրացաւ, բայց չուզեց շարունակել, և Իսահակ Կոմնենոսը թագաւորեցնելով, կրօնաւորեցաւ, բայց այն ալ երկար չապրեցաւ, և 1059'ին գահ բարձրացաւ իւր որդեգիրը Կոստանդին ԺԱ Դուկաս, Տուկիծ կոչուած մեր պատմագիրներէն, որուն որով նորոգուեցան Հայոց դէմ հակառակութիւնները, որք դադրած էին Մոնոմախոսի մահունէ ետքը: Իսկ անդին Հայաստանի մէջ անընդհատ կերպով կը շարունակէին Սելճուքներու արշաւանքները, իրենց սուլութեան Տուղրիլի հրամաններուն համեմատ, որոնք եւսքանգեւս զայրացան երբոր 1055'ին Տուղրիլ Ապպասեանց ամիրապետութեան ալ տէր դարձաւ: Պաղատի էմիրիւլիւմէրան Մելիք-էր-Ռահիմ, Պուխտեանց գերդաստանէն Մուքթարի-Պիէմրալլահ ամիրապետը չատ կը նեղէր, և Տուղրիլ օգնութեան կանչուեցաւ, Մելիքը վանեց, էմիրիւլիւմէրայի պաշտօնը ստանձնեց, ամիրապետին փեսայացաւ, և անկէ ետքը այլևս ոյժ մը չկար որ Սելճուքները կարենար զսպել (ՎԵՐ. 464): Հայաստան կրեց այդ տարաբախտ զօրութեան հետեանքը: Սելճուքներ հաստատուն տիրապետութեան նպատակը չունէին, այլ տարուէ տարի յարձակելով, կ'աւրէին և կ'աւրէին, կը կողոպտէին և կը յափշտակէին, կը ջարդէին և կը կոտորէին, կը գերէին և կը գերիւնէին, և աւարն ու գերին առնելով կը դառնային: Կը դիտէին հարստութիւն և բազմութիւն եղող տեղերը, վրան հաւանելու համար, և քանիցս նոյն իսկ Յալանութեան օրը կատարած են իրենց յարձակումները, ինչպէս Հարթի (ԼԱՍ. 87) և Օկոմիի վրայ (ԼԱՍ. 93), պատրաստ աւար և գերի գտնելու նպատակով: Հայաստան մեղկ և թոյլ Յոյն զօրավարներու յանձնուած՝ զօրաւոր ընդգրկութիւն չէր կրնար ընել:

(Անգամ մը Դագիկ Աբրահան՝ Կարսի թա-
գաւորը (ՎԱՌ․78), անգամ մըն ալ Թուռիկ
Մամիկոնեան՝ Սասունի իշխանը (ՍԱՄ․111),
յաջողած են յարձակումները վանել, սակայն
այսչափը չէր բաւեր երկրին կերպարունը
փոխելու, որ քարուքանդ եղած, անապատա-
ցած, անմարդացած, ցուալի և ուրալի կա-
ցութիւն մը ունէր: Մենք զանց կ'ընենք
միառմի պատմել այդ ևղելութիւնները, որոց
նկարագիրը զգայուն չկատարով տուած է
լատիվերացին, որ 1057 ին գէպքերը ոչա-
մելով կը գոչէ: Այս երեքտասն ա՛մ է որ շա-
ղթի անապատացման կէս կէսով տեղ տեղափոխ-
ու չկէս սրբաբանութեան Բաբայանեան Տեառն (ԼԱՍ․
99): Ճիշդ այդ խնդուութեանց միջոցին է որ
Պետրոս հեռուէն լսելով և դիտելով իւր հայ-
րենեաց ստաւապանքը, և ցաւագին հառա-
ջանքներ սրճակելով. կը կնքէ իւր կեանքը
Սեբաստիոյ վանքին մէջ, 1058 ին ատենները,
և կը թողուի նոյն վանքին մէջ (ՈՒՌ․152):

861. Պետրոս քննաթիւամբ գործունեայ՝
բայց և կրքոտ, յաջողակ՝ բայց և համար-
ձակ, ճարտար՝ բայց և
ՊԵՏՐՈՍԻ
ՆՎԱՐԱԳԻՐԸ
շահաւէր անձ մը կը յայտ-
նուի բոլոր պատմութեան
ընթացքէն, այնպէս որ

հայրապետէ առելի հնարագէտի, և եկեղեցականէ առելի քաղաքագէտի գործունէութիւն ունեցած է, և արտաքին ու անձնական շահերը գրաւած են անոր ամբողջ ուշադրութիւնը: Անխափ և ուղաւորէն մասնակցած է ամէն աշխարհային դարձուածներու, չէ խղճած իւր շահը ամէնէն բարձր տեղը դնել, և ինչ որ այդ ընթացքին հետևանք հակառակութիւն, հալածանք, նեղութիւն մինչև իսկ բանտարկութիւն, իւր վրայէն պակսած չեն: Այսպիսի կեանք մը հնար չէր որ չտկարացնէր և չհիւժէր ամէնէն տոկուն կաղամուածն ալ, և զարմանալի չէր ըլլար եթէ երկարակեաց եղած չըլլար, մինչ պատմութեան պահանջը բաւական երկար կեանք մը կ'ենթադրէ իւր վրայ: Փափուկ խնդիր մըն է անաչառ գոտաստան մը ընել Պետրոսի հոգեբանական կացութեան վրայ: Ստոյգ է թէ Լաստիվերացին Պետրոսի համարձակ պարտաւոր է յայտնի դատապարտող մըն է, և անոր առաջնորդութեամբ հնար չէ նպատաւոր գաղափար մը կազմել Պետրոսի գգա-

ցումներուն և դիտումներուն վրայ: Մենք
ու այդ կողմը միանցանք յաճախակի: Սա-
կայն խնդիր է վճռել, թէ շտապիրութեամբ
մոլորած հայրենիքը իւր անձին զոհող մըն
էր Պետրոս, թէ ոչ յունամոլ քաղաքակա-
նութիւնը պարագաներուն պահանջած հարկը
կը կտրէ՛ր: Մագիստրոս, որուն զգացում-
ներուն վրայ պատմութիւնն ու աւանդու-
թիւնը՝ Լորեք կապած չուզեր յարուցանել
անկեղծ հիացող մըն է Պետրոսի արժանիքին
և գործերուն. և ոչ միայն իրր գիտնական
և հանճարեղ միաք մը, այլ և իբր բարեսէր
և առաքինի անձ մը կը նկատէ զայն, և
գոգ պաշտելութեան կը հասցնէ իւր պատ-
կաստանքը և զարմացումը: Մագիստրոսին
այդ վկայութիւնն ու իրեն կշիռն ունի
կազմուելիք դատաստանին մէջ: Բայց միւս
կողմէն Լաստիվերտցին ու անկաշկանդ դու-
տող և համարձակ խօսող վարդապետ մըն է,
որ բնաւ անձնական ցաւ մը չունի Պետրո-
սէն. և կասկածելի չեն իւր գրածները: Ասոր
հակառակ Մագիստրոսին գրածները վերջին
ժամանակներու կը պատկանին, երբ Անիի
անկումը լրացեալ գործ մըն էր, յունական
տիրապետութիւնը տարածուած էր, Մագիս-
տրոս կայսերական պաշտօնեայ մըն էր, և
Պետրոս յունական ճշման ներքեւ յուսախա-
բութեան մասնուում էր: Իսկ ինչ որ Պե-
տրոսի վրայ մեղադրելի է, բոլորն ու ուռ-
ջին ժամանակներու կը պատկանին: Տրապի-
զոնի բանակցութեանց հոգին Պետրոսն էր,
կիրակոսի մասնութեան հաւանականարար գի-
տակից էր, Անիի բանալիներուն յանձնուե-
լուն գլխաւոր պատասխանատուն էր, և
դժուարին է այդ երեք կէտերն ու արդա-
րացնել: Զոր, Ռոտ, Բոգոտրոս-Նեւ, Ռեյ-
չայ, Վանի, Անիի, Կարսի և Գուգարքի
մէջ, Բոլ Նէ ղէ-բոլ-պոլի իշխան-Նեւ, որ
կը տարածուէր Ափսաղաց և Վրաց և Ադ-
ուանից վրայ, և պէտք էր աւելցնել չոր է
Հոռոնց հնար էր ընդունիլ, այսինքն է
պաշտպանութիւն և օգնութիւն (ԱՄՍ. 88):
Պետրոս կրնար ասոնք միացնելով զօրաւոր
ոյժ մը կազմել, և ոչ թէ Անին վաճառելով,
Յովհաննէս Սմբատի անձնական օգտին ծա-
ռայել, իրեն անձնական շահուն տեսակէտն
ու ու զգուցելով, Բոլ ղէ-բոլ ղէ-բոլ ղէ-բոլ էր,
և այս ու հրապարակի վրայ գիտցուած էր,

և Բաղդադի Էմիր Եղբերէն շահ (11ԱՍ. 72): Պետրոսի զիջողութիւնը պիտի չմեղակորէի՝ քան թէ զոնէ բան մը վրայ տալու նախաձեռնութիւնը ունեցած չըլլար, զժառանգորդ անողոք է եղկութեանց դատաստանը:

862. Պետրոսի ուսումնական արժանիքին յայտնի նշաններն են Մագիստրոսի նա-

մակները, թէ բացայայտ

ՊԵՏՐՈՍԻ

տուած վկայութիւնն-

ԱՐԴԻՒՆՔՆԵՐԸ

րովը, և թէ անոր վրայ

նշխարած հատութիւնն-

րովը: Վասնզի Հելլենացի իմաստասէրներէն և Հայ քերթողներէն յառաջ բերած ակնարկները՝ դիմացինին ուսումնական կարողութիւնը կ'ենթադրեն: Ասկի ստոյգ վկայութիւն պիտի ունենայինք, եթէ Պետրոսի գրած նամակները ունենայինք, որոնք երեւան եկած չեն: Պետրոսի ճառեր ալ գրած ըլլալը յիշուած է, բայց մեզի հասած չեն, և իբր իւր գրական արդիւնքները կը մնան միայն Ննջեցելոց և Մարտիրոսաց չարականները, և Մանգա կոչուած զանազան սուրբերու պատուոյն գրուած մէկմէկ պատկեր չարականները: Սակայն հնար չէ այդ չարականներուն ամբողջութիւնը, ինչպէս որ այսօր կը տեսնուին, Պետրոսի վերագրել: Նախ որ զանազան կտորներու սկզբնատուեր Սարգիս կամ Յակոբ անուններ կը կազմեն, և տարբեր հեղինակներ կը մասնանշեն: Ասկէ զատ այնչափ իրարմէ տարբեր են յիշեալ չարականներուն ոճերն ու լեզուն, որ հնար չէ ամէնքը մէկանց մէկ հեղինակի գործ սեպել: Ուստի մենք պիտի ըսենք, թէ Պետրոս այդ չարականներուն հաւաքողը, ընտրողը և կարգադրողը եղած է, իրմէ ալ կտորներ աւելցնելով, ինչ որ չարականներու ընտրողութեան երրորդ անգամը եղած կ'ըլլայ Ներսէս Շինողի (§ 482), և Սահակ Զորոբորեցիի (§ 534) ըրածներէն ետքը: Իսկ այս գործը յարմարագոյն է իւր կաթողիկոսութեան առաջին տարիներու մէջ կատարուած ընդունիլ: Պետրոսի վրայ ըսելիքն իսկ փակելու հա-

մար, պէտք է համարձակ կերպով գովարտենք նորա հաստատամտութիւնը, ազգային եկեղեցւոյն դատանութիւնը ամրապէս, պաշտպանելուն, և Հայ եկեղեցւոյ պատիւը օտարներու առջև բարձր պահելուն համար: Այնչափ առջև գտցած ըլլալով յունասիրութեան մէջ, և այնչափ յաճախ Յունաց հետ շփման մէջ գտնուելով, և զինքն յայտնապէս մեղադրող պատմագիր մըն ալ ունեցած ըլլալով, երբեք նշանակեց մըն ալ չենք գրտներ, որ Պետրոսը իւր դաւանութեան մէջ սկաբացած կամ քաղկեդոնիկութեան հակամիտած ըսէ: Ընդ հակառակն ամենուն վկայելը, թէ Պետրոսի ձեռքով Բաղդադի Էմիր Եղբերէն (11ԱՍ. 19), թէ յայտ գտնուած հայոց (ՎԱՍ. 93), թէ Յոյներ հայ գտնուած հայոց (ՎԱՍ. 54), կը հաստատէ թէ Պետրոս մինչև վերջ բարձր պահած է ազգային եկեղեցւոյն դատանութիւնը, և այս ոչ միայն իւր Յոյներ զինքը կը շոյէին ու կը գգուէին Անիի տիրանալու համար, այլև երբ Պետրոս Յոյներուն կասկածելի դաւանալով՝ Բիւզանդիոնի մէջ պատուաւոր արգելականութեան ներքե կը գտնուէր: Պատմութիւնը մեզի լոյս չտար ճշդելու թէ Յոյներու կողմէ հետապնդումներ չեղան արդեօք Պետրոսը իրենց դաւանութեան հրաւիրելու: Վասիկ կոչակը ընթացքը Հայոց նկատմամբ համակիր էր, մինչև որ Բաղդադի Էմիր Եղբերէն (11ԱՍ. 50): Սակայն Մանգալոսի համար զժառար է նոյն վկայութիւնը տալ: Իսկ Միքայէլ Կերուլարիոս, որ 1045'էն 1058 կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքական աթոռը գրաւեց, Հռոմի հետ մաքառումներու զբաղած, գուցէ օգտակար չսեպեց Հայոց հետ նոր պայքար բանալ, մանաւանդ երբ Յոյներ Հայերը նուաճելու ետեւէ էին, կամ նոր նուաճած ըլլալով խոհեմութեամբ վարուելու ստիպուած էին: Այսպէս թէ այնպէս Պետրոսի Հայ եկեղեցւոյն համար նախանձայոյզ հաւատարմութիւնը, լուսաւոր կերպով կը տեսնուի իւր յունամոլ քաղաքականութեան հետ:

Տ. ԽԱԶԻԿ Բ. ԱՆԵՑԻ

863. Պետրոս կաթողիկոսի վախճանած միջոցին գրուած և գրեթէ անգլուխ վիճակ մը ունէին Հայերը: Նա ՅԱԶՈՐԴԵԼՈՒՆ կը վախճանէր Սեբաստիոյ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ Արծրունի թագաւորութեան սահմանին մէջ, որ թէպէտ Հայ էր, սակայն աւանձին գաղթականութեան ձեւ ունէր, և Հայութեան կեդրոն չէր կրնար նկատուիլ: Գազիկ Աշոտեան Անիի վերջին թագաւորը իւր գիրքն ու ազդեցութիւնը կորսնցուցած, գրեթէ արքայապետ մըն էր Պիզուի կողմէրը: Գազիկ Աբասեան Կարսի մէջ հայրենի հողին վրայ իշխող ազգային հարստութեան վերջին մնացորդն էր, բայց մէկ կողմէն Սելճուքներու յարձակմանց (§ 895), և միւս կողմէն Յոյներուն ստնձգութեան ենթարկուած, և ինչ ընկիւքին վրայ չփոթած, կարող չէր գործի գլուխ անցնիլ: Հիւսիսային գաւառներու իշխողներ, Գուգարաց, Ափխազաց, Վրաց և Աղուանից թագաւորներ, որոնք ալ Բագրատունեաց ցեղէն սերած, իրենց երկիրներուն բնիկն էին դարձած, անոնց եկեղեցւոյն աշակերտած, և Հայութեան չըմանակէն դուրս ելած կը սեպուէին: Անի այլ եւս յունական գաւառ մըն էր Յոյն կուսակալով: Կացու թիւնը բնաւ նպաստաւոր չէր ազգովին ընտրութեամբ Պետրոսի յաջորդը նշանակելու, բայց բարեբախտաբար աթոռը անտէրունջ չէր: Պետրոսի օգնական նշանակուած և կաթողիկոսական օժմամբ աթոռակցի գիրք ստացած խաչիկը, քանի տարիներէ ի վեր իւր մօրեղբոր անունով տիրապէս կաթողիկոսութիւնը կը վարէր և իսկապէս կաթողիկոս ճանչցուած էր: Բաւական էր որ իւր անունով ալ պաշտօնը վարող ճանչցուէր, որպէսզի յաջորդութիւնը անխախտ պահուէր: Այսպէս սկսաւ խաչիկի պաշտօնապէս կաթողիկոսութիւնը 1058ին: Եւ ճշդիւ ալ այս կերպով պէտք է իմանալ պատմիչին ըսելը: Կոյսեանն է պէ՛տք Նոր ղիւսիկ ընդէն Բագրատունիներէն Կոյսեանը (ԼԱՍ. 72): Խաչիկի երէց եղբայրը

Անանիա կամ Անանէ՝ մօրեղբորը հետ Կոստանդնուպոլիսէ Սեբաստիա եկած էր (ՈՒՌ. 125), և Պետրոսի հաւատարիմը Եղիսէ՝ Սեբաստիոյ եպիսկոպոս անուանուած էր (ՄԱԳ. 107), սակայն ոչ մէկը զժուարուութիւն հանեց խաչիկի անմիջապէս կաթողիկոս ճանչցուելուն, ոչ միայն զժուարին վայրկեանը համերաշխ գործակցութիւն կը պահանջէր, այլ խաչիկ առած ձեռնադրութեամբ արդէն իրաւունքն ալ ստացած էր, և Անիէ Սեբաստիա եկած ըլլալով Պետրոսի մօտ կը գտնուէր, ինչպէս պատմութեան կարգէն ալ կը քաղուի (ՈՒՌ. 165): Խաչիկի մասին արդէն պատմութեանս կարգին խօսուած ըլլալով, պէտք չենք զգար նորա նախընթացին վրայ անդրադառնալ: Իսկ Անեցի մակգիր անունը, որով սովորաբար կը ճանչցուի, յառաջ եկած է Անիի մէջ բնակելէն և գործելէն, թէ ոչ ստոյգ տեղեկութիւն չունինք անոր ծննդավայրին վրայ:

864. Հայեր բարեբախտ գտնուեցան իրենց հայրապետական աթոռին շարունակութիւնը ապահովելով և ԲԻԶԱՆԴԻՈՆ աթոռի պարագլուխեան ԿԸ ՏԱՐՈՒԻ վստահէն ալ ազատելով, բայց Յոյներ գո՛չ չմտացին, վասնզի Հայոց քաղաքական իշխանութիւնը քննելէ ետքը, եկեղեցական իշխանութիւնն ալ կ'ուզէին վերցնել, որպէս զի կարենան Հայ տարրը թէ քաղաքականապէս և թէ կրօնապէս իրենց մէջ ընկղմել, Հայ եկեղեցին խափանել և Հայ ազգութիւնը վերջացնել: Այս գաղափարը նոր կենդանութիւն ստացաւ, երբ 1059'ին Կոստանդին ԺԱ. Տուկիծ գահ բարձրացաւ: Տուկիծ իբրեւ մոլեռանդ յունադաւան առեւ բնութիւն հաւատք, և իմեք ժողով զանէն Գրեգորեան զՀայոց Գրեգորեանն է Գրեգորեանն Քաղիքեանն (ՍՄԲ. 75): Հազիւ թէ կ'իմանայ որ Պետրոս վախճանած է, և խաչիկ անոր յաջորդ հռչակուած է, Տուկիծ կը մտածէ իմեք զանէն Գրեգորեանն Քաղիքեանն Հայոց (ՍՄԲ. 75), և հրաման կ'ընէ,

և յատուկ ինքրեւի ալ կը զրկէ, որ Խաչիկը Կոստանդնուպոլիս փոխադրեն, միանգամայն Սերաստիոյ քաղաքին մէջ Պետրոսի թողած հարստութիւնները, և այլուր ի Հայկաթողիկոսին ունեցած գանձերը, ինչ որ գտնեն, մէկտեղ ժողվեն ու իրեն բերեն (ԼԱՍ. 72): Կայսրը գիտնալով Պետրոսի արծաթախրութիւնը, կ'ենթադրէր որ անոր մօտէն մեծամեծ հարստութիւններ պիտի ելլան, մանաւանդ որ Պետրոս պահ մըն ալ արքունի գանձուն աւանդապահ մնացած էր, երբ Գագիկ Աշոտեան Կոստանդնուպոլիս տարուեցաւ: Սակայն ակնկալութիւնը չիրականացաւ: Խաչիկ կաթողիկոս, Եղիսէ և պիսկոպոսի և ուրիշ եպիսկոպոսներու հետ Կոստանդնուպոլիս բերուեցան, ձեռք անցուած հարստութիւններն ալ մէկտեղ, սակայն կայսրը գտնուածով չբաւականացաւ, և սկսաւ Խաչիկը նեղել, որպէսզի պահուած գանձերը յայտնէ կամ յանձնէ: Սերաստիոյ եպիսկոպոս Եղիսէին Կոստանդնուպոլիս բերուած լինելը, և Սերաստիոյ մէջ եղած գանձերուն համար Խաչիկի և Եղիսէի հաւաստարապէս բռնադատուիլը, և Սերաստիոյ մէջ շատերուն նոյն գանձերուն համար ի Խաչիկ մօտեցաւ, (ՈՒՌ. 165), կը հաստատեն թէ Խաչիկ Սերաստիա կը գտնուէր Պետրոսի կենաց վերջին օրերը, և ասով զիրարացած էր յաջորդութեան գործը: Խաչիկի վրայ գործուած բռնութիւններէն մէկն ալ այն էր, որ ընդ հարկէն իմէին հարկէն զոտ: Այդ բացատրութիւնը, թէպէտ քիչ մը մութ, կը յայտնէ թէ ինչո՞րք զրամական հարկէն աւելի նշապատակ ունէր Հայոց աթոռը Կոստանդնուպոլսոյ աթոռին հպատակեցնել, որովհետեւ հարկատու լինելը՝ նովին իսկ իշխանութեան ներքե լինելու նշանն է: Միևնոյն իմաստին կ'ակնարկէ Խաչիկի պնդելն ալ, թէ զոր մէջ լինէ յիմ Ժամանակ չէ վե՛լ, և ինչ հասանք (ԼԱՍ. 72): Ետքի ժամանակներու մէջ ալ պիտի տեսնանք Յոյներուն կողմէ եղած ջանքերը, Հայոց հայրապետութիւնը իրենց հնազանդեցնելու: Յոյներուն այդ զիտումը, յառաջ կու գար Հայաստանի գրեթէ ամբողջութեամբ յունական կայսերութեան անցնելէն, և Սերաստիոյ, որ վերջին տասներեք տարիներէն իբրեւ աթոռանիստ նկատուիլ, Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքութեան ենթարկեալ վիճակ ըլ-

լալէն: Սակայն հակառակ այդ պարագաներուն Խաչիկ կաթողիկոս անխախտ մնաց իւր եկեղեցւոյն անկախութիւնը պաշտպանելու մէջ, ինչ որ յետագարձ ակնարկով՝ Հայ եկեղեցւոյն սկզբնական անկախութեան փառքը լինի: Աւելցնենք նաեւ քաղկեդոնիկ դաւանութիւն ընդունելու առաջարկը, ինչպէս սկիզբէն յիշեցինք (ՍՄԲ. 112):

865. Խաչիկի Կոստանդնուպոլիս մնալը երեք տարի տևեց (ԼԱՍ. 72) 1059էն մինչև 1062, բայց ոչ ՆԵՂՈՒԹԵԱՆՑ այն պատուադիր ձեւով ՍԱՏՆՈՒԻ Լով, որով Մանուկի Պետրոսը կը պահէր, այլ կատարեալ նեղութեան վիճակի մէջ, այնպէս որ պատմիչներ կը համարձակին ըսել թէ պահեցին յաւիտեան (ՍՄԲ. 75), կամ արքեպիսկոպոսեցին (ՍՄԲ. 112): Միանգամայն սպառնալից էր յաւիտեան թէ ոչ ինչեքեք աստի, եթէ ոչ զերմայեալն ի մէջ յանձն առնացան: Երբ կը տեսնէին Խաչիկի հաստատման թիւնը, ի հարց և ի փոքր քիչեւ կը բռնադատէին (ԼԱՍ. 72), ինչ որ ժամանակին գործածուած ձեւերուն համեմատ, լոկ բերանացի խօսքերով չէր վերջանար, այլ մարմնոյ խոշտանգանքներով կը լրանար: Այս գիտակցութեամբ է, որ ուրիշ պատմագիր մը կը համարձակի գրել, թէ նաեւ հրով փորձեալ եղաւ Խաչիկ ի նոցանէ, այլ ոչ այրեցան (ՍՄԲ. 112): Եթէ այդ կէտը բառացի ալ չտեսնենք, պէտք է ընդունինք իբր Խաչիկի վրայ փորձուած բռնութեան սաստկութիւնը իմացնելու ո՞՞մ մը: Սակայն կաթողիկոսը, որքէն փորձառու էր յունական հալածանքներուն, նեղութեանց մէջ փորձուած ու վարժուած էր, լցեալ միայն արքանաւոր առաջնորդութեամբ, և քրեհամբաւ անամբ, զբոսորդեալ շրջառաւորութեամբ և հարգութեամբ (ՈՒՌ. 152): Ուստի պինդ մնաց իւր ուղղութեան մէջ, ինչպէս որ վայել էր միայն ինչպէս արքայ Բագրատունիին, երբեք միտքը չի փոխեց, և ոչ ու շնորհակալ ի նոցա բռնեց, ի նոյն և ի նոյն ինչ հաստատեալ, մինչև նոյնիսկ բռնադատող կայսրն Տուկիճ՝ ի զեղ ինչեւ արքայեաց զնա հարկէ (ԼԱՍ. 73), այսինքն է սուանց իւր պահանջումներուն գոհացում ստանալու: Լուսաւորակցիին գրածին համեմատ, երկու տեսնենք, միայն և միայն ինչեւ և միայն ինչեւ ի նոցա. թէ

Շնորհալի կաթողիկոսները. Վասիլի որդին է Գրիգոր Տղայ, Շահանի որդին է Գրիգոր Ապիրատա, և անոնց քոյրը Շահանդուխտ ալ Ներսէս Լամբրոնացիին մայրն է: Մագիսարոսի արական ճիւղը յաջորդութիւն չէ թողած: Վասնդի Վասիլ և Փիլիպէ ծաղիկ հասակի մէջ մեռան, Վահրամ անորդի մնացած և ետքը կաթողիկոս եղած Վկայասէրն է, Վասակ ալ Անտիոքի դուքս եղած և ժողովրդական յաղմանց մէջ սպաննուած է 1076-ին և սերունդը չյիշուիր: Մագիսարոսի առնը պայծառացնողները իրեն երկու աղջիկներուն սերունդները կը մնան, որոնք Պահլաւունի անունը պահնցին, կամ իրրեւ խնամիրական փառաւոր անուն մը, և կամ, ինչպէս շատեր կը կարծեն, նոյնիակ փեսաներն ալ Պահլաւունի ցեղէ ըլլանուն համար: Այդ կէտը գրեթէ ստուգուած է Հասանի թու Վասակի վրայ, իսկ Մովքի իշխանին վրայ դժուար է ճշդել, քանի որ անունն իսկ անձանթ մնացած է, թէպէտ աւելի յայտնի և աւելի արդիւնաւոր եղան այդ ճիւղէն յառաջ եկող չորս կաթողիկոսները, Պահլաւունին, Շնորհալին, Տղայն և Ապիրատը, և Լամբրոնացի եպիսկոպոսը:

867. Հայաստանի կացութիւնը տարբեր չէր տակաւին այն տխուր նկարագիրէն, զոր անգամ մը բացատրեցինք

ԳԱԳԻԿ (Տ. 860), և Սեւծուքեան ԱԲԱՍԵԱՆ տապաւանները անդադար կը դառնային, և կողոպտելով ու գերելով ետ կ'երթային: Չմնաց քաղաք, չմնաց գաւառ Հայաստանի, մէջ որ անոնց բռնութեան և դառնութեան զոհ չերթար: Իրենց արշաւանքը ընդարձակելով Սեբաստիոյ վրայ ալ եկան, և քաղաքը պաշարեցին յոբ Բաբելոնէ-Վաբ-Վաբ, 508 տրէ 30-ին, որ է 1059 յուլիս 4-ին, և անոր ամէն խոգժութիւն գործելէն ետքը մեկնեցան անթիւ և անմար գերութեմբ (ՌԻՌ. 161): Ատոմ և Աբուսահլ պարսաւորուեցան Խասարաւանէք բերդը ապստինել, մինչեւ հրոսակը հեռանար, զի անպարէտ էր ան Սեբաստի (ՌԻՌ. 160): Որչափ ալ մեր պատմագիրներուն ժամանակագրական հաշիւները խիստ ճշգրտութիւն մը չունենան, սակայն Խաչիկի Կոստանդնուպոլիս տարուիլը (§ 864) յայտնաբերուի՞նք ըսուելէն (ՌԻՌ. 164),

իդէպէ հասեցնել, թէ Խաչիկ դեռ Սեբաստիա էր, այդ աղէկաւոր արկածին առնելը, որով առաջին արկածին վրայ աւելցած կըրկին արկածներ եղած կ'ըլլան Տուկիծի բռնութիւնները: Մեր նպատակէն դուրս է մանրամասնորէն յառաջ բերել այդ աղէկներուն շարքը, որոնք երբեք չընդհատեցան, և Տուկիծի կողմէն գիմադրութեան համար զրկած գունդերն ալ օգուտ մը չունեցան, և աւերածն ու կոտորածը միեւնոյն կերպով շարունակեց մինչեւ Տուգրիկի մահը 1064-ին, որուն յաջորդեց իւր եղբայրը (ՌԻՌ. 173) կամ հօրեղբորորդին (ՎԱՐ. 101) Ալփաւան, և նորոգեալ ոյժերով արշաւանքները սաստկացուց անմիջապէս Աղուանից կամ Գուգարաց թագաւորն Կորիկէ, Անհողիսի որդին, հաղիւ անոր բռնութիւնէն ազատեցաւ, իւր աղջիկը Ալփաւանի կնութեան տալով (ՌԻՌ. 174): Կարսի թագաւոր Գագիկ Աբասեանն ալ սեւազգեաց և սգազգեաց ներկայանալով Ալփաւանի դեպանին, Տուգրիկի մահուան համար ուղի մէջ ըլլալը կեղծեց, և անով Ալփաւանի համակրութիւնը գրաւելով, և հարիւր հազար զանկան ծախքով Ալփաւանի սեղան մը տալով՝ վերահաս վտանգէն ազատեցաւ (ՌԻՌ. 180): Բայց անմիջապէս բանագնաց եղաւ Տուկիծի հետ, Կարսը Յոյներուն յանձնեց, և փոխառակ առաւ Մամիդաւ, Լաւիս, Ամասիա և Կոմանա քաղաքները՝ չրջակայ հարիւր գիւղերով (ՎԱՐ. 102), ըստ այլոց նաեւ Կեսարիա և Խաւարաւանէք քաղաքները (ՍՄՐ. 78): Ասոնցմէ Լաւիսը, Սենեքերիմի արուած սահմաններուն մէջ ալ յիշեցինք (§ 824), և Մամիդաւը անոր որդւոյն Դաիթի արուածներուն մէջ, ինչպէս նաեւ Կեսարիան և Խաւարաւանէքը (§ 829): Կ'երեւի թէ ժամանակ անցնելով փոփոխութիւններ կրած էին Արծրունիներուն արուած քաղաքները, ուրովհետեւ դեռ անոնց թագաւորութիւնը վերջացած չէր, երբ Գագիկ Աբասեան ալ այս կողմ անցաւ: Ըստ այսմ Գագիկ Ալուանն ալ համբելով, երբեք Հայ իշխանութիւններ եղան Փոքր Հայոց մէջ, իրարու մօտաւոր, եթէ ոչ իրարու կից և սահմանակից:

868. Երբ այդ եղելութիւններ կը կատարուէին, Խաչիկ արդէն ազատած էր Կոս-

ինդրութենէ հետ, ուղիղ դատանութեան վրայ ամուր, իւր հայրենիքին պաշտպան, իւր հօտին վրայ պարգուրացող, կոստարեալ խոստովանող մը, արդարութեան և հաւատարի համար չարչարանաց տակացող, իրացնէ երանելի անշն, և մեծէ Լաստաբլէն Բերդ Գրեմբեր (ԱԱՍ. 73):

871. Կոստանդին Տուկիծ կայսր, որ իւր իշխանութեան առջի օրէն խորհրդա-
 Խորհրդա-
 ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ Բառաւ և խառնել շնորհ-
 ԱՐԳԵԼՔԸ հայր-պետութեան արքայ-
 Գրեմբերէ ի Կոստանդին

(ՈՒՌ. 164), որ այս նպատակով Խաչիկը Կոստանդնուպոլիս տարաւ ու նկղեց (§ 864), և չկրցաւ նպատակին հասնիլ, բարեգէպ առիթ նկատեց Խաչիկի մահը իւր գիտամը գլուխ հանելու, և հրաման հանեց նոր ընտրութիւնը արգելիլ, ինչ որ դժուար պիտի չլլար, քանի որ բոլոր Հայ իշխաններ Փոքր Հայոց մէջ փոխադրուած՝ իւր անմիջական իշխանութեան ներքեւ կը գտնուէին: Խաչիկ չմտածեց, կամ թէ պատեհ չտեսցաւ, իւր կենդանութեան աթոռակից կաթողիկոս մը օծել, որ նովին իսկ իւր մահու ընէ հաքը աթոռին յաջորդ հռչակուէր, ինչպէս ինքն էր եղած: Հետեւ արար իւր մահու ընէ հաքը Հայոց հաւանքս լեւեռնել, Կոստանդնուպոլիս Գրեմբերէն ի Բոյ Բոյնէ Լեւոն: Վերջին կաթողիկոսներ Անանիոս, Խաչիկ, Պետրոս, և երկրորդ Խաչիկ, իրարու ազգական էին, և ազգին մէջ կաթողիկոսական ստան մը կազմուած էր, զոր Պետրոսեան կը կոչէ Շնորհային, Վերջին երկարակեանցին անունէն առնելով: Այս առնան է որ ընդհատուեցաւ, որով Յաւանքս Եւր Բեւ Ղաւթեւ, Կալեւ Բեւ Կալեւ, Գե Կալեւ Կալեւ, Գե Կալեւ Կալեւ, Գե Կալեւ Կալեւ (ՉԱՓ. 544): Քանի որ Հայկերը քաղ-կեղծոյն իրենց միջոց մը պիտի ըլլար ընտրութեան խառնուածք, պէտք էր օգտուիլ պարագայէն և զօրմին պաշտօնական ձեւ մը առնել, զէմդէմի գալով և համարաշխ որոշու-մի յանգնելով: Պատմութեան մէջ կը գրա-նենք որ Տուկիծ իրեն մօտ կը հրաւիրէ Ան-րատիոյ Աստի թագաւորը և անոր Արա-սան իւր Կալեւ Կալեւ միարմատութիւն մը կնքելու համար: Արդ քանի որ միարա-նական խնդիրը եկեղեցական էր, զլիսու-

րապէս հայրապետին հետ պէտք էր բանակ-ցիլ, մինչ քնտ հայրապետի անունը չարեւիլը և բոլոր աշխարհական անձերու և թագա-ւորական իշխաններու հետ այդպիսի բա-նակցութեան ձեռնարկուիլը, ինքն ըստ ինքեան կը հաստատէ, թէ այդ միջոցին կաթողիկոս չկար, և նոր ընտրութեան վրայ համաձայնելու պատրուակով էր, որ Տուկիծ Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր Փոքր Հա-յոց իշխանները:

872. Առաջին հրաւիր կ'ուղղուի Աստի Արծրունիին, որ տարիքով երիցագոյնն էր Հայ իշխաններուն մէջ,

ՆՈՐԱՆՈՐ

ՃՆՇՈՒՄՆԵՐ

բաւական տալին էր որ Յոյներու մէջ կ'ապրէր, և աւելի ընտանեցած անունը հետ, Տուկիծ կրնար յուսով անկէ սկսելով իւր նպատակը զիրարցնել: Աստի և Արա-սան իւր Կալեւ Կալեւ Կոստանդնուպոլիս եկան իրենց հետ բերելով Յակոբ Քարափնեցի վարդապետը՝ Ստանիս վանքի միարմատե-րէն, բայց երբոր լսեցին Տուկիծի առա-ջարկները, հրամարեցան իրենք իրենցմէ զօրմը վճարել, պատճառելով թէ Գագիկ Անտան որ Պիղու կը մնար, զլիսու-մի ձայնն ունէր այդ զօրմին մէջ, իրեն թա-գաւոր Անու, և իրեն Շահանշահ կամ զը-լուս բոլոր Հայ իշխաններուն (ՈՒՌ. 192): Տուկիծ գոհ չմնաց Արծրունիներուն գրած պայմանէն, վստայի Գագիկ ծանօթ էր իւր բոլոր բնաւորութեամբը, և միանգամայն ոչ հաշիւ էր չէմտաւ իրենց զօրմին մէջ: Աստի և Ա-րա-սան այնպէս իրենց պատասխանին վրայ և Գագիկ ինքի հաշիւ Գագիկ, որ այս միջոցին Կալեւ Կալեւ կը գտնուէր (ՈՒՌ. 193): Գագիկ Արապետին անունը արտած չէ այդ պատ-մութեան կարգին, սակայն ուրիշ կողմէ յիշուած է թէ նա Գագիկ էր Կալեւ Կալեւ Կալեւ (ՎԱՐ. 102), որ ճիշդ այդ միջոցին կ'իյնայ: Միւս կողմէն հետք ու չէ որ երբ Արապետի և Պիղուի Հայ իշխանները կը հաւաքուին, Նոմադաւի Հայ իշխանը մէկ կողմ թողու-մը ըլլայ, որ քիչ առաջ փոխանակած էր իւր Կարսի թագաւորութիւնը, և որուն պատճա-ն էր անձամբ այլ կայսեր ներկայանալ: Այդ վերջին առիթը յայտնապէս կը հետեւի Գա-գիկի իւր Մարիամ թագաւորին հետ կոս-

874. Հաւանական չէ որ Յոյները հաւանած ըլլան Հայոց վարդապետութեան և ընդունած ըլլան անոնց
 ԸՆԴՈՒՄԵԱՆ ու զղափառութիւնը, քաւ-
 ԱՐՏՕՆՈՒԹԻՒՆԸ նի որ յայտնի են անոնց մոլեռանդ զգացումները,
 յայց չատ հաւանական է որ հարկ սեպած ըլլան լսել և ընտրութիւնը թոյլատրել, տեսնալով Հայոց կողմէն յայտնուած հաստատմութիւնը, և խիթալով որ նոր խառնակութիւններ տեղի չտան աւելի ծանր խնդիրներու, որոնք կրնան Հայերը խրատ-չեցնել, և նորանոր տագնապներ պատճառել կայսերութեան: Ուստի Յոյներ խոհեմութիւն սեպած կ'ըլլան իրենց պահանջներուն վրայ չափել, և զիջողութեան ձեռով փակել խնդիրը, զոր Հայերը կրնային այլապէս նկատել, և բաւ թէ Գազիկ հաւանեցայ զհաւանութեան և շարքէն էր (ԱՄԲ. 80): Բայց եթէ Գազիկ Կոստանդնուպոլիսէ դարձաւ շարքէնէն (ՌԻՒ. 216), և եթէ յաջորդեալ իջնաւ ընդ որ էր, հրաշքեաց միջոցն զբացն Հայոց խաղաղութեան Յոյները, և եթէ իրենց հաւանութեան և շարքէնէն (ՌԻՒ. 217), հաւանական չեղիւ ըսել, թէ կատարեալ սիրով և խաղաղութեամբ վերջացած ըլլայ Գազիկի և Տուկիծի միջև տեղի ունեցած միջադէպը: Վարդանի պատմութեան համեմատ, Գազիկ Արտասանն է, որ քնցեալ աւելորդ, ինքի հրաշքեաց յեղեղէն Հայոց շարքէնէն (ՎԱԲ. 102), և ժամանակներուն մատարութիւնը նկատի առնելով, կրնանք ըսել թէ Գազիկ Աշոտեան հաւանելով իւր բաւական քնաւորութեան Կոստանդնուպոլիսէ մեկնեցաւ, Հայոց ընդդիմութեան մասին ազդեցիկ տպուորութիւն մը թողելով, և ընտրութեան մասին արգելքները դուրս քաշած, և թէ անկէ ետք Գազիկ Արտասանն զորքը ձեռք առաւ, և հաշտարար կերպով Տուկիծը հաւանեցուց, թէ օգտակար պիտի չըլլայ արգելքը շարունակել: Այս յաջողութեան օգնեց ևս Մարիամ թագուհի զոր Գազիկ Արտասանի կինը, քան թէ գուտարը, կը կարծենք (ՎԱԲ. 225), որ իւր միջամտութիւնը գործածեց Սեդրաքիս կայսրուհին մօտ, որուն սէրն ու մտերմութիւնը գրաւած էր, և այլապէս հնար եղաւ կախողիկոսական ակնարկն տեսական պարագայու-

թեան վտանգին առաջին առնել: Վերջապէս Տուկիծ աբա մեծ էր և ընդունելութեան, և շարքէնէն քաղաքէն Գազիկ, ի հարկէ Արտասանին, և Արտասանն և յայնչ ինչ ինչ, որոնք դարձան իրենց տեղերը նոր կաթողիկոսի ընտրութեան և օծման արտօնութիւնն ստացած:

875. Գազիկ երբոր Տուկիծի առջև Գազիկեցիին յայտարարութիւնը կը հերքէր,

յիշած էր թէ քաղաքէն ինչ
 ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ յաշտեալ Հայոց կատարեալ
 ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐ վարդապետք, որ աւել
 Գազիկ, և աւել հաւանութեան

բացայայտ (ՌԻՒ. 195): Պատմագիրը աւելի առնելով այդ խօսքէն, նոյն ժամանակին ծաղկած ուղղափառ վարդապետներու ցուցակ մը կը դնէ (ՌԻՒ. 215), զոր մեծք ալ այս տեղ առջև կը բերենք, թէպէտ շատերուն անունները ուրիշ կողմէն անձանօթ են: Տիրոն Կապանեցի, հաւանարար նոյն այն Տիրոն վարդապետն է, ուսկից ինչ ինչ հասակաւորներ կը գտնուին գրչագիրներու մէջ (ՀԻՆ. 793): Սայրահանն կամ Լաստիվերտեցին, յայտնապէս ծանօթ պատմագիր Արիստակէս վարդապետն է, Կարնոյ զաւթի Լաստիվերտ գիւղէն, որ Սայրահանն ալ կոչուած է, և այսօր ալ Սարածոր կը կոչուի: Ատոմ Անճաւեցին, զոր պէտք է Անճաւեցի կարգալ, և կը լինի նոյն ինքն Ատոմագիրքին ծանօթ հեղինակը: Անանն և Գրիգոր Նարեկացի ըստածները՝ Անանիա Նարեկացի (§ 790) և Գրիգոր Նարեկացի (§ 813) յայտնի անձերն են: Սարգիս Սեւանեցի մը յիշուած է Մագիստոսի թուղթերուն կարգին, և իրր մտերմ Գազիկ Աշոտեանի (ՄԱԳ. 66), և հաւանարար նոյնն է Ուռնայեցիին յիշածն ալ, բայց անհնար չէր Սարգիս Սեւանցի կաթողիկոսին վրայ ալ իմանալ: Յովսէփ Լճնայեցիին մեր տեսութեամբ Յովսէփ Հնձա-ցիին է, անունի ազատազոյթեամբ չփոխուած: Գէորգ Ուռնայեցիին պէտք է նոյն համարիլ Գէորգ Ուռնայեցիին հետ, զոր նոյն ինքն Ուռնայեցիին գովութեամբ կը յիշէ (ՌԻՒ. 295): Գէորգորոս Սանահնեցին, Պարոտի հակաթու կաթողիկոս եղողն է (§ 835), որ իրր ուղղափառ վարդապետ իւր համբաւը պահած է: Անանն Հայրապետին կ'երեւի թէ Անանիա Սանահնեցին է, որ այս միջո-

ցիս ծաղկեցաւ, որուն զանազան գրուած ներն ալ կան (ՀԻՆ. 588), և որ Մագիստոսի հետ ալ կը թղթակցէր (ՄԱԳ. 116): Յակոբոս Քարահատեան կամ Քարահատայ որդին, բոլորովին անծանօթ անուն է, և հնար չէ Քարափնեցիին հետ նոյնացնել, քանի որ ասոր տկարանալն ալ պատմուած է (§ 872): Անտոն վարդապետ մը բնաւ ծանօթ չէ: Տիմոթէոս վարդապետ մը կայ յիշուած, որ Աբարածոց կամ Մննդոց գիրքն է մեկնած, բայց քիչ մը աւելի ուշ է ապրած (ՀԻՆ. 793): Յովհաննէս Կոզեռնը սուրբ ունեցանք պատմութեանս կարգին ալ յիշել՝ իբրեւ Պատրոսի ողակից (§ 827), և իբրեւ խաւարումը մեկնող

(§ 855), և որուն աշխատութիւններն ալ կը յիշուին (ՀԻՆ. 570): Այդ կարգին կը յիշուին ևս Պօղոս և Յովսէփ և Յովհաննէս վարդապետներ, զորս հնար չէ ծանօթացնել ուրիշ պարագայ մը յիշուած չլլալուն, Գէորգ Թամեցի դպրապետն ալ ուրիշ կողմէ ծանօթ չէ, իսկ Պարկճակ յայտնի ալ չէ թէ ինչ տեսակ անուն է, և ինչ աստիճանէ անձ մը: Սակայն ամէնն ալ արդիւնաւոր անձեր ըլլալու են, եթէ աշուղտ կը կոչուին, իբր հաւատոյ անընկճելի աստուծոններ, որք իշխել ցեւեր աստուծոյն շնորհով, որք երեւեցան յաշխարհս Հայոց յայտ խաւարէ (ՈՒՌ. 216):

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Բ. ՎԿԱՅԱՍԵՐ

876. Թէ ինչ ձեւեր գործածուեցան նոր կաթողիկոսի ընտրութեան համար, յստակ և ստոյգ կերպով բացատրուած չենք գտնել: Մէկը ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐԵԼԻՆ կ'ըսէ թէ աշխարհս Հայոց խաւարէ է զի Էյր Էյր Էյր (ՎԻՓ. 54), սակայն չէ ըսուած թէ երբ և ո՛ւր գումարուեցաւ ժողով մը: Ուրիշ մըն ալ կը պատմէ, թէ որք Զաքարիէն է Բաբայրայն և յիշեալն Հայոց խաւարէն Էյր Էյր Էյր (ՈՒՌ. 185), և կը տեսնուի թէ եպիսկոպոսներէ գումարուած ընտրողական ժողով մը չէ եղածը, թէպէտեւ անոնց գլխաւորներուն հետ կանխաւ համաձայնութիւն հաստատուած կրնայ ըլլալ: Ենտրալի կը գրէ թէ զհար Հայոց աշխարհս, և Բաբայրայն Զաքարիէն (ՉԱՓ. 544), ընտրութիւն եղած է, որ լոկ խորհրդակցութեան իմաստը կու տայ: Ըստ այսմ կը տեսնուի թէ Փոքր Հայոց Հայ Թագաւորներու մէջ, կամ աւելի ճիշտ երկու Գագիկներու և երկու Արծրունիներու մէջ կատարուած գործ մըն է եղածը, որք Առաքիլին մեռնելէն և Տուկիծի դրած արգելաբէն ետքը պարտաւորուեցան խորհրդակցել, թէ զով ընտրեն որ գործը աւելի զիւրին կերպով յաջողի: Այդ խորհրդակցութիւնը կրցան ընել Կոստանդնուպոլիս չգացած կամ Կոստանդ-

նուպոլիս եղած ատենին: Երբոր Գագիկ Աբասեան Տուկիծը համոզելու կ'աշխատէր, արդէն ընտրելին որոշուած էր, զի զրուած է թէ Խաչիկ հրաշք յեւթարէլ Հայոց դարձերէ զՎահրամ որք Գրիգորէ Մագիստոս և Առաքիլ վերջին կաթողիկոսները կասկածելի եղած էին կայսրներուն, թէ կրնան գործիք ըլլալ հայրենասէր խումբին, և գործի գլուխ անցնելով կրնան ապստամբեցնել Հայաստանցիները (ԼԱՍ. 72), հետեւաբար կայսրը համոզելու առաջին պայմանը՝ անոր վստահութեան արժանի անձ մը ներկայելն էր, այնպիսի մէկ մը որուն յունասէր զգացումները երկրայունութեան տեղի չթողուին, և որուն անցեալը երաշխաւոր ըլլար իւր ապագայ յունասէր գործունէութեան: Գործը այդ տեսակէտէն նայուած ատեն, ընտրութիւնը շատ վարամանց տեղի չէր կրնար տալ, որովհետեւ ոչ ոք կրնար հաւատարիլ այս մասին այն վստահութեան՝ զոր կրնար ազգել Գրիգոր Մագիստոսի երկրորդ որդին, ինքն ալ դուքս մը, և կայսերական ծառայութեան մէջ փորձուած Վահրամը: Ընտրողներու թագաւորական խումբն ալ հարկաւ իւր միտքին մօտ կը գտնէր, բարձրագոյն իշխանական զատկարգ և Պահլաւունիներու տունէն մէկուն յանձնել հայրապետական աթոռը, քան ուրիշ

Արդ ոչ միայն Կիրակոսի այդ խօսքերը պատմական եզրույթի վրա փաստ չեն կրնար ըլլալ՝ բոլոր միւս պատմագիրներու լռութեան հանդէպ, այլեւ Գրիգորի կաթողիկոսութեան սկիզբը, 1067-ին, ոչ Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւններ կային, և ոչ Ֆրանկաց անուանը լսուած էր Հայոց մէջ: Չամհան, որ Հռոմի անուն տեսածին պէս առանց քննութեան ամէն բան կ'ընդունի, չկրնալով Գրիգորի Հռոմ ուղևորիլը սոյն միջոցին յարմարցնել, տասը տարի ետքը կը յետաձգէ ու Կիրակոսէն ալ կը հեռանայ, առանց բացատրութիւն մը տալու (ՉԱՄ.Բ. 1000): Իսկ լատանցքի մէջ իբր աղբիւր նշանակած հեղինակներէն Շնորհալին՝ բնաւ Հռոմի յիշատակութիւն չունի, իսկ Ուռնայեցիին Հռոմ գրած է և ոչ Հռոմ (ՈՒՌ. 229): Եթէ Յայսմաւուրքին հին տղձատ տպագրութիւնը Հռոմի յիշատակութիւն կ'ընէ (ՅԱՅ. 675), նոր և բնորոշագոյն օրինակը այդ յիշատակութիւնը չունի (ՅԱՍ. Բ. 68), որով խնդիրը նորէն Կիրակոսի վրայ կ'ամփոփուի, և յայտնապէս Ուռնայեցիին Հռոմ գրածը, զրչագիրի կամ ընթերցողի թիրմացութեամբ Հռոմ ելած, և Հռոմի կեղտկարծ ուղևորութեան պատճառ տուած ըլլալը յայտնի կ'ըլլայ: Մանաւանդ որ Կիրակոս Կոստանդնուպոլիս գացած ըլլալը չպատմելովը, Հռոմն ու Հռոմը չփոթած ըլլալը յայտնապէս կը ցուցնէ, այնպէս որ Կալանոս ալ չի համարձակիր Գրիգորը Հռոմ տանիլ, այլ անոր կողմէն Յովհաննէս քահանայ մը զըրկուած բնելով կը գահանայ (ԿԱՆ. 228): Հետեւաբար Վկայասէրի Հռոմ գացած ըլլալը բնաւ ընդունելի չի կրնար ըլլալ, և Երկրորդ Գրիգորի վրայ ալ կը ճշմարտութիւն չփոթութիւնը, որ Առաջին Գրիգորի նոյն տեսակ ուղևորութեանը վրայ տեղի ունեցած է (§ 75), այսինքն է, պարզ թիրմացութեան մը հետեւանօք՝ անհիմն ելելութիւն մը տեսլծառ տալ է:

881. Գրիգորի ուղևորութեանց կրկին նպատակները յիշած ենք, մէկը որեւէ պաշտօնական գործերէ ան-

տօնական գործերէ անգրազ կրօնաւորական բարեպաշտութեանց նուիրուիլ, և միւսը գրական

աշխատութեամբ գրողուիլ: Կոստանդնուպոլիս երթալը, այդ երկրորդ նպատակին

համար էր: Գրիգորի գրական աշխատութիւնները Բագրատունիէն կոչուած են (ՎԱՐ. 102, ՍԱՄ. 116), սակայն թարգմանութիւններն ալ ամփոփ իմաստ մը ունէին, և իրեն գլխաւոր նպատակ դրած էր հաւաքել և հայերէնի վերածել մարտիրոսներու վկայաբանութիւնները: Վկայից մասին այդ յատուկ սէրն էր, որ բոլոր իւր գրական գործունէութեան վրայ տիրեց, և անոր հետեւանքն եղաւ որ Վկայասէր իւր (ՍՄԲ. 78), այդ անունը իւր վրայ յաւերժացաւ, և այդ անունով ճանչցուած է մինչեւ հիմայ: Մարտիրոսներու վկայաբանութիւնները բոլորովին անծանօթ չէին Հայերուն, և Տմառակ կամ Տմաշոյ կոչուած հաւաքածոները կային արդէն, որ այժմ Յայսմաւուրքի կը կոչուին: Ատոմ Անճեւացիին անոնց նոր փայլաւելցուցած էր ճոխացնելով և կարգադրելով, և իւր անունն ալ տուած էր տօնամակներուն, որ Արաբաբէր սկսան կոչուիլ: Սակայն անոնք համառօտ քաղուածներ էին և մասամբ կասկածելի, մինչ Վկայասէրին փափաքն էր ընդարձակ վկայաբանութիւններ ունենալ վաւերական աղբիւրներէ քաղուած և հարազատ ձեւի տակ կազմուած: Վկայասէրին գործէն ամբողջական հաւաքածոյ մը հասած չէ մեզի, և կ'երեւի թէ եղած ալ չէ, որովհետեւ նա գահացած է ձեռքն անցածը հայացնել, առանց անոնցմով ամբողջական մարմին մը կազմելու: Հետեւաբար պէտք է Յայսմաւուրքի դուրս ծառնալիքներու մէջ ցրիւ գտնուող վկայաբանութիւններուն և տէրունական տօներու ճառերուն թէ ոչ բոլորը, գոնէ մեծամասնութիւնը Վկայասէրի վերագրել: Այստեղ հարկ կը սեպենք զիտել տալ, թէ այս գրողաւորները գլխաւորաբար յունարէնէ թարգմանուած գործեր են, և ինքն Վկայասէրն ալ լատին գրեցէ՛ք երբեք չէր լատին գրէր, և Կոստանդնուպոլսոյ կայսրն ու պատրիարքն եղան, որ Բագրատունի ընկալն ընէ (ՀԻՆ. 597), և անոր հետագոտութիւնները զիւրացուցին: Լատինական աղբիւրէ գործեր կամ լատին մարտիրոսներու վկայաբանութիւններ չեն տեսնուիր Վկայասէրի վերագրեալ թարգմանութեանց մէջ, և Կալանոս ալ կ'ընդունի միայն ի Յայսմաւուրք թարգմանութիւնները ըրած ըլլալը (ԿԱՆ.

ույնն առաջակներէն վախճայով, աղօթքով
անձրեւ բերել տուած ըլլալը, ԴԱՆԵՔԻՎ-
մէջէն Բնոցի է եկեալ է միջինաց աշտ, և այդ
հորաշքով սուրբանին յարգանքին արժանա-
ցած ըլլալը, կրնանք տարածուած գրողի
վերագրել, այլ Եզրպատոսի մէջ ընդունելու-
թիւն և յարգանք գտած ըլլալը եղելութիւն
մըն է։ Միջոցը կը համեմատի Ապտուլու-
մին-Սըրաթանսըր սուլթանին, որ 1036'է
1094 երկարատես և աշխարհաշէն կողովա-
րութեամբ Եզրպատոսը բարգաւաճման գա-
զաթնակէտը բարձրացուց, և լաւ ընդունե-
լութիւն կ'ընէր Հայ գաղթականներուն, ո-
րոնք հետզհետէ կը շատնային, և երեսուն
հազար եղած կ'ըսուին (ՈՒՌ. 254)։ Վկա-
յասէրը հոն գտնուած տառն, Դժ-բեց-
յոյ է սուրբնէն, և շինեց իւն Հոյոց, և
այնչափ բազմութիւն մը անհովիւ թողուլ
չուզեց, և յեռնագրեալ զբարբարէ իւր Գրեթ-
րէն եղէն-իւր (ՎԱՐ. 102), անոր յանձնեց
Եզրպատոսի գաղթականութեան հոգեւոր
և կրօնական հոգեբը։ Սա ինքն է Գրիգոր,
Ծովքի իշխանին և Վկայասէրի քրոջ որդին
(§ 867)), ինչպէս որ Շնորհալին յայտնապէս
այլ կը մատնանշէ զաւ ի տեւն որք է շինեալ,
շնորհարէն համահաւանեալ (ՉԱՔ. 548), համա-
ձայն Ուռհայեցիի Կարբարէ կոչելուն (ՈՒՌ.
254), որով եղբորորդի կրցած է ըսուիլ բա-
ռին ընդհանուր իմաստովը։ Գրիգոր հար-
կու Վկայասէրի ուղեւորութեան ընկերա-
կիցներէն եղած է, որ Եզրպատոսի մէջ ձեռ-
նադրուած և այն տեղ մնացած է։ Եզրպատոս
պատրիարքական աթոռ էր, և Եզրպատոսի
Հայոց հոգեւոր պետն ալ նոյն աստիճանի
մէջ կրնար կարծուիլ. բայց պատմութեան
մէջ յայտնապէս չենտուած է, թէ ձեռնադ-
րեալը եղն յոյնն որք հաւանք յաւանք որք
Գրեթարէ (ԿՐԻ. 55), այսինքն թէ Հայոց
հայրապետութեան ենթարկեալ աթոռ մը
եղաւ, կաթողիկոսի անուն կրելով մէկտեղ
(ՈՒՌ. 254)։ Այդ սովորութեան շարունա-
կութիւնը մինչև մեր օրը պահուած կը տես-
նենք, զի այժմ ալ Եզրպատական կառավա-
րութեան սովորութիւնն է՝ պատրիարքարան
անունը տալ Հայոց առաջնորդարանին։
Գրիգոր կաթողիկոսի անունը այլևս յիշ-
ուած չէ, այլ միայն ըսուած է, թէ շէ-
նագրեալ իւն-իւնեցաւ (ԿՐԻ. 55), որ է ըսել թէ

մինչև իւր կեանքին վերջը միեւնոյն պաշտօնի վրայ մնաց, թէպէտ տեւողութիւնը ճշգիւ չենք կարող:

883. Վկայասէրին եգիպտոսէ երուսաղէմ անցնելը որոշակի յիշուած չէ, և երուսաղէմի մէջ ըրածներէն ԳՐԻԳՈՐ Բ. ՎԱՅԱՍԷՐ րնաւ յիշատակ չենք գրաներ: Բայց անհնար է որ ուղղակի երուսաղէմ եր-

թալու համար ճամպոյ ելլող կաթողիկոսը, և լոկ հողմերու բռնութեամբ եգիպտոս իյնալէ և այն տեղ ընկելէ լրացնելէ հաջորդ, ուղիւ չըլլալ անկէ երուսաղէմ անցնել, և իւր մեծ ուխտը կատարել. քանի որ ինքն էր որ կը պնդէր. «Ի՞նչ է ի՞նչ երեւել, և ահա՛ ե ինչ» (ԿԻՒ. 54): Հետեւորար շատ դիւրութեամբ կրցած է եգիպտոսէ երուսաղէմ անցնել, քանի որ երուսաղէմ ալ եգիպտոսի սուլթաններուն ձեռքն էր, և Ապարիւ-Տամինի իշխանութեան ներքեւ խաղաղութիւն կը տիրէր: Իսկ երուսաղէմէ Մամիդաւ իւր աթոռը դառնալը աւելի հաւանական է որ ցամաքի ճանապարհով կատարած ըլլայ, այցելելով Ասորիքի և Կոմագենէի կողմերը գաղթող և ցրուող Հայերուն՝ որոնք առաւելագէտ Ամանոսի և Տաւրոսի լեռներուն վրայ ապահով դիրքեր կը փնտռէին, և յարմարագոյն տեղեր բերդեր և քաղաքներ կը զբաւէին կամ կը կազմէին և մանր իշխանութիւններ կը հաստատէին: Վկայասէրին Մամիդաւ դառնալը, եղիլութեանց ժամանակագրական կապակցութիւնը յարգելով յարմարագոյն է զննել Հայոց 521 թուին, որուն ամսնորը կ'իյնար 1072 մարտ 3'ին, որով շուրջ 5 տարի տեւած կ'ըլլայ անոր բացակայութիւնը, համեմատաբար բաշխելով այդ տեւողութիւնը Կոստանդնուպոլսոյ, եգիպտոսի, երուսաղէմի և Կոմագենէի վրայ:

884. Գրիգորի բացակայութեան Գէորգ Լոռեցին էր, որ հայրապետական պաշտօնը աւատարար կը վարէր, բայց իւր ըրածին վրայ յիշատակներ կը պակսին: Յիշեցինք իւր տեղը (§ 674), թէ Տեառն Դեբեդոյ Հայոց Վերադարձ և հաջորդէ քիչ-քիչ հաստոյ գիրը, ուղղուած Յովնանէ Ասորոց պարբերէի, և որ ցարդ Գէորգ Գառնեցիի կը վերագրուէր,

նորագոյն հետազօտութեանց համեմատ Լոռեցիին պէտք է վերագրուի, այն մեծ պատճառով, որ Յովհաննէս Ասորոց պատրիարքը ուրիշ մը չկրնար ըլլալ, բայց եթէ Բարչուհանը, որուն Հայոց ուղղուած գիրը երևան եկած է, և կատարելագէտ կը համարատարանէ Գէորգի բացատրած կէտերուն (ՅԱՐ. 241): Գէորգի համակը ամբողջագէտ կը գտնուի Գիրք Թղթիցի մէջ (ԹՂԹ. 335-357), և բացատրուած կէտերն են: Խորհուրդի հային խնդրումը և համեմատը, խաչերուն օծումը, զանգերուն օրհնութիւնը, օրերու սկսումը, և ծնունդին ածուր: Ասորի պատրիարքը Հայոց սովորութիւնները «Եւ և եկեղեցւոյն հաւանքի կը գտնէ (ՅԱՐ. 241), իսկ Հայոց վերադարձողը ընդարձակօրէն կը պաշտպանէ անոնք՝ բաւական ընդարձակ հաստութեամբ: Այդ գրուածին մէջ Գէորգին կ'ազդէր բաւարարին համար չգործածելը, կրնայ պարզ աթոռակից ըլլալուն պարագայով մեկնուիլ, իսկ պարտականութիւնը՝ անոր ուսումնական կարողութիւնը հաւաստելէն զատ, նպատաւոր փոստ ալ է անոր եկեղեցական նախնաձայնութեան, որ սակայն բաւական չէ անոր վարչական գործունէութիւնն ու բարոյական զգացումներն ալ արդարացին:

885. Վկայասէրի Մամիդաւ դառնալուն թուականը, 1072'ին զննելու հիմնականը նոյն տարին Գէորգ Լոռեցիին աթոռակից կաթողիկոսութենէ մերժուիլը (ՈՒՒ. 247): Զի հնար չէր որ

Վկայասէր յանձն առնուր այլեւս անոր հետ գործակցիլ, քանի որ անգամ մը գայթակղած էր անոր ստոր դարձուածով և երգմանալութեամբ կաթողիկոսութեան հանելուն վրայ (§ 879): Նրա իւր ուղեւորութեանց դէմ արգելք չ'անելու համար կամայականաբար ձեռնադրութիւնը տուած էք, այլ ևս պատճառ չկար պաշտօնին վրայ պահել, երբ իւր մտադրութիւնը լրացուցած և աթոռ դարձած էր: Կ'երեւի թէ Գէորգ նոր խորհաւոր ալ տեղեցուցած էր իշխանութիւնը ձեռք անցընելէ հաջորդ, և Գրիգորի հանդէպ ալ յախուռն ձեւեր գործածելու յանդգնած էր: Նոյնիսկ անամբարտաւան և նեղանդի, և պաշտօնէ ու պատիւէ խուսափող Վկայասէրը զայրացաւ, և եղև հաւան-

հանձն է մեջ տեղ Գրեթեբեյի և տեղ Գեթեբեյի: Հայ իշխաններն ալ գոհ մնացած պիտի չըլլան Լուսեցիին ընթացքէն, որ իրեն հովանաւոր և պաշտպան մը չգտաւ, և Վկայասէր համարձակ և ազատ կերպով ընկէջ շտեղ Գեթեբեյ յաւանդ հայրապետութեան, և առեալ շտեղ է Գեթեբեյ շտեղ իր մօտէն հեռացուց: Այդ առթիւ յատուկ ժողով գումարուելուն (ՉԱՄ. Բ. 995) յիշատակը հինները չունին, և պէտք ալ չկար, քանի որ Գէորգ փոխանորդ մըն էր, և ոչ աթոռին տէրը: Գէորգ ստիպուեցաւ խոնարհիլ և քնաց Վերադարձ, և առանձնացաւ ի Տարսն քաղաք (ՈԻՌ. 247), և ապաւնեցաւ նոյն տեղի Հայ իշխանին հիւրասիրութեան, որ էր Ապղարիպ, Վասպուրականի դուքս, ընկի Անեցի Վաստ Խաչիկին թողը և Հասանի որդին (ՈԻՌ. 263), որ Կիլիկիոյ կողմերը կը կառավարէր, և իրեն իշխանութեան ներքեւ էին նաեւ Մոխ, Աստանա, Պապեռն և Լամբրոն (ՎԱՐ. 106): Որչափ և աստիճանէն և քողէն զրկուած, Գէորգ ոգտուելով իշխանութեանց տարբերութենէն և ազգային անիշխանութենէն, Տարսնի մէջ կաթողիկոսական ճոխութիւն և չըջակայից վրայ իրաւասութիւն գործածել շարունակած է, որովհետեւ յաջորդ տարիներու մէջ տակաւին իբր կաթողիկոս կը յիշուի տեղ Գեթեբեյ շտեղ (ՍԱՄ. 117), ի նշանաւ արեւմտից (ԿԻՐ. 57): Գէորգ սկիզբէն իբրեւ օգնական աթոռակից պաշտօնի վրայ գտնուած, և վերջէն պարզապէս իբրեւ հակաթոռ գործելու հետեւած ըլլալով, կաթողիկոսներու ուղիղ շարքին մէջ տեղի չէր կրնար ունենալ, և այս պատճառով յարմար ալ չէր իր անունը թուահամարի կարգը անցընել, և Գէորգ երրորդ անունով յիշել զինքն Բիւրականցիէն (§628) և Գառնեցիէն ետքը (§674): Սակայն մենք ալ պարտաւորեալ կը պահենք այդ թուական կոչումը, որ գործածական հաստատութիւն ունեցաւ վերջին Գէորգ կաթողիկոսին՝ Գէորգ Չորրորդ անունով պաշտօնապէս հռչակելուն վրայ:

886. Վկայասէր Գէորգը հեռացնելէն ետքը պարտաւորուեցաւ ինքն ստանձնել հայրապետանոցի գործերը և տիրապէս վարել կաթողիկոսական պաշտօնը, զոր քանի տարիներէ իվիր միայն անուանապէս կը պահէր, զանազան կողմեր թափառական պտը-

տելով, որչափալ հոգեւորապէս և զրաւանապէս մեղադրելի չէր իւր նպատակը: Պատմիչը կ'ըսէ թէ եկեւ ըն-

ՎԿԱՅԱՍԷՐ Կէնք է Մարտիրոս և ԱԹՈՒՆ ՎՐԱՅ Գաթիկ արքի Գաթեբեյ: (ՈԻՌ. 247), բայց զժրպի-

տարար ոչ ցուցուած տեղը ծանօթ է, և ոչ Գաթիկ Գաթեբեյնան մը կը ճանչցուի, կաթողիկոսին հովանաւոր ըլլալու կարող: Երկուք միայն են ժամանակին յայտնի Գաթիկներ, Աշոտեանը ի Պիզու և Աբասեանը ի Մամիզու, և այս վերջինս էր Վկայասէրին պաշտպանը, և յարմարագոյն է նորէն զայն յիշատակուած ըսել, հայրանունը չփոթուած ենթագրելով, քանի որ Գաթեբեյնան Գաթիկի մը գոյութիւնն իսկ յայտնի չէ, իսկ Մուստուասունն ալ նոյնպէս Աբասեանին սահմաններուն մէջ վանք մը կամ կաթողիկոսի բնակավայր մը պէտք է ըլլայ ամբողջ կեդրոններէն հեռու, ինչ որ Վկայասէրին սովորութիւնն էր: Իրաւ Գաթիկ Աբասեանին մահը Անեցիէն 1069'ին շնչանկուած է (ՍԱՄ. 113), ապա ռուբի աղբիւրէ անոր թագաւորութեան 52 տարի տեւողութիւն զրուած է (ՉԱՄ. յաւ. 77), որով մինչեւ 1081 կ'երկարի անոր կեանքը, թող որ Անեցին Շահանշահ կը կոչէ Վանանդի կամ Կարսի թագաւորը, մինչ այդպիսի տիտղոս չունեցան Կարսի թագաւորները: Հետեւապէս պատմութեան հակառակ ենթագրութիւն ըրած չենք ըլլար, Գաթիկ Աբասեանը 1072'ին դու կենդանի և Վկայասէրի պաշտպան ճանչնալով: Շատ բան չենք գիտեր Վկայասէրին այդ միջոցին ունեցած գործունէութեան վրայ, և կ'ենթադրենք թէ այդ ժամանակէն սկսու հաւաքած վկայարանութիւններն ու ճառերը թարգմանել, հայրապետական գործերն ալ հոգալով որչափ որ անհրաժեշտարար պարտաւոր էր ընել: Հարկաւ իրեն մօտ կարող գործակից կամ գործակիցներ ունեցած է, բայց յիշուած չեն: Պատմութիւնը Կիրակոս և Մատթէոս վարդապետներու անունը կու տայ իբրեւ Վկայասէրի թարգմանութեանց աշխատակիցներ (ՀԻՆ. 602), գուցէ նոյնները հայրապետանոցի գործերուն համար ալ աշակիցներ էին, վերին հակողութիւնը Վկայասէրին անձին վրայ մնալով:

887. Այդ միջոցին պէտք է դնենք նաև Վկայասէրին Հայաստանի ներսերը ըրած մի պտոյտը, աւելի ընտա-
 ՎԿԱՅԱՍԷՐ նեկան պատճառէ և գո-
 ԵՒ ԱՆԻ րովէ չարժուած, ըստ ո-
 լում ելեալ գոյր յաշիւ-բն
 Հայոց, վառելի գետնէ կենդանի չալ ծալն Նոր-
 (ՈՒՌ. 254): Մագիստրոս Յոյներուն յանձնած էր իրենց ժառանգական Բջնին իւր յարա-
 կիցներով, և ինքն փոխարէն տեղեր առած էր Տարոնի մէջ (§ 845), ուստի չենք կրնար ճշդել թէ ուր կը մնար Մագիստրոսի այրին, որ կրնար Տարոն ալ թողած ըլլալ իւր որդւոյն կրօնաւորելէն ետքը, և իւր նախնի երկիրները դարձած: Ամէն առթի մէջ փափկանկատ իղձ մըն էր՝ կաթողիկոսին իւր ծե-
 րունի մօրը տեսութեան երթալը, որ անկէ ետքը շատ ապրած պիտի չըլլայ: Վկայասէր այդ առթիւ եկաւ է Տալաւադէն Հայոց որ ինչ Անի, նոյն կողմերու հոգեւորական կացութիւնը կարգադրելու համար: Իւր քննորդին՝ Վա-
 սակ Ապիրատեանի որդին Բարսեղը (§ 867), յեռնաբերաց եղբայրացու Անուոյ (ՈՒՌ. 253), ընդարձակ իշխանութեամբ հսկողութեան Հայաստանի գաւառներու վրայ, իբր կաթո-
 ղիկոսական փոխանորդ, բայց ոչ դեռ իբրեւ կաթողիկոս կամ աթոռակից, զի անապան բարձրացաւ Բարսեղ այդ սասիճանին: Ան-
 ւոյ կալիսկոպոսութենէն տանուելով Անեցի կոչուած է այս Բարսեղ, թէպէտ բնիկ Պահ-
 լաւունի էր, հօրենական կողմէ ալ Հասանի թոռն ըլլալով, և աւելի իրաւունք ունենա-
 լով այդ անունը գործածել, քան Մովսիս իշխանին սերունդը, որուն սեփականուած է պատմութեան մէջ Պահլաւունեաց ազգա-
 տոհմին անունը: Անի Սեփականութեան իշխա-
 նութեան անցած ըլլալով, այլևս չէր զօրեր Հայոց կաթողիկոսներուն վրայ Յոյն կայսր-
 ներէն գրուած արգելքը՝ Անի չերթալու հա-
 մար, որով Պետրոս և Պապիկ չէին կրցած հին աթոռանիստը այցելել, և Վկայասէրն ալ անկէ դուրս էր օծուած:

888. Այդ միջոցին Անիի իշխանն էր, Յա-
 զըր կամ Յատըր, որ է Փաալուն, Շէտաա ամի-
 րային և Մամ տիկնոջ երեք զաւակներուն կրտսերը: Ասանք կանախէն Փաալոսի իշ-
 խան Գրիգորին գալով, Գառնա զաւակն և կ'առնէ Շոթա ու Շամիրամ բերդերը, և

Գանձակի ամիրայ իշխողը սպաննելով անոր երկիրը կը գրաւեն: Այդ միջոցին կը մեռնի Պարզուան, երեքներուն
 ԱՆԻԻ երէցը և բուն իշխանը,
 ՆՈՐՈԳՈՒԻԼԸ և իրեն կը յաջորդէ Լէշ-
 քարի՝ միջին եղբայրը, որ
 Շամիրամն ու Պարսաւը կ'աւելցնէ իւր իշ-
 խանութեան, բայց Փաալուն իր եղբայրը կը սպաննէ և ինքն կը մնայ ամիրայ և տէր
 բոլոր ընտանեկան իշխանութեան, զոր հա-
 զհետէ աւելի ևս կ'ընդարձակէ: Փաալոսի իշխան Գրիգորի որդին Փիլիպէն նկարագրեալ
 ձեռքակալելով, Շաշուազ բերդը իբր փըր-
 կանք կ'առնէ, Գագիկ Համամեանը սպան-
 նելով Տանձիքը կը սեփականէ (ՎԱՐ. 100), և Դուինն ալ զօրութեամբ կը գրաւէ (ՎԱՐ. 101): Այս ամրապետութեանց կարգին հարկ
 կը սեպենք յիշել նաև Սիւնեաց Սենեքերի-
 մին սպաննութիւնն ու անոր երկիրն գրա-
 ռումը, օգնականութեամբ Գրիգորի՝ որդւոյ
 Վասակայ Պահլաւունեոյ, վասն զի պատ-
 միչին յիշած 543 թուականը, 521 և 525
 թուականներուն մէջտեղ պէտք է դնել և
 օխալը ի և ի թուատաւերու շփոթութեան
 վերաբերել: Նոյնպէս Վառնի Պահլաւ ուրդի
 Գրիգորայ անուններն ալ (ՎԱՐ. 103) տեղափո-
 խութեամբ պէտք է կարգաւ, քանի որ Մա-
 գիստրոսի Վասակ որդին Յոյներու ծառա-
 յութեան մէջ էր, և ոչ այլազգիներու: Փաա-
 լուն Արփաւանի ալ նուէրներ տալով Գառն-
 շէն, Գառն քաղաքը, և հոն իշխան կը հա-
 տատէ իւր Մանուչէ թուր, տակաւին յոյժ
 ուշադր: Փաալուն ուզեց Անին նորէն ծաղկե-
 ցնել, ուստի պարիսպները և ամրութիւնները
 նորոգեց, և առ ի բազմա զաւակն ձեռնալ էլ-
 ինքն, որոնցմէ առաջնակարգ զիրք և ա-
 ռանձին պատիւ ընծայեց վերոյիշեալ Գրիգոր
 Պահլաւունիի, Վասակի որդւոյն և Վկայա-
 սէրի քննորդւոյն (ՎԱՐ. 103), որուն ուսմունքն
 ու գիտութիւնը ևս գովուած է իբր Գառն-
 Գրիգոր և Զաւարնի (ՈՒՌ. 220): Այս կերպով,
 շինեցաւ բազմա Անի ոչնչ գոյն Գառն
 (ՎԱՐ. 104), և այդ միջոցին էր որ Վկայա-
 սէրն Անի կը հանդիպէր, և նոյն իսկ Գրի-
 գոր Պահլաւունիի եղբայր Բարսեղը՝ Անիի
 կալիսկոպոս կը ձեռնադրէր: Վկայասէր Հա-
 յաստանի մէջ իւր որդիական և հովուական
 պարտաւորութիւնները կատարելով, չուզեց

հին աթուանիստին մէջ մնալ, և հայրապետական բեռը լիովին ստանձնել, այլ գոհացու Հայաստանի հոգածութիւնը կարող ձեռքի մը յանձնած ըլլալով, ու ետ դարձաւ իրեն առջի տեղը, իւր կրօնաւորական կեանքին օրրանը Սեւա Լեւոնեւրուն մէջ, և ձեռնարկեց բարեկարգել այնտեղի վանքերուն ներքին կարգադրութիւնները, համաձայն այն կանոններուն զորս տեսած էր Կոստանդուպոլսոյ և Եգիպտոսի և Երուսաղէմի վանքերուն մէջ, և ինտով ուսումնասիրած և զիրի առած էր, ու խառնեց ուղեւորութեան միջոցին: Այդ գործողութիւններով կ'անցնի Վկայաւէրի կեանքէն գրեթէ չորս տարուան միջոց մը, 1072'էն մինչև Հոնիի մէջ Սարգիսի կաթողիկոսանալը չուրջ 1076'ին:

889. Ժամանակին քաղաքական կացութիւնը ցուցնելու համար, հարկ կը սեպենք յիշել, թէ Կոստանդին ԺԱ. ՍԵԼՃՈՒՔՆԵՐ ԵՒ ՅՈՑՆԵՐ Ծուկիծ, կը մեռնէր 1067'ին անշափահաս զաւակ մը թողլով, որ է Միքայէլ

է Պարապինաս, որուն անունով տարիի մը չափ իշխանութիւնը վարեց Եւդոքսիա Թապուհին, բայց Ռոմանոս Դիոգէնէս կամ Տիոմէն զօրավարին սիրահարուելով անոր հետ ամուսնացաւ միւս տարին, և զայն կայսր հռչակել տուաւ 1068'ին Ռոմանոս Դ անունով: Երբ մայրաքաղաքը պալառական գործերով զբաղած էր, Ալփասլան մաս մը անձամբ և մաս մը իւր զօրավարներով կայսրութեան գաւառները աւերեց: Դիոգէնէս գործի գլուխ անցնելուն՝ արչաւանք մը պատրաստեց 1069'ին, և յաջողութիւն ունեցաւ, բայց չկրցաւ վերջացնել, որովհետեւ Եւդոքսիա զայն իւր մօտը կ'ուզէր: Երկու տարի ետքը նորէն արչաւանք մը կազմակերպեց Դիոգէնէս, բայց իւր կենցաղն ու ընթացքը զինքն զգուկի ըրած էին իրեններուն, որոնք թշնամիին ալ ձեռք կու տային: Ալփասլան հաշտութիւն առաջարկեց, Դիոգէնէս մերժեց, բայց իրեններէն լքուելով զերի ինկաւ, սակայն Ալփասլան խաղաղութեան խոստումով և առագանքով զինքն արձակեց: Այս անգամ Բոյնեք Միքայէլ Պարապինասը կայսր հռչակեցին, Դիոգէնէս կեանքը ազատելու համար կամովին կրօնաւորեցաւ, բայց Միքայէլ հրամայեց աչքերը փոքիլ, և այնպէս մեռաւ:

1071'ին: Ալփասլան յաղթական և Ապպուսեան ամիրապետին անունով իշխող, Սեյճուքեան իշխանութիւնը զօրացնելով, Ապպուսեանց ազդեցութիւնը հետզհետէ բարձրացուց, ոչ միայն Միջագետք, Հայաստան և Ասորիք, այլև Արարիա անոր ներքև հուսանցան: Դիոգէնի վրայ տարած յաղթութեան յաջորդ տարին, Ալփասլան արեւելեան ներքին գաւառները արչաւեց և հուսանեց, բայց Ալամուտ (ՎԱՐ. 104) կամ Համոյ (ՈՒՌ. 245) բերդին հրամանատարը՝ անձնատուր լինելու պատրուակով ներկայացած առնել, կոչիկին մէջ պահած դաշոյններով զայն չարաչար վիրաւորեց, այնպէս որ հինգ օրէն մեռաւ 1072'ին, իրեն յաջորդ նշանակելով որդին Մելիքչան, որ բարութեան և ուղղութեան համբաւ ստացաւ, հակառակ իւր հօրը թողած բռնութեան և զօրութեան համբաւին: Քահրմ-Պիամրալլան ամիրապետն ալ (§ 823) մեռաւ 1075'ին, և իրեն յաջորդեց Մըքթաթի-Պիամրալլան իւր թուր (ՎՆՐ. 464), սակայն ամիրապետներուն դիրքը միեւնոյն կերպով անուանական մնաց, թէպէտեւ Մըքթաթի անունը իբրեւ խալիֆա հռչակուեցաւ Մէքքէի մէջ, Մելիքչանի իմաստուն իշխանութեան չնորհիւ: Կայսրութեան մէջ ալ Պարապինաս առաքինութեան և սրբութեան ճանաչով կը կառավարէր, սակայն անոր զէմ ալ ապրւաւամբեցաւ Պոզոնիատ զօրավար Թագուհոյն զրգուլութեամբ, և Պարապինաս կամովին հրաժարեցաւ, և վանք քաշուեցաւ 1078'ին, և վերջէն եպիսկոպոս ալ ձեռնադրուեցաւ: Իսկ Պոզոնիատ Պարապինասի թագուհոյն հետ ամուսնանալով կայսր հռչակուեցաւ Նիկեոսիոս Դ անունով, մինչ ուրիշ Նիկեոսիոս Դ Բրիէնոս մըն ալ կայսր հռչակուեցաւ: Լիւրիկէի մէջ, Ալեքս Կոմնենոս, որ Պոզոնիատի կողմէն Բրիէնոսը հուսանեց և կուրացուց, ետքէն ալ անոր զէմ դարձաւ, զայն վանք մը փակեց, և ինքն կայսր հռչակուեցաւ: Ալեքս Ա Կոմնենոս անունով 1081'ին, և իրմով սկսաւ Կոմնենեանց զերգատանին կայսերական յաջորդութիւնը:

890. Փոքր Հայոց մէջ հաստատուած փոքրիկ Հայ իշխանութիւններուն վրայ խօսելով, նախ և առաջ պէտք է յիշել, Մոմնեզաւի իշխան Դադիկ Արաոսանը, որուն 1009'ին մեռած ըլլալը (ՍԱՄ. 113) իբր ստորգ

չկրնար ընդունուիլ (§ 886), քանի որ 1079'ին տառապանք կենդանի կը յիշուի (ՈՒՌ. 264),

բայց անկէ ետքը կեանքը
ՓՈՔՐ ՀԱՅՈՑ ԵՐԿՐԱՐԵՐԸ յայտնի փաստ
ՅԱԳԱՒՈՐՆԵՐ մը չունինք, և անժա-

ռանգ միանելովը, ինքնին ջնջուած կ'ըլլայ Մամիկոսի իշխանութիւնը: Սեբաստիոյ թագաւոր Աստմին գալով երբ Դիոգէն իւր երկրորդ արշաւանքին առթիւ՝ 1071'ին Սեբաստիա հասաւ, ապէս Հռոմէոյ լաւօրէնքն ընդունաւ՝ ապէս Հայոց, իրր թէ Թուրքերուն արշաւանքին ոգնած ըլլան: Կայսրը հաւատաց, և հրահայեաց լաւ Գալ Սեբաստիա, և ընկեց յերեսոց Ղևոնտ և Ղևոնտի ապաւանդեալ ստորիկ երդմամբ, ելիւ զհաւաքել զպաշտօնէն Պարսէ, Բաւնա՛ զհաւաքել Հայոց (ՈՒՌ. 238): Պատերազմին վախճանը ձախող եղաւ, և Հայոց զէմ սպառնալիքը հետեւանք չունեցաւ, և Սեբաստիոյ թագաւորութիւնն ալ բոլորովին չվերջացաւ այդ տանն, վաւանդի 1079'ին Աստմ և Արուստայ տակաւին գործի վրայ կը տեսնուին (ՈՒՌ. 264): Պիղուի իշխանութիւնը կը մնար միշտ Գագիկ Աշոտեանի ձեռք, որուն վերջին անգամ յիշեցինք զայրացմամբ Կոստանդնուպոլիսէ դառնալը, ընտրողական և կրօնական խնդիրներու մասին բուռն պայքար մղելէն ետքը (§ 874): Գագիկ իւր ցասումը կը յայտնէր աջուձախ Յոյները նախատելով և անոնց կիները խոչտանգելով, բայց գըլխաւ որապէս զայրացած էր Կեսարիոյ Մարկոս մետրապոլիտին զէմ, որ հայհայել էր յայտնաբերել Հայոց, և զայն լաւ Արմէն իշխող, և իւր չունին ալ անունը Արմէն գրած էր (ՈՒՌ. 217): Գագիկ Մարկոսի մօտ իջեւանելու կ'երթայ, և երբոր հասած էին ռաբիւնաւ ընդ գիշերաւ, և Մարկոս ալ յաշնահարեալ էր ի գիշեր, Գագիկ կը ստիպէ մետրապոլիտը որ չունը անունովը կանչէ, որպէսզի եղբուրթիւնը ստուգուի, և ասոր վրայ չունն ալ մետրապոլիտն ալ մեծ քուրձի մը մէջ փակելով՝ չունը շարունակ ծեծել կու տայ, մինչև որ կատաղութենէն մետրապոլիտը կը բղբաւ, և այդէն յարեալ ռաբիւնաւ լաւ հաշնալի, և ելիւ իջեալ լաւ (ՈՒՌ. 219): Գագիկ մետրապոլիտին տունն ալ կողոպտեց, որ ունէր անհամար գնդ՝ ռաբիւն և բաւաւ, հետո՛ ռաբիւն հաշնալ, լաւ գնդ ռաբիւն,

լաւ եղանակաւ, և ամէնն ալ միասին տառաւ Բաւնա-Յոյն յիշու և Բաւնա (ՈՒՌ. 220): Ալ անկէ ետքը սաստկացաւ Յոյներուն թշնամութիւնը Գագիկի դէմ, և Գագիկի տակելութիւնը Յոյներու դէմ, և փոխադարձ վատանութիւնը վերցաւ: Գագիկ ալ ևս հաւաքել Կոստանդնուպոլիս, և ալ գնաց ի լաւ Հռոմէոյ (ՈՒՌ. 220), մինչև իսկ Երեսոց գնաւ և Ալեքսանդրիա: Պարսէ, և Գագիկ լաւ Բաւնա-Յոյն ռաբիւն հաւաքել Բաւնա, բայց այդ միտքը չգործողաց, թէպէտ Բաւնա ռաբիւն իշխող ղեկավարն էր: Այդ վարամուծին իսկական պատճառը բացատրուած չենք գտներ, և յաշնալ Պարսէ-Յոյն հաւաքել արդիւնած ըսուելէն կ'ենթադրենք, թէ տրուելիք իշխանութեան հետ իսլամութեան ընդունելութիւնն ալ առաջարկուած ըլլայ (ՈՒՌ. 217): Որչափ ատեն որ ապրեցաւ Գագիկ, ան ու ստրատիգարձաւ իւր շրջականներուն, և միայն իւր բուն զօրութեան և կատաղի քաջութեան շնորհիւ կրցաւ անկախ ապրիլ յունական սահմաններուն մէջ, մինչև որ Յոյներու վրէժխնդիր թշնամութեամբ սպանուեցաւ: Այս է Փոքր Հայք փոխադրուած իշխանութիւններուն վիճակը՝ Վկայասէրի ուխտադնուցութեանց և շրջագայութեանց՝ միջոցին, և այս պատճառով նորա անունը խառնուած չէ վերոյիշեալ եղելութեանց մէջ:

891. Անիշխանութիւնը որ կը տիրէր Արեւելքի մէջ, երկու մեծ պետութեանց՝

Սելճու քեան սուլտանութեան և Յունական կայսրութեան անկարգ կացութեան երեսէն, ատիժ

ստուած էր Հայ իշխաններուն պատահական և անկայուն իշխանութիւններ ստեղծել պարագայից բերմամբ, անխառն դիրք մը ապահովելով մինչև ուր և մինչև երբ ղեկավարութիւն չէին գտներ, և ընկճուելով կամ հպատակելով երբոր բուռն զօրութեան մը ղեկաց կը գտնուէին: Այդ գործը նուազ կը յաջողէր բուն Հայաստանի կեդրոնին մէջ, ուր հաստատուած էր այլապէս իշխանութիւնը Անիի գրաւումէն և յունական աղղեցութեան իսպառ հաւանդուելէն ետքը: Յարմարագոյն էին Ամասիոսի և Տարսուսի լուսնաշղթաները, ըստ ինքեան ամուր, և երկու մեծ պետութեանց միջեւ իրրեւ տարաբար

իշխաններու հարազատ թոռն ըլլալով: Որչափ ալ Բարսեղի գործունէութեան մեծ մասը իւր մօրեղբոր կենդանութեան միջոցին տեղի ունեցած է, սակայն Վկայասէրը իսկապէս կաթողիկոս ճանչցուելէն Բարսեղի գործերն ալ այս գլխուն ներքեւ պիտի տանք:

898. Այդ միջոցին կը պարտաւորուինք յիշել պապական նամակ մը, Գրիգոր է՝ է

ՊԱՊԻՆ

ՆԱՄԱԿԸ

գրուած, որ է հռչակաւոր

Հիղեբրանդոսը, 1073'է

1085 Հռոմի եպիսկոպո-

սութիւնը վարած. պա-

պական իշխանութիւնը զօրացնելովը՝ և Գերմանիոյ կայսրներուն դէմ վարած պայքարովը նշանաւոր անձը: Նամակը 1080 յունիս 24 թուական կը կրէ, և ամբողջաբար յառաջ բերուած է Կալանոսէ (ՎԱԼ. 229-233), իբր ուղղեալ առ Հայոց Կաթողիկոս Վկայասէր: Պատճէնին մէջ ալ գրած է՝ «... Երբեք եղբայրք է Գրիգոր... Գրիգոր... Հայոց Կաթողիկոս, սակայն բնագիր հրատարակութեան մէջ Հայոց անունը յիշուած չկայ, և նամակը ուղղուած է առ Գրիգոր... արեւելիկոս Սեանդոս: Իսկ Սիւննադա ծանօթ քաղաք, և Փռիգիոյ մետրապոլիտութեան գաւառագլուխներ, որուն տւերակները կը նշմարուին Աֆիօն-Գարահիսարի մօտ Զրֆութ-Քասապա կոչուած տեղը: Այդ դիրքն իսկ բաւական է ցուցնել, որ նամակը Հայոց կաթողիկոսին վերագրելու փաստ մը չկայ, և ոչ ալ հնար է Սիւննադան Մամիդաւի հետ շփոթել, որոնք իրարմէ շատ ու շատ հեռու տեղեր են: Միւս կողմէն բոլոր ժամանակակիցներ համամիտ են հաստատելու, թէ մինչև 1080, արեւմուտք և Լատինք և պապութիւն ոչ մի յարաբերութիւն չունէին Արեւելքի և Հայոց հետ: Նոյն իսկ Կիրակոսէ յիշուած՝ Վկայասէրին Հռոմ երթալուն յերկրորդածն ալ կը հերքուի Կալանոսի յառաջ բերած նամակովը, որուն մէջ յիշուած Գրիգորին, ոչ Հռոմ գացած ըլլալուն, ոչ Հռոմ հրատարակուելուն խօսքը կայ, ինչ որ անհրաժեշտաբար պէտք էր յիշուէր, եթէ իրօք տեղի ունեցած ըլլար: Նամակին պարունակութեան գալով կը պատմուի թէ Վկայասէր գիր գրած ըլլայ Գրիգոր է պապին, նոյն իսկ պապէն նշգովուած հերետիկոսի մը մասին, և նամակը Յովնանսէս քահանայի մը ձեռք Հռոմ ղրկած,

որուն վրայ պապը Բենեւենտի եպիսկոպոսին յանձնարարութիւններ ըրած ըլլայ: Այս առթիւ Գրիգոր է նամակ մըն ալ կը գրէ Հայոց, կամ լաւ ևս Սիւննադայի Գրիգորին և կը յիշէ թէ լսեր է որ Հայոց «... Երբեք եղբայրք է Գրիգոր... Գրիգոր... Հայոց Կաթողիկոս, սակայն բնագիր հրատարակութեան մէջ Հայոց անունը չիւշուած չիւշուած է, և նամակը ուղղուած է առ Գրիգոր... արեւելիկոս Սեանդոս: Իսկ Սիւննադա ծանօթ քաղաք, և Փռիգիոյ մետրապոլիտութեան գաւառագլուխներ, որուն տւերակները կը նշմարուին Աֆիօն-Գարահիսարի մօտ Զրֆութ-Քասապա կոչուած տեղը: Այդ դիրքն իսկ բաւական է ցուցնել, որ նամակը Հայոց կաթողիկոսին վերագրելու փաստ մը չիւշուած է, և ոչ ալ հնար է Սիւննադան Մամիդաւի հետ շփոթել, որոնք իրարմէ շատ ու շատ հեռու տեղեր են: Միւս կողմէն բոլոր ժամանակակիցներ համամիտ են հաստատելու, թէ մինչև 1080, արեւմուտք և Լատինք և պապութիւն ոչ մի յարաբերութիւն չունէին Արեւելքի և Հայոց հետ: Նոյն իսկ Կիրակոսէ յիշուած՝ Վկայասէրին Հռոմ երթալուն յերկրորդածն ալ կը հերքուի Կալանոսի յառաջ բերած նամակովը, որուն մէջ յիշուած Գրիգորին, ոչ Հռոմ գացած ըլլալուն, ոչ Հռոմ հրատարակուելուն խօսքը կայ, ինչ որ անհրաժեշտաբար պէտք էր յիշուէր, եթէ իրօք տեղի ունեցած ըլլար: Նամակին պարունակութեան գալով կը պատմուի թէ Վկայասէր գիր գրած ըլլայ Գրիգոր է պապին, նոյն իսկ պապէն նշգովուած հերետիկոսի մը մասին, և նամակը Յովնանսէս քահանայի մը ձեռք Հռոմ ղրկած,

899. Նկատողութեան արժանի պարտաւոր մըն է, Հայոց 532 թուականին լրանալը 1084 փետրուար 28'ին, որով կը փակուէր 532 յուլիս 11'ին սկսած հինգհարիւրեակը (§ 385): Սակայն աչքի զարնող տարբերու-

թիւն մը երեւան կու գար Հայոց տոմարին
և Յուլիան տոմարին մէջ, որովհետեւ 532

տարիներու չրջանը Հայե-
ԶԻՆԳԱՐԻՒՐԵԱԿԻ րու համար 133 օր առաջ
ՎԵՐՁԸ կը լրանար փետրուար

28'ին, մինչ Յուլիան տո-
մարով պէտք էր լրանար յուլիս 11'ին:
Տարբերութեան պատճառը Հայոց չարժական
տոմարին միակերպ 365 օրով տարիներ ու-
նենալն էր, տասերկու ամիսներ 30 օրով և
5 օր աւելեաց, առանց նախնայ տարիներուն
օր մը աւելի հաշուելու, որով չորս տարին
օր մը և 532 տարիներու մէջ ճիշդ 133 օր
ես մնացած կամ նախնայ կ'ըլլար: Այդ
տարբերութեան հետեւնքով Հայեր չէին
կրնար այլևս առաջին հինգհարիւրեակի հաշ-
ուով ածները կատարել, որովհետեւ նախ-
տարդի ամսները բոլորովին տարբեր օրերու
վրայ պիտի իյնար, և երբ առաջին հինգ-
հարիւրեակը յուլիս 11'էն մինչև փետրուար
28 ետեւ ինկած էր, երկրորդ հինգհարիւր-
եակին մէջ փետրուար 29'էն զէպ ետեւ մին-
չև հոկտեմբեր 18 պիտի յետաձգուէր, և
զատիկին և ուրիշ ածներուն օրերը բոլորո-
վին տարբեր հայկական ամսաթիւերուն վը-
րայ պիտի իյնային: Տոմարի նորոգութեան
առնելու եղած աշխատութեանց մանրամաս-
նութիւնները չունինք (§ 384), բայց շատ
հաւանական է ըսել, թէ Աթանաս Տարոնե-
ցին ամբողջ 532 տարիներու չրջանին հա-
մար, հայկական տոմարով ածներու ցուցակ
մը կազմած ըլլայ, որ երբոր 1084 փետրուար
28'ին կը վերջանար, հետո չէր այլ ևս նոյն
ցուցակէն օգտուիլ, և գլուխը դառնալով
նորէն կրկնել. ինչ որ հինգհարիւրեակին
հիմն էր, և ինչ որ Յուլիան տոմարով իս-
կապէս պիտի զործադրուէր: Այդ տոմարա-
կան տաշնապին լուծումը տուողը եղաւ
Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետ, քնիկ
Փառխոսցի, քահանայի որդի, և Հազարա-
տու վանքին առաջնորդ, ուր օծուած էր
Բարսեղ կաթողիկոս, և հետեւաբար ծանօթ
անձնաւորութիւն մը: Ոչ ոք բացառած է
Յովհաննէսի արուած Սարկաւագ մակդիր ա-
նունին պատճառը, բայց անյարմար չէր ըլ-
լար կարծել, թէ իւր կանխաճառ ուսմանց և
ընդարձակ հաստիքեան պատճառով, սար-
կաւագութեան առնելն վարդապետական

պաշտօն վարած, և նոյնիակ վարդապետա-
կան աստիճան ալ ստացած ըլլայ: Սարկա-
ւագ վարդապետ կոչումն է հիշեալն գի-
րութեամբ Կալէք և հաշտեղն յաշտեղն,
որով կարողագոյն և արժանաւորագոյն անձը
նկատուեցաւ տոմարական տաշնապին լու-
ծումը տալու, և իրօք ալ յաջողեցաւ, և
գեղեցիկ գործեր և ու յիշեալն, զհաշտեղ և
զաշտեղ գործեր իրարմէջ Հայոց, գործեր շըր-
ջանք և անհաշտեղն (ԿԻՐ. 64):

900. Սարկաւագին րումը ոչ նոր գիտ
էր, և ոչ ալ գիտարին գործ. բաւական էր

Յուլիան տոմարին հա-
ՍԱՐԿԱՎԱԳԱԳԻՐ տաւած զրութիւնը ըն-
ՏՈՄԱՐԸ զուերի, իւրաքանչիւր
չորրորդ տարին օր մը

յաւելուլ, չորս տարիներու քառորդ օրերը
գումարելով, և 365 օրը 366'ի բարձրացնել:
Այդ տարիները մինք տակաւին ռահանք կը
կոչենք, հիմնուելով հին հայկական տոմա-
րին՝ չորրորդ տարիներուն օր մը ետեւ ռա-
հանքէն վրայ, մինչ օր մը աւելցնելով ոչ
ռահանք ըլլած, այլ յաւանք անցած և նախնայ
դարմանած կ'ըլլանք: Սարկաւագադիր տո-
մարը, Մովսէս կաթողիկոսի և Աթանաս
Տարոնեցիի ձեռքով նորոգուած տոմարէն
ուրիշ տարբերութիւն չունի, բայց եթէ իւ-
րաքանչիւր չորրորդ տարին 366 օրերու
բարձրացնել, աւելեաց 5 օրերը 6'ի վերա-
ծելով: Միանգամայն այնպէս իմի կարգադ-
րելով, որ ամսները այսինքն նախատարդի
1'ը անխախտ կերպով Յուլիան տոմարին
օգոստոս 11'ին պատասխանէ: Հինգհարիւր-
եակի լրման 1084 տարին, նախնայ տարի
մին էր Յուլիան տոմարով, և ամսներն ալ
ճիշդուճիշդ փետրուար 29 նախնայ օրուան
վրայ կ'իյնար, և այդ տարիէն սկսաւ Հայոց
աշտեղն կամ աշտեղ տոմարը. բայց
չենք գիտեր թէ ինչ ձեւով նախատարդի 1'ը
փետրուար 29'էն մինչև օգոստոս 11 տարին,
ինչ որ հիմն էր Հայկայ չրջան կոչումն 1460
տարիներու դրութեան: Սարկաւագ վար-
դապետ անշուշտ ամբողջ հինգհարիւրեակի
չրջանը կազմած կ'ըլլայ, որ պիտի կարենար
այլևս անխախտ կերպով նորոգուիլ, երբոր
երկրորդ հինգհարիւրեակն ալ լրանար 1616'ին:
Գրչագիրէ մը յատաճ բերում է Սարկաւա-
գադիր տոմարին համեմատ ածներուն և և

Սուլիմանի դէմ, որ Եգիպտոսի սուլթանութեան իշխանութիւնը ընդարձակած էր, Դր-դուշ յաղթական մնաց, բայց Փիլարատոսի կացութիւնն ալ վստահուեցաւ: Մտածեց Մելիքշահին ներկայանալով նոր ոյժ ստանալ, և քաղաք Գազն անալ և արշաւել: Եւ աւելի և Վաղարշ, հաղթելու երեւելու և պայծառ տանելով, և Ուստայի մէջ իւր տեղը Պարսկամանոս անուն մէկը փոխանորդ թողլով Պարսկաստան մեկնեցաւ: 1086'ին: Սակայն Պարսկաստան անուն իշխան մը ապստամբեցաւ, և Պարսկամանոսը սպաննեց, և Մելիքշահ Փիլարատոսը այդ գործին պատասխանատու նկատելով ընկեց յերեսաց և ի գահաց իւրաց փլարատոս յաջորդեց: Գազն յառաջ ելաւ, Մելիքշահի նորէն հաճելի ըլլաւ: Համար եւ Վաղարշ Քրիստոսի, բայց ակնկալութիւնը չիրագործեցաւ, իւրեք պիտի գահաւորէր ի Պարսկացի շահ և գահաւորեցաւ (Ուստ. 282), անշուք կնքեց իւր կեանքը: Ուրացութիւնը 1087'ին կ'ընայ, իսկ մահը դժուար է ճշդել:

902. Պոլոս Վարազդիի կաթողիկոսն ալը առիթ կ'ընծայէ ակնարկ մը նետել

ՎԵՑ
ԿԱՅՈՂԻԿԱՍԵՐ

դիրքին վրայ, որ պառակտած և ի յաւել քաջաւել (ԿիՐ. 57) փիճակ

մը ստացիր էր, և զոր առաջ չորսի (Ուստ. 276) և յետոյ վեցի (Ուստ. 279, ՍԱՄ. 117) բաժնուած կ'ըսեն պատմիչները, բայց եթէ ճշդել ուղենք, աւելի ալ կրնայ բարձրանալ թիւը: Ըստ այսմ 1085'ին կաթողիկոս անունը կը կրէին Վկայասէրը՝ իւր բուն կաթողիկոս, Բարսեղ Անիի, Թէոդորոս Հոնիի, և Պոլոս՝ Մարաշի մէջ: Գեորգ ալ (§ 885), սակաւին կենդանի էր Տարսոն, և կաթողիկոսի անունով կը յիշուէր նաև Գրիգորի յետագայ (ՍԱՄ. 118), որ է Վկայասէրի քուսորդին, Մովսէս իշխանին որդին (§ 882)՝ թէպէտ լոկ եպիսկոպոս, սակայն այդ պատճառները կը կրէր Եգիպտոսի պատրիարքական աթոռ ըլլալուն պատճառով: Կաթողիկոսներու թիւին մէջ յիշուած է, և Աւետիքեան ալ (ՍԱՄ. 117), որ է Սահափանոս՝ Բարսեղի ձեռնադրողը (Ուստ. 266), ոչ միայն իրեն Հայոց Հայրապետութեան յարակից աթոռ մը, այլ և Հայութեան մի մասը ինքնիշխանարար կառավարող Կորիկէի թագաւորութեան սահմաններուն մէջ: Ասոնցմէ զուրառ թիւերը ալ կը յիշուի, ինչպէս Վաղարշ (ԿիՐ. 57) առանց անունը տալու: Ծշմարտութենէ հետոյ չէինք ըլլար, եթէ բանք, թէ Կիրակոս, որ եղելութիւնները իրարու խառնելու և ժամանակները իրարու չփոթելու մեղադրանքէն ազատ չէ, Գրիգոր Բ'ը Գրիգոր Գ'ի հետ չփոթելով, միաքովը գացած ըլլայ Դուրիթ Թոռնիկեանի, որ ինքզինքը կաթողիկոս հռչակեց աւելի աւել տալով 1114'ին: Սակայն մենք կանոնաւոր ալ դիտել տուինք (§ 745), թէ Անանիոս Մոկացիին Վասպուրականը թողնելէն ետքը, Արծրունի թագաւորները դիտաւ չգիշտան իրենց գլխաւոր աթոռին՝ Աղթամարի փառքը նուազել, որ գերագոյն իշխանութիւն պահեց Արծրունի թագաւորներուն սահմանին մէջ, և այս դիրքը եւս քանակաւ զօրացաւ, երբոր Հայաստան զանազան իշխանութեանց մէջ բաժնուեցաւ, և իրարու ներհակընդդէմ տիրապետողներ փոխադարձ յարաբերութիւնները արդեւեցին: Սակայն ոչ երբեք Աղթամար ինքնուրոյն կաթողիկոսութիւն եղաւ, ինչպէս ալ Աղթամարի մէջ կազմուած Հայագործ անունը ինքզինքէն աւելուած մինչև իսկ կաթողիկոսներու յաջորդական ցանկ մըն ալ կը պարունակէ: Մենք քիչ առաջ տեսանք որ Գրիգոր Մագիստրոս Վասպուրականի կուսակալ եղած էր, իւր երկիրներուն կացութիւնն ալ պիտի գիտնար, բայց Պարսոս Գիտագարձէ չստ Հայ կաթողիկոս ձեռննար: Այսու հանդերձ անհաւանական չէ ըսել, թէ վերջին միջոցին՝ որ կաթողիկոսներու թիւը մինչև 6 ու 7 կը հասնէր, Աղթամարի եպիսկոպոսներն ալ, իրենց ձեռնադրութեան ժամանակ չեղան, և քանի որ Վասպուրական, ուրիշ գաւառներու հետ անհաղորդ ինքնուրոյն դիրք մը ունէր, իրենք ալ այդ սահմաններու մէջ կաթողիկոսակերպ ձոխանալ սկսած ըլլան: Հաւաքարանը 995'ին Նարեկացիի ժամանակ Դուրիթ Բ Արդմահեանի կաթողիկոսանալը կը յիշէ, զոր պէտք կ'ըլլայ նորոգենել Արծրունիէ յիշուած Արդմահեան Դուրիթին հետ, որ ապրած է 1097'ին (ԱՐՄ. 350), և որ նոյն ինքն 1114'ին հակաթոռ հռչակուող Դուրիթ Թոռնիկեանն է: Սակայն Հաւաքա-

ւորութեան սահմաններուն մէջ: Ասոնցմէ զուրառ թիւերը ալ կը յիշուի, ինչպէս Վաղարշ (ԿիՐ. 57) առանց անունը տալու: Ծշմարտութենէ հետոյ չէինք ըլլար, եթէ բանք, թէ Կիրակոս, որ եղելութիւնները իրարու խառնելու և ժամանակները իրարու չփոթելու մեղադրանքէն ազատ չէ, Գրիգոր Բ'ը Գրիգոր Գ'ի հետ չփոթելով, միաքովը գացած ըլլայ Դուրիթ Թոռնիկեանի, որ ինքզինքը կաթողիկոս հռչակեց աւելի աւել տալով 1114'ին: Սակայն մենք կանոնաւոր ալ դիտել տուինք (§ 745), թէ Անանիոս Մոկացիին Վասպուրականը թողնելէն ետքը, Արծրունի թագաւորները դիտաւ չգիշտան իրենց գլխաւոր աթոռին՝ Աղթամարի փառքը նուազել, որ գերագոյն իշխանութիւն պահեց Արծրունի թագաւորներուն սահմանին մէջ, և այս դիրքը եւս քանակաւ զօրացաւ, երբոր Հայաստան զանազան իշխանութեանց մէջ բաժնուեցաւ, և իրարու ներհակընդդէմ տիրապետողներ փոխադարձ յարաբերութիւնները արդեւեցին: Սակայն ոչ երբեք Աղթամար ինքնուրոյն կաթողիկոսութիւն եղաւ, ինչպէս ալ Աղթամարի մէջ կազմուած Հայագործ անունը ինքզինքէն աւելուած մինչև իսկ կաթողիկոսներու յաջորդական ցանկ մըն ալ կը պարունակէ: Մենք քիչ առաջ տեսանք որ Գրիգոր Մագիստրոս Վասպուրականի կուսակալ եղած էր, իւր երկիրներուն կացութիւնն ալ պիտի գիտնար, բայց Պարսոս Գիտագարձէ չստ Հայ կաթողիկոս ձեռննար: Այսու հանդերձ անհաւանական չէ ըսել, թէ վերջին միջոցին՝ որ կաթողիկոսներու թիւը մինչև 6 ու 7 կը հասնէր, Աղթամարի եպիսկոպոսներն ալ, իրենց ձեռնադրութեան ժամանակ չեղան, և քանի որ Վասպուրական, ուրիշ գաւառներու հետ անհաղորդ ինքնուրոյն դիրք մը ունէր, իրենք ալ այդ սահմաններու մէջ կաթողիկոսակերպ ձոխանալ սկսած ըլլան: Հաւաքարանը 995'ին Նարեկացիի ժամանակ Դուրիթ Բ Արդմահեանի կաթողիկոսանալը կը յիշէ, զոր պէտք կ'ըլլայ նորոգենել Արծրունիէ յիշուած Արդմահեան Դուրիթին հետ, որ ապրած է 1097'ին (ԱՐՄ. 350), և որ նոյն ինքն 1114'ին հակաթոռ հռչակուող Դուրիթ Թոռնիկեանն է: Սակայն Հաւաքա-

րանի կեղծ պատմութիւնը ինքն իրեն ալ հակասած կ'ըլլայ, 993-ին աթոռ ելլող կաթողիկոսը մինչև 1114, չարունակ 121 տարի և աւելի ալ աթոռի վրայ պահելով: Զրոյցէ աւելի ոյժ չունի այն պատմութիւնն ալ, որով կ'ըսուի թէ Բարսեղ Անիէ Աղթամար փախած, և քօղն ու աջը այնտեղ թողած ըլլալով, Աղթամարի կաթողիկոսութեան իրաւունք տուած ըլլայ (ՅԱՅ. 675): Վասն զի և ոչ իսկ քօղն ու աջը Բարսեղի ձեռքն էին, երբ նա Անիի մէջ աթոռակից էր:

903. Դիտելու պարագայ մըն ալ Վկայասէրի այդ միջոցին ուր գտնուիին է: Ընդ-

հանրապէս եգիպտոս և-

ՎԿԱՅԱՍԷՐԻ զած ըլլալ կ'ենթադրուի,

ԸՆԹԱՅՔԸ քանի որ գրուած կը

գտնենք, թէ Վահրամ յե-

գեղտու (ՈՒՌ. 276). թէ Գրեգորէն ուր և Վահրամ յեգեղտու (ԿԻՌ. 57). թէ Վահրամ, թէ Գրեգորէն յեգեղտու (ՍԱՄ. 118) և կաթողիկոս երէտ յեգեղտու (ՈՒՌ. 279): Սակայն այդ վրկայութիւնները որչափ և Վկայասէրի եգիպտոս գալիս ըլլալուն համար բացայայտ, սակայն չեն ճշգրտել, թէ որ թուականին այն տեղ եղած է, որովհետեւ հար չէ ըսել, թէ Վկայասէր չարունակ եգիպտոս ապրած ըլլայ, ինչ որ բառական իմաստով կրնար քաղուիլ յառաջ բերուած կտորներէն: Շնորհալին Վկայասէրի եգիպտոս երթալը և Գրիգոր քեռորդին ձեռնադրելը յիշելն հաքը, բացայայտ կը դրէ, որքէ մեծ հովանի տրտեւել, թու յարեւել իրեհեցեւ, ինչ ի նշան լաւութիւն, յերկր ուղիւ աւելորդեւ. զմեռնաւ շնորդ տրտեւել, մեռ ի Տարտ լաւաւ հաւել, ինչ որ քրտեց բնութիւն եղեւ. ի Աւա միշին լիւաւ անաւել, որ եւ հոգի լաւաւ տրտեւել, և ըստ նախ յար իտալեցեւ (ՉԱՓ. 548): Այս գրելն հաքը մէջ մըն ալ եգիպտոս գալիս ըլլալը յիշել, Ասոր հա մեկտեղ չենք ալ պնդել, թէ Վկայասէր հաստատուն կերպով Սեաւ-Լիւան մէջ մնացած ըլլայ, որովհետեւ, իրեն համար գրած է այն Շնորհալին, յաւանգնութեւ ու տրտեւել. ու ի մեծ լաւութիւն բընաւել, զաւրտեւոր յերկր չըլեւ. զաւրտեւ հոգի լիւաւ (ՉԱՓ. 546): Ահա զին տաւամբ Վկայասէրի այդ կեանքը, գրական և ճշմարտական և առաքելական տաւալութիւն մը կը կարծուի, անփառաւոր ճշտումներու

յայտարար և գեղեցիկ իղձերու. հետեւանք: Սակայն երբոր կը կարգանք կաթողիկոսական աթոռին պառակտումները, հայրապետական ազգեցութեան նուազիլը, եկեղեցական նուիրապետութեան անշքանալը, ու հրամանաւ Ասոր, իմ տրտեւութեմք իմ ընտրութեմք, ու զարտութեմք և իտալեցեւ ինչանութեմք եղած ձեռնադրութիւնները, զեղծումներուն անարգել կերպով ընդարձակուիլը (ՈՒՌ. 276), չենք կրնար չգիտել, որ այդ ամէն անկարգութիւն տեղի չէին ունենար, եթէ Վկայասէրը կաթողիկոսի անունին հա գործն ալ ստանձնած ըլլար: Իրեն չէին պակսեր ոչ ուսում և հմտութիւն, ոչ կարողութիւն և փորձառութիւն, և ոչ ալ ազգեցութիւն ու համակրութիւն, և կրնար տէր կանգնիլ այն հօտին, որուն հովիւ կ'ըլլաւ, պաշտպան ըլլալ ժողովուրդին որ իրեն յանձնեցաւ, և իրապէս, հայրապետութիւն վարել այն աթոռին վրայ որուն բարձրացաւ: Պատմագիրները շատ գովեստներով կը գրուատեն Վկայասէրի առաքնութիւնը, և կը բարձրացնեն անոր անունը, մնաք ալ նպատակ չունինք հակառակը պնդել, միայն թէ իր պատմութիւն հետազոտող և կշռադատ, չենք կրնար լռել ինչ որ մեր տեսութեամբ արամարտական եզրակացութիւնն է ստոյգ եղելութեանց:

904. Այդ չփոթ կացութեան մէջ Բարսեղն էր միայն, որ իրաւ հայրապետական պաշտօն կը վարէր, իւր հօտին հոգածութիւնն ունէր, և անոր ներքին և արտաքին պէտքերը լրացնելու

ԲԱՐՍԵՂԻ

ԳՈՐԾԵՐԸ

կ'ուշադատէր: Որչափ ալ շատ ընդարձակ չէր իւր իրաւաստութեան սահմանը, սակայն իւր մօրեղբոր բարեացակամութենէն օգտուելով, և անոր ձեռնարկները, այնպէս որ իրականութեանէ հեռու չեն անոնք, որոնք Բարսեղը իր բուն կաթողիկոս կը նկատեն: Մեկիքչան եգիպտացոց յարձակումներէն զրգուած, անկը բռնակով և անձամբ արշաւանք մը կը կազմէր դէպ Ասորիք, յաղթական յաւաքիտացութեամբ կը գրաւէր Անտիօքն ու Բերիան ու Եգիպտոս, և Միջերկրականի մէջ յիշ իւր յարեւ և սուրը ջուրին միւս-

իշխանութիւնը գրաւելու զինուեցաւ, բայց վերջապէս Պարկիարուխի մնաց յաղթութիւնն ու յաջորդութիւնը և Դղուշ սպանուեցաւ: Մեկիքչա՛ն իւր աղջիկը տուած էր Մըքթատի-Պիամրալլա՛ն ամիրապետի կնութեան, ուսկից ծնաւ Մըթատըր-Պիլլա՛ն, և թէպէտ ամիրապետը աւելի մեծ տղայ ալ ունէր Ահմէտ անունով, բայց Մեկիքչա՛ն բռնադատեց և իւր թուր յաջորդ հռչակել տուաւ, որ ամիրապետութեան ալ անցաւ, երբ Մեկիքչա՛նի մահուընէ քիչ ետքը 1094'ին Մըքթատի-Պիամրալլա՛ն ալ մեռաւ (ՎԵՔ. 464), ու Պարկիարուխ իշխանութեան տիրացաւ: Սելճուքեանք կը գործէին Ապպասեանց անունով, բայց անդին ուրիշ ամիրապետութիւն կամ խալիֆայութիւն մըն ալ կար, որ է Ֆաթիմեանցը Եգիպտոսի մէջ, և երկուքին մրցումներուն տապարէզը Պաղեստին և Ասորիք էին: Քրիստոնեայք կը նեղուէին այդ մրցումներուն մէջ. ոչ միայն Արեւելիք, այլև Արեւմուտիք, որոնք բազմաթիւ ուխտաւորութեամբ կը յաճախէին Երուսաղէմ: Թուրք Սելճուքներ Պաղեստինի տիրելով վերջ տուեր էին այն ներողամիտ ուղղութեան՝ զոր բուն Արաբացիք և Եգիպտացիք կը պահէին Քրիստոնէից և տնօրինական տեղեաց հանդէպ: Պեսարոս կրօնաւոր, բնիկ Ամբիանոն (Amiens) քաղաքէն Գաղղիոյ, Պաղեստինէ դարձին չըջուն քարոզութեամբ Եւրոպան շարժեց Սուրբ Գերիզմանի ազատութեան, երբ Սպանիոյ մէջ ալ սաստիկ պատերազմներ կը մղուէին մահմետականութեան դէմ: Ուրբանոս Բ պապ Պիակենաիոյ (Piacenza) և Կլարմոնտիոյ (Clermont) ժողովներու մէջ քրիստոնեաները զինեց, մեղաց թողութեան խոստումով, և խաժամուժ ամբոխ մը յիշեալ Պեսարոսի գլխաւորութեամբ, կուրծքը կարմիր կտաւէ խաչ մը ձեւացուցած ճանապարհ ելաւ 1095'ին, բայց մաս մը հիւանդութեանց և գժուարութեանց երեսէն, մաս մըն ալ Սելճուքներու սուրէն ամբողջովին կոտորուեցաւ: Միւս տարին չորս օրինաւոր բռնակներ հաւաքուեցան, և Կոստանդնուպոլիս միացան: Այդ չորսերը կազմուած էին Լոթարինգիոյ, Նորմանիոյ, Պրովինկիոյ և Իտալիոյ մէջ: Ալեքս Կոմնենոս պաշտպանութիւն խոստացաւ, կարծելով անոնց օգնութեամբ իւր կայսրու-

թիւնը ընդարձակել, բայց տեսնելով որ աւելի իրենց տիրապետութեան կ'աշխատին, օգնելէ քաշուեցաւ: Եւրոպական խաչակիրներ պարտաւորուեցան զէնքով ճանապարհուալ, և յառաջիկ Փոքր Ասիոյ, Կիլիկիոյ, Կոմագենէի և Ասորիքի մէջէն մինչև Պաղեստին, և վերջապէս գրեթէ երեք տարի տուապելէ և կէս միլիոնի չափ մարդ զոհելէ ետքը՝ Երուսաղէմը զրաւեցին 1099 յուլիս 15'ին, և Կոդոփրեստոս Բուլլոն (Godefroy de Bouillon) թագաւոր հռչակուեցաւ: Միեւնոյն ժամանակ ուրիշ երեք լատին իշխանութիւններ ալ հաստատուեցան Ասորիքի կողմերը, և Բաղդադինոս Բուլլոն (Boudouin de Bouillon) Եգիպտոյ, Բոյեմոնդոս Տարենտոնցի (Boemondo di Taranto) Անտիօքի, և Հոայմոնդոս Տոլոսացի (Raymond de Toulouse) Տրապոլիսի՝ կոմս կամ իշխան հռչակուեցան:

907. Հայազգի իշխանութիւններ՝ որ խաչակիրներու անցած կողմերը կը գտնուէին, յանկարծ ուրախութեամբ խԱՅԱԿԻՐՆԵՐ և յուսադրութեամբ հաՅԵՆ ԶԱՅԵՐ մակուեցան, իրենց ազատութեան օրերը հասած կարծելով, իսկ խաչակիրներ ալ մեծ գոհունակութեամբ ողջունեցին իրենց ճամբուն վրայ եղող քրիստոնեայ իշխանները, որոնցմէ գլխաւորաբար կը սպասէին ընդունիլ ռազմագլխական տեղեկութիւններ և պարէնի պատրաստութիւններ, աւելի քան զինուորական նիզակակցութիւն: Կոպիտաւի Ռուբինեան, Լամբրոնի Օշինեան և Քէսուռի Վասիլեան իշխանութիւններուն հետ, կար եւ թորոս կիւրապաղատ, որ յաջողած էր Եգիպտոյ իշխանութեան տիրանալ: խաչակիրները հասնելէն առաջ գրութեամբ յարարեւորութեան կը մանէին անոնց հետ: Ռուբէն իշխան վախճանած էր 1095 փետրուար 1'ին ըստ հին Յայսմաւուրաց (ՅԱՍ.Ա.60), բայց եթէ արաց 25'ը շարժական տոմարով հաշուենք պէտք է զնկ 1095 օգոստոս 19'ին: Իսկ նոր Յայսմաւուրքը մայիս 6'ին կը զնէ, համեմատելով անկի 29'ին, որ պէտք է հաշուելէր նոյեմբեր 20'ին: Որդին Կոստանդին միծապէս օգտակար եղաւ խաչակիրներուն Կիլիկիոյ պահակը անցնելուն, անկէ Անաւարդայի ճամպով Անտիօքի վրայ կրթալու հա-

և հաաադոյն կոչու է+ կ'ըսէ: Կը խոստովանի թէ ազգաբառն և անխելի հանձն զհաաադոյն, կը հրամայէ, մի Բաւաւաւաւաւ և աւաւաւաւաւ պարհաւաւ և կ'աւ երկնայն, և մի շահաւաւաւ զհաաադոյն (ՈՒՌ. 360): Այդ խոսքերը անդիմադրելի կերպով կը հաստատուն թէ Վկայասէրը հայրապետական բարձր իշխանութիւնը պահած էր միշտ իւր վրայ, Բարսեղի լիակատար գործունէութիւն թողլով մէկտեղ, և թէ անվկանդ պաշտպան էր Հայաստանեայց ազգապետ եկեղեցւոյն գաւառութեան: Այս հայրապետական թուղթին զօրութեամբ, որ չըջարեալանի ձեւն ունի, Սահայեցիք և բոլոր Հայեր հաաադոյնն է քեզի հաաադոյնն, իրենց զատիկը ապրիլ 13'ին ընելու, և Յոյններուն հետ ապրիլ 6'ին չընելու: Իսկ զատկական լոյսին մասին, կ'ըսէ պատմիչը, թէ ապրիլ 5'ին երուսաղէմացիքն իբեքն զաբն իբեքն, և յորդ հայ զհաադոյնն զհաաադոյնն զհաաադոյնն, թէ սուրբ լոյսը ստուգապէս վառեցաւ ի Հայոց զատկին, ապրիլ 12'ին, և թէ այսպէս զայնեցին հաաադոյնն (ՈՒՌ. 361): Բարսեղախառար յիշատակութիւն չկայ, որ այս առթիւ շփոթութիւն երաժ, կամ կազ ու կռիւ ու սպանութիւն տեղի ունեցած ըլլայ:

910. Երբ Տաւրոսի լեռնաշղթային վրայ Ռուբէն ու Կոստանդին ու Թորոս հազմահաւ հայկական իշխանութիւնը
ՔԷՍՈՒՆԻ Կ'ընդարձակէին, ապա
ԻՏԵԱՆՈՒԹԻՒՆԸ գայ թագաւորութեան հիմերը հաստատելով, անդին

Եփրատի եզերքը Գող Վասիլի հիմնած իշխանութիւնն ալ օրէօր կ'ընդարձակուէր: Քէստանը, այժմեան Պէհնանին, միշտ կեդրոնն էր այդ իշխանութեան, որուն գլխաւոր բերդերէն մին էր Հոռովկայն, և որուն հովանաւորութիւնը կը տարածուէր Ամանոսի և Տաւրոսի լեռնաշղթաներուն խառնաման կողմերը, Սեաւ-Լեւո կոչուած բարձունքներուն և ձորամէջներուն մէջ համախառնած վանքերուն վրայ: Այստեղ կը կազմուէր նոր վարդապետանոց մը Հայաստանէ գաղթող վարդապետներուն գլխաւորութեամբ, և յատուկ դպրոց մը կը կազմուէր ժիզ գաւառն մէջ, ուսկից շատ նշանաւոր անձեր ալ ծաղկեցան հետզհետէ: Հայաստանի մէջ և

ղող ցրիւ վանքերը, մէկ մէկուն հետեւէ դադարեցան երկրին արկածներուն երեսէն: Միայն Հազարա ու Սահանփն դրացի վանքերը Ձորոյգետի գաւառին մէջ, իրենց կեանքը կրցան պահել, և Արեւելեան վարդապետներու խումբ մը ծաղկեցուցին, արեւմտեան աղբեցութենէ հեռու, և Յոյն ու Հասին մերձաւորութենէ ազատ: Վկայասէրը գլուխ և առաջնորդն էր Սեաւ-Լեւոն վանքերուն, և հոն Արեգի վանքէն գրած էր զատիկի խնդիրն մասին հայրապետական թուղթը (ՈՒՌ. 355): Գող Վասիլ ճարտար վարդապետութեամբ և զինուորական զօրութեամբ իրեն համար բարձր դիրք մը կազմած էր չըջակայ իշխանութեանց վրայ, և հաւասարապէս բարեկամական յարաբերութիւններ կը մշակէր թէ քրիստոնեաներու և թէ մահմետականներու հետ: Իւր այդ աղբեցութեան արդիւնքներէն մին եղաւ Անտիոքայ կոմս Բոյեմոնդոսը Դանիշմանի գերութենէն (§ 908) ազատել, 100,000 դահկանի փրկանքով և նուէրներով, որոնց ինքն Վասիլ կը մասնակցէր քսան հազարով: Մնացեալ գումարը զանազան կողմերէն հաւաքուելով Վասիլի յանձնուեցաւ, որ դերեալարձին համար բանակցելով, փրկանաւորեալը նախ ինքն հեծաւ դադարէ հանգանից էր Բոյեմոնդոս իբր երախտագիտութեան նշանակ զհեծաւ երգմէք եւ յորդէր Գող Վասիլն Հայոց իշխանին (ՈՒՌ. 364): Աղբեցութեան թուական նշանակուած է 1103 տարին (ՈՒՌ. 362):

911. Բարսեղ կաթողիկոսին այցելութիւններէն, և 1093'ին նորէն Անի դառնալէն հաքը (§ 905), անոր
ԲԱՐՍԵԼԻ Կողմէ նոր գործունէութեան չհանդիպեցանք, որով նա հեռու մնացած

կ'ըլլայ Հատիններու յարաբերութիւններէն, բայց չենք կարծեր թէ արեւմտեան Հայերուն յարաբերութենէն ալ հեռու մնացած ըլլայ: Որովհետեւ դադարած էին ինքնագլուխ կաթողիկոսները (§ 904), և Վկայասէր ալ առօրեայ և վարչական գործերէ հեռու միայն ծանր պարագաներու մէջ իրրե գերագոր վարիչ իւր պատգամները կ'արձակէր, ինչպէս տեսանք զատկական խնդիրին մէջ

(§ 909): Բարսեղ իբրև լիազոյն իշխանութեան տէր, ըստ Բաղրամյանի և Բաղրամյանի Ստեփանոս կաթողիկոսին եղբայրը, զոր Աղուաններ իւրովի աթոռ բարձրացուցած էին եղբորը մահունէ հաջորդ: Վճիռին համակերպեցան Աղուաններն ալ, և Ստեփանոսի եղբորը, Իսաբէ վարձն ալ նկատի առնելով, յաւանդեց և ի պատճառ հայրապետութեան ընկնելու (ՈՒՌ. 365): Բարսեղ պէտք զգաց անգամ մըն ալ հովուական շրջագայութեան ելլել 1103'ին, և իջել է Կապան, և մինչև պաշտօնէն իջնելու և ուղարկել, եղբորը և Կապանէն, նախ և առաջ եկաւ Եղեւսիս, ուր կոմս էր Բաղդուինոս Տպորկ (§ 908), որ յայտ իջնելու զհայրապետական կալուածներուն մէջ գտնուող հայրապետական կալուածներուն վրայ, վասն զի հաւանական չենք կարծել Լատին իշխանէն Հայոց կաթողիկոսին նոր կալուածներ արուիր: Հարկաւ Բարսեղ Եղեւսիոյ մէջ բնակութիւն չհաստատեց, այլ հանդիպեցաւ Գերմանիկոս ալ, ուր նոր լատին իշխանութիւն մը հաստատած էր Ժոսելին (Josselin) կոմսը, գրաւելով քաղաքը յունական կուսակալ Թաթուլի ձեռքէն, որ Տիրամօր պատկերը Լատիններուն չէր թողոր, այլ կը ծախէր Թորոս իշխանին յաւանդելու և արձանի (ՎԱՐ. 113): Այդ պատկերն է զոր Թորոս գետեզեք Անարզարայ քաղաքը կառուցած Զորաբէն անուանեալ պաշտօնէ տաճարին մէջ, որպէս յարձան էր գործելու (ՎԱՐ. 195): Անշուշտ Բարսեղ զանց չըրաւ Քէսուսն ալ երթալ, և այցելիլ Վկայաւէրին, որ Սեաւ-Լեւոն թողած, էր ի Քիւրքէնայ անուանալի գետով, որ Սեփրայ (Բեյ) անուանուի, Կապանէն Կապանէն, յարձանի և Կապանէն (ՉԱՓ. 549): Զենք գիտեր թէ Անտիոք և Կոպիտու և Լամբրոն ալ հանդիպեցաւ, վասնզի յիշատակ չունինք, և ինչպիսի տաճար չընդգայած ըլլալն ալ ճշդուած չէ, բայց Բարսեղի ընդհանուր այցելութեան երած լինելը անստորակոսելի է. երբ յարձանի չէր, որ այն օրեր սկսան, ստիպուեցաւ այցելութիւնները կարճել, և դառնալ

յաւանդելու Անի: Ղզիլ ամիրա, Թուրք նոր հրոսակի մը գլուխը, Գուրն գրաւեց և սպաննեց Արուստար ամիրան որ իշխանն էր: Մանուչէ Անիի ամիրան իրեն համար սկսաւ վախնալ, և եղբորը Արուստարի վրէժը լուծելու դիտմամբ նոր գունդեր հասարակելու համար Պարսկաստան գնաց (ՎԱՐ. 113): Եղեւսիոյ Բաղդուինոսը և Գերմանիկոս ժողովնը խառնը գրաւելու ելան, բայց յաղթուեցան և գերի ինկան: Անտիոքի Բոյեմոնդոսն ալ Եւրոպա անցաւ նոր խաչակիրներ շարժելու իշխանութիւնը յանձնելով իւր քեռորդոյն Տանգրետի (Tancredi) (ՈՒՌ. 367): Պարկիս-րուս սուլտանն ալ կը մեռնէր այն օրերը՝ ներքին գրգռութեանց դուռ բանալով յայորդութեան մասին, մինչև որ կը զօրանար Մուհամմէտ եղբայրը: Այդ պարագաներուն երեսէն էր որ Բարսեղ հապճեպ Անի կը գտնուար 1105 տարուայ սկիզբները:

912. Հապիւ թէ Բարսեղ Անի դարձած էր, որ ինչպէս հաւան էր ինչպէս Վկայաւէրին,

եթէ հաւան է ինչպէս ի,

ՎԱՅԱՍԷՐԻ Ե՛լ յաւանդելու զիս Տէր

ՄԱՅԸ (ՎԱՐ. 113): Վկայաւէրի

Սեաւ-Լեւոն Արեգի վանքէն

Քէսուսի Կարմիր վանքը փոխադրուիլը եղած էր Գուր Վասիլ իշխանին և իւր իշխանութեան ամուսնոյն հոգածութեամբ, վասն զի Նոյն զհաւան ինչպէս Քէսուս, որպէս զհայրապետութեամբ, յարձանի և Կապանէն (ՉԱՓ. 549), ամենայն գուրգուրանօք կը խնամէին անոր վերջին օրերը: Վկայաւէրը Բարսեղը իրեն մօտերը կարծելով, անոր դարձին կը սպասէր, բայց Անի մեկնելը լսելով, անմիջապէս խնդրակներ կը հասցներ, վասն զի կը զգար իւր օրերուն կարճնալը: Հապիւ թէ Բարսեղ կը լսէ, ու յաւանդելու ճամբայ կ'ընէ յաւանդելու օրը: Եղեւսի Սեաւ-Լեւոն Բալուի մօտ, Մեծիկերտ բերդին Յունականները վրան կը յարձակին (ՎԱՐ. 113): Յաւանդելու անունով պէտք չէ Յոյները իմանալ, այլ Սեփրայ քան արեւմտեան սուլտանութեան ճիւղը, որ առաջ Սեփրայի, և վերջին իկանիոյ մէջ կեդրոնացաւ, և Ռոմ անունով կոչուեցաւ, Յունական կայսրութեան երկիրներուն մէջ հաստատուած ըլլալուն համար: Սովորաբար 1084'ին կը դրուի այդ սուլտանութեան սկիզբը:

կայուած է, թէ Երէւոյ Մեծ-Պաշտօնէի Եկեղեցւոյ Քառասնորդական ժողովոյ որոշմամբ (ՉԱՓ. 546), չունենայ այժմ որեւէ գործ մը իւր անունով մտկադրելու: չենք գիտեր թէ յատուկ գործ մը կազմած չըլլալուն համար, թէ ոչ պարզապէս կորած ըլլալուն համար: Սակայն մերձաւորներն ալ գէշ-քաշ-մը կ'ըսեն, բայց որոշ անուն չեն տար, և նոյնիսկ Գործոց մեկնութիւնն ալ, որ իրեն կը յատկացուի, իւր աշակերտին Կիրակոսի գործ եղած կ'ըսուի (ՀԻՆ. 599): Բայց ինչ ալ ըլլայ այդ մասին ստուգութիւնը, անտարակոյս է որ Վկայաւերին օրինակն ու քաջալերանքը՝ նոր և ընտիր չըլլան մը ստեղծեց Հայ գրականութեան համար: Այդ մասին ալ կատարելապէս նմանած եղաւ Մկրտիչ, որուն անունով մտկադրեալ աշխատութիւններ չկան մեր ձեռքը: Բարեկարգիչ հոգի մըն ալ պէտք է ճանչնալ Վկայաւերի վրայ, որ չբաւականացաւ ինքնիրեն պարտաւորուած ըլլալ, այլ իւր ուղեւորութեանց մէջ ամէն կողմէն իբրեւ ժրջման մեղու բարեկարգութեան նիւթեր և տարրեր հաւաքելով բնութեւնը զանոնք իրեններուն հաղորդել, որով կրօնաւորական և վանական կեանքի կարգադրութիւններ հաստատեց, և գործադրութեան հսկեց, և եկեղեցական ընտիր սերունդի մը սկզբնապատճառ եղաւ: Անցողակի ըսենք այստեղ, թէ անհար է ճշդութեամբ որոշել Վկայաւերի պատշտներուն թիւն և ուղեգիծը: Ամէն պատմիչներ առաջին և ընդարձակագոյն ուղեւորութեան մը պատմութիւնն ունին՝ այլ տարիներու տարբերութեամբ, որով յայտնի չըլլար, թէ միեւնոյն ուղեւորութեան թուականը կը չփոխեն, թէ ոչ տարբեր ուղեւորութեանց կ'աւանդեն: Մենք անգամ մը միայն զայն պատմեցինք, ուղեգիծը Կոստանդնուպոլսոյ, Եգիպտոսի և Երուսաղէմի վրայ ամփոփելով, և Հռոմը գուրս հանելով (§ 880), բայց զընդունարութիւն չունինք ընդունելու թէ ուրիշ ճանապարհութիւններ ալ ըրած ըլլայ, միօրինակ ուղեգիծով, որուն իբր նշան կրնայ առնուիլ Երուսաղէմի առման միջոցին այն տեղ գտնուիլը (§ 907):

914. Վկայաւերի հայրապետական պաշտօնավարութիւնը երկու գլխաւոր կէտեր կը

ներկայէ մանրախոյզ քննադատութեան առջեւ, կաթողիկոսական իշխանութիւնը ձեռնաթափ և անգործ կերպով պահելը, և միութեան հետ իր ձեռնարկը ընդարձակ ասպարէզ տալը: Առջին մասին արդէն մեր միտքը յայտնած ենք (§ 903), չկարենալով արդարացնել այդ աստիճան ձեռնաթափ լինելը: Որչափ ալ ստոյգ է, թէ յաճեց քառասնորդական հաշիւները (ՉԱՓ. 545) կաթողիկոս օծուելու զիջաւ, որպէսզի յունական արքեպիսկոպիտներն օգնէ իւր անձով և իւր անունով, և որչափ ալ յայտնապէս պայմանաւորուած ըլլալը ենթադրուի Գաղիկներու և Ասամնեւորու հետ (§ 878), բայց անգամ մը որ անունը կը ստանձնէր, պատասխանատուութիւնն ալ ստանձնած կ'ըլլար Աստուծոյ և մարդկան առջեւ, և չէր կրնար զինքն արդարացնել անուանական կաթողիկոսութեամբ:

Եթէ ինքն տիրապէս ձեռք առած ըլլար պաշտօնին տուած իշխանութիւնը, հարկաւ տեղի չէր ունենար վեց և տեղի կաթողիկոսներու միանգամայն գտնուելուն զայն թակուրութիւնը (§ 902): Նոյն զայն թակուրութիւնը չտուաւ իւր աւարածութեամբ կ'ըլլար, եթէ բախտը իրեն ժիր և գործունեայ, պարկեշտ և հաւատարիմ գործակից մը չպատրաստէր, իւր իսկ քեւորդոյն Բարսեղ Պահլավանի կամ Անեցիի անձին վրայ: Բայց այդ մասին ալ ինքն հետեւող մը եղաւ և ոչ նախաձեռնարկ պատրաստող մը, որովհետեւ Անեցւոց գործին հաստատողն եղաւ, և ոչ թէ ստուգապէս թերազրուել (§ 896): Բարսեղի գործունէութեան չնորհիւ հակաթուներ ցնցուեցան, և նա եղաւ որ ունէր գործառնութիւն և պատասխանատուութիւն ստանձնելով, պատին և իրաւունքը բուն կաթողիկոսին վերապահելու իմաստուն և խոհական ձեռք պահպանեց, և ձեռք անցուցած իշխանութիւնը զեղծումներու գործիք չըրաւ: Եթէ Բարսեղ եղած չըլլար, թերեւս պատմութիւնը անկարգ և անկանոն ընթացքին հետեւանքներէն զայն թակուրով, ծանր մեղադրանքներ ստիպուէր գնել Վկայաւերի անձին վրայ, որ այժմ իւր գործակիցին արդիւնքէն արդարանալով, իբր արմատաւոր հայրապետ կ'ընդունուի ու կը գովարտուի:

915. Միութենական ձգտումներուն դա-
լով, անստորկոյս է որ Վկայասէրը ման-
կութենէն յունական ու-
ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ սումնիրու հետեւած, յու-
ԶԳՏՈՒՄՆԵՐԸ նական կեանք վարած, և
յունական կայսերութեան
ծառայած, պէտք էր սիրաով ու միաքով
յունասէր և յունամէտ զգացումներու տիրա-
ցած ըլլար, և այդ զգացումներուն արա-
յայտութիւնը նոյնիսկ կաթողիկոսական աս-
տիճանին և պաշտօնին մէջ ալ պահէր։ Այդ
զգացումներուն հետեւանքն էր թերեւս մեծ
աթոռներուն այցելական պատշտը, մօտէն
չփման մէջ մտնելու և մերձեցում գոյացնե-
լու նպատակով, որով վերջ տրուէր Հայոց
եկեղեցւոյն կղզիացեալ դիրքին, և ներքին
կապակցութիւն հաստատուէր մեծագոյն կամ
հզօրագոյն եկեղեցիի մը հետ, ուսկից կրնար
ոյժ մը սպասուիլ Հայոց եկեղեցւոյն ներքին
կացութեան վրայ։ Եթէ այդ տեսութիւնները
մասամբ հաւանական երեւոյթով, կրնային
Վկայասէրին դիտումներուն մէջ տեղի գրա-
նել, սակայն ստոյգն այն է, թէ նա երբեք
յունամով չեղաւ, և իւր անգգային եկեղեցին
ծանր զոհողութեանց ենթարկելով, և ինք-
նութիւնը ուրանալով, միութենական ձգ-
տումները յաջողցնելու շատաշնորհեց և չըս-
տիպեց։ Անոնք որ օտարին հետ ներքին և
սերտ և ճշգրիտ ծանօթութիւն ունին, կր-
նան միայն մէկ աստիճան մերձաւորութեան
գաղափարին հետեւիլ, այլ հպատակութեան
կամ ձուլման գաղափարին չեն կրնար հո-
մակերպիլ, երբոր անկեղծ են, վասնզի ի-
րենց ներքին ծանօթութիւնները օտարին
զեղծարար և դժպի՛ի կողմերն ալ իրենց առ-
ջեւ կը բանան։ Այս եղած է Վկայասէրին
ալ ներքին զգացումը, և շատ նշանաւոր է
գատկական շրջաբերականին այն խօսքը, թէ
«Բնական ցոյցով յանդարտութեամբ զիջեալ
լռութեամբ և դժգոհութեամբ, և այժմ է բնական
այդտեղ» (ՈՒՌ. 358)։ Վկայասէրը, Մագիստրոսի
որդին և անոր հոգւոյն ժառանգ, կրցաւ

Յոյներուն հետ մերձաւորութեամբ՝ Հայու-
թիւնը զօրացնելու գաղափարը փայլալի,
բայց Հայութիւնը զոհելու, Հայոց դաւա-
նութիւնը փոփոխելու, Հայոց եկեղեցին
հպատակեցնելու, Հայոց ինքնութիւնը այ-
լայլելու գաղափարէն հոգւով չափ հեռու
մնաց, և այլադաւան քրիստոնեաներու ըն-
թացքը՝ այլակրօն հեթանոսներու ընթացքին
բազմապատկաւ համարձակութիւնը տեսցու-
միւնէն ընթացքը բունց Հատիններուն
հետ ալ, երբ ասոնք 1096'էն հտքը Արեւել-
քի մէջ երեւցան և ուղղակի չփման մէջ
գտնուեցան։ Հետեւ է եկող քրիստոնեայ բա-
նակ մըն էր, որ քրիստոնէութեան պաշտ-
պանութեամբ ոգևորուած, և խաչանիշ
զարդով զինուած, հարկաւ քրիստոնէու-
թեան համար նեղուածներու օգնական պէտք
էր ըլլար։ Այնքա կոմիտենոս կայսրն ալ այդ
համոզմամբ իրենց պաշտպանութիւն խոս-
տացաւ, Հելլենապոլսոսէ և Վոսթորէ անցուց
Խաչակիր դուռները, և դէպի Փոքր Ասիա
ստաշնորդեց։ Հայերն ալ իրենց մասին Նի-
քիիոյ և Ասորիքի ճանապօնները դիւրացուցին,
արեւելեան և արեւմտեան քրիստոնեաներ
առանց խտրութեան եղբայրակցեցան, վասն
զի Հատիններն ալ, տակաւին արեւելեան
քրիստոնեաներու ձեռնառութեան կարօտ
էին, և դաւանութեան խօսք չէին ըներ, և
անխափ կը հաղորդակցէին։ Մինչև այս
կէտը Հայերուն մերձեցումն ալ կ'արդարա-
նար, և իրենք խնդիր յուզելու պէտք չու-
նէին, Վկայասէրն ալ այդ ընթացքը կը հո-
վանաւորէր։ Գործը փոխուեցաւ, երբ Հա-
տիններ ինքզինքնին զօրաւոր զգացին, և
իրենց եկեղեցական իշխանութիւնը համար-
ձակութիւն ստացաւ իւր թաքուն խորհուրդ-
ները մէջտեղ հանելու, և միութենական
ինդիւիդուալ շարքը սկսաւ։ Վկայասէրի օ-
րով տաճարին այդ կէտերը բացուած չէին,
և իւր միութենական ձգտումները օրինաւոր
և արդարաւարի գիծերէն անդին չանցան։

Տ. ԲԱՐՍԵՂ Ա. ԱՆԵՑԻ

916. Նոր ընտրությունն պետք չկար վկայատերին յաջորդը նշանակելու համար, և ոչ այ նոր ձեռնադրությունն հարկ մը, երբ 1105 յունիս 3'ին աթուր իրր թէ պարտապ կը մնար, բայց իրօք պարտապան չկար: Արդէն 1081 գարունէն կաթողիկոսական ձեռնադրութիւն ստացած էր Բարսեղ, Ապիրատ Պահլավունիի և վկայատերի քրոջ որդին, որ օրինաւորապէս աթուակից և գործակից ճանչցուած էր, որ իրապէս կաթողիկոսական իշխանութիւն կը վարէր, և զոր հանգուցեալ հայրապետը է յաջորդէր հաւանաբար էր (ՉԱՓ. 550), իւր աշխարհէ հրաժեշտի պահուն: Ուստի Բարսեղ օրինաւորապէս և տիրապէս կաթողիկոս կը հռչակուէր իւր նախորդին և մօրեղծօր թաղումն ալ չկատարուած, որուն ինքը կը նախագահէր անշուշտ: Իսկ Ստեփանոս, հայր վանքի կարմիր վանքի, որ աւել ի վերջէն Բեթլեհէմէն, և հայրապետական գործունէ յաջորդէր ընդհանուր (ՈՒՌ. 372), վկայատերի գումարանախօս ներքողաբանը պէտք է եղած ըլլայ, և ոչ յուզարկաւորութեան հանդիսադիրը, քանի որ կաթողիկոս մը ներկայ էր այնտեղ, և սգակիր ներկայութեան ձեւը այն տանններ ճանչցուած չէր: Վկայատերի վերջին ներկայութիւնը Քէսուսի կարմիր վանքին մէջ, և Գող վասիլի ազգեցութեան բոլոր Հայ իշխանութեանց վրայ գերակշռութիւնը, և Հայութեան առաւել պատուաւոր ձեւով այդ կողմերուն մէջ ստացած դիրքը, առիթ ընծայեցին, որ այլեւս Քէսուսի կարմիր վանքը, է մեջ վերջէն Շահապետէն, իրր բուն հայրապետանոց նկատուէր, և Բարսեղ ալ ընդհանուր աթուր թէն է Շահապետէն Անի շինեալ, կ'որոշէր մնալ այստեղ, և հաւանաբար էր իւր իշխանութիւն կը հաստատէր (ՉԱՓ. 550): Բարսեղի առաջին հաղածութիւններէն մին եղաւ այն երկու մանուկներուն խնամքը, Գրիգորն ու Ներսէսը, որ էին վկայա-

տերի հաւանաբար զորքէն և Ապիրատէ զորքէն, և Բարսեղի ալ մօրաքրոջ թոռներ, զորս յանձնեալ էր էն (ՎԱՐ. 114), որպէս զի օրինաւոր գումարանկաթեմար պատրաստութիւն այն բարձր կոչումին, զոր ինքն վկայատէրն որոշած էր Գրիգորի (§ 912), եղբայրն ալ մասնաւորին անոր գործակից նշանակելով: Գրիգոր այդ միջոցին 12 և Ներսէս 7 տարեկան եղած պիտի ըլլան:

917. Բարսեղ յաւաքոյն ընտրութիւն չէր կրնար ընել վկայատերին սիրելի ձեռնադրութեան կրթութեան
ՍՏԵՓԱՆՈՍ համար, երբ զանոնք յանձնեալ էր Նիկիայի կամ Շուղրի կարմիր վանքին տաճարնորդ Ստեփանոս վարդապետին, որ Մանուկ մականունով ճանչցուած է, տաննաւոր տարեկան եղած տաննէն վարդապետելու և քարոզելու սկսած ըլլալուն, և երկատարողական հասակի մէջ Բարսեղ կաթողիկոսական ձեռնադրուած ըլլալուն համար (ՀՐՆ. 606): Յիշեալ վանքը մեծ զարգացում ունեցաւ Ստեփանոսի ձեռքին ներքեւ, և տակի ևս հռչակու եղաւ իւր աշակերտութենէն ելած նշանաւոր անձերով, որոց զաւար պէտք է արձանագրութիւն Գրիգոր Պահլավունի կաթողիկոսը, և իւր եղբայրը Ներսէս Շնորհալին: Այս երկուքին ընկերակիցներն են Իզնատիոս Շնորհալի, Սարգիս Շնորհալի, Բարսեղ Շնորհալի, և ուրիշներ ալ: Շահապետականներն կրկնու մը նշանաւորապէս աշակերտներուն վրայ, մասնակ կու տայ թէ այդ կոչումը որոշիչ պատուանուն մը եղած է Շուղրի կամ Քէսուսի կարմիր վանքի աշակերտութեան մէջ, ինչպէս Քեթիւզ պատուանունը Սիւնեաց զպրոցին (§ 398), և Իսահակէր պատուանունը Արագածոտնի զպրոցին (§ 979) յատկացեալ մակդիր անունի պէս գործածու եղան: Դիտողութեան արժանի է, որ Ներսէս՝ Մատթէոսի, Բարսեղ՝ Մարկոսի, և Իզնատիոս՝ Ղուկասի սուկատարաններուն մեկնութեան աշխատած են, ինչպէս Սարգիս ալ կաթողիկոսաց թուղթերուն, ո-

շաբին Ուսուցչի, անոնք, որ երբեմն հաշվառվել էին առաջ, և ահա խեղճի բարեկամը շաբին գրեցին, և շաբին հաշվառվեցին (ՈՒՌ. 408): Իբրև թե՛ Քրիստոնեությունն պաշտպանութեան եկողներ էին, բայց քրիստոնեից օգնութեամբ զօրանալէ ետքը, արեւելեան քրիստոնեից դէմ կը դառնային, անոնց երկիրներուն տիրապետելու և անոնց հարստութիւնները գրաւելու նպատակով: Մենք նպատակ չունինք այդ եղելութեանց մանրամասնութիւնները պատմել, բաւական ըլլայ միայն յիշել, թէ երբ Գող Վասիլ, Կոմագենի մէջ կը յաջողէր զինու. զօրութեամբ և ճարտար քաղաքականութեամբ իրեն տէրութիւնը պահել և աւելի ալ զօրացնել ու ընդարձակել, նոյն յաջողութիւնն ունէր Թորոս Կիլիկիոյ մէջ: Իսկ Բարսեղ Կաթողիկոս անոնց խորհրդատուն և խրատատուն էր, և իւր միջնորդութեամբ կը ջանար փորձանքները հեռացնել Հայոց գլուխէն, որոնք նորանոր նեղութեանց հանդիպելով իրենց բնագաւառներուն մէջ՝ հեռզհեռէ կ'աճեցնէին Կոմագենի և Կիլիկիոյ զաղթականութիւնները:

919. Այդ միջոցին արեւելքի մէջ Վրացիք էին, որ զերազիւն գիրք ստանալ կը սկսէին: Վրաց թագաւորը ԱՆԻԻ ԿԱՅՈՒԹԻՆԸ Դաւիթ, Գեորգի որդին և Բագարատի թոռը, յաջողած էր իրեն տէրութեան խաւանել Ափխազաց և Աղուանից թագաւոր Կորիկէի գաւառները, Տփղիսը առած էր Պարսկաստանի տիրապետողներուն ձեռքէն, և Մելիք սուլտանն ալ ընկճելով է հաշտութեամբ՝ տիրապետած էր Գանձակի վրայ, և որհաւել աւաղակներէն 500 հոգի է հաշտ հաւակաւ տուած: Անիի ամիրայ Մանուչէի մեռնելէն ետքը, անոր յաջորդած էր որդին Ապստուար, այդ առիթն է հաշտութեամբ կարաւ ամիրային կ'ուզէր ծախել: Անհացիք այդ բանին վրայ զայրացած, մանաւանդ իրենց կաթողիկէին վրայ խաչին տեղ եւ շաբինէն և Բարսեղի, այսինքն խոշոր կիսալուսին մը դրուելէն ցաւած, Դաւիթին օգնեցին, որ քաղաքը գրաւէ, և նորէն խաչին նշանը կաթողիկէին վրայ բարձրացրէ: Ապստուար և գաւակները գերի տարուեցան, իսկ Անիի մէջ կուսակալ թողու-

ցաւ Աբուլէթ Օրբելիան, և անոր օգնական որդին Իւանէ (ՎԱՐ. 119): Բայց երբոր Դաւիթ մեռաւ և որդին Դեմետր իրեն յաջորդեց, Ապստուարի գաւակներէն Փապուն, որ Խորասան մնացած և գերութեան չէր գացած, բաւական զօրութեամբ դարձաւ է Եւրոպէի հայրէնէ հաշտութեամբ Անու, և որովհետեւ քաղաքին սպառնացող վտանգը մեծ էր, Աբուլէթ իր և իր որդւոյն սպառնութեան համար տեղի տուաւ, և Փապուն Անիի տիրեց: Պահ մը Բարսեղ իւր հաշտութեամբ հաշտութեամբ, բայց յետոյ նորէն ուզեց կաթողիկէին վրայ կիսալուսինը նորոգել, Գրիգոր փակակալը բռնադատելով և բռնատարկելով: Եկեղեցին ալ կողոպտել կ'ուզէր, բայց յանկարծ հեռադարձեալ և հաշտութեամբ, Գրիգոր փակակալը ազատեց և կողոպտելու միտքէն հրաժարեցաւ (ՎԱՐ. 121): Փապուն յաջողեցաւ նորէն Գանձակն ու Դուինը Վրացիներէն հանել, և իշխանութիւնը ընդարձակել, բայց սպանուեցաւ, և տեղը անցաւ եղբայրը Խուչներ. ասոր ալ քիչ ետքը միւս եղբայրը Մանուտ, և այդ ամէն եղելութեանց հետեւանօք ահա Բարսեղ է իւր հաշտութեամբ (ՎԱՐ. 122): Այս եղաւ բնագաւառի գաղթականութեանց շատնալուն, և արեւմտեան երկիրներուն մէջ հայաբնակութեան ընդարձակուելուն սկզբնապատճառը:

920. Թորոս՝ Կոպխատի իշխանը, որ այլեւս Կիլիկիոյ իշխան ըսուելու չափ ընդարձակեց էր իւր տէրութիւնը, մեծ յարձակում մը կրեց Պարսկաստանի Սելճուք հրոսակէն, որ Անարգարայի կողմէն մտնելով որդի առաջ զաշտեցին Եւրոպէի, և անկէ Գող Վասիլի սահմանները մտաւ: Մարաշի գաղտին վրայէն, բայց Բերդուսի մօտ ընկրկեցաւ Վասիլի գունդերէն, որոց Թորոս ալ միացաւ իրեններով, և յաջողութեամբ զհետ ընկեցան, որքէն առիթն է հաշտութեամբ, և իւրեքէն զաշտեցին առ և զհետ (ՈՒՌ. 380): Բերդուսի պատերազմը տեղի ունեցաւ 1107'ին, և միւս տարին նոյն ալլազգիք վրէժխնդրութեան դարձան, բայց նորէն յաղթուեցան Հասանմուրի կամ Հիւսնիմանուրի պատերազմին մէջ, որ մեծամեծ քաղաքիւններ գործեցին Վասիլի զօրութարները, Ապստալ Տարնցի Տա-

Ջատկի մեռելոցին Ուռնայի վրայ կուգայ,
և եր ահմի մեայ մար կ'ըսէ պատմիչը (ՈՒՌՆ.

401), իրօք ալ 561 սահմի

ՄԱՆԸ

ԳՈՂ ՎԱՍԻԼԻ ապրիլ 22'ին, և ապրիլ
21' ին հանդիպած էր

զատիկը: Մահմուտ ութ օր ի զուր աշխատեցէ հաքը իջնէր է Սաբթ Վիշաբ, որ է Մարտիրոսապոլիսը կամ Նափրկերտը, և Նշէյէ շաբթ օր, այսինքն յունիս 15'ին կը հասնէր Սրուճ, հօթն օր ալ այնտեղ մնալէ հաքը կը դառնար Ուռնայ, և մասնաթեմք քաղաքը կը գրաւէր, բայց վրայ կը հասնէր Ճոսլին Թլպաշարի կոմար, և քաղաքացիներուն հետ միանալով Թուրքերը կը վանէր, ստակայն Բաղդադինոս և Ճոսլին Բաշա-բէ-ն-հեյն յանիշ Կաշապինոս և Ճոսլին Բաշա-բէ-ն-հեյն (ՈՒՌՆ. 403): Տանգրիտի Անտիոքի կոմար, որ այնչափ օգնութիւն ալ տեսած էր Վասիլէ, յանկարծ անոր վրայ կը յարձակի, անշուշտ պատճառակալ անոր յանգէրս Բաղդադինոսի և Ճոսլինի օգնած ըլլալը (§ 920) և Ռապան քաղաքը կը գրաւէ, բայց Վասիլ Հասանմարտուր և Թորէր և Ռարիմ աւանները թողլով, զորս նոր գրաւած էր Հատիններէն, Ռապանը կ'ազատէ, և հաշտութիւն կը կնքուի: Այս զիպումէն հաքը երկար չեն ըլլար Վասիլի օրերը, որ նոյն տարին արեգի 24'ին (ՈՒՌՆ. 404), այսինքն 1112 հոկտեմբեր 12'ին կը կնքէ կեսնքը: Վասիլ իւր ժամանակին իշխանն էր (ՈՒՌՆ. 404) և իշխանաց իշխան (ՎԱՐ. 117) ըսուելու զիրքը գրաւած էր, վասնզի, իրեն չուրջն էին հաւաքուած աֆնյն զբն Բաբարաշեհ և Պաշա-աշեհ, աֆն-հայր-պետ-աֆն-հայր-աշեհ իւր հովանաւորութեան ներքեւ կը մնար, երբ իշխանաց և Եղի-հայր-աշեհ, հայր և լաբար-պետ իրեն չուրջը ժողովուած իշխն Բաբար-աֆն-աշեհ (ՈՒՌՆ. 404), և տիրիալ էր Բաշա-բէ-ն-հեյն (ՎԱՐ. 117): Բարսեղ կաթողիկոսն էր Վասիլի հօգեբարձը և հայր խառնակութեան (ՈՒՌՆ. 404), և նա հօգաց շառնն Նաւ: Վասիլ ժառանգ չունէր, իւր զօրավարներէն Ապրատաթ և Տիգրան առաջ սպաննուած էին է Թար-զը-ն-ՈՒՌՆ. 46), քեպին Պետրոսն ալ կենդանի եղած պիտի չըլլայ, որով Բարսեղ կաթողիկոս արբ Բաշա-բէ-ն-հեյն (ՈՒՌՆ. 405), և Գող Վասիլի յաջորդ հաշակեց Վա-

սիլ Կամսարականը, Տղայ մականուանեալ, որ էր Եւանգելիս Բաշա-բէ-ն-հեյն (ՎԱՐ. 117): և ամենքն ալ հաւանեցան և ուրախացան: Վասիլ մեծը թաղուեցաւ: Կարմիր վանքը, ուր Վկայասէրն ալ թաղուած էր (§ 912), և այդ ութիւնուիրուեցան, 1000 դահեկան իրը հաշար-բէ, և զարար-բէ-ն-հեյն և յետ-բաշա-բէ-ն-հեյն, և զարար-բէ-ն-հեյն (ՈՒՌՆ. 404):

923. Վասիլի մահուանէն քիչ առաջ, թէպէտ թուականը ճշգրտած չէ, և վերոյիշեալ արշաւանքներուն մէկ կուն մէջ տեղի կ'ունենար Մովթի իշխան Ապիրատի մահն ալ: Մովթի զղեկար

ՄՈՎԹԻ

ԱՊԻՐԱՏԸ

որ պահ մը Սարգիսի Կէօշիկը կարծուած էր, Կիւլիսէրեանի հետազօտութեամբ այժմ-հան Տլուքի հետ կը նոյնանայ, (ՄՈՎ. 44): Փոքրիկ Հայ իշխանութիւն մը եղած էր Կանիսէն, և թերեւս անոր հիմնադիր եղած էր Մագիսարոսի փեսան, որուն անունը անծանօթ մնացած է հակառակ գրադէտներու տղակից և մասնազիրներու նախահայր ըլլալուն: Նշանաւոր գործ մըն ալ իւր վրայ չպատմուի, բայց շատ ծանօթ են իւր զաւակները, երէցը Ապիրատ, որ հօրը յաջորդեց, և երկուքն ալ Վահրամ և Վասակ, որք Բաշա-բէ-ն-հեյն ընկալաւ, զարար-բէ-ն-հեյն զանաւորութեամբ կրցան իրենց իշխանութիւնը արշաւանքներու գէժ պաշտպանել (ՉԱՓ. 547): Մովթի իշխանին չորրորդ զաւակն էր Գրիգոր, որ Նափարոսի կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ Վկայասէրէն (§ 882): Ապիրատ անունը՝ որով կոչուած է երէց որդին ընկալաւ և Նաշա-աշեհ (ՉԱՓ. 553), և Մովթի սերունդին Պահլաւունի անունը, փաստեր են որք առաջին իշխանին և Մագիսարոսի փեսային ալ բնիկ Պահլաւունի ցեղէ եղած ըլլալուն կը նպաստեն, որ Պաշա-աշեհ զարար-բէ-ն-հեյն ալ ըսուած է (ՉԱՓ. 552): Ապիրատ իշխանին զաւակներէն էին Գրիգոր և Ներսէս, որոնք իրր կաթողիկոսացու յանձնարարուեցան Բարսեղի, Վկայասէրին կողմէն իւր վերջին օրերը (§ 912): Ներսէսի պատմածին համեմատ վահանաւորք և նիգակաւորք մեքենայիք կը պաշարեն Մովթ զղեկար, բայց Եղի-հայր-աշեհ և Բաշա-բէ-ն-հեյն եղած ատեն, չինական մը յաղթական Ապի-

բնութի կը ձայնէ՝ որ վահանան եր պահպանուի, և մինչ աս նայելու կը դառնար, հագրացի մը կը գիտէ այն վայրկեանը երբ իշխանին կողմը հանդիմանել էր ի վահանին՝ որով ծածկուի եր, և երեքնեան ետեւանելու նկատով կողքէն կը խոցէ: Թէպէտ Ապիրատ զարնողին զինէն աչքն զիջեց իւր իշխանին, և շարժմանը իւր զինքն կը սպաննէ, սակայն ինքն ալ թուհաւոր խոցէն չազատիր, և յետ քիչ քիչ ժամանակ կը վախճանի, ի շէրէ հարցնէ միտքէն, և ընդ վայելէ պահուի (ՁԱՓ. 554): Այդ Ապիրատն է, որուն երկու զաւակները ազատութենէ եկեղեցականութեան սահմանում, և վերայասէրին խնամոց ներքեւ մտած, և Բարսեղէն հովանաւորումը նշանաւոր կաթողիկոսներ եղան: Իսկ միւս երկու զաւակները վատիլ ու ճահան զինուորական կեանքի հետեւեցան, բայց անոնց ալ զաւակները կաթողիկոսացան, որք են Տղայ և Ապիրատ Գրիգորները: Պատմութիւնը ճշգրիտ թէ Ապիրատի մահուինէն ետքը՝ անոր եղբայրներէն կամ զաւակներէն որը անցաւ անմիջապէս Մովսէս իշխանութեան գլուխը:

924. Ներսէս իրենց մարմնաւոր հօր մահէն յետ անկէս մօջ կը գնէ ի Բա հօրէն հագրացի շէրէն ըլլաին (ՁԱՓ. 555), բայց մահուան պարգանները կը լուի, որ արկածի մը հետեանք եղած է: Թուական նշանակումն է 562 արեւ 5 (ՈՒՌ. 411), որ կը համեմատի 1113 մայիս 26'ին: Բարսեղ արդէն քահանայական ձեռնադրութիւն տուած էր Գրիգորին՝ կտակեալ յանձնարարութիւնը յաջընելու համար, նոյն օրեր վարդապետի տունին, այսինքն յուլիս 13'ին եպիսկոպոսութիւն ալ ստացաւ համար, հրահրեւէն էր զիջելու հաշտեան և զեւթարայ երեքն և զիւրեան (ՁԱՓ. 116): Միւս կողմէն զարնանային եղանակէն օգտուելով վարդապետ գիւղը կ'երթայ Քէտունի կամ Պէնէնի մօտերը, ուր տանիքի մը վրայ կը գտնուէր աղօթքի համար, շարժեալ, հանապաղէ և եղբակցութիւն մէկտեղ, երբ յանկարծ տանիքը անկէս և իւրեանց քահան, և Բարսեղի հօրն իւր ընդ պահուի քահան և քիչ (ՈՒՌ. 411): Ուրիշ մէկ բացատրութեան համեմատ Շուգրի կամ Կարմիր վանքին մէջ տեղի ունեցած է արկածը, նորաչէն ստան մը

նայած ասանը, ուր հեծան գերան մը բարձրացած տաննին, դորձաւորներուն վերջեւ ի յետեւ անկէս ի վերայ Բարսեղի, և մահացու վիրաւորեց (ՁԱՓ. 116): Երկու պատմութիւնները մերձեցնելու համար կրնանք գիտել, թէ վարդապետ Շուգրի վանքին մօտ լինելուն, կրնային անխտիր յիշուիլ, թէ տանիքն ալ, ուր ելած էր կաթողիկոսը, կէս շինուած տանի մը տանիքը եղած կրնայ ըլլալ, ինչ որ տեղի հաւանական կ'ընէ անակընկալ փոխը: Սակայն կործանուած տանի մը մէջ, ուր անիւ եղեւ ըստ, բայց Բայն քահան Բարսեղ ըստին ալ (ՈՒՌ. 411), գերանի մը զարնուելուն ենթադրութեան կցել կը թելագրէ: Ինչպէս ալ ըլլայ, կաթողիկոսը իսկոյն Կարմիր վանքի հայրապետանոցը կը փոխադրուի, և երբ կը զգայ որ հարուածը վտանգաւոր է, և վարդապետին հասնիլը կասկածաւոր, առանց սպասելու ձեռնադրութիւնը կը կատարէ և Բայն Գրիգորէն շարժեալ եպիսկոպոսութեան (ՁԱՓ. 116): Նշանակութեան արժանի է, որ Բարսեղ կը փութայ Գրիգորը եպիսկոպոսութեան բարձրացնել, որպէսզի կաթողիկոսութիւնը ապահովուի, ինչ որ կաթողիկոսներուն եպիսկոպոսաց դասակարգէն առնուելուն կանոնը կը հաստատէ: Բարսեղի արկածէն մինչեւ մահը անցած օրերը, 3 (ՈՒՌ. 411), կամ 5 (ՁԱՓ. 116), կամ 7 (ՁԱՓ. Գ. 35) ըստն են, որով չենք կրնար ճշգրիտ արկածին օրը: Մահուան օրն ալ որ արեւ 5 ըսինք, ուրիշներէ 7 գրուած է (ՁԱՓ. Գ. 35), որ է Ե և Է թուաստուելուն շատ սովորական եղած գրչագրական փոխանակութիւնը: Ամէն տաթի մէջ եղելութիւնը Յինանց երրորդ շարթուն տեղի ունեցած է, զի այն տարին մայիս 20'ին կ'իյնար Աշխարհամատն Կանաչ կիրակին: Բարսեղի մարմինը թաղուեցաւ Շուգրի Կարմիր վանքին մէջ վերայասէրին գերեզմանին մօտը (ՈՒՌ. 412):

925. Այսպէս վերջացաւ արդիւնաւոր կաթողիկոսի մը կեանքը, երբ տակաւին կրնար տեղի երկար տաններ օգտակար ըլլալ ազգին և եկեղեցւոյն: Գրեթէ 40 տարի էր յորմէնեալ եկեղեցական գործերու գլուխը կը գտնուէր Բարսեղ Անիի եպիսկոպոս ձեռնադրուելէն ի վեր (Տ. 887), 32 տարի էր ու-

թառակից կաթողիկոսութենէն (§ 896), և 8 տարի միայն բուն կաթողիկոսութիւնը (§ 916), և չնեք կարծեր որ 60 կամ առաւելն 65 տարեկանէն աւելի եղած ըլլայ մեռած ատենը, որովհետեւ Պաշտօնականաց սովորական կերպով՝ առաջին երիտասարդութենէ բարձրագոյն աստիճաններու կը հասնէին նոյն տոհմէ եղող եկեղեցականները: Որոշ տեղեկութիւն արուած չէ իւր ուսումնական արժանիքին համար, զոր շատ մեծ չենք ենթադրեր, իբր զի Անիի մէջ զրական շրջանակներէ հետո: Կը մնար, և կ'երեւի իսկ թէ Ապիրատ Հասանեանի միւս գումակներուն նման սկիզբէն զինուորական և քաղաքական կեանքին հետեւած էր, երբ մօրեղբորը կամքով Անիի եպիսկոպոսութեան ձեռնադրուեցաւ, ազգային եկեղեցական շահերու պաշտպանութեան համար: Ինչ որ Բարսեղի անունն ու արդիւնքը կը բարձրացնէ՝ իւր վարչական կարողութիւնն է, որով գիտցաւ օտարներու ձեռաց ներքեւ Հայաստանեայց եկեղեցին պաշտպանել, տիրապետողները մարդասէր կառավարութեան յորդորել, Մելիքչանէ նշանաւոր ազատութիւններ ընդունիլ, բազմացած կաթողիկոսները վերջացնել, կաթողիկոսութեան ամբողջ գործառնութիւնները ստանձնել, իւր մօրեղբոր ու գլխաւորին պատիւը բարձր պահել՝ հակառակ անոր ձեռնթափութեան, և վերջապէս նորահաստատ Հայ իշխանութեանց խորհրդականն ու քաջակերիչն ըլլալ: Իրաւամբ կ'ողբար Շնորհալին այսպիսի հայրապետի մը անակնկալ կորուստը, թէ ըստ մեզոյ մեր յաճեալ Նիկիոյ Երեմիայի, և մեր ինչեւ լեզուացեալ է Բեռլինեանց աշուղտի, և մեր ինչեւ լեզուացեալ է Բեռլինեանց աշուղտի (ՉԱՓ. 556):

926. Վկայասերի և Բարսեղի հայրապետութեան միջոցին ծաղկած եկեղեցականներուն մէջ, առաջին պիտի յիշենք Գէորգ վարդապետը, բնիկ Վասպուրականցի, Անալիւր գիւղէն, թերեւս այժմեան Ալիւրը, ճակատաւ Մեղրէի իւրեքեւանի մէջ տեղադրուած, որ կրկնակի գաղթող վարդապետներէն մէկն եղաւ, և նորոգեց ու պայծառացոյց Դրազարկի վանքը (ՎԱՌ. 117), Սիսի մօտերը: Դրազարկ հեղհեղեղ տեղի նշանաւոր եղաւ

իրեւ իշխաններու և թագաւորներու և կաթողիկոսներու դամբարան: Մեղրիկ աւերէ և Երեմիայի և մեր ինչեւ լեզուացեալ մը ըլլալէ զատ (ՎԱՌ. 117), հայ Երեմիայեանց լեզուացեալն է հաւանաբար լեզու (ՈՒՌ. 418): Իւր զրական ուշիտութեանց մէջ կը յիշուին եկեղեցական բարեկարգութիւնք և ճաշոցի կարգաւորութիւն (ՀԻՆ. 604), բայց աւելի կրօնաւորական կանոններու հեղինակ կը ճանչցուի, և ինքն ալ 50 տարի խառնակութեան կեանքէ ետքը 70 տարեկան վախճանած է Հայոց 563'ին (ՈՒՌ. 412): Յայտնաւորքը յուլիս 30'ին կը դնէ յիշատակը (ՅԱՍ. Բ. 49), սակայն եթէ հրոսից 24'ը ամուր բռնենք, 1115 փետրուար 9'ին պիտի դուրս մահը, շարժական և սովորական տոմարով: Ժամանակիս մէջ կրօնաւորութեամբ և առաքինութեամբ երեւելի եղած անձերուն մէջ, կը յիշուի եւս Մարկոս Մոկացի, որ առաջ իւր գաւառին Կոհանակ լեռը (ՈՒՌ. 373), և յետոյ Մարաշի Կոնկրեմաթ լեռը ձգնեցաւ, հրաշքով ջուր ալ բղխեցուց, Երուսաղէմի Լատին թագաւորութեան իշխան ալ գուշակեց, և 1105'ին վախճանելով Վանկայ բերդին մօտ Կասաղոնի վանքը թաղուեցաւ (ՈՒՌ. 374): Կը յիշատակուին եւս Երեմիայ Անձրեւիկ, որ 30 տարի Զորակեր տալիցաւ և տարիներով լուռ մնաց (ՎԱՌ. 121). և Պետրոս Խանթկայորդի ու Յակոբ Սքանչիկ, որք տեսիլքներու արժանացած ձգնաւորներ եղան (ՎԱՌ. 122): Կրօնաւորեալ կիներ ալ եղած են Սորաու և Մարիամ, Աղուան թագաւորազուններ, որոնք քաջուած էին Զորովոր գաւառի Քորայր վանքը, և Յովհաննէս Սարկաւագ վարդապետի խրատներով կ'առաջնորդուէին (ՎԱՌ. 122): Գրաւոր արդիւնքով ծաղկողներուն կարգին յիշենք Վկայասերի երկու աշակերտները, Կիրակոս և Մատթէոս Թարգմանիչ վարդապետները (§ 886), Սիսիանոս Սեբաստացին (ՀԻՆ. 605), Դրիգոր և Յովհաննէս Անեցիները (ՀԻՆ. 615), Սարգիս Կունդը (ՀԻՆ. 615), Դրիգոր Իմաստասէր (ՀԻՆ. 662), և Կիրակոս Դրազարկեցի, որ երեւի նոյնինքն Կարոս Դրազարկեցի կոչուածը (ՈՒՌ. 460), իբր կանոնագիր հռչակուած, որոնց մօտը գրուածներ կը վերա-

գրուին ժողովածուներու մէջ: Իսկ գլխաւոր գրողներուն մասին, լուսագոյն կը սկսեմք

խօսիլ Գրիգոր Գ'ի ժամանակն ալ լրացնելէ ետքը:

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Գ. ՊԱՀԼԱՒՈՒՆԻ

927. Բարսեղի մահը անանկապ արկած մըն էր, որ կարեւոր ժամանակի մէջ պարապ կը թողուր հայրապետական աթոռը, և զանազան նկատումներ մէջ տեղ կ'նկէին յաջորդին ընտրութեան համար: Ամէնուն ծանօթ էր Վկայասէրի կտակը իւր քրոջ թոռ Գրիգորը՝ Բարսեղէ ետքը հայրապետական աթոռ բարձրացնելու համար: Վկայասէրի կամքն ալ երկնային պատգամի մը չափ զօրաւոր էր ամէնուն միտքին վրայ, միայն թէ ոչ ոք մտածած էր թէ Բարսեղի անակնկալ մահուամբ, Գրիգորի նորահաս տարիքին մէջ պիտի ճշմարտուէր այդ պարագան: Իսկ Բարսեղ իւր վերջին օրերուն նոր ոյժ մը աւելցուցած էր մօրեղբորը կտակին, նոյնիսկ հարուածակալ և արկածակալ օրերուն մէջ փութալով Գրիգորի եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն տալ, որպէսզի յաջորդութեան համար արգելք չնկատուի կանուխէն եպիսկոպոս ձեռնադրուած չըլլալը: Հայ իշխաններ, որոնց ձայնը կշիռ ունէր, էին Վասիլ կամ սարականը Կոմագենէի մէջ և Թորոս Ռուբինեանը Կիլիկիոյ մէջ, երկուքն ալ Վկայասէրին անունին ջերմաւանդ, և անոր փափաքին հլու հպատակ: Եկեղեցական դասակարգն ալ ընդհանրապէս Սեաւ-Լեւոնեցի վարդապետներէ կազմուած էր, որ Վկայասէրի աշակերտութենէն յառաջ եկած կամ անոր հովանաւորութեամբ զարգացած էր, և միևնոյն համակերպող զգացումներն ունէին Վկայասէրի կտակին հանդէպ: Աւելցնենք թէ սերնդական և ժառանգական յաջորդութեան գաղափարն ալ բաւական զօրաւոր էր ամէնուն սիրտին վրայ, ինչ որ Մովսէսեանց և Պահլաւունեանց տուներուն վրայ քանիցա զիտել տուինք: Այդ ամէն պարագաներ իրենց ազդեցութիւնը գործեծեցին, Գրիգորի տարիքէն յառաջ գալիք

զժուարութիւնը՝ տեղի տուաւ Վկայասէրի կտակային կամքին հանդէպ, մանաւանդ որ Գրիգոր վարուք և բարուք, ուսմամբ ու զարգացմամբ, հասակով և կերպարանով կատարելապէս կրնար վայելցնել բարձր աստիճանը, և վստահութիւն կը ներշնչէր իւր կարողութեան վրայ: Այդ ժողով եղեւոյսաց և հաբնց է Կարգէլուն, Բեք է Քեռուն, այսինքն հայրապետութեան աթոռահատ տեղը, ամէնուն կարծիքը միաբան գտնուեցաւ և Գրիգորիս եպիսկոպոս ստացաւ շէնարհութիւն ինչ ինչ իշխանութեան է վերայ Ռեւոյ Գրիգորի (ՈՒՌ. 412): Գրիգորի տարիքը 18 կամ 20 կամ 22 եղած կ'ըսուի կաթողիկոսացած ասկէ, մինչեւ իսկ 15 տարեկան ըսող կայ (ՍԱՄ. 124), հարկաւ թուատառերու շփոթութեամբ, իսկ մենք 20'ը իբր աւելի հաւանական ընդունած ենք: Ուռնայեցին է աղայ-ճեռ հաւաքէ կ'ըսէ, և կը յաւելու թէ չէ եւ լեւ էր ինչեքն հաբնաց, որ եթէ խստութեամբ իմացուէր 18'է ալ պակաս տարիք կը ցուցնէր, սակայն հիներ ուշ կը ձգէին կատարելալ տարիքը և շատ կ'ընդարձակէին աղայութեան միջոցը: Ասոր հետ մէկտեղ քաջբնական և գեղեցիկ-գեղեցիկ եղած ըլլալը կը վկայուի (ՈՒՌ. 412), որ այլեւս աղայ չըլլալը կը հաստատէ: Այս Երրորդ Գրիգորը՝ Պահլաւունի մականունովը կը տարբերենք համանուններէն, զի Մովսէսեցի կոչումը սովորական չէ եղած, և միւս Պահլաւունիները յատուկ մակդիր ունենալուն, ազգատոհմին անունը անոր սեփական մնացած է: Գրիգոր արդէն Շուգրի կամ Քէսուհի վանքը կը մնար, կաթողիկոսներու մօտ, և այնտեղ ալ պահեց իւր աթոռը: Իսկ Մովսէսէի մէջ, եթէ իւր հօրը մեռնելէն ետքը (§ 923), Վասակ կամ Վահրամ հօրեղբայրներէն մին ալ եղաւ գլուխը, բայց չուտով իշխանութիւնը անցաւ Ապիրատի Վասիլ որդւոյն, ինչպէս Շնորհալին ալ կը զրէ,

թէ յիշեալսն ահա յառաջիկայ վաղ ան-
ցի երեւելու և շրջաւոր համադրութեւ (ՉԱՓ.
557):

928. Երրորդ գաղթական Հայութիւնը,
գիրքի տիրացած, կ'ուրախանար ազգային
միութեան միակ նշանակ

ԴԱՒԻԹ

ԹՈՒՆԻԿԵԱՆ

մնացած հայրապետական
աթոռին՝ ընտիր յաջորդ
մը նշանակած ըլլալուն
համար, յանկարծ գծաութեան և երկպա-
ռակութեան ձայն մը կը բարձրանար Վաս-
պուրականի կողմէն, և ամէնուն մտահոգու-
թիւն կը պատճառէր: Աղթամարայ եպիսկո-
պոսն Դաւիթ Թոռնիկեան, ահաբեկէ շաշա-
լէան Գրիգորի, և ապառքեւ Նաթի կ'ըն-
դէն (ՍԱՄ. 124): Իրեն համախոհ գտաւ մի-
այն հինգ եպիսկոպոսներ, և անոնց ձեռքով
Զորովանքի եկեղեցւոյն մէջ Երեւոյց-
իւնդէն, պատճառարանելով թէ «Եւս-
եւսական» Արքեպիսկոպոս, և ինչ և
գործելու, թէ Վանանիկ կաթողիկոս ալ ան-
գիտեման, թէ այնտեղ էին Լուսաւորիչին
պատարագի սեղանը և գաւազանը և մաշկե-
ղէն գօտին, և Հովսեփի մէջ հողաթափը ու
տասաւորակը ու՝ արեւնոտ պարեգօտը (ՎԱՐ.
116), ինչպէս նաև Արքեպիսկոպոսի ըն-
դուկը, Ապարանից խաչը, և շատ մարտի-
րոսներու մասունքներ (ԱՐԾ. 349): Այստեղ
տեղեկանք թէ Լուսաւորիչի աջին Աղթա-
մարի մէջ գտնուիլը (ՉԱՓ. Գ. 37) հինքէն
յիշուած չէ, և կ'երևի թէ զբաւառն ահա-
ւոր «Եւս» խօսքը (ԱՐԾ. 349), սխալ մեկնը-
ութեամբ և գաւազանը աջին հետ շփոթուած է:
Այդ պատճառարանութիւնները բաւական
են ճշդիւ կշռելու: Աղթամարի Դաւիթին
անհիմն ձեռնարկը, և միայն հինգ եպիսկո-
պոսներու կամակցութիւնը կը ցուցնէ թէ շատ
մասնաւոր գործ մըն էր ըրածը: Միւս կող-
մէն Անեցիին և Վարդանին պատմութիւն-
ները բացէրաց կը միմեմէն Գեորգի ժամանակէն
Աղթամարի կաթողիկոսութեան սկսիլը, որ-
պիսի ինչ եթէ տեղի ունեցած ըլլար, ամէ-
նէն զօրաւոր փաստը պիտի ըլլար Դաւիթի
յաւակնութեան: Այդ կէտին վրայ մեր
ըրած խորհրդածութիւնէն աւելի բան մը
(§ 902) հնար չէ ընդունիլ, այն է Աղթա-
մարի եպիսկոպոսներուն Վասպուրականի մէջ
ինքզինքնուն աւելի փայլ մը տուած ըլլալու:

ձգտումը: Որչափ ալ Արքեպիսկոպոսն
կողմէ Դաւիթին համար գովեստներ շարժէ,
մինչև իսկ հասարակական հասարակ և գա-
ղաթանց սորբէ եկեղեցւոյ կողմէ զայն (ԱՐԾ.
359), մեր տեսութեամբ Դաւիթ չկրնար ա-
զատ մնալ ապստամբութեան և աթոռի պա-
ռակութեան մեղադրանքէն. թէպէտ գործու-
նայ և ձեռնարկէ անձի մը նկարագիրը կը
տեսնուի իւր վրայ: Շարունակող պատմիչն
ալ, որ Աղթամարի աթոռին երկրպագու մըն
է, բոլորովին կ'անգիտանայ Գեորգ Գառնե-
ցիէ հաստատուած Յղիշէ կաթողիկոսի մը
կարծեցեալ պատմութիւնը (§ 745), և միայն
արտաքին փայլ մը կու տայ Դաւիթի, զայն
Արքեպիսկոպոսի թագաւորագուն սերունդ մը ցուց-
նելով, և ժառանգական իշխաններու զաւակ,
Թոռնիկեանց ազգատոհմին նախահայ, կը
նշանակէ Թոռնիկ Արքեպիսկոպոսի մը, Ամուկի
իշխան, Սենեքերիմ թագաւորի ահաբեկէ, որ
Աստուածայայտնութեան տօնին օրը արձա-
կէ և ահա շաշալէ Գեորգիսկոպոսն, Ասիական
ճակատամարտին մէջ, Սրահանդներու զօր-
վարներէն մէկուն զէմ պատերազմելով (ԱՐԾ
347: Այդ Թոռնիկի զաւակն է Արքեպիսկոպոս
իշխան, որ կը փեռայանայ Գրիգոր զուքսին
Մարիամ դստեր, ուսկից կ'ունենայ Թոռնիկ
իշխանը, և տէր Դաւիթ, տէր Ստեփաննոս ու
տէր Գրիգոր, շաշալէ շաշալէ և շաշալէն
զննէ (ԱՐԾ. 349): Թոռնիկէն կը ծնանի
Թագաւոր, որ հայր է երրորդ Թոռնիկի մը,
և այդ Թոռնիկին զաւակն է Արքեպիսկոպոս
իշխան ժամանակակից երեսօտէմի Լաւրենտի-
քէն առնուելուն (§ 906): Վերջապէս այդ
Արքեպիսկոպոսն կը ծնին սորբէ Եօն և զը-
տէր Եօն, որոնց մէջէն ըտեմաց Գեորգ շաշալէ
Բեթլեհեմացւոյ (ԱՐԾ. 351), և այս Դաւիթն է
զոր շարունակողին համադրումը, Նաթից Տէր
յաշալ Գեորգ սորբէ Լուսաւորիչն (ԱՐԾ. 353), ալ
պատմական ճշմարտութեան համաձայն ապրե-
տումը մըն է, Լուսաւորիչի աթոռին զէմ հա-
կաթոս մը, և եկեղեցւոյն պառակտումնե-
րուն պատճառ կողմ մէկ մը:

929. Աղթամարի եպիսկոպոսը պէտք ու-
նէր հարկաւ իրեն կուսակիցներ գտնել, իւր
գիրքը զօրացնելու: Նա իրր փաստ ջանաց
գործածել Գրիգոր Պահլաւունի և իւր ընտ-
րողներուն Հայաստանէ դուրս գտնուիլը, և

հայրապետական աթոռին բուն հայրենիքին սեփական լինելը: Բայց իւր դիմումները ընդունելութիւն չգտան, և

ԱՆՅԱՄԱՐԻ Ինչպէս եղև ընկերացի, ինչպէս
ՄԵՐԺՈՒՆԵՐ Լաւրիչոյ եղև աշխատող ընտանիքի
և աղաւթի: Պէտք ունէր իր կողմը ձգել Անին, որ մինչև Բարսեղին օրը աթոռանիստ կը նկատուէր, բայց ճանաչող չէին: Եւ ինչպէս ինչպէս մերժուեցաւ (ՎԱՐ. 116), որոնք պատուով կը պահէին Բարսեղի յիշատակը, և կը յարգէին անոր ըրածները: Պահ մը Սիւնեացի և Արտաշատի աթոռները համակրութիւն ցուցուցին Թոռնիկեանի ձեռնարկին, բայց հազիւ թէ քաջ ճշտեց այդ յարաբերութիւնը, և Գրիգորի կողմին զօրութիւնը, և Վկայաւորի և Բարսեղի օրհնեալ յիշատակները իրենց ազդեցութիւնը ունեցան, և իզեցին Թոռնիկեանի հետ յարաբերութիւններն և Աղթամար մինակ ծառայեալ ապագային (ՍԱՄ. 124): Անդիէն Կիլիկիոյ և Կոմագենէի Հայերն ալ անգործ չէին եկեղեցական իրաւանց պաշտպանութեան համար: Մեծ Սիւնհոգոս մը հաւաքուեցաւ ի սուրբ Լեւոն, որ է յայտնապէս Քէստունի լեւոնային Կարմիր վանքը, ներկայութեամբ սուրբ և առաքելոց արեւոյ ազգէն Հայոց, որք հաւաքուեցան սուրբ Կաթողիկոս հաւաք և հիւր հաւաք, բոլոր եկեղեցական դասակարգերէ եղեւոյնաց, վարդապետաց, հաւաք վանականաց, և ժողովոց, որոնք միաձայն հաւանութեամբ շնորհակալ հետեցին յիշեցնելու Քրիստոսի, ապստամբութեան գլուխն ու հետեւողները, անէմ ցառաքէնս իստիւ ի իշտիւնս (ԸՆԴ. 49): Ժողովական եկեղեցականներուն թիւը ուրիշ տեղ միայն 300 ըստած է (ՀԱՅ. 696): Շնորհալին, որ հարկաւ այդ պարագային գործիչներէն մէկն էր, 2500 եկեղեցականները յիշած տառն, իշխաններու և աշխարհականներու անունը չտար, բայց գործը առանց անոնց ձեռնադրութեան չէր վերջանար, նոյն իսկ ժողովն ալ վասիլ Կամարականի իշխանութեան սահմաններուն մէջ կը գումարուէր, Կիլիկիոյ Թորոն ալ ըստ ամենայնի համամիտ էր, և իրեն մօտ ունենալ կը սիրէր հայրապետական աթոռը: Իսկ ուրիշ մանր իշխաններ, որոց իւրաքանչիւրը իրրեւ զատ զատ աւատապետ բազմաթիւ իշխանութիւններ հիմնուած էին այդ կողմերը,

արդէն երկու մեծ իշխաններուն ազդեցութեան ներքեւ էին, և իրենց ալ շահը կը պահանջէր հայրապետական աթոռի ազդեցութիւնը իրենց մօտ պահել: Ըստ այսմ Աղթամարցի Դաւիթին ձեռնարկը ընդհանուր կապութեան և պաշտօնական դիրքին վրայ ազդեցութիւն չունեցաւ, հայրապետական աթոռին ուղիղ յաջորդութիւնը չիսանգարուեցաւ, բայց եկեղեցւոյ մէջ բաժանուած մը ստեղծելու պատճառ եղաւ, որ բաւական դարեր շարունակեց իբրեւ դատաւարանալ հերձուած: Իրաւ հաջորդ գործին օրինաւորութեան կերպարան մը տրուեցաւ, սակայն միշտ նորաստեղծ աթոռ մը աւելցուց, առանց մեծ օգտակարութիւն մը ունենալու, և առանց նկատողութեան արժանի արդիւնք մը պտղաբերելու:

930. Ինչպէս ակնարկեցինք, Աղթամարի ապստամբութիւնը Գրիգորի ստորիքին խնդիրէն աւելի զօրաւոր պատճառ մըն ալ ունէր, այն է բուն Հայաստանին և նորակազմ Հայաստանին մէջ մրցակցութիւն մը, թէ որուն պիտի իյնար հայրապետական շնորհալին մէջ գլխաւոր ազդեցութիւնը և տիրապետող ձայնը: Խնդիրը մեծ կարեւորութիւն ունէր այն տեսակէտէն, թէ նորակազմ Հայաստանէն էր, որ ազատ իշխաններ ունէր, լաւագոյն դիրք կազմած էր, և հետզհետէ իւր ոյժն ու ազդեցութիւնը կ'աճեցնէր, մինչ բուն Հայաստանը օտարներու ձեռքին ներքեւ լինէր: Ոչ ազգային կեդրոն մը ունէր, ոչ ազգային վարիչներ կային, և ոչ ալ ազգին անունով գործելու միջոցներ և դիւրութիւններ կը գտնուէին: Իրաց վիճակը նորակազմ Հայաստանին նպաստաւոր էր. մինչ աւանդական իրաւունքը հին Հայաստանին էր: Այդ դժուարութեան լուծումը կը գտնենք սովորական դարձած կանոնի մը մէջ, որով հաստատուած է որ ընտրութիւնը, նորակազմ Հայաստանէն կատարուած տառն իսկ, բուն Հայաստանին չորս մեծ աթոռներու հաւանութիւնը անհրաժեշտ նկատուի ընտրութեան վաւերականութեան համար: Չորս աթոռներն ալ են, Բջնի Հաղբատ, Տաթև և Արտաշ: Բջնին հաւանաբար առաջ Անի է եղած, և միայն քաղաքին կոր-

ծանումէն ետքը, Բջնիի վրայ անցած պիտի ըլլայ իրաւունքը. Հաղբաս նշանաւոր էր Կովկասի կողմերը, Տաթև Սիւնեաց մեծ աթոռն էր, Արտազ ալ Թաղէոս առաքելոյ գերեզմանին պահպանն էր: Չորս աթոռներուն տրուած իրաւունքին մասին ժողովական որոշումը յստակ կերպով տեղ մը նշանակուած չգտանք, բայց չենք գիտարար համաձայնիլ անոնց, որ այս ժողովին կը պատշաճեցնեն սոյն որոշումը (ՉԱՄ. Գ. 37), իբր զի հիմնական և նախնական կանոն մը սեպուած էր այն. և ասկէ առաջ աւելի մեծ ժողով մը չունինք ընտրական գործերով զբաղող: Միւս կողմէն Սիւնեաց և Արտազու աթոռներուն առաջ Թոռնիկեանի կողմը ըլլանին, և յետոյ անկէ բաժնուելին, փոխադարձ համաձայնութեան մը գոյութիւնը կ'ենթադրէ, և կ'արդարացնէ իրենց տրուած իրաւունքին պայմանը: Բջնի, կամ լուսա Անի, արդէն իւր գերակշռութիւնն ունէր, և Հաղբաս ալ Սանահինի հետ Արեւելեան վարդապետներուն օրրանը դարձած էր, և հիւսիսային զաւառներուն մէջ գլխունող Հայերուն կեդրոնն էր: Այդ համաձայնութիւնը վերջացնելէն և Հայութեան երկու կէտերուն մէջ համաձայնութիւնը գոյացնելէն ետքն է, որ Գրիգոր Պահլաւունի երիտասարդ կաթողիկոսը, Էբէ Տէ շնորհալու իշխանութեամբ, և չորս քրտականներ կը ցրուէ, ափսոս իշխանութեամբ Սեբեկէն, և չորս քրտականներ յետագայ յետագայ (ՎԱՄ. 116):

931. Հաղբա թէ կաթողիկոսական խնդիրը եկեղեցական և նուիրապետական տեսակետէն յաջող լուծում մը կը գտնէր, քաղաքական տագնապ մը կը հասնէր աթոռին, որ կրնար անոր դիրքը վստահել, եթէ ճարտար և արթուն գլուխ մը չգտնուէր աթոռին վրայ: Վասիլ Կոմսարական Քէսուսի իշխանը խնամեցած էր Կիլիկիոյ տունին հետ, ամուսնանալով Թորոսի եղբայր Լեւոն մեծ իշխանին ազգական հետ (ՈՒՌ. 421), ինչ որ պէտք էր Հայութեան համար նոր ոյժ մը ըլլար, երկու գլխաւոր իշխանապետութեանց մէջ սէրն ու համերաշխութիւնը ամրապնդելով: Այլ հետեւանքը բոլորովին հակառակը եղաւ: Բաղդովինոս կամ Պաղտին Տպարկ, Ուսայի

կոմար, չենք գիտեր ինչ պատճառանքով պատերազմի ելաւ Վասիլի դէմ, թէպէտ և իրեն ալ խնամին էր, զի Լեւոնի կինը կամ Վասիլի գոթանչը Բաղդովինոսի քոյրն էր: Այսու հանգերձ Վասիլի երկիրը գրաւելու նպատակով, Ռապանը պաշարեց որ ամուր քաղաքաբերդ էր, և լուս պաշտպանուած, որով չէնէ իւրեք առէլ, և իւրեք առէլ չէն է գահաւոր: Այդ միջոցին Թորոս Բաղդովինոսի օգնելու նպատակով, Վասիլի նենգութեամբ իրեն մօտ կը հրաւիրէ, և կալանաւորելով Բաղդովինոսի կը յանձնէ (ՈՒՌ. 421): Ոմանք այդ միջոցէպը կը մեկնեն Թորոսի և Լեւոնի, երկու եղբայրներու մէջ տեղի ունեցած գժտութեամբ, և Վասիլի Թորոսի մօտ երթալը և կալանաւորուելը ամուսնութիւն կնքելու պարագային կը կցեն (ՉԱՄ. Գ. 39), սակայն Ուսայեցին և ուրիշներ գժտութեան խօսք չեն ընէր, և Վասիլի համար ինչ առէլ կ'ըսեն, այսինքն արդէն կին առած, և ոչ կին առնելու գացող, և Լեւոնն ալ արդէն Վասիլի առէլ եղած գիտեն (ՈՒՌ. 421): Բաղդովինոս Վասիլը ձեռք անցնելէն ետքը գահաւոր է իշխանութեան առէլ, մինչև որ Բաղդովինոս առէլ է իշխանութեան առէլ, յաջողեցաւ տիրապետել բոլոր Քէսուսի իշխանութեան քաղաքներուն, և իւրեք առէլ չէնէ Լեւոնն Հայոց է յայտ առէլ: (ՈՒՌ. 422): Թորոսի այդ դաւաճանութենէն քաղած գլխաւոր օգուտը՝ մինակ Հայոց իշխանապետ մնալը կ'ըլլար, քանի որ զրուցուած ալ չէ, որ Վասիլի քաղաքներէն գտնէ քանի մը հատն ալ իրեն տրուած ըլլան՝ իբր նենգութեան փոխարէն: Բաղդովինոս երբոր Քէսուսի տիրապետութիւնը կը լրացնէր, թող կու տար Վասիլի ազատօրէն մեկնիլ. նա ալ չիտակ աներոջ մօտ կու գար Կիլիկիոյ Լեւոնի եղած քաղաքը, անկէ ալ Կոստանդնուպոլիս կ'անցնէր, թերեւս Հոռոմոց օգնութեամբ իշխանութիւնը ձեռք ձգելու յուսով, և թէպէտ Տէ շնորհալու չէր ունենար (ՈՒՌ. 422): Հայրապետական աթոռին այդ պարագային զգացած վնասը՝ Լատին իշխանութեան ներքե մնալն էր, և Հայ իշխանապետի մը պաշտպանութիւնը կորսնցնելը: Քէսուսն այլևս իշխանանիստ և լուս պաշտպանուած ալ չէր, և Գրիգոր չէր կրնար ա-

հայրին քահանայական ձեռնադրութիւնը առաջին երկատարութեան մէջ եղած ըսուելէն, Գրիգորի կաթողիկոսութենէն հաշիւ 6 տարի հաքը պէտք է նշանակել, չորք 1120'ին: Իսկ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան մասին յայտնի յիշատակութիւն չենք գտնել: Թէպէտ աւելի ուշ կը տեսնենք տնոր անունը իբր եպիսկոպոս նշանակուած (ՂՆԳ. 86), բայց այդ պատճառ մը չէ որ ձեռնադրութիւնը ուշացնենք մինչեւ 1135, ինչպէս սովորաբար կը դրուի (ՁԱՄ. Գ. 52): Պահլաւունի իշխանագլուխ մը, կաթողիկոսի եղբայրը, ուսմամբ դարգացուն, և գործունէութեամբ զերտողանց ներսէսը, հարկաւ մինչեւ քառասունի մօտ տարիքը չսպասեց եպիսկոպոսութիւն ընդունելու իւր եղբորմէն, որուն աջ բազուկը և ըստ ամենայնի գործակիցն էր: Հակառակս անհաւանական չէ չորք 1125'ին ներսէսը եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըսել:

937. Պահլաւունի Արեւելքի մասին ունեցած հոգածութեանց կարգէն է Աղուանից կաթողիկոսական աթոռին երկարատե պառապութիւնն ալ վերջացնելը: Ստեփանոս կաթողիկոս տարիուկէս պաշտօնավարութենէ հաքը վախճանած էր 1131'ին, և յաջորդին ընտրութիւնը խափանուած էր 8 տարի՝ երկրին չիթթութեանց պատճառով: Գրիգորի գլուխը ըլլալով անձամբ երթալ կամ Աղուաններուն գալ, յիսկոք նուիրակութիւն տուաւ Կարնայ Սահակ եպիսկոպոսին (ԿԽԳ. 101) որ Աղուանից եպիսկոպոսներուն հետ, և Գաւթի թագաւորին ներկայութեան կաթողիկոս օծեց հանգուցեալ Ստեփանոսի հօրեղբորորդին Գաղիկը, Գրիգորիս անունով, Հոգեգալուստի օրը 1139 յունիս 11'ին, և վարդապետին նոր կաթողիկոսը միւռանօրնէք և եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւն կատարեց (ՀԱՅ. 586): Ութամիայ պարսպութեան երեսէն մկրտութեան միւռան իսկ կը պակսէր, և ձեռնադրութեանց համար եպիսկոպոս չէր գտնուեր, կ'ըսէ յիշատակագիրը (ՀԱՅ. 385): Գրիգորի ուրիշ եկեղեցական աշխատութիւնները կը պահենք վերջէն ամփոփել, կցատուր չընելու համար:

938. Լեւոն իշխանապետի գործերը յա-

ջող կ'երթային, և Լատիններուն հետ բարեկամութեամբ էր, Ազաղի պատերազմին մէջ ինքն էր որ Հռոգերիոս

ԼԵՒՈՆԻ (Roger) Անտիօքայ կոմար ԳԵՐՈՒԹԻՒՆԸ մեծ վասնդէ մը աղա-

տած էր, և անոր շատ սիրելի եղած էր (ՈՒՌ. 429): Այսպէս շարունակեց, մինչեւ 1135, երբ Լեւոնի և Լատիններուն մէջ զմտութիւն ինկաւ, Սարուանդիքար բերդը գրաւելուն համար: Անտիօքի կոմար Երուսողէմի թագաւորին օգնութեամբ պատերազմի ելաւ Լեւոնի ղէմ, որուն օգնական էր Լատիններէն Եղեսիոյ կոմար, քանի որ անոր քեռորդին էր: Սակայն թշնամիները զօրացան և ռեքէյէն շէրէյէն Կիլիկիոյ: Ասոր վրայ Գոնիայի սուլթանութեան թուրքերը քրիստոնեաները իրարու ղէմ ելած տեսնելով, երկու կողմին վրայ միանգամայն յարձակեցան, և քերէյէն շէրէյէն ռեքէյէն անհաւաք և շար (ՍՄԲ. 93), որով Անտիօքայ կոմարին յարձակումն ալ ապարդիւն մնաց, երկու կողմեր քիչ մը տառն հանգարտ մնացին: Հռոգերիոսի մահունէ և առաջին պատերազմէն յետ երէց Գոնի, 1138'ին Անտիօքի նոր կոմար Բոյեմանդուս կամ Պայմունդ կամ Պիտիւին, նենգութեամբ Լեւոնը իւր և բանտարկեց (ՍԱՄ. 158), հին վրէժը լուծելու համար: Լեւոն չորս որդիներ ունէր, Թորոս, Ստեփաննէ, Մլեհ, և Ռուբէն (ՎԱՀ. 187), և հարճորդի մը Կոստանդին անուն: Հօրերնուն բանտարկութենէն հաքը ասոնք յաբեւ ի վերջ Դեմիտ, և իրենց հօրեղբայր Կոստանդինի խառնեցա՞ցին շաշն, մինչ Լեւոն կը սպասէր իւր որդւոց պաշտպանութեան: Անոնց բան մը ընելէն յուսահատ՝ փրկանքով ազատութեան ստիպուեցաւ, ոչ միայն յոնձն առաւ Սարուանդիքարը զարձնել, այլ և Աստանան ու Մոպսուեստիան ալ տալ, որդիները պատանդ թողուլ, և 60,000 դահեկան գումար մըն ալ վճարել, և այսպէս յետ երէց Գոնի բանտարկութեան իւր ազատութիւնը ստացաւ (ՍԱՄ. 129): Այլ հաղիւ թէ ելաւ, բուն գործութեամբ Լատիններուն վրայ զարձաւ, տուած քողաքները ետ առաւ, և միայն Եղեսիոյ կոմարին միջնորդութեամբ հաշտութեան գիշաւ՝ պատանդները ետ առնելով (ՁԱՄ. Գ. 51): Յովհաննէս Կոմնենոս կայսր արշաւանք

մը կազմած էր ղէպ Արեւելք, կայսրութեան հին ոյժը և սահմանը նորոգելու միտքով, յաղթութիւններ ունեցաւ Գոնիայի կամ Ռոմի Թաւրքերուն վրայ, Լատիններուն վրայ ալ յարձակեցաւ, և Լեւոն վերջիննէրուն հետ կնքած հաշտութեան հաւատարիմ, Յոյներուն ղէմ նախադարձակ եղաւ և անոնց յաւաքացումը արգելեց: Լատիններ զո՞ մընացին, բայց Յոյներու և Հայերու մէջ հակառակութիւնը զայրացաւ: Յովնանէս Կոմնենոսնոր յարձակումը կազմակերպեց ուղղակի Հայերու և Լեւոնի ղէմ, ոչ միայն գրաւում քաղաքները ետ առնելու, այլ և Հայ իշխանապետութիւնը հիմնովին քնջելու համար: Այլ իրողութեանց ժամանակաշրջանը շատ չփոթ կը տեսնուի պատմագիրներու մէջ, և զժուար կը լինի ճշգիւ Յունաց արշաւանքներուն անգամները և տեւողութիւնը և Լեւոնի գերութեան ճիշդ թուականը: Առանց երկար զննութեանց մտնելու կը համաձայնեմք 1141'ին ղեկ Լեւոնի անձնատուր ըլլալը Վասիլայ բերդին մէջ, և 1143'ին անոր մահը Կոստանդնուպոլիս գնդութեան մէջ ինչպէս որ չտանք ալ կը ղենն Լեւոնի իշխանութիւնը 12 տարի հաշուելու հիմամբ, թէպէտեւ Անեցին Լեւոնի համար պարզապէս Կեցեւ, և ոչ թէ իշխած կը գրէ 12 տարիներ (ՍԱՄ. 128):

939. Լեւոնի գերութեամբ Հայկական իշխանութիւնը պա՞ մը ընդմիջեցաւ, և կաթողիկոսութիւնն ալ իրեն

ԱՆՏԻՈՔԻ նեցուկը կորսնցուց, որով-
ԺՈՂՈՎԸ հետեւ չկար հովանաւորութիւն և պաշտպանու-

թիւն ընելու կարող իշխանութիւն մը: Այլապէս իրենց զանազան ճիւղերէն լաւ բան մը յուսալ անհնար էր, Յոյներ բացարձակ թշնամական զիրք առած էին, Քէստն ինկած, Կիլիկիա գաղտնաւ, մանր մունր Հայ իշխաններ իրենց իսկ անբաւական, Մովսիս Վասիլին իշխանութիւնն ալ միեւնոյն վիճակը առած, Գրիգոր կաթողիկոս ուրիշ ճամբայ չունէր իրեն համար հովանաւորութիւն մը ճարելու, բայց եթէ Լատին իշխաններուն կողմը դառնալ, և անոնց բարեկամութիւնը մշակել: Իսկ Լատիններուն մէջէն աւելի մատուորը և աւելի զօրաւորը Անտիոքի կաթողիկոսն էր, որ այդ միջոցին բարդաւոր

կացութիւնն ալ ունէր: Արդէն Լեւոն ալ, անգամ մը Անտիոքի հետ զմտեւելէն ետքը՝ հաշտուած, և Լատիններուն պատճառով վերջին փորձանքը վրան հրախրած էր: Լատիններն ալ կ'աշխատէին իրենց հետ հաշտ պահել Հայ տարրը, որ երկրին մէջ նշանաւոր և ազդեցիկ զիրք կը գրաւէր, և անկէ միայն կրնային իրենց նպատաւոր օգնութիւն մը սպասել: Այլ յարաբերութեանց հետեւանքն եղաւ, որ երբ 1141'ին Լատիններ եկեղեցական ժողով մը գումարեցին Անտիոքի մէջ, Գրիգոր կաթողիկոս և իրեն օգնական եղբայրը՝ Ներսէս եպիսկոպոս ալ ժողովին հրախրուեցան, և ասանք ալ մատուցու յանձն տաին երթալ, հարկաւ բարեկամութիւնը աւելի սերտ և աւելի գործնական ընելու նպատակով: Ժողովը գումարուած էր Անտիոքայ Լատին պատրիարք Հռոդոլփոսի (Rodolphe) ղէմ եղած ամբաստանութիւնը քննելու համար, որ մինչեւ Հռոմի պապին հասած էր: Թննովկենտիոս Բ, որ 1130'ին ընտրուած, Անակզեսոս հակաթուղէն նեղուելով Հռոմէ հեռացած, և հակաթուղէն մեռնելէն ետքը նորէն Հռոմ դարձած և գործի գլուխ անցած էր 1139'ին, իւր կողմէն Ոստիոյ կարգինալ եպիսկոպոս Ալեքսիկոսը նուիրակ զրկելով ժողով գումարելու և գործը քննելու համարն առած էր: Հռոդոլփոսի վրայ ծանրացած ամբաստանութեանց մէջ կայր հարկաւ Տանգրէտի կոմսը Դեզուլուս պաննած ըլլալու կէսը (ՎԻՐ. 63), և Գրիգոր և Ներսէս իրր տեղական գործերու տեղեակ, կրնային ժողովին գործը զիւրացնել: Հռոդոլփոս պարտաւորուեցաւ և դատապարտուեցաւ, բայց ժողովին պարագայն օգնեց Հայոց հոգեւորական զլուխը յարաբերութեան մէջ դնելու Լատիններուն ընդհանուր հոգեւոր պետին հետ, որուն ձայնով կը շարժուէր Եւրոպա, նոյն իսկ քաղաքական և զինուորական գործերուն մէջ, և որուն բարեկամութիւնը կրնար օգտակար դառնալ Հայերուն վտարանդի և անտերունջ կացութեան: Ընդ այն միջոցին էր, որ Լեւոն փակուած էր Կոստանդնուպոլսոյ բանափն մէջ, և Հայերը իշխանապետին կորուսած, անիշխանական զիրք ունէին և Յոյները տիրացած էին Կիլիկիայ:

940. Երբ Հայոց կաթողիկոսը ազգային

անասակէտէն պապական նուիրակին հետ յարաբերութիւնը կը մշակէր, Լատին նուիրակն ալ իւր կողմէն միեւնոյն կերպով կը վարուէր, ոչ թէ յոյ Արեւելքի Լատին իշխանութիւններուն բաւականներ ճարկու և շատցնելու, այլև իւր գլխաւորին եկեղեցական իշխանութեան ալ ընդարձակութիւն պատրաստելու համար: Բայց այս միտքեր համարձակ չէին խօսուելու և պաշտօնապէս չէին յայտնուելու: Ալեքսիոս իւր միտքը յառաջացնելու նպատակով խընդրեց Գրիգորէ, որ իրեն հետ մէկտեղ երուսաղէմ գաց, ուր ինքն կ'երթար թէ սուրբ տեղերը այցելելու, և թէ Արեւելքի մէջ եղող Լատիններուն գործերն ու կացութիւնը մասէն քննելու: Գրիգոր համակերպեցաւ, թէ սուրբ տեղեաց ուխտ մը ընելու, և թէ իւր նպատակին ծառայելու համար, բայց որովհետեւ անոնք թողուլ յարմար չէր, ներսէս եղբայրը Մովսէս դարձուց, իրր տեղակալ գործերը հոգալու, և ինքն Ալեքսիոսի հետ Անտիոքէ երուսաղէմ ուղևորեցաւ, ուր միտքին տօնեցին 1142-ի գաւառիկը, որ կը հանդիպէր ապրիլ 19-ին: Պապին նուիրակը ժողով մըն ալ գումարեց երուսաղէմի մէջ, Սիրան պատրիարքարանը, ընդհանուր բարեկարգութեան համար, որպէս զի կանոնական պահպանութիւնք ամրանան և սպըրդած զեղծութիւնք դարմանուին: Գրիգորի ալ ժողովականներու կարգին պատուոյ տեղ մը տրուեցաւ, որովհետեւ ճանչցուած էր իրր մէջ հայր-պետ Հայոց, Բլաքի և պետ միեւնոյն Եպիսկոպոսաց Կաթողիկոսաց և Մարտի և Պարտից և երկուսն ալ Հայաստանի, և բերեցին բազում շահեր, որ կաթողիկոսն առնալէ, ինչպէս կը գրէ Գալիկիմոս Տիւրացի (ՉԱՄ. Գ. 53): Բարեկարգական խնդիրներու շարքը եղած ժողովական բանակցութիւնները, հարկաւ տալիս պիտի ընծայէին Գրիգորի ալ իւր եկեղեցւոյ անասակէտը պարզել, Հռոմի և Հայոց եկեղեցիներուն մէջ աչքի դարկած տարբերութիւնները բացատրել, և Հայոց եկեղեցւոյն դաւանութիւնն ու կանոնները ու սովորութիւնները պաշտպանել: Այդ բանակցութեանց մասին ազգային տպրութիւններէ հասած տեղեկութիւններ կը վերցնեն, թէ Լատիններ ճան

եան է քանն հասարակ ընդհարմարութիւն միեւնոյն, ըստ պայման և կանոնական կարգաւ և կանոնով լորդապետութիւն միեւնոյն քաղաքէր Գրիգոր: Իսկ արդիւնքը եղած է, որ Լատիններ որոշեցան հաճելութեամբ և առաւել տէր հարգութիւն ընդ հայր-պետին և ընդ ազգի մեր (ՉԱՄ. 123): Շատ շտապերիւր Գալիկիմոս Տիւրացիին գրածն ալ, թէ քանի եղին է վերայ մասնաց հասարակ, յարաբերութիւն երեւեմ խաղաղութիւնը նորա է մեղ, և առ է նման խաղաղութիւնը եղն է քաղաք մը իւր խաղաղութիւնը (ՉԱՄ. Գ. 54): Զիջողութիւնը բրած կամ համակերպած ըլլալու կէտը բոլորովին կը հեռանայ, և բացաւարութիւններ կը տրուին միայն տարբերութեանց նշանակութիւնը պարզելու: Ուղղութիւնը ընկու խոստումը զոր կը չհշտէ Տիւրացին, թէական պայման է, եթէ անուղիղ բան մը տեսնուի, ինչ որ լրացեալ գործողութեան մը տեղի ունեցած չլլալը կը հաստատէ: Գրիգորի տրած բացաւարութեանց ոճը ուրեմն այն եղած է, թէ հիմնական տարբերութիւններ չեն, և եթէ հաստատութիւն կրնան ուղղուիլ: Ասկէ աւելի խոսնալ կերպով չէր կրնար Գրիգոր գործին մէջէն ելլել, ուր իւր եկեղեցւոյն ամբողջական ներկայացուցիչներով չէր գրտնուել, և գլխաւոր նպատակ ունէր Լատիններու համակրութիւնը չահել, և անոնց օգնութեամբ կիլիկիոյ կործանած իշխանապետութիւնը վերականգնել: Լատիններն ալ աւելի առաջ մղած չեն իրենց պահանջները, որպէս զի Հայոց հետ բարեկամութեան դիրքը չխզեն, ուսկից շատ օգուտներ կը սպասէին իրենց արեւելեան դադրականութեանց և իշխանութեանց համար: Կիրակոս կը յաւելու, թէ զէն քաղաքն, որքոյն Գրիգորէ և Տրեպոն և Կաթողիկոսն ալ կայեւ և Անգլիոյ քաղաքն իւրեքն շարքէն առ առաւ (ՍԻՄ. 67), ազգու ելով անշուշտ Գալիանց Թուղթէն, որ իւր ատեն մէջտեղ եղած էր, իսկ այս միջոցին չկար, և նոյնիսկ Լատիններ, այդպիսի ակնարկ մը չունին:

941. Գրիգոր դաւանականութեամբ դարձաւ Մովսէս, և Ալեքսիոս ալ Հռոմ դաւանաւորուի միեւնոյն գոհունակ ինկուպեւնիստի գնահատութիւնը յայտնուեցաւ համար ըլլայ, որ ինչոպիսի պատկէն փրոյ գիր եկաւ Գրիգորի, եկեղեցական ըն-

ծաներով մէկտեղ, զորս Լամբրոնացին բռնաբերեց և Կոստանդնուպոլիս անուանեցով կը բացատրէ: Գաւազանը պէտք է ըլլայ հովուական գաւազանը կորսողուն ծայրով, Լատիններուն գործածած ձեւին համեմատ, զոր Թերեւս Գրիգոր երբեմն գործածեց ալ, բայց չենք կարծեր թէ Գրիգոր կամ Ներսէս անկախ սովորական կիրառութեան ընդունուած ըլլան, ևս առաւել բոլոր եպիսկոպոսներու տարածած ըլլան, փոխանակելով օձազուլի հովուականին հետ, զոր անշուշտ կը գործածէին Հայերը, Յունաց կամ Կապադովկացոց եկեղեցւոյն ծիսական սովորութեանց հետեւողութեամբ: Միւս ընծային մասին դժուարին կ'ըլլայ ճշդել թէ ինչ պէտք է իմանալ Կոստանդնուպոլիս անուանին ներքու, վասն զի Լատիններ ոչ հայրապետական օձում ունին և ոչ քօղ, և չենք համարձակիր ենթադրել, թէ Գրիգորի վրայ տեսնուած քօղին նմանութիւնը չինել տուած ըլլայ Խնովկենտիոս, Ալեքսիոսէ ստացած տեղեկութեանց վրայ: Պապերու այդպիսի առիթներու մէջ գործածած նուէրը Պապէսն է, սակայն այն եմփիւորնի նմանութիւնն ունի և ոչ քօղի: Ասուիէ հիւսուած ձերմակ և լայն երիզ մըն է սև խաչերով զարդարուած, եմփիւրոնի նման ուսերուն վրայ պատած եւ ետեւէն և առջեւէն կախուած, բայց շատ մանր և մինչեւ մէջքը հասնող եմփիւրոն մը մը: Թերեւս Գրիգորի զրկուածն ալ միեւնոյն պապիւնն էր, և հայերէն անունն չունենալուն, և հայրապետական յատուկ սպաս մը կարծուելուն, Լամբրոնացին զայն Կոստանով բացատրած է: Եթէ Լատին հեղինակներէն ընծաներ յիշուած ըլլային, հնար կ'ըլլար իսկութիւնը գիշտել: Խնովկենտիոսի գիրն ու ընծաները ստացուած պիտի ըլլան 1143'ի ընթացքին: Գրիգոր բարեկամական յարաբերութեանց կապը շարունակելու և տկնկալաւ օգնութիւնները փութացնելու համար, ինքն ալ իր կողմէն սիրոյ գիր մը և պատուական ընծաներ պատրաստելով, յատուկ պատգամաւորութեան ձեւքով ճանապարհ կը հանէ Հռոմ տանելու: Ո՞վ էին յղուած պատգամաւորները, ի՞նչ էին զրկուած ընծաները, ի՞նչ բաւուած էր կաթողիկոսական նամակին մէջ, անծանօթ են մնացած, ոչ տեղեկութիւն ունինք պատմութեան

նէն և ոչ թուղթի պատճէն: Կը յիշուի միայն որ զ՛է մէ և վէջ մէի բաշտ աշխարհի ճամպորդած են Հայ պատգամաւորները (ԿԱԼ. 235), Մովսէ Հռոմ հասնելու համար: Թերեւս այդ երկարութեան և աշխատութեան պատճառ եղած էին Հռոմի խռովութիւններն ալ: Խնովկենտիոս Բ մնաւ էր 1144'ին, և իր յաջորդը Լուկիոս Բ Հռոմայեցիներէ մերժուելով, զինու զօրութեամբ Հռոմը գրաւելու զամեն վերաւորուած և սպանուած էր. և 1145'ին պապ ընտրուած էր Եւգենէոս Գ, Բեռնարդոս Կլարավալլեցի (Bernard de Clairvaux) հռչակաւոր աբբային աշակերտը, բայց նա ալ Հռոմայեցիներէ մերժուելով աստանդ կը թափառէր և Գրիգորի պատգամաւորները կը գտնային, զինքը Իտալիոյ Վիտերբիա (Viterbo) քաղաքը:

942. Գրիգոր կաթողիկոսի յղած պատգամաւորութեան վրայօք Սիւս գումարուած 1307'ին ժողովը կը յիշէ,

ԳՐԻԳՈՐԻ Թէ իրենց ըսածները գրուած են ի Լատին և Քենիտի գաղտնի Հռոմայ, շոք

բերու է ու Գրիգոր Լատինացի, Եւգենիոս Ներսէսի Կլարավալլեցի (ԿԱԼ. 467): Դժբախտաբար այսպիսի նամակի մը ոչ հայերէնը կը գտնուի և ոչ լատիններէնը, ինչպէս Հայոց կաթողիկոսին գրած նամակին ալ պատճէնը չգտնուի, որով կարենայինք ճիշդ գաղափար մը կազմել Հայոց և Լատինաց մէջ տեղի ունեցած այս առաջին բանակցութեան վրայ, քանի որ Վկայասէրին մասին պատմուածներուն հիմնական և հաստատուն լսան մը չլինելը յայտնեցինք (§ 898): Վաւերական սղբերներու տեղ առջեւ կը բերուի Ոթոն Փրիսինգացիի (Othon de Freising) պատմածը, որ կը գրէ թէ ինքն ալ Վիտերբիա կը գտնուէր 1145'ին Հայ պատգամաւորներուն և կամ տեսներ, և իբր ականատես կը պատմէ պատգամաւորութեան նպատակը և յարակից եղելութիւնները (ԿԱԼ. 235): Ոթոնի պատմածին համեմատ, Հայերը Միտենդն ու Յայտնութիւնը միտսին տօնելէ զատ, խմորուն հացով և անջուր բաժակով կը պատարագեն եղեր: Եւ Հռոմ եկեր են՝ առաւել ղեկող պատգամաւորներ համար, անոնց ներկայութեան կը կատարէ զնախնի Դժ պատգամաւոր, և եւս ղեկող որ լինէր

ի ծածակ (ԿԱՆ. 236): Դարձեալ թէ Հայոց չոր-
ջը կը գտնուին եղեր ոչ-քրիստոնեայ սղգեր,
որոնք իրենց հոտած տղաքները Հայոց մկր-
տութեան աւագանին մէջ լուայ կու տան և
հօտը կ'անցնի եղեր, և յետոյ նորէն կը դառ-
նան եղեր ի պէջ զօր-մէն իւր-պէս-մէն,
ուստի պատգամաւորութիւնը եկեր է առնել
մէջէ՛ր դէպք եր Հայոց մէջէլ շոյ-դէ-ի երեւոյ-
(ԿԱՆ. 237): Եթէ այսպիսի էր իրօք պատգա-
մաւորութեան նպատակը, իրաւ որ խղճալ
պէտք էր Գրիգոր կաթողիկոսին և իւր եղ-
բոր Ներսէս եպիսկոպոսին տգիտութեան և
ապիկարութեան վրայ: որ այս կէտերը սոր-
վելու համար մէկուկէս տարի ճանապարհու-
թեամբ պատգամաւորութիւն մը կը ղրկեն
Հռոմ: Ապա թէ ոչ պէտք է ըսել թէ Գրի-
գորի պատգամաւորները ուղած են զուար-
ճանալ Ոթոնի և անոր ընկերակից Հատին
եպիսկոպոսներու հետ, ասանկ բաներ հա-
տացնել տալով անոնց, կամ թէ Ոթոն լսածէն
բան մը հասկացած չէ, մինչեւ իսկ Հայերը
խմորուն հացով պատարագ ընող կարծելով,
և Հայաստանի մէջ կռապաշտներու գոյու-
թիւնը ենթադրելով: Հայերուն զուարճանալ
ուղած ըլլալուն իբր նշան կրնանք նկատել,
պատգամաւոր եպիսկոպոսներէն մէկուն վկա-
յիլը, թէ պապին պատարագած ատենը տե-
սած է, որ անոր գլխուն վրայ շաւառ-ի
դէպք-ը լաւ-ի քաշառ-ի, թէպէտ ոչ գտնե-
ր լաւ-ի-ի-ի զորով անցեալ էր այն լայն, և թէ
երկու աշտ-ի-ի քաշառ-ի է լայն իջնէն և եւ-
նէն (ԿԱՆ. 236): Իսկ Եւգենիոս պապ այս
տեսիլքը ոչ արեւմտ-ի արեւմտ-ի էր, այլ
Հայ եպիսկոպոս-ի մէջ հաւաք-ի վերագրեր է
(ԿԱՆ. 237): Փրիսինգացիին գրածին ամփո-
փումը տալերնիս բառական կը սեպենք անոր
կեղակարծ պատմութիւնները հերքած ըլլա-
լու համար: Ինչ որ իբր ստոյգ կրնանք քա-
ղել այն է, թէ Գրիգորի պատգամաւորները
չողոքորթութիւնն ալ ձեռք տուած են պապը
չահելու, որպէս զի անոր ձեռքով Կիլիկիոյ
կործանած իշխանապետութիւնը կանգնելու
օգնութիւն ստանան, իսկ կրօնական խնդիր-
ներէ ալ խուսափած են, աննշանակ կէտեր
մէջ տեղ նետելով:

943. Չենք գիտեր թէ ինչ եղաւ պատ-
գամաւորութեան ելքը, թէ ինչ օգուտ կամ
օգնութիւն կրցան ստանալ Հայերը Եւգենիոս-

սէ, որ ինքն ալ հալածեալ կացութիւն ու-
նէր, կամ թէ ինչ գրեց պապը կաթողիկո-
սին, և թէ երբ դարձան

ԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ պատգամաւորները կաթո-
ՎԵՐԱԿԱՆՔՆՈՒՄՈՐ ղրկոսին մօտ: Պատմու-
թիւնը կը լսէ բոլորովին

այդ կէտերուն վրայ: Ազգային պատմու-
թիւնը Հռոմ ղրկուած պատգամաւորութենէն
ալ տեղեկութիւն չունի, իսկ արտաքինը՝
պատգամաւորութեան արդիւնքը չպատմեր:
հետեւապէս ապարդիւն վերջացած և օգուտ
չունեցած գործ մըն է եղածը, եթէ պաշտ-
նական եղելութիւնն իսկ՝ կառկածի ներքեւ
չթողունք ազգային աղբիւրներու լուծեան
վրայ հիմնուելով: Իրաւացի ալ էր գործին
աննշանակ մնալը, վասն զի մինչեւ որ պատ-
գամաւորութիւնը Հռոմէն դառնար, Կիլիկիոյ
մէջ գործերը բոլորովին փոփոխուած էին, և
նոր յուսալից և ուրախարար երեւոյթներ
սկսած էին, և Հռոմի օգնութեան այլեւս
պէտք չէր մնացած: Լեւոն գերի տարուած
էր իւր Թորոս և Ռուբէն զաւակներուն հետ,
իսկ Ստեփան և Մլին ազատ մնացած էին,
պատերազմի միջոցին Եդեսիա գտնուելով,
իրենց հօրաքրոջ և անոր ամուսնոյն՝ Եդե-
սիոյ ճոսլին կոմսին մօտ: Միջոց մը Լեւոն
Յովհաննէս կայսեր գթութեան հանդիպելով,
բանտէ արձակուած էր որդիներով, և մինչև
իսկ ի պաշտօնն ի ճշ իջեալ, և անգամ մըն
ալ կայսեր հետ ի քաղաքն լեւոն-ի Անտիոյ
Ռուբէն մեծ աւագան մը ջրով ցեւ-ի մէ-
տեւ, և առջի խոյրէն երեւ ըլլալով, զար-
մանքի հետ նախանձ ալ չարժեց, քսութեանց
հանդիպելով կուրացուեցաւ, և Լեւոն ու
Թորոս կրկին բանտարկուեցան, մինչեւ որ
Լեւոն բանտի մէջ մեռաւ 1143'ին, և Թորոս
նորէն ազատ թողուեցաւ. գերութենէն երկու
տարի ետքը (ՎԱՀ. 198-201): Յովհաննէս
Կոմնենոս կը մեռնի նոյն 1143'ին, և իրեն կը
յաջորդէ որդին Մանուէլ Կոմնենոս, որ հօրը
կիրքն ու ձգտումները չունէր, և Թորոս աւելի
պատուաւոր դիրք և աւելի գործի համար-
ձակութիւն կը ստանար Կոստանդնուպոլսոյ
մէջ, մինչեւ որ յաջորդ տարին 1144'ին կը
յաջողի այն տեղէն խոյս տալ, և Կիլիկիոյ
մէջ գործի գլուխ գտնուիլ, և միտքը գրած
չարժումը սկսիլ և առջեւ տանիլ: Թորոս
կ'երեւի թէ իւր փախուստին կերպը գաղանի

պահել ուզած է՝ իրեն օգնողներուն չվնասելու համար, և զանազան ձևեր պատմած է զանազաններու, որ ժամանակակիցներն ալ չեն կրցած համաձայն կերպով զայն բացատրել: Ոմանց ըսելովը Կոստանդնուպոլսէ հետեւակ փախած է, և զինքն Ասորիներու Աթանաս պատրիարքին յայտնած, և խումբ մը կազմելով նախ Ամուտա բերդը գրաւած, և անկէ սկսելով իշխանութիւնը վերականգնած (ՍԱՄ. 130): Ուրիշներու համեմատ նաւով Անտիօք է ելած, անկէ Կիլիկիա մտած, Ստեփանէ եղբորը հետ միացած, Ամուտա գրաւած, և այնպէս գործի ձեռնարկած (ՎԱՀ. 202): Ուրիշ պատմութեան մէջ ալ Դշխոյ անուն կրն մը կը յիշէ, որ «Էբե-ց ըն- և եր- նա Գալի-ս Բաղ-ս», և Թորոս գրամի գործութեամբ և առաջնորդող քահանայի մըն ալ հանդիպելով, նախ Վահկայ բերդը ձեռք ձգեց. և անկէ յաջողութեան սկսաւ (ՍԱՄ. 131): Վերջապէս ըսող ալ կայ, թէ Թորոս Յովհաննէս կայսեր բանակին հետ Կիլիկիոյ պատերազմին մէջ գտնուած էր, և երբ կայսրը հոն մեռաւ. և որդին յաջորդեց և Յոյները հտ գարձան, Թորոս Կիլիկիա մնաց, և իւր նպատակին ձեռնարկեց (ՎԱՀ. 201): Որն ալ ըլլայ Թորոսի Կիլիկիա գալուն կերպը, 1144'ին նա գործի սկսած էր, և 1445'ին արդէն վերականգնած էր իւր հօր իշխանութիւնը, և նոր հիմնադիր ելած Ռուբինեան իշխանապետութեան քանի մը տարի գաղաւթումէ ետքը: Թորոս այդ առիթով օգնութիւն գտաւ բոլոր Կիլիկեցիներէն, որք Յունաց բռնութիւններէն զգուած, յանկարծ ոտք ելան, զինուեցան, և ամէն կողմէ Յոյները վտարեցին: Ամէնէն վերջ Անարգարան ալ պաշարեցին, որ Յոյներուն կեղրոնն էր, և ուր Անդրոնիկոս դուքս ամբանալով Թորոսի կը սպառնար, թէ վերջին քրտն զոհ Գալի-ս Գալի-ս, և հետ Գալի-ս: Բայց Հայերը կատաղութեամբ պատերազմեցան, և Անարգարան գրաւեցին, Յոյները հալածեցին, շատեր գերեցին, որոց հետ Յոյներուն օգնող Լամբրոնի Օչրն և Բարձրբերդի Վասիլ Հայ իշխաններն ալ, իսկ Յոյն զերիները Բերդ-Գալի-ս և Բերդ-Գալի-ս զոհեցան (ՌԻՌ. 508): Ահա թէ ինչու և ինչպէս Հռոմ զրկուած պատգամաւորութիւնը իւր նպատակը կը կորսնցնէր, և աննշանակ կը մնար:

944. Երբ Թորոս իւր իշխանութիւնը կը ընդարձակէր, և Կիլիկիոյ քաղաքները կը գրաւէր, թերեւս կաթողիկոսն ալ Մովսէս հայրապետանոցը Կիլիկիա փոխադրել ուզէր, եթէ Թորոս չարունակ պատերազմներու մէջ խռով- չափաւորեցաւ: Եւ անկայուն վիճակ մը չունենար: Մահաւանդ որ Մովսէս ալ կը վտանգուէր Եղիսիոյ կոմսին օգնել ուզած ատեն, Եղիսիոյ քաղաքին Մանքի ամիրայէ 1144'ին դուռնէն ետքը, ճոսկին կոմս պաշարուած էր 1148'ին Թեյաւեանց կամ Թեյաւար բերդին մէջ, երբ Մովսէս և Կարկառի իշխանը ու կաթողիկոսին եղբայրը Վասիլ, պաշարողներուն վրայ յարձակելով զանոնք կը ցրուէր, և քաղաքին պաշար ալ տալով կը դառնար վստահօրէն: Բայց յանկարծ Հոսնիթի իշխան Գարա-Ասլան դարանամուտ յարձակմամբ Վասիլը կը գերէր իւր 400 ընկերներով (ՌԻՌ. 501): Անկէ ետքը Վասիլը հետը առած Կարկառի առջև կը ներկայանար, ուր էին անոր կիներն ու զաւակները, որոնք յանձն կ'առնէին բերդը յանձնել, իբր Վասիլի կեանքին փրկանք: Թէպէտ նա գերին չէր սպաններ, բայց իրեն մօտ կը պահէր, Բեթ-Գալի-ս Գալի-ս, Էբե-ց Գալի-ս (ՌԻՌ. 502): Իսկ Վասիլի կիներն ու զաւակները անտէրունջ մնացած կ'ապաւինէին Հռոմկոյ բերդը՝ որ ճոսկինի կը պատկանէր: Սակայն ճոսկին ալ կը վտանգուէր, և Անտիօքի Բաղդովինոս կոմսին օգնութեան գտած ատեն Բաղդովինոսէ կը սպանուէր, որուն վրայ ընդարձակ ողբ մը գրած է Բարսեղ վարդապետ Դէստենցի (ՌԻՌ. 473-500), հայրագործ կոչուած (ՌԻՌ. 473), իբրեւ պետ վանական հարց կամ վանահայր: Ինքն ճոսկին ալ Հայկապի իշխան Նուրէտարինի ձեռք կ'իյնար, և գերութեան մէջ կը մեռնէր (ՌԻՌ. 527): Ճոսկինի կիներ, որ Կոստանդին իշխանապետին աղջիկն ու Թորոս իշխանապետին հօրաքոյրն էր, զինքն այլեւս ապահով չէր զգար այդ կողմերը, ուր երկու կողմէն Իկոնիոնի և Եգիպտոսի սուլտանութիւնները իրենց աշխարհակալութիւնը կ'ընդարձակէին և կը զօրանային, իսկ Լատիններ հետզհետէ կը տկարանային: Ուստի միտքը կը դնէ Եւրոպայ անցնելու տրէր իւր որդին, կամ մնալ այնտեղ, կամ

նոր զօրութեամբ դառնալ: Հռոմկայ բերդը կամ Ռուս-Քայէ, այսպէս կոչուած կը կարծուի լաւ Հռոմ-քէլը՝ աշտ Բնակչ (ՎԱՐ. 128), բայց աւելի հաւանականութեամբ Հռոմ-քէլը կը կոչուի ըլլալուն համար, Բերդը կրեմն Մովքի իշխան Վասիլի ձեռք ալ անցած էր, և վերջին անգամ Եղեհիոյ կոմս Ճոսիկն կը պատկանէր, և իւր ամուսնու զիրքով ինքնուրոյն պաշտպանութեան ալ յարմար էր: Երբոր Ճոսիկն կինը Եւրոպա դառնալիք եղաւ, որչին բացակայ էր, Վասիլ գերութեան մէջ էր, Շահան եղբայրն ալ մէջակց չկար. մտածեց իւր բերդը իրեն աւանդ յանձնել անոնց կաթողիկոս եղբոր, որ կթէ որչին դառնայ անոր յանձնէ, իսկ եթէ չդառնայ կ'ըսէ, լաւ է՝ ինչ է՝ տալով (ՎԱՐ. 128): Այսպէս Գրիգոր Մովքի հայրապետանոցը կը թողու, որ այլեւս ապահովութիւն չէր Երեւանի, և կը հաստատուի Հռոմկայ, ուր կանուխէն գլխաւոր սրբութիւններն ու թանկագին սպասներն ալ պահեստի գրած էր (§ 932): Այս փոխադրուիլը յարմար է նշանակել 1149'ին, Ճոսիկն գերութեան և մահուան տարին, որով 1116'էն երբ աթուր Շուրէ Մովք փոխադրուեցաւ (§ 931), հայրապետանոցը իբր 33 տարի Մովքի մէջ մնացած կ'ըլլայ: Գրիգորի այդ որոշումը, որով Հռոմկայի մէջ փոխուիլը նախադասեց, և յայտ Գրիգորի Բնակչ-քէլը մնալու յանձնառու եղաւ (ԸՆԴ. 8), և Թորոսի մօտ կրթալու որոշումը չառաւ, պէտք է վերադարձ, ինչպէս ըսինք, այն յուզումնալից կացութեան յորում կը գտնուէր Թորոս, շարունակ պատերազմելու պարտաւորած Բիւզանդական կայսերութեան, և անկէ զրգուած Իկոնիոնի սուլտանութեան ղէմ: Գրիգոր այդ քաջութիւն գիրքին մէջ ալ իւր յարաբերութիւնները կը պահէր ներքին գաւառներու հետ, որուն նշան էր կը նկատենք, Գրիգոր քահանայն Սիւնեաց սրբապետ կոչուած ձեռնադրելու: Բարսեղ կաթողիկոս Եւրոպի մէջ խղճուելով մնաւ էր (ՈՐԲ. Բ. 85) 5 տարի պաշտօն վարելէ ետք (ՈՐԲ. Բ. 248), և աթուր ամայի կը մնար: Բարսեղի եղբայրը Գրիգոր ամուսնացեալ քահանայ էր, և զինքը յաջորդութեան հրաւիրուիլէ խոյս կու տար, մինչ իւր տիրուհին կամ կրէցկինը, Մամամ անուն, կը քաջալերէր ըսելով. «Եւ զորքն Գրի-

գոր և զորքն և զհաւանա իւր, զի էին և նախանքն, և այսպէս Գրիգոր համարելէ՛ւ քնացաւ Գրիգորին, եղբայր ներսէսի, և յեւթարեւ եղիւնդ: Սիւնեաց՝ վիճակը կառավարեց 20 տարի (ՈՐԲ. Բ. 86) մինչև 1168:

945. Ճոսիկն կնոջ ըրած առաջարկութեան մասին, պատմիչը կը գրէ, թէ շարժեւ

ՀՈՐՈՒՄԸ

ՄԵՋ

իւր հաճեցաւ, և մնաց իր տեղը, և մնաց միտեալ ենք անոր մէջ ազատէր հաճեցաւ մը տեսնել, քանի որ Հայ արիւն կայր կոստանդինի դատար և Ռուսիայի թոփն երակներուն մէջ, թէպէտ Լատինի ամուսնացած: Իսկ կնոջ բերնին դրուած այն խօսքը, թէ իւր իւրքէ յայնչոյ ծովան աւանդն իւր (ՎԱՐ. 128), պէտք է Ճոսիկն որդւոյն հօրնական սղգատէ: մին վրայ իմանալ: Տղայն արեւելք դարձաւ իւր մօրը Եւրոպա գալէն ետքը, բայց տեսնելով թէ տէրեւ եր Թորոս քնոյ ըլլալէ իւր հաճեցաւ, և Գրիգոր ու ներսէս տեսնելով անոր այդ միտքը, Թորոս Բնակչ-քէլը, Հռոմկայի սեփականութիւնը և տիրապետութիւնը գնեցին, և Ճոսիկն որչին Գրիգորին աշտէն Եւրոպա (ՎԱՐ. 128): Այս է Հռոմկայի հայրապետանոց դառնալուն հաւատարմագոյն պատմութիւնը, իսկ այն դարձուածքը որով Գրիգոր կաթողիկոս զաւելցեց, և կինն եւ յօթեւթեւէն կ'ըսուի, և փոխարէն Թորոս գեղը և Գրիգոր և զայն կ'ըսուած առաւ կ'ըլլայ Ճոսիկն կնոջ, բնաւ ճշմարտանմանութեան երեւոյթ չներկայեր, վասնզի եթէ Թորոս յաւելցեց իւր յաւելցեց իւր, կայրածներ ստու բնաւ պէտք չկար (ԿԻՐ. 62): Մեր տեսութեամբ հազիւ թէ տարի մը Հռոմկայ իբր աւանդ մնացած կրնայ ըլլալ կաթողիկոսին ձեռքը. և 1150'է կրնանք հաշուել տիրապետութեան սկիզբը, որով կաթողիկոսներ առատապես իշխանի զիրքը ստանձնեցին իրենց բերդին մէջ. պաշտօնապէս ոչ Լատինաց և ոչ Այսողգեաց գերիշխանութեան ենթարկուած ըլլալով, այլ պարագայից համեմատ երկու կողմերուն հետ ալ հաշտ ապրելով, ոչ տարեկան և հաստատուն հարկի պայմանով, այլ պէտք եղած առան առատատուր նուէրներով անոնց բարեացակամութիւնը գնելով: Այսպէս մը որ կատարեալ

ախրապետութիւնը ձեռք անցուցին, սկսան իրենց գեղակը զարդարել թէ իրրեւ բերդ և թէ իրրեւ հայրապետանոց, կաթողիկէ մըն ալ հիմնեցին, եկեղեցի հրաշքով բռնեցին (ԿԻՊ. 63), ուրիշ ամէն յարակից շինութիւններով: Հռոմկայի հաստատուն բնակութիւնը աւելի ներսէսի քան Գրիգորի անունին յարակցած մնաց, զի կայեցի մակդիր անունը, որ ներսէսի համար սովորական դարձաւ, Գրիգորի երբեք չարուեցաւ: Հռոմկայի հայրապետանոցի մէջ յառաջացողներէն մէկն ալ Վտաիլի աղան Գրիգորի եղաւ, որ հօրը պաշտպանութիւնը կորսնցնելով, կատարելապէս իւր հօրեղորո կաթողիկոսին հովանաւ որովհետեւ ներքեւ մասաւ, և կերպով մը կաթողիկոսին աղան եղաւ, և հարկաւ այնպէս ալ սկսած է կոչուիլ, որ Տղայ մակդիր անունը իւր վրայ հաստատուն մնաց մինչև վերջը: Եկեղեցական կոչումի հետեւող և առաքնաններու մէջ յառաջացող կաթողիկոսին եղբորորդիներուն մէջ, Վտաիլի զաւակէն զաւա, Շահանի մէկ զաւակն ալ կար՝ Ապիրատ անունով և երկուքն ալ կերպով մը ազադայ կաթողիկոսութեան կը պատրաստէին, սովորութեան անցած ժառանգական իրաւունքով, ինչպէս իրօք ալ այդ աստիճանին բարձրացած պիտի տեսնանք իրենց կարգին:

946. Վերջին անգամ Թոնդրակեցիներու վրայ խօսած աստեմիս ըսինք, թէ Մազիսարոսի հանած հարածանքէն խոստովելով գէպ ի Միջագետք գացած, և Ասորի տարրին մէջ տաւալանած էին (§ 858), որ Հայերէն շատ աւելի զիւրամէտ էին աւելորդապաշտ և կրօնամոլ ուղղութեան: Ասանց յաջորդներն ու մնացորդներն են, որոնց գոյութիւնը յանկարծ կը յիշատակուի այդ միջոցին է Միջագետք (ԲՆԳ. 240), Ամայք և Շաղթան գաւառներու մէջ, Թլկուրանի իշխանութեան մէջ, որուն գլուխը կը գտնուէր Աւիւծ անուն իշխան մը, չենք գիտեր որ տոհմէն: Զարմանալի չէ որ այդ ազանդաւորները միեւնոյն անունով չեն յիշուիր չարունակ, վասն զի, իրենց ազանդին անուն մը սեփականած չունէին, որպէսզի ազգային եկեղեցիէն բաժնուած և տարրերուած չկարծուին,

և միայն իրենց բնակավայրին անունով կ'որոշուէին և կը կոչուէին: Ընդհանրապէս առանձնացած և ինքնուրոյն դիրք մը կը պահէին, բայց երբ ինքզինքնին տեղ մը բաղմացած և ուժովցած կը տեսնէին, արտաքին բռնութեանց իսկ կը ձեռնարկէին, և իրենց վրայ մտադրութիւն կը հրաւիրէին, և զսպելու ձեռնարկները անհրաժեշտ կը դառնային: Այսպէս եղած էր Ամայք և Շաղթան գաւառներու մէջ ալ, որ Թլկուրանի իշխանը Աւիւծ, պէտք զգաց յատուկ կերպով Գրիգոր կաթողիկոսին գիմել, որպէս զի պատշաճ հրամանները տայ, և զլիաւորարար խրատէ շահաւոր Մայք և Շաղթան եկեղեցիէն (ԲՆԳ. 241), որոնք ազանդաւորներուն կողմը վաստակած էին: Ամայքի դիրքը անորոշ կը մնայ, վասն զի այս տեղ է Միջագետք Ասորոյ ցուցումով է, մինչ ուրիշ տեղ Կիլիկիոյ բերդաքաղաքներու կարգէն Ամայք մըն ալ յիշուած է, և երկուքը իրարմէ տարրեր կարծուած են (ՍԻՍ. 197), բայց անհաստատեան չէ նոյնացնել ալ, վասն զի այդ միջոցին Կիլիկիա և Կոմագենէ և վերին Ասորիք, և Եփրատին միւս կողմը Միջագետքի առաջակողմը, իրարու միացած իրրեւ միեւնոյն երկիր կը նկատուէին անխտիր կերպով: Թլկուրանի իշխանին ըրած գիմելին ալ շարժառիթ կրնայ նկատուիլ, կաթողիկոսին Հռոմկայ փոխադրուելով Միջագետքի մօտ գացած ըլլալը: Աշխարհադրական դնութիւնները մասնագէտներուն թողլով, մեզի բաւական ըլլայ գիտնալ, թէ Գրիգոր կաթողիկոս, առաջին անգամ վարդապետական և խրատական նամակով մը ազանդաւորները իրենց մոլորութենէն ետ կանչել ուզեց, և նամակին պատրաստութիւնը յանձնեց իւր եղբոր ներսէսի: Ընդհանրապէս առանձնեւ ուսումնասիրութեան կը հաստատուի, թէ Ամայքիներ և Շաղթանիներ նախկին Թոնդրակեցիներուն և Թուրայեցիներուն յաջորդներն են, ժամանակի անցնելով մոծուած ինչ ինչ մանր փոփոխութիւններով մէկտեղ, որոնք Ասորոց և Հայոց չլիւսման յառաջ եկած էին: Արդէն նոյնիսկ գրուածին մէջ Սմբատ Թոնդրակեցի ալ կը յիշուի իրրեւ իրենց ազանդին հեղինակը (ԲՆԳ. 269):

947. Կատարելապէս վարդապետական

րիչխանութիւնը ճանչցող, և Յոյներէն Աւստրալիական ճանչցուած, իբր կոյսերական ներկայացուցիչ ներքին տղատ վարչութիւնն իրաւունքով, Այս հրկութէն մէկը Կիլիկիոյ իշխանապետ Թորոսն էր, իսկ միւսը Լամբրոսի իշխան Օշինը, Հեթումի որդին և Օշին Գանձակեցիի թորը (§ 905), որ կաթողիկոսին ալ խնամի եղած էր, ամուսնանալով անոր Շահան եղբօր Շահանդուխա դասեր հետ: Լամբրոսի իշխաններուն քաղաքականութիւնը եղած էր, կապակցութիւն յունական շահերուն և հաւատարմութիւն յունական քաղաքականութեան, որով մինչև իսկ Յոյներուն կողմէն պատերազմած էին Թորոսի դէմ, և Օշին ինքը գերի ինկած էր Թորոսի ձեռքը (§ 943): Սեփեղի Վահագն Վահագնի թորոս, և զԵղեմ-Պէտէ Կիլիկիական աղաթողաց զայն (ՎԱՀ. 207), կամ աւելի ճիշդ

բերաւ Շնորհալին, որ ըսել է թէ գոհ մնաց անոր ըրածին իւր վերահաս վատնողէ ազատուելուն վրայ, և ըստ արեւելի պատուով մեծաբեւ պատուեց խաղաղարար եպիսկոպոսը ի մէջ հարաշատ ընդունեցի և իւրեւոր բարեխաջն: Շնորհալին ալ օրհնեալ շնորհ և զգուշ և զմեծաշն բնակչէ բաւառին, ուղեւորեցաւ կաթողիկոսին մօտ դառնալ, Օշին ալ իրեն ուղեկցեցաւ ի պատիւ, և միասին հառան Մամեստիո կամ Մսիս քաղաքը, ուր կը նստէր կայսերական զուքսը: Հոռոմոց սովորութիւն էր ամէն տարի զուքսերը փոխել, և այս տարուան նստողն էր Ալեքս հռչակաւորն թագազարմ իշխան, Մանուէլ կայսեր փեսայ, Պապոսպոսոս աստիճանով. որ է հեծելազօրաց սպարապետ (ՆՆԳ. 86): Ալեքս շատ գոհ եղաւ այս հանդիպումէն, որովհետեւ իրեն հաւանաբար չափ կրնար իրեն գոհունակութիւն տալ, և բացատրել զպատճառ պատկառելի միջնակցութեան: Ինքն ալ իւրեւոր և խառն անձ մըն էր, կրօնական խնդիրներով զբաղող, ինչպէս բոլոր բիւզանդական պալատականները, և Շնորհալիէ տարբեր անձ մը պիտի չկարենար գինքն լուսազոյն կերպով լուսարանել: Մարիակց և հիւր պահեց ներսէսը, օրեր ընդամենը և վիճաբանեցաւ անոր հետ իր անտական և ծիսական տարբերութիւններէն, և գոհ մնալով անոր խոստումներէն ինչորեք որ ան խոստած կէտերը, և Շնորհալին Մամեստիայի մէջ չարազրեց իւր անձը հաւաքեց իրեն հետ իւրեւոր խոստումներէն չափազանց զգուշացող, որուն պատճենը պատրաստեց իւր խոստումներէն չափազանց զգուշացող: Իւրեւոր խոստումներէն չափազանց զգուշացող (ՆՆԳ. 87):

951. Շնորհալին այդ գրածին (ՆՆԳ. 87-107) յատարանին մէջ յայտնապէս կ'ըսէ

ΣΥΛΛΟΓΗ

ԳՐԻԸ

յոստումներուն չափազանց զգուշացող խոստումներէն չափազանց զգուշացող խոստումներէն չափազանց զգուշացող

պէս որ Ալեքս խնդրած է: Անմիջապէս ընդարձակ հանգանակ մը կը հաղմէ (ՆՆԳ. 88-93), որուն մէջ տեղի տեղ կը բռնեն Մարգեղութեան խորհուրդը և բնութեանց միաւորութիւնը: Կը խորշի Քաղկեդոնը յիշելէն և երկու բնութիւն բացատրութիւնը հեր-

բելէն, և կը բաւականանայ յերկուսէն իւրեւոր բնութեանց միաւորութեանը պաշտպանել, ընդհանրեցնել բնութեան իւրեւորութեան միաւորութեան միացում ընդունել, ու ահ և ահ բանաձեւը մերժել, որ Լեւոնի տոմարին մէջ ընդունուած է: Այս կերպով հայադաւան դրութիւնը կը հռչակէ, առանց յունադաւան դրութիւնը մեղադրելու, որ միայն խոհական զգուշաւորութիւն մըն է, կը պաշտպանէ Յիսուսի ծնունդին յունուար 6'ին տեղի ունեցած ըլլալը, հիմնուելով Զաքարիայի քահանայապետ Եղամ ըլլալուն ինքնադրութեան, և անցողակի կը յիշէ Հայ եկեղեցւոյ մէջ Աստուածածնի պատուոյն երգեր երգուիլը (ՆՆԳ. 94-95): Ինչէ հաջորդէն բնութեանց խնդրին դառնալով, համարձակ կը խոստովանի թէ անձի մի բնութեան ի Վերաբեր, բայց ոչ ըստ Ստեփանոսի, այլ ըստ Կիւրղի, և եթէ երկու բնութեան տեղի միայն անշփոթութեան իմաստով գործածուի, կ'ըսէ, ու փոխի (ՆՆԳ. 96-97): Կ'ընդունի թէ Հայեր չուշմայ ալ գործածած են միւսոսին համար, քանի որ Հայաստանի մէջ ձիթենիի ձէթ չգտնուի և երկուքն ալ բուսական ձէթ են, և ոչ թէ ձիթենիի նիւթէն է միւսոսի աստուածային աղբիւր, և երկուքին տարբերութիւնը աննշանակ կը գտնէ, ինչպէս պատարագի դիւնիին գոյնը (ՆՆԳ. 97): Պատկերներու մասին կ'ըսէ, թէ Փրկչականը ընդունի և երկուքն է, և սրբոցը ըստ իւրեւորութեան իւրեւորութեան, փայտէ խաչերուն բեւեր կը զարնենք, երկու մասերը միացնելու, իսկ միատարր նիւթէ չիւղածներուն բեւեր չենք զնեք, և ասոր հակառակ ըստածները արբանձի քէլեքայ կ'անուանէ (ՆՆԳ. 96), և կը յայտնէ թէ Ստեփանոսը որ իւրեւորութեան ի զէմս Որդւոյ կ'երգուի (ՆՆԳ. 99): Մեծ-Պանքին շաբաթ և կիրակի օրերը ձէթ և կաթ ճաշակելու մասին կ'ըսէ, թէ հին ասաններ Հայաց իշխաններ բոլոր մեծ-պանքին մէջ ձուկ և և ձէթ կը գործածէին, և գինի կը խմէին Յոյներու և Փռանդներու պէս: Եւ ժամանակին առաջնորդները հրամայեցին հինգ օր անտեղեկ զգուշանալ, և միւս երկու օրերը ձէթ ու կաթ ալ գործածել, ձուկն ու ձէթը անտեղ հաւատար համարելով, այդ ալ կ'ըսէ ներկայ միայն հրամայուեցաւ այն տառն, և յետոյ բարձր է միայն: Այժմ ալ, կ'ըսէ, իշ-

և մանասանդ է խորհուրդս հանձնար (ԸՆՊ. 298), որով միշտ յաւելայ է քարեդարձութիւնն և է պայծառութիւնն եկեղեցւոյ (ԿԻՐ. 67): Այդ ձիրքերն են, որոնցմով Պահլաւունին եղաւ պարտեւէլ խառնարութեմի, ոչ միայն է Տերաշնեայ արանց, այլ և յորհրատեւ ըստարաց և յիշխանաց, մանաւաճար է Հաւանայեցաց, իմա՛ Լաւինաց, ըստարացն և պարտեւագն (ՍԱՄ. 122), որոնք անձամբ ալ տեսան (§ 940), ընդ լայնէլ շաղկապ և պարտեւագն տեւիլ մարտնայն անոր ներքին առաւելութիւնները, և ծանեւ ընդարայն բեկեցութիւնն և է քանն հաւարայ ընդարայնութիւն (ՍԱՄ. 123): Մեր եկեղեցին ալ խորին յարգանք կ'ընծայէ անոր յիշատակին, և թէպէտ առնելի սուրբերու կարգը դասած չէ անոր անունը, սակայն Յայսմաւուրքի մէջ անցընելէն զատ, չարունակ պատարագի մէջ կը յիշատակէ Գրիգորիսեանց հովուականաց անունը (ԺԱՄ. 591), որով կը հռչակուին գլխաւորապէս Մեծ ու Փոքր Վկայասէրները:

954. Գրիգորիսեանց դարը հարուստ է ազգային մասնաւորութիւններով և բնաբն վարդապետներով, որոնք իրաւումը Հայկական դպրութեան վերանորոգիչներ եղան, և Արք-Միւր-Սէր մը կազմեցին: Անոնց գլխաւոր կեդրոններէն մէկն էր Շուղրի Կարմիրվանքը, որուն առաջնորդն էր Ստեփանոս Մանուկ, և որուն արգիւնքը յիշեցինք արդէն (§ 917), այլ կեանքին և մահուն վրայ ուրիշ տեղեկութիւն պիտի չկարենանք տւել: Ստեփանոսի աշակերտներէն է Իգնատիոս Շնորհալի, Շափիրին վանքի առաջնորդ, որուն Ստեփանոսի հետ Պահլաւունին ալ յանձնարարեցին Ղուկասի աւետարանին մեկնութիւնը գրել, և Իգնատիոս առաջ անբաւականութիւն պատճառելով կը խուսափէր, բայց տեսիլքէ կամ երազէ մը զգածուելով ձեռնարկեց ու լրացուց (ԿԻՐ. 63), և մեզի հասաւ է, և իբր ընտիր գործ գնահատուած է (ՀԻՆ. 643): Նոյն աշակերտութենէն է և Բարսեղ Շնորհալի վարդապետը, ուսկից Մարգիսի մեկնութիւնն մը հասած է մեզի, թէպէտ հրատարակիչները զինքն Բարսեղ ձոնի հետ չփոխած են: Նոյն խումբէն է ևս Սարգիս Շնորհալի վարդապետը, Քարաշիթու

վանքին առաջնորդը, Կաթողիկոսայ եօթը թուղթերուն ընտիր մեկնարարներ (ԿԻՐ. 64), որուն գործը մեծ արժէք ունի թէ մեկնողական ոճին, և թէ յորդորակներուն քարոզական ձիրքին, և թէ ընտիր հայկաբանութեան համար: Այդ գործին վերջաւորութիւնը կը գնէ ինքն 1156 ին իսկ անոր համառօտութեան աւարար 1166 ին, Պահլաւունի մեռած տարին: Սարգիսի կը վերագրուի Եսայիի մեկնութեան հետ Առաջաւորաց ճառ մըն ալ (ՀԻՆ. 646): Շուղրի աշակերտութենէն կը նկատուի նաև Յովսէփ Կաթողիկոսը, որ երեւելի եղած է Անտիոքի կողմերը (ԿԻՐ. 64): Բայց զժամանակաւոր աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ չունինք այդ անձերուն վրայ, և ոչ ալ ուրիշ անուններ գիտենք Շուղրի վանքին և Սեպիւսեան միւս վանքերուն վարդապետներուն վրայ, որոնք բազմաթիւ էին, ինչպէս յիշուեցաւ: Պահլաւունիի կաթողիկոսութիւնը պաշտպանող (§ 929), և Շնորհալիի կաթողիկոսութիւնը հաստատող (§ 952) ժողովներուն առթիւ:

955. Վարդապետներու ուրիշ բնաբն խումբ մըն ալ կը ծաղկէր Արեւելեան դպրութեան մէջ, կեդրոն տանելով միւս կողմէն Արեւելեան ուսնակով Զորոգետի վարդապետ և մանաւանդ վանքերը, և իրեն ապարկ նկատելով Վրաց թագաւորութիւնը և Անի քաղաքը: Այն օրէն որ Անեցիք Բարսեղը կաթողիկոս օծել առին (§ 896), Հաղբաթի առաջնորդ և արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Սարգիս, Կիւրիկէի արքունիքին աւագերէցը (ՎԱՐ. 104), կամ զրան երէցը, և աթոռը մեծ նշանակութիւն ստացաւ: Սարգիսի անմիջական յաջորդն եղաւ Գէորգը, և անկէ ետքը յաջորդեցին կարգաւ Բարսեղ՝ Թամար թագուհիէն պատուուած վան լայնութեմի բեռն, Գրիգորիս՝ ազգական Օրբելեանց, Յովհաննէս՝ ազգական Խաչէնի իշխաններուն, զարմեալ Յովհաննէս՝ քեռորդի Իւանէի և եղբորորդի առաջին Յովհաննէսի, նորէն Յովհաննէս մըն ալ Մամառներդացի և Աղսարթմանայ որդի, և վերջէն Համազասպ Անեցին (ԿԻՐ. 56): Երեք Յովհաննէսներէն առաջինը կամ Խաչէնցին հարկ կ'ըլլայ նոյնացնել Յովհաննէս Փառնոցիի հետ, որ է նոյն ինքն Սարկու ազգական:

ուսակալը, և որուն վրայ խոսեցանք արգէն տոմարի վերակազմութիւնը բացատրած աւանդին (Տ. 899): Սարկաւազ վարդապետ տոմարական աշխատութենէն զատ, յիշատակուած ունինք պատմութիւնն ալ, որ զըմբախտարար կորած է (ՀԻՆ. 609), ինչպէս նաև տոմարական և համարողական գրուածներ, որք չեն գտնուիր (ՀԻՆ. 613): Կը յիշուին ևս Տրդատ Թագաւորի, Մեծին Ներսէսի, Սահակ Մեարոպի, և Դեռնդեանց վրայ ներքողաններ (ԿԻՐ. 64), որք նոյնպէս չեն հասած, և միայն մեզի կը մնան Ագոթամատոյցը (ՍՈՓ. ԺԵ), Դեռնդեանց չարականը (ՇԱՐ. 580) և Լուսաւորչի ներքողանը (ՍՈՓ. Ե 5-36), և քանի մը ընտիր տաղեր և հատակտորներ (ՀԻՆ. 613): Սարկաւազ վարդապետի արժանիքին և հոշակին իբր նշանակ կը պատմուի, Վերաց Թագաւոր Դաւիթին ամէն անգամ աւետարանելու ոտքի կանգնելով և զուխը խոնարհեցնելով օրհնութիւն խնդրելը (ԿԻՐ. 64): Իսկ իբրեւ հետաքրքրական կը պատմուի Հաղբատի միաբաններէն Սահփանոս Զամղումա վարդապետը անկարգ ընթացքին համար պատարագէ արգելելը, և սպանութեան սպառնալիքի ներքեւ նորէն թոյլատրելը, բայց Զամղումայի խորան բարձրացած ատեն յանկարծ գետին իյնալով տապալակելը և այսուհարկը (ԿԻՐ. 65): Սարկաւազի մահը տեղի ունեցած է 1129/ին, և գերեզմանը եղած է Հաղբատի փոքր եկեղեցւոյն արեւելեան կողմը, զոր նորագած է յետոյ Համազասպ Անեցի առաջնորդը (ԿԻՐ. 66): Հաղբատի վարդապետներէն կը յիշուին ևս Դաւիթ Գանձակեցի Ալաւկայորդի, որ հոգեւորական կանոններ վրեց տէր Արքայութիւն քահանայի խնդրանքով և վախճանեցաւ 1130/ին: Այդ կանոնները կը գտնուին կանոնագիրքին մէջ (ԿԱՆ. 160-170) առանց թուահամարի, և ընդհանրապէս լուծումներ են զանազան դժուարութեանց և չիփթ պատահարաց, զորս քաղել տեսլորդ կը դատենք, և մի մասին ալ կարեւորութենէ զուրկ ըլլալը յայտարարելէ չենք քաշուիր: Նոյնպէս կը յիշուի Գրիգոր Գանձակեցի Թոքակերորդի, Հաղբատի միաբաններուն նշանաւորներէն (ԿԻՐ. 66): Այս խումբին պէտք է միացնել և Անանիա Սանահնեցին, որուն կը վերագրուին Գործք առաքելոցի մեկնութիւնը, աւետարաններու:

համեմատութիւնը, Յունաց հետ խնդիրներուն մասին բացատրութիւններ, և Շողակաթի ներքողեան (ԿԻՐ. 64): Սամուէլ Անեցին ալ, որուն ժամանակագրութենէն ստեպօգտուած ենք, թէպէտ աշխարհիկ քահանայ, սակայն Սարկաւազի աշակերտութենէն էր, և այս տեղ յիշատակել յարմար կը դատենք: Իւր բուն գործը կը հասնի մինչև 1179, իսկ մնացեալներ յետիններու յաւելուածներ են (ՀԻՆ. 673): Ինչպէս յիշուած թուականներէն կը տեսնուի, մատենագիրներու և վարդապետներու մասին տեղեկութիւնները խառն յառաջ կը բերենք, պատմական չարքը չընդմիջելու համար, և առանց խիստ ժամանակագրութեան հետեւելու:

956. Միեւնոյն պատճառով այստեղ կը յիշենք Պողոս Տարոնեցի վարդապետն ալ, բնիկ Տարոն գաւառէն,

ՊՕՂՈՍ

ՏԱՐՈՆԵՑԻ

բայց չենք գիտեր որ վանքի աշակերտութենէն, թէպէտ վերջէն Ղազարու վանքին, կամ Տիրինկատարի Առաքելոց վանքին առաջնորդն եղաւ, և թաղուեցաւ նոյն վանքին մէջ՝ Թարգմանչաց գերեզմաններուն կարգին, ինչպէս մինչև ցայսօր կը տեսնուի: Տարոնեցին յունադաւան եկեղեցւոյն և երկաթնակ դրութեան դէմ բուն քահանութեանը մէկը եղաւ, զրգուելով մանաւանդ Թէոփիստէ անուն հայերէնագէտ յոյն հեկատրին Հայոց եկեղեցւոյն դէմ հակառակութեան հոգւով մէջտեղ հանած զրուածներէն: Տարոնեցին ինքն ալ չծուկեր իւր լեզուին խստութիւնը, յայտարարելով թէ իրեն ալ բանակառութեան հոգին տրուած է: Բայց Հայ եկեղեցւոյ պաշտպաններ լաւ աչքով նկատած են անոր ընթացքը, խստութիւնը խստութեամբ հերքելու մասին: Այս նկատմամբ Պողոս Տարոնեցին, մինչև իսկ՝ երբեք լռութեամբ չէր ելնէ Լայոց կոչուած է, և գնահատուած է իբրեւ Քրիստոսի զօրութեամբ հերքելու (ՈՒՌ. 446): Մինչ Զամղուման կը ցաւի, որ Տարոնեցիին գրուածը փոխառել էր, Գրիգորեան յոյսով (ՉԱՄ. Գ. 92): Բայց Տարոնեցիին մաքառումը յունադաւան Թէոփիստէի դէմ էր, և Հռովմէադաւաններ պէտք չունէին այդչափ նախանձայուզ ըլլալ՝ ոչ-Հռովմէադաւանի

մը պաշտպանութեան համար, և քանի որ յոյն Խէոփիսաէն ու հայ Պօղոսը հաւատարապէս հետու էին Հռոմէականութենէ պէտք չէր օտարազգիին պաշտպանութեան համար յոգնէին: Մեր նպատակը չէ բռն լեզուներու պաշտպանութիւնն ընել, բայց շատ մեզագրերի չինք զանեւ անոնք, որ անգուսն բերաններ փակելու համար հաւատար զէնքերով կը կուսին: Պօղոս Տարսնեցիի մօտը գրուած է 1123'ին (ՈՒՌ. 442):

957. Սոյն ժամանակամիջոցին մասին նազդիրներէն է ևս Մատթէոս Ուսնայեցի,

սրուն պատմութենէն օգտուեցանք չարունակ: Մատթէոս բնիկ Եղեռացի է, նոյն քաղաքի երէցնէ-

րէն, և ինչպէս կ'երեւի ուսմամբ և ծանօթութեամբ ալ նոյն քաղաքի չրջափակին մէջ ամբոստնած, որովհետեւ իւր տեղեկութիւնք նուազ և անկատար են Հայաստանի ներքին գաւառներու վրայ, և անգիտակ իսկ կ'երեւի Հայաստանցի մատենագիրներու պատմութեանց: Ընդհակառակն շատ առատ է Եղեռացի պատկանող մանրամասնութիւններով, և մինչև անկարելի և անստույգ պարզանքներու մէջ ալ կը մանէ: Եղեռացի ամենէն տաքնապալի ժամանակին մէջ ապրող, Այրազգիներու և Յոյներու և Լատիններու ներհակընդդէմ մաքառումներէ և պատերազմներէ ձանձրացած, և իւր հայրենիքին թշուառութիւնները, և Հայ ազգութեան չարունակ ոտքի տակ երթալն ալ տեսնալով՝ չէ կրցած իւր կակիծը զսպել, և զառաքին ակնարկներ չխառնել, ամէնուն դէմ հաւատարապէս, թէպէտեւ յանկարծ լեզուն կը կտրկէ գրգռութիւն պատճառելու երկիւղէն: Ուսնայեցիին պատմութիւնը 952'էն սկսելով կը հասնի մինչև 1136, որուն առաջին մասը քաղուածօրէն առած է ուրիշներէն, վերջին մասը իրմէ չարադրած: Ոճը ժամանակագրական է սարսիկ և տարի եղելութիւնները արձանագրելով, սակայն յայտնի չ'իջեցնել թիւներ տկնելու աչքի կը դարձնեն, և լուրջ քաղաքատնութեանց պէտք կը ստեղծեն: Իւր կենաց և մահուան տեղեկութիւնները կը պակսին: Մատթէոս Ուսնայեցիի չարունակալն է Գրիգոր երէց Գէորգի, որ 1137'էն սկսելով պատմութիւնը կը հասցնէ 1162'ի

կատարեալապէս հետեւելով Մատթէոսի լեզուին և ոճին, այնպէս որ զանազանք զժողովրդի բլար, եթէ յայտնապէս յիշուած չըլլար (ՈՒՌ. 466): Ըստ այսմ Ուսնայեցիի ժամանակագրութիւնը կը փակուի Պահլաւունիին մահունէն առաջ:

958. Պատմութեանս կարգին շատոնց էր որ մասնաւոր մարտիրոսներու յիշատակութեան չէինք հանդիպեր, թէպէտ խմբովին նահատակներ շատ յիշատակեցինք, որովհետեւ անհատական զէպքեր չէին հանդիպեր, և որչափ ալ քրիստոնէութեան դէմ բռնութիւններ կը զործուէին, սակայն եղելութիւնները ընդհանուր արշաւանքի և յուղկահար հրոսակի կերպարանը կը կրէին: Մահաւատական օրէնքը, ինչպէս Գողթնացիի վրայ խօսած ստեղծիս ալ յիշեցինք (§ 585), մահուան կը դատապարտէ իսլամութենէ յետոյ զարձողները լայց ոչ իսլամութիւն չընդունողները: Այդ ձեւը տրուեցաւ Գոհարինեանց մարտիրոսութեան ալ: (ՅԱՍ. Բ. 48): Սերաստացի Դաւիթ անուն հայ իշխանաւոր մը

նկատութեան կամ գերութեան ինկած և իսլամութեան դիմած էր իւր անդրանիկ զատկով, որուն անունն էր Արեւ: Սակայն Դաւիթի կինը քրիստոնէացի էր մնացած, և քրիստոնէութեան մէջ մեծցուցած էր իւր չորս մանր զաւակները, որոց անունն էր Գոհարինոս կամ Գոհարմկիք, Ռատիկոս կամ Ռատիոս, Մամիկոս կամ Մամիկէս, և Տաթևիկոս կամ Տաւեկիոս: Ասոնք չափահաս ըլլալնէն հարը Սերաստիոյ բռնակնն մէջ զինուորուած էին համարձակ իրրեւ քրիստոնէաց, մինչև որ իսլամացած հօր զաւակներ ըլլալնէն յայտնուելով, իրրեւ իսլամութենէ հաղթողներ Միլիտոս իշխանին մատնուեցան և հարցախորձի ենթարկուեցան: Իսլամացած եղբայրնին փութաց օգնութեան համար, և եղբայրներուն թող չտալով խօսիլ, յայտարարեց Ալիքոսի առջև, թէ հաւատարմութիւնս և զեղբայրս (ՅԱՍ. 672): Եղբայրները ազատ թողուեցան, բայց զօհնայեցին, որովհետեւ իսլամացած կարծուեցան, ինչ որ իրենք չուզեցին կեղծել: Զինուորութեանէն քաշուեցան, Ռատիկոս Ս. Նշանի վանքը մտաւ, և որովհետեւ քրիստոնէութեան

Թիւննին չծածկեցին, կրկին Ալիբաս իշխանի մատնուեցան և դատի ենթարկուեցան: Իշխանը թէ սպառնալիքներ, թէ խոստումներ և թէ խոշտանգանքներ գործածեց, Գոհարինոսը ջրծեծով տանջեց, Ռատիկոսը չարաչար գանակոծել տուաւ, Մամիգոսը և Տուքիկոսը փայփայելով ջանաց որսալ, ընտանիքնին և զաւակնին ալ բերել տուաւ յուզելու համար, բայց ոչ մէկ կերպով անոնց հաստատամտութեանը չկրցաւ յաղթել, և վերջապէս գլխատման վճիռ արձակեց, իւր իսկ սուրը յանձնելով զահիճին գործադրութեան համար: Ըստ այնմ ալ կատարուեցան, և չորս մարտիրոսներուն մարմինները և գլուխները ամփոփուեցան հեղեղատի եզերքը, Մարգճակ անուն տեղը, Քառակուսի կոչուած ձամբուն մօտերը: Գոհարինեանց վկայութեան թուականը, Յայսմաուրքի մէջ Հայոց 524 այսինքն 1075'ին յիշուած է (ՅԱՍ.Բ.49), բայց ուրիշ աղբիւրներու հետեւողութեամբ ոմանք 1136 տարին նախադասած են (ՉԱՄ.Գ.49): Սակայն աւելի յատկօրէն Հայոց 604 տարին նշանակուած է (ՆՈՐ.21): Ամսոյն օրը հին Յայսմաուրքը յուլիս 28'ին (ՅԱՅ.672), և նորը յուլիս 30'ին է դրած (ՅԱՅ.Բ.49): Իսկ հայկական ամսաթուով հրոտից 22 է ըսուած (ՆՈՐ.21) որ չարժական տոմարի հաշուով պէտք կ'ըլլայ 1156 յունուար 28'ին համեմատել: Գոհարինէի որդին Թէոդորոս ալ, որ երիտասարդութեան հասնելով արեղայութիւն ընդունած էր, ամբաստանուեցաւ թէ ռաբբի և Բշեմաշ իշխանը, որ զնոյն Դոս և զԳեաշ ապանւած էր: Ձերբակալուեցաւ, ուրացութեան բռնադատուեցաւ, և խոշտանգանքներէ ետքը բանտարկուեցաւ, բռնի մզկիթ տարուեցաւ, ուր չուզեց մանել դրան առջև գետին փռուելով: Թէպէտ սրտ և քրտ Գեաշեցի, բայց յուսահատեալ նորէն բանտ տարին: Վերջէն ուրացեալ Թոսոս դատաւորին յանձնուեցաւ, որ քաղաքին մէջ չարաչար խոշտանգել տալէ ետքը, մարմինը երեք կտոր ընելով սպաննել տուաւ 1156 յունիս 22'ին (ՆՈՐ.9), իսկ նոր Յայսմաուրքի համեմատ յունիս 7'ին (ՅԱՍ.Ա.245), որ է ըսել հօրը նահատակութենէն հինգ ամիս ետքը:

959. Այդ միջոցին կը դնէ Վարդան՝ Յովսէփ Դրեւնցիի վկայութիւնը (ՎԱՐ.129):

Երեսուֆ բնիկ պարսիկ մահմետական, բայց քրիստոնեայ մօր որդի, Դուինի նորաշէնք

գիւղէն, քրիստոնէից հետ
804 ՍԷՓ
ԵՒ ԽՈՍՐՈՎ
ալ կենակցելով քրիստոնէութեան կ'ընտելանայ, և հաստատուն հաւատով կը դառնայ և կը մկրտուի՝ Յովսէփ անունով: Նախ Երեսուղէմ ուխտի կ'երթայ, անկէ դառնալով Հռոմկայ կը հանդիպի, Ներսէս Շնորհալիէ կը սրտապնդուի, և իւր ստանը դառնալով մօրը քով կը պատսպարուի, հայրը արդէն մեռած ըլլալով: Դուինի ամիրայն անոր իսլամութենէ վարձը խմանալով, դատաստանի կ'ենթարկէ, և ետ դարձնելու փորձերը արդիւնք չունենալուն գլխատման վճիռը կուտայ, որ և կը կատարուի մարգաց 12'ին (ՅԱՍ.Ա.261), կամ յաւելս Հայոց 656 մարգաց 13'ին, որ համեմատուած է յունիս 99'ին Յայսմաուրքի անշարժ տոմարով (ՅԱՅ.621), բայց չարժական տոմարով պիտի համեմատուի, 1167 ղեկանմբեր 17'ին: Յովսէփ վկային մարմինը թաղուած է Հաւուցթաուի վանքը, Քառանի քաղաքի մօտերը: Ժամանակակից մարտիրոս մըն է Խոսրով Գանձակեցին ալ, նորահաս երիտասարդ մը Աղուանից Արեանաշէն գիւղէն: Դրացի այլազգի աղջիկ մը իւր եղբօր հետ կը շնայ, և յղութիւնը երեւոյն ելած ատեն, կ'ամբաստանէ դրացի Խոսրով ղեղանի պատանին, որ իւր հրապոյններուն չէր պատասխանած: Երիտասարդը Գանձակի դատաւորին կը մօտնուի, և ուրացութեան կը բռնադատուի, և իւր հաւատքի վրայ հաստատուն մնալուն համար, քարկոծմամբ կը նահատակուի, 616 արաց 3'ին, որ համեմատուելի է 1167 յունուար 10'ին (ՆՈՐ.23) այլ պէտք էր համեմատուէր յուլիս 10'ին, արդէն Յայսմաուրքն ալ կը դնէ յուլիս 3'ին (ՅԱՍ.Բ.5):

960. Գէորգ Արծիւեցին, կոյր մըն է ի ծնէ, Այիկայ մականունանալ, իւր ըսել Աշտիկայ, որ իւր հայրենիքին

ԳԵՈՐԳ
ԵՒ ԱԻԵՏ
մէջ ստասիկ ճգնողական կեանք մը անցուցած է, Գրիգոր անուն ընկերի մը

հետ, մինչև իւր յառաջացեալ տարիքը: Անկէ ետքը միասին կը ձեռնարկեն մեծ ուխտերու շրջանը ընել, որք են Երեսուղէմ և

Հռոմ և Կոմպոստելլա: Երուսաղէմէ ցամաքով Հռոմ գացած աստեանին՝ Ունկուղաց Ֆրանկաց (8ԱՅ. 548), հաւանաբար Հունգարացւոց երկիրը աւազակներու կը հանդիպին և կը վիրաւորուին, բայց կրօնաւոր մը զիրենք կը գտնէ և իւր վանքը կը փոխադրէ: Գրիգոր ճամպան կը նուաղի, բայց Գէորգի աղօթքով կը կենդանանայ, և միասին Հռոմի ուխտը վերջացնելով Հայաստան կը դառնան, և Անիի կաթողիկէի մօտ կը բնակին: Գէորգ հրաշքներով մեծ հռչակ կը ստանայ, բայց կեանքը չափ չերկարիր և կը վախճանի անկանի 27'ին, որ համեմատուած էր մայիս 4'ին (ՅԱՍ. Ա. 198) անշարժ տոմարով: Տարին ճշդուած չէ, բայց այդ միջոցներուն շարժական տոմարով պէտք էր համեմատուելը նոյեմբեր 1'ին կամ 2'ին: Յիշենք ևս Աւետանուն հայ քահանան, Միջագետքի սահմանակից քաղաքներուն մէկէն, որոյ անունը յիշուած չէ: Սովի միջոցին իրեն տունին համար ջաղացք ցորեն տարած ասեն, է Գեօրգի

Գեօրգի յիշուած, ոչ միայն ցորենը կը բաշխէ, այլ և էշն ալ և ունեցածն ալ վաճառելով կարօտելոց կը բաժնէ. և անկէ ետքը այդ գործին կը նուիրուի, ճգնաւորի կեանք կը սկսի վարել, ու ամէն կողմ շրջելով, քարոզելով, ու նպաստ հաւաքելով՝ որքեր ու այրիներ կը խնամէ: Հարաւային Հայաստանի ամիրայ Շահարամէն կը սկսի զայն պատուել և աղօթքը խնդրել: Բայց որովհետեւ Աւետ զարեւելի Գեօրգի կը յանդիմանէր, ասոնք ուղեկով վրէժ լուծել, Գեօրգի զնա, թէ լրտես է Հռոմ Բագաւորն, և Շահարամէնն ալ համոզելով՝ ետեւ զնա Գեօրգիէ: Սակայն քարկոծման տեղը մինչև երեք օր տեսնուած լոյսէն Շահարամէնն ալ զգածուելով ետ հրաժեշտ Գեօրգիէ զարեւել զարեւել (ՎԱՐ. 125): Մեր տեսութեամբ ազգային նահատակներուն յիշատակները պէտք չէ մոռցուին, և այս նպատակով կը սիրենք գտնէ համառատակի անոնց վրայ խօսած ըլլալ:

Տ. Ս. ՆԵՐՍԷՍ Գ. ԿԼԱՅԵՑԻ

961. Ներսէսը իբրեւ նոր անձնաւորութիւն մը չենք նկատել կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած ասեն: ՆԱԽԸՆԹԱՅ Արդէն յիշատակած ենք ԵՒ ՄԱԿԱՆՈՒՆ Մովսէս իշխան Ապիրատի որդի և Մագիսարոսի թոռնորդի ըլլալը (§ 867), իւր կաթողիկոս եղբորմէն 5 կամ 6 տարեկան պզտիկ, որով շուրջ 1100'ին ծնած կ'ըլլայ Մովսէս զղեակին մէջ: Պատմեցինք արդէն իւր առաջին կրթութիւնը Շուղրի Կարմիրվանքին մէջ Ստեփանոս Մանուկ առաջնորդին ձեռքին տակ և Բարսեղ կաթողիկոսի պաշտպանութեան ներքեւ (§ 917)՝ քահանայութեան ու եպիսկոպոսութեան աստիճաններն առած իւր եղբոր ձեռնադրութեամբ՝ տակաւին երիտասարդական տարիքին մէջ (§ 936): Յիշեցինք Անտիոքի Լատին ժողովին ներկայութիւնը (§ 939), Շաղթանի ազանդաւորներուն ուղղած վարդապետական գիրը (§ 947), Թոքոսի ու Սչինի մօտ հաշտարար պառագամա-

ւորութիւնը (§ 950), և վերջապէս Ալեքս զուքսին յանձնած հաւատոյ գիրը (§ 951): Ներսէսի տրուած և նուիրագործուած Կլայեցի մականունը, իւր ծննդավայրէն չէ, այլ պարզապէս հայրապետանոցին Մովսէս Հրոռմկայ փոխադրուելէն ետքը (§ 944), հաստատուն կերպով այն տեղ բնակած ըլլալէն, որով պատահական պարագայէ մը յառաջ եկած կ'ըլլայ այդ մականունը: Բայց Կլայեցիէ աւելի գործածական է Շնորհալի մակդիր անունը, թէպէտ այս ալ բացառաբար յատուկ չէ Ներսէսի, որ միայն ու միայն իրեն սեփականուած անուն մը կարծուի: Կարմիրվանքի աշակերտներէն և Ներսէսի աշակերտակիցներէն Իգնատիոս և Ստրգիս և Բարսեղ վարդապետներն ալ այդ մականունով կոչուած են, և իրաւունք ունինք կարծել, թէ Ստեփանոս Մանուկի աշակերտական խումբին բնդհանուր կերպով տրուած կոչում մը եղած է (§ 917), բայց այսօր Շնորհալի անունը առանց ուրիշ յաւելուա-

ծոյ, նոյն խումբին նշանաւորագոյն անհատին, Մովսէսի կամ Պահլավունի կամ Կլայեցի Ներսէս Դ կաթողիկոսին՝ իբր առանձնայատուկ կոչում ընդունուած է: Ներսէս կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած միջոցին՝ արդէն ակադեմիկոս Կեդէ և Եսայ Գեորգիան անձ մը եղած էր (ԸՆԴ. 86), իբր 66 տարեկան, և իւր կեանքին լաւագոյն մասը մաշած էր արդէն հայրապետանոցի մէջ իւր եղբոր մօտ, իբրեւ անոր փոխանորդը կամ ընդհանուր քարտուղարը, և ստէպ ալ իբր տեղակալը, որով ոչ գործի և ոչ կեանքի տարբերութիւն մը կը բերէր անոր վրայ կաթողիկոս հռչակուած ըլլալը:

962. Ներսէսի նախընթացը կը յորդորէ մեզ աւելցնել, թէ անոր գրական աշխատութեանց մի մեծ մասը, պէտք է կաթողիկոսութենէ առաջ միջոցին մէջ ղենել, երբ առոյգ հասակը և պաշտօնական պատասխանատուութեան նուազութիւնը՝ կրնային անոր դիւրութիւն ընծայել այսպիսի աշխատութեանց պարագայու, ինչ որ շատ դժուար պիտի ըլլար ծերացած տարիքին և հայրապետական զբաղումներով ծանրաբեռնուած կեանքին մէջ:

Արդէն ալ առակներ կամ հանելուկներ (ՉԱՓ 500-584), քերթողական ոտանաւորներ (ՉԱՓ 326-350), փոքրիկ տաղեր (ՉԱՓ. 315-477), աւելի երիտասարդական աւիւնի արտագրութիւններ են, քան ալեւորեալ տարիքի: Վիպասանութեան (ՉԱՓ. 493-559) վերջը ինքզինքը հաճախ շատաբանել կ'անուանէ, և խառն լինելով ըլլալը պատմելով, եպիսկոպոս եղած ըլլալը չիշատակել: Յետոյ Որդի ողբերգութեան (ՉԱՓ. 9-166) վերջն ալ Գրիգորի կաթողիկոս և Վասիլ իշխան եղբայրները սակաւին կենդանի կը ցուցնէ: Հարկաւ Եղեւթոյ ողբն ալ քաղաքին հարուածին (§ 944), այսինքն 1144-ին մօտ տանն գրեց, և ոչ երկար տանն անցնելէն ետքը: Զանց ընելով ուրիշ գրութիւններուն վրայ ալ դիտողութիւններ ընել, ինչ որ մեզ մատենագրական նիւթերու կը տանէր, իբր պատմական պարագայ պէտք է յիշենք Ներսէսի վրայ երեւցած բանաստեղծութեան և երաժշտութեան ձիրքերը, զորս առատօրէն գործածեց եկեղեցական արարողութիւնները հա-

րատացնելու և բարեկարգելու համար: Այդ իմաստով կ'իմանանք այդ Բաւար լացողութիւնը, որով Բաւար Եւ Կարգեաց յիշեցնէ՝ «այդ եղանակ և խառն լինէ՝ «ճշ, շարժան, միջոցի», «այդ և «Բաւար» (ԿԻՐ. 67): Նկատելով որ շատուշտ են Ներսէսի գրիչէն եկեղեցական պաշտամանց յաւելումները, և շատ երկար չեն իրեն կաթողիկոսութեան տարիները, անհաւանական են թաղրութիւն չենք համարիր, որ անոնց մի մասը նոյնիսկ իւր եղբորը կաթողիկոսութեան միջոցին պատօնապէս կիրառութեան մուծուած ըլլան եկեղեցիներու մէջ, և հետզհետէ տարածուած: Ներսէսի յատուկ է յանգուոր և վանկաշափ ոտանաւորներու կազմութիւնը, որոնց օրինակները հազիւ թէ կը տեսնուին իրմէ առաջ, բայց իրմով մեծ ընդարձակութիւն և սովորական կիրառութիւն ստացան: Ութոսնեան տողերը, որ այնչափ ընտանի եղած են Շնորհալիին, թէպէտ նշանակելի քաղցրութիւն չունին, սակայն երգեցողութեան յարմարութիւն կը ներկային, և իմաստներու ազնուութեամբ և վեհութեամբ սիրելի եղած են: Ներսէս եկեղեցիէ դուրս ալ ջանացած է տարածել իւր բանաստեղծական և երաժշտական սէրը, և ոչ միայն առակները գրած է վառ «Բաւար»-ի տառով (ՉԱՓ. 560), այլ և աշխատած է որ թէ հաւ լինէ, ոչ ոք խառն լինէ «Բաւար»-ի տառով և այս նպատակն ունին անշուշտ խրատները, ներտաղականները, յորդորականները, տաղերը, որոնք հասած են մեզի: Նոյն իսկ Յիշեցումն ալ, որ այսօր մամուլութեանց մէջ մտած է, գրուած է անոնց համար՝ որ պահելն չբերէ՝ Հռոմկայի, չէ Բաւար լինէ՝ «Բաւար»-ի տառով (ԿԻՐ. 68): Այսպէս յայտնի կը փայլի այն գրական աւիւնը՝ զոր ունեցած է քերթող հայրապետը, իւր առաջին տարիքէն սկսելով:

963. Այդպիսի ձիրքերով օժտած մէկ մը, պէտք էր իւր հայրապետութեան սկզբընաւորութիւնն ալ գրական նշանաւոր արտագրութեամբ նուիրագործէր, և այդ ոգւոյն արդիւնքն է Թաղի Ընդհանրականը, զոր իբրեւ անդրանիկ կ'անդակ օրհնութեան ուղղեց առ հաճելն հա-

ԸՆԴՀԱՆՐԱՊԱՆ

ՅՈՒՂԹԸ

դառնալու (ՌՆՊ. 1), որ արհապար գրառած մինչև է իւր տեսակին մէջ, և իւր պարտուն կաթիլամբ կատարեալ բովանդակութիւն մինչև է իւրաքանչիւր գտնակարգի կրօնական և եկեղեցական պարտաւորութեանց: Ընդհանրականը իւր հրատարակութեանն մինչև մեր օրերը, ութը վարերու ընթացքին մէջ, բան մը կորուսած չէ իւր վարութեանն և ազդեցութեանն. և այսօր ալ տակաւին լատազոյն և ընտրելագոյն ձեռնարկն է եկեղեցական կանոնաց, և եկեղեցական բարեկարգութեան լատազոյն ուղեցոյցն է: Ներսէսի կաթողիկոս օծուելէն մինչև կաթողիկոսութեան ախոռը պաշտօնապէս զբաղելը՝ երէց մօռց միջոց մը անցաւ (ՌՆՊ. 3), և հասնարար այդ միջոցէն օգտուեցաւ նա ընդհանրականը պատրաստելու, վասն զի այնպէս կ'երևի որ ճիշդ այդ երեք ամիսներուն վերջնական հրատարակեց նա իւր հովուականը, որուն յառաջարկին մէջ տակաւին գործի ձեռնարկելու պատրաստուողի մը լիզուով կը խօսի, և ոչ թէ արդէն գործի վրայ գտնուողի պէս: Կը գիտէ թէ ազգը ցրուած է է սեփական աշխարհ չայտարեայց, յարեման իողման, է միջերկրայ, և յարեմանէր եղբւր աշխարհաց (ՌՆՊ. 1), իսկ ինքն մեկուսի և հեռացեալ բազմամարդ Հայութեան կեդրոններէն, անկիւն մը քաշուած է, իբրեւ շուքեմ յարեմաց և է շուք փառացեալ է արեւելեան բնակելով (ՌՆՊ. 7), և ոչ ալ քի յարեմ քի արեւելեան և բնակեցեալ, ուր հաստատուած ըլլայ ահա հարեմեմեմ և վարեմեմեմ, և ուր նստելով ուսուցանէ (ՌՆՊ. 6), ուստի ինքզինք պարտաւորուած կը զգայ գրով յեմն իտեմ որպէս բերանով: Իւր գիրը կ'ուզէ ընդհանուր կերպով՝ եկեղեցական գտնակարգէն՝ արեւելեան և արեւելեան, ձեռնակեաց ու քաղաքայնաց, իսկ աշխարհական գտնակարգէն է շուք և էշեցեցեաց, ղեմարեաց արեւելեան, յեմարեց և արեւելեան, արեւելեան և արեւելեան, արեւելեան և արեւելեան, արեւելեան և արեւելեան (ՌՆՊ. 1), բայց ետքէն իւր գրութիւնը գտնակարգ մասերու կը բաժնէ իւրաքանչիւր, գտնական պէտք եղածը ամփոփելու համար: Հայրապետական օրհնութիւնը կը ձգնէ յարեւելեան էրեւելեան օրհն իտեմ, յարեւելեան իտեմ, է արեւելեան արեւելեան, և յարեւելեան

(ԲՆԳԻ. 1) : Որչափ և Ընդհանրականը ծանօթ և
ընդարձակ գրուած մը ըլլայ (ԲՆԳ. 1-83),
սովոյն անհրաժեշտ կը նկատենք զոնէ հա-
կիրժ ամփոփում մը տալ այստեղ :

964. Առաջին զրախը կ'ուզողն — Կո-
նստանդնուպոլիս (ՌՆԳ. 17-34), որոց
արտած ընդհանուր կա-

ԿՐՕՆԱԻՈՐԱՑ
ՄԱՍԸ

ԿՐՈՆԱԿՈՐԱՅ Նաննկերէն և խրատաներէն
ՄԱՍԸ զսա, իրր քարեկտրգա-
կան օրէնք կը պատուիրէ ,
որ միարմնութիւնը թողլով սուսնձին չընա-
կին , և զնշին աշխարհիէն իւր մշնայ մթ-
բեւջ ճհետուն : Կ'արգելու քննիչ յաշխարհ ,
բայց կիժէ ըստ հաբեաւոր ինչ պարտաւ , և այն
ալ ամենայն զգոյշութեամբ . և կը հրամայէ
ամենուն գիտել զքննիչիւնն իւրեանց ի լաւ ,
և անստանները կը զրկէ հաղորդութեան և օր-
նաւոր խաղան շնորհէն , և կիժէ մեք եղեւ ի
ման չզղման , կը ներէ սոս իւրաքն ժեղքն , իսկ
թաղումը ի բքեւ զմի յաշխարհաւոր կատարել :
Այդ խառութիւնը պիտի չտարածուի հեռա-
քնմբ կամ ծերութեմբ կամ պաշտօնով
վանքէ զուրս մեանողներուն վրայ (ԸՆԴ. 20) :
Երկարօրէն կը խօսի կրօնաւորներուն նիւ-
թական շահադործութեամբ զրազելուն և
հարստութիւն զիգելուն վրայ , չամարձակիր
հրամայել միեւնիս ի քոյ իւլ ի քննիչութե-
նէն և յաշնայ քոյնց ստանալայ (ԸՆԴ. 23) , և
կը բաւականանայ յանձնարարել , որ ար-
գիւնքին զործածեն աշխարհ և իւրեքեւջ ,
դաւաղեւջ և բերեւջ , և մանաւորեն կիկ-
զեցեւջ զքննիչ Աստուծոյ (ԸՆԴ. 24) , Այդ-
չափը թոյլատրելով ալ՝ կրկին և կրկին կը
յիշեցնէ , թէ օրէնք երան իրեւորաց աշխարհ
անապաւնաւ (ԸՆԴ. 26) : Կարգապահու-
թեան կէտերն ալ չօշափելով կը խօսի ար-
րեցութեան , վանքէ վանք անցնելու , չա-
տաչլիկ լինելու , մեծաւորին զէմ արտըն-
ջելու , ապահութեան հետեւելու , անուղիղ
միջոցներով իրաւունք պաշտպանելու , ստա-
խառութիւն ու լեզուազարութիւն , բամ-
բասանք ու անիծարանութիւն ընկելու , վնաս-
ակար վիճարանութեանց և խեղկատակու-
թեանց պարսպելու վրայ , և խրատները բո-
վանդակելով կը հրամայէ , որ կրօնաւորնե-
րու խորհրդաւ և աքան և քործ , և միշնայ
շարժան հոգոյ և մարմնայ եղբիւն պարհեւք եւ
ստորաւորութիւնայ (ԸՆԴ. 33) : Կրօնաւորներ

նելայ, և այս պարագաները նախախնամական կը համարի բոլոր եկեղեցիներու մէջ միութիւն հաստատելու՝ համազումար մազավով մը։ Բայց ոչ թէ որդեւորեալն առ ծառայս և ծառայէջ առ դեռս խոսակու ձեւով (ԸՆԴ. 117), այլ շէնքն առաւելոյ և հարգարեւելոյ և շաղկապեալ ինքեցոյ իրրեւ։ Դատաւոր ընտանիլ, և որ կողմ որ, թէ առ մէկ և թէ առ մէկ, դաւանութեանց և աւանդութեանց մէջ հարցում գտնուի, իւր սխալանքէն պարտաւոր ըլլայ հրամարիլ։ Մենք կ'ըսէ պատասխանէք ուղղիլ, եթէ մեր մէկ սխալը չլսող հանէք, բայց դուք ալ քաջեք էք որդեւորեալ ինքեցոյ, եթէ սխալ մը յայտնէ էք մէկ առ մէկ։ Եւ Յոյններուն ամբարտաւանութիւնը գգուելու համար, օրինակ կը բերէ թէ Մովսէս ալ Յոթորէն իմաստութիւն սովորեցաւ, և Դաւիթ ալ Նաթանի յոնդիմանութեամբ սխալանքը ճանչցաւ (ԸՆԴ. 119)։

970. Ուղեցինք մանրամասնօրէն վերլուծել Ներսէսի նամակը (ԸՆԴ. 109-120), որպէսզի ուղղութեամբ և

ՄԻՈՒԹԵՆԱԿԱՆ
ՏԵՍՈՒԹԻՒՆՔ
ուրի անոր միաքն ու նպատակը միութեան և

տեսէ եղած տառն։ Որովհետեւ անուրանալի է, որ միութենական ձգտումներու առաջին քայլը և միութենական խնդիրին առաջին ծրագիրը Շնորհալիէն սկսաւ։ Մամեսաիոյ տեսակցութեան մէջ, Ներսէս թէ իրրեւ և պիտկոպոս, և թէ իրրեւ կաթողիկոս, և իթէ ուղեւոր՝ նոս իրրեւ մի պարզ հայադաւան հաստատեցաւ, սիրտի կսկիծով կը նկատէր քրիստոնէութեան անջատումները, և անոր գործնական փնտնելը իւր աչքին ներքեւ կը տեսնէր Հռոմկղայի զիտանոցէն, որուն ստորադր Յոյնի ու Լատինի ու Հայեր, երբ միարան Այրազգիներու և աղբաղէններու դէմ պատերազմ կը մղէին, իրենց մէջ անհաշտ կերպով իրարու դէմ կը մրցէին, և իրարու փնտաւաւ և իրար կործանելու կ'աշխատէին։ Ներսէս, վեհ և բարձր զգացումներով վաւերած սիրտ մը, քրիստոնէութեան միաւորութիւնը իրր միայն պայման կը նկատէր այդ չարիքին, և անոր որպիսեան որման աշխատիր իրեն նո իրական պարագ սեպիւով, գործին կը ձեռնարկէր։ Ներսէսի տեսութեամբ պէտք էր որ անջատ-

եալ եկեղեցիներէն և ոչ մին՝ քրիստոնէութիւնը իրր իւր սեպական ստացութիւնն ըմբռնէր, և ոչ ալ իւր դրութիւնը իրր ամենուն պարտաւորիչ առաջարկէր, այլ ճշմարտութիւնը պիտի հաստատուէր մասերու միաւորութեան մէջ։ Քրիստոնէութիւնը մարգարէից և առաքելոց և վարդապետաց հեղինակութեան մէջ հաստատուած պէտք էր մնար, իւրաքանչիւր մասնաւոր եկեղեցիներէ բարձր ընդհանուր դրութիւն մը, որուն հանդէպ եթէ հիմնապէս տարածայնող դժուարէր, պէտք էր զինքն ուղղէր։ Հիմնական կէտերէ դուրս ալ՝ ոչ մէկը միւսին վրայ պիտի ճախանար, այլ իւր սովորութիւնները իրեն պիտի պահէր և ուրիշին վրայ պիտի չընդհանար։ Ներսէս չէր ընդունիր եկեղեցի մը՝ տէր, որ հրամայէ, և եկեղեցի մը՝ ծառայ, որ հնազանդի, եկեղեցի մը որ ինքրզինքը ուղղութեան կանոն կարծէ, և եկեղեցի մը որ միւսը ընդօրինակելու պարտաւորուի։ Այդ դրութիւնը իսկապէս և տիրապէս Հայադաւան եկեղեցւոյ սկզբունքն է, որուն ոչ Յունադաւանը կը մօտենայ, և ոչ Հռոմէադաւանը կը հաւանի։ Բայց Ներսէս իւր բարեմտութեան մէջ կը կարծէր որ հնարաւոր է զանոնք համոզել, տեսնելով այն վստանգը՝ որ իսլամութեան զօրանալովը բոլոր քրիստոնէից կը սպառնար, և որ Արևելքի մէջ տեղի զգալի և չօչափելի վիճակ մը ստացած էր։ Ներսէսի զգացում միութենական ձգտումը՝ ճշմարիտ քրիստոնէի անկախ զգացումն էր, զուտ հայադաւանութիւն էր, և չենք զիտեր թէ ինչպէս անոր մէջ ոմանք յունադաւանութիւն տեսնեն, և ոմանք հռոմէադաւանութիւն գրտան։ Ներսէս կրնար մտածել, որ Հայերը միութեան սիրոյն ինչ ինչ զիջողութիւններ կարենան ըլլալ, բայց փոխադարձ զիջողութիւններ, և ոչ թէ Հայ եկեղեցին Յոյն եկեղեցիին մէջ ընկղմելու ենթադրութիւն։ Արժան է այդ մասին մտադրութեամբ կարգաւ Մանուէլի ուղղուած նամակին ամբողջութիւնը, զոր մենք չատ ամփոփ կերպով միայն կրցանք վերլուծել։

971. Նկատողութեան տառնուելու կէտ մըն ալ, Հռոմէադաւան ազգայնիներու Շնորհալին իրենց նպատատ որ կարծեն է զայն բարձրացնելով, և մինչև իսկ իրրեւ սուրբ իրենց

եկեղեցիներուն մէջ ածնելով: Ներսէսի բո-
լոր միութենական գործունէութիւնը ամբող-
ջաբար և բացառաբար
ՀՌՈՍԵԱԿԱՆ Յոյներու հետ եղաւ, Լա-
ԿԱՐՄԻՔ տիներու հետ ոչ չըփ-
ուեցաւ, ոչ բանակցե-
ցաւ, ոչ թղթակցեցաւ, և ոչ առնչութիւն
ունեցաւ: Եթէ կաթողիկոսութենէն առաջ
Հռոմ զրկուած Գրիգորի պատգամաւորու-
թեան մէջ արդէն մաս ունեցած ալ ըսեն,
տեսանք թէ ինչ պիտականուն գործ էր այն,
և թէ ինչպէս առանց հետեւանքի և առանց
արդիւնքի ձեռնարկ մը եղաւ (§ 942): Ներսէս
իւր բովանդակ հայրապետութեան ժամանակ
Հռոմի հետ բնաւ յարաբերութիւն չունեցաւ:
Իսկ Յոյներն ալ Ներսէսի կաթողիկոսու-
թեան օրով, այսինքն Փոսիոսի ու Կերու-
լարիոսի պատրիարքութենէն շատ ետքը, հիմ-
նապէս և հաստատապէս բաժնուած էին Հը-
ռոմէ: և Յոյներուն և Լատիններուն մէջ
հոգեւոր հաղորդակցութիւնը խզուած էր,
և չկնք իմանար, թէ ինչպէս իրր հռոմէա-
դասնութիւն կրնայ մեկնուիլ յունադա-
ւանութեան հետ յարաբերութեան մտնելը:
Կ'երևի թէ մեր Հռոմէադաւան ազգային-
ներն ալ բնուած են Կալանոսի բռնուած
կամ Կալանոսի յարած ծուղակին մէջ, որ
Յոյներուն բերնով գործածուած Հռոմէական
բացատրութիւնը, փոխանակ Հռոմէական իմա-
նալու, Հռոմէական կը թարգմանէ (ԿԱԼ. 320),
Ներսէս Լատիններու հետ չփոխելու,
կամ անոնց վրայ յոյս դնելու առիթն
ալ չունեցաւ, վասն զի առաջին խաչակրու-
թեան տառնէն կազմուած իշխանութիւնները
հետզհետէ ինկած էին կամ տկարացած: և
1147'ին Լուդովիկա է Գաղղիոյ և Կոնրա-
տոս Գ Գերմանիոյ թագաւորներուն առաջ-
նորդութեամբ կազմուած երկրորդ խաչակ-
րութիւնն ալ՝ դժբախտ և ապարդիւն վախ-
ճան ունեցած էր, և Ալլազգեաց տիրապե-
տութիւնները հետզհետէ ընդարձակուած էին,
և ինքն Ներսէս ալ Հռոմկլայի մէջ՝ Հա-
լէպի սուլտաններու հովանաւորութեան ներ-
քեւ կ'ապրէր: Յոյները աւելի վատահոթիւն
կը ներշնչէին Մանուէլ Կայսեր ազդեցու-
թեան և կարողութեան չնորհիւ, Կիլիկիա և
Լամբրոն ալ անոր գերիշխանութիւնը կը ճանչ-
նային, և անոնց հետ մերձաւորութիւնն ու

միաւորութիւնը կրնար Հայութեան օգտա-
կար ըլլալ: Ահա այդ տեսակէտը կը մշակէր
Ներսէս, իւր որչափ եկեղեցասէր՝ նոյնչափ
ազգասէր ձեռնարկներովը: Այսչափն առայժմ
բաւական ըլլայ Ներսէսի բուն տեսակէտը,
և Մանուէլի զրկած նամակին իսկական ի-
մաստը բացատրելու համար:

972. Ներսէս Մանուէլին ուղղած նա-
մակին կցեց նոր գրուած մըն ալ Սահաճի
հաւաքոյ Հայապաշտօնայ Եկե-
ղեցոյ վերադառնալով, յատկապէս
(ԸՆԴ. 120), յատկապէս
իւր կանուխէն գրածը
Երէնդրեւիւլ, է Ենդրոյ արայն Մանուէլ (ԸՆԴ.
109): Մանուէլի նամակին մէջ յայտնապէս
նոր գիր ուղղած չէր, բայց զօրութեամբ
կ'իմացուէր Ներսէսին «Դեպէս դարձաւ»
Լեւոն Կոստանդնուպոլիս կրթաւուն առա-
ջարկին մէջ (ԸՆԴ. 108). և Սմբատ պալու-
տականն ալ բերանացի բացատրած էր զայն,
քանի որ իրեն յանձնարարուած էր կենդանի
բարձրաւով դարձել զ«Դեպէս Բան» (ԸՆԴ. 109):
Առաջին գիրը պարզ եպիսկոպոսի մը հեղի-
նակութիւնն ունէր, Մանուէլ պէտք կ'ըզ-
գար կաթողիկոսին ստորագրութեամբ հա-
տատուած հիմնագիր մը ունենալ, և հարկաւ
Գրիգորէ ուղղուած էր այդ հաստատութիւնը,
զոր այժմ Ներսէս կը պարտաւորուէր ստալ,
և իբրեւ եպիսկոպոս գրածը իբրեւ կաթողի-
կոս վաւերացնել: Իւր տեսութեամբ կրկնու-
մը աւելորդ էր՝ քանի որ գրողը նոյն էր,
բայց կը համակերպէր, որովհետեւ Բլաւֆեյ
Սմբատ արեւելոյս դահլիճաց, հրամանաւոր
Լեւոն (ԸՆԴ. 121): Գրածին տնկեղ-
ծութիւնն ալ հաստատուելով, կ'ըսէ թէ ու շէ
զնեյնաճողէն իսկ Բան Դեպէս Բան, ինչպէս
ոմանք կը կարծեն, այլ զուտ ճշմարտու-
թիւնն է զոր գիրով կը ներկայենք: Գրուածը
իւր ամբողջութեան մէջ առաջինէն (§ 951)
տարբերութիւն չունի, միայն առձեռն հար-
ցարանի մը կարգին կապուած չըլլալով, ա-
ռաջ Սահաճի հաւաքոյ մասերը, այսինքն
դաւանական կէտերը քովէքով կը միացնէ
(ԸՆԴ. 120-130), և յետոյ Յաւաքաւորութեան
Լեւոն Եկեղեցոյ ծիսական կէտերը կ'ամփոփէ
(ԸՆԴ. 130-143): Առաջին մասին մէջ ըն-
դարձակօրէն կը գրէ դարձեալ բնութեանց

միութեան կամ միաւորութեան կէտը, մեր-
ժելով և հերքելով նեատորն ու եւտիքէսը,
բայց և հերքելով Լեւոնի աճ և աճ դար-
ձուածը, և պնդելով յերկոյց քննութեանց մէջ
լեւ (ԲՆԴ. 126), կամ ոչ յերկոյց քննութեան
լեւ (ԲՆԴ. 129) բանաձեւերը, համաձայն Հայոց եկե-
ղեցւոյ դաւանութեան, որ ոչ քննութիւննե-
րուն կորուստը կամ չփոթումը, այլ պար-
զապէս միաւորութիւնը կը պաշտպանէ, ինչ-
պէս հոգի ու մարմինը մարդուն մէջ: Իսկ
աւանդութեանց կամ ծիսականութեանց մէջ
նախ կը պաշտպանէ բազարջով պատարագե-
լը Բրիստոսի գործածածին հետեւողութեամբ,
բայց կը ներէ Յոյներուն բազարջ գործածելը:
Կը պաշտպանէ անջուր բաժակը, առանց
դատապարտելու ջուր խառնողները: Կը բա-
ցատրէ Ծնունդ ու Մկրտութիւն միասին սո-
նելու հնութիւնը ու ճշմարտութիւնը, բայց
տարբեր սոնողներուն նկատմամբ կ'ըսէ, թէ
երբեմն զատիկն ալ տարբեր օրեր կը սոն-
ուէր, առանց եկեղեցւոյ միութիւնը խան-
գարելու: Նոյն ոճով կը խօսի Սաբթ Աստու-
ծի Խաչքերին, խաչերու բեւեռ զարնելուն,
խաչերը օրհնելուն, պատկերներ պատուելուն,
և Առաջաւորաց պահքին վրայ, միշտ պաշտ-
պանելով Հայ եկեղեցւոյ աւանդութիւնն ու
սովորութիւնը, և ազատական տեսութեամբ
իւրաքանչիւրին ազատ թողով պահել իւր
սովորութիւնները: Մէկ խօսքով Շնորհա-
լին բարձրաբարբառ քարոզիչն է Հայոց և
եկեղեցւոյ ներողամիտ և լայնախոհ տեսու-
թեան, որ եկեղեցւոյ միութիւնը կ'ըմբռնէ
հիմնական կէտերու համաձայնութեան և փո-
խադարձ հոգեւոր հաղորդակցութեան մէջ,
և կը մերժէ տիրապետութեան և ստրկաբար
նմանողութեան ամէն պահանջները, որոց
վրայ հաստատուած են Յղյն ու Լատին եկե-
ղեցիներ միութեան անհրաժեշտ պայմանը:

973. Մանուէլի նամակը 1167 ին վեր-
ջերը գրուած ըլլալով (§ 960), մինչև որ
Սմբատ պալատական Հը-
ռովկայ գար, տեսակցու-
թիւններ լրանային և
գիրքը պատրաստուէին,
հարկաւ 1168 տարին սկսած կ'ըլլար, որով
հազիւ գարնան բացուելուն կրցած է Սմբատ
Կիլիկիայէ Կոստանդնուպոլիս դառնալ: Ներ-

սէսի նամակը լաւ ապաւորութիւնն ըրաւ,
կ'ըսէ Լամբրոնացին, և Յոյները շնչէն յա-
ռաջն գոյնաւորութենէն զբաւեռնաւ և
Հայոց, հաւանաբար և սկիզբն առնէին Բա-
նաթիւնի լեւ (ԲՆԴ. 143): Մեր տեսութիւնն է թէ պէտք չէ
այս բացատրութեանց՝ կատարեալ գործո-
ղութեան նշանակութիւնն սալ, որով-
հետեւ քանի մը տարիներ անցան մինչև որ
Մանուէլի կողմէն նոր պատասխան մը գար,
և այդ միջոցին Մանուէլ կայսրն ու Միքա-
յէլ պատրիարք, որ Ղուկասի յաջորդած էր,
և եպիսկոպոսաց սիւնհոգոսը մտածեցին կերպ
մը գտնել, որպէսզի ներսէսի դիւրամտաչի
ընթացքէն օգտուին, և Հայոց եկեղեցին
իրենց եկեղեցւոյն հպատակեցնելու կամ
խառնելու կերպը գտնեն: Երբ Յոյներ այս
մտածումներով կը զբաղէին, ասդին Կիլի-
կիոյ իշխանութիւնը նոր պատահարներու
դիմաց կը գտնուէր: Թորոս իշխանապետ կը
վախճանէր 1168 ին (ՍՄԲ. 100) մայիս 11 ին
Յայամաւուրքի հաշուով, բայց եթէ մարտի
4'ը պիտի ընդունենք (ՅԱՍ. Ա. 210), պէտք
կ'ըլլայ շարժական տոմարով նոյեմբեր 7 ին
տանիլ Թորոսի մահուան թուականը: Թորոս
Երկրորդ՝ առաջին Ռուբենէն եաքը նշանա-
ւորագոյն անձն եղաւ Կիլիկիոյ իշխանապետ-
ներուն մէջ, վերականգնելով ինկած ու դա-
դարած իշխանութիւնը (§ 943), և զայն կա-
տարեալ կարգաւորութեան մէջ պահելով
մինչև իւր մահը: Թորոսի համար կը գրէ
Անեցին, թէ կ'ըմբռնէր Բա- (ՍԱՄ. 135), և
չենք գիտեր թէ միայն կրօնական պարտա-
ւորութիւններ կատարած ըլլալուն վրայ պի-
տի իմանանք. թէ ոչ Թորոս ալ Արեւմտաքի
մէջ տեղի ունեցած սովորութեան հետեւե-
ցաւ, որով աշխարհի իշխաններ վերջին պա-
հուն կրօնաւարութեան ձեւ կ'առնէին, իբրեւ
ապաշխարողական նշան և առաքինական
մի գործ: Թորոս չափահաս արու զաւակ
չունէր, այլ միայն հօգուդ որդի մի Բա-
նաթիւնի (ՎԱՀ. 210), որ կ'ըլլէր Ռաբէն (ՍՄԲ. 100),
և յաջորդ հաշուակցուաւ, իւր մեծ հօր կամ
Թորոսի տներով՝ Թովմաս իշխանի խնամա-
կալութեամբ, որ Պայլ մականուամբ ծանօթ
է, լատինական պատուանդանով: Թէպէտ
Թովմաս լոկ խնամակալ էր իւր թուան,
սակայն նոր պատմագիրներ սովորութիւն

են ըրած անոր անունը իշխանապետներու չարքին անցընել, իբրև բուն տէր իշխանութեան (ՉԱՄ. յաւ. 107): Մլեհ, Թորոսի եղբայրը, որ եղբոր հետ գտնուելով Հալէպի սուլտանին մօտ կը մնար (§ 948), ինքզինք յաջորդ նկատեց եղբոր իշխանութեանը, և Հալէպի սուլտանին խնայելով Թովմասի վրայ եկաւ, բայց չյաջողելով, միայն Հայոց քաղաքը չարձաւ, և կրկին զօրութեամբ նորէն յարձակեցաւ: Այս անգամ Թովմաս պարսաւորուեցաւ տեղի տալ, և Անտիօք փոխելի Հաթիններու մօտ (ՎԱՀ. 211), և պղտիկ Ռուբէնն ալ Կաթինն է Հաթինն (ՄԱՔ. 101): Հայոց իշխաններ հաւանեցան Մլեհի իշխանապետութիւնը ընդունիլ, և այսպէս նա 1069'ին Ռուբինեանց օրինաւոր յաջորդութեան անցաւ, և խաղաղաբար տիրապետեց, մանաւանդ երբ Ռուբէնն ալ անդ մեծ Հռոմկլայի մէջ (ՄԱՔ. 101): Վահրամ կը զրէ, զԹորոսի որդին առեւ մօտը Կաթինն (ՎԱՀ. 211), բայց չբացատարեւր թէ ո՞ր և ինչպէ՞ս: Իրաւ ալ զարմանալի կ'ըլլար, որ Ներսէս կաթողիկոսի պաշտպանութեան ապաւինած աղայն, չարագործներ կարենային ձեռք անցընել և սպաննել: Պատմութիւնը բնաւ կաթողիկոսին մասնակցութիւնը չի յիշեր այդ քաղաքական պատահարներուն մէջ, որոց միջամտեին ալ զբնուար էր իրեն, իւր գիրքին հեռաւորութեան պատճառով: Միւս կողմէն գործը կը կատարուէր Հալէպի սուլտան Նուրիտաինի կամօք, Ներսէս ալ Հռոմկլայի մէջ անոր հովանաւորութեան ներքեւ էր, և չէր կրնար հակառակ ուղղութիւն ցոյց տալ, գուցէ յարաբերութեանց զիւրութիւն մըն ալ կ'ուկընկալէր, երբ Կիլիկիա ու Հռոմկլայ միևնոյն գերիշխանութեան ներքեւ միանային: Ներսէսի մնացեալ կեանքը Մլեհի իշխանապետութեան ժամանակակից եղաւ, բայց ոչ Մլեհի, զիւրութիւն մը ստացաւ, և ոչ Մլեհ Ներսէսի եկեղեցական գործերուն միջամտեց:

974. Ներսէսի սուկայսր գրած նամակը և Արեւելիք գալու տոմարիկը երկար տառն խորհրդածութեան տարկայ եղան կոստանդնուպոլսոյ մէջ: Կ'երևի թէ Մանուէլ բոլորովին անգործադրելի չէր նկատած Ներսէսի առա-

ջարկը, սակայն իրականացումը դժուարացաւ, զի Կաթինն աշխարհէն չէր մեռած: Եւ Կաթինն անհրաժեշտ զեւելք յԱրեւել (ԸՆԴ. 144): Իրօք ալ չգիտենք որ Հունգարացոց և Սերբիացոց հետ պատերազմներ կը մղէր այդ միջոցին, և Կիլիկիոյ պատահարներն ալ (§ 973) ապահովութիւն չէին ներշնչեր: Հալէպ թէ 1170'ին, երբ պահ մը ամէն կողմ հանգարտութիւն կը տիրէր, Մանուէլ կրցաւ միութենական ձեռնարկին նորէն մտադրութիւն դարձնել, և ուղեց աւելի մօտէն տեղեկանալ ճշմարտութեան Հայոց Կաթիննէն, և վստահ ըլլալ թէ Կաթինն է՞ Կաթինն (ԸՆԴ. 244), այսինքն թէ յանձնառու պիտի ըլլա՞ն Յոյներուն դաւանութեան և արարողութեանց համակերպիլ: Այս անգամ գործը մինակ նամակով չուղեց վերջացնել, այլ երկու պատգամաւորներ ճանապարհ հանեց, մէկը Թէորիանոս Մայիսոր որ է Մագիստրոս, ազգաւ Յոյն, միւսը Յովհաննէս Ութման, ազգաւ Հայ, Փիլիպպոս պոլիսի Հայոց վանքին վանահայրը, որ երբեմն Վահանն ալ կոչուած է: Ձեռուընին նամակ մըն ալ տուաւ 1170 մայիսին գրուած, և ուղղուած Կաթիննէն և Կաթիննէն (ԸՆԴ. 144): Թէորիանոս և Յովհաննէս մայիս 15'ին կայարութեան սահմանադրուիլը անցան, և փութացին Հռոմկլայ հասնիլ, զիրը ներկայել և բանակցութեան ու վիճաբանութեան մտնել Ներսէսի հետ, զիսաւորապէս Կաթիննէն և Կաթիննէն բացատրութեանց վրայ: Թէորիանոս իմաստասէր ու կեանքի տէր և ընդունիլ սուրբ հարց կամ Կիլիկիոյն բանաձեւը, մէկ է Կաթինն Բաշին Դաւթաշէլ: Իսկ Ներսէս երկուքէն ազաւորեց, միութիւնը պաշտպանելով Նեստորի դէմ, և անչիփթութիւնը Եւտիքէսի դէմ (ԸՆԴ. 145): Ութմանի բռնած գիրքը չէ ճշգրտած, բայց Հայոց կողմ եղած պէտք է ըսել, քանի որ Ներսէս զայն կը կոչէ հաւաքի մը և համալիր (ԸՆԴ. 146): Ներսէս վերջապէս զիջաւ յայտնել, թէ Յոյներ երկու բակով կրնան հեռի նկատուիլ է Նեստորի Բաշիննէն: Ինչպէս Հայեր մէկ ըսելով հեռի են յԱրեւելոյ չէր մեռած, Բայց չհաւանեցաւ: Հայոց ընդունած բանաձեւը փոփոխել. պատճառելով Ներսէսը զրկել է Մեծ Հայ և Կաթիննէն կաթինն, և հա-

ԹԵՈՐԻԱՆՈՍ
ՊԱՏՐԱՐԻՔ

ւաքել զմեծեան յոր իցե շրջալիսն իմաստ-
նեան, և ըստ այնմ որոշում տալ: Աթոռը
կ'ըսէ, յորաբ յաշխարհ արբեբէ պահպան-
նեմք, և չուենի իր մօտ եպիսկոպոսներ և
վարդապետներ, և առանց իւրերգուցութեան
նոցա անաբխէ և զգործեան ասլ զգործեանի
(ԸՆԴ. 147): Միեւնոյն տեսութեամբ ճշմարիտ
դասանութեան երրորդ գիր մըն ալ պատրաս-
տեց սոսկ բնութեան խնդրին մասին (ԸՆԴ.
145-153), որ կը կրէ Հայոց 619 այսինքն,
1170 թուականը, Հայոց արեգ և Հոռոմոց
հոկտեմբեր ամսոյն գրուած, և զայն յանձնեց
Թէորիանոսի և Յովհաննէսի տանիլ Բիւզան-
դիոն: Նամակին թուականը կը հաստատէ
թէ տակաւին չարժական տոմարն էր՝ որ սո-
վորաբար կը գործածուէր Հայոց մէջ, և մենք
ալ սոյն հիմամբ չարունակ չարժական տո-
մարի հաշիւները առջիւ կը բերենք: Վասն
զի իրօք հայոց 619 թուականին արեգը կը
սկսէր սեպտեմբեր 5ին և կը վերջանար հոկ-
տեմբեր 4ին, մինչ անշարժ տոմարով արեգի
սկիզբը կը համեմատուի մարտի 9ին: Ներ-
սէսի բացատրութեամբ արեգին հոկտեմբերի
համեմատուելէն կը քաղենք (ԸՆԴ. 153) թէ
նամակը գրուած է արեգի վերջին և հոկտեմ-
բերի առաջին չորս օրերէն մէկուն, և թի-
րուս նայնիսկ հոկտեմբեր 1ին:

975. Թէորիանոս Ներսէսի հետ ունեցած
բանակցութիւնը ու վիճաբանութիւնները

ՅԵՈՐԻԱՆՈՍԻ

ԳՐՈՒԱԾԸ

ստանդնուապոյիս կը դառ-
նար, ի յեմն անեւալի
զդեմ զեմ հարցմանց նշան-
բերութեան, և շնորհաբանեաց յօժարմիտ լինելն
է մեքանութեան (ԸՆԴ. 153): Լամբրոնացիին
պատմածին համեմատ, Թէորիանոս բոլոր Յայ-
ները հնոց-նոյն Ներսէսի վրայ տուած տե-
ղեկութիւններով, ստանալի վարդապետութիւնով,
զարգիշտութեան անշին և շնորհաբա-
նեան իրաւարար, իւրաքանչիւն ինքրաւ, և շնորհ-
օրէնան հասարակ: Այնպէս որ Յայներ կ'ըսէր-
սէին Հայոց դէմ ունեցած հնացեալ տակաւ-
թիւնին սիրոյ փոխարկել, և ամէն տեսակ
համարձակութիւն տալ անոնց ի խաբարման
ազատելն էլեղելուն (ԸՆԴ. 154): Պատշաճ էր որ
Թէորիանոս իւր պատգամաւորութեան մա-

սին տեղեկագիր մը պատրաստէր, և վիճա-
բանութեան ամփոփումը գիրի առնէր, և
իրօք այսպիսի գրուած մը յունարէն կը գրա-
նուէր, և Կալանոս զայն հայերէնի վերածած
է իւր պատմութեան մէջ (ԿԱԼ. 242-322),
հետեւեալ մակագիրով. Առաւմտե ի մեծէն հայ-
սերէ Մանուէլի առ Հայո, յորմ Գնի արմաբա-
նութեան զոր արբ հրեշտակն Յանայ Տրեմեի,
ընդ Կալանոսի հայոց Գնի Ներսէսի Թէորիա-
նոս իւր գրուածը պատրաստեց զառնալէն
կազմը, որպէս զի անով կարեւորութիւն տայ
իւր պատգամաւորութեան, արգիւնք պատ-
րաստէ իւր անձին, բայց Ներսէս չկրցա-
տեսնալ Թէորիանոսի գրածները և իր բերանը
դրուած խօսքերը: Ուստի ոչ մէկ կերպով
կրնան հեղինակութիւն կազմել Թէորիանոսի
գրութեան մէջ Ներսէսի վերագրուած յայ-
տարարութիւնները: Ազգային զրոյցներուն
համեմատ, իմաստեւր մե Կաթանգրուաւ,
անան Թորա, լաւեւ զմեքա Ներսէսի, բար-
եւ զբեման իւր ի վերայ բարաւոց, եմ քոյն
զմա, բայց առաւ բարաւ խօսակցելով, եթե
զմա անգործ ամեյնիս, և Կոստանդնուպոլիս
դառնալով վկայեց թէ նոր մե Գրեգոր Առ-
աւմտեան յարացեւ է (ԿԻՐ. 67): Իսկ Թէո-
րիանոսի գրուածին մէջ Ներկայացուած Ներ-
սէսը՝ սղէտ մըն է կատարեալ, որ ոչ սուրբ
գիրքը կ'իմանայ, ոչ սուրբ հայրերը գիտէ.
ոչ ալ իմաստասիրական սկզբունքներու ծա-
նօթ է. Մի բնութեան բացատրութիւնը մա-
րութեան կ'անուանէ (ԿԱԼ. 282), կը հերքէ և
կը նզովէ Քաղկեդոնին դէմ եղողները, և
որդման արդիւն և արդարաւոր զգուշացնէ,
որ Կոստանդնուպոլսոյ պատրիարքը հանդի-
սապէս օրհնեցէ զարք Հայոց, որ այնան
ժամանակ իւր մեք մեք է Ներսէս (ԿԱԼ. 321):
Թուղթ մըն ալ կը յանձնէ Թէորիանոսի, թէ
ինն ընդունէր զմեքա և զարգիւնեւ առաւ
ժողով Քաղկեդոնի (ԿԱԼ. 322): Արդ մեր ձեռքը
եղող Ներսէսի գրուածները ասոնց հակառա-
կը կը վկայեն, և զայն հաստատուն կը ցու-
ցնեն Հայոց դաւանութեան և աւանդու-
թեան վրայ (ԸՆԴ. 151): Թէորիանոսի կեղ-
ծիքներուն բան մըն ալ Կալանոս կ'աւելցնէ,
և Ներսէսի ու իրեններուն բերանը կը գնէ:
Եւ ի Հարայեցաց իւրմեք Եւ՝ բացատրութիւնը
(ԿԱԼ. 261), որպէսզի Ներսէսի Հառմաներու
հետ համաձայնութիւնը աւելի առջիւ տանի

ու պատրիարքը, որ անոնք կրցած են համարձակորէն առաջարկել՝ հռչակաւոր ինը կէտերը, որ քիւիւրքէւ ինքիւր են կոչուած (ԸՆԻ. 136): Իրաւ երկու տարուան յապաղումին պատճառ կրնան նկատուիլ կայսերութեան և Վենետիկեցոց մէջ տեղի ունեցած պատերազմները՝ բայց եթէ գործը իսկապէս պատրաստ էր, դժուար չէր միեւնոյն ատեն Հայոց հետ միութիւնը կնքել, որով Մանուէլ Լատիններու ղէմ մղած պայքարին օժանդակ մը դատած կ'ըլլար, Հայերը բոլորովին հեռացնելով Լատիններուն բարեկամութենէն: Երկամեայ միջոցին համար, 1170-է 1172, որոշակի պատմուած եղելութիւններ չունինք Շնորհալիի գործունէութեան մասին, և յարմար կը սկսենք զայն լեցնել այն մանր իրողութիւններով զորս կը քաղենք իրեն նամակներէն:

978. Ներսէսի հայրապետական գործունէութենէն նշանաւոր է Արեւորդիներուն դարձը: Ասոնք Հայ ազանդաւորներ էին, զորս Ներսէս կը համեմատէ Հռոմ Պոլսոյն հետ, որք են

ԱՐԵՎՈՐԴԵԱՅ

ԴԱՐՁԸ

Բուլղար Բոկամիները, որով հին Պաղիկեաններու ճիւղ մը եղած ըլլալին կը յայտնուի, Հայ Թոնդրակեցիներու նման ազանդ մը, և թերեւ հաստատ մը Ամայեցիներու և Շաղղթանցիներու, որոնք յիշուեցան Պահլաւունիի ատեն (§ 946): Սակայն Ներսէսի տուած բացատրութեանց մէջ, Թոնդրակեցիներու կամ Պաղիկեաններու հասարակ եղող նշաններէն աւելի կը շեշտուին՝ Արեւի պաշտօնը, սատանայի պաշտամունքը և բարտի ծառին յարգանքը, և այս կերպով աւելի կը մօտենան, ներկայիս Նէղիտի կոչուած ցեղին հետ, որ աւելի իսլամութեան կերպարաններ առած է: Այդ մասին կարեւոր կը սկսենք միայն ըսել. թէ այս արեւելեան ազանդաւորներ ամբողջ միութիւն մը չէին կազմեր, այլ տեղերու և ժամանակներու տարբերութեան համեմատ աւելի պակաս վարդապետութիւններ և սովորութիւններ ունէին, և իրարմէ անկախ ազանդներ կը կազմէին: Սամուսատի Արեւորդիներէն խումբ մը փախաքելով Հայ եկեղեցւոյ մէջ ընդունուիլ, Թորոս արքայակալութիւն և Գաղան իշխանի գլխած էին, անոնք ալ կաթողիկոսէ կ'ազնւոյն սորովիլ թէ

ինչ ձևերով պիտի ընդունուին: Ներսէսի այդ առթիւ գրածը ունինք (ԸՆԻ. 223-229), ուր նախ ամէն դարձողները և զգլխացողները ընդունելու քրիստոնէական սկզբունքը կը բացատրէ, յետոյ չմկրտուածները մկրտութեամբ և մկրտուածները խոստովանութեամբ և ապաշխարութեամբ ընդունիլ կը հրամայէ՝ խորհրդական ծէսերը պահելով, և յատկապէս արեւէ և սատանայէ և բարտին հրամարումները կը շեշտէ: Իբրեւ քրիստոնէական պարտաւորութիւն՝ երէցս և երէցս է Գրեգորիոս խոստովանիլ և ապաշխարիլ կը հրամայէ, կը յանձնարարէ քրիստոնէական կրօնքը սորվեցնել, մէջերէն աղաքներ առնելով քահանայութեան պատրաստել, Արեւորդի կոչումը զաղբեցնել. և վերջապէս կը հրամայէ որ քահանաներ՝ մկրտութեան և խոստովանութեան և հաղորդի և թաղման, և այլ արարողութեանց համար, նուէրները հարկէ չպահանջեն, այլ ինչ որ հաւատացեալներ իրենց կ'առնեն ընթացիկ բաւական համարին, որպէսզի զէնքիւնցող զԳրեգորիոս չկրնն: Այդ կէտերուն մասին Արեւորդիներուն պատգամաւորութեան կողմէն ալ խօսուած ըլլալը կը յիշեցնէ:

979. Վարդան պատմիչ իբր գովեստի մի կէտ կը յիշէ թէ Ներսէս Եօնի մ գաղտնի շարժում կաթողիկոսութեան վախճանեցաւ՝ Եօնի եղիւնդս յիշուեցաւ յիշ, արեւուն և ընթեր, ո՛ր վարդապետ և ո՛ր գլխացող (ՎԱՐ. 129): Ասով պատմիչը կ'ուզէ շեշտել թէ ոչ շատեր և ոչ անարժաններ ձեռնադրեց, և ոչ ալ կաշառքով շնորհաբաշխութիւններ ըրաւ: Ստացէ՛ք և որ եօթն տարիներու մէջ շատ աւելի վիճակներ կրնային եպիսկոպոսի պէտք ունենալ, բայց կ'երեւի թէ շատ խիստ եղած է Ներսէս այդ մասին: Եօթը եպիսկոպոսներու անունները յիշուած չեն, բայց գիտենք թէ ասանցմէ մէկը եղած է Կարսի եպիսկոպոս Խաչատուրը, զոր ձեռնադրած է Ներսէս անոր ազգակից Արքահամին տեղը: Այդ մասին յղած էլէր շէքեբեկ (ԸՆԻ. 218-222) նամակէն կը քաղենք, որ Խաչատուր Խաչապետ կը կոչուի պարզապէս, և ամուսնացեալ դասակարգէ եղած ըլլալը հաւանական կ'երեւի, զի թէպէտ փանականներու կամ

Խառնույթը բարեացի: Այդ խօսքեր հայադաւան եկեղեցւոյն ուղղափառութիւնը պաշտպանող հոգին կը ցուցնեն, ճիշդ հայադաւան ուղղութիւնմը, որ իր դաւանութիւնը չփոխեն, բայց յաւիտենական փրկութիւնն ալ իրեն բացառիկ ստիպանութիւնը չըմբռնեն:

981. Թէորիանոսի վիճաբանութեանց մէջ Կեստնիոյ Ասորի եպիսկոպոս Յովնան Նէսի մը անունը յիշուած ԱՍՈՐԻՆԵՐՈՒ ԷՐ (§ 976), և հարկաւ ՆԵՏ նոյն այս Յովնանն էս եպիսկոպոսն է, զոր կը յիշէ Շնորհալի, Ասորոց Միխայէլ պատրիարքին գրած նամակին մէջ (ԸՆԴ. 205-206): Ասորոց պատրիարքը մնաւ էր նոյն իսկ Պահլաւունիին վախճանած շարաթը, և Ասորի եպիսկոպոսներ նոր պատրիարքի ընտրութեան առթիւ Հայերուն հետ մերձեցման գաղափարը յղացեր, և երբեք եպիսկոպոս իբրեւ պատուիրակ զրկած էին Ներսէսի մօտ լաւ Բաբելոն ընդ ազգէն Բերք (ԸՆԴ. 117): Ընտրուած պատրիարքը Միխայէլն էր, եւ երկու եպիսկոպոսներէն մէկը կամ առաջինը Յովնանն էր: Իսկ Հայերուն և Ասորիներուն մէջ խնդրոյ նիւթ եղող կէտը՝ ապականութեան խնդիրն էր, այսինքն է Յուլիանեանց և Սեւերեանց տարբերութիւնը (§ 350), ինչ որ գոհացուցիչ լուծում ստացած էր Օձնեցիին առեւնը (§ 572), բայց ինչպէս սովորական է, ամէն մի մանր պարագայ առիթ կ'ընծայէր հին զրոյցներ նորոգելու, և այսպէս եղած էր այս անգամ ալ: Ոմանք սկըսած էին նորէն Ասորիներուն հաւատացնել, թէ Հայ գիտնականաց Աղլիաշահացոյ ռաշիդինոյ յայտարարել թէ Կաթողիկէ եկեղեցին չէր ոչ միայն Յուլիանեանց վարդապետութիւնը զստացուել և զնորոգելու, այլ և զնորոգելու զգալի զեւ, և ամէն բան Յովնաննէս եպիսկոպոսին հասկացնելով, և ձեռքն ալ համառօտ թուղթ մը տալով Միխայէլ պատրիարքին կը դարձնէ, Թէորիանոսի Կոստանդնուպոլիս մեկնելէն ետքը: Անապականութեան խնդրով յատկապէս կը զբաղի Շնորհալին, Յակոբ Մեկլիսիանցի Ասորի վարդապետին գրած նամակին մէջ (ԸՆԴ. 230-240). որով մոնրամանօրէն կը մեկնէ սուրբ գրոց վկա-

յութիւնները և Հայ եկեղեցւոյ դաւանութիւնը, սակայն վարդապետականէն դուրս, պատմական պարագայ մը չներկայեր, և դաւանական կէտեր արդէն բացատրուած են մեր նպատակին բաւելու չափ (§ 574):

982. Թէորիանոսի Կոստանդնուպոլիս դաւանալու վրայ անցած երկու տարիներու միջոցին պէտք է դնել՝

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

Կիլիկիոյ և Լամբրոնի իշ-

եղեկութիւնք խանութիւն միջեւ նորէն

ծագած զժամութիւնը, որ վերջացած կ'երևէր Շնորհալիի հաշտարար պատգամաւորութենէն ետքը (§ 950): Անկէ առաջ անգամ մըն ալ հաշտուած էին Ռուբինեանք և Օշինեանք, և ինամութիւն ալ կնքած էին Թորոսի աղջիկը ամուսնացնելով Օշինի անդրանիկին՝ Հեթումի հետ (§ 949): Սակայն քաղաքականութեան և ոչ սիրոյ ամուսնութիւն մըն էր եղածը, և Հեթում, որ արդէն Լամբրոնի իշխան կամ սեւաստա հռչակուած էր Օշինի 1169'ին մեռնելէն ետքը, առէր զԳագարէ Գագար Թագաթ, բայց աներէն վախնալով ձայն չէր հաներ, մինչեւ որ զնի մահաւ համարականութիւն առաւ, կիւր արձակեց և եհաւ ի Գագար Իւրի: Միւս որչափ ալ ժամանակին Թորոսի հետ խոտոված, սակայն ուղեց ազգատոհմին պատիւը պաշտպանել կամ թէ եղածը՝ թշնամութեան առիթ մը սեպեց, լաւ չէ լաւաց հետեւ Ռուբինեանք և Հեթումի մահէն ընդ Գագար (ՄՄԲ. 101): Միւս պատերազմ բացաւ, Լամբրոնը պաշարեց, և բնակիչները ինք Նեղի Գագար Գագար (ՄՄԲ. 102): Սովով նեղելու պարագայն երկարատեւ պաշարման նշանն է, և կ'երևի թէ Յոյներն ալ չկրցան ազգուապէս պաշտպանել իրենց հաւատարմի Լամբրոնացիները, և Հեթում ծանր պայմաններով պէտք է ստացած ըլլայ պաշարման վերջացումը, թէպէտ պատմիչը որոշակի կերպով չգրեր պատերազմին ելքը. և ինչ որ Գրիգոր Տղայ եպիսկոպոսին միջնորդութեան համար՝ յիշատակագիրէ մը յառաջ կը բերուի, շատ մթին ու անստոյգ կ'երևի (ՄՄ. 57): Միւսի գործն եղաւ Ռուբինեանց իշխանութեան տեւական կեդրոն մը կազմել, զորոյն գլուխ Սէ, որ հին Փլաբիո պոլիս քաղաքին տեղը շինուած կը կարծուի, և իւր լաւ դիրքովը յարմարագոյնն էր իշխանութեան

խոհական և զգուշաւոր, ժողով գումարելու պատրաստութիւններ ցուցուց, բայց պաշտօնապէս չհրաւիրեց: Իւր բոլոր ըրածն եղաւ Ստեփանոս վարդապետ մը ճանապ հանել զէպ Հայաստան, և անոր ձեռքով և անպաշտօն կերպով տեղեկութիւն տալ եղած բանակցութեանց և առաջարկուած ինը զլուխներուն վրայ (ԸՆԴ. 323): Իսկ Լամբրոնացին որ միաբանատենջ տենդով բռնուած, ամէն բան լաւատես տէքով տեսած է, և սիրած է մտածմունքները իբր որոշում, և սկզբնաւորութիւնները իբր կատարուած գործ նկատել, կրցած է քիչ մը առջեւ երթալ իւր տուած տեղեկութեանց մէջ: Արդէն իթէ լաւ դիտենք, Լամբրոնացին պաշտօնագիրներուն քաղուածները ըրած ատենն իսկ, այնպիսի պարագաներ կը յիշէ, որոնք բնագիրին մէջ չեն գտնուիր, և իւր եռանդուն ու լուստես հրեակայութեան արդիւնք պէտք է ճանչցուին:

986. Շնորհալին այդ պարագաները կշռած ատեն, մէկ կողմէն միաբանութեան

ՆԵՐՍԷՍԻ

ՄԱՂԸ

անյագ տենչով մը դժուարութիւնները վերցնել կ'աշխատէր, իսկ միւս կողմէն յունական առա-

ջարկներուն երեսէն գործին դժուարութեան, մոնաւանդ թէ անհարութեան մասնուած ըլլալը կը տեսնէր: Այս պատճառով իւր մարմնոյն տկարութեանց վրայ՝ հոգեկան յուզումներ ալ կը բարդուէին, և չկրնալով այդ ծանրութեանց տոկալ, միեւնոյն 1173 տարւոյ օգոստոսին մէջ, իւր բազմաշխատ և բազմարդիւն կեանքը կը կնքէր սրբութեամբ: Լամբրոնացին իբր պատճառ կը ցուցնէ ճշմարտեմէն իր զգուշաւորութիւնը, աւելցնելով թէ անոր անձը յաճախ թափաքէր զոտ, որով կանխաւ ստացում տխտերու ալ ակնարկել կ'երևի, քանի որ վրայ կը բերէ, թէ թափաքէր եղանակ ալ ջերմայն օգուտն որոշուցանէր լաւբն (ԸՆԴ. 165): Ներսէս Կրայեցի, Շնորհալի հայրապետը վախճանած կ'ըլլայ 73 տարեկան հասակին մէջ, իսկ օրը թէպէտեւ չտեսերէն ճշդիւ նշանակուած, սակայն իրարու անյարմար լինելուն և տոմարական պահանջից չհամարատարանելուն, անստուգութեան կը մասնէ օրուան ճշգրտութիւնը:

Լամբրոնացին իբրեւ աւելի մօտէն գիտցող, 622 օգոստոս 13 հինգշաբթի օր կը դնէ (ԸՆԴ. 165), իսկ այլուր օգոստոս 5 ըսուած է (ՅԱՅ. 87), մինչ Միխայէլ Ասորի, նոյնպէս ժամանակակից, 612 օգոստոս 8 հինգշաբթի օր կը նշանակէ (ՄԻԽ. 471): Միխայէլի տարեթիւն գրչութեան սխալ ենթադրելով և 622 կարգադրելով, ինչպէս կը դնէ և Սմբատ (ՍՄԲ. 102), և Անեցիին 623 ըսելն ալ (ՍԱՄ. 139) անոր մօտեցնելով, և ժամանակագրական եղելութեանց կարգը պահելով, 1173'ը պէտք է ընդունիլ իբր Շնորհալոյն մահուան տարի, և ամիսն ալ օգոստոս, կամ Աւգոստոսի 13: Միխայէլի բացատրութեամբ (ՄԻԽ. 471): Օգոստոս կը դնէ նոր Յայամաւորքն ալ (ՅԱՍ. Բ. 75), թէպէտ հինը յունիս 13'ին կը դնէ և տարին ալ 632 (ՅԱՅ. 612): Այդչափ տարբերութեանց մէջէն 1173 օգոստոսը պինդ բռնած ատեննիս, կը մնայ հիշելու օրուան յիշատակութիւնը, զոր համաձայնութեամբ կը կրկնեն երկու ժամանակակիցներ Լամբրոնացի և Միխայէլ. սակայն օգոստոսի ոչ 13, ոչ 8, և ոչ 5, հինգշաբթի չեն հանդիպիր: Յիշալ 1173 տարւոյ օգոստոսը չորեքշաբթի կը սկսի, և հինգշաբթի կը հանդիպին 9 և 16 օրերը, մինչ 5'ը կիրակի է, 8'ը չորեքշաբթի, և 13'ը երկուշաբթի, թէպէտ զայն հինգշաբթի հաշուողներ եղած ըլլան (ՀԱՅ. 375): Եթէ հայկական ամիսը ճշդիւ նշանակուած ըլլար, թերեւ համեմատութեան օգտուէինք, զի հին Յայամաւորքին տեղ մը հրատից 30 ըսելը (ՅԱՅ. 87) բնաւ լուծում չտար, քանի որ կը պատասխանէ 1174 յունուար 31'ին: Նոյնպէս ուղիղ չէ ուրիշ տեղ մարգար 7'ին (ՅԱՅ. 612) դնելը, որ կը համեմատի 1173 նոյեմբեր 9'ին, մինչ ինքը կը դնէ յունիս 13'ին: Այս կողմէն ալ ստոյգ բան մը չգրտնուելուն կը պարտաւորուինք կամ ամսաթիւր կամ եօթնեկի օրը փոփոխելով, կամ օգոստոս 13 երկուշաբթի ըսել, կամ օգոստոս 16 հինգշաբթի, որ կը պատասխանէ նոյն Շնորհալին ընդարձակուած Վերափոխման լիննօրէքին միջին օրուան, և կը սիրէինք այդ վերջին ենթադրութիւնը նուազատեղ: Շնորհալին թաղուած ամենայն չքեղութեամբ կատարուեցաւ Գրիգոր Ապրատ Կաթողիկոսին գլխաւորութեամբ, ուր

Համբրենացիին ալ խօսեցաւ. Դրոսոս Կոստան-
 քաւոր է յառաջածախարհէն քիտոսն նորին,
 իսկ մարմինը թաղուեցաւ. Հառնուայի կաթո-
 ղիկէին հովանւոյն ներքեւ, իւր եղբոր Գրի-
 գոր Պահլաւունի կաթողիկոսի գերեզմանին
 մօտ:

987. Ծնորհայինն նկատմամբ ընդհա-
 նուր տեսութեանց չանցած, կը պարտաւոր-
 ուինք ինչ ինչ տեղեկու-
 թիւններ աւելցնել իւր
 ՆԱՄԱԿՆԵՐ Գրական արդիւնաւորու-
 թեանց զանազան մասե-

րուն վրայ, որոնք ժամանակագրական ճշ-
 դութիւն չունենալուն, չկրցանք պատմու-
 թեան կարգին յառաջ բերել: Այն նամակնե-
 րէն զատ, զորս պատմութեանս կարգին
 քաղեցինք, ունինք իրեք համառօտ նամակ-
 ներ անտնուն ժպիրի մը ուղղուած, իրու-
 ցընէ յիշարութեամբ և հաւաքութեամբ լրբե-
 ցանքս Եղեղի մը (ԸՆԴ. 214), որ քրեւ էր
 առաջին զինուոր (ԸՆԴ. 211): Նա ներ-
 սէսի մօտ ալ եկած է, նուէրներ ալ տուած
 է, և յիշելով թէ ներսէս զինքն ստուած է
 էջեւ հաւաքուց (ԸՆԴ. 214), զայն իբրեւ
 կեղծաւոր կը մեղադրէ, մամոնայի և սայրց
 ծառայ կ'անուանէ և կը յորդորէ որ իբր
 անարժան, ինքնին հրաժարի: Ներսէս ամե-
 նայն հեղութեամբ կը պատասխանէ, անոր
 անկարգութիւնները կը յանդիմանէ, և ինք-
 զինքը քաշուելու, և իւր շէտեւէ ինչո՞ւ
 ապաշխարելու պատրաստ կը ցուցնէ,
 երբ ուրիշ մը իր տեղը դրուի, օրինակ բե-
 րելով Գրիգոր Ասատուածաբանի և Յովհան
 Ոսկերեանի աքսորական կեանքը (ԸՆԴ.
 216): Այդ անտնուն նամակները շատ յար-
 մարութեամբ կրնան մեկնուիլ Յուսիկ անուն
 արքայի մը վրայ, որ Գէորգ արքայի մը
 և Կարապետ երէցի մը ընկերակցութեամբ
 քաղկեդոնիկ եղած և զանազան անկարգու-
 թեանց ձեռնամուխ եղած էր Եղեղիոյ կող-
 մերը, և իբր 400 տուն ժողովուրդ մը ի-
 րեն հրապուրելով՝ Յուսիկեան խումբ մը
 կազմած էր: Ներսէս Յուսիկը կոչելէ և
 խրատելէ ետք, տեսնելով որ անդեղ է,
 Եղեղիոյ քաղաքի իշխանին գրած էր Յու-
 սիկեանց բարոստութիւնը զսպել: Իսկ Յու-
 սիկ սկսած էր ներսէսի դէմ գրել և խօսիլ,
 կեղծաւորութեան և սխմանակամութեան

զրպարտութիւններով. և Նուրէտարն սու-
 տանին պաշտպանութեամբ Եղեղիա դառնու-
 լով իրեն ընթացքը կը շարունակէր: Մի-
 խայէլ Ասորի պատրիարքը միջամտելով,
 Յուսիկը ուղղութեան բերած և ներսէսի
 մօտ յղած էր ներում ստանալու, սակայն
 հասած ատեն ներսէսը մեռած գտաւ, և
 Յուսիկն այն առիթն օգտուց յԱռաք, այսինքն Ան-
 սիոք, և Գրեյեւ էղեւ Կաթողիկոս (ՄԻԽ.
 471): Պարագաներուն նմանութեանը վրայ
 հիմնուելով գրեթէ ստոյգ կը նկատենք, և
 վստահութեամբ կը նոյնացնենք Ծնորհային
 ժպիրն սոյն այս Յուսիկ Եղեղացիին հետ:

988. Ուրիշ շատ համառօտ նամակներ
 ալ կան Գէորգ վարդապետի մը ուղղուած
 (ԸՆԴ. 216-218), որուն

ՋԱՆԱՋԱՆ շատ յարգանք կը խօսի
 ՆԱՄԱԿՆԵՐ ներսէս, անոր հակառու-
 կորդներուն մասին ա-

Դրոսոս Կոստան Կերեւա Միւս իշխանապետին,
 միջնորդած ըլլալը կը յիշէ, և իրեն մասին
 Կաթողիկոս Դիոնիսիոս Կ'ըսէ, և զայն
 իրեն մօտ կը հրաւիրէ: Ամենայն հաւանու-
 թեամբ, նոյն ինքն Հաղբատի առաջնորդ
 Գէորգ վարդապետն է ներսէսի թղթակիցը,
 որուն առաջարկութեամբ սուրբ Սարգիսի
 վկայաբանութիւնը թարգմանեց: Հաղբա-
 տացոց հետ յարաբերութեանց նշաններ են
 նաև, նոյն վանքէն վարդան վարդապետի
 խնդիրքով Անյաղթին Բաբրեյոսոցէ՝ ճառին
 մեկնութիւնը գրելը, և ուրիշ Հաղբատացի
 վարդապետի մը առաջարկութեամբ Նի-
 սացիին Ամենայն Լուսաւոր մեկնելը (ՉԱՄ. Գ.
 85): Այսպէս կը յայտնուի թէ Ծնորհային
 ներքին և մտերմական յարաբերութիւններ
 կը պահէր Արեւելեան վարդապետներուն հետ,
 և անոնք կը յարգէր և կը զննահաւէր, ուս-
 կից քաջալերուած կրցան անոնք ճայներնին
 բարձրացնել, երբ Ծնորհային յաջորդներուն
 օրով միութենական ձգտումներուն տակի
 զիջողական ձեւեր սկսան արուիլ: Գեղեցիկ
 է ևս Ծնորհային Եղեղացի տխրացեալնե-
 րուն գրած նամակը (ԸՆԴ. 289-296), որ
 տարափոխիկ հիւսնդութիւն մը տարածելուն
 պարագայն կը մտանոնչէ: Ծնորհային վե-
 րագրեալ գրութիւններ շատ են թուով ու տե-
 սակով, ուսմակականներէն մինչև փիլիսո-
 փայական մեկնութիւններ, և քերթողական

խոհական և զգուշաւոր, ժողով գումարելու պատրաստութիւններ ցուցուց, բայց պաշտօնապէս չհրաւիրեց: Իւր բոլոր ըրածն եղաւ Ստեփանոս վարդապետ մը ճանապարհանել զէպ Հայաստան, և անոր ձեռքով և անպաշտօն կերպով տեղեկութիւն տալ եղած բանակցութեանց և առաջարկուած ինը զլուխներուն վրայ (ԸՆԴ. 323): Իսկ Լամբրոնացին որ միաբանատենջ տենդով բռնուած, ամէն բան լաւատես տալով տեսած է, և սիրած է մտածմունքները իբր որոշում, և սկզբնաւորութիւնները իբր կատարուած գործ նկատել, կրցած է քիչ մը առջիւ երթալ իւր տուած տեղեկութեանց մէջ: Արդէն եթէ լաւ դիտենք, Լամբրոնացին պաշտօնագիրներուն քաղուածները ըրած տտենն իսկ, այնպիսի պարագաներ կը յիշէ, որոնք բնագիրին մէջ չեն գտնուիր, և իւր եռանդուն ու լաւատես երեւակայութեան արդիւնք պէտք է ճանչցուին:

986. Շնորհալին այդ պարագաները կշռած տտեն, մէկ կողմէն միաբանութեան

ՆԵՐՍԷՍԻ

ՄԱՆԸ

անյադ տենչով մը դժուարութիւնները վերցնել կ'աշխատէր, իսկ միւս կողմէն յունական առա-

ջարկներուն երեսէն գործին դժուարութեան, մանաւանդ թէ անհարութեան մասնուած ըլլալը կը տեսնէր: Այս պատճառով իւր մարմնոյն տկարութեանց վրայ՝ հոգեկան յուզումներ ալ կը բարդուէին, և չկրնալով այդ ծանրութեանց տակալ, միեւնոյն 1173 տարւոյ օգոստոսին մէջ, իւր բազմաշխատ և բազմարդիւն կեանքը կը կնքէր սրբութեամբ: Լամբրոնացին իբր պատճառ կը ցուցնէ հեռաւոր իրենց պատճառած տկարութիւնը, աւելցնելով թէ անոր անձը յաճախ խառնուած արեւմտեան ստացում տխրութեամբ ալ ակնարկել կ'երեւի, քանի որ վրայ կը բերէ, թէ ահա՛ ինչպէս էլ ինչպէս ալ ջանքեր օգտին դրուեցան, չուրէն (ԸՆԴ. 165): Ներսէս Կրայեցի, Շնորհալի հայրապետը վախճանած կ'ըլլայ 73 տարեկան հասակին մէջ, իսկ օրը թէպէտեւ չատերէն ճշդիւ նշանակուած, սակայն իրարու անյարմար լինելուն և տոմարական պահանջից չհամապատասխանելուն, անատու գութեան կը մասնէ օրուան ճշդութիւնը:

Լամբրոնացին իբրեւ աւելի մօտէն գիացող, 622 օգոստոս 13 հինգշաբթի օր կը դնէ (ԸՆԴ. 165), իսկ այլուր օգոստոս 5 ըսուած է (ՅԱՅ. 87), մինչ Միխայէլ Ասորի, նոյնպէս ժամանակակից, 612 օգոստոս 8 հինգշաբթի օր կը նշանակէ (ՄԻՍ. 471): Միխայէլի տարեթիւն գրչութեան սխալ ենթադրելով և 622 կարդալով, ինչպէս կը դնէ և Սմբատ (ՍՄԲ. 102), և Անեցիին 623 ըսեն ալ (ՍԱՄ. 139) անոր մօտեցնելով, և ժամանակագրական եղելութեանց կարգը պահելով, 1173'ը պէտք է ընդունիլ իբր Շնորհալոյն մահուան տարի, և ամիսն ալ օգոստոս, կամ Աստուածածինի տոն: Միխայէլի բացատրութեամբ (ՄԻՍ. 471): Օգոստոս կը դնէ նոր Յայամաւորքն ալ (ՅԱՍ. Բ. 75), թէպէտ հինը յունիս 13'ին կը դնէ և տարին ալ 632 (ՅԱՅ. 612): Այդչափ տարբերութեանց մէջէն 1173 օգոստոսը պինդ բռնած տտենիս, կը մնայ հիշելի օրուան յիշատակութիւնը, զոր համաձայնութեամբ կը կրկնեն երկու ժամանակակիցներ Լամբրոնացի և Միխայէլ. սակայն օգոստոսի ոչ 13, ոչ 8, և ոչ 5, հինգշաբթի չեն հանդիպիր: Յիշեալ 1173 տարւոյ օգոստոսը չորեքշաբթի կը սկսի, և հինգշաբթի կը հանդիպին 9 և 16 օրերը, մինչ 5'ը կիրակի է, 8'ը չորեքշաբթի, և 13'ը երկուշաբթի, թէպէտ զայն հինգշաբթի հաշուողներ եղած ըլլան (ՀԱՅ. 375): Եթէ հայկական ամիսը ճշդիւ նշանակուած ըլլար, թերեւ համեմատութենէն օգտուէինք, զի հին Յայամաւորքին տեղ մը հրտոյց 30 ըսելը (ՅԱՅ. 87) բնաւ լուծում չտար, քանի որ կը պատասխանէ 1174 յունուար 31'ին: Նոյնպէս ուղիղ չէ ուրիշ տեղ մարգար 7'ին (ՅԱՅ. 612) դնելը, որ կը համեմատի 1173 նոյեմբեր 9'ին, մինչ ինքը կը դնէ յունիս 13'ին: Այս կողմէն ալ ստույգ բան մը չգտնուելուն կը պարտաւորուինք կամ ամսաթիւր կամ եթեմիսի օրը փոփոխելով, կամ օգոստոս 13 երկուշաբթի ըսել, կամ օգոստոս 16 հինգշաբթի, որ կը պատասխանէ նոյն Շնորհալիէն ընդարձակուած Վերափոխման խնորէքին միջին օրուան, և կը սիրէինք այդ վերջին ենթադրութիւնը նուիրողապէս: Շնորհալիին թաղումը ամենայն չփեղովութեամբ կատարուեցաւ Գրիգոր Ապրատ կաթողիկոսին գլխաւորութեամբ, ուր

Համբրոնացիին ալ խօսեցաւ. Դրոսոս զարմ-
 օքաբէր է յառաջածախարհէր քիտոսն նորին,
 իսկ մարմինը թաղուեցաւ. Հառմկոյայի կաթո-
 ղիկէին հովանւոյն ներքեւ, իւր եղբոր Գրի-
 գոր Պահլաւունի կաթողիկոսի գերեզմանին
 մօտ:

987. Ծնորհայինն նկատմամբ ընդհա-
 նուր տեսութեանց չանցած, կը պարտաւոր-
 ուինք ինչ ինչ տեղեկու-
 թիւններ աւելցնել իւր
 ՆԱՄԱԿՆԵՐ Գրական արդիւնաւորու-
 թեանց զանազան մասե-
 րուն վրայ, որոնք ժամանակագրական ճշ-
 դութիւն չունենալուն, չկրցանք պատմու-
 թեան կարգին յառաջ բերել: Այն նամակնե-
 րէն զատ, զորս պատմութեանս կարգին
 քաղեցինք, ունինք երեք համառօտ նամակ-
 ներ անանուն ժպիրհի մը ուղղուած. իրաւ-
 ցընէ յիշարութեամբ և հարգութեամբ լրբե-
 յաւորոսի Ժպիրհի մը (ԸՆԴ. 214), որ քրեւ էր
 առաջին չիմանաց (ԸՆԴ. 211): Նա ներ-
 աչսի մօտ ալ եկած է, նուէրներ ալ տուած
 է, և յիշելով թէ ներսէս զինքն տուած է
 է յիշարութեամբ (ԸՆԴ. 214), զայն իբրեւ
 կեղծաւոր կը մեղադրէ, մամոնայի և այլոց
 ծառայ կ'անուանէ և կը յորդորէ որ իբր
 անարժան, ինքնին հրաժարի: Ներսէս ամե-
 նայն հեղութեամբ կը պատասխանէ, անոր
 անկարգութիւնները կը յանդիմանէ, և ինք-
 զինքը քաշուելու, և իւր Նիւթեւ ինչ ա-
 ռաւոս պաշխարհելու պատրաստ կը ցուցնէ,
 երբ ուրիշ մը իր տեղը զրուի, օրինակ բե-
 րելով Գրիգոր Ասատուածարանի և Յովհան
 Ոսկերիանի աքսորական կեանքը (ԸՆԴ.
 216): Այդ անանուն նամակները շատ յար-
 մարութեամբ կրնան մեկնուիլ Յուսիկ անուն
 արքայի մը վրայ, որ Գէորգ արքայի մը
 և Կարապետ երէցի մը ընկերակցութեամբ
 քաղկեդոնիկ եղած և զանազան անկարգու-
 թեանց ձեռնամուխ եղած էր Եղեգիոյ կող-
 մերը, և իբր 400 սուն ժողովուրդ մը ի-
 րեն հրապուրելով՝ Յուսիկեան խումբ մը
 կազմած էր: Ներսէս Յուսիկը կոչել և
 խրատել ևս քիչ, տեսնելով որ անդեղ է,
 Եղեգիոյ քաղաքի իշխանին գրած էր Յու-
 սիկեանց բարոստութիւնը զսպել: Իսկ Յու-
 սիկ սկսած էր ներսէսի դէմ գրել և խօսիլ,
 կեղծաւորութեան և սխմոնականութեան

զրպարտութիւններով. և Նուրէտաին սուլ-
 տանին պաշտպանութեամբ Եղեգիոյ դառնա-
 լով իրեն ընթացքը կը շարունակէր: Մի-
 խայէլ Ասորի պատրիարքը միջամտելով,
 Յուսիկը ուղղութեան բերած և ներսէսի
 մօտ յղած էր ներում ստանալու, սակայն
 հասած տաէն ներսէսը մեռած գտաւ, և
 Յուսիկն այն անգիւնէն քնաց յԱրաբ, այսինքն Ան-
 սիոք, և Գրիգոր էրէ- Կաթողիկոսի (ՄԻԿ.
 471): Պարագաներուն նմանութեանը վրայ
 հիմնուելով գրեթէ ստոյգ կը նկատենք, և
 վստահութեամբ կը նոյնացնենք Ծնորհային
 ժպիրհի սոյն այս Յուսիկ Եղեգիոյին հետ:

988. Ուրիշ շատ համառօտ նամակներ
 ալ կան Գէորգ վարդապետի մը ուղղուած
 (ԸՆԴ. 216-218), որուն

ՁԱՆԱՁԱՆ շատ յարգանք կը խօսի
 ՆԱՄԱԿՆԵՐ ներսէս, անոր հակառու-
 կորդներուն մասին ա-

Դրոսոսի վեր, թերեւ Միւս իշխանապետին,
 միջնորդած ըլլալը կը յիշէ, և իրեն մասին
 Կաթողիկոսի Դրոսոսի հարցնում կ'ըսէ, և զայն
 իրեն մօտ կը հրաւիրէ: Ամենայն հաւանու-
 թեամբ, նոյն ինքն Հաղբատի առաջնորդ
 Գէորգ վարդապետն է ներսէսի թղթակիցը,
 որուն առաջարկութեամբ սուրբ Սարգիսի
 վկայաբանութիւնը թարգմանեց: Հաղբա-
 տացոց հետ յարաբերութեանց նշաններ են
 նաեւ, նոյն վանքէն վարդան վարդապետի
 խնդիրքով Անյաղթին Բաշխարհի դաւան
 մեկնութիւնը գրելը, և ուրիշ Հաղբատացի
 վարդապետի մը առաջարկութեամբ նիւ-
 տացիին Արաբի լաւ ճառը մեկնելը (ՁԱՄ. Գ.
 85): Այսպէս կը յայտնուի թէ Ծնորհային
 ներքին և մտերմական յարաբերութիւններ
 կը պահէր Արեւելեան վարդապետներուն հետ,
 և անոնք կը յարգէր և կը գնահատէր, ուս-
 կից քաջալերուած կրցան անոնք ձայներնին
 բարձրացնել, երբ Ծնորհային յաջորդներուն
 օրով միութենական ձգտումներուն աւելի
 զիջողական ձեւեր սկսան արուիլ: Գեղեցիկ
 է ևս Ծնորհային Եղեգիոյ խառնակութեան
 ներուն գրած նամակը (ԸՆԴ. 289-296), որ
 տարափոխիկ հիւսնոյթիւն մը տարածելուն
 պարագայն կը մասնանշէ: Ծնորհային վե-
 րազրկալ գրուածներ շատ են թուով ու տե-
 սակով, առմկականներէն մինչև փիլիսո-
 փայական մեկնութիւններ, և քերթողական

տաղերէն մինչև տասնամեծարանական տեսութիւններ, զորս միառմի յիշել և կշռել մասնազգրական ճիւղը մշակողներուն կը թուուի: Բայց պէտք է գոնէ յիշատակենք Մաթթեոսի մեկնութիւնը, զոր հասուցած է մինչ Սէ հաճարի: Եթէ եկէ լռութեւ համարը (ՄԱՏ. Ե. 17), և մենք ալ չենք գիտեր թէ լռած ինչ պարծառ է խոստէ եղև շարունակել (ԿԻՔ. 68): Հաւանաբար անիկայ աշխատութիւն մըն էր՝ զոր իւր առաջին տարիներուն մէջ սկսած էր, և պարտաւորուեցաւ թողուլ երբ եպիսկոպոսական և հայրապետական առօրեայ գործեր և գրութիւններ, այստեսակ հանգարաւորութիւն պահանջող աշխատութեան արգելք եղան: Յիշած ենք թէ պէտք է այդ մեկնութիւնը յարաբերութեան մէջ նկատել Ներսէսի աշակերտակիցներէն Բարսեղ և Իգնատիոս Շնորհալիներու գրած՝ Մարկոսի և Ղուկասի մեկնութիւններուն հետ (§ 917):

989. Բայց Շնորհալիին անունին տակի հոչակ սուտղ գրական աշխատութիւնները՝
 ժամերգութեանց և եկեղեցական պաշտամանց համար դրածներն ու կարգադրութիւններն են: Ժա-

ՊԱՇՏԱՄԱՆՑ
 ՍԱՍԻՆ

մագիրքին մէջ ինչպիսի երգեր կան ամէնն ալ Շնորհալիին գրածներն են. Շարականներուն մէջ ընդարձակ ցուցակ մը կը կազմեն իրեն վերագրուածները (ՏԱՔ. 637), թող մեղեդիները, տաղերը, գանձերը (ԿԻՔ. 68), որոց ոչ միայն խօսքերն է գրած, այլև եղանակները ներդաշնակած, հաստատապէս հրմուտ ըլլալով թէ քերթողական և թէ երաժշտական արուեստներուն: Անհնարին է որ նիւթական ձայնովն ալ երգեցողութեան յարմար և քաղցրանուագ եղած չըլլայ: Մեր տեսութեամբ Հայ եկեղեցիներու դպրաց դասերուն երկնային հովանաւորը՝ շատ տակի յարմար էր որ սուրբ Ներսէս Շնորհալին եղած ըլլար, քան սուրբ Ստեփանոս նախասարկաւորը: Տօնացոյցի կարգադրութեանց մէջ ալ ինչ ինչ նորութիւններ Շնորհալիէն մուծուած են, ինչպէս Հոգեգալուտը եօթնօրէքի (ՏՕՆ. 144) և Վերափոխու մը իննօրէքի վերածելը (ՏՕՆ. 204): Բայց պէտք է ընդունիլ որ Շնորհալիին կարգադրութիւնները՝ եկեղեցական պաշտամանքը երկարելու և ծանրաբեռնելու ծառայած են, քան

թեթեւացնելու: Իրօք ալ եթէ Շնորհալիի գրածները ուղենք ժամագիրքէն և չարականէն զեղչել, բաւական բան մը թեթեւցած կ'ըլլար մեր ծիսական պաշտամունքներէն: Այս տեսութեամբ մեր օրերուն մարդիկը շատ հաշտ աչքով չեն նայիր Շնորհալիի կարգադրութեանց: Սակայն հարկ կը զգանք գիտել տալ, թէ Շնորհալիէ սաղմունքն պաշտամունքներն ալ թեթեւ չէին, վասն զի փոխանակ երգերու և չարականներու՝ անհատնում սաղմոսասացութիւններ կային, որոնք այլ ևս չկան: Չենք ուզեր պնդել թէ Շնորհալին պաշտօնապէս ջնջեց սաղմոսերգութիւնները, վասն զի ժամերգութեանց պատշաճները, բարեկարգելու համար թեղեկեանց և Մաքենեաց վանքերու կանոնները բերել տուաւ: Խրաք խառնեց մը կաղմեց, թերին լրացուց և ողաւաղը ուղղեց, և ըստ այնմ հրամայեց ամէն եկեղեցիներու մէջ կատարել: Իսկ յիշեալ վանքերը կատարելապէս ողթութեանց և հակող անապատներ էին: Միայն թէ Շնորհալիին աւելցուցած երգերն ու շարականները դուռ բացին սաղմոսները զանց ընելու, և անոնց տեղ երգերը փոխանակելու, որով տեսակ մը փոխանակութիւն յառաջ եկաւ, և ոչ իսկապէս յաւելում ու բարդութիւն: Հնար է ենթադրել, առանց պատմական ստուգութեանց դէմ գացած ըլլալու, որ Շնորհալին ոչ իւր ամէն գրածները պարտաւորիչ հոչակեց, այլ հանդիսութեանց շքեղութեան համար պատրաստուած յաւելումները, նմանողութեան նախաձայնողութեամբ և ժամանակաց հոլովմամբ պարտաւորիչ դարձան Շնորհալիին կամքէն և հրամանէն անկախաբար: Յայտնի կ'երեւի թէ բնական միտումով ու փափաքով ալ եկեղեցական պաշտամանց շքեղութեան սիրահար անձ մը եղած է նա, բայց ամէն առթիւ մէջ եկեղեցական պաշտամանց իսկական բարեկարգիչ մըն է, ինչպէս եղած էին անցեալ դարերու մէջ Սահակ Պարթև, Յովհաննէս Մանդակունի և Յովհաննէս Օձնեցի հայրապետները:

990. Շատեր կ'ուզեն Շնորհալիին վերագրելու Հայ եկեղեցւոյ արարողութեանց մէջ մուծուած ինչ ինչ փոփոխութիւնները, որոնք Կիլիկիացոյ դարէն սկիզբ առին, և Լատին եկեղեցւոյ նմանողութիւն են եղած:

Այսպէս են Լատիններուն եպիսկոպոսական թագին կամ խոյրին և կորագլուխ գաւազանին կիրառութեան ընդունուիլը, օձագլուխ գաւազանին՝ վարդապետներուն, և բոլորչի սաղաւարտին՝ քահանաներուն անցնիլը, պատարագին ժամամուտէն առաջ աւելցած մասին զանազան կրատորները, քահանայական աստիճաններուն չորսէն եօթնի վերածուիլը, և ընդհանրապէս յունական դրութենէն հեռանալով դէպի լատինական դրութիւն մօտենալը: Հայոց եկեղեցւոյն նախապէս քահանայական չորս աստիճաններ միայն ընդունած լինելը, այսինքն ընթերցող, դպիր, սարկաւազ և քահանայ, մինչև հիմայ պահուած արարողութիւններէն ալ յայտնի է, քանի որ այս չորսէն դուրս աստիճաններուն համար ոչ յատուկ զգեստ կայ և ոչ յատուկ պաշտօն: Լատինական դրութեամբ ընդունուած եօթն աստիճաններն են, դռնապան, ընթերցող, երգմանցուցիչ, ջահնկալ, կիսասարկաւազ, սարկաւազ և քահանայ, բայց յատուկ գործեր և տեղեր չունին Հայ ծէսին մէջ, և հազիւ թէ կը յիշուին եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան ներկաներուն մէջ: Ըստ այսմ աստիճաններուն չորսէն եօթնի վերածուիլը պատահական փոփոխութիւն մնացած է, և ծիսակատարութեանց ներքինին չէ թափանցած: Այդ և միւս փոփոխութիւններուն Շնորհալիին վերագրելը՝ մենք բոլորովին անհիմն կը գտնենք: Շնորհալիին գերուածներուն մէջ, որ այնչափ առատ են, երբեք այսպիսի ակնարկ մը չկայ: Լամբրոնացին որ Շնորհալիէն հաջորդ ծաղկեցաւ, և Դասոյց տալէն վրայ յատկապէս գրեց (ԼԱՄ. 80-92), եօթն աստիճանները կ'անգիտանայ տակաւին, և միայն չորս աստիճանները կը յիշէ (ԼԱՄ. 84): Աւելցնենք որ Շնորհալին բոլոր իւր հայրապետութեան ժամանակ Լատիններու հետ և Հռոմի հայրապետներուն հետ բնաւ յարաբերութիւն չունեցաւ, անոնցմէ առաջարկ կամ թելադրութիւն չստացաւ, որ լատինական ձև մը կարգադրէր: Ընդհակառակն միայն ու միայն Յոյներու հետ բանակցեցաւ, և չէր կրնար անոնցմէ աւելի հեռանալու ձևեր

ստեղծել: Վերջապէս այժմ գործածական դարձած ձեռնադրութեան մաշտոցը, որ յայնմապէս լատինական հետքեր կը պարունակէ, Ներսէսի ընտիր գրիչէն ելած ըլլալու նշաններ չունի: Հետեւաբար կրնանք վրաստահօրէն ըսել, թէ Շնորհալին հայկական պաշտամունքը ընդարձակեց իւր ընդհանր և հին կազմութեան համեմատ, և ոչ մի օտար բան անոր վրայ չբարդեց, կամ օտար ուղղութեամբ չայլալեց: Իսկ ինչ որ կիրիկեան չրջանէն մուծուած նորութիւններն են (§ 941), Շնորհալիէն ետքի ժամանակներուն պէտք է պատշաճեցնել, երբ Լատիններու հետ յարաբերութիւնները աւելի ընդարձակ և աւելի զիջողական կերպարան ստացան:

991. Առիթ ունեցանք տեղեկ անցողակի ակնարկներով ճշդել Շնորհալիին տեսակէտը իւր միութենական ձգտումներուն մէջ (§ 970), բայց պէտք կը գգանք անգամ մըն ալ անդրադառնալ սոյն կէտին վրայ, որ մեծ նշանակութիւն ունի Շնորհալիին նկարագիրին համար, և մեծ կարեւորութիւն ունի ապագայ եղելութեանց մէջ: Ներսէս առաջին քայլն ընողն է միութեան ճանաչուն մէջ, և առաջին դուռը բացողը Մամեստիոյ այցելութեան առթիւ (§ 951): Թէպէտ Ալեքս դուքան ալ առիթ ընծայեց այդ բանակցութեանց, սակայն նոյնիսկ Ներսէսի Մամեստիա հանդիպիլը, դիտումնաւոր գործ մը կրնայ նկատուիլ: Ներսէս անկեղծ և ճշմարիտ և բոլորանուէր փափաքող մըն էր, որ Քրիստոսի եկեղեցին պառակտող բաժանումը վերցուէր, և իրարու դէմ մրցող չորս ճիւղերը, Հայն ու Ասորին, Յոյնն ու Լատինը, դադարէին իրարու դէմ պայքարելէ և զիրար նախատելէ, և Քրիստոսի եկեղեցին փայլեցնէր աւետարանական սէրը և եկեղեցական միութիւնը: Սակայն երբեք միտքէն չանցուց, որ եկեղեցիներէն որեւէ մէկը, իւրը կամ ուրիշը, միւսները ընկլուզող և ջնջող և անոնք իրեն վերածող ձև մը առնէ: Փափաքեցաւ որ եկեղեցիներ իրարու համաձայնին էական և գաւառական կէտերու մէջ, միտքի և ուղղութեան համաձայնութեամբ, բանաձևներն ու բացատրու-

թիւները ազատ թողլով իւրաքանչիւրին, միայն թէ քրիստոնէութեան հիմը կազմող, երրորդութեան ու Մարգեղութեան ու Փրկագործութեան խորհուրդները իրենց իսկութիւնը չկորսնցնեն: Բոլոր ծիսական կէտերը, խմորուն կամ անխմոր հացը, անուպակ կամ ջրախառն բաժակը, զեկտեմբեր 25'ը կամ յունուար 6'ը, ձիթնիի կամ չուշմայի ձէթը, պատկերներ օրհնելը կամ օծելը, եկեղեցիին մէջ կամ դուրսը աղօթելը, խաչերուն բեւեռ վարնելը կամ չղարնելը, և ուրիշ այս անսակ տարբերութիւններ, Շնորհալիին միտքով, ոչ միութեան համար անհրաժեշտ էին: Նա իւր միտքին մէջ կրնար ընդունիլ, որ միութեան սիրոյն այս կամ այն կողմը զիջողութիւններ ալ ընէ, որպէսզի միւս կողմը չահի և հաճեցնէ, բայց այդ կէտին մէջ ալ զիջողութիւնները փոխադարձ կը պահանջէր, և երբեք չէր ընդունիր, որ զիջողութիւնը իբր մոլորութենէ դարձ նկատուէր: Նմանապէս չէր հանդուրժեր որ մէկ եկեղեցին միւսին վրայ գերիշխանութիւն պահանջէր կամ ունենար, այլ ամենքը միեւնոյն երկնաւոր Գլուխին հետ միացած անդամներ նկատուէին: Հոգ չէր որ իւրաքանչիւրը իրեն կարեւորութեան և անհաւան զիրքին համար՝ աղղկեցութեան տարբեր սասիճաններ ունենար, միայն թէ տիրապետութեան ձեւին չփոխարկուէր: Քայլ մը ևս առջև անցնելով կրնանք ընդունիլ, որ Շնորհալին իւր միութենական ձգտումներուն մէջ քրիստոնէական և աւետարանական սկզբունքներուն հետ՝ ազգասիրական և յազաքաղիական զգացումներ ալ ունէր, և իւր տառապեալ և վարտապան Հայ ազգին համար իսկական օգնութիւն և զօրութիւն մը կը վնասէր, քրիստոնեաներու համարաչի միութեան մէջ: Բայց միթէ կը մեղանջէր, երբոր չնորհիւ քրիստոնէական միութեան, աշխարհիս մէջ ալ խաղաղութիւն և բարօրութիւն և ապահովութիւն կը փափաքէր հայթայթել իւր վշտակիր հօտին: Ահա հայազատան եկեղեցւոյ ճշգրիտ անսակէտը, որուն նշանաւոր ներկայացուցիչն է Ներսէս Շնորհալի հայրապետը, որ գովելի նախանձայտութեամբ նախաձեռնարկ եղաւ աստուածահաճայ գործի մը, և որուն հետե-

ւեցան իւր անմիջական և հեռաւոր յաջորդները: Այլ դժբախտաբար ոչ ամէնքը կրցան՝ նժարը հանգիստալիս կէտին վրայ պահել իրեն պէս, այլ բուն տենչէ մղուելով, և կամ օտարներուն հրապոյրներէն խաբուելով, հաւանեցան պահանջէն անդին ալ անցնիլ և զիջողութիւնը համակերպութեան հետ չփոթել:

992. Ներսէս Շնորհալի այն սակաւթիւ երանելիներէն մէկն է, որոնք այժմ տօնելի են Հայ եկեղեցւոյ մէջ, և հինգերորդ դարուն մէջ փակուած տօնացոյցին վրայ աւելցած են: Հաւատոյ համար նախատուած մարտիրոսները մէկ կողմ թողլով, որոնք յատուկ դասակարգ մը կը կազմեն, և որոնց տօնելի ըլլալը աւելի դիւրմըռնելի է, մինչեւ հիմայ յիշուածներէն (Օձնեցիին ու Նարեկացիին ու Կրայեցիին միայն ունինք տօնացոյցի անցած: (Օձնեցիին (§ 576) և Նարեկացիին (§ 813) վրայ խօսած ենք իրենց տեղերը, իսկ Կրայեցիին յիշատակին տօնական դարձած լինելուն վրայ զիտցածնիս այս է,

թէ ԺԴ դարուն սկիզբները, այսինքն անոր մահունէն իբր 130 տարի ետքը, Կիլիկիոյ մէջ Սահկանոս Գոյներիցանցէ գրուած տօնացոյց մը, զոր կրցած ենք տեսնել, Ներսէսի Կլայեցւոյ տօնը չունի (ԳՈՅ.) և Թարգմանչաց տօնին այժմ յիշուածներէն (ՏՈՆ. 239) միայն Մեսրոպն ու Եղիշէն կը նշանակէ, իսկ Մովսէս Քերթոզ, Դաւիթ Անյաղթ, Գրիգոր Նարեկացի և Ներսէս Կրայեցի չեն յիշուած, ինչ որ կը ցուցնէ թէ Ներսէսի՝ մահուան թուականն սուրբերու կարգ անցած լինելու խօսքը հաստատուն հիմ չունի: Եւս աւուել չկրնար հաստատուիլ, որ Մանուէլ կայսր հրամայած ըլլայ, Ներսէսի անունը յիշողիւն ընդ առջին տօնացոյցէն զտրուելու (ԸՆԴ. 166), վասնզի ասանկ սովորութեան կամ աւանդութեան մը գոյութիւնը ուրիշ կողմէ հաստատուիլ: Այլ թէ երբ սկսաւ տօնուիլ, պէտք էր գրչագիրներու ժամանակագրական ուսումնասիրութիւն մը ընել, և մենք ձեռն ընկնուս ներքեւ չունինք սա այս պէտք եղած ատաղձը: Ծնարատանման է կարծել, թէ սկիզբէն իբրեւ լոկ ստորեղարձի համար

կատարուած պաշտօններ, ժամանակ անց-
նելով տօնի փոխարկուած են: Նկատողու-
թեան արժանի կը սեպենք զիսկ տալ, թէ
Վկայասէրին կամ Պաշտօնունիին չարուած
պատիւի մը՝ Շնորհալիին արուած ըլլալը,
պէտք է յառաջ եկած ըլլայ զլիաւորապէս
եկեղեցական պաշտամանց և ծիսակատարու-
թեանց մասին ունեցած արդիւնաւորութե-
նէն, որ զինքն կը մասնանշեն իբր հոգեպէր
և աղօթասէր, և կատարելապէս կրօնաու-
րական կեանքին նուիրեալ անձ մը: Իւր բա-
րեպաշտական իղձերուն ճշգրիտ պատկերը կը
կարդանք Հասարակ Խորհրդին՝ անդուգական
աղօթքին մէջ, որ ճշմարիտ ուղղամիտ հա-
ւատացեալի զգացմանց իսկատիպ նկարագիրն
է, և շատ խորհրդաւոր գործ մը կատարած
են անոնք, որ 36 լեզուներու թարգմանելով
բոլոր քրիստոնեայ աշխարհին ծանօթացու-
ցին այդ սքանչելի աղօթքը: Մենք չպիտի
վարանինք հռչակել Շնորհալին՝ իբր Հայ ե-
կեղեցւոյ անկեղծ ախոյեան և հայադաւան
դրութեան ճշմարիտ ներկայացուցիչ, որ ա-
ւելի ճշգրտութեամբ գիտցած է գծել և ճշդել
մեր ազգային եկեղեցւոյն ուղղութիւնը:
Ներսէս Շնորհալի յունադաւանութեան յանձ-
նառու եղած չէ, հռոմէադաւանութիւնը
միտքէն իսկ անցուցած չէ, և հայադաւա-
նութիւնը բոլորով սրտիւ պաշտպանած է,
ինչպէս յառաջ բերուած քաղուածներէն

տեսնուեցաւ: Միակ տարբերութիւնը զոր
կրնանք դնել Շնորհալիին պարզարանած դը-
րութեան՝ և իրմէ առաջուաններէն ոմանց
ընդունած դրութեան մէջ, Քաղկեդոնիկնե-
րու և Սրկարնոկներու դէմ նշուած զգու-
շանալն է, և յունադաւաններուն հանդէպ
իբր զիջողութիւն ընդունիլը, թէ երբեք
Քաղկեդոնիկնեցիներու դաւանելով նեատորական
դրութենէ տարբեր միտք ունեցած
են: Այդ պայմաններու ներքեւ երբեք Շնոր-
հալին յունադաւան քաղկեդոնիկ մը չըլլար,
ևս առաւել հռոմէադաւան երկարակ մը չըլ-
լար, որ Հռոմի հետ որ և է ամենափոքր մի-
նաւորութիւն կամ յարաբերութիւն իսկ ու-
նեցած չէ: Զարմանալի է որ Հռոմէադաւան-
ներ՝ զուտ ու թուր հայադաւանի մը յի-
շատակը իրենց սուրբերուն կարգը դասելու
յանձնառու եղած ըլլան: Հռոմի կամ Պետ-
րոսի նկատմամբ քերթողական գովեստներ,
կամ հռոմէական դարձեալներ, ոչ դա-
ւանութիւն կը կազմեն, ոչ հռոմէական դը-
րութիւն կ'արձագանգեն, և ոչ հռոմէադա-
ւաններու ընթացքը կ'արդարացնեն, որոնք
իրենց հիմնական փաստ մը չունին, և բրած-
նին պէտք է նկատուի՝ իբրեւ քմահաճ սովոր-
ութեան մը արդիւնքը:

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Դ. ՏՂԱՅ

993. Շնորհալին մեռած տարին պարտաբե-
ւոյ Նախաջանի 10-րդ օրը Գրիգորի Բաղ-
նաշ Տղայ (ՍՄԲ. 102),
ՅԱՋՈՐԴՈՒԹԵԱՆ բայց Գրիգոր Տղայ, որ
ԽՆԴԻՐ Ներսէսի առաջ Եղբորդին
էր, այդ միջոցին Հռոմ-
կայէ հեռու էր, և չէր Բեյ Բաղնաշ Եղբորդին
(ՄԻԽ. 472), այլ հայրապետական յանձնա-
րարութիւններով Կիլիկիա կը գտնուէր, և
ինչպէս կը կարծենք, Մլինի և Հեթումի մէջ
եղած գժտութիւնները և պատերազմները
դադրեցնելու կ'աշխատէր: Անյարմար չէ
հիշել այդ միջոցին պատշաճեցնել Լամբրոնի

պաշարումն ալ, զոր վերեւ պատմեցինք (§
982): Միխայէլ կը կարծէ թէ Գրիգոր Տղայի
բացակայութիւնը համարձակութիւն տուած
ըլլայ Գրիգոր Ապիրատի կաթողիկոսական
մատանին տիրանալ և կաթողիկոս հռչակ-
ուիլ: և Գրիգոր Տղայն մերժել և անոր Հը-
ռոմկայ մտնելը արգելել: որով սա զիմած
կ'ըլլայ առաջին իւր, առաջին Մլին, իսկ
Մլին Հալէպի սուլտան Նուբէտտինի օգնու-
թեամբ Ապիրատը հեռացուցուած և Տղայն
հաստատած ըլլայ կաթողիկոսական աթոռին
վրայ (ՄԻԽ. 472): Միխայէլ անձնական աւ-
ղակութիւն ալ կը յաւելու այդ գործին մա-

սին պատմելով, թէ որչափ ալ ինքն ուրախ եղած և խնդացած է Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսանալուն համար, չէ այդ գովել և գիտնալն էր, բայց մեղադրած է զայն, որովհետեւ յարժամ անառնեալ էր հայրապետի՝ պարտէր ծաւնոյն: Միանգամայն խրատած է Տղայն որ երեւելէ և հաշկաւոր, և ափնեւին անհոգան և պարկեշտ Հայ ազգին վրայէն վերցնէ չկեղտ անան արծաթեօթեան, որուն մէջ ուրիշ մեղաւոր չկայ եղեր այդ մասին. Բայ է Բայր, իբր թէ Գրիգոր Տղայէն զատ արծաթատէր Հայ եղած չըլլայ, և սա ալ յանձն առած ըլլայ խրատը: Միխայէլ կը պատմէ ևս որ ինքն Ապիրատին համար միջնորդած ըլլայ, զի Տղայն պարտաւ իւր զն է Բայր, և թէ այս կերպով Ապիրատը Լամբրոնի արքեպիսկոպոս նշանակուած ըլլայ (ՄԻԽ. 473):

994. Որչափ ալ Միխայէլ շատ հանգամանօրէն կը պատմէ այդ եղելութիւնը, և իրեն մասնակցութիւնն ալ

ՏՂԱՅԻ

ՅԱՋՈՐԴԵԼԸ

համարձակ մինք պիտի չկարենանք կատարեալ ստուգութիւն տալ այդ եղելութեանց, և Միխայէլը անհիմն զրոյցներու արձագանգ եղած պիտի ըսենք: Եթէ եղածները տառական ճշգրտութեամբ ընդունինք, շատ նշանաւոր և ազմկալից պարտազայից հանդէպ գտնուած պիտի ըլլայինք. Ապիրատի կաթողիկոս հռչակալիլ և օծուիլը, Տղային Հռոմկայէ մերժուիլը, Մկնի պատերազմի ելլալը, Նուրէտաին սուլտանին միջամտելը, Ապիրատի գահընկէցութիւնը, գահընկէց կաթողիկոսի կերպարանով մնալը, և Տղային անմիջական յաջորդ նշանակուիլը, մինչ իրօք անմիջական յաջորդն ալ չեղաւ: Ազգային պատմագիրներէն ոչ մէկը, բնաւ ակնարկ իսկ չունի այդպիսի եղելութեան վրայ, և Լամբրոնացի (ՐՆԻ. 166), Վահրամ (ՎԱՀ. 218), ու Սեմբատ (ՍՄԲ. 102), որ հաւատարմապէս ժամանակակիցներ են, ինչպէս նաեւ ուրիշներ, Գրիգոր Տղայն խաղաղութեամբ և առանց երբեք ընդդիմութեան Շնորհալիին յաջորդած գիտնեն: Ապիրատը՝ որ Յշարունակ գործերու մէջ գտնու եղաւ, և որուն վերջէն կաթողիկոսանալը խնդիրներու ալ առիթ տուաւ, երբեք կաթողիկոս եղածի, յաջորդութենէ

մերժուածի ու նշանակուածի պէս չներկայացուիր, և անմիջապէս Տղային յաջորդելու իրաւունք ունեցողի կերպարանը չունի: Այս պատմական եղելութիւնները հիմնովին կը հերքեն Միխայէլի յառաջ բերած պատմութիւնը: Վարդան կը յիշէ իրաւ, թէ Գրիգոր Տղայ առնալ շնորհալիին յաջորդելու, և թէ Գրիգոր Ապիրատ շատ է Լամբրոն (ՎԱՐ. 129), սակայն բնաւ Ապիրատի կաթողիկոսացած և յետոյ մերժուած ըլլալուն մասին ակնարկ մը չունի, ինչ որ երբեք լուրջեամբ անցնելու պարագայ մը չէր: Իսկ Նուրէտաինի ձեռնադրութիւնը առնալ առիթի մէջ կարեւոր պայման մըն էր, քանի որ կաթողիկոսը Հռոմկայի իշխան կը նկատուէր, և այդ իշխանութիւնն ալ Հաւրէպի սուլտաններուն հովանաւորութեան ներքեւ էր: Մեր տեսութեամբ եղածը առժամեայ տեղակալութեան մը պէտք է վերածել: Շնորհալիի մահուն առան Գրիգոր Տղայն բացակայ ըլլալուն, Գրիգոր Ապիրատ կնիքին և հայրապետանոցին տէր դարձած և պաշտօնական գործերը ստանձնած պէտք է ըլլայ, առանց կաթողիկոս հռչակուելու կամ օծուելու: Գուցէ երկու հօրեղբորդի Գրիգորներու համար կողմնակցութիւններ ալ տեղի ունեցած ըլլան, բայց ներսէսի կտակին հետ Մկնի ալ ազդեցութիւնը որոշիչ դարձած պիտի ըլլան Վասիլեան Գրիգորը Շահանեան Գրիգորի նախադասելու, քանի որ ինքն Մկն ալ Վասիլի փեսայ և Գրիգոր Տղայի քեռայրն էր: Ասկէ աւելի բան մը չընդունիր պատմական պարագաներուն ուսումնասիրութիւնը, և Միխայէլ Ասորի այլ ընդալցող զրոյցները իբր եղելութիւն պատմող պիտի նկատուի:

995. Մինչև որ Գրիգոր Տղայ Հռոմկայ դառնար ու Մկն հասնէր, ընտրական գործողութիւնք լրանային, ու նորընտիրը օծուէր, միջոց մը պէտք է անցած ըլլայ, և հազիւ 1173

տարւոյ վերջերը կրնայ նա պաշտօնին զբաղուիլ անցած ըլլալ: Կաթողիկոսական ձեռնադրութեան ներկայ եղած են Հռոմկայի չրջանակներուն եպիսկոպոսներ, և անոնց մէջ երկու ալ Ասորի, Գրիգորիոս Քէսունի և Վասիլիս Ռապանի եպիսկոպոսները: Այդ

առթիւ Հայոց և Ասորւոց աթոռներու մէջ եղած հին ահման կամ սովորութիւնն ալ կը վերանորոգուի, ու նոր աթոռ բարձրացող հայրապետը իրեն զաւանութիւնը միւսին կը զրկէ երկու եպիսկոպոսներու պատգամաւորութեամբ (ՄԽԽ. 472): Այդ սովորութիւնը հնաւանդ էր առջի դարերուն մէջ բոլոր հայրապետական աթոռներու մէջ, որով կը պահէին իրարու մէջ եղած հոգեւոր հաղորդակցութիւնը: Գրիգոր Դ կաթողիկոսի արուած Տղայ մականունը, կարծել տուաւ թէ շատ մանկահասակ աթոռ բարձրացած ըլլայ, նոյն իսկ աւելի երիտասարդ քան Գրիգոր Գ Պահլաւունին (§ 927): Սակայն հնար չէ այդ բացատրութիւնը ընդունիլ, գիտնալով որ արդէն 1138'ին, իւր հօրը գերութեան ատեն (§ 944), նորահաս պատանի մըն էր, և իւր հօրեղբայրներուն հսկողութեան ներքեւ Հռոմիլայի հայրապետանոցը կը փոխադրուէր, և անդ կը մեծնար իրեն կաթողիկոսին արդան (§ 945): Ուստի այս պարագայէն միայն ստացած կ'ըլլայ նա Տղայ մակդիր անունը, ապա թէ ոչ յիշեալ պատահարէն 25 տարի ետքը աթոռ բարձրացած ըլլալով, մերձաւորաբար, եթէ ոչ աւելի, քառասուն տարեկան աթոռ բարձրացած պիտի ըսուի: Գրիգոր Դ որ Տղայ իշխողէն էր, նաեւ յաջ-նախորդ էր հապարտեալ (ՎԱՀ. 218), որ է բարձրահասակ և անձնեայ կերպարան, պարագայ մը որ գրեթէ բոլոր Պահլաւունի կաթողիկոսներու համար կը յիշուի, և Մագիստրոսի սերունդին, և յատկապէս Ծով-քեցոց ճիւղին, բարձր հասակ և փառաւոր կերպարան ունեցած ըլլալուն հաստատութիւն կու տայ:

996. Միութենական խնդիրը խիստ կարեւոր և հետաքրքրական կէտի վրայ կը գտնուէր՝ երբ Շնորհալին իւր վախճանէր: Անդին Մանուէլ իւր հռչակաւոր ինը առաջարկութիւններուն մօտին՝ Հայերուն վճռական պատասխանին կը սպասէր միամիտ վստահութեամբ, ապին Հայեր չէին ուղեր միութենէ սպասուած յոյսերը խանգարել, բայց առաջարկներուն ծանրութեան տակ և կը տատամանէին, և Արեւելեաններուն մօտ պատգամաւոր զորկուած Ստեփանոս եպիսկոպոսի զարձին կը

սպասէին, որ անոնց արամադրութեան վերայ ապահովուին: Մանուէլ երբ Ներսէսի մեռնիլը կը լսէ, խորապէս կը վշտանայ, վասն զի կը կարծէր թէ Ներսէս իրեն համաժող էր, և ինքնիրեն կը հառաչէր, Զի որդիս իմ իմացն աշխարհ խառնեցեր եւ Քրիստոս (ԸՆԴ. 165): Բայց որպէս զի գործը չարգելուի, անմիջապէս կրորդ անգամ ըլլալով ճանապարհ կը հանէր Թէորիանոս մագիստրոսը, որպէս զի Ներսէսի յաջորդը չնորհաւորէ, բայց աւելի որպէս զի զայն քաջալերէ և յորդորէ, օժանդակէ և խրատէ, որ ինքն ի նախնիս և յերանելի հօրէն իմ ի նախնիս իմացն աշխարհ խառնեցեր (ԸՆԴ. 166): Թէորիանոս չկրցաւ իւր ճանապարհ շարունակել, սաստիկ պատերազմ կար Յունաց կայսրութեան և Իկոնիոնի սուլտանութեան մէջ, որ Ռում կամ Յունական կը կոչուէր, յունական երկիրներու մէջ հաստատուած ըլլալուն համար: Կայսերութեան պաշտօնական անձնրուն վստահաւոր էր սուլտանութեան երկիրներէն անցնիլ, Թէորիանոսի ալ հնար չեղաւ Հռոմիլայ հասնիլ, քանի որ ցամաքի ճանապարհով ուղեւորած էր: Ուստի ստիպուեցաւ անձամբ երթալու. զաղափարէն հրաժարիլ, սոսկական բայց հաւատարիմ սուրհանդակ մը ճարեց՝ կայսերական նամակը Հռոմիլայ նոր կաթողիկոսին հասցնելու, և ինքն ըստիպուած ետ դարձաւ Բիւզանդիոն, ուր սակայն կայսրը չի գտաւ. վասնզի նա մեկնած էր Այլազգիներուն դէմ պատերազմի երթալու համար:

997. Գրիգոր Տղայ կայսերական նամակին վրայ որդի եղիս յոյս (ԸՆԴ. 166): Ինքն ալ իւր նախորդին նման անկեղծ փափաքող մըն էր միութեան, և մը-խիթարական պէտք էր

ըլլար, որ կայսրը իրեն ալ կը ցուցնէր այն յարգանքն ու վստահութիւնը, զոր իւր պատուական հօրեղբորը ցուցուցած էր: Թէորիանոսի վիճաբանութեանց համեմատ, որքանիցն եղիւնայն Գրիգոր, ազգական ահաւորութիւն Ներսէսի, իրր թէ որդիս իմ ի նախնիս իմացն աշխարհ խառնեցեր (ԸՆԴ. 261), և զարձակուլ. և ի նախնիս իմացն աշխարհ խառնեցեր (ԸՆԴ. 261), և զարձակուլ. և ի նախնիս իմացն աշխարհ խառնեցեր (ԸՆԴ. 261), և զարձակուլ.

տակաւ ին կենդանի եղած ըլլալը յայտնի չէ. ըլլաւ ալ Մլխի մը որդին չէին ուզեր Հայ իշխաններ իրենց վրայ իշխանապետ ունենալ: Երբոր Ստեփանէ Յոյներէն չարաչար սպանուեցաւ (§ 948), Պապերոնի իշխան էր Բակուրան, որդի Սմբատ իշխանի, եղբորորդի Օշին իշխանին Լամբրոնի, և Թոռնորդի Արցախէ գաղթող Գոնձակեցի Օշինի: Այդ Բակուրանի քոյրն էր Ռիթա, Ստեփանէի կինը, որ իւր երկու մանր զաւակները առնելով Պապերոն եղբորը մօտ ապաւինեցաւ 1157'ին, և այնտեղ մեծցան և կրթուեցան Ռուբէն Բ ու Լեւոն Բ, որ նշանաւոր դէմքեր եղան Ռուբինեան ազգատոհմին մէջ: Այդ տեսութեամբ Բակուրոնի անունը պէտք է երախտապարտութեամբ յիշուի պատմութեան մէջ, իբրեւ երկուքին ալ դաստիարակողը, զի առ Բախարն էին շարժուող (ՍՍՄ. 138): Ռուբէն թէ՛ իրբեւ Լեւոն Ա'ի Թոռներուն երիցագոյնը, և թէ իբրեւ լաւ պատրաստուած իշխան մը, համահաճ հաւանութեամբ իշխանապետութեան գահը բարձրացաւ. և էր նա Բարեփոք, առաք, Կոնստանտին Գեղեցիկ, ի շնորհաբանութեամբ, և ի ներքին իւր առաջին գործերէն մին եղաւ Մլխի հաւաքած գանձերը իւրացնելով չափանի, այլ փութել է դէպք և յաջողութեամբ, որով առաջնորդը շէրք և իշխանաց, և անոնց օգնութեամբ շնորհ ընծաւորեց իշխանը, և նոյն իսկ Անարդարաւ և Տարսնի քաղաքները կը նուաճէր (ՍՄԲ. 102): Չուզեց Մլխի սպանութիւնն ալ անպատիժ թողուլ, և կեղծելով անոր սպանիչները վարձատրել, սպանութիւնը կատարողները ստիպեց ինքզինքնին յայտնել, և Ջահան իշխան մը ու Ապրիարիպ ներքինի մը, որ Թակարդին իյնալով ինքզինքնին մատնեցին, վիզերնին քար կապել տալով հրամայեց չքել ի Խոր Վրաց (ՍՄԲ. 103), հաւանօրէն Սմբատի մէջ, որ է Սիսի գետակը: Մլխի սպանութեան և Ռուբէնի իշխանապետութեան թուական կը գնենք. Սմբատի ցուցած 624'ը (ՍՄԲ. 102), որ է 1175 տարին:

999. Գրիգոր կաթողիկոսին համար յաջող էր՝ բարեակր և բանիմաց անձի մը իշխանապետութեան գլուխը զտնուիլը, որ կրնար նպատակ Յայնկրու հետ մերձապրութեան կամ միութեան խնդիրին, ինչ որ Հայոց կաթողիկոսին համար՝ ոչ միայն

եկեղեցասիրական այլ և ազգասիրական գործ մըն էր, և սարկաբար չհպատակելով ալ՝

ԱՄՄԲՐՈՆԱՅԻՆ ութնամյա գործը կը մշակէր: Գրիգոր յաջողակ սգանական մը ունէր իւր մօտ,

իւր Շահան հօրեղբոր Թոռը, Լամբրոնացի Ներսէս վարդապետը, որ գրիչով և գործով իրեն մեծապէս կը նպաստէր: Անոր գործունէութեան տապարէզը աւելի ընդարձակելու, և Շնորհալիէ աւանդուած կտակ մը իրագործելու, և ծնողաց ուխտադիր փափաքը տեղը տանելու համար, Գրիգոր 1175'ին, հազիւ 22 տարեկան եղած Ներսէսը, արքեպիսկոպոսութեան կը բարձրացնէր, որ ութը տարիէ ի վեր քահանայ ձեռնադրուած էր, և անոր կը յանձնէր Լամբրոնի և Տարսնի եպիսկոպոսութիւնը և Սկիւռայ վանքին առաջնորդութիւնը, զոր անոր հայրն Օշին հիմնած էր, և եղբայրն Հեթում նիւթականապէս կը պայծառացնէր. իսկ բարոյական և եկեղեցական պայծառութիւնը նորապսակ եպիսկոպոսին արդիւնքը պիտի ըլլար: Վերագոյնդ յիշեցինք թէ Գրիգոր Ապիրատ Լամբրոնի արքեպիսկոպոս նշանակուած էր Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսանալուն առթիւ (§ 993): Բայց Ներսէսի ձեռնադրութեան վրայ այլեւս Ապիրատ պէտք է թողած ըլլայ Լամբրոնն ու Տարսնը, հազիւ տարիս կէս այդ վիճակները հովուելէն ետքը, և անցած Անտիոքի արքեպիսկոպոսութեան (ԸՆԴ. 198): Լամբրոնացի Ներսէսի երիտասարդութեան տարիքին մէջ եպիսկոպոսանալը, սովորական բան մըն էր Պահլաւունաց ազգատոհմին մէջ, որուն կը պատկանէր ինքն մօրենական ծագմամբ, հօրենական սերունդով ալ Օշինեանց հաւատարմապէս իշխանական տունէն ըլլալով: Այդ սովորութիւնը որչափ և տարօրինակ և կանոնական օրէնքներու անհամաձայն, սակայն արդարացեալ բացառութիւն էր՝ նկատելով այն բարձր զարգացումը, խոհական գործունէութիւնը և սրբակրօն կենցաղը, զոր բոլոր Պահլաւունի հովիւներ և հովուապետներ, Գրիգորիսիստներ և Ներսիսեաններ, աւանց բացառութեան ապացոյցին իրենց արդիւնաւորութեամբ: Յատկապէս Լամբրոնացիին վրայ խօսելով, պէտք է յիշատակենք այն երկասիրութիւնները,

գորս իւր երիտասարդական տարիքին մէջ գրեց, և որոնք իրենց խոհական և հմուտ և ընտիր պարունակութեամբ կը բարձրացնեն անոր արժանիքը, և լիապէս կ'արդարացնեն իրեն համար եղած բացառութիւնը: Եպիսկոպոսութենէն քիչ առաջ գրած էր Կիւրեղ Երուսաղէմացիի՝ Պարապմանց գիրքին լուծումը: Զեռնադրութենէն ետքը սկսաւ գրել պատարագի մեկնութիւնը, Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ ճառերուն հետ, զորս աւարտեց 1177ին, և միւս տարին գրեց Առակաց գիրքին մեկնութիւնը, երրորդ տարին ալ Յայտնութեան մեկնութիւնը թարգմանեց, և Սաղմոսաց մեկնութիւնը սկսաւ: միեւնոյն ժամանակ գրելով ճառեր ու շարականներ, և շատ մը սուրբ գրոց մեկնաբանութիւններ, որոց ամէնուն ցուցակը մատենախօսներուն կը պատկանի տալ, իսկ մեր նպատակն է միայն՝ անոր կանխահաս մեծութեան և գիտութեան ապացոյցը տուած ըլլալ:

1000. Ամբողջ 1175 տարին և յաջորդն ալ Մանուէլ պատերազմի դաշտին վրայ անցուց՝ չկրնալով վերջնական յաղթութիւն տանիլ թշնամիին վրայ, թէպէտ Լամբրոնացին զայն

էւրով անյոթն հազարքով վաճակեց, և թաղած յաւթնութիւն և հարնութիւն ցոյցեալ յայտնէին: Պատերազմի երկրորդ տարւոյն նոր Կիւրակէի օրը, 1176 ապրիլ 11ին առտուն, տեղի ունեցած արեւի կատարեալ խաւարումը, շատ զէջ տպաւորութիւն գործեց ամէնուն վրայ. և անոր ազդեցութեան վերադրուեցաւ, նոյն տարւոյ սեպտեմբերին Միլիտինէի ճակատամարտին մէջ Մանուէլի կրած չարաչար պարտութիւնը, ուր շատ մը կորուստ տուաւ իւր բանակէն, և 70 հոգի յաղթե Բագարէն սպաննուեցան, և ինքն ալ հազիւ մահուանէ ազատեցաւ: Թէպէտեւ երկերէն շուրջ Նեփէց և Ռֆօց քաղաքներէն զոհեալ էր, կ'ըսէ Լամբրոնացին, հարկաւ լուծած զրոյցներու արձագանգ ըլլալով (ԸՆԻ. 168): Մանուէլ պարտաւորուեցաւ ծանր պայմաններով խաղաղութիւնը գնել, և միայն զերի ինկած իրաւաւոր և Աստուծոյ ծածկալ պատկերը ետ առած ըլլալու գոհունակութեամբ ետ դարձաւ Կոստանդնուպոլիս, ուր բաւական ատենէ իվեր իրեն

կը պատէր Հայ կաթողիկոսին պատգամաւորը, Կոստանդին Հերապոլսեցի յոյն քահանայն (§ 996): Կոստանդին իւր ատենը պարապի չէր անցուցած, Կոստանդնուպոլսոյ Միքայէլ պատրիարքին և այնտեղ գրաւուող Անտիօքի Կիւրեղ պատրիարքին կը բացատրէր շուրջ Հայ հոգաբարձի և հոգաբարձի, և որովհետեւ ազգաւ հոգաբարձի, իւր խօսքերը աւելի վստահութիւն կը ներշնչէին, և հոռեցուցանէր շքեղեղեղ և յոյսալից շուրջ շքեղեղեղ շքեղեղեղ (ԸՆԻ. 168): Երբոր Մանուէլ դարձաւ, պատրիարքներուն և եպիսկոպոսներուն կողմանէ գետինը բաւական պատրաստ գտաւ, ուստի նորէն եռանդով ձեռք առաւ իւր այնչափ փայփայած միտքեան խնդիրը, յուսալով վերջնապէս Հայերը Յունական եկեղեցւոյ շրջանակին ներքեւ առնել: Տարւոյն վերջին ամիսներուն մէջ բանակցութիւններ կատարուեցան, և կայսրն ու եկեղեցական սիւնհոդը իրարու հետ համաձայնեցան, ինչ որ զործին յաջողութեան համար առժամայն գիշորութիւններ ընել որոշեցին, ապագային վերապահելով բոլոր առաջարկութիւններն ալ ընդունել տալու յոյսը, քաջալերուելով անշուշտ կաթողիկոսին երկգիմի խօսքերէն, թէ երբ ազգի հոգաբարձին իւրաքանչիւր, այնպէս ինչպէս ինչպէս և ինչպէս ինչպէս և ինչպէս ինչպէս (ԸՆԻ. 167): Այդ հիմամբ յատուկ պաշտօնագիր մը գրուեցաւ Մանուէլի կողմէն 1177 յունուար թուականով, գիր մըն ալ պատրիարքներուն և եպիսկոպոսներուն կողմէն, երկուքն ալ յանձնուեցան Կոստանդինի, որ Հերապոլիսի մետրապոլիտ ձեռնադրուեցաւ Կիւրեղ պատրիարքէ, և իրեն յանձնուեցաւ Հռոմէլայ երթալ իբր կայսերական պատգամաւոր և իբր պատրիարքական նուիրակ, և Հայ ժողովը գումարել տալ, և ինչպէս կը վստահացնէր, միտքեան գործը զլախ հանել: Այլեւս Թէոփիմոսի և Ռիթմանի անունները չտրուեցան, որ գտեց վախճանած ալ էին անցած տարիներու միջոցին:

1001. Մանուէլ Հայոց կաթողիկոսին նամակին մէջ (ԸՆԻ. 169-175) նախ կը գովէ և կը բարձրացնէ անոր միտքեանական արամադրութիւնները, և առիթ առնելով Գրիգորի յայտնած միտքերէն, ուրախ է որ

Հայերն այլևս նեատորական չեն կարծեր
Յոյները երկու բնութիւն ընդունեմուն հա-

ՆՈՐ

ԱՌԱՋԱՐԿԸ

մար, և ինքնալ կը հեր-
քէ Յոյներուն սեւաւ և խե-
ըմբռնումը, որով, կ'ըսէ,
է մեջ հերեքիւստ իւրծե-

ցայտ և անանկեցայտ գոտ, որ հասարակութեամբ
խորհիւտ յազդեգործութիւն: Այս հիմամբ կը
համաձայնի կաթողիկոսին առաջարկին, որով
կը խնդրէր ինքնացանցել ի նախադրեալ
գլխոյն (ԸՆԴ. 167), և կը յայտնէ թէ ինքն
զմեայն գործոց յեւթադարձութիւն երկրորդ հա-
բեցում, առաջին անգ ժողով ընդ իւր և շե-
տութեան յազդեգործ հասարակ յայնացութեան:
Ասոր վրայ զանց կ'ընէ ինքն զլուսնները կըրկ-
նել, միայն երկու բնութեանց խնդիրը ձեռք
կ'առնէ, երկու կամքի և երկու ներգործու-
թեան վրայ ալ տարածելով, և անանկով
որ Հայեր միադորութիւն ըսած ատենին,
չփոթութիւն կամ խառնուրդ կամ մարդ-
կութեան ընկզմում և կորուստ չեն իմա-
նար, կը հետեւցնէ թէ իսկութեան մէջ Յոյ-
ներուն համաձայն են, և քանի որ է մի-
բարեկուսութիւն կայ, կ'առաջարկէ և կը
յորդորէ որ նոյնը երեւել լինէ բարբառ
բնի (ԸՆԴ. 174), որ է ըսել, Հայերը ընդու-
նին երկու բնութիւն բանաձեւը, և այդ բա-
նաձեւը նուիրագործող Գաղկեղոնի ժողովը:
Կը կնքէ պահանջելով որ յեր գործառ-
կութեան և միայն սրբազան Կաթողիկոսի
Հայոց, առանց հակադրութեան և երկարութեան,
միաբնութեամբ և համադրութեամբ, զհամար-
նան հասարակ ժամ բարեկուս իսկութեան
յեր, քաղկեղոնական զաւանթութիւն ըսել
կ'ուզէ, փութան գրով առնել և առ մեղա-
տել լինան գործառնել եղեւնագործ (ԸՆԴ. 195):
Գրիգոր կաթողիկոսին կայսեր ուղղած ան-
ձամբ գալու հրաւերն ալ, Մանուէլ փոխա-
դարձելով կաթողիկոսը կը հրաւիրէ, որ
հանդերձ միադորութեան Կաթողիկոսի, եկեղեցի
մի-
բարեկուսութեան, զործին հանդիսապէս
վերջաւորութիւն մը տալու համար, և այն
գործառնել և ինքն, ինքն էր ինքն ընդ ինքն
մի-
բարեկուսութեամբ, յաւանդութեամբ բարեկուսութեամբ,
նշանակէ բարեկուսութեամբ (ԸՆԴ. 175): Նամա-
կիս վերջու ծումն կը տեսնուի, որ երկրորդ
սկզբունքներն են՝ ինքն զլուսններուն վերջին
հոթները, և իբր կրկնուած առաջարկ կը

միայ միայն երկրորդ գլուխը, որ է երկու-
բնութիւն բանաձեւը, և անոր յարակից կը
լինի առաջին գլուխը, որ է մի բնութիւն բա-
նաձեւին հերքումը (ԸՆԴ. 156): Եւ ոչ իսկ
կը պահանջէ Սուրբ Աստուծոյն փոփոխու-
թիւնը, վասնզի կը յայտարարէ, թէ զի-
նչեւեւեւն որ իւր է միայն մի-
գործառնել, բարեկուսութեամբ (ԸՆԴ. 174):

1002. Կոստանդնուպոլսոյ Միքայէլ
պատրիարքին նամակը շատ աւելի ծանրակշիռ
կարեւորութիւն ունի, վա-
ստիւշՈՂԻԱԿԱՆ սրն զի միայն պատրիար-
քի կողմանէ գրուած էր,
այլ իսկապէս սինոդա-

կան թուղթ մըն էր, 20 ստորագրութիւննե-
րով, որոց գլուխը կը գտնուէր Միքայէլ
Կոստանդնուպոլսոյ ու Կիւրղոս Անտիոքայ
պատրիարքները, և Ստեփանոս Կեսարիոյ ու
Թէոդորոս Հերակլիոյ մեծ արքեպիսկոպոս-
ները: Ասոնց կը հետեւին 16 մետրապոլիտ-
ներ, որոց մէջ են ոչ միայն մետաւոր ա-
թուներու թեմակալները, ինչպէս Կիւղի-
կիոյ, Նիկիոյ, Նիկիոյ, Դուկիոյ, և
Աղլիսիոսպոլսոյ մետրապոլիտները, այլ և
հեռաւորներ, զորոքինակ Իկոնիոնի, Նա-
զիանզու և Կողոնիոյ մետրապոլիտները ու
սիակողմէն, և Լակեդեմոնիոյ ու Վլաչիոյ
մետրապոլիտները եւրոպական (ԸՆԴ. 180):
Ըսել է թէ Յոյներ պաշտօնական ժողովով
որոշած են միութեան համար միակ պայմա-
նով գոհանալ, և ծիսական ոչ մի փոփոխու-
թիւն անմիջապէս չպահանջել Հայերէն:
Սինոդական նամակը կը հաստատէ կայսե-
րական նամակին պարունակութիւնը, թէ
ընկալաւ զմեայն յազդեգործութեամբ ցեւա
էր
նշանակել միայն (ԸՆԴ. 177), կ'ընդունի Հայոց
զաւանթութեան ուղղութիւնը, թէ ճշմար-
շէր յազդեգործութեան, որովհետեւ ստուգ-
ուեցաւ, թէ այլ եր ոչ առ յեր ինքն, և այլ
եր ոչ առ մեղ ընդ ինքն համար (ԸՆԴ. 176):
Ասոր վրայ կ'անցնի հանգանակի ձեւով Յու-
նաց զաւանթութիւնը տալ, և թէպէտ ան-
գամ մը կ'ըսէ. Խորհրդանշի յերեւոյ բնու-
թեան և երկու բնութիւն, բայց անմիջապէս
կը յաւելու, թէ մի յերեւոյն Գրեգոր, թէ ոչ
ժամ բնութեանց Կաթողիկոս Բարեկուս-
թիւն, և թէ յերեւոյ բնութեանց միադոր-
թիւն (ԸՆԴ. 178), որով կը շօշափէ Հայկա-

Հաշտութեամբ հրադարձուցեալս, և ոչ յԱնի առաջարկու
կարգեցաւ, այլ Յոյններուն մարդն է, թող
իրենք քննեն ու դատեն, և մինք ալ եւ-
տիքէսի, Դէոսկորոսի և Տիմոթէոսի անու-
նով չխօսինք, որ մերը չեն, այլ պինդ բըւ-
նենք մերինները, որք ևն աւելի Գրէգորէս և
Էւրոպէս աւելի, և Ներսէս և Սահակ (ԸՆԴ.
315): Այս առիդ Դրիգոր Տղայն անմատադրու-
թեամբ կը խառնէ եւտիքէսի անունն ալ
որ կանուխէն նշովուած էր Հայոց եկեղե-
ցիէն: Յետոյ Աթանոս Աղեքսանդրացիի,
Դրիգոր Նիւսացիի, Դրիգոր Աստուածաբանի,
Բարսեղ Կեսարացիի, Յովհան Ոսկերեանի,
Կիւրեղ Երուսաղէմացիի և Կիւրեղ Աղեք-
սանդրացիի վկայութիւններով, և Պերֆե-
ռիոս իմաստասէրի խօսքերով, երկարօրէն
բացատրութիւններու կը մտնէ քառ-
բիւն փոխաբայական իմաստին՝ և Քրիստոսի
պատշաճեցնելու մասին, որպէս զի ցուցնէ
թէ հնար է երկու քառ-բիւն բացատրութիւնը
ներել, առանց երկու Քրիստոսներ զատելու
նհատորական դրութեամբ: Կաթողիկոսին
այդ ամէն ճիշդ նպատակ ունի միայն՝ Յոյ-
ները շահիլ ներկի չէզոքութեամբ մը, և
հաշտ և ազգայն չկոչել ազգ մը՝ որուն մէջ
ճշտեալ գիտութեան և պայծառեալ եկեղեցի,
ապա թէ ոչ ինքն ալ կ'ուզէ ազգային ա-
ւանդութիւնը պաշտպանել, և համարձակ կը
գոչէ. Հայ եւ հայերէս և աբելիքայ յարէս, միայն
թէ չկարծեր որ Հայ եկեղեցին վտանգուի
այդ զիջողութիւնն ընելով: Բոլոր տարածաշ-
նութեան կէտը Մարդեկութեան խորհուրդին
մէջ՝ միաւորութեան կերպն էր, թէ անձի վրայ
միայն, թէ ոչ անձի և բնութեան վրայ միանգա-
սայն կատարուեցաւ միաւորութիւնը: Որով-
հետեւ (կրեւելեայք ըսեր էին, Նիէ յաւգ-
անգէլի մատուցութեան ալ ինչ էջէ բաւ, Ա-
սորիս է գիտելի, կաթողիկոսը կը պատաս-
խանէ, հաւատարմ եւ եւ, և ասով կ'ուզէ
խնդիրը կարճել (ԸՆԴ. 320): Զիջողութիւնը
պաշտպանելու համար կը յիշէ Լուսաւորչին
Կեսարիա և Հռոմ, Արիստակէսին Նիկիոյ
ժողովին, և Ներսէսին Կոստանդնուպոլսոյ
ժողովին երթալը, և Սահակին Մփեսայի ժո-
ղովին, համաձայնիլը: Սակայն դժբախտաբար
անստոյգ պարսպանիւր ալ կը խառնէ պատ-
մականներուն: Քաղկեդոնի ժողովին մասին
այլ չուզեր Դէոսկորոսի և Կուգ Տիմոթէոսի և

Դրայ Պետրոսի հետեւի, որոնք ոչ Անեցի էին և ոչ Ջորդգետացի, ոչ Աղաղաչապատեցի և ոչ Դըւնեցի, և ոչ Հոյ-Գո-ձէ լեռնաւ և աղեա (ԸՆԴ. 322), որ անոնց հետեւիլու պարտաւոր ըլլայինք: Միաբանութեան աշխատողներուն մէջ կը յիշէ Յովնան Օձնեցին, Դրիգոր Վկայասէրը, Բարսեղ Անեցին, և իւր ծօրեղբայրները Դրիգորն ու Ներսէսը, սակայն այստեղ ալ պէտք էր գիտնար, որ ասոնցմէ և ոչ մէկը յանձնառու եղած էր ընել այն գիջողութիւնը, որուն ինքն յանձնառու կ'ըլլար: Ուրիշ շատ բացատրութիւններ ալ տալէ հաքը այդ մասին, վերջարանին մէջ ետ կ'առնէ բացարձակ զիջողութեան պահանջը, և կ'առաջարկէ միայն խնդիրը քննութեան ննխարկել, քանի որ Յոյներ ձեռքս և երկնց՝ այդ առաջարկը կ'ընեն: Խոյս տալը քաջութիւն չէ, կ'ըսէ, զորք է որդեգր ընդգրկ իւլ Նոց, կոհնաւնիլ կոհնաւնեցաւնիլ, ելիլ երկո Քնաւնիւն տեւ լաւաւը, ըմբերանեցոտ և յանդէմնեցոտ, և ելիլ Գորջնի՝ ընկաւոտ և շահեցոտ (ԸՆԴ. 328): Այդ նպատակին համար արտաքին պատճառ մըն ալ կը յիշէ, թէ գն յաւիտ ընդ իշխանաւնեմք Նոց և իրայն աղէք քնաւնեցոտ, որոնք նեղութիւն կը կրեն այս անհամաձայնութեան երեսէն, որ լիւս քոտ ին լիւս լիւսնեցոտ ալիս Մանուէրի մշակած միութեան առաջարկով, Բոյ իւրաւնիւն և Բորնիւն, և լաւ գործ մը ըրած կ'ըլլանք, եթէ Նոց օգնեմ (ԸՆԴ. 329): Այսպէս կը փակէ Դրիգոր Տղայ իւր վիճաբանական, բայց աւելի յորդորական պատասխանը: Ժամանակագրական պահանջից համեմատ յարմար է 1178'ին գնել այդ նամակին գրութիւնը, որ թուական չկրեր:

1008. Այդ թուականէն գրեթէ ասորի մը եւս կ'անցնի մինչեւ որ Հռոմկալոյ ժողովր կը գումարուի 1179

ՀՈՒՄԿԼԱՅԻ
ԺՈՂՈՎԸ

մեզի: Հարկատ. կաթողիկոսական նամակին
դատանական և իմաստասիրական բացա-
տրութիւններէն շատ աւելի ուղղեցին անոր
վերջին խօսքերը, այն է զիջողութիւն ընե-
լու առաջարկը մէկ կողմ թողուլ, ազատ
կերպով խնդիրը քննութեան ենթարկել, մէկ

ձամբ կամ պատուիրակով մասնակից եղած չեն ժողովին, հաւանաբար Հռոմկլայի իրենց թեւարկութենէն դուրս ըլլալուն պատճառով:

1010. Հռոմկլայի ժողովին գործերը յատուկ կերպով մեզի հասած չեն, Լամբրոնացին ինքն ալ, որ ժողովին ներկայ էր, և որ միութենական խնդիրներուն վաւերագիրները հաւաքած է՝ պատմական ծանօթութիւններ ալ աւելցնելով, այս մասին բան մը չգրեր. և կը գոհանայ յառաջ բերելով երկու ժողովական թուղթերը, որք պատրաստուեցան իբր պատասխան կայսր և արհնդդին նամակներուն (ԸՆԴ. 181-189), և զորս յետոյ պիտի վերլուծենք: Ժողովին տեւողութիւնն ալ ճշգրտած չէ, բայց երկարատեւ եղած պէտք է ընդունիլ, վասն զի մինչև որ համաձայնութիւն մը գոյանայ և ժողովական գիրքեր պատրաստուին և թղթատարը ճանապարհ ելլայ, Մանուէլի մահը տեղի ունեցաւ. 1180 սեպտեմբեր 27-ին (ԸՆԴ. 200), կամ 25-ին (ՅԱՅ. 89), որ է ըսել ժողովին բացուելէն 18 ամիս ետքը: Ժողովական գործեր չգտնուելուն վրայ, ոմանք այդ ժողովին պատշաճեցուցին Լամբրոնացիին նշանաւոր ատենաբանութիւնը, Ուլ հօրտ «աբթ» սկզբնաւորութեամբ (ՏՂԱ. 95-205), որ միութեան խնդիրին ի նպաստ եռանդուն և պերճաբան յորդորական մըն է, օտարներու զովարանութեամբ, և ազգային գործերու քննադատութեամբ: Մեզի վարմանալի պիտի չերեւէր Կալանոսէ կազմուած այդ կարծիքը (ՎԱԼ. 325), քանի որ ներքի էր անոր՝ իբր օտարազգիի, հայկական գրութեանց և եղելութեանց մասին ճիշդ գաղափարներ չունենալ, սակայն չինք գիտեր ինչպէս Չամչեան ու Ալիշան ալ կըրցան յայտարարել, թէ սոյն այս 1179 տարուոյ Հռոմկլայի ժողովին մէջ խօսած է Լամբրոնացին իւր հօգիւշը (ՉԱՄ. Գ-123) և հօշոտաւ (ՍԻՍ. 87) ատենաբանութիւնը: Ատենաբանութիւնն ճակատը յայտնապէս յիշուած է, յապտաժիւնս է ի յիշելու ծառայող Տաւադէ, և Տաւադն ոչ Հռոմկլայ է և ոչ Հռոմկլայի մօտ է, և այդ միջոցին տակաւին Հայոց քաղաք ալ չէր, և Յոյներու իշխանութեան ներքեւ էր: Դարձեալ ժողովը

գումարուած կ'ըսուի ի Քրիստոսոսական քաղաքին Հայոց Լեւոն (ՏՂԱ. 93), իսկ Լեւոն պատկուեցաւ. 20 տարի ետքը 1199-ին, և 1179-ին իշխանապետ իսկ չէր, և Ռուբէն Բ'ի իշխանութեան օրովն էր գումարումը, թէպէտ առանց Ռուբէնի գործակցութեան: Իսկ Գրիգոր կաթողիկոս մը, Եղբորդի «աբթ» ներքեւէ կ'ըսեցայ, ոչ միայն Գրիգոր Տղայն էր, այլ և Գրիգոր Ապիրատն ալ, որ 1194-ին ընտրուեցաւ. և 7 տարի պաշտօնավարեց: Բայց աստի եթէ Լամբրոնացին այսպիսի ատենաբանութիւն ըրած ըլլար 1179-ին, միթէ չէր յիշեր Տղայն Հռոմկլայի ժողովին իշխատակութեան առթիւ, որուն վրայ ինքն իսկ կարեւոր տեղեկութիւնները տուած է (ԸՆԴ. 180): Դարձեալ այդ ատենաբանութեան մէջ տօներու տարբերութեան, խմորուն հացի, ջրախառն բաժակի, և միւսնի նիւթին վրայ խօսքի կան (ՏՂԱ. 178), և անոնց նկատմամբ ալ յարմարելու յորդորներ կը խօսուին (ՏՂԱ. 194), ինչ որ յարմար չգար Հռոմկլայի ժողովին, ուր խնդիր չէր մնացեր ինչ գլխոյ վրայ, որ Զաւր Բաւեր յաւ Հայոց (ԸՆԴ. 180), և կաթողիկոսն ալ կը պարծենար թէ անոնք այլ եւս առաջարկ ըլլալէ դադրած են (ԸՆԴ. 314), և Լամբրոնացիին պէտք չէր մնար իւր ատենաբանութեամբ անոնց վրայ ծանրանալ: Այդ գիտողութիւններ և բաղդատութիւններ կասկած չեն թողուր, որ Ուլ հօրտ «աբթ» ատենաբանութիւնը՝ ոչ Հռոմկլայի ժողովին համար գրուած է, և ոչ անոր մէջ արտասանուած է: Այլ թէ ինչ նպատակով գրուած է, իւր կարգին պիտի խօսինք:

1011. Կալանոս ոչ միայն Լամբրոնացիին ատենաբանութիւնը Հռոմկլայի ժողովին կը վերագրէ, այլ և իբր ժողովական գործը յառաջ կը բերէ, Գլխաւոր «աբթ» Հռոմկլայ կոչուած ինն առաջարկները, և Լաւաճաւ «աբթ» եղբոր բացատրութիւնները, զանց չընելով ծառայող Տաւադէ և Քրիստոսոսական քաղաքին Հայոց Լեւոն անունները յիշել (ՎԱԼ. 331), առանց մտաբերելու, թէ 1179-ին ժողովը Հռոմկլայ գումարուած էր, և Լեւոն թաւաւոր չկար այն թուականին: Հետեւապէս յայտնի է թէ Կալանոսի յառաջ բերած գործուածը Հռոմկլայի ժողովին գործը չէ, ուր

ինն գլուխները նկատի չառնուեցան, նոյն իսկ Յոյներու հառնութեամբ, և միայն բռնութեանց խնդիրը որդմանց առարկայ եղաւ: Ոչ ալ կրնանք հաստատել թէ Գրիգոր կաթողիկոսէ կանուխէն Յոյներուն ուղղուած գրուած մըն է. վառնգի ինքը բնաւ այսպիսի ակնարկ մը ըրած չէ Մանուէլի ուղղած համառօտ նամակին մէջ, որով ինն գլուխները կը մերժէ (ԸՆԴ. 166), և կը մնայ կարծել թէ այն, ոչ 1179'ին այլ 1197'ին գումարուած Տարսնի ժողովին կը պատկանի, կամ թէ որեւէ անպաշտօն մի գրուած էր, որ վերջէնվերջ այսպիսի ձև մը առաւ, ո՛վ գիտէ որին ձեռքով: Բայց այժմէն ալ գրուածը ծանօթացնելու համար՝ դիտել կուտանք, թէ անոր մէջ յառաջ կը բերուին կանուխէն առաջատկուած ինը գլուխները (§ 983), և իւրաքանչիւրին հանդէպ կը դրուին Հայերուն ջատագովական պատասխանները: 1. Մէ քննելու քաղ Եւտիքէսը, Դէոսկորոսը, Տիմոթէոսը և համախոհները նշովելու մասին, կը պատասխանուի թէ, Եւտիքէսը արդէն կը նշովենք. Դէոսկորոսը անկէ տարբեր գիտենք, և եթէ համախոհ է նշովելու կ'ըլլայ: 2. Մէ քննելու բանաձևը փոխելու և երէտ քննելու բնկու մասին, կը պատասխանեն, թէ Դէ քննելու խօսքը Աթանաս, Գրիգորներ, Կիրիլ և Գերմանոս գործածած են, և իրենք նոր միտքով կը պահեն, բայց եթէ լաւ է եղադառնել էկեղեցոյ հարկ ըլլայ փոխել, կը հաճին Գրիգոր (ԿԱՆ. 334): 3. Սուրբ Աստուծոյն Եւտիքէսը և Եւտիքէսը վերցնելու մասին կ'ըսեն, թէ այդ ձևը Յոյներէն առած են, և տակաւին այսպէս արձանագրուած կոյ Դամասկոսի և Մամիսիոյ մէջ (ԿԱՆ. 335), և Յոյներն են փոխուողը: Այսու հանդերձ Քրիստոսի համար ըսելն յայտնելու համար՝ կը զիջանին յայտ Եւտիքէսը Եկեղեցոյն համար (ԿԱՆ. 337): 5. Միւսները ձիւթնի ձեւով կը հասնին պատարաստել երէտ Գրիգորէն լինել (ԿԱՆ. 338): 6. Պատարագի նի թերուն մասին կը հասնին ջրախօսան բնկ. և թէ Յոյներ հոգի խմբուն չընեն (ԿԱՆ. 339): 7. Ժողովարդին եկեղեցիէ դուրս ազգիկուն մասին կ'ըսեն, թէ այն յառաջ եկած է Յոյներուն Հայերը ներս չընդունելն, և Հայերուն մեծ եկեղեցի չի նկատ. միջոց չգտնելն, այլ թէ ժողովուր-

դը ներս կ'ընդունին՝ երբ մեծ եկեղեցիներ չինեն: 8. Վերջին չորս ժողովները ընդունելու համար կը սպասեն որ Յոյները հաստատեն թէ անոնք առջի երեքին հակառակ չեն (ԿԱՆ. 340): 9. Կաթողիկոսներու ընտրութիւնը կայսերական հաստատութեան ենթակելու համար պայման կը դնեն, որ Անտիօքի աթոռը Հայերուն ըլլայ, և Հայոց կաթողիկոսը չորս պատրիարքներէն մէկը սեպուի (ԿԱՆ. 341): Այս պատասխաններուն հետ Յոյներէն ալ կը պահանջեն հետեւեալ կէտերը. 1. Մեղուցեալներ կանոնական դատաստանէ և ապաշխարութենէ ետքը ձեռնադրուին: 2. Յանցաւոր եկեղեցականներ արժանի ապաշխարութենէ ետքը նորէն ընդունուին: 3. Ներքինիներ չձեռնադրուին: 4. Պատարագի հոգը բազմաջ գործածեն: 5. Պատարագի հոգին մնացորդը չթաղեն, և վերջէն տաք ջուր չգործածեն: 6. Կրօնաւորներ և քահանաներ պահի մէջ ձուկ ու գինի չճուղակեն: 7. Հայոց կաթողիկոսը Անտիօքի պատրիարք ճանչցուի (ԿԱՆ. 344): Այդ ամէնը թէպէտ յառաջ բերուած են իրր քաւ թաղէն Հայոց (ԿԱՆ. 346), սակայն ինչպէս ըսինք, Մանուէլի մահու ընէ առաջ գումարուած Հռոմկոյի ժողովը այս խնդիրներով չղքողեցաւ. և մենք սոյն գրութիւնները քաղեցինք պարզ տեղեկութեան համար, որ կրնայ լուսաբանել Հայերուն մէջ աիրող տեսութիւնները:

1012. Հռոմկոյի ժողովէն իրրու վաւերական գործ ունինք երկու պաշտօնական թուղթերը, մէկը կայսեր և միւսը յունական սինոդոսին ուղղուած, և զորս պահած է Լամբրտ-

նային իւր հաւաքածոյին մէջ: Մանուէլի ուղղուած նամակը կը գրեն Գրիգորիս կաթողիկոս Հայոց, և սուրբ Ժորժէ, և նախ կ'ողջունեն կայսրը, հանդէս Մանուէլին և Մանուէլեղբէրն անդրանկաւ Ալեքսանդր (ԸՆԴ. 181): Անմիջապէս կը չեղան թէ յանդէս ուղղութեան է սուրբ Եկեղեցիէ Աստուծոյ որ է Դէ, և ու երէտ Եւտիքէսը է Դէ ուղղութեան, այլ ըր հանգ, նոյն և յայտնեցաւ: Յետոյ կը յիշեն իրենց ճանչցած ժողովները, այսինքն յիշիւոյ, Կոստանդնուպոլսոյ և Եփեսոսի, զորս ընդունած են

ողնշացած կ'իմանայ, այլ միայն կը պնդէ թէ տատաւածային ու մարդկային բնութիւններն ու կամքերն ու ներգործութիւնները՝ միշտ մշտնջենական և մշտնջենական կերպով պիտի ըմբռնուին, որպէս զի նեատորական բաժանման զաղափարը հեռացուի: Այդ կէտը բացատրուած էր Շնորհալիին առաջին գրութենէն սկսելով (§ 951), և Հայերուն ծրագիրն էր միութիւնը նուիրողորձել միաքերու: Համաձայնութեանը վրայ, որ Յոյները եղին Քրիստոսը և Հայեր զիրենք նեատորական չկարծեն, և Հայեր մի Քրիստոս ըսեն և Յոյներ զիրենք ևս տիքական չկարծեն, և իրարու հետ համարձակ և կատարեալ հոգեւոր հաղորդակցութիւն ունենան, իրար չհարձակ և չբռնադատեն: Մանուէլ կայսր այս միտքերը ընդունելով, բանաձեւն ալ կը պահանջէր, բայց Հռոմիկայի ժողովը միաքերուն հաւանութիւնը հաստատեց, իսկ յունական բանաձեւը չընդունեց, Քաղկեդոնի ժողովը չճանչցաւ, Լեւոնի տոմարին չհաւանեցաւ, և նորէն բնդհանուր կերպով իւր միտքը բացատրեց. և այդչափով գոհացաւ: Հայերու այդ միջին ճանապարհը՝ Հայաստանէ եկող և Կիլիկիան սղղեցութեանէ զուրս եղող եպիսկոպոսներուն կարծիքն էր՝ որ տիրեց, և կաթողիկոսը կը յուսար անշուշտ այդչափով կայսրն ալ համոզել, որ աւելին չպահանջէ, ինչպէս յաջողած էր ինն գլխերու առաջարկը ետ առնել կամ գոնէ յետաձգել տալ: Այս տեղ անգամ մըն ալ պէտք է զիտել ասանք, որ այդ վաւերական գիրերը, յայտնապէս կը հերքեն Կալանուս յառաջ բերուած անվաւեր գրութիւնները, զորս լոկ տեղեկութեան նպատակով վերեւ յիշեցինք (§ 1010):

1015. Ժողովական երկու գիրերը տանելու ընթացքը պարզապէս կաթողիկոսը, որոնց ով ըլլալը յիշուած ՄԱՆՈՒԷԼԻ չէ (ԸՆԴ. 200), սակայն ՄԱՇԸ Մանուէլ յանձնարարած էր առաւել է յետեւ գործողութիւնները (ԸՆԴ. 175), և հարկաւ այդպէս ալ կարգադրուած է կաթողիկոսը: Սակայն թղթատարները չհրցան Կատարիայէ անդին անցնելու ինքնաշարժութեան ճանապարհէ, և ստիպուած դառնալ յետ, և մինչ Գրիգոր կաթողիկոս հաւերէ վերադառնալը, այսինքն

է թղթատարները ուրիշ ճանապարհ զրկել, Մանուէլ կայսեր մահուան գոյժը հասաւ, որ 1180 սկստեմբեր 27'ին տեղի ունեցած էր Կոստանդնուպոլսոյ մէջ (ԸՆԴ. 200): Իբրեւ սուրբի վախճան մը կը նկարագրէ Լամբրոնացին Մանուէլի մահը, որ ինքնաշարժութեան լեզու է և հաւանութիւնը որ թէ թէ ինքնաշարժութեան արձակում կը խնդրէ: Մեռնելէն ութ օր առաջ կրօնաւորի սքեմ կ'առնէ կատարեալ ծիսական օրհնութեամբ, կայսերական անկողինէն իջնելով է վերայ դարձնելու կը պատկի, պարատականներու տեղ կրօնաւորներով կը շրջապատուի, և շարժութիւնը այսպէս ապրելով կը մեռնի: Նոյն իսկ յուզարկաւորութիւնն ալ կը ծառայէ ինքնաշարժութեան կը կատարուի, և ոչ կայսերական ճախութեամբ (ԸՆԴ. 201): Այս է հարկաւ պատճառը որ անոր մահուան տարեդարձը, և ոչ առնել, Յայսմաւորքին մէջ ալ անցած է սկստեմբեր 25'ին (ՅԱՅ. 89), թէպէտ նորը յունիս 22'ին կը նշանակէ (ՅԱՍ. Բ. 265): Սակայն Մանուէլի մասին այդ գովելի յիշատակը ընդհանրացած պէտք չէ կարծել, վասն զի ուրիշներուն տեսութեամբ, ինչպէս անշուշտ յետեւէն՝ Գրիգորի Կաթողիկոսը, յայտնաւորեց և որոշեց, որ Կաթողիկոսը և հետեւ յետեւին է ինքնաշարժութեան, Մանուէլ կոչուած է կ'ըստի (ԿԻՐ. 70): Մանուէլ յայտնապէս ալ կ'ամբաստանուի, թէ ինքն ինքն ինքնաշարժութեամբ (ՄԻՍ. 444), թէպէտ անկէ զուսար մը ունեցած էր (ՄԻՍ. 486) և ինքնաշարժութեան օրինակ ինքն ինքնաշարժութեամբ (ՄԻՍ. 444), որ հռոմէական էր: Այս պատճառով թէպէտ Ալեքս Բ Կոմնենոս, Մանուէլի որդին երկրորդ կնոջմէն, 12 տարեկան կայսր հռչակուեցաւ մօրը խնամակալութեամբ, բայց երբ մայրը աշխարհէն դուրս ելաւ (ՄԻՍ. 486), Անգլոսիկոս Կոմնենոս խնամակալ անուանուեցաւ, և սա ալ սղային խեղդել տալով ինքն կայսր հռչակուեցաւ 1183'ին, բայց ինքն ալ իւր բռնութիւններով տակի դարձաւ, և Իստանկէ ձերբակալուելով խուժանին զայրոյթին յանձնուեցաւ, որ զայն խեղդամահ սպաննեց 1185'ին, և Իստանկ կայսր հռչակուեցաւ Իստանկ Բ Անգլոսիկոս անունով: Այս խուժովութիւններն են զորս Լամբրոնացին կ'ողբայ իւր հաւաքածոյին վերջը, և զայնս յերեք մօյն ինքնաշարժութեան ըսե-

լով (ԸՆԴ. 201) կը յայտնէ ծանոթութեանց 1193'ին գրուած ըլլալը:

1016. Մէջ Խընդ-ըր-այ Եկեղեց-այ Ե-
շաշ-Բե-ն-ն անկատար ծառ, կը գրէ Լամբրոնու-
ցին, միութեանական ձեռ-
նարկին ակնարկելով, և
ԲՆՈՒԹԵԱՆՑ
ԽՆԴԻՐԸ
կը յարէ թէ չէ՝ այժմ յոյս է
յեւն ուր-ի քալ յաւար-

դան (ԸՆԴ. 201), իրաւ սնկէ ետքն այ՝ ոչ
յոյս ծագեցաւ. և ոչ իրողութիւն կատար-
ուեցաւ, և մեր տեսութեամբ՝ կատարուին այ
հնար չէր: Որեւէ ձեռնարկի յաջողութեան
համար, պէտք է կանխաւ հաստատուն կըու-
տան մը ունենալ, և անկեղծապէս երկու
կողմէն նոյն ուղղութեամբ գործել, ինչ որ
կը պակսէր մինչև հիմայ բացատրուած ձեռ-
նարկին մէջ: Հայեր և Յոյներ բոլորովին
տարբեր գաղափարներ ունէին միութեան
մասին, ինչպէս զիտել տուինք, բայց աւել-
որդ չէ անգամ մըն ալ չեշտել, քանի որ
հիմնական և կարեւոր խնդիրի մը շուրջը կը
դառնայ խօսքը: Հայեր դաւանական պար-
տաւորիչ կէտերը քիչցնելով, և վարդապե-
տական շատ մը կէտեր երկրորդական հա-
մարելով, իրենց համոզմամբ կրնային եկե-
ղեցական միութիւն և հոգեւոր հաղորդակ-
ցութիւն հաստատել բոլոր քրիստոնէից հետ,
որ այդ էական կէտերու մէջ կը միանային.
և այդ կէտերն էին երեք առաջին սուրբ ժո-
ղովներով հաստատուած՝ Երրորդութեան և
Մարգեղութեան և Փրկագործութեան խոր-
հուրդները: Քրիստոսը՝ մարդացեալ Բան, ու
Աստուած և մարդ, և մարդկային փրկու-
թեան համար մարմնացեալ ընդունելէն ետքը,
Հայուն համար երկրորդական էր փնտռել թէ
միաւորութիւնը անձին վրայ եղաւ. թէ բը-
նութեան վրայ: Իրենք աւելի տպանով և
նախնի հարց գործածած բացատրութեանց
համաձայն կ'ըմբռնէին Դաւթեան Դ Բնութեան
բանաձևէն չհեռանալ, բայց եթէ ուրիշներ
նոյն միաբանով երկու Բնութեան ձեռք գործա-
ծէին, կը զիջանէին անոնց չհակառակիլ,
միայն թէ անոնք ալ իրենց չհակառակին:
Այդ սկզբունքին յայտնի և պայծառ բացա-
րութիւններն են Հռոմիկայի ժողովին եր-
կու պաշտօնագիրները, զորս վերլուծեցինք
(§ 1012-1014), և որոնց մէջ քաղկեդոնիկները
ի դուր կը փնտռեն իրենց ուղածը հաստա-

տող սեւ բացատրութիւն մը, բայց եթէ
թողատու հաւանութիւն մը իրենց տեսու-
թեանց մէջ մնալու, արուած բացատրու-
թեանց ներքեւ: Այդ գիրքերուն մէջ ալ ոչ
Քաղկեդոն կը յիշուի և ոչ տոմար, ոչ երկու
Բնութեան բանաձևը, և ոչ անոր ընդունու-
թիւնը: Բովանդակ եղածը հայադաւա-
նութեան թողատու գրութեան կատարեալ
յայտարարութիւնն է: Միայն զանց կ'ընեն
Քաղկեդոնի և քաղկեդոնիկներու դէմ նը-
ղովքները և հերքումները, ինչ որ շատ բը-
նական էր, վասն զի նղովքները խօսուած
ու գրուած էին, երբ Յոյներուն կողմէն հա-
խապէս նոյնները արձակուած էին Հակա-
քաղկեդոնիկներու դէմ: Բայց այն վայր-
կեանէն որ կայսրն ու պատրիարքը ու սին-
հոդոսը պաշտօնապէս կը յայտարարէին, թէ
սինալ կարծիք ունեցեր են Հայոց վրայ, և
բարձրաբարբառ կ'ընդունէին անոնց ուղղա-
փառութիւնը, ոչ իբրեւ մոլորութենէ դառնա-
լու, այլ կանխապէս ուղղափառ եղած ըլ-
լալու պայմանով, Հայերուն ալ գծուար չէր
նոյն վկայութիւնը տալ Յոյներուն համար,
և նղովարանութիւնները զագրեցնել:

1017. Միեւնոյն էր Հայոց տեսութիւնը
շատ մը ծիսական, տօնական, և արարողա-
կան կէտերու վրայ, զոր
ՈՒՐԻՇ
ԽՆԴԻՐՆԵՐ
օրինակ պատարագի և
միւսնի նիւթերը, և տէ-
րունական տօները, որոնք

բնաւ քրիստոնէական կրօնքի և հաւատքի
էութեան չէին դաշիր. և ամէն ազգային ե-
կեղեցի կրնար իւր սովորութիւնները պահել,
առանց ուրիշները համակերպութեան ստի-
պելու, և առանց տարբեր սովորութիւններէ
խրտչելու: Սակայն այսպէս չէր Յոյներուն
համոզումը, որոնց նպատակն էր ամէն եկե-
ղեցիները իրենցին մէջ ձուլիլ, և ամէնքն
ալ իրենց հնազանդութեան և հպատակու-
թեան ներքեւ մտցնել: Ինչ նշանաւոր գը-
լուխները շատ լաւ կ'արտայայտեն անոնց
ծրագիրը և անոնց նպատակը: Եթէ Գրիգոր
Տղայի նամակին հետեւանօք, բոլոր գլուխ-
ներուն վրայ լռելով միայն երկու Բնութեան
բանաձևէն վրայ ամփոփեցին իրենց պա-
հանջները, անոնք լաւ գիտէին, որ անգամ
մը Հայերը հպատակելու ճանպարհ մէջ մըտ-
ցընելէն ետքը, գծուար պիտի չըլլար հա-

զհետեւ պայմանները և պահանջները շատցնել, մինչեւ որ իրենց կատարեալ նպատակը իրականացնեն: Հայեր, կամ աւելի լաւ՝ իրենց առաջնորդներ, միամտաբար կը կարծէին, որ իրենց թոյլատու ու ներողամիտ հոգին պիտի կարենան Յոյններուն ալ փոխարկել, և այս կերպով հաստատուած միութեան շնորհիւ, քրիստոնէական տեսակէտով ընդհանուր խաղաղութիւն հաստատել, և ազգային տեսակէտով իրենց դժուարին կացութեան համար օգուտներ քաղել: Երեք են մինչեւ հիմա մեր դէմը ելլող միութենասէր անձերը, ներսէս Շնորհալին, Գրիգոր Տղայն, և ներսէս Լամբրոնացին: Շնորհալին որ նախակիրքն է, բոլորովին սուրբ սկզբունքներով զգածեալ մաքուր հոգի մըն է, որ գործին տեսականովը յափշտակուած, կ'ուզէ եկեղեցիները միաւորել, բայց երբեք յունադասան կամ հռոմէագետն ըլլալու չզիջանիր, հայադասան մըն է բառին ամենախիստ առումով: Գրիգոր Տղայն քայլ մը առջեւ կ'անցնի իւր հօրեղբորմէն, նա յանձն կ'առնէ պարզ չէզոքութիւն մը և դիմացինը հրապուրելու դիտմամբ, ինչ ինչ կէտերու մէջ իւր իրաւունքէն ալ հրաժարիլ, և օրինաւոր պայմաններու մէջ ալ զօհողութիւններ ընել, որպէս զի ցանկացեալ խաղաղութիւնը հաստատուի, և ակնկալեալ օգուտը իրականանայ, որուն պէտքը աւելի զգալի էր դարձած: Իսկ Լամբրոնացին անկէ ալ առջեւ անցնող մըն է: Նա մօտէն ուսումնասիրելով օտարներու մէջ տիրող եկեղեցական կարգ ու սարքը, որ քաղաքական լաւագոյն վիճակի արդիւնք էր, և բազմատեղով Հայերուն մէջ տիրացած անկարգութեանց հետ, որք հետեւանք էին քաղաքական անախտանձեղի ու վարստական ու արկածալից կացութեան, կը սկսի սիրահարուիլ ուրիշներու մօտ տեսածին, և հետեւելով իւր երիտասարդական տարիքին, զի 1180'ին հազիւ 29 տարեկան էր, և բնութեան խառնուածքին, որ բուն էր և յանդուգն, չկասիր զիջողական միջոցներու դիմելէ և համարձակ յայտարարութիւններէ, որով և առիթ կ'ընծայէ ներքին դիմադրութեանց և գժառութեանց: Լամբրոնացին այդ ընթացքը հետզհետէ պիտի բացատրուի գործողութեանց շարունակութեանը մէջ, սակայն այժմէն կը կան-

խենք յայտնել, թէ մեծապէս կը սխալին անոնք, որ Լամբրոնացին մէջ յունադասան կամ հռոմէագետն մը տեսնել կը կարծեն:

1018. Մեզի հասած է ուրիշ նամակ մըն ալ, Գրիգոր Տղայն Գրիգոր Տուտեորդիի գրուած, որ Սանահինի ա-

ՏՈՒՏԷՈՐԴԻՆ

ԵՒ ՏՂԱՅՆ

առաջնորդն էր, թէպէտ

նամակին խորագիրին մէջ

սխալմամբ Հաղբատի ա-

ռաջնորդ յիշուած է (ՏՂԱ. 5): Նամակը թուական չկրեր, պատմական պարագայ մըն ալ յայտնապէս յիշուած չէ, որ գրութեան ատենն ու առիթը վատահօրէն ճշդէինք, բայց մեր զննութիւններն հաւանական կը ցուցնեն ըսել, թէ Հռոմկայի ժողովին գործը հաճոյ չեղաւ Տուտեորդիին, որ բողոքածու կապէս կը հակառակէր Յոյններուն առաջարկները նկատի առնել, և ամէն կերպով տնոնցմէ հեռու մնալ կ'ուզէր, ինչպէս ինքն ալ ժողովին չէր եկած, երբ իրեն համամիտներէն ոմանք եկած էին, և գլխաւորապէս Անիի արքեպիսկոպոս Բարսեղը: Ուստի ժողովին հաւաքուելուն առթիւ դիտողագիր մը ուղղեց կաթողիկոսին, զոր չունինք, և կաթողիկոսն ալ ժողովին վերջանալուն պատասխանեց Տուտեորդիին՝ իրեն և ժողովին գործը ջատագովելով: Այդ մեր տեսութիւնը կը հիմնենք գլխաւորապէս այն ակնարկներուն վրայ, զորս կը գտնենք Տղային նամակին մէջ. թէ Տուտեորդին ըսած ըլլայ, եթէ ոչ էոյ հրաման էլէնչ և առաջնորդին յաջողութեամբ և վաղապէս, և առաջնորդին հաջողութեամբ և վաղապէս (ՏՂԱ. 24) և թէ յաջողութեամբ և վաղապէս և վաղապէս գրած ըլլայ (ՏՂԱ. 50), ինչ որ կը կապուի Բարսեղ Անեցիին ժողովին ներկայ ըլլալուն, նոյնպէս Հաղբատի վարդապետներէն ալ ոմանց, թէպէտ անունինն որոշակի յիշուած չէ (§ 1009): Նամակին լեզուն կծու է և խիստ, երգիծական դարձուածներով ալ լեցուն, մինչեւ իսկ կաթողիկոսին վեհութեան հետ անհամաձայն, և այս մեզ կը թելադրէ ըսել, թէ նամակին խմբագրութիւնը Լամբրոնացին գրիչէն ելած պէտք է ըլլայ: Հաւանաբար սոյն այս գրութեան կ'ակնարկէ Լամբրոնացին, երբոր կը յիշէ թէ այլ աշխատեց ինչպէս, Տուտեորդիի գիրերուն պատասխանելու հարկը,

պետ և արքունեաց հազարապետ անուանուեցան. և Վրացի Ուսպելեանց երկիրները ստացան, որոնք Գորգի թագաւորէն սպաննուած և նզովիւք անժառանգած էին (ՎԱՐ. 130): Հայ Ուսպելեանք ևս քանզի ևս ընդարձակեցին Լօռի իշխանութիւնը, և հետզհետէ գրաւեցին Շիրակը, Անրերդը, Անին, Բըշնին, Դուինը, Կարսն ու Չարեքը: Իւսնէ իւրեւր է իւրեւր թաւառայ տէրացաւ և հաւաքեց, այսինքն է յունադաւանութեան անցաւ, իսկ Չարեքէ Ժոյ է տեղահալ հաւաքեց, այսինքն է հայադաւան մնաց (ՎԱՐ. 138), միայն քանի մը կէտերու մէջ տիրապետող Վրաց ծիսական սովորութեանց համաձայնելու պէտքը զգաց, ինչպէս պիտի յիշենք:

1022. Լեւոնի իշխանապետութեան ըսկիզբները յաջողութիւններով պատկուեցան,

ԵՐՐՈՐԴ

ԽԱՅԱԿՐՈՒԹԻՒՆ զլուխ անցնելուն առաջին օրէն, ինչ որ եղբորը

կալանաւորութեան միջոցին ալ տեսնուած էր (§ 1019): Իրեն համար գրուած է թէ Երեւոյ եղբանաւոր և երէւ թերեւ, թէ չէր հաւաքեց զԼեւոն և Պարսից, թէ ընդ հաւաքեց զԼեւոն և Պարսից զԼեւոն և Պարսից (ՎԱՐ. 133), այսինքն է Իկոնիոնի, և թէ թուրքման հրոսակին գլուխ Ռոստոմը յէնց յաւաք. և անոր գլուխներուն ընդ հաւաքեց զԼեւոն (ՍՄՐ. 105): Հատիններու հետ բարեկամութիւնը ամրապնդելու համար, եւս ինչ շատեալ եղբորեւ թէ թէ Անուար, այսինքն է Անտիոքի իշխանուհւոյն եղբորորդին, որպէս զի Երեւոյ լուսնային և զԼեւոնի պաշտպան ըլլայ: Աշխարհասէր անձերու ձիրքն է պատահարները կանխապէս ուսումնասիրել և անոնցմէ օգտուիլ. Լեւոն ալ ուղեց յօգուտ գործածել Ուրբանոս Գ պապի նախաձեռնութեամբ սկսած շարժումը՝ որ է երրորդ Սալաղրութիւնը, որպէս զի Սալաղրութիւնէ զբաւուած Երուսաղէմը նորէն քրիստոնէից ձեռք անցնի: Փեղերկոս Բարսարոսաւ, այսինքն է Շիրակօրոս, Գերմանիոյ կայսրը, Փիլիպպոս Օգոստոս՝ Գաղլիոյ թագաւորը, և Հռիփարտ Ասիւս՝ Ժապարտն՝ Անգլիոյ թագաւորը, յանձն տուին անձամբ Երուսաղէմ երթալ իրենց բանակներով. բայց Փեղերկոս միայն կանխեց

և Փոքր Ասիա հասաւ 1190'ին, շատ նեղութիւն կրելով Յունաց կայսեր Իսահակի նենգամտութենէն և Իկոնիոյ սուլտան Իլըք՝ Սալանի զինեալ դիմադրութենէն: Ուրբանոս Գ որ Ղուկիաս Գ'ի յաջորդելով, Երուսաղէմի առման գործին վրայ քրիստոնէութիւնը զէնքի հրաւիրած էր. քիչ ետքը մուտնայն իսկ 1187 տարին Գորգոր Լ հաղիւ ամիս մը պաշտօն վարեց. և իրեն յաջորդը Կղեմէս Գ էր պապը՝ որը Փրեշրիկոսի արշաւանքը սկսաւ: Հայոց կաթողիկոսէն դրկուած պատգամաւորութիւնը (§ 1020), Հատիններուն ծանօթացուցած էր Հայոց քրիստոնեայ իշխանապետութեան կարեւորութիւնը: Լեւոնի յաջողութիւնները նպաստաւոր արձագանգ ունեցած էին, ուստի Կղեմէս Գ կանխեց գրել Հայոց կաթողիկոսին 1189 մայիս 29'ին, որպէսզի խաչակիրներուն օգնէ, և ինքն ալ զրեւելի խաչակիրներուն օգնէ, և ինքն ալ զրեւելի խաչակիրներուն օգնէ, և ինքն ալ զրեւելի խաչակիրներուն օգնէ (ՉԱՄ. Գ. 156): Այս անգամ պապը դաւանական կամ ծիսական պայմաններ չէր սաւաղարկեր, և զիստալով ալ որ Հայեր բնաւ նոր քայլ մը չեն առած, և հաւաք իւրեւր և հաւաքեւր կը ճանչնար (ՉԱՄ. Գ. 155):

1023. Կարծես թէ ամէն պարագաներ նպաստաւոր կը դառնային Լեւոնի մեծամիտ և մեծագործ նպատակին,

ՅԱԿԱՌՈՐՈՒԹԵԱՆ

ԽՈՍՏՈՒՄ

Իւր իշխանապետութիւնը թագաւորութեան վերածել, և անոր սահմանները ընդարձակել, և Կիլիկիայէ յառաջանալով Հայաստանն ալ գրաւել, և տիրապէս Հայոց հին թագաւորութիւնը վերանորոգել, իբրեւ Բագրատունիներու թագաւորական ազգատոհմին ժառանգ: Լեւոն իշխանապետ, պապին նամակին և կայսեր մօտենալուն վրայ, իսկոյն Լամբրոնացին փութացուց Հռոմկոյ, որ կաթողիկոսէն գիրքեր տանելով ու պատուիրակութիւն կազմելով կայսեր ներկայունայ: Ներսէս Լամբրոնացի, Յովհաննէս Սանցի և Գէորգ Սկիւռացի, ճանապարհ կ'առնէին քսան աշխարհական հետեւորդներով. բայց Պնտեկոստէին օրերը, որ այն տարին կը հանդիպէր մայիս 13'ին, Գերմանիկիոյ մօտ Թիւրքմէն տաղակներէ թալանուեցան,

պետ և արքունեաց հաղարապետ անուանուեցան. և վրացի Ուռապելեանց երկիրները ստացան, որոնք Գորգի թագաւորէն սպաննուած և նշովիւք անժառանգած էին (ՎԱՐ. 130): Հայ Ուռապելեանք ևս քանզիս ընդարձակեցին Լօռիի իշխանութիւնը, և հետզհետէ զրաւեցին Շիրակը, Անաբրդը, Անին, Բըջնին, Դուինը, Կարան ու Չարեքը: Իւսնէ իւրեւել ի Ռօմ-հայն թագաւոր տէրացաւ ի հայոցն, այսինքն է յունադաւանութեան անցաւ, իսկ Չարեքէ ծառ ի շէր-հայն հայոցն, այսինքն է հայադաւան մնաց (ՎԱՐ. 138), միայն քանի մը կէտերու մէջ տիրապետող վրաց ծիսական սովորութեանց համաձայնելու պէտքը զգաց, ինչպէս պիտի յիշենք:

1022. Լեւոնի իշխանապետութեան ըսկիզբները յաջողութիւններով պսակուեցան, և քաջ և կարող իշխան մը յայտնուեցաւ գործի գլուխ անցնելուն առաջին օրէն, ինչ որ եղբորը

կալանաւորութեան միջոցին ալ տեսնուած էր (§ 1019): Իրեն համար գրուած է թէ տէրեաց եօթանասուն և երկու բերդէն, թէ զբացաւ ի վերայ Յաւնաց և Պարսից, թէ ընդ հարկաւ արբը շէր-հայն տալան զՎրացիս (ՎԱՐ. 133), այսինքն է Իկոնիոնի, և թէ թուրքման հրոսակին գլուխ Ռոստամը յէնց յաւաք և անոր գտնաբերուն ընդ տեւել իւրեւել զնա (ՍՄՐ. 105): Լատիններու հետ բարեկամութիւնը ամրապնդելու համար, եւս ինչ զարաւար եղբորդին Քընչին Անգլոս, այսինքն է Անտիօքի իշխանուհւոյն եղբորորդին, որպէս զի տէրին վառ ազգականութեան՝ Լեւոնի պաշտպան ըլլայ: Աշխարհասէր անձերու ձիրքն է պատահարները կանխապէս ուսումնասիրել և անոնցմէ օգտուիլ: Լեւոն ալ ուզեց յօգուտ գործածել Ուրբանոս Գ պապի նախաձեռնութեամբ սկսած շարժումը՝ որ է երրորդ Խաչակրութիւնը, որպէսզի Սալահատինէ զրաւուած Երուսաղէմը նորէն քրիստոնէից ձեռք անցնի: Փեղերկոս Բարսարոսսա, այսինքն է Շիրակագետ, Գերմանիոյ կայսրը, Փիլիպպոս Օգոստոս՝ Գաղլիոյ թագաւորը. և Հռիփարտոս Ասիւ-ժապիրան՝ Անգլիոյ թագաւորը, յանձն առին անձամբ Երուսաղէմ երթալ իրենց բանակներով. բայց Փեղերկոս միայն կանխեց

և Փոքր Ասիա հասաւ 1190-ին, չստ նեղութիւն կրելով Յունաց կայսեր Իսահակի նենգամտութենէն և Իկոնիոյ սուլտան Դըլք-տալանի զինեալ զիմադրութենէն: Ուրբանոս Գ որ Դուկիոս Գ-ի յաջորդելով, Երուսաղէմի առման գործին վրայ քրիստոնէութիւնը զէնքի հրաւիրած էր. քիչ ետքը մեռաւ: Նոյն իսկ 1187 տարին, Գրիգոր Ը հաղիւ ամիս մը պաշտօն վարեց. և իրեն յաջորդը Կղեմէս Գ էր պապը՝ երբ Փրեշլիկոսի արշաւանքը սկսաւ: Հայոց կաթողիկոսէն զրկուած պատգամաւորութիւնը (§ 1020), Լատիններուն ծանօթացուցած էր Հայոց քրիստոնեայ իշխանապետութեան կարեւորութիւնը: Լեւոնի յաջողութիւնները նպաստաւոր արձագանգ ունեցած էին, ուստի Կղեմէս Գ կանխեց գրել Հայոց կաթողիկոսին 1189 մայիս 29-ին, որպէսզի խաչակիրներուն օգնէ, և ինքն աւելի և յաւելի տէր յաշիւհի տէրեւելէն՝ փութայ ի ռաբբի տէրեւելէն: Լեւոնի ալ գրեց իւր ձեռքէն եկած օգնութիւնն ընել (ՉԱՄ. Գ. 156): Այս անգամ պապը դաւանական կամ ծիսական պայմաններ չէր ստաջարկիր, և զիսնալով ալ որ Հայեր բնաւ նոր քաջ մը չեն առած, ի հարկաւ իւրեւել հարկաւ կը ճանչնար (ՉԱՄ. Գ. 155):

1023. Կարծես թէ ամէն պարագաներ նպաստաւոր կը դառնային Լեւոնի մեծամիտ և մեծագործ նպատակին,

ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ Իւր իշխանապետութիւնը ԽՈՍՏՈՒՄ թագաւորութեան վերածել, և անոր սահմանները

ընդարձակել, և Կիլիկիոյէ յառաջանալով Հայաստանն ալ գրաւել, և տիրապէս Հայոց հին թագաւորութիւնը վերանորոգել, իբրեւ Բագրատունիներու թագաւորական ազգատոհմին ժառանգ: Լեւոն իշխանապետ, պապին նամակին և կայսեր մօտենալուն վրայ, իսկոյն Լամբրոնացին փութացուց Հռոմկոյ, որ կաթողիկոսէն զիրեւ տանելով ու պատուիրակութիւն կազմելով կայսեր ներկայանայ: Ներսէս Լամբրոնացի, Յովհաննէս Սահիք և Գէորգ Սկիւռացի, ճանաչող կան Հռոմկոյէն քստն աշխարհական հետեւորդներով. բայց Պենտեկոստէին օրերը, որ այն տարին կը հանդիպէր մայիս 13-ին, Գերմանիկոյ մօտ Թիւրքմէն աւազակներէ թալանուեցան,

և պարտաւորուեցան եւս դառնալ (ՍԻՍ. 447): Կաթողիկոս ինքն ալ մինչեւ Սիս եկաւ, և անկէ լուր զրկեց կայսեր, որ Իկոնին էր, թէ Զահ Էլ Էսք (ՎԱՐ. 136): Փրեղերիկոս Իկոնինը գրաւելէ ետքը կ'իջնէր Սեւեակիս. մտադիր ըլլալով անկէ Տարսոն անցնիլ, ուր իշխանապետն և կաթողիկոսն մեծ ընդունելութիւն կը պատրաստէին: Լիւոն փութացած էր ուրիշ պատուիրակութիւն մը հասցնել կայսեր, զոր կը կազմէին Կոմարտիտս եղբայրներ, Կոստանդ և Պաղտին, որոնք Փրեղերիկոսի հանդիպեցան յունիս 8'ին, և կայսրը գոհ և ուրախ Հայոց կողմէն գտած բարեկամութեան վրայ, դեսպաններուն կը յայտնէր թէ մտադիր է Հայոց դիրքը բարձրացնել: Գիր ալ կը յանձնէր կաթողիկոսին ուղղուած, թէ «սոք է հինգ տասն հազար զինուոր, որ ինչպէս Լամբրոնացիին կը բացատրէ (ՉԱՄ. Գ. 158): Ստոյգ որ մեծ եղաւ Հայերուն տիրութիւնը, և մանաւանդ Լիւոնի ցաւը, ինչպէս նաեւ իւր մտերիմ խորհրդակիցին՝ Ներսէս Լամբրոնացիին վրէպը, որ երկրորդ անգամ պատուիրակութեան ելած, նորէն կէս ճանաչէն ձեռնուայն եւս դառնալու կը հարկադրուէր: Ամէնքն ալ անակնկալ կերպով կը կորանցնէին իրենց տնայտի աշխատանքով պատրաստած մեծ յոյսը, այն է Լատիններու պաշտպանութեամբ և Փրեղերիկոս կայսեր հովանաւորութեամբ Հայոց իշխանապետութիւնը թագաւորութեան բարձրացնել, և ինքնիշխան աւերութեան առաւելութիւններով ճոխացնել: Որչափ ալ, անհատ առաջի չէ կարծել, որ Փրեղերիկոս ինքնայոժար որոշմամբ Հայերուն թագաւորութիւն ապուր զաղտփարր յղացած ըլլայ, սակայն աւելի հաւանական է

ըսել, թէ այդ մասին առաջին մտածմունքը Լիւոնին կողմէն սկսած էր, և թէ Փրեղերիկոսի ցուցած քաղաքական բարեկամութեանէն քաջալերուած, անոր նիւթական օգնութիւններ հասցնելէն և անոր բանակին Հայ գունդեր խառնելէն առաջ, պարտաւորուած փոխարինութեան պայմանն ալ ապահոված էր, և ստացած խոստումներուն վրայ միայն տաք կերպով Լատիններուն հետ կապուելու ձեռնարկած էր: Դեռ հաստատուած բան մը չկար, և Փրեղերիկոս Արեւելքի մէջ անցընելիք հինգ տարիներու վերջին կը թողուր իւր խոստման պայմանաժամը, բայց Լամբրոնացին կայսրը չտեսած իսկ, սկսած էր լատին ծխարանէն թարգմանելով՝ թագաւորորհնէքի կանոնը պատրաստել: Պատմական եղելութիւնները լաւ իմանալու համար՝ պէտք է գիտնալ, թէ Հայոց իշխանապետը՝ Գերմանիոյ կայսեր կողմանէ թագաւոր հռչակուելով, կայսերութեան ճորտ աւատապետներու կարգը անցած պիտի ըլլար, և Եւրոպիոյ մէջ տիրող պաշտօնաբաշխութեանց օրինակին հետեւողութեամբ ալ, պէտք էր որ կայսերական շնորհը պապական օրհնութեամբ վաւերացուէր: Այս է եւս քան զեւս Հռոմի մօտենալու ճիգերուն իսկական չարժանիքը:

1024. Լիւոն չյուսահատեցաւ իւր հետապնդած նպատակին մէջ: Դիմաւորեց Փրեղերիկոսի որդին, Փրեղերիկոսը, ըստ այլոց Կոնստանտինը, որ կը հետեւէր իր հօր դիակին՝

Անտիոքի մէջ թաղելու համար, և որուն յուղարկաւորութեան խառնուած էր Լամբրոնացին ալ իւր պատգամաւոր ընկերներովը: Լիւոն Տարսոնի մէջ հանգստացուց կայսրորդին, Մամեստիոյ մէջ հիւանդութիւնը խնամեց, և Անտիոք երթալէ ետքը օգնեց Պաղտինի պաշարման, ուր միացած էին Գաղղիոյ և Անգղիոյ թագաւորներն ալ: Բայց կրտսեր Փրեղերիկոսն ալ Պաղտինի առջեւ մեղաւ, իսկ կայսրութիւնը անցաւ իւր եղբոր Հենրիկոս Զ'ի: Լիւոն Պաղտինի պաշարումէն անցաւ Կիպրոս, և օգնեց Հռիփարդոս թագաւորին Անգղիոյ, Կիպրոսը Յոյներէն գրաւելու, և Լատիններու հետ բարեկամութիւնը ամրապնդելէ, և իրեն աւա-

րաբաժինն ալ առնելէ հաջորդաբար Կիլիկիա, ուր իւր գիրքը հետզհետէ աւելի զօրացաւ: Անգղիացիք Կիպրոսը չպահեցին, այլ վաճառեցին զայն Գուստոն Լուսինեանի, լատին իշխանին, որ առաջ Յոպպէի և Ասկազոնի կոմս եղած էր, իսկ 1186'ին Նրուսազէմի թագաւոր հռչակուեցաւ Ամաւրի թագաւորին դստեր Սիպիլի հետ ամուսնանալով: Բայց միւս տարին Նրուսազէմ Սալանատինէ առնուեցաւ, Գուստոն ալ զերի ինկաւ, և ազատութիւն ստանալէ ետքը, 1192'ին Կիպրոսն առաւ Հռիփաղոսէ, և հոն հաստատուեցաւ, և երկու տարի հասապրեցաւ (ՀԹՔ. 80): Այդ Լուսինեան տունն է, որ վերջէն Կիլիկիոյ Հայ թագաւորութեան ալ տիրացաւ՝ խնամական յաջորդութեամբ: Լատին թագաւորներ Սալանատինի հետ հաշտութեան պայմաններ կնքելով, և ձեռուրդին մնացած տեղերը ապահովելով ետ դարձան Նիքայա, առանց Կիլիկիոյ Հայերուն համար նպաստաւոր պայման մըն ալ աւելցնելու, որով Սալանատին ազատորէն կրցաւ Հայոց դէմ դարձնել իւր թշնամութիւնները, և թրեւս աղէտներ ալ պատճառէր, եթէ 1193 փետրուարին մեռնելովը, Կիլիկիոյ վրայէն երկիւղալի վտանգը չփարատէր (ՍԻՍ. 451): Այսպէս Լուսն կրցաւ ներքին հոգածութեան դարձնել իւր քանքերը, առանց մեծ նպատակը աչքէ վրիպեցնելու, և այդ դիտմամբ միշտ Լատիններու բարեկամութիւնը մշակելով:

1025. Գրիգոր կաթողիկոս Սիւս եկած էր անձամբ կայսեր հետ տեսակցելու (§ 1023),

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ՄԱՆԸ

բայց անոր մահուան գոյժին վրայ, և կրտսեր Փրեզերիկոսի հիւանդութեան առթիւ՝ Մամեստիս եկաւ:

Կայսրորդուոյն վշտակցութիւն յայտնելու, և անկէ շիտակ Հռոմկայ դարձած պիտի բռնէինք, ինչպէս շատերն ալ կը կարծեն, սակայն այդ եղելութեանց վրայ երկար ապրած չըլլալուն, և Սմբատի Բագրատի ի Դաւիթ ըսելուն (ՍՄԲ. 106), և Անեցիին ալ նոյնը կրկնելուն (ՍԱՄ. 139) վրայ հիմնուելով, հաւանականագոյն է կարծել, թէ Գրիգոր Հռոմկայ չգնաց, այլ Սիւս մնաց Լուսնի մօտ, և այնտեղ մնաւ, որով իւր մարմինը Դրազարկի մէջ ամփոփուեցաւ: Սմբատի և

Անեցիի յայտնի վկայութեան դէմ, Գրիգոր Տղայն Հռոմկայի մէջ թաղուած ըսողներ, աղբիւրը չեն ցուցուցած (ՉԱՄ. Գ. 159): Իրաւ է որ Տղայն իւր հայրապետութեան ատեն չնեաց զէշտեանս ի իշխանի և շէշտեանս ի իշխանի (ԿԻՐ. 69), և անոր մէջ պատրաստեց շէշտեանս ի իշխանի, սակայն այդ պարագաները յիշող պատմիչն ալ՝ Տղայն համար կը գրէ, թէ իւր հաճեցեալ է զորք տեսնելու (ՍԱՄ. 139), որով կը հաստատէ Սիւսի մէջ մնաւ ըլլալը: Մահուան թուականը Սմբատ յատկապէս կը դնէ 1193 մայիս 16'ին (ՍՄԲ. 106), որ ուրիշներէն թեւեւ չփոթութեամբ մայիս 25 (ՍԻՍ. 532) կամ յուլիս (ՉԱՄ. Գ. 159) ըսուած է: Վտանգի մասնաւոր յիշատակարան մըն ալ կը հաստատէ մայիս 16 թուականը և Դրազարկի մէջ թաղուելը (ՀԱՅ. 412):

1026. Գրիգոր քսան տարի տեւողութեամբ բաւական երկար կաթողիկոսութիւն մը ունեցաւ, և նշանաւոր եղելութեանց ալ մասնակից եղաւ, այլ լրացեալ մեծագործութիւն մը չու-

ՏՂԱՅԻ

ԸՆԹԱՑԸ

նեցաւ, և իւր ամէն ճիգերը կէս ճանպարհ մնացին: Առաջ Յոյներու հետ միտքանութեան գործին հետեւեցաւ ամէն եռանդով, և Հռոմկայի ժողովով կարծեց զայն գլուխ հանած ըլլալ, բայց անուկնկալ պարագաներ ապարդիւն և անհետեւանք թողուցին ձեռնարկուած գործը: Հռոմկայի ժողովին դաւանական որոշումները ոչ թէ Հայոց եկեղեցւոյ պաշտօնական և բացարձակ վճիռներն էին, այլ ընդհատաւոր Յոյներու հետ փոխադարձ համաձայնութեան ծրագիրը կը կազմէին, և Յոյներուն պատասխանելէն ու երկկողմանի համաձայնութեան յանգելէն ետքը պիտի վաւերացուէր: Այդ վերջաւորութիւնը տեղի չունեցաւ: Յոյներ Հայոց հակառակարկը չտեսան և կարծիք չյայտնեցին, Հայերն ալ վերջնական միտք յայտնելու առիթ չունեցան, որով ծրագիրը իւր ծրագրի վիճակէն դուրս չելաւ և հաստատութիւն չստացաւ: Ըստ այսմ Հռոմկայի

վերջերս, 1899 յուլիսին, Վահրամ Թորգոմեան բժշկապետ Փարիզի բժշկական մեծ կաճառին ուղջեւ արտասանած բանտարկութեամբը՝ զայն ծանօթացուց նոյն առաջնակարգ համախմբութեան, և որուն վրայ 1907'ին գերմաներէն թարգմանութիւնն ալ լոյս տեսաւ:

1028. Ազգային յիշատակները հաւաքելու, և յատկապէս նահատակներու անունները մոռացութեան մէջ չթողլու նպատակով՝ այս տեղ պէտք կը զգանք յիշել Սարգիս Խաչենեցին, Գանձակի ամիրային հարկահաւաք պաշտօնեաներէն մէկը, որուն գէժ թշնամանալով Պարսիկներ, աւագ ուրբաթ օր մը խաչելով

կը մեռցնեն ըսելով, եւալիք քիչ Գրեգորիոսէ, ինչ որ հետեցնել կու տայ ուրացութեան բռնադատուիլը և Սարգիսի հաստատմիտ հաւատքը: Միւս նահատակ մըն ալ կը յիշատակուի Յորդանան Կարնեցի, բնիկ էր Գեղի Գեղի, որ քրիստոնէութիւն ընդունած ըլլալուն, և իսլամութեան վերադառնալու չհաւանելուն համար, վայել էր հաշտութիւն, կ'ըսէ պատմիչը (ՎԱՐ. 132), և կը ցուցնէ թէ չարչարանքներէ և բանտարկութիւններէ վերջ գլխատուած է Կարին քաղաքի մէջ: Թաղուած է Սահակ և Յովսէփ իշխաններուն գերեզմանին մօտ, որ նոյնպէս սաճկութենէ քրիստոնէութիւն դարձած էին (§ 633), և Յորդանանի աշխարհ, այսինքն ազգակից կը սեպուէին (ՎԱՐ. 132):

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Ե. ՔԱՐԱՎԷՏ

1029. Գրիգոր Տղայի Սիսի մէջ վախճանիլը կը դիւրացնէր Լեւոնի միջամտութիւնը, որ իր ազդեցութիւնը ընդարձակած և զօրացուցած, ամէն ազգային գործ և ձեռնարկ իւր միտքին և նպատակին ծառայեցնելու կ'աշխատէր: Իրօք ալ Լեւոնի ազդեցութիւնը կարեւոր էր կարճելու համար բազմաթիւ թեկնածութիւններու երեսէն ծագած բոլորն ընդհարումները, որոնց դուռ բացուած էր աթոռին պարագայութեան պատճառով: Թերեւս ամէնէն աւելի իրաւունք ունենալ կը կարծէր, Գրիգոր Ապիրատ, Շահանի որդին և Տղային հօրեղբորորդին, Պահլաւունի եպիսկոպոսներուն երիցազոյնը, զոր առաջ իբր Տարսնի և Լամբրոնի (§ 993), և յետոյ իբր Անտիոքի (§ 999) արքեպիսկոպոս յիշեցինք, և վերջէն Կեսարիոյ արքեպիսկոպոսութեան անցած կը յիշուի, և տարիքով արդէն 70'ը անցած կ'ենթադրուի: Ապիրատէն աւելի ժիր և գործունեայ էր իւր քեռորդին Ներսէս Լամբրոնացի Տարսնի արքեպիսկոպոսը, տակաւին հազիւ քառասուն տարեկան, որուն ամէն եկեղեցական և քաղաքական գործերու մէջ առաջնակարգ դեր վա-

րելը տեսնք, և որ Լեւոնի գլխաւոր խորհրդակիցն ու գործակիցն էր, և որուն ընտրելիութիւնն ալ կը խօսուէր, քանի որ ինքն ալ կը յիշէ թէ «բժանի է Կարապետ-Նեմե, երբեք չէր յայտնուէր» (ՏՂԱ. 213), այսինքն եթէ Արեւելիայց անհաճոյ եղած չըլլար: Ասոնցմէ զատ կը յիշուին նաեւ թէ «Կարապետ-Նեմե, Յովհաննէս Սոյ արքեպիսկոպոսը՝ Կոստանդին Օշինեանի որդին ու Լամբրոնացիին հօրը հօրեղբորորդին, և Անտիոքի Սեբաստիոյ արքեպիսկոպոսը՝ Գեառգարի ազգատոհմէն (ԿԻՐ. 70): Սակայն Արեւելիայք կապածով կը նայէին ասոնց վրայ Հռոմկայի ժողովէն ետքը, ուր Ներսէս և Գրիգոր զիջողական դրութեան պաշտպաններն էին եղած, Յովհաննէս ալ հաւանաբար նոյն ժողովին մէջ գտնուող Գեսարիոյ արքեպիսկոպոսն էր (ԸՆԴ. 199), իսկ Անտիոքի՝ Պսակ եպիսկոպոսին յաջորդը պէտք է եղած ըլլայ Սեբաստիոյ աթոռին վրայ (ԸՆԴ. 199), Արեւելիաններուն յանձնարարածն էր երիտասարդ Գրիգոր եպիսկոպոս մը, առաջանի անունով Վահրամ կոչուած (ՍՄԲ. 106), զոր ոմանք «Կարապետ» կը կոչեն (ԿԻՐ. 69), և այլք եղբորդի Կարապետի (ԼԱՄ. 143), կամ հօրեղբորդի Ապիրատ-

տի (ՍԱՄ. 144): Սահայն Գրիգոր և Ներսէս՝ Վասիլէ և Շահանէ զատ եղբայր չունենալու, ընդհանրապէս ընդունուած է հաւերդէ Նորին կարգալ, և Գրիգոր Տղայի քեռորդի և Վասիլի թու համարիլ երիտասարդ Գրիգոր-Վահրամը, և հօրեղբօրդէ կոչման ալ աւելի տարածեալ իմաստ տալով հօրեղբօր թա իմանալ: Լամբրոնացին Լիւոնի գրած տառն, համարձակապէս դիտել կու տայ աւոր, թէ ոչ հաւաստեցի մեր որդեր իրաւօր շահանէ Նահանջեալ, և Արեւելեանները կը մեղադրէ թէ իմեջն ունէլ ճանաչ հայրապետ (ՏՂԱ. 227), և ասով յայտնապէս ըստ իրլայ, թէ Լիւոն ինքն եղաւ Գրիգոր-Վահրամը կաթողիկոսացնելու համար իւր ազգեցութիւնը մէջտեղ դնողը: Մինչև իսկ կը գրէ, թէ յեր առաւելագոյն ինչ-որ չեղ շահանէ իմեջն իմեջն յեռադրէն (ՏՂԱ. 224): Այս կերպով Լիւոն կ'ուզէր հաճել Արեւելեայց կամքը, որոնք կը խրաչէին Ապիրատի կամ Լամբրոնացիի կաթողիկոսութիւնէն:

1030. Լիւոնի ընթացքն ու գործը բացատրելու շատ դժուարութիւն չենք կրեր, երբոր նկատի կ'առնենք
 ԼԵՒՈՆԻ իւր մեծ նպատակը. իշ-
 ՆՊԱՍՏԱԿԸ խանապետութիւնը թա-
 զաւորութեան վերածել, և թագաւորութիւնը մինչև Լայպստան տարածել: Առաջին մասին համար պէտք ունէր Լատիններու բարեկամութեան և հովանաւորութեան, երկրորդ մասին համար ալ կարեւոր էր Արեւելեաններուն բարեկամութիւնն ու օժանդակութիւնը: Ապիրատն ու Լամբրոնացին հեռացնելով Լիւոն շահած պիտի բլար Արեւելեաններուն բարեկամութիւնն ու համակրութիւնը, իսկ մանուկ կաթողիկոս մըն ալ ունենալով ձեռքին տակ, պիտի կարենար անոր ընել տալ և ստորագրել տալ ինչ որ ինքն կ'ուզէր, և զայն իրր հլու հպատակ գործիք մը վարել: Այս կերպով ընտրուեցաւ և օծուեցաւ Գրիգոր-Վահրամ, որ արդէն իւր մօրեղբօրմէն եպիսկոպոսական աստիճան ասացած էր, հետեւելով Պահլաւուններու մէջ սովորական դարձած ոճին, որ հեռզհատ երիտասարդ եպիսկոպոսներ հասցնելով կը ջանային իրենց ազգատոհմին մէջ ապահովել կաթողիկոսական

յաջորդութիւնը: Նորընտիր կաթողիկոսին ծագումը բացատրեցինք, իսկ տարիքը բնական մը ճշգիւ գրուած չէ: Սմբատ կը գրէ թէ աթու բարձրացաւ քաջ քաջ (ՍՄԲ. 106) և Տղայ և Մանաչ անունները անխտիր իրր մականուն կը գործածուին իրեն վրայ (ՎԱՐ. 139, ԿԻՐ. 69, ՔԱՀ. 39, ՏՂԱ. 224), սակայն պէտք չէ բոլորովին անչափահաս տարիք մը ենթադրել, այլ համեմատութեամբ իմանալ քաջ կոչումը, և 25 տարեկանէն պակաս չը կարծել զայն, որ կանուխէն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ալ ունէր: Կերպարանով ալ աստիճանին վայելուչ բլար կը վերկայուի, հաւաստելով թէ էր Նահաւիտ գեղեցիկ և բարեւոյտ քանկու (ԿԻՐ. 69), որ բոլորովին մանկահասակ եղած բլար կը հեռացընէ: Մականունին գալով քանի որ Տղայ մակդիր անունը Գրիգոր Դ'ի սեփական մընաց, Գրիգոր Ե պատմութեան մէջ սկսածանցուիլ Քաւէթ մակդիր անունով, որ առնուած է իւր մահուան պարագայէն, որ տեղի ունեցաւ քաւէթ լեւելի քանկու Կաւէթաւ (ՍԱՄ. 143): Ոմանք Քաւէթ ալ գրած են (ՎԱՀ. 218), բայց սովորաբար Քաւէթ մականունն է, թէպէտ ոչ իւր ծագումէն առնուած, և ոչ իւր կենդանութեան ժամանակ գործածական եղած անուն մըն է:

1031. Սովորաբար մի փ կը գրուի Քաւէթին կաթողիկոսութեան տեւողութիւնը, զոր Անեցին մի էր-
 ՏԵՒՈՂՈՒԹԻՒՆ իւր կը գնէ (ՍԱՄ. 143), և
 ԵՒ ԸՆԹԱՑՔ տակէ նորեր տարի մը և
 հինգ ամիս տեւողութիւն նշանակեցին: Տղային մահը 1193 մայիս 16'ին եղած տառն, Քաւէթին կաթողիկոսութիւնը ամիս մը կամ երկու յարմար է յապաղել, Եթէ այն խնդրի նիւթ եղաւ և Արեւելեաններուն կողմէն թելադրութիւններու տեղի տուաւ: Իսկ մահը Սմբատէ 643 թուին գրուած է (ՍՄԲ. 107), որ կրնայ տարածուիլ մինչև 1195 փետրուար 1 շարժական սոմարի հաշուով, իսկ Անեցին թուականը շատ չփոթ է: Թէ եղելութեանց կարգին և թէ տարրեր օրինակներու մէջ (ՍԱՄ. 144), որով բացայայտ վկայութիւն մը չի քաղալիք անկէ, և կը մնայ Քաւէթին կաթողիկոսութեան միջոցը 1193 ամառու ան

մէջէն մինչեւ 1194 աշունին վերջերը դնել, տարի մը և քիչ մը աւելի: Պատմութիւնը բնաւ տեղեկութիւն չտար, թէ ինչ գործունէութիւն ունեցաւ Քարավէժը, և թէ ինչ կրցաւ ընել սաարուոյ մը միջոցին մէջ, և մեզ ալ հարաւ չէ լսել կեղակարծ ենթադրութիւններու: Ղիմել: Յայտնի է որ Հռոմկոյի մէջ անցուց իւր ժամանակը (ՍՄԲ. 106), զբաղելով անշուշտ հայրապետանոցի սովորական գործունէութեանց: Բնական էր որ Ապիրատ և մանաւանդ Լամբրոնացին այլ եւս ուշադրութիւն դարձուցած չըլլան օժանդակելու: Բնոր, որուն ընտրութիւնը իրենց զրկումն էր եղած: Ընդհակառակն աւելի սերտ եղած են Արեւելեայց և հայրապետանոցի յարաբերութիւնները: Այս բանին կ'ակնարկէ հարկաւ: Լամբրոնացին երբ կ'ըսէ, թէ Զորագետացիք, որոնք առեւ- որբէն շատ- շատ- շատ իշխանք գէր, և շատ- շատ իշխանք եւ շատ- շատ իշխանք, այսինքն որ կ'իլիկիոյ իշխանապետին և կախկոպաներուն գերիքը չյարգեցին, և որ նոյնպէս անտես արարին շատ- շատ իշխանք եւ շատ- շատ իշխանք, որ պէտք է կ'իլիկիոյ կողմէ պատգամաւոր դաջող և անունը անծանօթ մնացած՝ եպիսկոպոսն ըլլայ, ընդհակառակն շատ- շատ իշխանք գէր, և շատ- շատ իշխանք (ՏՂԱ. 217): Ըսել է թէ Զորագետացիք յոյժ պատուաւոր ընդունելութիւն են ըրած Քարավէժի օրհնութեան թուղթին, մինչ Տղային հետ գրեթէ խզած էին իրենց յարաբերութիւնները, և յատուկ պատգամաւորութիւն ալ զրկած են՝ իրենց կամքին համեմատ ընտրուած կաթողիկոսին: Ասկէ կը հետեցնենք, թէ Քարավէժի անձին և գործունէութեան ուղղութիւնը համաձայն եղած է Արեւելեայց պաշտպանած դրութեան, որոնք բացէրաց կը հակառակէին թէ Յունաց և թէ Լատինաց հետ մերձաւորութեան յանգելու: զաղապարին, մերժելով որեւէ գիջողութեան յանձնառութիւնը:

1032. Գրիգոր Տղայի մահուան օրերուն և 1193 տարւոյն մէջ պէտք է դնել Անտիոքի իշխանին ձերբակալութիւնը: Բոյեմոնդոս լատին իշխան Անտիոքի, որ Ռուբէնը նենգութեամբ կալանաւորած էր (§ 1019), ուղեց նմանօրինակ խաղ մըն ալ Լեւոնի

գլխուն խաղալ: Ուստի զայն ալ Անտիոք հրաւիրեց: Լեւոն կասկածեցաւ, և կասկածը հաստատուեցաւ: Ան-

ԱՆՏԻՈՔԻ

տիոքի իշխանուհիէն՝ իւր

ԻՇԽԱՆԸ

կնոջ հօրաքոյրէն՝ ստա-

ցած տեղեկութիւններով,

ուստի առանց իմացած ըլլալը զգացնելու, ինքն ալ Բոյեմոնդոսը հրաւիրեց մինչեւ իւր սահմանագլուխը, անտի միասին Անտիոք երթալու: Համար, Բոյեմոնդոս հաւանեցաւ, և երբ հանդիպեցան, ուրախութեան հանդէսներուն միջոցին, Լեւոն արգելքի ներքեւ դրաւ: Բոյեմոնդոսը հետեւորդներն ու կարաւանը, և իրեն ալ յայտնեց, թէ շատ- շատ իշխանք եւ շատ իշխանք եւ շատ իշխանք, այսինքն որ կ'իլիկիոյ իշխանապետին և կախկոպաներուն գերիքը չյարգեցին, և որ նոյնպէս անտես արարին շատ- շատ իշխանք եւ շատ- շատ իշխանք, որ պէտք է կ'իլիկիոյ կողմէ պատգամաւոր դաջող և անունը անծանօթ մնացած՝ եպիսկոպոսն ըլլայ, ընդհակառակն շատ- շատ իշխանք գէր, և շատ- շատ իշխանք (ՏՂԱ. 217): Ըսել է թէ Զորագետացիք յոյժ պատուաւոր ընդունելութիւն են ըրած Քարավէժի օրհնութեան թուղթին, մինչ Տղային հետ գրեթէ խզած էին իրենց յարաբերութիւնները, և յատուկ պատգամաւորութիւն ալ զրկած են՝ իրենց կամքին համեմատ ընտրուած կաթողիկոսին: Ասկէ կը հետեցնենք, թէ Քարավէժի անձին և գործունէութեան ուղղութիւնը համաձայն եղած է Արեւելեայց պաշտպանած դրութեան, որոնք բացէրաց կը հակառակէին թէ Յունաց և թէ Լատինաց հետ մերձաւորութեան յանգելու: զաղապարին, մերժելով որեւէ գիջողութեան յանձնառութիւնը:

1196'ին, յղի թողլով Ալիքը, Նորածինը մանչ եղաւ, և լատին մկրտութեամբ կոչուեցաւ Ռուբէն-Ռէմունդ, որ է Հոյսիմոնդոս (Raymond): Լեւոն, որ մանչ զաւակ չունէր, սկսաւ մտածել Անտիոքի մառանգը

իրեն ալ ժառանգ նշանակել, և իւր եղբոր թոռին վրայ կիլիկիոյ և Անտիոքի իշխանութիւնները միացնելով՝ ընդարձակ Հայ իշխանութիւն մը կազմել:

1033. Մենք պէտք է դառնանք Լեւոնի և Քարավէժի յարաբերութիւններուն վերայ խօսիլ. որոնք բոլորովին անտեղեկալ ձև մը

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

ԴԵՄ

սկսան սունել: Լեւոն կը յուսար իրեն հնազանդ

և իւր ուղածը ընկելու պատրաստ հայրապետ մը ունենալ. ոչ միայն տարիքին բերումը տկար, այլև իրեն երախտապարտ անձ մը ունենալով աթոռին վրայ: Լեւոն անշուշտ այդ բացատրութեամբ կրցած էր Քարավէժի հակառակորդ և իրենց թեկնածութիւնը գոչող կաթսկոպոսներն ալ համոզել, երբոր զանոնք պարտաւորեց երիտասարդ Գրիգոր-Վահրամի կաթողիկոսական օծումը կատարել: Գրիգոր չեղաւ ինչ որ կը սպասուէր: Բնութեամբ հաստատամիտ, ուղղութեամբ օտարատեսաց, յարաբերութեամբ Արեւելեայց համամիտ, համոզմամբ օղջային եկեղեցւոյ պաշտպան, չհամեցաւ հետեւիլ Լեւոնի և իրեն համախոհներուն զիջողական ընթացքին, և ոչ ալ յոնձն առաւ հայրապետական կնիքով և ստորագրութեամբ վաւերացնել Լատին եկեղեցւոյ պիտերուն և իշխաններուն հազարդուելիք զիջողական յայտարարութիւնները: Այսպէս կ'իմանանք մենք Սմբատի գրածը, թէ աշայ իւրեւնիս Գրիգորէն զնաւաւորէր զնաւաւորէր զնաւաւորէր զնաւաւորէր, այլ ինչիչիւնաւորէր զնաւաւորէր զնաւաւորէր զնաւաւորէր (ՍՄԲ. 106): Պատմութեան համար շատ կարեւոր կէտ մըն է ճշդել Քարավէժին վրայ եղած ամբաստանութիւնը, որ մինչև տարածած մահ զինքը առաջնորդեց: Երիտասարդի և տաքարին կրիտասարդի մը վրայ իրր սովորական ամբաստանութիւն, սուտ թէ իրաւ, բարոյականութեան կէտը ձեռք կ'առնուի անմիջապէս. ինչ որ ամէն կերպերով կրնայ հաւատարի կամ հաւանելի ըլլալ: Զորմանքի արժանի կէտ մըն է, որ Քարավէժի վրայ այսպիսի մեղադրանք մը խօսուած չէ: Թող տալով պատմիչները, նոյն ինքն Լատինացիներն, որ Լեւոնի գրած նամակին մէջ, դատախազէ մը աւելի խստութեամբ Քարավէժին վրայ կը յարձակի, և զայն անկարող

և անարժան հայրապետ մը ցուցնել կ'աշխատի, անոր եղբրական մահուընէն ալ չըզգածուելով, և ոչ իսկ կէս օր օրով կը համարձակի այս տեսակ մեղադրանքներ կուտել տարաբախտ հայրապետին վրայ: Սմբատ իր կողմէն շնորհաբեր մեղադրանքը կը գրէ, և ուրիշներուն ամբաստանութիւններն ալ յիշած տալեն կ'ըսէ, թէ քէն աւ Լեւոն, թէ ունի աւ իմաստաւորէն իմաստաւորէն (ՍՄԲ. 106): Կիրաւ կուս կ'ըսէ, թէ արեւելին է վերայ Նոր Բարեբար (ԿԻՐ. 69), որով Սմբատի գրածին վրայ բան մը չաւելցնել, իսկ Վարդան (ՎԱՐ. 139), Վահրամ (ՎԱՀ. 218), և Անեցին (ՍԱՄ. 145), և ոչ իսկ ամբաստանութիւն մը կը յիշեն, երբ եղբրական մահը կը պատմեն: Լատինացիներն ալ մահաւ, և անհաւատ մահաւ (ՏՂԱ. 227) անարգական խօսքերէն աւելի բան մը չհամարձակիր գրել: Այդ դիտողութիւններ իրաւունք կու տան մեզի վստահօրէն ըսելու, թէ Քարավէժը ուրիշ յանցանք չունեցաւ, բայց եթէ Լեւոն իշխանապետին և իրեն համախոհ Ապիրատ և Ներսէս և Յովհաննէս կաթսկոպոսներուն, օտարասէր և զիջողական ընթացքին չհամակերպիլը, և Լատիններու հետ յարաբերութիւնները յառաջացնելու չգործակցիլը:

1034. Ծշղուելու արժանի կէտ մըն ալ է, թէ սկ եղաւ գլխաւորաբար Քարավէժին դատախազը, Լեւոն իշխանապետը, որ սպասած հլու հպատակը չգտաւ, թէ կաթողիկոսութեան

թեկնածու կաթսկոպոսներուն խումը. որոնք Լեւոնն ալ գրգռեցին: Սմբատի գրիլը, թէ շնորհաբեր զնաւաւորէր, Լեւոնն ալ հնազանդութիւն պահանջողներուն մէջ կը խառնէ, սակայն Լեւոն ինքնիրեն միացած պիտի չհամարձակէր տարողէպ միջոցներու զիմնուլու, պիտի քաշուէր կաթողիկոսի մը վրայ բռնանալէ, և պիտի զգուշանար Արեւելեայց հետ թշնամանալէ: Գործը փոխաւեցաւ երբ միեւնոյն ըդ Նաւաւորէրէն քէն աւ Լեւոն, և Նաւաւորէրէն զնաւաւորէրէն Նաւաւորէրէն, և Նաւաւորէրէն զնաւաւորէրէն Լեւոն իւրաւ իւրաւ (ՍՄԲ. 106): Դժուար չէ ճշդել թէ ո՞ր են այդ Նաւաւորէրէն, որ Նաւաւորէրէն Քարավէժի վրայ, և չարախօսութիւնները կրկնելով Լեւոնն ալ

իրեն այ ժառանգ նշանակել, և իւր եղբոր թոռին վրայ Կիրիկոյ և Անտիոքի իշխանութիւնները միացնելով՝ ընդարձակ Հայ իշխանութիւն մը կազմել:

1033. Մենք պէտք է դառնանք Լեւոնի և Քարավէժի յարաբերութիւններուն վերայ խօսիլ. որոնք բոլորովին անսկիւզ և և մը

ԿԱՅՈՂԻԿՈՍԻՆ

ԴԵՄ

սկստն առնել: Լեւոն կը յուսար իրեն հնազանդ

և իւր ուղածը ընկել պատրաստ հայրապետ մը ունենալ. ոչ միայն տարիքին բերմամբ տկար, այլև իրեն երախտապարտ անձ մը ունենալով աթոռին վրայ: Լեւոն անշուշտ այդ բացատրութեամբ կրցած էր Քարավէժի հակառակորդ և իրենց թեկնածութիւնը զգուշ կախկոպոսներն ալ համոզել, երբոր զանոնք պարտաւորեց երիտասարդ Գրիգոր-Վահրամի կաթողիկոսական օծումը կատարել: Գրիգոր չեղաւ ինչ որ կը սպասուէր: Բնութեամբ հաստատամիտ, ուղղութեամբ օտարասեւց, յարաբերութեամբ Արեւելեայց համամիտ, համոզմամբ ազգային եկեղեցւոյ պաշտպան, չհաճեցաւ հետևիլ Լեւոնի և իրեն համախոհներուն զիջողական ընթացքին, և ոչ ալ յանձն առաւ հայրապետական կնիքով և ստորագրութեամբ վաւերացնել Լատին եկեղեցւոյ պետերուն և իշխաններուն հաղորդութիւնը զիջողական յայտարարութիւնները: Այսպէս կ'իմանանք մենք Սմբատի գրածը, թէ որչա՞նչ ինքնաբերական Գրիգորէն չհաշտեցան, այլ ինքնաբերական Գրիգորէն չհաշտեցան (ՍՄԲ. 106): Պատմութեան համար չատ կարեւոր կէտ մըն է ճշդել Քարավէժին վրայ եղած ամբաստանութիւնը, որ մինչև տարածած մահ զինքը առաջնորդեց: Երիտասարդի և ստաբարին երիտասարդի մը վրայ իբր սովորական ամբաստանութիւն, սուտ թէ իրաւ, բարոյականութեան կէտը ձեռք կ'առնուի անմիջապէս. ինչ որ ամէն կերպերով կրնայ հաւատարմ կամ հաւանելի ըլլալ: Զարմանքի արժանի կէտ մըն է, որ Քարավէժի վրայ այսպիսի մեղադրանք մը խօսուած չէ: Թող տալով պատմիչները, նոյն ինքն Լամբրոնացին, որ Լեւոնի գրած նամակին մէջ, դատախազէ մը աւելի խստութեամբ Քարավէժին վրայ կը յարձակի, և զայն անկարող

և անարժան հայրապետ մը ցուցնել կ'աշխատի, անոր եղբրական մահուընէն ալ չըզգածուելով, և ոչ իսկ կէս ակնարկով կը համարձակի այս ահապի մեղադրանքներ կուտել տարաբախտ հայրապետին վրայ: Սմբատ իր կողմէն շնորհակալ մեղադրանքը կը գրէ, և ուրիշներուն ամբաստանութիւններն ալ յիշած տառն կ'ըսէ, թէ բռն ու Լեւոն, թէ ոչ ունի ու իմաստութիւն չունի (ՍՄԲ. 106): Կիրակոս կ'ըսէ, թէ արեւելի է վերայ Զոր Բարեբար (ԿԻՐ. 69), որով Սմբատի գրածին վրայ բան մը չաւելցնել, իսկ Վարդան (ՎԱՐ. 139), Վահրամ (ՎԱՀ. 218), և Անեցին (ՍԱՄ. 145), և ոչ իսկ ամբաստանութիւն մը կը յիշեն, երբ եղբրական մահը կը պատմեն: Լամբրոնացին ալ շահաւէ, և անհաճաբ շահաւէ (ՏՂԱ. 227) անարգական խօսքերէն աւելի բան մը չհամարձակիր գրել: Այդ դիտողութիւններ իրաւունք կու տան մեզի վստահօրէն ըսելու, թէ Քարավէժը ուրիշ յանցանք չունեցաւ, քայց եթէ Լեւոն իշխանապետին և իրեն համախոհ Ապիրատ և Ներսէս և Յովհաննէս կախկոպոսներուն, օտարասէր և զիջողական ընթացքին չհամակերպիլը, և Լատիններու հետ յարաբերութիւնները յառաջացնելու չգործակցիլը:

1034. Ճշգրտելու արժանի կէտ մըն ալ է, թէ սով եղաւ գլխաւորաբար Քարավէժին դատախազը, Լեւոն իշխանապետը, որ սպասած հլու հպատակը չգտաւ, թէ կաթողիկոսութեան

ԳԼԽԱՒՈՐ

ԳՐԳՈՂՆԵՐ

թեկնածու կախկոպոսներուն խումրը. որոնք Լեւոնն ալ գրգռեցին: Սմբատի գրելը, թէ շնորհակալութիւն չունեցան, Լեւոնն ալ հնազանդութիւն պահանջողներուն մէջ կը խառնէ, սակայն Լեւոն ինքնիրեն միացած պիտի չհամարձակէր տարողէպ միջոցներու զիմուր, պիտի քաշուէր կաթողիկոսի մը վրայ բռնանալ, և պիտի զգուշանար Արեւելեայց հետ թշնամանալ: Գործը փոխաւեցաւ. երբ շահեցաւ ընդ Զոր Բարեբարի բռն ու Լեւոն, և Զոր Բարեբարի շահեցաւ ընդ Լեւոնի և Զոր Բարեբարի (ՍՄԲ. 106): Դժուար չէ ճշդել թէ ո՞ր են այդ Զոր Բարեբարի, որ Զոր Բարեբարի Քարավէժի վրայ, և չարախօսութիւնները կրկնելով Լեւոնն ալ

իրենց ուզածը ընկ տալու շարժեցին: Քանի որ հաճախ գործողներ են չարախօսութիւն ընողներ, այսինքն կաթողիկոսութեանը վրայ նախանձով նայողներ, անոնք աշխարհական իշխաններ չեն կրնար ըլլալ: Ինչ որ Սմբատ զգոյշ բացատրութիւններով կ'իմացնէ, Կիրակոս յայտնապէս կը գրէ, Բայ զի հաճախ Բաղամբ էին Նորա, արեւելէն Բարսաբէն է Գայ Նորա Եղեւթոյնն Նախնայ, և հաճախ ցին զնա արաբներէ Լեւոնի Բագարէ: Մախացողներուն ով ըլլալն ալ աւելի ճշգիւտ համար կը յաւելու, որ ան անէին ծառայել շաբան (ՎԻՐ. 69): Նախանձող եպիսկոպոսներուն թիւն ալ կուտայ Կիրակոս, թէ Յովհաննէս Սահեղէն և Անանիա Սեբաստացիէն զատ կային ևս այլ յեղեւթոյնն անքի Գայ, որոց անունը խոհմարար կը լռէ (ՎԻՐ. 70): Սակայն այս անգամ ալ Անեցին կը պատուէ լռութիւնը և Ապիրասը կը մատնանշէ, թէ ան էր ան Բագարէ Լեւոն Գլխոյնի, որ Գայնէն եղեւ (ՍԱՄ. 144): Իսկ ծերունի Ապիրասէն հնար չէ զատել իւր գրգիռ և գործակից քառորդին, Ներսէս Լամբրոնացին: Այսպէս չորս անուններ յայտնի կ'ըլլան մեզի, իսկ միւս չորսեր կը մնան անծանօթ: Գուցէ ասոնց մէկն ալ Դաւիթ Արքակաղնեցին էր, իսկ մնացածին համար պատմութենէ մատնանշուած անուններ չունինք: Այսպէս յայտնի կ'ըլլայ, թէ նախանձոտ եպիսկոպոսաց խմբակէ մը զատ, Լեւոն ևս անծանօթ ցաւած էր կաթողիկոսէն, չգանելով անոր մէջ իւր փափաքած զիջող հայրապետը, որ պիտի հաւանէր լատինականութեան կամ պապականութեան արհամարհած պայմաններուն համակերպիլ, և պիտի զիւրացնէր թագաւորական թագին ստացութիւնը: Ոչ ոք պիտի կարենայ մեղադրել Լեւոնը իւր մեծ նպատակին մէջ, բայց միեւնոյն տառն պիտի չի դովէ ձեռնարկ մը, որ ազգային եկեղեցւոյ ինքնութիւնը և ինքնիշխանութիւնը զսկնելով պիտի ստացուէր: Եւ ճիշդ այդ կէտին վրայ կը կայանար Քարավէժի ընթացքը, համաձայնելով Արեւելեան վարդապետներուն ալ տեսութեանց: Միւս կողմէն միթէ անհրաժեշտ էր Լեւոնի այդչափ քծնիլ Լատիններուն առջև, իւր իշխանական թագը թագաւորականին փոխարինելու: Ինքը արդէն ազատած էր յունական գերիշխանութենէն,

զօրացած էր իւր զրացիներուն վրայ, ընդարձակած էր իւր սահմանները, յաջողած էր մինչեւ իսկ Անտիօքի լատին իշխանը իրեն արգադիր ընել: Միթէ չէր կրնար իւրովի իսկ ինքզինքը թագաւոր հռչակել, որուն ոչ ոք պիտի կարենար արդելք ըլլալ:

1035. Եթէ տարի մը և աւելի տեսեցին այդ խնդիրները Լեւոնի և Քարավէժի մէջ,

եթէ նախանձոտ եպիսկոպոսներու չարախօսութիւնները չորս հինգ անգամ կրկնուեցան, եթէ

ՅԵՆԱՍԱԿԱՆ

ԽՈՐՀՈՒԴՆԵՐ

Լեւոնը ուժգին միջոցներու բռնադատելու համար հարկ եղաւ որ Գրիգոր Ապիրատ անծանօթ Սիս երթայ և բերանացի ստիպումներ ընէ, պէտք կ'ըլլայ ուրեմն հետեցնել, թէ Գրիգոր Քարավէժ ուժգնապէս կը մաքառէր իրեն վրայ ծանրացող բռնադատութիւններու դէմ, թերեւս երկայնամտութիւնն ալ հասնելով կը պարտաւորուէր խիստ կերպիւր գործածել իւր զիմադրութեան մէջ: Լամբրոնացին կը խոստովանի իրեն կաթողիկոսութեան դէմ եղած ըլլալը, երբ Լեւոնին կը յիշեցնէ, թէ ոչ հաճախէի մեր լեւոնեաց իշխաններն, որո՞ւ ան ընթեր էր և Գլխոյնի, մինչ Արեւելեայք է Բայնայ Գլխոյնի և Նոյնն Ծառօթնէն (ՏՂԱ. 227), չարունակ կը քաջալերէին երիտասարդ կաթողիկոսը իւր ընդդիմութեան մէջ: Այս կերպով գործը երթալով կը բորբոքէր, կիրքեր կը զայրանային, և Լեւոն ինքն ալ գլխաւոր եպիսկոպոսներուն գրգռիչ գրութիւններէն և ստիպողական բանակցութիւններէն չարժուած, հաւանեցաւ վերջապէս բռնի ոյժով կաթողիկոսը աթոռէն զրկել: Այդ նպատակով որոշուեցաւ նախ Գրիգոր-Վահրամը նենգաւոր միջոցներով Հռոմկայէ հեռացնել, որ իշխանաբար կը տիրապետէր ու զայն իրենց ձեռքին ներքեւ տանել, և յետոյ գործին օրինաւորութեան ձեւ ստիպել համար եկեղեցական ժողովին քննութեան և վճիռին ենթարկել, և այնպէս զանկէց հռչակել երիտասարդ կաթողիկոսը, և իրենց ուզածը և իրենց յարմար եկող մէկը կաթողիկոսութեան աթոռը բարձրացնել: Որոշման գործադիր նշանակուեցաւ Յովհաննէս Սոյ եպիսկոպոսը, որ յարկամական կերպով Հռոմկայ գնաց. հոս ան Լեւոնին, և Քա-

բառով՝ «գործող» մեծագույն զորքն էր։ Յովհաննէս իրեն հետ բազմաթիւ հետեւորդներ ունէր, որոնք հետզհետէ Հռոմկայի բերդին մէջ շատցան, ուր էր հայրապետանոցը, և աւելի զօրաւոր եղան քան հայրապետական բերդապահները։ Երբոր Յովհաննէս իւր նենգամիտ նախապատրաստութիւնները լրացուց, օրին մէկը, միշտ նախքան էին է «եղաւ հաշտ», իրեններուն հրաման տուաւ, և իսկայն բերդին դուռները և ուշտարակները Յովհաննէսի հետեւորդ զօրակազմներուն ձեռքին անցան։ Հայրապետական բերդապահներ յանկարծակիի եկան, և «բարձեցաւ» զոգնուի, և երիտասարդ կաթողիկոսը շուարած իւր հիւրին կը հարցնէ։ Տէր Յովհաննէս, այս էն էր է. և նա պաշարիւնով մը կը պատասխանէ։ Բառք է. նոյն ատեն Յովհաննէս իրեններուն կը հրամայէ, կաթողիկոսին վրայ կը յարձակին, և կը փակին դռնն էլ «բարձ», և խիստ պահպանութեան ներքեւ կ'առնեն (ՍՄԲ. 107)։

1036. Հռոմկայեցիք լուրը առնելուն պէս կը զինուին, և բերդին դէմ կուեկուր կը սկսին, բայց երեք օր ՔԱՐԱՎԷժ շարունակ մարտնչելէ յետոյ, «միշտ իւրացին» զանի (ՍՄԲ. 107), թէպէտեւ այս առթիւ հարցէ՛լ եւ էին հետեւ է կ'ընէ (ՏՂԱ. 224)։ Իսկ Յովհաննէսի մարդիկը զօրացան Հռոմկայեցիներու դէմ, յարձակողները ցըրուեցին, և կալանաւոր կաթողիկոսը մէկ տեղ առած Հռոմկայէ կ'ընան, և ապահովաբար Սիւ բերին Լեւոնի տրամադրութեան։ Թերեւս նոր գունդեր ու եկած էին, որեւէ յարձակումի զիմադրելու համար։ Լեւոն հրամայեց երիտասարդ կաթողիկոսը փակել Կոպիտատի բերդին մէջ «նախնայի» (ՍՄԲ. 107), այսինքն է, միշտ «նախնայի» լինելու համար (ԿԻՐ. 69)։ Կաթողիկոսներու դէմ ամբաստանութիւններու օրինակներ ունեցանք, Յովհաննէս Ուրայեցի (ՏՂԱ. 640) և Գեորգ Գառնեցի (ՏՂԱ. 689), որք արդարացան, և Վահան Սիւնի (ՏՂԱ. 769), որ պարտաւորուեցաւ, սակայն երբեք չտեսանք կանխաբերողութեամբ ամբաստանեալը ճշելը, և կաթողիկոսին անձին վրայ արտաքին բռնութիւն գործածուիլը։ Որչափ ալ Լեւոն եղաւ այդ ապօրէն գործին հրա-

մայողը, սակայն Լեւոն նախաձեռնարկ և անձնակոն որոշմամբ գործին հեղինակը չեղաւ, այլ այն եպիսկոպոսները, որոնք շարունակեցին երէտ շարունակ, միշտ շարունակեցին զոգնուի Լեւոնի հետ (ՍՄԲ. 106), և որք հարեցին զոգնուի Լեւոնի (ԿԻՐ. 69)։ Երբ կը կարդանք թէ «նախնայի» լինելու (ՍՄԲ. 107), չենք կրնար չդիտել թէ այդ անօրէններուն գլուխը գտնուող Սոյ արքեպիսկոպոս Յովհաննէսն էր, և թէ կաթողիկոսական իշխանութիւնը շարունակեց (ՏՂԱ. 227) համարձակութիւնն ունեցողը՝ Տարսնի արքեպիսկոպոս Ներսէսն էր։ Որչափ և բերդարգելութեան ներքեւ առնուած, սակայն Լեւոն չուզեց կաթողիկոսին զահնկեցութիւնը՝ իւրովի կամ լոկ ամբաստանող եպիսկոպոսներու կամայականութեամբ հռչակել՝ այլ օրինաւորութեան ձեւերը պահելու համար ուզեց որ եպիսկոպոսներու ազգային ժողով գումարուի, և այն տեղ նայուին կաթողիկոսին դէմ եղած չարախօսութիւնները, և «նախնայի» լինելու համար «նախնայի» լինելու համար (ԿԻՐ. 69)։ Հրաւերներ ուղղուեցան նաեւ Կիլիկիոյ և չորջակայեց եպիսկոպոսներուն, որոնց մէջ նաեւ Լամբրոնացիին, որ կերպով մը ինքզինքը գործէն անմասն կ'ուզէ ցուցնել, և Լեւոնի գրելով կ'ըսէ, թէ կաթողիկոսը «բարձ» հանել է յաջողութիւնը, և թէ ինքն էլ «նախնայի» լինելու համար (ՍՄԲ. 107)։ Սակայն աթոռէն դուրս հանել ըստաւ՝ նենգութեամբ ձեռքադրուիլն է, ուսկից ետքը ժողովը հրաւիրուած էր էլ «նախնայի» լինելու համար։ Լամբրոնացիին կ'ըսէ իրեն համար՝ թէ հրաժարեցաւ իւր յաջողութիւնէ, և եթէ վերջապէս եկաւ, մի և երկուսն էլ երէց և շարունակ և «նախնայի» լինելու համար (ՏՂԱ. 224)։ Լեւոն իրաւունք ունէր այդչափ ստիպմամբ Լամբրոնացիին մօտը կանչելու, որպէս զի ամբաստանութիւնը վարելու և գործին մէջէն պատուով կլկելու ճանպարհ ցուցնէ։ Ինչ Լամբրոնացիին գրգռութեանց և ամբաստանութեանց մասնակցելէ, և անշուշտ Յովհաննէսը Հռոմկայ ղրկելու կարգադրութիւնն ալ աւարտելէ ետքը, իբրեւ գործին անմասն և գործին օտար դիտող մը՝ Տարսն քաշ-

Ես չեմ կրկնում, որ Գրիգորյան Կալիստոսի
բերդին մեջ կր հեծեր :

1037. Լամբրոնացիին ժողովի մը խօսքը
կ'ընէ, թէ շէշ արքեպ. Եղիշ Ժառանգ-
Յանեցաւ (ՏՄԱ. 224), բայց
ՔԱՐԱՎԷԺԻՆ չենք կրնար հետևցնել թէ
ՄԱՀԸ երիտասարդ կաթողիկոս-
սին վրայ ժողովական
քննութիւն կատարուեցաւ. կամ թէ սկսաւ
այլ: Վասն զի ուրիշ տեղ կը կարդանք, թէ
Քիշ շէշ պարտաւէ ընկեալ Արևելեաց յղ-
ուած հրաւերին (ԿիՌ. 69), կաթողիկոսին
մահը լսուեցաւ, և չկարծուիր թէ առանց
Արևելեաց նմանակցութեան, և անոնց միա-
քը չիմացած՝ օրինական վճիռ արձակելու
ձեռնարկած ըլլան: Սակայն հաստատուած է,
որ գործը շտապեցնելու համար, Կիլիկիոյ և
չրջակայից վիճակներէն հասած կախկոպոս-
ներուն մէջ բանակցութիւններ սկսած ըլլան,
և Լեւոն ալ իւր միտքն ու կամքը որոշակի
յայտնած ըլլայ, և անոր օրինաւորութեան
ձև տալը իւր մտերիմներուն, և գլխաւորա-
պէս Լամբրոնացիին յանձնարարած ըլլայ:
Պատմիչներ չեն ճշգրտ, թէ Քարավէժ որչափ
տանն Կապիտատի բերդին մէջ արգել-
ուած մնաց, բայց գոնէ ամիս մը կամ երկու
ենթադրել հարկ է, գործողութեանց ըն-
թացքը կտապեցնելու համար: Երբոր Սիսի
մէջ Կիլիկիցի կախկոպոսներ ինչ ընելիքնին
կը խորհրդակցէին, լսուցէր հասնի թէ երի-
տասարդ կաթողիկոսը մնաւ գտնուած է
բերդին ստորոտը եղող քարերուն կամ քա-
րաժայռերուն վրայ, բարձր գահուանդէն
վար վիժած կամ ինկած: Արկածին արուած
պաշտօնական մեկնութիւնն այն եղաւ, թէ
Հռոմկայեցիներ չհանդարտեցան իրենց ա-
ռաջին ընդդիմութեան ձախողելուն վրայ,
այլ լսուցին հաստատութեան կաթողիկոսին, որ եթէ
հաշտեցնէ շէշ իւր է բերդէն, իրենք պատրաստ
են անոր օգնել, և ամէն միջոց ճարել, որով
արեւել արեւոյցն ընդէր բերդէն և Լեւոն
իւր: Ասոր վրայ կաթողիկոսը անկաւ է բան
նպա մակաբար, կատարելէ պարան կազմեց,
և փորձեց անով է գնդէն իջնել պատու-
հանէն կախուկով, բայց Կաթողիկոսը և Լեւոն
(ՄԱՐ. 107): Այդ
պատմութիւնը գործ Սմբատ առաջին անգամ
յիշատակած է, ուրիշներէն ալ կրկնուած է

(ՎԱՐՔ. 139. ՍԱՄ. 143), բայց ընդհանուր կարծիքը անոր չհամադուեցաւ: Ընդհակառակն ժողովրդական բմբունումը դատադրութիւն մը տեսաւ՝ կարծեցեալ արկածին մէջ, և հաւատաց, թէ հետզհետէ ընկեցին շէտ, որքան ռեզին թառեցէլ ըստան: Ստոյգ ալ բնաւ վկայ չկար գործին, և բոլոր փաստը հոս շէշէլ էրէլ ունենալն էր (ԿԻՐ. 69), որ շատ զիւրիկն կերպ մըն էր միտքերը մոլորցնելու: Եթէ իրօք Քարավէժը փախուստի միջոց մը կարգադրած էր, հնար չէր որ ներսէն ու դուրսէն օգնականներ չունենար, որոնք կէտք էր տեսնուած և կամ հետք թողուցած ըլլային, և մանաւանդ վտանգէն վերջ ալ, այնպէս մարմինը ժայռերու վրայ թողնելով հեռացած չէին ըլլար: Մենք ալ, բոլոր այդ պարագաները զիականով, կը համադուինք ըսել, թէ փախուստի փորձին և տկար կտաւի զինքն յանձնելուն, և կտաւին պատուելուն պատմութիւնը, ճշմարտութիւնը ծածկելու համար յերիւրանքներ են: Բայց որովհետեւ ստոյգ և որոշ փաստ մը չունինք, կը պարտաւորուինք պատմիչին հետ եզրակացնել, թէ ճշմարտութիւնը Թառեցէլի Ստոյգէն է (ԿԻՐ. 70):

1038. Դառավ սպանութեան ենթադրութիւնը շատ աւելի հաւանական կը դառնայ մասնակալ, որ ժողովական և մանաւանդ Արեւիկայց ներկայութեամբ կատարուած քննութեամբ մը, շատ դժուար պիտի ըլլար Գրիգոր-Վան-րամի վրայ տիրապէս յանցանք մը հաստատել, և անոր գտննակէցութիւնը պաշտօնապէս վճռել: Ընդհակառակն Լեւոնի տեսակէտէն ալ պէտք էր որ այլ ևս երիտասարդ կաթողիկոսը պաշտօնին մէջ չլինար, քանի որ շնուշաբէր (ՄԱԲ. 106), և կաթողիկոսականութեան թիուը կամ պաշտօնը իրեն համար միտ և հնազանդ մէկու մը ձեռքը յանձնէր: Միւս կողմին Լեւոնի ալ օտար և անընտել չէին, արեւմտ. տգէն արեւելք փոխանցուած միջնադարեան դաւաճանութիւնները: Բաւական էր որ նպատակը յաջողցնելու արդիւնքը ապահովուէր. միջոցներու բարոյականութիւնը իւր կարեւորութիւնը կը կորսնցնէր: Հեթում և Շահնշահ Սասունցի եղբայրներուն մասին տիրած կասկածը (ՄԱԲ.

106) և Անտիոքի իշխանին ձերբակալումը (ՍՄԲ. 108), այնպիսի նմոշներ են, որ ամեն սուսակ կասկած կ'արդարացնեն: Եթէ պատմիչը Լեւոնէն աւելի կասկածելի կը գտնէ անոնք՝ որ կաթողիկոսին յօդուքն էին, և ուրիշ խառնակել չափան (կիՒ. 69), ու կաթողիկոսանալու ընդունակ և հետամուտ եպիսկոպոսներ էին, պատմական եզրուածքները չայլայլիր, և քանի որ եպիսկոպոսներ և Լեւոն՝ ներքին և արտա համերաշխութեամբ կը գործէին, եզրուածքներն իրենց բնութիւնը չեն փոխեր: Հետեւաբար Լեւոն ալ եպիսկոպոսներն ալ պարտաւոր էին իրենց վրայէն կասկածը փարատելու համար, ցատու կակիծ յայտնել արկածին վրայ: և պարտու պատշաճ յարգանքը ցուցնել հանգուցելոյն, որուն մասին գեա պաշտօնական դատապարտութիւն ալ արտասանուած չէր: Այս նպատակով կատարելապէս կաթողիկոսական յուղարկաւորութիւն կատարուեցաւ, և Քարավէժի մարմինը Դրազարկ վանքը թողուեցաւ (ՍՄԲ. 107), իշխանապետներուն և կաթողիկոսներուն դամբարանը, և ամփոփուեցաւ իր մօրեղբոր Գրիգոր Տղայի մօտը: Քարավէժի յիշատակը քանիններէն քննադատուած է իբրեւ անպիտան տղու և յախուան երիտասարդի գործունէութիւն մը, մեղադրելով մանաւանդ թէ այլադէպ չէր լինել, և չէր լինէր խառն շփոթեցնել իրենց փոքրիկ և յաւ բարեւ եւ բերել (ՉԱՄ. Գ. 160):

Բայց այդ խօսքերը ջերմ քաղկեդոնականաց խորհրդածութիւններ են, որ Քարավէժին վրայ չեն գտնիր յունադասան և հռոմէական գաւառի դրութեանց առջև: Ղիջողամիտ պատրաստականութիւնը, ինչ որ կը կարծեն թէ ունեցած են անոր նախորդները: Մենք արդէն ցուցուցինք, թէ Վկայասէրէ մինչև Տղայ, Պահլաւունիներուն ամէնքն ալ՝ ոչ քաղկեդոնական դատաւորութեան յարում ունեցան, և ոչ անոր միտեցան, այլ միայն ներողամիտ ղիջողութեան հաւանեցան, այսինքն է հաճեցան Յայնարուն և Լատիններուն դաւանական դրութիւնը իրենց կամքին թողուլ, և այդ մասին խնդիր չընել, պայմանով որ Յայնարուն և Լատիններ ալ հաւանին Հայոց դրութիւնը իրենց թողուլ և չհակառակիլ: Թերեւս այդ մասին նուազ ղիջող և առաւել արմատական եղաւ Գրիգոր Քարավէժ, որ իւր մօրեղբոր Գրիգոր Տղային օրէնքն հայրապետանոցի մէջ գտնուելով, մօտէն զգացած էր օտարներուն նենգամիտ ճանապարհները, և կը ձայնակցէր Արեւելիայց, որք կը խիթային թէ թեթեւ ղիջողութիւնները ծանր հետեւանքներու կրնան տանիլ: Անգամ մըն ալ կը կրկնէր, թէ Քարավէժի վրայ ոչ բարոյական և ոչ պաշտօնական մեղադրանք մը չկրցան խօսիլ իրեն հակառակորդները, և ասով յայտնի ըրին իրենց նախանձու և մախացող թշնամութիւնը:

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Զ. ԱՊՈՒՐԱՏ

1039. Քարավէժի յաջորդութիւնը որոշուեցաւ ուսանց երկար ձեւակերպութեանց: Եւ չափան էր Աղէբ-ճիւղ (ՎԱՒ. 139), կամ Դրէն էր Եւ ՆԱԽԸՆԹԱՅ Եւ ՆԱԽԸՆԹԱՅ Եւ ՆԱԽԸՆԹԱՅ Եւ ՆԱԽԸՆԹԱՅ (ՍՄԲ. 107) բացատրութիւնները, բացարձակ կամքի մը արապեաներ կը յայտնեն, և այս ալ Լեւոնին կամքն էր, որ երբ երիտասարդին վրայ դրած անկեղծութեանը մէջ յատկապէս և գաւ, աչքը դարձուց ձերբանիւն, իրեն հրահանգ կաթողիկոս մը ունենալու համար:

Դործը վերջացաւ Քարավէժի խնդիրին համար գումարուած կիլիկիցի եպիսկոպոսներով, ուր հաստատուեցաւ և օծուեցաւ Ապիրատը: Իբրեւ թուական պէտք է ընդունիլ 1194 տարւոյ վերջերը: Այդ ընտրութիւնը շատ հաճելի եղած չէր իր Լամբրոնոյիին, ոչ այնչափ Ապիրատի անձին վրայ դիտուածութիւն ունենալով, որչափ իրեն հաւանալու վրայ ցուցնելով: Նա ինքն Լեւոնի կը զրկէ, թէ այն մողովին մէջ, որ Քարավէժի մահու ընէ հաջորդ Սիսի մէջ գումարուած էր, ձեր հրամանին համաձայնեցայ,

էքէ- Աստուծոյ հրահանգն, խորհրդակից չեղայ ձեր ըրածին, խնդիր ալ չուզեցի հանել, թէպէտեւ ունեւոր մարտնչական խառնակեցութիւն է նոյն (ՏՊԱ. 225), և դուք ալ կը յայտնէիք թէ արեւելի էի հայրապետութեան և պաշտոն (ՏՊԱ. 213): Բայց լեւոն զգուշացաւ. Լամբրոնացին առջեւ քաշելէ, ոչ միայն վախցաւ Արեւելեանները ևս քանզի ևս զգուշ, այլ թերեւս կասկածեցաւ. ալ՝ որ Լամբրոնացին բուն բնաւորութեան տէր ըլլալուն, իւր հրահանգներուն հետեւող և հրամաններուն գործադրիչ չըլլար, և կրնայ նորանոր զրգուշութիւններ յարուցանել: Ընդհակառակն Գրիգոր Ապիրատ, արդէն 72 տարեկան եղած, տարիքի բերմամբ ալ ինքնազուխ ձեռնբերեցութիւն չէր կրնար ցուցնել, միւս կողմէն բնաւորութեամբ ալ հեզ և հանգարտ մէկն էր: Որչափ ալ նա իւր երիտասարդութիւնը զինուորական ծառայութեանց նուիրած էր, և իւր հօր Շահան զօրավարին ձեռքին ներքեւ աշխարհիկ կեանք անցուցած էր, և նոյն իսկ 30 տարեկան եղած տառնն ալ (ՁԱՓ. 306) Կոստանդնուպոլսոյ մէջ զուարթ կենցաղ կը վարէր, բայց անկէ հաքը եկեղեցականութեան նուիրուելովը, բնական հանգարտութեան և հեզանոցի բնաւորութեան տէր ըլլալը յայտնած էր: Ապիրատ կոչումը, որ Մովսէսիներուն ճիւղին մէջ տոհմական անուն մըն էր, նոր կաթողիկոսին աւագանի անունն էր, որ ձեռնադրութիւնէն հաքը Գրիգոր անունին հետ մէկտեղ գործածուելով, պատմութեան մէջ սովորական դարձաւ իրեւ մակդիր անուն:

1040. Քարավէժի մահը և Ապիրատի ընտրութիւնը, շատ ակտիւ արձագանգ ու-

նեցան Արեւելքի մէջ:

ԱՐԵՒԵԼԵԱՏՔ Արդէն Հռոմկոյի ժողո-

ւնդին մէջ կազմուած փո-

խաղարձ զիջողութեանց ծրագիրը Արեւելեայց հանրութեան հաճելի եղած չէր, բայց բացարձակապէս մերժել ալ չէին համարձակած, քանի որ իրենց գլխաւոր պետը Բարսեղ Անեցին և Հայաստանի եպիսկոպոսներէն քանին որ մասնակցած և ստորագրած էին: Բարեբախտաբար գործը ինքնիրեն ջնջուած էր և ծրագիրը Յոյններուն չէր յանձնուած, և բանակցութիւններ ալ զողորմած էին Մանուէլ կայսեր մոտեն-

լովը: Բայց միութենական ձգտումները աւելի կասկածելի և աւելի լայնութիւն գտնելի վրայ նորոգուած էին Լատիններուն հետ, ուսկից անմասն էին Արեւելեայք, սակայն չէին համարձակած յայտնապէս ընդդիմանալ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսին օրով, որ հեղինակաւոր անձնաւորութիւն մըն էր: Ասոր վրայ իբրեւ յաջողութիւն ողջունած էին Քարավէժի ընտրութիւնը, և անոր մօտ չըլլալով, միմիայն հեռուէն կրցած էին զայն քաջակերել, իսկ Կիլիկեցիներ յաջողած էին գաւառանութեամբ զայն մէջտեղէն վերցնել, և տեղը անցընել մէկ մը՝ որուն վրայ Արեւելեայք բնաւ վստահութիւն չունէին: Ասիկայ ընդարձակ տապալելը բանալ կ'ըլլար այնպիսի մէկու մըն ալ՝ որ իրենց աչքին ազգային եկեղեցւոյն թշնամի և օտարներու խառնալ բարեկամ մը նկատուած էր: Այդ ամէնը սաստիկ յուզեց ամբողջ Արեւելքը և Արեւելեանները, նոյն ինքն Բարսեղ Անեցին համարձակութիւն զգաց յայտնի դիմադրութեան գլուխն անցնիլ, որովհետեւ միութենական ձգտումները անցած էին այն գիծը՝ որուն ինքն Հռոմկոյի ժողովին մէջ համակերպած էր, իսկ Լատիններու հետ յարաբերութիւնները առանց Արեւելեայց մասնակցութեան սկսած էին: Անմիջապէս իրարու հետ խորհրդակցեցան Սանահնեցիք՝ որոց առաջնորդն էր Գրիգոր Տուտէորդին, և Հաղբատացիք՝ որոց առաջնորդն էր Գուրիթ Քորայրեցին, և եպիսկոպոսներու խումբը՝ որուն գլուխ կը ճանչցուէր Բարսեղ Անեցին: Որոշեցին ուժգին կերպով դիմել Լեւոնին, որուն վրայ վստահութիւն ունէին, կամ վստահութիւն ցուցնել պարտաւոր էին, բողոքելով Գրիգոր Ապիրատի կաթողիկոսութեան դէմ, որ առանց իրենց մասնակցութեան, և հակառակ իրենց ուղղութեան, կաթողիկոսութեան կոչուած էր, նոյն իսկ չորս ամիսներու հաւանութիւնը շատանալով (§ 930): Ըստ այսմ կը պահանջէին որ Ապիրատի ընտրութիւնը չեղած համարուի, և նոր ընտրութեան ձեռնարկուի, և իրենց կողմէն կաթողիկոսացու կը նշանակէին Անոյ եպիսկոպոս Բարսեղը, որ Կիլիկեցիներուն հաճելի պէտք էր ըլլար, ինչ իւր Պահլաւունի տոհմակցութեամբ իրեւ եղբորորդի Բարսեղ Ա Անեցի կաթողիկո-

ախն, և թէ անոնց ծանօթ և անոնցմէ յարգանքի արժանացած ըլլալուն համար, քանի որ Հռովմայի ժողովին մէջ Ազուանից կաթողիկոսէն ետքը առաջին տեղը իրեն տրուած էր նոյն իսկ Ապիրատէն վեր (ՇՆԳ. 198): Միանգամայն կը պահանջէին որ Տարսնի բողոքանդն և երիտասարդ արքեպիսկոպոսը, Ներսէս Լամբրոնացին, արքունիքէն և հայրապետանոցէն հեռանայ, և Լեւոն այլ եւս զայն իւր խորհրդակից և գործակից չընդունի, և միանգամայն չնհրէ որ Ներսէս իւր քմաց և իւր մատց համաձայն նորոթիւններ մոծանէ եկեղեցական կարգադրութեանց մէջ:

1041. Արեւելեաններուն այդ սաթիւ գրած նամակները չունինք. որոնք այնչափ յուզած են Լամբրոնացին, և ետեւում ևս Լեւոն որ մինչեւ իսկ լեզուի չափաւորութիւնը և քրիստոնէական հեղութիւնը մոռացութեան տուած է: Եւ ոչ ալ գիտենք նամակները բերող վարդապետին անունը, որ պաշտօն ունէր բերանացի ալ բացատրել Արեւելեայց զանգաւանները կատարուած եղելութեանց և Լամբրոնացիին ընթացքին մասին: Լամբրոնացին չէ ուզած իսկ անունը տալ այդ վարդապետին, այլ նախատեսական ոճով մը կը գրէ, թէ շրջաբանէն հրէշտախաբի միջոցով, որոյ և ունին Աստուծոյ էր անշխարհ (ՏՂԱ. 228): Լեւոն Արեւելեայց պատգամաւորութիւնը ընդունելով, իւր սովորութեան համաձայն, կիսովի կերպերով երկու կողմերն ալ չահիլ ուզեց: Ապիրատի կաթողիկոսութենէն ետ չկեցաւ, նկատելով զայն իրրեւ կատարեալ գործողութիւն, և թերեւս չուզելով ալ կաթողիկոս անունով մէկ մը՝ որուն վրայ իշխելու յայտ չունէր, և որ յայտնապէս իւր հրահանգներուն պիտի չհաշտէր: Բարեկարգութենէն շատ աւելի խիստ էր իւր ուղղութեան մէջ, և աւելի մեծ հեղինակութիւն կը վայելէր Արեւելեայց օգնութեամբ և ազդեցութեամբ: Բայց բոլորովին ալ անոնք կտարել չուզելով հաւանեցաւ Լամբրոնացին հեռացնել իւր պալատէն, և անոր խորհրդակցութեամբ չգործել. և միանգամայն անոր պատուիրեց, որ իւր նորոթիւններէն ետ կենայ: Լեւոն նոյն իսկ Լամ-

բրոնացիին երէց եղբայր և Լամբրոնի իշխան Հեթումը իրեն կանչեց, և անոր յանձնարարեց, որ պէտք եղածը եղբորը հաղորդէ. և զայն յորդորէ չափին մէջ մնալ Լամբրոնացին կը գրէ Լեւոնին. Յիւնիք մեր Հեթում, և եթէր առ իսկ ինչեւ պատէր հրամանէ, որպէս առ Բանակ, թուեմ յօգուտ յեր, և թէ անշխարհ է իմ ընթաց. և անօգուտ, և չէ ընդ շատեալ հարցման, և թէ եւ արեւելեալ քան ի նոցա շատեալ (ՏՂԱ. 213): Լեւոն ամենայն խոհեմութեամբ նոյն իսկ եղբորը ձեռքով հաղորդած էր Լամբրոնացիին իւր միտքը, և այս յայտնի կը ցուցնէ, թէ անոր միտքը եղած է, որ իսկապէս Լամբրոնացին գործէն հեռացնել ոչ անոր խորհրդակցութիւնը անարգել, և ոչ ալ գործակցութիւնը զաղբիցնել. այլ միայն Արեւելեանները չխրաչեցնելու, և ապագային անոնց բարեկամութենէն սպասուած օգնութենէն չզրկուելու համար, զոնկ սոսմամապէս և առեւելոյթ կերպով զոհացնել անոնց պահանջը: Միւս կողմէն ինքն Լեւոն ալ ազատած պիտի ըլլար Լամբրոնացիին բուն կերպերէն և բանադատութեամբ իրենցէն, Ապիրատն ալ Լամբրոնացիի անմիջական ազդեցութենէն ազատ աւելի իրեն հետ պիտի կապուէր, և իր հրահանգներուն պիտի հնազանդէր:

1042. Բայց Լամբրոնացին այդ խոհեմական կերպերը ճանչցող, և նոյն իսկ առեւելոյթ կերպով իւր միտքը ծածկող, կամ չիտու թեան համար աւելի տուող մարդ չէր: Հեթում եղբոր բերած հրահանգը զինքը զայրացուց, չինք քաջութիւն իսկ եւս թէ կատակեցուց: Տարսնատանձնացաւ, բայց զառաքելի մէջ փակուած աւելի պէս սկսաւ ձայն բարձրացնել թէ իրեն նախանձորդ Արեւելեաններուն, և թէ անոնց ականջ կախող Լեւոնին գէմ և զրիչը ձեռք առաւ պատասխանել այն ամէն կէտերուն, որոնք Հեթումի ձեռքով իրեն հաղորդուած էին: Որովհետեւ իրեն գրածը Բագրի կը կոչուի, և ոչ պատասխանի կը հետեցնենք թէ Լեւոն գիր չգրեց Լամբրոնացիին, այլ միայն ցոյց տուաւ. Հեթումի Արեւելեան և կամ գիրբեր, քանի որ Լամբրոնացին կատարեալ մանրամասնութեամբ

յառաջ կը բերէ Արեւելեայց կողմէ իրեն դէմ եղած մեղադրանքները: Լամբրոնացիին նամակը ուղղուած է Առաքելաւոր իշխանին Տէր Բաբայանին (ՏՂԱ. 207), ուր թագաւոր անունը պաշտօնապէս չարութիւն, բայց ինքնակալ իշխանապետ մը ըլլալուն տեսակէտէն, նամակին մէջ համարձակ կը կոչուի. Դառ Բաբայան (ՏՂԱ. 237): Նամակին թուականը գրուած չէ, միակ պատմական յիշատակը որ մէջը կը գտնենք, այն է, թէ յայտնի է Լեւոն Բերեւել երէտ Տառնի Բաբայանին, այսինքն Հենրիկոս Կամպանիոսի կողմը, որ Պաշտօնաւորացի ընտանիքէն էր (ՏՂԱ. 231), որով կ'ակնարկէ Անտիոքի իշխանին կալոնաւորութեան պարագային, (§ 1032): Իսկ յայտնի բացատրութեան քիչ մը ընդարձակ իմաստ տալով 1195'ին սկիզբները կրնանք դնել Լամբրոնացիին նամակին գրութիւնը: Այդ նամակը պէտք կը զգանք յատուկ վերլուծութեան նիւթ ընել, պատմական եղելութեանց և Լամբրոնացիի ձեռնարկներուն և ժամանակին ընթացքին մասին շատ մանրամասնութիւններ պարունակելուն համար: Իսկ Լեւոն կարծելով թէ իւր կարգադրութիւնները գոհացուցիչ պիտի ըլլան Արեւելեայց, փութացած էր ըրածը անոնց հաղորդել, և ստացած նամակին պատասխանը դարձնել, հարկաւ անոնց կողմէ եկած պատգամաւոր վարդապետին ձեռքով: Լամբրոնացին այսպիսի ալ աւելորդ կը դատէ և կը յայտարարէ. որ ինչ որ առաքելաւորացիներէն որոշուած ընտանիքէն, ինչ որ ինչ որ առաքելաւորացիներէն որոշուած ընտանիքէն (ՏՂԱ. 229): Ստույգ որ աններկի ըսուելու չափ մեծ է Լամբրոնացիին այս զայրացկոտ յոխորտանքը, բայց շատ աւելին ալ պիտի տեսնենք նամակին վերլուծութեան մէջ:

1043. Լամբրոնացիին առ Լեւոն նամակը (ՏՂԱ. 207-248), սաեպ կը յիշատակէ համբերութեան և սիրոյ պատուիրանները, թէ պէտք է որ Լեւոն ինչ որ առաքելաւորացիներէն որոշուած ընտանիքէն (ՏՂԱ. 207), և թէ սէրն ինչ որ առաքելաւորացիներէն որոշուած ընտանիքէն (ՏՂԱ. 234), սակայն իւր բերնին մէջ նախատինք և լուստնք սովորական են իւր հակառակորդներուն դէմ: Թերեւս կարծիք է, որ

պատուիրանը՝ որով կ'արդարացնէ օտարազգի Յոյներուն և Լատիններուն հետ սիրով վարուիլը (ՏՂԱ. 235), չտարածուիր համազգի Հայերուն հանդէպ ալ նոյն սէրը ցուցնելու և գիշող ըլլալու: Ձորագետացիները ամբողջ իրեն համար Կիլիկիա և Կիլիկիա Երեսնայի շրջաններէն (ՏՂԱ. 209), թէ իրօք ալ յիշատակէն, որ շրջաններէն շրջաններէն (ՏՂԱ. 222), թէ Տուտեորդին օգտուելու և Երեսնայի շրջաններէն շրջաններէն, և ինչ որ առաքելաւորացիներէն որոշուած ընտանիքէն (ՏՂԱ. 223), թէ Հաղբատացիներ զեմառ Կիլիկիա և Կիլիկիա (ՏՂԱ. 224), թէ Տուտեորդին Երեսնայի մէջ է, և Հաղբատացիք ինչ որ շրջաններէն, և թէ անոնք Քարաւիշիկ կը պաշտպանէին՝ որ կարենային անոնց անդամներէն ինչ որ ինչ որ առաքելաւորացիներէն որոշուած ընտանիքէն (ՏՂԱ. 227): Մենք ցուցուցինք թէ նոյն իսկ Քարաւիշիկի համար ոչ ոք համարձակեցու. այսպիսի ամբաստանութիւն ընել, և բոլորովին անտեղի էր կարծել, որ Ձորագետացիք Հաղբատի նստողներէ պիտի օգտուէին, եթէ իրօք կարծեցեալ ապիստաններն էին, և իբր թէ Քարաւիշիկի նախորդներուն օրով ալլապէս եղած ըլլային: Լամբրոնացիին կը գրէ, թէ իւր հակառակորդներուն Բերեւել և Կիլիկիա Երեսնայի շրջաններէն (ՏՂԱ. 228): Տուտեորդին և Քորայրիցիին համար կը գրէ, թէ ինչ որ շրջաններէն և Կիլիկիա Երեսնայի շրջաններէն (ՏՂԱ. 232): Թէ Ձորագետի երկու վանքերուն տաճարները երեսնայի շրջաններէն են (ՏՂԱ. 241), ինչ որ և այնչափ Կիլիկիա, որ ինչ որ շրջաններէն ինչ որ շրջաններէն (ՏՂԱ. 244): Արդ հարցն է երեսնայի որ այսպիսի բուռն կիրքերէ յուզուած մէկ մը կարենար խաղաղութեան միջնորդ և գործիք ըլլալ, ուստի մեղադրելի չեն ըլլար Արեւելեայց՝ երբոր անոր հետացումը կը պահանջեն, և Լեւոն՝ որ ըստ այնմ կը գործէ, ինչ որ ծանր

տարարէ, թէ չէն՝ աւելցնելն նորոգեալ
(ՏՂԱ. 241): Բայց այս իրաւունք չէր տար
վեղարը ծաղրել իւրից՝ առաջնական
որ է Կովկասի լեռնակոններուն սովորական
կնքուղի ձեւով գլխանոցը կամ գլուխի փաթ-
թոցը: Լամբրոնացին դադարեցուցեր է եւս
պատարագի տառն փոխել շաւիշի փայտի,
նշել շաւիշի, աւելցնել աւել շաւիշ-
իւրից: Եւ իւրեանց Աստուծոյ աստիճանն,
ինչպէս կ'ըսէ, իսկ աւելն աւելցնել շաւիշի
էնչէն է իւրից (ՏՂԱ. 218): Փակ պատարա-
գիլը յունական ծէսի նմանողութիւնն է, և
պէտք չէր այդչափ զայրանալ Հայոց դէմ,
մանաւանդ որ նոյն սովորութիւնը նաեւ վարի
վանքերը, այսինքն Կիլիկիոյ մէջ ալ կը պահ-
ուի եղեր տակաւին: Կը յիշէ եւս որ երեք
ճաշուները, շաւիշի և շաւիշի և շաւիշի
ճաշն է միմեան իւրից (ՏՂԱ. 241), և
ինքն զատ զատ ըսել տալ սկսեր է: Պիտ-
եալ էր է շաւիշից և շաւիշից աղբիւն, և ինքն
հրամայել է նախ շաւիշի յիշելէն յաղբիւն,
և ապա է մանկէն հաշիւել: Բայց ասոնք խնդիր
վերցնելու կէտեր չեն: Կրօնաւորական օրն-
նութիւնը քահանայանալէն ետքը կու տան
եղեր, և ինքն սկսեր է նախ կրօնաւոր օրն-
նել, ապա սարկաւաղ, և ապա քահանայ
կատարել: Բայց հակառակ սովորութիւնը
տիրած է մինչեւ հիմայ, և քահանայական
ձեռնադրութիւնէ ետքը աքեղայ կ'օրհնենք:
Կը յիշէ եւս թէ չորեքշաբթի և ուրբաթ
օրերը Տարսոնի եկեղեցւոյն մէջ 200 կամ
300 աղքատի հաց և բակլայ բաշխել կու
տայ եղեր, որ պարզապէս ոչորմութեան և
ոչ ծիսակատարութեան գործ է: Իսկ կրօ-
նաւորներուն շինքն աստիճան աստիճան
աւել (ՏՂԱ. 242), խստակրօնութեան սովոր-
ութիւնն մըն է, և ոչ խստիւ պահանջուե-
լիք կանոն: Կը յիշէ եւս շաւիշի Աստու-
ծայայտութեան մեղադրանք մըն ալ՝ առանց
բացատրելու, և կ'ըսէ թէ զեկեղեցիներ 25'ին
մընուդ տանելու համար ալ օտարներուն
համակերպած է: Երրորդ ամուսնութեան
հրաման տալու ալ սկսած է, որուն նկատ-
մամբ չէր, կ'ըսէ, առ յաւանքէն շինքն
շինքն (ՏՂԱ. 243): Ուրիշ կէտեր ալ
ոչ ոչ պիտի ըլլան, զորս կը լսէ, և ընդհա-
նուր կերպով մը կը կնքէ, շինքն ալ իս-
կեմ իւրեանց, և աւելցնելն շինքն իսկեմ

նախ (ՏՂԱ. 244): Մենք քաղեցինք ինչ որ
նամակին մէջ յիշատակուած գտանք, սա-
կայն պիտի գիտենք թէ ընտրեալ իրարմէ
տարբեր խնդիրներ կան տոջեանիս, և ա-
մէնքը չեն կրնար աւելցնելն շինքն կար-
գը դասուել: Ինչ ինչ կէտեր պարզապէս
աղաւաղումներ են, ժամանակին բերմուն-
քով խրթնացած, որոնք պէտք էր ուղ-
ղուէին, բայց ոչ թէ իրեն անձնական հեղի-
նակութեամբ, այլ պէտք էր գրէր և բա-
ցատէր, և հայրապետական կամ ժողովու-
րական իշխանութեամբ վճռել տայր ուղղու-
թիւնները: Իսկ կէտերէ մի մասն ալ եկե-
ղեցւոյ հնօրեայ կանոններ են, զորս երբեք
ներկայ չէր Լամբրոնացիին ուսնակոյն ընել,
և իւր հակառակորդները իրաւունք կ'ունե-
նային Լեւոնէ խնդրել որ արգելէ անոր՝ նո-
րութիւններ մուծանել:

1046. Լամբրոնացին իր պաշտպանու-
թեան համար կը գործածէ զանազաններու.

կողմանէ իրեն նկատմամբ
ԲԱՐԻ գրուած բարի վկայու-
ՎԱՍՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ թիւները, և անոնցմով
կ'ուղէ արդարացնել իւր

բոլոր ձեռնարկները: Նախ կը յիշէ իւր ու-
սուցիչը, Տիրացու մականունեալ Ստեփա-
նոս վարդապետը, և Վարդապետի միաբաններէն
Գէորգ, Ստեփանոս, Քրիստոստոս և Տի-
մոթէոս ճգնաւորները, որ իրեն հաւնած
են եղեր, երանելով իւր իւրեանց յիշել:
Բայց գիտելի է որ որչափ ալ հաւնած են,
իր ըրածները գործադրելու չեն համարձա-
կեր: Տարոնցիներէն կը յիշէ Նապի եպիսկո-
պոսը և Թէոդորոս վարժապետը, որոնք
զինքը գովեր են (ՏՂԱ. 229): Երգնկայի վար-
դապետներն ու եպիսկոպոսներն ալ իրեն
գործերուն հաւնած են: Խաչէնի իշխանները
և վանքերը իւր աշակերտներէն Յովսէփը
Աղուանից կաթողիկոս են ընտրել: Գերմա-
նիոյ կայսրը զինքն հմուտ անձ մը տեսնե-
լուն Աստուծոյ փառք է տուել (ՏՂԱ. 232):
Անտիոքի Լատին և Յոյն եկեղեցիները իրեն
համար Տարսոնացի Պօղոս առաքեալին աբ-
խազապետ յիշել են ըսել: Ասորոց պատ-
րիարքը իրեն համար բարի վկայութիւն է
տուել: Ամուրի Լուսինեան Կիպրոսի Գուն-
զըստապը և Գուրգոսի Լեւոնյան ու յաջոր-
դը՝ գովեր է Տարսոնի եկեղեցիին բարեկար-

գութիւնը: Հենրիկոս կամկանիացին, անուանական Երուսաղէմի թագաւորը, ըսեր է որ իրմէ աւելի քաջ է անաւաճ հաշման մէկը չէ տեսեր: Գրիգոր Տղայ կաթողիկոսը մահուան ատեն ներողութիւն ուզեր է, որ հարստահարեր է իր ճշմարտասիրութիւնը (ՏՂԱ. 231): Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսն ալ իրեն ընթացակից եղեր է: Ասոնք յիշուով կը հարցնէ, թէ պէտք է՞ արդեօք որ տանոց քաջէ վայոյթի մտքն առնէ՞, և ի Զոբէթ շէրիւնց արնոց, այսինքն Տուտէորդիին և Քաբայրեցիին, որ ի Բերեալ շէրիւնց հաջն, զիս հաճէ՞ (ՏՂԱ. 233): Եթէ մեզի մնար պիտի պատասխանէինք, թէ այս վրկայութիւններէն մի մասը օտարներէն է, որոց համար հարկաւ հաճելի պիտի ըլլար Լամբրոնացիին օտարասիրութիւնը: Մէկ մասն ալ պարզապէս քաղաքավարի խօսքեր են, որք դաւանական կամ կանոնական փաստ չեն կազմեր. և լաւագոյն պիտի սկսէինք որ Լամբրոնացին իրենները սիրաշունչէր, և ոչ թէ իրենները ուծացնելու և պառակտելու աշխատէր: Իրեն միտքը միշտ կաթողիկոսութեան վրայ սեւեռեալ, Լիւոնին կը թելագորէ թէ Զորոգետացիներու հոգի լոյս Բարեղի իշխանիւնէն է. և ոչ թէ ճշմարտութենէ յաւերժ (ՏՂԱ. 232), և չենք գիտեր թէ ինչու այդչափ հակառակութիւն պիտի զգար, եթէ Բարսեղ Ապիրատի նախադասուէր, կամ ինչու կը ցաւի, որ իրեն չնկուիր մօտէն Ապիրատին առաջնորդել, և անձնագովութեամբ կը համարձակի յայտնել, թէ նա ի Բարեղի իշխանի և յիշմարտութենէ՞ ընթացիկէ լուր իւր ճշմարտութենէն (ՏՂԱ. 232):

1047. Լամբրոնացիին անձնապաշտպանութեան միւս փաստն ալ, կիլիկեցւոց մէջ տեղի ունեցած կենցաղական և պետական փոփոխութիւններն են: Իր համոզմամբ Զորոգետացիներ

ԱՆՁՆԱԿԱՆ
ՓԱՍՏԵՐ

Պարսկական չրջանակին մէջ մնացած ըլլալով, նոր քաղաքակրթութենէն կը խորշին, և անոր համար զինքն կը դատաւիտեն, որ զարգացեալ Լատիններուն կը փափաքի հետեւիլ: Դուք ալ, կ'ըսէ Լիւոնին, քոյր-զուր մի՛ կենաք, այլ միշտ շրջաւարտէ՛ք, մտքերնիդ ու մօրտ քնիդ մի՛ կրճատէք, այլ աճե-

ցուցէք ու երկնցուցէ՛ք ինչպէս հիները, շաղկապեալներ մի՛ գործածէք, այլ լայն և թաւ Գոթայ հագէք, անաւաճ ու լոկ լինելէ մի՛ հեծնաք, այլ հաշման աւելցնել երիվարներ գործածեցէք (ՏՂԱ. 239), «իւր ուղիքով» ու Բարեղի ու Բարեղի տիտղոսները խափանեցէք, և միւրայ ու հեծն ու սպառնալ ու Բարեղի հին անունները շարունակեցէք: Արդ, կ'ըսէ, ինչեղիս Գոթայ լաւաւ չէ՞ յեւ, և մի՛ հաշման Զորոգետացիներ: Անոնց առաջարկները ծաղրելով կ'աւելցնէ, կը պատարագենք աստուծոյ և երկու ինքնա լիւրաւ, և Զորոգետ շէրիւնց զիս, պատարագի կը մտնենք իւրեղեղի և ոչ ինքնա զիս, կ'ըլլանք հրաշքաւոր հաշման, Թուրքացն ինչպէս իւր, և ի մի՛ զիս ինքնա Գոթայ (ՏՂԱ. 240): Լամբրոնացին այդ մասին մէջ ալ բռն յուզումէ զրգուած, կարծես թէ արամաքանելու պայծառութիւնն ալ կը կորսնցնէ: Միթէ հնար է՞ կենցաղական սովորութիւններու և սոսորեայ զգեստներու նման, եկեղեցական ծխակաւարութիւններն ալ փոփոխել: Կամ եթէ իրօք ալ Զորոգետացիք ուտելու և խրմելու զեղծումներ ունէին, միթէ անով կ'արդարանային եկեղեցական ծէսերուն մէջ իւրովի փոփոխութիւն ընողները: Լամբրոնացին կ'աշխատի իւր օտարասիրութիւնը պաշտպանել նաեւ Հայ եկեղեցւոյ մէջ գործածական դարձած յունարէն բառերով, զոր օրինակ, Քրիստոս, Եկեղեցի, Կաթողիկոս, Եպիսկոպոս, Պատրիարք, Օրթոքս, Սոփիստոս, Լիւոն, Գրիգոր և այլ բիւր (ՏՂԱ. 230): Սակայն այդ անուններ, որ լեզուական փոխառութիւններ են, բնաւ կապ չունին օտար եկեղեցիներու հետեւողութեան հետ, և զայն չեն արդարացներ: Կր յիշէ ևս Յոյն և Լատին եկեղեցիներու սովորութիւնը, փոխադարձաբար մէկը միւսին լեզուով ալ աւետարան կարդալու, որով անուղղակի Տարսոնի մէջ իւր մօծած նմանօրինակ սովորութեանն կ'ակնարկէ, որուն մասին ուրիշ կողմէ ծանօթութիւն չունինք: Սակայն օտարներուն ըրածն ալ տարին մէկ կամ երկու օր միայն կատարուած ծէս մըն է: Վերջապէս որչափ ալ ժամանակով Հայերուն Յոյներէն շատ բան սորված ու փոխ առած ըլլալը ստոյգ ըլլայ, ասիկայ ալ փաստ մը չըլլար շարունակա-

Հայաստանի վիճակներուն գործերը: Գոնէ այս է յիշատակարաններէ քաղուած պատմութիւնը (ՁԱՄ. Գ. 138), որովհետեւ Բարսեղի կաթողիկոսացումը չէն պատմեր ժամանակակից պատմագիրներ: Գործը իւր կանոնական տեսակէտէն քննելով, կը գտնենք որ Արեւելեայց և Կիլիկիացոց մէջ շատոնց տեղի ունեցած էր իրական խզումը, այնպէս որ Անեոյ արքեպիսկոպոսները լիազօր իշխանութեամբ զլիաւորութիւն կը պահէին բոլոր Հայաստանի մէջ, Եղեւթոյս յարեւել ձեռնադրուած (ԸՆԴ. 308), և միայն մեծագոյն իրողութեանց մէջ յարաբերութիւն ունէին Հռոմիլայի աթոռին հետ: Հռոմիլայ հասող կաթողիկոսներն ալ, պահելով հանդերձ Ամնայն Հայոց կաթողիկոսութեան պաշտօնական կերպարանը, բացառիկ պարագաներու մէջ միայն Արեւելեայց գործերուն կը խառնուէին, կամ գործակցութեան կը դիմէին: Այս կերպով Բարսեղ Անեցիի կաթողիկոս հաշակոսիլը տիրող կացութիւնը իրապէս և զգալապէս չէր փոփոխեր: Գալով Ապիրատին ընտրութեան, անտարակոյս էր որ Արեւելեայց մասնակցութիւնը և համաձայնութիւնը կը պակսէր անոր մէջ, և Լեւոնի բացարձակ կամքին հետեւանքն էր այն, այնպէս որ Լամբրոնացին ալ կը համարձակէր ըսել. չեւ յեւ ի յոյն Երեմիայի, Երեմիայի (ՏՂԱ. 225): Չորս աթոռներուն համաձայնութիւնն ալ փնտռուած չէր, և կանոնական բան մը կը պակսէր Ապիրատի ընտրութեան մէջ: Հարկաւ այդ պարագայն էր, որ Կիլիկիոյ իշխանապետն ու կաթողիկոսը ու եպիսկոպոսական դասը չհամարձակեցոն Բարսեղի դէմ վճիռ արձակել, և նորոգել Սեաւ-Լերան ժողովով Գաւթ Թոռնիկեանի դէմ արձակուած դատաւարաւորութիւնը (§ 929), և մտադրութիւն իսկ չդարձուցին Հայաստանի մէջ կատարուած իրողութեան: Այսպէս երկու կաթողիկոսներ, իրարու հակառակ, բայց հակառակութիւննին ծածկելով, կրցան միասին ապրիլ և գործել, և եկեղեցւոյն և ժողովուրդին մէջ այս երեսն խնդիրներ երեսն չեկան, և երկու կողմեր խաղաղօրէն իրենց գործունեութիւնը շարունակեցին: Սակայն եթէ երկուքն ալ արդեամբ ու գործով իբրեւ կաթողիկոս տալիցան, երբեք հնար չէ բաժան-

եալ աթոռ կամ երկդիւսեան իշխանութիւն ընդունիլ, և գործնական օրինաւորութիւնը կը պահանջէ Ապիրատը ճանչնալ իբրեւ օրինաւոր հայրապետ և իբրեւ ուղիղ յաջորդութեան տէր: Աթոռը օրինաւորապէս Հռոմէ կայ էր, և ընտրողական պայմաններու ինչ ինչ պակասութիւններով ալ, նա գործնականապէս յաջորդ և տէր էր աթոռին, մինչ ոչ աթոռի տեղափոխութեան, և ոչ նորոգ ընտրութեան համար՝ աղգային ընդհանար և համադուծար ժողովով որոշուի և վճիռ տրուած չէր: Այս տեսութիւններով է որ Գրիգոր Զ Ապիրատը կ'անցնի կաթողիկոսներու ուղիղ յաջորդութեան դասադասագիրքին, իսկ Բարսեղ, սովորաբար Բարսեղ Բ Անեցի ճանչցուած, ոչ հակաթոռ, այլ աթոռակից մը պէտք է ըսուի, քանի որ իւր տիազունն ու պաշտօնը, կանոնապէս և պաշտօնապէս չմերժուեցան և չդատաւարաւորեցան, և միայն Հայ ժողովուրդին երկիւղկուած իբր պարզ եղելութիւն շարունակեց մինչև Բարսեղի մահը:

1050. Լեւոն իշխանապետ չկարենալով վերջնական լուծում տալ կաթողիկոսական

ինդիքին, ինքն համար
ՅՈՅՆ ԿԱՅԱՐԷ կերպեցաւ զայն վերջա-
ՅԱԳ ցած նկատել. թողուց որ
Արեւելեայց իրենց տե-

սութեանց մէջ մնան, անոնց դէմ ցոյց մը չըրաւ, և Կիլիկիոյ մէջ իրապէս և գործնականապէս տիրող կացութեան վրայ հիմնուելով, և անկէ օգտուելով, բոլոր մտադրութիւնը դարձուց իւր թագաւորութեան հաստատուն ձեւ մը տալու, և զայն պաշտօնապէս և օրինաւորապէս ամենուն ճանչնելու: Եթէ իրականութիւնը փնտռենք, Լեւոն արդէն իբր թագաւոր ընդունուած էր իրեններէն, և այնպէս ալ կը ճանչցուէր օտարներէն: Իշխանապետութիւնը թագաւորութեան փոխարկել իրեն և իրեն ժողովուրդին իրաւունքն էր, քանի որ այլեւս ոչ մէկ գերիշխանի հանդէպ հպատակութեան պարտք չունէր: Օտար պատմիչներ ալ կը վկայեն, թէ այնատեւ 1195 թուականին, Լեւոն պակեալ թագաւոր կը ճանչցուէր, և թէ Հենրիկոս Կոմպանիացին հաստատած էր այդ կոչումը (ՍԻՍ. 463): Զարմանալի է որ Լեւոն չգոհանալով այդ արդիւնքէն, և

զայն իւրովի փառաւորելէ քաշուելով, հետամուտ էր ձանչցողի Ռեֆուսի Հայոց ի հեղաշրջութիւն եկեղեցւոյն Հռոմայ և ձգտանքն Ալեքսանդ (ՍՄԲ. 109): Այդ նպատակով պատգամաւորութիւն մը ուղեւորեց Եւրոպա, երպէս զի ներկայանայ Հինրիկոս Զ կայսեր՝ Փրեկերիկոսի որդւոյն, և հօրը խոստումը յիշեցնելով՝ անոր փորձադրութիւնը խնդրէ: Պատգամաւորներու անունները և այդ առթիւ գրուած նամակները՝ անձանօթ կը մընան: միայն պիտենք թէ պատգամաւորներ ծովով ելան Իտալիոյ Պուլիո (Puglie) գաւառը, հարկաւ Բարիոն (Bari) նաւահանգիստը, և Իտալիան կտրելով կայսեր ներկայացան Միլանիոյն (Milano) քաղաքը 1196 Պենտեկոստէին, որ այն տարին կը հանդիպէր յունիս 9'ին, այլ լոկ խոստում ստացան, թէ անձամբ Արեւելք գալով հօրը կամքը պիտի կատարէ: Հայերուն և Լատիններուն իրարու մօտենալը նախանձի շարժեց Յոյները: Այնքաքիս Գ Անգելոս կայսր, որ քիչ առաջ 1195'ին եղբորը Իսահակի դէմ ելլելով, և զայն կուրացնելով քահ քարծրացած էր, ուղեց զաղարեցնել նախորդին բուն և հալածիչ ընթացքը (§ 1019), ուստի Մանուէլի միութենական ճիգերը վերանորոգելով, Լիւոնի կը դիմէր և ինքրէք ի նմէ շեփոնալիս յիշող: Նպատակն էր Հայերը, որ Արեւելքին մէջ նշանաւոր քրիստոնէայ ոյժ մըն էին, իրեն յարակցել, և օտար Լատիններէն բաժնել: Ուստի անանելով որ Լիւոնի և Հայերուն բոլոր բաղձանքը թագաւորական թագի մը շուրջը կը դառնայ, ինքն կանխեց անոնց բաղձանքը լրացնել, և Եւրոպա գացող պատգամաւորութեան միջոցին, 1196'ին, յիշող պարն Լիւոնի Ռեֆուսի Հայոց (ՍՄԲ. 106), ալեւ և ալմէս պատգամաւոր ընդունեալ, յայտնապէս ալ թելադրելով, շեփոնալիս Հռոմայեցոց մէջ դիմէ ի Բիւրիս, այլ ընդէն, զի առ իւր հաւաք տեղէն ի Հռոմ (ԿԻՐ. 76), որով ոչ միայն աշխարհագրական, այլ եկեղեցական մերձաւորութիւնն ալ յարմար է խմանալ: Թագի աւաքումին հետ թագաւորութեան հանդէս ալ տեղի ունեցած ըլլալուն՝ որոշակի պատմութիւն չունինք, և Կիրակոսի եղև դաշեալ յերկոցոյն (ԿԻՐ. 76) բացատրութիւնը բաւական չենք գտնել ումանց հետ թագաւորութեան հանդէս մըն ալ

ենթադրելու (ՍԻՍ. 552): Եւ ոչ ալ Լամբրոնացիին ակնարկը, թէ դաշեցն շառաւիղ պատգամաւոր յիշեցնէ Տրեւիսի (ՀԱՅ. 427) հանդիսական օծման համար յատակ վկայութիւն մըն է, քանի որ կը տեսնենք որ Լիւոն տակաւին Գերմանիոյ կայսրէն պատկուելու հետամուտ է:

1051. Թագաւորական թագի խնդրանքները և տուուցութեան պայմանները
 Կիրակոս կրնային հաշտուիլ, եթէ գործը լոկ ԲԻԻՋԱՆԴԻՈՆ տուիլ, եթէ գործը լոկ ԳԱՅՈՂՆԵՐ քաղաքական տեսակէտէն նկատուէր, սակայն թէ Լատիններուն և թէ Յոյներուն կողմէ եղած առաջարկներուն հետ յարակից էին դաւանական և ծիսական համաձայնութեան պայմանները, ինչ որ գործը կը դժուարացնէր: Արեւելեայ ընդդիմութիւնը յայտնի էր, սակայն Կիրակոսի ալ խմբովին և միաձայն կերպով զիջողութեանց կողմնակից չէին, իրենց մէջ ալ տարբերութիւններ և աստիճաններ կային, և անհամաձայնութիւններ կը տիրէին: Իսկ Լիւոն որ ամէն պայմանի յարմարելու պատրաստ էր՝ նպատակին հասնելու համար, պարզապէս արտաքին ձեւին կը համակերպէր, իսկ ներքին մտադրութիւնը նպատակին հասնելէ ետքը իւր ազատութեամբ գործել էր: Սակայն այդ ձեւն ալ, ոչ յայտնապէս կրնար հրատարակել, և ոչ նախանձայոյզ եպիսկոպոսներ նենգամիտ կերպերու կը խոնարհէին: Այդ ծածկամիտ տեսութեանց հետեւանքն է, որ Լիւոն ալ Իսթաբուլ և ալ ընդ յերկոցոյն Ռեֆուսի, Ալեքսէ և Հինրիկոսէ, և իւրաքանչիւրին ըստ հռոմայեց պատգամաւոր ընդունեալ: Այդ ընթացքը պատմիչին տեսութեամբ իմաստաւ կ'ըսուի, սակայն իբրեւ ուղիղ և ապահով չկրնար նկատուիլ, բայց եթէ հաշտութեան դրութեամբ՝ երկու եկեղեցիներուն վրայ ալ թոյլատու ներողամտութեամբ նայելով: Ապա թէ ոչ երկուքին ալ միանգամայն հաւանութիւն ցուցնելը՝ նենգամիտ կեղծիք կրնար ըսուիլ: Որովհետեւ թագին առաքումը Յոյներուն կողմէն կանխած էր, անոնց հետ միութենական բանակցութիւնն ալ պիտի կանխէր, և պատգամաւորութիւն մը միկնեցաւ Սիս կոստանդնուպոլիս 1197'ին սկիզբները: Պատգամաւորութեան գլուխը կը գտնուէր Բիւրիս-

պէս որ քաղաքականապէս յունացաւորացութիւնը կը զօրանար, մինչ եկեղեցականապէս Արեւելեայք աւելի ամուր էին հայկական զրութեան վրայ: Մոլեռանդութիւնը մինչև իսկ մղած է վրացիները՝ Հայ եկեղեցի մը կրակի տալ, որուն քաղաքը չէ յիշուած, ուր 40 հոգի ալ միասին այրած են: Բայց վրացիք չեն կրցած Հայերուն վրէժխնդրութենէն ազատիլ, բայց եթէ տուժելով 100,000 դահեկան եկեղեցւոյն համար, և 40,000 ալ այրածներուն համար (ՁԱՄ. Գ. 161): Կիլիկիոյ սահմաններուն մէջ ալ Յոյներու ու Լատիններու կողմէն հակառակութիւններ եղած են, բայց նշանակութիւն չեն ունեցած, զի Լեւոն իւր իշխանութեամբ և զօրութեամբ պաշտպանած է իւր եկեղեցին: Բահէ թէ Ապիրատ ալ զիջողութեան կողմը չէ եղած, և այս նշան մըն է որ Լատինացիներ ալ ազգային տոմարին պաշտպան կանգնած է, եթէ Կիլիկիա կը գտնուէր: Իսկ եթէ նոյն միջոցին Կոստանդնուպոլիս կը գտնուէր, չառ հաւանական կը կարծենք տեղական սովորութեան համաձայնած լինելը: Սմբատի գործածած բացատրութիւնը, թէ Տուրքոն Յոյն է շարժել (ՄՄԲ. 109), բառական է Կիլիկիոյ մէջ ըլլանուած ընթացքը ցուցնել: Երուսաղէմ ալ ծառայատիրի չփոթութեանց միմ կեդրոններէն մէկն էր միշտ, զանազան ազգերու չփոփոխ պատճառով, և Անեցին «չէ ազգ էմպերիէն շարժել» (ՍԱՄ. 145): Միայն ուղիղ չէ Հայոց 646 թիւը 1199'ին համեմատելը, որ Անեցիին տարեգրութեան սովորական սխալն է, իսկ ծառայատիրին 1197'ին ըլլալը սամարական հաշուով ճշդուած կէտ մըն է:

1054. Կեղեցողութիւն Գ պապը, որ 1191'ին Կղեմէս Գ'ի յաջորդած էր, նոր խա-

ՅԱԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՅԵՏԱԶԳՈՒԱԾ

չակրութիւն մը հրատարակեց, Երրորդին ապարդիւն մնալուն վրայ, իբր անոր լրումը, և միշտ երեսադէմը նորէն քրիստոնէից ձեռք անցրելու գիտամար: Գործադրութիւնը յանձնեց Հենրիկոս Զ կայսեր, որ իրօք կ'ուզէր այդ արշաւ անքով քառել պապին կողմէ իրեն

դէմ արձակուած վճիռը: Բայց կայսերութեան չփոթութենէն արգելուելով, վերջապէս 1197'ին բանակ մը ճանապոյ հանեց, որուն կ'ընկերակցէր, Կոնստանդնուպոլիս (Würzburg) եպիսկոպոսը, կայսերական քարտուղար և պապական նուիրակ, որ պապին և կայսեր կողմանէ պաշտօն ունէր պատկել Կիպրոսի Ամաւրի և Հայոց Լեւոն թագաւորները, որք նորէն նորէն թագադրութեան համար խնդրանքներ ըրած էին, և որք այս կերպով պիտի օգնէին Խաչակիր արշաւանքին: Յիշեալ 1197 տարւոյ սեպտեմբերին կատարուեցաւ Ամաւրիի օծումն ու թագադրութիւնը Նիկոսիոյ մէջ, և անտի Կիլիկիա անցնելէ առաջ բանակն ու նուիրակը Ասորիք գացին, ձմեռը չստանալով պատերազմը գործը սկսելու և յաջողցնելու համար: Սակայն Հենրիկոս կայսեր մահը, որ տեղի ունեցած էր սեպտեմբեր 28'ին, արգելք եղաւ գործերուն շարունակուելուն: Լեւոն փութացած էր բանակին և նուիրակին կտուէն զրկել Սոյ արքեպիսկոպոս Յովհաննէսը, որ նուիրակին հանդիպեցաւ Պաղոմայիսի մէջ, այժմ Աքիւս, բայց թագադրութեան անմիջապէս գործադրուելուն անհնարութեան լուրը միայն բերաւ Լեւոնի, նուիրակին Եւրոպա դառնալուն և Խաչակիր բանակին ցրուելուն պատճառով: Ասոր վրայ նուիրակութեան ու թագադրութեան պաշտօնը յանձնուեցաւ Մոզուստիոյ (Mainz) արքեպիսկոպոս Կոնստանդին, որ միանգամայն Սաբինիոյ (Sabina) կարտինալ եպիսկոպոս էր (ԿԱԼ. 351), և ոչ Ս. Սաբինայի եկեղեցւոյն կարգիւնալ կրէց, ինչպէս ոմանք իմացած են (ՍԻՍ. 464): Հռոմի կարգիւններուն առաջին եօթները Հռոմի չըրջուկայ եպիսկոպոսութեանց անունները կը կրէին, և այս թեմերէն մէկն էր Սաբինիոս, և նոյն եօթներէն մէկն էր Մոզուստիոյ քաղաքի արքեպիսկոպոս Կոնստանդին: Այժմ եօթները վեցի վերածուած են: Լեւոն անգամ մըն ալ յուսախաբ կը մնար իւր ուղին կալութեանց մէջ, և այնչափ փափաքով սպասած թագաւորական օծումին հանդէսը նորէն կը յետաձգուէր: Այստեղ պէտք կը զգանք գիտել տալ, թէ պատմիչներու և յիշատակարաններու մէջ տարբերութիւններ կան Լեւոնի թագաւորութեան թուականին

մասին: Առաջին անգամ 1190-ին Փրեզերիկոս Բարբարոսայի թագաւորութիւն խոստանալէն սկսելով, Լեւոն սկսած էր թագաւորի անուն կրել, բայց տառաւոր 1198-ին թագաւորութեան խնդիրին հետապնդումները կը շարունակէր: Պատմութեան մէջ ալ յիշեցինք թէ ինչպէս 1194-ին Լամբրոնացին զայն Ռաֆայէ կը կոչէր (§ 1042), 1195-ին Հենրիկոս Կամպանիացին զայն կը թագէր (§ 1050), 1096-ին Ալեքսիս կայսր թագով կը պատուէր (§ 1050), և 1098-ին Լամբրոնացին կը գրէր, թէ Բազիլոս Զէն Լաֆայէ Լեոն, և նոր Լաֆայէ Ալեքս, պալատին գլխուն (ՀԱՅ. 427). և իրօք ալ 1097-էն ճանապարհ կ'ընէր կայսր և պապին զրկած թագը Կոնստանտնուպոլսէն նուիրակին ձեռք: Արդ այս տարբերութիւնները շուտով կը լուծուին թագաւորութեան իրաւունքը և թագաւորութեան հանդէսը իրարմէ զատելով: Լեւոն թագաւորութեան իրաւունքը և անունը ստացած էր 1090-ին, բայց թագաւորութեան հանդէսը կը յապաղէր, որ իրաւունքին նուիրապետութիւնը պիտի ըլլար: Մեր օրերն ալ Ռուսիոյ և Անգլիոյ վեհապետները, որոնք օծման արարողութիւնը կը պահեն, նուիրական արարողութիւնը իրենց գահ բարձրանալէն տարի կամ տարիներ ետքը կը կատարեն:

1055. Պատմութեան անցուղարձերը և դեռ պատմութիւնը պարագաները բացայայտ կերպով կը ցուցնեն Լեւոնի միտքին մէջ սեւեռեալ ընթացքը: Ղիտում մը, հարկաւ Արեւմտեան կայսեր կողմէն ճանչցուելու, և անոր տուուչութեամբ թագաւորութիւն ընդունելու, որով կայսրութեան ենթարկեալ աւատապետներուն զիրքը պիտի ունենար, և հետեւաբար Եւրոպական կայսրութեան հովանաւորութիւնը պիտի վայելէր: Բայց ժամանակին տիրող պաշտօնաբարեկրթեան օրէնքին համեմատ, բոլոր արեւմտեան կայսրութեան տուուչութիւնները՝ Հռոմի պապին հաստատութեամբ և օրհնութեամբ կը նուիրապետուէին, և Հռոմէական կայսրութիւնը ու Հռոմէական պապութիւնը իրար լրացնող միեւնոյն գերիշխան վեհապետութիւնը կը կազմէին: Ասով մէկտեղ ստէպ իրարու հետ համաձայն չըլլալով՝ ներ-

քին խռովութեանց և ընտանեկան պատերազմներու պատճառ կ'ըլլային, որոնք յայտնի են պատմութեան մէջ Գուելլիքանց և Գիբելլեանց (Guelfi, Ghibellini) անհատնում վէճերով, և որոնք զայրացած էին ճիշդ այդ դարուն մէջ, որուն վրայ կը խօսինք: Սակայն երկու իշխանութեանց պաշտօնական յարաբերութիւնը ջնջուած չէր, և Լեւոն՝ որ Արեւմուտքին կը կրթնէր, թէ կայսեր և թէ պապին պաշտպանութեանը հետամուտ էր: Այս է Սմբատին գրելը, թէ Հայոց թագաւորութիւնը կը նկատուէր ի հաշտութեան ինքնիշխան Լաֆայէ և ընթացին Ալեքսանդր (ՍՄԲ. 109): Կիրակոս ալ նոյն միտքը բացատրելով կը գրէ, թէ Լեւոն ոչ Լաֆայէն չլուծեալ հաշտութիւն չուէր, բայց ինքն ազգին ճշմարիտ, փառաբան և պարծան իւր լուսնադարձութեամբ և զօրութեամբ զարկէր, որ Կիրակոսը կը նախատեն երբ Հայ եկեղեցին կը պաշտպանէ, և զայն կը նկատեն իբր ի հեռուստ լայն և ըստ հաճութեան զրոյ մը, որ իւրեք զարդ և զանազան զանաւոր և զանազան (ՍԻՍ. 468), այս անգամ ամենայն երկիւղածութեամբ կը յարգեն անոր խօսքերը, զորս Հռոմի նպաստաւոր կը կարծեն: Սակայն իրողութիւնը լոկ արտաքին էր. Լեւոն Արեւմուտքին Արեւելքէն աւելի զօրաւոր ըլլալուն համոզուած էր, և Յունական կամ Բիւզանդական ու Գերմանական կամ Հռոմէական կայսրութիւններուն մէջէն, երկրորդը կը փափաքէր իրեն հովանաւոր ունենալ: Իսկ այս նպատակին հասնելու համար՝ պապին հետ ալ յարաբերութեան մէջ ըլլալու էր. և չէր վարաներ արտաքին կերպով զայն հաճեցնել, նպատակին հասնելէն ետքը իւր ընկիւղը իրեն զաղանիք պահելով, կամ թէ մտերիմեկուն ալ յայտնելով, թէ հաճեցէ զիս շնորհաւոր փառաբանութեամբ (ԿԻՐ. 76): Այս վկայողը նոյն ինքն Կիրակոսն է, որ Պետրոսի և Պօղոսի աթոռին օրհնութեան կատարողութիւնն ալ վկայած էր:

1056. Վերջապէս կը հասնի, թէ ոչ անձամբ գոնէ պաշտօնական գրութեամբ՝ արքեպիսկոպիտ (archevesque) փառաբանութեամբ, այլ քիչ աւելի քիչ փառաբանութեամբ (ԿԻՐ. 75), որ է նոյն

ինքն նոր նուիրակն Կոնրադոս, արքեպիսկոպոս Մոզուստիայ և կարդինալ եպիսկոպոս Սարինիոյ, բայց թագադրութիւնը չկատարած

Հռոմայ եկեղեցւոյն հետ միաբանութեան խնդիր կը

յուզէ: Կարդինալին կատարելիք թագադրութիւնը պապին եկեղեցւոյն կողմէն օրհնութիւն մըն էր, և պապը չէր կրնար օրհնել մէկ մը՝ որ իրեն հետ եկեղեցականապէս և հոգեւորապէս միաբանած չըլլար: Այս է խնդիրին էական կէտը և իսկական նշանակութիւնը, որուն զգալի նշանները պիտի ըլլան ինչ ինչ արտաքին համաձայնութիւններ: Այս մասին իբր կարդինալէն առաջադրուած պայմաններ, իրեք կէտեր միայն կը յիշէ Կիրակոս. 1. Տէրունի և սըրբոց տօները հաստատուն ամսաթիւերով կատարել, որ է ըսել Հայոց սեփական եօթնեկական դրութիւնը ֆիքսել: 2. Ժամերգութիւնները եկեղեցւոյ մէջ կատարել, մինչ Հայերը սովոր էին միայն պատարագի համար եկեղեցի մտնել, իսկ ժամերգութիւնները գաւթիքին մէջ կը կատարէին, ստիպեալ է հինահարաւիտն իմայել: 3. Ծննդեան և Յարութեան ճրագաւոյցներուն ձուկ ու ձէթ միայն գործածել, և ոչ կթեղէն ու կաթեղէն ալ (ԿԻՐ. 75): Ներսէս Պալիեանցի յիշատակներուն մէջ ուրիշ երկու պայմաններ ալ կը յիշուին, այսինքն է. 1. Հայ տղայոց լաւին լեզու սորվեցնել: 2. Պայմանեալ ժամանակամիջոցներուն Հայոց կաթողիկոսին կողմէն արգադիր նուիրակներ յղել Հռոմ (ՍԻՍ. 468) որ է Հռոմի հպատակ եպիսկոպոսներուն վերայ դրուած, է տեմա առեւելոյ (ad limina apostolorum) այցելութեան պարբերական պարտքը, իբրեւ. նշանակ հպատակութեան և առիթ ընծայարկերութեան: Բայց աստեք լոկ արտաքին պայմաններ են, որոնք պապին ուղածին ոչ իսկութիւնը, այլ նշանները պէտք է ճանչցուին, և էականը եղած պիտի ըլլայ դաւանութեամբ և վարդապետութեամբ և հպատակութեամբ Հռոմի եկեղեցւոյն հետ յամենայնի և ըստ ամենայնի միաբանիլ: Կիրակոս դրամական պայմանի մըն ալ յիշատակութիւն ունի, այսինքն է իւր առաջարկներուն ընդունելի եղած ասան՝ թագադրութիւնը ձրի ընել, թէ ոչ յիշուի

գնէն առնալ ունայ և արջաւայ և սեւնոյ պարտաւնայ (ԿԻՐ. 75): Մենք այդ կէտն ալ չփոթ իմացուած կը կարծենք, որովհետեւ չենք կարծեր թէ կարդինալը իւր գանձելիք իրաւունքէն հրաժարիլ ուզէր, այլ կ'երևի թէ դրամական կարեւոր նպատակ ալ խոստում մըն էր, եթէ միաբանութեան պապական պայմանը ընդունելի ըլլար: Այս կարծիքին կը հաստատուի ապագային մէջ ստէպ խոստացուած, և երբեմն ալ տրուած, դրամական նպատակներով:

1057. Պատմիչը կը գրէ. Լեւանի իշխան չիւնիւնիւն և զեպիսկոպոսն հաջոյժէր թէ չիւնիւն պարտաւնայ արջաւայ պարտաւնայ (ԿԻՐ. 75): Մենք կը կարծենք թէ այս առթիւ համաձայնութիւն է առաջարկուած է

Իոսաֆ և Գեորգիոս Ժողով Տարանի, հրաւիրուած է հաճախելու իշխանի Հայոց Գրէգորէ, յեղբորդոյ արքայ Ներսէս Կլայեցոյ, որ է Շահանի որդին Գրիգոր Ապիրատ, և է Բիւրառապետ արքայի Հայոց Լեւանի, որ արդէն այդ անունը կը կրէր և պատկեալ կը սեպուէր Քրիստոսէ, թէպէտ պապէն ու կայսրէն պաշտօնապէս պատկեալ չըլլար: Ժողովը նպատակ ունէր որոշում տալ աշխարհի (ՏՂԱ. 93), որովհետեւ այս էր տիրապէս Հռոմէ առաջնորդուածը, քան թէ քանի մը ծիսական զգալի պայմաններ: Եթէ երբեք պիտի ընդունինք, թէ Լամբրոնացին Ով հաւտաւորութիւնը իսկապէս ժողովի մը մէջ խօսած է, այդ առիթէն տարբեր պարագայի չենք կրնար յարմարցնել, որովհետեւ ինչպէս իւր տեղը յիշեցինք, այն բնաւ չյարմարիր 1179'ին գումարուած Հռոմիկայի ժողովին (§ 1010): Իսկ ընդհակառակն եթէ Տարսոնի ժողովին թուական նշանակուած ՈւԶ թուականը՝ ՈւԶ կարդանք, ճշգրտեամբ կը գտնենք ժողովին ալ թուականը 1197, մինչ 1177'ին ոչ Տարսոն ժողով գումարուեցաւ, և ոչ Հայոց ժողով գումարուելի նաոր էր, Տարսոն տակաւին յունական իշխանութեան ներքեւ լինելուն: Մենք կը սիրենք նախադասել այն տեսութիւնը, որով յիշեալ աստեղաբանութիւնը լոկ գրական երկասիրութիւն մը կը նկատուի, միութեան օգուտը բարձրացնելու և պէտքը հաստատելու նը-

այլ միայն 12 եպիսկոպոսներ աւելի համակերպողներէն, որք Լեւոնի անձնական բարեկամութեամբ, անոր քաղաքական նպատակին օգնողներ, կամ թէ ըսենք, Կիլիկիոյ պետական և գինուորական յաջողութեանց փափաքողներ էին: Այս 12 եպիսկոպոսներէն կը յիշուին միայն Ներսէս Տարսնի, Յովսէփ Անտիոքի, Յովհաննէս Ստոյ և Անանիա Սիւրաստիոյ (ԿԻՐ. 76), իսկ միւս 8 եպիսկոպոսներ այստեղ չեն յիշուիր. այլ հարկաւ սոյն 14-երուն մէջէն էին, որոնք թագադրութեան հանդէսին ներկայ եղան (ՍՄԲ. 110): Միւս կողմէն Լատիններն ալ փափաքով էին գործը որեւէ կերպով վերջացնելու: Նոյն 1198 տարւոյ յունուար 8-ին Կեղևատինոս Դ-ի յաջորդ ընտրուած էր Խննովկենտիոս Գ, այն որ իրաւամբ պապական ազդեցութիւնը գազաթնակէտին հասցուցած կը ճանչցուի, գործունեայ և ձեռնարկու անձ մը, որ առջի օրէն սկսած էր նոր խաչակրութեամբ Երուսաղէմը վերստին գրաւելու գաղափարը մշակել, և այս նպատակին համար Հայոց թագաւորութեան օժանդակութիւնը մեծապէս օգտակար պիտի ըլլար: Ուստի հաւանական է որ Խննովկենտիոսէ նոր հրահանգներ հասած ըլլան գործը դիւրացնելու և թագադրութիւնը կատարելու, Լեւոնն ու Հայերը շահելու համար:

1059. Այդ եղելութեանց թուական պիտի նշանակենք 1198 տարւոյ մայիս և յունիս ամիսներու միջոցը: Համաձայնութեան մասնակցողներուն գլուխը կը յիշուի Լամբրոնացիին աւուներ (ԿԻՐ. 76), որուն մահը տեղի ունեցած է նոյն տարի (ՍՄԲ. 109), յուլիս 14-ին նոր Յայսմաուլքին համեմատ (ՅԱՍ. Բ. 24), կամ յուլիս 17-ին հին Յայսմաուլքին համեմատ (ՅԱՅ. 660), և անհրաժեշտաբար այդ թուականէն առաջ պէտք է կատարուած ըլլայ համաձայնութիւնը: Սակայն նկատելով որ թագադրութեան հանդէսը մինչև յաջորդ յունուար 6-ը կը յետաձգուի, որչափ ալ պատրաստութեանց համար միջոց մը նշանակել պէտք ըլլայ, սակայն վեց ամիս յետաձգումը մտածել կու տայ թէ ընդհանուր համաձայնութիւն մը գոյանալէ ետքը, Լամբրոնացիին մահէն ետքն ալ մանրամասնու-

թեանց վրայ բանակցութիւններ շարունակեցին, մինչև որ կարդինալ Նուիրակը իրողութիւնը իսկութեամբ Խննովկենտիոսի հաղորդէր, և հաւանութիւնն ու հրահանգները ստանար: Որչափ լաւ պիտի ըլլար, եթէ այդ կարեւորագոյն միջոցին փոխանակուած գիրերը, կամ պաշտօնապէս կազմուած համաձայնութիւնները մեզի հասած ըլլային, որոնցմէ կարենայինք ամենայն ճշգրտեամբ և կատարեալ մանրամասնութեամբ քաղել պէտք եղած տեղեկութիւնները. մինչ այժմ անուղղակի ակնարկներու մեկնութեամբ և ժամանակագրական համեմատութիւններու պահանջմամբ պարտաւորուած ենք պատմական յարակցութիւնները կազմել և դիպուածներուն կապակցութիւնը բացատրել: Առէն առթի մէջ շատ յստակ կ'երեւի, թէ Հռոմի հետ եղած յարաբերութիւնները, և փոխադարձաբար հաստատուած համաձայնութիւնները, շատ հեռու են եկեղեցական աւամբը Հայոց եկեղեցւոյ կատարեալ և պաշտօնական և աւանդական արտայայտութիւնն ըլլալէ: Բոլոր խնդիրը քաղաքական թագադրութեան շուրջը կը դառնայ, թագը Արեւմուտքէ ընդունիլ օգտակարագոյն կը տեսնուի, անոր յաջողութեան համար կրօնական պայմաններ կ'առաջարկուին, թագաւորը անոնց նշանակութիւնը չտար, և զիջողութեան ալ պարտաւորիչ հետեւանք ունենալուն չհաւատար, եպիսկոպոսութիւնը կ'ընդդիմանայ ժողովով, վերջապէս անոնցմէ ոմանք կը հաւանին քաղաքական օգուտին սիրոյն, իսկ հաւանելէն ետքն ալ՝ գործնական արդիւնաւորութիւն չարուիր եղած համակերպութեան, և գործեր կը շարունակեն ինչպէս որ էին առաջ: Միթէ հնար է՞ այդ պայմաններու ներքեւ Հայ եկեղեցւոյ անկեղծաւոր և ճշմարիտ և վաւերական դաւանութիւնը տեսնել: Ի՞նչ ոյժ կրնան ունենալ Հայ եկեղեցւոյն մասին հռոմէադաւանութեան պնդումները, երբ այսպիսի տկար և անկայուն հիմքեր վրայ կը դնեն իրենց ցուցմունքները:

1060. Ժամանակագրական կարգը և անձին կարեւորութիւնը կը պահանջեն, որ պահ մը կանգ առնենք Լամբրոնացիին շիրմին առջև, ուր այդպէս ստարածած կը փակուի գործունեայ կեանք մը, անգուսպ գոր-

Հատինին հետ հաւասար եռանդով բանակ-
ցեցաւ, բայց երբեք մին կամ միւսը իրեն
չսեփականեց. ինքն է որ զայդ կը շնորհ-
նէ եւ միայն զայդ զօրքով է, ընդ այլն ե՞րբ
էր իւր հաւերէն. Բայց ընդ իւրապէս-
բան միայն ինչու է նա իւր հաւերէն (ՏՂԱ. 220): Ու-
րեմն ոչ յուսողաւան եղաւ, և ոչ հումէա-
ղաւան, այլ իսկապէս հայաղաւան մնաց,
որ այլաղաւանէն չխորշիր, և տարբեր դա-
ւանութիւնները իրարու միացնելու սկզբուն-
քն ունի: Նա իւր եկեղեցւոյն մէջ շատ
անբարեկարգութիւններ տեսաւ, և ամէնքն
այ անխնայ կշտամբեց, և համարձակ կը
յայտարարէր, թէ եւ գէրգէ մի քանիսն է
գրեւ շէշոյն զգէն զայդ-միայն, որ յետ-
մտորութիւնէ կը զատէ: Երբ խօսքը ուղղա-
փառութեան վրայ է, այլ եւս ամբաստանող
չէ, այլ պաշտպան կը դառնայ. կարող է
կ'ըսէ, ընդհին գիտութեան զոր հանդէս
գէր, գիտութեան հանդէս շէշոյն, ինչ
իւրեւ իւրեւն յաւերգութեան (ՏՂԱ. 235):
Լուսաւոր օրինակ մըն է այդ բանին վերջին
անգամ Կոստանդնուպոլսոյ պատուիրակու-
թեան մէջ ունեցած ընթացքը (§ 1052), զոր
կրկնել աւելորդ կը սեպենք: Անհրաժեշտ փաստ
մըն է այդ մասին առ Ոսկան Անտիոքացի
արքեպիսկոս ճգնաւոր՝ գրած նամակը, յու-
նաղաւան մոլեռանդներուն պետը՝ որ Հայերը
կրկին կը մկրտէին, ըսելով թէ եւրո-
պէս չեն ըսիր, Քաղկեդոնը չեն ընդունիր,
Յոյներէն ձեռնադրութիւն չեն ընդունիր, և
քահանայապետութեան շարունակութիւնը
կորուստած են: Այն Լամբրոնացին, որ իւր
եկեղեցւոյն անկարգութիւններուն դէմ կը
մտաբուրդէր, այս անգամ նոյնչափ և աւելի
եռանդով օտարներուն դէմ կը բորբոքի, և
կը պաշտպանէ, թէ մի քանիսն ըսել սխալ
չէ, թէ Քաղկեդոնը չեն ընդունիր մոլորութիւն
չէ, թէ Յոյներէն ձեռնադրութիւն ստանալու
պարտք չկայ, թէ Հայոց քահանայապետու-
թիւնը անխախտ է, թէ Սահակի տեսիլքը
Լուսաւորչի սկզբատունին վրայ սահմանա-
փակուած է: Սուանց ուղեկոյ ցուցմանց մէջ
երկարել, համարձակ կը յայտարարենք թէ
Լամբրոնացին յաւանդաւան չէ, ևս ուսուցի
հումէաղաւան չէ, և ի զուր անոր անունով
կ'ուզեն պարծնալ նոր հումէաղաւանները,

և անոր վրայ հիմնել իրենց զրութիւնը,
զայն մինչեւ եօթներորդ երկինք բարձրա-
ցնելով (ՍԻՍ. 93):

1062. Լամբրոնացին տօնելի սուրբերու
հետ դասակարգելու սկզբնաւորութիւնը վեր-
ջին դարուն մէջ տեղի ու-
նեցաւ, և նախ Կոստանդ-
նուպոլսոյ մէջ սկսաւ,
միութեան նոր ճիգե-

րու ստիճի, բայց Մայրաթիւն մէջ չըն-
դունաւ եղաւ և չուտով Կոստանդնուպոլսոյ ալ
դադարեցաւ, և միայն Երուսաղէմի օրա-
ցոյցը կը յամառի տակաւին զայն պահել՝ իւր
տպած տօնացոյցին իսկ հակառակ (ՏՂԱ.
240): Հումէաղաւանք ալ ունին նոյն տօնը,
Լամբրոնացիին անունին Յայամաւորքի մէջ
անցնելուն վրայ հիմնուելով (ՅԱՍ. Բ. 24),
ուր բոլոր Թուրքիանց տարեկարձները յիշ-
ուած են, տարեկիցի և ոչ տօնի նշանակու-
թեամբ: Սուրբ հայն բացատրութիւնն ալ
շատ սովորական կոչում մըն է ամէն եկեղե-
ցականներու, և նոյն իսկ կենդանիներու
արուած, և բնաւ ոյժ չունենար այդ բառով
պաշտպանել Լամբրոնացիին տօնելի սուրբ
ըլլալը (ՍԻՍ. 94): Եթէ Գրիգոր Սկեւոսցին
շատ չողջողուն ներքողական մը նուիրած է
անոր յիշատակին (ՍՈՓ. Ժ. 6.), և եթէ Խա-
չատուր Լամբրոնացին գեղեցիկ ռասնաւոր
մը գրած է անոր պատուին (ՍԻՍ. 94), եր-
կուքն ալ իւր աշակերաններն են, և անձնա-
կան իղձկներն յայտնած կ'ըլլան: Եթէ ու-
րիշներ ալ զանազան առիթներու մէջ աւատ
գովեստներ չապլած են անոր անունին, ա-
ստնք տօնելիութեան փաստ չեն ըլլար, այլ
արդիւնաւորութեան վկայութիւններ, զոր ոչ
ոք պիտի ուրանայ: Լամբրոնացիին կեանքը
կատարեալ աշխատութիւն և կատարեալ ար-
դիւնաւորութիւն եղած է աներկաշարար,
յայտնուած է իրրեւ արթիւն հովիւ, ճշմա-
րիտ կրօնաւոր, ազօթաւոր ճգնաւոր և
անընչաւոր. փայլած է իրրեւ գիտուն, իմաս-
տուն, ճարտարախօս և մատենագիր. եղած
է անձնութեան, օրինապահ և բարեկարգիչ.
ունեցած է եկեղեցւոյ նախանձ, բարեկար-
գութեան եռանդ և ուղղութեան համոզում.
և ամէնէն աւելի ոգով փարած է բոլոր
եկեղեցիները միացնելու բարձր՝ բայց ան-
զործադրելի խորհուրդին: Այսու ամենայնիւ

չատեր չատ պիտի վարանէին՝ առ Լեւոն նամակին մէջ յայտնուած՝ քինախնդիր, անձնագով, հակառակասէր և զայրացկոտ գրիչին հեղինակը, ոչ թէ իբր սուրբ մը, այլ և ոչ իբր օրինակելի տիպար մը ներկայել, նոյն իսկ ընդունելով, որ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ զգացած յուսախաբութենէն ետքը, փոխած ըլլայ իւր միտքը, «բըջեւ Է հոգեւոր Էմիր» (ՀԱՅ. 425):

1063. Լամբրոնացին 1198 յունիս 14'ին կամ 17'ին վախճանելովը (§ 1059), չկրցաւ ներկայ ըլլալ Թագադրութեան հանդէսին՝ որ արտասովոր չքով կատարուեցաւ վեց ամիս ետքը

1199 յունուար 6'ին, Աստուածայայտնութեան տօնին, չորեքշաբթի օր: Թագադրութեան օրը շատերէ 1198 յունուար 6'ին դրուած էր հետեւելով Չամչեանի հաշիւին (ՉԱՄ. Գ. 165), և վերջերս Տէր-Միքէլեան ալ նոյնը կը պնդէր (ՍԱՄ. 296), ի զոք և վերջոյն սեպելով Ալիշանի ժամանակագրութիւնը որ 1199 յունուար 6'ին կը դնէ զայն (ՍԻՍ. 470): Առաջիններուն հիմնական փաստն էր Սմբատի վկայութիւնը թէ ի Բաբէ Ոսէ յառաջիկէ 6, յօր յայտնութեան օրէնքն ղԼեւոն (ՍՄԲ. 109), 647 տարին համեմատելով 1198'ին, երկու թուականներու մէջ 551 տարիներու տարբերութեան ընդհանուր հաշուով: Սակայն Հայոց թուականը չարժեքան հաշուով կը գործածուէր, և յիշեալ Ոսէ թուականը սկսած էր 1198 յունուար 31'ին, Աստուածայայտնութեան յունուար 6'ը անցնելէն ետքը, որով Ոսէ թուականին մէջ, յիշեալ տօնը կ'իյնար 1199 յունուար 6'ին, կամ հայկական ամիսներով՝ հրոտից ամսոյն 11'ին, և այն օր կատարուեցաւ մեծահանդէս Թագադրութիւնը: Այդ հաշիւը կը հաստատուի ևս զիտելով, որ հանդէսին ներկայ կախկոպոսներուն մէջ չյիշուիր ներսէս արքեպիսկոպոսն Տարսոնի և Լամբրոնի, այլ ներկայ են տէր Վարդան արեւելահայոց Լամբրոնի և առաջնորդ Սիւրբան, և տէր Ստեփան արեւելահայոց Տարսոնի և տէր Միքէլեան (ՍՄԲ. 110): Իսկ նոր թեմականեր անուանուած չէին ըլլար, եթէ ներսէս արդէն մեծած չըլլար, որով մտացածին կը զառնայ պատմել թէ առաջին քառ և Ներ-

սէ Լամբրոնացի, և որք զարեւելահայոց ղԼեւոն (ՉԱՄ. Գ. 166): Թագադրութիւնը կատարուեցաւ ի Տարսոն քաղաք (ՎԱՀ. 215), բայց այդ հանդէսը տարբեր էր անկէ՝ զոր Լամբրոնացին կը յիշէ, թէ երկու կայսրները զառիւշի ղԼեւոն քաղաք պարտաւան յեղեցին Տարսոն, որ ի մարտնադրութեան հովանի (ՀԱՅ. 427): Թագերուն առաքուները թէ Ալեքսէ և թէ Հենրիկոսէ նիւթապէս կանխեցին, և հանդիսական օծումէն և Թագադրութենէն առաջ պարզ օրհնութիւն մը կատարուած պիտի ըլլայ նոյն ինքն Լամբրոնացին ձեռքով: Երրորդ թագ մին ալ կը յիշեն օտարներ Պաղատաի ամիրապետէն ղերկուած (ՍԻՍ. 465), որ այն ատեն էր Նասըր Լէտինալլահ՝ անուանական կամ լոկ կրօնական ամիրապետութեան զահալկար, որ Մըքթաֆի-Լիամրուլլահի (§ 933) երրորդ յաջորդն էր, Մըքթանիստ-Պիլլահէ և Մըքթատի-Պիամրուլլահէ ետքը ամբողջ ընթացած 1180'ին, և 45 տարի պահած մինչեւ 1225, հակառակ Թուրք ցեղերու յարձակմանց, որոնք ստիպուեցան Պաղատաի ազատ թողուլ ձէնկիզխանի նոր արշաւանքին պատճառով (ՎՍԲ. 496): Ամիրապետէն եկած Թագին մասին ազգային յիշատակներ բնաւ տեղեկութիւն չունին:

1064. Թագադրութեան հանդէսը, որ Տարսոնի եկեղեցւոյն մէջ կատարուեցաւ, հետեւողութիւն էր Արեւ-

ԹԱԳԱԴՐՈՒԹԵԱՆ
ՀԱՆԴԵՍԸ
մուտքի մէջ սովորական
եղած պաշտօնաշաշու-
թիւն կամ զգեստաւոր-

ութիւն (investitura) կոչուած արարողութեան, որ պէտք էր կատարուէր յանուն կայսեր և պապին, և գործադիրն ալ կարգվոյալ Կոնրադոս արքեպիսկոպոսէ զատ մէկ մը չէր կրնար ըլլար, վասնզի նա էր պապական և կայսերական նուիրակը, յատկապէս այդ պաշտօնին նշանակուած: Հետեւաբար նա նախ Թագաւորական թագը օրհնութեամբ և ազօթքով Լեւոնին ղլուխը դրաւ, և Լեւոն պսակուեցաւ ի հաղանդութեան եկեղեցւոյն Հռոմէ և օրհնութեան Ալեքսանդ (ՍՄԲ. 109), այսինքն է եղաւ Հռոմէական կայսրութեան և պապութեան միացեալ գերիշխանութեան հպատակ ու տառապետ մը, անոր հովանաւորութիւնն ու պաշտպանութիւն-

նը վայելելու իրաւամբ: Բայց հանգէսը երկրորդ մաս մըն ալ ունէր, որ է օծումը, և զայն կատարեց Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոսը, զեկեղեցին ա՛յդ խաչակալ, և օրէնք զօծելու, որն Թագաւոր Ռաֆայէլ (ՎԱՀ. 215): Արարողութիւնը կատարուած է Լատին եկեղեցւոյ կանոնին համամատ, զոր կանուխէն թարգմանած էր Լամբրոնացին (§ 1023), և որուն պատճէնը հրատարակեց Ալիշան (ՍԽ. 472-475): Պահանջ մըն էր այս արդեօք Լատին նուիրակին կողմէն, թէ յօժարակամ հաճոյակատարութիւն մը Հայոց կողմէն, չենք գիտեր: Բայց Հայերը պէտք է իրենց սեփական ծէսն ու կանոնը ունեցած ըլլային կանուխէն, Բագրատունի թագաւորներու հաստատութեան համար գործածուած, սկսելով Գէորգ Գառնեցիի ձեռքով Աշոտի և Սմբատի վրայ կատարուած նախնածայ արարողութիւններէն: Անոր լատին մասնակից գաւա. Գրիգոր Ապիրատն ալ՝ Ռուբինեան թագաւորներու շարքը նուիրագործելով: Հարկաւ 78 տարեկան ծերունին ուրախացած է մեծապէս այդ բարեյաջող եղելութեան կատարիչն ըլլալուն, զոր խնդութեամբ կողջունեն բոլոր պատմագիրներ (ՍՄԲ. 109, ՎԱՀ. 215, ԿԻՐ. 76), և լիաշուրթն փառաբանութիւններ կը բարձրացնէ Անեցիին շարունակողը, աւելցնելով ևս, թէ Լեւոն այս կերպով շնորհեաց և պայծառացոյց զեկեղեցի (ՍՄԲ. 145):

1065. Թագադրութեան հանդէսին համար, հաւաքուեցաւ խաչակալ Բագրատունի յայտնի (ԿԻՐ. 76), որուն գլուխը
 ՀԱՆԴԵՍԻՆ յանուանէ կը յիշուին 14
 ՆԵՐԱՆԵՐ կախկոպոսներ, Դաւիթ
 Մամեստիոյ, Յովհաննէս

Ստոյ, Մինաս Երուսաղէմի, Յովսէփ Անտիօքոյ, Կոստանդին Անարզարայ, Վարդան Լամբրոնի, Ստեփանոս Տարսնի, Թորոս Սելուկիոյ, Գրիգոր Կապանի, Աստուածաստուր Մեծքարի, Յովհաննէս Սանվելիոյ, Կոստանդին Փիլիպոսոյ, Ստեփանոս Բերդուսի, և Միսիթար Ընկուզատին (ՍՄԲ. 110). ուրիշ ցուցակ մը կ'աւելցնէ Գէորգ Անդրիասանց և Կոստանդին Յոնանց, իսկ Փիլիպոսոյ կախկոպոսին անունն ալ Գրիգոր կը գրէ (ՍԽ. 470): Յիշուածներուն ամէնն ալ Կիլիկիոյ և անոր յարակից վիճակներու կախկոպոսներ

են, իսկ Հայաստանէ և Իկոնիոյ սահմաններէն բնու մէկը յիշուած չէ, և ոչ իսկ Անտիոս Սեբաստացին, որ վերեւ 12 համակերպողներուն մէջ յիշուած էր (§ 1058): Օտարազգիներէն կը յիշուին Տարսն նստող Յունաց պատրիարքը և Մելիտինէ նստող Ասորոց կաթողիկոսը (ԿԻՐ. 76). իսկ վարդապետներ և վանահայրեր և քահանաներ շատ կ'ըսուին (ՍՄԲ. 111), առանց որոշ թիւի: Հայ կախկոպոսներուն մասին դիտել պիտի տանք թէ անոնցմէ գլխաւորներուն վիճակին հետ՝ վանք մըն ալ կը յիշուի, որուն առջև շատ կամ քիչ կը կոչուին վիճակաւորները (ՍՄԲ. 110), և այս սկզբնաւորութիւն մըն է բնակաւորներուն վանքերու մէջ բնակելուն, և առջևս անուն կրելուն, որ մեր օրեր սովորական դարձած է և թեմակալութիւն յայտնող եպիսկոպոս կամ արքեպիսկոպոս անունին տեղ կը գործածուի: Աշխարհականներն ալ կը յիշուին՝ շնորհաւոր և շնորհ և ազնւոր և ազնւոր (ԿԻՐ. 76) անուններու ներքեւ, որով իշխաններուն իրենց գունդով եկած ըլլալը կ'իմանանք: Ասոնցմէ 44 հատը յանուանէ կը յիշէ Սմբատ, իրենց ղեկավարներուն անուններով (ՍՄԲ. 111), զորս աւելորդ կը սեպենք կրկնել: Միայն կը դիտենք թէ կը յիշուին օտարահայեր անուններ ալ, ինչպէս Հերի, Տանկրի, Ծօֆրի, Ծօսին, որ մտածել կուտան թէ Լատիններ ալ եկած ըլլան, բայց ղեկավարներուն անունները հայկական են, և լատին անուն առնող Հայեր ըլլալին կը ցուցնեն: Եկողներ ունայնաձեւն ալ չեն եղած, զի եղեւ ընթացքէր Զորի Բագրատունի իշխան, նոյն իսկ չեմուշ ազգէն ալ (ԿԻՐ. 76):

1066. Թագադրութեան հանդէսին ալ լրանալէն ետքը, երբ նուիրակ կարգինալը Հաւոմ կը դառնար, Լեւոն
 ԹԵՍԱԿՈՒԹԻՆ և Ապիրատ անոր ձեռքով
 ՊԱՊԻՆ ՇԵՏ մէկմէկ շնորհակալութեան
 գիրեր ուղղեցին Իննով-

կենտրոն Գ պապին, 1197 մայիս 23 թուականով (ՍԽ. 478), որոց լատիններէն թարգմանութիւնները միայն կը գտնուին, և յառաջ բերուած են Պապանոսէ թէ կաթողիկոսինը (ԿԱԼ. 346) և թէ թագաւորինը (ԿԱԼ. 357): Հարկաւ շատ ուղիւ պիտի չըլլային երկուքն ալ պատուադիր և արգադիր, և արեւելեան ոճով չսղջողուն բացատրութեանց

մէջ, և կը կարծենք թէ աստիճան մըն ալ ծանրացած են բնաղիրին հայերէն բացատրութիւնները՝ լատիներէնի փոխարկուած տառնին։ Ամէն առթի մէջ եթէ լաւ դիտուի, երկուքին ալ խօսքերը քաղաքական միութեան և հպատակութեան շուրջը կը դառնան, իբրեւ կոյսերական կամ հոռմէական ճորա կամ չէ՞ նկատուելնուն համար։ Կաթողիկոսը յայնապէս կը գրէ. նըք մէկ եւէտ յեր, ուրք է յեւ յեւել շեշ, և ուլ շեշեւէ օքնութեան, որովհետեւ, կ'ըսէ, ճամբս է բերան վշտի, և է միջ հախախտ մերց և լշտմեաց խալն Գրեգորի (ԿԱԼ. 348)։ Թագաւորն ալ կը յարէ. Զայտիս վշտ և շախտ հախտեցեցաւ է յերեւոյ ճամբսի, իսկ այսուհետեւ ունի օքնութեան յերց ուլ յերեւոյ և հախտել (ԿԱԼ. 358)։ Ահա թէ ինչ կ'իմանան մեր հայերէնը. Երեւոյն Զայտիս շախտ, ուր մէկ մըն ալ աւելցուած է թարգմանութեան մէջ (ԿԱԼ. 357)։ Կաթողիկոս և թագաւոր աւելի հեռու. նպատակներ ալ ցոյց կու տան, և Կիլիկիոյ սահմանները չեն գահացներ անոնց մատգորութիւնը. Կաթողիկոսը կայսեր նուիրած և նուիրակին դրած թագը յիշելով կը յայտնէ, թէ հալաւ Գրեգորի մէկ շեշեւէ վերադէ, շը իրաւեւ եւ է վշտ (ԿԱԼ. 347), որով ոչ Կիլիկիոյ թագաւորութիւն մը ստեղծուած, այլ Հայաստանի թագաւորութիւնը վերանորոգուած կ'ուզէ իմանալ։ Լեւոն ինքն ալ ինքզինքը՝ Թագաւոր Ամենայն Հայոց կը կոչէ (ՍԻՍ. 477), և այս կերպով Հայաստանի և Փոքր Ասիոյ Հայերն ալ, որ Կիլիկիա եղողներէն շատ աւելի էին, իրեն հպատակ կը կարծէ։ Լեւոնին հին նպատակն էր այս, երբ Արեւելիսներն ալ իրմէ ու ծաղնել չէր ուզեր (§ 1041), և մինչեւ իսկ Բարսեղի կաթողիկոս ընտրուելուն դէմ յայտարարութիւն ընել չէր ներած (§ 1049)։ Կաթողիկոսին նամակին մէջէն գիտողութեան արմանի կը դատենք, Հռոմի պապին ողջն և եղբայրութեան ուղղելը (ԿԱԼ. 349), և շեշեւ և շեշեւայրութեան յայն աստ ըսելը (ԿԱԼ. 348), որով կ'ուզէ իւր եկեղեցիին՝ Հռոմէականին հետ նոյն գիծի վրայ ըլլալը չեղտել, թէպէտ միւս կողմէն խոնարհամիտ բացատրութիւններ կը շոյալէ՝ անկալուած օգնութեան յոյսով։ Վերջապէս Կալանոս լուսանցին մէջ այնպէս հետեւցնել կ'ուզէ, թէ

Հայեր Հռոմէ բաժնուելուն համար թագաւորութիւն կորուսած ըլլան, և կաթողիկոսին խօսքերը կը թարգմանէ, շը իրաւեւ եւ է վշտ, յերեւոյ հախտեւ եւ է յեւել, մինչ նոյն իսկ հայերէնէ փոխարկուած լատիներէնը կ'ըսէ, շը իրաւեւ է հերան հեթ, որով հախտեւ եղեւ է յեւել (ԿԱԼ. 347), և ասով թագաւորութեան դադարելէն ետքը, այլազգեաց իշխանութեան ներքեւ իյնալով, քրիստոնէութեան հետ յարաբերութեանց դադարիլը կ'իմացուի։ Կալանոս իւր հետեւութիւնը հաստատելու համար պէտք կը զգայ Բագրատունեաց ատենէն Հայոց և Հռոմի մէջ միութիւն եղած ըլլալը հաստատել, ինչ որ բոլորովին անգոյ բան մըն է։

1067. Այդ միջոցին կ'իյնայ Անտիոքի իշխանութեան և Հայոց թագաւորութեան մէջ տեղի ունեցած պայ-

ԽԱՅԱԿԻՆԵՐ

ԵՒ ԱՆՏԻՈՔ

ժառը։ Անտիոքի իշխանի անդրանիկ և Լեւոնի փեսայ Հռայիմոնդոսի մտնելուն վրայ, Լեւոնին թուր Ռուբէն-Ռեմունդ նուրածինը պէտք էր Անտիոքի ժառանգ ճանչցուէր դաշնադրութեան համեմատ (§ 1032), բայց ծերունի իշխանին միւս որդին, հօրը հետ համանուն Բոյեմոնդոս կոչուած, հօրը մահուան չապտակով կանխեց իշխանութիւնը գրուել, հայրը մեքովով։ Լեւոնի գորութեանը դէմ դնել կարենալու համար, Բերիոյ ու Իկոնիոյ սուլթանները, և Տաճարական ու Հիւրընկալ ասպետներն ալ անոր դէմ գրգռեց, բայց Լեւոն յաջողեցաւ ամենուն ալ զիմաղրել, և ծերունի Բոյեմոնդոսը իշխանութեան դարձնել։ Ասկէ առաջ Լեւոն կրցեր էր Կիպրոսի Ամաւրի թագաւորին ընտանիքն ալ, այլազգիներուն գերութենէն ազատելով տեղերնին դարձնել։ Լեւոնի անունը հետզհետէ կը հռչակուէր, և մինչեւ իսկ Լատին իշխաններ, անոր գերիշխանութեան ներքեւ կը մտնէին (ՍՄԲ. 113)։ Ինչով կենտրոն որ նոր խաչակրութիւն մը կազմակերպուելու ետեւէ էր, Կաթողիկոսին և թագաւորին նամակներուն պատասխանելով, 1199 նոյեմբեր 23'ին, առատ գովեստներով անոնք զործի կը նախապատրաստէր, և ազդեցութիւն գործելու համար անոր իշխանութիւնը փառաւորելու կ'աշխատէր (ԿԱԼ. 348-351)։ Այդ միջոցին փոխանակաւ բո-

լոր գիրերը վերլուծել աւելորդ կը սեպենք, միայն դիտել կու տանք թէ Ապիրատէ և Լեւոնէ գտաւ, նաև Ստյ արքեպիսկոպոս Յովհաննէսն ալ պապի հետ թղթակցութեան սկսած էր (ԿԱԼ. 354), և թերևս ուրիշներ ալ, վասնզի Պապեռոնի իշխան Բակուրանի և Լամբրոնի իշխան Հեթումի ալ պապական գիրեր ուղղուած ըլլալը կը յիշուի (ՍԻՍ. 492): Բայց պապին գլխաւոր յոյսը Լեւոնի վրայ էր, որուն յատուկ կերպով կը գրէր Խննովկինտիոս 1199 նոյեմբեր 24'ին և դեկտեմբեր 17'ին որպէսզի մօտէն Արեւելք հասնելիք խաչակիրներուն օժանդակէ, պէտքերնին հոգայ, և օգնական գունդեր տայ, որք մեծապէս օգտակար պիտի ըլլային իրենց տեղական հմտութիւններովը (ԿԱԼ. 359): Լեւոնի անձին և Հայոց գունդերուն վրայ հաստատուած մեծ վստահութեան հետեանքն էր նաև՝ որ յատուկ պատուիրակի ձեռքով, որ էր Հոսթերտոս Մարգատացի ասպետը, Լեւոնին կը զրկէր Սբ. Գ. Պետրոսէ կոչուած մեծ գրօշը, ընդդէմ այլազգաց պատերազմին նուիրագործեալ նշանը (ԿԱԼ. 362):

1068. Լեւոն կրկնակի ոյժով իւր պատարասութեանց կը ձեռնարկէր, և զրկուած գրօշին համար շնորհակալութեան գիր կը յղէր Խննովկինտիոսի (ԿԱԼ. 362) կաթողիկոսին ձայ-

ԼԱՍԻՆ
ԿԱՅՈՒՆԻՅԻՆ

նակցութեամբ, բայց գործի ձեռնարկելու պէտք չեղաւ: Չորրորդ խաչակրութեան պետերն էին, Բաղդովինոս Փլանդրիոյ և Թիրալդոս Կամպանիոյ դուքսերը (Baudouin de Flandre, Thibaud de Champagne), և անոնց պիտի առաջնորդէին Վենետիկէք, որոնց դուքսն էր Հէնրիկոս Տանտոլօ (Enrico Dandolo): Փոխադարձ պայմանադրութեամբ նախ Դաղմատիոյ մէջ Չարա քաղաքը նուաճեցին յօգուտ Վենետիկէցոց, անկէ Կոստանդնուպոլիս անցան Իսահակ Անդեկոս կայսեր օգնութեան, զոր գահազուրկ և աշտուրկ ըրած էր եղբայր Ալեքսիս Գ Անդեկոս (§ 1050), և իրեն ալ դէմ կրած էր Իսահակի որդին, Ալեքսիս Գ Կրտսերն, որ իւր և իւր հօր օգնութեան կր կոչէր Արեւելք եկող խաչակիրները: Իրաւ ալ անոնցմով զօրացան հայր և որդի, բայց հայրը Իսահակ

չուտով մեռաւ, և որդւոյն ալ դէմ կրաւ Ալեքսիս Ե Դուկաս, որ զայն սպաննելով կայսր հռչակուեցաւ: Սակայն խաչակիրներ անոր դէմ կրան, զայն կուրացուցին և գահալէժ սպաննեցին, և իրենց մէջէն Բաղդովինոս Փլանդրացին կայսր հռչակեցին 1204'ին և կայսրութիւնը Լատիններուն անցուցին: Միեւնոյն կերպով Վանիփակիոս Մոնփերրատացին (Bonifacio di Monferrato) Թեսաղիոյ թագաւորութիւն մը, և ուրիշ Լատին իշխաններ ալ թերէի, և Կորնթոսի, և այլ անդերու իշխանութիւններ հաստատեցին, իսկ Վենետիկէք բոլոր նաւահանգիստները գրաւեցին և վաճառականական հաստատութիւններ հիմնեցին: Այս կերպով չորրորդ խաչակրութիւնը Վոսփորը չանցաւ, Կիրիկիոյ չմտեցաւ, Լեւոնի ալ անոնց օգնելու առիթ չեղաւ, թէպէտ Խննովկինտիոս չէր զաղարեր Լեւոնը այլազգիներու դէմ գրգռելէ, որ Արեւելք գտնուող և վերջին օրեր ուղղակի Ասորիք անցնող Լատիններուն հետ երուսաղէմի ազատութեան ձեռնարկը ստանձնէ: Արդէն ալ խաչակրութեան մեծ գրօշը՝ Սրբոյն Պետրոսի նշանակով՝ Լեւոնի զրկուած էր: Բայց Լեւոն հանդարտ մնաց և ինքն իրեն տյապիսի մեծ գործի մը նախաձեռնարկը չեղաւ, մանաւանդ որ Լատիններէն ալ դժգոհ ըլլալու առիթներ երեւան կրան, Անտիօքի յաջորդութեան խնդիրով:

1069. Լեւոն կացութենէն օգտուելով, մտադրութիւնը դարձուց իւր թագաւորութիւնը ընդարձակել և ամրապնդել, և բոլոր չրջա-ԻԵՐԱՆՈՒԹԻՆ կայից մէջ եղող Հայ ու Լատին իշխանաւորները,

ԼԱՄԲՐՈՆԻ
ԻԵՐԱՆՈՒԹԻՆ

իւր գերիշխանութեան ներքեւ մտցնել: Հայերուն գլխաւորներն էին Հեթում Լամբրոնի և Բակուրան Պապեռոնի իշխանները, որոնց երկրորդը նոյն ինքն Լեւոնի մօրեղբայրն էր, և անոր կողմէն դժուարութեան չհանդիպեցաւ Լեւոն: Բայց նոյնը չեղաւ Հեթումի կողմէն, որուն ձգտաւ մեկըր երեք բարեկամական չեղան Լեւոնի համար, և ոչ ալ համամիտ եղաւ անոր ուղղութեան, զի միշտ կապուած մնաց յունասէր քաղաքականութեան, և չկասեցաւ անոր դէմ դժուարութիւններ և հակառակութիւններ ալ հանել: Յորպէս Լեւոն պաշտօնապէս թագադրութիւն ունե-

ցած չէր, և ցորչափ Հեթումի եղբայրը Լամբրոնացիին ներսէս՝ Լիւոնի խորհրդակիցն ու գործակիցն էր, Լիւոն չուզեց ուղղակի հաւատարմութեամբ վարուիլ Հեթումի հետ: Հեթում ալ արտաքին խոհեմութեամբ կը զգուշանար, և թագադրութեան ներկաներուն մէկն ալ դարձ Զեմա՝ որք Լաթիւնէն էր (ՍՄԲ. 112): Բայց երբ Լամբրոնացիին մեռաւ և թագադրութիւնը կատարուեցաւ, Լիւոն ինքզինքը ազատ զգաց: Կանուխէն առէր է Դոն Ղալա՝ Լաթիւնացոյ, զոր աչացեւ էին ընդ Հայ Կիլիկիացոյ և ընդ ազնւոյ Ռաթիւնաց, բայց կ'ըսուի թէ քաջա՝ ազնւոյ զանցեւ, ոչ կարէր Նաւաթիւ զապարտէն (ԿԻՐ. 157), ինչ որ համոզմամբ խելքի բերելու, քան թէ բռնութեամբ ընկճելու վրայ պէտք է իմանալ: Այս անգամ ալ Լիւոն նախընտրեց նենգութեան գիմը, զոր իմաստաւորութեմբ քեզի զինեալ կ'անուանէ Սմբատ (ՍՄԲ. 113), և իմաստաւորութեմբ գործել կը կարծէ Աննցին (ՍՄԲ. 144), բայց մենք չենք կրնար այլապէս արդարացնել, բայց եթէ ըսելով թէ Լիւոն ալ նոյն ատեններ Արևմտաքէն Արևելք փոխադրուած ասպետական նենգութեանց հետեւեցաւ: Լիւոն կեղծեց թէ Ռաբէն եղբորը Փիլիպէ կամ Ֆիլիպ աղջիկը Հեթումի Օչին որդւոյն հետ պիտի ամուսնացնէ, և բոլոր Լամբրոնացոց ընտանիքը Տարսոն հրաժարեց: Բայց հոն ամէնքն ալ բանտարկեց և ստիպեց, և Էմա Ղաթիւն առնէ ինչոյ (ՍՄԲ. 114), և երբ էն զայն իւր զոհիւնէն Դոն Ղալա, որ է Ռիթա, և քրոջ Զալա, ոչ եւս այլ Դոն ինչոյն (ԿԻՐ. 157): Գրիգոր Ապիրատ կաթողիկոս, որ ասորիքին ընկճուած, և ժամանակին հանդարտութենէն օգտուելով Հռոմկլայի մէջ կը մնար, յուզուեցաւ իւր քեռորդւոյն դէմ կատարուած գործէն, և Լիւոնի միջնորդեց Հեթումի համար, և գործը կարգադրուեցաւ: Հեթումի Լամբրոնէ իսպառ հրաժարելովը, որով Լիւոն ալ երբ Նա զոր քեզի, և Հեթում ծառայէր Նա Ղաթիւնացոյն: Բայց հաշտութիւնը սեւակոսն չեղաւ: Հեթում նոր խլորատուներու սկսաւ, կամ թէ Լիւոն կասկածեցաւ, յայտնի չէ, բայց Հեթում նորէն բանտարկուեցաւ իրաւ կերպով: Իսկ Նա որպէս զի իւր հրաժարման մասին Լիւոնը վստահացնէ, հաճախ է հոն գալիս (ՍՄԲ. 114), և կրօնաւորեցաւ անունն ալ փոխելով

Հեղի կոչուեցաւ: Ապիրատ կաթողիկոս պարտաւորուեցաւ այս անգամ անձամբ Սիսգալ, որպէս զի քեռորդւոյն ազատութիւնը ընդունի Լիւոնէ (ՍՄԲ. 144), և հազիւ կըրցաւ յաջողիլ Հեթում-Հեղի կրօնաւորին եկեղեցական աստիճան տալով, և Դրագարկի միարան գրելով: Երբոր Լիւոն վստահեցաւ Հեթումի վերջապէս իշխանութենէ ու աշխարհէ ձեռք քաշելուն վրայ, այն ատեն անձամբ ալ անոր սեսութեան գնաց, և Ռաթիւնացոյն իրեցէն: Կաթողիկոսը օրհնեց անոնց հաշտութիւնը, և նոր վարդապետ Հեղի Լամբրոնացիին Դրագարկի առաջնորդ նշանակուեցաւ (ՍՄԲ. 114): Ապագային պիտի տեսնենք որ իրարու գործակից և օգնական ալ եղան: Այդ ամէնը տեղի ունեցաւ թագադրութեան յաջորդող քանի մը տարիներու մէջ: Հեթումի երկու բանտարկութեանց մէջ յետ Դոնէն միջոց մը կը դուրսի (ՍՄԲ. 114), զոր յետ Դոնէն կարգաւոր, 1201 և 1202 տարիներուն վրայ կը նշանակուին սովորաբար երկու բանտարկութիւնները:

1070. Միւսնայն ժամանակ Լատինաց հետ ալ խնդիրներ սկսած էին յուզուիլ, որովհետեւ Լիւոնի միտքը Լատիններէն օգտուիլն էր, և ոչ թէ Լատիններուն ծառայել, մինչ անոնք կը

կարծէին իրենց սարուկ պաշտօնեայ մը ըստացած ըլլալ Արևելքի մէջ, թագադրութեան վարձքով: Խնդիրին մէջ կեկեղեցական էր: Լատիններ Անտիոքի մէջ իրենցմէ պատրիարք հաստատած էին, որ Անտիոքի պատրիարքութեան նախնական 14 նահանգներուն վրայ հոգեւորական իրաւասութիւն գործածել կը ձգտէր, որոնցմէ երկուքն էին Դաշաւային և Ապառամ Կիլիկիաները, և այս կերպով Անտիոքի Լատին պատրիարքները, Հայոց կաթողիկոսութիւնը իրենց ենթարկեալ կը կարծէին, և հրամաններու և բանադրանքներու իսկ կը համարձակէին: Լիւոն ինքն Հռոմէական կայսրութեան և պապութեան քաղաքական ճորտ գրուելէն ետքը՝ իւր եկեղեցին ալ պապութեան ճորտերուն հպատակեցնել չուզեց, ուստի բացարձակապէս պահանջեց պապէն, որ Անտիոքի Լատին պատրիարքութիւնը Հայ եկեղեցւոյն և Հայ թագաւորութեան սահմաններուն չը

Իւր օրով աճեցան և զօրացան Արեւմուտքի հետ յարաբերութիւնները, և հիմեր զրուեցան լատինաւէր ընթացքի մը, որ փոքր ի շատէ ազդեց նոյն իսկ Հայ եկեղեցւոյ կապութեան վրայ: Այդ պարագաներ կրնային Ապիրատի վրայ մեծ գործունէութեան փաստեր ըլլալ, կամ թէ նոյն իսկ իւր վրայ մեղադրանքներ հրաւիրել, եթէ անոր վրայ ենթադրուէր մեծ կարողութիւն և գործունէայ ձեռնհասութիւն: Մեր տեսութեամբ, ինչպէս թագաւորութեան գործին մէջ մեծ արդիւնք մը չունի Ապիրատը, նոյնպէս լատինաւորութեան հետեւանքներուն ալ պատասխանատուութիւնը չկրկնէ, և կրնանք ըսել թէ Ապիրատը՝ «զէր» է՝ ոչ քիչ քիչ: Որովհետեւ, ոչ այնչափ տարիքին պատճառով, վառն գիւ Եօթնասնամիակներուն մէջ ալ ժիր գործիչներ ցանցաւ չեն, որչափ իւր մեղմ և տկար և վարանոտ բնաւորութեամբ գործիք եղաւ իւր ժամանակին երկու մեծ գործիչներուն, Լեւոն թագաւորին և Ներսէս Լամբրոնացիին: Լեւոն ոչ միայն քաղաքական՝ այլ և եկեղեցական գործերու ուղղութիւն տուողն էր, Լամբրոնացին ալ անոր համարձակ և անվախ խորհրդականն էր գործելէն առաջ, և փաստաբանն էր գործելէն ետքը: Ապիրատ զինքն անոնց ձեռքը յանձնեց, անոնց տուն տուածը խօսեցաւ,

անոնց դրածը ստորագրեց, անոնց հրահանգածը գործադրեց, և բախտաւ որ եղաւ որ կարող ձեռքերու մէջ ինկաւ, որով մեծ գործերու հետ անունը կապեց, և մեծ պահանքներ անունը գերծ պահեց: Ինչ որ Լամբրոնացիին ուղղութեան համար և հայադուան եկեղեցւոյ չըջանակէն դուրս ելած չըլլալուն համար գրեցինք (§ 1061), բուսական և Ապիրատին ալ պաշտպանութեան և հետ մէտքաւորութեան մէջ ինկած չըլլալուն պաշտպանութեան: Իրաւ շատ շողջողուն բացատրութիւններ կան այն նամակներուն մէջ, որոնք իրրեւ Ապիրատէ գրուած՝ Ինչ նովկենտիանոսի Նախնային մէջ անցած են, սակայն անոնք հաւատոյ դատանութիւններ չէին, ժողովական գրութիւններ չէին, այլ արքունական դիւանին մէջ պատրաստուած քաղաքավարի և շողջորթ նամակներ էին, զրամական և զինուորական նպաստներ և արքունական պատիւներ շորթելու համար, միշտ հիմնուելով Լեւոնի մեծ սկզբունքին վրայ, թէ հաճեցէջ զիտ շոքաւ աւելած փ կեդաւաւ ընթացք (ԿԻՐ. 76): Եւ այս այնչափ յայտնի է, որ նոյն Ապիրատ մտադիր կը համակերպէր Լեւոնի կողմէն Լատին ապականելու և Լատին կրօնաւորներու դէմ արուած կարգադրութեանց ալ՝ միտ չգնակով պապին դիտողութեանց:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ Զ. ՍՍԵՑԻ

1072. Ապիրատի մահուան ամսաթիւ ինչ Գարնան սկիզբները մօտաւ 14'ին զրուիլը կը ցուցնէ, թէ Լեւոն կրցաւ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ Անտիօք երթալէն առաջ ՈՒ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐ նոր կաթողիկոսի ընտրութեամբ զբաղիլ, վառն գիւ յիշեցինք նոյեմբեր 11'ին Անտիօք եղած ըլլալը (§ 1070): Հակառակ պարագային հազիւ 1203'ին վերջը՝ դեկտեմբերին, կամ 652'ին մարգաց և հրաւիր վերջին ամիսներուն կրնար Անտիօքէ Սիւ գարձած ըլլալ, և չէր ճշմարտուեր 1203'ին Ապիրատի յաջորդին ընտրութեան կատարուիլը: Վկայատէրէ տագին եօթը հայրապետներ շարունակ Պահլու-

ւոնի ողգատանմէն էին, և դարուկէս տեւող սովորութիւն մը օրինական կերպարան առած էր, բայց պատրաստ Պահլուտին եպիսկոպոս մը չկար, որ յաջորդութեան կոչուէր, և երեւի թէ ողգատանմին մէջ եկեղեցական փառաւորութեան հոգին ալ մտած էր, որ Ապիրատ չէր կրցած իւր ցեղէն կաթողիկոսներ պատրաստել: Պահլուտներու տունէն ընտրելներուն պակասելով, բայց ժառանգական յաջորդութեան դադարաւոր դեռ միտքերու մէջ սեւեռած ըլլալով, Գետադարձի կամ Մոկայիններու աղգատանմէն Անանիոս Սկրաստիոյ եպիսկոպոսը ինքզինքը յառաջ կը մղէր: Իրեն ընդգի-

մազիր կը կանգնէր Յովհաննէս Սոյ կախկոպար, որ թէպէտ իրեն գործակից կաւ Քարավէժը կործանելու (§ 1034), և Տարսնի համաձայնութիւնը գոյացնելու տան (§ 1058), սակայն գործը կը տարբերէր երբ կաթողիկոսական աթոռը գրաւելու խնդիրը մէջտեղ կ'ելլար: Յովհաննէս ալ տո՛մային իրաւունք մը կրնար առաջարկել, վտանգի էր ռէպէ- շէն, որքէ Կաթողիկոս, որքոյ 0շէ (ՍՄԲ. 115), Օշին Գանձակեցիի թուը (§ 905), Լամբրոնացոյց սզգատոմէն, որ թէ սզգակցութեամբ առաջնակարգ Հայազգի տուն մըն էր, և Պահլաւունեաց հետ խնամութեամբը կրնար նոյն սզգատոմին ժառանգութիւնը պահել: Ասկէ ալ տակի, Յովհաննէս արդէն Լեւոնի մտերմութիւնը կը վայելէր, շատ կարեւոր պարագաներու մէջ անար գործակիցը եղած էր, մայրաքաղաքին վիճակաւորն էր, և ամենայն հաւանականութեամբ Կեսարիայէ անցած էր այդ աթոռին (ՂՆԴ. 199), Լեւոնի մտերմութիւնը չհանձն ըլլալով: Ասոնք ամէնքը զօրաւոր պարագաներ էին որ Յովհաննէս Անանիայի նախադասուէր, ուստի յաջողեաց Բաբարէն Լեւոն շատ եղբայրաց, և ետէր Կաթողիկոս զորք Յովհաննէս Սոյ եղբայրաց (ՍՄԲ. 114): Ապիրատի մահուանէ կտքը է նոյն աթոռ ընտրութիւնը կատարուած ըսելու կերպը (ՍՄԲ. 114), անուղղակի կը զգացնէ, թէ նախորդին մահուան և յաջորդին ընտրութեան մէջ՝ միջոց մը անցած է, և այս ալ ստուգիւ հետեւանք է կաթողիկոսացուներու և կուսակցութիւններու մէջ տեղի ունեցած անհամաձայնութեան, որովհետեւ իրօք ալ «Լեւոն Բաբարէն Գրէգորի զէմբաթ է Լեւոն, ինչ որ Լեւոն յաջորդեցաւ իւր կամքը կատարել տալ, և իւր ընտրելին աթոռ բարձրացնել, և այսպէս Յովհաննէս, զի ընդանի էր Բաբարէն Լեւոնի, բաւցաւ և Կաթողիկոսը (ԿԻԲ. 70):

1073. Սմբատ պատմիչ՝ որ պէտք է ճանչցած ըլլայ Յովհաննէսը, շատ տարօրինակ նկարագիր մը կ'ընծայէ անոր. եր այդ իմաստ և բառեր և «Եղանակ արայալիւ» խոսքն որքէ և Ներգաւ, ազգայն աշխարհ ալ է հոգեւոր աշխարհ. զաւանդէն յոյժ լիւրէ և ոչ հրաշքալիւր

զնաւ իբրեւորաց, շնաւէր էր և Կաթողիկոս, և Կաթողիկոս զորք յոյժ լիւրէ (ՍՄԲ. 114): Անեկիին շարունակողն ալ նոյնը համառօտելով կը կրկնէ, թէ եր այդ արայալիւր, Կաթողիկոս և Կաթողիկոս, հեղ և Խոսքն բարայ (ՍՄԲ. 146), մինչ որքիչ մըն ալ այդ Կաթողիկոս և յաջողեաց կ'անուանէ զայն (ՔԱԼ. 39): Գոթիկի ձիրքերու և պարսաւիկի կիրքերու խառնուրդ մըն է արուած նկարագիրը. ուր ամէնէն լաւ հանգամանքներու հետ կը խառնուին Ներգաւ, և է հոգեւոր աշխարհ եղած ըլլալու ոչ-թեթեւ թերութիւնները: Տրուած նկարագիրին և նախընթաց գործերուն վրայ հիմնուելով, եթէ ճիշդ զազափար մը կ'ուզենք կազմել Յովհաննէսի վրայ, պէտք է ճանչնանք զայն իր կարող և ճարտար և ուսակ անձնաւորութիւն մը, իւր սզգակցութիւնը ցուցնելու և իւր մեծամիտ դիտումները կատարելու, և ամէնէն բարձր դիրքերը գրաւելու համար ամէն տեսակ միջոցները գործածող, և օգտակար սեւած միջոցներուն բարոյական կողմը չվնասող: Ուրիշներու կամակատար, երբոր անով իւր ձգտումներուն ճանապարհի վրայ բայց և կամակոր՝ երբոր այլ ուս ձեռք ձգելու բան չէր մնար: Լեւոնի ըստ ամենայնի ընդհանրապէս մտերմ ըլլալը, և Քարավէժի ձերբակալութեան համար նենգամիտ գործողիւր հանդիսանալը (§ 1035), կը հաստատեն առաջին մասը: Իսկ երկրորդին ապացոյց է կաթողիկոսանալէն ետքը, մինչեւ իսկ ազգաբաժնի է Լեւոն ըլլալու համարձակիլը (ՎԱՐ. 139): Արայալիւր ճոխացող մէկու մը՝ ազգայն էր ըսելը, ուրիշ կերպով չկրնար մեկնուիլ, բայց եթէ ըսելով որ իւր անձնականին համար պաճուճանք և զարգարանք չէր սիրեր, բայց երբ ինքզինքը ուրիշին ցուցնելու և սզգակցութիւն չահելու պարագային ներկայանար, ճոխութիւն ցուցնելու կերպերն ալ գիտէր ու կը գործածէր: Այդ նկարագիրին բացատրութիւնն է Մեծաբարայ մակդիր անունը, զոր պատմութիւնը իրեն տուած է, որ ոչ յետամիտ ամբարտաւանութիւն կը նշանակէ, և ոչ ունայնամիտ փառասիրութիւն, այլ մեծութիւն ունենալու և ճախութիւն ցուցնելու վեհանձն ուղղութիւն մը: Յովհաննէսի իմաստը մականունն ալ արուած է (ՍՄԲ. 145), որ միանգամայն կը

քակաղնոյ վանքին ալ կը տրուի (ՍՄԲ. 144)։ Եւ կ'երևի թէ Սսոյ ապիսկոպոսութենէ զտա Արքտկաղնոյ առաջնորդութիւնն ալ երբեմն վարած ըլլալէն ասնուած է, թէպէտ Լեւոնի թագադրութեան առթիւ Արքտկաղնոյ առաջնորդութիւնը Դատիթի կը տրուի, իսկ Յովհաննէս Իրազարկի առաջնորդ կը յիշուի (ՍՄԲ. 110)։ Աներկբայապէս Յովհաննէսի արտաքինն ալ այդ ներքինին համաձայն և կերպարանն ալ փառաւոր և հոյակապ եղած պիտի ըլլայ։ Յովհաննէսի վրայ պէտք է ճանչնալ նաեւ լատինատէր ուղղութեան մէջ նշանակելի չափաւորութիւն, հարկաւ կաթողիկոսանալէ ետքը կազմուած՝ Արեւելեայց համակրութիւնը շահելու գիտմամբ, և այս նպատակով, հայկական եկեղեցւոյ հնաւանդ սովորութեանց պահպանութեամբ՝ լատինական նմանողութենէն խոհական խորշում։ Այս մասին պէտք եղած ակնարկները ուղիտողութիւնները պիտի շեշտենք պատմութեանս կարգին։

**1074. Հետաքրքրական պարագայ մը
կը յիշէ Սմբատ Յովհաննէսի նկատմամբ, թէ**

ՋԱՌԴԵՐԸ
ՋՆՁԵԼԸ

տոււած է գործոյ ստաբիլիզացիոն, զսկիւն և զգա-
րէնութիւն և զմարդաբնութիւն՝ Կոմիտայի շինել
տոււած և սուրբ Գրիգորի գմբեթէն կախած
զէնք լոռային բերքի՝ Եւսէ: Ապիրատին շի-
նել տոււած զմարտի ուժով և բերքով և մար-
տիրոջ և Կոմիտայի՝ Կոմիտայ: Մէկ խօսքով Յով-
հաննէս ուզած է վերջնական չափազանց
հարուստ և զարդարուն սպասները գործ
կատարներու հետեւողութեամբ սկսած էին
պատրաստել տալ Հայոց կաթողիկոսները:
Այս կերպով Յովհաննէս տեղի կու տար Արեւ-
ելիկայոց յանդիմանած նորութեանց հանդէպ,
և կը հրամայէր անզարդ սպասներ գործածել,
կերպով մը համաձայնելով սեւ փրփրով և
սեւ վեղարով պատարագող Արեւելիկայոց բազ-
մանքներուն: Սմբատ թէպէտեւ կու լայ ան-
զարդ վայելչութեան վրայ, սակայն Յով-
հաննէսը չամբաստաներ, թէ ոսկին ու ար-
ծարքը, գոհարն ու մարգարիտը իւրացուցած
ըլլայ, կամ անտեղի նպատակներու գործա-
ծած: Առաջ ըսած էր թէ շինութիւն եւ Կոմ-
իտայի, և զգործոյ զարգացումը յոյժ գովել:
վերջին ալ կ'աւելցնէ, թէ զբերքն շինութեամբ
Կոմիտայի, և զմարտի իշխանութեան Կոմիտայի
հաշիւով (ՄՄԲ. 115), ինչ որ կը
ցուցնէ թէ Հոռոմկլայի բերդին ամրութեան
և պայծառութեան, և պէտք ունեցողներուն
օգնութեան ծախսած է հարուստ սպասնե-
րէն քաղած արժէքները, որով իւր վրայ
բամբասանքի առիթ չէ տուած:

1075. Յովհաննէսի կաթողիկոս ընտրուիլը հաճոյ չեղաւ Անանիա Սեբաստացիին,

ԱՆԱՆԻԱ
ՍԵՒԱՍՏԱՑԻ

Բռնի Բերյ և Էլիանի Տրեդուլայ (ԿԱՆ. 367), որք են Ռուբին Լեւոնի եղբոր թոռը, և Բոյեմոնդոս Տրիպոլոյ կոմսը և Անտիոքի իշխանութիւնը բանադարողը: Իսկ կաթողիկոսին նամակին մէջ նշանակելի է այն յայտարարութիւնը ուր կ'ըսէ, թէ զահաւան-բերան հաւատան առաջ եկեղեցւոյ Բեդ-դանեցոյ՝ ըստ Բռնի Էլ, և ըստ Բռնի Բեդ-դանեցոյ՝ ըստ Բռնի Էլ, և ըստ Բռնի Բեդ-դանեցոյ՝ ըստ Բռնի Էլ (ԿԱՆ. 368), և ասկէ յայտնի հնար չէր բացատրել, թէ կատարելապէս հռոմէադուստութիւն չեն ընդունիր, այլ ինչ ինչ ժամանակաւոր, կամ լատիւս արաբաւարդար զիջողութիւններ կ'ընեն մասնաւոր ակնկալութեանց պատճառով: Ոչ նուազ կարեւոր է կաթողիկոսին միւս խօսքն ալ, որով կը պահանջէ, զի Բեդ-դանեցոյ թաղի Էլ յայտնի ծովան, ելի ու շերտի Էլի Բեդ-դանեցոյ Բեդ-դանեցոյ (ԿԱՆ. 368), և այս կերպով կ'ուզէ ինքն ալ Հռոմի կարգադրութեանց մէջ մաս ունենալ, և բացարձակ հպատակ մը չըլլալ Հռոմի պապութեան: Յովհաննէս արդէն պատրաստուած կացութիւն մը կը գտնար իր առջև Ապիրատի ժամանակէն կազմուած, գործերը սիրտ կապակցութիւն ունէին քաղաքական շահերու հետ, չէր կրնար եղելութիւնները իսպառ խանգարել, սակայն կը համարձակի բաւական յայտնի կերպով իւր գերապահութիւնները չեղակ, և իւր եկեղեցւոյն ինքնութիւնը պաշտպանել:

1077. Անտիոքի խնդիրը անլուծանելի հանգոյց մը դարձաւ, կուսակցութեանց հակընդդէմ հակառակութեամբ և պապական իշխանութեան հետ իրարակներու տարաւոր ընթացքովը: Արդէն Լատիններն ալ երկու կողմի բաժնուած էին, ինչպէս և Անտիոքացիք: Ասպետական միաբանութիւններէն Հիւրընկալք՝ Ռուբինի կողմն էին, Տաճարականք՝ Բոյեմոնդոսի: Պապական պատուիրակներէն Պետրոս կարգինալ-երէց Ս. Մարկելոս եկեղեցւոյ Բոյեմոնդոսի կողմը բռնելով մինչև իսկ Հայերը բանադրել յանդգնեցաւ: Լատին ժողովով մը, զոր հերբեց և մերթեյն Յովհաննէս կաթողիկոս Հայ ժողովով, և Իննովկենտիոսի զանգաւարի գրեց, թէ Հռոմին մայր բնակով, կաթ կը սպասէինք անկէ ընդունիլ, և

ոչ լեզի (ՍԻՍ. 495): Իսկ Լեւոն սպառնական դիրքի ձեռնարկեց: Վրայ հասաւ միւս նուիրակն Սոփրեստոս կարգինալ-երէց Ս. Պրաքսիդէ եկեղեցւոյն, գործը մեղմացոյց, բանադրանքը յետս կոչեց, և Պաղմաթիսի մէջ խառն ժողով գումարելով ուզեց հաշտութիւն գոյացնել: Հայոց կողմէն գլխաւոր պատգամաւոր դնաց այնտեղ՝ Կոստանդ Կամարատոս, Լեւոնի ազգական և Յովհաննէսի քեռորդի: Բանակցութիւնները յաջող ելք չունեցան, և գործը ձգձգուեցաւ: Լեւոն նոր քննիչներ առաջարկեց, Իննովկենտիոս ուրիշներ նշանակեց 1205 մարտ 5-ի թղթով, հրամայելով երկու կողմէն թշնամութիւնները դադարեցնել եռամսհայ պայմանաւ: Բայց Բոյեմոնդոսի յամառութիւնը և Լեւոնի պահանջները հուսադրապէս չարանակեցին: Իննովկենտիոս կը հրամայէր որ քննական դատաստանի չանացողը զինուորութեամբ բռնադատեն, և Բոյեմոնդոս հռոմէական կայսրութենէ ալ գլուխ քաշելով, զինքն նոր հաստատուած Կոստանդնուպոլսոյ լատին կայսրութեան (§ 1068) հրապատակ կը հռչակէր: Լեւոն սկսնելով նոյն իսկ պապին կողմէն պաշտպանութիւն չըլտնելը, զէնքի գիմեց և դիւրութեամբ Անտիոքը գրաւեց, Ռուբինը նստեցուց, և Անտիոքի Լատին պատրիարքն և ժողովուրդը ուրախութեամբ ընդունեցին Ռուբինը: Լեւոն ալ շնորհներ և պարգևներ տալով առատաբար, ետ դարձաւ իւր երկիրը, կարծելով ամէն բան վերջացուցած ըլլալ: Բայց Բոյեմոնդոս նորէն զօրացաւ, լատին պատրիարքը բանտարկեց, Ռուբինի կոմսակիցները նեղեց ու ճնշեց, և հազիւ թէ Ռուբինը կրցան ողջամբ Լեւոնի հասցնել: Լեւոն չկրցաւ անմիջապէս Անտիոքի վրայ քաղել, և չատացաւ Անտիոքի իշխանութեան սահմանները յարձակել, աւերել և տարել, և չարանակ նեղութիւն հասցնել, սուսնց ունկնդրելու: Իննովկենտիոսի յորդորներուն և խնդրանքներուն, մինչև որ վստահութիւն չգոյացներ, թէ իրեն կողմը պիտի ըլլայ խնդիրին լուծումը: Այդ ելքը ապահովելու համար, Լեւոն նոր գնապանութիւն մը զրկեց Հռոմ, որուն գլուխն էր Հեղի Լամբրունացի՝ Դրաղարկի առաջնորդը, որ է նոյն ինքն Հեթում՝ Լամբրունի նախկին իշխա-

նր (§ 1069), ընկեր ունենալով Արշիվայա զօրավարը և Բառն արքունի քարտուղարը: Այդ առթիւ Լեւոն նորէն առջիւ կը գընէր Երուսաղէմի խնդիրը, որ եթէ իրեն գոհացում տրուի, պատրաստ է զէնքը այլազգիներուն զէմ դարձնել:

1078. Յովհաննէս կաթողիկոսի անունը վերջին գործերուն մէջ չյիշուիր այլ ևս, և

Պետրոս կարդինալին զէմ
ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻ
ԳԺՏԻԼԸ
բողոքէն հաքը (§ 1077),
անգամ մը միայն 1205'ին
Լեւոնին մօտ եկած ըլլալը

կը պատմուի: Այս առթիւ է որ Լեւոնի կը հաղորդէ Բառն Բառնաւոյ, զորս լեւոյ լեւոյ Առաքել Ռաբանայի զորս լեւոյ Ռաբանայի, և որուն ամուսնութիւնը յիշած ենք տետին (§ 1022): Ստատիկ եղաւ Լեւոնի զայրայթը, որ է Ռեյնաւոյ թագուհւոյն, այսինքն է մեղսակիցներէն և օգնողներէն եւ առանձնել շատ, և նոյն իսկ անհատաւորիմ ամուսնոյն վրայ բռնանալով իւր յետին ձեռքէն իւր, և թերեւս ծածկ տակ մեղսներ, և թէ Կոստանդին Վասակի որդին և Լեւոնի մօրեկորորդին չէր յաջողած պըտոյնել շատ յետին: Լեւոն զիջաւ թագուհին տարեցնել, բայց յաջորդէն է շատ ի Բերդն Վահայն (ՍՄԲ. 116): Յովհաննէսի անունը այլ ևս չյիշուիր, և այս նշան մըն է թէ ոչ ևս խորհրդակից և զործակից էր Լեւոնի, ու միջնորդն պաղտութիւն մը ինկած էր: Լեւոնի նախկին մտերիմը և անոր որոշումներուն զործակիրը, զիրքը փոխած էր կաթողիկոսութիւնը ձեռք անցընելէ հաքը: Անձնական էր արդեօք պատճառը, թէ հանրական շահի մը հետեւանք, որոշակի չեն գըրկեր պատմիչներ: Տէր Յովհաննէս Ռաբանայի չէր որ առաջնէն Լեւոն լեւոյ, կը գրէ Վահրամ (ՎԱՀ. 219): Իսկ Վարդան կ'ըսէ. Տէր Յովհաննէս իւր առաջնէն է Լեւոն (ՎԱՐ. 139). Կիրակոս ալ կը գոհանայ ըսել, որ առաջնէն էր Ռաբանայի Լեւոն (ԿԻՐ. 82), ինչ որ բրնտ պատճառը չլուսարոններ: Հեթում երկու իրողութիւններ իրարու կը կապակցէ. Ռաբանայի չէր Լեւոն իւր լեւոյ Ռաբանայի չէր, և զիստաւորէն զձեռքն և զՊալատին: Զորէն Յովհաննէս Ռաբանայի չէր Ռաբանայի չէր (ՀԵԹ. 81): Այդ յարակցութիւնը, կամ թէ ուրիշ տակ յայտնի յիշատակ մը,

թելադրած է Արշիվայի երկու իրողութիւնները իրարու կցել իբր պատճառ ու հետեւանք (ՍԻՍ. 506): Խուճարտաւոր՝ Կամարտիաս Կոստանդին է, որուն հայրն է Հեթի, Յովհաննէս կաթողիկոսի քեռայրը, և անոր որդիներն են յիշեալ Կոստանդին, որ զեապաւնութեամբ գնաց Պաղտմայիս (§ 1077), ու ձօշին կամ ձօշինը ու Պաղտմայիս կամ Պաղտմայիս: Որպիսի պատահարէ կամ կասկածանքէ կամ քսութենէ, յայտնի չէ, Լեւոն յանկարծ բոլոր Կամարտիասները խիստ բանտարկելութեան ենթարկեց: Բայց հաւանաբար կուսակցութեանց զօրացած միջոցին, և Անտիօքի գործին ձախողած պարագային, Լեւոն կասկածած պիտի ըլլայ Կամարտիասներու հաւատարմութեանը վրայ, մինչ Յովհաննէս կաթողիկոս կասկածանաց անհիմն լինելը պընդելով, պահանջած է քեռայրին և քեռորդիներուն ազատութիւնը: Լեւոն իւր համոզման վրայ հաստատուն, և կաթողիկոսին վրայ ալ կասկածելով, մերժած է անոր միջնորդութիւնը, և Յովհաննէս ցաւած ու զայրացած Համբկայ քաշուած, և այլեւս չէ ուզած Լեւոնի օգնել, և պէտք եղած կաթողիկոսական ձեռնառութիւնն ալ զլացած է:

1079. Այդ զմեկամակութիւնն ու հաւատարմութիւնն է հարկաւ պատմիչներուն

ԴԱԻԹ
ԱՐՔԱՎԱՆԵՑԻ
առաջնէն լեւոն ուզած
չէ խոնարհիլ, և ոչ միայն
չարունակած է Կամար-

տիաներու խիստ բանտարկութիւնը, այլ և Յովհաննէսը իբր կաթողիկոսութենէ հրաժարած և ձեռնադրել նկատելով, ձեռնարկած է նոր կաթողիկոս մը ձեռնադրել տալ Սիսի մէջ, որ եղած է Դաւիթ Արքակաղնոյ վանքին առաջնորդը, որ Մամեստիոյ արքեպիսկոպոս ալ էր (ՍՄԲ. 110): Շատեր կատարեալ օրինաւոր ենթադրելով եղած գործողութիւնը, 1207'ին Յովհաննէսը կաթողիկոսութենէ դադարած կ'ընդունին, և Արքեպիսկոպոսին Դաւիթ Վ անունով կաթողիկոսաց յաջորդական գաւաղանին կ'անցնեն, և անոր մահունէն հաքը Յովհաննէս Մեծաբարոյն կրկին անգամ և իբր նորէն աթոռ բարձրացած կը նշանակեն: Մեր տեսութեամբ հնար չէ Յովհաննէսը կաթողիկոսութենէ դադարած ըսել, ինչպէս որ Պետրոս Գեղա-

ազգեցութիւն և հեղինակութիւն ստացած էր, որ բոլոր Արեւելեան վարդապետներէն գերիվերոյ կը նկատուէր և իւր կարծիքը գերակշիռ կ'ընդունուէր: Մխիթար բնիկ Գանձակեցի էր, և Գօշ մականունը առած էր, ղէ հեղեփոյն եկէն ուրա (ԿԻՐ. 115), նմանութեամբ գօշերու կամ նոխազներու մօրուքին, կամ եթէ ուզուի՝ ազաւազութեամբ ստանկերէն փոփոխութիւն, որ է քարձ: Մխիթար նոխ Յովհաննէս Տաւուշեցի վարդապետի աշակերտած, իւր ուսումը լրացնելու համար թէ Արեւելեան և թէ Արեւմտեան վանքերը շրջեցաւ, երկար առեւն Կիլիկիոյ Սեւա-Լեւոն ալ մնաց, և նորէն Արեւելք դառնալով Կարնոյ Քուրդ և Սալէ-նի Վախթանկ իշխաններու պաշտպանութիւնը վայելեց, Աղուանից Սահփանոս կաթողիկոսէն հովանաւորուեցաւ, և վերջին երկուքին խնդրանք 1184'ին ձեռնարկեց պատրաստել դատաստանագիրքը, որ իւր անունը անմահացուցած է, Հայ գաղթականութեանց ալ իբրեւ օրինագիրք ծառայած է, և մինչև այսօր ալ մեր եկեղեցւոյն համար ընտրելագոյն կանոնագիրքն է: Գօշի երկատիրութեանց կարգին ունինք մէկ կողմէն աղօթքներ, միւս կողմէն առակներ, նաեւ Յայտաբանութեան աղօթքն ու հաւատքն, որով իւր բազմակողմանի կարողութիւնը կ'ապացուցուի (ՀԻՆ. 696): Մխիթար նախ Դետիկ վանքը հիմնեց ու ձեռնադրեց Հաղբատի մօտ, Կայնական գաւառին մէջ, ուր մնաց Յովհաննէս Տաւուշեցի և Յովհաննէս Վանական վարդապետներուն հետ, և երբ այդ վանքը երկրաշարժի վնասուեցաւ, երկրորդ Դետիկ մըն ալ հիմնեց Տանձուտայ ձորը, նոյն գաւառին մէջ, որ Գօշայ վանք ալ կոչուեցաւ, և այն տեղ կը մնար իւր ձերութեան առին, յարգանքով և պատկառանքով շրջապատուած:

1081. Այդ Մխիթարին է որ կը զիմջ Զաքարէ, գլխաւորապէս շարժական սեղան ունենալու համար, որ Հայերն ալ կարենան վերացնելու նման բանակի մէջ պատարագ ունենալ և հաղորդուիլ: Մխիթար և իրեն հետ եղող վարդապետներ կը պատասխանեն թէ շարժական սեղան և վրանի ներքեւ պա-

տարագ Հայերն ալ ունեցած են, և Տրդատի ասան և Վարդանանց պատերազմին այգալէս գործադրուած է. Հիպերիքեան մարտիրոսներ ալ իրենց բանտին մէջ պատարագ ընել տուած են: Զաքարէ իսկոյն կը հետեւցնէ, թէ ուրեմն ինքն ալ կրնայ իրեն հետ պատարագի վրան ու սեղան և պատարագիչ քահանաներ պատցնել, բայց Մխիթար կը պատասխանէ, թէ քանի որ այժմ խափանուած է, կաթողիկոսական արտօնութեան պէտք կայ վերականգնել համար, և խորհուրդ կու տայ զիմջ Յովհաննէս կաթողիկոսին, Լեւոն թագաւորի իշխանութիւնն ալ յարգելով (ԿԻՐ. 82): Կիլիկիա դիմելու պարագայն, Բարսեղի մեռած ըլլալէն աւելի, անկէ նպաստաւոր կարգադրութիւն մը ստանալու անհաւանականութեան նշանն է մեր տեսութեամբ, և Մխիթար Գօշի կողմէն յայտնուած այդ հեղինակաւոր կարծիքը, յայտնի կը ցուցնէ, թէ իբր Ամենայն Հայոց օրինաւոր կաթողիկոսութիւն, միշտ Հռոմկլայի աթոռը ճանչցուած էր, և թէ Անիի Բարսեղ. Սեբաստիոյ Անանիոս, և Սիսի Դաւիթ կաթողիկոսները իբրեւ անոր օգնականներ կամ աթոռակիցները կը նկատուէին, իւրաքանչիւրը իւր սահմանին մէջ մասնաւոր իրաւասութեան իրաւունքով: Զաքարէ առած խրատին հետեւելով, չրէ Խաչք և առաւ Գեօղան առ Խաչքիւն Լոյս Յովհաննէս, և Նաւապէս Գրէ և առ Խաչքիւն Լոյս Լեւոն և Զաւոնցան Լոյս շինդիւն (ԿԻՐ. 82), որ է ըսել, թէ Զաքարէ իւր խնդրանքը ուղղակի կաթողիկոսին կը ներկայացնէ, իսկ Լեւոնի միայն Զաւոնցան շինդիւն, որպէս զի թագաւորն ալ գիտակից ըլլայ գործին: Զաքարէին Յովհաննէսի զիմջը, ոչ քիչեւ զԳեօղան և Գրէ գործած ըլլալուն վերագրել, և յետոյ Յովհաննէսի պատասխանը, ուր ըստ միջամտութեան վերագրել (ՍԻՍ. 508), բոլորովին մտացածին և անտեղի գաղափար մըն է, քանի որ պատմիչը յայտնապէս կ'ըսէ թէ Զաքարէ Գրէ Խաչք և առաւ Գեօղան առ Խաչքիւն Լոյս Լեւոն և Զաւոնցան Լոյս շինդիւն (ԿԻՐ. 82), որով Արեւելքի մէջ Կիլիկիոյ գործերուն ծանօթ եղած ըլլալին կը հաստատուի: Զաքարէի առաջարկներուն զիրը չունինք սակայն տրուած պատաս-

ԴԻՄՈՒՄԻՆ
ՊԱՐԱԳԱՆԵՐԸ

խանէն կը քաղենք, թէ Զաքարէ, անգամ մը որ խնդիրին պաշտօնական կերպարան կու տար, զայն բոլոր իւր ընդարձակութեամբը ուզած է պարզել, և միայն շարժական սեղանի խնդիրով չէ գոհացած: Յովհաննէս Հռոմկայ էր առանձնացած, մինչ բոլոր Լեւոնի թագաւորութեան մէջ կաթողիկոսական իշխանութիւն վարողը Դաւիթ էր: Լեւոն Յովհաննէսի դէմ քէնը սնուցանելով և անոր իշխանութիւնը նսեմացնել ուզելով, Զաքարէի խնդիրը լուծելու համար Սիսի մէջ ժողով մը գումարել կու տայ Դաւիթի նախադաժութեամբ, և ներկայութեամբ Կիլիկիոյ Լաբր-դէ-Կոնստանտինոպոլիսի (ԿԻՌ. 82), և անոր որոշման կենթարկէ Զաքարէի առաջարկները, որ իրեն ոչ թէ ներկայութեամբ, այլ լոկ ծանուցութեամբ էին:

1082. Պատմիչը Սսոյ ժողովոյն պաշտօնագիրը քաղելով կ'ըսէ, ժողովականք

ՍՍՈՅ

ԳՈՒՄԱՐՈՒՄԸ

Բնիկ Գրիգոր Զաքարէի համայնքի առաջնորդը, և համայնքի առաջնորդը, և ուրիշները:

Սակայն միւս կողմէն հարկ կը սեպէ եւս յիշել թէ յանձն առին, չէ՞ թէ երբ որ Զաքարէի համայնքը հաւանութեան իսկական պատճառը խոհմութիւնն էր, որպէս զի Զաքարէն ալ եղբորը Իւանէի հետեւելով յունադաւանութեան չանցնի: Իսկ կանոնաց համաձայն գտնելին պաշտօնական բանաձեւն էր, առանց որոյ չէր արդարանար իրենց որոշումը: Սսոյ ժողովին որոշումները, կամ Զաքարէի առաջարկները հետեւեալ խառնուրդով զրոյսանալով վերածուած են: 1. Պատարագը զպիւրներու և սարկաւաղներու ըստ պատաւորութեամբ մատուցանել: Ասկէ կը հետեւի թէ այն բազմաթիւ խորհրդով մէջ, որոնք մինչեւ այսօր եկեղեցիներու տւերակներու մէջ կը անսնունդն, յատուկ պատարագի սեղաններով, առանց սպասաւորութեան պատարագներ կը մատուցանէին, կամ թէ պարզապէս Բնիկ Գրիգորի համայնքի (ԿԻՌ. 85): Այս գլուխին ներքեւ պէտք է իմանալ շարժական սեղանի կիրառութիւնն ունենալ, որ զլիաւոր խնդիրն էր, և ուր զլուսններու մէջ յիշուած չէ: 2. Աւետարան

ապրիլ 6'ին, Վերափոխումը օգոստոս 15'ին, և Խաչվերացը սեպտեմբեր 14'ին տօնել, յօգուտ յաւանքի և հանգիստի: Մտնողի խօսքը չըկայ, վասնզի անիկայ յունուար 6'ին կապուած էր արդէն, և Զաքարէն ալ ղեկավարելը 25'ին տօնել չէ ուզած, զայն իբրեւ հայադաւանութեան հակառակ նկատելով: Աւետարանը ապրիլ 7'ին կապուած է հիմայ ալ, և 6'ի ու 7'ի տարբերութիւնը հին տօնացոյցներու մէջ ալ կ'երևի, բայց վերջապէս 7'ն ընդունուած է: Ասկէ կը քաղենք եւս թէ Աւետարան ալ նախնադար կիրակիի կը փոխադրուի եղեր: Իսկ Վերափոխումի և Խաչվերացի հաստատուն ամսաթիւով տօնուիլը, կամ այն է որ չէ գործադրուած, կամ թէ չուտով խափանուած է, վասնզի յատուկ դարերու մէջ ուրիշ յիշատակութիւն չունինք: 3. Յայտնութեան և Յարութեան ճրագալոյցներուն մինչև երեկոյ պահել, և երեկոյին ձուկով ու ձէթով միայն լուծել, և ոչ կաթեղէնով ու կիթեղէնով: Այս ալ Յունական նմանութիւն մըն է, որ որոշեալ օրեր ձուկը կ'ընդունի իբր պահքի թեթեւացում, այլ ոչ երբեք կաթեղէնով, իսկ Հայոց շաբաթ երեկոյէն կաթեղէնով գործածելը այնպէս կը մեկնուէր, իբրեւ թէ Յարութիւնը շաբաթ երեկոյէ սեղի ունեցած ըլլայ: 4. Յիսուսի և ամենայն սրբոց նկարեալ պատկերները ընդունիլ, ու չխոտել հեթանոսաց պատկերներուն նման: Հայեր պատկերներու մասին խիստ էին, և եկեղեցիներու մէջ չէին ընդունիր՝ սեղանի միակ պատկերէն դուրս: Ասով պարզ թոյլտուութիւն մը կ'ուզուի թիւի և շատութեան խօսք չընելով: 5. Պատարագի մատուցումները կատարել ոչ միայն ի հանգիստ ննջեցից, այլ և յօգուտ կենդանեաց: Այլ խընդիրը լոկ թիւրիմացութեան հետեւեալ մը կ'ըսուի ըլլայ, վասնզի կենդանեաց օգտին մատուցանել երբեք արգելք չէ դրուած: 6. Կրօնաւորները միւս չուտին, ինչ որ զեղծումներու դէմ դրուած կանոն մը կը նկատուի: զի Լամբրոսացիին ալ Զորագնացները կ'ամբաստանէր թէ հրապարակաւ հաւիտեանքի և Խաչվերացիի մէջ չ'ըլլան (ՏՂԱ. 241): 7. Ձեռնադրութիւնները կարգաւ և միջոցով ընել, նախ դպիր, յետո՞ւ սարկաւաղ, և ի հետեւ Բնիկ Գրիգորի քահանայ: Կ'երևի թէ անոս հա-

սակի մէջ և մէկէն քահանայ ձեռնադրելուն զեղծում տեղի ունեցած է: Վերջապէս 8. վանականներու համար կը հրամայուի միաբանական կեանքով ապրիլ և առաջին էր ոչ առաջին (ՎԻՔ. 63): Այդ վերջին կէտը նկատողութեան արժանի է իբր հիմն վանական բարեկարգութեան, որ զժրախտաբար յաջորդ դարերու և ներկայ ժամանակին մէջ ալ զանց եղած է, և բոլոր վանական գծառութիւններ և խնդիրներ, այդ կէտէն առած են և կ'առնեն իրենց ծագումը: Սոյ ժողովը իւր որոշումները պաշտօնական գրութեան վերածեց, և ստորագրութեամբ վաւերացուց, ինչպէս օրէն էր, և Դաւիթ կաթողիկոս ու Լեւոն թագաւորը յատուկ հրահանգներ ղեկավարներու յանձնեցին պաշտօնագիրը Զաքարէի տանիլ:

1083. Լեւոն ուզած էր իւր անձին և իւր զրած կաթողիկոսին գերակշռութիւն

սալ, ժողով գումարելով

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԻ

ԸՆԾԱՆԵՐԸ

և ժողովական որոշում կողմնալ, սակայն պաշտօնական դիմումը Յովհաննէս կաթողիկոսի եղած էր, և ոչ Դաւիթի, և Լեւոնի ալ միայն ծանուցում ու տեղեկութիւն հաղորդուած էր: Բայց Յովհաննէս ի զուր Մեծաբարոյ կոչուած չէր: Եթէ չորսը բազմութիւն չունենալով ժողովական ձև չէր կրնար ապ,՝ ճոխութեամբ և առատաձեռնութեամբ ուղեց Լեւոնը գերազանցել և իւր վեհանձնութիւնը ցուցնել: Զաքարէի ամենէն աւելի փափաքած խնդիրն դարձուց մտադրութիւնը, և շարժական սեղանի և խորանաձև վրանի կիրառութիւնը ոչ միայն հրամանով արտօնեց, այլև նիւթապէս զայն ընծայարկեց, և բանակի մէջ պատարագի բոլոր պէտքերը պատրաստել տալով նուէր զրկեց: Յովհաննէսի զրկածներն էին, իբր Գեօրգի-Վարդապետի և Եղեղեցի-Վարդապետի մահով, և այլ ազատ պատերազմ: Նիւթերուն հետ զրկեց նաև պէտք եղած անձերը, այսինքն է մէկ կողմէն հազար և յազար վրանին ու սեղանին, որ ուրիշ տնտեսով լուսարարներ կը կոչուին, և միւս կողմէն սահմանափակ և դժուար և անհաշիւ և փեղեղեղեղ և այլն, այսինքն կողեցող պատերազմէն: Այս կերպով Զաքարէ իւր փափաքին անմիջական լրտմը պիտի տնկնոր: Հարկաւ

Յովհաննէսի զրկած ընծաները վայելուչ ու հարուստ էին, զի գիտենք թէ պէտքէ պէտքէ յոյժ փառք մէկն էր (ՍՄՔ. 114): Այդ բոլոր հանգերձանքը ներկայելու և զացողներուն առաջնորդելու պաշտօնն ալ յանձնեց Միսաս անունով կաթողիկոսի մը, որ հարկաւ ծիսակատարութեանց և երգեցողութեանց հմուտ անձ մը կ'ենթադրուի, և թէ Յովհաննէսի ընտրութեան արժանացաւ: Յովհաննէս իւր գործնական որոշումը ու ընծաները ճանաչայ հանելու առթիւ, հարկաւ Զաքարէի առաջարկներուն պարտապաշտած պատասխաններն ալ գրեց, որոնք գլխաւորապէս իրեն որոշման ենթարկուած էին: Այդ գործողութեանց թուական պիտի նշանակենք 1208 տարին, Յովհաննէսի քաշուելուն և Դաւիթի կաթողիկոսանալուն անմիջապէս յաջորդող տարւոյն ընթացքին մէջ:

1084. Եղելութեանց ընթացքը կը պահանջէ որ պահ մը Արեւելեաց կողմը անցընենք մեր հայեցողութիւնը:

ԼՈՌԻՒ

ՀԱՆԴԵՍԸ

Ի՞նչ Սիսէ և Հռոմկայէ զացող որոշումներուն արդիւնքը տեսնելու: Զաքարէի յաջողութիւնը կատարեալ էր, Յովհաննէս և Դաւիթ կաթողիկոսներ և Լեւոն թագաւոր համաձայնած էին իւր միտքին, և հաւանած իւր առաջարկներուն: Եղելութեան պաշտօնական և հանդիսական ձև տալու համար խառն հրահանգ առաւ ի Լորի Կաթողիկոսի (ՎԻՔ. 83), որ սովորաբար իրրեւ Լորու մէջ գումարուելիք ազգային ժողով մը կ'ըմբռնուի (ՉԱՄ. Գ. 181), մինչ ժողովական գործի կամ որոշումի առթիւ մը չկար, և Զաքարէի միտքն ալ ստացուած հրամանը հաստատութեան ենթարկել չէր, այլ միայն հանգեցնէր Կաթողիկոսի և Կաթողիկոսի մահով (ՎԻՔ. 84): Հրապարակեցին կամ ներկաներու անուններ կու տայ այս տեղ պատմիչը, առանց յատակ որոշելու թէ որոնք եղան անձամբ պատասխանողները: Առաջին կարգի մէջ կը դնէ Հազարատի, Անիի, Բջնիի, Դուինի և Կարսի կաթողիկոսները: Հազարատի կաթողիկոսը նոյն ինքն Գրիգոր Տուտեօրդին էր, Օրբելեանց ազգականը, Զաքարէի և Իսանիի քեռորդին (ՕՐԲ. Բ. 87), որ Սանահնի վանահայրն էր, և յետոյ Հազարատի անունով Զորոգետի ընդ-

գորացաւ: Յովհաննէս ալ թերեւս իւր մեծարարոյ կերպերը մեղմացուց, մանաւանդ որ քեռայրն Հեոթի եւ քեռորդին Կոստանդրանտին մէջ մնում էին, եւ հակառակութեան պատճառին մեծ մասը ինքնին վերցուած էր: Հեոթի Լամբրոնացին ալ, Եւրոպայի ուղեւորութենէն նոր դարձած էր, Լեւոնը իրեն երախտապարտ բրած էր պապին խոստումները, կայսեր վստահութիւնները, եւ Ռուբէնի համար թագը բերելով ուստի համարձակութիւն ունեցաւ. թագաւորն ու կաթողիկոսը հաշտեցնելու միջամբեւ: Նախ իւր ազգականին՝ Յովհաննէսի միաքը շինեց, անկէ Լեւոնի հաւանութիւնը պատրաստեց, եւ այսպէս ձոպին եւ Պալտին Կաթարտիաններ բանտէ արձակուեցան, Յովհաննէս եւ Լեւոն հաշտուեցան, հայրապետական կալուածներուն արդիւնքները կաթողիկոսի դարձան, եւ Յովհաննէսի հայրապետական իրաւասութիւնը բովանդակ Հայոթենէ ճանչցուեցաւ, Աղթամարի աթոռէն զատ: Հաւանաբար 1212 օգոստոս 15'ին Ռուբէնի թագաժառանգական օրհնութեան հանդէսը (§ 1088), Յովհաննէսի նախագահութեամբ կատարուեցաւ, եւ քաղաքական եւ հոգեւորական կրկին ուրախութիւններով միաթարուեցան ազգն ու եկեղեցին հաւասարապէս:

1090. Կիլիկիոյ եւ Լեւոն թագաւորին մտահոգութիւն եւ աշխատութիւն պատճառով կէտը Անտիոքի խրնուող կէտը զիրն էր միշտ, որուն մտահին բոլորն կամ ոգոքական միջոցներ կը գործածուէին փափոխակի, բայց խնդիրը իւր վերջնական լուծումէն կարծես թէ աւելի կը հեռանար: Հեոթի Լամբրոնացիի դեպանութեանէն սպասուած վերջաւորութիւնը՝ խոստումներու չըջանակէն զօրս չկրաւ, եւ Լեւոն խաբուած ըլլալուն վրայ զայրացած, նորէն պատերազմական նոր շարժումներու ձեւնարկեց, եւ հետզհետէ զայրացուց: Անտիոքի իշխանութեան սահմանները յարձակեցաւ, եւ չատ փառներ հասուց Լատիններուն, մանաւանդ կրօնաւորներուն դէմ հալածանք բացաւ, չատեր իւր երկրէն վտարեց, եւ նորերուն մանկուն արդիւնքներ դրաւ: Իննամիկնտիոս պապ Լեւոնը իւր խոս-

տումներուն ուխտադրութ նկատելով, բանադրանք հրատարակեց 1211'ին, սակայն թէ թագաւորը եւ թէ կաթողիկոսը կարեւորութիւն չտուն պապին որոշումին, եւ կարծես թէ ցոյց մը ընելու նպատակով, մեծահանդէս եւ արտասովոր շքեղութեամբ ջրօրհնէք կատարեցին 1212 յունուար 6'ին, Լատին իշխաններու եւ այցելուներու ներկայութեան (ՍԻՍ. 476): Նոյն տարին ուղղակի Անտիոք քաղաքի վրան ալ քալեց, եւ զինուորութեամբ զայն գրաւեց, եւ անգամ մըն ալ Ռուբէնը իշխանական աթոռը նստեցուց: Ասով իւր նպատակին մէջ գոհունակութիւն ստացած ըլլալով, Լատիններու դէմ հակառակութիւնները դադարեցուց, ասպետական միաբանութեանց ձեռքէն առած տեղերը ու դղեակները դարձուց, եւ իւր երկիրը բացաւ մանաւորապէս Գեոռացի եւ Վենետիկցի վաճառականներուն առջեւ, անոնց դիւրութեանց հետ՝ իւր երկրին ալ զարգացումը դիտելով: Միւս կողմէն Իննամիկնտիոս պապ ալ Լեւոնը խոնարհած բժբուելով, բանադրանքի վճիռը Գեոց, որովհետեւ աչայնտի վրէժինդրութեան դիտում մըն էր Իննամիկնտիոսի նպատակը, որչափ ամէն միջոցներով Լեւոնը ստիպել որ Երուսաղէմի ազատութեան գործածէ իւր զօրութիւնն ու իշխանութիւնը: Սոյն նպատակով պապը նորէն Եւրոպիոյ իշխանները ռաք հանելու կ'աշխատէր, եւ Լատերանի մէջ գումարուելիք ժողովի մը հրաւիրագիր ցրուեց ամէն կողմ, յատուկ հրաւիրագիր մըն ալ Յովհաննէս կաթողիկոսին ուղղեց, որ իւր եպիսկոպոսներով ներկայ գտնուի, եւ Հայոց գործակցութիւնը բերէ խաչակրութեան արշաւանքին: Ժողովը գումարուեցաւ 1215 նոյեմբեր 11'ին, 1300 Լատիններու, այսինքն 71 արքեպիսկոպոսներու եւ 412 եպիսկոպոսներու եւ 800 վանահայրերու եւ վարդապետներու ներկայութեամբ, որ Լատերանեան Գեոքի եւ Լատերանեան ԺԲ անունով ընդունուած է Լատիններէն (ՊԵՆ. Ա. 1053), սակայն Հայոց մասնակից եղած ըլլալուն բնաւ յիշատակութիւն չկայ: Իսկ Ռուբէնի իշխանութեան անցնելը այս անգամ ալ հաստատուն չեղաւ: Հազիւ թէ Լեւոն հեռացաւ, Բոյեմոնդոս Տրիպոլիցին նորէն Լատինները իրեն միացուց, եւ Անտիոքը գրաւեց: Որպէսզէն

ճշգրտած թէ ինչչափ կրցաւ մնալ Ռուբէն Անտիոքի մէջ: Զանազան եղելութիւնները մերձեցնելով պիտի ըսենք, թէ տեւողական պայքար մը չարունակեց երկու կողմերու մէջ, և քաղաքին վրայ կամ գաւառին մէջ պատերազմները անընդհատ եղան:

1091. Երբ այդ եղելութիւնք կը կատարուէին Կիլիկիոյ մէջ, անդին Հայաստանի մէջ Զաքարէ սպարապետ և միանգամայն Վրաց թագաւորութեան հպատակ Հայաստանի իշխան, թէ Վրաց իշխանութեան և թէ Հայոց ազգութեան պայծառութիւնը միանգամայն շատցնել կ'աշխատէր: Մեծ արշաւանք մը կազմակերպեց այլազգիներու դէմ, Մարանդ և Արտաւիլը գրաւեց, և Արտաւիլի մզկիթին մէջ ապաւինած մեծամեծներն ու կարդացողները այրեց, հին անցքերը յիշելով և ըսելով, Իշխանք քիչ-քիչ իշխանաց' շէր-շէրէն Տաթևի է Նախնային, (§ 547) և Իշխանք քիչ-քիչ իշխանաց' շէր-շէրէն: Ասկէ ետքը շատ եւս չապրեցաւ Զաքարէ, չէ ելն վեր ալիքի վրէժ-յարմա Նոր, և յղջնալ միշտ մեծ քաղաք, մինչև որ յետ անոր լաւեցաւ, և Սանտահինի մէջ թաղուեցաւ (ԿԻՐ. 93): Զաքարէի անունը իւր պատուոյ տեղը պէտք է գրաւէ ազգային պատմութեան մէջ, իւր եկեղեցւոյն հաւատարմութեան և անոր պայծառութեան համար ունեցած քանքերուն, և օտար իշխանութեան ալ ծառայելով իւր ազգը պաշտպանելուն համար: Զատակ մը թողուց Շահնշահ անուն, տակաւին պատանի, որ հօրեղբորը Իւանէի խնամոց ներքեւ և անոր կնոջ Սոչակի ձեռքը դաստիարակուելով, անոնց յաւանդաւանութեանը հետեւեցաւ (ՎԱՐ. 140): Զաքարէի մահը տեղի ունեցաւ 1212'ին:

1092. Միւս տարին, 1213'ին վախճանեցաւ Միսիթար Գօշ վարդապետը, քիչ-քիչ և չէ անոր, Նոր-ՍԽԻՍԱՐ ԳՕԵԻ Գեակոյ վանքին մէջ (ԿԻՐ. ՄԱՇԸ 114): Միսիթարի անունը տակաւին պայծառացած է իւր Դատաստանապիրքով և որիչ գրական արդիւնքներով (§ 1080), բայց իբրեւ գործիչ ալ իւր նշանակութիւնն ունի, մանաւանդ

այն հեղինակաւոր միջամտութեամբ՝ որով կրցաւ Արեւելեայց ընդդիմութեան և Արեւմտեայց օտարասիրութեան մէջ միջաման ընթացք մը բռնելով, գործերուն խաղաղ վիճակ պատրաստել, և յարուցուած երկպառակութիւնները հարթել: Ինքն անձամբ Արեւելեայց ընդդիմութեան համամիտ եղած է, բայց Կիլիկիոյ մէջ ալ ապրելով, և նորութիւն ըսուածներէն մի մասին նախնի սովորութեանց վերանորոգումն ըլլալը ճանշնալով, ջանացած է մեղմ կերպերով անոնց կիրառութիւնը Արեւելեայց ալ ընտելացնել:

1093. Այդ միջոցին պէտք է հանդիպած ըլլայ Գրիգոր Տուտեորդիի ալ մահը, որ այնչափ ազմուկ բարձրացուց Գրիգոր Տղայի և Գրիգոր Ապիրատի կաթողիկոսութեան օրերը, և յամառ ընդդիմադիր մը եղաւ Կիլիկեացոց օտարասիրութեան, և բուն տիպեան մը ներսէս Լամբրոնացիի դէմ: Ինչպէս Լամբրոնացիին համար ըսինք, թէ կատարեալ հաւատարման մըն էր իւր օտարասիրութեան ներքեւ (§ 1061), նոյնը պիտի ըսենք Տուտեորդիին համար, թէ կատարեալ կանոնապահ մըն էր, իւր բուն յամառութեան մէջ: Նախանձայն զպահանջողականութիւնը չափազանցելով, մինչև իսկ չէր ուզեր ուղղել ինչ որ պարագայից բերմամբ մուծուած զեղծում էր, զոր օրինակ քահանայական զգեստներու զանցառութիւնը, որոնք Լուսաւորչին դարէն սկսելով գործածուած էին: Այդ յամառութիւնը և անհանդարտ գործունէութիւնը զինքն մինչև իսկ անտեղի ձեռնարկներու մղեց, որով ծերութեան օրերուն մէջ բանտարկութեան ալ ենթարկուեցաւ (§ 1085), անշուշտ վանքի մը մէջ, ուսկից ետքը այլ եւս իւր անունը չյիշուիր պատմութեան մէջ, և հասունացեալ տարիքին մէջ կրած նեղութիւնը փութացուցած կ'ըլլայ իր մահը:

1094. Եթէ երբեք Լամբրոնացին Տուտեորդիին հետ բազմատեղ ուզենք, և երկուքին ուղղութիւնները քննադատութեան և գնահատութեան ենթարկենք, և երկուքին հատաստապէս մեր մեղադրանքը յայտնելու պիտի չվարանինք, աւելցնելով՝

ԼԱՄԲՐՈՆԱՅԻ

ԵՒ ՏՈՒՏԵՈՐԴԻ

թէ աւելի ապահով էր պահպանողական ուղ-
ղութեամբ յառաջելու քան օտարասէր գիջո-
ղութիւններով նորութեանց հետեւիլ։ Այդ
վերջին կերպը շատ աւելի վտանգաւոր էր
եկեղեցւոյն իսկութեան տեսակէտէն, և
Հայ եկեղեցւոյ ինքնութեան նպատակակէ-
տէն։ Զեղծումներու և վերանորոգումներու
խնդիրը՝ այսօր իսկ արդիական խնդիր մը
եղած է, և մենք պատեհ առիթ կը նկատենք
մեր միտքը համարձակօրէն արտայայտելու։
Մենք ոչ զեղծումներու պահպանութեան և ոչ
նորութիւններու ներմուծութեան պաշտպան
կրնանք կանգնիլ, այլ Հայ եկեղեցւոյ ինք-
նութեան վրայ հիմնուելով՝ կը սիրենք իբր
կանոն ընդունիլ Հայ եկեղեցւոյ սկզբնական
կազմակերպութիւնը, Լուսաւորիչով սկսած,
Որդւոց և Թոռանց օրով զարգացած, և
Թարգմանչաց դարին փակուած, Քաղկեդոնի
խնդիրը յուզուելէն առաջ։ Կը դիտենք
ամէն եկեղեցական խնդիր, դաւանութիւն
և վարդապետութիւն, օրէնք և կանոն, ծէս
և արարողութիւն, կիրպ և սովորութիւն,
այդ սկզբունքով ճշդել, և դժուարութիւն-
ները այդ փաստով լուծել։ Կիրիկեցւոց թոյ-
լատու գիջողութիւնը շատ բաներ յունա-
ցւոց և լատինացւոց Հայ եկեղեցւոյ մէջ,
ինչ որ շատ աւելի առջեւ գացած կ'ըլլար
եթէ վերջէնվերջ Արեւելիայց ազդեցու-
թիւնը գերակշռելով՝ հայրապետական աթոռը
Արեւելք չդառնար։ Շատ կէտեր այսօր մեր
մէջ՝ Յունաց կամ Լատինաց համակերպու-
թիւնը զգեցած են, և զուտ հայկական ոգւով
կ'ընդունինք՝ զանոնք թօթափել, և նախկին
հայկականը վերակենդանացնել՝ Լուսաւորչի
և Թարգմանչաց դարերուն հիմամբ։ Այդ
ուղղութիւնը ոչ միայն փոփաք մըն է սղ-
գասիրական զգացումէն մղուած, այլ և
օգուտ մըն է յայնախոհ և սղատամիտ մի-
տումներու տեսակէտէն նկատուած, որոնք
եթէ նոր դարուս մէջ կը զօրանան, մեր
ազգային եկեղեցւոյն բուն ոգւոյն և հին
ուղղութեան կը համապատասխանեն։ Միայն
թէ յախուռն և անխորհուրդ ձեռնարկն ալ
չենք յանձնարարել, հասուն քննութեանց և
բաւարար գննութեանց արդիւնք պէտք է
ըլլայ՝ որոշել հինն ու նորը, բնիկն ու օտա-
րը, և միանգամայն աստիճանաւոր և խոհա-
կան կարգ մըն ալ պահելու է ուղղութեանց

և փոփոխութեանց մէջ, որպէս զի հապճեպ
որոշումներ և շտապ գործադրութիւններէ
ծաւալ անտեղութեանց ալ զուտ չսացուի։
Աւիթէն օգտուելով տեսութիւննիս յայտնելէ
հտքը, պատմութեան կարգին դառնանք։

1095. Անտիոքի խնդիրը չէր դադարած
իւր ամէն ուժգնութեամբ շարունակել, Լե-

ԼԵԻՈՆԻ

ՓԱՓԱՔՆԵՐԸ

ւան ուշխատելով Ռուբէնը
նստեցնել, և Բոյիմոնդոս
Տրիպոլիցիոյ ուղեկով զայն
խրացնել։ Իսկ Անտիո-

քացիք ու Լատինացիք մերթ մէկուն և մերթ
միւսին կողմն կ'անցնէին, ինչպէս որ սուր-
եայ շահեր ու ակնկալութիւններ իրենց կը
թելադրէին։ Յիշատակներ կան որոնք 1215'ին
Լեւոնը Անտիոքի մէջ կը ցուցնեն, մինչ
1216'ին Լեւոն նորէն Անտիոքի գէմ կը պա-
տերազմի զայն գրաւելու համար։ Վերջա-
պէս Լեւոն զգաց թէ լոկ զէնքի զօրու-
թեամբ գործը պիտի չվերջանայ, ուստի ո-
րոշեց ուրիշ միջոցներու ալ դիմել Անտիոքը
գրաւելու։ Հեթում (ՀԵԹ. 82) և Անեցին
(ՍԱՄ. 117) կը գրեն թէ Լեւոն եւս Գառնէ
էջելէ Ղլնաթէ, այլ ժամանակակիցն Սմբատ
աւելի ճշգրտութեամբ կը գրէ, թէ եւս Ղլնաթէ
Եփեսոսէ մէջ, որովհետեւ առաջ պարբերէ և
Եփեսոսէ հառնեցոյց զման յիշեանցնել, և Նոթ
Բոյիմոնդոսէ զէջելէ յորմ եփեսոս շաք զբոյս,
փետր. 14'ին, Տեսաւ զաւազի տօնին (ՍԻՍ.
502), իսկ անոնք որ միջնաբերդին մէջ էին,
յեթ առաջ էլին ի հաղանդութեան (ՍՄԲ. 117), և
այս անգամ աւելի հաստատուն հղաւ Ռու-
բէնի իշխանութիւնը, որ 1216'էն մինչեւ
1219 զայն պահեց շարունակ։ Այդ հանգար-
տութեան նպատակը հինգերորդ խաչակիր ար-
շաւանքին սկսիլը Արեւմուտքի մէջ 1217'ին,
որ անհրաժեշտ պէտք ունէր Լեւոնի օգ-
նութեան։ Իննուկենսիոս Գ մեռած էր
1216 յուլիս 16'ին Պերուսիա (Perugia) քա-
ղաքին մէջ (ՍՄԲ. 117), բայց Հանսրիոս Գ
որ անոր յաջորդեց, ձեռք գարկաւ գլուխ
հանել 1215'ի Լատինական ժողովին մէջ հաս-
տատուած խաչակիր արշաւանքը, որուն ու-
սաջնորդ կանգնեցաւ Անդրէաս Բ Հուն-
գարաց թագաւորը, և իրեն օգնական Յով-
հաննէս Բրիէնոս, Երուսաղէմի անուանեալ
թագաւորը։ Հանսրիոս ալ ոչ նուազ քան
Իննուկենսիոս մեծ նշանակաւթիւն կ'ընծա-

կրթումներով ջանաց պայտաւորել թուր իշխանները ու զօրաւարները, և նոյն իսկ զինւորներու գունդերը, թէ պիտի յարգեն իւր կամքը և պիտի հնազանդին իրեն ազնիւն ու անար ինամակոյններուն: Ախտաւորներ, որչափ ալ իրենց կեանքին համար կը վախճան, նոյնչափ ալ մամբ նշաններէ խորուելով մահը իրենցմէ կը հեռացնեն: Լեւոնի համար ալ հարկ եղաւ որ Յովհաննէս կաթողիկոս անձամբ կատարէ դժպի պաշտօն մը, և ոմոր զգացնէ իւր կեանքին մօտալուտ վախճանը: Ասոր վրայ, թէ նոր գարունին լոնային զեփիւռովը կազդուրուելու, և թէ սիրելի ձեռակերտն եղող Ահեբի կամ Ականց վաճառքին մէջ մնանալու և թաղուելու փափաքով: Լեւոն Յիսէ մեկնեցաւ զատիկէ ետքը, որ այն տարի ապրիլ 7ին կը հանդիպէր: Փոքր օթեւաններով և ընդհատեալ հոնգիտաններով սկսաւ յառաջել Յիսէ դէպի Բարձրեբրդի գաւառը: Շարունակ իրեններուն կը յանձնարարէր Հայ թագաւորութեան պաշտպանութիւնը, իւր Զուպէլը ու անոր խօսեցեալ Անդրէասը: Սահայն Ակներ ալ չկրցաւ հասնիլ, և Յովհաննէս կամ Մովսիսն գիւղէ անդին չկրցաւ ճանապարհորդել, և այնտեղ վախճանեցաւ 1219 մայիս 2ին (ՅԱՍ. Ա. 196), հինգշաբթի օր, յինանց մէջ, Գրիգոր Սկեւռացի վարդապետէ ընդունելով վերջին հոգեւորական միութարութիւնները: Խնամակոյններ ժողովեցին թէ Ակների վաճառքն Գեղի ետ էր, և հետք էր որ այլազգիներ հանցն պո և այլեպէս հրով, ուստի կամքը տեղը տարած ըլլալու համար լալթն և գիւրն Գաւն է լանն Աթիւր, իսկ Վարձն Զորս Բալթն է Սիւ (ԿԻՐ. 94):

1007. Յովհաննէս կաթողիկոս իւր եկեղեցական պաշտօնը լրացուց պատշաճ յաւարկաւորութիւն կատարելով, Հայոց վերջին հաստութեան առաջին թուորին, անոր բարձր արժանիքին համաձայն: Լեւոնի միջոցներ կատարեալ եղան ամէն ճիւղերու մէջ հաւատարմէս, արխախտ պատերազմիկ, քաջ զօրազուխ, ճարտար աշխարհաբար, յաջող դիւանագէտ, բարեպաշտ քրիստոնէայ, առատաձեռն եկեղեցասէր, ժողովուրդին խնամող, արդարութեան պաշտպան, ուսմանց և

դպրութեանց քաջալերող, որ կրցաւ Ռուբէնի հիմնած փոքր իշխանութիւնը Հայ թագաւորութեան վերածել՝ նոյն իսկ Հայուն բնախարհէն դուրս: Նշանակութեան որժանի է եւս իրեն համար վկայուած ըլլալը, թէ ուղղօրէն հասարակ կենդանութեւ ապրեցաւ ու մեռաւ. (ՄԻԽ. 505): Եւ ուղղօրէն անունը մեր պատմիչներուն բերանը կը հնչէ իբրեւ հաւատարիմ հայադուան, և ոչ երբեք հատմէսդաւան: Զայդ դիտել կու տանք պնդելով, թէ Լեւոնի լատինասիրութիւնը երբեք զինքն իւր եկեղեցիէն հեռացուց, և ըրած զիջողութիւններն ալ այստեքն և առժամայ ձեռակերպութիւններէ անդին չանցան (§ 1055): Յովհաննէս կաթողիկոս, նոր կերպարան մըն ալ զգեցած էր թագաւորութեան խնամակալ նշանակուելով, և այնուհետեւ քաղաքական գործունէութեան մեծ ապարէզ մը բացուեցաւ իրեն, իւր կեանքին վերջին տարւոյն մէջ: Իրեն համար նոր չէին քաղաքական գործերն ալ, բայց նոր գծուարութիւն կը բացուէր, միւս երկու խնամակոյններուն իրարու կատարելապէս համամիտ չըլլալուն համար, քանի որ յաւագուան մըն էր Սիրուան: Սոփոյն սո շատ շուտ ապարէզէն պակսեցաւ, վասն զի քիչ ետքը Եղան է Հալիթալ (ՄԻԽ. 505). որք են այլազգի մոլեւանդներ, աւազակութեամբ ապրողներ, մինչեւ իսկ գործը անունին համանշանակ դաճաւորու չափ (Հալիթ, 293-300): Պատմիչը կ'աբահանայ թէ լու եղաւ Սիրադանի տպանութիւնը, Էան զի Խորհր է Բոս յիսն անուա զիսանալիւն (ՄԻԽ. 505), այսինքն է, իւր ուղղութեան հաստատեցնել Հայոց թագաւորութիւնը: Յովհաննէս ու կոտամոյնի միտակ մնացին ինամակալութեան մէջ, և պարտաւորուեցան ամբողջապէս իրենց վրայ տանուլ իշխանութիւնը, վասն զի լուր եկաւ թէ Հաւագարաց թագաւոր Յնդրէասը ետ կեցած է իւր որդին Զուպէլի հետ ուսմանցնելէ և Հայոց թագաւոր ընելէ: Պատեաւոր որդակի չէ ըստած, բայց շատ հաւանական է, որ Անդրէաս արքայ յայտին Հայ Գաւանալիմէ միտակ (ՄԻԽ. 505) գահ բարձրացնելու պայմանը հանելի եղած չըլլայ Հաւագարաց թագաւորին և աւազանոյն ու կողմին: Հայոց թագին յաւակնութիւն ունեցողներն ալ նոր գծուար

բութիւններ յարուցին: Յովհաննէս Բրիէնոս Երուսաղէմի անուանեալ թագաւորը, 1220 փետրուարին փորձ փորձեց Հայոց թագաւորութեան տիրանալ, իբր ամուսին Ռիթայի՝ Լեւոնի երիցագոյն դստեր: սակայն ինքն իւր գործը խանգարեց, կոչու հարուածով մը Ռիթայի մահը փութացնելով, և իւր ժառանգութեան փաստը կորսնցնելով: Ժառանգութեան թեկնածուներ եղան նաեւ Վահրամ տէր Կոռիկոսոյ, որ Ռուբէնի մօր Ալիծի հետ կ'ուզէր ամուսնանալ, և Ճօֆրէ տէր Սարուանդիքարի՝ որ Լեւոնի այրիին Սիպիլի հետ ամուսնանալու կը ձգտէր: Ասոնց հետ ժառանգութեան կը յաւակնէր նաեւ Ռուբէն, Լեւոնի եղբոր թուր, երբեմն թագաժառանգ նշանակուած (§ 1088), յետոյ մերժուած (§ 1095), և վերջէն Անտիոքի իշխանութենէն ալ վտարուած (§ 1096), այլ կրնար իբր զօրաւոր փաստ գործածել Ռուբինեանց տոհմէն միակ արու մնացած ըլլալը: Իրեն նպաստաւոր եղան նաեւ Հայ իշխաններէն ոմանք, և յատկապէս Լեւոն տէր Կապոնի և Սահակ տէր Մազվայ, և բաւական զօրութեամբ ամրացան Տարսոնի մէջ: Կոստանդին սպարապետ և խնամակալ պարտաւորուեցաւ վրանին երթալ, և զինու զօրութեամբ Տարսոնը գրաւել, և Ռուբէնը ու իւր կուսակիցները կալանաւորել և բանտ նետել, ուր և մնան: և այսպէս Զապէլի ժառանգական իրաւունքը ապահովուեցաւ (ՄԻԽ. 516):

1098. Յովհաննէս կաթողիկոս իբրեւ խնամակալ պարտք սեպած էր անձամբ ընկերանալ Կոստանդին ըսպարապետին, երբոր նա ՍԱՀ Տարսոնի վրայ քայեց: սակայն յաւաք քան շուրջ քան լինելով ինքնաշահ (ՄԻԽ. 516). չենք գիտեր թէ Տարսոնի առջեւ բանակին մէջ, թէ ոչ բանակէն ետ գալով Սիսի մէջ: Մարմինը թաղուեցաւ Դրազարիկի վանքը (ՍԱՄ. 148): Յովհաննէսի մահուան թուականը 1220 նշանակուած է (ՀԵԹ. 83. ՄԻԽ. 516), և թէպէտ ամսաթիւը յիշուած չէ, այլ ամառուան միջոցին պէտք է դնել ժամանակագրական պահանջմամբ: Դուրեք բանակին նեղութիւնը և ամառնային տոթը վտանգեցին ձերացեալ կաթողիկոսին աւագութիւնը, և մահուան ալ պատճառ եղան: Յովհաննէս Մեծարարոյ,

պզտիկ գէմք մը չէ կաթողիկոսաց շարքին մէջ, իրեն կասարած տարեր, բայց ոչ ստորին զերերովը: Յատուկ ու սեփական գաղափարներու տէր կը տեսնուի, իւր համոզումներու հետեւող առանց աղմուկի, ուրիշը չահելու ճարտար առանց քծնելու: Իւր եկեղեցական ուղղութիւնը յատկապէս թուրքներէ հեռու էր, նոյն իսկ Լեւոնի առջեւ չստրկանալով, բայց ոչ ալ անարգելով այն օգուտները՝ որք կը յուսացուէին խոհական զիջողութիւններէ և չափաւոր համակերպութենէ, առատանալով միանգամայն ազնիւ ու պատուադիր ձեւերու մէջ, զորս քաղաքավարի յարաբերութիւնները կը պահանջէին: Թէպէտ իւր հայրապետութեան սկիզբները յաջողութեամբ չսկսան, կաթողիկոսութեան բազմաճղի պառակտումներով (§ 1079), բայց Յովհաննէս իւր գերակայ դիրքը պահեց այնպիսի վեհանճարութեամբ և մեծաբարոյութեամբ, որ երբ հակաթուրքները մնան, ոչ մէկ կողմը մտածեց պառակտումը շարունակել, և ամէնքը միացան Յովհաննէսի իշխանութեան ներքեւ (§ 1089): Հետեւապէս քանի մը տարուան տաքնապէ ետքը, Յովհաննէս փառօք և պատուով, յաջողութեամբ և արդիւնաւորութեամբ շարունակեց իւր իշխանութիւնը այնպիսի արժանաւորութեամբ, որ Լեւոն իսկ զայն յարմար դասեց Հայոց թագաւորութեան խնամակալ նշանակելու, երկար ատեն իրեն գործակից ունենալէ ետքը: Մեր այդ տեսութիւնները կաթողիկոսական գործունէութեանը վրայ կը հիմնուին, թէ ոչ իւր կարգին զանց չըլինք Գարավէժի նկատմամբ վարմունքը մեղադրել (§ 1046), և Լամբրոնացիին հետ գործակցութիւնը քննադատել (§1058), երբ ինքն Յովհաննէս ալ հետամուտ էր իւր սպարէզը ընդարձակել:

1099. Յովհաննէսի և Լեւոնի իշխանութեանց օրերը նշանաւոր եղած են ուսումնական և արդիւնաւոր ժԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ վարդապետներու բազմութեամբ, թէպէտ տնոնց մեծ մասը նախորդներուն ժամանակին սկսած էին ծաղկել: Արդէն յիշած ենք Դրիգոր Տուտեորդին (§1093) և Մխիթար Գօշը (§1092), շատերու անունները տուինք եղելութեանց առթիւ,

ինչպէս Դուիթ Քորալընցին, Վարդան Հաղաւատցին, Իգնատիոս Հաղաւատցին, Յովհաննէս Սանահնեցին, Գրիգոր Մանանդեան, Տուրքիկ Թեղենեցացին, Եղիա Հաւուցթաւեցին, Սարգիս Սեւանցին, Գրիգոր Դըւնեցին (§ 1084), Յովհաննէս Տաւուշեցին (§ 1080), Ներսէս Կեչառուեցին (§ 1087), որոնք աննշան տնձեր չէին: Շատ աւելի բազմաթիւ եղան Գօշի աշակերտները, և ամէնքն ալ հաճախուէր, այնպէս որ ուրիշ տեղի վարդապետներ, ծախէին ղին+եւս և գային է կարէն աշակերտաց Գօշին: Անոր աշակերտներէն յատուկ կերպով մը կը յիշատակուին, Թորոս Մեկրիմեցին, զոր կը գովէ Կիրակոս իբրեւ հաւասարապատիւ Յովհաննէս Վանականի, որ ծանօթ է իւր ընտիր արդիւնքներով (ԿԻՔ. 113): Պէտք է առանձինն յիշել Մարտիրոս Գեականցին ալ, զոր Գօշ արժանաւոր տեսաւ Նոր Գեական վանքին առաջնորդութեան մէջ իրեն յաջորդելու (ԿԻՔ. 114): Կիրակոս Գանձակեցին ալ, եղած է աշակերտ առջի Լաւրապետին Միւլիմեայ, որ ծախուաւ Գօշ կօշի, ինչպէս ինքն ալ կը յայտարարէ (ԿԻՔ. 243): Վարդապետներու այս կարգին պիտի յիշենք եւս Աստուածատուր վարդապետ Արճիշեցին, Աղբայրկայ Որդի մականուանեալ, հարուստի զաւակ, որ մօրը և հօրը մեռնելէն ետքը բոլոր ժառանգութիւնը ազգատներուն բաշխելով, Տաճիկներէն ալ շատեր քրիստոնէութեան դարձուց: Բայց ասով մոլեռանդներու զայրոյթին առիթ տուաւ, որոնք մարդ մը խեղդելով վանքին դրան առջեւ թաղեցին, և ետքէն վարդապետը ամբաստանեցին, և այս պատճառաւ քրիստոնէից ջարդ մըն ալ կը պատրաստէին: Սակայն Աստուածատուր յաջողեցաւ զրպարտութիւնը ցրել, ինչպէս կը պատմեն, նոյն իսկ մեռած մարդը խօսիլ տալով, ուսկից Աստուածատուրի Մեռելոցոյց մականունն ալ (ԿԻՔ. 92): Նշանաւոր վարդապետներուն մէջ կը յիշուին եւս Գէորգ Կարենացի, և Գէորգ Տիրացու մականուանեալը, և Ստեփանոս Տէրյուսկանորդի (ԿԻՔ. 91), որուն վրայ առանձինն իւր կարգին:

1100. Պատշաճ կը դատենք յառաջ բերել այս տեղ նաեւ Թէոդորոս Կեսարացիի

նահատակութիւնը: Երիտասարդ արհեստաւոր մըն էր Թէոդորոս, որ կարօտութեան

միջոցին փողգրամ առած
ԹԵՈԴՈՐՈՍ էր այլազգիէ մը, և պայ-
ԿԵՍԱՐԱՑԻ մանաժամին չկարենալով
վճարել, պարտատէրին

և դատաւորին խստութենէն ազատելու համար ուրացութեան էր դիմած: Բայց շուտով ուշաբերելով և ըրածին վրայ զղջալով, Կեսարիայէ կը փախչէր, և անձանօթ կը բնակէր Գրըշէիւրի մէջ: Այն տեղ պատահմամբ կը ճանչցուի Կեսարացի այլազգիէ մը, և դատաւորին կը մատնուի իբրեւ խաւանութենէ ետ դարձող մը: Առաջին հարցափորձէ ետքը քրիստոնէութեան վրայ հաստատ մնալուն, Կեսարիա կը զրկուի, ուր էր սուլտանը և այն տեղ ալ աղաչանքներ և յորդորներ, խոստումներ և պարգեւներ չեն կըրնար համոզել Թէոդորոսը: Ասոր վրայ ձեռք կը զարնուի խոշտանգանքներու և տանջանքներու, որոնք ամօրեայ ժամանակով կը շարունակուին ամենայն խստութեամբ: Անանիա կաթողիկոս Սեբաստիոյ, որ Կեսարիա կը գտնուէր այն միջոցին, Գէորգ քահանայի ձեռքով քաջալերական յորդորներէ և ազօթքէ դատ օգնութիւն մը չկրնար հասցնել Թէոդորոսի (ՆՈՐ. 85), որ վերջապէս սուրի հարուածներով և քարկոծումով կը նահատակուի քաղաքին հրապարակին մէջ մահափայտին կապուած (ՆՈՐ. 92): Մահուան օրը նշանակուած է 653 մարերի 12=1204 մայիս 18, երեքշաբթի օր (ՆՈՐ. 93), որ ճիշդ կու դայ հռոմէական տոմարով, որչափ ալ մարերի 12'ը մեր անշարժ տոմարի հաշուով կը պատասխանէ մայիսի 19'ին, և իրօք այն օր դրուած է յիշատակը Յայմաւուրքի մէջ (ՅԱՍ. Ա. 223), բայց այս առթիւն եօթնեկի օրն ալ պէտք կ'ըլլայ չորեքշաբթիի փոխել: Այլ եւս պէտք չենք զգար շարժական տոմարի դիմել, որուն հաշուով մարերի 12'ը նոյեմբեր 6'ին կը համեմատուի: Ժամանակակից մարտիրոսներէն կը յիշուի նաեւ Առաքել Կեչորցի քահանայն, շուշան Գալուստի, Զեւարուհի, մերձաւորաբար 1208'ին, բայց աւելի տեղեկութիւն չկայ իւր վրան (ՆՈՐ. 94):

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻՆ ՄԷՉ

ՅԻՇՈՒԱԾ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

- ԱԲԼ.** Պատմութիւն ժողովոց Հայաստանեայց եկեղեցւոյ հանդերձ կանոնադրութեամբք. աշխ. Արէլ արքեպիսկոպոս Մխիթարեանց. Վաղարշապատ. տպ. Էջմիածին. 1874. չափ 8⁰. երես 150:
- ԱԳԹ.** Ազաթանգեղիայ պատմութիւն Հայոց. հրտ. Գ. Տէր-Մկրտչեան և Ս. Կանայեանց, Տրգիզի. տպ. Մ. Մարտիրոսեանց. 1909. 4⁰. եր. 2+474:
- ԱԿԻ.** Կիրիոն կաթողիկոս Վրաց, պատմութիւն հայ-վրական յարաբերութեանց. աշխ. Հ. Ներսէս վարդ. Ակինեան. Վիէննա. տպ. Մխիթարեան. 1910. 12⁰. եր. 315:
- ԱՄՄ.** Ammiani Marcellini, Rerum gestarum historia. Lugduni. տպ. Le Preux. 1591. 16⁰. եր. 407:
- ԱՄՍ.** Հանդէս ամսօրեայ, քարոյական, ուսումնական, արուեստագիտական. Վիէննա. տպ. Մխիթարեան. սկսեալ 1890. 4⁰. եր. 384 տարեկան:
- ԱՅՐ.** Մխիթարայ Այրեւանեցւոյ, Պատմութիւն ժամանակագրական. հրտ. Մկրտիչ Էմին. Մոսկուա. տպ. Արիւելեան Ճեմարանի. 1860. 8⁰. եր. 69:
- ԱՆԱ.** Վան վանօրէից որ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ. աշխ. Անաստաս վարդապետ Հայոց, Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1896. 16⁰. եր. 42:
- ԱՆԶ.** Խորովու Անձեւացեաց եպիսկոպոսի, Մեկնութիւն ժամակարգութեան, կարգադրեալ Մովսէսի գիտնական վարդապետի. Օրթագիւղ. տպ. Պ. Արապեան. 1840. 4⁰. եր. 253:
- ԱՆՆ.** Անանյայի Նարեկացւոյ. Գիր խոստովանութեան. հրտ. Միաբան (Գալուստ դպիր Տէր-Մկրտչեան). Վաղարշապատ. տպ. Մայրաթոռի, 1892. 8⁰. եր. 5+13:
- ԱՍԼ.** Etudes historiques sur le Peuple Arménien, աշխ. Kévork Aslan. Paris. տպ. Dujarie. 1909. 16⁰. եր. 339:
- ԱՍՈ.** Տիեզերական պատմութիւն Ստեփանոսի վարդապետի Տարոնեցւոյ. Փարիզ. տպ. Կ. Վ. Շահնազարեան. 1859. 16⁰. եր. 308:
- ԱՐԱ.** Արարատ, բնաշխարհ Հայաստանեայց, տեղագրութիւն. աշխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1890. 4⁰. եր. 590:
- ԱՐԾ.** Պատմութիւն տանն Արծրունեաց ի Թովմայ վարդապետէ Արծրունւոյ. Կոստանդնուպոլիս, տպ. Պ. Արապեան, 1852. 8⁰. եր. 398:
- ԱՐՇ.** Արշալոյս քրիստոնէութեան Հայոց. աշխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1901. 16⁰. եր. 398:
- ԱՐՐ.** Արարատ. պաշտօնական ամսագիր հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի. սկսեալ 1867. Վաղարշապատ. տպ. Մայրաթոռոյ, 8⁰ և 4⁰. եր. տարբեր:
- ԲԱԲ.** Եղիշէ, քննական ուսումնասիրութիւն. աշխ. Բարգէն վարդ. (այժմ եպիս.) Կիւլէսէրեան. Վիէննա. տպ. Մխիթարեան. 1909. 16⁰. եր. 463:
- ԲԱԶ.** Բաղմալէպ հանդիսարան, ազգային, բանասիրական եայլն ամսաթերթ. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար, սկսեալ 1843. 8⁰. եր. 576 տարեկան:
- ԲԲԳ.** Մաշտոց կաթողիկոսի գերեզմանին արձանադրութիւնը, զոր Բարգէն եպիսկոպոս Կիւլէսէրեան անձամբ ընդօրինակած. և մեզ հաղորդած է:
- ԲԶՆ.** Փաստոսի Բուզանդացւոյ, Պատմութիւն Հայոց ի չորս դարութիւնս. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1889. 8⁰. եր. 289:
- ԲԻԶ.** Բիւզանդիոն ամենօրեայ հայաթերթ, սկսած 1896 նոյեմբեր. Կոստանդնուպոլիս. տպ. սեփական. անձալ:
- ԳԱԹ.** Պատմութիւն տիեզերական. աշխ. Հ. Յովսէփ վարդ. Գաթրիճեան, Վիէննա. տպ. Պ. Ս. Աստուածածին. 1849-52. 4⁰. հատ. 2. եր. 1228 բովանդակ:

- ԳԱՂ.** Թուղթ Պօղոսի առ Գալատացիս :
- ԳԱՐ.** Հնոց և նորոց . աշխ . Գարեգին վարդ . (ապա եպիս .) Սրուանձտեանց , Կ . Պոլիս . տպ . Ն . Տոսեանան 1874 . 24⁰ . եր . 192 :
- ԳԵՏ.** Տէր Պետրոս Ա . Գետադարձ . աշխ . Կարապետ Կոստանեանց . Վաղարշապատ . տպ . Մայրաթոռոյ . 1897 . 160 . եր 53 :
- ԳԷԼ.** Պրօֆ . Հենրիկոս Գէլցէր . Համառօտ պատմութիւն Հայոց . Բրդ . Հ . Գրիգորի վարդ . Գալէմբարեան . յաւելուածովք : Վիէննա . տպ . Մխիթարեան , 1897 . 160 . եր . 130 :
- ԳՈՅ.** Տօնացոյց ծոցի գրեալ ի Ստեփանոսէ Գոյնեւրիցանց , գրչագիր մագաղաթեայ ի վերջ ԺԴ . գարու : Սեփականութիւն Կարեվանուց Արմաշու :
- ԳՐԾ.** Ղուկասու աւետարանչի Գործք Առաքելոց :
- ԴԱՆ.** Մարգարէութիւն Դանիէլի :
- ԴԱՇ.** Դաշանց թղթոյ քննութիւնն ու հերքումը . աշխ . Կարապետ վարդ . Շահնազարեանց , Պարիս . տպ . Կ . Վ . Շահնազարեանց . 1862 . 160 . եր . 144 :
- ԴԱՎ.** Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավթիմեցոյ . Վաղարշապատ . տպ . Ս . Էջմիածնի . 1884 . 4⁰ . եր . 524 :
- ԴԱԻ.** Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի մատենագրութիւնք , և թուղթ Գիւտայ Կաթողիկոսի . Վենետիկ . տպ . Ս . Ղազար . 1833 . 8⁰ . եր 253 :
- ԵԲՐ.** Թուղթ Պօղոսի առ Եբրայեցիս :
- ԵՂԻ.** Սրբոյ հօրն մերոյ Եղիշէի վարդապետի , մատենագրութիւնք . Վենետիկ . տպ . Ս . Ղազար . 1859 . 8⁰ . եր . 382 :
- ԵՍԱ.** Մարգարէութիւն Եսայեայ :
- ԵՐՄ.** Մարգարէութիւն Երեմեայ :
- ԵԻՍ.** Եւսեբիոսի Կեսարացոյ պատմութիւն եկեղեցւոյ , յեղեալ ի հայ ի Ե . դարու , պարզարանեայ թրգ . Հ . Արրահամ վարդ . Ճարեան . Վենետիկ . տպ . Ս . Ղազար . 1877 . 8⁰ . եր . 773 :
- ԵՓՐ.** Պատկերազարդ ընաշխարհիկ բառարան , աշխ . Հ . Սուքիաս վարդ . (այժմ ուսուցիչ) Եփրեկեան , Վենետիկ , տպ . Ս . Ղազար . 1898 . 4⁰ . հատ . Ա . եր . 806 :
- ԶԵՆ.** Պատմութիւն Տարոնոյ զոր թարգմանեաց Զենոր Ասորի . Վենետիկ . տպ . Ս . Ղազար . 1832 . 8⁰ . եր . 52 :

- ԸՆԴ.** Ընդհանրական թուղթք սրբոյն Եսեբիոս Ենորհալւոյ . Երուսաղէմ . տպ . Ս . Յակոբեանց . 1871 . 8⁰ . եր . 334 :
- ԹԵՍ.** Թուղթք երկու Պօղոսի առ Թեսաղոնիկեցիս :
- ԹԻԻ.** Թուոց զիրք :
- ԹՂԹ.** Դիրք թղթոց . մատենագրութիւն Նախնեաց . Թիֆլիս . տպ . Ռօտինեանց . 1901 . 8⁰ . եր . 584 :
- ԹՐԳ.** Մատենադարան հայկական թարգմանութեանց Նախնեաց . դար Ա — ԺԻ . աշխ . Հ . Գարեգին վարդ . Զարբանէլեան . Վենետիկ . տպ . Մխիթարեան , 1889 . 12⁰ . եր . 783 :
- ԺԱՄ.** Ժամագիրք Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ . Կոստանդնուպոլիս . տպ . Ս . Գալաֆեան . 1874 . 12⁰ . եր . 650 :
- ԼԱԲ.** Լաբուրեան զիւանագիր դպրի Եդեսիոյ . Թուղթ Արգարու յեղեալ յասորւոցն ի ձեռն սրբոց թարգմանաց , լուսարանեալ . Վենետիկ . տպ . Ս . Ղազար . 1863 . 8⁰ . եր . 70 :
- ԼԱՍ.** Եկեղեցի Լամբրոնացոյ , Խորհրդածութիւնք ի կարգս եկեղեցւոյ և մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին . Վենետիկ . տպ . Ս . Ղազար . 1847 . 8⁰ . եր . 557 :
- ԼԱՍ.** Պատմութիւն Արիստակեայ վարդապետի Լաստիվերտցոյ , Վենետիկ , տպ . Ս . Ղազար . 1901 . 8⁰ . եր 114 :
- ԼԵԻ.** Սկզբնագիրք տու.Մարի սրբոյն Լեւոնի . աշխ . աշակերտաց Մխիթարայ արահօր . Վենետիկ . տպ . Ս . Ղազար . 1805 . 4⁰ . եր . 44 :
- ԼՈՒ.** Լումայ , գրական հանդէս . աշխ . Գիւտաւազ քահ . Աղանեանց . սկսեալ 1896 . Տրփիս . 8⁰ . տպ . և եր . տարբեր :
- ԼՊԱ.** Asie Mineure, depuis les temps les plus anciens, par M. Ph. Le Bas, terminée par M. Cheron, Paris, տպ . Firmin-Didot, 1863 . 8⁰ . եր . 530 :
- ԽՈՍ.** Խոսրովիկ Թարգմանիչ և երկասիրութիւնք նորին . աշխ . Գարեգին վարդ . Թովսէփեան , Վաղարշապատ . տպ . Ս . Էջմիածին . 1903 . 8⁰ . մասն 2 . եր . 320 բովանդակ :
- ԽՈՎ.** Խոսրովու Անձեւացեաց հպիսկոպոսի Մեկնութիւն աղօթից պատարագին . Վենետիկ . տպ . Մխիթարեանց . 1869 . 8⁰ . եր . 2+67 :
- ԽՈՐ.** Սրբոյ հօրն մերոյ Մովսէսի Խորենացոյ մատենագրութիւնք . Վենետիկ . տպ . Ս . Ղազար . 1865 . 8⁰ . եր . 640 :

- ԾՈՎ.** Մովսէս-Տուրք և Հռոմկայ, պատմական և տեղագրական ուսումնասիրութիւն. աշխ. Բաք-գէն վարդ. (այժմ եպիս.) Կիւլէսէրեան. Վիեննա. տպ. Մխիթարեան 1904. 12⁰. եր. 117:
- ԿԱԼ.** Մխարանութիւն Հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռոմայ. աշխ. Կղեմէս վարդ. Կալանոս ի կարգէ Թէոդինոսայ, Հատոր Ա. պատմական. Romae. տպ. De Propaganda fide. 1690. 2⁰. եր. 531:
- ԿԱՂ.** Պատմութիւն Աղուանից արարեալ Մովսէսի Կողանկայտուացւոյ. Փարիզ. տպ. Կ. Վ. Շահնազարեան, 1860. 16⁰. հատ. 2, եր. 432+118:
- ԿԱՆ.** Դիրք կանոնայ և դատաստանի, վերստին զաղափարեալ զգուշաւոր բաղդատութեամբ. գրչագիր թղթիայ. Կ. Պոլիս 1831. 2⁰. եր. 373: Սեփականութիւն Ս. Խաչ եկեղեցւոյ Իւսկիւտարի:
- ԿԱՐ.** Die Paulikianer in Byzantische Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien. աշխ. Karapet Ter-Mkrttchian (այժմ եպիսկոպոս). Leipzig. տպ. Hinrichs. 1893. 8⁰. եր. 163:
- ԿԵՐ.** Dictionnaire de l'histoire universelle de l'Eglise, par L. F. Guerin. Paris. տպ. Migne 1853-54. 4⁰. հատ. 3. էջ 4284 բովանդակ:
- ԿԻՐ.** Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ, համառօտ պատմութիւն. Վենետիկ. տպ. Մխիթարեան. 1865. 8⁰. եր. 265:
- ԿԼԵ.** Dictionnaire universel des sciences ecclésiastiques, par l'abbé G. B. Glaire, Paris. տպ. Poussielgue. 1868, 4⁰. հատ. 2. եր. 2508 բովանդակ:
- ԿՈՐ.** Կորին, պատմութիւն վարուց և մահուան սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1894. 8⁰. եր. 50:
- ԿՐԿ.** Պատմութիւն Հայոց արարեալ Կիրակոսի վարդապետի Գանձակեցւոյ. Թիֆլիս. տպ. Ն. Աղանեանց. 1909. 12⁰. եր. 420:
- ԿՐՆ.** Թուղթ Երկու Պօղոսի առ Կորնթացիս:
- ՀԱՅ.** Հայապատում, պատմիչք և պատմութիւնք Հայոց. աշխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Արիշան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազարու. 1901. 4⁰. մասն 2. եր. 142+650:
- ՀԵԹ.** Հեթում պատմիչ Թաթարաց, և մամանական գրութիւնք պարոն Հեթմոյ. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1842. 8⁰. եր. 91:

- ՀԵՐ.** Մխիթարայ ռաշկապետի Հերացւոյ, Զերմանց մխիթարութիւն. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1832. 8⁰. եր. 150:
- ՀԻՆ.** Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Դ-ԺԳ դար. աշխ. Հ. Գարեգին վարդ. Զարրհանէլեան. Վենետիկ. տպ. Մխիթարեան, 1897. 12⁰. եր. ԿԱ+822:
- ՀՅՐ.** Patrologiae cursus completus, բազմահատոր գործէն Patrologiae Graecae, tom. CXXXII. Parisiis, տպ. Migne, 1864, 4⁰, էջ 1292:
- ՀՈՄ.** Թուղթ Պօղոսի առ Հռոմայեցիս:
- ՂԱԶ.** Հայկական նոր մատենագիտութիւն և հանրագիտարան Հայ կեանքի. աշխ. Հ. Արսէն վարդ. Ղազրկեան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1909—1912. հատ. Ա. 4⁰. էջ 2080:
- ՂԵԻ.** Ղեւտական դիրք:
- ՂԱՍ.** Աւետարան ըստ Ղուկասու:
- ՂՆԴ.** Արշաւանք Արարաց ի Հայս. արարեալ Ղեւոնդ վարդապետի Հայոց. Փարիզ. տպ. Կ. Վ. Շահնազարեան. 1859. 16⁰. եր. 240:
- ՃՆՏ.** Առձեռն ընդհանուր ժամանակագրութիւն հին և նոր տէրութեանց. աշխ. Հ. Ներսէս վարդ. (ապա եպիս.) Ճնտոյեան. Վենետիկ, տպ. Մխիթարեան. 1880. 16⁰. եր. 196:
- ՄԱԲ.** Մամբրէի վերծանողի ճառք. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1891. 8⁰. եր. 64:
- ՄԱԳ.** Գրիգորի Մաղխտորոսի թղթերն, յառաջաբանով և ծանօթութիւններով. աշխ. Կարապետ Կոստանեանց. Ալեքսանդրապոլ. տպ. Գ. Սանոյեանց. 1910. 12⁰. եր. 352:
- ՄԱՍ.** Յովհաննու Մամիկոնէից Եպիսկոպոսի պատմութիւն Տարոնոյ, Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1832. 8⁰. եր. 64:
- ՄԱՆ.** Յովհաննու Մանդակունւոյ Հայոց հայրապետի ճառք. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1860. 8⁰. եր. 221:
- ՄԱՇ.** Դիրք Մեծ Մաշտոց կոչեցեալ. Կոստանդնուպոլիս Բիւրքճիլիան. տպ. Պ. Յովհաննիսեան. 1807. 4⁰. եր. 426:
- ՄԱՏ.** Աւետարան ըստ Մատթէոսի:
- ՄԱՐ.** Աւետարան ըստ Մարկոսի:
- ՄԵՍ.** Պատմութիւն երջանիկ վայուց և մահուան սրբոյն մեծին Ներսէսի, արարեալ Մեսրոպայ

- քահանայի ի գեղջէ Հողոցմանց. Կ. Պոլիս. տպ. Տ. Արրահամեան. 1737. 160. եր. 120.
- ՄԻԽ.** Ժամանակագրութիւն Միխայէլի Ասորոց պատրիարքի. Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց 1871. 160. եր. 526.
- ՄԻՆ.** Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն. հատոր Ա. աշխ. Երուսնդ վարդ. (այժմ ուսուցիչ) Տէր-Մինասեանց. Էջմիածին, տպ. Մայրաթոռոյ, 1908. 80. եր. 390.
- ՄՇՏ.** Մշտնջենաւոր պարզատոմար, յոր յարի և տօնացոյց. աշխ. Հ. Վրթանէս վարդ. Ասկէրեանց. Վենետիկ. տպ. Տ. Թէոդոսեանց. 1782. 4. եր. 136.
- ՅԱՃ.** Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչի, Յաւապատում ճառք եւ աղօթք. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1868. 80. եր. 222.
- ՅԱՅ.** Գիրք որ կոչի Յայսմաւորք. Կոստանդնուպոլիս. տպ. Մկ. Մարսուանցի. 1730. անծալ. եր. 723.
- ՅԱՍ.** Յայսմաւորք ըստ օրինակի Տէր Իսրայէլի. Կոստանդնուպոլիս. տպ. Պ. Արապեան. 1834. անծալ, հատ. 2. եր. 291+332.
- ՅԱՐ.** Հայոց եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորոց եկեղեցիների հետ. աշխ. Երուսնդ վարդ. (այժմ ուսուցիչ) Տէր-Մինասեանց. Էջմիածին. տպ. Մայրաթոռոյ. 1908. 80. 335.
- ՅՅՏ.** Գիրք Յայտնութեան Յովհաննու.
- ՅՇԿ.** Յուշիկք հայրենեացն Հայոց. աշխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ Ալիշան. Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար 1869-70. 160. հատ. 2. եր. 1114 բովանդակ.
- ՅՈՂ.** Աւետարան ըստ Յովհաննու.
- ՅՈՎ.** Պատմութիւն Յովհաննու կաթողիկոսի. Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց. 1867. 160. եր. 464.
- ՆԱՐ.** Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի. Մատենադրութիւնք. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1840. 80. եր. 535.
- ՆՈՐ.** Հայոց նոր վկաները. 1155—1843. գիտական հրատարակութիւն. հրտ. Յ. Մանանդեան և Հ. Աճառեան. Վաղարշապատ. տպ. Ս. Էջմիածնի. 1903. 80. 17+800.
- ՆՈԼ.** Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, aus der arabischen Ckronik des Tabari. աշխ. Th. Nöldeke, Leyden, տպ. E. J. Brill. 1879. 80. եր. 503.
- ՇԱԿ.** Շիրակ, տեղագրութիւն պատկերացոյց, աշխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1881. 40. եր. 192.
- ՇԱՀ.** Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի. աշխ. Յովհաննէս Իսկուպոս Շահխաթունեանց. Էջմիածին. տպ. Ս. Կաթողիկէի. 1842. 80. հատ. 2. եր. 293+410.
- ՇԱՐ.** Շարակնոց. Ամսդեղոտամ. տպ. Մ. Վանանդեցի. 1685. 160. եր. 778.
- ՇԻՐ.** Անանիայի Շիրակունոյ մնացորդք բանից. հրտ. Քերովրէ Պատկանեան. Պետրոբուրգ, տպ. Ճեմարանի Գիտութեանց. 1877. 80. եր. 75.
- ՇՐԿ.** Շարական հոգևոր երգոց սուրբ եւ ուղղօփառ եկեղեցոյս Հայաստանեայց. Կոստանդնուպոլիս. տպ. Յ. Միւհէնտիսեան. 1853. 160. եր. 879.
- ՈՍՏ.** Ոստան, եռամսեայ մեծ պարբերագիր, արուեստներու, գրականութեանց և գիտութեանց. սկսեալ 1911. Կ. Պոլիս. տպ. Ս. Արզուման. 40. եր. 356.
- ՈԻԽ.** Ուխտանէսի եպիսկոպոսի. պատմութիւն հայրապետաց և թագաւորացն Հայոց և բաժանման Վրաց, Վաղարշապատ. տպ. Էջմիածնի. 1871. 80. հատ. 2. եր. 257 բովանդակ.
- ՈԻՌ.** Պատմութիւն Մատթէոսի Ուռհայեցոյ, և շարունակութիւն Գրիգորի երիցու. Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց. 1869. 160. եր. 597.
- ՉԱՄ.** Պատմութիւն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամախ 1784. աշխ. Հ. Միքայէլ վարդ. Չամչեանց. Վենետիկ, տպ. Վ. Վազվազեանց. 1784-86. 40. հատ. 3. եր. 2975 բովանդակ.
- ՉԱՓ.** Տեառն Ներսէսի Շնորհալոյ Հայոց կաթողիկոսի, Բանք չափու. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1830. 240. եր. 620.
- ՊԱԼ.** Պատմութիւն Հայոց սկզբից մինչեւ մեր օրերը. աշխ. Ստեփանոս Պալասանեան. Քիթիզ, տպ. Մարտիրոսեանց. 1890, 120. եր. 496.
- ՊԵՏ.** Պետրոսի երկու թուղթք Կաթողիկէայց.
- ՊԷԼ.** Dictionnaire universel et complet des conciles. par l'abbé Ad. Ch. Peltier. Paris. տպ. Migne. 1847. 40. հատ. 2. էջ. 2756 բովանդակ.
- ՊՐԹ.** Dictionnaire universel, historique et comparatif de toutes les religions du monde, par l'abbé Bertrand, Paris, տպ. Migne, 1848, 40. հատ. 4, էջ 5176 բովանդակ.

ՍԱԼ. Կրօնագիտութիւն յորիստոնէական. զրեաց Միքայէլ վարդ. (ապա եպիսկոպոս) Սալլանթեան. Մոսկով. տպ. Ճեմարան. 1831. 8⁰. եր. 300:

ՍԱՄ. Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ. հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց. հրտ. Արշակ Տէր-Միքէլեան. Վաղարշապատ. տպ. Էջմիածնի. 1893. 8⁰. եր. Լ+301:

ՍԵԲ. Պատմութիւն Սերէոսի եպիսկոպոսի ի Հերակլն. Կոստանդնուպոլիս. տպ. Միւհէն-տիսեան. 1851. 8⁰. եր. 240:

ՍԵՎ. Dictionnaire de patrologie, ou répertoire des écrivains des douze premiers siècles de l'Eglise, par l'abbé A. Sevestre, Paris. տպ. Migne. 1851—1855. 4⁰. հատ 4. էջ 6296 բովանդակ:

ՍԻՄ. Տօնացոյց նախապէս կարգեալ սրբոյն Սահակայ, արդէն վերստին նորոգմամբ յերկուս հատորս բաժանեալ. աշխ. Սիմէոնի կաթողիկոսի. Էջմիածին. տպ. Ս. Գ. Լուսաւորչի. 1774. 16⁰. եր. 564:

ՍԻՆ. Սիսական, տեղագրութիւն Սիւնեաց աշխարհի. աշխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշան. Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար. 1893. 4⁰. եր. 562:

ՍԻՍ. Սիսուան, համագրութիւն Հայկական Կիրիկիոյ. աշխ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1855. 4⁰. եր. 592:

ՍՄԲ. Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ սպարապետի Հայոց, որդւոյ Կոստանդնի կոմսին Կոռիկոսայ. հրտ. Կարապետ վարդ. Շահնազարեանց. Փարիզ. տպ. Կ. Վ. Շահնազարեան. 1859. 16⁰ եր. 180:

ՍՈԿ. Սոկրատայ Սկոլատիկոսի, եկեղեցական պատմութիւն, թրգ. Փիլոն Տիրակայի. և Պատմութիւն վարուց սրբոյն Սեղբեստրոսի, թրգ. Աբասուն Գրիգորի Զորոփորեցի. հրտ. Մեսրոպ վարդ. (այժմ եպիս.) Տէր-Մովսէսեան. Վաղարշապատ, տպ. Ս. Էջմիածնի, 1897. 8⁰. եր. ՃԼ. +831:

ՍՈՓ. Սոփերք հայկականք, հաւաքածոյ մանր մատենագրութեանց նախնեաց. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1853-62. 32⁰. հատ. 22:

ՎԱՆ. Վահրամայ րարունոյ ոտանաւոր պատմու-

թիւն Թուրքիեանց. Փարիզ. տպ. Կ. Վ. Շահնազարեան. 1859. 16⁰. եր. 68:

ՎԱՐ. Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի, լուսարանեալ, Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1862. 8⁰. եր. 184:

ՎԵՐ. Arabie, par Noël des Vergers. Paris. տպ. Firmin-Didot. 1847. 8⁰. եր. 624:

ՎԻԿ Dictionnaire de la Bible. par F. Vigouroux, Paris. տպ. Letouzey et Ané. սկսեալ 1895. 4⁰. շարունակէ:

ՎՐԲ. Լիակատար վարք և վկայարանութիւնք սրբոց. աշխ. Հ. Մկրտիչ վարդ. Աւգերեան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1810—15. 16⁰. հատ. 12. եր. 6102 բովանդակ:

ՏԱԹ. Գիրք հարցմանց սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Տաթեւացոյն. Կոստանդնուպոլիս. տպ. Մհ. Աստուածատրոյ. 1729. 4⁰. եր. 806:

ՏԱՂ. Տաղասացութիւնք Գրիգորի Մագիստրոսի Պահլաւունոյ. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1868. 24⁰. եր. Ը+99:

ՏԵՂ. Տեղագիր Հայոց Մեծաց. աշխ. Հ. Ղեւոնդ վարդ. Ալիշանեան. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար, 1855. 4⁰. եր. 105:

ՏԻՏ. Թուղթ Պօղոսի առ Տիտոս:

ՏՂԱ. Գրիգորի կաթողիկոսի Տղայ կոչեցելոյ՝ նամականի, և Ներսէսի Լամբրոնացւոյ առեւնարանութիւնք և թուղթ և ճառք. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1865, 24⁰. եր. 339:

ՏՕՆ. Տօնացոյց ըստ կարգադրութեան Սիմէոնի կաթողիկոսի. Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց. 1868. 16⁰. հատ. 2. եր. 534 բովանդակ:

ՓԱՐ. Ղազարայ Փարպեցւոյ պատմութիւն Հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան. Տըփլիս. տպ. Մ. Մարտիրոսեանց. 1904. 8⁰. եր. 211:

ՓԵԹ Dictionnaire hagiographique, par l'abbé Pétin. Paris. տպ. Migne, 1850. 4⁰. հատ. 2. էջ 3160 բովանդակ:

ՓԻՄ. Թուղթ Պօղոսի առ Փիլիմոն:

ՔԱՆ. Միխայէլի Ասորոց պատրիարքի, Յաղաղաքահանայութեան. Երուսաղէմ. տպ. Ս. Յակոբեանց. 1871. 16⁰. եր. 45:

ՕԶՆ. Յովհաննու Իմաստասիրի Օձնեցւոյ Հայոց կաթողիկոսի, մատենագրութիւնք. Վենետիկ. տպ. Ս. Ղազար. 1833. 8°. եր. 191 :

ՕՐԲ. Պատմութիւն նահանգին Սիսական. արարեալ Ստեփանոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց. Փարիզ. տպ. Կ. Վ Շահնազարեանց. 1859. 16°. հատ. 2. եր. 346+371 :

ՕՐՄ. Le Vatican et les Arméniens, par M. Ormanian, Rome. տպ. C. Bartolini. 1873. 8°. եր. 307 :

ՖՆԲ. Histoire de l'Eglise, par Dr. Funk. Քրդ. Abbé Hemmer. Paris. տպ. A. Colin. 1891, 16°. հատ. 2, եր. 1051 բովանդակ :

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻՆ ՆԻԻԹԵՐՈՒ ՅՈՒՑԱԿԸ

ՏԷՐՆ ՄԵՐ ՅԵՄՈՒՍ ԿՐԻՍՏՈՍ (27—30)

1. Եկեղեցւոյ հաստատութիւն.
2. Հայոց եկեղեցի.
3. Յիսուսի ժամանակը.
4. Աբգարի պատգամաւորները:

Ս. ԹԱԳԷՈՍ ԱՌԱՔՆԱԼ (43—66)

5. Եղեալոյ քարոզութիւնը.
6. Երկու թաղէտներ.
7. Յուդա թաղէտ.
8. Արտադու քարոզութիւնը:

Ս. ԲԱՐԹՈՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔՆԱԼ (60—68)

9. Բարթողիմէոսի քարոզութիւնը.
10. Առաքելոց գերեզմանները.
11. Ուրիշ առաքեալներ.
12. Ժամանակագրական բաղդատութիւնք.
13. Քարոզութեանց թուականներ.
14. Նուիրական սրբութիւններ.
15. Տօնակի ուրբեր.
16. Յիշատակելի սուրբեր:

Ս. ԶԱՔԱՐԻԱ ՀԱՅՐԱՊԵՏ (68—72)

17. Գործերն ու վախճանը.
18. Յաջորդութեան ցուցակ.
19. Աթոռներու ստորերութիւններ.
20. Արտադեան յիշատակարան.
21. Կանոնք թաղէտի.
22. Սիւնեաց աթոռը.
23. Սուրբ Ոսկեանք:

Ս. ԶԵՄՆՆՏՈՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ (72—76)

24. Գործերն ու վախճանը:

Ս. ԱՏՐԵՆԵՐՍԵ ՀԱՅՐԱՊԵՏ (77—92)

25. Գործերն ու վախճանը.
26. Սուքիասեան խումբեր.
27. Սուքիասեանց նահատակութիւնը:

Ս. ՄՈՒՇԷ ՀԱՅՐԱՊԵՏ (93—123)

28. Գործերն ու վախճանը.
29. Սիւնեաց եպիսկոպոսներ:

Ս. ՇԱՀԷՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ (124—150)

30. Գործերն ու վախճանը:

Ս. ՇԱԽԱՐԵ ՀԱՅՐԱՊԵՏ (151—171)

31. Գործերն ու վախճանը:

Ս. ՂՆԻՈՆԴԻՈՍ ՀԱՅՐԱՊԵՏ (172—190)

32. Գործերն ու վախճանը.
33. Անուններու ընդհատում.
34. Քրիստոնէութեան շարունակութիւն.
35. Սիւնեաց աթոռ:

Ս. ՄԵՀՐՈԺԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ (240—270?)

36. Եւսեբիոսի յիշատակութիւնը.
37. Մենրոմանի ժամանակը.
38. Տրդատի հալածանքները.
39. Թէոդորոս Սալահունի.
40. Սուկաւէաի նահատակներ.
41. Նախադատուորչեան քրիստոնէութիւն.
42. Մեր զրութիւնը.
43. Տարբեր զրութիւններ:

Տ. Ս. ԳՐԻԳՈՐ Ա. ԼՈՒՍԱՆՈՐԻԶ (302—325)

44. Քաղաքական պատմութիւն.
45. Խոսքերի սպանութիւնը.
46. Գրիգորի նախընթացը.
47. Տրդատի նախընթացը.
48. Գրիգորի չարչարանքները.
49. Արտաշատի վերապը.
50. Ներսէհի յարձակումը.
51. Հափախման կոյսեր.
52. Կոյսերուն մարտիրոսութիւնը.
53. Ենի վիրապէ.
54. Դարձին սկիզբը.
55. Էջմիածնի տեսիլքը.
56. Տեսիլքի շարունակութիւնը.
57. Վկայարաններուն շինութիւնը.
58. Մհնաններու քանդուիլը.
59. Եկեղեցականներու բացակայութիւնը.
60. Գրիգորի ձեռնադրութիւնը.
61. Աթոռներու կազմութիւնը.
62. Ինքնազլխութեան փոստերը.

63. Ձեռնադրութեան պարագաները .
64. Տարանի քարոզութիւնը .
65. Տրդատի մկրտութիւնը .
66. Էջմիածնի կաթողիկէն .
67. Եպիսկոպոսաց ձեռնադրութիւնք .
68. Կրթական հաստատութիւններ .
69. Հոգեւոր պաշտամունք .
70. Բարեկարգական կանոններ .
71. Վերք և Ազուանք .
72. Առանձնութեան սէրը .
73. Գրիգորի որդիները .
74. Դաժի պատերազմը .
75. Հռոմի ուղեւորութիւնը .
76. Դաշանց թուղթը .
77. Միայնութիւն և հովուութիւն .
78. Նիկիոյ ժողով .
79. Հաւատոյ հանգանակը .
80. Կանոնք և ճառք .
81. Մահն ու յիշատակը :

Յ. Ս. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՆԻ
(325—333)

82. Նախընթաց կեանքը .
 83. Հայրապետական գործերը .
 84. Տրդատի մահը .
 85. Խոսքով Կոտակ .
 86. Արիստակէսի մահը :
- Յ. Ս. ՎԵՐԱԿԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՆԻ**
(333—341)
87. Առաջին կեանքը .
 88. Եկեղեցական կոչումը .
 89. Հայրապետութեան տարիները .
 90. Քաղաքական գործունէութիւնը .
 91. Տիրանի թագաւորելը .
 92. Դաւանանքի փորձը .
 93. Մակարի կանոնները .
 94. Նահատակաց յիշատակը .
 95. Մահն ու թաղումը .
 96. Դիւս նշխարաց .
 97. Նշխարաց բաշխումը .
 98. Գրիգորիսի ձեռնադրութիւնը .
 99. Գրիգորիսի նահատակութիւնը .
 100. Յակոբ Մծրնայ :

Յ. Ս. ՅՈՒՍԵԲ Ա. ՊԱՐԹԵՆԻ
(341—347)

101. Առաջին կեանքը .
102. Ամուսնական կեանքը .
103. Հայրապետական ձեռնադրութիւնը .
104. Հայրապետութեան ժամանակը .

105. Մահն ու պատճառը .
106. Տիրան և Յուսիկ .
107. Դանիէլ Ասորի .
108. Պապ և Աթանաղիոս .
109. Անտոն և Կրօնիգէս :

Յ. ՓԱՌԷՆ Ա. ԱՇՏԻՇԱՏԵՐԻ
(348—352)

110. Նախընթացն ու ընտրութիւնը .
111. Ձեռնադրութեան խնդիրը .
112. Հայրապետութիւն և մահ .
113. Յուսիկի զաւակները .
114. Տիրան և Արշակ .
115. Շահակ տեղակալ :

Յ. Ս. ՆԵՐՍԷՍ Ա. ՊԱՐԹԵՆԻ
(353—373)

116. Աւսումն և ամուսնութիւնը .
117. Ողոմպիադա թագուհի .
118. Արշակի ամուսնութիւններ .
119. Ներսէսի ընտրութիւնը .
120. Ձեռնադրութեան խնդիրը .
121. Աշաիշատի ժողովը .
122. Բարեգործական հաստատութիւններ .
123. Վանքեր և դպրոցներ .
124. Բարեկարգական քանքեր .
125. Ժամանակագրական ճշգրտութիւն .
126. Գնէլ և Տիրիթ .
127. Տիրիթի քառութիւնները .
128. Գնէլի սպանութիւնը .
129. Տիրիթի սպանութիւնը .
130. Ողոմպիադայի սպանութիւնը .
131. Քաղաքական փոփոխութիւն .
132. Ներսէսի քաջութիւնը .
133. Սահմանաւ Ռիւնցի .
134. Ներսէսի գործի ղառնալը .
135. Ներսէս պատգամաւոր .
136. Ներսէս Լիւզանդիոնի մէջ .
137. Խաղի բնթացքը .
138. Արշակաւանի կործանումը .
139. Արշակի վրէժխնդրութիւնը .
140. Պարսից արշաւանքները .
141. Շապուհի նենգութիւնը .
142. Արշակի մահը .
143. Պապի թագաւորելը .
144. Արապերից պաշարումը .
145. Կրօնական հալածանքը .
146. Զուլթա և Համադասպուհի .
147. Փառանձմի մահը .
148. Զիրաի ճակատամարտը .

149. Մհերուժան ու Վահան.
150. Խաղաղութեան միջոցը.
151. Եպիսկոպոսներուն թուղթը.
152. Պապի ընթացքը.
153. Ներսէսի մահը.
154. Մահուան պատճառը.
155. Մահուանէ ետքը.
156. Ներսէսի գործակիցները:

Յ. ՇԱՀԱԿ Ա. ՄԱՆԱԶԵՐՏԱՅԻ
(373—377)

157. Անձն ու անունը.
158. Կեսարիա չերթալը.
159. Բարսեղի յարաբերութիւնք.
160. Ինքնազուխ աթոռ.
161. Ինչինչ տեսութիւններ.
162. Ընտրութիւնն և ընթացքը.
163. Պապի կենցաղը.
164. Պապի սպանութիւնը.
165. Շահակի մահը:

Յ. ԶԱԻԼՆ Ա. ՄԱՆԱԶԵՐՏԱՅԻ
(377—381)

166. Ընտրութիւնն ու ժամանակը.
167. Հաղուստի տարազը.
168. Վարազդատի ընթացքը.
169. Արչակ ու Վաղարշակ.
170. Շահակ Կորճեայ:

Յ. ԱՍՊՈՒՐԱԿԷՍ Ա. ՄԱՆԱԶԵՐՏԱՅԻ
(381—386)

171. Ընտրութիւնն ու ընթացքը.
172. Հայաստանի բաժանումը.
173. Քաղաքական գործեր.
174. Ապուրակէսի մահը.
175. Փաւստոս եպիսկոպոս.
176. Ուրիշ եպիսկոպոսներ.
177. Բարեկարգիչ միայնակեացիներ.
178. Հայրապետանոցի կալուածներ:

Յ. Ս. ՍԱՀԱԿ Ա. ՊԱՐԹՆԻ
(387—436)

179. Ընտրութեան պարագաները.
180. Մանկութիւն և ուսում.
181. Ամուսնական կեանքը.
182. Տեսիլքին ամբողջումը.
183. Կրօնաւարական կեանքը.
184. Քաղաքական կացութիւնը.
185. Պարսկաստան երթալը.
186. Մաշթոց Մեսրոպ.
187. Մեսրոպի ընթացքը.
188. Դանիէլեան Նշանադիրք.

189. Նշանադիրներուն ետեւէն.
190. Առաջին Նշանադիրները.
191. Մեսրոպի յաջողութիւնը.
192. Տառերու կազմութիւնը.
193. Սահակի աշխատութիւնը.
194. Նոր դաստիարակութիւն.
195. Սուրբ Գիրքի թարգմանութիւն.
196. Ծիսարանի կարգադրութիւն.
197. Նախնեաց թարգմանութիւնք.
198. Սահակայ կանոններ.
199. Գիրքի գիւտին կարեւորութիւնը.
200. Վաւաճապուհի մահը.
201. Շապուհ թագաւոր.
202. Բիւզանդիոնի պատուիրակներ.
203. Ստացուած արտօնութիւնը.
204. Սահակի վերադարձը.
205. Արտաշիրի թագաւորելը.
206. Մեսրոպի աշխատութիւնը.
207. Բորբորիտոն աղանդը.
208. Աշակերտներու առաքումը.
209. Վրաց և Աղուանից գիրերը.
210. Սահակի վրայ բռնադատութիւն.
211. Սահակի ամբաստանութիւն.
212. Սահակի աքսորը.
213. Սուրմակ և Բրքիշոյ.
214. Կաթողիկոսութեան բաժանումը.
215. Բազրեւանդի հայրապետանոցը.
216. Եփեսոսի կանոնները.
217. Սահակի գործունէութիւնը.
218. Աստուածաշունչի վերաքննութիւնը.
219. Աղեքսանդրիա գացողները.
220. Նոր առաջարկ.
221. Սահակի մահը.
222. Մահուան թուականը.
223. Սահակի գովեստը.
224. Մեսրոպի մահը.
225. Սուրբերուն յիշատակը:

Յ. Ս. ՅՈՎՍԷՓ Ա. ՀՈՂՈՅՄՍԵՐ
(437—452)

226. Տեղակալական պաշտօնը.
227. Կաթողիկոս հաստատութիւն.
228. Շահապիվանի ժողովը.
229. Մծղնէից դատաստանը.
230. Կանոնական կէտեր.
231. Յովսէփի աստիճանը.
232. Ակակի նամակը.
233. Յովսէփ խոստովանող.
234. Քաջանոց պատերազմները.

- 235. Հալածանքի սկիզբը.
- 236. Բռնի հրամաններ.
- 237. Բանակին մէջ.
- 238. Հայազունդին ցրուիլը.
- + 239. Ատոմեան նահատակներ.
- + 240. Արտաշատի ժողովը.
- 241. Ժողովին ներկաները.
- 242. Ժողովական գրութիւններ.
- 243. Նախարարներ կը կոչուին.
- 244. Ուրացու թեան ստիպումներ.
- 245. Կեղծ ուրացութիւնը.
- 246. Ժամանակագրական ճշգրտութիւններ.
- 247. Անգղի դիմադրութիւնը.
- 248. Առաջին ձեռնարկներ.
- 249. Վասակի ընթացքը.
- 250. Ուխտապահներու ջանքերը.
- 251. Աղուանից պատերազմը.
- 252. Ուխտանէնգներու կողմը.
- 253. Հաշտարար ձեւեր.
- 254. Պատերազմի ձայներ.
- 255. Վերջին օրը.
- 256. Աւարայրի ճակատամարտը.
- 257. Նահատակաց թիւը.
- 258. Պատերազմէն ետքը.
- 259. Եղեղութեան շուրջը.
- 260. Վասակի դիտումը.
- 261. Ասորիմիզդ մարդպան.
- 262. Երկդիմի ընթացք.
- 263. Աքսորեալ նախարարներ.
- 264. Վասակ և քննութիւն.
- + 265. Եկեղեցականաց դատաստանը.
- + 266. Վասակի դատաստանը.
- + 267. Հայաստանի կացութիւնը.
- + 268. Աքսորելոց վիճակը.
- 269. Երեք մարտիրոսներ.
- 270. Միւս վեց եկեղեցականներ.
- 271. Նիւշապուհի մոգականը.
- 272. Դենշապուհի հրամանները.
- 273. Ղեւնդեան մարտիրոսներ.
- 274. Ղեւնդեանց անունները.
- 275. Ղեւնդեանց սակոնները.
- 276. Սահակ-Մկրտապաններ.
- 277. Առաջին վեցերը.
- 278. Մնացեալ աշակերտներ:

Յ. ՄԱՆԻՔԻ Ա. ՄԱՆԱԶԵԼԵՐՑԱՅԻ
(452 - 456)

- 279. Կաթողիկոս ըլլալը.
- 280. Մեկտէի ուղղութիւնը:

Յ. ՄՈՎՍԷՍ Ա. ՄԱՆԱԶԵԼԵՐՑԱՅԻ
(456—461)

- 281. Կաթողիկոս ըլլալը.
- + 282. Աբրահամ և Խորէն.
- 283. Նախարարներուն ազատուիլը:

Յ. Ս. ԳԻՐԳ Ա. ԱՐԱՀՆԶԱՅԻ
(461—478)

- 284. Նախընթացն և ընտրութիւնը.
- 285. Աղուանից շարժումը.
- 286. Նախարարք և Տիկնայք.
- 287. Նախարարներուն վերագործը.
- 288. Հանգարտ միջոցը.
- 289. Նախարարներու ընթացքը.
- 290. Գիւտի դատաստանը.
- 291. Պաշտօնին տեւողութիւնը.
- + 292. Բրիտափոր Արծրունի.
- 293. Դուինի ստոր շանը.
- 294. Գիւտի մահը.
- 295. Վերջին աշակերտներ.
- 296. Եղիշէ պատմաբան.
- 297. Մովսէս Խորենացի.
- 298. Դուիթ Ներգինացի.
- 299. Մամբրէ և ուրիշներ.
- 300. Աբրահամ Զենակեցի.
- 301. Թաթուլ և Վարոս.
- 302. Մաշտոցի աշակերտներ.
- 303. Վարդանի աղջիկները.
- 304. Շուշանիկ վկայուհի.
- 305. Վասակի մահը:

Յ. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ա. ՄԱՆԳԱԿՈՒՆԻ
(478—490)

- 306. Նախընթաց կեանքը.
- 307. Վանանեանց շարժումը.
- 308. Ակոսի պատերազմը.
- 309. Ներսէսապատի պատերազմը.
- 310. Ճարմանայի պատերազմը.
- 311. Յազդ Սիւնի և Տեառնթագ.
- 312. Վերջին պատերազմներ.
- 313. Վաղարշի թագաւորելը.
- 314. Հաշտութեան ջանքեր.
- 315. Վահան Նիխորի մօտ.
- 316. Վահան սպարապետ.
- 317. Վահան մարդպան.
- 318. Մանդակունիին ճառը.
- 319. Նահատակներու բազմութիւնը.
- 320. Մանդակունիին տարինները.
- 321. Աթուին տեղափոխուիլը.
- 322. Մանդակունիի կանոնները.

323. Մխարան կարգեր.

324. Մատենագրական արդիւնքը.

325. Մանգականի մահը:

Յ. ԲԱՐՅԱՆՆԻ Ա. ՈՒՄԱՆՆԻ
(490—516)

326. Նախընթացն ու ընտրութիւնը.

327. Փարպեցիի կեանքը.

328. Փարպեցիի ոտինները.

329. Փարպեցիի թուղթը.

330. Մեղադրանաց կէտեր.

331. Բարգէնի տարինները.

332. Հայեր և Քաղկեդոն.

333. Քաղկեդոնի նախընթացը.

334. Քաղկեդոնի ժողովը.

335. Զենոնի Հենտարկոնը.

336. Անաստասի օրով.

337. Վահանի ժամանակը.

338. Քաղկեդոնի յիշատակներ.

339. Բարգէնի ժողովը.

340. Բարգէնի թուղթերը.

341. Պարսկ-Ասորի պատգամաւորներ.

342. Առաջին թուղթը.

343. Երկրորդ թուղթը.

344. Վարդ մարզպան.

345. Բարգէնի մահը.

346. Գրիգորիսի նշխարքը.

347. Վաշագանի կանոնները:

Յ. ՍԱՄՈՒԷԼ Ա. ԱՐԾԵՆՆԻ
(516—526)

348. Նախընթացն ու ընտրութիւնը.

349. Մէջ մարզպան.

350. Յուլիանեանք և Սեւեբեանք:

Յ. ՄՈՒՇԷ Ա. ԱՅԼԱՍԵՐԵՆԻ
(526—534)

351. Ընտրութիւնն ու գործը.

352. Երիցակ Սիւնեցի.

353. Գիւտ և Քրիստոստոր:

Յ. ՍԱՀԱԿ Ա. ՈՒՂԼՆՆԻ
(534—539)

354. Կեանքն ու մահը.

Յ. ԳՐԻՍԻԱՓՈՐ Ա. ՏԻՐԱՌԻՋՆԻ
(539—545)

355. Նախընթացն ու ժամանակը.

356. Պարսկաստանի քրիստոնեայք.

357. Ասորւոց գործերը:

Յ. ՂԵՌՆԻ Ա. ՆՈՒԱՍԵՆԻ
(545—548)

358. Ժամանակն ու գործերը.

Յ. ՆԵՐՍԷՍ Ա. ԲԱԳՐԵՆԱՆԻԱՅԻ
(548—557)

359. Նախընթացն ու ժամանակը.

360. Ասորիներու դիմումը.

361. Աբգիչոյ եպիսկոպոս.

362. Աբգիչոյի նամակները.

363. Մանածի՛ր Գրիգորիս.

364. Մախոթ Յիզատիւզա.

365. Աբգիման և ուրիշներ.

366. Երից Գլխոց խնդիրը. +

367. Դուռնայ ժողովը. +

368. Մեղադրութեան թուղթը.

369. Ուխտ միաբանութեան.

370. Ներսէսի կանոնները. +

371. Դարձեալ կանոններ.

372. Տոմարի շփոթիլը.

373. Աբգիւնքն ու մահը:

Յ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ա. ԳԱՐՆՔՆԱՆ
(557—574)

374. Նախընթացն ու ժամանակը.

375. Սիւնեաց գործերը.

376. Սիւնեաց թուղթը.

377. Աղուանից թուղթը.

378. Զոնազան գործեր.

379. Շարժումն ու փախուստը.

380. Յովհաննէսի մահը:

Յ. ՄՈՎՍԷՍ Ա. ՆՂԻՎԱՐԳՆԵՐԻ
(574—604)

381. Նախընթացն ու ընտրութիւնը.

382. Ժամանակն ու տարիները.

383. Տոմարական խնդիրը.

384. Տոմարի նորոգութիւնը.

385. Հայոց թուականը.

386. Թուականին սկիզբը.

387. Քաղաքական կացութիւնը.

388. Պարսիկներ և Յոյներ.

389. Յովհաննէս Բագարանցի.

390. Եպիսկոպոսներ և ժողովներ.

391. Մօրիկ և Խոսրով.

392. Մովսէսի կացութիւնը.

393. Նախարարաց գործերը.

394. Սմբատ Բագրատունի.

395. Մովսէս և Կիւրիոն.

396. Վրաց ուղղութիւնը.

397. Խուժիկ եպիսկոպոսը.

398. Մովսէս և Վրթանէս.

399. Վրթանէս տեղապահ.

400. Քաղաքական կացութիւնը.

- 401. Սորմենասի նամակը .
- 402. Խոտաճարակ մարտիրոսներ .
- 403. Մովսէս Յուրառացի .
- 404. Յուրառացին կը քաշուի .
- 405. Առաջին նամակ .
- 406. Երկրորդ նամակ .
- 407. Թղթոց Գիրքը .
- 408. Սմբատ և ընտրութիւնը .
- 409. Ժամանակաց ճշգրտութիւն .
- 410. Ապարդիւն գումարումը .
- 411. Ընտրողական կանոններ .
- 412. Փոխադարձ ձեռնարկ :

Յ. ԱՐԲԱՆԱՄ Ա. ԱՂԱԹԱՆԵՅԻ
(607—615)

- 413. Ընտրութեան թուականը .
- 414. Բացականեր և ներկաներ .
- 415. Աւանդներու փոխանցումը .
- 416. Միւռնի օրհնութիւնը .
- 417. Սիւնեաց աթոռը .
- 418. Աղուանից աթոռը .
- 419. Նախաթուութեան խնդիրը .
- 420. Աբրահամ և Մովսէս .
- 421. Աբրահամ և Կիւրիոն .
- 422. Սմբատ և Կիւրիոն .
- 423. Մովսէսի չքմեղանքը .
- 424. Սմբատի մեկնիլը .
- 425. Երկրորդ ազդարարագիր .
- 426. Երրորդ ազդարարագիր .
- 427. Կիւրիոնի վերջնագիրը .
- 428. Աղուանից խնդիրը .
- 429. Աբրահամի վճռագիրը .
- 430. Խննդատու խնդիրը .
- 431. Խննդատու կարգը .
- 432. Խննդատու աստիճաններ .
- 433. Գրիգոր քերթող .
- 434. Սմբատի բարձրանալը .
- 435. Բազարանցիին մահը .
- 436. Պարսից յաղթանակը .
- 437. Նեստորականաց գործերը .
- 438. Մարաստանի գումարումը .
- 439. Պարսից ժողովը .
- 440. Աբրահամի մահը :

Յ. ԿՈՄԻՏԱՍ Ա. ԱՂՅՆՅԻ
(615—628)

- 441. Ընտրութիւն և նախընթաց .
- 442. Հաւատոյ գիրը .
- 443. Պաշտօնին տեւողութիւնը .
- 444. Հերակլի պատերազմները .

- 445. Բաղաքական կացութիւն .
- 446. Ասորի եպիսկոպոսներ .
- 447. Կոմիտաս և Մոզեսոս .
- 448. Զանազան շինութիւններ .
- 449. Հոփսիմեանց նշխարքը .
- 450. Գրական արդիւնքներ .
- 451. Ուսումնական ջանքեր .
- 452. Միակամայց սկիզբը .
- 453. Իսլամութեան ծագումը .
- 454. Կոմիտասի մահը :

Յ. ԳՐԻՍԻԱՓՈՐ Բ. ԱՂԱՀՈՒՆԻ
(628—630)

- 455. Ընտրութիւն և նախընթաց .
- 456. Բնաւորութիւնն ու ընթացքը .
- 457. Բամբաստանք և հրամարական .
- 458. Եղեղութեանց ամփոփումը .
- 459. Վերջին կեանքը :

Յ. ՆՋՐ Ա. ՓԱՌԱԺՆԱԿՆԵՐՑԱՅԻ
(630—641)

- 460. Ընտրութիւն և նախընթաց .
- 461. Հերակլի պտոյտները .
- 462. Միաբանական առաջարկը .
- 463. Վարազտիրոյի ընթացքը .
- 464. Եզր և Հերակլ .
- 465. Կարնոյ միաբանութիւնը .
- 466. Բանակցութեանց ձեւը .
- 467. Դաւանական տեսութիւն .
- 468. Մաթուսաղա և թուղթը .
- 469. Յովհան Մայրագոմեցի .
- 470. Միաբանութեան յարակիցներ .
- 471. Շինութիւն և պաշտամունք .
- 472. Արաբական արշաւանքներ .
- 473. Մժէժ և Դուիթ .
- 474. Տարոն և Դուին .
- 475. Եզրի մահը :

Յ. ՆՆՐՍԷՍ Գ. ԻՇԽԱՆՅԻ
(641—661)

- 476. Ընտրութիւն և նախընթաց .
- 477. Յունաց մօտաւորութիւն .
- 478. Արաբացիք և Թէոդորոս .
- 479. Զանազան շինութիւնք .
- 480. Դըւնայ ժողովը .
- 481. Ժողովական կանոններ .
- 482. Ծննդաբիւր շարականներ .
- 483. Հայեր և Յոյներ .
- 484. Դըւնայ միւս ժողովը .
- 485. Ժողովականներուն թուղթը .
- 486. Արաբացոյց մերձեցում .

- 487. Կոստանդինի արչաւանքը.
- 488. Ներսէս կը հաղորդակցի.
- 489. Սեբէոսի զխոռոչութիւնը.
- 490. Ներսէսի տեսութիւնը.
- 491. Քաղաքական տեսակէտը.
- 492. Ներսէսի քաշուիլը.
- 493. Թէոդորոս Ռշտունի.
- 494. Կաթողիկոսը բացակայ.
- 495. Ներսէսի ընթացքը.
- 496. Նորէն Յունաց կողմը.
- 497. Զուարթնոց եկեղեցին.
- 498. Վարազայ խաչը.
- 499. Այդ մասին տեսութիւններ.
- 500. Միծառնիկ և Վարձի.
- 501. Արաբացւոց կողմը.
- 502. Ներսէսի մահը:

Յ. ԱՆԱՍՏԱՍ Ա. ԱԼՈՌՆՅՈՒ
(661—667)

- 503. Նախընթացն ու ժամանակը.
- 504. Դրիգոր Մամիկոնեան.
- 505. Դաւիթ Դըննցի.
- 506. Տոմարի խնդիրը.
- 507. Անաստասի մահը:

Յ. ԻՍԻԴՈՐԷՆՆԱՍ Ա. ՈՅՄՍԵՅՈՒ
(667—677)

- 508. Նախընթացն ու ժամանակը.
- 509. Քաղաքական կացութիւնը:

Յ. ՍԱՀԱԿ Գ. ԶՈՐՈՓՈՐՆՅՈՒ
(677—703)

- 510. Նախընթացն ու ժամանակը.
- 511. Արաբացիք և լեռնականք.
- 512. Խառնակ միջոց.
- 513. Յունաց ուղղութիւնը.
- 514. Կ-Պոլսոյ Գ ժողովը.
- 515. Տրուղեան ժողովը.
- 516. Յունաց արչաւանքը.
- 517. Դարունից եկեղեցին.
- 518. Յոյն-Արաբ պատերազմներ.
- 519. Միաբանական ձեռնարկ.
- 520. Կեղծ Սահակի գրուածները.
- 521. Արաբացիներ և Յոյներ.
- 522. Մրուանի գործերը.
- 523. Արաբացի ոստիկան.
- 524. Քաղաքականի կերպեր.
- 525. Դաւիթ Դըննցի.
- 526. Սահակի աքսորը.
- 527. Գուկանքի պատերազմը.
- 528. Վարդանակերտի յաղթութիւնը.

- 529. Արաբացւոց յարձակումը.
- 530. Սահակի միջնորդելը.
- 531. Նամակն ու մահը.
- 532. Ոկրայի զիջումը.
- 533. Տարբեր պարագաներ.
- 534. Սահակի արդիւնքը.
- 535. Սահակի կանոնները.
- 536. Դարձեալ կանոններ.
- 537. Դարուս մտանադիրները.
- 538. Յովհան Մայրապոմեցի.
- 539. Սարգիս Մայրապոմեցի.
- 540. Թէոդորոս Քաթենաւոր.
- 541. Մովսէս Սիւնեցի.
- 542. Մամիկոնեան և Սեբէոս.
- 543. Ուրիշ մատենագիրներ:

Յ. ԵՂԻԱ Ա. ԱՐՃԻՇԵՅՈՒ
(703—717)

- 544. Ընտրութիւն և ժամանակ.
- 545. Ժամանակին իշխողները.
- 546. Ոկրայի ժամանակը.
- 547. Նախիջևան և Խրամ.
- 548. Աւերած և գերութիւն.
- 549. Վահան Գողթնացի.
- 550. Շուշան Կամսարական.
- 551. Եղիայի ընթացքը.
- 552. Սմբատի դառնալը.
- 553. Ներսէս Բակուր.
- 554. Ներսէսի անկումը.
- 555. Եղիա և Աղուանք.
- 556. Դաւանական խնդիր.
- 556" Մահն ու արդիւնքը.
- 557. Պուղիկեանց ազանդը:

Յ. Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Գ. ՕԶՆԻՅՈՒ
(717—728)

- 558. Նախընթացն ու ընթացքը.
- 559. Ժամանակին իշխողները.
- 560. Ամիրապետին երթալը.
- 561. Ամիրապետին զարմացումը.
- 562. Ամիրապետին շնորհները.
- 563. Օձնեցիին ձեռնարկները.
- 564. Լեւոն Իսաւրացի.
- 565. Դուինի ժողովը.
- 566. Ժողովական կանոններ.
- 567. Կանոնագիրքի կազմութիւն.
- 568. Կանոնագիրքի վերլուծում.
- 569. Գիրք Թղթոցի ծագումը.
- 570. Օձնեցիին ճառերը.
- 571. Ժամերգութեանց մեկնութիւն.

- 572. Հայք և Ասորիք.
- 573. Մանուկերու ժողովր.
- 574. Մանուկերու կանոններ.
- 575. Քաղկեղծական խնդիր.
- 576. Օձնեցիին մահը.
- 577. Օձնեցիին զրուածներ.
- 578. Խոսքովի թարգմանիչ.
- 579. Գրիգորիս Արչարունի.
- 580. Վաճանի զարձր:

Տ. ԴԱՆԻԹ Ա. ԱՐԱՄՈՆՆԵՐ
(728—741)

- 581. Պաշտօնն ու ժամանակը.
- 582. Աշտ պատրիկ.
- 583. Այցելութեան հետեւանքներ.
- 584. Արամնքի հայրապետանոցը.
- 585. Վաճանի փնտռուիլը.
- 586. Վաճանի զիմումները.
- 587. Վաճանի թափառումները.
- 588. Վաճան Ռուծափի մէջ.
- 589. Վաճանի նահատակուիլը.
- 590. Ստեփանոս Սիւնեցի.
- 591. Սիւնեցիին զործերը.
- 592. Սիւնեցիի սպանուիլը.
- 593. Վարդապետներ և Սահակոյութաւ.
- 594. Դաւիթի մահը:

Տ. ՏՐԴԱՏ Ա. ՈՐԱՄՆԵՐ
(741—764)

- 595. Ընտրութիւն և ժամանակ.
- 596. Իւմնանք և Ապարտեանք.
- 597. Նախարարաց զմաստ թիւներ.
- 598. Ապարտեանց կեղեքումներ.
- 599. Հայոց չարժումներ.
- 600. Եղիաթի կեղեքումներ.
- 601. Տրդատի մահը:

Տ. ՏՐԴԱՏ Բ. ԴԱՍՆԱԻՈՐՆԵՐ
(764—767)

- 602. Պաշտօնն ու ժամանակը.
- 603. Սաստիկ նեղութիւնք:

Տ. ՍԻՈՆ Ա. ՐԱՆՈՆՆԵՐ
(767—775)

- 604. Ընտրութիւն և նախնութեաց.
- 605. Պարտաւի ժողովր.
- 606. Պարտաւի կանոններ.
- 607. Սուրբ Գրաց կանոնք.
- 608. Նորէն կեղեքումներ.
- 609. Արատ ազգ և Մուշեղ.
- 610. Շարժումն տարածուիլը.
- 611. Արճէշի պատերազմը.

- 612. Բաղրեւանդի պատերազմը.
- 613. Սիւնի մահը:

Տ. ՆՍԱՅԻ Ա. ՆՂԻՊԱՏՐՈՒՇԵՐ
(775—788)

- 614. Նախնութեացն ու մայրը.
- 615. Ժամանակին կացութիւնը.
- 616. Պատերազմներ և ստիկաններ.
- 617. Տաճառ Անձեւացի.
- 618. Համապատգ ու Սահակ.
- 619. Կեղեքումներ և զաղթողներ.
- 620. Եսայիի մահը.
- 621. Երկրորդ ժողով նիկիոյ:

Տ. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ Ա. ԴԸՆՆԵՐ
(788—790)

- 622. Ընտրութիւն և նախնութեաց.
- 623. Տարիքն ու մահը.
- 624. Ժամանակակից զէպքեր:

Տ. ՅՈՎԱԲ Ա. ԴԸՆՆԵՐ
(790—791)

- 625. Ընտրութիւնն ու մահը:

Տ. ՍՈՂՈՐՆ Ա. ԴԱՌՆՆԵՐ
(791—792)

- 626. Ընտրութիւնն ու պատկերը.
- 627. Մահն ու զերեզմանը:

Տ. ԴԼՈՐԳ Ա. ՐԻՐԱԿԱՆՆԵՐ
(792—795)

- 628. Ընտրութիւնն ու մահը:

Տ. ՅՈՎՍԷՓ Բ. ՓԱՐՊՆԵՐ
(795—806)

- 629. Ընտրութիւնն ու ազարակները.
- 630. Յովսէփի զիմադրութիւնը.
- 631. Դիպումներն ու մահը:

Տ. ԴԱՆԻԹ Բ. ԿԱԿԱՂՆԵՐ
(806—833)

- 632. Ընտրութիւն և նկարազիր.
- 633. Յովսէփ և Սահակ.
- 434. Սմբատ և Սեւադա.
- 635. Դաւիթ բանադնաց.
- 636. Բաղրատունիք և Սիւնիք:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Դ. ՈՎԱՅՆԵՐ
(833—855)

- 637. Ընտրութիւնն ու ժամանակ.
- 638. Բաբանի իլլատումները.
- 639. Մանուէլ Մամիկանեան.
- 640. Յովհաննէսի զրպարտուիլը.
- 641. Ժողովով արդարանալը.
- 642. Ստիկաններ և պատրիկ.
- 643. Ազոս սէթ և տեղադրանք.

- 644. Հայոց խլրտիր.
- 645. Բուզա Տարունի վրայ.
- 646. Վասպուրականի մէջ.
- 647. Աղբակի մէջ.
- 648. Դուխնի մէջ.
- + 649. Նոր Ատոմանք.
- 650. Յովհաննէսի մահը.
- 651. Դարձեալ նահատակներ:

Ց. ԶԱՐԱՐԻԱ Ա. ԶԱԿՆՈՒ
(855—876)

- + 652. Ընտրութեան պարագաներ.
- 653. Զաքարիայի նախընթացը.
- 654. Բռնադատեալ կեղծութեանք.
- 655. Կոն և երեք Արծրունիներ.
- 656. Սմբատ խոստովանող.
- 657. Հախիսիմէ և Գրիգոր.
- 658. Նանա Ասորի.
- 659. Ապրասեանց շփոթները.
- + 660. Աշոտ Բագրատունի.
- 661. Նախորարաց գերեզմարձը.
- 662. Աւատական դրութիւն.
- 663. Դուրդէն և Ապուպէլճ.
- + 664. Երկրաշարժ և դարձողներ.
- 665. Իշխանաց իշխան.
- 666. Թագաւորութեան խորհուրդը.
- 667. Փոռ պատրիարք.
- + 668. Զաքարիա և Փոռ.
- 669. Խնչինչ կէտեր.
- + 670. Շիրակականի ժողովը.
- 671. Քաղկեդոնի դործեր.
- 672. Զաքարիայի մահը.
- 673. Ժամանակակից մատենագիրք:

Ց. ԳԷՈՐԳ. Ռ. ԳԱՌՆՆՈՒ
(877—897)

- 674. Ընտրութիւն և նախընթաց.
- 675. Հաշտորար գեր.
- 676. Վասիլ և Աշոտ.
- 677. Մաշտոց վարդապետ.
- 678. Նզովքի խնդիրը.
- 679. Աշոտ Թագաւոր.
- 680. Թագաւորական օրհնութիւն.
- 681. Բագրատունեաց հարստութիւն.
- 682. Վասիլէ թագ.
- 683. Աշոտ և իշխաններ.
- 684. Աշոտի մահը.
- 685. Դէորդ և Արտա.
- 686. Սմբատի թագը.
- 687. Աբաս և Մաշտոց.

- 688. Աբասի զղջումը.
- 689. Սմբատ և Ափշին.
- 690. Դուխնի երկրաշարժը.
- + 691. Դէորդ բանտարկուած.
- 692. Ապուսրուանի դործերը.
- 693. Ափշինի յարձակումը.
- 694. Զանազան շփոթներ.
- 695. Դէորդի մահը.

Ց. ՄԱՇՏՈՑ Ա. ԵՂԻՎԱՐԳՆՈՒ
(887—898)

- + 696. Ընտրութիւն և ժամանակ.
- 697. Մահն ու յիշատակը.
- 698. Մաշտոց ծխարան:

Ց. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Ե. ԳՐԱՍԵԱՆԱԿԵՐՏԱՅԻ
(898—929)

- 699. Ընտրութիւն և պատմութիւն.
- 700. Եկեղեցիներ և վանքեր.
- 701. Նոր յարձակումներ.
- 702. Յովհաննէս և Արծրունիք.
- 703. Սմբատ և Արծրունիք.
- 704. Յուսուփի յարձակումը.
- 705. Հանգարա միջոց.
- 706. Ներքին գժտութիւնք.
- + 707. Յովհաննէս բանտարկեալ.
- + 708. Յովհաննէս ազատուած.
- 709. Դարձեալ յարձակումներ.
- 710. Սմբատի ընթացքը.
- 711. Կասպյա բերդի պատերազմը.
- 712. Սմբատ նահատակ.
- 713. Օրն ու աօնը.
- 714. Անիշխանութեան օրեր.
- 715. Հայ իշխաններ.
- 716. Հալածոնք և կեղեքմոնք.
- + 717. Մարտիրոսաց յիշատակներ.
- 718. Սով և ժանտախտ.
- 719. Յունաց առաջարկը.
- 720. Կաթողիկոսն ի Տարսն.
- 721. Յովհաննէսի նամակը.
- 722. Յովհաննէս և Աշոտ.
- 723. Յովհաննէս հաշտարար.
- 724. Նորէն գժտութիւնք.
- 725. Աշոտ և Սահակ.
- 726. Նոր կերպարան.
- 727. Աշոտի ձախողիլը.
- 728. Յուսուփ և Նրսր.
- 729. Նրսրի կեղեքումները.
- 730. Բիւրականի նահատակները.
- 731. Նորանոր բռնութիւններ.

732. Վասպուրական կը քաշուի .
733. Պատմութիւնն ու մահը .
734. Աթափ փոխադրութիւն .
735. Սիւնեաց եպիսկոպոսներ .
736. Թոնդրակեցւոց սկիզբը :

Տ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Բ. ԹԵՑՈՒՆԻ
(929—930)

737. Ընտրութիւն և անուն .
738. Ժամանակին ղէպքերը .
739. Գործերն ու մահը :

Տ. ԹԷՈԴՈՐՈՍ Ա. ԹԵՑՈՒՆԻ
(930—941)

740. Ժամանակին կացութիւնը .
741. Աքառ և Բէր .
742. Վասպուրականի գործեր .
743. Գաղիկի թուղթը .
744. Մահն ու զերեզմանը .

Տ. ՆՂԻՇԷ Ա. ԹԵՑՈՒՆԻ
(941—946)

745. Աղթամարայ աթոռը .
746. Գործերն ու մահը :

Տ. ԱՆԱՆԻԱ Ա. ՄՈՆԱՅԻ
(946—968)

747. Ընտրութիւնն ու ժամանակ .
748. Քաղաքական կացութիւն .
749. Աթոռին տեղը .
750. Սիւնեաց ինդիրը .
751. Անանիա և Յակոբ .
752. Ազուսնից խնդիրը .
753. Ազուսնից աթոռ .
754. Սիւնիք կը հանդարտին .
755. Վասպուրականի գործեր .
756. Ազուսնիք կը հանդարտին .
757. Խորով Անձեւացի .
758. Քաղկեդոնիկ զրոյց .
759. Նորաշէն վանքեր .
760. Կամբջաձոր և Հուռմուս .
761. Ուրիշ վանքեր .
762. Սանաթին և Հաղբատ .
763. Կրկին մկրտութիւն .
764. Աշտ Ողորմած .
765. Հրատակ և Կորս .
766. Աշտի օծումը .
767. Անանիայի մահը :

Տ. ՎԱՀԱՆ Ա. ՍԻՆԻ
(968—969)

768. Ընտրութիւն և օծում .
769. Վահան ամբաստանաւոր .

770. Ժողովն ու փախուստը .
771. Պաշտօնի տեսողութիւն :

Տ. ՍՏԵՓԱՆՈՍ Գ. ՍՏԻԱՆՅԻ
(969—972)

772. Ստեփանոս ու Վահան .
773. Ստեփանոսի ընթացքը .
774. Բանտարկութիւն և մահ .
775. Կրկին մահերը :

Տ. ԽԱՉԻ Ա. ԱՐՇԱԲՈՒՆԻ
(973—992)

776. Ընտրութիւն և ժամանակ .
777. Ազգակցութիւն և աթոռ .
778. Յունական գործեր .
779. Աշտ և Սմբատ .
780. Տրդատ ճարտարապետ .
781. Մուշեղ և Ապուտլուփ .
782. Յունաց ստիպումները .
783. Սեբաստիա գրուածը .
784. Մելիտինէ գրուածը .
785. Գաղթականաց եպիսկոպոսներ .
786. Արգինայի մատենադարանը .
787. Կորսի աթոռը .
788. Սմբատի գործերը .
789. Խաչիկի մահը .
790. Խորով Անձեւացի .
791. Անանիա Նարեկացի .
792. Զանազան վարդապետներ .
793. Ապարանից Խաչը .
794. Մատին Առաքեալ .
795. Երկրորդ Պահլաւունիք .
796. Կամսարական սերունդ .
797. Պահլաւունեաց նախնիք :

Տ. ՍԱԲԳԻՍ Ա. ՍԵՐԱՆՅԻ
(992—1019)

798. Ընտրութեան պարագաներ .
799. Նախընթաց և ժամանակ .
800. Հայ թագաւորներ .
801. Շրջակայ պետութիւններ .
802. Սնիի շինութիւններ .
803. Սիւնեաց աթոռը .
804. Մուշաթիկի խնդիրը .
805. Յակոբ Թոնդրակեցի .
806. Բաղմադրիւրի խաչը .
807. Ազանդաւորաց պատմութիւնը .
808. Դաւիթ Կիւրաղապատ .
809. Դաւիթ և Յոյներ .
810. Յոյներու տիրելը .
811. Զանազան ղէպքեր .

- 812. Սարգիսի հրաժարիլը .
- 813. Գրիգոր Նարեկացի .
- 814. Նարեկացիին դաւանութիւնը .
- 815. Ստեփանոս Ասողիկ .
- 816. Ուրիշ հեղինակներ .
- 817. Նիկոն Պոնտացի .
- 818. Երեք ճգնաւորներ :

Տ. ՊԵՏՐՈՍ Ա. ԳԵՏԱԿԱՐՉ
(1019—1058)

- 819. Ընտրութիւն և նախընթաց .
- 820. Գաղիկի յաջորդը .
- 821. Աշոտի շարժումը .
- 822. Աշոտի նոր ճիգերը .
- 823. Վասակ Պահլաւունի .
- 824. Վանէ Սեբաստիա .
- 825. Վասիլի արշաւանքը .
- 826. Տրապիզոնի դաշինքը .
- 827. Զորքանէքի հանդէսը .
- 828. Գիտադարձի զրոյցը .
- 829. Վասիլ և Հայերը .
- 830. Պետրոսի կիանքը .
- 831. Վասիլ և Կոստանդին .
- 832. Հայ թագաւորներ .
- 833. Մեծ խաւարումը .
- 834. Պետրոս ի Զորավանք .
- 835. Դէսակորոս կաթողիկոս .
- 836. Պետրոս բանտարկեալ .
- 837. Պետրոսի վերադարձը .
- 838. Անորոշ վիճակ .
- 839. Յոյներու պահանջը .
- 840. Զանազան ձգտումներ .
- 841. Գաղիկի թագաւորիլը .
- 842. Մանտախի ճիգերը .
- 843. Մանտախ և Գաղիկ .
- 844. Գաղիկի զիջանիլը .
- 845. Անիի յանձնուիլը .
- 846. Ասիտ և Վահրամ .
- 847. Պետրոս Արծնի մէջ .
- 848. Խաղաղասիւն թանտարկուած .
- 849. Բիւզանդիոն տարուած .
- 850. Պետրոսի հետև օրդները .
- 851. Յոյներու վարմունքը .
- 852. Պետրոսի ընթացքը .
- 853. Պետրոսի զգացումները .
- 854. Տուրքիլի արշաւանքը .
- 855. Բասէնի պատերազմը .
- 856. Հայ թագաւորներ .
- 857. Պետրոս ի Սեբաստիա .

- 858. Թոնդրակեցիք և Մաղխատրոս .
- 859. Պետրոսի ժամանակը .
- 860. Վերջին եղևութիւնք .
- 861. Պետրոսի նկարագիրը .
- 862. Պետրոսի արդիւնքները :

Տ. ԽԱՉԻԿ Բ. ԱՆՆՑԻ
(1058—1065)

- 863. Եպիսկոպոսն պարագաները .
- 864. Բիւզանդիոն կը տարուի .
- 865. Նեղու թեանց կը մատնուի .
- 866. Մաղխատրոս և սերունդը .
- 867. Գաղիկ Աբասեան .
- 868. Խաչիկ ի Թաւրուր .
- 869. Անիի առումը .
- 870. Խաչիկի մահը .
- 871. Ընտրութեան արգելքը .
- 872. Նորանոր ճշումներ .
- 873. Գաղիկի վարդապետականը .
- 874. Ընտրութեան արտօնուիլը .
- 875. Ժամանակակից վարդապետներ :

Տ. ԳԻՆԳՈՐ Բ. ՎԱՍԵԱՍԷՐ
(1066—1105)

- 876. Կաթողիկոսական ընտրելին .
- 877. Վահրամ կամ Գրիգոր .
- 878. Գրիգոր կաթողիկոս .
- 879. Գէորգ Լոռեցի .
- 880. Վկայասէր ուղևոր .
- 881. Վկայասէր թարգմանիչ .
- 882. Եգիպտոսի մէջ .
- 883. Գրիգոր կը դառնայ .
- 884. Դէսրգի զրուածը .
- 885. Դէսրգ պաշտօնագուրի .
- 886. Վկայասէր աթոռին վրայ .
- 887. Վկայասէր և Անի .
- 888. Անիի նորոգուիլը .
- 889. Սելճուքներ և Յոյներ .
- 890. Փոքր Հայոց թագաւորներ .
- 891. Փիլարտոս և Թոռնիկ .
- 892. Սարգիս Հոնեցի .
- 893. Հոնիկ կաթողիկոսներ .
- 894. Գաղիկի սպանութիւնը .
- 895. Բազրատունեաց վերջը .
- 896. Բարսեղ կաթողիկոս .
- 897. Բարսեղ աթոռակից .
- 898. Պապին նամակը .
- 899. Հինգ հարիւրականի վերջը .
- 900. Սարկաւազադիւր տոմարը .
- 901. Փիլարտոսի վերջին օրերը .

- 902. Վեց կաթողիկոսներ .
- 903. Վկայաւորի ընթացքը .
- 904. Բարսեղի գործերը .
- 905. Կիլիկիան իշխաններ .
- 906. Այրազիներ և Խաչակիրներ .
- 907. Խաչակիրներ և Հայեր .
- 908. Լատիններու ընթացքը .
- 909. Նստադատիկ և Վկայաւոր .
- 910. Քէսանի իշխանութիւնը .
- 911. Բարսեղի նոր չրջանը .
- 912. Վկայաւորի մահը .
- 913. Վկայաւորի արժանիքը .
- 914. Հայրապետական պաշտօնը .
- 915. Միաբանական ձգտումները .

Տ. ԲԱՐՍԵՂ, Ա. ԱՆՆՅՈՒՆ
(1105—1113)

- 916. Բարսեղի յաջորդելը .
- 917. Սահմանաւ Մանուկ .
- 918. Ժամանակին զէպրերը .
- 919. Անիի կայսր թիւնը .
- 920. Գող Վասիլ և Թորոս .
- 921. Մանապեանց սպանութիւնը .
- 922. Գող Վասիլի մահը .
- 923. Նովբի Ապիրատը .
- 924. Բարսեղի մահը .
- 925. Բարսեղի նկարագրերը .
- 926. Մեղրիկ և ուրիշներ :

Տ. ԳՐԻԳՈՐ Գ. ՊԱՆՔՆԱՆՈՒՆԻ
(1113—1166)

- 927. Ընտրութիւն և տարիք .
- 928. Դասիկ Թառնիկեան .
- 929. Ազիւստի մերձաւոր .
- 930. Չորս տիպաներ .
- 931. Նովբի Հայրապետանոցը .
- 932. Լատինք և Այրազիք .
- 933. Թաղաւորաց փոփոխումներ .
- 934. Թորոսի մահը .
- 935. Գրիգոր և Անի .
- 936. Գրիգոր և Ներսէս .
- 937. Գրիգոր և Ազատներ .
- 938. Լեւոնի գերութիւնը .
- 939. Անտիոքի ժողովը .
- 940. Գրիգոր լերաւորէմ .
- 941. Իննամիկնաբոսի ընտանիքը .
- 942. Գրիգորի պատգամաւորը .
- 943. Իշխանութեան վերականգնումը .
- 944. Համկոյի Հայրապետանոցը .
- 945. Համկոյի մէջ .

- 946. Ամայք և Շաղթան .
- 947. Վարդապետական գիրք .
- 948. Թորոսի գործերը .
- 949. Օշինեանց ընթացքը .
- 950. Շնորհալի պատգամաւոր .
- 951. Հաւատոյ գիրք .
- 952. Շնորհալի կաթողիկոս .
- 953. Գրիգորի մահը .
- 954. Սեւ լեւոնի վարդապետներ .
- 955. Արեւելեան վարդապետներ .
- 956. Պողոս Տարնեցի .
- 957. Մատթէոս Ռահայեցի .
- 958. Գոհարինեան վկայք .
- 959. Յովսէփ և Խոսրով .
- 960. Գէորգ և Աւետ :

Տ. Ս. ՆՍԻՐՈՒՄ Գ. ԿԼԱՅՆՆԻ
(1166—1173)

- 961. Նախընթաց և մականուն .
- 962. Դրական արդիւնքը .
- 963. Ընդհանրական թաղիք .
- 964. Կրօնաւորաց մասը .
- 965. Եկեղեցականաց մասը .
- 966. Պատկի կանոններ .
- 967. Աշխարհականաց մասը .
- 968. Մանուէլի պատասխանը .
- 969. Ներսէսի նամակը .
- 970. Միտ թէնական տեսութիւնք .
- 971. Համկական կարծիք .
- 972. Հաւատոյ երկրորդ գիրք .
- 973. Մլեհ իշխանապետ .
- 974. Թէորոսնաւ պատգամաւոր .
- 975. Թէորոսնաւի գրութիւնը .
- 976. Ներսէսի հետ եղողներ .
- 977. Բիւզանդիոյ մէջ .
- 978. Արեւորդեաց գործք .
- 979. Միտական գործեր .
- 980. Յարաբերական գործեր .
- 981. Ասորիներու հետ .
- 982. Քաղաքական եղելութիւնք .
- 983. Ինն գլուխները .
- 984. Ներսէսի ընթացքը .
- 985. Ժողովի համար .
- 986. Ներսէսի մահը .
- 987. Ժողիւրճին նամակները .
- 988. Զանազան նամակներ .
- 989. Պաշտամանց մասին .
- 990. Օտարամաւ առէսք .
- 991. Միտ թէնական խնդիր .

992. Յիշատակն ու տօներ:

Յ. ԳՐԻԳՈՐ Գ. ՏՂԱՅ

(1173—1193)

- 993. Յաջորդութեան խնդիր.
- 994. Տղայի յաջորդելը.
- 995. Անունն ու տարիքը.
- 996. Մանուէլի դիմումը.
- 997. Գրիգորի պատասխանը.
- 998. Միհէ կաքը Ռուբէն.
- 999. Լամբրոնացին եպիսկոպոս.
- 1000. Մանուէլի նոր նամակը.
- 1001. Նոր առաջարկը.
- 1002. Սիւնհոգոսական նամակը.
- 1003. Ժողովի հրաւերը.
- 1004. Արեւիկայի զիտողութիւնը.
- 1005. Արեւիկայի նամակը.
- 1006. Կաթողիկոսին պատասխանը.
- 1007. Դաւանական կէտը.
- 1008. Հռոմիկայի ժողովը.
- 1009. Ժողովին ներկաները.
- 1010. Ժողովական գործեր.
- 1011. Ինչ պատասխաններ.
- 1012. Կայսեր պատասխան.
- 1013. Տարբեր օրինակ.
- 1014. Սիւնհոգոսին պատասխան.
- 1015. Մանուէլի մահը.
- 1016. Բնութեանց խնդիրը.
- 1017. Ուրիշ խնդիրներ.
- 1018. Տուտէորդին և Տղայն.
- 1019. Քաղաքական եղելութիւնք.
- 1020. Գրիգոր և Ղուկիոս.
- 1021. Օրբելեաններ և Անի.
- 1022. Երրորդ խաչակրութիւն.
- 1023. Թագաւորութեան խոստումը.
- 1024. Լեւոն և Լատիններ.
- 1025. Կաթողիկոսին մահը.
- 1026. Տղայի ընթացքը.
- 1027. Միթիար Հերացի.
- 1028. Սարգիս և Յորդանան:

Յ. ԳՐԻԳՈՐ Ե. ՔԱՐԱՎԷԺ

(1193—1194)

- 1029. Ընտրութիւն և ողբատում.
- 1030. Լեւոնի նպատակը.
- 1031. Տեւողութիւն և ընթացք.
- 1032. Անտիոքի իշխանը.
- 1033. Կաթողիկոսին գէտ.
- 1034. Դիւանար գրգռողներ.
- 1035. Թշնամական խորհուրդը.

1036. Քարավէժ կալանատար.

1037. Քարավէժին մահը.

1038. Գործին վրայ տեսութիւն:

Յ. ԳՐԻԳՈՐ Զ. ԱՊԻՐԱՏ

(1194—1203)

- 1039. Ընտրութիւն և նախընթաց.
- 1040. Արեւիկայի ընդդիմադիր.
- 1041. Լեւոն շահեցող.
- 1042. Լամբրոնացին բողոքող.
- 1043. Կծու խոսքերը.
- 1044. Թոյլատու սկզբունքը.
- 1045. Մուծած նորութիւնները.
- 1046. Բարի վկայութիւններ.
- 1047. Յանձնական փաստեր.
- 1048. Ընդհանուր ողջութիւն.
- 1049. Բարսեղ կաթողիկոս.
- 1050. Յոյն կայսրէ թագ.
- 1051. Բիւզանդիա դաշտոյներ.
- 1052. Լամբրոնացի յուսախար.
- 1053. Ծագագոտիկ մըն ալ.
- 1054. Թագադրութիւն յետաձգուած.
- 1055. Լեւոնի ընթացքը.
- 1056. Հռոմի պայմանները.
- 1057. Լամբրոնացի տեսնուրան.
- 1058. Տարսնի գու մարումը.
- 1059. Լամբրոնացիի մահը.
- 1060. Լամբրոնացիի նկարագիրը.
- 1061. Լամբրոնացիի զուանութիւնը.
- 1062. Լամբրոնացիի տօներ.
- 1063. Թագադրութեան օրը.
- 1064. Թագադրութեան հանդէսը.
- 1065. Հանդէսին ներկաներ.
- 1066. Թղթակցութիւն պապին հետ.
- 1067. Խաչակիրներ և Անտիոք.
- 1068. Լատին կայսրութիւն.
- 1069. Լամբրոնի իշխանութիւն.
- 1070. Անտիոքի խնդիրներ.
- 1071. Ապիրատի մահը:

Յ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Զ. ՍՍՅՔԻ

(1203—1221)

- 1072. Ընտրութիւն ու պարագաներ.
- 1073. Յովհաննէսի նկարագիրը.
- 1074. Զարդերը ջնջելը.
- 1075. Անտիոքի Սերաստացի.
- 1076. Յովհաննէս զգուշատար.
- 1077. Լեւոն Հռոմի հետ.
- 1078. Յովհաննէսի դժուրը.
- 1079. Դուրիք Արքայադնեցի.

- 1080. Զաքարէի առաջարկները .
- 1081. Դիմու մին պարագաները .
- 1082. Սոյ գումարումը .
- 1083. Յովհաննէսի ընծաները .
- 1084. Լօսիի հանդէսը .
- 1085. Տուտէորդի ընդդիմադիր .
- 1086. Անիի գումարումը .
- 1087. Մխիթար Գօշի դերը .
- 1088. Լեւոնի ընտանիքը .
- 1089. Յովհաննէս կաթողիկոս .
- 1090. Անտիոքի խնդիր .

- 1091. Զաքարէի մահը .
- 1092. Մխիթար Գօշի մահը .
- 1093. Տուտէորդիի մահը .
- 1094. Լամբրոնացի և Տուտէորդի .
- 1095. Լեւոնի փափաքները .
- 1096. Մահն ու ժառանգը .
- 1097. Խնամակալք և հետամուտք .
- 1098. Յովհաննէսի մահը .
- 1099. Ժամանակակից վարդապետներ .
- 1100. Թէոդորոս Կեսարացի :

ԿԱՐԵԻՌ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐՈՒ ՑՈՒՑԱԿ

Այդ ցուցակին մեջ զանց կ'ընենք այն վրիպակները, որոնք նմանաձեւ տառերու, $m = m$, $n = u$, $q = q$, $h = t$, $r = r$, $z = z$, $j = g$ ՝ փոխանակութենէն յառաջ եկած են, եւ կամ աւելորդ կամ պակաս տառ մը ունին, զորս ընթերցողը ինքնին կրնայ ուղղել. այլ կը նշանակենք միայն անոնք՝ որ իմաստի կամ անունի սփոթութեան առիթ կու տան, եւ որոնք դժբախտաբար աւելի են առաջին հասուածներուն մէջ:

Էջ	Տող	Վրիպակ	Ուղիղ	Էջ	Տող	Վրիպակ	Ուղիղ
11	48	անակով	ՆՆանակով	166	33	ծերանձին	ծիրանեծին
23	11	պարագները	պարագները	183	9	Արշակունեաց	Արշամունեաց
23	12	Եւսեբիոսի	Եւսեբիոսի	196	23	խոստայր	խոստանԱՅր
25	45	Արտաւու	Արտաձու	202	32	եղած	եղած
27	32	Գերմանիկեցւոց	Գերմանիկեցւոց	203	14	Մուշեղ, Մամի-	և Մուշեղ Մամի-
29	9	Արեքանն	Արեքանն			կոնեան և	կոնեան
31	13	Երամոյ	Երամոյ	217	20	Թիւրակէս	Թիւրակէս
52	18	ուցած	ու.նեցած	223	25	կոչեԱր	կոչեԱր
53	44	պաշտօնավորու-	պաշտօնավա-	230	20	վերմանոյ	վերմանոյ
		թիւնը	րու.թիւնը	230	36	աջգաւ	աւԱջաւ.
57	41	Աւրեւիոս	Աւրեւիոս	230	46	Աստուրակէս	Աստուրակէս
62	24	գործածած են	գործածած	231	30	Մանազկերտի	Մանազկերտի
63	22	ՀաւԱդիկեցւոյն	ՀաւԱդիկեցւոյն	255	13	զնովքօք	զնովքօք
68	30	ԿաՄ	ՔաՆ	283	1	սրբոց	սրբոց
74	38	Եւթադիոսի	Եւթադիոսի	297	3	Մեսաքեան	Մեսաւեան
81	21	Թեաւաձանիկէ	Թեաւաձանիկէ	300	42	ժամակ	ժամանակ
83	21	Օտոն	Օտոն	302	15	ՍԱնիմ	Ռեւիմ
94	10	Փիլիքիւմիոյ	Փիլիքիւմիոյ	305	34	Վիւմիւրչապուհ	Վեւմիւրչապուհ
95	40	Եւթադիոսի	Եւթադիոսի	307	47	էր. Հաւուկ	էր. Հաւուկ
99	21	Խաւտեաց	Խաւտեաց	331	9	դաւԱռագղի	դաւաղղի
99	40	Եւթադիոս	Եւթադիոս	342	22	Տաներոն	Տաներոն
107	10	Դաւեթիոս	Դաւեթիոս	366	6	մատենաւ	մատենաւ
110	18	Լինելը	Լինելը	371	43	ՇՈՒՆ	ՇԱՆ
115	4	աճաքեալ	աճաքեալ	379	34	տեւոն	տեւոն
128	11	Կոտակ	Կոտակ	382	45	Կաթանաց	Կաթանաց
128	31	յարթեւն	յարթեւն	386	39	Դաւաղի	Դաւաղի
128	33	Սանեասն	Սանեասն	402	39	Մուշեղ	Մուշեղ
136	23	Շինու	Շինու	411	21	Մելիգէի	Մելիգէի
143	43	ԵմԱտ	ԵմԱտ	413	40	Բաւու	Յաւու
147	36	դեւաց	աճեւաց	430	14	անդրառնալու	անդրառնալու
151	39	Կացուսցեն	Կացուսցեն	439	45	աբեղեմնդ	աբեղեմնդ
152	28	Եւեալ	Եւեալ	458	2	Փուշկապանան	Փուշկապանան
156	17	Ձորս	Ձորս	474	17	Որջնաձի	Որջնաձի
158	38	չկրցատ	չկրցատ	486	32	485'է եւ 490)	485'է 480)

ԽԳ

Էջ	թող	վերադաս	ուղիղ
490	5	Իե	Իե
540	10	Է վերայ	Ի վերայ
542	20	Յիդտիրու.Նա	Յեզտիրու.ձա
573	11	սկսու. : Յովհան- նէս	սկսու , Յով- հաննէս
579	12	Շինէին	Լինէին
583	27	ՀՍԱպ	ՀՈՒպ
587	33	Փոկոսի	փոկՍօի
604	22	գԱԽԱզի	գՈՒՈզի
607	23	Աղեհանդրացիի	Աղեհանդրացիի
635	25	լՈԵլ	լՍԵլ
641	40	բանիՍ	բանիԻ
643	48	այն	Միայն
664	40	428'էն	628'էն
685	27	փնկակալ	փնկակալ
687	10	ժառանգութիւն	ժառանգութեան
688	33	ի ծառայութեան	ի ծառայութիւն
697	34	փնկակալ	փնկակալ
698	19	փնկակալութիւ- նը	փնկակալութիւնը
705	1	շարճական	շարժական
705	25	կորաց	կԱրաց
706	5	ալ որ	ալ Զէ որ
711	43	Քամաղ	Քամաղ
763	29	հոգարարԱւ.	հոգարարԶու.
763	35	519	517
769	1	ՍաթՄԱակից	սթՈռակից
773	20	նախասեանք	նախաԳԱսենք
804	13	հԱւիրուած	հՐԱւիրուած
805	31	սփածնեկիով	սփածԱնեկով
813	16	ի միւսին	ի միւսին
813	19	նշանակուէր	նշանակուէր
815	10	556	556'' (շարձակալ)
823	44	կարծին	կարԳին
829	29	նՍէն	նՄին
833	25	ՊարԳու.ի	ՊարԹեւ.ի
872	8	941	741
874	33	13 հաքը	13 ՏԱՐԻ հաքը
879	48	Էրբ	Էրբ
880	26	եղին	եղեն
897	20	համեկ	հանեկ
909	6	ինքն է	ինքն
914	1	491'է 492	791'է 792
914	34	462'է 495	792'է 795
917	39	ԿՈՒՍակերան	ԿԱՒակերան
919	12		ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

ԽԴ

Էջ	թող	վերադաս	ուղիղ
954	39	հռամՍեայ	հռամՆայ
957	36	Պու.Ձա	Պու.Նա
958	33	ՊաՋըր	ՊաՆըր
976	9	Հաւոց	Հայոց
992	5	Շինեկը	Լինեկը
997	22	ուղղափառութիւն	ուղղափառաց
1007	18	124	214
1014	30	Լծարեալ	Վծարեալ
1019	32	Սիւ.էի	Սիւ.նի
1029	39	ղխաղաղութիւն	ղխաղաղութեան
1033	13	գիշերախնութիւն	գիշերախնութեան
1047	1	ընեկ	Ձընեկ
1047	2	յեկով	յՆեկով
1056	32	Յիկ	Յիկ
1057	43	Կորդու.ոց	Կորդուաց
1057	46	Կնգովիտ	Կնգովիտ
1087	6	598	398
1101	10	բօնաւորաց	Կրօնաւորաց
1103	1	ազաւոր	Յազաւոր
1103	14	անպատասաւն	անԱպատասաւն
1105	1	նու.իրատու- թեանց	նու.իրատուութեանց
1150	32	Պահլաւիւն	Պահլաւիւն
1181	23	Նոգունց	Յոգունց
1164	34	ազգէս	ազգէս
1248	5	ՄԱՋ	ՄԱՔ
1283	32	Թերակիդի	Թերակիդի
1286	39	էք	էր
1293	47	արծաթԱյ	արծաթՈյ
1302	11	գոժուաց	գոժուաց
1303	1	նոսի	նոսին
1304	26	անու.նադրեալ	անու.Անադրեալ
1305	19	զրած	զրՈՒած
1317	12	երեւՈՒլ	երեւԱլ
1319	47	ԿոմենենԱս	ԿոմենենՈս
1320	14	Boudouin	Bodouin
1326	3	ՍաւանԱն	ՍաւանԻն
1326	47	գերագոՐ	գերագոՅՆ
1327	38	եղած , էր	եղած էր
1328	38	յապաՆեալ	յապաՆեալ
1341	10	կԱմսին	կՈմսին
1343	9	Նովրկերար	Նովրկերար
1344	27	վհհաՓոյն	վհհաՓոյն
1348	28	Ջորակեր	Ջորակեր
1352	34	ու.սաեՐժ	ու.սաեՐժ
1376	30	ԹորԱ	ԹորՈՍ
1367	12	Գրիգորի	Գրիգոր

Էջ	թիվ	Վերնագրի	Ուղիղ
1386	31	ԲԵԼԸ	ԲԵԼԸ
1398	40	ԱՐՄԻՆԻԱ	ԱՐՄԻՆԻԱ
1402	4	ԽԱՐՈՒՄԻՆ	ԽԱՐՈՒՄԻՆ
1404	46	ԱՐԱՆՔ	ԱՐԱՆՔ
1405	1	ՄԱՍՏՐՈՒՄ	ՄԱՍՏՐՈՒՄ
1406	1	ՏԻՆՈՒՄ	ՏԻՆՈՒՄ
1417	3	ԱՄԻ Ե ՈՒՄ	ՈՒՄ Ե ՈՒՄ
1446	12	ԵԼՄԻՆԱՆ	ԵԼՄԻՆԱՆ
1461	5	ՁՐԳՈՒՄԻՆԻՄ	ՁՐԳՈՒՄԻՆԻՄ
1461	47	ՀԱՋԱՐԺԻՆԻ	ՀԱՋԱՐԺԻՆԻ

Էջ	թիվ	Վերնագրի	Ուղիղ
1468	12	ԿՈՒՄՈՒՄ	ԿՈՒՄՈՒՄ
1508	41	ԿՈՒՄՈՒՄ	ԿՈՒՄՈՒՄ
1516	17	ԳԻՆԵՐՈՒՄ	ԳԻՆԵՐՈՒՄ
1524	25	ԵԼՄԻՆԱՆ	ԵԼՄԻՆԱՆ
1527	39	ԴԻՄԻՆ	ԴԻՄԻՆ
1535	3	ՍԱՐԴԻՆԻՄ	ՍԱՐԴԻՆԻՄ
1545	26	ԵԼՄԻՆԱՆ	ԵԼՄԻՆԱՆ
1548	15	ԲԵՐԵՆԻՄ	ԲԵՐԵՆԻՄ
1552	8	ՎԱՆԻՄԻՆԻՄ	ՎԱՆԻՄԻՆԻՄ

